51593

51593 / 589

KÖZPONTI KÖNYVTÁR
FOLYÓIRATOK
SZEGED

SZÁZADOK

1981 JUN

A tartalomból:

Szűcs Jenő: Megosztott parasztság — egységesülő jobbágyság. A paraszti társadalom átalakulása a 13. században (Első rész)

Kubinyi András: A mohácsi csata és előzményei

Hermann Zsuzsa: Egy pénzügyi tervezettől a Hármaskönyvig (Werbőczi és a parasztháború)

Barta Gábor: A Sztambulba vezető út 1526—1528 (A török—magyar szövetség és előzményei)

Makkai László: Ars historica. Megjegyzések Fernand Braudel: Civilisation matérielle, Economie et Capitalisme, XVe—XVIIIe siècle c. művéhez

TÖRTÉNETI IRODALOM — FOLYÓIRATSZEMLE — KRÓNIKA

115. ÉVF. **1981. 1. SZÁM**

Következő számunk tartalmából

Szűcs Jenő: Megosztott parasztság — egységesülő jobbágyság. A paraszti társadalom átalakulása a 13. században (Második — befejező — rész)
Makkai László: Örökös jobbágyság és kapitalizmus
Zimányi Vera: A Zrínyi-család tengermelléki birtokai
Vida Mária: Szent Kozma és Damján magyarországi tiszteletének eredete és értelmezése (11—14. század)

E számunk munkatársai

Barta Gábor az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *ifj. Barta János* kandidátus, egyetemi docens (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Bartha Antal* a történelemtudományok doktora, az MTA Néprajzi Kutatócsoport tudományos tanácsadója — *Bónis György* a történelemtudományok doktora, (Bp.) — *Entz Géza* a művészettörténeti tudományok doktora, egyetemi tanár (Magyar Képzőművészeti Főiskola, Bp.) — *Fügedi Erik* kandidátus, a KSH Történeti-Statisztikai Kutatócsoportjának vezetője — *Haraszti György* középiskolai tanár, (Bp.) — *Heiszler Vilmos* egyetemi tanársegéd (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Hermann Zsuzsa* az Egyetemi Könyvtár osztályvezetője, (Bp.) — *Kubinyi Anarás* kandidátus, egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Kulcsár Péter* kandidátus, az Egyetemi Könyvtár Szerzeményi Osztályának vezetője — *Makk Ferenc* kandidátus, egyetemi docens (József Attila Tudományegyetem, Szeged) — *Makkai László* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója — *Mucsi Ferenc* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet igazgatóhelyettes — *Poór János* tudományos segédmunkatárs (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Szőcs Gábor* tudományos továbbképzési ösztöndíjas, (Magyar Munkásmozgalmi Múzeum, Bp.) — *Szűcs Jenő* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet osztályvezetője — *Toderó Frigyes* újságíró (Bp.)

51593/589

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

115. évfolyam 1981. 1–6. szám

JATE KÖZPONTI KÖNYVTÁRA Folyóiratok SZEGED

TARTALOMJEGYZÉK

Benda Kálmán: Diplomáciai szervezet és diplomaták Erdélyben Bethlen Gábor korában 725/IV
Bitskey István: Bethlen, Pázmány és a Káldi-Biblia 737/IV
Heckenast Gusztáv: Erdély technikai műveltsége Bethlen Gábor korában 731/IV
Köpeczi Béla: Bethlen Gábor és állama 664/IV
Makkai László: Bethlen és az európai művelődés 673/IV
Nemzetközi tudományos konferencia Bethlen Gáborról Debrecenben *(J. Ujvári Zsuzsanna–Kalmár János Miklós)* 750/IV
Pach Zsigmond Pál: Bethlen Gáborról – születésének 400. évfordulóján 659/IV
Péter Katalin: Bethlen Gábor emlékezete 744/IV
Székely György: Emelkedő és hanyatló városok Európában a 17. század első felében . . . 714/IV
Trócsányi Zsolt: Bethlen Gábor hivatalszervezete 698/IV
Zimányi Vera: Bethlen Gábor fejedelem gazdaságpolitikája 703/IV

1982 JUN 23

TANULMÁNYOK

Kubinyi András: A mohácsi csata és előzményei 66/I
Makkai László: Örökös jobbágyság és kapitalizmus 320/II
Mérei Gyula: A Magyar Királyság külkereskedelmi piaci viszonyai 1790–1848 között . . 463/III
Ormos Mária–Incze Miklós: A fasiszta ideológiák alapjairól 1136/VI
Pritz Pál: Magyarország külpolitikája a formálódó Berlin–Róma tengely árnyékában . . . 924/V
Sándor Pál: A pályakezdő Deák portréjához 522/III
Szűcs Jenő: Megosztott parasztság – egységesülő jobbágyság. A paraszti társadalom átalakulása a 13. században. (I. rész.) 3/I
Szűcs Jenő: Megosztott parasztság – egységesülő jobbágyság. A paraszti társadalom átalakulása a 13. században. (II. rész.) 263/II
Tilkovszky Loránt: A magyarországi németség a Darányi-kormány idején (1. rész.) 883/V
Tilkovszky Loránt: A magyarországi németség ügye a Darányi-kormány idején. (2. rész.) 1091/VI

KÖZLEMÉNYEK

Barta Gábor: A Sztambulba vezető út 1526–1528. (A török–magyar szövetség és előzményei) 152/I
Bellér Béla: Az európai nemzetiségi kongresszusok és Magyarország a kisebbségvédelem rendszerében (1925–29) 995/V
Deák István: Guyon Richárd délvidéki hadjárata a szabadságharc utolsó heteiben egy kiadatlan hadtest-napló tükrében (1849. június 26–július 30.) 557/III
Gergely Ferenc: Cserkész világtábor Magyarországon 1218/VI
Hermann Zsuzsa: Egy pénzügyi tervezettől a Hármaskönyvig (Werbőczi és a parasztháború 108/I

Jeszenszky Géza: A koalíció és Anglia (Angol-orientációs kísérletek a századeleji magyar politikában) 958/V
Kővágó László: A Komintern és a nemzetiségi kérdés a húszas években 754/IV
Palló Gábor: Szilárd Béla tudományos életrajza 770/IV
Szirtes I. János: Az osztrák államszerződés története 799/IV
Tóth Pál Péter: Az egyetemi hallgatók mozgalmai Debrecenben (1933–1936) 1192/VI
Urbán Aladár: Batthyány Lajosné visszaemlékezései férje fogságára és halálára 587/III
Vida Mária: Szent Kozma és Damján magyarországi tiszteletének eredete és értelmezése (11–14. század) 340/II
Zimányi Vera: A Zrínyi-család tengermelléki birtokai 368/II

FIGYELŐ

Arató Endre emlékezete (1921–1977) *(Diószegi István)* 820/IV
Makkai László: Ars historica. Megjegyzések Fernand Braudel: Civilisation matérielle, Économie et Capitalisme, XVe–XIIIe siècle című művéhez 206/I

BESZÁMOLÓ

Beszámoló Varga János könyvének vitájáról *(Degré Alajos)* 1320/VI
Glatz Ferenc: Számvetés (Eredmények, tanulságok a Magyarország története eddigi munkálataiban) 1244/VI
Vita a Magyarország története 6–7–8. kötetéről 1263/VI

VITA

Buza János: Egy megkésett válasz margójára 1045/V
Iványosi-Szabó Tibor: Válasz Buza János: Timon és tallér c. vitacikkére 1041/V

TÖRTÉNETI IRODALOM

Agrárpolitika és agrárátalakulás Magyarországon (1944–1962) (Ism.: *Föglein Gizella*) . . 1068/V
A magyar tanyarendszer múltja (Ism.: *Hársfalvi Péter*) 425/II
A Szovjetunió története. Első rész. A legrégibb időktől a Nagy Októberi Szocialista Forradalomig. Második rész. A Nagy Októberi Szocialista Forradalomtól napjainkig. (Ism.: *Niederhauser Emil*) 640/III
Az üzemtörténetírás kérdései. Elméleti és módszertani tanulmányok (Ism.: *Kanyar József*) 635/III
Baranya, Somogy, Tolna és Zala megyék regionális tudományos tanácskozása (Ism.: *Szabó Ferenc*) 638/III
Beförderer der Aufklärung in Mittel- und Osteuropa. Freimaurer-Gesellschaften, Clubs (Ism.: *Szőcs Gábor*) 241/I
Cierny, Ján: Nová orientácia zahraničnej politiky Československa (1941–1948) (Ism.: *Szarka László*) 1355/VI

Conte, Francis: Christian Rakovski (1837–1941) Essai de biographie politique (Ism.: *Jemnitz János*) 1052/V
Csetri Elek–Imreh István: Erdély változó társadalma 1767–1821. (Ism.: *Miskolczy Ambrus*) 422/II
Deák, Ernő: Das Städtewesen der Länder der Ungarischen Krone (1780–1918) I. Teil. Allgemeine Bestimmung der Städte und der Städtischen Siedlungen (Ism.: *Bácskai Vera*) 1333/VI
Documente privind revolutia dela 1848 în tările române. C. Transilvania. (Ism.: *Trócsányi Zsolt*) 428/II
Dokumentumok a magyar közoktatás reformjáról (1945–1949) (Ism.: *Póth Piroska*) . . . 1348/VI
Donáth Ferenc: Reform és forradalom. A magyar mezőgazdaság strukturális átalakulása 1945–1978. (Ism.: *Vida István*) 844/IV
Drăgut, Vasile: Ars gotica în Romania (Ism.: *Entz Géza*) 227/I
Druzsinyin, N. M.: Russzkaja gyerevnyja na perelomie. 1861–1880. (Ism.: *Tagányi Zoltán*) 424/II
Ecsedy Ildikó: Nomádok és kereskedők Kína határain (Ism.: *Illés Zsuzsa*) 417/II
Ewans, R. J. W.: The making of the Habsburg Monarchy 1550–1700. An interpretation. (Ism.: *Niederhauser Emil*) 233/I
Faligot, Robert: James Connolly et le mouvement révolutionnaire irlandais (Ism.: *Jemnitz János*) 836/IV
Faltys, Antonin: Karlovarskí protį fašizmu a válce (Ism.: *Szarka László*) 632/III
Galego, Antonio Vázquez: La consolicación de los monopolios en la década del 20. (Ism.: *Tóth Ágnes*) 840/IV
Glatz Ferenc: Történetíró és politika. Szekfű, Steier, Thim és Miskolczy nemzetről és államról (Ism.: *Tilkovszky Loránt*) 1059/V
Grickevics, A. P.: Szocial'naja bor'ba gorozsan Belorusszii. (XVI–XVIII vv.) (Ism.: *Niederhauser Emil*) 418/II
Grozdanova, Elena: Balgarszkata szelszka obstina prez XV–XVIII vek. (Ism.: *Niederhauser Emil*) 419/II
G. Vass István: A békéscsabai múzeum története 1899–1979 (Ism.: *Fancsovics György*) . 623/III
Horváth Pál: Bevezetés az összehasonlító jogtörténet alapelemeibe (Ism.: *B. Kállai István*) 1055/V
Horváth Pál: Vergleichende Rechtsgeschichte. Wissenschaftsgeschichte und Methodik (Ism.: *B. Kállai István*) 838/IV
Humbert-Droz, Jenny: Une pensé, une conscience, un combat. La carrière politique de Jules Humbert (Ism.: *Jemnitz János*) 1064/V
Kerbl, Rajmund: Bizantinische Prinzessinnen in Ungarn zwischen 1050–1200 und ihr Einfluss auf das Arpadenkönigreich (Ism.: *Makk Ferenc*) 224/I
Kotnyek István: Alsófokú oktatás Zala megyében 1918-ig (Ism.: *Kanyar József*) 621/III
Kutnar, František: Přehledné dějiny českého a slovenského dějepisecetvi na práh historiografie marxistické (Ism.: *Niederhauser Emil*) 829/IV
Ladányi Andor: Az egyetemi ifjúság az ellenforradalom első éveiben (1919–1921) (Ism.: *Nagy Zsuzsa*) 627/III
le Goff, Jacques: Az értelmiség a középkorban. (Ism.: *Bónis György*) 232/I
Lipinszkij, L. P.: Sztolüpinszkaja agrarnaja reforma v Beloruszszii (Ism.: *Gebei Sándor*) 833/IV
Literatura socialno-revoljucionnoj partii „Narodnoj Voli" (Ism.: *Szabó Magdolna*) 831/IV
L. Nagy Zsuzsa: Bethlen liberális ellenzéke (Ism.: *Tilkovszky Loránt*) 629/III
Makedonija, Szbornik ot dokumenti i materiali. (Ism.: *Niederhauser Emil*) 433/II
Mayer Mária: Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések 1860–1910 (Ism.: *Kemény G. Gábor*) 1340/VI
May, Ferdinand: A „Fekete Kéz" (Ism.: *Galántai József*) 835/IV
Melnikova, E. A.: Szkandinevszkije runicseszkije nadpiszi (Ism.: *Bartha Antal*) 216/I
Mezey László: Deákság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata (Ism.: *Kulcsár Péter*) 222/I

Munkásmozgalomtörténet – társadalomtudományok. Elméleti és módszertani tanulmányok (Ism.: *Tilkovszky Loránt*) 1350/VI
Németország újkori története (1789–1871) Szöveggyűjtemény I–IV. (Ism.: *Erdődy Gábor*) 1336/VI
Novák Gyula–Sándorfi György–Miklós Zsuzsa: A Börzsöny hegység őskori és középkori várai (Ism.: *Fügedi Erik*) 219/I
Pommerin, Reiner: Das Dritte Reich und Lateinamerika. Die Deutsche Politik gegenüber Süd- und Mittel-amerika 1939–1942. (Ism.: *Fischer Ferenc*) 841/IV
Schesaeus, Christianus: Opera quae supersunt omnia (Ism.: *Bessenyei József*) 1329/VI
Schulhof Izsák: Budai krónika (Ism.: *Haraszti György*) 236/I
Simon Gyula: A polgári iskola és a polgári iskolai tanárképzés története Magyarországon (Ism.: *Mészáros István*) 431/II
Smith, Arthur, L., Jr.: Churchill's German Army Wartime Strategy and Cold War Politics, 1943–1947 (Ism.: *Ránki György*) 1066/V
Somogy megye múltjából (Ism.: *Szabó Ferenc*) 435/II
Sztarcev, V. I.: Russzkaja burzsuazija i szamogyerzsavije v 1905–1917 gg (Ism.: *Dányi László*) 624/III
Tanulmányok Csongrád megye történetéből (XIX. század) (Ism.: *Csizmadia Andor*) 1337/VI
Történeti statisztikai füzetek (Ism.: *Gunst Péter*) 1070/V
Troickij, Sz. M.: Russzkij abszoljutyizm i dvorjantszvo v XVIII v. Formirovanyije Bjurokratyii (Ism.: *Poór János*) 243/I
van de Graaf, G. Henk: A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században (1690–1785) (Ism.: *Trócsányi Zsolt*) 1332/VI
Varga Csaba: A kondifikáció, mint társadalmi-történeti jelenség (Ism.: *Bónis György*) . . 1325/VI
Varga János: Deák Ferenc és az első magyar polgári büntetőrendszer tervezete (Ism.: *Mérei Gyula*) 1048/V
Varga Katalin pere. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közzéteszi Kiss András. (Ism.: *Miskolczy Ambrus*) 420/II
Vigh Károly: Bajcsy-Zsilinszky Endre külpolitikai nézeteinek alakulása (Ism.: *Pritz Pál*) 1344/VI
Vosztocsnaja Jevropa v drevnosztyi i szrednevekovje (Ism.: *Bartha Antal*) 825/IV
Wittman, Tibor: Estudios económicos de Hispanoamerica colonial (Ism.: *Petz György*) . . 634/III
Zöllner, Walter: A keresztes háborúk története (Ism.: *Bellér Béla*) 1327/VI

FOLYÓIRATSZEMLE

Arhipov, V. A.: Állami vállalatok magánbérlete a NEP-korszakban 1075/V
Bachmaier, Peter: Oberpullendorf/Felsőpulya 652/III
Botz, Gerhard: A fasizmus és a bérből élők az első köztársaságban 1365/VI
Breccia, Alfredo: Az olasz külpolitika és Magyarország (1922–1933) 1363/VI
Bromlej, Ju. V.: A Szovjetunió nemzetiségi viszonyai főbb szakaszainak és tendenciáinak kutatásához 1081/V
Bullard, Melissa Meriam: Házasság, politika és család Firenzében. Strozzi–Medici szövetség 1508-ban. 252/I
Bulletino dell'istituto italiano per il medio evo. E archivio muratoriano. No. 86–87 (1976–78). 438/II
Crozier, A. J.: A mandátumrendszer létrehozása, 1919–25 . . . . . 857/IV
Daniel, Pete: A rabszolgaság átváltozása 1865–1900 . . . . . 646/III
Douglas, R.: Chamberlain és Eden, 1937–38 . . . . . 1076/V
Druzsinyin, N. M.–Fjodorov, V. A.: Parasztmozgalmak Oroszországban a XIX. században 456/II
Düwell, Kurt: Állam és tudomány a weimari köztársaságban. C. H. Becker miniszter kultúrpolitikája 860/IV

Esper, Th.: Az urali munkásság helyzete a 18. sz. első felében 441/II
Fehrenbach, Elisabeth: Alkotmány- és társadalompolitikai reformok és reformtörekvések Németországban és a napóleoni Franciaország 451/II
Franklin, John Hope: Amerikai tükör. A Rekonstrukció történetírásának száz éve 853/IV
Galandauer, Jan: Ideológiai harc a csehszlovák állam gazdasági-társadalmi felépítése körül 1917–1918-ban 1361/VI
Gallego, Ignacio: Spanyolország Kommunista Pártjának szerepe 1077/V
Gall, Lothar: Bismarck és a bonapartizmus 648/III
Genovese, Eugene D. és Fox-Genovese, Elisabeth: A rabszolgatartó gazdaság a politika látószögéből 851/IV
Goldman, A.: Németek és nácik: a „vansittartizmus" feletti vita a második világháború idején Nagy-Britanniában 1078/V
Henneman, John Bell: A katonáskodók osztálya és a francia monarchia a késői középkorban 251/I
Hollister, C. Warren–Baldwin, John W.: Az adminisztratív királyi hatalom születése: I. Henrik és Fülöp Ágost 247/I
Hunt, Lynn, Lansky, David és Hanson, Paul: A liberális köztársaság kudarca Franciaországban (1795–99) és a Brumaire-hez vezető út 448/II
Kaszjanyenko, V. I.: A szocialista életmód historiográfiája a Szovjetunióban 1360/VI
Kaufman, I. Burton: A közel-keleti nemzetközi olajtársaságok, az Egyesült Államok külpolitikája és a trösztellenes politika az 1950-es években 1082/V
Kelly, George Armstrong: Az orléans-i herceg „gépezete" és az új politika 442/II
Kennedy, Michael L.: Jakobinus klubok alapítása és a klubhálózat létrehozása 1789–91. között 445/II
Koroljov, N. N., Sztoljarova, R.: A leninizmus és az 1919-es magyar proletárforradalom tapasztalatai 1073/V
Kukuskin, Ju. Sz.–Vdovin, A. I.: A Lomonoszov Egyetem a legújabb korban 1357/VI
Lacina, V.: Csehszlovákia helye az európai és a világgazdaságban 1918–1938 között . . . 857/IV
Latner, Richard B.: A „konyhakabinet" és Andrew Jackson tanácsadói rendszere 454/II
Lewis, B.: Az ottomán birodalom és bukásának utórezgései 440/II
Lotchin, Roger W.: San Francisco és a Városi-katonai komplexum kialakulása 1919–1941 között 863/IV
Marsina, R.: Város és piac Szlovákiában a XIII. század végéig 250/I
Miller, J. D. B.: A fellengzősség és pesszimizmus vége? 651/III
Najemy, Jon M.: Céh-republikanizmus a trecento korabeli Firenzében: a testületi politika sikere és végső bukása 249/I
Nelson, John R., Jr.: Alexander Hamilton és az amerikai ipar újabb vizsgálatok tükrében 848/IV
Neubert, Harald: A nemzeti felemelkedés Olaszországban 1945-ben; Olaszország politikai fejlődése a felszabadulás utáni első hónapokban 1080/V
Nish, I.: Az önbizalom visszaszerzése – Japán gyarmatbirodalmának elvesztése után . . . 866/IV
Nolte, Ernst: Német látszatalkotmányosság 650/III
Okladnyikov, A. P., Szoszkin, V. L.: Szibéria szovjet értelmiségének kialakulása: szakaszok és sajátosságok (1917–1941) 861/IV
Orde, A.: Franciaország és Magyarország 1920-ban; revizionizmus és a vasutak 1074/V
Ortega, J. V.: Egy fényes kudarc utóélete: spanyol politika az 1898-as spanyol–amerikai háború előtt és után 1359/VI
Overy, R. J.: Hitler és a légi stratégia 1367/VI
Pavlenko, N. I.: Nagy Péter három ún. végrendelete 641/III
Peck, S. E.: A náci „holocaust"-ra adandó amerikai válaszért folytatott kampány 1943–45 . . . . . 1369/VI
Pernicone, Nunzio: Carlo Tresca és a Sacco-Venzetti-ügy 858/IV
Petzold, Joachim: A fasizmus objektív funkciója a fasiszták szubjektív önértékelésében 1365/VI

Phillips, Mark: Machiavelli, Guicciardini és a nemzeti történetírás hagyománya Firenzében 250/I
Plaschka, Richard Georg–Suppan, Arnold–Haselsteiner, Horst: Adalékok a nacionalizmus fogalmához és struktúráihoz Délkelet-Európában a 19. században és a 20. sz. elején 643/III
Poidevin, Raymond: Franciaország és a Ruhr-kérdés 1945–51 . . . . . 1370/VI
Polisensky, J.: Komenský, Hartlib és a XVII. századi angol forradalom 253/I
Popkin, Jeremy D.: A királypárti sajtó a francia forradalomban 450/II
Rindzjunszkij, P. G.: Az orosz önkényuralom és osztályalapjai, 1861–1906 . . . . . 1358/VI
Ruge, Wolfgang: A háború utáni forradalmi válság (1917–23) történeti helyéhez az egyetemes forradalmi folyamatban 854/IV
Salrach, Josep M.: Katalónia függetlensége. 9. és 10. század 246/I
Schelchte, Klaus-Dieter: Reformerből ellenforradalmár. Charles Alexander de Calonne tevékenységéről 1783–1790 . . . . . 444/II
Schmidt, Siegfried: Junkerség és német konzervativizmus genezise 850/IV
Schmidt, Siegfried: Liberális pártmozgalom és a néptömegek Németországban 1789–1871 642/III
Scsetinyina, G. I.: A hallgatói névsorok, mint történeti forrás. Az egyetemi hallgatóság összetétele a 19. század végén és a 20. század elején 852/IV
Seton-Watson, G.: Olaszország birodalmi mámora 865/IV
Shai, A.: Nagy-Britannia, Kína és a brit birodalom vége 1368/VI
Sisov, I. N.: A szovjet katonai közigazgatás és a Szovjetunió segítsége Kelet-Délkelet-Európa népeinek 1944–1945-ben 1079/V
Szuhanov, V. I.: A „szegfűk forradalma" Portugáliában 1084/V
Ullmann, Hans-Peter: Ipari érdekek és a német társadalombiztosítás megszületése 1880–1889 . . . . . 647/III
Walsh, Margaret: A divat demokratizálódása 644/III
Weissbecker, Manfred: Konzervatív politika és ideológia az 1918–19-es ellenforradalomban 855/IV
Wiecek, William M.: Rabszolgaság és a rabszolgaság eltörlésének kérdése az Egyesült Államok Legfelsőbb Bírósága előtt (1820–1860) 453/II
Zuberec, Vladimir: Az Agrárpárt csehszlovakizmusa Szlovákiában 1919–1939 . . . . . 1362/VI

KRÓNIKA

Krónika 255/I
Krónika 867/IV
Nyolcadik Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszus (Budapest) 1372/VI

BIBLIOGRÁFIA

A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) válogatott jegyzéke (1980. január–december 31.) Összeállította: *Rozsnyói Ágnes* és *Sz. Gyivicsán Mária* 1378/VI

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51–53.
115. ÉVFOLYAM 1981. 1. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, CSATÁRI DÁNIEL, EMBER GYŐZŐ (a szerkesztő bizottság elnöke), ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, INCZE MIKLÓS, KÓNYA SÁNDOR (felelős szerkesztő), LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, TOKODY GYULA, VÁRKONYI ÁGNES, ZSIGMOND LÁSZLÓ

A szerkesztőség munkatársai:

PÁL LAJOS, TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Szűcs Jenő: Megosztott parasztság – egységesülő jobbágyság. A paraszti társadalom átalakulása a 13. században. (Első rész) 3

Kubinyi András: A mohácsi csata és előzményei 66

KÖZLEMÉNYEK

Hermann Zsuzsa: Egy pénzügyi tervezettől a Hármaskönyvig (Werbőczi és a paraszthábor) 108

Barta Gábor: A Sztambulba vezető út 1526–1528 (A török–magyar szövetség és előzményei) 152

FIGYELŐ

Makkai László: Ars historica. Megjegyzések Fernand Braudel: Civilisation matérielle, Economie et Capitalisme, XVe – XVIIIe siècle c. művéhez 206

TÖRTÉNETI IRODALOM

E. A. Melnikova: Szkandinavszkije runicseszkije nadpiszi (Ism.: *Bartha Antal)* 216

Novák Gyula – Sándorfi György – Miklós Zsuzsa: A Börzsöny hegység őskori és középkori várai (Ism: *Fügedi Erik)* . . . 219

Mezey László: Deákság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata (Ism.: *Kulcsár Péter)* 222
Rajmúnd Kerbl: Bizantinische Prinzessinnen in Ungarn zwischen 1050–1200 und ihr Einfluss auf das Arpadenkönigreich (Ism.: *Makk Ferenc)* 224
Vasile Drăguț: Arta gotica Romania (Ism.: *Entz Géza)* 227
Jacques le Goff: Az értelmiség a középkorban (Ism.: *Bónis György)* 232
R. J. W. Ewans: The making of the Habsburg Monarchy 1550–1700. An interpretation (Ism.: *Niederhauser Emil)* 233
Schulhof Izsák: Budai krónika (Ism.: *Haraszti György)* 236
Beförderer der Aufklärung in Mittel- und Osteuropa. Freimaurer-Gesellschaften, Clubs (Ism.: *Szőcs Gábor)* 241
Sz. M. Troickij: Russzkij abszoljutyizm i dvorjansztvo v XVIII v. Formirovanyije Bjurokratyii (Ism.: *Poór János*) 243

FOLYÓIRATSZEMLE

Josep M. Salrach: Katalónia függetlensége. 9. és 10. század 246 – *C. Warren Hollister – John W. Baldwin:* Az adminisztratív királyi hatalom születése: I. Henrik és Fülöp Ágost 247 – *John M. Najemy:* Céh-republikanizmus a trecento korabeli Firenzében: a testületi politika sikere és végső bukása 249 – *R. Marsina:* Város és piac Szlovákiában a XIII. század végéig 250 *Mark Phillips:* Machiavelli, Guicciardini és a nemzeti történetírás hagyománya Firenzében 250 – *John Bell Henneman:* A katonáskodók osztálya és a francia monarchia a késői középkorban 251 – *Melissa Meriam Bullard:* Házasság, politika és család Firenzében. A Strozzi–Medici szövetség 1508-ban 252 – *J. Polisensky:* Komensky, Hartlib és a XVII. századi angol forradalom 253 . . . . . .

KRÓNIKA 255

Szűcs Jenő

MEGOSZTOTT PARASZTSÁG – EGYSÉGESÜLŐ JOBBÁGYSÁG. A PARASZTI TÁRSADALOM ÁTALAKULÁSA A 13. SZÁZADBAN (ELSŐ RÉSZ)

A mezőgazdaság üzemszervezetének átalakulása: A jobbágytelek kialakulása

A 13. századi agrárátalakulás kikristályító fonala és egyben „üzemszervezeti" kerete a jobbágytelek volt. Ahol az új eke a réginél hatékonyabban forgatta meg a földet, és ahonnan a paraszt a korábbinál több termést takaríthatott be – a szántóparcellák faluközösségi határozatból egy-egy családnak kiosztott s a hagyományosnál produktívabb rendszerben művelt összessége –, nemkülönben egy sor egyéb jog a határban: a paraszti gazdálkodás egész térbeli dimenziója, fókuszában a paraszt falubeli házával és gazdasági udvarával, valami egészen más minőségű eszmei egységgé – mert más minőségű „üzemegységgé" – állt össze e döntő jelentőségű évtizedek folyamán, mint amit a megelőző korszak ismert. A paraszti gazdálkodásból valójában a jobbágytelek révén lett parasztgazdaság. Mert parasztgazdaságról a szó igazi értelmében valóban csak azóta beszélhetünk, mióta a házhelyhez és házhoz a faluhatárból megállapodott szokásszerűséggel és attól el nem választható módon meghatározott nagyságú külsőség (szántóföld és kaszáló), az osztatlanul hagyott határrészekből, a legelőkből, rétekből, erdőkből és vizekből pedig részesedési jog tartozott: „tartozékok" és „jogok" szerves és megbonthatatlan egysége. Éppen ennek az „üzemegységnek" a létrejötte volt az, mely a paraszti tevékenységet nemcsak alkalmassá, hanem érdekeltté is tette az agrártechnikai újítások befogadására, fejlesztésére és a többtermelésre.

De a jobbágytelek létrejötte nem egyszerűen csak valami immanens üzemszervezeti fejlemény; pontosabban maga a döntő jelentőségű üzemi átalakulás is csak azáltal vált lehetővé, hogy a jobbágytelek jelenségében egyszersmind meghatározott jogi és társadalmi változások öltöttek testet. A jobbágytelek létrejötte ugyanis azt is jelentette, hogy a paraszt és a földesúr kapcsolatának, mindenekelőtt a földesúri járadéknak maga a telek vált alapjává, azaz immár nem kizárólag, sőt nem is elsődlegesen a személyi függés, hanem egy dologi tényező. A telkes jobbágynak, noha földesúri joghatóság alatt állt, voltak immár meghatározott, világosan körvonalazott „reáljogai". Másfelől nem egy vonatkozásban a termelési folyamat szervezésében, de az élet egyéb területein is a jobbágytelki parasztgazdaság egy határozott karaktert öltő organizmus, a faluközösség alapsejtjévé vált. A telkes jobbágy földesúri alattvalói minőségén túl egyenrangú tagja volt egy szokásjogi közösségnek, melynek életét részben már a földesuraságtól független belső normák szabályozták.

A jogi-társadalmi kapcsolatrendszer e két ágú átalakulása és az „üzemi" átalakulás egymásnak kölcsönösen feltételei. A parasztgazdaság valóságos üzemegységgé csakis a szolgai jellegű *(servilis conditionis)* állapotból való kiemelkedéssel, a földet művelő szolgarendű tömegek jobbágyparaszttá *(rusticus seu iobagio)* formálódásával válhatott. Azt az

üzemszervezeti medret, melyben az „agrárforradalom" szabad folyást kapott, a technikai változások kezdték vájni, de a jogi és társadalmi átalakulás mélyítette ki. Mindez együttesen határozta meg a korszak egyik legfontosabb alapfejleményét: a „parasztnép első felszabadulását".

Maga a korszak a *telek* fogalmát ebben az értelemben még nem ismerte; a szó egyelőre egészen mást jelölt. A jobbágytelek születő jelenségét a kor más szavakkal nevezte meg. Az előző korszak viszont magát a jelenséget sem ismerte még, legfeljebb csak sporadikus csíráiban. Hogy a születés mozzanatát megértsük, vissza kell pillantanunk a megelőző struktúrára – annál is inkább, mert annak maradványai korántsem tűntek el korszakunkban sem; az új a régivel való birkózásban fokozatosan, végérvényesen éppen a tatárjárást követő évtizedekben kerekedett felül.

*

A korai feudalizmus tipikus és jellemző „üzemegysége" Európa nyugati régióiban és a mediterrán térségben a 6.–9. században, Magyarországon a 11.–12. században – jócskán átnyúlva még a 13. századba is – a földesúr saját kezelésű, szolgai munkaerővel és az úr munkaeszközeivel működtetett gazdasága volt. Az egykori *Orbis Latinus* nyugati térfelén a szervezet közvetlenül a későantik rabszolgagazdaságban gyökerezett, a római *villa*-rendszernek *(villa rusticana)* volt – némileg módosult – utókiadása, de utóbb a kitáguló keresztény Európa keletibb részein is, minden római előzmény nélkül, autochton módon kifejlődött, minthogy magát a szolgaság intézményét – ha nem is mindenben a római *servitus* modellje szerint – a „barbár"-prefeudális társadalmak is ismerték, annak funkcionális helyét pedig még a földműves népek is természetes módon a mezőgazdaságban jelölték ki. Még inkább így volt ez egy félnomád népnél, mint a magyarság, akiknél a földművelés az ezredforduló előtt még valószínűleg *par excellence* szolgai tevékenységnek minősült. Szolgák – az ómagyarban *ínek* – sejthetőleg nagy számban voltak a honfoglaló magyar társadalomban is, mely réteg aztán hatalmasan felduzzadt a Kárpát-medencében alávetett tömegekkel, főként szlávokkal és a külföldi portyázásokról „a világ minden tájáról fogolyként behozottakkal" – mint Pilgrim püspök levelében áll (974). Minthogy az ezredforduló táján a föld kialakuló magántulajdona párosult emberek feletti korlátlan tulajdonnal, e kettős tulajdoni szféra egybeesése határozta meg a feudalizmus korai időszakában a föld művelésének alapvető (ha nem is kizárólagos) „üzemi" formáját is.

Különbségek persze voltak a rabszolgaság antik és korai feudális formája közt. Bár a szolga *(servus, mancipium)* az ezredforduló utáni Magyarországon is több mint három évszázadon át adható-vehető vagyontárgy, a „dolgokkal" (*res* István I, 7) és az állatokkal egy sorban említett adásvételi objektum volt (*servum . . . nec aliud animal preter boves . . . vendere . . .* Kálmán 1, 77), szokásos 3 márkás ára még a 13. században is egy közönséges ló értéknagyságába sorolta, mégsem minősült abban a végletes értelemben „beszélő állatnak", mint az ókorban; emberi „személyiségét" (*servilis persona* István I, 20) a kereszténység teljesen nem vonta kétségbe. Monogám házasságképességét nem tiltották oly kategórikusan, mint az ókorban, még ha nem is tekintették azt „szentségnek", azaz felbonthatatlanul törvényesnek. Eltűrték, hogy esetleg a maga külön házacskájában lakjon, noha az nem volt tulajdona, sok szolga pedig az antik rabszolgákhoz hasonlóan az úr házá-

ban lakott. Az egyház megengedte, hogy saját szolgái az egyház ökreivel megművelt föld termésének megszabott harmadát feléljék (I. Esztergomi zsinat, 67), bár többnyire valószínűleg csak a munkaerő fenntartásához szükséges élelmet kapták meg. A szolga emberi személyiségének elvi elismerése nem jelentette akár vád- és tanúképességének elismerését sem, mert a szolga nem tartozott a „népbe", a *gens monarchiae* keretei közé (István I, 20) – mai fogalmak szerint az „emberi társadalomba". Az archaikus jogszemlélet világosan meghuzta a határvonalat a gazdálkodás és a jogképesség összefüggése mentén: tanú csak az lehetett, akinek saját ekéje volt (Kálmán I, 26). A szolga a birtoknak és a gazdaságnak még a 13. században is éppúgy egyszerű „tartozéka" volt (pl. *predium cum servis, libertinis et ceteris pertinentiis* 1221), mint akár az az ökrös ekefogat *(aratrum bovum)*, mellyel a földet megművelte. A szolga tulajdonképpen e struktúrában is „rab" volt, melyet urának közegei „őriztek" (ha megszökött, az elbitangolt jószággal együtt „szedték össze"), csupán a jelzett árnyalati különbségek és az antik ragszolgatartástól való megkülönböztetés indokolja, hogy egyszerűen szolgákról beszéljünk.

A gazdaságok, melyeknek ilyenformán az emberi munkaerő is pusztán ingóságai és fogyóeszközei közé tartozott, voltaképpen kezdetleges és archaikus jellegű majorságszerű telepek, földesúri mezőgazdasági üzemek voltak. Jellegükben mindenesetre közelebb álltak a későrómai rabszolgatelepekhez, mint a kései feudalizmus látványra hasonló, de jobbágyi robottal és – nem „rabszolgai" státusú – házi cselédséggel, béresekkel működő földesúri majorságaihoz. Nagyságukban is az előbbiekkel tartottak rokonságot. Három-négy ekével és ökörfogattal dolgozó gazdaságnál nagyobb nem is fordul elő a forrásokban. Minthogy egy ekéhez és 8–10 ökörhöz szabályszerűen hol két, hol három szolgacsaládot osztottak be, a legnagyobb ilyen gazdaságok szolgai állománya 6–12 család, azaz mintegy 20–30 és 50–60 „szolgafőt" *(caput servorum)* számláló népesség közt mozgott, megművelt szántóföldi területük 150–300 hektár körül ingadozott. Az oklevelekből ismert gazdaságok nagy többsége azonban csak egy vagy két ekefogattal dolgozott. A különbség a birtokosok közt e téren abban állt, hogy a kisbirtokosoknak csak egy-két, a nagybirtokosoknak, egyházi intézményeknek és előkelő uraknak több, esetleg tucatnyi, vagy annál is több ilyen gazdasága volt, rendszerint egymástól is távol eső, szórt birtoktesteiken. A gazdaság – olykor népesebb, faluszerű település – központjában a földesúr udvarhelye és háza *(curtis, curia)* állt, gazdasági épületekkel, kerttel, a szolgák viskóival körülvéve. „Kúriának" nevezték e majorságszerű telep központját akkor is, ha nem maga a földesúr lakott benne, hanem a gazdálkodást irányító és a szolganépre felügyelő gazdatiszt-féle *(rector, procurator)*, akinek nagyobb birtokszervezetekben „udvarispán" *(curialis comes)* volt a neve, kisebbekben olykor egyszerűen egy „jobbágy". (E név, mint tudjuk, ez idő tájt még a parasztnépből kiemelkedő, sőt gyakran éppen őket irányító elemeket jelölte.) A szolgai munkaerőt az ekefogat tartozékának tekintették, adományokban, végrendeletekben, összeírásokban az ezt kifejező sorrend csaknem mindig következetes *(aratra cum mancipiis, servis)*. Intézkedésekben az embert „rendelték" *(assignare, deputare)* az eszközhöz, nem az eszközt az emberhez, annak megfelelően, hogy a szolga az ekékkel, igavonó ökrökkel, egyéb állatállománnyal és eszközökkel alkotta a gazdaság felszerelését, „tartozékát" *(pertinentia)*. Az „ekéhez rendelt" szolgákon kívül, akiknek neve nagyobb birtokszervezetekben „szántó szolga" *(arator servus)* volt, nagyobb udvarházakban több-kevesebb házi cselédség, olykor „udvari szolgáknak" *(curiales servi)* nevezett szolgák és szolganők éltek, magán a telepen a terméskészletet adminisztráló egy-két „tárnok" vagy kama-

rás *(camerarius, tavernicus, cubicularius)*, pincemester vagy pohárnok *(buchario)*, az élelmezésről gondoskodó szakács és sütő *(coquus, pistor)*, valamint iparűző szolgák, molnárok, állattartó gazdaságokban lovászok, pásztorok, kondások – olykor több tucatnyi szolganép. Az efféle kiterjedtebb szervezet természetesen inkább a nagybirtokra jellemző, s részben már a gazdálkodás másik – terményszolgáltató – szektorába bocsátotta gyökereit. A házi gazdálkodás „tiszta" képlete a kisebb birtokosokra volt jellemző. Egy ilyen kisebb gazdaságot úgy kell elképzelni, mint egy Ipolit nevű úr prediumainak egyikét, ahol egy ekével és nyolc ökörrel két szolgacsalád művelte a földet, egy pásztor 60 marhát és 200 juhot legeltetett, az úr egyik szolgáját „jobbággyá" *(jobagio)*, annak két fiát tárnokokká *(tawarnici)* tette meg, egy másik felszabadított szolgájának fiait pedig – a többi gazdasággal a kapcsolatot fenntartandó – küldöncszolgálatra rendelte (1212). Az udvarhely, a *curia* a legtöbb esetben nem is jelentett egyebet, mint a szó szoros értelmében egyszerűen csak az „udvar helyét", a gazdaság központját, ahol földesúri lakóház nem is volt.

Az ilyen gazdaságok neve Magyarországon a 11.–13. században általában *predium* volt, noha nem kizáró jelleggel vagy következetesen. A szó elsődlegesen szabad rendelkezésű, örökölt birtokot jelentett, de a magyarországi latinságban elnyert egy olyan – legalábbis bizonyos „statisztikai" nehézkedéssel érvényesülő – árnyalatot, mely a tulajdon „teljességén" kívül magát a földesúri hasznosítás „teljességét" is – azaz az „üzemi jelleget" – kifejezésre juttatta. Egyébként a kor az „úr ekéjéhez tartozó" *(ad aratrum domini pertinens)* földről beszélt, noha már inkább csak az idő tájt, amikor maga a jelenség visszaszorulóban és sorvadófélben volt. Ha e korai feudális üzemformát a továbbiakban „prédiálisnak" nevezzük, ehhez megvan a kellő forrásszerű alap, az egykorú terminológia némi ingatagságát pedig kiegyensúlyozza az a vitathatatlan előny, hogy nem kell minduntalan hosszadalmas körülírásokhoz folyamodnunk. A prédiális gazdaság diametrális ellentéte a parasztgazdaságnak, hiszen gazdasága itt csak a földesúrnak volt, melyben a paraszti munkaerő egyszerűen „eszköz" szerepét töltötte be. Jellemző módon „parasztnak" maga a kor sem igen nevezte a szolgát. A földesúri alattvalók átfogó számbavételekor az oklevelek még a 13. század második felében is élesen elkülönítik a parasztokat *(rustici, villani)* nemcsak a szolgáktól *(servi et mancipia)*, hanem a parasztnép ama tömegeitől is, melyek a szolgai jellegtől csak félig-meddig szabadultak meg *(libertini, conditionarii)*.

Ha azt mondtuk, hogy a prédiális gazdálkodás a korai feudalizmus tipikus és jellemző üzemképlete, ez nem azt jelenti, hogy akár e struktúrában is kizárólagos. Valójában már a korai időszakban is több forma élt egymás mellett, melyek azon túl, hogy különkülön sajátosan a feudalizmus korai időszakára jellemzőek, egymáshoz képest is bizonyos történeti-tipológiai sort adnak ki, végeredményben pedig egymáshoz való belső arányaik eltolódása révén jelzik a feudalizmus kibontakozásának előrehaladó folyamatát.

A prédiális gazdaság ellenpólusán már kezdetben is ott áll a parasztgazdaság – még ha ennek viszonyairól a forráshagyomány természete miatt kevés közelebbit tudunk is. Azok a szabad társadalomelemek, melyek az ezredfordulót követő századokban – mint Európa nyugatibb részein többnyire már az ezredforduló előtti századokban – valamely földesuraság „védelme alá" *(sub protectione)* kényszerültek, földjüket (vagy annak egy részét) sok esetben megtarthatták. Pontosabban földjük földesúri tulajdon *(proprietas)* lett, de – akárcsak Európa nyugati részén – „visszakapták" azt birtoklási használatra

(possidere), meghatározott terményszolgáltatási és munka kötelezettséggel *(debita et servitia)* terhelten. Noha nemegyszer értesülünk, hogy még a 11. században az adományföldekről elvszerűen és kíméletlenül elűzték mindazokat, akik „a szabadság nevére *(libertatis nomen)* igényt formáltak", Kálmán király törvénye (I, 19) már 1100 táján igyekezett pontot tenni a gyakorlatra, elismerve a kiűzött régi falulakók *(veteres coloni eiecti)* igényét földjükre. Hovatovább nem is volt hova „kiűzni" a szabadokat; a feudalizmus abszorbeálta az ország egész földterületét. A grammatikai birtokviszony *(terra eorum)* valójában persze csak a fenti értelemben, tulajdonképpen tehát a szolgarendű tömegekkel való kontrasztban jelentette a föld birtoklását. A korábbi századok homálya után még korszakunkban is elő-előbukkannak a formailag önkéntes alávetéseknek olyan példái, mint bizonyos Őrs falubeli „szabad kondíciójú emberek" esete, akik szükségtől hajtva földjükkel együtt *(simul cum terra)* beálltak a veszprémi káptalan „régi és valódi jobbágyai" közé (1245). E káptalan más jobbágyai is elismerték, hogy ősük egykor szintén „szükségtől hajtva" rendelte egész személyiségét *(se et caput suum)* az egyház „védelme alá" (1274). Sok esetben persze a föld elvesztése miatt álltak be szabad parasztok földesúri szolgálatba. A tihanyi apátság gamási jobbágyai például Dob faluból „jöttek" lakóhelyükre, és kaptak földet az egyháztól (1211), Ung megyében egy világi földesúr látott el földdel szolgálatába szegődött „szabad kondíciójú embereket" (1250 körül). Az egyházi nagybirtokon többségben éppen az ilyen elemekből rekrutálódott a „lovas jobbágyok" rétegének törzse; az ilyeneket nevezték világi földesúri kötelékben is „szabadnak", olykor meg éppen „szabad jobbágynak" *(liber iobagio)*. Szabadságuk ugyan nagyon viszonylagos volt, többnyire csak magán a birtokszervezeten belül bírt érvénnyel, amellett nem is volt homogén, helyzetük egy vonatkozásban mégis közös nevezőre hozható: a föld, melyet megműveltek, egy bizonyos – a használatra, művelésre korlátozott – értelemben mégiscsak úgy számított, mint ami az „övék"; volt egyáltalán „földjük". A birtoklásnak megvolt az öntudati vetülete is. Bizonyos Nyir falusi (Közép-Szolnok m.) „szabad emberek" – parasztok – úgy tartották számon a várbeliekkel közös használatú földjüket, mint amely az övék „nemzetségük első foglalása óta" *(se habere . . . a prima occupatione sui generis* 1219). De az adományokban és összeírásokban tükröződő hivatalos szemlélet sem vonta kétségbe ezt a grammatikai és földhasználati birtokviszonyt *(terra eorum, habent terram)*, ami a mezőgazdaság „üzemszervezete" felől tekintve nem egyebet jelentett, mint a tulajdonképpeni parasztgazdaság meglétét: ember, ház és föld funkcionális egységét, mely egyben a földesúri járadék alapjául is szolgált. Ami ez utóbbit illeti, a lényeg a termény, pénz és munka megállapodásszerű limitált természetében rejlett, ahogy már a 12. század derekán felbukkannak például Márton ispán egyik zalai vásárolt földjén lakosok, akik „meghatározott jövedelmet adnak" *(qui dant constitutum reditum)*, egy bizonyos Fulko nevű jövevény lovag prédiumán (1146) egy 6 penzára kötelezett szabad *(liber VI pensarum debitor)*, a pannonhalmi birtokokon szintén „adózónak" nevezett szabadok *(liberi solventes tributa, tributarii)*. Ne tévesszen meg az a tény, hogy a jobbágynak nevezett elemek „lovas szolgálata" egyebek közt az úr fegyveres kíséretét is jelentette, rájuk hárult a szolganép felügyelete és bizonyos birtokigazgatási szerepkör; többségükben a paraszti társadalomhoz tartoztak, ha annak elitjéhez is. A pannonhalmi birtokokon minden jobbágy háznép évente Szent Mártonkor 1–1 vödör zabot és árpasört, a faluval közösen egy ökröt adott terményadó fejében, évente egyszer „megvendégelte" az apátot, még mezei robotot is teljesített három napon, ezen túl a bor és építkezési anyagok fuvarozása, a tizedek be-

hordása a monostorba részben szintén e réteg kötelme volt. A különbség az uradalom többi „szolgáló népével" szemben – mely gyűjtőfogalomba ők is beletartoztak – eme „kötelezettségek és szolgálatok" *(debita et servicia)* viszonylag kisebbre szabott összegszerűségében és abban állt, hogy a kötelezettségek teljesítése már korai időktől fogva háznép szerint, nem pedig fejenként *(per singulas mansiones et non capita)* történt, mely kedvezményt például még a közönségesebb „lovas szolgálók" is csak aránylag későn (1233) nyerték el. Mint később látni fogjuk, a tihanyi apátság birtokain történetesen nagyjából számszerűen is tetten érhető, hogy a „jobbágyok" rétegéből az osztálystruktúra kikristályosodásának idején, azaz már korszakunkban, a családoknak mindössze csak vagy tizedrésze választódott ki a jövőbeli egyházi nemesi státusra; több mint kilenctized már 1300 előtt beolvadt az egységesülő jobbágyparasztságba.

Az a társadalmi szektor azonban, ahol a korai struktúrában a parasztgazdaság megléte a fenti értelemben sejthető, a földet művelők tömegeinek törpe kisebbségét alkotta. A 11. és 13. század közepe közt statisztikailag számba vehető 224 településen a „jobbágyok", „szabadnak" titulált parasztok és már előbukkanó kiváltságolt vendégtelepesek együttesen a háztartások (3733) mindössze nyolc százalékát tették ki. A dömösi birtokkomplexum ezres nagyságrendű mintájában (1138) a szabadok aránya hasonló (7,4 százalék); még törpébb az arány az egykorú világi magánbirtokon. Ha a pannonhalmi birtokokon közvetlenül a tatárjárás előtt a szóban forgó viszonylat mégis 23,2 százalék, azt jelentős mértékben az magyarázza, hogy a „jobbágyok" rétege idők folyamán szüntelenül feltöltődött a szolgarendű tömegekből felemeltekkel is. Egyébként is az 1200 körüli évtizedekben – mint látni fogjuk – már az alsóbb szinteken is formálódófélben volt a parasztgazdaság.

Az elmondottakból nem az következik, hogy a korai időszakban a mezőgazdaság „üzemstruktúráját" megközelítően kilenctized arányban a prédiális gazdálkodás határozta volna meg. A vázolt két szélső pólus közt, mint jeleztük, közbeeső típusok helyezkednek el, melyek jellegükben és egymáshoz való belső arányaikban egyszersmind egyfajta fejlődési sor elemei. A kor kezdetleges viszonyai eleve kizárták a „mezőgazdasági nagyüzem" életképességét vagy akár szükségességét, még ha ehhez mind a hatalmi-jogi feltételek adva voltak, mind a társadalmi rezervoár ott kínálkozott a nagyszámú szolganépben. A *prediumok* inkább „kisüzemek", még egy-egy számottevőbb birtokegyüttest tekintve is legfeljebb csak „középüzemek" voltak. Az üzemi kiterjedésnek immanens módon a szervezési kapacitás is határokat szabott. Ilyen körülmények közt egyfelől a szolgaság tömeges intézménye, másfelől a szabad paraszti gazdálkodás szűk szektorában kínálkozó modell együttesen abban az irányban hatott, hogy a földesúr szolgái egy részének megengedje, hogy házat építsen, családot alapítson, s földdel, munkaeszközzel – egyfajta gazdasággal – ellátva terményszolgáltatásra kötelezze.

Már a korai dekrétumok megkülönböztetik a saját házzal rendelkező szolgákat *(per se habent domos suas)* az uruk házaiban lakóktól (László I, 40); olyan szolgákat, akik saját ökreikkel művelik a földet *(boves proprios habuerint)* az úr ekefogatával dolgozóktól (I. Esztergomi zsinat, 67). Az adományok és összeírások az ekék tartozékaiként számon tartott szolgákkal *(aratra cum servis)* ellentétben az utóbbiakat házzal, földdel együtt veszik leltárba *(servi in domibus, cum terra)*, éspedig többnyire éppen ebben a megfordított sorrendben. Ez esetben már nem az eszközhöz tartozott az ember, hanem az emberhez a termelőeszköz. A megváltozott helyzet jut kifejezésre abban a fontos tényben is,

hogy az ilyen szolgákat mindig *mansio (mansus)* szerint tartották nyilván, míg az „eketartozéknak" számítókat csak elvétve. Ez a további szempontból kulcsfogalom, a *manere* („megmaradni", „tartózkodni") származéka, eredetileg a házat, magát a lakhelyet jelölte, másodlagosan a benne lakó családot vagy „háznépet" – modern kategóriában háztartást. A két jelentés gyakorlatilag elválaszthatatlanul összeolvadt, s együttesen juttatta kifejezésre a választóvonalat magán a szolganépen belül. Az ekékhez beosztott szolgákat „ház (nép)" szerint általában már csak azért sem lehetett számon tartani, mert gyakran sem házuk nem volt, sem monogám családi kötelékben nem élhettek. Innen a gyermekes szolganők, másfelől az egyedülálló szolgák sokasága az oklevelekben. Még a tihanyi összeírásban is (1211) külön rovat alatt vették számba a „szolganők fiait" *(filii ancillarum)*, ahogy például egy Adalbert nevű úr által felszabadított két-négygyermekes kvázi-családi egységek (1153) többségének „feje" egyedülálló nő, az oklevelekben számba vett *ancillák* általában gyermekesek (pl. 1141, 1153, 1217), másfelől viszont például a garamszentbenedeki apátság 35 udvardi szolgája közül 20 egyedülálló, gyermektelen *(sine filio)* férfi volt (1228). A házépítés engedélye egyszersmind a „család" különben labilis fogalmának is keretet adott. Nyugat-Európában terminológiailag is megkülönböztették az úr gazdaságában dolgozó házi (rab) szolgát *(manicipium domesticum)* a „házas szolgától" *(servus casatus)*. De nemcsak „háztartása", hanem bizonyos értelemben „gazdasága" is volt már az utóbbinak. Későbbi rendelkezésekből (1199, 1238) következtetve 30 hold körüli földnagyságot és szokás szerint fél ekefogatra való jószágot, azaz négy ökröt kaphatott egy-egy ilyen „földre ültetett" szolga. Már az imént említett Adalbert úr két prédiumán ez volt a norma, ami logikus is, hiszen voltaképpen csak megfordult a „prédiális" viszonylat, ahol viszont rendszerint nyolc ökörhöz volt szokás beosztani két szolgát.

A szolgai *mansio* mögött azonban a parasztgazdaságnak egyelőre még inkább csak zsenge csírái vagy bizonytalan lehetőségei húzódtak meg. Már akár a ház vagy a család felől nézve is labilis volt a képlet, hiszen a „házas" szolgának „javai" *(bona)* éppúgy nem lehettek, mint úri ekéhez beosztott sorstársának, következésképpen a ház sem volt tulajdona, lévén hogy ő maga, személy szerint maradt meg „tulajdonnak", ura *proprius*ának. Családi keretei is törékenyek maradtak, hiszen a kötelékeket az úr bármikor szétszakíthatta, a férjet a feleségtől vagy gyermeket a szülőktől elválasztva eladhatta, eladományozhatta. Ha olykor kivételes kegyként meg is engedték a szabad személlyel való összeházasodást, még korszakunkban is előfordult, hogy szolgaférfit fiaival együtt, de a nő nélkül eladták, mert a feleség szabad volt (1243). A gazdaság felől tekintve még ennél is bizonytalanabb volt a képlet. A földet, ekét, állatot a szolga csak használatra *(ad usum)* kapta, mindezt nem „birtokolta" *(possidere)*. Az úr a szolgát bármikor áthelyezhette másik birtokára, beoszthatta egyéb szolgálatba vagy elidegeníthette, birtokosztály esetén a rokonnak adhatta át. Ház, ember és föld kapcsolata ideiglenes és ingatag maradt, a szolgai *mansio* és a „használatba" kapott *terra* szerves „gazdasággá" nemigen állhatott össze. Egyfelől az önálló gazdálkodás jegye volt ugyan, hogy az ilyen szolgát már László király törvénye (I, 40) tizedre kötelezte, másfelől azonban a gazdaság korlátaira világít rá, hogy a tizedfizetés a gyakorlatban 1–2 gabonakepe átalányra változott. Mert a szolgai *mansio* mint elsajátítási egység is nyomorúságos gazdaságot testesített meg. Minthogy önálló gazdálkodását terhelő szolgáltatási kötelezettsége volt, ez néha a névben is megkülönböztető módon kifejezésre jutott (pl. *servi debitores* 1140), de még a nagyobb birtokszervezetekben, királyi és egyházi földeken érvényesített elv, a termés felének *(media vars)* beszolgál-

tatási kötelezettsége is olyan kizsákmányolási rátát jelentett, mely már nem tette lehetővé a tényleges, azaz „teljes tized" *(integra decima)* kivételét a termésből. A kisebb világi birtokokon meg éppenséggel rátáról sem igen volt szó; eladományozások, monostoralapítások esetén a „házas" szolgák igénybevételét is általában az új tulajdonos tetszésére *(qualiter preceperit . . .)* bízta a földesúr. Végezetül a *mansio* és föld kapcsolata a települési rend és a művelési rendszer felől nézve is cseppfolyós volt. A szabályozatlan talajváltás keretében a korai időben maga a falutelepülés is az ideiglenesen művelésbe vett határrészeket követve „vándorolt"; ember, lakóhely és művelt föld között szilárdabb kapcsolat térbeli értelemben sem alakulhatott ki.

E többágú, jogi-társadalmi, gazdasági („üzemi") és települési ingatagság miatt a szolgai *mansio* fogalmának nem is volt „dologi" tartalma, még abban az értelemben sem, hogy valamiképpen a házhelyet jelölte volna, nem is szólva annak a megművelt földdel való valaminő korrelációjáról. A fogalom kizárólag a „személyi" keretet, a családot *(servi cum uxoribus, filiis et filiabus)*, pontosabban jogi szempontból bizonyos számú „szolgafő" *(capita servorum)* együttesét jelölte, akik az együttélés révén alkottak egy „háznépet", de semmivel sem voltak kevésbé az úr tulajdonában, mint az ekékhez beosztott „fők" vagy családi egységek. Minthogy a jogállapotban elvi különbség nem volt, a magyarországi latinság terminológiailag sem választotta külön a szolgák két kategóriáját, vagy akár e két termelő réteget az udvarhelyek házi cselédségétől. A halvány árnyalati különbség a *servus* és a *mancipium* tartalma közt arra korlátozódott, hogy az előbbi szóval inkább az öröklött, az utóbbival inkább a vásárolt szolgát jelölték. Ami pedig a földdel való kapcsolatot illeti, végeredményben a „házas" szolga nem szakadt ki radikálisan a prédiális szervezetből. A „használatba" kapott föld korlátozatlan jelleggel úri föld maradt, a szolga munkaerejét pedig korlátozatlan módon fel lehetett használni az „úr ekéjéhez tartozó" föld művelésében is – még a szántás-vetés munkálataiban is, főként pedig az aratásban, cséplésben és behordásban.

A prédiális struktúrából már sokkal határozottabb karakterrel szakadt ki az a réteg, melyet korai időben *libertus*, a 12. század dereka után inkább *libertinus* néven neveztek. Noha a szó felszabadított, illetőleg „szabadhoz hasonló" személyt jelent, manapság pedig, – jobb híján – a késő középkorban felbukkanó „szabados" szóval szokás fordítani, a megjelölés szűkre korlátozott, sőt modern fogalmaink szerint paradox tartalma csakis a kor mélyen rétegzett és végsőkig relativizált szabadságszemléletének hierarchiájában nyer értelmet. A „szabados" ugyanis, nevére rácáfolva, alapjában véve „szolgajellegű személy" *(servilis persona)*, urának tulajdona maradt, sőt csakis e tulajdonosi szférán belül nyert el egyfajta – igen-igen szerény fokú – „szabadságot". E relativitást egy oklevél jellemzően úgy fejezi ki, hogy az ilyen emberek „kisebb szabadságúak" voltak *(libertinos . . . minores libertatis* 1214) – mármint az egyértelműen szabadnak *(liber)* nevezett parasztokhoz, vagy a „teljesen" *(omnino)*, „örök szabadsággal" *(perpetua libertate)* felszabadított – „manumittált" – szolgarendűekhez képest. A *libertinus*, mint fentebb láttuk, a szolgához hasonlóan a birtok tartozékának (1221) minősült; a szolgákkal együtt adásvétel, birtokosztályok, adományok tárgya volt még a 13. század második felében is. „Szabadsága" abban állt, hogy mégiscsak voltak már bizonyos „jogai", a szolgával ellentétben, aki – még ha házat és földet kapott is használatra – teljességgel jogtalannak számított. E szerény jogok minden kiágazásukban azt a fokozatot tükrözték, amivel a szabados háztartása és gazdálkodása távolabb került a „prédiális" struktúrától – és közelített egyben a „pa-

rasztgazdasághoz". Ami a földesúri ekéhez „rendelt" szolga és ama társa közt, akihez a földesúr földet „rendelt", inkább csak *de facto* különbség volt, az itt kezdett határozottabb, jogi kategóriákban is megfogható állapottá kikristályosodni.

A szintén háznép, *mansio* szerint számon tartott szabadosokat adták-vették, adományozták, cserélték ugyan, de már sohasem számlálták elő őket „fejenként" *(per capita)*. Fel sem merült, hogy leltárba vegyék „fiaikat és leányaikat", mint a szolgák esetében igen gyakran, hanem mindig csak a családfőt nevezték meg. A monogám család igazában ezen a fokon lett megbonthatatlan és törvényesen elismert realitás. Szabadosok családi kötelékeit sohasem bontották meg. Ezen túl a szabadosnak voltak már, ha labilis módon is, bizonyos „ingó és ingatlan javai" (pl. *bona dicti libertini tam mobilia quam immobilia* 1256). A birtoklás azért maradt ingatag, mert e „javak" a személy elidegenítése esetén az úré maradhattak. Mégis, „házas" szolgának a szó mindkét értelmében a *libertinus* minősült csak igazában, mert alapvetően szolgai státusa ellenére családi keretei is megszilárdultak, háza is – halvány és ideiglenes jogi tartalommal – az „övé" volt. Tulajdonképpen ő lett csak igazában „földes" szolgává is. Hogy a források *servus* megjelölése mögött egyáltalán önállóan gazdálkodó szolgákról van szó, az nem ritkán csak közvetett körülményekből (olykor csak negatívumokból, a földesúri ekék említésének elmaradásából) állapítható meg; szabadosoknál ezzel szemben már általános a grammatikai birtokviszony *(terra eorum)*. Nekik már „volt földjük" – nem csupán az *ad usum* értelmében. A földdel kialakult szorosabb kapcsolat fontos vetülete, hogy a földesúri elsajátítás mértéke e rétegnél már általában pontosan és limitáltan meg volt szabva, sőt a szabadosok csoportja éppen ezen a ponton vált el a leghatározottabban a szolganéptől. Gutkeled Márton ispánnak például a zalai Csatáron és környékén a 12. század dereka előtt valamennyi prédiumán voltak egyrészt szabályszerűen egy, két vagy négy ekéhez beosztott 3, 6 vagy 12 háznépnyi szolgái *(aratra cum mansionibus)*; voltak aztán több helyütt földdel ellátott, önállóan gazdálkodó és házak *(domus)* szerint számon tartott szolgacsaládai, akiknek igénybevételét azonban semmi sem korlátozta *(serviant abbati qualiter preceperit)*; végül magán Csatáron voltak *libertinus*ai is, akiknek egy részét ugyan az ispán a rabszolgapiacon, a bodrogi vásáron, zsidó kereskedőktől vásárolta, kötelmeiket *(officium illorum)* azonban pontosan körülírta. Terményszolgáltatásuk (évi 1 köböl liszt, 6–6 köböl sör és zab, 6 szekér széna, 1 juh) éppúgy rögzítve volt, mint mezei robotjuk (heti 3 nap szénakaszálás, aratási időben 3 napi aratás), csupán lótartási, fuvarozási kötelezettségeik és ház körüli teendőik (favágás, tűzrakás, reparálási munkák) maradtak limitálás nélkül. Ámbár még e téren is érvényesült annyi szabályozás, hogy ősztől tavaszig felváltva egy-egy család tartott az úri háztartás körül „hetes szolgálatot". A kizsákmányolás mértékében mutatkozó jelentős különbség a magyarázata, hogy egy szolgafőért korszakunkban három szabadost adtak (1272), ez fejeződött ki a szokásos vételárban is (1 márka). A kor maga úgy taksálta, hogy a földesúr a szolgák kétharmad vagy feles kvótájának csak harmadával, vagyis a szabados termésének csak mintegy ötödével-hatodával számolhat. Jórészt éppen ez tette lehetővé, hogy a szabadosnak immár valóban legyen „gazdasága", kalkulálhasson és gyűjthessen, hogy megváltsa magát – a „kisebb szabadságból" a „teljes" *(omnino, absoluta, perpetua)* szabadságra. Ez is hozzátartozott ugyanis a szabados „jogaihoz", az elvileg elismert lehetőség az önmegváltásra, aminek realizálása gyakran nagyobb összeget kívánt, mint a vételár. Korszakunkban 4–5 márkás önmegváltásokról is értesülünk (1275, 1276), ami igen tetemes összeg ahhoz képest, hogy egy átlagos nagyságú parasztgazdaság

évi bruttó termésértéke az 1,5 márkát aligha haladta meg. A réteg gazdasági-jogi megerősödését mutatja, hogy a „szabadok dénárai" elnevezésű adót már az 1210–20-as években reá is kivetették, sőt annak neve olykor már *libertini denarii* (1216, 1225). Valószínű, hogy ez idő tájt már – a szolgákkal ellentétben – „teljes tizedet" fizettek. Mindez az önmegváltás gyakorlatával, amire korszakunkban már kifejezetten mint „szokásra" hivatkoznak (*mos libertinorum* 1292), és azzal a ténnyel együtt, hogy a 13. század végére a *libertinus*ok fokozatosan „elfogynak" a forrásokból, maga is jól mutatja, hogy ezen a jogi-társadalmi gráduson a formálódó parasztgazdaság már lényegileg valóban kivált a „prédiális" burokból. De még mindig nem emancipálódott, mert a termelőeszközök birtoklására még mindig rávetődött a bizonytalanság és ideiglenesség árnyéka, hiszen amitől a szabados *mansio* éppen nem „szabadult meg", az a földesúr személyi tulajdonjoga volt. A szabadost – neve hangzását meghazudtolva – a korfelfogás még a 13. század dereka után is úgy tartotta számon, mint aki váltig a „kényszerű szolgaság bilincsébe" van zárva.

A *libertinus* jogi rétegmegjelölés volt, még ha tartalmát alapvetően gazdasági körülmények határozták is meg; ez magyarázza, hogy maga a réteg szinte kizárólag magánbirtokon, világiak javain bukkan elő. A réteg törzsét a szolgai státusból – jóllehet nem „örök szabadsággal" – felszabadítottak tették ki. Egyházi birtokokon csak olyanokat, olykor egész faluközösségeket neveztek így, akik világi birtokosok kegyes adományából jutottak valamely egyházi intézmény alattvalói kötelékébe, a királyi birtokszervetekben meg éppenséggel ismeretlen a név. Ez azonban korántsem azt jelenti, hogy maga a jelenség lett volna ismeretlen, sőt látszólag paradox módon éppen ellenkezőleg: „szabadosok" azért nincsenek e nagy és korai szervezésű birtokkomplexumokban, mert – mint mindjárt látni fogjuk – ezek távolodtak el gazdálkodásuk súlyát tekintve legkorábban a prédiális szervezettől. Az önálló paraszti gazdálkodás olyan korai időpontban vált e birtokszervezetekben „tömegjelenséggé", hogy ez nem számított még holmi „kisebb szabadságnak" sem. Következésképpen a szabadosokhoz hasonlóan gazdálkodó és jogállapotú rétegeken megkövesedett a „szolgai" minősítés, amihez az egyházi szemlélet is hozzájárult. Ha a pap, a szerzetes „Isten szolgája" volt *(servus Dei)*, mindenki, aki az intézménynek volt alávetve, az egyház szolgájának *(servus ecclesiae)* számított. A dömösi prépostság birtokain például azt a nyolc századnyi egykori udvarnokot, akiket mind „földjükkel együtt" *(cum terra sua)* adományozott Álmos herceg 1108 táján a prépostságnak, az új szervezetben természetes módon kenyéradó „szolgáknak" *(servi qui dant panem)* nevezték, holott helyzetük ahhoz hasonló volt, mint az imént említett Márton ispán csatári „szabadosainak". Önálló gazdaságuk jeleként ők is tizedet fizettek, háznépenkénti terményadójuk (2-2 köböl búzaliszt és árpasör, 2 juh, 1 só, valamennyi közös méhsör), mezei robotjuk (szénakaszálás) és közmunkáik (épületjavítás, karámépítés stb.) közelről rokonok a csatáriak kötelmeivel. Amennyivel terményszolgáltatásuk mégis valamivel több volt (három nagy ünnepen az egész tömegre közösen kivetett évi 4 ökör, 30 juh, szárnyasok), annyival könnyebb is volt helyzetük, mert nem voltak kötelezve terhes fuvarrobotra. De a dömösi szervezetben a szekerezőket is „szolgáknak" nevezték. A pannonhalmi birtokokon a tatárjárás előestéjén az uradalmi népesség mintegy 50 százalékára ráillik mindaz a kritérium, amit fentebb a „szabadosokról" mondtunk, sztereotip gyűjtőfogalmuk azonban még az 1240. évben is „szolgáló nép" *(populi serviciales)* volt. Az egyház szemléletében a jogi kategóriáknak kisebb szerepük volt, mint a világi uraknál, mert a gazdálkodást is, akárcsak általában az egyház szervezetét, egységesen funkcionáló organizmusnak fogta fel, ezért jelentős rész-

ben „funkcionális" neveken – szolgálatuk neme szerint – tartotta számon „népeit" Mindazonáltal, már a tatárjárás előtt felbukkan egy új, immár tisztán jogi tartalmú gyűjtőnév az egyház birtokain is, mely majd a század dereka után terjed el tágabb körben, és válik alapkategóriává. A tihanyi aptaság népeit már *condicionales homines* gyűjtőnéven foglalták fogalmi egységbe (1211). Ugyanezen a néven kezdik számon tartani ez idő tájt például a királyi várbirtokok népeit is *(homines condicionales castri Posoniensis* 1217).

„Kondicionális" vagy *conditionarius* parasztok (idővel az utóbbi forma a gyakoribb) a valóságban léteztek tehát jóval azt megelőzően, hogy e név divatba jött, hiszen maga a megnevezés nem egyebet jelent, mint *conditiót* nyert, azaz szolgáltatási „feltételeinek" tételszerű rögzítését és egyszersmind bizonyos „jogállapotot" elnyert (a fogalom mindkettőt jelenti) szolgarendű személy, aki éppen ezáltal nem igazi szolga *(servus)* többé, de nem is igazi szabad *(liber);* mert hiszen éppen „kondíciója" zárja ki a paraszti „teljes szabadságot" is. Nem pontosan ugyanarról a paraszti státusról van szó, mint a *libertinus* esetében? Nagy vonásokban és a lényeget tekintve igen, de mégsem egészen. A különbségek árnyalatiak, ám éppen a parasztgazdaság formálódása szempontjából nem mellékesek.

Az árnyalatok a birtokstruktúrák különbségeiből adódnak. A kondicionáriusok – akár így nevezték már őket, akár nem – jogi-társadalmi és gazdasági létük új feltételeit, *conditio*it viszonylag korai időben és aránylag nagy tömegekben olyan nagy birtokkomplexumokon belül, az egyházi és királyi (vári és udvari) birtokszerveztekben nyerték el, melyek egyben „intézmények" voltak, melyeket tehát minden belső változás ellenére is az állandóság, kötöttség és hagyományszerűség jellemzett; a szabadosok rétege túlnyomórészt a világi magánbirtokokon képződött, melyek jellegüknél és állaguknál fogva mobilabbak voltak, „intézményi" szokásszerűség pedig alig kötötte őket. Nem valami jogelvi döntés, hanem maga az a gyakorlat, hogy királyi vagy egyházi alattvalókat egyszerűen nem volt „szokás" eladni, vezetett oda, hogy például a kondicionárius elvileg kiemelkedett az „adásvételi ingóság" kategóriájából, ami a szabadosra nem áll. A király ugyan eladományozta a várnépeket és udvarnokokat, mégpedig idők folyamán egyre bőkezűbben, de csekély kivétellel mindig „földjükkel együtt" *(cum terra eorum).* Ember és föld kapcsolata tehát nemzedékek hosszú során át megszilárdult, mélyen szokásszerűvé vált, míg a szabados feje felett legalábbis mindig ott lebegett a kapcsolat megszakadásának lehetősége. Az egyház meg éppen nem is adományozott, nem idegenített el és nem osztozott, inkább csak szerzett. E lényeges ponton tehát a kondicionáriusnak nemcsak több szerzett „joga", hanem szintén a hagyomány által szankcionáltan nagyobb „gazdasági integritása" is volt, mint a magánúr szabadosának. Amikor Albeus mester összeírta Pannonhalma birtokait (1237/40), minden településnél feltüntette, hogy hány ekealja földje van a lakosoknak, gyakran „közösen" (osztásos határhasználatban) a falu más földesúri alattvalóival *(habent terram . . .),* gondosan megkülönböztetve ettől a régi módon, egyházi ekékkel és szolgai munkaerővel megművelt földeket *(et ibidem ecclesia habet terram . . .).* Ami az előbbit illeti, az oklevelekben szinte falvanként visszanyomozható, hol művelték ugyanezt a határt a parasztok ősei olykor már Szent István vagy László király adományai óta, csaknem harmadfél vagy másfél évszázada, olykor fél vagy egy évszázada. Az egy-egy háznépre jutó földnagyság persze változatos, a népesség és a határ viszonylatától függően a 12 vagy 18 hold körüli területtől a 30 hold körül mozgó, vagy – kivételesen – annál is nagyobb kiterjedésig, ami nem változtat azon az alaphelyzeten, hogy a lakosság es a faluhatár közt

egy-egy településen belül többnyire évszázados volt a birtoklási-művelési kapcsolat és kontinuitás. De a birtokszervezeti keret állandósága és hagyományszerűsége egy másik vonatkozásban is segített, hogy a kondicionárius fölibe emelkedjék a szabadosnak, kivált azáltal, hogy maguk a keretek nagy, olykor ezres nagyságrendű tömegeket zártak magukba. Az 1220–30-as évek népmozgalmai nem voltak elképzelhetők a kisebb-nagyobb magánbirtokokon elszórt, egymástól elszigetelt szabadosainak körében. Maga az „intézmény" kínálta a keretet ahhoz, hogy a magyar történelem első parasztmozgalmai egyáltalán megszerveződjenek – elsősorban a Dunántúl nagy monostori birtokain, az élen a pannonhalmiakkal. Ha szerény is, mégiscsak eredmény volt, hogy a vezetők megbüntetésétől eltekintve az apátság fokról fokra követhetően (1226, 1233, 1240) kénytelen volt némileg megjavítani népeinek „kondícióit", sőt az újabb feltételeket mindig írásban is rögzíteni. A mozgalmak fázisait lezáró oklevelek tulajdonképpen az első urbáriumok. Az egymástól izolált szabadosok kisebb csoportjai sokkal inkább alá voltak vetve az úr szeszélyének és önkényének, *conditio*ikat normális körülmények közt is általában csak az íratlan „szokás" szabályozta. A kép mégsem ilyen egyértelmű. Másfelől ugyanis éppen a világi birtok mobilitása és hagyományoktól nem kötött mivolta nyitott meg olyan mozgástereket a szabados számára, melyek zárva maradtak az egyház vagy a király parasztja előtt. Az utóbbit gyakorlatilag nem adták el, ám elvszerűen nem is engedték ki hagyományszerű „kondíciója" bilincseiből, míg a szabadosnak – mint láttuk – „joga" volt az önmegváltásra, ami annak arányában realizálódott, minél inkább volt szüksége a birtokosnak pénzre és sokasodó szerzett jószágain szabad munkaerőre, telepesre. Egyébként is, éppen mert a magánbirtok kevésbé volt hierarchikusan és mereven tagolt, szerencsés esetben a belső mozgástér is tágasabb volt. A szabados nem ritkán helyben maradva is „jobbágyi" szintre emelkedhetett. Ilyen szemszögből tekintve a szabados javára billen el a mérleg. Általánosságban annyi mondható el, hogy a jogi-társadalmi tekintetben rokon két réteg közül a kondicionáriusok mintegy statikusan kedvezőbb helyzetéből következett a parasztgazdaság önmegvalósításának magasabb foka; a perspektíva azonban nyitottabb volt a szabados számára. Ez a magyarázata, hogy amikor a tatárjárás után a történeti mozgás felgyorsult, s különös dinamikájával a „nyitottabb" struktúráknak kedvezett, a viszonylat egyszeriben megfordult: a szabadosok tömegeiből hamarabb lett „szabad" telkes jobbágy, mint a „zártabb" struktúrákba zárt kondicionáriusokból. A tatárjárás előestéjén azonban még úgy látszott, hogy például a pannonhalmi birtokokon összeírt „lovas szolgáló", udvarnok és egyéb kondicionális *mansio*k inkább megközelítették a jobbágytelek „üzemi" és jogi fogalmát – amiben persze már immanens agrártechnikai fejlemények is közrejátszottak. Fordulóponthoz érkezve szakítsuk meg itt átmenetileg a fonalat annak megállapításával, hogy a *condicionales homines (conditionarii)* bizonyos értelemben külön típust testesítenek meg már a tatárjárás előtti időkben.

*

A gazdálkodás ötféle „üzemi" típusa áll tehát előttünk a földesúri ekével és szolgamunkaerővel működő „prédiális" gazdaságtól átmeneti fokozatokon át (földdel ellátott „házas" szolgák, szabadosok és kondicionáriusok) a „szabadnak" vagy „jobbágynak" nevezett réteg parasztgazdaságáig. A típusok hordozói egyszersmind az agrárnépesség jogi-társadalmi tekintetben is elkülönülő rétegei. Köztes vagy bizonytalanul meghatározható cso-

portok léteztek persze eme öt rétegen kívül is, a jogi kritériumok és a gazdálkodás formái olykor nem estek pontosan egybe (vagy átfolytak egymásba), mindez azonban nagyságrendileg elhanyagolható, a tipológiát nem befolyásolja; a megnevezések olykor zavarba ejtő felszíni tarkasága ellenére a 13. század dereka előtt az agrárnépesség túlnyomóan nagy többsége minden nehézség nélkül beleillik a fenti öt típus valamelyikébe. A tipológiai szempont magyaráz egy hiányt is. Noha időben viszonylag korán, már a 12. században felbukkan a szabad vendégtelepes *(hospes)* mind gazdálkodását, mind jogi-társadalmi státusát tekintve új típusa, ez sem számarányában, sem funkcionális hatásában nem e korai feudális struktúra eleme, hanem már éppen az új csírája, mely igazában csak a 13. század közepe után szolgált modell gyanánt az új korszak lényegéhez: a szóban forgó archaikus rétegkeretek és eltérő gazdálkodási formák lebontásához, egy egységes társadalmi osztály – a jobbágyparasztság – és egy új típusú gazdálkodás – a jobbágytelki gazdaság – körvonalainak felvázolásához. A modell azonban csak azáltal volt képes hatni, hogy idők folyamán maga a korai feudális gazdálkodás belülről számottevően átalakult. A 13. század második felében bekövetkezett „üzemszervezeti" átalakulás előzményei mélyen a 12. századba nyúlnak vissza, míg viszont másfelől a számba vett archaikus gazdálkodási típusok és paraszti rétegek maradványai még bőven megtalálhatók az 1250 utáni évtizedekben is. A 13. század dereka nem abban az értelemben fordulópont, hogy utána valami váratlanul új kezdődik, hanem abban az értelemben, hogy egyrészt a fejlődés ritmusa feltűnően felgyorsult, másrészt e dinamika rendező elvévé már valami új minőség vált. Ehhez az „infrastruktúra" megvolt már a tatárjárás előtt, mert a vázolt gazdálkodási típusok belső arányai a korai időkhöz képest több mint két évszázad folyamán számottevően átalakultak. Maguk ezek az arányszámok a leginkább kézzelfogható kvantitatív mutatói annak a szerkezeti átalakulásnak, mely az átmenet alapja volt a korai feudalizmusból a feudalizmus kifejlett formái felé.

A mezőgazdasági „üzemstruktúra" mutatójául természetesen egyedül a földet művelő emberállomány kínálkozik, már ahol ez egyáltalán statisztikailag megfogható, mert a művelt földterület csak kivételesen – s akkor is csak részlegesen – ismert. A tihanyi apátság esetében például pontosan tudjuk, hogy alapításakor (1055) a monostori gazdálkodás súlypontja arra a 20 apátsági ekéhez beosztott 60 háznépnyi szolgára esett, akik az akkori 140 háznépnyi uradalmi népesség *(servi ecclesie,* mert akkoriban még itt is mindenki „szolgának" minősült) csaknem 43 százalékát tették ki. Ez azonban a prédiális gazdaságnak még csak szűkebb értelemben vett „üzemi" mutatója. Tágabban a prédiális szervezethez számítandó a szőlőgazdaság és az állatállomány is; a szőlőműves szolgákat és a pásztorokat, valamint a monostor házi személyzetét (szakácsok, iparűző szolgák, cselédek) ide vonva a mutató már több mint 78 százalék. Hogy itt a prédiális struktúra mennyire jellemző indexeiről van szó, mindjárt látni fogjuk. Amikor aztán a monostori gazdálkodás szerkezetébe másfél évszázad elteltével újból pontos bepillantást nyerünk (1211), az időközben több mint négyszeresére, 590 háznépre duzzadt, s összefoglalóan már „kondicionálisnak" nevezett uradalmi népességen belül a földesúri ekékkel dolgozó szántók, *aratores* és *agricole* (38 háznép), valamint jórészt szintén ekékhez beosztott egyéb szolgák *servi* (55 háznép) együttesen már csak valamivel több mint 15 százalékot tettek ki. Míg egyfelől a prédiális gazdaság csaknem harmadára szűkült össze, másfelől a kifejezetten csak terményszolgáltatásra kötelezett kondicionálisok (udvarnokok, torlók, halászok és sóadók) a népességnek már majdnem 38 százalékát alkották, amihez még hozzáveendő az

időközben csaknem hétszeresére duzzadt „jobbágy" réteg zöme és az időközben szintén „kondicionálissá" váló szőlőművesek többsége is. A struktúra tehát másfél évszázadon belül arányaiban megfordult: legalább mintegy 70 százalékában elvált nemcsak a prédiális „üzemtől", hanem tágabban a szervezettől is. Az átalakulás térbeli vetülete sem érdektelen. A félsziget körüli, Balaton vidéki 15 törzsbirtokon már mindössze csak 11 ekealjnyi föld maradt közvetlen prédiális kezelésben az apátsági ekékhez hét faluból beosztott 28 szántó szolga, az itteni lakosság alig 8 százalékának művelésében; a prédiális gazdálkodás súlypontja a távolabbi veszprémi, tolnai, somogyi birtokokra tevődött át.

Figyelemreméltó tanulsággal szolgál, ha azonos szempontok szerint szemügyre vesszük négy olyan világi nagy-, illetőleg középbirtokos gazdaságát a 12. század dereka és a 13. század eleje közt, ahol a források statisztikailag megbízhatóan értékelhető mintát adnak kezünkbe. Gutkeled Márton ispán és felesége, Magdolna asszony 1141–46 közt 12 Zala megyei *prediumu*król (rajtuk 15 földesúri ekefogattal), 18 szőlőről, több mint kétezer darabból álló hatalmas állatállományról, s e gazdaságokban együttvéve 182 háznépnyi emberről rendelkeztek. A többi minta egymással nagyságrendileg rokon, a nagy- és középbirtok határán mozgó képletekről ad fogalmat: Adalbert úr, II. Géza király szicíliai követének 1153. évi végrendelete (11 prédium 10 ekével, 8 szőlő, 39 háznép), Ipolit úr 1217. évi monostoralapítása (6 prédium 10 ekével, állatállomány, 40 háznép) és Sol ispán 1221. évi végrendelete – egyelőre a rendelkezést megelőző állapotot figyelembe véve (6 prédium 12 ekével, 31 szőlő, 33 háznép). Fejezzük ki a struktúrákat olymódon, hogy első helyen megadjuk – kerekített számokban – az ekékhez beosztott szolgák *(aratra cum servis)* százalékos arányát, más szóval a szűkebben vett prédiális „üzemi" szektor indexét, utána pedig zárójelben feltüntetjük a szolgai státusú szőlőművesekkel és a földesúri *curiá*k személyzetével (szakács, tárnok-féle elemek, házi cselédek, szolganők) megnövelt arányt, ide sorolva a pásztorokat is: tágabban a prédiális szervezet indexét. A prédiális szektor arányai eszerint: 1141/46: 26(58), 1153: 41(59), 1217: 37(67), 1221: 60(60) százalék. Az érem másik oldalán a „házas" (földes) szolgák és a szabadosok *(libertini)* aránya a fenti sorrendben így alakult: 28 + 8, 26 + 0, 8 + 2, 0 + 40 százalék. Sol ispán birtokain a földművelés 1221 előtt kizárólag úri ekékkel folyt, 13 szőlőművese viszont már mind szabados volt, házi szolgákról pedig nem rendelkezett. Adalbert úr birtokain valójában annyiban jobb volt az arány, hogy egyetlen prédiumán éltek „szabad emberek" *(liberi homines)* is, számukat azonban, minthogy nem tartoztak a tulajdonképpeni „emberleltárba" – szabadon eltávozhattak –, nem ismerjük. Az arányszámok közt mutatkozó 6–23 százaléknyi rést az intézkedés időpontjában felszabadított szolgák száma adja ki, akikről azonban többnyire nem tudjuk, hogy az „ekék mellől" vagy már „házas" állapotukból, esetleg a házi cselédség soraiból emelkedtek hol szabadossá, hol már egyértelműen szabaddá *(pura libertate)*.

A két tanulságot, amit e számsorok konkrét viszonyszámokban fejeznek ki, egyéb forrásokból nyert szórt információk mindenben megerősítik. Az egyik, hogy a világi birtok gazdálkodását – minél kisebbek voltak, annál inkább – a 12. század derekán, sőt még a 13. század első évtizedeiben is azzal rokon prédiális struktúrák jellemezték, mint a nagyobb egyházi birtokszervezeteket (példánkon a tihanyit) a 11. század közepén. A másik tanulság, hogy bár a nagyobb magánbirtok (példánkon Márton ispán) már a 12. század derekán kezdett valamelyest eltávolodni a prédiális gazdálkodástól, alapjában véve mégsem vált még ki a korai feudális képletből, melyet numerikusan is a prédiális szervezet

túlsúlya jellemez. A „parasztgazdaság" csírája csak az alacsonyabb szinteken, földre ültetett szolgák és szabadosok gazdálkodásának formáiban volt jelen, de az egész szerkezetnek jó esetben is legfeljebb csak mintegy egyötöd-egyharmadnyi szektorában. Ami pedig a puszta jogállapotot illeti, az ilyen intézkedéseknél szokásos felszabadítások előtt a megismert földesurak „népeinek" még – példáink időbeli sorrendjében – 92, 100, 98 és (1221) 60 százaléka volt szolgarendű *(servus)*, mely arány a felszabadítások után (12, 6, 9 és 15 háznép) 86, 85, 75, sőt Sol ispán esetében már egy csapásra (1221) radikálisan 15 százalékra javult. (Az arány a valóságban Adalbert úr birtokain is annyival jobb volt, amennyivel az egyik prédiumán élő ismeretlen számú szabad parasztok a fenti 100 százalékot csökkentik.)

A feudális gazdálkodás fejlődésének útja a prédiális gazdaság fokozatos háttérbe szorulása, majd felszámolása volt – hosszú folyamat, mely javában átnyúlt még korszakunkba, a 13. század második felébe is. A folyamat birtoktípusok szerint más-más időbeli ritmusban zajlott le. Az élen a nagy birtokszervezetek – „intézmények" – jártak, ezeken belül is a legnagyobb: a királyi birtok. A legtömegesebb mintát e téren a már említett dömösi összeírás (1138) nyújtja, noha közvetetten. E birtokkomplexum nem egyéb, mint a 11. századi hercegi udvari birtokszervezetből kihasított rész, benne az udvarnok nép eredeti százados *(centurionatus)* beosztásának még szinte megbontatlan nyomaival. A prépostságot a dömösi hercegi udvarház *(curtis)* tartozékrendszerén alapította Álmos herceg 1108 táján. A közel 70 faluból és falurészből álló birtokhalmaz törzsállagához csupán három helyen (Helembán, Dömösön és a szentendrei szigeten) tartozott egy-egy földesúri eke, együttvéve 10 szántó szolgával, de még II. Béla újabb adományaival kiegészítve (1131 után) is mindössze csak 26 ilyen szolga művelte az elkülönített prépostsági földeket, az uradalmi népesség kevesebb mint 3 százaléka. A gazdálkodás az 58 faluban lakó nyolc századnyi (pontosan 793 háznép) korábbi udvarnokon – az egyházi szervezetben „kenyéradó szolgán" – nyugodott, akiket szántó robot egyáltalán nem terhelt. Hasonló lehetett a helyzet már 1100 táján általában a királyi magánbirtok országszerte kiterjedt szervezetében (az „udvarnokföldeken"), de valószínűleg a várispánságokban (a „várföldeken") is.

A „váriak" vagy várnépek *(cives, civiles* majd *castrenses)*, az ispánsági szervezet parasztjai már korai időktől fogva önálló termelőként – „földjükkel együtt" – bukkannak elő a forrásokban. Teljes tizedet fizettek, sőt félig „szabadnak" is számítottak, aminek jeleként rájuk is kirótták, miként a magánföldesurak „védelme alá" kényszerült szabad parasztokra vagy vendégtelepesekre a „szabadok dénárai" *(liberi denarii)* elnevezésű füstadót. Minthogy 1100 körüli rendezés értelmében (Kálmán I, 35, 45, 80, 81) 8 dénáros pénzadójukra fele részben „szabadságukért" *(pro libertate)*, fele részben pedig a közmunkák alóli mentességük fejében *(pro opere)* voltak kötelezve, valószínű, hogy az utóbbi bármiféle mezei robottól való mentesítést is kifejezett. Várföldeken is külön szántó szolgák *(aratores)* kötelme volt a saját kezelésű várföld megművelése, melynek aránya azonban minden jel szerint éppoly minimális lehetett, mint a dömösi szervezetben. Az egyébként is jelentéktelen prédiális gazdálkodás csökevényes maradványait aztán, úgy látszik, a tatárjárás előtt számolta fel IV. Béla, a várföldek viszonyainak általános „kondicionális" rendezése keretében (1235–1240). Bizonyos bácsi várföldeken az eladományozást kötötte össze azzal, hogy a szántókat hagyományos kötelmeik *(servitium aratri)* alól mentesítette, és kondicionális adózókká emelte (1237). Különben a vári és az udvari szervezet szolgáltató parasztnépe sem jogi helyzetét, sem gazdaságának nagyságát tekintve nem állt

azonos gráduson. A várnépek „fél-szabad" státusával szemben az udvarnokok inkább „fél-szolgának" minősültek (István II, 21). Alacsonyabb jogi státusukat, kisebb gazdaságukat és nagyobb kizsákmányolási rátájukat együttesen fejezi ki, hogy legalábbis az 1230-as évekig az egyéb birtokok „házas" (földes) szolgáihoz hasonlóan csak két kepényi tizedátalányt fizettek. A két királyi birtokszervezet parasztnépe közti különbség jól kirajzolódik a Győr megyei Gönyü faluban (1224, 1225), ahol is a faluhatár fele, három királyi ekealja föld (450 hold) 6 várnépi *(castrensis)* háznépé volt, másik fele viszont 24 udvarnok *(udvornicus)* háznép közt oszlott meg; az előbbiek egy-egy háznépére tehát 75, az utóbbiakra átlag csak 18–19 hold föld jutott. Annyiban azonban mindkét királyi birtokszervezet parasztnépének tömegei közös nevezőre hozhatók, hogy – ha eltérő fokon is, s terminológiailag még nem is *expressis verbis* – igen korai időktől fogva „kondicionálisnak" minősültek, minthogy a „prédiális üzem" felszámolását a királyi hatalom kezdte meg igen korán, valószínűleg már a 11. században.

Az egyház egy jelentős történeti fázissal később követte. Hogy már a 13. század elején milyen nagyságrendi arányokkal számolhatunk, arra nézve a tihanyi példa már bizonyos számszerű támpontot is nyújtott. De a prédiális gazdálkodás számottevőbb mértékű visszaszorulása még a Dunántúl nagy monostori birtokain is a jelek szerint csak a 12. század második felében kezdődött el, majd 1200 táján gyorsult fel. Pannonhalmán Szent László idejében (1083–1095) egyedül a lovas jobbágyok rétege, az uradalmi népesség negyedrésze volt felmentve a szántási robot alól, de a 12. század közepén még ők is háznépenként két napi szántásra és egy napi aratásra voltak kötelezve, akárcsak a bakonybéli apátság „szabadjai" (1086/12. század). A közönséges „lovas szolgálókat" már tavasszal, nyáron és ősszel kilenc napi szántás, továbbá aratás, cséplés, és betakarítás, a többi uradalmi népet pedig meghatározatlan mértékű „közös szántás" *(communis aratura)* terhelte – az apátság 18 ekéjéhez beosztott tulajdonképpeni szántó szolgák *(aratores)* munkáján kívül. A súlyponti prédiális gazdálkodás elsorvadása aztán 1200 után követhető nyomon, miután egyrészt a már utat törő agrártechnikai átalakulás, a terméshozamok növekedése alapján célszerűbb és jövedelmezőbb volt a „népek" többségét terményadó szolgáltatására kötelezni, másrészt a kibontakozó népmozgalmak meg is gyorsították a gazdálkodás átállítását. A terményadó udvarnok háznépek szántási robotja még valamikor a 12. század elején lecsökkent évi 12 holdra, majd 10 holdra (1226), végül már az Albeus-összeírás idejére teljességgel megszűnt, az aratási robot pedig tételszerűen limitálódott a jobbágyok esetében 2, a közönséges „lovas szolgálók" esetében 5 gabonakepe learatási kötelezettségére, hogy idővel (1233) ez utóbbi is évi egy napi munkára csökkenjen; ennyi maradt meg a többi kondicionálisnál is. A monostor saját kezelésben maradt földjeinek szántása és vetése már 1240 körül egyértelműen „szolgamunkának" számított, leszűkült részint a szántók *(aratores)*, részint ekékhez beosztott egyéb szolgák *(servi)* kötelmeire. De már e két csoport gazdasági-jogi státusa sem volt azonos. A szántók szolgák voltak ugyan, de nem „igazi szolgák" *(veri servi)*; a többi földesúri alattvalókkal elvegyülve faluszervezetben éltek, nekik is volt már csekély földjük és szerény gazdaságuk, bizonyos értelemben már ők is „kondicionálisnak" számítottak, ha pedig véletlenül mégsem, a kivételt pontosan számon tartották. A komáromi Szántón öt *arator* háznépnél például feltüntették: „ezek pedig az egyház szolgái"; a Sopron megyei sebesi prédiumot 3 háznép *arator* és ugyanannyi *servus* művelte meg; különben a többi szántó esetében a norma: *pares aliis aratoribus.* Kézenfekvő a feltevés, hogy rájuk szállt át az udvarnokok levetett kötelme, évi 10–12

holdnyi egyházi föld megművelése. A régi módon, monostori ekékhez beosztott szántóvetőknek már csak az „igazi szolgák" maradtak meg.

Az Albeus-féle összeírás jóvoltából a pannonhalmi birtokok gazdálkodási struktúrája a tatárjárás előestéjén egészen kivételes plaszticitással bontakozik ki. A monostor törzsbirtokain Győr és Komárom megyében, valamint Veszprém északi részén – Pannonhalma környékén a nyalkai, valamint a tömördi és a lázi három nagy birtokközpont körzetében – 42 falu közül már csak kilencben voltak *aratoro*k, együttesen mindössze 49 háznép – szervesen beékelődve a faluszervezetbe. E vidéken már csak a valamivel távolabbi, a Duna túlsó oldalára eső komáromi szögletben, az Erecsközben konzerválódott az archaikus típusú prédiális gazdálkodás, ekékhez (Füssön például 3 monostori ekéhez) rendelt szolgai státusú szántókkal és egyéb szolgákkal (33 háznép), öt egymással összefüggő, egyenként 1–3 ekealjnyi kisebb prédiumon; itt tartották az apátság gulyáját is. Az összes többi ilyen típusú, általában 2–4 ekealja nagyságú saját kezelésben maradt prédium mind a távolabbi, szórt birtokokon, a Balatontól részint keletre és délre (Kajár, Enying és Somogyban még négy gazdaság), részint nyugatra (a Zala folyó partján), valamint a még távolabbi Sebesen, Sopron megyében (itt kivételesen 10 ekealja) terült el, a monostortól mintegy 100 km vagy még annál is nagyobb távolságban. A földrajzi képlet tehát ahhoz hasonló, mint amit már Tihany esetében megfigyelhettünk. Csakhogy ez esetben a struktúra még közelebbről megragadható, mert az összeírás megadja általában a faluhatárok nagyságát, 11 esetben pedig az azoktól elkülönített, monostori ekékkel művelt földek nagyságát is az említett szórt birtokokon *(ecclesia habet terram ad X aratra)*. Ha most már ehhez az együttesen 35 ekealja területhez a jelzett kulcs szerint hozzávesszük a falutelepülésekben élő szántók művelése alatt álló földek valószínű nagyságát, a prédiális „üzem" összesen mintegy 41 ekealja (kb. 2000 ha) területre terjedhetett ki, ami az apátság 93 birtoka együttes földnagyságának (közel 700 ekealja, 35 000 ha) kevesebb mint 6 százalékát tette ki.

Ugyanez az arány, ha a szerkezetet a munkaerő felől tekintjük. Az apátsági földet művelők (79 *arator* és 56 ekéhez beosztott szolga) együttesen az uradalmi népesség (2248 háznép) szintén kereken 6 százalékát – de az ekékhez beosztott „igazi szolgák" már mindössze csak 2,5 százalékát – tették ki. Az úri „ekéhez való" föld kiterjedése itt még a három évtizeddel korábbi tihanyi aránynak is kevesebb mint felére zsugorodott össze – elérve ezáltal azt a szintet, mely aztán már a későközépkorig általában alig változott a nagybirtokon. Tágabb értelemben persze itt is, miként a világi urak birtokainál, a prédiális szervezethez kell számítanunk a monostor és a négy nagy birtokközpont udvarházainak többszörösen népes terménykezelői és kulcsár-féle személyzetét (tárnokok, pohárnokok, pincemesterek 43 háznépét), a konyhák és sütőházak kiszolgálóit, szakácsokat, sütőket, méhsör-készítőket (70 háznép), a monostor műhelyeiben dolgozó iparosokat (kovácsok, szűcsök, vargák, ácsok, esztergályosok 143 háznépét) és 15 pásztort. E sokaság azonban együttesen is az egész uradalmi népnek még mindig csak 12 százalékát tette ki.

A gazdálkodási struktúra tehát a pannonhalmi birtokon a 13. század derekához közelítve lett hasonló a 12. század elejének királyi udvari szervezetéhez. Ugyanakkor hatalmas a kontraszt a megismert világi nagy- és középbirtokokkal: a prédiális „üzem" ottani 40 százalékos középarányosával szemben itt 6 százalék, a tágabb prédiális szervezet ottani 60 százalékos átlagával szemben itt 18 százalék. Hasonló kontraszt mutatkozik az érem másik oldalán. A pannonhalmi birtokokon 1240 táján már gazdasági és jogi szempontból

de facto kondicionális parasztnak tekinthető mindenki, aki nem az „egyház földjén", hanem a „falu földjének" minősülő szántóterületeken nemcsak önállóan gazdálkodott, hanem földesúri szolgáltatásai tételesen is, éspedig írott formában (legkésőbb az Albeus-összeírásban) rögzítve voltak. E csoportok a prédiális gazdasággal már csak vékony szálon, a termelés befejező szakaszában maradtak kapcsolatban: nyáron évente egyetlen napon terhelte őket aratási robot, rájuk hárult a betakarítás, általában a fuvarozás, valamint – de már csak az udvarnokokra – az „egyház gabonatermésének" malomba hordása, őrletése és az „egyház árpájának" sörré kifőzése. Ide tartozott felső szinten az uradalmi népesség 23,2 százalékát kitevő „jobbágy" réteg túlnyomóan nagy többsége („lovasok" és „szabadok", olykor kifejezetten adózó, *tributarii* néven), minthogy csak egy szűk elit kerekedett a parasztnép fölibe; középszinten ide tartoztak a közönséges „lovas szolgálók"-on kívül a *par excellence* terményszolgáltató csoportok (csaknem 300 udvarnok, valamint szabadosok, halászok, torlók), a népesség kereken 30 százaléka; alsó szinten pedig félig már szintén ide számíthatók az olykor még „szolgának" nevezett, de már bizonyos szerény önálló gazdasággal rendelkező csoportok is, melyeknek terhei, *conditio*i ugyancsak rögzítve voltak (a szántók és szőlőművesek, valamint a zselicségi sertéstenyésztő falvak), együttvéve további 25,5 százalék. Még ha le is számítjuk a jobbágyok elitjét – a *curialis comesek* „nemzetségét", a saját örökletes birtokkal *(terra propria hereditaria)* rendelkezőket, *preco*kat és hasonló elemeket –, az első két csoport együttese, az uradalmi nép mintegy 50 százaléka vethető egybe a „kondicionális parasztgazdaság" szintjén a megismert világi birtokok 2–8 százaléknyi szabadosával; az első három csoport együttese, mintegy 75 százalék áll szemben az ott a „házas" szolgákkal is kibővített 10, 26, 36 százalékkal. Jogi értelemben pedig az ott 80, sőt 90 százalékot is meghaladó szolgarétegnek Pannonhalmán csak 6,7 százaléknyi (151 háznép) „igazi szolga" *(versi servi)* felelt meg.

Pannonhalma persze az akkori idők legnagyobb és legfejlettebb módon gazdálkodó egyházi birtokszervezetei közé tartozott, példája ilyen értelemben szélsőséges. Hogy azonban másfelől a mintáinkon bemutatott struktúra a világi birtokok átlagára még a 13. század első felében is jellemző lehetett, azt jól mutatja, ha az 1200–1240 közt statisztikailag még pontosan számba vehető prédiumok közül elkülönítjük a világi birtokokat. E 31 kisebb gazdaságban élő 191 háznépen belül az ekékhez beosztott szolgák aránya kerek számban váltig – fenti mintáinkkal rokon módon – 38, a szőlőművesekkel együtt 56 százalék volt, míg a másik póluson a szabadosoké csak 7 százalék; csekély változás, hogy feltűnik már 6 százaléknyi „jobbágynak" nevezett csoport. Közbül az egyéb – javarészt feltehetően „házas" – szolgák aránya alig több mint 19, a felszabadítottaké pedig 12 százalék volt. Az olló még közvetlenül a tatárjárás előtt is tágasan nyitva maradt az egyházi birtok struktúrájához képest. Mindazonáltal a statisztikai átlag ez esetben egy lényeges mozzanatot már eltakar: a világi nagybirtok és a kisbirtok útja határozott elválásának kezdetét a 13. század első évtizedeiben. Ami a 12. század derekán még inkább csak fokozati különbség volt, az most kezd átcsapni a minőségbe.

Amikor a Győr, Moson megyében nagybirtokos Győr nembeli Pot ispán és atyjafiai megalapították a lébényi nemzetségi monostort (1208), a birtokaikból kihasított prédiumokon már csak 15 háznépnyi ekékhez beosztott szolga élt *(aratra cum servis)*, az eladományozott 147 háznépnek kerek számban már csak 10 százaléka. Az archaikus szolgaállapotú szőlőműveseken (21 százalék) kívül a földdel ellátott „házas" szolgák *(terra . . . cum X mansionibus servorum)* aránya 27, a szabadosoké *(libertini)* pedig már 33

százalék volt, sőt 9 százalékot már „jobbágyok" tettek ki. A statisztika azonban ezen a ponton már nem képes kifejezni a valóságos struktúrát, mert csak azokat képes számba venni, akik személyükben képezték adomány tárgyát. A „szabad" jobbágyok (vagy egyszerűen „szabad emberek") csak annyiban lehettek adomány tárgyai, amennyiben az általuk megművelt föld és az azzal kapcsolatos földesúri jogviszony volt adomány tárgya, személy szerinti „szabadságuk" éppen a szabad eltávozásban állt. Lébényben például 12 *iobagio* háznép még adomány tárgya volt, miként az a jobbágy is, aki az egyik prédiumon a szőlőművelő szolgák élén állt, de már három további falu esetében az adomány csak magukra a falvakra vonatkozik – jeléül annak, hogy itt olyan parasztok laktak, akik már nem csupán a szorosan vett *servilis,* hanem a „kondicionális" állapotból is kiszakadtak. A statisztika lehetőségei ott érnek véget, ahol a szolgai állapot; a Győr nemzetség gazdálkodásának valóságos szerkezetét még tovább módosítja ez a számszerűen már megfoghatatlan tényező. Még előrehaladottabb a képlet Hontpázmány nembeli Márton bán Hont megyei birtokain, melyeket az ispán még a tatárjárás előtt egészükben a sági monostornak adományozott, majd özvegye a rendelkezést a tatárok kivonulta után megerősítette (1245). Magában Ság faluban a 18 családi egység (38 megnevezett felnőtt személy) csaknem 24 százaléka volt szabados, *libertinus,* akikből – jellemzően a világi és egyházi birtokszervezet rétegeinek analógiájára – a monostor *curialis comesei* és „lovas jobbágyai" *(iobagiones equestres)* lettek. Csak két szolgacsalád, a falubeliek mintegy tizedrésze lett a monostor elkülönített földjét művelő szántó *(arator).* Az elősorolt birtokokhoz azonban, még ha le is számítjuk a bizonytalan tartalmú, esetleg lakatlan „földeket" – hét *terrát* – még további 6 falu *(villa)* tartozott, melyek közül már csak egyben (Szöllős) tüntet fel az adomány egyetlen szabados családot, egy másikban (Egeg) pedig két szolga háznépet; a többi falulakos *(villani)* már „szabad" jobbágy lehetett. Egy közbülső fokozatot tükröz Csák nembeli Miklós, Ugrin érsek fivérének végrendelete (1237) Vértes-vidéki 17 falujáról. A falvakban akkor 4 valószínűleg birtokigazgatási szerepet betöltő *precon* és 6 erdőőrön kívül már kizárólag csak szabadosok *(libertini)* éltek, együttvéve 145 háznép. A szolganép és maga a prédiális gazdálkodás teljességgel eltűnt; másfelől viszont a még szabadabb falulakosságnak még nincs nyoma. A „szolgaüzem" felszámolása egy ponton jóformán szemünk előtt zajlik le, hiszen a megelőző végrendelet (1231) Mihály prédiumon még négy ekefogathoz beosztott 8 szolgacsaládot *(mancipia)* tüntetett fel; az új végrendeletben ugyanitt 7 háznép *libertinus* szerepel. A prédiumot Miklós úr a közbeeső hat évben számolta fel. Hogy a prédiális gazdaság felszámolása olykor már középbirtokon is divatba jött, életközelből mutatja a fentebb már említett Sol ispán végrendelete (1221). Az intézkedés előtt viszonylag nagy Balaton-vidéki szőlőgazdasága javarészt már szabados szőlőművesek (13 család) kezelésében állt, Egregy és Almád-vidéki hat kisebb prédiumán azonban a földművelés még kizárólag ekékhez beosztott szolganépek (20 család) munkájával folyt. Az ispán az 1221. évben ez utóbbiak kereken háromnegyedét, 15 családot egy csapásra felszabadította *(liberavit),* ami ez esetben valószínűleg azt jelenti, hogy a szőlőművesekhez hasonlóan „szabadossá" tette, ellátta őket földdel, mint az egyik család esetében az oklevél részletezi is: kaptak földet, egy szőlőt és egy malmot. Ezáltal a hat prédium közül négyen felszámolódott a prédiális gazdálkodás, az egész gazdasági szerkezet megfordult: a korábbi 60 százaléknyi ekés szolgamunka 15 százalékra apadt le, az örökösök már 85 százalékban *libertinus*-gazdaságokra alapozott örökséget kaptak kézhez.

Az elmondottakból két tanulság következik, már közvetlenül előlegezve a tatárjá-

rást követő évtizedek fejleményeit. Az egyik, hogy a prédiális gazdálkodás felszámolásának hulláma a nagy egyházi birtokszervezetekhez képest vagy fél évszázados késéssel érte el a világi birtokot, de ott is egyelőre inkább még csak a legnagyobbakat. Előbbi statisztikai összesítésünkben a kisebb birtokosok többsége „húzza le" az átlagot a 12. századra jellemző szintre. Akadnak már nagybirtokok, melyeknek struktúrája elhatározó módon átsúlyozódott a szabadosok gazdaságára, éspedig hellyel-közzel máris nagyobb mértékben, mint az egyházi birtokszervezetek velük párhuzamba állítható kondicionáriusainak jellemző aránya, sőt már számottevő súlyt nyernek olyan faluszervezetek, szabadabb állapotú parasztgazdaságok is, amilyenek az egyház „népei" közül egyelőre teljességgel hiányoznak. A másik tanulság nem kevésbé fontos. Ha egyszer a változás szele megérintette a világi urat, az „intézményi" hagyományoktól nem kötött gazdálkodás átalakítása sokkal gyorsabb, maga a strukturális átváltás arányaiban is jóval radikálisabb, mint ami egyáltalán elképzelhető az egyház (vagy a királyi birtokszervezetek) esetében. Az „egyenlőtlen fejlődés" sajátságos képlete csíráiban már a tatárjárás előtt felvázolódik – noha a magánbirtokban rejlő vállalkozókedv egyelőre még eléggé kivételesnek látszik.

Miután áttekintettük a gazdálkodás korai feudális prototípusait, s megkíséreltünk megragadni valamit a fejlődés ritmusából is, térjünk vissza még egy mozzanat erejéig a prédiális „üzemtől" lényegileg már elszakadt parasztgazdaság formálódásához a tatárjárás előtti időben, már ahogy az a pannonhalmi birtokokon 1240 táján a kondicionális *mansio*k hátterében kirajzolódik. Láttuk, hogy ami ember és föld kapcsolatát illeti, a korai időszakban még a mérleg nyelve annyiban a nagy birtokszervezetek javára mozdult el, amennyiben itt az ember adható-vehető „ingóság" jellege gyakorlatilag már korán megszűnt, a falvak lakosait többnyire sok nemzedéknyi múlt kötötte egyazon faluhatárhoz, a háznépek és a művelt föld mennyisége pedig elég stabil korrelációt mutat. Nem maga a jobbágytelek jelensége áll már itt előttünk?

Kétségkívül megjelenik már a 13. század első évtizedeiben egy fontos új tényező, mely a paraszt jogi-társadalmi státusától vagy akár birtokszervezeti hovatartozásától függetlenül, sőt egyáltalán a földesúr és a paraszt jogviszonyának szféráján kívül immanens erővel hatott a jobbágytelek kialakulására: magának a művelési rendszernek az átalakulása. A lényeget világítja meg a más összefüggésben már említett Szöllős falu (Veszprém m.) példája, ahol három földesuraság alattvalói éltek. Mint Albeus összeírásából tudjuk, a 10 ekealja nagyságú faluhatár tizedrésze a királyné itteni népeit illette meg, a többi kilenc ekealja pedig fele-fele arányban oszlott meg a pannonhalmi apátság 16 háznépe és a templáriusok parasztjai közt; egy háznépre tehát 30 hold körüli határrész jutott. Ám itt korántsem arról volt szó, hogy a faluhatár a földtulajdoni arány szerint megoszolván, egyedül a földesúri rendelkezéstől függött az egy-egy háznépet megillető földnagyság. Néhány évvel utóbb, már a tatárjárás után egy újrarendezésből értesülünk, hogy e 10 ekealjnyi (1200 hold) határ pontosan 40 „fűkötélre" oszlott, vagyis az osztásos határhasználat volt az a tényező, mely rögzítette az egy háznépet megillető pontosan 30 holdnyi határrészt. Ennek persze fele lehetett szántóföld. A háznép, *mansio* és a szántóföld közt tehát maga az új művelési rendszer osztásos határhasználati formája teremtett korábban ismeretlen szoros kapcsolatot, amit a három földesúr tulajdonosi szférájától függetlenül működő faluközösség szabályozott. Ahol egyáltalán arról értesülünk, hogy valamely földesúr alattvalóinak földje „közös a faluval" *(habent terram communem cum villa)*, azt „közösen" *(communiter)* használják a falu többi lakosaival, emögött már eleve egyfajta paraszti *com-*

munitas, a faluközösség léte és funkcionálása húzódik meg. Mi több, már éppen ez volt az a mechanizmus, melynek a „tulajdonosi" szféra bizonyos értelemben alárendelődött, amire plasztikusan világít rá egy másik megegyezés a somogyi Fajsz falut illetően (1238). A falu földtulajdona megoszlott a pannonhalmi és a somogyvári apát közt, az előbbinek csak öt háznépnyi alattvalója volt a faluban, akik közösen *(communiter)* használták a határt az utóbbi népeivel. A megegyezés lényege, hogy a pannonhalmi apát kötelezte magát: nem növelheti itteni *mansio*inak számát, de még a jelenleginél népesebbeket sem telepíthet e falurészébe. A két birtokosnak a „tulajdonosi" szférában azért kellett megegyeznie, mert a tényleges földhasználati rendszert már az az elv működtette, amely mindenütt érvényesült, ahol az osztásos határhasználat elterjedt, s az aradi káptalan zarándi birtokain már a század elején normatív módon kimondták: „ha növekszik a falulakosok száma, növekedni kell *sor*suknak (osztásos részesedésüknek, „fűkötelüknek") is"; ha azonban a művelhető határ már telítődött, a lakosság növekedése a földrészesedés kisebbedését vonta volna maga után. A művelési és határhasználati rendszerben bekövetkezett átalakulás tehát immanens módon, a részesedés elvénél *(sors)* fogva meghatározott korrelációt hozott létre a „háznép", *mansio* és az immár annak függvényeként felfogott határbeli külsőség közt, ahol is a szabályozó erő már nem a földesúr, hanem maga a faluközösség volt. Minthogy pedig a szabályozott talajváltás rendszere mindenütt véglegesen megszüntette a falutelepülés időszakos „vándorlását", a paraszt házhelye és háza (amit a *mansio* tulajdonképpen elsődlegesen jelölt) térben is állandósult; sőt a fenti korrelációnak éppen ez lett az állandó és helyhez kötött pólusa, hiszen magának a konkrét szántóföldi külsőségnek a határbeli helye az újraosztásoknál mindig változott.

A pannonhalmi birtokokon általában számolhatunk a szabályozott talajváltás és osztásos határhasználat meghonosodásával már a tatárjárás előtt, a kondicionális *mansio*k jobbágytelekké alakulásának tehát adva voltak immár magában a gazdálkodás alapjaiban a belső feltételei. Ám a teljes kibontakozást egyelőre éppen a „kondicionális" jellegben visszamaradt jogi korlátok hátráltatták. Minthogy a földesúr „tulajdonosi" hatalma a paraszt személye felett még ezen a fokon sem szűnt meg, az egyház e hatalmánál fogva még mindig belenyúlhatott ember és föld kapcsolatába. Sala föld jobbágyai még felpanaszolhatták, hogy az apát elvette földjeiket, és jövevényeknek adta (1233); még a birtokszervezet e felső rétegének „földje" *(terra eorum)* sem kötődött eltéphetetlen szálakkal *mansio*jukhoz. Maga a *mansio* pedig még mindig egyértelműen és kizárólag „személyi" értelmű fogalom maradt, kizárva bármiféle dologi tartalmat, sőt történetesen éppen e rendkívül racionális felépítésű pannonhalmi szervezetben még csak nem is az organikus családi egységet vagy háztartást jelölte, mint általában másutt. Minthogy a különféle szolgálatok teljesítését *mansio* szerint rótták ki, a közmunkáknak *(communes servicia)* pedig, elsősorban a fuvarrobotnak, azon túl például a jobbágyoknál az egyéb „lovas szolgálatnak", az udvarnokoknál a „havi szolgálatnak", (a malmok kiszolgálásától a monostor körüli teendőkig, a kertművelésen és az épületrenoválásokon át a vízhordásig) a mezei robot lecsökkenése ellenére is még mindig nagy szerepe volt a birtokorganizmus működtetésében, az apátság úgy érte el a munkáskéz megszaporítását, hogy mesterséges módon maga határozta meg, kik számítanak egy *mansio*nak: minden felnőtt személyt külön egységnek vett, tekintet nélkül arra, hogy egy fedél alatt éltek vagy sem. Ugyanez okból a *mansio* nem vált még valamennyi rétegnél a termény- és egyéb adózás szilárd egységévé sem. A jobbágyok vagy szabadosok terhe ugyan már a házhoz kötődött, de például az udvar-

nokok havi terményszolgáltatását még éppúgy kollektíve vetették ki a közel háromszáz adózó egységre, ahogy a Szent Márton napi „ajándékot" egy-egy falura; a megosztás a közösség dolga maradt, egyedül a plébánosnak járó szolgáltatást határozták meg *de singulis mansionibus.*

Egyetlen ponton viszont megint csak a pannonhalmi birtokszervezet szolgáltat rá példát, hogyan kristályosodott ki ebből a még mindig némileg amorf állapotból a gazdálkodás és a földesúri elsajátítás olyan alapegysége, mely lényegét tekintve már valóban jobbágyteleknek nevezhető. Az ügyet a határponton ama évtizedek népmozgalmainak egyik legaktívabb eleme, Sala föld (Deáki, Vágselye környéke) jobbágyai lendítették át, amikor kikényszerítették az apáttól a más vonatkozásban már tárgyalt megegyezést: minden jobbágy háznép szántóföldjének nagyságát 20 holdban rögzítették, aminek fele szolgálati föld volt, fele pedig adózási alap *(pro tributo).* Minthogy ily módon pontos megállapítást nyert a *mansio* határbeli „tartozéka", az adót már „minden háznép után" *(de singulis mansionibus)* évi 1 ferto összegben úgy állapíthatták meg (1233), hogy az egyszersmind a földnagyság arányában kivetett földesúri szolgáltatásnak minősült. A telektartozék minden szorosan adó alá eső holdjára 1,2 pondus, az egész jobbágygazdaság egy-egy holdjára végeredményben 0,6 pondus teher nehezedett. Ez az összefüggés még nyilvánvalóbb lett, midőn nyolc év múlva (1241) az újabb mozgalom hatására már kifejezetten holdanként *(de singulis iugeribus)* mérsékelték a terhet 1 pondusra (végeredményben 0,5 pondusra). A ház és házhely – a jobbágyháztartás kerete – ezen a ponton elválaszthatatlan és mintegy szerződésszerű kapcsolatba került a jobbágygazdaság keretével, a határbeli külsőséggel. Maga ez az „üzemegység" – azaz meghatározott földnagyság, nem a jobbágy személye – vált dologi jogi alapjává a földesúri járadéknak is.

A salai jobbágyok vívmánya akár a tatárjárásig ívelő fejlődéssor szimbólikus zárókövének is tekinthető, mely még azáltal is különös figyelmet érdemel, hogy mögötte az ösztönző példa is nagy valószínűséggel kitapintható. Ugyanabban az 1233. évben, melyben az első megegyezés megszületett, az esztergomi káptalan térben közeleső Hont megyei Szebelléb falvában élő német vendégtelepesek *(hospites Teothonici)* szintén előzetes „lázadások" után léptek megegyezésre földesurukkal: minden 110 holdat tartalmazó ekealja föld után az egy összegben megállapított évi adót 1/2 márkában (2 ferto) határozták meg. A bevándorolt kiváltságolt telepes, *hospes* elem hazájából magával hozta a Nyugaton már vagy másfél évszázada kialakult elvet, hogy a háztelek és a határbeli külsőség szerves egysége egyben a földesúri adózás alapja is, az összeg pedig a földnagysághoz igazodik. A minta tehát a salai jobbágyok számára törekvéseik artikulálásához közvetlenül és a közelben adva volt. Minthogy a telepes telkek tartozékait nem az osztásos határhasználat szántónagyságában adták meg, hanem brutto mérték ki, a fenti földnagyság felét számíthatjuk szántóföldnek, melynek minden holdját eszerint mintegy 0,43 pondus terhelte. Ha a salai jobbágyok terhe ez összeg több mint harmadával (de az újabb rendezés után már csak hatodával) magasabb volt, abban természetesen még mindig „kondicionális" mivoltuk fejeződött ki; saját gazdaságuk minőségét tekintve és a földesúrhoz való adózási viszonyukban azonban már lényegileg a *hospes*-modellhez igazodtak.

Nem véletlen, hogy a tatárjárás előtti időkben a telekszervezet első nyomai a nyugati határszélen, az új típusú parasztgazdaság német földön elterjedt *lehen* („Bauernlehen") nevén bukkannak fel mint a paraszti „udvarhely" vagy *mansio* határbeli „tartozékokkal" egységet képező sejtjei, például a Fertő-tó partján, a Moson megyei Nyulas

várfaluban *(loca curiarum quod uulgo lechun vocantur cum omnibus utilitatibus ibi ad ea pertinentibus* 1214), a Vas megyei Monyorókeréken *(mansiones que lehen vocantur* 1226), Sopron megyében Mórochelyen, Locsmándon és másutt *(mansio que lehen dicitur* 1230, *mansio cum omnibus pertinentiis suis* 1237). De már a Komárom megyei Tatán is felbukkan olyan birtokrész, mely az osztásos határhasználatba beékelődve a falubeli két *mansio* „tartozéka" (1230). A feltételeket a belső fejlődés, a földesúri prédiális gazdálkodás háttérbe szorulása és az önállóan termelő parasztgazdaságok „kondicionális" emelkedése érlelte ki az új művelési rendszer belső működési mechanizmusa talaján; a modellt a végső formába öntéshez, akárcsak a Pozsony–Nyitra megye határán fekvő Sala földön, a jövevény vendégtelepesek nyújtották. Az említett adatok egyike sem *hospes*-gazdaságokra vonatkozik már, hanem várnépi elemekre és magánföldesúri parasztgazdaságokra. Mindazonáltal az ilyen típusú adatok a tatárjárás előtt még igen ritkák, térben pedig egyértelműen a vázolt nyugati zónára utalnak, melyből mintha a Duna-vidéken, mintegy ékszerűen kezdett volna behatolni a Kárpát-medencébe a jobbágytelek intézménye.

*

A tatárjárás nemcsak pusztításai által okozott az ország életében „robbanást". Robbanásszerűek voltak azok a folyamatok is, amelyek a romokból regenerálódó országban, sok tekintetben új feltételek közt, szinte viharos gyorsasággal bontakoztak ki a 13., század dereka után – pontosabban: felgyorsítottak fejlődési tendenciákat, melyeknek csírái jórészt kitapinthatók már a tatárdúlást megelőző évtizedekben is. „Pusztító" jellegűek voltak ezek a robbanások is, csakhogy abban az értelemben, hogy minden irányban az archaikus struktúrákat vagy azok maradványait rombolták. Két ilyen robbanásszerű fejleményről e munka itt nem közölt két fejezében bőven esik szó: a század dereka után kibontakozó birtokmobilitásról és a népességmobilitásról. A kettő annyiban kapcsolódott egybe, hogy egymással kölcsönhatásban lazították fel a parasztnép archaikus kötöttségeit. Az állagában néhány évtized leforgása alatt többszörösére duzzadt magánbirtoknak nagy tömegű munkaerőre, minden áron telepesre volt szüksége – merőben új, a korábbinál sokkal szabadabb feltételekkel, hiszen éppen a birtokviszonyok mobilitása és a munkaerőért folyó verseny zárta ki a kötött paraszti állapot archaikus formáinak fenntartását. A kínálat ott volt az országszerte mobilizálódó, a szolgai kötöttségekből és kötött „kondíciókból" menekülő tömegek valóságos vándormozgalmában. Ilyen körülmények között természetesen még akkor sem lehett volna a szó új prédiális gazdaságok berendezéséről, ha a nagyobb földesurak e kényszerhelyzettől függetlenül is, merő gazdasági meggondolásból nem ismerték volna fel a régi üzemforma korszerűtlenségét. Az országnak a 13. században benépesült, új települési zónáiban ilyen gazdaságokkal már mutatóban sem találkozunk. De a prédiumok rohamos gyorsasággal ritkulnak, majd elfogynak a forrásokból a régi településű vidékeken is, legalábbis a nagyobb birtokokon. E téren még a tatárjárás fizikai pusztításai is meggyorsították a prédiális gazdálkodás felszámolását. Ahol ember- és állatállomány, épület és gazdasági felszerelés a lángok és a tatár fegyverek martalékává vált, az újrakezdés a régi alapokon nemcsak gazdaságos nem volt, de lehetséges sem igen, már csak azért sem, mert az emberpusztulás és a szolgarendűek tömeges „szétszéledése" következtében gyakorlatilag megszűnt a szolgakínálat – a „rabszolgapiac". Ebben az összefüggésben válnak érthetővé az olyanféle első pillanatra különösnek ható sirámok, mint ama hat ekealjnyi (300 ha) föld birtokosáé, aki arról panaszkodott, hogy a tatárdúlás óta „sze-

génysége miatt nem képes rezidenciát alapítani" (1257). Akinek szolgáit a tatárok leöldösték vagy megszöktek, nemigen volt képes már újakra szert tenni.

A régi prédiumok nagy többségének kétféle perspektívája volt az új helyzetben: vagy faluvá alakulnak, vagy sorsukra hagyatva eltűnik róluk az élet nyoma is, elpusztásodnak. Az előbbit megkönnyítette, hogy a valóságban nem ritkán már a tatárjárás előtt is afféle kétmagvú településekről volt szó, a földesúri gazdasági telep valamely falutelepülés mellett terült el. Előfordult, mint például egy Galambok nevű, négy ekefogattal és 40 szolgafővel működő földesúri gazdaságról tudjuk, hogy a *predium* a falu közepén *(per medium ville)* áthaladó úttól délre terült el, azaz valójában a falutelepülés egyik felét alkotta (1231). Ha a földesúr szolgáit, vagy azok maradványát „földre ültette" vagy felszabadította, a prédiumot hamarosan falunak kezdték nevezni. De kisebb, önálló telepek közül is soknak ez lett a jövője. A pannonhalmi apátság fentebb említett Komárom megyei, ercsközi gazdaságai közé tartozott például Néma *predium,* ahol 1240 előtt három „szabad", adózó jobbágycsaládon kívül két szolgacsalád élt, és művelte az apátság itteni egy ekealjnyi földjét; a település alig három évtized múltán faluként *(villa)* bukkan elő (1268). A garamszentbenedeki apátság Kisszelepcsényen (Bars m.) a 12. század derekán négy ekealja földdel együtt hat háznép lovas szolgát *(servus)* és ismeretlen számban szántó szolgacsaládokat *(servi aratores),* tehát egy jellegzetes „prediumot" kapott adományba (1165). A tatárjárás után a szántó szolgák eltűntek, ugyanez a négy ekealjnyi föld mint falu *(villa)* bukkan újból elő abból az alkalomból, hogy az apát a hajdani lovas „szolgák" nyolc háznépnyi ivadékaival immár mint a monostor saját lovaikon szolgáló „jobbágyaival" *(iobagiones monasterii in equo proprio servientes)* szerződésszerűen megállapodott tételesen rögzített pénz- és terményszolgáltatásaik felől (1247).

Hogy adott esetben és hosszabb történeti távon hogyan alakulhatott egy-egy nagyobb prédium jövője, azt jól illusztrálja a többi közt egy településtörténetileg jól körvonalazható, szűkebb területen bizonyos Csaba ispán gazdaságainak sorsa. Az ispán, kevéssel a tatárjárás után (1248), fiának hagyományozta két Baranya megyei *prediumát,* Csabavára és Sepse nevű gazdaságait „valamennyi tartozékaikkal", azaz szántóföldekkel, rétekkel, szőlőkkel, erdőkkel, ökrösfogattal *(cum aratro boum),* ahhoz beosztott két szolgával és három szolganővel, meg egy szabados családdal – és 100 sertéssel. Az állomány látszólagos szerénysége nem téveszthet meg, mert valójában hatalmas, több ezer hektárnyi területről volt szó Baranyavártól keletre és a Karasó folyótól délre, a későbbi Sédfőtől Csabagátáig, a Duna árterületeiig, javarészt erdőség. De a mindössze öt főnyi szolganépet is alighanem az magyarázza, hogy az e vidéken visszavonuló Batu kán seregeinek öldöklésében csak ennyien maradtak életben. A tatárjárás előtt népesebb település lehetett itt, amire egyértelműen utal, hogy Csabavárán templom állt, az egykori gazdasági telep mellett pedig a hegyoldalon egy vár emelkedett. E prédiumok határa aztán három nemzedékkel később bukkan újból elő, midőn Csaba ispán dédunokái, a Véki nemesek megosztoztak ezen a területen is (1330). Az egykori majorságféle szolgaüzemek határain belül e nyolc évtized folyamán nem kevesebb, mint hét falu alakult. Az egykori vár elenyészett, de az egyházas helyből a régi templom körül kinőtt Bodolya falu, Sepse szintén faluvá vált, a többi öt új falutelepülés közül Peterd Csaba ispán Péter nevű fiának, Páli pedig Pál nevű unokájának nevét – telepítésének emlékét – viseli. A prédiumok helyén egy utcás rendszerű, jobbágytelkekre *(fundus curie)* oszló egész falucsoport nőtt ki a földből, a „szolgák és szolganők" örökébe egységesen jobbágynak *(iobagio)* nevezett parasztok léptek,

akik az „újabb időben" *(ex novo)* Sepse és a Karasó folyó közti hatalmas térségben, „melyet bokrok és gaz borítottak", az irtásföldön *(irtvan)* kerteket és szőlőket telepítettek, a terület nagy részét termőfölddé alakították, amit meg sem osztottak az örökösök, kimondván, hogy azt a jobbágyok „szabadon birtokolhatják és gyümölcsét élvezik".

Az egykori prédiumok sokaságának sorsa viszont az elpusztásodás lett. Nem kell itt feltétlenül a tatárokra gondolnunk; ahol nem voltak meg a faluvá fejlődés feltételei, a földesúri gazdaság idők folyamán egyszerűen „kiürült", legfeljebb egy ideig még épületmaradványok őrizték emlékét. Már a 14. században egyre gyakrabban kerül elénk az oklevelekben különféle vidékeken a sok „puszta prédium", lakosaitól elhagyott, „üres" egykori telep *(predium desertum, habitatoribus destitutum, vacuum).* A pusztásodás oly jellemző és tömeges jelenséggé vált, hogy már a 14.–15. század fordulója táján önmagában a *predium* szó ezt kezdte jelenteni: „puszta" – ami aztán meg is rögződött az újkorig.

A prédiális gazdálkodás felszámolását persze nem mintegy egy csapásra és valami abszolút, minden birtoktípusra jellemző érvénnyel kell elképzelnünk a tatárjárás utáni évtizedekben sem. Az újjászervezés sok esetben bizonyára úgy következett be, mint ahogy egy 1248. évi oklevél tanúsága szerint bizonyos Csapó ispán hozta rendbe „elhanyatlott és teljességgel elpusztult" Zala megyei Orosztony nevű prédiumát már az első években: nagy költséggel „szolgákkal, ekékkel *(cum servis, aratris),* szőlőkkel, halastavakkal és malmokkal szerelte fel", ám egyidejűleg „igen sok jobbágyot gyűjtött ugyanerre a prédiumra" *(congregaverit iobagiones quamplurimos ad idem predium).* A gazdaságok ilyenfajta „komplex" megszervezése még a későbbi időben is tipikus lehetett. Amikor Bor-Kalán nembeli Ok ispán az általa 1280 táján nemzetségi jussra hivatkozva lefoglalt Baranya megyei Jenő és Nána birtokot visszabocsátani kényszerült, az egyezség (1283) kimondja, hogy a „saját ekéivel" megművelt földről az elvetett gabonát *(fruges quas idem comes . . . propriis aratris habet seminatas)* megtarthatja, az általa műveltetni kezdett szőlőt *(vineas . . . quas idem Ok coli fecit)* is leszüretelheti még, ám ha a két visszabocsátott faluból bárki a jobbágyok közül *(de jobagionibus seu populis),* akiket a közelmúltban ide „gyűjttetett" *(congregare fecit),* el akar távozni, minden akadályozás nélkül útjukra engedi. Mindkét esetben látszólag afféle kétmagvú települések jöttek létre, mint amilyenek a korábbi időből is ismertek. Sok földesúr nem mondott még le a „saját ekéhez" tartozó gazdaságról. A képlet mégis minőségében más, mint a tatárjárás előtt, éspedig elsősorban a település másik magvában, ahol már nem „földre ültetett", „házas" szolgák, de még csak nem is szabadosok éltek, hanem telepítéssel („népek gyűjtésével") toborzott, szabad eltávozási joggal rendelkező parasztok, akiknek éppen ezt a státusát fejezi már ki „jobbágy" megnevezésük. A két elem arányát ez esetekben nem ismerjük, egyéb elszórt adatok alapján azonban joggal sejthető, hogy valójában már nem is a *predium – villa* korábbi bipoláris képletéről lehet szó, hanem arról, hogy a földesúri udvarház *(curia)* beépült a faluba, „tartozéka" – a „saját ekéhez tartozó" föld – pedig gyakran nem nagyobb, mint két jobbágytelek szántóföldi külsősége, sőt sok helyütt ez kifejezetten szokásjogi normaként mutatkozik. Vannak vidékek, ahol már a század elején kialakult az elv, hogy a földesurat kétszeres nagyságú házhely és kétannyi részesedés *(sors)* illeti meg, mint a falu lakosait. A korszak birtokosztályainál előforduló nemesi udvarházak nagy többsége bent a faluban, többnyire a templom közelében állt, s a veteményeskerten, gyümölcsösön kívül gyakran csak valami 10–20–30 holdnyi szántóföld tartozik hozzá. Mátyás ispán korábban említett „palotájához" *(palatium)* a Balaton-vidéki Örsön egy gyümölcsösön és erdőrészen kí-

vül mindössze 32 hold tartozott (1299). Alig nagyobbak az arányok ama nemesi birtokrészeken, melyeknek szórt határbeli tartozékait holdak szerint részletezve ismerjük e korból. Az imént említett faluval szomszédos Peszejen például a birtokosok, Peszeji Gál fiai birtokrészének részletezésében feltűnő, hogy míg a szántóföldi tartozékok általában 2–4–6–8 holdas darabokban terültek el különböző dűlőkben, egy helyütt, a „Hosszúvölgyben" volt egy egyetlen tagban fekvő 55 holdnyi szántóföld (1269). Talán ebben sejthető az itt nyomáskényszerbe nem tartozó úri „ekéhez tartozó" föld, mely ha még kiegészült is a „trágyázott földek rendjében" fekvő négy szántóföldi darab valamenyikével, mindössze fél ekealjnyi terjedelmet ad ki.

Az eddigiek még mindig csak inkább a kis- és középbirtokra vonatkoznak. Hogy a nagyobb birtok struktúráját miként kell elképzelnünk korszakunk derekán, arról plasztikus képet nyújt a más vonatkozásban már tárgyalt ábrahámi monostoralapítás, kiegészítő rendelkezéseivel együtt (1263, 1272, 1273). Amikor Majs mester – „Nagy" Majs nádor fia, hercegi tárnokmester és somogyi ispán majd V. István nádora – rokonaival együtt birtokaiból egy 18 egységből (11 faluból és 7 birtokrészből) álló részt kihasított a családi monostor számára, mintegy *pars pro toto* adott mintát javarészt Tolna és Somogy megyében elterjedő birtokainak gazdálkodásáról.

A monostornak adományozott birtokegyüttes törzse, kilenc falu a Kapos folyó mentén terült el, körülfogva Ábrahámot; a többi tartozék valamivel távolabb, Tolna megye északi vidékére, Somogyba, illetőleg Bodrogba esett. Ábrahámban volt a régi prédiális birtokközpont, szívében most már egy fallal körülvett „palotával" *(palatium)* és gazdasági épületekkel *(cum edificiis infra murum)*. Itt a három rendelkező rokon családfő megtartott magának egy-egy „udvarhelyet" vagy nemesi telket *(situs curie* 1263, *sessio* 1272), melyek mindegyikéhez egy-egy ekealjnyi föld tartozott. Hogy egy ilyen úri „ekéhez tartozó" gazdaság miben állt, pontosan tudjuk, mert utóbb Majs mester a magáét mégiscsak odaadományozta a monostornak (1272): három szolgacsalád (családtagokkal együtt 12 szolgafő) művelte meg egy ekével. A néhány km-re nyugatra eső Alfalun rokonának, Miklósnak volt egy ilyen monostornak adott udvarhelye egy ekefogattal *(aratrum boum)* és valószínűleg két családot alkotó 8 szolgafővel, valamint állatokkal (4 kanca, 20 juh, 4 kecske, 10 sertés). A keletre eső közeli Kurdon magának Majsnak volt még egy másik eladományozott nagyobb udvarhelye három ekefogattal és öt-hat családhoz tartozó 22 szolgafővel, egy malommal és az előzőkhöz hasonló kisebb állatállománnyal (4 ló, 20 juh, 10 sertés). Az ismert mintában ennyi volt a prédiális gazdaság maradványa – jellegében ugyanaz, mint akár egy-két évszázaddal korábban, mégis azzal a különbséggel, hogy a jelek szerint már mindhárom gazdaság a faluba beépülve működött. Mindhárom esetben maga a falutelepülés *(villa)* is – közülük Ábrahám és Kurd egyházas hely – adomány tárgya volt. A lakosságról *(populi)* közelebbit természetesen már nem tudunk meg, éppen mert ők személyükben már nem képezték adomány tárgyát. A falusiak mellett ezek az egy-három ekealjnyi, együttesen öt ekével dolgozó földesúri gazdaságok (10–11 szolgacsalád, gyermekekkel együtt 42 személy) bizonyosan a kisebb szektort alkották. A többi birtok földrajzilag is érdekesen helyezkedik el. Az egészükben eladományozott falvak sorában az Ábrahám körül elhelyezkedő tömbben akadt még egy falu (Csika), ahol szintén élt három szolgacsalád, de ezek már önállóan gazdálkodtak, a többi négyben (Várelve, Láz, Papd, Nemti) viszont már egyáltalán nem volt szolgaelem. Valamivel távolabb, de még Tolnába esett további három falu (Szakály, Bót, Pibor), ahol magukban az eladományozott falvak-

ban *(in villa)* ugyancsak élt még helységenként egy-három szolgacsalád. Szakályon még három szabados *(libertinus)* család is. Végül a legtávolabbi tartozékokon, Somogyban és Bodrogban, ahová már csak kisebb birtokrészek *(portio terre)* estek, már mindenütt szolgák művelték a földet, de nem földesúri ekével, hanem önállóan gazdálkodva, ahogy az előbbiek is. Két somogyi birtokrészen (Visz, Megyer) pontosan tudjuk is, miből állt egy-egy ilyen „szolgagazdaság": egy vagy két szőlő megegyező módon 10–10 hold szántóföldel egészült ki, amihez kaszáló, az egyikben még egy malom és erdőrész is járult.

A térbeli dimenzióban egészen világos a szerkezet: az archaikus struktúrák részint a magban (a régi „prédiális" központokban), részint elszórtan, de túlsúllyal a periférián találhatók meg („házas" szolgagazdaságok); a magot azonban nagy túlsúllyal faluszervezetben élő jobbágygazdaságok vették körül, akik közt a falvanként legfeljebb egy-három családnyi szolga már csak afféle maradványelemnek számított. Már fogasabb kérdés a szerkezet gazdasági-szociális dimenziója, hiszen – mint tudjuk – a statisztika a parasztság szolgai állapotból való felszabadulásával egyenes arányban hagy cserben. Telkes jobbágyokat nem vettek leltárba. Hipotetikus becslés egészen óvatos alsó határának tekinthető azonban, ha falvanként átlagban nem többel, mint 15–20 háztartással számolunk. Tizenegy falu kerek számban 160–220 jobbágyháztartása áll tehát szemben családtagjaikkal együtt egészen pontosan ismert 31 szolgaháztartással (egyszerűség kedvéért ide vonva a három szabados családot is), csaknem 130 főnyi populációval; ezeknek is csak harmadrésze volt „ekéhez rendelve", a többiek önállóan gazdálkodtak. E kereken 190–250 háztartásból a prédiális gazdálkodás maradványszektora tehát 4,4–5,7 százalékra, az összes szolgai státusú gazdaság együttvéve mintegy 12–16 százalékra becsülhető. A birtoknépesség több mint nyolctizede olyan „népekből" *(populi)*, paraszti elemekből állt, akik kívül estek immár az adomány hatáskörén, nevük ezen a vidéken – mint látni fogjuk – többnyire már *jobbágy* volt, és valószínűleg telekszervezetben gazdálkodtak, annak alapján rótták le földesúri kötelezettségeiket. A képlet a valóságban még egy fontos árnyalattal gazdagabb, mert e „mintán" kívül Majs mesternek, mint végrendeletéből (1280) tudjuk, csak e vidéken még vagy 20 falva és több birtokrésze volt, közülük az egyik, Kazsok – a szóban forgó falvak északnyugati szomszédságában – éppen az 1270. évben nyerte el a *hospes* kiváltságot, természetesen egyebek közt azzal a feltétellel, hogy e „szabadságnak" megfelelően még aratási robotra *(ad resecandas segetes nostras)* sem kényszeríthetők lakosai. Amiből az következik, hogy a többi falu „népei" viszont legfeljebb a maradék házi gazdaság aratásában segédkezett, annak szántása-vetése a név szerint is ismert szolgacsaládok dolga volt. A *servi et mancipia* aránya azonban oly elhanyagolható volt már, hogy amikor a végrendeletet követő királyi megerősítésekre és iktatásokra került sor, egyetlen átfogó utaláson kívül már számba sem vették őket. Annál nagyobb súlyt helyeztek a földek, a faluhatárok pontos rögzítésére, ahol viszont már a határjárást foganatosító káptalan és a margitszigeti apácák tisztjeinek megváltozott szemlélete jut plasztikusan kifejezésre. A határokat nem úgy határozták meg, hogy néhai Majs mester ilyen vagy olyan „földjének" vagy *possessio*jának határairól van szó, hanem ezzel a típusú fogalmazással: *terra populorum magistri Moys Ozlar vocata, mete populorum de Kosuk.* A mindennapokban nem a földtulajdon, hanem a faluhatár tényleges használata állt előtérben.

Maga ez a képlet minőségben más, mint akár a tatárjárás előtt legkorszerűbbek közé tartozó pannonhalmi birtokok szerkezete 1240 táján. Nem elsősorban azért, mert a „prédiális" szektor egy árnyalattal még az ottanihoz képest is kisebbre sorvadt le; nem is csak

azért, mert általában a szolgai státusú gazdaság az ottaninak harmadára-felére csökkent. (Pannonhalmán az *aratores, vinitores* és *servi* együttesen még mindig 32,16 százalékot tettek ki). Mindez inkább mennyiségi, nem alapvető különbség. A döntő – „robbanásszerű" – változás igazában a másik szektorban következett be. Még ha Majs mester falulakos „népeiről" közelebbit nem is tudunk, párhuzamok alapján kellő biztonsággal választ tudunk adni arra, hogy miért csak három árva szabados *(libertinus)* család szerepel a „leltárban". A szabadosok hirtelen elapadása forrásainkból 1250–60 után – mint még később visszatérünk rá – azzal magyarázható, hogy részint önmegváltás útján, részint egészen automatikusan tömegeikben *jobbágy*okká váltak éppúgy, mint a nagyarányú telepítések keretében befogadott egyéb, régi földesuraiktól megszökött szolgarendű elemek. Más szóval, e tolna-somogyi birtokok népének több mint nyolctizede már csak nem is „kondicionális" volt – ellentétben a nagy múltú és tág keretű birtokstruktúrákkal, köztük az egyházi birtokszervezetekkel, melyek viszont növekedésükben megakadva (sőt sok helyütt apadva) most már igyekeztek konzerválni azt a szintet, ahova a tatárjárás idejére eljutottak. A stagnálásra jutott, egyébként is mélyen beivódott „intézményi" hagyományoktól kötött birtokszervezetek és az állagukban dinamikusan gyarapodó, jellegükben és igényeikben mobil magán-nagybirtokok közt néhány évtizeden belül megint csak tágra nyílt az olló – csakhogy ezúttal egy új dimenzióban és éppen fordított értelemben, mint a tatárjárás előtt. Az egységes jobbágyság kialakulásának kezdeti ösvényei a királyi és egyházi birtokokon kanyarogtak, a kialakulás kiszélesedő útja azonban már nagyrészt a világi nagybirtokokon át vezetett. Ezen a spektrumon Majs mester tulajdonképpen még egy kissé konzervatívnak is számított. Mint birtokos sem tartozott a legnagyobbak közé, „palotája" nem volt vár, birtokai nem voltak váruradalmak. A nagy váruradalmak osztályai esetén, olyanoknál például, mint a Kőszegiek (1279), szolgákról, *prediumo*król egyszerűen nincs is szó többé, csak falvakról. Nem mintha a régi struktúrák maradványai minden nyom nélkül egyszeriben letörlődtek volna a színről. Végül is két vár ura, jelentékeny zalai váruradalmak birtokosa volt az a Hahót Arnoldfia Miklós, aki költségtérítés fejében birtokairól a demográfiai fejezetünkben tárgyalt 83 „szolgafőt" átengedte Miskoc Panyit ispánnak (1272), aki viszont éppen borsodi uradalmainak összekovácsolásán fáradozva a kárpótlásnak éppen ezt a formáját kívánta meg, miután az előző években 16 „szolgafőt" szerzett meg Mályi birtokán (1268). Maradtak még szolgai státusú elemek természetesen a nagybirtokokon is, felszabadításaik *(manumissio)* gyakoriak még 1330 után is, csak éppen számuk már oly elhanyagolható mennyiségnek számított, hogy birtokosztályoknál és egyéb, írást igénylő aktusoknál többnyire szót sem vesztegettek rájuk – éppúgy, mint a birtokközpontokban megmaradt egy-két ekealjnyi „prédiumokra". Másfelől viszont a „népek" öntudata olyan fokra jutott, hogy adott esetben egyszerűen kikötötték, mint például a görgei telepesek, hogy földesuruknak, Illés ispánnak „ne legyen ekéje közöttük, hanem ők maguk között, saját tetszésük szerint fognak intézkedni a földről" (1280).

Ahol a prédiális gazdálkodás megmaradt, sőt a 13. század dereka után még sajátságos utóvirágzást is megért, az a kisnemesi birtok volt. A korai feudális jellegű mezőgazdasági „üzem" elsorvadása tipikus időbeli fázisait tekintve voltaképpen egyfajta hierarchikus sorrendben zajlott le. Az élen a király, az ország legnagyobb földesura járt már valószínűleg a 11. században; az egyház – a sorban következő legnagyobb földesúr – a 12. század közepe után követte, hogy a világi arisztokrácia legnagyobbjai a 13. század első felében lépjenek az útra. Miután aztán a 13. század második felében a nagyságrendi különbség is

megfordult az egyház és arisztokrácia viszonylatában, a hullám végigsöpört általában a világi nagy- és középbirtokon. A kisebb nemesség viszont egy-két (vagy néhány) ekealjnyi birtokán váltig ragaszkodott néhány szolgájához, „saját ekéjéhez" – ami érthető is, hiszen többségének gazdálkodási modellje csupán nagyságrendben, s abban különbözött a parasztgazdaságtól, hogy a „gazda" privilegizált nemes volt, szolgafők tulajdonosa. Ugyanez áll a nemességbe mostanában beemelkedni kezdő vagyonosabb várjobbágy elitre vagy az egyházak „jobbágyságának" ama elitjére, amely majd a következő században „prédiális nemesi" szintre emelkedik. A fentebb említett Gönyü falu elöljárója, egy várjobbágy például egy ekealjnyi földön két háznépnyi szolgával gazdálkodott (1227). Egy tihanyi várjobbágy, bizonyos Tózsoki Illésfia Csánk *curiá*jában három szolga élt, két tehenet két borjúval és öt disznót találtak házánál (1260 k.). Ez volt nagyjából az alsó szint. A középszint úgy képzelendő el, mint egy Mochuna nevű birtokos (talán királyi serviens) végrendeletéből kibontakozik a 13. század elején. Bozsókon a faluban volt egy gazdasága egy ekéhez való 8 ökörrel és egy szolgacsaláddal: volt még egy tehene, egy-egy kecskéje és kocája nyolc malaccal. Egy másik „földjén" négy szolga művelte a földet; sőt egy harmadik *prediumán* hat szolgacsalád „birtokocskáikkal együtt" *(cum omnibus suis possessiunculis)* már terményszolgáltató lehetett. A köznemesség felső szintjén aztán a több prédiummal rendelkezők helyezkedtek el, ritka eset azonban, hogy egy-egy ilyen gazdaság egy ekefogatnál többel működött volna. Mindenesetre ezen a nemesi szinten a birtokosztályoknál – ellentétben a nagybirtokosokkal – a szolgaállomány *(servi et mancipia)* megosztásán nagy súly volt még a 13. század második felében is. A nemesség családi szaporodásával, családi osztódásával magyarázható e században országszerte a sok *-háza, -laka, -ülése, -teleke* összetételű helynév elszaporodása az országban, melyeknek zöme éppen nem „falu" volt, hanem javarészt ilyen egy-két szolgacsaládd al dolgozó kis *predium,* néhány házból, gazdasági épületekből álló tanyaszerű település, a 11–12. századi földesúri „üzemek" kicsinyített mása. Felszámolásuk, elpusztásodásuk már egy következő történeti fázisra esik. Számítások szerint e majorságféle településtípusnak közel 80 százaléka pusztásodott el a középkor végéig – végérvényessé téve a *predium* szó jelentésátalakulását a „puszta" megnevezésére.

Végeredményben tehát a 13. század dereka után a korai feudalizmus „üzemi" képletének csökevénye sok-sok kis elszórt pont formájában maradt meg az ország mezőgazdasági termelésének térképén, miközben az összefüggő nagy területeken mindenütt végérvényesen letörlődött a térképről. Ami helyébe nyomult, az a jobbágytelek volt. Nem egy csapásra persze, hiszen a paraszti gazdálkodás archaikus szolgai vagy kvázi-szolgai formáinak csökevényei is színezték még a képet. A jobbágytelek nem automatikusan nyomult be a prédiumok elsorvadása helyén keletkezett vákuumba. A kifejletet alapvetően három tényező siettette elemi erővel a század dereka táján; egyik sem volt merőben új, hatásfokuk és egymást kölcsönösen erősítő intenzitásuk azonban új minőséget jelentett. Az egyik az új agrártechnika és művelési rendszer gyors térhódítása volt, mely mintegy önsúlyánál fogva a korábbinál szilárdabb funkcionális kapcsolatot teremtett a paraszttháztartás és a szántóföldi külsőség közt; az osztásos részesedés, a „fűkötél" által kifejezedett határbeli *sors* a házhely „tartozékának" számított, akár így nevezték már, akár nem. A másik tényező a *servilis* állapotú parasztt ömegek viharosan gyors jogi-társadalmi emelkedése, válaszfalaik leomlása és a többség új szinten való integrálódása volt, ami határozott keretek közé fogta a ház és a „tartozék" ténylegesen formálódó

korrelációját; a paraszt szokásszerűen szankcionált és elismert „jogképessége" nélkül a paraszti gazdálkodás organizmusa nem állhatott össze jobbágytelki rendszerré. Erről részben már volt szó, magát a folyamatot összefoglalóan következő fejezetünk hivatott bemutatni. Végül nem elhanyagolható a modell megléte sem. Nemcsak a régi struktúrák maradványaival volt telehintve az ország, hanem ezen a képzeletbeli agrártérképen egyre sokasodtak minden vidéken az új típusú paraszti gazdálkodás és adózás, a paraszti szabadság elszórt pontjai is.

A szabad vendégtelepesek jogrendszere csekély eltérésekkel azonos volt mindenütt. Szinte elég volt összefoglalóan hivatkozni „az országban élő vendégek szabadságára" *(sub libertate hospitum in regno existentium)*, ahogy például a veszprémbogdányi hercegi kondicionálisok tették, midőn új földesuruktól, Lőrente ispántól ki is eszközölték ezt a „szabadságot" (1275). Mindenki tudta, miről van szó. Amikor telepesek jelentek meg valahol e szabadság kilátásba helyezésével, az első aktus mindenütt abban állt, hogy a földesúr kötelezte magát, mint például Ákos Detre a gömöri Köviben (1273), hogy minden telekhez meghatározott nagyságú szántóföldet – ez esetben 50 holdat – adva *(ad quamlibet mansionem condonando)* ellátja őket „számukra elegendő réttel és erdővel, folyóval, ahol szabadon halászhatnak", s minden egyes telek, *quelibet mansio* a házhely és eme tartozékok funkcionális egysége arányában (mert a szó itt már éppen ezt, s nem a „háznépet" jelölte) adózik pontosan rögzített összegszerűséggel. Noha a magánföldesúri szabad telepes községek – mint láttuk – csak 1270 táján kezdtek elszaporodni, a király és királyné *hospes*-falvai azonban szinte minden vidéken jelen voltak mar a szazad dereka táján. Hogy csak az imént elemzett mintánkra utaljunk vissza, példának okáért Majs mester tolnai-somogyi „népeinek" nem kellett túl messze menni mintáért, hiszen ott voltak Somogyban a segesdi uradalom szabad vendégtelepesei, akiknek kialakult státusára mint modellre *(quatenus hospites de Segusd . . .)* már egy 1248. évi oklevél hivatkozik, vagy akár az újabban kiváltságolt (1264) Berény is, melynek privilégiuma szintén beérhette azzal, hogy az adózás terén a közismert „szokásra" hivatkozzon *(prout alii eiusdem condicionis administrent . . .)*. Így volt ez a földhasználattal is.

Mindazokon a vidékeken, ahol a jobbágytelek első jelei mutatóban már a tatárjárás előtt felbukkannak, 1260–70 táján az intézmény már általánosan elterjedt és szokásszerűen meggyökerezett jelenségként lép elénk. A soproni Locsmándon „közönségesen *lehen*nek *(leuhyn)* nevezett tíz *fundus*" már kaszálóval és „egyéb megszokott haszonvételeivel együtt" *(cum feneto et aliis utilitatibus suis consuetis)* cserélt tulajdonost (1262). Szintén Sopron megyében, Büdöskúton hét telek *(mansiones que lehen dicuntur)* merül fel, „melyekben most öt jobbágy *(jobagiones)* lakik", tartozékai hét szőlőből, együttesen 210 hold földből és kaszálóból állnak (1271). Amiből nemcsak az világos, hogy egy-egy telek földtartozéka pontosan 30 hold volt, hanem az is, hogy e vidéken a *mansio* jelentése már régen elszakadt az egykori „személyi" tartalomtól („háznép"), hiszen attól függetlenül is létező, a tartozékokkal egységet képező „dologi" fogalom, hogy lakik-e rajta jobbágy vagy sem; az „üres" *mansio* is – telek. Mindennél világosabb ez a győri káptalan egy jelentéséből, mely egy Moson megyei kiürült várföld nagyságát ekként írta le: „ez a föld 32 telekre *(mansus)* elegendő, minden egyes telekhez *(ad quemlibet mansum)* 20 hold szántóföld tartozik" (1273). Ahol már az „üres földet" is telektartozékok szerint tartották nyilván, a szervezet mögött legalábbis több évtizedes múlt állt. Mindazonáltal maga a terminológia még ingadozó. Az Esztergom megyei Cséven az iménti büdöskútihoz

hasonló viszonylatot úgy fejezték ki, hogy négy paraszti „udvarhelyen" *(loca curiarum)* lakott két *mansio* – azaz a régi értelemben „háznép" –, a másik kettő pedig üres; 173 hold föld tartozott hozzájuk (1274). E vidékeken nemcsak „jobbágyok" vagy várnépi elemek, hanem már közönséges „kondicionáriusok" is telekszervezetben éltek, például Halimba faluban a dömösi egyház erdőőrei és halászai (*curia* 1262); az esztergomi udvarnokok 70 telkét *(curia)* is „összes földtartozékaikkal együtt" *(cum omnibus terris ad easdem pertinentibus)* adományozta el a király (1264).

A jobbágytelek térbeli elterjedésének ütemét egyelőre nem tudjuk mindenben kielégítően követni. Annyi bizonyos egyfelől, hogy az ország nyugati határzónáiban és a Dunántúl északi részein – valószínűleg átterjedve a Duna bal parti vidékeire is – a szervezet már a 13. század utolsó harmada előtt általánosan elterjedt, legalábbis a nagyobb birtokokon; másfelől 1300 előtt a Dunától keletre eső nagyobbik országfélről egyelőre egyáltalán nincs adatunk magára a szervezetre. Az egri püspökség tizedszabályozásában (1261/1271) előbukkanó paraszti „udvar" *(integra curia, inquilinus sine curia)* ide vonása problematikus. A fentebb körvonalazódó régióból terjedhetett aztán a telekszervezet még a század utolsó harmadában a Dunántúl többi tájai felé, valamint északi irányban, ahol – például a Hont megyei telepesfalvakban – a *hospes* községek már évtizedek óta eszerint gazdálkodtak és adóztak (Egeg: *lyhynus* 1279, Németi: *laneus seu lyhynius* 1292), csakúgy, mint a Szepességben *(laneus, curia, fundus curie* 1279, 1295). A 14. század elején aztán megjelenik a telek keletebbre is, például Abaújban *(curia sive mansio* 1309, 1317, 1319), alig egy évtizeddel utóbb már Bihar megyei falvak egész sorában is rendszeresen telki állomány szerint ejtik meg a birtokosok a birtokosztályokat (1320, 1327, 1329 stb.). Figyelemre méltó mindenesetre, hogy a jobbágytelek országos elterjedésének írott forrásokban követhető kronológiai-földrajzi képlete nagy vonásokban összefüggést mutat az új művelési rendszer sejthető terjedésének képletével. 1320 táján a jelek szerint többé-kevésbé országos jelenségként számolhatunk a parasztgazdaság eme későközépkori és korai újkori alapsejtjével. A kifejlődés az első csírák óta egyetlen évszázad fejleménye volt. Az időszak derekán a törzsterületen teljes kifejletében jelentkezik már a jobbágytelek tartozék-formulája (pl. *mansum . . . cum omnibus pertinentibus, pomerio, agro et quidquid est, quod ad ipsum dinoscitur pertinere* 1275).

A kialakuló jelenség számára a kor egyelőre még keresgélte a megfelelő fogalmi burkot. Fenti adatainkból világosan kitűnik, hogy eleinte általában két szó volt forgalomban: a *curia (fundus, locus curiae)* és a *mansio (mansus).* A fogalomalkotás az új struktúra születő jelenségét a régi struktúra hagyományos terminusaival közelítette meg analógiás alapon. A *curia,* magyarul „udvarhely" *(wduorhel* 1231) eredetileg, mint tudjuk, a nemesi udvarházat vagy házhelyet jelentette, adott esetben a prédiális gazdaság központját, melynek „tartozékai" *(pertinentia)* voltak: földek, haszonvételek és gazdasági felszerelés. Mihelyt a parasztnak is állandósult a falubeli házhelye, és a határbeli külsőségek kezdtek úgy számítani, mint annak „tartozékai", az egész együttes pedig a korábbinál határozottabb körvonalú „gazdaság" jelleget nyert, világossá vált, hogy immár a két jelenséget belső analógia rokonítja. A parasztgazdaság a nemesinek kicsinyített, korlátozottabb jellegű mása, de mégiscsak hasonló modell szerint működő szerény rokona volt. A jelentésátvitelt megkönnyítette egy közelebbi mozzanat is, szemléletesen megvilágítva a fogalomalkotás szintjén is, hogy a jobbágytelek a prédiális gazdaság örökébe lépett. Amikor a földesurak elkezdték felszámolni „saját ekével" működő gazdaságaikat, gyakori jelenség volt –

főként olyan falvakban, ahol az úrnak csak birtokrésze volt –, hogy az „udvarhelyre" *(locus curiae)* önállóan gazdálkodó szolgai *mansio*-kat ültettek, akik természetesen beletagozódtak a határhasználat osztásos rendszerébe. A földesúri *curiá*t persze kétszer annyi részesedés *(sors)* illette meg a szántóföldből az újraosztásnál, mint a falusiakat, de a parasztok házhelyénél nagyobb udvarhelyre a földesúr nem is egy, hanem két-három szolgacsaládot telepített. Felkér faluban a 13. század elején például az aradi káptalannak két ilyen udvarhelye volt *(locum ad duas curias)*, melyeken öt oda helyezett család élt, gazdálkodott és részesedett az osztásos határhasználatból *(unusquisque istorum sortem habet cum villanis)*. Minthogy a káptalant kétszeres nagyságú földrészesedés illette meg *(ecclesia habet duas sortes)*, a megosztott „kúriákon" élő káptalani parasztokra lényegében véve egy-egy teljes *sors*, „fűkötél" jutott. Minél szélesebben elterjedt a prédiális *curia* helyén a paraszti gazdálkodás, annál inkább nevezhették magát a paraszti házhelyet is „udvarhelynek", sőt vannak nyomai, hogy az alakuló jobbágytelek legarchaikusabb magyar megnevezése éppen egyszerűen *hely* lehetett. A szó a magyar régiségben szállást, lakóhelyet jelentett, gyakran személynévi összetételben, mint már a tihanyi alapítólevélben *Oluphel*.

Míg itt a megnevezés mintegy „felülről" ereszkedett le a paraszti szférára, a *mansio* „alulról" tört utat. Ha egyszer már megszokottá vált, hogy paraszti „család, háznép" él egy-egy „udvarhelyen", kézenfekvő volt, hogy előbb-utóbb maga a név átmegy a telekre – annál is inkább, mert a *mansio, mansus* eredetileg tulajdonképpen „házat" jelentett. De egy ideig a földesúri szemlélet is hozzájárult e képzet megrögzítéséhez, hiszen a régi szokás és szóhasználat szerint a szolgáltatás és munka „adóegysége" a háznép volt, a terheket „egy-egy háznéptől" *(de singulis mansionibus)* hajtották be. Ugyanezt a kitételt használták egy időn át még azután is, hogy adóalappá valójában már a telek lett, amit világosan mutat, hogy a 13. századi *hospes*-kiváltságok nagy többségében még a fenti fordulat áll, noha annak tartalma már: „egy-egy telektől". Az átmenet időszakában persze gyakran nehéz szétválasztani a szó régi és új tartalmát.

E kétféle megjelölés évtizedeken át egymás mellett, egymással váltakozva élt az oklevélnyelvben, egyeztetve – mint láttuk – a német, morva, sziléziai telepesek által behozott *lehen (laneus)* tartalmával. Maga a magyar parasztság azonban a maga fogalomvilágából választotta ki az új jelenség nevét: *hely* vagy *ülés*. A kettő ugyanazt jelentette a legmindennapibb vonatkozásokban is; a tyúkól helyének neve például „tyúkól ülése" *(tykolylese* 1356) volt. Az „ülés" képzete az ősi szemléletben a helyváltoztatással, vándorlással, de az ideiglenes „szállással" *(descensus)* szemben is a „helyben" maradást, a „hely" tartós elfoglalását, a „megülést", végeredményben tehát a helyhez kötött, állandó lakhelyet jelölte, a latin *sedes, sessio* magyar megfelelőjeként. A helynévtípusokban az *-ülése* személynévi összetétel a *-háza, -laka* szinonímája. A szántóföldi külsőséggel szembeállítva a *terra sessionalis* (pl. 1260) azt a falubeli belső földterületet jelölte, ahol a lakosok házhelye, „ülése", *sessio*ja volt. Itt egyszersmind udvar *(area)* is volt; az „udvar azaz üléshely" számított annak az állandó pólusnak, melyhez az időnként váltakozó helyű külsőség, szántóföld tartozott *(aream sive locum sessionalem cum terris arabilibus et aliis utilitatibus* 1299).

A háromféle név, melyek mellett egyéb terminusok eltörpülnek, ugyanazt a változást háromféle nézőpontból közelítette meg. Az „udvarhely" *(curia* vagy *locus, fundus curiae)* eredendően a gazdasági, „üzemi" váltást fejezte ki, ahogy a prédiális kereteket a

parasztgazdaság töltötte ki; a *mansio* képzetét a földesúri szemlélet konzerválta egy időre, minthogy a szolgáltatás alapja tolódott át a „háznépről" a telekre; a *sessio* a paraszti szemléletben fogant, mely a változásból elsőrendűen az életmódváltást, a „megülést", a falutelepülés és a lakhely állandósulását ragadta ki, miközben egyidejűleg gazdasági tartalmat is kifejezett, hiszen a paraszti belső telek lett az az állandósult „hely" *(locus sessionalis)*, mely a paraszti „üzem" központja volt, itt tárolta a paraszt az ekét, szekerét, egyéb szerszámokat, ide állította be az igavonó jószágot, ide hordta be a termést — a parasztgazdaság térbeli mozgásának a lakóhely és „tartozékai" közt itt volt a szilárd pontja. Érdekes most már, hogy a paraszti szemléletben fogant fogalom már a 14. század elején — azzal egyidejűleg, hogy a telekszervezet országos jelenséggé vált — kezdte kiszorítani az oklevélnyelvből is a másik kettőt, egyre gyakrabban így nevezik a jobbágytelket, olykor bőven körülírva (pl. *locus sessionalis . . . cum terris arabilibus . . . et cum aliis utilitatibus et pertinenciis sibi annexis, sicut quelibet sessio in eadem villa habere dinoscitur* 1322), olykor csak tömören *sessio (iobagionalis)* formában, hogy a 14. század végére véglegesen ez váljék a jobbágytelek nevévé.

Homályosabb már, hogyan szorította ki a magyar nyelvben a régi *hely, ülés* fogalmát a *telek.* Talán itt is a „mozgás" és „állandóság" képzeteinek kontraszthatása játszott közre. A régi időkben az állatokkal megelőzően „telkesített", megjáratott, trágyáztatott, jó minőségű szántóföld — a „telek" — függvénye volt bizonyos értelemben maga a település, a lakhely is, mely a vad talajváltás keretében időnként tovább költözött az újonnan feltört szántóföld közelébe. A falutelepülés megszilárdulásával és a szabályozott talajváltás keretében a viszonylat megfordult: a helyileg állandósuló jobbágytelek függvényévé vált a helyét tekintve időnként „mozgó" szántóföldi tartozék. A képzetátvitelbe belejátszhatott sok vidéken a házhelyhez csatlakozó örökszántók, „telekszerek" kialakulása is. Akárhogy is, a 14. század dereka táján a fogalmi átcsúszás már igazolható *(curia seu mansio vulgo telek* 1349), hogy ezáltal a jobbágytelek neve is öt évszázadra megszilárduljon.

*

Maga a telek kettős értelmű. Szűkebb értelemben a házhelyet, az udvart, a „fundust" jelentette, tágabban a „tartozékokkal" *(cum pertinentiis)* egységet képező egész paraszti „üzemet". Ide tartozott a legbelső körben az udvarhoz csatlakozó kert *(hortus, pomerium).* Ahol már korszakunkban magához a településhez csatlakoztak a szántók, az oklevelek ezt általában a „kertek mögött" *(retro ortos)* helymeghatározással jelölik. E kertek részint szérűskertek, részint veteményeskertek voltak; az utóbbiak bizonyos vidékeken már a 13. században elterjedtek. Ami a jobbágytelek szántóföldi tartozékait *(terra arabilis)* illeti, a régi művelésű, osztásos határhasználatú vidékeken 15, 18, 20 holdas nagyságú „fűkötél" típusokat ismerhetünk fel a 13. század második felében; ritka az ennél nagyobb szántóföldi terület. Az új telepítésű vidékeken előfordulnak 30, 40, 48 holdas, vendégtelepes községekben pedig 50 és 60 holdas tartozékok, ilyen esetben azonban valószínűleg nem osztásos határhasználatról lévén szó, a terület felével lehet számolnunk mint megművelt szántófölddel. Már 1270 táján a kaszáló *(fenetum)* nemcsak rendszeres tartozéka a teleknek, hanem, legalábbis a dunántúli tájakon, bizonyos mennyiségi korreláció is mutatkozik a szántóhoz képest, 20 holdnyi szántótartozékkal 5 kaszaalja körüli rétség járt. A telek egyéb „haszonvételei" *(utilitates)* a faluhatár osztatlanul maradt legelőire, erdőire és vizeire terjedtek ki. Nincs nyoma, hogy a falu közlegelő-

jének használatát a földesúr bárhol is korlátozta volna. A birtokos ménesei, gulyái, juhnyájai, kondái urasági pásztorok gondozásában benne maradtak a maradvány „prédiális" szervezetben, legelőik minden ismert esetben elkülönített prédiumokon voltak; éppúgy elkülönültek a falvak határaitól, ahogy a saját „ekéhez tartozó föld". A „falu földjén" legeltetett falusi csordák mellett viszont nem egy helyütt találkozunk már a falu pásztoraival. Inkább korlátozás alá esett már az erdők és vizek használata. A faizás vagy makkoltatás korlátozásáról nem értesülünk ugyan, de valamilyen mértékben számolnunk lehet vele. A vadászat „szabadsága" a liptói királyi uradalmi népek esetében már a kisebb állatokra (nyúl, nyest, vadkecske) szorítkozott, a nagyvadak (őz, szarvas, vadkan) el voltak zárva a paraszt elől, sőt bizonyos helyeken az ispán által kitűzött jelek *(signa)* mutatták, meddig szabad vadászni (1265). A halászat joga is a kisebb patakokra korlátozódott, a Vágot és nagyobb folyókat erdőőrök őrizték a „népek" elől. Megesett, hogy még vendégtelepes községekben is (pl. Kövi 1273) kijelölték a faluhatáron belül az uraság számára fenntartott, tilalmas halastavakat. Mindazonáltal a tiltásokon korszakunkban még nincs nagy súly, nem úgy, mint a középkor végén. Még ha korlátozásokkal, s csak használati szinten is, a telkes jobbágy már valóban sajátjának tekinthette a faluhatárt, ellentétben *servilis conditio*jú ősével, aki ha használta is a határt, óhatatlanul elsősorban úri földet látott benne. A szemléleti változás gyökere, hogy a határhasználat mindennapi szabályozása a földesúr tisztjének feladatköréből egyértelműen a faluközösség hatáskörébe ment át, melynek élén a falu választott – noha a földesúrnak jóváhagyásra „bemutatott" – falunagya *(villicus)* állt.

A faluközösség kialakulásának és kommunális jogainak eléggé homályos kérdéskörére később még visszatérünk. Valószínűnek látszik mindenesetre, hogy ha voltak is a faluszervezetnek ősi gyökerei, hiszen már Szent László és Kálmán király dekrétumai számoltak falunagyokkal és a falu „véneivel" *(seniores)*, ez az ősi szervezet elsősorban ama falvakban működhetett érdemleges hatáskörrel, melyekben a lakosság (vagy annak része) megtartotta „szabad" nevét. Annyi bizonyos, hogy a termelés legtipikusabb korai feudális szervezetei, a prédiális „szolgaüzemek" egyedül és kizárólag a földesúr tisztjeinek irányítása alatt működtek. Ám kétséges, hogy még akár a terményszolgáltató, de a korai szervezésű birtokorganizmusokba betagolódó falutelepüléseken is számolhatunk-e a szó igazi értelmében vett faluszervezetekkel. Ha szükség volt is a határhasználat szabályozása vagy a földesúri adó behajtása és beszállítása terén valamilyen paraszti közreműködésre, az bizonyára szorosan alá volt rendelve a földesúr emberének; a közreműködők földesúri közegnek, nem a paraszti közösség elöljáróinak számíthattak.

Várföldeken az alapvető szervezeti keret a katonai beosztásból átvett, több falut átfogó százados szervezet *(centurionatus)* volt, élén egy-egy várjobbággyal, a száznaggyal *(maior, centurio)*. Semmi nyoma a falu „nagyja", *maior*ja meglétének, holott ha létezett volna, a Váradi Regestrum státuspereiben, a várnépi parasztok igényeinek képviselőiként feltétlenül szerepe lett volna. Ehelyett a várbeliek a maguk követeléseit, ha csak lehetett, birtokszervezeti elöljáróik, „jobbágyaik" támogatásával *(cum iobagionibus eorum)* vitték a káptalan elé. Nem a falu, hanem a század volt az a keret, melyre a kollektív szolgáltatásokat kivetették, Dömösön például a méhsört (1138), sőt Bars-Váralján még akkor is száz-száz háznép maradt a kollektív terményadó kivetési kerete, amikor a *hospes*-kiváltság már természetesen meghozta a falunagy választásának jogát. A dénáradót is régi szokás szerint (Kálmán I, 79) századonként hajtotta be a száznagy. Márpedig az adóadminisztrá-

ció és a termelés szervezése e struktúrában egymástól elválaszthatatlan. Csak a várbirtokok IV. Béla által a tatárjárás előtt kitűzött „kondicionális" reformja hozta be a választott falunagy *(villicus electus)* tisztségét várfalvakban, ami egyben a százas szervezet eltörlésével is járt, mint a győri vár alá tartozó szőlőműves falvakról tudjuk (1240): a falunagy választásának joga egyszersmind azt a különös királyi kegyet jelentette, hogy „ne legyen száznagyuk sem, mint a többi várnépeknek van". E struktúrában tehát az alsóbb fokú kommunális lét a normális állapothoz képest mentesítésnek, *exemption*ak számított. De még ezen a fokon sem kapta meg a falunagy akár a „kisebb ügyekben" való bíráskodás jogát, még mindig az ispán bíráskodott a kondíciót nyert falvak népének minden ügyében a várjobbágyok testületének élén. A falunagy számára az ispánsági szervezetben aztán a tatárjárás utáni reformok hozták meg ezt a jogkört (1257, 1265), bizonyára nem véletlenül azzal összefüggésben, hogy a kollektív terheket immár nem száz, hanem 30–40 háznépre – a faluközösségi keretekre – vetették ki, az adó behajtásánál pedig az ispáni közeg mellett már a közösség által rendelt ember is közreműködött. Így érthető, hogy még a 13. század első felében miért támadtak a váradi káptalan előtt a közönséges, századnak alávetett *(centurionatui subiecti)* várnépi parasztok olyan elemeket, akik a dénáradót fizették ugyan, de nem voltak „alávetve a századnak": valószínűleg ahhoz hasonlóan saját falunagyuk alá tartozó, elkülönült faluszervezetben élő szabadabb várnépi alattvalók voltak, mint a perekben szintén szereplő, önmagukat „teljesen szabadnak" nevező parasztok vagy vendégtelepesek.

Hasonló lehetett a képlet az egyházi birtokokon. Pannonhalmán 1240 táján az udvarnokok és egyéb alsóbb kondicionáriusok egy-két kivétellel csupa olyan falvakban éltek, ahol jelen volt a birtokkezelő „jobbágy" elem is. A csekély kivételt (pl. Hecse, Karalka) alighanem ugyanaz indokolja, mint néhány szőlőműves falu esetében is a monostor környékén vagy Somogyban: a szomszédos falu jobbágyai igazgatták őket. Csakis így érthető, hogyan lehetett az évi rendes terményadót, az új termés idejétől féléven át havi 340 akó gabonát egy összegben meghatározni és kivetni a 23 faluban elszórtan élő csaknem háromszáz udvarnok háznépre, nem különben beosztani a „havi szolgálatot", a terményfuvart, malommunkát, sörfőzést és monostor körüli teendőket. E „közös" falvakban a határhasználat is nyilvánvalóan a „jobbágy"-elem irányítása alatt állt. Nem kevésbé érdekesek a nem esetleges, hanem szabályszerű kivételek. Szabados falvakban vagy falucsoportokban (Ölbő, Petend, Perecse, Kajár stb.) „jobbágyok" már sehol sem éltek. Ez volt az uradalmi nép már szabályszerűen pénzcenzust is fizető, az archaikus szervezettől elütő rétege, nagyjából – mint látni fogjuk – a „lovas szolgálók" rangbeli szintjén, mely utóbbiak különben helyenként szintén homogén falvakban éltek. Nem voltak továbbá földesúri tisztek nagyobb halászfalvakban (például a Duna menti Véneken vagy Csentejen) és a Zselicség tíz falvában sem: éppen ama uradalmi népcsoportoknál, akik a „lovas szolgálókkal" együtt 1233 körül és később is a helyi népmozgalmakban legaktívabbak voltak. A „kondicionális" nép felsőbb rétegeiben sejthető tehát a faluszervezet, következésképpen a falunagy megléte már a tatárjárás előtt, amit még az a jogi kivétel is megerősíteni látszik, hogy Veszprémszöllősön éppen egy olyan felszabadított, de szolgai kvóta szerint adózó 16 háznépnyi torló *(exequialis)* falurész önálló osztásos határhasználatról van pozitív tudomásunk 1248 körül, mely két másik földesúr alattvalóival közösen művelte a határt, és kivételesen éppúgy és azonos összeggel pénzadózó volt, mint például a birtokszervezet szabadosai. A faluközösség formálódása és emancipálódása

a földesúr közegei alól a határhasználat terén is egyházi birtokon éppúgy, mint a várföldeken, a „kondicionális" emelkedés velejárójának látszik. A kommunális lét alsó foka is szelektív módon alakult a korai feudális struktúrában, akárcsak maga a paraszti „szabadság".

A faluközösség abban a formájában, ahogy a 13. század második felében előttünk áll, nem valami ősi, organikus képlet volt, hanem hosszabb fejlődés eredménye. De nem vezethető le kizárólag a helyi fejleményekből, a „kondicionális" emelkedésből vagy a határhasználat immanens „technikai" követelményeiből sem, hanem függvénye azoknak az országos folyamatoknak, melyeknek sodrában a parasztnép egyre nagyobb hányada jutott hozzá bizonyos személyi jogokhoz, együttélő kis csoportjai pedig kommunális jogokhoz. A mintát a „szabad jobbágyok" itt is, ott is elszórt közösségei és a vendégtelepesek „szabadságai" nyújtották. Minderről részleteiben a következő fejezetekben lesz szó. A személyi jogok – mindenekelőtt a vagyonképesség és a szabad mozgás, költözés joga – szerves egységet alkottak a kommunális jogokkal, s tárgyi alapjuk maga a jobbágytelek volt. A telket a jobbágy szabadon vállalhatta fel és építhette fel rajta házát (mely maga, a melléképületekkel, valamint a bennük levő munkaeszközökkel, állatokkal és ingóságokkal együtt a jobbágy alig korlátozott szabad tulajdona volt), adott esetben pedig elvileg szabadon hagyhatta el a telket, magát a falut és az adott konkrét földesúri függést. Mindennek szabályozása már csak részben és végső fokon tartozott a földesúri hatalom alá, részben és közvetlenül már a faluközösség dolga volt. A jobbágy ugyanis a földesúr alattvalója annyiban lett, amennyiben joghatósága alá került, ami a „nagyobb ügyekben" közvetlenül is érvényesült, adózás szempontjából azonban már közvetetten, a jobbágytelek reáljogi alapján át; ugyanakkor a jobbágy a faluközösség tagja lett, ami a „kisebb ügyekben" – modern terminussal kisebb jelentőségű büntetőperekben és minden polgári perben – éppúgy közvetlenül érvényesült, mint a mindennapok egész tágas szférájában. A jobbágy alapjában véve ugyanazt a kettős jogi minőséget vette fel, ha szerényebb és korlátozottabb formában is, melyet a kor jogtudománya a városi lét kommunális modellje alapján dolgozott ki 1200 után Itáliában az „emberi társadalom" kettős tagolódásáról: minden ember egyrészt valamilyen felsőbb *auctoritas* alattvalója *(subditus)*, másrészt viszont egyfajta, eme autoritástól függetlenül is létező közösség tagja *(membrum communitatis)*.

A házhelyosztástól a földrészesedés megállapításán át odáig, hogy ha a jobbágy meghalt, vagyonjogi rendelkezését foganatosítani kellett, vagy ha élve személyi szabadságával elköltözött a faluból, hátrálékait rendezni kellett, a jobbágy közvetlenül ezzel a közösséggel állt közvetlen kapcsolatban. Már a 13. század elején a Dunántúlon van nyoma, hogy ha valaki belépett a faluközösségbe és a telki részesedés tagjává vált (. . . *ut in predicta terra, et de silua et de feno unam partem haberet sicut unus hominum habitantium in terra* 1206 körül), 1 márkát fizetett. A faluközösségbe való belépésnek ez az illetéke természetesen a földesurat illette, a befogadás technikai mozzanatait azonban már a faluközösség bonyolította le – a házhelyosztáson kezdve.

A házhelyet a faluközösség mérte ki szabályosan, kötéllel vagy rúddal, az adott vidéken szokásos vagy a „hivatalos" királyi ölmértékkel. A baranyai Adoson tetten is érhető a házhelyosztás mozzanata (1270): egy 38 x 78 királyi öl (118 x 243 m.) nagyságú, megközelítően három hektárnyi területet mértek ki házhelyeknek *(pro fundis curiarum)*. Ez esetben nem tudjuk, hány „fundus" közt oszlott meg a kimért terület, nyilvánvaló azonban, hogy a házhelyek széle-hossza e vidéken hagyományszerűen 1:2

arányú volt. Másutt már a század dereka után értesülünk, hogy a házhely *(fundus seu area curie)* szokás szerint egy szántóföldi hold nagyságának felelt meg, a Hont megyei Ságon (1254) éppúgy, mint a somogyi Lullyán (1264); ugyanez az elv a következő században a veszprémi Kisfaluszörcsökön (1338), a zalai Szabadiban (1339) vagy a vasi Ságon (1395) és másutt. Minthogy a helyileg „szokásos" *(usualis)* holdnagyság is eltért egymástól, valami uniformizált méretegységet természetesen eleve nem várhatunk, némely szabályszerűségek azonban megfigyelhetők. Mint tudjuk, a nemesi kúriahely vagy belső telek, soltészfalvakban a telepítő soltész telke szabályszerűen kétszerese volt a jobbágytelkeknek. A borsodi Tilajon egy nemesi telek *(situs curie)* 40 x 40 helyi öl (1279), a veszprémi Kajáron 50 x 50 királyi öl (1377) nagyságú volt, míg a baranyai Bellyén 16 x 64 királyi öl (1324), a nógrádi Romhányon 24 x 60 királyi öl (1335). E telkek tehát vagy négyzetalakúak, vagy legalábbis sokkal „tömzsibb" formájúak voltak (oldalviszonyaik 1 : 1, 1 : 4, 1 : 2,5), mint a házhelynek nem is alkalmas szántóföldi „nadrágszíjparcellák". Kiterjedésük változatos (a fenti sorrendben 70–84, illetőleg kereken 244, 100, 140 ár), de az egyedüli, szélsőségesen nagynak látszó balatonfőkajári nemesi kúria kivételével a rekonstruálható nagyságok azt sejtetik, hogy e vidékeken a jobbágytelkek 40, 50 vagy – Nógrádban – 70 ár kiterjedésűek lehettek: valóban akkorák, csak éppen más alakúak, mint a kerülő eke elterjedése nyomán kialakuló „kis" és keskeny szántóföldi holdak, az újkori „magyar hold" (43,16 ár) ősei, amiből csak a nógrádi adat lóg ki, de érthetően, minthogy ama vidéken, mint láttuk (1278) sokkal nagyobbak maradtak maguk a szántóföldi holdak is. Hogy egyébként nemcsak a nemesnek, hanem az archaikus struktúra vezető elemének is kétszeres házhelynagyság járt ki, mutatja, hogy a Balaton vidéki egyik Örs faluban az „udvarnokok jobbágya" szintén két holdas *sessio*t igényelt magának (1261). Érdemes most már egy másik vidékre is átpillantanunk, ahol a számszerű információk még közvetlenebbek és pontosabbak. A szepességi Csetenyén a telepítő soltészek dupla nagyságú házhelyéről *(curia)* a telepítési szerződés kimondta, hogy szélessége egy *laneus* nagyságú legyen, ne több (1279). Mintegy másfél évtized múlva értesülünk, hogy egy szepességi *laneus* 12 vessző vagy rúd *(virga)* hosszúságot ad ki, egy vessző pedig 16 rőf és egy tenyér *(ulna, palma)* hosszúságú (1295). A rúd vagy vessző *(wezzeu* 1363) királyi mértékkel 3 öl, azaz 9,378 m. volt, de hasonló nagyságot kapunk, ha a Szepességhez közeli, pontosan ismert 16 eperjesi rőffel (62,024 cm) és egy tenyérrel (7,815 cm) számolunk: csaknem pontosan 10 métert. Eszerint a szepességi soltésztelek szélessége 120 méter, az itteni közönséges telepesházhelyé pedig 60 méter volt. Ami viszont a szokásszerű hosszúságot illeti, alig később Fridmanvágásánál megtudjuk, hogy az azonos volt a szántóföldi hold *(hub)* hosszával (1327). Következésképpen a szepességi telepesek számára a szerződést követően kimért belső telek vagy házhely 60 x 120 méter, azaz 72 ár nagyságú volt, a soltésztelek pedig kettős szélességű, tehát dupla nagyságú, 144 ár – akkora, mint Nógrádban egy nemesi kúriahely.

A szepességi telepeseknek jóformán az erdőből kihasított házhelye nagyobb volt, mint például a régi művelésű dunántúli, Balaton vidéki területeken a jobbágyfundusoké, melyekre nézve a 14. századból már szintén közvetlen adataink is vannak. Ládtomajon (Zala m.) például a jobbágy*sessio* szélessége „megfelelő méretű ember ölével" *(per mensuram brachialis amplexus hominis competentis stature)* mérve 16 ölet tett ki, hossza pedig itt is azonos volt egy szántóföldi „rövid hold" hosszával *(ad longitudinem unius brevis iugeris terre* 1380). A szintén zalai Keszin két jobbágytelek szélessége 13 helyi öl

volt, míg hosszában „a vízfolyásig terjedt ki", egy harmadik széle-hosszának mérete pedig 14 x 26 öl volt (1346). A „szokásos" *(usualis)* ölek hossza („az ember magassága felfelé tartott kezekkel") 2,1–2,3 méter lévén, olyan házhelyekről van itt szó, melyeknek szélessége 27–30 és 33–36 méter közt mozgott, hosszúságát azonban általában meg sem kellett adni, mert az a településrendben adott volt; vagy a „vízfolyásig" nyúltak le a telkek, vagy a szántóföldi „rövid hold" hosszához igazodtak. Alsó és felső határt véve mintegy 30–50 ár közti nagyságrendű telkekről van tehát szó – valóban a fentebb említett nemesi kúriahelyek feléről. A *hospes*-telek azonban e vidéken is a felső határon helyezkedett el, a zalai Szöllősön például a szélesség 16 3/4 királyi ölet (1336), azaz 52,36 métert tett ki. A telekszélesség itt már megközelítette a szepességit; ha a házhely széle-hossza itt is 1 : 2 arányú volt, 54–55 ár teleknagysággal számolhatunk.

Nem önmagában a házhelyek nagysága érdemel azonban figyelmet, jóllehet bizonyos nagyságrendi típusok az elszórt adatokból is kibontakoznak, hanem három további körülmény. Az egyik, hogy a jobbágyfundusok szokásszerű nagysága egy-egy vidéken már a 14. századra megállapodott, ami a 13. század második feléből való közvetlen információkkal együtt egyértelműen arra mutat, hogy a kialakulás legalábbis a 13. század dereka után következett be. A másik körülmény, hogy a házhelyek kimérése a szabályos alakú térformákra való törekvéssel, lehetőleg egyenes vonalak és derékszögek kialakításával, a maga mérőrudakkal, „vesszőkkel" és kötelekkel bíbelődő racionalizmusával ugyanannak a racionális (és idővel szokásszerűvé váló) tevékenységnek az egyik vetülete, amely másfelől a „füvönosztással" e házhely szántóföldi tartozékain a határhasználatot szabályozta, meghatározott „mezei földeket" pihentetett, másokat az egész faluközösségre való érvénnyel azonos vetésterv szerint „dűlőkbe" és „ekefordulókba" osztva eke alá fogott. A harmadik körülmény, hogy ezt a tevékenységet immár nem a földesúr tisztje, hanem maga a faluközösség végezte – élén a falunaggyal vagy másutt a soltésszel (aki voltaképpen a telepesfalu „örökös" falunagya volt).

A jobbágy tehát házhelyének elfoglalásától fogva e házhely határbeli tartozékának (osztott földeknek és osztatlanul maradt legelőknek, erdőknek, vizeknek) használati mechanizmusán át haláláig vagy elköltözéséig tulajdonképpen elsődlegesen a faluközösséggel állt szemben. Földesúri és faluközösségi érdek volt egyaránt az is, mely az utóbbi mozzanatnál vagyonképességét bizonyos fokig korlátozta. Ha valami okból a jobbágy távozásra szánta el magát, a szabad vendégtelepesek jogaiból átvett minta szerint nemcsak a földbér *(census seu terragium)* hátralékát, olykor csak egy összegű távozási illetéket, 12 dénárt (kb. 2 pondus) kellett lefizetnie, hanem el kellett adnia házát és egyéb épületeit *(venditis suis edificiis)* magának a faluközösségnek vagy az új jövevénynek. Élhetett tehát mind személyi szabadságával, mind vagyonképességével (a ház az övé volt, „javai" közé tartozott), de az utóbbival élnie is kellett: mind a földesúr, mind a faluközösség érdeke azt diktálta ugyanis, hogy a „megürült" telket felvállaló jövevény már meglévő házba költözhessen bele. A jobbágytelken tehát, mely által a paraszt belefűződött a faluközösségbe és egyszersmind a földesúr adózó alattvalója volt, a kiürült ház újabb „szabadon jövő és távozó" (a már 1270 táján kialakuló formula szerint *prout libere veniunt, sic et liberam habeant recedendi facultatem)* jobbágyra várt.

Az új korszakra már az olyasféle ügyletek jellemzőek, mint amilyet például bizonyos Örsi Mátyás ispán Örs falusi jobbágyainak közössége bonyolított le (1292). E faluközösség befogadott bizonyos Kovácsi faluból való jobbágyokat oly módon, hogy

hitelezte számukra a földesuruknak kifizetendő 3 márkát; ez összeg fejében viszont a kovácsiak eladták az örsieknek két elhunyt rokonuk házhelyét *(curia)* a hozzá tartozó földekkel együtt – azaz a jobbágytelket – oly „szabadsággal és kötelezettséggel" *(libertas et debitum)*, mint az elhunytak birtokolták, szavatosságot vállalva az eladott telkekért, ha a többi Kovácsi falubeliek perrel támadnák meg az ügyletet. Nemcsak az ingóságok képezték tehát már a jobbágy szabadon adható-vehető vagy átörökíthető *„javait" (bona)*, hanem sajátságos korlátozott jelleggel az ingatlan *(immobilia)*, azaz voltaképpen a földesúr feudális tulajdona, a föld – maga a jobbágytelek -- is, természetesen az arra nehezedő feudális szolgáltatásokkal terhelten. A személy maga szabad volt, végképp kiszabadult a földesúr „tulajdonjogából", ezzel szemben maga a föld egyfajta „kettős tulajdon" formáját öltötte fel – magán a feudális tulajdonjogon belül. A magyarázat abban áll, hogy a föld birtoklása *(possidere)* oly mértékben megszilárdult, hogy valamilyen mértékben a földtulajdon *(proprietas)* mellé emelkedett. Egy ilyen Kovácsi falubeli „kettős tulajdonú" jobbágyteleknek például a paraszti birtoklásra eső része 1 1/2 márkát tett ki. Ez már a feudalizmus kiérett európai formájának jellemző sajátossága. Annak azonban, hogy efféle ügyletekre egyáltalán sor kerülhessen, az volt a feltétele, hogy a faluközösség tagjait egyetemlegesen *jobbágy*nak nevezzék. A jobbágytelek, mint mondottuk, nem merőben „üzemszervezeti" fejlemény, hanem egyidejűleg a paraszttömegek társadalmi-jogi emelkedésének és egységesülésének függvénye.

*

A társadalmi és jogi örökség: a megosztott parasztság

A statisztikailag feldolgozott prédiumokon és falvakban, együttvéve 224 településen a 11. és 13. század közepe közt a számba vehető földesúri alattvalók (3733 családi egység) kerek számban 29 százaléka volt egyértelműen szolgarendű *(servus, mancipium,* kétségtelenül szolgai állapotú *mansio)*, 15 százalék szabados *(libertinus)*, 20 százalék jobbágy és egyéb lovon szolgáló *(iobagio, equitans)*, s 2 százaléknál is kevesebbet tett ki a kifejezetten szabadnak *(liber)* mondott parasztok és vendégtelepesek *(hospes)* aránya. A közbeeső csaknem 35 százaléknyi csoportot olyan elemek alkották, akiket a források nem jogi minősítéssel, hanem a szolgálat neme szerint neveztek meg, ezeknek mintegy kétharmada azonban (szántók, szőlőművesek, iparos szolgák, pásztorok) jogállapotát tekintve szintén bizonyosan vagy valószínűleg szolgarendű volt. A teljességgel jogtalan, adható-vehető szolganépség aránya tehát e mintában elérte az 52 százalékot. Másfelől viszont a maradék egyharmadhoz hozzá kell vennünk – leválasztva a „jobbágyok" rétegéről – az egyházi uradalmak közönséges „lovas szolgálóit" *(equestres servientes)*, akiknek birtokszervezeti szerepe elsősorban a fuvarozásból állt, a királyi birtokok „szekerező kondicionáriusainak" *(curriferi conditionarii)* és a világi magánbirtok lóval szolgáló szabadosainak feleltek meg, a monostori szervezetekben is mind terheiket, mind jogállásukat tekintve a terményszolgáltató csoportokhoz, az udvarnokokhoz, szabadosokhoz, halászokhoz és egyéb kondicionáriusokhoz álltak közel, sőt éppen e réteg felső szintjét alkották; a pannonhalmi apátság egyik zalai birtokán (Kapolcs) az Albeus-féle összeírás kifejezetten közli is, hogy „a szabadosok szolgálataival tartoznak". Ily módon a számba vehető parasztnépességnek 25

százaléka, a szabadosokkal együtt kereken 40 százaléka tartozott abba a rétegbe, melynek földesúri szolgáltatási „feltételei" *conditioi* tételesen limitálva voltak, bizonyos korlátozott „jogokkal" is rendelkezett, mindezzel együtt azonban mégsem szakadt ki még a *servilis conditio* „bilincseiből". Mindössze 8 százalék viselte a „jobbágy" nevet vagy minősült – még ezekkel szemben is – a korfelfogás szerint „teljesen szabadnak".

Ez a statisztika persze több okból sem tükrözi teljesen híven a parasztnépesség jogi-társadalmi szerkezetét a tatárjárás előestéjén. Egyrészt a számok tagolatlan összevontsága mögött rejtve marad két évszázad belső mozgása, másrészt a mintából éppen a korszak legfejlettebb, s a legnagyobb tömegeket magukba záró birtokszervezetek hiányoznak. Királyi birokokról nem maradt korunkra összeírás, a legnagyobb egyházi összeírások (egyebek közt a dömösi vagy a pannonhalmi) számadatai pedig a nomenclatura egyeztetési nehézségei miatt maradtak ki az összesítésből. Valójában, mint már az előző fejezetben láthattuk, birtoktípusok szerint elég szélsőséges szóródás mutatkozik a társadalmi szerkezet terén. Királyi várföldeken és udvari birtokokon már a 12. században gyakorlatilag megszűnt a szolgaság archaikus és „teljes" formája, de az a 13. század derekára csaknem felszámolódott már a nagy monostori birtokszervezetekben is. A pannonhalmi apátság birtokain ilyen vagy olyan értelemben „szolgának" minősült még ugyan az uradalmi népesség (2248 háznép) mintegy 32 százaléka, ám ezek nagy többsége – még a szántók és a szőlőművesek is, vagy akár a zselicségi falvak *disznóóv*jai – nemcsak önállóan gazdálkodtak a „prédiális" kereten belül is , hanem félig-meddig már szintén „kondíciót" nyertek; az „igazi szolgák" *(veri servi)* aránya 7 százalék alá apadt le. Az érem másik felén viszont, a világi magánbirtokokon, kivált a kisebbeken, a szolgai státusú népesség még a 13. század derekán is meghaladta a 80 százalékot, csak a legnagyobb birtokosok között akadtak olyanok, akik népeik többségét már szabadossá tették, sőt éppen e szektorban sejthető a még szabadabb paraszti státus előretörése is 1200 után. Ugyanakkor a nagy monostori uradalmakban a fenti átlagnál jóval szélesebb volt a „jobbágy" réteg, Tihanyban például 22, Pannonhalmán 23 százaléknyi.

Még ha e körülményeket meg is kíséreljük mérlegelni, nincs megbízható adatbázisunk az előbbi statisztika számszerű korrigálására, legfeljebb annyi sejthető, hogy – tekintve a királyi és egyházi birtoknak még 1240 körül is valószínű együttes túlsúlyát az ország birtokállományában – az országos parasztnépesség szolgatömegei a valóságban valamivel (alighanem jelentős fokozattal) a fenti 52 százalék alatt, a „kondíciót" nyertek és a szabadosok együttesen viszont valamivel (valószínűleg számottevően) 40 százalék felett lehettek. A „teljesen" szabadnak minősülők aránya is magasabb volt a törpe 2 százaléknál, minthogy ilyen paraszti elemek akkoriban még zömmel királyi földeken éltek.

Ez volt tehát az az örökség, mellyel a tatárok kivonulása idején számolnunk lehet. Nem lehet azonban eléggé hangsúlyoznunk, hogy e társadalmi közeg törzsében nemcsak a „szabadság", hanem a „szolgaság" is igen viszonylagos fogalom volt, mi több, még a szélső – „abszolut" – pólusokat is sajátságos relativitás jellemezte.

A kor szemléletmódjába mélyen beivódott az az archaikus jogi dualizmus, mely a 11. század forrásaiban, egyebek közt Szent István király dekrétumaiban tükröződik: az emberi társadalom szabadokból és szolgákból áll. Amikor Margit királyleány kanonizációját próbálták előkészíteni (1276), még minden tanúnak e két kérdést tették fel: szolga-e vagy szabad *(si est servus vel liber)*, gazdag-e vagy szegény *(si est dives vel pauper)?* Az

elsőt voltaképpen fel sem kellett volna tenni, hiszen a tanúvallomásoknál eleve csak szabad személy jöhetett szóba. Nem is akadt még mutatóba sem szolgarendű a tanúvallomást tevők közt, csupán csak egyetlen tanú szerénykedett – vagy talán indignáltan kérkedett – „nem vagyok szolga" formulával. A vallomást tett 42 világi tanú soraiban „szabadokként", egy kalap alá kerültek itt nemesek *(liber et nobilis)* városi polgárokkal *(burgenses)* és főként Buda környéki parasztokkal. A nemeseket (26 százalék) leszámítva az utóbbiak közül csupán csak három polgár merte magát egyértelműen és öntudatosan gazdagnak vallani; a többiek megoszlottak: 38 százalék „elég gazdag", „sem gazdag, sem szegény" formulával vagy érdekes körülírásokkal határozta meg önnön közepes vagyoni helyzetét, köztük Káposztásmegyer faluból való parasztok („amikor jól dolgozom, van elegem", „van, miből éljek", „nem vagyok gazdag, de megvan az élelmünk"), 52 százalék viszont szegénynek vallotta magát, többen hivatkozva arra, hogy az elmúlt időkben kifosztották. Akadt azonban olyan is, aki jogállapotát illetően némi óvatossággal válaszolt: „szabad vagyok, ámde *(tamen)* a királyné szakácsainak nemzetségéből; gazdag voltam, de kifosztottak". Ez a szakács már kivételesen került a társaságba. A magukat minden további nélkül szabadnak vallók sorában ugyanis a paraszti elemek olyanokból kerültek ki, akik fél évszázaddal korábban a váradi káptalan előtt mind következetesen és a teljesebb formulával „teljesen szabadnak" *(omnino liberi)* állították magukat, a szóban forgó szakács viszont már nem számított „teljesen" annak, mert kondicionárius volt, még ha e körben – a királyné közvetlen szolgálatában – előkelőnek is számított. Szabadsága afféle „kisebb szabadság" volt, mint egy alkalommal a szabadosokról olvashatjuk *(minoris libertatis* 1214), jóllehet ezekénél egy fokkal mégis „nagyobb".

Maga ez a paraszti „szabadság", mely már 1270 táján csak a tradicionalizmus nehézkedésénél fogva, voltaképpen anakronisztikus módon került egy kalap alá a nemesi szabadsággal, egyrészt belülről hierachikusan tagolódott, másrészt „abszolút" csúcsa is egy alapvető relativitást takart: a szolgálat szabadságát. Már a Váradi Regestrum idején mondották egy szolgáról, akit ura „kiváltott a szolgaságból" *(redemit a servitute)*, azaz felszabadított, hogy ezáltal az „abszolút szabadságra" *(in absolutem libertatem)* emelkedett, mert bárhova eltávozhatott *(ubicunque vellet, manendi fas haberet)*. Különben csupa vendégtelepes, olasz, német, cseh, rutén kiváltságolt *hospes*ek minősítették jogállapotukat „abszolút szabadságnak" (pl. *filium Latini hospitis et absolute liberum)*. A „szabad szolgálat" jogával való felszabadítást más néven már a 12. században „örök szabadságnak" *(perpetua libertas)* mondták, ilyennel ajándékozta meg például az előző fejezetben megismert Gutkeled Márton ispán felesége, Magdolna asszony hat szolgálóját *(ubicunque servire voluerit, libere serviat,* 1141/46). A szolgafelszabadítás formulája csekély változásokkal ugyanez maradt a 14. századig, míg a szolgaság végleg meg nem szűnt. A szemlélet gyökere oda nyúlt vissza, hogy a felszabadított szolga elvileg ugyanabba a jogállapotba emelkedett fel, amit a földesúri szolgálatba – földjével vagy anélkül – egykor beállt „teljesen" szabad *(omnino liber)* paraszt ivadéka megtartott az ősidőkben létező „arany szabadságból" *(aurea libertas)*. Hogy ilyen egykor létezett, azt nem is szükséges feltétlenül népi emlékezetre visszavezetnünk, hiszen az egyházatyák tanításai nyomán közhelynek számított a középkorban. Kézai Simon mester is ebből az axiómából kiindulva fejtegette 1282–85 táján a szolgaság történeti genezisét. Az ősszabadságból a korfelfogás szerint paraszti szinten is megmaradtak bizonyos pozitív jogok, ám ezek gyakorlatilag még a „teljes" szabadság szintjén sem voltak homogének. Ezért maradt

legfőbb – sőt igazában egyetlen – közös nevezőnek egy negatívum: a személyi mentesség a földesúr tulajdonosi hatalmától. A dolgot valójában csak a fonákjáról lehetett megfogalmazni: „örök" szabadsága annak volt, aki nem minősült „örökös" jelleggel földesura vagy egy intézmény *propriu*sának. Mert különben például a szabad vendégtelepest *(hospes)* sokkal több, írott kiváltságlevélben is részletezett pozitív jog illette meg, mint a „szabad jobbágyot" *(liber iobagio)*, akinek helyzete a helyi szokásszerűség szerint mutatott fel elég széles skálán változatokat. A felszabadított szolga alighanem megint újabb variánst testesített meg, legalábbis az első nemzedékben.

A nagyon is korlátozott jellegű, magán a kategórián belül is hierarchikusan tagolt „teljes", a nagyon is relatív tartalmú „abszolút" szabadsággal szemben, mely „örök szabadságnak" minősült a paraszti szférában, e szféra ellentétes pólusán a kor társadalomszemléleti sémája szerint az „örök szolgaság" *(perpetua servitus)* helyezkedett el. Ismérveit számba vettük az előző fejezetben. E ponton a gondolati séma megint csak inadekvát volt a valósággal, csak éppen ellenkező előjellel, hiszen ha a szabadság nem volt „teljes", a szolgaság meg valójában nem volt kizáró jelleggel és elvileg „örök", éspedig annak arányában nem, ahogy a feudalizmus fejlődött és kiteljesedett. Egyszeri aktus, a felszabadítás *(manumissio)* egy csapásra kiemelhetett bárkit a „szolgaság bilincseiből", megtisztíthatott bárkit a „szolgai eredet szégyenfoltjától" – mint a formulákban gyakorta olvasható. A felszabadítások a 12. század óta egyre gyakoribbak voltak, hogy majd 1300 táján kulmináljanak.

A paraszti társadalom két szélső pólusát persze távolról sem valami mennyiségi egyensúlyhelyzet jellemezte. Mint az előrebocsátott statisztika alapján is sejthető és a paraszti mobilitás kapcsán korábbi fejezetünkben rámutattunk, a „szabad kondíciójú emberek" *(homines libere conditionis)* aránya a parasztnépességen belül bizonyosan alatta maradt – alighanem jelentősen – a 10 százaléknak, az „örök szolgaságban" leledzőké viszont még a tatárjárás előestéjén is legalábbis megközelítette az 50 százalékot. Az egykorú társadalomszemlélet mintegy endogén természetű relativizmusára mi sem jellemzőbb, mint hogy a kettő közt elhelyezkedő tömeget hol úgy tekintette, mint amely a „szabadság" hierarchikus lépcsőzetén áll alacsonyabb fokon, hol úgy, hogy a „szolgaság" hierarchiájában foglal el magasabb grádusokat.

A kétféle szemléleti aspektus közül az utóbbi volt meghatározóbb. Mert igaz ugyan, hogy a kötelezettségek és jogok „kondicionális" rendezései alkalmával az előbbiek csökkentését és az utóbbiak többletét gyakran „szabadságnak" is mondták *(conditiones et libertates)*, amint hogy a szabadosokat – mint láttuk – alkalomadtán „kisebb szabadságú" parasztoknak is tekintették, alapvetően azonban e köztes rétegekhez tartozókat a „szabad kondíciójú emberekkel" ellentétben „szolgai kondíciójú emberekként" *(homines servilis conditionis)* tartották számon; sőt éppen ők töltötték ki ezt a fogalmi burkot, minthogy a valóságos szolgák *(servi et mancipia)* helyzetét éppen az jellemezte, hogy „kondíciójuk" sem volt, maga a fogalom nem volt társítható helyzetükhöz. A kondicionárius kétirányú meghatározottságát világosan mutatja, hogy midőn IV. Béla három Bács megyei várfalu várnépi parasztjait – terheik tételes szabályozása mellett – eladományozta a bélakúti apátságnak (1237), egyfelől leszögezte, hogy a falvak lakosai nem távozhatnak el az „egyházi alávetettségből" *(ab ecclesie subiectione)*, másfelől meg kikötötte, hogy az új földesúr sem terhelheti meg őket „a szokásos kötelezettségen túl" *(ultra consuetum debitum)*. Az utóbbi biztosította a paraszt jogait, akinek kondicionárius mivolta éppen

abban állt, hogy voltak egyáltalán bizonyos „jogai"; az előbbi fejezte ki a földesúri jogot, mely nem egyszerűen joghatóság volt a kései középkori értelemben, hanem a személyt – éspedig végeredményben váltig *servilis personát* – az úrhoz vagy az intézményhez, az egyházhoz vagy a várispánsághoz (a *familia ecclesiastica* vagy a *populus castri* kereteihez) „örökösen" láncoló kötelék.

A jogelv mit sem változott a tatárjárás utáni évtizedekben sem, amikor a *conditionales, conditionarii* terminus általános és széltében használt, mintegy hivatalos megnevezésévé vált a szabadok és a szolgák közt elhelyezkedő társadalmi mezőnek – elsősorban a királyi és egyházi birtokok „népeinek" *(populi).* Mi sem jellemzőbb, hogy még e birtokszervezetek igazgatási és hadakozó „jobbágyi" elitje is, mely az 1250-es években kezdte felvenni a „nemes" *(nobilis)* címet, váltig beletagolódott – miként elődeinek sora – ebbe a „kondicionális" struktúrába. Amikor az esztergomi érsek panaszt tett IV. Béla királynál alattvalóinak emelkedési és elszakadási törekvéseivel kapcsolatban (1255), sérelmét úgy fejezte ki, hogy harcoló „nemes jobbágyai" és „egyéb kondicionáriusai" *(et alii condicionarii)* el akarták tépni azt a köteléket, mely őket mint az egyház „szolgálóit" *(servitores ecclesie)* egyaránt az érsekséghez fűzi. A szemlélet csak egy terminológiai árnyalattal távolodott el attól a megelőző századokra jellemző szinttől, melyben az egész egyházi uradalmi népesség „szolgának" *(servi ecclesie)* minősült; ugyanazon a szinten konzerválódott, mint amit a pannonhalmi apátság esetében 1240 táján láttunk *(populi serviciales).* IV. Béla éppúgy az érsek jogigényét hagyta jóvá, ahogy utóbb fia, V. István is, amikor a megismétlődő mozgalmak nyomán elvileg deklarálta (1272), hogy az egyház „nemes hadakozói" és egyéb „kondicionáriusai" az országban sehol másutt, senki másnak nem szolgálhatnak *(nusquam alias in regno nostro alicui possint famulari),* mint az egyháznak, sőt felhatalmazta az érsekség nádorát, hogy a lázadókat és szökevényeket „bárhol elfoghatja és büntetéssel sújthatja".

A királyi hatalom az egyház mellé állt, nemcsak mert a századokra visszanyúló archaikus jogrendből elvileg ez következett, hanem mert saját birtokain is analóg volt a helyzet. A várjobbágyok bizonyos értelemben szabadok voltak, de a lényeget tekintve csak annyiban, amennyiben az egyházi jobbágyok: ők is csak egy intézmény, a „vár szabadjai", vagy más szóval a „szent király szabadjai" *(liberi sancti regis)* voltak, ahogy az egyházak birtokos, birtokkezelő és hadakozó elemei is csak az „egyház szabadjai" *(liberi ecclesie):* nem „teljesen", nem „abszolút" értelemben szabadok tehát, még ha vagyonilag, életmódban és társadalmi presztízsben általában magasan fölötte is álltak a személyi és mozgásszabadság elvi „teljességével" rendelkező paraszti „szabad kondíciójú embereknek". Amikor a század dereka után mindkét réteg kezdte felvenni a „nemes" címet, ennek tartalma hosszú időn át éles ellentétben maradt a formálódó országos nemesség státusával: ők csak a vár, az egyház „nemes jobbágyai" *(nobiles iobagiones castri, ecclesie)* maradtak, nem minősültek az ország „szabad nemeseinek" *(liberi nobiles regni).* De a várak parasztjai *(castrenses)* is, hiába volt „szabadságuk" egy lényeges fokozattal magasabb, mint az egyház kondicionáriusaié (ők fizették a „szabadok dénárait" is), e félszabad mivoltukban a *conditionarii* jogállapotába voltak zárva. A korai feudális struktúra intézményi maradványai még hosszú évtizedeken át gátolták és visszafogták az osztályszerkezet világos kikristályosodását e régi szervezetekben. Leendő nemesek és parasztok egyfajta hierarchikus alárendeltségben ugyan (melynek értékrendjét maga a szervezet határozta meg), de mégiscsak együtt maradtak a közös kondicionális keretbe zártan.

A korai és kötött hagyományú birtokszerveztekben tehát tulajdonképpen a „kondicionális szabadság" és a „kondicionális szolgaság" kettőssége – s egyidejűleg funkcionális egysége – konzerválódott a 13. század második felére is: archaikus képlet, mely azonban annak arányában nyerte el éppen ez idő tájt ideológikus alátámasztását, ahogy az országszerte kibontakozó mobilitás elemien fenyegette az elavuló struktúrák érvényét. Hogy az egyházjogászok miként találtak rá 1270 táján az antik *colonus* joghelyzetéből – tévesen – elvont modellre, mellyel a kondicionáriusok „röghöz kötöttségét" *(glebae adscripti, originarii)* legitimálhatták, korábbi fejezetünkben már rámutattunk. E helyzetből érthető, hogy bár a *conditionarius* jogállapot *de facto* régi, 12. századi gyökerű volt, nemcsak maga a megnevezés vált aránylag későn – szórványos tatárjárás előtti kezdetek után a század derekát követően – bevett terminussá, hanem jogi kategóriákban való definiálási kísérletei is éppen e birtokszervezetek válságának idejéből ismeretesek. Ilyen tételes okfejtést tartott fenn például két összefüggő oklevél, melyek Epel falu (Esztergom m.) királyi kondicionárius szőlőműveseinek eladományozását tartalmazzák (1270). A földjükkel együtt az esztergomi káptalannak eladományozott *condicionarii* kérték – az akkoriban már országszerte terjedő példa hatására –, hogy szabadon eltávozhassanak az eladományozott faluból, a király azonban ezzel az indoklással tagadta meg a kérést: a kérelmezők ehhez a bizonyos földhöz vannak „örökre kötve és rendelve" *(eidem terre . . . astricti et in perpetuum deputati)*, éspedig azzal a feltétellel, hogy évente „meghatározott mennyiségű bort adnak" *(ad dandam annuatim certam vini quantitatem)*; a földhöz és szolgáltatáshoz való „kötöttségük és rendelésük" pedig régi időktől való „szolgaságuk terhéből" származik *(ex honere servitutis eis ab antiquo imposite)*. A király csupán három háznépnek engedte meg az eltávozást, akiket még az adomány előtt kiemelt *(exemeramus)* a kondicionárius állapotból. Mind a római jogász, mind a modern logika szempontjából zavaros és ellentmondó a jogi képlet. A római *colonus* „földhöz kötöttsége" – a konstrukció modellje – éppen nem volt „örök", mert a paraszt személyében szabad maradt; az „örökös kötöttség" a rabszolgára állt, aki viszont nem a „földhöz" volt kötve, hanem személyében urának tulajdona volt, kizsákmányolásának pedig nem voltak „feltételei", *conditio*i. Hol állt hát a kondicionárius, akinek ilyen minőségét egyrészt a szolgáltatás hangsúlyozott „meghatározott mennyisége" fejezi ki, másrészt „szolgaságának" és kötöttsége „örökös" mivoltának hangsúlyozása kontrázza? Sem antik, sem modern kategóriákkal nem magyarázható meg a szinkretikus képlet, kizárólag a középkor sajátságos jogi relativizmusából, a „relatív szolgaság" mind az ókor, mind számunkra idegen képzetéből érthető meg. A kondicionárius viszonylagos „szabadságából" következett ugyanis terheinek rögzítése és limitálása, relatív „szolgaságából" viszont földhözkötöttsége – annyiban „örökös" jelleggel, hogy abból csak az *exemptio*, azaz egyedi felszabadítás emelhette ki.

A jogi-társadalmi képlet annyira végletekig relativizált, jogelméletileg végső fokon tisztázhatatlan volt, hogy a maga a kor is ingadozott, hogy átfogó megjelölésekben a kondicionáriusokat a szolgákkal azonosnak vegye-e vagy megkülönböztesse, a két név közé „azaz" vagy „és" szócskát illesszen; mindkettő, minden észlelhető rendszer nélkül szokásban volt *(condicionarii seu/et servi)*. A szemléleti bázist mindenesetre hívebben fejezte ki, amikor a *servilis*, azaz „szolgához hasonló, szolgaszerű" minősítést használták (pl. *homines condicionarii serviles* 1293) – ami viszont éppen nem ellentéte a *libertinus* („szabadhoz hasonló, szabadszerű") fogalomnak, sőt alapjában véve ugyanazt jelenti,

minthogy nem egyébről van szó, mint egyazon szemléletmódban fogant kétféle megközelítési módról. Aki ugyanis a szabadság hierarchiájának alsó fokán állt, tulajdonképpen ugyanott állt, mint akinek helye a szolgaság hierarchiájának felső fokán volt. Valóban, a szabados és a kondicionárius nemcsak gazdasági helyzetét, hanem lényegileg jogi-társadalmi minőségét tekintve is azonos státusba tartozott. A különbség tulajdonképpen abban állt, hogy a viszonylag újabb szervezésű világi magánbirtokokon szemléletileg „felülről lefelé" (a szabadságból kiindulva), a korai szervezésű királyi és egyházi birtokokon viszont „alulról felfelé" (a szolgaságból kiindulva) jutottak – ugyanoda. Hogy egyébként milyen árnyalati különbségekkel számolhatunk, előző fejezetünkben már bemutattuk. Ennek megfelelően a szabados „kiemelése" kondíciójából „felszabadításnak" *(liberare)*, a kondicionárius felszabadítása viszont kiemelésnek *exemptio*nak számított – ami ugyanaz. E téren a lényegi különbség mindenesetre abban állt, hogy 1200 után fokozódó mértékben és ütemben egyre több szabados részesült ebben az egyedi kegyben, de minden jel szerint igen kevés kondicionárius.

Bármelyik részesült is e kegyben, azt a kor úgy fogta fel, hogy – a fentebb tárgyalt tartalmú – „örök szabadság" *(perpetua libertas)* részesévé vált. Ha viszont bármi okból eljátszotta jogállapotát – „kisebb szabadságát" vagy elnyert „kondícióját" –, sorsa az „örök szolgaság" *(perpetua servitus)* lett, ahová „letaszították, lefokozták" *(redigere)*. Amikor IV. Béla király a tatárjárás előtt rendezte a pannonhalmi birtokok népeinek kondícióit (1240), záradékként nem mulasztotta el hangsúlyozni, hogy ha viszont ezután bárki e „könyörületesen enyhített" kötelezettségekbe és szolgálatokba sem nyugodna bele, fejének kopaszra nyírása mellett „örök szolgaságra" taszíttatja *(in perpetuam servitutem redigi faciemus)*. A lekopaszítás a szolgaság bélyege, mintegy státusszimbóluma volt; amikor a pannonhalmi lázadók közül hat évvel korábban a kondicionárius részvevők fejét csak félig nyírták kopaszra, e büntetés szimbólikus figyelmeztetés volt: újabb lázadás esetén az „örök szolgaságba taszítás" következik (1234). A *servilis* állapotú és „földhöz kötött", de jogai és kötelezettségei terén *conditio*t nyert paraszttömegeket alul éppoly éles elvi határvonal választotta el az „örök szolgaságtól", mint felül az „örök szabadságtól". Szó szerint ugyanezt a fenyegetést helyezte kilátásba a garamszentbenedeki apát szelepcsényi lovas jobbágyainak, ha még „kondícióik" megállapítása és írásba foglalása után is lázadoznának (1247), aminthogy az egri püspök egy *condicionarius*át, akit ráadásul még meg is nemesített, de az hűtlenség vétségébe esett, csakugyan azzal büntette, hogy „szolgaságba taszította" *(redactus in servitutem* 1271).

Csakis a kondicionárius e sajátságos jogállapotának megértése helyezi kellő megvilágításba az elöljáróban közölt statisztikai irányszámokat. Bármilyen határvonal húzódott is a kondicionárius-szabados tömegek és az „örökös" szolgák közt, bármennyire felfogható volt is e mintegy 40 százaléknyi (vagy valamivel népesebb) paraszti réteg helyzete a „szabadság" egy „kisebb" fokozatának, alapvetően mégiscsak *servilis* tömegekről volt szó. Jogi szempontból tehát Magyarország parasztnépességének még a tatárjárás idején is mintegy kilentizedét (vagy valamivel többet), teljes népességének legalábbis nyolctizedét – több mint másfél milliónyi sokaságot – szolgai és szolgai jellegű tömegek alkották.

*

A jogi és a gazdasági helyzet nem mindig, vagy legalábbis nem feltétlenül esett egybe. A földdel ellátott „házas" szolgának alkalomadtán esetleg akár nagyobb földje és gazdasága is lehetett, mint például egy udvarnoknak (igaz, földesúri terhe is jóval nagyobb volt), jogi szempontból mégis ugyanoda tartozott, mint „ekéhez rendelt" társa. A szabados gazdasági szintje esetleg magasabb lehetett, mint valamely lovas küldöncszolgálatot, fuvarozási teendőket ellátó „jobbágyé", ez utóbbi szerény parasztgazdasága ellenére egyelőre mégis ugyanabba a – „kondicionális szabad" – jogi státusba tartozott, mint már „nemesi" címmel élni kezdő, esetleg szabad örökbirtokkal is rendelkező és az egyházi földesúr fegyveres kíséretéhez tartozó társa. Jogi szempontból azonban közös nevezőre hozta az egész tömeget az az alapvető körülmény, hogy valamennyi nélkülözte az elemi személyi szabadságot: földesurát elvileg nem hagyhatta el – vagy azért, mert maga is személyi „tulajdon" volt, vagy azért, mert „örökösen földhöz kötöttnek" minősült. A szabados esetében még „vagyontárgyi" minősége is fennállt. A szolgák és „szolgai jellegű" tömegek közt inkább a földesúri elsajátítási ráta számottevő különbsége és a vagyonképesség vonatkozásában húzódott éles határvonal. Az előbbi magában a szokásszerű – olykor már írásban is biztosított – *conditio* meglétében, az utóbbi az ingóságok *(bona)* feletti – korlátozott – rendelkezési jogban volt adva azok számára, akiknek csak „jellegük" maradt szolgai.

Hogy azonban a vagyonképesség terén milyen behatárolt jogokról volt szó, jól megvilágítja a Sokoró hegy (Győr m.) környéki szőlőtermelő vidék győri várszervezethez tartozó szőlőműves falvainak kivételesen jól ismert példája. E királyi szőlőművesek *(vinitores)* jogállapotát és terheit *(conditiones et debita)* Ság, Nyúl, Tarján és Écs falvakban az 1240. évben rendezte IV. Béla király, e falvak egyáltalán ekkor nyertek „kondíciót". Korábbi szolgai természetű adózásuk, bortermésük fele részének *(media pars)* beszolgáltatási kötelezettsége helyett – ami a Dunántúl szőlővidékein egy hold szőlő után általában évi 50 köböl bor volt – terheik ezután 20 köböl borban és a pohárnokispánnak pénzben fizetendő 1 pondusban limitáltattak, mentesültek továbbá a várispánnak járó szállásadás, ököradó és a száznagyot *(centurio)* megillető adózás alól is. E számottevő gazdasági emelkedés velejárója volt, hogy egyrészt szervezetileg kikerültek a várnépi „százados" kötelékből, és saját falunagyuk alatt önálló faluközösséggé szerveződhettek, másrészt bizonyos vagyonjogi kondíciót is nyertek: ingó javaik *(bona)* felét fiági örököseik, ha fiuk nem volt, fivéreik (ilyenek hiányában özvegyük) is örökölhették. A hagyaték másik fele azonban a győri várispánt illette, ha pedig fiági örököseik nem voltak, a hagyaték már egyharmad-kétharmad arányban oszlott meg az özvegy és az ispán közt. Amiből két tanulság következik. Az egyik, hogy a jogállapot *condicionaliter* rendezése előtt aligha lehetett szó egyáltalán rendezett örökösödési jogról, minthogy a „fele részt" szolgáltatóknak valószínűleg nem volt törvényes vagyonképességük; de még az elnyert jogállapotot is az ingóságok felekétharmada arányában korlátozta a földesuraságnak való személyi-„tulajdonjogi" alávetettség maradványa. A másik, hogy az elnyert jogállapottal korlátozott örökösödési jog járt ugyan együtt, nem járt együtt azonban tulajdonképpeni szabad végrendelkezési jog. De még ez a korlátozott vagyonképesség sem volt visszavonhatatlan. E falvakat – más szomszédos királyi kondicionárius településekkel, szekerezőkkel, udvarnokokkal együtt – IV. Béla a tatárjárás után eladományozta a túróci prépostságnak (1252, 1266), egy újabb rendelkezéssel pedig – nyilván a prépost kérésére – örökösödési jogukat visszavonta: a gyermektelenül elhaltak egész hagyatéka az új földesurat illette meg, kivéve azt az esetet,

ha az özvegy ugyanazon földesúr azonos szolgálattal tartozó alattvalójához ment újra férjhez (1266). A visszakozás a korábbi szintre degradálhatta a szóban forgó szőlőműveseket, mely különben az egyházi boradókat jellemezhette, amire van is egy közelebbi támpontunk. A szóban forgó négy falu közül háromban, Ságon, Nyúlon és Écsen a pannonhalmi apátságnak is volt birtokrésze, azokban az 1240. évi királyi rendezés idején együttvéve 39 szőlőműves háznépe. Miközben azonban a király kondicionáriussá emelte itteni alattvalóit, a monostori *vinitor*ok mind szolgák maradtak, sőt Albeus mester éppen a nyuliakról jegyezte meg: „ezek pedig az egyház igazi szolgái" *(veri servi).* A megjegyzést az indokolta, hogy a falu másik, királyi részének kondícióit éppen az összeírás idején rendezte a király; az 1266. évi visszavonás oka pedig az volt, hogy immár a két egyházi földesúr megszüntette a királyi és egyházi falurészek közt 1240 óta meglévő jogi feszültséget. Az „igazi szolga" tehát az „örökös szolga" szinonimája – a „kondicionáriussal" ellentétben. Az ilyen pedig természetesen kívül állt a vagyonképességen. De a vagyonképesség „szabadsága" a kondicionáriusok esetében is – miként az egész jogállapot minden kiágazásában – a „szolgaság" korlátai között, vagy legalábbis árnyékában maradt.

Hasonló volt a helyzet a tanúképességgel is, ami a középkorban a személyi jogi státus lényeges ismérvének számított. A közönséges – „igazi", „örökös" – szolga teljes jogképtelenségével szemben előfordult olykor, hogy adásvételi ügyeknél kondicionáriusokat is meghívtak tanúnak. Veszprémben például egy házhely és külsőségei eladásánál várjobbágyokon, egy billogoson, klerikusokon kívül helybeli várnépi személyeket, királynéi és hercegi kondicionáriusokat és udvarnokokat, *populos diversarum conditionum* is meghívtak tanúknak, amellett hogy természetesen „e falu sok jó szabad kondíciójú férfiúját" *(bonos viros libere condicionis eiusdem ville)* tanúnak állították (1237). Ezúttal azonban csak egy házhely és tartozéka volt a tét. Nagyobb súlyú ügyekben ilyesmi már elképzelhetetlen volt. Ilyen esetben már az a szabály érvényesült, mint Sopron megyében egy horpácsi nemes és a csornai prépostság népeinek földperében, jellegzetes megfogalmazásban közölték (1236 körül), hogy a tanúkat „az emberek három fajtájából" *(de tribus hominum generibus),* nevezetesen a királyi serviensekből, várjobbágyokból és „származásra szabad, jó hírű" emberekből *(de hominibus qui sunt genere liberi et bone fame)* válogatták össze. Az emberek e „három fajtája" alatt helyezkedett el Magyarország népességének vagy nyolctizede.

A paraszti társadalom piramisszerű alakzatára persze csak madártávlatból szemlélve és legtágabb jogelvi kategóriákba elrendezetten érvényes, hogy az három, felfelé szűkülő tömbből, alul a szolgák, középütt a kondicionáriusok és szabadosok, a csúcson pedig a „szabad kondíciójú" parasztok három rétegéből épült fel. Közelebbről tekintve mindhárom alapréteg – még legkevésbé az „örök szolgaság" masszív alapja, már inkább az „örök szabadság" keskeny csúcsa, leginkább pedig a közbülső törzs – megannyi alcsoportból, további keskenyebb rétegekből tevődött össze. Ez a hierarchikusan tagolt szerkezet azonban inkább csak az egykorú jogfelfogás sémáiban öltötte fel az isteni Világterv funkcionálisan jól elrendezett és stabil épületének – piramisának – képzetét. Valójában az épület heterogén elemek divergens halmaza volt, a sok réteg a statikát inkább fenyegette, semmint biztosította. Az elemek helyét jogi ismérvek jelölték ki, melyeket maga a kor lépcsőzetes „fokozatokban" – *gradus*okban – szemlélt; az „alsóbb" vagy „felsőbb" lépcsőfokon való elhelyezkedés határozta meg minden személy jogi-társadalmi „helyzetének", *státus*ának minőségét, ami „kondíciójának rendjét" *(conditionis ordo)* jelentette.

Amikor például egy földesúr visszakapta a várnépi elemek közé kényszerített szabadosait, az ítélet kimondtá, hogy e parasztokat *ad inferiorem conditionis ordinem* nem taszíthatja le, hanem *in eodem statu scilicet libertinorum* kell megtartania őket (1214). Az elemek azonban rosszul illeszkedtek egymáshoz. Maga ez a bomlékonyságra hajlamos, sok megmegcsuszamló rétegből lépcsőzetesen felépülő piramisszerű képződmény nem egyéb, mint a parasztnép tagozódásának jellegzetes korai feudális képlete.

A parasztnép a korai feudális struktúrában nem alkotott egységes társadalmi osztályt. Nem alkotott mindenekelőtt azért, mert különféle rétegeinek más-más volt a viszonya a termelőeszközökhöz. Ennek részleteit láttuk az előbbi fejezetben. Nem alkotott osztályt továbbá azért sem, mert nem jelentéktelen hányadában olyan intézményekbe, birtokszervezetekbe tagolódott bele, ahol a hatalmi apparátus közegei – soraik közt olyanokkal, akiknek ivadékai majdan az uralkodó osztályba, a nemességbe emelkednek – és a kizsákmányoltak egyelőre még egyazon differenciálatlan archaikus-„rendi" egységben olvadtak össze („jobbágyok"). Végül nem alkotott osztályt azért, mert még azt a többségi tömeget is, melynek sorsa korán és végérvényesen eldőlt, nemcsak gazdasági feltételeikben, hanem jogi tekintetben is kasztszerű, „rendi" válaszfalak választották el egymástól, sőt állították egymással szembe; következésképpen a földet művelőket nemcsak nem fűzte egybe közös érdek, hanem divergens érdekek szüntelen ütközése bolygatta egymás ellen. A „kondicionális rend" *(conditionis ordo)* fogalmát a „fokozat" és „státus" szinonim fogalmaival együtt maga az a forrás használja lépten-nyomon, mely a maga „státusperei" révén a legkoncentráltabb módon a legvilágosabb bepillantást engedi meg a parasztnépet még 1210–30 táján bolygató *„bellum omnium contra omnes"* állapotba. a Váradi Regestrum.

Minthogy a földesúri teher, a terményadó és munka *(debita et servitia)* egyrészt nem valamely reáljogi alapra – földnagyságra vagy telekre –, hanem személyre vagy „háznépre" *(mansio)* nehezedett, de a jogi státustól függően eltérő „fokozatokban", másrészt jelentős részük kollektíve volt kivetve valamely közösségre (várnépi „századra" vagy falura, falurészre), maga a települési egység viszont többnyire éppen nem alkotott igazi „közösséget", hanem jogállapotát és földesúri függését tekintve egyaránt heterogén elemek halmaza volt, akik mégis közösen *(communiter)* kellett, hogy használják a falu földjét: az „alsóbb fokon" *(inferior gradus)* állók elemi érdeke volt, hogy a kondícióban felettük elhelyezkedőket lerántsák maguk közé, adózó társukká *(contribulis)* degradálják, míg ez utóbbiaknak természetesen elemi érdekük volt, hogy elszántan védjék önnön státusukat, adott esetben „szabadságuk" ilyen vagy olyan fokozatát. E sajátságos rétegháború színtere maga is jellegzetesen archaikus volt: a „vádlók" a váradi káptalan tüzesvaspróbája elé citáltatták a „vádlottakat", ahol is végül a babonás vak véletlen („istenítélet") döntött, hogy beheged-e a tüzes vas okozta seb vagy sem.

A valóságos harc persze elképzelhető módon megelőzte a tüzes vas hurcolását – helyi verekedések, földfoglalások, erőszakoskodások sorozata, melyek permanens feszültségben tartották a jogilag felszabdalt parasztnépet. Csak a várispánságok százados egységekbe, *centurionatus*okba osztott várnépi parasztjainak *(cives, castrenses)* „vádemelési" típuseseteit számba véve, még maga a vári birtokszervezet is belülről jó néhány „kondicionális rendi" fokozatra tagolódott, melyeknek tagjairól esetek sorában hangzott el az állítás, hogy a közönséges várnéppel azonos kötelezettségnek vannak alávetve (pl. *simili officio id est debito castrensium subiacentes)*, elsősorban persze várjobbágyokról, akiknek

helye a szemlélet szerint a hadakozók „rendjében" *(in ordine et gradu)* volt, ők alkották a királyi katonaság „lovas nemzetségét" *(de genere equestri scilicet militum regis)*, de még olyan várnépi parasztról is, akinek neve egyszerű „várbeli" volt ugyan, de abba a csoportba tartozott, mely adott esetben szintén hadba vonult az ispán zászlaja alatt *(castrenses . . .milites castri ad belligerendum)*, terményterhe és adója tehát mérsékeltebb lehetett a közönséges várbelieknél; elhangzott az állítás továbbá a százados szervezetnek alá nem vetett, csupán a szabadok dénáraira kötelezett várnépi elemekről *(non subiectos centurionatui sed debitores liberorum denariorum)* és királyi, királynéi tárnokokról. Csak magán a várnépen *(populi castri)* belül ötféle „fokozat" küzdött tehát itt egymással. Bőven állították aztán olyan várszervezeten kívüli elemekről, akikkel települési és határhasználati, de éppen nem jogi státusbeli és érdekközösség fűzte egybe őket, hogy szintén várhoz tartozók, „adózó társak", mint számos „abszolút" szabadságú vendégtelepesről *(hospites et absolute liberi)*, „teljes" szabadságú *(omnino liberi)* parasztokról, egyházi jobbágyokról, magánföldesúri szabadosokról *(libertini)*. Volt eset, hogy a falu várnépekkel ősidők óta földközösségben gazdálkodó „szabad embereit" *(liberos homines ville)* próbálták kiforgatni a földhöz való jogból.

E groteszkül torz paraszti státusküzdelem egyik jellemző vonása, hogy e várnépi parasztok sok esetben saját elöljáróik és hajcsáraik – várjobbágyok, hadnagyok – segítségül hívásával és „tanúskodása" mellett támadták társaikat a paraszti sorsban, minthogy az adott struktúrában és feltételek között csakis az „adózó társak" számának növelésével könnyíthettek önnön földesúri terheiken. A leendő paraszti osztály tagjai egymással marakodtak, miközben a támadók szövetségesei virtuális nemesek, a megtámadottak védői pedig, ha a várszervezeten kívül estek, saját földesuraik voltak. A másik vonás, hogy a megosztott paraszti társadalmon belül – mely éppen nem tekintette önmagát egységes „társadalomnak" – eleve a várispánságok parasztjai voltak abban a helyzeti előnyben, a király földesúri alattvalóiként mintegy monopolisztikus státusban, hogy efféle igényeiket feudális fórum elé vigyék. Ez a körülmény magyarázza, hogy néhány udvarnokon, egyházi lovászon – s felsőbb szinten az örökletes, „természetes" várjobbágyi rend *(in ordine iobagionum naturalium)* és a várnépből kiemelt *(de castrensibus exempti)* kisebb rangú várjobbágyok belső rétegharcán – kívül a „vádemelők" általában a várnépbeliekből kerültek ki. A harmadik jellemző vonás, hogy a harc kizárólag a paraszti társadalom középső és felső szintjén dúlt. Vagy különböző „grádusokon" álló kondicionáriusok küzdöttek egymás ellen (mindig az *inferior gradus* volt a támadó fél), vagy kondicionáriusok kíséreltek meg maguk közé lerántani szabadabb parasztokat. A legalacsonyabb szintű résztvevők udvarnokok voltak. Ők már úgy fejezték ki igényüket, midőn magánföldesúri szabadot kíséreltek maguk közé vonni, hogy ezek „szolgatársaik" *(conservi)*. De még a fél-szolgai udvarnokok is – mint tudjuk – kondicionáriusnak számítottak. A tulajdonképpeni „örökös" vagy „igazi" szolganép *(servi et mancipia)* kívül rekedt a küzdelmen, mert egyrészt alattuk már nem volt senki, aki magához kívánhatta volna rántani őket, másrészt ők maguk – a jog szféráján kívül élvén – nem indíthattak senki ellen sem keresetet. Ők a korszemlélet szerint kívül éltek még a „parasztnépen" is. Említettük már, hogy szolgákat soha sem neveztek parasztnak vagy falulakosnak; a *servus* mélyen alatta élt a *rusticus, villanus* – belsőleg megosztott – világán is.

A feudalizmus kibontakozása korai fázisának sikerült úgy szétszabdalni, atomizálni és jelentékeny hányadában olyan intézményi-jogi hierarchiába tagolni a társadalmat, hogy

paraszt parasztnak az ellensége lett. Ez nem ritkán kifejezésre jutott magában a települési képben is. A „szabad emberek" *(liberi homines)*, azaz szabadságukat földesúri magánhatalom alatt is megtartott parasztok, ha csak lehetett, a szolgáktól elkülönülve a maguk külön falvában éltek, mint az előző fejezetben megismert Adalbert úr birtokainak egyikén (1153). Egy fehérvári kanonok Szántó nevű vásárolt „prédiumán" már komplexebb a települési kép: az udvarház környékén volt a szolgák *(servi et ancille)* településmagva, akikre az „udvarispán" *(curialis comes)* ügyelt fel; még a prédium határain belül, de e gazdasági telepen kívül éltek a vásárolt szabadosok *(libertini)*; a szabadok *(liberi)* már kifejezetten falunak *(villa)* nevezett települése még távolabb esett a szolganépség lakóhelyétől. (1236). Alighanem hasonlóan kell elképzelnünk például a zalai Csatár településképét, Márton ispán birtokát, ahol is a *curia* mellett lehetett a négy ekéhez beosztott tizenkét háznépnyi szolganép *(aratra cum servis)* települése a házi cselédség, udvarházi személyzet (köztük egy „kamarás" és egy szakács) házaival együtt, melytől talán már a földre ültetett szolgák csoportja is, a tizennégy háznépnyi szabados meg szinte bizonyosan távolabb építette fel házcsoportjait (1141/46). Kiváltképpen gyakoriak az ilyen – nem ritkán többszörös – ikerfalvak a királyi és az egyházi birtokokon. A bihari várszervezethez például három Gyán nevű falu tartozott egymás tőszomszédságában, de egymástól határokkal elválasztva. Az egyikben a „szent király jobbágyai" (az örökös, *naturalis* várjobbányok), a másikban „szállásadó" (a várnépből kiemelt, ispáni *descensus*ra is kötelezett) jobbágyok, a harmadikban közönséges várnépi parasztok *(castrenses)* éltek. E harmadik Gyánban – vagy szomszédságában – még kilenc magánföldesúri szabados *(libertinus)* is élt, akiket éppen e várnépi gyániak kíséreltek meg várnépi társaikká *(concives)* degradálni (1214). E „rendileg" megosztott három faluból utóbb az egységes Mezőgyán alakult ki. A pannonhalmi apátság Komárom megyei birtokközpontja, Tömörd valójában szintén három faluból állt, így vette számba Albeus mester is *(iste tres ville)*. Az egyik volt az egyház „lovas jobbágyainak" falva, a másikban éltek a közönséges „lovas szolgálók" *(equestres servientes)*, települési közösségben a birtokközpont iparosaival és az apátsági ménes két lovászával, a harmadik Tömörd volt a terményszolgáltató udvarnokok falva. Már a század második felében egyetlen és egységes Tömörd falu szerepel az oklevelekben. Megesett, hogy a települések nem különültek el ilyen mértékben egymástól, hanem mint például az abaúji Bocsárdon, egy patak által kettészelt ikertelepülés egyik felén éltek a várjobbágyok, a patak túlsó oldalán a várnépi parasztok.

*

A települési szegregációt nem kizárólag vagy nem feltétlenül csak az idegenkedés, a „rendi" gőg vagy visszahúzódás, hanem alighanem az ésszerű óvatosság is diktálta, hogy a felek eleve elejét vegyék a fenti típusú „státusvitáknak" és viszályoknak. Annyi bizonyos, hogy a szóban forgó ikertelepülések jelensége nem a „felvég-alvég" szinte koroktól és struktúráktól független vagyoni-pszichológiai megosztottságának körébe tartozik, hanem sajátosan korai feudális természetű: nem egyéb, mint a paraszti társadalmat megosztó *conditionis ordók* térbeli vetülete. Ami azért nem azt jelenti, hogy a szolidaritás érzete, a közös érdek tudata a földesuraséggal szemben teljességgel hiányzott volna e hierarchizált paraszti világból. Maga a struktúra kényszerítette ki említett sajátosságainál fogva, hogy a terhek könnyítésének vágya, „adózó társak" keresése torz irányba fordult – éppen mert a

felsőbb státusba tartozót a paraszt nem érezhette igazán „társának". Mégsem valószínű, hogy ez teljességgel elfedte volna annak tudomásulvételét, hogy a másik helyzete sem könnyű, a közös ok pedig a földesúri terhekben rejlik. De miféle lehetősége volt a realizálásnak?

E korszak parasztjának elvileg két választása volt, hogy méltán nyomorúságosnak érzett helyzetén változtasson: a szökés vagy a lázadás. Az előbbi individuális megoldás volt, még ha méreteiben történetesen tömeges formát öltött is. A 11. századi dekrétumok, kivált László és Kálmán törvényei tanúsítják, hogy a szökevény szolgák ügye már akkoriban komoly országos probléma volt. A 12. század apálya után – ami az állam és a földesúri hatalom megerősödését, egyben a korai feudális viszonyok egyfajta konszolidációját tükrözi – a szökések a 13. század első évtizedeiben gyarapodnak ismét, sőt a tatárjárás után valóságos dagállyá, országos „mozgalommá" terebélyesedtek, melyben immár nemcsak szolgák, hanem különféle kondicionárius tömegek is mozogtak egyik földesuraságtól a másikhoz. A szökés komoly fegyver volt a paraszt kezében, s eredményes is – kivált, ha a körülmények sajátos egybeesése is segítette, ami abban konkludált, hogy a földesurak oldalán is kiválasztódott egy csoport, melynek viszont elemi érdekévé vált a szökevények kedvező feltételekkel való befogadása. A körülmények ilyen egybeesése a 11. századra nem jellemző, sőt előbb-utóbb elapadtak az uratlan földek is, az állam és a feudális birtok bekebelezte a peremterületeket; a korai szökési hullámnak ennélfogva hosszabb távon nem lehetett és nem is volt társadalmi eredménye. A 13. század első évtizedei már érlelték a körülmények egybeesését, ami aztán a tatárjárást követő évtizedekben a birtokállomány robbanásszerű átrétegződése és a tömeges telepesszükséglet nyomán vált tartós „állapottá"; következésképpen a szökések e második, az előzőnél is nagyobb sodrú hulláma igen számottevően lendítette előre a parasztnép alsó régióinak társadalmi-jogi felemelkedését. Mindez azonban nem változtat azon, hogy a szökés individuális megoldás volt, éppen nem osztálytudat mozgatta, sikerét pedig a régi földesúr tradicionalizmusával vagy monopolisztikus „tulajdonosi" igényével szemben az új földesúr sajátosan birtokosi érdekből fakadó „modernebb" felfogása biztosította. A fogalmak különös devalválása, komoly belső tartalmuktól való célszerűtlen megfosztása, ha a szökések akármilyen tömeges mértékét erőszakolt módon a „paraszti osztályharc" kategóriájába próbáljuk beleerőltetni, még ha annak „sajátos formája" gyanánt is – mint történetírásunkban három évtizede elterjedt –, holott egyrészt lényegi hátterük éppen abban áll, hogy nem létezett még paraszti osztály, mely önnön közös érdekeire ébredhetett volna, másrészt a mozgalom lényegéhez tartozik, hogy nem kollektív, hanem egyéni akcióban kereste a megoldást, végül nem harc volt, hanem menekülés, melynek sikere egyedül a földesúri érdeken múlt.

Menekülni azért kellett, mert a kollektív megoldásnak, a lázadásnak – a megismert okokból – általában nem voltak meg még a belső feltételei sem, a külső körülmények pedig általában eleve reménytelenné tették akár csak a megszerveződést is. A roppant méretű királyi birtokoknak az egész országot behálózó szervezeteiben „államhatalom" és „földesúri hatalom" egybeolvadt, olyan erős hatalmi-katonai apparátusra épülve, mely ráadásul jóformán észlelhető határok nélkül eresztette gyökereit a paraszti szférába, le egészen a hadakozó várnépi és udvarnoki csoportokig. Különben is a király „személye és méltósága" ellen, vagy akár közvetlenül a megyésispán ellen még akkor is egyszerűen fizikai értelemben lehetetlen lett volna lázadozni, ha „osztályharc" helyett az adott struktúra kényszere eleve nem egy jövőbeli osztály belső harcának tévpályájára tereli a terhek

könnyítésének vágyát. A kisebb-nagyobb világi birtokokon a „státus és grádus" szerint megosztott kondicionális (szabados) parasztnép sokkalta kisebb, a földesurak többségénél meg éppen elenyésző volt a szolgatömegekkel szemben, arra pedig még a paraszt sem igen gondolt, hogy a szolgát igazában emberszámba vegye. Ahhoz, hogy a különböző birtokosok parasztjai közös akcióba fogjanak, maguk a birtokok túl szórtak, a parasztok túl izoláltak, a viszonyok túl kezdetlegesek, amihez képest a királyi és földesúri erőszakszervezetek viszont túl erősek voltak. Más volt a helyzet az egyházi birtokokon. Itt nagy, olykor több ezres nagyságrendű tömegek éltek egyazon szervezetben, racionálisan szervezett hierarchiában, amellett például egy apát katonai ereje nem volt összemérhető akár még egy kisebbfajta megyésispánéval sem, az ellene való lázadás pedig nem minősült egyben „felségsértésnek". Nem véletlen, hogy a magyar történelem első parasztmozgalmai a Dunántúl nagy monostori birtokain szerveződtek meg az 1220–30-as években, az élen a pannonhalmiakkal.

A közös érdek felismerését éppen az segítette elő, hogy nagy tömeg élt egyazon szisztémájú – noha sokféle fokozatú – kizsákmányolás alatt, ugyanakkor az egyházi „erőszakszervezet" (a jobbágyok rétege) még felső szintjén is jóval kevésbé volt kiváltságolt és előkelő, mint a király birtokain a „szent király szabadjai" (a *veri et naturales* várjobbágyok), amellett sokkal népesebb is volt; mint láttuk, az uradalmi alattvalók közel negyedrészét tette ki. Az a körülmény tehát, hogy a hatalmi-katonai apparátus határok nélkül mosódott át a parasztnépbe, itt épp az ellenkező hatást váltotta ki, mint a várbirtokokon. A pannonhalmi népek mozgalmainak „kapitányai" *(principales capitanei populorum et iobagionum)* természetesen a jobbágyok közül kerültek ki 1233 táján, akik néhány klerikussal együtt álltak a lázadás élére, és nyújtották be egyik írásos követelésüket a másik után *(petitiones et libellos querimoniales innumerabiles)* az apátnak a földesúri terhek mérséklésével kapcsolatban. Két jellemző vonás azonban tipikusan korai feudális veretet kölcsönzött e korai mozgalmaknak is – melyekben már csakugyan joggal ismerhető fel a paraszti osztályharc csírája. Az egyik, hogy ha a helyi lázongások hatottak is egymásra, alapvetően mind egy-egy birtokszervezet keretei közt mozogtak, külön-külön szerveződtek a pannonhalmiak, a tihanyiak, a bakonybéliek, és így tovább, ilyen értelemben tehát a parasztmozgalom „intézményi" határok közé zártan maradt. Hogy a szomszédos nemes szabadosai vagy királyi várnépek, udvarnokok céljai közös nevezőre hozhatók, fel sem merült. A másik vonás, hogy bár a közös érdek tudata a földesúrral szemben fel is ébredt már, ez nem érintette a hagyományos belső paraszti „kondicionális rendi" tagozódás természetes állapotként való, mintegy axiomatikus tudomásulvételét. Az akció már közös volt, de a terhek szabályozására és enyhítésére irányuló javaslatok és követelések maguk is „grádusok" szerint tagolódtak. Fel sem merült a kondíciók és terhek egységesítésének gondolata, minthogy maguk a lázadók nem fogták fel magukat társadalmi egységnek (aminthogy nem is foghatták fel, mert csakugyan nem alkottak koherens társadalmi osztályt), legfeljebb – legtágabb értelemben – a „jobbágyok" és a (kondicionális) „népek" kettősségének *(iobagiones et populi)*, ahogy önmagukat petícióikban már az 1230-as években következetesen nevezték – az „igazi szolgákat", egyáltalán az uradalom szolganépét *(servi)* teljességgel kirekesztve magából a mozgalomból és előterjesztett követeléseiből.

A leginkább ismert pannonhalmi népmozgalmak az 1220-as évek dereka táján kezdődtek, akkor még igazán szűk „rétegmozgalomként". Akkoriban még csak a termény-

szolgáltató udvarnoknép – az egész birtoknépesség mintegy nyolcada – állította össze „méltánytalan kivetésekkel és szolgálatokkal való megterhelésének" listáját, a robotterhek terén képviselve még a hozzájuk rangban közel álló monostori iparosok sérelmeit is. A monostor „jobbágyai" akkor még a mozgalomtól nemcsak távol, hanem kifejezetten a földesuraság, az apátság oldalán álltak. Az udvarnokok panaszainak hosszú listájából végül is a mozgalom e fázisát lezáró nádori ítéletben (1226) egy kis csokor akceptáltatott: elengedték bor- és „kisebb" tizedeiket, mindössze két holdnyit az évi aratási robotból, hatvan kenyeret a Szent Márton napi adóból (ami egy-egy háznép esetében egy ötödnyi kenyeret jelentett) s valamennyit enyhítettek a borfuvarozási kötelezettségen. A megmozdulás mégis jeladás volt. A példa hatására néhány éven belül szervezkedni kezdett a többi kondicionális csoport is, mi több, most már maguk a „jobbágyok és tisztek" *(iobagiones et officiales)* is ráébredtek, hogy fuvarterheik egy részét, elsősorban azt a terhes kötelezettséget, hogy az apátság hatalmas, megyényi tizedkerületének egész terménytizedét nekik kellett a monostorhoz szállítani, lerázhatják, ha „kapitányokként" a mozgalom élére állnak. Megszületett a mozgalom értelmisége is egy-két klerikus személyében, akiket egyéni sérelmeik, szerzetesektől és monostori tisztektől elszenvedett önkényességek sodortak immár a „jobbágyok és népek" kiszélesedett táborába. Ők gyártották a „megszámlálhatatlan" panaszlevelet és petíciót 1233 táján.

E tucatnyi pontba foglalt sérelemlisták tulajdonképpen az uradalmi nép hat, egymás alatt hierarchikusan elhelyezkedő kondicionális „grádusának" követeléseit tartalmazzák – annak kétségbe vonása nélkül, hogy maga e hierarchia természetes és legitim: a „jobbágyok" és velük rokon lovas rétegek (kápolnahordozók, szentséghordozók), a közönséges szekerező „lovas szolgálók", az udvarnokok, a halászok, a monostori iparosok és a zselicségi tíz kondásfalu gravamenjeit. Ez már valóban számottevő tömeg volt, több mint 1700 háznépnyi sokaság, az uradalmi népesség kereken háromnegyede, mint a néhány évvel utóbb elkészített nagy összeírásból pontosan tudjuk – gyakorlatilag a jobbágyi és kondicionális státusokhoz tartozók összessége, melyből tulajdonképpen csak a törpe arányú (4 százaléknyi) szabadosok hiányoztak valami okból. A valóságban természetesen tarkább és szétesőbb volt a követelések listája, hiszen például a Tényő falusi pohárnokok és terményadózó jobbágyok más speciális sérelmeket tápláltak, mint Sala föld jobbágyai vagy az Alap falusi kápolnahordozók, a véneki halászok mást, mint a salaiak, és így tovább. Nemcsak *conditionis ordo,* hanem helyi szokásszerűség is tagolta a parasztnépet, mely csakis eme adottnak felfogott kettős koordinátarendszeren belül tudta elképzelni terheinek „moderálását". Igazi „státussérelem" voltaképpen csak egyetlen akadt: hat tarjáni udvarnok háznép sérelmezte, hogy az apát szántó szolgákká *(aratores)* fokozta le őket. Ami különben pontosan mutat rá, hol húzódott a kondicionális mozgalom alsó határvonala: a szántók, a szőlőművesek és általában a szolgák – „igazi szolgák" – kívül rekedtek a parasztmozgalmon is, minthogy kívül éltek a „jog" szféráján, magán a kondicionális paraszttársadalmon. Minthogy e helyütt egyedül társadalmi szerkezet és népmozgalom összefüggése érdekel, nem szükséges belebocsátkoznunk a követelések részleteibe – annál is kevésbé, mert ezek igazán szerények voltak, a kialakult jogi és elsajátítási struktúra érvényét egyetlen ponton sem vonták kétségbe, csak azon belüli mérsékelt enyhítésekre összpontosultak. A legtöbb esetben egyébként a fuvarrobotnak, a szekerezésnek (a halászok esetében a hajóvontatásnak) az adott státusra nehezedő fokozatát és formáját kívánták enyhíteni. Csak két csoport akadt, a lovas szolgálók és az udvarnokok, akik az őket – más-

más mértékben – terhelő mezei robotot sokallták, az adózás enyhítését célzó érdemi követelésekkel pedig az udvarnokokon kívül (akiknek sérelmei túlnyomórészt évek óta orvosolatlanul maradtak), tulajdonképpen csak a Sala föld jobbágyai és halászai meg a zselicségiek léptek fel. A mozgalom közvetlen eredménye választott bírák előtt írásba foglalt kompromisszum volt (1233. jún. 6), mely azonban az öntudatra ébredt parasztnépet már nem elégítette ki. A mozgásba lendült tömegek továbbra is lázongtak, terheik fizetését megtagadták, mire az apát segítségül hívta az „egyház kardját", az államhatalmat. Maga az országbíró és bácsi ispán csendesítette le a lázadást, alighanem a felvonuló bácsi várcsapatokkal és az ország „sok más jobbágya és mágnása" fenyegető jelenlétével, akik 1234 elején Pannonhalmára vonultak, s akiknek jelenlétében a mozgalom vezetői mezítláb járultak az apát elé bocsánatért. Az országbíró még kegyesnek is mutatkozott, mert rábírta az apátot, hogy függessze fel a kiközösítés és a lázadókat sújtó horribilisen magas, 100 márkányi büntetés eredeti tervét. Végül is az országbíró mint a világi főhatalom képviselője a „jobbágyokat" egy-egy havi, a fehérvári börtönben letöltendő börtönbüntetésre, a többi „népeket" pedig fejüknek már említett félig lekopaszítására ítélte „azok bizonyságául, akik fellázadnak és uszítanak uraik ellen . . . ." (1234. febr. 2. előtt).

Mindazonáltal a mozgalom parazsa nem hamvadt el, sőt újabb részeredményeket könyvelhetett el még a tatárjárás előtt. Az apátsági népek nem szűnő panaszai eljutottak IV. Béla királyhoz is, aki 1240. tavaszán éppen a közvetlen szomszédságban a győri várszervezet „konfúzióba jutott" szolgálati kondícióit rendezte, sőt – mint láttuk – a Szent Márton hegyén emelkedő monostorral szemközt huzódó Sokoró hegy királyi szőlőműveseinek is „kondíciót" adott (1240. ápr. 25.). Maga a király Óbudáról Sopronba haladtában valószínűleg már áprilisban megfordult Pannonhalmán, majd visszatérőben július derekán is. Alighanem az előbbi alkalomból bízhatta meg klerikusát, Albeus nyitrai főesperest, hogy készítse el a monostor egész uradalmi népességének összeírását, írásba rögzítve az egész tömeg „kondícióit, kötelezettségeit azaz szolgálatait" *(redigere in scriptis conditiones, officia seu servitia)* ama utasításba is adott kettős okból, hogy ezáltal „mindkét fél, a monostor is, a nép is biztosítva legyen". Egyrészt tehát, mint az utasításban áll, a monostor ne károsodjék a jövőben a „kötelezettségek bizonytalansága miatt" *(propter incertitudinem officiorum)*, ami tápot ad a „népek rosszindulatának" *(malicia)*, másrészt viszont, hogy a népet se károsítsa meg a monostor többletkirovásokkal „a szokásos kötelezettségeken és szolgálatokon túl" *(ultra debita et consueta servitia)*. A nagy Albeus-féle összeírás, ez a korai feudális korszakot mintegy lezáró dokumentum, egyben a struktúra legkiemelkedőbb informatív értékű forrása, jellegének egyik felében nem egyéb tehát, mint a király által a pannonhalmi uradalmi népnek adott, királyi oklevélbe foglalt urbárium. Bármikor végezte is el Albeus mester feladatát, királyi oklevél kereteibe illesztésére nagy valószínűséggel azokban a napokban került sor, amikor IV. Béla király az udvarnokok számára külön is átírta és megerősítette – némi módosítással – Miklós nádor egykori, 1226. évi szabályozását (1240. júl. 23). A „kondicionális rendezés" egyébként is belevágott a király ekkori programjába, mely nemcsak a győri, hanem a soproni, pozsonyi, nyitrai, barsi és egyéb várszervezetek „reformációját" is célozta, és az udvarnokszervezet újabb összeírását eredményezte ezen a tavaszon-nyáron (1240. ápr. 25., máj. 12., jún. 18., aug. 9., szept. 1). A királyi rendezés hatására került be a monostori uradalmi „szolgáló népek" *(populi serviciales)* archaikus minősítésébe végre a *conditio* fogalma is. A népmozgalmat néhány éve még a király egyenes utasítására csillapította le az ország-

bíró, végül is azonban szintén a király volt, aki az apátot rábírta, hogy alattvalóinak terheit „könyörületesen enyhítse" *(misericorditer alleviata)*, minthogy azokat maga a király is úgy ítélte meg, hogy a népekre „terhesen nehezednek" *(ponderose inposita)* – mely kettősség jól vetíti előre IV. Béla király tatárjárás utáni jellegzetes *balance*-kereső koncepcióját.

A király birtokösszeírásba épített „urbáriuma" részint azért született meg, mert a Szent Márton hegyén személyesen megjelenő IV. Béla meghallgatta és legalább részben méltányosnak is ítélte a királyi színe elé „sírva panaszkodva járuló" parasztok régi sérelmeit, részint azért, mert a kondicionális rendezés különben is programjába vágott. Ez azonban sem azt nem jelenti, hogy az évtizedes paraszti mozgalom részvevői követeléseinek szerkezete érdemileg megváltozott volna, sem azt, hogy a király minden előadott sérelmet jogosnak fogadott volna el. Ami az előbbit illeti, a követelések váltig „kondicionális-rendi" szintek szerint tagolódtak, az utóbbi téren pedig tanulságos az udvarnokok esete, ahol is három ponton való módosítás kivételével a király egyszerűen átírta és megerősítette az 1226. évi nádori szabályozás 21 cikkelyét. Maga ez a három kivétel persze elég lényegbevágó volt. Másfél évtizede még minden udvarnok háznép tavasztól őszig havonta tíz hold egyházi földet volt köteles felszántani és bevetni, most viszont a király a kívánságnak engedve a szántási robotot, aminek neve „közös szántás" *(communis aratura)* volt, teljességgel és végleg eltörülte. Másfél évtizede még szabályozatlan és önkényes módon vethette ki az apát a jobbágyok kivételével összes „szolgáló népeire" a fuvarrobotot, most viszont leszögeztetett, hogy mindennemű gabonafuvarozás a monostor tárházaiba az udvarnokok dolga, akik a termés betakarításától tavaszig, hat hónapon át minden hónapban közösen csak 2-2 szekeret tartoznak e célra kiállítani; az „összes többi szolgálónép" kötelme marad a bor távolsági fuvarozása, akik e célra együttesen 6 szekérrel kötelesek rendelkezésre állni. A harmadik változtatás abban állt, hogy míg másfél évtizede még minden egyes háznép kötelessége volt egy ökrösfogattal hozzájárulni az apátság Balaton vidéki saját bortermésének a monostor pincéibe fuvarozásához, most ugyanez a feladat három-három összeálló háznép közös kötelméül mondatott ki.

E részletek nem öncélú kuriózumként, de még csak nem is kizárólag azért érdekesek, mert általánosságban megvilágítják, hogy a pannonhalmi nép legfőbb panaszai a mezei és a fuvarrobotban összpontosultak. A monostor Maros-Tisza torkolat alatt fekvő Bodrog megyei Kanizsa falvának szekeresei például, akik az itteni halászok halszolgáltatását voltak kötelesek Pannonhalmára szállítani, egy szekérutat 1 fertóval válthatták meg. Egy tinó értéke volt tehát a legalább két heti költség és munkából való kiesés kifejezetten meg is mondott „ára" ezen a távon *(pro pretio unius currus)*. De a szabályozás még csak nem is egyedül a járadékszerkezet alakulása szempontjából vagy a „prédiális" üzem leszűkülésének összefüggésében érdemel figyelmet – amiről korábban már volt szó. Az is nyilvánvaló, hogy a módosítások kifejezésre juttatják: a „kondicionális" jelleg „teljessége" a terhek minden irányú és ágú tételes limitálásában állt, amihez az udvarnoki és rokon státusok igazában csak az 1240. évben jutottak hozzá. Mindezen túl azonban a szabályozás – s mögötte az alapul szolgáló paraszti követelésrendszer – a parasztság archaikus belső „rendi" tagozódásához is igen markáns adalékokkal járul hozzá, miközben itt-ott már az új csíráira is utal. Maga a földesúri járadék volt ugyanis a *conditionis ordo* egyik legfőbb indexe.

A pannonhalmi elsajátítási szisztémában a földesúri járadék az esetek nagy többségében négyféle elemből tevődött össze. Az évi rendes terményadó (gabona, hal, állat, már ahogy a súlyponti termelési ág és a hagyomány kialakította), egy „kisebb", Szent Márton napján „ajándékok" *(munera)* címén kivetett terményadóval, valamint az apát „megvendégelése" *(procuratio)* címén kivetett terménymennyiséggel egészült ki, mely utóbbi valójában egy harmadik fajta teményadót jelentett, minthogy az apát „megszállásának" *(descensus)* elmaradása esetén is be kellett szállítani a monostorba. E háromféle terményadót együttesen általában földesúri „tartozások" *(debita)* gyűjtőfogalom alá foglalták. A negyedik elem különféle munkaszolgálatokból *(servitia)* állt, melyeknek legsúlyosabb válfajait, a mezei robotot és a fuvarozást együttesen rendszerint „közös szolgálatok" *(communia servitia)* néven foglalták egységbe, minthogy az uradalmi népesség nagy többségét „közösen" terhelték, ha eltérő fokon is, nem valamely uradalmi státus speciális rétegterhe volt (például a jobbágyoknál a „lovas szolgálat", az udvarnokoknál a malombeli munka, sörfőzés, az iparosoknál a műhelymunka stb.). Megjelent már ötödik elemként a pénzadó *(tributum)* is, mely azonban 1240 táján még csak némely csoportoknál, inkább kivételként jelentkezik. Ami most már a terményadókat illeti, azok említett közbülső elemében csak fokozati különbség fejezte ki a rangbeli különbséget, hiszen például a jobbágyok és az udvarnokok, akárcsak a szabadosok vagy a véneki halászok, Szent Mártonkor egyöntetűen falvanként egy ökröt, háznépenként pedig egy-egy „vödör" (*ydria* 10 l körüli űrmérték) zabot és árpát vagy sört voltak kötelesek beszolgáltatni. Az udvarnokok alsóbb státusát e téren csak annyi fejezte ki, hogy ők ezen kívül még 30 (a rendezés előtt 90) kenyeret, továbbá szárnyasokat, tojást is szolgáltattak, három szekérnyi tűzifát is tartoztak szállítani a monostorba. Már számottevőbb volt a különbség a harmadik elemnél, mert a jobbágyok és a szabadosok évente csak egy alkalommal, az összes többiek viszont évente kétszer, tavasszal és télen voltak kötelesek „megvendégelni" az apátot, vagy a falvanként szokásos állat, bor, kenyér, gabona, széna, szárnyas mennyiséget beszállítani a monostorba. A legszámottevőbb különbség az első elemnél mutatkozik, mely alól a „lovasjobbágyok" nagy többsége, éppen mert saját lovaival látott el küldönc, hadi és egyéb „lovas szolgálatot" *(servitium in equis propriis)*, teljességgel mentesült, míg az udvarnokok egy-egy háznépére évente átlagban csaknem 7 akó (2,5 q körüli mennyiségű) gabonaszolgáltatási kötelezettség jutott. E terménymennyiség és a nem lóval szolgáló, hanem terményadó „jobbágyok" terhe közt is tetemes volt a különbség, akik például Tényőn (Győr m.) háznépenként évente mindössze 25 kenyér (mely mennyiséget 16. századi adatok szerint egy kassai köböl, azaz mintegy 64 kg. lisztből lehetett kisütni) és 7 vödör sör, valamint négyen közösen egy ökör szolgáltatására meg 12 dénár fizetésére voltak kötelezve, de a jelek szerint nem tartoztak egyébbel, fuvarrobotra is csak „könnyű szekeret" kellett kiállítaniuk. A mozgalomban résztvevők közül a halászok – az udvarnokokkal ellentétben teljes „szabad tizedet" fizető kondicionálisok – halszolgáltatása persze nehezen mérhető össze az udvarnokokéval, a zselicségi népek terményadója viszont (két háznépenként egy hízott disznó, és egy kecskebőr, háznépenként 2 akó búza) szántóföldjük szűkösségét tekintve mindenképpen az udvarnokok alatti szintre mutat.

Végeredményben tehát maga a terményadó mennyisége határozott és szélesre húzott hierarchiát fejezett ki egyrészt a jobbágyok és a többi „népek" viszonylatában *(iobagiones et populi,* mint maguk is hangsúlyozták a kettősséget petícióikban), másrészt magukon a „népeken" belül is. E hierarchia ellen azonban a mozgalom résztvevői nem

lázadoztak, egyáltalán a terményadók súlyát többségükben nem sérelmezték, nem is tették szóvá. A sérelmek a földesúri terhek negyedik elemében, a munkaszolgálatokban futottak össze; a robot mennyisége számított egyszersmind a legpregnánsabb „státusszimbólumnak" is. Ugyanakkor, minthogy ide koncentrálódtak a sérelmek, ez volt a legsúlyosabbnak érzett földesúri teher, egyedül ezen a ponton mutatkozik a paraszti státusok egymáshoz közelítési törekvésének valami halvány jele is.

A „lovas" rétegeket, de a szabadosokat sem terhelte már régóta szántási robot, az udvarnokok minden háznépének azonban 1240 előtt még – mint láttuk – tavasztól őszig havonta tíz hold (1226 előtt még két holddal több) egyházi földet kellett felszántani. Azáltal, hogy IV. Béla e téren engedett az udvarnoknép követelésének, és egyáltalán elvileg eltörülte a „közös szántás" robotját, egyben világosan és egyértelműen meghúzta a „kondicionális" tömeg alsó határát. A szántórobot „szolgamunkának" számított, mely ezután kizárólag a szántó *(arator)* és ekéhez rendelt egyéb szolgák rétegfeladata – azaz nem „közös szolgálat" – maradt: azoké, akik részt sem vehettek magában a parasztmozgalomban. Az aratási robot még mélyebben rétegzett módon jelezte még az 1233 előtti időben az uradalmi nép „rendi" tagolódását, jóllehet az eleve nem minősült szolgamunkának. A jobbágyok háznépenként mindössze két kepe learatására, a közönséges „lovas szolgálók" már öt kepére (de nem háznépenként, hanem fejenként), azon túl még nádas vágásra is, az udvarnokok és a „többi szolgáló népek" pedig egy napi aratásra voltak még akkoriban kötelezve. Az 1240. évi szabályozás e téren valójában nem egyebet tett, mint szentesítette a harmincas évek mozgalmaiban végig központi motívumként szereplő törekvést azáltal, hogy a mezei robot terén kinyilvánította az uradalmi nép egységét: ezután mindenkit egyformán, státuskülönbség nélkül három napi munka (aratás, szénakaszálás és behordás) terhelt. Hogy a hagyományos „rendi" különbségek szimbólikus jegyeiből valami mégis megmaradjon, egyfelől a jobbágyok legalább az aratás terén kiemelten megmaradtak a maguk két kepényi kvótájánál, másfelől viszont az udvarnokok kötelessége maradt még a monostor házi kertjének művelése is az épület körüli teendők csokrával együtt (fa- és vízhordás, renoválások és hasonlók). Az árnyalatok ellenére végeredményben mégiscsak a mezei robot, a „közös szolgálatok" *(communia servitia)* eme egyik fele bizonyult olyan medernek, ahol a – kondicionális – „közösség" tudata már legalább keskeny patakként utat kezdett törni, sőt csaknem elmosta a „rendi" válaszfalakat. A meder azonban még elég keskeny maradt, mert hasonló a „közös szolgálatok" másik felénél, a fuvarrobotnál már éppen nem észlelhető – talán azért, mert az apát ragaszkodott a régi szisztémához, talán azért, mert e még terhesebbnek érzett (a saját gazdaságtól hosszabb időre elvonó) szolgálat esetében váltig a belső rétegérdekek kerekedtek felül. A „jobbágyok" lovas szekérfogatainak kötelme továbbra is kizárólag csak az egyházi szőlőgazdaság saját Balaton vidéki, somogyi és zalai bortermésének behordására maradt limitálva, a tizedfuvarozást is korlátozták a monostor tárházai helyett a faluszérűkig. Ezzel szemben a „lovas szolgálók" már bármiféle fuvart, „bárhova szerte az országban" és „szükség szerint" voltak kötelesek teljesíteni. E két lóval szekerező réteggel szemben az udvarnokok és az „összes többi szolgálónépek" *(omnes ceteri populi serviciales)* pedig már a maguk önmagában is státusszimbólumot kifejező ökrösfogataival tartoztak „bárhová és ahányszor csak szükséges" fuvart teljesíteni; igaz, a fentebb említett, legújabban szabályozott kontingens szerint. Ez volt az a pont, ahol már nem egyszerűen csak „rendi", hanem már a vagyoni rétegződés szólt bele az ügybe. Akadt ugyanis olyan egyszerűbb kondicionális,

akinek nem volt kellő számú ökre sem. Ezért a szabályozás úgy szólt, hogy a három összeálló háznép közül a két gazdagabb *(ditiores)* adjon két-két ökröt és a szekeret, a szegényebb *(pauperior)* pedig hajtsa a fogatot. Végül is a szegényre hárult a legsúlyosabb teher, az esetleg hetekre való kiesés a saját gazdaságból és a tulajdonképpeni „szolgálat" ellátása.

Ez utóbbi fajta rétegződés már nem az elmúlt századok öröksége, hanem inkább a jövő – a jogilag egységes, vagyonilag megosztott paraszttársadalom – csírajelensége volt; nagy egészében azonban IV. Béla király még egy belső rétegzettségében erőteljesen a múltban gyökerező paraszti társadalmi képletnek adta meg – kinek-kinek a maga „grádusa" szerint – a „kondíciót" a tatárjárás előestéjén, melyet még éppen csak hogy megérintett itt-ott az egység halvány törekvése. Nyilván az sem véletlen, hogy a szabadosok *(libertini)* nem vettek részt a mozgalmakban. Ők többségükben nemrég kerültek az uradalomhoz, általában világi nagybirtokosok adományából, olykor egész falvak is, mint például a komáromi Ölbő (1216). Terheik uradalomszerte egységesek voltak, ama kevesek közé tartoztak, akik már pénzcenzust fizettek, az apátot – akárcsak a „jobbágyok" – évente csak egyszer tartoztak „megvendégelni", különben rangban és helyzetben nagyjából a „lovas szolgálókkal" álltak egy szinten (míg másfelől például a kapolcsi lovasok *ad servitia libertinorum* voltak kötelezve), mezei robotjuk azonos volt a többi néppel, fuvarrobotjuk azonban – valószínűleg a pénzadózás miatt – jóval kisebb, sőt talán egyáltalán nem volt. Részint afféle új elemnek, kissé talán idegen testnek is számítottak az archaikus rétegződésben, részint a legsúlyosabb tehertől mentesen elégedetlenek sem voltak.

Volt azonban egyetlen sziget a hatalmas monostori birtokszervezetben, ahol a dunántúli zsenge csírákkal ellentétben az uradalmi alattvalók egységesülése már valami minőségileg más képletet mutatott fel az 1230–40-es években. Aligha véletlen, hogy ez a sziget éppen ama Pozsony-Nyitra megye határára, azaz a monostortól térben is távoleső Sala föld, Vágsellye környéke volt, ahol a jobbágytelek kiformálódását, s egyebekben is a *hospes*-modell félreérthetetlen kisugárzását figyelhettük meg az előző fejezetekben.

Amikor Albeus mester összeíró körútja során e kilenc faluból álló területre érkezett, Galántán, ahol „szabad jobbágyok" *(iobagiones liberi)* és szabadosok *(libertini)* éltek, az előbbiek kötelmeiről egy szót sem jegyzett fel, az utóbbiakról is csak annyit, hogy ama szolgálatokra és adóra *(tributum)* vannak kötelezve, mint a többiek, egyáltalán „egyenlőek a salai emberekkel" *(sunt pares hominibus de Salya).* Ezek a „salai emberek" nem mások voltak, mint a többi nyolc falu „jobbágyai" *(iobagiones de Sala),* halászai *(piscatores)* és harangozói *(pulsatores),* akik már a hét évvel korábbi felkelés eredményeként elérték, hogy státuskülönbség nélkül 1 ferto pénzadót fizetnek, azon túl csak a szokványos „közös szolgálatokra" foghatók. A halászok lerázták magukról azt is, hogy az apát juhés ökörhajtásra meg malomkőfuvarozásra kényszerítette őket (1233) Albeus mester már e kivívott kötelezettségeket jegyezte fel ennél a nyolc falunál, mint immár „szokásosakat"; a kilencedikben, Galántán a kötelezettségekre már szót sem kellett vesztegetni, mert a terhek ugyanazok voltak. Az 1 ferto normája – mint korábban láttuk – a földnagysághoz mért adózás elve volt, ami aztán az egység kedvéért átszállt a halszolgáltatást pénzen megváltó halászokra is; az alapmodell viszont a környék szabad *hospes* községeinek példája volt. Négy, sőt tulajdonképpen öt réteg – mert elvileg a „szabad" jobbágyok státusa is eltért némileg az *officium*ot ellátókétól –, azaz jobbágyok, szabadosok, halászok és harangozók, akik Győr megyében, Komáromban vagy Somogyban még mindenütt a maguk „státusköveteléseinek" határain belül gondolkoztak, e kivételes „szigeten" már lényegi

egységnek fogták fel önmagukat. Akadt persze még itt is néhány család, akik kívül maradtak a körön. Az apátság galántai „palotája" mellett egy kerten kívül megmaradt öt ekealjnyi „egyházi föld", melynek művelése három szolgacsaládra *(servi)* hárult; ők még mindig nem kerültek be a „salai emberek" társaságába.

De ezek az emberek a kilenc faluban oly mértékben tudatában voltak önnön egységüknek, hogy nem elégítette ki őket, hogy a király a maga „könyörületes" tehermérséklését rájuk nem terjesztette ki, az ő esetükben egyszerűen csak a hét év előtti állapotot hagyta jóvá. Alighanem az a feszültség is mozgatta őket, mely még mindig fennállt adójuk és a szabad telepeseké közt. A király távoztával, még az 1240. évben megtagadták az adófizetést, elfoglalták az apátsági földeket és egyéb egyházi „jogokat", nyilván malmokat és hasonlókat. Az apátság kénytelen volt meghátrálni, oklevélben beismerve félelmét, hogy e népei „szétszóródnak". 1241 elején szóba sem került már holmi börtönbüntetés vagy kopaszra nyírás fenyegetése, sőt az apát tárgyalásba bocsátkozott eme újból lázadó alattvalóival, és velük immár írott „szerződést" kötött *(fecimus conventionem)*, melynek tartalma a korábban már megismert, holdanként 1 pondusra szállított – egyhatodnyi arányú – adómérséklésen túl azzal egészült ki, hogy az apát most már a „megszállás" *(descensus)* jogáról, vagyis e kiegészítő terményadófajtáról is lemondott, minderről pedig a saját és a káptalan pecsétjével megerősítve oklevelet állított ki, azzal az elvi jogi nyilatkozattal, hogy e földek korábbi helyzetét „más státussá" alakította át *(in alium commutavimus statum)*. Van még egy fontos fogalmi vetülete a fejlemények e tatárjárást megelőző záróaktusának. A tárgyalások folyamán és az oklevélben nem emlegettek már jobbágyokat és halászokat, szabadosokat és harangozókat, mint még egy éve Albeus mester összeírásában is, vagy a korábbi egyezkedésekben, hanem e kilenc faluban élő egész népesség neve a szerződésben egyszerűen ez volt: a Vág fölötti Sala föld „népei" *(populi ibidem degentes)*. A pannonhalmi birtokszervezet e szigetén a *conditionis gradus*ok válaszfalai már leomlottak, midőn e „népek" – lényegileg immár egységesen jobbágyparasztok – szembenézni kényszerültek a Vág völgyén beáramló tatár csapatokkal.

JEGYZETEK

Ez az írás egy tervezett összefoglaló munka *(Az utolsó Árpádok)* agrártörténeti fejezetének részlete, három alfejezete. Maga a fejezet *(A falu: „Agrárforradalom" a 13. századi Magyarországon)* az itt közölt részletet megelőzően hat alfejezetben taglalja a 13. századi agrárátalakulást *(Népesség: Külső telepesek és belső demográfiai tényezők – Népességmobilitás: Paraszti „vándormozgalom" és földesúri telepítések – Az agrártechnika új eszköze: A kerülő eke – Új művelési rendszerek: A szabályozott talajváltás és egyéb határhasználati formák – Az „agrárforradalom" eredménye: A gabonatermelés produktivitásának emelkedése – Állattenyésztés. A parasztgazdaság egyéb ágai)* és egy további alfejezettel zárul *(A jobbágy jogai és kötelezettségei. A földesúri járadék kérdése)*.

A műfaji jellegből és a részletközlés tényéből szükségképpen következnek bizonyos sajátosságok, melyek révén ez az írás némileg elüt egy szakfolyóiratba írt szaktanulmány íratlan követelményeitől. A műfaji jellegből következik a törekvés az összevont tárgyalásmódra, részletelemzések lehető mellőzésére (vagy csak a végeredmények lehető összevont közlésére) és a hivatkozások lehető legösszevontabb formájára. A részletközlésből viszont az következik, hogy a címben jelzett témának nemcsak gazdaságtörténeti alapvetése, hanem ahhoz szervesen hozzátartozó néhány kérdéskör tárgyalása is hiányzik e helyütt, vagy csak sommás utalások formájában szerepel. Ilyen például a birtokviszonyok átrendeződésének, a telepítéseknek, egyáltalán a népességmobilitásnak a parasztság egységesülését siettető hatása, vagy másfelől a folyamat olyan vetületei, mint a szabad költözés, egyáltalán a pozitív jogok vagy

a kötelezettségek (járadékrendszer) kérdésköre; mindezekkel – mint a fenti címek mutatják – az itt közöltekhez hasonló külön-külön alfejezetek foglalkoznak. Ez az írás „részletközlés" tehát abban az értelemben is, hogy még a falu átalakulásának társadalomtörténeti vetületeit is csak részben fogja át.

Sajnálatos tény, hogy *Bolla Ilona* nagyszabású, s éppen a szóban forgó témakört módszeresen feldolgozó, megannyi finom elemzéssel gazdagító és sok tekintetben egészen újszerűen megvilágító monográfiája *(Az egyházi, királyi és magánúri birtok szolgáltató népeinek útja a jogilag egységes jobbágysághoz)*, noha kandidátusi disszertációként már 1974-ben elkészült és hozzáférhető volt, mind máig nem jelent meg. E fontos és alapvető mű eredményeinek (melyekre a kézirat lapszámai szerint hivatkozom) feltétlen prioritása van a jelen összefoglalási kísérlettel szemben, még ha technikai okokból később is – de remélhetően mihamarabb – jelenik meg.

A mezőgazdaság üzemszervezetének átalakulása. A jobbágytelek kialakulása

Az agrártermelés jellegzetes korai feudális „üzemegységének" magyarországi formáját *Szabó István* rekonstruálta alapvető tanulmányában: A prédium. Vizsgálódások a korai magyar gazdaság- és településtörténelem körében. Agrártörténeti Szemle 5 (1963), 1–49, 303–337. – A szolgaság kérdésére összefoglalóan legújabban *Györffy György:* István király és műve. Bp., 1977. 498–506. és *Bolla I.* i. m. (1974.) 117–142; egyetemes történeti vonatkozásban *Verlinden, Charles:* L'esclavage dans l'Europe médiévale. Bruges, 1955. – Ipolitus filius Baran prédiumai (1212): HO VI. 8–11.

A „szabadok" *protectio* alá húzódására Nyugaton *Bloch, Marc:* Feudal Society. London, 1961. 255–266. – Szabadok kiűzésére az adományföldekről a 11. században *Redl Károly:* Problémák Gellért püspök *Deliberatio*jában. Irodalomtörténeti Közlemények 69 (1965), 214–217. Vö. *Györffy* i. m. (1977), 464–465. A *necessitate* alárendelődés eseteire még a tatárjárás után is (1245, 1250, 1274 stb.) *Bolla I.* i. m. (1974), 76, 191. Gamásban *ioubagiones qui venerunt de villa Dob* (1211) PRT X. 513. A *villani de Nyr* esete (1219): RV 235 (Nr. 220). Hogy egy ilyen alárendelődést miként kell elképzelnünk, részletesen elbeszéli a bakonybéli apátság egy 1171-re datált (1234 táján hamisított) oklevele. Miután bizonyos kajári lakosok makacsul ragaszkodtak ahhoz, hogy a föld az „övék", az apátság királyi pristaldus segítségével ronttatta le házaikat, égette fel malmukat, és űzette ki őket a birtokukból; erre a kiűzöttek *necessitate coacti* kijelentették: *Non eiciamur de terra, sed more precedencium obtineamus illam annuali tributo,* ami házanként egy veder mézből és öt „nagy köböl" búzából állt. PRT VIII. 275. Szabadok adózására (1141/46) F II. 89, (1146) PRT I. 599, (1237/40) PRT I. 782, 783. Nevük többnyire *tributarius* vagy *debitor* volt. Vö. *Szabó I.* i. m. (1963), 25, 94. jz. A statisztika alapja uo. 21, 33; a dömösi összeírás (1138) „szabadjai": MES I. 95.

A „házas-földes" *servus*ok rétegére *Szabó I.* i. m. (1963), 30–32. *Bolla I.* (i. m. 135) azonban joggal jegyzi meg, hogy indokoltabb egyszerűen „házas" szolgákról beszélni, aminthogy Nyugaton valóban ez volt forrásszerű megjelölésük *(servi casati);* „földes" szolga tulajdonképpen inkább a *libertinus* volt. Tihany: PRT X. 504, Adalbert végrendelete uo. I. 603, Udvard: MES I. 267. Egyebekben l. az alább statisztikailag feldolgozott összeírás-jellegű okleveleket. A zalai Kálon egy esetben 30, egy másikban 24–24 hold jutott egy családra (1199): HO V. 1–3., Tótdörögdön (1238) 31 hold: F VII/1, 262. A házas szolga csekély jogainak finom elemzése *Bolla I.* 118 s köv. A „fele rész" elsajátítási elvére 1086: PRT VIII. 270; 1100 k. (I. esztergomi zsinat) *Závodszky,* 205; 1240: HO III. 5. A *qualiter preceperit* gyakorlata 1141/46: F II. 90.

A *libertini* „kisebb szabadsága" (1214): F III/1, 162. A réteg korlátozott jogképességének legárnyaltabb elemzése *Bolla I.* i. m. (1974), 148–186. A csatári rétegződés: F II. 88–92. Az 1272. évi csereelv *(pro uno servo tres libertini recipientur):* W IX. 8. Az önmegváltásokra alább. Az adózási viszonyokra *Eckhart Ferenc,* A királyi adózás története Magyarországon 1323-ig. Arad 1908. 14–15. A pannonhalmi terminológiára l. az alább gyakran idézendő rendezéseket (1226, 1233, 1234, 1240) és az Albeus-féle összeírást; a *condicionales* terminus felbukkanása Tihanyban (1211) PRT X. 503, a pozsonyi várszervezetben (1217) HO V. 7. A parasztság korai rétegződése és az eltérő birtokszervezetek közti összefüggésekre elsőként határozottan *Bolla I.* mutatott rá.

*

Az „üzemstruktúrák" statisztikai elemzése alapjául szolgáló források: az 1055. évi tihanyi alapítólevél és az 1211. évi tihanyi összeírás PRT X. 487–495, 502–517; Márton ispán és Magdolna asszony: F: F II. 88–92, 92–94; Adalbert: PRT I. 602–603; Ipolit: HO VI. 8; Sol ispán: F III/1, 325–328. A dömösi összeírás: MES I. 88–97. A bácsi várföldek (bélakúti adomány): W. VII. 29–30. Gönyü: PRT I. 662, 671; Pannonhalma: PRT I. 590; Bakonybél: PRT VIII. 270.

A pannonhalmi birtokszervezet fejlődését tükröző (a továbbiakban különféle szempontokból gyakran felhasználandó) alapforrások a következők: az 1226. évi (kivált az udvarnokokat érintő) rendezés PRT I. 678–679; a népmozgalmat követő 1233. és 1234. évi rendezések uo. 715–727; Albeus mester 1237/40. évi összeírása uo. 771–787; IV. Béla 1240. évi rendezése uo. 789–791; a Sala föld népeivel kötött egyezség uo. 792–793. Ha a továbbiakban a pannonhalmi viszonyokra vonatkozó következtetések alapjai e források, ezt külön nem jelölöm. Az Albeus-féle összeírást statisztikailag újból feldolgoztam; a végeredmény némileg eltér *Erdélyi L.* összesítésétől (PRT I. 570–576). A feldolgozást más helyütt kívánom megjelentetni.

Az 1200–1240 közt elkülöníthető világi birtokok statisztikai arányszámai *Szabó I.* összeállítása (i. m. 1963, 21) alapján. A lébényi monostoralapítás: F III/1. 59–65; a sági monostoralapítás: F IV/3, 276–282; Csák Miklós végrendelete: HO I. 16–18; a megelőző (1231) végrendelet F III/2, 227–230. – Az „egyenlőtlen fejlődés" szabályszerűségére az intézményileg kötött régi birtokszervezetek és a nyitottabb világi nagybirtokok viszonylatában már *Bolla I.* i. m. (1974) rámutatott.

A Veszprém megyei Szőllősre PRT I. 780–781, 748; a somogyi Fajszra (1238) uo. I. 760–761. Vö. *Bolla I.* alább i. m. (1961), 110. A pannonhalmi *mansio*k sajátos *„mesterséges"* jellegére *Szabó I.* i. m. (1963), 26, 102. jz. Sala föld 1233, 1237/40, 1241. évi viszonyaira l. a hivatkozott pannonhalmi forrásokat. Szebelléb (1233): MES I. 298. – Nyulas: W VI. 372; Monyorókerék: W VI. 434; Mórochely W. II. 75; Locsmánd: W VIII. 43; Tata: MES I. 273. – A kezdetekre nézve úttörő jelentőségű *Bolla Ilona,* A jobbágytelek kialakulásának kérdéséhez. Annales Universitatis Scient. Budapestinensis de R. Eötvös nom. Sectio Hist. III. Bp. 1961, 97–119.

*

A prédiumok felbomlásáról részleteiben *Szabó I.* i. m. (1963), 302–331. Az 1257. évi panasz: W II. 282. Galambok prédium: W. VI. 499; Néma: Albeus összeírás és PRT II 42; Kisszelepcsény: MES I. 118, 364. Csabavára és Sepse sorsára: W VII. 274, W. II. 488–494; *Györffy,* ÁMTF I. 292, 355, 377. Csapó ispán prédiuma: ZO I. 25–26, Ok ispán esete: W XII. 391. Mátyás ispán örsi palotájának tartozéka: ZO I. 115; a peszeji nemeseké: ZO I. 55.

Majs mester birtokainak struktúrájára: F IV/3, 111–112 (F V/2, 89–91), F V/2, 91–93, 111, HO VI. 258. Kazsok privilégiuma: RMA 520. A faluhatárok specifikálása: W IX. 227–237 (vö. RA 2378). – A kőszegiek birtokosztálya: F V/2, 593–594. Hahót Miklós átbocsátott szolgái: W IX. 7–8, 46–47; Mályi: HO VIII. 112. A görgei telepesek kikötése: F V/3, 54. – Az új prédiumokra (a „második prédium-korszakra") *Szabó I.* i. m. (1963), 323–326. Az egész kérdéskörre összefoglalóan *Szabó I.:* A falurendszer kialakulása Magyarországon (10–15. század) Bp. 1971, kül. 47–54. Csánk *curiá*ja és hasonló kisnemesi gazdaságok: *Bolla* i.m. (1961), 99–100, 104; Mochuna végrendelete MES II. 476.

Veszprémbogdány: Dl. 40 124; vö. *Solymosi* alább i. m. (1972), 20.; Kövi: W IV. 32.; a segesdi státusra hivatkozás Verőce privilégiumában: RMA 456; Berény: RMA 506. – Locsmánd: W VIII. 43; Büdöskút: VIII. 362; mosoni várföld (Szilvás): W IX. 213; Csév: BpO I. 137; Halimba: MES I. 472; Esztergom: MES I. 511. – A jobbágytelek terjedésére *Bolla I.* i. m. (1961), 114. Egeg: F V/2, 590; Hontnémeti: MES II. 313; Csetenye (Szepes): F V/2, 598. A jobbágytelek Abaújban, Biharban: *Györffy,* ÁMTF I. 52, 582. A pertinentia-formulára *Szabó I.* i.m. (1963), 303, 173. jz. és *uő.* A középkori magyar falu. Bp. 1969, 11 s köv.

1231 (nemesi kúriára) *locus . . . specialis quod vulgo dicitur wduorhel* F III/2, 228. Felkér: RA 202. Vö. *Bolla I.* i. m. (1961) 101–102. A fogalmi mechanizmus kezdeteire *Major Jenő:* A telektípusok kialakulásának kezdetei Magyarországon. Településtudományi Közlemények 12 (1960), 34–36; *Szabó I.* i.m. (1969), 11–12, 20. A kezdetekre l. még *Maksay Ferenc:* Benedekrendi gazdálkodás Tihanyban a XIII–XIV. századi struktúraváltozás idején. Somogy Megye Múltjából 3 (1972), 5–6. 1260: PRT II. 520; 1299: HO III. 51.; 1322: TT 1909. 566. A gazdálkodásban bekövetkezett változással való

fogalmi kapcsolatra *Makkai László:* Östliches Erbe und westliche Leihe in der ungarischen Landwirtschaft fer frühfeudalen Zeit (10–13. Jh.). Agrártörténeti Szemle 16 (1974) Supplementum, 36. – 1349: *Bolla* i. m. (1961), 115.

*

A telekrendszerre összefoglalóan *Szabó I.* i. m. (1969), 9–49. – A szántóföldi tartozékok 13. századi nagyságával részleteiben e munka – itt nem közölt – *Az „agrárforradalom" eredménye. A gabonatermelés produktivitásának emelkedése* c. alfejezete foglalkozik, a kaszálók megnövekedésével az *Állattenyésztés* c. alfejezet. E kérdéskörre helyenként korábbiakra is visszatekintéssel *Belényesy Márta:* Hufengröße und Zugtierbestand der bäuerlichen Betriebe in Ungarn im 14–15 Jh. Viehwirtschaft und Hirtenkultur. Ethnographische Studien. Hrsg. von L. Földes. Bp., 1969, 461–470. A liptói korlátozás (1265): Századok 1909, 879.; Kövi (1273): W IV. 33. – IV. Béla győri reformja: HO III. 5. A túróci és liptói reformokra alább. – VR 280 (336). – Pannonhalmára l. az Albeus-összeírást (1237/40). A faluközösségbe belépéskor fizetett 1 márkára *Major J.* i. m. (1960), 40. Házhelyosztásra uo. 41–42. Az ölben megadott házhelyek adatait összegyűjtötte *Bogdán István:* Magyarországi hossz- és földmértékek a XVI. század végéig. Bp., 1978. 252–256. A számítások *Bogdán* eredményei alapján, kivéve a „szokásos ölre" vonatkozó nézeteit. A költözés feltételeire *Solymosi László:* A jobbágyköltözésről szóló határozat helye a költözés gyakorlatában. Agrártörténeti Szemle 14 (1972), 24–28. – Az 1292. évi örsi eset: *Bolla I.* i. m. (1974), 210.

A társadalmi és jogi örökség. A megosztott parasztság

A statisztikai arányokra *Szabó I.* (1963), 21–23, 33 (e helyütt természetesen összevonva a *predium* és *villa,* ill. *terra, possessio* stb. megnevezésű településekből nyerhető adatokat, a százalékokat pedig kerekítve). A tanúkihallgatási jegyzőkönyv: MEV I. 163–383. A „szabadság" fogalmára és relativitására *Bolla Ilona:* A közszabadság a XI–XII. században (A *liber* és *libertas* fogalom az Árpád-korban). Történelmi Szemle 16 (1973), 1–29. Az *absoluta libertas* elnyerése felszabadított szolga esetében VR 298(373); vö. még 300(375), 304(382), 305(384) stb.; *hospes* esetében 165(31), 180(74), 199(127), 272(316) – 1141/46: F II. 93. – A szolgaság-szabadság kérdésére a középkor jogelméletében általában, s közelebbről Magyarországon *Szűcs Jenő:* Társadalomelmélet, politikai teória és történetszemlélet Kézai Simon *Gesta Hungarorum*ában. Századok, 107(1973), 13–29. – Az 1237-i adomány: W VII. 29. Az 1255. és 1272. évi esztergomi zavarokra MES I. 423, 603 – A várjobbágyi és egyházi jobbágyi szabadság relativitására *Bolla* i.m. (1974), 236, 243–244. – Az Epel falura vonatkozó oklevelek: MES I. 577, 578. – 1293: HO VI. 400. – A terminológiára *Szabó István:* Jobbágyság–parasztság. Terminológia, fogalom, társadalomszerkezet. Ethnographia 76(1965), 10–12. – Az örök szolgaságba taszítás formulái: 1240: PRT I. 791, 1247: MES I. 365, 1271: RMA 330.

*

A Sokoró-hegyi királyi *vinitor*okra HO III. 5, HO VI. 65, F VII/5, 345; az ottani pannonhalmi *vinitor* szolgákra PRT I. 774. Vö. *Bolla* i. m. (1974), 260. – Az 1237. évi tanúvallatás. Veszpr. R 54–55(107); az 1236. körüli oklevél: F III/2, 97(VII/5, 228). A helyes olvasatra *Györffy Gy.:* Századok 92(1958), 80. – Az 1214-i eset: VR 210(161). – Az egész kérdéskörre *Bolla Ilona:* Az Aranybulla-kori társadalmi mozgalmak a Váradi Regestrum megvilágításában. Annales Univ. Scient. Bp., Sectio Historica 1(1957), 84–105. – Típusesetek: várnépiek vádolnak várjobbágyokat VR 172(81), 297(359), 224(195), 194(112); hadba vonuló várnépbelit 236(223), századba nem tartozókat 280(336), tárnokokat 254(272), 270(312), hospeseket 180(74), 199(127), 272(316), szabad *(omnino)* parasztokat 166(32), 173(52), 213(165), 235(220), szabadosokat 210(161), egyházi jobbágyokat 272(315). Udvarnokok vádemelései 260(285), 261(288). – A települési szegregációra: Adalbert: PRT I. 602; Szántó: *Bolla* i. m. (1974), 180; Csatár: F II. 88; Gyán: *Györffy,* ÁMTF I. 620; Tömörd: PRT I. 777; Bocsárd: *Györffy* I. 60. Vö. *Szabó I.* i. m. (1971), 122, 127.

*

A tömeges szökésekre adatok: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk. Székely Gy. Bp., 1953, 8–10; *Solymosi* i. m. (1972), 14–16. A kérdéssel bővebben e munkának itt nem közölt alfejezete foglalkozik. – A pannonhalmi mozgalmakra futólag gyakran szokás hivatkozni, a kérdésnek azonban nincs feldolgozása; az egyházi birtokok mozgalmainak viszonylag még legtöbb figyelmet szentelt *Lederer Emma:* A legrégibb magyar iparososztály kialakulása. Századok, 61/62(1927–28), 506–508. Az ide vágó forrásokra (mindössze tíz, de páratlanul gazdag információs értékű oklevél) l. fentebb. Maga az Albeus-féle összeírás is ebbe az eseménysorba tartozik. IV. Béla itinerariumára és várszervezeti reformjainak nyomaira RA 676, 678–680, 682, 685–687, 690–692. Kézenfekvő, hogy a király Budáról (1240. ápr. 6) Sopronba (máj. 11 – jún. 18) vonultában, majd onnan Zólyomba visszavonulva (júl. 9., aug. 12) útba ejtette Pannonhalmát – így keletkezett az 1226-i rendezést némileg módosító 1240. júl. 14-i oklevél (PRT I. 789–791). Albeus nyitrai főesperes összeírása nyilvánvalóan ez idő tájt, éspedig még a salaiak 1241-i mozgalma előtt (PRT I. 792–793) készült el; a királyi oklevél fogalmazványába foglalt összeírás kiadását és megpecsételését aztán az újabb mozgalmak, majd a tatárjárás hiúsította meg. Ily módon az összeírást *Erdélyi L.* datálását (1237/40) szorosabbra vonva nagyfokú biztonsággal az 1240. évre lehet tenni.

RÖVIDÍTÉSEK

BpO	= Budapest történetének okleveles emlékei. Monumenta diplomatica civitatis Budapest. Szerk. *Gárdonyi A.* I. Bp. 1936.
F	= Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera *G. Fejér.* I–XI. Budae 1829–1844.
HO	= Hazai Okmánytár. Codex diplomaticus patrius. Szerk. *Nagy I.* etc. I–VIII. Bp, 1876–1891.
Károlyi O	= A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. Codex diplomaticus comitum Károlyi de Nagy-Károly. Szerk. *Géresi K.* I. Bp. 1882.
MES	= Monumenta ecclesiae Strigoniensis. Ed. *F. Knauz.* I–III. Strigonii 1874–1924.
MEV	= Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis. Közrebocsátja a Római Magyar Történeti Intézet. I. Bp. 1896.
PRT	= A pannonhalmi Szent Benedek-rend története. Szerk. *Erdélyi L.* etc. I–XII. Bp. 1902–1916.
RA	= Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomata. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I–II. Szerk. *Szentpétery I.* Bp. 1923–1943. II/2–3. Szerk. Borsa I. Bp. 1961.
RMA	= Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana. Ed. *St. L. Endlicher.* Sangalli 1849.
RV	= Regestrum Varadiense examinum ferri candentis ordine chronologico digestum . . . Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom. Ed. *I. Karácsonyi* et *S. Borovszky.* Bp. 1903.
VeszpR	= Veszprémi regeszták, 1301–1387. Kiad. *Kumorovitz L. Bernát. Bp. 1953.*
W	= Árpád-kori új okmánytár. Codes diplomaticus Arpadianus continuatus. Kiad. *Wenzel G.* I–XII. Bp, 1860–1874.
Závodszky	= A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok. Bp, 1904.
ZichyO	= A zichy és vásonkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára. Szerk. *Nagy I.* etc. I–II. Bp. 1886–1890.
ZO	= Zala vármegye története. Oklevéltár. Szerk. *Nagy I.* etc. I–II. Bp, 1886–1890.

Kubinyi András:

A MOHÁCSI CSATA ÉS ELŐZMÉNYEI

A magyar nép történeti tudatában évszázadok óta él a mohácsi csata gyászos emléke. Történetírók számtalan nemzedéke igyekezett ezt a tudatot ébren tartani, az állítólagos magyar nagyhatalom bukását ide kapcsolni, és nem utolsósorban politikai beállítottságától függően a mohácsi katasztrófáért felelősöket keresni. A költészetet is megihlette a „hős vértől pirosult gyásztér", a „nemzeti nagylétünk nagy temetője Mohács", hogy ez is saját eszközeivel hasson vissza népünk történeti tudatának alakítására.

Mohács tehát mindig izgató téma volt Magyarországon, de több mint egy évtized óta mintha felfokozódott volna iránta az érdeklődés[1]. Talán nincs a magyar történelem-

[1] *Perjés Géza,* Mohács, című könyve jelent meg legutóbb [Bp., 1979. 465 l. Magvető Kiadó] – Szükséges itt elöljáróban a könyv létrejötte körülményeiről néhány szót szólni. E sorok írója a Gondolat Kiadótól kapta Perjés kéziratát lektorálni, és 1977. március 19-én közel másfél ív terjedelmű lektori véleményt adott be a Kiadónak. Ennek konklúziója a következő volt: „A Gondolat Kiadó a tudományos népszerűsítés kiadója, ez viszont azt jelenti, hogy a Kiadó által fémjegyzett mű a nagyközönség előtt a tudomány jelenlegi állásfoglalásának megfelelőnek tűnik. Az viszont tény, hogy Perjés műve csak részleteiben felel meg a Mohács-viták után kialakulni látszó – különben többsíkú – képnek." Ezt megfontolásra javasoltam a Kiadónak, közölvén, hogy ennek ellenére fenntartásokkal, terjedelmi megszorításokkal, valamint a ténybeli hibák kijavítása esetén kiadásra javasolom. A vélemény az alábbi bekezdéssel végződött: „Végül egy személyes megjegyzés. A terjedelem sem engedte meg számomra, hogy összes érveimet és megjegyzéseimet írásba foglaljam. Ezért, mint olyan kutató, aki 28 éve foglalkozom a Jagelló-kori állammal és társadalommal, de a mohácsi vitában eddig nem vettem részt, lektori mivoltom ellenére fenntartom magamnak a jogot, hogy – amennyiben a szerző nem változtatja álláspontját, vele (és a mohácsi vita többi résztvevőivel) vitába szálljak."

A Gondolat Kiadó a szerzővel közölte véleményemet, viszont mivel a kötet két másik lektora tudomásom szerint egyértelműen nem fogadta el a könyvet, elállt a mű kiadásától. Ezek után csodálkozva vettem tudomásul, hogy a Magvető Kiadónál megjelent kötet 1977. február 17-i előszóval, azaz lektori véleményem kelte előtt több mint egy hónappal keltezve jelent meg úgy, hogy ahogy lektori véleményem szövege alapján összehasonlítottam, gyakorlatilag változtatás nem található benne. Így a véleményben felsorolt nyilvánvaló géphibák, elírások, egyéb ténybeli hibák is megmaradtak. Nos, ez természetesen a szerző dolga. Az azonban már nem csak őrá tartozik, hogy a lektori véleményemben vele azzal a feltétellel közölt adatokat, hogy a munkát átdolgozza, felhasználta, és értelmezése felett engem lektorának nevezve vitatkozik. Feltűnő, hogy Perjés csak engem tisztel meg azzal, hogy lektorként idéz, de a másik két lektort nem. Még furcsább a Magvető Kiadó eljárása, amelynek felelős szerkesztője nem vette észre, hogy olyan szerzőt idéz lektorként, akinek megbízást nem adtak.

Hosszan gondolkoztam, hogy mit tegyek, végül a véleményemben már előre jelzett módot választottam, és magam is beleavatkoztam a mohácsi vitába. Sajnos, terjedelmi okok nem tették lehetővé, hogy a terjedelmes kötet (és a gazdag mohácsi vitairodalom) egészével foglalkozzak, ezért csak két problémát emeltem ki, és különösen az előbbinél eddig fel nem használt források alapján igyekszem a Perjés-könyv olvasása során bennem felmerült problémákra választ adni. Tanulmányom nem azonos lektori véleményemmel, ha abból természetesen egyes részeket át is vesz.

ben egyetlen más esemény, amelynek értékelése annyi vitát váltott volna ki, ahol annyira szembeütköztek volna különböző felfogások, mint épp az 1526-os csatavesztés esetében. Nemeskürty 1966-ban megjelent „Ez történt Mohács után" című, néhány figyelemre méltó megállapítás mellett nem mindenben helytálló nézeteket hirdető könyve[2] volt az a kő, amely a történetírás állóvízébe dobva a mai napig gyűrűző hullámköröket váltott ki. A 450 éves évforduló azután nem engedte elsimulni, hanem még jobban felszította a vitát.[3]

Az újonnan kibontakoztatott Mohács-vita lényegében ma is azt vitatja, mint évszázadok óta. Volt-e szerepe a csatavesztésnek az ország későbbi hanyatlásában, és milyen mértékben, és ha igen, kit vagy kiket kell ezért hibáztatni. A bűnbak-keresés szinte azonnal megindult. A csata egyik legfontosabb forrását a szemtanú Brodarics kancellár azért adta ki, hogy ezzel cáfolja az osztrák diplomata Cuspinianus magyarellenes vádjait.[4] Még olyan nagy hadvezér, mint a költő Zrínyi is szükségesnek tartotta, hogy a csata elvesztéséért felelőst keressen II. Lajos és Tomori személyében.[5] A vitatkozó felek egyben azonban általában megegyeznek: a mohácsi csatavesztésért a magyar uralkodó osztály egésze, vagy annak rétegei, esetleg egyes tagjai marasztalhatók el. Ezt a gondolatot már kevesen viszik tovább: a Mohács előtti politikában, vagy az 1526-os hadjáratban elkövetett hibák nélkül elkerülhető lett volna-e a katasztrófa. Tehát a török mindenki által feltételezett hódítási szándéka és vitán felül nagyobb ereje ellenére jobb bel- és külpolitikával, jobb szervezéssel, jobb vezetéssel meg lehetett volna-e akadályozni a mohácsi katasztrófát és az ország három részre szakadását.

A vitába új szempontokat hozott a hadtörténész Perjés Géza. Tudományos és népszerűsítő tanulmányokban, a tévében, sajtócikkekben, legutoljára pedig a Magvető Kiadónál megjelent terjedelmes könyvében tárta nézeteit a nagyközönség elé.[6] A „háború logikájából", „modelljéből" kiindulva ahhoz az érdekes megállapításhoz jut el, hogy a török nem is akarta Magyarországot elfoglalni, sőt ez kifejezetten költséges is volt számára.[7] „Eredményeinek" összegezését az alábbiakban adja meg: „A török politikában Magyarország a 16. század húszas éveiben nem úgy kapott jelentőséget, mint egy a birodalomra veszélyes hatalom vagy mint egy hódításra érdemes gazdag terület, hanem olyan országként, melyet ütközőállamként használhatott a Habsburgokkal szemben. A birodalom vezetői világosan látták, hogy e szerep vállalására Magyarországot katonai úton nem kényszeríthetik, mert kiesik hadseregük hatósugarából. Ezért keresték a békés megoldást és egy olyan szövetségi viszony kialakítását, melyben Magyarország külpolitikáját a biro-

[2] *Nemeskürty István:* Ez történt Mohács után. Tudósítás a magyar történelem tizenöt esztendejéről 1526–1541, Bp., 1966. – Utoljára az Önfia vágta sebét c. kötetében (Bp. 1975.) 201–500. Uo. 184–199. l. Két könyv között (1526) címmel is foglalkozik a csatával.

[3] A Mohács-vita zömében a sajtó, helyesebben a folyóiratok hasábjain folyt. Vö. *Perjés,* i. m. 446–447. (Felsorolás.)

[4] Vö. *Bartoniek Emma,* Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből, Bp., 1975, 14–17.

[5] Vö. *Perjés* i. m. 362–363.

[6] A kérdés szempontjából legfontosabb tanulmányai az 1. j.-ben i. m.-n kívül: Az országút szélére vetett ország. A magyar állam fennmaradásának kérdése a Mohácstól Buda elestéig tartó időben, (Gyorsuló idő sorozat), Bp., 1975. – A mohácsi csata. Hadtörténelmi Közlemények (a továbbiakban HK) 23 (1976) 427–468. – Válasz Nemes Imrének, HK 24 (1977) 280–291.

[7] *Perjés,* 1979, 122–124.

daloméhoz igazítja, egyébként önállóságát, valamint állami és területi egységét megtarthatja. Ez volt a »szulejmáni ajánlat« lényege. Ha Szulejmán koncepcióját megvalósíthatja, akkor az oszmán birodalom elkerülhette volna a magyarországi költséges, nagy emberáldozatokkal járó és végső soron eredménytelen háborúit, melyek döntően hozzájárultak a birodalom hanyatlásához. Magyarország részéről az »ajánlat« elfogadása rövid távon feltétlenül előnyös lett volna, mert véget ért volna az ország erejét kimerítő háború, ugyanakkor megmarad az ország állami és területi egysége is. Mindez János király politikájának helyességét igazolja . . . De talán hosszú távon is jobb lett volna Szulejmán ajánlatának elfogadása." Utána felveti a felelősség kérdését Mohács nemzedékével szemben, de megállapítja, hogy elmarasztalásuk „éppoly történelmietlen lenne, mint az, amikor a mohácsi csatavesztés miatt ítélték el Mohács nemzedékét. Be kell látnunk, hogy a két nagyhatalom közé ékelt Magyarországnak el kellett buknia".[8] A békeajánlat – Perjés szerint – két ízben hangzott el Szulejmán részéről: 1520-ban és 1524-ben, és magába foglalta a török Magyarországon keresztüli átvonulása engedélyezésének követelését is.[9] Miért nem fogadták el a magyarok ezt az „előnyös" „ajánlatot"? Idézzük Perjést: „A döntésben elsősorban reálpolitikai megfontolások játszhattak közre. Mindenekelőtt felmerülhetett a kérdés: mi a biztosíték arra nézve, hogy a beengedett török hadak ki is mennek az országból? Másodszor: egy ilyen tettel Magyarország nemcsak hogy elveszíti a Nyugat támogatását, de még ellenségeket is szerez magának, különösen a Habsburgokban, akik számára bármilyen magyar–török együttműködés halálos veszedelmet jelentett." Végül lélektani és eszmei mozzanatokra is hivatkozik.[10] Ennek ellenére: „Szulejmán békét ajánlott, s ezt nem lett volna szabad visszautasítani. Az az igazság ugyanis, hogy a legrosszabb béke is jobb a biztos vereséggel végződő és a nemzet létét veszélyeztető háborúnál."[11] Nos, ez tényleg igaz, csakhogy ezt az a hadtörténész írja, aki korábbi tanulmányában és ebben a könyvében Tomori kitűnő haditervét véli Mohácsnál felismerni, és azt szuggerálja ezzel olvasóinak, hogy a mohácsi csatát majdnem megnyerték a magyarok. A csata elvesztése tulajdonképp csak egy véletlen, 10–15 perces időveszteségen múlt.[12]

Ilyenformán két egymással ellentétben álló kérdéscsoporton alapul Perjés tézise. Először a „szulejmáni ajánlat" problematikájával a Zápolyai János-féle törökbarát, Habsburg-ellenes politikának helyességét akarja igazolni, másodszor – annak ellenére, hogy nem fogadta el az ajánlatot – a Mohács előtti magyar államvezetés és uralkodó osztály felelősségét a katasztrófáért kívánja tagadni. Nem csupán a csata esetleges megnyerésére gondolok, hanem a munkában számos helyen található, mind politikai, mind pedig katonai szempontból elismerő megjegyzésekre, amellyel az államvezetést és az uralkodó osztályt illeti.[13] Alapjában véve – tekintve ezeket és más ellentmondásokat – feleslegesnek tűnik erre a tudományosnak nem mondható népszerűsítő könyvre egy szakfolyóirat hasábjain reflektálni. A kérdés azonban mégis bonyolultabb. A Jagelló-kori források ismerői előtt nyilvánvaló, hogy a magyar vezetés a Mohácsot megelőző évtizedben általában há-

[8] Uo. 277–279.
[9] Uo. 135–186.
[10] Uo. 168–169.
[11] Uo. 180–181.
[12] *Perjés*, 1976, 464. – *Uő.*, 1979, 415–419.
[13] Pl. uo. 105–121.

borúspártinak mutatkozott, minden békés megoldással egyre inkább szemben állott. Ezért tehát meg kell vizsgálnunk a béke és a háború feltételeit, de foglalkoznunk kell azzal is, hogy amikor létrejött a háború, mit tett a magyar vezetés ennek sikeres lezárása érdekében. Rövid reflexiónk nem ad lehetőséget a teljes kettős kérdéscsoport kimerítő taglalására, amelyet Perjés 465 oldalon végzett el, mi csak egyes kérdéseket kívánunk jobban megvilágítani.

Fegyverszünet vagy harc?

Függetlenül attól, hogy maradt-e fenn adat a törökök átvonulási engedélykéréséről, azaz a „szultáni ajánlatról", ez nem teljesen valószínűtlen. Vissza kell itt mennünk Mátyás korába. Feltűnő, hogy a törökök betörései a két gazdag osztrák tartományba, Stájerországba és Karintiába, a 15. század utolsó harmadában alig másfél évtizedig tartottak. Évről évre rettenetes pusztításokat vittek ott végbe. Az osztrák uralkodó osztály elmulasztotta a védelmet, úgyhogy a parasztok kénytelenek voltak önvédelemhez nyúlni. Erődítéseket, ún. „táborokat" emeltek, ami uraik számára is veszedelmessé vált.[14] A különös az, hogy a törökök csak a Dráva, sőt Grazba a Mura völgyén át juthattak el, azaz széles, sűrűn lakott és várakkal ellátott magyarországi területen keresztül. Vannak ugyan elszórt adataink itt elkövetett rablásaikra is, s arra, hogy olykor a magyarok is megtámadták őket, mégis általában szinte háborítatlanul, nagy kárt nem okozva tértek haza.[15] Ezért nem csodálkozhatunk azon, hogy III. Frigyes császár már 1474-ben azzal vádolta Mátyást, hogy a támadások az ő tudtával és engedelmével történnek. Ha ezt így túlzás is elfogadnunk, valami hallgatólagos egyetértésnek kellett lennie, hiszen elképzelhetetlen, hogy épp Mátyás hagyta volna a törököt bántatlanul átvonulni országán.[16]

[14] *Székely György:* A török hódítók elleni védelem ügye a Dózsa-parasztháborútól Mohácsig, Századok (a továbbiakban: Sz.) 86 (1952) 119. – Stájerország: *Ferdinand Tremel:* Land an der Grenze. Eine Geschichte der Steiermark. Graz, 1966. 110–112. – Karintia: *Wilhelm Neumann;* Die Türkeneinfälle nach Kärnten. Südost-Forschungen 14 (1955) 84–109. Bebizonyítja, hogy török támadások csak öt ízben érték Karintiát: 1473-ban, 1476-ban, 1478-ban 1480-ban és 1483-ban. Uo. 98. – A „taborokra": *Herwig Ebner:* Die steirischen Tabore. Anzeiger der phil.-hist. Klasse der Öst. Akad. der Wissenschaften (1954) 292–309.

[15] Török betörésekre Szlavóniában adatok: *J. Stipišić–M. Šamšalović:* Isprave u arhivu Jugoslavenske Akademije, Zbornik Historijskog Instituta Jugoslavenske Akademije 3 (1960) 2789. sz. (1474), 2974, sz. (1482), 2989. sz. (1483), uo. 4 (1961) 3213. sz. (1483-as eseményre vonatkozik.) uo. 3 (1960) 3007. sz. (1484) eleje, valószínűleg 1483-ra vonatkozik.) 3031. sz. (1475-re vonatkozik valószínűleg.) – Törökök foglyul ejtése betörés alkalmával: uo. 2945. sz. (1479-re vonatkozik). – Betörő törökök megölése: Dl. 34226. (1479.) – Török betörés miatt kastély építés: *Stipišić-Šamšalović* i. m. Zbornik 3 (1960) 2839. sz. (1477.) stb. Ezek az adatok nem hasonlíthatók össze az ausztriai pusztításokkal, vagy akár az 1474-es nagyváradi betöréssel.

[16] „quodque ipse rex Turcos ipsos, Christiani nominis immanissimos hostes, libere cum exercitu per regnum Hungariae proficisci permittendo ad terras dominiaque nostra direxit, ad graue dampnum et iacturam terrarum et subditorum nostrorum ac totius reip. Christianae . . ." *Stephanus Katona:* Historia critica regum Hungariae, XV. k. Colotzae 1792, 682. – Mátyás egy 1480 táján kelt és a szultánhoz intézett leveléből kiderül, hogy létezett ilyen megállapodás: a császár ellen támadó törökök megfogadták, hogy Magyarországon átvonulva nem okoznak kárt. Mátyás király levelei. Külügyi osztály. II. köt. Bp. 1895. 388–390.

Az ausztriai török betörések – ha a déli Krajnát leszámítjuk – 1483 után lényegében megszűntek.[17] Még ebben az évben Mátyás horvát bánja megtámadott és szétvert egy Ausztriából hazatérő török sereget, majd utána megkötötték a magyar–török békét. Ezt öt év múlva, 1488-ban meghosszabbították. Ez a szerződés kimondja, hogy ha a török hadsereg más keresztény ország ellen támad, a király tudta nélkül nem haladhat át országán.[18] A békeszerződés idején a korábbi török célpontul szolgáló osztrák területek nagy részén már Mátyás uralkodott. Azáltal viszont, hogy a béke a törökök magyar területen való áthaladását nem tiltotta meg, csak a magyar király előzetes engedélyéhez kötötte, Mátyás tulajdonképpen bármikor felhasználhatta volna a törököt osztrák ellenfeleivel szemben. Megjegyezzük, hogy III. Frigyes császár és fia, Miksa udvarában komolyan is vettek olyan Magyarországról származó kémjelentéseket, hogy Mátyás török segédcsapatokat fogadott fel ellenük.[19]

A török betörések emléke mindvégig elevenen élt Miksa császár gondolatvilágában.[20] A Habsburgok és a Jagellók közti örökösödési szerződések értelmében, amelyek a Habsburgok magyarországi trónigényét biztosították[21], 1492-től 1526-ig egy rövid háborús periódust leszámítva szoros szövetség állott fenn a magyar királyság és Ausztria közt.[22] Ez már önmagában is lehetetlenné tette a török Ausztria irányába való áthaladásának engedélyezését a magyarok részéről, de az időnként törökellenes hadjárati terveket kovácsolgató Miksa is különösen, mégpedig az idegességig gondosan ügyelt arra, hogy, ha a magyarok meghosszabbítják a békét a törökkel, akkor foglalják bele a Birodalmat is. Ez a császári követeknek adott utasításokban és a követek jelentéseiben rendszeresen visszatérő témává vált.[23] Az osztrák kívánság nehezítette ugyan a magyar–török béketárgyalásokat, mégis a magyar diplomaták általában elérték, hogy a törökök a szerződésbe a

[17] Ld. fenn, 14. j.

[18] *Gyalókay Jenő:* Mátyás király, a hadszervező és hadvezér. Mátyás király emlékkönyv. Bp., é. n. I. k. 270. – Az 1488-as békeszerződés szövege: *Hazai György:* A Topkapu Szeráj Múzeum levéltárának magyar vonatkozású török iratai. Levéltári Közlemények 26 (1955) 294–295.

[19] Bécs, HHStA Maximiliana K. 41. (régi jelzet: K. 34. III/12.) 2–2v fol. – A magyar király öt évre békét kötött a szultánnal, a török császár saját költségén az öt évre 6000 törököt ad kölcsön a királynak. A király tanácsában határozatot hozott, hogy maga is felfogad 4000 törököt zsoldba. A király adót vetett ki, üzent a délvidékre, Jaksicsnak („Jackoschi") és a despotának is, hogy szintén állítsanak ki tízezer embert stb.

[20] *Hermann Wiesflecker:* Kaiser Maximilian I. Das Reich, Österreich und Europa an der Wende zur Neuzeit, Bd. I. Wien, 1971., 80, 345–351, 355–358. stb. Bd. II. München 1975, 152–165, 294–295, stb.

[21] Az 1491-es szerződést újabban közölte *János M. Bak:* Königtum und Stände in Ungarn im 14–16. Jahrhundert, (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa Bd. VI.) Wiesbaden, 1973. 154–157. – 1515: *Hermann Zsuzsanna:* Az 1515. évi Habsburg-Jagelló szerződés. Adalék a Habsburgok magyarországi uralmának előtörténetéhez, (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 21.) Bp., 1961. – *Krzysztof Baczkowski:* Zjazd wiedeński 1515. Geneza, przebieg i znaczenie, Warszawa, 1975.

[22] Magyarország és a Habsburgok közti viszonyt végigkíséri 1526-ig gazdag forrásanyagra támaszkodva, bár azt nem egy helyen félreértve *Szabó Dezső:* Küzdelmeink a nemzeti királyságért 1505–1526. Bp., 1917.

[23] Vö. pl. HHStA Maximiliana K. 29. (Régi jelzet: K. 23. a.) fol. 102–103. – Uo. (Régi jelzet: K. 22.) fol. 55–56. – Uo. (régi jelzet K. 23. a.) fol. 133–136. – Vö. még *Hans Ankwicz-Kleehoven:* Der Wiener Humanist Johannes Cuspinian, Graz-Köln, 1959. 64–66. – Ld. továbbá alább, 25. j.

császárt is befoglalják.[24] A helyzetet jól mutatja Miksa egy követi utasítása, amikor az 1510-es években egy krajnai török beütés után ezért a magyar királynál jelentetett be hivatalos tiltakozást.[25]

Számtalan hasonló példát lehetne még felhozni. Ha végiggondoljuk ezeket, valamint a Mátyás-kori állapotokat, egészen világosnak tűnő kép tárul elénk. A törökök nyilván nem felejtették el, hogy Mátyás idejében milyen zsákmányhoz jutottak a gazdag Karintiában és Stájerországban, és mindehhez hozzájárult, hogy az 1520-as évektől szembekerültek a világhatalommá fejlődött Habsburg-birodalommal. A magyarok az átvonulást mint a Habsburgok szövetségesei kénytelenek voltak megtagadni. Tehát végeredményben a Habsburg-barát politika okozta a katasztrófát.

A dolog azonban nem ilyen egyszerű. Megint Mátyás korából kell kiindulnunk. 1483-ból hosszabb-rövidebb háborús megszakításokkal 1519-ig rendszeresen megújították a magyarok a fegyverszünetet a törökökkel.[26] Az utolsó, 1519. március 28-án kelt és három évre szóló – különösen részletes – fegyverszünetből azonban talán lehet már valami török politikai változásra következtetni. A keresztény fejedelmeket változatlanul belefoglalták a fegyverszünetbe – amennyiben egy éven belül ahhoz csatlakoznak –, ha azonban ezt nem teszik, vagy a békét megszegik, és a szultán ezért ellenük hadba indul, nem mehet magyar területen keresztül a király tudta nélkül.[27] A Mátyás-kori békével szemben most már a török fenntartotta magának azt a lehetőséget, hogy adandó alkalommal a magyarokra nyomást gyakorolva áthaladási engedélyt kaphasson. Az is lehet, hogy a szerződésen túlmenő engedményt is tettek a magyarok, vagy a török élt „a király tudtával" való betörési lehetőséggel. II. Lajos kormánya érthető módon hosszú ideig titokban tartotta az egyezményt,[28] amelynek híre természetesen mégis kiszivárgott. Dietrichstein osztrák főúr környezetében nyár elején – horvát forrásból – már úgy tudták, hogy a béke megsértését nem jelenti 300 török lovas (és martalócok) betörése.[29] Perjésnek valóban igaza van tehát, ha megkülönbözteti a kisebb zsákmányoló portyákat a nagyobb hadjáratoktól,[30] csak kérdés, hogy az 1470-es és 1480-as évek nagy török betörései, még ha a szultán nem is vett benne részt, nem számíthatók-e mégis a hadjáratok közé. Ezért meg kell vizsgálnunk a magyar–török békék idejének tényleges helyzetét.

A béke fegyveres béke volt. A török–magyar határon egy pillanatra sem nyugodtak a fegyverek annak ellenére, hogy kormányszinten általában mindkét állam törekedett a fegyverszünet betartására. Nem állíthatjuk azt sem, hogy ezt csak a törökök sértették

[24] Az 1503-as fegyverszünet: *Thallóczy Lajos–Horváth Sándor:* Jajcza (bánság, vár és város) története 1450–1427, (Magyar történelmi emlékek I/40. k.) Bp. 1915, 167–170. – 1519: ld. alább, 27. j.

[25] HHStA Maximiliana K. 39. (Régi jelzet: 32/b. I/10.) fol. 6–15.

[26] Vö. *Török Pál,* A mohácsi vész diplomáciai előzményei, Mohácsi Emlékkönyv 1526, Bp., 1926. 141–142.

[27] Alsó-szlavóniai okmánytár, szerk. Thallóczy Lajos és Horváth Sándor, (Magyar történelmi emlékek I/36. k.) Bp., 1912. 282–283. 285. A teljes szöveg: 280–286. Tekintve, hogy császár nincs a szerződéskötés idejében, a Habsburgok mint Károly spanyol király és Ferdinánd burgundi herceg szerepelnek a szerződésben.

[28] *Kosáry Domokos:* Magyar külpolitika Mohács előtt. (Gyorsuló idő sorozat,) Bp., 1978. 122.

[29] HHStA Maximiliana, K. 38. folio 616–617. (Sigmund von Dietrichstein 1519. június 10-i jelentésének melléklete.

[30] *Perjés,* 1979, 179. Ezt én sem vontam soha kétségbe.

volna meg. Néhány éve Milan Vasić jugoszláv történész török összeírások alapján kimutatta, hogy a 15–16. század fordulóján Észak-Szerbia és Bosznia szinte teljesen kipusztult, és ebben a magyar végvári vitézek betörései következményeit is kell keresni.[31] A végeken ugyanaz volt a helyzet, mint később a magyarországi török hódoltság korában. A kormány szigorúan tiltotta a fegyverszünet megsértését, a végvári kapitányok azonban rendesen túltették magukat ezen.[32] Mindez persze érthető volt, hiszen zsoldfizetési és ellátási nehézségeiken segítettek ezek az akciók.[33] Ugyanezt tették a törökök is. Werbőczi már egy 1520 táján elmondott országgyűlési beszédében utalt arra, hogy a végvárak környéke teljesen elpusztult.[34] És valóban, a boszniai végek központját, Jajcát már csak rendszeres katonai expedíciókkal lehetett élelmezni, lőszerrel, katonákkal ellátni. A legismertebb Frangepán Kristóf 1525. évi hadjárata volt, amikor 6000 fős sereggel kísérve látta el egy évre a fontos végvárat.[35] A végvárak környéke a század második évtizedére került ebbe a katasztrofális helyzetbe. Úgy tűnik tehát, hogy a török-magyar végeken három típusú hadmozdulatot lehet megkülönböztetni. Az első a viszonylag kisebb erőkkel végrehajtott portyázás volt, amelyből néhány száz résztvevő esetén a Dietrichstein-féle adat szerint még nem következett a fegyverszünet megsértése. Ettől azonban mindenképp meg kell különböztetni a tízezernyi vagy annál nagyobb erőkkel végrehajtott vállalkozásokat, mint amelyek pl. a 15. század utolsó harmadában Stájerországot és Karintiát sújtották.[36] Ezek a felvonultatott katonaság létszámára tekintettel is szabályos hadjáratoknak tekinthetők, függetlenül a hadjárat céljától. Ilyen nagy erőket fegyverszünet idején általában nem mozgattak meg. Végül az utolsó típus: az ország teljes haderejének az uralkodó vezetése alatti bevetése volt. Az 1519-es fegyverszüneti szerződés világosan megmondja, hogy a szultánnal ellenséges keresztény hatalmak ellen a magyar király tudta nélkül sem maga (azaz a szultán), sem alattvalói által nem küldhet Magyarországon át sereget (exercitum mittere).[37] Ez tehát nem a zsákmányolásra vonatkozik, és mégis megkü-

[31] *Milan Vasić:* Der Einfluss der Türkenkriege auf die Wirtschaft des osmanischen Grenzgebietes in Serbien und Bosnien (1480–1536), (Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege, hsgg. von Othmar Pickl, Grazer Forschungen zur Wirtschafts-Sozialgeschichte, l. Bd. Graz, 1971.) 308–318.

[32] Erre két levél igen tanulságos. Somi Józsa temesi főispán mint az Alsó részek főkapitánya közli 1507-ben Kanizsai György nándorfehérvári bánnal a király szigorú parancsát, hogy a fegyverszünetet tartsák meg a törökökkel, ugyanakkor szerencsét kíván a törökök felett aratott győzelméért, amelyről a nála követségben levő törököktől értesült. A főkapitány ezzel jelezte, hogy egyetért a bánnal. A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526, szerk. Thallóczy Lajos és Áldásy Antal, (Magyar történelmi emlékek I/33. k.) Bp., 1907, 325–326. – Két évvel később Perényi nádor (ekkor helytartó is) ír a közben horvát bánnak kinevezett Kanizsainak. Nehezményezi, hogy a bán fia (nyilván rabló) törököket üldözve szarvasmarhákat zsákmányolt, hiszen a király szigorúan meghagyta a fegyverszünet megtartását. Uo. 335–337.

[33] A végvári katonák legfőbb bevétele a fogoly törökök kiváltásából származott. Erre korszakunkból számos adat maradt fenn, a legtanulságosabbat idézzük: 1492-ben húsz felsorolt török fogoly 1670 ft-ot és 662 ft értékű árut fizetett szabadulása fejében. Ez kb. 69 huszár egy évi zsoldjának felelt meg! Alsó-szlavóniai okmt. 342–344.

[34] *Fraknói Vilmos:* Werbőczy István kiadatlan levelei és egy országgyűlési beszéde. 1513–1526. MTT 23 (1877) 198. – *Kubinyi András:* A Szávaszentdemeter–Nagyolaszi győzelem 1523-ban. Adatok Mohács előtörténetéhez, HK 25 (1978) 198.

[35] *Thallóczy–Horváth:* Jajcza i. m. CCXXXVIII–CCLIV.

[36] Ld. fenn 14. j.

[37] Alsó-szlavóniai Okmt. 282–283.

lönbözteti a szultán által maga vezette hadjáratokat attól, amit a pasák, szandzsákbégek stb. vezettek.

Az 1519-es szerződés – szemben pl. az 1503-assal – tehát a király (előzetes) tudtától tette függővé a török hadsereg átvonulását, amennyiben Károly és Ferdinánd egy éven belül nem csatlakoznak a fegyverszünethez. Egyelőre nincs tudomásunk arról, hogy ez megtörtént volna, így 1520. április 1-től kezdve a töröknek joga volt őket megtámadnia, és akár arra is, hogy erre Magyarországon keresztül átvonulási engedélyt kérjen. Ezt tekintetbe véve nem tartjuk kizártnak, hogy az 1520-ban trónra lépő Szulejmán fegyverszünet meghosszabbítási ajánlata kitért erre a problémára is. Egyetértünk ugyanis Kosáryval, hogy a szultán a béke megújítását ugyanazon feltételek mellett javasolta, amelyekkel azt apja megkötötte. (Tubero nyomán.)[38] Csakhogy, mint láttuk, ebben a szerződésben már megvolt a magja az esetleges átvonulás kierőszakolásának.[39]

Mielőtt ezt a kérdést tovább elemeznénk, meg kell egy másik kérdést is vizsgálnunk, ami egyre súlyosabban nyomott a latban. A határszéli várakban ugyanis – már csak a portyázások visszaverésére is – jelentős állandó őrséget kellett állomásoztatni. A várak karbantartása, az őrség ellátása egyre nehezebben ellátható feladattá vált, amely a királyi kincstárra szinte elviselhetetlen terhet rótt.[40] Ezt a terhet részben azzal enyhítették, hogy vagy egyes délvidéki földesuraknak adtak a saját birtokaikat védő katonáik ellátásához néhány havi zsoldnak megfelelő összeget[41], vagy – főleg az Alsó részeken, azaz Szörény és Szabács közt – katonaparasztokat tartottak, akik részleges vagy teljes adómentességet élveztek, és emellett néhány hónapra elegendő királyi zsoldban részesültek.[42] Így is 1511-ben csak a végvárak személyi kiadását becsülték 128 226 Ft-ra,

[38] *Kosáry* i. m. 50–68.

[39] Ld. fenn, 27. j.

[40] A királyi kincstár szervezetére, bevételeire és kiadásaira 1458–1526 között immár 1949 óta gyűjtöm az adatokat, eredményeimről készülő nagydoktori értekezésemben fogok beszámolni. A végvárak ellátási költségeire addig is ld. *András Kubinyi:* Die Städte Ofen und Pest und der Fernhandel am Ende des 15. und am Anfang des 16. Jahrhunderts, (Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450–1650. Die ostmitteleuropäischen Volkswirtschaften in ihren Beziehungen zu Mitteleuropa, hsgg. von Ingomar Bog: Köln, Wien 1971) 353–354. – *Hermann Zsuzsanna:* Államháztartás és a pénz értéke a Mohács előtti Magyarországon. (Megjegyzések Thurzó Elek költségvetési előirányzatához), Századok 109 (1975) 301–334. – *Szakály Ferenc:* A mohácsi csata, (Sorsdöntő történelmi napok 2.) Bp., 1975, 78–90.

[41] Elsősorban a horvát grófok és a rác urak katonáira gondolunk. Már Mátyás kötött megállapodást a horvát grófokkal, hogy mindegyikük a vagyonuk alapján előre meghatározott számú lovast volt köteles tartani, akiket a bán parancsára az ország védelmére ki kellett állítaniuk. Erre a királytól évi 8 ft-ot kaptak lovasonként. *Martinus Georgius Kovachich:* Formulae solennes styli, Pesthini 1799, 509–510. A horvát grófok lovasainak királyi zsoldja a Jagelló-korban évi 10 ft-ra emelkedett, számuk viszont, akár a rác huszároké, csökkent. Ld. rájuk: *Kubinyi,* 1978, 195–201. A huszár évi zsoldja különben 34 ft volt. Uo.

[42] Uo. 197–198, 212–213. – Voltak azonban olyanok, akik királyi zsoldot egyáltalán nem kaptak (vagy csak akkor, ha épp a végvárban szolgáltak?), és csak állami adómentességet élveztek. Ilyenre maradt fenn adat 1500-ból a Tisza–Maros szögben birtokos Ország Lőrinc esetében. A király elengedte földbirtokai rendkívüli adóját (taxa regia), ennek fejében lovasokat tartott. Dl. 88854. – Erre a katonaparaszt rétegre a szabácsi végvár őrségének megnevezésre igazít el minket. Az 1504-es költségvetésben 50 huszár szerepel itt, évi zsoldjuk 200 ft pénzben és 125 ft sóban. *Thallóczy–Horváth:* Jajcza i. m. 180. (ezenfelül még száz naszádos a vár őrsége.) Egy huszárra esik tehát 34 ft helyett 6,5. Az 1511-es költségvetés ugyanott 50 vojnikot említ, zsoldjuk 3 ft pénzben, 2 ft posztóban és 2 ft sóban,

amely felülmúlta az ország rendes bevételét. Néhány évvel később a magyar végvári katonaság létszáma 7817 fő volt (5547 lovas, 1170 gyalogos és 1100 naszádos.)[43] Míg a korabeli Európában zsoldosokat általában csak háborús időben fogadtak fel, Magyarország közel egy évszázad óta volt kénytelen állandóan katonákat tartani a déli határon.[44]

A katonai terheket csak rendkívüli adókkal fedezhették. Ezt a 15. század közepe óta rendszeresen szedték a parasztoktól („rendkívüli" jellege onnan származott, hogy országgyűlési megajánlástól függött), ami más okok mellett hozzájárult a jobbágyság elnyomorodásához, a puszta telkek számának növekedéséhez, és így az adóalap csökkenéséhez. Abaúj és Gömör megyék jobbágyportáinak száma 1427-től az 1490-es évek közepéig kereken 26%-al csökkent, de a folyamat nem állt meg. Szlavóniában 1516-ban 17,4%-al kevesebb adókötelest írtak össze, mint 1494–95-ben.[45] Mindezek mellett az 1510-es évek első felében Közép-Európában kereskedelmi és pénzügyi válság jelei mutatkoztak, ami nem csupán a magyar parasztháború kitörésében játszott szerepet,[46] hanem a

fejenként tehát 7 ft-ot kap egy vojnik egy évre, de a költségvetés azt is megmondja, hogy adómentesek. (Uo. 188, tévesen ugyancsak 1504-es évszám alatt.) A vojnik és a huszár tehát azonos. Az 1514-es törvény nem szentesített változata többet árul el: a Valkó, Pozsega, Szerém, Csanád, Temes, Bács, Békés, Zaránd, Arad és Torontál megyei vojnikok fel vannak mentve a rendkívüli adó alól „nam domini eorum cum istis woynicis solent contra hostes ad bella procedere ita tamen, ut isti woynici debeant servitio ad castra finitima". Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV, maiorem partem collegit *Antonius Fekete Nagy.* Ediderunt *Victor Kenéz* et *Ladislaus Solymosi* atque in volumen redegit *Geisa Érszegi,* (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II. Fontes 12.) Bp. 1979, 251–252. – Az 1523: 24. t.c. csak négy megye, Valkó, Pozsega, Temes és Torontál megye vojnikjait menti fel az adó alól „qui ad vada, alique loca finitimorum necessaria, cum Domino eorum servire continue solent, atque tenentur". *Martinus Georgius Kovachich:* Supplementum ad vestigia comitiorum apud Hungaros, II. k. Budae 1800, 532–533. – Lehetséges, hogy az 1525. évi rákosi országgyűlés 35. cikkelye is erre vonatkozik, amidőn a Szörénytől Pozsegáig eső tizenkét megye kiváltságának megtartását követeli. *Josephus Nic. Kovachich:* Sylloge decretorum comitialium, I.k. Pesthini 1818, 361–362. – Ezt kiegészíti, és egyben előző értelmezésünket gyengíti az ugyanez évi hatvani 29. t.c., mert ez a tizenkét déli megye nemesei kiváltságairól szól. *Kovachich,* Supplementum i. m. III. k. 1801, 41. – Vojniknak hívták a török birodalomban az adómentesség fejében lovaskatonai szolgálatra kötelezett délszlávokat. Memoiren eines Janitscharen oder Türkische Chronik, eingeleitet und übersetzt von *Renate Lachmann,* (Slavische Geschichtsschreiber 8.) Graz–Wien–Köln, 1975, 227., 399. j. – A magyar végvári katonaság egy részét tehát ilyen adómentesség fejében állandóan készenlétben álló, és – valószínűleg soros szolgálatuk idejére – királyi zsoldban is részesülő katonaparasztság képezte. A zsoldot csak a szolgálat idejére kapták.

[43] *Kubinyi,* 1978, 196.

[44] És egy viszonylag csekély létszámú állandó hadsereg felállítása még olyan gazdag országnak, mint Franciaországnak is megterhelést okozott: *Ferdinand Lot és Robert Fawtier:* Histoire des institutions françaises au Moyen Âge. T. II. Institutions royales, Paris, 1958. 522–526. – A magyar végvárrendszerre ld. *Szakály* i. h. (ld. fenn, 40. j.)

[45] *András Kubinyi:* Die Auswirkungen der Türkenkriege auf die zentralen Städte Ungarns bis 1541, (Grazer Forschungen I. k. i. m.) 202–204.

[46] *Ekkehard Westermann:* Das Eislebener Garkupfer und seine Bedeutung für den europäischen Kupfermarkt von 1460 bis 1560, Köln–Wien, 1971. 67–70. – *Kubinyi András:* Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig), (Budapest Története II. k. Főszerkesztő: Gerevich László, Bp., 1973), 240. 33. j. – *Gusztáv Heckenast:* Die mitteleuropäische Handels- und Finanzkriese der Jahre 1512/1513 und der ungarische Bauernkrieg, (Aus der Geschichte der ostmitteleuropäischen Bauernbewegungen im 16–17. Jahrhundert, Bp. 1977,) 107–111.

kincstár bevételére és az uralkodó osztály helyzetére is kihatott. Magyarország az 1510-es években került abba a helyzetbe, hogy az állandó fegyveres béke terhét már nem tudja fedezni. Werbőczi, akit igazán nem lehet a jobbágyság iránti rokonszenvvel vádolni, egyik országgyűlési beszédében sötét színekkel ecsetelte a parasztság nyomorát. Ugyancsak ő állapította meg, hogy az ügyek intézésére sem a király rendes jövedelmei, sem a rendkívüli adó nem elegendők.[47]

Az ország elszegényedésének folyamata még Mátyás idején kezdődött. Ő alatta vált állandóvá a rendkívüli adó, ezzel tartotta fenn saját uralmát erősítő zsoldos seregét.[48] Zsoldosait azonban 1475-ös sabáci hadjárata kivételével nem a török fronton, hanem Csehországban és Ausztriában foglalkoztatta, jó részük idegen volt, a zsoldot pedig nem Magyarországon, hanem az elfoglalt nyugati tartományokban költötték el. Így évről évre jelentős összegek mentek ellenszolgáltatás nélkül külföldre.[49] A török ellen Mátyás a végvárak őrségét, valamint a feudális urak által toborzott katonákat használta fel.[50] A sabáci hadjárat tulajdonképpen meg is magyarázza ezt a kettősséget. Mátyás zsoldosaival és más csapataival, Európa akkor egyik legjobb hadseregével nem tudott mást elérni, mint egy fából nagy sietve összetákolt vár elfoglalását, mégpedig kimerítő és nagy veszteségekkel járó ostrom árán![51] Így azután inkább támaszkodott Kinizsi, vagy a névleges szerb despota, Branković Vuk és mások huszárjaira, akik Bosznia és Szerbia déli részéig fosztogattak, de várostromot nem nagyon próbáltak.

Mátyás után sor került a zsoldos sereg erőszakos feloszlatására.[52] Önmagában véve ez természetes jelenség, hiszen másutt is feloszlatták Európában békekötés után a költséges zsoldos seregeket[53], 1491-ben pedig megkötötték az osztrák békét.[54] A török ellen – mint ahogy a sabáci példa is mutatja – a zsoldosokat amúgy is nehezen lehetett volna felhasználni. Az állandó hadsereg megszűnése azonban óhatatlanul a királyi hatalom gyengüléséhez és a feudális uralkodó osztálynak a királlyal szembeni megerősödéséhez vezetett. A rendkívüli adót ugyan a végvárak miatt fenn kellett tartani,[55] de rövidesen rá-

[47] *Fraknói* i. m. 138–148.

[48] *Kubinyi,* Die Auswirkungen, i. m. 202.

[49] A zsoldossereg költségére és összetételére: *Rázsó Gyula:* Mátyás zsoldosseregének hadművészetéről, HK 5 (1958) 119–127. „Országának jövedelme nem volt elegendő hadseregének fenntartásához", írja helyesen Rázsó, i. m. 127. – Sabácra pl. *Tóth Zoltán:* Mátyás király idegen zsoldosserege (a fekete sereg), Bp., 1925, 180–186.

[50] A török háborúkra: *Gyalókay* i. m. 251–272. – A nyugati hadszíntéren a nehéz-, a délin a könnyűlovasok kezdenek nagyobb szerepre kapni. Uo. 234. – Így pl. 1484. július 12-én Nagykállói Jánost utasítja, hogy húsz lovassal csatlakozzon a török ellen, ezekre a kincstartótól fogja megkapni a zsoldot. Dl. 56172–73. Több levéltárban található meg más középnemeshez intézett hasonló királyi parancs.

[51] *Gyalókay* i. m. (Mátyás király) 264–267. „A széles körű mozgósítással kezdődő hadjáratnak végül is Szabács megvívása lett az egyetlen, de a nagyarányú készülődéshez viszonyítva csekélynek mondható eredménye." Uo. 267.

[52] *Tóth Zoltán* i. m. 319–331.

[53] Vö. *Lot-Fawtier* i. m. II. k. 521–523.

[54] *Wiesflecker* i. m. I. k. 303–308. – Ld. még fenn, 21. j.

[55] Már 1491-ben – és csupán a főpapok és főurak beleegyezésével – az osztrák háború céljaira vetették ki, Dl. 82036., majd 1493. november 1-én országgyűlési határozattal a török miatt került sor az egyforintos adóra. *Házi Jenő:* Sopron szabad királyi város története, I/6. k. Sopron, 1928, 121–123.

jöttek, hogy az esetleges támadások visszaverésére nem nélkülözhetik a mezei hadakat sem. Ezért felélesztették a Mátyás alatt csak kevéssé[56] érvényesülő banderiális rendszert, megadván a lehetőséget arra, hogy a nagybirtokosok és a megyék katonáik, azaz bandériumaik tartására a jobbágyok által fizetett rendkívüli adóból részesüljenek.[57] A jobbágy tehát változatlanul viselte a súlyos adóterhet, de az ebből tartott bandériumok többsége nem állott állandóan fegyverben, csak akkor, ha veszély esetén mozgósították. Hozzá kell tennünk, hogy az így kiállított katonaság már nem a királyi hatalom eszköze volt, hanem a feudális uraké. Ebből a rendszerből az ország gazdasági élete csak annyiban profitált, hogy az adójövedelem legnagyobb részét Magyarországon költötték el.[58]

Önmagában a banderiális rendszer, amennyiben a mozgósítás idejében megtörtént, és a bandériumok teljes létszámban összegyűltek, nem lett volna káros. Hiszen a bandériumok katonái zsoldosok voltak, katonai mesterséghez értettek, és mivel a fennmaradt adatok szerint zsoldjuk még a végvári katonák évi fizetésének a felét sem érte el, olcsóbb volt, mint Mátyás serege.[59] Igaz, a déli végek katonaparasztjai még kevesebb zsoldban

[56] Különösen uralkodása első felében. Vö. pl. 1459: 6, 9. t.c. *Kovachich:* Sylloge i. m. I. k. 163–164. – Teljesen sohasem szűnt meg, különösen a török fronton, vö. fenn, 50. j. De főleg a főpapok és egyes főurak bandériumait a nyugati fronton is foglalkoztatta. Pl. 1477-ben Báthori Miklós váci püspök kapott parancsot katonáskodásra, Dl. 56028. Az 1474-es boroszlói hadjáratban Miklós boszniai király bandériumával fia, Ujlaki Lőrinc herceg vett részt. *Antonius de Bonfinis:* Rerum ungaricarum decades, edd. I. Fógel, B. Iványi et L. Juhász, IV/1. k. Bp., 1941, 50. – A banderiális rendszer Mátyás-kori továbbélését érdemes lenne pontosan megvizsgálni, hiszen állandó zsoldos serege fényében ezt kevéssé kutatták. Kétségkívül sok elszórt adat van, a jelentősége azonban feltételenül csökkent.

[57] Az 1493-as adószedési rendelet a rendkívüli állami adó saját számukra való beszedését engedélyezte a bandériumtartásra és azok azonnali mozgósítására kötelezett főpapoknak és főuraknak, a többi birtokos a telekkatonasági kulcs alapján a megyék keretében volt későbbi időpontra katonaállításra kötelezve. Ld. fenn, 55. j. – Ld. még a következő jegyzetet az 1498–1500 közt bevezetett banderiális reformra.

[58] *András Kubinyi:* Politics and Defense in Jagiello-Hungary, (From Hunyadi to Rákóczi: War and Society in Early Modern Hungary, New York, sajtó alatt.) Ebben a tanulmányomban részletesen elemzem az 1498-, 1499- és 1500-ban folyamatosan bevezetett banderiális reformot. Eszerint – a tizedbirtokos főpapok kivételével – a bandériumokat a földesurak a telekkatonasági kulcs alapján állították ki. Az 1498-as törvényben név szerint felsorolt főurak, valamint az 1500-as törvényben megnevezett királyi aulicusok („decem personae") saját maguk állították ki és vezényelték katonáikat, ennek fejében megkapták „pecunia exercitualis" címén saját birtokuk adójának egy részét. A többi birtokos birtokáról a pecunia exercitualist a megye szedte be, és az fogadta fel ebből a megyére a telekkatonasági kulcs alapján kivetett zsoldosokat. A pecunia exercitualist általában úgy szabták meg, hogy ez és a királynak járó rendkívüli adó (subsidium) együtt portánként egy forintot tegyen ki, így 40–50 dénár közt váltakozott. Az állami adó fele ezek szerint általában a földesurak kezére jutott.

[59] Fennmaradt több megye elszámolása a zsoldosokról. Nógrád megye 1505–1509 között először 60, majd 55 lovas zsoldost tartott, ezek fejenként évi 14 ft zsoldban részesültek. Úgy látszik azonban, hogy „bevetés" esetén ezen felül hópénzt is kaptak, ami kb. megfelelt az általános huszár zsoldnak. *Nagy Iván:* Magyarország pénzügyi történetéhez a XVI. sz. elejéről, MTT 11 (1862) 235–236. – Borsod megye 1511-ben lovasaival 16 ft évi zsoldban állapodott meg, és ezen felül két hónapra meg nem határozott hópénzt állapított meg. Dl. 90301. – Hasonló volt a bandériumtartó urak zsoldosainak fizetése is. Zápolyai vajda Zemplén, Abaúj, Torna, Borsod megyei birtokainak 1518–1519-es számadása szerint a birtokok után kiállítandó zsoldosok tisztjeivel fejenként 75 ft évi zsoldban állapodtak meg, „bevetés" alkalmával (tolnai, bácsi országgyűlések, Budára menet Szent György napra) általában 18 ft hópénzt kaptak. Sajnos, ebből az egyes lovasok száma nem állapítható meg. Az átlag zsoldnagyságokat ismerve tisztenként 5–7 emberrel számolhatunk, mivel 10–11 tiszt kapott zsoldot, a Zápo-

részesültek,[60] mégis ez utóbbiak általában felülmúlták a banderiális zsoldosok többségét. A baj ugyanis az volt, hogy az évi 14–16 ft-os zsoldból megélni nem lehetett, a banderiális sereg zöme tehát nem lehetett valódi, azaz hivatásos zsoldos, még akkor sem, ha a források rendszeresen annak nevezték őket.[61] A zömük a nemesi családok fiatalabb fiaiból került ki, akikre a nemesi felkelés elrendelése esetén nem jutott a hadbaszállás kötelessége, hiszen a nemesi háztartásokból csak egynek kellett katonáskodnia.[62] Az egyetlen tényleges jó ebből a rendszerből csak az volt, hogy az országnak legalább elvben egy olyan mozgósítható hadsereg is rendelkezésére állott, amely többé-kevésbé értett a hadi mesterséghez, amelynek szabályos szervezete volt, tisztek és kapitányok vezénylete alatt, és amelyet szükség esetén az országhatáron kívül is fel lehetett használni.[63] És mivel nyilvánvalóan megfelelő, de a felkelő nemesnél mindenesetre jobb fegyverzettel is rendelkezett, feltétlenül minden szempontból jobb volt a nemesi felkelésnél. Mozgósítása azonban ugyanolyan nehézséggel járt, mint a nemességé.

A banderiális hadrendszer ilyetén kialakítása 1498–1500 között történt. E rendezés értelmében az egyháziak – tekintettel tizedjövedelmeikre és birtokaikra – meghatározott számú katonát voltak kötelesek állítani, míg a többi birtokos jobbágyai száma alapján állított katonát, mégpedig úgy, hogy az 1498:22. tc.-ben név szerint felsorolt főurak saját zászlójuk alatt vezették zsoldosaikat a háborúban, míg a nemesség nagy részének birtokai után a megyék fogadtak katonákat. A rendelkezés szerint a jobbágytelek után fizetendő egy forintos rendkívüli adót megosztották: többnyire 50, néha 60 dénárt subsidium címén a király kapott, és az ő adószedői kezelték, míg a maradékot „pecunia exercitualis" néven

---

lyaiak ez a bandériuma 50–77 főt tehetett ki. Dl. 26161. – Itt jegyezzük meg, hogy elképzelhető az is, hogy ennek a hadfelszerelési, ill. fizetési rendszernek a gyökerei Mátyás, esetleg Zsigmond idejére mennek vissza. A zágrábi káptalan 1481. évi összesen 6704 ft jövedelméből 482 ft 77 d. „de exercitualibus et lancealibus" származik. Zágrábi kpt. lt. Loci cred. ser. 2. nr. 209. (Archiv Hrvatske). (Az adatot Engel Pál barátom bocsátotta rendelkezésemre.) Azaz: valami „pecunia exercitualis" bevétele volt a káptalannak. Mivel ezt másként „lándzsapénznek" is nevezték, a lándzsa pedig elsősorban Zsigmond alatt volt katonai egység, ezért lehet Zsigmond-kori eredetű is. 1498 előtt azonban ilyen csak kivételképp, egyes birtokosoknál jöhetett elő.

[60] *Kubinyi:* 1978, (Szávaszentdemeter) 195–199.

[61] Stipendiarius-nak, zsoldosnak hívják őket az 59. j.-ben id. számadások, a törvények, pl. 1498: 17. t.c. (Corpus Juris) (Kolosvári–Óvári-féle kiadás, Bp. 1899), 604. stb., egyéb oklevelek: Dl. 47107, 47114, stb.

[62] Így az 59. j.-ben idézett nógrádi számadásban a megyei bandérium egymást követő kapitányait: Szobi Mihályt, Csehi Lászlót és Sági Balázst leszámítva Bakos János, Trombitás Tamás, Legéndi Boldizsár és Mátyás, Kövesdi Miklós, Lipthai Ferenc, Rédei Bertalan, Bay Ambrus, Herencsényi István és Zsigmond, Kozárdi György, Madách László, Piri András és Palotai György kaptak zsoldot. Ugyanakkor Madách István és Bay Zsigmond szolgabírók voltak. Az uo. idézett borsodi számadás szerint a megyei kapitány Gyulaffy Ferenc, a tisztek Putnoki István és Ládházi Mátyás voltak. Végül idézzük a harmadik számadásból a Zápolyai-bandérium tisztjeinek névsorát: Sápi Antal, Ablonci Tamás, Kéki Sandrin, Vécsei Balázs, Duka Ferenc, Roskoványi János, Hős László, Lasztóczi Boldizsár, Dobszai Sandrin, Bakos János, Kapi Miklós, Parlagi László, és valószínűleg Derencsényi Miklóst (talán kapitányként?) és Vassa Istvánt is közéjük számíthatnánk. Nem érdektelen, hogy Bakos Jánost (a gömöri Osgyáni Bakos-családból, valószínűleg az 1505-ös Hont megyei követ fiát) először a nógrádi, majd a Zápolyai bandérium tisztjeként találjuk. (A családra: *Forgon Mihály:* Gömör-Kishont vármegye nemes családai, I. k. Kolozsvár 1909, 59.) A zsoldosok többsége ismert középnemesi családok sarja. – Családonként egynek kell katonáskodni: pl. 1523: 19. t.c. *Kovachich:* Sylloge i. m. I. k. 382–383.

[63] 1498: 17. t.c. (Corpus Juris 604.)

a megyei dicatorok (ill. a bandériumtartó nagyúr) szedte be, és ebből fogadták a telekkatonasági kulcs alapján a zsoldosokat.[64] Ezt csak azért szükséges ilyen mértékben hangsúlyoznunk, mivel Perjés Géza az egyháziak és a bárók bandériumait, valamint a megyék zsoldosait megkülönbözteti a telekkatonaságtól, és így gyakorlatilag kétszer számol ugyanazzal a katonasággal.[65] Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy ez a rendszer kedvezőtlen hatást gyakorolt az ország belpolitikájára, hiszen a nagybirtokosok és a megyékbe szervezett köznemesség legálisan magánhadsereghez jutott.[66] Az újjászervezett banderiális rendszernek voltak előnyei (kisebb pénzért szükség esetén jelentős zsoldos sereget lehetett mozgósítani), de a negatív vonások valószínűleg súlyosabban nyomtak a latban. A már említett nem hivatásos jelleg, ami a mozgósítás gyors végrehajtását is lehetetlenné tette, és a társadalmi következmények mellett nem lényegtelen jellemzője ennek a rendszernek az volt, hogy noha a jobbágyságot sújtó rendkívüli adóterhet visszaállították, ennek az adónak közel fele nem a királyi kincstárba, hanem a feudális urak, illetve az ő szervezeteik kasszájába folyt be. Így a királynak épp a végvári őrségek fizetésére fordítható bevétele csökkent. Ezt csak részben ellensúlyozhatta, hogy az egyházi bandériumokat elvben állandóan lent tarthatták a végeken.[67] Azt csak mellékesen jegyzem meg, hogy a mozgósítás sokszor azért nem mehetett végbe, mert a zsoldot felvett katona nem tett eleget a mozgósításnak.[68] Időnként a köznemesség a teljes rendkívüli adó beszedését, és így a zsoldossereg felfogadását a rendek által választott országos kincstartókra igyekezett átruházni, bár elsősorban politikai célból, de tagadhatatlanul, így különösen 1521-ben, védelmi szempontokból is. Az országos kincstartóság azonban még a szokásos rendszernél is alkalmatlanabbnak mutatkozott.[69]

Végeredményben a feudális uralkodó osztály különböző frakciói az ország védelme ürügyén elsősorban a saját vagyoni és politikai érdekeit tekintették elsődlegesnek, és ezáltal hozzájárultak mind az ország elszegényedéséhez (adóteher!), mind a belpolitikai

[64] Ld. az 58. j.-ben id. kéziratos tanulmányunkat.

[65] *Perjés,* 1979, 94–97.

[66] Ld. az 58. j.-ben id. kéziratos tanulmányunkat.

[67] 1504: 24. t.c. (Corpus Juris 684, 686.): először az egyházi bandériumokat kell mozgósítani. – Az esztergomi érseki bandérium mozgósítása 1512-ben: *Bártfai Szabó László:* A Hunt-Paznan nemzetségbeli Forgách-család története. Esztergom, 1910. 698. – A nem szentesített 1514-es törvénypéldány előírja, hogy a bandériumok fele állandóan a végeken tartózkodjon: Monumenta rusticorum i. m. 279–280. – Végül, és ez bizonyítja, hogy valóban az egyházi bandériumok voltak leginkább igénybe véve, az 1521: 26. t.c. (*Kovachich:* Sylloge i. m. I. k. 302–303.) felmenti az akkor mindenki számára általános adó alól az egyháziak dézsmáját, ugyanis bandériumot tartanak. Ez a törvény eltörölte a bandériumtartási rendszert, és országos zsoldos sereg felállítását határozta el, kivéve a tiszti (vajdai, báni, temesi ispáni) és egyházi bandériumokat. Azaz, ezek voltak a leghasználhatóbbak. 1521: 34. t.c. (uo. 307.) Egyházi bandériumok leküldésére a végekre intézkedik az 1522-es törvény is. *Holub József:* Az 1522-iki országgyűlés és törvénycikkei. Századok 52 (1918) 508. – Egyházi bandériumok tényleg lenn a végeken: ld. pl. *Kubinyi,* 1978, (Szávaszentdemeter) 198–199 és alább.

[68] Megyei zsoldosok, akik felvették a zsoldot, de nem tettek eleget: 1521: 56. t.c. (*Kovachich:* Sylloge i. m. I. k. 317.) – Bárói bandérium tagjainál is előfordult, hogy felvették a zsoldot, sőt hópénzt is, mégsem tettek eleget a mozgósításnak. (Bebek János bandériuma, 1518. Dl. 61100.) – Ugyanez áll fenn persze a nemesi felkelésnél is. Így 1521-ben Bodrog megyei nemesek szöktek meg a nádor seregéből. Dl. 82580.

[69] *György Bónis:* Ständisches Finanzwesen in Ungarn im frühen 16. Jahrhundert. (Nouvelles études historiques I. k. Bp., 1965,) 83–103.

viszonyok kiélezéséhez. A veszélyt látták, erre a törvények és az azok végrehajtására kiadott, itt nem részletezhető intézkedések a tanúk. Csakhogy a törvényeket nem hajtották teljesen végre, és gyakran a következő országgyűlés ellentétes csodaszert keresett a veszély ellen. A fennálló helyzet tarthatatlanságát elsősorban a köznemesség érzékelte. A köznemesi vezetők egy része maga is végvári katonaként szolgált,[70] másoknak a rokonsága vett részt a harcokban,[71] így jól látta azt, hogy a végvárakat nem lehet a végtelenségig élelmiszerrel, lőszerrel és tulajdonképpen a pénzhiány miatt katonákkal ellátni. Azt is látták viszont, hogy a banderiális rendszer – ha a megyéknek is biztosít ugyan katonaságot – elsősorban a nagybirtokosok hatalmát erősíti.

Így azután megmagyarázható az, hogy miért vált a magyar vezető réteg a törökellenes háború hívévé. És az sem véletlen, hogy elsősorban a köznemesség követelte egyre hangosabban a béke megszüntetését, és fordult a háború kitörése után minden békekezdeményezéssel szembe. Egy Werbőczitől, vagy valamelyik elvbarátjától származó feljegyzés 1519 előtt a török ázsiai elfoglaltsága idejére támadó hadjáratot javasolt abból a célból, hogy az elmúlt évek során a török kézre került várakat foglalják vissza.[72] Bár a terv irreális volt, hiszen csupán 10 ezer emberrel számolt, mégis azt mutatja, hogy a köznemesség a jelenlegi állapoton változtatni akar, mert már nem tudja elviselni. Ezek után szinte természetes, hogy valamennyi szalmaszálat, amelyet egy esetleges európai törökellenes összefogás jelenthetett, megragadott a magyar vezetés, és ezért nem válaszolt az 1520-ban trónra lépett Szulejmán békeajánlatára, sőt a török követet is őrizet alá vetette.[73]

Ezt a súlyos diplomáciai melléfogást, ami azután ki is váltotta Szulejmán 1521-es nándorfehérvári hadjáratát, ha feltételezzük, hogy a magyar kormány valóban békét akart, nagyon nehéz megmagyarázni. Igaz, ez nem volt szokatlan a magyar–török diplomáciai érintkezésben, alig néhány évvel ez előtt Bélai Barnabás magyar követtel járt el hasonló módon a szultán.[74] A hivatalos magyar álláspont ugyan, ahogy azt később maga II. Lajos megfogalmazta, az lett, hogy mivel a Szelimmel kötött fegyverszünet érvényben volt, az 1521-es támadás ezt sértette meg.[75] Amennyiben ez az érvelés helytálló lenne,

[70] *Kubinyi,* 1978, (Szávaszentdemeter) 99. o. 31. j. – Uo., A magyar állam belpolitikai helyzete Mohács előtt, Mohácsi Emlékkönyv, sajtó alatt, passim. – Ld. még a következő j.-t.

[71] *Szakály Ferenc:* Nándorfehérvár 1521-es ostromához. Egy királyi adománylevél köztörténeti tanulságai. HK 25 (1978) 484–498.

[72] Egyetemi Kvt. Kézirattár, Litt. et. ep. orig. 219. – A törökellenes háborús hangulathoz hozzájárult a fegyverszünet sorozatos megsértése a török részéről, amely alatt egyre inkább pusztult az ország. II. Ulászló ezt Miksa császárhoz 1513. május 15-én kelt levelében így fejezte ki: (a törökökről) „eoque potentia et audacia illorum creverit, ut etiam preter expectationem nostram, pace, quam eorum imperator nobiscum se servaturum promiserat, per summam perfidiam violata per hec tempora confinibus nostris gravia damna intulerunt, eoque tendunt, ut maiora etiam inferant et hoc regnum, quod totius Christianitatis propugnaculum est, sub iugum eorum mittant." Tehát harcra kell kelni. HHStA Maximiliana K. 29. (régi jelzet 23a) fol. 31.

[73] *Kosáry* i. m. 50–78.

[74] Uo. 51.

[75] II. Lajos 1525. július 23-án a lengyel követnek: Acta Tomiciana VII. k. 306–307. – De a török császár egy fiktív levelére készített és II. Lajos nevében kiállított propagandacélból terjesztett válaszlevél is ezt írja, hogy Belgrádot a szultán apjával kötött szerződés megsértésével, miatt a török követek békekérés címén Magyarországon tartózkodtak, foglalta el a császár. *Katona:* Historia critica i. m. XIX. k. Budae 1793, 419.

akkor valóban ráért volna a magyar államvezetés 1522-ig, a béke lejártáig választ adni Szulejmán követének. Kétségtelen, hogy az 1519-es szerződés nem tartalmaz olyan kikötést, hogy a szerződő felek egyikének halálával a szerződés magától felbomlik. (Az 1503-ban II. Ulászló és Bajezid szultán közti fegyverszünetben ez benne volt.[76]) Ennek ellenére II. Lajos nagyon jól tudta, hogy Szelim 1520 szeptemberében bekövetkezett halálával a fegyverszünet megszakadt. Ezt november 5-én közölte is városaival.[77] Ezután érkezett csak meg december elején a Szulejmán által küldött követ.[78] A török 1521 tavaszán már megindult, így hosszú tárgyalásokra, gondolva különösen arra, hogy erről, ill. ennek eredményéről a jelentésnek Konstantinápolyba el is kellett jutnia, nem volt idő. Ez valamelyest menti a magyar kormány eljárását, hiszen a Szelimmel kötött fegyverszünetet igen hosszú alkudozás előzte meg. Amennyiben tehát Szulejmán a követséget nem a magyar vezetés éberségének elaltatása végett küldte, hogy azalatt jobban felkészülhessen Magyarország meglepetésszerű megtámadására, akkor a török békefeltételekben valóban nem állhatott több, mint az 1519-es szerződésben, hiszen ezt – hogy úgy mondjam – postafordultával – meg lehetett volna kötni. Mindkét esetben elesik a Perjés-fogalmazta „szulejmáni ajánlat" lehetősége.[79]

Ezzel visszatértünk kiindulópontunkra. Azt már láttuk, hogy az 1519-es szerződés lehetőséget nyújtott a töröknek a szerződésben felsorolt, de ahhoz egy év alatt nem csatlakozó hatalmak megtámadására, és arra, hogy amennyiben a magyar király erre előzetes engedélyt ad, Magyarországon átvonuljon.[80] Nos, valóban elképzelhető, hogy a követ a szerződéssel egyidőben átvonulási engedélyt is kért. Ez azonban nem volt része az ajánlatnak, hiszen 1519 is fenntartotta a fegyverszünetet az engedély meg nem adása esetén is. Azok a bizonytalan adatok, amelyek az átvonulásról szólnak[81], nyilván ezzel a lehetőséggel függnek össze. Hozzá kell azonban mindjárt tennünk, hogy az 1519-es szerződés a fenti adat alapján mindkét szerződő fél szemében elvesztette érvényét, így a Habsburgok csatlakozása vagy nem csatlakozása is elvesztette jelentőségét.

A magyarok tétovázása nem egy nemlétező, a korábbinál súlyosabb békefeltétel, és így indirekte a Habsburg-barátság, hanem az ország katasztrofális helyzete következménye volt. Itt pontosabban arra gondolok, hogy a törökök 1520-ban, még Szelim életében, tehát fegyverszünet alatt várakat ostromoltak, Magyarország területére törtek, és egy ilyen betörés alkalmával esett el a törökverő horvát bán, Beriszló Péter is 1520. május 20-án.[82] Az ország határát tehát már békeidőben sem lehetett megvédeni, külső segítségre pedig jobban lehetett háborúban számítani, így nem csodálható, hogy az esetleges újabb fegyverszünet előtt a magyarok először diplomáciai szondázásba kezdtek, hogy milyen segítségre számíthatnak.[83] A várakozás eredménye a török támadás lett.

[76] *Thallóczy–Horváth:* Jajcza i. m. 168.

[77] „hoc . . . tempore, quo cesar Thurcorum abiit et pax quam cum eodem confeceramus, uno cum eo expiravit et ob id hostes ipse liberius ad illa excursiones facere ceperunt." Bártfa v. lt. Oklevelek 4984. sz.

[78] *Kosáry* i. m. 50.

[79] *Perjés,* 1979, 135–151.

[80] Ld. 27. j.

[81] Felsorolja *Kosáry* i. m. 58–65. – Vö. *Perjés*nek a 79. j.-ben id. helyét is.

[82] *Gerézdi Rabán:* A magyar világi líra kezdetei, Bp., 1962, 71–72.

[83] Ld. 73 és 79. j.

Kevés olyan súlyos következményekkel járó hibát követtek el, mint Nándorfehérvár felmentésének elmulasztását. Most kiderült, hogy a banderiális rendszerre való átállásnak egyik fő baja a mozgósítás nehézkessége volt. A magyar hadsereg nagy nehezen össze is gyűlt, de mire megkezdhette volna a vár felmentésére irányuló támadást, Nándorfehérvár hosszú ellenállása ellenére elesett.[84] Kétségkívül nem állott a magyar hadvezetőség sem a helyzet magaslatán[85], de nem szabad egyről megfelejtkezni, és ez teljesen egybeesik az 1526-os mozgósításnál tapasztalható jelenséggel. Úgy látszik, hogy a teljes magyar hadsereg, azaz bandériumok és nemesi felkelés, augusztus vége előtti mozgósítása lehetetlen volt. (Zápolyai vajda sem tudta 1526-ban seregét augusztus előtt felkészíteni.[86]) Tavasszal a lovak füvelésre küldése, nyáron pedig az aratás akadályozta a felvonulást.[87] Nem csak azért, mert a földesurak nem akartak lemondani az aratásról, a jobbágyok terményjáradékának beszedéséről, hanem azért is, mert a hadsereg élelmezése aratás előtt nehézséget okozott volna.[88] Csakhogy Nándorfehérvár messze volt, és a törökök hamarább kezdhették akciójukat.

[84] *Szakály:* 1975, 13–16. – *Uő.*, 1978, 484–498. – *Marosi Endre:* Török várostromok Magyarországon II. Szulejmán korában, HK 22 (1975) 430–434.

[85] Ezeket nagyon kiemeli *Szakály,* 1975, 13–18.

[86] *Pataki József:* Radu de la Afumaţi és Zápolya János magatartása a mohácsi csata előestéjén. (A magyar nemzetiség története és testvéri együttműködése a román nemzettel. Tanulmányok, I. k. Bukarest 1976, 78–80. – A nándorfehérvári mozgósításhoz csak néhány adalék. 1521. június 6-án utasítja a király Szalónak urát, Fladnyczer Videt, hogy hadait július 25-ére küldje Körösre, maga pedig jobbágyai ötödrészével álljon készen. A levelet azonban csak július 15-én (!) kézbesítették, együtt a király június 27-i (!) parancsával, amely még két ágyút is kér tőle. Július 5-én újabb parancsot küldött a király: a török július 2-án ostrom alá vette Nándorfehérvárt, menjen csapataival Patajra. *Iványi Béla:* A körmendi levéltár memorabiliái. (Körmendi füzetek 2. sz.) Körmend, 1942, 179–181. sz. 50–51. o. Ugyancsak június 27-én kelt a király parancsa Lőcse, Eperjes, Bártfa és Kisszeben városokhoz, hogy száz puskás gyalogost és három ágyút küldjenek Patajra. Bártfa v. lt. Okl. 5051. sz. – Július 14-re Bártfa felszerelt 25 zsoldost öt kocsissal és egy puskaművessel, és kéthavi zsoldot fizetett nekik. Uo. 5059. sz. Az már külön érdekes, hogy Várdai Pál kincstartó augusztus 10-én ír Budáról Bártfának, hogy mivel a török elleni harcra „equus bonus armiger"-re van szüksége, küldjenek neki egyet. Uo. 5067. sz. – A Szentandrás melletti táborból sürgeti a nádor augusztus 15-én a bodrogi főispánt, hogy a nemesi felkeléssel és a jobbágyok ötödrészével sürgősen csatlakozzon. Dl. 82579. – Hasonlókat fogunk látni az 1526-os mozgósításnál. Adminisztrációs késések, a mozgósítási parancs be nem tartása, vagy késve indulás egyaránt kimutatható. Persze az adatokat még szaporítani is lehetne.

[87] A füvelés a törökökre is vonatkozik. Hans Schneidpöck császári követ 1524. április 11-i jelentése Ferdinándhoz: „de Turcis hic nil aliud fertur, nisi quod sint in apparatu suo contra Hungariam, et quamprimum equi eorum herba ista estuali, ut consuetudo eorum est, refici possunt, expeditionem contra Hungaros facere tentabunt." HHStA Grosse Correspondenz (továbbiakban: Gr. Corr.) 25 a. csomó. – 1523. június végén Ferhát pasa és Báli bég állítólag szintén az aratást várta, hogy utána majd meginduljon a számukra a szávaszentdemeteri vereséggel záródó hadjáratra. Andrea da Burgo császári követ jelentései Ferdinándhoz, 1523. június 17. és 24. Gr. Corr. 25. a. csomó.

[88] Az élelmezés fontosságára, ill. a seregek ellátásának nehézségeire épp Perjés mutatott rá. Vö. *Perjés Géza:* Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a XVII. sz. második felében (1650–1715), (Ért. a tört. tud. köréből, Új sor. 29.) Bp., 1963. – Ld. még *Ingomar Bog:* Türkenkrieg und Agrarwirtschaft. Einführung in die Probleme der Heeresversorgung und der Kriegsfinanzierung vor allem in Österreich unter der Enns und seinen Grenzlandschaften im 16. und 17. Jahrhundert, (Grazer Forschungen I. k. i. m.) 12–26. – A török is biztosítani akarta csapatai ellátását. Így Ferhát pasa 1523-as hadjárata előtt a moldvai vajda kapott utasítást élelmiszerszállításra, (Burgo jelentése Salamancához, 1523. május 15. Gr. Corr. 25 b. cs.) a pasa mégis megvárta az aratást. (Nem érkezett meg a moldvai szállítmány?) Az 1526-os mohácsi hadjárat idején Tomori szerint a szultán há-

Nándorfehérvár eleste gyökeresen megváltoztatta Magyarország helyzetét. Bár már 1521 előtt sem volt képes az ország a határait teljesen biztosítani, és mint láttuk, a védekezés költségeit egyre nehezebben lehetett előteremteni, mostantól a déli határ lényegében őrizetlenül állott, a belső védelmi vonal várainak nagy része – Titel, Futak, Péterárad, Újlak – katonailag nem jelentett komoly akadályt, ami azután 1526-ban be is bizonyosodott.[89] Ott, ahol a védelem nem tudott erős várakra és széles folyókra támaszkodni, a katonai létszám emelésével kellett a bekövetkezett hátrányokat nem kiegyenlíteni, hanem mérsékelni. Most már nem volt elég a Duna–Tisza közötti végvidéken a csak időnként katonáskodó, részzsoldért vagy adófelmentésért szolgáló katonaparaszt huszárok és naszádosok tartása, akiknek egy része különben el is pusztult, vagy a törökhöz pártolt 1521-ben[90], hanem állandó zsoldot húzó nagyobb létszámú végbeli katonaság felfogadása vált szükségessé.[91] És mindez akkor, amikor az ország anyagi helyzete katasztrofálisan megromlott![92]

Egy meggyengült Magyarország állott tehát a törökkel szemben, egy olyan ország, amelyet az ellenséges hadvezetőség a korábbiaknál összehasonlíthatatlanul nagyobb intenzitással folytatott betörésekkel szisztematikusan gyengített, annak ellenére, hogy 1522-ben a rhodoszi háború, majd 1523-ban az ottani győzelme ellenére elszenvedett veszteségek következményeként nem tudta fő erejét Magyarország ellen bevetni.[93] A török szándékaira és egyben a nándorfehérvári győzelem után a magyarok erejének lebecsülésére mutat Havasalföld példája. Ezt a román fejedelemséget a török 1522-ben egyszerűen be akarta kebelezni. A trónviszályokba beavatkozván Mehmed bég személyében török szandzsákbéget nevezett ki, nyilván abban a hitben, hogy a belső ellenállás leverésére az ő ereje is elegendő lesz, Magyarország pedig képtelen beavatkozni. Ez az elképzelés mégsem járt sikerrel. Zápolyai János erdélyi vajda az egyik trónkövetelő, Radu de la Afumaţi mellé állott, és kiverte a törököket Havasalföldről. A törökök 1523 májusában léptek megint. Felszólították Radu vajdát, hogy keresse fel a szultánt, és megígérték, hogy amennyiben adót fizet, felmondja a magyar védelmet, és csatlakozik a törökökhöz Magyarország ellen, akkor elismerik Havasalföld uralkodójának. Radu visszautasította az ajánlatot, erre a törökök minimális erővel betörtek az országba, és a bojárok segítségével olyan vajdát neveztek ki, aki vállalta feltételeik teljesítését. Az más kérdés, hogy a Magyarországra menekült Radu de la Afumaţi erdélyi segítséggel visszaszerezte országát, de végül Zápolyai maga javasolta neki, hogy legalább formailag fogadja el a török feltételeket, mert képtelen rendszeresen védelmébe venni.[94]

---

rom hónapra elegendő élelmiszert szállított magával. Mohács emlékezete. A mohácsi csatára vonatkozó legfontosabb magyar, nyugati és török források, a csatahely régészeti feltárásának eredményei, a kötetet Kiss Károly válogatta, Katona Tamás szerkesztette, Bp., 1976, 90. Nyilván ez volt a helyzet 1521-ben is, és mivel ennek előkészítése időt vesz igénybe, ez még inkább alátámasztani látszik azt a hipotézist, hogy Szulejmán a követküldéssel nem békét akart, hanem a magyarok előkészületének megakadályozását.

[89] A várak igen hamar elestek. *Szakály*, 1975, 27. – *Marosi* i.m. 434–435.

[90] Pl. Ovcsárevics Péter naszádos vajda, *Szakály*, 1978, 485.

[91] *Kubinyi*, 1978, (Szávaszentdemeter), 200–203.

[92] Erre ld. *Hermann*, 1975, 301–334.

[93] *Kubinyi*, 1978, (Szávaszentdemeter), 208.

[94] Uo. 194.

A havasalföldi példa több szempontból nagyon tanulságos. Bizonyítja, hogy a szultán ugyan a hódítás híve volt, de amennyiben ez nem ment, megelégedett a teljes hűbéri alávetettséggel. Havasalföld egészen a 19. századig maradt török hűbéres tartomány, többé nem kísérelték meg beolvasztását. Tehát a török északi határán ugyan hódítani akart, de kedvezőtlen esetben, és főleg, ha az elfoglalandó tartomány félreesett a főbb török felvonulási iránytól, a birodalom közvetlen igazgatása alá helyezése helyett a hűbérességet is elfogadta. A kérdés az, hogy ekkor Magyarországot milyen kategóriába sorolta a szultán? Az mindenesetre nyilvánvaló volt, hogy Magyarországot meg akarta támadni, hiszen a Raduval közölt békefeltételek közé tartozott az, hogy csatlakozzon a hazánk ellen támadó törökökhöz.

1521 után egyelőre nincs is adat sem török, sem magyar részről béketapogatózásokra. A magyar kormány 1522–23-ban nagyarányú diplomáciai akciót kezdett külföldi katonai és pénzügyi segély szerzésére,[95] egyben a királyi hatalom megerősítésére is kísérletet tett.[96] Tervek születtek törökellenes támadásokról a minimálistól a maximálisig terjedő célkitűzésekkel.[97] Tárgyilagosan meg kell jegyeznünk, hogy a diplomáciai akciók jó részét gondosan készítették elő, és ügyesen bonyolították le. A forrásokból jobb képet kapunk a magyar diplomácia szakmai színvonaláról, mint amilyent a későbbi katasztrófából visszatekintve arról történelmi szakirodalmunk festett. Az nem a magyar diplomaták hibája volt, hogy az akkori nemzetközi helyzet nem tette lehetővé a megfelelő külső segítség tényleges megszerzését.[98] A katonai tervek sem voltak mind irreálisak. Ez különösen az 1523 július elején született minimális célkitűzésű tervre vonatkozik. 15 ezer emberrel, tehát olyan létszámú hadsereggel, amelyet biztosítani lehetett, akartak ősszel a török végvárak ellen támadni. A támadás valódi célja azonban nem a várak elfoglalása lett volna (erre ez a sereg nem is lett volna elegendő), hanem az ellenség erejének lekötése, hogy fel lehessen építeni és őrséggel ellátni az 1521-ben lerombolt Szalánkemén várát.[99] Ennek a várnak, amely a Duna-Tisza összefolyása alatt, a Fruskagora keleti lábánál feküdt, 1521-ig a nándorfehérvári körzet egyik kisebb váraként nem volt különösebb jelentősége. Nándorfehérvár eleste azonban elsőrangú stratégiai szerepet juttatott számára, amelyet Szulejmán szultán azonnal észrevett, mert 1521-ben leromboltatta, katonái pedig 1526-ig gondoskodtak arról, hogy a magyarok ne építhessék ki második Nándorfehérvárként.[100]

[95] Uo. 203–207.

[96] *Kubinyi:* A magyar állam belpolitikai helyzete i. m.

[97] Ld. előbb, 95. j., és alább, 108. j.

[98] A diplomatákra: *Kosáry* i. m. 46–49.

[99] A királyi tanács határozata: „Item rex provideat de omnibus navibus a Vienna usque per totum Danubium per regnum suum et de pulveribus et artelariis et victualibus necessariis et etiam, quae non sint parati usque forte ad medium vel finem augusti satis erunt in tempore et tunc in mense septembris et octobris cum hac expeditione per Danubium descendant etiam ad tentandum occupare aliqua loca turcharum in littore Danubii, quo tempore turce talem rem non expectabunt, et dum illa hee gentes temptabunt, cum omni celeritate intendant ad fortificandum Solunchemen, qui locus sit aptissimus et fieri poterit sicut una alia Nandoralba prope eam, immo fortior, et eo tempore male poterunt turci impedire, nec habebunt tempus conducendi novas gentes et interea secrete preparentur ligna et alia necessaria, et turci non possint habere notitiam de tali preparatione." Burgo jelentése Ferdinándhoz, 1523. július 3. Gr. Corr. 25. a. cs.

[100] Mohács emlékezete i. m. 161. – Szalánkemén újrafelépítése az 1525-os rákosi országgyűlés egyik kérése is volt. Magyarországi pápai követek jelentései 1524–1526. (Monumenta Vaticana his-

1526-ban Mohács felé menet a szultán egy időre útját azzal késleltette, hogy saját maga számára kezdte meg felépítését.[101] Hogy ez az 1523-as magyar haditerv miért nem sikerült, arról más helyen írtam.[102]

Ugyanakkor, amikor II. Lajos udvara a háborúspárti köznemesség és a pápaság által buzdíttatva a törökellenes hadjárat megszervezésén fáradozott, nagybátyja, Zsigmond lengyel király, arra akarta rávenni, hogy békét kérjen a töröktől, hiszen külső támogatást nem várhat. Ezzel kapcsolatban nagyon tanulságos a Habsburg-diplomácia állásfoglalása. A császári követ, a hivatásos diplomata Andrea da Burgo először a Miksa császár korabeli módon járt el, azaz követelte, hogy Magyarország csak úgy kössön békét, hogy abba a német birodalmat, de különösen az osztrák örökös tartományokat belefoglalják.[103] Később azonban, 1523 május–júniusában, a Ferdinánd főhercegtől, V. Károly császár öccsétől kapott újabb utasítás vétele után nem mindennapi diplomáciai ügyességét már a fegyverszünetkérési terv elfogadtatására fordította. Sajnos, egyelőre nem ismerjük ezt az utasítást, amely Burgót első állásfoglalása megváltoztatására indította, és így nem tudjuk, hogy milyen békébe mentek volna bele a Habsburgok, és mi volt ennek a hátterében. A követ mindenesetre nem hitt abban, hogy megbízatását teljesíteni tudja. Hiszen – mint jelentéseiből kiviláglik – nagyon jól ismerte az itteni viszonyokat. Tudta, hogy a háborúspárti köznemességgel szemben a királyi tanács józanabb tagjai sem mernek a béke érdekében kiállni. Állandóan arról beszéltek, hogy nincs értelme a törökkel békét kötni, mert eddig is béke idején pusztították el az országot, ami igaz is volt, hiszen nem egy vár vitathatatlanul béke idején került török kézre. A magyar tanácsosok arra is felhívták Burgo figyelmét, hogy ezért béke idején ugyanannyi végvári katonát kell fizetni, a várakat pedig ugyanúgy karban tartani, mint háború esetén.[104] Így azután nem is nagyon csodálkozott, hogy július 3-án a királyi tanács, ahol pedig ő is előadta a béke melletti érveit, mégis a háború folytatása mellett döntött. A határozat indoklásának öt pontja közül ugyan egyetlenegy sem ismételte meg a korábban szóbeszéd formájában hangoztatott érveket, hanem azt hangsúlyozta, hogy a békekérés az ország gyengeségét igazolná a török előtt, és így nagyobb erővel támadna akkor, amikor gyakorlatilag nem tudnának ellenállni. Ezt a határozat második pontja fejezte ki a legvilágosabban: „Most a török amilyen hatalmas, olyan szerencsés, és noha nagy veszteségeket szenvedett a rhodoszi hadjáratban és onnan visszatérve, valamint pestisjárványtól, mégsem hiányzik az ereje. És mivel elegendően ismeri a keresztény fejedelmek egymás közti viszályait, ennek az országnak és a király többi tartományának belső nehézségeit, és tudja, hogy fenséged (a jelentés Ferdinándnak szól)

---

toriam regni Hungariae illustrantia II/1. k.) Bp., 1884, 194. – Tomori csapataival meg is jelent ott 1525 őszén. Uo. 269–270. Ebből azonban, úgy látszik, semmi sem lett.

[101] Mohács emlékezete i. m. 161. A szultáni napló ezen bejegyzését, amely szerint a törökök a romos Szalánkemén újjáépítéséhez fogtak (újabb ostromáról nem tud), megerősítik Burgo pápai nuncius jelentései is. Tomori már június elején írta, hogy a török építeni akarja. Mon. Vaticana II/1. k. i. m. 390. – Ld. még az építésre: uo. 395, 420, 428. – Ilyenformán csak elírásnak vehetjük Tomori 1526. július 17-i levelének azt a megjegyzését, hogy Szalánkemént (a törökök) ostromolják. *Iványi Béla:* A körmendi levéltár missilis levelei I. rész. (Körmendi füzetek 5. sz.) Körmend, 1943, 39. o. 180. sz.

[102] *Kubinyi,* 1978, (Szávaszentdemeter) i. m. 207–220.

[103] Burgo jelentése Ferdinándnak, 1523. április 5. Gr. Corr. 25 a. cs.

[104] Burgo jelentése Ferdinándnak, 1523. május 5, május 12, május 14, a május 30-i jelentés június 1-i függeléke, Gr. Corr. 25 a. cs.

teljesen kimerült és részben zálogban levő tartományokban új fejedelem, nem fog hajlani a fegyverszünetre, sőt nagyobb merészségre fog kapni."[105]

Ennek az érvelésnek kétségkívül van logikája, bár ellentmondást is tartalmaz. Ha egy békekérés magával vonhatja a vérszemet kapott török támadását, akkor attól sokkal jobban kellett hadiállapot idején tartani. Úgy tűnik tehát, mintha közvetlen támadástól ekkor nem tartottak volna, ami pedig más adatok szerint nem áll fenn, sőt, nagyon is tartottak a támadástól.[106] Valószínűbb, hogy a királyi tanács indokolása inkább a fegyverszünetet javasoló külföldi hatalmaknak szólt, és nem a tényleges érveket tartalmazta. Ez pedig a már korábban Burgóval közölt indokolás lehetett. A július 3-i tanácsülés azonban azt világosan mutatja, hogy a magyar állam vezetői jól ismerték a nemzetközi helyzetet, az ugyanez időből fennmaradt kémjelentések pedig azt bizonyítják, hogy a magyar hírszerzés sem dolgozott rosszul Törökországban.[107] Viszont, ha ez így áll, akkor felmerül a kérdés, hogy miben reménykedett II. Lajos tanácsa. Az 1523 évi események azt mutatják, hogy a világpolitikai helyzet ellenére változatlanul nemzetközi akciókban, az osztrákok és lengyelek legalább minimális segítségében, valamint a pápa anyagi támogatásában bizakodtak. A magyar diplomácia össze is hozott egy magyar–lengyel–osztrák csúcstalálkozót, ahol II. Lajos és Ferdinánd személyesen jelent meg, a lengyel királyt kancellárja képviselte. Itt a magyarok egy közös hadjárat céljára 60 ezer embert ajánlottak meg 100 ágyúval. Ausztria 10 ezer embert és 30 ágyút ajánlott fel, a lengyel kancellár viszont változatlanul óvott a támadó hadjárattól.[108] A magyar ajánlat – amennyiben II. Lajos cseh és morva tartományai erőit is ideszámítjuk – körülbelül a maximum volt.[109] Az persze már más lapra tartozik, hogy a következő tavaszra tervezett támadó hadjáratból semmi sem lett. A magyar diplomácia tehát a minimális katonai segítséget sem tudta biztosítani, igaz, az államvezetés sem mozgósította a 60 ezer embert, viszont az 1523-as őszi tervek más bonyodalmat is okoztak. II. Lajos udvara közel egy éve várta már a pápa pénzbeli támogatását, abban bízva, hogy abból fedezi a végvárak halaszthatatlan kiadásait.[110] A pápa legátusa meg is hozta a pénzt, amit azonban nem adott át. Azzal a teljesen logikus érveléssel zárkózott el 1524 februárjában a kifizetés elől, hogyha Magyarországnak 60 ezer katonája van, akkor nincs szükség pénzbeli segélyre.[111]

[105] Uo. 1523. Július 3-i jelentés. Uo.

[106] *Kubinyi*, 1978, (Szávaszentdemeter) i. m. 207–213.

[107] Uo.

[108] Acta Tomiciana VI. k. 333–334. – Schydlowyeczky Kristóf lengyel követ naplója. MTA Kvt Kézirattár, MTA Tört. Bizottság másolatai, Géresi Kálmán másolata, 31, 45–51. o.

[109] Ld. alább, különben 1524 tavaszán a cseh hozzájárulást 13 000 katonának vették. Schneidpöck jelentése Ferdinándnak, 1524. április 18. Gr. Corr. 25 a.

[110] Burgo jelentései Ferdinándhoz, 1523. április 2, április 8, május 5, stb. Gr. Corr. 25 a. cs.

[111] Egy Várdai Ferenc püspökhöz a királyi tanács pozsonyi tanácskozásáról az egyik résztvevő által küldött bizalmas levél (írója kérte a címzettet, hogy elolvasás után tépje szét, de a püspök csak az aláírást vágta ki) írja ezt. A sereget különben úgy képzelte el a levélíró szerint a királyi tanács: „dominus vaywoda Transsilvanus et alii domini, qui hic fuerunt, determinaverunt, ut per totum regnum litteras scribant tam dominis, quam nobilibus, ut quilibet eorum capitatim ad bellum parati existant, a decem colonis unum militem strenuum, insuper ad omnes dominos tam prelatos, quam barones secundum ipsorum conditionem gentes imponunt, sed ut ego intelligo erit honerosum." Dl. 82631. 1524. január 28. – Azaz nemesi felkelés és bandériumok, a jobbágyok után pedig nehézlovasokat kell állítani. (Miles strenuus-lovag.)

Részletesen mondtuk el az 1523–24-es tárgyalásokat, hiszen ezek nélkül nehezen érhetők az 1524-es békehírek. A király ez év március elejére hívta össze a tágabb királyi tanácsot, azaz valamennyi főpapot és főurat, hogy a védelem ügyéről tárgyaljanak.[112] Ezért volt előtte szükséges tudni, hogy mennyi pénzt kaphatnak a pápától. A tágabb tanács végül is a bandériumok mozgósítását határozta el, amit 12 ezer főre becsültek.[113] Március végén a velencei köztársaság római követe értesítette a Szentszéket, hogy a hónap elején a velencei követek két ízben jelentették Budáról: a magyar király titkos tárgyalásokat folytat egy török követtel, mivel látja, hogy a keresztény hatalmasságok kevés segítséget adnak. Velence szerint meg kellene akadályozni, hogy a magyarok valami veszélyes (mármint Velencére és a többi keresztény államra káros) szerződést kössenek.[114] Ez a hír terjedt. Nürnbergben már március 13-án attól tartottak, hogy Lajos a császár kizárásával köt békét, és a török Nápoly, Szicília és Olaszország többi része ellen fordul.[115] Április 16-án végül Ferdinánd főherceg maga írt sógorának, II. Lajos királynak. Közölte, hogy előző nap pápai levelet kapott, amely szerint a király és a szultán közötti titkos tárgyalások befejezés előtt állnak. Ezeknek a feltételei a hírek szerint olyanok, „amelyek az ő (azaz a király) és királysága elkerülhetetlen pusztulását készítenék elő". Kéri, „hogy veszedelmes és királyi dicsőségéhez kevéssé illő feltételekkel ne kössék meg a szerződéseket, vagy pedig valamilyen módon a megadottakat, vagy elfogadottakat bontsák fel". Nem szól viszont méltányos feltételek melletti béke ellen.[116] Ferdinánd ugyanez nap szigorú hangú levélben dorgálta meg a Magyarországon akkreditált császári követet, Hans Schneidpöcköt, hogy a tárgyalásokról nem tett jelentést.[117]

Burgo utóda nem volt hivatásos diplomata. Miksa császár idejében Ausztria kancellári tisztét töltötte be, akit azonban a trónváltozáskor a rendek elkergettek, majd 1522-ben, a bécsújhelyi „vértörvényszéken", amely után a rendi vezetőket Ferdinánd kivégeztette, a közvádló szerepét látta el. Schneidpöck, ez a maga meggazdagodásával foglalkozó, szűk látókörű bürokrata nyomába sem ért elődjének. Magyarországi követi kinevezését „érdemei" megjutalmazásán kívül az indokolta, hogy apja, Zsigmond, Mátyás idejében magyar kincstári tisztviselő, majd II. Ulászló alatt győri főispán volt, és innen ment át Ausztriába, ahol ugyancsak a pénzügyigazgatásban helyezkedett el. A család rokonsággal rendelkezett a budai német patriciátusban is.[118] Schneidpöck követ már április 29-én Salamancához, Ferdinánd főminiszteréhez írt jelentése utóiratában reflektált a főherceg levelére: „Csodálkozom, hogy a fenséges fejedelemhez ki hoz olyan híreket, amelyek pedig

[112] Ennek kellett volna a szűkebb királyi tanácsnak az előző j.-ben id. pozsonyi határozatát elfogadni. Ld. rá: *Kubinyi:* A magyar állam i. m.

[113] Schneidpöck jelentése Ferdinándnak, 1524. március 31. Gr. Corr. 25 a. cs.

[114] *Óváry Lipót:* A Magyar Tud. Akadémia Történelmi Bizottságának oklevél-másolatai, I. k. Bp. 1890, 269, o. 1179. – A tárgyalásokra vonatkozó forrásanyagot kritikailag értékeli *Kosáry* i. m. 148–152.

[115] Die Korrespondenz Ferdinands I., I. k. Familienkorrespondenz bis 1526, bearbeitet v. *Wilhelm Bauer.* (Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs 11.) Wien 1912. 111.

[116] Uo. 110–111.

[117] Uo. 111.

[118] *András Kubinyi:* Die Pemfflinger in Wien und Buda. Ein Beitrag zu wirtschaftlichen und familiären Verbindungen der Bürgerschaft in den beiden Hauptstädten am Ausgang des Mittelalters, Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien 34 (1978) 79–81.

üres mesék, mintha a magyarok a törökkel szövetséget akarnának kötni. A római pápának jobban kellene magát informáltatnia."[119] Ferdinándnak május 1-én válaszolt. Eddig nem hallott magyar–török tárgyalásokról, ez ügyben érdeklődött a királynál, a királynénál (azaz Ferdinánd testvérénél), a pápai legátusnál és a nunciusnál. Egyik sem tud az esetről, a legátus és a nuncius pedig nem tett ilyen értelmű jelentést a pápának. „Egyetlen szót sem hallottam, hogy a magyarok a törököktől békefeltételeket akarnak elfogadni." Ezek „puszta mesék. Én mégis bizonyos kerülőutakon sem szűntem meg egyeseknél ez iránt érdeklődni, és úgy találtam, hogy sem a király, sem legbizalmasabb tanácsadói sem tudnak erről semmit . . ." Ebben a jelentésben is szidja a pápát, aki ilyeneket ír Ferdinándnak.[120]

Május 4-i jelentésében azonban már többet vél tudni. „Ebben az ügyben nem szűntem meg nyomozni a rémhír forrása után, ami igen nehezen ment. Ezeket találtam. Ez az apostoli legátus itt, akinél a török ellen fordítandó pénz van, eddig semmilyen kérésre sem volt hajlandó ezt kiadni. Írtak Rómába, hogy kifejtsék a római pápának az ország veszedelmes helyzetét azzal, hogy hacsak azokat a pénzeket ki nem fizetik, meg fog történni, hogy a magyarok a törököktől békefeltételeket fognak elfogadni. Ezek a feltételek pedig a következők lennének: hogy a törököknek adót fizetnének, és szabad átvonulást engednének Magyarországon keresztül a törököknek. Ezek nagyon titokban történtek, hiszen ha ezek a mesék kiderülnének, mindenki tiltakozna. Így kezdődött titokban ez az ügy. Nem hiányzott azonban a másik praktika sem, valami hasonlót mondtak a Nürnbergbe (a német birodalmi gyűlésbe) küldött követeknek is, hogy ezek miatt több segélyt tudjanak kicsalni. Ezek a segélyek persze a keresztény vallás iránti szeretetből egy ilyen üres hír nem létezése nélkül is mindenki előtt kötelesnek és jogosnak látszanak. Ebből Fenséged megértheti, hogy miből született ez a híresztelés. Én a királlyal, királynéval és néhány bizalmas tanácsosával elég jól megértem magam azokban az ügyekben, amelyeket itt intéznek, sem a király, sem a királyné, sem a titkos tanácsosok nem tudtak semmit az ügyről, végül egy személy biztosított a rémhír okáról úgy, ahogyan leírtam."[121]

[119] Schneidpöck jelentése Salamancanak (Ferdinánd miniszterének), 1524. április 29. Gr. Corr. 25 b. cs.: „Miror, quis talia ad Serenissimum principem afferat, que nuge sunt, quod hungari cum turcis confederationem suscipere volunt. Romanus pontifex debebat melius informari, de quibus plura ad Serenissimum Principem scribo."

[120] Schneidpöck jelentése Ferdinándnak, 1524. május 1. Gr. Corr. 25. a. cs.: Fenséged levele megérkezett „que me quodam modo excitantem in hiis perscrutandis, que Rex ipse cum Turca clam egisset, argunt. Profecto si ego talia neglexissem, et Serenitati Vestre non scripsissem, merito forem arguendus. Sed cum nil talium unquam hic audiverim, non possum (mihi incognita) scribere, quoniam de illis neque rex, neque regina, nec legatus seu nuncius apostolicus quicquam noverunt." A legátus és nuncius azt állítják, hogy nem hallottak ilyesmiről, és nem írtak erről a pápának. „Ego ne verbum quidem unquam audivi, quod Hungari cum Turcis conditiones pacis suscipere velint." A legátus és a nuncius szerint ezek „mere nuge sint. Ego tamen per ambages quasdam non cessavi quamprimum aliquos exquirere, non inveni neque regem, neque eius secretissimos consiliarios aliqua de hiis novisse . . . Romanus Pontifex melius debebat informari, antequam talia et tam ardua ad Serenitatem Vestram persciberet."

[121] Schneidpöck jelentése Ferdinándnak, 1524. május 4. Gr. Corr. 25 a. cs.: „Qua de re non cessavi etiam causam illam rumoris (quod difficile valde fuit) perscrutari, inveni hoc modo. Legatus iste apostolicus hic, qui pecunias contra Turcas erogandas habet, istas ad nullas requisitiones hactenus impendere voluit. Fuit scriptum ad Urbem, quod romano pontifici pericula regni declararentur, et nisi pecunia illa erogaretur, futurum, ut cum turcis Hungari conditiones pacis susciperent, que conditiones hoc pacto essent, ut Turcis ipsis tributum penderent ac passum liberum per Hungariam Turcis sinerent.

Részletesen idéztük az 1524-es „Szulejmáni ajánlatra" vonatkozó és a magyar történetírásban eddig ismeretlen adatokat, amelyet Perjés Géza az én lektori véleményem alapján felhasznált, és egyéb adatokkal kombinálva az „ajánlat"-ról szóló hipotézise bizonyítására hozott fel.[122] Sajnos – és ezért kellett a jelentések adatait ilyen bőven idézni – az ügy első olvasásra is ellentmondásokat tartalmaz. Egyrészt az ügyről nem tud senki, még a Habsburg-családból származó királyné sem, másrészt a magyar diplomácia – kimondhatjuk nyíltan – zsarolásra használja fel Rómában és Nürnbergben. Végül az ügy hátteréről egy tanácsos bizalmasan tájékoztatja a császári követet. A zavaros históriából azonban egy nyilvánvaló, amit különben eddig is tudtunk, hogy Schneidpöck nem volt ügyes diplomata. Két eshetőség áll fenn ugyanis: vagy valóban tárgyaltak egy török követtel a magyarok, ahogy arról a velencei követek értesültek, ebben az esetben ezt sikerült a császári követ előtt titokban tartani akkor, amikor az udvarban nem egy a Habsburgokkal kapcsolatban álló vagy nekik lekötelezett tanácsos tartózkodott; vagy a másik eshetőség az, hogy az egész nem igaz, a rémhírt diplomáciai okokból vetette fel a magyar kormány. Sajnos, a főherceg által jogosan felelősségre vont Schneidpöck magát mentendő az ügyet szépítve, nem feltétlenül az igazat megmondva jelenti haza.

Mi lehet azonban a valóság? Egyvalami a követtel bizalmasan közölt hírből nyilvánvalóan igaz, az ügy összefügg azzal, hogy a pápai legátus megtagadta a segélypénzek kifizetését, ahogy azt már fenn elmondtuk. A hír a bíboros tagadó válaszát követve terjedt el. A magyar kormány a török tárgyalások és főleg békefeltételek közlésével, akár voltak ilyen tárgyalások, akár nem, Rómától pénzt, a német birodalomtól katonát akart Schneidpöck szavaival kicsalni, vagy nem ilyen szépen mondva, kizsarolni. Volt-e azonban tényleges tárgyalás és békeajánlat, és ha igen, mennyiben lehetett azt komolyan venni. Először is feltűnő, hogy a hírt Rómába először Velence továbbította, és a pápai legátus, akinek a megzsarolásáról volt elsődlegesen szó, állítólag nem tudott az ügyről. A velencei hír viszont független volt a magyarok római és nürnbergi hírverésétől. A velencei híradáson kívül azonban semmi adat nem maradt török követségről, igaz, az előbbi adatot úgy is lehet értelmezni, hogy a még fogságban Magyarországon tartott török követtel tárgyaltak.[123] Más török követség érkezését még Schneidpöck előtt sem lehetett volna eltitkolni. A kérdésre tehát nem lehet megnyugató választ adni, elvben a zsarolási célból kitalált „feltétel" sem zárható ki. (Annál is inkább, mert jobban lehetett álhírekkel a távoli pápát, mint a Budán tartózkodó, és így a hír hitelét ellenőrizni képes legátusát megijeszteni.)

Haec clam valde facta sunt, quia nuge ille, si patefacte, ab omnibus reclamate fuissent. Ita res ipsa clanculum cepta, non defuit etiam practica illa, quin oratoribus hungaricis, qui Nurnberge fuerunt, aliquid simile dictum, ut propter haec meliora subsidia elicere potuissent, que quidem subsidia attento religionis Christiane amore etiam tali vano rumore non existente et debita et iusta ab omnibus videri possent, ex hoc Serenitas Vestra intelligit, unde natus sit rumor ille. Ego cum rege, regina et quibusdam archanis consiliariis bonam intelligentiam satis in rebus quae hic geruntur habeo, neque rex, neque regina aut alii archani quippiam de hac re noverunt, unus tamen sub fide causam rumoris hanc (ut scripsi) asseveravit."

[122] *Perjés*, 1979. 176–180. – *Kosáry*, i. m. 151. „A magyar állam belpolitikai helyzete" c. tanulmányom kézirata ismeretében használta fel az adatot.

[123] Így értelmezi az adatot *Kosáry* i. m. 149–150. – Azt azonban nem látom bizonyítva, hogy a magyar udvar kereste volna a törökkel a kapcsolatot. I. m. 147.

Vizsgáljuk meg azonban magának a „feltételnek" a szövegét. A második feltétel, az áthaladás engedélyezése Magyarországon keresztül kétségtelenül olyan feltétel, amellyel zsarolni lehetett akár a Habsburgokat, akár a pápát, akár Velencét. Mint láttuk, ettől mindig féltek a Habsburgok. Más a helyzet az adófizetéssel. Ennek a jelentőségére már a Perjés könyvéről írt lektori véleményemben is rámutattam, de szerinte „minden bizonnyal alaposan tévedek" amikor felteszem, hogy a békeajánlatban ez volt a fő kérdés.[124] Nagyon sajnálom, de kénytelen vagyok azt mondani, hogy ebben az esetben a tévedést nem én, hanem Schneidpöck követte el – én csak őt követtem –, hiszen ő tette ezt az első helyre. Ha pedig ennek az ügynek legfontosabb koronatanújának hitelét egy vonatkozásban kétségbe vonjuk, akkor baj van az egész jelentéssel, annál is inkább, mert mint láttuk, a „tárgyalásokra" vonatkozó források amúgy sem nyújtanak teljesen egyértelmű, biztos képet. Nos, szerintem épp az adófizetés és annak első helyen említése teszi hitelessé a jelentést, és ennek alapján a „feltételt". Adófizetésre való felszólítást ugyanis nem találhattak ki a külföldi segély megszerzése érdekében, mert mindenki tudta, hogy Magyarország azt képtelen kifizetni. Béke, a török átengedése, sőt valamiféle hűbéri alávetettség mellett is fenn kellett tartania az országnak végvári hálózatát, mint ahogy az erdélyi fejedelemség is gondosan őrizte később a török felé eső végvárait, így Nagyváradot. De II. Lajos Magyarországa a végvárakat már eddig is külföldi segéllyel tartotta fenn. Erre egy olyan Magyarország, amely a töröknek átvonulási engedélyt ad, nem számíthatott, így még kevésbé tudott volna adót fizetni.

Nos, másik oldalról nézve a kérdést, abban egyetérthetünk Perjéssel – és nem hiszem, hogy bárki ezzel ellentétes nézetet hangoztat –, hogy a Magyarországtól beszedhető adó jóval kisebb lett volna, mint egy magyarországi háború költsége.[125] Itt nézetem szerint Perjés saját elmélete által félrevezettetve nem tudta megtalálni a lényeget. Mint láttuk, abból indult ki, hogy a törökök nem akarták Magyarországot elfoglalni. Ezt a nézetét ugyan nem tudja igazolni[126], de ha ez igaz lenne, akkor az adófizetésnek – tekintve ennek csekély hozamát – tényleg nem volna jelentősége. Schneidpöck mégis fontosnak tartotta, éspedig joggal. Az adófizetés ugyanis hűbéri alávetettséget jelent, és első lépés a teljes meghódítás útján.[127] Azaz: amennyiben a császári követnek hihetünk, 1524 tavaszán a magyar kormány olyan értesülést szerzett, amelynek értelmében a török hűbéri alávetést és – nyilván ennek alapján – átvonulást követelt a keresztény országok irányába. Az sem kizárt, hogy a török még katonai szövetséget is követelt, azaz magyar segédcsapatok csatlakozását a török támadó seregekhez. Emellett szól Velence és Ferdinánd éles reagálása még a Schneidpöck-jelentés előtt, de a császári követ első jelentése is, amikor még tagadja a Ferdinándtól kapott hírt, miszerint a magyarok „szövetséget" akarnának a törökkel kötni. Mint láttuk, Radu de la Afumaţi vajdától is adófizetést és csapatainak a Magyarország ellen támadó törökökhöz csatlakozását követelte a szultán.

[124] *Perjés*, 1979, 178.

[125] Uo. 177–178.

[126] Ezzel a nézettel a Mohács-vita résztvevői nem értenek egyet, vö. pl. *Kosáry* i. m. 67. – *Josef Matuz:* Der Verzicht Süleymans des Prächtigen auf die Annexion Ungarns, Ungarn-Jahrbuch 6 (1974–1975) 38–46. – Sajnos, Perjés Matuzzal szemben gyakorolt bírálatát sincs módomban elfogadni. I. m., 1979, 131–134.

[127] Ezt nem gyengíti az sem, hogy később a Habsburg-királyok is fizettek a töröknek, vö. *Matuz* i. m. 43. A török a hűbéres államoktól először mindig adót kért.

A legvalószínűbbnek Kosáry feltevése látszik, miszerint a Magyarországon fogva tartott török követ, aki talán kapott hazulról valami információt, adta elő ezeket a feltételeket.[128] Persze hozhattak kereskedők, hazabocsátott foglyok is ilyen információt. Ezeket a feltételeket valószínűleg sem a törökök, sem a magyarok nem vették komolyan. A török jól ismerte a magyarországi állapotokat, tudta, hogy ezek a feltételek nem teljesíthetők, komoly ajánlatot pedig Lengyelországon keresztül adott volna, ezzel az országgal ugyanis kapcsolatban állott. A magyar király, mint szuverén keresztény uralkodó, nem mehetett ebbe bele, az adófizetéshez pedig pénze sem volt, így reálisan a fegyverszünet nem volt megköthető még akkor sem, ha nem vesszük figyelembe az ezzel szemben várható belső és külföldi ellenállást. Tulajdonképp egyet bizonyít az „ajánlat": a török csak olyan békébe megy bele, amelyet Magyarország nem fogadhat el, tehát a szultán ezzel lényegében megingathatatlan háborús szándékát adja tudtul. Az viszont kétségtelen, hogy a magyar diplomácia ezt külföldi segély szerzésére akarta felhasználni, aminek érdekében más módszert is alkalmaztak: a török szultán nevében fenyegető levelet költöttek, amelyben a németek megtámadásáról is szó van.[129]

Mindenesetre úgy tűnik az eddigi adatokból, hogy Szulejmán Magyarország elleni politikája pontosan beleillik azokba a sémákba, amelyekbe Inalcik nyomán Szakály Ferenc a török balkáni hadjáratait, ill. politikáját osztotta, amit Perjés megint nem fogad el.[130] Ennek érvényesülését a Balkán története világosan igazolja. Sőt mellette szól a Perjés által cáfolatul említett Havasalföld példája is.[131] Mint láttuk, ezt a tartományt is be akarta kebelezni a szultán, de mivel nem sikerült, egyelőre lemondott róla. Később, Magyarország egy részének megszerzése után a főútvonaltól távol eső tartomány megszállására nem volt szükség. Török jog szerint mint hűbéres amúgy is a birodalomhoz tartozott.[132]

Az 1524 és 1526 közti fegyverszüneti lehetőség kérdésével rövidebben végezhetünk. Perjés is idézi, hogy 1525-ben és 1526-ban volt szó fegyverszünetről, elsősorban a lengyelek kísérelték meg Magyarországot bevonni a saját, törökökkel kötendő szerződésükbe.

[128] Ld. fenn, 123. j.

[129] *Katona:* Historica critica i. m. XIX. k. Budae 1793, 417–420.

[130] *Perjés,* 1979, 127–131.

[131] Uo. 128.

[132] *Matuz,* i. m. 38–46. – Perjés különben nem veszi figyelembe azokat a tényezőket, amelyeket a szultánokat, olykor talán akaratuk ellenére – II. Bajezid békés természetére gondolok – a háborúra, a hódításra kényszerítették. Világosszemű velencei diplomata vette észre 1468-ban, hogy II. Mehmed a „monarchia del Mondo"-ra törekszik, ezért tartós békében nem érdekelt. Ezt különböző legendák is elősegítették, amelyek a dinasztiának mintegy kötelességévé tették a világuralom iránti harcot. *Ernst Werner:* Die Geburt einer Grossmacht – Die Osmanen (1300–1481). Ein Beitrag zur Genesis des türkischen Feudalismus, (Forschungen zur mittelalterlichen Geschichte Bd. 13.) Berlin, 1978, harmadik javított és bővített kiadás, 299, 300. o. 190. j. Korszakunkhoz közelebb érve figyelembe kell vennünk a janicsárok háborús, hódító igényeit, amelyek II. Bajezid bukásához vezettek, és Szelim halálával olyan hatalmas és gazdag birodalmat hoztak létre, amilyen az oszmán állam még sohasem volt. Szulejmánnak egyrészt hatalma volt, másrészt ő sem hagyhatta figyelmen kívül a janicsárokat. *G. E. von Grunebaum:* Der Islam. Die islamischen Reiche nach dem Fall von Konstantinopel. (Fischer Weltgeschichte Bd. 15.) Frankfurt am Main, 1971. 70–78. – Szulejmán janicsárai is elégedetlenkedtek 1525-ben, hogy három év telt el hadjárat nélkül. *Kosáry* i. m. 159.

Végül is Ibrahim nagyvezír ezt megtagadta.[133] A török tehát háborút akart. De háborút akartak a magyar rendek is. Bár egyes, fegyverszünetet óhajtó magyarok a lengyel követet vették rá arra, hogy szóba hozza az országgyűlésen a béke ügyét, végül is II. Lajos maga adta meg 1525. július 16-án Szalkai érsek jelenlétében a nemleges választ a lengyel követnek. Indokolása: „mivel eléggé ismeretes, hogy ez az ország már máskor épp a fegyverszünet tartalma alatt szenvedett nem kevés kárt, mivel leginkább ilyen időszakban pusztult el földje, lettek várai elfoglalva, egyesek lerombolva, nevezetesen pedig az az igen nemes és alkalmas vár, Nándorfehérvár is béke idején lett elfoglalva."[134] Lajos tehát szó szerint azonos érveléssel utasította el nagybátyja békejavaslatát, mint amellyel Burgo találkozott két évvel azelőtt.

Végeredményben a fegyverszünet vagy háború Mohács előtti lehetőségeit tekintve mindkét fél álláspontja a jelek szerint azonos volt, a török is, a magyar is háborút akart. Szulejmán háborúpártisága talán már trónralépésekor érvényesült. 1520-as fegyverszüneti ajánlata után olyan rövid idő múlva indította meg seregeit, hogy ajánlatát szinte ultimátumjellegűnek tarthatjuk. A hosszú idő óta a magyar határt védő Nándorfehérvár elfoglalása, amit a magyar kormányzat nem tudott megakadályozni, világosan bizonyította az ország gyengeségét, és lényegében a magyar határvédelmi rendszer összeomlását jelentette. Hogy a török az 1521-es győzelem következtében inkább lebecsülte Magyarország erejét, azt mutatja Havasalföld kudarccal végződő megszállási kísérlete.[135] A Radu vajdával közölt feltételektől kezdve Ibrahim nagyvezírnek a lengyelekkel közölt válaszáig minden arra mutat, hogy a török leszámolásra készült Magyarországgal.

Míg a török háborús céljai az adott helyzetben megmagyarázhatók, feltűnő a magyar uralkodó osztály többségének háborúpártisága. Ennek objektív oka az ország leromlott állapota volt, amely mellett a határokat béke idején sem lehetett megvédeni a fegyverszünetet állandóan megszegő török támadásoktól, a háborús állapotban pedig mégis több külföldi segélyt és hazai adót lehetett kisajtolni. Mindez magával vonta a magyar vezető réteg, elsősorban a köznemesség nagy részének szubjektív háborúpártiságát is. Sajnos, ez a nemesség, ha meg is kísérelte több ízben, így 1518-ban a bácsi országgyűlésen, vagy 1521-ben, az Erzsébet-napi diétán a védelem megszervezését és anyagi alapjainak biztosítását, mindkét esetben – nem utolsósorban saját hibájából – többé-kevésbé kudarccal járt.[136] Szinte tragikomikus helyzet, hogy a Habsburg-ellenes köznemesség sürgeti a török háborút akkor, amikor a szultán Magyarországot mint Habsburg-szövetségest is támadja. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az uralkodó osztály nagyhatalmú felső rétege sem járult jobban az ország védelméhez hozzá. Állásfoglalására jellemző az ország egyik legnagyobb földesurának, a különben vitéz katona és végvári parancsnok Drágffy János példája, aki majd országbíróként hal hősi halált Mohácson. Amikor 1524 januárjában a király Zápolyai vajdával együttműködve külön anyagi és katonai terheket rótt a főpapokra és főurakra, így ír felháborodva egy a tanácskozáson jelen nem volt főpapnak: „Olyan terheket róttak az egyházi urakra és ránk világiakra is, hogy nem reméljük, hogy el tudjuk

[133] Uo. 152–156. – Röviden *Perjés*, 1979, 181–182.

[134] Karnkowski lengyel követ jelentése 1525. július 23. Acta Tomiciana VII. k. 306–307.

[135] Ld. 94. j.

[136] *Bónis* i. m. 89–100. – *Szabó Dezső*, A magyar országgyűlések története II. Lajos korában, Bp. 1909, 29–58.

viselni."[137] Mondanunk sem kell, hogy mind igyekezett is kibújni a teher alól. A Mohács előtti évtized magyar uraira is áll a Mária Terézia-kori anekdota: Vitam et sanguinem, sed avenam non . . .

Így nem tartjuk helytelennek a korábbi történetírás nézetét, amely a Mohácshoz vezető útért az akkori magyar uralkodó osztályt tette felelőssé, ha el is ismerjük, hogy a török háború a lehető legrosszabb bel- és külpolitikai helyzetben érte az országot, és hogy a király és az uralkodó osztály valamennyi rétege igyekezett a veszélyt őszintén elhárítani. Valóban érvényesült a feudális urak „önvédelmi reflexe", ahogy azt Szakály találóan nevezte[138], de ez nem volt elég.

Összefoglalóan tehát a problémát a következőképp látom. A „fegyveres béke" állapotának tarthatatlansága 1520 tájára ért be. Már az 1519-es fegyverszünet megadta a lehetőséget, hogy amennyiben a magyar király ezt tudomásul veszi, török csapatok átvonulhatnak az országon. Feltűnő azonban, hogy utána a törökök a szokottnál gyakrabban sértették meg a fegyverszünetet. Az, hogy Szulejmán 1520–21 telén nem várt a korábbi időben szokásos ideig a fegyverszünetkérésre adandó magyar válaszra, szintén a török háborús célt igazolja. Nándorfehérvár eleste gyökeresen új helyzetet hozott, a magyar végvidék, a magyar határvédelem gyakorlatilag összeomlott, a török útja szinte teljesen szabad lett, és az is világossá vált, hogy Szulejmán el volt szánva arra, hogy rálépjen erre az útra. Mi volt a magyarok lépés lehetősége? Legkésőbb 1524-ben nyilvánvalóvá vált, hogy a török legfeljebb hűbéri alávetettség vállalása esetén engedélyez fegyverszünetet. Ez tulajdonképpen indokolttá teszi a minden fegyverszüneti lehetőséggel szemben álló köznemesi álláspontot, hiszen jobbat nemigen kaphattak. A magyar politika lényegében az egyedül célravezetőnek látszó eredményre törekedett: a török elleni támadásra. A fő cél Nándorfehérvár visszafoglalása, és ezáltal a végvári rendszer helyreállítása volt. A magyar diplomácia erre kívánt segítséget szerezni.[138a] Sajnos, erre nem tudott szövetségeseket szerezni, és az ország belső erejének tömörítése sem sikerült, noha a kormányzat időnként rövid lélegzetű eredményeket el is ért.[138b] Persze egy ilyen támadó hadjárat esetleges sikere is csak ideig-óráig tarthatta volna fel az újabb török támadást.

Kilátástalan volt-e a magyarok számára az 1526-os hadjárat?

A mohácsi csatával is sokat foglalkozott már történetírásunk, de Perjés Géza itt is új képet tudott erről a katasztrófáról nyújtani. Egy tanulmányában[139], valamint azt megismételve könyvében elismerő szavakat mond Tomori haditervéről[140], olyan mértékben,

[137] „tantum onus ad dominos ecclesiasticos et ad nos seculares ordinate sunt, ut nos sufferre non speramus" Dl. 82630. – Hogy ez mit jelentett, ld. fenn, 111. j. – Drágffy halálról szépen ír *Nemeskürty*, 1975, 198–199.

[138] *Szakály*, 1975, 44–47.

[138a] Nem értem, hogy miért nem fogadja el, miért tartja érthetetlennek Perjés, ha azt írom, hogy Magyarország támadó hadjáratot akart kiprovokálni. *Perjés*, 1979, 179. A fentiekben részletesen idézett követjelentések, királyi tanácsi határozatokról készített beszámolók világosan mutatják, hogy a magyar állam vezetése támadó hadjárat megszervezésén munkálkodott.

[138b] *Kubinyi:* A magyar álam belpolitikai helyzete i. m.

[139] *Perjés*, 1976, 460–461, 464. – *Uő.*, 1977, 282–284.

[140] *Uő.*, 1979, 373–412.

hogy az olvasó – a szerző más helyen tett megjegyzéseitől eltérően[141] – azt a benyomást kapja, hogy volt egy kitűnő haditerv, ezt a haditervet fel is használták, és csak rövid időveszteségen múlt a siker elmaradása.[142] De vajon tényleg olyan volt-e Tomori haditerve, ahogy azt Perjés írja? Sőt, egyáltalán igazolható-e egy ilyen haditerv léte, és nem csupán improvizáció történt? Ezek nem jelentéktelen kérdések. A mohácsi csata vállalása és az itteni magyar katonai vezetés eredményessége vagy eredménytelensége ugyanis hozzásegít az előbb tárgyalt kérdéscsoport értékeléséhez is. Amennyiben a hadjárat kezdetén, hogy hasonlatot alkalmazzunk, a mérkőzés háromesélyes volt, akkor ez tulajdonképpen igazolja a Mohács előtti magyar állami vezetés háborúpártiságát. A különös csak az, hogy az a Perjés Géza, aki egész művében az ún. szulejmáni ajánlat el nem fogadását kéri számon a magyar kormánytól, itt megcsillantja a győzelem lehetőségének esélyét.

Nem kívánunk – nem is a feladatunk – a mohácsi hadjáratot hadtörténetileg értékelni, hiszen ez hadtörténészek feladata. Inkább – részben új történeti adatokkal – a magyar hadsereg létszáma, mozgósítása és az ún. haditerv kérdéseihez szólunk hozzá. Gondolom, hogy ez hozzájárulhat a reális erőviszonyok és a magyar katonai vezetés felelősségének értékeléséhez.

Az első kérdéscsoport a mozgósítható magyar hadsereg létszámának és katonai értékének problémája, valamint a mohácsi síkon ténylegesen összegyűlt magyar sereg létszáma. Perjés igen nagy erőkkel számol. Szerinte – igaz, optimális esetben – Magyarország háború esetén 142–177 000 főt állíthatott ki.[143] Ez annál jelentősebb szám, ha figyelembe vesszük, hogy ugyanez a szerző a Mohács alá érkezett török hadsereg harcosainak számát 150 ezer főre becsülte,[144] Gyalókay pedig csak 75 ezerre.[145] Amennyiben tehát Magyarország valóban ki tudott volna egy ilyen létszámú hadsereget állítani, akkor a siker reményében szállhatott szembe a törökkel, a hibát pedig azok követték el, ill. a katasztrófáért azok felelősek, akik nem tettek eleget a mozgósításnak. Nos, azt láttuk, hogy 1523 őszén a magyar kormány minden bizonnyal a maximális számot megadva, ha nem túlozva, mozgósítható erejét 60 ezer főben adta meg. (A túlzás azért valószínű, mivel épp a nagy magyar katonai létszám emlegetésével akarták a szövetségeseiket egy törökellenes támadó háborúra rávenni.)[146] Igaz, Perjés létszámában bennefoglaltatik a katonailag nem különösen értékes 60–70 ezer főre becsült népfelkelés. Nélküle 72–117 ezer embert kapunk. A 60 ezer emberbe azonban be kell számítanunk II. Lajos cseh koronája alá tartozó tartományok seregét is. 1523 tavaszán a cseh és morva tartománygyűlés veszély esetére megszavazta a nemesség fejenkénti felkelését, ezenfelül zsoldosok fogadására is pénzt ajánlott meg, amely mindkét tartományból külön-külön – de Szilézia nélkül – több ezer

[141] azaz „a magyarok esélye a győzelemre rendkívül kicsi volt". Uo. 312. – Hogy Perjés könyve más helyén a mohácsi hadjáratot a magyarok számára biztos vereséggel záródónak vélte, azt ld. fenn, a 11. j.-nél id. szövegnél. A mondat ott nem idézett befejezése „Mohács esetében is fennáll", mutatja, hogy a „biztos vereséggel végződő és a nemzet létét veszélyeztető háborúnak" (uo. 180–181.) mit ért a szerző.

[142] Ld. a 139–140. j.-ben id. helyeket.

[143] *Perjés*, 1979, 94–97.

[144] Uo. 44–61.

[145] *Gyalókay*, 1926, 197.

[146] Ld. 108. j.

zsoldos félévi felfogadását tette lehetővé.[147] Mint ismeretes, egy részük ott volt Mohácsnál, a többi valahol Győr táján tartózkodott a csata idején. Itt jegyezzük meg: Rázsó Gyula hadtörténész vetette fel, hogy „ha a cseh gyalogság csapatai beérkeznek, és a magyar nehézlovasság is erősödik néhány ezer fővel, nézetünk szerint reális esély lett volna a győzelemre".[148]

Ténylegesen mennyi lehetett a mozgósítható hadak száma? Perjés 12–17 ezer főre becsüli az állandóan fegyverben álló hadakat. Ebből csak a bandériumok, pontosabban a királyi és a főméltóságok által hivatalból tartott csapatok 2600 fője felel meg a forrásoknak.[149] Persze az sem biztos, hogy ez 1526-ban is így volt. A végvári katonaságról az 1510-es évekből eléggé pontos kimutatások állanak rendelkezésünkre, ezeknek összege 1511-ben 4037 lovas, 1100 gyalogos és 1100 naszádos, összesen 6237 fő. Körülbelül két évvel később 5547 lovasra, 1170 gyalogosra, 1100 naszádosra maradt adatunk, összesen 7817 főre. Csakhogy ebben az összegben bennefoglaltatnak a Perjésnél külön kiemelt naszádosok és a rác huszárok is, akiknek a létszáma különben 1300–1400, nem pedig 2–5000 fő volt. Tekintve, hogy a temesi ispán és a szlavón bán is kapott lovasok tartására zsoldot, akiknek hivatali bandérium állt rendelkezésükre, az is kérdéses, hogy számukat nem kell-e a tiszti bandériumokéból levonni.[150] A Perjés által említett határvidéki városok várakban szolgáló zsoldosai, amennyiben olyanokra gondol, mint Nándorfehérvár és Jajca, feltehetően szintén szerepelnek a zsoldjegyzékekben, vagy ha nem, létszámuk elenyésző. A fő baj az, hogy adataink mind 1521 előttre vonatkoznak és a fenti létszám egy része minimális zsoldért és adómentességért szolgáló katonaparaszt lehetett, akik nem biztos, hogy 1521 után is rendelkezésére álltak a királynak.[151] Nem valószínű tehát, hogy a magyar királyság fennmaradt végváraiban 1526-ban 8500–10 000 főnél többet tudott volna állandóan fegyverben tartani.

Hasonló a nehézség a mozgósított hadak esetében. Itt, mint azt fenn láttuk, a Perjés által külön felvett egyházi és világi bandériumok, illetve a megyék zsoldosai azonosak a telekkatonasággal[152]. Az előbbieket együtt 19–20 ezerre, az utóbbiakat 10–18 ezerre becsülte. A telekkatonaságot, mint külön nem létező erőt elhagyva, a banderiális sereg létszáma megállapításához a Perjés által a telekkatonaság mozgósítható állománya megállapításához alkalmazott módszer (az ország összes jobbágyportáinak számából) elvileg jó. Leszámítandó azonban az ország összportaszámából az egyháziak birtokában levőké, valamint hozzáteendő az 1498-as törvény értelmében a prelátusok által kiállítandó 6750, fel-

[147] *Kubinyi*, 1978, (Szávaszentdemeter) 204. – 1524-ben 13 000 főre becsülték a cseh katonai segítség létszámát, ld. fenn, 109. j.

[148] HK 23 (1976) 163–164. (Könyvismertetésben.)

[149] *Perjés*, 1979, 95–96. – Megjegyzem, hogy Perjés a 96. oldalon összevonva adja meg az előző oldal első két tételét, ami a valóságban 2600 fő, nála 2660. Saját összeadása a lap alján azonban csak akkor jön ki, ha a helyes 2600 fővel számolunk. Lektori véleményemben már felhívtam erre a hibára a figyelmét.

[150] *Kubinyi*, 1978, (Szávaszentdemeter) 195–198.

[151] A katonaparasztokra ld. 42. j. és 60. j. – A végvári katonák különben zömükben hiányoztak Mohácsnál, egy részük a Duna menti várak elesténél veszett ott, a horvát–bosnyák várak őrsége pedig természetesen a helyén maradt. Helyettük talán a délvidéki megyék vojnikjaival számolhatunk.

[152] Ld. fenn, 58. j.

kerekítve 7000 lovas.[153] Ezzel maximálisan 18 ezer fő jönne ki. Sajnos, a kiváltságos népek és a városok haderejét nem tudjuk meghatározni, nem tudjuk, Perjés milyen alapon állapítja meg számukat: De mégha elfogadnánk is az ő becslését, akkor sem lenne a mozgósítható hadak létszáma 60–80 ezer, hanem csupán 43–49 ezer, ez is csupán akkor, ha a nemesi felkelés teljes mértékben felvonult. (Itt elfogadthatónak látszik Perjés számítása a 20–25 ezer főről.)[154] A zsoldosokon, akiknek száma a pénz mennyiségétől függött, valamint a népfelkelésen kívül ilyenformán Magyarország 51 500–59 000 embert tudott kiállítani. Miután valószínűbb az alacsonyabb létszám, és hozzászámítva a cseh korona zsoldosait, lényegében az 1523-ban Magyarország által megajánlott 60 ezer ember jön ki!

Kérdés, hogy beszélhetünk-e egyáltalán népfelkelésről. Perjés ennek létszámát 60–70 ezer főben adta meg. Az tény, hogy veszély idején, így Mohács előtt is, ezt ténylegesen fegyverbe hívták.[155] Ezek fegyverzete, katonai értéke nyilván nem ért sokat, de kérdés, hogy volt-e idő a népfelkelést valóban mozgósítani, illetőleg, hogy ez megtörtént-e. Valószínűleg csak elenyésző, számszerűen értékelhetetlen létszámban vettek részt a harcokban. Ezt különben kontrollálhatjuk is. Batthyány horvát bánnak a népfelkeléssel együtt kellett csatlakoznia II. Lajos seregéhez. Meg is érkezett 3000 lovassal és valamivel kevesebb gyalogossal. Ez a 4000–5000 ember kevesebb, mint a báni, vránai perjeli és zágrábi püspöki bandériumok, valamint a szlavón urak és megyék bandériumai és a nemesi felkelés létszáma. A horvátországi csapatokat pedig nem is számítottuk ide, hiszen azok valószínűleg Frangepán Kristóf vezetésével szálltak hadba.[156]

Függetlenül attól, hogy a hatvanezerre becsülhető magyar sereget milyen mértékben lehetett mozgósítani, ennek katonai színvonala is nagyon egyenetlen volt. A legjobbak voltak az állandóan fegyverben tartott hadak, valamint a bandériumok. A nemesi felkelés harcértéke már jóval alacsonyabb volt. Nehézségek voltak a mozgósítással is, és ezért ezt egy kicsit részletesebben kell megvizsgálnunk, annál is inkább, mivel Perjés kiemeli, hogy a magyar hadtörténetírás nem tisztázta még a Jagelló-kori hadsereg mozgósításának módszerét.[157] Nos, kétségtelen, hogy ez külön tanulmány tárgya lehetne, annál is inkább, mert levéltárainkban szépszámú elszórt anyag maradt fenn róla, amelyből eléggé világosan

[153] *Perjés,* 1979, 95–98. Vö. 1498: 20. t.c. (Corpus Juris 606.) 1524-ben az összes bandériumok létszámát 12 000 főre becsülték. Ld. fenn, 113. j. Magasabb telekkatonasági kulcs esetében (minden tizedik, ahogy 1524-ben is először akarták, jobbágy után, ld. fenn 111. j., vagy pláne minden ötödik jobbágy után, mint 1521-ben és 1526-ban) ennél többnek kellett kijönni. A valószínű azonban az, hogy most sem jött össze a hadilétszám. Erre jellemző a veszprémi székeskáptalan 1509 évi panasza, amelyre Perényi nádor és királyi helytartó intézkedik. A káptalannak ugyanis birtokai után Veszprém, Somogy, Zala és Győr megyékhez kellett volna a „pecunia exercitualis"-t kiszolgáltatni, hogy ebből csapatokat tartsanak az ország védelmére. „Tamen quia huiusmodi gentes in medio vestri (a nádor a négy megyének ír) semper prompte et parate non apparuissent", a nádor hozzájárul, hogy a káptalan maga fogadja fel minden harminchat porta után a katonákat, és ezeket küldje a megyék csapataiba. Dl. 201575.

[154] *Perjés,* 1979, 96–98.

[155] Uo. 96. – Ismeretes, hogy II. Lajos a horvát bántól 1526. július 13-án a jobbágyok ötöd-részének, 31-én felének, augusztus 5-én valamennyinek hadbaszállását kérte. *Mályusz Elemér:* II. Lajos király levelei a herceg Batthyány-család körmendi levéltárában (1526), LK 4 (1926) 80–93.

[156] Mohács emlékezete 24. o. – Ld. még alább, 188. j.

[157] *Perjés,* 1979, 101–102. A mozgósítás elrendelése azonban nem az országgyűléstől, hanem a királytól függött.

összeáll a rendszer. Ez most persze nem lehet a feladatunk, azért csak néhány, főleg királyi parancsra és azok végrehajtására szorítkozunk. Az eddigi irodalom főleg Burgio pápai nuncius jelentései alapján, valamint a Batthyány bánhoz intézett Mályusz által kiadott parancsok alapján dolgozta fel a kérdést[158], úgyhogy ezekre nem nagyon utalok.

Látszólag az ország felkészült a veszélyre. 1526. április 4-én pl. Endrédi Somogyi Ferenc, Somogy megye alispánja megjelent a székesfehérvári káptalan előtt és „elméjében megforgatván, hogy félelmetes a háborúk eredménye, és miután arra kényszerül a jelen időben, hogy a királyi felség mellett az ezt az országot nagy hadi készültséggel megtámadni szándékozó török császár ellen vonuljon", végrendelkezik, „hogy ha valami balszerencse érné a háborúban", nehogy idegen kézre kerüljenek birtokai.[159] Somogyban tehát már április elején tudták, hogy a szultán támad, és az alispán kész volt eleget tenni kötelességének. Általános mozgósításra azonban még nem került sor. Somogyi nyilván a március 29-i országgyűlési meghívó hatására végrendelkezett.[160] A mozgósítási parancs június 1-én kelt. A csapatokat július 2-ára rendelték Tolnára. A városoknak gyalogosokat és ágyúkat kellett küldenie, így Sopronnak száz főt két ágyúval, Bártfának 75-öt és egy ágyút.[161] Ez a parancs időben is összefügg azzal a ténnyel, hogy a király Proznoczky Miklós nevű kamarását egy nappal előbb, május 31-én küldte el Csehországba az ottani urakhoz, hogy csapatokat küldjenek.[162] Feltűnő viszont, hogy Thurzó Elek kincstartó számadáskönyvében nincs egyetlen adat sem, amely a június 1-i mozgósítási parancs kézbesítésére vonatkozik! Sőt, úgy tűnik, hogy az udvarban – kétségtelen hadikészülődés mellett – inkább valami bizonytalanság volt kimutatható. Június 3-án ugyanis Szerecsen János kamarást küldte Péterváradra Tomorihoz a király, hogy a török császár útjáról érdeklődjön.[163] Persze az is elképzelhető, hogy a királyi tanács üléséről csapataik mozgósítása céljából hazavonuló főpapok és főurak kézbesítették a megyékbe és a városokba is a mozgósítási parancsokat. Erre lehetne ugyanis következtetni Burgio pápai nuncius június 13-i jelentéséből.[164] Viszont pl. Bars, Trencsén, Túróc, Liptó és Árva megyéknek, a szekszárdi és bátai apátoknak csak június 12-én kézbesítik a mozgósítási parancsot.[165] Június 15-én újabb adatok vannak mozgósítási parancsok szétküldéséről. Déldunántúli egyházi és világi bandériumtartó urakat, valamint a Kassa körüli öt szabad királyi várost hívják július

[158] Ld. 155. j.

[159] Dl. 82715.

[160] *Mályusz*, 1926, 80–81.

[161] *Házi* i. m. I/7. k. Sopron, 1929, 186–188. – Hogy az élelmezés milyen problémát okozott, azt mutatja, hogy az oklevélhez a király árlimitációt mellékelt, amelyben az élelmiszerek árát, amelyért a katonák azt megvásárolhatják, szabályozta. (Élőállat, szalonna, vaj, kenyér, liszt, bor, ecet, sör, zab, árpa, rozs.) A jegyzék kimondja, hogy az árak csak az aratásig érvényesek, utána a termékenység szerint a kapitányok joga lesz a szabályozás. Egyetlen kivétel a zab, ez aratás után fele annyiba kerül. Bártfa v. lt. Oklevelek 5523. sz. – A megyékhez: Dl. 82721.

[162] Thurzó Elek királyi kincstartó számadáskönyve érdekes forrása 1526 nyara királyi levelezésének. A kézbesítésekre folyósított összegek megokolására ugyanis a kézbesített királyi levél vagy parancs rövid tartalmát is közli. Kiadta *Johann Christian von Engel:* Monumenta Ungrica, Bécs, 1809, 187–236. Tekintve a kiadás hibáit, az eredetit (Dl. 24405.) és annak lapszámát idézzük. Proznoczky küldetésére: uo. 12. o.

[163] Dl. 24405. 18. o.

[164] Magyarországi pápai követek jelentései i. m. 394.

[165] Dl. 24405. 43. o.

2-ára Tolnára.[166] Csakhogy ez egy újabb, az előző paranccsal majdnem szó szerint egyező, június 15-én kelt királyi parancs kézbesítésével történt![167] Akárhogy is van, ebből egy világos, a mozgósítás adminisztratív lebonyolítása, a parancsok kézbesítése nem ment a legnagyobb rendben! Június 15-én a július 2-i tolnai határidő már illluzórikussá vált, pedig még 17-én is kézbesítenek Bars megyének (újból) és a pannonhalmi apátnak.[168]

Közben a veszély növekedése miatt már 16-án több déldunántúli bandérium: a nádoré, Móré Lászlóé, a pécsi püspöké, a pécsváradi és szekszárdi apátságoké arra kapott parancsot, hogy Tomorihoz csatlakozzon az Alsó részek és a rév védelmére.[169] Ezek tehát már nem a tolnai gyülekezőhelyre voltak kötelesek menni. A megyék is megkezdték a készülődést. Bács megye – főispánja Tomori volt – június 17-i gyűlésén elhatározta, hogy a nemesi felkelést 21-ére Futakra és azt környező mezővárosokba összehívja azzal, hogy a parasztok maradjanak otthon az aratás miatt, de nekik is meghagyták, hogy álljanak fejenkénti felkelésre készen. Egyben kérték Bodrog megye nemességét, hogy csatlakozzon.[170] Június 18-án maga Tomori fordul Bodrog megyéhez. Értesíti őket, hogy a szultán Nisnél van (június 9-én volt ott),[171] a janicsárok megérkeztek Nádorfehérvárra, közli Piri és Ibrahim pasák csapattesteinek tartózkodási helyeit, végül felszólítja őket, hogy miként Bács megye, ők is siessenek a révek védelmére. Élelmiszert hozzanak szekerekkel és taligákkal magukkal.[172] Ugyane napon tartotta gyűlését Veszprém megye, ennek határozata értelmében Choron András alispán megbírságolta a pannonhalmi apátság jobbágyait, mert a megyei katonák fizetésére nem adóztak. Mivel azonban az apát a bandériumtartó prelátusok közé tartozott, az alispán utóbb elégtételt adott.[173]

A király 22-én (Budai) László királyi titkár által újra megsürgette a nádort, Móré Lászlót, a pécsváradi apátot és másokat, hogy csapataikkal vonuljanak az Alsó részekre.[174] Ugyanezen a napon újabb mozgósítási parancsok mentek a július 2-i tolnai gyülekezésre. Most Békés, Bihar és Nyitra megyék, a váradi és nyitrai püspékök és káptalanok, valamint Csáki István kapta meg a parancsot, ez újabb bizonyítékát nyújtja a mozgósítás központi adminisztrációjának hibáiról.[175]

Ha a mozgósítás megszervezése eddig elég zavarosan és vontatva történt, a következő napon, június 23-án a kancellária és kincstár mintegy megtáltosodott. A kincstár nem kevesebb, mint 78 címzetthez küldött parancs kézbesítéséért fizetett. 41 megye, 26 bandériumtartó főúr, négy püspök, hat káptalan és a pannonhalmi apát címére küldtek

[166] Uo. 52–53. o.

[167] Bártfa v. lt. Okl. 5526. sz.

[168] Dl. 24405. 59. o.

[169] Uo. 54. o. – A nádor lemenetelére és visszatértére *Szakály*, 1975, 26.

[170] Dl. 82726.

[171] Mohács emlékezete i. m. 159.

[172] Dl. 82727.: „itaque presentibus perlectis veniant per terram velocissime et habeant secum victualia, quando huc veniunt, per bigas et quadrigas. Si qui in medium vestri dicunt, quod ista scripta nostra non essent vera, non tamen sentiunt illi, sed credatis firmissime, et citissime veniatis." Tehát még június közepén sem hitt mindenki a török támadásnak!

[173] A pannonhalmi Szent Benedek-rend története, szerkeszti Erdélyi László, III. k. Bp., 1905, 764–765.

[174] Dl. 24405. 72. o. – Ld. még fenn, 169. j.

[175] Dl. 24405. 73. o.

királyi utasítást. Ez Erdély kivételével gyakorlatilag az egész ország, mert a horvát–szlavón bán megkapta a parancsot. (A hiányzó megyék közé tartozik Pilis és Pest. A többinek az ispánja éppúgy, mint a püspökök többsége, valószínűleg az udvarban tartózkodott, és így maga vette át, vagy kézbesítette a parancsot.) Ez most már az általános mozgósítás volt, a megyésispánok megkapták a parancsot a véres kard körülhordozására, amivel már a jobbágyságot is – legalább elvben – fegyverbe hívták.[176] Úgy látszik, hogy ezzel a jobbágyok ötödrészének mozgósítása járt együtt. Két nappal később ugyanis, június 25-én II. Lajos Várdai Imre királynéi pohárnokmester kérésére hozzájárult, hogy Várdai és testvérei, Mihály és János a jobbágyaik ötödrészének száma alapján állítandó lovasaikat a király mellett, és nem Bodrog megye seregében indítsák hadba.[177] Igaz, hogy ez alapjában jogos is volt, hiszen a Várdaiak a decempersonatus kiváltságát élvezvén valóban nem voltak kötelesek megyei keretben katonáskodni,[178] csakhogy ez a török által közvetlenül fenyegetett Bodrog megye erejét gyengítette. Még súlyosabban nyomott a latban, hogy ekkor épp Várdai Mihály volt a megye egyik főispánja, a főispán távolmaradása pedig, mint mindjárt látni fogjuk, negatív hatást gyakorolt.

Mindez azonban egyelőre nem sokat segített. Június 25-én és július elején Tomori arról panaszkodik, hogy csak az esztergomi érsek és a pécsi püspök csapatai vannak mellette, és élelmiszerhiányban szenved serege.[179] Július 5-i pétervaradi keltezésű levele szerint nincs mellette más, mint az esztergomi érsek 200, a pécsi püspök 87 és a szekszárdi apát száz embere, valamint Ráskai és Török Bálint. Panaszkodik azért is, hogy a parancsnoksága alá tartozó Bodrog megyéből (de máshonnan is) egyeseket jobbágyaik ötödrészével magához, másokat máshová parancsolt a király. A naszádosok éheznek, nem tudnak elmenni, mint máskor, aratni vagy szőlőt kapálni.[180] Ugyanaznap az érsek utasította Várdai Mihály és Zoltai János bodrogi ispánokat, hogy a megye nemesi felkelését és a jobbágyok ötödrészét a pétervaradi rév védelmére küldjék, hogy ott megvédjék Bács Bodrog megyéket. A szultán július 2-án Nándorfehérvárhoz érkezett.[181] Ez a levél kelhetett előbb, nem az ugyanaznap a királyhoz küldött, előbb idézett jelentése, ugyanis a következő nap, július 6-án írt újra Várdainak. Most kapta meg Várdaitól a király levelét (azaz, a június 25-it), ezért a királyhoz fordult (nyilván tiltakozva) „mert ilyen ügyek ebben az országban a legnagyobb skandalumot okozzák". Kéri Tomori Várdait, hogy mozgósítsa mégis a nemesi felkelést és a jobbágyok ötödrészét, és legalább egyedül jöjjön velük a pétervaradi révhez. (Hiszen saját csapatait a királyhoz küldi.) A szultán csak a bajrám ünnep befejezését várja, ami 9-én lesz, és nyomban megindul. (A valóságban 11-én kelt át Belgrádból Zimonyba.[182] Az ispán és a megye csapatai tehát 10-én legyenek itt. Aki nem

[176] Uo. 74–78. o.

[177] Dl. 82728.

[178] A kiváltságot Várdai János kapta 1517-ben. *Horvát István:* Fölvilágosítások II. Lajos Magyar Király 1518-dik évi Bátsi Törvényének 2-dik tzikkelyéről, Tudományos Gyűjtemény, 1834. évi I. k. 4–5. (Eredetije: Dl. 89098.) Ld. még Dl. 89099–89100. – A „decem persona"-kra ld. 1500: 21. tc. (Corpus Juris 654.) 1518 (bácsi): 2. tc. (*Kovachich:* Sylloge I. k. 243.) *Kubinyi András:* A királyi tanács köznemesi ülnökei a Jagelló-korban. Mályusz Emlékkönyv, sajtó alatt.

[179] Mohács emlékezete i. m. 89–92.

[180] Uo. 92–94.

[181] Dl. 82729.

[182] Mohács emlékezete i. m. 161.

lesz ott, azt saját háza kapuján akasztatja fel.[183] 8-án Tomori utasítja Bodrog megye közönségét, hogy még az éjjel valamennyi nemes és jobbágy egyenként a pétervaradi révnél legyen. Aki két napon belül nincs itt, akár paraszt, akár nemes, az mint a „haza megvetője" lesz megbüntetve. Körülhordoztatja a véres kardot és a véres nyilat, amelyeket minden helységbe vigyenek el.[184] Még egy július 17-én – már Bács várában kelt – levelét idézzük az érseknek. A pécsi püspöknek írja, hogy Eszéknél még fel lehetne tartóztatni a törököt, de őt elvágták a révtől. Köszöni a küldött sereget, ebből 200-at Újlakra helyezett. Szalánkemént és Pétervaradot ostromolják (a valóságban a lerombolt előbbi várat épp újjáépítik a törökök[185]). Kéri a püspököt, hogy csapataival vonuljon Eszékre, „Mivel ha ezt a révet is elfoglalja az ellenség, nem vagyunk képesek őt később megakadályozni a felmeneteltől."[186]

Helyhiány miatt az 1526-os mozgósításra vonatkozó adatokból csak nagyon kivonatos képet nyújthattunk, ez a kép azonban teljes mértékben mutatja a magyar mozgósítás hibáit. E mellé tehetők és időben körülbelül itt folytatódnak II. Lajosnak Batthyány bánhoz intézett közismert parancsai.[187] Ezekhez csak azt tenném hozzá, hogy Szlavónia rendjei csak augusztus elején Rácsán tartott tartománygyűlésükön határozták el jobbágyaik ötödrészével együtti felkelésüket. Az így kiállítható sereget a bán augusztus 17-én, (!) 12 ezerre becsülte[188], mégis, mint láttuk, csupán 4000–5000 emberrel jelent meg Mohácson!

A magyar részről elkövetett hibák katalógusszerű teljes összeállítása valószínűleg igen hosszú lenne, így csak néhányat sorolok fel. Az első egy tulajdonképp megdöbbentő adminisztrációs gondatlanság, hiszen a július 2-ára szóló tolnai hadbaszállási parancsot, amelyet június 1-én fogalmaztak meg, a jelek szerint három hétig nem kézbesítették ki mindenüvé. Pedig, ha a bandériumok és a nemesi felkelés július közepére odaérnek, legalább Eszéket védeni lehetett volna, hogy meddig, az persze más kérdés. Ennél még lényegesebb az, hogy a mozgósítási parancs végrehajtása – kikézbesítése után – sem történt meg. Ezt világosan mutatja a Bodrog megyei példa. Hozzá kell még tennünk a szlavóniait.

[183] Dl. 82730. „Vidimus etiam litteras Regie Maiestatis, quas eadem („uraságod," azaz Várdai) per eundem (nemes Szabó Miklós, a főispán familiárisa) nobis misit, quas statim sue Maiestati mittere curabimus, nam huiusmodi negotia in hoc regno maximum faciunt scandalum. Nichilominus dominationem vestram rogamus et requirimus, quatinus statim visis presentibus postpositis omnibus negotiis universitatem nobilium illius comitatus unacum rusticis movere et dominatio vestra sola cum eisdem huc ad vadum Waradinipetri venire debeant, nam cesar est procul dubio Nandoralbe, qui saltem expectat conpletionem suorum solemnitatum wulgo Baaryan (így) dictam, que conplebitur feria secunda proxime ventura et statim peractis solemnitatibus se se ad partes istas movebit. Igitur dominatio vestra feria tertia proxima futura cum omni suo exercitu atque cum nobilibus et rusticis, prout sua Maiestas mandavit hic esse debeat. Nam si quis neglexerit mandata sue Maiestatis, commissum est nobis per suam Maiestatem, ut tales in propria porta domus ipsorum suspendi faciamus. Nobis itaque iuxta mandata sue Maiestatis oportet procedere et iam expediemus homines ad id deputatos ad puniendum."

[184] Dl. 82731. „Qui vero ex vobis hiis duobus diebus hic non constituitur, sive sit rusticus, sive nobilis, suffragabitur illi mandatum Regie Maiestatis sub amissione omnium bonorum rebus et capitis, tamquam aspernator patrie condempnabitur et infidelis estimabitur. In signum misimus gladios cruentatos et sagittas." Utóirat: „Statimque gladius cruentus et sagitte cruentate deferantur . . ."

[185] Mohács emlékezete 161.

[186] *Iványi*, 1943, 38. o. 180. sz.

[187] Ld. 155. j.

[188] *Iványi*, 1943, 39. o. 183. sz.

Batthyány bánnak már június 23-án megküldték a parancsot. A későbbi sürgetések a közismert Batthyány-levelekben találhatók. De ő is csupán az utolsó pillanatban tudott, akkor is a szlavóniai hadipotenciál alig több mint egyharmadával megjelenni Mohácson! A gréchegyi (zágrábi) polgárok augusztus 1-én csatlakoztak hozzá 40 gyalogost és hat szekérvonó lovat szekérrel küldve. Ez azért is érdekes, mert a bán erről tudatta Zágráb megye hatóságát, nyilvánvalóan azért, hogy ne kényszerítsék őket többre.[189] A mozgósítás tehát tovább tartott. A mozgósítás elhúzódására – ahogy arra már fenn utaltunk – valószínűleg az aratás adott okot, amire a bodrogi adatok is utalnak, illetve az éhség ezt lényegében indokolta is. Mindamellett ahogy néhány – főleg egyházi – bandérium, ha talán nem is teljes létszámban, idejében hadra tudott kelni, a többi főúr és megyei bandérium részéről is el lehetett volna ezt várni.

És talán ez okozta az egyik legnagyobb hibát. Sajnos, újra fel kell ezzel kapcsolatban vetnem a folyók mentén folytatott védelem hatékonyságának kérdését, amelyet Perjés egyes hadtudományi írók alapján kétségbe von, és ennek alapján a Dráva-vonal védelmének elmulasztását nem tartja hibának. Noha állításait katonai részről Nemes Imre kétségbe vonta, Perjés egyik tanulmányában részletesen próbálja tézisét bizonyítani.[190] Nincs itt tér arra, hogy az egész vitát ismertessem, de ha jól értelmeztem az eddigieket, egy kérdésre nem fektettek különösebb hangsúlyt. Ez pedig az, hogy a forrásokból teljesen nyilvánvaló: a folyókon a réveken kívül történő átkelést senki sem vette számításba. Tomori a dunai révek védelmére mozgósítja Bodrog megyét, utána az eszéki rév őrizete tárgyában ír, mintha el sem tudná képzelni, hogy a török máshol keljen át. (Tényleg Eszéknél kelt át.) Hosszú folyamszakasz őrzésére nem gondolt. Hogy mennyire a révek védelme volt korszakunkban az egyetlen számba jöhető szempont, azt egy korábbi adat teljesen világosan mutatja. 1512. november 1-én, Szrebernyik vára eleste után II. Ulászló azért, mivel a törökök „a Száván keresztül ez országunk irányába valamely révet maguk számára megszerezni és birtokolni szándékoznak, ahonnan a végeknek és egész magyar királyságunknak . . . képesek legyenek kárt okozni . . . " Ezért a király lefoglalja Tahi János Dobor megyei Grachacz várát, Mihalovcz kastélyát mezővárosával a Száva partján, vagyis kikötőjében a révvel együtt, mert Tahinak nincs ereje ezeket megvédeni „nehogy ha az ellenség ezt a várat és kastélyt (ami ne következzen be) elfoglalná . . . szabad révje legyen a Száván", és kárt okozzon az országnak. Cserébe Tahi Körös megyei birtokokat kap.[191]

Mint láttuk, a Perjés által annyira elismert Tomori július 17-én az eszéki rév védelmét tartotta az egyetlen lehetőségnek az ország megvédésére. Mivel Eszék kulcsait augusztus 8-án juttatták el a szultánnak, az eszéki vár mellé pedig csak augusztus 14-én érkezett

[189] *Joannes Bapt. Tkalčić:* Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae, III. k. Zagrabiae 1896, 250.

[190] *Nemes Imre:* Hozzászólás *Perjés Géza:* A Mohácsi csata című tanulmányához, HK 24 (1977) 110–113. – *Perjés,* 1977, 284–291.

[191] Somogy megye levéltára, Középkori Oklevelek, Jankovich család lt. 89. sz.: „hiis diebus facto numeroso exercitu iidem hostes castris nostris Zrebernyk, Thessen et Zokol expugnatis per fluvium Zaui versus hoc regnum nostrum vadum aliquod pro se occupare et habere intenderent, unde et confiniis et toti regno nostro Hungariae presertim vero comitatibus de Posega et de Walko ac bonis prioratus Aurane in eisdem habitis iacturam possent inferre et dampnum . . ." „ne si hostes huiusmodi castro et castello (quod absit) pociantur, bonis prioratus dictisque confiniis et comitatibus ac regno exinde depredationes et dampna facerent, vadumque liberum haberent per Zauum."

a török[192], majdnem négy hét állt volna a magyarok rendelkezésére az eszéki rév védelmének megszervezésére. Ezért elsősorban a nádor volt a hibás, akinek csapatait, mint láttuk, már június 16-án Tomorihoz és a „rév" védelmére küldték. (Ez persze akkor nyilván a pétervárad volt.) Báthori azonban ennek nem tett eleget. Hibás volt azonban maga Tomori is. A főkapitány heteken keresztül elsősorban érsekségét védte. Addig nem mozdult el, amíg abban biztos nem volt, hogy a török főereje nem fenyegeti Bács várát. Megjegyezzük, hogy még ha július 17-én indul el Bácsról, akkor is elért volna idejében Eszékre.

Végül is a mozgósításnál elkövetett hibák elismerése mellett nincs indokunk eltérni azok nézetétől sem, akik a magyar hadvezetést is hibáztatják. Ezt bővíti még egy dolog. Szemben Nemes Imrével én is egyetértek Perjéssel abban, hogy a magyar hírszerzés jól dolgozott, vagy talán inkább azt mondanám, hogy a lényeges hírek idejekorán eljutottak a magyar vezetéshez, igaz, gyakran hamis hírekkel együtt. Mint ahogy korábban is a hibák a hírek kiértékelésénél és az ezt követő döntéseknél történtek.[193]

Tekintve a mozgósítási zavarokat, nincs indokom eltérni a hadsereg mohácsi létszámáról az eddigi irodalomban a források alapján tett meghatározásoktól, azaz nem sokkal több, mint 25 ezer emberből állt,[194] de ennek egy része is az utolsó pillanatban csatlakozott. Azonban a mohácsi síkon is egész különös dolgok történtek. Az, hogy augusztus 29-én egyáltalán csatát álltak, ahelyett, hogy visszavonultak volna, azt a Tomori vezette végvári csapatok lázadása döntötte el, tehát lényegében fegyelmezetlenség. Súlyos hiba történt a fővezér kijelölésénél is. Szinte érthetetlen, hogy a király nem élt legfelsőbb hadúri jogával, hanem a királyi tanács tagjai között közvéleménykutatást végezve nevezte ki Tomorit és Zápolyai Györgyöt, a távollevő vajda öccsét, bátyja helyett fővezérnek. Egy hadra kelt seregben azonban nem demokráciára, titkos szavazásra van szükség! Sajnos egyik fővezér sem értett – saját megjegyzése szerint sem – a hadvezetéshez. Ez a vezérválasztás azért is különös volt, mert normális esetben – ha a király nem nevez ki maga fővezért, vagy nem saját maga vezényel – a vezetés kérdését a feudális hadseregekben a rang döntötte el. Ezt Mohácsnál is alkalmazták, ezért lett a jobbszárny parancsnoka a csak minimális katonai tapasztalatokkal rendelkező Batthyány Ferenc bán[195], a balszárnyé pedig a fiatal Perényi Péter temesi ispán. A főparancsnokságot – ha a király nem vállalhatta – az ország első világi főméltóságára, a nádorra, Báthori Istvánra kellett volna bízni, aki különben minden emberi hibája ellenére képzett és gyakorlott hadvezér volt.[196] Ő azonban betegsége miatt erre tényleg alkalmatlanná vált, hiszen nem vezényelhet feudális hadsereget olyan személy, akiről nem tudni, hogy a döntő csata napján lóra tud-e ülni. (Az már más kérdés, hogy augusztus 29-én tudott, de ezt előre nem tudhatták.) A nádor után az ország első embere az országbíró, aki ott is volt a csatában. Drágffy János önző és hatalmaskodó nagyúr volt ugyan, de katonáskodáshoz értett, temesi ispán korában csapatokat vezényelt, ezenkívül a főurak és a köznemesség egyaránt kedvelte.[197] Az országbíró mégsem főpa-

[192] Mohács emlékezete 164.

[193] *Kubinyi*, 1978, (Szávaszentdemeter) 207–208. (Itt idézve Perjés és Nemes véleménye.)

[194] Vö. *Gyalókay*, 1926, 216–218.

[195] A csatára Brodarics elbeszélését követtük. Kiadása: Acta Tomiciana VII. k. 231–253. Jobb hozzáférhetősége miatt a Mohács emlékezete c. műben megjelent fordítást idézzük. I. m. 10–31. – Batthyány tudtommal csak Frangepán Kristóf 1525-ös jajcai hadjáratában vett részt korábban. *Thallóczy–Horváth:* Jajcza i. m. CCXLIII–CCXLIV.

[196] Vö. *Szakály*, 1978, 489–491. – *Perjés*, 1979, 106.

[197] Ld. fenn, 137. j.

rancsnok vagy társfőparancsnok lett, hanem kezébe adták az ország zászlóját, ősi szokás szerint levéve csizmájáról sarkantyúját, hogy ne tudjon elmenekülni... A zászlótartás pedig nem rangjának járt ki. Elődje, mint az ország zászlótartója ugyanis egy köznemesi politikus, Csebi Pogány Zsigmond volt, aki Batthyány bán hadtestével érkezett a csatába, ahol el is esett.[198] Nem lett volna egyszerűbb visszaadni a zászlót Pogánynak, és Drágffyt a vezényléssel megbízni?

A következő kérdés az állítólagos Tomori-féle haditerv problémája. Perjés – nézetem szerint helyesen – a források elemzése alapján azt állapítja meg, hogy a török el akarta halasztani a felvonulás okozta zűrzavar és nehézségek miatt augusztus 29-én a csatát. Valóban a magyarok támadtak, és először komoly nehézséget okoztak a még nem teljesen felvonult ellenségnek.[199] Megjegyezzük, hogy ezt bizonyítja az Ekthesis chroniké c. bizánci krónika is. Eszerint a magyarok rajtaütéssel akartak erőt venni a törökökön, „a napnak mintegy nyolcadik órájában, míg a törökök nyugton ültek, mert a nap nagyobb része már eltelt, a magyarok hirtelen elsütöttek egy ágyút, tüstént lovaikon termettek, s rátámadtak a törökökre". A csata elvesztésének oka pedig az lett volna, „mert részegen indultak harcba, azt remélvén, hogy kész zsákmányok lesz".[200] Perjés ezt a támadást Tomori előzetes haditervének tulajdonítja, amelyet kitűnőnek tart. Ebben már nem tudjuk őt követni. Azt elfogadjuk, hogy volt magyar haditerv, de ez nem lehetett azonos azzal, amit Tomori végül is megvalósított.

Itt meg kell említenünk egy személyt, aki a forrásokban elég jelentős szerepet játszik, mégis ritkán szokták kiemelni. Gnoienski Lénárd lengyel zsoldostisztről van szó, aki 1500 lengyel gyalogos parancsnokaként érkezett a csatába. Ő javasolta a szekérváron belüli védekezést, amelyet a török harcok két olyan szakértője, mint Radics Bosith és Bakics Pál is helyeselt. Meg is bízták a csata előestéjén ennek megszervezésével Gnoienskit, de a végrehajtásra már nem maradt idő. Különben még előtte, a mohácsi tábor kijelölésénél a két fővezér Gnoienskivel együtt járt el.[201] Gnoynyki Gnoynsky Lénárd, ahogy maga írta nevét, nem most került Magyarországra. Már 1522-ben vett fel pénzt Kanizsai Lászlótól, akkor országos kincstartótól.[202] Úgy tűnik, hogy mintegy vezérkari főnök szerepet játszott Mohácsnál. Személye azért is érdekes, mert a 16. sz. elején Lengyelországban és Csehországban közkézen forgott egy szerb származású volt török janicsár krónikája. Művét, amelyet a keresztény hitre visszatérve írt meg, lengyel és cseh nyelven terjesztették. A Janicsár részletesen elemzi a törökkel folytatott keresztény harcokat, így az 1444-es várnai csatát, és ezzel kapcsolatban tanácsot ad, hogy hogyan lehet a törököket megverni.[203] A kísérteties az, hogy ezek a javaslatok – köztük a szekérvár – egy kivétellel szóba kerültek a csata előtti tanácskozások során, részben – mint láttuk – épp Gnoienski részéről, sőt egyeseket meg is valósítottak. (A kivétel az a komolytalan meg-

[198] A Római Szent Birodalmi Széki Gróf Teleki család gyömrői levéltára, írta és összeállította *Iványi Béla*, Szeged, 1931, 207. o. 477–478. sz. (1513–1514.) – Pogány eleste: Mohács emlékezete 29.

[199] *Perjés*, 1979, 395–403.

[200] *Gyóni Mátyás:* Magyarország és a magyarság a bizánci források tükrében. Bp. 1938, 51, 70.

[201] Mohács emlékezete i. m. 18, 20, 24–25.

[202] Dl. 25662.

[203] *Lachmann*, 1975, 158–162.

jegyzés, hogy hátulról meg kell ijeszteni a tevéket.) A valószínű tehát az, hogy a Janicsár javaslatait Gnoienski igyekezett megvalósítani. A javaslatok között előkelő helyet foglalt el az uralkodó személyes védelmének biztosítása.

Ezt végre is hajtották. II. Lajos védelmét Ráskai Gáspárra, Török Bálintra és Kállai Vitéz Jánosra, illetve az általuk vezényelt lovasokra bízták.[204] A három személy kiválasztása nem volt véletlen. Kállai Vitéz János az utolsó szörényi bán volt 1524-ig, majd a királyi udvari huszárok, a legjobb magyar könnyűlovas egység Temesvárra beosztott osztályának parancsnokságát viselte. Ez a kitűnő lovastiszt nyilván Mohácsnál is az udvari huszárokat vezényelte.[205] Ráskai korábban temesi ispánként Kállai parancsnoka volt, nemcsak író, hanem a végvári harcokban jártas főúr.[206] A fiatal Török Bálint Zápolyai vajda seregében vitézül küzdött a havasalföldi hadjáratban, családja már a harmadik generációban harcolt a végeken, apja nándorfehérvári bán volt.[207] Mint láttuk, Ráskai és Török júliusban csapataikkal Tomori oldalán küzdöttek, nyilván a végvári harcokban megedzett huszárok élén. Tehát a király védelmére valóban minden lehetőt megtettek: kitűnő, a török elleni harcokban jártas tiszteket és huszárokat rendeltek az uralkodó mellé azzal, hogy nem hagyhatják el.

Ismeretes, hogy amikor török csapatok tűntek fel egy oldalsó völgyben, akkor annak ellenére, hogy rájuk bízták a király megmentését (ezért gyors lovakat is rendelkezésükre bocsátottak), Tomori utasította Ráskait, hogy két társával és lovasaikkal induljon ellenük. Ráskai tiltakozott, de mivel az érsek nem engedett, és a király sem szólt ellene, végül is engedelmeskedett. Perjés szerint: „Ebből joggal lehet arra következtetni ugyanis, hogy Tomori teljesen bizonyos volt benne, hogy a török nem fog támadni, így a király személye sem lesz veszélyben. Egyébként nehezen képzelhető el, hogy a király testőrségének eltávolításával akkora felelősséget vállaljon magára."[208] Ez valóban így is igaz, hiszen különben Tomorit olyan felelőtlenséggel kellene vádolni, amit nehéz elképzelni egy hozzá hasonló, harcban edzett katonától. Csakhogy ebből épp ezért más is következik: ha elfogadjuk, hogy az érsek-főkapitány nem felelőtlenségből küldte el a király védelmét biztosító testőrséget, akkor egyáltalán nem gondolhatott aznapi csatára, hiszen még biztos győzelem esetén is veszélybe kerülhet a király, a mohácsi csata pedig egyáltalán nem kecsegtetett biztos magyar győzelemmel.

Perjés azonban nem így érvel. Szerinte Tomori előre látta a török hadsereg felvonulásának nehézségeit, és ezért támadó haditervet dolgozott ki. Ezt – tartva a török kémektől – titokban tartotta még a király előtt is. Akkor, amikor a király környezete rá akarta venni az uralkodót a harc elhalasztására, kapta meg Tomori a király parancsát a táborba vonulásra. Erre Tomori hátra megy vezértársával Lajoshoz, mivel látta, hogy most, amikor a török seregnek csak egyharmada van a csatamezőn, alkalmas az idő a támadásra. Rá is veszi erre a királyt, de a vitatkozás okozta tempóveszteség következetében erre az időre a török középhad leért a terasz lábára, és így végeredményben eldőlt a csata.[209] Visszatérve

[204] Mohács emlékezete 24.

[205] *Fógel József:* II. Lajos udvartartása 1516–1526, Bp., 1917, 57, 61. Szörényi bán: *Pesty Frigyes:* A szörényi bánság és Szörény vármegye története, III. k. Bp., 1878, 170, 172.

[206] *Fógel* i. m. 52. o. 5. j.

[207] Uo. 57. o. 3. j.

[208] *Perjés,* 1979, 407.

[209] Uo. 410–412.

a Ráskai-féle lovasság elküldésének kérdéséhez, ehhez még hozzáteszi Perjés: „Minden bizonnyal úgy gondolta, hogy a meglepő roham elől menekülő törökök már nemigen fogják a király személyét veszélyeztetni."[210] Ezen a helyen tehát Perjés evidensen biztos győzelmet tételez fel, nehogy Tomorit a felelőtlenség vádjával lehessen illetni, ami viszont ellentmondásban van az alábbi idézettel: „Tomoriék elgondolása kitűnő volt, és a győzelem vagy legalábbis a döntetlen egyetlen esélyét játszották meg. Persze ez az esély roppant kicsiny volt, de hogy egyáltalán felismerték, az katonai szakértelmüket dicséri."[211]

Sajnos, ez utóbbi idézetnek van igaza, legalábbis annyiban, hogy a győzelem esélye roppant kicsiny volt, ez pedig azt jelenti, hogy Ráskaiék elküldése akkor, amikor a fővezér tudja, hogy aznap csatára kerül sor, nemcsak a haditanács határozatának megszegése, hanem súlyos felelőtlenség is volt. Kérdés tehát megint, hogy feltételezhetünk-e ilyen felelőtlenséget a főkapitánytól? Egy előzetes Tomori-féle terv ellen szól különben az említett tempóveszteség is. Tomori ugyanis akkor lovagolt hátra, amikor meghallotta, hogy a király környezete a takarodó megfúvását javasolta. Brodarics nem tud arról, hogy a király ilyen értelmű parancsot adott volna, ahogy Perjés azt írja. Ha megtörtént volna a takarodó, ez olyan zavart okoz, hogy Tomori visszalovagolásáig felbomlik a rend. Az érsek-főkapitány és társa azonban azonnali támadást javasolt, mire a király nyomban megfúvatta a támadás jeléül a kürtöket. A Brodarics-szöveg szerint tehát nagy időveszteség nem történhetett. A lényeg a szövegből azonban nem ez, hanem az, hogy mind a takarodó, mind a támadás kürtszavának megfúvatása szemmel láthatólag egyedül a királytól függött, sőt a katonai zenekar is mellette volt. Amennyiben egy előzetes Tomori-féle támadási terv létezett volna, akkor az érseknek vagy társának a király mellett kellett volna tartózkodnia, hogy kellő pillanatban elhangozzon a parancs. Megint ott vagyunk tehát, mint a Ráskai-féle csapat elküldése esetében, vagy fel kell tételeznünk Tomori legnagyobb mérvű felelőtlenségét, amennyiben tényleg megvolt a Perjés által feltételezett támadási terve, vagy pedig ilyen terv nem létezett. Ebben az esetben pedig az történt, hogy Tomori jó huszártisztként a hirtelen adódó alkalmat ragadta meg. Amint észrevette, hogy a török felvonulása nem egészen zavartalan, határozta el a támadást. Ennek időpontját kétségtelenül jól számították ki, és kezdeti eredményt is hozott. Mégis ezért hiányzott Lajos király mellől testőrsége (és a futásra alkalmas tartalékban tartott lovak)[212], aminek következménye a király halála lett. Ez tette azután igazán mohácsi vésszé az augusztus 29-i csatát. Tomorit tehát hősiessége iránti minden tiszteletünk ellenére sem tudjuk felmenteni a Mohácsért való felelősség alól.

Végül csak annyi marad hátra, hogy választ adjunk arra a kérdésre: elkerülhető volt-e a mohácsi katasztrófa? A kérdésre egyszerű igennel vagy nemmel nem válaszolhatunk. 1521 és 1526 között két lehetőség volt az ország előtt: a harc a törökkel, vagy teljes hűbéri alávetettség. Leszámítva azt, hogy ezt az ország felelős vezetői nem fogadhatták el, egy ilyen alávetettség sem állíthatta meg az ország pusztulási folyamatát, csak odavezethetett, hogy a később mégiscsak elkerülhetetlenné váló döntő csatát a mohácsinál is rosszabb körülmények között kellett volna megvívni. 1521-ből logikusan következett 1526. Itt jobb

[210] *Perjés*, 1977, 284.
[211] *Perjés*, 1979, 373.
[212] Mohács emlékezete i. m. 24.

előzetes felkészüléssel, vagy a csata idejének és helyének hátrább helyezésével (ha már a Dráva révje védelmére nem került sor) lett volna kedvezőbb eredményre lehetőség. A király halálát is – mint az ország területi egységének felbomlását kiváltó tényezőt – jobb vezetés mellett el lehetett volna kerülni. Az megint más kérdés, hogy egy esetleges magyar siker 1526-ban csupán a bukás elodázását jelentette volna, hiszen a török birodalom még jó ideig elég erős volt arra, hogy újabb támadásokkal kiköszörülje a csorbát, a sikeres magyar ellenállást pedig sem a belső viszonyok, sem a nemzetközi helyzet nem tette volna sokáig lehetővé. Végeredményben azt lehet mondani, hogy az 1510-es évektől nyilvánvalóvá vált: a magyar királyság nem tudja hosszú ideig a török nyomást elhárítani, a kérdés csak az volt, hogy a magyar védelem teljes összeroppanása mikor, 1521-ben, 1526-ban, vagy később következett be. Az, hogy ennek időpontja 1526 lett, az a magyar politikai és katonai vezetés hibáinak következménye volt, a vezetés felelőssége tehát nem tagadható.

Андраш КУБИНИ

Битва при Мохаче и ее предпосылки

Резюме

Катастрофа венгерского средневекового королевства в битве при Мохаче 1526 года волнует венгерское общественное мнение в течение веков. Не остаются равнодушными к этой теме и истории. В последние десятилетия разразились жаркие дискуссии вокруг следующих вопросов: кто должен нести ответственность за наступившую катастрофу, можно было ли ее избежать, не просмотрели ли венгерские правители возможность заключения мира с турками. В настоящей работе затрагивается два вопроса: возможен ли был мир и какие возможные выходы предлагало сражение при Мохаче. Отвечая на первый вопрос, автор ищет предпосылки уже с конца XV века. Начиная с 1480 года до 1502 года между венгерским королевством и турецкой империей установилось более или менее прочное перемирие. В к этому перемирию венгерские короли из династии Ягелло систематически привлекали и союзническую империю Габсбургов. Это произошло и во время подписания в 1519 году последнего, трехгодичного договора с султаном Селимом. В договоре, однако, было сказано, что турки считают этот договор действительным для третьих стран (в частности для Габсбургов) лишь в том случае, если они присоединятся к этому договору в течение пяти лет, если же нет, то султан может напасть на них, но без разрешения венгерского короля не может провести свои войска через Венгрию. Как известно, Габсбурги не присоединились к этому договору, а сам договор после сметри султана Селима потерял свою силу. Правда, новый султан Сулейман послал послов для пролонгации договора, но они прибыли в Венгрию лишь в декабре 1520 года, а весной 1521 года началось наступление турков с целью захвата Белграда, что привело к распаду системы пограничных крепостей. Практические венгерские правители не имели времени послать ответных послов, трудно представить, что султан в новой ситуации предложил бы другие условия для перемирия, Совершенно очевидно, что он планировал завоевание Венгрии.

Венгерские правители, однако, уже в 1510-х годах знали, что страна не выдержит всех трудностей, связанных с вооруженным миром. Система пограничных крепостей и содержание постоянного контингета войск в этих крепостях поглощали все доходы королевской казны, но в то же время турки, не обращая внимание на перемирие, совершали грабительские набеги. Постепенно все больше крепостей оказывалось в руках турков. Венгерские сословия, а вслед за ними и правители подчеркивали необходимость ведения войны, но поскольку было ясно, что страна неспособна выдержать все расходы, связанные с военными действиями, были разосланы посольства с целью найти деньги и помощь. Возможно, что прошедший весной 1524 года слух о предложении турков

заключить мир, послужил катализатором для оказания помощи другими странами. Речь шла о том, что турки приняли предложение Венгрии на выплату налогов и разрешение провести турецкие войска через страну в сторону западных держав, а взамен дали согласие на заключение мира. Даже если это предложение прозвучало, Венгрия не смогла бы принять его, так как оно привело бы к вассальной зависимости, а также пришлось бы тратить громадные суммы на содержание пограничных крепостей.

Ни объективно, ни субъективно в этой ситуации не могла возникнуть возможность заключения мира. Но и сама битва при Мохаче не была совершенной. Венгерская мобилизационная система не была столь подвижной, чтобы во время мобилизировать все военные потенциальные силы. Большой урон нанесла замедленность административного аппарат, объективной причиной следует считать и начавшуюся жатву, лишь после ее окончания могла произойти мобилизация. Таким образом, ни пограничные заставы, ни целое войско на поле сражения не смогли остановить противника. И наконец, венгерские полководцы совершили немало стратегических ошибок, в частности, не была организована охрана короля, что еще более усугубило катастрофу этой битвы.

András Kubinyi:

LA BATAILLE DE MOHÁCS ET SES ANTÉCÉDENTS

(Rèsumé)

La catastrophe subie par le royaume hongrois médiéval à Mohács en 1526 intrigue depuis des siècles l'opinion publique hongroise et aussi les historiens. Au cours de la dernière décennie des discussions intenses s'engagèrent entre historiens: qui était responsable pour la bataille perdue, la défaite aurait-elle été évitable, la direction hongroise n'a-t-elle pas manqué la possibilité de conclure la paix avec les Turcs. La présente étude traite deux questions dans la problématique de Mohács: existait-il une possibilité de conclure la paix, et quelles étaient les chances de la bataille de Mohács. Les antécédents de la première question remontent à la fin du XVe siècle. Avec des interruptions plus ou moins longues il y avait un armistice entre le Royaume de Hongrie et l'Empire ottoman à partir des années 1480 jusqu'en 1520. A partir des années 1490, les rois hongrois de la maison des Jagellons y inclurent aussi l'Empire allié des Habsbourgs. C'était le cas aussi dans le dernier accord, prévu pour trois ans, conclu en 1520 avec le sultan Selim. Dans cet accord pourtant le sultan fit la réserve qu'il n'était valable pour d'autres puissances (donc pour les Habsbourgs) seul dans le cas si celles-ci s'y joignent dans le délai d'un an, dans le cas contraire le sultan a le droit de les attaquer, mais sans avoir le droit de traverser, pour le faire, le pays du roi de Hongrie à l'insu de celui-ci. A ce que nous sachions, les Habsbourgs n'y ont pas adhéré, mais en 1520, le décès du sultan a invalidé l'accord. Le nouveau sultan, Soliman envoya, certes, une délégation pour proroger l'accord, mais celle-ci n'arriva en Hongrie qu'en décembre 1520, tandis qu'au printemps 1521 fut engagée déjà la campagne turque finissant par l'occupation de Belgrade, donc par la dislocation du système des confins hongrois. Le gouvernement hongrois n'avait pratiquement même pas le temps de répondre à la délégation turque, il est donc difficile à imaginer que le sultan ait fait une proposition d'armistice au contenu différent de la précédente. Il en ressort clairement que le sultan avait l'intention d'attaquer la Hongrie.

Du côté hongrois il était clair dès la fin des années 1510 que le pays ne pouvait pas supporter les charges de la paix armée. Le système des confins au Sud du pays et les frais causés par les contingents militaires y stationnés en permanence épuisèrent les revenus royaux, et de plus, l'armistice ne retint pas les Turcs d'attaquer, et ils s'emparèrent en temps de paix d'un nombre croissant de forts. Aussi bien, les Ordres hongrois, et sous leur pression le gouvernement aussi, devinrent de plus en plus bellicistes et, se rendant compte que tout seul le pays était incapable de supporter la guerre, cherchèrent à obtenir, par voie diplomatique, de l'aide militaire et financière étrangère. Il est bien possible que la nouvelle, lancée au printemps 1524, d'une proposition de paix de la part des Turcs ait servi ce but.

C'est que, en revanche d'un tribut à payer par les Hongrois et de l'autorisation donnée aux armées turques de traverser le pays vers l'Occident, les Turcs étaient si-disant prêts à conclure un traité de paix. S'il y avait en effet une telle proposition, le pays ne pouvait pas l'accepter, car elle entraînait une soumission vassalique sans pour autant le dispenser des frais d'entretenir les confins.

Et la possibilité de paix n'existait pas pour des raisons tant objectives que subjectives. Mais il y avait des difficultés aussi à propos de la bataille de Mohács de 1526. Les lourdeurs du système hongrois de mobilisation ne permirent pas de mobiliser à temps voulu tout le potentiel militaire hongrois. L'incroyable lenteur irrésponsable de l'administration était aussi à l'origine d'embarras, mais il y avait également des raisons objectives, notamment il était impossible de mobiliser avant la fin de la moisson. Ainsi, on ne pouvait arrêter l'ennemi aux passages des cours d'eau, ni opposer aux Turcs l'armée complète. Et enfin, le haut commandement hongrois a, lui ausssi, commis des fautes au champ de bataille. Je pense avant tout à l'absence de la protection du roi ce qui a transformé cette défaite en une grande catastrophe.

Hermann Zsuzsanna:

EGY PÉNZÜGYI TERVEZETTŐL A HÁRMASKÖNYVIG

Werbőczi és a paraszthábori

Az alábbiak egy nagyobb tanulmány fejezetét alkotják. A tanulmány nem a parasztháborúval foglalkozik, és azt sem tűzte feladatául, hogy Werbőczit élete pályáján végigkísérje. Az utóbbival kapcsolatosan egy sajátosan diplomatikai problémát feszeget, nevezetesen Werbőczi levéltárának maradványát s azon belül saját kezű írásait vizsgálja. A megközelítésnek ez a módja, amely kiindulópontja e kiragadott fejezetnek is, megköveteli, hogy röviden a tanulmány bevezető részét is ismertessem: ez az oka annak, hogy a fenti, tartalmuk és szokás szerint inkább jegyzetbe kívánkozó mondatok a szöveg élére kerültek.

A téma szinte magától kelt önálló életre s tolakodott egy másik elé, amelyből valaha sarjadzott. Eredetileg Werbőczitől meglehetősen távol eső kérdések kapcsán a budapesti Egyetemi Könyvtár „Litterae et epistolae originales" (a továbbiakban: LEO) című gyűjteményének néhány Jagelló-korabeli kézirata foglalkoztatott, és mellesleg tisztázni szerettem volna e keltezetlen és anonim iratok provenienciáját is. Ez a gyanútlanul mellékesnek hitt kérdés végül is annak belátásához vezetett, hogy mindenképpen tisztáznom kell bizonyos problémákat, mielőtt a LEO általam eredetileg kiszemelt avagy más Jagelló-korabeli iratát értékelném és felhasználnám.

Azokról a Jagelló-kori – pontosabban 1527 előtt kelt – iratokról van szó, amelyeknek provenienciáját a LEO nyomtatott katalógusa[1] nem tünteti föl, illetve a semmitmondó „e chartulario" szavakkal jelzi. Közéjük tartozik az 1500 és 1527 közé eső évek valamelyikével datáltak túlnyomó része és az év nélkül besorolt 16. századi iratoknak csaknem egésze. A fölismerés, hogy e többségükben keltezetlen és azonim fogalmazványok nem egymástól függetlenül és kiderítethetetlen úton-módon jutottak az Egyetemi Könyvtár birtokába, hanem egy visszamenőleg 16. századi kialakulásáig nyomon követhető gyűjtemény darabjai, megpecsételte eredeti témám sorsát, meghatározva a kutatás sorrendjét.

A szóban forgó iratok abból a gyűjteményből kerültek a LEO borítóiba, amelyet a 19. századi szerzők Kovachich Márton Györgytől Fraknói Vilmosig az Egyetemi Könyvtár „Analecta saeculi XVI. Hungarica" című „kódexeként" emlegettek. Gyakorta emlegették, s főként az említett két szerző, de mások is, jó néhány darabját publikálták vagy ismertették. Forrásaik lelőhelye valóságos kódex, egy összekötött fóliáns volt, amit azért

[1] Catalogus manuscriptorum Bibliothecae Reg. Scient. Universitatis Budapestinensis. 2. tom. Bp., 1894.

szükséges hangsúlyozni, mert az iratok némelyike – közöttük éppen az alább vizsgálandó – a mai napig megőrizte a kötés nyomait.

Sokat megőrzött a LEO abból a kuszaságból is, ami az összevissza kötött fóliáns szétszedését nagyon is indokolttá tette. A LEO számozott papírborítói nem mindig egyesítik az összetartozó leveleket, és gyakran egyesítenek össze nem tartozókat, ez pedig még akkor is elsődlegessé tenné (illetve – már felhasznált darabjainál – tette volna) rendezésük feladatát, ha a LEO elődjébe, az „Analectába" esetlegesen és ötletszerűen kerültek volna össze az iratok.

De nem így történt. A gyűjtemény útja 1548-tól napjainkig világosan nyomon követhető: 1548-ban már a pozsonyi kamara irattárában volt, innen került a 18. század végén az Egyetemi Könyvtárba, s ez idő tájt köthették is egybe. Tovább haladva az időben visszafelé, elég nagy valószínűséggel állapítható meg az is, hogy a pozsonyi kamarába részben vagy egészében Werbőczinek abból a poggyászából került be, amely 1528 márciusában jutott Ferdinánd hadvezéreinek a kezére, az utóbbiaknak János király és hívei (közöttük Werbőczi) felett aratott győzelme során.[2]

Részben vagy egészében, mert az iratok tartalma két feltételezést enged meg: vagy a pozsonyi kamarában csatoltak Werbőczi irataihoz máshonnan származókat, vagy Werbőczi maga iktatott levéltárába Mohács után Budán talált gazdátlan írásokat. Akár így, akár úgy történt, tény, hogy az 1548-tól nyomon követhető gyűjteményben már összekeveredtek a nyilvánvalóan Werbőczi munkásságával kapcsolatos följegyzések a nyilvánvalóan nem e munkásság folyamán keletkezettekkel, s ennek következtében szépszámmal vannak benne olyan darabok is, amelyeknek ide vagy oda tartozása korántsem nyilvánvaló. Ez a probléma magva és summája.

A szortírozás első lépéseként magától értetődően kínálkozott, hogy a gyűjteményből mindenekelőtt Werbőczi saját kezű írásait válogassam ki. A feladat elvégzése a történetírásban – főként Fraknói nyomán – makacsul megrögzött képtől meglehetősen eltérő eredményre vezetett. Számos Werbőczinek tulajdonított írás nem bizonyult saját kezűnek, és jó néhány saját kezű följegyzésére bukkantam, amelyről a történetírás egyáltalában nem vagy nem Werbőczivel kapcsolatosan vett tudomást.

Az ismeretlenek közé tartozik az a följegyzés is, amely az „Analecta" szétszedése után a LEO 233 jelzetű borítójában kapott helyet.

[2] A feltevést az a levél támasztja alá, amelyet 1528. március 29-én – három héttel János király szinnai veresége után – Buda város tanácsa intézett Kassa város tanácsához. A budaiak azért fordultak a kassaiakhoz, mert tudomásukra jutott, hogy a szinnai csatában Ferdinánd hadvezéreinek birtokába került „Szepesi János" és híveinek tábora, a kocsikkal és azok rakományaival, s az utóbbiakban oklevelek, iratok is voltak, amelyeket aztán Kassára vittek. Gyanították, hogy ezek között lehetnek szabadságleveleiknek és egyéb irataiknak másolatai is, amelyeket Werbőczi még II. Ulászló idején magához vett, és „még Szepesi János idején is magánál tartott itt Budán". Minthogy az iratok eredeti példányait a törökök támadása következtében elvesztették, arra kérték a kassaiakat, hogy kutassanak e másolatok után, elsősorban azoknál érdeklődve, akik Werbőczi poggyászának birtokába jutottak. A levelet ifj. Kemény Lajos adta közre Kassa város levéltárából. Történelmi Tár. 1902. 159–160.

Werbőczi a parasztháború előtt: javaslat a királyi pénzügyek rendezésére (LEO 233/2)

Az egyleveles, anonim és keltezetlen följegyzést a nyomtatott katalógus sem regisztrálja, ami szükségszerű következménye annak, hogy a LEO besorolásánál ez a levél közös borítót kapott két tőle is, egymástól is független irattal, s egyikükkel – az „Analecta" könyvkötőjének jóvoltából és emlékezetére – máig össze van ragasztva.[3] Ha elválasztották volna társaitól, nyilván saját, eredeti címét jegyezték volna a katalógusba: „Super proventibus regie maiestatis et dampnis exinde susceptis et suscipiendis qualiter rectificentur".

„A királyi felség jövedelmeiről és arról, hogy miként kell az e téren elszenvedett és elszenvedhető károkat helyreigazítani," röviden az uralkodó jövedelmeiről s azok növeléséről szól tehát az írás. Hogy az uralkodó a kérdésben különösen érdekelt Jagelló királyok egyike, II. Ulászló vagy II. Lajos volt, azt alaposabb vizsgálat nélkül is elárulja a szöveg. Nem csekély horderejű témát taglalt tehát a följegyzés, tömören és konkrétan. Szerzője tartózkodott mindennemű elméleti eszmefuttatástól, javaslatokat tett és összegeket közölt. Sorrendben (általam pontokba foglalva) a következőket:

1. A sómonopóliumból származó jövedelem növelésére mind Erdélyben, mind Magyarországon 1–1 forint értékű sót kell adni a király valamennyi megházasodott jobbágyának, hacsak az nem rendkívül szegény. A forintokat a szászoktól, jászoktól, kunoktól és a király többi jobbágyától be kell hajtani. Ily módon [Erdélyben] a szászoktól 25 000 forintot, Magyarországon mintegy 7000 forintot szerezhetnek.

2. Erdélyben csak Dés, Torda és Vízakna sóbányáit műveljék. A többi bányát vagy állítsák le, vagy – ha művelik azokat – a kitermelt sót csak az említett három helyre szállítsák. Ezzel meggátolják a só elpocsékolódását, és csökkentik az adminisztráció költségeit.

3. Ugyancsak Erdélyben minden évben hajtsák be a juhok után járó ötvenedet, ami 5–6000 forintra rúg.[4] Emellett az ötveneden kívül subsidium is kivethető az [ötvened adására köteles] országlakókra.

4. Még mindig Erdélyben: a szászoktól termény-, gabona- és borkilencedet kell szedni. Ezzel évente nagyjából 100 000 forint bevételre tesznek szert. A gabona-kilencedet Nagybánya bányáinak helyrehozatalára kell fordítani.

5. Ha a nagyszebeni cementumot [aranytisztítót] és a huszadot [erdélyi külkereskedelmi vámot] jól kezelik, és hűséges emberre bízzák, azok könnyűszerrel jövedelmezhetnek évi 16 000 forintot.

[3] Kubinyi András a borítóba helyezett másik két irattal foglalkozva, egy jegyzetben futólag említést tett erről a levélről is. Szövegét – nem ismervén a LEO iratok múltját – „folytatólagos feljegyzésnek" vélte. (Hadtörténelmi Közlemények, 25. 1978. 2. 195.) Kötelességemnek tartom hozzáfűzni, hogy ez a félreértés semmiféle hibás következtetésre nem vezette.

[4] A juhötvened – ötven juh után egy juh és egy bárány beszolgáltatása – a román jobbágyok királyi adója volt. (*Makkai L.:* Erdély népei a középkorban. In: Magyarok és románok. 1. köt. Bp., 1943. 357, 373.; *Balás G.:* Erdély jókora jogtörténete 1540-ig. Bp., 1977. 123–124.) Werner György, aki 1552-ben Ferdinánd számára jelentést készített az Erdélyben behajtható, illetve a múltban valójában behajtott jövedelmekről, az ötvenedről azt írta, hogy azt általában 4000 forintért adták zálogba, de valóságos haszna ennél sokkal nagyobb. (*Engel J. C.:* Geschichte des Ungrischen Reichs und seiner Nebenländer. 3. Th. Halle, 1798. 9.)

6. Az erdélyi bányákból csak Szolnok, Szeged, Lippa, Zenta, Pest, Győr és Pozsony, a máramarosiakból Poroszló és Kassa kamaráiba szállítsák a sót. A kamarák megfelelő kezelésével a sóból évi 300 000 forint bevételt húzhatnak. Ehhez azonban meg kell tiltani, hogy a só szállítóinak és kezelőinek sóval fizessenek.

7. Ami a körmöcbányai, selmecbányai és a többi nemesfém és pénzverő kamarát illeti, mindenekelőtt el kell érni, hogy az ezüstöt valóban ne vigyék ki az országból. Jelenleg ugyanis a Thurzók évente 300 000 forint értékű ezüstöt szállítanak ki. Meg kell valósítani, hogy minden ezüstöt a királyi kamarákba vigyenek beváltásra, ott abból szükség szerint verjenek pénzt, s a pénzzé nem vert ezüstöt kizárólag a királynak tartalékolják. E rendszabályokkal a királyi kamarák bevétele a cementummal együtt évi 300 000 forintra rúghat.

8. A rezet a Thurzók helyett csak a király vihesse ki az országból. Hasznából könnyen nyerhet évi 300 000 forintot.

9. A harmincad [külkereskedelmi vám] bevételei:

a pozsonyi harmincad	8000 forint
a budai harmincad	6000 forint
Pothol felé[5]	8000 forint
a trencséni	8000 forint
a kassai	4–5000 forint
a zágrábi	–

10. Geszti Mihálytól meg kell szerezni azt a 20 000 forintot, amelyet jogtalanul vett el a királyi jövedelemből.

11. Gyulai János és társai 60 000 forintot adhatnak Ernuszt Zsigmond pécsi püspök hagyatékából.

12. Az elhunyt vránai perjelnek 100 000 forint készpénze volt. Megszerzendő.

13. Thurzó Zsigmond váradi püspök hagyatékából 21 000 forint maradt Thurzó Gáspárnál.

14. Thurzó Gáspár emellett 1400 forintot megtartott magának a [váradi] püspökség birtokain a végvárak védelmére szedett 50 dénáros adóból. [Ezt a mondatot a tervezet szerzője kihúzta.]

15. Azelőtt a zsidók évi 20 000, sőt 25–26 000 forinttal adóztak, most azonban annak következtében, hogy egyeseket gyakorta megajándékoznak, alig 6–7000 forintra rúg az évi adójuk.

16. Hogy a szabad városok mennyit adnak a királynak, azt egyedül ő tudja.

17. Munkács várának bevétele évi 2–3000 forint, Tata és Komárom váráé hasonló.

Az utolsó szavak a levél verzójának aljára kerültek. Nem lehetetlen, hogy egy másik, számunkra elveszett levélen a szerző folytatta megjegyzéseit, sőt talán alá is írta azokat. Esetleg hiányzó szavainak tartalmát nemigen találhatjuk ki, de az aláírás megfejthető, jól-

[5] Talán a Pettau (Ptuj) felé irányuló, tehát déldunántúli forgalmat értette rajta. A Pettau felé vezető utakról *Szakály F.*: A Dél-Dunántúl külkereskedelmi útvonalai a XVI. században. Somogy megye múltjából. 1973. 55–112. Pettaut magyarosan Potyolként, illetve Potolyként említették. (Uo. 103.)

lehet a szerzőt kizárólag kézvonásai árulják el. A megmaradt (és talán önmagában is teljes) szöveg kézírása, az első betűtől az utolsóig: Werbőczié.

Elgondolásának lényegét föltárja a megőrzött levél szövege, még ha netán folytatta is azt: fennmaradt javaslatai vizsgálatra alkalmasak s úgy hiszem, érdemesek is. Konkrétságuk hasonló adatszerűségre kötelez, a számokat számokkal kell szembesítenünk. A mércét, az alábbiak bizonysága szerint az egyedül használhatót, a tervezettel egykorú írások adják meg.

1516-ban Velence követe, Antonio Surian, négyéves magyarországi küldetéséből hazatérve, a szokásnak megfelelően, beszámolt tapsztalatairól a szenátusnak, röviden összefoglalva mindazt, amit követsége idején – II. Ulászló uralmának utolsó négy évében – Magyarország politikai és hadi erejéről megtudott. Sommás jellemzést adott az ország vezetőiről és vezetéséről s ennek keretében az uralkodó financiális helyzetéről is. Szemléletesen és (látszólag) konkrétan érzékeltette a pénzügyi gondokat azáltal, hogy II. Ulászló jövedelmeit Mátyáséival vetette össze. Hasonlóképpen járt el utóda, Alvise Bon is 1519-ben, amikor beszámolójában II. Lajos jövedelmeit ismertette.[6]

A velencei követek aligha tanulmányozták a Mátyás korabeli forrásokat, információikat magyarországi kortársaiktól szerezték. Nemigen vethető szemükre, hogy kritika nélkül fogadták el az adatokat: ezt tették a legutóbbi időkig a történészek is. Pedig e gyanúsan kerek és még gyanúsabban nagy összegeket nem a valóságos Mátyás kapta, hanem a Jagelló-korabeli nemesi nosztalgia teremtette meg. Egy idealizált Mátyás hatalmasra duzzasztott bevételei voltak ezek, valójában csupán abban az összefüggésben léteztek, amelyben – nyilván magyarországi mintára – a velencei követek is használták őket: a Jagelló-uralkodók jövedelmei mellé helyezve, ez utóbbiak csekélységét demonstrálandó. Éppen irrealitásukkal válnak azonban kiválóan alkalmasokká arra, hogy velük a tervezetben megjelölt összegek realitását lemérjük.

Bizonyság rá a következő táblázat, amelyben Antonio Surian adat-párjaihoz Werbőczi összegei csatlakoznak. A tervezet (ennyit hadd bocsássak pontosabb datálása elé) abban az időszakban készült, amelyről a velencei követ beszámolt.

A bevételek forrásai	Antonio Surian 1516. évi jelentésében		A LEO 233/2-ben tervezett bevételek
	Mátyás	II. Ulászló	
	bevételei		
Sókamarákból	140 000 dukát	25 000 dukát	300 000 forint
Nemesfém és pénzverő kamarákból	400 000 dukát	36 000 dukát	300 000 forint
Harmincad, huszad, ötvened[7]	50 000 dukát	18 000 dukát	kb. 50 000 forint

[6] Magyar Történelmi Tár. 25. 1878. 53, 152. – A velencei követek dukátokban számoltak. A dukát értéke azonos volt a magyar aranyforintéval, ez viszont elméletben teljesen, a gyakorlatban nagyjából megegyezett azzal a számítási forinttal (100 dénár összegével), amely a LEO 233/2-ben szerepel.

[7] A velencei követek, akkoriban elterjedt szokás szerint, összevonták e harom bevételi forrást, amely közül a harmadik, a juhötvened csak nevében hasonlított a Magyarországon harmincadnak, Erdélyben huszadnak nevezett külkereskedelmi vámbevételhez.

A felsorolt tételek, (a román parasztoktól szedett juhötvenedtől eltekintve) a regálékból származó bevételek, az uralkodók „rendes" – vagyis az alattvalók hozzájárulása nélkül behajtott – jövedelmeinek fő forrásait képezték. Az összevetés arról tanúskodik, hogy ezeket illetően Werbőczi szeme előtt nagyjából a tervezete készítésének idején Mátyásnak tulajdonított összegek lebegtek, még ha azok egyik tételét jócskán, egészét némileg meg is toldotta képzelete. Fantáziáját azonban nem itt engedte igazán szabadjára.

A tervezet nemcsak a regálé-jövedelmekben kívánta elérni vagy éppen meghaladni a példának tekintett bevételt, hanem arról is gondoskodott, hogy a rendes jövedelmek egészét oly mértékben növelje, hogy az uralkodó lemondhasson rendkívüli jövedelméről vagy legalábbis annak egy részéről. Rendkívüli jövedelme a jobbágyok adójából származott, s ezért a jobbágyok urainak készségétől függött. Mátyás óta vált rendszeressé, hogy a nemesek országgyűléseiken segély (subsidium) vagy hozzájárulás (contributio) címen és néven jobbágyportánként általában évi 1–1 forintot ajánlottak fel uralkodójuknak. Ez adott a nemeseknek jogot is, okot is arra, hogy beleszóljanak az uralkodó pénzügyeibe. Miként 1518. évi tolnai országgyűlésükön világos nyíltsággal megfogalmazták: azért követelték a királyi jövedelmek „rectificatióját", hogy „a királyi felségnek ne kelljen többé minket a subsidium felajánlására ösztönöznie". A cél nem látszott elérhetetlennek. Legalábbis papíron.

Az 1516. évi velencei követjelentés 300 000 dukátra becsülte a behajtható, az 1519. évi 200 000 dukátra a Mátyás idején ténylegesen behajtott adót. Az előbbiből ki lehet számítani – az adót a megjelölt maximális összeggel véve –, az utóbbi meg is adta (a Jagelló-korban konstruált) Mátyás rendes és rendkívüli jövedelmeinek összegét. Az alábbi táblázatban ezek mellé állítom Werbőczi tervezett bevételeinek summáját, lefelé kerekítve, a hozzávetőlegesen megadott összegek közül a kisebbel számolva, és természetesen nemcsak a szabad városok megnevezetlen összegű adóját, hanem a különböző hagyatékokból alkalmilag szerezhető pénzt is figyelmen kívül hagyva.

(Mellesleg, mintegy a háttért aláfestendő említem csupán meg, hogy mindkét jelentés 140 000 dukátra becsülte II. Ulászló, illetve II. Lajos évi összbevételét.)

Mátyás magyarországi évi összbevétele		A LEO 233/3 tervezett évi összbevétele
Az 1516. évi jelentés szerint	Az 1519. évi jelentés szerint	
(300 000 dukát adóval) 940 000 dukát	(200 000 dukát adóval) 800 000 dukát	(adó nélkül) 1 090 000 ft

Íme, fehéren-feketén: Mátyás (képzelet növelte) bevételei adó nélkül is elérhetőek, sőt túl is szárnyalhatóak. Ehhez azonban nemcsak a tényleges számok és reális számítások kényelmetlen nyűgét kellett levetni, hanem új pénzforrásokra is szükség volt. A szárnyaló fantázia nagyon is céltudatosan jelölte meg a pénzszerzés újabb lehetőségének két fő irányát: 1. Mindennemű fölhalmozott tőkét és abból származó bevételt ki kell sajátítani. 2. Nagyobb terheket kell hárítani a „király jobbágyainak" nevezett rétegekre.

Az első feltétel teljesítésének legfőbb célpontjául – sok lehetőség nem lévén – magától értetődően kínálkozott a korabeli Magyarország egyetlen jelentős tőkét forgató vállalkozása, a Fuggerek és Thurzók közös besztercebányai rézüzlete. Az ebből kisajátítható haszon összegének megállapításánál a tervezet alkotója szükségképpen képzeletére, illetve a keringő mendemondákra volt utalva, hiszen sem neki, sem másnak nem nyílt módja arra, hogy beletekintsen a vállalkozás üzleti könyveibe. A tervezet tanúsága szerint, készítésének idején arról is nagyon kevesen tudhattak csak, hogy a Thurzók afféle csendes társai voltak csupán a tőkeerősebb félnek, az augsburgi Fuggereknek. Nem valószínű, hogy Werbőczi diszkréten hallgatott volna az utóbbiakról, ha értesült volna a Thurzókkal először 1495-ben kötött, a vállalkozást megindító szerződésükről s annak felújításairól és kiegészítéseiről. Az egyezségek a besztercebányai rézüzlet hasznának és működtetésének megosztásáról intézkedtek. A nyereséget a Fuggerek és Thurzók mindvégig (1526-ig) megfelezték egymással, az irányítás azonban, különösen az alapító Thurzó János halála után, azaz 1508-tól kezdve, mindinkább az augsburgiak kezébe került. A beavatatlanok számára észrevétlenül, mert Magyarországon egészen 1515-ig kizárólag a Thurzók, a körmöcbányai pénzverő kamara bérlői és ispánjai képviselték a vállalkozást, ők kötötték meg a bányák birtokát biztosító bérleti szerződéseket, s ők kapták az üzem zavartalan és nyereséges működését elősegítő királyi privilégiumokat.[8]

Mintegy tizenegy évvel a tervezet készítése után már többet tudott a nemesség e vállalatról. Az 1525 júniusában Hatvanban tartott országgyűlés a király számára sajátította azt ki, és dekrétumában űzte ki az országból a Fuggereket. Ugyanez az országgyűlés fosztotta meg hivatalától Báthori István nádort, és választotta nádorrá Werbőczi Istvánt.

A kisajátítás után, 1526-ban kimutatást készítettek a besztercebányai rézbányák jövedelméről. Az ugyancsak a LEO-ban őrzött kézirat adatainak az ad hitelt, hogy a kitermelt réz és ezüst mennyiségét illetően szinte teljesen megegyezik a Fuggerek számadásaiban szereplőkkel.[9] A kimutatás szerint a bruttó nyereség 187 727 forint volt, amelynek csaknem fele, 91 875 forint az ezüst pénzzé veréséből származott. Ez lehet az oka annak, hogy a kiadások levonásával kapott 62 425 forintos haszon jócskán meghaladta a Fugger–Thurzó vállalkozás harminc esztendei nyereségének 28 000 forintos évi átlagát. Szinte fölösleges hozzáfűzni, hogy lényegesen közelebb állt azért ehhez, még inkább a vállalkozás legmagasabb, 1507 és 1510 között szerzett 71 300 forintos vagy 1510 és 1513 között nyert 47 700 forintos évi átlagához, mint ahhoz a 300 000 forinthoz, amelyet Werbőczi szerint a király évente csupán a rézből „könnyen nyerhet", ha elveszi azt a Thurzóktól.

A besztercebányai jövedelemkimutatás az 1526-os esztendő elején készülhetett. Ez év májusában ugyanis a Fuggerek visszakapták a bányákat, és egymagukban – a Thurzók nélkül – folytatták üzletüket. A besztercebányai rézüzem néhány hónapos kisajátítása: ez lett az eredménye a tervezet javaslatai közül az egyetlennek, amely a gyakorlati megvalósítás stádiumáig eljutott.

[8] *Hermann Zs.:* Jakob Fugger. Bp., 1976. (Életek és korok.) 128–152.

[9] LEO 36. A kitermelt, különböző minőségű réz mennyiségét évi 28 000 mázsával, az ebből nyert ezüstöt 10 625 márkával adja meg. A Fugger–Thurzó vállalkozás elszámolásai szerint 1495 és 1526 között a kitermelt réz mennyiségének évi átlaga 26 400 mázsa, a belőle nyert ezüst évi átlaga 10 800 márka volt. (*Hermann Zs.* i. m. 156–157.)

Néhány ennél is ideiglenesebb sikertől eltekintve, ez lett az eredménye összességében is annak a küzdelemnek, amelyet a nemesség a királyi jövedelmek „rectificatiójáért", vagyis a „rendes" bevételek növeléséért folytatott. Hangsúlyozottan és konkrétan először 1514-ben, a parasztháború leverése után tartott országgyűlésen fogalmazta meg követelését, kijelölve küzdelmének egyik fő irányát. Az 1514. évi dekrétum első helyen, a parasztokat megtorló intézkedéseket is megelőzően kívánta „a királyi felség udvarának és ügyeinek megfelelő rendjét biztosítani", ezt pedig az elzálogosított királyi javak visszaváltásával vélte elérhetőnek. Elrendelte, hogy valamennyi elzálogosított jövedelem felét azonnal vissza kell adni a királynak, s a kölcsön összegét a jövedelemforrás náluk maradt feléből kell zálogbirtokosaiknak levonniuk, majd „nehogy kétség támadjon a királyi javakat, jövedelmeket és birtokjogokat illetően", név szerint felsorolta e javakat. (1514. 1–3. tc.)

Valószínűleg ehhez a rendelkezéshez készült az a jegyzék, amely a zálogban levő javakkal együtt, azok birtokosait is felsorolta. Legtöbbjük az urak közé tartozott.[10] Közvetlenül ellenük – vagy talán helyesebben: közülük egyesek ellen – irányult az 1514. évi határozat csakúgy, mint az 1518. évi bácsi országgyűlés hasonló értelmű határozata s e határozatok végrehajtásáért folytatott küzdelem.

(Közbevetőleg némi terminológiai magyarázattal, sőt magyarázkodással tartozom. A korabeliek, ha tömören fogalmaztak, „domini et nobiles" vagyis „az urak és a nemesek" szavakkal jelölték a birtokos osztály két nagy csoportját. Urakon az egyházi és világi nagybirtokosokat értették, azokat, akiknek a főtisztelendő, tisztelendő, méltóságos, tekintetes vagy nagyságos (reverendissimus, reverendus, illustrissimus, spectabilis, magnificus) cím dukált, a nemes szóval pedig egybefoglalták a címük szerint is nemeseket (nobiles) a közülük rangban, birtokban már kivált, de az urakhoz még nem tartozó „vitézlők" (egregii) csoportjával,[11] azzal a réteggel, amelyhez például tervezetének készítése idején már és még Werbőczi István, országbírói és erdélyi ítélőmester is tartozott. A korabeli terminológia tehát ugyanazokat a társadalmi kategóriákat takarja, amelyeket a történelmi irodalom a főnemesség és a köznemesség szavakkal jelöl, használói jó részének berzenkedése mellett és ellenére. A hallgatólagos elégedetlenség megnyilvánulásának tekintem ugyanis, hogy sokan és régóta kizárólag idézőjelben vagy az úgynevezett szó kíséretében alkalmazzák az említett kifejezéseket.

A magam részéről, a berzenkedőkhöz csatlakozva, többek között azért tartom alkalmasabbnak a korabeli terminológiát az irodalomban meghonosodottnál, mert a köznemesség szó hangulatilag szinte kizárja, vagy legalábbis hangsúlytalanná teszi a nemesség felső rétegét, az egregiusok csoportját, éppen azokat negligálja tehát, akik a nemesség harcát vezették, a hatalomban helyet követeltek s – ülnökökként, tanácstagokként, országos

[10] A jegyzék az „Analectából" közreadott iratok egyike. (Jelenlegi jelzete: LEO 249.) Szövegét Kovachich Márton György az 1518. évi bácsi országgyűlésnek az elzálogosított királyi javak visszaváltását követelő határozatával kapcsolatosan, de a hasonló értelmű 1514. évi törvénycikkre is hivatkozva közölte. (Supplementum ad Vestigia . . . 2. tom. 425–426.) A jegyzék valójában 1514-ben (esetleg 1513 második felében) készülhetett: Kubinyi Lászlót volt udvarbíróként említi, Munkács várát pedig az erdélyi püspök birtokában tudja. Kubinyi László 1513. március 21. után még betöltötte a budai udvarbírói hivatalt (*Kubinyi A.*: A budai vár udvarbírói hivatala. Levéltári Közlemények. 35. 1964. 94.), Munkács vára viszont 1514 november-decemberétől már Bornemissza János kezén volt: Magyar Országos Levéltár. Mohács előtti gyűjtemény. (a továbbiakban: D I) 82418, 82421.

[11] A birtokos osztály tagozódásáról, különös tekintettel az „egregiusok" helyére s e szó magyar megfelelőjére l. *Kubinyi A.* megállapításait. Századok. 107. 1973. 753–757.

kincstartókként – kaptak is. Hogy érzésem nem alaptalan, arról akkor győződtem meg, amikor a köznemesség szó szinonimájaként a kisnemesség kifejezéssel találkoztam, például egy ilyen mondatban: „A kisnemesség ez idő alatt elsősorban a királyi tanácsban megszerzett helyek megtartására törekedett . . . " (A királyi tanácsba „ez idő alatt", vagyis a parasztháború után (és előtt) kizárólag egregiusok kerültek be.)

E tanulmány egyik további fejezete Werbőczinek azzal a kéziratával foglalkozik, amelyben – többek között – az elzálogosított királyi javak visszaváltását követelte. Ez az írása, éppen e követelés nyomán az 1518-as esztendő hatalmi harcainak sűrűjébe vezet. Itt azonban, pénzügyi tervezetét vizsgálva, nem kell őt az aktuális politikai küzdelmek porondjára kísérnünk: ezek a javaslatok nem a birtokos osztály belső ellentéteire terelik figyelmünket.

A tervezetből sem hiányzik ugyan az urak ellen irányuló él, hiszen alkotója hallgatólagosan feltételezte, hogy a valójában náluk elzálogosított kamarák, harmincadok és várak jövedelmét a király kapja. (Amiben a legérdekesebb az, hogy a harmincadok között megemlítette a trencsénit is, amelyet a Jagelló-kor elejétől a végéig megingathatatlanul saját tulajdonuknak tekintettek a Szapolyaiak, közöttük János, erdélyi vajda, a nemesség alkalmi szövetségese, akinek 1511 és 1515 között Werbőczi, mint erdélyi ítélőmester közvetlenül alá volt rendelve.) Sőt, amennyire a kézirat esetleg elveszett lapjának tartalmára következtetni lehet és illik, elsősorban alighanem ebben az irányban kellene tapogatódzni. Ha létezett ilyen lap, talán az elzálogosított királyi várak, birtokok szerfölött hiányos, illetve hiányzó felsorolása folytatódott rajta, és az sem lehetetlen, hogy ott a szerző a zálogok visszaváltásának kérdésére is kitért. Ez sem változtatna azonban a hangsúlyon, azon, hogy Werbőczi javaslatai nem annyira az uraknak (vagy egyes uraknak), mint a „király jobbágyainak" a rovására óhajtották rendbe tenni az uralkodó pénzügyeit.

A királynak közvetlenül alávetett szolgáltató rétegek az előző századokban külföldről jött telepesek közül kerültek ki. Róluk írva tehát Werbőczi szükségképpen egyúttal a nemzetiségek helyét és helyzetét is feszegette – ne firtassuk egyelőre, hogy mennyire volt ennek tudatában. Mindenesetre sorra vette valamennyit: szászokat, jászokat, kunokat, zsidókat, és gondolt a román jobbágyokra is, akiket pedig már csak a juhötvened szolgáltatása kapcsolt közvetlenül a királyhoz. Gondja volt mindnyájukra, érdeklődésének középpontjában mégis kétségkívül a szászok állottak, a „király jobbágyai" közül azok, akik tényleges helyzetük alapján legkevésbé voltak jobbágyoknak tekinthetők.

Legkevésbé sem jobbágyokként lépnek elő maguknak a javaslatoknak egyikéből sem, igaz, nem annak szavaiból, hanem mély homályba burkolt hátteréből. „Ha a nagyszebeni cementumot és a huszadot jól kezelik, és hűséges emberre bízzák . . ." Aki valamelyest járatos volt a kérdésben, megértette e szavak jelentését: el kell venni e jövedelmi forrásokat azok bérlőitől, Nagyszeben és Brassó városoktól, illetve e szász városok előljáróitól. Nem hiszem, hogy érdemes volna vitába szállni Werbőczivel, nekiszegezve a kérdést: vajon „egy idegen, esetleg németül sem tudó királyi tisztviselő" jobban kezelte volna-e akár a cementumot (és az azt magában foglaló nagyszebeni kamarát), akár a szász városokban szedett huszadot, mint a szász patrícius, aki „a teljes szász közigazgatási gépezetet fel tudta használni" ez intézmények működéséhez.[12] Nincs értelme a vitának, hi-

[12] *Kubinyi A.*: A nagyszebeni pénzverde 1524-ben. Numizmatikai Közlöny. 56–57. 1957–1958. 20–21. – A Nagyszebenben és Brassóban szedett huszadot e városok évi 7000 forintért

szen mire ehhez a javaslathoz értünk, már megtanultuk, hogy a szászoknak egészen más módon kell hozzájárulniuk a királyi jövedelmek növeléséhez.

Például a sóadóval. Lényegében a szászok ellen irányult e frappáns ötlet, jóllehet a javaslat „a szászoktól, jászoktól, kunoktól és a király többi jobbágyától" kívánta behajtani só fejében az egyforintos adót.[13] Csakhogy technikailag az ötlet kizárólag az erdélyi sóbányák (nevezetesen a vizaknai bánya) szomszédságában lakó szászoknál nem látszott kivihetetlennek. Elméletileg nem kellett volna egyebet tenni, mint elrendelni, hogy a szászok ezentúl fizessenek azért a sóért, amelyet éppen földrajzi helyzetükből következőleg, ősrégi privilégiumaik és az azokból kifejlődött szokás alapján ingyen – vagy csaknem ingyen – kaptak.[14] E csekélyke elméleti lépés máris 25 000 forintot gyümölcsözött volna, körülbelül annyit, amennyit a szászok ez időben évi rendes és rendkívüli adóként a királynak valójában fizettek.

Megtoldva egy további, 100 000 forintot érő elméleti lépéssel, már a szászok fedezhették volna az uralkodó valóságos bevételének csaknem egészét. Csupán követni kellett volna a tervezet alkotójának a példáját: szemet hunyni a szászoknak ekkor már három

---

vették bérbe. (Archiv Jud. Sibiu. Szász nemzeti lt. II. 626, IV. 5, 32, 45, 80. A levéltár anyaga fényképen és filmen a Magyar Országos Levéltárban.)

[13] Kubinyi András hívta fel a figyelmemet arra, hogy a sóval rekompenzált adóztatásra a tervezetet megelőzően is történt már kísérlet, éspedig – miként ezt egy sajnos publikálatlan előadásában tárgyalta – Mátyás idejében, 1474-ben, a király távollétében tartott országgyűlésen. Ez a diéta azzal a feltétellel szavazta meg a jobbágyportánként egyforintos subsidiumot, hogy ennek fejében ki-ki jobbágyportáinak arányában részesül az Erdélyben és Máramarosban termelt sóból. (A dekrétum szövege: Magyar törvénytár. Millenniumi emlékkiadás. 1000–1526. 372–379., a határozatok utólagos királyi jóváhagyása: *Kovachich, M. G.:* Supplementum ad Vestigia . . . 2. tom. 238–240. és *Kovachich, J. N.:* Sylloge . . . 1. tom. 219–220.) Meglehet, hogy Werbőczi ebből – vagy hasonló tervekből – merítette az ihletet, mégsem tartom jogosultnak őt a szellemi atyaságtól, ötletét a frappáns jelzőtől megfosztani. Nézetem szerint, javaslata és az 1474. évi határozat között az analógia inkább formális (eltekintve attól a valóban közeli rokonságtól, hogy alapjaiban mindkettő irreális volt), a különbség viszont lényegbe vágó. A dekrétumban a király „rendkívüli" jövedelméről intézkedtek, nyomatékosan hangsúlyozva, hogy az adót – sóért vagy anélkül – ez egyszeri alkalomra szavazták meg (13. tc.). A subsidium ellenében só követelésével az országgyűlés voltaképpen (egyébként ugyancsak ötletesen) kompromisszumos megoldást talált az adó megtagadása és megszavazása között. Nem utolsósorban pedig a sót, a subsidium jellegének megfelelően, természetesen nem az adófizetők – tehát a jobbágyok – kapták volna, hanem azok, akik az adót a jobbágyaiktól behajtott jövedelmük rovására a királynak felajánlották. Werbőczinél, mint láttuk, egész másról volt szó: ő az uralkodó „rendes" jövedelmét kívánta növelni oly módon, hogy a „király jobbágyait" rendszeresen a só megvásárlására, vagyis a só fejében évente ismétlődő adózásra kötelezik.

[14] Már az 1224. évi Andreanumban is „régi szabadságuk alapján" engedélyezte a király a szászoknak, hogy évente háromszor nyolc napig szabadon válthassanak be törmelék sót (sales minutas). (*Marczali H.:* A magyar történet kútfőinek kézikönyve. Bp., 1901. 147.) – 1458. november 20-án Mátyás arra utasította sókamaraispánját és annak vizaknai alkamarásait, hogy a szászoknak az év három nagy ünnepén adjanak törmelék sót, mert ez őket régi – I. Károly és I. Lajos királyok idejétől élvezett – joguk alapján megilleti. (Archiv Jud. Sibiu. Szász nemzeti lt. IV. 142.) – Werner György 1552-ben így írta le a kialakult szokást: A szászok szekereikkel a vizaknai sóbányához mennek, és ott kerekekként, valamint a szekereket húzó állatokként 4–4 forintot fizetnek, majd annyi sót raknak a szekerekre, amennyit azok tartani s az állatok elhúzni képesek. Ha a teher súlya alatt a szekér még a bánya határain belül eltörik, akkor a kamarás a szekeret és az állatokat is elveheti. (*Engel, J. C.* i. m. 2. Th. Halle, 1798. 35.)

évszázadra, az Árpádokig visszanyuló privilégiumai felett, és valamennyiüket, polgárt és parasztot egyaránt a jobbágyok alapvető földesúri szolgáltatására, a kilenced fizetésére szorítani. „A Saxonibus none frugum bladorumque et vinorum exigerentur." Mindössze nyolc szó, ami a szász polgárból jobbágyot, a privilegizált szász közösségből jobbágyi települést farag.

Merész javaslat volt, vitathatatlanul, de nem egészen eredeti. Ha a vágyak következetes végigvitelét és nyersen világos megfogalmazását nem is tagadhatjuk meg alkotójától, a javaslat alapjaiban nemcsak egyéni elképzelését tükrözte. Kettős nemesi ostor csattant itt a szászokon: a királyi jövedelmek rendezésére tett erőfeszítések összefonódtak azzal a Mátyás idejére visszanyúló törekvéssel, hogy a városi polgárokat – a polgári szőlő- és földbérlőket – a kilenced fizetésére kötelezzék. A követelés háromszor kapott hangot a Jagelló-kori törvényekben, ami önmagában is bizonyítja, hogy egy fontosnak tartott, de nehezen megvalósítható programpontról volt szó: először 1498-ban, majd a következő húsz esztendőben még kétszer – 1514-ben és 1518-ban – rendelte el egy-egy országgyűlési határozat, hogy valamennyi városlakó kilencedet adjon a földesúrnak, akinek birtokán szőlője vagy szántóföldje van.[15]

Magát a kilencedet, mint ismeretes, azzal a céllal kívánták 1351-ben a jobbágyok egységes szolgáltatásává tenni, hogy az enyhébb terheket ígérő birtokok csábítását kiküszöbölve, útját állják a jobbágyok költözésének.[16] 1492-ben, II. Ulászló uralkodásának harmadik évében, abban az időben tehát, amikor a nemesség nem nyirbálta még meg az urak korlátlanná vált hatalmát, az országgyűlés dekrétumába iktatta a kilenced behajtását elrendelő nevezetes törvénycikket is. Szó szerint megismételte az 1351. évi 6. artikulust, amelynek lényege: minden birtokosnak, királynak, királynénak, prelátusoknak, bárónak és nemeseknek valamennyi jobbágyától – kivéve a fallal körülvett városokban lakókat – azok terményeinek kilenced részét kell behajtania. A rendelkezés kiterjedt tehát a fallal körül nem vett városok és mezővárosok lakóira, itt azonban megállt. „Exceptis civitatibus muratis" – kivéve a fallal körülvett városokat: ezeket a szavakat kérdőjelezte meg a harcba lendülő nemesség.

Olyan következetes nyíltsággal azonban sohasem jutott ez dekrétumaiban kifejezésre, mint Werbőczi tervezetében. Elgondolkodtató az a fogalmazásbeli finomság is, amelyre Szabó István hívta fel a figyelmet: a jobbágyokat illető törvényekben a kilenced behajtásáról esett szó, a városokat érintőkben a kilenced fizetéséről, az előbbi esetben a földesurakat a kilenced szedésére, az utóbbiban a városlakókat annak adására kötelezték.[17] Nos, Werbőczi szerint a szászoktól a kilencedet be kell hajtani. Ő jobbágyokról írt.

Valójában pedig a szászokat kétszeresen vette körül az a bizonyos fal: nemcsak városaik tényleges (és erős) falai védelmezték őket, hanem a szász közösség, városok és falvak egyetemes privilégiumai is. Jelképesen városi falak voltak ez utóbbiak is, alapjukat az Andreanum, II. András király 1224-ben adott privilégiuma, e „lényegében széles méretekre szabott városi kiváltságlevél"[18] vetette meg, és még szélesebb keretek között a városokéihoz hasonultak a továbbiakban is.

[15] *Mályusz E.:* Az 1498. évi 41. törvénycikk. Századok. 64. 1930. 809–839.
[16] *Szabó I.:* Jobbágyok – parasztok. Bp., 1976. 151–158, 187.
[17] *Szabó I.:* i. m. 199. (183. jegyzet.)
[18] *Mályusz E.:* A középkori magyar nemzetiségi politika. Századok. 73. 1939. 398.

A tervezet egyik falról sem vett tudomást, a ténylegesekről sem. A józan ész persze tiltakozik ez ellen: nem esik túlságosan nehezére a kilenced behajtóit a szász falvakba kísérni, de képtelen arra, hogy őket például Brassó vagy Nagyszeben polgáraival szembesítse. Csakhogy a tervezet nem a racionalizmus talaján készült – úgy vélem, legfőképpen ez szűrhető le a vázoltakból –, és semmivel sem támogatja azt az ésszerűség diktálta feltételezést, hogy Werbőczi csupán a szász parasztoktól kívánta a kilencedet behajtani. E szempontból tervezetének tartalmánál talán még súlyosabban esik latba az, ami hiányzott belőle. Királyi bevételekről a 15–16. század folyamán nem készült olyan költségvetési tervezet, amely ne számolt volna a szászok adójával, a Szent Márton napi cenzussal. Csak Werbőczi hallgatott róla, noha azzal biztosan nem vádolható, hogy megfeledkezett a szászokról. Nagyobb szerepet szánt nekik a királyi jövedelmek növelésében bármely más költségvetési tervezetnél, több pénzt követelt tőlük a ténylegesen behajtottnál, csak éppen nem a megszokott módon kívánta növelni a summát.

A szász közösség valójában ugyanúgy adózott, mint ez időben bármely királyi város. Az összeget a közösség egészére vetették ki, rábízva, hogyan osztja el a terheket a városokon belül, a városok, valamint a nekik alávetett falvak között. A terhek növelésétől pedig ugyanoly kevéssé védték privilégiumaik a szászokat, mint a királyi városokat: az utóbbiakhoz hasonlóan ők is kénytelenek voltak királyi parancsra rendkívüli adókkal kiegészíteni meghatározott és nagyjából változatlan összegű évi cenzusukat.[19]

A szászok Szent Márton napi cenzusa a Jagelló-korban 5–7000 forintot tett ki.[20] Ennek az összegnek legalább kétszeresét, de inkább háromszorosát, olykor négyszeresét fizették évente rendkívüli adóként.[21]

Dicsérő jellemzésként hangsúlyozta ezt a 16. század közepén egy Erdélyről szóló értekezés, amely Verancsics Antalnak, János király, majd Ferdinánd humanista műveltségű diplomatájának a gyűjteményében maradt fenn. Az értekezés szerzője – valószínűleg maga Verancsics – elragadtatással adózott a szászok szorgalmának, földjeik termékenységének, városaik virágzásának, és nagy elismeréssel írt adózási készségükről is: „Rendes cenzusokon kívül a királyok annyi pénzt kértek tőlük, amennyit és ahányszor csak akartak, s ezt ők minden kelletlenség és makrancoskodás nélkül fizették".[22]

[19] A királyi városok és a szászok adózási rendszerének kialakulásáról és működéséről *Kubinyi A.*: A magyarországi városok országrendiségének kérdéséhez (különös tekintettel az 1458–1526 közti időre). Tanulmányok Budapest Múltjából. 21. 1979. 15–19.

[20] Az összeg változatlan lehetett – Brassó városa például az 1506 és 1526 között eltelt húsz esztendő mindegyikében 192 forint 25 aspert adott Szent Márton napi cenzusként (Quellen zur Gesch. d. Stadt Kronstadt in Siebenbürgen. 1. Bd. Kronstadt, 1886.), de a különböző források más-más számmal adják meg annak nagyságát.

[21] 1516-ig általában évi 16–17 000, 1517-től többnyire évente 20 000 forintot, de 1508-ban például 26 000 forintot és hasonló összegű volt – mint látni fogjuk – a rendkívüli adó 1514–1515-ben is. (Quellen zur Gesch. d. Stadt Kronstadt. 1. Bd. 177. és köv. 11., Archiv Jud. Sibiu. Szász nemzeti lt. III. 119, IV. 8, 60.)

[22] Verancsics A. összes munkái. Közli *Szalay L.* 1. köt. Pest, 1857. (Monumenta Hungariae Historica. 2. oszt. 2. köt.) 147–148. – Acsády Ignác bizonyította be, hogy a „Verancsics Antal összes munkái" címen publikált mű 1. és 2. kötetében közreadott latin és magyar nyelvű értekezések legtöbbjének nem Verancsics Antal a szerzője. A különböző tartalmú, terjedelmű és színvonalú följegyzések nagy része Verancsics számára és fölkérésére készült, tervezett, de meg nem írt történeti művének alapjául. Akadnak azonban az értekezések között biztosan vagy föltehetően Verancsicstól

Amennyire igaz – némi túlzást leszámítva – a mondat első fele, annyira kétségbe vonható a második. Legalábbis az adót fizetők tömegére és nem azok vezetőire vonatkozóan. Az utóbbiak többé-kevésbé készségesen és kisebb-nagyobb viták közben megállapodtak az összegben a király megbízottaival, és gondoskodtak annak kivetéséről és behajtásáról. Nem éppen közmegelégedésre. A kelletlenségnek és makrancoskodásnak nagyon határozott jeleit tapasztalhatták a paraszthábort megelőző években.

1511. február 1-én Boroszlóban kelt leveleiben II. Ulászló szigorúan megparancsolta a szászok vezetőinek, hogy vizsgálják ki a Segesváron kitört felkelés okait, és büntessék meg annak szervezőit. Tudomására jutott ugyanis – írta a király –, hogy az elmúlt napokban Segesváron némelyek felkelést szítottak a város előljárói ellen, azzal vádolva őket, hogy az adó behajtását önhatalmúlag rendelték el, azt saját céljaikra, nem pedig a király s az ország szükségleteinek fedezésére követelik. Márpedig „az említett subsidiumot nem egyes személyek, hanem a szászok közössége ajánlotta fel Felségünknek", szögezte le a király, a vizsgálatot elrendelve.[23]

Nagyobb és „veszedelmesebb" felkelés ügyében dörögtek a királyi levelek két évvel később, 1513 nyarától késő őszéig. A felkelés központja ezúttal Nagyszeben volt, de a levelekből kiolvashatóan a szász föld nagy részére kiterjedt, és hónapokig tartott. Vezetője, Székely János – az augusztus 18-án kelt királyi levél szerint – „az előkelőbb szászok ellen lázítva" elérte, hogy „bizonyos szász székekben" leváltsák az elöljárókat, és „másokat állítsanak a székek élére".

S elérte azt is, hogy a szászok megtagadják a subsidium fizetését. Ezt már II. Ulászló október 30-i levelében olvashatjuk, a büntető szankciók bevezetéseként. A király Bornemissza János budai várnagyot és Szapolyai János erdélyi vajdát bízta meg azzal, hogy a Nagyszebenben néhány napja kitört „új és szörnyű nagy" felkelést leverjék, s az adót akár fegyveres erővel is behajtsák. S minthogy a korábban kért 25 000 forintot „egy bizonyos Székely János nevű leggyalázatosabb ember tanácsaitól és veszedelmes rábeszélésétől félrevezetve", nem fizették meg neki, a subsidium összegét 40 000 forintra emelte.[24]

Kollektív és példás büntetés. A 40 000 forint legalább ötszöröse – a legalacsonyabb összeggel számolva, kereken nyolcszorosa – volt a szászok Szent Márton napi cenzusának, több mint kétszerese az összes királyi város együttes évi cenzusának.[25]

De egyharmada volt csupán a pénzügyi tervezetben a szászokra rótt összegnek.

Remélem, sikerült annyi kétséget támasztanom Werbőczi számainak realitását illetően, hogy ez az arány önmagában se nagy meglepetést ne okozzon, se kalkulációkra ne

származóak is, és ez utóbbiak közé sorolható az említett, Erdély földrajzát, lakóinak helyzetét és szokásait tagláló munka is. (*Acsády I.*: Verancsics Antal és Szerémi György. Irodalomtörténeti Közlemények. 4. 1894. 1–32.)

[23] Archiv Jud. Sibiu. Szász nemzeti lt. IV. 145–146.

[24] *Márki S.*: Dósa György. Bp., 1913. 34–35., Székely oklevéltár. Kiad. Szabó K. és Szádeczky L. Kolozsvár. 3. köt. 1890. 180–181., 5. köt. 1896. 43–47.

[25] Ezt az elképesztő összeget természetesen nem tudták behajtani, de a ténylegesen behajtott pénz – 1514-ben 27 000, 1515-ben 25 000 forint (Quellen zur Gesch. d. Stadt Kronstadt. 1. Bd. 201., 206.) – jócskán meghaladta mind a szászok rendkívüli adójának átlagos nagyságát, mind a királyi városok együttes cenzusát. Az utóbbi az 1490 és 1492 között készített jegyzék szerint 18 400 forint (Történelmi Tár. 1880. 168.), az 1503. évi velencei követjelentés szerint 16 000 forint volt (Magyar Történelmi Tár. 24. 1877. 72–73.).

ösztönözzön. Ugyanoly értelmetlen lenne számítgatásokkal ellenőrizni, vajon valóban 100 000 forintra rúgott volna-e a szászoktól soha be nem hajtott kilenced, mint arról faggatni a tervezet alkotóját, hogy gyakorlatilag miként képzelte el annak behajtását. Hihetőleg sehogyan: egyszerűen nem merült a számok és lehetőségek részleteibe, mielőtt megtette javaslatát, amelyben a szászokat – ugyancsak kollektíven – „paraszti állapotba" vetette.

Szándékosan alkalmaztam az 1514. évi dekrétum kifejezését, annak a határozatnak a szavait, amelyben a lázadó parasztok bűneikért „teljes és örökös paraszti állapottal" lakoltak. Bűneikért lakolhattak a lázadó szászok is, mással nemigen magyarázható az a kivételes nyíltság és következetesség, amellyel Werbőczi pénzügyi tervezetében – és kizárólag ott – ítéletté formált egy nemesi vágyat, törekvést (akárcsak az 1514. évi határozat a parasztok röghöz kötését). Az ítélet indoklását vélem megtalálni a király levelének idézett szavaiban, elsősorban ezért helyeztem Werbőczi összegét a büntetésből felemelt adóé mellé.

Nem biztos, hogy Werbőczi ismerte ez utóbbi összeget, azt azonban természetesen nagyon jól tudta, hogy a szászok adót szoktak fizetni, s e szolgáltatás megtagadásáról is értesülnie kellett. Ne feledjük, hosszú évekig erdélyi (és országbírói) ítélőmester volt, s e funkciójában nagyon gyakran járt Erdélyben, nyilván ezért is tekintette magát szakértőnek az ottani pénzügyekben. 1513 júniusában (ezúttal országbírói ítélőmesterként) éppen a szászok valamely perének felülvizsgálatára jelölték ki,[26] ha valóban eljárt küldetésében, úgy talán személyes tapasztalatokat is szerezhetett a zavargásokról. Híreket biztosan kapott róluk. Nem állítom, hogy e tapasztalatok vagy hírek hatására ragadott tollat pénzügyi elképzeléseinek vázolására (bár lehetetlennek ezt sem tartom), de nem hiszem, hogy a szászok ilyen reflektorfénybe kerültek volna tervezetében, ha javaslatait nem akkor írja, amikor felkelésük friss benyomásként hatott rá.

Hogy a tervezet 1513 (legfeljebb 1512 vége) előtt nem készülhetett, azt annak más pontjai is elárulják. Öt javaslata foglalkozik az alkalmilag szerezhető pénzekkel, közülük négy az 1512-es esztendő eseményeire utal. 1512-ben hunyt el Thurzó Zsigmond váradi püspök és Beriszló Bertalan vránai perjel is (az utóbbit 1512 októberében temették),[27] és 1512-ben volt az erdélyi sókamarák ispánja Geszti Mihály, aki – jóllehet a javaslat erre nem tért ki – aligha juthatott másképpen a királyi jövedelmekhez, mint e tisztsége révén.[28] Az ötödikben az évekkel korábban, 1505-ben elhunyt Ernuszt Zsigmond pécsi püspök hagyatékáról esett szó. Különös – és a datálás szempontjából nem a legszerencsésebb – módon éppen ezzel a javaslattal kapcsolatosan jutunk olyan információhoz, amelyből a tervezet sorsára, benyújtásának időpontjára (és tényére) is következtethetünk.

[26] Beriszló Péter veszprémi püspök, királyi kincstartó 1513. június 7-én kelt levelében értesítette a szász közösséget, hogy Werbőczi István országbírói ítélőmestert küldik hozzájuk, mert „a királyi felség parancsából ő fogja felülvizsgálni a földjeik és határaik ügyében támadt viszályaikat" (Archiv Jud. Sibiu. Szász nemzeti lt. IV. 162.) Valószínűleg arról a perről volt szó, amelyet a szászok évek óta folytattak Bornemissza János fogarasi várnagyával, Tomori Pállal (Székely oklevéltár. 5. köt. 43.). Arról, hogy valóban sor került-e a kiküldetésre, nem értesülünk.

[27] 1512. október 20-án tudatták Kanizsai György özvegyével, hogy „a vránai perjel befejezte földi pályafutását, és október 13-án eltemették". (Dl 25550)

[28] Geszti Mihály Szalkai Lászlóval, a későbbi esztergomi érsekkel együtt volt az erdélyi sókamarák ispánja 1512-ben. (Dl 22274, Quellen zur Gesch. d. Stadt Kronstadt. 1. Bd. 195.)

„Gyulai János és társai 60 000 forintot adhatnak Ernuszt Zsigmond pécsi püspök hagyatékából." Werbőczi szavaihoz mindenekelőtt az a kommentár kívánkozik, hogy Ernuszt Zsigmond hagyatékának végrehajtója a püspök két familiárisa, baranyai alispánja, Gyulai János és Mesztegnyői Szerecsen Lajos volt.

Kilenc esztendővel a püspök halála után, 1514. április 2-án, az országgyűlés tizenötödik napján és annak helyén, Rákos mezején a nádor és az országbíró – nem éppen szokványos, ha nem is példátlan módon – közösen állított ki egy terjedelmes oklevelet. Szólt pedig ez a következőkről:

A március 19-én Rákos mezején megnyitott országgyűlés alkalmával, az ott jelen levő nádor és országbíró elé járult panaszával Gyulai János és Mesztegnyői Szerecsen Lajos fia, János, az utóbbi beteg apja helyett és nevében. Amiatt panaszkodtak, hogy a király nem szakít időt az Ernuszt Zsigmond hagyatékáról készített számadásaik felülvizsgálatára, jóllehet éppen tőle kaptak utasítást az ismételt számadásra. Gyulai János és Szerecsen Lajos ugyanis korábban elszámolt már a hagyaték egészéről is és benne arról a 32 000 forintról is, amelyet az elhunyt pécsi püspök a végvárak restaurálására és megerősítésére rendelt, s a király a számadással teljesen megelégedve, írásban nyugtázta azt, „Őfelsége most mégis, ismeretlen okból (talán a prelátusok és bárók új határozatától indíttatva)", arra szólította föl a panaszosokat, hogy „a jelenlegi országgyűlésen a prelátusok, bárók és a nemesek közössége előtt" újból adjanak számot a hagyaték egészéről és a nevezett 32 000 forintról. A panaszosok készek voltak a számadásra, de hiába kérték ismételten, hogy a király, a prelátusok és a bárók elé járulhassanak, azok napról napra halogatva, mind ez ideig elutasították fogadásukat. Ez mélységesen aggasztotta a panaszosokat, hiszen idestova véget ér az országgyűlés, elintézetlen marad ügyük, amellyel tovább zaklathatják őket, sőt ha meghalnának, még utódaikat is. Panaszukkal ezért az országgyűlésen megjelent nemesekhez fordultak, és „előbb letéve eléjük a végrendelet egészéről s a nevezett összegről készített jegyzéket", arra kérték őket, hogy maguk is nézzék azt át, s egyúttal küldöttségük útján igyekezzenek a felülvizsgálatra a királyt, a prelátusokat és a bárókat rávenni. A nemesek „jogosnak és törvényesnek" tartván a kívánságot, küldöttséget menesztettek a királyhoz, a delegáció azonban dolgavégezetlen tért vissza, mert – miként jelentették – „a királyi felség a prelátus és a báró urakkal együtt jelenleg az ország temérdek ügyével foglalatoskodva, nem tudja a számadásokat átvizsgálni". Mindezt igazolandó, „jogaik biztosítására" állították ki az oklevelet a panaszosok részére.

Igyekeztem hűségesen tolmácsolni az oklevél szövegét, bevallom azért is, mert nagyon szemléletesen világít be egy királyi tanácsülés és a vele párhuzamosan zajló országgyűlés viszonyába, menetébe. Méghozzá arról az országgyűlésről ad hírt, amelyről mindössze az volt ismeretes (a velencei követ jelentéséből), hogy azt 1514. március 19-re meghirdették.[29] De elsősorban természetesen azt kívántam meggyőzően demonstrálni a szöveggel, hogy a hagyaték ügyében egy régen lezárt ügyet bolygatott meg a király, az országgyűlés előtt valaminő „ismeretlen okból" a számadások revízióját elrendelve.

Amely ok mégsem lehetett egészen ismeretlen az oklevél tényleges (vagyis nem a szövege élén szereplő) kiállítója, megszerkesztője és feltételezhető megfogalmazója előtt. Ez a személy ugyanis maga Werbőczi volt. A hozzá vezető áruló nyom az oklevél szövegének lelőhelye: szavait az ítélőmester irodájában készült formuláskönyvbe másolták, a

[29] Magyar Történelmi Tár. 24. 1877. 247.

többi Werbőczi közreműködésével készült oklevél textusa, illetve kivonata mellé.[30] A formuláskönyvbe másolt oklevelek jórésze Werbőczinek avagy ügyfeleinek – köztük elsősorban pártfogójának, barátjának, harcostársának, Szobi Mihálynak – személyes ügyeivel foglalkozott. Ilyen oklevelek megfogalmazását Werbőczi nem bízta másra, ezt – egyebek mellett – fennmaradt fogalmazványai is tanúsítják. Úgy gondolom, ebbe a kategóriába tartozhatott az ismertetett oklevél is.

Tartalma annyiban érintette személyét, hogy saját javaslatának sorsáról volt benne szó. Az ő javaslata lehetett ama bizonyos „ismeretlen ok", amelynek alapján – az oklevél szerint – egy határozat született, s a király utasítást adott arra, hogy a hagyatékról készített számadást az 1514 tavaszán tartandó országgyűlésen felülvizsgálják.

A feltételezésnek, úgy vélem, meglehetősen stabil alapja van, nevezetesen az, hogy Werbőczinek volt egy ilyen tárgyú javaslata. (Mellesleg jegyzem meg, hogy ismervén a számokhoz való viszonyát, egy pillanatig sem akadnék fenn a javaslatban és az oklevélben említett összegek eltérésén.) Történetesen tudunk róla, hogy többek között Ernuszt Zsigmond hagyatékából is pénzt követelt a király számára. De ha nem ismernénk tervezetét, az oklevél alapján aligha gondolnánk ilyesmire. Ennek megfogalmazója kategórikusan elhatárolta magát az utasítástól, amelyre „talán a prelátusok és bárók új határozata" indította a királyt, a fogalmazással félreérthetetlenül kinyilvánítva, hogy a nemességnek semmi köze nem volt a határozathoz.

Két Werbőczi-irat, közel egy időből, azonos témáról – ellentétes szemszögből. Úgy hiszem, helyesebb lemondani e skizofrén jelenség boncolgatásáról, és egyszerűen leszögezni a tényt, hogy Werbőczi előbb tett egy javaslatot, majd segített bebizonyítani, hogy a javaslat megvalósíthatatlan. Annál is inkább, mert a végrehajtás valóban azon akadhatott meg, hogy „a királyi felség a prelátus és báró urakkal együtt az ország temérdek ügyével foglalatoskodva, nem tudta a számadásokat átvizsgálni". A végrendelet végrehajtói s az országgyűlés küldöttei előtt bezárt ajtók mögött ténylegesen ritka hevességű vita folyt egy kivételesen súlyos témáról.

A március 23-án összeült királyi tanács annak a pápai bullának a kihirdetéséről tárgyalt, amelyet a március elején Rómából hazatért esztergomi érsek, Bakócz Tamás hozott magával.[31] A vita eredményeként egy héttel a fentebb ismertetett oklevél kelte után meghirdették a keresztes hadjáratot, amelynek vezetését további két hét elteltével Székely Dózsa Györgyre bízták.

Az Ernuszt-hagyaték ügye jó időre lekerült a napirendről. S lekerült arról a szászoké is legalábbis a tervezetben javasolt formában.[32]

[30] Formuláskönyv CCLXXXXIIIIv–CCLXXXXVIv. Esztergomi Főszékesegyház könyvtára. (Országos Levéltár. Filmtár. 586. doboz.). A formuláskönyvről *Eckhart F.*: Formuláskönyv Werbőczi István hivatali működése köréből. In: Illés emlékkönyv. Bp., 1942. 151–160. és *Bónis Gy.*: Középkori jogunk elemei. Bp., 1972. 152.

[31] *Barta G.–Fekete Nagy A.*: Parasztháború 1514-ben. Bp., 1973. 29.

[32] A hagyaték ügye 1522-ben került országgyűlési dekrétumba. A határozat az előző két évben elhunyt két érsek, Bakócz Tamás és Frangepán Gergely hagyatékával kapcsolatosan még mindig csupán annyit kívánt, hogy „tudomást kellene szerezni" a korábban elhunyt egyházfők, köztük Ernuszt Zsigmond végrendeletéről is (1522. 36. tc.) A végrendelet végrehajtóit inkább az elhunyt püspök testvére, Csáktornyai Ernuszt János zaklatta, aki az ellenük indított perét 1518-ban a pápai kúria elé vitte.

„Demptis civitatibus liberis et muratis": az 1514. évi 14. törvénycikk

A következő országgyűlést Székely Dózsa György kereszteseinek leverése után, 1514 őszén tartották. Dekrétumában a „király jobbágyairól" így intézkedtek: „A jászok és kunok, valamint a királyi felség más jobbágyai, bárhol lakjanak is (kivéve a szabad és a fallal körülvett városokat) ezentúl ugyanúgy adjanak cenzust, ajándékokat, kilencedet és ugyanúgy szolgáljanak, mint az ország többi colonusa és parasztja" (23. tc.). A hírhedt megtorló paragrafus, a 14. törvénycikk pedig így rendelkezett: „. . . a parasztok valamennyien, bárhol lakjanak is az országban (kivéve a szabad és a fallal körülvett városokat, amelyek a királyi felséghez hűek maradtak, . . .), minthogy a hűtlenség vétkébe estek, elveszítvén azt a szabadságukat, amellyel az egyik helyről a másikra települhettek, legyenek teljes és örökös paraszti állapottal földesuraik alá vetve."

„Demptis civitatibus liberis et muratis" – kivéve a szabad és a fallal körülvett városokat. Vagy: kivéve a szabad és fallal körülvett városokat. A nyelvtan mindkét megoldást megengedi, a logika, amely természetesen a törvénycikk megszövegezőiét igyekszik követni, mindkettő ellen tiltakozik, éspedig azért, mert a korabeli nemesi dokumentumoknak olykor zavarba ejtően következetlen terminológiájából annyi mindenképpen kihámozható, hogy a fallal nem övezett városokat eleve nem tekintették „szabadoknak".[33] A kérdés inkább az, hogy a fallal körülvett városok mindegyikét, vagy csupán némelyikét tartották-e „szabadnak".

(Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis. 4. tom. 253–256.) – A szászokról az 1523. évi 47. tc. szólt, ugyancsak információt követelve: „A királyi felség írassa össze az ő erdélyi szászait, tudja meg, hányan vannak, és évente mekkora összeget szokott tőlük behajtani."

[33] Az egyetlen fallal nem övezett királyi városnak, Szegednek a példája, nézetem szerint, inkább megerősíti, semmint cáfolná ezt. Szeged gazdag, jelentős város volt, talán földrajzi helyzetéből, nem pedig polgárainak szegénységéből fakadt, hogy kőfalak helyett palánkok vették körül. (*Mályusz E.:* A magyarság és a városi élet a középkorban. Századok. 78. 1944. 41., *Kubinyi A.:* A magyarországi városok . . . 12.) Jóllehet II. Ulászló uralmának csaknem egész ideje alatt (így – az elzálogosított királyi javakat felsoroló, említett jegyzék tanúsága szerint – 1514-ben is) különböző uraknál – Kinizsi Pálnál, Korvin Jánosnál, majd Perényi Imre nádornál – volt zálogban. (*Schönherr Gy.:* Hunyadi Corvin János. Bp., 1894. (Magyar történeti életrajzok.) 290, 311., *Mályusz E.:* A magyar társadalom a Hunyadiak korában. In: Mátyás király emlékkönyv. Bp. [1941] 384.), a dekrétumok kétségkívül a királyi javak közé sorolták. De sohasem említették „szabad" városként. Az 1514. évi 3. törvénycikkben a nyolc „szabad" tárnoki város után felsorolt további királyi városok utolsó, hetedik tagjaként kapott helyet, közvetlenül a kunok és jászok előtt. A sorrend azért érdemel figyelmet, mert a szegedieket megemlítő többi artikulus ugyancsak a kunokkal és jászokkal kapcsolta őket össze. Az 1514. évi 54. tc. (többek között) a „kunok, jászok és szegediek" határainak kiigazításáról intézkedett, az 1518. évi bácsi országgyűlés 32. artikulusa pedig hasonlóképpen a „kunok, jászok és szegediek" valamint a velük szomszédos nemesi birtokok határainak felülvizsgálását kívánta. S amit e szövegek csak sejtetni engednek, azt világos nyíltsággal fejezte ki elődjük, az 1507. évi 16. tc.: „A királyi felség . . . vizsgáltassa meg, hogy az országba érkezése óta mely birtokokat, . . . foglaltak el jogtalanul a kunok, a jászok, a szegediek és a királyi vagy királynéi felség más colonusai . . ." Az országgyűlési dekrétum skrupulus nélkül a „király jobbágyai" közé sorolta a szegedieket kilenc évvel azután, hogy (1498. június 4-én) II. Ulászló oklevélben erősítette meg őket „mindazon szabadságaikban, amelyeket más szabad városainkhoz hasonlóan" élveznek. (*Kubinyi A.* i. m. 34: 64. jegyzet.) Fölösleges talán, mégis hozzáfűzöm: természetesen nem gondolom, hogy Szeged lakói ettől valóban jobbágyokká váltak. De azt sem, hogy a nemesség pusztán a királyi oklevél szavára „szabadnak" ismerte el a várost.

Úgy hiszem, közelebb kerülünk az idézett kifejezés kulcsához, ha az előbbi mondatot így formálom át: a kérdés az volt, hogy a fallal körülvett városok mindegyikét, vagy csupán némelyikét tartsák-e „szabadnak". Maga a kérdés, nem pedig az egyértelmű válasz olvasható ki a korábbi törvények, de elsősorban éppen az 1514-ben hozottak szövegéből.

A dekrétumok közül az 1514. évi volt ugyanis az első, amely valamiféle kapcsolatot keresett a városok „libera" és „murata" jelzői között. Az utóbbit a törvényszövegek a 15. század közepe óta kerülték: ha egyáltalában jelzőt tettek a város mellé, úgy az a „szabad" volt (fallal övezett városról kizárólag az 1351. évi kilenced-törvényt megismétlő 1492. évi 47. artikulus szólt). A „szabad" jelzőt viszont a Jagelló-korabeli törvények két különböző, egy szűk és egy bizonytalanul tág tartalommal használták, hol a (még szóba kerülő) nyolc tárnoki várost illették vele (1500. 41. tc.), hol a városoknak meghatározatlan, de ennél mindenképpen lényegesen szélesebb körét (1498. 38., 40. tc.).

E kétféle értelemben használták a jelzőt 1514-ben is. A 3. törvénycikk az uralkodói javak felsorolását „a királyi felség nyolc szabad városával" kezdte, és – többek között – tizenhat további város megnevezésével folytatta (amely szám nem foglalja magában a „királyi szászok" fogalmába értendő szász városokat). Két további artikulus – figyelmen kívül hagyva itt a kiindulásként idézetteket – a másik, tágabb értelmezéssel kísérletezett.

Az egyik úgy, hogy a „vagy" kötőszóval kapcsolva a „libera"-hoz a („murata"-val rokonértelmű) „munita"-t, egyenlőségjelet tett a két jelző közé. A 29. törvénycikk azoknak a jobbágyoknak a visszaszerzéséről intézkedett, akiket „a szabad vagy megerősített (libere vel munite) városok, a kunok, a jászok vagy a királyi felség más jobbágyai" szöktettek meg. A másik, a hagyományos fogalmazáshoz visszatérve, elhagyta a „murata" jelzőt. A 25. törvénycikk a 14 artikulusban foglaltakat közelítette meg más oldalról: a jobbágyok röghözkötését a földesurak részéről is biztosítani kívánva, a költözés tilalma után a költöztetés tilalmát mondta ki, azzal a kivételezéssel, amely tartalmában nyilvánvalóan azonos volt a 14. artikulusával, fogalmazásában azonban eltért attól. Rendelkezéséhez hozzáfűzte, hogy a tilalom nem vonatkozik „a királyi felség és az urak szabad városaiból a nevezetteknek hasonlóképpen szabad városaiba" költözésre.[34]

[34] *Ladányi Erzsébet* a városok fejlődését a 13–15. században alkalmazott terminológia tükrében vizsgáló tanulmányának a végén az 1498. évi 41. és az 1514. évi 25. törvénycikkeknek a városokra vonatkozó szavait idézve, e szövegeket így kommentálta: „. . . ha tehát két ennyire jelentős törvénycikk a földesúri libera civitas megjelölést használja, úgy létezett is ilyen libera civitas". („. . .wenn daher zwei so bedeutende Gesetzartikel die Bezeichnung einer gutsherrlichen libera civitas anwenden, dann gab es auch eine solche libera civitas." *Ladányi E.*: Libera villa, civitas, oppidum. Terminologische Fragen in der ungarischen Städteentwicklung. Annales Univ. Scient. Budapestinensis de R. Eötvös Nominatae. Sectio historica. 18. tom. 1977. 28.) Megvallom, zavarban vagyok. Többek között – de nem is elsősorban – azért, mert akárhogy és akárhol olvasom is az 1498. évi 41. törvénycikk szövegét, amely a mások birtokán szőlőt vagy földet művelő polgároktól a kilenced fizetését követelte, nem látom a „libera" jelzőt a civitas mellett. Az artikulus „a királynak és bárki másnak a városairól" szólt, amivel kétségkívül elismerte a nem királyi városok létezését (amelyek között szépszámmal akadtak fallal övezettek: nemcsak a püspöki székhelyek többségét vette körül fal, hanem jó néhány földesúri várost is, nem szólva a Szapolyaiak kezébe került jelentős, hajdani királyi városokról. L. *Kubinyi A.*: A magyarországi városok . . .7, 13.) Ennek kifejezése valóban közös a két artikulusban: mindkettő hangsúlyozni kívánta, hogy rendelkezését nemcsak a királyi városokra akarja kiterjeszteni. Maguk a rendelkezések azonban ellentétes célzatúak voltak, s ebből adódott a terminológiai eltérés is. Az 1498. évi törvénycikk ugyanis korlátozni, az 1514. évi viszont megerősíteni kívánta a városokat (bizonyos) szabadságukban, minélfogva az előbbiben semmi szükség nem volt rá, hogy a kisebb városok és mező-

„Libera" – „libera vel munita" – „libera et murata". Küszködés a terminológiával, amit a magam részéről azzal tudok csak magyarázni, hogy a dekrétum megszövegezői kötődtek a megszokott kifejezéshez, de attól elszakadni is megpróbáltak. Olyan tételt kívántak megfogalmazni, amely a városok széles körére – semmiképpen sem csupán „a királyi felség nyolc szabad városára", sőt nem is csak a királyi városokra – érvényes, de ugyanakkor nemcsak attól óvakodtak, hogy a kivételezést valamennyi városi kiváltságokkal rendelkező település magára vonatkoztathassa, hanem (a dekrétum egészét tekintve) attól is ódzkodtak, hogy a kivételezett városok mindegyikét „szabadnak" ismerjék el. Az előbbi szempont szükségessé tette a megkülönböztető jelző használatát, az utóbbi nem engedhette meg, hogy e jelző egyszerűen a szokványos legyen. Találkozni fogunk még azzal az autentikusnak tartott ítélettel – ugyanaz formálta, aki a szászok felett is ítélkezett –, amely nagyon közel állott ahhoz, hogy kizárólag ama bizonyos nyolc várost tekintse „szabadnak". Talán nem tévedek, ha erre irányuló törekvést gyanítok a „civitates liberae et muratae" tautologikus kifejezésében, ha ezt az első, homályosra sikerült kísérletnek tartom arra a disztinkcióra, amelyet a törvényszövegek csak 1522-ben tettek világossá ily módon: „a szabad és a többi fallal körülvett városban" (in liberis et aliis civitatibus muratis, 1522: 6. tc.).

A gondolatmenetre az vezetett, hogy a „civitates liberae et muratae" kifejezés a Jagelló-kori törvényekben – legalábbis amennyire ezt azok szerfölött hiányos kiadása megállapítani engedi – kizárólag az 1514. évi dekrétum idézett két artikulusában fordul elő. De nem hiszem, hogy a fogalmazáson fennakadtam volna, ha nem Werbőczi pénzügyi tervezete felől, az abban jobbágyokként kezelt szászok gondolatával közelítek a városokkal tett kivételhez. Hiszen a kivételezés lényege kétségkívül az a régen és joggal hangsúlyozott negatívum, hogy nem foglalta magában a fallal nem övezett, kisebb városok és a mezővárosok lakóit. Az a könnyedség azonban, amellyel Werbőczi átlépte a városfalakat, arra figyelemeztetett, hogy még e falakat se tekintsem elméletileg áthághatatlanoknak, s e figyelmeztetéssel ütközvén egy homályos fogalmazásba, hajlok rá, hogy a homályos szavakban megszövegezőinek bizonytalanságát, vagy éppen vitáit gyanítsam.

Hogy a király által jóváhagyott dekrétum hosszas viták után született meg, azt bevezető részében maga is sejtetni engedi. A parasztháború dokumentumait összegyűjtők és közreadók jóvoltából, a dekrétum kritikai kiadásának birtokában, immár valamivel többet tudunk a vitáról.[35] A kiadás legnagyobb érdekessége, hogy a jóváhagyott s a megyéknek szétküldött, egy paragrafus kivételével lényegében azonos szövegű föllelhető példányok mellé állított egy fogalmazványt, amely 1572-ben készült másolatban maradt fenn. A fogalmazvány nyilvánvalóan a vitának egy korábbi stádiumát rögzítette, s főképpen két lényeges pontban tért el a jóváhagyott szövegtől. Az egyik eltérés az, hogy sokkal élesebben

városok kizárásával megvonják a rendelkezés érvényének határát, az utóbbiban pedig éppen erre törekedtek. Én ezt a törekvést tudom csak kiolvasni a törvénycikk idézett szavaiból, és abban a szilárd meggyőződésben, hogy országgyűlési határozataiban a nemesség nem a tények objektív leírását adta, hanem saját elképzeléseit, törekvéseit fejezte ki, többé vagy kevésbé sikerült formában, számomra ez a törvénycikk sem nem bizonyítja, sem nem cáfolja a földesúri libera civitas létezését.

[35] Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV. Maiorem partem collegit A. Fekete Nagy. Ed. V. Kenéz et L. Solymosi atque in volumen redegit G. Érszegi. Bp. 1979. (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici. II. 12.) 247–283.

juttatta kifejezésre az egyháziak s a klérussal kapcsolatosan a jobbágyok ellen irányuló nézeteket. Így például, míg a jóváhagyott szövegben, félreérthetetlenül a keresztes hadjáratot meghirdető Bakócz Tamás esztergomi érsekre célozva, megtiltották, hogy a király parasztszármazású embert püspökségbe vagy érsekségbe emeljen (24. tc.), a fogalmazvány az „egyszerű kanonokság" kivételével az egész klérusból kitiltotta a parasztszármazásúakat. A másik lényeges különbség egy országos főkapitány megválasztására és szerepére vonatkozik. A jóváhagyott szövegben szó sem esik róla. A fogalmazvány azzal kezdődik, hogy „a királyi felség a prelátus és báró uraknak s az ország nemeseinek egyetértésével válasszon egy főkapitányt", s ennek szerepe vörös fonálként húzódik végig szövegében. Az említett 14. és 23. törvénycikkek idézett részének megfogalmazásában nincsen eltérés a fogalmazvány és a jóváhagyott szöveg között.

A fogalmazvány azonban maga is már egy átalakított szöveget rögzíthetett. A LEO-ba sorolt gyűjteményben ugyanis fennmaradt egy rövid feljegyzés, amely a vitának még korábbi stádiumára utal. Tizenkét pontban sorolja fel az országgyűlésen hozott határozatokat, oly tömören, hogy inkább azok kivonatának, semmint megszövegezésének látszik.[36] Kézírása nem Werbőczié, ami nagyon valószínűtlenné teszi szerzőségét, de nem zárja ki annak lehetőségét, hogy az ő számára készítették vagy legalábbis ő tanulmányozta s használta azt fel.

A feljegyzés kilencedik pontja írja elő, hogy „a királyi felség a prelátus és a báró urakkal s az országlakókkal együtt válasszon egy főkapitányt". Ebben tehát megegyezik a fogalmazvánnyal, ha nem is tette a követelést ahhoz hasonlóan kiemelt helyre. Szinte valamennyi többi pontjában azonban nemcsak a jóváhagyott szövegtől, hanem a fogalmazványtól is eltér, hellyel-közzel lényegbe vágóan. Legfeltűnőbben második pontjában, amelyben azt a rendelkezést írja le, hogy „minden colonus vagy jobbágy mostantól kezdve örök időkig hetente két napot tartozik szolgálni földesurának, miként Szlavóniában [teszik]".[37] A rendelkezés a vitáknak egyik kardinális pontja lehetett. Ennek bizonyítékát látom abban, hogy az erre vonatkozó artikulus az egyetlen, amelyben lényeges eltérés van a jóváhagyott szöveg egykorú változataiban is. Közülük egyesekből teljességgel kimaradt a robotra vonatkozó rendelkezés, mások – s a fogalmazvány is – belefoglalták szövegükbe, hogy minden megházasodott paraszt „hetente egy napot tartozik földesurának szolgálni" (16. tc.). Heti két napról sehol sincs szó.

Szó van viszont róla abban a jelentésben, amelyet az egri püspök, Estei Hippolit megbízottja, Bonzagni küldött urának az országgyűlésről. Keltezetlen levelében ismertette az országgyűlésen hozott határozatokat, hozzáfűzve, hogy „még nem publikálták valamennyit". Jelentését tehát az országgyűlés közben írta, s abban nem is a jóváhagyott dekrétumot ismertette. „Először is az erdélyi vajda urat [Szapolyai

[36] LEO 248. A szövegében többször használt „statutum est" kifejezés is arra látszik utalni, hogy nem javaslatokat összegez, hanem már megtárgyalt határozatokat ismertet.

[37] A szöveg formálódásának menetét legjobban talán az a rendelkezés szemlélteti, amely a parasztokhoz csatlakozott nemesek birtokairól intézkedik. A LEO 248 szövege szerint e birtokokat „a királyi felség annak adja, akinek akarja". A fogalmazvány és a jóváhagyott dekrétum (35. tc.) mintha visszaszívta volna ezt a rendelkezést, határozottan megkötötte a király kezét, kimondva, hogy a király ne adja e birtokokat az uraknak, „akiknek már úgyis elég van, és ha már nekik adta volna, az ilyen adományozást tekintsék érvénytelennek", hanem azok kapják, akiknek fivéreit vagy apját a parasztok megölték.

Jánost] teljhatalommal az ország főkapitányává választották" – ezzel kezdte a beszámolót –, majd „továbbá, hogy ebben az országban csak nemes kaphasson egyházi javadalmat", jelezte a határozatok között. Közreadói joggal kapcsolták ezek – és más pontjai – alapján a jelentést a fogalmazvány szövegéhez.[38] Csakhogy Bonzagni azt a rendelkezést is leírta, hogy minden jobbágynak „heti két napot kell ura számára dolgoznia", amelyről csak a LEO-ban megőrzött feljegyzés ad hírt, sőt azt is, hogy a jobbágyoknak évente két forintot kell földesuruknak fizetniük, amiről még a följegyzés sem tud. (A jóváhagyott szöveg, a fogalmazvány s a följegyzés egyöntetűen évi egy forint fizetését írja elő.) Hacsak félre nem értette az országgyűlésen elhangzottakat, úgy Bonzagni itt még a följegyzésben vázoltaknál is korábban hozott határozatra utalt.

Mindez ahhoz a némileg meglepő következtetéshez vezet, hogy a hírhedt megtorló törvények jó néhány pontjukban sokkal mérsékeltebbek voltak az eredeti javaslatoknál. A megtorlás lényegéről, a jobbágyok röghözkötéséről semminemű vita nem folyt – erről tanúskodik valamennyi említett dokumentum –, de számos részletet illetően összecsaphattak a nézetek, s ezekhez tartozhatott talán az is, hogy a röghözkötésben kikkel tegyenek – avagy egyáltalában tegyenek-e – kivételt.[39]

Hogy a megtorlás lényegének a röghözkötést tartották, azt legszemléletesebben a LEO-ban fennmaradt feljegyzés fejezte ki. Ez ugyanis mindennemű bevezető, magyarázat s indoklás nélkül egyenest a dolgok közepébe vágott: „Mindenekelőtt, hogy ezentúl a colonusok vagy jobbágyok közül senki se merészeljen bármi módon másnak a birtokára költözni, miként az eddig szokásban volt." Ennyi. Különbségről városiak és jobbágyok között nem tudott sem itt, sem máshol. Ötödik pontként azt a határozatot ismertette, hogy „a colonusok vagy parasztok közül fővesztés terhe mellett senki se merészeljen fegyvert viselni, hanem minden megyében és valamennyi faluban, birtokon, mezővárosban és városban a földesúr vegye el a fegyvereket a parasztoktól". Következő pontja a parasztok rémtetteiről és vezetőinek megbüntetéséről szólt: „. . . elrendeltetett, hogy az ilyen gaztettek felbújtóit, vagyis a seregek vezetőit (belliductores) és a gyilkosságok részeseit minden birtokon, városban, mezővárosban stb. földesuruk vagy annak tisztviselője rögtön fogja el . . .". Ha az első pontban még a kivonatolás számlájára írható a különbségtétel hiánya, úgy az utóbbiak már meglehetősen nyilvánvalóan arról árulkodnak, hogy a differenciálás valóban hiányzott az ismertetett rendelkezésekből.

Ily módon talán nem minden vita nélkül került a fogalmazványba s a jóváhagyott szövegbe az a megjegyzés, amely elismerésre méltó tömörséggel együttesen fejezte ki a nemesség alapvető koncepcióját és benne a kényszerű engedményt. Azzal, hogy a városokkal a jobbágyok között tett kivételt, kifejezésre juttatta, hogy a kivételezetteket a jobbágyok közé sorolja, a kivételezés indoklásával pedig kinyilvánította, hogy az engedmény magával a rendelkezéssel egy tőről fakadt. Az artikulus nem titkolta, hogy ugyanaz a friss élmény szabott határt a nemesség vágyainak, amely alkalmat adott egy régi törekvésének törvénybe iktatására, hogy a városfalat a parasztháború élménye tette a nemesi elképzelések megvalósításának határvonalává.

[38] Monumenta rusticorum . . . 246.

[39] Ezt látszik alátámasztani az is, hogy a fogalmazvány – a jóváhagyott dekrétumtól eltérően – nem tett említést a kivételezettek másik kategóriájáról, azokról, „akik igaz hűséggel kitartottak uraik és ez ország szent koronája mellett, és nem vettek részt a többi bűnös parasztal a felkelésben."

Werbőczitől származik ez a fogalmazás? Sokan határozottan állították, néhányan tagadták. Közvetlen bizonyíték se pro, se contra nincsen. Magam a fentiek alapján úgy vélem, hogy a dekrétum egésze meglehetősen kollektív munka eredményeképpen született meg, s nem tartom valószínűnek, hogy ebben Werbőczi nem vett részt. Közreműködéséről elég nyilvánvalóan árulkodnak a kifejezetten személyére szabott artikulusok.[40] Annak sem zárnám ki a lehetőségét, hogy ő öntötte végleges formába a röghözkötésről intézkedő 14. törvénycikket, de csak a feltételezésből levonandó következtetéssel megtoldva, tehát ily módon: ha ő volt az artikulus szerzője, úgy ez annak a jele, hogy alapvető felfogását és szemléletét pillanatnyilag háttérbe szorították frissen szerzett tapasztalatai.

Werbőczi a parasztháborúban: levél a bányavárosokhoz

Nyilvánvaló, hogy a parasztháború élménye személy szerint Werbőczire is mélyen hatott. Éppen ezért nem tartom túlságosan lényeges kérdésnek, hogy hol és milyen körülmények között vészelte azt át: bárhol volt is, a megrázkódtatást éreznie kellett. Mégsem nélkülöz minden tanulságot a kérdés tisztázása.

Istvánffy szerint a döntőnek bizonyult temesvári csata előtt Szapolyai János erdélyi vajdát „nagy hévvel ösztönözte Werbőczi, az ország ítélőmestere, akinek tanácsára nagyon sokat adott, s aki akkor Erdélyben volt", hogy Bárhori István temesi ispán segítségére Temesvárra, a várat ostromló parasztok ellen siessen.[41] A parasztháború legújabb monográfiája kétségbe vonta Istvánffy szavait, egyrészt azért, mert „az ítélőmesteri funkciót betöltő politikus-jogásznak katonai dolgokba aligha lehetett beleszólása", másrészt, mert „valószínű, hogy nem is Erdélyben, hanem Budán élte át a parasztháborút".[42] Teljesen jogosnak tartom a kétkedést és részben igaznak az indoklást. Werbőczi valóban nem Erdélyben élte át a parasztháborút. De Budán sem. Ott volt, ahol egy Nógrád megyei birtokosnak lennie kellett: megyéje nemességének a parasztok ellen harcoló katonai táborában.[43]

[40] Az 55. tc. arról intézkedett, hogy a király egy arra érdemes, a jogtudományban jártas világi embert tegyen személynökévé. A határozat végrehajtására 1516-ban került sor, amikor Erdődi János titeli prépost – Bakócz Tamás unokaöccse – helyére a személynöki tisztségbe Werbőczi került. – A 63. tc. a törvények összegyűjtését és az összegyűjtött törvények királyi megerősítését írta elő, nyilván Werbőczinek az országgyűlésre benyújtott, utóbb „Hármaskönyv" címen ismertté vált jogszabálygyűjteményére célozva. Mindkét artikulus helyet kapott a fogalmazványban is, az utóbbi a jóváhagyott szövegnél rövidebben. A feljegyzésben nem szerepelnek.

[41] *Istvánffy M.*: A magyarok történetéből. Ford. Juhász L. Vál. Székely Gy. Bp. 1962. (Monumenta Hungarica. 6.) 62.

[42] *Barta G.–Fekete Nagy A.* i. m. 193.

[43] Az év elején valóban Erdélyben volt. 1513. december 16-án Petényben kelt levelében tudatta barátjával, Bajoni Jánossal, hogy a karácsonyi ünnepek után „velim nolim" követnie kell Erdélybe a vajdát. (Dl 47060. E levél hasonmását csatoltam – összehasonlítási alapként – a két anonim Werbőczi-iratéhoz.) Hogy ezt meg is tette, azt Szapolyai János vajdának 1514 januárjában és február 1-én Kolozsváron kelt, Werbőczi „lecta" jegyével ellátott oklevelei tanúsítják. (Dl 30519, 30266–7. A Dl 30266 jelzetű oklevélnek a szövegében is szerepel, mint a bírói szék egyik ülnöke.) A tavaszi országgyűlés idején azonban – az ismertetett április 2-i oklevéllel bizonyíthatóan – Budán (illetve Pesten) tartózkodott, április 30-án viszont már ismét a Nógrád megyei Petényben található: ezzel a keltezéssel készült egy országbírói oklevél Szobi Mihály számára, Werbőczi „lecta" jegyével. (Dl 90897)

A dokumentumokban nem bővelkedő parasztháború kutatói régen fölfedezték, s azóta egyik fő forrásuknak tekintik Nógrád, Hont, Pest és Heves megye nemességének 1514. június 16-án „Szentlőrinc falu mellett emelt táborában" kelt levelét. Az Abaújvár megye nemességéhez intézett levelet, amely egykorú (vagy közel egykorú) másolatban Kassa város levéltárában maradt fenn, Fraknói már 1872-ben közreadta, nagy részét le is fordította, szövegét tehát könnyen hozzáférhetővé tette.[44]

Az újabb kutatás tud e levél azonos keltezésű párjáról is, amelyet a négy megye nemessége Körmöc-, Selmec- és Besztercebánya városok elöljáróinak és lakosainak írt. Mielőtt a két levél szövege a parasztháború dokumentumainak gyűjteményében olvashatóvá válhatott,[45] az említett monográfia már együttesen mutatta be azokat. Nem egészen hibátlan, de tévedésében következetes mondata szerint a négy megye nemességéből alakult tábor működéséről „tulajdonképpen a táborbeliek két levele alapján tudunk, amelyet csaknem azonos szöveggel a bányavárosoknak, illetve Kassának küldtek".[46] Nem én tévedtem, amikor a régóta ismert levél címzettjét Abaújvár nemességében jelöltem meg. Következetesnek viszont azért tartom a mondatot, mert azonos társadalmi ranggal illetve a címzetteket, egyúttal a szöveget is „csaknem azonossá" tette.

Tartalmilag ugyanis valóban csakis és éppen abban van eltérés a két levél között, hogy egyiküket megyei nemesek, másikukat városi lakosok kapták. Készséggel elismerem, hogy a különbség nem érinti a parasztháború eseményeiről bennük foglaltakat, ami persze elismerését jelenti annak is, hogy a harcok menetét illetően a bányavárosokhoz intézett levél semmivel sem bővítette azonos keltezésű, régóta ismert párjából merített tudásunkat.

Elárul azonban valamit, amit a kassai levéltárban őrzött levélből nem lehetett kiolvasni, s amitől egyszeriben jelentőssé válnak szövegének a másikétól eltérő fogalmazásai is. E vallomásra azáltal bírható, hogy – párjával ellentétben – ez a levél eredetiben maradt ránk.[47] Kézírása a megszólítás első betűjétől a címzés utolsó vonásáig: Werbőczié.

Kétség sem fér hozzá, hogy a két levelet egyazon személy írta: erről tanúskodnak bevezető mondatainak nem is „csaknem", hanem teljesen azonos kifejezései, stilisztikai fordulatai. Mégis, külön hálával tartozom a sorsnak azért, hogy éppen a városoknak címzett levelet őrizte meg eredeti állapotában, miáltal e tanulmány tárgyához és mércéjéhez ragaszkodva (ha a vizsgált levéltári állag kereteit túl is lépve), Werbőczi saját kezű írásából olvashatom ki mindazt, amit e levelek szerzőjükről, annak tartózkodási helyén kívül is elárulnak.

Segélykiáltás mindkét levél, nyíltabban kétségbeesett a megyének címzett, tartózkodóbban a városokhoz intézett, de bevezetésként egyformán drámai színekkel ecsetelték bennük szorult helyzetüket a négy megye nemesei. Csaknem két hónapja harcolnak már a keresztesek ellen, írták, s a Pásztónál vívott nagyobb és több kisebb győztes csata után már biztonságban vélték magukat s a Duna–Tisza közét, most azonban rettentő híreket kaptak arról, hogy a parasztok két helyen is átlépték a Tiszát, és táboruk felé közelednek.

[44] Századok. 6. 1872. 437–445. – Újabb fordítása: Nógrádi évszázadok. Salgótarján. 1976. 20–21.

[45] Monumenta rusticorum . . . 116–118.

[46] *Barta G.–Fekete Nagy A.* i. m. 128.

[47] Jelzete: Dl 47080

Eddig a levelek „csaknem azonos" szövege. A továbbiakban a terjedelem, a tartalom és a hangnem egyaránt különböző.

Abaújvár nemeseit arra szólították föl, hogy június 24-re jól felfegyverkezve mindannyian legyenek Hatvannál. Tegyék ezt saját érdekükben, életük, vagyonuk, családjuk védelméért, a kivétel nélkül minden nemest egyaránt fenyegető veszély elhárításáért. Így foglalhatnám össze röviden és szárazon a levél terjedelmesebb és nagyon is ékesen szóló részét, amelyben a négy megye nemessége, kérését korholásba burkolva, mintegy a tapasztaltabb fivérként igyekezett testvéreit önpusztító közönyükből felrázni.

A bányavárosokat arra kérték, hogy küldjenek táborukba puskaműveseket (vagy puskás gyalogkatonákat: pixidarios). A fogalmazás tömör, a hangnem a királyi parancslevelekét súrolja.[48] Az utóbbiak sablonos „másképpen ne tegyetek" záróformuláját egy „kérjükkel" tompította a levél szerzője, jellemzően a hangnemre, de nem éppen egyéni és szokatlan módon. Lényegesen figyelemre méltóbb a kérés indítására választott mondat s az a mód, amellyel Werbőczi a királyi oklevelek korábban használt, hasonló tartalmú és funkciójú formuláját átalakította. A kívánságot azért vélte teljesítendőnek, „mert Uraságtokat is ez ország szent koronája tagjainak tudjuk" (quia eciam Dominaciones Vestras membra sacre corone regni huius esse scimus).

A kifejezés ebben a formában nem volt szokványos. Eckhart Ferenc bontotta azt alapelemeire, rámutatva, hogy két középkori államelmélet olvadt benne össze, a koronaeszme és az organikus, antropomorf államfelfogás. A két szemlélet „eredetileg egymástól teljesen külön fejlődő politikai gondolat volt, mindkettő az egyházi eredetű európai műveltségnek alkotórésze".[49] Az előbbit illetően a gondolati fejlődés során a korona elvált a király személyétől, s a 15. századra az államhatalom alanyává vált. E felfogás szerint az ország minden rendű, rangú és nemzetiségű lakója a korona (és nem a király) alattvalója, és – földrajzi aspektusában – a korona joghatósága alá tartozik az ország egész területe, a melléktartományokat is beleértve.

Annak a szemléletnek, amely az államot – az egyház mintájára – emberi szervezetként fogta föl, ugyancsak volt egy földrajzi, területi vetülete, amely a melléktartományokat a test, a regnum tagjainak tekintette. Politikai fogalomként azonban a „membrum regni" kifejezés, elveszítve egyházi mintaképének egyetemességét, a hatalomban osztozókra korlátozódott. Míg az egyetemes egyháznak valamennyi hívő egyaránt tagja volt, az ország tagjainak csupán azokat tekintették, akik ügyeinek intézésében részt vehettek, a 13. században az előkelőket, a 15. századtól kezdve mindenkit, akinek joga volt az országgyűlésen megjelenni. A 15. század közepétől a nemesek küldöttei „az ország összes tagjának képviseletében" jelentek meg az országgyűléseken, és megjelenési joguk alapján minden nemest az ország tagjának tekintettek.[50]

Az országgyűlésekre azonban – legalábbis időnként – a királyi városokat és a szászokat is meghívták, mégpedig a 15. század végétől a 16. század második évtizedéig éppen azért, „mert ti is ez ország tagja vagytok". Ugyanezzel az indokkal kérte tőlük ez időben a

[48] Nyilván a nagyobb nyomaték kedvéért változtatták a keltezésben táborukat királyivá: „ex castris exercitus regii". A megyéhez intézett levelet a királlyal közös táborukból írták: „ex castris exercitus regii et nostri".

[49] *Eckhart F.:* A szentkorona eszme története. Bp. 1941. 192.

[50] *Eckhart F.:* i. m. 178–181.

király a rendkívüli adót is. A Jagelló-uralom első két évtizedében, de különösen 1500 és 1508 között sablonszerűen ismétlődött mind a szászokhoz, mind a városokhoz intézett országgyűlési meghívókban és segélyt kérő királyi levelekben a kifejezés: „cum itaque vos quoque membrum huius regni nostri sitis".[51]

Periférikusan és kivételesen már a 15. század elejétől előfordult, hogy városi közösséget – a két államfelfogás összeolvasztásával – nem a regnum, hanem a szent korona tagjának tekintettek.[52] Maradandóan azonban Werbőczi honosította meg a „szent korona tagja" kifejezést, és azt éppenséggel nem a városokra vonatkoztatta.

A „membra sacrae coronae" szavakat Hármaskönyv címen ismertté vált szokásjog-gyűjteményének elején írta le, abban a részben, amelyben alaptételét fejtette ki és támasztotta alá. Az alaptétel, mint ismeretes, a nemesi jogok egyenlősége, az, hogy „Magyarország valamennyi prelátus, egyházfő, báró és többi mágnás ura, valamint nemese és előkelője nemessége és evilági javai alapján a szabadságnak, kiváltságnak és mentességnek egy és ugyanazon előjogait élvezi: valamely úrnak nincsen nagyobb és egyik nemesnek sincsen kisebb szabadsága". (I. 2.) Ennek igazolására vállalkozott „a nemesség eredetének és kezdeteinek rövid magyarázatára",[53] vagyis arra, hogy az ősi egyenlőségből a nemesi egyenlőséget vezesse le.

A magyarázat alapelemeit, a hun származás fikciójával együtt, készen kapta a 13. század végének krónikásától, Kézai Simontól. Az elmélet, amely arra volt hivatva, hogy megindokolja a nemtelenek kiválását az ősi szabad communitásból, Kézai fogalmazásában került a 15. században Turóczi János krónikájába, majd a Hármaskönyvbe:[54] Géza fejedelem idejéig az ősi, pogány „hun, azaz magyar" társadalomban szokás szerint összehívták a fegyverforgatókat, hogy a communitas tanácsát és parancsát meghallgassák. Azokat, akik indoklás nélkül áthágtak e rendeletet, karddal kettévágták, vagy „örök szolgaságra vetették". Az utóbbiak kerültek „plebeius állapotba", és „csak így lehetséges, hogy a Hunortól és Magyartól származó egyazon nemzetségből az egyik úr, a másik szolga, az nemes, ez pedig nemtelen és paraszt lett".

[51] *Kubinyi A.*: A magyarországi városok . . . 17–18, 23–25, 37–38, 44–45.

[52] *Eckhart F.* egyetlen példaként „az olasz műveltségi területhez számító" Raguzát hozta fel. A raguzai tanács már 1413-ban a magyar korona tagjának nevezte városállamukat (i. m. 193). A példa megtoldható egy továbbival: a kifejezés kivételképpen egy királyi levélben is helyet kapott, igaz, a szöveghez szorosan kapcsolódva. 1490. november 24-én II. Ulászló köszönetet mondott Sopron városának, amiért hű maradt hozzá s a koronához, amelynek nem jelentéktelen tagja: „. . . erga nos et sacram coronam, cuius membrum estis non exiguum". (*Házi J.*: Sopron sz. kir. város története. 1. rész. 6. köt. Sopron, 1928. 79.)

[53] Sarlós Márton Eckhart Ferenc egyik bűnéül rótta fel ennek megállapítását: „A nemesség eredetéről szóló 3. címnek szerinte [mármint Eckhart szerint – i. m. 200–210] kizárólag az una eademque libertas tételének az igazságát kell bizonyítani.". (*Sarlós M.*: Az organikus és szentkorona államelmélet a magyar jogtörténetírásban. Magyar Tudomány. 1960. 3. sz. 118.) Csakhogy ezt nem Eckhart, hanem Werbőczi állította: „Ámbár nem történetírásra, hanem az ország szokásainak, különleges és jóváhagyott törvényeinek leírására vállalkoztam, de mivel azt mondtam, hogy minden főpap és báró úr, valamint nemes a mentességnek és szabadságnak egy és ugyanazon előjogait élvezi . . . ezért határoztam el, hogy röviden nemességének kialakulását és kezdetét is megmagyarázom" (I. 3.).

[54] *Szűcs J.*: Társadalomelmélet, politikai teória és történetszemlélet Kézai Simon Gesta Hungarorumában. Századok. 107. 1973. 585–595.

A teóriának egy további elemét, amely szerint a hatalmat a nép ruházta át az uralkodóra, de „oly módon, hogy valamit meg is tartott belőle",[55] Werbőczi már saját elképzelése szerint formálta át. Leírásának logikája a nemesség és uralkodó kölcsönös és egymástól elválaszthatatlan kapcsolatán keresztül vezetett a nemesi egyenlőséghez azáltal, hogy a kereszténység felvétele után a „közösség" az uralkodással együtt a nemesítésnek és ezzel összefüggésben a birtokadományozásnak a jogát is „ez ország szent koronájának joghatóságára, következésképpen a fejedelemre ruházta". Ebből következik, hogy „nincsen fejedelem, csak a nemességtől választott, és nincsen nemes, csak a fejedelemtől nemesített" (I. 3.), s ez a kapcsolat az alapja annak, hogy mindazokat, akiket az uralkodó érdemeikért birtokadományban részesít, a birtokba iktatás megtörténte után nyomban „igaz nemeseknek", következésképpen „a szent korona tagjainak kell tartani". (I. 4.)

Ez az egyetlen helye a Hármaskönyvnek, ahol annak szerzője a „szent korona tagja" kifejezést használta. Nem tért vissza e fogalomhoz, amikor ennek politikai tartalmát, a hatalmat gyakorlók körét határozta meg. Más a terminológia, de a társadalmi tartalom ugyanaz: a törvényhozás a fejedelem és a „populus" közös ügye, „a populus elnevezésen pedig e vonatkozásban csakis a prelátus, a báró s a többi mágnás urat, továbbá valamennyi nemest értsed, de ne a nemteleneket". (II. 4.)

Feledve a törvényhozás fórumaira „az ország tagjaiként" meghívott városok, kiküszöbölve minden, ami a nemes és a nemtelen merev dualizmusát megzavarhatná.

Werbőczi a parasztháború leverése után, 1514 őszén tartott országgyűlésre nyújtotta be Hármaskönyvét. Kétségkívül sok munkát, időt, ismereteket igénylő mű volt ez, hirdetett célját, az ország szokásjogainak és törvényeinek összeállítását már 1498 óta szorgalmazták az országgyűlési dekrétumok. Nyilvánvalóan nem az utolsó napokban, hetekben írta tehát, legalábbis nagy részével bizonyosan elkészült már 1514 nyarára, amikor azért vélte, hogy a négy megye nemességének kérésével a bányavárosok lakóihoz fordulhat, „mert Uraságtokat is ez ország szent koronája tagjainak tudjuk".

Valamely ládában, szekrényben vagy asztalon ekkor már gyülekezhettek a telerótt lapok, amelyekből a következő évszázadokra a Magyarországon legismertebb könyv formálódott. E lapokon az 1514 júniusi levél címzettjeit nem tudták a szent korona tagjainak, kirekesztették a törvényeket az uralkodóval együtt hozó populus köréből, „a szabad és a többi fallal körülvett várossal" együtt a „plebeius állapotúak" táborába utalták. Efelől a Hármaskönyv semmi kétséget nem hagyott. De ha e táboron belül keressük a levél címzettjei számára a Hármaskönyv jogrendszerében kijelölt helyet, már meglehetősen sűrű homályba ütközünk. Aligha ellentétben a szerző szándékával.

Werbőczi és a városok: Hármaskönyv III. rész. 8–24. cím.

A városok kialakulásának és létének alapvető jogi kritériuma a bíráskodás terén gyakorolt önkormányzat volt. A királyi kiváltságlevelek mindenekelőtt azt a szabadságot biztosították a privilegizált települések lakóinak, hogy bírájukat maguk válasszák, s az saját joguk szerint ítélkezzen fölöttük. A különböző, a 14. század végén, illetve a 15. század

[55] *Szűcs J.*: A nemzet historikuma és a történetszemlélet nemzeti látószöge. Bp., 1970. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat. 51.) 63.

elején írásban is lefektetett városi jogrendszerek alapján alakultak ki a 15. század végére az egyazon rendszer szerint ítélkező városok szövetségei, köztük ama bizonyos nyolc szabad városé, amelyek a budai jogot követték és a selmeci jogot elfogadó hét alsómagyarországi bányavárosé. Az utóbbiak, amelyek közé Körmöc-, Selmec- és Besztercebánya, tehát a 1514. júniusi levél címzettjei is tartoztak, a király, illetve 1424-től – ha volt – a királyné fennhatósága alatt állottak. Az 1514. évi dekrétum 3. törvénycikke a királyi javak közé sorolta őket, eltérően a hét, később felsőmagyarországinak nevezett bányavárostól, amelyek Gölnicbánya vezetésével a 15. század végétől ugyancsak külön szövetségbe tömörültek.[56] Megnevezett viszont a törvénycikk a királyi javak között olyan városokat is, amelyek e szövetségek egyikéhez sem csatlakoztak, azokétól eltérő jogszokásaik miatt. A városi jogrendszer tehát részleteiben meglehetősen tarka képet mutatott, de azonos alapra, a bíráskodás terén gyakorolt önkormányzatra épült.

A Hármaskönyv harmadik része foglalkozott a bíráskodási autonómiával rendelkező területekkel és hatóságokkal, szerkezetileg ide tartozott tehát a városi jog is. Werbőczi ki is tért rá. Nem tévedt el az eltérő jogrendszerek útvesztőiben, s a maga részéről és a maga módján feloldotta a „szabad és a fallal körülvett városok" kifejezésének tautológiáját is. Ő a két jelző közül kizárólag az elsőt használta, azt viszont következetesen és nyomatékosan. A téma említésénél a „libera" jelző sohasem hiányzik a civitas mellől: „A mű harmadik és utolsó részében esik szó . . . a szabad városok törvényeiről . . ." (I. 1.), „. . . a műnek e harmadik és utolsó részében tárgyalni kell . . . a szabad városok törvényeiről is . . ." (III. 1.), a témába fogva: „Minthogy röviden a szabad városokról is tárgyalni kell . . ." (III. 8.), majd lezárva azt: „Továbbá a szabad városok jogainak kifejtése után . . ." (III. 25.).

A bevezető szavakat a definíció követi: „Minthogy röviden a szabad városokról is tárgyalni kell, ezért tudni való, hogy civitasnak mintegy a civisek egyesülését nevezik, mivel itt a nép sokasága gyűlt össze. A város valójában házaknak és utcáknak a sokasága, szükséges falakkal és erősségekkel (moeniis et praesidiis) van körülvéve, és a jó és tisztességes életet biztosító kiváltságokkal rendelkezik. De mivel a civiseknek ez az egyesülése egy-egy közösséget alkot és képvisel, s e kollektív közösségek egymástól mind helyük szerint, mind kiváltságaikban és szokásaikban különböznek, ezért a szabad városok közül egyesek, mint (ut) Székesfehérvár, Esztergom és Lőcse a személynök joghatósága alá tartoznak, mások pedig, mint (sicuti) Buda, Pest, Kassa, Pozsony, Nagyszombat, Sopron, Bártfa és Eperjes, az ország régi szokása alapján a tárnokmester joghatósága alatt állnak." (III. 8.)

A magam részéről úgy tudom csak követni e logikai sort, ha a kritériumokat – sok nép, ház és utca, falak, privilégiumok – kizárólag a megnevezett szabad városokra vonatkoztatom. De tekinthetjük a leírást olyan definíciónak is, amely logikai töréssel halad az általánostól a különösig. A lényeg mindenképpen az, hogy Werbőczi név szerint felsorolta azokat a városokat, amelyeket (szerinte) a „szabad" jelző megillet. Összesen tizenegy várost nevezett meg, közöttük azokat, amelyeket az 1514. évi dekrétum (és előzőleg már az 1500. évi is) mint „a királyi felség nyolc szabad városa" sorolt fel. Kétségkívül a legjelen-

[56] *Hajnik I.*: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyes-házi királyok alatt. Bp., 1899. 84–85., *Csizmadia A.–Kovács K.–Asztalos L.*: Magyar állam- és jogtörténet. Bp., 1978. 98., *Kubinyi A.*: A magyarországi városok . . . 20–21.

tősebb városok voltak ezek, ennek köszönhették, hogy a többi várossal ellentétben – legalábbis részben – ki tudták vonni magukat a nemesi bíráskodás alól. A 15. század folyamán érték ezt el oly módon, hogy a tárnokmesternek eredetileg valamennyi városra kiterjedő joghatóságát a maguk számára sajátították ki, és küldötteikből a tárnokmester vezetésével egy rendszeresen ülésező fellebbviteli bírói fórumot teremtettek maguknak. Jogi szervezetük a 15. század második felében alakult ki, számuk a 15. század végén emelkedett – Pest bevonásával – hétről nyolcra.[57]

Őket illetően joggal hivatkozott tehát Werbőczi „az ország régi szokására". A személynök joghatósága alá tartozó városok felsorolásánál nem tette, nem is tehette ezt. Az 1514. évi 3. törvénycikk a nyolc szabad város után és más királyi javak – közöttük a bányavárosok – előtt hét várost sorolt fel: Óbudát, Esztergomot, Székesfehérvárt, Lőcsét, Szakolcát, Szebent és Szegedet. Közülük három került be a Hármaskönyvbe, szerzője önkényesnek látszó válogatása alapján. Nem fűzte a három névhez az „és mások" szavakat, nyelvtanilag ugyanolyan értékű szerkezetben sorolta fel őket, mint a kétségkívül teljes számban megnevezett tárnoki városokat.[58]

E tizenegy város autonóm bíráskodási jogait ismertette tehát a Hármaskönyv. S eddig a kép világos, ha nem is tükrözte híven az ország valóságos jogrendszerét. Csakhogy a szabad városok jogaival foglalkozó tizenhét titulus közül kettőben hirtelenjében más városok létezéséről is értesülünk. Hogy melyek azok, azt nem tudjuk meg. „Mind az említett, mind valamennyi többi városnak azok a polgárai, akiknek mások területén örökségük van, sem ez örökségből a földesúrnak járó jövedelem fizetése, sem ez örökséget illető perekben a földesúr bíráskodása alól nem mentesülnek." (III. 18.) „Továbbá az összes szabad és valamennyi többi város, bármely címen rendelkezzék valamely birtokjoggal, ezt illetően, akárcsak a nemes, engedelmeskedni tartozik az ország rendes bírái bíráskodásának és ítéletének." (III. 19.)

Azokról az ügyekről van szó, amelyekben a városi és a nemesi jog érintkezett, illetve ütközött. A 18. titulus nyilvánvalóan a földesúri jogokat védte, a 19.-nek idézett szövegéből azonban úgy vélhetnénk, hogy a városoknak a nemesekkel azonos jogokat biztosított. Amíg el nem kísérjük a városokat bíráikhoz, akiknek „nobilium ad instar" – akárcsak a nemes – engedelmeskedni tartoztak.

Mindkét titulus az 1498. évi 38. törvénycikk rendelkezését ismertette, sőt a 19. szó szerint meg is ismételte annak szövegét, nem törődve azzal, hogy ily módon saját kategorizálását cáfolja, minthogy az idézett törvénycikk „az összes szabad és valamennyi többi

[57] *ifj. Szentpétery I.*: A tárnoki ítélőszék kialakulása. Századok. 68. 1934. 510–590.

[58] Ezért nem értek egyet e téren a tárnoki ítélőszék kialakulását megvilágító kiváló tanulmány szerzőjével, aki szerint „Werbőczi sem tudta magát pontosan kifejezni, akinek pedig személynök létére legjobban kellett az e téren kifejlődött gyakorlatot ismernie. Ő három személynöki várost említ, . . . , de nem mondja, hogy ezeken kívül nincs is több". Bizonyítékul jegyzetében a Hármaskönyvnek a személynöki városokra vonatkozó szavaira hivatkozva, kiemelte a három város elé tett „ut" kötőszót. (*ifj. Szentpétery I.* i. m. 557.) Mellesleg megjegyezve, hogy a Hármaskönyv írásának és benyújtásának idején Werbőczi nem volt még személynök, szavaiból én nem azt olvasom ki, hogy nem tudta magát pontosan kifejezni, hanem azt, hogy erre nem törekedett. Szerintem nem azt nem mondta el, hogy nincs is több személynöki város, hanem azt hallgatta el, hogy lehet több is. Mert valóban a példák fölsorolására alkalmas „ut" kötőszót tette a három név elé, csakhogy a tárnoki városok felsorolását ugyancsak nem az egyértelmű „videlicet" vagy „scilicet" szóval, hanem az „ut"-tal szinonim „sicuti"-val vezette be.

város" helyett egyszerűen valamennyi szabad városról szólt. A nyolc tárnoki városon kívül „Lőcse, Zágráb és valamennyi többi szabad városnak" s azok lakóinak a nemesekkel folytatott pereiről intézkedett, és többek között azt mondta ki, hogy a városi közösségek egészének valamely nemessel folytatott jelentősebb perét a király személyes jelenléte – vagyis a személynök – előtt kell tárgyalni és eldönteni.

Hogy mit jelentett ez a városok számára, azt II. Ulászlónak az a kiváltságlevele világítja meg, amelyben a nyolc tárnoki város bíráskodási jogait erősítette meg és egészítette ki. Egyebek mellett engedélyezte a nyolc városnak, hogy a személyes jelenléte elé fellebezett ügyeikben „ne ítélőmestereink, hanem más urak, nevezetesen felségünk által kiküldött, becsületes, érdemes és jó hírű országlakóink járjanak el és döntsenek, s ezt szabad városaink szokásainak megfelelően, ne pedig a nemesi bírák szokása szerint tegyék, mivel ez utóbbi az övékkel teljesen ellentétes".[59]

A két törekvés így válik világossá: a nemesek maguk és saját jogaik alapján akarnak ítélkezni a városok felett, ezek viszont természetesen menekülni igyekeznek a nemesi ítélkezés elől. A Hármaskönyv, ugyancsak természetesen, a nemesi törekvést kodifikálta, azt a törvénycikket iktatta szövegébe, amely e téren legvilágosabban fejezte ki a nemesek óhaját, s az artikulust saját szavaival megfejelve, „az összes szabad és valamennyi többi város" birtokpereit „az ország rendes bíráinak" hatáskörébe utalta.

A Hármaskönyv sokszor említi „az ország rendes bíráit" (judices ordinarii), de különös módon sehol sem írja le, hogy kiket ért rajtuk. Pedig a dekrétumok megadták a definíciót, az 1486. évi 68. tc. éppen a kifejezés tartalmának bizonytalanságára hivatkozott „határozottan kinyilvánítva, hogy a rendes bírák: elsősorban a nádor, azután az országbíró és végül a titkos kancellár, ha jelen van, ha nincs, úgy a személynök". A törvénycikk szövegét szó szerint megismételte az 1492. évi dekrétum (42. tc.). Egyetlen szót toldott hozzá egy kötőszóval (megint csak: amennyire ezt a dekrétumok kritikai kiadását nélkülözve meg lehet állapítani). „Az említett rendes bírák a királyi felség távollétében a többiek nélkül is mindenben szabadon ítélkezhetnek", rendelkezett az 1486. évi artikulus. „Az említett rendes bírák és ítélőmestereik . . . szabadon ítélkezhetnek", írták elő 1492-ben. Lényegbevágó toldalék.

A „rendes bírák" közül az első kettő hatalmas nagy úr volt. Bírói feladataik érdemi részét nyilvánvalóan ítélőmestereik végezték helyettük. Az utóbbiak elől menekültek a tárnoki városok, az ő bíráskodásuk alól kaptak felmentést, legalábbis papíron, amelyhez aligha ingyen jutottak. Többet nemigen érhettek el vele, mint azt, hogy esetenként királyi szentesítéssel küzdhettek, ugyancsak nem üres kézzel, a „becsületes, érdemes és jó hírű", s mindenekelőtt irányukban jóindulattal viseltető bírák kiküldetéséért.

Ezt tették, királyi szentesítés nélkül, a többiekkel együtt a bányavárosok is. Nem vagyunk e téren feltételezésekre utalva, meglehetősen pontos értesüléseket szerezhetünk a budai udvarban folytatott küzdelmeikről, közöttük arról is, amelyre éppen 1514 tavaszán került sor. A híradásban Werbőczi ítélőmester neve is helyet kapott.

[59] *Kovachich, M. G.*: Codex authenticus iuris tavernicalis. Budae, 1803. 49. – II. Ulászló kiváltságlevelének a vége, a keltezéssel együtt, már hiányzott, amikor azt 1602-ben Rudolf király átírta. Ezért nem világos számomra, milyen alapon datálták azt határozottan 1499-re (*ifj. Szentpétery I.* i. m. 555.).

Régóta ismert tény, hogy a király közvetlenül a parasztháború kitörése előtt, másokkal együtt, Werbőczi ítélőmestert bízta meg annak a pernek az elbírálásával, amely a bányavárosok „birtokjogait illetően" szinte szünet nélkül folyt a városok s a velük szomszédos birtokos család, a Nagylucseiek között.[60] E tényhez azonban egy másik is kapcsolódik, nevezetesen az, hogy a bányavárosok elkeseredetten küzdöttek e megbízatás ellen. Selmecbánya hírneves jegyzőjére, Balthasar Steckre hárult a feladat, hogy a budai udvarban a városok számára kedvezőbb döntést eszközöljön ki.

A levél, amelyet Balthasar Steck „sebtiben" írt Budáról a selmecbányai bírónak, 1514. április 11-én kelt, két nappal azután, hogy Budán ünnepélyesen meghirdették a keresztes hadjáratot. (E kereszt felvevőiről fog két hónappal később Werbőczi a többek között Selmecbányához is intézett levélben így vélekedni: „ezek az átkozott keresztrefeszítők, akik a kereszt vivőinek nevezték magukat, de nem hordozói voltak a keresztnek, inkább Krisztus keresztjének üldözői . . .") A selmecbányai jegyző szót sem ejtett e nem éppen jelentéktelen eseményről (ami talán nem annyira politikai érzékének hiányát, mint a városok általános politikai passzivitását jellemzi), őt és feltehetően címzettjét is kizárólag saját ügyük foglalkoztatta:

„Tudatom Uraságoddal, hogy csak tegnap kaptunk választ a városok ügyében. A királyi felség az urakkal együtt kijelölte azt a négy személyt, akinek a városokba kell jönniük. Két ítélőmestert választott, Werbőczi István mestert és [Bellyéni] Albert mestert és hozzájuk két urat, Herendi Miklóst, aki néhány éve kincstartó volt és Keserű István [alnádort]. Legkevésbé sem nyugtatott meg minket, engem és Pál urat, e négy ember személye, és megmondtuk az udvarnál levő jó urainknak és barátainknak, Buzlai Mózes udvarmesternek, Henczelfy István [királyi jogügyigazgatónak] és Marocsa Ferenc [nádori ítélőmesternek], hogy ezek mind a négyen a városok ellen vannak, és [Nagylucsei] Dóczi Ferenc pártján állnak."[61]

1514 áprilisában járunk, a négy közül elsőként említett személynek nem kellett még a szent korona tagjainak tudnia a bányavárosokat. Elmélet és gyakorlat tökéletes összhangban volt tevékenységében: erről vall a selmecbányai jegyző keserű mondata. S jóllehet, annyit elértek a küldöttek, hogy bíráikhoz ötödikként egyik pártfogójuk, Henczelfy István csatlakozott, az újabb, 1514 májusában írásban rögzített királyi döntés[62] után alighanem ismét felsóhajthattak: „Werden wir . . . ubell getrőst der vir menner halbenn, unnd sagenn . . . , das dise vir all wider dy stet seyn . . ."

Nem annyira nehezen lefordítható zamata miatt idéztem az eredeti szöveget, mint egyszerűen annak a puszta ténynek az illusztrálására, hogy a levelet s benne e nyilvánvalóan előzetes tapasztalatokból leszűrt véleményt németül írták. Németül: a levél írójának

[60] *Wenzel G.*: Az alsómagyarországi bányavárosok küzdelmei a Nagylucsei Dóczyakkal 1494–1548. Bp., 1876. (Értekezések a történelmi tudományok köréből. 6. köt. 6. sz.) – Werbőczi már 1513-ban is foglalkozott a perrel (i. m. 66–67.).

[61] DI 47069

[62] 1514. május 15-én a király Herendi Miklós volt kincstartót, Henczelfy István királyi jogügyigazgatót, Bellyéni Albert személynöki és Werbőczi István országbírói ítélőmestereket, valamint Kenderesi Mihály ülnököt bízta meg az ítélkezéssel. (Az utóbbi a nemesség egyik vezéralakja, sok jel szerint Werbőczi támogatója és pártfogoltja volt. A levél szövegének elejét közreadta *Wenzel G.* i. m. 68–69.) Ez a megbízólevél volt az alapja annak a feltételezésnek, hogy Werbőczi a parasztháború idején Budán tartózkodott (*Barta G.–Fekete Nagy A.* i. m. 324.).

és címzettjének, városuk (s a többi bányaváros) vezetőrétegének anyanyelvén. Azon a nyelven, amelyet a szászok is beszéltek.

Ez az objektív tény társítja az itt megismert ítélőmesterhez a pénzügyi tervezet készítőjét. Hogy az asszociáció véletlen egyezésen, avagy valóságos kapcsolaton alapszik-e, arról a Hármaskönyv szerzőjét kell vallatóra fognunk.

A jobbágyok „sokféle állapotá": Hármaskönyv III. rész. 25. cím.

A Hármaskönyv vallatásához legalább futó pillantást kell vetnünk Werbőczi korának nemzetiségi térképén a németek helyére.

A 12. századtól kezdve több hullámban Magyarországra érkezett német telepesek társadalmi és etnikai fejlődésének egyik meghatározója az volt, hogy nagyobb csoportban, valamely összefüggő területen telepítették-e le őket, mint az erdélyi szászokat, avagy szétszórtan. A szórványokban ietelepítettek nagy része az idők során asszimilálódott, s e folyamatban magyarrá váltak városi jellegű kiváltságokkal rendelkező közösségek is. Ott azonban, ahol a városi fejlődés számára kedvezőek voltak a feltételek, inkább ellenkező irányú tendencia érvényesült. A kedvező feltételeket a kereskedelem és bányászat biztosította, s mindkét foglalkozási ágban domináló volt a németek szerepe. Következésképpen Werbőczi idejére azoknak a városoknak a vezető rétege maradt német vagy éppenséggel vált – részben vagy egészében – németté, amelyek kereskedelmük vagy bányászatuk révén a legjelentősebbek közé emelkedtek. Német maradt a 13–14. században német telepesekkel alapított bányavárosok vezetése, de – részben vagy egészben – az maradt vagy azzá vált a tárnoki városok jó részéé is.[63]

Az etnikai kérdések iránt korántsem közömbös kortársak nagyon jól tudták ezt. Ugyanerre a következtetésre kellene jutnunk akkor is, ha csupán arra a rövid ismertetőre támaszkodhatnánk, amelyet az 1530-as években Oláh Miklós, II. Lajos özvegyének, Mária királynénak a titkára készített Magyarországról. Oláh Miklós, összefoglalva mindazt, amit az ország földjéről és népéről közlendőnek vélt, a tudnivalók közé sorolta azt is, hogy e tájon nemcsak magyarnyelvűek élnek, s ezért művének méretéhez képest igen árnyalt képet festett a nyelvi sokszínűségről. Végigvezetve olvasóját az ország vidékein, meg-megállította őt ott, ahol nem magyarul beszélnek. Mielőtt Erdély négy nemzetéhez kalauzolta volna (mert a románt is nemzetnek tekintette), németekről – Maros mezővároson kívül – kizárólag a városokkal kapcsolatban szólt, éspedig túlnyomó részben azoknál a városoknál említette őket, amelyeket Werbőczi is a „szabad" városok közé sorolt. Az olvasó megtudhatta tőle, hogy a hét bányavárosban magyar, német és szlovák nyelven

[63] Az egymással szükségképpen összefonódó település- és várostörténeti kutatások egyöntetűen ehhez a konklúzióhoz vezettek: *Mályusz E.*: Geschichte des Bürgertums in Ungarn. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. 20. 1927. 365–368., *Mályusz E.*: A középkori magyar nemzetiségi politika. Századok. 73. 1939. 395–398. és köv 11., *Szűcs J.*: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Bp., 1955. 273. és köv. 11., *Kubinyi A.*: Zur Frage der deutschen Siedlungen im mittleren Teil des Königreichs Ungarn 1200–1541. In: Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte. Reichenau-Vorträge 1970–1972. Sigmaringen, 1975. 527–566., *Fügedi E.*: A befogadó: a középkori magyar királyság. Történelmi Szemle. 22. 1979. 355–376.

beszélnek, Pest lakói részben magyarok, részben németek, Nagyszombatban magyarok, németek és csehek, Sopronban németek laknak, Kassa egész lakossága németül beszél, Eperjes, Lőcse, Bártfa és Szeben lakói pedig ugyanazon a nyelven szólnak, mint a kassaiak.[64]

Kassával, e – mellesleg, magyar alapítású – tárnoki várossal kapcsolatosan tért ki a magyarországi városok etnikumának kérdésére Tubero, a Jagelló-kor dalmát krónikása is: „. . . Kassa felé indult, Magyarországnak e nemes és mintegy szabad városa felé, amelyet – miként Magyarország legtöbb más városát is – egy német nép, a szász lakja."[65] Rövid megjegyzést szentelt csupán a kérdésnek, a számára feltűnőt emelte csak ki. De éppen summás ítélete bizonyítja, hogy a kortárs krónikás magától értetődően a városokhoz és konkrétan éppen „a királyi felség nyolc szabad városának" egyikéhez asszociálta „a német népet, a szászt".

Nem így Werbőczi.

A Hármaskönyvben egyetlen helyen esik szó németekről, szászokról és a többi nemzetiségről, ez pedig a III. rész hírhedt 25. címe, az a titulus, amelybe Werbőczi, rátérve a jobbágyok jogállapotának tárgyalására, a megtorló paragrafust belefoglalta. A titulus rögtön a szabad városokkal foglalkozók után következik. Elejét már idéztem: „Továbbá, a szabad városok jogainak . . . kifejtése után . . .". Folytatása így hangzik: „. . . már tárgyalni kell a falusiakról (de villanis), akiket jobbágyoknak nevezünk. Ezeknek sokféle az állapota, mert közülük némelyek magyarok, mások szászok és németek, ismét mások csehek és keresztény hitet valló szlovákok. Ezenkívül vannak még köztük románok, rutének, rácok, szerbek és bolgárok, akik a görögök tévelygéseit követik. Továbbá vannak a királyi földeken lakó, ugyancsak keresztény hitű jászok és kunok. A rutének és bolgárok közül egyesek a mi hitünket, mások a görögök tévelygéseit követik."

Hogy e „sokféle állapotnak" jogi következményei is lehettek, az némi jóindulattal olvasható csak ki egy megjegyzésből, amely szerint „miként a jobbágyok állapota, úgy a jogszokás is sokféle, s ezt a régi helyi szokásnak megfelelően kell követni". E szavakat a jobbágyok örökösödési jogát taglaló titulus foglalja magában oly módon, hogy azok közvetlenül megelőzik a Hármaskönyvnek talán legsúlyosabb önkényes ítéletét. Itt mondatott ki, hogy a paraszt örökös joggal nem idegenítheti el a földet földesurától, mert neki „ura földjeiben, ami az örökletességet illeti (quantum ad perpetuitatem) munkájának bérén és jutalmán kívül semmi joga nincsen, mivel az egész föld tulajdona a földesúré" (III. 30.). Tagányi Károlytól tudjuk, hogy milyen alapvető és elterjedt „régi helyi szokásokat" negligált e tétel.[66] Az eléje helyezett általános utalás a jogszokások eltérésére tette volna szükségessé a „sokféle állapot" felsorolását?

Ugyanolyan gyenge indok, mint egy másik megjegyzés, az egyetlen, amely valóban konkrétan szólt a különböző „állapotúak" eltérő jogairól – a múltban. A különbség megszűntét állapították meg az idézett bevezetést közvetlenül követő szavak: eddig a job-

[64] *Olahus, N.:* Hungaria. – Athila. Ed. C. Eperjessy et L. Juhász. Bp., 1938. (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum. Saec. XVI.) 12, 14, 17–19.

[65] „. . . quam . . . Saxones gens Alemannica incolunt". *Tubero L.:* Commentariorum de rebus suo tempore . . . gestis libri XI. In: Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini. Cura J. G. Schwandtneri. 2. tom. 1746. 150.

[66] *Tagányi K.:* A földközösség története Magyarországon. Bp. [1950]. (l. kiad.: 1894.) és Falu- és földközösség. Közgazdasági lexikon. 1. köt. Bp. 1898. 611–620.

bágyok – a jászok, kunok, ruténok és bolgárok kivételével – a kiszabott földbér és adósságaik megfizetése után szabadon költözhettek oda, ahová akartak, amiatt azonban, hogy az elmúlt nyáron föllázadtak a nemesség egésze ellen, s ezzel a hűtlenség örökös bűnébe estek, elvesztették e szabadságukat, „és most már teljes és örökös paraszti állapottal vannak uraik alá vetve" (III. 25.).

Az egyetlen konkretizált jogi különbséget eltörölte tehát az 1514. évi dekrétum 14. törvénycikke, amely lényegében változatlanul került a Hármaskönyv szövegébe. Változatlanul a rendelkezés lényegét és indokát illetően. A kivétel, a „demptis" kezdetű megjegyzés, a városfalnál húzott határral azonban kimaradt belőle, amit természetesnek is tarthatnánk, ha magából a Hármaskönyvből viszont nem maradt volna ki a határok pontos megjelölése. A bevezető szavak szerint a rendelkezés hatálya a jobbágyoknak nevezett „falusiakra" terjedt ki, tehát még a mezővárosokra sem vonatkozott, gondolhatnánk, különösképpen, ha tovább lapozva a Hármaskönyvben, a gonosztevők megbüntetéséről szóló titulusban „a nemesek, valamint a mezővárosok és a falvak" teendőiről olvasunk (III. 32.). De a bevezető szavakban a falusiak „sokféle állapotáról" is értesülünk, s a magyarok után elsőként a szászokkal találkozunk, s ezen talán akkor is fennakadnánk, ha nem ismernők a Hármaskönyv szerzőjének pénzügyi tervezetét és benne a kincstári gondok megoldásában a jobbágyokként kezelt szászokra hárított feladatokat. Ennek ismerete csupán hangsúlyosabbá teszi a Hármaskönyvnek szegezett kérdést: hol húzta meg a határt a falu és a város között? Világos választ nem kapunk. A Hármaskönyv alkotója nem lépte ugyan át oly nyíltan a városfalakat, mint a pénzügyi tervezeté, de lehetőséget adott rá, homállyal és hallgatással, azzal, hogy gondosan kerülte a városfalak említését.

Azzal, hogy határozottan és félreérthetetlenül csak az általa „szabadnak" elismert tizenegy várost határolta el a jobbágyoktól. Őket viszont egyúttal elhatárolta a németektől, szászoktól, szlovákoktól, valójában tehát saját lakóik jó részétől is. Az etnikai tarkaság a Hármaskönyvben kizárólag a jobbágyokat jellemezte, és megfordítva: Werbőczi művében a jobbágyok elsőként közölt jellemzője etnikai és (másodsorban) vallási tarkaságuk lett.

A szászoktól és a városoktól érkeztünk a „sokféle állapotú" – de alapvetően egyazon jogállapotú – jobbágyokhoz, ezért a felsorolásban a szászok, németek, szlovákok mellé helyezünk kérdőjelet. De más irányból közeledve, ugyanez az írásjel kerülne Werbőczi kategorizálásához. Az sem tudta összeegyeztetni a valóságot a Hármaskönyv szavaival, aki a kunok és jászok társadalmi differenciálódását nyomon követve, Werbőczi idejére birtokos szálláskapitányokat és birtoktalan ruralisokat talált a kun és jász székekben, s egyik csoportot sem volt képes begyömöszölni a Hármaskönyv két, nemes és jobbágy feliratú skatulyájába, még kevésbé valamennyi kunt és jászt a jobbágy feliratúba.[67] A nemzeti-

[67] *Kring M.*: Kun és jász társadalomelemek a középkorban. Századok. 66. 1932. 186. – Hogy a kun és jász rurálisok helyzete különbözött a jobbágyokétól, azt éppen az 1514. évi dekrétumnak e különbség eltörlését követelő 23. törvénycikke tanúsítja. („A jászok, kunok . . . ezentúl ugyanúgy adjanak cenzust, ajándékokat, kilencedet és ugyanúgy szolgáljanak, mint az ország többi colonusa és parasztja.") A követelés viszont még nem jelentette egyben annak megvalósulását is. A feudális kor törvényei – beleértve a röghöz kötést és magát a Hármaskönyvet is – nem teremtettek „jogrendet", hanem törekvéseket fejeztek ki, amelyek megvalósítása az adott hatalmi helyzettől függött. Erre, a fogalmak tisztázásával, *Molnár Erik* hívta fel a figyelmet: Werbőczy és a rendi jog. Társadalmi Szemle. 1947. 109–114.

ségek feudalizálódása és ezzel párhuzamos társadalmi differenciálódása kétségkívül elősegítette a földesúri réteg asszimilációját. Ez azonban tendencia volt csupán, nem pedig egy automatikusan érvényesülő szabály. A román földesurak, a „nemes kenézek" és bojárok sem váltak valamennyien egy csapásra magyarokká, még ha az asszimilálódásnak számos példáját ismerjük is.[68] És szaporíthatnánk tovább a kérdőjeleket, nem utolsósorban azon is fennakadva, hogy a magyarok és másnyelvűek valóságos aránya megfelelt-e vajon a Hármaskönyv felsorolásából kibontakozó képnek, amelyben a magyarok, jóllehet első helyre kerültek, mégis szinte elvesztek a másféle „állapotúak" sokaságában.

Oláh Miklos „Hungaria"-jának végén hasonló felsorolással összegezte, hogy „a mi korunkban Magyarország egésze különböző nemzeteket (nationes) foglal magában: magyarokat, németeket, cseheket, szlovákokat, horvátokat, szászokat, székelyeket, románokat, rácokat, kunokat, jászokat, ruténokat és most már törököket is, akik mind más nyelven beszélnek". Semmi okunk rá, hogy felsorolása mellé kérdőjelet tegyünk. A valóságot írta, summázva tájékoztatóját az ország tájairól és lakóiról, magyarokról és nem magyarokról, a sokféle „nemzetről", amelyeket hangsúlyozottan nyelvük szerint különböztetett meg. Művének végére érve, már megtudtunk egyet s mást e nemzetekről, megismerkedtünk például a szászok „fallal körülvett" városaival, köztük „a polgárok és kereskedők sokaságáról híres" Brassóval, „a nagy és tehetős" Nagyszebennel[69], és – mint láttuk – arról is, hogy az ország legjelentősebb városai közül jó néhányban németek, szlovákok, csehek laknak. Vázlatosságában is valóságot képet kaptunk az országról, ahol a magyarokon kívül más nyelven beszélők is élnek. Nem kizárólag a falvakban.

„Ámbár nem történetírásra vállalkoztam . . ." – írta Werbőczi műve elején (I. 3.). A népesség nemzetiségi és vallási fölmérésére sem vállalkozott. Ámbár nem történetírásra vállalkozott, annak bizonyítására, hogy „minden főpap és báró úr valamint nemes a mentességnek és szabadságnak egy és ugyanazon előjogait élvezi", előadta, hogyan alakult a Szkítiából jött „hunok vagy magyarok" ősi közössége nemesi közösséggé. Ámbár nem a népesség nemzetiségi fölmérésére vállalkozott, annak bizonyítására, hogy e szittya hun eredetű nemesi közösség etnikailag is elkülönül a jogoktól egy és ugyanazon módon megfosztott jobbágyoktól, ezek jogi helyzetének ismertetését „sokféle állapotuk" felsorolásával kezdte. Az előző mondatban Werbőczi szavait tolmácsoltam, az utóbbiban csupán saját következtetésemet vontam le. De lehet – lehetett-e – mást kiolvasni a Hármaskönyv kimondott és ki nem mondott szavaiból?

A pénzügyi tervezet soha meg nem valósult és valósulható javaslataival hamarosan és tökéletesen feledésbe merült. Szemléletét egy torz társadalmi és etnikai képletben, soha meg nem valósult koncepciójával örökítette meg a Hármaskönyv – maradandó hatással.

A városfalak nem dőltek le Werbőczi harsonájára, polgárai nem váltak jobbágyokká a Hármaskönyv intenciójára, s a két, majd három részre szakadt ország uralkodói a politikai és földrajzi feltételekből adódóan, fontosabbnak tartották a városok részvételét az országgyűléseken, mint Jagelló-korabeli elődeik. A számos országgyűlési meghívó közül

[68] Az erdélyi románok társadalmi rétegeiről l. *Bónis Gy.*: A hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban. Kolozsvár, [1947]. 379–427.

[69] *Olahus, N.* i. m. 25–26, 33–34. – Oláh Miklósnak és 15–16. századi elődeinek megállapításai az ország soknyelvűségéről: *Székely Gy.*: Dózsa népe és a populus Werbőczianus. Agrártörténeti Szemle. 17. 1975. 11.

csupán egyet kiragadva, a címzett s a hozzá intézett ismerős formula kedvéért: 1605-ben Bocskai István többek között Körmöcbányát is felszólította, hogy küldje el követeit az országgyűlésre, „mivel Uraságtokat Magyarország nem utolsó tagjának tartjuk".[70]

Közismertsége folytán talán fölösleges is hozzáfűzni, hogy olyan gazdasági s ennek alapján politikai szerephez azonban továbbra sem jutottak a városok, amellyel a nemességét ellensúlyozhatták volna. A gazdasági, társadalmi és politikai struktúra alapvető vonása, a városok fejletlensége s ennek következetében a birtokos rétegek gazdasági és politikai túlsúlya nem változott a Hármaskönyv pályafutásának hosszú évszázadai alatt. De ez a gazdasági és politikai súly, akárcsak Werbőczi idejében, később sem oszlott meg egyenlően a birtokos rétegek között.

Az a társadalmi fal sem omlott le a Hármaskönyv kívánságára, amely a nemeseket az uraktól elválasztotta. A vagyoni különbség Werbőczi halála előtt és után egyaránt „nagyobb szabadságot" adott valamely úrnak, mint bármely nemesnek, „az ún. főnemesség az 1608-ban törvénybe iktatott főrendi táblával tulajdonképpen közjogilag is elvált a nemesség többi részétől, az ún. köznemességtől", „s a köznemes a főnemestől, aki a falvak egész sorának, esetleg százainak volt ura s nemes és nem nemes szolgáinak egész hadával körülvéve, tartományi úrként élt egy-egy messze híres várban, Werbőczi tanúságtételei ellenére is idegennek érezte magát". Szabó István, akinek szavait idéztem, megállapítását egy 17. századi színdarabnak azzal a mondatával illusztrálta, amelyet egy nemes intézett egy mágnáshoz: „Nagyságodhoz én nem tehetem magamat, mert Nagyságod nem ember, hanem úr!"[71]

Werbőczi tanúságtételeiből mégis azt tanulta e nemes, hogy igenis az úrhoz és vele együtt mindenki más fölé „teheti magát", s a tanulás nem esett nehezére. A megyék és az ország gyűlésein nem a színdarab nemese ágált, hanem a Hármaskönyvé, a fogékony tanítvány, aki ugyanabból a fából volt faragva, mint mestere, s ezért hozzá hasonlóan hajlott arra, hogy valóságnak tekintse vágyait. A realitásérzék biztosan nem tartozott a nemesség általánosítható jellemvonásai közé.

A Hármaskönyvhöz egy pénzügyi tervezet vizsgálata kapcsán jutottunk. Most, a Hármaskönyv befogadó közegéről szólva, úgy hiszem, érdemes egy percre visszakanyarodni hozzá, s felidézni azt a bámulatra méltó könnyedséget, amellyel e tervezet a számoknak (számunkra) konkrét világában is függetleníteni tudta magát a realitásoktól. Igyekeztem felfedni szerzőjét, most mégis, ennek tudatában is, hadd tágítsam a lehetséges szerzők körét egy társadalmi rétegre: pénzügyi tervezetet ennyire elszakadva a valóságtól csak nemes alkothatott. Társadalmi koncepciója mellett fantázia szülte számai tették Werbőczinek e művét tipikusan nemesi produktummá, illusztratív példájává annak „az önámításra, illúzionizmusra, üres handabandázásra és oktalan szenvedélyességre való hajlamnak, mely a nemesség politikai szereplését az 1290-es évektől a 19. századig jellemezte".

„Máig kiható érvénnyel", fűzte hozzá az idézett szavakhoz azok megfogalmazója, Szűcs Jenő.

Nem érdeme és nem vétke a Hármaskönyvnek, hogy évszázadokig megértő közönségre talált. Nem Werbőczin múlott, hogy az a gazdasági-társadalmi talaj, amelyen műve született, oly hosszú ideig maradt lényegében változatlan, miáltal műve nemcsak tartós

[70] *Eckhart F.* i. m. 243.

[71] *Szabó I.:* Jobbágyok – parasztok. 239.

politikai fegyverré, hanem még tartósabb tudatformáló erővé is vált. Beleivódott a „nemesi tudattartalomba", ez pedig a magyar történelembe, oly mélyen, hogy – ismét Szűcs Jenőt idézem – „ott van a magyar történelem újabb kori századaiban, sőt nem egy emlékében; immár félig-meddig öntudatlan reflexében és beidegzettségében itt van manapság is. Közvetetten még ma is számolni kell vele."[72]

Képtelenség és lehetetlen is volna a nemzeti gőg és nemzetiségi gyűlölködés vala mennyi megnyilvánulási formáját Werbőczi magyar földesurak – soknemzetiségű jobbágyok torzítottan leegyszerűsített képletére visszavezetni. Mégsem hiszem, hogy a nemesi tudattartalomnak ezt az elemét pusztán történelmi kuriozitásnak tekinthetnénk.

Függelék: Werbőczi kézírása

A biztonság és meggyőzés okából a LEO 233/2 jelzetű fogalmazvánnyal írásszakértőhöz fordultam. Dr. Móré Imre, igazságügyi írásszakértő, a szakma elismert tekintélye vállalta a feladatot, hogy a LEO 233/2 írását összevesse Werbőczi levelei közül néhányéval.

A mellékelt vélemény végeredménye: a LEO 233/2 írása kétségkívül azonos a levelekével, ha tehát az utóbbiakat valóban Werbőczi írta, úgy a fogalmazvány is tőle származik.

A feltétel-pár, az azonosság alapján persze megfordítható: ha a fogalmazványt Werbőczi írta, úgy a mellékelt öt levél is tőle származik. A vélemény mindenképpen a történész feladatává tette, hogy e záródó vonallal valóban Werbőcziét határolja el a korabeli kézírásoktól. Egyúttal azonban azt is igazolta, hogy e feladat elvégzésében jó nyomon jártam, s ezzel megadta azt a segítséget, amelyet ez esetben az írásszakértő a történésznek nyújthat.

Bizonyára nagyobb, sőt talán döntő szerep jut az írásszakértőnek, ha összehasonlítási alapként mindössze egy – vagy akár több – saját kezű aláírás szolgál. De ha valakinél, úgy Werbőczinél biztosan nem okoz gondot a föllelhető kézírások mennyisége. A tőle származható (és származó) kézírások száma viszonylag rendkívül nagy, valószínűleg lényegesen nagyobb, mint bármely politikai hírnévre szert tett magyarországi kortársáé. Ez a bőség gyakorlatilag lehetetlenné teszi, hogy valamennyi szóba jöhető darab az írásszakértő ítélőszéke elé bocsáttassék, megkönnyíti viszont a történész számára, hogy a tartalmi és formai jegyek együttes figyelembe vételével – s az írásszakértő említett ellenőrző segítségével – maga végezze el a rostálást.

Jellegüket tekintve, a Werbőczitől származható kézírások három csoportra oszthatók s mindháromban viszonylagos bőséggel találhatók: 1. Ítélőmesterként, majd személynökként az oklevelekre írott jegyzetek. 2. Saját nevével jegyzett levelek. 3. Anonim írások, beleértve a LEO-nak a jelen tanulmányban vizsgált darabjain kívül egyes oklevélfogalmazványokat, okleveleket, sőt anonim vagy mások nevében írott leveleket is. A sorrend – az első, logikusnak látszó következtetéssel szemben – nem jelent egyúttal rangsorolást Werbőczi kézírásának megismerése szempontjából.

[72] *Szűcs J.*: A nemzet historikuma . . . 67.

Pusztán tartalmukat tekintve, kétségkívül saját kezűek az 1. csoport „coram me magistro Werbewczy" szövegű és „per me magistrum Werbewczy" végű rövid jegyzetei, valamint a 2. csoport „manu propria" aláírásai. A kézírás megismerése szempontjából a jegyzetek értéke lényegében azonos az aláírásokéval: nagy lehet hosszabb szöveg híján az írásszakértő kezében, de a szükségtől nem hajtva s az írásszakértő tudományával, technikájával és gyakorlatával nem rendelkezve, jegyzetek és aláírások egyaránt túlságosan kevés információt nyújtanak. A levelek szövege viszont – ismétlem: pusztán tartalma alapján – sohasem tekinthető bizonyítottan saját kezűnek, még akkor sem, ha azt egyes szám első személyben írták. E szempontból lényegesen meggyőzőbb az anonim írások némelyike, egy-két olyan fogalmazvány, amelynek tartalma más forrásoktól is alátámasztottan kétségtelenné teszi Werbőczi szerzőségét.

A tartalomból kiindulva, így sajátos módon éppen abban a csoportban leltem Werbőczi kézírásának megismerésére alkalmas hosszabb lélegzetű szövegeket, amelyben a szerzőség bizonyításának legfőbb eszköze maga a kézírás. Önmagukban ezért aligha lettek volna e szövegek elegendőek a kézírás sajátosságainak vizsgálatához. De megkezdődhetett a kézírások összevetése, a szóban forgó szövegeké egymással, a levelekével, jegyzetekével, más anonim írásokéval és viszont, a leveleké egymással, a jegyzetekével és az anonim írásokéval, ide-oda cikázás egy hol táguló, hol szűkülő körben, amelynek vonalával az összevetések során megismert jellegzetességek alapján kellett elhatárolnom Werbőczi kézírását másokétól.

Nem kívánok belekontárkodni az írásszakértők mesterségébe, ezért meg sem kísérlem, hogy részletes, mindenre kiterjedő elemzést adjak Werbőczi kézírásáról. A következőkben csupán e munka során szerzett tapasztalataimat próbálom összegezni, tehát a kézírásnak a történész szemével és eszközeivel is föllelhető – sőt nem egy vonatkozásban csak ezekkel föllelhető – jellegzetességeit igyekszem meghatározni.

Tapasztalatom szerint Werbőczinek és kortársainak kézírásában, abban a gótikus kurzívában, amely Magyarországon a 15. század közepétől vette fel végleges formáját,[73] első lépésként négy fogódzója van a történésznek az egyedi vonások meghatározására: 1. A központozás. 2. A szókezdő Q betű. 3. A h betű. 4. Bármely sajátosan megformált írásjel, tehát betű, számjegy vagy rövidítésjel és ezeknek más írásjelekhez kapcsolása, ha az ugyanabban a formában lehetőleg többször, de mindenképpen ismétlődik. Az első három mindegyike gyakorisága miatt alkalmas fogódzónak, a Q és h betű ezen kívül azért is, mert megformálásuk más betűkénél több variációra adott módot.

A központozás terén a lehetőségek száma nem nagy, de egy-egy lehetőség felhasználása a maga rendszerében, megfigyelésem szerint, más írásjelek formálásától eltérően, igen következetes. A lehetőségek: a központozási jelek teljes hiánya avagy a három jel – pont, vessző, kettőspont – alkalmazásának variációi, egyetlen jel használatától a három kombinálásáig. Werbőczi – néhány, kivételképpen tett vesszőtől eltekintve – kizárólag pontot használt, grammatikai funkcióval és anélkül is: kézírásának egyik legjellegzetesebb sajátossága a mondatait (és a nagyon gyakran arab számokkal jelzett évszámai számjegyeit) meg-megszakító pont.

A Q szokványos formája a ma kis q-nak nevezett betű volt, nagyjából úgy, ahogy azt ma írjuk. Ezt írták a szó közben és a végén mindig és nagyon gyakran a kezdetén is.

[73] *Mezey L.*: Paleográfia. A latin írás története. [Egyetemi jegyzet.] Bp. 1962. 79.

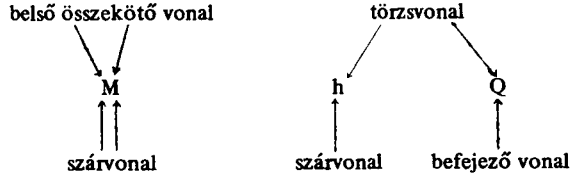
Kezdőbetűként azonban ugyancsak nagyon gyakran másképpen formált Q-t is írtak: fentebb erre céloztam. Formáját durván két csoportra lehetne osztani, mindkettőn belül számos variációval. Az egyik alapelemeiben a mai nyomtatott nagy Q betűhöz hasonló: egy kisebb-nagyobb zárt vagy nyitott kör alakú, illetve ovális törzsvonal és annak alsó pontjai egyikéből induló, jobbra vízszintesen, illetve lefelé vagy fölfelé tartó, hosszabb vagy rövidebb, egyenes vagy ívelt befejező vonal alkotja.[74] A másik típus alapformája egy sor felett kezdett és sorvonalon végzett hullámvonal (vagyis nagyjából egy hátára fektetett S betű), általában felfelé hajlított rövid (de sokszor egyenesen vagy ívelten jobbra tartó rövidebb-hosszabb) befejező vonallal. Werbőczi jellegzetes, nagyon gyakran (de nem kizárólagosan) használt szókezdő Q-ja az első csoportba tartozik. Jellegzetessé a nagyon lendületes, erős kéznyomású, jobbra ívelő hosszú befejező vonal teszi.

A h betűt a szó bármely helyén Werbőczi két formában írta. Az egyik az írásszakértő véleményében is szereplő, kettős hurkolású gót h, a másik az egyenes szárvonallal képzett, alapelemeiben a mai nyomtatott kis h-hoz hasonló betű, amelynek törzsvonala vagy kissé a sor alatt végződik, vagy a sor alól induló hurokkal van a következő betűhöz kötve.

„Az M teljes grafikai alakjában" – az írásszakértő szavaival – első benyomásra is egyik jellegzetessége Werbőczi kézírásának. E szókezdő M két szárvonala hegyesen (szögben) kapcsolódik a két, sor alján találkozó belső kötővonalhoz, bal oldali szárvonala sokszor mélyen a sor alól (olykor kis, jobbról kanyarodó hurokkal) indul, és jobbra dől, ezáltal nem párhuzamos a függőleges jobb oldali szárral. Előfordult azonban, különösen későbbi írásaiban, hogy kettős íveléssel összekötött M-mel – tehát nagyjából a mai nyomtatott kis m nagyított változatával – kezdte a szót. Másféle M betűt a szó elején nem használt, s e negatívumnak az azonosítás szempontjából nem csekélyebb a jelentősége, mint a pozitív megállapításoknak.

Miközben megpróbálom szavakkal kifejezni Werbőczi egy-egy írásjelének formáját és formai változatait, újra és újra végignézem papírjaimat, amelyekre a tárgyalt írásjelet Werbőczi kézírásából átmásoltam. E listák számos magammal és magamban másokkal folytatott vita után, annak a felismerésnek a nyomán készültek, hogy bármiféle összevetésre kiszemelt jegy úgy alkalmas csak e funkcióra, ha annak a kézírásokban előforduló valamennyi változatát ismerem. Valamennyit: tehát ideális esetben a létező kéziratokban leírt összes változtát. Az ideális cél felé törve, nőtt a vizsgálandó írások száma s ezzel az összevetésre kiszemelt jegyeké is, és egy-egy újabb saját kezűnek ítélt kézirattal további ada-

[74] A terminológia az írásszakértői kézikönyvekben sem egyöntetű. A betűk elemeinek leírásában elsősorban *Vass Kálmán* művére támaszkodtam: A kézírás vizsgálata. Bp., 1973. Innen való e néhány fogalom szemléltető magyarázata is:

Néhány további fogalmat *Kiss Lajos* művéből vettem át: Az igazságügyi kézírásszakértői vizsgálat alapja. Bp., 1977.

tokkal egészült ki a jegyek változatairól készített lista, amivel viszont újból és újból felül kellett vizsgálnom addigi megállapításaimat. Prózaibban kifejezve és részletesebben kifejtve, ezt értettem ide-oda cikázáson a Werbőczi saját kezű írásait magába záró körben.

E munka elvégzése után csatoltam az említett leveleket összehasonlítási alapként a LEO 233/2 jelzetű fogalmazványhoz, amikor az utóbbit az írásszakértő ítélete alá vetettem. Biztos voltam benne, hogy a levelek sajátkezű írások, de nem azért, mert feltételeztem, hogy Werbőczi minden levelét sajátkezűleg írta, miként ezt Fraknói állította a Werbőczi életét bemutató, a témában máig alapkönyvként használt monográfiájában.

Werbőczi nádorságáról szólva, Fraknói kifejtette, hogy nádorrá választása (tehát 1525 júliusa) után Werbőczi a korábbi elveihez való hűséget demonstrálandó a „Magyarország nádora és szolgája" címet használta „mind hivatalos okiratokban, mind magánlevelekben. Emellett nemcsak az utóbbiakat kivétel nélkül, hanem gyakran a hivatalos természetű okiratokat is egészen sajátkezűleg írta, amivel a különbség közte és néha írni sem tudó nagyúri elődei között még szembetűnőbbé vált". Illusztrációképpen bemutatta Werbőczi „Stephanus de Werbewcz Regni Hungarie servus etc." szövegű „nádori aláírásának" hasonmását, levelei közül pedig az 1526. szeptember 23-án kelt – tehát nádorságától már megfosztottan, egy hónappal a mohácsi csata után írott – levél hasonmását választotta szemléltetésre.[75] A két hasonmás írása sem egymással, sem Werbőczi̇ével nem azonos.

A „Stephanus de Werbewcz etc." aláírású levelet egyes szám első személyben írták. A központozás jelei váltakozva pont és vessző, gyakoribb az utóbbi. A h betűt mind az aláírásban (a levélében), mind a szövegben a sor felett belülről induló nyitott ovállal, a sor alatt hurkolva képezték. Ilyen h betűt Werbőczi sohasem írt. A szövegben emellett a sor felett egyenes szárvonalú h betűket is találunk, köztük Werbőczi̇éhez hasonlókat is, de olyat is, amely Werbőczi írásától idegen, rokon viszont a „nádori aláírásban" láthatóval: a törzsvonal egy balra tartó, hosszú, mélyen a sor alá nyúló vonallal folytatódik, és egy jobbra kanyarodó kis ívvel végződik. A szókezdő Q – zárt nagy ovális törzsvonal, jobbra tartó rövid, egyenes végvonallal – Werbőczi tollával nem képződött. A szókezdő C-t függőleges, a szókezdő I-t vízszintes áthúzóvonallal írta olykor a levél – Werbőczi sohasem. Az utóbbi jellegzetes hegyesen kötött szókezdő M-je a levélben ~~nem~~ fordul elő, a kettős ívvel kötött szókezdő M, akárcsak az ívelten kötött szókezdő N erősen balra dől. Werbőczinél e betűk, ha nem állnak egyenesen, úgy inkább jobbra dőlnek.

Talán elég. Fraknói tévedett. Tapasztalatom és vizsgálataim szerint Werbőczi ha nem is kivétel nélkül, de többnyire valóban saját kezűleg írta leveleit – nádorrá választásáig. 1525 júliusa után kivételképpen találtam csak saját kezűt a levelei között. A Werbőczi-monográfiában szemléltetésre szánt dokumentumok kiválasztása e tévedés következménye volt, eredménye pedig az, hogy jóllehet Werbőczinek jó néhány saját kezű levele maradt fenn, a téma feldolgozója olyan levelet állított mintául, amelynek még az aláírása sem saját kezű.

[75] *Fraknói V.*: Werbőczi István életrajza. Bp., 1899. (Magyar történelmi életrajzok.) 206, 210, a levél hasonmása a 232 és 233. 11. között.

MELLÉKLETEK

I. Írásszakértői vélemény
II. Werbőczi pénzügyi tervezete (LEO 233/2)
III. Nógrád, Hont, Pest és Heves megyék nemességének levele Körmöc-, Selmec- és Besztercebánya lakóihoz, 1514. június 16, Szentlőrinc falu mellett emelt haditáborban (DL 47080)
IV. Werbőczi levele Bajoni Jánoshoz, 1513. december 16, Petény (DL 47060)

I. Írásszakértői vélemény

Vizsgálat:

a vizsgálat tárgyát képező kézírások grafikai anyagát közvetlen megfigyeléssel, optikai eszközök segítségével – elszigetelt és összehasonlító minőségi módszer alkalmazásával vizsgáltam. A vizsgálat folyamán külön-külön elemeztem a vizsgált kézírásokra jellemző általános és különös írásmozgás-sajátosságokat.

A bizonyítás érdekében a releváns képzéseket tételesen kiemeltem.

Az előbbiekben jelzett eszközök segítségével vizsgálva a „Super proventibus regie . . ." kezdetű, „. . . castrum Thatha cum Komaron similiter" befejezésű ismeretlen kézeredetű kézírásokat, majd azokat összehasonlítva a B/1–B/5-ig sorsz. jelölt – néhai Werbőczi István kézírásaként bemutatott – kézírásokkal megállapítható, hogy *azok megegyeznek* írásfejlettségben, lendületben, arányokban, kézfelemelésekben, kéznyomás és kézsúlyzásokban, valamint az alábbi különös grafikai sajátosságokban:

az – R – törzsvonala hajlításmódjában;
az – M – teljes grafikai alakjában;
az – a – oválképzésében;
a – C – belülről induló, merev törzsképzésében;
az – o – nyújtott kezdőszárral történő indításában;
az – m – füzéres alakításában;
a – g – fejrészképzésében és szárvonala lendületes és diszített befejezésében;
a – T – tetővonala hajlításmódjában és kézsúlyában;
a – h – kettős hurkolással megoldott képzésében;
az – f – vonalvezetésében;
a – d – visszahajló törzsbefejezésében;
az – r – ékszerűen megoldott alakjában;
az – A – törzsképzése aszimmetriájában.

A kiemelt megegyező képzéseken felül továbbiak is kimutathatók.
Alapvető eltéréseket e vizsgált kézírásoknál nem találtam.

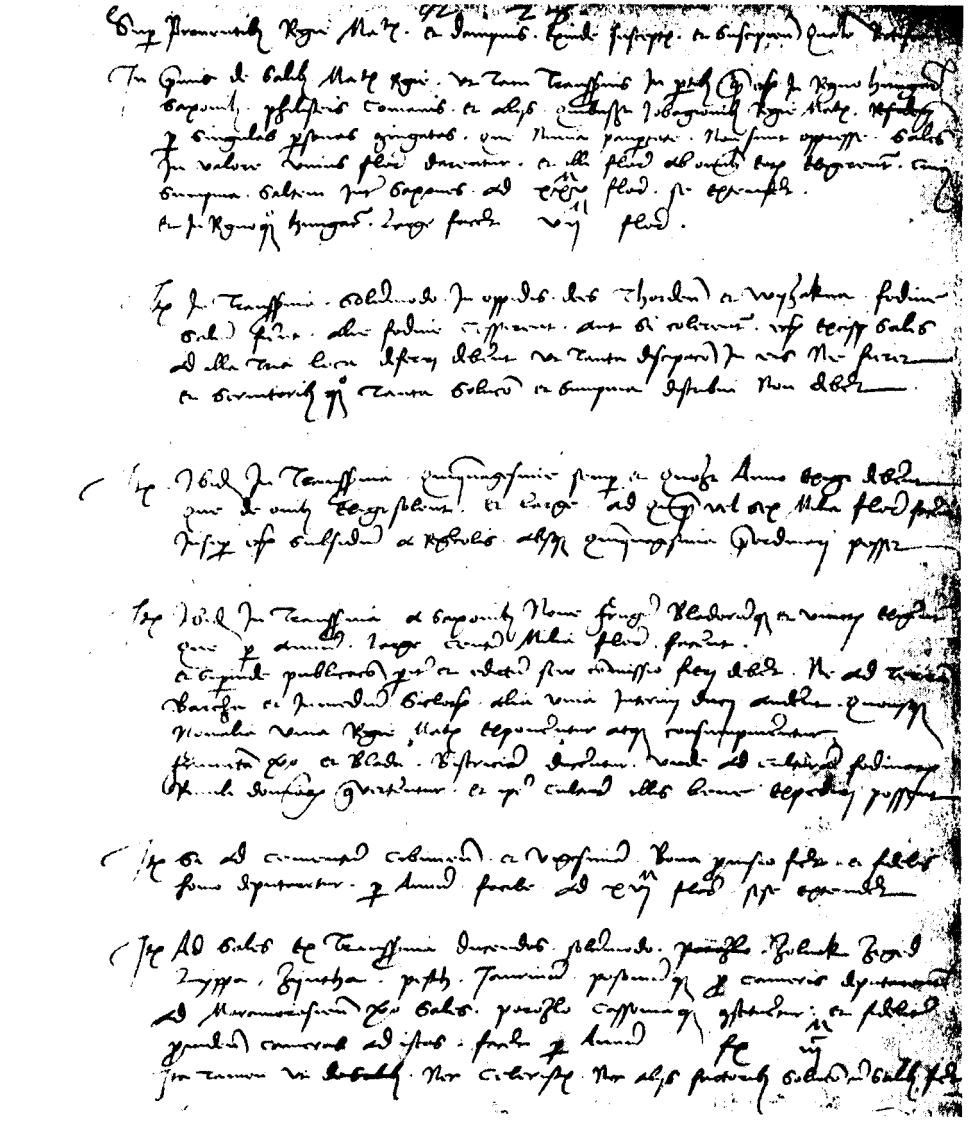
Vélemény:

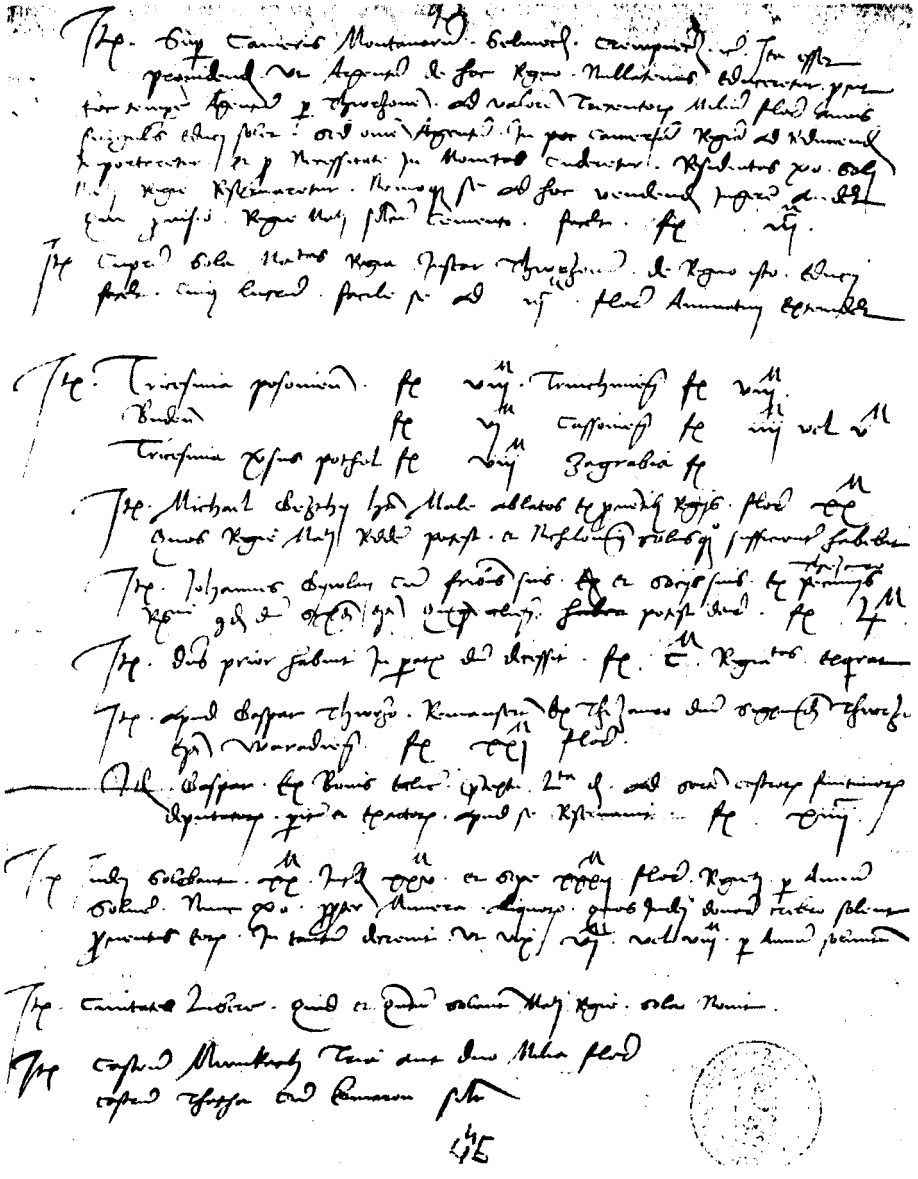
a lefolytatott vizsgálatok alapján megállapítottam, hogy a 2 db. fénymásolaton levő
„Super proventibus regie . . ." kezdetű,
„. . . castrum Thatha cum Komaron similiter" befejezésű
–latin nyelven írt – kérdéses kézeredetű kézírások attól a személytől származtak, aki a csatolt 5 db – általam B/1–B/5-ig sorsz. jelölt – fénymásolaton levő (ismert) kézírásokat írta. Amennyiben az összehasonlító anyagok valóban néhai Werbőczy István kézírásai, úgy a fenti kérdéses kézírások is néhai Werbőczy Istvántól származtak.

Budapest, 1979 augusztus 12-én.

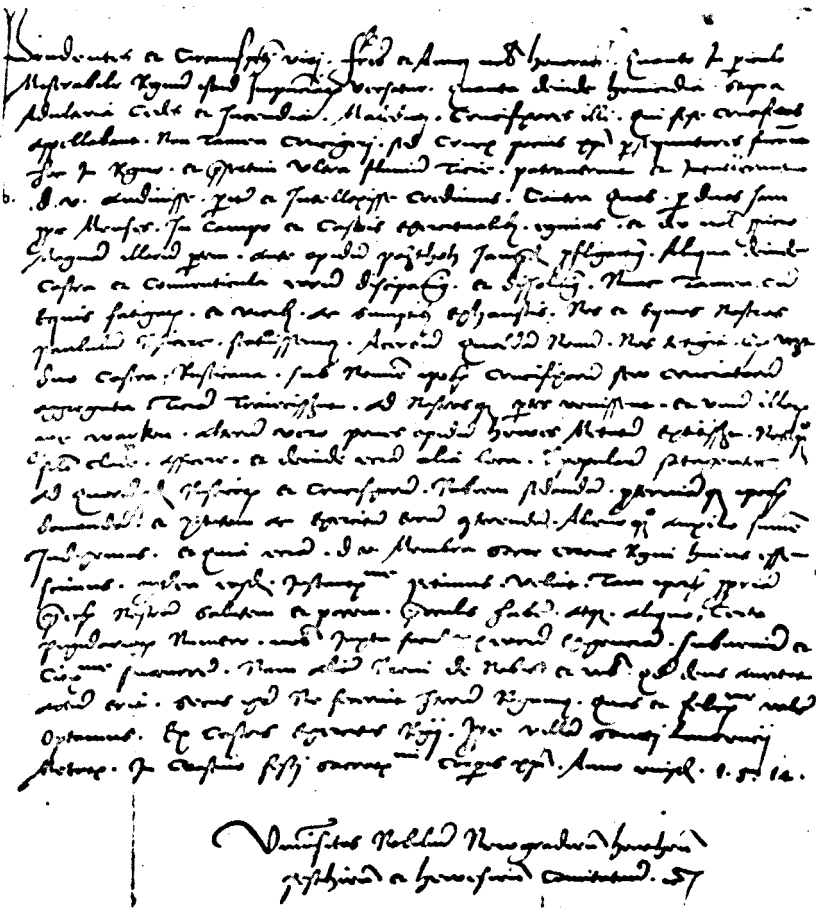
(dr. Móré Imre)
iü. írásszakértő

I.

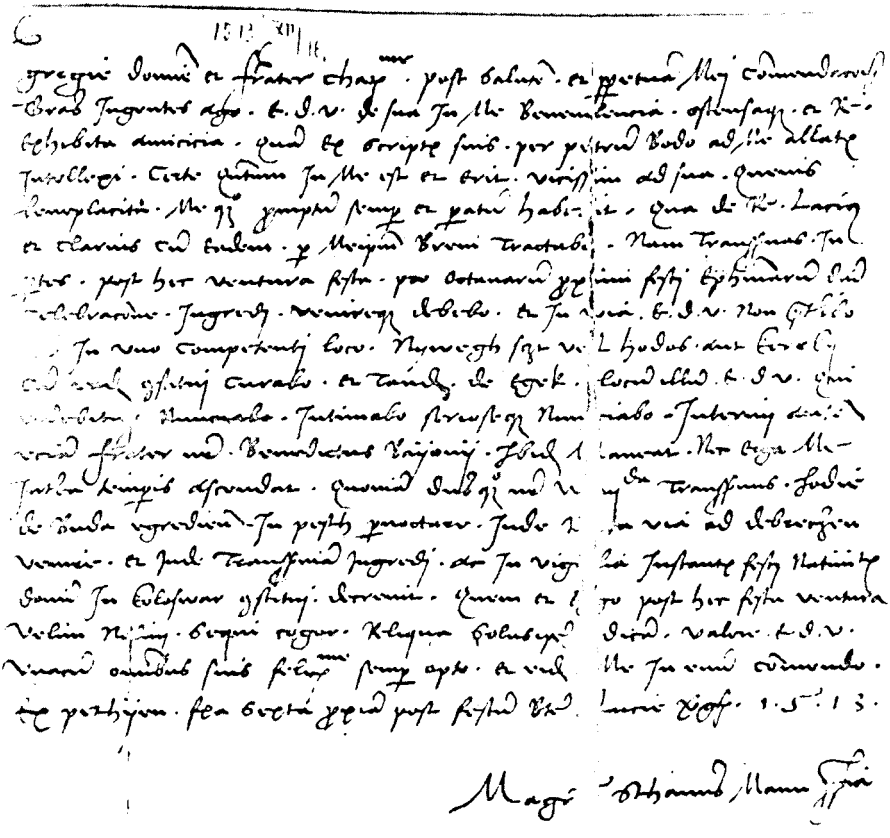

II. Werbőczi pénzügyi tervezete (LEO 233/2)

III. Nógrád, Hont, Pest és Heves megyék nemességének levele Körmöc-, Selmec- és Besztercebányához. 1514. június 16. Szentlőrinc (DL 47080)

IV. Werbőczi levele Bajoni Jánoshoz. 1513. december 16. Petény (Dl 47060)

Barta Gábor:

A SZTAMBULBA VEZETŐ ÚT 1526–1528

(A török–magyar szövetség és előzményei)

A török birodalom balkáni uralmának hosszú évszázadai alatt a magyar királyok és az erdélyi fejedelmek megszámlálhatatlan futára, követe haladt végig azokon az utakon, melyek a Kárpát-medence tájairól Sztambul felé vezettek. E követjárások közül sok bizonyult jelentős történelmi vállalkozásnak, sok szólt bele akár egész Európa történetének alakulásába is. A magyar társadalom számára azonban talán egyik sem jelentett akkora fordulópontot, mint az a küldöttség, amelyik Szapolyai János király nevében tárgyalt Nagy Szulejmán szultánnal 1527–28 fordulóján. Eddig az időpontig a magyar–török diplomáciai érintkezés ellenségek érintkezése volt, békéről vagy háborúról döntött. 1527 végén viszont a magyar uralkodó – hogy szembeszállhasson vetélytársa, Habsburg Ferdinánd erejével – szövetségesnek ajánlkozott, és segítséget kért a Magas Portától.

A magyar politika törökellenes hagyományai persze nem enyésztek el, hiszen a bécsi udvar és magyar hívei töretlenül folytatják majd azokat egészen a végső, de oly reménytelenül kései győzelemig. Mégis, I. János lépése gyökeres szakítás volt a múlttal, olyan szakítás, amely másfél évszázadra irányt szabott mindazok számára, akik Magyarország keleti feléből, a későbbi Erdélyből voltak cselekvő vagy szenvedő részesei a magyar történelemnek. Másfél évszázadra, Fráter György, Báthori István, Bocskay István, Bethlen Gábor és társaik idejére szólt 1527–28 útmutatása – hogy azután a törökös politika Thököly Imre mozgalmának bukásával süllyedjen el az oszmánok magyarországi fennhatóságát elnyelő hatalmas örvénylésben.

Ezeknek az 1527–28-as tárgyalásoknak mérlegében kezdettől fogva ott áll a sokat vitatott, vádló kérdés: vajon nem éppen ez a megegyezés szolgáltatta ki Magyarországot a török hódításnak?

Százötven év mérhetetlen szenvedései, a magyar társadalom fejlődését alapvetően befolyásoló, szörnyű háborús pusztítások húzzák alá a fordulat jelentőségét. Úgy gondolom, ez elegendő indok lehet ahhoz, hogy a már eddig is sokat vitatott Mohács-kérdéskör e fontos eleméhez újra hozzányúljak.

Elkerülni a háborút

Ha egy ország trónjára új király lép, első dolgai közé tartozik, hogy uralmát elismertesse szomszédaival, az államával kapcsolatban álló többi hatalommal. Különösen fontos e feladat olyan esetben, mikor a koronázás annyira bonyolult nemzetközi helyzetben történt, mint János királyé volt 1526. november 11-én.

Magyarország déli határain, az 1526 nyarán tágra nyitott szerémségi „kapuban" ott állott az évszázados ellenség, a török. Mohács óta aligha hihette bárki, hogy újabb támadását hazánk magában képes lehet fölfogni. De: lesz-e ilyen támadás? S ha lesz — remélhető-e segítség valahonnan?

Pozsony, Sopron és Bécs felől pedig Habsburg Ferdinánd fenyegetései hangzottak. Az új cseh uralkodó a pozsonyi királyválasztás megszervezésével minden eddiginél közérthetőbben adta ország-világ tudtára, hogy Magyarországot sajátjának tekinti.

Több mint ötödfél évszázad távolából visszatekintve e kétféle fenyegetést viszonylag könnyen rangsorolhatjuk. A török birodalom ezekben az évtizedekben jutott el hatalma csúcspontjára. Az elmúlt néhány évtizedben birtokba vette – néhány velencei gyarmattól eltekintve – az egész Balkán-félszigetet, meghódította Mezopotámiát és Egyiptomot, kiűzte a johannita lovagokat a bevehetetlennek hitt Rhodosz erődítményeiből – és összeroppantotta a magyar királyság ellenállását. A Mohácsot követő évtizedekben a Nagy, a Törvényhozó I. Szulejmán ismételten megkísérli majd hazánk meghódítását, sőt közben kétszer is megpróbálja kierőszakolni az áttörést még nyugatabbra, Ausztria felé. S míg itt a hadsereg vitte újból és újból előbbre a félholdas-lófarkas hadijelvényt, a berber–arab kalózokkal szövetkező török hajóhad benyomult a Földközi-tenger nyugati medencéjébe, élethalálharcra kényszerítve a spanyol–portugál–olasz tengerészetet. Minden jel arra mutat, hogy Mohács csak egy állomás volt a nagy terjeszkedés folyamatában, egy olyan folyamatban, melyet az oszmán társadalom szerkezete kényszerített a szultánokra. A pillanatnyi erőviszonyok, az egymástól távoli ellenfelek időnkénti aktivizálódása olykor taktikai szüneteket kényszerített egyes harctereken a törökre – de ez nem változtat azon a tényen, hogy Mohács Magyarországa számára a török veszedelmes hódítót jelentett, s a kortársak is egyértelműen annak tekintették.[1]

Hogy egy európai típusú feudális társadalom számára a török iga alá kerülés micsoda felmérhetetlen károkat eredményezett, azt a történelem épp eléggé ékesszólóan bizonyítja: az oszmán uralmat a gyakorlatban kipróbáló, elszenvedő balkáni népek a 19. századra olyan állapotba jutottak, hogy ahhoz képest még a fejlődés nálunk ismert, ún. kelet-európai útja is a haladás netovábbjának tűnik. Végül pedig a Mohácsig lefolyt török harcok története azt is tanúsította, hogy a Portával – éppen annak végső szándékai miatt – igazi békét sosem lehetett kötni. A deklarált fegyvernyugvások alatt zavartalanul folytak a portyázások, dúlt a magyar állam erejét lassan, de biztosan felőrlő „kis háború".[2]

Habsburg Ferdinánd a Német–Római Birodalom császárának, V. Károlynak volt a testvéröccse. Ténylegesen mögötte állt az osztrák és cseh tartományok ereje, s alkalmanként számíthatott bátyja segítségére is, aki Németországban ugyan nem könnyen paran-

[1] *Thury Józsefnek* (Századok, 1893; továbbiakban: *Thury J.*) *most Perjés Géza* (Mohács, Bp., 1979; továbbiakban: *Perjés G.* Mohács) által fölmelegített kételyét a török magyarországi hódító szándékaival kapcsolatban nem tudom osztani (ld. *Perjés* könyvéről írt bírálatom a Magyar Tudomány 1980/2. számában). Hogy egy semleges kortársat idézzek: I. Zsigmond lengyel király írta 1526 decemberében Habsburg Ferdinándnak: „Nam Turcus, qui omnes opportunitates et momenta observare solet, si Ungariam ab ea parte (ti. nyugat felől) urgeri olfecerit, verendum erit, ne ad eam evertendam et penitus occupandam omnes suos conatus animumque adjiciat." (Acta Tomiciana .... red. St. Górski etc; Poznan etc, 1852-től, a továbbiakban: Acta Tomiciana) VIII. 286. l.

[2] *Szakály Ferenc:* A mohácsi csata. Budapest, 1975 a továbbiakban: *Szakály F.* (Mohács) 110. l., és *uő.* Acta Orientalia Acad. Sc. Hung. 1979 (továbbiakban: *Szakály F.* AO) 98 skk. l.

csolt a nyakas fejedelmeknek, de a Németalföld gazdag vidéke, Spanyolország, Nápoly és az alakuló gyarmatbirodalom félelmetes hatalom urává tette.

A következő évszázadokban a Habsburgok sok jót és sok rosszat tesznek majd az uralmuk alá került országokkal, de a társadalmuk szerkezetébe, annak alakulásába alig-alig szólhattak bele: jelenlétüknek a törökéhez mérhető torzító hatása sehol sem mutatkozott. Ami pedig az addigi tapasztalatokat illeti: az osztrák tartományok sokat háborúztak ugyan, de csak európai módon. Ha egyszer békét kötöttek, valóban abba is hagyták a harcot.

Míg a szultánt birodalma belső dinamikája fordította Magyarország ellen – Habsburg Ferdinándot saját tartományai biztonságának féltése erősítette meg dinasztikus igényeinek fenntartásában.

1526 végétől az időközben cseh királlyá választott főherceg főképpen azzal az ígérettel próbálta magához fordítani a magyar urakat, hogy személyében a török elleni birodalmi segítséget garantálhatja számukra. I. János székesfehérvári koronázása, majd gyakorlatilag zavartalan berendezkedése az országban e tekintetben azt jelentette, hogy a magyar állam *erre a segítségre a Habsburgok trónra emelése árán nem tartott igényt.*[3]

Az így létrejött helyzet viszont kétfrontos háborúval fenyegette az országot, ami nemcsak mai észjárásunk szerint, de az akkoriak szemében is végső veszedelmet jelentett.[4] Az elsődleges feladat tehát mindenképpen modus vivendi keresése kellett hogy legyen, legalább az egyik ellenféllel.

A keresztény összefogás, a „hitetlen" mohamedánok elleni szent harc eszméje legalább a keresztes háborúkig nyúlt vissza – de a 16. század elejére rég üres diplomáciai és propaganda-frázissá korcsosult. Magyarország csak olyan hatalmaktól remélhetett támogatást, amelyeknek érdeke lett volna a török elleni küzdelem felvétele, vagy folytatása.

Ilyen európai hatalom azonban alig-alig akadt. Közvetlen szomszédaink közül Velence ugyan időnként fegyverrel próbálta megvédeni kereskedelmi támaszpontjait a törökkel szemben, de 1502-ben némi áldozatok árán békét szerzett a szultántól, s azóta legfőbb gondja az áruforgalom zavartalanságának biztosítása volt. A kontinens nyugati csücskében lévő Portugália szinte egyfolytában harcolt a mohamedánok ellen – de még csak nem is Észak-Afrikában, hanem a végtelen messzeségben levő Indiai-óceánon. A 15–16. század fordulója után tönkre is tette ott az arab hajózást, de ezzel végső soron csak a töröknek segített; a meggyöngült arab államokat Sztambul rövidesen könnyedén meghódíthatta.[5]

[3] Barta Gábor, Történelmi Szemle 1977/1. (továbbiakban: *Barta G.* TSz.)

[4] A magyar félelmek vetületeiről id. cikkemben írtam (27. l.); de a kétfrontos háború veszélyéről megemlékeztek a János király mellett lévő lengyel követek is 1526. dec. 3-i jelentésükben (Acta Tomiciana VIII. 271. l.), s 1528 januárjában Hieronym Łaski is ezzel indokolja a magyar magatartást Sztambulban: „quia cum tuo Domino et Ferdinando uno tempore pugnare magnus esset labor" (Ibrahim nagyvezírnek) Documente privitóre la istoria Romanilor XIV. Bucureşti 1891, coll. *Eudoxiu de Hurmuzaki* (a továbbiakban: *Hurmuzaki* XIV.) 50. l.

[5] Az európai helyzetről magyarul még mindig *Bárdossy László* összefoglalója a legáttekinthetőbb (eltekintve persze aktualizáló kitérőitől), *Bárdossy László:* Magyar politika a mohácsi vész után. Budapest, 1943 (továbbiakban: *Bárdossy L.*); a korábbi korszakra: *Kosáry Domokos:* Magyar külpolitika Mohács előtt, Bp., 1978 (továbbiakban: *Kosáry D.*). A 16. sz. elejének elképesztően gazdag

A többi keresztény ország saját gondjaival – vagyis az egymással folytatott háborúkkal – volt elfoglalva. Moldva és Havasalföld már rég megtanulta, hogy összes szomszédai közül a török a legveszedelmesebb, s ezért többnyire meghódolt annak; az egyre ritkuló magyar vagy lengyel beavatkozások csak időleges változásokat hoztak. Maga Lengyelország aggódva tekintgetett a gyarapodó hatalmú Habsburg-házra, közben állandóan készen állt egy Oroszországgal, vagy a Német Lovagrenddel esedékes összecsapásra: a törökkel legföljebb akkor törődött, ha a krími tatárokkal gyűlt meg a baja, vagy kísérletet tett Moldva hűbéri függésbe vonására.[6]

A Német Birodalom országait részben a reformáció, részben megint csak a császári házhoz való viszony osztotta meg – magát a császárt pedig ekkorra kibékíthetetlenné mérgesedett viszály fordította szembe az európai hegemóniára igényt tartó másik nagy uralkodóval, a francia I. Ferenccel. Ez utóbbi, éppen hogy kiszabadulva madridi fogságából, ahová a páviai csatavesztés juttatta, 1526. május 22-én újabb szövetséget hozott létre a Habsburgok ellen, VII. Kelemen pápa, Velence és kisebb itáliai hatalmak részvételével. A tél folyamán megindultak az angol–francia tárgyalások is ennek az ún. „cognaci ligának" kibővítésére.[7]

Ez az egész kontinenst megrázó vetélkedés arra kétségtelenül nyújtott némi reményt, hogy a Habsburgok kedvét elveszi egy újabb háborús kalandtól az addig számukra békés Duna-medencében. Ugyanakkor ugyanez a háború a törököt is bevonta az európai színjátékába. Még I. Ferenc fogsága idején történt, hogy a francia udvar segélykérő levelet küldött Sztambulba. Ha az nem is volt igaz, amit Ibrahim nagyvezír mondott utóbb – tudniillik, hogy Szulejmán e kérés miatt indult volna el a császár sógora, II. Lajos ellen –, az tény, hogy már ekkor előrevetődött a rövidesen kirobbanó kontinentális Habsburg–török összecsapás árnyéka.[8]

Így tehát a magyar választás tulajdonképpen két rossz közötti választássá szűkült.

Ha a Habsburgokkal egyezik meg Buda, és vállalja a török elleni harcot, már bele is bonyolódott a számára végképp befolyásolhatatlan európai konfliktusokba anélkül, hogy déli határainak védelméhez tényleges segítséget remélhetne. Ha viszont a törökkel egyezik meg, és Bécs ellen von kardot, ugyanoda érkezik, csak a küzdőtér másik, francia–török felében találja magát – megint anélkül, hogy határait biztosíthatná, ezúttal a Német Biro-

---

nemzetközi szakirodalmáról áttekintés: *H. Lapeyre,* Les monarchies européennes du XVIe siècle. Les rélations internationales. Nouvelle Clio. Paris, 1967. Az azóta megjelent, sokszor igen jelentős munkákra (pl. *Magellhaes Godinho* műve) helyhiány miatt nem térhetek ki.

[6] A román fejedelemségekről: *Nicolae Grigoraş* cikke a Petru Rareş (Bucureşti 1978, red. L. Simanschi – továbbiakban: Rares, Simanschi) c. kötetben; *R. Constantinescu,* Moldova şi Transilvania în vremea lui Petru Rareş, . . . , Bucureşti 1978 (továbbiakban: *Constantinscu)*; *S. Simionescu,* Revue Roumaine d'Histoire 1977/3; és *Pataki József* tanulmánya a Tanulmányok a romániai együttlakó nemzetiségek . . . Bukarest, 1976 (továbbiakban: *Pataki J.*) c. kötetben. A lengyelekről: *A. Wyczański:* Francja wobec państw jagiellońskich w latach 1515–1529. Wrocław 1954 (továbbiakban: Wyczański, Francja) és *W. Pociecha,* Królowa Bona. Czasy i ludzie odrodzenia I–IV. Poznań 1949-től (továbbiakban: *Pociecha*).

[7] Ld. az 5. jegyzetet.

[8] A legfontosabb adatokat közzétette *E. Charrière:* Négociations de la France dans le Levant 1515–1589, I. Paris, 1848 (továbbiakban: *Charrière*); vö. még *Török Pál* tanulmányát a Mohácsi Emlékkönyvben (Budapest, 1926 – továbbiakban *Török P.* Mohács) 182 (skk). l.; és *Kosáry D.*

dalom felőli oldalon. Ma már tudjuk, hogy a török diadalai tetőpontján sem lesz képes megakadályozni Magyarország nyugati felének a Habsburg-érdekkörbe tagolódását. Így is, úgy is beszorulunk tehát a Habsburg–török ellenségeskedés harapófogójába.

Az európai megbékélés, mint kiút gondolata hiú ábránd volt, ezt valószínűleg az a VII. Kelemen pápa is tudta, aki – egyházfői minőségében, de ettől azért még pártosan – talán legőszintébben emelte föl szavát érdekében.[9] Milyen lehetőség maradt akkor egyáltalában a magyar külpolitika számára? Egy mesterhúzás, amely egyszerre szerez békét Béccsel és Sztambullal? Hogy ez lehetséges legyen, három alapfeltételnek kellett volna teljesülnie. Először: az érintett felek egyáltalában hajlandók legyenek – külön-külön – megalkudni Magyarországgal. Másodszor: egyik se követelje a megegyezésért cserébe, hogy a magyarok a másik ellen forduljanak. Harmadszor: se a szultán, se Ferdinánd király ne tekintse már pusztán azt ellenséges lépésnek, hogy I. János a *másikukkal* egyezségre lépett.

A Habsburgok európai nehézségeivel a török kisázsiai gondjai álltak párhuzamban. A sztambuli kormánynak 1526 augusztusától 1527 júniusáig belső lázadások sorozatával kellett megküzdenie. Azonnali akcióra, a magyarországi győzelem kihasználására tehát egyelőre nem kerülhetett sor.[10] Ugyancsak korlátozó tényezőt jelentett a szultán számára hazánk viszonylag nagy távolsága: az ország javarésze ugyan belül volt azon a határon, ameddig a török haderő bevethető volt, de a felvonulási terület még nem volt előkészítve. Ahogy maga Szulejmán mondotta ki utóbb: Buda 1526-ban „még . . . nagyon távol esett a moszlim birodalomtól".[11] A korábbi tapasztalatok szerint ilyenkor a Porta szívesen próbálta a megtámadott országot vazallusává tenni, megszállás nélkül magához láncolni – egészen addig, míg a helyzet meg nem érik a tényleges hódításra.

Így, utólag visszatekintve, mindez ha másra nem is, arra nyújtott valami halvány reménységet, hogy – szerencsés esetben – Magyarország még néhány évi haladékot szerezhessen a maga számára. Hogy ez mire lett volna elég? Európa sokkal, nagyon sokkal később jutott csak el oda, hogy a törököt vissza tudja szorítani a Száva és az Alduna vonala alá . . . De mégiscsak haladék lett volna, a maga körül mindent fölemésztő háború talán pár esztendővel rövidebb ideig tartott volna.

Csakhogy – hangsúlyozom – mindez „utólag visszatekintve" értendő. Ahhoz, hogy megérthessük, megítélhessük a magyar politika akkori irányítóit, abból kell kiindulnunk, mit tudhattak, mit tudtak ők saját lehetőségeikről.

Azt természetesnek tekinthetjük, hogy a budai udvar – élén János királlyal – reménykedve tekintett a jövőbe, vagy legalábbis kifelé magabízónak mutatta magát. Itáliába jutott az a március eleji budai hír, mely szerint „Magyarország királya őfelsége ugyancsak

[9] I Diarii di Marino *Sanudo*, a vonatkozó köteteket kiadta F. Stefani etc., Venezia, 1897-től (továbbiakban: *Sanudo*) 43/86. [kötet/hasáb] Vö. még *Acsády Ignác*, Magyarország három részre oszlásának története 1526–1608. A magyar nemzet története V. Bp., 1897 (továbbiakban: *Acsády I.*) 38. és *Fraknói Vilmos:* Magyarország egyházi és politikai összeköttetése a római szentszékkel III. Bp., 1902 (továbbiakban: *Fraknói V.* Szentszék) 3.

[10] *Káldy Nagy Gyula:* Szulejmán. Bp., 1974. 84.

[11] A török haderő távolsági korlátairól: *Perjés Géza,* Hadtörténeti Közlemények, 1966; a többire ld. az 1–2. jegyzetet.

jó hangulatban és jó szándékkal van, és nincs kétsége afelől, hogy király marad".[12] Ha ez az önbizalom nem lett volna meg ez államférfiakban, nyilván a hatalom megszerzésére sem vállalkoznak.

De azon sincs mit csodálkoznunk, hogy sokan nem osztoztak az új budai udvar reményeiben.

Különösen világosan fejezték ki kételyeiket az 1526 decemberében János királynál járt lengyel követek, Andrzej Krzycki püspök és Stanisław Sprowa. Már ideutaztukban, a Pozsony és Tokaj felől kapott híreket összegezve úgy találták, „mindebből nagy széthúzás és háború néz ki". Szapolyaihoz érve Esztergomba sem változott a véleményük: „amennyire a válaszból és abból, amit látok, megítélhetem (itt) minden elhibázott és reménytelen, és nem tudok mást jósolni, csak ezen országok és az egész kereszténység valami óriási romlását." A király optimizmusát színleltnek látták, és nevezetes december 30-i jelentésükben a leghangsúlyosabb helyen, a zárómondatban ismételték meg balsejtelmüket, *tragédiának* nevezve, ami magyarok és németek között készül.[13]

A két követ sötétenlátását persze bizonyos fokig az is magyarázza, hogy esztergomi tárgyalásaik (mint lentebb látni fogjuk) meglehetősen kellemetlen légkörben folytak. S valójában, akadtak azért reménykedő vélemények is. Ismételten felröppent a hír, hogy János és Ferdinánd megegyezett egymással: a velencei hírszolgálat 1526 decemberében többször is kapott ilyen értelmű jelzéseket. Utóbb azonban ezek az (egyébként teljesen „privát") vélemények is elfogytak, s a szállongó hírek is a megegyezés lehetetlensége körül kezdtek forogni.[14]

A török kérdés

Hogy Szapolyai János pontosan miként vélekedett a török veszedelemről azokban a hetekben, míg királlyá választását készítette elő, nem nagyon tudjuk. Arra mindenesetre semmi jel sem utal, hogy osztozott volna abban a török-szimpátiában, amely a magyar nemességben – az 1526-os események bizonyos fokig érthető, mégis oly furcsa lereagálásaként – éppen akkoriban lángolt föl.[15]

A fehérvári koronázást követő egy év folyamán pedig a magyar kormány hivatalos diplomáciai irataiban az oszmánok többnyire következetesen megkapták a „kereszténység

[12] *Kardos Tibor*, Filológiai Közlöny, 1964. 395. (Itt jegyzem meg, hogy a szövegben előforduló idézetek eredetijét abban az esetben, ha azt már korábban lefordította valaki magyarra, nem közlöm, csak a (kisebb módosításokkal) felhasznált fordítás helyére utalok.) Az önbizalom másoknál való megnyilvánulására példa I. János 1527 tavaszi budai országgyűlésének üzenete Habsburg Ferdinándhoz, Magyar országgyűlési emlékek I. Bp., 1874 (Szerk. Fraknói Vilmos), 127.

[13] Az útközbeni benyomásokról: Acta Tomiciana VIII. 262. („ex quibus conjicere licet rem ad magnam dissidium et arma spectare"). Budai tapasztalatok: uo. 275. (Krzyczki levele Brodaricsnak: „Quantum autem ex responso et his, que video, colligere possum, omnia videtur noxia et desperata, neque aliud presagire possum, nisi ingentem aliquam horum regnorum et totius Christiane ruinam". „. . . in publico spem simulet . . ." uo. 268. l.; a zárómondat uo. 272.

[14] A szállongó békehírekből *Sanudo* gyűjtött össze egy párat (pl. 43/455, dec 8.); a háborús hírekből sokkal több van, uo. 43/78, 304, 465, 673, 705, 750 – 1526 szept.–okt. –; és 44/93, 323, – 1527 március–május.

[15] Vö. *Acsády* 12/1. jegyz.

legádázabb elllensége" kötelező jelzőt, s a magyar külpolitika széles körű nemzetközi kapcsolatainak egyik leghangsúlyosabb eleme az lesz,hogy segítséget akar szerezni a keresztény hatalmaktól a török ellen.

Már 1526 decemberében, az új kormány idegen hatalmakhoz intézett első üzeneteiben helyet kap a keresztény összefogás szükségességének hangoztatása. Benne volt ez a gondolat a Habsburg Ferdinándhoz indított követség utasításában, a pápának, a Velencei Köztársaságnak, a lengyel királynak küldött levelekben. Igaz, a Béccsel való párbeszéd végképp trónviszállyá fajult, a pápa és a többiek vagy késlekedtek a válasszal, vagy kitértek a kérdés elől. Ennek ellenére a magyar diplomácia előbb a bajor hercegekkel kezdte megvitatni egy nagy keresztény hadjárat tervét, majd magához a birodalmi gyűléshez fordult ugyanazzal. Ezt követően pedig – már 1527 nyarán – a francia és az angol uralkodót felkereső magyar követ is a török elleni tervekhez kérte I. Ferenc és VIII. Henrik segedelmét.[16]

Mennyire kell komolyan vennünk ezeket a próbálkozásokat? Amennyire a ránk maradt szűkszavú híradásokból meg lehet ítélni, a későbbi, párizsi–londoni támogatáskeresés az addigra alaposan megváltozott nemzetközi helyzetben igazából már egészen más szándékokat rejtett – de erről majd később.

Ezzel szemben a Budáról 1527 februárjában hazainduló bajor követnek adott magyar válasz, majd a bajor hercegekhez márciusban küldött üzenet részletes tervet is tartalmaz, mekkora sereget szeretne kapni János király.[17] 40 000 (utóbb 28–30 000) gyalogost és 6000 (utóbb 8000) lovast, akik lehetőleg még augusztus vége előtt vonuljanak Magyarországra, ahol 100 000-es had fogja őket várni; együttesen remélhetőleg előnyös békére kényszeríthetik a törököt, aki korábban a perzsa és egyiptomi, most meg a mohácsi hadjáratban irtózatos embervesztéseget szenvedett. Mindössze annyi kikötése lenne Budának, hogy a keresztény segédhadat ne Habsburg Ferdinánd vezesse – cserében pedig azt ígéri, hogy ahányszor kívánják, 3–4000 lovast küld majd, akár személyes vezetése alatt is, a hercegek segítségére. A birodalmi rendek elé szánt, március 5-én keltezett tervezet[18] mindössze annyiban különbözött ettől, hogy 40 000 gyalogos és 8000 lovas küldése esetére Nándorfehérvár és Szabács visszavételét helyezte kilátásba, fele annyi ember jövetelekor viszont a Száva vonaláig való előretörést ígért. Ez már komoly beszéd – vagy legalábbis annak látszik.

Az mindenesetre elgondolkoztató, hogy János Magyarországa és a török között föllángolt ugyan az ellenségeskedés 1526 novemberében, de aztán pár hónap elmúltával a határ hirtelen elcsendesedett. A fehérvári koronázást követő hetekben Cserni Jován két kisebb szerémségi erődítményt foglalt vissza, mire a török Marót várát támadta meg.[19] Januárban a neves naszádos vajda, Radics Bosics „őfelsége (I. János) szolgálatában álló

[16] A részleteket ld. lentebb.

[17] *K. A. Muffat:* Quellen und Erörterungen zur bayerischen und deutschen Geschichte. IV. München 1857 (továbbiakban: *Muffat*) 12 sk. és 18 skk.; magyarra fordítva feldolgozta *Szalay László* Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI. században, Pest 1861². (továbbiakban: *Szalay L.* Adalékok) 32. (sk.) és 37.

[18] Történelmi Tár 1883, 289. skk. l.; vö. *Szalay L.* Adalékok 36.

[19] *Szakály Ferenc:* Acta Historica 1978 (továbbiakban: *Szakály F.* AH) 43.; ill. *Jászay Pál:* A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után. Pest, 1846 (továbbiakban: *Jászay P.*) 302.

rác, ki Péterváradjánál tanyázik, s kinek ott ötszáz naszádja van, melynek segítségével már előbb is kárt tett a törökben, szent Sebestyén napja előtti szerdán (jan. 16.) hetvenhat törököt megölt és tizenötöt foglyul küldött a királynak".[20]

A Cserni Jován és a magyar nemesség között egyre élesedő ellentétek január végétől lehetetlenné tették az oszmánokkal való összetűzések folytatását. Mikor – 1527 áprilisának elején – János király azzal a megbízással küldte Radicsot az akkor már Ferdinánddal megalkudott „cárhoz", hogy folytassák a törökellenes harcot, még választ sem kapott kívánságára.[21] Magyar részről tehát a belviszály megszüntette a katonai aktivitást, annál furcsább, hogy a töröknek esze ágában sem volt kihasználni a már tél végétől polgárháborús mértéket öltő délmagyarországi zavarokat. Beütéseit persze folytatta, csak éppen nem itt, hanem a Habsburgok fennhatóságát elismerő Horvátország határvidékén.[22]

A Jován-féle háborúskodás egyfelől mindenképpen szolgált tehát azzal az előnnyel, hogy a magyar udvarnak nem kellett tettekkel (vagy éppen a tettek hiányával) bizonyítania, melyek valódi szándékai. Másfelől viszont ugyanez megnehezíti számunkra, hogy könnyebben beleláthassunk e szándékokba.

De ha közelebbről megnézzük, ugyanilyen keveset segít rajtunk a birodalmi hadivállalkozás körüli diplomáciai tevékenység is. Olyanforma tervezgetésre, mint amilyet Buda a német fejedelmek színe előtt 1527 első felében folytatott, nem először került már sor Magyarországgal kapcsolatban, s a korábbi tapasztalatok nem voltak kedvezőek. Maga János király is tudta, hogy a sokszor megígért segítség eddig soha meg nem érkezett. Mégis, Mohács után a kérdés súlya nemcsak magyar szemszögből nőtt meg, s ezért nyilvánvaló túlzás lenne pusztán önigazolásra szolgáló, s így tudatosan a látszatra ügyelő próbálkozást látnunk a harcias javaslatokban.

De azt bizony akkor is tudomásul kell vennünk, hogy a német birodalmi segítségnyújtás ötlete, a fent említett konkrét formájában nem I. Jánostól, hanem a bajor hercegektől származott. A magyar királynak a német választó fejedelmekhez címzett, általánosságban fogalmazott, december 23-án kelt segélykérő levele még nem érkezhetett a bajor fejedelmi udvarba,[23] mikor ott január 13-án a Konrad Posnitzer követnek adott utasításban arra szolították föl Szapolyait, tájékoztassa a hercegeket, „. . . mint lehetne a végeket a török ellen a legcélszerűbben megoltalmazni, mekkora hadra s mily nemzetekből valóra, mennyi gyalogosra s mennyi lovasra volna szükség, ezek honnan lennének alkalmazhatók; a Dunán, a Dráván és a Száván milyen réveknél lehet a legbiztosabban átkelni stb., a regensburgi (birodalmi) gyűlésnek (ugyanis) mindezt tudnia kell, hogy célszerű döntést hozhasson, melynek kieszközlését a hercegek tényleges közbenjárásukkal fogják szorgalmazni."[24]

[20] *Szalay L.* Adalékok 33. l.

[21] *Szakály F.* AH 43.; ill. Ibrahim nagyvezír szemrehányása H. Łaskinak 1528 elején, *Hurmuzaki* XIV. 38.

[22] 1527 március–áprilisban Obrovác környékén tör be egy erős török csapat, augusztus-szeptemberben Grobinich (Korbávia), Novi, Vinodol, Otocsác táján, egészen a krajnai határig. Ld. *Sanudo* 44. kötetében és a Monumenta Habsburgica regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, Zagreb 1914 (Ed. E. Laszowski – a továbbiakban *Laszowski* MH) I. kötetében.

[23] A segélykérő levél: Deutsche Reichstagsakten, jüngere Reihe VII., Göttingen 1963[2] (továbbiakban DR) 1. félkötet 2. l. A levél Pfalzba II. 9-én, Mainzba egy nappal korábban érkezett. uo.

[24] *Muffat* 1 skk. és *Szalay L.* Adalékok 29.

Az is tény, hogy ezt a felkínálkozást a magyar udvar először kifejezetten tartózkodóan fogadta. Zsigmond lengyel királyt a februárban hozzá küldött magyar követ egyenesen arról tájékoztatta, hogy a bajor javaslatot I. János „nem fogadta el, mert oktalan és veszedelmes dolognak vélte, hogy német segítséget engedjen be Magyarországra, mielőtt békét kötött volna azokkal (ti. a németekkel – B. G.) és Ferdinánd királlyal".[25] Mint láttuk, ez az álláspont utóbb mégis módosult. Szapolyai, mint a török ellen vesztes keresztény Magyarország feje nem térhetett ki a Német Birodalom segély-ajánlata elől, hacsak nem akarta elveszíteni a német fejedelmek egy részének (a bajorok által tolmácsolt) jóindulatát – amire a Ferdinánddal szembeni viszályban igencsak szüksége volt.

A kételkedés ettől persze még megmaradt. Az első hírhozónak, Posnitzernek adott válasz végére gondosan odaillesztette a magyar kancellária a következő kérést: „Őfelsége arra is kéri hercegi nagyságtokat, értesítenék őt minél hamarabb a birodalmi gyűlésről, lesz-e valami a tervezett keresztény hadjáratból, hogy ahhoz képest intézkedhessünk."[26] Buda egyelőre csak annyit tehetett, hogy saját javaslatait körülbástyázta két sarkalatos előfeltétellel. Mint a pápához s a német fejedelmekhez írt korábbi, általánosságoknál többet nem tartalmazó segítségkérésnél, most a konkrét tárgyaláskor is azt hangsúlyozza, hogy a Birodalomnak le kell fognia a magyarok ellen készülődő Habsburg Ferdinánd kezét. Másodsorban pedig odateszi a már említett óhajt: ha a német segélyhadat végül sikerül összegyűjteni, s a korábbi feltétel is megvalósul – a birodalmi hadak vezére ne lehessen ugyanezen cseh király.

S miközben a magyar kormány egyfelől kikötésekkel terhelte meg a német hadjárat terveit – másfelől néhány furcsa kijelentést is megengedett magának. Már a regensburgi utasításba is bekerült az a figyelmeztetés, hogy Ferdinánd nagyhangú ígéreteivel föl fogja bőszíteni a szultánt. A bajor hercegek második, nem hivatalosan Budára érkezett követe, Kaspar Winzerer pedig – pontosan ugyanezekben a márciusi napokban – sok egyéb mellett a következő üzenet tolmácsolására is felszólítást kapott János királytól: „. . . A cseh király . . . több száz példányban levelet küldött be Magyarországra, melyeket híveink beszolgáltattak felségünknek, ki . . . föl sem venné a cselszövényt, ha nem állna a levélben: hogy Nádorfehérvárat még az idén akarja a cseh király visszafoglalni a töröktől és a magyaroknak átadni. Oly ígéret, mely a szultánt dühre fogja gyullasztani, s melyet a német birodalom és Magyarország segítsége nélkül bizony nem lesz képes betartani . . . ."[27]

Ferdinánd valóban sokszor hangoztatta harcias szándékait. De végső soron ugyanazt ismételgették a többiek is, magát I. Jánost is beleértve. Azok a bajor hercegek, akiknek a fenti üzenet szólt, maguk is pontosan azt tartották a leendő hadjárat céljának, „. . . hogy Nádorfehérvárt és a többi erősségeket . . . visszafoglalják . . .". A Posnitzernek adott magyar válaszban pedig (ahogy a fenntebb részletezett, a birodalmi rendeknek küldött tervezetben is) szó szerint benne van, hogy a hadjáratot még az idén kell megindítani, amíg a török ki nem heveri veszteségeit.[28] A cél pedig – mint láttuk – Szapolyai számára is Nándorfehérvár.

[25] Acta Tomiciana IX². N. 55, 1527 febr. 25. Krakkó. A dátumot *Fraknói Vilmos*, Werbőczi István életrajza Bp., 1899 (továbbiakban: *Fraknói V.* Werbőczi) 277. közli.

[26] *Szalay L.* Adalékok 34.

[27] I. m. 36.

[28] Az idézet: i. m. 29. A birodalmi rendekhez küldött üzenet: Történelmi Tár 1883, 289.

Kettős mérce? Irónikus utalás arra, hogy a Habsburg-fejedelem a magyarok ellenére akar a magyarok segítségére sietni? A kor diplomáciai szokásai kétségkívül megengedtek hasonló naivitásokat – és hasonló gesztusokat is. A lényeget én mégis másutt keresném. Ezek a szinte mellékesen odavetett mondatok arról árulkodnak, hogy Buda a „legbőszebb" tervezgetés közben sem feledkezett meg a mohácsi leckéről, és igazából félt minden olyan cselekedettől, amely provokálhatná a Magas Portát – ide értve a nagy keresztény hadjárattal való fenyegetőzést is.

Ha viszont ez az (egyébként teljesen érthető) félelem fennállt és hatott, akkor mivel magyarázhatjuk azt a fentiek ismeretében már nyilvánvaló tényt, hogy az új magyar kormány a törökkel szembeni háború vagy béke kérdésében nem az összes többi szempontot rendelte alá a szultánnal való viszony alakulásának, hanem éppen fordítva, *az oszmánok elleni fegyveres fellépés lehetőségét tette függővé a Habsburgokkal fennálló ellentét megoldódásától?*

Az indokot nyilvánvalóan a Sztambul–Bécs–Buda kapcsolatrendszer alakulásának kellett szolgáltatnia, ennek egyik összetevője pedig maga a magyar–török viszony esetleges módosulása lehetett. De volt-e ilyen módosulás valóban?

Ha az előbb azzal kellett kezdenem, hogy János király minden jel szerint nem osztozott abban a különös törökbarát hangulatban, amely 1526 utolsó heteiben a magyar politikusok között is elterjedt – ez még nem jelentette azt, hogy az uralkodó ez ügyben véleménye mindenféle nyilvánításától tartózkodott. Míg alattvalói olyan kijelentésekkel borzolták a lengyel követek idegeit, hogy a magyarok a törökkel fognak kiegyezni, és megtámadják Németországot – Szapolyai kurtán annyit mondott nekik: „inkább a töröknek veti alá magát, semmint eltűrje, hogy kiűzzék".[29] Ez kétségkívül pontosan a fordítottja annak, amit a közvélemény hangoztatott, hiszen a szultánnal való szövetség ez esetben nem kiindulópont, hanem következmény. Ugyanakkor, mivel ez a királyi kijelentés valamikor december első napjaiban hangzott el, az viszont bizonyos, hogy I. János a törökkel való viszonyt már uralma legelejétől alárendelte annak a szempontnak, amelyről fentebb már szó esett: a Habsburgokkal való szembenállásnak.

Ugyanazért tette volna ezt, amiért a magyar nemesség is hajlandónak látszott az oszmánokkal való egyezkedésre – tehát Buda sokat sejtető kiürítéséért? Igen nagy naivitás kellett volna ehhez; s a jelek azt mutatják, hogy valóban többről: meglehet, sokkal többről volt szó.

A Velencei Köztársaság egyik hírszerzője, aki a „Horvát Péter" fedőnevet használta, december 10-én Bécsben megfogalmazott jelentésében arról számolt be megbízóinak, hogy Budára török követ érkezett, lovas katonák kíséretében. Az értesülést rövidesen Carlo Contarini és Heinrich Schwichau, Velence, ill. a bajor hercegek Ferdinánd mellé rendelt követei is átvették.[30] Január 11-én már magában Velencében erősítette meg a hír-

[29] Acta Tomiciana VIII. 266.: „Nihil cogitatur nisi de conjunctione cum Turco et de impetenda Germania cum illo . . ." ill. uo. 271. „Antequam enim rex iste se exturbari patietur, potius Turco se subjiciet . . .". A követek dec. 3-i jelentéséből.

[30] „Piero Corvato": *Sanudo* 43/483 sk. l. és *Simonyi Ernő:* Magyar történelmi okmánytár londoni könyv- és levéltárakból 1521–1717, (továbbiakban: *Simonyi,* London) N. 49. Schwichau: *Szalay,* Adalékok 24. l. *Contarini:* Sanudo 43/630. E hírek túlzott változatai („nyíltan és szabadon" járt a török I. Jánosnál) *Sanudo* 44/43.

adást egy másik, „Magyar Miklós" fedőnevű, szintén Bécsen keresztül hazaérkezett „kém" – hozzátéve, hogy az illető török akkoriban járt a magyar királynál, mikor annak Velencébe és a pápához készülő követe útra kelt. A kérdéses követ viszont – Jozefics Ferenc zenggi püspök – december 14-én már kihallgatásra jelentkezett a köztársaság tanácsa előtt, méghozzá János királynak november 16-án, még Székesfehérvárott kelt hivatalos üzenetével.[31]

Az oszmán birodalomból jött küldött ezek szerint már november derekán, tehát alig egy-két héttel a koronázás után megjelent a magyar udvarban. Miért jött és ki küldte?

Az bizonyos, hogy nem tekinthették hivatalos követnek. Nem a szultánt képviselte, hanem – mint erről a magyarok utóbb Krakkót tájékoztatták – Ibrahim nagyvezír és más basák nevében jött.[32] Milyen üzenet érkezett általa? János király és váratlan látogatója csak a legnagyobb titokban érintkeztek egymással. A megbeszéléseket gyakorlatilag négyszemközt folytatták, azokról még a kancellárt, Werbőczi Istvánt sem tájékoztatták. A biztonsági intézkedések ezúttal eredményt hoztak, a külvilág, bár értesült a török budai, esztergomi jelenlétéről, csak homályos értesüléseket nyerhetett, olyannyira, hogy Habsburg Ferdinánd kénytelen volt nyomozást elrendelni, mi igaz az egész híresztelésből.[33]

Nem csoda tehát, hogy a tárgyalások tartalmáról alig-alig szivárgott ki valami, s ha igen, azt is csak nagy óvatossággal tudjuk fölhasználni. Maga János király a lengyel Zsigmondnak azt üzente, a küldött fogadásával nem akart egyebet, mint hogy „jobban megismerje ezeknek a pasáknak a gondolatait". „Magyar Miklós" olyan híreket hallott, hogy a két fél 15 évre szóló fegyverszünetet kötött; Contarini és Schwichau ezt (habozva) megtoldották azzal, hogy a két fél egymás megsegítésében is megegyezett. Mivel Ferdinánd udvara ekkoriban már rég annak a propagandakampánynak légkörében élt, melyet a Habsburg-uralkodó Szapolyai lejáratására indított, s amely már korábban is sűrűn felröppentette a magyar–török szövetkezés rémképét, a három különböző, de egyaránt e környezetből származó értesülést nem fogadhatjuk el szó szerint.

Azt viszont annál inkább figyelembe kell vennünk, hogy körülbelül ugyanakkor, mikor Ibrahim megbízottja Buda falai alá ért, 1526. november 18-án maga a nagyvezír Sztambulban azzal a kijelentéssel lepte meg Piero Zen velencei követet, hogy Szulejmán szeretett volna békét kötni a néhai II. Lajossal, csak éppen az nem hajlott a jó szóra. A nagyhatalmú török államférfi nyilvánvalóan elvetette kissé a sulykot (a velencei is tud-

[31] „Nicolo Ongaro": *Simonyi,* London N. 9., és *Jászay* P. 290. l. Jozefics iratairól: *Sanudo* 43/438. Az időpontot ezenkívül megerősíti még az is, hogy a hírek Budán kezdődő és Esztergomban véget érő tárgyalásokat emlegetnek, ami megfelel János király 1526 végi itinériumának. Vö. még: *Szerémi György:* Magyarország romlásáról. Bp., 1961, fordította Juhász László (a továbbiakban: *Szerémi*) 107. l. A fentiek értelmében a kizárólag török forrásokból dolgozó *Thúry József* 570. skk. l. és nyomán *Acsády I.* 36. l. véleménye a török tárgyalások nemlétéről tarthatatlannak bizonyul.

[32] Acta Tomiciana IX². N. 55: „De nuntio Ibraim Baschae et aliorum Bascharum, misso ad regem Hungariae et quid attulerit, quid rursum fecerit ipse rex, ut exploraret melius mentem illorum Bascharum, et in his petit consilium regie Majestatis quae nemini adhuc communicavit, quoniam solus et audivit oratores et absolvit adeo, quod et cancellario suo id non communicavit . . ." Ennek hitelét az is alátámasztja, hogy pl. Ájász pasa saját küldönce sorsáról érdeklődött Łaskinál 1527/28 fordulóján, *Hurmuzaki* XIV. 43.

[33] Werbőczi mellőzéséről ld. az előző jegyzetet. Az osztrák nyomozás: *St. Smolka:* Ferdinand des Ersten Bemühungen um die Krone von Ungarn. Wien, 1878 (továbbiakban: *Smolka*) 114. l.

hatta, hogy 1525-ben már éppen a Porta zárkózott el a megegyezéstől), de ezt aligha véletlenül tette. S valójában, nagyjából akkor, mikor megbízottja visszaérhetett Esztergomból, 1527. január 3-án Ibrahim ismét elejtett Piero Zennek néhány szót a magyar ügyekről. Kifejtette neki, hogy Buda felgyújtása nem tetszett a szultánnak; hogy II. Lajost, ha sikerül elfogniuk, meghagyták volna trónján; s végül hogy János király békét kötött a törökkel, és háborúba lépett Ferdinánd ellen.[34]

Ha a nagyvezír igazat mondott volna a Serenissima diplomatájának, János király aligha szorult volna arra, hogy maga kérje a szultán szövetségét a Habsburgok ellen *egy teljes évvel később*. Ugyanakkor annak sem lett volna semmi értelme, hogy a szultán nagyhatalmú kegyence szemenszedett hazugságokkal traktálja a Porta egyik legfontosabb keresztény partnerének képviselőjét.

Akkor viszont mi történt a valóságban? Induljunk ki abból, hogy Sztambul mohácsi győzelmét katonailag még nem volt képes teljesen kiaknázni (emlékezzünk Buda kiürítésére). Meg kellett tehát próbálkoznia a diadal politikai gyümölcseinek leszakításával. A török államvezetésnek nagy hagyományai voltak az olyan taktikázásban, mely a legyőzött ellenfeleket különböző egyezségekkel láncolta a Portához.[35] A régtől fogva jól működő velencei és a frissiben létrejött francia kapcsolat[36] e tekintetben is döntő fontosságúvá vált: meggyőzte a Portát arról, hogy a keresztény hatalmak közötti ellentétek mélyebbek, semmint azt mohamedán szemszögből hinni lehetett volna; ez pedig Magyarországot elég nagy mértékben kiszolgáltatja túl erős szomszédjának.

A Portának tehát érdeke is, a körülmények is azt diktálták, hogy beavatkozzon a magyar politikába. Úgy tűnik, eredetileg már az új király személyéről való döntést is befolyásolni szerette volna. A követ, aki Ibrahim nevében november derekán, alig pár nappal a koronázás után érkezett I. Jánoshoz, még akkor is jóval a fehérvári országgyűlés kezdete előtt kellett, hogy útnak induljon, ha meggondoljuk, hogy aligha Sztambulból jött, hanem inkább az októberben még szerb területen átvonuló török vezérkar hagyhatta hátra valamelyik határ menti várban. A török hatalmasok szándékáról is megsejthetünk valamit, ha figyelembe vesszük, hogy a török hivatalos álláspont szerint Magyarország II. Lajos halála és Buda bevétele miatt (a hódítás jogán) a szultáné lett, s így trónját csak annak jóváhagyásával szabad betölteni.[37] Ugyanakkor az is magyarázható, miért tudatta a Porta igényét ilyen „nem hivatalos" módon. Egyrészt – éppen nem lévén királya Magyarországnak – a szultán aligha tarthatta volna méltóságához illőnek, hogy maga üzengessen a magyar hatalmasoknak; másrészt ugyanilyen presztizskérdés lehetett, hogy a győztes elvárja a legyőzöttől, az tegye meg a közeledés első lépéseit – ő a maga részéről legföljebb figyelmezteti rá: mit akar hallani.

Szapolyai országgyűlési szervezkedésének gyorsasága és eredményessége így – könnyen lehet – nemcsak a Habsburgokat, hanem a törököt is meglepte. Az biztos, hogy

[34] Ibrahim novemberi nyilatkozata *Sanudo* 43. kötetében, a januári uo. 44/64. Az 1526 előtti török magatartásról és Ibrahim későbbi, hasonló nyilatkozatainak értékéről: *Kosáry D.* 64. sk. és 155. sk. l.

[35] *H. Inalcik:* Studia Islamica, 1954. évf.

[36] *Török P.:* Mohács 178. sk. és 181. skk. l.; *Szakály F.* Mohács 96. skk. és 102. skk. l.; *Kosáry D.* 18. skk. és 163. l.

[37] Ld. a török vezérek ilyen értelmű kijelentéseit Łaski előtt, *Hurmuzaki* XIV. 38, 42. stb. l.

a Budára érkező oszmán küldött kész tények előtt találta magát, a szultán hűbéri igényeivel tehát aligha léphetett a nyilvánosság elé. (Meglehet, ez is oka volt tárgyalásai eltitkolásának.) Hogy ezek után végül is közte és a király között miről folytak a megbeszélések, arra Ibrahimnak Zen előtt tett kijelentésén kívül még egy másik – kicsit későbbi – adatunk is árulkodik. Április legvégén, mikor Magyarország helyzete hirtelen veszélyesebbé válik, Statileo János prépost, magyar követ nyíltan meg fogja kérdezni Zsigmond lengyel királytól, helyeselné-e, ha Magyarország török segítséget venne igénybe? [38]

Vajon a kérdést török részről vetették-e föl, vagy János király hozakodott elő vele először? Adatok híján egyelőre eldönthetetlen probléma. Az mindenesetre világos, hogy Szapolyai – alig három hónappal Mohács után, az ellene másik királyt választó pozsonyi országgyűlés szervezésének idején – nem vághatta be az ajtót a török diplomácia előtt. Helyzetét ugyanakkor megkönnyítette a kapcsolatfelvétel nem egészen hivatalos jellege, ami az esetleg elhangzó ígéretek kötelező jellegét is elvette.

Békét és szövetséget tehát eleve nem köthetett a két tárgyaló fél – de János király nyugodtan kifejezhette készségét a törökkel való békekötésre, sőt (kedvezőtlen nemzetközi fordulattal is számolva) akár az együttműködésről való tárgyalásra. Ebből következhetett, hogy a kapcsolat Sztambullal a nagyvezír követének távozása után sem szakadt meg. Tény, hogy május végén vagy június elején újból török követek keresik föl majd a magyar uralkodót, méghozzá úgy, hogy jövetelükről már jóval korábban, áprilisban is tudtak Budán, sőt azt is tudták róluk: I. Jánost arra fogják nógatni, „hogy a törökkel szövetségre lépjen".[39]

A magyar–török érintkezésben mindennek értelmében valóban történt bizonyos fordulat 1526–27 telén. A Porta a korábbi ellenséges viszony megváltoztatásának lehetőségét is magában rejtő módon maga jelentkezett az új magyar kormánynál. Azt persze aligha tagadhatjuk, hogy a tárgyalásokon érintett föltételek, kikötések keménysége kizárta az azonnali megegyezés lehetőségét – de az is bizonyos, hogy a török nem sürgette a dolgot, sőt belement az érintkezés fenntartásába. Ha mást nem, annyit megérthetett a helyzetből János király: a szultán azonnali támadásától nem kell tartania. Ez pedig már önmagában is elegendő magyarázat arra, hogy a magyar külpolitika miért nem a törökkel, hanem a Habsburgokkal fennálló – mint látni fogjuk, sokkalta feszültebb – viszonyt tette meg minden más szándéka, terve mércéjévé.

Az persze megint más lapra tartozik, mi lehetett az új magyar kormányzat valódi szándéka a török kérdésben. Ibrahim nagyvezír magyarázhatta ugyan János királynak pusztán hajlandóságot kifejező üzenetét tényleges behódolásnak, maga a magyar uralkodó azonban a jelek szerint egyelőre nem kívánt többet a lehetőség nyitvatartásánál. Ha lépett is, inkább annak kereste módját, hogy lehetne könnyíteni a magyar diplomácia Sztambullal szemben erősen hátrányos helyzetén. A két lengyel követ, aki némi megbotránkozással szemlélte a magyarok törökbarát hangulatát, december 4-i jelentésében némileg megnyugodva írta Zsigmond királynak: „Magyarország védelmére és megtartására, ahogy meg-

[38] AT IX² N. 128: „Verum quod auxilio Turcarum illius Majestas uti deberet . . ."

[39] A követek érkezését velencei hírforrások jelzik (*Sanudo* 45/360 és 449). Łaski szavait ld. *Simonyi*, London N. 14; ő áprilisi útrakelése óta nem állt kapcsolatban megbízóival. Ld. minderről még lentebb is.

tudtuk, általunk fogja kérni a király, hogy Felséged közvetítésével tudjon ; béke feltételeiben megállapodni . . ."[40]

Lengyel közbenjárásra a magyar–török kapcsolatok történetében volt mivel maga Krakkó is csak nemrég kötött békét a Portával, I. János joggal hogy Zsigmond hajlandó lesz segítségére lenni. E reményét nyilván csak fokozta, hogy kei lengyel látogatója maga is a békekötést ajánlotta a törökkel – igaz, hogy azért közben attól tartottak, hogy azt adófizetés vállalása nélkül nem lehet majd elintézni, márpedig „ezt a nyűgöt mindenki mindig igyekszik lerázni".[41]

Egyebekben pedig János király minden lehetőséget megragadott, hogy tiltakozzon a Ferdinánd udvarából szétsugárzó vádak ellen, miszerint ő, a „vajda" máris megegyezett volna a törökkel. Hogy csak néhány példát említsek: már az 1526. december 23-án, a német választófejedelmekhez írott levelében benne van ez a tiltakozás, s megtalálhatjuk ugyanezt a birodalmi gyűléshez készülő követek 1527. március 5-i utasításában is.[42]

Ferdinánd király propagandája persze nem sokat törődött a magyar tiltakozással. Az igazat megvalva, annak másutt sem adtak teljes hitelt: a felemás módon, de mégicsak semlegességre törekvő Zsigmond lengyel király többször is aggódva figyelmeztette hol a Habsburgok magyar híveit, hol magát Bécset, hol a Birodalmi Gyűlést: ne alkalmazzanak erőszakot I. János ellen, mert a magyarok, „ha valaki erővel akarná leigázni őket, ha egyebet nem tehetnek, a végsőket is megkísérlik, és a közös ellenségnek adják magukat".[43]

A törökkel való egyezkedés, mint érv, végül a magyar külpolitikában is pontosan ezen az alapon kapott polgárjogot: ahogy Zsigmond király, úgy a magyar diplomaták is ennek veszélyével kezdték riogatni azokat a külföldi tárgyalópartnereket, akiktől közvetve vagy közvetlenül segítséget reméltek. A sokat emlegetett, március 5-i keletkezésű regensburgi követi utasításban szó szerint ott szerepel, hogy „A magyaroknak és . . . királyaiknak lett volna ugyan módjuk szövetségre és barátságra lépni a törökkel, fegyvernyugvást vagy békét kötni vele: de ez a többi keresztény ország végromlására vezetett volna". 1527 március derekán maga Szapolyai jelentette ki a bajor követnek, Kaspar Winzerernek: „Ha pedig a cseh király egymaga, német birodalmi segítség nélkül nyújtaná ki kezét az én koronám után, akkor védeni fogom magam ellene saját erőmmel, s nem fogok oltalomért a Portához folyamodni . . ." Ez már nem is burkolt fenyegetés, hiszen nyíltan benne van, mi fog következni, ha a Birodalom mégis Ferdinánd megsegítése mellett dönt . . .[44]

[40] Acta Tomiciana VIII. 273. l.: „De defensione et conservatione hujus regni, quantum intelligimus, petiturus est per nos rex ipse, ut Majestatis vestrae medio condiciones pacis cum Turco inire posset . . ."

[41] 1526 előtti lengyel közbenjárás: *Kosáry D.* 155 (skk.) l. Krzyczki és Sprowa tárgyalásainak jelzett részlete: Acta Tominciana VIII. 271 skk. l. („Quod jugum quisque cogitat semper excutere . . .").

[42] Történelmi Tár 1883; ill. DR VII/1. 2. l.

[43] Acta Tomiciana IX². N. 19. (Zsigmond Báthori nádornak), és N. 115: utasítása a Birodalmi Gyűlésre induló A. Górka követnek („. . . si vi ab alio subigi vellent, extrema, ubi aliter fieri non posset, tentarent et communi hoste sese dederent . . .")

[44] Történelmi Tár 1883. idézi *Szalay L.* Adalékok 42. l. A Winzerer-válasz: *Muffat* 18. (skk.) l., ill. *Szalay L.* Adalékok 37. l.

Még pontosabban tudatta ugyanezt John Walloppal, VIII. Henrik angol király Prágában visszatartott követével János királynak egy közelebbről meg nem nevezett szolgája: „Abban az esetben – írta e beszélgetésről Wallop március 12-én Wolsey angol kancellárnak –, ha a cseh király haddal menne János király ellen, ez kénytelen lenne békét kötni a törökkel, és segítséget kérni tőle . . . amit könnyen megtehet, mihelyt akarja, de ha nem kényszerítik, nem fogja tenni." Csak teljesség kedvéért tegyük a sor végére az utóbb Angliában tárgyaló magyar követ, Hieronym Łaski július 5-én Wolsey előtt (már a második török küldöttség budai jelenlétével kapcsolatban) tett kijelentéseit, melyek szerint, „ha igaz lenne", hogy Szapolyai máris megegyezett a törökkel, akkor „neki, mint a köz ellenségének nem volna szüksége a keresztény fejedelmek segítségére . . . , mindazonáltal irtózván attól, s bízván a keresztény fejedelmek segélyében, jó móddal halasztja a (töröknek) adandó választ".[45]

A címzettek és az időpontok összevetésével meglehetősen biztosan következtethetünk arra, hogy itt ugyanaz az eszköz két akciót is szolgált egyszerre. Először, még inkább csak „kiszivárogtatás" formájában, a Birodalmi Gyűlés jobb belátásra bírását kívánta elősegíteni, másodszor, már meglehetősen nyílt megfogalmazásban a Habsburg-ellenes tábor várható reakcióit akarta kitapogatni e kényes lépéssel kapcsolatban. Ez azonban már későbbi fejlemény, részletesebben majd lentebb szólok róla.

Most még maradjunk annál, hogy a fentiek értelmében János király egyelőre főképpen arra használta a törökkel való kiegyezés rémképét, hogy általa próbáljon hatni keresztény tárgyalópartnereire. Azzal viszont, hogy ugyanakkor ténylegesen is megkezdte a törökkel való alkudozást, mégis mintha egyenlőségjelet tett volna a török elleni támadás és az azzal való szövetkezés egyaránt függőben hagyott lehetőségei közé. Egyenlőségjelet, melynek vonalait elsősorban a Habsburgok magatartásának mindent eldöntő jelentősége tette párhuzamossá.

Habsburg Ferdinánd

A török még épp csak kivonult Magyarországról, mikor a trónért versengeni kezdő két központ, a Pozsonyba menekült Mária özvegy királyné és az erdélyi haddal Szeged felől Fegyverneken és Debrecenen át Tokaj felé menetelő Szapolyai János vajda között (egyelőre még csak levelezés formájában) létrejött az érintkezés. Bár a két fél közötti ellentétek súlyossága hamarosan nyilvánosságra került – a királyválasztó országgyűlések külön-külön való meghirdetése az első nagy töréspont –, ez nem jelentette azt, hogy a kapcsolat megszakadt. A levelek, sőt megbízottak cseréje voltaképpen egészen a fehérvári országgyűlésig eltartott: a Habsburgok követei még azon is megjelentek, ha másért nem, hogy tiltakozhassanak.

November 11-én Szapolyait Magyarország királyává koronázták. Az ország nagy része elismerte hatalmát – ha az ellentábornak maradtak is hívei. A fehérvári országgyűlés után tehát a két vetélytárs közötti kapcsolat jellegének meg kellett változnia.[46]

[45] *Szalay L.* Adalékok 24. l., ill. *Simonyi,* London N. 14.

[46] E tárgyban véleményemet korábbi tanulmányomban összegeztem, (*Barta G.* TSz.), vö. még *A. Lhotsky:* Das Zeitalter des Hauses Österreich. Die ersten Jahre der Regierung Ferdinands I. . . . Wien, 1971. (Továbbiakban: *Lhotsky*).

S valóban. Míg korábban inkább Mária királyné és környezete küldte embereit a trónjelölt vajdához (három vagy négy esetről tudunk – szemben Szapolyai legföljebb két, de inkább csak egy megbízottjával), 1526 novemberének végén az új uralkodó teszi meg az első lépést, s most már szabályos követséget küld Bécsbe, ahol ellenjelöltje, az akkor már cseh király Ferdinánd főherceg tartózkodott. Alsólindvai Bánffy János magyar főúr, néhai II. Lajos utolsó pohárnokmestere és Chesius (Csézi?) András doktor, esztergomi prépost alkották a küldöttséget, amely, mint azt a kor illeme két szomszéd uralkodó tárgyalásainál elvárta, előbb ajándokokkal kívánt kedveskedni a Habsburgoknak, majd – megint csak a kor szokásainak megfelelően – egy nyilvános és egy titkos üzenetet akart azzal megtárgyalni.[47]

A nyilvános üzenet tartalmát ismerjük. Elsősorban is szerencsekívánatokat tartalmazott Ferdinánd cseh királlyá választásához, majd kifejtette: „A mi legkegyelmesebb urunk, a magyar király, . . . (reméli), . . . hogy a mindenható Isten . . . azért engedte felségteket a magas királyi trónra vele . . . egyidőben emelni, hogy egyesült lélekkel, akarattal, segítséggel és erővel annál vitézebbül ellenállhassunk a kereszténység iszonyú ellenségének. . . . A magyar király . . . mindabban, ami országaink hasznára, javára s megtartására tőle, mint királytól kitelik, megfogyatkozni a legkevésbé sem akar, hanem szakadatlanul gondja lesz rá, hogy királyi felségednek segítséget, őrködést. . . . hadi népet és pénzt szolgáltasson s ténylegesen hozzá csatlakozzon, vágyva vágyván felségeddel a kereszténység oltalmára lenni."

A titkos tárgyalásokra vonatkozó magyar utasítás nem maradt ránk, csak a Bécsben lévő velencei megfigyelők (a követ és két kém) által összegyűjtött hírekből következtethetünk rájuk. Úgy tűnik, ez főképpen két dologra vonatkozott: egyrészt tiltakozást jelentett be Pozsony és Sopron városának Habsburg-zsoldosokkal történt megszállása ellen, másrészt fölelevenítette a Szapolyai által Mária királynénak még a fehérvári országgyűlés előtt tett házassági ajánlatát.[48]

Bánffyék november utolsó napjaiban már elérték úticéljukat, de nem tudták kieszközölni, hogy a cseh király fogadja őket. Majdnem két hétig várakoztatták őket – diszkrét őrizet alatt –, míg végre a Csehország hódolatát hozó követség jelenlétében mondott ünnepi misén közelférkőzhettek Ferdinándhoz. Ridegen fogadta őket, még kézfogásra sem volt hajlandó velük, amennyiben azok nem a „vajda" képviselőiként nyújtják neki jobbjukat. A két követ – ingerültségében? az akkor németek és magyarok között egyformán dívó nemzeti gőgből? vagy annak hangsúlyozására, hogy a főherceg köztudottan nem érti annak az országnak nyelvét, melynek trónját vitatja? – magyarul válaszolt. A Habsburg bosszúsan félbeszakította őket: németül, vagy latinul beszéljenek. Sem egyiket, sem másikat nem tudjuk – hangzott a felelet, most már nyilvánvalóan kihívásból, hiszen a

[47] Contarini dec. 8-i bécsi jelentése: *Sanudo* 43/474 alapján. Ld. még. *Jászay P.* 198. Az ajándék csak Szeréminél (121.) de azért még igaz lehet, hiszen Szapolyai nem sokkal korábban török foglyokkal kedveskedett Mária királynénak, vö. *Jászay P.* 110.

[48] A nyilvános utasítás szövegét kiadta (sok hibával) *Kemény* József, Deutsche Fundgraben der Geschichte Siebenbürgens II. Kolozsvár, 1840 (továbbiakban: *Kemény J.*) 11. sk. l., magyarul ld. *Jászay P.* 344. sk. l. és *Szalay L.* Adalékok 49. Hitelességét igazolja a válasz tartalma és Statileonak az egészről Krakkóban adott utólagos felvilágosítása (Acta Tomiciana IX². N. 55). A titkos utasításról Contarini id. jelentése és egy névtelen tudósítás, *Sanudo* 43/474 sk. l., valamint „Horvát Péter" jelentése, i. m. 43/483.

prépost „mindkét jog" doktori címével büszkélkedő, ismerten nagyműveltségű ember volt. Végül tolmácsot kerítettek, de mikor a követek így bevégezhették mondókájukat János király jogainak védelméről, már csak Bernhardt Cles kancellár felelt ura nevében: a válasz elkészültéig a szállásukra kísértette a követeket, ahol megint őrizet alá kerültek.[49]

Ferdinánd ugyanúgy bánt az idővel, mint korábban Szapolyai tette a Habsburgok Székesfehérvárra érkezett biztosai esetében: nem tárgyalt velük, míg a királyválasztásra sor nem került. Így csak december 17-én, a pozsonyi országgyűlés döntésének másnapján kerültek megint nem a király, hanem csak az Alsó-Ausztriai kormánytanács elé. Ez a testület készítette el számukra – igaz, ura nevében – a választ, mellyel egyben haza is bocsátották őket.

Ez az irat rendkívül tanulságosnak bizonyul, még a mai szemlélő számára is. Egyfelől gondosan kerül mindent, ami arra utalna, mintha a Habsburgok elismernék János királyt – másfelől szinte kínosan vigyáz rá, nehogy hangot adjon azok magyar igényeinek. A lényeget talán az a mondat foglalja össze, miszerint „Őfelsége ... (a magyar előterjesztésben) ... olyan pontokat talált, melyek mind a császári katolikus felségnek, mind ő királyi felségének, mind őfelsége hitvesének, Magyar- és Csehország született királynéjának jogaira nézve sérelmesek". Ezután hosszabb fejtegetés válaszol a török elleni együttes fellépés javaslatára, a regensburgi birodalmi gyűlés ez ügyben való megkeresését is kilátásba helyezve, majd következik egy mesteri zárómondat, egy iróniába burkolt rejtett fenyegetés: „Ő királyi felsége ... örömest hiteti el magával, hogy uratok úgy fogja magát viselni, s cselekedeteiben olyannak fog mutatkozni, hogy abból a keresztény hit ellenségeire semmi erősbödés, a kereszténységre pedig és kivált Magyarország koronájára, de másokra sem, semmi sérelem se háramoljon."[50]

Az iratban benne foglaltatott ugyan, hogy a tulajdonképpeni választ Szent György napjáig (április 24-ig) fogja majd maga Ferdinánd király megadni – de a felemás tartalom nem fedhette el a visszautasítás tényét. Magyarország és nyugati szomszédja között a viszony hirtelen és érezhetően megromlott. Néhány Habsburg-párti úr jószágait János király engedélyével új igénylők szállták meg, Frangepán Kristóf január végére csapatokat vezényelt Szlavónia stájer határvidékére, ahol erre törvényszerűen megindultak a portyázások, kisebb összecsapások. Az 1526 novemberi királyválasztó országgyűlésen elrendelt marhakiviteli tilalomnak januártól kezdve váratlan szigorral szerzett érvényt az új kormány. A velencei hírszolgálat ismételten figyelmeztette a Signoriát, hogy a köztársaság élőállat-ellátásában emiatt zavarok keletkezhetnek, pedig a korlátozások Velencére egyáltalában nem vonatkoztak, sőt Buda egyenesen azt tervezte, hogy Bécs helyett Észak-Itáliába irányítja majd a kivitelre szánt gulyákat.[51]

[49] Ld. az előző jegyzet híradásait, valamint Winzerer jelentését (*Muffat* 18. l., dec. 8. Bécs). Vö. *Jászay P.* 298. l. és *Szalay L.* Adalékok 50. sk. l. Az anyanyelv ilyesforma diplomáciai használatáról Kubinyi András hozott példákat 1976-os mohácsi előadásában (megjelenés előtt az új Mohácsi Emlékkönyvben).

[50] Az irat: *Kemény J.* 14. skk. l., magyarul *Jászay P.* 346. l. és *Szalay L.* Adalékok 52. l. Vö. még *Smolka* 71. sk. l. és főképpen *Bárdossy L.* 35. sk. l.

[51] Frangepán Kristóf hadmozdulatairól stb. sok adatot közöl *Laszowski* MH. vö. még *G. Heiß:* Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 1974/1–2 (továbbiakban: *Heiß*) 150, 159, és 163. sk. l. A marhakereskedelem ügye: *Sanudo* 43/704 és 44/323. A velencei vonatkozású tervről Jozefics a Signoria előtt: i. m. 43/444 (1526 dec. 15-én).

Közben persze a másik fél sem maradt tétlen. Igaz, a Pozsony–Hainburg körzetében korábban összevont had nagy részét pénzhiány miatt szélnek kellett ereszteni, s a maradék is lázongott a fizetetlenség miatt[52] – de március végére Ferdinánd király ügynökeinek, ragyogó (s így alighanem hátsó szándékokkal teli) ígéretek révén sikerült János király ellen fordítani a magyar délvidéken jelentős hatalmat szerzett Cserni Jovánt. A délszláv katona-parasztok ettől fogva egyre súlyosabb harcba bonyolódnak a magyar hatóságokkal, lekötve annak az erőnek nagy részét is, amit azok esetleg az osztrák végeken vonultathattak volna föl.[53] A kereskedelmi zárlatra hasonló ellenintézkedés válaszolt: az osztrák hatóságok februárban lezárták saját határaikat.[54]

Ez az az időszak, mikor a közvéleményben is elhalványul a béke korábban még itt-ott élő reménye. Pedig a két ellenfél kapcsolata ekkor sem szakadt meg. Ezúttal Bécs volt a kezdeményező. 1527 januárjában Leonhard Harrach, Ferdinánd osztrák kancellárja levelet írt magyar kollégájának, Werbőczi Istvánnak, s ebben fölajánlotta, hogy házasságot hoz létre János király és Mária özvegy királyné között – már amennyiben a férjjelölt egyáltalán hajlandó belemenni egy ilyen megállapodásba. Werbőczi, aki kancellári tiszte ellenére a külügyekben nem sok szabadságot élvezett, tájékoztatta I. Jánost a javaslatról, s bár az Mária közismert meddőségére hivatkozva rövid ideig habozott, végül mégis engedély adott a két államférfi találkozására.[55]

A kancellárok Trencsénben, a Szapolyaiak régi fészkében ültek a tárgyaló asztalhoz. Mint a magyar diplomácia utóbb Krakkónak jelentette, az osztrák fél három kérdéskör megvitatását javasolta: a házasság tervét; a Buda által Morvaországra, Lausitzra és Sziléziára emelt igények föladását; s végül a Habsburgok örökösödési jogának elismerését (ti. János király utód nélküli halálának esetére).

Egyetlen szépséghibája volt a magyarok számára igen csábító javaslatoknak: Harrach kijelentette, hogy ura tudta nélkül kezdett róluk tárgyalni. Werbőczi ennek ellenére fölkérte partnerét, folytassák a megbeszéléseket, amint ő uralkodója válaszával vissza tud érni Trencsénbe.[56]

Esztergomban viszont, ahová ezért a válaszért visszasietett, kellemetlen meglepetés várta a magyar kancellárt. Február 19-én felkereste őt egy Hans Schwartz nevű bécsi polgár, s átadta neki Ferdinánd királynak február 3-án, tehát már a Harrach-javaslat megtétele után kelt levelét. Az írás nem kevesebbet kért az érdemes jogtudóstól, mint hogy álljon át a Habsburgok pártjára, hiszen azok meg fogják védeni Magyarországot a török

[52] *Sanudo* 43/558 (Contarini dec. 18-i bécsi jelentése), ill. *Ortvay Tivadar:* Pozsony város története IV, Pozsony 1912 továbbiakban: *Ortvay T.*) 103. skk. l.

[53] *Szakály F.* AH

[54] *Sanudo* 44/323 (bécsi hír Udinében III. 19-én).

[55] Harrach levelét János király megküldte Krakkóba, ahol júniusban Georg Logschau osztrák követ is látta. *Smolka* 144 sk.; *Fraknói V.* Werbőczi 254.; *Acsády I.* 46.; *Pociecha* II. 323. Werbőczi hatáskörének beszűkítéséről: *Barta Gábor,* Századok, 1977/4. (továbbiakban: *Barta G.* Századok) 657. Talán e tárgyalási előkészületekkel függött össze Frangepán Kristóf januári, váratlan békesség-óhaja, *Laszowski* MH. N. 33.

[56] A tárgyalás tartalmáról Statileo számolt be Zsigmond lengyel királynak, egyértelműen kijelentve, hogy a javaslatok az osztrák féltől származtak („. . . quae propositae sunt Stephano Werbeczy . . .") Acta Tomiciana IX². N. 55. Vö. még *Acsády* 46/1. jegyz. *Smolka* 144. szerint Ferdinánd igenis tudott Harrach Javaslatairól.

ellen, míg a „vajda" legföljebb a törökkel való „szégyenteljes békére" lesz képes. Hasonló iratot sok magyar úrnak küldözgetett ekkor a bécsi udvar, Werbőczinél a hatás azonban egészen más volt, mint remélték. A kancellár ékesen szóló levélben utasította el a megkörnyékezést, az osztrák kollégájával való újabb találkozást pedig (ura tudtával) elhalasztotta, hivatkozva a budai országgyűlés előkészületeinek fontosságára.[57]

A magyar kormány ennek ellenére tárgyalási alapnak tekintette a Trencsénben elhangzottakat. Zsigmond lengyel király véleményét is kikérte róluk, még azt is hozzátéve, ezeken kívül más feltételek alapján nem is kíván tárgyalni Ferdinánddal.[58] Bécsből azonban – legalábbis mai tudásom szerint – semmiféle visszajelzés nem érkezett, a közvetlen érintkezés ezúttal valóban megszakadt. A „hidegháború" pedig tovább mérgesedett. Ferdinánd már februárban, majd nyár elején is követet küldött a moldvai vajdához, hogy azt János ellen uszítsa, s bár a kísérletek nem hoztak eredményt, az akciót hírül vevő magyar kormányzatnak éppen elég fejfájást okozhattak.[59] Közben a Habsburg-uralkodó benyújtotta segélykérését a Német Birodalomhoz a török és *Magyarország* ellen. Az pedig kifejezetten mérgezte a légkört, hogy az osztrák tartományi hatóságok nyílt utasítást kaptak mindenféle Magyarországról jövő vagy oda igyekvő követ föltartóztatására és Bécsbe toloncolására. Az angol követ, akit még II. Lajoshoz indított el VIII. Henrik, új utasítása ellenére sem hagyhatta el Prágát, s végül dolgavégzetlen kellett hazatérnie. A Rómából és Velencéből hazatérő Jozefics püspök még szerencsésen elkerülte a részére készített csapdát, de Várday Pál választott esztergomi érseknek a pápához megerősítésért igyekvő küldöttét fogságba vetették, akár csak a Regensburgba, a birodalmi gyűlésre igyekvő Bánffy Jánost és Chesius András. A János király itáliai levelezését vivő futárokat is többször letartóztatták. Nyárra odáig fajult a helyzet, hogy Bécs parancsot adott a Magyarországra igyekvő francia követ, Antonio Rincon lovag meggyilkolására. A kétoldali kereskedelmi zárlat fenntartása ilyen körülmények között szinte természetes.[60]

János király mindennek ellenére még egyszer megpróbált szót érteni ellenfelével. Zsigmond lengyel király közvetítését vette igénybe, s annak Prágába küldött bizalmasa, Krzysztof Szydłowiecki főkancellár március végére ki is járta, hogy Ferdinánd beleegyezzen egy újabb béketárgyalásba. Az általa e hó 26-án, Szapolyai által április 14-én aláírt megállapodás június 1-ében rögzítette a megbeszélések kezdetét, Olomouc (Olmütz) morvaországi városban. Mindkét fél beleegyezett, hogy a tárgyalások végéig egyikük sem emel fegyvert a másikra vagy annak híveire – de ez volt talán az egész kísérlet egyetlen pozitív eredménye.[61]

[57] Acta Tomiciana id. h. és *Fraknói V.*: Werbőczi 156. l.

[58] Statileo idézett tárgyalásai alapján. A házassági terv talán e körülmény miatt maradt közszájon, *Kardos Tibor*, Filológiai Közlöny, 1964. 395. l.

[59] A moldvai tárgyalások: *Smolka* 115. skk. l., *Rareş*, *Simanschi* 91. l. és *R. Constantinescu* 25. (skk.) l. János király már III. 5-én kelt regensburgi utasításában utal rájuk!

[60] A regensburgi Habsburg-igények: DR VII/2. 993. l. Az angol követ viszontagságairól *Simonyi*, London N. 7 és 54., *Szalay L.* Adalékok 10. és 24. sk. A Várady-féle futárról Acta Timiciana IX². N. 136. és *Heiß* 165. l. Bánffyékról: DR VII/1. 42. A gyilkossági utasítás: *Pociecha* 343. A kereskedelmi zárlat hírei: *(Sanudo* 45/304, 383, 488.

[61] A tárgyalási előkészületek adatai az Acta Tomiciana IX². kötetében. Esetleg velük függ össze, hogy április végén egy pillanatra lazulni látszik a kereskedelmi zárlat: budai kalmárok élénk bécsi áruforgalomról beszélnek, *Sanudo* 45/94.

Június eleje, az olomouci tárgyalások megkezdése azonban már csak utolsó mozzanata lesz egy folyamatnak, amely Bánffy János és Chesius András első útjával vette kezdetét, s amelynek a két király közötti közvetlen és közvetett kapcsolat csak egyik, bár nem lebecsülendő része volt.

Az új magyar kormányzat vezetői kezdettől fogva tisztában voltak vele, hogy a főherceg részéről komoly veszély fenyegeti őket. A bécsi kardcsörtetés igazából már a fehérvári koronázás előtt elkezdődött, s bár időnként, pusztán taktikából elcsöndesedett: valójában szakadatlanul folyt egészen a július elején bekövetkező támadásig. Az is bizonyos, hogy János király és környezete eléggé jól ismerte az ellenfél szándékait. Tudjuk, hogy kémet tartottak Bécsben, s hogy igyekeztek elfogni Ferdinánd és párthívei Magyarországra küldött leveleit, olyan leveleket, melyek gyakran egyértelműen szóltak a Habsburgok harcias szándékairól.[62] Még ezeknél is pontosabb értesüléseket hozhatott az a néhány politikus, aki egy ideig Mária királyné bizalmasai közé számított, de aztán teljes szívével I. Jánoshoz pártolt. Frangepán Kristóf és Brodarics István volt a legjelentősebb közülük: az első nem sokkal a fehérvári koronázás után, a második 1527 márciusában hagyta oda a pozsonyi udvart – úgy tűnik, éppen azért, mert lelkiismerete nem békülhetett a Magyarország elleni háborús tervekkel.[63]

Végül pedig külföldről is érkezett több jóindulatú figyelmeztetés, a legjellemzőbb a bajor hercegek május 18-i üzenete, amely alig egy hét eltéréssel adta meg a Habsburghadak indulásának időpontját.[64]

A király pedig értett a szóból. Kancelláriája már 1527. január 20-án a pápának írt egyik levelében megfogalmazta, hogy Magyarországot Habsburg-támadás fenyegeti, s ez később is sűrűn visszatérő motívuma marad a magyar diplomáciai iratoknak.[65]

Kézenfekvő lehetőségnek látszott, hogy a katonai fenyegetésre ellen-fenyegetéssel válaszoljanak. A kezdeti hetek harcias lelkesedése nyom nélkül múlt el, csak később, a bécsi tárgyalási kísérlet kudarca és a Harrach-féle kezdeményezés közötti időben történt (Frangepán Kristóf révén) ilyesféle próbálkozás. Hiába szakadt el újra a Trencsénben fölvett fonal, s hiába javasolták János királynak a katonai vezetők – Frangepán Kristóf, Radics Bosics és (elpártolása előtt) Cserni Jován –, hogy előzze meg Ferdinándot, kezdjen hozzá az osztrák tartományok dúlásához: az uralkodó a gondolatot egészében elvetette.[66]

Tekintsünk most el attól, hogy Magyarország – fél esztendővel Mohács után – elég erős lett volna-e egy osztrák–cseh háborúhoz. Azt se bolygassuk, Cserni Jován épp ekkoriban bekövetkező pálfordulása mekkora megterhelést jelentett az új kormány számára.

[62] Egy bécsi (leleplezett) kémről *Jászay P.* 334. l. A levelek elfogásáról ld. a regensburgi utasítást, *Jászay P.* 424. l., *Heiß* 165. l. stb.

[63] *Jászay P.* 222 (sk.). l.; *Sörös Pongrác:* Jerosini Brodarics István, Budapest, 1907 (továbbiakban: *Sörös P.* Brodaries) 81. sk. l., *uő.* Századok, 1917 (továbbiakban: *Sörös P.* Századok) 432. l.: ez utóbbi szerint Frangepán Ferenc is tisztelgett Máriánál, mikor Rómából Budára utazott. Vö. még *Heiß* 150. és 159. l.

[64] *Muffat* 42. sk. l., *Szalay L.* Adalékok 45.

[65] Pl. a pápának írt egyik levélben: OL Nagy István gyűjt. l. cs. hely és év nélkül (1527 tavasza); vagy a regensburgi követi utasításban.

[66] *Acsády I.* 32. l. Zermegh János emlékezéseinek (Rerum gestarum inter Ferdinandum et Johannem Hungariae reges . . ., a Schwandtner-féle Scriptores rerum Hungaricarum II. kötetében, Vindobona, 1764) János király szájába adott indoklása megfelel a magyar diplomácia keresztény frazeológiájának, de ennél többet aztán nem is mond.

János király döntése mindettől függetlenül azt jelentette, hogy a Habsburg-viszály rendezése változatlanul a diplomatákra várt. Azt viszont láttuk, hogy a közvetlen tárgyalási kísérletekben Buda eszközei meglehetősen hatástalanoknak bizonyultak. János király voltaképpen alig néhány dologgal kísérletezhetett. Egyrészt a Máriának fölkínált házassági tervvel, ami minden kétséget kizáróan biztosítékul kívánt szolgálni, hogy Magyarország nem fog a Habsburgok ellen (a törökhöz?) fordulni. Másrészt a Morvaországra, Sziléziára és Lausitzra emelt igénnyel, amit Zsigmond lengyel király is úgy tekintett, mint megfelelő csereeszközt Ferdinándnak „azon jogáért, melyet Magyarországra emelt".[67]

Hiába látta az akkor elvileg még semleges VIII. Henrik is a magyar kérdés legjobb megoldásának a házassági tervet, Ferdinánd és huga (némi, Magyarországon egyébként észre sem vehető bizonytalankodás után), elutasították a javaslatot.[68] A biztosíték-ajánlat a Harrach-tárgyalás kudarca után gyakorlatilag egyszer s mindenkorra lekerült a napirendről.

A Morvaországra és társaira vonatkozó magyar követelés élét pedig a viszálykodó felek magatartása közötti alapvető különbség vette el. János király eleve lemondott az erőszak alkalmazásáról. A kérdéses tartományok rendjei pedig – a magyarok ismételt felszólítása ellenére – hűséget esküdtek Ferdinándnak, mint cseh királynak. Buda erőfeszítései még a Habsburgokkal ellenséges urakat sem tudták igazán mozgósítani. Kázmér tescheni herceg (Szapolyai nagybátyja), pl. egyszerűen megkérte Zsigmond királyt, magyarázza meg helyzetét a magyar udvarnak. Az 1527 tavaszán Budán járt morva követ – vajon ki küldte? – semmi érdemleges nyomot nem hagyott maga után.[69] A közjogi érvek – a még Mátyás király idejében kötött zálogszerződés, mely 400 000 forintért juttatta Buda kezére a kérdéses cseh mellék-tartományokat – mint rendesen, most sem értek többet írott malasztnál. Ferdinánd, aki a háború gondolatával sokkal könnyebben megbékült, mint vetélytársa, mindezek láttán az egész ügyet lezártnak tekintette. Az igényekről való kölcsönös lemondás gondolata kimúlt, mielőtt igazán világra jött volna.

De ha ezzel a közvetlenül megtárgyalható vitapontok ki is merültek, a magyar diplomácia előtt még mindig nyitva állt az ellenféllel való közvetett érintkezés lehetősége. Nem is habozott kihasználni ezt a lehetőséget. Sőt, mivel első ilyen irányú lépéseire szinte a bécsi tárgyalásokkal egyidőben került sor, azok ismertetését az időben kissé visszakanyarodva kell elkezdenem.

[67] Acta Tomiciana IX². N. 228.; „. . . pro jure suo quod ad regni Hungariae praetendit . . .", (Zsigmond – Statileonak, 1527 májusában).

[68] VIII. Henrik a házasságról: *Acsády* I. 21/1. jegyz.; Utoljára márciusban hallunk ez ötletről, Frangepán Kristóf révén: *Sanudo* 44/313. Vö. még *Ortvay T.* 58. skk. 1.

[69] János király okleveleiben rendszeresen használta a morva-sziléziai-lausitzi titulusait, még 1528 végén is, (pl. H. Łaski szepesi örökös főispáni kinevezésében, szept. 30: Bp.-i Egyetemi Könyvtár Kaprinay-gyűjt. (továbbiakban EK Kaprinay) in Quarto LIII. N. 94. Ügynökei még Prágába is eljutottak (*Szalay,* Adalékok 34. l.), A cseheknek küldött két felszólítása is ránk maradt, az egyik az OL Nagy István-gyűjteményében (hely és év nélküli piszkozat, 1527 tavaszáról), a másik az Egyetemi Könyvtár Litterae et epistulae originales gyűjteményében (továbbiakban: EK LEO), szintén piszkozat, 1526 végéről. A lengyel közvetítés kérésének adatai: Acta Tomiciana IX². N. 22 és 70; Kázmér herceg ügye uo. N. 45 és 85; ez utóbbinak követe is járt Budán 1527 tavaszán: Történelmi Tár, 1898, 172. Morva követ Budán: uo. János cseh hívei közül a Bernstein urakat (*Jászay P.* 331.), egy bizonyos Sternberg urat (*Szalay L.* 46.), a lentebb említésre kerülő Jan Kolowratot és a budai udvarmester Smyl Kwna de Kwnstadt-ot (*Barta G.*, Századok 639.) ismerjük név szerint.

Közvetítők keresése

1527 januárjának derekán érkezett az akkor éppen Esztergomban időző (ahogy régen mondták: múlató) magyar udvarba Konrad Posnitzer, a bajor hercegek követe. János király elismerésén, szerencsekívánatokon és a törökellenes terveken kívül még egy fontos közölnivalót adott vendéglátói tudtára. „Ha őfelsége (I. János) és a cseh király között viszály támadna a választás miatt, a hercegek azt kérik, hogy János király emiatt föl ne hagyjon a török elleni működéssel, mert ők nem kételkednek benne, hogy azon esetre, ha őfelsége a kereszténység ellenségének ellensége marad, Németország fejedelmei és egyéb rendei nem fognak mások szorgalmazásának engedve ellene, a király ellen haddal menni, sőt ügyének békés útoni kiegyenlítésén fognak munkálkodni."[70]

Szapolyai kezdetben nyilvánvalóan bízott abban, hogy Ferdinánd hajolni fog a józan ész békére intő szavára. A Bánffy-féle küldöttség bécsi kudarca azonban alapos leckéül szolgált számára – ezért történhetett, hogy míg a korábbi hetekben szó sem esett udvarában közbenjárók segítségülhívásáról, most a bajor javaslatot e téren is igyekeztek kihasználni.

A Posnitzernek január 28-án adott válasz egyfelől – mint korábban láthattuk – határozottan bizonygatta a magyarok törökkel szembeni elszántságát; másfelől pedig nemcsak elfogadta, hanem mindjárt tovább is fejlesztette az eredetileg inkább csak félszavakban kinyilvánított közvetítési javaslatot: „S hogy világossá legyen, miszerint őfelsége nem egyenetlenséget és háborút, hanem békét és egyezséget keres, ám ítéljék meg a német birodalom választó fejedelmei, kinek van több joga a magyar koronához; őfelsége végzésüknek eleve aláveti magát."[71]

Arra persze, hogy a bajorok felelhessenek az ily módon döntőbíráskodássá átminősített közbenjárási kérelemre, idő kellett, s ezt a magyar diplomácia nem akarta tétlenül tölteni. A röviddel Posnitzer távozása után Krakkóba induló magyar követ, Statileo János budai prépost február 25-én arról számolt be Zsigmond királynak, hogy a bajorok közvetítőül ajánlkoztak, de I. János „inkább óhajtaná, hogy Felséged legyen a közvetítő, a csehek segítségével, akikről tudja, hogy szeretik . . . és tudja ezenkívül, hogy a csehek erőszakosak, és ezzel az erőszakossággal többet szoktak elérni, mint ha a német fejedelmeknek kellene bírákká és ítélkezőkké lenniök . . ."[72] Kázmér tescheni herceg által pedig, aki az előző hetekben a lengyel udvar megbízásából Esztergomban járt, s valamivel Statileo után ért vissza Krakkóba, János király egyenesen megüzente, hogy szeretné, ha Zsigmond nem közvetítő, hanem döntőbíró lenne.[73]

[70] *Muffat* 1 skk. l., *Szalay L.* Adalékok 29.

[71] *Muffat* 12. és *Szalay L.* Adalékok 33.

[72] Acta Tomiciana IX². N. 55: János király „. . . plus cuperet ut Majestas Regia poneret se mediatorem cum auxilio Boemorum, quos scit Majestati suae affectis . . . scit etiam Boemos esse importunos et sua importunitate plura efficere solere, quam quod principes Germaniae deberent esse arbitri seu arbitratores . . .". Hogy a bajor közvetítés (és, mint láttuk, segítség) ekkori dezavuálása pusztán taktika-e, vagy a Harrach-tárgyalás ideiglenes hatása, mint *Smolka* 142. (sk.) és *Pociecha* 323. feltételezi, nehéz eldönteni. Én inkább az első változathoz hajlok. Az mindenesetre érdekes, hogy a cseh-morva rendekhez ekkoriban kelt (második) üzenet piszkozatából (ld. 69. jegyz.) a döntőbíráskodásra utaló mondatot kihúzták. Talán féltek, ezzel gyöngítenék a tartományokra emelt igény erejét?

[73] Acta Tomiciana IX². N. 70 és 84. Egyébként erre már Statileo is utalt. Vö. az egészről *Pociecha* II. 324. és 326.

Március végén, mikor a német birodalmi gyűlés közelgő megnyitása ismét a német kapcsolatokat állította előtérbe, a budai udvar megismételte (most már egészen konkrét formában) a bajoroknak tett korábbi ajánlatot. A Prágából kalandos módon Budára hívott, már említett Kaspar Winzererre bízott üzenet azt kéri: „. . . ám választassanak bírákul őszentsége a pápa; Anglia és Lengyelország királyai; Lajos rajnai palotagróf és Vilmos bajor herceg – és az ő végzésük legyen kötelező az ügyre nézve."[74]

Az egyenesen Regensburgba készülő Bánffy-féle követség a Winzerer-válasznál valamivel korábban (március 5-én) keltezett, de azután is érvényben hagyott utasítása ezzel szemben meglepő fordulatot tartalmaz: előírja ugyanis, hogy ha a német fejedelmek azt kívánnák, hogy választott bírák ítéljenek a vitában, a követek – hangsúlyozva, hogy Magyarország minden igaz és becsületes döntést elfogad – jelentsék ki, hogy ennek megvitatására nincs elegendő felhatalmazásuk.[75]

Visszatáncolás? Óvatos játék, főleg az idővel? Akinek oly nehéz a helyzete, mint a magyar uralkodóé, annak az a pár hónap is rengeteget számít, amit a „közvetítés" ügyének ily elnyújtása esetleg eredményezhet . . .

Az biztos, hogy a döntőbíráskodás ötlete csak néhány előfeltétel megléte esetén válhatott volna hasznossá. Vagy meg kellett volna szerezni hozzá az ellenfél beleegyezését is, vagy ki kellett volna eszközölni, hogy az ítélkezésre hívott uralkodók egyben az ítélet végrehajtására is vállalkozzanak.

A valóság pedig meglehetősen messze állott ezektől az előfeltételektől. A kiszemelt döntőbírák közül a kérdéses időpontig az angol királlyal csak közvetett, a palotagróffal, bár feltehetően történt kísérlet legalább a levélbeni érintkezésre, egyelőre semmi érdemleges kapcsolata nem volt Budának. A pápánál járt már ugyan magyar követ, de még a közvetítési tervek felkarolása előtt; az azt követően a Szentszékhez küldött levelek pedig még homályosan se nagyon utalnak a döntőbíráskodás gondolatára. V. Károly császárral, vagy legalábbis annak képviselőivel pedig éppen a Regensburgba indított követeknek kellett volna megteremtenie a kapcsolatot.[76]

Lényegesen több alappal reménykedhetett viszont János király a lengyel I. Zsigmond közbenjárási hajlandóságában. A Jagelló-fejedelem nagybátyja volt a néhai II. Lajosnak, és rokona a Szapolyaiaknak (az 1515-ben elhalt Szapolyai Borbála lengyel királyné ekkor 13 éves leánya, Hedvig hercegnő személyén keresztül); közben pedig rokonságban állott Ferdinánddal is (annak feleségén, II. Lajos testvérén, Jagelló Annán keresztül). Nem csoda, hogy Magyarországon kívül is őt tartották a legideálisabb közvetítőnek.[77]

Igaz, az „öreg Zsigmond" eleinte maga is pályázott unokaöccse megürült trónjára, és ez a törekvése mindkét érdekeltnél kiváltott némi bosszúságot. A fehérvári királyvá-

[74] *Muffat* 12 (skk. l.), *Szalay L.* Adalékok 36.; az értékeléshez: *Bárdossy L.* 44.

[75] Történelmi Tár 1883, 289., DR VII/2. 976.

[76] Az angol kapcsolatot a Walloppal való említett üzenetváltás jelenti. A palotagróffal a regensburgi követnek kellett volna fölvenni a kapcsolatot (*Szalay L.* Adalékok 40.) A pápának szóló üzenetek: ld. a 65. jegyz. és *Szalay L.* Adalékok 13. (sk. 1.), valamint *Fraknói V.* Szentszék 6. és *ugyanő*, Századok 1902 (továbbiakban: *Fraknói V.* Századok) 703.

[77] Ilyen értelemben nyilatkozik pl. György szász herceg a regensburgi gyűlésnek írt levelében (1527 I. 15, DR VII/1. 13.), s így vélte a Valladolidban időző lengyel követ, J. Dantyszek is (1527 V. 1., Acta Tomiciana IX². N. 169.

lasztó gyűlésre eredetileg e célból, de eleve későn indított lengyel követeket (a többször említett Krzyczki–Sprowa kettőst) János király meglehetősen hidegen fogadta. (Mire a két biztos alapos, sok súlyos problémát előre meglátó jelentéseit megtetézte néhány indokolatlanul szigorú kitétellel is). Pozsonyból Mária királyné környezetéből hallatszottak Krakkóig sértődött hangok; a messzi Spanyolországban pedig, V. Károly császár udvarában Jan Dantyszek lengyel követnek kellett lenyelnie néhány epés megjegyzést Zsigmond szándékaival kapcsolatban.[78]

A helyzet azután hamar tisztázódott. Amint azt előre vámi lehetett, Krakkó mind a cseh, mind a magyar királlyal jó, sőt szinte szívélyes viszonyba került. (Mindezt egyfajta munkamegosztásban: maga a király Szydłowiecki főkancellár és híveik habsburgiánusnak; Bona királyné, Jan Łaski prímás, Tomicki alkancellár és társaik jánosistának számítottak.)[79] A lengyel–magyar határon egymást váltották a követek: Krzyczkit és Sprowát 1527 februárjában, mint egyszer már említettem, Kázmér tescheni herceg követte; János királytól pedig előbb (már 1526. nov. 13-án) homonnai Drugeth István, majd (februárban) Statileo János és Kázmér herceg, végül (már április végén) ismét Statileo utazott Krakkóba. Ferdinándhoz és tőle is ugyanilyen sűrűn jöttek-mentek a lengyel és osztrák megbízottak.[80]

A tatártól, orosztól szorongatott lengyel állam érthetően kerülte a konfliktust déli és délnyugati szomszédjával, de Andrzej Krzyczki már Esztergomban megfogalmazza hazája nagy diplomáciai dilemmáját: „. . . vajon az lenne üdvösebb és becsületesebb, ha ahhoz a Jánoshoz csatlakozunk, akit már megkoronáztak, és aki kevéssé hatalmas – vagy ahhoz a Ferdinándhoz, aki jogokra és kötelezettségekre hivatkozik és hatalmasabb . . . ? "[81]

Maga Zsigmond király eleinte halogatta a döntést (Ferdinánd első hozzá küldött felszólítására kereken megtagadta, hogy a magyar kérdésben állást foglaljon) – végül pedig a semlegesség mellett döntött. A külvilág számára olyasféle nesze-semmi nyilatkozatokat küldött, mint például 1527. április 1-én a pápának: „. . . szívesebben lennék a kegyelmes Ferdinánd fejedelem oldalán, de hazai ellenségeim által akadályoztatva nem tehetem, és ha tehetném is, nem akarok keresztény vér kiontásának részese lenni."[82] Közben pedig János királlyal a legkülönbözőbb ügyekben igyekezett egyetértésre jutni. Szóba került Szapolyai házassága az akkor még alig hatesztendős Izabella hercegnővel (Zsigmond és Bona Sforza leányával); Zsigmond Ágost lengyel trónörökös örökbefogadása az aggle-

[78] A Krzyczki–Sprowa kettős fogadtatásáról: *Pociecha* II. 315.; a pozsonyiak mérge: uo. 318. l.; Dantyszek bosszúságai: Acta Tomiciana IX². N. 149.

[79] *Szalay L.* Adalékok 11. és *Pociecha* II., passim.

[80] E követjárásokat összefoglalja *Smolka* 140. és *Pociecha* II. 320.

[81] Acta Tomiciana VIII. 274. l., Krzyczki–Tomickinak 1526. december elején. „. . . nam utrum magis salutare et honestum sit Joanni illi adhaerere, qui coronatus est et minus potens, an Ferdinandi illi qui se jus et obligationes habere pretendit et plus potest . . .".

[82] A válasz megtagadása: Acta Tomiciana VII. 186. Az ápr. 1-i levél: i. m. IX². N. 96. (..Libenter adessem serenissimo principi Ferdinando, sed nec possum domesticis hostibus distentus, nec, si possem, particeps esse vellem effusionis sanguinis christiani". Hasonló a regensburgi lengyel követek utasításában is előfordul, i. m. N. 115.

gény magyar uralkodó által; Hedvig hercegnőnek, I. János utolsó élő rokonának kiházasítása (magyar tervek szerint akár még I. Ferenc francia királyhoz is).[83]

Csak a lényegi kérdésekben maradt néma Krakkó. A közvetítésre való felkérést ugyan valódi jóindulattal kezelte, s mint láttuk, mind a morva-sziléziai vitában, mind a két vetélytárs közötti tárgyalások létrehozásában segédkezett. De a döntőbíróság inditványára csak kitérő választ adott, mondván: Zsigmond király mindent megtesz, ami János „ügyének és méltóságának" hasznára lehet.[84]

Más okokból, de hasonlóképpen eredménytelen maradt Budának a német választófejedelmek bevonására tett kísérlete is. Pedig a kezdeti kilátások itt még bíztatóbbak voltak, mint Lengyelország esetében. A bajor hercegek, mikor a török elleni hadjárat tervéről tudakozódtak I. Jánosnál, s egyben megpendítették a közvetítés lehetőségét, valóban nemcsak saját nevükben beszéltek. Egyrészt a német fejedelmek esslingeni találkozójának szellemében jártak el, másrészt pedig bizton számíthattak azon német uralkodók támogatására, akik a Habsburg-dinasztiát már így is túl hatalmasnak vélték, s így nem szívesen látták volna, ha annak a magyar trónt is sikerül megszereznie. A kölni érsek, János szász választó és György szász herceg egyaránt kinyilvánította, hogy a Birodalomnak semmiképpen sem szabad Ferdinándot János ellen megsegíteni, s mindhárman a viszály tárgyalásos megoldására vonatkozó javaslatot terjesztettek a regensburgi gyűlés színe elé. A bajorok utóbb a sváb szövetséget magát is ilyen értelmű határozat elfogadására vették rá.[85]

De ezzel az ellenszegüléssel ki is merült a német fejedelmek kezdeményező készsége. Igaz, hogy a magyar kormányzat és a német fejedelmek közötti érintkezés Ferdinánd határzárának következtében erősen akadozott: nemcsak Bánffyék Regensburgba jutása hiúsult meg, hanem még a levelek is Ausztriában rekedtek. Wilhelm von Eck bajor kancellár föl is panaszolta, hogy a magyarokhoz intézett leveleire nem érkezik válasz; Kaspar Winzerer pedig, április 22-i müncheni levelében értesítve János királyt követeinek feltartóztatásáról és az osztrák hatóságok ellenséges tevékenységéről, kénytelen volt azt javasolni, hogy a magyarok titkos, kereskedőknek álcázott követek kiküldésével próbálkozzanak.[86]

Mégis, a döntőbíráskodás kérdését újra fölvető javaslat legalább a címzettek egy részéhez bizonyosan eljutott, hiszen pontosan az a Winzerer továbbította azt a bajor hercegekhez, akit áprilisban Münchenben láthattunk. Érdemleges válaszra azonban senki sem

[83] Az Izabella-házasság gondolata Krzyczkiék budai tárgyalásain merült föl (*Pociecha* 317.); Zsigmond Ágost örökbefogadásáról Statileo május tárgyalásain volt szó (Acta Tomiciana IX². N. 128, *Pociecha* 332.); Hedvig és I. Ferenc összeházasításának gondolatáról At IX²N. 22. (1526 vége) és N. 128. (1527 május).

[84] Acta Tomiciana IX². N. 84.

[85] A sváb liga-ügyről ld. fentebb. György herceg álláspontja DR VII/1. 13. és 26. (1527 I. 15. és III. 6.); Köln: i. m. VII/2. 983. (III. 31.). János választó: i. m. VII/1. 30. l. (III. 16.); A sváb Bundestag határozata Donauwörthben: i. m. VII/1. 105.; Wallop március 12-én jelenti Prágából, a német fejedelmek nem fogják segíteni Ferdinándot: i. m. VII/1. 31. l.; Zsigmond ezirányú kérése a német fejedelmekhez: AT IX². N. 89.

[86] János király publikált diplomáciai leveleinek tekintélyes hányada ma is a bécsi levéltárakban van. Eck panasza: DR VII/1. 81. (1527 VI. 13, München); Winzerer levele Jánoshoz i. m. 52. (Ez is Hungarica Bécsben!). Winzerer egyébként kinyomtatásra alkalmas, tehát propagandacélokra használható iratokat is kért.

méltatta a magyar diplomáciát. Ha foglalkozott is az ötlettel valamelyik német fejedelem, azt olyan mellékes formában tette, hogy egyetlen ránk maradt hivatalos irat vagy magánlevél sem tartotta érdemesnek megemlíteni. A dologban mindeddig főszerepet játszó bajor hercegek utolsó, a gyakorlatilag tehetetlenül feloszló birodalmi gyűlés lezárásakor, május 18-án Budához címezett üzenete mindössze arról tudósított, hogy a birodalmi rendek nem voltak hajlandók segítséget megszavazni Ferdinándnak a magyarok ellen (legföljebb néhány uralkodó fogja jelentéktelen támogatásban részesíteni), de Ferdinánd ettől függetlenül meg fogja indítani a hadjáratot, „úgy hírlik, július 1-én . . . de hiszen meg lehet őt előzni, s a háborút át lehet vinni az ő országába".[87]

Nem tudjuk, megérkezett-e ez a levél Budára. Azt sem igen lehet ma már tisztázni, tudott-e a magyar kormányzat arról, ahogy alig egy héttel a fenti írás útrabocsátása után, május 26-án a bajor hercegek felháborodva utasították vissza Ferdinánd követének tiltakozását, mondván, nem igaz, hogy ők a Habsburgok magyarországi ügyeibe beleavatkoztak volna: Posnitzer az esslingeni döntés értelmében ment Esztergomba, Winzerer pedig felhatalmazás nélkül tárgyalt, így bármit mondott is, az úgysem érvényes . . .[88]

A közvetítők keresésére irányuló, pár hónapos erőfeszítés megbukott, legkésőbb a regensburgi gyűlés napjaiban. Mégis, az új budai kormány külpolitikájának igen fontos mozzanata ez a kudarcot vallott próbálkozás. A Magyarország elleni háborús fenyegetés fokozódott, Habsburg Ferdinánddal megszakadt az érintkezés. János király kénytelen volt harmadik fél bevonásával kísérletezni – ezirányú diplomáciai tevékenysége azonban teljesen egyértelműen kerülte a császári ház nyílt ellenségeihez való apellálást. Ha a pápa oda is került a feltételezett közbenjárók sorába, ez az egyházfőnek, s nem a politikusnak szólt, s nem is maradt több félbemaradt gesztusnál. A tényleges tárgyalások olyan hatalmakkal folytak, melyek mind ez idáig semlegesek maradtak a nagy európai háborúban. A dolog logikája világos, az elsődleges cél mindig a béke megteremtése. Ha a magyarok német (bajor) és lengyel jóváhagyással folytatják ellenszegülésüket, ez alighanem elveszi a kedvét a sokfelé lekötött Habsburgoknak attól, hogy ennyi új ellenséget szerezzenek egyszerre maguknak. Ezen a réven kerülhetett a kiszemelt döntőbírák közé a pártatlansággal egyáltalában nem gyanúsítható V. Károly is: a császárt közelebbről érintette a cognaci liga háborúja, mint öccsét, mérséklő szerepére még akkor is számíthatott I. János, ha sejtelme sem lehetett annak öcséhez írt, a magyar ügyekben mérsékletre buzdító leveleiről.[89]

Mások közbelépésében reménykedni nehéz ügyekben mindig kockázatos dolog. Nem tudjuk, mennyire hitt, mennyire bízott munkálkodásának végső sikerében a közvetítők után járó magyar kormányzat. Csak annyit tudunk, hogy az idő múlásával tájékozódni kezdett immár nem közbenjárók, hanem szövetségesek után is – csak éppen a döntést halogatta mindaddig, míg a döntőbíráskodás eszméjét végképp föl nem kellett adnia.

[87] *Muffat* 42. és *Szalay L.* Adalékok 45.; *Bárdossy L.* 45. A birodalmi gyűlés sorsáról: *Leopold von Ranke:* Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation, Wien, é. n. (továbbiakban: *Ranke*) 528.

[88] *Szalay* i. h.

[89] V. Károly intő leveleiből példa: *Anton von Gévay:* Urkunden und Acktenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Österreich, Ungarn und der Pforte im XVI. und XVII. Jahrhunderte I. Wien 1840 (továbbiakban: *Gévay*) 49 és 68. Ld. még *Török Pál:* I. Ferdinánd konstantinápolyi béketárgyalásai 1527–1547, Bp. 1930 (továbbiakban: *Török P.* Konstantinápoly) 6. (sk. l.) *Bárdossy L.* 52. és 59.; *Lhotsky* 210.

Társkeresés: csatlakozás a Habsburgok ellenségeihez

János királynak az a cseh híve, Jan Kolowrat, aki Winzerert átcsábította Budára, e bajor úr magyarországi tartózkodásának idején, vagy az azt követő hetekben, tehát március végén megjelent a bajor hercegek udvarában, és bejelentette, hogy Magyarország be kíván lépni a „Sváb szövetségbe"; a korábban a császárt támogató, de V. Károly idejében már a Habsburgokkal ellenséges német fejedelmi érdekszövetségbe.

A bajor hercegek, a „szövetség" oszlopos tagjai a kérést nem tartották keresztülvihetőnek, mert nem-német fejedelmek általában nem szoktak felvételt nyerni a birodalmi uralkodók e zártkörű társaságába. Ehelyett kilátásba helyezték, hogy a „Szövetségben" élvezett befolyásukat arra fogják használni, hogy az ne fordulhasson Magyarország ellen (láttuk, ezt az ígéretüket be is tartották); majd pedig szabályos katonai szövetséget ajánlottak János királynak, húsz esztendőre szóló időtartammal, „a török vagy bárki más ellen". Szükség esetén 4000 lovast, 10 000 gyalogost és megfelelő tüzérséget ígértek küldeni – de a magyarok költségére, s igencsak megemelt zsoldösszegért. (Egy lovasra pl. 12 ft. hópénzt számoltak, ami többszöröse volt az akkori magyar zsoldnak.) Jánosnak viszonzásképpen 4000 lovassal kell a bajorok segítségére sietnie, ha azok kérik – mégpedig a saját zsebére. A hercegek végül azt is kinyilvánították, hogy ezen szövetség nem érvényes a pápa, a császár, a cseh király és a sváb szövetség ellen . . .[90]

Nincs olyan adatunk, melynek alapján eldönthetnénk, megkapta-e (és ha igen, mikor?) ezt a még felemásnak is csak jóindulattal nevezhető ajánlatot a budai udvar. Az ügynek az sem adhatott újabb lendületet, hogy – még mielőtt a bajor válasz megérkezhetett volna – János király Bánffyék regensburgi utasításába is belevétette a sváb szövetséghez való csatlakozásról a bajorokkal folytatandó tárgyalást, de azzal a három, a Kolowrat-féléktől merőben eltérő feltétellel, hogy az ország jelenlegi helyzetében semmiféle nagyobb terhet nem vállal, ha a törökkel háborúzik, nem ad segítséget senkinek, végül pedig ha Ferdinánd megtámadja, szabad kezet kér önmagának.[91]

Látván a bajor álláspontot, igencsak kérdéses, használt-e volna valamit, ha ez az üzenet elérkezik a címzettekhez? Az azonban bizonyos, hogy János király még e kéréssel sem szakított azzal a gyakorlattal, hogy a császári házzal keletkezett viszályában nem fordul ellenségei ellenségéhez. A „Sváb liga" szemben állott V. Károly hatalmával, de nem avatkozott a háborúba.

A Bánffy-küldöttség kremsi elfogatása és a bajor magatartás aztán május végére ez ügy végére is pontott tett. A Habsburgok fenyegetése egyre nyíltabb, a reménybeli társak tartózkodása egyre ékesenszólóbb lett. Buda számára már alig maradt választási lehetőség. Még egy utolsó, s igazából már kezdettől reménytelen kísérletet tett az ellenféllel való közvetlen megegyezésre: hozzájárult a lengyel közvetítéssel létrehozott olomouci tárgyalások lefolytatásához.

Az április óta szervezett találkozó előkészületei egyre komorabb légkörben fejeződtek be. Bánffyék sorsa április végén vált ismertté Budán, s május végéig még nem engedték őket szabadon. Cserni Jován diadalai tetőpontjára érve – Ferdinánd király nevében – már Erdélybe is benyomult.[92]

[90] *Szalay L.* Adalékok 38.

[91] Történelmi Tár 1883. Az egész ügy értékeléséhez: *Bárdossy L.* 44.

[92] *Szakály F.* AH 48.

A magyar küldöttség, amelyik a lengyel kancellária egy apróbb másolási hibája következtében mindössze két hivatalos megbízottból, Frangepán Ferenc kalocsai érsekből és Werbőczi István kancellárból állott, mégis elindult Morvaország felé. Werbőczi közben beteget jelentett és visszafordult – már akkor is azt gyanították, „politikai betegsége" támadt –, így hát a június 2-án valóban megkezdődő tárgyalásokon Frangepán egyedül képviselte a jánosisták érdekeit a több jelentős személyiséget (Thurzó Elek tárnokmestert, a boroszlói püspököt stb.) felvonultató ellenpárttal szemben.[93]

Mindjárt az első napon kiderült, hogy a két fél álláspontja elérhetetlen távolságban van egymástól. Ferdinánd biztosai egészében kétségbe vonták Szapolyai uralkodásának jogszerűségét, és lemondását követelték; Szapolyai emberei pedig, akik jó előre megmondták, hogy csak a Harrach-féle javaslatból hajlandók kiindulni, természetesen mindennek épp az ellenkezőjét bizonygatták, s Ferdinánd visszalépését nyilvánították az egyedüli kiútnak. A közjogi érvek körül folyó reménytelen vitában mindkét résztvevő tett ugyan némi engedményt, de közel sem elegendőt a megegyezéshez. A Habsburg-fél fölajánlotta, hogy Jánost a névleges bosnyák királysággal kárpótolja; a jánosisták pedig ismét uruk Morvaországra, Sziléziára és Lausitzra emelt igényének elejtését helyezték kilátásba.

Az előre megszabott kéthetes határidő lejárt, Ferdinánd követei megszakították a tárgyalásokat.[94] Még azt a lengyel javaslatot is elutasították, hogy legalább a fegyverszünet maradjon érvényben 1528. január 1-ig; mindössze két hétre, tehát július 1-ig engedték azt meghosszabbítani. Jó okuk volt a makacsságra: a tárgyalások közben érte őket a hir, hogy a császár (igaz, önmagát tulajdonképpen önállósított) zsoldos serege június 6-án bevette Rómát, s hozzákezdett az örök város módszeres kifosztásához. A cognaci liga veresége elháríthatatlannak látszott, a magyar háború, amelynek bekövetkezte Olomouc után már bizonyosnak számított, többé nem fenyegetett túl sok bonyodalommal.[95]

Alig hihető, hogy János királyt váratlanul érte a tárgyalások kudarca. Neki el kellett küldenie követeit Olomoucba, mert nem engedhette meg magának, hogy a szakításért rá háruljon a felelősség. De közben már újrafogalmazta külpolitikájának alapelveit, és már Frangepánék indulása előtt gyökeresen megváltoztatta a cognaci ligával szembeni magatartását.

1526 utolsó heteiben, mikor az új magyar uralkodó hozzákezdett nemzetközi elismertetéséért indított diplomáciai akcióihoz, természetesen a császár ellenfeleihez is elküldte követeit vagy levélvivőit. Az ekkor fogalmazott üzenetekben azonban egy szó sem utal arra, mintha Magyarország közeledni próbálna a „ligához". Jozefics Ferenc zenggi püspök 1526 végén Velencébe, majd onnan a pápához utazott. December 14-én a Köztársaság tanácsa előtti nyilvános kihallgatásán csak annyit mondott, hogy János király jó barátságban kíván élni a köztársasággal, s másnap, a titkos kihallgatáson ezt meg is erősí-

[93] Eredetileg a magyar fél is népes küldöttséggel kívánt részt venni (Werbőczy, Bánffy János, Chesius, Erdődy Simon zágrábi-egri püspök és Szerecsen János neve is szóba került) *Fraknói V.* Werbőczi 265. A lengyel kancellária „suos oratores" helyett „duos oratorest" írt, s túl későn helyesbített, Acta Tomiciana IX². N. 127 és 193. Egyébként mind a Habsburg, mind a lengyel követségből váltak ki betegség miatt.

[94] *Bárdossy L.* 51. és *Pociecha* II. 335.

[95] A lengyel fegyverszüneti javaslat (Tomicki levelében) Acta Tomiciana IX² N. 200; a július 1-ig szóló fegyverszünet: i. m. N. 206.; a római hírek beérkezése i. m. N. 200. Vö. *Pociecha* i. h.

tette olyképpen, hogy a jó barátság fejében még pénzt sem kér a magyar udvar, legföljebb követeket a király mellé, hogy tanácsokkal legyenek annak segítségére. A Habsburgokkal való viszályt csak annyiban érintette Jozefics, hogy az amiatt leállítandó magyar élőállat- és húskivitelt stb., Szapolyai szívesen irányítaná át Velencébe.

Míg a Portával jó viszonyban lévő „Serenissima" előtt a törököt legföljebb a mohácsi hadjárat kapcsán említette a magyar diplomácia – a pápa színe előtt annál többet beszélt Jozefics a „pogány" veszedelemről. Részletesen ecsetelte, miként hagyták cserben a keresztény hatalmak a végveszély ellen küzdő Magyarországot, miként és merre kíván a szultán tovább hódítani – természetesen azzal zárva szónoklatnak is beillő fejtegetését, hogy a szentatya eszközölje ki az európai udvaroknál hazánk, a „kereszténység védőbástyája" végre-valahára hathatós megsegítését.[96]

I. Ferenc francia királyhoz ekkor még csak levélben fordult Szapolyai. A szöveg nem maradt ránk, de a tartalmat kikövetkeztethetjük a franciák reagálásából: az iratban a trónralépés bejelentésénél és a „legkeresztényibb király" jóindulatára való hagyatkozásnál több nem lehetett.[97]

Bánffyék első bécsi kudarca kellett hozzá, hogy János király a Habsburg-kérdést is nyíltan fölemlegesse a szentszék előtt. Január 20-án Esztergomban kelt levelében már benne van a kérés, hogy VII. Kelemen „méltóztasson mind róla, mind országáról olyképpen gondoskodni, hogy megszabadulva Ferdindánd ellenségeskedésétől, a kereszténység közös veszedelme, a török ellen fordulhasson". Kegyes kívánság – de annál nem több. Szövetkezésről, közös akciókról még mindig nincs szó.[98]

A kép teljességéhez tartozik, hogy a megkeresett liga-tagok sem nagyon hozták szóba – ekkor még legalábbis nem – a magyar csatlakozás lehetőségét. A velencei tanács érett megfontolás után beérte egy János király elismerését, jókívánságokat és baráti érzelmeket kinyilvánító válasszal.[99] A pápa, aki 1526 végén már kénytelen volt végignézni a Habsburg-párti Colonnák zsoldosainak római fosztogatásait, s akit egyre inkább fenyegettek a tél folyamán Itáliába benyomult császári hadak, szíve szerint természetesen Szapolyait támogatta volna. Még azelőtt, hogy hírt kapott volna a fehérvári országgyűlésről, személyes megbízottjaként a dalmát–magyar arisztokratából ferences szerzetessé lett Frangepán Ferencet küldte az erdélyi vajdához, tudatván azzal, hogy „a lehetőségekhez képest királlyá választásán (kíván) munkálkodni". Január 13-án Jozeficsnek adott válasza azonban már sokkal visszafogottabbra, majdhogynem tartózkodóra sikeredett. A királyi címet megadta Jánosnak, sőt hálát adott Istennek, amiért Szapolyai lett az új uralkodó, mondván: „felőled . . ., kedves fiunk, mindig azon a véleményen voltunk, hogy érdemes

[96] Jozefics dec. 14-i beszéde: *Sanudo* 43/438, dec. 15-i titkos kihallgatása i. m. 43/444. Vö. *Jászay P.* 309. és 428. *Fraknói V.* Századok 700., *uő.* Szentszék 4.

[97] Ld. I. Ferenc utóbb részletezendő válaszát. Jozefics ekkori párizsi útja, melyet *Szalay L.* Adalékok 16. feltételez, s melyet azután *Acsády I.* 41. és V–L. *Bourilly,* Revue Historique 113 (1913) (továbbiakban: *Bourilly*) 76. is elhitt, nem történt meg, a követ Velencéből egyenesen hazaindult.

[98] Ld. a 65. jegyzetben és *Franknói V.,* Századok 699.

[99] Velence válasza Jozeficsnek: *Sanudo* 43/484 és 44/81; ill. *Óváry Lipót,* A MTA Történelmi Bizottságának oklevélmásolatai II. Bp., 1884 (továbbiakban: *Óváry L.*) N. 23. A válasz lényegében csak a kereskedelmi ajánlatra adott konkrét feleletet. A császár velencei követe már ekkor azt jelentette, hogy a Signoria a törökkel való megegyezést ajánlotta a magyaroknak (*Török P.* Konstantinápoly 9/3. jegyz., *Bárdossy L.* 62.). Nem tudom, igaz-e?

vagy a legmagasabb tisztségekre, ... miért is neked mindenkor szerencsét fogunk kívánni bármely méltósághoz, ha az az ország nyugalmát és épségét előmozdítja." De mindjárt a következő mondat hangot vált: „Kész hajlandósággal mindent megígérnénk neked, ha Krisztusban kedves fiunk, Ferdinánd, Csehország méltóságos királya nevében előttünk s az apostoli szék előtt óvás nem történik ...". Még jellemzőbb az a rezignált betoldás, amellyel a vonatkozó rész véget ért a levélben: „Végtelenül sajnáljuk, hogy mindig akad valamely ok a kereszténység megzavarására."[100]

A két itáliai hatalom feleletét Jozefics püspök március elejére meghozta Magyarországra. Frangepán Ferenc a magyar udvarnál maradt, s mint láttuk, kalocsai érsekké és János király diplomatáinak egyikévé lett. A franciáktól a távolság és az osztrák zárlat következtében áprilisig nem érkezett semmiféle visszajelzés.

Sikerült viszont (március első napjaiban) érintkezésbe lépni a Prágában visszatartott angol követtel, John Walloppal. A titokban jelentkező magyar megbízott tudatta az angollal a korábban már tárgyalt, a törökkel paktálás fenyegetését tartalmazó híreket, s egyben beszámolt János király uralmának megszilárdulásáról. Wallop válaszképpen el kellett hogy mondja: VIII. Henrik 25 000 aranyat szándékozott küldeni általa II. Lajosnak a török ellen; de követi megbizatását Mohács hírére I. Jánoshoz is megújították. Azt sem volt miért titokban tartania, hogy Anglia egyre jobban rokonszenvez a cognaci szövetségesekkel.[101]

Az új magyar uralkodó még vajda korából tudhatta, milyen engesztelhetetlen ellenfele a Habsburgoknak a szövetségesek feje, a francia király. Már 1522-ben tárgyalt ő erről egy spanyol lovaggal, aki, mint a communero-felkelés egyik tagja, V. Károly haragja elől külföldre szökött, s a francia diplomácia keleti ügyeinek legfőbb intézőjévé vált. A lovagot Antonio Rinconnak hívták, s általa még azt is megtudta az akkori erdélyi vajda, hogy I. Ferenc Magyarországot és Lengyelországot szívesen látná a császári házzal hadban álló hatalmak soraiban.[102]

Uralkodása első fél évében János király nem élt az így kínálkozó lehetőséggel. A fordulat csak 1527 áprilisában következett be, nyilvánvalóan a regensburgi követség sorsával összefüggésben. Budán legkésőbb április 17-én szereztek tudomást Bánffy és Chesius elfogatásáról – április 26-án pedig a magyar kancellária hivatalos követi meghatalmazás irományait nyújtja át egy fiatal lengyel arisztokratának, Hieronym Łaskinak, s az úticél: Franciaország és Anglia.[103]

Łaski tapasztalt diplomatának számított, 1520 óta szolgálta a lengyel külpolitikát, s 1524-ben már képviselte Zsigmond királyt a francia udvarban; sőt ő volt az, aki – némileg túllépve felhatalmazását – létre is hozott akkor egy időközben hamvába holt lengyel–francia szövetséget. Felbukkanása Budán éppen a kritikus hetekben aligha mondható vé-

[100] A Frangepánnal küldött üzenet tartalmára János király többször is említett 1527 I. 20-i válaszlevele utal (*Szalay L.* Adalékok 14.); A I. 13-i pápai üzenet: *Jászay P.* 434.; az értékeléshez: *Bárdossy L.* 38. (skk. l).

[101] Wallop III. 12-i jelentése Prágából DR VII/1. 32. (sk), és *Szalay L.* Adalékok 24. VIII. Henrik 25 000 aranya stb.: *Sanudo* 43/459 (a velencei követ jelentése Londonból 1526. nov. 13-án), *Smolka* 123/1. jegyz. és *Acsády I.* 38.

[102] *Bourilly* 68. l. és *Wyczański, Francja* 182 skk. l.

[103] János király ápr. 17-én Zsigmondnak írt levelében már hivatkozik a kremsi incidensre: Acta Tomiciana IX². N. 126., Łaski megbízólevele: *Charrière* 158. l., magyarul *Szalay L.* Adalékok 19.

letlennek; otthon ugyan azt híresztelte, Loretóba indul zarándoklatra, de a lengyelek, élükön a királlyal, eleve gyanakodtak, valami máson töri a fejét.[104] Könnyen elképzelhető tehát, hogy magyar hívásra jött, az pedig bizonyos, hogy a Budán rábízott üzenet tartalmát elsősorban az utolsó hetek eseményei határozták meg.

A Łaski részére kiállított (valószínűleg titkos) utasítás „örökös barátságot" javasolt Magyar- és Franciaország között, egymás kölcsönös megsegítésével. János király kötelezte volna magát a Ferdinánd elleni hadbalépésre, arra, hogy I. Ferenc beleegyezése nélkül nem köt békét, sőt, ha képes lesz rá, még az itáliai harcokba is beavatkozik, egyébként pedig, ha nem születne fiúörököse, francia herceget tenne meg utódjául. A francia féltől cserében anyagi támogatást kért, azt, hogy egy esetleges Habsburg–francia békébe foglalják bele magyar uralmának elismertetését, vagy ha erre nincs mód, Ferenc kötelezze magát további titkos támogatásra.

A nyilvános utasítás szövege nem maradt ránk, de a következményekből egyértelműen kiderül: a „török elleni" háborúhoz kért benne segítséget I. János, és megpendítette házasságkötésének lehetőségét egy francia hercegnővel, valószínűleg Renéevel (Renatával). A kép – vagy a képmutatás? – teljességéhez tartozik, hogy Budán Frangepán Kristóftól első kézből hallhattak az 1525-ben Frangepán János által létrehozott első török–francia érintkezésről és annak tartalmáról.[105]

A német választófejedelmeknek nem sokkal Łaski távozása után elküldött levélben már benne is van az egyértelmű figyelmeztetés: a magyarok a kereszténység védelmére szerettek volna kelni, „de megfosztva a népek jogától és minden reménytől, amit uraságtok tanácsába és munkálkodásába helyeztünk" már nincs módjuk azt cselekedni – ezért hát „bocsássák meg nékik, ami következni fog . . ."[106]

Łaski útjának eredményeire azonban várni kellett. Még a vakmerő fiatalember sem mert nekivágni az osztrák tartományoknak. Hatalmas vargabetűkkel, velencei, bajor, svájci területeken át csak júniusban érkezik majd első úticéljához, a francia udvarhoz.[107]

Érkezett azonban más a magyar követ helyett: maga Antonio Rincon lovag, ismét mint I. Ferenc hivatalos képviselője. Az ő elküldését még februárban, Szapolyai első levelének kézhezvétele után határozta el a francia király. Egyebek között feladatai közé tartozott, hogy János király támogatására buzdító leveleket továbbítson néhány fontosabb magyar főúr (Batthyány Ferenc volt bán, Báthori István nádor stb.) címére.[108] A kül-

[104] Łaski múltjáról, személyéről: *Bourilly* 72 sk. l.; *Wyczański* Francja 184. l. és *W. Urban* cikke a Polski Słownik biograficzny 1973-ban megjelent XVIII/2. kötetében, 225 skk. l. A lengyel gyanakvás a loretói úttal kapcsolatban: Acta Tomiciana IX². N. 117–119. (Zsigmond és Tomicki levelei).

[105] A tervezetet kivonatolja *Horváth Mihály*, Adalékok János király külviszonyai történetéhez. Kisebb történeti munkái I. Pest, 1868, 327 skk. l. Hogy ezek valóban a Łaski által vitt javaslatok, nem egészen bizonyos. Hasonlítanak a fontainebleau-i megállapodásra, de I. János 1528-ban aligha ajánlotta volna itáliai beavatkozását. A francia-török érintkezés: *Török P.* Mohács 182. A törökellenes szólamok és az európai háborúk valóságáról ld, *I. Bernays* tanulmányát a Historische Zeitschrift 138 (1928). számában (továbbiakban: *Bernays*).

[106] DR VII/2 N. 21. (1527 V. 13, Buda, érkezik Weimarba VII. 12-én) „. . . sed sublato jure gentium et omni spe, quam in consilio dominationis vestrae collocaramus . . .".

[107] *Pociecha* 332. és *Wyczański*, Francja 185 (sk. l.) Łaski 1527 május elején Münchenből ír János királynak: DR VII/1. 105/2. jegyz.

[108] *Szalay L.* Adalékok 16. l. (Batthyány Ferencnek, Báthori nádornak), *Pociecha* 342. (Bornemissza Jánosnak, Szalay Jánosnak).

detés lényege azonban a magyarok és a Liga közötti együttműködés létrehozása kellett hogy legyen.

A „legkeresztényibb király" a követének adott megbízólevélben sietett örömét kifejezni Szapolyai trónralépése fölött, majd kifejtette: „Egyébként nem kerülhetjük el az erős aggodalmat, mióta értésünkre esett, hogy azok, akik a királyválasztás jogával bírnak, részben ellened fordultak, és hogy vetélytársaid miatt gondjaid vannak. . . . kelj bátran jogaid védelmére, annál is inkább, mert tudnod kell, hogy a római pápa, Anglia hatalmas királya, a velencei köztársaság, s kiváltképpen mi magunk nem fogunk segély nélkül hagni, mind tenmagadért, mind pedig azért, mert ellenséged, ha Csehország koronájához Magyarországét is elnyerheti, különben is testvére lévén a császárnak, magát olyannyira el ne bízza, hogy idővel mások bántására is vérszemet ne kapjon."

Ez bizony nyílt felhívás az ellenségeskedés vállalására. I. Ferenc nem volt szemérmes: nemcsak azt adta értésre, hogy elsősorban saját érdekeire hallgat, hanem befejezésképpen még azt is közölte partnerével: „. . . Rinconnak . . . elsősorban meghagytuk, hogy bennünket szorgosan értesítsen: mint állnak dolgaid, az ország melyik része, a főurak közül kik tartanak veled, mennyi és miként felszerelt várad és városod, mennyi ágyúd és fegyveres erőd, mekkora pénzforrásaid vannak, hol és milyen segítséget kívánsz mind tőlem, mind azoktól, kiket barátság és szövetség köt hozzánk . . ." A franciák nem akartak zsákbamacskát – de hogy szándékaik komolyságát ennek ellenére bizonyítsák, ők maguk is fölajánlották János királynak, vegye feleségül I. Ferenc valamelyik nőrokonát.[109]

Rincon nyilván tudta, hogy az osztrák tartományokon nem juthat át, ezért inkább a lángban álló Észak-Itálián utazott keresztül. A kerülő még több időt emésztett föl, mint az ellenkező irányba haladó Łaski vargabetűi. Május elseje lett, mire elérte Velencét, ahonnan a pápa Magyarországra küldött követével, a nevezetes Burgio báróval együtt kívánt továbbmenni, de Ferdinánd határzára és a német zsoldosok ekkor meginduló Róma elleni támadása egyidőre helyben marasztották. Burgio végül elmaradt mellőle – aggasztotta a fordulat? vagy az osztrák hatóságok karjába futott? –, Rincon maga, szerencsésen kikerülve a stájer hatóságok által kézrekerítésére, sőt megölésére kiküldött fegyvereseket, június elején a magyar határra érkezett, 15-én Szlavóniában találkozott Frangepán Kristóffal, s végül 25-én megérkezett Budára.[110]

Míg a követ az út nehézségeivel küzdött, Európa déli és keleti felében nagyot fordult a világ. Emlékezzünk rá: június 6-án a Habsburg-zsoldosok római győzelmével kezdődött el a „Sacco di Roma". Június 15-én teljes eredménytelenséggel véget ért az olomouci értekezlet, Bécs alól pedig megkezdődött Ferdinánd hadainak felvonulása a magyar határra. A császáriak győztek az itáliai hadszíntéren és a cseh király az így nyert lehetőséget szemmel láthatólag Magyarország megtámadására készült kihasználni. Nem csoda tehát, hogy a francia követet Budán úgy fogadták, mintha „az égből pottyant volna". Az

[109] *Charrière* 155., ill. *Szalay L.* Adalékok 16 (sk. l). Értékeléséhez: *Bárdossy L.* 39 (sk. 1).

[110] Rincon és Burgio Velencében: *Hatvani (Horváth) Mihály:* Magyar történelmi okmánytár a brüsszeli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból II. Pest, 1857 (továbbiakban: *Hatvani*, Brüsszel) N. 31., *Sanudo* 44/361, 369 és 592., DR VII/2 996. l. (ebben János király V. 13-án már Burgio feltartóztatása miatt neheztel). Vö. *Fraknói V.* Századok 704. l. Burgio egyébként már III. 19-én megkapta Budára szóló megbizatását. Rincon találkozása Frangepán Kristóffal: *Pociecha* 342.; érkezése Budára: *Simonyi*, London N. 21.

elkerülni kívánt háború mégis Magyarországra szakadt s a kormányzat most már aligha tehetett mást, mint hogy azonnal elfogadja ellenségei ellenségének elébe nyújtott jobbját. Tehette ezt annál is inkább, mert éppen ekkor kapott hírt Czibak Imrének Cserni Jovánon aratott győzelméről.[111]

A megegyezés mindjárt az első napokban megszületett. Rincon július 2-án, Sarlós-Boldogasszony ünnepén már nagymisét celebráltathatott a budai várban Magyarországnak a cognaci ligához való csatlakozása örömére. Az egybegyűlt tömegnek Werbőczi István kancellár hirdette ki a nagy eseményt.[112]

A szerződés szövege nem maradt ránk, azonban lényegét a róla szóló jelentések alapján könnyen összefoglalhatjuk. A szerződő felek bejelentették általa a Habsburgok elleni összefogásukat; Franciaország pedig pénzt és fegyvert ígért Magyarországnak. (Végül talán Szapolyai francia házassága is szóba került, bár ez kevéssé valószínű.)

Rincon mindezt nemcsak I. Ferenc nevében írta alá, hanem az egész liga nevében beszélt, sőt az ahhoz csak az ő utazása alatt, május 26-án csatlakozott Angliára is hivatkozott.[113] Ez János király számára nyilvánvalóan megnyugtató mozzanat lehetett, még akkor is, ha a „Sacco di Roma" hetekkel korábban befutott híre némi bizalmatlanságot kelthetett a jövendő szövetségesek erejét illetőleg. A baj csak az, hogy nem lehetünk benne biztosak: valóban joga volt-e a lovagnak az egész cognaci szövetség nevében tárgyalni?

Nem tudjuk, hosszas utazása során járt-e Rómában, s kapott-e valamilyen utasítást velencei tartózkodása alatt a Signoriától. Nem csak adataink hiánya szól e feltételezések ellen, hanem az a tény is, hogy maga Rincon a szövetség megkötésének másnapján, június 3-án szükségesnek látta, hogy sürgős levélben tudósítsa Velencét a fordulatról, s ebben a levélben bizony szó sem esik arról, mintha a köztársaság nevében cselekedett volna. Egyszerűen csak bejelenti, hogy János király elfogadta a liga nevében neki ajánlott segítséget. Ezenkívül viszont buzdítani kívánja a köztársaságot, adjon segítséget Szapolyainak, „mert most még kevéssel is elérhetik, amit utóbb nagy áldozatokkal sem lesznek képesek kivinni". Nyíltan meg is mondja, hogy Ausztria megtámadására lát lehetőséget, ha a magyarok elég támogatást kapnak.[114]

Nem kell rosszhiszeműségre vagy beugratásra gondolnunk. Antonio Rincon a kor jellegzetes diplomata-figurája volt: a főleg egyháziak által benépesített pályán sokszor volt szükség az olyan vakmerő, minden kalandot vállaló emberekre, mint ez a spanyol lovag, aki a Habsburgok elleni gyűlölettől vezérelve élete végéig a leghűségesebben szolgálja I. Ferencet és a francia külpolitikát. Csakhogy a vakmerőség, a kockázatvállalás készsége könnyen csábítja túlzásokra az embert. A francia követ sem tett egyebet: túllépte ugyan

[111] Rincon maga ír Velencének fogadtatásáról és Czibak győzelméről: *Sanudo* 45/564 (Buda, 1527 VII. 3.). Ha a bajorok V. 18-án kelt, szintén nyíltan harcra buzdító fenti üzenete célhoz ért, akkor az is hathatott a döntésnél.

[112] Wallop július 11-i prágai jelentése alapján *Szalay L.* Adalékok 45. sk. l. Werbőczi szerepe: *Nicolaus Isthuanffy;* Regni Hungarici Historia, Colonia Agrippina 1724 (továbbiakban: *Istvánffy*) 86. l.

[113] A budai szerződésről Tomickinak L. Górkához írt levele, Acta Tomiciana IX[2]. N. 235; Sternberg cseh úrnak Budán, július 5-én kelt beszámolója, *Muffat* 49., *Szalay L.* Adalékok 46. és Rincon levele Velencéhez, ld. 111. jegyz. A házassági ügyet Zsigmond említi Rinconnak 1527. szept. 5-én adott válaszában, de mivel ekkor már Łaski is visszaérkezett, nem tudjuk, honnan származik a gondolat: Budáról vagy Párizsból?

[114] *Sanudo* 45/546.

hatáskörét, de abban a hiszemben, hogy ezzel mind megbízójának, mind Magyarországnak hasznos dolgot cselekszik.

János királynak mindenesetre egyelőre sürgősebb dolga is akadt, mint hogy ellenőriztesse Rincon felhatalmazásait. Először is hivatalos választ készíttetett I. Ferenc hozzá intézett levelére: a július 6-án keltezett iratban megköszöni a francia uralkodó jóindulatát, mentegetőzik, hogy az ő követei Ferdinánd zárlata miatt nem értek el Franciaországba (a szövegből látszik, Łaskiról is azt hitték ekkor, elakadt út közben). A francia segítség szükségességére előbb Mohács következményeinek felszámolása ürügyén kerül sor, de utóbb aztán áttevődik a hangsúly a „szövetkezett keresztény fejedelmek" közös támogatásának igénylésére, akiknél – ellenfele propagandájának ellensúlyozására – János a legkeresztényibb király közbenjárását is kéri, mondván, „ha nekünk segít, önmagán is segít".[115]

A hivatalos üzenethez két mellékletet is készített a magyar kancellária. Az egyik Szapolyai megválasztásának törvényességét taglalja és bizonyítja meglehetős terjengősséggel, a másik – a francia kérésnek megfelelően – részletes leírást ad a magyar ügyek állásáról, I. János helyzetéről és támogatóiról.[116] A beszámoló büszkén hivatkozik rá, hogy az ország egésze elismerte az új király uralmát (még Havasalföld és Moldva hűségére is hivatkozik), megnevezi a makacs ellenszegülőket (Báthori István, „a Fuggerek társaságából" Thurzó Elek, Szalaházy Tamás püspök, a horvát Korbáviai János és a királyné néhány ifjú szolgája, „de akik közül egy sem származik bárói nemzetségből"), sorra veszi azokat, akik a tél óta megtértek hozzá (Batthyány Ferenc, Brodarics István püspök, Tahy János) végül pedig azokat, akik mostanában pártoltak el tőle (csulai Móré László, Beriszló István szerb despota, és Török Bálint – de az utóirat szerint ő már vissza is táncolt). A tájékoztató ezután rátér talán az egész iratcsoport legfontosabb részletére: a követ szóbeli kérdésére nyíltan kijelenti: katonai segítség küldése aligha kivihető, ezért inkább a másik ajánlott módot, a pénzsegélyt választja, amit I. Ferenc könnyen eljuttathatna Magyarországra, s amit főleg fegyvervásárlásra fordítanának, mert a török hadjárat és Ferdinánd kereskedelmi zárlata miatt fegyverben bizony nagy hiány mutatkozik.

A zárszóban még túlzott, de magyarázható optimizmussal Ferdinánd nehézségeiről, a bajorok barátságáról ír („már abban vannak, hogy királyi felségünkkel szövetséget kötnek, és többen a birodalom fejedelmei közül is"), végül pedig a Habsburgoknak a töröknél tett első (valóban megtörtént)[117] tapogatózásainak újságjával fejeződik be a beszámoló.

Miközben Rincon utolsó tárgyalásait folytatta a magyar székvárosban, július 8-án Ferdinánd hadának előőrsei átlépték a magyar határt, és hozzákezdtek az első magyar erősség, a Bornemissza János pozsonyi várnagy birtokában lévő Dévény ostromához. Dévény nemsokára megadta magát, a létszámban egyre gyarapodó zsoldossereg pedig megkezdte az előnyomulást az ország belseje felé. Július 31-én az utóvéddel együtt maga Ferdinánd is magyar területre lépett. A Habsburg–magyar háború végérvényesen megkezdődött.

[115] *Simonyi,* London N. 21.

[116] *Simonyi,* London N. 22–23. A dolog egyetlen homályos pontja, hogy János király a pénzsegélyt „per viam Odany et Pasmany" véli eljuttathatónak (?).

[117] Ferdinánd első török kapcsolatfelvételéről (1527 februártól), majd az 1528 elején induló első sztambuli követségéről az adatok javát kiadta *Gévay;* feldolgozta *Török P.* Konstantinápoly 8 sk. és 15 skk. l.

Szapolyai János király kormányzatának tehát igencsak gyorsan kellett cselekednie, ha valóban igénybe akarta venni frissen szerzett szövetségesei támogatását. A távolság és az itáliai hadihelyzet alakulása ugyanakkor kizárta azonnali akciók lehetőségét. Buda első próbálkozása így a francia támogatás közvetett úton való fölhasználására irányult. Rincon lovag, alighogy megszáradt a tinta a magyarokkal kötött egyezség okmányain, azonnal, július 10-én tovább indult Krakkóba, Zsigmond királyhoz, kifejezetten azzal a szándékkal, hogy az addig semleges Lengyelországot közbelépésre bírja a kelet-európai status quot felborító Habsburgok újabb háborújában.[118] A francia követtel együtt utazott Jan Rozdrazewski lengyel nemesúr, akit június 12-én ruházott föl követi meghatalmazással I. János, s aki megbizatása szerint hivatalosan tájékoztatta a lengyeleket Ferdinánd hadüzenetéről, s arról, Magyarország segítséget vár Krakkótól.[119]

Két hét elteltével július 25-én aztán Velence és Róma felé is útra kelt egy magyar megbízott, Gian Battista Bonzagno váradi prépost, királyi titkár személyében. Természetesen Bonzagno feladata sem állt másból, mint hogy – részben a Rinconnal kötött egyezségre is hivatkozva – most már nyers szókimondással kifejtse a Signoria és a pápa előtt „János király pénzbeli segélyt akarna ettől az országtól (ti. Velencétől), hogy ellenállhasson a főhercegnek, mert gyalogos és lovas hada van annyi, amennyit akar; fölajánlja (cserében) ennek a földnek a marhakereskedelmet."[120]

Augusztus vége lett, mire Bonzagno Velencébe ért, közben pedig Magyarországon gyorsan peregtek az események. A Dunántúl erősségei sorra adták meg magukat a landsknechteknek, János király augusztus 12-én kénytelen volt kivonulni Budáról. A délnyugati utat elzárta az ellenség, a kért segítséget egyedül Krakkótól lehetett megsürgetni. Augusztus 16-án a Pest alatti Szentfalván álló királyi táborból indult Lengyelországba Statileo prépost, hogy ezt a sürgetést Zsigmond király elé terjessze, és a magyarok megsegítésére saját elhatározásból útra készülő lengyel nemesek átbocsátását kieszközölje.[121]

Bonzagno összeköttetése János király udvarával röviddel azután megszakadt, hogy a követ Velencében megkezdte tárgyalásait. Buda kiürítése, majd Frangepán Kristóf halála hónapokra lehetetlenné tette még a levélváltást is. Novemberig kellett várni, mire sikerült úgy-ahogy újrateremteni a kapcsolatot.[122]

Lengyelország felől ezzel szemben folyamatosan jártak-keltek a futárok és a hírvivők. Így az Erdély felé hátráló Szapolyai megbízható képet nyerhetett Krakkónak a ki-

[118] Rincon és kísérője, Szalkai Pál királyi titkár számára július 10-én kér kocsit I. János Kassától, Kassai Városi Levéltár, Schwartzenbach-gyűjtemény (továbbiakban: Kassa, Schwartzenbach) N. 1158. Feladatukról Tomicki számol be egy levelében (Acta Tomiciana IX². N. 235.); Rincon egyébként I. Ferenctől is azt az utasítást kapta, hogy vegye rá Zsigmondot Magyarország támogatására, *Bourilly* 79.

[119] Acta Tomiciana IX². N. 220; Pociecha II. 343. sk. l.

[120] Bonzagno megbízólevele: *Sanudo* 45/671 és 693. Nyilatkozata első nyilvános kihallgatásán: i. m. 46/8. (szept. 2.): „La conclusion era quel suo re Zuane voria aiuto di danari da questo Stato per poter resister contra l'Archiduca, perché di zente a cavallo et a pedi ne ha quanti el vol, offerendo a questo Dominio dar la trata di la carne." Bonzagno egyébként Rómába is készült, de végül nem utazott a pápához, hanem Burgiot kérte meg János király levelének továbbítására, *Fraknói V.* Szentszék 9. l. Bonzagno maga még Estei Hippolyt kíséretével érkezett Magyarországra: *Márki Sándor*, Dósa György, Bp., 1913, 312. l.

[121] Aug. 16-án kocsit kér számára a király Kassától: Kassa, Schwartzenbach N. 1160.; Werbőczi is küldött vele levelet Tomickinak: Acta Tomiciana IX². N. 251. (aug. 17.).

[122] Ld. lentebb.

vánságaira adott válaszairól. És ezek a válaszok nem voltak kedvezőek. Hiába próbálkozott a magyar udvar a lengyel politikusok megnyerésével: János király, Werbőczi és mások jóindulatot kérő magánlevelei nem befolyásolhatták a hivatalos lengyel politikát. A két áramlat között ingadozó Krakkó ragaszkodott semlegességéhez, sőt az öreg Zsigmond habsburgiánus hajlandósága úgy nyert tért, ahogy szaporodtak a rossz hírek János sorsáról.[123]

Rozdrazewski, akinek kihallgatását július 22-i érkezése után hetekig halogatta a lengyel udvar, végül azt a meglehetősen rideg feleletet továbbíthatta megbízójának, hogy Zsigmondot ugyanolyan szálak fűzik Ferdinándhoz, mint Jánoshoz, így nem dönthet egyikük javára sem. Ha valaha valakit megsegített volna a lengyel király – fejezi be a felelet kicsit arcátlanul az érvelést –, az a boldogult II. Lajos lett volna, de ebben is megakadályozta a tatár veszély.[124]

Szeptember 1-én Statileo prépost is megkapta Zsigmond válaszát. Le kellett nyelnie a lengyelek álszent sajnálkozását, csodálkozását, „hogy a .... magyar király, látván ellenségének szándékát, készületeit, állandó és sokszoros hadi felszerelkezését, nem intézkedett időben, ... és Őfelségével (a lengyel királlyal) sem közölte erőit és szándékait, és védelméről sem tárgyalt vele ...". Most, mikor az ellenség már az ország közepén jár, nem tud segítségére lenni, „és a pénzt, amit kölcsönbe kért magának a magyar király (nem tudja átadni, mivel) nincs készpénze".[125]

Rincon számára, akivel szemben óvatosabban kellett eljárni, kissé becsomagolták az elutasítást. Franciaország végül is nagyhatalom, és I. Ferenc nevében még némi pénzsegélyt is ígért a követ. Zsigmond közölte a spanyollal: továbbra is fiaként szereti Jánost, de a cseh király, de Moszkva, és így tovább.[126]

Legmesszebbmenő engedményképpen a lengyel kormány – egyelőre – szemet hunyt afölött, hogy nyilvános tilalmát megszegve sok lengyel állt János király seregébe. Igaz, ezellen már csak azért sem léphetett volna föl teljes tekintélyével, mert Bona királyné és hívei politikából, az egyszerű lengyel nemesek pedig németgyűlöletből mindent megtettek, hogy a rendelkezés papíron maradjon. Az is a képhez tartozik, hogy Rincon és Rozdrazewski (mentendő, amit még lehet) pénzt és propagandát nem kímélve gyűjtöttek fegyvert és katonát a magyar uralkodónak. A francia követ utólag, de annál lármásabban még Jován halálhírét is megünnepeltette, majd maga is egy kisebb lengyel csapattal indult vissza szeptember 17-én Magyarországra. (Igaz, ezzel majdnem pórul is járt, mert a Piotr

[123] János király, Werbőczi és más magyar urak – köztük az illavai várnagy! – levelei Lengyelországba, főleg Tomickihoz: Acta Tomiciana IX². N. 220, 251, 263., ill. *Pociecha* II. 343. és 348.

[124] Acta Tomiciana IX². N. 225.

[125] Acta Tomiciana IX². N. 273: „Mirari satis non potest Majesta Sua (= Zsigmond), quod serenissimus rex Ungariae videns hostis sui institutum, videns continuus et multiplices ejus apparatus bellicos, neque providerit tempori, quae opus erant ad tantos tum potentis hostis conatus reprimendos, neque vires et rationes suas Majestati Suae communicavit aut secum de defensione sui consuluit ...", „Pecuniam, quam petit sibi dari in mutuum serenissimus rex Ungariae, non habet promptam pecuniam Majestas Sua."

[126] Acta Tomiciana IX² N. 278., Pociecha II. 349.; Rincon 12 000 arany évi segélyt ígért Zsigmondnak, noha Jan Łaski eleve lebeszélte erről.

Kmita lengyel úr által vezetett osztagot a bártfaiak kelepcébe csalták, alig néhányan menekültek meg.)[127]

Mindenesetre ezzel a szeptemberi kalanddal maga Rincon lett az, aki elsőként részletezhette János királynak a lengyel elutasítás formáját és indokait. Komor utazás volt ez, s nemcsak Krakkó húzódozása meg Kmita veresége miatt. A francia követ még Krakkóban volt, mikor – tán szeptember 5-én – befutott oda a nagy utat megjárt, Angliából Dánia érintésével hazatérő Hieronym Łaski.[128] Amit pedig a fiatal lengyel tudatott Rinconnal, az fölért egy kisebbfajta katasztrófával.

Łaskinak be kellett számolnia arról, hogy I. Ferenc, még június derekán, szívesen fogadta ugyan, de a császári csapatok római győzelmére hivatkozva mindössze szerencsét tudott kívánni a magyaroknak „a török elleni harchoz", s legföljebb annyit ígérhetett, hogy ha majd az itáliai bajok elmúlnak, segít Magyarországot „megvédelmezni".[129]

Aztán be kellett számolnia arról, hogy az angol király elé terjesztett „török elleni" segélykérésre július 15-én azt a hivatalos választ kapta, hogy „Őfelsége nagyon fájlalja a magyar nemzet szenvedéseit, (mégis), az új királyról, miután a nemesség és a közösség közakarattal választotta meg, föl kell tételezni, hogy megvannak benne azok a tulajdonságok, melyek képessé teszik nemcsak béke idején uralkodni, hanem háborút is viselni s az országot megoltalmazni a török ellen. . . . Ami a kívánt segítséget illeti, a király nem kímélne semmi költséget, sem saját személyét, ha tartományai Magyarországhoz . . . közel feküdnének . . . Tekintetbe véve azonban a nagy távolságot, meg azon körülményt, hogy jelenleg a keresztény fejedelmek közül többen harcban állnak egymással, . . . de leginkább azon oknál fogva, hogy Krisztus helytartója most gonosz zsarnokságnak van kitéve . . . a felség (ti. VIII. Henrik) egyelőre összes hatalmát és erejét ez ügynek tartozik szentelni".[130]

Igaz, Párizsban Łaski sikerrel kecsegtető megbeszéléseket folytathatott János király és egy francia hercegnő (Renée helyett immár Éléonore) házasságának tervéről; az angol uralkodó pedig Ferdinánd diplomáciájának erőfeszítései ellenére is megadta Szapolyainak a királyi címet s az azzal járó teljes elismerést. De pénzbeli segélyre egyedül a jelentéktelen Dániában kapott – soha be nem váltott – ígéretet.[131]

A messzi Londonban, július elején Łaski még felelhetette azt az angol szándékokat neki jó előre feltáró Wolsey kancellárnak, hogy „szerinte legjobb lesz, ha az ő ura (János) most egy ideig függésben tartva magát, semmit sem határoz mindaddig, míg kitűnik, hogy

[127] Minderről részletesen az Acta Tomiciana IX². kötete és más források alapján *Pociecha* II. 349 skk. és 359. sk. l. Zsigmond király egyébként személyesen írt P. Kmitának: mehetsz a haddal Magyarországra, csak én ne tudjak róla, Acta Tomiciana IX². N. 247. (okt. 1.). Rincon szept. 17-i indulása: i. m. N. 297.

[128] Łaski érkezéséről: *Pociecha* II. 351. Zsigmond szept. 5-én Rinconnak adott válaszában már hivatkozik rá, Acta Tomiciana IX². N. 278.

[129] Wolsey levele Łaskival folytatott beszélgetéséről 1527. aug. 5-én, *Simonyi*, London N. 14. Az egész tárgyalás értékeléséhez *Bárdossy L.* 39 (sk. l).

[130] William Knight levele Wolseynek, *Simonyi*, London N. 17; *Szalay L.* Adalékok 47. l. Jellemző, hogy VIII. Henrik utólag jóváhagyatta Wolsey kancellárral az annak tudta nélkül megfogalmazott választ (*Simonyi*, London N. 18.)

[131] Franciaországi tárgyalásairól Łaski szólt Wolseynek, *Simonyi*, London N. 14., és Zsigmondnak is említette tartalmukat, Acta Tomiciana IX². N. 278. A dán segélyígéret stb. *Pociecha* II. 332.

őfelsége (VIII. Henrik) és a francia király mit lesznek képesek tenni az általános béke érdekében"; és azt is szemrebbenés nélkül hozzátehette, hogy János király inkább veszti javait, mint hogy a törökkel lepaktáljon.[132] Lengyelországba érkezve, látva a már kirobbant, vesztésre álló háborút, önmaga előtt is be kellett látnia: küldetését kudarccal fejezte be.

Nem tudjuk, mennyit ismert a fiatal lengyel 1527 őszének bonyolult európai fejleményeiből. Tudta-e, hogy I. Ferenc nagyszabású itáliai ellentámadás előkészítésén fáradozik, s az köti le energiáit. Hallott-e felőle, hogy VIII. Henriket Velence is, Lengyelország is buzdította I. János megsegítésére, csakhogy az angol politika (s vele a francia is) nem látott egyebet Magyarországban, mint egy alkalmas pillanatban a Habsburgok hátának uszítható, de önmagáért nem túl érdekes partnert.[133]

Az mindenesetre biztos, hogy Łaski Krakkóba érkeztekor Rincon feje fölött egy pillanatra összecsaptak a hullámok. A jelenlévő magyar követ, Statileo, paphoz nehezen illő dühvel szidalmazta, amiért János királyt „belerángatta" a háborúba, de az ígért segítségből semmi sem valósult meg. A spanyol káromkodott, állatnak titulálta a prépostot, s közben mentegetőzött, hogy Velencében 50 000 francia és ugyanennyi pápai arany vár a magyarokra. (Hogy ezt februári indulásakor tényleg megígérte-e neki I. Ferenc, jó lenne tudni; az biztos, hogy a helyszínen lévő Bonzagnónak senki egy szót sem szólt ezekről a pénzekről);[134] Közben pedig, értelmes ember lévén tudnia kellett: Statileonak sok mindenben igaza van, s a magyar urak részéről sem várhat híreihez kedvezőbb fogadtatást, mint amilyenben követtársa részesítette. Mentségére szólt viszont – s ezzel is tisztában lehetett –, hogy a helyzetért legkevésbé őt illett hibáztatni. Az ő júliusi túlzásai csak akkor számítottak volna ballépésnek, ha a pápa és Velence utasította volna el a budai alkut. De Łaski nem onnan, hanem Franciaországból hozta a hivatalos „nem"-et, márpedig az biztos, hogy I. Ferenc kellően fölhatalmazta Rincont a magyarokkal való megegyezésre. Az őt megbízó kormány lépett tehát vissza saját javaslataitól, éspedig nem a követ tettei, hanem Róma eleste miatt.

A nehéz helyzetbe került lovag alighanem ezért igyekezett oly nagyon János királyhoz, hogy közben még a nyakát is kockáztatta. Szeptember 20-a táján mindenesetre már Kassán volt, és tárgyalt Szapolyaival; 23-án pedig e megbeszélések eredményeképpen már futárt is indított a francia politika egyik irányítójához, Montmorency maréchalhoz.[135] Ez a futár (vagy követ?) Tranquillo Andreis volt, a lipcsei egyetem dalmát származású

[132] *Simonyi,* London N. 14.

[133] A velencei buzdításról a köztársaság londoni követe, 1527. II. 4-i levelében, *Sanudo* 44/151; a lengyelről Wallop, krakkói látogatása során 1527. V. 7-én, Acta Tomiciana IX². N. 157.; Wolsey írja VIII. Henriknek: „Az én csekély véleményem szerint egyébiránt is az felette szükséges, hogy ezen fejedelem (= I. János) kedvezéssel és szeretettel fogadtassék, ut Imperialium magnitudini obvietur, ne hogy elnyomatván Ferdinandus nimium exaltetur, és ezen ember fenntartatván, nem kevéssé fog hozzájárulni ahhoz, hogy Ferdinánd vele legyen elfoglalva, az olasz ügyekben vagy Franciaország ellen segítséget ne adhasson, ha pedig Felséged és a császár között háborúra kerülhet a dolog, akkor ezen fejedelem nagy célokra szolgálhat" (július 8, Canterbury, *Simonyi,* London N. 15.)

[134] Mindez részletesen: *Pociecha* II. 349. (skk. l). Talán ez a 2x50 000 arany vált Bél Mátyásnál a budai egyezség évi 30 000 talléros segélyigéretévé, ld. *Szalay L.* Adalékok 16. l. Tény, hogy Łaski utóbb Sztambulban is emlegeti ez összegeket.

[135] A Montmorencynek szóló levél: *Charrière* 160., *Szalay L.* Adalékok 76.

egykori tanára; az általa vitt üzenet pedig azt kérte a maréchaltól: „értesítse ő legkeresztényibb felségét azon dolgokról, melyek miatt őt küldöm, s eszközölje ki, hogy mielőbb indíttassék útnak (visszafelé), mert szükséges, hogy a legkeresztényibb felség akaratáról minél előbb tudomásom legyen."[136]

Andreis sietve távozott, János király pedig visszatért Tokaj felé hátráló seregéhez. Szeptember 27-én az öreg vár közelében vívták meg az 1527 őszi hadjárat sorsát eldöntő csatát. A magyar lovasság rohamát a landsknechtek visszaverték, majd a hátráló Jánospártiakat átszorították a Tiszán.

Egyre bizonyosabb lett: Magyarország önerejéből nem képes ellenállni a Habsburgoknak. A megvert had Erdély felé húzódik, menet közben éri utol Hieronym Łaski, akinek addig Zsigmond király előtt kellett tisztáznia magát engedély nélküli követi útjáért.[137] Aztán újabb Hiób-hír érkezik: a tokaji csata napján a messzi Szlavóniában Varasd ostroma közben halálos sebet kapott, s meghalt Frangepán Kristóf, a János-párt egyik legerősebb oszlopa. Erdélyben, Szapolyai volt tartományában felüti fejét a lázadás: elpártolt Perényi Péter vajda, ellenállásra készülnek a szász városok.

Ha a harcot folytatni akarják – segítség nélkül aligha tehetik. Franciaország, Anglia, Lengyelország, Velence, a pápa – eddig csak üres szavakat adott. A két román fejedelemség, mely ilyen közelről már fontos támasz lehetett volna, s melyet oly büszkén sorolt támogatói közé eddig János király, várakozó álláspontra helyezkedett. Petru Rareş, Moldva 1527 februárjától uralkodó új vajdája követet küldött ugyan hozzá – még tavasszal –, s bejelentette hódolatát, de közben köztudottan tárgyalt Ferdinánd embereivel is, s neki is bejelentette főhajtását. Hasonlóan taktikázott Havasalföld ura, a hajdan Szapolyai vajda által trónjára segített Radu de la Afumaţi is.[138]

A sztambuli egyezség

1527 végére a magyar külpolitika előtt az év elején kínálkozó sok lehetőség közül már csak egyetlenegy maradt nyitva: a törökkel való megegyezés.

Az előző esztendő decemberében folytatott tárgyalások előre megbeszélt folytatására 1527 májusában valóban sor került. A velencei hírszolgálat közvetlenül Budáról szerzett értesüléseket a török látogatók oda érkeztéről. Miről akartak ezek tárgyalni? Láttuk, Łaski azt fejtegette Wolseynek, szövetséget akarnak kínálni a Habsburgok ellen. Statileo prépost sem véletlenül érdeklődhetett – éppen a török jövetelének napjaiban! – a lengyel Zsigmondtól, mit szólna, ha a magyarok a szultántól kapnának segítséget. S hogy bizo-

[136] Andreis európai szintű humanista személyiségéről: *F. Banfi;* Archivio Storico per la Dalmazia 1934–35, 419. skk. l. Rincon utóbb részt vett a harcokban, Ferdinánd viszont úgy tudta, haza készül, ezért ismét intézkedett elfogatásáról, *Hatvani,* Brüsszel N. 36.

[137] Acta Tomiciana IX² N. 246–47.

[138] *Rareş, Simanschi* 89. (1.) és *Constantinescu* 25. sk. l.; Radu vajda titkára 1527. január 1-én János királynál volt, Kolozsvári Állami Levéltár, Kemény cs. IV/13; havaselvi követ Budán júniusban: *Sanudo* 45/446 (igaz, ez csak ellenőrizhetetlen hír): János király követe Raďunál: Bácsi Ferenc 1527 XI. 30-i hosszú levelében, az egri érseki könyvtár Diplomatarium Regni Hungariae c. kódexében (az ún. Istvánffy-stylionarium, továbbiakban: Eger DRH) 38 recto, és Frangepán Ferenc Zsigmondnak írott levelében, AT IX². N. 326 (Nov. 6.).

nyosak lehessünk benne, hogy ezúttal a Porta volt a kezdeményező, soroljuk még ide Piero Zen június 22-i sztambuli jelentését, melyben arról tudósította a Signoriát: „a szultán segítséget akar küldeni a vajdának a főherceg ellen, és csapatokat küldött neki."[139]

Akkor, májusban még csak komorodott az égbolt, de a vihar még nem tört ki. János király – ha igaz – nyilvánosan, főurai jelenlétében fogadta ugyan a török hírhozókat (mert igazi követek ezek sem voltak); de tárgyalni most is csak „suba alatt" volt hajlandó velük, és válaszát is titokban adta át, éjszaka küldve haza látogatóit.[140]

Mit tartalmazott ez a válasz? Most már egyértelműen a török erőlteti, kérjenek a magyarok tőle segítséget. Július 17-én a velencei hír-továbbítók mégis csak annyit hámozhatnak ki a sztambuli értesülésekből: Szulejmán követet vár a magyar uralkodótól.[141] I. János tehát még mindig időnyerésre játszott, s bár (hihetőnek látszó) ígérete követ küldésére engedménynek tűnhet, ezt már aligha odázhatta volna tovább szakítás nélkül.

Közben mégis kitört a háború Habsburg Ferdinánddal, és elsöpréssel fenyegette az új magyar királyt. A szultán sürgető nógatása ott lebegett a levegőben – további habozásra pedig nem volt idő. Igen vagy nem? Dönteni kellett.

Magyarország keresztény ország volt, a törökkel évszázados, kegyetlen harcban állott. A hagyományok tiltásán pedig már csak azért sem volt könnyű túljutni, mert cserében nagyon is súlyos napi politikai következmények fenyegettek. Jóllehet, az európai hatalmak némelyike olykor már korábban is megalkudott az oszmánokkal, olyan fajta tényleges együttműködésre, amilyenre a magyar hadszíntéren volt kilátás, még nem volt példa. János király nyilvánvalóan nagyon jól tudta, mennyire igaza volt sógorának, a lengyel uralkodónak, mikor Statileo májusi kérdésére (a török segítségről) azt a feleletet adatta: „ezt őfelsége (ti. maga Zsigmond) semmiképpen sem tudja helyeselni, mert ez a dolog nagyon istentelen és veszedelmes, ugyanis következtében még Magyarországot is könnyebben elfoglalhatják és megszállhatják ennek örve alatt a törökök, és az egész kereszténység is kétségkívül felháborodik mind a magyar felségre, mind országára; úgyhogy azoktól segítség helyett örökös ellenségeskedést kapna. Ezért őfelsége azt kéri és azt tanácsolja, hogy ez a felség (ti. I. János) valami más módot keressen önmaga és ügye védelmére, ha lehet, s ne azokat, melyek a legveszélyesebbek és keresztény fejedelemhez nem méltók."[142]

Csakhogy a „ha lehet" kérdése azóta eldőlt, éspedig a *nem lehet* irányában. A kérdés most már egészen egyszerűen hangzott: egyedül maradván, szabad-e, megéri-e segítségül elfogadni a törököt a Habsburgokkal szembeni, vesztésre álló háborúban?

[139] Budai hírek (pettaui közvetítéssel június végéről) *Sanudo* 45/360 és 449. Łaski: *Simonyi*, London N. 14. Statileo: Acta Tomiciana IX². N. 55. Piero Zen: Sanudo 45/511 („Il Signor vol mandar aiuto al Vayvoda contra L'Archiduca, e ha ordinato vi vadi zente").

[140] *Sanudo* 45/360. Azért nem lehettek rendes követek, mert Łaski Sztambulban nem hivatkozik rájuk.

[141] *Sanudo* 45/620.

[142] Acta Tomiciana IX². N. 128. „Verum quod auxilio Turcorum illius Majestas (= I. János) uti deberet, id nequaquam a Majestate sua probari posset, res enim esset juxta impia et periculosa, unde et regnum Ungariae facilius confici ac occupari posset hoc praetextu a Turcis et universitas Christiani hac impietate permoti haud dubie in ipsum serenissimum regem Ungariae et regnum eius commoverentur, ita ut ab illis pro subsidis perpetuam hostilitatem haberet, et proinde Majestas Sua rogat et consulit, ut illius Majestas alios potius modos se et sua tuendi, si fieri potest, sequi velit, quam eos qui et periculosissimi sunt et christiano principe non satis digni."

A történetírás időnként fölvetette azt a kérdést, vajon kinek a befolyása alatt hozta meg ez ügyben döntését Szapolyai János. Különösen a két követ, Rincon és Łaski szerepét volt szokás kiemelni. Kétségtelen, a diplomaták szolgálhattak néhány értékes fölvilágosítással az európai helyzetet illetően. Rincon például akár még arról is tájékoztathatta a magyar politika vezetőit, hogy a velencei köztársaság már májusban fontolóra vette: felszólítja a szultánt János király megsegítésére, nehogy a császári dinasztia hatalma túlságosan megnövekedjék.[143] Érdekes lenne tudni, vajon jutott-e hír Erdélybe azokról a nagyszabású török beütésekről, melyek nem sokkal Ferdinánd hadjáratának megindítása után kezdődtek, s melyeket – talán a velencei biztatások hatására – maga Ibrahim nagyvezír rendelt el.[144]

Egy bizonyos: az elhatározást az addigi uralkodói gyakorlat[145] s a felelősség súlya miatt magának a királynak kellett meghoznia. Szó nélkül elhihetjük a kortárs visszaemlékezéseknek, hogy azt nagy lelki tusa árán, még a Bibliát is segítségül híva tette. Hieronym Łaski október 18-án, vagy az azt megelőző napok valamelyikén Kolozsvárott új feladatot kapott: készüljön az utazásra, előbb Sztambulba, majd onnan hajóval Velencébe.[146]

A vakmerő lengyel elvállalta a megbizatást, noha még azzal a kockázattal is szembe kellett néznie, hogy az ügy sürgőssége miatt nem várhatta meg, míg kijárják számára a Portától az ilyenkor szokásos, védelmet biztosító menlevelet. Hogy a János király nevében Ibrahimhoz, a pasákhoz és a velencei doge sztambuli bankárrá lett fattyújához (egyébként a nagyvezír bizalmasához) Lodovico-Alvise Grittihez vitt ajánlásoknak lesz-e hatása, arra sem remélhetett garanciát.

Indulása előtt még annyit megtett, hogy barátját, Jan Tarnówski hetmant értesítette útjáról, sőt annak céljára is utalt: „ha ezt a felséget cserbenhagyják szövetségesei, félő, hogy idegen nemzetségek barátságára fog törekedni, és mivel *koronás* királyoktól nem tud segítséget szerezni, megkapja azt attól a fejedelemtől, aki *lenvásznat* visel a fején . . .".[147]

Aztán nekivágott a Balkánnak, s viszontagságos út árán el is érte az oszmán fővárost. December 11-e lett, mire Ibrahim nagyvezír őt fogadni méltóztatta; de aztán beindult a gépezet, másnap már a szultán veje, Musztafa pasa és Ájász pasa is szóba állt vele, az „erdélyi bán" követével. A tónus változott, a mondanvaló mindhárom nagyúrnál azonos

[143] *Óváry N.* 31, május 13-i kelettel, tehát alig pár nappal Rincon Velencéből Magyarországra indulása után.

[144] Ld. részben a 22. jegyz., *Török P.* Konstantinápoly 12., *Acsády I.* 63. és *Szalay L.* Adalékok 128. A velencei biztatások *Óváry L.* N. 33–36 (1527 májusától), Ibrahim reagálása uo. N. 44. (szeptember).

[145] *Barta G.* Századok 656. l. Hogy valójában kik lehettek jelen a döntésnél, nehéz lenne megmondani. Łaski biztosan; Werbőczi, Pestyéni Gergely udvarmester, Frangepán Ferenc és Brodarics valószínűleg. A királyi titkárok, Czibak Imre és más főszereplők itinériuma nem ismert, Statileo Lengyelországban volt stb.

[146] E napon ír először feladatáról: Acta Tomiciana IX². N. 314. *Szalay L.* Adalékok 95. l. szerint ifj. Jan Laskit ugyanekkor egy V. Károlyhoz való utazással is megbízta volna I. János, de ennek semmi egyéb nyomát nem találtam.

[147] Acta Tomiciana IX². N. 314: „Quod si illius celsitudo fuerit destituta a confoederatis, vicinis et amicis suis, timendum est, ne cogatur quaerere exteras naciones ac amicitias, et ne, cum non possit habere regum coronatum auxilia, habeat ab principe linteolum in capite ferente . . . ." A salvus conductus hiánya mutatja, a májusi tárgyalások mennyire nem voltak befejezettek.

volt. Ibrahim adta meg a hangot:[148] „... urad ... elfelejtette a szultántól kérni az országot. ... A mi urunk a (budai) várat azért hagyta bántatlanul, mert rövid idő múlva vissza szándékozott oda térni. Uradnak már korábban kellett volna ide követet küldenie; nem most, hanem mielőtt fejére tette a koronát. Most azért keresi a Nagyúr kegyelmét, mert szorongatja a főherceg, ... ellenkező esetben bizony egyebet várhattunk volna tőle, nem békét. Tudjuk mi, mit sürgetett Ján cárnál Radics révén ..."

Musztafa egyenesen gorombán toldotta ezt meg: „Egyebet nem bíztak rád? Nem hoztál ajándékot uramank? ... A mi törvényünk azt mondja, ahol a mi urunk, ha csak egy ízben is, nyugodott ... annak a (helynek) örök jogon urunkhoz kell tartoznia. Te fitymálod a szultánt, ha urad barátságát hozod szóba. Öcsém, te szolgától jöttél: ha adót nem hoztál, nem is beszélek tovább veled."

Ájász pasa pedig szerényen emlékeztette valamire: „De mondd csak, urunknak az a szolgája, akit következtében küldtünk Lajos királyhoz, s akiről tudjuk, hogy Tatán (fogságban) ült, vajon él-e még, vagy kinek a kezei közt van most?"[149]

Łaski hosszabb-rövidebb körítéssel, de mindenkinek ugyanazt válaszolta: „Adóról pedig az én uram nem is álmodik, arról tehát hallgatok." Makacssága jutalmául – és talán Ájász figyelmeztetésének aláhúzására – december 24-én reggel házi őrizetbe helyezték, a karácsonyi ünnepeket is a világtól elvágva kellett töltenie.

26-án és 27-én aztán – állítólag az őröket megvesztegetve (?) – bejutott a fogolyhoz Gritti és „magánemberként" nógatni kezdte: egyezzen bele a magyar adófizetésbe. A lengyel nemet mondott, de hogy megértesse az olasszal, nem akárkivel van dolga, bizalmasan tudtára adta: I. Ferenc havi 30 000 koronát (?) küldene Magyarországnak Velencén át, s jó lenne, ha Gritti segítene azt célhoz juttatni. A bankár hamarjában csak a Serenissima magasztalásával tudott visszavágni: azt fejtegette, a köztársaság érdeme, hogy 1526-ban a szultán kivonult Magyarországról.

És kezdődött a körtánc előlről. 1527. december 28: újabb kihallgatás az ezúttal mogorva nagyvezírnél: „Kérd adományul az országot uramtól, kérd, hogy ne vegye rossz néven uradnak késedelmes voltát ... Ígérj adót neki, az összeg fölemlítése nélkül, annak mérséklése az én dolgom lesz. Ha eszerint cselekszel, célt fogsz érni ... És a te urad ki ellen fog nekünk segítséget adni? A perzsák ellen? Azok nagyon távol esnek tőletek! ... (Puszta) barátságáért adjuk oda neki a mi Magyarországunkat, és keljünk teljes erővel segítségére? ... Fogadd el tanácsomat, hódolj uramnak, és ígérj adót neki, mert különben sem uradé, sem Ferdinándé nem lesz Magyarország ... Budából Konstantinápolyt csinálunk, birodalmunk székhelyévé tesszük, a tatárokat pedig Lengyelország ellen küldjük ..."

Łaski előbb csak fenyegetőzött: „... ha nem kell a szövetség, melyet magammal hoztam, adjatok útlevelet, hogy amerről jöttem, arra vissza is mehessek"; majd ellentámadásba ment át: „Ha, mint rebesgetik, Károly császár, Anglia és Franciaország szövetségre

[148] Łaski beszámolóját tárgyalásairól utoljára kiadta: *Hurmuzaki* XIV; magyarul bőven kivonatolja *Szalay L.* Adalékok 93 skk. l. (fordításába itt-ott belejavítottam). Az eredeti latin szövegre csak a Szalay által mellőzött részleteknél utalok.

[149] *Hurmuzaki* XIV. 43. l.: „Sed dic mihi ille Domini nostri sclavus, qui in oratorem ad Ludovicum Regem missus erat, scimus quia sedebat in Tata, vivitne, vel in cujus manibus nunc est?" Az 1522-ben érkezett Behrám csauszról van szó. Ájász szavai a *Perjés G.* Mohács 167. és *Kosáry D.* 147. közötti vitát ez utóbbi javára döntik el. A témára egyébként dec. 28-án maga Ibrahim is kitért, *Hurmuzaki* XIV. 49. l.

lépnek egymással, akkor még a halottak is ellenetek fognak támadni. Nem tagadom, hogy most mi vagyunk szükségben, mert nagy feladat lenne, egyszerre uraddal és Ferdinánddal is hadakoznunk – de talán nincs távol az az idő, amikor ti magatok fogjátok saját érdeketek szerint valónak látni az általam indítványozott szövetséget. S ha azt akarjátok, hogy tiszteljünk benneteket – te mondtad, hogy urad szemében elsőbbsége van a tiszteletnek a vagyon felett –, adjátok vissza uramnak (azokat a területeket), melyeket Lajos király idejében Magyarországból, Szlavóniából és Horvátországból elfoglaltatok . . . Ekkor az én uram mindig tisztelni fogja a tiedet, . . . ekkor gyámjának fogja őt elismerni."

Ibrahim nevetni kezdett, s távozott. Csak másnap üzent vissza, Gritti által, hogy ragaszkodik az adófizetéshez, de Łaski megint visszafeleselt: „a magyar nép iszonyodna, ha ezt meghallaná, s miatta a keresztény hatalmak is eltávolodnának János királytól, sőt maga Ferenc király is kénytelen lenne tőle segítségét megvonni . . ."

Ezzel mintha újra holtpontra jutna az ügy, párnapos szünet következik. Aztán 1528. január 2-án Gritti megint hozza a nagyvezír üzenetét: „A pasa felhagyott az adóval, de azt mégis követeli, hogy a magyar királyok évente küldjenek követet a szultánhoz, 10 000 forint ajándékkal . . .".

„Szabott időben ajándékot hozni annyi, mint adót fizetni" – vág vissza a követ, majd napokon át tartó alkuba kezd: „. . . ha a Szerémséget nem adják vissza nekünk, a szultán ilyen barátságáért és szövetségéért a magyar király minden ötödik évben küldene követet, aki a szultánnak elvinné az ajándékot, amelyet a mi királyunk akar, de az ajándék összege nem lenne meghatározva."[150] „Adjátok vissza a Szerémséget, és évente fog jönni a követ ajándékkal."

Ibrahim január 12-én újabb engedményt tesz: megígéri, hogy a következő napok vadászatán beszél a szultánnal. És állja is a szavát, akárcsak Musztafa pasa, aki Szulejmán távollétében ezúttal barátságosan, közbenjárását fölajánlva beszélget a lengyellel. Ő már olyan gyakorlati kérdéseket is feszegetni kezd, vajon a török egy hadat alkotna-e a magyarral, vagy mindkét szövetséges külön-külön seregben harcolna?

A padisah vadászata sokáig tartott, január 26-a lett, mire a nagyvezír újból magához kérette Łaskit. Úgy látszik, azt Gritti már kiokosította,[151] mert mindjárt azzal kezdte: „Felhagytatok már az adókövetéssel, hagyjatok föl ugyanúgy az ajándékok sürgetésével . . . Kérem méltóságodat, nyújtson alkalmat, hogy a felséges szultánnal szólhassak, azt hiszem, hogy ő sokkal kegyesebb, mint némelyek hiszik."

„Nem tudom, mely őrszellem adta tudtodra fejedelmünk természetét – válaszolta Ibrahim szemrebbenés nélkül –, holnap szólni fogsz vele . . . én magam leszek a tolmács."

És másnap tényleg megérkezett „egy falka" csausz, s hosszas előkészületek (Ibrahimmal és két másik pasával való előzetes megbeszélés) után tényleg bekísérték Szulejmánhoz. Łaski ékes szónoklatot vágott ki, még azt is megengedte magának, hogy azt állítsa: János király őelőtte már két követet is küldött a hatalmas úrhoz, csak azok nem

[150] I. m. 52. l.: „. . . si non restitueretur nobis Seremium, ut tunc pro tali Amicitia et conjunctione Imperatoris, singulis quinque annis Rex Hungariae oratorem mitteret, et valorem donorum non nominando, portaret Imperatori dona ipsa, qualia rex meus voluerit".

[151] *Szalay L.* Adalékok 117. óta mindenki ezt hiszi, de az elég részletes beszámoló hallgatása ellentmond e feltételezésnek. Tranquillo Andreis lentebb említendő beszámolója ugyan kiemeli Gritti szerepét, de a szerző elfogultsága ez esetben közismert.

értek célhoz; magáról pedig kijelentette: út közben Havasalföldön kirabolták, azért érkezett üres kézzel. A pasák hallgattak, a szultán sem hozta zavarba a lengyelt. Megvárta, míg az bejelenti: János király „fölajánlja magát és országait felségednek", s ekkor röviden válaszolt: „Hálás szívvel fogadom királyod hajlamát: országa eddig az enyém volt, nem az övé, mert háború jogán és szablyával szereztem meg. De értésemre esvén irántam való hajlandósága, nemcsak rá szállítom azt az országot, hanem megsegítem az ausztriai Ferdinánd ellen is, annyira, hogy mindkét oldalán biztosan nyugodhassék."

Łaski megérthette: sikerült az áttörés. Szulejmán fenntartotta ugyan Magyarországra emelt igényének *elvét,* de a *lényegben* engedett: sem adóról, sem ajándékról nem volt többé szó. Ibrahim ezt mindjárt másnap meg is mondta neki, közölve, hogy már íratja is a két hatalom közötti szövetség-levelet. De hogy azért a siker íze mégse legyen olyan édes, a nagyvezír azt is tudatta: a szultán maga fog I. János megsegítésére indulni, meg ne veresse hát magát a magyar király, mert az most már Szulejmánnak is szégyene lenne.

A lengyel próbált szabadkozni: menjen a szultán csak Drinápolyba vadászni, a magyaroknak elég lesz, ha janicsárokat meg néhány szandzsák haderejét kapják segítségül. Ibrahim leintette: a szultán elhatározása megváltoztathatatlan.

A következő napok meghozták a követnek a siker személyes gyümölcseit: Velence képviselője meghívta ebédre, a szultán díszkaftánt és pénzt ajándékozott neki. Február 3-án már búcsúlátogatását tehette a fenséges úrnál, ahol még megígértették vele: János király tájékoztatni fogja a Magas Portát a keresztény világ eseményeiről. A díszes fermánra azonban még várnia kellett: február 29-e lett, mire annak birtokában kiléphetett a hajdani Bizánc kapuján, Velence helyett egyenesen hazafelé. Büszke lehetett magára: vitte magával a szövetséget, melyben „Szulejmán sah, a császárok császára" „. . . a fenséges Jánosnak . . . Magyarország . . . királyának" megesküdött „a magasságos Isten mindenhatóságára, és az ő mindenható istenségének szentségére, fényére és jóságára, a mennyekre, a napra, a holdra, a csillagokra, a földre . . . és a szentséges Mohamedre, ősatyjára és ősanyjára", hogy őt „még legsúlyosabb szükségében sem fogja elhagyni, még ha valamennyi birodalma és országa veszendőbe menne is".[152] A szívós lengyel még saját hazájára is gondolt. A szövetség záradéka kimondta, hogy az nem érvényes Lengyelország ellen; sőt Łaski odáig merészkedett, hogy minden felhatalmazás nélkül fegyverszünetet kötött Zsigmond király és a Porta között.[153]

Visszatekintve pár hónapra, az embert még akkor is furcsa gondolatok kísértik, ha tudja: a tárgyalásokról Łaski naplója az egyetlen forrásunk.[154] Meglehet, a követ olykor szépítette, tódította saját cselekedeteit. A lényegen ez mégsem változtat: mintha embermilliók sorsáról döntő pókerjátszmát látnánk. A fiatal lengyel, egy országát már majdnem elvesztett király képviselője, egyetlen ütőkártya nélkül érkezett – a pasák egy világbirodalom erejével és döntési szabadságával ültek asztalhoz. És mégis Łaski nyert!

Az ő egyéniségén valóban sok múlt. Kihívásig menő vakmerőségét, szívósságát, gyors reagálásait, a blöffölés szinte magával ragadó technikáját, az idegenekkel való szóér-

[152] *Szalay L.* Adalékok 124. sk. l.

[153] *Pociecha* IV. 7. l.; Wrona hírei szerint 10 éves fegyverszünetet szerzett volna Łaski Lengyelországnak, de a követ maga csak általánosságban emlegeti tett szolgálatait, Acta Tomiciana X. N. 54.

[154] Egy lengyel barátjának írt január 23-i levelét sorolhatjuk még a napló mellé (ld. 153. jegyz.), de az igen szűkszavú.

tés áldott adományát a kor bármelyik diplomatája joggal irigyelhette tőle. De bármily sokat számított is ez, a sztambuli alku nem ezen dőlt el. A követ magatartása egyértelműen jelzi, hogy olyan fölhatalmazással érkezett, amely kereken kizárta az adófizetés és a behódolás elfogadását. János király végszükségbe került ugyan, de kiárusítani nem kívánta magát. A tárgyalás menetének ismeretében bizonyos vagyok benne, hogy a magyar állam szuverénitását és európai kapcsolatait nem volt hajlandó föláldozni önnön koronájáért, hiszen azáltal éppen e korona erkölcsi fedzetét vesztette volna el.

Szapolyai elszántsága egymagában persze kevés lett volna az üdvösséghez. Az 1526 decemberében és az 1527 májusában lefolytatott titkos tárgyalások óta a magyar uralkodó tisztában lehetett vele: a Porta kifejezetten kívánja a vele való szövetkezést. Mikor a mércét oly magasra helyezte Laski előtt, nemcsak a huszonnegyedik óra „vagy hat vagy-vak" elszánása, hanem józan politikai belátás is vezette.

A török-magyar szövetség elfogadása

Hieronym Łaskinak a hazaúttal kevesebb szerencséje volt, mint a tárgyalásokkal. Utolsó, jellemző lépéssel Grittit „kinevezte" Magyarország állandó portai képviselőjévé, de aztán tél és betegség hátráltatta: eltartott április elejéig, mire a rendelkezésére bocsátott török–román–tatár segédcsapatokkal a havaselvi Tîrgovistére érkezett. Nem óhajtott észrevétlenül közelíteni Erdélyhez: hetyke hangú hadüzeneteket küldött tehát maga elé, egyet a tartomány rendjeinek, egyet pedig magának Ferdinánd királynak. A jellemző gesztus mögött visszavágási kedv is munkált: Ferdinánd sem maga üzent hadat Jánosnak, hanem Kázmér brandenburgi őrgróf, hadainak parancsnoka tette azt a „vajdának". (Łaski hivatkozik is az esetre!)[155]

Míg ezek a különös iratok átjutottak a határon, majd elérték Lengyelországot és a német területeket, s míg a követ első beszámolói megtalálták az utat Szapolyaihoz és I. Zsigmondhoz, sok víz lefutott a Dunán. Pedig várták, október óta egyre türelmetlenebbül várták híreit.

János király a telet hadikészületekre használta, de diplomatáinak sem hagyott pihenőt. Rincon még a kassai megbeszélés után visszatért Krakkóba, s folytatta a toborzást és propagandát. Lengyel, porosz katonák masíroztak a magyar határ felé (az öreg Zsigmond persze „nem hallott, nem látott" semmit, az osztrák követ így hiába tiltakozott). Október derekán újabb magyar követség vágott neki a Kárpátoknak: Frangepán Ferenc érsek és Brodarics István püspök a piotrikówi lengyel országgyűlésre készültek, hogy a nemesség nyomásával kényszerítsék végre színvallásra a krakkói kormányt. Statileo ellenben hazatért, hogy a Munkácson, Homonnán át érkező zsoldosok fogadásáról, továbbirányításáról gondoskodhassék. November 18-án János király újabb meghatalmazást küldött Frangepánék után, megbízva őket a még 1512-ben kötött magyar–lengyel szövetség fölújításával, kibővítésével.[156]

[155] Mindkét Laski-hadüzenet: Acta Tomiciana X. N. 185–186. Magyarul *Szalay L.* Adalékok 125., ld. még *Pociecha* IV. 9.

[156] A piotrikówi országgyűléssel kapcsolatos igen élénk magyar és Habsburg diplomáciai tevékenységről: *Pociecha* II. 366. skk. l., vö. még *Sörös P.* Brodarics 85 skk. l. és uő. Századok 434. sk. l.

A szejm decemberben össze is ült, s azon a magyar követek – Brodarics és Frangepán mellett a megint csak küldetést vállaló Statileo és egy Wilczek nevű úr –, valamint a fáradhatatlan Rincon minden elkövettek, hogy a Habsburg-pártot meghátrálásra bírják. A közhangulat velük tartott, de Szydłowieckiék állták a sarat, János király emberei pedig egyre-másra kellemetlen helyzetbe kerültek. Otthonról mind lasabban, mind nehezebben érkeztek hozzájuk a kritikus napokban nélkülözhetetlen információk; ezzel szemben Ferdinánd követe, az ügyes Georg Logschau naponta szolgálhatott újabb és újabb (ráadásul többnyire az ő pártjának kedvező) hírekkel. Furcsa, de legelébb a mesteri szónok szerzetes-főpap Frangepán vesztette el a türelmét, s január 23-án példátlanul goromba levélben tudatta a dologért hivatalból felelős Werbőczi kancellárral, mi a véleménye képességeiről és tevékenységéről, („. . . neked, uram, ki őfelségének oldalán állasz, neked inkább kellene a köz-gondokat szíveden viselned. Bocsássa meg uraságod, . . . elkapott a méreg, mely hébe-korba hanyagságotok miatt azt sugallja nekem, hogy becsületes ember óvakodjék attól, hogy nehéz ügyben valamely fejedelemhez általatok küldessen, mert csak szégyen és gyalázat lesz a jutalma. Ajánlom magamat tekintetes és nagyságos uraságodnak, éljen kívánságához képest minél boldogabban. Ha nincsen pénzetek futár fizetésére, fordítsd uram e célra, amit máskor szombati ebédre és vacsorára szoktál fordítani, hiszen az nap kis pénzen vett kenyérrel és vízzel is beérheted . . .” stb.)[157]

A tokaji vereség hatásához, Bodó Ferenc Eger melletti januári fogságbaeséséhez képest ezek persze kis dolgok voltak. A politikai megfontolás februárra a lengyel kormányzat szinte valamennyi befolyásos tagját felsorakoztatta a Habsburg-oldalra; Bona királynő Łaski prímás és társaik a nemesség hangulata ellenére is magukra maradtak. Zsigmond 1528. február 20-án elutasította a magyar szövetség gondolatát, s közben atyailag figyelmeztette a követeket, a törökkel való paktálásnak nem lehet jó vége, ehelyett azt ajánlja: egyezzen meg János király Ferdinánddal, és menjenek együtt az oszmánok ellen; ebben szívesen közvetítene.[158] Március 4-én Lengyelországban újra kihirdették a külföldre katonának szegődés tilalmát.

S ahogyan a lengyel kapcsolat nem hozott, nem hozhatott gyümölcsöt, úgy maradt eredménytelen az a kísérlet, hogy az őszi vereségből okult I. János a német harcmodort ismerő vezért kapjon seregének. Albert porosz herceget szemelte ki erre a célra, Statileo még Zsigmond engedélyét is kikérte a dologhoz (1528. január 8-án); Łaski prímás pedig, belekapaszkodva királya habozó válaszába, külön levélben agitálta a Hohenzollernt. De az – elfoglalva a Német Lovagrend porosz állammá alakulásának folyamatával – végül nem állt kötélnek: január 24-én krakkói követe már tudatta is elutasítását az érdekeltekkel.[159]

A Tiszántúlon telelő magyar udvar számára az egyetlen, sovány vigaszt az ekkora feltehetőleg mégis befutó velencei hírek jelenthették. Gian Battista Bonzagno, miután októbertől decemberig egyre haza készült (december 31-én már az útiköltséget is megszavazta neki a köztársaság Tanácsa), végül mégis helyben maradt. Jódarabig csak az utasok kósza és pontatlan híreire utalva, érdemleges megbeszélésbe nem kezdhetett, de aztán

[157] Minderre: *Pociecha* II. 365. és s 371.; az idézet: *Szalay L.* Adalékok 146. sk. l. Rozdrazewski időközben Magyarországon meghalt („ex pleurisi”, Acta Tomiciana X. N. 111.). Egyesek Fráter Györgyöt is szerepelni vélik a követségekben, de csak összetévesztik a szintén „barát” Frangepán Ferenccel.

[158] Acta Tomiciana X. N. 88, *Pociecha* II. 374.

[159] Az akcióról részletesen *Pociecha* II. 360. Statileo január 8-i tárgyalása Zsigmonddal: Acta Tomiciana X. N. 41.

1528. február 28-án újra megjelent a Signoria színe előtt, és megismételte szeptember 2-i javaslatait. Valószínű tehát, hogy sikerült végre kapcsolatba lépnie urával.[160]

Azok a jelentések, amiket ez időben ő továbbíthatott, egyetlen mondatban összefoglalhatók. Szeptemberi titkos tárgyalásain a Serenissima urai kiokosították: a Köztársaság, a Liga háborújának terhe miatt pénzsegélyt nem tud nyújtani – ellenben fölhívja Magyarország figyelmét arra, hogy tudomása szerint a szultánnál több esélye van kedvező válaszra. Ha a követ elég szemfüles, vagy a velenceiek elég bizalmasok voltak vele, talán még azt is jelezhette, hogy a Signoria május óta sorozatos jegyzékekben sürgette a Magas Portát: avatkozzon be Magyarországon, állítsa meg a világuralomra törő Habsburgok újabb terjeszkedését, ha kell, éppen János király megsegítésével.[161]

Igazi segítséget tehát a Köztársaság sem adott, sőt az eredetileg Szapolyai által fölkínált marhakereskedelemről is a szlavóniai urakkal kezdett alkudozni, holott azok már régen meghódoltak Ferdinándnak.[162] I. János azonban legalább azt elégtétellel nyugtázhatta: a Liga magatartását helyesen értékelte, s a törökkel való alkuval sem szigeteli el magát a keresztény világtól.

A Tiszántúl felől kora tavasszal indított jánosista ellentámadás, kezdeti sikere után, a Szina melletti, csatának alig nevezhető vereséggel fejeződött be, 1528. március 8-án. A menekülők egyre zsugorodó csoportja március 12-én átlépi a lengyel határt. Zsigmond, noha Ferdinánd már jó előre tiltakozott nála, nehogy valaha is menedéket nyújtson Jánosnak, nem vállalta trónjavesztett sógora kiutasításának népszerűtlen és – ki tudja? – talán következményekkel járó elrendelését. Megengedte hát, hogy Tarnów várában telepedjen meg: a gazda, Jan Tarnówski, Szapolyainak anyai ágon rokona volt ugyan, de politikailag a habsburgiánusok közé számított.[163]

A krakkói kormány persze kikötötte, hogy a menekült ne tegyen semmit, ami Lengyelországnak Magyarországgal – tehát most már: Ferdinánddal – fennálló jó kapcsolatait veszélyeztetheti. János mindent megígért, de semmit nem tartott be. Már március végén magához hívta a lengyel urakat, hogy helyzetéről tanácskozzon velük. Ügynököket küldözgetett haza, fogadta titkon hozzá érkező maradék híveit.[164]

A lengyel hatóságok a valóságban semmiben sem zavarták. Velük csak egyetlen gondja volt a száműzött uralkodónak: le kellett beszélnie őket, hogy rákényszerítsék a Ferdinánddal való megegyezésre. Zsigmond már március végén hozzá küldte egy emberét, Stanisław Tarlot, hogy a fenyegető török támadással, a kereszténység közös érdekével argumentálva vegye rá, egyezzen ki a Habsburggal. Mint a piotrikówi országgyűlés idején, most is fölajánlotta közvetítését, sőt ezúttal hajlandónak mutatkozott a döntőbíró szerepének elvállalására is.

[160] Bonzagno ismételt hazatérési szándékáról *Sanudo* 46/111 és *Óváry L.* N. 36–38. Az útiköltség: *Sanudo* 46/20; február 28: *Óváry L.* N. 60.

[161] A Signoria mindjárt másnap jelentette Sztambulba, mit tárgyaltak Bonzagnoval szept. 2-án: *Óváry L.* N. 34. Ld. még a 144. jegyzetet.

[162] *Acsády I.* 58.

[163] I. m. 57. *Pociecha* II. 376.; Zsigmond menlevele János királynak: Acta Tomiciana X. N. 154; Ferdinánd tiltakozására reagál Jan Łaski prímás, i. m. N. 208.; A lengyel udvar egyébként megüzente Bécsbe, jobb lett volna, ha Szapolyai a törökhöz menekül? (i. m. N. 126.) A korlátozásokról maga Tomicki is jóváhagyólag ír május 2-án, i. m. N. 293.

[164] A gyűlésről (melyre a lengyelek nem nagyon siettek elmenni) i. m. N. 140, 145–46, 160 és 172.

Ezúttal maga Tomicki kancellár is helyeselte a tervet, március végén magával Rinconnal tudatta, hogy „tisztességes békefeltételek" mellet el kell fogadni a megegyezést, májusban pedig megpróbált közvetlen tárgyalásokat létrehozni a két fél között. Azonban az adott helyzettől János csak kapitulációval egyenértékű békét várhatott. A párbeszéd felújításának gondolatát nem utasíthatta el, de közben megismételte Zsigmondnál a hajdani szövetségre hivatkozó segélykérést.[165]

Miután április végéig sem Łaskitól, sem Andreistől semmiféle híradás sem érkezett, a tarnówi udvar külpolitikája addig igen-igen tartózkodó maradt. Április 8-án szétküldtek egy általánosságban a „keresztény fejedelmekhez" címzett tiltakozó jegyzéket, mely még teljesen a szokványos érvrendszerrel próbál hatni az európai hatalmakra: a fehérvári választás törvényessége, János király tárgyalási készsége, Ferdinánd orvtámadása szerepel benne, hogy aztán áttérjen a Habsburg hamis ígéreteire: a török kiűzésével biztatott, de igazából elvesztette Jajcát, s koronázásakor (1527. november 3-án volt) Székesfehérvár közelében is dúltak az oszmánok. 1528. április 13-án a készülő újabb német birodalmi gyűlésnek írták meg ugyanezt, megtoldva azzal az úgy látszik közben befutott hírrel, hogy a nagy törökellenes Ferdinánd közben békét kérő követeket küldött a szultánhoz, s adót is ajánlott föl annak – Magyarországért.

Igaz, egyelőre a külföld sem nagyon törődött Szapolyaival. Egyedül a protestáns német fejedelmek mozgalmát szervező Fülöp hesseni őrgróf kereste vele a kapcsolatot; követe, Otto von Pack április 26–27-én Habsburg-ellenes tervekről tárgyalt nála Tarnówban.[166]

És pontosan ekkor, április utolsó harmadában végre megtört a fenyegető csönd. Az örmény Wasyl Wrona, a lengyel udvar tolmácsa megérkezett Sztambulból, és meghozta a nagy hírt: Łaski útban van hazafelé, méghozzá megegyezéssel a tarsolyában. Pár hétre rá, május derekán pedig befutottak Łaski Tîrgovistéből április 14-én küldött első jelentései.[167]

Szapolyai és környezete lassan éledni kezd. Április 18-án még csak suttogni merik lengyel látogatóik előtt, hogy bíznak a török segítségében. Stanisław Tarlo végre választ kap: János király kijelenti előtte, hogy a béketárgyalás lehetőségét el nem utasítja, de a háborút ettől függetlenül folytatni fogja, hiszen a török úgyis beavatkozik. A május 14-én Wilnóban Zsigmond színe elé járuló magyar követ pedig – többek között – egyenesen a

[165] St. Tarlo követsége: i. m. N. 129.; Tomicki közbelépése i. m. N. 161. és 241.; A háborútól undorodó Brodarics elébe is ment a lengyel szándékoknak, és béketervet továbbíttatott a lengyel diplomatákkal Ferdinánd királyhoz (i. m. N. 124), de még ebben is benne van a törökre való figyelmeztetés. Tomicki, mikor május 3-i egyik levelében arra utal, mintha János király maga kezdeményezte volna az újabb lengyel közvetítést, talán Brodaricsnak ez akciójára gondolt (i. m. N. 244.).

[166] A IV. 8-i levél teljes szövege: Eger DRH 34 verso, *Georgius Pray:* Epistolae procerum regni Hungariae I. Posonium, 1806 (továbbiakban: *Pray,* Ep. Proc.) N° 125. részleteit magyarul közli *Szalay L.* Adalékok 82 (sk. l).; A IV. 13-i levél: DR VII/2. N. 51. Fülöp őrgróffal még a balszerencsés regensburgi követeknek kellett volna fölvenni a kapcsolatot, de megbízólevelük Bécsbe került (most OL Kamarai Archivum, Lymbus, Időrendi l. cs). A mostani tárgyalásokról DR. VII/1. 257 sk. l., *Ranke* 483. és *Szalay L.* Adalékok 84.

[167] *Wrona:* Acta Tomiciana X. N. 213; *Pociecha* IV. 7.; A Łaskiről szóló hírek beérkezése: Acta Tomiciana X.N. 229–31. A követ ápr. 14-én Tîrgovistéből Zsigmondnak írott levele i. m. N. 200, a Jánosnak szóló nem maradt ránk, de nyilván létezett.

toborzás újbóli engedélyezését kérte a királytól, s bár a válasz késett, német területen júniusban már valóban működésbe léptek a magyar uralkodó toborzó-biztosai.[168]

A megnövekvő önbizalom persze a távolsági diplomáciának is nagyobb lendületet adott. Már április 30-án Frangepán Ferenc érsek és Werbőczi István kancellár a magyar rendek nevében levélben tudatta VIII. Henrik angol királlyal, magyar követ fogja fölkeresni; május 16-án pedig a király is kiállítja a hivatalos megbízólevelet Statileo János (most már erdélyi püspök) számára az angol és francia uralkodóhoz.

Statileonak fölhatalmazása teljes cselekvési szabadságot biztosított, hogy „ő legkeresztényibb felsége és miközöttünk szilárd barátságot, testvéri köteléket és egyetértést kössön", mintha János király „személyesen volna jelen, legyen bár olyasmi, mihez még ennél is szabatosabb megbízó levél kívántatnék". Szapolyai egyben kötelezettséget is vállalt, hogy mindent, amiben a követ megállapodik, eleve „elfogad, elhatároz és megerősít". Tomicki szörnyűlködött: életében nem látott még olyan követi utasítást, amelyikben a küldő fél semmilyen előfeltételt sem szab a megegyezéshez. Csakhogy János király nem volt abban a helyzetben, hogy kikötésekkel élhessen.

Statileo tehát útra kelt, méghozzá Rincon társaságában: a lovag, úgy tűnik, nem kapott választ Andreis által tolmácsolt kérdéseire, így maga kívánta tisztázni a helyzetet. Mint a magyar viszonyok kívülálló, de feltétlen jóindulatú megfigyelője, a követ számára mindenképpen hasznos segítségnek ígérkezett.[169]

Közben a lengyel udvarban nagy volt a zavar. Łaski egyenesen azt írta Zsigmond királynak, ne is küldjön követeket addig Sztambulba, míg a teendőket vele meg nem beszéli. Szydłowiecki és Tomicki ezúttal egyetértésben feltartóztatták a már útra kelt követet, Jan Tęczyńskit, hogy kikérhessék a Wilnában lévő Zsigmond király véleményét. A habsburgiánusok a fiatalúr megbüntetését követelték, de Zsigmond fölmérhette: János király követe a kissé arcátlan húzással alaposan sarokba szorította Lengyelországot. Eddig a magyar ügyben csak Szapolyai és Ferdinánd viszályában kellett állást foglalniuk, s az előbbi veresége után egyre nyugodtabban ragaszkodhattak a gyakorlatilag pártosságot jelentő semlegességhez. Mostantól viszont a magyar kapcsolat a törökkel való viszonyhoz kötődött, a szultán ingerlése pedig nem tartozott a haszonnal kecsegtető lépések közé.[170]

Tęczyński végül tovább mehetett, de mellé adták a Bona köréhez közel álló Piotr Opalińskit. S míg a lengyel országnagyok hónapokig tartó vitába kezdtek, mit kezdjenek Łaski javaslataival, János király közben hozzáláthatott a törökkel való, most már országvilág előtt ismert megegyezés értékeléséhez, illetve Európa előtti megmagyarázásához. A

[168] Ápr. 18: Krzyczki levele, i. m. N. 207; Válasz Tarlonak i. m. N. 271; A magyar követ Wilnóban i. m. 244 és 253; Sziléziai toborzás stb.: Szlovák Állami Központi levéltár, Révay cs. ltára (továbbiakban: ŠSUA Révay) idegen családok fasc. V. N. 13, 15, 18 és 24. (június 21–22 megbízólevelek, Tarnów), *Szalay L.* Adalékok 84. l. és *Horváth Mihály:* Magyar történet IV. Pest, 1871², (továbbiakban: *Horváth M.* MT) 58.

[169] IV. 30-i levél: *Simonyi,* London N. 20.; V. 10-i levél Franciaországba *Charrière* 161. (egy példány Montmorencyhez ment), *Szalay L.* Adalékok 86 (sk. l).; Angliába *Simonyi* London N. 28/a és b.; Tomicki csodálkozik: VI. hó 4-i levél, Acta Tomiciana X. N. 272. Rincon hazaútja: Bourilly 82 sk. l.

[170] *Pociecha* IV. 7. sk. és 18. sk. l.; Vádak Łaski ellen: i. m. 11. Acta Tomiciana X. N. 364 és 415, stb, OL Nagy István gyűjt. l. cs. (hely és év nélküli piszkozat, János király közbenjár Zsigmondnál).

kettő közül az értékelés bizonyult nehezebbnek, részben Łaski szűkszavú tájékoztatója, részben érthetetlen további késése miatt. Július 19-én biztosabb hírekért tehát futár indult Sztambulba, Berekalji Lukács királyi titkár személyében.[171]

A keresztény fejedelmek közül pedig legelőször három főszereplőhöz fordult a száműzött uralkodó. Május 21-én VII. Kelemen pápának írta meg, hogy kész lett volna akár döntőbíráskodás elé vinni vitáját, de Ferdinánd ezt elutasította: ami következik, azért tehát neki kell viselnie a felelősséget. Másnap, 22-én V. Károly császárnak és a velencei köztársaságnak írt a király terjedelmes levelet, a már ismert közjogi érvekkel és Ferdinánd elleni panaszokkal, de míg Velencét csak figyelmezteti, segítenie kell őt, s Bonzagnora bízza, hogy értesítse a Signoriát a törökök és a lengyelek (!) támogatásáról – a császárhoz írt utolsó mondatokban Ferdinándot teszik felelőssé a kereszténységre „most háruló bajokért és veszedelemért".[172]

Június 22-én Pestyéni Gergely udavarmester kap követi felhatalmazást, hogy egyrészt Nikolaus Minkwitz lovaggal, János kiszemelt sziléziai főkapitányával, másrészt Fülöp hesseni őrgróffal az „unió, liga és szövetség tágyában . . . és az azokhoz szükséges dolgokban tárgyaljon és . . . megegyezzen". Augusztus 1-én a cseh rendekkel közli a tarnówi menekült, hogy kész számukra békét szerezni a töröknél, akivel maga is „jó keresztény" egyezséget tudott kötni (nem úgy, mint a végvárakat elveszítő Ferdinánd király). September 5-én VIII. Henriknek ír levelet I. János, melyben a formulaszerűen visszatérő motívumok (választás törvényessége, tárgyalási készség, Ferdinánd támadása) után a törökkel *adófizetés nélkül* vállalt szövetség indokolása következik (kiemelve, hogy ellenfele adó ellenében sem tudta azt elérni), amivel a „kereszténység védőbástyája" időt szerzett, míg a keresztény segítség végre megérkezik. Befejezésképp még Łaski közben európai botránykővé vált hadüzenetét is védelmébe veszi ez az irat![173]

Valamennyi levél közül ez az utolsó a legszókimondóbb, s nem véletlenül. Az augusztus 26-a előtti napok valemelyikén hirtelen-váratlan felbukkant Tarnówban a már elveszettnek hitt Hieronym Łaski. Kalandos, de a vártnál is hasznosabb út állt mögötte. Áprilisban hiába próbált továbbhaladni Erdély felé: a szinai vereség hírére Radu vajda nyíltan Ferdinánd mellé állt, és őrizet alá helyeztette János török-pártfogolta, sőt számára is mozgósítási parancsot kézbesítő követét. Azzal fenyegették, kiadják Perényi Péter erdélyi vajdának, de a Franciaországból épp akkor és épp erre visszatérő Tranquillo Andreis segítségével még idejében sikerült megszöknie. A törökhöz, Nikápolyba, majd onnan Sztambulba futottak.

Pontosan időben érkeztek ahhoz, hogy közelről figyelhessék I. Ferdinánd követeinek, Hoberdanecz Jánosnak és Siegmund Weischselbergernek a Portán május 29-én kezdődött tárgyalásait. Mi több, Gritti és Ibrahim árnyékában Łaski még segített is rontani az

[171] *Szalay L.* Adalékok 129) jegyz. és *Fraknói V.* Werbőczi 280. Berekaljit egyébként Ferdinánd hívei aug 9-én Kalocsánál elfogták.

[172] A pápához: *Fraknói V.* Századok 706. l.; a császárhoz: EK LEO N. 39; Velencéhez: *Óvári L.* N. 98, ill. A Bonzagnonak küldött újabb, dátum nélküli utasítás uo. N. 103.

[173] Pestyéni megbízólevele Minkwitzhez és Fülöp őrgrófhoz: ŠSUA Révay, idegen családok, fasc. V. N. 15, más sziléziai urakhoz N. 13.; A csehekhez írt levél: Eger DRH 27 recto, utal rá I. János Tomickinak küldött okt. 21-i levelében, Acta Tomiciana X. N. 247.; VIII. Henriknek: *Simonyi*, London N. 19.; Łaski hadüzenetét Ferdinánd az egész birodalomban terjesztette (DR VII/1 315 sk. l.), mivel abban török és tatár segélyhadakról is szó esett.

ellenség szószólóinak helyzetét. Megvárta, míg azok békeajánlatukra megkapják a szultán hadüzenettel fölérő válaszát, július 4-én írt egy korholó levelet I. Ferenc velencei követének (miért oly eredménytelen a franciák működése Itáliában?), majd, mintegy a biztosabb utat választva, Szendrő érintésével Magyarországon át (!) száguldott, Andreissel együtt, Tarnówba.[174]

János király roppant fontos dolgokat tudott meg tőle. Először azt, hogy jövőre a szultán maga vezeti hadát Magyarországra; másodszor azt, hogy a Divánban meglehetős izgalmat keltett az ő külföldre kényszerülésének híre; harmadszor azt, hogy Mehmed szendrői bég utasítást kapott, készítse elő (katonailag!) az ő hazatérését.[175]

Ezekhez képest a keresztény tárgyalópartnerek állásfoglalásai mind másodlagosakká váltak. Tegyük hozzá, az európai hírek sokkal ellentmondásosabbak voltak annál, semhogy különösebb támpontot nyújtottak volna a magyar kormány végső elhatározásához. Volt olyan állam, amelyik minden további nélkül folytatta tárgyalásait a törökkel alkudozó I. Jánossal (Velence, Hessen, Franciaország). A pápa, még mindig a Habsburgok fenyegetésében élve, 1528. augusztus 30-án levelet írt neki, melyben, segítségre képtelen lévén, legalább együttérzéséről biztosította a magyar uralkodót: „valamint nem kételkedünk abban, hogy neheztelsz bajainkat látván, úgy te se kételkedjél, fiam, hogy mi meg a te bajaidat viseljük nehezen. . . . Kénytelenek vagyunk fájlalni, hogy . . . csak sajnálkozásunkat fejezhetjük ki neked, de nem segíthetünk rajtad."[176]

A lengyelek újabb követségekkel terhelték, melyek főképpen a török alku tudtuk nélküli megkötését és Łaski szereplését nehezményezték, de szemmel láthatóan nem adták jelét annak, hogy változtatnának eddigi habozó magatartásukon. A magyarok ennek megfelelően előbb (júliusban) kereken megmondták: békére csak Ferdinánd lemondása esetén hajlandók; augusztus végén pedig kurtán elutasították Zsigmond újabb közvetítő javaslatait. Igazából csak azok az ősz elejétől folyamatosan érkező hírek okozhattak némi zavart, hogy a franciákat augusztusban megint csak megverték az itáliai hadszíntéren. Otthonról viszont egyre jobb újságok jutottak Tarnówba. Míg a nyár elején úgy látszott, az utolsó jánosisták is meghódolnak Ferdinándnak – őszre újból föllángoltak a harcok. A Habsburg-kormányzat pénztelensége, tehetetlensége, a török portyázók szinte akadálytalan dúlásai egészen Budáig, mindez az ország nagy részét ismét Szapolyai oldalára han-

[174] Łaski és Andreis viszontagságairól ez utóbbi beszámolója, Történelmi Tár 1903, 202 skk. l., *Pociecha* IV. 15 sk. l.; Az osztrák követek sztambuli tárgyalásairól *Török P.* Konstantinápoly 16 skk. l., *Bárdossy* 73 sk. l.; Łaski július 4-i levele *Pray*, Ep. Proc. I. N. 115, dátumát helyesbíti *Szalay L.* Adalékok 129. l.; Łaski aug. 6-án még Szendrőben van (onnan keltezett, tévesen hamisnak mondott levele Acta Tomiciana X. N. 365), de aug. 16-i dátumú (valószínűleg elírás 26-a helyett) tarnówi levelében I. János már maga mellett mondja, EK LEO N. 39.

[175] Már a tokaji vereség híre (1527 végén) is okozott ott izgalmat (*Óváry L. N.* 30.), Szina híre tehát nyilván még inkább. Mehmed bég: Történelmi Tár 1903, 205. l.; Egyébként János királyt.hazaújjában Munkácson török csausz várta: *Horváth M.* MT 59.

[176] A pápa levele *Szalay L.* Adalékok 87., *Fraknói V.* Századok 707. (szerinte válasz lenne Szapolyai májusi levelére). VII. Kelemen jóindulata jeléül már 1528. január 8-án engedélyt adott Frangepán Ferencnek magasabb egyházi funkciók betöltésére (EK Kaprinay in Qu., 74. köt. N. 70.), s hogy tudott János török tárgyalásairól, bizonyítja, hogy követe már 1528. március 10-én felvilágosítást kért azokról a Signoriától (*Óváry L. N.* 65, a felvilágosítást megtagadják).

golta. Minkwitz hadai is fölvonultak a sziléziai határon. Łaski magyarországi „átkelése" fölért száz helyzetjelentéssel . . .[177]

A lengyelt tehát megjutalmazta I. János (várakat adományozott neki, s örökös szepesi főispánná tette), energikusan védelmére is kelt az ellene zúduló lengyel udvarnál – a Portára pedig azonnal (augusztus 26-án) elküldte Andreist Ibrahimhoz és Grittihez.[178] Ma is nyilvánvaló, s akkor is annak kellett lennie: *a szultán, aki már most is sajátjának tekinti Magyarországot, ha egymagában hódítja azt meg, nem fogja egyszerűen átengedni „szövetségesének"*. Az utolsó szempont, amit esetleg János király még figyelembe vehetett volna, a Statileora bízott francia egyezség semmi közvetlen haszonnal nem kecsegtetett (s mint azt alighanem Tarnówban is előre sejthették, 1528. október 28-án egy Magyarország számára majdhogynem lealázó megállapodást eredményezett Fontainebleau-ban).[179]

Azokban a napokban tehát, mikor Statileo a messzi Franciaországban az utolsó simításokat végezte a maga szerződésén – János király meghozta végső döntését. Ha megbékél vereségével és rábízza magát a lengyel közvetítésre, Łaski sztambuli egyezsége holt betű marad. De nem békült meg, hanem fegyverbe szólította kíséretét, s 1528. november 3-án újra átkelt a lengyel–magyar határon. A magyar–török szövetség ezzel a gyakorlatban is hatályba lépett.

*

Végigtekintve azon két esztendő magyar külpolitikáján, amely II. Lajos halálától János király Tarnówból való hazatéréséig terjed, azt mindjárt megállapíthatjuk: a három feltétel közül, melyeket elengedhetetlennek kellett mondanom Magyarország megmeneküléséhez – már az első sem teljesült. Ha a török hajlandóságot is mutatott a Szapolyaival való alkura, Habsburg Ferdinánd elszánta magát igényei fegyver által való érvényesítésére. Ezek után az már tulajdonképpen mindegy, hogy a török közeledésének ára ütközött a második feltétellel (minthogy a Habsburgok elleni közös föllépést kívánta); s hogy a harmadik feltételt (a magyaroknak a *másikkal* kötött békéje jóváhagyását) sem a török, sem I. Ferdinánd nem szándékozott teljesíteni.

Szapolyai János királynak a Habsburgokkal szembeni béketörekvése őszinteségéhez kétség sem férhet; a Portával való titkos kapcsolatfelvétel értékét az események drámai alakulása miatt nehéz lenne meghatározni. Egyértelmű ítéletre tehát nincs lehetőség, azt azonban nyugodtan merem állítani: az általunk ismert tények egyáltalában nem zárják ki,

[177] Zsigmond haragjának ad kifejezést a magyar követ előtt 1528. május 22-én, Acta Tomciana X. N. 264.; Wieczwieński követ útja Tarnówba i. m. N. 233, *Poüecha* IV. 7. l.; Csak Ferdinánd lemondása hozhat békét: Brodarics és Frangepán F. levele Tomickinak, Acta Tomiciana X. N. 343 (július 18.); János király elzárkózó válasza Zsigmondnak, a béke elvi kizárása nélkül, aug. 26-a körül: i. m. N. 377–78.; Az otthoni helyzetre jellemző, hogy maga Szalaházy Tamás, Ferdinánd magyar kancellárja írta meg június 3-án királyának: „Joannes vulgo desideratur": Алекса Ивич, Споменици Срба у Угарској, Хрватској и Славонији. Нови Сад, 1910. N. 8.

[178] Łaski jutalma: EK Kaprinay in Qu. 53. köt. N. 94.; Az aug. 26-i (16-i?) futár: EK LEO N. 39., hogy Andreissel azonos: Történelmi Tár 1903, 205.

[179] Az okmányokat ld. *Charrière*-nél, ill. *Szalay L.* Adalékok 88. sk. l.; az értékeléshez: *Bárdossy L.* 75.

sőt inkább alátámasztják annak valószínűségét, hogy az új magyar uralkodó külpolitikája a mindkét oldali béke biztosítására irányulhatott.

Az eredmény, mint láttuk, igen messze került ettől a valóban egyetlen kiutat jelentő szándéktól. Ha feltettük, hogy a cél jól volt kiválasztva – akkor ezért a végrehajtásban kell hibát keresnünk? [180]

János király diplomáciai személyzete vitathatatlanul tarka összetételt mutat. Külföldön járt megbízottai között szerepelt három magyar nagyúr (Werbőczi, Drugeth István, Bánffy János), egy magyar pap (Chesius- Csézi), egy magyarországi olasz (Bonzagno); négy horvát–dalmát származék (Brodarics, Frangepán Ferenc, Statileo, Jozefics); hozzájuk egy külföldi dalmatát (Andreis), a sziléziai lengyel Kázmér herceget, három „igazi" lengyelt (Łaski, Rozdrazewski és Wilczek), esetleg a Kázmér herceghez hasonlóan viszont-küldetéssel megbízott németeket (Posnitzer, Winzerer), végül pedig a cseh Kolowratot számíthatjuk.

Ebből a társaságból Brodarics, Statileo, Andreis és Frangepán Ferenc a legjobb humanista hagyományok folytatói közé tartoznak (a diplomácia területén is!), Bonzagno és Chesius mindkét jog doktoraként említtetik, Łaski Európa legjelesebb diplomatái közé sorolható. Hogy sok a külföldi a névsorban, az a 16. század külpolitikai gyakorlatában egyáltalában nem volt kivétel; hogy a hazaiak közül a nem-magyarok vannak többségben, az részben a véletlenen, részben a nyelvtudás követelményén, részben pedig Mohács véráldozatán és a kormánytisztviselők egy részének a pozsonyi csoporthoz való csatlakozásán múlott.

A személyeken tehát aligha fordult a dolog. Talán a technikában maradt el a magyar diplomácia? Nem úgy néz ki. Csak példaképpen: János király követei is használták a titkosírást, s ők is próbálkoztak a felkeresett országok vezető politikusainak megvesztegetésével. Ez utóbbi, akkor teljesen megszokott módszerben egyedül az ország szegénysége okozott problémát: míg I. Ferdinánd tízezrével ígérhette az aranyakat, I. János legföljebb ezres tételekkel dolgozhatott. [181]

Valamely országgal folytatott alkudozásairól egy harmadik felet szépítve tájékoztatott Buda, majd Tarnów? Ha érdekük úgy kívánta, széltében-hosszában művelték ugyanezt a többi európai hatalmak is.

Az ellenfél megállítására kínálkozó lehetőségeknél mulasztott volna el valamit János király? Kölcsönös engedmények fölajánlása, házassági terv, közvetítők–döntőbírók keresése, fenyegetés – alig hiszem, hogy valami érdemleges kimaradt volna a sorból.

Nem az emberekben és nem a módszerekben volt a hiba, hanem mindjárt az alaphelyzetben. Ha két viszálykodó fél közül az egyik békére, a másik háborúra törekszik minden áron, a dolgok logikája szerint a második óhaja teljesül. Ferdinánd király elszántságán legföljebb olyan kontinentális katasztrófa változtathatott volna, melyet János király elő nem idézhetett, s aminek a „Sacco di Romával" pont az ellenkezője következett be.

A Magyarországra szakadt új, mindent eldöntő háború tehát törvényszerűen fakadt magából Szapolyai királlyá választásából.

[180] A kor diplomáciai gyakorlatát és szokásait ld. *Bernays* cikkében, a kelet-európai mércét *A. Wyczański* tanulmányában, a Polska służba diplomatyczna XVI–XVIII. w. (red. Z. Wójcik) c. kötetben.

[181] A titkosírásról ld. Acta Tomiciana X.N. 218. Megvesztegetések: i. m. IX². N. 249–50, *Pociecha* II. 327. stb. Krzyczkinek 500, Tomickinek 1000 ft évdíjat tudott János király fölajánlani.

Azt jelentené ez, hogy a fehérvári országgyűlés lenne az a fordulópont, melyen Magyarország jövője elbukott? A velencei diplomácia sztambuli hírei és a török határőrségek 1527-es magatartása erre határozott nemmel felel. Ibrahim nagyvezír már 1527 tavaszán egyetértéséről biztosította a Signoriát, mikor az a Habsburgok világhatalmi törekvéseinek veszélyére figyelmeztette. A boszniai, szerbiai csapatok 1527 nyarától állandósuló, parancsra indított betörései, Jajca elfoglalása, a János királyhoz küldött török bizalmi emberek mondanivalója: mind külön-külön bizonyítéka annak, hogy a szultán saját érdekében nem tűrhette a veszedelmesen nagyhatalmú császári ház magyarországi berendezkedését.[182] Ha 1526-ban azonnal Ferdinánd kerül a trónra, a török talán még hamarabb támad, s az eredményre 1529 elég súlyos előrejelzésnek minősíthető.

A következményeket tekintve ugyan mellékes, de emberi oldalról annál lényegesebb: arról, hogy Sztambul a Habsburgok magyar vállalkozására így fog reagálni, János királynak 1527 októberében, Łaski útnakindításakor már sejtenie kellett valamit, hiszen a fenti jelzések egy része kifejezetten neki szólt. Az 1528 őszi döntés előtt pedig már a bizonyosság tudatával üzenhette a neheztelő Zsigmondnak: „Azt pedig figyelembe kell vennie a felséges (Zsigmond) királynak, és kezdettől fogva figyelembe is kellett volna vennie, és meggyőződhetett volna róla, hogy a török sok okból sosem fogja tűrni Ferdinándot a szomszédságában." Tomickit egyenesen arról értesítették ekkoriban: a török betörései már a fenyegető beavatkozás előjelei.[183] Aziránt pedig 1528-ban aligha volt kétsége valakinek, hogy a török katonai fölénye szinte mérhetetlen.

Az új magyar uralkodó 1526-ban politikailag megoldhatatlan helyzetben vette át országa irányítását, s törvényszerűen lökődött a Portával való megegyezés felé. Ma már tudjuk, hogy kísérletei sikere sem vezethetett volna ki a zsákutcából – de el kell ismernünk, mindent megpróbált, hogy sorsát elkerülje. A bécsi kudarc után közvetítőkhöz fordult; a kremsi incidens után a cognaci ligához futtatott; Ferdinánd hadüzenetét is csak a francia táborhoz való csatlakozással torolta meg. Fokozatos visszavonulás, amolyan tiszteletkör a keresztény, európai hagyományok előtt – aztán az ország érdekében rá kellett lépni a Sztambulba vezető útra.

[182] Ibrahim véleményére Velence május 13-i utasítása tesz említést a sztambuli követ részére, *Óváry L. N.* 31. Az eredeti szöveg (MTA Kézirattár MS 4979) így hangzott: „. . . . e sta grato intender che le sia ben nota la causa che indice l'Archiduca di farli la preposta che ne scrivete, la quale a fine di assicurar la Incoronatione del,Imperator Suo fratello, parendoli che quando il Serenissimo Gran Signor non li dagi impendimento le sera facile ottenir il desiderio suo, che a imprimis di haver il Regno di Hongaria, con il quale et il Regno di Bohemia . . . che lui tiene potra tanto augmentar le forze del Imperator suo fratello, che li sara facile dar executione alle loro dissegni, e Sua Signoria po cognoscier quanto sia necessario refrenar li ambitioni sue de far si Signor non solo l'Europa ma del mondo . . .". A törököt nyilvánvalóan az a tudat vezérelte, hogy a Habsburgok magyarországi berendezkedése veszélyeztetheti dunai hódításaikat. Az Ibrahim, Łaski, Szapolyai, Zsigmond király „szláv szolidaritásáról" szól elmélkedéseknek (pl. *Pociecha* IV. 8. l.) nem sok értelme van.

[183] A Tarlonak adott válaszban, Acta Tomiciana X. N. 271: „Illud etiam considerare debet serenissimus rex, et ab initio considerare et ita sibi persuadere debuisset, Turcum ob multas causas Ferdinandum nunquam fuisse laturum in sua vicinitate." Tomickinek: i. m. N. 252. Ugyanakkor azt is bizonyosra vehetjük, hogy Szapolyai a személyén, az ambícióin ejtett sérelmet sem óhajtotta elviselni. „Keserves dolog nemcsak a hozzánk hasonlatos, hanem még alacsonyabb állású ember számára is, előkelő helyzetből mostoha viszonyok közé zuhanni, nem csoda hát, ha az igazság ellenére szenvedő ott keres segítséget, ahol talál . . ." – írta a keresztény fejedelmeknek Tarnówból, 1528. április 8-án (ld. 166. jegyz.)

Makkai László:

ARS HISTORICA

MEGJEGYZÉSEK FERNAND BRAUDEL: CIVILISATION MATÉRIELLE, ÉCONOMIE ET CAPITALISME, XVe – XVIIIe SIÈCLE C. MŰVÉHEZ.

(Armand Colin, Párizs, I. 543 l., II. 600 l., III. 607 l.)

Kerek száz esztendővel azután, hogy Inama-Sternegg bevezette a „gazdaságtörténet" fogalmát, íme, 1979-ben megjelent az a gazdaságtörténet, melyet habozás nélkül a 20. század történetírásának reprezentatív alkotásaként kell üdvözölnünk. Reprezentatív elsősorban azért, mert nem csupán gazdaságtörténet. „Sem a közgazdászok, legalább az ötvenes évek óta, sem a történészek már régóta nem hiszik, hogy a gazdaság külön világ volna, s a gazdaságtörténet olyan elhatárolt terület, ahová nyugodtan be lehet zárkózni... A világ gazdaságtörténete ezért a világ egész története, de egy bizonyos obszervatóriumból, a gazdaságból nézve" (III. 9.). Szintézis igényével lép fel tehát e mű, de azért mégiscsak elsősorban gazdaságtörténet. Ha esik is benne szó (és milyen lényeges!) társadalomról, politikáról, kultúráról, melyek a teljes emberi valóságnak egyenrangú részei („le lehetne írni a következő egyenletet tetszés szerinti értelemben: a gazdaság az politika, kultúra, társadalom; a kultúra az gazdaság, politika, társadalom stb." III. 34.), a gazdaság marad a vezető szempont, annak objektív prioritása miatt. „Nem szabad *a priori* azt képzelni, hogy ennek vagy annak a szektornak egyszer s mindenkorra fölénye lehetne valamely másik, vagy az összes többi fölött. Nem hiszek például a politikai történet kétségtelen és állandó fölényében, az állam szentséges primátusában . . ." De „Európában, ahol jobban láthatni a dolgokat, mint máshol, ebben a világot megelőző Európában, a gyorsan fejlődő gazdaság gyakran elébe vágott más szektoroknak a 11. vagy a 12., még bizonyosabban a 14. század óta, s kényszerítette azokat, hogy őhozzá viszonyítva határozzák meg önmagukat. S ez a megmutatkozó primátus kétségkívül a szűk kontinens koraérett modernségének egyik gyökere" (II. 409.). A 20. század történetírásának reprezentatív szintézise a fentieknek megfelelően tehát szükségszerűen gazdaságtörténeti alapozottságú, mint ahogyan politika-történeti alapozottságú volt a 19. század történetírásának reprezentatív szintézise, Ranke világtörténete.

Tévedés volna azt hinni és állítani, mint hiszik és állítják sokan, hogy Ranke szűk értelemben vett politikatörténetet írt. Igaz, ő maga mondotta, hogy 1500 után Európa az egyetemes történet középpontja lett, s Európán belül 1789-ig az államok egymás közti viszonya a domináns történeti téma. De nem ebben merült ki koncepciója, hanem az egészet nézte, mint az „Világtörténete" előszavából kiderül (Weltgeschichte I. Leipzig, 1895. 5–6.) Az emberiség anyagi (azaz gazdasági) és társadalmi, de főleg kulturális, ezen belül is vallási haladása eszerint éppen olyan fontos Ranke számára, mint a politikai események, mégis ez utóbbiak fonalára fűzi mondanivalóit, ezeket tekinti a történelem vezérmotívumainak. S különös egybeesés! A gazdasági vezérmotívumot választó Braudel is úgy vélekedik, hogy „a kultúra . . . az emberek történetének legrégebbi szereplője: a

gazdaságok kicserélődnek, a politikai intézmények összetörnek, a társadalmak egymást követik, de a civilizáció folytatja útját . . . Minden civilizáció szívében vallási értékek érvényesülnek . . . Mégis a vallási valóság önmagában nem az egész kultúra, amely szellem, életstílus, mégpedig a szó minden értelmében, irodalom, művészet, ideológia, öntudat . . . A kultúra az anyagi és szellemi javak sokaságából tevődik össze . . ." (III. 51.). S egybeesés, de egyúttal jellegzetes különbség, hogy Ranke egy-egy nemzetet (azaz politikai entitást, pl. a németeket a reformáció korában), Braudel pedig egy-egy szupervárost (egymást követően Velencét, Antwerpent, Amsterdamot és Londont, mint gazdasági entitásokat) tart képesnek arra, hogy egyedi történetében a világtörténet vezető erejének rangjára emelkedjék.

Két évszázad két reprezentatív történetírójáról szólva, műveik reprezentatív volta természetesen nemcsak abban áll, hogy a teljes történelmi folyamatot korukra jellemző „obszervatóriumból" látják és láttatják, nem is csak abban, hogy globális és mondiális történelmet mernek és tudnak írni, hanem mindenekfölött abban, hogy az „ars historica" utolérhetetlen mesterei, a szó mindhárom klasszikus értelmében: művészet, mesterség, tudomány.

A történeti ábrázolás művészetét, formai erényeit általában sem számon kérni, sem különösen kiemelni nem szokás, de ezúttal kivételes esetekről van szó. Nem szükséges itt Ranke emelkedett, szentenciózus stílusáról bővebben szólni; nem egy remekbe fogalmazott mondatát állandóan idézik. Szükséges azonban Braudel írói képességei előtt fejet hajtani, nem csupán a stiláris ragyogásért, hanem elsősorban azért, mert stílus és mondanivaló tökéletesen fedik egymást. A messzemutató nagy vonalak, a lényegre törés és a felvillanó apró részletek, a konkrétumhoz való bevallott vonzódás egymást kiegészítő játéka sajátos izgalmat vált ki az olvasóban, akinek akaratlanul is Francastelnek az impresszionizmus nagyjairól írott mondatai jutnak eszébe: „a fény művészete, a világ színes szintézise", „szentimentális realizmus", „intuitív jellegű viszonylatokat akar felfedezni, de elfogadja a módszer szükségességét és a szabályok értékét" (L'impressionisme, Denoel, Paris, 1974. 138, 145.).

Módszer és szabály: ez a mesterség. Ranke korában ez mindenekfölött a formai és tartalmi szövegkritikában állott, sokaknál ki is merült a filológiai akribiában. Ranke azonban nem tárta a világ elé a műhelyt, csak az alkotást, a történelmi események rekonstrukcióját, „amint az valójában történt". Mióta a történelmet nem események sorának, hanem folyamatnak tekintjük, már nem csupán a „hogyan" érdekel, hanem azt kutatjuk: „mi történt valójában". S ehhez a mesterségnek is változnia kellett. Braudel a hagyományos mesterséget is érti (ld. például a *capital, capitaliste, capitalisme* szavak történeti elemzését), de nagyot lép tovább. Mint az Annales programjának végrehajtója és tökéletességre vivője, a komparatizmust, a kvantifikációt, az interdiszciplinaritást műveli. Ezeket a módszertani elveket már Marc Bloch megfogalmazta, részben meg is valósította. Európai középkori komparatisztikáját azonban Braudel térben és időben egyaránt világméretekre tágította. Hihetetlenül nagy és sokféle tényanyagot görget jól készített medrében műve: saját kutatásokat, másoknak őáltala inspirált kutatásait, általa kezdeményezett és irányított viták adatait és szempontjait. A kvantifikáció nem számok mágiája nála, hanem arányok és szekvenciák józan mérlegelése és egymáshoz mérése; térképeken, grafikonokon, táblázatokon is ábrázolva. A vizuális megjelenítés egyébként is szervesen épül bele történetírói módszerébe: az illusztrációk nemcsak kísérik, hanem kiegészítik és

magyarázzák a szöveget. A gazdaságtörténet „obszervatóriumából" a történetíró saját reflektora mellett a közgazdaság, a statisztika és az emberföldrajz lámpásaival is rávilágít a dolgokra, anélkül, hogy asszimilálódna a segítségül hívott rokontudományokhoz, vagy azokat asszimilálná a történeti diszciplinához. Inkább együtt gondolkozik velük.

A rokontudományokkal való együtt gondolkozás, az „alliance" persze nemcsak Bloch öröksége, hanem a másik harcostársé, Lucien Fèbvre-é is. Egész sor módszertani gondolat közös nála és Braudelnél, így pl. ő mondotta ki azt az elvet, amelyet Braudel most oly nagyszerűen megvalósított. „Horizontalitás vagy vertikalitás? Mind a kettő. Kiszélesedni a térben, kiterjedni az időben!" Fèbvre legnagyobb historiográfiai érdeme azonban az, hogy ő volt a történeti pszichológia úttörője, ő bővítette ki a „mentalité" többé-kevésbé feltárt tartományát a „sensibilité" még eléggé homályba vesző perifériájával, melynek kutatását az Annales-iskola ifjabb nemzedékei legmagasabban lobogtatott zászlóikra tűzték. Braudel azonban ezen az úton már nem követi Fèbvre-t. Nem mintha bagatellizálná a gondolatok és az érzelmek történeti szerepét, hanem mert azok a szaktudományok, amelyek megbízható alapokat szolgáltathatnának e szerep természetének és jelentőségének felméréshez, ti. a szociológia, a pszichológia és az antropológia, nem jutottak tovább a szubjektív önközlések, kérdőívek, tesztek, interjúk magyarázgatásánál és osztályozásánál, s így megállapításaik objektív érvénye nagyon is kétséges, amit azután filozófiai spekulációkkal vélnek pótolhatni. Valaha a történészek nagyon sokat vártak a szociológiától. „Ma – írja Braudel – mi történészek inkább azt találjuk benne, hogy túlságosan kedveli az általános eszméket, s leginkább a történetiség iránti érzék hiányzik belőle. Ha van is már egy történeti gazdaságtan, még nincs történeti szociológia" (II. 408.). Még súlyosabb az ítélete a történeti pszichológiának Webertől származó, Sombart által végletesen kiélezett s ezáltal igazságmagvától is megfosztott elveiről. Súlyos tévedésnek tekinti „a szellemi tényezőket mindenestől a többiek rovására értékelni", a kapitalizmust a reformáció, vagy a racionalitás „szellemiségéből" vezetni le. Mert „nemcsak szellem van a világon" (II. 509.). A történeti szintézisben a primátust a gazdaságnak adni tehát nem csupán történetszemléleti állásfoglalás, hanem tudománytörténeti szükségszerűség is. Ez persze nem jelenti Fèbvre módszertani alapelvének, a többi társadalomtudománnyal való „alliance"-nak a tagadását, csak annak a lehetségesre és a valóban termékenyre való korlátozását, ami viszont nem bezártság. Fèbvre öröksége az a nyitottság, amely nem a végleges eredményeket, hanem a további kutatásra serkentő gondolatokat közlő műveket részesíti előnyben. Braudellel nemcsak együtt gondolkodni lehet, hanem továbbgondolkozásra is felhív.

* * *

Gondolkozzunk hát együtt és tovább azon, ami Braudel művében az „ars historica" harmadik aspektusát, a tudományt képviseli, s ez a teória. Ahogyan annak idején Ranke megírta, hogyan vezetett az egyes korszakok politikai *vezéreszméinek* sorozatos változása a modern alkotmányossághoz, szerinte az európai s ezáltal az egész emberi civilizáció legnagyobb vívmányához, úgy írja meg Braudel, hogy a történelem *„ellentétes erőinek* együttesében hogyan szerveződik a gazdasági növekedés a középkortól a 18. századig, maga után vonva a kapitalizmust" (II. 410), amelyről „a legnagyobb tévedés volna azt állítani, hogy nem több, mint egy gazdasági rendszer, amikor a társadalmi rendszerből él, s

akár mint ellenség, akár mint cinkos, egyenlő (vagy majdnem az) az állammal" (III. 540.). Eszmék és politikai formáció az előbbinél, erők és társadalmi formáció az utóbbinál, két egymást követő évszázad két jellegzetes történeti teóriája.

Ez a megkülönböztetés áll természetesen a marxista történelmi teóriára is, de Braudel másként értelmezi a társadalmi formációt. Számára a társadalom „ensemble des ensembles", gazdaság, hierarchia, politika és kultúra együtteseinek együttese, melynek térbeli és időbeli egységét nem a sajátos termelési mód határozza meg, hanem a mindenkori „gazdasági világ" (économie-monde). Ez lényegileg azonos Wallerstein „world system"-jével; annak koncepcióját interpretálva és helyenként vitatva fogalmazódik meg, mint „a Földnek egy gazdaságilag autonóm, lényegileg önellátó darabja, s amelynek bizonyos szerves egységet kölcsönöznek belső kapcsolatai és csereviszonyai" (III. 12.). A gazdasági világnak uralkodó központja és alávetett perifériája van, s valamilyen formában már az ókorban is és Európán kívül is létezett, pl. Róma vagy Kína gazdasági hatóterülete. A gazdasági egység nem szükségszerűen esik egybe a társadalmi, politikai és kulturális egységekkel, de a gazdaság előbb-utóbb befolyása alá vonja a többi szférát. „A társadalmi anyag, mely a gazdasági világ medrében folydogál, végül is tartósan alkalmazkodni látszik hozzá" (III. 42.); „a gazdasági világ központjában mindig egy kivételes, dinamikus, egyszerre rettegett és csodált, erős, agresszív és kiváltságos állam helyezkedik el", mely gazdasági uralkodó helyzetének köszönheti súlyát (III. 39.), végül „egy-egy gazdasági világ együttese egész kiterjedésében afelé hajlik, hogy ugyanannak a kultúrának legyen részese . . . még ha a gazdasági világok életkorát a kultúráé messze meg is haladja" (III. 51.). Ezek szerint a gazdasági világ integrálja a társadalmi, politikai és kulturális erőket, ugyanakkor azonban differenciálja a termelési módokat, melyek egyidejűleg különböznek az uralkodó centrumban és az alávetett perifériákon, az előbbiben a bérmunkás, az utóbbiakon a robotoló jobbágy vagy a rabszolga a tipikus dolgozó a 15–18. századok folyamán. A gazdasági világ hierarchikus rendje magyarázza, hogy „a világtörténet felvonulási területe, körmenete, együttélése a termelési módoknak, melyeket túlságosan is történelmi korok egymásutániságában vagyunk hajlandók látni. Valójában a különböző termelési módok egymásba akaszkodnak. A legfejlettebbek függenek a legelmaradottabbaktól és viszont" (III. 55).

Azt jelenti-e mindez, hogy Braudel egyszerűen ignorálja a társadalmi formációnak a termelési mód által meghatározott s egymást időrendben követő formáit? Első látásra ez olvasható ki abból, hogy a „feudalizmus" fogalmát a hűbéri viszonyra kívánja szűkíteni, a kapitalizmust pedig a piacgazdaságra oltódó, annak mechanizmusát és szabályait monopóliumokkal és spekulációkkal elferdítő gazdasági szuperhatalomnak tekinti. Ugyanakkor azonban, mint fentebb láttuk, nem korlátozza a kapitalizmust pusztán a gazdaságra, hanem társadalmi és politikai implikációit is figyelembe veszi, s ha egyet is ért Gurvitchcsal abban, hogy a feudális társadalom tulajdonképpen több különálló hierarchia (földesúri, egyházi, állami, hűbéri, városi függési rendszerek) mozaikja, nem hiszi, hogy ezek a hierarchiák önmagukba zárt világok lettek volna, ellenkezőleg „együtt éltek, összekeveredtek, bizonyos összefüggést tételeznek fel . . . Egy koherens globális társadalom, melyben egyik hierarchia fölébe kerekedik az együttesnek anélkül, hogy szétzúzná a többieket . . ." (II. 414.). Így azután ha nem is találja „logikusabbnak a [feudalizmus] elnevezés alá foglalni az egész európai társadalmat a 11. és 15. század között, mint a kapitalizmus szó alá ugyanennek a társadalomnak egészét a 16. és 20. század között", mégis megen-

gedi, hogy „az ún. feudális társadalom, mint kurrens formula, jelölheti az európai társadalomtörténet egy hosszú szakaszát, hogy kényelmes címkéül szolgálhat ott, ahol végül is éppúgy mondhatnánk A Európát, míg B Európa jelölné a következő szakaszt" (II. 413.). Valóban nem az elnevezések a fontosak, hanem az a tény, hogy Európa történetének van egy-egy 1500 előtti és utáni szakasza, melyek társadalmi struktúrájukban különböznek, s amelyek közül az elsőt feudális, a másodikat kapitalista jelzővel lehet ellátni.

Mindez viszont csak annyit jelent, hogy Braudel nem a marxista teória ellen, hanem azzal szemközt, vele dialogizálva építi fel a maga teóriáját, melyben a termelési mód nem főismérve a társadalmi formációnak, pontosabban nincs különösebb hangsúly az 1500 után együtt élő termelési módok genetikai sorrendjén, azon, hogy a rabszolgaság mint egy társadalmi formára jellemző termelési mód időben nyilvánvalóan megelőzte a jobbágyságot, míg a bérmunka masszív jelentkezése a jobbágyság létrejötte és elterjedése utáni időre esik. Ha a termelési mód felől nézzük a társadalmi fejlődést, a marxi szekvencia érvényes, ha viszont a gazdasági világok felől, azoknak Braudelnél belső hierarchiája, földrajzi kiterjedése és fennállásának időtartama a döntő. Braudel gazdaságtörténeti teóriája három dimenzióban, vertikálisan, horizontálisan és temporálisan határozza meg a gazdasági világokat, pontosabban az európai gazdasági világ fejlődési szakaszait, s ezek olyan realitások, amelyek nem teszik érvénytelenné, hanem új szempontok szerint gazdagítva tárják fel a társadalmi formációk tartalmát.

A vertikális „rács", amely három szintre tagolja a gazdaságot, egyben a művet magát is a háromtagú alcímnek megfelelő három kötetre osztja. Mindennek alapja az „anyagi civilizáció", az öneállátás és a rutin nagyon lassan változó világa, erre oltódik rá (se surplombe) a „gazdaság", a piacokon folyó gazdasági versengés mechanizmusa, amelyet viszont hatalmába kerít és önérdekében alakít monopóliumokkal, spekulációval a „kapitalizmus".

A gazdaság hármas szintje, ha az adott korszakban már együtt van is, eredetileg három különböző periódus terméke; az „anyagi civilizáció" a maga önellátó tendenciájával a neolitikus faluig nyúlik vissza, a piacgazdaság a falu-város kapcsolat kezdetéig, a kapitalizmus pedig (Marxnak Braudel által is elfogadott megállapításával egybehangzóan) a városias 13. századig. A három szint nyilván nem azonosítható három társadalmi formációval, annál inkább megfelel azonban annak a történeti köztudatban még kevéssé jelentkező ténynek, hogy a gazdasági fejlődés időben egymás után következő fázisai: önellátás, egyszerű árutermelés, kapitalista árutermelés nem behelyettesítik egymást, hanem egymásra oltódnak. Az újabb azonban csak részben keríti hatalmába az előzőt, mely alárendelődve is megmarad, sőt továbbra is megőriz valamit autonómiájából; különleges történeti konstellációkban pedig mintegy ledobja a fölébe rakódott réteget, és eredeti formájában bukkan a felszínre. Ennek belátása – úgy hiszem – egészséges ellenszere lehet a társadalmi formációk oly gyakran előforduló leegyszerűsített, uniformizált ábrázolásának, akár annak, hogy egy kapitalista formáción belül jelentkező feudális maradványok túlértékelésével feudálisnak minősítsék az illető társadalmat, akár annak, hogy a kapitalista piacba való részleges bekapcsolódás miatt kapitalistának tekintsenek egy feudális függési viszonyokat fenntartó rendszert. A differenciált látásmódnak iskolapéldája, ahogy Braudel a kelet-európai robotgazdálkodásról ír: „Ez nem egy feudális rendszer, mivel nemcsak hogy távolról sem többé-kevésbé önellátó, hanem . . . a földesúr

minden hagyományos eszközzel a kommercializálható gabonamennyiséget akarja növelni. De éppúgy bizonyosan nem modern, angol típusú kapitalista mezőgazdaság. Monopol-gazdaság ez . . . egy nemzetközi rendszer szolgálatában, amely viszont erőteljesen, kétségtelenül kapitalista" (II. 236.).

Az „anyagi civilizáció", mármint a népszaporulat, a létfenntartás (táplálkozás, lakás, öltözködés) és a technika sokáig a történetírás perifériájára szorult, s ha az utóbbi fél évszázadban növekvő érdeklődést váltott is ki, nem épült be szervesen a gazdaságtörténet egészébe. Braudel megtalálta a helyét és módszerét a beépítésnek, mégpedig a gazdaság alapjába, s ez teóriájának nemcsak egyik legnagyobb újdonsága, hanem egyik legmaradandóbb érdeme is. Művének ez a része, az első kötet négyötöde, megérdemelne egy külön bőséges ismertetést és megvitatást, az adott keretben és alkalommal azonban csak néhány megállapítására térhetünk ki, azokra is csak abból a szempontból, amit ő maga vet fel: hogyan lehetséges, hogy az „anyagi civilizáció", ez a túlnyomóan önellátást szolgáló, a rutin jegyében álló s ezért alig észrevehetően változó, a gyökeres újítás és gyors növekvés lehetetlenségének határai közé szorult gazdasági tevékenység, az emberiség 80–90%-át kitevő paraszti népesség hagyományos életformája a 19. században egyszerre csak felbomlott, s bekövetkezett „a világ teljes felfordulása" (I. 13.) A hosszú fennmaradás közvetlen oka nyilván az, hogy „a 18. század előtt a piacgazdaságnak nem volt elég ereje kénye-kedve szerint megragadni és átgyúrni a gazdasági alépítmény (infra-économie) tömegét" (I. 13.), de a fordulat végső okaként nem elegendő egyszerűen azt mondani, hogy ez viszont sikerült a kapitalizmusnak, mert magának a kapitalizmusnak a létrejöttét is meg kell magyarázni. Kétségtelen, hogy az indusztriális társadalom kialakulásának feltétele volt az a fejlemény, mely felszámolta az emberiséget állandóan kipusztulással fenyegető, a népszaporulat minden fellendülését éhínséggel és járványokkal visszavető demográfiai mechanizmust. „Csak a 18. századdal győzi le az élet a halált" (I. 54.), csak ez időtől kezdve állandósul az emberiség számának folyamatos növekedése. De ez nem a gazdaságilag élen járó Európa privilégiuma csupán, mert ugyanakkor pl. Kína lakossága is gyors szaporodásnak indul. Ezért kell Braudel szerint is a Földön ez időben bekövetkezett általánosan kedvező klímaváltozásra gondolni, mely a népszaporulatnak újabb települési területeket tett hozzáférhetővé. Ahhoz azonban, hogy az emberiség ezt a kedvező fordulatot egyáltalán megérje, fenn kellett tartania a népszaporulatnak egy minimális pluszt biztosító mértékét. „Hosszú távon a kompenzációk észrevehetetlenül jönnek, de végül is övék az utolsó szó. Az apály sohasem viszi el teljesen azt, amit az előző dagály hozott" (I. 71.). A népesség csendes kumulálódása teremtette meg a klimatikus konjunktúra kihasználásának lehetőségét. A gyorsan növekvő népszaporulat viszont a technika gyors javítását követelte meg. Ennek feltételei is a technikai vívmányok lassú kumulálódása révén érlelődtek meg.

Braudel az ipari forradalom előtti technika viszonylagos stagnálását, az ipari forradalom előtti európai energiakészlet viszonylagos csekélységét hangsúlyozza és a későbbi fejleményekkel egybevetve kétségtelenül igaza van. Mert akár 25 millió HP-ra becsüljük ővele a 18. századi Európa energiakészletét, akár (a Braudelnél csupán őrlőmalmokra korlátozott vízi energiának az ipari malmok beszámításával legalább kétszeresére, a kereskedelmi flottára korlátozott vitorlakapacitásnak a hadiflottáéval együtt ugyancsak kétszeresére emelése mellett a statisztikailag jelenleg még kiszámíthatatlan szélmalmokat, kőszenet és puskaport is tekintetbe véve) maximálisan 50 millió HP-ra, mit jelent ez

ahhoz képest, hogy a 19. század közepén a gőzenergia egyedül ugyanannyit tett ki, s ma csak elektromos energiából közel százannyival rendelkezik Európa! Ehhez még azt is hozzátehetjük, hogy a termelés növekedését nemcsak az energiakészlet csekélysége, hanem koncentrálásának technikai korlátozottsága is akadályozta. Az igásállatoknál a fogatolási technika legfeljebb 5, a malmoknál a vízi és szélkerekek maximális átmérője és rossz hatásfoka legfeljebb 30 HP koncentrációját engedte meg, amihez képest a felső határt jelentő 1000 és 2000 tonnás hajók vitorlázatának 250 – 500 HP-t képviselő energiafelhasználása valóban kivételes, ma már azonban szintén liliputinak minősülő teljesítményt jelentett.

Mindenesetre igen helyesen tekinti a 15. század „nagy technikai újításának" az energiafelhasználásban jelentéktelen, de az interkommunikációban forradalmat jelentő könyvnyomtatás mellett a nyílttengeri hajózást és a tüzérséget. Megállapítását továbbgondolva azzal kell kiegészíteni, hogy az ágyúval felszerelt vitorláshajó nemcsak a kora-újkori Európa legnagyobb energiakoncentráló technikai konstrukciója, az európai gazdasági világot a többi kontinensre is kiterjesztő felfedezések és gyarmatosítás nélkülözhetetlen eszköze, hanem egyúttal az önszabályozó gépek előképe is volt, olyan komplex technikai rendszer, amelynek emberi mechanizmusait gép, gépi mechanizmusait pedig emberi „közlőművek" kapcsolták össze. Nem egyetlen ember szabályozó tevékenysége irányította, mint a többi középkori gépet, hanem sok emberi szem és sok műszer (iránytű, asztroláb, térkép, valamivel később látcső és kardántengelyre függesztett óra is) információit gyűjtötte össze agyában a kapitány, és közvetítette azokat kormányoshoz, matrózokhoz, tüzérekhez s azok által kormányszerkezethez, vitorlákhoz és ágyúkhoz. A műszereknek ilyen tömeges alkalmazása a középkori technikában páratlanul áll, s jelzéseik összekapcsolása olyan rendkívüli erőfeszítést kívánt, mely úgyszólván kikényszerítette a technikai fejlődés következő nagy lépését, az automatizálásra, azaz a technikai rendszerek belső kapcsolatainak mechanizálására való törekvést. Ha a 15–17. század technikájáról szólunk, nem feledhetjük el a 17. század „tudományos forradalmának" hozzájárulását, éspedig egy sor műszer (hőmérő, látcső, barométer, ingaóra stb.) feltalálását, mert ezek és hasonló műszerek kerülnek fel két-három évszázaddal később a gépekre, mint automatikus szabályozók (pl. thermostat). Talán túl sokat kívánunk ezzel egy amúgy is voluminózus, másfélezer lapon minden eddigi gazdaságtörténeti szintézisnél adatokban többet, látóhatár tekintetében szélesebbet nyújtó műtől, de azért a névmutatóban szereplő Newton és Huygens neve mellett talán elfért volna Galilei és Torricelli neve is, az említett technikatörténeti összefüggésben.

De ha ezt az előretekintést nélkülözhetjük is, nem árt visszatekintőleg továbbgondolni Braudel technikatörténeti megállapításait. 25 vagy 50 millió HP valóban nem sok a 19. századi, még inkább 20. századi energiakészlethez képest, de nagyon is számottevő a korai középkor, s még inkább az ókor, valamint a „konkurrens" Iszlám, Kína és India energetikai teljesítőképességével összehasonlítva. S itt nem csupán s nem is elsősorban energiaforrásokra kell gondolni, hiszen az állati vonóerőt, a vízikereket, a vitorlát már az ókor is ismerte, s Kína és az Iszlám Európával legalábbis egyidejűleg használt iránytűt, lőport, szélkereket, hanem gondolni kell egyrészt azokra a „közlőművekre", melyek a különféle energiáknak munkába állítását lehetővé tették, illetőleg a hatékonyságát fokozták (pl. kengyel és szügyhám a lovaknál, kormánydeszka az ekénél, emelőkar az ipari malmoknál, hátsókormány a hajónál, elforduló elülső tengely a kocsinál) s amelyeket az

ókor egyáltalán nem, Kína és az Iszlám pedig csak részben alkalmazott, másrészt pedig Európának részben éghajlata, részben társadalmi viszonyai által diktált igénytöbbletére, más korábbi vagy egykorú civilizációkhoz képest. Ezt az igénytöbbletet Braudel műve más összefüggésben gazdagon és túlnyomó részben elsőnek tárja fel. Az európai ember fő eledele a búza, ennek megtermeléséhez ekefogat szükséges, ahhoz pedig igavonó állat, mely egyben hústartalék is, ezzel szemben Kína és az Iszlám inkább emberi munkaerőt használ, és kevesebb húst, tejet, tojást fogyaszt, tehát mind állati, mind emberi energiakészletben szegényebb. Az európai ember, főleg az atlanti, balti és kontinentális régiókban jól fűtött házat kíván, míg a mediterrán s a közel- és távol-keleti kevesebb energiát használ fel fűtőanyagnak. A kínait (ezt is európai hatásra és részlegesen) kivéve az egész emberiség a földön ül és alszik, széken és ágyban csak az európai, s egyedül az európai változtatja (a 14. századdal kezdve) mind gyorsabb ütemben az öltözködési divatot, ami új meg új technikai találmányok átvételére vagy kieszelésére, a termelékenység állandó növelésére kényszeríti a textilipart, mint azt Endrei Walter sajtó alatt lévő műve eddig nem is sejtett arányokban és méretekben mutatja ki.

Európa tehát technikailag is kumulál, a munkaerő egyre több ügyességet, a munkaeszköz egyre több felhalmozott munkát tartalmaz és hagyományoz tovább, ami alapját és feltételét képezi az ipari forradalomban bekövetkezett robbanásszerű felfutásnak. Mindez persze mit sem érne az európai társadalom nagyfokú mobilitása nélkül, mely a kumulált erőket mozgósította. Braudel művében lépten-nyomon találkozunk ezzel a mobilitással, melynek születési helye a város. Az európai város már az I. kötet végén megjelenik, megtölti a második kötetet, mint a piacgazdálkodás szintere és vehikuluma, s fő témája a harmadik kötetnek is, mint a gazdasági világ központjaként működő szuperváros. Mint történelmi jelenség páratlan; Braudel (a sokkal később kifejlődő államtól való) szabadságát és (a falusi rutin-rabsággal szemben) állandó megújulásra, eredeti alkotásokra való képességét hangsúlyozza. Az autonómia és a kezdeményező képesség, egyszóval a vállalkozási lehetőség és kedv „problémáját Sombart, mint rendesen, a mentalitások vonalán kezeli, a racionális szellem fejlődéseként, inkább mint a társadalom vagy éppen a gazdaság vonalán, ahol félt Marx úttörését követni" (I. 453.). Braudel viszont nem fél ettől, hanem a város európai vezető szerepét arra vezeti vissza, hogy az az antik város felbomlása utáni *tabula rasa* közepette egy már megindult falusi virágzás nedveiből táplálkozott, s idejekorán átvette Bizánctól és az Iszlámtól a pénzgazdálkodás eszközeit és módszereit. A város így „biztosította Európa általános fellendülését, mint az élesztő a tészta megkelését". (III. 75.). A vidéktől elzárkózó, de azzal csereviszonyban álló város „agresszív univerzum, az egyenlőtlen csere makacs munkálója" (uo.), s „az egyenlőtlen csere a világ egyenlőtlenségének teremtője, és viszont, a világ egyenlőtlensége a csere makacs teremtője" (III. 36.). Ez az egyenlőtlenség a gazdasági fejlődés igazi mozgatója, lelke a braudeli koncepcióban, míg a népesedés és a technika a „teste".

De ahhoz, hogy a falu-város közti csere, mint az egyenlőtlenség munkálója létrejöjjön, szerintem nem elegendő a város szabadságát és kezdeményező készségét hangsúlyozni, hanem tekintetbe kell venni a szabadság és a kezdeményező készség korlátait is, amelyek a falu-város viszony alakulásának sajátos útjára kényszerítették a középkori európai várost. Braudel város-koncepcióját továbbgondolva aligha lehet kitérni annak a ténynek a hangsúlyozása elől, hogy míg az ókori város a földesurak uralma alatt állott, addig az európai város szabadságát elsősorban a földesúri fennhatóságtól való függetlenség

jelentette, ami viszont azzal is együtt járt, hogy a városi polgár, legalábbis annak klaszszikus változata, nem gyakorolhatott földesúri hatalmat a falu felett, nem kényszeríthette azt ellenszolgáltatás nélküli járadékra, hanem csak csere útján szerezhette meg annak termékfölöslegeit. Ebből a kényszerből nőtt ki a piacgazdaság, abból meg a kapitalizmus. Ahol a város földesúri vagy mintegy földesúri jogot nyert a falu fölött, mint az itáliai vagy német városállamok esetében, a városi fejlődés az újkor elején megtorpant, ahol viszont a földesúri hatalom a város és a falu közé állt, ott a piacgazdaság egyre bonyolultabb, fejlettebb formái alakultak ki. Előbb a kereskedőtőke hatolt be a faluba a Verlag formájában, később pedig a paraszt költözött a városba gyári munkásnak, végül pedig, szemünk láttára, a város elnyeli, beolvasztja a falukat. Ez a folyamat a történeti valóságban nem volt ilyen egyenes vonalú (Braudel éppen a városból a faluba és a faluból a városba irányuló mozgás váltakozását mutatja ki Van Houttent követve), de – úgy vélem – tendenciája egyértelmű. Bármilyen különösnek hangzik is, az európai város felemelkedését annak tulajdonítom, hogy a feudális társadalom viszonyai közt, annak feltételeihez alkalmazkodva ment végbe. Ezért nemcsak a falvak, a földesúri hatalom alatt élő parasztság, hanem a város esetében sem nélkülözhető a feudális társadalmi formáció létének és hatásának tudomásulvétele, legalább abban a mértékben, ahogyan Braudel is teszi, mikor a társadalmi formációkat „szocio-ökonomiáknak" nevezve, megengedi „csoportosításukat egyfajta tipológia jegyében . . . egyeseket rabszolgák, másokat jobbágyok és földesurak, ismét másokat üzletemberek és prekapitalisták szerint. Ez a Marx nyelvezetéhez való visszatérést, az ő oldalára állást jelenti, még akkor is, ha elutasítjuk egzakt fogalmazásait és azt a szigorú rendet, amely minden társadalmat e struktúrák valamelyikébe sorol" (I. 495.).

Nemcsak Marx nyelvezetéhez való visszatérést, hanem gondolatainak továbbgondolását jelenti Braudelnek az egyenlőtlenségről, mint a gazdasági és társadalmi fejlődés hatóerejéről alkotott koncepciója. Az egyenlőtlenség ugyanis nem a gyöngébb önmegadását, hanem lázadását váltja ki, az osztályharcot. Erről sok helyen ír Braudel, talán legpregnánsabban ott, ahol állandóságát hangsúlyozza: „Az osztályharc nagyon korán fellángol, itt és ott, s csak azért csendesedik el, hogy újra fellángoljon. Mert nincsenek társadalmak konfliktusban lévő erők jelenléte nélkül" (III. 49.), vagy „a parasztháború strukturális háború, melynek soha sincs vége" (II. 221.). S az osztályharc gyakori vereségei mellett annak időnkénti eredményességében sem kételkedik: az 1358. évi Jacquerie a Párizs-környéki jobbágyok szabadságát biztosította, az 1525. évi német parasztháború területén a „zweite Leibeigenschaft" nem tudott meggyökeresedni. De nem is a szűkebb értelemben vett osztályharcról mondottak a legérdekesebbek, hanem az egész braudeli mű ezzel rokon, ezt kitágító alapmondanivalója: Európa fejlődését az egyenlőtlenség azáltal hozta létre, hogy mindig voltak egyének és csoportok, melyek küzdöttek az egyenlőség ellen. Nemcsak a technikát elősegítő munkaerőszegénységre, hanem a társadalmi mobilitásra is illik Braudel megállapítása: „nincs haladás az ember bizonyos értékelése nélkül", s ezt a értékelést ki kellett harcolni. Az egyenlőtlenség elleni harc egyik fő példája éppen a gazdasági világ élére kerülő európai Észak diadala, mely diadal nem a protestáns „kapitalista aszkézisé", hanem „kétségtelenül a proletáré, a vándorköszörűsé, aki rosszabbul, ha éppen nem kevesebbet eszik, mint más" (II. 508.). Anglia is perifériája volt Európának a 16. század előtt, s Hollandia is a mai Belgiumnak,

mégis a gazdasági világ központjaivá lehettek. Ezek szerint a periférián lenni nem feltétlenül örök elmaradottságra való visszavonhatatlan elítéltetést jelent.

A gazdasági világnak nemcsak három egymásra épülő szintje és hármas osztatú tere van, hanem ideje, azaz periodizációja is. A felvillandó események, a rövid konjunktúrák és a hosszú tartamok (longue durée) hármasából Braudel az utóbbit tartja a gazdasági világ mozgási jellegzetességének, s a kevéssé kutatott „secular trend" kérdését veti fel. Szerinte a gazdaságtörténeti folyamat fel- és lemenő ciklusokban mozog s a 15. századtól fogva az európai, majd fokozatosan az egész földgömbre kiterjedő gazdasági világ központjainak eltolódása ezekhez a ciklusokhoz igazodik. Braudel négy ilyen ciklust fogad el az eddigi szakirodalomból, melyeknek csúcspontjai, mondhatni válságszakaszai az 1350, 1650, 1817 és 1973 évek. A hozzájuk vezető felmenő szakaszokban új meg új szuperváros szervez maga köré a kapitalizmus módszereivel centrális, köztes és perifériku s zónákat, az 1300-ig kétpólusú (Németalföld – Itália) Európa gazdasági vezetését előbb Velence, majd Amsterdam, utána London, végül New York veszi át.

A ciklikus mozgás tény, melynek azonban egyértelmű magyarázata még nincsen, talán a rövid, közepes és hosszú tartamú ciklusok interferenciája hoz létre defekteket, torzulásokat, melyeknek halmozódása válságot okoz. Mindenesetre nemcsak az ok, hanem a periodizáció kérdése sincs még lezárva. Braudel szerint újra kell vizsgálni a válságciklusok ismérveit „s lépésről lépésre meg kell konstruálni a szekuláris periódusok tipológiáját, a felfelé és a lefelé menőket, s a legmagasabb pontokat jelző válságokét" (III. 68.). Messze vezetne ebben az irányban együtt- és továbbgondolkozni Braudellel, de hadd utaljunk arra, hogy egy újraszerkesztett válságperiodizáció alighanem egybeesne a technikai fejlődés felmenő és stagnáló korszakaival.

S ez végül is csak Braudelt igazolná. Mert a krízisekben minden gazdaság az elé a választás elé kerül, hogy „újíts, vagy meghalsz, vagy stagnálsz! Bizonyára az újítást választják . . . Minden gazdasági növekedés nagy nekifutásának volt technikai megalapozása. Ebben az értelemben a technika királynő: ő változtatja a világot".

TÖRTÉNETI IRODALOM

E. A. MELNIKOVA

SZKANDINAVSZKIJE RUNICSESZKIJE NADPISZI

A SKANDINÁVIAI RUNIKUS FELIRATOK

Nauka, Moszkva, 1977. 275 oldal, 89 kép

E. A. Melnikova kitűnő könyve annak a monumentális vállalkozásnak a része, amelyik V. T. Pasuto akadémiai levelező tag és J. N. Scsapov a történelemtudományok doktora irányításával valósul meg. Az egész vállalkozás közös címe: Drevnejsije isztocsniki po isztorii narodov SzSzSzR. (A Szovjetunió népeinek történetére vonatkozó legkorábbi kútfők.) A történeti források gyűjtése és rendszerezése a 13. század közepéig terjed. A sorozatba bekerül minden olyan történeti forrás is, amelyik a Szovjetunió határain kívül keletkezett, és értesüléseket tartalmaz népeinek legkorábbi történetére. Külön köteteket kapnak az elbeszélő, az okleveles és az egyéb jogi természetű források. E hatalmas vállalkozás eredményeként a kutatók rendelkezésére állnak majd mindazok a történeti források, amelyek jelenleg sokféle, és többnyire nehezen hozzáférhető kiadványokban szétszórtan, illetőleg, ha oklevelekben szereplő adatokról van szó, esetleg külföldi levéltárak még publikálatlan állagaiban lelhetők fel.

A nagyarányú gyűjtő és rendszerező tevékenység végzésére a SzUTA Szovjetunió Története Intézetében felállították „A Szovjetunió területén létrejött legrégibb államalakulások történetének osztályát", amelynek munkatársai nagy nyelvi, filológiai és történeti felkészültséggel látják el feladatukat. Azokban az esetekben, ahol ez lehetséges és célszerű, külföldi munkatársak is bekapcsolódnak a sorozat egyes köteteinek készítésébe: pontosabban külföldi és szovjet tudósokból létrehozott munkacsoportok együttesen látják el feladataikat. Az ilyen vegyes összetételű munkacsoportok létrehozása a szocialista országok intézményeiben tevékenykedő történészek bevonásával volt célszerű. A sorozatot irányító vezető szovjet tudósok abból indultak ki, hogy egy adott forrás keletkezésének, használhatóságának körülményeit azok a szakértők ismerik leginkább, akiknek nemzeti hagyományához tartozik a kérdéses kútfő. A Szovjetunió történetére vonatkozó adatainak értékét, vagy éppen hitelét viszont, a szovjet történészek tudják leginkább elbírálni. A szerteágazó és nagy körültekintést igénylő munkálatokban a MTA Történettudományi Intézete és a SzUTA Szovjetunió Történeti Intézete között megkötött együttműködési munkaterv értelmében magyar történészek is részt vesznek. A MTA Történettudományi Intézetének irányításával és támogatásával készül az a két kötet, amely a Szovjetunió népeinek történetére vonatkozó magyar kútfő-részeket öleli fel. A következő magyar és szovjet szakértők együttes tevékenységével készül a két kötet: Bartha A. a történelemtudományok doktora (a magyar felelős szerkesztő), Bertényi I. egyetemi docens, Györffy Gy. a történelemtudományok doktora, Karácsonyi B. és Perényi J. egyetemi tanárok, továbbá V. T. Pasuto akadémiai levelező tag (a szovjet felelős szerkesztő), V. I. Matuzova, V. P. Susárin kandidátusok és J. N. Scsapov a történelemtudományok doktora.

A vállalkozás egészének bemutatása után rátérhetünk E. A. Melnikova teljesítményének ismertetésére. Ennek során az olvasó betekintést kaphat a sorozat egészére vonatkozó szerkesztési és feldolgozási szabályokba, amelyek egyébként tekintettel vannak az egyes forrástípusok közlésének sajátos követelményeire. Az adott esetben specifikus epigráfiai emlékcsoport rendszerezésével volt dolga a szerzőnek. A nyelvészeti-filológiai értékelés önmagában is hallatlanul nagy terhet rótt a feldolgozóra. Ezt súlyosbította az a historiográfiai körülmény, hogy a viking kor és a 11. század normannjainak szerepe a Kijevi Oroszország történetében sokféle tendenciózus értékelést kapott. E. A. Melnikova valamennyi feladatát példásan, követésre méltó tapintattal és magas szakértői szinten oldotta meg.

A Bevezető a germán rúnák keletkezését és fejlődését, továbbá a feliratok datálásának a kérdéseit, forrásértéküket, a feliratok melletti ábrázolásokat és a tudománytörténet eredményeit veszi szemügyre. A feliratok történeti forrásértékét általában az európai, és különösen a kelet-európai népek tör-

ténetének szemszögéből vizsgálja. A legkorábbi germán rúnák az i. sz. 2.–3. századból származnak. A szerző egyetért a szakirodalomban elfogadott nézettel, mely szerint a germán rúnaírás ott keletkezett, ahol a vándorló germánok a latin és a görög ábécékkel találkoztak. Ezek betűit dolgozták át és alkalmazták a germán nyelvekre. Egyben kialakították az írástechnika sajátosságát, ennek lényege, hogy a betűket kemény anyagokra vitték rá. A 2–3. század folyamán alkalmazott régebbi rúnák 24 jelből álltak. A 7. és a 9. század közötti korban a különböző germán nyelveknek megfelelő írásokat alakították ki, és ezek léptek a régebbi rúnák helyébe. Ennek az újításnak volt a terméke a 16 jelből álló dán írás. A 9. század eleje körül kialakult a svéd–norvég rúnaírás, amelyik azonban nem terjedt el, mert a dán írás volt a közkedvelt. A 16 jelet ismerő dán írás, már a maga korában, a feliratok készítőit nehéz helyzetbe hozta. Még inkább áll ez azokra, akik a dán írással készült feliratokat olvassák és értelmezik. A dán írásban ugyanaz a jel akár négy hangot is jelölhet. A kényelmetlenség elhárítása érdekében, a svéd rúnák készítői mellék- (diakritikus) jeleket alkalmaztak. Ezt a javított dán írást azonban nem lehet új típusnak minősíteni.

A feliratos sírköveket igen gyakran díszítették. Az ábrázolások a norman hiedelmeket, mítoszokat idézik, és néha még a feliratoknál is bővebb információkat adnak. E. A. Melnikova részletesen foglalkozik az ábrázolásokkal, rámutat kútfő értékükre.

A kutatástörténet elemzésekor a szerző nemcsak méltat, hanem polemizál is. Mindkét vonatkozásban példásan látja el feladatát: ellenérvei lényegre törők, eljárása kollegiálisan tapintatos. E. A. Melnikova kitűnően alkalmazza az orosz nyelv fegyvertárát.

Köztudott, hogy a régebbi polgári történetírás a Kijevi Orosz állam létrehozóinak a normannokat, más néven a varégeket tartotta. A nyugati polgári történetírásban ma is vannak hívei a normann elméletnek. A szovjet történetírás képviselői gondos forráselemzéssel mutatták ki a Kijevi Orosz állam normann eredeztetése elméletének alaptalanságát. Eközben elemezték azt is, hogyan vált a normann elmélet retrográd nézetek történeti alapvetésévé. E. A. Melnikova nyomon követi a normannista irányzat kialakulását, forrástani alapvetését.

V. Thomsen, könyvének (The Relations between Ancient Russia and Scandinavia and the Origin of the Russian State. Oxford–London, 1877) – megjelenése óta különösen a skandináv országok szakköreiben a priori tétellé vált a régi orosz állam normann eredeztetése. Úgy tűnt, hogy O. Montelius nagy jelentőségű tanulmánya (Svenska runstenar om färder österut. Ett bidrag till vikingatidens historia, Fornvännen. Tidskrift för sverikes antikvarisk forskning, Stockholm, 1914, årg. 9, s. 81–124,) alátámasztja V. Thomsen tételeit. A monumentális rendszerező és filológiai munkát végző Montelius nemcsak közreadta a runikus feliratokat, hanem az orosz állam normann eredetét bizonyító történeti kútfőnek minősítette azokat. Montelius munkájának elévülhetetlen érdemének E. A. Melnikova azt tartja, hogy elsőként rendszerezte a Kijevi Oroszországot, Bizáncot, valamint a kelet-európai földrajzi és népneveket említő runikus feliratokat. A földrajzi és a népnevek csoportosításával lehetővé tette azoknak a határoknak a kimutatását Kelet-Európa térképén, ameddig a skandinávok eljutottak. Montelius földrajzi következtetéseit a régészeti kutatások a későbbiekben igazolták. Munkájának fogyatékosságai viszont a következők voltak: 1. nem figyelmeztetett a vitás olvasatokra és értelmezésekre, 2. csak svéd fordításban közölte a feliratokat, 3. a skandinávoknak a Kijevi Oroszországban folytatott tevékenységére nézve egyetlen tényt sem közölt, 4. ezért megalapozatlan az a kijelentése, hogy az orosz államot a svédek alapították, 5. a feliratok keletkezésének datálásában eredménytelen volt.

E. A. Melnikova megjegyzi, hogy e problematikus pontok ellenére a Montelius által közzétett feliratokat mintegy hat évtizeden át perdöntő történeti kútfőknek tartották a tekintetben, hogy az orosz államot a normannok hozták létre. Csak abban volt vita, hogy svédek, dánok vagy norvégek voltak-e ezek a normannok. E. A. Melnikova megállapítja a következőket: egyetlen felirat sem említi meg, hogy az elhunyt valamilyen fontos helyet töltött be az orosz társadalomban; a feliratok túlnyomó többsége a 11. században keletkezett, és ezért nem jöhetnek számításba a normann elmélet helyességének bizonyítékaként. Különös helyzet alakult ki. A skandináv–orosz kapcsolatok legjelentéktelenebb említését is a normann elméletnek megfelelően értékelték, miközben a rúna-feliratokat 1968-ig senki sem értékelte az orosz–skandináv kapcsolatok története szempontjából. A. Liestol tanulmánya (Runic Inscriptions, Scando–Slavica, Suppl. I. Copenhagen, 1970, p. 121–132,) fedezte fel ezt a hiányt. Művében megjegyezte, hogy az orosz–skandináv kapcsolatokra némi fényt derítő runikus feliratokat azért nem lehet hasznosítani, mert hiányzik egy megfelelő korpusz, azaz egy olyan kiadvány, amelyik tartalmazná valamennyi feliratot.

E. A. Melnikova teljességre törekvő gyűjtése így hézagpótló mű. Természetesen csak azokat a feliratokat vette fel, amelyeknek közük van Kelet-Európához. Az első fejezetben kaptak helyet azok a feliratok, amelyeket Dániában, Norvégiában és Svédországban állítottak azoknak az emlékére, akik valahol Kelet-Európában haltak meg. Az első fejezet függelékében szerepelnek a Bizáncot említő feliratok. A szerző abban az esetben is felvette a feliratokat, ha azokban Kelet-Európa említése hipotetikus, illetőleg vitatott. A második fejezetbe kerültek mindazok a feliratok, amelyeket a Szovjetunió területén találtak. Köztük vannak a régebbi rúnák, a keleti pénzeken található rúnák, mágikus szövegek és a Berezány-szigeten talált feliratos kőoszlop.

A három skandináv országban ismert 3922 feliratból 97 feliraton találunk Kelet-Európával kapcsolatos fogalmakat, ez 2,47%-ot tesz ki. A magában Svédországban felfedezett 2241 feliratból 78 tartalmaz Kelet-Európára utaló kifejezéseket, ez 3,48%. Minthogy E. A. Melnikova – mint erről már szó volt –, még azokat a feliratokat is felvette, amelyek csak hipotetikusan kapcsolhatók Kelet-Európához, így az e vonatkozású feliratoknak amúgy is szerény aránya tovább zsugorodhat.

A Kelet-Európa területén meghaltak emlékét megörökítő feliratok szövegei sematikusak és lakonikusak. Az elhunytak családi kapcsolatait, de nem Kelet-Európában betöltött társadalmi-politikai rangját közlik. Példaként álljon itt néhány szöveg: Egy 10. századi sírkőn, amely a Kälvestenben levő templom falába van beépítve, ez olvasható: „Ezt az emléket Eyvindrnek, fiamnak állítottam. Keleten esett el." A Gardby templomkertben található felirat szerint, „Hertrudr emelte ezt a követ fiának, Smidrnek a jó harcosnak. Testvére Hallfindr Gardarban él. Brandr írta, hogy érteni lehessen." – Gardar a Kijevi Oroszországot jelenti.

A közölt történeti kútfő természetét, valamint a korábbi kiadások szabályzatát követve, a szerző minden felirat után közli a rá vonatkozó felvilágosításokat. A nyelvészeti és a paleográfiai közlések, a történészek számára legszükségesebbekre szorítkoznak. Ellenben a történeti magyarázatokat a lehető legnagyobb terjedelemben tárja az olvasó elé. Függelékként egy óizlandi-orosz glosszárium tájékoztatja az érdeklődőt. Ebből a glosszáriumból a szerző elkülönítette a tárgyi-tematikus és a földrajzi fogalmak szókészletét. Ezek igen bőséges, a történészek igényeihez alkalmazott felvilágosításokat tartalmaznak, és kitűnő bibliográfiai tájékoztatást nyújtanak.

A tárgyi-tematikai függelék belső tagolása a következőkben nyújt eligazítást: 1. a runikus feliratokra alkalmazott fogalmi készlet, 2. Skandinávia és a Kijevi Oroszország közötti útvonalak, 3. gazdasági kapcsolatok, kereskedelem, 4. politikai kapcsolatok, 5. a skandinávok keleti utazásainak céljai. Az öt ponton belül még részletesebb bontásban találhatók meg a fogalmak. Ezzel a függelékkel kapcsolatban néhány dolog megjegyzést kíván. Az 1. pont esetében kívánatos lett volna a rokonsági kapcsolatokra és a társadalmi helyzetre, valamint az egyéb szociális, társulási viszonyokra vonatkozó fogalomkészletek elkülönítése egy külön pontban. Ez megkönnyítené e rendkívül fontos fogalmak megtalálását. Így ugyanis, a jelenlegi csoportosításban, a történész olvasó nem feltétlenül gondol arra, hogy a rúna-feliratok készítésére vonatkozó pontban kell keresnie a számára életbevágóan lényeges társadalmi kifejezéseket. Nem egészen találó a 4. pont címe. Ebben ugyanis részben a társadalmi helyzetre, de főként a hadszervezetre, hadjáratokra vonatkozó szókincs kapott helyet. A társadalmi helyzetre vonatkozó fogalmak külön pontba tömörítése tehermentesítené a 4. pontot, és így ez az őt megillető „Hadszervezet, hadjáratok" címet kaphatná. A fogalmakat rendszerező függelékek használhatóságát fokozná, ha a fogalmak mellett fel lennének tüntetve azoknak a feliratoknak a sorszámai, amelyekben az illető fogalmak szerepelnek.

A második fejezet elkészítésében M. A. Tihanova, I. G. Dobrovolszkij, I. V. Dubov, Ju. K. Kuzmenko és V. P. Petrenko vettek részt. Amint erről már említés történt, ez a fejezet tárgyalja a Szovjetunió területéről származó runikus feliratokat. S mivel ezek sorában a mágikus varázsszövegek dominálnak, megfejtésük speciális feladatok elé állította a munkálatokat végző szakértőket. Az arab dirhemeken és dinárokon fellelhető rúnajelek értékelése jártasságot tételez fel az orientalisztika tárgyköreiben is. A szerzők alaposságát dicséri, hogy a mágikus szövegeknek több értelmezését is adják. Így példának okáért a Sztáraja Ladoga, 9. század első felének rétegéből származó fenyőfa pálcán látható jelek megfejtési kísérletei a következők: „Ragyogó hold alf, Ragyogó szörnyeteg, Légy föld alatt." „Fent (a pajzson) tollaiba burkolva (sas tollakba), zúzmarával borított úr; ragyogó hold farkas, az ekenyom széles útja." „Meghalt a magasban az elhunytak kőbe öltözött ura, a ragyogó, férfiak pusztítója, ez eke hatalmas útján." „A nyíl vége tollas, ragyogó hegye nagy számban vonzza az áldozatot." Az ilyen mágikus fohászszövegek sokféle értelmezést engednek meg. S meglehet szándékosan, úgy készültek, hogy az írásjelek különböző csoportosítása változtatott a mágikus fohász értelmén.

Befejezésként. E. A. Melnikova és a második fejezetben szerző-társai, körültekintő munkát végeztek. Méltó ahhoz a monumentális vállalkozáshoz, amelynek részeként a kötet megjelent. A szóvá tett kívánságok egy második, javított kiadásban igen könnyen teljesíthetők. Méltányolni kell azt, hogy a szovjet medievisztika történetében korszakos vállalkozás megindításakor, az első lépések szerények. Ez a tartózkodás megmutatkozik a példányszámban és a nyomdatechnikai előállításban.

Néhány olvasói kérés tolmácsolása, úgy vélem, a továbbiakra nézve bátorító lehet. E forráskiadvány-sorozat nemcsak a szovjet medievisztika, hanem az egyetemes történettudomány számára nyereség. Az egyetemes történelemben jelentős szerepet betöltött és e hivatását folytató ország koraközépkori történetére vonatkozó kútfők kritikai rendszerezése jelentős segítség a világ történészei számára. Már a középkor hajnalán, a Kijevi Orosz állammal egy igen jelentős birodalom lépett a történelem színpadára. Hatalmas erők kezdték alakítani Kelet-Európa sorsát. A későbbiekben Oroszország Kaukázus és Ázsia jelentős részének életét is sorsdöntő módon átalakította. Felelős és nagyszabású történeti személyiségek álltak a világrésznyi birodalom kormányánál. Úgy cselekedtek, ahogyan koruk viszonyai ezt számukra lehetővé tették. E világtörténeti horderejű tényező kialakulását megvilágító történeti kútfőkben való elmélyülés a jobb megértést mozdítja elő. Még abban az esetben is, ha a dolgok nem éppen szerencsés alakulása folytán, a ránk maradt kútfők sok mindent homályban hagynak a Szovjetunió népei legkorábbi történetének vonatkozásában. – Tudvalevő, hogy a történelmi kezdetek nehezen megragadhatók. Ezért fokozott megbecsülést és védelmet érdemel minden olyan értesülés, még ha téves is, amelyik a Szovjetunió népeinek legkorábbi történetére vet fényt.

Már a régi forráskiadványok szerkesztői is jól tudták, hogy köteteik kézikönyvek lesznek, amelyeket könnyen és kényelmesen kell olvasni. Ez esetben a szemfárasztó apró betűk, a zsúfolt szedés, sajnos, nehezíti a kitűnő kötet használatát. E bíráló megjegyzést azzal a bizakodó óhajtással tesszük, hogy a további kötetek nagyobb formátumban, kényelmesebb szedéssel és lényegesen nagyobb példányszámban jelennek majd meg. És nagyon kívánatos, hogy E. A. Melnikova kötete megérjen egy második kiadást, mégpedig rövidesen, amelyik a vállalkozás igényessége színvonalának megfelelő kiállításban örvendezteti meg a világ medievistáit.

Bartha Antal

NOVÁKI GYULA–SÁNDORFI GYÖRGY–MIKLÓS ZSUZSA:

A BÖRZSÖNY HEGYSÉG ŐSKORI ÉS KÖZÉPKORI VÁRAI.

(Fontes Archeologici Hungariae)

Bp. Akadémiai Kiadó, 1979. 125 l.

Középkor-kutató történészeink biztosan felfigyeltek a régészetben az utóbbi években bekövetkezett jelentős változásra, a régészeti topográfia készítésére. A mai megyék és azokon belül a mai közigazgatási beosztás szerint községenként haladva ellenőrizték az irodalom régebbi adatait, és terepbejárással teljes felvételt készítenek a területen található régészeti objektumokról az őskortól kezdve a török korig. A munka fontosságát nem lehet eléggé hangsúlyozni, még akkor sem, ha ma a történész és régész közötti együttműködés, sokszor elengedhetetlenül szükséges együttműködés még fehér holló. A történész legtöbbször azzal vádolja tárgyi emlékekkel dolgozó kollégáját, hogy nem ismeri az írott forrásokat, még kevésbé tudja szűkebb időhatárok közé szorítani leleteit. Már bevezetésként el kell mondani, hogy ez a pompás kis kötet kivételesen tájékozott a történeti irodalomban és forrásokban, s olyan kérdéseket vet fel, hogy részletes ismertetést nemcsak megérdemli, hanem az feltétlenül szükséges is.

A munka a régészeti topográfia melléktermék, az 1950 óta folyó terepbejárást 1966-tól Nováki egészítette ki, négy helyen kisebb ásatást is végzett, Sándorfi készítette a szükséges térképeket, és kutatta fel a régi felvételeket, amelyekből nem egy fontos adat került napvilágra (pl. Damásd várának fekvésére). A kötet első részében 22 őskori és középkori várat írnak le azonos módszerrel és tiszteletre méltó pontossággal. Minden esetben számba veszik a régebbi régészeti és történeti kutatásokat, ide értve a leletmentésből származó, ma még a múzeumok irattáraiban elfekvő jelentéseket, leírják a terepet (ebből külön kiemelném a tengerszint feletti és relatív szintkülönbségre, valamint a kiterjedésre

vonatkozó adatokat), ismertetik az ásatásokat, ha ilyenek voltak, felsorolják a leleteket, végül összefoglalásként a kutatás jelenlegi helyzetében megfelelő értékeléssel zárják a leírást. Mindezt természetesen igen sok kép, metszet, térképvázlat egészíti ki és teszi szemléletessé.

A 22 vár a kőkortól a török hódoltság koráig terjedő hosszú időben épült vagy volt használatban, köztük két ispánsági (Hont és Nógrád) és 11 középkori vár szerepel, az utóbbiak sorában olyanok, mint Drégely, Damásd, Salgó és a problematikus Csehvár. A kötet második része a leírásokban található adatok korszakok szerinti összefoglalása, számunkra a legfontosabb közülük az Árpád-korral és a későbbi középkorral foglalkozó.

A nagyszámú bronzkori vár után az 5–9. század vákuumnak tűnik a Börzsöny területén, „a nagymorvákra jellemző várak itt nem találhatók" (88. l.), annak ellenére, hogy az Ipoly völgyében a 10. századi helynevek kevert magyar–szláv lakosságra vallanak. A 10.–13. században használt várakat kronológiailag ma még nem tudja a régész meghatározni, mert a legfontosabb leletcsoportnak, az Árpád-kori kerámiának datálása hiányzik, ennek következtében a megállapításokat a szerzők feltételesnek és bizonytalannak tartják. Az azonban mégis feltűnő, hogy a feldolgozott várak közül 17-nek semmiféle írásos nyoma nem maradt, csupán ötöt emlegetnek okleveleink *castrum*-ként. A nagyarányú eltérés nemcsak a Börzsöny jellemzője, hasonló eredményre vezetett Veszprém megye régészeti topográfiájának elkészítése, s ez arra kényszerítette a szerzőket, hogy megvizsgálják „a magyar várépítészet kialakulásának korai körülményeit" (90. l.). A történettudomány általánosan elfogadott véleménye szerint a koraközépkor legfőbb jellemzője, hogy egyedül a király építtetett várakat, mert még nem alakult ki olyan birtokos osztály, amely az építési költségeket előteremthette volna, a magánvárak építésének csak a tatárjárás tapasztalatai adtak lendületet. A 17 „történelem nélküli" vár azonban azt bizonyítja, hogy „magánváraink építése az Árpád-korban már a 11. századtól folyamatosan feltételezhető" (92. l.). Ezt támasztja alá a tatárjáráskor Fehérvárott összegyűlt egyháziaknak a pápához intézett 1242. február 2-i levelének az a kitétele, hogy a név szerint felsorolt várak és városok mellett „más erődített helyeken" is ellenállást fejtettek ki. A magánvár legkorábbi megnyilvánulását a nyugat-európai motte-hoz hasonló „toronyvárban" látják (egy földsánccal körülvett kis – többnyire fából épült – torony). Annak a reményüknek is kifejezést adnak, hogy ha „az egykorú írásokat, okleveleket is számba vennénk, az eddig megismert várak száma talán még meg is sokszorozódna" (93. l.). A korai magánvárak léte tehát – így foglalható össze az érvelés – „a várépítésre képes társadalmi osztály" lététől függ, s itt Szabó István prédiumtanulmánya nyomán (Agrártört. Sz. 5/1963.) bizonyítják ilyen osztály meglétét, és feltételezik, hogy a prédiumok között megerősített is volt, ahol az úr és kísérete biztonságban érezhette magát. Arra is rámutatnak, hogy ezek „az akkori fogalmak szerint talán nem is (tartoznak) a várak közé", a *castrum* megjelölés alapjául a közigazgatási és tulajdonviszonyok szolgáltak, ezek a kisméretű és gyenge várak nem érhették el az ispánsági várakat jellemző szintet. A tatárjárás hatását a várépítésben ugyan döntőnek ismerik el, de nem a számszerűségben, hanem abban, hogy utána „kevesebb, de lényegesen nagyobb, korszerűbb, gondosabban elhelyezett és anyagában masszívabb vár épült, ill. ilyenekké fejlesztették tovább a már meglevő várak egy részét." (95. l.), hiszen bebizonyosodott, hogy „hathatós védelmet elsősorban a jól elhelyezett királyi várak tudtak biztosítani" (96. l.). A végső összefoglalás pedig az, hogy a szerzők „a korai feudális várnak önálló vártípusként való értékelését jogosnak" érzik (97. l.). Ennek a korai típusnak „alapja a sánc és az árok" (97. l.) Befejezésül tegyük még hozzá, hogy a korai típus általában kis területet ölel fel (egyik sem éri el a ha-t), ezt földből-kőből vagy gerendákból épített kazettákat földdel kitöltő sánccal és a sánc előtt árokkal vették körül.

Az ismertetett megállapítások fontosak, nagy lépéssel viszik előbbre a várak kutatását, s ezzel együtt társadalom- és településtörténetünket is, a történész mindenképpen köteles rá felelni saját eszközeivel. A mintaszerű felmérésekből, adat-egyeztetésekből, a Börzsönyben és más területen – elsősorban Nováki által végzett ásatásokból – kibontakozó kép ugyan itt-ott még nélkülözi a határozott kontúrokat, lényege ennek ellenére világosan felismerhető, és olyan információkkal szolgál, amelyek írott forrásainkból egyszerűen nem olvashatók ki. Az egyértelmű, hogy a végkövetkeztetést el kell fogadni, azaz Magyarországon a 10.–13. században léteztek olyan erődítések, amelyeknek az oklevelekben nincs nyomuk, és éppen ezek alkothatják várépítészetünk legkorábbi típusát. Mielőtt még tovább mennék, sajnos ki kell ábrándítanom a szerzőket abból a reményből, hogy az oklevelek átnézése megsokszorozhatja az ismert várak számát. Ezt bizonyítja Győrffy György Árpád-kori történeti földrajzának már megjelent kötete, és ezt bizonyítja saját várkönyvem (Vár és társadalom a 13.–14. századi Magyarországon, Bp., 1977.) adatgyűjtése is. Eltérést legfeljebb néhány ponton találhat a kutató. Egy-

részt szerepel az oklevelekben néhány névtelen vár, s ezek nem mind azonosíthatók, bár jellemző, hogy „Miklós ispán várá"-nak azonosítását éppen egy régészeti munka tette lehetővé (id. m. 51. l.). Másrészt többször említenek okleveleink *locus castri*-t, s ezt a kifejezést eddig nem tudtuk értelmezni. Nováki fejtegetései alapján most hajlanék arra, hogy ezt valamilyen sánccal körülvett helynek tartsuk. De bárhogy is álljon ez a kérdés, az ilyen névtelen vár és *locus castri* száma együttesen sem fogja meghaladni a két tucatot, a százas nagyságrendet pedig biztosan nem éri el. Ezen a ponton logikusan merül fel a terminológia kérdése, először is az a gyanú, hogy ezeket a korai magán-erődítményeket nem tekintették *castrum*-nak a korabeli szóhasználat szerint. Igazat kell adnom a szerzőknek, hogy a kifejezést igazgatási ismérv szerint is használhatták. Ilyen értelemben beszéltek pl. a galgóci várról vagy a hontiról, a vár jobbágyairól, földjéről stb., amikor maga a vár már nem is állt. Az már kevésbé látszik valószínűnek, hogy a *castrum* egyben királyi tulajdont is jelentett, tehát birtokjogi értelme is volt, mert a 13. sz. elején épült és korán magánkézre került várakat is így nevezték a tulajdonban bekövetkezett változás ellenére. Elképzelhető azonban, hogy nemcsak igazgatási szempontok döntöttek abban, hogy megérdemelte-e egy erődítés a *castrum* nevet. Ezen a ponton azonban kitérőt kell tennem.

Két részletesebb leírással rendelkezünk, amely véleményem szerint a „történelem nélküli" várak sorsát a kritikus időszakban megvilágítja, annak ellenére, hogy mindkettő viszonylag késői, s amelyeknek egyikét sem használták fel a szerzők. Az egyik Rogeriusnál található, aki egy ideig egy Fátra nevű helyen tartózkodott, amelyet a környék lakossága erősített meg, hogy a tatárjárást ott vészelje át. Az erődítést Rogerius nem részletezi, nyilván földhányással vették körül a hegycsúcsot. A másik Kövér Miklós névtelen (velezdi) vára, amelyről a kiküldött bárók azt jelentik a királynak, hogy ott a 2. tatárbetörés alkalmával sok ember húzódott és menekült meg. A szövegből részben arra következtethetünk, hogy a várépítés első indoka az ellenség betörése volt, részben arra, hogy a tulajdonképpeni várat ezen a helyen csak később építették ki. Ez teljesen egybevág a szerzőknek a tatárjárás utáni magánvár-építésről tett megállapításával. A lényeges mégis az, hogy Fátrát a tatárok kivonulása után elhagyták, talán átmenetileg Velezdet is. És ezen a ponton logikailag új ismérvet vezethetünk be: vár az, amelynek állandó (hely-)őrsége van. Fátrának nem volt, nem is nevezték várnak, Rogerius sem hívja annak. Ezen a vonalon még egy lépéssel mehetünk tovább. A későbbi típust (a szerzők szóhasználatával élve: a későbbi kővárat) békés időben sem lehetett őrség nélkül hagyni, mert azonnal és menthetetlenül rablótanyává vált volna.

Mintha ebben a megközelítésben korai váraink két csoportját különböztethetnénk meg: az ispánsági várakat és a „történelem nélküli" magánvárakat. Az ispánságinál a legfőbb ismérv kétségtelenül az igazgatási és az, hogy mindig van őrsége, ezzel szemben az erődítés ismérve háttérbe szorul, a gyenge és kicsi Hont ugyanúgy *castrum,* mint Fehérvár vagy Nógrád. A „történelem nélkülieket" nem nevezném magán-várnak. Igaz ugyan, hogy a velezdi vár a róla szóló jelentés keltekor (1291) magán-vár volt a szó társadalmi és jogi értelmében, de mintha a kezdetet itt is ugyanolyan (alkalmi?) közösség alkotta volna, mint Fátra esetében. Nem tudok megszabadulni attól a benyomásomtól, hogy a szerzők akkor találták fején a szöget, amikor ezeket „egy falu védekezésének" minősítik (98. l.).

Amint az eddigiekből is nyilvánvaló, a kérdések nagyobb része mögött a stratégiai szerep húzódik meg, s ezen a ponton mintha a szerzők kissé illúziókban ringatnák magukat. Várkönyvemben két típust különböztettem meg: az utat, völgyet elzáró (ellenőrző) és a mentsvár típusát. Tudom, az utóbbi kifejezés nem szabatos, mert tulajdonképpen az ellenkezőjét szeretné kifejezni annak, amit a stratégiailag fontos vár jelent. A vár építésmódja önmagában még nem dönti el stratégiai szerepét, egy korai erődítmény (sánc) ugyanúgy megakadályozthatta az ellenség előnyomulását, mint egy, a későbbi típushoz tartozó kővár, és fordítva, mindkettő fekhetett olyan ponton (főképpen hegyek és nagyobb mocsarak között), ahol a veszélyben forgó emberek meghúzhatták magukat anélkül, hogy ezzel az előnyomulást akadályozták volna. Feudális társadalmi fejlődésünknek egyik rejtélye, hogy a központi hatalom (amely nálunk sokkal erősebb volt a nyugat-európainál) ebbe a kérdésbe nem szólt bele, a döntést átengedte a nagybirtokosoknak. Csehországban, ahol a 13. századtól kezdve az ország védelmében a városok vették át a korai várak szerepét, ez teljesen érthető, annál érthetetlenebb nálunk, ahol kevés volt a város, még kevesebb volt közülük fallal megerősítve.

A történész a könyvet nagy elismeréssel és azzal az óhajjal teszi le, bárcsak töretlenül folytatódna ez a kutatás; nyílna mód arra, hogy rendszeres ásatásokkal fejlesszék tovább. Szakemberben nincs hiány. Ez két egymásra utalt tudományág dialógusának folytatását is biztosíthatná.

Fügedi Erik

MEZEY LÁSZLÓ:

DEÁKSÁG ÉS EURÓPA. IRODALMI MŰVELTSÉGÜNK ALAPVETÉSÉNEK VÁZLATA

Budapest, 1979. Akadémiai Kiadó. 281 l.

Bármely oldalról közelítsünk is régibb századainkhoz, csak elszórtan heverő törmelékekbe botlunk, melyek a hajdani egészet önmaguk összefüggéstelenségében még csak nem is sejtetik. A kutatásnak visszájáról kell indulnia: nem téglákból építkezik, hanem előzetesen konstruálja meg az épületet, és utólag próbálja meg beleilleszteni a tégladarabokat, az egészből próbál visszakövetkeztetni a részletekre. Mezey László is szembetalálkozott ezzel a gonddal: „Ami hazai emlék felhasználható volt vagy útbaigazításul szolgált, többnyire időbeli kontinuitás nélkül, magányosan bukkant fel. Adatok, jelenségek, forrásterületek összefüggően alig mutatkoztak." Kiinduló pontként tehát először rekonstruálnia kellett azt az egészet, melyhez a részleteknek „egykor tartozniok kellett". Könyvében a hazai iskolázás tartalmi összetevőit vizsgálja, hogy megkeresse annak a művelődési struktúrának az első (alsó) rétegét, melyen középkori kultúránk, irodalmunk felépült. Erről az első rétegről nem tudtunk sokkal többet, mint hogy világi műveltségünk hordozója a deák (a „literátus") volt, de hogy ez miféle műveltséget birtokolt, kérdésként sem merült fel. Magával az irodalommal, a művekkel (a legfelső réteggel) irodalomtörténetírásunk viszonylag elég sokat foglalkozott, de a mélyebb és meghatározó vonulat feltárására eddig nem sok kísérlet történt, összefoglaló, minden szempontra figyelmet fordító mű nem született. Nem véletlenül, persze. Még akkor is, ha valaki minden elérhető adalékot összeszedeget, az anyag bizony édeskevés: vagy értelmezésre szoruló jelzés csupán, aminek bizonyító ereje annyi, amennyit értelmezője tulajdonít neki, vagy korban esik távol a vizsgált kezdetektől. Az adatok mindenesetre inkább illusztrációnak használhatók, mint bázisként, inkább utólag valószínűsítik a következtetéseket, mintsem elindítanák azokat. Holott a szerző egy merőben új adatforrásból is meríthetett, nevezetesen felhasználhatta azokat a kódextöredékeket, melyek szisztematikus kutató munkája nyomán kerültek elő régi könyveink kötéstábláiból; ezek egy sereg mű hazai meglétét, ismeretét, néha konkrét használatát bizonyítják (már persze, ha a kötés idehaza készült), és e réven összehasonlíthatatlanul több következtetésre adnak módot, mintha csak a ténylegesen meglevő középkori könyvállományunkat vehette volna figyelembe.

Ilyen körülmények között a főszerepet az általános érvényű modellnek kell vállalnia. A könyv első négy fejezete (több mint harmadrésze) ezt vázolja fel. Végigvezet azon az úton, mely az ókori Rómából Bizáncon és a népvándorláskori Itálián, a Karoling kulturális reformokon keresztül a 11. századhoz vezet, a középkori keresztény műveltségnek ahhoz a szakaszához, melyen elődeink is csatlakoztak hozzá. Az ars és az artes liberales klasszikus fogalmából indul ki, és azt tanulmányozza, hogy az idők folyamán a szükségletek és a körülmények hatására hogyan módosult az, milyen úton, milyen minőséggel és tartalommal lett alapjává az európai keresztény iskolás műveltségnek. Ez az áttekintés, a modell megszerkesztése széles forrásalapokon nyugszik, olykor többet is ad, mint amennyi a magyarországi helyzet megértéséhez okvetlenül szükséges. Akár tankönyv is lehet azok számára, akik a középkori keresztény iskolázás tartalmi kérdéseit óhajtják tanulmányozni. (Jó szolgálatot tesz e tekintetben a tárgyalt fogalmak mutatója, mert pontos distinkcióhoz vezeti az olvasót, és megbízható eligazítást nyújt egyes, az irodalomban sem következetesen és nem is mindig jól használt terminusok között.) A könyv második része (kétharmada) ehhez a modellhez méri hazai viszonyainkat, és a felkutatható adatok szinte teljességének segítségével mérlegeli, mennyiben volt európai és mennyiben magyar a mi deákjaink „deákossága".

A deák műveltsége – mint kiviláglik – lényegében a latintudásból állt, viszonylag magas színvonalon, grammatikai, retorikai, logikai tanulmányokra támaszkodott, és szoros egységet alkotott a musica ismeretével. Bölcsője a „schola" és a „chorus" volt. Nálunk a latin – sokféle ok folytán – az állam nyelve lett, minek egyik következményeként a műveltség sajátos, retorikus-jogi színezetet öltött, másrészt pedig a deákosság hosszú-hosszú ideig, a 19. századig alapja maradt kultúránknak, bárha emellett először a latin nyelvű poézist is útjára indította, aztán meg anyanyelvű irodalmunk születését is segítette.

A magasabb iskolázás, a „studium" – a domonkosok, a minoriták, az ágostonrendiek programja – a kedvezőtlen földrajzi és politikai körülmények, a városok fejletlensége és gazdasági erőtlensége miatt nem valósulhatott meg, a hazai iskolázás megmaradt, megragadt a katedrális schola és chorus mellett. És bár ez – legmagasabb szintjén – nem megvetendő tudásanyagot garantált, a hiányzó egyetemet a külföldi peregrinációval együtt sem pótolhatta. Ez természetesen rányomta bélyegét társadalmunk intellektuális színvonalának alakulására.

A kötethez csatlakozó térképek, melyek a főbb témák és eredmények földrajzi összefoglalására hivatottak, óriási fehér foltokat mutatnak: üres a Dráván túli vidék, a Marostól délre eső, a Duna–Tisza köze, üres a Felvidék nyugati fele, szinte a keleti is, Erdélyben itt-ott árválkodik egy-egy iskola, kolostor. Az a vázlat, mely az 1000 és 1350 között keletkezett, helyhez köthető irodalmi emlékek szülőhelyeit mutatja, összesen 14 helységnevet tartalmaz. (A művek száma is épp hogy meghaladja az ötvenet; egy részük töredék.) Mindez mégsem a kultúra csekélységét, hanem a pusztulás iszonyú nagyságát mutatja: „Bizonyos, hogy az iskolázás, az irodalmi alkotás kezdettől fogva igazán otthon volt abban az országrészben, melyet a török uralom leginkább elpusztított. Mégis, ami nemzeti műveltségünk első három és félszáz évéről szövegszerűen fennmaradt, az az elpusztított tájról a felső és nyugati országrészekbe sodródott emlék. Emlékek, vagy inkább emlékjelek abból a sokkal több és talán értékesebb elpusztultból, amit literatúránk első évszázadaiban alkotott" – szól az összefoglalás.

Ha a könyv gondolatmenetét továbbvisszük, egyetlen lépéssel odább olyan területre érkezünk, ahonnan más szemszögből láthatunk rá a tárgyra. A 11. század első felét a mai szakirodalom – tudtommal – egybehangzóan az európai feudalizmus útjának fordulópontjaként minősíti. Éppen azt az időszakot, melyben a magyarság találkozott ezzel a társadalmi rendszerrel. Szempontunkból – a művelődésügy állását nézve – válságról is szokás beszélni; okkal. Mezey is ezt az álláspontot vallja, mégsem mondja ki, hogy amikor elődeink felvették azt a műveltséget, mely az antik Róma örökségéből az eltelt évszázadok alatt kialakult, az éppen nem a kitaposott úton járt már, hanem lekanyarodóban volt róla. No, persze nem a legalapvetőbb mozzanatokban, de igencsak lényegesekben. A felállított modell épp ebben a pillanatban szétesőben van. Az egyház szilárdsága meginog, a fegyelem meglazul, szabadabb szellem lesz úrrá, a klerikusok mozgástere tágul, gondolataik kötetlenebbül szárnyalhatnak; megjelennek a vágáns klerikusok, akik jártukban-keltükben nem feltétlenül az ortodox elveket propagálják Európa-szerte; most kezdődik a műveltség szekularizációja, világiak jelennek meg az iskolában. Damiáni Péter nem győz panaszkodni a „klasszikus" egyházi tanügy romlása fölött: hogy a kolostori iskolák üresek, a klerikusok érdeklődése a világ dolgai felé fordult, a fegyelem felbomlott és így tovább. Amikor Szent Gellért nálunk megnyitja iskoláját a marosvári kolostorban, Európában a kolostori iskolák intézménye már sokat veszített fontosságából, helyét a városi iskolák hálózata vette át. Az ez idő tájt végbemenő társadalmi, politikai változás a kultúrához legközelebb eső területen, az ideológiában sem maradt nyomtalan. Számunkra roppant jelentős újdonság az eretnekség megjelenése. Ez eddig nyugaton nem volt számottevő tényező: szórványosan, elszigetelten, többnyire egy-egy renitens személyhez kötődve bukkant fel, nem emelkedett fölül a praktikumon, és egykönnyen kordába lehetett szorítani; nem volt társadalmi léptékű jelenség, csak kuriózum. Most egyházi és világi körökben, alsóbb és felsőbb rétegekben tömegessé és fékezhetetlenné válik, Itáliában, Német- és Franciaországban egész körzeteket hódít meg, és ideológiává alakul. 1022-ben Orléansban lezajlik az első nagy eretnek-pör, és a bűnösöket máglyára küldik. Európa másik végéről szinte ugyanezen időben fokozódik a nyomás: a messzalianizmus száz évvel előbb kezdte erőteljes előnyomulását a Balkánon, a 11. század második felében kerül át mellé Kisázsiából a paulicianizmus központja.

És középütt Magyarország? Mindenesetre feltűnő, hogy akkor, amikor az embereken még meg sem száradt a keresztvíz, és a pogányság csökevényei ellen még több évtizedes kemény küzdelem van hátra, az a Gellért, aki aztán maga is a lázadó pogányok áldozata lesz majd, Deliberatiójában szót sem ejt erről a veszedelemről, hanem az eretnekek elleni harc szükségességéről beszél.

Magyarország nemcsak passzív befogadóként állt Dél és Nyugat – az eretnekség és a római hit – ideológiája és kultúrája között, hanem elsőrendű közvetítő szerepet is játszott érintkezésükben. Dietmar Hintner nemrégiben foglalkozott Magyarország szerepének elemzésével III. Ince és a bulgáriai bizánci kereszténység kapcsolatainak szervezésében (Die Ungarn und das byzantinische Christentum der Bulgaren. Leipzig, 1976, St. Benno-Verlag.) Hazánk volt a „Nachbar- und Hinterland" a pápai politika számára ebben az irányban, és a királyi udvarban a jelek szerint meglehetősen nagy forgalom zajlott: „Tractato negotio illorum quodam Patarinorum in Bosna, . . . – jelenti a pápa embere – fui in Ungaria

aliquandis diebus ex voluntate regia. Interim autem nuntii illius magni viri Caloiohannis venerunt ad regem, cum quibus Deo duce spero me ire ad ipsum ... Recepi securitatem, quod si voluerit mittere nuntios ad Sanctitatem Vestram, in eundo et redeundo nullam per totum regnum Ungarie et amicitie ipsius et parentele (ti. a magyar királyé) lesionem patientur." (Közli Dujčev, in: Annuaire de l'Université Saint Clément d'Ohrida à Sofia, Faculté historico-philologique, tome 37:3, 1942. 29–30. l.) Ez azonban a közvetítésnek csak egyik iránya volt: az ország ugyanezt a pozíciót foglalta el – vagy félő volt, hogy elfoglalja – a balkáni eretnekségek nyugat felé való továbbításában is. Eretnekségről a könyvben nem esik szó, márpedig az ellene folytatott küzdelem a kereszténység felvételével kezdődő évszázadokban (a tárgyalt korszakban, 1000 és 1350 között minden bizonnyal) egyik meghatározó tényezője volt társadalmunk szellemi arculatának. És – véleményem szerint – jó néhány részletkérdésre is ebben rejlik a válasz. Alighanem inkább ez magyarázza a kolduló rendek korai megjelenését és meglepően gyors térhódítását, nem pedig a klerikus réteg kulturáltsága (161. p.), ami legfeljebb csak a lehetőséget adta hozzá. Ezért kell – többek között – hazai sajátosságként konstatálnunk, hogy a domonkosok a lectiótól a praedicatióhoz, az elmélettől a gyakorlathoz, az elmélkedéstől a küzdelemhez fordulnak.

Kulcsár Péter

RAJMUND KERBL:

BYZANTINISCHE PRINZESSINNEN IN UNGARN ZWISCHEN 1050–1200 UND IHR EINFLUSS AUF DAS ARPADENKÖNIGREICH

BIZÁNCI HERCEGNŐK MAGYARORSZÁGON 1050–1200 KÖZÖTT ÉS BEFOLYÁSUK AZ ÁRPÁDOK KIRÁLYSÁGÁRA

(Wien, VWGÖ 1979. 158 + XLIV l.)

A könyv a szerzőnek a bécsi egyetemen 1978-ban megvédett doktori értekezése, amelynek négy fő fejezetét bevezető, utószó, genealógiai táblázatok, valamint a forrásoknak és a felhasznált szakirodalomnak a jegyzéke egészítik ki. A magyar történelem korai időszakának hazai kutatói bizonyára fokozott érdeklődéssel veszik majd kézbe a külföldi szerző munkáját, amely a magyar–bizánci kapcsolatok szintjén az Árpád-kor másfél évszázadát fogja át. Kerbl ugyanis az I. Géza, Borisz herceg, IV. István és III. Béla által bizánci hercegnőkkel létesített dinasztikus kapcsolatok – személyi, időrendi és genealógiai – szálainak vizsgálata során igyekszik felvázolni a magyar királyság és a bizánci császárság közötti érintkezések alakulásának főbb vonulatait is. Természetesen itt nincs lehetőségünk arra, hogy a szerző valamennyi új vagy újszerűnek vélt megállapításáról elmondjuk véleményünket, elsősorban a magyar kutatók számára fontosabbnak tekinthető következtetéseket ismertetjük, s ezekhez fűzzük megjegyzéseinket.

Szerzőnk először I. Géza bizánci házasságának kérdéseivel foglalkozik. Skylitzes Continuatus művéből tudjuk, hogy III. Nikephoros Botaneiates bizánci császár (1078–1081) Synadene nevű unokahugát egy magyar király vette feleségül, akinek halála után az özvegy királyné visszatért Konstantinápolyba. E házasságkötés időpontjáról, a magyar uralkodó személyéről s a dinasztikus kötelék politikai hátteréről másfél évszázada folyik a tudományos vita. Legutóbb például A. P. Kazsdan, a neves bizantinológus foglalt úgy állást, hogy Synadene hercegnő Szent László király felesége volt. Skylitzes Continuatus munkájának új, kritikai kiadása alapján Kerbl kimutatja: Synadene – férje halála után – az 1079 októbere és 1080 októbere közti időben tért vissza Bizáncba; ennek nyomán a szerző joggal következtet arra, hogy a konstantinápolyi hercegnő férje csakis I. Géza király lehetett. Kerbl véleménye szerint Géza és Synadene házasságkötésére az 1064–1067-es időszakban került sor, amikor Géza mint herceg az 1064-től támadó nomád úz törzsek ellen együttműködésre lépett a görög császárság északi határtartományainak katonai vezetőivel: Romanos Diogenesszel és Nikephoros Botaneiatesszel. E katonai szövetségnek lett dinasztikus megerősítése Géza és Synadene egybekelése, házasságukból született Kálmán és Álmos herceg is. Kerbl korábbi kutatások nyomán feltételezi: az 1068-ban bizánci trónra került IV. Romanos Diogenes császár (1068–1071), hogy a szeldzsuk háborúk idejére a birodalom északi határainak nyugalmát megszilárdítsa, s hogy a maga trónját a vetélytárssá előlépett Nikephoros Botaneiatesszel szemben biztosítsa, társcsászárával: Andronikos Dukasszal

feleségül vétette Géza herceg egyik nőrokonát. Kerbl szerint az ekkor létrejött magyar–bizánci szövetségnek lett következménye az, hogy 1071 őszén a megbukott IV. Romanos érdekében a magyarok betörtek a birodalomba. Az új bizánci uralkodó, VII. Mikhael Dukas (1071–1078) az ellenségeskedések megszüntetése végett békét kötött Gézával, és a magyar herceggel létesített baráti viszony megerősítésére 1071–1072 fordulóján ajándékot küldött Gézának, amely ma a magyar korona alsó részét képezi. Az ezen található görög nyelvű felirat (magyar fordításban: Géza Magyarország hű királya) tanúsága szerint a bizánci császár elismerte Gézát magyar királynak. Ezt követően Géza már nem vett részt az 1072. évi görög hadjáratban, sőt helyzetében megerősödve harcot indított Salamon ellen a királyi trónért, amelyet 1074-ben meg is szerzett magának. Synadene férje halála után még két évig Magyarországon maradt, mert idősebb fiát, Kálmánt akarta a királyi hatalom birtokába juttatni. László azonban erősebbnek bizonyult, s végül is Synadenét az ország elhagyására, Kálmánt pedig a papi pályára kényszerítette.

A szerző által megrajzolt képpel kapcsolatban – Synadene visszatérésének 1079/1080-ra datálását kivéve – számos kifogás vethető fel. Így nem bizonyítható (bár elképzelhető), hogy Géza herceg és a bizánci hadvezérek között katonai szövetség jött volna létre; forrás nem támogatja azt a vélekedést, miszerint Géza és Synadene az 1064–1067-es időszakban kötött volna házasságot. A VII. Mikhael Dukas alatti magyar–bizánci dinasztikus kapcsolatra vonatkozó elképzelést már Gyóni Mátyás cáfolta, s mostani, némileg módosított formájában sem tudjuk azt elfogadni. A szerző állításával szemben igazolható, hogy Géza részt vett az 1072. évi görög hadjáratban. A 14. századi magyar krónikakompozíció alapján egyértelműnek látszik számunkra az, hogy Géza herceg és Bizánc között az 1071–1072-es konfliktus nyomán jött létre először közeledés. Erre vezethető vissza, hogy – a pápától és a német császártól eltérően – a baszileusztól Géza 1074-ben megkapta a királyi címet (krales), amit Mikhael Dukas ajándékának felirata is tanúsít. Ekkor, tehát Salamon legyőzése után, köthetett házasságot Géza Synadenével – a baszileusz bizalmas hívének, Nikephoros Botaneiatesnek rokonával –, hiszen görög forrásunk világosan megírja, hogy a bizánci hercegnő Magyarország királyához ment feleségül. A magyar krónika pedig félreérthetetlenül megmondja, hogy Lászlót a főurak Salamonnal – s nem Kálmánnal – szemben választották meg királyukká.

Műve második fejezetében a szerző Borisz herceg bizánci házasságának történetével foglalkozik. Ennek kapcsán megrajzolja Kálmán király állítólagos fiának egész életútját. Kerbl azonosítja Boriszt a magyar krónikában szereplő Bors comesszel; véleménye szerint Borisz 1129-ben Kijevből Magyarországra ment, hogy trónigényét érvényesítse. De II. István 1129-ben békét kötött Bizánccal, s e békekötés nyomán a baszileusz akaratából a király elismerte trónja örökösének Vak Bélát, aki addig a császár által támogatott trónkövetelőként a konstantinápolyi udvarban élt, s a bizánci uralkodó kezdeményezésére akkoriban vette feleségül szerb hitvesét. II. István a baszileusz kívánságára Boriszt kiszolgáltatta Bizáncnak, hogy a görög földről hazatérő Bélának ne lehessen itthon a vetélytársa. Bizáncból Lengyelországba távozott Borisz, ahol a szerző feltételezése szerint egy lengyel hercegnőt vett nőül. A lengyel feleség halála után Borisz visszatért Bizáncba, s itt 1141 és 1143 között házasságot kötött egy konstantinápolyi hercegnővel, ebből a frigyből származott Konstantinos Dukas Kalamanos sebastos. A szerző – V. Laurent szellemes érvelése alapján – úgy foglal állást, hogy Borisz bizánci felesége Anna Dukaina hercegnő volt, aki Anna Komnene révén tartozhatott II. Joannes császár rokonságához. Anna Dukaina férje halála után kolostorba vonult, s itt felvette az Arete nevet. Egy kolostori oklevél tanúsága szerint Borisz hitvese a kralaina (királyné) címet viselte, amiből Kerbl arra következtet, hogy Borisz pedig a krales (király) titulussal rendelkezett Bizáncban. Ez azzal magyarázható, hogy a baszileusz elismerte Borisz herceget Magyarország királyának, s éppen ezért 1146-ban II. Gézával szemben a trónkövetelő Borisz nemcsak a német császár, hanem a bizánci uralkodó támogatását is élvezte. A szerző végül Borisz halálát az 1155–1156-os évekre teszi.

Mindebből mi csak az Anna Arete Dukaina személyére vonatkozó fejtegetést fogadjuk el; a többi megállapítását a szerző megbízható forrásokkal nem tudja alátámasztani. Bors comes és Borisz herceg azonossága feltételezhető ugyan, de ténylegesen nem bizonyítható. Az 1129-es magyar–bizánci békekötés értékelése, Vak Béla bizánci tartózkodásának feltételezése ellentmond a forrásoknak. A kortárs Freisingi Ottó híradása alapján Borisz bizánci házasságkötését a herceg első konstantinápolyi útjának idejére – tehát az 1130–1132-es évekre – lehet csak datálni, s ezzel el is esik a lengyel házasságra vonatkozó ötlet. A kralaina, illetve a krales cím viselése szerintünk csupán arra utal, hogy Borisz magát magyar királynak tekintette, de ez nem szükségszerűen jelenti azt, hogy Bizánc is elismerte volna őt

annak. 1146-ban Borisz valójában csak német és osztrák támogatásban részesült, Bizánc ettől az akciótól távol tartotta magát. A trónkövetelő halálát feltétlenül 1155 előttre kell datálnunk.

Az értekezés harmadik fejezetének témáját IV. István bizánci házasságának problematikája képezi. Kerbl előadása szerint II. Géza fiatalabb testvéröccse, István herceg 1154–1155-ben Bizáncba menekült, a baszileusz oldalán ezután részt vett a magyar–bizánci háborúban, 1157-ben Barbarossa Frigyes udvarába ment, ahonnan 1158–1159-ben visszatért Konstantinápolyba, s ekkor feleségül vette Mária Komnenét, Manuel császár unokahúgát. Manuel, az első bizánci uralkodó, aki Magyarország meghódítására tört, felkarolta István trónigényét, és II. Géza halála után (1161. május 31.!) a herceget a magyar trónra segítette. Kerbl úgy vélekedik, hogy IV. István kétszer uralkodott az országban: először 1161 őszétől 1162 tavaszáig (királlyá csak 1162 februárjában koronázták meg), másodszor pedig 1163 januárjától 1163. június 19-ig; közben 1162 közepétől 1163 januárjáig bátyja, II. László ült a trónon, aki szintén Manuel pártfogoltja volt. III. István, II. Géza fia, 1163 júniusában Belgrád mellett aratott döntő győzelmet IV. István felett.

Az elmondottak jelzik: a szerző dolgozatának e részében elsősorban az események időrendjének a meghatározására törekszik. A történtek kronológiájával kapcsolatos állásfoglalásai azonban csaknem kivétel nélkül elfogadhatatlanok számunkra. Így ma már bizonyosra vehető, hogy István herceg – II. Géza idején – a Magyarország elleni bizánci hadjáratokban nem vehetett részt, mert csak 1158-ban ment Konstantinápolyba, ahol ekkor – miként erre Pauler Gyula és mások korábban már rámutattak – vette nőül Mária Komnenét. IV. István kétszeri uralkodásának gondolatát a szerző minden alapot nélkülöző, teljesen elhibázott ötletének kell tartanunk. III. István egyik okleveléből világosan kiderül, hogy a király Székesfehérvárnál – s nem Belgrádnál – győzte le ellenfelét.

Tanulmányának utolsó fejezetében a III. Béla nevéhez fűződő bizánci házassági tervekkel foglalkozik a szerző. Jól ismert, hogy III. István uralkodása idején testvére, Béla herceg a baszileusz kezdeményezésére Konstantinápolyba került, ahol eljegyezték Manuel császár Mária nevű leányával. Ezzel kapcsolatban Kerbl a szakirodalomban általánosan elterjedt verziót adja elő, mely szerint Manuelnek ekkor az volt a szándéka, hogy a magyar és a bizánci trón örökösének tekintett (s ezért a magyar Urum és a bizánci despotes címmel felruházott) Béla révén perszonálunió formájában egyesíti majd Magyarországot és Bizáncot. Másutt részletesen kifejtettük, ezért itt csak röviden utalunk arra: komoly kifogások emelhetők a Manuelnek tulajdonított perszonáluniós elmélettel szemben. Nem bizonyítható például az, hogy Béla kiadatásakor III. István szerződésben ismerte volna el saját örökösének a külföldre távozó herceget; forrás nem támasztja alá, hogy Manuel már kezdettől fogva bizánci trónörökösnek szánta volna Bélát; végül mi nem látunk összefüggést a magyar Urum~uram megszólítás és a Bélának Bizáncban adományozott despotes méltóság között. Ugyanakkor a szerző számos részmegállapításával egyet tudunk érteni. Így például bizonyos, hogy Mária és Béla eljegyzése már 1163-ban megtörtént; s az is valószínű, hogy a jegyesség felbontására 1169–1170 fordulóján kerülhetett sor. Nagyon tanulságosnak tekintjük a szerzőnek azon elemzését is, amelynek során – a Mária és Béla közötti rokonsági fok vizsgálata kapcsán – más felfogással szemben új érvekkel bizonyítja: a bizánci hercegnő apai nagyanyja, Piroska–Eirene császárné nem Kálmán királynak, hanem Szent Lászlónak volt a leánya. III. Béla második bizánci házasságának terve 1185-re datálódik, amikor a megözvegyült király feleségül kérte Theodora Komnenét, Manuel császár rokonát. A korábbi nézettel szemben, mely szerint a bizánci hercegnő Manuel nővére lett volna, a szerző – L. Stiernon eredményeire támaszkodva – új s meggyőző érvekkel igazolja, hogy a hercegnő nem Manuel nőtestvére, hanem a császár Theodora nevű nővérének azonos nevű unokája volt.

Végül a szerző néhány mondat erejéig utal III. Béla öccsének, Géza hercegnek bizánci házasságára.

Kerbl igen gazdag – bár nem teljesen hiánytalan – nemzetközi szakirodalommal dolgozik, s ez teszi lehetővé neki, hogy több kérdésben a bizantinológiai kutatások legfrisebb eredményeit közvetítse számunkra. Ismeri a legfontosabb magyar feldolgozásokat is, de ezeknek felhasználása túlságosan egyenetlen. Az pedig különösen nagy kár, hogy a szerző számos alapvető forrás (például Kinnamos, Niketas Khoniates) mérvadó, illetve kritikai szövege helyett elavult editiókra támaszkodik. Egészében véve a könyv feltétlenül hasznos, tanulságos olvasmány mindazoknak, akik a tárgyalt problémák iránt érdeklődnek. Igaz, hogy a szerző legtöbb megállapítása a mi véleményünk szerint kétes, erősen vitatható értékű, de néhány ponton valóban új eredménnyel gazdagítja a magyar–bizánci kapcsolatokra vonatkozó ismereteinket, bizonyos esetekben pedig következtetései alternatív lehetőségekként vehetők figyelembe a további vizsgálódásoknál.

Makk Ferenc

VASILE, DRĂGUŢ

ARTA GOTICĂ ÎN ROMÂNIA.

GÓTIKUS STÍLUS ROMÁNIÁBAN

Bucuresti, 1979. 399 l.

A román szakemberek az utóbbi évtizedekben mind gyakrabban foglalkoznak országuk Nyugat-Európához kapcsolódó középkori művészi alkotásaival. Virgil Vătăşianu nagy műve: Arta feudală in RPR, 1959-ben elsőként foglalta össze széles körű helyszíni ismeretek alapján és az addig megjelent irodalom részletekbe menő felhasználásával Románia feudális korának művészetét. Havasalföld és Moldva bizánci eredetű és jellegű termése mellett megkülönböztetett figyelmet szentelt Erdély szervesen Nyugat-Európához tapadó és abból magyarázható románkori és gótikus alkotásainak is. A szóban forgó korszak művészeti fejlődése rajzának rövidített változata ugyancsak tőle származik a Román Tudományos Akadémia által 1968-ban kiadott és a romániai képzőművészet történetét tárgyaló munka I. kötetében. 1972-ben az ortodox emlékek mellett ismét hangsúllyal szerepel Erdély középkori építészete Grigore Ionescu művében (Histoire de l'architecture en Roumanie). Jó évtizeddel korábban jelent meg Gheorghe Oprescu román, majd német nyelvű könyve az erdélyi szászok erődített templomairól. A hatvanas évektől kezdődően elsősorban egyes műemlékeket ismertető, szépen illusztrált és új eredményeket is közlő sorozatok indultak meg, amelyekben az erdélyi középkor építészeti alkotásai egyre nagyobb számban kaptak helyet, éppúgy mint a különböző szakfolyóiratokban és időszaki kiadványokban. E hosszabb-rövidebb tanulmányok a legújabb forrás- és helyszíni kutatások eredményeinek közlése által módszeresen készítik elő új feldolgozások anyagát, sajátos és friss összefüggéseket feltáró szempontjait. Ennek az igénynek jelentős kifejezője Vasile Drăguţ könyve, amely egy kifejezetten nyugat-európai stílus fejlődését és hatását vizsgálja Románia egész mostani területén. A tárgyválasztásból következik, hogy mondanivalójának lényege és a terjedelem túlnyomó része a 13–15. századi Erdélynek van szentelve, s csak annyiban foglalkozik Moldvával és Havasalfölddel, amennyire ott megállapítható e stíluskorszak befolyása és egyes esetekben a 17., sőt 18. században kitapintható utóélete. Az építészet mellett különös figyelmet fordít a festészetre, de a többi művészeti ágakra is, noha akadnak egyenetlenségek és hiányok (textil, kerámia, bútorművesség). Ennek ellenére Drăguţ könyve tárgyválasztása és teljességre törekvése szempontjából a romániai művészettörténeti irodalomban úttörő jelentőségű, hiszen elsőként kívánja vizsgálni és értékelni egy nyugat-európai stíluskorszak életét és virágzását egy olyan országban, ahol a népesség túlnyomó részének évszázados kultúrája s ezen belül művészete mélyen és el nem szakíthatóan a bizánci hagyományokban gyökerezett. Ez a történeti alap és nem más, akár formai, akár esztétikai szempont indokolhatja a szerző bevezetőjének azt a kiemelt következtetését, amely szerint e könyv voltaképpen a gótikus stílus Romániában bonyolódó „kalandjai"-ról szól.

A szerző éveken át a romániai műemlékvédelem vezetője és irányítója volt. E minőségben vett részt a szakma nemzetközi munkájában is. Így természetes, hogy mind hazájában, mind Európában kitűnő helyszíni ismeretekre tett szert. Alkalma nyílt Románia eldugottabb műemlékeit részleteikben is tanulmányozni, tisztában van a helyreállítások legújabb eredményeivel. De mindezeken túl kedvező lehetősége volt a kérdéses műalkotások teljes áttekintésére és a részletkérdéseken felül az összefüggések megragadására, a fejlődést találóan jellemző emlékek biztos kiválasztására. Példái közé így került be nem egy kevéssé ismert, de a gótika kibontakozásában és jellemzésében fontos emlék. Ezáltal a tárgyalt problémakör távlatai kiszélesedtek, gazdagabbá, plasztikusabbá váltak. Mindez a szöveg mellett a változatos illusztrációs anyagban is megmutatkozik. A szokványos, de kikerülhetetlen emlékek mellett számos esetben kerül sor ritkán ábrázolt alkotások részletesebb elemzésére és bemutatására vagy a közismertek szokatlanabb nézeteinek, részleteinek illusztrálására. A fejlődés rajzát megvilágító példák jó minőségű képeinek nagy számú közlése nemcsak hasznossá, hanem vonzóvá is teszi e munkát. Ezenfelül a képanyag meggyőzően támasztja alá azt a stíluskeveredést, amely az ország Kárpátokon túli területén négy évszázadon keresztül a gótikus elemeknek a reneszánsz, majd barokk stílus által is színezett bizánci alapszövetben való inkább formai, ritkán szerkezeti jelenlétéből adódik.

A mű gondolatmenete világos és értelemszerű felépítésben jut kifejezésre. A fő mondanivaló természetesen Erdélyre összpontosul. Az ottani gótikáról szól a könyv jó háromnegyed része. A megmaradó hányadban a szerző a szóban forgó stílus moldvai és havasalföldi szerepét vizsgálja, s ezzel kapcsolatban kerít sort a 18. századi erdélyi román fatemplomok gótikus vonásainak elemzésére is.

A könyv három főrészre oszlik: 1) építészet a 13–15. században, 2) ábrázoló és iparművészet ugyanakkor, végül 3) a gótika utóélete Havasalföldön és Moldvában a 16–18. század folyamán.

Az első, legterjedelmesebb részben a szerző az erdélyi gótika kezdeteit Kerc ciszterci kolostorának építésében és széles hatókörében ismeri fel. Ez a 13. században jelentős építészeti kör azonban magába zárkózva megreked. A továbbfejlődést a 14–15. századi városok biztosítják, ahol a nagy plébániatemplomok jelzik a fővonalat. A tárgyalás az alaprajzi típusok szerint folyik a háromhajós csarnokoktól az egyhajós falusi templomokig. Terjedelmes fejezet foglalkozik a világi építészettel, amelynek keretében a kevésbé kutatott városi középületekhez és lakóházakhoz képest az erődítés kap elsődleges helyet. A fal- és táblaképfestészetnek kiemelt fejezetet szentel, az előbbi számára nagyobb hangsúlyt adván. A szobrászat áttekintésében is az építészettel kapcsolatos szobrászi tevékenység lép előtérbe a faszobrászattal szemben. Mondanivalóját az ötvösséggel és fémművességgel zárja. Havasalföld és Moldva jelentősége Románia gótikus művészetében akármilyen sajátos mégiscsak másodlagos. A korábbi gyér kezdetektől eltekintve csupán az építészetben kísérhető nyomon a 15–16. században s ott is elsősorban nem lényegi, hanem kifejezetten járulékos jelleggel. E körülmény még inkább kifejezésre jut utóéletében: a Kárpátokon túli terület 17–18. századi kőépítészetében és Erdély ortodox falusi fatemplomaiban. Az e kérdésekkel foglalkozó fejezetek elhelyezését az időrend szabja meg úgy, hogy Moldva és Havasalföld 13–15. századi termése az erdélyi egykorú építészet elemzését, a 16–18. századi utóélet pedig az egész erdélyi gótikus fejlődés rajzát követi, mint a könyv utolsó, záró részlete. A szóban forgó fejezetek ily beillesztése a könyv gondolatmenetébe maga is arra vall, hogy a romániai gótika e két fővonala között inkább bizonyos párhuzamosság, egymásmelletiség, semmint szerves összefüggés állapítható meg. A mű végén bő, de nem mindenben kielégítő bibliográfia, valamint hely- és névmutató áll.

E sommás tartalmi ismertetést kövesse az egyes fejezetekhez fűzött néhány kritikai megjegyzés.

Az első, a korai gótikát bemutató fejezet lényegében és sok részletkérdésben helyesen rajzolja meg a kerci (Cîrţa) ciszterci apátság építkezéseit és körét, amelyeket már korábban Vătăşianu is, én is összefoglaltunk. Drăguţ új elképzelése, hogy a kerci kolostor mai formájában a tatárjárás után azért épült, mert 1241-ben a korábbi épület nyomtalanul eltűnt. Ez a feltevés valószínűtlen. Igaz, hogy újabb szakszerű ásatás Kercen nem folyt, de Reissenberger annak idején helyszíni kutatásokat is végzett, és semmi korábbi nyomot nem talált. István ifjabb király 1264-i oklevele elhagyott (desolatum) és nem tökéletesen elpusztított kolostorról ír. Különben is a tatárok rövid egyéves magyarországi tartózkodásuk alatt tekintélyes falak lerombolásával nem foglalkoztak. Amint a gyulafehérvári székesegyház esete is világosan bizonyítja, a mongolok az épületeket felgyújtották, s akárminő súlyos tűzkár legfeljebb kisméretű falusi épületeket semmisíthetett meg. A középkori Magyarország egykorú építészetének ismerete nemcsak megengedi, hanem nagymértékben valószínűsíti, hogy a kerci monostor legkésőbb az 1230-as években már állt. A templom és kolostor annyira egységes, hogy egykorúságukhoz kétség sem fér, és 13. századi módosításnak nyomát sem mutatja. Az egykorú adatok és az említett 1264-i oklevél az elmondottakat alátámasztja. Ami a kerci épület származtatását illeti, róla szóló tanulmányomban számos konkrét párhuzamot mutattam ki a Párizs környéki ciszterci és falusi plébániatemplomok között, s a közvetlen francia kapcsolat a 13. század első harmadának magyarországi királyi építészetének képébe szervesen beleillik. A châteauduni St. Madeleine csak egy a sok példa közül, és nem az egyetlen forrás, mint ahogyan Drăguţ értelmezi. Kerc mint királyi alapítású monostor csak Erdélyben áll elszigetelten, az akkori Magyarországon nem. Az általam felhozott konkrétumokkal szemben a szerző sokkal homályosabban fogalmaz, midőn azt írja, hogy Kercen Cseh-, Morva-, Magyar- és Lengyelországból érkező ciszterci tanultságú mesterek működtek (25). Ennek alapján a műhely származása teljesen bizonytalanná válik. Drăguţ félreérti tanulmányomat, midőn azt állítja, hogy abban egyetlen építőműhelynek tulajdonítok Kerctől kezdve minden vele kapcsolatba hozható épületet. Határozottan a műhely „szétsugárzásáról" beszélek, s megkülönböztetek a műhelyen belül különböző csoportokat, amelyek 1230 és 1270 között működtek. Azt azonban valóban hangsúlyozom, hogy az összes szóba jövő épület a formai és szerkezeti kapcsolatokon túl, királyi vonatkozásaikkal történetileg is összefügg egymással. Még egy körülményt kell kiemelnem, mégpedig azt, hogy a 13. században a ciszterci építészet egész Európában és az akkori Magyarországon is már át volt itatva szerkezetben, formában a klasszikus gótika elemeivel. Túljutott tehát azon a tiszta kezdeti fokon, amelyet clairvaux-i Bernát a 12. század közepén képviselt. Csak ilyen értelemben lehet a 13. században a ciszterci építészetről beszélni. Kercen is számos jellegzetes vonás (oszlopfők, zárókövek, ajtók, ablakok) nem szoros értelemben ciszterci jellegű, hanem már az egykorú gótika közös sajátságai közé tartozik. Ebből is.

érthető a kerci műhely világi jellege, s többek között ezért sem tulajdonítható a falusi templomoknak a század közepén nemcsak Erdélyben, hanem egész Magyarországon is tömegesen megjelenő boltozott négyszögű szentély-megoldása ciszterei eredetűnek. (Egyébként a 13. század második felének erdélyi falusi építészetét az Acta Historiae Artium folyóirat 1968. évfolyamában megjelent hosszú német nyelvű tanulmányomban bőven tárgyaltam. Ennek figyelembevételére azonban a könyvben nincsen nyom.)

Örvendetes, hogy a szóban forgó fejezetben a kerci monostor mellett kiemelkedően szerepel a halmágyi (Hălmeag) magyar evangélikus (nem református) templom és számos, a kerci körhöz tartozó épület kevéssé ismert részletfelvétele. Sajnálatos viszont, hogy a szerző minden kritika nélkül átveszi Vătăşianunak a gyulafehérvári székesegyház építéstörténetére vonatkozó koncepcióját. Annak ellenére, hogy a dóm tényleg nem mutat közvetlen kapcsolatot a kerci körrel, az átépített főszentély szerkezete és elemei kétségtelenül a 13. század utolsó harmadára mutatnak. Ezt az időmeghatározást a két egykorú építési szerződés 1287-ből és 1291-ből félre nem érthetően megerősíti. Kár, hogy a szerző 1958-ban megjelent s mindezt részletesen kifejtő gyulafehérvári monográfiámról nem vesz tudomást, pedig annak középkori építéstörténeti része az általa is használt Acta Historiae Artium folyóiratban franciául is teljes egészében megjelent (1958). Ha Drăguţ kerci tanulmányom olyan mellékes részének, mint a bálványosváralji (Unguraş) ref. templom diadalív-pillérfőjének a kerci körhöz való tartozására egy külön jegyzetet szentelt, akkor valóban hálás feladat lett volna egy monográfiának is legalább azt a részét kritika alá venni, amely a könyv által feldolgozott korszak alkotásával foglalkozik.

A második fejezet a 14–15. századi egyházi építészetről ad nagy vonalakban áttekintést. Helyeselhető, hogy a városi tevékenységet állítja a vizsgálódás középpontjába. Az alaprajzi típusok szerint vezetett tárgyalást kívánatos lett volna az időrenddel is egyeztetni, mert így elkerülhetők lettek volna a nagy időbeli ugrások. Az egyes nagy városi plébániatemplomok stílusösszefüggéseit illetően az újabb magyarországi kutatások eredményeit kevéssé vagy egyáltalában nem veszi figyelembe, így gyakran meghaladott álláspontokat rögzít, illetve nem foglal állást a legutóbb felmerült módosításokkal kapcsolatban. Ma már árnyaltabban ítélhetők meg a nagyszebeni, szászsebesi, kolozsvári stb. városi egyházak szerkezeti és formai jegyei, azok egymáshoz való viszonya, mint eddig. A városi templomok négyfiatornyos sisakjának a ius gladii-val való magyarázata elfogadhatatlan (72,359). Sajnos a szerző nem jelöli meg e téves megállapításának forrását. A dési mai ref. templom középkori titulusa Szent István király. Máriának a korábbi, 13. századi templom volt szentelve, amelynek ma már csak néhány faragott töredéke van meg a helyi múzeumban.

A terjedelmes harmadik fejezet a világi építészet alakulását vázolja fel. Elsőként a városi erődítéseket vizsgálja, majd áttér a város köz- és lakóépületeire. Ezután következnek a feudális várak, majd végül a szász és székely templomerődök. Ez a sorrend nem felel meg a történeti fejlődésnek. Bármennyire is fontosak e korban a városok, azok erődítésének főkorszaka Erdélyben a 15. század. A király és a főrendűek várainak hálózata azonban már a 13–14. században véglegesen kialakul. A 15. századra csak bővítések és a vajdahunyadi várnak várkastéllyá való fejlesztése esik. A települések védelmének jelentős kifejlesztése kétségtelenül a török veszély növekedésével függ össze. Ennek jellemző korszaka egyes előzmények után szintén a 15. század. Ilyen előzmény pl. a brassói Szent Bertalan templom, amely tipikus váralji település a 13. század második feléből. A jelentősebb városok legkorábbi erődítései is visszanyúlhatnak a 13. századig (pl. Kolozsvár, Óvár), de mai állapotukban valamennyien 15. századiak. A nagy városokkal szemben, ahol az egész belvárost fallal veszik körül, a település védelmének alacsonyabb foka, amikor csak a templomokat erősítik meg tornyos falakkal. E mezővárosokra jellemző megoldás (Nagyenyed, Marosvásárhely stb.) sajátos faja a szász templomerőd, és eltekintve néhány háromszéki és a derzsi példától, a jóval kisebb igényű és védettséget nyújtó székely kerített és tornyos templom. Az általam jelzett történeti fejlődés a tárgyalás időrendjével is összhangban áll. Helyes a városok világi épületeinek a városokkal szoros egységben történő számbavétele. Ezek előzményei is visszanyúlnak a 15. századnál korábbi időre, bár erről még kevés biztos nyom ismeretes. Sajnos, ilyen irányú módszeres kutatás Erdély nagyobb vagy kisebb településein még a jövő feladata. De biztosra vehető, hogy a jelentősebb városokban éppoly sikerrel volna lebonyolítható, mint Budán vagy Sopronban. A Drágfiak 1456-ból származó várépítési engedélyéből világos, hogy palánk- és favárak akadtak még a 15. században is. Ebből azonban nem lehet arra következtetni, hogy a szóban forgó időben Erdély várainak többségét fából építették (101–102). Az említett oklevél fogalmazása ugyanis a várépítési engedélyek állandó sztereotíp fordulata. A nemesi udvarházakra azonban a faanyag vagy palánkerődítés a 15. században joggal vonatkoztatható.

Szemben Havasalfölddel, ahol a 14–15. században csak egyes vajdák magyar feleségeinek néhány alapítása épült tiszta gótikus stílusban (Cîmpulung, Tîrgovişte), Moldvában sokkal jelentősebb nyomot hagyott a gótika. A ferencesek néhány egyháza (Siret, Baia, Bacău) és a Szűz Mária templom Baiaban a szokványos gótikus kivitelben katolikus telepesek számára épült. E kivételektől eltekintve a helyi építészeti termés túlnyomó részének szerkezetét a gótikától alapvetően eltérő és az ortodox liturgiának megfelelő bizánci stílus igen jellegzetes moldvai változata határozza meg. E templomok és kolostorok nyílásai, támpillérei, néhol boltozásai ugyan a gótikában gyökereznek, de egyrészt csak járulékai az épületnek, másrészt félre nem ismerhetően ugyancsak a helyi fejlődésről tanúskodnak. Csak kevéssé és egyes esetekben kapcsolhatók közvetlenül Erdélyhez. Igazat kell adni Drăguţnak, aki hangsúlyozza, hogy az ortodox népesség alapjában véve ellenállt a katolikus behatolást jelentő nyugati stílus térfoglalásának, s annak csak bizonyos technikai eredményeit vette át, és számára csupán díszítő szerepet szánt (152). Az ajtó- és ablakkeretelések, a kőrácsok még sematikus kiképzésük esetén is többnyire eltérnek a megszokott gótikus gyakorlattól. Kevés esetben lehet pl. közvetlen erdélyi párhuzamot felmutatni (Bălineşti, Piatra Neamţ). Minden arra vall, hogy a Moldva bizánci építészetét színező gótikus elemek meglehetősen önállóan fejlődtek, kialakítván a két stílusnak valóban érdekes, egyedülálló és szervessé kovácsolódott keveredését, amelynek gyökereit és fokozatos kialakulását érdemes volna az eddigieknél alaposabban s e kérdésre összpontosítva közelebbről elemezni.

A gótika egyébként a Kárpátokon túl általában csak az építészetben tapintható ki, a többi művészeti ágakban, a fémművességtől némileg eltekintve, nem. E körülmény is megerősíti e nyugat-európai stílus ottani hatásának többször megállapított járulékos jellegét.

A könyv második része a festészetet, szobrászatot és az ötvösséggel együtt a fémművességet foglalja magában. A festészetről szóló terjedelmes tanulmány elsősorban a szerző kedvenc kutatási területével: a falfestészettel foglalkozik. Kiemeli a falusi falképek jelentőségét, és meggyőzően mutatja ki ezeknek egymással és a nagy európai stílusáramlatokkal való összefüggését. Előadásának tekintélyes részét szenteli a legújabban felfedezett és helyreállított 14–15. századi erdélyi falfestményeknek (Gelence, Bögöz, Rugonfalva, Kolozsvár, Meggyes). Megérdemelten emeli ki a marosszentannai református és a székelyderzsi unitárius egyházak jó színvonalú alakos kompozícióit. Az oltárképfestészetet sokkal sommásabban tárgyalja. A meggyesi oltár kétségtelen reneszánsz vonásait véleményem szerint a szerző túlértékeli. Az oltár alapjellege és koncepciója egyértelműen gótikus. A szobrászati fejezetben is az építészeti plasztika jut nagyobb hangsúlyhoz. Helyes, hogy megkülönböztetett érdeklődéssel foglalkozik a halmágyi evangélikus templom érdekes szobrászati díszével és néhány kevéssé ismert későbbi alkotással (Darlac, Muzsna). A faszobrászatot néhány jól kiválasztott szárnyasoltárral és önálló szoborral világítja meg. Nagy figyelmet fordít a fémművességre. Rámutat az erdélyi ötvösség magas színvonalára és a bronzöntés helyi központjainak termésére.

A könyv harmadik, már rövid része a gótikus elemek 16–18. századi utóéletéről beszél. Moldvában is, Havasalföldön is ekkor már egyre kevésbé érvényesülnek az egyes gótikus részletek a mind inkább elhatalmasodó bizánci szerkezeten és a díszítéseken. A 16. században a nagyméretű kőrácsos ablakok még hangsúlyos szerephez jutnak, de ezek a 17–18. század folyamán elvesztik eredeti formáikat, s mint bizantinizáló gótikus díszek belesüllyednek helyi művészi környezetükbe.

A gótika legkésőbbi hírmondói Erdélyben a túlnyomó hányadukban 18. században épült román fatemplomok, amelyek karcsú arányaiban, de főként tűszerűen felnyúló, magas, négyfiatornyos toronysisakjaikban kétségtelenül összefüggnek a középkori stílussal. A szerző helyesen szakít az igen elterjedt korábbi felfogással, amely e megoldás ma is meglevő példái közül egyeseket a 14–15. századból eredeztet, bár kétségtelen, hogy már akkor, főként Erdély középső és északi területein, álltak román ortodox fatemplomok. Ezek azonban nem maradtak meg. Ugyancsak egyet kell értenünk azzal az álláspontjával, amely szerint a falusi fatemplomokból a kőegyházak építészete közvetlenül nem származtatható. A négyfiatornyos sisakok kiképzése kétségtelenül a 15. századi városi plébániatemplomok falazott fiatornyos kialakításából ered (Nagyszeben, Dés, Marosvásárhely, Meggyes). Zömökebb arányokkal, de igen változatos megoldásban ezt veszik át a 16–17. században a magyar református templomok különálló harangtornyai (Mezőcsávás, Nyírbátor) is. Ezek virágkora ugyancsak a 18. század Erdélyben és az akkori Magyarország keleti megyéiben egyaránt (Bihar, Szabolcs, Szatmár, Ung, Bereg, Ugocsa, Máramaros).

Drăguţ könyve fentebb kifogásolt szempontjainak és megállapításainak túlnyomó hányada egyazon tényezőben gyökerezik: a helytelen történeti szemléletben. E korántsem csupán ebben az

értékes munkában megtalálható, makacsan visszatérő felfogás nemcsak elavult és korszerűtlen, hanem egyszersmind minden komoly vitát meghiúsít. Bármely kor bármely jelenségei ugyanis csak úgy vizsgálhatók, értelmezhetők szolid eredmény reményében, ha az illető kor viszonyaiba helyezzük őket, s tudomásul véve az akkori történeti helyzetet, abból indulunk ki, s azt tartjuk szem előtt munkánk során. A saját kor viszonyainak vagy elképzeléseinek visszavetítése teljesen helytelen alap, s csakis a vizsgált történeti valóság elferdítéséhez, meg nem értéséhez, végső soron meghamisításához vezethet. Ahogyan történeti tény, hogy az első világháború után Erdély Romániához tartozik, éppúgy történeti tény, hogy a 10. századtól kezdve addig Magyarországhoz tartozott. Vagyis az a korszak, amelynek művészetét Drăguţ vizsgálja, Erdély vonatkozásában végig ez utóbbi történeti keretben folyt. Tehát Magyarország a gótika korában erdélyi viszonylatban nem „idegen" ország, mint Német- vagy Csehország, s ugyanakkor Magyarország északi felét nem nevezhetjük „Szlovákiának", mert ez akkor is és még nagyon hosszú ideig anakronisztikus (37). Történeti lehetetlenség a magyar királyság helyett „budai királyságot" vagy „budai udvart" emlegetni (12,144). Az erdélyi vajdaság a 12. századtól kezdve egykorú forrásokkal igazolt. A könyvben Erdély és a vajdaság szinonímaként többször is szerepel (12, 25, 40, 144). Ez azt a látszatot kelti, mintha az erdélyi vajdaság azonos volna a 14. században az akkori Magyarországról áttelepüléssel alapított moldvai és az ugyane században feltűnő havasalföldi vajdasággal. Ezzel szemben az a történeti helyzet, hogy a vajda a magyar király egyik főtisztviselője, aki a központtól távoli megyei területeknek kezdettől fogva nem különállását, hanem a központi hatalommal való szerves kapcsolatát biztosítja. A hét megye azonban nem azonos Erdéllyel, mert ezeken kívül a 12–13. században kialakulnak a szász és székely kiváltságos területek, amelyek comesei ezek kiváltságos népeit ugyancsak a központi hatalomhoz kapcsolják. Mindez az egész gótikus korszakban így volt. Nem is beszélve arról, hogy a történeti Erdélyt körülvevő megyék lényegileg semmiben nem különböztek a többi magyarországi megyétől. Teljes mértékben helyes az erdélyi gótikának cseh, lengyel, osztrák és délnémet vagy sziléziai vonatkozásait kutatni, de nem elszigetelten, hanem az akkori történeti keretben. A szerző a művészeti összefüggések rajzában szinte mindenütt következetesen kihagyja Magyarország jelenlegi területét. Szerinte a művészeti hatások Cseh-, Morva-, Lengyelországból, Ausztriából vagy „Szlovákián" vagy Dalmácián át érkeztek Erdélybe, körülkeringve a Kárpát-medence középső, az összes legfontosabb művészeti központot magában foglaló akkori országrészét. Igaz, hogy e középső részen a török hódoltság következtében sok minden elpusztult, de sok minden megvan, ha nem is sértetlenül, és sok minden újra előkerült, hála a régészeti és műemlékvédelmi tevékenységnek. Az új eredmények közzététele pedig folyamatosan történik, tehát nem marad titokban.

Az egykorú források felhasználása természetesen kívánatos és szükséges, de pontos értelmezéssel! IX. Gergely 1234-i oklevelét Drăguţ úgy magyarázza, hogy a pápa nyugtalankodik, hogy Erdélyben a román püspökök(?) vallásilag befolyásolják a környezetükben élő magyarokat és németeket, s ezáltal veszélyeztetik a katolikus vallást. Ebből azt a következtetést vonja le, hogy az autochton román lakosság egyházfői „az új jövevények"-re vallási vonzóerőt gyakorolnak „a kárpáti térségben" (11–12 és 33–34). Csakhogy ez a „kárpáti térség" nem Erdélyben, hanem a Kárpátokon túli Kunországban van. Ez a szóban forgó oklevélben világosan benne van. Így tehát az 1234-i oklevélből csak Kunországra és nem Erdélyre lehet következtetéseket levonni.

A vázolt helytelen történeti szemlélet a művészet történetében is kellemetlen buktatókat okoz. A szerző a jelenlegi magyarországi kutatást általában vagy nem veszi tudomásul, vagy idézi, de nem használja fel se pozitív, se kritikai értelemben. De nem vesz tudomást azokról az emlékekről sem, amelyek természetszerűen összefüggnek az erdélyi emlékekkel. Így kerül sor indokolatlanul késői datálásokra (pl. Ákos románkori bazilikája szerinte tatárjárás utáni, tehát egykorú Kerccel! 17), vagy megalapozatlan származtatásokra (pl. Őraljaboldogfalva temploma morva eredetű 84), de ezeken túlmenően furcsa értékítéletekre is amelyek egész művészeti korszakok fejlődését állítják hamis fénybe. A könyv végéhez csatolt német nyelvű összefoglalás az erdélyi és moldvai gótika viszonyát így jellemzi: „Ellentétben Erdéllyel, ahol a gótika csak divat-stílusként jelentkezik, a 16. századi Moldvában új életerőt mutat fel, amely autochton hagyománnyá érett, és Nagy István uralkodása idején igen jelentős és szimbolikus értékek hordozójává vált. Így a gótika a moldvai építészetben nem egyszerű stilisztikai idomulás eredményeként él tovább, nem mint egyoldalú hajlam egy bizonyos formanyelv megtartására, hanem eljut egy teljes és egyértelműen román identitáshoz, hiszen Nagy István korában a helyi építészet szerves alkotórészévé válik." (397.)

Érthetetlen ez a lebecsülése az erdélyi gótikának, főként akkor, mikor a könyv háromnegyede róla szól, méghozzá elismerően, és néhány sorral feljebb a szerző azt mondja róla, hogy „a szomszédos területekre termékenyítően terjedt át". A korszerű történeti szemlélet túljutott azon, hogy a nemzeti identitást valami történelem fölötti kategóriának tekintse. Önkéntelenül felmerül a kérdés: vajon ez az értékelés nem azért fogalmazódott-e meg így, mert a szerző attól tart, hogy az olvasóban olyan vélekedés alakulhat ki, hogy a gótika Erdélyben nem román, hanem valamiféle más „identitást" testesített meg?

Entz Géza

JACQUES LE GOFF:

AZ ÉRTELMISÉG A KÖZÉPKORBAN.

Budapest, 1979. 236 l.

A Magvető kiadó több, mint húsz év késéssel jelentette meg Le Goff kis könyvét. A szerző, a középkorkutatás egyik legnagyobb alakja, bevezetésében a következő alcímet adja művének: „Bevezetés a középkori értelmiség történelmi szociológiájába", s ehhez a tervéhez hű is marad. Ezzel magyarázza könyvének néhány hiányosságát – bár nehéz lenne ilyen kis helyen ennyiféle ismeretet közölni. Bevezetésén kívül hármas tagolást alkalmaz. A 12. századba helyezi az értelmiség születését, a 13. századba a felnőttkort és problémáit, míg a befejező rész „az egyetemi értelmiségtől a humanistákig" vezet el. Kiegészítésül kronológiát és rövid bibliográfiát találunk.

Az értelmiség születését a városok újjászületéséhez köti a szerző. Bevezetésként visszanyúl a „karoling reneszánsz" kérdéséhez, s ettől az igazi reneszánsz egy lényeges elemét tagadja meg: a karoling scriptoriumokban másolt könyveket igazában nem olvasásra írták, hanem gazdasági értékük miatt. A 12. században azonban már olvasták a „régieket", hogy vállukon állva messzebbre jussanak. Az értelmiségiek felfedezik a görög–arab örökséget, s a jól fizetett fordítók betömik a latin műveltség réseit. A keletről jövő hatást feldolgozó központok közül Orléans és Párizs emelkednek ki. Párizs a szigorú szerzetesi eszmény számára a modern Babilon, de a városi klerikusok előtt az új Jeruzsálem. Különösen dicsérik a goliard-ok, akiket Le Goff megtisztít a százados rágalmaktól, és mint csavargó értelmiségieket jellemez. A vágáns költészet legfőbb jellemvonása a társadalom bírálata.

Mint a goliard-ok között elsőt, a szerző részletesen tárgyalja Abélard-ot, „az első tanítómestert". Összefoglalja életét, s Héloïse címen mellesleg a nő és a házasság kérdését a 12. században. Kibontakozik előttünk Abélard, a logikus, a moralista és a humanista. De ugyanolyan súllyal szerepel Chartres, annak naturalizmusa és humanizmusa. A chartres-i iskola fedezi fel az embert, mint mikrokozmoszt. Azután a szerző az értelmiségi helyét vizsgálja a városi környezetben. Eszközeit, a könyveket teszi az utolsó helyre. Ez átvezet az értelmiségiek szervezetéhez, az egyetemhez, amelynek létrejötte már a 13. század alkotása.

A „felnőttkor", tehát a 13. század problémái elsősorban az egyetemekkel függenek össze. A városi fellendülés „testületi" szakaszában az értelmiségiek is testületekbe szerveződnek. Autonómiájukért mindenekelőtt az egyházi hatalmasságok ellen kell harcolniuk, amelyek a *licentia docendi* megadásának jogát tartják fenn maguknak. De meg kell vívniok a királyi hatalommal is, amely az egyetemet a maga gazdasága és hírneve forrásának tekinti. Az egyetemnek viszont a sztrájk és a *secéssio* a fegyvere, melyekhez a pápaság támogatása járul. A pápaság azért védi meg az egyetemeket, hogy a saját fennhatósága alá rendelje őket; csak ezen az áron szerzik meg autonómiájukat. Le Goff most az egyetemi testületek belső ellentmondásait, szervezetét, oktatási rendjét, tananyagát, vizsgarendjét, társasági és vallásos életét, munkaeszközeit, dialektikáját, szókészletét, auktorait, gyakorlatainak fajait, és a megélhetés ellentmondásait tekinti át. Az értelmiségiek fizetésből vagy javadalomból élnek. Többek között ez a világi papok és a szerzetesek ellentétének (a *séculiers – réguliers* vitának) egyik fő kérdése is. De ellentmondások mutatkoznak a skolasztikában is, így a naturalizmus kísértése, az arisztotelizmus és az averroizmus vitája, a tapasztalat és az értelem kapcsolata, az elmélet és a

gyakorlat viszonya. A 13. század végén a vezető tisztségeket mind az egyetemen képzett értelmiségiek töltik be, egyfajta értelmiségi technokrácia lesz belőlük.

A középkor alkonyán már eltűnik az értelmiségi, és a humanistának adja át helyét. Az egyetemi tanárok körömszakadtig ragaszkodnak jövedelmi forrásaikhoz, sőt uzsoráskodnak; Le Goff Accursius házvételeit és kereskedelmi ügyleteit hozza fel példának. Az oktatók útban vannak az örökletes arisztokrácia felé, a doktori cím a lovagság kiváltságaival jár. Az egyetemek arisztokratizálódása a kollégiumokon tükröződik, amelyek kezdeti jótékony intézményekből hűbérbirtokok központjaivá válnak, Párizsban éppúgy, mint Oxfordban és Cambridge-ben. Átalakul a skolasztika is, megtagadja saját alapvető céljait. A hit és az értelem – elsősorban Ockham gondolkodásában – különválik. Természettudományi kutatások kezdődnek, erősödik az anti-intellektualizmus. Az egyetemek elvesztik nemzetközi jellegüket, a nemzeti egyetemalapítások sora Prágáig és Pozsonyig terjed. Ockham és Páduai Marsilius megalapozzák az államelméletet. A nemzeti egyetemek (a példa itt Prága és Párizs) megbontják a kereszténység egységét, vezérelvvé teszik a partikularizmust. A skolasztika bomlásnak indul, az egyetemek kapui megnyílnak a humanizmus előtt. Platón és Arisztotelész kapcsán visszatérnek a költészethez és a misztikához. Az arisztokrata humanisták elfordulnak a tömegektől, nem oktatásra, hanem egy szűk kör műveltségére törekednek.

Le Goff kis terjedelemben hatalmas körképet rajzol a középkori értelmiségről. Sorainak élvezetességét növelik a bőven felhasznált idézetek, melyek az olvasót is bevezetik a középkor filozófiájába és költészetébe. A fordítás is jól követi az eredetit, csak a VII. Gergely-idézetben (42. l.) kellene a „nevem Megszokottság"-ot „nevem szokásjog"-gal pótolni.

Bónis György

R. J. W. EVANS:

THE MAKING OF THE HABSBURG MONARCHY 1550–1700. AN INTERPRETATION

Oxford, 1979, Clarendon Press, XIX, 531 l.

A HABSBURG-MONARCHIA KIALAKULÁSA 1550–1700. INTERPRETÁCIÓ.

Robert Evans oxfordi professzor egyrészt már II. Rudolfról írt értékes könyvével keltette fel a magyar történészek érdeklődését, másrészt kivételes magyar nyelvtudásával és hazai történetírásunk eredményeinek olyan állandó figyelemmel kísérésével, ami szinte még saját szakköreinkben is páratlan.

Új munkájában megint bizonyságot adott arról, milyen behatóan ismeri a kor magyar forrásanyagát, valóban levéltári anyagig elmenően, régebbi, szinte elfelejtett szakirodalmát és legújabb magyar történeti munkákat egyaránt (1978-ban megjelent magyar munka a legfrissebb ebben az egy évvel később megjelent kötetben). De korábbi könyvéhez hasonlóan az is egyértelműen világos, hogy az osztrák és a cseh, sőt a témájához szükséges egyéb (lengyel, horvát stb.) szakirodalmat ugyanilyen mélységgel és pontossággal térképezte fel, nem is beszélve a korabeli, nyomtatásban megjelent munkákról. Forrásbázisa olyan kiterjedt, hogy aligha lehetne valami alapvető forrásnak a nem-ismeretét rábizonyítani.

Mint előszavában is jelzi, sőt alcímében úgyszintén, nem szokványos leíró eseménytörténetet kíván nyújtani, hanem a Habsburg-birodalom létrejöttének interpretálását, három nagyobb részben, ezek közül az első a fejlődés fő vonásait vázolja fel, a második a birodalom egyes régióiról ad keresztmetszetet, a harmadik pedig a szellemi alapokat vizsgálja meg. Hadd tegyük itt mindjárt hozzá, az interpretáció azt is jelenti, hogy Evans a politikai történet mellett jelentős mértékben kitér a gazdasági és különösen a társadalmi fejlődés fontosabb kérdéseire, az egyháztörténetre és arra, amit mi újabban művelődéstörténetnek vagy kultúrtörténetnek szoktunk nevezni. És teszi mindezt anélkül, hogy az egyes ágazatok közt valami merev határvonalat húzna azzal a jelzéssel, hogy most a

politikatörténet következik, vagy most a kultúrtörténet, hanem a témának megfelelően váltogatja és összefonja, ahogy az a valóságban is megtörtént.

Az 1550–1700-as évek mint két határpont nyilván riadalmat kelthet nálunk, mert hiszen milyen fontos esemény kötődik az egyikhez vagy a másikhoz? Természetesen semmi, pusztán angolszász gyakorlatról van szó, amely így szereti jelezni az évszázadokat. Ha valaki nálunk írná meg ezt a könyvet, nyilván úgy kellene fogalmaznia, hogy a 16–17. században. Ahogy ebben az esetben sem kellene mereven az időrendi határokhoz ragaszkodni, éppúgy nem teszi ezt meg Evans sem, hátrafelé, még inkább előre, a 18. századba is átnyúl sokszor. Érdemben persze mégis az I. Ferdinándtól I. Lipótig terjedő korszakot vizsgálja.

Adatokban, szempontokban, megállapításokban roppant gazdag könyvről van szó, tartalmi ismertetése igen nagy helyet venne igénybe (persze megérné, mert rengeteg új dolgot mond), ezért csak a fő vonalak jelzése áll módunkban.

Evans abból indul ki, hogy a 16. század derekára a Habsburg-birodalom a reneszánsz és a reformáció uralma alatt állt, ez az egységes kulturális klíma határozta meg, a maga kissé kozmopolita jellegével. A század végén az ellenreformáció megindulása, a rendek fellépése az abszolutizmus kísérletei ellen, majd a 17. század elejének általános válsága új helyzetet teremtett. A háttérben gazdasági és társadalmi jelenségek húzódtak meg, a gazdasági élet stagnálása, a második jobbágyság rendszerének kibontakozása, amely elsősorban a városok háttérbe szorítására vezetett, ezek elvesztették polgári jellegüket. A földesúr és a jobbágy ellentéte a majorsági gazdálkodás nyomán újabb szakaszába lépett, és harmadikként ott volt a Habsburgok támogatta főnemesség és a köznemesség ellentéte.

Az ellenreformáció előretörését megkönnyítette az, hogy egyre többen szembefordultak a reformációval, mert az egység ellen működött, megosztotta a társadalmat, mert történetietlen és újító volt, radikális és destruktív. Az ellenreformáció győzelme I. Lipót korában teljesedett be, és Evans igen finom részletezéssel mutatja be ebben a különböző szerzetesrendek szerepét.

A második rész először magát az ausztriai centrumot jeleníti meg bonyolult közjogi viszonyaival. Az arisztokrácia, amelyet részben maguk a Habsburgok hoztak létre, a szerzetesrendek mellett lényeges szerepet játszott az ellenreformáció uralomrajutásában, a protestantizmust szinte teljesen felszámolták, ebben a szentek kultusza és Bécs központi szerepe egyaránt fontos volt.

Csehország vonatkozásában Evans igen meggyőzően bizonyítja be, hogy a fehérhegyi csata után ugyan a nagybirtok jelentős része az új, Habsburg-főnemesség kezébe került, amely szinte egész Európából toborzódott, viszont a hazai vezető politikai tisztségeket zömmel mégis a régi, etnikailag cseh arisztokrácia tudta továbbra is a maga számára biztosítani. A csehországi ellenreformációban a hazai, nagyrészt arisztokratikus szentek tisztelete játszott jelentős szerepet a tömegek manipulálásában, mellettük Nepomuki Szt. János, a tipikus gót-barokk szent.

Magyarországon a rekatolizáló arisztokrácia mellett a köznemesség hadállásai erősek maradtak, s ketten együtt harcoltak az uralkodó abszolutizmusa ellen, végül is fegyveres felkelések hosszú sorában. Erdély, ahol nem volt igazi abszolutizmus, csak a korszak végén került bele a birodalom kötelékébe, a protestáns vallásszabadság fenntartásában persze addig is jelentős volt a szerepe. (Nagyon szellemesek és kifejezőek ebben a részben Evans fejezetcímei: Csehország vonatkozásában a Habsburg-birodalom korlátozott elfogadását állítja az előtérbe, Magyarországon a korlátozott elvetést, a német birodalom vonatkozásában pedig a korlátozott hegemóniát.)

Valóban tekintélyes ismeretanyagot tud felvonultatni annak bizonyítására, hogy a Habsburg-uralomnak a birodalomban volt még befolyása, különösen az evangélikusoknál, akikben időnként voltak törekvések a katolikus egyházzal való együttműködésre, kapcsolataik jók voltak, s az evangélikus egyház dogmatikai vonatkozásban voltaképpen közelebb állt a katolikushoz, mint a reformátushoz. Különösen az értelmiség körében élt még a birodalmi egység tudata és a hozzá való ragaszkodás, aminek többek között Leibniz volt a képviselője. Ugyanakkor a Habsburg-birodalomban jelentős állások jutottak ekkor is a birodalomból származó arisztokratáknak meg tudósoknak, mint az ismert kameralistáknak. Szilézia ebben a kontextusban vizsgálja a szerző, mint a Habsburgok és a birodalom közti kapcsolat közvetítőjét.

A harmadik rész először a korabeli katolikus tudományosság jellegét vizsgálja meg, többek között két jezsuita tudós, Athanasius Kircher és Kaspar Schott munkássága révén. Ez a tudományosság arisztoteliánus és neoskolasztikus volt, de a platonizmus nyomaival is találkozunk, és a korabeli nyu-

gati tudományos forradalom tudomásul vételével. A csillagászatban és a matematikában ez a katolikus Habsburg-birodalmi tudomány is jeles eredményeket tudott felmutatni, a természetfilozófiában egyre inkább a tapasztalat jelentőségét hangsúlyozta.

Ahogy II. Rudolfról szóló könyvében, Evans itt is jelentős szerepet szán a mágiának, kimutatja, hogy az előkelők körében ezt a kormányzat eltűrte, sőt maga is foglalkozott vele, az asztrológia, a kabala, az alkémia területén (itt még az egyház is csatlakozott), meg az orvostudományban. Ugyanakkor a széles néprétegek vonatkozásában élesen szembeszállt a mágiával, a fekete mágiával szemben az egyház megszentelte mágiát állította, különösen a boszorkányok üldözésében mutatkozott meg az állam beavatkozása, míg az előkelőkkel szemben való fellépés (egy Liszti László esete pl.) teljesen kivételes maradt.

A végső kicsengés, hogy a kor egészére az univerzális harmónia és az egység keresése volt a jellemző, ezt mutatják a keleti egyházzal való unió törekvései, ukrán és román viszonylatban nem is eredménytelenül, meg a Közel-Kelet iránti érdeklődés, amelyből majd az osztrák orientalisztika nő ki. És összegezője mindennek a barokk művészet. Csakhogy erről Evans már alig ejt szót, mint a politikai történet számos kérdéséről sem, azzal, hogy azokat már az eddigi irodalom is bőségesen feltárta.

Mindez együttvéve, a szerző szerint, végső fokon mégsem volt elégséges a birodalom szilárd összekovácsolására, bár a 18. század nagy reformjai erre építettek. De ha nem is volt elég, és a birodalom végül széthullt, az egykori egység maradványai nem tűnhettek el nyomtalanul.

Ez Evans interpretációja a Habsburg-birodalom keletkezéséről. Most következne a kritika. Szögezzük le azonnal, adatokban és részletekben olyan tollhibákat lehetne felhozni, mint azt, hogy Thököly Imre kálvinista volt (holott evangélikus), vagy hogy a kuruc elnevezést Dózsa kereszteseitől származtatja a szerző, holott a legújabb magyar nyelvtudományi kutatások annyit mindenesetre meggyőzően kimutattak, hogy innen nem származhatott. Nyilvánvaló, hogy ezek nem hibák (és még ilyet is hamarjában csak kettőt tudunk említeni).

El lehet viszont gondolkodni magán a témán és a szerző egész felfogásán. Nem elsősorban azért, mert az eddigi irodalom a dunai monarchia igazi kezdeteit valahol a 18. században szokta keresni. Hanem azért, mert bármennyire is rámutat Evans a birodalom létrejöttének olyan alapvető tényezőire, mint az ellenreformáció vagy a katolikus és rekatolizált főnemesség, a katolikus egyházi szervezet, a kormányzati manipulálás szentekkel és körmenetekkel meg barokk kegyhelyekkel, valami mégis hiányzik. Bármennyire is egyetérthetünk a szerzővel, hogy nagy történeti jelenségeket nem lehet egyszerűen csak a politika szférájából megmagyarázni, bármennyire is rokonszenves a vizsgálódás kiterjesztésének az a széles spektruma, amelynek méreteit megpróbáltuk felvillantani – a szerző törekvése az eseménytörténettől, a már elmondottaktól való elhatárolódásra, óhatatlanul arra vezet, hogy két dolog kimaradt. Az egyik a török kérdés, amely a birodalom létrejöttének éppen ebben a korban alapvető objektív előfeltétele. A Habsburg–török viszony csak érintőlegesen szerepel, a török birodalom léte, mint a Habsburg-birodalmat összekovácsoló tényező még kevésbé. A másik az a sajátos, voltaképpen nehezen megfogható probléma: ezt a birodalmat akarták-e a Habsburgok? Evans nyilván azért kezdi éppen 1550 táján a vizsgálódást, mert számol azzal, hogy az V. Károly-féle impérium nem volt járható út. De a spanyol és német Habsburg-összefogás valahol mégis ezt folytatta, a spanyol örökösödési háború még ennek valamilyen formában történő folytatásáért zajlott. És a német, vagy (inkább?) osztrák Habsburgok sem csupán a tényleges birodalmat akarták, amely Evans térképein található, hanem nyilván az egész német birodalmat és talán még többet. A tényleges Habsburg-birodalom csak a Hausmacht volt, a kiinduló pont, a szilárd bázis, az ugródeszka – stb.

De lehet, hogy ez a szemlélet csak az újkorban inkább járatos történész illúziója, aki azt tekinti amúgy istenigazában Habsburg-birodalomnak, ami a 18. és a hosszú, mert 1914-ig vagy 1918-ig terjedő 19. században létezett. A korábbi korszak kutatója nyilván más optikában látja tárgyát. Hogy mindaz, amiről Evans ír, alapvető volt a későbbi fejlődés szempontjából, azzal egyetérthetünk, s ha ezt a birodalom kialakulásának kezdeti szakaszaként értékeljük, akkor már nincs is min vitatkoznunk.

Akármi is legyen pedig álláspontunk Evans mondanivalójának lényegével kapcsolatban, az biztos, hogy könyve kitűnő munka, elgondolkoztató, továbbgondolkoztató, s egyúttal érdekfeszítő olvasmány. Olyan széles horizonttal, amelyről csak megbecsüléssel szólhatunk. Talán nem veszi rossz néven a tudós szerző, ha azt mondjuk: a magyar történetírásnak is nagy nyeresége.

Niederhauser Emil

SCHULHOF IZSÁK:

BUDAI KRÓNIKA

Magyar Helikon, Budapest, 1979. 101 l.

Lassan kezdenek beérni az elmúlt évtizedekben örvendetesen új életre támadt magyar vonatkozású judaisztikai kutatások gyümölcsei. Egymás után jelennek meg a magyar–zsidó történelmi kapcsolatokat, kölcsönhatásokat vizsgáló munkák, köztük Scheiber Sándor alapvető fontosságú művei, monumentális forráskiadása, vagy Dán Róbert humanizmus-könyve.

A megnövekedett érdeklődés egyik jeléül most a szélesebb olvasóközönséghez is eljutott Schulhof Izsák hajdani budai lakos megillája, megpróbáltatásainak siralmas könyve, krónikája. A Magyar Helikon Bibliotheca Historica történelmi és művelődéstörténeti sorozat kiadóinak és személy szerint Katona Tamásnak, a kötet szerkesztőjének az érdeme, hogy végre, tizenöt és félezer példányban, magyarul is hozzáférhető ez a maga nemében egyedülálló, a hódoltsági Buda végnapjait és visszafoglalását a „másik" oldalról megörökítő elbeszélő forrás.

Sajnos, a törökkori Budát leíró útibeszámolók, jelentések, a nagy ostrom dokumentumai, szemtanúk naplói többnyire kiadatlanok, könyvészeti ritkaságok, esetleg magyar nyelvű publikációjuk hiányzik, csak remélhető, hogy a Bibliotheca Historica kiadói a Budai Krónika közönségsikerén felbuzdulva a közelgő tricentenárium alkalmából idővel ezeket is megjelentetik.

Kiadásra, fordításra vár számos korabeli, Magyarország történetéhez kútforrásként felhasználható zsidó kézirat, nyomtatvány is; így az 1686-ból származó, Schulhof leírásához szervesen csatlakozó, azt mintegy folytató Ein sein nai lid fun Ofen – Szép új dal Budáról – című jiddis nyelvű verses krónika, amely Buda ostromával, a vár elfoglalásakor ejtett foglyok sorsával foglalkozik.

A Budai Krónika roppant olvasmányos, drámai fordulatokban gazdag. Értékét csak fokozza, hogy viszonylag kis terjedelme ellenére számos máshonnan nem ismeretes gazdasági, helyrajzi, kulturális és eseménytörténeti adattal szolgál. Ezek hitelességét erősen valószínűsíti az a tény, hogy a mű ellenőrizhető állításai – és a Budai Krónika bővelkedik az ilyen adatokban (csak a kronológiailag egyértelműen azonosítható dátumok száma húszon felül van) – mind más korabeli forrásokkal összehasonlítva, mind „abszolút" értelemben meglepően pontosak.

Schulhof műve igen nagy valószínűséggel 1687/8-ban íródott héber nyelven, eredeti címe Megillát Ofen.

Az ótestamentumi szövegekben a megillá egyszerűen (könyv-, irat) tekercset jelentett, később a szó jelentésváltozáson ment át, olyan művek jelölésére szolgál, amelyek – az Eszter könyvéhez hasonlóan – a zsidó közösségek vagy egyének megpróbáltatásairól és csodával határos megmeneküléséről szólnak, nem feledkezve meg a megpróbáltatások emlékezetére évente tartott bőjt és az ezt követő örömünnep elrendeléséről és leírásáról sem. Schulhof beszámolója tehát jogosan viseli a megillát elnevezést, lényegét tekintve azonban – ha a vallási, irodalmi epidermiszt lehántjuk róla – nem más, mint egy általános korrajzzal kiegészített napló, amelyben a szerző az őt és hitsorsosait ért megpróbáltatásokat írja le az ostrom kezdetétől a rabságból való szabadulásig.

Schulhof művének eredeti kézirata nem maradt fenn.

A Megillát Ofen-t Kaufmann Dávid (1852–1899) a zsidó történelem, kultúrtörténet és vallásfilozófia neves kutatója adta ki először egy, a birtokában levő, 1800-ban készült (jelenleg az MTA Kaufmann Gyűjteményében őrzött) másolat alapján 1895-ben, Trierben, héber nyelven. A Megillát Ofen kiadásához Kaufmann egy régebbi, akkor Prágában őrzött másolatot is felhasznált. A prágai kézirat több helyen eltért Kaufmann példányától, valószínűleg másolási hibákból eredő romlottabb szöveget adott. A legfontosabb eltéréseket Kaufmann kiadásában a megfelelő helyeken feltüntette. Ennek ma különösen nagy jelentősége van, mivel a prágai kézirat az első világháború során eltűnt.* Kaufmann csak a héber szöveget publikálta, fordítást nem adott, bár mindkét másolat tartalmazta a mű (1735-ben készített) német, pontosabban „judenteutsch" (ójiddis) nyelvű fordítását is.

*Rövid idővel ezelőtt a másolat újból felbukkant Prágában. – Scheiber Sándor szíves közlése.

1895 óta a Megillát Ofen sem eredeti szövegével, sem fordításban nem jelent meg, tetszhalálából a Magyar Helikon kiadása támasztotta fel. A kiadvány jellege és terjedelme azonban nyilván nem tette lehetővé sem a kritikai kiadás igényeinek megfelelő filológiai pontosságú fordítás, sem a megfelelő jegyzetapparátus elkészítését. A héber szöveg tömörsége, kétértelműsége, gyakran már elhomályosult értelmű utalásai további nehézséget jelentettek. A fordítás megítélésénél mindezt figyelembe kell venni. Jólesz László a mű lehetőség szerinti hűséges tolmácsolására, a szöveg jó olvashatóságára, a nemes értelemben vett közönségsikerre törekedett, ugyanakkor gondosan ügyelt arra, hogy megőrizze a Megillát Ofen irodalmi jellegét, sajátos – helyenként már idegennek tűnő – atmoszféráját.

Néhányszor ez a gondosság már kissé zavaró is, például a héber Simson (passim) névalak a magyar olvasó számára szokatlan, Szakály Ferenc is a meghonosodott Sámson formában írja az utószóban Schulhof fiának a nevét. A frigyláda vagy frigyszekrény is ismerősebb az olvasónak, mint a magyarázatra szoruló tóraszekrény (38. old.) Egy nyilván elnézésből származó súlyosabb hiba mellett – a 34. oldalon helyesen nem 600, hanem 700 katonát kell írni! – csak apróbb következetlenségek terhelik a fordítást.

Így például:

1. Jólesz a t'filint egyszer imaszíjnak (37. old.) másszor imaszíjaknak (49. old.) fordítja.
2. A rhénusi, illetve rajnai jelzők (27. old.) mögött mindkét esetben a Megillát Ofen német kölcsönszava a rheinisch bújik meg.
3. A török uralkodó a Budai Krónikában váltakozva török szultánként, törökök szultánjaként vagy egyszerűen csak szultánként jelenik meg a héber szöveg török császára helyett.
4. A 20. és 28. oldalon szereplő hadi szerszámok azonosak a 23. oldal hadi eszközeivel, a héber szöveg mindhárom esetben ugyanazt a kifejezést használja, a gyújtópor (20., 23. old.) helyett szerencsésebb volna lőport írni.
5. A 38. oldalon szereplő hitszónok anakronizmus. Az eredetiben a gyülekezet előtt prédikáló rabbiról van szó.

Egészében a fordítás jól sikerült, szép magyar nyelve, ízes és fordulatos elbeszélő stílusa a Budai Krónikát élvezetes olvasmánnyá teszi. Ezért különösen sajnálatos, hogy a stiláris szépségű és csaknem szó szerinti pontosságú fordítás a már említett nehézségek, kiadói korlátozások miatt jelenlegi formájában a történész számára alig használható.

Az alábbi vázlatos „észrevételek" nem a fordító érdemeit akarják csökkenteni, hanem a Budai Krónikát történelmi forrásként használó kutatók számára szeretnének – a kritikai kiadást anticipálva – támpontul, eligazításul szolgálni.

I. Bibliai helyek

Schulhof művében legalább harminc bibliai és talmudi idézet, utalás található. A fordításban csak töredékük ismerhető fel, jegyzet sem utal rájuk, jóllehet a héber szövegben többségük kiemelten szerepel, így azonosításuk könnyen elvégezhető. Hiányzik például az evés-ivás és öröm (Jólesznél lakoma és öröm – 54. old. –) citátum „kiugratása", holott ez az Eszter könyvéből vett idézet (Eszt. 9:17, 18) közvetlen utalás Schulhof megillájának, fogadalmának irodalmi előképére.

Az idézetek, allúziók jelentőségét csak fokozza, hogy rajtuk alapul a Megillát Ofen tagolása; a mű minden „fejezete" (nagyobb bekezdése) egy-egy bibliai toposz töredékével – és lőn, meghallá, megírá, látá, íme, napjaiban, mindezen dolgok után stb. – kezdődik. Sajnálatos módon ezek tolmácsolása nem egységes, mint erről az olvasó is könnyen meggyőződhet, ha például megvizsgálja az 5, 13, 14, 17, 21, 35, 49. oldalakon található bekezdéseket, amelyek az eredetiben mind az é s l ő n (történt) kifejezéssel kezdődnek.

II. Idegen szavak

A Megillát Ofen számos nem héber szót tartalmaz, amelyek többsége a fordítás során e l v é s z, mivel a Budai Krónikában már ezek is m a g y a r r a f o r d í t v a j e l e n n e k m e g. Az idegen szavak túlnyomó többsége német, de akadnak török, sőt magyar és délszláv(?) – Beligrád (Belgrád), Konsztantina (Konstantinápoly) – szavak is.

A magyar szavak török és német közvetítéssel kerültek a műbe, így Zrínyi (Szurin – 6. old., Drini – 14. old.), Thököly (Thequli – passim), Csonka Bég (= Mehmed Colak Beg – 6. old.), Batthyány (Budéini – 14. old.), Duna (Tuna – passim, Donuj – 50. old.), huszárok (38. old.) egyaránt lehet német vagy török „eredetű"

Érsekújvár (Uvár – 29. old.) és a falakon kívüli, de ahhoz kapcsolódó település megnevezésére használt „varos" (warris, wars, warés – 25. old.) – itt a budai Viziváros – magyarból származó török kölcsönszó.

Német közvetítésről tanúskodik a bányavárosok jelölésére használt Dibinosz (a prágai másolat szerint Dibániosz) (7. old.); Dibinosz = Die-bánya-s (a bányák, azaz a bányavárosok).

Schulhof a török és német szavakat négyféleképp használja:

1. A körülbelül 20 ország- és városnevet – így például Ungarn, Mähren, Polen, Ofen, Waizen (passim), Oszik (= Eszék) (24. old.) következetesen német (török) alakjukban.
2. A héber megfelelővel nem rendelkező szavakat (ezek száma meghaladja a tizet) – így például Quaporal (= káplár) (46. old.), Marketender (= markotányos) (52. old.), kumbars (= mozsár – török) (25. old.) – eredeti alakjukban.
3. A héber mellett zárójelben magyarázatul megadja a pontosító idegen szót is – például Hauptlager (48. old), Komissbrot (48. old.), Neckarwein (48. old.).
4. Mintegy kéttucatszor zárójelben nemcsak a pontosító megfelelőt adja meg, hanem azt is feltünteti, hogy a kérdéses idegen szó melyik nyelvből származik – így például Wiener Thor (23. old.), Sturm anlaufen (32. old.), vezir azem (= nagyvezér) (14. old.).

Lipót (Leopoldusz) császár titulusának megadásakor váltakozva használja Schulhof a héber nyelvben rég meghonosodott készár és a német Kaiser szót. A tatárokat posztbiblikus héberséggel Kedár embereiként (15. old.), a törököket Jismá'él (magyarosan Ismáel) népeként, Törökországot Jismá'él országaként említi. Meglepő, hogy a szultán szót Schulhof nem használja, török császárról (Kaiser vagy készár Jismá'él – passim), ritkábban török királyról (23., 24. old.) beszél.

III. Tisztségek, rangok, méltóságok

Nagyon tanulságos a Budai krónikában használt rangmegjelölések vizsgálata.

Schulhof többnyire a dux és a héber szár (nőnem szárá) szavakat, illetve összetételeiket használja, az elsőt közjogi méltóság, a másodikat tisztség, hivatali fokozat (parancsnok, vezér, hadvezér, nagyvezér, tiszt, követ, stb.) értelemben. Így például a nógrádi Csonka Bég is dux (7. old.), mivel Schulhof szerint basai méltóságot visel, dux Thököly (6. old.) és a hozzácsatlakozó Zrínyi (14. old.) (a jegyzet nem említi, hogy a Megillát Ofen szerzője Zrínyi Péter fiára, Zrínyi Antal Jánosra gondol), duxok a Bécs felmentésére induló birodalmi fejedelmek (18. old.).

A szár (szárá) „úriember", „úriasszony" jelentésben is előfordul, hibásan fordítja Jólesz a Schulhofot megvásárló szárá (úrnő – 52–54. old.) férjét főúrnak (54. old.), a szár szó itt tiszteletadást jelent az úrnő férj u r a , a kereskedelmi vállalkozás f e j e iránt.

A dux és a szár közötti jelentéskülönbség szolgáltatja a kulcsot a Budai Krónika leghomályosabb, a szövegkiadás sajnálatos módon jegyzet nélkül maradt helyének értelmezéséhez.

A kérdéses szövegrész Jólesz fordításában: „Vele (tudniillik a Bécsre támadó török császár seregével) volt Malatina herceg is és két jeles magyar vezér, név szerint Zrínyi ogli és Batthyány ogli . . ." (14. old.)

A héber szövegben Malatina d u x - r ó l é s k é t j e l e s m a g y a r v e z é r r ő l , m a g y a r d u x - o k r ó l van szó. Malatina valamilyen méltóságviselő neve vagy rangattributum (a „malatina" szó a kérdéses helyen egyaránt lehet személy- vagy köznév.)

Igen valószínű, hogy a malatina dux szövegromlás a palatina dux (nádor) helyett. Ezt alátámasztja, hogy a Kaufmann által ismertetett variáns ugyanezen a helyen a malatina dux és Kurfürst olvasatot adja (a rajnai palatinus – palotagróf, Pfalzgraf – egyben birodalmi választó – Kurfürst – volt. Feltehetőleg a rejtélyes Malatina herceg a bujdosók korábbi vezérével, Wesselényi Pállal azonos, akit Schulhof összecserél nagybátyjával, a már régebben meghalt Wesselényi Ferenc n á d o r-ral.

IV. Dátumok, pénzegységek

Csak sajnálni lehet, hogy a Megillát Ofen 24 zsidó időszámítás szerint megadott dátumának az azonosítása sem a főszövegben, sem a jegyzetekben nem történt meg, jóllehet ez Mahler Ede mindmáig nélkülözhetetlen kézikönyve alapján (Handbuch der jüdischen Chronologie, Leipzig, 1916) egyértelműen elvégezhető.

Így például az 1686-os ostrom dátumainak a feloldása a következő:

1. (446. év) Sáv'uot Ünnepe után (31. old.) = 1686. V. 29–30. után.
2. (446. év) egészen Sábbát Házon-ig (33. old.) = 1686. VII. 20.
3. (446. évben) áv hó végén (34. old.) = 1686. VIII. 20-án.
4. (446. évben) elul havának tizenharmadik napján (35. old.) = 1686. IX. 2.
5. (446. év elul 13.) A délutáni imádság idején (46. old.) A délutáni ima szürkületig tart. Szeptember első hetében a nap 16^{26} és 18^{14} között nyugszik. A nagy veszélyben az idő Schulhof számára nagyon lassan múlik, az ostromló sereg ugyanis a várba csak délután öt óra tájban tört be.
6. És lőn este és lőn reggel: kedd volt (49. old) = 1686. IX. 3. (Bibliai idézet; Genézis 1:13 – a zsidó naptárban a napok (szombat kivételével) nem kapnak nevet, csak sorszámot; kedd = harmadik nap)

A fenti példákból is jól megfigyelhető, hogy Schulhof az eseményeket többnyire a jelesebb ünnepekhez viszonyítva adja meg, ez a magyarázata kisebb kronológiai tévedéseinek.

Vác 1684-es elfoglalását például támmuz 17-re (június 29), egy nevezetes bőjtnapra teszi, holott az június 27-én történt. Az 1686-os ostrom első nagy hadi sikerének dátumában egy hetet téved. Schulhof ugyanis szombatokban számol, az első általános támadást előkészítő három álroham (július 20) egybeolvad nála az egy héttel későbbi első általános rohammal (július 27), amely a külső fal és a palotai rondella két bástyájának elfoglalását eredményezte. A két szombat eseményei a számára nagyobb jelentőségű Sábbát Házonhoz kötődnek.

A Megillát Ofen összesen hatféle pénzegységet – fillér, garas, krajcár (5. old.), tallér, rajnai arany(forint) (27. old.) és császári arany (52. old.) – említ. A birodalmi tallér a 17. század második felében 1,5–1,8 rajnai forintot ért, a forint 20 garasból állott, egy rajnai forint 60 krajcárral volt egyenlő. A szövegben szereplő fillér (pszitá – szír kölcsönszó – tkp. „aprópénz") körülbelül a dénárnak, a forint 1/100-ad részének felel meg.

V. Fordítási problémák

A fordítás az időnként homályos, kétértelmű héber szöveg miatt néhány helyen nem világos, félrevezető. Így például:

1. Schulhof gyakran említi a kuruc, török, császári lovas és fogatos (szekeres) katonákat. Az utóbbiakon feltehetőleg a seregek portyázó könnyűlovas, irreguláris alakulatait érti. A 23. és 34. oldalon is ezekről és nem gyalogosokról, illetve más katonákról van szó!

Még zavaróbb, hogy ugyancsak a 34. oldalon Jólesz nem jelzi, hogy az áttörésre kiválasztott katonák lovasok voltak, jóllehet ez a hely Schulhof jólértesültségének bizonyítéka; más forrásokból ismeretes, hogy a nagyvezér l ó r a ü l t e t e t t j a n i c s á r-okat próbált az ostromgyűrűn át a várba bejuttatni.

2. Félreértéshez vezet (98. old. – 19-es jegyzet) a bécsi ostrom etapjainak fordítása.

A vezír (= Kara Musztafa) nem Bécs alatt, hanem Bécs e l l e n viselt már harminc napja háborút, ez u t á n akartak a katonák rohamra menni. Az ostrom t o v á b b i napjaiban történtek Budán különféle csodák, amikor az ostromzár már igen e l h ú z ó d o t t. Schulhof nem állítja, hogy az ostrom harminc napig tartott volna, az általa adott időköz 1683 támmuz (június 25–július 24) havától 1683. szeptember 13-ig (ez a Ros háSáná előtti nyolcadik nap) terjed, ez jól megfelel a tényeknek. A Megillát Ofenből az is kiolvasható, hogy a Bécs alól menekülő török sereg útja Budára nyolc napig tartott.

3. Tisztázásra szorul a Budai Krónikában említett ómenek közül a keresztény templom tornyába (a héber szöveg szerint a torony egyaránt lehet a templom épület é n vagy m e l l e t t e –

történetileg az első a valószínűbb) csapó villámról szóló elbeszélés (17. old.), mivel a török kezén levő budai várban 1602 óta nincs keresztény templom.

Schulhof valószínűleg a zsidó negyed (mahalle) közelében álló korábbi Mária Magdolna templomra gondol, amelyet a török dzsámivá alakított át. (A Fethia – győzelem – vagy megmaradt toronyórája miatt Szaat – óra – nevet viselő dzsámit más források is említik keresztény templomként.)

4. A héber szöveg kétértelműsége hibát okoz egy időpont meghatározásában. (49. old.) Az elul havának tizennegyedik napján négy óráig kifejezés nem azonos az elul havának tizennegyedik napján négy óráttal. (Az „ad" prepozíció egyaránt jelenthet „ig"-et és „át", „keresztül"-t.)

A zsidó időszámítás szerint a nap az est beálltával (18^h) kezdődik. Ennek megfelelően a nap óráinak számolása a délutáni hetedik órától történik, azaz az órák számítása a gregoriánus naptárból megszokott módszerhez képest 6 órát siet. (Így például a déli 12 óra a zsidó időszámítás szerint 18^h-nak, azaz délután 6 órának felel meg.) 1686 elul 14. negyedik órája az előző nap esti tizedik órájával azonos, ami az adott esetben képtelenség, hiszen Schulhof korábban hajnalhasadásról, napfelkeltéről (szeptember első hetében a nap 5^{02} és 5^{10} között kel), reggeli fényről beszél (49. old.).

A Magyar Helikon nagyon szép és eredeti kiállításában megjelentetett könyvnek külön értéke Szakály Ferenc emelkedett hangú, tanulmánynak beillő szép utószava.

Szakály részletes és meggyőző képet rajzol a török uralom alatt élő (budai) zsidók életéről, társadalmi szerepéről, viszonylagos védettségéről. Sajnálatos viszont, hogy az elsődleges forrásoktól elzárva, Schulhof személyével, alkotásaival a kelleténél kevesebbet foglalkozik.

Kohn Sámuel 1881-ben Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez címen kiadott könyvében Szakálynál bővebben idéz Schulhofnak a Nagy Gyászdal című költeményéhez fűzött „magyarázat"-aiból, és közli az úgynevezett Kis Gyászdal jegyzetét is, amelyből számos életrajzi vonatkozáson túl értékes adatok nyerhetők. Schulhof irodalmi munkásságára. (Egyébként Kohn a Nagy Gyászdal 1687-ben írott „magyarázat"-ait csak kivonatosan publikálta, nem vette észre, hogy az egyik elhagyott részben Schulhof a Megillát Ofen-re hivatkozik.)

Ez a tény és a Budai krónika adatainak nagy pontossága erősen megkérdőjelezi Szakálynak azt az állítását, hogy a nagy budai olcsóság csak Schulhof régmúlton nosztalgikusan merengő fantáziájának a gyümölcse (73. old.).

Művéből ítélve Schulhof racionális elme, még életmentő hazugsága – ennek részben az utószó is hitelt ad (66. old.) – is inkább német nyelvtudásáról, mint dús képzelőerejéről tanúskodik; Schulhof a behatoló katonákkal megpróbálja elhitetni, hogy ő Lipót császár török fogságba került alattvalója, akinek leghőbb vágya, hogy végre mint szabad ember visszatérhessen hazájába, szülőföldjére, Prága városába. (Valójában Schulhof 1666-ban feleségével együtt önként hagyta el Prágát, hogy csatlakozzon a budai hitközség rabbijául választott apósához, Efráim háKohénhez.)

Szakály jól látja Schulhof krónikájának jelentőségét és érdemeit, de nagyon találóan figyelmeztet a Megillát Ofen szemléletének korlátaira is. Buda visszafoglalásának történelmi jelentőségét Schulhof nem értette, természetszerűen nem is érthette meg. A mű olvasóinak számára azonban a Schulhof életében tragikus fordulatot okozó budai ostrom – a Habsburgok szerepének megítélésétől függetlenül – nem a pusztulás, hanem az újjászületés jelképe, a „. . . Magyarország talpraállítása felé vezető út első – legfontosabb lépése . . .".

Haraszti György

BEFÖRDERER DER AUFKLÄRUNG IN MITTEL- UND OSTEUROPA

FREIMAURER-GESELLSCHAFTEN, CLUBS

(Hrg. Eva H. Balázs, Ludwig Hammermayer, Hans Wagner und Jerzy Wojtowicz)

A FELVILÁGOSODÁS ELŐSEGÍTŐI KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPÁBAN SZABADKŐMŰVES TÁRSASÁGOK, KLUBOK.

(Verlag Ulrich Camen, Berlin 1979. 380 l.)

Az elmúlt másfél évtized történeti irodalmában egyre tágabb teret nyernek a titkos társaságok történetével, szerepével és funkciójával foglalkozó publikációk. Európa majd minden országában a társadalom- és eszmetörténet, a politikai gondolkodás felvilágosodáskori történetének kutatói vizsgálják a szabadkőműves és a szabadkőműves szervezetekhez hasonló társaságok tevékenységét. Több nemzetközi konferencia is napirendjére tűzte a kérdés megvitatását.

E kötet is – amely a szabadkőművesség, a különböző társaságok és klubok felvilágosodáskori helyét, szerepét, tevékenységét és hatását vizsgálja – egy 1976. szeptemberében Lüneburgban lezajlott konferencia anyagát tartalmazza. Neves cseh, francia, jugoszláv, lengyel, magyar, német, osztrák, román, spanyol és szovjet kutatók írásait. A tanulmánygyűjtemény a „Studien zur Geschichte der Kulturbeziehungen in Mittel- und Osteuropa" című sorozat 5. kötete. Már az előző kötetek is fontos adalékokkal szolgálták Közép- és Kelet-Európa felvilágosodáskori gazdaság-, társadalom-, és művelődéstörténetének kutatását.

A szabadkőművesség, szervezeti kereteit, formáját tekintve, a titkos céh-szerű tömörülésekre vezethető vissza. Szimbolikája és rituáléja a középkori, a 12. században kialakuló építőpáholyokból ered. E páholyok egyszerre voltak szakmai (művészeti, tudományos és szakkivitelezői) és érdekvédelmi társulások. Titkosságuk tevékenységük egyenes következménye. A felhalmozott ismeretanyagot féltett kincsként őrizték és a páholyon belül hagyományozták tovább. A páholyok addig maradtak fönn, amíg a megerősödő városi polgárság föl nem lép, mint egyéni megrendelő. Az alapvető funkció megszűnésével maguk a páholyok nem szűnnek meg. Ekkor e különleges kiváltságokkal rendelkező céhpáholyok alapvető funkciója válik kérdésessé. Az építkezések tömegesebbé válásával, s ezzel egyidejűleg a technológia egyszerűsödésével, az építkezésekhez szükséges tudományos ismeretek elterjedésével stb. a megőrző és áthagyományozó szerep egyre inkább veszít jelentőségéből, illetőleg megoldható a rendes céh-tömörülések keretei között is. De a hűbéri viszonyokból következően a páholyok sajátos nyilvánosságnyújtó funkciója megmarad. Már a 13. századtól jellemző, hogy a páholyoknak nem csupán azok váltak tagjaivá, akik a szorosan vett építéssel, s minden ezzel együttjáró tevékenységgel kapcsolatban álltak, hanem azok is akik pl. a megrendelőket képviselték. Az egyéni megrendelések megindulásával egyidejűleg e tagok megszaporodtak. Ekkorra a páholyok építkezéssel kapcsolatos funkciója lassan megszűnik és a tulajdonképpeni vállalkozók, a kivitelezők nem is tartják már szükségesnek az ilyen páholyokba való tömörülésüket. A páholyok tagsága jóformán nem is áll másokból, mint mecénásokból. Emellett azokból, akik időközben a páholyokba kerülve a tudományosságot, a kísérletezést, a gondolkozást főleg spekulatív módon képviselték. Az operatív páholyok így fokozatosan alakulnak át spekulatív páholyokká. A folyamat már a 17. századi Angliában és Franciaországban megfigyelhető.

A tulajdonképpeni spekulatív szabadkőművesség „hivatalos" születési ideje 1717, amikor is négy londoni páholy egyesülésével létrejön a londoni nagypáholy, melynek alkotmányát 1723-ban dolgozza ki Anderson, a páholy nagymestere. A páholyokba bevonul a politika, az emberről és a társadalomról való gondolkodás is. A szabadság, egyenlőség, testvériség jelszava az alkotmány egyik alapgondolata.

Az 1720-as évek közepétől kezdve hódítja meg a szervezet Európát. Az alapítási dátumok: 1725 Párizs, 1728 Spanyolország, 1731 Hollandia, 1735 Svédország, 1737 Hamburg, a harmincas évek végén Moszkva, 1740 Berlin és 1743-tól a Habsburg Monarchia. Joggal tekinti a kötetet indító tanulmány szerzője, L. Hammermayer az 1740-es évek közepéig terjedő időszakot a szabadkőművesség extenzív

fejlődési periódusának. A század második felében a páholyalapítások száma jelentősen csökken, rohamosan nő viszont – mint Hammermayer megállapítja – a páholyok tevékenységének intenzitása.

Bár az elmúlt évtizedben a szabadkőművességgel foglalkozó munkálatok megélénkültek, mégis helytállónak tekinthetjük Hammermayer megállapítását, hogy a téma feldolgozásában még csak az alapkutatások kezdeteinél tartunk. Írásában egyfelől vázlatosan áttekinti a szabadkőművesség kialakulásának és elterjedésének történetét, másfelől pedig alapos és értékelő áttekintést nyújt – nyelvterületek szerint – a téma napjainkig terjedő irodalmáról. Tanulmánya alapvető már csak azért is, mert jegyzetapparátusa egy kimerítő és könnyen áttekinthető, a 18. századtól napjainkig terjedő bibliográfiát tartalmaz.

Igyekszik tisztázni: a 18. században mely titkos szervezeteket tekinthetjük szabadkőműves szervezeteknek. Véleménye szerint „minden reguláris szabadkőműves szervezet" (melynek formai és tartalmi ismérvei vannak) titkos szervezet, de a kor nem minden titkos szervezete tartozik a szabadkőműves társaságok közé. Sőt vannak olyan titkos szervezetek, amelyek a formai kritériumoknak (szimbólumok, szerveződés stb.) eleget tesznek, de tevékenységükben túllépnek a „tiszta" szabadkőműves szervezetekén. Az ilyen társaságokat – mint pl. az illuminátusokat – nevezi „pszeudo-kőműves „társaságoknak". A kutatást bonyolítja, hogy Közép- és Kelet-Európában számtalanszor megfigyelhető a szabadkőművesség és egyéb titkos társaságok összefonódása.

Ahhoz – hangsúlyozza Hammermayer –, hogy a jövőben számottevő eredményre jussunk, elengedhetetlenül szükséges a kutatások nemzetközi összefogása (amelynek fontosságát az elmúlt évek eredményei igazolják), illetve lényeges a munkálatok interdiszciplinaritásának megteremtése, szoros együttműködést kell megvalósítani a történészek és más tudományágak – mint a szociológia, filozófia, irodalomtörténet stb. – művelői között.

A Szentszék már 1738-ban, amikor még csak kifejlődőben van a szervezet, felfigyel annak a katolikus egyház ideológiai uralmát veszélyeztető tevékenységére. Az „In Eminenti . . ." kezdetű pápai bulla szükségesnek tartja a szabadkőművesség éles elítélését és tagjainak kiközösítéssel való fenyegetését. E pápai bulla és a Vatikán további intézkedéseinek sorsát, hatását – a Vatikáni Titkos Levéltár forrásai alapján – vizsgálva jut el Jose A. F. Benimelli arra a következtetésre, hogy a Vatikán erélyes fellépése ellenére a szervezet egyre szélesedik és erősödik. A vatikáni államtitkár és a bécsi pápai nuncius 1741/43. évi levélváltásaiból derül ki, hogy a szabadkőművesség tagjai sorában jelentős számú magas egyházi személyiség található, akik nem csak hogy nem hajtják végre a bulla és a többi rendelkezésben foglaltakat, de azok nyilvánosságra hozatala elé is akadályokat gördítenek. E jelenség egyben tünete is a Szentszék csökkenő társadalmi, politikai és eszmei befolyásának.

A szabadkőművesség a felvilágosodás korának bonyolult kulturális és ideológiai jelensége, hangsúlyozza a szovjet Milnyikov is. A mozgalom magán viseli a 18. század feudalizmusellenes küzdelmeinek minden ellentmondását. Ezért Milnyikov alapvető fontosságúnak tartja a szabadkőművesség átfogó karakterizálását és elhelyezését a felvilágosodás ideológiájában. „A felvilágosodás képviselőinek kapcsolata a szabadkőművességgel csak történelmi véletlen, avagy mélyebb összefüggésekre vezethető vissza? " teszi fel a kérdést. Ez különösen fontos kérdésfeltevés a közép- és kelet-európai történelemre, mert itt a szabadkőművességnek – kulturális és ideológiai szerepén túl – jelentős (bár erősen differenciált) közvetlen politikai töltése is volt. Nem véletlen, hogy a Habsburg-monarchia országaiban, de számos más közép- és kelet-európai területen is „fő harci terület" a tolerancia-kérdés, a nemzettéválás és a nemzeti függetlenség problémája. Ezek többnyire a társadalmi haladásért folyó erőfeszítésekkel kapcsolódnak össze.

A szabadkőművesség kulturális és politikai jelentőségét elemzi az osztrák H. Wagner is. Kimutatja, hogy a Habsburg-monarchiában a társadalmi és politikai ellentmondások fokozódásával mind inkább megélénkül a „testvérek" tevékenysége is, aminek formai-szimbolikai jegyei is mutatkoznak.

H. Balázs Éva elsősorban a szabadkőművesség társadalmi-politikai szerepét vizsgálja elemzésében. Kimutatja, milyen eszmei-ideológiai hatások befolyásolták a magyar szabadkőművesség fejlődését, elhelyezi a szervezetet a magyar társadalmi és ideológiai viszonyok között, jellemzi annak eszmei-politikai differenciálódását. Kitér arra is, miként vált lehetségessé, sőt szükségessé, hogy a szabadkőművesség, mint nemzetközi szervezet, a nemzeti létért folytatandó küzdelmet fölvállalja. Elemzi a szabadkőművesség és a magyar jakobinus mozgalom viszonyát. „Mindent egybevetve – vonja le következtetését –, úgy tűnik, hogy a szabadkőműves út, amennyiben társadalmi ellentmondásokkal kerül szembe, mindenképpen a politikumhoz vezet."

A kötet több tanulmánya vizsgálja – konkrétan nemzeti, nemzetiségi területeken – a nemzeti törekvések, harcok és a szabadkőművesség viszonyát. Egy-egy írás foglalkozik a szerb, román, lengyel, magyar stb. nemzeti küzdelmek és a szabadkőművesség viszonyával.

A tanulmányok jelentős hányadának tárgya a titkos társaságok, ezen belül a szabadkőműves páholyok politikai, kulturális és tudományos nyilvánosságteremtő szerepe. A páholyok, mint titkos társaságok egyfelől lehetőséget adtak a véleményalkotásra és véleménycserére, másfelől pedig a különböző irodalmi és tudományos társaságok, akadémiák létrehozásának segítségével bábáskodtak a nyilvánosság legális intézményeinek megteremtésénél. A lengyel Wojtowicz bizonyítja, hogy ez nem egyszerűen csak azért volt lehetséges, mert a páholyokban sokféle és különböző társadalmi réteget képviselő személyek találkoztak és ott fontos és aktuális kérdésekről vitatkoztak, beszélgettek, hanem elsősorban azért, mert mind a páholyok, mind pedig az egyes szabadkőművesek széles körű nemzetközi kapcsolatokkal rendelkeztek. Azaz a véleményalkotás, a véleménycsere és az információcsere messze túlnőtt az egyes páholyok keretén. Így lehetett a szabadkőművesség a politikai, kulturális és tudományos közélet, a társadalmi nyilvánosság alakulásának tényezőjévé. Az eddigi magyarországi kutatásokból is tudjuk, hogy a legtöbb tudományos társaság, folyóirat, és konkrét tudományos problémák vizsgálatára spontán szerveződő kör tagjai többnyire maguk is szabadkőművesek voltak. Sőt nemegyszer a tudományos társaság egy páholyon belül, vagy annak támogatásával jött létre.

Krasznobajev, Ischreyt, Lauer, K. Sablik, Georg von Rauch, I. Vavra, Faivre és Neustädter tanulmányaikban a konkrét események elemzésén keresztül támasztják alá a szabadkőműves szervezetek ezirányú tevékenységét.

Ezek közül kiemelendő J. Vavra Ignacz von Born személyéről és tevékenységéről írott tanulmánya. Egyfelől azért, mert Born a korszak tudós és tudományszervező, kultúrateremtő szabadkőművesének tipikus alakja, másfelől pedig bécsi páholyának, a „Zur Wahren Eintracht"-nak igen erős hatása volt Közép- és Kelet-Európa szabadkőművességére és ezzel egyetemben tudományos és kulturális fejlődésére. Tevékenységükben nem elhanyagolható szerephez jutott a páholy jeles személyiségei által szerkesztett „Journal für Freimaurer" c. lap, amelyről e kötetben E. Rosentrauch-Königsberg ír. (A közelmúltban egyébként a páholy tudományos tevékenységéről és a folyóirat szerepéről H. Wagner publikált hosszabb tanulmányt.) A tanulmányok egyöntetűen bizonyítják, hogy Közép- és Kelet-Európa tudósainak jelentős része tudományos problémáit, kérdéseit a kor európai színvonalán fogalmazta meg és igyekezett megválaszolni.

Szükséges még megjegyezni, hogy Közép- és Kelet-Európában – mint ahogy arra többen rámutatnak –, a szabadkőművesség a Nagy Francia Forradalom győzelme után, megőrizve addigi szerepét, egyben hordozójává vált a forradalom mindenüvé eljutó eszmei-politikai hatásának.

Mindent egybevetve, a tanulmánykötet lényeges adalékokkal szolgál Közép- és Kelet-Európa felvilágosodáskori társadalom- és művelődéstörténetéhez. A legtöbb írás értéke nemcsak a vizsgált kérdések elemzésének eredményeiben van, hanem abban is, hogy a további kutatásokat több lényeges kérdésfeltevéssel, problémamegfogalmazással gazdagítja.

Szőcs Gábor

SZ. M. TROICKIJ:

RUSSZKIJ ABSZOLJUTYIZM I DVORJANSZTVO V XVIII V. FORMIROVANYIJE BJUROKRATYII.

Moszkva, 1974. Nauka. 395 l.

AZ OROSZ ABSZOLUTIZMUS ÉS A NEMESSÉG A 18. SZÁZADBAN. A HIVATALNOKSÁG FORMÁLÓDÁSA

Az Európára ablakot nyitó cár, I. Péter uralkodásának története különösen a 19. század első harmada óta áll az orosz történetírás figyelmének a középpontjában. Abszolutizmusának megítélése szinte politikai állásfoglalásnak is számított ettől fogva. A zapadnyikok a modernizáló cárt, a szlavofilek a par excellence orosz történeti fejlődést negatívan befolyásoló uralkodót látták benne, s több mint negyedszázados uralmának e kettős értékelése más-más összefüggésekben és akcentussal

máig is nyomon követhető. Nem kifejezetten I. Péter kormányzatáról, de a dolog természetéből következően az ő korszakáról döntő súllyal esett szó abban az 1968-tól 1972-ig az Isztorija SZSZSZR hasábjain folytatott vitában, amely az orosz abszolutizmus történeti kérdéseit taglalta. Ebben a vitában a sok árnyalat mellett két markáns álláspont volt megragadható. Vitaindító tanulmányában Avreh azt fejtette ki, hogy az orosz abszolutizmus a polgári fejlődés hiányában a kapitalizmus előkészítésének feladatát vállalta magára, s azt el is végezte. Azonban alapvetően feudális szisztéma lévén, a kapitalizmust csak a legrosszabb formában (porosz út) tudta előkészíteni. Kevesen értettek egyet vele.

Az Avreh megállapításait kritizálók közé tartozott jelen mű szerzője, Sz. M. Troickij is (Isztorija SZSZSZR 1969/3.). Ő és többen is (Davidovics, Pokrovszkij, Cserepnyin, Volkov és mások) természetesen más-más hangsúllyal és egyes kérdésekben egymással is vitatkozva – a valóságos polgári fejlődés tényét, s ezzel szemben az államhatalom feudális beállítottságát emelték ki a 18. századi Oroszországban. A feudális abszolutizmusnak – szerintük – kénytelen-kelletlen ugyan, számot kellett vetnie a jelentkező polgári tendenciákkal, de nem lehet eme kormányzati rendszert a kapitalizmus teremtőjeként felfogni. – A vita Troickijt egy kitűnő monográfia megírására indította e témakörben, konkrétan feldolgozva a minden abszolutizmust talán legpregnánsabban jellemző hivatalnokság történetét Oroszországban, az 1722-es Rangtáblázat (Tabel o rangah) alapján. (A könyv témáját az alcím jelöli pontosan.) Példamutatóan dolgozza fel a szerző a bürokrácia történetét, azt azonban meg kell jegyeznünk, hogy az abszolutizmus elvi kérdéseinek, sajnos, csak mellékesen szentel figyelmet.

A bürokrácia súlyának megnövekedését – ami abban is kifejeződik, hogy 1680 és 1725 között az államhatalom költségvetése 5–6-szorosára nőtt – Troickij két fontos tényezőre vezeti vissza. Először is a már az abszolutizmus-vitában is hangoztatott polgári tendenciák jelentkezésére (e gyakran hangoztatott megállapítás mindig metaforikus marad!), másrészt a feudális abszolutizmus hivatalnokigényére. Ez utóbbi (ld. Péter gyökeres reformjait) már nem tudja ellátni funkcióit a régi apparátus felhasználásával. A Rangtáblázat az orosz hivatalnokság helyzetét volt hivatott rendezni, méghozzá úgy, hogy tekintettel az egyre szaporodó államügyekre, a korábbiakkal ellentétben a hivatalnokok képzettségének fontossága is növekedjék. Pétertől nem meglepő, hogy kiváló szakemberre bízta a Táblázat előkészítését, Osztermannra, a Külügyi Kollégium Titkos Expedíciójának elnökére, aki felhasználta a francia, svéd, dán, porosz abszolutizmus tapasztalatait, alapelveiben pedig a természetjog legtekintélyesebb képviselőjének, Pufendorfnak a műveihez nyúlt vissza. A tervezetet Péter, miután maga is módosította már, véleményezésre átadta a Szenátusnak, a Katonai és a Tengerészeti Kollégiumoknak, s azok tanácsait is hasznosította. Így készült az el 1722-re. A szerző szerint a Táblázat jól tükrözi azt, hogy a nemesség végleg visszaszorította a bojárságot, de azzal, hogy a nemesség sorai is megnyíltak – ugyanis hivatali, katonai emelkedés révén a nem nemesek is nemessé lehettek – Péter a nemesség pozícióit is meggyengítette, s az államhatalom mintegy saját egzisztenciára tett szert. A Táblázat nem más, mint a katonai, állami és udvari szolgálatban álló személyek beosztása 14 rangosztályba. Az 1–8. osztályba tartozók örökletes nemesek voltak, vagy pedig azzá lettek a bekerüléssel. A 9–14. osztályba tartozók csak személyükben nemesek, azt nem örökíthetik. A rangosztályok aztán ugyanígy megvannak az udvari és a katonai szolgálatban is; az egyes rangosztályokkal járó cím vagy jövedelem nagyrészt ugyanaz, mint az állami hivatalokban. A 14 rangosztályban rendkívül sokféle tisztség volt: 126 katonai, 94 állami és 42 udvari. (Innen a kibogozhatatlan titulusok az orosz regényekben.) A legalsó hivatalnokok viszont – az összhivatalnokok többsége – nem kerültek be még a 14. rangosztályba sem.

Troickij a továbbiakban azt vizsgálja, hogyan alakultak ezután a nemesség pozíciói II. Katalinig. Nos, a nemesség mindent elkövetett, egészében véve sikertelenül, a raznocsinyecek hivatali szolgálat útján történő nemesedése ellen. Másrészt minden módon – ezt már sikeresebben gyakorolta – megpróbálta átugrani az egyes fokozatokat, gyorsítani az előrejutást a ranglistán. Harmadrészt a nemesség, amely 1762-ig kötelezően szolgált, a legtekintélyesebb pályát özönlötte el, a katonait. Az állami-hivatali pályán viszont meglehetősen csökkent a szerepe. Az 1756-os összeírás alapján az összhivatalnokoknak csak nem egészen 22%-a a született nemes. Ez azonban – írja a szerző – csak az érem egyik oldala. Ha ugyanis ezt az első öt rangosztályban vizsgáljuk, akkor azt találjuk, hogy ott a nemesek aránya 87,5% (a hadsereg főtisztjei között is körülbelül 88% a nemes), a rangosztályokból kimaradt hivatalnokok között viszont ez az arány csak 4,1%. A születési nemességen túl ráadásul nem szabad elfelejteni a nagyszámú „újnemest", akik hivataluk révén tettek szert nemességre.

Az orosz hivatalnokság jellege tehát meglehetősen ellentmondásos volt. Troickij szerint az egész hivatalnokságra jellemző egyfajta különös polgárosodás, helyesebben polgári attitűd, amennyiben nőtt a szakképzettség szerepe, állami szolgálatra előkészítő iskolákat szerveztek (az elsőket Péter alatt), egyre jellemzőbb lett a pénzbeli javadalmazás, és ezek a jegyek a vizsgált korszakban végig erősödtek. Ezzel szemben nem alakult ki egy, a francia taláros nemességhez hasonló, önálló egzisztenciára jutó orosz hivatalnokréteg, amely ugyan nemesedő, de a hagyományos nemességgel oppozícióban levő, esetleg azzal szembeforduló réteg lehetett volna. Ellenkezőleg, a tradicionális nemesség – bár állandóan védekezett a kívülről jöttekkel szemben – folyamatosan asszimilálta a nem nemes hivatalnokok felső rétegét, akik életmódjukban hasonultak hozzá. Jellemző, hogy az orosz hivatalnokság 40%-ának – bár aránytalan eloszlásban – volt jobbágya, és sokan invesztálták hivatali jövedelmüket földbe.

Troickij szerint az uralkodó osztály ebből következő tarka összetétele a kormány érdekeit szolgálta. Ebben egyetérthetünk vele. Az orosz születési nemesség a kötelező szolgálat révén (1762-ig) szükségképpen a kormányzathoz kötődött, de mivel ez biztosította politikai befolyását és gazdasági érvényesülését is. 1762 után önként megmaradt a szolgálati rendszer keretei között. A nem nemesi rétegeknek pedig, minthogy Oroszországban komoly polgári fejlődésről nem beszélhetünk, egyetlen lehetőségük a politikai életbe való bekapcsolódásra szintén az államhatalomhoz – főleg hivatalnokként – való csatlakozás lehetett, aminek megvoltak a kész keretei. Ezzel viszont együtt járt esetleges önálló programjuk feladása. Uralkodótól független polgári vagy értelmiségi csoport Oroszországban ekkor nincs is. Az államhatalom ezért – alkalmi elégedetlenségeken túl – ellenzék nélkül tudott funkcionálni.

Ez utóbb mondottak egyben jelzik azt is, amiben Troickij kitűnően megírt, széles körű forrásbázisra támaszkodó könyvével nem tudunk egyetérteni. Ez pedig könyvén vezérfonalként végighúzódó elvi alapállása, nevezetesen a 18. századi orosz történelem polgári tendenciáinak túlhangsúlyozása, mintegy a nyugati típusú fejlődés analógiáinak kimutatása, a minőségi másság helyett az időbeli megkésettség hangsúlyozása. Könyve viszont maga veti ki magából eme fölöslegesen hozzáragasztott konklúziót, és éppen a polgári fejlődés végzetes lemaradásából következő, nyugatitól eltérő, speciálisan orosz történeti fejlődés hivatalszervezeten keresztüli megrajzolásával minden közép- és kelet-európai ország abszolutizmuskori kutatása számára mintául szolgálhat.

Poór János

FOLYÓIRATSZEMLE

JOSEP M. SALRACH:

KATALÓNIA FÜGGETLENSÉGE. 9. ÉS 10. SZÁZAD

A Katalóniát 712 és 720 között elözönlő mórok életmódja nem a meghódított területek kolonizálásán alapult, hanem helyőrségek létesítésén, hogy ezek garantálják az ország alávetését és az adók behajtását. Ez a nomád hódítók mentalitása volt, akik zsákmányra éhesen Katalóniából vagy Katalónián keresztül zúdultak Okszitánia falvaira és városaira a betakarítás idején. A déli területek életének ebből következő bizonytalansága vitte rá Kis Pipin (751–768) és Nagy Károly (768–814) frank királyokat arra, hogy határ menti védőbástya létrehozását tervezzék. Kis Pipin szerint a határnak a Pireneusokban, Nagy Károly szerint pedig a Pireneusok és az Ebro között kell húzódnia. A frank vagy karoling katonai hódítás első szakaszát e térségben 752 és 768 között hajtották végre, s ennek következtében estek el olyan városok, mint Nimes, Béziers, Narbonne, Toulouse. A meghódított területek – Septimania vagy gót Gallia – egy részét részben gótok lakták, akik a szembenállás idején a frankok és a mórok közt ingadoztak, míg végül az előbbiek katonai sikerei a frankok mellé állították őket; de nem anélkül, hogy ne tárgyaltak volna velük a tulajdonukról, a törvényeikről és a hatóságaikról. A határokat ily módon a Pireneusokban húzták meg, de a hegylánc nem bizonyult kielégítőnek az ellenséges betörések megfékezésére. Ez a körülmény, valamint az, hogy a Hispánia északi határterületét – Barcelona, Huesca, Zaragoza – kormányzó mórok Córdobával szemben autonóm magatartást tanúsítottak, Nagy Károlyt és tanácsadóit arra indította, hogy az Ebróig tolják ki a határt, és a régi római Tarraconensist határvidékké változtassák. A Hispánia elleni hadművelet a Zaragoza elleni sikertelen akcióval kezdődött (778), és Barcelona bevételével (801) érte el tetőpontját. A karoling uralom határa a Llobregat – Cordoner – Közép-Segre – Conca de Tremp vonal lett, s ettől délre és nyugatra kezdődött Hispánia. A határtól északra pedig a karolingok létesítette vagy föltámasztotta katalán grófságok, amelyek a ma Ókatalóniának nevezett térséget foglalták el. Ez a határ csaknem változatlan maradt mintegy 300 évig.

A karolingok a vizigót vagy későrómai közigazgatási egységeket hasznosítva hozták létre a grófságokat, amelyek élére grófokat, őrgrófokat neveztek ki; öt egyházmegyéjükbe pedig püspököket állítottak, akik a narbonne-i érseknek voltak alárendelve. A frank uralom első – 785 és 820 közötti – szakaszában a katalóniai grófságok legfontosabb tisztségeiben őslakos mágnásokat vagy az őslakosokkal együttműködőket találunk. Ez az időszak átmeneti volt, az asszimilációs törekvések megvalósításának lehetőségére készülve.

Föltételezhető, hogy Bera gróf (801–820), barcelonai lévén, és az iszlám ellentámadás állandó veszélye miatt, egy „gótizáló" frakció szóvivője lett, s az ország sajátosságait védelmezte a frank udvar asszimilációs szándékával szemben, emellett a mórokkal való békés együttélés híve volt. Bera egyébként anyai ágon gót származású volt, és föltételezhető, hogy tartós kapcsolatok fűzték az ország őslakosságához. A déli nemesség frankbarát és háborúzni akaró frakciója az ellenséggel történő együttműködéssel és árulással vádolta Berat, akit Kegyes Lajos 820-ban leváltott. Ez jó alkalom volt arra is, hogy az asszimiláció szolgálatában egy olyan frankot nevezzen ki gróffá, akinek nem voltak gyökerei Katalóniában. Ettől kezdve 878-ig szinte folyamatosan kerültek a Barcelona-Girona grófság és más területek élére frank nemzetiségű grófok. Ezek tehetős mágnások, akiknek a Pireneusokon túl voltak birtokaik, és szolgálataik, hűségük jutalmául kaptak kormányzati felelősséget Katalóniában és általában Septimaniában is.

Az őslakos nemességnek a frankosítást helytelenítő része 826–27-ben lázadást kísérelt meg Vicből kiindulva; a felkelés azonban sikertelen volt. Ettől kezdve az őslakos elem – többségében gót és

csak a meglevő államigazgatási szerveket alkalmazták az új követelményekhez, hanem új kormányszerveket is alapítottak.

Bár a két uralkodó életpályája s tettei jól ismertek a középkori Anglia és Franciaország kutatói előtt, érdemleges összehasonlításukra eddig nem került sor. Ezt kívánták most – legalább nagy vonalakban – pótolni a szerzők azáltal, hogy rámutattak néhány jól ismert esemény és intézkedés párhuzamos voltára.

Mind I. Henrik, mind Fülöp Ágost olyan igazgatást örökölt elődeitől, amelyben az államhatalom központi igazgatásának megtestesítője – az udvar – állandóan úton volt, míg a helyi hivatalok helyhezkötötten tevékenykedtek. Az a tény, hogy a vándorló királyi udvar folyamatos kapcsolatot tarthatott fenn a helyi igazgatás szerveivel, ezidőben még növelte az ügyintézés hatékonyságát. Így nem csoda, ha mind I. Henrik, mind Fülöp Ágost fenntartották e hagyományos rendszert, ugyanakkor azonban olyan újításokat vezettek be, amelyeket megnagyobbodott birodalmuk igényei követeltek meg. Mindenekelőtt bevezették a király helyettesítésének rendszerét. Angliában a királynő, később a trónörökös vezetésével valóságos „alkirályi" adminisztráció alakult ki, amely – a királlyall és közvetlen munkatársaival ellentétben – helyhezkötötten funkcionált. Olyan esetekben, amikor az uralkodó elhagyta az országot, vagy csak Normandiába ment át, ez a szerv irányította egész Angliát. Bár Henrikkel szemben Fülöp Ágost ritkán utazott el országából, az államigazgatás növekvő feladatai őt is rákényszerítették, hogy udvarában egy külön, egyhelyben maradó kormányszervet hozzon létre. Hasonló párhuzamot mutatnak a két király további intézkedései is: átszervezve az államkincstárt, azt a királlyal együtt utazó szervből helyhezkötött hivatallá tették, növelték az írásbeliség szerepét az államigazgatásban, s végül az igazságszolgáltatásban utazó ügynökökre bízták a kapcsolatok fenntartását a központi igazgatás és az alattvalók között. A helyi igazgatás hatékonyságát fokozottabb ellenőrzéssel igyekeztek növelni.

A cikk szerzői természetesen nem hanyagolják el azoknak a feltételeknek az ismertetését sem, amelyek között a két uralkodó politikája megvalósulhatott. I. Henrik mindenekelőtt az 1066-i normann hódítás következményeit használhatta ki. Az új uralom ugyanis nemcsak a régi angol–szász birtokos arisztokráciát söpörte el, hanem alapvető átalakulást hozott a birtokviszonyok területén is. Az új arisztokrácia birtokai ugyanis nem egy tagban feküdtek, hanem az ország különböző részein szétszórtan, s így nem adtak lehetőséget a territoriális uralom megszervezésére. A normann uralkodók biztosították a királyi birtokok túlsúlyát az arisztokráciával szemben. Növekedtek a királyi bevételek is. Henrik kormánya talált egy önzetlen segítőt is Roger, Salisbury püspöke személyében, aki különösebb tisztségek vagy címek nélkül, szinte a háttérből irányította az államigazgatás modernizálását. Fülöp Ágost a részben hódítások, részben örökség révén szerzett új tartományokkal növelte meg tekintélyét annyira, hogy hozzáfoghatott a tervezett újításokhoz. Ő sem feledkezett el a királyi birtokok növeléséről. Közvetlen segítőtársai közül a kancelláriában, a pénzügy igazgatás és igazságszolgáltatás területén egyaránt tevékenykedő Guerint kell kiemelnünk. Rogerhez hasonlóan neki sem volt magasabb hivatali rangja vagy címe, a Senlis-i püspökséget is csak élete végén kapta meg Fülöp Ágosttól.

I. Henrik és Fülöp Ágost adminisztratív újításai önmagukban persze nem lettek volna elegendőek a kormányzat felfokozott igényeinek kielégítésére. Mindkét államnak szüksége volt képzett hivatalnokokra is. Sok hasonlóságuk ellenére ennek biztosításában a tárgyalt két uralkodó módszerei eltérőek voltak. Henrik – bár a semmiből kiemelt új emberei neki is voltak – nem idegenkedett a régi nagy, főleg normandiai eredetű családok képviselőinek alkalmazásától az államigazgatás csúcsán. Fülöp Ágost ezzel szemben tudatosan szembefordult a francia királyság báróival, s a legmagasabb állásokat szinte kivétel nélkül új emberekkel töltötte be. Neki ezzel sikerült áthidalnia azt a nehézséget, amelyet a franciaországi földbirtokviszonyok (a territoriális uralmat lehetővé tevő birtokkoncentráció) jelentett politikája számára.

A két uralkodó politikájában mutatkozó hasonló vonások végül hasonlóvá tették az eredményt is: erőskezű, céltudatos kormányzásuk révén mind I. Henriknek, mind Fülöp Ágostnak sikerült országát a belső és külső ellenfelekkel szemben megvédeni.

(The American Historical Review 1978. 867–904.)

B. J.

hispán római, meg néhány bevándorolt mór – nem volt már függetlenségpárti és a kar radikális ellenzője.

Kegyes Lajos (829–840) és Kopasz Károly (840–877) uralkodása idején a franl testvérharc gyengítette, s a küzdelmekbe belesodródtak a katalóniai frank grófok is. A p ban jelentős szerepet játszott Septimaniai Bernat, Barcelona és más területek grófja, Károly 844-ben lefejeztetett. A 9. század hátralevő részében a karolingok képtelenek volt a legfőbb problémákon különösen Aquitania, Bretagne és Burgundia elszakadási törekv mann betöréseken és a főnemesség lázadásain. A hatalmat és a tekintélyt aláásó nehézségek az utolsó volt a barcelonai grófság ismétlődő lázadása.

Ebben az időszakban, a frank grófok katalóniai kormányzása alatt (820–878), ı őslakos gróf is, ami azt mutatja, hogy a karoling monarchia sohasem tekintett el teljesen – tekinthetett el – helybeli mágnásoktól. Az őslakos nemesség soraiból kerültek ki rend alárendelt kormányzati tisztviselők, és időnként közülük választotta ki azokat, akik a grófi betölthették; ezeknek tehetős földbirtokosoknak, kipróbált hűségű embereknek kellett l őslakosok közül a legfontosabb a gót származású Sunifred volt, a katalán nemzeti din alapítója. Sunifred segítette Kopasz Károlyt a monarchia nehéz pillanataiban, és ellenszolg megkapta Urgell, Cerdanya (834–848), valamint Barcelona, Girona, Besalú, Narbonne, Ag Lodeve, Magalona, Nîmes (844–848) grófságát; tehát néhány év alatt a frank királyság egy masabb mágnása lett belőle, és valószínűleg a királytól nyert javak védelmében halt meg. I oka annak, hogy később, amikor a monarchia elhatározta, hogy új politikát követ, és katalóniai frank grófot helybeli mágnásokkal váltja föl, a hűséges Sunifred utódai közöt bizalmi embereket.

A kiválasztott Sunifred egyik fia, Guifré el Pelós (Szőrös Vilmos) volt, aki Kopasz Urgell, Cerdanya és Conflent (870–897) grófságát, Dadogó Lajostól pedig Barcelona (878–897) grófságát kapta meg. Ez volt az utolsó eset, hogy egy frank király nevezett ki grófokat, mivel ezután az örökösödés elve érvényesült a grófi méltóság átadásában. Miközb Vilmos, fivérei és állítólagos unokafivérei kormányozták csaknem egész Katalóniát, a frank igen súlyos nehézségeket élt át a Párizst is megrohamozó normannok betörései következetébe

Katalónia történetében Szőrös Vilmosnak és örököseinek az uralma tehát a fü elnyerésének első foka volt. A következő fokozat a dinasztia folytonossága és a frank n közvetítése nélkül kialakított külpolitika. Szőrös Vilmos unokáinak nemzedéke, a katalán más hierarchák voltak a külvilág felé történő nyitás főszereplői a 10. században. A frankok l fölött gyakorolt gyámságának megszűnése és a külső támogatás hiánya veszélybe sodorhatta niai grófságoknak független fejedelemségekként való fennmaradását. A külső elismerést és s keresendő, megmozdultak grófok, őrgrófok, püspökök, apátok és szerzetesek, hogy biztos hassanak a függetlenség útján. Egyesek többször is jártak Córdobában, a kalifátus fővárosába akkor a földrész legerősebb állama), hogy szoros kapcsolatot teremtsenek és garanciákat nye ország belső építéséhez szükséges békére. Mások Rómába zarándokoltak, hogy elérjék a dip elismerést és a katalán klérus emancipációját.

(L'Avenç, 1978. augusztus–szeptember, 7–8. sz., 25–31.)

C. WARREN HOLLISTER – JOHN W. BALDWIN:

AZ ADMINISZTRATÍV KIRÁLYI HATALOM SZÜLETÉSE: I. HENRIK ÉS FÜLÖP ÁGOST

A modern történetírás már korábban felismerte, hogy I. Henrik (1100–1135) angol és Ágost (1179–1223) francia király uralkodása milyen fordulópontot jelentett országuk történ Bár a két uralkodót közel egy évszázad választotta el egymástól, uralkodásuk során hasonló mó ket alkalmaztak. Mindketten hódító háborúkat folytattak, sok tagból álló, kiterjedt ország uralkodtak, így egyaránt szembekerültek környezetükkel. A védekezés sikere érdekében azután

JOHN M. NAJEMY:

CÉH-REPUBLIKANIZMUS A TRECENTO KORABELI FIRENZÉBEN: A TESTÜLETI POLITIKA SIKERE ÉS VÉGŐ BUKÁSA

A köztársasági Firenzéről a történeti köztudat olyan képet őriz, amely a városállamot meglehetősen oligarchikus színben tünteti fel. Eszerint az állam – amelynek alkotóelemei maguk az egyes polgárok – kifelé az egyeduralkodóban testesül meg. E kép a 15. századi firenzei humanista történetíróktól, mindenekelőtt Leonardo Brunitól származik. Igaz, Bruni a pártoktól függetlenülő egyeduralkodót dicsérve, magát a városállamot is valamiféle pártokfeletti képződménynek tünteti fel. De sem ő, sem humanista kortársai egy szóval sem utalnak arra, hogy alig másfél évszázaddal nemzedékük előtt a firenzei köztársaságot egészen másféle felépítés jellemezte. E kevésbé ismert korábbi államforma, amelyben a céhrendszer testületi elvei domináltak, bemutatására vállalkozott a szerző cikkében.

A 13. századi Európában gyakoriak voltak a testületi felépítésű szervezetek: kommunák, céhek, kereskedőtársaságok, confraternitások, egyetemek stb. Belső felépítésükben e testületek valamennyije elvileg egyenlő tagok önkormányzati egysége volt, amely kifelé jogi személyként lépett fel. Megfeleltek e testületi szellemnek az észak-itáliai céhek is. Számuk a 13. században a legtöbb városban megnőtt, s politikai szerepük is erősödött, mivel kapcsolataik során képesek voltak olyan testületi szövetséggé alakulni, amelyben minden céh egyenrangúnak számított (akárcsak a céhen belül az egyes tagok). E szövetségeket az Európa más országaiban ekkoriban megjelenő rendekhez hasonlíthatjuk.

A firenzei céhek azonban nem elégedtek meg azzal, hogy a „rend" szerepét töltsék be a városállamban. Céljuk a lehető legmagasabb fokú szövetkezés elérése volt, hogy a maguk képére formálhassák át Firenze városi kormányzását is. A testületi elvek átültetése a városi vezetésbe olyan kormányzási formát hozott létre, amelyet „céh-köztársaságnak" nevezhetünk. Ennek nyomait először az 1290-es években találjuk meg, amikor a céhes mozgalom híveinek sikerült érvényesíteniök befolyásukat a városi vezetőség választásában. 1300 körül Firenze 21 céhének 7–8 ezer bejegyzett tagja volt. Ez azt jelentette, hogy a 100 ezres lélekszámú városban a felnőtt férfilakosság kb. 1/3-a volt kisebb-nagyobb mértékben részes a politikai vezetésben, ha azt teljességgel kisajátítani még nem is tudta. De a céhes vezetés új törekvését éppen az jelentette, hogy az oligarchikus kormányzás 1341–42-i megingása után a céhek kizárólagosságot kezdtek követelni maguknak a város irányításában.

Az elért sikerek azonban nemhogy erősítették volna, hanem éppen gyöngítették a céhes mozgalmat. A céhes kormányzás ugyanis a város egyszerűbb kézműveseinek, iparosainak tömegében találta meg természetes szövetségesét, akiknek viszont többnyire nem voltak törvényesen elismert céheik. Ezek az iparosok – felismerve saját jelentőségüket – a támogatás fejében saját céhek, testületek alakítására kértek engedélyt. A vezető céhek elzárkóztak e törekvések elől, kemény kézzel törték le a népmozgalmakat, sőt 1345-ben kivégezték Ciuto Brandinit, a munkás-testület megalakításáért folytatott harc vezetőjét. A céhes kormányzás ellentmondásai éleződtek ki az 1370-es évek válságában is. 1370-től kezdve fokozatosan megerősödött a testületi vezetés eszméje a városban. A céhek egyre több követelést terjesztettek a várost vezető Signoria elé, amely egy részüket kénytelenkelletlen teljesítette is. A firenzei céhes köztársaság kezdte megközelíteni azt az állapotot, hogy az „egész város" lakosságát képviselje. Az 1378 nyarán kirobbant felkelés 3 új céh megalakulását eredményezte, köztük a szakképzetlen ciompókét. Bár a ciompók felkelését rövid időn belül leverték, a céhek még 4 évig szilárdan a kezükben tartották a város vezetését, hogy azután egyszer s mindenkorra elveszítsék azt.

A céh-köztársaság bukásának okát a szerző részben a vezető céhek már említett elszigetelődésében látja, de figyelmeztet arra a félelemre is, amelyet az 1378-i felkelés majd a 4 éves céhes uralom a felsőbb osztályokban váltott ki. Az eddig nagyjából közömbös bankárok, manufaktúra-tulajdonosok, kereskedők saját gazdasági tevékenységük biztonságát látták veszélyeztetve a testületi rendszerrel, s igyekeztek felszámolni annak érvényesülését a város irányításában. Fokozatosan megváltozott a céhekről az oligarchia szolgálatába szegődő krónikaírók véleménye is. Giovanni Villani tárgyilagossága Marchione di Coppo Stefaninál nyílt ellenségeskedésbe csap át. A testületi politika bírálata pedig együtt jár a patrícius családok uralmának dicsőítésével. Ez a felfogás teljesedett ki a 15. elején Leonardo Bruni írásaiban, amelyekben már nyomát sem találjuk az egykori céh-köztársaságnak.

(The American Historical Review 1979. 1. sz. 53–71.)

B. J.

MARSINA, R.:

VÁROS ÉS PIAC SZLOVÁKIÁBAN A 13. SZ. VÉGÉIG

Város és piac fogalma szorosan összekapcsolódik, s nehéz eldönteni, hogy kölcsönös kapcsolatukban melyiket illeti elsőbbség. A piacok rendszeres megtartása már egy gazdaságilag és kulturálisan fejlett társadalmat feltételez. A nagymorva birodalomban alakult ki először a központi piac, s mellette helyi piacok hálózata is.

Az Árpád-háziak királyságának idejéből fennmaradt kisszámú forrás tanúsága szerint az áru- és pénzforgalom nem csökkent. Város és piac kapcsolatára jellemző, hogy város piac nélkül nem létezett, de léteztek piacok városokon kívül (pl. útkereszteződésekben) is. Az ilyen települések elnevezése világosan utal eredetükre; a hét azon napjáról nevezték el, amikor a vásárt tartották. Leggyakoribb a „szerda" a „csütörtök" elnevezés. Viszonylag sűrű piachálózat alakult ki, s a konkurrencia kiküszöbölése érdekében más-más napokon tartották a vásárokat.

A 13. századtól új szakasz kezdődik: addig valamennyi piac az uralkodóhoz tartozott, ettől az időtől kezdve világi és egyházi feudális urak is megkapják adományként a piacok fölötti jogi és pénzügyi felügyeletet. A század 30-as éveitől kapnak vámmentességet biztosító privilégiumokat előbb egyháziak és idegenek, majd egész városok is. IV. Béla folytatta a kiváltságos városok kialakítását, már egy új gazdaságpolitika jegyében: így a királyi kincstár elveszítette régi jövedelmeit, de a fejlődő városok adója kiegyenlítette a vásárok közvetlen vámolásából származó jövedelmek megszűnését.

A 13. század nemcsak a kereskedelmi tevékenység megélénkülésének, hanem a piaci struktúra átalakulásának korszaka is. Bár a vásárjog formailag továbbra is regálé maradt, a realizálható haszon többnyire a városokhoz, kisebb mértékben a feudális urakhoz került. Az áruforgalom nagyságának megállapításához a források további részletes elemzésére van szükség.

(Historický časopis 1978. 1. sz. 77–95.)

H. V.

MARK PHILLIPS:

MACHIAVELLI, GUICCIARDINI ÉS A NEMZETI TÖRTÉNETÍRÁS HAGYOMÁNYA FIRENZÉBEN

A történeti megörökítés általában általában két pólus köré csoportosíthatók: egyik a múlt eseményeinek emlékezetre méltó megjelenítése, másik ezen események értelmezése, megértetése. De a rögzítés és elemzés kettős feladatának egyidejű megoldása nem minden korszakban bizonyult könnyűnek, így a múlt megörökítésével foglalkozó munkák sem mindig tartották kötelességüknek mindkét feladat teljesítését. Ez jellemezte a Machiavelli és Guicciardini előtti firenzei „történetírást" is. A klasszikus példa által ösztönzött humanista szerzők az állampolitikára koncentráltak, s leírásaikban mindig széles teret nyitottak a morális és politikai oktatásnak. Velük szemben a „nemzeti történetírók" a jelesebb eseményeket kívánták megörökíteni, különösen azokat, amelynek tanúi voltak. Előadásukat sem szűkítették le a politika terére.

A történeti megörökítés Firenzében divatos két válfaja közül az ún. nemzeti történetírás közvetlen hagyományai voltak a régebbiek: egészen a középkor krónikairodalmáig nyúltak vissza. Onnan vették az élénk leíró szellemet, de onnan a meglehetősen következetlen szerkesztést is. A sokáig feledett klasszikus hagyományok felélesztésére ezzel szemben csak a reneszánsz korában került sor. Az ekkor jelentkező tudós igény hajlandó volt elfordulni a tényektől, hogy saját világát az antikvitással mérhesse össze. A humanisták nagy önbizalommal vetették el a krónikairodalom megelőző darabjait, mint az „igaz történelemmel" ellenkező szépirodalmi alkotásokat. Mégis Firenze gazdag krónikairására és humanista műveltségére volt szükség ahhoz, hogy a kéftéle történeti megörökítés Machiavelliben és Guicciardiniben igényes alkotókat teremtsen.

Machiavelli városa egész történetét akarta megírni. Igaz, ezzel már humanista elődei (Bruni, Poggio) is kísérleteztek, de műveikben Machiavelli csak a város külső háborúinak leírását találta

kielégítőnek, a belső viszályok ismertetését hiányolta belőlük. Ezért volt kénytelen visszanyúlni azokhoz a korábbi krónikairókhoz, akiknél erre az oldalra is talált utalást. Munkájának összevetése a forrásul szolgáló krónikákkal azt igazolja, hogy sikerült átmentenie saját művébe a történeti részletkérdések iránt érzett szenvedélyt, amit pl. elődei közül Bruni száműzött értekezéséből. Ugyanakkor viszont képes volt a részletekből általánosítani is, amikor a részletproblémák megértetése céljából több egyetemes megfigyelést is tett. Mindebben persze szerepet játszott az is, hogy Machiavelli – városának aktív politikusa – „Firenze története" c. munkáját városa vezetőinek okulására is szánta. Mint maga írta a bevezetőben: „a pártoskodás okai és következményei nyújtják a köztársaságok vezetőinek a legfontosabb politikai tanulságokat, s Firenze minden más köztársaságnál inkább kitűnt belső viszályaival."

A republikánus Machiavellivel szemben Guicciardini patrícius politikus volt, akit érdekei a hagyományos kereskedő arisztokráciához fűztek. Machiavellinél jobban emlékeztet a kereskedő-krónikásokra, jobban őrzi a nemzeti hagyományt munkássága is. Ő volt az első, akinél a történetírás szűk firenzei látóhatára egész Itáliára kiszélesül (nagy művének címe is „Itália története"). Életművében határozott fejlődés figyelhető meg: korai műveinek krónikás beállítottságától jut el a klasszikus modell felhasználásáig anélkül, hogy munkáját a tényeket mellőző morális vagy politikai ösztönzés szolgálatába állítaná. Színeiben, stílusa élénkségében elmarad Machiavelli mögött, de a tények gazdagsága, a komplex előadás bőven kárpótol ezért a hiányosságáért. S nem elhanyagolandó, hogy sikerült teljesen szakítania a klasszikus történetírás didakticizmusával is.

A két vizsgált történetíró munkássága révén a firenzei történetírás jelentős mértékben gazdagította az európai történetírást. De ez az eredmény mégis több volt, mint egyéni tehetség kérdése. A 16. században a firenzeiek fokozott érdeklődése saját történelmük iránt már nagy múltra tekinthetett vissza. A krónikairók – rétegről rétegre feltárva a múltat – lehetővé tették annak mély és alapos ismeretét. A humanisták az értékelés logikai szempontjaival s a jó szerkezet, felépítés használával ismertették meg olvasóikat. Ugyanakkor azonban sokban adósak maradtak a tényekkel, mint ahogy a krónikairók e tények magyarázatával. A két irányzat hiányosságain csak egy hatásos összekapcsolás segíthetett, s a felmerült szükség hamar megtalálta a megfelelő kivitelezőt is.

(The American Historical Review 1979. 1. sz. 86–105.)

B. J.

JOHN BELL HENNEMAN:

A KATONÁSKODÓK OSZTÁLYA ÉS A FRANCIA MONARCHIA A KÉSŐI KÖZÉPKORBAN

A százéves háború korát a történetírás már régóta olyan időszaknak tekinti, amelyben a nyugat-európai társadalmak egyszerre mutatják a hanyatlás és az újjászületés (renaissance) jeleit. Különösen jellemzi ez a belső ellentmondásosság Franciaországot, amely IX. (Szent) Lajos egykor virágzó királyságából ekkoriban hanyatlott le, s veszítette el területe jelentős részét az angolokkal szemben, de amelyben mégis ugyanekkor alapozódott meg az a belső rend, amely azután egészen az ancien régime bukásáig kitartott. A szerző cikkében e belső ellentmondások okait igyekszik feltárni. Megállapítja, hogy a francia monarchia hanyatlásai és megerősödései e korban általában két tényezőnek, egyrészt a korona pénzügyi helyzetének, másrészt a nemesség politikai hozzáállásának függvényei voltak. E két tényező kedvező alakulása volt ugyanis az erős királyi hadsereg feltétele, amelyre a központi hatalmat alapozni lehetett.

A francia hadsereg állományát a 14. sz. elején még főleg a hagyományos feudális katonai szolgálatot teljesítők tették ki. Bár a háborúk anyagi terheit a kormányzat már megpróbálta a nem-katonáskodók vállára átrakni, a polgárok és parasztok ilyen jellegű adóztatásában azonban csak átmeneti sikereket érhetett el. Az alattvalók ugyanis csak akkor voltak hajlandók megfizetni a katonai célú adókat, amikor saját lakóhelyüket fenyegette közvetlen veszély. E szűk, provinciális szemlélet a százéves háború első szakaszában valóban lehetetlenné tette, hogy a kormány rendszeresen adót szedjen.

1356-ban azonban lényeges változások következtek be. János király (1350–64) egy vesztes csatában az angolok fogságába esett. A király fogsága ugyan egy időre véget vetett az angolokkal folyó harcoknak, ugyanakkor azonban az országot elárasztották az alkalmazás nélkül maradt katonák („brigandok") kóbor csapatai. A katonáskodó nemesség segítségében csalatkozó lakosság kénytelen volt saját védelmére gondolni. A „brigandok" elleni fellépésnek viszonylag szűk lehetőségei voltak: ki lehetett volna őket űzni az országból, de a háborús időszakban eredményesebbnek ígérkezett alkalmazásuk a királyi hadseregben. Ez utóbbi a hadsereg állandósulásának képét vetítette előre, s természetesen az adófizetők hozzájárulását is szükségessé tette. A kóborlók elleni fellépés sürgetése révén most már olyan elemek is hajlandóak voltak az állandó hadseregre áldozni, amelyek eddig a leginkább ellenezték a királyi adókat. Egyúttal kezdett eltűnni a csak a közvetlen ellenséget észrevevő provinciális szemlélet is. Az 1356-i események tehát végső soron a rendszeres állami adózáshoz vezettek. Igaz, hogy ez az 1360-as években kialakult pénzügyi rendszer a század végén – VI. Károly gyengeelméjűsége következtében – még egyszer megingott, valójában mégis ez lett az alapja a VII. Károly alatt 1435–45 között kiépített pénzügyi és katonai reformoknak.

Az állandó hadsereg – alkalmazást kínálva a talaját veszített nemességnek – ugyanakkor a nemesek viselkedését is megváltoztatta a koronával szemben, legalábbis Franciaország északi és nyugati vidékein. Azok a nemesek, akik az 1360 előtti vereségek idején a Valois-k ellenzékét vezették, az 1370–80-as években – a királyi hadseregben vezető szerephez jutva – az uralkodói hatalom legbiztosabb támaszává váltak. V. Károly – az új uralkodó – a katonáskodó osztálynak tett engedményekkel szilárdította meg ezt a kapcsolatot. Az új pénzügyi rendszerre és a nemességre támaszkodva a királyi hatalomnak azután sikerült megállítania az angolok inváziójét a háború 1369–89 közötti szakaszában.

A századvég eseményei – VI. Károly betegsége, a pénzügyi rendszer megingása – az udvar és nemesség szövetségén is sebet ejtettek. Az uralkodó szerencsére újdonsült ellenzékének vezetői közül többen (Philippe d'Artois, Guillaume des Bordes stb.) életüket veszítették az 1396-ban Nikápolynál dicstelen véget ért keresztes hadjáratban. A királyi hatalom gyengülését illusztrálhatja, hogy 1415-ben a franciák újabb súlyos vereséget szenvedtek az angoloktól Agincourt-nál. A helyzet már-már az 1360 előttire kezdett emlékeztetni. Hamarosan kiderült azonban, hogy az eltelt jó félévszázadban végérvényesen megváltoztak a belső erőviszonyok. A 15. század elejének nemessége nem lehetett többé veszélyes a koronára, amely átmeneti gyengeségét leküzdve, az 1440-es években újra képes lett felszívni a katonáskodó elemeket. Udvar és nemesség újabb szövetségének azután (háttérben VII. Károly pénzügyi reformjaival) sikerült végső győzelmet aratni az angolok felett.

(The American Historical Review 1978. 946–965.)

B. J.

MELISSA MERIAM BULLARD:

HÁZASSÁG, POLITIKA ÉS CSALÁD FIRENZÉBEN. A STROZZI–MEDICI SZÖVETSÉG 1508-BAN

Firenze történetét a legrégibb krónikaírók a nagy patrícius családok történetével azonosították. Ha a városra gondolunk, ma is elsősorban e családok (a Mediciek, Pazziak, Pittik, Strozzik stb.) jutnak eszünkbe. Ez nem csoda, hiszen Firenzében a család – mint alapvető társadalmi egység – rendkívül fontos szerepet töltött be. A városban a reneszánsz korában is a születés határozta meg bárki társadalmi hovatartozását s kisebb mértékben politikai és gazdasági helyzetét is. Ezen változtatni senki nem tudott.

A születéstől eltérően a házasság bizonyos mértékben módot nyújtott a választásra. Mivel azon kevésszámú lehetőséghez tartozott, amelyek valamely család számára biztosíthatták a felemelkedést, a házasság sohasem két egyén, hanem mindig két család megegyezése volt. Ugyanakkor már a Mediciek is többször éltek azzal az eszközzel, hogy megakadályozzák politikai ellenfeleik családtagjainak a sikeres, de akár a ranghoz illő házasság kötését is. De még e tények ismeretében is meglepőnek tűnhet, hogy 1508-ban Clarice Medici házasságot kötött Filippo Strozzival, egy addig ellenséges család tagjával. A szerző e házasság hátterét kívánja vizsgálni.

A tények megértéséhez tudnunk kell, hogy Firenzében 1494-ben megdöntötték Piero Medici uralmát. A Mediciek valamennyi tagjának el kellett hagynia a várost, ahol köztársaság alakult, élén Piero Soderini gonfalonierével. A Mediciek régóta foglalkoztak azzal a gondolattal, hogy Clarice (Piero Medici leánya) számára olyan férjet keressenek, akinek családja támogathatja őket visszatérésükben. De a Pitti család vagy éppen Soderini unokaöccse irányában tett első próbálkozások kudarcba fulladtak. Csak az addig ellenséges Strozziak egyik tagja, Filippo fogadta kedvezően az ajánlatot. Igaz, Filippo addig nem töltött be jelentősebb szerepet a Strozziak között, de Firenzében lakott, így mindenképpen alkalmas volt a partira. Az előzetes szerződés megkötésére s a készülő házasság bejelentésére hónapokig tartó titkos tárgyalások után került sor.

A bejelentés óriási visszhangot váltott ki Firenzében. A köztársasági államvezetés tiltakozott. Filippót a Signoria elé rendelték, hogy bíróság elé állítsák. A hatóságok fenyegetőzését azonban végül az éppen soron következő választásokon Soderini önkénye ellen agitáló Strozziak használták ki. Filippo ügye már az új testületek elé került, amelyekben Soderiniéknek nem sikerült sem házasságát megakadályozni, sem száműzetésre ítélni. Megúszta viszonylag csekély pénzbüntetéssel.

A döntés Soderini számára komoly kudarcnak számított. A házasság megakadályozására, ill. megtorlására irányuló lépései felsorakoztatták vele szemben az ellenzéket. Nemcsak a két család tagjaival vagy híveivel került szembe, hanem mindenkivel – a Mediciek korábbi ellenfeleivel is –, aki politikailag ellenezte uralmát. Először csak a patriciátus, később más polgárok is csatlakoztak az ellenzékhez. Filippo ügyének védelmében még II. Gyula pápa is közbenjárt. Ez az ellenzék képes volt megakadályozni, hogy Soderini saját új embereivel erősítse kormányzatát.

Clarice házassága után várható volt, hogy családja politikailag is megpróbálja kihasználni kapcsolatát a Strozziakkal, s megpróbálja kierőszakolni visszatérését. Néhány év múlva, 1512-ben erre valóban sor került.

A Medici–Strozzi házasság tanulmányozása szükségessé teszi a családtörténet bizonyos eredményeinek felülvizsgálatát is. Burckhardt, a reneszánsz nagy szakértője, még úgy vélte, hogy a kor az individualizmus növekedésének kora, amikor az egyén érdeke azt kívánta meg, hogy szakítson a családi kötelékkel. A középkor testületi szerkezetének felbomlása az egyéni gazdálkodást helyezte előtérbe a családi vállalkozással szemben. Újabban azonban a történészek ismét vitatják e tétel igazságát. A források tanulmányozása azt erősíti meg, hogy a család szerepe jelentősebb maradt, mint gondolták, ugyanakkor az egyéni gazdálkodás és a családi vállalkozás sem feltétlenül zárták ki egymást. A kérdésben – úgy tűnik – ma megint nem dönthetünk a várt határozottsággal.

Elgondolkodtatóak a Strozzi–Medici házasság tanulságai is. A Strozziak kezdetben ellenezték Filippo házasságát, de a fiatalember perbe idézése után teljes erővel kiálltak mellette. S számításuk bevált. Amikor ugyanis Lorenzo, Clarice bátyja, visszatért Firenze élére, ez a Strozzi család számára számos előnnyel járt. Filippo a város második embere lett, rokonait bevitte az igazgatásba, sőt, Giovanni Medici pápasága alatt azok a pápai udvarban is vezető szerephez jutottak.

(The American Historical Review 1979/3. 668–687.)

B. J.

POLISENSKY, J.:

KOMENSKÝ, HARTLIB ÉS A 17. SZÁZADI ANGOL FORRADALOM.

Az 1630-as évek Angliájában Hartlib neves angol pedagógus körül protestáns-humanista kör alakult ki, mely szembenállt a Stuartok kül- és belpolitikájával. Előbb tudományos levelezés alakult ki Komenský és Hartlib között, majd a kör anyagi támogatást küldött a cseh tudóspolitikusnak. A támogatást nyújtók névsora szinte a Stuart-ellenes ellenzék vezetői névsorát mutatja.

1641/42-es angliai tartózkodása idején Komenský Hartlibnál lakott. Ezután tudományos levelezés bontakozott ki Komenský és a Hartlib-kör több tagja között, bár a kör 1642 után nem létezett többé, mivel tagjai az angol forradalom különböző áramlataihoz csatlakoztak. A polgárháború kitörésével a cseh protestáns emigráció kényelmetlen helyzetbe került, mivel mind a parlamenti, mind a royalista táborban támogatókra számított.

Komenský pedagógiai elképzeléseit angol barátai iskolai reformtervezetekben próbálták megvalósítani. Komenský a cromwelli Anglia segítségével is számolt különböző Habsburg-ellenes terveiben.

A Stuart-restaurációval Komenský angliai barátai nehéz helyzetbe kerültek. Ezért nehezen érthető, hogy Komenský II. Károlyhoz is segítségért fordult az exulánsok érdekében.

Komenský viszonya az angol forradalomhoz bonyolultabb volt, mint korábban gondolták. Egyrészt Komenský a cseh kérdésen keresztül szorosan kapcsolódott az emigráns pfalzi udvarhoz s barátaihoz Hollandiában, Angliában és Svédországban. Az angol ellenzék „cseh", majd „pfalzi" pártja számára Komenský nézetei alkalmasak voltak, de e párt 1642 után felbomlott. Másrészt Komenský a református egyházzal állt szoros kapcsolatban, melyben 1642 után szintén erős polarizálódás ment végbe.

(Československy časopis historický 1978. 2. sz. 228–248.)

H. V.

A folyóiratszemlét összeállították: ifj. Barta János (B. J.), Heiszler Vilmos (H. V.), Todero Frigyes (T. F.)

KRÓNIKA

S. Vincze Edit (1927–1980)

A döbbenetesen váratlan és korai halál akkor ragadta el közülünk, amikor évtizedes tudományos kutatásainak összegezésén dolgozott. Kutatási területe a magyarországi munkásmotgalom történetének korai szakasza volt: az útkeresés évtizedeinek vizsgálata, azoknak az elméleti, taktikai vitáknak és belső küzdelmeknek feltárása és értelmezése, amelyek eredményeként a múlt század végére kiformálódtak és megszilárdultak a magyarországi szocialista munkásmozgalom fő vonásai, jellemző elméleti koncepciói, szervezeti keretei.

S. Vincze Edit első nagyszabású munkája a Magyarországi Szociáldemokrata Párt megalakulásával és a párt tevékenységének első éveivel foglalkozó monográfiája volt.[1] (Munkáját 1959-ben kandidátusi disszertációként is megvédte.) Könyvében mindaddig hozzáférhetetlen és ismeretlen levéltári forrásokra támaszkodva gondos elemzéssel kimutatta, hogy a pártalakulás évtizedes belső eszmeitaktikai küzdelmek, a mozgalom baloldali (az ő szavaival élve: osztályharcos) erőinek felülkerekedése eredményeként vált lehetségessé. Részletesen bemutatta a nemzetközi munkásmozgalom elvi-politikai, s az osztrák szociáldemokrácia konkrét, gyakorlati segítségét is, amellyel hozzájárult az MSZDP létrejöttéhez. A pártalakulás előzményeinek-feltételeinek vizsgálata arról győzte meg, hogy a korai munkásmozgalom története nagyobb figyelmet érdemel, hogy szükség van a múlt századi szocialista munkásmozgalom *teljes fejlődéstörténetének* feltárására.

Ez a felismerése indította el átgondolt, módszeres kutatásait, amelyek végső célja egy nagyszabású, összegező monográfia elkészítése volt. A munka befejezését már nem érhette meg, de több nagyfontosságú tanulmánya jól mutatja a kutatások új utakat nyitó irányát és a korábbi leegyszerűsítéseket lényegesen meghaladó eredményeit. Ő mutatta ki, hogy a korai magyarországi munkásmozgalomban az Általános Munkásegylet és ennek lassaleánus „vonulata" mellett elméleti és szervezeti tekintetben igen heterogén egyéb csoportok-irányzatok is jelen voltak. Ezek fejlődése fokozatosan két alapvető tendencia kikristályosodására vezetett. Az egyik a munkásosztály harcának értelmét a tőkés rend elpusztításában látta s a sikeres harc biztosítékának az ipari és mezőgazdasági munkásság nemzetközi szövetkezését, a proletár internacionalizmus gyakorlati megvalósítását tekintette. A másik, ezzel ellentétes irány az adott rendszer fokozatos reformjára törekedett s céljának eléréséhez haladó parlamenti polgári-ellenzéki és értelmiségi csoportok szövetségét kereste. E tendenciák jelenlétét és fejlődését, az internacionalista kapcsolatok korabeli értelmezését és gyakorlatát nemcsak Magyarország – és szélesebben – a dualista Monarchia, hanem Németország és Svájc korai munkásmozgalmában is bemutatta.[2]

S. Vincze Edit tanulmányaiban nem közhely, hanem tényeken, a kölcsönhatások konkrét vizsgálatán alapuló történeti megállapítás, hogy a magyarországi munkásmozgalom fejlődésére az osztrák és a német szociáldemokrácia meghatározó befolyást gyakorolt. Ennek egyik kimagaslóan sikeres bemutatása az 1874. évi neudörfli, első ausztriai szociáldemokrata kongresszussal foglalkozó tanulmányában olvasható,[3] amelyben részletesen kitér a magyarországi kapcsolatokra, vonatkozásokra is. A tanul-

[1] A Magyarországi Szociáldemokrata Párt megalakulása és tevékenységének első évei (1890–1896). Bp. Kossuth Kiadó 1961. 363 o.

[2] Szocialista eszmék az Általános Munkásegyletben. (Párttörténeti Közlemények, 1968. 1. sz.); Tervek és kísérletek szociáldemokrata párt létrehozására Ausztriában és Magyarországon. 1868–1871. (PTK 1974. 3. sz.)

[3] Az első ausztriai szociáldemokrata pártkongresszus (Neudörfl, 1874. április 5–6.) In: Az útkeresés évtizedei. Tanulmányok a magyarországi munkásmozgalom történetéből. 1868–1898. Bp. Gondolat 1977. 229–276. o.

mány alapján világossá válik nemcsak az ausztriai pártviszály kompromisszumos lezárása, hanem fény derül az 1870-es évek hasonló magyarországi fejlődésének indítékaira is.

A történeti összehasonlító módszer sikeres alkalmazásaként kell szólnunk vizsgálódásainak újabb állomásáról: a németországi és magyarországi munkásmozgalom kapcsolatairól a kivételes törvény első éveiben.[4] Ebben a tanulmányában a két mozgalom sajátosságai mellett számba vette a kapcsolatok konkrét jelentkezési formáit; a proletár internacionalizmus korabeli értelmezését és gyakorlatát; s mindennek alapján közelebb jutott a magyarországi és ausztriai ún. radikális irányzat genezisének megfejtéséhez is.

A korai magyarországi munkásmozgalom fejlődésének alapkérdéseivel foglalkozó tanulmányainak sorában szólnunk kell még az MSZDP 1890. évi alakuló kongresszusáról írt összefoglalójáról,[5] amely az 1880-as évek eszmei-politikai fejlődésének felvázolásával régi hiány – legalábbis részleges – pótlására vállalkozott. A munka mindenesetre lehetővé tette, hogy szerzője bemutassa a magyarországi munkásmozgalom első negyedszázadának fejlődésvonalát s ennek eredményeként megállapítsa: a magyarországi szociáldemokrata mozgalom 20. századi ismert ideológiai-politikai vonásai lényegében már az 1890-es évek elejére kialakultak.

Posztumusz munkájaként jelent meg a Magyarországi Általános Munkáspárt megalakulásával foglalkozó tanulmánya.[6] Ez volt az a kronológiailag hiányzó kérdéskör, amelynek részletes kimunkálásával teljessé vált a mozgalom fejlődési vonalának kidolgozása; konkrétan is tanulmányozható a kispolgári-nacionalista irányzat szerepe és súlya a korai mozgalomban. A tanulmányból világossá válik, hogy éppen az 1870-es évek végén lezajlott pártviszályok során sikerült kiszorítani a mozgalomból ezt az irányzatot s – Frankel Leó irányításával – létrehozni azt a szociáldemokrata jellegű, marxista pártot, amely csak a szigorú hatósági tilalom miatt vette fel az Általános Munkáspárt nevet.

A mozgalom fő fejlődéstendenciáinak számba vétele mellett S. Vincze Edit több munkája a korszak fontos részkérdéseit is vizsgálta. Kiemelkedik közülük a Párizsi Kommün hatásával foglalkozó tanulmány,[7] továbbá az 1871–1872. évi „hűtlenségi per" tanulmányban, majd kismonográfiában való feldolgozása.[8] Jelentősek a korai szocialista sajtó fejlődését elemző írásai,[9] a szocialista mozgalom kiemelkedő vezetőiről (Farkas Károlyról, Ihrlinger Antalról, Engelmann Pálról) írt tanulmánya,[10] s mindazok a kisebb írásai is, amelyek tudományos-népszerűsítő vagy politikai folyóiratokban jelentek meg. Ide sorolhatjuk azokat a kisebb-nagyobb forráspublikációkat is, amelyek kutatómunkájának fontosabb eredményeit-dokumentumait tárták a nyilvánosság elé.[11] Új forrásanyagot és új szempontokat érvényesítő publikációi külföldi szakfolyóiratokban (Beiträge zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, Archiv für Sozialgeschichte, Naucsno-Informacionnij Bulletin – Insztituta Markszizma–Leninizma pri EK KPSZSZ, stb.) és a nemzetközi történész-kongresszusok alkalmából összeállított tanulmánykötetekben is napvilágot láttak.

[4] A magyarországi és a német szocialisták kapcsolatai a „kivételes törvény" első éveiben (1878–1881). (PTK 1970. 3. sz.)

[5] A Magyarországi Szociáldemokrata Párt első kongresszusa (1890. december 7–8.). (PTK 1966. 1. sz.)

[6] Szakadás és egység a magyarországi szocialista munkásmozgalomban. A Magyarországi Általános Munkáspárt megalakulásának századik évfordulójára. Párttörténeti Közlemények, 1980. 3. sz. 29–70. o.

[7] Magyarok a Párizsi Kommünben – a Párizsi Kommün hatása Magyarországon. (Archiv für Sozialgeschichte Bd. XI. Hannover, 1971.) Magyarul: Az útkeresés évtizedei . . . 85–111. o.

[8] Der Pester Hochverratsprozess. April 1872. (Acta Historica Academiae Hungaricae. Tomus XVIII.), illetve: A hűtlenségi per. 1871–1872. Bp. Kossuth Kiadó. 206 o.

[9] Az Általános Munkásújság. „A magyarországi munkáspárt központi közlönye"; illetve: A *Népszava* történetéhez (1889–1896); (M. Könyvszemle 1970. 3., 1961. 2.).

[10] A szocialista munkásmozgalom első harcosai. In: Az útkeresés évtizedei . . . 400–417. o.

[11] Lásd például: Engelmann Pál két – eddig ismeretlen – levele Engels Frigyeshez. (1892–1895) (PTK 1970. 4. sz. 191–196. o.); Marx és Engels ismeretlen levelei (PTK 1978. 2. sz. 173–178. o.); Új dokumentumok Frankel Leó munkásságáról (Jemnitz Jánossal együtt) (PTK 1969. 2. sz. 121–145. o.).

Tervezett monográfiája előmunkálatként fogta fel *Az útkeresés évtizedei* címmel 1977-ben megjelent tanulmánykötetét. A tanulmányokban kifejtett új kutatási eredményei – összefoglalóan – részben már helyt kaptak *A magyar forradalmi munkásmozgalom története* című szintézisben,[12] s beépültek az Egyetemi tankönyv IV. és a Magyarország története 6. kötetébe írt munkásmozgalom-történeti fejezetekbe is.[13]

Tudományos munkásságának szerves része volt részvétele a *Magyar Munkásmozgalom Történetének Válogatott Dokumentumai* sorozat előkészítésében és megjelentetésében. Külön említést érdemel, hogy nemcsak több kötet szerkesztésében vett részt, hanem hogy ő dolgozta ki a sorozat archeográfiai szabályzatát, amely az újkori-legújabbkori forráskiadásban jórészt ma is irányadó. Forráspublikációs tevékenységének fontos részeként szólnunk kell a korai magyarországi munkásmozgalomról közzétett visszaemlékezés-kötetről *(Tanúságtévők)*, továbbá az *Uj erők születése* című nagyszabású munkásmozgalom-történeti kronológia- és adattári kötetről, amelynek szerkesztőjeként (s egyik összeállítójaként) kitűnő kézikönyvet adott a korszakkal foglalkozók kezébe.[14]

Ezek a munkálatok, akárcsak a dokumentum publikációs szabályzat elkészítése nem volt véletlen. Nemcsak kitűnő levéltárosi képzettségéből, hanem egész történetírói munkamódszeréből is következett. S. Vincze Edit természetes állapota a munka volt: a szívós-szorgos kutatás, a gyűjtött anyag gondos, aprólékos mérlegelése, az eredmények mérnöki pontosságú, minden részletében precíz és hiteles felépítése és megfogalmazása. Anyaggyűjtésében fáradhatatlan és leleményes volt. Témájának szűkös forrásadottságai arra ösztönözték, hogy alaposan „kivallassa" a kisszámú elsődleges iratanyagot és szívós kitartással nyomozzon egy-egy újabb forráscsoport vagy adatsor után Budapest és Bécs, Prága és Berlin, Moszkva és Amszterdam levéltáraiban, a kor töredékesen fennmaradt magyar és nemzetközi szocialista sajtójában, egyéb kiadványaiban. Munkáit az így egybegyűjtött forrásanyagból gondos mérlegelés, szigorú forráskritikai elemzés alapján építette fel, nagy figyelmet fordítva arra, hogy egy-egy mű szerkezete áttekinthető, stílusa világos, egyértelmű legyen. Ezért munkája mindig kiérlelt és megbízható volt; felületesség, homályosság vagy kétértelműség nem kerülhetett bele.

Ahogyan a maga munkájában, kritikai megnyilvatkozásaiban – lektorként vagy recenzensként – mások munkáiban is mindig megkövetelte a pontosságot, korrektséget, szigorúan elítélte a hanyagságot, a talán tetszetős, de nem bizonyított koncepciókat, az önkényes értelmezéseket.

Munkamódszeréhez tudományszervezői munkájában, a munkatársaival való mindennapos érintkezésben is ragaszkodott. Jó két évtizeden át – haláláig – a Párttörténeti Intézet tudományos osztályának szekcióvezetőjeként irányította az 1848–1919 közötti időszakra irányuló kutatásokat; hat esztendeig a Magyar Történelmi Társulat egyik titkáraként tevékenykedett; egy évtizeden át – haláláig – tagja volt a magyar történetírás idegen nyelvű folyóirata, az *Acta Historica* szerkesztő bizottságának is.

Kutató és tudományszervező tevékenységét nagy felelősségérzettel folytatott oktatói tevékenysége egészítette ki. Esti egyetemen, a pártoktatásban évtizedeken át fáradhatatlanul, szenvedélyes szeretettel oktatta a magyarországi munkásmozgalom történetét; világos, logikus, meggyőző érveléssel felépített előadásait jegyzetek, tananyagok formájában is az oktatás szolgálatába állítva. Korai halálát számos tanítványa gyászolja, köztük azok is, akiket ő indított el az egyetemi-főiskolai vagy pártoktatói pályán.

[12] A szintézishez készült előmunkálatok közül kiemelendő a Küzdelem az önálló proletárpárt megteremtéséért c. tanulmány, amely a Munkásmozgalom-történeti tanulmányok sorozatban jelent meg (Második, bővített kiadása: Kossuth Könyvkiadó, 1972.).

[13] A munkásmozgalom az 1870–80-as években. A szocialista munkásmozgalom megerősödése az 1870-es évek elején. A munkásság és szegényparasztság küzdelmei a Bánffy-kormány idején. In: Magyarország története IV. (Egyetemi tankönyv). Tankönyvkiadó. 1972. 240–251, 294–303, 307–315. o. továbbá A magyarországi munkásmozgalom kezdetei illetve: A munkásmozgalom az 1879-es és 1880-as években. In: Magyarország története 1848–1890. Akadémiai Kiadó. 1979. 865–896. ill. 1278–1303. o.

[14] Tanúságtevők. Visszaemlékezések a magyarországi munkásmozgalom történetéből. Bp. Kossuth Kiadó, 1974. 326 o.

Új erők születése. A magyarországi munkásmozgalom történetének kronológiája a dualizmus és a két forradalom időszakában. 1867–1919. Bp. Akadémiai Kiadó, 1979. 861 o.

Bár művét már nem folytathatja, s tervezett nagymonográfiáját, amely a magyarországi munkásság 1867–1890 közötti szervezkedését, harcait, taktikai-ideológiai ellentéteit átfogóan összegezhette volna, nem fejezhette be, S. Vincze Edit maradandó alkotásokkal írta be nevét a magyar történetírás történetébe.

Mucsi Ferenc

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT HÍREI

Társulati hírek

A Magyar Történelmi Társulat 1980. szeptember 30-án titkári ülést tartott *Szabolcs Ottó* főtitkár elnökletével. A Társulat első félévi tevékenységéről megállapították, hogy a központi rendezvények sikeresek voltak. Foglalkoztak az 1980. évi vándorgyűlés és a budapesti rendezvények problémáival, a vidéki szervezés, a pályázati kiírásokkal kapcsolatos kérdésekkel, a Társulat könyvkiadási tevékenységének helyzetével. Elkészítették a Társulat 1981–85 közötti időszakról szóló rendezvényterv javaslatot.

A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztálya, a Magyar Történelmi Társulat és a Fővárosi Tanács 1980. július 14-én Csengery Antal halálának 100. évfordulója alkalmából koszorúkat helyezett el szobránál.

Csengery Antal, a MTA néhai másodelnöke életét és sokoldalú munkásságát *Mócsy András* akadémikus, az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának osztályelnökhelyettese méltatta. A rövid ünnepségen a Magyar Történelmi Társulatot *Borus József* titkár képviselte.

Rendezvények

A Magyar Történelmi Társulat, az Országos Pedagógiai Intézet és a Hajdú-Bihar Megyei Tanács 1980. április 22–23-án *Történelemtanítás-Irodalomtanítás* címmel országos konferenciát rendezett Debrecenben.

Ez a konferencia folytatása volt annak a tanácskozássorozatnak, amelyet az elmúlt évben a történelemtanítás és a földrajztanítás témakörében rendeztek.

Szaktudósok és tanárok vizsgálták az irodalom és történelem összefüggéseit, érintkezési pontjait, a tantárgyak összehangolt tanításának lehetőségeit és módozatait. *Vass Henrik,* a Társulat általános alelnöke megnyitóját, *Köpeczi Béla:* Irodalom és történelem c. előadása követte, – melyet az előadó távollétében – felolvastak. *Tamás Attila:* Irodalom és történelem, *Szabolcs Ottó:* Történelemtanítás és irodalomtanítás, *Nóbel Iván:* Irodalomtanítás és történelemtanítás c. referátumai után hozzászólások hangzottak el, majd szekció-üléseken folytatódott az eszmecsere.

1980. május 22–23-án Siófokon tartották meg a Somogy megyei Tanács VB., a Pécsi és a Veszprémi Akadémiai Bizottságok, a Magyar Történelmi Társulat, a Magyar Történelmi Társulat Dél-Dunántúli Csoportja, valamint a TIT Baranya, Fejér, Somogy, Tolna és Zala megyei csoportjai rendezésében a IV. *Dunántúli településtörténeti konferenciát*, mely ez alkalommal az 1867–1900 közötti időszak történetével foglalkozott.

A konferenciát *Troszt Tibor,* a megyei művelődésügyi osztály helyettes vezetője köszöntötte, majd *Bihari Ottó* akadémikus, a Pécsi Akadémiai Bizottság elnöke nyitotta meg. *Vörös Antal:* A paraszti életmód átalakulása a XIX. század második felében, *Kanyar József:* A művelődés regionális intézményeinek városfejlesztő funkciói a Dél-Dunántúlon a dualizmus korszakában, *Csizmadia Andor:* A városi kegyuraság Dél-Dunántúlon a dualizmus korában, *H. Veress Éva:* A hosszútávú regionális kutatások dualizmuskori forrásai című referátumok után öt szekcióban folytatódott tovább a munka. A szekcióüléseket *Für Lajos* (Agrár- és ipartörténet), *Vörös Károly,* (Település- és igazgatástörténet), *Kanyar József* (Művelődéstörténet), *Szita László,* (Nemzetiségtörténet) és *Kállay István* (Genealógia) vezette.

A konferenciát *Hanák Péter*, a Magyar Történelmi Társulat alelnöke zárta be. Értékelő szavai után a helytörténeti kutatások előmozdításában és a helytörténeti konferenciák szervezésében végzett kiemelkedő munkásságukért Kanyar Józsefnek, Szita Lászlónak, Farkas Gábornak és T. Mérey Klárának köszönő oklevelet nyújtott át.

A Magyar Történelmi Társulat és az Országos Pedagógiai Intézet hagyományos rendezvényére, a *Történelemtanárok Nyári Akadémiájára* 1980. június 23–28-a között került sor Keszthelyen. A nagyszámú magyar résztvevő mellett több külföldi professzor: Bulgáriából *Jordan Chopov*, Csehszlovákiából *J. Kovacikova* és *Ladislava Faktorova*, Jugoszláviából *Gaál György*, Lengyelországból *Jerzy Czentowski* és *Adam Suchonski*, a Német Demokratikus Köztársaságból *Hans Lahne* és *Hans Wermes* vettek részt a munkában.

Az előadás-sorozatot *Szabolcs Ottó*, a Magyar Történelmi Társulat főtitkára nyitotta meg. *Szűcs Jenő*, az MTA Történettudományi Intézet osztályvezetője: A feudalizmus nyugati formái és Magyarország, *Makkai László*, az MTA Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója: Európa gyógyulása és újjászületése a XV. században, *Szabolcs Ottó*, az OPI főosztályvezetője: A történelemtanítás korszerű eszközei, történelmi iskolai filmek, *Vladár Ervin:* az OPI főosztályvezető helyettese: Új audiovizuális eszközök; Hangosított problémamegoldó diapozitív sorozatok, *Pach Zsigmond Pál* akadémikus, az MTA Történettudományi Intézetének igazgatója: „Világgazdasági korszakváltás" az Újkor hajnalán, *Kosáry Domokos*, az MTA Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója: A felemelkedés kezdete: Európa a XVIII. században, *Szebenyi Péter*, az OPI főosztályvezető-helyettese: Fóliák és diafilmek az általános iskolai történelemtanításban, *Király Károly*, az OPI munkatársa: Eszközök a szakmunkásképző iskolai történelemtanításhoz, *Diószegi István*, az ELTE tanszékvezető egyetemi tanára: A nemzeti törekvések és a monarchia külpolitikája és *Hanák Péter*, az MTA Történettudományi Intézet osztályvezetője: A kettős forradalom és a társadalmi szerveződés új formái a XIX. században címmel tartottak előadásokat.

A fakultatív program keretében *Kovács András* „Októberi vasárnap" c. filmjéről rendeztek ankétot, a külföldi résztvevők a saját országukban folyó történelemtanítás egyes kérdéseiről számoltak be.

Az 1980. augusztus 11–16. között Bukarestben megrendezett XV. Nemzetközi Történészkongresszuson a Magyar Történelmi Társulat kilenc résztvevővel képviseltette magát. Közülük *Balázs Györgyné* és *Faragó Tamás* tartott rövid korreferátumot.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ – *И. Сюч:* Разделенное крестьянство – крепостное крестьянство по пути объединения. Преобразование крестьянского общества в XIII в. (Часть I.) – *А. Кубиньи:* Битва при Мохаче и ее предпосылки – СООБЩЕНИЯ – *Ж. Херман:* От финансового проекта до Тройной книги (Вербеци и крестьянская война) – *Г. Барта:* Путь до Стамбула 1526–1528 гг. (Турецко-венгерский союз и его предпосылки) – ОБОЗРЕВАТЕЛЬ – *Л. Маккаи:* Ars historica. Замечания к книге Fernand Braudel'a: Civilisation matérielle. Économie et capitalisme, XV–XVIIIe siècle – ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА – ОБЗОР ЖУРНАЛОВ – ХРОНИКА

TABLE DE MATIÈRES

ÉTUDES – *Jenő Szűcs:* Paysannerie divisée – intégration de la classe de serfs. Mutation de la collectivité paysanne au XIIe siècle (Première partie) – *András Kubinyi:* La bataille de Mohács et ses antécédents. – COMMUNICATIONS – *Zsuzsa Hermann:* D'un projet financier jusqu'au Tripartitum (Werbőzczi et le soulevement des paysans) – *Gábor Barta:* Le chemin qui emmène à Istanboul 1526–1528 (L'alliance turco-hongroise et ses antécédents) –OBSERVATEUR – *László Makkai:* Ars historica. Remarques sur l'ouvrage de Fernand Braudel intitulé Civilisation matérielle, Economie et Capitalisme, XVe–XVIIe siècle – LITTÉRATURE HISTORIQUE – REVUE DE PERIODIQUES – CHRONIQUE

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN – J. SZÜCS: Geteiltes Bauerntum – sich vereinheitlichender Stand der Leibeigenen. Die Umgestaltung der bäuerlichen Gesellschaft im 13. Jh. (I. Teil). – *A. Kubinyi:* Die Schlacht bei Mohács und ihre Voraussetzungen – BEITRÄGE – Zs. HERMANN: Von einem finanziellen Entwurf bis zum Tripartitum (Werbőczi und der Bauernkrieg) – G. BARTA: Der Weg nach Stambul 1526–1528 (Das Türkisch–ungarische Bündnis und seine Vorgeschichte) – BEOBACHTER – L. MAKKAI: Ars historica. Bemerkungen zum Werk von Fernand Braudel: Civilisation matérielle, Economie et Capitalisme, XVe–XVIIIe siècle – GESCHICHTSLITERATUR – ZEITSCHRIFTENSCHAU – CHRONIK

CONTENTS

STUDIES – *J. Szűcs:* Divided Peasantry – Unified Serfs. The Transformation of the Peasant Society in the 13. Century (I. Part) – *A. Kubinyi:* The Battle of Mohács and its Antecedents – REVIEW ARTICLES – *Zs. Hermann:* From a Financial Project to the Tripartitum (Werbőczi and the Peasant War) – *G. Barta:* The Road to Stambul (The Hungarian – Turkish Alliance and its Antecedents) – OBSERVER – *L. Makkai:* Ars historica. Notes on Fernand Braudel: Civilisation matérielle, Economie et Capitalisme, XVe–XVIIIe siècle – HISTORICAL LITERATURE – REVIEW OF REVIEWS – CHRONICLE

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Marton Andor
A kézirat nyomdába érkezett: 1980. okt. 15. – Terjedelem: 22,75 (A/5) ív
81.8840 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

Ára: 25,— Ft
Évi előfizetési ára: 150,— Ft

INDEX: 25.779
ISSN 0039—8098

Tájékoztató

Folyóiratunk szerzőinek figyelmét az alábbiakra hívjuk fel:

1. A kéziratot két példányban kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni, mellékelve — új szerző esetében — egy külön lapon a szerző nevét, lakcímét, esetleg telefonszámát, munkahelyét, beosztását és tudományos fokozatát.

2. A szerkesztőség optimális terjedelműnek a 2.5—3.5 íves kéziratokat tekinti — a jegyzetapparátussal együtt. 4 ívet meghaladó tanulmányokat technikai okok miatt nehezen tudunk közölni. (Egy ív: 22 géppel írt oldal, amelyen az oldalak 60 n-es 30 sorból állnak.)

3. A kéziratok jobb kezelhetősége érdekében kérjük, hogy a másolatot is az első példánnyal azonos — nem másoló — papírra gépeljék, normál — nem gyöngybetűs — írógéppel. Az esetleges javításokat a második példányra is kérjük rávezetni.

4. A kiemeléseket a szerző egyszer húzza alá, a kézirat lapjait folyamatosan és arab számokkal számozza, a jegyzeteket a kézirat végére helyezze.

5. Idegennyelvű forrásokból idézeteket általában magyarra fordítva kérjük, s csak olyan kivételes esetekben az eredeti nyelven *is*, amikor annak értelmezése problematikus lehet.

6. A jegyzetapparátusban a jegyzetszámozás folyamatosan és arab számokkal történjék. A hivatkozott mű szerzőjének nevét egyszerű aláhúzással emelje ki a kézirat szerzője és pontosan tüntesse fel a levéltári, kézirattári és bibliográfiai adatokat.

7. Folyóiratunk az évszázadokat arab és nem római számokkal jelöli. (Az idézetek, tanulmány- és könyvcímek kivételével.)

8. Recenziók esetében a cím mellett adjuk meg a pontos bibliográfiai adatokat és idegennyelvű kiadványok esetén a cím magyar fordítását is. Külföldi folyóiratban megjelent cikk ismertetése esetében a címet csak magyarul kérjük; a folyóirat bibliográfiai adatait az ismertetés végén, zárójelben adja meg a szerző.

9. A szerző a számozott és címmel ellátott ábrákat, táblázatokat külön borítékban csatolja a kézirathoz, feltüntetve minden ábra és táblázat hátlapján a nevét és a kézirat címét, a kéziratban pedig a táblázatok és ábrák helyét.

10. A szerzőknek tiszteletdíjuk terhére — ha ezt a korrektúra javításával egyidejűleg kérik — különlenyomatot készíttetünk.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

589

SZÁZADOK

1981 JUN 29

A tartalomból:

Szűcs Jenő: Megosztott parasztság — egységesülő jobbágyság. A paraszti társadalom átalakulása a 13. században (Második—befejező—rész)

Makkai László: Örökös jobbágyság és kapitalizmus

Vida Mária: Szent Kozma és Damján magyarországi tiszteletének eredete és értelmezése (11—14. század)

Zimányi Vera: A Zrínyi-család tengermelléki birtokai

TÖRTÉNETI IRODALOM — FOLYÓIRATSZEMLE

115. ÉVF. 1981. 2. SZÁM

Következő számunk tartalmából

Mérei Gyula: A Magyar Királyság külkereskedelmi piaci viszonyai 1790—1848
Sándor Pál: A pályakezdő Deák portréjához
Urbán Aladár: Batthyány Lajosné visszaemlékezései férje fogságáról és haláláról
Deák István: Guyon Richárd délvidéki hadjárata a szabadságharc utolsó heteiben egy kiadatlan hadtest-napló tükrében (1849. június 26—július 30)

E számunk munkatársai

Csákvári Ferenc A Hadtörténelmi Szemle Szerkesztőségének munkatársa — *Erdődy Gábor* egyetemi tanársegéd (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) — *Fekete Miklós* a Rakéta Regényújság munkatársa — *Hársfalvi Péter* kandidátus, tanszékvezető főiskolai tanár (Bessenyei György Tanárképző Főiskola, Nyíregyháza) — *Illés Zsuzsa* a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum Központi Könyvtárának tudományos munkatársa — *Cs. Kottra Györgyi* muzeológus (Hadtörténelmi Múzeum, Budapest) — *Makkai László* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója — *Mészáros István* kandidátus, egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Miskolczi Ambrus* az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Molnár Tamás* a Pénzügyminisztérium munkatársa — *Niederhauser Emil* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója — *Szabó Ferenc* kandidátus, a Békés megyei Levéltár igazgatója — *Szűcs Jenő* kandidátus az MTA Történettudományi Intézet osztályvezetője — *Tagányi Zoltán* az MTA Szociológiai Kutatócsoport tudományos munkatársa — *Teke Zsuzsa* az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Trócsányi Zsolt* a történelemtudományok doktora, főlevéltáros (Országos Levéltár, Bp.) — *V. Molnár László* főiskolai adjunktus, (Tanárképző Főiskola, Kaposvár) — *Vida Mária* a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum osztályvezetője — *Zimányi Vera* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa.

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51–53.
115. ÉVFOLYAM 1981. 2. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, CSATÁRI DÁNIEL, EMBER GYŐZŐ (a szerkesztő bizottság elnöke), ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, INCZE MIKLÓS, KÓNYA SÁNDOR (felelős szerkesztő), LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, TOKODY GYULA, VÁRKONYI ÁGNES, ZSIGMOND LÁSZLÓ

A szerkesztőség munkatársai:

PÁL LAJOS, TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Szűcs Jenő: Megosztott parasztság – egységesülő jobbágyság. A paraszti társadalom átalakulása a 13. században (Második – befejező – rész). 263
Makkai László: Örökös jobbágyság és kapitalizmus 320

KÖZLEMÉNYEK

Vida Mária: Szent Kozma és Damján magyarországi tiszteletének eredete és értelmezése (11–14. század) 340
Zimányi Vera: A Zrínyi-család tengermelléki birtokai 368

TÖRTÉNETI IRODALOM

Ecsedy Ildikó: Nomádok és kereskedők Kína határain (Ism.: *Illés Zsuzsa*) 417
A. P. Grickevics: Szocial'naja bor'ba gorozsan Beloruszszii. (XVI–SVIII vv.) (Ism.: *Niederhauser Emil*) 418
Elena Grozdanova: Balgarszkata szelszka obstina prez XV–XVIII vek. (Ism.: *Niederhauser Emil*) 419
Varga Katalin pere. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közzéteszi Kiss András (Ism.: *Miskolczy Ambrus*) 420
Csetri Elek–Imreh István: Erdély változó társadalma 1767–1821 (Ism.: *Miskolczy Ambrus*) 422
N. M. Druzsinyin: Russzkaja gyerevnyja na perelomie. 1861–1880. (Ism.: *Tagányi Zoltán*) 424
A magyar tanyarendszer múltja (Ism.: *Hársfalvi Péter*) 425
Documente privind revolutia dela 1848 in tarile romane. C. Transilvania. (Ism.: *Trócsányi Zsolt*) 428
Simon Gyula: A polgári iskola és a polgári iskolai tanárképzés története Magyarországon (Ism.: *Mészáros István*) 431
Makedonija. Szbornik ot dokumenti i materiali (Ism.: *Niederhauser Emil*) 433
Somogy megye múltjából, 1979. (Ism.: *Szabó Ferenc*) 435

FOLYÓIRATSZEMLE

Bulletino dell'istituto italiano per il medio evo. E archivio muratoriano. No. 86–87 (1976–78.) 438 – *B. Lewis:* Az ottomán birodalom és bukásának utórezgései 440 – *Th. Esper.:* Az urali munkásság helyzete a 18. sz. első felében 441 – *George Armstrong Kelly:* Az orléans-i herceg „gépezete" és az új politika 442 – *Klaus-Dieter Schelchte:* Reformerből ellenforradalmár. Charles Alexandre de Calonne tevékenységéről 1783–1790 444 – *Michael L. Kennedy:* Jakobinus klubok alapítása és a klubhálózat létrehozása 1789–91. között 445 – *Lynn Hunt, David Lansky és Paul Hanson:* A liberális köztársaság kudarca Franciaországban (1795–99) és a Brumaire-hez vezető út 448 – *Jeremy D. Popkin:* A királypárti sajtó a Francia Forradalomban 450 – *Elisabeth Fehrenback:* Alkotmány- és társadalompolitikai reformok és reformtörekvések Németországban és a napóleoni Franciaország 451 – *William M. Wiecek:* Rabszolgaság és a rabszolgaság eltörlésének kérdése az Egyesült Államok Legfelsőbb Bírósága előtt (1820–1860) 453 – *Richard B. Latner:* A „konyhakabinet" és Andrew Jackson tanácsadói rendszere 454 – *N. M. Druzsinyin–V. A. Fjodorov:* Parasztmozgalmak Oroszországban a XIX. században 456

Szűcs Jenő:

MEGOSZTOTT PARASZTSÁG – EGYSÉGESÜLŐ JOBBÁGYSÁG. A PARASZTI TÁRSADALOM ÁTALAKULÁSA A 13. SZÁZADBAN

(Második – befejező – rész)

Társadalmi és jogi következmények.
Az egységesülő jobbágyság

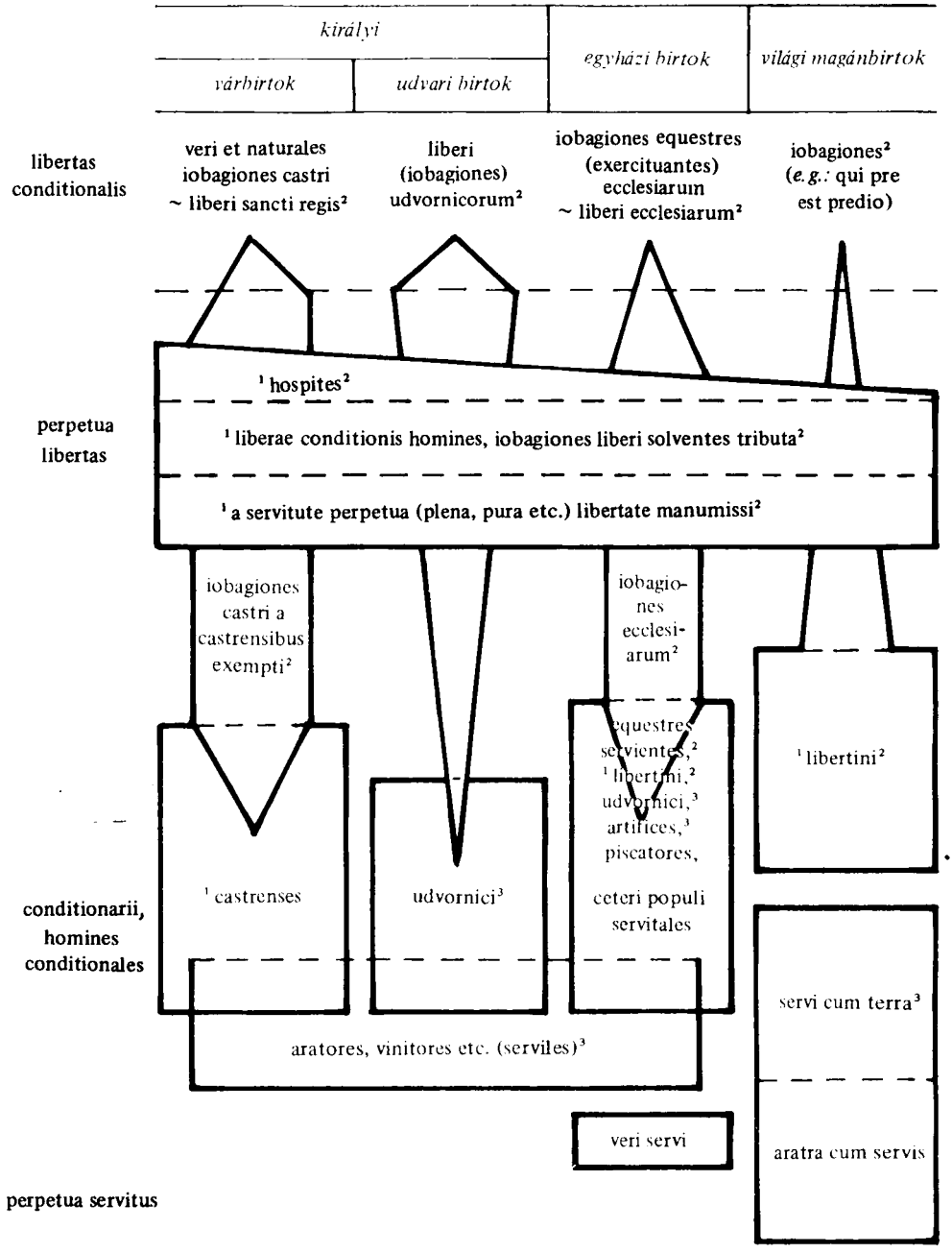
Az alábbi táblázat a paraszttársadalom birtoktípusok szerint is tagolt szerkezetét hivatott bemutatni a tatárjárás előestéjén – természetesen célszerű sematizálással, de valamelyest érzékeltetve az arányokat is; a következő táblázat mintegy fél évszázad strukturális átalakulásának eredményét ábrázolja hasonló elvek szerint. Két további összehasonlító ábra a paraszti társadalom „piramisának" átalakulását hivatott érzékeltetni.

E radikális és szinte viharosan gyors szerkezeti átrendeződéshez foghatót a magyar falu csak a feudalizmus hajnalán és bealkonyulása után, az első évezredfordulót és a 19. század derekát követően, majd a 20. század dereka után élt át, jóllehet a „gyorsuló idő" jegyében minden újabb fázisban egyre viharosabb tempóban. A 13. század derekát követő átrendeződést a többitől az különbözteti meg, hogy nem formációváltás, csak struktúraváltás vetülete; mint ilyen azonban döntő jelentőségű, hiszen a feudalizmus korai és kiteljesedett formája csaknem minden lényeges vonásában kétféle, egymástól határozottan elváló, komplex struktúra. A néptömegek nyers korai feudális alávetésének, nagy többségükben szolgává degradálásának korszaka után e struktúraváltás hozta meg a parasztnép – feudális alávetettségen belül is – „első felszabadulását".

A szerkezeti átrendeződés több meghatározó faktorát már az előzőkben, különkülön fejezetekben megkíséreltük részleteiben kibontani. Ami tehát az „agrárforradalom" jelenségkörét és a mezőgazdaság üzemszervezeti átalakulását, a birtokmobilitást és a népességmobilitást illeti, ehelyütt a részletek ismeretét feltételezve már elegendő csak utalásszerűen azokra a vonatkozásokra koncentrálnunk, ahol e tényezők egymással kölcsönhatásban a társadalmi szerkezet metszőpontjain futottak össze; másfelől viszont egy további lényeges faktor, az árutermelés és a városiasodás később részletezendő jelenségköréből már itt előlegeznünk kell egyet-mást.

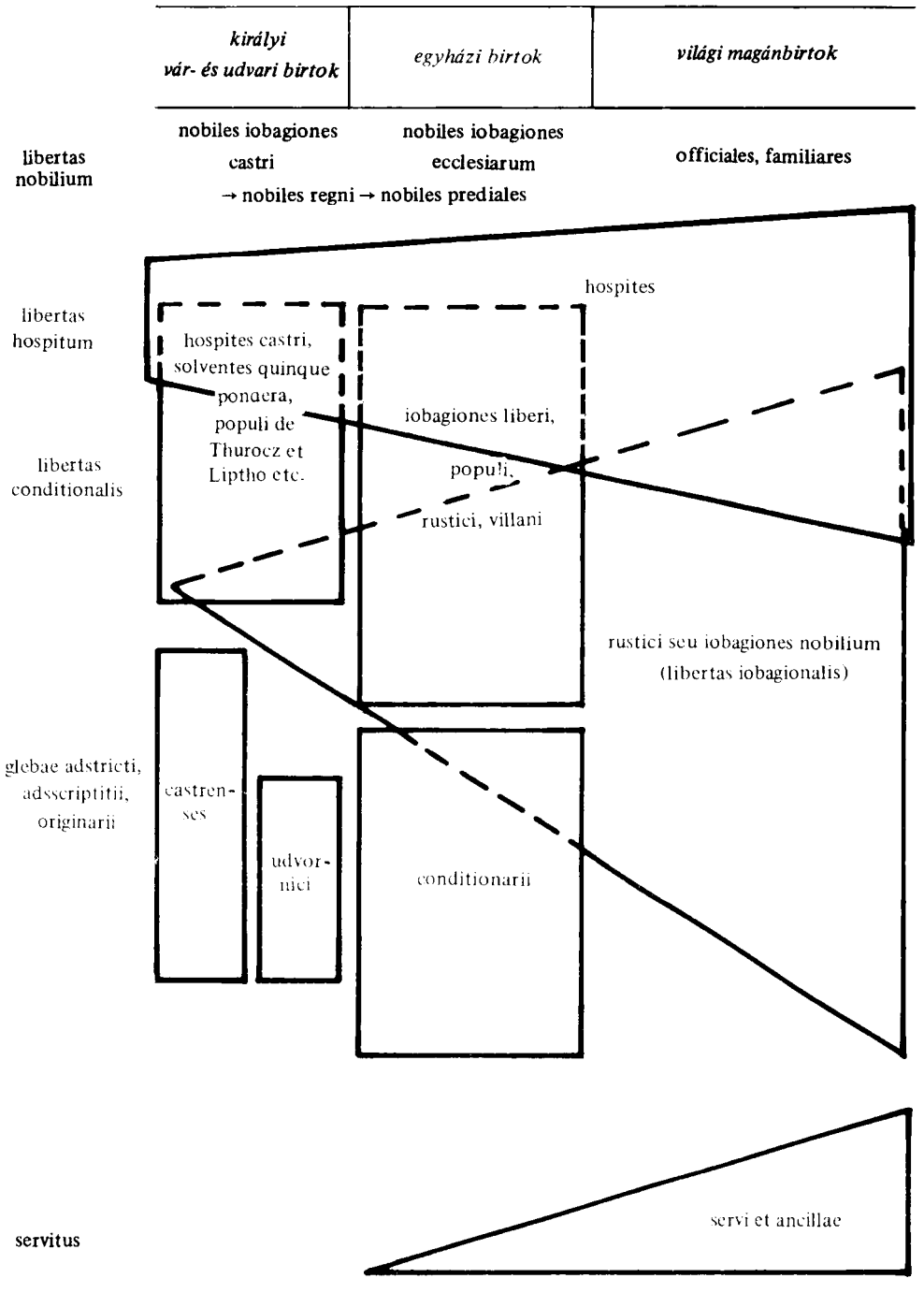
*

A paraszti társadalom 1240 körül

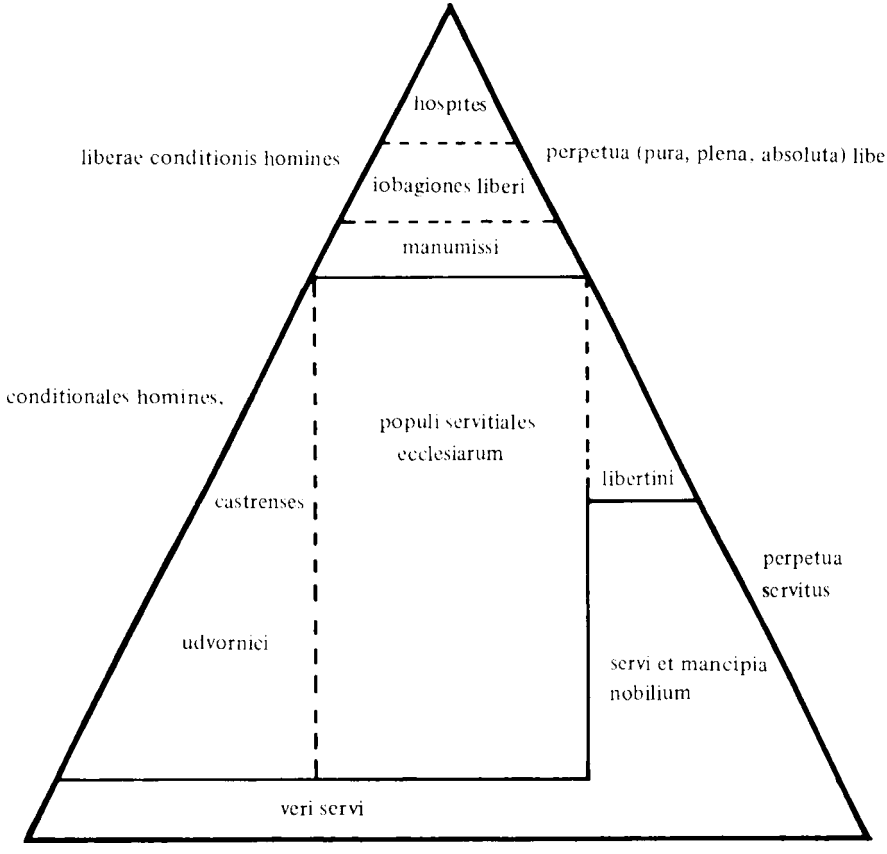

[1] *a „szabadok dénárait"* (liberi denarii) *fizetők*
[2] *teljes tizedet* (integra decima) *fizetők*
[3] *tizeddtalányt – egy-két kepét – fizetők*

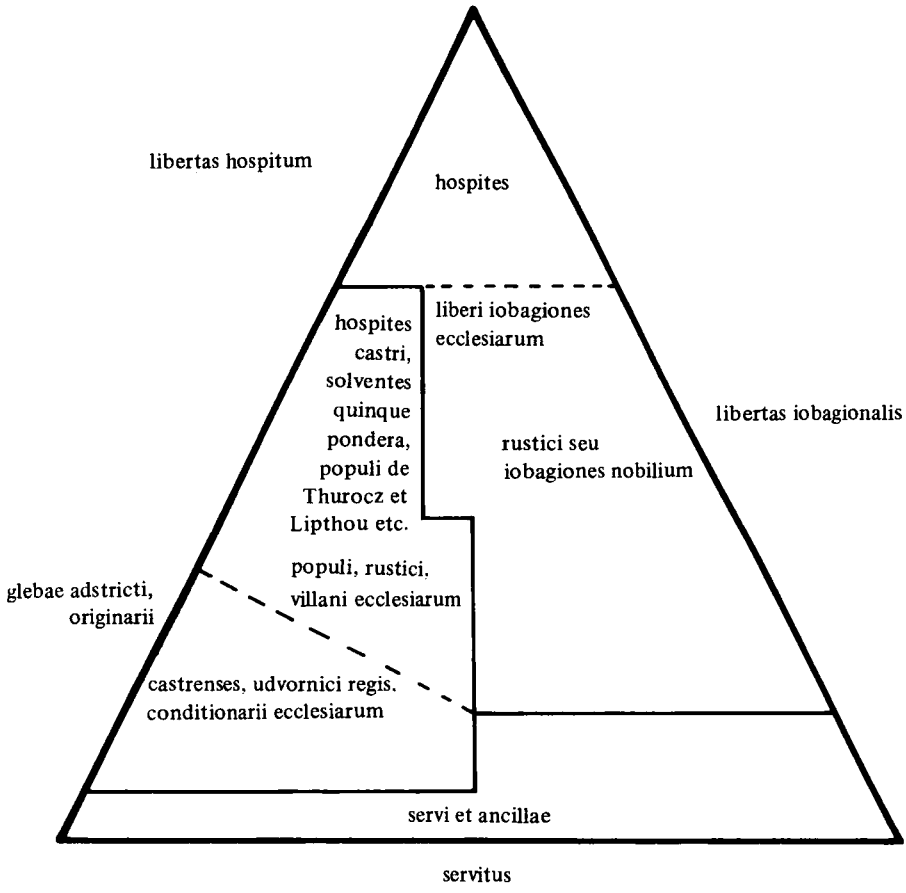
A paraszti társadalom 1300 körül

A paraszti társadalom piramisa 1240 körül

A paraszti társadalom piramisa 1300 körül

A radikális átalakulást végső fokon természetesen a föld produktivitásának, tehát a parasztgazdaság többlettermékének megnövekedése, maga az „agrárforradalom" határozta meg. Nem arról van szó, hogy valami sterilen absztrakt értelemben nem lett volna gazdaságos fenntartani az archaikus prédiális szolgaüzemeket, hiszen végeredményben az agrárátalakulás technikai vívmányait az úri ekékhez beosztott szolgákra is rá lehetett volna erőltetni. Konkrét terménymennyiségben mérhetően több gabonát takaríthatott be a földesúr korszerűen művelt saját kezelésű szántóföldjéről, többet nyert prédiális állatállományának szaporulatából vagy szolgaerővel műveltetett szőlőgazdaságából, mint amennyi értéket ugyanazon egységnyi – például egy ekealja szántó vagy egy hold szőlő – területen gazdálkodó jobbágyparasztjaitól járadék formájában kézhez kapott. Csakhogy a prédiális üzem fenntartása esetén a földesúrnak kettős nehézséggel kellett szembenéznie. Egyrészt a technikai vívmányokat csakugyan a szó szoros értelmében rá kellett erőltetnie „ekékhez rendelt" szolgáira, mert a szolgát magát semmiféle belső érdek nem késztette a többtermelésre, ez a körülmény pedig a munkaszervezők – „udvarispánok", a prédiumokat irányító „jobbágyok" – számának növelését, kisebb birtokokon magának a földesúrnak megnövekvő termelésirányító szerepét vonta volna maga után. Másrészt ez esetben ott állt volna a földesúr a maga roppant tömegű terményével, amivel egyszerűen nemigen tudott mit kezdeni. Elfogyasztani ezt a mennyiséget akkor sem volt képes, ha különösen nagy volt saját magának, házanépének és kíséretének az étvágya, pénzzé tenni pedig a már megnyíló, de azért még mindig igen korlátozott felvevőképességű piacon szintén nemigen tudta, vagy ha részben mégis, ez újabb „szervezési" feladatokat rótt magára a földesúrra. De még a szervezésnek is gátat szabtak mélyebben rejlő okok, amire megint csak a tatárjárás előtti pannonhalmi viszonyok vetnek éles fényt.

A pannonhalmi apátságnak nem azért gyűlt meg a baja oly permanens módon a maga népeivel 1220 után, mert a gravamenek központjában álló fuvarrobot kizárólag a monostor régi stílusú önellátó gazdálkodási működésrendszerét szolgálta. A termények – prédiális földek hozama, paraszti szolgáltatás és tizedjövedelem – beszállítása a szórt birtokokról a monostor tárházaiba és pincéibe aligha foglalkoztathatott közel kétezer háznépnyi tömeget, főként pedig nem bolygathatta a megismert mértékben a kedélyeket; annál kevésbé, mert e feladat ellátása kifejezetten csak a jobbágyok és az udvarnokok rétegére hárult, lebonyolítására pedig ez az önmagában is közel nyolcszáz háznépnyi sokaság minden józan számítás szerint elegendő kellett, hogy legyen. Már a közönséges lovas szolgálók és az „egész többi szolgálónép" esetében az a hangsúlyozott feltétel, hogy a fuvart „bárhova és ahányszor csak adódik" *(quocumque et quotienscumque continget)*, azaz „mindenüvé szerte Magyarországon, ahogy a szükség kívánja" *(ubique per regnum Ungarie sicut necesse fuerit)* kell teljesíteni, kivált a borfuvar terén, egészen mást takart.

Az esztergomi vámszabályzat 1235 előtt keletkezett rétegében külön tétel alatt vették fel azt a bort, melyet „Somogyból, Zalából vagy Sokoróból" volt szokás szállítani az esztergomi vásárokra, éspedig a vámtétel szerint szekéren, melynek hordóját a Szerémségből hajón szállított nemesebb bornak csak felével, 1 pondus vámtétellel vámoltak meg. A pannonhalmi apátság szőlőgazdaságai, mint ismeretes, pontosan Somogyban és Zalában – a Balaton vidéken – valamint a monostorral szomszédos Sokoró hegyen terültek el, a bortized Somogy megye egész területéről illette az apátságot. Az apátság népei közül a kiváltságosabbak, a jobbágyok kötelme volt a bornak kifejezetten csak „Somogyból és Zalából a monostorhoz" fuvarozása. Nem kétséges, hogy a monostortól „bárhova" való

szállítás, a többi nép kötelmének célpontja egyebek közt éppen az esztergomi vásár volt, minthogy az apátság terményjövedelmeiből, kivált a borból, amit csak lehetett, piacra szállíttatott – ha bizonyára nem is „szerte az országba" minden vásárra, de legalábbis Esztergomon kívül Fehérvárra és Pestre, ahol már külföldi kereslet is jelentkezett. Ezt az ébredező piacgazdaságot közvetítette a botránykővé vált fuvarrobot, sőt az éppen azáltal vált botránykővé, hogy a piacgazdaság emelte meg „szükség szerinti" mértékben. Mint az 1233. évi gravamenekből kiderül, még az iparosokat és a zselici erdő kondásfalvait is szekerezésre kényszerítette az apát, Tényő falu szabad jobbágyait is „könnyű szekerek" helyett „nehéz szekérrel" hajtotta ki bort fuvarozni. De nemcsak bor került a piacra. A Duna melléki véneki halászok feladatává tétetett „élelemmel teli hajók vontatása az országhatárra" *(remigare carinam plenam victualibus ad confinia regni)*, továbbá révészszolgálat ellátása, „szekerek, élelmiszerek, lovak és egyebek *(currus et victualia, equos et alia)* áthajózása a Dunán túl és innen", míg a salai halászok új terhe juhok, ökrök, disznók hajtásából *(pellere, ducere)* állt. A boron kívül tehát gabona és élőállat került piacra a pannonhalmi szervezetből, amit részben hajóval szállítottak, részben lábon hajtottak vásárra, sőt Bécs felé is. Ennek a pénzbeli nyereségnek azonban súlyos kamatja volt: a népek nem szűnő, retorziókkal is lecsillapíthatatlan elégedetlenségei és lázongásai, ezen túl szüntelen szervezési feladatok, a fuvarok komplikált beosztásai „kondíciók" szerint, ellenőrzésük, elszámoltatásuk és így tovább. Az apátság maga láthatóan belefáradt mindkettőbe a tatárjárás előestéjére.

A földesúr „majorkodásának" abban az értelemben, ahogy a 16. század után kifejlődött, e korábbi struktúrában két alapvető körülmény szabott gátat. Az egyik a piac viszonylagos szűkössége volt, a másik a paraszti lét relatív emelkedő trendje – szemben azzal a piaci bővüléssel és a paraszti lét süllyedő trendjével, melyek együttesen alkották a földesúri árutermelés feltételét 1500 után. A maga módján, „majorkodni" próbáló pannonhalmi apátság ébredező piacökonómiájának kettős feltétele volt a piac már jelentkező faktorán kívül: a termelés szférájában a szolgai státus megléte a maga magas kizsákmányolási rátájával („szántók", szőlőművesek és egyéb „igazi szolgák"), a szállítás szférájában pedig a „kondicionális" státus uralma, mely még nem zárta ki a fuvarrobot nagy tömegű kivetését. De a birtokszervezetet, mint láttuk, az a csillapíthatatlan parasztmozgalom is megrázta, melynek közege igazában még társadalmi osztályt sem alkotott, osztállyá szerveződésének csíramozzanataiban azonban máris súlyponttal e majorkodási kísérletet, legalábbis annak „kondicionális" szektorát, a piacra szállítást kontrázta.

A tatárjárás után aztán hamarosan olyan helyzet alakult ki, hogy ezt az ébredező földesúri piacökonómiát fel kellett adni. A „szolgálatoknak" *(servitia)* nevezett robotot erőltető földesurat vagy kereken otthagyta paraszti alattvalója, mivel bizton számíthatott rá, hogy valahol talál egy telepest kereső másik földesurat, aki nem fogja robotra, vagy pedig fellázadt. A földesúr e helyzetben, népeinek „szétszóródásától" félve, már a század utolsó harmadában sorra-rendre szerződéseket volt kénytelen kötni saját elégedetlenkedő parasztjaival, mely megállapodások sarkalatos pontja vagy hallgatólagos előfeltétele a robotmentesség (vagy legalábbis a robot egészen szűkre limitálása) volt. Egyébként is a parasztnép egyre nagyobb hányada olyan „jobbágynak" minősült, mely új paraszti státus íratlan jogává vált, hogy nem fogható sem úri föld szántására-vetésére, sem terményfuvarozásra – legalábbis nem oly mértékben, hogy az a megnyíló piac közvetlen földesúri kiaknázását érdemleges nyereséggel lehetővé tette volna. A korai feudális önellátó „pré-

dium" azért nem alakulhatott át és bővülhetett ki árutermelő „majorsággá", mert ha egyfelől az átalakuló struktúra szerves elemévé vált is már a piacgazdaság, egyelőre viszonylag szűk szektort alkotott, másfelől pedig még e piaci szektornak a földesúri gazdálkodás és jövedelemnyerés közvetlen szolgálatába állítását is meggátolta magának a struktúrának az az eruptív kiteljesedése, aminek velejárója volt e történeti fázisban magának a parasztságnak az emelkedése, egyáltalán osztállyá formálódása és jogainak bővülése.

E kettős gátrendszerrel szemben állt a másik oldalon, hogy a piaci szektor ahhoz mégis eléggé kitágult már, hogy azt ha nem közvetlenül, akkor közvetetten, a földesúri járadékon át – e járadék bizonyos hányadának pénzcenzussá alakítása formájában – mégiscsak a feudális jövedelemnyerés szolgálatába lehetett állítani. Ha pedig már az elsajátítási szisztéma elhatározó módon átsúlyozódott a járadékszolgáltatásra, nem volt sok értelme fenntartani a pusztán önellátó úri mezőgazdasági „kisüzemeket" sem a maguk egy-két ekefogatával. A földesúri konyhát nagyjából ellátta az a pénzcenzus mellett sem jelentéktelen terménymennyiség, amit a falvak „ajándék" címén és „megszállás" fejében beszolgáltattak évente a nagy ünnepeken, mely mennyiség ráadásul a föld megnövekedett termelékenysége mellett még a parasztgazdaságoktól is relatíve kisebb hányadot vont el, mint korábban. Ha mégsem látta el teljesen a konyhát a terményszolgáltatás, csakis a rész arányában volt érdemes fenntartani néhány ekealjnyi szolgaüzemet – mint Majs mester Tolna–Somogy megyei birtokainál megfigyelhettük. Ez természetesen inkább a nagyobb birtokosokra áll, akiknek legalábbis több falvuk volt. Az új helyzet magát a birtokos társadalmat is tovább differenciálta: minél kisebb volt a birtokos, annál inkább rá volt utalva továbbra is a gazdálkodásra; minél több falva volt, annál inkább megszabadította a struktúraváltás a gazdálkodás terhétől. Az sem véletlen, hogy a prédiális üzemforma a nagyobb birtokokon leginkább a szőlőgazdaságban és az állattenyésztésben maradt fenn váltig. A gabonának kevésbé, a bornak és az élőállatnak sokkal inkább kiszélesedett a piaca, a legértékesebb állat, a ló tenyésztésében pedig a parasztgazdaság nem tudott konkurrálni az úri ménesekkel. Ez hatott vissza a társadalmi szférára is, s mutatkozott meg abban, hogy éppen a boradó szőlőművesek *(vinitores)* szolgai vagy fél-szolgai státusát erőltették a földesurak legtovább, mert a közvetlen elsajátítási ráta magas fokának fenntartása e közvetlenül legkönnyebben értékesíthető árufajta termelőinél elemi érdek volt, amellett a kisebb csoportokat alkotó szőlőművesek esetében inkább lehetséges is, mint a többi parasztnál; a lovászok, pásztorok helyzete speciális volt, az urasági pásztornép száma azonban nem is alkotott mérhető mennyiséget a paraszttársadalomban.

Hiába jövedelmezett tehát egy ekealja föld közvetlen földesúri kezelésben több terményt a birtokosnak, mint ha azon járadékra kötelezett parasztok gazdálkodtak, mégis az utóbbi vált célszerűvé, sőt gazdaságosabbá is, nemcsak ama kényszerű negatívum miatt, hogy számottevő földtömegeket a vázolt okokból egyszerűen nem is lehetett már „saját ekével" megműveltetni, hanem mert a földesúr a kisebb mennyiség helyett kettős minőséget nyert: pénzt és munkától mentes úri életformát.

A pénzmennyiség, melyet a földesúr egy-egy jobbágyától cenzus vagy földbér címén *(pro censu seu terragio)* megkapott, luxusigényeihez képest persze törpe összeg volt, korunkban maximális értékben fél vagy egy egész ferto (1/8–1/4 márka), egy közepes páncélnak vagy egy vég finom yperni posztónak (10 márka) nyolcvanad-negyvened része. A pénzkövetelés mennyiségét is kettős körülmény határolta be. Egyrészt a piaci szektor

viszonylagos szűkössége határt szabott a parasztgazdaság szerény értékesítési kvótájának is, másrészt a földesúri igények önkényes emelésének meg gátat szabott az egész parasztnép nagy hányadának osztállyá szerveződése és jogi emelkedése, azzal a joggal együtt, hogy a netán túlzott igényeket támasztó földesurat paraszti alattvalója legálisan vagy illegálisan otthagyhatta. A „sok kicsi sokra megy" alapon a cenzusok együttes összege mégis számottevő mértékben hozzájárult az úri élet szintjének emeléséhez – minél nagyobb volt a birtokos, annál inkább. 40–80 paraszt cenzusának összegéből a földesúr már megvehette azt a bizonyos páncélt vagy luxusszövetet. Itt mutatkozik meg ismét, hogy a formálódó struktúra miért hatott magának a birtokos társadalomnak a további differenciálódására.

Másfelől, mint mondottuk, az új minőség abban állt, hogy a földesúr végképp megszabadult a munkától. Mert azért bizonyos értelemben „munkának" minősíthető az a termelésszervezői tevékenység is, melyet a szolgaüzem igényelt – annak arányában, minél kisebb volt a birtokos. Az egy-két ekealjnyi birtokú kisebb nemes egy-két szolgája mellett (sőt velük együtt) valamilyen mértékben továbbra is kénytelen volt „paraszti" munkát – azaz munkát egyáltalán – végezni; a nagyobb birtokos tevékenysége gazdálkodás és termelésirányítás helyett ezután már jövedelemadminisztrálásra és alattvalóinak igazgatására korlátozódhatott. Ez is kihatott a birtokosok társadalmának további differenciálódására. A nagyobb birtokos a termelés szférájától immár végleg elszakadva, szabadon szentelhette magát nemesi passzióinak, akár a vadászatnak és lovaglásnak vagy a társas életnek és lakomáknak, akár a harcos életeszménynek vagy a politikának, akár vagyona és presztízse további növelésének – kinek mihez (s milyen súlyozással) volt kedve, hogy a kultúrát – korszakunk határait szem előtt tartva – ilyen összefüggésben egyelőre csak potencialitásként említsük. Ez a legutóbbi összefüggés jobbára csak az egyházi földesuraság viszonylatában és abban a keskeny zónában érvényesült, ahol az egyházi társadalom – művelt középrétegei, prépostok és főesperesek, királyi klerikusok szintjén – átmosódott az állami szférába. De Szent Márton hegyén is azért virágozhatott a bencés kultúra, mert vagy három tucatnyi szerzetest kétezer háznépnyi paraszt tartott el; történetesen korszakunkban alighanem azért is kezdett már elvirágozni, mert egyre növekvő pénzadókkal tartotta el és kényeztette el a szerzeteseket.

Világi és egyházi földesúrra egyaránt áll azonban, hogy a pénzjáradék volt az a minőségi elem (még ha mennyiségében szerény is), mely immanens gazdasági érvként hatott nemcsak a gazdálkodás belső szerkezetének átalakítására, hanem a társadalmi-jogi szférára is: elvileg magát a földesurat is érdekeltté tette, hogy parasztjainak olyan jogi helyzetet biztosítson, melyben e minőségi elemet az adott korlátok közt is maximálisan képes nyújtani.

Ennek az összefüggésnek a gazdasági evidenciáját megint csak a pannonhalmi birtokszervezet mutatja meg úgy, ahogy 1240 táján előttünk áll. A gazdálkodás elavuló, prédiális szektorának a művelt föld mennyiségében és a művelők számában egybevágó mutatószáma, mint az előző fejezetben láttuk, 6 százalék volt már csak. A struktúra másik, jövő felé mutató pólusán a pénzadót fizető népességelemek helyezkednek el, mely szektor szintén – noha nem már, hanem még – szűk volt. Az Albeus-féle összeírás szerint általában a szabadosok *(libertini)* voltak szabályszerűen pénzfizetésre, háznépenként fél fertóra kötelezve, egész falvak, mint a komáromi Ölbő vagy a veszprémi Petend, minden bizonnyal a többi szabados is, akik azonban a dunántúli birtokokon együttvéve is

mindössze csak 80 háznépet tettek ki. Ehhez járult itt-ott a „szabad jobbágyok" egy-egy kisebb csoportja, például a komáromi Némán *(iobagiones liberi solventes tributa)* vagy a Győr megyei Tényőn, bár ez utóbbiak egy háznépre eső pénzcenzusa már igen kis összeg, mindössze 3 dénár, az előbbinek tizenkettedrésze volt, minthogy súllyal terményben adóztak. Elképzelhető, hogy akadt még néhány „szabad jobbágy", akiknek pénzfizetését Albeus mester elmulasztotta feljegyezni, számuk azonban oly csekély volt, hogy a végösszeget érdemlegesen nem befolyásolja. Végezetül Veszprémszőllősön és a Tisza menti Kanizsán akadtak olyan torlók *(exequiales)*, akik részben (fél ferto) vagy már kivételesen egészben (3 ferto) pénzszolgálatra voltak kötelezve. Más volt a helyzet a Dunától északra, a több ízben más-más aspektusból tárgyalt Sala föld kilenc falvában, ahol már az 1230-as években mindenki, szabados éppúgy, mint tíz holdnyi úrbéres földet felvállaló jobbágy vagy halász egységesen 1 ferto pénzadót *(tributum)* fizetett, mely összeg fejében már a rendes terményadózástól (ha nem is a „megszállás" terhétől) egészében mentesült. Sajnos, Albeus mester valamilyen okból éppen e fontos területen csak töredékesen vette számba a népességet, nagy többségét elmulasztotta leltározni. A „föld" szántóföldi kiterjedését, több mint 50 ekealját (6000 hold) és az egy háznépre, szabályozás szerint (1233) jutó 10–20 holdnyi szántóföldi külsőséget ismerve, legalsó határon is 300 főnyi népességgel, azaz falvanként több mint 30 lakossal bizonyosan számolhatunk e területen. Csakhogy tudjuk, a „jobbágyoknak" nem volt kötelességük adóalapul földet felvállalni, tisztjükért *(pro officio)* akkor is kaptak tíz hold adómentes földet. Ha feltesszük, hogy a jobbágyoknak csak fele volt még tíz holdat felvállaló pénzadózó *(tributarius)*, valamennyi halász, pásztor is mentes volt a *tributum* alól, másfelől mind az 1233. évi szabályozásokból, mind az 1241. évi szerződésből tudjuk, hogy e „népekre" mégis, nagy tömegükben, a pénzfizetés volt jellemző, óvatos és alsó határral legalábbis a fenti népesség felével, 150 háznéppel számolhatunk mint „egy fertót fizetőkkel". Ez a népcsoport áll szemben az összes többi birtokon Albeus mester által pontosan számba vett pénzadózókkal, együttesen is mindössze csak 104 háznéppel.

A pannonhalmi mintából kettős irányban érdemes következtetést levonnunk. Az egyik, hogy 1240 körül az uradalmi népességnek együttvéve még alig több mint egytizede fizetett egyáltalán pénzjáradékot. A másik irány még tanulságosabb, ha tudnillik különválasztjuk egyfelől az összes dunántúli pénzadózókat, akik hét háznépnyi „szabad jobbágy" kivételével mind szabadosok és kondicionáriusok voltak (s járadékuknak csak bizonyos hányadát fizették pénzben), másfelől a salai „népeket", akiknek – mint fentebb láttuk – gyakorlatilag már egységes jobbágyparaszti státusától nem független, hogy egész járadékukat egy összegben, pénzben rótták le. A dunántúliaktól összesen kereken 15 márkát, a Sala földiektől mintegy 37 márkát hajthatott be évente az apátság. Más szóval, a kondicionáriusoknál csak vagy kétötöddel nagyobb létszámú pénzadózó, s *de facto* már jobbágyi státusú parasztoktól két és félszer több pénzjövedelmet lehetett nyerni, mint az összes dunántúli pénzre fogott alattvalóktól. Vagy ami még kifejezőbb: a *de facto* jobbágyi státusú Sala földiek, az uradalmi népesség alig több mint 6 százaléka fizette az egész uradalmi népességtől közvetlen adózás formájában behajtott pénzjövedelem (52 márka) kerek számban 70 százalékát. Összehasonlításul jegyezzük még meg, hogy alig néhány évvel később, már a tatárjárás után, a dél-dunántúli segesdi királyi uradalom szabad vendégtelepeseinek együttes pénzcenzusa, ugyanúgy, mint egymagában az akkor várossá emelt Verőce polgárainak közös pénzadója, 40 márka volt (1248) – nagyjából

ugyanaz az összeg, mint a Sala földiek együttes *tributum*a 1240 körül. Ezen az összegen pedig már négy páncélt vagy négy vég luxusszövetet, avagy egy „palotát", dombtetőn álló nemesi udvarházat (1299), esetleg mintegy 13 ekealja, 650 hektárnyi nagyságú birtokot lehetett venni.

Kétségtelen, hogy a jobbágyi státuson – és az ebből következő osztálytudaton – kívül, mely a terhek egységesítése és heterogén terménybeadás helyett egységes pénzalapra hozása irányában hatott, a képletbe belejátszott a kedvező földrajzi-piaci helyzet is. A szóban forgó Sala föld viszonylag közel esett Nyitrához és Nagyszombathoz, a másik irányban Esztergomhoz is, a kor már virágzó áruforgalmi központjaihoz – sokkal közelebb, mint a pannonhalmi birtokok túlnyomóan nagy része valamely számottevőbb születő városhoz vagy piacközponthoz. Mindenesetre a pannonhalmi apát, ha akarta, levonhatott egy komplex ökonómiai- „társadalompolitikai" következtetést. A boreladás kétségkívül jövedelmezőbb volt, mert egyetlen hordó bor ára „Somogyból, Zalából vagy Sokoróból" az esztergomi piacon 5 márka volt, ám a fuvarozás és a lázadások súlyos kamatja terhelte; ugyanennyi pénz nyeréséhez 20 háznép salai jobbágya együttes évi pénzadójára volt szükség, e ponton azonban legfeljebb azzal kellett számolnia, hogy e „népei" még további adókönnyítést csikarnak ki, például egyhatodnyit – ami 1241 elejére valóban be is következett. De ha valóban számolt, még egy körülménnyel kalkulálhatott: e „népeinek" rendezett adózása és viszonylag kedvező jogi státusa más parasztokat is vonzani fog e földre, népei tehát „sokasodni" fognak – amit a kor oklevélarengái legfőbb uralkodói és földesúri érdekként hangsúlyoznak –, következésképpen sokasodni fog pénzjövedelme is. Ilyen értelemben földesúri érdekké is vált, hogy a birtokos megjavítsa a paraszt társadalmi-jogi helyzetét, azaz némileg engedjen a paraszti vágyaknak. Immanens gazdasági érvek is előmozdították tehát az egységes jobbágyság kialakulását, noha éppen e ponton világos, hogy bár az egész átalakulás gazdasági bázisa a mezőgazdaság termelékenységének megnövekedése volt, a többlettermék mégsem önmagában, hanem csakis értékesítési lehetőségével együtt alkothatott hatékony együttest. Az „agrárforradalom" a városiasodással karöltve, azzal organikus egységben és kölcsönhatásban képezte a társadalmi struktúraváltás alapfeltételét.

*

Nem bizonyos azonban, hogy minden földesúr, vagy akár a földesurak többsége racionálisan kalkulált, és jó gazdasági érzékkel rendelkezett, avagy egyáltalán felismerte a csak lassan utat törő gazdasági evidenciákat. Sőt, ennek az ellenkezője a valószínű. A földesurak többsége – minél kisebb birtokosok voltak, annál inkább – bizonyára mélyen konzervatív és tradicionalista volt, természetesnek tartotta a parasztnép „régi szokás" szerint való megosztottságát, kizsákmányolásának is hierarchikusan tagolt belső szerkezetét. De az a radikális jogi-társadalmi átrétegződés, mely az előrebocsátott ábrákról leolvasható, általánosságban sem vezethető le minden további nélkül és közvetlenül a meghatározó jellegű két pólusú gazdasági bázisból. Feltéve ugyanis, hogy a földesúrnak mégiscsak jó gazdasági érzéke volt és ráébredt, hogy nem érdemes vesződnie sem „ekékhez rendelt" szolgáival, sem prédiumának szervezésével és irányításával, hanem ehelyett célszerűbb pénzt követelnie alattvalóitól, önmagában ez a felismerés még jogi következményeket éppen nem feltétlenul involvált. A kondicionárius vagy szabados, ha megfe-

lelő gazdasága volt, és falva valamely város, vásárhely közelében kedvező piaci helyzetet élvezett, elvileg meg tudta fizetni pontosan ugyanazt a mennyiségű pénzcenzust, mint valamely szabadabb állapotú paraszt, „szabad jobbágy" vagy vendégtelepes, sőt akár többet is, mert éppen alacsonyabb státusa és kötöttebb, félig-meddig tulajdoni jogállapota miatt sokkal nagyobb mértékben lehetett megterhelni, mint az utóbbiakat. A pannonhalmi szervezetben a frissen felszabadított, de a járadék legarchaikusabb szolgai rátáját – a „fele rész" elvét – őrző torlók háznépeit Veszprémszöllősön rengeteg terményterhük mellett ugyanarra a fél fertóra tudta az apát kötelezni, mint a szabadosokat (mely összeg majd 1250 után is az akkor már jobbágynak nevezett szabadabb paraszti tömegek közepes, mintegy normálcenzusa lesz), sőt akadt a Tisza menti Kanizsán három olyan torló háznép, akiknek egy összegben megállapított 3 fertónyi pénzszolgáltatása a háromszorosát tette ki a salai népek adójának, hatszorosát a normálcenzusnak – akkora pénzösszeget, aminőre egyáltalán a században nincs is több példa. Merő ökonomista alapon tehát nem fejthető meg a társadalmi-jogi képlet; a gazdasági feltételekből még nem következtek automatikusan „jogok". A feudalizmus legtágabb értelemben véve olyan szerkezet, mely éppen a „gazdaságon kívüli" kényszeren nyugszik: az uralkodó osztály hatalmi helyzetéből következően sajátítja el az alávetettek terméktöbbletét.

A tatárjárás után kialakult helyzetet azonban egyebek közt az jellemzi, hogy éppen ez a gazdaságon kívüli kényszer jutott egyfajta zavarba, sőt maguk a földesurak kerültek sajátságos kényszerhelyzetbe. Szembekerültek olyasmivel, ami általában éppen nem a feudalizmus korára, hanem a modern gazdaságra jellemző és neve „munkaerőpiac"; szembe kellett nézniük azzal a szokatlan ténnyel, hogy hatalmi helyzetük, a gazdaságon kívüli kényszert biztosító, hagyományszerűen monopolisztikus helyzetük a dolgok belső logikája folytán hovatovább alárendelődik ennek a „törvénytelen" és szokatlan mobilitást elősegítő, újfajta szabályozó erőnek. Mi több, e szokatlan ténnyel előbb-utóbb éppen azoknak kellett meglepődve szembenézniük, akiknek a múlt nagy hagyományai folytán hatalmi helyzetük mindeddig vagy kivételesen monopolisztikus volt, vagy elsősorban valóban csak kiváltságolt helyzetükből következő „hatalmuk" biztosította a szolganép megkötését: egyfelől tehát a legnagyobbaknak, magának a királynak is földesúri minőségében, továbbá az érsekeknek, püspököknek, apátoknak és prépostoknak – általában az egyházi nagybirtoknak –, másfelől viszont a legkisebbeknek, a kisbirtokos nemeseknek. Közbül helyezkedtek el azok a világi urak – elsősorban régi, neves nemzetségek sarjai, de hellyel-közzel az új politikai érában felemelkedő középbirtokosok is –, akik közvetlen értelemben is csak nyertek, új birtokokat és méltóságokat, velük együtt presztizst, de közvetetten is elsőrendű haszonélvezőivé váltak a mobillá vált munkaerőpiacnak, miközben a kialakult helyzet megtanította őket, hogy a „gazdaságon kívüli" kényszert ésszerű kombinálni a gazdasági érdekeltség – következésképpen jogi engedmények – motívumával, ha azt akarják, hogy sokasodó birtokaikon „népeik" is „sokasodjanak".

Már önmagában a tatárjárás népességvesztesége is megemelte a paraszti munkaerő értékét. Minden további nélkül nyilvánvaló, hogy ha csak 15–20 százaléknyira becsüljük is az embervesztesége t, ennek túlnyomóan nagy hányada védtelen, gyors lovon elmenekülni képtelen paraszt volt. Utóbb, az 1285. évi újabb tatárbeütéskor Benedek váradi püspök beszámolója szerint „a nemesekből és azokból, akik fegyvert forgatni képesek" „igen kevesen" vesztek oda, sok ezerre volt tehető azonban a halott „az alsóbbrendűekből, nevezetesen parasztokból és nemtelenekből". A munkáskéz fenti arányú megritkulása

még statikusan, tehát változatlan kiterjedésű földterülethez mérten is számottevően megnövelte volna a népességveszteséget pótló telepesek iránti keresletet, IV. Béla reformpolitikája azonban, mint tudjuk, kettős értelemben is dinamikát vitt bele az „elnéptelenedett ország" birtokstruktúrájába. A bőkezű adományok a peremterületeken, korábban lakatlan erdős-hegyes vidékeken számottevően kibővítették magát az ország kolonizációra váró földterületét, másrészt a „kiürült" várföldek és udvari birtokok tömeges eladományozása már a király életében számottevő súlyeltolódást eredményezett a királyi és világi magánbirtok viszonylatában, miközben az egyházi birtokállag lényegileg megmaradt a tatárjárást megelőző szinten. E trendek még inkább felerősödtek 1270 után.

Nem arról van szó természetesen, hogy az új politika hívei és a lekötelezendők csupa néptelen földet kaptak volna jutalmul, mert az nem lett volna valami nagy jutalom; mégis kétségtelen, hogy az új adományok nem lebecsülendő hányada volt ilyen vagy olyan okból „üres föld", melynek értéke igazában a benépesítéstől függött – éspedig tudatos királyi birtokpolitika jóvoltából: megőrizni, amit csak lehet, az el nem pusztított királyi birtokállományból és telepítésre serkenteni, ahogy csak lehet, az új adományosokat, minthogy a gyakori arenga szavaival „a népek sokaságában áll az országok jóléte". Még kevésbé arról van szó, hogy a tatárjárás emberveszteségе valami malthusiánus alapon hozott volna „hasznot" az országnak. A népesség megtizedelése csakis az országos birtokállomány átrendeződésével együtt vált hatékony faktorrá, sőt mint ilyen is, jelentősége elsősorban abban áll, hogy a középkori gazdasági-társadalmi folyamatok egyébként általában lassú, szinte észrevétlenül utat törő tempójával szemben szokatlanul felgyorsított trendeket, melyeknek kezdetei már a tatárjárás előtt megfigyelhetők. Ami az egyes birtoktípusok viszonyát illeti, a trend annak az egyenlőtlen fejlődésnek a felerősítésében állt, amit egyfelől a régi, hagyományoktól kötött, „intézményi" jellegű birtokszervezetek, másfelől a viszonylag újabb, kevésbé tradicionalista magánnagybirtok kontrasztjában itt-ott már 1210–20 körül megfigyelhettünk a gazdálkodási struktúra átalakulása kapcsán.

Megfigyelhettük, hogy ha a változás szele egy-egy nagybirtokost megérintett, a prédiális gazdálkodás felszámolása egyrészt sokkal gyorsabb ütemben következett be, mint korábban a nagy monostori birtokokon, másrészt a változás társadalmi-jogi kihatása is radikálisabb volt. A *servilis conditio* olykor egy csapásra (vagy igen rövid időn belül) sokkal szűkebbre zsugorodott, a szabadabb állapotú – már „leltárba" sem vehető – falulakosság pedig sokkal inkább kibővült, mint bármelyik ismert királyi vagy egyházi birtokon. De még a „szabadosoknak", a királyi és egyházi kondicionáriusok e magánbirtokokon élő sorstársainak helyzete is szemmel láthatóan ez idő tájt emelkedett meg általánosan, olyannyira, hogy, mint tudjuk, országos méretekben ez idő tájt, 1210 táján vetették ki reájuk is a „szabadság fejében" *(pro libertate)* szedett dénáradót, mely az egész kondicionális tömegből korábban egyedül csak a várnépi parasztok, e tömeg elitje fél-szabad státusának minőségjelzője volt. Sőt, ha egy világi birtokos kegyes alapítványt tett vagy nemzetségi, családi monostort alapított, magától értetődően szabadosai közül jelölt ki embereket, hogy a tradicionális egyházi birtokhierarchiának eleget téve az egyház tisztjei, „lovas jobbágyai" legyenek *(sit iobagio ecclesie)*, mint például Ipolit úr vagy Hontpázmány Márton bán (1217, 1245 előtt); mi több, ez utóbbi „udvarispánná" *(curialis comes)* is e körből nevezett ki három személyt. Világi urak voltak, akik a maguk kondicionáriusait, a szabadosokat pénzmegváltás fejében kezdték már a tatárjárás előtt

sorra-rendre a Váradi Registrum „teljes szabadságának" szinonimáival *(pura, plena, perpetua* stb. *libertate)* felszabadítani, amivel az egyháziak jóformán egyáltalán nem éltek a maguk „kondicionális népük" körében. Alighanem jórészt e felszabadításokkal magyarázható már a 13. század első évtizedeiben az anonym népességű falvak szaporodása a végrendeletekben és monostor-alapításokban. Vulgarizálás lenne e felszabadításokat kizárólag a birtokosok pénzéhségével magyarázni, még ha ez kétségkívül belejátszott is a fejleményekbe. Mert az igaz, hogy bár a szabados szokásszerű önmegváltási joga *(mos libertinorum)* összegszerűen adásvételi árával azonos módon 1 márka volt, Apor nembeli Sike ispánról tudjuk, hogy még valamikor a tatárjárás előtt 3 és 1/3 márkáért szabadította fel egy-egy „örökletes szabadosát", sőt még korszakunkban is adódott olyan eset, hogy egy szabados egyik évben egyik fia „örök szabadságáért" 4 márkát fizetett földesurának, a következő évben másik fia esetében a birtokos már vérszemet kapva 5 márkára emelte az összeget (1275, 1276). A pénzéhség azonban önmagában aligha magyarázza meg, hogy miért mondott le birtokosok sora parasztok feletti „tulajdonjogáról" nemcsak kivételszerű egyedi esetekben, hanem tömegesen, faluméretekben – mint már a tatárjárás előtt is sejthető, a század második felében meg bizonyos. A magyarázat a korai feudális „intézményekhez" képest a magánvagyon más természetében rejlik, mellyel mint előfeltétellel szintén számolnunk kell az átalakulás tényezői sorában.

Egyfajta értelemben a világi birtokosok társadalmának is megvolt a maga kötött „intézménye": az archaikus nemzetségi birtoklás kollektív tulajdonjoga, mely nemcsak a földet, hanem az embert is tágabb (szociológiailag valójában nagycsaládi) rokonsági, de vagyonilag belülről rétegzett csoport, a nemesi *genus* „közös" tulajdonává, azaz csoporttulajdonná tette *(communis servus, libertinus).* Amíg ez a vagyonközösség fennállt, nemcsak a gazdálkodási formát kötötte meg egy igen archaikus fokon „eszközeivel", a szolganéppel együtt, hanem a korán szétváló egyes ágak és családok vagyonosodási lehetőségeit is. Kiváltképpen áll ez a minél több adománybirtokkal, szerzett és vásárolt földdel rendelkező családokra, hiszen a korán kialakult feudális birtokjog szerint ez utóbbiak már 1100 táján nem tartoztak az ősi (vagy ősinek felfogott és Szent István adományára visszavezetett) nemzetségi csoporttulajdonhoz, hanem fiágon öröklődő családi vagyont alkottak (Kálmán I, 19–21). A nagyobb birtokosok vagyonának és gazdálkodásának súlypontja már valószínűleg a 12. században e családi, magánbirtoklású *(privatim)* szektorra esett, itt munkált tehát az érdek, hogy a szegényebb vagy elszegényedő ágakkal szemben megszüntessék a világi birtok e sajátságos, tág keretű rokoni-csoporttulajdoni „intézményét", végérvényesen megosszák *(divisio)* a nemzetségi vagyont – a távoli atyafisággal való összetartozás emlékeként osztatlanul *(indivisim)* közös *(communis)* birtokként meghagyva egy-egy birtokcsoportot, kivált a nemzetségi monostor körül, ahová az egész nemzetség közösen temetkezve, az élők az ősök kegyeletes tiszteletében ápolhatták tovább a tágkörű rokonság tudatát. Amikor 1200 táján a nemzetség szerinti, *de generè* rokonságnyilvántartás és ősiségi presztizstudat felbukkan az írásbeliségben, éppen a legelőkelőbbek és legvagyonosabbak java része már hátat fordított a nemesi nemzetség vagyonjogi realitásainak (vagy hamarosan megejti az osztályt), elemi érdeke lévén, hogy a csoporttulajdonból kihasítva a magáét, immár azt is mobillá tegye: rokonsági beleegyezéstől megszabadultan akár el is adhassa vagy elcserélhesse, ha uradalmainak kiépítése másutt, esetleg éppen „privát" szerzett jószága körül kívánja meg a családi

birtokok koncentrációját, különben pedig azokon is a maga elképzelése, stílusa és individuális – kiscsaládi érdekei szerint gazdálkodjon. A legtöbb nagy nemzetség, amikor a 13. század első évtizedeiben felbukkan az írásbeliségben, már számos ágra és családra bomlott fel, az uralkodó birtoklási keret pedig a család. Ehhez hasonló vagyonjogi individualizáció sem a király, sem a püspökségek vagy monostorok esetében nem volt elképzelhető, mert a hozzájuk tartozó birtokkomplexum, legalábbis a várispánsági és az egyházi, a két létező legnagyobb feudális intézmény, a királyság (a királyi méltóság, *regalis dignitas* mint olyan) és az egyház vagyona volt, de még az udvari birtokszervezet is egy „kvázi-intézményi" tulajdonos, a királyi dinasztia magántulajdona volt, bizonyos értelemben tehát szintén „csoporttulajdon". Hosszú időn át – a 13. századi változásokig – maga ez az intézményi jelleg vitathatatlan fölénybe emelte e birtokszervezeteket, nemcsak birtokosaik nagy hatalma és a kereteik közé zárt hatalmas tömeg, hanem szervezetük hagyományszerűen racionális (és racionálisan hagyományszerű) központi irányítása miatt is – ami magasan felette állt a magánbirtokosok szintén „intézményszerű" keretei, a nemzetségi csoportok ilyen irányú képességeinek vagy lehetőségeinek. Ennek a gazdálkodás struktúrájában a 13. század előtt statisztikailag is mérhető vetületét láttuk a korábbiakban. Ám a történeti fejlődés kihívására az új évszázadban mégis az a birtoktípus volt képes megfelelőbb választ adni, mégpedig gyorsan és rugalmasan, mely már a maga „intézményi" ballasztjától megszabadulva indult rohamos növekedésnek és gyarapodásnak. Az új helyzetben mindennemű „vállalkozás", mely adományföldeken vagy egyéb szerzett birtokokon a népesség gyarapítását szolgálta, akár erdőirtásról vagy elvadult földek újra feltöréséről, telepestoborzásról és falvak alapításáról volt szó, a szokványos kondicionális állapotnál létfeltételeiben szabadabb munkaerőt követelt; más szóval olyan konzekvenciák levonását parancsolta maguknak a vállalkozást lebonyolító paraszti elemeknek a gazdasági és jogi igényeire nézve, amire egyelőre csak a családilag, *privatim* birtokló és individuálisan döntő földesúr volt képes vagy hajlamos. Efféle vállalkozások már a világi birtokosok osztatlanul meghagyott nemzetségi birtokrészein és „közös" szolgák vagy szabadosok munkaerejével sem volt elképzelhető, hiszen az egyik ágnak más volt az érdeke az adott föld hasznosításával kapcsolatban, mint a másiknak. De mélységesen idegenszerűek voltak a levonandó konzekvenciák a régi nagy birtokszervezetek számára is. Ami egy évszázaddal előbb még vitathatatlan előny volt, most egyszeriben a fejlődést gátló merevséggé csontosodott, mert óhatatlanul a „hatalom" megrendülő monopolisztikus erőltetése került előtérbe – a hatalomé, melynek „intézményi" hagyományai és hagyományos intézményi hierarchizált struktúrája nem egyebet takart, mint hogy a dolgok rendje szerint a lényegileg tulajdoni függésű parasztnép – modern szóval – „gazdaságon kívüli kényszerrel" szorítható és kényszerítendő többlettermékének átadására. Ezzel szemben a maga „intézményszerű" tehertételeitől megszabadult nagybirtokos, nem lévén monopolhelyzetben (nem is táplálva efféle hagyományokat) hamar megtanulta, hogy a „hatalom" – a birtokjog realizálása – *par excellence* gazdasági és jogi szempontok mérlegelését is megkívánja. A fejleményekbe belejátszott tehát egy immanens birtoklási és vagyonjogi kettősség is, mely itt-ott kitapinthatóan már a tatárjárás előtt egyfajta feszültséget hozott létre a régi és az új birtokformák közt. A szolgaelemek 1210–1220 táján meginduló áramlása, szökése a jelek szerint egyelőre még nem volt tömeges, de már akkor egyirányú volt: a várföldekről és egyházi birtokokról irányult a telepítő magánföldesurak dinamikusan növekvő földállományára.

Hogy a feszültség miként csapott át „robbanássá" és szélesedett ki a régi kötöttségeiktől szabadulni vágyó, tömegesen megszökdösö szolgai és szolgai jellegű paraszti tömegek valóságos országos vándormozgalmává, a népességmobilitás és telepítések összefüggéseit tárgyaló fejezetünkben már bemutattuk. Az sem mellékes, hogy e téren az 1260-as évtized határozott fordulópontnak mutatkozik. Az országos birtokállag tatárjárás utáni átrendeződése, amit felerősített az országmegosztás (1262–1270) nyomán a mindkét országfélen fokozott mértékű adománydömping – azaz magában a birtokstruktúrában is bekövetkezett „robbanás" – ez idő tájt kezdte meghozni első, jól körvonalazható gyümölcseit a parasztnép szempontjából is.

Nem minden szolgai vagy kondicionális állapotú paraszt akart ugyanis vándorbotot fogva megszökni az őt „méltatlan kötelezettségekkel és szolgálatokkal" *(indebita officia et servitia)* sújtó földesurától – ahogy a szólam ez évtizedek vezérmotívumává vált –, hanem a tatárok kivonulása után helyben maradva folytatta ott, ahol a tatárok évében abbahagyta: lázongott, megtagadta a szolgáltatást. E helyi mozgalmak sorsa azonban mindaddig általában a bukás vagy a század első évtizedeinek egyezkedéseire emlékeztető kompromisszum volt, míg a jelzett kettős robbanás az 1260-as évek dereka után meg nem fordította a helyzetet.

A szabályt erősítő kivétel a kisszelepcsényiek (Bars m.) már emlegetett esete (1247), akik ugyan lázongások és tehermegtagadások után pontosan úgy bocsánatért esedezve voltak kénytelenek földesuruk, a garamszentbenedeki apát elé járulni, mint alig másfél évtizede a pannonhalmiak, de elérték, hogy közönséges lovas szolgálókból *(servientes in equo proprio)* a monostor „lovas jobbágyaivá" *(iobagiones monasterii in equo proprio servientes)* rukkoltak elő, kivívták azt is, hogy terheik egy kisebb részét már háznépenkénti pénzcenzus (2 pondus) formájában róhatták le, terményszolgáltatásukat is tételesen specifikálta az apát. Mindenesetre nagy különbség ahhoz képest, hogy két évtizede még ugyanezen apátság udvardi lázadó és földeket foglaló szolgáit kopaszra nyírva vetették vissza a szolgaságba (1228), most viszont már csak fenyegetésként borult rá egy esetleges újabb mozgolódásra az „örök szolgaságba taszítás" *(redigere in perpetuam servitutem)* árnyéka. De az eredmény mégiscsak a „kondicionális" keretek között és „státusok" hierarchiájába zártan maradt, holott a paraszti tömegek előtt, mint mindjárt látni fogjuk, egy egészen másféle „szabadság" lebegett már.

A bakonybéli bencés apátság akoli népei, kivált az iparűzők, miután „makacsul megtagadtak igen sokat szolgálataik és kötelezettségeik közül", melyekkel a monostor „méltatlanul és fölösen terhelte őket", már státusemelkedés nélkül voltak kénytelenek beérni azzal az egyeztetéssel, melyet választott bírák kínáltak (1254). Az egyezséget létrehozó erdélyi püspök és a budai prépost közreműködésével legalább egyáltalán limitálták a kötelezettségeket, az ácsokat vagy kerékgyártókat például a legnagyobb nyári munkák idején, keresztelő Szt. Jánostól Szt. István napjáig (júl. 29 – aug. 20) mentesítették a műhelymunka alól, a többi tíz hónapban is leszállították a kontingenst hetente két-két ember munkájára, az esztergályosoknál meg az elkészítendő tálak, kupák számát rögzítették; ígérték továbbá, hogy a sütők, az oltárterítők és papi ruhák mosói és mások is megkapják majd a szabályozást, elvileg senki sem kényszeríthető többre, mint amihez „más egyházak hasonló kondíciójú emberei, kondíciójuk révén kötve van" *(ratione conditionum suarum sunt adstricti)*. Nem minősíthető azonban már valami nagy eredménynek a beköszöntő új korszakban, hogy egy monostor kondicionáriusai egyáltalán

elismertetik kondicionáriusi mivoltukat, nagyjából azon a szinten és ahhoz hasonló aprólékos „funkcionális", rétegződések szerint, ahogy a pannonhalmiak 1226, 1233 körül, ugyanakkor például a szokványos szolgai tizedátalány (2 köböl gabona és egy tyúk) révén beismerik szolgai jellegű státusukat.

Máshol az egyházi kondicionáriusok már többet akartak. A zalavári bencés apátság rokolányi és radai (Zala m.) kovácsai és mások „a monostor valamennyi többi kondicionáriusa nevében" *(pro omnibus conditionariis monasterii)* előzetes mozgolódások után már egyenesen magához IV. Béla királyhoz fordultak, azt állítva, hogy ők valamennyien „szabad emberek *(homines liberos)*, és nincsenek kötve ahhoz a szolgasághoz *(servituti)*, melyet az apát és a konvent rájuk erőszakol" (1263). Itt, Zalában e monostor „valamennyi kondicionáriusa" tudatában volt már tehát, hogy állapota alapjában véve „szolgaság", ők pedig már teljesen szabadok akartak lenni. Más kérdés, hogy a királyban is csalódniuk kellett, mert IV. Béla maga sem osztotta azt a nézetet – sem elvileg, sem saját birtokain –, hogy egyszeriben minden kondicionárius szabaduljon fel, s miként az esztergomi érsekség kondicionárius népeinek szabadságmozgalmát letörő – korábban említett – ítéletében (1255), ezúttal is kimondta, hogy a lázadók kérjék földesuruk bocsánatát: „alávetve magukat mindannak, amire valamennyi ősük, dédapjuk és ősatyjuk is kötelezve volt, belenyugodva, hogy valamennyien a monostor kondicionáriusai voltak és maradnak is . . ."

A dédapák és ősapák óta egyházi kondicionárius sorban élők nem abban az értelemben állították magukat szabadnak, mint annak idején, félévszázada a váradi káptalan előtt a földesúri hatóság alá beállt egykori szabad parasztok ivadékai, azaz „teljesen" *(omnino)*; nyilvánvaló valótlansággal aligha vélhettek célt elérni. Hogy miféle más, új minőségű szabadság fogalma lebegett szerte az egyházi uradalmakban békétlenkedő népek szeme előtt már ezekben az évtizedekben, pontosan megtudjuk abból az ítéletből, melyet az alországbíró hozott nem sokkal a tatárjárás után ugyancsak a bakonybéli apátság Veszprém megyei endrédi udvarnokai ügyében (1247). Az apát előzőleg már a király személyét is ostromolta e makacsul békétlenkedő falu megrendszabályozása végett, minthogy eme udvarnokai *(udvornici)* évek óta ragaszkodtak állításukhoz, miszerint ők „jobbágyi szabadsággal" *(jobagionali libertate)* rendelkeznek. A király rendelkezésére aztán a jogtudó dömösi prépost alaposan megvizsgálta az apát által prezentált Szent László-féle oklevelet, melyből kiderítette, hogy a szóban forgó udvarnokok szabadsága csak „kondicionálisan alapozott" *(libertatem ipsorum condicionaliter conditam)*, így hát az alországbíró meghozta az ítéletet: az endrédiek fejük leborotválása mellett visszaállítandók korábbi szolgálataikhoz. A jogtudós nem valami precízen járt el, mert az apátság felmutatott alapoklevelében szó sem volt sem „szabadságról", sem „kondícióról". De még ha szó lett volna, e másfél évszázados dokumentum akkor sem lett volna mérvadó újabban feltámadt igények jogosságának elbírálásánál.

E mozgalmak tehát szerte az egyházi birtokokon vagy sikertelenek voltak, vagy régi vágású kompromisszumokkal végződtek az 1260-as évekig, mert a régi szervezeteknek az államhatalom támogatásával még volt annyi erejük, hogy visszaparancsolják a szellemet a palackba – legalábbis egy időre. Mert a szellemet, az alsóbb paraszti rétegeket magával ragadó szabadságvágyat már csak ideig-óráig lehetett visszaparancsolni. Végleges kiszabadulása a palackból a fejlemények viharosan gyors alakulásának függvénye volt. Miközben az egyházak igyekeztek menteni, ami menthető a régiből, a világi birtokosok soraiban már

inkább kivételnek számít az olyan típusú akció, mint néhai Kán Gyula örökségébe lépő Demeterfia Sándoré, aki a baranyai Nekcséről „szétszóródott" szolgákat 1250 táján országbírói ítélettel szedette össze. A magánbirtokosok inkább javában telepítettek már, „népeket gyűjtöttek", e belső telepesek neve pedig már az oklevelekben is általában *jobbágy* volt (pl. Csapó ispán *congregavit iobagiones quamplures* 1253). A két jelenség, a „jobbágyi szabadság" eszméjének felmerülése és eme új telepes „jobbágyok" léte, sokasodása, nyilvánvaló szoros belső összefüggésben áll egymással, ugyanannak a jelenségkörnek két arca. Mert az az endrédiek esetében a körülményekből egyértelműen kiviláglik, hogy ezek az udvarnokok nem a hagyományos, azaz a monostori „tisztséget", *officium*ot jelentő szabadságra törtek (mely jobbágyi státus különben maga is „kondicionálisan alapozott" volt), hanem már egy más értelemben volt céljuk a „jobbágyi szabadság".

*

Bármennyi szó esett e munkában a „jobbágy"-fogalomról, célszerű e fordulóponthoz érkezve még egyszer és koncentráltan visszatérni rá, minthogy korai társadalomtörténetünk modern fogalomalkotás számára legnehezebben megemészthető komplex és tagolatlan terminusainak egyikéről van szó, melyhez a kulcsot csakis a kor hierarchikus és analógikus szemléletmódjának ismerete adja meg. „Jobbágyoknak" nevezték ugyanis 1200 táján még a király tanácsába bejáratos legelőkelőbb urakat éppúgy, mint az ispáni várak és az egyházi birtokok hadakozó birtokkezelő középrétegét, de kifejezetten és kétségtelenül parasztokat is. Maga a magyar szó, melynek a *iobagio* latinosított formája, minden bizonnyal a *jó* melléknév középfokának, a *jobb* szónak a származéka egy mindeddig homályos, nyelvészetileg egyértelműen megfejthetetlen *-gy* képzővel ellátva; valamiképpen tehát ezt fejezte ki: „jobb ember". A szó latin tükörszava, mindenesetre elő is jön a korai írásbeliségben, hiszen a legelőkelőbbek megjelölése a 11–12. században olykor „jobbak" *(meliores)*, de alsóbb szinten is előfordul; a 12. század elején például egy úr 27 „jobb embert" *(meliores homines)* adományozott a bakonybéli apátságnak, akiket aztán a birtok belső hierarchiájában a „lovaglók rendjébe" *(ad ordinem equitantium)* osztottak be. E „jobb" emberek tehát az egyház „jobbágyai" lettek. A várjobbágyok esetében nem tükörszó, hanem a rokon értelmű „vár előkelői" *(proceres castri* 1169) magyarázó gyűjtőfogalom bukkan elő, világi birtokos prédiumán pedig a szolgákra felügyelő ember neve volt „jobbágy" *(ioubagio qui pre est predio* 1171). Voltak aztán a paraszti társadalomban, a birtokszervezet egyéb népei közé befűzve vagy külön településeken „szabad jobbágyok" *(iobagiones liberi)*.

E tagolatlan szóhasználat alapja a valóságban a társadalom nagyon is tagolt szemlélete. Eszerint az ország egész népe különféle grádusokon oszlik el, e hierarchiában minden társadalmi szintnek vagy intézményi keretnek megvannak a maga „jobb emberei", természetesen a lépcsőfoknak megfelelő hierarchizált „szabadsággal" és „szolgálatokkal" *(libertates et servitia)*. Ne feledjük, hogy elvileg az előkelő arisztokrata is a koronának „szolgált", a nemesi szabadság kiformálódásának idején pedig annak részeseit „a király szolgálóinak" *(servientes regis)* nevezték. Ily módon a szemlélet közös nevezőre volt képes hozni a király előkelő tanácsosát, a vár vagy az egyház tisztjét és a paraszti szintből kiemelkedő „jobb embereket". Az utóbbiakhoz különben előszeretettel társították a *jó* jelzőt, ha ezt a viszonylagos kiemelkedést akarták hangsúlyozni. Az említett veszprémi

tanúállításnál (1237) a szabad falulakosok közül is a „jó férfiakat" *(bonos viros)* hívták meg, máskor „jó hírű" *(bone fame)* szabad kondíciójú emberekből válogatták ki a tanúkat. A várjobbágyok azonban ügyeltek is rá, hogy címük ne devalválódjék. Várföldeken az ilyen „jobb" parasztokat – mint általában egyebütt is a 11–12. században – még a 13. század első felében is egyszerűen szabadoknak, szabad embereknek *(liberi homines)* nevezték. Az egyházi birtokokon, ahol szélesebb és „parasztibb" jellegű volt a *iobagio*-réteg, már nagyobb volt a konfúzió, mert a jobbágy „tisztet" ellátó és a „szabad jobbágy" státusa nem volt azonos, mégis azonos nevet viseltek, és azonos „testület" tagjai voltak.

Hogy mi volt e réteg rezervoárja, egészen szabatosan és hiánytalanul veszi számba a fehérvári prépostság jobbágyságának eredetét felsoroló királyi oklevél (1269). Ide tartoztak mindenekelőtt az egyház „első, igazi és természetes" *(primi, veri et naturales)* jobbágyai, vagyis azok, akik (Tihanyban például nemzetségi alapon) számon tartották, hogy őseik az egyház alapítása óta az „egyház szabadjai". Ide tartoztak továbbá olyanok, akik „máshonnan jöttek" *(qui aliunde venerunt);* e másodlagos és másodrangú tisztek az előkelőbbek szemében némileg már afféle jöttmenteknek minősültek. Ide tartoztak harmadszor olyanok, akik „birtokaikkal együtt az egyház védelme alá adták magukat" *(qui se cum suis possessionibus protectioni ecclesie subdiderunt);* ők voltak az egyházi földesuraság alá idők folyamán „szükségtől hajtva" bekényszerült szabad parasztok vagy egyáltalán el nem dőlt osztályhelyzetű „szabad emberek", amire konkrét példákat korábbi fejezetünkben még a 13. század második feléből is láttunk. Végül, negyedszer, ide tartoztak olyanok, akiket a „kondicionáriusokból és a köznépből" *(de conditionariis ac populis communibus)* érdemeik és szolgálataik jutalmaként a „jobbágyok testületébe" *(in coetum, numerum et collegium iobbagionum)* sorolt át az egyházi földesúr, ez esetben a prépost. Maga a testület is heterogén volt tehát, négyféle „grádiusból" épült fel; ugyanakkor éppen ez a körülmény magyarázza, hogy miért alkotott a nagyobb monostori birtokokon e közös nevű, de vegyes réteg több száz háznépnyi sokaságot – Pannonhalmán például 461 háznépet, a szintén igazgatási-rendészeti és „kikiáltó" teendőket ellátó tiszteket *(precones)*, az apát szintén csak lovas szolgálattal tartozó kápolnahordozóit is ide számítva 521 háznépnyi tömeget, az uradalmi nép valamivel több mint 23 százalékát.

A világi magánbirtokon kevésbé volt tagolt a szervezet, de a földesúr hatalma alá állt szabad és „jobb embereket" a 13. század elején már itt is kezdték jobbágynak nevezni. A váradi káptalan előtt bizonyos Nikus nevű birtokos két „teljesen" *(omnino)* szabad földesúri alattvalóját a Registrumba „jobbágyokként" jegyezték be (1213). Sol ispán egyik zalai falvában élt nyolc háznépnyi „jobbágy" *(mansiones iobagionum),* akiknek kötelme évente 20 vödör bor szolgáltatása volt (1227). Annyiban szerencsés helyzetben vagyunk, hogy ennek az ispánnak ez már a második végrendelete; tudjuk, hogy hat évvel korábban (1221) földművelő szolgáinak egész sorát felszabadította *(liberavit),* de szőlőművesei már akkor is mind szabadosok *(libertini)* voltak. Helyzetünk annyiban mégsem szerencsés, hogy ez az utóbb megnevezett falu a korábbi végrendeletben nem szerepel, nem tudjuk meg tehát, hogy felszabadított szolgáit nevezte-e jobbágynak, vagy netán ez a nyolc jobbágynak titulált szőlőművese a többihez hasonlóan egyszerűen csak szabados volt. Az utóbbi valószínű, mert a 20 vödör borszolgáltatás éppen a „kondicionális" szőlőművesek kvótája volt (pl. 1240). Ezt támogatja, hogy ez idő tájt a fogalom kezdett

(noha még bizonytalanul) olyan irányban is kitágulni, hogy egyáltalán a „jobb" helyzetű parasztokat mondták „jobbágynak", holott szigorúan jogilag a szabados félig szolga volt még. Amikor Uriás pannonhalmi apát az 1221. évben számba vette szerzeményeit, „jobbágyoknak" nevezte a komáromi Ölbő falu népét, holott amikor a falut a monostor megkapta, lakosainak jogállapota szabados volt (*liberti* 1210), és az is maradt az egyházi szervezetben, mint utóbb Albeus összeírásából tudjuk (*libertini* 1240). Az apát írnoka nyilvánvalóan tévedett, mert ha valahol, Pannonhalmán aztán igazán élesen megkülönböztették a jobbágyokat és szabadosokat. A tévedés mégis tanulságos: már az önálló faluközösségben élő, pénzcenzust is fizető szabados parasztok a hétköznapokban amolyan „jobbágy-féle" embereknek számítottak. Ölbő homogén szabados falu volt, 35 háznép gazdálkodott itt tíz ekealja földön; az egy-egy háznépre eső földnagyság, mintegy 34 hold, jómódú parasztgazdaságokra utal.

A „jobbágy" fogalom tehát a tatárjárás előtt – már és még – szétágazó, bizonytalan körvonalú mezőben jelölt különféle társadalmi elemeket. Bennünket e helyütt elsősorban a fehérvári lista harmadik csoportja érdekel, melyhez tartozókat mind a jobbágyi *officium*ot ellátóktól, mind az alsóbb uradalmi kondícióból kiemelt elemektől megkülönböztetve, a birtokhierarchiában a kettő közé eső gráduson tartották számon, az oklevelekben és összeírásokban pedig rendszerint „szabad jobbágyoknak" *(liberi iobagiones)* nevezték őket. Tanulságos, ha még egyszer Pannonhalma 1240 körüli viszonyait vesszük szemügyre némileg közelebbről ebből a szempontból is.

A veszprémi Hécén élt kilenc háznépnyi jobbágy, akiknek saját öröklött, szabad földjük volt *(terra propria hereditaria libera).* Ők alkották az uradalomban az „udvarispánok nemzetségét" *(de genere curialium comitum),* amiről megjegyezni tartotta szükségesnek az összeíró, hogy „azok is maradhatnak, ha jók és hívek lesznek . . ." Épp ezért kétséges, hogy eme birtokelőkelőséget egyáltalán ide kell-e sorolnunk. De a Győr megyei Asszonyfalván is élt három jobbágycsalád saját „örökletes földjén". Megint némileg más lehetett a komáromi Némán élő – e fejezetben is emlegetett – pénzadót fizető szabad jobbágyok *(liberi solventes tributa)* státusa, alighanem rokon a Sala földiekkel, s megint némileg más a tényőieké (Győr m.), akik az említett kis pénzösszegen kívül súllyal terményben adóztak (a 12 dénáron túl e négy háznép évi terhe együttesen egy ökör, 100 kenyér és 30 vödör sör volt, alig több, mint régi hagyomány szerint egyetlen torlóé), de nem voltak kötelesek még a lovas jobbágyok „közös szolgálataira" sem, lerázták a borfuvarozás kényszerét is (1234), mindössze egy napra bocsátottak az apát és kísérete számára egy könnyű szekeret – alighanem utazóhintó-félét. Éltek aztán Alapon (Győr m.) olyan „szabad jobbágyok", akik a falu többi jobbágyaival, a „lovasokkal" *(iobagiones equestres)* ellentétben szintén mentesek voltak a borfuvarozástól, kizárólag csak küldöncszolgálatot láttak el, azt is a monostor költségén. Ravaszd falunak Cséb ispánhoz tartozó részén – nyilván az ispán kegyes adományából – hozzájuk hasonló kötelmű „szabadok" éltek, végezetül Újlakon (Győr m.) csak arról értesülünk, hogy itt is volt két család *iobagiones liberi.* Ha most már a birtoktörténeti hátteret nézzük, az egyedüli Héce kivételével, mely 12. századi szerzemény volt, az összes többi szóban forgó falu vagy falurész az 1210-es évek után került az apátság birtokába részint világi urak adományából, részint ismeretlen körülmények közt, alig egy vagy két évtizede fűződött tehát be a monostori uradalomba: még (és már) nem abszorbeálta őket a státusára nézve egységes „lovas jobbágy" zöm. Mert e hét falu „szabad jobbágyi" eleme együttvéve is csak 43

háznépet tett ki, az egész (*precok*kal és kápolnahordozókkal számított) jobbágyi testület kereken 8 százalékát, az uradalmi népesség kevesebb mint 2 százalékát. Mégis ők alkották a parasztnép minőségi elemét. Ők – a héceiek kivételével – nem voltak uradalmi „tisztek", hanem parasztok, ilyen minőségükben viszont „szabadok". Éppen nem a monostori szervezet ősrégi alkatelemei vagy produktumai voltak, hanem világi nagybirtokról (ahol a hozzájuk hasonlók már sokkal nagyobb hányadban éltek) az egyház fennhatósága alá került elemek, esetleg földjükkel együtt az egyház „védelme alá" beállt egyéb „szabad kondíciójú emberek". Földesúri terheik más jellegűek, lényegesen könnyebbek is voltak, mint a „lovas jobbágyoké", noha nem bizonyos, hogy rangban és presztízsben – a héceiek kivételével – fölöttük álltak volna, sőt ilyen tekintetben alighanem alattuk. Megkülönböztető jegyük mindenesetre a „jobbágyi szabadság" volt. A „tiszteket" és a „lovon szolgáló" jobbágyokat nem nevezték szabadnak, minthogy csak az „egyház szabadjai" lévén, jogállapotuk végső fokon „kondicionális szabadságnak" minősült, nem volt hangsúlyozandó.

Az egységes jobbágyság kialakulásának megértését a történeti irodalomban kétféle elterjedt nézet nehezíti meg – éspedig nemcsak fogalmi tekintetben. Az egyik dominánsan, ha nem is kizárólag, „tiszteket" és katonaféle elemeket, a leendő uralkodó osztály – a nemesség – „csíráit" tartja számon e korai feudális „jobbágy"-konglomerátumban, ami még a várjobbágyoknak is csak kisebb hányadára áll meg, még törpébb arányban az egyházi szervezetre, s valószínűleg egyáltalán nem a magánbirtokra. A képlet lényege ezzel szemben, hogy már 1200 táján is számottevő hányadban *de facto* parasztokról van szó, mely körülményt még elfedi *de iure* az egységes – archaikus módon „rendi" jellegű – „státus" leple. Ha ezt a tényt nem látjuk világosan, maga a *jobbágy* szó fogalomtörténete is érthetetlen. A másik nézet a feudalizmus és az állam kialakulásának mozzanatával egy csapásra „fél-szabad" állapotba degradáltat minden számba jövő és elképzelhető paraszti elemet, nem hagyva talpalattnyi helyet még e korai struktúrában sem egy ennél mégiscsak „szabadabb" parasztságnak. Magában az egyetemes történetírásban és nálunk is tekintélyes hagyományú „fél-szabad" terminusban az a félrevezető, hogy bár helytállóan próbálja kifejezni e szabadság „nem egész" mibenlétét, mégis nagyjából azonos állapotot szuggerál a különféle paraszti rétegek viszonylatában, holott a lényeg éppen a „relatív szabadság" és a „relatív szolgaság" sokfokozatú skálájában áll. Mármost mit értsünk pontosan ezen a „fél" mennyiségen? Ilyen alapon akár „negyed" vagy „nyolcad" szabadságról (másfelől szolgaságról) is lehetne beszélni, és így tovább hányadolva – csakhogy mivel mérjük ezeket a hányadokat? Még megtévesztőbb, ha a kor fogalomrendszerének paraszti „teljes (abszolút, örök) szabadságát" is belegyömöszöljük ebbe a homogenizált „fél-szabad" kategóriába, holott ezt a természetesen nem teljes és nem abszolút paraszti szabadságot maga a kor azért nevezte így, mert minőségében valami egészen másnak fogta fel, mint a többi fokozatot, mintegy: a lehetőségekhez és a realitásokhoz képest tekintette „teljesnek". S annyiban az is volt, hogy egyedül ennek részese rendelkezett azzal a lényegbevágó személyi szabadságjoggal, hogy törvényesen otthagyhatta földesurát. Noha nem ez volt az egyedüli minőségi különbség minden más földet művelővel szemben, ez már önmagában oly hatalmas jognak számított – s csakugyan az is volt –, hogy elegendőnek tűnt önmagában kiemelni. Célszerűbbnek látszik tehát inkább mègmaradni magának a kornak a terminológiájánál, nem különben a kor által érzékelt nagy minőségi különbségnél – természetesen megvilágítva lényegüket –,

mint törtrészekkel mérni találomra a szabadság fokát. E vékony „teljesen szabad" paraszti réteg vagy „szabad jobbágy" státus nélkül ugyanis egyrészt szintén megmagyarázhatatlan lenne mind a *jobbágy* szó fogalomtörténete, mind az egységes jobbágyság kialakulása, másrészt a magyar történelem ily módon kívül maradna, mint valami rendellenes unikum, az európai történelmen. Egész Európában voltak ugyanis – a földesúr „védelme alá" húzódó – szabad parasztok a 12–13. századig. Nem valami hatékony érv, hogy ilyen parasztok Magyarországon csak a 12. század derekán bukkannak fel az írásbeliségben, majd a 13. század első évtizedeiben tűnnek elő bővebben, de váltig szórványosan itt is, ott is, mert ez a korai források természetéből önként következik, sőt az ellenkezője lenne különös. Nem voltak ugyanis e parasztok adomány tárgyai, 1100 előtt meg éppenséggel még rendszerint elűzték őket földjeikről adományok esetén. Ilyen alapon azt is lehetne mondani, hogy például a nemesi nemzetség sem létezett 1200 előtt, amikor a *genus* feltűnik az írásbeliségben, csupán Anonymus korában kreálták valami misztikus okból (éppen az idő tájt ugyanis, amikor már kicsúszófélben volt alóla az eredeti értelmét és funkcióját adó vagyonjogi alap), vagy például egy *Nyék* helynév, mely a véletlen folytán csak az 1200. vagy 1300. évben került be valamely oklevélbe, 1199-ben vagy 1299-ben keletkezett valami rejtélyes ötlet szüleményeként, nem pedig egy 10. századi törzsi csoport telepítésének emlékét őrzi. A történeti jelenségek sokkal, olykor évszázadokkal korábbiak írásba foglalásuknál – minél gyérebb és kevesebb funkcióra korlátozódik maga az írásbeliség, annál inkább.

A „jobbágyi szabadság" *(libertas iobagionalis)* társadalmi közege, következésképpen modellje is létezett tehát már az 1242. évben, amikor a tatárok kivonultak az országból, noha nem volt azonos a vendégtelepes szabadságával *(libertas hospitum)*. Annál azért „kisebb", főleg pedig kevésbé artikulált, lazább tartalmú és bizonytalanabb körvonalú volt, minthogy nem királyi telepítőpolitika, nem is írott kiváltságlevelek alakították ki, hanem egyedül a helyi „szokás", mindenekelőtt a földesúr és szabadjainak erőviszonya. Mennyiségben kicsiny volt, és szűk réteget alkotott e modell hordozó közege, még ha országos átlagban annál bizonyára jelentős fokozattal népesebb és szélesebb lehetett is, mint történetesen a „szolgáló nép" koncepciójához elég szigorúan ragaszkodó, csupán ökonómiai elképzeléseiben előrerukkoló pannonhalmi apátúri szervezetben. A modell kisugárzási hatásfoka azonban annak arányában nőtt, ahogy a mobilabb világi nagybirtok egyre merészebben alkalmazta. A bakonybéli apátság endrédi udvarnokai mindenesetre már a tatárok kivonulása utáni években hatása alá kerültek.

Ha például egy szabadost ura „örök szabadsággal" felszabadított, és az élve elköltözési jogával, egy másik földesúrnál jelentkezett telepesként, az új helyen már „jobbágynak" nevezték. Egészen plasztikusan világítja meg ezt egy 1269. évi megegyezés a győri káptalan előtt, melyben a két szereplő fél egyrészt az Apor nemzetség tagjai, másrészt három jobbágycsalád volt, bizonyos Saul, Hites és Izsép már felnőtt korú fiai. Az ügy írásba foglalása idején derül ki, hogy még valamikor régen, amikor a három paraszti családfő még gyermektelen volt, azaz minden bizonnyal még a tatárjárás előtt, Apor nembeli Sike ispán felszabadította *(donaverat libertati)* a szóban forgó Sault, Hitest és Izsépet, akkori „örökletes szabadosait" *(suos hereditarios libertinos)*, a három személyt együttesen 10 márka önmegváltási összegért. Ezek aztán mindhárman élve elnyert költözési jogukkal, otthagyták urukat, időközben meg is házasodtak, gyermekeik születtek, Hites és Izsép idők múltán meg is halt, s az ügy írásba foglalása idején, az 1269. évben a

még életben levő Saul három fiával együtt már egy Szákai Latabárfia Csoma nevű úr jobbágya volt *(iobagiones dicti Chama)*, néhai Hites három és néhai Izsép egyik fia pedig a pozsonyi káptalan jobbágyaiként *(iobagiones capituli)* Apka faluban éltek, Izsép másik fia meg ismeretlen helyre költözött el. Ekkor jutott eszébe Sike úr nemzetségi atyjafiának, bizonyos Ernye ispánnak, hogy e régóta másutt lakó, s régen szabályszerű önmegváltással „jobbággyá" emelkedett embereket – pontosabban azok ivadékait is – visszakövetelje mint a maga „örökletes szabadosait". Végül is az országbíró jóváhagyásával a győri káptalan előtt megszületett a megegyezés: az idős Saul fiaival együtt, a másik két jobbágycsaládnál már csak a fiak (összesen nyolc személy), fizetnek együttesen 12 márkát Ernye ispánnak, a távolabbra költözött fivérért is még 1 1/2 márkát, s ezáltal a rokon is hajlandó elismerni, hogy e személyek „örök szabadságnak örvendhetnek" *(et sic perpetua libertate fruentur)*, vagyis: „ők és minden utóduk ahol csak akarnak, szabadon élhetnek" *(liberam ubicunque voluerint manendi habeant facultatem)*.

Az ügy sajátos kuriózuma, hogy ezt a jogot a három parasztcsalád régen „megvásárolta" már, valójában tehát kétszer fizettek szabadságukért. Ez az aspektus önmagában sem érdektelen, mert a nemesi nemzetségi birtoklás bármiféle fejlődést és mobilitást gátló természetére világít rá érzékletesen. Az ügy jogi háttere ugyanis nyilvánvalóan abban állt, hogy e parasztok „közös szabadosoknak" számítottak, Ernye ispán pedig még több évtizedes távlatból is érvényesíteni volt képes rokonsági jogrészét, midőn rájött, hogy ily módon könnyen pénzhez juthat – noha egy főért már nem 3 1/3 márkát, csak 1 1/2 márkát kapott. Az ilyen komplikációk, rokonsági viták kizárásának célzata vezette különben a nemeseket, hogy éppen az 1260–70-es években sorra-rendre megváltották egymástól a „közös" szabadosokat, a Ják nemzetség egy tagja például fél márkát fizetett rokonának ilyen címen *(pro communi libertino)*. De a nemzetségi vagyonjog anomáliájánál és a nemesi rafinériánál is lényegesebb számunkra, hogy az „örök szabadsághoz" jutó korábbi kötött paraszti elem új földesuránál magától értetődően mint „jobbágy" helyezkedett el.

Ezt az ügyet azért foglalták írásba, mert Ernye ispán történetesen rábukkant a nem túl távolra költözött parasztcsaládokra (az Apor nem birtokai Moson megyében voltak, a szóban forgó Apka falu pedig a Duna túloldalára, Pozsony megyébe esett) és pénzszerzési ötletét az országbíró támogatásával realizálni is tudta. A különféle betelepítésre váró magánbirtokokon hirtelen megszaporodó jobbágyok esetében azonban természetesen semmiféle írás nem készült, mert a fenti eset teljes és szabályos legalitásával ellentétben a földesurak új telepesei merőben illegális szökevények voltak: nem önmegváltó szabadosok, hanem éppen az önmegváltás jogából kizárt királyi és egyházi kondicionáriusok, meg éppenséggel nagy számban szolgák. Minthogy a betelepítésre váró nagy adományföldeken és egyéb szerzett birtokokon a világi úrnak sem lehetősége nem volt a régi módon kötött paraszti állapot konzerválására (mert ehhez nem volt hatalma), sem nem ragaszkodott már a hagyományosan merev kötöttségekhez (mert a belső kolonizációban érdekelt szabadabb paraszti elemre volt szüksége), afféle szolgáltatásokban állapodott meg a telepesként jelentkezőkkel, amilyen már meglevő „szabad jobbágyai" esetében is „szokásban volt" – következésképpen ezeket is „jobbágyainak" nevezte. Így érthető, hogy már a század dereka után, ha telepesek toborzásáról, „gyűjtéséről" van szó, a *congregare, convocare* képzetével szinte automatikusan kapcsolódik egybe a *iobagio* fogalma (pl. 1253, 1255, 1256, 1264, 1265, 1270 stb.). Akiket újonnan telepítettek, *eo ipso* „jobbágyoknak"

számítottak már. Sőt már a század közepén voltak vidékek, ahol a földesúr alattvalóit – de kizárólag csak világi magánbirtokosokét – összefoglalóan és magától értetődően jobbágyoknak nevezték. A Somogy megyei Kovászna birtokosztályakor (1256) a fehérvári káptalan oklevelének záró formulája már ez: a megosztott javakon kívüli haszonvételeket „mind ők (a birtokosok), mind jobbágyaik (*tam ipsi quam etiam iobagiones eorumdem*) egyenlően és egységesen bírják és birtokolják". Ez azonban ebben az évtizedben még inkább kivétel, sőt még a következőben is – mintegy 1270 előtt. A kancelláriák és hiteleshelyek szemlélete még nehezen, vonakodva fogadta be azt, ami a helyszínen, magukon a birtokokon már realitás volt, és a népességmobilitásnál elemzett, számszerű evidenciával utat törő áramlási mechanizmus mozgatta.

De már a kancelláriai nyelv is kénytelen volt némi kompromisszum árán kategóriába foglalni ezt a formálódó új jelenséget, éspedig már szintén az 1250-es években. Az esztergomi érsekségnek adott nagy királyi privilégiumban (1256) bukkan fel a lehetséges és elképzelhető földesúri alattvalók, „népek" jogi csoportjainak felsorolásában a polgárok, nemes hadakozók, vendégtelepesek, kondicionáriusok mellett egy eleddig jogi szövegben szokatlan kategória: „parasztok és falulakosok" *(rustici, villani).* Pontosabban az a helyzet, hogy hajdan, a 11. században még bizonyos értelemben jogi kategória volt ez is magukban a törvényekben (László, Kálmán dekrétumaiban), amit azonban az előrehaladó feudalizáció a 12. század folyamán elsepert. Most viszont a szóhasználat újból feltámadt, sőt szokásossá vált, kiváltképpen az egyházi immunitást biztosító királyi oklevelekben, például az egri püspökség privilegiumaiban (1261/71, 1284). Hogy itt nem a régi dekrétumok fogalmi tartalmának mintegy imitálásáról van szó, mutatja, hogy egyidejűleg a hadakozó és immár nemesnek titulált jobbágyok megnevezésében is eleddig szokatlan modernizáló törekvéssel a „nemes vazallus" *(nobilium vasallorum),* kifejezés tűnik fel; a *hospesek* és a *conditonarii* rétegkategóriái közé beékelődő „parasztok" *(rusticorum)* kategóriája is új tartalmú: óvatos fogalmi tudomásulvétele a valóság egy új szeletének. Holott az egyházi jogfelfogás szerint a birtokhierarchiában ilyen elem elvileg egyszerűen nem létezett még ez idő tájt sem. Láttuk továbbá korábban, hogy a margitszigeti békeszerződés szövege is (1266) óvatosan a „parasztok és falulakosok" *(rustici et villani)* szabad költözési jogát próbálta elvi szinten deklarálni, minthogy a békét diktáló nagybirtokosok érdeke lett volna a tényleges mobilitást jogilag is szentesíteni.

Az írásbeliség szintjén azonban egyelőre még javában folyt a latens jogvita az érdekek közt. Mert ha egyfelől még a kancellária sem hunyhatta be a szemét ama tény előtt, hogy valahol a kiváltságolt vendégtelepes és a kötött kondicionárius közti társadalmi mezőben léteznek „parasztok", másfelől éppen most jöttek elő az egyházjogászok a megismert „röghöz kötöttség" *(glebae adstricti)* ideológiájával. Ahol a szigorú jogtudósok szóhoz jutottak, nem tűrtek „parasztok"-féle laza engedményeket, hanem világosan kifejezésre juttatták, mint például a veszprémi káptalan immunitási kiváltságlevelében (1276), melyet nagy valószínűséggel maga Pál prépost, a Bolognában tanult jogi doktor és királyi klerikus fogalmazott, hogy a káptalan Veszprém, Zala, Somogy, Tolna és más megyéiben élő alattvalói szokványos vulgáris köznyelven „jobbágyokra" és egyéb „népekre" *(iobagiones et populi universi)* oszlanak, amely kettősség jogi kategóriákban így értelmezendő: az előbbiek „szabadok" *(liberi),* az utóbbiak pedig részint – római colonus jellegű – „röghöz kötöttek" *(originarii seu asscripticii),* részint egyéb „kondíciókhoz" kötöttek *(aliisve quibuslibet conditionibus irretiti).* A „szabad jobbágyok" létét – abban

az értelemben, ahogy már 1242 előtt is léteztek – ez a jogfelfogás sem vonta természetesen kétségbe, de tagadta, hogy e státus mindenféle népségre, automatikusan emelkedő és jogot nyerő szökött szolgaféle elemekre is kiterjedhet, még az óvatos és kompromisszumos „paraszt vagy falulakos" közvetítést is elutasította.

*

A gyorsan utat törő mélységi változásokat tükröző terminológiai vitába aztán 1270 táján két nyomós valós érv szólt bele perdöntő módon. Az egyik, hogy a helyileg itt is, ott is mind feltűnőbb módon felszaporodó, a közbeszédben jobbágynak mondott sokaság tényét most már egyszerűen csakugyan nem lehetett tudomásul nem venni. Mint a mobilitás elemzése kapcsán rámutattunk, 1270 táján mind a paraszti tömegek átrendeződése, mind maga a földesúri telepítés új fázisba, jól körülvonalazódó fordulóponthoz jutott. A másik érvet is az átrendeződő valóság nyújtotta azáltal, hogy a felgyorsuló fejlődés magán az egyházi birtokon, ahol kiváltképpen népes volt a régi veretű, leendő nemest és tényleges parasztot egybefogó „jobbágyi státus", kérlelhetetlenül szétválasztotta egymástól a valóságos osztályokat. Kivételesen megesett még az is, hogy e szétválasztás egyszeri aktus, királyi rendelkezés műve volt.

IV. Béla király kegyúri minőségében az 1267. évben arra a meggyőződésre jutott (vagy az apát azt sugallta neki), hogy a tihanyi monostor jobbágyai „nagy és haszontalan sokaságot" *(magna et inutilis multitudo)* alkotnak, akiknek „nagy számából a monostor kevés vagy éppen semmi hasznot nem lát". Megbízta tehát nádorát, Keményfia Lőrincet, hogy szálljon ki Tihanyba, és válasszon ki mindössze 12 személyt, akik „a jobbágyságban és lovas tisztben a régi módon *(in iobagionatu et officio equestri secundum morem anticum)* meghagyhatók", az összes többit pedig ossza be, azaz fokozza le a „kondicionárius nép" közé *(in condicionarios populos redigere)*. Amikor aztán a nádor megjelent a monostorban, elképzelhető módon nagy elkeseredés lett úrrá mindazokon, akiknek megpecsételtetett a sorsa, de a királyi parancsnak természetesen egyetlen jobbágy sem mert ellenszegülni, hanem a nádor elé járulva kérlelték őt és általa a királyt, hogy „ne taszíttassanak gyalázatosan köznépi és kondicionárius szolgálatokra" *(ad popularia et condicionaria servicia ignominiose)*, inkább meghatározott pénzösszeget fizetnek a köteles szolgálat fejében évente apáturuknak. A kérést a nádor közvetítette, és a király csakugyan elrendelte, hogy ezután a kiemelt 12 személyen kívül az összes többi monostori jobbágy háznépenként évente fél ferto pénzösszeggel adózzon földesurának, az apátnak, ezen túl pedig az érintetteknek még azt a további kérését is jóváhagyta, hogy eme adózás miatt „szabadságuk" ne károsodjék meg, „sőt jobbágyi néven *(iobagionum nomine)* kezeljék őket ezután is, legyenek továbbra is a király hadakozói".

Ami Tihanyban egyetlen intézkedésbe összevontan következett be, másutt bizonyára egy-két évtized fejleménye volt, bár nem lehetetlen, hogy IV. Béla a királyi kegyuraság alá tartozó egyéb egyházaknál is végrehajttatta a szelekciót. A fehérvári prépostság esetében mindenesetre már csak azok szabad végrendelkezési jogát szabályozta a király, akik megmaradtak jobbágyi néven *(nomine iobbagionum permanserunt)*, azaz „jobbágyi tisztükben" *(honestas iobbagionatus sui)*, s mindezt két évvel a tihanyi szelekció után (1269). Mi a lényege a tihanyi esetnek? A „tiszti" címen jobbágy nevet viselők nagy tömege pontosan ugyanazon pénzösszeggel adózó paraszttá nyilváníttatott, mint

például a közeli Pannonhalmán 1240 táján a szabadosok, vagy 1267 táján magában a tihanyi szervezetben a pénzadózó kondicionáriusok; e fél ferto lett a század második felében a paraszti pénzcenzus országos normál középértéke. A lefokozott jobbágy azonban megtartotta mind „szabadságát", mind „jobbágyi nevét", ami adózó mivoltával együtt nem egyebet jelent, mint hogy azonossá vált a nem „tiszti" címen, hanem az egyház „védelme alá" húzódás címén jobbágyokká vált egykori szabad paraszti elemekkel: Pannonhalma már 1240 körül pénzadózó „szabad jobbágyaival" *(liberi iobagiones solventes tributa),* egyebek közt a komáromi Néma prédiumon élőkkel vagy a bőven tárgyalt Sala földiekkel. Más szóval, átsorolódott az 1269. évi fehérvári lista első, második vagy negyedik fokozatából a harmadikba. A változás azonban nem pusztán átsorolás volt, hanem egyidejűleg mennyiségi és minőségi struktúraváltás. A tihanyi monostornak fél évszázaddal korábban (1211) 130 jobbágy háznépe *(ioubagiones ecclesie)* volt. A tatár portyázók Tihany környékét sem kímélő népességpusztítása és az összeírás óta bekövetkezett növekedés valószínűleg többé-kevésbé semlegesítette egymást; ha így volt, ez azt jelenti, hogy a tihanyi birtokokon a régi „jobbágy" réteg valamivel több mint 90 százaléka lett ez esetben egyetlen királyi intézkedés jóvoltából visszavonhatatlanul pénzadózó jobbágyparaszt – sőt alighanem a 12 személy számszerű kiválasztása pontosan az egytizednyi elven alapult. Hogy az arány nagyjából másutt is ilyen nagyságrendű lehetett, van egy további támpontunk is. A 13. században átszerkesztett, interpolált pécsváradi alapítólevél szerint a monostornak István király 1015-ben 200 vitézt *(miles)* adott, akik közül 12 lovas *(equites)* alkotta az apát fegyveres kíséretét. A számok azonban, miként az egész uradalmi nép esetében, a szerkesztmény idején kerültek a hamisítványba az akkori status quo szerint, azaz Pécsváradon a 13. században mindössze csak 6 százalékot tett ki az a réteg, mely már a század derekán „nemes hadakozó" *(nobiles exercituantes)* címmel kezdett élni, a következő században pedig majd „prédiális nemes" lesz; a többi itt is jobbágyparaszttá vált. Nem téveszthet meg bennünket, hogy a tihanyiak ragaszkodni próbáltak státusszimbólumot is jelentő hadakozási kötelezettségeikhez, mert ezt egyrészt nem kellett feltétlenül komolyan venni, másrészt még e korban sem vált el a hadakozás elhatározó módon és elvileg a paraszti léttől, legalábbis annak felső szintjétől. Még az 1264/65 évi belháborúban is bőven harcoltak várnépi parasztok, tárnokok, szakácsok, udvarnokok és hasonló kondicionárius státusú királyi és királynéi birtokalattvalók, még valamilyen mértékben érvényben volt a Freisingi Otto által a 12. század közepén feljegyzett kvóta, miszerint veszély esetén a falulakosok *(coloni)* egy-három tized részét fegyverbe szólították, a szabad vendégtelepesek korábbi hadkötelezettségének maradványa pedig még az 1270 utáni *hospes*-kiváltságlevelekben is mutatkozik. Az apátokat különben sem kellett félteni, hogy mindössze csak tucatnyi katonájuk marad. Ennyi maradt meg ugyanis a régi szisztémából; az új hadi szisztéma minőségi elemét már a magánfamiliárisok alkották. A változás mennyiségi oldala tehát abban állt, hogy a jobbágyok kilenctizede végérvényesen paraszt lett – ám nem valami olyan elmosódott értelemben, hogy *de facto* eddig is „többé-kevésbé" paraszti létszintjük nyert szankcionálást, hanem abban a minőségi értelemben, hogy az egyházi birtokon eleddig egészen elenyészően csekély (vagy teljesen hiányzó) paraszti „szabad jobbágy" elem, mely a világi nagybirtokokon organikusan képződött és szélesedett ki a 13. század első évtizedeinek kezdetei után a század derekát követően, legálisan megjelent immár az archaikus „intézményi" birtokstruktúrában is. A tihanyi apátnak is megvoltak tehát 1267 után immár a maga egyelőre váltig

„kondicionárius" állapotban tartott uradalmi népesség zöme mellett a világi birtokosokéhoz hasonló „szabad jobbágyai", éspedig nem is jelentéktelen arányban, mert az uradalmi népesség (az 1211-i állapot szerint 590 háznép) kereken vagy 20 százalékát alkották, minden ötödik alattvaló a szó későközépkori értelmében jobbágyparaszttá lett.

Minden további nélkül világos, hogy ez a markáns osztályszelekció a hagyományos birtokszervezetek egyik felében, s ilyen számottevő arányban (ha bizonyára nem is ment másutt mintegy rendeletre) visszahatott 1270 táján a szóhasználat legalitására, hogy a földesúr alattvalója általában *jobbágy,* azaz „jobbágyi szabadsággal" él. A hatás annál erősebb volt, mert a hagyományos szervezetek másik felében is megindult az analóg folyamat. Amikor IV. Béla eladományozta az egész – Sopron megye földrajzi keretei közé eső – locsmándi várispánságot (1263), eladományozta egyszersmind nemcsak a hagyományos várnépi paraszti elemeket *(castrenses)* az új földesúrnak teljesítendő régi szolgálati feltételekkel, hanem ama várjobbágyok földjeit is, akiket a múltban a várnépből emeltek ki és soroltak át e rétegbe és nevük „keltjobbágyfiú" *(kelthiobagfyu)* volt. Csupán a „nemes várjobbágyok" *(nobiles iobagiones castri)* földje és személye képezett kivételt. Ők szabad birtokosokként megtartották korábbi kondicionális szolgálati birtokaikat, és néhány évtizeden belül Sopron megye nemeseinek testületében volt a helyük. A többséget képező „keltjobbágyfiúk" az adománylevél szerint választhattak: vagy szabad emberekként eltávoznak, átadva földjüket a föld urának *(relictis terris suis . . . domino terre),* vagy pedig a hagyományos, eddig a királyt illető „szabadsággal és szolgálattal" *(eadem libertate et servitio)* az új földesúr alattvalói lesznek. Ennyi a rendelkezés. Az első esetben a „keltjobbágyfiú" földjét vesztve kopogtathatott egy másik földesúrnál, ahol „szabad jobbágyként" – parasztként – felvállalt egy telket, tartozékaival és terheivel, a második esetben besorolódott a földesúr többi „szabad jobbágya" – parasztja – közé. Az eredmény és hatás lényegileg ugyanaz, mint Tihanyban, egyetlen lényeges többlettel: ez a paraszti társadalmat újonnan bővítő elem magával vitte pozitív jogként, miként a *hospes* vagy a régi keletű „örök szabadságú" jobbágy (de nem az egykori egyházi jobbágy) a személyi szabadság korabeli legfőbb értékmérőjét: a szabad költözés jogát.

Téves fogalomalkotás e várjobbágyi és egyházi jobbágyi elem betagolódását a paraszti társadalomba valami „deklasszálódásnak" nevezni, mint újabban gyakran szokás, mert maga a szó feltételez valamit, ami nem létezett: egy korábbi jobbágyi „osztályt". Valójában arról van szó, hogy egy archaikus „kondicionális rend" *(conditionis ordo)* hullott szét, és ezáltal is markánsabbá vált már csakugyan két társadalmi osztály, a nemesség és a jobbágyparasztság szétválása. Az a képzet is téves, hogy a *jobbágy* név valamiképpen „lesüllyedt" egy magasabb – katonai – szférából a paraszti szférába. A kikristályosító mag ugyanis a 12. század óta létező „szabad jobbágy" *(liber iobagio)* státusa volt, mely eleve paraszti, nem katonai-„tiszti" minőséget képezett, s melyhez az artikulált pozitív jogok modelljét a szabad vendégtelepes *(hospes)* státusa adta, a tömegeket pedig a vázolt gazdasági-társadalmi fejlődés sodorta mind „felülről", mind „alulról". A vár- és egyházi jobbágyok neve nem „lesüllyedt" tehát e kiszélesedő paraszti szférába, hanem mintegy hozzáidomult a paraszti társadalomban már jó ideje létező *jobbágy* név tartalmához, amin aztán alakított is természetesen, minthogy sok tényező alakította tovább. Társadalmi értelemben persze sok egykori, *ordo*-szerinti „jobbágy" számára süllyedést jelentett e betagolódás, de korántsem olyan kizárólagos vagy domináns jelleggel, mint általában szuggerálni szokás. Az ismert hagyományos szolgáltatások és szolgála-

tok, főként robotteher alapján eme archaikus státusú „lovas jobbágyok" jelentékeny hányada, bizonyosan többsége, ténylegesen paraszti szinten élt már 1250 előtt is. Másfelől viszont egyértelmű és nagy emelkedést jelentett az új integráció minden egykori szolga és szolgai jellegű személy *(servilis persona),* akár „kondicionárius", akár „szabados" számára: a „szolgai jellegű kondíció" *(servilis conditio)* „bilincseiből" való végleges kiszabadulást – olykor persze nem sokkal vagy minőségileg jobb, olykor viszont sokkal kedvezőbb gazdasági feltételek mellett. E téren az erők játéka már sokkal több variánst produkált.

*

A „jobbágyi szabadság" tartalma tehát, mely már 1247 táján, mint az endrédi udvarnokoknál láttuk, hatással volt az alsóbbrendű parasztnépre, 1270 táján – rendkívül viharosan – kiterjedt nagy tömegekre, immár az egyházi birtokszférára is. A nyitrai püspökség Vág melletti Apka falvában például már csak 20 főnyi szántó szolgát *(aratores)* állítottak szembe a falu egységesen jobbágynak nevezett többi 40 háznépével avagy telkével *(iobagionibus XL mansionibus* 1271). A margitszigeti apácák valamennyi oszlári (Pest m.) alattvalóját is minden további nélkül jobbágyoknak titulálták már *(iobagiones dominarum* 1274). Az ilyen esetekben mégis némi óvatosságra van szükség, mert a terminológiát befolyásolja az oklevél fogalmazója is – történetesen ezúttal a királyi kancellária vagy a váci káptalan. Mert azért az egyháziak váltig ragaszkodtak hozzá még egy ideig, hogy immár az új „jobbágyparaszt" értelemben kiszélesedő jobbágyi alattvalóik mellett minél több „népet", amennyit csak lehetséges, megtartsanak a „kondicionárius" állapotban. Amikor egy veszprémi tanúállításnál (1271) a püspök összefoglalóan utalt saját joghatóságú helybeli „népeire", akikből a tanúk rekrutálódtak, így fogalmazott: „mind nemesek *(nobiles),* mind jobbágyaink *(nostri iobagiones)* és kondicionális népeink" *(conditionales populi)* köréből álltak elő a tanúk. Az összefüggésből egyértelmű, hogy jobbágyokról itt már az új, paraszti tartalommal van szó, hiszen a régi értelmű „jobbágyok" archaikus rendjének kiszelektálódott része már „nemesnek" számított; alul azonban ott húzódik meg még a régi struktúra maradványa. De van az esetnek egy másik fontos vetülete is. Ugyanannak a teleknek és tartozékainak eladása ügyében állítottak újra tanúkat, amiről az előző fejezetben volt szó (1237). Csakhogy akkor egyházi alattvalók még egyáltalán nem jöttek szóba tanúkként, hanem Veszprém „szabad kondíciójú" lakosain kívül kizárólag királyi, királynéi és hercegi kondicionáriusok. Most viszont „különféle szabadságú és földesuraság alá tartozó embereken" kívül már egyházi alattvalók is tanúképesnek számítottak. Még kondicionáriusok is, mely réteg fenntartásához a püspök ragaszkodott. Olykor szemmel látható tudatos disztinkciók juttatják még kifejezésre a különbséget az egyházi és a világi birtokstruktúra közt, mint egy hatalmaskodási esetben, amikor is az erdélyi püspök tusnádi parasztjaival hurcoltatta a maga birtokára egy szomszédos világi úr, File bán fia István ispán parasztjait. Az oklevél úgy fogalmaz, hogy a püspök „népei" *(populi)* támadták meg a világi birtokos összes „jobbágyát" *(omnes iobagiones suos),* szám szerint harminc háznépet (1281). Az egyházjogászok tudták a dolgukat. A valóságban persze sok oklevélben, kivált királyiakban már 1280 táján egyházi birtok vonatkozásában is a „népek avagy jobbágyok" *(populi seu iobagiones)* terminológiai kompromisszum érvényesül.

Ám az új, az 1280-as évtized is meghozta a maga árnyalati szemléleti-terminológiai változását, ami éppen az egyházi bírói immunitást biztosító oklevelek formulájáról

olvasható le. Ez volt az a tárgykör, mely megkívánta, hogy átfogó fogalmi keretekben vázoltassék fel az egyház joghatósága alá tartozók összessége. Az előző két évtized fentebb említett, többféle réteget és jogállást részletező – közbül már a „parasztok, falusiak" bizonytalanul óvatos kategóriáját is beiktató – formulájával szemben az esztergomi érsekség jogát ebben az évtizedben is megerősítő oklevél (1288) úgy fogalmaz, hogy az érsekség egész „népe" *(populi omnes)* csakis az érsek bíráskodása alá tartozik, majd értelmezőleg fűzi hozzá a szöveg: „mindazok tudnillik, akik érseki birtokon laknak, és az érsek saját jobbágyainak számítanak *(et suorum propriorum iobagionum censentur nomine)*; más jobbágyok pedig *(alii autem iobagiones)*, nevezetesen a préposté és a káptalané" – a préposti bíróság alá tartoznak. Ami itt újdonság: a *iobagio* fogalomnak már átfogó és értelmező jellege tágabb „földesúri alattvaló" tartalommal. Az esztergomi érsekség privilégiumainak jelentős része (ha ugyan nem mind) stíluskritikai jegyekből következtetve nem a királyi kancelláriában fogalmazódott, hanem maga az érsekség szerkesztette meg a szöveget; itt tehát egyházi szemléletmód lenyomatával lehet dolgunk. Erre további támpontjaink is vannak. Már néhány évvel előbb (1282) az esztergomi keresztes konvent előtt egy őrkanonok bérbeadta földjét „Jenő falusi vendégtelepeseknek, Bertalan mester jobbágyainak" *(hospitibus de villa Ineu, iobagionibus magistri Bartholomei)*. Ezzel megegyező szemléleti síkon az iménti privilégium is az immunitás kimondása keretében, az egyház „saját jobbágyainak" sorában külön kiemeli Szebellébet, mely, mint tudjuk, *hospes*-község volt. Amikor pedig nem sokkal utóbb az esztergomi káptalan Hontnémeti számára *hospes*-kiváltságot adott (1292), a jogi aktust úgy fejezte ki, hogy az itt lakó és ide telepítendő „szabad kondíciójú embereknek, vendégeknek, magyar és szláv jobbágyainknak" *(hospitibus, iobagionibus nostris . . .)* biztosítja a szabadságot. Hogy itt a „jobbágy" nem a felsorolás eleme, hanem „földesúri alattvaló" jelentéssel értelmezés (csak éppen a *videlicet* hiányzik), perdöntően igazolja, hogy a káptalan a maga esztergomi városrészében lakó polgárokat – jogilag *hospes*eket – az 1280–90-es években oklevelek egész sorában következetesen „jobbágyainak" titulálta. A szemlélet első, korai nyomát István kalocsai érsek rimabányai telepeskiváltságában találjuk (1270), melyben a szabadság adományának indoklása: „hogy vendégtelepeseink *(hospites nostri)* jobbágyainknak és háznépeinknek (telkeinknek) számát *(numerum iobagionum et mansionum nostrorum)* hozzánk való köteles hűségükkel növeljék . . ." A maga nemében ez is jogászi és ideológiai fogás volt: ha már egyfelől a „kondicionáriusok" száma feltartóztathatatlanul apadt, mert vagy megszökdöstek, vagy kényszerűen jobbágynak kellett tekinteni már őket, másfelől viszonzásul az egyház hirtelen mozdulattal már a maga *hospes*-szabadságú telepeseit is „jobbágyoknak" kezdte tekinteni. Ami jókora előrerukkolásnak számít, miközben nyilvánvaló célzata a vendégtelepesek „földesúri alávetettségének" hangsúlyozása, mert egyébként általában még a 13–14. század fordulóján a „*hospes*-szabadság" és a „jobbágyi szabadság" elvileg két különböző – noha már egymáshoz közelítő – jogállapot volt.

Mindazonáltal ez az időben jókorát előrerukkoló, valójában már a 14. század dereka körüli helyzetet előlegező jogászi kísérlet nem talált még általános tetszésre az egyházi földesurak körében. A kísérlet műhelye az esztergomi káptalan lehetett, ahol jó néhány képzett jogász kanonok volt együtt, egykori bolognai iskolatársak, akik megpróbálták logikusan levonni a fejlődés jogi konzekvenciáit. Egyébként a nagy hagyományú birtokszervezetek, egyháziak éppúgy, mint a megmaradt királyiak – várföldek és udvari gazda-

ságok – ragaszkodtak hozzá, hogy ha már vannak is a szétváló régi „jobbágy" réteg örököseiként nemeseik és jobbágyparasztjaik, egyrészt ezek kondicionális múltjából maradjon meg valami (a nemesek tehát csak az „egyház nemesei" maradtak, nem váltak országos nemesekké, a jobbágyok pedig minden jel szerint egyelőre még nem kapták meg a szabad elköltözés jogát), másrészt maradjon meg minél több „kondicionárius" is. Hogy eme utóbbi státust illetően is bizonyos engedményekre, a „szabadság" egy korábbinál magasabb fokának megadására kényszerültek az 1270 körüli időkben, arra még visszatérünk. A nagy különbség természetesen abban állt, hogy az egyház igyekezett megőrizni tatárjárás előtti birtokállományát, jóllehet ez lényegesen nem is bővült a 13. század második felében (elmúltak azok az idők, amikor világi birtokosok bőkezű és nagyvonalú kegyes alapítványokat tettek, a hajdani nagy monostoralapításoknak is bealkonyult), ezzel szemben viszont a királyi hatalom előbb politikai megfontolásból, majd a feudalizmus növekedésének önsúlya folytán arra kényszerült, hogy néhány évtized leforgása alatt birtokállományának túlnyomó nagy többségét eladományozza. A század utolsó harmadára még a tatárjárás-kori állománynak is csak töredékes és szórt maradványai – tehát hajdani „népeinek" is csak összezsugorodott csökevényei maradtak meg; a különbözet csaknem teljes egészében a világi nagybirtok növekedésének számláján jelentkezett.

Ami a maradvány állagot illeti, abban egyelőre, még 1300 táján, sőt még évtizedekkel tovább is megmaradt a kondicionárius sors. Az egyházi birtokszféra vonatkozásában még Nagy Lajos király is elvileg deklarálta a pannonhalmi apátság kapcsán, hogy az egyház kondicionáriusai nem oldozhatók el „kondícióiktól", elvileg az ilyen státusban megmaradt, ám mégis megszökő parasztot a befogadónak vissza kellett szolgáltatnia (1351) – akárcsak 1250 előtt. A minta az összezsugorodott királyi udvari birtokszervezet volt, melyre nézve például még Károly Róbert király is elvileg nyilvánította ki (1318), hogy az udvarnokok és más királyi kondicionáriusok „akik kondíciójuk tisztjéből következően a mindennapi élelmet tartoznak királyi felségünknek előteremteni és beszolgáltatni", a régi szokás és királyi, királyi tanácsi határozatok értelmében „kondícióiktól nem idegeníthetők és mozdíthatók el" *(alienari et removeri a suis conditionibus non debent neque possint).* E kettős, részint összeszűkülő, részint egészen összezsugorodó hagyományos szektorban a más-más okokból meggyengülő, de a „köz"-szférába is átnyúló földesúri hatalom megtartott tehát ideig-óráig egy-egy szeletet a múltból, de a szolgaság „teljes" formájával – az „örök szolgasággal" – már 1300 táján itt sem számolhatunk. Ez utóbbi egy harmadik szektorban konzerválódott egy ideig: a nemesi kisbirtokon, ahol az archaikus „prédiális" gazdálkodás is fennmaradt még sok helyütt, sőt sajátos utóvirágzását élte korszakunkban. A pécsi püspökség tizedjogában a 14. században hamisított oklevél még számol „uruk ekéjéhez tartozó" szolgákkal, kisebb nemesi birtokosztályokban még gyakori a „szolgák és szolganők" *(servi et ancille)* megosztása is, a 14. század közepén keletkezett *Ars Notarialis* tanúsága szerint a kor egyházjogászait még akkoriban is foglalkoztatta a szolgák és szabadok „vegyes házassága": a szolgaság legitim válási ok volt, noha egyházi felfogás szerint a házasság „szentség", tehát felbonthatatlan. E megmaradt szolgaelem azonban már végképp nem alkotott számottevő tömeget. Kicsiny, egy-két háznépnyi csoportokban oszlott el szerte az országban a kis- és törpebirtokokon, s ez is egyre fogyott. Az 1300 táján és után az okleveles anyagban elszaporodó szolgafelszabadítások, *manumissiók* már javarészt e birtokszféra maradvány szolgarétegének felszámolását tükrözik.

Ami viszont az állagában megsokszorozódó világi nagybirtokot illeti, korábbi előzmények után 1270 táján nagyjában-egészében meg lehet húzni azt a vonalat, amelyen túl a „jobbágy" fogalomról már nyugodtan el lehet hagyni az idézőjelet, mert bárminemű, számunkra idegen fogalmi specifikum nélkül lényegileg ugyanazt jelenti, mint akár a 15. vagy a 18. században: a földesúr bizonyos jogokat élvező és meghatározott – nem személyére, hanem telkére nehezedő – kötelezettségekkel tartozó paraszti alattvalója, minden belső jogi-státusbeli különbség nélkül. Elő-előtűnnek még 1270 után is szabadosok *(libertini)* a birtokosztályokban vagy önmegváltások kapcsán, de már inkább csak közép- és kisbirtokon. A váruradalmakban vagy egyáltalán nagyobb birtokkomplexumokon azonban általában már a század utolsó harmadában sem számolnak a magánbirtok eme kondicionáriusaival, vagy ha igen, maradványuk elenyészően csekély – mint láttuk, a tolnai Ábrahám tartozékai között mindössze három család. Miként a *predium*, a *libertinus* fogalma sem fordul elő már egyáltalán az ország újonnan benépesített zónáiban. A szabadosok egyebütt is egyszerűen elapadnak, „eltűnnek" a forrásokból a század végére, mert eltűntek a valóságból: önmegváltás révén vagy automatikusan felszívódtak a nagybirtok egységes jobbágynépébe. E sokaságot persze átfogó értelemben gyakran nevezik még a régi módon „népeknek" *(populi)*, még gyakrabban azonban magától értetődően jobbágyoknak. Mint a jobbágytelek kialakulásánál láttuk, 1270 táján legalábbis a nyugati országrészen már természetes jelenség, hogy aki a falubeli telken él – akár *mansio, curia, lehen* vagy bármi más a telek megnevezése –, annak neve jobbágy; ha a telek éppen „üres", akkor arra vár, hogy egy jövevény paraszt felvállalja, akinek neve szintén jobbágy lesz. Nem számít már valami szokatlannak az olyasféle szabályozás, mint az esztergomi káptalan előtt az Ipoly melletti Berzence falu, Zalatna föld és egy sor más falu megosztásánál az osztozó felek írásba foglaltatott kikötése: mindkét fél a maga jobbágyait *(iobagiones suos)* szabadon áttelepítheti régi földjéről osztályban megkapott új földjére; ha pedig bárki a felek közül a másik fél jobbágyait visszatartja, vagy a maga falvából eltávozókat bármi módon visszakényszeríti, minden jobbágy után 10 márkát tartozik fizetni (1279). A szolga hagyományos adásvételi ára, mint tudjuk, 3 márka, a szabadosé 1 márka volt; a jobbágynak természetesen nem volt már emberfő szerinti „ára", csak munkája és szolgáltatásai szerinti értéke; ez a becsérték mégis, annak ellenére, hogy a jobbágyoktól behajtható járadék sokkal kisebb volt, mint a „szolgarendű személy" elsajátítási rátája, az előbbi összegeknél jóval magasabb volt.

A világi birtok „népeinek" terminológiai jelölését nem is érdemes tovább követni a század utolsó két évtizedében, mert ha az nem is formalizált – egyáltalán alig valami formalizált a középkorban –, nincs már jelentősége, hogy egyik vagy másik oklevéladó egyszerűen „népekről" *(populi)*, „emberekről" *(homines)* vagy jobbágyokról tesz említést, minthogy e megjelölések közé gyakran kitett *seu, sive* szócska is jelzi, hogy ugyanarról van szó. A képet egyedül az az említett körülmény motiválja, hogy helyenként, kivált kisebb birtokokon jelen voltak még a szolgák vagy szabadosok; ha azonban nagyobb birtokosok osztályairól vagy hatalmaskodásairól, olykor már adományairól van szó a századvégen, az esetek túlnyomóan nagy részében az érintett földesúri alattvalók megnevezése *per longum et latum*, minden további nélkül jobbágy, hogy aztán a szabad költözést elvileg is kimondó királyi tanácsi határozat az 1298 utáni évekből mintegy állami érvénnyel szentesítse és zárja le jogilag a több évtizedes terminológiai fejlődést:

világi birtokos, nemes minden paraszti alattvalója elvileg jobbágy *(rusticus seu iobagio alicuius nobilis . . .)*

A több ízben emlegetett egyenlőtlen fejlődés lényege a különböző birtokszervezetek viszonylatában abban áll, hogy a 13. század derekáig megmutatkozó összhang a feudális hierarchia és a gazdasági-társadalmi struktúraváltás közt a 13. század második felében felborult. A súlypont átváltása a korai feudális prédiális szolgagazdaságról a szintén alapvetően önellátó terményadóztatásra, társadalmi vetületben pedig a szolgaság és a szabadság határzónájában elhelyezkedő „kondicionárius" parasztság túlsúlyára: időbeli fázisait tekintve lényegileg megfelelt a hierarchiának. Az élen járt a király, egy történeti fázissal később követte az egyház, újabb fáziskéséssel a világi arisztokrácia; a birtokos társadalom alsóbb régiója, a nemesség zöme egyelőre nem is igen mozdult. A feudalizmus növekedési tendenciáinak kibontakozása a 13. század közepe után helycseréhez vezetett. A növekedés sodrában a hierarchiát félretolva a magánnagybirtok tört előre, miközben hovatovább csaknem (sőt egy időre, a századforduló után valójában) fölibe kerekedett a két legnagyobb feudális intézménynek, a királyságnak és az egyháznak, melyek csak vontatottan és jelentős fáziskéséssel követték a világi nagyokat az új struktúrák kibontakoztatásában, hogy a sort ezúttal is a kisebb nemesség zárja. A növekedési tendenciákhoz a birtokállomány átrendeződése és a magánbirtok akkumulációja éppúgy hozzátartozott, mint az árutermelés és pénzgazdaság kibontakozása talaján a feudális gazdálkodás átsúlyozása a pénzjáradékra, társadalmi vetületben pedig – egyebek közt – a heterogén paraszti tömegek egységesülése a „szabadság" egy földesúri hatalomnak alárendelt és általa korlátozott, ám mégis emelkedő szintjén. Az „etatista" történetszemlélet, mely e növekedés egyik pólusán csak az „anarchiát" és az állami széttagolódást hajlandó mint eredendő rosszat elkönyvelni anélkül, hogy észrevenné a belső összefüggést a másik pólussal, figyelmen kívül hagyja magát a történeti helyzetet – a történeti fázis sajátosságát, mely az „államot" átmenetileg szükségképpen kikapcsolja a dinamika faktorai közül – végső fokon pedig számításon kívül hagyja az országnépesség legalább nyolctizedének szempontjait.

*

Viszonylag még mindig legegyszerűbb a terminológiai fejlődés tükrében évtizedről évtizedre követni a jobbágyság egységesülésének trendjeit – noha ez sem valami egyszerű, mert csakugyan inkább csak trendek kitapintásáról lehet szó; valójában az oklevelek sokaságában az oklevélírók egyéni felfogása, hol tradicionalizmusa, hol – mint láttuk – egyfajta radikalizmusa, vagy egyszerűen csak ötletszerűsége sokkal tarkábbá teszi a képet. Ha maguknak a terminológiai változásokat előrelendítő fejleményeknek a részletei már jóval kevésbé ragadhatók meg, annak az az oka, hogy maga a parasztnép annak arányában „tűnik el" az írásbeliségből, ahogy emelkedik. A nagy összeírások és „emberleltárakat" tartalmazó adományok csaknem harmadfél évszázados folyamatos sorozata a legnagyobbal és leginkább informatív értékűvel, az Albeus mester által készített pannonhalmival a tatárjárás idején váratlanul megszakad, mintha csak a tatárvész seperte volna el. Ebben persze nem a tatárvész, hanem részint az a körülmény játszott szerepet, hogy a monostori élet kezdődő szellemi hanyatlásával és az egyházi birtok defenzív helyzetbe szorulásával maga a monostori írásbeliség is elhanyatlott, részint az, hogy az új érában a nagyvonalú kegyes alapítványoknak és monostoralapításoknak is bealkonyult. Szerepet játszik ter-

mészetesen a forráspusztulás is, mindenekelőtt az, hogy IV. Béla még töredékes nyomokból sejthetően is példás írásbeli adminisztrációt – egyebek közt *registrum*okat – produkáló birtokrendezéseiből csak foszlányok maradtak korunkra. Legfőbb szerepet azonban az játszik, hogy a fejlődés élére törő magánnagybirtok írásbelisége messze elmaradt magának a fejlődésnek a lendületétől, sőt az bizonyosan egészen embrionális fokon lehetett, egybe sem vethető a királyi vagy egyházi birtokok akár tatárjárás előtti szintjével, de még ezen túl is: maga a telepítő érdek zárta ki a birtokok illegális népességgyarapodásának bárminemű írásos regisztrálását. Ezen az ágon csak a legális telepítés, a *hospes*-községek alapítása hagyott hátra a forráspusztulás ellenére is legalább annyi töredéket, amennyiből – *pars pro toto* – már mégis megbízhatóan rekonstruálhatók a részletek. Végül pedig a jogi emlékek is csaknem felmondják a szolgálatot, ha a paraszti szférát érintik, nem nyújtanak ahhoz foghatóan mintegy mellékesen érdemleges, kivált számszerű információkat, mint még 1240 előtt, minthogy az ember, mint tudjuk, egyre inkább megszűnt ingóságnak és „leltári tárgynak" lenni. Következésképpen afféle statisztikai viszonyszámokról is, mint aminőkkel a korábbi struktúra kifejezésében kísérleteztünk, le kell mondanunk.

Miben mutatkozik meg mégis a fordulat a terminológiai szint hátterében 1270 táján, sőt már valamivel előbb? Mindenekelőtt egy negatívumban: a tatárjárást követő két évtized sikertelen vagy régi vágású kompromisszumba torkolló helyi parasztmozgalmainak a hatvanas évek dereka után nincs többé folytatásuk; pontosabban a lázongások ezután szabályszerűen merőben újszerű engedményekre bírják majd a konzervatív földesurakat, kivált az egyháziakat – éppen az idő tájt, amikor a pápa felpanaszolta az egyházak tulajdoni függésű *(homines de corpore)* parasztjainak tömeges szökdösését, „más uraságokhoz állását" (1263). Az utolsó sikertelen mozgalom, melyről egyáltalán tudomásunk van, a zalavári bencés apátság kondicionáriusainak említett lázongása és fellebbezése magához a királyhoz, ugyanabból az évből ismert, mint a pápai tiltakozás. IV. Béla ez esetben nem bizonyult „jó királynak", mert a bizalmukat belé vető parasztok követeléseinek radikalizmusa, a *condicionarius* állapot mint „reájuk erőszakolt szolgaság" végleges lerázásának vágya és a „szabad emberekké" való emelkedés igénye (ellentétben például a bakonybéliek évtizeddel korábbi mozgalmával, mely még kérdésessé sem tette a „kondícióhoz kötöttséget") még a mérsékelt reformok e hívét és kezdeményezőjét is elrettentette. Alig múlt el azonban egy év, s a tihanyi apát már egyezkedni kényszerült a maga szökéssel fenyegetőző somogyi kondicionáriusaival, sőt alig múlt el még egy év, és maga a király adott ki olyan átfogó szabadságlevelet a maga liptói uradalmi népei számára, aminek legalábbis a „legális" szférában akkoriban még nem akadt párja.

IV. Béla király visszaparancsolta ugyan a zalaiakat „valamennyi ősük, dédapjuk és ősapjuk kötelékeibe", az igazsághoz tartozik azonban, hogy a két régi hatalmasság – a királyság és az egyház – képviselői közül mégiscsak ő volt az, aki a maga mérsékelt módján hamarabb próbált adekvát választ adni a történeti helyzetben rejlő kihívásra – éspedig már a megelőző évtizedben; igaz, nem is annyira uralkodói, mint inkább magánföldesúri minőségben. Ha a zólyomi uradalom nem is számított a szó szoros értelmében dinasztikus udvari gazdaságnak, szabályos várispánságnak sem tekinthető abban az értelemben, mint például a délről szomszédos Bars vagy Hont megye, mely ispánságokból különben egész falucsoportok csatoltattak még a tatárok előtt a lengyel határig felnyúló zólyomi „erdőuradalomhoz". A királyok mindenesetre hagyományszerűen *de facto*

magángazdaságként kezelték e területet; maga IV. Béla is gyakorlatilag magánföldesúrként kellett, hogy szembenézzen már az ötvenes évek derekán azzal a ténnyel, hogy főként a turóci és liptói részek királyi uradalmi népei közül „igen sokan megszöktek, és mások uradalmaiba szóródtak szét". A korábban már elemzett 1257. évi oklevélről tudjuk, hogy nem lehet azonos az évtized múltán *privilegium populorum de Turuch* hivatkozással emlegetett oklevéllel, nem is vendégtelepes *(hospes)* kiváltság, hanem azzal csupán távoli rokonságot tartó telepítőlevél, mely éppen e „szétszóródott" népek visszatelepítését célozza két kijelölt területre, valahol a „turóci vár alatt" elterülő (valószínűleg Barsban, Zólyomban vagy Hontban keresendő) elnéptelenedett Széki és Balog nevű királyi földekre, köztük korábbi udvarnokföldekre.

Az intézkedés egyedülálló plaszticitással tükröz egy közbülső fokozatot a hagyományos „kondicionális kötöttség" és a mélyben formálódó „jobbágyi szabadság" közt. E közbülső fokozat királyi koncepció terméke, kissé már fogantatásának pillanatában túlhaladott, de éppen ilyen minőségében világít rá jól nemcsak a király személyiségére, hanem azon túl a fejlődés dimenzióira is. Valójában persze több mint egy évtizedes intézkedés-sorozatról van szó, melynek csak első láncszeme a Széki és Balog földek benépesítését célzó kiváltságlevél; utóbb – még valamikor 1265 előtt – valószínűleg ugyanezeket a kiváltságokat terjesztette ki a király a turóci medence összes királyi népeire, majd a „szabadságnak" ugyanez a „státusa" *(status libertatis)* szállt át az egész liptói medencére is (1265), hogy végül egy negyedik királyi oklevél (1265–1270 közt) még egy korrekcióval a terményterhek újabb mérséklését hozza meg, mely állapotot aztán V. István erősítette meg privilégiális formában (1270. aug. 11.). Két telepítésre kijelölt „üres föld" – kivételes sziget – paraszti státusa terjedt ki tehát egy évtizeden belül a zólyomi királyi uradalom nagy összefüggő területeire, minden egyes fázisban újabb földesúri engedményekkel a „szabadság státusa" terén.

Amiben a király megelőzte az egyházi földesuraságot, az mindenekelőtt egy belátásban állt: abban, hogy az elharapózó szökési mozgalom földesúri ellenszere immár nem szorítkozhat egyedül a karhatalmi megoldásra, a szököttek ispáni közegekkel való „összeszedésére", azaz hatalmi erőszakkal „visszahívására" (amit a *revocare* műszó valójában takart), mely megoldást például az esztergomi érsek kérésére az „egyházi szolgálatból elfutó" kondicionáriusok felkutatásában Nógrád megyére nézve maga IV. Béla király még az imént sem habozott hagyományos módon alkalmazni (1254/55). A maga birtokain azonban már az 1257. évi telepítési akcióval félreérthetetlenül kinyilvánította a király a felismerést, hogy a szétszéledt alattvalók „visszahívásának" hatékonyabb eszköze meghatározott „szabadság" kilátásba helyezése, mely szélesebb körű kell, hogy legyen a szokványos kondicionárius jogoknál. Az oksági kapcsolat felismerése napnál világosabb az intézkedés megindoklásában: minthogy népei közül sokan szétszóródtak, a király visszahívatta őket az oklevélben részletezett szabadság kilátásba helyezésével *(cum plures homines de populis nostris . . . ad aliorum predia fuissent dispersi, nos ipsos . . . facientes revocari, talem eis libertatem duximus ordinandam . . .)*. Maga ez az oksági kapcsolat persze éppen nem volt valami nagy újdonság a kor már javában telepítő földesurai számára, évtizedek múltán világos fogalmazásban feltűnik egyháziaknál is, például a veszprémi püspök telepítési utasításában („olyan szabadságot rendeljen nekik, mellyel összegyűjtheti őket . . ." 1313), de a 13. század derekán még újdonságnak számított mindama nagy múltú birtokszervezetekben, melyek egyelőre még vonakodtak belátni,

hogy hagyományos hatalmi-monopolisztikus helyzetüknek „népeik" megkötése terén bealkonyult. A király annyiban még a telepítő magánbirtokot is megelőzte, hogy az elvet írásba foglalta – olyan programszerű elvi nyilatkozatokkal együtt, melyek aztán a liptói privilégiumban bukkannak fel: „a királyi méltóság dolga alattvalóinak szolgálatait mérsékelni *(suorum moderari servitia subiectorum)*, hogy kötelezettségeik szabályozva lévén, azokat hatékonyabban tudják teljesíteni"; ez az eszköz, hogy a földesúri alattvalók további telepítése („összegyűjtése") eredményes legyen és sokasodjanak *(ut potius congregarentur et augerentur)*; ennek jegyében célszerű tehát, ha a földesúr meghallgatja „népeinek gravamenjeit" és „panaszaikat enyhíteni kívánva" meghatározott „szabadságot" biztosít nekik (1265).

Ami a kötelezettségek szabályozását *(distinctis eorum officiis)* illeti, ez maga is évtizedre elhúzódó, több lépcsős rendelkezés-sorozat volt. Valószínűleg újításnak számított már az is, hogy a király már 1257-ben bevezette földbér címén a háznépenkénti évi 2 pondus összegű pénzcenzust, mely korábban a közönséges várföldeken vagy udvarnokföldeken ismeretlen, viszont a *hospes*-községek cenzusának korabeli alsó limitje volt. Új szabályozást nyert a zólyomi ispánnak Szent Mártonkor járó terményszolgáltatás is, egyebekben azonban akkoriban még minden egyéb szolgáltatás a Turócban és Liptóban szokásos maradt. Ahogy ezeknek rendszere aztán nyolc év múltán a liptói privilégiumban előttünk áll, alighanem már itt-ott további részleges enyhítések eredménye, melyeknek csak utolsó fázisát ismerjük: népeinek sérelmeit meghallgatva a király előbb (1265) az ispánnak Szent Mártonkor járó egy köbölnyi zab és egy szekér széna, majd (1265–1270 közt) a „királyi asztalt" illető évi öt akó gabona terén vezette be az elvet, hogy az adóalap ezután nem a háznép, hanem egy ekealjnyi föld *(non de singulis mansionibus sed de quolibet aratro)*. Minthogy a jelek szerint e részeken átlagban fél ekealján, mintegy 60 holdon gazdálkodott egy-egy háznép, az új elv a szóban forgó terményadófajtákban 50 százalékos, az egy háznépre nehezedő összteher vonatkozásában pedig mintegy 15–16 százalékos mérséklésnek számított. De még a terhek konkrét enyhítésénél is fontosabb, hogy a hatvanas évtized második felére a királyi birtokszektorban is utat tört az elv, mely már a tatárjárás előtt – mint láttuk – a *hospes*-adózás alapja volt, majd egy-egy kivételes szigeten a „szabad jobbágyok" adózásának is alapjává vált, s a tatárjárás után a jobbágytelek formálódásával tört utat országszerte: a terhek *(debita et servitia)* a földnagysághoz, nem pedig a „személyi" egységhez, a háznéphez igazodtak. Az 1265. évi állapotot alapul véve Liptóban egy háznép évi földesúri járadékának összesített értéke 16–18 pondus összegre (1 1/3–1 1/2 ferto) becsülhető (ezen belül a pénz- és terményszolgáltatás viszonya, amennyiben a nyestbőradó is beolvadt a cenzusba, mintegy 1:3 arányt mutat), ami 1265 után mintegy 13–15 pondus közti összegre mérséklődött. A nagyjából a liptóival azonos gazdasági bázisú, azaz telkenként 50 vagy 60 hold szántóföldi külsőséggel rendelkező egykorú ismert *hospes*-községek közül néhányban az egy-egy telekre nehezedő évi szolgáltatás megbízhatóan megbecsülhető. A mennyiség korántsem volt uniformizált, a gömöri Köviben (1273) csak 8–9, a honti Egegen (1279) 9–10, a szepességi Csetenyén (1279) 12, a honti Németiben (1292) viszont már 18–20 pondus összértéket képviselt. A számok mindenesetre egyértelműen mutatják a lényeget: a király e „szabadságot" nyert turóci és liptói uradalmi népei már az 1260-as évek derekára gazdasági létfeltételeiket tekintve voltaképpen a szabad vendégtelepesek szintjének alsó küszöbére emelkedtek fel, sőt e küszöböt kétségtelenül átlépték, majd a középmező felé mozogtak. A minőségi

különbség annyiban maradt meg, hogy a pénz – termény viszonya a szabad vendégtelepeseknél éppen fordított volt, 1,5:1 és 3:1 arány közt mozgott, sőt volt olyan falu az említettek között is (Csetenye), ahol a járadék már teljes egészében pénzfizetéssé alakult. Hasonló a képlet, ha a legsúlyosabb földesúri *servitium,* a robot felől tekintjük. A király e népei mezei robotra, szántásra-vetésre vagy aratásra, behordásra éppúgy nem voltak már kötelezve, mint elvileg a szabad vendégtelepesek. A munkajáradékból annyi maradt meg, hogy mindenki mindössze évi egyetlen napon volt köteles az ispán házán vagy a király várán, kertmunkán *(orto)* vagy egyéb „királyi munkán" *(opere regio)* dolgozni a zólyomi ispán parancsa szerint, ha pedig a király uradalmába jött, Zólyomban „szolgálni" – ez utóbbit már limitálás nélkül, „ahogy a királyi akaratnak tetszik". Ez gyakorlatilag szekerezést és különféle lovas szolgálatokat jelentett; ilyenkor minden négy ló közül hármat a király rendelkezésére kellett bocsátani. A munkaszolgálat terén ennyi különbség választotta el őket a vendégtelepesektől, akik még hasonló szolgálatokra sem voltak foghatók. Alig múlt el azonban néhány év, a liptóiak még ezt a kötelezettséget is szűkebbre vonták, kimondatva IV. Lászlóval, hogy sem az ispán, sem az udvarispán nem „kényszerítheti őket vármunkára" *(ad opus castri compellere)* akaratuk ellenére, hanem a közmunkáért fizetség jár (1279). Ami tehát a gazdasági létfeltételeket illeti, e királyi uradalmi népek helyzete aligha különbözött már számottevően a másutt jobbágynak nevezett parasztok szintjétől, sőt egy fokkal még kedvezőbb is volt, mint például az esztergomi káptalan Hontnémeti falubeli szabad telepeseinek helyzete, akiket különben is már a maga „jobbágyainak" nevezett a káptalan.

Milyen szintet képviselt a turóci és liptói népek „szabadságának" a hatvanas évek derekára egységesülő „státusa" *(status libertatis ipsorum* 1265) a jogok terén? Ilyen tekintetben helyzetük mindenesetre egy lényeges fokozattal alatta maradt a „szabad kondíciójú emberekének" *(libere conditionis homines),* kezdve mindjárt a személyi mozgásszabadságon. Nem voltak már abban az értelemben „földjükhöz kötve" *(terre adstricti),* mint ez idő tájt (1270), sőt még 1318 táján is elvileg deklarálták a királyok általában a királyi birtokszervezetek maradék kondicionáriusai vonatkozásában, de nem is költözhettek el bárhova, mint a vendégtelepesek vagy a szabad jobbágyok, hanem csupán magán az uradalmon belül és egyazon ispán joghatósága alatt, azaz Zólyom, Turóc és Liptó határai közt költözhettek át „egyik falvunkból a másikba". Ugyanez a köztes helyzet jellemezte őket a vagyonképesség terén is. Házuk, ingóságaik *(res mobilia)* tulajdonukat képezték, azokat eladhatták, vagyonjogi pereik voltak, melyekben falunagyuk és az ispán közösen bíráskodott, s örökösödési joguk is kibővült a kondicionáriusokhoz képest. Míg a „kondíciót nyert" várbeli parasztoknál, mint láttuk (1240), fiúgyermek vagy fitestvér nem létében a hagyaték fele az ispánt illette meg, a liptói népeknél már ilyen esetben is az özvegy és a leánygyermek örökölte az ingóságokat, a zólyomi ispánt csak egy kiválasztott érték *(una res)* illette meg, mint egyébként fiúörökös vagy fitestvér meglétében is. Státusuk persze e téren is alacsonyabb volt, mint a vendégtelepeseké, mert egyrészt az utóbbiaknál többnyire – s éppen a királyi telepesfalvakban – egyáltalán a hagyatékból való ispáni részesedés is felszámolódott már korunkra, másrészt a liptóiak még mindig nem nyertek el örökös nélküli elhalálozás esetén tulajdonképpeni szabad végrendelkezési jogot. Pontosan ez a köztes helyzet jellemezte kommunális jogaikat is. Saját választott falunagyuk alatt éltek, aki – ellentétben a kondicionárius falvakkal – legalább már 2 vagy 3 pondus értéket meg nem haladó vagyonjogi pereikben egyedül

bíráskodhatott felettük, ha nem is „valamennyi kisebb ügyükben", mint a szabad telepesfalvakban kivétel nélkül norma volt. Az értéklimit nagyon alacsony, egy bárány vagy egy pár saru ára volt, ezt meghaladóan még a – modern szóval – polgári perekben is az ispán maradt az illetékes bíró, annyi megszorítással, hogy viszont az őt illető bírság sem haladhatta meg a 2 pondus összeget. Hasonló korlátai voltak a határhasználatnak is. A nagyobb folyók halászatától, mint láttuk, éppúgy el voltak tiltva (a Vágot, a Lipcsét, Toplát s másokat a király számára „őrizték"), mint a nagyvadak, a szarvas, vaddisznó és hasonlók, sőt a fogoly vadászatától is; a kisebb patakok halászata és a vadkecske, nyúl vadászata maradt „szabadon", de például magában Liptóban is „jeleket helyezett el Gergely ispán, mely helyekig szabad vadászni". Ezzel szemben a vendégtelepesek, de valószínűleg a jobbágyok is általában minden lényegbevágó korlátozás nélkül használhatták a faluhatár vizeit és erdőit. Mégis, e korlátozott jogok még a kommunális szférában is olyan „szabadságoknak" minősültek, melyek a turóciakat és liptóiakat éles határokkal bármiféle kondicionárius nép fölibe emelték, olyan további kiegészítő – a tisztviselői önkényt korlátozó – pozitív jogokkal együtt, mint hogy az ispán tisztviselője csak a liptói vásártéren bíráskodhatott, nem magukban a falvakban, az udvarispán pedig nem gyakorolhatta helyettes útján bírói hatalmát; mi több, akárcsak a *hospes*-falvakban, a földesúri szolgáltatások behajtásában már az ispán embere mellett a faluközösségek kijelölt embere is közreműködött.

A jogok és kötelezettségek minden lehetséges kiágazásában kettős jellegzetesség figyelhető meg. Egyrészt a megadott „szabadság" mintája minden téren félreérthetetlenül a *hospes*-szabadság (nem a „szabad jobbágyoké", mert azok létét IV. Béla nem ismerte el legalitásként), másrészt viszont minden vonatkozásban szinte aggályos precizitással van kimérve egy közbülső szint valahol a *hospes* és a *condicionarius* „státusa" közt – mondhatni elméleti mérlegeléssel, hiszen ilyen szint sem a gyakorlatban, sem elvileg eleddig nem létezett. A „szabad jobbágyok" organikusan képződött rétege minden létező támpontunk szerint még akkor is általában jóval közelebb állt a szabad vendégtelepesekhez, ha a jogok és kötelezettségek terén a helyi szokás által kialakított normákat valami országos szabályozás sohasem egységesítette. Mintha csak IV. Béla elővette volna saját korábbi, 1240 körüli „kondicionális" reformjait, másrészt a telepes kiváltságleveleket, s valahol a felezőpontokon húzott volna egy vonalat. Az uradalmi alattvalók megnevezése következetesen „népek" *(populi)*. A „jobbágy" fogalom egészen speciális értelemben bukkan elő a liptói privilégiumban: olyan telepestársat jelöl, akit bárki a „népek közül" *(quicunque ex eisdem populis)* „Lengyelországból vagy más földekről magához hív" és házába bérlakóként vagy munkásként, „zsellérként" fogadja be *(iobagionem seu sedlerium)*; ilyen esetben sem a „zsellér után" nem kellett a királynak vagy ispánnak bármit fizetni, sem „maga a jobbágy" nem tartozott földesúri szolgáltatással. A fogalom ilyen értelmezése egészen egyedülálló. Mintha csak ez is IV. Béla mentalitását tükrözné: a király nem hunyhatta be szemét ama országosan elterjedt tény előtt, hogy a „telepes" neve immár számos vidéken *jobbágy*, de igyekezett azt az adott fogalmi körön belül a lehetséges legalsó szintre korlátozni.

A király reformjai a maga uradalmaiban nem szankcionálták az egységes jobbágyság országszerte alulról kibontakozó társadalmi képletét, végeredményben mégis e fejlődés áramába tartoznak – annak egy mérsékeltebb és korlátozottabb variánsát testesítik meg. A reformok nem szentesítették a „jobbágyi szabadság" *(iobagionalis libertas)*

terjedő eszméjét, viszont minden belső valószínűség szerint kiterjedhettek – ha erre közvetlen adataink nincsenek is – más országrészekre, olyan nagyobb királyi uradalmakra, ahol IV. Béla hasonlóan szuverén földesúr volt, maguk a szervezetek hasonlóképpen ispáni igazgatás alá tartoztak, mindenekelőtt a dél-dunántúli segesdi uradalomra, a Csepel-szigetre, talán Pilisre és Pozsegára is. Egyidejűleg egy közbülső modellt kínáltak a másik konzervatív birtokszervezetnek, az egyháznak is, mely a kényszer hatása alatt ezt éppen a szóban forgó években csakugyan kezdte is alkalmazni. Neve, mint mindjárt látni fogjuk, „kondicionális szabadság" *(libertas conditionalis)* lesz: átmeneti, néhány évtizedre szóló földesúri kompromisszum, míg a „jobbágyi szabadság" elismerése itt is bekövetkezik.

A király egyidejűleg hozzálátott a maradék ispáni várszervezet egyfajta belső reformjához is, noha ennek kontúrjai már sokkal homályosabbak. Az 1260-as évtizedben tűnik elő egy eladdig ismeretlen réteg a várnépi parasztok közt, melynek neve: „öt pondust fizetők". E réteg csupa északnyugati várispánságban, Szolgagyőr csallóközi tartozékain *(castrenses solventes comiti seu castro quinque pondera* 1261), valamint Nyitra (1263), Komárom (1267) és Győr *(populi castri quinque ponderum solventes* 1271) várának szervezetében adatolható. Nyilvánvaló, hogy az új réteg tagjai egyfelől várnépi parasztok, másfelől viszont nem minden „várbeli" lett ilyen cenzusfizetővé, mert mind a csallóközi, mind a győri esetben határozottan megkülönböztetik őket egyfelől a várjobbágyoktól, másfelől a közönséges várnépi parasztoktól *(castrenses, populi castri).* Bizonyos Tina földet például a Csallóközben egyszerű „várbeliek" és „öt pondust fizetők" közös határhasználatban művelték, a föld harmadik része pedig olyanok birtokában volt, akik legalábbis azt állították magukról, hogy várjobbágyok. Az új névvel csaknem párhuzamosan, csupán egy évtizednyi késéssel bukkan fel egy másik új név a várszervezetben, éspedig részint nagyjából az előző területen, Trencsén (1270), Hont (1284), Pozsony (1294) vára tartozékain, részint a felosztott országterület egyéb nyugati, királyi részein, Baranya Dráván túli aszúági vidékein (1259–1270) és Zágrábban (1291), valamint Zalában (1271) és Vasban (1291) is: a „vár vendégtelepesei" *(hospites castri).* Helyzetükre két körülmény világít rá. Az egyik, hogy az igazi, szabad vendégtelepesekkel *(hospites liberi, regni)* ellentétben a vár joghatósága alá *(sub iurisdictione castri)* tartoztak, de egyidejűleg valamiképpen mégis „a vendégek szabadsága alatt" *(sub libertate hospitum)* éltek. A másik körülmény, hogy mindez felbukkanásuk idején már múlt időben van: elhagyott, elpusztásodott földjeiket a királyi hatalom IV. Béla halála után eladományozta. Nevük ugyanakkor tűnik el az oklevelekből, amikor az alig egy évtizedig szereplő „öt pondust fizetőké" is, mely utóbbiak különben Győr-Váralján az egyszerű várnépbeliek előtt, de a tulajdonképpeni győri *hospes*ektől megkülönböztetve szerepelnek utolsó ízben, midőn V. István az ő státusukat is eltörülte a városprivilégium által (1271). A két kérészéletű megnevezés kellő biztonsággal összekapcsolható, mert nagy valószínűséggel ugyanarra a jelenségre vonatkozik. IV. Béla király az 1250/60-as évek fordulóján valószínűleg létrehozott egy pénzcenzust fizető paraszti telepesréteget a várszervezetben is, melyet a vendégtelepesek „szabadságainak" egy szerényebb és korlátozottabb kiadásával ruházott fel – ahhoz hasonlóan, ahogy a zólyomi uradalomban. Még a cenzus összege is egybevágni látszik. Turócban és Liptóban csak a tulajdonképpeni földbér *(census seu terragium)* volt az említett 2 pondus; emellett terhelte őket még az archaikus nyestbőradó is, mely helyett azonban szintén pénzcenzust fizethettek *(censum pro eisdem).* A nyest-

bőradó megváltása az 1231. évi Aranybulla (33. art.) szerint 4 pondus volt, melynek kétharmada volt fizetendő a föld urának *(domino terre)*. Ha tehát Turócban és Liptóban a kétféle cenzus egybeolvadt, nagyjából éppen 5 pondust tett ki.

Fölöttébb valószínűnek látszik, hogy a „várvendégek" rétegének létrehozása közös tőről fakad és időben is egybeesik a zólyomi reformokkal, s ugyanazt a szemléletet és indíttatást tükrözi: túlzott előresietés helyett a „szabadság" egy szerényebb „státusán" létrehozni a királyi birtokok hierarchiájában — anélkül, hogy maga a hierarchikus szervezet sérelmet szenvedne — egy *„quasi-hospes"* réteget, mely ennélfogva számarányában tömegesebb lehet, mint az igazi szabad vendégtelepesek paraszti elitje, miközben funkcionálisan ugyanazt a szerepet tölti be: a népek „szétszóródásának" a „szabadság" egy bizonyos fokával hivatott elejét venni. A kísérlet azonban elkésett, mert egyrészt maga a várbirtokállomány már feltartóztathatatlanul morzsolódott szét, másrészt az idő túl is lépett e váltig „hierarchizált" és mérsékletes reformkísérleten. A királyi birtok eme új telepeseit a korlátozott jogok már nem kötötték meg, elszökdöstek más földesurakhoz, hogy egyáltalán nevükről is már csak elnéptelenedett földjeik kapcsán értesüljünk. Nem is feltétlenül az „igazi" *hospes*-szabadság, hanem egyszerűen az országszerte terjedő „jobbágyi szabadság" tette semmissé IV. Béla parasztreformjának ezt az ágát.

IV. Béla király és fia, V. István halála után aztán bármiféle koncepció lehetősége kihalt a süllyedő királyi udvarban azon a minden koncepciót nélkülöző tradicionalizmuson túl, hogy amennyire csak lehet és amennyit csak lehet, erőszakkal meg kell tartani az összezsugorodott birtokokon a maradék népességből kondicionárius állapotában. IV. Béla reformjai csak háromnegyed évszázaddal utóbb, az Anjouk alatt sugároztak ki általában az archaikus szervezet maradékára. Károly Róbert ugyanazon zalai udvarnokfalvakra nézve, melyekre előbb (1318) hagyományszerűen az örök kötöttséget mondta ki, utóbb kinyilvánította, hogy az immár jobbágynak nevezett kondicionáriusok *(iobagiones sive nostri conditonarii regales)* ingóságaikkal együtt legalább más királyi birtokra elköltözhetnek (1331). Az az elv, melyet IV. Béla a zólyomi uradalom keretei közt már az 1257. évben kimondott, csak 1330 után vált valósággá mint a „szabadság" egy elkésett és korlátozott formája *(forma libertatis)* a királyi birtokszférában.

Ha tehát a jobbágyi státus formálódása 1260 körül meg is indult a királyi birtokokon, noha visszafogottabb és korlátozottabb jelleggel, mint az állagában robbanásszerűen megtöbbszöröződő magánbirtok szférájában, 1270 táján a kibontakozásnak ez a perspektívája hosszabb időre lezárult. Egy előnye volt (a történész számára mindenesetre még nagyobb mértékben, mint az érintett parasztтömegek számára): ha kevés is, valami írás megmaradt a fejleményekről. Azokkal a parasztokkal azonban, akiket már 1270 körül szerte az országban *jobbágy* néven neveztek, a földesúr csupán csak szóban kötött megállapodást. Helyzetük elképzelésére az írásbeliség csak annyiban nyújt támpontot, amennyiben a tömb felső és alsó határvidékén — még és már — írás is készült az egyezkedésről. A jobbágy helye a kettő közti mezőben volt. Mert azért a parasztság egységesülése még a 13. század utolsó harmadában is egyfajta hierarchizált közegben zajlott, a jobbágyság még mindig csak egyike volt a paraszti „státusoknak", ha egyre tömegesebb is, a státusokat pedig immár nem választotta el olyan szakadék, mint még akár a század első évtizedeiben.

A felső határvidékbe jó bepillantást nyújt egy 1275. évi megegyezés földesúr és parasztjai közt. A Veszprém megyei Bogdány királyi hercegi földet (a török időkben

elpusztult falu a Somló hegy, Tüskevár vidékén) az Essegvári család őse, Lőrente nembeli Saulfia Lőrente úr, a későbbi veszprémi ispán adományba kapta azzal, hogy az ott élő hercegi népek *(populi ducales)* békében elköltözhetnek. Magából ebből a mozzanatból tévedés lenne általában a kondicionáriusok szabad költözésére következtetni, mert minden bizonnyal arról van szó, amire sok példa van a tatárjárás utáni évtizedekből, kivált dunántúli és észak-nyugat magyarországi vár- és udvarnokföldek, vagy királynéi birtokok eladományozása kapcsán (1244, 1264, 1265, 1268, 1274 stb.). A királyi hatalom igyekezett menteni „népeit", adott esetekben – de nem elvszerű általánosságban – megengedte, sőt olykor megparancsolta tehát, hogy a kondicionáriusok az adományföldről más királyi birtokra telepedjenek át; kivételesen még az is megesett, hogy bárhova *(sive in aliis terris nostris, sive alias ubicunque)* elvonulhattak, mint Erzsébet királyné bizonyos somogyi „kondicionális tárnokainak" megengedte (1284). Ilyen kivételes kegy azonban ismereteink szerint inkább csak királynéi népeknél fordult elő; a képbe beleillik, hogy a szóban forgó bogdányi hercegi alattvalók is hasonló kivételezettséget élveztek. Ők azonban nem kívántak elköltözni földjükről és szülőfalujukból, amit lehetővé is tett, hogy az adománybirtokos „invitálta" őket a maradásra *(ipso Leurenta invitante)*. A parasztok részéről az új földesúr elfogadása természetesen a *protectio* és a „védelem" szokásos formulájára való hivatkozással történt *(ab ipsoque sperantes protegi et ab omnibus deffensari)*, csakhogy egészen más körülmények közt, mint ahogy korábban századokon át parasztok földesúri hatalom alá álltak. A bogdányiak ugyanis feltételt szabtak: ha a falu földjét megkapják „birtoklásra" a földesúr „adományából" *(terram . . . a collacione eiusdem possessuri)*, éspedig „az országban létező vendégek szabadságával" *(sub libertate hospitum in regno existencium)*, akkor ennek fejében kötelezik magukat meghatározott szolgáltatásokra, mégpedig pontosan ugyanazokra, mint Rátót Roland nádor Csül faluban élő és a „vendégtelepesek szabadságának örvendő" parasztjai. E Csül *(Chwl)* falu emlékét ma Csür puszta őrzi Noszlop mellett a Somló hegy alatt, mintegy tíz km. távolságban a szóban forgó Bogdánytól; akkoriban a rátóti uradalom tartozéka volt.

Az új adománybirtokosnak nem „üres föld" kellett, hanem járadékszolgáltató paraszt, létrejött tehát a megállapodás, sőt ezúttal nem is pusztán csak szóban, hanem maga Lőrente ispán és a falu összes családfője, szám szerint 25 személy (közöttük egy *Wendeg* nevű) elvonult Veszprémbe a káptalanhoz, és megegyezését szabályszerű szerződés formájában írásba foglaltatta (1275 máj. 30). Különös figyelmet érdemel mindenekelőtt a megállapodás kétoldalú szerződés jellege; a „vendégek szabadsága" ezúttal már forma szerint sem egyoldalú, jóllehet bevallott telepítési érdek diktálta kegynyilvánítás folyománya (mint a kor *hospes*-privilégiumainak többsége), hanem két fél ahhoz hasonló szerződése, mint a soltésztelepítések esetében volt szokás, azzal a nagy különbséggel, hogy a földesúrral szerződő fél ez esetben nem egy telepítési vállalkozó, hanem maga a faluközösség volt. Különös figyelmet érdemel továbbá a kétoldalú aktus jogi tartalmában a feudális tulajdonjog korábban már említett sajátságos kettéhasadása a birtoklás szférájában; noha a szóban forgó földet a földesúr királyi adományból birtokolta, mintegy továbbadományozta azt *(collatio)* a faluközösség birtoklásába *(possessio)*, természetesen a szerződésileg kikötött feudális járadékkal *(obsequia, servicia et debita)* terhelten. Végezetül figyelmet érdemel a gyakran említett *„hospes*-modell", mely e ponton is életközelből mutatkozik meg; a paraszti törekvések pontos artikulálását a közeli szabad vendégtelepes falu mintája könnyítette meg.

Éppen ezért magukban a feltételekben nincs is elvileg sok újdonság, mert a tegnapi hercegi kondicionáriusok megkapták mindazt a jogot a szabad költözéstől a falunagy „kisebb ügyekben" való teljes illetékességéig, mely „az országban létező vendégeket" általában megillette. A séma mintegy automatikus alkalmazására mi sem jellemzőbb, mint hogy a falu megkapta még a két évi földbérmentességet is, noha ez a kedvezmény ezúttal még csak nem is igen volt indokolt, nem lévén új telepítésről szó, ami ilyen esetben a házak felépítésének és a föld termővé fordulásának időszakával indokolta a mentességet. Ami a szerződésileg előírt járadékot illeti, mindenesetre figyelmet érdemel, hogy a veszprémbogdányiak ez idő tájt még elég kivételes módon teljes földesúri tartozásuk pénzben fizetését kötötték ki. Az összeg háznépenként vagy telkenként a földbér fejében *(pro terragio)* évi 2 pondust, a terményadó és földesúri megszállás fejében *(pro munera et descensu)* további 1 pondust tett ki. „Munka, *servitium* fejében" viszont már kikötni sem kellett semmit, minthogy a robot szóba sem került már e jogi szinten. Ha még fel is tesszük, hogy e szerződő népek egy-egy telkéhez 15 hold szántóföldi külsőségnél több nem is jutott (ami e vidéken fölöttébb valószínű), az egy-egy holdjukra nehezedő teljes földesúri teher (0,2 pondus) kereken fele volt annak, amennyi a *hospes*-községek lakosait egy-egy hold után még a tatárjárás előtt, például Szebelléb (1233) esetében terhelte (0,43 pondus). Szintén említésre méltó a parasztok egy olyan éppen nem szokványos kikötése, hogy a földesúr udvarispánja *(curialis comes)* az előadódó bűnügyekben évente nem többször, mint három ízben fog csak bíráskodni. Végezetül különös figyelmet érdemel a szerződés záradéka. Míg egyfelől a káptalan előtt megjelent huszonöt paraszt kötelezettséget vállalt a feltételek megtartására, másfelől viszont a földesúr „hitére", azaz esküvel ígéretet tett *(fide data... promisit)*, hogy a parasztokat az írásba foglalt szabadságban örökkön megtartja, a kikötötteken túl semmiféle szolgálattal nem terheli meg – „hacsak gonoszságuk vagy hűtlenségük, netán bármikor ellene való lázadásuk *(eorum prauitas aut infidelitas... contra eundem ullo umquam tempore rebelliter assurgendo)* másra nem szolgál rá..."

A végkicsengés mindennél jobban idézi fel azt az atmoszférát, amelyben az ehhez hasonló megállapodások – szóban vagy írásban – a szóban forgó évtizedekben megszülettek. A földesurakat két dologtól való szorongás vitte rá, hogy parasztjaikkal egyezkedjenek, mi több, valamely hiteleshely előtt még esküt is tegyenek: a félelem népeik „szétszóródásától" (ebben a konkrét esetben attól, hogy az adományföld „üres" marad) és népeik „rebelliójától". Mindkettő napirenden volt továbbra is, kivált a tatárok által inkább megkímélt és eleve nagyobb népsűrűségű Dunántúlon, melyre egyszersmind különös szívó hatást gyakoroltak az ország más vidékein benépesítésre váró nagy adományföldek. Veszprémbogdánynak történetesen az optimális megoldás jutott ki ezen a mobillá vált munkaerőpiacon; huszonöt családnyi lakossága kondicionárius státusból egy csapásra kiváltságolt vendégtelepes lett, azaz egyetlen lendülettel arra a határvidékre emelkedett fel, mely már felülről volt szomszédos – jóllehet itt is, ott is átmosódó közterületekkel – a parasztság *jobbágy*nak nevezett tömbjével.

A közvetlen alsó szomszédság az egyházi birtokokon kezdett feltöltődni, miután a népek „rebellióit" már karhatalommal, állami segédlettel nem lehetett elfojtani – egyebek közt már csak azért sem, mert egyre kevésbé létezett megyei karhatalom. A tihanyi apátság Somogy megyei Gamás falubeli kondicionáriusai *(condicionarii homines)* egy ideje már „gyakorinál gyakoribb" panaszokkal és követelésekkel ostromolták földes-

urukat „kötelezettségeik és szolgálataik sokasága miatt", midőn az 1264. évben – mintegy a több ízben jelzett fordulat jeleként – az apát a konventtel együtt végre „fontolóra véve, hogy sokan e népek közül szolgálataik sokasága miatt elidegenednek tőlük", más szóval megszöknek a monostor földesurasága alól, helyt adott a sürgető követeléseknek, és írásba foglalt „kondicionális szabadságot" *(libertates condicionales)* biztosított a szétszéledő gamásiaknak. A Boglár vidékén a Balaton partjáig lenyúló hatalmas határú Gamás (Lengyeltóti mellett) az apátság legnépesebb birtokközpontjai közé tartozott Somogyban. Fél évszázaddal korábban (1211) 11 család lovas jobbágyon, valamint egy harangozó és két pohárnok családon kívül 6 iparos, 20 udvarnok, 12 apátsági földekhez és ekékhez beosztott szolga *(agricola)* és 2 szőlőműves családot írtak itt össze, együttvéve 54 háztartást (66 fiúgyermekkel és 20 együttélő fitestvérrel). Az akkori körülményekhez képest „óriásfalu" népessége tehát 200–300 lélek közt mozgott. Az apát által megadott „kondicionális szabadság" mibenlétét sajnos közvetlenül nem ismerjük ahhoz fogható pontossággal, mint a fél századdal korábbi demográfiai helyzetet, mert az oklevélnek csak tartalmi kivonatát tartotta fenn egy jóval későbbi oklevél. Mégis vannak közvetett támpontjaink a megegyezés tartalmának vázlatos rekonstruálására.

A megadott „szabadság" nem jelentheti pusztán a „kondíció" hagyományos értelemben vett megállapítását, vagyis a terhek puszta rögzítését és bizonyos minimális jogok biztosítását, mert azt egyrészt általában nem nevezték szabadságnak (annál inkább szolgaságnak), másrészt a lázongókat már az intézkedést megelőzően is átfogóan „kondicionárius embereknek" titulálták. Sőt, mint láttuk, e falu lakosságának már fél évszázaddal előbb is csak mintegy negyedrésze volt szolgarendű; egyötöde „jobbágy", több mint fele pedig olyan jogállapothoz tartozott, melynek összefoglaló megjelölése már akkoriban *condicionales homines* volt.

Közelebb visz az újfajta „szabadság"-kategória megfejtéséhez, hogy újabb fél évszázad elteltével (1322) az akkor már két településre, Egyházas- és Felgamásra szétvált falu parasztjai megint fellázadtak, magukat már jobbágyoknak *(iobagiones monasterii)* nevezték és kijelentették: terheik sokasága miatt „kondicionális módon megmaradni *(condicionaliter . . . commorari)* e falvakban nem hajlandók és el kívánnak távozni". Mire az akkori apát újabb rendezésre kényszerülve immár olyan „szabadságot" adott az ikerfalunak, hogy két részletben évi 50 dénár cenzust *(denarios censuales)* és évente háromszor „ajándék" *(munera)* címén terményadót szolgáltatni kötelesek – „ahogy a monostor egyéb birtokain élő többi szabad jobbágyai *(ceteri iobagiones sui liberi)* adni szoktak"; ezen túl még ama szőlőket tartoztak megművelni, melyeket e falu lakosainak ősei Egyházasgamás déli és nyugati határában „telepítettek és régi idők óta műveltek a monostor számára", de minden egyéb adójukat és munkakötelezettségüket *(ceteris debitis et serviciis)* elengedte az apát. Amiből mindenekelőtt világos, hogy a gamásiak 1264-ben elnyert „kondicionális szabadsága" mind időben, mind jogi értelemben a hagyományos „kondicionárius" állapot és a „szabad jobbágyok" státusa közötti mezőbe esett – elvileg ugyanoda, ahova IV. Béla király 1257–1270 közt emelte fel a maga turóci és liptói népeit. Nyilvánvaló továbbá, hogy akkoriban terheik még magasabbak voltak, mint a szolgáltatások 1322. évi enyhítésekor; akkoriban még nem a monostor „többi szabad jobbágya" adónormáihoz igazodtak. Pénzcenzusuk lett volna magasabb? Nem valószínű, mert az 1320-as években 50 királyi dénár az akkori 336 dénáros fizetési márka („dénármárka") árfolyamán kereken 7 pondust ért, márpedig mint mindjárt látni fogjuk, Tihany

birtokain az 1260-as években pontosan ez a 7 pondus lett a hasonló engedményeket kieszközlő monostori alattvalók normálcenzusa, mindössze egy pondusnyi összeggel fejezve ki e jogállapot és a „szabad jobbágyok" státuskülönbségét; az utóbbiak cenzusa ugyanis, mint emlékezhetünk rá (1267), fél ferto, azaz 6 pondus volt. Ha nem a pénzcenzus, akkor terményterhük volt magasabb. Évente háromnál többször kellett volna „ajándékok" címén terményt adniuk? Ez szintén kizárt, mert három nagy ünnepen (a szomszédos pannonhalmi szervezetben például húshagyó kedd, húsvét és Szent Márton napján) kívül ezt az adófajtát, mely különben a terményadók közül mindenütt a legenyhébb volt, az országban sehol sem követelték. Ha nem a *munera* súlya volt nagyobb, akkor az 1322. évben elengedett „egyéb adókon" *(cetera debita)* mindenekelőtt az akkoriban már nem emlegetett apáti „megszállás" *(descensus)* címén kivetett terményadó értendő, melyről csakugyan tudjuk, hogy fél századdal korábban még a szintén kedvezményeket elnyerő falvak, például Veszprémszőllős „miként a monostor egyéb falvai is, adni szokták" (1270). E súlyos adónem alól a kor telepesfalvai általában már elvileg mentesültek, a király turóci és liptói népei viszont még nem. Könnyen lehet, hogy a gamásiak közül legalábbis az 1211. évi összeírás udvarnokainak utódait még ahhoz hasonlóan évi rendes terményadó („akógabona") is terhelte, mint akár a rokon pannonhalmi szervezetben, akár a király liptói uradalmában; az utóbbiakat 1265 előtt még háznépenként terhelő 5 akó mennyiség, mint emlékezhetünk, csak a szabályozáskor csökkent le felére. De a szolgáltatásokon kívül bizonyos „egyéb munkákat" *(cetera servicia)* is csak 1322-ben engedett el az apátság. Valószínű, hogy a monostori szőlők továbbra is fenntartott művelési kötelezettségén kívül a gamásiakat még a „kondicionális szabadság" keretében is terhelte valamennyi mezei robot, alighanem ahhoz hasonlóan néhány napra limitált aratás, szénagyűjtés, behordás és fuvarozás, mint a rokon pannonhalmi szervezetben.

Noha a tihanyi apátság Gamás falusi népei összességükben (vagy nagy többségükben) már jóval 1264 előtt „kondicionáriusoknak" minősültek, soraikat valamilyen mértékben bizonyára éppúgy megosztotta még az ősi szolgálati hierarchia maradványa, mint a monostor többi ismert egykorú Somogy és Veszprém megyei birtokán. A falu „jobbágyi" rétegének többsége majd csak a megegyezés után három évvel (1267) kényszerül tudomásul venni, hogy sorsa végérvényesen a paraszti lét (ők még nem is tartozhattak a megegyezést kikényszerítő „kondicionárius emberek" közé), a fél évszázaddal korábban itt összeírt udvarnokok, iparosok és fél-szolgai *agricolák, vinitor*ok ivadékai pedig valamilyen mértékben még bizonyára hurcolták az apáról fiúra öröklődő, még az udvarnokok esetében is rokonsági csoportok szerint számon tartott *(de genere, generacione vdornicorum)* jogállapot ballasztját. Ilyen közegben egyelőre az egységes „jobbágyi szabadság" eszméje még akkor sem ereszthetett igazi mély gyökereket, ha a falulakosság földesurával szemben már egységnek tudta magát. Ez a megosztottság könnyíthette meg az apát dolgát, hogy egy közbülső fokozatban találja meg a kompromisszumot, ha már egyezkedésre kényszerült: a „kondicionális szabadságban". A mintát az apát minden belső valószínűség szerint kegyurától, IV. Béla királytól kölcsönözte, noha bizonyára nem közvetlenül Zólyomból, hanem a zólyomi minta alapján a szomszédos Somogy megyei segesdi uradalomból, s noha a király a maga uradalmi reformjaival megteremtett újfajta paraszti *status libertatis* fogalmát nem teoretizálta, alattvalóit egyszerűen „népeinek" nevezte. A földesúri terhek szerkezete félreérthetetlenül rokon. Somogyban is ahhoz hasonlóan

egységesen pénzcenzust (csak éppen a királyi népeknél 2 pondus összeggel többet) fizető, de azon túl számottevő ünnepi terményadóra és „megszállás" címén kivetett szolgáltatásra (talán „akógabonára" is), nemkülönben a szőlőművelésen túl is egyéb (csak éppen sejthetően még a királynak való zólyomi „szolgálatoknál" is egy fokkal terhesebb) robotra kötelezett paraszti „státusról" van szó, mint amit ezekben az években a turóci és liptói medencében (s nagy valószínűséggel másutt is, egyebek közt a somogyi Segesd vidékén) a király teremtett meg: a jobbágyi állapot embrionális előképéről. Nagyjából ezt az analógiát követhette a jogok együttese is, ide értve, hogy a szabad elköltözési jog még nem tartozott a képletbe. Ez az érem egyik oldala. A másik oldal viszont azt mutatja, hogy a tihanyi apát már mégis kénytelen volt belemenni egyfajta alkuba, s ha már belement, hamarosan egyik faluval a másik után volt kénytelen hasonló írásos megállapodásokat kötni, mert a példa terjedt; a „népek" e váltig birtokszervezetbe zárt „kondicionális szabadság" szintjén ébredtek önmaguk egységére. Ezzel párhuzamosan nyomul be az egyházak joghatósága alá vetett „népek" átfogó megjelölésének hagyományos dualizmusába *(iobagiones – conditionarii)* közbül, éppen ez idő tájt – mint láttuk – egy harmadik fogalmi kategória: „parasztok, falusiak" *(rustici, villani).* Ám ez a triász sem volt tartható sokáig, két okból. Egyrészt a triász harmadik eleme, az „igazi" kondicionáriusok rétege a felgyorsult fejlődés jóvoltából 1270 után még rohamosabban kezdett apadni, mint 1200 után az „igazi szolgák" *(veri servi)* rétege; másrészt a triász első eleme annak arányában abszorbeálta a másodikat, ahogy a tisztjük szerint egyházi jobbágyok nagy többsége egyértelműen paraszttá: „szabad jobbággyá" vált. Már csak néhány évtized kérdése volt, hogy az egyházi birtokokon is mély gyökeret eresszen a „többi szabad jobbágy" példája, mely a Tihannyal szomszédos Veszprémben az endrédieknél már a tatárjárást közvetlenül követő években hatott, de akkor még erőtlennek bizonyult. Az unokák aztán a 14. század első évtizedei folyamán (a gamásiak történetesen az 1322. évi újabb egyezség jóvoltából) ugyanolyan jobbágyok lettek, mint már 1270 körül a telepítő magánbirtok parasztjainak java része. A nagy egyházi birtokszervezetek tulajdonképpen azzal a jó fél évszázaddal késtek meg az új trend elfogadásában, amennyivel annak idején megelőzték a világi magánnagybirtokot a prédiális gazdálkodás felszámolásában.

A „kondicionális szabadság", mint a „jobbágyi szabadságtól" különböző, annál alacsonyabb paraszti státust jelölő kategória, már szigorúan jogi értelemben véve is eleve bizonytalan, hosszabb távon pedig tarthatatlan volt. Amikor ez a fogalmi ellentét tudomásunkkal első ízben, éppen az endrédiek esetében felbukkan *(iobagionalis libertas – libertas condicionaliter condita* 1246), az utóbbi még a fej leborotválásával *(cum pena tonsi capitis)* együtt a hagyományos kötelmekbe való visszataszítást, azaz a kondicionáriusok *servilis* jogállapotát jelölte a régi relativisztikus szemlélet szerint („szabadság mint relatív szolgaság" vagy: „szolgaság mint relatív szabadság"); csaknem két évtizeddel utóbb viszont már a *condicionarius* fogalmi ellentéte, mely ugyanakkor mégis kevesebb, mint a „jobbágy" szabadsága. Csakhogy maga a hagyományos egyházi *officium iobagionatus* is „kondicionális" (nem „teljes" vagy „örök") természetű *libertas* volt, hol lehetett tehát jogelméletileg megvonni a határt az újonnan kreált státus és a régi veretű egyházi jobbágyi jogállapot közt? Sehol. Az új fogalom kérészéletű jogászi improvizáció volt, mely még azelőtt enyészett el, hogy az egyházjogászok az ellentmondást megkísérelhették volna valamiképpen eltüntetni. A fogalmat természetesen nem a jogi ellentmondás, hanem a felgyorsuló fejlemények érvénytelenítették, éspedig már azáltal, hogy történetesen éppen

a gamási egyezség után mindössze három évvel – mint tudjuk – IV. Béla rendeletére a tihanyi apátság jobbágyi testületének mintegy kilenctizedét pénzadózó paraszttá fokozták le – jóllehet „szabadságuk" és „jobbágyi nevük" sérelme nélkül. Ám az ő „szabadságuk" is *condicionaliter condita* volt; miben különböztek tehát az 1267. évi rendelkezést követően a három éve szintén „kondicionális szabaddá" nyilvánított többi falulakostól? Szinte már semmiben, mert ama bizonyos egy pondus, mellyel cenzusuk kevesebb volt, még paraszti szinten sem volt nyomós. Véletlenül még az is gyanítható, hogy a szelekció aránya nagyjából ugyanaz lehetett e somogyi faluban is, mint korábban általában az egész birtokszervezet keretei közt következtettük, hiszen Gamás jobbágyai ama tizenegy jobbágycsalád leszármazottjai voltak, akiket már az 1211. évi összeíráskor úgy tartottak számon, hogy Dob faluból jöttek *(qui venerunt de villa Dob),* azaz a megismert 1269. évi fehérvári ranglista szerint az egyházi jobbágyok másodlagos, „máshonnan jött" *(qui aliunde venerunt)* rétegébe tartoztak, akiket szinte bizonyosan lefokoztak paraszttá. Velük szemben egyetlen személy, bizonyos Gamásból való Guza fia Péter, az apát *officialis*a viselte a szelekció után is a *naturalis iobagio* büszke címét (1269), sőt alighanem azonos azzal a Péterrel, aki a monostor zalai *curialis comes*e volt (1270). Az egy pondusnyi státusszimbólum nem sokáig őrizhette a régi hierarchikus rangkülönbséget. Már talán az sem véletlen, hogy Gamás lakosai – nem tartván elég erősnek az apát és a konvent egyoldalú ígéretét – ugyanabban az 1267. évben íratták át a veszprémi káptalannal a három évvel korábbi egyezséget, melyben a jobbágyok szelekciója bekövetkezett. De bizonyára nem is kellett fél évszázadot várni, hogy a falulakosok egyetemlegesen jobbágynak nevezzék magukat, mert e téren már maga az egyház is futott az árral. A monostor egy bizonyos Pétörke nevű Kék falusi torlóját *(exequiator* 1268, 1269) már a következő évtizedben jobbágynak *(iobagioni nostro)* titulálták (1274).

Még a töredékesen fennmaradt tihanyi okleveles anyag is jól sejteti, hogy a monostor somogyi birtokközpontjának példája éveken belül felrázta és mozgósította a többi falvak népét. A közeli Igal apátsági alattvalói fél évszázada (1211) még mind szolgák *(servi)* voltak, az 1269. évben azonban már ivadékaik közül négyen mint *homines condicionarii* jelentek meg a veszprémi káptalan előtt rokonságuk nevében is az apátság képviselőivel, bizonyos Mihály fráter pincemesterrel és az imént említett Péter monostori tiszttel együtt, hogy „protestáció" formájában mutassák be az apát korábbi oklevelét, miszerint háznépenként évente mindössze egy vödör méz szolgáltatására kötelesek. „E protestációjukat *(hanc protestacionem suam)* ezek az emberek, mint mondották, azért emelték, nehogy a monostor bármikor is szolgáltatási kötelezettségükön túl terhelhesse őket" – olvashatjuk a káptalan oklevelében, mely különben tanúsítja, hogy a monostor két megbízottja az apát és a konvent felhatalmazásából ott helyben ünnepélyes ígéretet tett: az igaliakat „természetes kondíciójuk szerint" *(racione naturalis condicionis)* terhelő szolgáltatáson túl sem tőlük, sem utódaiktól nem hajtanak be bármi egyebet – „míg e kötelezettségüket híven teljesítik". A társadalmi szint más, mint a gamásiak esetében. Az egykori *márcadó* szolgák számára – ahogy másutt magyarul nevezték a méhsör szolgáltatóit – a kondicionárius állapot biztosítása és ősi természetbeni adózásuk limitálása legalább akkora emelkedésnek számított, mint a gamásiak számára pénzcenzusra kötelezett „kondicionális szabadságuk"; a szintbeli különbség ellenére mind az eljárás, mind a választott jogi forma azonos volt. Az apátság tisztjének, Guza fia Péternek ez évben nemcsak Veszprémbe kellett lovagolnia, hanem egy másik *naturalis iobagio*val együtt

Fehérvárra is, ahol viszont az ispotályos keresztesek konventje előtt Szárszó harangozói, hat férfi jelentette be, hogy a harangozói szolgálatot *(officium pulsatorie)* súlyosnak érzik, a monostornak különben sincs arra nagy szüksége, ezért már előzetesen megállapodtak az apáttal és konventjével, hogy helyette háznépenként évente 7 pondust fizetnek, mely megegyezést a nagyobb nyomaték kedvéért a monostori tisztek jelenlétében a konvent írásba foglalta (1269. jan. 21). Veszprémszöllős egykori udvarnokai – immár egyszerűen „népei" – nevében viszont a következő évben megint csak Veszprémbe ment el a káptalanhoz a falu hat képviselője, velük együtt ezúttal már maga Jeromos apát, hogy a megelőzőleg Tihanyban írásba foglalt megállapodást közhitelű formába *(in publicam formam nostri privilegii)* illesztve hiteleshelyi pecséttel erősítsék meg. A falu kötelezettsége korábban az apát és kísérete élelmének szállítása volt, ha az apát a királyi udvarba utazott, továbbá minden év fordulóján egy hónapon át tüzifával és vízzel kellett ellátniuk a monostort; most különös tekintettel a lakosság megfogyatkozására és terméketlen földjeikre, a fuvarozást és egyéb robotot teljességgel eltörölve, évi kötelezettségeiket illetően háznépenként 7 pondus mérlegelt ezüstben állapodtak meg, ami még kiegészült az apát évi „megszállásával" *(descensus annuus)* – „amit úgy kötelesek adni, ahogy mostanig ők és más népeink szokták". Mindennek változatlan megtartására utódaira is kötelező módon az apát tett ígéretet (1270). Minthogy az ügyben maga az apát személyesen szerepelt, a rendezés a „könyörületesség" *(misericordia)* színében jelentkezett, maga az oklevél árulja el azonban ezúttal is a valóságos hátteret. Ha a falu lakosságát csak a tatár tizedelte volna meg, a még Tihanyban szerkesztett megállapodás aligha érte volna be azzal a homályos utalással, hogy a lakosok „a megelőző időkben csekély számra apadtak le" *(priorum respectu temporum ad parvum numerum sunt redacti)*. Veszprémszőllősről éppúgy a népességmobilitás szívhatta el már javában a kötött parasztokat más birtokokra jobbágyoknak, majd kényszerítette az apáturat konvencióra és Veszprémbe való utazásra, mint Gamásról és a többi monostori birtokról.

A tihanyi monostor birtokain az öntudatra ébredő parasztnépet még 1270 táján is széttagolta valamelyest az apáról fiúra öröklődő ősi *conditionis ordo*. Az ismert esetekben udvarnokok, harangozók, szekerezők, „márcadók" és sejthetően egyéb elemek – iparosok, szántó szolgák, szőlőművesek – vagy fiaik, unokáik mozogtak a színen, akikre csak lazán illeszkedett az egységes „kondicionárius" név. A cél azonban, melyre törekedtek, már csaknem azonos volt. Az igaliak kivételével mindnyájan egységesen 7 pondus cenzust fizető pénzadózókká váltak, akiket persze továbbra is terhelt még számottevő terményadó („ajándék", „megszállás") és valamennyi robot is, de ezzel együtt is egyre inkább tágították azt a közbülső réteget, mely a „jobbágyok" és a „kondicionáriusok" közt ez idő tájt képződött (míg szolgákkal a nagy egyházi szervezetekben gyakorlatilag már nem is kell számolnunk), s a kancelláriákban időnként bizonytalanul egyszerűen „parasztoknak, falulakosoknak" nevezték. Azok maradtak meg egyszerű kondicionárius terményadózóknak, akik nagyon mélyről, a szolgaságból emelkedtek fel – a tihanyi szervezetben az igaliak. Az egyházi jobbágyság osztályszelekciója adta meg aztán a lökést, hogy néhány évtized múltán az egész tömeg „szabad jobbággyá" váljék. Az egyházi birtok váltig megőrzött sajátossága, hogy miként a század első évtizedeinek parasztmozgalmai, minden elszórt jel szerint a parasztság egységesülése is „intézményi" keretek között, adott birtokszervezetek normái szerint zajlott. Ez különben a királyi birtokra is áll. A liptói népek szabadságukat a liptói *provincia* keretei közt szemlélhették csak egységnek: az

azonos szabadság ama egységének *(una ea libertas)*, melybe őket „közösen" *(communiter)* „a királyi elődök rendelkezése helyezte" (1279). Az egyháziak esetében is más volt a norma Tihanyban, Pannonhalmán vagy Esztergomban. Sajátos és sajnálatos módon a pannonhalmi monostor a maga „népeit" illetően a tatárjárás után hosszú évtizedekre mély hallgatásba burkolózik, nem követhető tehát az 1241 előtt oly plaszticitással kibontakozó paraszti viszonyok átalakulása. Amikor aztán jó későn, már korszakunk vége után egy ponton bepillanthatunk e birtokszervezet viszonyaiba, kiderül, hogy tévedés lenne azokat minden további nélkül a tihanyi analógiájára elképzelnünk. A pannonhalmi apát 1336. évi megállapodása több Somogy megyei falvával (Bogát, Kara, Tepej, Szamárkút, Tard, Rád) kétségkívül belsőleg rokon a tihanyi apátnak a gamásiakkal kötött 1322. évi megegyezésével, ahogy maguk a falvak is szinte a szomszédságban voltak: a parasztok neve már itt is jobbágy, az indíték ez esetben is a falvak lázongása a terhek súlyossága miatt. Még a járadékok belső szerkezete is hasonló, ám a pannonhalmi apátság jobbágyainak telkenkénti évi pénzcenzusa 2 báni pensa (80 báni dénár) volt, ami márkában kifejezve 0,4 márka, azaz 19,2 pondus: több mint két és félszerese a tihanyi alattvalók megismert normálcenzusának és több mint 50 százalékkal magasabb, mint a kor legmagasabbnak számító 1 fertós (12 pondus) pénzben fizetett földbérmaximuma. Igaz, ezen túl viszont a három ünnepi „ajándékon" kívül már csak olyan terményteher nehezedett *descensus* címén a falura, melynek egy-egy telekre eső összértéke nem haladta meg az 1 pondust, ily módon végeredményben a teljes földesúri teher nagyjából ugyanabba a nagyságrendbe sorolódik, mint például az esztergomi káptalan Hontnémeti falusi telepeseié (18–20 pondus) vagy Liptó népeié, annál mégis súlyosabb, mert Somogyban aligha tartozott 60 hold föld egy-egy telekhez, de még a váradi káptalan közel egykorú bihari birtokain sejthető 30–40 holdas *fundus integer* után megállapított összesített tehernél is (17,1 pondus) csaknem 20 százalékkal magasabb. Emellett a szóban forgó somogyi falvakban még a szántó robot is megmaradt, noha már évi egy holdra korlátozva, ezen túl szénagyűjtés és borfuvarozás is terhelte még „régi szokás szerint" a jobbágyokat. A jobbágy helyzete természetesen az erők játékán is múlt. A pannonhalmi apátság néhai Uriás apát szellemében igyekezett őrizni birtokállagát és a pénzgazdálkodás súlyát, ami ekkor már nem a „majorkodási" kísérletben, hanem a pénzjáradék szokatlanul magasra srófolásában állt, s fedezete az volt, hogy az apátság igyekezett megőrizni, amit csak lehetett, a régi „gazdaságon kívüli kényszerből", míg másfelől a tihanyi apát 1270 táján megmutatkozó defenzív magatartása nem független attól, hogy maga a monostori szervezet elhanyatlófélben volt, néhány év múltán még a misézés és orgonaszó is „csaknem teljesen elhallgatott" a romosodó apátsági templomban, eladdig, hogy az elszegényedő monostor fennhatóságáról az esztergomi érsek könnyű szívvel le is mondott a veszprémi püspök javára (1276).

A paraszti társadalom két szélső zónája vázolódik fel tehát már 1270 körül – ha a régi struktúra maradványelemeit, továbbra is *conditionis ordo* szerint megosztott és „röghöz kötött" kondicionáriusokat, itt-ott még feltűnő szabadosokat, nemkülönben az „igazi" szolgaelemeket már figyelmen kívül hagyjuk. A felső zónát Veszprémbogdány (vagy bármely tetszőleges *hospes*-község) reprezentálhatja, az alsó zóna illusztrálására Somogygamás (vagy bármely tetszőleges „kondicionális szabadságot" nyert egyházi birtok) alkalmas, lényegét tekintve azzal a mintával rokon módon, melyet Turóc és Liptó nyújt. A kettő közt helyezkedtek el az ország létfeltételeiknek részleteit tekintve szük-

ségképpen az írástalanság homályában rejtőző jobbágytömegei. E felső és alsó zónában a parasztokat még nem nevezték *jobbágy*nak. A kiváltságolt paraszti elit neve magyarul továbbra is – nemcsak a közel egykorú szójegyzékek, hanem a nem ritka személynévadás tanúsága szerint is – *vendég* volt, noha a fogalom régen eltávolodott már az eredeti „jövevény" jelentéstől; az alsó zónában a megnevezés talán egyszerűen *paraszt* volt, vagy bizonytalanul *népek*, ámbár valami kikristályosodott szóhasználattal e szférában nem is igen számolhatunk, minthogy mindnyájan útban voltak afelé, hogy őket is *jobbágyok*nak nevezzék. E rétegek bizonyos értelemben még a régi módon jogi „státusoknak" számítottak, noha anyagi létfeltételeikben olykor *de facto* már nem, vagy alig volt köztük különbség.

Van egy fontos közös vonás, mely a jóformán „láthatatlan" jobbágytömegen átnyúlva (de őket is beleölelve az egyelőre még tagolt egységbe) a két határzónát összeköti: a paraszti státus immár bizonyos értelemben „szerződéses" jellege. Hogy a földesúr saját „hatalma", azaz személyes joghatósága alá tartozó paraszti alattvalójával – szóban vagy írásban – tételes jogi következményeket involváló megállapodást köt, vagyis a személyi függést pozitív jogi vonások motiválják, melyeket a szokásszerűség szentesít (de nem ritkán írott közhitelű „szerződés" is támogat): egy struktúra sajátossága, mely nem azonos a „feudalizmussal". A feudalizmus korai szerkezetében, Európa nyugati és mediterrán régióiban az ezredforduló előtt ilyesmi éppúgy elképzelhetetlen, mint akár a későbbi századokban Európa keleti és dél-keleti régióiban, ahol a feudalizmus egy tagolatlanabb „őstípusa" konzerválódott. Az első „szerződés"-jellegű oklevelek a Rajnától nyugatra tűnnek fel 1100 táján Burgundiában, majd terjednek el a 12. században általában a francia királyságban, Lotharingiában, Itáliában, de a Rajnától keletre még 1300 előtt is ritkák. „Semmiféle cenzus nem vethető ki, csak ha írásban van" – ez az elv (1142) persze még a keresztény Nyugaton sem volt kizárólagos, ahol az emberi viszonylatok „szerződéses" bázisát a régi vazallitás és az újonnan felvirágzó városi lét kétfelől is kölcsönözte a paraszti szférának. Ehhez képest a hiteleshelyek előtt kötött első „szerződések" Magyarországon 1260–1270 táján nem is késtek oly sokat; kronológiailag mindenesetre pontosan jelzik az európai spektrumon nagy időbeli késéssel kibontakozó, de a 13. században viharosan felgyorsuló magyarországi fejlődés fordulópontját. A földesúr és paraszt közt létesült szerződéses kapcsolat természetesen annyit ért, mint bármiféle emberi jog egy hatalmi struktúrában, melyben nincsenek adva a jogok hatalmi viszonyoktól független biztosítékai. A jobbágy végső fóruma és legfelsőbb joghatósága ugyanaz maradt, akivel szerződött: saját földesura. Ebben állt a jogi korlátja annak a modellnek, melynek kisugárzása a középkori Európában a lengyel és a magyar királyság keleti határáig terjedt. Kontrollként maradt a „szokás", mely annak arányában volt regulázó vagy áthágható tényező, hogy a paraszti lét a jogi szférától merőben függetlenül emelkedő vagy süllyedő trendet mutatott. Minden fiktív (vagy fikcióba áthajló) vonása ellenére is megvolt azonban a modellnek az a nagy előnye, hogy a paraszt tudatában volt: nemcsak kötelezettségei *(officia, debita, obsequia)*, hanem jogai is vannak, amit a kor „szabadságoknak" *(libertates)* nevezett.

JEGYZETEK

A földesúri saját kezelésű gazdaság („prédiális üzem") és a jobbágytelki gazdaság jövedelmezőségének különbsége számszerű evidenciával fejezhető ki. A nemesi *prediumok* egy-egy ekealja gabonatermésének tizedmegváltási normája nemcsak egy-egy vidéken, pl. az egri püspökség területén (1261/71: RA 2123) vagy a Szepességben (1290: MES II. 273), hanem országosan is, mint az 1290. évi dekrétum kimondta (*Marczali:* Enchiridion 189) 1 ferto (12 pondus) volt. Minthogy egy kepe tizedmegváltási összege normatív módon 1 pondust tett ki (1261, 1290. fent, továbbá 1220: F III/2, 169; 1256: W XI. 431; 1295: MES II. 371 stb.), egy ekealja föld „várható terméshozamát" maga a kor 120 kepére, ill. ugyanennyi pondus értékre (2,5 márka) becsülte. Ez meg is felelt a valóságnak, mert amikor a bihari Pelőkén (1219) két ekealja földet, rajta a learatott szálasgabonával elfoglaltak, az elhurcolt termény 200 kepét tett ki (VR 238, 97). E 100–120 kepe egy ekealja föld ténylegesen szántott-vetett felének, 50–55 holdnak a termése volt, híven az országos becsléshez, miszerint egy holdról 2 kepe aratható le. Vö. *Makkai* i. m. (1974), 38. Máshol részletesen kifejtett meggondolásaink szerint az állatállomány évi szaporulata legalábbis a gabonatermelés értékével azonosnak vehető; eszerint egy ekealja nemesi prédium évi várható bruttó termésértékét mintegy 5 márkára (240 pondus) lehet becsülni. Ebből azonban levonva az egyházi tizedet, a következő évi vetőmagot, a földet művelő szolgacsalád eltartása fejében a Kálmánkori elv (I. esztergomi zsinat, 67: *Závodszky,* 205) szerint a termés harmadát, valamint a szolga árának (3 márka) „értékcsökkenése" fejében évi 10 százalékot, az évi tiszta jövedelem mintegy 1,25 márkára (60 pondus) taksálható – természetesen nyersterményben. Ugyanezt az ekealja földet optimális körülmények közt a nemes két telepes jobbágytelek közt oszthatta ki. Az 50–60 holdas tartozékú *hospes* telek évi pénzcenzusa pl. Barskeresztúron (1246: RMA 469), Hontnémetiben (1292: MES II. 313), a szepességi Csetenyén (1279: F V/2, 598) egyaránt 1 ferto (12 pondus), helyenként alacsonyabb, 6–8 pondus volt, mint a gömöri Köviben (W IV. 32) vagy a honti Egegen (F V/2, 590); ha a terményszolgáltatás *(munera, descensus)* értékét is hozzászámítjuk, az évi járadék helyenként (pl. Németi) 18–20 pondusra is felemelkedett, máshol csak 12 pondus körül mozgott. A kisebb szántótartozékú (12–20 hold) telkek évi terhe is aránylagosan kisebb volt (3–8 pondus). Egy ekealja föld tehát szabad telepes telki gazdálkodás keretében – a szélső értékeket véve – évente 24–40 pondus (0,5–0,93 márka) érték közti jövedelmet hozhatott a földesúrnak, ami a saját kezelésű gazdaság jövedelmének csak 40–66 százaléka – ám földesúri bajlódás nélkül, s ami fő: az érték 60–100 százalékában már pénzben.

Az esztergomi vámszabályzat: MES II. 238–240. Történeti rétegeire *Domanovszky Sándor*; A harmincadvám eredete (Értekezések a történeti tudományok köréből XXIV/4) Bp., 1916, 24–46. A vámtétel: *vina venalia* minden hordója után, melyet *sive de Symigio, sive de Zala, sive de Sukorou, sive eciam de Pest, sive in carina, sive in curru* hoznak Esztergomba, 1 pondus. Pannonhalmán a lovas jobbágyok és bizonyos egyéb csoportok kötelme (1226, 1237/40) *portare tanellam vini de vino monasterii . . . de Symigio et de Zala usque ad monasterium* (PRT I. 772, 780, 791); egyéb *populi serviciales:* szekér, igásállat állítás *ad portandum vinum . . . quocumque necesse fuerit ire* (1226: uo. 678); a lovas szolgálók tartoznak (1237/40) *portare currus honeratos* (1233: *currum viniferum;* Varsány: *vinum portare*) *ubique per regnum Ungarie sicut necesse fuerit* uo. I. 717, 772, 776. Az élelemmel teli hajók vontatása az országhatárra, révész szolgálat, állathajtás: uo. 717, 719, 720, 721.

A pannonhalmi mozgalmak – mint láttuk – mindenütt a mezei és fuvarrobot csökkentését, kivételes esetben eltörlését (Sala föld) érték el az 1240. évre. A nagyobb *hospes*-településeken már a tatárjárás előtt elv volt, amit pl. Verőce (1234) vagy Bars-Váralja (1240) kiváltságlevele mond ki: *neque equos, neque currus . . . nec legationes deferre . . .*; katonaállításon kívül *ad nulla alia pro nobis obligati.* RMA 443, W VII. 103. A tatárjárás után ez kiterjedt minden szabad telepesfalura, pl. Iharosberény 1264: *ad plaustrum regis boves dare non tenentur* (RMA 506); Felszász 1271: *plaustra nostra nonnisi ad terminos terre eorum deferre in ipsorum vectura teneantur . . .*; *nobis metere non debeant* (F V/1, 176). Még a liptói népek is (1265) csak évi egy napot voltak kötelesek dolgozni közmunkán. Századok 1909, 878. A magánföldesúri *hospes*-kiváltságok egy része kifejezetten kimondja a robotmentességet, pl. Kazsok 1270: *ut resecandas segetes nostras nullus ipsorum poterit compelli* (RMA 520), más részében már szó sem esik bármiféle mezei vagy fuvar servitiumról. Veszprémbogdányban (1275) például a szomszédos földesúri telepesközségek mintájára csak a *munera et descensus* pénzbeli megváltását szabályozzák, a munkaszolgálat megváltása már fel sem merült, mert az már értelemszerűen nem terhelte a szabad telepest (Dl. 40 124). Az egyszerűbb „kondicionális

szabadságra" emelkedő elemeknél sem kerül szóba az 1270 körüli idők utáni konvenciókban a robot, mint látni fogjuk; ami persze nem azt jelenti, hogy ezen a szinten valamilyen mértékben nem maradt meg. A pannonhalmi szervezetben pl. bizonyosan megmaradt, amit a somogyi falvakkal való 1336. évi egyezkedés mutat: *iugera nostris aratris propriis arare, feneta nostra recolligere et vina nostra deducere tempore opportuno secundum antiquam eorum consuetudinem tenebuntur* (PRT I. 383); jellemző azonban, hogy a falvak már nem e „szokás", hanem a megnövekedő termény- és pénzterhek *(indebitas exactiones et census extraordinarios)* ellen emelték a gravameneket.

A szőlőművesek *(vinitores)* az Albeus-összeírás idején mind a Sokoró hegy vidékén (ahol némely falvakban mint *veri servi, servi empticii et donati* szerepelnek), mind a Balaton-vidéken jórészt szolgaállapotúak voltak, ami megnevezésükben is kifejezésre jut: *vinitores servi* (pl. Écs, Semjéncsuka), *servi vinee cultores* (Rád), *servi aratores et vinitores* (a Zala-menti prédiumban); jogállásuk a szántó szolgákkal *(aratores)* volt azonos. Ugyanez áll más egyházi birtokosok szőlőgazdaságaira is. Az óbudai káptalan Balaton vidéki *vinitor*ai az 1255. évi szabályozás szerint a szolgai státust kifejező 2 kepe tizedátalányt fizették, míg a bortizedet *de propriis cellariis Budensis ecclesie* szedték ki, kivéve az egyház birtokaira telepített *(locati)* „szabad kondíciójú embereket"; a szőlőgazdaság jórészt benn-maradt a „prédiális üzem" kereteiben. PRT II. 293. A *iuxta conditionem servilem* fizetett tized-átalányra 1226: VR 288 (341); 1332: MES I. 286; 1261/71: RA 2123. Bakonybél Sokoró-hegyi szőlőművesei csak 1341-ben jutottak abba a *conditionalis* státusba, évi 20 köböl bor szolgáltatásához, melyet ugyanott a királyi szőlőművesek 1240-ben nyertek el. PRT VIII. 313.

Páncél, finom posztó árak: *Hóman B.*; Magyar pénztörténet, 1000–1325. Bp., 1916, 526. Posztó árakra l. a *Zolnay L.* által közölt 1264-i számadást: Bud. Rég. 21 (1964), 80–82.

Az Albeus-féle összeírás szerint a 80 háznép *libertinus*on (Ölbő, Petend és öt további faluban részlegesen), valamint a Sala-földön kívül csak négy faluban éltek pénzjáradékot fizetők, együttvéve mindössze 24 háznép. 17 összeírás kötelmei alapján az évi végösszeg könnyen kiszámítható. – Verőce privilégiumában (1248): *quatenus hospites de Segusd* . . . W II. 202. – A borárakra: az esztergomi vámszabályzatban a közönséges *vina venalia* (Somogy, Zala, Sokoró) hordónkénti vámtétele (1 pondus) az 1/240 vámkulcs szerint 5 márkás (240 pondus) piaci árra utal, ezt megerősíti, hogy Váradon a püspöki számadás szerint (1291/94) egy *tunella magna* eladási ára csakugyan 45 pensa avagy 5 márka volt. Magyar Nyelv 22 (1926), 359.

Benedek püspök levele: MES II. 419. – Az *in multitudine populorum* . . . oklevélarengára *Kubinyi András:* Zur Frage der deutschen Siedlungen im mittleren Teil des Königreichs Ungarn (1200–1541). Vorträge und Forschungen XVIII (Sigmaringen 1974), 544. – Ipolit: HO VI. 8; Márton bán: F IV/3, 276. – A *libertinus*ok önmegváltására, amit „szokásként" (*mos* 1292) emlegetnek *Bolla I.* i. m. (1974), 154–156.

*

A magánnagybirtok mobilitására az „intézményi" struktúrákkal szemben, a kérdés vagyonjogi hátterére és jelentőségére a paraszti mobilitás szempontjából *Bolla I.* mutatott rá plasztikusan i. m. (1974), 115 köv., 139, 184–186. A nemzetségek birtokosztályaira hatalmas anyagot nyújt *Karácsonyi János* nagy műve (A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I–III. Bp., 1900.) – Kisszelepcsény 1247: MES I. 364 (Udvard 1228 uo. 267). – Akol 1254: PRT VIII. 292. Zalavár 1263: PRT VII. 521. Endréd 1246: PRT VIII. 289. (az 1086/XII. sz.-i alapítólevél uo. 270) A mozgalmakat az iparosok szempontjából érintette *Lederer E.* i. m. (1927/28), 507–508. Vö. *Bolla I.* i. m. (1974), 275–279. – Nekese 1250 k.: F IV/2, 104; Csapó ispán 1253: ZO I. 26.

*

A korai *jobbágy*-fogalomra legújabban (a kérdés korábbi irodalmával) *Györffy Gy.* i. m. (1977), 469–472, 581. Etimológiájára NYTESZ II. 276–277. Az előkelők *iobagiones* megjelölésére *Szilágyi Loránd,* Az Anonymus-kérdés revíziója. Századok 71 (1937), 19–20. Intelmek c. 7: *a maioribus et melioribus* SRH II. 625. A bakonybéli apátságnak a XII. sz. elején adományozott *meliores homines* (PRT VIII. 270) világosan szemben állnak a *tributarii*val; jogilag abba a „legelőkelőbb" csoportba sorolódtak be, melyet az 1086-i szöveg *liberi* . . . *equitantes cum abbate et fratribus* néven nevez. 1165: *proceres castri, proceres filii sancti Stephani* W V. 186; 1171: F IX/7, 632.

Hasonlóképpen prédium élén *iobagio* pl. 1218: F III/1, 64; monostoralapításnál felszabadított szabados *sit iobagio ecclesie* 1212: HO VI. 8. A „szabad jobbágyokra" alább.

A fehérvári „jobbágyok" hierarchiája 1269: F IV/3, 517. *Holub József:* Az egyházi nemesek jogállása a középkorban. Kny (Regnum 1944–46) Bp., 1947, 8. (a terminológiára általában: 3–10). – 1213: VR 166 (254). Sol ispán 1237: *Solymosi L.* i. m. (1972), 33, 170. jz. (1211: F III/1, 325–328). A terminológiára *uő.* 34–35. – Az ölbőiek esetében a *libertus (libertinus) – iobagio* azonosításra PRT I. 618, 650, 779. Vö. *Györffy Gy.* i. m. (1977) 497. – „Szabad" (vagy valószínűleg szabad) jobbágyok az Albeus-összeírás említett nyolc (Héce leszámításával hét) falvában és a Sala földön: PRT I. 773, 774, 775, 780, 781, 782, 783 (Tényőre 1233: uo. 720).

A kérdéskörre általában *Acsády Ignác:* A magyar jobbágyság története. Bp., (1906) 1948[3], 79–94.; számos szempont az *Erdélyi-Tagányi* vitában: Történeti Szemle 2(1913) – 5(1916), kül. *Tagányi Károly* „Felelete" uo. 5(1916), 296, 409, 543 és *Erdélyi László:* A tizenkét legkritikusabb kérdés. Kolozsvár, 1917. *Molnár Erik:* A magyar társadalom története az Árpád-kortól Mohácsig, Bp., 1949, 63–83. *Lederer Emma:* A feudalizmus kialakulása Magyarországon. Bp., 1959, *passim* (a földesúri szabadokra kül. 58–65): *Solymosi L.* i. m. (1972), kül. 30–35. *Bolla I.* i. m. (1974), *passim.* A „félszabad"-kérdésre összefoglalóan *Györffy Gy.* i. m. (1977), 487-köv., 583–584.

Az Apor nemzetség tagjainak 1269 évi egyezkedése a győri káptalan előtt: W III. 202. Vö. *Bolla I.* i. m. (1974), 156, 184–185. – A „jobbágy" fogalom a *congregare, convocare* képzetével összekapcsolva 1253: ZO I. 26; 1255: HOKlt 29; 1256: F IV/2, 380; 1264: F IV/3, 187; 1265: Századok 1909, 880; 1270: W XII. 34; HO VIII. 123; W XII. 391; 1284: W IX. 404. Vö. *Solymosi L.* i. m. (1972), 34. – Kovászna birtokosztálya 1256: W II. 276. – Az esztergomi érsekség 1256-i privilégiuma: MES I. 437; az egri püspökségé 1261/71 és 1284: RA 2123, 3336. – A margitszigeti 1266. évi megegyezés: W III. 129–130. – 1270: *eidem terre . . . astricti et in perpetuum deputati* MES I. 577; 1274: *libertinis ascriptitiis seu originariis glebe adherentibus* BpO I. 143; 1276 *originariis seu asscriptitiis aliisque quibuslibet conditionibus irretiti* RA 2716. Vö. *Bolla I.* i. m. (1974), 214–215, 280–283.

*

Az 1267. évi tihanyi rendezés: PRT X. 528–529. Fehérvár 1269: F IV/3, 517–518. (Az 1211-i tihanyi összeírás PRT X. 502 köv.) Pécsvárad 1015/XIII. sz. *Györffy,* ÁMTF I. 364. – Hadakozó kondicionárius elemekre *Molnár József:* A királyi megye katonai szervezete a tatárjárás korában. Hadtörténelmi Közlemények UF 1(1959), 222–252; *Bolla I.* i. m. 257. – Az 1263. évi locsmándi adomány: W VIII. 49–50. Vö. *Bolla I.* i. m. (1974), 264–270. A várjobbágyok nemesedésére *Mályusz Elemér:* A magyar köznemesség kialakulása. Századok 76(1942), 299–302.

*

Apka 1271: F VII/2, 152. Oszlár 1274: BpO I. 144. Az 1271-i veszprémi tanúvallatás. VeszprR 54–55(107). Az erdélyi püspök és File bán fia közti 1287-i per Károlyi O I. 11. – Az esztergomi érsekség 1288. évi privilégiuma MES II. 234. Az 1282-i bérbeadás: uo. II. 155. Hontnémeti: uo. II. 313. Rimabánya 1270: W XII. 34. – 1351: PRT II. 406; 1318: VeszprR 50(96). Vö. *Solymosi L.* i. m. 18; *Bolla I.* i. m. 261, 283. – A pécsi hamisítvány F III/2, 427. Vö. *Holub József:* Zala megye története a középkorban. Pécs, 1929, 358. A szolgaság jogelméleti vonatkozásaira a 14. században *Kovachich M. G.:* Formulae solennes styli . . . Pest, 1799, 84–91. Vö. Tanulmányok (Székely Gy. szerk.) i. m. 13, 17. A maradványrétegekre *Szabó I.* i. m. (1963), 233 köv.; *Bolla I.* i. m. (1974), 142, 261, 280–283; a *libertinus*ok „elfogyására" *uő.* 184–186, 206. – Berzence 1279: W XII. 268. A költözést szabályozó királyi tanácsi határozatra *Solymosi L.* i. m. (1972), *passim.* – Még 1300 táján is általában megfigyelhető az a terminológiai sajátosság, mely pl. egy 1292–97 közt foganatosított tömeges tanúkihallgatásban tükröződik: egy baranyai hatalmaskodás ügyében kihallgatott nemeseken és a pécsváradi monostor 16 faluból való „nemes jobbágyain" *(nobiles iobagiones)*, valamint Pécsvárad lakosain *(hospites)* kívül 11 faluból szerepelnek parasztok tanúkként; az egyházi földesuraság négy falvának parasztjai *populi monasterii,* míg a további hét faluból való parasztok, különböző világi földesurak alattvalói, következetesen *iobagiones* ÓMO 106–110; vö. *Györffy,* ÁMTF I. 304.

*

Az 1263. évi pápai panaszra *Bolla I.* i.m. (1974), 186. Az 1270 körüli fordulatot e munkának a népességmobilitásról szóló alfejezete elemzi. IV. Béla 1257-i privilégiuma: W II. 280–281. A liptói 1265-i kiváltságlevél: Századok 43(1909), 878–880; IV. Béla 1265–70 közt kelt oklevelének említése uo. 878; V. István 1270-i privilégiuma uo. 878, 881. Vö. *Mályusz Elemér:* Turóc megye kialakulása. Bp., 1922, 43–52. Az 1255-i intézkedés: MES I. 422–424. 1313: *ut ad eandem [terram] populos et iobagiones congreget, ad illam libertatem, quam eisdem, ut congregari ualeant, ordinavit* Zichy O. I. 143. Vö. *Szabó I.* i. m. (1971), 111. – A földesúri járadék összegszerű értékeinek elemzése e munka itt nem közölt utolsó fejezetében. Az 1279-i szabályozás: Századok 43(1909), 881–882. – „Őt pondust fizetők" 1261: W XI. 503, RA 1269; 1263: W VIII. 81; 1267: W I. 158; 1271: RMA 528. Vö. *Bolla I.* i. m. (1974), 258 (más értelmezéssel). A *hospites castri* előfordulásai összegyűjtve *Kubinyi A.* i. m. (1974), 542, 78. jz. Vö. *Eckhart F.* i. m. (1908), 31, 75. Az 1231-i elv: VeszprR 95(266).

Az 1275-i veszprémbogdányi kiváltságlevél: Dl 40 124. Vö. Tanulmányok (szerk. Székely Gy.) i. m. 10; *Solymosi L.* i. m. (1972), 20; *Bolla I.* i. m. (1974), 207. Az elpusztult falukra *Karácsonyi J.* i. m. II. 352; *Csánki* III. 223, 271. Kondicionáriusok áttelepítésére *Solymosi L.* i. m. 10; az 1284. évi királynéi intézkedés: F V/3, 214. – Gamás 1264: PRT X. 623 (1211: uo. 513–514). 1322 uo. 630. Vö. *Maksay F.* i. m. (1972), 4–7. *Bolla I.* i. m. (1974), 279. – Gamási Guza fia Péterre 1267, 1269: PRT X. 529, 530–531; Péter *curialis comes* uo. 534. A Kék falusi torlóra: uo. 530, 535. – Igal 1269: PRT X. 532–533 (1211: uo. 512). Szárszó 1269: uo. 530–581. Veszprémszőllős 1270: uo. 533–534 (1211: uo. 506). – Tihany romlása 1267: PRT X. 538. – A terminológiai fejlődésre hosszabb távon *Szabó I.* i. m. (1965), 10–28. A paraszti „szerződéses" státusra *Bloch, M.* i. m. 275–279.

Йенё СЮЧ

РАЗРОЗНЕННОЕ КРЕСТЬЯНСТВО — ЕДИНЫЕ КРЕПОСТНЫЕ ФОРМИРОВАНИЕ КРЕСТЬЯНСКОГО ОБЩЕСТВА В XIII ВЕКЕ

(Резюме)

В работе рассматривается процесс формирования структуры крестьянского общества в Венгрии в XIII-ом веке, причем с точки зрения истории общества раскрывается та «аграрная революция», которая разразилась в 1200—1350 годах, на фазу позже по сравнению с Западной Европой, но зато с удивительной быстротой.

В первой главе «Формирование производственной структуры в сельском хозяйстве. Формирование крепостных земельных наделов» рассматривается распад ранне-феодального хозяйства, опирающегося на оридия труда феодалов и рабочую силу слуг. Наступает непропорциональность в структуре сельского хозяйства, которая становится предпосылкой для превращения в господствующую форму хозяйствования существование самостоятельных крестьянских дворов, состоящих на оброке, как это происходит во второй половине XIII-во века в Венгрии. В этот период существует пять видов хозяйств, которые в правовом и социальном аспекте делили аграрное население на пять слоев. К одному из крайних типов хозяйств относится такой двор, который обычно располагает 2—4 плугами, упряжкой волов, на каждую упряжку приходятся по 2—3 семьи рабов (mansiones servorum, mancipiorum), это небольшие феодальные хозяйства, которые назывались *predum*. К другой крайней группе землевладельцев относились свободные крестьяне, которые были вынуждены искать протекции у сеньборов *(sub protectione)*, которые обязывались выплачивать определенную аренду *(debita et servita)*, они назывались «свободными» *(liberi)* или же *liberi iobagiones*. Эти два типа крестьян означали самые различные отношения к земле, между нами помещались рабы, заимевшие землю и орудия труда *(servi in domibus*, соответствующие *srvi casati* в Западной Европе), равно как

имеющие собственные земли, права, обладающие большей экономической свободой, нежели предыдущая группа, но продолжающие «находиться в услужении» *(servilis) libertini*, а также крестьяне, оказавшиеся в рамках королевских или церковных земель, соответствующие появившимся в XIII веке *conditionales (conditionarii)*. После этого автор делает попытку отразить изменения производственной структуры на основе стастистических данных, обработанных математически. В XI-ом веке структура крупных монастырских поместий на 43—48% определялась наличием *demense*, а в начале XIII-го века (например, в Тихани, 1211 г.) их количество снизилось до 15%, в середине века (например, е Паннонхалме, 1240 г.) до 6%. Согласно имеющимся данным, этот же процесс происходил и в королевских поместьях, но уже в XII-ом веке. В отличие от них частные поместья отличались большей консервативностью, в исследуемый перид (1141—46 гг., 1153, 1217, 1221 г.) на долю *demense* приходилось 40—60%. Изменения начинают ощущаться в светских поместьях после 1200 года, когда перестройка была наиболее радикальной именно в крупных поместьях; пропорция слуг снижается до 10—15%, а большинство относится к группе *libertini*, растет доля и свободных крестьян *liberi iobagiones*. В это же время структура «институированных» поместий короля, церкви остается неизменной в годы татарского нашествия (1241 г.), подавляющее большинство населения — *conditionarii*. В западной части страны, особенно в светских поместьях уже до 1241 года появляются земельные участки крестьян *(mansio que lehen dicitur)*. Во время десятилетий, последовавших после татарского нашествия, во второй половине XIII-го века, когда население поредело, массы слуг бежали от своих повелитетей, а крупные светские поместья расширились, начался завершаться ранее начатый процесс. Так в крупных поместьях стал незначительным процент *demense (predium)*, зато возросло число самостоятельных хозяйств, свободные крестьяне *(iobagiones)* стали массовым явлением. Так в исследуемом задунайском повестье в 1263—73 годах было 4—5 процента *demense*, 12—16 процентов приходилось на *servi casati*, а остальное население представляло собой свободное крестьянство *(populi)*, более того, сюда же относились поселения привилегированных вободных крестьян *(hospites)*, тот слой крестьянского населения, который до 1241 года встречался лишь на коровлевских землях.) Консервативная структура осталась в мелких феодальных поместьях до конца XIV-го века. После 1250 года крестьянские владения формируются следующим образом: вместе с крестьянским двором *(mansio, curia, fundus*, позднее *sessio)* к ним относятся и угодья *(pertinentia)*, обпределенные учестки земли (ранее 20—30, в новых районах 50—60 хольдов), луга, а также угодья, которыми пользовались сообща (пастбища, леса, водоемы). Феодальные повинности стали нести не семьи, а земельные участки, которые могли быть заброшены крестьянином или переданы им в другие руки. В последней треит XIII-го века такие «опустевшие» земли относились ко всей системе земельных участков (например, е 1273 году: *terra illa est sufficiens ad 32 mansus, ad quemlibet mansum 20 iugeribus terre arabilis pertinentibus)*. Эта структура нашла свое завершение в восточных районах страны лишь к 1320—30 годам.

Во второй главе «Социальное и правовое наследие. Разрозненное крестьянство» автор занимается вопросом расслоения крестьянства, предшествующего структуральным преобразованиям. К середине XIII-го доля слуг *(servi, mancipia)* в наиболее развитых королевских и церковных помечтьях снизилас до 7—32 процентов, в то время как в крупных светских поместьях она достигала и 80 процентов, но почти 10% крестьянского населения состовляли свободные крестьяне *(liberi, iobagiones, hospites)*, которые частично относились к разряду «служивых» *(servilis conditionis)*, или же «ограниченно свободных» *(minoris libertatis)*. Полная свобода крестьян *(plena, omnino, absoluta, perpetua libertas)* выражалась прежде всего в праве покинуть своегь соеньора, в то время «вечная» служба означала имущественное качество. Так праовове положение *conditionarii* было связано с ограниченными правами, с утверждением обязательств *conditiones*, что практически не означало прикрепление к земле (например, в 1270 г.: *eidem terre adstricti et in perpetuum deputati)*; этот слой составлял почти 40% населения, например, в монастырских поместьях, согласно европейской моде того времени их означали греческим понятием *glebae adstricti, originarii*.

На самом же деле эти прослойки делились в свою очередь на множество групп с различным правовом и общественным статусом, само деление приводило к противопоставлению интересов между этими группами. Различные типы крестьянских групп, относящихся к «кондициональному

сословию» *(conditionis ordo)*, даже внутри одной структуры поместья вели борьбу друг против друга. Изданный в 1210—1230-х годах *Regestrum Varadiense* свидетельствует об этой борьбе одних крестьян против других, те, кто стоял на низшей ступени *(infernior gradus)* стремились снизить до своего положения, превратить в налоговый объект тех крестьян, которые имели более благоприятный статус. Принадлежность к различным крестьянским кругам выражалась и в сегрегации поселений. В такой ситуации совместные выступления крестьянства. А потому автор подробно анализирует волнения среди крестьянства в паннохалмском монастыре (1226—1241 гг.). В конечном итоге, повинности стали меньше, но не былозатронуто «сословное деление» населения аббатства. К тому же повинности также распределялись среди *conditionis ordo*, не принимали участие в волнениях и служивые *(veri servi)*, поскольку находились вне «права», вне самого кондиционального общества. В самых развитых районах, на рубеже областей Пожонь и Нитра, где формирование крестьянского общества приходится уже на 1220—30 годы, изчезают внутренние «сословные» преграды, население земель Шала *(populi de terra Sala)* в договорной форме регулируют сои отношения с аббатством *(conventio)* во времена татарского нашествия. (1241 г.).

В третьей главе «Социальные и правовые последствия. Объединяющееся крепостное крестьянство» автор рассказывает о быстром ктруктуральном формировании крестьянского общества во второй половине XIII-го века — начале XIV-го века. Основой этого процесса стала «аграрная революция», возросшая производительность труда в сельском хозяйстве, совершенствование рыночных отношений, Этому способствовали, с одной стороны, потеря населения во время татарского нашествия (что привело к подорожанию рабочей силы), а с другой стороны, радикальное преобразование структуры поместий, возпосло число жалованных земель, новая земельная политика королевского дома. Для этого требовалось большое количество поселенцев, часть из них поставлялась из-за рубежа, большинство из них были беглыми крестьянами, не выдержавшими гнета сових феодалов. «Нелегательные» поселенцы, получив участки земли, внутри крестьянского общества пользовались большими свободами *(iobagionalis libertas)*. Автор статьи анализирует с точки зрения исторических понятий, как изменяется понятие *iobagio* (по-венгерски *jobbágy*), бывшее ранее феодальным придатком, каким образом присходит распространение этого понятия к 1300 году среди крестьянства, имеющего самостоятельный участок земли, свободного юридически, но обязательно несущего повинности в пользу феодала. Этому способствовала политика королевского дома, приведшая к тому, что подавляющая часть прослойки крестьян, подлежашей военной и поместной службе в церковных поместьях *(iobagiones ecclesie)*, — например, в случае Тиханьского аббатства в 1267 году — подлежала нести денежные повинности, сохраняя при этом название *iobagio*. То же самое происходило в королевских поместьях, где проживали крестьяне, обазанные нести военную службу *(iobagiones castri)*. После 1270 года в больших светских поместьях все крестьяне называются *iobagio*. Эта прослойка имела те права, которыми обладали *liberi iobagiones*, а также более ограниченными правами *hospites*. Процесс формирования в полную силу развернулся и в традиционных, более связанных структурах поместий. Бела IV и Иштван I провели целый ряд реформ (1257, 1265, 1270 гг.) в интересах новых поселенцев, что привело к улучшению положения населения *(populi)* в королевских поместьях, они были подняты до уровня правового статуса *hospites*. Начавшиеся совлнения в задунайских церковных поместьях (1264, 1269, 1270 гг.) привели к тому, что монастыри дали своим крестьянам статус *conditionalis libertas;* после 1300 года население этих деревень упоимнается в источникам исключительно как *iobagiones*. Бывало и так, что при пожаловании земель крестьянские семьи превращались в *hospites* со всеми свободами, присущими этой группе крестьян. (1275 г.) Отношения между сенбором и крестьянами записывались капланом или конвентом в договоре и скреплялись печатью. После 1300 года наблюдаются лишь остатки статуса слуг *(servilis conditionis)*. До начала нового времени в Венгрии понятием *jobbágy* означали то крестьянство, единое по своему юридическому статусу, которое по своим существенным чертам родственно крестьянству Запада в XIII-ом веке, в Венгрии оно становится всеобщим лишь к середине XIV-го века.

Jenő SZŰCS

PAYSANNERIE DIVISÉE – INTÉGRATION DE LA CLASSE DES SERFS. MUTATION DE LA COLLECTIVITÉ PAYSANNE AU XIIIe SIÈCLE.

(RÉSUMÉ)

Dans cette étude l'auteur traite la transformation au XIIIe siècle des structures de la collectivité paysanne en Hongrie, l'aspect sociohistorique de la "révolution agraire" survenue, par rapport à l'Europe Occidentale, avec du retard, entre 1200 et 1350, mais avec la vitesse d'une explosion.

Dans le premier chapitre *(Transformation de la structure de l'exploitation agricole. Formation de la tenure servile)* sont analysés la décomposition de l'exploitation (demesne) fonctionnant, au temps du féodalisme précoce, avec les charrues du seigneur domanial et avec la main d'oeuvre servile, les décalages dans les proportions de l'exploitation agricole, faits servant de point de départ à ce que, dans la seconde moitié du XIIIe siècle, l'exploitation paysanne indépendante, fournissant une rente, devienne la forma dominante des exploitations. Avant le XIIIe siècle on distingue en Hongrie cinq types d'exploitation auxquels correspondent, de point de vue juridique et social, cinq couches de la population agraire. Un des typrs extrêmes est représenté par le *demesne:* c'étaient de petites exploitations seigneuriales, labourées par 2–4 charrues avec attelage bovin où 2–3 familles serviles *(mansiones servorum, mancipiorum)* étaient affectées à un attelage de charrue *(aratra bovum)*. Dans le latin d'usage en Hongrie elles étaient en général désignées sous le nom de *predium*. À l'autre pôle se trouvaient les ci-devant libres forcés à se soumettre à la protection (sub protectione) du seigneur domanial et qui devaient à leur seigneur des prestations *(debita et servitia)*. Dans la plupart des cas ceux-ci étaient nommés des *liberi,* parfois des *liberi iobagiones*. Entre ces deux pôles, des types à part sont représentés par les serfs auxquels de la terre et des instruments de travail furent concédés *(servi in domibus,* correspondant aux *servi casati* en Europe Occidentale), et aussi, dans les propriétés privées de laïcs, les *libertini* jouissant de menus droits, d'une indépendance économique dépassant celle des précédents, mais considérés toujours comme éléments "de caractère servil" *(servillis)*, ainsi que ceux qui leur correspondaient dans les grandes propriétés royales et ecclésiastiques et dont la dénomination d'ensemble était, à partir du début du XIIIe siècle, *conditionales (conditionarii)*. Après avoir exposé la situation de ces différentes strates, l'auteur essaie de donner un tableau statistique des changements dans la structure des exploitations, en se servant de modèles pouvant être dépouillés chiffres à l'appui, où l'on peut établir avec fiabilité les proportions numériques intérieures des gens soumis au seigneur domanial. Au XIe siècle, la structure des grands domaines monastiques était déterminée à 43–78 % par le *demesne,* ce pourcentage étant réduit à 15 % au début du XIIIe siècle (par exemple Tihany, 1211), et à 6 % au milieu du XIIIe (par exemple Pannonhalma, 1240). Selon certaines indications une proportion analogue devait caractériser les domaines royaux dès le XIIe siècle. La structure des propriétés privées civiles était par contre plus conservatrice. Dans les cas étudiés (1141/46, 1153, 1217, 1221) la proportion des demesne était entre 40–60 %. C'est après 1200 qu'un tournant commence à se faire sentir dans les grands domaines civils, et alors le changement est fort radical précisément dans les plus grands domaines. La proportion des serfs se réduit à 10–15 %, les *libertini* constituent souvent la majorité, et même la proportion des couches paysannes plus libres *(liberi iobagiones)* est déjà considérable. Mais à la fois, vers l'invasion des Mongols (1241) se raidit la structure des grands domaines "institutionnels" (royaume, Église), organisés anciennement; la majorité de la population y est toujours constituée par les *conditionari.* Dans les régions occidentales du pays, surtout dans les grands domaines civils, dès avant 1241 apparaissent les manses paysans *(mansio que lehen dicitur)*. Dans les décennies suivant l'invasion mongole, dans la seconde moitié du XIIIe siècle, le besoin de colons provoqué par l'extermination de la population, la fuite en masse des éléments à statut servil et la multiplication des domaines civils provoquèrent un bond dans l'évolution des processus engagés. Dans les grands domaines le demesne *(predium)* se réduiut à des proportions insignifiantes et l'exploitation était centrée sur la masse des paysans disposant d'une exploitation propre et libres en

leur personne *(iobagiones)*. Dans une grande propriété transdanubienne analysée (1263–1273), le demesne ne constituait que 4–5 %, les *servi casati* 12–16 % et le reste *(populi)* comprenait des paysans possédant des exploitations indépendantes, et même y apparurent les colons libres privilégiés *(hospites)*, couche que l'on ne trouve avant 1241 que presque exclusivement sur les domaines royaux. La structure conservatrice s'est maintenue jusqu'au XIVe siècle dans les domaines de la petite noblesse. Cette transformation se reflète dans l'expansion après 1250 de l'exploitation paysanne des tenures' au manse paysan *(mansio, curia, fundum,* plus tard *sessio)* appartenaient comme dépendances *(pertinentia)* des terres arables (dans des terres labourées depuis longtemps 20–30 acres, dans de régions nouvellement colonisées 50–60 acres), des prairies de fauche, ainsi que une part du terroir exploité en commun (pâturages, forêts, eaux), dont les dimensions variaient selon les régions. Les prestations au seigneur n'étaient plus à la charge de la maisonnée, mais du manse que le paysan était en général libre d'abandonner, de passer à des nouveaux-venus. Dans le dernier tiers du XIIIe siècle, en Transdanubie même les terres "vides" étaient enregistrées selon le système des manses (par exmple: 1273: *terra illa est sufficiens ad 32 mansus, ad quemlibet mansum 20 iugeribus terra arabilis pertinentibus)*. Dans les régions orientales du pays ce système se répandit aux environs de 1320–1330.

Le deuxième chapitre *(Héritage social et juridique. Paysannerie divisée.)* est consacré à la stratification de la population paysanne avant la transformation des structures. Vers le milieu du XIIIe siècle la proportion de ceux en état servile *(servi, mancipia)* fut réduite à 7–32 % dans les systèmes domaniaux royaux et ecclésiastiques plus évolués, mais dans des domaines privés civiles, moins importants, elle était toujours près de 80 %, et en moyenne nationale elle peut être estimée comme constituant presque la moitié de la population paysanne. La proportion des éléments "libres" par contre *(liberi, iobagiones, hospites)* est restée bien en-dessous de 10 %. Entre ces deux, les *libertini, conditionari* étaient qualifiés tantôt "d'état servile" *(servilis conditionis)*, tantôt "de liberté réduite" *(minoris libertatis)*. Dans les conceptions juridiques de l'époque deux pôles extrêmes figuraient. Le principal critère de la libertè "complète" des paysans *(plena, omnino, absoluta, perpetua libertas)* était le droit de quitter le seigneur domanial, tandis que la servitude "perpétuelle" *(perpetua servitas)* signifiait la qualité identique à celle d'un objet de valeur. L'état juridique de "conditionnel" *(conditionarii)* comportait déjà une minime capacité juridique, la fixation des conditions de prestations *(conditiones)*, ce qui ne touchait cependant pas d'être "à perpétuité" attaché à la glébe (par exemple 1270: *eidem terre adstricti et in perpetuum deputati)*. Cette strate, qui constituait par exemple plus de 40 % des domaines des monastères, était désignée, conformément à la mode eurpéenne de l'époque, avec le terme d'origine antique *glebae adstricti, originarii.*

En réalité, ce schéma triparti se divisait évidemment en nombreuses strates socio-juridiques mineures que cette division, les conflits d'intérêts, dressaient les unes contre les autres. Même dans un système domanial identique les groupes paysans relevant de différents „ordres conditionnels" *(conditionis ordo)* se combattirent. Le *Regestrum Varadiense* datant des années 1210–1230 contient d'abondantes informations qui mettent en lumière cette monstrueuse lutte de statut où les paysans étaient adversaires entre eux. Ceux d'un état inférieur *(inferior gradus)* cherchaient à astreindre les paysans au statut plus avantageux à descendre dans leurs rangs, à les dégrader pour devenir leurs compagnons contribuables *(contribulis)*. La séparation de ceux, appartenant à différents "Ordres" paysans, se manifestait aussi dans la ségrégation des habitats. Dans ces conditions-là, des actions communes de paysans, des mouvements paysans ne pouvaient avoir lieu que dans des cas exceptionnels. Dans l'étude on trouve une analyse détaillée de l'exception le mieux connue, des mouvements populaires dans l'abbaye de Pannonhalma (1226–1241). Ces mouvements aboutirent à une réduction modérée des charges, mais pour le moment ne touchèrent guère la stratification intérieure, selon "les Ordres", des sujets de l'abbaye. Les revendications mêmes se divisaient selon les multiples *conditionis ordo*, et la couche servile *(veri servi)* resta en marge du mouvement, vivant en marge de la sphère du "droit", de la société paysanne "conditionalis". Seule dans la région la plus évoluée de cette organisation domaniale, dans la "terre Sala" aux confins des comitats Pozsony et Nyitra – où d'ailleurs dès 1220/30 on peut tenir compte de la formation du manse des serfs – s'écroulèrent les barrières intérieures entre les "Ordres"; la population des terres *(populi de terra Sala)* imposèrent à l'abbaye des prestations unifiées et des contrats écrits pour les garantir *(conventio)*, et ce à la veille de l'invasion mongole (1241).

Dans le troisième chapitre *(conséquences sociales et juridiques. La classe des serfs en voie d'unification.)* l'auteur décrit la réorganisation et réstratification explosives de la collectivité paysanne dans la seconde moitié du XIIIe et au début du XIVe siècle. La base de cette évolution est la "révolution agraire" en voie de formation, la productivité agricole accrue et l'évolution rapide des rapports du marché. Mais cette évolution était accélérée par les pertes de la population causées par l'invasion mongole (le prix accru de la main d'oeuvre) d'une part et de l'autre par les changements radicaux survenus dans l'organisation domaniale du pays; la nouvelle politique domaniale du roi, les multiples donations avaient comme résultat que les domaines privés laïcs ont multiplié leur nombre et avaient donc besoin d'un grand nombre de colons. On ne pouvait que partiellement satisfaire à ce besoin en faisant venir des colons étrangers, et une part considérables en était recrutée des masses serviles fuyant les anciennes servitudes et s'évadant des domaines de leur seigneur. Les paysans qui, dans le cadre de cette mobilité "illégale", s'établirent sur les nouveaux domaines provenant d'une donation, acquirent en général le statut juridique plus libre désigné déjà plus tôt sous le terme *iobagio.* Dans ces mouvements, nés dans les organisations domaniales rigides, archaïques (1247, 1254, 1264 etc!), l'objectif des insurgés était précisément d'obtenir ce statut juridique plus libre *(iobagionalis libertas).* L'auteur procède à une analyse détaillée de l'histoire de cette notion pour montrer comment déchut la dénomination *iobagio* (en hongrois *jobbágy*), désignant auparavant surtout les membres de la suite féodale, comment, par changement sémantique, devint aux alentours de 1300 désignation générale du paysan de type occidental, exploitant indépendamment sur manse, libre de sa personne, obligé à des prestations limitées. Ce processus était favorisé par la politique royale en résultat de laquelle une grande partie de la strate militaire-administrative des domaines ecclésiastiques *(iobagiones acclesie),* quelque neuf dixièmes, comme en témoigne le cas de l'abbaye de Tihany (1267), furent classés, tout en gardant le nom *iobagio,* comme paysans payant un impôt en monnaie. La même chose arriva dans le cas de la strate militaire archaïque *(iobagiones castri)* de l'organisation des forts royaux. Dans les grands domaines civils, les sujets du seigneur domanial sont nommés, dès après 1270, en général *iobagio.* Cette strate a obtenu, en plus modeste, les droits des éléments paysans plus libres, nommés déjà *liberi iobagiones* d'une part, et de l'autre ceux des *hospites* Cette évolution avançait vers 1260/70 aussi dans les domaines traditionnels, de caractère institutionnel, plus strict. Ayant en vue des intérêts de colonisation, les rois Béla IV et Etienne V améliorèrent la situation des populations *(populi)* sur les domaines royaux privés en adoptant des séries de réformes (1257, 1265, 1270), grâce auxquelles celles-ci s'élevèrent, à tous les égards, au seuil de la situation jurdique des *hospites.* Les mouvements paysans dans les domaines ecclésiastiques transdanubiens (1264, 1269, 1270 etc.) forcèrent, d'un village à l'autre, les monastères à leur accorder la *condicionalis libertas.* Après 1300, les habitants de ces villages sont également mentionnés dans les sources en tant que *iobagiones.* Il arrivait, surtout dans le cas de nouvelle donation de domaine, qu'un village "condicinalis" obtint tout d'un coup les libertés des *hospites* (1275). Dans tous ces cas, un contrat fixé par écrit devant un chapitre ou un convent détermina les droits et les obligations entre le seigneur et les paysans. Après 1300 on ne peut tenir compte que des survivances de la servilité et de la condition de caractère servile *(servilis conditionis).* Le statut paysan, juridiquement homogène, désigné en Hongrie jusqu'au début des temps modernes du nom de *jobbágy* (serf), était en substance proche du statut obtenu par la paysannerie occidentale au XIIIe siècle, et devint général en Hongrie vers le milieu du XIVe siècle.

Makkai László:

ÖRÖKÖS JOBBÁGYSÁG ÉS KAPITALIZMUS

A 19. század folyamán Kelet-Európában végbement jobbágyfelszabadítás a parasztság személyes függésével és feudális járadékszolgáltatásával együtt megszüntette ugyan a feudális birtokviszonyokat, és kapitalista birtokviszonyoknak nyitott utat, de úgy, hogy meghagyta a volt feudális földesuraknak saját kezelésében tartott birtokait, s a parasztság csak azt az ún. telki földet kapta meg tulajdonul, amelyen azelőtt mint jobbágy önállóan gazdálkodott. A feudális földesurak a saját kezelésükben tartott, ún. majorsági földet nagyobb részben jobbágyaik robotmunkájával, kisebb részben bérmunkával művelték, de nem keveset belőle különböző szolgáltatások fejében kiadtak művelésre föld nélküli parasztoknak. Ez utóbbiak a jobbágyfelszabadításkor nem kaptak földtulajdont.[1] A feudális eredetű nagybirtok árnyékában élő, annak immár bérmunkás munkaerejét szolgáló kis- és törpebirtokos, valamint föld nélküli parasztság tömegeinek nyomora a kelet-európai kapitalizmus évszázadának legnagyobb gazdasági-társadalmi problémája volt, értlető tehát, hogy a jobbágyfelszabadítások után létrejött földbirtokrendszer eredete előbb-utóbb a történeti kutatások középpontjába került.

A kérdés a történészek érdeklődését először Németországban keltette fel, mert ott a középkori széttagoltság után egyesülő nemzeti állam határain belül az északkeleten uralkodó feudális eredetű nagybirtokrendszer mellett a déli és nyugati tartományokban egy zömmel parasztgazdaságokból álló kis- és középbirtokrendszer is létezett. Azok az agrárpolitikai problémák, amelyek ebből a „dualizmus"-ból származtak, felvetették keletkezésének kérdését is, s erre a feleletet 1887-ben Georg Friedrich Knapp adta meg azzal, hogy az agrárstruktúra kettőssége a feudális nagybirtoknak a jobbágyfelszabadítás előtti két alaptípusára vezethető vissza. Knapp ma is használatos elnevezése szerint az egyik típus a „Grundherrschaft", a termék- vagy pénzjáradékot szolgáltató, önálló parasztgazdaságokból álló, földesúri saját gazdálkodást nem folytató feudális nagybirtok, a másik a „Gutsherrschaft", a saját kezelésű földesúri földet az önálló jobbágygazdaságok ingyenes kényszermunkájával és termelőeszközeivel, azaz robottal műveltető feudális uradalom.[2]

Mivel a „Gutsherrschaft" az önálló parasztgazdaságoktól földet, munkaerőt és munkaeszközt von el, s erre a parasztot csak erőszakkal lehet kényszeríteni, kezdettől

[1] *Niederhauser Emil:* A jobbágyfelszabadítás Kelet-Európában. Budapest, 1962. 272–316.

[2] *Knapp, G. F.:* Die Bauern-Befreiung und die Ursprung der Landarbeiter in den älteren Teilen Preussens. Leipzig, 1887.

fogva nyilvánvaló volt a történészek előtt, hogy a robotgazdálkodással szorosan összefügg a robotoló paraszt személyi kötöttsége, mozgási szabadságának és birtokjogának korlátozása. Az addig ismertté vált források és feldolgozásaik alapján Engels arra a felismerésre jutott, hogy a robotgazdálkodás és a parasztok ehhez kapcsolódó személyi kötöttsége a középkori német tartományokban a 15. század közepe után keletkezett, azelőtt a termék- vagy pénzjáradék, a szabad költözés és az örökölhető parasztbirtok (tehát a Knapp-féle „Grundherrschaft"-típusú feudális gazdálkodás) volt általános. Viszont még korábban, a 13. század előtt a német parasztság nagy tömegei a rabszolgasághoz közel álló személyi kötöttségben éltek, „Leibeigen"-ek (az angolban „villein", a franciában a „serf" a megfelelője), azaz személyükben uruk tulajdonai voltak, önálló gazdálkodást csak a földesúr által ideiglenesen átengedett földön, nemegyszer a földesúr munkaeszközeivel folytattak, s szolgáltatásuk túlnyomó részben majorsági föld megművelésére fordított munkajáradék volt. Ehhez a korai „Leibeigenschaft"-hoz képest javuló paraszti sorsnak a 15. században bekövetkező újabb romlását nevezte Marxhoz 1882 végén intézett leveleiben Engels „a Leibeigenschaft második kiadásának", ami nálunk az „örökös jobbágyságnak" felel meg.

Az ugyanazon történelmi jelenség két, gazdasági és jogi aspektusát jelölő „Gutsherrschaft" és „zweite Leibeigenschaft" fogalmak azóta a történetírásban nemcsak összeforrottak, hanem egy közel száz éve tartó és végleg még ma sem lezárt vita középpontjába kerültek, amely akörül folyik, hogy mely jelenségekre milyen földrajzi és időbeli határok közt alkalmazható külön-külön és együttesen a két fogalom, milyen ok-okozati kapcsolat áll fenn köztük s végül, hogyan függ össze mindaz, ami alájuk foglalható, az összeurópai történeti folyamat egészével. A kutatás és az azt kísérő vita könyvtárra menő irodalmat hozott létre, melynek historiográfiai aspektusaival itt csak érintőleg foglalkozhatunk, s az adott keretben be kell érnünk a legújabb álláspontok és eredmények alapján felvázolható legáltalánosabb vonásokkal.

Mindenekelőtt le kell szögezni, mint azt a kutatás egyértelműleg megállapította, hogy a „Grundherrschaft" és a „Gutsherrschaft" weberi értelemben vett „ideáltípusok", modern kifejtésükben „modellek", s tisztán sohasem léteztek a történeti valóságban, sem abban az értelemben, hogy egy országban vagy egy tartományban kizárólag az egyik fordult volna elő, de abban az értelemben sem, hogy egyazon feudális gazdaságon belül a termék- és pénzjáradék teljesen kiszorította volna a munkajáradékot vagy fordítva.[3] Határesetekként találkozunk ugyan a földesúri saját kezelésű gazdaság teljes felszámolásával és a munkajáradék teljes eltűnésével, illetőleg az önálló parasztgazdaság feloszlásával és ebből következőleg a járadékformának kizárólag munkajáradékká, persze valamely munkabér formájára való alakulásával, de ezek a határesetek egyben már átmenetet képeznek a feudális gazdálkodásból a kapitalista gazdálkodásba. A „Grundherrschaft" és a „Gutsherrschaft" viszont a feudális gazdaság típusai, s mint modellek, csak feudális viszonyok közt érvényesek.

A fentiekből következőleg egy-egy területen, ill. egy-egy feudális nagybirtokon, mint üzemi egységen belül csak azt lehet megállapítani, hogy a két típus közül melyiknek az ismérvei dominálnak, ami statisztikai probléma, s a pre-statisztikus korban már a

[3] *Heitz, G.:* Agrarischer Dualismus, Eigentumsverhältnisse, Preussischer Weg, Rostock, 1970. 2–3. l. ezt német viszonylatban állapítja meg, de mindez érvényes a kérdés vizsgálatába bevont többi országra is.

források természetéből kifolyólag sem dönthető el minden esetben a kívánatos pontossággal. Azt azonban egyes uradalmakról és nagyobb zárt területekről készült monográfiák hosszú sora lehetővé teszi, hogy jó megközelítéssel kirajzoljuk a „Gutsherrschaft" elterjedésének földrajzi és időbeli határait, feltéve, ha megvan az egyetértés, hogy mit tekintünk a „Gutsherrschaft", azaz a robotmunkaerővel termelő saját kezelésű földesúri gazdaság ismérveinek.

Mindenekelőtt ki kell zárni az ismérvek közül azt a robotot, amelyet nem közvetlenül a mezőgazdasági termelésre fordítanak. Fuvarra, épületek karbantartására stb. ott is alkalmaztak robotot, ahol nem folyt saját kezelésű földesúri gazdálkodás. Ezek után is fennmarad azonban a kérdés, hogy „Gutsherrschaft"-nak tekintendő-e minden robotmunkával termelő földesúri gazdaság, hiszen kis méretekben ilyen a feudalizmus egész fennállása alatt úgyszólván egész Európában mindenütt előfordult, illetőleg az „erste Leibeigenschaft" korából több-kevesebb folyamatossággal fennmaradt. A kérdés látszólag kvantitatív természetű, s a szakirodalom általában így is közelíti meg, részben a robotnapok száma, részben a robottal művelt majorsági földnek a telki földhöz mért kiterjedése felől. Ott, ahol egyéb ismérvek alapján is a „Gutsherrschaft" meglétéről beszélhetünk, heti egy-három napi (vagy elvileg korlátlanul követelhető) szántási-aratási robot,[4] s ennek megfelelően a szántóföld 15–50%-ának közvetlen úri kezelésbe vétele[5] állapítható meg. Az alsó határ eléggé bizonytalan, mert csak akkor érvényes, ha a robotot egészében vagy túlnyomóan mezőgazdasági termelő munkára fordították, ami az esetek többségében nehezen vagy egyáltalán nem dönthető el. Különben is az egyes országok forrásadottságai olyan különbözőek, hogy a robot és a majorsági föld mennyiségének és felhasználásának, valamint a parasztgazdaságoknak saját termelésükre fennmaradó, telki földjéhez és munkaerejéhez mért aránya ritkán fejezhető ki azonos nevezőre hozható és így összehasonlítható kvantitatív adatokban. További nehézséget okoz, hogy a kutatás koronként és helyenként más és más szempontok szerint folyt, nem egynemű kvantitatív kategóriákat állított fel, ami még ott is lehetetlenné teszi az összehasonlítást, ahol azt a forrásanyag azonos vagy rokon természete megengedné.

Bár a „Gutsherrschaft" elterjedésének kutatása úgyszólván egyidőben kezdődött a jelenség felfedezésével és tipizálásával, éppen ismérveinek kvantitatív bizonytalanságai miatt egyes területeken különböző időkben fedezték fel jelenlétét, még inkább az agrárstruktúrában elfoglalt dominális szerepét. Legkorábban német vagy német uralom alá

[4] *Varga János:* Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767. Budapest, 1969. 541–544. l. a XVI–XVII. századból a következő területeken állapít meg (a szakirodalomra hivatkozva) heti egy napnál nagyobb mértékű robotot: Mecklenburg, Brandenburg, Rügen, Lengyelország, Magyarország, Morvaország, csak a 17. századból: Csehország; heti egy napnál kevesebbet: Bajorország, Szászország, Anhalt, Felső- és Alsó-Ausztria, Stájerország.

[5] *Špiesz, A.:* Czechoslovakia's Place in the Agrarian Development of Middle and East Europe of Modern Times. Studia Historica Slovaca VI. 1969. 22–25. l. a szakirodalmat idézve, az Elbán túli német tartományokban 20–50%-ra becsüli a majorsági földet. *Makkai László:* I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai 1632–1648. Budapest 1954. 69–70. l. Magyarország különböző helyein fekvő uradalmakban a majorsági vetésterület a telkinek 15–30%-át teszi. A lengyel szakirodalom – forrásadottságainál fogva – óvatosabban nyilatkozik. *Żytkowicz, L.:* The Peasant's Land and the Landlord's Farm in Poland from the 16th to the Middle of the 18th Century. The Journal of European Economic History, 1972. 145. l. szerint az úri föld nem termelt annyit, mint a paraszti (tehát az előbbi nem érte el az összes szántóterület 50%-át.

került területeket soroltak a „Gutsherrschaft" elterjedési határai közé, először a Schleswig-Holsteintől Észtországig húzódó balti partvidéket, majd Lengyelországot és a cseh korona országait.[6] Sokkal később, és eleinte bizonyos megszorításokkal vonták be Magyarországot,[7] még később, és még nagyobb megszorításokkal Ausztria egyes tartományait.[8] Mikor 1928-ban Jan Rutkowski lengyel történész elsőként kísérelte meg összehasonlító módszerrel kezelni a problémát, s a „Gutsherrschaftot" egyetemes középeurópai történeti jelenségnek mutatta ki[9], már elterjedésének földrajzi keretei is nagyjából kirajzolódtak.

Dél felé sohasem is volt kétség, hogy a török birodalomnak a 17. század végén megszilárdult északi határai egybeestek a „Gutsherrschaft" határaival. Nyugat felé mindmáig érvényesen az Elba és annak forrásvidékétől a Keleti Alpok lejtőinek mentén szokták a határt megvonni, e vonal azonban korántsem olyan éles, mint a déli, mert rajta túl és innen egyaránt erősen keveredik a „Gutsherrschaft" és a „Grundherrschaft", s a

[6] *Brünneck, W.:* Die Leibeigenschaft in Pommern. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, 1888. *Fuchs, C. J.:* Der Untergang des Bauernstandes und das Aufkommen der Gutsherrschaften, nach archivalischen Quellen aus Neu-Vorpommern und Rügen. Strassburg, 1888. *Grossmann, Fr.:* Über die gutsherrlich-bäuerlichen Rechtsverhältnisse in der Mark Brandenburg vom 16. bis 18. Jahrhundert. Staats- und Sozialwissenschaftliche Forschungen, Leipzig, 1890. *Transehe-Roseneck, A.:* Gutsherr und Bauer in Livland im 17. und 18. Jahrhundert. Strassburg, 1890. *Grünberg, K.:* Die Bauernbefreiung und die Auflösung der gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnissen in Böhmen, Mähren und Schlesien. I–II. Leipzig, 1893–1894. *Brünneck, W.:* Die Leibeigenschaft in Ostpreussen. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, 1897. *Rakowski, K.:* Entstehung des Grossgrundbesitzes im XV. und XVI. Jahrhundert in Polen. Posen, 1899. *Dessmann, G.:* Geschichte der schlesischen Agrarverfassung. Strassburg, 1904. *Plehn, H.:* Zur Geschichte der Agrarverfassung von Ost- und Westpreussen. Forschungen zur brandenburgischen und preussischen Geschichte XVIII. 1905. *Aubin, G.:* Zur Geschichte des gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisses in Ostpreussen von der Gründung des Ordensstaates bis zur Steinischen Reform. Leipzig, 1910. *Zierkusch, J.:* Hundert Jahre schlesischer Agrargeschichte. Vom Hubertsburger Frieden bis zum Abschluss der Bauernbefreiung. Breslau, 1915. *Jessen, J.:* Die Entstehung und Entwicklung der Gutswirtschaft in Schleswig-Holstein bis zum Beginn der Agrarreform. Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, 1922. *Maybaum, H.:* Die Entstehung der Gutsherrschaft im nördlichen Mecklenburg. Stuttgart, 1926. *Stark, W.:* Ursprung und Aufstieg des landwirtschaftlichen Grossbetriebs in den böhmischen Ländern. Brünn, 1934.

[7] *Domanovszky A.:* Zur Geschichte der Gutsherrschaft in Ungarn. Dopsch-Festschrift, 1937. *Szabó I.:* Les grands domaines en Hongrie au début des temps modernes. Revue d'Histoire Comparée, 1947.

[8] *Fresacher, W.:* Der Bauer in Kärnten. Klagenfurt, 1952. *Feigl, H.:* Die niederösterreichische Grundherrschaft vom ausgehenden Mittelalter bis zu den theresianisch-josephinischen Reformen. Wien, 1964.

[9] *Rutkowski, J.:* La genèse du régime de la corvée dans l'Europe Centrale depuis la fin du Moyen Age. La Pologne au VIe congrès international des sciences historiques, Oslo, 1928. Azóta is a lengyel történetírás tett legtöbbet az összehasonlító módszer alkalmazásában. Vö. *Rusiński, Wł.:* Hauptprobleme der Fronwirtschaft im 16–18. Jahrhundert in Polen und Nachbarländern. Papers of the First International Conference of Economic History . . . Stockholm. Haag, 1960.

Żytkowicz, L.: Rozvój zemědelstvi v českych zemich a v Polsku v. XVI. a na počátku XVII. století. Československý Časopis Historicky, 1966. Jelentős e tekintetben a szovjet történettudomány bekapcsolódása is: *Szkazkin, S. D.:* Osznovnye problemy tak nazyvajemogo „vtorogo izdanija krepostnicsesztva" v Szrednej i Vosztocsnoj Jevrope. Voproszy Isztorii, 1958., valamint a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet nagy szovjet irodalma, melynek áttekintését adja: Teoreticseszkie i isztoriograficseszkie problemy genezisza kapitalizma. Moszkva, 1969.

már említett forrás- és módszerbeli nehézségek miatt sok bizonytalanság és véleményeltérés adódott annak megállapításában, hogy hol és mikor melyik típus dominált. Különösen Szászország és Felső-Ausztria hovatartozása vált vitássá, bár egészében ezeken a területeken – legalábbis az eddig feltárt adatok tükrében – inkább a „Grundherrschaft" uralma mutatkozik.[10]

Olyan nézetek is felmerültek, hogy ez a köztes terület nemcsak mennyiségi, hanem minőségi szempontból is átmenetnek tekintendő, s egy harmadik típust alkot. Franz Lütge a „mitteldeutsche Grundherrschaft" elnevezést javasolta az átmeneti jelleg kifejezésre juttatására, míg Alfred Hoffmann a „Wirtschaftsherrschaft" fogalmat alkotta meg egy olyan feudális gazdálkodási típus jellemzésére, amelyben a földesúr viszonylag kismérvű robotgazdasága mellett főleg monopolisztikus jogait (korcsma, malom, mészárszék stb.) használja ki, és saját kereskedelmi tevékenységet folytat jövedelme gyarapítására. Az átmeneti típus megalkotásának kísérlete azután visszahatott olyan, az Elba-vonaltól keletre eső területeknek hozzákapcsolására, amelyeknek a „Gutsherrschaft" uralma alá tartozása körül azelőtt is viták folytak. Ilyen volt elsősorban a középkori cseh királyság (Csehország, Morvaország, Szilézia), ahol a robotgazdálkodás viszonylag későn, csak a 17. század második felében bontakozott ki a mezőgazdaság egész struktúráját meghatározó módon. Ezt egész sor monografikus munkálat bizonyította, eleinte azonban anélkül, hogy a szóban forgó tartományoknak a robotgazdálkodásos területhez való lényegi hozzátartozását kétségbe vonták volna.[11] Felmerült az a vélemény is, hogy nemcsak a cseh királyság egésze, hanem az akkor a magyar királysághoz tartozó mai Szlovákia is a „Wirtschaftsherrschaft" kategóriája alá esik.[12] Az ekörül lezajlott igen tanulságos vita kimutatta egyrészt a „Wirtschaftsherrschaft" harmadik típusként való felvételének tarthatatlanságát, másrészt a mai Szlovákiának a magyar királyság agrárviszonyaiból való kiszakíthatatlanságát s a magyar és cseh korona alá tartozott területeken a „Gutsherrschaft" tendenciájának bár nem azonos mértékű, de lényegi érvényesülését.[13]

Ezen a vitán mutatkozott meg egész világosságban annak lehetetlensége is, hogy a „Gutsherrschaft" és a „zweite Leibeigenschaft" problémáit egymástól elválasztva, vagy akár csak az előbbit az utóbbinak alárendelve oldják meg. A Knapp nyomán elinduló kutatás annak idején elsősorban jogi szempontokat alkalmazott, és a paraszt jogi státusának, főleg földbirtoklási jogának romlásában kereste a „Gutsherrschaft" kialakulásának alapvető okát. Itt most fölösleges lenne kitérni arra az azóta sokszorosan megcáfolt, soviniszta vélekedésre, hogy a „zweite Leibeigenschaft" a szóban forgó területek szláv

[10] *Lütge, F.:* Die mitteldeutsche Grundherrschaft. Jena, 1934. *Grüll, G.:* Die Robot in Oberösterreich. Linz, 1952. *Hoffmann, A.:* Wirtschaftsgeschichte des Landes Oberösterreich. Salzburg, 1952.

[11] *Mika, A.:* Problém počátků nevolnictvi v Čechách. Československý Časopis Historicky, 1957. *Mika, A.:* Poddaný lid v Čechách v prvni polovině 16. století. Praha, 1960. *Matějek, Fr.:* Feudální velkostátek a poddaný na Moravě s přihlédnutim k přilehlému území Slezska a Polska. Praha, 1959. *Válka, J.:* Hospodárská politika feudálního velkostatku nad předbělohorské Moravě. Brno, 1962. *Petrán, J.:* Poddaný lid v Čechách na prahu třicetileté války. Praha 1964. Jirásek, J.: Moravský venkov před Bilou Horou. Časopis Moravského Musea 1964.

[12] *Špiesz* i. m. 61. l.

[13] Materiál z vedeckého sympózia o charaktere feudalizmu na Slovensku v 16–18. storoči. Historické Študie XVII. 1972. Ld. főleg P. *Ratkoš, P. Horváth, J. Koči, L. Makkai és I. Erceg* hozzászólásait.

etnikumára, ill. annak a szolgaságot könnyebben viselő társadalmi mentalitására vezethető vissza,[14] mert a probléma mai vitájában ennél jóval fontosabb az a sokszor jelentkező felfogás, hogy egy mezőgazdasági üzemnek vagy egy területnek a „Gutsherrschaft" kritériuma alá sorolása a „zweite Leibeigenschaft" ismérveinek meglététől függ. Ez jutott kifejezésre a fent említett vitán is abban a kategórikus megfogalmazásban, hogy „a mi problémánk megoldásában a döntő kérdés nem a mennyiség, hanem a minőség, azaz annak a kérdése, hogy milyen törvényes alapot használtak a földbirtokosok a saját kezelésű földbirtok kiépítésére és jobbágyaik robotra kényszerítésére, . . . meg kellett fosztaniok parasztjaikat minden jogtól és szabadságtól, elsősorban a földhasználat örökletes jogától . . . Ennek a jognak a korlátozása az ún. második szolgaság legjellegzetesebb ismérve, és minden más ismérv ebből ered"[15]. Itt most nem arról van szó, mintha e nézet képviselői tagadnák a „Gutsherrschaft" és a „zweite Leibeigenschaft" szerves kapcsolatát, vagy akárcsak az előbbit az utóbbiból akarnák levezetni, hanem egy módszertani kiindulásról, amely kimondatlanul is feltételezi, hogy ahol megtaláljuk a „zweite Leibeigenschaft" ismérveit, ott jelen van a „Gutsherrschaft" is. Ezt a feltételezést nem is lehetne teljesen elutasítani, ha a „zweite Leibeigenschaft" minőségi ismérvei nem lennének éppen olyan nehezen megállapíthatók, mint a „Gutsherrschaft" mennyiségi ismérvei.

A „zweite Leibeigenschaft" ismérvei közé szokták sorolni a telki föld birtoklására való paraszti jog korlátozását vagy teljes megszüntetését, de emellett a parasztok földhözkötését, sőt néha a cselédkényszert is, azaz a földesúrnak azt a jogát, hogy jobbágyainak gyermekeit házicselédként több-kevesebb időre igénybe vegye. Korántsem az egész szóban forgó területre és nem is egyforma kritikai elemzésnek alávetve, de meglehetősen sok adattal rendelkezünk mindhárom jogfosztási formára és törvényes kimondásuk időpontjára. A telki földnek paraszti öröklési jogát először Magyarországon tagadta meg törvény (1514: nullam hereditatem habet), anélkül azonban, hogy a földesúr jogát a föld elvételére formálisan kimondta volna. Brandenburgban 1531-ben, Mecklenburgban 1572-ben, Pomerániában 1616-ban kaptak felhatalmazást a földesurak, hogy számukra kedvezően megállapított becsáron „kivásárolhassák" a parasztot földjéből vagy annak egy részéből. Ez a gyakorlat már a 16. században külön törvény nélkül is fennállott Schleswig-Holsteinben és Kelet-Poroszországban. Ugyancsak formális jogi felhatalmazás nélkül helyezhették át más földre vagy foszthatták meg földjük egy részétől parasztjaikat a lengyel földesurak.[16] A parasztság földhözkötése, ill. költözési jogának korlátozása még korábban kimutatható. Csehországban 1487-ben, Lengyelországban 1495-ben, Magyarországon 1514-ben, Poroszországban 1526-ban, Sziléziában és Brandenburgban 1528-ban, Felsőlausitzban 1539-ben, Livóniában 1561-ben hoztak ilyen törvényeket, viszont Pomerániában csak 1616-ban, Schleswig-Holsteinben 1617-ben, Mecklenburgban 1654-ben került erre a sor.[17] Azt azonban, hogy mennyiben függ össze a szabad költözés felfüggesztése a robotgazdálkodás bevezetésével, külön-külön kell megvizsgálni, mert pl. Magyarországon már a 15. század második felében, a cári Oroszországban először 1497-ben ideiglenesen, a havaselvi román fejedelemségben pedig a 16. század végén végleges költözési tilalmat mondottak ki, holott Magyarországon a „Gutsherrschaft" kialakulása

[14] Ezt a nézetet képviselte többek közt *Fuchs* i. m.
[15] *Špiesz* i. m. 45. l.
[16] *Varga* i. m. 551. sk. l
[17] Uo. 561–566. l., Špiesz i. m. 22–25. l.

1530 körülre, a cári Oroszországban és Havaselvén meg éppen csak a 18., ill. 19. századra tehető. E két utóbbi területet ezért nem is vonjuk a „Gutsherrschaft" és a „zweite Leibeigenschaft" eredeti határai közé,[18] amelyek ezek szerint a magyar és lengyel királyság keleti határaival esnek egybe. A költözési jog felfüggesztésének e három korai esete nyilvánvalóan az adózás elől menekülő parasztság helyhezkötésére irányult és fiskális természetű, semmi köze a „Gutsherrschaft" problematikájához, ami önmagában is figyelmeztet arra, hogy a földhözkötés nem mindig fogható fel a „zweite Leibeigenschaft" ismérvének, amennyiben ez utóbbit a „Gutsherrschaft" kialakulásával kapcsoljuk össze. Végül a cselédkényszer a 16. és 17. században valóban fennállt Brandenburgban (legalább 1527 óta), Poroszországban, Sziléziában, a 17. század közepe után Mecklenburgban és Csehországban is, teljességgel hiányzik azonban Lengyelországban és Magyarországon, tehát nem tekinthető a „zweite Leibeigenschaft" általános ismérvének.[19]

A három szóban forgó jogfosztási formának (a föld birtoklása paraszti öröklésének és a szabad költözésnek felszámolása, valamint a cselédkényszer), mint a „zweite Leibeigenschaft" ismérveinek kritikai elemzésénél és részleges elvetésénél, de még annál is, hogy ezek a jogi korlátozások sehol sem terjedtek ki a parasztság egészére, fontosabb annak az alapvető ténynek a felismerése, hogy mindhárom mögött elsődlegesen nem a parasztnak az általa használt földhöz, hanem földesurához való viszonya az irányadó. Varga János a magyarországi jobbágyrendszer hatalmas dokumentációra és összkelet-európai összehasonlító anyagra támaszkodó elemzésében arra a következtetésre jutott, hogy (Magyarországon, de általában Kelet-Középeurópában) „a jobbágy elsődlegesen egy adott személy: a földbirtokos tulajdona, és elsődlegesen a földtulajdonos személyén keresztül jelenti egy adott birtok tartozékát"; s csak azért áll előtérben a földdel való kapcsolata, mert „mindenekelőtt valamely ingatlan használata révén tudja betölteni járadékszolgáltató funkcióját".[20] Mindez nem kevesebbet jelent, mint hogy a „zweite Leibeigenschaft" lényege a jobbágy személyes függése földesurától, s földjéhez való kapcsolata csak ennek függvénye. Ebből érthető, hogy a földesúrnak a paraszt személyével való szabad rendelkezése egyaránt érvényesülhet a látszólag ellentétes földfosztásban és földhözkötésben, vagy akár a cselédkényszerben, sőt szélsőséges (Magyarországon és Lengyelországban, de máshol is előforduló) esetekben a földjétől elválasztott parasztnak csupán személyében való elidegenítésében.

Ezek után felmerül a kérdés, hogy mióta áll fenn a földesuraknak a paraszt személyével való önkényes rendelkezési joga? Igazat kell adni azoknak a véleményeknek, hogy a kelet-középeurópai „erste Leibeigenschaft" kései, 13. század végi felszámolása, a szabad költözésnek és a telki föld örökösödésének bevezetése a 15. század közepén kezdődő ellenhatásokkal szemben nem tudott annyira meggyökeresedni, hogy a földesúr

[18] Így vélekedik egyébként (viták után) a szovjet és a román történetírók nagy többsége is. Vö. *Danilova, L. V.:* K itogam izucsenija osznovnyh problem rannego i razvitogo feodalizma v Roszii. Szbornik Szovjetszkaja Isztoricseszkaja Nauka. Moszkva, 1962. *Koreckij, V. I.:* K istorii formirovanija kreposzthnogo prava v Roszii. Voproszy Isztorii 1964. *Man'kov, A. G.:* K otázke „druhého vydania" nevol'nictva v Rusku v. 16–17. storoci. Materiál i. m. 103. sk. l., *Constantiniu, F.:* Relaţiile agrare din Tara Românească în secolul al XVIII-lea. Bucureşti, 1972. Erdélynek a magyarországi fejlődéshez való tartozásáról *D. Prodan:* Jobbágyság Erdélyben. Világtörténet 25. 1975. 29–52. l.

[19] *Varga* i. m. 557. l.

[20] Uo. p. 174. l.

ne érvényesíthette volna a paraszt személyével való korlátlan rendelkezést, mihelyt a gazdasági-társadalmi fejlemények erre indították.[21]

Ez nem jelenti azonban azt, hogy a kelet-középeurópai gazdasági-társadalmi fejlődésben a 13–15. század folyamán ne hatottak volna erőteljesen a „Grundherrschaft" tendenciái, s a „Gutsherrschaft" itt közvetlen, törésmentes folytatása lett volna az „erste Leibeigenschaft"-nak. Legvilágosabban Pach Zsigmond Pál mutatta ki Magyarország példáján, hogyan alakult a kezdetben túlnyomó munkajáradék a termékjáradék átmeneti fölényén át egyre növekvő pénzjáradékká a 15. század végére, s hogyan fordult meg ez a folyamat a 16. század első felében, hogy a 17. század elejére eljusson a munkajáradék újabb uralmához.[22] A kérdés megközelítésének ez a módszere, a járadékforma alakulásának vizsgálata egyben kiemelte a „Gutsherrschaft" keletkezésének és fejlődésének kutatását abból a zsákutcából, amibe a robot és a majorsági föld kvantitatív mérlegelésére való szorítkozás juttatta. Nem kétséges, hogy a járadékformák arányának alakulása is bizonyos kvantitatív becsléseken keresztül ragadható meg, e tekintetben azonban a forrásbázis szilárdabb, és értékelésében kevesebb kétség merül fel, főleg pedig módot ad egyértelmű fejlődési tendencia felismerésére. Márpedig a fentiekből nyilvánvaló, hogy a „Gutsherrschaft" és a „zweite Leibeigenschaft" kettős aspektusú egyazon jelenségének felismerésében nem dogmaszerűen alkalmazott ismérvek, hanem az alaptendencia felfedezése és az egyes, nemegyszer egymást kizárónak látszó (pl. földfosztás és földhözkötés) ismérvek ahhoz való kapcsolása segít. Ugyancsak Pach Zsigmond Pál munkásságában jut leghatározottabban kifejezésre az az álláspont is, hogy bár a „Gutsherrschaft" kialakulási tendenciája az elsődleges, a „zweite Leibeigenschaft", azaz az osztályviszonyok (s nem az ezeket csak tükröző jogi rendezés) alakulása korántsem puszta függvény, hanem aktívan visszaható történelemformáló erő a paraszti ellenállás különböző formáiban.

Miben áll tehát mindezek után a „Gutsherrschaft" és a „zweite Leibeigenschaft" egyazon gazdasági és társadalmi fejlődési tendenciájának igazi természete? Egy olyan, Kelet-Középeurópára kiterjedő gazdasági-társadalmi rendszerről van szó, amelynek magva a föld szabad forgalmát és a munkaerő szabad áramlását kizáró feudális földesúri gazdaság, mégpedig annak az a változata, amelyben a majorsági földet a telki földön önállóan gazdálkodó, földesurához személyileg kötött paraszt kényszermunkájával és munkaeszközeivel művelik. A majorsági és a telki föld, noha látszatra szétválnak, a valóságban szorosan összekapcsolódnak az azonos munkaerő által.[23] Ennek a rendszernek egyik

[21] *Špiesz* i. m. 14. l., *Varga* i. m. 528, 536–538. l. A kelet-európai „erste Leibeigenschaft" sajátosságaira ld. *Makkai, L.*: Les caractères originaux de l'histoire économique et sociale de l'Europe orientale pendant le Moyen Age. Acta Historica, Budapest. 1970., *uő.*: Feudalizmus és az eredeti jellegzetességek Európában. Történelmi Szemle 1976. 257–277.

[22] Pach *Zsigmond Pál*: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Bp. 1963.

[23] A robotgazdaság szerkezeti elemzését és elméletét elsősorban a lengyel történetírás fejtette ki. A nagy irodalomból néhány fontosabb cím: *Rusiński, W.*: Drogi rozwojowe folwarku pańszczyźnianego. Przeglad Historyczny 1956. *Mączak, A.*: Folwark pańszczyźniani i wieś w Prusach Królewskich XVI–XVII. wieku. Przegląd Historiczny. 1956. *Wyczański*, A.: Studia nad rozwoju folwarkiem szlacheckim w Polsce w latach 1500–1580. Warszawa, 1960. *Kula, W.*: Théorie économique du système féodal. Pour un modèle de l'économie polonaise, 16e–18e siècles. Paris, 1970. *Żytkowicz, L.*: The Peasant's Land i. m. (bő bibliográfiával). Magyar vonatkozásban *Makkai L.*: Paraszti és majorsági mezőgazdasági termelés a XVII. században. Budapest, 1957.

oldalról feltétele a kezdetleges agrártechnika, amely nem tud több gabonát (a kor néptáplálkozásának alapját) produkálni, mint az elvetett mag 3–4-szerese[24] s a paraszti termelést önmaga és a földesúri háztartás ellátásának színvonalán tartja, csak kivételesen, véletlenszerűen engedve azt túllépni. Mihelyt a földesúrnak a szokásos mennyiséget, azaz háztartása hagyományossá vált szükségleteit túlhaladó járadékra támadt igénye (s ez történt a 15. század közepétől kezdődően), azt csak a paraszti túlmunka olyan erőszakos kikényszerítésével tudta megszerezni, amelyhez a paraszt személyével való szabad rendelkezés már-már elhalóban levő lehetőségeit és az ugyancsak háttérbe szorult munkajáradék feleleventését kellett igénybe vennie. Ahhoz, hogy ezt megtehesse, hozzásegítette másik oldalról az a társadalmi-politikai feltétel, hogy a kelet-középeurópai „nemesi köztársaságok" rendi szerkezete a központi hatalmat erősen korlátozta, főként pedig a földesúri bíráskodás megszilárdulásával elvágta a feudális függésben élő paraszttal való közvetlen rendelkezésétől.[25]

Mindennek pedig a kelet-középeurópai országok városi, polgári fejlődésének viszonylagos gyöngesége áll a hátterében. Erőteljes hazai ipar és kereskedelem hiányában nem alakult ki eléggé rendszeres és eleven belső piaci forgalom falu és város között, ami kellően stimulálhatta volna a paraszti árutermelést s ennek érdekében a mezőgazdasági technika javítását. Ami ezen a téren történt, elegendő volt ugyan a pénzjáradék kezdődő terjedéséhez, de semmiképpen sem a hirtelen megnövekvő földesúri igények pénzjáradékkal való kielégítéséhez. Ebből következőleg a földesurak arra sem térhettek rá, hogy majorsági földjüket bérmunkával műveltessék, mivel a pénzgazdálkodás fejletlensége és a munkaerő feudális kötöttsége miatt a költség jóval magasabb volt, mint a drága és nehezen hozzáférhető bérmunkával művelt majorsági föld hozama. A majorsági föld termékeinek az volt a hivatása, hogy általuk a földesúr a csak pénzen megvásárolható javakat, a hazai kézművesség fejletlensége miatt főleg külföldről importált iparcikkeket megszerezze, akár úgy, hogy készpénzkiadásait a feudális járadék növelésével csökkentse, akár úgy, hogy közvetlenül bekapcsolódjék a mezőgazdasági cikkekkel folyó kereskedelembe, mégpedig – eleven belső piac híján – elsősorban a külkereskedelembe. A balti országokban ez a közvetlen földesúri gabonakereskedelem, máshol egyéb, főleg paraszti földön termelt és parasztok által eladott termékek (vágómarha, bor) kereskedelmi forgalmának közvetett lefölözése útján történt.[26]

A „Gutsherrschaft" és a „zweite Leibeigenschaft" összekapcsolódásának végső fokon a piacviszonyokban történt változások voltak az elindítói. 1450 és 1750 között Európában a piaci kínálat és kereslet arányában és volumenében jelentős átalakulások mentek végbe. A mezőgazdasági cikkek árainak korábbi eséséhez képest 1450 után azok megszilárdulása, majd 1500 után gyors, főleg az iparcikkek lassúbb ütemű áremelkedése-

[24] *Żytkowicz, L.:* Grain Yields in Poland, Bohemia, Hungary and Slovakia in the 16th to 18th Centuries. Acta Poloniae Historica, 1971.

[25] Két hasonló gazdasági-társadalmi-politikai rendszer összefoglaló jellemzése: *Małowist, M.:* Die Problematik der sozialwirtschaftlichen Geschichte Polens vom 16. bis zum 17. Jahrhundert. Studia Historica 53. Budapest, 1963. *Makkai, L.:* Die Hauptzüge der wirtschaftlich-sozialen Entwicklung Ungarns im 15–17. Jahrhundert. Studia Historica 53. Budapest, 1963.

[26] *Mączak, A.:* Agricultural and Livestock Production in Poland: Internal and Foreign Markets. The Journal of European Economic History, 1972. (a kérdés irodalmával), *Makkai L.:* Der ungarische Viehhandel 1550–1650. In: „Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450–1650". Köln–Wien, 1971. Ld. a kötet egyéb cikkeit is.

nél jóval nagyobb mértékű felszökése következett be. Az így keletkezett árolló azoknak kedvezett, akik piacra vihető mezőgazdasági termékek fölött rendelkeztek, vagy ilyeneket nem kellett pénzen vásárolniok. Az áremelkedés Nyugat-Európában indult meg, valószínűleg azért, mert az agrárszektorból egyre nagyobb tömegekben kiváló s a meggyorsult demográfiai növekedés által amúgy is felduzzasztott népességet a hagyományos technikájú mezőgazdaság nem tudta élelemmel és ipari nyersanyaggal kielégítően ellátni. Kelet-Európa számára ezzel nagy agrárexport-lehetőség nyílt meg, amelyet a nyugati ipari import növekedése hívott ki.[27]

A Kelet-Európába irányuló nyugati ipari exportnak messze a korai középkorba visszanyúló hagyományai voltak már akkor, de a 15. század folyamán ez az export jellegében és volumenében jelentős átalakuláson ment át. A hollandi és angol kereskedőtőkéseknek a Baltikumba, a délnémet kereskedőtőkéseknek pedig Kelet-Közép-Európába való benyomulása részben helyi bánya- és textilvállalkozások alapításával, főleg azonban a korábbi luxuscikkek mellett tömegfogyasztási textil- és fémáruknak masszív beözönlésével járt együtt.[28] Mint azt Pach Zsigmond Pál találóan kifejezte: „Nyugat-Európa fejlődő országainak iparát – szélesedő belső piacuk mellett – éppen ez a közép-kelet-európai külső piac, ezek az interregionális forgalmi kapcsolatok ösztönzik az árutermelés növelésére, a céhes kézművesség kereteinek áttörésére, a Verlagssystem és a manufaktúra különböző formáinak létrehozására. A nyugat-európai tőkés ipar jelentős részben ezen a kelet-középeurópai piacon nő fel és terebélyesedik olyanná, hogy képessé váljék a nemzetközi kereskedelemből és a gyarmatok kifosztásából felhalmozódott pénztőke növekvő hányadát felszívni, termelő tőkévé változtatni, és képessé váljék – hazai és európai piacain túl – tengerentúli piacokra termelni, a gyarmatokra irányuló iparcikk-kivitel szükségleteit kielégíteni."[29]

Beleszámítva a nyugati agrárkeresletet is, Witold Kula (fentebb idézett elméleti művében) a következő elemekből állítja össze (elsősorban lengyel vonatkozásban, de az általánosítás igényével) a kelet–középeurópai 16–18. századi gazdasági modellt: (1) a gazdaságban túlnyomó szerepe van a mezőgazdaságnak, (2) a feudális földmonopólium miatt a föld nem válik áruvá, (3) a termelő erők a paraszti és a majorsági mezőgazdaság közt oszlanak meg, (4) a földhözkötöttség akadályozza a földrajzi és társadalmi mobilitást, (5) a feudális járadék fő formája a robot, (6) az ipar a nagybirtok vagy a céh korlátai közé szorítva kézművességre zsugorodik, (7) a nemesség gazdasági tevékenysége jogilag korlátozatlan, (8) a nemesi fogyasztás fényűzésre irányul, (9) közel feküsznek gazdaságilag fejlettebb országok és (10) hiányzik mindennemű állami beavatkozás a gazdaságba.

[27] A nagy ártörténeti irodalom kelet-aurópai távlatú összefoglalása: *Zimányi Vera:* Magyarország az európai gazdaságban, 1600–1650. Budapest, 1976.

[28] A kérdés baltikumi vonatkozásait *Małowist, M.:* Le commerce de la Baltique et le problème des luttes sociales en Pologne aux XVe et XVIe siècle. La Pologne au Xe congrès international des sciences historiques à Rome. Warszawa, 1955. *Małowist, M.:* The Economic and Social Development of the Baltic Countries from the Fifteenth to the Seventeenth Centuries. Economic History Review 1959. *Małowist, M.:* Croissance et régression en Europe, XIVe–XVIIe siècles. Paris, 1972. (Idevonatkozó tanulmányainak gyűjteménye). *Zientara, B.:* Z zagadnien spórnych tzw. „wtórnego poddaństwa" w Europie Środkowej. Przegląd Historyczny, 1956. A délnémet kereskedőtőke terjeszkedésére: *Makkai, L.:* Die Entstehung der gesellschaftlichen Basis des Absolutismus in den Ländern der österreichischen Habsburger. Études Historiques I. Budapest, 1960.

Ez a modell, valamint a fentebbi fejtegetések gondolatmenete[30] nem meríti azonban ki Kelet-Középeurópa és a Baltikum 15–18. századi agrártörténetének problematikáját. A földesúr személyéhez kötött parasztok kényszermunkájával művelt majorság kétségkívül legjellegzetesebb gazdaságtörténeti jelensége ennek a korszaknak és ennek a területnek, s mint ilyen, Európa agrárius felének válasza a kontinens iparosodó felének a 15. század közepével kezdődően növekvő agrárkeresletére.[31] De korántsem ez volt az egyetlen válasz, sőt jellegzetessége ellenére még a mezőgazdasági árutermelésnek legáltalánosabb formája sem. Nemcsak a majorságoknak paraszti robottal előállított, vagy a paraszti telkeknek földesúri kényszerfelvásárlással elsajátított termékei kerültek piacra, hanem a jobbágyparaszti kisárutermelés sem bénult meg teljesen.

A 16. század agrárkonjunktúrájának hatására, a földesúri terhek növekedésének ellenére általában sikerült a parasztoknak a városi piacokkal a közvetlen kapcsolatot fenntartani, sőt nemegyszer növelni is árutermelésüket. A 16–18. századi dézsmajegyzékek nemzetközi vallatása során[32] kiderült, hogy az európai gabonatermelésben „a XVI. század minden országban, ahonnan csak [statisztikai] görbéink vannak, egyöntetű terjeszkedést és növekedést mutat, legalábbis az 1500–1560 vagy 1500–1570 közti periódusban. A szép XVI. század konjunktúrája olyan valóság, amelyet már ismerünk Braudel és mások munkáiból. De ez az egyöntetűség Lengyelországtól és Magyarországtól Spanyolországig valóban mély benyomást tesz, s nem találjuk párját egészen a második terjeszkedési hullámig a XVIII. században . . . A XVI. század e felfutásának nincs tőkés jellege. Azon az önellátó családi kisbirtokon át ment végbe, amelyből mindennek ellenére jutott valamelyes fölösleg a piacra".[33] S hogy mennyire találó ez a robotoltató nagybirtok országaira is, éppen Magyarország esete bizonyítja, ahol a gabonatermésnek 1500 és 1570 közti állandó növekedése, majd 1650-ig viszonylag magas színvonalon való állandósulása a dézsmajegyzékek kizárólag paraszti termésekre vonatkozó adataiból nyert megállapítást. Ezt tudva, a hasonló lengyel termelési görbét, mely csak részben alapul robotoltató majorságok adatain, bátran tekinthetjük a lengyel parasztságra is jellemzőnek,[34] ami azt jelenti, hogy Kelet-Középeurópában (s talán a Baltikumban is) a parasztok még robotterheik mellett is növelni tudták saját gabonatermelésüket, következőleg piacra is termelhettek.

Ez természetesen nem vonatkozhatik minden egyes paraszti háztartásra, sőt talán a többségre sem, bizonyosan vonatkozik azonban arra a nem jelentéktelen számú tehetős parasztra, akik telki földjük mellé földet béreltek, és szegény falusiakat bérmunkásként foglalkoztattak. A 16. században már jelentékeny és a 18. században tetőző paraszti differenciálódásra valóban bőven vannak adataink, nemcsak a telkes jobbágyok és a

[29] *Pach Zsigmond Pál:* A nemzetközi kereskedelmi útvonalak XV–XVII. századi áthelyeződésének kérdéséhez. Századok, 1968. 888. l.

[30] Eddigi gondolatmenetünk nagyrészt egyezik *Makkai, László:* Neo-Serfdom, Its Origin and Nature in East Central Europe (Slavic Review, 1975.) c. cikk szövegével.

[31] Ld. ennek legklasszikusabb megfogalmazását *Małowist, M.*: Wshód a Zachód Europy w XIII–XVI wieku; konfrontacja struktur społecznogospodarczych. Warszawa, 1973.

[32] Peasant dues, tithes and trends in agricultural production in pre-industrial societies. In: Four 'A' Themes, Seventh International Economic Congress, Edinburgh, 1978.

[33] Uo. *E. Le Roy Ladurie* bevezetéséből, 118–119. l.

[34] Uo. 145–151. l.

zsellérek, hanem az előbbiek „háta mögött" élő, a földesúri nyilvántartásból ki is maradó, a telek megművelésébe részesedés fejében besegítő szegény rokonok, sőt idegenek, továbbá a bérmunkát keresve állandóan vándorló, néha egy időre kedvezményekkel megtelepülésre bírt, de a szolgáltatásra fogáskor továbbálló „szabadmenetelűek" vonatkozásában is. Mindez a telkes jobbágyok bérmunkást foglalkoztató árutermelését bizonyítja, viszont nagyon is megkérdőjelezi azt a korábbi elképzelést, hogy az örökös jobbágyság országaiban a parasztság túlnyomó többségét ténylegesen sikerült a földesúr személyéhez vagy birtokához kötni és költözködési szabadságától megfosztani.[35]

A paraszti árutermelés piaca leginkább a közeli város volt, termékei azon keresztül, felvásárlók közvetítésével jutottak el nagyobb távolságokra, esetleg a külkereskedelembe. Áll ez elsősorban az árugabonára. Míg Lengyelország déli és keleti perifériáin még a földesúri majorságok sem alakultak ki, északnyugaton, a lengyel gabona nagy exportkikötőjének, Gdansknak a közelében gazdag parasztok bérmunkával termeltek, és földesúri szolgáltatásaikat pénzben rótták le.[36] Magyarországon a fraknói uradalom jobbágyai Bécsújhely, Kismarton, Ruszt és Sopron városi piacainak közelében még az örökös jobbágyság legsúlyosabb évtizedeiben, a 17. század derekán is szabadon költözhettek, s bár robotolni tartoztak a földesúri majorságokban, a termékjáradékot pénzben váltották meg. Az uradalom monográfusa az egész örökös jobbágyságos területre érvényesen vonja le a következő tanulságokat: „1) A kiterjedt majorsági gazdálkodás, mely a jobbágyok robotmunkáján alapul, jelentősen megterheli ugyan a parasztságot, de önmagában nem roppantja azt össze. 2) Ahol kedvezőek a piacviszonyok a mezőgazdasági termények értékesítésére, ott nemcsak az uradalom, hanem a jobbágyok is adhatnak el a piacon, és egyik félnek a termelése sem szűkül be számottevően . . . 3) Ahol kedvezőek a piacviszonyok, ott a jobbágyok jogviszonyai is kedvezőbben alakulnak; a jobbágyok költözése is fennmaradt, minden országos és megyei rendelkezés ellenére. 4) Ahol kedvezőek a piacviszonyok, ott a jobbágyság adóztatásának a formája nem a naturalizálódás felé halad, mint a válsággal terhes XVII. századi Magyarországon általában, hanem a terheknek pénzen való megváltása felé."[37]

A felesleget is termelő parasztgazdaságok a bérmunka elég gyakori alkalmazásának ellenére sem tekinthetők kapitalista vállalkozásoknak. A feudális járadék valamelyik, néha mindhárom formájával tartozó jobbágyháztartások voltak ezek, elsődlegesen a családi szükségletek, s csak másodlagosan az eladható áruk termelésére beállítva. Úgy is tekinthetnők ezeket, mint a kelet-középeurópai és baltikumi általános partszakadás peremén és szigetein fennmaradt emlékeit a parasztság egy régebbi, kedvezőbb korszakának. Emellett szólna az is, hogy a 16. és 17. század folyamán állandóan tartott a pénz- és termékjáradéknak munkajáradékra való változtatása, valamint a robotkövetelések fokozása. Néha viszont ellenkező irányú mozgás is tapasztalható. A 17. század közepén az egész királyi Magyarországon, annak nyugati és keleti határvidékein egyaránt, a legkiterjedtebb uradalmakban (Batthyány, Rákóczi) kísérletek történtek, hogy a robottal túlterhelt jobbágyok

[35] *Varga:* Jobbágyrendszer . . . i. m., *Mika,* Poddany lid . . . i. m., *Gierowski, J.:* Luźni ludzie na Mazowszu w świetle uchwal sejmikowych. Przegląd Historyczny 1949.

[36] *Mączak, A.:* A kereskedelem mint a gazdasági egyenlőtlenség tényezője. Világtörténet 20. (1970).

[37] *Zimányi Vera:* A nagymartoni kerület gazdaság- és társadalomtörténete a XVI. századtól 1767-ig. Századok 1972. 31. l.

munkajáradékát pénzjáradékra kommutálják, s a pénzen a majorságokat saját igaerővel és bérmunkával műveltessék. A bérmunkára való áttérés azonban nem a tőkés gazdálkodásra való irányvétel volt, hanem a robotoltatás átmeneti nehézségein való túljutás érdekében történt, s hamarosan vissza is tértek a robotra, mert a jobbágyok nem voltak képesek akkora robotváltságot fizetni, amekkora a kieső robotot pótolni hivatott bérmunka költségeit fedezte volna. Végeredményben a földesúri majorságban a bérmunka nem gyökerezhetett meg, mert a társadalmi viszonyok lehetővé tették a robot kikényszerítését, és nem tették lehetővé a szabad munkaerő kitermelődését.[38]

Mint ahogyan nem tekinthető kapitalista mezőgazdasági üzemnek a feudális munkajáradékot árutermelésre felhasználó földesúri majorság, éppen úgy nem volt kapitalista mezőgazdasági üzem a feudális járadékkal tartozó, bérmunkához és árutermeléshez csak esetlegesen folyamodó jobbágyparaszti családi gazdaság, még akkor sem, ha termékei belekerültek a kialakuló tőkés világpiac forgalmába. Az európai kereskedőtőke már a 15. században új típusú, tömegcikkeket közvetítő kereskedelmet bonyolított le, de a piacra kerülő ipari és mezőgazdasági termékeket még évszázadokig jórészt nem tőkés üzemek állították elő. Jórészt, de nem kizárólag. A kereskedőtőke már a 13. században behatolt a céhesiparba, s nem egy helyen és ágazatban alávetette azt magának, a 14. századtól kezdve pedig a nyugat-európai mezőgazdaságban hódított egyre nagyobb teret nemcsak a paraszti terhek pénzjáradékká kommutálása és ezzel egy lényegében bérleti viszony földesúr és jobbágy között, hanem a polgári tőkés bérlet sokféle formája is. Kevesebb figyelemre méltatták azonban annak a jelentőségét, hogy a nyugati kihívásra nem a robotgazdálkodás és a paraszti egyszerű árutermelés volt az egyedül lehetséges keleti válasz, hanem tőkés mezőgazdasági üzemek is jöttek létre. Ezek nem a nyugati piacokon elsősorban keresett gabonára specializálódtak, mert azt a földesúri majorságok és a jobbágygazdaságok szállították, hanem a robotmunka rossz minősége és a paraszti családi gazdaság munkaerejének korlátozott mennyisége miatt bérmunkára szoruló vágómarha és bor termelésére alakultak, kezdettől fogva monokulturás termelő jelleggel.

Az új típusú, közszükségleti tömegcikkeket forgalmazó távolsági kereskedelembe a „zweite Leibeigenschaft" területe nemcsak gabonával, hanem vágómarhával és borral is bekapcsolódott, mihelyt a 15. század közepétől kezdve az európai gazdaság gyógyulása ezeknek a fogyasztását is tömegessé tette. Európának ezen a részén földrajzi fekvése és társadalmi-politikai viszonyainak alakulása miatt Magyarország lett a klasszikus földje mindkét termelési ágban a tőkés mezőgazdasági üzemek korai kialakulásának. A földrajzi feltétel a Kárpát-medence sajátos szerkezete volt: az állattenyésztésre alkalmas sztyeppérégiót szőlőművelésre alkalmas, délre néző dombvidék veszi körül. A „zweite Leibeigenschaft" 16–17. századi zónájában egyedül Magyarországon termett számottevő mennyiségben bor és rajta kívül még csak az akkori Lengyelország délkeleti határvidékein, Galíciában, Podoliában és Ukrajnában folyt nagyban vágómarhatenyésztés. A monokultúrás piacratermelés üzemeit tehát e két országban kell vizsgálat alá venni.

[38] *Pach, Zsigmond Pál:* Tendenze della produzione per il mercato nell' agricoltura ungherese del secoli XV–XVII. Studi Storici, 1968., *uő:* Fronarbeit und Lohnarbeit in der ungarischen Gutswirtschaft im 16–17. Jahrhundert. In: Społeczeństvo-Gospodarka-Kultura, Warszawa, 1974., *Zimányi Vera:* Jobbágy Dániel rohonc-szalónaki provisor tiszttartói működése 1634–1653. Agrártörténeti Szemle, 1959. *Makkai László:* Robot-summa-taxa. (Az örökös jobbágyság rendszerének fejlődési tendenciái a XVII. század második felében). Történelmi Szemle, 1964.

A délkelet-lengyelországi marhatenyésztés zömmel azzal a folyamatban levő települési mozgalommal kapcsolódott össze, melyet a podoliai és ukrajnai területen nagybirtokokat szerző lengyel mágnások irányítottak. Ahogyan a kelet felé tartó vándormozgalom Galíciát benépesítette, úgy tevődött át onnan a gyérebb népességű Podoliába és Ukrajnába a marhatenyésztés súlya. A tenyésztett állat a szürke sztyeppei marha volt, a magyarországinak közeli rokona. Ami keveset a lengyelországi vágómarha tenyésztési körülményeiről tudunk, az arra mutat, hogy az eladásra szánt állatokat ridegen tartották, a mágnások sokezres, a parasztok sokszázas csordákban, a vámnaplókban viszont többnyire mágnások és városi kereskedők szerepelnek, mint kihajtók.[39]

Jelenlegi tudomásunk szerint Lengyelországban nem mutatható ki az a mezővárosi gazdagparaszti réteg, amely Magyarországon a vágómarhának és a bornak mind termelését, mind kereskedelmét kézben tartotta. A mezővárosi cíviseknek a bortermelésre és marhatenyésztésre való specializálódása a 14. századra nyúlik vissza. Így használták ki a prédiumok elnéptelenedésének, majd a pestisnek, végül pedig a települési átcsoportosulásnak következtében keletkezett pusztásodást, telken kívüli bérelt, vagy éppen állandóan a faluhatárhoz csatolt, de annak nyomáskényszerén kívül használt földet szerezve szőlőtelepítésre vagy legelőnek. A kunok által behozott sztyeppei szarvasmarhának eleinte bőre és faggyúja került piacra, a 14. század közepére azonban húsállatnak tenyésztették ki, s exportja már ekkor megindult. Ettől kezdve számíthatjuk a bérmunkával kizárólag vágómarhát tenyésztő, tehát a paraszti családi munkaerőt és önellátást túllépő, árutermelő tőkés cívisgazdaságok létrejöttét.[40] A jóval távolabbi múltra visszatekintő magyarországi bortermelés kimutathatólag csak egy évszázaddal később követte a marhatenyésztést a tőkés monokultúrához vezető úton. A 15. század második felében a felvidéki városok testületileg, s egyes polgáraik külön is vásárolnak tokajhegyaljai szőlőket, amelyeket bérmunkával műveltetnek, a bort pedig Lengyelországba adják el. De a bortermelés és borkereskedelem – még a feudális nagybirtokosok bekapcsolódása után is – túlnyomó részben a mezővárosi cívisek saját gazdaságainak tevékenysége maradt, és számos helyen monokultúrává teljesedett ki, éppúgy megszüntetve a gazdálkodás önellátó jellegét, mint a marhatenyésztő cívisgazdaságokban.[41]

A tőkés termelésre jellemzően mind a marhatenyésztésben, mind a szőlőtermesztésben jelentős agrártechnikai haladás mutatható ki, egyrészt a vágómarhák átlagos testsúlyának a 14. század közepétől bizonyítható, a 16. század közepétől pedig mérhető, ötszáz év alatt legalább háromszorosára való növekedése, másrészt a bor minőségének a 16. század közepén bekövetkező ugrásszerű megjavulása (tokaji aszú feltalálása) révén. Ugyanakkor a külkereskedelemben szerepet nem játszó gabonának csak vetésterülete növekedett a

[39] *Baszanowski, J.*: Ochsenzuchtgebiete und Ochsenausfuhr aus Polen vom 16. bis 18. Jahrhundert. In: Internationaler Ochsenhandel (1350–1750). Hrsg. E. Westermann. Stuttgart, 1979.

[40] A nagy irodalomból a legutóbbi összefoglalás *Makkai, László:* Der Weg der ungarischen Mastviehzucht vom Nomadismus zum Kapitalismus. In: Wirtschaftskräfte und Wirtschaftswege. Stuttgart, 1978. I.

[41] *Gecsényi Lajos:* Bártfa város hegyaljai szőlőgazdálkodása 1485–1563. Agrártörténeti Szemle, 1966. *N. Kiss István:* A bihari borvidék a XVI. század végén. Századok, 1958. *uő.:* Szőlőmonokultúra a Hegyalján a XVI–XVII. században. Agrártörténeti Szemle, 1973., *Orosz István:* A hegyaljai mezővárosok társadalma a XVII. században, különös tekintettel a szőlőbirtok hatásaira. In.: Agrártörténeti Tanulmányok. Szerk. Szabó István. Budapest, 1960. *Prickler. H.:* Zur Geschichte der burgenländisch–westungarischen Weinhandels . . . Zeitschrift für Ostforschung 1965.

16. században, szemhozama nem, sőt ez utóbbi inkább csökkent a marginális földek művelésbe vonása folytán.[42] De nemcsak ilyen közvetett bizonyítékai vannak a későközépkori-koraújkori magyarországi civisgazdaságok tőkés jellegének, hanem tőkés szervezetük közvetlenül is megismerhető a forrásokból. Ezúttal talán elég Debrecenben példájára utalni, ahol a 16. század folyamán a város lakossága alig termelt gabonát. Többnyire csak a polgárjogot jelképező „ház után való földet" vetették, az óriási határban gazdaságonként általában 1–5 kis holdat. Ennél többet a tanács csak külön megkötésekkel engedett, valószínűleg azért, hogy minél nagyobb legyen a legelő. A marhaállomány ugyanis olyan nagy volt, hogy a gazdagabb, sokezres gulyát tartó polgárok a város által bérelt vagy véglegesen megszerzett kiterjedt pusztákon kívül is béreltek legelőt. A másik fontos árut, a bort is maguk termelték, de nem a város környékén, hanem kissé távolabb, a nagyváradi monokulturás borvidéken vásárolt szőlőikben, mégpedig olyan mennyiségben, ami messze meghaladja egy család fogyasztási szükségleteit. A bérmunkával dolgoztató árutermelés nemcsak a debreceni nagy civisgazdaságokban, hanem más mezővárosokban (így Nagykőrösön és Kecskeméten, valamint Tokaj-Hegyalján) is forrásszerűen kimutatható.[43]

Azt kell tehát mondanunk, hogy a „zweite Leibeigenschaft" területén a gazdasági előfeltételek csak részben írták elő a nyugati kihívásra adandó válasz robotgazdálkodási formáját, nem egy esetben a tőkés piacba tőkés gazdálkodással való bekapcsolódásnak kedveztek. Ez utóbbi tendenciának a 16. század agrárkonjunktúrája adott lendületet, az azt követő depresszió viszont éppen ezeket sorvasztotta el és tette uralkodóvá a robotgazdálkodás irányzatát. A 17. század gazdasági depressziója lelassította, megmerevítette, néhol éppen visszavetette a fejlődést, és Európát három válságzónára tagolta. Ezek közül a harmadikba, a céhes ipar és a középkorias mezőgazdasági technika uralmának zónájába került a „zweite Leibeigenschaft" egész területe. Ezt, a Kelet-Középeurópát s a Baltikumot (Délitáliával és Délibériával együtt) magába foglaló európai perifériát csak azért nevezhetjük „válságzónának", mert viszonyait a feudalizmus nyugat-európai válsága mélyrehatóan befolyásolta, egyébként ebben a harmadik zónában tulajdonképpen nem is került sor a feudalizmus válságára, mert az efelé mutató tendenciák elsorvadtak. Jellegzetes módon a tőkés világpiacra termelő tőkés civisgazdaság hanyatlott le, és a robotoltató földesúri majorság virágzott fel a 17. század folyamán. A feudalizmus „válságáról" valójában csak az első és a második zóna viszonylatában beszélhetünk. Az első zóna a győztes polgári forradalmaké, Hollandiáé és Angliáé, ahol a feudális rendszer nem tudta átvészelni a válságot, s a városból a falura húzódó Rural Industry, valamint az agrárforradalom révén mind az ipar, mind a mezőgazdaság véglegesen tőkés jelleget öltött. A második zónában, a francia, észak-itáliai, katalán, nyugat- és délnémet, részben skandináv területeken a feudalizmus válsága nem oldódott meg a 17. században a kapitalista áttörés

[42] *Matolcsi János:* A szarvasmarha testnagyságának változása a történelmi korszakokban Magyarország területén. Agrártörténeti Szemle, 1968. *N. Kiss István:* Die Bedeutung der ungarischen Viehzucht für Ungarn und Mitteleuropa vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. In: Internationaler Ochsenhandel . . . i. m. *Balassa Iván:* A szőlőművelés és borkezelés változása a XVI–XVII. században Tokaj-Hegyalján. Agrártörténeti Szemle, 1973. *Makkai, L.:* Prestations paysannes, dîmes . . . In: Four 'A' Themes . . . i. m.

[43] *Makkai László:* Adatok és kérdések Debrecen törökkori agrártörténetéhez. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve III. Debrecen, 1976. *Majlát Jolán:* Egy alföldi civisváros kialakulása. Bp., 1943., *Mészáros László:* Kecskemét gazdasági élete és népe a XVI. század közepén. Kecskemét 1979. *Orosz István* i. m.

javára, hanem áthúzódott a következő évszázadokra, ami gazdaságilag a városi Verlagrendszerű, majd manufakturális tőkés ipar és a falusi középkorias technikájú, feudális kötöttségű mezőgazdaság ellentmondásos együttélésében nyilvánult meg. A külső, harmadik zónát, benne Kelet-Középeurópát és a Baltikumot a feudalizmus 17. századi válságának mindkét formája súlyosan érintette. Az első zóna agrárforradalma éppúgy a nyugatra irányuló agrárexport esélyeit s vele a kapitalizálódás lehetőségeit csökkentette, mint a második zóna gazdasági megtorpanása, vásárlóképtelensége. A 16. századi stimulus helyett nyugat felől bénító hatások érkeztek, s ezek hosszú időre konzerválták a „zweite Leibeigenschaft" és a „Gutsherrschaft" rendszerét.[44]

Immanuel Wallerstein könyvének megjelenése óta[45] az európai gazdasági zónák problematikája időben és térben egyaránt kitágult. Szerinte a kapitalizmus a világpiacon, ott is a közszükségleti tömegcikkek távolsági kereskedelmében jött létre, éspedig már a 15. század közepétől kezdve, mikor Marx (elszigetelt tőkés kezdeményezésektől eltekintve) még csak az eredeti felhalmozást tekinti általános fejleménynek. A modern világrendszer, azaz a kapitalizmus létrejöttének három alapvető feltételét jelöli meg: 1) a világ földrajzi kiterjedése a felfedezések révén, 2) a munka ellenőrzésének különböző új formái a világpiac különböző zónáiban, s ezeknek egységes gazdasági rendszerbe kapcsolódása, 3) a kapitalista világgazdaság központi államaiban a központi hatalmi apparátus megerősödése. (Láttuk, az 1) és a 3) feltétel Kelet-Középeurópában nem érvényesült, a 2) feltétel viszont magában foglalja Kelet-Középeurópa periférikus helyzetét). A korai kapitalizmus előbb a kelet-középeurópai, majd a gyarmati nemesfémek hullámán emelkedett fel. A 16. század árforradalma a béreknek az árak mögötti állandó elmaradásával lehetővé tette a tőkés befektetések folytonos növelését. A tőkét mindenekelőtt a leginkább dráguló nyersanyagok és élelmiszerek termelésébe és (vagy) forgalmazásába fektették be. Így nemcsak a kereskedelmi tőke tevékenykedett, hanem tőkés jellegűvé vált a kor őstermelése is. Ennek vonatkozásában tagolódott a kialakuló világgazdaság már a 16. században egymást kiegészítő zónákra. E zónákat Wallerstein központi (core), félperifériás és perifériás területeknek nevezi; a központiak Anglia, Németalföld és közvetlen szomszédságuk, a félperifériásak elsősorban a Földközi-tenger vidékének hanyatló országai, perifériásak a „zweite Leibeigenschaft" területe, valamint Közép- és Dél-amerika gyarmatvilága. Ami ezeken kívül esik, már, ill. még nem tartozik bele a világgazdaságba. A három zónában háromféle munkatípus vált uralkodóvá a mezőgazdaságban aszerint, hogy minőségileg milyen színvonalon folyt a termelés. A legigényesebb, intenzív termelés a központi zónában folyt bérmunkával, a félperiférián a dolgozó érdekeltségét biztosító, de a munka termékének egy részét a kereskedelemtől elvonó részesmunka terjedt el, míg a periférián robotoló jobbágyok, ill. rabszolgák kényszermunkáját alkalmazták. Ezek a munkatípusok egymást szervesen kiegészítik, és megfelelnek a rendszer összműködésének mint egyazon munkamegosztás részt vevői, tehát ha formailag rab-

[44] A három európai válságzóna fenti, még Wallerstein művének megjelenése előtt megfogalmazott, annak világtávlatait nélkülöző elméletét ld. *Makkai László:* La structure et la productivité de l'économie agraire de la Hongrie au milieu du XVIIe siècle. In: Społeczeństvo-Gospodarka-Kultura. Warszawa, 1974. A XVII. század válságáról *Zimányi Vera:* Magyarország az európai gazdaságban 1600–1650. Budapest, 1976.

[45] The Modern World-System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century. New York, 1974.

szolga vagy jobbágy is a munkaerő, ez nem változtat azon, hogy kapitalista rendszeren belül dolgozik, mert a kapitalista világpiacra termel.

Ez a fogalmazás (mely egyébként szinte kizárólag lengyel szakirodalomra épít, és a magyart úgyszólván tudomásul sem veszi), ha nem is kimondottan, de beleérthetőleg a gyarmati és a kelet-középeurópai-balti „perifériákat" bekebelezi a kapitalista formációba, illetőleg egy formációkon felüli kapitalista „világrendszerbe", amelyben minden termelési mód, pl. a rabszolgatartó vagy a feudális nemcsak tovább élhet, hanem – mint az amerikai gyarmati rabszolgaság – újra is keletkezhet. Így azután a termelési mód által meghatározott társadalmi formációk történelmi egymásutánja, mint az emberiség fejlődésének törvényszerű vonala, valójában még akkor is kiiktatódik Wallerstein szemléletéből, ha szövegében a marxi terminológiát használva, többször néven is nevezi az egyes formációkat.

Fernand Braudel legújabb művében[46] átveszi s egyben tovább is építi Wallerstein elméletét. A formációk kérdésében állásfoglalása világosan kimondja a végkövetkeztetést: „A világtörténet felvonulási területe, körmenete, együttélése a termelési módoknak, melyeket túlságosan is történelmi korok egymásutániságában vagyunk hajlandók látni. Valójában a különböző termelési módok egymásba akaszkodnak. A legfejlettebbek függenek a legelmaradottabbaktól és viszont . . .", s még erőteljesebb hangsúllyal fogalmazva, ezúttal már nem csupán termelési módokról, hanem társadalmi formációkról beszélve (melyeket „szocioökonómiák"-nak nevez!), megengedi „csoportosításukat egyfajta tipológia jegyében . . . egyeseket rabszolgák, másokat jobbágyok és földesurak, ismét másokat üzletemberek és prekapitalisták szerint. Ez Marx nyelvezetéhez való visszatérést, az ő oldalára állást jelent, még akkor is, ha elutasítjuk egzakt fogalmazásait és azt a szigorú rendet, amely minden társadalmat e struktúrák valamelyikébe sorol".[47]

Közbevetőleg meg kell jegyeznünk, hogy Braudel itt – tudva, nem tudva – a marxista szemléletnek azzal a dogmatikus változatával vitatkozik, amely odáig egyszerűsíti a formációelméletet, hogy kizárja egy formáción belül különböző termelési módok együttlétének lehetőségét, vagy meghaladott és elhalóban levő termelési módokat tekint meghatározónak egy azokon már lényegében túllépett formációra. Mindez azonban nem változtat azon, hogy ezúttal is a formációelmélet relativizálásáról van szó. Persze, mikor a „zweite Leibeigenschaft" jellemzésére és történelmi elhelyezésére kerül a sor, Braudel a „Capitalisme et second servage" c. fejezetben sokkal körültekintőbben és rugalmasabban fogalmaz: „Mi hát a *second servage* [zweite Leibeigenschaft] sokféle aspektusa közül az, ami a kapitalizmusra vall? Semmi, feleli erre Kula könyve, és érvei kétségtelenül helytállóak . . . a lengyel mágnás vagy földesúr igenis nem kapitalista . . . Természetesen nem ezzel az érveléssel szállok szembe. Mégis, úgy vélem, hogy a *second servage* egy olyan kereskedelmi tőke ellenképe, amelyik a keleti helyzetben találja meg előnyeit, sőt önmaga egy részére vonatkoztatva létjogát is. A nagybirtokos nem kapitalista, de az amsterdami vagy más kapitalizmus szolgálatában eszköz és munkatárs. *Része a rendszernek.* [Braudel kiemelése!] . . . Mondjuk azt, hogy ezek a földesurak a kapitalizmusnak inkább áldozatai, mintsem cselekvő résztvevői? . . . Igen és nem. A lengyel földesúr előnytelen helyzetben van a gdanski piacon és teljhatalmú otthon . . . Ez nem egy feudális rendszer, mivel távol

[46] Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe–XVIIIe siècle. I–III. Paris, 1979.
[47] Uo. III. 55, ill. I. 495. l.

attól, hogy egy többé-kevésbé önellátó gazdálkodás legyen, olyan rendszerről van szó . . . amelyben a földesúr minden hagyományos eszközzel a kommercializálható gabona mennyiségének növelésére törekszik. De bizonyára nem is egy angol típusú modern kapitalista mezőgazdaság. Ez egy monopolgazdaság, a termelés monopóliuma, az elosztás monopóliuma, mindenestől egy nemzetközi rendszer szolgálatában, amelyik viszont erőteljesen és kétségtelenül kapitalista".[48]

Nem tagadható Braudel érvelésének az az igaza, hogy a robotoltató majorgazdálkodás a tőkés világpiac kihívására jött létre, s így valóban a tőkés rendszer része volt, még akkor is, ha nem közvetlenül exportra termelt, mint a lengyel, hanem a nemzetközi piacviszonyok áttételes hatására a belső gabonaszükséglet kielégítésére, mint a magyar. Ezt bizonyítja minden másnál nyilvánvalóbban az, hogy a 16–17. században a magyarországi gabonaárak a gabonaexport jelentéktelensége ellenére követik az európai trendet. Ugyanakkor viszont a robotoltató majorgazdálkodás nem volt tőkés gazdálkodás, ebben is egyetérthetünk Braudellel. Az a javaslata azonban, hogy feudális gazdálkodás sem volt, hanem helyesebb volna monopolgazdálkodásnak nevezni, megkerüli a dolog lényegét, a formáció kérdését. A robotoltató majorgazdálkodás jellegét nem az határozza meg, hogy önellátó-e vagy hogy piacra is, sőt esetleg kizárólag piacra termel, hanem az, hogy a gazdaság milyen termelési mód szerint termel, márpedig bármire használja is fel a terméket, azt mint feudális járadékot sajátítja el, s ezért vitathatatlanul a feudális formáción belül kell a helyét keresni.

A robotoltató majorgazdaság és általában az örökös jobbágyság (vagy ahogy nemzetközi viszonylatban nevezzük: a „Gutsherrschaft" és a „zweite Leibeigenschaft") jelenségének a feudális vagy a kapitalista formáción belüli elhelyezése körüli vita semmiképen nem dogmatikus szőrszálhasogatás, legalábbis a Wallerstein és a Braudel által provokált formában nem az. Üdvösen hívják fel a figyelmet arra, hogy a formációtanunkat át kell gondolni és el kell mélyíteni. Egészen bizonyosan nincs igazuk a relativizálási tendenciáknak, a formációk nemcsak egymást követik meghatározott sorrendben a történelem folyamán, hanem egymásból is származnak, mégpedig mindegyik a megelőzőn belüli ellentétek kiéleződésének válságán keresztül. Ugyanakkor az is igaz, hogy egy konkrét formáción belül mindig együttélnek a múltbeli termelési módok maradványai, sőt hamarosan jelentkezik az elkövetkező termelési mód csírája is. Ez közhelynek számít a marxista történetszemléletben. De talán nem közhely annak hangsúlyozása (s ez a Wallerstein–Braudel koncepció számunkra való tanulsága), hogy a gazdasági fejlődés időben egymást követő nagy fázisai: önellátás, egyszerű árutermelés és kapitalista termelés nem behelyettesítik egymást, hanem egymásra oltódnak. Úgy is mondhatnók: alárendelve megmaradnak, sőt autonómiájukból, önmozgásukból továbbra is megőriznek valamit, legalábbis annyit, hogy különleges történeti konstellációkban mintegy ledobják a fölébük rakódott réteget, és eredeti jellegzetességükben bukkannak felszínre, mint a kelet-középeurópai-balti örökös jobbágyság vagy a gyarmati rabszolgaság. De ez a „felbukkanás" már nem formációmeghatározó, éppúgy alárendelődik a formáció adott fejlődési fokának, mint a jövendő termelési mód még virágba nem bomlott csírája. A kelet-középeurópai feudalizmus a világpiac kihívására kétféle módon felelt: a robotgazdaságban újraélesztette eléggé meg nem emésztett „eredeti jellegzetességeit", a barbár

[48] Uo. II. 235–236. l.

rabszolgaság és a szabadparaszti katonáskodás tendenciáit, a cívisgazdaságban pedig előlegezte a tőkés termelési módot. Ez nem jelenti azonban azt, hogy visszalépett a korai feudalizmusba, vagy előrelépett a kapitalizmusba. Feudalizmus maradt, viszont nem mozdulatlanul: a szomszédságában kialakult és vele szoros kapcsolatba lépett tőkés világpiac ösztönzésére továbbfejlődött a kései feudalizmus fázisába. Ez a fázis pedig nem annyira már a 16. században következett be, mint azt Wallerstein művében olvassuk, hanem inkább a 17. század regressziója folytán. A 16. század konjunktúrája még tőkés kezdeményeket is serkentett, mint láttuk, a 17. században ezek elsorvadtak, s ezért és ekkor vált a „Gutsherrschaft" és a „zweite Leibeigenschaft" Kelet-Középeurópa és a Baltikum „periférikus" uralkodó jellegzetességévé.

Ласло МАККАИ

БЕССРОЧНАЯ КРЕПОСТНАЯ ЗАВИСИМОСТЬ И КАПИТАЛИЗМ

(Резюме)

Второе закрепощение крестьянства в Восточной Европе и его аналогия в Венгрии «бессрочная крепостная зависимость» совпали в XVIII-ом веке с формированием капиталистического рынка, более того, были тесно связаны с ним. Возникает естественный вопрос, каким образом связано второе закрепощение крестьянства с процессом перехода от феодализма к капитализму.

Эта проблема обсуждалась в различных работах прошлого, самая значительная из них работа Фр. Кнаппа, изданная в 1887 году и послужившая исходным пунктом для многочисленных дислуссий, в которой автор выдвигает тезис и «дуализме» немецкой агарной истории, о двойственности западного «Grundherrschaft» и восточного «Gutherrschaft», которое Энгельс назвал постоянным сопотствующим явлением второго закрепощения крестьянства. С тех пор создана целая библиотека трудов, основными вопросами которых остаются: 1. каковы черты «Gutherrschaft» и второго закрепощения крестьянства, насколько они характеризуют личную зависимость крестьян, размер и характер барщины; 2. в каких областях, когда и с какими особенностями существовала эта система? Что касается личного закрепощения крестьян, то оно не везде совпадало с барщиной, но могло иметь фискальный характер. Что касается закрепощения членов семьи, то это является чертой также отдельных областей. Говоря о барщие, стоит итметить, что для «Gutherrschaft» была характерна полевая барщина, хотя и носила даже в этом случае иной характер в зависимости от профиля «Grundherrschaft». «Gutherrschaft» отличается тем, что ведение хозяйства было основано исключительно на барщине, связанной с личной закрепощенностью, барщина была институирована именно потому, что 15—30% земель поместья юнеров находилось непосредственно в руках помещиков, а, следовательно, обработывалось барщинным крестьянством. Такие «Gutsherrschaft» разположились на территории, границей которой следует считать на востоке Россию и румынские княжества, присоединившиеся лишь к XVIII-му веку, а на западе — русло реки Эльбы и восточные отроги Альп. В качестве эксперимента можно рассматривать своеобразную смесь «Grundherrschaft» и «Gutherrschaft», наблюдающуюся в областях Германии и Чехии, контуры «Wirtschaftsherrschaft», но это не был самостоятельный тип ведения хозяйства, а только переход от одного типа к другому.

Далее автор обращает внимание на то, что второе закрепощение крестьянства не имело свою систему и территорию, встречаются самые различные типы этого явления. Эти различия вызваны различным историческим прошлым, внутренней структурой, а также способом подключения к капиталистическому мировому рынку. Так например, для Венгрии предметы экспорта: вино и

крупный рогатый скот — поставлялись не помещичьими, а крестьянскими хозяйствами, причем в ярко выраженной капиталистической форме. Эпоха позднего феодализма в Восточной Европе одновременно стала эпохой раннего капитализма, по крайней мере там и в то время, когда и где капиталистические предприятия выходят на мировой рыной. Таким образом, прав Фернан Бродэл, когда утверждает в своей книге, восточноевропейские хозяйства имели два лица: иднутри — феодальное, снаружи — капиталистическое.

László MAKKAI:

SERVAGE PERPÉTUEL ET CAPITALISME

(Résumé)

La formation aux XVI–XVIIe siècles de la "deuxième servage" en Europe de l'Est, et de sa version hongroise "le servage perpétuel" coïncide dans le temps avec la formation du marché capitaliste mondial, voire il y a d'étroits rapports entre les deux. La question se pose donc de savoir quels sont les rapports entre la "deuxième servage" et la transition du féodalisme au capitalisme.

Depuis longtemps, d'abondants ouvrages sont consacrés à ces problèmes, dont le plus important, et qui servait de point de départ aux débats ultérieurs, est la thèse de Fr. Knapp, établie en 1887, sur le "dualisme" dans l'histoire agraire allemande, sur le caractère double de la Grundherrschaft occidentale et la Gutsherrschaft orientale. Cette dernière est accompagnée par le statut juridique défavorable appelé par Engels "deuxième servage". Les débats, constituant aujourd'hui une bibliothèque entière, se déroulaient autour de deux ensembles de problèmes: 1) quelles sont les principales caractéristiques de la "Gutsherrschaft" ou de la "zweite Leibeigenschaft", dans quelle mesure elle est marquée par la soumission personnelle du paysan et par la grandeur et le caractère de la corvée; 2) dans quelles régions, à quelle date et avec quelles caractéristiques particulières trouve-t-on ce régime? En ce qui concerne les caractéristiques, il convient de constater que la soumission personnelle des paysans ne coïncidait pas partout avec l'obligation de la corvée, elle pouvait relever du fisc aussi. Quant à l'obligation de domestique, elle ne caractérise que certaines régions. Parmi les types de corvée, seule celle appliquée dans la production est propre à la "Gutsherrschaft", ayant un caractère différent sur les territoires de la „Grundherrschaft", elle était appliquée et plus tôt et plus tard. Quant à la "Gutsherrschaft", on peut considérer comme caractéristique que la soumission personnelle du paysan était institutionalisée pour assurer la corvée, notamment la corvée pour la production agricole, ce qui aboutit logiquement à ce que 15–30%, et parfois davantage, des surfaces productrices des domaines féodaux étaient régis par le propriétaire foncier, labourés en corvée. L'étendue des "Gutsherrschaft", prises dans ce sens, peut être, après de longs débats, fixée avec une précision suffisante: vers le Sud l'empire ottoman n'y appartient pas, vers l'Est la Russie et les principautés roumaines ne s'y joignent qu'au XVIIIe siècle, et à l'Ouest l'Elbe et le prolongement oriental des Alpes forment la frontière. Des tentatives furent faites afin de tracer les contours d'un type intermédiaire entre la "Grundherrschaft" et la "Gutsherrschaft", celui de la "Wirtschaftsherrschaft" existant dans des régions allemandes et bohémiennes, mais celui-ci ne constitue pas un type autonome d'exploitation, il ne forme qu'une transition d'un type à l'autre.

Dans la suite, l'auteur démontre que ni le système ni l'aire de la "deuxième servage" ne sont homogènes, qu'elle a des variantes fort divergentes qui remontent en partie au passé et à la structure interne des sociétés en question, et en partie aux conditions de leur intégration au marché capitaliste mondial. En ce qui concerne la Hongrie par exemple, les articles principaux du commerce extérieur, le vin et les bovins, étaient produits non pas dans des exploitations seigneuriales, mais dans des exploitations paysannes, et ce sous une forme très nette d'entreprise capitaliste. Ainsi, en Europe centrale, l'époque du féodalisme tardif était en même temps l'époque du capitalisme précoce, du moins à des endroits et à des périodes où et quand l'entreprise capitaliste produisait pour le marché international en employant des salariés. Fernand Braudel a raison de dire dans son nouveau livre qu'en Europe orientale cette époque a double visage, féodal à l'intérieur, capitaliste à l'extérieur.

Vida Mária:

SZENT KOZMA ÉS DAMJÁN MAGYARORSZÁGI TISZTELETÉNEK EREDETE ÉS ÉRTELMEZÉSE (11–14. SZÁZAD)*

A kereszténység első századaiban Bizáncban és Rómában egyaránt nagy tiszteletnek örvendő orvos ikerpár a késő-középkori Európában új funkcióval jelenik meg: az orvostudomány és a sebészet, később a gyógyszerészet védszentjeként. Ez a „világi" feladat szorosan összefüggött azzal, hogy a 14. századtól kezdve az orvosi fakultások kezdték patrónusukká választani Szent Kozmát és Szent Damjánt (Szent Pantaleont és Lukács evangélistát is!). Legkorábban a német-római birodalomban alakult ki ez a tisztelet: a kölni orvosi fakultás pecsétjén 1388-tól szerepeltek,[1]; IV. Károly német–római császár székvárosában Prágában, az egyetem orvosai 1348-tól Csehország patrónusait tisztelték bennük.[2] A 15. századtól kezdve a sebész-borbély-fürdős társaságok is védszentjükké választják őket.[3]

A német nyelvterületen elterjedt kultusz művelődéstörténeti elemzését már a 20. század elején elvégezte Ludwig Deubner,[4] legutoljára az 1960-as években Annaliese Wittmann.[5] Ez utóbbi monográfia a kultuszhelyek közé felveszi a német nyelvterületet körülvevő országok Kozma és Damján tiszteletét is; – így adatainkat, igen hiányosan, Csehország–Erdély–Magyarország összefoglaló cím alá sorolja.[6] Ezekből az adatokból

*A tanulmány német nyelvű változata a Comm. Hist. Artis Med. 89–90, 1980. évi számában jelenik meg.

[1] *Diepgen, P.:* Über die Siegel der medizinischen Fakultät . . . in Freiburg. Arch. Gesch. Med. Leipzig, 2, 1915. S. 173. *Graven, H.:* Die Rektorats- und die Fakultätssiegel der älten Universität Köln. Jahrbuch d. Köln. Gesch. ver. 17, 1935. S. 18. – A Pantaleion tiszteletéről.

[2] *Wittmann, A.:* Kosmas und Damian. Kultausbreitung und Volksdevotion. Berlin, 1967. S. 314.

[3] *Wittman, A.:* Uo. 137–146.

[4] *Deubner, A.:* De incubatione. Berlin, 1900; – *Uő.* Kosmas und Damian. Texte und Einleitung. Berlin, 1907. – A három, ill. négy legendakört úgy értelmezte, mintha három vagy négy ilyen nevű testvérpár élt volna. Forrása *Dehnig (Dehn), R.:* Syntagmatis historici, seu veterum Graeciae monimentorum de tribus sanctorum anargyrorum Cosmae et Damiani nomine partibus partes duae . . . cum interpretatione latina R. P. Simonis Wagnereckii, S. J. R. Dehnius . . . 1660. 1. r.: Syntagmatis in qua agitus de sanctis Cosma et Damiano confessoribus ex Asia, nominis paribus Romanorum scilicet, ac Arabum . . . Viennae, 1660.

[5] *Wittmann, A.:* i. m. 12–21. – A legendakérdés tisztázása és összefoglalása. vö. *Weyh, W.:* Die syrische Kosmas- und Damian-Legende. 14. p. Programm d. K. humanist Gymnasiums Schweinfurt F. 1909/10, 1910.; *Deubner, L.:* Recenzio. W. Weyh Die syrische . . . művéről Berliner Philol, Wochenschr. 30, 1910, Sp. 1286 f. – Az ázsiai, római, arab és az újonnan felfedezett szíriai legendakör tisztázása.

[6] *Wittmann, A.:* i. m. 118.

világosan kiderül, hogy az európai kutatás igen kevés ismerettel bír a kelet-európai, ill. dél-keleteurópai, de ezen belül is, főként a magyar középkor földrajzi és történelmi adottságairól. Megjelölt forrásai is nagyon hiányosak és pontatlanok: a magyar Szent Koronát pl. a Vatikáni Múzeum tulajdonaként tartja számon, meg nem említve, hogy az ott levő: másolat.[7] Tehát adósságot törlesztünk – mind hazai, mind nemzetközi szempontból – részletes elemzésünkkel. Már az összefoglaló cím is bizonyítja, hogy a szerző nem vehette eléggé figyelembe a középkori Magyarország történelmi és földrajzi helyzetét: a 14. század végéig Csehország és Magyarország semmiképpen sem kapcsolható össze, Erdély viszont szerves része az országnak.

Első királyunknak, Istvánnak célja a politikai függetlenség biztosítása, ezért a nyugati szomszéd, III. Ottó német–római császár és a keleti szomszéd, II. Baszileiosz bizánci császár dinasztikus törekvéseinek ellensúlyozására II. Szilveszter pápától kért és kapott hozzájárulást a koronázáshoz. A reformpápaság fellépéséig a pápától nyert felségjelvények nem jelentettek politikai függőséget, csak elkötelezettséget a római egyház mellett. (A pápai hűbérbe vétel csak 1059-től kezdődik a dél-itáliai normann grófokkal.[8]) A diplomáciai kapcsolat viszont éppen a német-római császárság hűbéri igényeinek ellensúlyozására Bizánc felé sokkal intenzívebb. Így a bizánci befolyással csakúgy számolnunk kell, mint a német hatással. Hogy ez a befolyás közvetlenül, vagy itáliai szűrőn át érkezett-e hozzánk, a mai napig eldöntetlen vita történészeink, művészettörténészeink között. Látni fogjuk a magyarországi Kozma és Damján tisztelet elemzésénél is, hogy ma sem tisztázott, hogy a kultusz Rómából vagy Bizáncból származott-e hazánkba?[9] Éppen ezért a kettősségért és bizonytalan eredetért a „speciális" és széles körben elterjedt kultusz tisztázása különlegesen érdekes téma. Magyarország történelmi-földrajzi „vízválasztó" szerepére jellemző még a 14. századtól, az Anjou-család trónrajutásával, a közvetett francia befolyás, majd a Jagellók alatt a lengyel hatás érvényesülése.

A hazai szakirodalom csak érintőlegesen foglalkozott az Árpád-korban kialakult Kozma és Damján tisztelettel. Csupán a hagiographia alapos kutatója, Bálint Sándor

[7] *Wittmann, A.:* uo.

[8] *Györffy Gy.:* István király és műve. Bp., 1977. 137–147.

[9] *Divald K.:* Magyar művészettörténet. Bp., (1927), 113. – *Mesterházy K.:* Adatok a bizánci kereszténység elterjedéséhez az Árpádkori Magyarországon. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve. 1968. (Debrecen, 1970.) 145–177. Kádár Zoltán a közvetlen bizánci átvétel híve. *Gerevich, T.:* L'arte antica ungherese. Klny Ungeria Roma, 1929. 6. (Publicazioni dell'istituto per l'Europa Orientale, Roma, prima seria) – *Uő.* Magyarország románkori művészete. Bp., 1938. – *Puskás L.:* A magyar falfestészet Árpádkori emlékei. Bp., 1932. – Az italo-bizantin elmélet hívei. Vö. *Tóth M.:* Az Árpádkori falfestészet. Bp., 1974. 13–14. *Erdey F.:* Hipotézis a feldebrői altemplommal kapcsolatban. Műemlékvédelem, XIX. (1975), 196–203. – *Lévárdy F.:* Feldebrő Kelet vagy Róma? Műemlékvédelem, XX. (1976), 145–151. – *Tóth S.:* Feldebrőről hipotézisek nélkül. Műemlékvédelem, XXI. (1977), 29–39. – *Lévárdy F.:* A „feldebrői feltevések" értelme. Válasz Tóth S.-nak. Műemlékvédelem, XXI. (1977), 129–135. – A 70-es években lezajlott vita bizonyítja az eltérő véleményeket és a kérdésben megnyilvánuló bizonytalanságot. *Entz G.:* A középkori Magyarország falfestészetének bizánci kapcsolatairól. Műv. tört. Ért. 16. (1967), 241–250. A pécsváradi, feldebrői és veszprémi falképek stílusa azt bizonyítja, hogy a bizánci befolyás Itálián át érkezett, csakúgy mint Nyugat és Közép-Európában. A feldebrői és a lombardiai Civité falképeinek párhuzamára figyelmeztet. lásd: *Radocsay D.:* A középkori Magyarország falképei. Bp., 1954. 18.

szentelt önálló tanulmányt a témának.[10] Azonban ő is inkább a 15. században kialakult orvostudomány és gyógyszerészet védszentjeit ismerteti. A két keleti szent nevét gyakran emlegetik, mert mellképük a magyar korona alsó részén, a corona graecán is szerepel. Ez a tény azonban gyakran tévútra vezette a kutatást, és a tisztelet eredetét – a Bizáncban készült mellképek alapján – közvetlen átvételnek vélték. Pedig a corona graeca mellképei nem a legkorábbi hazai ábrázolásai Szent Kozmának és Damjánnak. Első ábrázolásuk az 1031-ben hímzett koronázási palástón szerepel, erre viszont mind ez ideig senki sem figyelt fel, még Bálint Sándor is csak a koronát említi.[11] Különösen az orvos- és gyógyszerészettörténet kutatói kerestek összefüggést a magyar korona zománcképei és a késő-középkori tisztelet – miszerint a két szent az orvostudomány és a sebészet, később a gyógyszerészet védszentjévé vált – között. Napjainkban is elhangzanak olyan előadások, amelyek „jogfolytonosságot" feltételeznek a jelzett emlékek között.[12] Feladat tehát a korai Árpád-kori kultusz tisztázása és értelmezése, mert a későbbi egyértelmű és világos, jelentése Európa-szerte ugyanaz.

Alapos elemzésre van szükség, ehhez vizsgálat alá kell vennünk fennmaradt emlékeinket: irodalmi műveket, okleveles forrásokat, képző- és iparművészeti alkotásokat egyaránt.[12/a] Több kérdésre kell választ kapnunk. Bizáncból vagy Rómából származik-e a Kozma–Damján tisztelet? Mikor alakult ki az orvostudomány és a gyógyszerészet, illetve a sebészet védszentjeinek a tisztelete Magyarországon? Az Árpád-kori kultusz magyarázata? A középkori falfestészet, táblaképfestészet és faszobrászat ábrázolásai, ikonográfiája és jelentése? Van-e összefüggés az Árpád-kori tisztelet és a 14–16. században elterjedt gyógyítószent-kultusz között?

A tisztelet még az államalapító István király korában (997–1038) kezdődött el, majd másfél évszázad szünet után, a 12. század második felétől, főként Nyugat-Dunántúlon talán a bencésrend indíttatására éledt újjá. Különösen a 14–16. században virágzott, és a kultusz a 15. században a Dunántúlról lassanként Észak-Magyarországra tolódott át. Míg az Árpád-ház uralkodása alatt (1000–1301) a Dunántúlról 13 forrásunk van, addig Észak-Magyarország területéről mindössze 2. (A kassai falképpel együtt 3.) Igaz ugyan, hogy az egyik éppen a legkorábbi adat (Alsó-Ludány, 1196 előtt) és bencés alapítású, a másik 13. századi falfestmény (Csaroda, Kassa 1250–1270). Az Árpád-házat követő Anjou-család uralkodása alatt hasonló a helyzet: 1308–1380 között 7 dunántúli és 3 észak-magyarországi okleveles forrásról tudunk. Luxemburgi Zsigmond (1387–1437), később Hunyadi Mátyás (1458–1490) idején, illetve Hunyadi János kormányzósága alatt (1446–1452) már a 4 dunántúlival szemben 12 felvidéki forrás, köztük oltár szerepel. Végül a Jagellók uralkodása idején (1490–1526) a 9 északmagyarországi és 1 pesti dokumentum (táblaképek, faszobrok) mellett már csak 1 dunántúli egyházszentelés található. A tisztelet két évszázaddal később, a 18. században a jezsuita rend jóvoltából éled újra, és tart a 19.

[10] *Bálint S.*: Kozma és Damján tisztelete a régi Magyarországon. Comm. Hist. Artis Med. 64–65, 1972, 141–145. – *Uő.* Ünnepi kalendárium. Bp., 1977. 2. k. 301–305.

[11] *Bálint S.*: uo.

[12] *Bánóné Fleischmann Marianna – Zalai Károly:* Kozma és Damján a hazatért magyar koronán. Gyógyszerészet, 1980. 304–308. – Az előadás elhangzott a Magyar Gyógyszerészeti Társaság 1979. évi ülésén.

[12a] *Vida M.*: A Kozma és Damján tisztelet írásos és tárgyi emlékei Magyarországon. Adattár. Comm. Hist. Artis Med., 89–90, 1980. s. a.

század második feléig. Tanulmányunk kizárólag a római katolikus egyház hatására kialakult kultusszal foglalkozik. A nemzetiségek (román, rutén, szerb stb.) ortodox egyházban kialakult tiszteletével e helyen nem foglalkozunk.[13] Emlékeink közé mindössze két bizánci eredetű dokumentumot vettünk be: a magyar koronát és a besztereci aszperzóriumot. Az elsőt nemzeti-történelmi jelentősége és hatása miatt, a másodikat azért, mert hazai lelet, és talán Magyarországon is készült (Zolnay László feltevése szerint). A múzeumainkban levő bizánci ikonokat, mivel témánk szempontjából nem számítanak, figyelmen kívül hagytuk.

Kozma és Damján tisztelete az Árpád-házban

Legkorábbi emlékünk egy miseruha, melyet István király és Gizella királyné adományozott a székesfehérvári prépostságnak, a 12. század vége óta *koronázási palástként* használták és a felségjelvények közé – a korona, kard, jogar, országalma – került. A miseruhán az alsó sor hímzett szentjei között – a donátor királypárral egy sorban – szerepel a két keleti szent, Kozma és Damján és rögtön mellettük egy másik orvosszent, Pantaleon. A három szent orvosnak ez a legkorábbi hazai ábrázolása, amelyről tudunk. A kazulát 1031-ben hímeztette István az akkor épülő Szűz Mária-templom számára, és Gizella királyné udvarhölgyeivel, illetve talán a veszprémvölgyi apácákkal együtt dolgozott rajta. Az új zarándokút mentén fekvő Székesfehérvárt István királyi székhellyé tette, és az épülő bazilikát – a Nagy Károly alapította aacheni palotakápolna „jogi" helyzetéhez hasonlóan – a királyság új szakrális központjának, koronázó- és temetkezőhelyének szánta.[14] Feltételezzük, hogy Székesfehérvár új funkciója és koronázási palást ikonográfiai programja között eszmei-tartalmi összefüggésnek kellett lennie. Az alapprogram egy korábbi nézet szerint esetleg a Credo megjelenítése,[15] a mai álláspont szerint inkább a Te Deum hálaadó imádságának (Szent Ambrosius éneke) illusztrációja,[16] vagy talán a Mindenszentek litániáját tükrözi.[17] A palástón ábrázolt személyek és számuk alapján közel áll a mainzi szertartáskönyv 10. századi egyházszentelési miséjének szereplőihez.[18] A hálaadás és felszentelés időszerűségét István király 1030-ban Konrád német–római császár felett aratott győzelme adhatta.[18a]

A koronázási palást keletkezésének körülményei meghatározták ikonográfiai programját, mindennek tehát, ami a kazulán szerepel, eszmei tartalma és jelentősége van: így

[13] *Sasváry L.*: Emlékek és adatok az ingyenorvosok tiszteletére a magyarországi ortodoxok és görögkatolikusok köréből. Comm. Hist. Artis Med. 87–88, 1979. 1–2. sz. 65–78.

[14] *Győrffy Gy.*: i. m. 316–320.

[15] *Iff. Horváth J.*: Legrégibb magyarországi latin verses emlékeink. Irodalomtörténeti Közlemények, 1956. 1–19. vö. *Bálint S.*: Ünnepi kalendárium. 2. k. 203–204.

[16] *Kovács É.*: Casula Sancti Stephani Regis. Acta Historiae Artium Academiae Scientiarium Hungaricae, 5. 1958. 181–221. – *Lovag Zs.*. A magyar koronázási jelvények. Bp., 1978. (Magyar Nemzeti Múzeum kiadv.) 29. *Kovács É.*: A koronázási palást István király és Gizella királyné miseruhája. A magyar koronázási jelvények. Bp., 1980. 59. p. – Szent Ambrus himnusza különféle 5. századi szövegekből összeállítva.

[17] *Tóth E.*: Zur Ikonographie des ungarischen Krönungsmantel. Folia Archeologica, 24. 1973, 219–240.

[18] *Győrffy Gy.*: i. m. 353.

[18a] *Horváth J.*: i. m. (15. lábj.)

az ábrázolt mártírszentek személyének, köztük tárgyalt szentjeinknek, Kozmának és Damjánnak. Úgy hisszük, bizonyos, a miseruhához kapcsolódó tényezők közelebb visznek bennünket a Kozma–Damján tisztelet magyarországi történetének megismeréséhez.

Győrffy György a megjelenített szentek személyével kapcsolatban a „helyi ereklyék" tiszteletét említi, és a velük egy sorban megjelenő István és Gizella ábrázolását tervezői szabadságnak minősíti.[19] Elképzelhető, hogy a német–római császáron aratott győzelem tiszteletére készült a palást. Ennek a győzelemnek azonban ennél sokkal nagyobb jelentősége volt, hiszen Konrád császár támadásának célja: Istvánt hűbéressé tenni. A királynak ezen az aktualitáson kívül tehát a Te Deum megörökítése alapvető programjához kellett: a római egyháznak felajánlott és Európa uralkodóival szemben független magyar királyság elismertetése. A palást alsó sorában megjelenített szentek szorosan beleillenek ebbe a programba.[20] A középpontban a mandorlában látható Krisztus, angyalokkal övezve; Mária és Keresztelő Szent János között; alatta a próféták rendje, majd a trónoló Krisztus az apostolokkal körülvéve az égi Jeruzsálem falai között és végül a szentek sora – középen a fejedelmi donátorpárral – monumentális képben illusztrálja István király elhatározását és tetteit. Még az Apokalipszis jelenetei is aktuálisak, hiszen a 11. század kezdetén az Antikrisztus eljövetelét „rettegte" a keresztény világ. III. Ottó német–római császár is ajándékozott II. Szilveszter pápának egy ilyen palástot.[21] Az Antikrisztus tornyokat pusztító népeit egy 11. századi franciaországi kódexben is megfestették.[22] Ám a székesfehérvári palláston ennél több látható: Jeruzsálem lerombolása mellett újjáépítésének időszerű jelenetei.[23] A felépített Jeruzsálem képei és a zarándokút mellett épülő Székesfehérvár tartalmi összefüggése kétségtelen, és e jelenetek valószínűsítik István részvételét az 1009-ben lerombolt templomok 1027-ben megkezdett újjáépítésében.

A palást ikonográfiai szerkezete és programjának áttekintése alapján megállapíthatjuk, hogy mindennek és mindenkinek meghatározott helye és funkciója van. Így természetesen az alsó sorban megjelenített szentek személye pontosan illeszkedik a fentiekben vázolt tartalomba. A párosával egymás felé forduló szentek az alábbiak (balról jobbra); Damján – Kozma, Pantaleon – György, Vince – Gizella királyné; a centrumban

[19] *Győrffy Gy.*: i. m. 20.

[20] *Vida M:* Az orvosi gyakorlat és a gyógyítószentek ikonográfiája a magyarországi falfestészetben. (XIII–XV. sz.) Comm. Hist. Artis. Med. 87–88, 1979, 1–2. 52–53.

[21] *Schramm, P. E.*: Herrschaftszeichen und Staatssymbolik. Monumenta Germaniae Historica. Schriften XIII/2. 579. – Miracula S. Alexii említi.

[22] *Le Goff, J.*: La civilisation de l'Occident médiéval. Paris, 1964. 22., 89. kép.

[23] *Győrffy Gy.*: i. m. 568. Vö. *Czobor B.*: A magyar Szent Korona és koronázási palást. III. Béla magyar király emlékezete. Szerk: Forster Gy. Bp., 1900. 109. *Kovács É.*: i. m. (16. lábj.) (1980). 66. – *Győrffy György* feltételezését nem fogadja el. Indokai: nem valamennyi alak harcoló figura (pl. a törökülésben ábrázolt „kígyóbűvölő"; a hosszúruhás, szembenéző „előkelő"; a hasaló, térdelő, keresztbe vetett lábakkal, „bírói" tartásban ülő alak; a „zarándok" csoport stb.). Másrészt Marie-Madeleine Gauthier véleménye alapján ezek a figurák kívül vannak a trónoló Krisztus és apostolkar paradicsomi szférájában, ezért ők a föld népeinek képviselői, és a himnusz is értük szól: „Szabadítsd meg, Uram néped . . ." A fenti tényezők egyáltalán nem zárják ki a földi Jeruzsálem elpusztításának, ill. felépítésének megjelenítését. A himnusz szövege az Antikrisztustól való megszabadulás könyörgése Istenhez, aki az Antikrisztustól megmentette az emberiséget. A nem harcoló alakok ábrázolása sem indokolja Győrffy feltételezésének elvetését. A palást jól átgondolt, racionális ikonográfiai programjába pontosan beleépül – aktualitása miatt is – az Apokalipszis jelenete.

kissé feljebb a készítés idején elhunyt Imre herceg; István király – István vértanú, Kelemen – Sixtus, Kornél – Lőrinc.[24] A mellképekre a páros szentek feje mellé neveiket is ráhímezték. Sorrendben az első név nélküli személy bizonyosan Damján,[25] mert egymás nélkül sohasem ábrázolták az orvos testvérpárt. A következő nevek szerepelnek: COSMAS PANTALION GEORGIVS VICENTIVS GISLA REGINA STEPHANVS REX STEPHANVS CLEMENS SIXTVS CORNELIVS LAVRENTIVS.[26] A palást tartalma és szerkezete nyugati ikonográfia alapján épül fel,[27] az ábrázolt szentek is ehhez tartoznak. István király jobbján rögtön ott látható keresztségben nyert névadó védszentje és példaképe: a protomártír Szent István mellképe. Tudjuk, hogy a Bizáncban megkeresztelt Gyula, István anyai nagyapja (Sarolt révén) is ezt a nevet vette fel. Itt a névválasztás Géza fejedelem keresztségben nyert István neve után történt, s ezt római keresztségben kapta. A palásttal kapcsolatban emlegetett veszprémvölgyi görög apácák hímző tevékenysége miatt felmerült a bizánci hatás kérdése is.[28] Első királyunk mellett levő további szentek személye alapján kizártnak látszik a bizánci befolyás: három római vértanú pápa és egy tanítvány diakónus képe. (És mindez időben közel az egyházszakadáshoz: 1054) Kelemen († 101) Szent Péter harmadik utódja a pápai székben; II. Sixtus († 285) neve szerepel a mise kánonjában; vagy talán I. Sixtus († 125), akinek nevéhez fűződik a szentmisei három Sanctus kimondása; Kornél († 253) pápai tekintélyéről és egyházszervezői munkájáról ismert, nevének jelentése „vasakaratú" és Lőrinc († 258), II. Sixtus tanítványa és követője, az ő neve benne van a misekánonban, ezért valószínű, hogy inkább II. Sixtus képe került a palástra.[29] Természetesen a fenti szentek tisztelete éppen úgy elfogadott a keleti egyházban is, hiszen a hivatalos egyházszakadásra csak 1054-ben került sor. Azt azonban nem hihetjük, hogy a veszprémvölgyi görög apácáknak szerepe lehetett ebben a választásban. István király a maga és Gizella mellképe mellé azokat a szenteket sorakoztatta fel, akikre „ideológiailag" állama és vállalt hite erősítésére támaszkodni kívánt.[30] Koncepciójában tehát a bizánci liturgiában is kedvelt szentek: Kozma, Damján, Pantaleion és György konkrét funkciót töltenek be. A Gizella királyné jobbján megjelenített szentek valószínűleg a királyné választott védszentjei: Vince († 304) zaragossai püspök buzgó hitélete miatt,[31] a lovagi erényekért: György († 303), a mindenkin könyörülő orvos Pantaleion († 305 körül), és az önzetlen tudományért: Kozma és Damján († 303 körül).

Az öt keleti szent és az öt római szent szerepeltetése összefügghet a jeruzsálemi templomok újjáépítésével is, ahol főként VII. Konstantin bizánci császár és talán István magyar király kőművesei is dolgoztak. Diplomáciai okok is vezethették: nem kívánt

[24] *Vida M.*: i. m. (1979), 53.

[25] *Tóth E.*: i. m. (17. lábj.) 228. (49. lábj.)

[26] *Balassa, F.*: Casulae S. Stephani Regis Hungariae vera imago et expositio. Viennae, 1754. – A palást pontos ikonográfiai rajza.

[27] *Gerevich T.*: Magyarország románkori emlékei. Bp., 1938. 248.

[28] *Bock, F.*: Die Kleinodien des Heiligen Römischen Reiches Deutscher Nation nebst den Kroninsignien Böhmens, Ungarns und der Lombardei, mit kunsthistorischen Erläuterungen. Wien, 1864. 84. *Czobor, B.*: i. m. 98.

[29] *Mátray J.*: Keresztneveink. Szentek, vértanúk, névnapok. Bp., 1960, 161., 248., 166., 179.

[30] *Vida M.*: i. m.

[31] *Mátray J.*: i. m. 291.

ütközőpont lenni a római pápaság és a bizánci császárság kezdődő viszálykodásában. Mindenesetre egy bizonyos: alapeszméit „megerősítő" mintaképeit hímeztette a palástra, és e szentek az Árpád-házi királyok és utódjaik patrónusaivá lettek.

Emellett szól még egy igen fontos ikonográfiai adat: valamennyi szentnek – Istvánhoz hasonlóan – a fején az akkori koronadivatnak megfelelően abroncskorona, a kezében lándzsa és országalma látható. A király jobbjában a lándzsát, baljában az országalmát tartja. A többi szentnek váltakozva – aszerint, hogy jobb vagy bal felé fordul – hol jobb, hol bal kezébe kerültek a felségjelvények. A párosával egymás felé forduló szentek egymás felé nyújtják az országalmát, kifelé tartják a lándzsát. (Kivétel Gizella, akinek jobbjában a veszprémi templom modellje van), Lepold Antal, aki a lándzsa és az országalma „ismétlődésére" elsőként figyelt fel, a fejedelmi jelvényeket csupán a „bizánci minta sablonos tartozékainak" tekinti,[32] s e különös attributumoknak semmiféle jelentőséget sem tulajdonít. Győrffy György, István koronázásával kapcsolatban részletesen elemzi a „zászlós lándzsa" jelentését: ez a vexillum tette a magyar királyt a német–római császártól nem függő szuverén uralkodóvá.[33] Még azt is felfedezi, hogy István koronájához hasonló látható Gizella királyné és a többi szent fején is, bár ezt nem találja szokatlan attributumnak és külön magyarázatra érdemesnek. Kovács Éva korábban „palásttal, fejükön gyöngyös koronával" ábrázolt mártírokat említ, akik a donátorokhoz hasonló háromszögletű koronát viselnek.[34] Analógia alapján (a női alakok a bázeli tábla árkádjai felett és a watterbachi hordozható oltár) megállapítja, hogy még István koronájára sem lehet következtetni, mert nem hatalmi jelvény: uralkodók mellett mártírok, próféták, evangélisták, az erények megtestesítői is viselik (III. Ottó evangéliáriuma, Máté és Lukács evangélisták leplei). Szerinte ez nem konkrét forma, hanem egészen ornamentumszerű. Újabban a „liliomdíszes" abroncskorona mellett felfedezi a királyi öltönyt, az országalmát, sőt a lándzsát is, és a nagyharsányi pénzleletre hivatkozva elismeri, hogy a lándzsa István király egyik jelvénye volt.[35] Ez a jelenség szögezi le, egyszerűen a szóillusztrációhoz hasonló ábrázolási eljárás, vagyis a szentek sorába iktatott donátorok a himnusz éneklői, akik azért fohászkodnak Krisztushoz, hogy szentjeivel együtt részesítse őket az örök dicsőségben. Az a tény, hogy a donátor királyi párral egy sorba került szentek ábrázolási módja teljesen megegyezik, azt igazolja inkább, hogy e ritka és szokatlan attributumok felségjelvények. E jelképek: a korona, a lándzsa és az országalma, amelyek csak felkent királyokat illettek meg, a palást szentjeinek attributumaivá lettek. És köztük látható, a sor végén utolsó párként és kiemelt helyen Kozma és Damján háromnegyedes alakja. Viselés közben ugyanis – a palást összecsukódása révén – előre kerültek. Jelentőségük a palást tekintélyével együtt növekszik. A III. Béla (1172–1196) által átalakított miseruha koronázási palástként való első említése 1290-ből származik: a krónikás szerint a

[32] *Lepold A.*: Szent István király ikonográfiája. Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulójára. Szerk. Serédy J. Bp., 1938. 3. k. 119.

[33] *Győrffy Gy.*: i. m. 155–157.

[34] *Kovács É.*: i. m. (16. lábj.) Vö. *Braun, J.*: Meisterwerke der deutschen Goldschmiedekunst der vorgotischen Zeit. Teil 1. 9–12. Jahrhundert. München, 1922. 7. l. 30. kép – Watterbachi hordozható oltár. Regensburgi munka (?) 11. sz. eleje. München. Bayer. Nationalmuseum.; *Burckhardt, R.*: Die Kunstdenkmäler des Kantons Basel-Stadt. 2. Bd. 9–14., 28–44. 17. kép – A bázeli tábla részletes ismertetése. 1854 óta: Paris. Cluny Museum tulajdona.

[35] *Uő.*: i. m. (16. lábj. (1980) 65.

király Szent István által is viselt miseruhában volt.[36] A „szent palást" első okleveles említése pedig Kis (Durazzói) Károly (1354–1386) koronázásával kapcsolatban – 1385. december 31. – maradt ránk.[37]

A palástón ábrázolt keleti szentek tisztelete István korában általánosan elterjedt Európában, így a *közvetlen római vagy – német közvetítéssel – a közvetett római befolyás*sal számolhatunk. Kozma és Damján neve a 4. századtól kezdve szerepelt a római misekánonban, aminek a kultusz elterjedésében nagy jelentősége volt.[38] A legkorábbi szentély a két szent tiszteletére, a „presso S. Maria ad praesepe" oratórium Symmachus pápa (498–514) alatt épült.[39] A legelső ábrázolás az egykori Forum Romanumon álló „templum sacrae urbis" alapjaira épült „templum Romuli" még meglevő római épület maradványaira épített Szent Kozma és Damján bazilika apszisának mozaikképe, amelyen a templomépítő IV. Félix pápa (526–530) is látható.[40] A felirat szerint a római nép a gyógyulás biztos reményét kapcsolja a mártírszentekhez.[41] Ez a felfogás közel áll a későközépkori védszent-tisztelethez.

A tisztelet István korában több mint ötszáz éves hagyományra tekintett vissza Rómában és patrocíniumuk kiemelt, a város legfrekventáltabb pontján, a Forum Romanumon. Ezért nem tartjuk kizártnak az itáliai ösztönzést sem. (Pantaleion római tisztelete is hasonló, s a mai napig ünneplik a napját. A kölni bencés apátság már a 10. században védőszentjéül választja;[42] a középkorban a 14 segítőszent egyikeként, igen népszerű. A hazai okleveles említések csak a 13. századtól fordulnak elő.[43])

Felmerülhet a *római kultusz német közvetítése is:* az Ottók udvari művészetének hatása. Valószínű, hogy Gizella királyné és udvarhölgyei hímezték a bizánci selyemből

[36] *Mihályi E.:* Pannonhalma. 22. – A palást tyssua szöveten készült másolata átalakítás előtt vagy éppen akkor készült; *Gerevich T.:* i. m. 248.; *Lovag Zs.:* i.. m. 29.

[37] A korona kilenc évszázada. Történelmi források a magyar koronáról. Szerk. Katona T. Bp., 1979. 48. – *Thúróczy János:* A magyarok krónikája. A „Kis" melléknevű Károly király szerencsétlen esetének elbeszélése és Magyarország királynőinek gyászos története. – Kis Károly történetét Thúróczy 1481–1485 között írta meg, Laurentius de Monacis († 1429) velencei államférfi versben írt története nyomán.

[38] *Schreiber, G.:* Christlicher Orient und mittelalterliches Abendland. Oriens Christianus. Wiesbaden, 39. 4. Ser., Bd. 3. 1955. 72.; *Maas, P. (Deubner, L.):* Kosmas und Damian. Byzant. Zeitschrift. Leipzig, 17. (1908), 606. – A kultusz közvetlenül Szíriából került Rómába át.

[39] *Deubner, L.:* Kosmas und Damian. i. m. (4. lábj.) 74. *Armellini, M.:* Le chiese di Roma del secolo IV. al XIX. (Hrs. Carlo Cecchelli.) 3. Aufl. T. 1. Roma, 1942. 295.

[40] *Gregorovius, F.:* Geschichte der Stadt Rom. 6. Aufl. 1922. Bd. 1. 333.; *Deubner, L.:* i. m. (4. lábj.) 71. – A templum Romuli a III. század végén épült a Via Sacra mentén és a túlsó oldalon egy Dioszkurosz templom állt. Vö. *Pogány F.:* Róma. Bp., 1967, 38., 89., 126. – Ez az első ókeresztény templom a Forumon. – *Kádár Z.:* Ókeresztény és korabizánci művészet. Bp., 1959, 28., 31.

[41] *Wilpert, J.:* Die römischen Mosaiken und Malereien der kirchlichen Bauten vom IV.–XII. Jahrhundert. Bd. 2. Freiburg, 1917. 1072.

– A mozaik latin felirata:

„AULA DEI CLARIS RADIAT SPECIOSA METALLIS
IN QUA PLUS FIDEI LUX PRECIOSA MICAT
MARTYRIBUS MEDICIS POPULO SPEC CERTA SALUTIS
VENIT ET EX SACRO CREVIT HONORE LOCUS
OBTULIT HOC DOMINO FELIX ANTISTITE DIGNUM
MUNUS UT AETHERIA VIVAT IN ARCE POLI"

[42] *Künstle, K.:* Ikonographie der christlichen Kunst. Bd. 2. Freiburg i. Breisgau, 1928. 485.

[43] *Mesterházy K.:* i. m. (9. lábj.) 165.

készült miseruhát.[44] Az általában regensburgi munkának tartott Gizella-kereszt (München, Schatzkammer der Residenz. Készült 1006–1038 között) és a koronázási palást rokonsága alapján a stílus Gizella fivérének, II. Henrik császárnak művészeti környezetében gyökeredzik.[45] A hasonló stílusjegyek alapján – a gondosan fogalmazott díszítő feliratok, az alakok nagyszabású megjelenítése és a donátorok szerepének hangsúlyozása feliratokkal és ábrázolásokkal – a kazula nem textilszerű kompozíciója arra mutat, hogy tervezője ötvös lehetett.[46] Mivel azonban 1031-ben, a német császárság felett aratott győzelem után, nehezen képzelhető el, hogy a miseruhát délnémet műhelyben hímezték volna, ezért felmerült az ezredforduló táján betelepült textilműhely tevékenysége is.[47] Amennyiben Gizella királyné közreműködésével készült a palást, elképzelhető, hogy a jobbján ábrázolt szenteket ő választotta ki patrónusaiként; míg a másik oldal szentjei István király védszentjei lehettek. Az államszervezés gondjaival küszködő magyar király programjában a nagy egyházszervező pápai szentek játszhattak nagyobb szerepet, a mélyen vallásos királyné pedig a keresztény erkölcs példaképeit választotta.

Gizella „párja" a palástón a hitbuzgalmáról ismert Szent Vince zaragossai püspök, míg a másik oldalon István király mellett példaképe, István vértanú szerepel. Ha a király mellé névadó patrónusa került, valószínű, hogy a királyné mellé hasonlóképpen szintén védszentje került. Így a mélyen hívő Vince püspök a vallásosságáról ismert Gizella példaképe lehetett. A palást tartalmának alapos elemzője, Kovács Éva is bizonyosra veszi, hogy a király és a királyné mellett védszentjeik szerepelnek.[48] Tóth Endre – összehasonlítva a 957–994 között készült freisingi litánia szövegével – megállapítja, hogy megegyezik a Mindenszentek litániájával: „S. Stephane, ... Clemens, ... Xyste, ... Corneli, ... Vincentui, ... Georgi, ... Laurenti, ... Cosma, Damiane, ... Pantaleon" stb.[49] Természetesen a sorrend nem teljesen egyezik és nem valamennyi szent, csupán a Mindenszentek litániájából kiválasztott védszentek. A freisingi analógia is a Gizellával érkezett bajor hatást és az ezzel együtt érkező szentek tiszteletét igazolja. A 12. században a boldvai bencés kolostorban készült Pray-kódex Mindenszentek litániája is megegyezik ezzel.[50] Tóth Endre szerint a királyi párral együtt megjelenített mártírok ikonográfiai jelentése: a donátorok köszönete a Mindenszentek közvetítéséért.[51] Ez a közbenjárás az 1031. évi győzelemre vonatkozik. Úgy gondoljuk, hogy a Mindenszentek litániája „mintául" szolgálhatott a szentek kiválasztásához, és ez szintén a nem bizánci átvétel mellett szólhat.

A tisztelet német közvetítése más oldalról vizsgálva sem kizárt, hiszen tiszteletük a 9. század elején a Rajna vidékén is elterjedt. Nagy Károly, aki számos relikviát hozott magával Rómából, Konstantinápolyból és Jeruzsálemből, köztük valószínűleg Szent

[44] *Győrffy Gy.*: i. m. 353.

[45] *Kovács É.*: Árpád-kori ötvösség. Bp., 1974, 6–11. – A regensburgi miniaturákkal való rokonság; *Lovag Zs.*: i. m. 28. – A reichenaui stíluskörhöz való kapcsolódás; *Kovács É.*: i. m. (16. lábj.) (1980), 73–74. – Újabban szintén Reichenauhoz kapcsolja.; *Dercsényi D.*: A magyar koronázási ékszerek. Műemlékvédelem, 22 (1978) 98. – Bajor női kolostor munkája is lehetne.

[46] *Kovács É.*: i. m. 10.

[47] *Kovács É.*: uo. 11.; vö.: i. m. (16. lábj.) (1980) 75.

[48] *Kovács É.*: i. m. (16. lábj.) 185.

[49] *Tóth E.*: i. m. 235. Vö. *Coens, M.*: Anal Boll. 54. (1936), 24.

[50] *Pray, G.*: Diatribe. Posonii et Cassoviae, 1777, 217.

[51] *Tóth E.*: i. m. 239.

Kozma és Damján ereklyéit is, elsőként helyezte el azokat az aacheni Münsterben.[52] A westfáliai korai Kozma–Damján patrocíniumok általában „asszony-alapítások". Az első példák Liesborn, Borghorst, Wunsorf ilyen nevű templomalapításai.[53] A Rajna vidék Kozma és Damján kultuszának centrumában, Essenben pedig 874-ben szentelte Hildesheimi Altfrid püspök Szentháromság, Szűz Mária és Szent Kozma és Damján tiszteletére a katedrálist, amely családi alapítvány, mégpedig a szász Adél részéről.[54] Altfrid később Rómából ereklyéket is hozott ide. A másik középkori centrum, Bréma, ahol 964-től a 16. századig folyamatos tiszteletnek örvendett az orvos ikerpár. I. Ottó hozta magával Rómából a két szent ereklyéit, ezzel talán a bizánci császár lányának is, Theophánunak, későbbi feleségének akart kedveskedni.[55] A német–római császárság legkorábbi, 1100 előtti Kozma–Damján patrocíniumai főként magas rangú asszonyok, gyakran királynék alapításai. Ez megerősíti feltevésünket, hogy az Ottók udvarában tisztelt szentek Gizella királyné védszentjei közé tartozhattak.

Az István-kori szent-tiszteletről tájékoztatnak még a hazai liturgikus kódexek: a Sanctoralék naptári ünnepei és az elmondott imádságok, fogadalmi misék és himnuszok. Az ezekben előforduló zömmel római (gregorian-gelasuisi) és vértanúréteg, továbbá a bencés és a frank-rajna-vidéki-lotharingiai réteg mellett csak kisszámú keleti és Rajnán inneni német réteg szerepel.[56]

Feltevésünkkel nem összeegyeztethetetlen a sokat emlegetett veszprémvölgyi görög apácák hímzőtevékenysége, ha szerepük nem is lehetett a palástón megjelenített szentek kiválasztásában. Nem valószínű, hogy időben közel egyházszakadáshoz éppen jelentős római pápákat hímeztek volna a miseruhára. Hatásuk a díszítésben nyilvánult meg. Gerevich Tibor álláspontja igaz: eszerint jellemző a nyugati ikonográfia és – részben! – a bizánci ornamentika.[57] Vagyis a tartalom nyugat-római és a forma bizánci-keleti, de ez utóbbi is csak részben. Itália felé mutat a kereszt villa alakja (Bizáncban gyökerező!), az apostolokat magába foglaló öv architektonikus szerkezete és az alakok latin érzésű aránya, illetve az arcok portrészerű realizmusa.

A királyi pár szent-tiszteletével kapcsolatban határozottabb választ adhatnánk, ha ismernénk a metzi palást nyakszegélyén megjelenített tizenegy szent kilétét. A francia forradalom alatt a metzi Szent Arnulf bencéstemplom kincstárában őrzött kazula elpusztult, így csak egy leírás és egy rajz alapján ismerjük.[58] A szintén Gizella vezetésével készített palástot felirata szerint 1004-ben ajándékozta a királyi pár feltehetőleg XVIII.

[52] *Wittmann, A.:* i. m. 63. Vö. *Floss, H. J.:* Geschichtliche Nachrichten über die Aachener Heiligthümer. Bonn, 1885.

[53] *Tibus, A.:* Gründungsgeschichte der Stifter, Pfarrkirchen, Klöster und Kappellen im Bereich des alten Bisthums Münster . . . Th. I. Münster, 1885, 551. – Lisbornról.; *Uő.:* uo. 573, 889. – Borghorstról. *Hömberg, A. K.:* Studien zur Entstehung der ma. Kirchenorganisationen in Westfalen. Westfäll. Forsch. 6. (1953), 83.

[54] *Jahn, R.:* Essener Geschichte. Essen, 1952. 34.

[55] *Adam, M.:* Geschichte der Ausbreitung der christlichen Religion durch die hamburgische und bremische Kirche . . . a. d. Lat. übers. v. Carsten Miesegaes. Bremen, 1825. 106–111.

[56] *Győrffy Gy.:* i. m. 387.

[57] *Gerevich T.:* i. m. 248.

[58] *Rohault de Fleury, Ch.:* La messe. Paris, 1888. Tom VII. 142–143., DLXXVIII. t. – A palást képe és leírása.; *Hampel J.:* Emlékek és leletek. Szent István-féle casula. Archeológiai Értesítő, X. (1890), 333–334.; *Gerevich, T.:* i. m. 248–249. – Magyar nyelvű ismertetése a palástnak.

János pápának (1003–1009). Az István-kori szentkultusz ismerete alapján nem valószínű, hogy a palást szentjei szerepeltek a metzi miseruhán. Az egyházszervezés első nyugati korszakában Adalbert, Vid, Alexius, Apollinaris, Emmeran, Hippolit tisztelete terjedt el, míg a székesfehérvári kazula szentjei 1018 után, a Jeruzsálem felé fordulás hangulatában jelentek meg a hazai patrocíniumokban.[59] Ebben az építkezési periódusban szenteltek fel valóban Szent Kozma és Damján templomot Esztergom elővárosában, Kovácsiban. A királyi pénzverők falujában – Győrffy feltételezése szerint – éppen e templomtitulus alapján délszláv kőművesek működhettek.[60] Ugyanitt egy másik templomhelyen előkerült ásatási anyag a későavar hagyományokat követő öntéstechnikát igazolja.[61] Nem biztos tehát, hogy a magyar verők vagy a délszláv „kovácsok" számára épült-e a Kozma és Damján templom. Mindenesetre az elnevezés alapján még nem állíthatjuk, hogy e névadás szláv kézművesek jelenlétét bizonyítja, vagy miattuk történt volna. A királyi pénzverők falujában a templomtitulus a királytól is származhatott.

A koronázási palást részletes elemzése feltétlenül szükséges, mert Kozma és Damján első hazai ábrázolása az államalapító István király korában éppen a palástón látható. Így keletkezésének körülményei, készítői, eszmei tartalma és stiláris jegyei közelebb visznek bennünket a tisztelet eredetének tisztázásához. Az a tény, hogy alakjuk a királyi donátorpár által tervezett és készített miseruhán szerepel, továbbá, hogy ez a miseruha a királyi donátorpár ajándékaként került az új székhely, Székesfehérvár István által építtetett, királyi temetkezőhelynek szánt bazilikájába, elég bizonyítéknak látszik arra, hogy megállapítsuk: a palást jelenetei és királyi felségjelvényekkel megjelenített szentjei alapvető jelentőséggel bírtak; az Árpád-ház első királyának és királynéjának patrónusai lehettek.

Időben következő emlékünk, amely csakúgy, mint a koronázási palást szoros kapcsolatban van az Árpád-házzal, majd a magyar királysággal és nemzettel, a Szent Korona alsó része, a *corona graeca,* Szent Kozma és Szent Damján zománc félalakos képével. A görög koronát VII. Michael Dukas (1071–1079) bizánci császár ajándékozta I. Géza (1074–1077) királyunknak. Tekintettel arra, hogy a hazai tisztelet kezdetét a korona zománcképeinek tulajdonítják, szükséges a keletkezés körülményeiről és a koronán megjelenített személyekről néhány szót szólnunk. A mellképek alapján pontosan tudjuk a készülés időpontját: a hátsó oldalon középen VII. Michael Dukas, alatta jobbra Konstantin társcsászár és balra I. Géza zománcképe látható. Damján arcképe Konstantin és Kozmáé I. Géza mellé került. A történelmi személyek alapján tehát bizonyos, hogy a corona graeca 1074–1077 között Bizáncban készült I. Géza számára.[62] Az időponttal

[59] *Győrffy Gy.:* i. m. 328.

[60] *Győrffy Gy.:* uo. 345. *Zolnay L.:* Pénzverők és ötvösök a románkori Esztergomban. Archeológiai Értesítő. 92. (1965), 153–155. Vö. Az esztergomi főkáptalan magánlevéltára, Lad.. 24., fasc.: 2., nr. 12 – Először az 1270–1314-es okleveleink említik Kozma és Damján templomát, az 1954–1955-ben végzett ásatások nyomán a templom környékén földsír-maradványok kerültek elő, a templom tengelyével egyező sírok a legalsók, 11. századiak I. István, Péter és Endre dénáraival datálhatók.

[61] *Zolnay L.:* uo. 155–159. – A fémöntő kemence maradványai a 11. századi, pénzzel datált sírmező alatt, a középhajó előterében kerültek elő. A románkori templom alapozásakor, ill. az I. István-kori temetkezés kezdetekor végleg megszüntették a használatát. A fémöntő kemence a 11. század kezdeténél korábban működött.

[62] *Moravcsik Gy.:* A magyar Szent Korona a filológiai és történeti kutatások megvilágításában. Szent István Emlékkönyv. III. Bp., 1938. 425–472. – Az addigi kutatások eredményeinek legalapvetőbb összefoglalása. *Uő.* Bizánc és a magyarság.Bp., 1953.

kapcsolatban annyit érdemes megjegyezni, hogy hasonló történelmi szituációban készült, mint négy évtizeddel korábban a székesfehérvári kazula. A magyar királyság függetlenségét I. Gézának kellett biztosítania a német császársággal szemben, és ebben szövetségese a bizánci császár volt. A Salamon-féle német orientációval ellentétben Géza személye jelentett garanciát e függetlenségre.[63] Házassága a császár unokahugával, Synadenével összefüggött a magyar-bizánci szövetség megkötésével. Másfelől a bizánci császárságnak a keleti és az északi külső támadásokkal szemben (bolgár, szeldcsuk-török) nyugati orientációban kellett támaszt keresnie. A Gézának adott korona – függetlenül attól, hogy milyen céllal adták! – ezt a kettős és kétoldalú szövetséget hivatott kifejezni.

A korona első részén, középen fenn trónoló Krisztus Pantokrator, alatta jobbrabalra Mihály és Gábriel arkangyal, az első mellett György, a második mellett Demeter képe. Moravcsik véleménye szerint a lándzsát és a pajzsot tartó két lovagszent a „barbárokkal való harcokban az égi segítséget" jelképezi, és az orvosi műszert tartó két orvosszent, mivel pénz elfogadása nélkül gyógyítottak, az „önzetlen égi tudomány" képviselőiként jelennek meg a koronán.[64] Valóban a lovagi erényeket megtestesítő szentek mellé az önzetlenség erényében jeleskedő „ingyenorvos" testvérpár megjelenítése a bizánci liturgia felfogása alapján is logikusnak látszik. Másként értelmezi Bálint Sándor az orvosszentek jelenlétét, szerinte a „megkoronázott magyar király egészségét ajánlják Kozma és Damján mennyei gondjaiba".[65] Hasonló értelmezést fogad el Deér József is, szerinte a császár testi jólétének biztosítója e két szent, bár jelenlegi elrendezésük nem emellett szól.[66] Ugyanis mindketten Krisztus irányába tekintenek, holott Deér feltételezése szerint a császár felé kellene fordulniuk. Ezért is fogadja el a zománcképek (az égi és földi szereplők) újabb „átrendezésének" elméletét. Az adott diplomáciai kapcsolat alapján elfogadható álláspontnak tűnik ez is, hiszen az I. Gézával kötött biztos szövetség érdekében fontos lehetett mind a magyar király, mind a bizánci császár egészsége. A görög korona ikonográfiai programja alapján azonban Moravcsik Gyula álláspontját kell elfogadnunk.[67] Az a tény, hogy a középkor lovageszményét és a keresztes hadjáratok szellemét kifejező lovagszentek mellé éppen a két orvosszentet választották ki az ajándékba készülő koronára, azt igazolja, hogy mind Bizáncban, mind Magyarországon jelentős tiszteletnek örvendtek, mégpedig mint az uralkodó család védszentjei. VII. Michael Dukas választása nem véletlen: Kozma és Damján mellképe a corona graeca „császári" oldalán azt bizonyítja, hogy tudhatott az Árpád-ház tiszteletéről is.

Következő képi emlékünk régészeti lelet, így készítőjére, készíttetőjére és rendeltetési helyére vonatkozóan csak feltevésekre támaszkodhatunk. Bizonyos azonban, hogy szokatlan „műfajú" – akárcsak a koronázási palást és a magyar korona – és összefügg az Árpád-házi családdal. A földből előkerült, Kozma és Damján mellképével díszített, a 12.

[63] *Moravcsik Gy.:* uo. 450.

[64] *Moravcsik Gy.:* i. m. (62. lábj.) 433–434.

[65] *Bálint S.:* Kozma és Damján tisztelete . . . i. m. (10. lábj.) 142. – *Uő.* Ünnepi kalendárium 2. k. 302.

[66] *Deér, Josef:* Die Heilige Krone Ungarns. Wien, 1966. 37–38., 82. – Indoka szerint I. Justinianus, aki közbenjárásukra gyógyult meg, mint a földi hatalom egészségének megóvóit tisztelte bennük, ezért rajta és II. Justinianuson keresztül alakult ki az ilyen jellegű kultusz Bizáncban. Vö. *Ebersolt, J.:* Les Sanctuaires de Byzance. Paris, 1921. 97. 11.; *Bogyay, Th. von:* Byzantinische Zeitschrift 45. (1952), 421. *Kovács É.* i. m. (16. lábj.) (1980), 24.

század második feléből való *besztereci szenteltvíztartó (aspersorium)*, amely nevét lelőhelye, Beszterec (Szabolcs megye) után kapta, gyógyítást szolgáló ezüstedényke lehetett.[68] Kozma és Damján szoborfeje a fogantyú két oldalára került, míg nyaktól lefelé tunikás domborított mellképük belesimul a görög nyelvű imaszövegbe. Feliratát Moravcsik Gyula fejtette meg: „Jézus forrása a gyógyításoknak is" és eszerint feltétlenül bizánci munkának tartotta.[69] A szövegben előforduló ún. itacisztikus hibák sem zárják ki ezt a lehetőséget, csupán Jézus nevének írását tartja szokatlannak (a görög Iiszusz helyett Izosz!). Az újabb kutatások bizonysága szerint származáshelye Esztergom volt; III. Béla (1173–1196) uralkodásának első felében készült a magyar király esztergomi ötvösműhelyében.[70] A nyugati művészetekben ritkán előforduló, korai szenteltvíztartó,[71] rajta a még szokatlanabb szent orvospár alakjával és a görög nyelvű szöveg arra utal, hogy bár Magyarországon készítették, mégis keleti ritusú szertartáshoz használhatták. A felirat szövege megegyezik a görögkatolikus egyház hasonló szertartásainak szövegeivel, mégpedig az évközben, alkalmilag házaknál végzett kis vízszenteléshez szolgáló imáéval: „Hogy Te légy, Krisztus, a mi Istenünk, a gyógyítások forrása."[72]

A szenteltvíztartó feliratának tartalma, a „páros" szentek mellképének jelenléte s nem utolsósorban az edény kicsiny mérete (fogantyúval együtt, 26,2 cm magas) arra utal, hogy valóban házaknál végzett szentelés céljára készülhetett.[73] Fettich idézett tanulmányában konkrét analógiák alapján megállapítja, hogy a 12. század második felében készült, az opizai iskola ezüstművességével áll kapcsolatban, görögül nem tudó mester készítette, és az opizai iskolával való kapcsolat miatt III. Bélával és feleségével, Antiochiai Anna udvarával hozza kapcsolatba.[74] Mesterének hazája a Szíriával szomszédos Arménia vagy még inkább Grúzia lehetett és Antiochiai Anna talán „kedveskedni" akart a magyaroknak ezzel a keleties, az ősmagyar művészettel közeli rokon ötvösművészettel.[75] A kereszt jelével (átvitt értelemben: Jézus) gyógyító nesztorianizmusnak a hatását látja a szenteltvízzel való gyógyítás görögkeleti és görögkatolikus szertartásaiban. Ez a hagyomány élt Szíriában is, ahol Antiochiai Anna nevelkedett.

Krisztus jelképe az edényen háromszor ismétlődik: két szárnyas és egy szárnyatlan oroszlán és az alul kettéváló szárnyú palmetta is, amely az aspersorium keletkezésének

[67] *Vida M.*: i. m. (1979), 52.

[68] *Fettich N.*. A besztereci románkori aspersorium. A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve II. (1959), Bp., 1961. 33–48. – Adatai: magassága 22,7 cm. fogantyúval együtt: 26,2 cm. A Magyar Nemzeti Múzeum tulajdona, lelt. sz.: 15/1903, az eredeti három láb közül az egyik csonka, a másik hiányzik. Vö. Tusrajzok. Archeológiai Értesítő, 23. (1903), 439. 440. kép.

[69] *Moravcsik Gy.*: Bizánc és a magyarság. Bp., 1953. 104. *Uő.* Görög nyelvű monostorok Szent István korában. Szent István Emlékkönyv III. Kép: 409. Vö. *Fettich N.*: i. m. 34–35.

[70] *Fettich N.*: i. m. 43.; *Zolnay L.*: Kincses Magyarország. i. m. 154.: *Uő.* i. m. (60. lábj.) 150.; *H. Kolba J. – T. Németh A.*: Ötvösművek. Bp., 1973. 6. – A legújabb kutatások a figurális díszítésben nyugati hatást sejtenek.

[71] *Gerevich T.*: i. m. (27. lábj.) 179., 194. 236. lábj. – Románkori kőből faragott szenteltvíztartó mindössze kettő ismert: Pannonhalmáról és Esztergomból. Szerkezete a 12. században kialakult egyik francia típust követi (Tréves, Chéreng stb.)

[72] Euchologion. Róma, 1873. 214.

[73] *Fettich N.*: i. m. 33.

[74] *Fettich N.*: uo. 42–43.

[75] *Fettich N.*: i. m. 48.

ideje előtt virágzó Kettlach-kultúra keresztény átértelmezésének eredménye.[76] Bizonyossá teszi ezt az is, hogy az edény rendeltetése is Jézus gyógyító szerepével kapcsolatos. A „páros" szenteknek, jelen esetben Kozmának és Damjánnak együttes ábrázolása azonban még nem bizonyíték arra, hogy az aspersoriumot csakis keleti szertartásokhoz használhatták.[77] Mind a keleti, mind a nyugati, latin ritusú egyházakban mindig párosan ábrázolták őket. Már a legrégebbi római mozaikon is együtt szerepelnek, a magyarországi emlékeken pedig mindig (koronázási palást, magyar korona, falképek, Legendarium stb.) A görög nyelvű szöveg és esetleg a vízszentelési ima alapján elfogadjuk a keleti ritusú használatot, de a páros szerepeltetés alapján nem.

A Krisztust megjelenítő oroszlán-szimbólum sem szokatlan, maga Fettich említi, hogy hasonlóak az esztergomi oroszlános címerkorongok, háttérben a románkor színszimbolikájának rendszerével. Egyetlen ritka jellegzetessége a szenteltvíztartónak, amelyből egyébként alapos tanulmányában még Fettich sem emlékezik meg, Szent Kozma és Szent Damján szerepeltetése. Csupán a keleti egyházban párosan megjelenített szenteket – Kosmas és Damianos, Kyros és Iohannes, Pantaleimon és Hermolaos – sorolja fel. Azt sem nevezi meg konkrétan, hogy a három közül melyik lehet az edényen, Zolnay László viszont minden bizonyossággal Kozmáról és Damjánról beszél.[78] Úgy gondoljuk azonban, hogy ez nemcsak a latin, hanem a keleti egyházban is ritka téma az aspersoriumok ábrázolásain. Ezért ha már felmerült Antiochiai Anna szerepe az ősmagyar művészettel rokon opizai ötvösművészet alkalmazásában, miért ne „kedveskedhetett" volna azzal, hogy III. Béla magyar király kedvéért az Árpád-ház páros védőszentjét jeleníti meg?

A lelőhellyel kapcsolatban az alábbiakat szükséges megemlíteni: az egykori, Megváltó tiszteletére szentelt monostor közelében, a templomtól kétszáz méterre találták a szenteltvíztartót.[79] Menekülés közben vihették el a tárgyat a templomból vagy a monostorból, és ejthették (vagy rejthették?) a mocsárba?[80] Az aspersoriumon ábrázolt Krisztus-jelkép bizonyítja, hogy csakis a Megváltó monostor és templom szertartásaihoz használhatták. Nem tudjuk, hogy melyik nemzetség és mikor alapította. Mivel első királyaink alatt királyi birtok volt (közelében: Királyok-tava!), indokoltnak tűnik, hogy a királyi alapítású monostorba a királyi udvar műhelyéből származó tárgyak kerültek. Zolnay László a királyi alapítású egyházak egyházi szerelvényekkel való felruházásával kapcsolatban leszögezi, hogy akár importált, akár itthon készített liturgikus ötvöstárgyak voltak, minden bizonnyal az alapító király s a felszentelő érsek városából, Esztergomból indultak rendeltetési helyükre.[81] Ha tehát a besztereci monostor III. Béla idején királyi birtok volt, az aspersorium valóban az esztergomi királyi ötvösműhelyben készült – talán Antiochiai Anna inspirációja és megrendelése alapján –, végül bizonyítható a monostor titulusa és az edény azonos ábrázolása alapján, összetartozásuk, akkor a szenteltvíztartó

[76] *Fettich N.*: i. m. 47. – Az alsó-ausztriai lelőhelyről elnevezett félig keresztény, félig barbár-pogány emlékcsoport.

[77] *Fettich N.*: i. m. 42.

[78] *Fettich N.*: i. m. 36. Vö. *Zolnay L.*: Kincses Magyarország. i. m. 154. *Uő:* i. m. (60. lábj.) 150.

[79] *Kiss L.*: Beszterec. Egy lápi kisközség leírása. Föld és ember, II. Bp. 1922. 209. Vö. Magyarország vármegyéi és városai. Szabolcs vármegye monográfiája. Bp., 1900. 331.

[80] *Fettich N.*: i. m. 36–37.

[81] *Zolnay L.*: i. m. (60. lábj.) 150.

Kozma és Damján mellképével kapcsolatban elmondhatjuk, hogy mint az Árpád-ház védőszentjei szerepelnek az edényen.

A monostorról egyetlen biztos adat az, hogy 1288 előtt Beszterec a Gutkeled és Csák nemzetség birtokában volt.[82] Ekkor lázadás miatt leverték őket, és a terület a Balog-Semlyén nembeli Ubul fia, Mihály tulajdonába ment át. A kegyvesztett Pálról, Kozma fiáról nem tudjuk, hogy a kettő közül melyik nemzetségből származott. A Gutkeled nemzetség alapította a csatári bencés apátságot, s az aspersorium készülésének idején, a 12. században, már tekintélyes nemzetségnek számított. Talán a szenteltvíztartón ábrázolt szentek megjelenítéséhez is köze lehetett, hiszen az sem lehetetlen, hogy a csatári 13. századi Kozma és Damján oltár szintén kapcsolatban állt a nemzetséggel. A kegyvesztett személy apjának védőszentje – akár Gutkeled, akár Csák nemzetséghez is tartozott – Kozma volt, mivel őt magát így hívták. A tisztelet tehát a 13. század közepén élt Beszterec környékén, a nem messze levő Csaroda Kozma és Damján falképe is bizonyítja. A felsorolt tények azonban nem a földrajzi „kisugárzást" igazolják: az Árpád-háznak, vagy az Árpád-házhoz hű nemzetségnek a tisztelete határozta meg Kozma és Damján megjelenítését. Azt is tudjuk, hogy a székesfehérvári miseruha koronázási palásttá való átalakítása valószínűleg III. Béla idején történt, sőt az sem kizárt, hogy a corona latina és a corona graeca egyesítése szintén az ő műve volt. A koronázási jelvények jelentősége folytán a két orvosszent tisztelete is előtérbe került III. Béla korában, így a Kozma és Damján mellképpel díszített szenteltvíztartót minden bizonnyal Antiochiai Anna készíttethette a királyi monostor részére. Az egyházszentelések az ő uralkodása utáni évtizedekben jelennek meg nagy számban, az alsó-ludányi Kozma és Damján tiszteletére szentelt bencés apátságot pedig talán III. Béla alatt alapították.

Az Árpád-házi királyi család uralkodása idején (1000–1301) a Kozma és Damján tiszteletére szentelt egyházak és patrocíniumok – egyetlen kivétellel! – a Dunántúlon voltak. A 12–13. századi egyházszentelések Zala, majd Vas megye területén történtek, a 13. században csatlakozott Veszprém megye, majd a század végén Somogy megye. A 11. századból nincs több adatunk a már említett István-kori Esztergom–Kovácsi templomon kívül. Az ezt követő legközelebbi forrás szerint még 1196 előtt a Nyitra megyei Alsó-Ludány (volt Apátúrludány, Nagy-Tapolcsány mellett, ma: Tapolčany) bencés apátsága választotta Kozmát és Damjánt védszentjéül.[83]

Szerzetesrendek és nemzetségek tisztelete

Európában a bencésrend a tisztelet elterjesztésében nagy szerepet játszott. Már Szent Benedek és követője, Honoratus – a római Szent Kozma és Damján templom építésével egyidőben – a subiaccoi tizenkét kolostorban rendelkezett tiszteletükről.[84] A rendalapítástól a 15. századig mint „Festum fori" ünnepelték szeptember 27-ét, ünnepnapjukat.[85] A sváb-aleman területen a kultusz korai terjesztése is a bencésrend érdeme

[82] Magyarország vármegyéi és városai . . . i. m. 332., 417.

[83] Magyarország vármegyéi és városai. Nyitra vármegye. Szerk.: Sziklay S. – Borovszky S.: Bp., é. n. 545. Vö. *Rupp J.*: Magyarország helyrajzi története. I. k. Pest, 1870. 148.

[84] *Evers, G.*: Römische Mosaiken, Wanderungen durch Rom. Regensburg, 1897. 415.

[85] *Grotefend, H.*: Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit. Bd. 2., Abt. 2. 1898. 82. Vö. *Wittman*, A.. i. m. 58–59.

volt, míg a Rajna vidéken – mint már említettük – a korai alapítások királyi vagy főrangú patrocíniumok voltak.[86] A magyarországi királyi birtokokra betelepített bencések egyrészt magukkal hozták a szent orvospár tiszteletének hagyományát, másrészt az Árpád-ház Kozma-Damján tisztelete találkozott az övékével. A koronázási palást kora (1031) és az első ismert, a korszakot követő templomtitulus (12. sz. második fele) közötti időszakból nincs adatunk arra, hogy kultuszuknak nyoma lenne. (Kivétel a magyar korona alsó része 1074–1077 körül, amely Bizáncban készült!) Okunk van tehát feltételezni, hogy az István korában kialakult tiszteletet – az Árpád-ház hatására – a bencésrend is ápolta és terjesztette. Misenaptáraink, régi szakrális művészetünk és templomdedikációink is e mellett szólnak.[87]

Az észak-magyarországi Alsó-Ludány (volt Apátúrludány) Szent Kozma és Damján tiszteletére szentelt bencés apátsága Imre király (1196–1204) uralkodása idején már létezett. Sajnos, az alapítás idejéről pontos adatunk nincs.[88] Ismert Gizella királyné nyitrai érdekeltsége, akit István feleségként először a dukátus nyitrai központjába, a hegytetőn levő várba vitt. A Csehországból bevándorolt Ludány nemzetséggel való kapcsolat sem kétséges, a helynév és a ludányiak birtokai alapján. Bár a csehországi tisztelet későbbi eredetű. Az Árpád-ház érdekeltségét viszont éppen az a tény bizonyítja, hogy András herceg (a későbbi II. Endre) – Imre felszólítására – az apátságot jelentékeny adományokkal gyarapította.[89] A 13. században a csatári (Zala megye) bencés apátság templomában Szt. Kozma és Damján ereklyéit őrizték, és oltáruk is volt.[90] Az apátság alapítója 1141-ben a 11. század közepén bajor földről bevándorolt Gutkeled nembeli Márton comes és a nemzetség a 12. század közepén már az ország legelőkelőbb nemzetségei közé tartozott.[91] A bajor származás és a tisztelet közötti kapcsolat is elképzelhető. A bencés apátságok későbbi templomtitulusai talán a kaposfői apátsághoz tartozó Pát templom, a (1254), Mezőkomárom (volt Komár) határában egy perjelség (1235–1270) és Garamszentbenedek egyik kápolnája (1394).[92]

Nem érthetünk egyet Mesterházy Károllyal, aki egyes szentekkel – Miklóssal, Györggyel, Demeterrel, Pantaleionnal, Kozmával és Damjánnal – kapcsolatban igyekszik bizonyítani a tisztelet közvetlen bizánci átvételét.[93] Lehetséges, hogy Miklós, György, Demeter, esetleg Pantaleion esetében igaza van, e helyen csak Kozmával és Damjánnal

[86] *Wittmann, A.*: i. m. 63–65.

[87] *Bálint S.*: Kozma és Damján tisztelete . . . i. m. (10. lábj.) 142.

[88] A Pannonhalmi Szent Benedekrend története XII/B. Az elenyészett bencés apátságok. Szerk.: Sörös P. Bp., 1912. 183–184.; *Rupp J.*: i. m. l. k. Pest, 1870. 148.

[89] *Balics L.*: A római kathólikus egyház története Magyarországon. II/2. k. Bp., 1890. 185.

[90] *Békefi R.*: A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban. Bp., 1907. 212.

[91] *Pauler Gy.*: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. 1. k. Bp., 1893. 626., 455. jegyz.; *Karácsonyi J.*: A magyar nemzetségek a XIV század közepéig. 2. k. Bp., 1901. 66. Vö. *Wehli T.*: Az Admonti biblia. Bp., 1977. 15. *Fejérpataky L.*: A Gutkeled biblia. Magyar Könyvszemle. (1892–1893), 14.; *Karácsony J.*: A hamis és hibás keletű és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig. Bp., 1902. 11. – Az Admonti biblia 1138-as alapítási bejegyzése hamis, 1141 utáninak tartják.

[92] *Rupp J.*: i. m. l. k. 299., 3. k. 273.; l. k. 164.; *Csánki D.*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Bp., 1890. 2. k. 616.; *Rupp J.*: i. m. l. k. 298. – A kaposfői apátságot a premontrei rend prépostságának tartják. lásd: A pannonhalmi Szent Benedekrend története XII/B. i. m. 6.

[93] *Mesterházy K.*: i. m. (9. lábj.) 145–177.

kapcsolatos feltevéseire térünk ki. E két szenttel kapcsolatban, némi bizonytalansággal, de végül mégis a bizánci átvétel mellett áll ki.[94] A korai emlékek közül megemlíti a Szent Korona zománcképeit és Moravcsik Gyula Szentkozmadamján helynevekkel kapcsolatos és a görögséggel összefüggő megállapításait.[95] A palástot nem említi! Az általa összeállított igen alapos jegyzékből viszont az derül ki, hogy a 13–15. század között szentelt Szent Kozma és Damján egyházak majdnem mind a Dunántúlon, vagyis Nyugat- és Délnyugat-Magyarországon voltak.[96] Megyénként Zalában 5, Baranyában 3, Veszprém, Fejér, Somogy, Vas megyében 2–2, Komárom megyében 1 és csak mindössze 2-t említ Dél-Magyarországról: Csanádból és 1 évszám nélküli adatot az egykori Valkó megyéből (ma: Jugoszlávia). Még azt is észreveszi, hogy a „Szent Kozma és Damján tiszteletére szentelt egyházak száma Ny felé növekszik"[97], azonban ezt nem tartja külön magyarázatra érdemes ténynek. Sőt éppen a cseteji és cecei egyházszenteléssel kapcsolatban a közeli dunapentelei görög monostor hatását említi.[98] Székesfehérvár közelsége pedig fel sem merül. Moravcsik Gyula is megállapítja az István-kori görög monostorok alapján, hogy Tiszántúlon a görög és Dunántúlon a római egyház hatása érvényesült.[99] Az, hogy királyi birtokon vagy annak közelében, illetve érdekszférájában (pl. az Árpádokhoz hű nemzetségek patrocíniumai esetében) voltak az említett egyházak, és az első forrás csak a 14. század közepéről származik, szerinte nem zavarja a kontinuitást, bár ugyanakkor azt is megállapítja, hogy a 12–13. század fordulóján alig néhány görög monostorról tudunk, amelynek már lakói sincsenek.[100] A Kozma–Damján templomalapítások azonban zömmel 13–15. századiak: egyetlen 12. századi, az említett alsó-ludányi bencés alapítású, a 13. századból ötöt, a 14.-ből hatot és a 15. századból négyet említ. Nehezen hihetjük el, hogy az 1200-as évek után elnéptelenedő görög monostoroknak éppen a 13–15. században ilyen hatásuk lett volna. Ez az elnéptelenedés szoros összefüggésben állt a bizánci császárság sorsával, melyet 1204-ben a keresztes hadak megdöntöttek, és helyébe a latin császárságot állították fel.[101] A IV. laterani zsinat utasította 1215-ben a latin püspököket, hogy a görög szertartású egyházakba latin papokat küldjenek (így pl. a pásztói kolostor már 1190-ben a ciszterciták tulajdonába került; a visegrádi 1221-ben, az oroszlánosi a bencések és a veszprémvölgyi szintén a ciszterciták kezébe). Bár a bizánci császárság 1261-ben ismét helyreállt, de hazai monostorai már latin kézben voltak.

A kontinuitás igazolására több feltételezés született: az egyik a korábbi templomtitulus megőrzése, a másik az előző templom alapjaira épült új templom.[102] A templomalaprajzok alapján feltételezett közvetlen bizánci átvételt Mesterházy Károly is megkérdőjelezi.[103] A feltárt és ismert keleti ritusú templomok építészeti maradványai nem bizánci

[94] *Mesterházy K.*: uo. 169.
[95] *Moravcsik Gy.*: i. m. (62. lábj.) 433–434. *Uő.* Bizánc és a magyarság. Bp., 1953. 54.
[96] *Mesterházy K.*: i. m. 165–166.
[97] *Mesterházy K.*: uo. 171.
[98] *Mesterházy K.*: i. m. 171.
[99] *Moravcsik Gy.*: i. m. (69. lábj.) 406.
[100] *Mesterházy K.*: i. m. 176.
[101] *Moravcsik Gy.*: Bizánc és a magyarság. Bp., 1953. 61.
[102] *Kozák K.*: A zalaszántói templom feltárása és környékének középkori története. Archeológiai Értesítő. 87. (1962). 225.
[103] *Mesterházy K.*: i. m. 176.

jellegűek, viszont a nyugati egyház templomai és monostorai gyakran bizánci technikával készültek. A 13. századi falusi templomaink alaprajza (Őraljaboldogfalva, Egregy) semmiben sem különböznek az ortodox ritusú közösségeknek épült templomokétól (Zeykfalva, v. Hunyad vm.).[104] Az 1236-ban szentelt zalaszántói Szent Kozma és Damján templom helyén a 11–12. században azonos elnevezésű templom állhatott, a tisztelet pedig még korábbi, 9–10. századi lehetett. Ez a feltevés a zalavári „példán" alapult, ahol a korábbi Adorján elnevezést az 1018-ban alapított recéskuti bazilika megtartotta.[105] Csakhogy 1018-ban még szó sem volt végleges egyházszakadásról, míg 1236-ban éppen a latin császárság kezében volt Bizánc is. Szent Adorján esetében a kontinuitásnak konkrét oka volt: a névadó szent hamvai itt nyugodtak. A salzburgi érsek ezért építtette ide a 850-es években tiszteletére a bazilikát. Másrészt mint a salzburgi érsekség alá tartozó egyház, nem állt bizánci befolyás alatt. Így később a bencés apátság joggal folytathatta a helyi kultuszt. Nehezen fogadható el ez a minden forrást nélkülöző feltételezés, sokkal inkább gondolhatunk a Zala megyei kultusz esetében is az uralkodó család, illetve a bencések befolyására. Zalaváron Veszprém herceg, Bátor Boleszló és István nővérének a fia építtette újjá a bazilikát, mellé a felszentelés után királyi monostor épült. A királyi udvarházhoz közeli Zalaszántó pedig a honfoglaló ősök egyenes leszármazottjának, a Kaplony nemzetségnek a birtoka, bizonyossággal már a 12. század végén.[106] A zalaszántói Kozma és Damján templom építése idején a tulajdonosa, a Kaplony nembeli Zaland papi pályán és királynéi szolgálatban állt: székesfehérvári olvasókanonok (1226–1236), majd veszprémi püspökként (1245–1262) a veszprémi egyháznak adja Zalaszántót 1258-ban.[107] A Kaplony-nemzetségnek tehát háromszoros oka lehetett arra, hogy az Árpád-ház patrónusait válassza: származása, egyházi pályája és a király szolgálata. A templom szentelése összeesik a székesfehérvári szolgálat végével.

Feltevésünk bizonyítására hasonló példát találtunk Északkelet-Magyarországon Csarodán (Szabolcs megye), ahol a templom falán a legkorábbi és az egyetlen, ma is létező Kozma és Damján falkép került elő 1972-ben.[108] A 13. század harmadik negyedében épült templomot a Káta-nemzetségből származó Ráfael fia, Gábor építtette.[109] A Káta nemzetség az Árpád-ház uralkodása alatt ismert, több tagja udvari tisztséget viselt. A csarodai templom építése idején a Káta nembeli Péter IV. Béla (1235–1270) főpohárnoka volt. Az építkezés befejezéséhez közel az egyhajós román templom É-i falára alakos

[104] *Entz G.*: A középkori Magyarország falfestészetének bizánci kapcsolatairól. Művészettörténeti Értesítő 16. (1967). 247. *Uő.* A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 6. (1967) 203. – Őraljaboldogfalva 14. század elején készült falképeinek stílusa bizánci, pontosabban balkáni jellegű, a korszak szerb művészetéhez kapcsolódik. Az ikonográfiai program és a latin felirat egyértelműen a római egyház megrendelését igazolja. Egykorú királyi művészi központ műhelyéhez kapcsolódik.

[105] *Kozák K.*: i. m. 225. Vö. *Váczy P.*: Magyarország kereszténysége a honfoglalás korában. Szent István Emlékkönyv I. 257. *Győrffy Gy.*: i. m. 324–326.

[106] *Karácsonyi J.*: i. m. 2. k. 289.; *Győrffy Gy.*: Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp., 1948. 104–105. – A Képes Krónika szerint a hét vezér egyikének, Kündnek a leszármazottja, címerében balra néző sólyom (Turul?) van.

[107] *Karácsonyi J.*: i. m. 291.

[108] *Entz G.*: Csaroda. (kézirat) Magyarország Műemléki Topográfiája. Szabolcs-Szatmár megye topográfiája. OMF Kézirattára.

[109] A Zichy és vásonkeői Zichy-család idősb ágának okmánytára I–XII. Bp., 1871–1931. 1. k. 11–12.; 2. k. 426–427.; 3. k. 273–275. – A családra és az építkezésekre vonatkozó adatok.

falképeket festettek (és a szentélyzáró falára) Péter és Pál apostol után Kozma és Damján, végül János evangélista alakja került. A kissé merev tartású szentek feje fölött nevük minuszkuláris felirata: „Dam. . ." és „.osma". Közöttük, lent a lábuknál előkerült felszentelési kereszt a festés idejét a templomszentelés előtti évekre determinálja.[110] Két tény mutat arra, hogy a templomot a két szent oltalmába ajánlotta az építtető Káta-nemzetség: személyük megjelenítése szokatlan társaságban és a felszentelési kereszt helye.[111] A három apostol alak közé egyébként milyen más okból kerülhettek volna? Péter és Pál, ill. János, akik az apostolok között a legelsők, gyakran szerepeltek – a középkortól napjainkig – együtt, de Szent Kozmának és Damjánnak – és éppen közöttük! – csak abban az esetben lehet helyük, ha a templom tituláris szentjei. A felszentelési kereszt megerősíti ezt a feltevésünket.

A magyarországi legkorábbi és fennmaradt Kozma és Damján ábrázolás (a palást és a korona után) ikonográfiai szempontból is ritka egyedülálló falfestmény. Az egymás felé forduló orvos testvérpár szimmetrikus tartásban – az egyik a jobb, a másik a bal kezével –, „egymás felé gömbölyű, kereszttel koronázott orvosságos üvegeket" nyújt.[112] Ez az attributum a bizánci művészetben is előfordul, ám gyakoribb a gyógyszeres ládika és a kereszt végű gyógyszerkanál (késői!). A korona mellképei is bizonyítják, hogy a 11–12. században inkább orvosi műszert tartottak a kezükben. A gömb alakú edénykéről, tetején a kereszttel akaratlanul is a palástra asszociálunk: mintha a csarodai freskó szentjei is országalmát nyújtanának egymás felé. Még az ikonográfiai szerkezet is emlékeztet a kazula hímzett mellképeire. A feltárás során előkerült freskónyomok azonban inkább üvegekre emlékeztetnek.[113]

Az alakok tartása merev, teátrális beállításuk a bizánci mozaikok hatását kelti: bokáig érő hosszú, mintás tógát viselnek, és kívül eső kezükkel testük előtt nyújtják egymás felé az orvosságos üvegcséket. A szimmetrikus beállítással érdekes ellentétben áll az arcok realizmusa: Damján sokkal fiatalabb, szőke göndörfürtös ifjú, Kozma idősebb sötét hajú, keleties, magyaros bajusszal, arcszakállal. Mind a Legenda Aureában, mind az ennek nyomán készült magyar változatban, az Érdy-kódexben (1527) köztudottan ikertestvérekről lévén szó, az ikonográfiai eltérés mögött feltétlenül konkrét tendencia lehetett. A testvérek közötti kor- és genetikai különbség a 15–16. századi táblaképek ábrázolásain hasonlóan jelentkezik. Erre a különbségre magyarázat lehet a foglalkozások közötti „minőségi" differencia: az orvostudomány egyetemi rangja, ill. a gyógyszerészet mestersége. A probléma tisztázására a korszakot tárgyaló tanulmányunkban még visszatérünk. A csarodai falképek idején azonban még nincs ez a kvalitatív megkülönböztetés: itt két egyenlőrangú és „ingyengyógyító" orvos-testvérpár áll előttünk. A magyarázatot talán ismét a tisztelet „bölcsőjénél" kereshetnénk: a Rómából, illetve a németföldről importált kultusz magyarázza a germán típusú Damján ábrázolását, míg a keleties típusú Kozma a tisztelet bizánci kezdeteire utalhat. A magyaros arcél lehet a már meghonosodott Árpád-kori kultusz bizonyítéka: Kozma bajusz- és szakállviselete hasonlít a corona graeca Kozma és Damján képéhez, de a szögletes arcforma és a bizánci viselettől eltérő

[110] *Entz G.*: i. m. (108. lábj.) 18.
[111] *Vida M.*: i. m. (1979), 54.
[112] *Entz G.*: i. m. (108. lábj.)
[113] OMF FOTÓTÁR. Csaroda

dús és hosszú, nem nyírott szakáll inkább I. Géza arcképére emlékeztet. A magyar koronán ábrázolt VII. Michael Dukas bizánci császár ovális arcéle, nyírott szakállviselete egyezik meg Kozmáéval és Damjánéval. Így – bár merész feltételezés? – talán az Árpád-házi család genetikai jellegét akarhatta a freskófestő kihangsúlyozni. A miniatúrák tanúsága szerint ez a viselet végigkísérte az Árpád-házi királyokat, sőt már Istvánt is így ábrázolták 1031-ben a koronázási palástón és később, a 12. század végén a valószínűleg őt megjelenítő kalocsai királyfejen.

Századunk elején az észak-magyarországi *Kassán* (Košice, v. Abauj vm. ma: Csehszlovákia) a csarodaihoz hasonló freskók voltak a 13. század közepén épült *Szent Mihály kápolnában.* Sajnos, a napjainkban már nem létező falfestményekről csupán leírás alapján tájékozódhatunk. A középkor falfestészetének kitűnő méltatója, Radocsay Dénes is csak a korábbi forrásokra hivatkozva említi ezeket.[114] Szerencsénkre azonban még a század kezdetén készült egy leírás, amelynek alapján pontosan rekonstruálható az egykori – a szentély bal oldali falsíkjában levő – Kozma és Damján falkép.[115] Eszerint a középen karddal és mérleggel álló Szent Mihály arkangyal jobbján és balján „Szent-Cosmas és Szent-Damian alakjai tűnnek fel, kezükben egy-egy orvosságos edényt tartva". Megtudhatjuk még azt is, hogy a szenteket egyenlő arccal és egyenlő ruházatban festették meg. Az öltözetükről több szó nem esik, csak Szent Mihály arkangyallal kapcsolatban említi, hogy „testét redős tunika fedi". Az adatok teljesen megegyeznek a csarodai falképekével: az orvosságos edény mint attributum, az egyenlő ruházat, amely valószínűleg – Szent Mihályéhoz hasonlóan – redős tunika lehetett. Eltérést csupán az arcok mutatnak, mert itt a freskófestő még az arcokat is teljesen egyformára festette. A falképek készítésének idejét nem tudjuk pontosan. Radocsay 14. századinak tartja,[116] Mihalik József a karzat ballusztrád-homlokfalán levő, a négy evangélista jelvényét ábrázoló al-freskó kép alapján szintén.[117] Henszlmann Imre 1870-ben a mészréteg alól kikandikáló falképeket a 13. század végére, esetleg a 14. század elejére datálta.[118] Úgy véljük, hogy az utóbbi évszám áll közelebb a valósághoz. Egyrészt a hasonló stílusú és tartalmú csarodai freskó 1250–1270 között készült, másrészt a kápolna építésének ideje is emellett szól: 1260 táján épült.[119]

Számunkra különösen annak van jelentősége, hogy a kápolna tituláris szentjének, Mihály arkangyalnak jobbjára, ill. baljára került Kozma és Damján alakja. Minden bizonnyal temetőkápolnának építették. A kor szokása szerint a parochiális templom és a temetőkápolna közötti terület temető (coemeterium) lehetett. A székesegyház helyén levő, a 13. század közepén épült Szent Erzsébet templom melletti temetőből a korábbi csontokat a Szent Mihály kápolna alatti ossariumba (csontház) helyezték el.[120] A

[114] *Radocsay D.:* A középkori Magyarország falképei. Bp., 1955. 153. *Uő.* Falképek a középkori Magyarországon. Bp., 1977. 20.

[115] *Mihalik J.:* A kassai Szent Mihály kápolna. Kassa, 1904. 31–32.

[116] *Radocsay D.:* Falképek . . . 1977. i. m. 20.

[117] *Mihalik J.:* i. m. 33.

[118] *Henszlmann I.:* Jelentés . . . Archeológiai Értesítő, 4. (1870) 147., 150.

[119] *Mihalik J.:* i. m. 43. – Az Erzsébet székesegyház alapfalain belül, a padozat alatt feltárt Erzsébetnek szentelt parochiális templom a 13. század közepén épült, a kápolna vagy ezzel egyidőben, vagy közvetlen ezután épülhetett. Bizonyíték: hasonló szkárosi kőből való, lábazati párkány megegyezik és annak megmunkálása azonos a régi templomon és a kápolnán.

[120] *Mihalik J.:* i. m. 44., 45.

lelkeket mérlegelő Mihály arkangyal alakja háromszor jelenik meg a templomban: a homlokzati oromzat mezejében domborműként, a szentély zárókövén övig ábrázolva és a szentély freskóképén. A kápolnatitulus és a többszöri – teológiailag kiemelt helyeken történő – ikonográfiai megjelenítés is bizonyítja, hogy valóban temetőkápolnának épülhetett. Az építtetőről semmit sem tudunk, magáról a városról is csak 1249-ből maradt fenn az első okleveles említés.[121] Kassa ekkor még „villa regia", királyi birtokban levő falu, amely IV. Béla okmánya szerint királyi privilégiumokkal gyarapodott. 1219-ben pedig a Kassához közeli községekben a „királyné németjei" laktak mint telepesek. Annyi tehát bizonyos, hogy a kápolna és a patriarchalis templom királyi birtokon, mégpedig a királyné németjei által lakott területen épült a 13. század közepén. Ismét egy adat arra, ami már korábban is előfordult: az Árpád-ház és a betelepített németek együttes hatásának lehetősége!

Érdekes magyarázattal szolgál Mihalik József arra vonatkozólag, hogy miért került a szent orvospár éppen Mihály arkangyal karddal és mérleggel ábrázolt alakja mellé.[122] A szegényeket és a gazdagokat egyaránt ingyen gyógyító orvos-testvérpár számára könnyebben megnyíltak a legjobban elzárt pogányok ajtajai is. Céljuk az emberek bizalmának megnyerése, hogy a pogányságban élő felebarátaik közül minél többet térítsenek meg a keresztény hit számára. Ezért kerültek a lelkeket mérlegelő Mihály arkangyal oldalára, és ezért ábrázolta őket a falkép festője egyenlő arccal és egyforma ruházatban. Lehet, hogy István király is ezért választotta őket védszentjéül? Hiszen neki is az volt a feladata, hogy a pogány magyarságot a keresztény hitre térítse. Nem tudjuk bizonyosan! Mindenesetre egy biztos: szerepük fontos lehetett, ha a kápolna tituláris szentje mellé kerültek. Valószínű tehát, hogy még az Árpád-korban készültek, és a kápolna építését követően vagy az építkezés vége felé, konkrétan 1260–1300 között. Ehhez az időponthoz megfelelő analógiának látszik a már említett hasonlóságok alapján a csarodai falkép készítésének kora.

A tisztelet továbbélése az Anjouk alatt

Az Anjou-család uralkodása alatti évszázadban (1308–1387) a tisztelet hangsúlya változatlanul a Dunántúlra esik. Csak Luxemburgi Zsigmond (1387–1437) alatt szaporodnak az észak-magyarországi egyháztitulusok: ötven év alatt 5, míg a Dunántúlon a minimálisra csökken. (1402: Szabás, Somogy megye; 1396: egy korábbi, 1202-ben említett templom új titulusa; „Zenth Kozmadomyan", Baranya megye) Erre az időre esik a híres garamszentbenedeki (Hronsky Sväty Benadik, ma: Csehszlovákia) bencés apátság Kozma és Damján kápolnájának templomszentelése is (1394). Végül Zsigmond uralkodásának kezdetéről maradt ránk a legrégebbi szárnyasoltár 1400–1410-ből, amely az orvos testvérpárt ábrázolja Myrai Szent Miklós jobbján, ill. balján: Szekcsőalja (Šiba, v. Sáros megye, ma: Csehszlovákia) Szent Miklós-oltár szekrénye.[123] Ez a félig dombormű-faszobrokból álló

[121] *Mihalik J.:* uo. 41.

[122] *Mihalik J.:* i. m. 32–33.

[123] *Radocsay D.:* A középkori Magyarország faszobrai. Bp., 1964. 211. – Jelenleg Kassa (Košice, ma Csehszlovákia) Múzeum. lelt. sz.: 145/38.

oltár nemcsak művészettörténeti szempontból jelentős, hanem a Kozma–Damján ikonográfia oldaláról nézve is új korszakot jelent. Ezzel veszi kezdetét az orvostudomány és a gyógyszerészet védszentjeinek kultusza, amelynek szép ikonográfiai példái a 15. században és a 16. század első évtizedeiben Észak-Magyarországon születnek. (Sajnos, Dunántúl területéről nem maradt ránk egyetlen ilyen emlék sem, magyarázatát a török hódoltság százötven éve adja.) Ez azonban már átvezet minket egy következő időszakba, egy másik tanulmányunk feladataként.

Az Anjou-házból származó Károly Róbert (1308–1342) tervei és elképzelései alapján festette 1320–1330 között talán a királyi piktor, Hertul mester a *képes Legendáriumot*, melyet gyermekei oktatására szánt.[124] Számunkra azért van különleges jelentősége ennek a legendagyűjteménynek, mert tartalmazza Kozma és Damján képes történetét is. Ez a harmadik olyan dokumentum, amely bizonyítja, hogy szentjeink az uralkodó család védszentjei lehettek. Károly Róbert, V. István magyar király leányának, Máriának az unokája, az Árpádok örökösének tartotta magát. Magyar ősei tiszteletét nagyanyjától tanulta, és e szellemben kívánta nevelni gyermekeit is. Ezért a kódex nemcsak az Anjou-korszaknak, hanem az azt megelőző évszázadoknak is fontos kultúrtörténeti dokumentuma, amelyből kiderül, hogy mely szenteket tisztelt és milyen „nagyságban" a magyar király. A kódex egyébként alighogy elkészült, útrakelt a fényűző nápolyi Anjou-udvarba a fiatal, tragikus sorsú András herceggel (a képek feliratai már valószínűleg itt készülhettek), hogy az Árpád-ház védőszentjeivel és szentjeivel reprezentálja a magyar királyság „rangját" és fényét a nápolyi udvar előtt. A 14. század végén lengyel földre, majd később XIV. Benedek pápa (1740–1758) tulajdonába, végül a Vatikáni könyvtárba került, és századunkra a világ minden táján (Róma, Leningrád, New York) szétszóródott.

A képes Legendarium felépítésének alapja a Mindenszentek litániája és Jacobus de Voragine (1230 k.–1298) dominikánus szerzetes, Genova püspöke híres műve, a Legenda Aurea (készült: 1255–1266), más néven Lombardica Historia.[125] A kódex lapjainak összeállítója, illetve a lappangó részek rekonstrukciójának elkészítője, Lévárdy Ferenc szerint a legendagyűjtemény 59 történetéből 2 a Biblia szövege, 50 a Legenda Aurea elbeszélése, 5 a legenda magyar függeléke alapján készült és kettőnek – Szent Ferenc, Szent László – szöveges előzménye ismeretlen.[126]

A Legenda Aureából választott szentek Hertul mester szelektálásának eredményeként kerültek a kódexbe, aki Lévárdy szerint a képszerűen ábrázolható jeleneteket részesítette előnyben. Célja a képzeletindítás és a szórakoztatás volt?[127] Úgy gondoljuk, hogy inkább az oktatás és az Árpád-házi királyok utódainak a példára nevelése lehetett az indítóok, és ebben a festőnek nem volt szerepe. A szentek személyének kiválasztása az Anjou Károly Róbert és felesége, a lengyel Lokietek Ulászló leányának, Erzsébetnek a műve. Emellett szól pl. a király példaképének, Szent Lászlónak 24 képecskéből álló

[124] A Magyar Anjou-Legendarium. (hasonmás kiadás) Bevez., legendaszövegek összeáll.: *Levárdy F.* Bp., 1973.

[125] *Jacobus de Voragine:* Legenda Aurea, vulgo historia lombardica dicta. Ad optimorum librorum fidem recensuit Th. Graesse. Editio tertia. Vratislaviae 1890.; Reproductio phototypica. Osnabrück, 1965. Vö. Magyar Anjou-Legendarium. i. m. 18–19.

[126] Uo. 24.

[127] Magyar Anjou-Legendarium i. m. 25.

jelenetsorozata, amely a kódex legteljesebb legendája. Vagy Szaniszló krakkói püspök története, vagy az Anjou-hercegek védőszentjeinek kiemelt szerepeltetése, az Árpád-házi szent királyok és Gellért püspök története stb.

A legendarium felépítése és szerkezete igazolja feltevésünket. A bibliai jelenetek – Jézus élete (I. 64 kép), Mária mennybemenetele (II. 10 kép) – után Keresztelő Szent János (III. 12 kép), tizenegy apostol (IV–XIII. Simon és Judás (Tádé) egy történetben, Tamás hiányzik, közülük a leghosszabb Id. Jakab 72 képből álló története) és két evangélista: Márk (XIV. 8 kép) és Lukács (XV. 2 kép) képlegendája következik (a másik két evangélista az apostolok között szerepel). Emlékezzünk csak a koronázási palást Diadalmas Krisztusára Máriával és Keresztelő Szent Jánossal, illetve az apostolokra és a szentekre! Ezután az egyházatyákat, a magyar és a magyar vonatkozású szenteket, a Magyarországon megtelepedett szerzetesrendek alapítóit, az Anjou-család védőszentjeit megelőzve sorrendben rögtön a mártírszentek következnek (XVI–XXV.). Külön érdekesség, hogy a koronázási palástón megjelenített szentek legendái – Kornél és Pantaleon története kivételével – is szerepelnek. Mindjárt elsőként István vértanú (XVI.), majd Lőrinc diakónus (XVII.), Vince (XX.), György (XXII.), Kozma és Damján (XXVI.), Kelemen pápa (XXVII.), II. Sixtus pápa (XXIX.). (A zárójelbe tett római szám a legenda sorszámát jelöli.) Néhány szent közülük terjedelmes miniatúra jelenetsorban szerepel: Lőrinc 16 képpel, György 12-vel, Kozma és Damján 10 képpel stb. A magyar koronán levő négy szent szintén köztük van: az említetteken kívül Demeter is (XXXII. 8 kép). Lévárdy Ferenc megállapítja a céltudatos szerkesztés és a megrendelői kívánság összefüggését a képsorozatok összeállításánál: a miniátor nem vette figyelembe a Legenda Aurea szövegterjedelmét. A fontosság alapján hol hosszabbra, hol rövidebbre szerkesztette a legendákat.[128] A szentek közül is a legelsők között szerepeltetett mártírok – köztük a palást és a korona ábrázolt szentjeivel – mint az Árpád-ház patrónusai kiemelt első helyre kerültek a legendariumban.

Kozma és Damján történetét 10 miniatúrában örökítette meg Hertul mester. Ennél hosszabb a mártírszentek közül csak Lőrinc 16 képpel és György 12 képpel; az első a palástón, a második a koronán szerepel. Terjedelemben ezt követi Kozma és Damján, Kristóf és Donatus 10–10 képpel. Lévárdy szerint az orvospár legendájának részletező előadását a szentek bolognai kapcsolata magyarázza, akik Firenze védőszentjei is voltak.[129] A terjedelemben az előzőekben ismertetett tényezők játszottak közre, hiszen a francia eredetű Anjou-család számára nem sok jelentősége lehetett a firenzei tiszteletnek. Károly Róbert számára még inkább jelentéktelen tényező volt. A miniatúrák a mártíromság előadásával foglalkoznak, ami szintén az itáliai befolyás ellen szól. Nem szerepel ugyanis a Legenda Aureaból jól ismert Palladia gyógyítása jelenet miniatúrája, holott ez az olasz festészetben elég gyakori téma (Fra Angelico, Ghirlandaio).[130] E szerint egy Palladia nevű asszonytól, akit a testvérek meggyógyítottak, Damján ajándékként három

[128] Uo. 24. – Sőt Szent Demeter nyolc jelenetének ábrázolásához Simeon Methaphrastés legendája adta a témát, amely a Legenda Aurea propriumában (kiegészítés) szerepelt, és mint Magyarország védőjét vették fel a „magyar szentek" közé.

[129] Magyar Anjou-Legendarium. i. m. XXVI. Szent Kozma és Damján.

[130] Fra Angelico: Szent Kozma és Damján meggyógyítja Palladiát. Washington, National Gallery of Art. Ghirlandaio: Szent Kozma és Damján meggyógyítja Palladiát. Firenze Sta. Maria Novella Freskó.

tojást fogadott el, és ezért Kozma nem akart vele közös sírban nyugodni. Az epizódnak magyarországi ábrázolása nem maradt ránk, pedig a Legenda Aurea nyomán a magyar nyelvű legendagyűjteménybe, az Érdy-kódexbe (1527) is bekerült.[131]

A legenda tíz miniatúrájának képfelirata helyes latinsággal a következő:

I. Cosme et Damiani quomodo percuciebant ipsos.
II. quomodo fuerunt proiecti in mare.
III. quomodo disputant cum rege et angelus tenet eos.
IV. quomodo effugabant demones ante regem
V. quomodo incendebantur in igne et ignis cremabant illos incenditores solos.
VI. quomodo fuerunt lapidati et lapidatores fuerunt interfecti per lapidibus ipsorum.
VII. quomodo fuerunt suspensi cum tribus iuvenibus.
VIII. quomodo fuerunt interfecti.
IX. quomodo camellus ruit et ostendit eis locum sepulture.
X. Ultima quomodo fuerunt sepulti.

A miniatúrák alatti római számozás alapján bizonyos, hogy a képsorozat teljes. Egy kódexlapra négy jelenet került: az első kettő az előző Kristóf-legenda folytatásaként a lap alsó felére és két önálló lapra. A Legenda Aurea történetét a miniátor igen önkényesen dolgozta fel: a IX. képnek pl. a miniatúra-sorozatban nincs értelme. Nem világos, hogy miért jött a teve megmutatni a két szent sírhelyét? Hertul mester ugyanis elhagyta a Palladia gyógyítását, amelynek következménye a legenda szerint, hogy Kozma nem akart a gyógyulásért ajándékot elfogadó Damjánnal közös sírban nyugodni. Ezért jött a haláluk után egy teve, hogy emberi szózattal kijelentse: temessék őket közös sírba. A gyógyítási jelenet nélkül ennek a képnek nincs értelme. Kozma és Damján orvosi tevékenysége így kimaradt, csupán kínzatásukat és mártíromságukat jeleníti meg a miniátor. Egyetlen jelenet, a „démonűzés", hitük igazának bizonyítására a rajtuk ítélkező király előtt. A démonűzés ábrázolása ritka, egy 15. századi bécsi mester táblaképéről tudunk.[132] Lévárdy a helyes latinsággal értelmezett képfeliratok pontos magyar fordítását néhány helyen másként értelmezte: „egy angyal kiszabadítja a két testvért" (III. felirat), holott a szó szerinti fordítás: „az angyal tartja őket" és ez egyszerűen annyit jelent, hogy vigyáz rájuk. A következő jelenet (IV.), a démonűzés is félreérthető. A magyarázó szöveg szerint a bíró meg akarja tanulni tőlük a varázslás művészetét, ekkor két ördög jelenik meg, akik a bíró arcába vágnak, mire az ördögök a két szent könyörgésére eltűnnek. A miniatúrán viszont nem ez látható, hanem ami a kép aláírása: Hogyan űzték el a démonokat a király előtt? Azt sem értjük, hogy miért említ mindenütt „bírót", holott a fordítás és az ikonográfiai tartalom szerint is király szerepel a kép-legendában.

Az Anjou-Legendarium számtalan csodás gyógyítást megörökít, ennek ellenére Kozma és Damján történetéből gyógyító tevékenységük ábrázolása kimaradt. Pedig ők ráadásul még gyakorló orvosok is voltak. Ez a hiány is amellett szól, hogy a szentek tisztelete egy korábbi hagyomány folytatása és független az orvosi tevékenységüktől. De

[131] *Jacobus de Voragine.*: i. m. 637. Régi magyar kódexek és nyomtatványok. Közzéteszi Volf Gy., Katona L. I–XV. Bp. 1874–1908. Nyelvemléktár V. 328.

[132] *Jacobus de Voragine:* i. m. 739. *Kurth, B.:* Seltene Legendenszenen auf einem spätgotischen Altärflügel. Zeitschrift für bildende Kunst. 63. (1929;30), 234.

ez természetes is! Jól tudjuk, hogy ekkor már véglegesen a székesfehérvári miseruhában és I. Géza görög és a latin koronájából összeállított, Szent Koronaként tisztelt koronával koronázták a magyar királyokat. Az is biztos, hogy Károly Róbert számára igen fontos volt, hogy a Szent István koronájának tartott koronával koronázzák meg Székesfehérvárott az esztergomi érsek által. Azt is tudjuk, hogy csak azután fogadták el Magyarország uralkodójának, amikor végre harmadszorra sikerült a fentiek szerint királlyá felkenni. (1310. augusztus 20-án, István király napján). Így nem csodálkozhatunk azon sem, hogy a koronázási palástón és a magyar koronán megjelenített Kozma és Damján tisztelete az Anjou-uralkodók számára is természetes volt. A minden kínzást – tengerbe, tűzbe vetést; megköveztetést; keresztrefeszítést és lefejezést – hitéért vállaló testvérpár önfeláldozása jelentett példaképet Károly Róbert és elődjei, az Árpád-házi királyok számára.

Feltevésünk bizonyítására még egy jóval későbbi, de a hazai művészetben egyetlen példát említsünk meg: egy egykori szárnyasoltár két megmaradt táblaképét, a *szepeshelyi legenda-töredéket.* Az egyik jelenet címe: *Szent Kozma és Damján a bíró előtt,* a másik: *Szent Kozma lefejezése.*[133] Jelen tanulmányunknak nem célja a 16. század elején (esetleg a 15. század végén) készült festmények értékelése, csupán a keletkezés helye és az ikonográfiai tartalom kapcsolja ehhez a korszakhoz. A két kép, tizenegy másikkal együtt 1914-ben került Párvy Sándor szepesi püspök letéteként a Nemzeti Múzeumba.[134] Minden valószínűség szerint Kozma és Damján szárnyasoltár megmaradt táblái, ha művészettörténetileg nem is tartoznak a legkvalitásosabb képek közé, a téma miatt mégis több figyelmet érdemelnek. Elemzésükre később egy következő tanulmányunkban vissza fogunk térni, hiszen az Anjou-Legendarium hozzásegíthet bennünket a hiányzó képek megfejtéséhez is. A négy táblaképből álló legenda első és negyedik képe maradt meg (a bal felső, ill. jobb alsó belső tábla), a második a „démonűzés" jelenetét (bal alsó belső tábla) és a harmadik egy kínzási: nyilazás, megkövezés vagy keresztrefeszítés – jelenetet (jobb felső belső tábla) örökíthetett meg.

Feltűnő, hogy az egyetlen Kozma és Damján legendáját ábrázoló oltár éppen Szepeshelyen készült. Sehonnan máshonnan ilyen témájú táblaképek nem kerültek elő! Talán éppen abból a székesegyházból, amelynek Anjou érdekeltsége közismert, és amelyben Károly Róbert megkoronázását megörökítő falkép is látható.

Tudjuk, hogy Károly Róbert királlyá választását elsősorban a szepességi bandériumnak köszönhette, amelynek segítségével 1312-ben a rozgonyi csatában legyőzte Csák Mátét, és az ellene szövetkező oligarchák uralmát letörte.[135] Több szepesi híve kapott az itt tanúsított hősiességéért nemességet. A Károly Róbert koronázását ábrázoló falkép (1317) megbízója Henrik szepesi prépost is sokat buzgólkodott a király érdekében. A falképen a koronázást végző Szűz Mária és a király mellett a Szepesség világi és egyházi képviselői láthatók:[136] balra Semsey Ferenc szepesi várnagy és kamarás az ország kardjával, jobbra a donátor prépost az országalmával, jobb felől Tamás érsek nyújtja a koronát, amely egyben a király fejére is kerül. Az Anjou-uralkodók tisztelete tehát a Szepességben tartóssá lett,

[133] *Radocsay D.:* A középkori Magyarország táblaképei. Bp., 1955, 443. – Fa, olaj, 66,5 × 40 cm, 66 × 40 cm. Jelenleg a Magyar Nemzeti Galéria tulajdona, lelt. sz.: 53.380, 53.381.

[134] Közlemények a Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából I. (1916), 1. sz. 53.

[135] *Horváth V.:* Szent Márton püspökről címzett szepesi székesegyház. Lőcse, 1885. 50.

[136] *Divald K.:* Szepes vármegye művészeti emlékei. Bp., 1905. 2. k. 20.

és a koronázást megjelenítő freskó még az 1400-as évek végén és az 1500-as évek kezdetén is emlékeztetett a dicső korszakra és kezdetére. Nincs arra bizonyíték, hogy az egykori Kozma és Damján-oltár és az Anjou-Legendarium között kapcsolat lehetne. Nem is hisszük, hiszen a kódex még elkészülte előtt Nápolyba, majd Lengyelhonba került. (Csupán átmenetileg 1347–1384 között volt itthon, ekkor Nagy Lajos leánya, Hedvig vihette magával a lengyel királyi család könyvtárába.[137] A hazai táblaképfestészetben egyedülálló témaválasztás és az Anjouk tisztelete között azonban kapcsolatot feltételezünk. Sajnálatos, hogy napjainkra az oltárból csak két táblakép maradt fenn.[138] Eredetileg négy jelenetből álló legendasorozata a két szent mártíriumságát ábrázolta, középen az oltárszekrényben. Kozma és Damján faszobrával. Analógiája lehetne egy másik szent személyével kapcsolatban készült oltár Malompatakon (Mlynica, v. Szepes vm. ma: Csehszlovákia), az Antiochiai Szent Margit főoltár, oromzatán egyébként a középen álló Remete Szent Antaltól jobbra és balra Szent Kozma és Damján figurájával.[139] Fogadalmi oltárnak készült, egy korábbi tanulmányban elemeztem mint a „betegség-gyógyító védőszentek" oltárát.[140]

A korai Kozma és Damján kultusz értékelése

A szepeshelyi legenda-töredék a tisztelet következő korszakának tárgyi emléke, csupán az Anjou-családdal való esetleges kapcsolat miatt említettük meg. Kozma és Damján tiszteletében új szemlélet születik a 15. század fordulóján. Az orvostudomány és a gyógyszerészet védszentjeiként tűnnek fel, főként észak-magyarországi szárnyasoltáraink táblaképein és faszobrain. Ez az új korszak véletlenül éppen egybeesik Magyarországon az Anjouk uralkodásának végével, illetve Luxemburgi Zsigmond trónra kerülésével (1387–1437). A 11–14. században egy egységes szemlélettel találkozunk tiszteletüket illetően, s ennek lényege nem a két szent orvosi tevékenységén alapszik, hanem erkölcsi magatartásukra épül. Az ingyen gyógyító és hittérítő tevékenység indíthatta István királyt, ill. Gizella királynét arra, hogy patrónusai között tisztelje őket. E tiszteletben kevés szerep jutott gyógyító munkájuknak és a későbbiekben is, e témának az ábrázolása (püspök meggyógyítása, Palladia meggyógyítása, transzplantáció) teljesen hiányzik hazai festészetünkből.

Az 1000–1400 közötti évszázadokból fennmaradt képi emlékek igazolják feltevésünket, szinte valamennyi a királysághoz kapcsolódó dokumentum: a koronázási palást, a magyar korona, talán a besztereci aspersorium is, végül az Anjou-korban a Legendarium. A 13. századból fennmaradt, ill. leírás alapján ismert falképek (Csaroda, Kassa) és az egyetlen oltárról és ereklyéről szóló okleveles forrás (Csatár) megerősíti azt a feltételezést, hogy az építtető donátorok az Árpád-házhoz hű nemzetségekből származtak.

A bencések befolyását nem látjuk teljes értékű bizonyítéknak a tisztelet elterjesztésében.[141] Igaz, hogy a 12. század közepén az egyetlen ismert adat az alsó-ludányi bencés

[137] Magyar Anjou-Legendarium. i. m. 46.

[138] Közlemények a Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából I. (1916), 1. sz. 53. – Két tábla: 1. Mária Jézussal és Szent Ferenccel. 2. Krisztus levétele a keresztről. Fa, olaj. 68 × 41 cm, 69 × 42 cm.

[139] *Radocsay D.*: i. m. (133. lábj.) 386–387.

[140] *Vida M.*: i. m. (1979), 22–24.

[141] *Bálint S.*: Ünnepi kalendárium. i. m. 302.

apátság tisztelete. Korábbról csak egyetlen István-kori Kozma és Damján templomról tudunk, amelynek alapítója lehetséges, hogy maga a király volt. A csatári bencés apátság 13. századi oltáráról semmit sem tudunk: valószínűleg oltárasztal lehetett ereklyetartóval. Ebben azonban nemcsak a bencéseknek, hanem az építtető Gutkeled nemzetségnek is része lehetett. Az Árpád-házi királyok alatt alapított szerzetesrendi Kozma és Damján egyházszentelésekről bizonyos, hogy az alsó-ludányin kívül nem benedekrendi titulusok. A Kaposfőhöz tartozó Pát templomáról bebizonyosodott, hogy a premontrei prépostsághoz tartozott,[142] a Komárváros határában levő perjelséget Szent Vilmos remetéi birtokolták. Az egyetlen titulus, amelyet Bálint Sándor nem a bencés alapítások között említ, s amelynek a bencésrendhez köze lehetett, a 13. századi kapornaki adat, ahol 1216-tól (vagy talán már 1170 után) működött bencés apátság.[143] A Kozma és Damján templom egyébként nem az apátsághoz tartozott, távol is épült tőle (a mai temető helyén állott), a bencések csupán a 13. századtól kezdve miséztek benne. A 14. században a világi papság kezébe ment át, és a falu plébániatemploma lett. A titulus inkább a „patrónus" nevével függhetett össze: Misse (v. Miksefalvi) Mikse fia, Kozma. Ez ismét egy adat a nemzetségek hatására! Végül utolsó forrásunk Luxemburgi Zsigmond alatt kelt: a garamszentbenedeki apátság kápolnája 1394-ből. Nem marad tehát összesen csak két bencés titulus: az egyik az Árpád-korból a másik az Anjouk idejéből, amelyre hivatkozhatnánk az elterjedés bizonyítására.

Ugyanakkor a templomszentelések száma éppen a 13–14. században növekszik: a 13.-ból 10, a 14.-ből 15 forráshivatkozás maradt ránk. Ez a számszerű emelkedés a 11–12. századi összesen 2 István kori adathoz képest, feltétlenül összefügg a nemzetségek monostor-alapításával. Míg a királyság első századaiban a király és a főpapság az építtető, a 13. század elejétől a világi földbirtokos réteg – főként a királyi javak adományozása révén! – annyira meggazdagodott, hogy nemzetségük temetkezési helyeként monostorokat alapított.[144] Ezekkel párhuzamosan valamivel később szerzetesrendi apátságokat, parochiális templomokat is alapítottak a tekintélyesebb nemzetségek. Ezeknek aránya időrendi és földrajzi felosztásban hasonló az általunk korábban említett Kozma és Damján egyházakéval. Dercsényi Dezső a 12. században 30, a 13. században 60 újabb alapítást említ, amelyeknek nagy része a Dunántúlra esik, elég sok az Alföldre (32), 15 Észak-Magyarországra és csak 4 Erdélyre.[145] Egyházszenteléseinkkel kapcsolatban hasonló a helyzet, mintegy száz év eltolódással: valamennyi a Dunántúlon történt, és két falfestmény maradt ránk a 13. századból Északkelet-Magyarországról. Ez a zömmel nyugat-magyarországi tisztelet kapcsolatban állhat a nemzetségek gyarapodó alapításaival, illetve választott védőszentjeivel. A fenti arányok alapján néhány ismeretlen patronátus korát is hozzávetőlegesen meghatározhatjuk. Az ismeretlen középkori okleveles említések közül Ipolyszécsényke (Sečianky) talán Árpád-kori, Városhodász (Vas m.), Pinkamiske (Mischendorf, Vas m.) szintén. Szekcsőalja (Šiba, v. Sáros vm.) templomtitulusai minden bizonnyal Anjou-kori, de Kassa közelsége miatt Árpád-kori is lehetne. Említett oltára 1400–1410-ben készült, az egyházszentelés ennél korábbi kell, hogy legyen, legalább 14.

[142] (92. lábj.)

[143] *Fényes E.*: Magyarország geographiai szótára. Pest, 1853. 1. k. 176. Vö. *Bálint S.*: i. m. 2. k. 304.

[144] *Dercsényi D.*: Románkori építészet Magyarországon. Bp., 1972. 15.

[145] *Dercsényi D.*: uo.

századi. Az évszám nélküli ismert patrocíniumok közül az észak-magyarországiak főként 1400 után, a nyugat-magyarországiak talán 1400 előtti alapítások stb.

Az Árpád- és Anjou-kori tisztelet mellett szólnak a gyakori helységnevek is: legrégebbi a Zala megyei „Cusmadomian" (1199). A két szent nevének egyesülésével keletkezett Zalában két Kozmadamján (1247, 1334), Baranyában három Szentkozmadamján (1332–1335, 1332–1337, 1396), későbbi a bihari Szentkozmadömjén (1373) és a hevesi Szentkozmadomján (1480) elnevezés.[146] A göcseji nép ajkán új értelmet nyert Szentkozmadombja (1513: Ewry Kozmadamyan, Zala m. 1882: Szent előtaggal bővült)[147] és a zala megyei Kozmadombja (1199: Cusmadomian).[148] A második keresztnevet helyhatározószóként fogták fel és helyette az utótagba népetimológiásan beleértett domb főnév birtokos személyraggal ellátott alakját vették utótagnak. Helynevek még: (Kozma 14. sz., ma: Libickozma, Somogy megye), Kozma (1747, Fejér m. ma 1907 óta: Vérteskozma), Kozmafalva (1475, Vas m. 1941: Olaszfa), Demjén (1332–1337: Demyan, Heves m.), Domony (1430: Daman, Pest m.), Deményfalva (1354: Damianfalva, v. Abaúj vm., ma: Csehszlovákia)[149] keresztnevekből alakultak ki.

Lehet, hogy a magyarországi középkor Kozma és Damján tiszteletének részletes tárgyalása nem kizárólagosan az orvostörténeti kutatás része. Elemzésünket éppen annak a korszaknak a végén zárjuk, ahol a medicina védszentjeinek a tisztelete elkezdődött. Mégis mind az orvostörténet, mind a művelődéstörténet és művészettörténet számára alapvetően fontos a tisztelet képi emlékeinek és írásos forrásainak összegyűjtése[149/a], továbbá a dokumentumok eredetének a tisztázása. Tekintettel arra, hogy mindeddig kizárólagosan az orvostörténeti szakirodalom foglalkozott a témával, és gyakran tévesen kontinuitást vélt felfedezni a korai tisztelet és a késő középkor védszent-kultusza között, éppen ezért szükséges ezen a szakterületen belül ennek a „tévhitnek" az eloszlatása. Tanulmányunkban a kétféle tisztelet egyszerű összekapcsolása helyett igyekeztünk a kérdésben reális képet alkotni. Eszerint a kapcsolat mindössze annyi lehet, hogy az Árpád- és Anjou-kori tisztelet alapja, kiindulási pontja lehetett annak a későbbi széles körű kultusznak, amely Magyarországon is, hasonlóképpen a nyugat-európai országok szokásához, Kozmában és Damjánban az orvostudomány és a gyógyszerészet (ill. a sebészet) védőszentjeit tisztelte. Ez az előzmény a magyarázata annak is, hogy az 1400–1530 közötti időszakból a magyar történelem vihara ellenére igen nagyszámú táblakép és faszobor maradt fenn szárnyasoltáraikon.[150]

Végül a művelődéstörténet és a művészettörténet számára sem érdektelen annak a tiszteletnek a tisztázása, amelynek képi ábrázolásai történelmünk legfontosabb dokumentumain, nemzeti létünk „jelképein" jelennek meg.

[146] *Jakó Zs.:* Bihar megye a török pusztítás előtt. Bp., 1940. 351. – Szentkozmadömjén; *Csánki D.:* i. m. 1. k. 71. – Szentkozmadomján.

[147] *Csánki D.:* i. m. 3. k. 73.; Magyarország helységnévtára. Pest, 1882. Vö. *Kiss L.:* Földrajzi nevek etimológiai szótára. Bp., 1978. 607–608.

[148] *Szentpétery I.:* Az Árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. 1. k. Bp. 1912. 55. Vö. *Kiss L.:* i. m. 356.

[149] *Kiss L.:* i. m. 379., 691., 480., 177., 184., 176. (forrásokkal)

[149/a] *Vida M.:* i. m. (12/a lábj.)

[150] *Vida M.:* A gyógyító-védszentek magyarországi topográfiája. SOM Adattár. 693–78.

Zimányi Vera:

A ZRÍNYI CSALÁD TENGERMELLÉKI BIRTOKAI*

1.

Kiadványunk címe és műfaja indokolást kíván, ugyanis, ha a Zrínyiekhez hasonló súlyú más mágnáscsalád viszonylag épen maradt levéltárának a gazdasági iratait a maguk teljességében próbálná valaki publikálni a 17. századnak akár csak egy rövid, 10 éves periódusából is, vállalkozása csaknem reménytelennek bizonyulna az iratmennyiség óriási terjedelme miatt. Eljárását azonfelül önkényesnek és nehezen indokolhatónak is minősítenék. A 17. század 20-as, 30-as éveitől kezdve ugyanis a magyarországi – és hozzátehetjük: a horvátországi – nagybirtokok ügyvitele, írásbelisége a 16. századi jelentős színvonalhoz képest is igen nagyot fejlődött. A jobbágyi szolgáltatások behajtását és az allodiális termelést magas színvonalú és meglehetősen hatékonyan működő birtokigazgatási szervezet biztosította, amely működése során a jobbágynépességet javaival és földesúri kötelezettségeivel együtt pontosan számba vette, összeírta. De ugyanúgy rögzítette a nagyrészt jobbágyi robottal, kis mértékben esetleg bérmunkával megművelt gazdaságok termelési adatait is, optimális esetben évről évre feltüntetve a vetés és betakarított gabonatermés mennyiségét, a majorsági szőlők és az esetleges uradalmi állattartás hozamát. De rögzítették a jobbágyi szolgáltatásokból befolyt gabona- és bormennyiségeket, valamint a vegyes, kisebb terményszolgáltatásokat (a „culinariákat"), és mindenekfelett a jobbágyok pénzszolgáltatásait. (A jobbágyi robot precízen, átgondoltan történő felhasználása és hovafordításának írásbafoglalása csak a 18. században következett be.). Amennyiben az adott nagybirtok bérelte az egyházi tizedeket, azok bevételét is pontosan számba vették. Az ún. királyi kisebb haszonvételek közül elsősorban a kocsmák jövedelme, de a mészárszékekből, malmokból, vámokból származó bevételek regisztrálása is fellelhető az egykorú gazdasági iratok között. E különböző forrásokból származó és sokrétű jövedelmeknek a felhasználását, hovafordítását, a feleslegek eladását ugyancsak pontosan feljegyezték. Az így vezetett számadásokat pedig egyre fokozottabban ellenőrizték, vizsgálták felül. (Mindezekkel természetesen még csak nem is érintettük a földesúr jogszolgáltatási és kegyúri tevékenysége révén keletkezett iratokat.)

A több várból és uradalomból, gyakran száznál több faluból, ezernél is jóval több jobbágycsaládból, és akár egy tucat, vagy még több majorságból és tartozékaiból álló mágnásbirtokok gazdasági irányítását tiszttartói utasítások sora szabályozta, s az eredményekről, problémákról tiszttartói levelek és jelentések tömege számolt be. Mindezek

*A jelen tanulmány a Zrínyi-család gazdasági, politikai és kulturális tevékenységét sokoldalúan bemutató – idegen nyelven megjelenő – forráskiadvány-sorozat első kötete elé készült bevezető. A megjelenés előtt álló munka címe: Documenta Zrinyiana, Pars oeconomica, tomus I.

mellett időről időre leltárak segítségével rögzítették a várkastélyok és majorságok épületállagát és felszerelési tárgyait, állatállományát, külön feltüntették a majorságok és az egész birtokapparátus személyzetét-cselédségét, azok pénzbeli és természetbeni járandóságával egyetemben. Ahol a várúr magas katonai funkciót is betöltött – és a török korban a legnagyobb mágnáscsaládok egy-egy tagja rendszeresen viselt magas katonai méltóságot – a birtokán élő, különböző típusú katonáskodó elemeket a serviens jellegű főúri magánhadsereg tagjaitól kezdve a környező királyi végváraknak az illető főúr parancsnoksága alá helyezett katonáiig is összeírták, és számadásokat vezettek e katonák zsoldjának, posztó- és élelmiszeradagjainak a kifizetéséről is.

Mindez az ügyvitel az iratok hatalmas tömegét termelte, az ügyvitel pontossága és részletessége azonban uradalmanként erősen eltérő volt, sőt ugyanazon birtokon belül is változott korszakonként az egyes földesurak egyéni törődése, szervezőképessége, vagy egy-egy kiváló tiszttartó működése, vagy ilyennek a hiánya szerint is. A legfontosabb alapösszeírásokat, leltárakat, számadásokat azonban mindenképpen vezetni kellett ahhoz, hogy egy ilyen bonyolult, sokrétű nagybirtok üzemelni tudjon. Hogy a 17. századi nagybirtokokról igen eltérő részletességű és mennyiségű forrásanyag maradt fenn, annak elsősorban az az oka, hogy e gazdasági jellegű forrásanyag megőrzésére, ha az már elvesztette ügyviteli jelentőségét, sokkal kisebb gondot fordítottak, mint a feudális birtoklás alapját jelentő jogbiztosító iratok gondos megóvására. Ennélfogva a minden nagybirtokon nagy mennyiségben keletkezett gazdasági iratok igen eltérő mértékben vészelték át az évszázadok viszontagságait, de ahol megmaradtak, nagy mennyiségük miatt sem publikálhatók a maguk teljes terjedelmében.[1]

Mi indokolja mégis a Zrínyi-birtokok gazdasági iratainak a közzétételét? Az, hogy nem maradt fenn Zrínyi-levéltár. Illetve nincs tudomásunk róla, bár nem teljesen elképzelhetetlen, hogy még valahol lappang. A 17. századi Magyarország egyik igen gazdag, és politikai jelentőségét tekintve is az egyik legfontosabb családjának birtokairól, vagyonáról csak „visszatükrözött", tehát a családra vonatkozó, de más, elsősorban kamarai levéltárakban megmaradt iratokból tudunk képet alkotni.

A család birtokjogi iratai a Magyar Kamara Neoregestrata Acta sorozatában másolatban megvannak: a birtoklástörténetet a kutatás így nagyjából tisztázta,[2] a további szakirodalom is elsősorban erre az alapvető munkára támaszkodik.[3] Az így kialakított kép azonban nem teljes, mint látni fogjuk. Különböző kamarai jelentésekből, tehát *nem* számadásokból és összeírásokból azonban mégis bizonyos képet alkothatunk a Zrínyiek gazdasági tevékenységéről és összeütközéséről a gráci és bécsi kamarákkal. Elsősorban ezt a forrástípust használta fel Takáts Sándor tanulmányainak azokban a részeiben, amelyekben a Zrínyiek gazdálkodását is érinti.[4]

[1] Az ország talán legfontosabb családjának, a Rákóczi családnak gazdaságtörténeti irataiból készült egy válogatott dokumentumokat felölelő forráskiadvány: *Makkai László:* I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai, 1630–1648. Budapest, 1954. Ennek a fontosságát csak emeli az a szomorú tény, hogy a Rákóczi–Aspremont levéltár egy része a kötet megjelenése óta elégett.

[2] *Széchy Károly:* Gróf Zrínyi Miklós. Budapest, 1896–1902, 1–5. köt.

[3] *Klaniczay Tibor:* Zrínyi Miklós. 2., átdolgozott kiadás. Budapest, 1964. *Perjés Géza:* Zrínyi Miklós és kora. Budapest, 1965.

[4] Elsősorban: A magyar tőzsérek és kereskedők pusztulása. In: Szegény magyarok. Budapest, é. n.

A jelen forráskiadvány zömében egy ezektől teljesen eltérő iratcsoporton alapul. A Wesselényi-összeesküvésben részt vett, vagy csupán a részvétellel vádolt arisztokraták és középbirtokos nemesek javait a fiskus elkobozta, s ezekről az uradalmakról, vagyonokról zömmel 1671–1673 között részletes összeírásokat készítettek a kamara megbízottai. Elsősorban az ekkor készült kamarai összeírások alapján alkothatunk képet magunknak a Zrínyi-vagyonról is, mivel ezeknek az összeírásoknak az volt a funkciójuk, hogy lehetőleg pontosan és reálisan vegyék számba az elkobzott és a kincstárra szállt birtokok értékét. Az értékmegállapítás részben az ingatlanok (épületek, majorsági szántóföldek, rétek, szőlők, kertek) nagyságának és eltérő hasznosságának a számbavétele alapján történt. Az egyéb földesúri haszonvételek, valamint a birtokhoz tartozó jobbágytelkek értékét azok hozamának, illetve szolgáltatásainak a figyelembevételével határozták meg. Ezek az értékbecslések (amint nevezték: aestimatiok) három: „nagyobb" „kisebb" és „legkisebb" értéket adtak meg. Az egy évi hozamot és a jobbágyok valamennyi szolgáltatását pénzértékben fejezték ki, és ebből határozták meg, milyen nagyságúnak tekinthető a tőke, azaz mekkora a birtok tényleges értéke. Sajátos módon úgy számoltak, hogy az egy évi bevételt, amit kamatnak, interessenek neveztek, 4%-os kamatláb feltételezése mellett 25-tel szorozták be (100 : 25 = 4), és így nyerték a maximális tőkeértéket. Évi 5%-os tőkésítés mellett 20-szal szoroztak (100 : 20 = 5) és évi 6%-os kamatláb feltételezésével pedig 16,67-tel (mert 100 : 6 = 16,67) szorozva kapták a legalacsonyabb tőkeértéket.

Az ingatlanokat becsült, vagy forgalmi árukon tüntették fel (pl. számításba véve, hogy az adott területen mibe került egy hold föld stb.), de szintén három értékvariánssal dolgoztak, „majori, minori et minimo pretio". A kamarának ezek az aestimatiói, értékbecslései korábban ismeretlen, teljesen új típusú felméréseket eredményeztek, amelyek minden addiginál megbízhatóbb módon állapították meg egy-egy birtok értékét, a maga korában modern szempontokat vonva be a vizsgálódás körébe. Az aestimatiókon kívül nagy mennyiségű, hagyományos típusú leltár, inventárium is készült az elkobzások során; elsősorban az épületeket (várakat, kastélyokat, városi házakat) és azok felszerelését tüntetvén fel, szobáról szobára haladva. Külön összesítő kimutatások készültek a Zrínyiek tengeri kikötőinek a forgalmáról, hasznáról, és a csabari vasművek üzemeltetéséről.

A kamarai összeírók a Zrínyi-birtokok és vasmű egykorú, akkor még meglévő, igen pontos és részletes számadásaira és összeírásaira támaszkodtak értékbecsléseik elkészítésekor, amint ez sok alkalommal nyomon követhető. Ezek az aestimatiók és inventáriumok (értékbecslések és leltárak) több példányban készültek, és mind a Magyar Kamarához, mind pedig a bécsi hatóságokhoz kerültek belőlük darabok; feltehetően eredetileg minden illetékes szervhez a teljes összeírás-sorozatot megküldték. A bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivban levő iratok együtt találhatók.[5]

A Magyar Kamarához került iratok sorsa már sokkal viszontagságosabb volt. Egy részüket az Urbaria et Conscriptiones sorozatba osztották be, de valamennyit ki is selejtezhettek közülük, mert a nagy műgyűjtő és iratvásárló Jankovich Miklós gyűjteményében is találhatók egyes darabjai. Ezt a Jankovich-gyűjteményt eredetileg az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában őrizték, azután a gazdaság- és társadalom-

[5] *R. Várkonyi Ágnes* fedezte fel azokat, hívta fel rájuk figyelmemet, amiért ez úton is őszinte köszönetet mondok. (Ungarische Akten, Specialia, Verschwörerakten III., Zrinyische Akten. Fasc. 306–308.

történeti vonatkozásúakat átadták az Országos Levéltárnak. Ez átvett iratokból, valamint egyéb gyűjtemény-jellegű iratokból alakította ki a levéltár a „Városi és Kamarai iratok" c. sorozatot. Most publikálásra kerülő legterjedelmesebb kötetünk is innen származik. (Fol. Lat. 925) De a szétválasztás nem volt tökéletes az átadáskor, és az OSZK Kézirattárában is maradt egy-két számadás jellegű Zrínyi-irat (pl. a Fol. Lat. 3578 sz., aminek részleteit közöljük könyvünkben).

Az iratok sorsa azonban ezzel még korántsem jutott nyugvópontra. Az 1960-ban létrejött megállapodás értelmében Jugoszláviának, közelebbről a *Zágrábi Levéltárnak* átadott iratok között szerepeltek az Urbaria et Conscriptiones című sorozatban őrzött és a Zrínyi-birtokokra vonatkozó gazdasági jellegű, valamint a Neoregestrata Acta elnevezésű sorozatban elhelyezett birtokjogi vonatkozású iratok is. Az átadott iratok mikrofilm-felvételei természetesen megvannak, és továbbra is kutathatók az Országos Levéltárban.

A Zrínyi-birtokokra vonatkozó számadásanyag tehát jelenleg három ország egy-egy levéltárában szétszórva található, részben egymás variánsaiként, ill. egykorú másolatként. Nem számadásjellegű iratok, hanem a Zrínyiek gazdasági tevékenységére vonatkozó jelentések ennél is többfelé, így a bécsi Hofkammerarchivban, a gráci és a ljubljanai (egykori laibachi) levéltárakban, és természetesen a Magyar Kamara levéltárában is találhatók. Takáts Sándor elsősorban az osztrák kamarákban őrzött jelentések, levelezések alapján írta a Zrínyiek kereskedésével is foglalkozó ismert munkáit.[6]

A Jugoszláv Tudományos Akadémia Zágrábi Történeti Intézete forráskiadványt készített a Budapestről átvett iratok egy részéből: Monumenta historica familiarum Zrinski et Frankopan. Vol. I. Conscriptiones et aestimationes bonorum (1672–1673). Digessit, praefatione et indice instruxit Rajka Modrić, Operis Socius Miljen Šamšalović, Redegit Marko Kostrenčić. Zagrabiae MCMLXXIV. Opera Academiae Scientiarum et Artium Slavorum Meridionalium Liber LV.

A kötet két részre tagolódik az iratok formális különbözősége alapján: I–XXXVI. számok alatt inventáriumok szerepelnek, utánuk következnek a sorszámozás nélkül közölt aestimatiok.

A jelen forráskiadvány nagyobb részében más iratokat közöl, mint a fenti, részben pedig más úton próbálja megközelíteni a Zrínyi-vagyon minél jobb megismerését, felmérését.

Kötetünkben néhány olyan irat is szerepel, amely R. Modrić kiadványában már megjelent. Ezek az 1., 2., 3., 6., 7., 8. és 9. számú iratok. Ezek terjedelme mintegy 10%-a jelen forráspublikációnak. Eljárásunkat azzal indokoljuk, hogy ezek az iratok a Zrínyi-vagyon áttekintéséhez alapvetően fontosak, ugyanakkor szövegvariánsai, néhol kissé bővebb szövegvariánsai a zágrábi kiadványban szereplő iratoknak. Kötetünkben az alábbi dokumentumok szerepelnek:

A teljes Zrínyi-vagyon áttekintését szolgálja első három iratunk. Az 1. számú mindkét testvér valamennyi uradalmának, sőt három másik kisebb család elkobzott javainak a sommás értékelését adja, míg a 2. számú Miklós kisebb tengeri kikötőinek, a 3-as Péter buccari kikötőjének és csabari vasművének a forgalmát, hozamát összesíti. Ez összefoglaló áttekintések után közöljük a részletezőbb, de még mindig sommás kimutatásokat, a 4-es sz. irat a csabari vasbánya bevételeit és kiadásait tartalmazza. Az 5. sz. irat a

[6] Elsősorban A magyar tőzsérek és kereskedők pusztulása. Szegény magyarok. Budapest, é. n.

csabari vasművekben szükséges javításokat veszi számba. Mindezeknek alapján már meglehetősen jó képet nyerhetünk Zrínyi Péter nagystílű vállalkozásáról. Ezután a brodi uradalom két felének becslése következik, a 7. sz. irat Miklós birtokrészét (három kisebb birtokkal: Rakoveccel, Verbovaccal és Preszeka kúriával együtt) veszi számba, a 8. sz. irat pedig előbb Péter, majd Miklós brodi uradalomrészeit mutatja be. A 9-es Péter, az 10-es Miklós tengermelléki javainak az aestimatiója. Mindezek a becslések és leltárak az 1671–73 közti években keletkeztek (kivéve az 5-ös iratot, amely 1685-ből való).

Legterjedelmesebb és rendkívül értékes forrásunk az 548 oldal terjedelmű, nagy számadáskötet (10. sz. iratunk), amely az 1663 és 1673 közötti évekből igen sok részletes, az egész gazdálkodást sokoldalúan bemutató számadást és azok felülvizsgálatát tartalmazza a tengerparti uradalmakra, kikötőkre és vasműre vonatkozóan.

A 11. sz. irat az egyetlen általunk ismert, teljes részletességgel megmaradt magyar nyelvű Zrínyi-urbárium, amely sajátos módon az Esterházy hercegi levéltárból került elő. Ennek még külön értéke, hogy a tengerpart lakosságának 1524-ben írásba foglalt és 1571-ben megerősített rendtartását is belemásolták. Utolsó két iratunk a konfiskáció után néhány évvel eltiltott buccari kereskedés ügyében a buccari városi tanács által a kamarához benyújtott kérvény, supplex libellus (12. sz.), ill. J. A. Kodermannak ez ügyben írt véleménye. (13. sz.) Közölt irataink nem adnak felvilágosítást arról, hogy a földesurak mire fordították a kezükhöz adott pénzösszegeket.

Rendelkezésünkre állnak az 1680–90-es években keletkezett számadások is, amelyeknek a segítségével megállapítható volna, hogy javult-e, vagy romlott-e a tengerparti javak forgalma, a gazdálkodás színvonala a kamarai igazgatás évei alatt, ezeknek az iratoknak a közzététele azonban megint csak meghaladná ennek a kötetnek a terjedelmét és lehetőségeit.

Szövegkiadásunkban a Magyar Országgyűlési Emlékek folyamatban levő kiadásához Benda Kálmán által készített kiadási szabályzatot tartottuk mérvadónak (Századok, 1974. 2. sz.), azzal a csekély eltéréssel, hogy a szövegünkben előforduló, nem túl nagyszámú német főnevet nagy kezdőbetűvel írtuk, noha Benda Kálmán ezt az eljárást csak a 18. századi német nyelvű szövegeknél alkalmazza.

2.

Az a kép, amely ezeknek az iratoknak a révén elénk tárul, sokban eltér az eddigi szakirodalomból ismerttől. Első szempillantásra feltűnik, hogy a kamara által az 1670-es évek elején rögzített birtokállapotok más megosztásban mutatják a két testvér, illetve örököseik birtokrészesedését, mint vártuk volna. Ismeretes, hogy már az 1616. évi osztozáskor is Zrínyi Miklós, az idősebb testvér kapta a muraközi uradalmat, míg a fiatalabb Györgyé lettek a tengerparti javak.[7] A következő nemzedékben ugyancsak egy Zrínyi Miklós, a költő és hadvezér 1637. tavaszán, tehát 17 éves korában vette át örökségét, meglehetősen zilált állapotban. Az első osztozáskor a két testvér külön-külön megfelezett minden egyes birtokrészt, ez azonban nem bizonyult elég praktikus és súrlódásmentes megoldásnak.[8] Az 1649-ben végrehajtott újabb osztozás során azután

[7] *Klaniczay Tibor:* i. m. 55. o. E Zrínyi Miklós nagybátyja volt a költő Zrínyi Miklósnak, valamint Péternek; édesapjuk György volt.

[8] *Széchy*, i. m. 282, 289, *Klaniczay*, i. m. 339.

Péter kapta a tengerparti részt, Miklós pedig a Muraközt, a régi hagyományoknak megfelelően.

A további változásokról idáig nem tudtunk semmit, csupán a kamarai összeírásokból értesülünk, hogy 1671-ben már csupán négy nagyobb uradalom volt megosztva (nem pontosan megfelezve) a két ág között: a muraközi, az ozalji, a ribniki és a brodi. Teljesen Miklós – illetve Miklós örököseinek a – tulajdonát képezte ezzel szemben a négy kisebb tengeri kikötő: Buccarica, Porto Re, Szelca és Cirquenica, valamint Vinodol (a „Borvölgye"), melynek Hrelyn, Drevenik, Grisane, Bribir és Lych a tartozékai, továbbá a Rakovec és Verbovec nevű kastélyok és kisebb birtokok, s Prezeka kúria, mindez összesen 815 613 Rh fl maximális értékeléssel.

Kizárólag Péteré – illetve 1671-ben már a Kamaráé – volt Buccari kikötője és a csabari vasbányák és vasművek, a buccari uradalom és kikötő, a grobniki uradalom, a bosjakoi javak, Sztanchich kúria, Medvevár Sestina kúriával, továbbá két zágrábi és egy károlyvárosi ház, egy domus tabernaria a károlyvárosi mezőn, és a romos Szvarcha kastély, összesen 899 076 Rh fl maximális értékben.

Először is itt már számottevő eltérés mutatkozik Péter javára. De ezen túlmenően vajon mikor változtatták meg az 1649. évi osztozást? A Neoregestrata Acta sorozatban található egy irat,[9] amely ugyan nem az egykorú szerződések másolata, hanem egy feljegyzés, ez négy különböző időben kötött szerződés pontjait tartalmazza. Miklós halála után, 1665. december 5-én Péter és Miklós özvegye megállapodtak abban, hogy Péter a csáktornyai, az ozalji uradalmak és a tengeri birtokok Miklóst illető felét magához váltja évi 5000 forint árenda ellenében. Ha majd szemügyre vesszük e birtokok értékét és jövedelmeit, ez az 5000 forint rendkívül alacsony összegnek tűnik.

A további pontok intézkednek a birtokokon végzett meliorációk elszámolásáról, felhatalmazzák Pétert Medve castellum és Szesztina curia felének Mikulich Tamástól történő magához váltására (tehát ott voltak zálogban), e javak másik feléért pedig Péter a Rokonok nevű javak felét adja Miklós árváinak. Az özvegy az egész Brezovica-birtokot átengedte Péternek az árvák nagykorúságának idejéig, a segítség és védelem fejében. Leszögezik, hogy Muraköznek és a légrádi végvárnak a kapitánysága Péteré marad. Néhány kisebb jelentőségű pont mellett végül még abban állapodtak meg, hogy az osztozás után vásárolt javak az illető félnél maradjanak, azok az örökös javak azonban, amelyeket valamelyik fél magához vált, az inscriptiós összeg megfelelő arányos részének a kifizetéséig az illető visszaváltó félnél maradjanak.

Péter kemény tárgyaló partnernek mutatkozik Miklós özvegyével és árváival szemben! Ez a benyomásunk még csak fokozódik az 1667. július 20-án kötött újabb szerződés pontjainak a vizsgálatakor. Mivel a két fél között sok nézeteltérés forgott fenn, Péter és az özvegy Nádasdy Ferenc és mások előtt megállapodott abban, hogy 1. kérik, az uralkodó nevezzen ki egy bizottságot: elnököt és 3-3 tanút mindkét részről, akik a muraközi javakat újra felosztják. 2. Az özvegy és az árvák tengerparti birtokait az árvák nagykorúságáig Péternek zálogosítják el évi 4500 magyar forintért. 3. A két fél sérelmeit az említett bizottság vizsgálja ki. 4. Szabad legyen fellépni a szervitorok ellen az ország törvényei szerint. 5. A néhai Miklós és özvegye által vásárolt és a Zrínyi-javakhoz csatolt birtok felét

[9] OL NRA 1092/7, Filmtár 5097. doboz.

az összeg felének letétele után Péter magának követelheti, az özvegy által külső felektől vásárolt javakat pedig halálukig az özvegy és az árvák birtokolhatják, az árvák halála esetén pedig a grófnő nem adhatja el azokat másnak, mint Péternek. 6. Ezentúl a Zrínyi család javait illető bármilyen vétel csak a felek közös beleegyezésével érvényes. 7. Ha az özvegy grófnő Péternek a Zrínyi-javakban fennálló örökösödési jogát érintő bármely elidegenítést tenne vagy terhelő kötelezettséget vállalna, az ipso facto semmis legyen. 8. A brezovicai javakat a korábbi szerződés értelmében adják Péter kezeihez. 9. A Pétert örökösödési jogon illető javak leltárát az említett elnök és tanúk írják össze; az árvák ingó javait feltüntető leltárt a grófnő és a gyámok pecsétjükkel erősítsék meg. 10. Valamennyi okiratot biztos és közös helyen, mindkét fél pecsétjével megerősítve Csáktornya várában helyezzék el; szükség esetén Péter kérésére ki kell azokat adni, s ha már nincs rá szükség, helyükre kell visszatenni. 11. Csáktornya és Muraköz védelmére a grófnő ad Péternek saját muníciójából 30 tonna puskaport és 3 mázsa ólmot. 12. A góré nevű őrhelyek felét a grófnőnek kell kiutalni építésre és megőrzésre. 13. Saját várait és kastélyait, porcióit hasonlóan építse és őrizze meg a grófnő. 14. Ha a romos Új-Zrínyivár megerősítésére a grófnő még nem fizetett, adjon elégtételt a bizottság előtt. 15. Muraköz egész igazgatása Péteré, mindazonáltal a grófnő és az árvák részéről Muraközben egy kapitányt és Légrádon egy vajdát szabad kinevezni.

Ezek a szerződések Pétert bátyjának családjával szemben is gátlástalan birtokszerzőnek mutatják. Bármennyire igyekezett is biztosítani magának, hogy Miklós árváinak halála esetén kizárólag őt illessék a családi javak, tragikus sorsa rövid néhány éven belül megpecsételődött, és amikor halála után a kamarai összeírók mindkét ág vagyonát felmérték, mint láttuk, Péter része már mintegy 85 000 forinttal értékesebb volt, mint Miklós özvegyéé. (899 076 Rh fl és 815 617 Rh fl). A két testvér maximális értéken meghatározott vagyona tehát 1 714 689 Rh fl (azaz 1 371 751 kamarai forint). Ha a vagyon egyes összetevőit vizsgáljuk, az alábbi értéksorrendbe állíthatjuk őket:

Muraköz mindkét fele	685 210 Rh fl
Miklós kis kikötői	288 952 Rh fl
Péter buccari kikötője a csabari bányával és vasművel	274 034 Rh fl
Ozalj mindkét fele	123 727 Rh fl
Miklós vinodoli birtoka	93 902 Rh fl
Brod mindkét fele	53 126 Rh fl
Péter buccari uradalma	41 619 Rh fl

A többi uradalom ezekhez képest csekély, 10-20 000 forintos értéket képviselt, vagy még annál is kevesebbet. A tengeri kikötők, valamint a csabari vasbánya és vasművek értéke a teljes vagyonnak csaknem egyharmad részét (32,83%) alkotta. Ha úgy tekintjük, hogy az egész Zrínyi-vagyonnak közel egyharmad részét a bánya- és ipari termékeket előállító gazdasági egységek, valamint a kifejezetten kereskedelmi tevékenységre beállított tengeri kikötők alkotják, akkor leszögezhetjük, hogy a Zrínyi-birtokok egy része a kivételesen jó földrajzi adottságokat és piaclehetőségeket jól felhasználva a magyar korona tartozékain fekvő nagybirtokok között egyedülálló helyet foglalt el.

A földrajzilag igen nagy területen szétszórt Zrínyi-uradalmak nagyon eltérő gazdaságtípusokat képviseltek. Az allodizáció a muraközi birtokokon volt a legfejlettebb:[10] összesen 9 allodiumot találunk rajta, melyek közül csak kettőn osztozik Miklós özvegye Péterrel, hetet egyedül Péter birtokol. A két testvér allodiumaihoz együttesen 1914 jugerum szántóföld, 676 jugerum szénarét, sok, de pontosan meg nem határozott nagyságú erdő, mintegy 134-140 hordó bort termő majorsági szőlők, ezenkívül egy sor halastó, halászóvíz, malom stb. tartozik.

Ennek az erős allodizációnak megfelelően viszont a muraközi uradalomban súlyosak a jobbágyok terhei. Egy egész jobbágytelek itt heti 4 nap igásrobotot szolgáltat, és karácsonykor 4 szekér fát fuvaroz, az uradalom által beszedett (!) királyi dicális adóval együtt összesen 6 Rh fl 30 kr készpénz adót és (az aestimatio átszámítása szerint) 12 fl 22 kr értékű természetbeni szolgáltatást teljesít. Ennek megfelelően itt egy-egy egész jobbágytelket igen magas összegre: 400, 300, illetve 200 forintra értékeltek, 4, 5 illetve 6%-os tőkésítés mellett. Nem csoda, hogy pl. a Zrínyi Péter muraközi birtokrészében élő 581 szolgáló jobbágy közül csupán 34 (5,8%) ült egész telken, 89 (15,3%) féltelkes volt, és a nagy többség, 452 háztartás, (77,8%) negyed telken élt. Az egynyolcad és egytizenhatod telekrészen élőket zselléreknek nevezték: 241 ilyen családot írtak össze. Ugyanekkor 239 különböző nagyságú deserta jobbágytelek és 93 elhagyott zsellérhely található, tehát a jobbágytelkeknek több mint 29 és a zsellérhelyeknek 28%-a. Ugyanekkor ezeken kívül sok nemes és katona is élt ebben az uradalomban.[11] Miklós birtokrészén ugyanilyen súlyosak voltak a jobbágyok szolgáltatásai, de itt is nagyszámú nemes és sok, a jobbágyoknál kedvezőbb helyzetű katona élt. A muraközi birtok részletekbe menő elemzése azonban nem ennek a kötetnek a feladata.

Ozalj uradalmában összesen 6 allodiumot találunk, amelyek közül ötöt megosztottak egymás között a testvérek, a hatodikat Péter egyedül birtokolta. Együttesen 1154 jugerumnyi szántóföld, 1165 jugerumnyi + 2 darab meghatározatlan nagyságú erdő, 630 jugerumnyi + 60 szekér szénát termő rét, és 890 kapás + 580 köböl bort termő szőlő tartozott az uradalomhoz (a két testvér birtokrészein nem azonos mértékegységekben történt az összeírás), továbbá kertek, malmok, halastavak.

Ozaljon a jobbágyok robotterhei még a muraközieket is felülmúlták, egy egész teleknek hetenként 6 nap robotot kellett teljesítenie, viszont csak évi 1 ft készpénzadót, és további 3 ft 12 kr értékű természetbeni adót szolgáltattak; a jobbágyok egy másik, nagyobb csoportja azonos mennyiségű robot mellett még ennél is kisebb egyéb szolgáltatásokra köteles. Az előbbieknél egy egész telket 140, 136, ill. 125 ft-ra, az utóbbiaknál 100, 93, ill. 85 ft-ra értékeltek. A telekaprózódás ebben az uradalomban is igen előre-

[10] Mivel a muraközi uradalom iratai külön kötetben fognak megjelenni, a jelen összesítéseket *R. Modrić* kötete alapján készítettem. A témát röviden érintő N. Kiss Istvánnak még nem állt rendelkezésére a teljes forrásanyag, amikor megírta a „Nagybirtokok árutermelése és külkereskedelme a XVII. századi Magyarországon" c. cikkét (Budapest, 1968, klny. a Magyar Mezőgazdasági Múzeum 1967–1968. évi Közleményeiből). Ő ebben a tanulmányban 1673-ban Csáktornyán csak 4 majorságot sorol fel, összesen 1072 jugerumnyi szántófölddel. Viszont figyelemre méltó momentum, hogy az általa vizsgált 1072 jugerumból 450 (azaz 42%) pusztán állt, vagy paraszti bérletben volt, és csak a többi 58% található földesúri kezelésben.

[11] *Zimányi V.:* Adatok a dunántúli hajdúk történetéhez. Századok, 94, (1960) 1–2 sz. Ebben: Zrínyi Miklós földosztó pátense. A kérdés általános feldolgozása: *Varga J. János:* Szerviensek katonai szolgálata a XVI–XVII. századi dunántúli nagybirtokon. Kandidátusi disszertáció, kézirat.

haladott volt. Nemesek, valamint fegyverrel szolgáló libertinusok is éltek itt. A deserták aránya Ozaljon sokkal alacsonyabb, mint a Muraközben.

Péter Szvarcha nevű puszta kastélyához összesen 30 egész telken 98 jobbágy tartozott. Egy egész telek heti 6 nap robot mellett minimális földesúri adót (30 kr készpénzt és 2 tyúkot, 2 kappant) adott; egy egész telek értékét 100, 90, ill. 80 Rh forintban határozták meg. Ezeken kívül további 27 1/4 telken élő 94 jobbágyot csatoltak Ozaljhoz, ahová telkenként ugyancsak heti 6 napot robotoltak, de pénz- és természetbeni adójuk több volt, mint a másik csoporté. Ennek megfelelően becsértékük is magasabb: 140, 136, ill. 125 Rh fl.

A ribniki uradalomhoz 3 allodium tartozott, valamennyi Péteré. De Miklós örököseinek is voltak saját kezelésű uradalmi földjeik, rétjeik, erdőik stb., bár jóval kisebb mennyiségben, mint Péternek. A két félnek összesen 450 jugerumnyi szántóföldje, 124 jugerumnyi rétje, 313 jugerum erdeje és 155 köböl bort termő szőlője volt. A jobbágyok robotja itt is súlyos: egy egész telek után heti 6 nap, készpénzadójuk 1 ft 45 kr 3 den, természetbeni szolgáltatásaik pedig 4 ft 24 kr értéket képviselnek. Ilyen szolgáltatások mellett egy egész sessiót 150, 135, ill. 120 ft-ra értékelték. E birtokokon is éltek nemesek.

Ezzel végére is értünk a jelentősen allodizáló és magas, heti 4 vagy 6 napot robotoltató uradalmak sorának. Típusukban ezek állnak legközelebb a fejlett majorsági gazdálkodást folytató magyarországi uradalmakhoz, illetve közülük a muraközi birtokok ténylegesen Magyarországhoz is tartoztak. Azoknak egyéb vonásaival is erős hasonlóságot mutattak: a jobbágytelkek erős elaprózódása és pusztásodása jellemezte őket, valamint a zsellérek nagy száma. (Ez utóbbi két megállapítás Ribnikre nem vonatkozik.) Az uradalmakban jobbágytelkeken élő nemesek, valamint katonáskodó libertinusok száma, különösen Miklós birtokrészein, úgy tűnik, hogy még az eddig ismert magyarországi uradalmakénál is nagyobb. Mindezek mögött – magyarországi analógiák alapján – joggal sejthetjük a katonáskodó szervitorok széles körét, és a hajdúszabadsághoz hasonló kedvezményekkel élő parasztkatonák rétegét.

A negyedik közösen birtokolt uradalom Brod volt. Itt már egy teljesen új világ tárul elénk. Az uradalomhoz tartozó majorsági szántók a két félnél mindössze 60 jugerumot, a szénarétek pedig 75 jugerumot tettek ki, más majorsági tartozékok nem is voltak. A jobbágyok robotmunkája is speciális: a kaszáláson, szénagyűjtésen, és a szénának a közeli uradalmakba való szállításán kívül kötelesek az úr úton járó lovait elhelyezni, terhet hordani és fegyveres kíséretet adni a szomszédos uradalmakig; az elromlott utak és épületek javítását robottal segíteni, és fegyverrel szolgálni az officiális vagy helyettese vezetésével. Csak a robot értéke alapján becsültek az összeírók egy-egy jobbágyot (nem jobbágytelket!) 28, 25, ill. 22 forintra. A két részbirtokon 288, ill. 289 jobbágy és 17, ill. 19 zsellér élt. Az előbbiek átlag mintegy 1,4 Rh fl készpénzadót és 0,9, ill. 0,6 Rh fl-ot érő természetbeni szolgáltatást adtak a két birtokfélen. A sessiok nagysága, művelt vagy elhagyott volta itt nincs feltüntetve. Az uradalomnak mégis viszonylag magas értéke a nagyszámú jobbágy szolgáltatásaiból származott, bár ezek a szolgáltatások jóval enyhébbek voltak, mint amit az előző uradalmakban találunk.

Péter tengerparti uradalmaiban: Buccariban, Grobnikon és Gerován alig találunk allodiumot és saját kezelésű földesúri földeket, réteket, csupán allodiális szőlők szerepelnek az összeírásban.

Buccari uradalmánál kilenc, összesen 143 barilla bort termő szőlőt írtak össze. Grobniknál az egyetlen allodiumhoz mindössze 25 jugerum szántóföld és 4 kis, elhagyott, mintegy 20 köböl bort termő szőlő tartozott.[12] Egy másik összeírás szerint[13] pedig ugyanitt 32 jugerumnyi szántóföld, 164 jugerum szénarét és 38 kapás szőlő található.

A buccari uradalom 262 jobbágya egy napot köteles a szőlőkben dolgozni, továbbá az uradalom részére árukat (halat, bort, olajat stb.) lóval szállítani Grobnikig, vagy Brodig, a tengeren pedig hajóval Zenggig és Fiuméig; kötelesek voltak levelet hordozni oda, ahová kívánták, műhelyeket építeni és javítani. Készpénzben átlag 0,83 Rh fl-ot fizettek, valamint 0,74 Rh fl értékű természetbeni szolgáltatást adtak az uradalomnak. E jobbágyokat, akiknek teleknagysága nincs meghatározva, pusztán robotszolgáltatásaik alapján egyenként 30, 27, ill. 25 fl-ra értékelték. Ugyanennyire becsülték az uradalom 51 libertinusát is, akik semmit sem fizettek, csupán kiküldetésbe mentek, ahová szükséges volt, és katonai szolgálatot teljesítettek. A 93 ide menekült vlach csak juhtizedet adott, és fegyveresen szolgált: ez utóbbiakat csupán két variáns szerint 11 és 10 forintra értékelték.

Grobniknál 330 jobbágyot írtak össze, akik évente egyszer kötelesek voltak a csabari vasbányához terhet szállítani, és valahányszor küldik őket, lovakkal Tersatba vagy Buccariba menni, és onnan megrakodva visszatérni; levelet is kellett hordozniuk, ahová kívánták; házi használatra fát kellett hordaniuk, az uradalom kis terjedelmű szőlőit megművelték és szüretelték, az ugyancsak kis szántóföldeket megtrágyázták, szántották, aratták, továbbá szénát kaszáltak és a terheket lóval szállították el. Ha szükséges volt, a várban naponta 10 ember tartozott őrséget állni, s a földesurat fegyveresen követniük kellett. E jobbágyokat ugyancsak robotjuk alapján 30, 27, ill. 25 forintra értékelték. Egyéb szolgáltatásaik nem voltak súlyosak, a 330 jobbágynak összesen mintegy 1099 Rh fl értékű földesúri adót kellett adnia (fejenként tehát 3 1/3 Rh fl értékben), a felét készpénzben, a másik felét pedig terményekben. A teleknagyságok itt sincsenek feltüntetve. Péter tengermelléki birtokai tehát, mint látjuk, erőteljesen a kikötő és vasbánya, vasüzem szolgálatában állottak; a majorságok szinte elhanyagolható méretűek, a jobbágyok szolgáltatásai is ezt az állapotot tükrözik.

Ugyanez volt a helyzet Miklós tengerparti birtokaival is, amelyeket összefoglalóan Vinodolnak, azaz „Borvölgyének" neveztek. A tengerparttal párhuzamos, védett völgyben fekvő Hrelyn, Bribir, Grisane és Drevenik, valamint a Hrelynhez csatolt Lych községek tartoztak hozzá. Hrelynben 170 jobbágyot robotja után 25, 22, ill. 20 forintra értékeltek, de a robot mellett személyenként átlag 1 2/3 Rh fl készpénzadót és 1,4 Rh fl értékű természetbeni szolgáltatást is adtak. Robotjuk igen sokrétű volt: parancsra fegyverrel szolgáltak, őrt álltak, tűzifát hordtak, szénát kaszáltak (amiért némi készpénzfizetség járt nekik), azt összegyűjtötték és szállították; a szőlőt a szokásosnál olcsóbban művelték, az üzemekben javításokat végeztek; árukat, terheket, az urat és szolgáit szállították, továbbá levelet hordtak és lóval szolgáltak, a hajókhoz mentek és más kisebb szolgálatokat teljesítettek. Tíz zsellér is volt a faluban. A majorsági szőlő kicsi, mindössze évi 17 1/2 hordó bort terem.

Lych községben, melyet Hrelynhez csatoltak, csupán 22 katolikus vallású vlach élt, 4,17 Rh fl szolgáltatással.

[12] *R. Modrić:* i. m. 270.
[13] Uo. 173.

Bribir nagy település, 277 jobbággyal, akiket robotjuk után szintén 25, 22, ill. 20 forintra értékeltek, a hrelyniekhez hasonló robotot teljesítettek. 214 Rh fl készpénzadó (à 0,77 Rh fl) és mintegy 526 Rh fl értékű terményadó (à 1,9 Rh fl) bevétele volt az uradalomnak a jobbágyoktól. 14 libertinus is élt a helységben, 30, 28, ill. 25 fl-ra becsülték őket.

Grysaneban 161 jobbágyot találunk, az előbbihez hasonló robotszolgáltatásokkal (à 1,1 fl készpénzadó és kisebb terményszolgáltatások). További 125 jobbágy a tersati ferences monostorhoz adta munkáját és adóit. Egy kis uradalmi szőlőt találunk, amely 14 hordó bort terem; ebből 2 hordót a jobbágyok kapnak művelésért. Mint látjuk, több helyen is előfordul a robotnak csekély fizetséggel való kombinálása.

Drevnikben 158 jobbágyot találunk az előbbiekhez hasonló robottal à 0,8 Rh fl készpénzadó, 2,2 Rh fl értékű terményadó szolgáltatással. 17 1/2 hordó bort termett az uradalmi szőlő, ebből ugyancsak két hordót kaptak a jobbágyok a művelésért.

Vinodolra vonatkozóan meglepő módon előkerült egy 1627. évi urbárium az Esterházy hercegi levéltárból. (Ez valódi, részletes urbárium, nem összesítő birtokbecslés, aestimatio, mint a többi közölt irat.) Ennek révén bepillanthatunk az uradalom korábbi életébe is. Kiderül, hogy 1627-ben egész sor munkáért, amelyet a jobbágyok az uradalom részére kötelesek voltak végezni, még meghatározott pénzösszeget fizettek. Így pl. a grobnikiak a vár szükségére gerendákat faragtak, amely munkáért ölenként két pénzt, egy darab deszkának való fenyőfáért 8 denárt fizettek nekik, de a várba szállítás a robot keretében történt. A majorsági rétek egy részét robotban, más, felsorolt réteket pedig meghatározott napszámdíj ellenében kaszáltak és gyűjtöttek. A szőlőmunkákat teljes egészükben megfizették, sőt az aratő- és cséplőmunkákat is. Részletezték a később csak sommásan említett munkák egy részét is: amikor a földesúr Vinodolba jött, a jobbágyok kötelesek voltak lovon hordani a konyhaszerszámot, párnazsákot, málhát stb. egyik várból a másikba, oda, ahová ment a földesúr; ezt ingyen végezték. Tersatból lovon kellett hozniuk az urak „marháját" (áruit), e fáradságukért évi 6 lib fizetséget kaptak. Az őrségállás és levélhordás már ekkor is szerepelt kötelességeik között. Látható, hogy 1627-ben a robot még sokkal nagyobb mértékben kombinálódott pénzfizetéssel, mint egy fél évszázaddal később.

A buccariak egyes szőlőmunkák ellenében részben adókedvezményt, részben pedig rendes fizetséget kaptak. A lóval rendelkező bakari (buccari) vlachok két köböl sót voltak kötelesek szállítani, amely után csak a vámot fizette az úr [tehát akkor még valahol fizetett vámot az uradalom!], a sót gabonára kellett cserélniök, az uradalomtól kapott két köböl só ellenében 5 starius gabonát kellett leadniuk. Ha ennél kedvezőbben sikerült a csere, a különbözet a vlachoké lehetett. Így mintegy az uradalommal szemben fennálló kötelességük volt a kereskedelem gyakorlása! E rendkívül jó piacviszonyok között a nagybirtok előírta, megkövetelte, ezzel szemben Magyarország sok részében megtiltotta a jobbágyok kereskedését a 17. század egyes időszakaiban. A többi bakarinak is kellett terhet fuvaroznia Ozaljig, de minden lóteher után 6 lib-t kaptak ezért az úrtól. A szabadosok viszont mentesek voltak a teherhordási kötelezettségtől, ugyanakkor 6 lib útipénz ellenében Velencébe és máshová is tartoztak elmenni, ahová az urak parancsolták. Várépítési és javítási munkák ugyancsak terhelték a bakari jobbágyokat és vlachokat, favágás, és a vágott fának a várba szállítása úgyszintén. Pénzadójuk összesen 1000 lib; ezenkívül a felosztott házhelyek és szétosztott földek után külön is fizettek valamennyit.

Természetben gabonát, bort, állatokat (kecskét és bárányt) adtak. Az 1627. évi urbárium egy nagyon sokrétűen differenciált és eltérő kötelezettségeknek alávetett népességet rajzol elénk.

Külön érdekessége és nagy értéke az 1627. évi urbáriumnak, hogy belemásolták a bakari és grobniki hegyen érvényes, *1524.* szeptember 17-én kelt rendtartást is, amelyet 1574-ben mutattak be a bakariak az uradalomnak megerősítés végett. Ennek az iratnak az alapján megállapíthatjuk, hogy a környék lakossága már 1524-ben is igen élénk kereskedést folytatott. Olaj, só, bor, kis és nagy állatok, Hrelynben gabona, rizs, mandula, füge, bors, narancs, az iparcikkek közül elsősorban sokféle faáru, azonkívül gyapjú, selyem, drága és olcsó posztók, vásznak, szappan, üveg és vas vámtételeit sorolják fel. Alapvető privilégiuma volt a vidéknek, hogy „ami tengeren jő, semmitül vámot nem fizetnek". Többször is szerepel a rendtartásban, hogy magazinokban mindenkinek szabad árulni, de csak kicsiben; nagyobb mennyiségben, lóterhével a város és az urak engedélye nélkül nem kereskedhetnek. Akik Bakarcon (Buccaricán) faárut adnak el, azoknak minden tizedik darabot Tergovacra kell adniuk. A Bakarba (Buccariba) ökrön vagy lovon szállított fából minden 11-ik szál az uraké; mindenféle faáru előállítására szabad mestert tartania a lakosságnak a hegyekben, csupán gályára való evezőket és 12 köblösnél (? talán elírás, öles helyett) hosszabb árbócfákat nem készíthettek, mert ezt a földesúr tartotta fenn magának.

Tehát a 16. század első negyedéig visszamenően megállapítható, hogy a tengerpart népe élénk kereskedést folytatott, lényegében ugyanazokkal az áruféleségekkel, mint másfél évszázaddal később. Kereskedésük után vámot fizettek az uradalomnak, amelynek birtokosa ekkor még Frangepán Bernhard volt. A forgalom volumenét természetesen nem tudjuk megállapítani az urbáriumba bemásolt vámszabályzat alapján, csupán az áruféleségeket. Az iparcikkek egyes fajtái differenciálódtak, és részben meg is változtak az idők során, elsősorban a textíliák. Egészen új és jelentős árucsoportként jelentkeztek az 1660–70-es évek irataiban a feldolgozott vásáruk, szemben az 1524-ben említett vassal. Ezeknek a vásáruknak a termelése az 1660–70-es években ugyancsak a földesúri nagybirtok keretében történt.

A tengerparti birtokokon egyébként egy parasztmegmozdulásról is van tudomásunk. Matthias Turrina buccaricai sótiszt említést tett a vinodoliaknak mintegy 8000 librás (1200 kamarai forintnyi) hátralékáról, amellyel elődjének, Navara sótisztnek tartoztak, de az erre vonatkozó feljegyzéseket a birtokelkobzások idejének zavaros körülményei között a jobbágyok széttépték. Navarát halálra keresték, és meg is ölték volna, ha nem menekült volna egy hajóra, ahol 15 napig rejtőzködött. Turrina esküvel volt hajlandó azt is bizonyítani, hogy a vinodoliaknak mintegy 6000 lib (900 kamarai forintnyi), az ő számadásaihoz tartozó hátralékuk volt, amelynek regestáit a hreliniek tépték szét.[14]

A Zrínyi-vagyon egyik igen érdekes összetevője a csabari vasmű. Közvetlenül a krajnai határon, a horvát–krajnai határfolyó, a Cabranka jobb partján fekszik a település. Maga a folyócska itt ered több, bővízű forrásból, amelyek egy föld alatti tónak a lefolyásai. Közvetlenül a főforrás alatt levő épületben egykor szöggyártó műhely volt. Fél km-re a folyócska mentén feküdt a Plausmű (Plauofen), mintegy 250 lépéssel tovább,

[14] 11. sz. forrás.

jobbra az úttól állt a kastély, ezzel szemben működött a „Ballasch-mű", a Wallaschhammer.[15]

A krajnai vasbányák és vasművek sorának ez a legdélibb, a horvát határon innen eső láncszeme azonban egészen új keletű volt, ellentétben az ősrégi krajnai létesítményekkel. Az első híradás 1638-ból ismeretes: a bécsi Udvari Kamara Strassoldo laibachi (ljubljanai) helytartónak küldött leirata szerint egy bizonyos Rinaldo Nicolini a császári bányákban különféle bányász és kohász szakembereket, valamint famunkásokat toboroz, és vesztegetéssel igyekszik a Zrínyi gróf területén fekvő, újonnan felfedezett litschi vasbányába küldeni őket. A csabari vasmű építésének időpontja 1651-re vagy 1657-re tehető, de az első időpont látszik valószínűbbnek. A szakmunkásokat Felső-Krajnából hozatták. Ezt erősíti meg a Belső Ausztriai Kamarának a császárhoz írt 1665. szeptember 18-i jelentése is, amely szerint Eisernből nagy számban költöznek át a bányamunkások Zrínyi gróf vasbányáiba, mivel saját felettesükkel összeütközésbe kerültek.[16]

Itt közölt forrásaink igen fontos adatokat tartalmaznak a csabari vasmű üzemelésére vonatkozóan. Az 1671. évi bevételeket, kiadásokat feltüntető kimutatás[17] szerint Csabaron és Gerován 70 jobbágy élt jobbágytelkeken, akik heti két napot dolgoztak a vasbányákhoz. Egyenként mintegy 42,9 lib-t (= 6 kam. ft 40 den) fizettek urbáriális adóként, összesen 3002 lib 15 sol-t. A gabonatized értékével együtt

	lib	sol	%
A jobbágyoktól származó összes jövedelem	4 067	1	(2,93)
A termelt vasáruk értéke (azaz 16 969 ft 27 den)	113 128	11	(81,63)
A munkásoknak eladott élelemből és posztóból az uradalom nyeresége	21 355	4	(15,41)
Összesen	138 350	16	(99,97)

azaz 20 782 kamarai forint és 61 denár. A vasművek bevételei között tehát a jobbágyok pénzszolgáltatásai eltörpülnek, még 3%-ot sem érnek el. (A robot értéke természetesen nincsen pénzre átszámítva).

A jövedelem legnagyobb része a tényleges termelésből származik, emellett azonban a munkásoknak eladott élelemből is figyelemre méltó nyeresége származott az uradalomnak. Megjegyzendő, hogy nem csupán saját embereiknek, hanem „külsőknek" is adtak el, de azoknak még drágábban, mint a sajátjaiknak, s az itt feltüntetett összegben ez is benne foglaltatik.[18] A legjelentősebb haszonkulcsa (230%-os) a pálinkaeladásnak volt.

[15] Az épületek azonosítására lásd *Alfons Müllner:* Geschichte des Eisens in Krain, Görz und Istria (Wien, Leipzig 1909) c. művét, 564–567.

[16] Mindezekre lásd i. m. 564–565.

[17] L. 4. sz. forrás. A vasmű ismertetésénél az eddigiektől eltérően utalok a forrásra, mert több iratban is szó van a vasműről, s ez iratok között igen terjedelmesek is szerepelnek. A csabari vasbánya bevételeit és kiadásait kivonatosan ismerteti *E. Laszovski:* Prilog za povijest željeza u Čabru za vrijeme Zrinskih. Vjesnik kr. horvatsko–slavonsko–dalmatskoga Zemaljskog Arkiva 19 (1917).

[18] L. 4. sz. forrás.

	lib	sol	%
17 515 teher szénre	26 272	10	28,7
15 800 mázsa érc kibányászására	6 320	–	6,91
Ugyanennek a szállítására	6 320	–	6,91
A fémek mosására	956	–	1,0
Az olvasztókemencék és hámorok mestereinek és társaiknak	12 281	13	13,43
A szögkészítőknek	16 530	–	18,0
A szénszitálóknak	1 140	–	1,24
A szögnek és vasnak Buccariba szállítására	3 705	–	4,0
A famesternek, társaival	2 322	–	2,54
Napszámra és szállításra	2 680	–	2,93
Acélra, vasra és szögekre	2 240	–	2,4
Deszkavágásra és zsindelyre	635	–	0,7
A föld kiásására és elhordására	684	–	0,75
Marhabőrre és faggyúra	850	–	0,93
Hordókészítésre	1 710	–	1,9
Officiálisokra és szolgákra	6 736	–	7,3
Összesen	91 383	23	100,0

azaz 13 707 kam ft 45 den. A legtöbb készpénzt tehát a faszén biztosítására fordították, a többi tétel nagyrészt a különböző munkafázisokra és szállítási munkákra ment el. A kiadások levonása után a tiszta nyereség 47 167 lib 16 sol, vagyis 7075 kam ft 16 den volt. Összehasonlításul említjük meg, hogy a Batthyányak *valamennyi* uradalmából összesen mintegy 20 000 ft készpénzjövedelem folyt be 1641-ben a jobbágyok cenzusából, szárazkocsmapénz-adójából, valamint a földesúri kocsmák jövedelméből.[19] (Öt nagy uradalomból az összes pénzadóbevétel, amelynek nagyobbik része a szárazkocsmapénzből származott, 10 968 fl, a körmendi kocsmákból 7888 fl jött be, a többi kocsma bevétele ekkor ismeretlen.)

Hogyan rekonstruálhatjuk ezt a csabari vasművet? Az 1673-as leltár szerint a következő műhelyekből állt:[20]

1. A plaus-műhelyhez (officinához) 4 kohó tartozott, egyikükben zaneizent (finom szerszámvasat) készítettek. Mindegyik kohónál nagy bőrfújtatók működtek, amelyeket vízierővel hajtottak, akárcsak a kohók mellett elhelyezett pörölyöket. Ez utóbbiak alatt nagy vasüllők találhatók. Minden kohónál egy sor kéziszerszámot: különféle kalapácsokat, fogókat, vasfogásra szolgáló kampókat, valamint tabula ferrea-kat, a vasmunkákhoz szolgáló vaslapokat írtak össze. Két széntároló épület is szerepel, valamint a munkások lakhelye szobácskával és konyhával, és az officiális háza két szobával és konyhával.

[19] OL P 1322/50. A földesúri famíliára von. iratok 548. sz. 1641.

[20] *R. Modrić* i. m. 149 skk. o. alapján mutatom be a vasművet, mert az valamivel részletesebb, mint az általunk közölt 4. sz. irat leltár része.

Ezután egy vasraktár (officina ferraria) leírása következik, kizárólag különféle minőségű vasak és vaskészítmények szerepelnek benne, továbbá 4 vasmérleg és 226 hordó a vasszögek részére.

2-3. Két szögkészítő officinát, műhelyt találunk: mindegyikben 20-20 pár szögkészítő részére van hely, 4-4 tűzzel (focus seu ustrina), a hozzávaló 4-4 fújtatóval, amelyeket vízierővel működtettek; pörölyök, üllők, egy sor kéziszerszám, a két officinánál 10-10 szögformázó sablon és egyéb, szögkészítésre szolgáló szerszámok (bisulca ferramenta és ferramenta acuta). Mindkettő mellett széntároló ház található, valamint 2-2 ház a munkások részére.

4. A bressaner-műhely nagy épület, hosszú és jó kanálissal, amelyből vízikerék segítségével működtetik a pörölyt, valamint az egy pár fújtatót a kohó mellett. Üllő és kéziszerszámok sora, valamint a bressaner mester (magister) részére szolgáló, fából készített kis szoba szerepel az összeírásban. Nagyjából hasonló felszerelés van a műhelyhez tartozó másik tűz (focus) körül is. A harmadik tűz kifejezetten a groll-vas olvasztására való, ugyancsak vízikerékkel, fújtatóval, köszörűkővel stb. felszerelve, és az előző két kohó mesterei közösen használják. Széntároló ház, a lakatos (faber serrarius) háza tűzhellyel és 3 szobával, valamint a szögkészítők háza 10 kicsi szobával és egy konyhával szerepel még itt.

5. A vuk-műhely (közönséges hámor) szintén elég nagy épület, hosszú kanálissal. Tüze mellett a szokásos felszerelések és mintegy 4000 mázsa nyers érc található. Másik kohója szintén minden szükséges felszereléssel el van látva, vízikerékkel hajtott, az érc mosásához és mozgatásához, szállításához szükséges emelőkkel. Két széntárolóház és egy munkásház három szobácskával és egy konyhával zárja a sort.

6. Utolsónak a nyújtóhámort említik. Szintén elég nagy és kényelmes építmény, magasra emelt fa-kanálissal, két tűzzel, mindegyikhez vízikerékkel hajtott fújtatók és pörölyök, alattuk üllők; mellettük kéziszerszámok sora, mérleg, egy függő emelőszerkezet, egy széntartóház és egy munkásház két szobácskával, egy konyhával. Minden tűznél különböző l a t e r o l i-k vannak a fundamentumra helyezve a vas felizzítására.[21]

Az egyes vasműhelyek különböző szinten munkálták meg a kibányászott vasércet, és egymásnak nyersanyagként, további munkafázisok elvégzésére adták át a vasanyagot. Ugyanakkor annak egy részét vasanyagként is eladták, forgalomba hozták. A csabari vasmű lényeges vonásait a következőkben foglalhatjuk össze:[22]

A csabari vasmű egyetlen üzemegységbe fogja össze a vas előállításának teljes folyamatát, a bányát, az olvasztókemencét és a hámort. Az egykorú magyarországi vasművek hasonlóan működtek, az egykorú, fejlettebb stájer és karintiai üzemhelyeken viszont már jó száz-kétszáz évvel korábban független üzemegységekké váltak külön az egyes munkafázisok színhelyei. A vas kohósításában Csabaron mind a kezdetlegesebb direkt eljárást, mind a fejlettebb indirekt eljárást alkalmazták. Mint ismeretes, a direkt eljárásban a vasércből képlékeny, de még szilárd halmazállapotú vasbuca a kohósítás eredménye, amely vasbuca közvetlenül feldolgozható rúdvassá (Stangeneisen), finomabb szerszámvassá (Zaineisen), szöggé; az indirekt eljárás során a vasérc a kemencében meg-

[21] Laterollen: „bei den krainischen Hammerwerken hiess die Schlackenplatte oder vordere Ofenwand Laterollen, oder Tarol." Müllner, i. m. 589.

[22] A csabari vasmű technikai jellemzése és összefoglaló értékelése Heckenast Gusztáv lektori véleményén alapszik. Ezúton is őszinte köszönetet mondok segítségéért.

olvad és cseppfolyós halmazállapotúvá válik, ezt a nyers vasat hívják Graglach-nak. A direkt eljárással dolgozó kemence neve a szakirodalomban buca-kemence; csabari megnevezései fornax mineralis minor, Plächhaus, Plaus. Az indirekt eljárással dolgozó kemence ilyen korai típusát magyarul legjobb olvasztónak, vasolvasztónak nevezni, Csabaron fornax mineralis major-nak, illetve ugyancsak Plächhaus-nak hívják. Hogy ez utóbbi Plächhaus műszaki szempontból különbözik az előbbitől, kétségtelen a 4. sz. irat szövegéből, amely szerint a minor Plächhaus terméke „massae Wolff dictae", ahol a massa magyarul bucát jelent, német neve pedig Krajnában Wolff; a major Plächhausból nyersvas folyik ki („fluit"), s ezt Grogloch-nak hívják.

Amikor a kohósítás során a vasércből vasbuca, azaz kovácsvas, illetve a másik eljárással nyersvas lett, a kohósítás termékét átvitték további feldolgozásra a hámorokba. A kovácsvasat közönséges hámorban dolgozták fel leginkább rúdvassá; ezt a hámort Csabaron németül Wolfhammer-nak, horvátul vuk-nak nevezték. A nyersvas feldolgozására (az ún. frissítés után, aminek azonban itt az iratokban nincs nyoma) a nyújtóhámorban (Streckhammer), illetve az ennél nagyobb „Ballasch Hammer"-ban került sor. A „Ballasch" esetleg a „Welsch" torzult alakja: Karintiában és Krajnában ugyanis a nagy hámorokat „olasz hámor"-nak, Welschhammer-nak hívták. A „mallei Italici seu *Preschäner* Hammer" ennek még fejlettebb válfaja lehet, magyarul bresciai hámornak nevezhetnénk. A „bressaner" és variánsai magyarul ugyancsak „bresciai" vas, mester stb., ahol a „bresciai" természetesen a vas minőségét, ill. kidolgozási módját jelöli. Mindezeknél a hámoroknál sokkal primitívebbek a szöggyártó hámorok.

Nyersvas és vasbuca egyidejű előállítása egy üzemhez tartozó és párhuzamosan működő kohókban Magyarországon a Garam vidéken az 1740-es évektől kezdve fordul elő; Csabar tehát ebből a szempontból úttörőnek számít nálunk – Krajnához viszonyítva bizonyosan nem volt úttörő.

A krajnai kohókhoz való hasonlósága egyébként a csabari kohóról fennmaradt rajz alapján is kétségtelenül megállapítható.[23] Jól fejezi ki az indirekt eljárás fölényét az az adat, amely szerint a fornax mineralis major fél év alatt állította elő azt a vasmennyiséget, amit azután a hozzá tartozó hámorok egész évben, vagy két éven keresztül dolgoztak fel.

Egy összesen tíz évre vonatkozó kimutatás szerint[24] a kibányászott vasércből

1664 május–november között	4566 cent 35 lb
1666 június–november között	4138 cent 17 lb
1668 április–1669 január között	5769 cent 67 lb
1670 június–december között	3667 cent 45 lb
1672 április–december között	4256 cent 55 lb
Összesen	22 398 cent 19 lb

groll vasat olvasztottak ki. Feltűnő, hogy szabályosan kétévenként került sor olvasztásra, tehát mintha ezt a műveletet nem minden évben végezték volna! Kétévenként, mintegy

[23] A csabari olvasztóról fennmaradt egykorú rajzot (Nacrt nekadasnje Zrinske „visoke peci" u Čabru), összehasonlítottuk különböző olvasztók ábrázolásaival. Nem meglepő, hogy a krajnai kohóhoz hasonlított a legjobban. Vö. *Dinklage, Karl:* Geschichtliche Entwicklung des Eisenhüttenwesens in Kärnten. Redex-Rundschau, 1954, Heft 7–8, 274. Flossofen in Krain.

[24] 10. sz. forrás, 184–204.

fél évnyi időtartamban dolgozták fel az ércet. Erre a jelenségre nehezen található más magyarázat, mint az, hogy a vasmű többi részlege nem tudott ennél nagyobb mennyiséget folyamatosan megmunkálni. Ez ugyancsak az indirekt eljárás fölényére vonatkozó előbbi megállapítást támasztja alá.

Ha kigyűjtjük a kikötőbe, a különböző raktárakba, valamint az egyes Zrínyi-uradalmakba átküldött vaseszközök és vas mennyiségét, a következő képet nyerjük:[25]

	cent	lb	cent	lb
ágyúgolyó, gránáthüvely és perere nevű kis ágyú	166	19 1/2		
különféle szögek (mintegy 6 732 hordóval)	7 919	79 1/4		
lópatkó (kb. 25 500 db)	169	94 1/2 1/8		
ajtóra való vaspántok	5	96	8 331	62 1/2 1/8
patkószög	44	49 1/4	(39,6%)	
bradavicze nevű bárd 77 db	1	35 1/2		
különféle egyéb eszközök	23	88 1/2		

vasféleségek	cent	lb	cent	lb
bressaner vas	10 389	79 1/4		
strikaner vas	2 111	97 1/2	12 728	39
zain vas	225	7 3/4	(60,4%)	
ballos vas	1	54 1/2		
Összesen	21 060	1 1/2 1/8	(100,0%)	

Eszerint tíz év alatt a vasművek felügyelője mintegy 40%-ban használati eszközökké feldolgozva bocsátotta ki a vasművek termékeit és 60%-ban különböző vasféleségek formájában. Ezeket az adatokat nehéz összevetni az 1671. évi termelés eredményeivel, ahol csupán 22,4% volt a feldolgozott vas aránya, mert ott nagy mennyiségű grogloch nyersvasat is feltüntettek, amely a fenti tízéves összesítésben nem szerepel.

A munkások létszámára támpontot nyújtanak azok a kimutatások, amelyek feltüntetik, hogy hány személy milyen összeggel adósodott el az uradalomnak élelmiszerekért és részben textíliákért. Eszerint

32 bányamunkás és mesterember összesen	3 995 lib	12 sol
16 szénégető	4 727 lib	7 sol
21 bányász	8 808 lib	18 sol
56 favágó	6 815 lib	17 sol
88 jobbágy, akik deszkákat, zsindelyeket, hordókat, fatörzseket szállítottak	3 201 lib	15 sol
213 fő összesen	27 549 lib	9 sol

adósságot csinált. Ez személyenként átlag 129,3 lib, azaz 19,4 kamarai forintot tesz ki.[26]

[25] 10. sz. forrás.

[26] *R. Modrić*, i. m. 165 skk.

Összesen tehát 125 olyan személy szerepel az adósok jegyzékén, aki közvetlenül szolgálta a vasműveket. A további 88 famegmunkálással foglalkozó jobbágy már csak közvetett úton kapcsolódott az officinákhoz, mindenesetre a jelek szerint ezeknek is az uradalom osztott ki élelmiszereket és posztót. Ennél azonban jóval többen dolgozhattak itt, hiszen egyedül a két szögkészítő műhelyben 50 + 40, azaz 90 munkást foglalkoztattak.[27] Az összeírásban vegyesen szerepelnek német és szláv nevek, a Felső-Krajnából hozott szakmunkások mellett tehát a helybeli lakosság is dolgozott a vasműveknél.

És most elérkeztünk a Zrínyi-vagyonnak talán legérdekesebb összetevőjéhez, a tengeri kikötőkhöz. Az egész hatalmas birtokkomplexum gazdasági tevékenysége – a muraközi javakat leszámítva – végső soron a tengeri kikötőkben történő értékesítés szempontjai szerint szerveződött, elsősorban ezt a célt szolgálta.

Egy igen jó összesítés tünteti fel a két kikötőcsoport forgalmát 1671-ben, ill. 1671–72-ben.[28]

A kikötők forgalmának áruösszetétele pénzértékben, összevont formában

Zrínyi Péter kikötőjében, Buccariban, 1671-ben (1 teljes év)

	Vétel,* lib	Eladás, lib	Nyereség, %	Az összforgalomban, %
Faáruk, deszkák	4 708	6 415	36	2,3
Különféle evezők	3 894	4 853	24	1,8
Só	39 390	76 723	95	27,9
Bor	11 400	16 733	47	6,1
Gabona	13 242	16 598	25	6
Köles	2 008	3 985	98	1,5
Olaj	1 537	2 870	86	1
Tonhal halászat*	696	3 362	383	1,2
Vasáruk	91 383	138 560	51	50,3
Vegyes	2 818	4 910	74	1,8
Összesen	171 076	274 999	60,7	100

A *-gal jelölt tételeknél nem vételár, hanem önköltség szerepel.

Péter tiszta nyeresége Buccari forgalmán egy teljes év alatt 103 923 lib, ami 15 588 kamarai fl 45 denárnak felel meg. Miklós négy kis kikötőjének másfél évi forgalma ismeretes: nyeresége 106 991 lib. Ezt egy évre redukálva 71 326 lib, vagyis 10 699 kamarai forint nyereséget kapunk.

Ezek a 10 és 15 ezer forintos összegek messze elmaradnak ama bizonyos évi 150 ezer forint évi bevétel mögött, amit Takáts Sándor nyomán a szakirodalom feltételez. Ezzel kapcsolatban két feltevés lehetséges: vagy jelentősen csökkent a kikötők forgalma 1671-re, amely különben is a Péter halálát követő első év, és tudjuk, hogy sok fosztogatás

[27] 4. sz. forrás.
[28] 3. és 2. sz. források.

Zrínyi Miklós kikötőiben (Buccarica, Porto Re, Szelca, Cirquenica) 1671–1672-ben, 1 1/2 év alatt

	Vétel,* lib	Eladás lib	Nyereség, %	Az összforgalomban, %
Faáruk, gerendák	50 301	63 703	26,6	21,8
Deszkák	9 303	27 206	192,4	9,3
Evezők	2 939	4 129	40	1,4
Hordófa	10 647	13 060	22,6	4,5
Só	39 137	72 236	84,5	24,8
Bor	10 286	15 263	48,3	5,2
Gabona	38 474	51 237	33	17,6
Köles	13 952	21 854	56,7	7,5
Olaj	3 841	5 841	52	2
Szögek stb.	1 059	1 159	9,4	0,4
Tonhal halászata*	1 156	10 832	837,8	3,7
Vegyes	3 547	5 113	44,1	1,7
Összesen	184 642	291 633	58	99,9

és szabálytalanság történt a birtokosváltozással járó zavarok közepette. Viszont ennek ellentmondani látszik a tíz évre (1663–1673) vonatkozó terjedelmes számadáskötet, amelyből semmiféle drámai törést nem olvashatunk ki 1671-ben. A vasművek termelése is fegyelmezetten folytatódik egész évben. A másik lehetséges feltételezés az, hogy Takáts Sándor megállapítása nem pontos. Idézzük a vonatkozó szöveget:[29] „Mikor a két Zrínyi testvér – írják tovább a tanácsosok – megosztozott a birtokokon, Bucchari és a tenger mellett fekvő jószágok Zrínyi Péternek jutottak. Ő hajlandó Buccharit és vidékét hasonló értékű birtokkal elcserélni. Azonban *Zrínyi a kikötő évi jövedelmét 150 000 forintra becsüli.* Ő, mint állítja, minden ökör után 8 tallért kap. Magát a kikötőt évi 1000 tallérért bizonyos Galilei nevű olasz bírja bérben." [Kiemelés tőlem, Z. V.] Eddig nem sikerült nyomára jutni Takáts Sándor forrásának, amelyből ezt a jelentést merítette. Maga a szöveg arra enged következtetni, hogy ezt a magas bevételt a marhakereskedés biztosította 1650-ben. Amennyiben ez így is volt, csak egy rövid időszak állapotát tükrözte, mert arra vannak adataink, hogy Buccariban hosszú időn keresztül nem folyt marhakereskedés.[30] Amellett teljesen érthetetlen, hogy lehet egy évi 150 000 forint jövedelmet hozó kikötőt

[29] *Takáts S.:* A magyar tőzsérek és kereskedők pusztulása. Szegény magyarok. Budapest, é. n. 196–197.

[30] Rauch Dánielnek a Magyar Kamarához intézett jelentése (OL E 554 Városi és Kamarai iratok, Fol. Lat. 949, é. n., 1641 után) szerint Buccariban elég nagy mennyiségű tengeri sóval, valamint gabonával, fával, faárukkal és hasonlókkal folyt a kereskedés. Hivatalba lépése, azaz 1630. óta csupán kétszer került sor marhakivitelre Buccariban: 1635-ben és 1639-ben, az első esetben ismeretlen (de nem nagy) számú, a második alkalommal pedig 150 darab marha exportálásáról volt szó. Ez a mennyiség gyakorlatilag elhanyagolható volt. Ebben az időben Zárán keresztül bonyolódott a nagy forgalom. Vö. *Zimányi Vera:* Rauch Dániel nedelicei főharmincados jelentései és levelei. Agrártört. Szemle XXI (1979) 1–2. 235 skk.

évi 1000 tallérért adni bérbe az olasz Galileinek? [Ha a szövegnek azt a megszorítását vesszük figyelembe, hogy *magát a kikötőt* adták ennyiért bérbe, ez a megfogalmazás eleve feltételezi, hogy a nagy jövedelem nem „magából a kikötőből", származott. De az 1000 tallér mindenképpen irreálisan alacsonynak tűnik, az 1671. évi 15 588 forintos buccari tiszta nyereség mellett is. (Ebben sem szerepelt semmi marhakereskedésből származó haszon!)] Már-már hajlandó lettem volna a 150 000 forintos bevételre vonatkozó adatot egyszerűen félreértésnek tulajdonítani, ha a ljubljanai levéltárban őrzött egyik jelentésből nem értesülök arról, hogy Adam Suppantschitsch fiumei fővámszedő 1651. január 7-én 120 000 forintra becsülte Buccari évi tiszta bevételét.[31] Egyben azt is megtudjuk ebből a jelentésből, hogy a kereskedés fő árucikke a só volt; 80 000 kád (cadeini) sót, ismeretlen mennyiségű gabonát, 1000 marhát és 500 sertést adtak-vettek a kikötőben az előző évben; jelenti egyben, hogy a marha- és állatkereskedésnek nincsen keletje („unfailbar").

Úgy látszik tehát, hogy a 17. század közepének magas bevételeit elsősorban a rendkívül nagyarányú sókereskedés biztosította. E kérdés mindenesetre további kutatást igényel.

Térjünk azonban vissza 1671. évi számadásainkhoz. Eszerint a tengeri kikötők nyeresége ekkor már elsősorban a vas- és faárukkal, a gabonával, sóval, textíliával, valamint kisebb tételekben még egyéb árucikkekkel folytatott kereskedésből adódott. Az áruforgalom összetétele különbözött a két testvér kikötőiben. Ez érthető is, hiszen Péteré volt a csabari vasbánya a kohókkal és műhelyekkel, így az ő kikötőjében, Buccariban az 1671-ben eladott áruk 50%-át vas és vasáruk tették ki. Messze ez után következett a sóeladás értéke (28%); a többi áruk forgalma ezekhez képest jelentéktelen volt: a boreladás 6,1%, a gabonaeladás 6%-ot tett ki, míg a faáruk és evezők értékesítéséből csupán a forgalom 4,1%-a származott. Az 1671. évi tiszta nyereség összességében 60%-os haszonkulcsot eredményezett.

A vasbányákkal és kohókkal nem rendelkező Miklós négy kisebb kikötőjében természetesen csak minimális mennyiségben adtak el vasárukat. A forgalom legnagyobb tételei a faárukból származtak (közel 37%). Sóból 24,8, gabonából (búzából és kölesből) 25%, borból viszont csak 5,2% származott. Miklós kikötőinek a forgalma egészében 58%-os hasznot eredményezett, tehát lényegében azonos volt Péter Buccari kikötőjének 60%-os nyereséghozamával, annak ellenére, hogy Buccariban a vasáruk, Miklós kikötőiben pedig a faáruk szerepeltek a forgalomban a legnagyobb súllyal.

Ez az 1671. évi összeírás, amely egyetlen évben rögzíti a forgalmat mindkét testvér kikötőiben, nagyon fontos és hasznos irat, a tíz évről készült összeíráskötet azonban ismét mélyebb bepillantást enged ennek az egész nagyszabású kereskedelmi forgalomnak a menetébe. Itt árufajták és az illetékes tisztviselők szolgálati ideje szerinti tagolódásban mérhetjük fel, hogyan működött ez a bonyolult gazdasági-igazgatási gépezet. Külön-külön tisztviselő intézte a vasáruk, a faáruk, a gabona forgalmát, a sókereskedelmet, az egyes kereskedelmi részlegek, valamint a különböző uradalmak egymással is szigorú elszámolásban álltak. Az egyes áruféleségeket úgy adták át egyik részlegből a másikba, hogy feltüntették azoknak pénzben kifejezett értékét, még akkor is, ha nem készpénz ellenében történt az eladás (uradalmon belül nem így történt), hanem az egyik árut valamilyen másikra cserélték. A tisztviselők a kezelésükre bízott áruk bevételéről és kiadásáról

[31] Archiv Šr. Slovenije, Ljubljana. Deželni stanovi za Kranjsko, I. fasc. 31, šk. 65, snopič 11.

pénzértékre átszámított egyenleget állítottak fel, és aszerint számoltak el a számvevőségnek még akkor is, ha árut cseréltek árura. A készpénzért történő eladásnál feltüntették, hogy „parata pecunia"-ról van szó. A földesúr közvetlen utasításai alapján történt kiadásokat és készpénzátadásokat megfelelő nyugtákkal igazolták, amelyeket szintén belevettek az egyenlegbe.

Noha az 1671. évi kimutatás szerint Buccariban a faáruk nem nagy súllyal szerepeltek a forgalomban, az 1664–1673 közötti 9 évről fennmaradt faelszámolások szerint mégis összesen több mint 30 000 szekér különféle faárut, azonkívül több mint 16 ezer különféle evezőt és 3000 köteg hordófát (fasciculi doliares) vettek, összesen mintegy 104 000 lib (= 15 600 kamarai ft) értékben, és mintegy 23%-os haszonnal adták el mindezt.[32] A környező hegyvidék lakosságának egyik alapvető foglalkozása volt a famegmunkálás, és készítményeiket nem kis részben az uradalomnak adták el. Ennek az óriási mennyiségű faárunak a szállítására nyilván nem volt elég a jobbágyok robotja. Az egyik feljegyzés szerint 5 év és 8 hónap alatt 5105 pár vonóökörre is adtak ki pénzt („5019 paria boum in adducendis lignaminibus jarboli dictis pro lib 9", azaz páronként 1 kamarai ft 35 den és „86 paria boum pro lib 8", vagyis 1 ft 20 den.) Ez az ügylet nem teljesen világos a szöveg alapján, mert ezen a szállításon is 50%-os nyeresége volt az uradalomnak.[33] A faárut egyébként a Lepenice folyótól szárazföldi úton szállították a tengerig; ennek az útnak a javításáról is gondoskodtak. Az összes faárun 35%-os volt a nyereség, a 9 év alatt évi 1100-1200 karamarai forint. Ez a haszon nagyon szerény, kis tételekből tevődött össze: egy kocsi fán pl. 1/2 lib (= 7 1/2 kam. den), egy-egy szabványos, „ordinarius" evezőn ugyanennyi, a bordunalisokon 15-75 den. Mint látjuk, itt tipikusan kis hasznot hozó, olcsó áruk tömeges forgalmáról van szó.

És mindez emberek százainak az együttműködését követelte meg, a favágástól a famegmunkálásig és szállításig, raktározásig, eladásig, és a kor színvonalához képest magas fokú szervezettséget igényelt. Erre a nagy mennyiségű faárura természetesen a tengeri hajózásnak, elsősorban Velencének volt szüksége, ez az óriási kereslet hívta életre az egész fejlett munkaszervezetet. (A vasra és vaseszközökre is elsősorban a fémekben szegény Itália volt az első számú vásárló.)

A számadások két részletben, 1667–70 és 1670–1673 között kerek hat esztendőről teszik számunkra lehetővé, hogy a só forgalmát közelebbről nyomon követhessük.[34] Az első időszakban (2 év 8 hónap alatt) 94 278 1/2, a másodikban (3 év 4 hónap alatt) 138 988 5/8, összesen 233 267 1/8 köböl sót vásárolt a buccari sóperceptor, évi átlagban tehát 38 878 köböllel. Nem tudjuk, hogy viszonyult egymáshoz a sóköböl és a fiumei tiszttartó 1651. évi jelentésében szereplő cadein sómérték; ez utóbbiból évi 80 000-et forgalmaztak a kikötőben. Amennyiben azonos mértékről lenne szó, úgy a só forgalmának több mint 50%-os csökkenését állapíthatnánk meg, ami részben magyarázatot adna a kikötői pénzbevétel csökkenésére is.

A sót nagyrészt itáliai hajósoktól vették, és nagy raktárakban, mint a Szűz Mária egyháza mellett épült nagy magazinban, és a „staczun" nevezetű másik raktárban helyezhették el. E raktárakon folyó építkezésekről is tudunk. A só egy részéért gabonát vásároltak, amit azután készpénzért adtak el. A második időszakban kiadott sónak 68%-át

[32] 10. sz. forrás, 392., 394.
[33] Uo. 393.
[34] Uo. 251.

adták el pénzért, 28,8%-a ment a bányászoknak, a gabona-, bor- és faszállítóknak, 3,2%-ot különböző apró tételekre fordítottak.[35]

A gabonaszámadásoknál részben mindennek a tükörképe látszik. Az első elszámolási időszakban összesen 8658 3/4 starius búza és egyéb gabona, 94 starius cirok folyt be a buccari kikötőgazdaságba. Ezt csaknem mind ki is adták, éspedig 48,7%-át faáruért és sóért, 26%-át készpénzért, a maradék pedig kisebb tételekre, megbízásokra ment el, többek között az uradalomnak Velencébe vagy máshová utazó megbízottai élelmezésére, az uradalom két saját hajójának a magisterei részére, stb.[36] A második időszakban összesen

10 711 1/2	starius búza	64,8%
3 547	starius kukorica	21,4%
1 313	starius köles	7,9%
576	starius cirok	3,5%
400	starius árpa	2,4%
16 547 1/2	starius	100,0%

gabona folyt be a kikötőbe, amelynek 86%-át pénzen vették.[37] E gabonamennyiség felhasználása során a napi szükségletekre és kisebb kiutalásokra közel 20%-ot fordítottak, faárukra csaknem 56%-ot, só és egyéb cikkek vételére, valamint készpénzért történő eladásra 25%-ot.

A vasáruk bevételét és kiadását két részletben, 1665–70 és 1670–73 között összesen 8 év 1 hónap időtartam alatt vizsgálhatjuk a számadáskönyv alapján.[38] Azok az áruféleségek tűnnek fel, amelyeket a vasművek során már szemügyre vettünk. A világos egyenleget ismét nehezíti az a könyvelésmód, hogy időnként meghatározott értékű vasért és vasáruért is vásároltak sót vagy gabonát, és ezt a kiadást is a készpénzkiadások között tüntették fel. A vas túlnyomó részét a kikötőben adhatták el, feltehetően itáliai kereskedőknek, hajósoknak. Ezekre az itáliai kapcsolatokra azonban csak akkor történik konkrét utalás, amikor az uradalom maga szállít vagy küld ki vasárut Velencébe, egy alkalommal egy bizonyos Bonvisi nevű kereskedőnek, valamint Velencében tartózkodó uradalmi tisztviselőknek. Ugyanezzel a Bonvisivel, valamint egy Gregalin nevű velencei kereskedővel többször is találkozunk; Jacobus de Alepo, Blasius Squadro, Franciscus Ciabert, Joannes Puesi, Vincentius Urbanus, Gasparus Gall, továbbá Petrus Seculi, Petrus Szvilakos és Joannes de Mesina nevű kapitányok fordulnak itt elő megnevezett kereskedelmi partnerekként.

Egy tipikus kereskedelmi ügyletet rekonstruálhatunk a számadáskönyv rovatai alapján: Velencében 625 starius kukoricát (formenton) vásároltak, azután az Ancona melletti Senegaliában (amely élénk kereskedelmi központ volt ekkor) az uradalom vasáért ugyancsak kukoricát vettek, mindezt az uradalom Piate nevű hajóján szállították. Az így

[35] Az 1693–1706 között folytatott buccari sókereskedelemmel foglalkozik *Ivan Erceg* tanulmánya: Promet soli u Bakru i Bakarcu Krajem 17. i početkom 18. stoljeca. Zbornik Historijskog Zavoda Jugoslavenske Akademije Znanosti i Umjenosti, Vol. 8. Zagreb, 1977.

[36] 10. sz. forrás, 243–245.

[37] Uo. 266 skk.

[38] Uo. 287 skk.

beszerzett összesen 1920 stariusnyi kukoricát szétosztották a jobbágyok között, akik azt borral fizették ki.[39] (Természetesen a továbbiakban ez a bor is áruként vagy fizetségként fog majd tovább vándorolni). Az egész ügyleten összesen 1735 lib 5 sol (= 260 kamarai ft 28 den) összegű nyeresége lett az uradalomnak, kiszámíthatóan 17,7%-os haszonkulccsal. Szerény, de sokszor megismételve mégis jelentőssé váló bevétel. Egy másik szerződést is feljegyeztek, amelyet bizonyos senegaliai kereskedővel kötöttek a kikötő tisztviselői.[40]

Egy helyütt nyomon kísérhetjük a kikötő posztóvásárlási, és részben posztóeladási tevékenységét,[41] ami az összforgalom mellett ugyan eltörpült, önmagában azonban mégis jelentős volt. Mennyiségben az olcsó szélesposztó és az egészen durva daróc vezetett (a bánya és a vasművek munkásai részére szerezték be), de egyéb célokra jobb minőségű posztókat, így padovait és fiorettet, kis mennyiségben igen drága skarlátot is vásároltak, és három különböző minőségű vászonfajtát. A földesurak részére történt luxusvásárlások egyáltalán nem szerepelnek a számadáskönyvben.

A számadáskönyvnek egy kis része foglalkozik Miklós tengerparti javaival, a Vinodolhoz tartozó falvak szolgáltatásaival, ezek a számadások azonban sokkal kevésbé részletesek, mint az előbbiek voltak. Említésre méltó azonban, hogy az egyik kis kikötőben, Kraljevicában (Porto Re) helyi posztókészítés is folyt („pro divendito panno in Kralyevicza elaborato").[42]

A részleteiben, mozaikszemenként megismert sokrétű gazdasági rendszert immár megkíséreljük összeállítani. A tengerparthoz közeli uradalmakból származott a búza, zab, köles és cirok, nagyrészt jobbágyi szolgáltatásokból, de egyes uradalmakban 12-20%-ban majorsági termelésből is. Az ugyancsak nagy mennyiségben szereplő kukorica Itáliából érkezett, akár úgy, hogy az uradalom vásárolta és saját hajóin hozta haza, akár pedig itáliai kereskedők, hajósok hozták Buccariba. Ugyancsak tengerről érkezett a só is. Az uradalom a környező erdős hegyvidék fakitermeléssel és famegmunkálással foglalkozó lakosságától gabona, só és részben készpénz ellenében vásárolta meg a különféle deszkákat, árbócfákat, hordófákat, és mindenekfölött a sokféle és igen nagy mennyiségű evezőt. Igen sok fát kellett felhasználni a faszén készítéséhez is, amelyre a vaskohóknál volt szükség. A tengerhez közel fekvő birtokon előállított vas és vasáruk, valamint faeszközök, deszkák ellenében szerezte be az uradalom a tengeri sót, kukoricát, de a textíliát is. A bor- és állatforgalom – itt nem a marhakereskedésre gondolunk – szintén beletorkollott ebbe a sokrétű, pezsgő kereskedelmi tevékenységbe, amely a tengerpart közelében élő lakosság egészét érintette valamilyen módon. Az uradalom még tengeri halászatból származó haszonnal is megtoldotta bevételeit, a jövedelem gerincét azonban a fenti tömegáruk forgalma biztosította. A jobbágyok cenzusa és a földesúri kocsmák jövedelme messze eltörpült emellett. Mint láttuk, a hatalmas árumennyiség szállításához, sőt, a kibányászott vasérc mosásához a jobbágyok robotmunkáját is igénybe vették, azonban a termelés egészének a menetében a jobbágyrobot csak járulékos szerepet játszott, hiszen még a fuvarozásra is sok készpénzt, sót és egyéb terményt fordított az uradalom. A kohók

[39] Uo. 302.
[40] Uo. 319.
[41] Uo. 337, 340.
[42] Uo. 460.

szakmunkásai azonban bérmunkások voltak, és a faárukat is specializálódott szakemberek készítették, akiknek a termékeit az uradalom szintén megvásárolta, akár készpénzért, akár alapvető szükségleti cikkekért.

E sokrétű tevékenység közben az egyes árucikkek minden egyes újabb megforgatása során nyeresége származott az uradalomnak, egyes tételenként önmagában nem nagy, de az áruk többszörös megforgatása és nagy mennyisége révén mégiscsak igen tekintélyes nyeresége. Mindezt jól működő igazgatási szervezet bonyolította, amelynek az élén olasz, horvát és részben német nevű tisztviselők állottak, akik valamennyien járatosak voltak e partvidéken régóta tradicionálisan folyó sokoldalú kereskedelmi tevékenységben. Az uradalomnak ezt a sokirányú szervező munkáját bízvást tekinthetjük korakapitalista vállalkozásnak – és itt nemcsak a vasművekre gondolunk –, amelyben ugyan még jelentős szerepet játszottak a feudális elemek is (jobbágyok robotja és feudális pénz- és terményszolgáltatásai), ezeknek a jelentősége azonban messze eltörpült a tömegigényeket szolgáló árucikkek termelése, beszerzése és forgalmazása mellett. Ennek az egész pezsgő forgalomnak a mozgatóereje a vas- és faáruk iránt rendkívül nagy keresletet támasztó Velence és egyéb itáliai part menti városok (köztük a sokat emlegetett Senegalia), s maga a tengeri hajózás volt. Nem véletlen, hogy a muraközi uradalomban nyomát sem találjuk ilyen korakapitalista szervezetnek, és e nagybirtok gazdálkodási profilja megegyezik a hagyományos magyarországi nagybirtokokéval.

Az egész szervezett tevékenység nem új keletű a tengerparton, ha hihetünk a fiumei fővámszedő jelentésének és Zrínyi Péter állítólagos kijelentésének, 1650-ben még nagyobb forgalmat bonyolítottak le Buccariban, mint 1671-ben. Mivel a kedvező földrajzi fekvés, Velence és egyéb itáliai városok nagy kereslete már hosszú korszak óta fennállott, e széles körű áruforgalom alapjai is régóta adva voltak. Erre vonatkozó számadások a Zrínyi-levéltárban kellett, hogy őriztessenek, ennek a levéltárnak a sorsa azonban ismeretlen. A környék lakóinak középkorba visszanyúló kereskedelmi kedvezményei, valamint a buccari kikötő forgalmát már a 16. század végén biztosító magyar törvénycikkek alapján bízvást következtethetünk a nagyarányú kereskedelmi tevékenység régi gyökereire és hosszú hagyományára. Legfeljebb a forgalom volumene növekedett (bár úgy látszik, hogy 1671-re ismét csökkent), és új momentumként jelentkezett a 17. század közepén a vasművek létesítése. Úgy tűnik, hogy a Zrínyiek időnkénti marhakereskedése mintegy elfedte ezt a sokrétű, állandó aprómunkával biztosított és fenntartott tömegáru-kereskedelmet, ami pedig az alapja volt Buccari (és hozzátehetjük: a többi négy kis kikötő) forgalmának. Marhakereskedés néha évtizedeken át nem, vagy csak jelentéktelenül kis tételekben folyt a kikötőn keresztül. Sőt, az a benyomásunk, hogy még a szárazföldön is csak időszakonként hajtattak a Zrínyiek látványosan nagy számú állatot; ez a kérdés is további kutatást igényel.

Ez a sokoldalúan összetett, élénk gazdasági tevékenység természetesen a tengerpartnak és környezetének az egész lakosságát áthatotta. A munkamegosztás széles körű kifejlődése nélkül az uradalom sem folytathatott volna ilyen nagyarányú kereskedést; csak a meglevő munkamegosztás hasznát aknázta ki, és e munkamegosztást szervezte tovább. A kereskedésnek a lakosság életében betöltött szerepét festi elénk az a kérvény, amelyet Buccari bírái és előljárói írtak a Kamarához 1676. augusztus 14-én[43] a szabad

[43] 12. sz. forrás.

kereskedés visszaállítását kérve. „E buccari nép – hangzik a folyamodvány –, amelynek semmi földje nincs, és csupán kis szőlőit műveli a sziklák között, nyomorúságosan élt, más módon nem tudván segíteni magán, mint csekély kereskedelemmel, melyet a szomszédos Krajna lakóival kölcsönösen bonyolított ... A kikötővel együtt ők is tönkre fognak menni ... Mi lesz, ha a kereskedés eltiltásával nem lehet többé sót eladni, sem venni, nem fognak faáruk készülni, sem vaseszközök kovácsoltatni, mivel nem lehet azokat elszállítani? Idáig ezeket sóra cserélték be, amelyet eladván, a vasbányák és az egész nép eltartatott, a kikötő bezárása után azonban ... a negyven pár ökörhöz több mint kétszáz „famestert", a vasbányák ezer személyéhez (!) az összes királyi [= uradalmi] alattvalót ki tudja eltartani? Honnan származzék a fiskális jövedelem? ... e tengeri fiskális javaknak és az összes alattvalóknak egyedül a kereskedés volt a lelke ... Mi buccariak az ide hajózó külföldiekből, az itt kereskedő krajnaiakból, a favágásból és -szállításból s egyéb, a kikötőben végzett, nekünk megfizetett munkákból éltünk idáig. A folytatás reményében a magunk és az uradalom nagy költségével javítottuk és erősítettük a kikötőt. Az ugyancsak hozzánk tartozó grobniki lakosság hasonlóan faszállításból és a vasbányáknak szükséges gabona szállításából tartotta fenn magát; másik tagunk, a csabari és a gerovai lakosság, miként a bródi, kizárólag a vasbányákból tartotta fenn magát. A delnici és loquei nép a fűrészekből és deszkáknak a kikötőbe szállításából élt. Több kolónia is keletkezett a hegyekben, de mindnyájan a kikötőből éltünk, amely ha elpusztul, mi is elpusztulni kényszerülünk és el kell hagynunk hazánkat és másutt keresni a kenyeret, amint hogy Novi kikötő bezárása miatt az ottani fiskális lakosság részben szétszóródott, részben meghalt a nyomorúságtól, úgy, hogy ma szinte senki sincs ott, Felségednek és az országnak nagy kárára ... "

E tengeri kereskedelemben, mint látjuk, nemcsak az uradalom, hanem az egész vidék lakossága érdekelve volt, de nemcsak a horvát–magyar tengerpart, hanem Krajna lakói is, akik Fiume és Buccari kikötőibe hozták eladni a krajnai vaskészítményeket és egyéb áruikat, s itt szerezték be a sót, olajat, valamint más, tengerről érkező cikkeket. Mindennek a kapcsolatnak a középkorra visszanyúló gyökerei vannak. Trieszt 1382-ben, Fiume pedig 1471-ben került osztrák kézre; V. Károly az 1523-ban kötött wormsi békében diplomáciailag is biztosította, hogy Velence eltűrje az osztrákoknak az Adrián való szabad közlekedését.[44] Fiuménak már a 15. században élénk kereskedelmi kapcsolata volt Anconával. A legfőbb kiviteli cikk Itáliába a vas volt, faárukat, elsősorban evezőket szállítottak Istriába és Velencébe, de az egyházi államba és Dalmáciába is. Krajnába viszont a tengeren át érkező olajat vitték.[45] Buccari ezzel szemben Magyarországhoz kapcsolódott. IV. Béla a tatárjárás után Zenggel (Senj) együtt a Frangepánoknak adományozta, akiktől a város sok privilégiumot nyert; ezeket Hunyadi Mátyás is megerősítette.[46]

Fiume nem tartozott egyik osztrák örökös tartományhoz sem, hanem szabad municípium volt. Amikor Ferdinánd 1564-ben három fia között felosztotta az osztrák

[44] *Kaltenstadler, W.*: Der österreichische Seehandel über Triest im 18. Jh. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 55 (1968), Heft 4, 482.

[45] *Gigante, S.*: Storia del comune di Fiume. Firenze, 1928, 39–40.

[46] Magyarország vármegyéi és városai: Fiume és a magyar–horvát tengerpart. Szerk. Borovszky S. Budapest, é. n. 336 skk.

Habsburgok birodalmát, Károly főherceg kapta Stájerországot, Karintiát, Krajnát, Istria osztrák részét, Goriziát, Triesztet és Fiumét; ezekből alakult Belső-Ausztria (Innerösterreich), Graz székhellyel. Tehát ettől kezdve a grazi igazgatástól, a Grazi Kamarától kapta az utasításokat.[47]

A Fiumetól mindössze tíz egynéhány kilométerre fekvő Buccari ezzel szemben Magyarországhoz tartozott, s amint a város vezetői az előbb idézett kérvényükben, supplex libellusukban erre hivatkoztak, a lakosság részére is biztosított kereskedelmi szabadságnak örvendett a középkor óta. Meghatározott, mérsékelt, 1524-ből tételesen is ismert vámösszeg befizetése ellenében kicsinyben mindenkinek szabad volt különböző árucikkeket ide hozni eladásra és más árucikkekkel megrakodva visszatérni lakhelyükre.[48] Amikor IV. Béla a Frangepánoknak adományozta a buccari uradalmat és várost, a feudális jog szerint ezt összes jövedelmeivel, többek között vásárvámjaival együtt tette. A tengerparti uradalmakat későbbi földesuraik, a Zrínyiek természetesen ugyanezeknek a feudális jogoknak a teljességével nyerték el. Mi volt tehát akkor a jogi alapja annak, hogy a gráci, bécsi, sőt a pozsonyi kamarák annyit zaklatták a későbbiek során a Zrínyi-családot e tengeri kikötők miatt, mint ahogyan az a szakirodalomból széleskörűen ismeretes?

A Buccariba árut hozó, környékbeli lakosok, akik saját részükre kereskedtek, továbbra is megfizették az uradalomnak járó mérsékelt vámot (teloniumot); az 1670–73 közti 3 év és 4 hónap alatt összesen 3433 lib, azaz 514 kamarai ft 9 den folyt be a buccari kikötő teloniumából. Ez az évi 156 forint igazán csekély összeg.[49]

Az ellentét magva abban keresendő, hogy nemcsak a Zrínyi-birtokokon élő, tehát Magyarországhoz tartozó alattvalók hozták áruikat Buccariba eladni, hanem a Belső-Ausztriához tartozó szomszédos Krajna parasztjai és kereskedői is, noha számukra Fiumét és Triesztet jelölte ki hatóságuk kötelezően használandó kikötőül. A középkori útkényszer gyakorlata szerint ez a kijelölés nem minősíthető önkényességnek. Csakhogy e kikötőkben magasabb vámot kellett fizetniük, mint Buccariban, ezért lakói Triesztet és Fiumét elkerülve, tömegesen keresték fel a számukra már külföldet jelentő Zrínyi-kikötőt, azaz saját hazai vámhivataluk megkerülésével magyar felségterületre csempészték ki áruikat, s visszamenet az ott vásárolt sót ugyancsak titkos csempészutakon szállították országukba. A Laibachban (Ljubljana) székelő krajnai rendi deputátusokhoz küldött jelentések, panaszok tömege tanúskodik erről. 1586-ban azt sérelmezik, hogy a gabonára, borra és sóra kivetett új vám tönkreteszi Fiume lakóit, és csak Zrínyi gróf buccari alattvalóinak használ.[50] 1591-ben pedig azt jelentik, hogy alattvalóik Krajnában vagy másutt vásárolt búzájukkal Fiume helyett, amely régtől fogva kijelölt lerakóhelyük volt,

[47] *Gigante, S.*: i. m. 67–68.

[48] Lásd a korábban tárgyalt 1627. évi urbáriumban lemásolt magyar nyelvű rendtartást. Horvát nyelvű változata eddig is ismert volt, amint arra *Josip Adamček* utal: Zrinsko–Frankopanski posjedi u XVII stoljecu. Radovi 2, Zagreb, 1972, 41.

[49] 10. sz. forrás.

[50] Archiv Šr. Slovenije. Vicedomski urad za Kranjsko Fasc. 132 IV–6. Hasonló értelmű az 1587-ből származó előterjesztés is, amely arra irányul, hogy a fiumei kikötő az oda hozott és onnan tovább szállított idegen bor és só révén látogatottabbá váljék, ugyanakkor pedig a Zrínyi gróf birtokán fekvő Buccariba történő sószállítást megakadályozzák. Vicedomski urad, 129, 5. Fiume vezetősége is tiltakozik 1587-ben az újonnan bevezetett só-, bor- és gabonaadók ellen. Vicedomski urad 132. IV–6.

Buccariba mennek, ott új lerakatot rendeznek be, és sót vásárolnak. Éppen így csempészneknek rezet és egyéb kereskedelmi árukat is Buccariba, a krajnai vámbevételek nagy kárára.[51]

Hogy e panaszok nem maradtak következmények nélkül, arra utal a magyar országgyűlés 1596. évi 32 tc.-e is, amely szerint Zrínyi úr aziránt emel panaszt, hogy az adriai uradalmakat, melyeket elődei az összes vámokkal, kikötőkkel és egyéb más tartozékokkal szabadon használtak, most Ferdinánd főherceg fiumei tisztviselői és harmincadosai háborgatják; a velencei és más itáliai kereskedőknek nem engedik meg áruik odavitelét és kicserélését vagy eladását, még a szokásos fizetések teljesítése mellett sem, s őket e birtokokról Fiumébe menni kényszerítették. Akiket pedig a gróf kikötőjében kereskedésen kapnak, azokat különböző módokon károsítják meg. Az országgyűlés rendjei ezért kérték az uralkodót, hogy Zrínyi grófot a kikötőben való kereskedés régi gyakorlatában megtartani méltóztassék, és a lerakóhelyet, valamint az ország határait és a békekötéseket ne érje sérelem, a gróf védelmeztessék meg törvényes jogaiban.

Íme az alapellentét: a Zrínyiek joggal tiltakoztak azellen, hogy egy idegen állam, Belső-Ausztria fiumei tisztviselői a magyar állam felségjoga alá tartozó és a feudális birtoklás jogán a Zrínyiek tulajdonában levő buccari kikötő ügyeibe beleszóljanak, annak forgalmát zavarják. Azt most már nemigen lehet megállapítani, hogy vajon a fiumei tisztviselők pusztán a saját, Buccariba settenkedő honfitársaikat és a krajnaiakkal üzletet kötő itáliaiakat akarták-e számukra törvényesen előírt saját kikötőjük használatára kényszeríteni, vagy pedig a számukra sok bosszúságot okozó, rivális határszéli kikötő munkáját egészében igyekeztek-e akadályozni.

Nyilván minden visszaterelődött a régi mederbe, mert a következő években változatlanul ismétlődtek a már említett panaszok. 1607. július 22-i rendeletének bevezetőjében Ferdinánd főherceg elmondta, hogy elődeinek sorozatos tiltó parancsai ellenére krajnai alattvalói Horvátországon, különösen pedig Buccarin át sok rézzel, gabonával, sóval és egyéb árucikkekkel kereskednek, a kamarai jószágok nagy kárára. Elrendeli, hogy az elkobzott csempészárukat Fiumeba kell vinni és ott kell tartani.[52] Az 1609 tc. ismét támogatást nyújtott a Zrínyieknek, felkérték az uralkodót, bírja rá Ferdinánd főherceget, hogy ne háborgassa Zrínyi grófot igazságos jogaiban. A helyzet további elmérgesedésére utal Karl Wasserman fiumei vámszedő 1611. november 9-i jelentése a krajnai rendekhez, amelyben leírja, hogy különösen a krajnai Gottschee uradalomból mézet visznek ki, és sót hoznak be érte. Mivel a főherceg által minden lóteher árura újonnan kivetett 6 krajcárnyi vámemelést nem akarják megfizetni, elmondhatatlan, hogy mennyire látogatják a Buccariba vezető új utakat és az ottani új lerakatot. A jelentés megírásakor is, hír szerint több mint 300 ló van oda sóért. Javasolja a tisztviselő, hogy a Buccariban levő szokatlan kikötőt, lerakatot és kereskedést, valamint a kerülőutakat zárják le, és a forgalmat a régi utakon állítsák vissza. Helyes volna, ha a 6 krajcáros emelést csak a só után szednék, más áruk után nem, de még azt is megfontolandónak tartja, nem lenne-e jobb továbbra is megelégedni egy lóteher só után az eddigi 24 kr vámmal, mintsemhogy 6 krajcárnyi emelés miatt az egész bevételt elveszteni.[53]

[51] Deželni stanovi za Kranjsko, I., Fasc. 31, št. 64. snopić 6.
[52] Uo., dátum szerint.
[53] Uo., dátum szerint.

A fiumei vámtisztviselő ez alkalommal is magyar felségterület ügyeibe szeretett volna beleszólni, de ismét csak saját alattvalóiknak a Buccariban folyó illegális kereskedését kívánta megakadályozni.

1611. november 25-én ugyanő jelenti, hogy értesülése szerint egy nagy, három vitorlájú hajó búzával megrakva Buccariból velencei terület felé haladt. A 150 starius búzát szállító hajót, amely Cotelben nem volt hajlandó vámot fizetni, lefoglalták, és Fiumében fogva tartották. Több hónapi levelezés és a Velencében tartózkodó császári, valamint spanyol követek közbenjárására ez alkalommal visszaadták Zrínyinek a gabonát, de felszólították, adjon szigorú utasítást embereinek, hogy azok a *főhercegi vámhelyeken keresztül* szállított áruik után a kirótt vámot késedelem nélkül fizessék meg, és a tiltott mellékutakat kerüljék el, különben a főherceg nem vállal felelősséget az eseményekért.[54]

Hogy a Zrínyiek kereskedése nem volt mentes a nagyúri önkényeskedéstől, hatalmaskodástól, arról Giorgio Sternbergernek Postoinából, 1612. július 25-én kelt és a krajnai rendekhez intézett olasz nyelvű leveléből is értesülhetünk.[55] Eszerint Zrínyi gróf kétszáz fegyveres embere 400, kukoricával, visszafelé pedig sóval megrakott lóval ment Capo d'Istriába minden vám fizetése nélkül, és a gróf, aki ekkor a tengerparton tartózkodott, azt ígérte, hogy rövid időn belül még nagyobb erőkkel és még több lóval fog visszatérni.

A fejleményeket csak a belső-ausztriai főhercegnek 1615. január 19-én kiadott, nyomtatott pátenséből követhetjük nyomon. (Eszerint köztudott számos nyílt parancsból, hogy most is szigorúan tilos és mindenkor is tilos volt kerülőutakon árut, marhát és élelmet csempészni. Ezzel mit sem törődve mégis mindenféle, paraszti és egyéb teherszállítók titokban, egyedül vagy csoportosan kerülőutakat használnak a karszton át a főherceg területén kívül fekvő Buccari kikötőbe, Trieszt és más, Itália felé vezető tengerparti helyek elkerülésével, a vámbevételek nem csekély kárára. De e káron túl az ország közepébe vezető ilyen titkos utak járhatóvá tétele nagy veszélyt jelent, mert a török ez utakon át Krajnába be tud hatolni, hogy ott raboljon, gyilkoljon. Szigorúan eltilt minden Buccariba irányuló szállítást és kereskedést, „nemcsak kamarai bevételeink csökkentése miatt, hanem elsősorban az ország szükséges biztonsága érdekében".)[56]

Nincs terünk arra, hogy valamennyi ide vonatkozó adatot ismertessük, csak jelezni kívánjuk, hogy 1622-ben ismét több irat foglalkozik azzal, hogy a belső-ausztriai Mödling, Tschernembl, Gottschee, Raifnitz, Costl, Pollan és más uradalmak lakói, immár nemcsak parasztok, hanem városlakók is, minden tilalom ellenére látogatják Buccarit, s a csempé-

[54] Uo., 1611. nov. 25. és 1612. ápr. 9.

[55] Uo., dátum szerint.

[56] Uo., dátum szerint. Egy iratjegyzék szerint (Uo., snopić 20: Specification der Schriften den Portum Buccari betreffend) három császári Generalmandat volt, amely a Buccariba vezető utak használatát eltiltotta: 1615. január 19-én, 1649. december 9-én és 1668. május 12-én keltek, e pátenseket azonban többször is kibocsátották. A ljubljanai levéltárban őrzött és Buccarival foglalkozó iratokat Takáts Sándor látta és részben felhasználta „A magyar tőzsérek és kereskedők pusztulása" c. tanulmányában. (Szegény magyarok. Budapest, é. n.) A felhasznált iratok kiválogatásával, esetleírásával, különösen pedig az azokhoz fűzött kommentárokkal azonban messzemenően nem értünk egyet, ezért időzünk kissé hosszabban ezeknek az iratoknak az ismertetésénél. A kérdés részletes feltárása azonban messze meghaladja a jelen tanulmány kereteit.

A fiumei kikötő egyébként a panaszkodások ellenére sem ment tönkre, ezt mutatják a töredékesen fennmaradt számadások is. Az I/74, Vicedomski urad . . . 131, Lit. F. III/11. jelzetű irat

szés nem csökken, hanem egyre nő.[57] 1625. november 15-én és november 25-én kelt s a trieszti fővámszedőhöz, illetve Laibachba írt jelentésekben ismét arról olvashatunk, hogy Zrínyi gróf 60 jól felfegyverzett alattvalója 125, sóval megrakott lóval Cestauon (Khesstaw-on) átvonult, és figyelmeztetés ellenére sem fizetett vámot, úgy ment tovább velencei területre.[58] Mivel Magyar–, illetve Horvátország nem volt közvetlenül határos velencei területtel, minden, a velencei állam felé irányuló szárazföldi szállítmányt szükségképpen osztrák (karintiai és isztriai) területen kellett keresztül vinni, természetesen megfizetve a törvényesen előírt vámot. A jelek szerint a Zrínyiek erre nem voltak hajlandók.

A hatalmas nagyúr, Zrínyi György halála után, árvái kiskorúsága idején, úgy látszik, az ellenkező irányba lendült ki a mérleg nyelve. Erre enged következtetni Miklósnak és Péternek 1632. július 20-án az uralkodóhoz írt kérvénye. Ebben elmondják, hogy az uralkodó egy pátensével a közeli napokban megtiltotta, hogy a buccari kikötőből rezet vagy más árukat kivigyenek, vagy oda sót behozzanak. A károlyvárosi generálisnak, Purgstallernek és Paradayszernek ugyanakkor megengedték, hogy sót és más árukat kedvük szerint szállítsanak. Mindazonáltal bizonyos, hogy a buccari kikötőn keresztül mindenféle árukat szállítottak ki és be, éspedig az uralkodó Magyar Kamarájának Nedelicéhez tartozó harmincadhivatalának a nyereségével. Ha viszont ez a tilalom továbbra is érvényben marad, a buccari kikötő bevétele el fog veszni, azonkívül egész Vinodol lakói, akik csupán az e kikötőből kapott sóval tartják fenn magukat, kénytelenek lennének e tengeri birtokokat elhagyni. Ezért kérik az uralkodót, úgy is mint gyámjukat, hogy kárukat és a magyar királyság szabadságának a megsértését megszüntetve, az országgyűlés 1630. évi 19. és 23. törvénycikkei értelmében a tilalmat vonja vissza, s őket, „az uralkodó árváit", jogaikban, javaikban és jövedelmeikben megtartani méltóztassék.[59]

Az árvák kérvényében foglaltak közül csupán az nem felelt meg a valóságnak, hogy Buccari forgalma után a Magyar Kamara nedelicei főharmincadhivatalába fizettek volna harmincadot. Erre vonatkozóan a legilletékesebb személy, a mintegy 30 éven keresztül működő kiváló gazdasági szakember, Rauch Dániel nedelicei főharmincados tollából származó közvetlen értesülésünk van. Datálatlan, de a szöveg egyes kitételei alapján legkorábban 1641-re, – esetleg 1651-re – tehető jelentésében az uralkodónak arra a kérdésére, hogy vajon a Buccariban Itáliával folytatott kereskedés után fizetnek-e har-

szerint pl. 1586-ban az egész év folyamán összesen 1128 ft folyt be a fiumei vámból, amelyen belül a különféle vegyes árucikkek után szedett „Gemeine Gefälle" adta a legnagyobb összeget, 456 ft-ot. Csaknem ugyanennyi jött be a borból, a só ekkor csak 158 ft-ot, s a gabona csupán 69 ft-ot eredményezett. (A különféle egyéb jövedelmekkel, mint a „Quarantes am Meer", „Quarantes am Land", „Kirchtag und Standgeld" és az elfogott csempészáruk jövedelmeivel együtt összesen 2818 ft. bevétele volt a fiumei kikötőnek.) 1594-ből csak az első három évnegyed adatai ismeretesek: (I/73, Vicedomski urad 130.) ekkor ugyancsak a fenti összetevőkből 1329 ft. folyt be, a hiányzó IV. negyedév feltételezett összegével megemelve az egész évi bevétel mintegy 1750 ft-ra tehető, ami számottevő emelkedést mutat az 1586. évi 1128 ft-hoz képest, hacsak nem adóemelésből származik ez a növekedés. 1594-ben már a borból folyt be a legnagyobb összeg, a sóból és a többi vegyes áruból ennél kevesebb, de nagyrészt egyforma bevétel származott.

[57] Uo. snopić 7: 1622. január 8., január 12., szeptember 6., snopić 8: 1622. november 23., 1623. március 15. (csempészek jegyzéke), október 20.

[58] Uo. snopić 8, dátum szerint.

[59] Uo. snopić 11, dátum szerint.

mincadot, azt válaszolta, hogy 1632-ben járt a tengerparton és Buccariban. Csodálkozva látta, hogy emberemlékezet óta ott egyáltalán semmi harmincadot nem szedtek, hacsak nem hajdan, amikor a magyar királyság még régi virágzásában állt, akkor Zenggben és Buccariban annyi harmincadot vettek, mint az ország bármely más részén. [Tudjuk, hogy a középkori privilégiumok alapján ez korábban sem volt így!] Rauch visszatérve jelentést írt mindenről, és javasolta, hogy ezekről a tengeri helyekről is szedjenek olyan harmincadot, mint amilyeneket Szlavóniában már ténylegesen szednek. Azonban ez ismételt sürgetésére sem következett be, sőt, a már 11 évvel korábban beadott kérésére sem emeltek harmincadhivatalt a Kanizsával szemben fekvő végváraknál és környékükön, a török áruk után sem szedtek harmincadot, ami temérdek kárt okoz. Az a javaslata, hogy a Szlavóniába behozott só és gabona (kukorica?) után a Buccaritól két napi járásra fekvő novigradi és jaszkai harmincadokon szedjenek a buccari lakosoktól 2 denárt minden lóteher után, ha pedig az itáliaiaknak és más külső embereknek az útja nem vezet ilyen harmincadhelyeken át, szükséges lenne, hogy Buccariban és Zenggben harmincadot szedjenek, valamint a kanizsai és a fehérvári véghelyeknél is. Az indigenáktól nem szednének, mert azok szabad kereskedését és áthaladását Buccari kikötőjében az 1635. évi soproni országgyűlés törvénycikkei is biztosították.[60]

Ahogy felnőttek a Zrínyi-árvák és kezükbe vették uradalmaik irányítását, úgy újultak meg az ellentétek: a 1649. évi osztozás során Péternek jutottak a tengerparti birtokok, és úgy látszik, hogy ő hallatlan energiával szervezhette e tengeri kereskedést. Valószínűleg ekkor, 1650 körül érte el a kikötő a legnagyobb forgalmat. Buccari, ahol a kereskedést „annyira vámmentesen gyakorolták," olyan erős versenyt támasztott Fiuménak, hogy ez utóbbi lehanyatlásától tartottak. Az uralkodó 1650. december 10-én elrendelte, hogy a buccari kikötő ártalmas látogatásának a kivizsgálására bizottságot állítsanak fel, s annak tagja legyen Adam Suppantschitsch fiumei fővámszedő is. Ez utóbbinak 1651. január 7-én kelt jelentését, amelyben a kikötő bevételét évi 120 ezer forintra becsüli, már idéztük.[61] Ez utóbbi jelentésben a fiumei tisztviselő egyenesen azt igyekszik elérni, hogy a konkurrens kikötő „az osztrák ház tulajdonába" kerüljön, Fiume felvirágozzék, Buccarit visszaszorítsák; amit ott veszítene a kincstár, az megtérülne Fiume fokozódó bevételein.

A kereskedelmi háború immár teljes erővel folyt az elkövetkező években. A részletek megrajzolásához ugyancsak további kutatások szükségesek. A Zrínyiek letörését követelő körök véleményével szemben figyelemre méltó gróf Auersperg károlyvárosi generálisnak 1654. január 3-án a krajnai rendekhez írt levele.[62]

Ebben kifejti véleményét arról a kamarai utasításról, amely szerint Mödlingben, Castelben, Tschernemblben, valamint a károlyvárosi Kulpa-hídnál a buccari só után fiumei bollétákat kell követelni, amely igazolná, hogy a sót a vám megfizetésével, Fiumében

[60] OL E 554, Városi és kamarai iratok, Fol. Lat. 1202. Demissum memoriale Danielis Rauch ad dominos inclytae Camerae Posoniensis. Sine dato.

[61] Deželni stanovi za Kranjsko, I., Fasc. 31, št. 64, snopić 11, 1650. december 10. és 1651. január 7.

[62] Uo. snopić 9, dátum szerint. Az ellentétek tovább is élesek maradtak: a fiumei Oberaufschlagsamtot az előző bérlet lejártával 1663. októberében újabb 4 évre bérbe vették évi 4000 ft-ért, de azzal a feltétellel, hogy az előző tarifa továbbra is maradjon érvényben, valamint a buccari kikötő látogatását teljesen szüntessék meg. (Vicedomski urad 132, IV–2.)

vásárolták. Véleménye szerint a javerniki erdőn át vezető út ellenőrzése keresztülvihetetlen, mert az erdő igen nagy, és az összes átvezető út megfigyeléséhez igen sok emberre volna szükség. Azonkívül az erdő Zrínyi gróf fennhatósága alatt áll, aki viszont nem hagyná a korona szabadságait csorbítani. E tervből csak mindenféle baj és gyilkosság származna. Zrínyi gróf a sókereskedést saját birtokai területén akarja tartani. Olyan aggasztóan nagy ellentétek származnának mindebből, hogy talán nagyobb kárt okoznának, mint amilyen hasznot hozna, ha ezeknél a helyeknél megkövetelnék a fiumei bolletákat. Véleménye szerint a tervezetnek nem lenne jó hatása.

Ennek ellenére, úgy látjuk, elsősorban a krajnai rendek nyomására, a végletekig kiéleződött a helyzet Zrínyi Péterrel szemben. Persze ő is eleven parazsat gyűjtött saját fejére. Nemcsak sógornőjével, Miklós özvegyével került igen rossz viszonyba, ami erőszakos birtokszerzési törekvései mellett nem meglepő, hanem teljes elszigetelődésről panaszkodott 1669. augusztus 9-én Rottal Jánoshoz írt levelében.[63] Egyéni sorsa hamarosan megpecsételődött, a birtokok, kikötők körüli gazdasági harcok azonban ezzel nem csitultak el, sőt, más szinten folytatódtak tovább.

Éppen 1670-ben merült fel Hans Joachim Bechernek az osztrák–holland kapcsolatok elmélyítésére irányuló terve. Ennek a Franciaország és Hollandia között Colbert védővámpolitikája miatt éppen nagyon kiéleződött vámháború adta az aktualitását. Becher többszöri hollandiai utazásai és beható tárgyalásai után tervek születtek arra vonatkozólag, hogy holland hajókon Fiume és Trieszt kikötőjén keresztül jelentős mennyiségű árut exportáljanak és importáljanak. Azonban a bécsi Hofkammer és a kikötők ügyében elsősorban illetékes Grazi Kamara között lappangó ellentét állt fenn a megvalósítás mikéntjét illetően. Bécs előrelátóbb volt, és nem akarta Velencével a végsőkig kiélezni a helyzetet, nehogy azt a franciák karjaiba hajtsa. Graz és a krajnai rendek ezzel szemben ugyanolyan féktelen gyűlölettel viseltettek Velence iránt, mint amilyent Zrínyi Péterrel szemben tanúsítottak.[64] A Grazi Kamara kiéhezett mohósággal vetette magát a tervre, amelytől holland pénznek tartományukba áramlását és egy boldogabb, új kornak felvirradását remélték.[65] „Milyen kedvező körülmény, hogy a nagy összeesküvés leleplezése után éppen most konfiskálta a császár a Zrínyi-kikötőket, Buccarit és Buccaricát!" – írták több előterjesztésben, illetve leiratban. Az embernek óhatatlanul az a benyomása támad, hogy e „kedvező körülménynek" a széles körű gazdasági tervekkel való egybeesése nem pusztán a véletlen műve volt.

Miután a Zrínyi-kikötők császári kézbe kerültek, már nem lett volna értelme, hogy azokat megfojtsák, visszafejlesszék. A kérdés azonban még most sem volt ilyen egyszerű, ugyanis a Grazi Kamara változatlanul, teljes erővel Trieszt kiépüléséért küzdött, amíg a bécsi Hofkammer és a Magyar Kamara Buccari fejlesztését kívánta. Jellemző egyébként a

[63] OL P 507, Nádasdy cs. lt., 16. csomó Nr. 569, fol. 301–303. Benczédy László szíves közlése, amiért ezúton mondok őszinte köszönetet.

[64] Becher terveire, Bécs és Graz ellentéteire lásd *Heinrich Ritter von Srbik:* Adriapolitik unter Kaiser Leopold I. Mitteilungen des Österreichischen Instituts für Geschichtsforschung, XI. (1929) Ergänzungsband, 615–617.

[65] *Srbik* idézett tanulmányában (620. o.) három iratra utal: Kais. Reskript an die I. Ö. Kammer, 23. Dezember 1671, Bericht des Präsidenten K. G. Breuner, Graz, 4. Januar 1672, Kais. Handschreiben an Breuner, 17. Januar 1672.

Grazi Kamara ezzel kapcsolatos véleménye: ésszerűbb a saját örökös státusoknak, mint a csupán választott státusnak a megőrzésére és növelésére törekedni.[66]

Úgy látszik, ez az utóbbi vélemény győzedelmeskedett, és annak ellenére, hogy a holland kapcsolatokból nem lett semmi,[67] a krajnai rendeknek sikerült kikényszeríteniük a buccari kikötő bezárását, amivel az egész horvát tengerpart lakosságának a végső kétségbeesését váltották ki.[68] A további lépéseket egyelőre nem tudjuk részletesen nyomon követni; a kikötő működését nyilván helyreállították, hiszen a lakosság nem széledt onnan el. A megoldást más úton találták meg: 1692. április 26-án a Grazi Kamara megvásárolta a bécsi Hofkammertól a Zrínyi és Frangepán tengeri birtokokat a vasművel és kikötőkkel együtt,[69] s ezzel megszűnt a különböző osztrák kamarák közötti vetélkedés a kikötők ügyében. A vita eldőlt, Trieszt és Fiume 1717-ben szabad kikötői státust nyertek, és lendületes fejlődésnek indultak. Mellettük Buccari teljesen háttérbe szorult, és szerény helyi jelentőségű kikötőként működött a 18. század folyamán.

A LEGGYAKRABBAN HASZNÁLT PÉNZNEMEK, MÉRTÉKEK

lib = a pénznem rövidítése (libra, lira)
lb = a súlymérték rövidítése (libra, font)
16 lib = 3 floreni Rhenses, Rh fl, = 2,4 magyar (kamarai) forint, fl hung.

Tehát
1 Rh fl = 5,3334 lib
1 fl hung = 6,6667 lib
1 lib = 0,1875 Rh fl
1 lib = 0,15 fl hung
1 fl hung = 1,25 Rh fl
1 Rh fl = 0,80 fl hung
1 lib = 20 soldi
1 scudatus = 10 lib

Azonban előfordul az alábbi értékviszony is: (10. sz. forrás 426. o.) 120 fl hung 720 lib,

tehát
1 fl hung = 6 lib
1 lib = 0,1666 fl hung

1 marca facit florenos 4 (11. sz. forrás 23. o.)
56 barillae vini = urnae 70 (10. sz. forrás 424. o.)
1 barilla = 1,25 urna
1 urna = 0,8 barilla
120 spudae = 96 barillae (10. sz. forrás 354. o.)
1 barilla = 1,25 spud
1 spud = 0,80 barilla

A spud tehát azonos az urnával. (Vö. 10. sz. forrás 415. o.): Praedictae urnae vocantur spudae, et quia barillae debent esse, adduntur ad singulam 6 mazanae.
1 barilla = 20 mazanae (10. sz. forrás 354. o.)

[66] Uo. 626. o. Reskript an die I. Ö. Kammer, 5. Juli 1675. (18. 399 a) Die Ratio status, meinte die Grazer Kammer, erforderte es, mehr die conservatio et augmentatio proprii haereditarii, quam electivi tantum status zu beachten.

[67] A részletekre nézve lásd *Srbik* idézett tanulmányát.

[68] Lásd a 12. és 13. sz. forrásokat.

[69] Szerződés a magyar–horvát tengerpart megvételéről az Alsó-Ausztriai Kamara által 1692-ben. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, 1899, 258 s köv. o.

Praetactum formenton Venetianum stariorum 625 facit mensurae Buccarensis starios 1270 1/4 (10. sz. forrás 301. o.).

1 velencei starius tehát = 2,0324 buccari starius

(Senegaliából hozott) eadem centum onera formentonis faciunt mensurae Buccarensis starios 650, (10. sz. forrás 301. o.)

1 onus = 6,5 starii
1 starius = 0,1538 onus
(in Drevenik)
150 mensurae = 56 1/4 starii
1 starius = 2,67 mensurae

A bécsi mázsa 56 kg, a velencei „nehéz" mázsa 47,6 kg.

A vasat mind német, mind itáliai fontban feltüntették. (1 bécsi mázsa = 100 font)

A kettő közötti arányra utal: (10. forrás 178/a o.)

Scitur, quod ordinarie unus centenarius germanici ponderis in italico 47 libras educat, quia autem de usu et consuetudine ferrifodinarum in quovis centenario 20 libras eductionis percipit, facit ergo praedicta eductio. . .

FÜGGELÉK:

A készülő forráskiadvány az alábbi iratokat tartalmazza:

1. A néhai Zrínyi Péter és a néhai Zrínyi Miklós valamennyi birtokának összesítő becslése
2. A néhai Zrínyi Miklós kikötői forgalmának összesítő kimutatása másfél évről; a kikötők becsértéke
3. A néhai Zrínyi Péter kikötőjének, Buccarinak egy évi kereskedelmi forgalmát összesítő kimutatás; a kikötő becsértéke
4. A néhai Zrínyi Péter csabari vasbányájának és hámorainak összeírása
5. A csabari vasbányákban, hutákban szükséges javítások, valamint az ott található felszerelések leltára
6. A néhai Zrínyi Miklós birtokainak: Szvarchának, a károlyvárosi háznak, Rakovecnek, Verbovacnak, Preszeka kúriának s a bródi uradalom felének a becslése
7. A néhai Zrínyi Péter bródi birtokrészének a becslése; a néhai Zrínyi Miklós bródi birtokrészének becslése
8. A néhai Zrínyi Péter buccari és grobniki uradalmainak a becslése
9. A néhai Zrínyi Miklós tengerparti birtokának, a vinodoli kerületnek a becslése
10. I. Lipót, illetve a néhai Zrínyi Péter tengerparti birtokainak a számadásai
11. A néhai Zrínyi György vinodoli javairól, Grobnikról, Buccariról készült urbárium, 16. századi rendtartásokkal
12. A buccari bírák és elöljárók kérvénye a Magyar Kamarához a kikötő újra megnyitása tárgyában
13. J. A. Kodermann jelentése a Magyar Kamarához a buccari bírák kérvényével kapcsolatban

1.

Sine dato. (1672)

Extractus summarius appretiationis tam bonorum fiscalium, quam portionis comitis olim Nicolai a Zrin.

Signatura scripti publicati:

Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien, Ungarische Akten, Specialia, Verschwörerakten III, Zrinyische Akten. Fasc. 307.

Exemplaria aliis in locis reperibilia:

OL, R 319. A Zrínyi család iratai.

Editio:

R. Modrić: Monumenta historica familiarum Zrinski et Frankopan, Vol. I. 370–374. (Sine signatura)

Extractus summarius appretiationis tam bonorum fiscalium, quam portionis comitis olim Nicolai a Zrin per relictam ejusdem comitissam taxationi submissorum, uti et Tersaczkianorum, Bukovachkianorum et nonnullorum Juanovichianorum in regnis Croatiae et Sclavoniae, ac Insula Murakös existentium.

Portio fiscalis olim[a] *Petri a Zrinio*	majori			minori			minimo pretio		
	fl	kr	d	fl	kr	d	fl	kr	d
Medietas Insulae Murakös	392 804	44	1	299 698	7	1	228 218	50	–
Bona Bosiakovinensia	13 989	35	–	11 475	30	–	9 630	10	–
Curia Sztanchich	1 411	40	–	1 165	5	–	964	26	–
Bona Medvevar cum curia Sestina	15 763	20	–	13 064	40	–	10 755	34	–
Domus murata in civitate Zagrabiensi	2 000	–	–	1 800	–	–	1 600	–	–
Domus lignea in suburbio ejusdem civitatis	350	–	–	300	–	–	250	–	–
Domus Carlostadiensis in civitate	700	–	–	650	–	–	600	–	–
Dominii Ozail medietas	69 815	7	2	61 750	15	–	54 375	15	–
Dirutum castellum Svarcza cum colonis Ozaliensibus ad applicatis	9 996	40	–	9 306	20	–	8 344	47	–
Domus tavernaria in campo Carlostadiensi cum fundis adjacentibus	3 131	–	–	2 683	–	–	2 235	–	–
Dominii Ribnik medietas	12 692	–	–	11 638	15	–	10 291	20	–
Dominii Brod medietas	25 931	–	–	21 691	7	2	18 540	25	–
Dominium Grobnik	34 841	40	–	29 022	20	–	25 226	6	–
Dominium Buccari	41 619	20	–	34 304	40	–	29 397	13	–
Scala seu portus Buccarensis cum ferrifodinis in Chyabar	274 034	47	2	219 417	50	–	182 956	31	2
Summa summarum aestimationum bonorum Zrinio-confiscatorum	899 080	54	1	717 967	9	3	583 385	37	2

[a]Scilicet: comitis

Bona fiscalia Frangopanica	majori			minori			minimo pretio		
	fl	kr	d	fl	kr	d	fl	kr	d
Dominium Bosilyevo cum curia ibidem	39 509	45	–	34 485	–	–	30 332	30	–
Dominium Novigrad	11 999	50	–	10 638	10	–	9 010	26	–
Castellum et bona Szveczay	3 812	15	–	3 230	30	–	2 779	30	–
Castellum et bona Czeverin	9 454	42	2	8 297	40	–	7 283	51	–
Domus in fortalitio Carlostadiensi	450	–	–	400	–	–	350	–	–
Hortus ejusdem extra fortalitium[a]	500	–	–	450	–	–	400	–	–
Castellum Novi cum mola Szernomicza	22 054	7	2	18 407	30	–	15 597	24	2
Summa bonorum Frangepanicorum	87 780	40	–	75 908	50	–	65 753	41	2

[a]In editione Modrićiana additur: „cum 20 jugeris terrarum et foenilium ad circiter 10"

Bona fiscalia Bukovachkiana	majori			minori			minimo pretio		
	fl	kr	d	fl	kr	d	fl	kr	d
Curia Lomnicza	3 695	50	–	3 416	40	–	3 109	54	–
Domus lignea Zagrabiensis in civitate	200	–	–	175	–	–	150	–	–
Curia seu castellum Turran	6 359	35	–	5 635	40	–	4 999	3	–
Summa bonorum Bukovachkianorum	10 255	25	–	9 227	20	–	8 258	57	–

Bona confiscata Stephani et Francisci Juanovich	majori			minori			minimo pretio		
	fl	kr	d	fl	kr	d	fl	kr	d
Fundus cum ruderibus in civitate Varasdinensi, allodium in suburbio ibidem, cum quinque colonis in Nedelianz per Stephanum Juanovich recenter reoccupatis	1 140	–	–	1 110	–	–	1 085	–	–
Latus	per			se			se		

Portio quondam comitis Nicolai a Zrinio	majori			minori			minimo pretio		
	fl	kr	d	fl	kr	d	fl	kr	d
Medietas Insulae Murakös	292 406	52	1	217 649	5	–	165 714	58	3
Castellum et dominium Rakovecz	20 118	5	–	17 412	2	2	14 986	51	–
Castellum et dominium Verbovecz	19 603	17	2	17 137	5	–	15 087	42	–
Curia Prezeka	4 869	–	–	4 029	–	–	3 409	20	–
Medietas arcis et dominii Ozail	53 912	47	2	46 749	30	–	40 749	7	2
Medietas castelli et bonorum Ribnik	14 656	20	–	12 893	2	2	11 162	44	–
Medietas dominii Brod	27 195	20	–	22 888	10	–	19 652	33	–
Scala seu portus in Buccaricza, Porto Re, Szelcza et Czirquenicza	288 952	5	–	231 448	40	–	193 056	3	–
Dominium Hrelyn	23 421	15	–	19 131	–	–	16 257	30	–
Dominium Drevenik	18 040	25	–	14 781	20	–	12 596	56	–
Dominium Grisane	21 224	10	–	17 362	20	–	14 772	46	–
Dominium Bribyr	25 421	40	–	20 997	20	–	18 007	46	–
Curia et pagus Lych cum serris et fabricis	5 796	–	–	4 879	–	–	4 214	–	–
Summa summarum comitis Nicolai a Zrin	815 617	17	1	647 357	35	–	529 668	17	–

Summa summarum Petro Zrinio-, Frangepanico-, Bukovachkio- et Stephano Juanovichio-confiscatorum bonorum

majori	minori	minimo pretio
998 256 fl 59 kr 1 d	804 213 fl 19 kr 3 d	658 483 fl 16 kr –

In dorso:

Extractus summarius appretiationis bonorum Zrinianorum, Frangepaniorum, Bukovachkianorum et Juanovichianorum confiscatorum in Regno Croatiae existentium.
hae pertinent ad numerum 50.
ad litteras des Caluuci an die I. Ö. Cammer vom 19. Junii 1672.

2.

Sine dato. (1672)
Extractus summarius introitus et exitus unius anni et medii quaesturae portuum et scalarum Buccaricza, Porto Re, Szelcza et Czirquenicza . . . ad portionem quondam domini Nicolai comitis a Zrinio spectantibus.

Signatura scripti publicati:

Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien. Ungarische Akten, Specialia, Verschwörerakten III, Zrinyische Akten. Fasc. 307.

Exemplaria aliis in locis reperibilia: –

Editio:

R. Modrić: Monumenta historica familiarum Zrinski et Frankopan, vol. I. 336–339. (Sine signatura).

Extractus summarius introitus et exitus unius anni et medii quaesturae portuum et scalarum Buccaricza, Porto Re, Szelcza et Czirquenicza una cum aedificiis ac promptuariis sive magazinis ad quaesturam necessariis ibidem existentibus, ac ad portionem quondam domini Nicolai comitis a Zrinio spectantibus.

Emptio	lib	sol	Venditio	lib	sol	Lucrum	lib	sol
Lignaminum seu trabium	50 301	12	venditio	63 703	6	lucrum	13 401	14
Expensae asserum	9 303	15	venditio	27 206	11	lucrum	17 902	16
Remorum diversi generis	2 939	2	venditio	4 129	16	lucrum	1 190	14
Lattarum	300	–	venditio	412	10	lucrum	112	10
Dogularum pro fiendis barillis	10 647	5	venditio	13 060	10	lucrum	2 412	15
Lintrarum	197	15	venditio	255	5	lucrum	57	10
Scutellarum lignearum	109	19	venditio	140	10	lucrum	30	11
Emptio salis cum expensis	39 137	17	venditio	72 236	18	lucrum	33 099	1
Emptio vini	10 286	3	venditio	15 263	–	lucrum	4 976	17
Emptio vini adusti	31	10	venditio	46	–	lucrum	14	10
Emptio tritici cum expensis	38 474	1	venditio	51 237	16	lucrum	12 763	15
Emptio milii	13 952	2	venditio	21 875	5	lucrum	7 923	3
Emptio olei	3 841	–	venditio	5 841	2	lucrum	2 000	2
Emptio pellium buinarum	75	–	venditio	213	–	lucrum	138	–
Emptio telae	370	10	venditio	588	–	lucrum	217	10
Emptio tegumentorum	315	–	venditio	453	–	lucrum	138	–
Emptio panni fioretti	115	10	venditio	198	–	lucrum	82	10
Emptio pileorum	208	–	venditio	298	–	lucrum	90	–
Emptio calceorum	15	–	venditio	21	–	lucrum	6	5
Emptio framearum[a]	113	–	venditio	126	10	lucrum	13	10
Emptio canabum	108	16	venditio	163	–	lucrum	54	4
Emptio majolicae	320	–	venditio	480	–	lucrum	160	–
Emptio laridi	506	5	venditio	645	–	lucrum	138	15
Emptio allii et caeparum	92	8	venditio	112	8	lucrum	20	–
Emptio securum	393	4	venditio	576	–	lucrum	182	16
Emptio diversorum clavorum	1 059	13	venditio	1 159	13	lucrum	100	–

Emptio	lib	sol	Venditio	lib	sol	Lucrum	lib	sol
Emptio solearum equinarum	273	7	venditio	359	12	lucrum	86	5
Expensae piscationis tuninae	1 155	–	venditio	10 832	–	lucrum	9 677	–
Summa emptionis et condotti	184 642	14	Summa vendi-tionis	291 633	7	Summa lucri	106 990	13
Defalcato medio anno rema-net summa unius anni:	123 095	2/3		194 422	$4^1/_2$		71 327	2

Exitus expensarum

Pro administranda quaestura scalae necessariorum in officiales solariorum, victus, retium, navium, reparandorum aedificiorum, et aliorum, unius anni.

	lib	sol
Capitaneus Michael Szaz, cui tam scalae, quam omnium Bonorum Maritimorum administratio incumbit, solarium in parata pecunia, panno, subductura vulpina et avena pro equo, in toto habet	1 888	–
Rationistae cedunt in parata pecunia, panno et subductura vulpina	750	–
Rationistae lignaminum paratae pecuniae 360 librae, de vino 12 barillae, una 12 libris, per 144 lib, tritici starii 12, unus 5 1/2 lib, facientes 66 lib, in toto solvuntur	570	–
Mensuratori tritici et salis cedunt	210	–
Clavigeri salarium paratae pecuniae, panni et subducturae vulpinae se extendit ad	270	–
Coquo cedunt	70	–
Spanus habet in milio et vino	66	–
Castellano in Porto Re solvuntur annuatim	291	12
Tabellario et libertino uni, praeter victum et vinum nullum solarium cedit, et solutiones[d] suas ex portu a mercatoribus recipiunt.		
Pro praefatis officialibus, religiosis, mercatoribus, hospitibus, advenis, pauperibus et similibus in victu et vino consumuntur proportionabiliter annuatim de vino barillae 188, una 12 lib, faciunt	2 256	–
De oleo	188	–
In tritico starii 167, unus 5 lib 10 sol	918	10
In milio starii 20, unus 3 lib 10 sol	10	–
De larido 132 lib	60	–
De sale	28	–
De carne, aromatibus, butyro, orisa et aliis necessariis	946	–
Pro reparandis aedificiis, portibus, magazinis hinc-inde dispositis requiruntur expensae annuales proportionabiliter	1 600	–
Reliquae expensae pro piscatione necessariae, uti confectio tunarum, sal pro piscibus, reparatio retium, navium, remorum, quae annuatim in proportione se extendunt ad lib 1155, intrarunt expensas emptionis in prima facie denotatas.		

Dempta expensarum summa 10 182 librarum 2 solidorum a summa introitus seu lucri praemissi 71 327 librarum 2 solidorum, defalcatis defalcandis[b] omnibus aliis sumptibus, remanet scalis supra denominatis interesse 61 145 lib, facientes Rhenenses, computando 16 lib pro tribus florenis, 11 464 fl 41 kr.

Reducendo in capitale exprimit	quattuor per centum 286 617 fl 5 kr majori	quinque per centum 229 293 fl 40 kr minori	sex per centum 191 078 fl 3 kr minimo pretio
Quibus accedunt aedificia et fabricae cum magazinis in Buccaricza aestimatae	1 600 fl –	1 500 fl –	1 400 fl –
Antiqua Krailovicza solum pro magazinis usualis	500 fl –	450 fl –	400 fl –
Domus antiqua cum magazina in Szelcza	200 fl –	175 fl –	150 fl –
Domuncula cum suo hortulo 1/4 jugeris in Czirquenicza	35 fl –	30 fl –	28 fl –

Summa summarum triplici pretio liquidatae taxationis, quaesturae portuum et scalarum Buccaricza, Porto Re, Szelcza et Czirquenicza, una cum aedificiis, ac promptuariis seu magazinis ad quaesturam necessariis[c] ibidem existentibus, ac ad portionem quondam Nicolai comitis a Zrinio spectantibus, praeter aedificium in Porto Re, quod sumptibus propriis comitis Petri a Zrinio exstructum est, extendit se capitale in

majori	minori	minimo pretio
288 952 fl 5 kr	231 448 fl 40 kr	193 056 fl 3 kr

[a]In textu: frainearum
[b]In textu: defalcantis
[c]In textu: necesariis
[d]In textu: solutionis

In dorso:

Summarius extractus introitus et exitus quaesturae portuum et scalarum Buccaricza, Porto Re, Szelcza et Czirquenicza, una cum aedificiis ac promptuariis sive magazinis ad quaesturam necessariis ibidem existentibus, ac ad portionem quondam domini Nicolai comitis a Zrin spectantibus.

A.

ad litteras des Caluuci an die I. Ö. Cammer vom 19. Junii 1672.

3.

1671 (1672)

Summarius extractus introitus et exitus . . . quaesturae portus et scalae Buccarensis fiscalis, additis etiam ferrifodinis ac aedificiis in Chabar existentibus . . .

Signatura scripti publicati:

Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien. Ungarische Akten, Specialia, Verschwörerakten III, Zrinyische Akten. Fasc. 307.

Exemplaria aliis in locis reperibilia: –

Editio:

R. Modric: Monumenta historica familiarum Zrinski et Frankopan, Vol. I. 284–287. (Sine signatura)

Extractus summarius introitus et exitus, ex regestis anno 1671 quaesturae portus et scalae Buccarensis confiscatae, additis etiam ferrifodinis ac aedificiis in Chyabar existentibus, et concernentibus bonorum Buccari, Gerova, Grobniz,[a] silvis adjunctisque aedificiis ac promptuariis ad portum Buccarensem spectantibus, deductus.

Emptio cum expensis	lib	sol	Venditio	lib	sol	Lucrum	lib	sol
Lignaminum seu trabium	4 708	10	venditio	6 415	17	lucrum	1 717	7
Remorum diversi generis	3 894	16	venditio	4 853	9	lucrum	958	13
Emptio salis	39 390	15	venditio	76 723	10	lucrum	37 333	–
Emptio vini	11 400	10	venditio	16 733	10	lucrum	5 333	–
Emptio vini adusti	31	4	venditio	98	7	lucrum	67	–
Emptio tritici cum expensis	13 242	14	venditio	16 598	11	lucrum	3 355	17
Emptio milii	2 008	6	venditio	3 985	9	lucrum	1 977	3
Emptio olei	1 537	14	venditio	2 870	18	lucrum	1 333	4
Emptio pellium bovinarum	434	–	venditio	755	–	lucrum	321	–
Emptio telae	540	6	venditio	1 003	15	lucrum	463	9
Emptio tegumentorum	237	7	venditio	338	9	lucrum	101	2
Emptio panni fioretti	327	9	venditio	556	14	lucrum	229	5
Emptio pileorum	136	8	venditio	248	8	lucrum	112	–
Emptio calceorum	13	12	venditio	23	19	lucrum	10	7
Emptio canabum	157	–	venditio	263	–	lucrum	106	–
Emptio majolicae	215	9	venditio	329	13	lucrum	114	4
Emptio laridi	217	7	venditio	404	16	lucrum	187	9
Emptio allii et caeparum	37	5	venditio	60	6	lucrum	23	1
Expensae piscationis tuninae	696	–	venditio	3 362	–	lucrum	2 666	–
In rebus minutis mercaturae, tibialium, subducturarum, ovium, rigrarum, aromatum, funium et similium	467	–	venditio	823	–	lucrum	356	–
Expensae ferrfodinarum in Chyabar	91 383	–	venditio ferri cum residuo	138 550	16	lucrum	47 167	–
Summa emptionis expensarum et conducturae	171 076	12	Summa venditionis	274 999	12	Summa lucri	103 923	–

Exitus expensarum unius anni pro administranda quaestura scalae necessarium in officiales solariorum, victus, retium, navium, reparandorum aedificium, et aliorum.

	lib	sol
Gubernatori Matthiae Turinae in parata pecunia, panno scarlato et subductura vulpina cedunt in toto praeter victum	2 204	–
Administratori officinae seu rationistae solarium in parata pecunia, panno Paduano et subductura vulpina, solvitur praeter victum	760	–
Administratori salis solvuntur in parata pecunia, panno Paduano et subductura vulpina, praeter victum	520	–
Administratori lignaminum similiter cedunt	520	–
Nautae seu patrono, qui navi Nachore dictae servitiis[b] advigilat, solvuntur in pecunia, vino et tritico	480	–
Similiter nautae navis Piatae, qui ad servitia praesto esse debet, solvuntur	375	15

Pro praefatis officialibus, religiosis, mercatoribus, hospitibus, advenis, pauperibus et similibus, in vino consumuntur proportionabiliter annuatim barillae 200, una 12 lib, facit	2 400	–
De oleo	196	–
In tritico starii 170, pro 5 lib 10 sol	935	–
In milio starii 34, unus 3 lib 10 sol	84	–
De larido	58	–
De sale	34	–
De carne, butyro, oriza et aliis necessariis impenduntur annuatim	988	–
Pro reparandis aedificiis, portibus, maganizis seu promptuariis hinc inde dispositis, requiruntur expensae annuatim proportionabiliter	1 200	–
Reliquae expensae pro piscatione necessariae, ut confectio tunarum seu barillarum, sal pro piscibus, reparatio retium, navium, remorum, funium, quae annuatim in proportione se extendunt ad 696 lib, intrarunt expensas emptionis in prima facie denotatas.		

Idem ac:
[a]Grobnik
[b]In textu: serutiis

Dempta expensarum summa 10 754 lib 15 sol. a summa introitus seu lucri praemissi 103 923 lib –, defalcatis defalcandis omnibus aliis sumptibus, remanet scalae supra denominatae interesse 93 168 lib 5 sol (manente tamen residuitate ferri 11 040 lib, et clavorum 8 400 lib, in officina Buccari. Item in massis Grogloch ferro dictis in ferrifodinis Chyabar 15 630 lib), facientes Rhenenses, computando 16 libras pro tribus florenis, 17 469 fl 3 kr. Reducendo itaque integram summam interesse, una cum restantia ferri in capitale exprimit

quatuor per centum	quinque per centum	sex per centum
436 726 fl 15 kr	349 381 fl –	291 150 fl 50 kr

Defalcata autem summa residui et in restantia manentis ferri et clavorum valoris 35 070 lib, reperitur scalam Buccarensem anno 1671 portasse interesse 58 098 lib 5 sol, facientes Rhenenses 10 893 fl 23 kr 2 d.

	quatuor per centum	quinque per centum	sex per centum
Capitale vero	272 334 fl 47 kr 2 d	217 867 fl 50 kr –	181 556 fl 31 kr 2 d

Quibus accedunt aedificia et fabricae	majori	minori	minimo pretio
Domus gubernatoris in portu	500 fl – –	450 fl – –	400 fl – –
Magazinae quatuor, cum officina et cellario	1200 fl – –	1100 fl – –	1000 fl – –

Summa summarum triplici pretio liquidatae taxationis quaesturae portus et scalae Buccarensis confiscatae, una cum aedificiis ac promptuariis seu magazinis ad quaesturam necessariis ibidem existentibus et spectantibus, extendit se in capitale

majori	minori	minimo pretio
274 034 fl 47 kr 2 d	219 417 fl 50 kr –	182 956 fl 31 kr 2 d

In dorso:

Summarius extractus introitus et exitus; deductus ex regestis anni 1671, quaesturae portus et scalae Buccarensis fiscalis; additis etiam ferrifodinis ac aedificiis in Chyabar existentibus, et concernentibus bonorum Buccari, Gerova et Grobnik silvis, adjunctisque aedificiis ac promptuariis ad portum Buccarensem spectantibus.

A.
ad litteras des Caluuci an die I. Ö. Cammer vom 11. Julii 1672.

In margine superiori:

Desunt litterae Caluucii and die I. Ö. Cammer vom 11. Julii 1672.

4.

1671 (1672)
Expositio summaria introitus et exitus ferrifodinarum Zrinio fiscalium in Chyabar existentium.

Signatura scripti publicati:

Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien. Ungarische Akten, Specialia, Verschwörerakten III, Zrinyische Akten. Fasc. 307.

Exemplaria aliis in locis reperibilia:

OSzK Kézirattár, Fol. Lat. 3578, fol. 85–94.

Editio: –

(1)

Expositio summaria introitus et exitus ferrifodinarum Zrinio fiscalium in Chyabar existentium, colonorumque et pertinentiarum ad easdem fodinas spectantium et applicatarum, ex regestis anni 1671. desumpta.

Coloni in sessionibus seu Hüeben[a] dictis residentes et in septimana ad ferrifodinas duobus diebus laborem manualem praestantes existunt 70, qui ob respectum (quod labor et robotha eorum ad operas ferrifodinales applicetur, de quibus interesse inde resultans ad capitale reducitur) ratione laborum non aestimantur.

	lib	sol
Praedictae 70 domus exsolvunt annuatim, vigore urbarii exactionem ordinariam	3 002	15
Praeterea pendunt decimam frumenti, quae annuatim, defalcata tertia parte capellani, proportionabiliter se extendit in tritico ad 11 starios, unus 7 lib sex solidis,[b] facit	80	6
Latus	3 083	1

(2)

Similiter siliginis 29 1/2 starium, unum 6 lib, facit	177	–
Hordei starios 40 1/2, unum 5 lib	202	10
Avenae starios 93 1/2, unum 3 lib	280	10
Item proveniunt ex decima vervecum 72 capita, unum 4 lib 10 sol, faciunt	324	–
	984	–
Summa exsolutionis et proventus colonorum in Chyabar et Gerova	4 067	1
Confectum et Buccarim transmissum est ferrum ex fodinis elaboratum:		
Barillae clavorum 1140, quarum quaevis divenditur 54 lib, faciunt	61 560	–
Preschäner ferrum similiter Buccarim ductum 100 milliar, quorum unum divenditur 264 lib, facit	26 400	–
Latus	92 027	1

[a] Idemac: Hufe
[b] In textu: soldis

(3)

	lib	sol
Strekh ferri vocati uno anno elaborati Buccarim ducta sunt 33 milliar et 120 lb, divenditur ibidem milliar unum 288 lib, faciunt	9 538	11
De Groglach ferro in massis integris manent in residuo 260 1/2 milliar, aestimando unum 60 lib, faciunt	15 630	–
Et siquidem operarii et mercenarii frumentum, vinum, victualia et alias res majori pretio, quam emuntur, in solutionem accipere tenentur, igitur lucrum exinde habitum extendit se juxta in fine annexam[a] summariam expositionem sub No 1. ad	21 355	4
Latus	46 523	15
Summa introitus ex colonis et ferrifodinis in Chyabar proveniens, unius anni	138 550 lib	16 sol

[a] *In textu:* annexum

(4)

Exitus seu expensarum annotatio in dictis ferrifodinis eodem anno emergentium.

Ad officinas seu Werkhgäden dictas universas ibidem in Chyabar existentes, utpote fornacem mineralem pro fiendis Wolff dictis, et majorem mineralem fornacem pro fiendo ferro Grogloch nuncupato (quae solum medio anno laboratur, et pro anno integro provisionem malleis profert), malleos tres, fabricinas clavorum duas, ad 9 ignes, et alias fabricinas, per anni spatium requiruntur carbonum onera, sive summae 17 515; solvendo a quolibet onere unacum successione lignorum deferendo ad locum destinatum 30 sol, facit	26 272	10
Quatuor cribratoribus carbonum solvuntur cuilibet 30 sol per diem (quorum opera 760 dierum), facit	1 140	–
Flores ex minera ad fornaces ambas, minorem, quae toto anno operantur, exinde Wolff vocati conficiuntur, et majorem (quae solummodo medio anno fluit, elaborando ferro Grogloch dicto) consumuntur annuatim 15 800 centenarii, de quolibet centenario solvuntur pro effodiendo 8 sol, facientes in toto	6 320	–
Latus	33 732	10

(5)

Et pro conductura seu portatura de quolibet centenario similiter solvuntur 8 sol	6 320	
Flores seu minerae, quae ob imperfectionem et adhaesionem luti igne siccantur[a] (qui labor tamen ex robatha colonorum ibidem existentium sine solutione haberi potest), denuo per purgari et lavari debent, quorum pro majore fornace medio fluente, necessariis solvuntur librae duae solidi 18, facientes	522	–
In minori fornace Plächhaus nuncupata, quae per totum annum fluit et in eadem conveniuntur 6800 centenarii minerae, solvitur pro lotione a centenariis 28 et 25; lib una, sol 16, facientes	434	–
Latus	7 276	–

[a] In textu: siccatur

(6)

Expositio elaborati ferri minoris fornacis
seu Plächhaus dictae.

	lib	sol
Per inferiorem seu minorem mineralem fornacem fiunt massae Wolff dictae ferri puri, per diem et noctem, demptis diebus festivis, 8 centenarii 78 lb, in toto 200 Wölff, de quorum quolibet magistro solvuntur 4 1/2 lib, facientes	900	–
Pro extrahendo dicto ferro ex fornace reperiuntur 6 personae, quarum cuivis solvuntur solidi 6, in toto pro uno Wolff 36 solidi, facientes	360	–
Praenominatae ducentae massae ferri Wolff dictae conficiunt milliar (unum capiens 10 centenarios) 175 1/2, de quolibet milliar solvuntur magistro mallei majoris, qui praefatas massas Wolff dictas dividit et in Stangen Eisen reducit, una cum adjuncto ejus calefactore, 13 1/2 lib, facientes autem 175 1/2 milliar	2 369	5
Administratori ductus aquarum solvuntur de quolibet frusto 30 solidi, et a praecedentibus ducentis positis in toto	300	–
Latus	3 929	5

(7)

Ex praedictis 175 1/2 milliar Stangen Eisen facti sunt Zain Eisen 171 milliar, de quolibet solvuntur magistro 9 lib, facientes	1 539	–
Et tandem ex antepositis 171 milliar Zain Eysen confectae sunt, decedente in igne tertia parte ferri, 1140 barillae diversi generis clavorum (quae omnes ad vendendum Buccarim transmissae sunt); una barilla ponderans centenarium unum, pro quolibet centenario minorum clavorum interzodi dictorum, (quorum 855 centenarii facti erant), solvuntur 15 lib, facientes	12 825	–
Similiter de majori sorte clavorum confectae sunt barillae seu centenarii 285, de quorum quolibet magistro penduntur 13 lib, facientes	3 705	–
Pro onere duarum barillarum Buccarim deportando, solvitur cabal salis seu modius dictus No. unus, pretio trium librarum, cum itaque antenotatae 1140 barillae constituunt onera 570, facientes	1 710	–
Item solvuntur de qualibet barilla fienda 30 solidi, faciendo de praenotatis 1140 barillis expensarum summam	1 710	–
Latus	21 489	–

(8)

Expositio elaborati ferri majoris fornacis seu
Plächhaus dictae

In majori fornace minerali seu Plechhaus dicta fluit spatio diei et noctis massa una ferri Grogloch dicti, ponderans 23 1/2 centenarium, et solvuntur magistro fornacis 5 lib, a labore autem sex mensium, id est 180 dierum et tot massis (quae 423 milliar conficiunt) exponuntur	900	–
Item coadjutoribus ejusdem quatuor, cuivis pro die et nocte cedunt librae duae, sic pro 180 massis solvuntur	1 440	–
Ex praefatis 423 milliar ibidem factis, consumptis 110 milliar, elaborata sunt in duobus malleis de Preschäner ferro (quod Buccarim vendendum ducebatur) 1000 milliar, de quorum quolibet magistris, ibidem Preschäner Maister dictis, eorumque adjunctis sociis manualibus penditur merces 27 lib, quae faciunt	2 700	–
Item solvuntur cuilibet magistro pro honorario annuo ordinario panni ulnae 10, una 13 1/2 lib, et ratione incumbentiae reparandorum instrumentorum necessariorum in malleis 45 lib, facientes pro uno 180 lib, ambobus autem magistris simul	360	–
Latus	5 400	–

(9)

	lib	sol
Pro expensis praedictorum Preschänner ferrum 100 milliar, capiens 1000 centenarios, Buccarim transportando solvitur pariter pro onere duorum centenariorum cabal salis unus, pretio trium lib, veniunt pro 500 oneribus	1 500	–
Ex antepositis 423 massis et exinde consumptis 52 1/2 milliar elaborata sunt ferri puri Ballaschi dicti 36 milliar 50 lb, de quolibet milliar solvendo magistro 22 1/2 lib, facit in toto	811	2
Praeterea ex reductis 36 milliar 50 lb Ballasch ferri confecta sunt in Strekh ferro (quod etiam Buccarim abductum est) 33 milliar 120 lb, de quolibet milliar solvuntur magistro 12 lib 15 sol, et recompensa pro reficiendis instrumentis annuatim ordinaria aequalis, uti antelatis 180 lib, in toto	602	6
Pro transportando Buccarim praefata 33 milliar 120 lb Strekh Eysen, faciendo onera 165, et solvendo aequali priori, conficiunt	495	–
Latus	3 408	8

(10)

De limo ad reparandas praedictas fornaces requiruntur pro die et nocte duo onera, solvendo unum pro effodiendo, et deportando 18 solidis, facit onera 760, et lib	684	–
Faber lignarius, qui folles reparare, noviter exstruere, fabricas et defectus hinc-inde apparentes reficere obligatur, et per integrum annum interteneri debet,[a] elaborat omni anno 240 dies, de quolibet solvuntur ei librae duae solidi 5, facientes lib	540	–
Item pro recompensa ordinaria solvuntur eidem in panno	54	–
Coadjutoribus seu sociis manualibus ejus quatuor impensis operum diebus[b] 960 solvuntur cuilibet pro una die 36 solidi, facientes	1 728	–
In succisione lignorum in montibus pro reparandis aedificiis necessariorum consumebantur diurna 500, unum solvendo una lib, facit	500	–
Pro avectura eorum diurnali colonis de quolibet solvuntur duae lib, de peractis avecturis autem 600 exponebantur	1 200	–
Asseres in sera pro necessitate laboratoriorum et canalium scinduntur et consumuntur annuatim 500, de quolibet solvitur pro scissura 1 1/2 solidus, facit	375	–
Latus	5 081	–

[a] *In textu:* debent
[b] *In textu:* dictus

(11)

Pro fiendis scandulis exponuntur annuatim pro conservandis aedificiis	260	–
Pro aliis juxta occurrentes necessitates operariis per annum exsolvuntur in toto	120	–
Expensae pro reparandis et exstruendis conservatoriis carbonum Kohlstätten[a] dictis, et domibus carbonariorum in silvis requiruntur annuatim	860	–
De calibe pro acuendis instrumentis ad operam necessariis requiruntur annuatim 600 lib, una 7 sol, faciunt	210	–
Similiter pro conglutinendis instrumentis requiruntur in Öschferro[1] dicto 150 lb, una tribus lib, faciunt	450	–
De ferro simplici pro extruendis et reparandis fabricis, canalibus, aggeribus, aliisque aedificiis 4 milliar, unum in loco 270 lib, facit	1 080	–

[a] *In textu:* Khollstetten
[1] Ascheneisen

	lib	sol
De clavis omnis generis requiruntur proportionabiliter annuatim 10 barillae, una in loco aestimata 50 lib, facit	500	–
Pro inungendis follibus annuatim requiruntur 500 lb adipis, una 10 solidis, faciunt	250	–
Pro pellibus bovinis ad conficiendos et reparandos folles requiruntur annuae expensae minime	600	–
Latus>	4 330	–

(12)

Expensae officialium et famulitii

Inspectori officinae ferri in parata pecunia cedunt lib	1 250	–
In panno Paduano	96	–
In tritico	116	12
In vino	288	–
In carne	70	4
In oleo	70	4
In sale	18	–
In piscibus marinis	60	–
Latus	1 969	–
Provisori ibidem seu officiali cedunt solarii annuatim in parata pecunia 800 lib, de cetero omnia aequaliter priori, in toto	1 490	–
Capellano, qui alias ex decima dominii in primo folio facie prima specificati, tertiam partem accipit, nullum cedit solarium paratae pecuniae praeter victualia, quae cum antefatis officialibus habet aequalia in	690	–
Scribae, cui attentio onerum, carbonum, minerae et aliarum rerum incumbit, habet solarium paratae pecuniae 213 librarum, et in panno et victu 582 lib, in toto	795	–
Famulo domestico, etiam pro coquo servienti solvitur annuatim solarium in toto	299	15
Latus	5 243	15

(13)

Similiter cedunt famulo officinae ferri, qui clavos numerare, et in barillas includere tenetur, in toto	360	–
Suppano seu spano solvuntur annuatim in toto	242	5
Satelliti similiter totidem	242	5
Molitori in panno et tritico cedunt	87	12
Pro lapidibus molaribus exponuntur annuatim	36	–
Servitori bovum, qui massas hinc inde pro elaborando ad malleos devehit, cedunt in pecunia et victu	242	5
Latus	1 493	2
Summa summarum exitus et expensarum in ferrifodinis Chyabar requisitarum[a] unius anni	91 383	–
Defalcando a praemissa summa introitus 138 550 librarum 16 solidorum, remanet summa lucri, unacum residuitate et restantia in Chyabar existentium massarum in Grogloch ferro, ferro elaborato, et clavis in officina Buccarensi in toto simul	47 167	16

[a] *In textu:* requisitam

(14)

Conscriptio aedificiorum, laboratoriorum[a] et fabricinarum aliarumque[b] domorum ad ferrifodinas necessariorum in Chyabar existentium.

Domus seu curia ibidem, ab infra murata, et superiori parte lignea trium contignationum, capiens[c] cubicula quatuor, ab infra habens cellarium, conservatoria duo, et alia pro habitatione sat commoda requisita.

Major fornax mineralis Plächhaus nuncupata cum duobus follibus majoribus novis, unacum malleo majori Ballasch Hammer dicto, habente sua fornace seu foco separato, cum duobus suis follibus requisitis. Item alius separatus malleus Strekh Hamber vocatus, cum suo foco et follibus duobus, ac etiam instrumentis et appertinentiis suis necessariis, omnia sub uno tecto existentia, habens canalem novum, in longitudinem quindecim[1] passuum, exiguoque opere, ab extra conservatoria carbonum separata tria.

(15)

Item major habitatio murata duarum contignationum, capiens cubicula duo, et totidem cameras, pro officiali officinae ferri applicata, ubi etiam in fundo eadem officina ferri existit.

Praeterea domuncula seu habitationes duae ligneae pro magistris fornacum et malleorum,[d] suisque coadjutoribus extantes.

Fornax mineralis minor cum duobus follibus, et alio separato malleo Wolff Hammer dicto atque separatos duos folles et omnia sua ad operam necessaria instrumenta, habens ab extra duo conservatoria carbonum, canalem novum, in longitudinem 200 passuum et aggerem levis operis, cum appertinentibus separatis duobus ligneis domunculis, pro praefatis ad eandem fornacem et malleos laborantibus magistris et operariis applicatis.

[a] *In textu:* laboratorium
[b] *In textu:* aliorumque
[c] *In textu:* capies
[d] *In textu:* mareorum
[1] Probabiliter recte 150 passuum.

(16)

Item stabulum oblongum[a] ligneum pro bobus, ubi et foenile spatii quatuor jugerum existit pro sustentandis ad vecturam prius denotatis animalibus necessarium.

Mallei Italici seu Preschäner Hammer vocati duo, cum quatuor follibus et duobus focis, adjuncta fornace, ubi ferrum diffluit, cum suis follibus. Item uno cote, omnia unum tectum capiens, et ab extra canales habens duodecim passuum,[1] separata carbonum conservatoria duo, et domunculas pro laboratoribus et magistris duas.

Praeterea malleus Strekh Hammer intitulatus cum duobus focis et quatuor follibus, conservatorio carbonum et habitatione pro magistris ibidem separata.

Item fabricina separata cum malleo prius Strekh Hammer denominato, tribus follibus et aliis suis, et in omnibus praenominatis operibus necessariis instrumentis.

[a] *In textu:* oblangum

(17)

Fabricina clavorum superior ad 5 focos, quilibet focus habens separatos folles duos, et apud quemlibet focum laborant quinque paria fabrorum, in universum 50 homines, omnia sub uno tecto. Canales habet in longitudine 100 passuum exiguo alias labore aggeris, et conservatorio carbonum separato.

Domus annexa lignea pro inhabitatione praedictorum fabrorum et famulitii.

Item separata alia similis fabricina clavorum quatuor focorum, et totidem paribus follium, quos simul una rota pellit, ubi similiter 40 personae clavos cudunt, brevis canalis et separatum ibidem etiam existens conservatorium carbonum.

Serra separata pro scindendis asseribus et brevis canalis cum adjuncto conservatorio lignaminum, ubi etiam mola trium rotarum, quae alias nullum fructum adfert, nisi quod ibidem frumentum operariorum moliatur, et ex hoc pretium in extradando augetur, extat haec mola in fundo Gottscheviensi, de qua annuatim illac census 6 kr exsolvitur.

Domunculae separatae aliae quatuor pro inhabitatione operariorum accommodatae et applicatae.

[1] Probabiliter recte 120 passuum

(18)

Extractus introitus et exitus domini in Chyabar, et ferrifodinarum ibidem existentium anni 1671

Introitus

	lib	sol
Proventus colonicalis dominii	4 067	1
Clavorum barillarum 1140, una vendibilis 54 lib	61 560	–
Preschaner ferri milliar (unum 10 centenarios capiens) centum, unum divenditur 288 lib, faciunt	26 400	–
Strekh ferri 33 milliar 120 lb, unum divenditur 288 lib, faciunt	9 538	11
Grogloch ferri in massis integris 260 1/2 milliar, unum aestimatum 60 lib, faciunt	15 630	–
Venditionis lucri in operarios victualium aliarumque rerum necessariarum	21 355	4
Summa introitus	138 550	16

(19)

Exitus

In carbonibus 17 515 onerum	26 272	10
Ad fossionem minerae 15 800 centenariorum	6 320	–
Ad conducturam minerae totidem	6 320	–
Ad lotionem minerae	956	–
Ad fabros clavorum	16 530	–
Ad magistros mineralium fornacum et malleorum cum sociis	12 281	13
Ad cribratores carbonum	1 140	–
Ad onera clavorum et ferri Buccarim portanda	3 705	–
Ad fabrum lignarium cum sociis	2 322	–
Ad diurnales operas et vecturas	2 680	–
Ad calybem, ferrum et clavos	2 240	–
Ad scindendos asseres et scandulas	635	–
Ad effodiendum et deportandum limum	684	–
Ad pelles bovinas et adipem	850	–
Ad efficiendas barillas	1 710	–
Ad officiales et famulitium	6 736	17
Summa exitus	91 383	–

Interesse 47 167 lib 16 sol,
facientes Rhenenses, 16 libras pro 3 fl: 8 843 fl 54 kr

(20)

No. 1.

(21)

Expositio fusius denotatae emptionis, una cum expensis et conductura frumenti, aliarum rerum et victualium ad sustentationem laborantium in ferrifodinis in Chyabar necessariorum, ex regestis anni 1671. desumpta.

			lib	sol	lib	sol
		Pretium				
De tritico empti sunt starii	No. 2820	unus	6		16 920	–
De milio, spelta et pannico starii	No. 1543	unus	4		6 172	–
De formenton germanice türkischer Waiz	No. 421	unus	5		2 105	–
De avena starii	No. 106	unus	1	16	190	16
De larido lb	No. 1998	unus	–	$8^1/_2$	849	3
De caseo lb	No. 590	unus	–	$7^1/_2$	221	5
De vino Croatico, barilla	No. $108^1/_4$	unus	13	–	1 407	5
De vino marino, barillae	No. 276	unus	14	–	3 864	–
De vino adusto, barillae	No. $8^1/_2$	unus	52	–	442	–
De oleo quartae	No. 500	unus	–	$13^1/_2$	337	10
De oriza, librae Italicae	No. 200	unus	–	$4^1/_2$	45	–
De vervecibus	No. 196	unus	3	–	588	–
De porcis	No. 75	unus	12	–	900	–
De lato panno, ulnae	No. 333	unus	8	–	2 664	–
De minus lato panno, ulnae	No. 212	unus	4	–	848	–
De grassiori albo panno rusticano, ulnae	No. 290	unus	1	–	290	–
De tegumentis	No. 40	unus	8	–	320	–
De nigro sale cabulae	No. 150	unus	4	10	675	–
De piscibus salsis maritimis lb	No. 490	unus	–	6	147	–
		Summa emptionis			38 985	19

(22)

Expositio venditionis frumenti aliarumque rerum magistris et operariis in ferrifodinis in Chyabar extradatarum ex regestis anni 1671. excerpta

Tritici operariis in ferrifodinis			lib	sol	lib	sol
		Pretium				
Chyabar minori pretio extradati starii	No. 1241	unus	7	9	9 059	6
Tritici exteris majori pretio venditi starii	No. 1579	unus	9	6	14 684	14
Milii, speltae et pannici extradati in Chyabar starii	No. 920	unus	5	6	4 876	–
Milii, speltae et pannici externis venditi, starii	No. 623	unus	6	6	3 924	18
Formentini venditi in Chyabar, starii	No. 214	unus	6	6	1 348	4

			lib	sol	lib	sol
Formentini venditi intra montes,		Pretium				
starii	No. 207	unus	7	6	1 511	2
Avenae starii	No. 106	unus	3	–	318	–
Laridi Italicarum librarum lb	No. 1998	unus	–	14	1 398	12
Lucri ponderis in larido lb	No. 340	unus	–	14	238	–
Casei Italici librae lb	No. 590	unus	–	14	413	–
Lucri ponderis in caseo lb	No. $1000^{1}/_{2}$	unus	–	14	70	7
Vini Croatici barillae	No. $108^{1}/_{4}$	unus	24	–	2 598	–
Vini marini barillae	No. 276	unus	24	–	6 624	–
Vini adusti barillae	No. $8^{1}/_{2}$	unus	120	–	1 020	–
Olei quartale	No. 500	unus	1	7	675	–
Orizae librae minores lb	No. 200	unus	–	9	90	–
Vervecum	No. 196	unus	4	10	882	–
Porcorum	No. 75	unus	30	–	2 250	–
Lati panni ulnae	No. 333	unus	13	10	4 495	10
Minus lati panni ulnae	No. 212	unus	6	15	1 431	–
Grassioris albi panni rusticani						
ulnae	No. 290	unus	2	–	580	–
Tegumentorum	No. 40	unus	12	–	480	–
Salis nigrioris cabulae	No. 150	unus	7	4	1 080	–
Piscium salsorum maritimorum lb	No. 490	unus	–	12	294	–
				Summa venditionis	60 341	13

Dempta minori summa emptionis lib 38 985 sol 19
a majori summa venditionis lib 60 341 sol 13
remanet lucrum in extradandis victualibus, aliisque rebus 21 355 lib 14 sol

L.S. L.S. L.S.

In dorso:
Expositio summaria introitus et exitus ferrifodinarum Zrinio fiscalium in Chyabar existentium aliorumque ad illas pertinentium.
47.
ad No. 52.
Ad litteras Caluuci an die I. Ö. Cammer vom 11. Julii 1672.

TÖRTÉNETI IRODALOM

ECSEDY ILDIKÓ:

NOMÁDOK ÉS KERESKEDŐK KÍNA HATÁRAIN

Bp., 1979, Akad. K. 238 l.
(Kőrösi Csoma Kiskönyvtár Sorozat) 16.

Magyar nyelven először jelenik meg Ecsedy Ildikó sinológus tanulmánygyűjteménye, amely jelentős állomása a magyarországi Kína-kutatásnak. A szerző a filológia módszerével és a marxista tudós szemléletmódjával vallatja régmúlt idők eredeti kínai szövegeit, hogy megismerjük e roppant méretű birodalom gazdaságtörténetét, társadalmi berendezkedését, az egykori „nemzetközi" diplomáciai törekvések és kereskedelmi kapcsolatok alakulását a korabeli írott források tükrében.

E kötet egy évtized kutatási eredményeit összegezi, csokorba gyűjtve a szerző nyolc önálló értekezését, amelyekben rendkívül színesen és plasztikusan elemzi a régi földműves hagyományú kínai birodalom és lovasnomád szomszédainak háborúkkal terhes gazdasági kapcsolatait. Vizsgálja e kapcsolatok különféle formáit, a belső-ázsiai sztyeppevidéken élő népek egymástól eltérő társadalmi sajátosságait és viselkedési szokásait. E nyolc önálló tanulmányt a tartalom és a feldolgozás módszerének egysége fűzi össze. Gazdag tényanyagból indul ki, s nyolc tematikus egységben tárgyalja a régi kínai birodalom gazdaságszerkezete, gazdaság- és társadalomtörténete tudományos megismerése szempontjából fontos hivatalos kínai udvari történetíróknak Kínáról és idegenekről szóló leírásait, diplomáciai feljegyzéseket és más, nem könnyen hozzáférhető eredeti forrásokat, amelyek kínai szemmel értékelik e hatalmas birodalom külkereskedelmének múltját. A szerző kínai eredeti forrásokat korszerűen, filológiailag megalapozottan, marxista igényű történeti vizsgálatok alapján komplexen elemzi.

A mű szerkezeti felépítésének gondossága, stiláris eleganciája, tiszta érvelésmódja példamutató. A mű szerkezete: kronologikus. Az értekezések – lehetőség szerint – időrendben, az eredeti források keletkezési idejének rendjében és a vonatkozó korszak eseménytörténete szerint követik Kína és a térség népei sokszínű és ellentmondásos érintkezésének gazdaságtörténeti szempontból fontos szakaszait.

A legkorábbi források alapján az i.e. I. évezredi kínai földművesek és „barbár" lovasnomád szomszédainak konfliktusait kutatva a szerző megállapítja, hogy alapvetően a kulturális szintkülönbség és eltérő életmód okozta az ellenségeskedést. Majd végigkalauzol a kínai külkereskedelem alakulásán az I. évezredben. Részletesen elemzi Kína kereskedelemkorlátozó belső gazdaságpolitikáját és kereskedelemellenes külpolitikáját. Végigtekinti a kínai–perzsa diplomáciai kapcsolatok alakulását az 5.–6. században, majd a kínai–türk érintkezés egész folyamatát teljességre törekedve mutatja be ebben a korszakban. Végül a kínai-nomád kapcsolatok összefoglalásául a kereskedő sztyeppei nomádok ellen kialakított kínai gazdaságpolitika áttekintését adja. A szűkös adatokat előzményük és következményük, azaz történelmi folyamatuknak ismeretében ok-okozati összefüggések feltárásával dialektikusan elemzi. A szerző hiteles források alapján ábrázolja azt a folyamatot, amikor a történelme kezdetén földműves önellátásra berendezkedett kínai gazdaság egyértelmű volt a civilizációval, majd ez az adóbirodalmat-szervező császárságban egyre inkább gazdasági korláttá vált – s mivel az uralkodó hatalom még a gazdasági újításokban is lázadást gyanított, voltaképpen primitív szinten tartotta az ország gazdaságát, hogy elkerülhessen minden társadalmi változást –, a birodalom retrográd gazdasági szerkezete vált a társadalmi haladás kerékkötőjévé. Kína és földrajzi-történelmi környezete gazdaság- és társadalomtörténeti összefüggéseit nyomozva a szerző megvilágítja azt a jellegzetes gazdaságpolitikai utat, amely az elmúlt évszázadok folyamán a Mennyei Birodalom belső történelmi-társadalmi mozdulatlanságához, külső elszigetelődéséhez, a Nagy Falon belüli bezárkózásához szükségképpen vezetett.

E kötet igen nagy értékű anyagot ad közre. Ecsedy Ildikó vállalkozása úttörő jelentőségű: maradandó érdemeket szerzett az eredeti kínai szövegek felkutatásával, a hivatalos kínai történeti

források újszerű értelmezésével, marxista szemléletű elemzésével, a nem könnyen hozzáférhető kínai források magyar nyelvű tolmácsolásával.

Az egyes értekezések korábban angol nyelven megjelentek már és a különböző szakfolyóiratok hasábjain hozzáférhetők az érdeklődők számára. A fejezetek végén található jegyzetek tartalmazzák a tanulmányok idegen, főleg angol nyelvű kiadásainak bibliográfiai adatait, valamint az elemzett szövegek más problémáit is, a megfelelő referenciákkal. Ezáltal Ecsedy Ildikó műve maga is forrássá válhat más tudományterületek kutatói számára, más szempontú vizsgálatok elvégzésére.

Illés Zsuzsa

A. P. GRICKEVICS:

SZOCIAL'NAJA BOR'BA GOROZSAN BELORUSZSZII. (XVI–XVIII VV.)
Minszk, 1979, Nauka i Technika, 152 l.
(A BELORUSSZIAI VÁROSLAKÓK TÁRSADALMI HARCA A 16–18. SZÁZADBAN.)

Anatolij Petrovics Grickevics minszki professzor már számos könyvet és tanulmányt publikált Belorusszia 16–18. századi történetéből, ezen belül elsősorban a magyar mezővárosokkal erősen rokonítható magánföldesúri kisvárosok gazdasági, társadalmi és politikai fejlődéséről.

Ebben a könyvében – megint igen széles körű hazai és külföldi (lengyelországi) levéltári forrásanyag és szakirodalom alapján – részletekbe menő képet ad a magánföldesúri városokban lezajlott társadalmi harcokról. Először a városok belső helyzetét tekinti át összefoglaló módon és az antifeudális osztályharc alsóbb formáit mutatja be számos példán. A városi polgárok a (többnyire távol élő) földesúrhoz fordultak segítségért a földesúr helyi hatóságaival szemben, a rájuk eső terhek mérséklését, a törvényes szintre való leszállítását kérelmezve. Nemegyszer előfordult, hogy a nagyobb ellenállás elkerülése érdekében a földesúr tett is bizonyos engedményeket a polgároknak, csökkentette szolgáltatásaikat. Az osztályharcnak az a formája, hogy a városlakók más földesúrhoz költöztek, csak a 18. században vált jelentőssé. A harc érdemben osztályharc volt, csakhogy az alacsony fejlettségi szint miatt még nem kerülhetett előtérbe a feudális rendszer felszámolásának a követelménye. Ahol a polgárság követelései valamilyen formában megfogalmazódnak, mindig megmaradnak a feudális rendszeren belül, csupán ennek valamelyes módosítását igénylik. Igaz, hogy a nagy antifeudális felkelések idején (a Nalivajko-féle felkelés 1595–96, a lengyel uralom elleni ukrajnai felkelés 1648–54) a városlakók is részt vesznek a fegyveres harcban, a felkelt parasztok oldalán, de még ekkor sem a feudalizmus felszámolásáért harcolnak.

A városi lakosságon belüli társadalmi küzdelmeket, tehát a városi patriciátus ellen irányuló mozgalmat, meg a céhen belül mesterek és legények közt folyó küzdelmet ugyancsak megvizsgálja a szerző, az erre vonatkozó forrásanyag azonban olyan gyér, hogy voltaképpen sokszor csak egyéni konfliktusokról van módja tudósítani, persze, ezek is sejtetik, hogy az osztályharcnak ez a formája is megtalálható a magánföldesúri városokban.

Talán a legérdekesebb az utolsó fejezet, amely a felekezeti megoszlás és a felekezetek közti harc adatait mutatja be. A lengyel–litván állam az ellenreformáció jegyében az ortodox lakosság katolizálását szorgalmazta (unitusok). A városi lakosságon belül ez jelentős rétegeket érintett; ugyanakkor – a katolikus egyházhoz való átállás is – elsősorban a jezsuiták tevékenysége nyomán számos esetben bekövetkezett (a kisnemesség teljes egészében ezt az utat választotta, hogy egyenlővé legyen kiváltságaiban a katolikus lengyel nemességgel). Ez azonban nem jelentette az ortodox egyház teljes visszaszorítását: számos templomot meg tudott tartani, és a félig egyházi, félig világi jellegű ún. „testvérségek", az ortodoxokat tömörítő szervezetek révén megőrizte önállóságát, sőt ezek a testvérségek a városi önkormányzatban is szerepet játszottak. Helytelen volna tehát az ortodox egyház üldözéséről beszélni. Ezt Lengyelország felosztásai idején az orosz kormányzat emlegette, ahogy a porosz a protestánsok sérelmeit, mindkét részről azonban ez csak ürügy volt a lengyel–litván állam belügyeibe való beavatkozásra, a felosztások előkészítésére és igazolására. Hogy az unitus lakosság viszont meg volt elégedve felekezeti állásával, amit Engels is hangsúlyozott, azt mutatja az a tény, hogy

az Oroszországhoz való csatolás után II. Katalin elrendelte az unió felszámolását, erővel az ortodox egyházba kényszerítette vissza az unitusokat, de amikor I. Pál ezt a rendeletet semmissé nyilvánította, az eredetileg unitus lakosság 90%-a tért vissza az unitus egyházhoz.

Az ortodox és az unitus egyház pedig egyaránt a katolikussal szemben, amely a lengyel–litván uralmat testesítette meg, a nemzeti szabadságmozgalomnak az egyik tényezője is volt, amely éppen a 17. század derekán lezajlott fegyveres felkelésekben kapott szerepet. Grickevics erre is nyomatékosan utal, anélkül viszont, hogy a nemzeti mozzanat szerepét az egész korszakban túlhangsúlyozná.

A részletesebb tartalmi ismertetés még sok érdekes mozzanatot tudna felvillantani, de talán ennyi is elég annak érzékeltetésére, hogy Grickevics legújabb könyve megint igen alapos és kiegyensúlyozott képet ad a belorusz nép történetének egyik érdekes korszakáról és problémájáról.

Niederhauser Emil

ELENA GROZDANOVA:

BALGARSZKATA SZELSZKA OBSTINA PREZ XV–XVIII VEK.

Szofija, 1979, Izd. na Balgarszkata Akademija na Naukite, 207 l.

(A BOLGÁR FALUKÖZÖSSÉG A 15–18. SZÁZADBAN.)

E. Grozdanova kitűnő könyvének bevezetőjéből kitűnik, hogy a faluközösség történetét érdemben még nem tárgyalta a bolgár történetírás, sőt akadtak olyanok is, akik még meglétét is kétségbe vonták. Az okot alkalmasint elsősorban a forrásanyag nehézségeiben kell keresni.

A szerző igen alapos és szerteágazó kutatást végzett éppen a forrásbázis megteremtése érdekében. Alapvetően a korszak török iratait dolgozta fel, a szófiai Cirill és Metód Nemzeti Könyvtár Keleti Gyűjteményéből, továbbá egy másik, ugyancsak nem jelentéktelen forrásanyagot, a külföldi utazók leírásait, s ezt még kiegészítette Jugoszláviában kiadott forrásokkal meg egyéb balkáni és oroszországi analógiákkal.

A széles forrásbázis alapján bemutatja a faluközösség helyét az oszmán feudalizmus rendszerében, a falu határának megállapítását (a nálunk is közismert határjárások formájában). Hangsúlyozza, hogy az oszmán hódítás már a meglévő faluközösségre telepedett rá, ez intézményeivel hatott is a feudális rendszerre, de ugyanakkor az elmaradottabb oszmán feudalizmus intézményei is hatással voltak a balkáni faluközösségre. A faluközösség szervezete egyébként az Európában általánosan ismerttel azonos, azzal a nem lényegtelen különbséggel, hogy a szántóterület periódikus újrafelosztása a faluközösség tagjai között az egész korszakon keresztül ismeretlen volt, ami persze előmozdította a lakosság differenciálódását.

Nagyon érdekes, amit a faluközösség belső szervezetéről fel tud tárni: a faluközösség teljesen egységes csak abban az esetben volt, ha tagjai egy valláshoz és egy etnikumhoz tartoztak. Ha vallási vagy etnikai különbségek akadtak, akár csak abban a formában, hogy ortodox és mohamedán bolgárok lakták, akkor már két részre, ún. mahalára oszlott, de ez a kettő képviselői útján rendszerint egységesen lépett fel. Részletesen ismerteti a falusi elöljárók (kethuda vagy kehaja, csorbadzsi, vekil, kodzsabasi stb.) elnevezésének alakulását, rámutat arra, hogy ezek általában a gazdagabb parasztok közül kerültek ki, de idő folytán már nemcsak a tényleges elöljárót (a mi fogalmaink szerint bírót, ahogy ezt magyarországi hódoltsági területről idézi is egy lábjegyzetében), hanem általában a falusi előkelőket jelentette. Az is kiderül, hogy a faluközösségen belül a kiscsalád mellett megvolt a nagycsalád vagy zadruga is, a kettőnek az arányára azonban a nagyon esetleges forrásanyag alapján nem lehet következtetni, pusztán meglétére.

A faluközösséget az államhatalom támogatta, mert ezzel a helyi közigazgatás költségeit megtakaríthatta, ennek teendőit, elsősorban a kirótt adó elosztását a falun belül a közösségre, ill. elöljáróira bízhatta. A faluközösség mint kollektív személy vett fel kölcsönöket (az elmaradt adók megfizetésére), a másutt is ismeretes kölcsönös kezességgel tartozott, vagyoni és büntetőjogi vonat-

kozásban egyaránt. Adóhátralékok vagy gyilkosságok esetében többnyire éppen az elöljárón vagy általában az előkelőkön kérte számon az államhatalom a felelősséget, vagyis csorbadzsinak lenni nem is egyszer kockázatos feladat volt.

A faluközösség tagjai segítséget nyújtottak egymásnak a sürgős mezei munkák esetében, fontos volt a közösség szerepe a templomok építésében. A faluközösségen kívüli peres ügyekben persze az oszmán hatóságokhoz kellett fordulni, de ezeket, ha csak lehetett, elkerülték, és a közösségen belüli peres ügyeket az elöljáró döntötte el, a szokásjog alapján. Ez a magyarázata annak, hogy a felszabadulás idejére ez a szokásjog még teljesen élő intézmény volt. A közösség a maga konzervatív, hagyományőrző szervezetével fontos szerepet játszott végeredményben a bolgár etnikum és öntudat megőrzésében. Ugyancsak nem jelentéktelen volt a szerepe a faluközösségi tagok vagy az egész közösség védelmében a hatóságokkal vagy idegenekkel (akár valamelyik szomszédos faluközösséggel) szemben. A szerző jó néhány adalékot tud hozni arra vonatkozólag, hogy a hatóságok a földesúri önkénnyel szemben a faluközösségnek adtak igazat. Még olyan eset is előfordult, hogy a hatóság nem engedte meg új templom építését, ezért a falu lakossága jórészt elköltözött, végül is a földesúr maga támogatta a hatóságoknál a templomépítés iránti kérelmet, hogy parasztjait visszaszerezhesse. A faluközösség nyújtott védelmet az államhatalom ellen fegyveresen harcoló hajdutoknak is.

Egészében tehát – mint sok részletkérdésben is – a faluközösség pozitív és negatív szerepet játszott egyszerre, meglétével, és elsősorban a hatóságokkal kapcsolatban álló előkelők révén voltaképpen támogatta az elnyomó feudális államhatalmat, konzervativizmusával akadályozta a gazdasági fejlődést (bizonyos változást csak a csiftlik-rendszer kialakulása hozott a 18. században), ugyanakkor a bolgár szokások, hagyományok fenntartásával az asszimilációval és a hatósági önkénnyel szemben jelentős védelmet is nyújtott.

A mohamedán feudalizmus sajátságaiból következik, hogy érdemben nincs olyan forrásanyag (mint nálunk pl. az urbáriumok), amelyből a faluközösség gazdasági funkciójára lehetne bővebben következtetni, ezért erről tud a szerző a legkevesebbet mondani. A Szófiában megtalálható bírósági anyag természetesen a faluközösség egyéb irányú tevékenységére nyújt felvilágosítást. Ezt az anyagot viszont E. Grozdanova igen elmélyülten dolgozta fel, és így valóban érdemleges, sok újat hozó munkával gazdagította a szakirodalmat. Az orosz és francia nyelvű rezümé voltaképpen a könyv zárófejezetének a fordítása.

Niederhauser Emil

VARGA KATALIN PERE

BEVEZETŐ TANULMÁNNYAL ÉS MAGYARÁZÓ JEGYZETEKKEL KÖZZÉTESZI KISS ANDRÁS

Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1979. 362 l.

Egyik régi témájához tért vissza Kiss András, a kolozsvári Állami Levéltár tudós történész-levéltárosa, amikor a Kriterion fehér sorozatának legújabb kötetében nagy lélegzetű bevezető tanulmánnyal és kimerítő magyarázó jegyzetekkel a Varga Katalin elleni per anyagából gazdag válogatást tett közzé. A változatos és egyben ökonomikusan összeállított anyag több vonatkozásban is új oldaláról világítja meg a román és magyar együttélésnek ezt a történészeket állandóan foglalkoztató, szépírókat is megihlető epizódját, amelyet sem általánosnak, sem egyedinek, hanem leginkább különösnek tarthatunk. Rendkívüli személyiséget ismerünk meg és rendkívüli helyzetet, miközben találóan hangsúlyozza a szerző, hogy a történések színterét, az Érchegységet és a zalatnai uradalom népét „megszámlálhatatlan hajszálér kötötte össze a jobbágyság nagy tömegével, az ő küzdelmük az egész jobbágyságé volt, történelmük egy ország történelme", volt az 1840-es években.

Féltő gonddal és szeretettel megrajzolt, ugyanakkor elfogultságtól mentes, új vonásokban gazdagabb és ezért igazabb Varga Katalin-portrét kapunk Kiss Andrástól. A sok csalódás során (férjétől

elvált, kenderkereskedésbe a rossz hitelviszonyok miatt belebukott) megedződött személyiség fő vonásaként az elesettek iránti felelősség és elkötelezettség érzését emeli ki a szerző, s ennek nem mond ellen az, ha nagyobb jelentőséget tulajdonítunk hősünk kisnemesi származásának, nem mintha valamiféle nemesi öntudat túltengését fedezhetnénk fel magatartásában, hanem azért, mert ez a réteg rendkívül szívós volt a mindennapok létharcában, és tudatosan törekedett a műveltség alapelemeinek megszerzésére. A főhős elkötelezettségének és vallásos hitéletének kapcsolatát börtönben írt leveleiből, zsoltáros önvallomásaiból ismerheti meg az olvasó.

Aligha tévedünk, ha különös jelentőséget tulajdonítunk annak is, hogy Varga Katalin egyik zsoltáros levelében magyarul szólt románokhoz és lutheránus létére ortodoxokat biztatott az isteni gondviseléssel. A véletlen olyan évszázados küzdelmének színterére irányította lépteit, ahol 1784-ben – mint azt legutóbb Dávid Prodan hatalmas Horea-monográfiája is kimutatta – „tiszta parasztfelkelésre" került sor, „valóságos keresztes hadjárat-"ra, 1848-ban pedig a népi elégedetlenség az értelmiség nemzeti szabadságtörekvéseivel egyesült, hogy aztán a császár nevében véres és sokáig emlékezetes összecsapásokra kerüljön sor. Az 1840-es években a paraszti osztályharcnak az a formája érvényesült, amelynek során – hogy Kiss András találó jellemzését idézzük: – „A harc a sérelmek orvoslásáért tehát a feudális jogrendszeren belül folyt, a kérelmezők nem új jogokat követeltek, hanem régi, elsikkasztott jogaikat igényelték vissza".

Az írástudás, a törvények ismerete olyan monopóliumot biztosított, ami az értelmiséginek, elsősorban az ügyvédnek rendkívüli lehetőségeket biztosított a paraszti közösségek és a hatóságok közötti közvetítésben. Varga Katalin is tulajdonképpen az ügyvéd szerepét játszotta, de „mint ennek a plebejusi mozgalomnak valóságos tribunusa, abban különbözik az eddigi kérvényíróktól, szószólóktól, hogy együtt él azokkal, akiket képvisel". Ugyanakkor állandó kapcsolatban állt pesti, pozsonyi és nagyenyedi ügyvédekkel. Varga Katalin első kérvénye is egy pesti ügyvéddel való együttműködés eredményeképpen született, érdekes dokumentumaként annak, miként próbálták ötvözni a kor liberális szabadságeszméjét a parasztság társadalmi méltányosságot célzó igényeivel. Sajnáljuk viszont, hogy a szerző éppen csak említi id. Farkas Sándor ügyvédi szereplését, holott a volt topánfalvi szolgabíró a művelt megyei birtokosnemesség liberális törekvéseinek érdekes alakja volt, aki a politika mellett a politikai publicisztika terén is említésre méltó módon próbált szerepelni.

A kötet maradandó érdeme a kihallgatási jegyzőkönyvek felhasználása a bevezető tanulmányban és gondosan jegyzetelt közzétételük. A vallomástevők Varga Katalin szerepléséről szólva e régió népének sajátos létkérdéseivel is megismertetik az olvasót. „A mi úrasszonyunk" nem pusztán azzal tett népszerűségre szert, hogy a kincstári robotszolgáltatások könnyítéséért szállt síkra, hanem azzal is, hogy magára vállalva a felelősségre vonatást, fellépett a kincstárnak az irtásföldekre való erdőtelepítési kísérletei ellen, kitépte a facsemetéket, miközben maga is a meglévő erdők kíméletére intette a népét. Hangsúlyozza is Kiss András, hogy „az erdőkérdés súlyosabb volt itt, a termőterületnek szűkiben lévő hegyekben, mint a szolgáltatások kérdése. (. . .) Az erdő életet jelentett a szaporodó közösségeknek, az erdőgazdálkodás néppel nem törődő szempontjai viszont mindenképpen korlátokat emeltek a megélhetést illetően". A leegyszerűsítő megoldások feltételezésétől megóv, ha a szerző figyelmeztetése nyomán is arra gondolunk, hogy a polgári társadalom később sem tudta rendezni e régió népének problémáit.

A szerző Varga Katalin személyiségének és közegének bemutatása után a hatalom magatartását is behatóan elemzi. Arról a hatalomról van szó, melynek a román falvak tisztségviselői a maguk módján éppen úgy részesei, mint a kincstár román és magyar tisztviselői, a vármegye és a román egyházak, végül a legfelső állami vezetés. Leegyszerűsítések lehetőségének elébe vágva tárja fel a szerző az állásfoglalások sokrétűségét, mert „jellemző a kor viszonyaira, e bomlófélben lévő társadalmi rendszerre, hogy Varga Katalin az általa vezetett küzdelemben számíthatott azoknak a segítségére vagy legalábbis rokonszenvére, vagy meghallgatási készségére is, akik tisztségük következtében a hatalom oldalán álltak". A vármegyei kivizsgálás jegyzőkönyvéből az is kiderül, hogy a közigazgatás legfontosabb fóruma a kincstárnak a falvak népére nehezedő követelései közül jó néhányat igazságtalannak tartott. Abban viszont a hatalom egységes volt, hogy Varga Katalintól meg akart szabadulni, s az 1846-os galíciai fejlemények hatására az ortodox püspöki helytartóra bízták az elfogatást, aki ha a felsőbb körök bizalmát biztosítani akarta, eleget is kellett hogy tegyen a kényes és talán veszélyes feladatnak. A nép évszázados beidegződéseinek is tulajdonítható, hogy elbukott „az elemi erővel kibontakozó plebejusi harcos igazságkeresés a politikai megoldásokkal szemben".

Kiss András könyve a Kriterion fehér sorozatának azt az egyik nagy erényét élteti tovább, hogy az olvasóközönség érdeklődését olyan források iránt is felkelti, amelyeket első pillantásra csak a szakemberek számára tartanánk érdekesnek. A per folyamán létrejött akták, dokumentumok ízes, színes nyelvezetükkel, közvetlenségükkel hamar megteremtik azt a légkört, ami – a szerzői célkitűzéseknek megfelelően – „szinte kortárs szemlélővé teszi az olvasót", aki maga is meggyőződhet arról, hogy „ebben a történelemben Varga Katalin története az együttélő emberek kölcsönös bizalmának, az egymás igaza melletti kiállásának és az igazságba vetett rendíthetetlen hitnek példájaként mint múltbeli tanulság és jelenkori parancs szól hozzánk".

S gyakran úgy érezhetjük, aligha lehet ma a múlt megidézésének szebb feladata.

Miskolczy Ambrus

CSETRI ELEK–IMREH ISTVÁN:

ERDÉLY VÁLTOZÓ TÁRSADALMA 1767–1821

Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1980. 142 l.

A romániai magyar történetírásnak mindig is sajátos színt és előkelő helyet biztosított – a munkás hétköznapok, a társadalmi jelenségek iránti átfogó érdeklődés, tehát – egészséges demokratizmusa és – ami ettől elválaszthatatlan: a mérés, a kvantifikáció igénye, egyszóval – korszerűsége. Ismételten ezt példázza Csetri Elek és Imreh István – román nyelven már korábban és rövidebb formában megjelent – tanulmánya, amely Apor Péter emlékirataira emlékeztető címével és a társadalmi élet egységére figyelmeztető jól sikerült címlapjával – Nagyszeben városfalai előtt termésbetakarító földművesekkel – is olvasásra hív.

A társadalmi rétegződés változásait és sajátosságait 1767-től 1821-ig négy részletesen és hat kontrollforrásként használt adózó családfő kimutatás elemzésével követik nyomon és rajzolják meg. Mintegy előlegezve következtetéseiket, már a bevezetőben hangsúlyozzák az erdélyi fejlődésnek azt az alapvetően sajátos vonását, ami a társadalmi tagozódás regionális sokszínűségében ragadható meg, abban tehát, hogy a feudalizmus úr-jobbágy modellje csak a földrajzilag centrálisan fekvő területeken jellemezte a társadalmi viszonyokat, a Kárpátok láncolata mentén és még egyes nyugati fekvésű régiókban is, mint Kővárvidéken a szabad jogállásúak túlsúlya érvényesült a magyarok, románok és szászok együtt- és egymásmellett-élésében. Persze, minden régiónak sajátos arculata van. S ennek megrajzolását lehetővé teszi az, hogy a közigazgatási egység és egy-egy nagyobb régió közé több vonatkozásban egyenlőségjelet lehet tenni, mert a társadalomszerveződés fő formái, sejtjei lettek a közigazgatás bázisa.

A szerzők az adólajstromok forrásértékének elemzése után közigazgatási egységenként vizsgálják a rétegződést, aztán a különböző társadalmi rétegek súlyában bekövetkezett változásokat mutatják be, szövegközi adatsorokkal s nemcsak tetszetős, de valóban szemléltető erejű grafikonokkal, ábrákkal érzékeltetve a főbb folyamatokat és a jellemző állapotokat, míg az alapadatokat a függelék 59 táblázatába foglalva találja meg az olvasó.

Csetri és Imreh vizsgálódásai csak megerősítik Marc Blochnak azt az általuk is említett megállapítását, hogy a történeti statisztikában „csak ritkán az átlag a lényeges vagy a legjellemzőbb paraméter". Ugyanis egészében véve az erdélyi adózó családfők kétharmadát jobbágyok és zsellérek tették ki, a Székelyföldön viszont a vizsgált időszakban arányuk 39%-ról 45%-ra emelkedett, a szász székekben pedig 20% körül mozgott. A regionális társadalmi tagozódás elemzése és – amennyire forrásadta lehetőség volt – az etnikai megoszlás vizsgálata (aminek eredményeképpen nemcsak a fogarasi és kővárvidéki román kisnemesi tömegekre hívták fel a figyelmet, hanem arra is, hogy a Szászföldön 1791-ben mintegy 26 ezer szabad szász mellett 21 ezer román szabadparaszt élt) egyértelműen jelzi, hogy mennyire valóságfedezet nélkül indultak útjukra azok a sémák, melyek pozitív vagy negatív értékhangsúllyal egy-egy társadalmi réteget egyoldalúan egy-egy etnikummal azonosítottak, a szabadparasztság társadalmi jelentőségét pedig alábecsülték. Persze kétségtelen, hogy a szabadparasztok magas aránya a feudalizáció nem eléggé mélyenszántó voltára utal. De ez nem

választható el a kelet-európai feudális viszonyok sajátosságaitól és genezisétől, annak vizsgálatától, hogy milyen feltételek között biztosított a feudális kapcsolatrendszer létbiztonságot, társadalmi emelkedést vagy süllyedést.

Tudományosan megalapozott és emberileg hiteles tehát a két szerző értékítélete és eszmei alapállása, amikor azt is hangsúlyozzák, „hogy vizsgálnunk kell azt a harcos életvitelt, ami ennyi embernek tette lehetővé, hogy továbbra is szabad parasztként úri szolgálattól robottól mentesen élhessen oly sok évszázados, oly gyötrelmes földbirtokosi elnyomás, hatalmaskodás ellenére. Ha serkentheti az önértéktudatot az a körülmény, hogy voltak példamutató, mintaként követhető derék és közszolgálatban kiváló nagy elődeink, miért ne társulhatna melléjük a köznapi emberek nagy sokasága, azoké, akik munkával és fegyverrel őrizték azt a létezési formát, amely szabadságból, emberségből több lehetőséget kínált".

Az adókimutatások természetéből, információgazdagságukból és szűkszavúságukból egyaránt következik, hogy megszólaltatásukra csak olyan – az egyedi jelenségek vizsgálatában már alapvető fontosságú eredményeket elért – kutatók vállalkozhattak, mint Csetri Elek és Imreh István. Hiszen adófizető kategóriákról lévén szó, a jogállás biztosította helyzet és a tényleges társadalmi pozíció közötti eltéréseket is regisztrálni kellett, melyekre az adókimutatás önmagában nem ad választ. Olykor pedig valósággal egymásba folynak a kategóriák, mint a külön kimutatott jobbágyok és zsellérek esetében, akik között nem a vagyonosság, a földbirtok és az állatállomány nagysága jelzi a határt, hanem „valójában a személyi függés, a földhözkötöttség vonalán van közöttük számottevő különbség, amennyiben a zsellér szerződéses alapon áll a földesúr szolgálatában, és általában könnyebb feltételek között távozhatik el a birtokról, mint a jobbágy; sőt néha a földesúri járadékszolgáltatás mértékét is korlátozni tudta a kölcsönös, nemegyszer írásba is foglalt alku során".

Így az erdélyi fejlődés sajátos vonásaként emelhető ki az is, hogy a zsellérek között jobbágyoknál jobbmódú, vagy hasonló színvonalon élő földműveseket éppen úgy találunk, mint olyanokat, akik allodiális földön és ezáltal a földesúri hatalomnak jóval inkább kiszolgáltatva éltek.

A hosszú távú változások közül a legfontosabb a jobbágyok és zsellérek számarányának csökkenése és a szabad elemek arányának növekedése. Összefügg ez a nagy megrázkódtatások, például a napóleoni háborúkat követő hatalmas éhínség pusztító hatásával, amit természetesen a jobbágyság érzett a leginkább. Összefügghet a szabad elemek ellenállóerejével is. S további kutatások deríthetik ki, hogy milyen mértékben állt kapcsolatban a nagycsaládi rendszer terjedésével. Nemcsak azzal, hogy az adóterhek megosztásának érdekében feltehetően több család vallhatta magát egy családnak – amit nyilván a földesúri hatalom is pártolt, gondoljunk csak a híres adócsalásokra –, hanem azzal, hogy testvérek is egy háztartás keretein belül maradtak, vagy a házasságra lépők nem váltak ki, nem tudtak kiválni szüleik háztartásából, mert nemegyszer a gazdálkodást így esetleg jobban meg tudták szervezni. Ez pedig azt is jelentheti, hogy Erdélyben a feudalizmus válságának folyamán a földosztódással együttjáró zselléresedés mellett igen erősen érvényesült a nagycsaládosodás, amire a közelmúltban Faragó Tamás hívta fel a figyelmet a szűkebb értelemben vett Magyarország vonatkozásában.

Bár változó erdélyi társadalomról szól a könyv címe, mégis maguk a szerzők hangsúlyozzák, hogy a számszerűségek alakulása nem jelent „hirtelen, ugrásszerű mennyiségi változásokat". Sőt a számok „azt a történeti-társadalmi realitást" tükrözik, „hogy a feudalizmus azokban az évtizedekben s általában az egész Habsburg-időszakban területeinken idejétmúlt formákban kövesedett". Még sincs szó ellentmondásról. Hiszen „igen fontos minőségi változás ment végbe. Mégpedig a termelés folyamatának, a mentalitásnak, a tudatnak a tartalma változott meg, amely végül is forradalmi úton szétzúzta ezt a struktúrát és társadalmi rétegződést".

Csetri Elek és Imreh István könyve az eddig eléggé elhanyagolt forrástípus feltárásával, megszólaltatásával és értékelésével több vonatkozásban is alapvetően módosította a történetírásban az erdélyi társadalmi fejlődésről kialakított elképzeléseket. Nyelvi varázsa, eleganciája pedig, amit néhány idézettel próbáltunk érzékeltetni, igazi olvasmánnyá teszi, olyanná melyben a „szakszerűség, a matematikával való eljegyzettség a históriának az értelmi síkon megnyerhetők táborából – hisszük – sok új hívet toborozhat".

Miskolczy Ambrus

N. M. DRUZSINYIN:

RUSSZKAJA GYEREVNYA NA PERELOME. 1861–1880.

Izdatyelsztvo Nauka, 1978. 280 l.

(AZ OROSZ FALU VÁLTOZÁSA 1861–1880.)

Lenin munkásságában nagyon határozott módon különítette el a jobbágyfelszabadítás szabad amerikai útját és a porosz utas örökmegváltásos rendszert. Ebben a könyvben elsősorban egy olyan leírást láthatunk, mely a porosz utas és a jobbágymegváltásos rendszert mutatja be. Az orosz jobbágymegváltásban elvileg a parasztság pénzbeli megváltása alapján válhatott volna szabadon gazdálkodó parasztsággá, azonban ehhez megfelelő pénzeszközei nem voltak. Ugyanakkor a földbirtokos nagybirtoka számára csak akkor kaphatott munkást, ha egy kis parcellát biztosított – volt jobbágyának – és ennek fejében ledolgozás rendszerében kellett a parasztnak ezt a juttatást leszolgálnia. A szerző nagyon jól és határozottan domborította ki, hogy a nagybirtok számára az egyedüli megoldás a ledolgozás, az „otrabotka" segítségével való munkaerőszerzési lehetőség volt a járható út. Ez a ledolgozási viszony jellemzője volt az orosz jobbágyfelszabadítás utáni fejlődésnek, és ezzel a kelet-európai viszonyok egyik nagyon jellegzetes momentumát mutatja be és dokumentálja kiválóan munkájában. Még ennek a ledolgozásnak a méreteit is megadja a szerző, a férfiak átlagban évente negyven napot, a nők pedig évente harminc napot dolgoztak a földbirtokos számára, az „otrobotka" keretében.

A szerző a munka bevezető részében bemutatja azokat a jobbágyi rétegeket és jobbágyi kötöttségeket, melyek a jobbágyfelszabadítás előtt az orosz falun léteztek. Így elsőként a földesúri jobbágyokat mutatja be, ezek a földesúrtól kis parcellát kaptak, és ennek fejében egész munkaerejükkel és egész családjukkal a földesúr számára kénytelenek robotolni. Ezek szinte szolgai függésben voltak a földesúrtól. A jobbágyok további két kategóriája a cári birtokok jobbágyai, ezeknek pénzbeli „obrokot", adót kellett fizetniök, úgyszintén az állami jobbágyoknak is.

A jobbágyfelszabadító törvény a családok nagysága és létszáma szerint igyekszik az egyes családokat jogosan megillető „ugyelt", telket meghatározni, a család számának megfelelően, és minden olyan földet, mely ezen a kontingensen felül jelentkezik, azt a paraszti birtoklási testből le kell választani, és a földesúr részére átadni. Ennek érdekében elsősorban hivatalos földmérnököket alkalmaztak, akik az átadandó föld (otrezki) mértékét megállapíthatták. Azonban az „otrezkik" nagyságában az egyes társadalmi rétegek között, bizonyos különbségek léphettek fel. Így ugyanis a gazdag-paraszti családoknál nagyobb volt a családlétszám, és ennek következtében az ezekre a családokra eső „ugyel" nagysága is nagyobb volt, és mi több, még bérelhettek maguknak földet, mivel gazdasági felszerelésük és munkaerejük volt bőven. Ugyan meglepőnek tűnik, hogy éppen a vagyonosabb paraszti családok esetében volt nagyobb a családlétszám, azonban a földesúri manufaktúrákban nagyobb mértékben dolgoztak a zsellér (batrak) elemek, ezeknél tehát jobban megfigyelhető volt az ipari munkákra való áttérés jelensége, ezért egyes esetben az az „ugyel", amelyet maguknak megtarthattak, kisebb volt, mint a vagyonos gazdák esetében.

A zsellér-elem azonkívül, még a ledolgozás rendszerébe is sokkal erősebben be volt vonva. Így elsősorban nem rendelkeztek elégséges földekkel, azonkívül a földesúr nem rendelkezett pénzzel ahhoz, hogy bérmunkásokat alkalmazzon, és elsősorban a kis parcellák fejében való ledolgozás révén az „otrabotka" rendszerével tudott magának munkást szerezni.

A jobbágyfelszabadítás korszakában elsősorban a faluközösség rendszere még megvolt, így létezett a háromnyomásos rendszer, és a vetésforgó kényszere, azonkívül még a falusi és a járási sztaroszták (elöljárók) intézménye is megvolt. Ezek a sztaroszták a közösségi intézményekért voltak felelősek, azért, hogy a munkaerő rendelkezésre álljon ezen közösségi intézmények és objektumok fenntartására pl. utak, hidak stb.

Azonban a faluközösségnek volt egy másik sajátossága ebben az időszakban. Így elsősorban a faluközösség rendelkezett az erdők és a halászó helyek felett. Ezeket a kereseti lehetőségeket a zsellérek „artyel"-ben szövetkezve kibérelhették maguknak, és ennek fejében a birtokos közösségnek ledolgozással tartoztak.

A szerző kitűnő képét adja annak a jelenségnek, hogy a porosz utas megoldás következtében az orosz falun elsősorban a ledolgozás rendszere alakult ki. Azonban bizonyos kérdéseket nyitottan hagy

munkájában. Így nem szentel elég teret és figyelmet munkájában a faluközösségen belül a vagyonos parasztok és a zsellérek közötti viszonynak. Megfigyelhető, hogy a vagyonosabb parasztság nagyobb földet tud magának megkaparintani, és elsősorban bérletek segítségével birtokát még növelni tudta. Azonban a nagyobb birtoktestek következtében, valamint felszereléssel való jobb ellátottságuk következtében a faluközösségi földek elosztásának rendszere esetében az egyes elemek között alapvető ellentétek figyelhetők meg az elosztás során, ez a kép viszont a szerzőnél hiányzik, noha a faluközösségi birtoklás jelenségét ő is vizsgálja. Továbbá az 1861–1880-as évek intézkedései alapján megfigyelhető az a jelenség, hogy a faluközösség egyre inkább teherré és kötelékké alakul át, és ezek köréből bizonyos elemek igyekeznek kiszabadulni. Itt lényegében az a mozzanat figyelhető meg, mely később a sztolipini földreformmal volt kapcsolatos, így elsősorban a faluközösség felbomlasztásának szükségessége, és az egyéni, tanyás, „hutor" vagy „otrub" jellegű települések kialakulása figyelhető meg. A faluközösség felbomlásának korai fázisait nem dolgozza ki megnyugtatóan a szerző. Ennek ellenére nagyon jól mutatja be a megváltásos jobbágyfelszabadítást, a ledolgozás, az „otrabotka" rendszerével egyetemben.

Tagányi Zoltán

A MAGYAR TANYARENDSZER MÚLTJA
– Tanulmányok –
(Akadémiai Kiadó, 1980. 449 l.)

Szórványos történészi kísérletek után vágott neki egy munkaközösség, hogy megbirkózzon a magyarországi tanyatörténet szerteágazó problémáinak megvilágításával. A vállalkozást kezdeményező és a kötetet szerkesztő két kitűnő szakember semmiféle teljességre nem törekedett; a kötet profilja, tematikája részben a szerkesztői elképzeléseknek, részben pedig a munkaközösség tagjai szűkebb érdeklődési körének megfelelően alakult. Ám így is megközelítően átfogó képet kaphatunk a kötet 12 tanulmányából a magyar tanyarendszer kialakulásáról, fejlődésben megtett útjáról, sőt, bizonyos mértékig mai helyzetéről is.

A tanulmánykötetet leginkább a szerzők tudományos felfogása, tanyaszemlélete tartja össze. Mindannyian, szinte fenntartás nélkül elfogadják Erdei Ferenc nézetét a tanyáról. Erdei Ferenc koncepciójának kialakításánál figyelemmel volt a településföldrajzi, közgazdasági, statisztikai, néprajzi, jogi stb. megközelítésekre, de a maga komplex társadalomtudományi értelmezése szerint a tanya, mint „társadalmi szerkezetiség", mint „társadalmi forma", sem nem falu, sem nem város, de nem is akármilyen szórvány, külterületi lakott hely, hanem „egy különnemű kisebb egységekből összetevődő nagyobb társadalmi egységnek az egyik része: városrész, vagy falurész. Ám nem a közönséges értelmű falunak vagy városnak az egyik összetevő része, hanem egy várost és vidéket egybefoglaló nagyobb társadalmi egységnek a társadalmi formája". Erdei tanyája mezőgazdasági termelési üzemhely, amely rendelkezik ugyan akár fejlett háztartásra is alkalmas állandó lakóhellyel is, de mégsem teljes település, mert a tanyán termelőnek, főként tulajdonosának a városban vagy faluban olyan otthona, lakása van, ahová hét végén, tél idejére, vagy öregkorban állandó tartózkodásra hazatérhet. Tehát a tanyásgazda valójában városi vagy falusi lakos. Az olyan tanya, „amely állandó telepedést valósít meg, nem is tekinthető szójelentésünk szerint tanyának" – írja Erdei Ferenc. Nos, a kötet szerzői általában ebben az értelemben foglalkoznak a tanyatörténettel, a fenti értelmezést csak néhány szerző – Für Lajos, Csalog Zsolt, Kósa László, Balogh István – haladja meg, illetve foglalkozik olyan tanyatípussal, amelyik Erdei meghatározása szerint nem igazi tanya.

De tágítani igyekszik Erdei tanyafelfogását *Hofer Tamás* is, aki emellett azt is szóba hozza, hogy a hazai tanyaszerveződés, tanyaképződés nem annyira sajátosan magyar(országi), alföldi jelenség, mint ezt Erdei hangsúlyozta. A mezőgazdasági termelésben, gazdálkodásban betöltött funkció szempontjából sem lehet Hofer szerint az Erdei-féle tanyatípust mereven elválasztani sem a hazai, sem a külföldi másfajta „másodlagos településszóródástól".

Pusztai Ferenc nyelvészeti, jelentéstörténeti tanulmánya a tanya szó jelentésével kapcsolatos eddigi kutatásokat úgy összegezi, hogy egyúttal a további feladatokra is utal. Az általa említett jelentésváltozatok közül úgyszólván mindegyiket ma is élőnek tekinthetjük, talán a „(baráti) társaság" jelentés tűnik kissé meghaladottnak, viszont a „tanyázás" nagyon is élő kifejezés. Találó a „tanyai" és „tanyasi" kifejezés megkülönböztetése, az utóbbi erkölcsi-szellemi minősítő jellegére való utalás.

A kötetben két historiográfiai tanulmányt találunk. *Solymosi László* a tanyarendszer középkori előzményeinek eddigi kutatási eredményeit tekinti át és teszi mérlegre. A tanyarendszer kialakulásával kapcsolatban lényegében két markáns felfogás alakult ki, Győrffy Istváné és a Szabó Istváné. Győrffy az alföldi tanyarendszert az ősi nomád állattartó szállásokra vezette vissza, Szabó István viszont az újkori földművelő tanyát elhatárolta a nomád szállásrendszertől, a kettő között nem látott származási összefüggést. A tanyakutatók többsége vagy Győrffy, vagy Szabó nézeteihez állott közelebb, de volt, aki egyeztetni kívánta a kétféle álláspontot. Voltak, akik újabban a középkori telekszervezet pusztulásával, átalakulásával kísérelték összefüggésbe hozni részint az újkori praedium-típusú uradalmi majorokat, más oldalról pedig a paraszti tanyákat is.

Dénes Iván Zoltán Erdei Ferenc felszabadulás előtti tanyafelfogásának alakulását vizsgálja, mintegy tanulmánya címében jelezve a végeredményt: Erdei tanyája a „paraszti polgárosodás modellje". Megítélésünk szerint Erdei felfogása alapjában nem sokat változott, legfeljebb színesedett, gazdagodott, a felszabadulás előtti évtizedben. Valóban, a paraszti polgárosodás lehetséges útjának Erdei a tanyás mezővárost tekintette, és így szerette volna a falut, mely az ő szemében a feudalizmus, a középkoriság és a paraszti korlátozottság szorító börtöne volt, felszámolni. Ebben az értelemben lehet Erdei tanyafelfogását valóban demokratikusnak, haladónak minősíteni. De Erdei tovább is látott a tanyánál. Azért hozta szóba a szövetkezet és a szocializmus ügyét is, s ez mutatja, hogy Erdei előrébb is próbált nézni a paraszti polgárosodásnál.

Itt említjük meg *Csalog Zsolt* izgalmas, mai témájú tanulmányát, amely erősen szociográfiai, sőt majdnem publicisztikai töltésű, és a tanya mai helyzetét, létjogosultságát elemzi. De ő is részletesen foglalkozik Erdei tanyafelfogásával, s megítélésünk szerint – Dénes Iván Zoltánnal ellentétben – indokolatlanul elmarasztalja azt. Abban bizonyosan igaza van Csalognak, hogy Erdei idealizálta a maga tanyamodelljét, túlbecsülve a tanyás magyar mezővárosi és tanyai szektorát egyaránt, de Erdeit az osztályszempontok elhanyagolásával vádolni és valamiféle „parasztpárti" tanyakoncepció okán elmarasztalni félreértés, túlzás.

Az is elgondolkoztató, hogy a mai élő társadalompolitikai, településpolitikai gyakorlat is toleránsabb a tanyákkal kapcsolatban, mint ő és ennek komoly közgazdasági, termelés-politikai okai vannak, nem egyszerűen a lakásszükséglettel van összefüggésben. S a külföldi példák szerint a szórványtelepülést is be lehet kapcsolni a civilizációba.

Kiemelten illenék szólani a kötet leginkább történeti jellegű tanulmányairól. Közöttük elsősorban *Rácz Istvánéról*, aki a tanyarendszer kialakulását vizsgálja. Pontosabban inkább összefoglalja az eddigi kutatások eredményét szépen komponált írásban. De ő is csak az Erdei-féle tanyatípussal törődik. Rokonszenves, hogy a tanyaképződést nemcsak a nagy határok és határhasználat összefüggésében mutatja be, hanem tekintettel van a demográfiai viszonyok alakulására is. Rácz szerint a tanyarendszer kialakulásának első nagy korszaka a 15–16. századtól a 18. század második negyedéig, második szakasza a 19. század elejéig tart, a harmadik szakasz pedig lényegében a 19. század, főleg annak második fele, a tanyai település „besűrűsödésének" az időszaka. E korszak végén az országban 225 tanyás település található, több, mint 5 millió hold földdel és 275 ezer főnyi tanyai lakossal.

Orosz István tanulmánya a „rideg" tanyával foglalkozik, de ő is nagy figyelmet fordít a kialakulás folyamatára. Az ő tanulmányából tudjuk meg egészen pontosan a tanyásodás és a határhasználat, a földművelési rendszerek összefüggését. De fontos megállapításokat tesz Orosz a tanyás gazdálkodás minősítésével kapcsolatban is, rámutatva arra, hogy a tanyás gazdálkodást nem szabad kiszakítani az egész mezőgazdaság állapotának és a paraszti gazdálkodás általános helyzetének színvonalából. Bár a tanya, mint üzemi keret kedvezően hat a gazdálkodásra, és a rideg tanyák jelentős része el is jut a belterjességig, ez nem törvényszerű és nem mindenütt következett be. Ezzel összefüggésben említjük meg, hogy a kötet tanulmányai általában a tanyai gazdálkodás talajadottságait, piaci feltételeit, lendítő erőit figyelmen kívül hagyják.

Kivétel ez alól talán *Für Lajos* tanulmánya, aki ugyan nem tekinti a tanya belterjesedése döntő tényezőjének a piacot, az intenzív kultúrák iránti keresletet, de az erre való utalást el nem kerülheti.

Markáns áttekintésével és összegezésével kapcsolatban problémánk az is, hogy az általa vizsgált, többnyire farmer típusú tanyák kialakulása a vállalkozás jellege és a földtulajdonviszonyok alapján már inkább tőkés nagyvállalkozásnak tekinthető, hiszen ott vannak a bankok, pénzintézetek, maguk a városok, de tőkés nagyvállalkozás a Miklós-telep, a Weber- vagy a Katona-telep is. Azt viszont jól jelzi Für, hogy belterjes termelés nemcsak tanyai gazdaságban alakulhat ki, jól mutatja ezt egymagában Makó példája is.

Különleges értéke a kötetnek *Balogh István* tanulmánya, amely egyetlen tanya kialakulását mutatja be szerencsés körülmények között fennmaradt forrásanyag alapján. A Tápai család tanyájáról van szó, mely a Jászságban alakult ki Szentlászló-pusztán, Kiskunmajsa és Kiskunfélegyháza között. A család úgyszólván a semmiből indult el a vállalkozásra, s 1870 és 1903 között házközösségben maradva és családi munkaszervezetben dolgozva a 20. század elejére 1200 holdas gazdaságot hoztak össze. Balogh szerint nem egyedülálló ez a „selfmade man" típusú birtok és gazdaság Magyarországon sem, de valójában inkább az amerikai viszonyok között képzelhető el.

Balogh a források alapján nemcsak az aszkétikus munkaszervezetet és életvitelt, de a képzett közgazdászt is megszégyenítő pontos könyvelést, számtartást is bemutatja, s megállapítja a végén, hogy a Tápai tanya intenzív üzem, tehát lényegében belterjes gazdaság.

Néprajzi módszerrel mutatja be egy másfajta tanya megszületését *Kósa László*. Ez is farmer tanya, mint a Tápai-féle, de a birtok nagysága, üzemvitele teljesen elütő. A tanya 1938 és 1970 között keletkezett Gyula határában. A napszámos, cseléd, fuvarozó, bérlő Szabó házaspár 1938-ban vette az első földdarabot, az utolsót 1970-ben, de közben 9 hold földdel 1959-ben beléptek a termelőszövetkezetbe. A tanyához 1974-ben feltehetően annyi földterület tartozott, amivel nem lépték túl a háztáji járandóság határát. Kósa lényegében a tanyát mutatja be – a lakóházat, gazdasági épületeket, munkaeszközöket, a bútort és a ruházatot, tehát teljes leltárt ad –, de a gazdálkodással keveset foglalkozik. Kósa türelmesebb és megértőbb a tanyák jövőjével kapcsolatban, mint Csalog, s valószínű, ő a realistább.

Már korábban is elég sokat tudtunk azokról a hatósági, kormányzati intézkedésekről, amelyekkel a tanyák kialakulását, elterjedését akadályozni igyekeztek a feudalizmus idején, 1848 után, az abszolutizmus korában. Most *Szabad György* nemcsak ezekre a társadalmi törekvésekre irányítja figyelmünket, hanem a tanyaképződés belső, a feudalizmus tulajdon- és birtokviszonyaiból fakadó korlátaira is, egészen a szabad, korlátlan földtulajdon elvének törvényes kimondásáig, 1871-ig. Végigkíséri az országos hatóságok és a helyi, városi magisztrátusok tanyatilalmazó rendszabályait, s kimutatja, hogy ezek leginkább azért váltak hatástalanná, mert a városi polgárparasztok súlyos gazdasági érdekeivel kerültek szembe, s ez utóbbi bizonyult az erősebbnek. Ezzel az érdekkel nem birkózhattak meg a katonatartási és rendészeti, iskoláztatási érdekekre hivatkozó rendszabályok sem.

Gyökeresen új feltételek között, a felszabadulás utáni időkben foglalkozik hasonló kérdéssel *Orbán Sándor:* Tanyaközpontosítási és községesítési kísérletek a felszabadulás után c. tanulmányában. Orbán szerint az 1945 utáni időszakban erőteljesen elszaporodtak a paraszti szórt és csoportos tanyák. A tanyarendezés kérdése elég korán felmerült, de csak 1948-tól kezdett vele a kormányzat foglalkozni, nem sokáig, hiszen a Tanyai Tanács 1951-ben befejezte működését. Orbán szerint a tanyaközpontosítási, községesítési törekvések így sem lebecsülendők, hiszen pár év alatt 104 község keletkezett – bár ezek egy része csak formálisan tekinthető községnek. Ha az 50-es években a tanyai népesség mégis jelentősen csökkent, az a közben meginduló szövetkezeti politikával és főként az ipar felszívó hatásával hozható összefüggésbe. Nem tisztázódott közben – egyébként a mai napig sem – elég egyértelműen, hogy a szocialista mezőgazdaság egészséges termelési viszonyai között vajon hogyan is lehet és szükséges rendezni a magyar tanyarendszer sorsát, jövőjét.

Erre a választ már nem is a történetírásnak kell megadnia. A történészek feladata inkább az, hogy elvégezzék a további szükséges kutatásokat, amelyekkel a magyarországi tanyarendszert még teljesebben megismerhetjük. E tanulmánykötethez hasonló feldolgozásra vár a magyarországi uradalmi tanyák múltja, s nem kevésbé azoknak a legkülönbözőbb típusú külterületi lakott helyek kialakulásának és sorsának az elemzése, amelyek szükségképpen kimaradtak a Pölöskei és Szabad szerkesztette színvonalas kötetből.

Hársfalvi Péter

DOCUMENTE PRIVIND REVOLUŢIA DELA 1848 ÎN ŢĂRILE ROMÂNE. C./TRANSILVANIA.

II. K. SZERK. ŞTEFAN PASCU ÉS VICTOR CHERESTEŞIU.

Bukarest, 1979. 478 l.

DOKUMENTUMOK AZ 1848-AS FORRADALOM TÖRTÉNETÉHEZ A ROMÁN ORSZÁGOKBAN C./ERDÉLY

A Századok 1979. 2. számában volt alkalmunk ismertetni a „Revoluţia dela 1848–1849 din Transilvania" c. forráskiadvány I. kötetét. Most előttünk van a II. kötet is, megváltozott sorozatcímmel. A változás okára a kötet bevezetője nem utal (még a változás tényére sem). Így csak találgathatjuk: mi adott okot erre a szokatlan lépésre. Feltehetően azzal a koncepcióval állunk szemben, amellyel mai román történészek más termékeiben is találkozunk, s amelynek lényege Erdély és a két román fejedelemség 1848-i forradalmainak szoros összefüggése, minden más kapcsolat kizárásával vagy legalábbis erős visszaszorításával. Anélkül, hogy Erdély és a 2 román fejedelemség 1848-i politikai mozgalmainak kapcsolatát tagadnánk, le kell szögeznünk, hogy ennél a kapcsolatnál sokkal erősebb Magyarország és Erdély forradalmainak összefüggése.

A szerkesztők és munkatársak névsora (egy kisebb változástól eltekintve) azonos az I. kötetével. A kiadástechnika színvonala ez esetben is állja a kritikát, bár az iratok kivonatai változatlanul a kötet élén szerepelnek (tartalomjegyzék-szerűen, de csak sorszámmal, lapszám nélkül), a sajtóhibák száma tán inkább nőtt (kiáltó példa: a 265. oldalon lévő szedési zavart a kötet végére ragasztott helyesbítés úgy korrigálja, hogy a tévedésből kétszer szedett sor helyett egy teljesen érthetetlen magyar szöveget ad). Változatlanul fennmaradt az az erősen vitatható gyakorlat, hogy a kiadók *egyetlen ügyiratot* is két eltérő szám alatt közölnek (ha pl. a Guberniumhoz érkezett jelentés és a főkormányszék állásfoglalása közt 4–5 nap eltelik, akkor ez az iratok száma közt 20–25-ös vagy még nagyobb eltérést jelent), holott inkább afelé kellene tendálni a kiadásnak, hogy egy-egy kérdéskör (pl. a drágvidéki mozgalom) *egész* iratanyagát együtt közölje. A magyar nyelvű iratokat változatlanul fordításban is közli a kiadvány (igaz, hogy most már az egyetlen szerb nyelvű iratot is). A fordítások néha indokolatlanul „összevonják" a magyar szövegben foglaltakat (pl. a 268. sz. irat esetében). Azt sem fogadhatjuk el, hogy a „nemzetőrség" kitételt (nem a legszerencsésebb jegyzetbeli indokolással) „garda cetăţenească"-nak fordítják a kötetben (ennek a kifejezésnek van jó magyar megfelelője, a „polgárőrség"). További kiadástechnikai megjegyzések: ha egy kormányhatóság egyszerre 3–4 különböző típusú szervnek küld *azonos értelmű*, csak fogalmazásban (elsősorban a megszólításban és a szervek esetleges együttműködésének jelölésében) eltérő rendelkezést, szerencsésebb *egy* szöveget közölni, s csak jegyzetben jelölni, hogy x, y és z szervek ugyanakkor azonos tartalmú rendelkezést kaptak. Az a módszer, ahogy a kiadvány közli ezeket (pl. a 20. sz. iratot), csak zavaró. Nem szerencsés az sem, hogy a kiadás teljesen alkalomszerűen adja meg vagy hagyja el a szövegben az irat szerzőjét.

A kiadvány *koncepciója* nem változott. Ezt szerkesztői még külön is hangsúlyozzák, „az erdélyi forradalom pregnánsan román jellegéről" szólva (bevezetés XIV. l.). A koncepcióból lényegében ugyanúgy kimarad az erdélyi magyar liberális birtokosnemesség, a vele együtt (nem ritkán előtte) haladó értelmiségi elemek és az erdélyi és székely városok haladó polgársága, mint az I. kötetből. Ami pedig Erdély és Magyarország történetének kapcsolatát illeti, a pesti 12 pont kihagyásának ebben a kötetben az felel meg, hogy a kötetbe a magyar áprilisi tc.-ek közül bekerül a jobbágyfelszabadítás, a választójogi törvény, a sajtótörvény és a közteherviselés kimondása (azzal az indokolással, hogy ezeknek a törvényeknek pozitív hatása volt *a Partium és az akkor magyarországi, ma Romániához tartozó területek népességének életére)* – de szó sincs a pozsonyi unió-törvényről, még kevésbé annak országgyűlési vitájáról (Wesselényi április 7-i felsőtáblai beszéde stb.). Eftimie Murguról azt olvassuk (bev. VII. l.): „a néptömegek nyomására szabadult börtönéből" – azt viszont nem, hogy ezek a „néptömegek" a forradalmasult *pesti* nép. Wesselényinek most már a kötetben találjuk számos levelét – de hiába keressük olyan megnyilatkozásait, mint 1848. április 29-i beszédét a Radical-körben a forradalom önvédelme ügyében. Kemény Dénesről csak egy (elfogult) szász említést találunk, Szász

Károlyt illetően csak államtitkárságra való felkérésének dokumentumait. Változatlanul túlteng a kötetben Jósika Samu és Teleki József levelezése, amelynek értékelését a sorozat I. kötetéről megjelent ismertetésünkben adtuk. Az ókonzervatív P. Horváth ezredes levelei helyét most a 294. sz. irat („Egy valóságos igazságnak hódoló hölgy", ókonzervatív arisztokrata nő Kossuthhoz írt mocskolódó levele) foglalja el. Azon már meg se lepődünk, hogy a háromszéki mozgalmakról elsősorban P. Horváth Albert főkirálybíró jelentése tudósít a kötetben, Gál Dánielről csak egy jelentéktelenebb iromány szerepel. Egyetlen ponton van szembetűnő pozitív változás a II. kötetben az I.-vel szemben a liberalizmus magyar erőinek kérdéskomplexumában: kielégítő mértékben van dokumentálva Kőváry László „Ellenőr"-e megjelenésének kérdése. A városi polgárság magatartásáról beszámoló dokumentumokban viszont egy tekintetben erős elfogultság figyelhető meg: a szerkesztők gonddal szerepeltetnek minden olyan iratot, amelyben e (magyar és német) városok lakossága egy részének antiszemita hangulatáról vagy gesztusairól van szó (szögezzük le: atrocitásokra nem került sor). A tájékozatlan olvasó azt hihetné, hogy e városok 1848/49-es magatartása pusztán az antiszemitizmusban merül ki – s akkor vajmi értetlenül fogja fogadni a magyarországi és erdélyi zsidóság ismeretes erőteljes részvételének tényét a magyar szabadságharcban (zsidó honvédek, katonaorvosok stb.), amit aztán Haynau sietett is a rájuk kivetett szörnyű hadisarccal „nyugtázni". Most már az 1848. április 12–29-i időszak paraszti megmozdulásaira térve, a nagyarányú drágvidéki mozgalom alapokmányát, a bécsi kiáltványt hiába keressük a kötetben, pedig az a mozgalomról olyan jelentéktelen irományokat is közöl, mint postások rendelése a kiküldött kormányszéki biztosok mellé. A diákság mozgalmairól szólva, a csíksomlyói diákifjúság mozgalmairól alig ad valamit a kötet. Más arányokban s egészében véve másképp lehetett volna dokumentálni az uzoni eseményeket is.

A kiadványsorozat I. kötetéről írt ismertetésünkben részletesen megvizsgáltuk: *mit nem közöltek* a kötet szerkesztői a kérdéskör egyik alapvető forrásanyagából, a Magyar Országos Levéltár Gubernium Transylvanicum: Praesidialia elnevezésű állagából. Ott csak utaltunk a Magyar Országos Levéltár Gyrás gyűlési jegyzőkönyvek elnevezésű állagára mint a kérdés egy másik fontos forrására, amelyet a kiadvány szerkesztői (általunk nem ismert okból, hisz az állag léte és jellege egyáltalán nem ismeretlen számukra) egyáltalán nem használtak. Most néhány olyan iratmányra hívnánk fel a figyelmet, amelyeket ez az utóbbi állag tartalmaz – s amelyek kimaradtak a kötetből, mert annak szerkesztői változatlanul nem tartották szükségesnek az állag használatát.

A Gyrás gyűlési jegyzőkönyvek erdélyi magyar törvényhatóságok (megyék és vidékek) és székely székek bizonyos közgyűlési jegyzőkönyveit tartalmazzák. Ezek a közgyűlési jegyzőkönyvek az 1848. április 12–29-i időszakból talán nem is bírnak akkora érdekkel, mint az 1848. március közepe és április 11. közti hetekből, hisz az említett törvényhatóságok jó részében már április 11. előtt lezajlottak a forradalom ügye mellett állást foglaló közgyűlések – elsősorban a hangadó megyékben és székekben (Alsó-Fehér és Kolozs megye, Udvarhelyszék). Mindenesetre még az április 11-ét követő napokra is jutott néhány ilyen közgyűlés. Röviden ismertetjük jegyzőkönyvük lényeges pontjait.

Torda megye 1848. április 10–12-i közgyűlése állást foglal Erdélynek Magyarországgal való uniója mellett. Követeket választ az országgyűlésre. Közbátorsági választmányt küld ki (benne Kemény Farkassal, a szabadságharc számos csatájának majdani hősével).

Küküllő megye 1848. április 17–18-i közgyűlésén „Erdélynek Magyarországgali egyesülésének a jövő május 29-n kinyitandó országgyűlésén életbeléptetése a rendek örömkiáltása között elhatároztatott". A megye állást foglal a közteherviselés, az állami jótállással való kártalanítással történő jobbágyfelszabadítás és a nemzetőrség felállítása mellett. Itt is választanak országgyűlési követeket. Az életrehívott megyei közbátorsági bizottmány névsorában az első név: Boér Antal. Van Küküllő megye állásfoglalásának egy különleges eleme. A Guberniumhoz intézett feliratában azt kéri: tájékoztassa az országgyűlést Erdély kincstári jövedelmeiről. „A nép tudtán kívül mi történt az ő jövedelmével? " – hangzik a forradalmi kérdés. Azt követelik: a Gubernium az országgyűlésig szüntesse meg az ország jövedelmeinek kivitelét Erdélyből.

Még érdekesebb *Hunyad megye* 1848. április 12–14-i közgyűlése. Ismeretes, hogy a megye *nemességének* is nagy többsége román 1848-ban – s az is, hogy a megye főispáni székében Noptsa László ül, a román származású Noptsa Elek volt erdélyi udvari kancellár unokaöccse, aki majd (már leköszönt főispánként) mint román tűnik fel az 1848. májusi balázsfalvi gyűlésen, a jelenlévő fiatal román értelmiségiek nem kis megrőkönyödésére. A gyűlést még Noptsa nyitja meg, de mindjárt be is jelenti leköszönését főispánságáról (március végén – április elején sorozatosan mondanak le Erdélyben

a régi rendnek elkötelezett főtisztek), végül is azonban hajlandó elvállalni a közgyűlés levezetését. A gyűlésen ezek után felolvassák Alsó-Fehér megye ismeretes (mindenesetre nem ebből a kiadványból ismeretes, mert annak I. kötetébe nem fért be) 1848. március 31-i körlevelét, s annak minden pontját elfogadják. Még arra is határozatot hoznak, hogy a körlevél szellemében intézzenek felhívást Szászvárosszékhez, ill. Vajdahunyad és Hátszeg városához. Ezek után felolvassák Udvarhelyszék 1848. április 3-i körlevelét (szintén nincs nyoma a kiadvány I. kötetének másféltucatnyi április 3-i dokumentuma közt), de már csatlakozván Alsó-Fehér megye felhívásához, azt csak lelkesen fogadják, követeket választanak, közbátorsági bizottmányt jelölnek ki (benne Gyulay Lajos s más magyar arisztokraták mellett a román, vagy legalábbis román származású Bágya Károllyal, Mara Józseffel, Gola Mózessel). A továbbiakban többek között állást foglalnak Hátszeg városa mellett, amely városi jogainak a határőrség által való megsértését panaszolja. Noptsa már távozik az első napi ülésből, amikor a még együtt lévő rendek közt szólásra emelkedik Váradi Dániel mint a rákosdi, kerseci, pestesi, keresztúri, veceli, szárazalmási és bretyelini határőrök megbízottja, az e helységekben lakó nemesek határőrség alá vetésének megszüntetését követelve. A gyűlést erre folytatják (Noptsa visszatér), Váradi most már szabályos ülésben is előadja követelését, s határozat születik a sérelem *mielőbbi* orvoslásának követutasításba vételéről. Még ebben az ülésben történik valami, amelynek teljes jegyzőkönyvi rögzítését idézzük: „A nemes megye kebelében lévő oláhajkú nemes atyánkfiai részéről azon kívánat terjesztetvén a nemes rendek eleibe, hogy reájok nézve igen megnyugtató lenne, ha a köztanácskozáson keresztülment tárgyak folyamáról, és azok eredményéről magok is oláh nyelven értesíttetnének, s erre a nemes rendeket fel is hiván, Kakutsi Elek" (a megye egyik akkor megválasztott követe), „Gola Móses és Pára Antal atyánkfiai által a nemes rendek mai gyűlésén folyt tárgyak feletti tanácskozások, és azok nyomán kelt határozatok kérelmes nemes atyánkfiainak is értésül adatni végeztetett". (Jegyezzük meg: itt nyilván a román kisnemesség szegényebb, közügyekben kevésbé forgó részéről volt szó, a köztanácskozásokban, közügyek vitelében szereplő román nemesek ti. tudtak magyarul.) A gyűlés további 2 napján többek között elfogadják a követinstructiót, kérést határoznak aziránt, hogy az erdélyi országgyűlés királyi biztosa a magyar minisztérium valamelyik tagja legyen. Április 14-én, a háromnapos mozgalmas gyűlés végén, Noptsa elbúcsúzik a megyétől.

Fogarasvidéken, amelynek nemességén belül ismeretesen még a Hunyad megyeinél is nagyobb a románság aránya, 1848. április 13-án ül össze a közgyűlés. Itt Bruckenthal Károly főkapitány *a Gubernium 1848. március 22-i rendeletének* ismertetésével nyitja meg a gyűlést. Ez a rendelet magában foglalja a Kolozsvárnak a Guberniumhoz intézett feliratában foglalt követeléseket: országgyűlés, unió, az unió kimondásáig is sajtószabadság, továbbá a törvény előtti egyenlőség, közteherviselés, a nemzetőrség felállításának engedélyezése. (Azt talán már mondanunk se kell, hogy sem Kolozsvár felirata, sem az említett guberniumi rendelet nem szerepel e kiadvány I. kötetében.) A megnyitó után *újra felolvassák* ezt a rendeletet, majd Alsó-Fehér megye március 31-i, Udvarhelyszék április 3-i és Kolozs megye ugyanaznapi felhívását (az utolsó is az uniót sürgeti), végül Fogaras városának kérelmét nemzetőrség felállítása iránt. A gyűlés állást foglal amellett, hogy országgyűlést kell tartani az unió, a törvény előtti egyenlőség, a közteherviselés, az államilag biztosított kárpótlással történő jobbágyfelszabadítás, a nemzetőrség felállítása kimondására, e végett feliratot is intéz a Guberniumhoz, egyben országgyűlési követeket választ (első helyen ifj. Boér Antalt), és közbátorsági választmányt hoz létre, erre bízza a helyi nemzetőrség megalakítását.

Háromszék nevezetes április 11–12-i közgyűlésének is a Gyrás gyűlési jegyzőkönyvekben találjuk pontos hivatalos krónikáját. A főkirálybíró megnyitója után a jelenlevő tömeg követelésére a gyűlés helyét átteszik a közgyűlési teremből a szabad ég alá. Ott hozzák meg a határozatot az unió követeléséről („A magyarhonnali egyesülés . . . minden jogok biztosításának, s részint megnyerhetésének egyedüli feltétele"; az unió „általánosan, minden feltétel nélkül országosan" legyen), egyben állást foglalva a közteherviselés, a polgári és keresztyén vallási egyenlőség, a kárpótlással történő jobbágyfelszabadítás, a székely határőrség megszüntetése és a nemzetőrség létrehozása mellett. A határőröknek már a követválasztásnál is a nemesekével azonos jogokat biztosítanak: azok fejenként szavazhatnak. Tisztelgő feliratot határoznak István nádornak és a magyar minisztériumnak.

Aranyosszéken Dindár Antal főkirálybíró (egykori román fejedelmi tisztségviselő, majd erdélyi birtokos úr leszármazottja) az április 12–13-i közgyűlés egyedüli tárgyául az unió ügyét jelöli ki megnyitójában. Alsó-Fehér, Kolozs megye és Udvarhelyszék többször említett körleveleinek felolvasása után határozottabban ki is mondják: „átlátván, hogy . . . Erdély országának szellemi s anyagi

jóléte csakis Erdélynek a Magyarhonnali siető egyesülése által sükeresebben eszközölhető", ehhez országgyűlés szükséges. Fel is kérnék ennek eszközlésére Teleki Józsefet, tudomásukra jutván azonban (láthatólag még magánforrásból), hogy Teleki már egybehívta az országgyűlést, a felkérés helyett köszönetet szavaznak neki érte. Itt is megválasztják a követeket, s létrehozzák a közbátorsági állandó bizottságot, feladatává tévén a nemzetőrség létrehozását.

Ennyit a Gyrás gyűlési jegyzőkönyveknek a kötetben tárgyalt 18 napra vonatkozó forrásanyagáról. Sokszínű és nagy fontosságú forrásanyag; önmagában egy vastagabb füzetet tenne ki. Az ismertetett forráskiadványba azonban nem fért bele – ahogy a benne dokumentálódó egész jelenségcsoport sem fért bele a kiadvány szerkesztőinek látószögébe.

Ez a látószög, ismételjük, lényegében azonos azzal, amelyet a kiadvány I. köteténél konstatálhattunk. A vállalkozás irányítói előtt ott volt (s a továbbiakra nézve ma is ott van) annak lehetősége, hogy *teljes* képet adjanak az 1848/49-es Erdély történeti problematikájáról. Sajnálattal kell leszögeznünk, hogy útjuk a II. kötet tanúsága szerint sem erre halad.

Trócsányi Zsolt

SIMON GYULA:

A POLGÁRI ISKOLA ÉS A POLGÁRI ISKOLAI TANÁRKÉPZÉS TÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON

Budapest, 1979. Tankönyvkiadó. 289 l.

Egy jelentős, eredményeiben máig továbbélő hazai iskolatípus történetének nyolc évtizedét – keletkezésétől kimúlásáig, 1868-tól 1948-ig – követi végig a szerző. Jelentős oktatási-nevelési intézmény volt a polgári iskola, nem véletlen, hogy már a felszabadulás előtt megírják történetét. Az 50-es években azonban gyanakvással tekintenek vissza rá: „polgári" iskola volt ez, amely kispolgárokat nevelt, pontosabban: kispolgárokká nevelte növendékeit, a mindenkori uralkodó rendszer hűséges kiszolgálóivá. A polgári iskola megalapozottabb vizsgálata és értékelése az 1960-as évek végén kezdődött el.

Simon Gyula e könyvének legnagyobb érdeme: amellett, hogy tisztázta a polgári iskola helyét és szerepét a korabeli hazai nevelésügyben, iskolarendszerben, igen differenciált elemző-értékelő munka alapján feltárta a polgári iskola létesítésének társadalmi okait, bemutatta azokat a társadalmi igényeket, amelyek kielégítésére létrehozták és fenntartották, rávilágított arra a társadalmi funkcióra, amelyet a tanügy szervezői tőle vártak, s arra a társadalmi hatásra, amelyet valóban ki is fejtett ez az intézmény.

A bevezető fejezetből az 1868 előtti évtizedek kezdeményezéseit ismerhetjük meg, amelyek a városi polgárság igényeinek jobban megfelelő városi iskolák létrehozására, illetőleg a meglevő iskolák tananyagának átalakítására irányultak.

Ezután kerül sor a polgári iskola 1868-beli létesítésének, a korabeli társadalmi és közoktatási körülményeknek a bemutatására, majd pedig az 1868–1919 közötti első korszak tárgyalására.

A polgári iskola nagy korszaka a két világháború közötti időszak volt. A szerző külön fejezetet szentel az erről szóló részben annak bemutatására, hogy milyen volt ekkor a polgári iskolák tanulóinak szociális származás szerinti megoszlása.

Az anyakönyvek és más statisztikai források tanulmányozásából levont következtetései szerint az első világháborút megelőző években „a rendezett anyagi viszonyok között élő kispolgári rétegből, sőt a jobb életszínvonalat elérő polgári középrendből " érkeztek a polgári iskolák tanulói. Az 1920-as évek elejétől kezdve azonban az utóbbi rétegből származók a polgári iskolák helyett már a gimnáziumban tanultak, de – teszi hozzá a szerző – ekkor a kispolgárság egy része is inkább a gimnáziumok felé orientálódott.

Viszont ebben az időben – tehát a két világháború közötti időszakban – fedezték fel a maguk számára a polgári iskolát a munkásság, illetőleg a parasztság bizonyos rétegei. Ennek oka: „Mindenek-

előtt a fővárosi munkásság, de a vidék igénye is fokozódó mértékben meghaladja az elemi iskola négy vagy hat osztályának elvégzését." De hozzáteszi a szerző: „E változások ellenére sem mondhatjuk, hogy a polgári iskola a munkásság és a dolgozó parasztság birtokába jutott: a »kispolgári« jelző lényegében továbbra is – csak a korábbinál differenciáltabban – érvényes rá." Ugyanakkor azt is megállapítja, hogy „minden ipari pályán – hallgatólagosan – a polgári iskola elvégzése a boldogulás egyik előfeltétele; másrészt, bár kisebb mértékben, ez az iskola a kiépülő burzsoá iskolaszervezet rendjében a középfokú szakoktatás előkészítőjévé is válik". (Idézeteink a 107. oldalról.)

Kár, hogy a szerző ezek után nem mondja ki azt a konklúziót is, amelyet statisztikai elemzései világosan elénk tárnak (s amelyet más adatok, más források is megerősítenek): a hazai munkásosztály számára a polgári iskola igen fontos iskolatípus volt, mind az általános, mind a szakmai műveltség megszerzése szempontjából. Jó alapot adott ugyanis arra, hogy a munkásosztály bizonyos rétegei – e művelődési bázison, e szellemi kiművelés alapján – más, iskolán kívüli és nem-legális „iskolákban" kellő tudatosságot szerezzenek maguknak a világról, a társadalomról, s ezen belül a munkásosztály hazai szerepéről s történelmi feladatáról.

A hazai polgári iskolák történetét a szerző az 1945–1948 közötti időszak bemutatásával zárja: a polgári iskola átadta a helyét az 1945 augusztusában elrendelt általános iskola felső tagozatának.

Az olvasó előtt – Simon Gyula könyve nyomán – világosan kibontakozik a polgári iskola alakulásának-fejlődésének legfőbb vonulata. Levéltári és könyvtári adatok, dokumentumok, forrásszövegek sokaságának gondos, lelkiismeretes elemzése nyomán meggyőzőek konklúziói, hitelesek megállapításai. Okfejtése logikus, érvei világosak, ugyanakkor szövege szépen folyó, olvasmányos, kiérlelt.

Mint minden jó mű, Simon Gyula könyve is gondolatokat ébresztő, sőt vitára ösztönző. Kissé aránytalannak, túlméretezettnek érzem például a „háttér"-fejezeteket a törzsfejezetekhez képest. Különösen szembetűnő ez „Az ellenforradalom művelődésügyének néhány sajátossága" című fejezet – 34–63. old. – esetében. (Ez ébreszti bennem a gondolatot: milyen jó lenne ugyanezzel a címmel végre egy terjedelmes, alapos monográfiát olvasni, talán éppen Simon Gyula tollából.)

Aránytalanságot érzek a bevezető fejezetben is. Nem értem, hogy a szerző az 1868 előtti előzményeket említve miért hagyta figyelmen kívül éppen a két legfontosabbat: azt a két állami intézkedést, amely a „polgár-iskolát" – más névvel ugyan – minden itt felsoroltnál hatásosabban terjesztette. Az egyik az 1806. évi Ratio Educationis fejezetei a városi iskolákról; a másik az 1845-ben kiadott „Magyarország elemi tanodáinak szabályai"-ban elrendelt öt osztályos városi iskola. Mint közvetlen előzmény, az 1850-es évek reáliskolái is többet érdemeltek volna.

Feltűnően sovány a polgári iskola első, 1868–1919 közötti korszakának bemutatása, mindössze 9 oldal jut ötven esztendő történetére. Az egyik táblázatból megtudjuk, hogy a korszak végén 550 polgári iskola volt az országban. Vajon ezek hol voltak? Városokban, nagyközségekben, falvakban? És kik jártak ezekbe a polgári iskolákba, a társadalom melyik rétegéből? És hány osztályosak voltak ezek, négy vagy hat osztályosak? A szerző tudósít ugyanis arról, hogy az V–VI. osztályok elsorvadtak, viszont az 1918. évi polgári iskolai tanterv még mindig hat osztályra készült.

Magvas, tartalmas fejezet szól a polgári iskolák 1920–1945 közötti történetéről „A négyosztályos polgári iskola megszilárdulása és népszerűsége" címmel. Itt mindjárt az első sorokban szóba kerül a polgári iskola „zsákutca"-jellege. Érzésem szerint a szerző túlságosan leszűkítve kezeli e fogalmat, úgy értelmezve azt, hogy az az iskolatípus zsákutca-jellegű, amelyből nem vezet egyenes út az egyetemek vagy főiskolák bármelyik fakultására és szakára.

A polgári iskola negyedik osztályát elvégző diák ugyanis nem egy zsákutca végére ért, ahonnan semmilyen út nem vezet tovább, hanem több út között is választhatott. Egyrészt – mint a szerző is részletesen bemutatja – sokféle szakiskola felé indulhatott el (ezek között megkülönböztetett hely illette meg a tanítóképzőt); másrészt a polgári iskola utáni felső kereskedelmi, vagy felső ipari vagy felső mezőgazdasági iskolák elvégzése után a felsőoktatás megfelelő fakultására és szakára is akadály nélkül eljuthatott. Zsákutcát jelentett-e a polgári iskola? Szerintem aligha.

De a kérdés lényege tulajdonképpen nem is ez, hanem az, hogy a polgári iskolákba beiratkozók zöme nem az egyetemi tanulmányokig való eljutást tűzte ki célul magának, ezért iratták be őket éppen ebbe az iskolába. Az emögött rejlő társadalmi okok feltárása azonban már más feladat (amelyet a szerző tüzetesen el is végez könyvében).

A könyv második felében a polgári iskolai tanárképzés hazai történetét dolgozta fel a szerző, alapos dokumentáció nyomán.

Valószínűleg sok olvasó teszi le ezzel a gondolattal Simon Gyula kitűnő könyvét: bárcsak a magyar iskolatörténet mindegyik iskolatípusáról ilyen monográfia állna rendelkezésre.

Mészáros István

MAKEDONIJA.
SZBORNIK OT DOKUMENTI I MATERIALI.

Szofija, 1978, Izd. na Balgarszkata Akademija na naukite, 822 l.

(MACEDÓNIA, DOKUMENTUM- ÉS ANYAGGYŰJTEMÉNY.)

OSZVOBODITELNATA BORBA
NA BALGARITE
V MAKEDONIJA I ODRINSZKO 1902/1904.
DIPLOMATICSESZKI DOKUMENTI.

Szofija, 1978, Nauka i Izkusztvo, 590 l.

(A MACEDÓNIAI ÉS DRINÁPOLY-TARTOMÁNYI BOLGÁROK SZABADSÁGHARCA 1902/1904. DIPLOMÁCIAI DOKUMENTUMOK.)

Az 1978-as év volt az oszmán uralom alóli felszabadulás századik évfordulója, s ez a nevezetes évforduló, az újkori bolgár állam századik születésnapja, a bolgár történettudományban számos, nemcsak ehhez az évfordulóhoz kötődő kiadvány megjelenését mozdította elő. Ezek végeredményben mind a bolgár állam 1300 éves alapításának 1981-ben bekövetkező évfordulójához is kapcsolódnak.

Ez a két itt ismertetésre kerülő forráskiadvány, ha anyagában és jellegében eltérő is valamelyest, a történész front figyelmének a középpontjában állt. Ez abból is látszik, hogy az első kötet főszerkesztői Dimitar Koszev, Hriszto Hrisztov, Nikolaj Todorov és Valentin Sztankov, szerkesztői Voin Bozsinov és Ljubomir Panajotov, összeállításában a szerkesztők mellett számos történész vett még részt. A másik kötetnek pedig Nikolaj Todorov a felelős szerkesztője, tehát a bolgár történettudomány legkiválóbb képviselői adták hozzá tekintélyüket.

Az első kötet az általánosabb jellegű, voltaképpen a szakemberek mellett szélesebb közönségnek is szól, ezért csak bolgár nyelven közli a források szövegét, az eredeti lelőhely és az esetleges korábbi bolgár fordítás pontos megjelölésével. Időben is széles ívet ölel fel, hiszen a balkáni szlávok megjelenésére vonatkozó első forrásoktól kezdve 1940 augusztusáig terjed, és a közölt források is a legkülönbözőbb jellegűek, középkori elbeszélő forrásoktól útleírásokon, konzuli és követi jelentéseken át újságcikkekig és forradalmi felhívásokig. Különösen a régebbi korszakok vonatkozásában nagy segítséget nyújtottak a már évtizedek óta megjelenő forráskiadványok, a „Bolgár történeti források" sorozata, amelyek az eredeti forrás nyelve szerint csoportosítva jelentek meg (görög, latin, héber, török nyelvű források).

A több száz dokumentumot a szerkesztők címekkel látták el, amelyek voltaképpen rövid regesztát is jelentenek. Jóformán minden szöveghez magyarázó lábjegyzeteket is adtak.

A kötet célja a Macedóniában élő bolgár lakosság helyzetére vonatkozó legfontosabb források közzététele, szigorúan időrendben, mégpedig a forrás, nem a tárgyalt időpont kronológiájában, így pl. a 976-os felkelésre vonatkozó 12. századi forrás az utóbbi dátumnál szerepel.

Az anyagot a szerkesztők négy nagy korszakra bontva tették közzé. Az első a középkor és a török uralom kora, összesen 71 szöveg (ebből 55 a török hódítást megelőző korszakról), itt a szövegek többsége nem bolgár, hanem idegen forrás.

A második korszak a nemzeti megújulás korszaka, összesen 170 dokumentummal. Itt már sok a korabeli sajtóanyag, meg a Macedóniában működő külföldi konzulok jelentései, de pl. Konstantin Jireček bolgár történetéből is találhatók itt részletek, meg Kanitz Fülöp ismert leírásából, amely az egyik legfontosabb forrás a közvetlenül az 1878-as felszabadulást megelőző időről. Nem érthető, hogy ezt a két munkát, illetve a belőle vett szemelvényeket miért nem a német eredetiből, hanem orosz fordításból fordították le bolgárra.

Az 1878–1918 közti korszakot a nemzeti szabadságharc korának nevezi a kötet, itt 143 dokumentumot közöl, kezdve a berlini kongresszus rendelkezései ellen kitört kresznai és razlogi felkeléstől. Sok esetben egyes dokumentumokból (diplomáciai jelentésekből, határozatokból, cikkekből) csak részleteket közölnek, itt érdemes lett volna jelezni, miről van szó a kihagyott részekben.

A két világháború közti korszak megint rövidebb, összesen 68 dokumentumot tartalmaz. Nagyon fontosak itt a kommunista párt különböző határozatai, amelyek Macedónia kérdésével foglalkoztak.

A kötet jó néhány fakszimilét is közöl, ezek azonban igen gyenge minőségűek, így érdemben nem sokat segítenek. (Előfordul viszont az is, hogy ahol olvasható, ott nem pontosan azonos a kötetben megadott szöveggel, a 462. lapon a fakszimilében „dolu tiranijata" – le a zsarnoksággal olvasható, a 461. lapon a szövegben „dolu tiranite" – le a zsarnokokkal. A különbség persze lényegtelen, de éppen az ilyen csekélységekre jobban kellett volna vigyázni a könyv egészének hitele érdekében.)

A második kötet már egyértelműen tudományos szövegkiadvány; összeállításában a bolgár külügyminisztérium levéltári-dokumentációs osztályának, a Bolgár Tudományos Akadémia Balkanisztikai Intézetének és a szófiai egyetem történeti karának a dolgozói vettek részt.

Ez a kötet az 1903-as Illés-napi és a hozzá csatlakozó Urunk színeváltozása-napi nagy macedóniai és thrákiai felkelésre vonatkozó diplomáciai iratanyag válogatását adja, összesen 212 iratot közöl, ugyancsak időrendben (méghozzá a Juliánus-naptár szerint, s ennek érdekében a nyugati forrásokat is kettős dátummal látták el, s a Juliánus-naptár szerint sorolták be). Az előző kötethez hasonlóan itt is rövid regesztának beillő címek alatt közlik a dokumentumokat. A bolgár külügyminisztérium levéltárából vett dokumentumok természetesen bolgár nyelvűek. A külföldi iratokat a különböző, korabeli vagy későbbi hivatalos és félhivatalos diplomáciai kiadványokból merítették az összeállítók, mindig az eredeti nyelven közlik, hozzátéve a bolgár fordítást. A kötet nemzetközi használhatóságát segíti az előszó és a tartalomjegyzék (vagyis a regeszták) francia nyelven való közreadása is.

Természetesen nincs szó arról, hogy a kérdéskomplexum egész anyagát kapná meg itt az olvasó, az jó néhány ilyen terjedelmű kötetet venne igénybe. Csak válogatásról van szó, de jó és sokoldalú a válogatás. Döbbenetesek az adatok a török katonaság és csendőrség által elkövetett kegyetlenkedésekről, hosszú oldalakon keresztül kimutatások az emberéletben és anyagiakban esett károkról. De szó esik természetesen, különösen magát a felkelést megelőzően, a forradalmi szervezetek által végrehajtott bombamerényletekről (pl. az Ottomán Bank szaloniki székházának felrobbantásáról) is. Világosan kiderül az is, hogy az európai nagyhatalmak mindenáron a status quo fenntartására törekedtek, a forradalmi mozgalom visszaszorítására, ennek megfelelően gyakoroltak nyomást a bolgár kormányra is, nehogy az a felkelők támogatásával török–bolgár háború kirobbantására adjon okot. A bolgár egyház élén álló konstantinápolyi exarcha (akinek egyházi joghatósága az egész bolgár lakosságra kiterjedt, nemcsak a Bulgáriában előre), maga is nagyjából ezt az álláspontot képviselte, ugyanakkor igen fontos információkat adott a hatóságok kegyetlenkedéseiről, és arra törekedett, hogy a bolgár lakosság létét megvédje. Az oszmán kormány nagy nyomást gyakorolt rá, hogy nyilvánosan ítélje el, átkozza ki a felkelőket, ellenkező esetre súlyos szankciókat helyeztek kilátásba. Joszif exarcha azonban, a bolgár kormánnyal egyetértésben, nem volt hajlandó erre. A maga részéről azért helytelenítette a fegyveres forradalmi harcot, mert, mint adatai bizonyítják, azt az egész, addig kiépített egyházi, iskolai és kulturális intézményrendszert, amely a bolgár nemzeti öntudat megtartását volt hivatott szolgálni, valójában tönkretette.

Magyar történeti szempontból nem érdektelen, hogy a bécsi bolgár diplomáciai ágens (Bulgária ekkor forma szerint még nem volt önálló állam, tehát nem lehetett követe más hatalmaknál, csak ügynöke) jelentéseiben rendszeresen kitér az éppen ekkor zajló magyar kormányválságra is.

A második kötet a maga szűkebb, egységesebb tematikájával könnyebbé teszi legalább a tartalmi utalást, az első kötet esetében ez nagyon megduzzasztaná az ismertetés kereteit, s még mindig csak az általánosságok síkján mozogna.

Azt is hozzá kell tenni, különösen a második kötet esetében, hogy az előszó csak röviden érinti a kötetben tárgyalt eseménysorozatot, annak lényeges pontjait ismerteknek tételezi fel, ami persze a kifejezetten szakembereknek szánt kötetnél bizonyos mértékig indokolt. Itt is jobb lett volna azonban bővebb előszót közölni, mint az első kötet esetében is, mert így a kötet olvasója és használója kissé magára van hagyatva a következtetések levonásában.

Elszórt kritikai megjegyzéseink a kötetek értékét nem csökkentik. Mindenekelőtt arra kívánunk rámutatni, hogy a bolgár történészek nagy kollektív erőfeszítése két értékes forráskiadványt nyújtott szakembereknek és érdeklődőknek egyaránt. Biztosak vagyunk benne, hogy az 1981-es évforduló jegyében még számos hasznos, jó munka kiadására kerül sor. Figyelemre méltó, hogy e Magyarországhoz hasonlóan kis ország milyen nagy áldozatokat hoz történeti múltjának minél szélesebb körű megismertetése érdekében.

Niederhauser Emil

SOMOGY MEGYE MÚLTJÁBÓL, 1979

Levéltári évkönyv 10.

SZERKESZTETTE: KANYAR JÓZSEF

(Somogy megyei Levéltár. Kaposvár, 1979. 495 l. + térképek és statisztikai mellékletek)

Az első tíz kötet szakmai visszhangja alapján meggyőződéssel írhatjuk le, hogy a somogyi levéltár évkönyvsorozata az utóbbi évtized egyik legszínvonalasabb és legismertebb teljesítménye a magasabb fokú helytörténetírásban. A sorozat mérlegét felállító tanácskozások és a különböző folyóiratokban szép számmal megjelent, nagy többségükben igényes ismertetések véleménye összecseng: a közvetlen egyetemi hátteret nélkülöző Kaposvárott a szerkesztés gondjait vállaló, több évtizedes kutatói múlttal rendelkező Kanyar Józsefnek jelentős kisugárzású történész műhelyt sikerült létrehoznia. Ez a műhely az évkönyvek köré csoportosult állandó és változó szerzőkkel folyamatossá tudta tenni egy jórészt egyéni arculatú megye (sőt: eléggé rendszeresen a dél-dunántúli régió) múltjának korszerű problematika szerinti, tudományos igényű feldolgozását. Az évkönyvekbe felvett publikációk nem egy esetben országos érdeklődésre számottartó speciális vagy általános témakörökre is kiterjednek.

Ennek a jól szervezett, a személyi és anyagi szférákban is megalapozott feltáró munkának a mélyen átgondolt tervszerűsége és általánosan elismert nívója úgyszólván kikényszerítette a kötetekben felhalmozott, időtálló eredmények felhasználását, tekintetbe vételét.

A tíz kötet után aligha kell bizonygatni, hogy a vállalkozáshoz nemcsak az elhatározás volt meg, hanem a történetírás elsőszámú hazai műhelyeinek segítségét okosan és önállóan felhasználó, mozgékony tudományos irányítás helyi bázisa, adottságai is. A Somogy megyei Levéltár Kanyar József szerkesztői és szerzői tevékenységével a vidéki levéltárak között élenjárva bizonyította be azt, ami korábban sokáig illúziónak tűnt: azt, hogy a legjobb megyei levéltárak időközben felnőttek a regionális kutatóhelyi szintig, s ebben a minőségükben intézményesen számítani lehet rájuk. A somogyi évkönyvek az indulástól kezdve megerősítették és elmélyítették jó értelemben vett levéltáros profiljukat. Ezt nemcsak a szerzők szerinti statisztikánk igazolja – a tíz kötet 112 tanulmányának és forrásközlésének valamivel nagyobb fele levéltárosok tollából származik, s ezen belül harmincnál több közvetlenül a kaposvári levéltárból –, hanem a 19 forráspublikáló jellegű közlemény is. A levéltárosok néha bizony megkopott történészi rangjának visszaszerzése dolgában jelentős szerepet játszanak így az évkönyvek. Nemcsak a társlevéltárakból származó tanulmányok közzétételével, hanem a többi megyét inspiráló műfaji példa erejével is. (A Fejér és a Baranya megyei levéltári évkönyvek még régebbi indulású, a

somogyihoz hasonló hatású periodikák.) Ahogy a levéltári munka keretében készülő somogyi publikációk igen számottevő része nem az évkönyvekben jelenik meg, hanem más megyei és regionális vagy országos fórumokon is, úgy a Somogy megye múltjából tíz kötetét csak úgy lehetne végérvényesen mérlegelni, ha viszonyítani tudnánk a levéltári összteljesítményhez. (S természetesen elhelyeznénk a megye kiadványtevékenységének egy évtizedes keretén belül is.) Erre nem tudunk megbízhatóan vállalkozni, külön tanulmányt igényelne.

A magyar történész közvélemény mondhatni kezdettől fogva felfigyelt Kanyar Józsefnek és az általa megfogalmazott historikus és pedagógiai-közművelődési célkitűzéseket dicséretesen, koncepciót kialakítva felkaroló Somogy megyei vezetésnek az évkönyvekben is megtestesülő törekvéseire. A Századokban *T. Mérey Klára* részletesen elemezte az első hat kötetet. (Az 1–2. kötetről: 1973. 157–162., a 3–4. kötetről. 1975. 189–193., az 5–6. kötetről: 1976. 971–975. l.) A 10. évkönyv recenzense ennélfogva – a bevezetőben leírt általános véleményén túl – egyedül a testes legújabb kötetre koncentrálhat.

Az 1979. évi tomus a korábbi kötetekben kialakított, igényes szerkesztési elvek alapján, a megszokott rovatok szerint készült. A tanulmányokat, forrásközléseket a Somogy megyei Levéltár előző esztendejéről szóló, statisztikai aspektusú beszámoló zárja, felsorolva a munkatársak megjelent dolgozatait, a levéltári kiadványok sajtóvisszhangját, az intézmény széles körű közművelődési munkájának fő tényeit. A velős beszámoló nem valami szűk intézményi érdekű, mert nagyon jellemző képet ad az évkönyvben olvasható publikációk születésének hátteréről. Kiderül belőle, mennyi mindent el kell végeznie egy jó levéltárnak, hogy a kutatások termékeit eljuttathassa a tudományos vérkeringésen túlmenően a közoktatás és az ismeretterjesztés területeire is. Ez a munka – a szélesebb történeti tudatformálás – mindennapos, fáradhatatlan megújulást kíván.

A 10. kötetet *Magyar Kálmán* tanulmánya nyitja, Somogy királyi vármegye kialakulásáról, Somogyvár ispánsági központról. A bátor kérdésfeltevések a dolgozat fő erényei. Háttérmagyarázatai széles kitekintésre vallanak, a szűkebb szakmai közönségen kívül azonban az átlagműveltségű olvasókra is tekintettel lehetett volna a szövegezés során.

Az évkönyvek egyik legértékesebb közleménysorozatát folytatva, a somogyi konventnek az Országos Levéltárban őrzött II. Ulászló kori okleveleit teszi közzé *Komjáthy Miklós.* (A VII. közleményt adja ezúttal.) A közreadás – 15 oklevél az 1470 és 1521 közötti félszázadból – nagyon körültekintően szövegezett, minden lényeges adatot feltüntető kivonatok formájában történik. A módszer célszerű gyakorlatiasságát külön is dicséret illeti. Az olvasók, illetve felhasználók végeredményben sokkal többet kapnak a megszokott oklevélregesztáknál.

Száz oldalon publikálja a kötetben *Borsa Iván* a szenyéri uradalom 1401–1525 közötti okleveleinek kivonatait. A közlemény (előző része a 9. kötetben) alapvető eligazítást ad a kutatás számára. Megjelentetése a vidéki történeti fórumokon szinte teljesen hiányzó műfaj kívánatos újraélesztését is kifejezi.

Péterffy Ida, Pálóczi Horváth Ádám munkásságának ismert kutatója, a költővel rokonságba került Kazinczy János somogyi ref. prédikátor 1806 körüli, 482 kötetet tartalmazó könyvjegyzékét elemzi, a főbb tárgykörök szerinti összetétel és a keletkezési nyelv szerint.

Földvári Antal somogyi (Inke) születésű kunszentmártoni református tanító 1810 utáni emlékeit közli *Illyés Katalin,* Földvárinak a múlt század második felében leírt naplójából. A népi hitvilágra, az alsófokú iskolázásra, az 1817-es ínséges esztendő élelmiszerpótló paraszti módszereire, a csurgói gimnáziumi évekre vonatkozó részletek a kor általános jellemzésére is lehetőséget kínálnak. Publikálásuk egyszerre nyújt hasznos és színes anyagot.

Általános érdeklődésre számottartó korábbi tanulmányait folytatva *Kanyar József* „Népiskola és középfokú oktatás a Dunántúlon – különös tekintettel Somogyra (1849–1867)" című dolgozata viszi tovább a kevesek által kutatott témát. A szép korabeli térképhasonmással és gazdag statisztikai anyaggal ellátott munka a reformkor kezdeti szakaszáig visszanyúló adatokkal jellemzi a kulturáltság szempontjából fennállott helyzetét. Közigazgatási eredetű forrásokból igen részletesen ismerteti meg az alsófokú oktatás állapotát (a tanítóság összetétele, fizetése, az iskolalátogatás arányai stb.). Meggyőzően bizonyítja a Dunántúl északi és déli fele között mutatkozó iskolázottsági különbségek okait. A középiskolákról szólva, alapos és gazdagon dokumentált elemzést nyújt a neoabszolutizmus iskolaszervezési intézkedéseinek dunántúli végrehajtásáról, az Entwurf szerinti tantervi anyag helyi összetételéről.

A kötet egyik legérdekesebb, vonzóan megírt dolgozata *Laczkó András* pályaképvázlata a somogyi újságírás markáns egyéniségének számító Roboz István szerkesztőről. A szabadságharcban tollával szerepet játszó Roboz a kiegyezés után a vidéki szervező-szerkesztő közéleti ember típusa lett, konzervatív irodalmi ízléssel, de megtermékenyítő fővárosi kapcsolatokkal. A hasonló szerepű egyéniségek vizsgálata számos vonatkozásában megvilágítaná az ország más részein is a közvéleményformálás vidéki mechanizmusát a kiegyezés utáni évtizedekben.

A gazdag tényanyagra épített, igényes elemzés a jellemzője *T. Mérey Klára:* Dél-Dunántúl iparfejlődése a dualizmus idején című tanulmányának. A vasúthálózat kiépítésének egyes kérdéseit érinti, azután pedig az 1876. évi iparkamarai felmérés, majd az 1890–1910. évi népszámlálások alapján, iparáganként tárgyalja a témát, különös tekintettel a gyáripar kialakulására. Az egyes iparágakon belül a fontosabb üzemekre egyenként kitér. Következetesen bemutatja az iparfejlődés helyi alapjait (nyersanyag, piac, munkaerő). Módszertani példaként is ajánlható elemzése jól bizonyítja Pécs ipari centrum szerepét a századfordulón, s Nagykanizsa fontosságát is dokumentálja a térségben.

Gondos és széles körű adatgyűjtés alapján született *Andrássy Antal* dolgozata a Horthy-hadsereg 1919 őszén Siófokon, Tabon, Kaposvárott, Fonyódon és a megye más részein bevezetett terroruralmáról. A kommunisták és baloldaliak elleni bestiális irtóhadjárat tényeinek tárháza döbbenetes olvasmány. A szerző az ellenforradalom fegyveres erejéről megbízható becslést ad, s helyesen mutatja be annak szerepét a hatalom gyakorlásában. A tárgyalt Balaton menti területen mintegy ezer főre teszi a fehérterror mártírjainak számát, megállapítja származásukat, osztályhelyzetüket, foglalkozásukat.

Korábbi tanulmányaihoz csatlakozik *Szili Ferenc* munkája is, a kaposvári cukorgyár vonzáskörzetében 1914–1929 között folyó cukorrépa-termesztésről. A mélypontot az 1919–1922-es időszak jelentette, Baranya szerb megszállása miatt. A pengő bevezetésével összefüggésben a répatermelő nagybirtokok és a cukorgyár érdekellentétei megnőttek. A feldolgozóipar általános helyzetébe illesztve mutatja be a kaposvári gyár viszonyait.

Főként németországi levéltári és sajtóforrásokra támaszkodik a kötet egyik legfontosabb tanulmánya, *Tilkovszky Loránté,* „A magyarországi német mozgalom válságának kibontakozása (1930–1932)" címmel. A Bleyer Jakab személye körül összpontosuló belső ellentétek hátterének, a német kormány beavatkozási manővereinek, a magyar kormány és a vezető körök ellenlépéseinek, taktikázásának a részletes bemutatása és elemzése fontos új megállapításokat ad a Bethlen-kormány utolsó éveiben vitt kül- és belpolitika jellemzéséhez. (A dolgozat egy nagyobb munka születése iránti reményt táplálja.)

A kötet végső tanulmánya *Takács Éva* megalapozott eredményeket nyújtó elemzése a Zselicről, mint erdőműveléséről ismert kistájról, az 1935. évi mezőgazdasági statisztikai adatfelvétel alapján. A paraszti gazdálkodás struktúrájának településenkénti megállapítása után – jól kiválasztott mutatókat segítségül híva – igazolja az erdők, a legeltető sertés- és juhtartás elsődlegességét.

Az évkönyv terjedelmes függelékében kaptak helyet az 1978. évi Somogyi Levéltári Napok előadásai. Mint legfontosabbat, *Stier Miklós:* Modern korszak – helytörténet című referátumát emeljük ki. A sok új megállapítást és kitűnő gyakorlati útmutatást tartalmazó előadás Váczy Péter 1931-ben írt célkitűzését feleleventve a hagyományos totalitás (egy település teljességre törekvő története) helyett egyes kiragadott és fontos kérdések helyi feltárását, másfelől az egyes vidékek (kistájak, város és vonzáskörzete) történeti erővonalainak megírását tartja fontosnak.

Mint minden gyűjteményes kötetben, a 10. évkönyvben sem lehet azonos színvonalúaknak tekinteni a tanulmányokat. Az ilyen jellegű eltérések azonban a szerkesztői munka eredményeként nem jelentősek. A tizedik évkönyv a további kötetekhez magas mércét szabott, a szerkesztő és a szerzőgárda azonban meggyőződésem szerint azt is teljesíteni fogja.

Szabó Ferenc

FOLYÓIRATSZEMLE

BULLETINO DELL'ISTITUTO ITALIANO PER IL MEDIO EVO E ARCHIVIO MURATORIANO. NO. 86–87 (1976–78).

A „Bulletino" az olasz középkor-kutatás egyik jeles központjának, az 1883-ban alapított Olasz Középkortörténeti Intézetnek és a Muratori Archivumnak a folyóirata. Az Intézet igazgatótanácsában olyan neves tudósok foglalnak helyet, mint Raoul Manselli, a középkori művelődéstörténet, szellemi áramlatok Európa-szerte ismert kutatója, vagy a kiváló bizantológus, Agostino Pertusi, hogy csak néhány nevet említsünk. Az Intézet készíti elő, a Zanichelli kiadóval közösen, a Rerum Italicarum Scriptores soron következő köteteinek kiadását, és ugyancsak a gondozásában jelenik meg egy másik fontos, a középkor kutatói számára nélkülözhetetlen kiadvány, a „Repertorium Fontium Historiae Medii Aevi". Az Intézet nemcsak a kutató munkát tartja feladatának, de foglalkozik a felnövekvő tudós generáció képzésével is. Felügyelete alatt működik a vele intézmény szintjén is egyesült „Scuola Nazionale di Studi Medievali".

A „Bulletino" 1976–78-i évfolyamai, amelyek ismertetésére itt most vállalkozunk, elsősorban a szellemi élet, a művelődés történetének tárgykörébe vágó tanulmányokat közölnek. A tanulmányok szerzői között természetesen nemcsak olaszok találhatók, de szép számmal szerepelnek más nemzetbeliek is, jeleként annak, hogy a folyóirat mindazok számára biztosít közlési lehetőséget, akik szerte a világban Itália középkori történetével foglalkoznak. Az 1976–77. évi kötet mindjárt a német K. Weitzmann kimerítő tanulmányával indul, aki az olasz C. Frugonival együtt meggyőző érvekkel cáfolja M. Guarducci nézetét a Vatikánban őrzött, a hivők által Szent-Péter trónszékeként tisztelt faereklye eredetét, a trónszéken látható elefántcsont díszítés korát illetően. Míg M. Guarducci véleménye szerint a trónszék egy alexandriai műhelyben készült a 3. században, addig K. Weitzmann az ábrák alapos vizsgálata után megállapította, hogy bár alexandriai minták alapján készültek, már elkülöníthetők rajtuk bizonyos stílusjegyek, amelyek a középkori művészet sajátjai. A stílusjegyek vizsgálata alapján jut arra a következtetésre, hogy a trónszék egy Kopasz Károlynak dolgozó műhelyben készült a 9. sz. végén. Hasonló megállapításra jut C. Frugoni is, aki „A császári hatalom ideológiája Szent-Péter trónszékének elefántcsont díszítésében" címen írt tanulmányt a témáról. A. de Vogue Szent Gergely dialógusainak olasz kiadásához fűz észrevételeket, hangoztatva a mű elemzésének szükségességét az irodalomtörténetírás szempontjai szerint is. G. M. Cantarella egy 12. sz. elején, a clunyi szerzetesi környezetben keletkezett forrás szerkezeti elemzése kapcsán azt vizsgálja, hogyan tükrözi a szerkezet a clunyi szerzetesi mozgalom ideológiáját. A forrás egy 1121 és 1122 között íródott episztola, és azért írták, hogy megünnepeljék vele Cluny egyik szentéletű szerzetesének kanonizációját. O. Capitani Dante Monarchiájának III. könyvét választja kutatásai tárgyául. Azt vizsgálja, milyen értelemben használta a szerző e politikai utópiájában kora olyan fogalmait, mint az „auctoritas" és a „potestas". A szavak használatát több Dantéval kortárs szerzőnél összevetve, úgy találja, hogy Dante elindított egy folyamatot, amely a kor politikai gondolkodásában, a pápa és a császár közötti hatalmi viszonyok megváltozásával párhuzamosan, végül is a jelzett fogalmak átértékelődéséhez vezetett. D. Quagliani az olasz politikai élet egyik fontos – Dante korát követő – fordulatának, a kommunális kormányzati rendszer hanyatlásának, a signoria kialakulásának tudatosulását kutatja a korszak – 14. sz. közepe – egyik neves politikai teoretikusánál, a sienai Bartolo da Sassoferratónál. B. da Sassoferrato főművét, a „Tractatus de regimine civitatis"-t elemezve, megállapítja, hogy ez az átalakulás Itáliában, ahol a városi önkormányzat oly nagy múltra tekintett vissza, a politikai gondolkodásban egyfajta válságot idézett elő, ami észlelhető B. da Sassoferrato munkájában is. U. dell'Olmo más vonatkozásban ugyan, de szintén a középkori ember tudati szféráiba kalauzol tanulmányával. A szerző a Monumenta Germaniae

Historica és a Rerum Italicarum Scriptores köteteiben közzétett krónika anyagot nézte át, arra keresve választ, milyen indítékok alapján tartotta a középkori ember a napfogyatkozást egyszer természeti jelenségnek, máskor pedig isteni kinyilatkoztatásnak. G. Ortali a 15. sz. végén összeállított cesenai évkönyvek keletkezési körülményeit kutatva, hangsúlyozza az egyházi eredetű „történetírás" hatását a világi fogantatású krónikaírásra. Ugyancsak a krónikairodalommal foglalkozik L. Capo tanulmánya is, aki az e tárgykörben 1966-ban, Velencében tartott konferencia anyagát ismerteti. A konferencián a velencei történetírás fejlődéséről adtak áttekintést a kezdetektől a 16. sz-ig, és a szerző néhány év távlatából újraértékelve az eredményeket, saját kutatásai alapján maga is hozzájárul néhány, akkor felmerült probléma alaposabb tisztázásához.

A művelődés-, az eszmetörténet tárgykörébe tartozó értekezések mellett akadnak olyanok is, amelyek a társadalom-, a politikatörténetből merítik tárgyukat. J. C. Maire-Vigeur kritikai észrevételek kíséretében ismerteti P. Toubert 1973-ban megjelent könyvét a középkori Latium struktúráiról (9–12. sz.). A. Esch arról értekezik, hogyan látták a Rómában tartózkodó firenzei kereskedők a római szabad kommuna bukását, míg G. Tognetti Firenze fellebbezésének körülményeit vizsgálja az 1376. évi pápai ítélet ellen. P. Golinelli egy eddig meglehetősen elhanyagolt forrástípus, a szentek élettörténete forrásértékére hívja fel a történészek figyelmét a Po-vidék népességének társadalom- és eszmetörténete vonatkozásában. S. Gasparri a kora-középkori olasz történelem egyik sokat vitatott kérdésének, az arimannok (az uralkodó rendelkezésére álló katonaság) eredetének, a lombard társadalomban betöltött funkciójának szentel egy tanulmányt, összefoglalva a kérdéssel mind ez ideig foglalkozó történeti irodalom álláspontját is.

E rövid és vázlatos áttekintésből is kitűnik, milyen változatos a kötetek anyaga, mennyi, témáját és a feldolgozás módszerét tekintve egyaránt figyelemre méltó tanulmányt tartalmaz a Bulletino jelzett két évfolyama. Arra nincs lehetőség, hogy valamennyi tanulmánnyal részletesebben foglalkozzam, így csak hármat emelnék ki, amelyek kimerítőbb ismertetése talán több szempontból sem lesz érdektelen. A három tanulmány sorrendben a következő: *P. Golinelli:* Adalékok a Po-vidék XI. sz-i történetéhez a szentek élettörténetében; *A. Esch:* Róma szabad kommuna bukása a firenzei kereskedők leveleiben. A Datini Levéltár római levelei az 1395–98. évekből; *J. C. Maire-Vigeur:* A totális történelem eszméje: P. Toubert tézise.

P. Golinelli fő feladatának azt tekinti, hogy felhívja a figyelmet a szentek életrajzára, mint egy adott korszak fontos történeti forrására. Véleménye szerint a történészek mind ez ideig nem hasznosították jelentőségéhez mérten ezt a forrástípust, aminek elsősorban az a magyarázata, hogy hiányzanak a jó kritikai kiadások, amelyek megkönnyítenék a történész dolgát. Segítenének elválasztani a mű sajátos elemeit a hagyományos, a hagiográfia toposaiból felépült kerettől. E források ugyanis értékes adatokkal szolgálnak azon korszak emberének mindennapi életére, világszemléletére, amelyben az életrajz írója élt és tevékenykedett. A szerző tanulmányában arra vállalkozik, hogy állítását a 11. sz-ban keletkezett és a Po-vidékén tevékenykedő szentek életrajzai elemzésével illusztrálja, bebizonyítva, milyen fontos információkat tartalmaznak ezek a források azok számára, akik a vidék agrártörténetével, történeti földrajzával, anyagi kultúrájával, a szokások és mentalitások történetével foglalkoznak. A források felhasználásánál természetesen mindenkor figyelembe kell venni, hogy az életrajzok szerzetesi környezetben keletkeztek, ahová a külvilág eseményei csak nagyon áttételesen jutottak el, és mindjárt a vallás diktálta szempontok szerint nyertek értelmezést. A szerző négy szempont köré rendezte kutatásait: a vidék topográfiáját, a mindennapi életet, a különböző betegségeket, a kor mentalitását érintő információk kigyűjtésére összpontosította figyelmét. Külön figyelmet szentel azoknak az adatoknak, amelyekből a kor emberének mentalitására következtethet. Egyrészt azokat az elbeszéléseket elemezte, amelyek az álmokról, az emberek különböző érzelmi megnyilvánulásairól tudósítottak, másrészt azokat a magatartásformákat, tanításokat, amelyeket ezek az írások követendő példaként állítottak olvasóik elé. A szerző rámutatott arra, hogy a 11. sz-i ember leggyakoribb érzelmi megnyilvánulása a félelem volt, ami az akkori ember életének nagyfokú bizonytalanságából következett. A társadalomban ez idő tájt bekövetkezett változásokból (a kora-középkori közrend felbomlása, a központi hatalom széthullása, új termelési rendszerek kialakulása), valamint abból az ellentétből, amely a test kísértése és a vallás tanításai között feszült, táplálkozott elsősorban ez a bizonytalansági érzés. Ennek leküzdésére vonultak az emberek kolostorba vagy remeteségbe, hittek a csodákban. A szentekre is azért volt elsősorban szükségük, hogy általuk egyfajta megkönnyebbülésben legyen részük. A szentben, aki legyőzte magában a gyarló emberi természetet, akit

az isteni kegyelem ezért a természet feletti uralkodás képességével ruházott fel, eszközt láttak, amelynek a segítségével megmenekülhettek a rájuk állandóan leselkedő gonosz rontásaitól.

A berni egyetem professzora, A. Esch egy másik fontos forrástípus, az idegenben tartózkodó kereskedők leveleinek információs anyagára alapozza egy olyan fontos eseménysor előzményeinek tisztázását, mint a római kommuna bukása, a pápai hatalom felülkerekedése, a város átalakulása kommunából pápai rezidenciává. A szerző szerint a kommuna életében ez a fordulat 1398-ban következett be, amikor IX. Bonifácnak sikerült megakadályoznia, hogy a „nép" pártjának vezére, P. Mattuzzi uralomra kerüljön. Ettől fogva a kezdeményezés a pápa kezében volt, akinek fokozatosan sikerült felbomlasztania a „nemesség" pártjának uralmát is. Az események menetéről a korabeli források csak igen hiányosan tudósítanak, éppen ezért nagy a forrásértéke annak az 1634 levélnek, amelyeket éppen a kritikus időszakban Rómában tartózkodó firenzei kereskedők írtak városukba. A firenzeiek maguk is érdekeltek voltak az események alakulásában, ezért igyekeztek azokról a lehetőségekhez képest pontos képet adni. Firenze kereskedelmi érdekei ugyanis a római kommuna bukását, egy pápa által ellenőrzött Rómát kívántak meg, és a szerző szerint Firenzének magának is része volt abban, hogy a pápának sikerült felülkerekednie.

P. Toubert könyve, az ismertető, J. C. Maire-Vigeur véleménye szerint, a strukturális analízis modelljének tekinthető. Egy tartomány vonatkozásában ábrázolja a szerző a kora-feudális gazdaság egyik jelentős fejlődési szakaszát, amikor a – 10–11. sz. folyamán – a szétszórt mezőgazdasági településekből kialakulnak az egy egy vár körül összpontosult települések, ami együttjárt a földfoglalás formájának megváltozásával is. A szerző e nagy változások gazdasági feltételejt a demográfiai növekedésben, a megművelt területek, a régi domaniális centrumok mellett az egyéni vállalkozások sokasodásában látta, a fejlődés mozgatórugóját a földesurak azon törekvésében, hogy a népesség növekedéséből hasznot húzzanak, fennhatóságukat szilárdabbá tegyék az agrárnépesség felett. A szerző, miután hatalmas adatbázis alapján elemezte azokat a változásokat, amelyeket a „vár-forradalom" a társadalom különböző rétegeiben előidézett, foglalkozik a várfalon belüli területek megművelésének formáival. A szőlőművelés elterjedése lehetővé tette, hogy a megnövekedett népességet a várfalon belül tartsák, de egyúttal azt is jelentette, hogy a gabonatermelés, az állattenyésztés javarészt a várfalon kívülre szorult, aminek káros következményei csakhamar megmutatkoztak. A szerző előtt az sem maradhatott rejtve, hogy az expanzióval egyidőben jelentkezik egyfajta pusztásodás is, amely tehát nemcsak a 14–15. sz-i válságkorszakban volt jellemző, de jelen van már ebben a korai időben is, ha okai nem is voltak ugyanazok. A könyvet ismertető Maire-Vigeur elismerően szól a szerző mintaszerű forráskezeléséről, arról a megközelítési módszeréről, hogy az egyes forrástípusok változását igyekszik összefüggésbe hozni a társadalomban végbement változásokkal. A könyv nemcsak megállapításainak megalapozottságával, forráskezelésének módszerével tűnik ki, de a könyv végén található kis szótárral is, amelyben a szerző a témára vonatkozó terminus technikusokat kigyűjti, feltüntetve az egyes fogalmak összes előfordulását.

T. Zs.

B. LEWIS:

AZ OTTOMÁN BIRODALOM ÉS BUKÁSÁNAK UTÓREZGÉSEI

Az ottomán birodalom legfőbb kohéziós erejét az iszlám jelentette. Ezen alapult a tekintély, a politikai és szociális összetartozás érzése. A törökök birodalmukat nem úgy tekintették, mint amely török uralmat jelent a nem törökök felett, hanem mohamedán uralmat a nem mohamedánok felett. Elképzelésük szerint mohamedán birodalmuk feladata az iszlám törvényeinek az egész világra szóló kiterjesztése volt. Ebben a koncepcióban a nem mohamedánok másodrendűek, de megtűrtek voltak, míg a renegátok számára minden út nyitva állt.

Az 1919–22-es török függetlenségi háború idején az iszlám elem még igen erős, de éppen a mohamedán egyházi hierarchia együttműködése a megszállókkal könnyítette meg jelentős mértékben Kemal számára a szekularizációt. A kalifátus 1924-ben történt megszüntetése az egyházi vezető

szerepet véglegesen felszámolta. Törökországban azóta sincs a legkisebb jele sem „az iszlám vezetője és bajnoka" pozíciója visszaszerzésére irányuló törekvésnek.

Az ottomán dinasztia és állam ötszáz éven át létezett. A politikai lojalitást – még a nem mohamedánok jó részénél is – a dinasztia iránti hűség jelentette. Az utolsó szultán együttműködése az antanttal azonban a legtöbb török szemében erősen diszkreditálta a dinasztiát.

Az arab tartományok elvesztése a régi birodalmi gondolatot végleg eltemette. Helyét bizonyos fokig már korábban elfoglalta a pántürk eszme, amelynek kialakításában fontos szerepet játszottak a 19. században a cári elnyomás miatt a török birodalomba áttelepült török nyelvűek nagy csoportjai.

Kemal 1922-es végső győzelme után nem törekedett a viszonylag kedvező helyzet – pl. Szíria és Irak csalódása a francia, ill. brit uralomban – kihasználására; sem Ázsiában, sem Európában nem akart korábbi területeket visszaszerezni, elvetette a katonai erőre alapuló birodalom gondolatát.

A török birodalom bomlása rendkívül lassú, vesztes háborúkkal teli folyamat volt. Így a birodalom a legtöbb török számára az állandó kudarcot, míg az új nemzeti állam a sikert jelenti.

Az elvesztett területekről visszatérő számos jól képzett tisztviselő, katona komoly segítséget jelentett a fiatal köztársaság első éveiben. A birodalom irányításában szerzett tapasztalatok, a politikai felelősség viselésének gyakorlata nagy szerepet játszott abban, hogy sikerült kialakítani egy működőképes parlamenti demokráciát. A birodalomból örökölt realista szemlélet különösen jól mutatkozott meg az új török állam külpolitikájában. Negatívumként jelentkezett azonban, hogy a birodalmi időszakban a kereskedelem, az ipar, a pénzügyek zömmel nem mohamedánok kezében voltak, így szinte teljesen új középosztályt kellett létrehozni.

A törökök megváltozott helyzetükhöz jól alkalmazkodtak, a néhai birodalom után nosztalgiát nem éreznek.

(Journal of Contemporary History, 1980. évi 1. szám, 26–37.)

M. T.

TH. ESPER:

AZ URALI MUNKÁSSÁG HELYZETE A 19. SZ. ELSŐ FELÉBEN

Milyen volt az Urál-vidéki munkások helyzete a 19. század első felében? – veti fel ezt a furcsának tűnő kérdést Thomas Esper. Szovjet és külföldi szerzők véleményét csokorba szedve, maga is megállapítja, hogy azok csak árnyalatokban térnek el, a munkások (akik 1861 előtt jogilag jobbágyok) rettenetes körülmények között éltek és dolgoztak. Az alacsony bérek, a hosszú munkanap, a női és gyermekmunka alkalmazása, a biztonsági berendezések hiánya, a gyári vezetés zsarnokoskodása egyaránt az ipari forradalom korai szakaszára jellemző képet idézi.

Ezen a ponton áll elő Esper saját véleményével. Korabeli statisztikán mutatja be, hogy az Urál-vidéki jobbágy-munkások nagyobb anyagi jólétben és biztonságban éltek, mint nyugat-európai kor- és sorstársaik.

A munkásmegmozdulásokat alaposan megvizsgálva a szerző rámutat, hogy a nagyobb, viszonylag modern ipari üzemekben (különösen az állami, cári kézben lévőkben) nem voltak zavargások. Minél jobban prosperált egy vállalat, annál jobb helyzetben éltek munkásai. A korabeli statisztika szerint az uráli munkásság nagy többsége ilyen üzemekben dolgozott, következésképpen az adott viszonyok között jól élt.

Módosítanunk kell tehát – mondja Esper – a totális kizsákmányolásról, nyomorról alkotott, egyoldalú véleményünket. A furcsa helyzet okai a jobbágyi állapotban gyökereztek. Bár a gyártól kapott összeg általában nem fedezte a munkaerő újratermeléséhez szükséges anyagi javak értékét, a munkások életkörülményei nemcsak a gyártól függtek. Sok helyen osztottak élelmet, ingyen lehetett fát vágni, a munkás és családja a „háztájin" különféle növényeket termesztett, állatokat tartott. Az ilyen gazdálkodással a gyár is jól járt, hiszen a béreket így példátlanul alacsonyra lehetett leszorítani. Esper számítása szerint hasonló volumenű gyárban ugyanazt a munkát végző nyugat-európai munkás bére majdnem négyszer volt nagyobb.

Az orosz gyár.knak extra kiadásai is voltak a nyugatiakhoz képest. Minden férfi jobbágy után adót kellett fizetni, függetlenül attól, alkalmazták-e őt vagy sem. A törvények által előírt ingyenes gyógykezelés szintén sokba került. Az 1850-es évek közepén Nyizsnij Tagilban a nem bérjellegű kiadások az önköltség 42%-át adták, bár ez talán kirívó példa.

Kellő levéltári adatok híján Esper többnyire utazók, geológusok, földrajztudósok véleményére támaszkodik, amikor az uráli munkások helyzetéről ír. A kicsit talán rózsaszínűre festett kép szerint a munkások többsége jól táplálkozik (majdnem mindennap húst eszik), jól él, helyzete kedvezőbb a nyugat-európaiakénál.

Esper szerint az ipari forradalom egyik legszörnyűbb jellemzője, az urbanizációval együttjáró migráció, mely a családok szétszakítását, a megszokott környezet elvesztését, a népszokások és a népzene részleges megsemmisülését is jelentett, az Urál-vidéken nem éreztette hatását. A munkaerő itt elsősorban a helyi népszaporulatra támaszkodott, sőt inkább az fordult elő, hogy a parasztfalvakba küldték vissza a felesleges munkásokat. Az 1861-es jobbágyfelszabadítás idején a munkások már három-négy generáció óta ipari munkával foglalkoztak. Az 1850-es években az uráli iparlelepek többsége 75–100 éves múltra tekinthetett vissza.

Érdekes módon a jobbágy-munkások általában nem tiltakoztak a jobbágyi állapot ellen, sőt úgy érezték, az 1861-es rendelettel jogaikat vesztették el. Két gyárban petíciókba foglalták kérésüket: a rendelet visszavonását.

Az általános helyzetkép után egy konkrét ipari komplexumot vizsgál meg Esper. A Demidov-cég az uráli fémmunkásságnak kb. 10%-át, mintegy 10 000 munkást foglalkoztatott. A többségükben jobbágy-munkások szinte idillikus körülmények között éltek. Jó orvosi ellátás, óvodák, iskolák, nyilvános könyvtár, múzeum és botanikus kert állott rendelkezésükre Nyizsnij Tagilban. A diákok közül a leendő „szellemi arisztokrácia" képviselőit nemcsak orosz nagyvárosokba, hanem Nyugat-Európába is elküldték továbbtanulni.

A szemtanú szerint a munkások faizási, halászati, vadászati joggal és családonként legalább egy-két tehénnel rendelkeztek. A bér mellé minden munkás havonta kb. 30 kg rizslisztet kapott, felesége ugyanannyit, gyerekei ennek felét. Ezek után ösztönösen adódik a kérdés, lehetséges-e ez, hihetünk-e a szemtanúnak. Frederic Le Play a párizsi École des Mines diákja, majd professzora, a monografikus szociográfia megalapítója 1844-ben járt először Nyizsnij Tagilban, akkor, amikor Engels könyvet írt az angol munkásosztály helyzetéről. Le Play szinte egész Európát bejárta, mindenütt munkás-, többnyire bányászcsaládok életkörülményeit vizsgálva. Minden bizonnyal hiteles tanúnak kell elfogadnunk. Nem a jobbágyrendszert sírja vissza művében, hanem azt a nyugat-európainál humánusabb, kicsit utópisztikus ipari rendszert, melyet az Urálban megtalálni vélt.

Az uráli iparvidéken kialakult sajátos ipari jobbágyság, vagy jobbágy-munkásság történelmi ténye felett nem lehet elsiklani. A kérdés azonban még alaposabb vizsgálatra szorul, hiszen mint azt Esper is elismeri, ez a tanulmány is inkább csak kérdéseket és ellentmondásokat vetett föl.

(Journal of Modern History 1978. dec. Volume 50. No. 4. 670–679.)

F. M.

GEORE ARMSTRONG KELLY:

AZ ORLÉANS-I HERCEG „GÉPEZETE" ÉS AZ ÚJ POLITIKA

Louis-Philippe Joseph, orléans-i herceg, a későbbi „Égalité" Fülöp figurája még ma is talányos. Bár a jelenlegi történetírás kissé megfeledkezett róla, a kortársak számára jelenség volt, mely mellett nem lehetett elsiklani. Évi 7,5 millió livre jövedelme, hatalmas birtokai, szabadkőművessége mind magára vonta az ország figyelmét. Palotája úgy irányította Párizst, mint Versailles az országot. Jelleme, tehetsége és az udvarral való szembenállása sokakban ébresztett reményeket valamiféle felülről végrehajtott forradalomra.

1789-ben az „új politika" mezejére lépett, de nem látta át teljesen az eseményeket, melyek végül is elsodorták. Mégis ez a mérhetetlenül gazdag főrend az első pillanattól kezdve ösztönösen a

szabadság felé fordult, mely számára alapvetően emberi szabadságot, a kötelékektől való mentességet jelentett.

Amit 1789-től várt, egyszerre volt sok és kevés. Ne legyen többé király, egyház vagy bármilyen más hatalom, mely beleszólhatna abba, hogyan múlatja idejét. Eszménye a végletekig vitt egyéni szabadságban rejlett. „Olyan törvény kell – mondta –, mely biztosít, hogyha Londonban, Rómába vagy akár Pekingbe akarok menni, senki sem állhat utamba. A többivel nem törődöm."

Bár az emberi szabadságjogoknak ez nem túl magas fokú meghatározása, mégis jól megvilágítja a herceg ellenzékiségének motivációját, liberalizmusának mibenlétét. Orléans úgy érezte, hogy saját életét eltékozolta, és ezért nagy súlyt fektetett gyermekei neveltetésére. Nevelőnőjük az új elvek szerint republikánusnak nevelte őket, de nem tudott megfeledkezni arról, hogy hercegeket okít. „Nehéz volt egyszerre mindkettőnek lenni" – emlékszik vissza később Lajos Fülöp erre az időszakra.

A hercegben az ösztönös szabadságvágy és a fronde-i indíttatás felemás módon ötvöződött. Már 1771-ben aláírta a parlament érdekében protestáló iratot, s ettől kezdve nem tagadta meg magát. 1787 novemberében a király új adórendszer bevezetését jelentette be, mely öt év alatt mintegy 120 millió livre-re emelte volna az adóterheket. A miniszterek ötöltek-hatoltak, mikor felállt az orléans-i herceg – aki alkatilag is igazi frondeur volt –, és egyszerűen csak ennyit mondott: „Sire, ez törvénytelen!" Talleyrand visszaemlékezése szerint ez a mondat a francia történelem egyik fordulópontját jelezte. Fegyverrel már szálltak szembe a királlyal, de hogy egy herceg figyelmeztesse az abszolút uralkodót az alkotmányosság betartására, az még nem fordult elő. A birtokára száműzött herceget az eset természetesen roppant népszerűvé tette. A parlament is kiállt mellette, ami tovább növelte a király és a parlament közötti ellentéteket.

A következő hónapokban az orléans-i herceg és követői valami újat vetettek be a politikai küzdelembe. Pénzt, fáradságot nem kímélve hatalmas propagandagépezetet hoztak létre a politikai közvélemény megnyerésére. Szerző egyenesen a Rockefellerek és a Kennedyk kampányaihoz hasonlítja a mozgalmat. Pénzzel politikai tanácsadók véleményét, írók tollát vásárolták meg, sőt a herceg mellett tüntető tömeget és az azt lelkesítő szónokokat is beszervezték. Emberei egy részét a herceg palotája, a Palais-Royal mellett le is telepítette. Rövidesen vidéken is politikai befolyásra tett szert. Az 1780-as évek végén jelentős mennyiségű pénzzel rendelkező politikai klikk állt a háta mögött. Tartotta a kapcsolatot a parlamenti ellenzékkel, de ugyanakkor a Palais-Royal állt a királynőről írt gúnyversek hátterében is. Brissot (aki a herceg tanácsadóinak, a Ducrest-eknek volt személyi titkára) így emlékezett vissza erre az időszakra. „A herceg kisstílű konspirációkkal foglalkozott egy napig, aztán megijedt – sosem fog egy párt élére állni, mert attól tart, hogy az opera és a lányok nem állnak majd mögötte." A trónratörő véres tervekkel kapcsolatban Mirabeau csípősen jegyezte meg, hogy a herceg akarja a dolgot, de képtelen rá, mivel igazi eunuch, ha bűnről van szó.

1788 októberében a Ducreste-ek kiestek a herceg kegyéből, és a palota élére Choderlos de Laclos került. Tevékenységéről keveset tudunk, pedig az ő keze irányította azt a gépezetet, mely az orléans-i herceg trónra vezető léptei előtt a talajt egyengette. Segélypénzeket kapott például Marat, hogy tollát a herceg mellett és La Fayette ellen forgassa, de emellett a herceg pártolta a művészeteket, segélyegyleteket támogatott, és új kutatásokat pénzelt. A fennmaradt iratok között nincs nyoma annak, hogy közvetlenül politikai célokra utaltak-e ki pénzeket. Az 1793-as per titkos iratanyagát Napóleon állítólag megsemmisítette, így csak másodkézből származó információkra támaszkodhatunk. Az általában megbízhatatlan emlékiratok szerint Brissot, Barére, Mirabeau, Desmoulins, Danton, Dumouriez és mások is a herceg zsoldjában állottak, s a Gironde és a Hegypárt is egymás szemébe vágja, hogy tagjai az orléans-i herceg ügynökei. Számunkra nem a rágalmak a fontosak, hanem a herceg és az új politika kapcsolata. A propaganda megvásárlása, bértollnokok megbízása emberbaráti, jótékony adományok azóta a politikai harc jól ismert eszközeivé váltak. Nem lehetett a herceget túlzott lojalitással vádolni, de végső soron pénzét a nemzeti politika szervezésére fordította. Kétségtelen, hogy indokai között a népszerűséghajhászás és a bosszú is helyet kapott, de a maga módján a liberalizmus szellemében lépett fel – állítja a szerző.

1789-ben kevesen gondoltak a monarchia megdöntésére, de a király személyének megváltoztatása elképzelhetőnek tűnt. A király és az orléans-i herceg személyiségének ismeretében ez a csere jónak látszott. A gépezet és az irányító „agytröszt" készen állt, legalábbis ezt jelezték a herceg ellen szaporodó vádak.

A vádak félig-meddig takarták ugyan az igazságot, de alapjában túlzottak voltak. Nem a herceg ügynökei vették el a paraszt szájától a kenyeret, hogy ezzel is forradalomra ösztökéljék, s nem ő okozta a gabonahiányt sem. Georges Lefebvre egyértelműen bizonyította, hogy nem a herceg állt a vidéki felkelések, mögött sem. Igaz viszont, hogy a rendi gyűlés összetételének kialakítását megpróbálta befolyásolni, liberálisabbá alakítani.

Említésre méltó ebből az időszakból a herceg pamflet-sorozata: az Instructions à ses bailliages, melynek első változatát Laclos, másodikat valószínűleg Siéyès írta. A sorozat témái közül a szabadság, az emberi jogok, a teljes sajtószabadság, a tulajdon szentsége, a polgári házasság és a válás joga olyan, mely az adott szituációban igen előremutatónak látszott.

Az Instructions-ból mintegy 100 000 példányt terjesztettek, s bár hatása pontosan nem mérhető fel, elterjedtsége megdöbbentő. A herceg ezzel az irattal egyértelműen elhatárolta magát királyi nagybátyjától.

A párizsi választások a liberális nemesség sikerét hozták, azonban a hercegen kívül embereiből csak négyet választottak meg a vidéki kerületekben. Az orléans-i párt sikeréről beszélni merőben alaptalan. Jelentősebb megmozdulása a hercegnek a választás után nincs. Noha elsöprő többséggel (553 szavazat a 660-ból) őt választják meg a Nemzetgyűlés második elnökének, lemond, mivel kicsinek érzi tehetségét a feladathoz. Fortély, álszerénység, emberiesség, a politikai elkötelezettség kerülése együttesen vette ki részét döntéséből, mellyel önmaga tekintélyét semmisítette meg. Ezek a tulajdonságok vezettek október elején az eseményekbe való „belekeveredésébe", későbbi kétértelmű, majd végzetes jakobinus kapcsolataihoz, vagy a régensségért tett 1791-es sikertelen kísérlethez. Hibáitól eltekintve az ő égisze alatt jött létre az a gépezet, mely az új politikai követelményeknek – ha halványan is – de megfelelt.

Ha piros helyett zöld utat kap – mondja a szerző –, egészen más irányba is fejlődhetett volna a forradalom.

(The Journal of Modern History, volume 51, No., 4, December 1979., 667–684.)

F. M.

KLAUS-DIETER SCHLECHTE:

REFORMERBŐL ELLENFORRADALMÁR. CHARLES ALEXANDRE DE CALONNE TEVÉKENYSÉGÉRŐL 1783–1790

A francia forradalom történetét a történetírás részletesen feldolgozta, a vele szemben fellépő ellenforradalom pontos megismeréséhez azonban még alapkutatások hiányoznak. Az említett adósság törlesztésére tesz kísérletet Schlechte a 18. sz. 80-as éveinek egyik jelentős szerepet játszó, a merev feudális társadalmi és gazdasági privilégiumok és a tőkés gazdaság dinamikus fejlődésének ellentétéből származó feszültségek mérséklésére törekvő reformer tevékenységének pályafutása mintegy két évtizedes szakaszának elemzésével.

A 18. századi Európa egyik legerősebb államának tűnő Franciaországban, különösen XVI. Lajos uralkodása idején, nagy hatalom összpontosult az ún. főfelügyelők kezében. A pénzügyek, a gazdasági és a politikai élet irányításával megbízott tisztviselők hivataluknál fogva közelről tapasztalhatták az abszolút monarchia válságát, s közülük a legtehetségesebbek (pl. Turgot és Necker) eljutottak a stabilizáló belső reformok szükségességének felismeréséig.

1783 nyarán, nem kis mértékben a jobboldali körök nyomására, Calonne-t választották meg főfelügyelőnek. Az 1765 óta királyi tanácsosi minőségben tevékenykedő politikus hivatali működésének megkezdésekor legsürgősebb feladatának az államháztartás szanálását, a feudális terhek és a földkérdés problémájának megoldását tekintette. November 13-i tervezetében a pénzügyi nehézségek orvoslását állítja középpontba, s a leszámítolóbank megszervezésével, a magánbankok támogatásával, valamint az adósságtörlesztési kasszák felállításával törekszik azt elősegíteni, egyben a manufakturális fejlődés pénzügyi alapjait biztosítani.

Az iparfejlődés és a külkereskedelem kölcsönhatását felismerve, s a fizetési egyensúly helyreállítása reményében szorgalmazta az európai cserekapcsolatok bővítését, mindenekelőtt Nagy-Britanniával. Törekvései 1786-ban kereskedelmi szerződés megkötéséhez vezettek. A megállapodás kedvezőbb feltételeket biztosított ugyan a francia agrártermékek számára a szigetország piacán, másrészt viszont kiszolgáltatta a francia ipart az angol konkurrenciának, s így végső soron a feszültség csökkentése helyett éppen annak növekedéséhez járult hozzá. A helyzetet az 1780-as évek második felében fokozódó mezőgazdasági válság is súlyosbította.

Kezdeményezéseinek sikertelensége Calonne-t határozottabb lépésekre sarkallta. A pénzügyek megjavításáról készített tervezetében (1786), amely sokat megőrzött a neckeri reformtervek hatásából, az adózás rendszerének megváltoztatását, a közbülső vámok eltörlését, a gabonakereskedelem szabadságának biztosítását jelöli meg legsürgősebb tennivalókként. Az 1787. február 22-én megnyílt Előkelők Gyűlésén előterjesztett koncepciójának sarkalatos eleme pedig az első két rend megadóztatása volt. Az említett lépések arról tanúskodnak, hogy Calonne felismerte: a fennálló rend megvédése csak bizonyos engedmények árán, a feudális uralkodó osztályok kiváltságainak részleges lebontásával érhető el. Javaslata azonban egyelőre túl radikálisnak bizonyult. A felháborodott nemesek ugyanis megbuktatták, majd az állami pénzek hűtlen kezelése címén vádat emeltek ellene.

A hivatalos eljárás elől Calonne Londonba menekült, s itt értesült a forradalom kitöréséről. Már július 31-én részt vett Namurban a francia emigránsok első megbeszélésén, decemberben pedig William Pitt, angol miniszterelnöknél kért kihallgatást, hogy az ellenforradalom anyagi támogatásáért közbenjárhasson. 1790. április 6-án levélben fordult XVI. Lajoshoz, s tőle az ellenforradalmárok nyílt támogatását, polgárháború kirobbantását követelte. Munkálkodását folytatva, 1790. június 15-én tervezetet juttatott el az emigrációban élő Artois grófjához, melyben az ellenforradalmi folyamat kibontakozásának hatékonyabb elősegítését siettetve, az európai udvarok megnyerésének, a francia néptömegek fokozottabb befolyásolásának és konkrét politikai program kidolgozásának szükségességét hangsúlyozta.

A forradalommal szembeni elvi álláspontját 1790-ben megjelent, „De l'état de la France" c. könyvében összegzi. A munka nem egyszerűen az abszolutizmus visszaállítását jelöli meg elérendő célként, hanem a monarchikus rendszer „angol stílusú" megváltoztatását, amelyben a „szélsőséges" törekvésekkel szemben a születési előjogok sérthetetlensége, az egyház és a nemesség politikai vezető szerepének megőrzése, s az uralkodó szentesítési joga jelentenék a legbiztosabb garanciát. Nem sokkal Calonne műve után adták ki a vele szoros kapcsolatban álló Burke „Reflections of the Revolution France" c. könyvét, s a két írás a későbbiekben együtt szolgált a konzervatív érvelés alapjául.

1790 októberében Calonne Turinba tette át székhelyét, és bekapcsolódott az emigráció közvetlen vezetésébe.

Schlechte tanulmánya a francia ellenforradalom egyik legkorábbi exponensének útját követi. Olyan tipikus reformpályát rajzol meg, amely a szélsőséges konzervatívok ellenállásán megtörve, majd a forradalmi továbblépésben La Fayette példájának követésétől visszahőkölve egyenesen vezetett a Franciaország ellen irányuló aktív ellenforradalmi szervezkedéshez.

(Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1978/12 1084–99.)

E. G.

MICHAEL L. KENNEDY:

JAKOBINUS KLUBOK ALAPITÁSA ÉS A KLUBHÁLÓZAT LÉTREHOZÁSA 1789–91. KÖZÖTT

1789. április 30-án néhány bretagne-i képviselő nemhivatalos tanácskozásra gyűlt össze Versailles-ban. Júniusra a gyűlések rendszeressé váltak, s a „klub" állandó látogatói között találjuk Mirabeau, Robespierre, Barnave, Petion, Adrien Duport, Siéyès nevét. A Nemzetgyűlés Párizsba költözése után 15–20 tag megalapította a „Société de la Révolution" nevű szervezetet, mely a rohamosan növekvő taglétszám miatt rövidesen a St.-Honoré úti Szent Jakabról elnevezett domini-

kánus kolostorba tette át székhelyét. 1790. január végén a „Forradalom Híveinek" klubja az „Alkotmány Barátai" (Société des amis de la Constitution) nevet vette fel, noha ekkor már sokan a royalista újságírók által adományozott néven jakobinusként emlegetették.

A Barnave által kidolgozott alapszabály rögzítette, hogy a klub felveszi a kapcsolatot az összes olyan szervezettel, mely hasonló céllal alakul. Az újonnan létrejövő klubok a párizsi központot anya-szervezetnek ismerték el. Az új mozgalomnak a meglévő egyletek, körök és szabadkőműves páholyok sok helyütt adtak szervezkedési keretet.

Bár az új kutatások fényében a szabadkőművesség hatása jóval kisebb, mint azt 50 éve még feltételezték, a jakobinus klubhálózat sok tekintetben hasonlított a szabadkőműves páholyrendszerre. Desmoulins szavai szerint a párizsi központi jakobinus klub a nagypáholy szerepét töltötte be. A szabadkőművesség mellett még két másik szervezet befolyása figyelhető meg a jakobinus klubhálózat létrejöttében. A mesmeristák Sociétés d'harmonie testületéből sokan csatlakoztak később a jakobinus mozgalomhoz, s a párizsi mesmeristák alelnöke, Adrien Duport, egyik alapítója lett a Société de la Révolutionnak is.

A jakobinus klubok egyik előzményének tekinthetjük az emberbaráti társulatokat (Sociétés philanthropiques) melyek, bár az anya-egyesület csak 1788-ban alapították, 1789-re behálózták az országot. A jakobinus klubhálózat nemcsak abban hasonlított rájuk, hogy a tagok emberbaráti tevékenységet is végeztek, hanem elsősorban abban, hogy szinte lemásolták szervezeti felépítésüket. Mindkét esetben az anya-egyesület mint központ levelezett a helyi „fiók"-kirendeltségekkel.

A lyoni 30 szekcióval működő filantróp egyesület felépítése teljesen megegyezett a később ugyanott létrehozott Société populaire des amis de la Constitution-nal.

A legismertebb és leggyakoribb egyesületi forma a 18. századi Franciországban az irodalmi szalon vagy az olvasókör, minden nagyobb helységben működött. A fentebb említetteken kívül ezek az olvasókörök tekinthetők legközvetlenebbül a jakobinus klubok előfutárainak. A szerző több olvasókörről megállapította, hogy közvetlenül jakobinus klubbá alakultak át.

A forradalom előtt alapított olvasókörök többnyire irodalmi és tudományos érdeklődésűek voltak, a forradalom idején létrejövőek már elsődlegesen politikai irányultságúak.

Az emberek megrészegülve az újonnan kivívott szabadságtól politikai lapokat járattak, és megvitatták az eseményeket. Az olvasókörök túlnőttek feladatukon: az egyszerű polgárok tömegeinek adták meg a lehetőséget a forradalomban való közvetlen részvételre. Érdeklődésük kitágulását jól illusztrálja a gyakran használt új név, a Société patriotique et littéraire is.

A Bastille bevétele után gombamódra szaporodó egyesületek általában még nem vették fel a kapcsolatot a többiekkel, elszigetelten működtek. Egyre jobban erősödött viszont az a tendencia, hogy a meglévő egyesületek a párizsi jakobinus klub megalakulásának hírére maguk is felvették az „Alkotmány Barátai" nevet, s az újonnan alakulók a fővárosi mintára szerveződtek. 1790 januárjától a klubok rendszeresen leveleztek egymással a nemzetet, a forradalmat érintő fontosabb kérdésekről. Ekkor már az új klubok egyik első lépése a kapcsolatfelvétel a párizsi központtal vagy a környék klubjaival. Márciustól a párizsiak nyomtatványokat küldtek szét országszerte, melyben felszólították a hazafias érzelmű polgárokat az alkotmány megoltalmazására. Végül a klubok nagy száma miatt a filiálék számát városonként egyre kellett korlátozni. A filiálé-klub jogában állott a rendszeres hivatalos levelezés a párizsi központtal, tagjai pedig részt vehettek a jakobinus klub ülésein.

1790. február végén mintegy 20–30 klubnál még nem volt több, de amint a párizsiak szétküldözték a szervezet nyomtatott alkotmányát, a klubhálózat kiépülése rohamléptekkel haladt előre. A szabad sajtó óriási hatással népszerűsítette a mozgalmat. A fővárosi lapokból értesülő vidékiek a Bar-le-Duc-i klub szavaival siettek a párizsi jakobinus klubot „apostoli missziójában" követni.

Új klub alakítása sokféleképpen történhetett; a helyi hatóságok, tisztviselők, nemzetőrségi tisztek hazafiúi lelkesedése járt az élen.

1790. április 13-án a Nemzetgyűlés 249 képviselője a katolicizmus államvallási joga mellett szavazott. A „fanatikus" képviselők ellen indított hadjárat mozgósította a klubokat. Sokan a Nemzetgyűléshez, vagy a helyi hivatalos szervekhez fordultak, sürgetve a „fanatikusok" elleni intézkedéseket. A nagyobb vidéki városok szervezetének működése a környező vidékre is serkentően hatott, hozzájárult ahhoz, hogy kisebb helységekben is jakobinus klubok jöjjenek létre.

1790 augusztusában mintegy másfélszáz klub működött, ebből 91 a párizsi központ filiáléjaként. A 30 legnagyobb francia városból csak négyben nem alakult klub, de az év folyamán még a

katolicizmus fellegváraiban, Orléans-ban és Reimsben is megalakult a jakobinus szervezet. A jakobinusok több újságban, köztük a Journal des amis de la Constitutionban is közzétették a meglévő klubok listáját. 1790 novemberében 135 filiáléval rendelkeztek a párizsiak, és a jakobinus klubok összlétszáma már meghaladta a kétszázat.

A Nemzetgyűlés 1790. november 13-i határozata kimondta, hogy a polgároknak joguk van az egybegyűlésre és a szabad szervezetek alakítására. Ennek az engedélynek a birtokában számos, a helyi hatóságok által bezárt klub újra megnyitotta kapuját. 1791. március 7-én és 8-án a Moniteur és a Révolution de France et Brabant már 228 jakobinus klubról számolt be, ami november óta mintegy 60%-os növekedést jelentett. A szerző számításai szerint március végén összesen mintegy 426 helység rendelkezett jakobinus klubbal, tehát kb. 200 nem volt a központ filiáléja. Ennek az aránynak egyik oka a párizsi jakobinus klub ragaszkodása a meglehetősen merev felvételi szabályokhoz. Másrészt viszont a központi levelezési bizottság egyszerűen nem bírt a feltorlódó munkával, sokszor egy-két hónapos lemaradásban voltak. 1790. április–június között 179 olyan klubról számoltak be, melyek a márciusi listán még nem szerepeltek.

Az alapítók közül ki kell emelnünk a forradalomhoz kötődő alkotmányos papokat és a párizsi központ tagjait, akik igen gyakran segítették elő saját département-jükben klubok születését. A párizsi anya-egyesület egyetértett az új alapításokkal, de hivatalosan nem küldött ki megbízottakat a folyamat meggyorsítására. A vidéki városokban azonban még erre is adódott precedens. Toulouse-ban az egyik tag megbizatást kapott, hogy próbáljon Auterive-ban klubot alapítani. Az aix-i klub hat hazafias egyletet hozott létre.

Nem egy esetben 2–3–4 „patrióta társaság" alakult egy helységben. Kennedy számításai szerint mintegy 107 helységben alakult kettőnél több hazafias szervezet. A második, harmadik klub általában személyes ambícióknak köszönhette létrejöttét. Emellett azonban egy ennél fontosabb tényező is megfigyelhető: az osztályöntudat. Az első klubot általában a középosztály elitjéhez tartozók alkottak, s a szervezeti szabályzat néhány pontjával kizárták a szegényebb néprétegeket. Nem egy klub éppen zártságával ösztökélte a „néphez" tartozó elemeket új egyesületek létrehozására. Jellemző Lyon példája, ahol a Société populaire des amis de Constitution azért alakult meg, mert a már meglévő két szervezet a Société des amis de Constitution és a Société des amis de la Révolution vonakodott a „népet" is falai közé engedni. Az alapítók részben a párizsi radikálisok Club des cordeliers példáját akarták követni, de jelentőségük hamarosan túlszárnyalta azt. A lyoni demokrata jakobinus klubnak 1790 végére 28 szekcióban 3000 tagja dolgozott. A szegények számára is megnyitott klubok jelentősége felbecsülhetetlen a mozgalom demokratizálódásának szempontjából. A lyoni példát sok vidéki városban követték, s az új népi jakobinus klubok nem egy esetben heves rivalizálásba kezdtek a politikai hatalmat birtokló „arisztokrata" klubbal.

A párizsi jakobinusok a szabályok módosításával elismertek néhány „speciális levelező" klubot is.

A párizsi központ, amennyire csak lehetett, igyekezett megszüntetni a rivalizálást klubjai között, egyesíteni a „konkurrens" szervezeteket. Ha az ellentéteket nem sikerült elsimítani, keményebb rendszabályokhoz nyúltak. 1791. május 20-án hét város klubjától vonták meg a filiálé jogot, és ügyükben vizsgálatot indítottak.

A király szökését követő időszakban június 21. és július 17. között már 432 filiálé működött, az összes klubok létszáma pedig meghaladta a 900-at. Mivel azonban a filiálé-joggal nem rendelkezők is többnyire „levelezőként", vagy vidéki klubok filiáléjaként működtek, végeredményben beletartoztak a jakobinus klubhálózatba. Júliusra minden jelentősebb városban gyökeret vert a mozgalom – mind a 83 département képviselve volt, sőt még az országon kívül (például Liège-ben) is alakultak klubok.

Anyagi lehetőségeitől és aktivitásától függően minden klub több-kevesebb társszervezettel tartotta a kapcsolatot. Toulouse például 272, Versailles 148 klubbal levelezett. A nagyobb szervezeteknél (például Lille, Strasbourg, Brest, Aix vagy Bordeaux) ez a szám 4–500 között mozgott!

A leglázasabb tevékenység 1791 nyarán zajlott. A párizsi anya-egyesületből kiváló mérsékeltek új klubjuk megalapításával választ elé állították a klubokat, s veszélyeztették egy időre a hálózat működését is. Szeptemberre azonban a többség Petion és Robespierre mögé állt, s a párizsi jakobinusok győzelmével a mozgalom új erőre kapott, a hálózat rendületlenül fejlődött a Konventben lezajló Gironde-Hegypárt küzdelemig.

Michael L. Kennedy nagy felkészültséggel megírt tanulmányát terjedelmes függelék egészíti ki. A korabeli sajtó, a központi és a helyi levéltárak anyagára támaszkodva összeállított listák és grafikonok megkönnyítik az olvasó dolgát, és újabb adatokat nyújtanak a történészeknek.

(The Journal of Modern History, Vol. 51, No. 4, December 1979., 701–733.)

F. M.

LYNN HUNT, DAVID LANSKY ÉS PAUL HANSON:

A LIBERÁLIS KÖZTÁRSASÁG KUDARCA FRANCIAORSZÁGBAN (1795–99) ÉS A BRUMAIRE-HEZ VEZETŐ ÚT

A kortársak és a történészek számára a katonai hatalomátvétel valamilyen formája elkerülhetetlennek látszott 1799-ben. Marx (és nyomán a történészek többsége) számára a direktóriumi éveknek semmi köze sem volt a forradalom kezdeti szakaszának drámájához. A marxista történetírás követi Marx 1851-es analízisét, ha Brumaire-ről szól. Albert Soboul pl. határozottan a forradalmi korszak végét látja a puccsban, amikor is a konszolidáció győzött a felfordulás felett. Georges Lefebvre szerint Napóleon a modern uralkodó osztály széttartó elemeit ideiglenesen összebékítette, s ez tette lehetővé a bekövetkező páratlan fejlődést.

Az 1799-es burzsoázia ugyanúgy, mint az 1851-es, gazdasági szabadságáért politikai szabadságát volt feláldozni kénytelen. Marx műve az unokaöcs sikeréről a parlamenti frakciók küzdelmeinek elemzésére támaszkodik, míg az első köztársaságot tanulmányozó marxista történészek kevés figyelmet szenteltek az összevetés alapját képezhető 1795–99-es időszak parlamenti konfliktusainak. Mivel a sansculotte-ok szerepét emelték ki, elsősorban 1792–95-re koncentráltak. Napóleon államcsínye nem követte közvetlenül a sansculotte-ok vereségét, hiszen a puccs csak akkor vált lehetővé, mikor a képviselők többsége feladta a parlamentáris kormányzás eszméjét. A Brumaire-hez vezető utat, mondja a szerzőhármas, burzsoá politikusok készítették elő és nem Napóleon. Nem helytálló az a nézet, hogy a Direktórium államgépezete egyszerűen elhasználódott, hiszen Napóleon a hivatalok szerkezetét, az adórendszert, sőt még a személyzet jelentős részét is visszaállította. Bár a Direktóriumnak számos problémával kellett szembenéznie, ezek nem voltak annyira leküzdhetetlenek, mint ahogy azt a győztesek állították. Visszatekintve a brumaire-i puccs azért látszik könnyűnek, mert csekély volt vele szemben az ellenállás. Miért egyeztek bele a forradalom vezető férfiai a köztársaság félretevésébe? Soboul a jakobinusok újraéledése miatti „társadalmi félelemre" mutat rá, pedig a jakobinusok éppen a puccs előtt kerültek kisebbségbe a törvényhozáson belül. Mások a nemzet politikai apátiájával magyarázzák az összeomlást, pedig ez éppenséggel a fennmaradást is jelenthette volna.

A következőkben, mondják a szerzők, bizonyítani fogjuk, hogy a puccs lehetősége és sikere abból az ellentmondásból nőtt ki, amely a forradalom vezetőinek elgondolt és megvalósított politikája között állt. Az 1795-ös törvényhozók széles körű választási rendszeren alapuló népképviseleti kormányzást hoztak létre, ugyanakkor határozottan ellenezték a következésképpen megjelenő, egyre szervezettebbé váló politikai pártokat. A kudarc elsősorban ideológiai volt, hiszen liberális köztársaságot akartak, a liberális politika szükséges velejárói nélkül. A hatalmát erősíteni kívánó burzsoázia arisztokrataellenes, de ugyanakkor nem népi jellegű kormányt akart. A dilemma csak a választások manipulálásával bizonyult megoldhatónak. Nem véletlen, hogy a szavazás utolsó fordulójában csak a vagyonnal rendelkező, mintegy 30 000 polgár járulhatott az urnákhoz. A politikai szabadság jelképét, a választásokat, eltörülni nem merték, „szabályozni" kellett hát s védnökség és az ajánlások csatornáin keresztül.

Bár politikai pártok 1789-től működtek, nem tekintették azokat a politikai élet természetes részének, mivel a részt képviselték a nemzet egésze helyett. Még a jakobinusok és a thermidoriánusok is az egész nemzet jogai képviselőjének tartották magukat. A történészek többsége komolyan vette a korszakban állandó pártellenes kirohanásokat, s ezért nem foglalkozott kellő alapossággal a pártok történetével. Három fő irányzat létezett a direktóriumi Franciaországban: a jakobinus baloldal, a

thermidoriánusok és a Direktórium hívei által alkotott centrum, míg a jobboldalt különféle royalista irányzatok képviselték. A centrum nem akart sem királyságot, sem népuralmat. Egyaránt aggódott a volt uralkodó osztályok visszatérésétől és a néptömegek aktív politikai részvételtől. Az ellenzék (főleg a szervezettebb baloldal) vidéki klubhálózattal, sajtóval, a parlamentben jelentős személyiségekkel rendelkezett, és kétfelől fenyegette a centrumot. Amikor a választások mégsem hozták meg a Direktórium által várt eredményt, erősebben léptek fel az ellenzékkel szemben. 1787-ben, a jobboldali többség kialakulása után, 49 département-ben rendeleti úton megsemmisítették a választási eredményeket. 177 képviselőt megfosztottak mandátumától, 65-öt deportáltak. A következő év jakobinus sikereket hozott, de 121 képviselő még el sem foglalhatta székét, már visszavonták képviselői jogát. Az egyensúly ilyen drasztikus „helyreállítása" csak ideiglenesen vezethetett eredményre.

A szerzők komputeres vizsgálatnak vetették alá a pártok, irányzatok vezéralakjait. A floreali puccs után kizárt 84 jakobinus, a fructidori 54 jobboldali és a Brumaire után eltávolított 59 képviselő és egy próbaként az 1795–99-es időszakból kivett minta egybevetése olyan tendenciákat mutat, melynek ismeretében megérthetjük Napóleon sikereit. A tanulmány szövegébe remekül illeszkedő táblázatos kimutatások roppant adatgazdagok. A képviselők származása, a forradalom előtti foglalkozása, kora, korábbi tisztségviselése a régi rendszerben, a helyi forradalmi szervekben, az Alkotmányozó Nemzetgyűlésben, a Törvényhozó Gyűlésben és a Konventben, a király halálára szavazó királygyilkosok számának alakulása a törvényhozásban stb. együttvéve olyan részleteket világítanak meg, melyektől az egész is mást fényt kap. A könnyen áttekinthető, évekre, felkelésekre lebontott, százalékos kimutatások újfent igazolták a számítógépes adatfeldolgozás létjogosultságát a modern történetírásban.

A parlamenti viszonyok elemzése bizonyította, hogy a Direktórium alatt a parlamenti jobboldal már nem fanatikus ellenforradalmárok, a baloldal nem túlzó radikálisok gyűjtőhelye. A parlamenti „veteránok", különösen a királygyilkosok számának rohamos csökkenése évről évre fokozódik. 1799-ben, a VII. választás után a törvényhozásban lévők 52%-a nem rendelkezett korábbi törvényhozói gyakorlattal, s a politikai újoncok tömegében elveszett a megmaradt 15 királygyilkos republikánus. Az arány döbbenetes, különösen, ha figyelembe vesszük az 1795-ös „kétharmados" törvényt, mely csökkentette a fluktuációt. A köztársaságot sajátos módon nem a szélekről, hanem középről fenyegette veszély. A szilárd köztársasági meggyőződéssel nem rendelkező politikusok beözönlése tette lehetővé Brumaire 18. győzelmét.

A jobboldal már 1797 óta nem jelentett komoly veszélyt a Direktóriumra, s bár a jakobinusok 1799-es előretörése rövid időre pánikot teremtett, a nyár végére az ő megújulásuknak is vége lett. Fouché teátrálisan bezáratta párizsi klubjukat, majd az Ötszázak szavazták le Jourdan javaslatát, s ezzel a baloldal kisebbségbe került.

A „gyenge" Direktórium manipulálta, ha kellett, felülről megváltoztatta a választásokat, kordában tartotta az ellenzéket, bezáratta klubjait, betiltotta újságjait is. Kivédte a kétfelől jövő veszélyt, de közben, főleg a pártokat üldöző politikájával, előkészítette a terepet a katonai hatalomátvételre. Nem fogadta el a pártrendszer bevezetését, tehát saját veteránjait kellett száműznie kebeléből. Erősödött a pártok elleni üldözés, meghamisították a választási eredményeket, és emiatt egyre kevesebb polgár szavazott, a választók apatikusak lettek. A megválasztott politikai újoncok pedig olyan törvényhozásba kerültek, melyet Siéyès-féle emberek irányítottak. Napóleon csak begyűjtötte a Direktórium vetését. A hatalomátvételkor a néptömegek nem mozdultak, a képviselők többsége közömbösen szemlélte az eseményeket, s a berzenkedő jakobinusok is meghátráltak a bajonettek előtt. Bár Napóleon az 1789–91-es elvek követőjeként lépett fel, lényegében az 1795–99-es politikát folytatta. Visszaszorította a törvényhozást, a választások eltörlésével kifogta a pártok vitorlájából a szelet, és a végrehajtó hatalom így ellenzék nélkül kormányozhatott. Bár ez csak 1815-ben derült ki egyértelműen, ez a szerkezeti változás tönkretette a forradalom belső mechanizmusát, mivel megszüntette a politikai osztályok mobilizálhatóságát.

(The Journal of Modern History, volume 51, No. 4, December 1979., 734–759.)

F. M.

JEREMY D. POPKIN:

A KIRÁLYPÁRTI SAJTÓ A FRANCIA FORRADALOMBAN

A tanulmány a szerző 1979-ben megjelent, az 1792–1800 közötti időszak jobboldali sajtójáról írt könyvének anyagára támaszkodik. 1792. augusztus 10-e magával hozta a királypárti sajtó vereségét is. A nevesebb royalista újságírók, ha nem menekültek idejében, börtönbe vagy nyaktiló alá kerültek, s a győztes forradalom betiltotta a monarchista propagandát. Ennek ellenére néhány jobboldali lap még 1794-ben is rendszeresen megjelent. A történészek véleménye szerint csak jelentéktelenségének köszönhette a royalista sajtó, hogy a terror szele csak megcsapta, de véglegesen nem némította el. Bár az újságírás csak többnyire hírközlésre szorítkozott, néhány jobboldali lap a politikai állásfoglalást is megkockáztatta, nemcsak a Gironde elleni jakobinus küzdelemben, hanem még 1794-ben az Hébert-, Danton-perek idején is. A jakobinusok győzelmét nem tudták megakadályozni, de szívós hátvédharcokat folytattak, és előkészítették a terepet a royalisták későbbi visszatérésére.

1792. augusztus 10-e után, a rövid politikai zavar időszakát leszámítva, négy jól elkülöníthető szakaszra tagolhatjuk a jobboldali sajtó működését. 1792 szeptemberétől a Gironde végleges vereségéig (1793. június 2.) az ellenforradalmi sajtó, mint a jakobinus-ellenes köztársaságpártiak szövetségese, viszonylagos szabadságot élvezett. 1793. június–augusztus folyamán még folytatták a jakobinusok elleni, egyre kilátástalanabb harcot az év végéig, mikor is az ellenzéki lapokat szinte teljesen elnémították. 1794 márciusával kezdődött a negyedik periódus, mikor a még meglévő royalista lapokat megszüntették, munkatársaik egy részét pedig bebörtönözték.

Az első időszakban öt lazán együttműködő újság: a Quotidienne, a Révolution de 92, a Journal français, a Bulletin national és a Feuille du Matin jelentette a royalista sajtót. Utóbbi a korábban megszüntetett monarchista Journal de la Cour et de la Ville (ismertebb nevén Petit Gautier) utóda volt, míg a többiek ekkor indultak. Bár egyes kérdésekben eltértek egymástól, egységes politikai csoportként léptek fel, egymás segítségére siettek, ha a köztársasági sajtó támadta őket. Ellenforradalmi tevékenységük széles skálán játszott. Állandó, éles kritikával illették a Forradalmat, igyekeztek defetista módon tálalni a külpolitikai híreket, megpróbáltak szimpátiát kelteni XVI. Lajos mellett. Természetesen nem lehettek oly nyíltan köztársaságellenesek mint 1792 előtt, vagy 1794 után. Erős polemikus hangvételük megkülönböztette őket más, szintén jakobinusellenes lapoktól. Legnyíltabban a társadalmi-gazdasági egyenlőség tanával szálltak szembe, s hangoztatták az emberek között fennálló vagyoni, jóléti különbségek megtartásának fontosságát. A felvilágosodás eszmerendszerén felnőtt jobboldali újságírók akár Voltaire egyenlőségről írt szövegeit is szembeszegezték a túlzott egyenlősdivel. Másik célpontjuk a köztársasági demokrácia volt. A szeptemberi vérengzések emléke még kísértett, mikor a Feuille du Matin 1792. november 27-i száma kellemetlen kérdést tett fel: „Nagyra értékelnénk – írja a lap –, ha Da(nton), Ma(rat) és Robes(pierre) polgártársak méltóztatnának elárulni, hogy mennyi gyilkosnak kell egybegyűlnie ahhoz, hogy az általuk elkövetett gyilkosság megszűnjön bűnnek lenni, és emberi igazságszolgáltatássá változzon? " Klasszikus ókori érveket húztak elő a demokrácia ellen, de néha még a jakobinusok érvelését is sikerült visszájára fordítaniuk. A Bulletin national 1793. augusztus 15-i számában a szerkesztő (jakobinus érveket hangoztatva) cáfolta azt a nézetet, hogy a társadalom bármely részének joga lenne felkelni nemzeti kormánya ellen. Egy csavarással azonban megváltoztatta a jakobinus szavak értelmét, mert a sansculotte-oknak címezte a cikket.

Igazi jobboldali mozgalom híján a politikai erők küzdelmében a royalista sajtó, bár tisztán látta, hogy a mérsékeltek esélyei is mérsékeltek, a Gironde-ot támogatta a jakobinusok ellen, majd a jakobinusokat a szélsőséges „veszettekkel" szemben. A király perében kétségbe vonták a Konvent jogalapját; a kivégzés után azt hangoztatták, hogy most már egyetlen nemzet sem fog békét kötni a királygyilkosokkal. Közölték XVIII. Lajos proklamációját a régensségről, és beszámoltak az emigránsok mozgolódásairól. Bár a jobboldali lapok a Gironde mögött álltak, véleményük lényeges kérdésekben különbözött. A forradalom „exportálása" során a royalista sajtó megírta a valóságot – éppen a Gironde-dal szemben. Bizonyítékokat publikált a helyi ellenállásról, míg a Gironde szerint a franciákat felszabadítóként üdvözölték.

Végül is – mondja a szerző – azt állapíthatjuk meg, hogy a nézetek sokféleségéből a royalista sajtó mindig azt a republikánus irányzatot támogatta, mely legközelebb állt saját véleményéhez. A

Victor Hugo által közismertté tett évszám, 1793, a vendée-i felkeléssel meghozta a jobboldali sajtó számára a lehetőséget, hogy közvetlenül kapcsolódjon bele a politikai életbe. A felkelés ellen létrehozandó tartaléksereg toborzását a párizsi Községtanács végezte, s a fő terheket a polgári középosztály fiataljaira kívánta hárítani. A jeunesse (mely Thermidor után jeunesse dorée néven válik hírhedtté) ellenállt a rendeletnek. A royalista sajtó „természetesen" felkarolta a mozgalmat, hiszen a jakobinusok ellen irányítható fegyvert látott benne. Bár a mozgalom megbukott; thermidor után derült csak ki, hogy modellül szolgált. A jeunesse dorée hangadói között ott találjuk majd az 1793-as royalista lapok irányítóit is.

A Gironde bukását megsínylette a szövetséges jobboldali sajtó is, de nem némult el. A megszüntetett lapok közül például a Journal français Correspondance politique néven újjászületett. Nyíltan már nem szegülhettek szembe a jakobinusokkal, de tág teret szenteltek a vendée-i felkelés eseményeinek, s közölték a felkelők felhívásait, kiáltványait. A Konvent csak lassan eszmélt fel, a Bulletin national még 1793 augusztusában is publikálta lyoni ellenforradalmárok leveleit. Bár hangjuk mérséklődött, a Konvent számára a jobboldali lapok tevékenysége, a gabonahiány, vagy a szörnyű börtönviszonyok leírása még mindig igen kellemetlen volt, hiszen fokozta a tömegek elégedetlenségét. A megszűnt Quotidienne helyére lépő Trois Décades még azt is megengedte magának, hogy Desmoulins Vieux Cordelier-jéből nyomasson cikkeket.

1794 márciusában néhány royalista zsurnalisztát is elfogtak, lapjukat megszüntették. Bár a forradalom rendőrsége tisztában volt veszélyességükkel, a royalisták többsége elkerülte a letartóztatást, vagy hamarosan szabadult. Az aktákban sincs annak nyoma, hogy következetesen megpróbálták volna az ellenzéki sajtót felszámolni. A korrupció mellett ennek okát nyilvánvalóan a forradalom elnyomó erőinek gyengeségében kereshetjük.

1794 márciusától csak a Correspondance politique maradt porondon. Ebből az időszakból J. J. Dussault személyes véleményt tükröző politikai cikkei emelkedtek ki. Ma már tudjuk, ez a lap 1794 júniusától felvette a kapcsolatot a Robespierre megdöntésén fáradozókkal, így nem véletlenül vált thermidor után a győztesek félhivatalos újságjává.

A fennmaradt példányokból megállapítható az ellenzéki sajtó törekvése, de homályban marad hatékonysága. Kétségtelen azonban, hogy ezeket a nyíltan és következetesen ellenforradalmi lapokat sokan olvasták. A Trois Décades 1300 előfizetővel rendelkezett, de a lapból nyilván többet nyomtak.

A monarchia bukása után életben tartották a royalista reményeket, igyekeztek összefogni a jobboldali ellenzéket. Thermidor után vált világossá, hogy a jakobinusoknak a jobboldali sajtó elnémításában aratott kudarca komoly veszélyeket szült. Nem világos, miért nem volt következetesebb a diktatúra a cenzúra végrehajtásával, miért nem hoztak szigorúbb ítéleteket a jobboldali újságírókkal szemben. A kérdés több figyelmet érdemelne, hiszen a royalista sajtó vizsgálata a forradalom elnyomó szerveinek működésére is fényt vethetne.

(The Journal of Modern History, Vol. 51, No. 4, December 1979., 685–700.)

F. M.

ELISABETH FEHRENBACK:

ALKOTMÁNY- ÉS TÁRSADALOMPOLITIKAI REFORMOK ÉS REFORMTÖREKVÉSEK NÉMETORSZÁGBAN ÉS A NAPÓLEONI FRANCIAORSZÁG

Franciaország Németországra, elsősorban a Rajnai Szövetség államaira gyakorolt hatásának vizsgálatát a német történetírás mindeddig elhanyagolta. Figyelme a nemzeti történelem kontinuitásába jobban illeszkedő porosz „organikus" reformmunkálatokra összpontosult, melyekkel szemben a dél-németországi változásokat történetietlen, tradíció nélküli vállalkozásként tüntette fel. Az egyoldalú megközelítés jogosságát azonban önmagában az a tény is megkérdőjelezi, hogy az alábecsült intézkedések a társadalmi modernizáció olyan folyamatát indították meg, melyek erősen éreztették hatásukat az egész 19. századi német fejlődésre. A helyesebb arányok kialakításához hozzájárulni kívánó tanulmány két témakör elemzésével arra keres választ: milyen elképzelések motiválták Napóleont a

francia közigazgatás, alkotmányos rendszer bevezetésének kísérletében, illetve, mivel magyarázható a német szövetségesek készsége a francia modell átvételére.

Fehrenback úgy véli, hogy Napóleon felismerte: a francia birodalom stabilitása megkívánja, hogy az érintett országok belső rendjét – amennyire lehetséges – összhangba hozzák a császárság társadalmi és politikai berendezkedésével. Az eltérő szociális struktúrák közelítése azonban bonyolult feladatot jelentett. A császár hatalompolitikai megfontolásai ugyanis a fennálló viszonyokhoz való alkalmazkodást is megkövetelték, ami többek között a meglévő társadalmi hierarchia akceptálásához, a vezetésben egyelőre pótolhatatlan nemesség politikai szerepének elfogadásához vezetett. Végső soron a „csatlós államok" létrehozása Napóleon számára fontosabbnak bizonyult a liberális modell-államok kialakításánál, s ez a napóleoni rendszer forradalmi tartalmának érvényesülését az említett térségben szűk határok közé szorította.

A francia indíttatású reformpolitika megvalósítását a szövetséges államokban több tényező indokolta. Az új módszerek és elvek alkalmazásától a fejedelmek azt remélték, hogy a mediatizálás és a szekularizáció során megszerzett új területek az anyaország szerves részévé válnak, hogy sikerül a belső egység akadályait megszüntetni, ugyanakkor reformkészségük kinyilatkoztatásával kívánták elkerülni azt is, hogy Napóleon állami szuverenitásuk korlátozásának szükségességét érezze. Elképzeléseik tehát összhangba kerültek Napóleon azon törekvésével, hogy ne egyoldalúan alávetett, katonai módszerekkel irányított, s ezáltal politikailag akcióképtelen országokat, hanem olyan államokat teremtsen, melyeknek vezetői jól felfogott államraisonból kiindulva tekintsék Franciaországot szövetségesnek. Az érdekek találkozása pedig lehetőséget kínált a felvilágosult abszolutizmus és az alkotmányosság szintézisének megteremtéséhez az adott térségben, azaz az egyoldalú másolást kerülő, a nemzeti fejlődés menetéhez is kapcsolódó folyamat megindításához. Eberhard Weis megállapítása szerint a francia befolyás ezesetben a katalizátor szerepét töltötte be, lehetségessé, szükségessé, sőt halaszthatatlanná téve az állam és a társadalom átalakítására irányuló reformokat.

A vizsgált munkálatok középpontjában – akárcsak az egykorú Poroszországban – a közigazgatás újjászervezése állott. Az 1808-ban bevezetett bajor alkotmány mindenekelőtt az állam egységének biztosítására törekedett a „közösségek államosításával", a régi történelmi tartományok eltüntetésével. E lépés nem egyszerűen csak a felvilágosult abszolutizmus késői kiadását jelentette – mint azt Huber állítja –, hanem a képviseleti alkotmány kialakítása irányába mutató kezdeményezéseket, melyeknek legfőbb célja az volt, hogy a bürokratikus eszközökkel megteremtett közigazgatási egység a nemzeti egység kifejlődésének alapja legyen.

Bár az 1807. november 15-i és az 1808. május 25-i westfáliai, illetve bajor alkotmány a népképviselet elvét csak erős megszorításokkal érvényesítette, s a választók körét a legnagyobb adófizetőkre szűkítette, összességében olyan modernizáló elemeket tartalmazott, melyek a későbbi dél-németországi alkotmányos fejlődést megalapozták. Biztosították többek között az uralkodó és a bürokrácia mellett a képviselők részvételét a közügyek intézésében, s a képviseleti gyűlések rendi mechanizmusából sokat megőrző porosz megoldással szemben a kamarák összetételének meghatározásában a rendi elvet tökéletesen kiküszöbölték.

A Code Napoléon módosításának szükségessége mindenekelőtt a társadalmi kérdésekben mutatkozott meg. A relatív elmaradott viszonyokkal magyarázható, hogy a parasztságnak csupán a szolgáltatások rögzítését, alkotmányos szabályozását sikerült biztosítani, alapvető változást jelentett viszont a nemesi adómentesség és más privilégiumok megszüntetése.

Míg a francia forradalomra és a napóleoni kihívásra adott steini-hardenbergi választ defenzív modernizálás, a tradicionális állameszméhez való kötődés s a rendi társadalmi tagozódás bizonyos fokú elismerése jellemezte, addig a Rajnai Szövetség tagállamainak új bürokratikus rendje a képviseleti alkotmányra alapozódott, s összhangban állt a népszuverenitás elvével.

Fehrenback kiemeli, hogy Poroszországban lényegesen távolabbra mutató társadalmi és gazdasági reformok (iparszabadság, jobbágyfelszabadítás) születtek, mint Dél-Németországban, ami viszont érdekes módon a képviseleti alkotmány bevezetésének elmaradásával járt együtt. Ezzel szemben Dél-Németországban a gazdasági emancipáció meg sem történt még, amikor létrejöttek az alkotmányos rendszerek. Megtörtént tehát a későbbi fejlődést erősen befolyásoló szétválás a társadalmilag-gazdaságilag sokban liberális, ám az állami felsőbbség elvét továbbörökítő Poroszország, valamint a társadalmilag inkább konzervatív színezetű, de alkotmányos berendezkedésű Dél-Németország között.

Fehrenback tanulmánya a porosz és a délnémet fejlődés különbségeit próbálja megragadni, s a két térség reformmunkálatainak összehasonlításával értékes új szempontokat ad a német fejlődés sajátosságainak megismeréséhez.

(Historische Zeitschrift 1979. Bd. 228. 288–316.)

E. G.

WILLIAM M. WIECEK:

RABSZOLGASÁG ÉS A RABSZOLGASÁG ELTÖRLÉSÉNEK KÉRDÉSE AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK LEGFELSŐ BÍRÓSÁGA ELŐTT (1820–1860)

William M. Wiecek, a Missouri Egyetem professzora tanulmányában az Egyesült Államok Legfelső Bíróságának a rabszolgaság intézménye kérdésében elfoglalt álláspontjának alakulását, különböző, a bíróság elé került ügyek vitáit mutatja be, részletesen elemezve a Legfelső Bíróság tagjainak véleményét, az abolicionisták és ellenfeleik érveit.

A cikkben tárgyalt korszakban a virginiai John Marshall (1801–1833), majd a marylandi Roger B. Taney (1836–1864) töltötte be a Legfelsőbb Bíróság elnökének tisztét. Ez utóbbi a Dred Scott-ügyben elfoglalt álláspontja miatt hosszú évekig az amerikai történetírás „fekete bárány"-a volt. A tanulmány szerzője megpróbálja a Legfelső Bíróságnak a rabszolgaság kérdésében elfoglalt álláspontját nem egy, a Dred Scott, eseten keresztül bemutatni és elemezni, hanem időrendben tárgyalja a hasonló eseteket, hogy bemutathassa: a Dred Scott-ügy nem volt egyedülálló, inkább tekinthető a két évtizeden át ható és érzékelhető tendenciák természetes következményének.

A cikk első része a Marshall által vezetett bíróságnak a rabszolgaság kérdésében elfoglalt álláspontjaival foglalkozik, elöljáróban leszögezvén, hogy a Bíróság tagjai, magánemberként, igen különböző nézeteket vallottak e kérdésben: Joseph Story bíró pl. a „La Jeune Eugenie" (1822) esete kapcsán a rabszolgakereskedelmet a vallás, erkölcs és igazságosság nevében elítélendőnek tartotta, míg Marshall, bár elméletben ellenezte a rabszolgaságot, tisztában volt a felszámolás nehézségeivel, és úgy találta, hogy a rabszolgakereskedelmet csak pozitív törvények, a helyi jogalkotás vagy egy világos nemzetközi szokásjog alapján lehet űzni.

Az azonnali rabszolgafelszabadítást követelő társaságok megalakulása előtti időkből a szerző még néhány olyan esetet idéz, ahol a Legfelső Bíróságnak pl. a szabad néger tengerészek, szabad államba került feketék stb. ügyében kellett döntenie, majd rátér az 1839-es „Amistad" ügyre, amelynek megoldására hozott határozatok nagymértékben erősítették az abolicionistáknak a rabszolgakereskedelem elleni mozgalmát.

A másik igen jelentős ügy a Prigg contra Pennsylvania (1842) volt, amely ismét az 1793-as Szökevény Rabszolga Törvényt helyezte a viták középpontjába. Ez utóbbit az abolicionisták folyamatosan támadták. A Prigg-ügy, amely a szabad Pennsylvania és tulajdonképp a rabszolgatartó Maryland ügye is volt, és amelyben az állami törvények hatásosságának hitele is veszélyben forgott, eredménye az lett, hogy az 1793-as szövetségi törvényt ismét alkotmányosnak minősítették, míg Pennsylvania államnak a személyi szabadságról hozott törvényét a Legfelső Bíróság alkotmányellenesnek mondta ki, és ezzel megkérdőjelezett minden olyan állami törvényhozást, amely a rabszolgatartók jogait csorbíthatta, vagy ellentétben állt az 1793-as törvénnyel.

A továbbiakban Wiecek az abolicionisták egyik legfontosabb céljáról, az államok közötti rabszolgakereskedelem megszüntetésének kérdéséről ír, amelynek reakciójaként a rabszolgaság melletti döntések egyre szaporodtak a Legfelső Bíróság határozataiban, amelyeknek hátterében a szövetségi és állami végrehajtó hatalomnak az államközi kereskedelem ellenőrzése feletti viszálya állt.

Marshall bírósága nem hozott döntést, hogy az államközi kereskedelem fölött melyik hatalom, a szövetségi, vagy a helyi gyakorolja a felügyeletet. A konzervatív nacionalisták a szövetségi hatalmat helyezték előtérbe, a déliek a helyi hatalom előretörésétől, mint a rabszolgakereskedelem gátlójától, féltek, s mind a Prigg-, mind a Groves-ügyben végül is a rabszolgatartók szája íze szerinti döntést csikarták ki, amit különösen megkönnyített Taney elhatározása, hogy felszámolja a rabszolgaság-

ellenes alkotmányos elképzeléseket, amint azt a Somerset-ügyben-tanúsított magatartása is mutatja. Ennek az ügynek kapcsán Taney határozottan azon a véleményen volt, hogy a rabszolgák státusát mindig az adott állam törvényei határozzák meg.

Taney, nem törődve az abolicionisták ellenkezésével, még ennél is tovább ment, mikor leszögezte, hogy a Kongresszus alkotmányosan nem gyakorolhat nyomást egyetlen államra sem, ha az a rabszolgaság bevezetése mellett dönt. A különböző esetek végül oda vezettek, hogy az 1850-es évekre a Legfelső Bíróságról olyan kép alakult ki, hogy az megpróbálja bevezetni a rabszolgaság intézményét a szabad államokban is, mely véleményt mind a Dred Scott-ügy, mind a korábbi Missouri Egyezmény (1820), valamint Taney két határozata (1. a Kongresszusnak nincs joga a territóriumok ilyen jellegű ügyeibe beavatkozni; 2. a szövetségi kormányzat felülbírálhatja az egyes államok bíróságainak a rabszolgaság problémakörében hozott döntéseit) csak megerősítette.

A kitörő háború azonban megakadályozta Taneyt és híveit további tevékenységükben, bár Taney egészen 1864-ben bekövetkezett haláláig szívósan és egyre vadabbul hadakozott álláspontja védelmében, amely, bizonyos szempontok alapján, nem volt idegen egy nemzetiesítő, központosító hatalomtól.

Wiecek professzor rövid záró értékelésében hangsúlyozza, hogy ha bíróságnak valaha is döntést kellett hoznia jogászok által el nem dönthető ügyekben, úgy ez az eset állt fenn az 1840–1850-es évek Amerikájában. Taney és társai határozataikkal nem akadályoztak meg semmit, csak siettették az alkotmányos rendszer és módszerek szétzilálódását, és ezzel csak meggyorsították a polgárháború kitörését.

(The Journal of American History Vol. LXV. No. 1. June 1978, pp. 34–60.)

Cs. K. Gy.

RICHARD B. LATNER:

A „KONYHAKABINET" ÉS ANDREW JACKSON TANÁCSADÓI RENDSZERE

Kevés olyan témakör van a jacksoni politikával kapcsolatban, amelyet annyiszor emlegettek és oly kevéssé elemeztek volna, mint az úgynevezett „konyhakabinetet", ezt a különös, nem hivatalos, de – különösen pártpolitikai kérdésekben – nagy befolyással bíró, az elnök melletti tanácsadói testületet.

A befolyás és politikai hatalom kérdése a jelenkor történelmének elemzésekor is igen problematikus, még inkább az, ha a távolabbi múlt kutatásakor vetődik fel; az ítéletmondás nem csak az adatok szórványossága és hiányos volta miatt kockázatos, hanem azért is, mert a meggyökeresedett és rég letisztult történelemkép megbolygatásán túl halottidézés-íze is van. Claude G. Bowers és Leonard White még meggyőződéssel állították, hogy A. Jackson a tényleges kabinet mellett rendelkezett egy nem hivatalos, de ahhoz hasonlóan szervezett árnyékkormánnyal, „konyhakabinettel", mely az irányítás valódi eszköze lett volna az elnök kezében – vagy amely a kezében tartotta volna az elnöki politika irányítását. Csak mintegy húsz évvel ezelőtt merült fel a gondolat Richard P. Longakernél, hogy más megvilágításba is lehet helyezni a dolgokat. Longaker azt állította elemzésében, hogy az elnök ad hoc hozta politikai döntéseit, kabinetje figyelmen kívül hagyásával, mindössze egy amorf, nem szervezetszerű, szűk tanácsadói körre hallgatva. Ezt a véleményt sok történész üdvözölte, de a konyhakabinet kifejezés és fogalom nagyon népszerű maradt továbbra is: Lynn L. Marshall például legújabban úgy vélekedik, hogy Jackson feltételezett árnyékkormánya valójában a mai elnökök melletti politikai tanácsadó testület korai előfutára. Alaposan meg kell tehát vizsgálni Jackson politikáját és elnöki vezetési stílusát ahhoz, hogy valós képet alakíthassunk ki ebben a kérdésben.

Az a tény, hogy Jackson tanácsadókra hagyatkozik, viszonylag igen hamar nyilvánvalóvá lett: már a jelölése körüli harcokban és választási kampány idejé is. Az „Öreg Tölgy" hatvankét éves volt, ingatag egészségű és a nagypolitikában meglehetősen járatlan, ezt már John Quincy Adams és hívei is felhasználták ellene kampánya során. Valóban, gyakorlatlansága, valamint a tény, hogy a washingtoni politikai közéletben idegenül mozgott, eleve ráutalta képzett, hivatásos politikusok támogatására. Szűkebb hazájából magával vitte közvetlen munkatársait, J. Overtont, W. B. Lewis-t és John Eatont, Washingtonban pedig beiktatása után nyomban öldöklő küzdelem alakult ki Van Buren és J. C. Calhoun és hiveik között az elnök „megszerzése" kérdésében.

1831 februárjában a küzdelem a folyóiratok hasábjain is élessé vált. Calhoun kezdte meg a harcot azzal, hogy politikai karrierizmussal vádolta meg H. Crawfordot és Van Buren párthíveit, valamint azzal, hogy visszaélnek Jackson jóindulatával. D. Green az U. S. Telegraph-ban Van Buren intrikáinak tulajdonította az elnök és Calhoun elhidegülését, a Washington Globe című lapot pedig az összeesküvők szócsövének titulálta. Itt merül fel először a „gonosz tanácsadók" szerepe: Green ugyanis cikkében mindvégig hangsúlyozta, hogy támadása nem az elnök ellen irányul, hanem a környezetében lévő összeesküvők ellen, akiket „Amos Kendall és társai", „Amos Kendall, Martin Van Buren, William B. Lewis és társaik" néven nevezett. Az 1831. április kabinetátalakítás újra csak megerősítette azt a látszatot, hogy a Fehér Ház és az elnök a tanácsadók játékszere lett. Az U. S. Telegraph és Green mellett az elbocsátott Haditengerészeti Államtitkár, J. Branch is rosszindulatú tanácsadók cselszövényeiről nyilatkozott.

Az árnyékkormány, a konyhakabinet tehát voltaképpen a kiábrándult, renegáttá lett Jackson-pártiaktól, különösen a Greenhez hasonló Calhoun-követőből kapta ezt a nevet, akiknek meggyőződése szerint Jackson csak névleg a párt feje, a tényleges hatalom Van Buren kezében van, aki döntéseiben helyettesíti az elnököt, pártelnökségre tör, és Jackson megbizatásának lejárta után maga pályázik a Demokrata Párt élére. Jackson természetesen élesen tiltakozott mindeme vádaskodások ellen, és a Washington Globe is kifejtette: az elnöknek ugyan valóban vannak tanácsadói, a határozathozatali és döntési jogkört meg a végrehajtói hatalmat azonban kétségkívül és kizárólag maga gyakorolja. A tanácsadók elleni támadások sorozata 1832-ben érte el a csúcspontot, amikor a Mississippi-beli Poindexter szenátor az immáron már kifejezetten Jackson-ellenes Telegraph-ban vitriolos hangú vezércikkében támadta meg a Globe-t, mint elvtelen és megfizetett bértollnokok fórumát, amely a Van Buren vezette „konyhakabinet" szolgálatában áll. Ettől kezdve a kifejezés állandósult az elnök ellenzékének szótárában.

Ezen az úton nem jutunk előbbre a „konyhakabinet" létének, vagy nemlétének kérdésében. Meg kell tehát vizsgálni Jackson tanácsadói rendszerét közvetlenül, hogy képet alkothassunk ebben a kérdésben. A Fehér Házban kezdettől működő elnöki munkacsoportok összetételükre nézve politikai tanácsadókból, lobbystákból, politikai összekötőkből, reklámszakemberekből, beszédírókból és az elnök barátaiból álltak. Voltak elnökök, akik, mint például D. D. Eisenhover, szigorú hierarchiát építettek ki maguk köré bizalmi embereiből, ahol mindenkinek megvolt a maga speciális területe, más elnökök, mint például F. D. Roosevelt, nem alakítottak ki ilyen centralizált rendszert: az egyes munkatársak feladatköre fedte másokét, és a rangsor nem volt olyan szigorú. Természetesen a közelmúltbeli elnöki munkacsoportok összetételét és felépítését nem lehet összevetni a Jackson koráéval. A modern elnöki munkacsoportok megközelítik az ötszáz főt is; Jackson korában a Fehér Ház szervezeti felépítése sokkal primitívebb volt, bár figyelemre méltó vonás, hogy a tényleges kormány tagjai, például éppen Van Buren, már akkor is, mint ma, szintén tagjai lehettek a szorosabban vett elnöki munkacsoportnak. Leghelyesebb talán úgy felfogni a dolgot, hogy a már idézett Marshall véleményével szemben az akkori úgynevezett „presidential staff" voltaképpen az elnök „ügynöksége", magánirodája lehetett.

Jackson kapcsolata és munkaviszonya tanácsadóival egyébként is eléggé következetlen: maga a kortárs Green sem tudta például meghatározni a számukat, a későbbi kutatók pedig egyre több és több személyt emlegetnek. Kezdetben az elnök régi, megbízható híveire, Tennessee-beli barátaira támaszkodott. Washingtonban azonban szüksége volt Van Burenre is, az ügyes politikusra, a fővárosi politikai élet jó ismerőjére, függetlenül annak egyéni aspirációitól. De a kutatások alapján nyilvánvalóvá lett, hogy tanácsért minden különösebb tétovázás nélkül szinte bárkihez folyamodott szükség esetén, lett légyen az illető a tényleges kabinet tagja, saját belső munkatársa stb. A „konyhakabinet" kérdésének feloldásához tehát végső soron csak Jackson elnök vezetési stílusának elemzése vezethet.

Úgy látszik, Jackson tanácsadói testületét úgy kell elképzelnünk, mint olyan koncentrikus köröket, amelyeknek középpontjában egyedül és kizárólag maga az elnök áll. Ez a tanácsadói, informátori hálózat egy viszonylag laza és mozgékony rendszer volt, melyben régi barátok, munkatársak, kormánytagok és kongresszusi küldöttek éppúgy megtalálhatók, mint alkalmi ismerősök. A lényeg, amelyre Jackson egyedül figyelt, a megbízhatóság és a lojalitás volt. És még egy különös szempont: az érintettek feljegyzései és visszaemlékezései alapján nyilvánvalóvá vált, hogy bár az elnök számtalan tanácsadóval konzultált problematikusabb kérdésekben, a határozathozatalban és

véleményeiben megingathatatlanul csak saját magára hagyatkozott, a végrehajtói hatalmat szilárdan a kezében tartotta. Ez hosszú katonai pályafutásának hatása lehetett politikusi tevékenységében is. A hivatalos testületektől való húzódása miatt hagyatkozott oly nagyszámú tanácsadóra, és csak a tanácsadói közötti szükségszerű és állandó súrlódások keltheték ellenzéke szemében azt a látszatot, hogy összecsapnak a feje fölött a hullámok. Jackson valójában a rendet kedvelte, és elnökségének ideje a látszat ellenére is beillett a kifinomult kormányzati bürokrácia múlt században megindult fejlődési folyamatába, a „konyhakabinet" kifejezést pedig meghagyhatjuk a jacksoni ellenzék szótára egy téves fogalmának.

(The Journal of American History, Vol. LXV., No. 2., 1978. szeptember, 367–388.)

Cs. F.

N. M. DRUZSINYIN–V. A. FJODOROV:

PARASZTMOZGALMAK OROSZORSZÁGBAN A XIX. SZÁZADBAN

N. M. Druzsinyin és V. A. Fjodorov tanulmányukban a feudális-jobbágytartó orosz társadalom 1820–1850 közötti krízisének, illetve az 1861. február 19-i reformnak a parasztság gazdasági-szociális helyzetére gyakorolt hatásának bemutatását állítják vizsgálódásuk középpontjába. A szerzőpáros utalt arra, hogy a paraszti elégedetlenség az 1820-as évektől egyre nagyobb méreteket öltött, s az antifeudális osztályharc régi formái és módszerei (robotmegtagadás, szökések stb.) mellett újak is jelentkeztek (földesurak, magas rangú rendőrtisztviselők, kormányzók meggyilkolása; a földesúri földek erőszakos elfoglalása; panaszemelés a földbirtokosok visszaélései, túlkapásai ellen).

A 19. század első felének általános paraszti elégedetlenség okait (a feudális terhek- és szolgáltatások állandó növelése, erőszakos áttelepítések stb.) a szovjet történetírás az elmúlt évtizedekben részleteiben is tisztázta, ezért a szerzők elsődlegesen az antifeudális mozgalmak lokális sajátosságait kutatják, pontos statisztikai kimutatást készítve azokról, amelyeket az alábbi táblázat segítségével foglalhatunk össze:

Év	Parasztmozgalmak száma	Év	Parasztmozgalmak száma
1801–1805	85	1861	1859
1806–1810	89	1862	844
1811–1815	153	1863	509
1816–1820	159	1864	156
1821–1825	165	1865	135
1826–1830	216	1866	91
1831–1835	126	1867	68
1836–1840	202	1868	60
1841–1845	231	1869	65
1846–1850	314	1870–1875	252
1851–1855	158	1876–1880	147
1856–1860	852	1881–1890	629
		1891–1900	515
1801–1860 között összesen	2750	1861–1900 között összesen	5330

A táblázat adatai világosan tükrözik, hogy a paraszti osztályharc az 1861. évi jobbágyfelszabadításig szakadatlanul erősödött. Az Igazságügyminisztérium dokumentumai szerint 1834–1840 között 67 443, az 1843–1860-as években 142 193 jobbágyszökést jegyeztek be. Mind gyakrabban került sor fegyveres összetűzésekre is, pl. Usztyim Karmaljuk vezetésével vagy az ukrán szabadlegények akcióban.

Minden trónváltozást a 19. század első felében lázadások, zavargások egész sora kísért. Nőtt az elégedetlenség az elnyomott nemzetiségi területeken is. (Pl. 1816–1819-ben a Baltikumban, 1830–31-ben Belorussziában, 1841–43 között az Ural és a Volga vidékén, 1846–48-ban Ukrajnában.)

Az elégedetlenségi hullám Oroszországban az 1850-es évek második felében tetőzött. Ekkor tömeges szökésekre került sor a katonai sorozás elől, valamint a déli kormányzóságok jobbágyai nagy létszámban a Krímbe menekültek.

A szerzők külön fejezetet szenteltek az 1859–1861 közötti forradalmi helyzet bemutatására s elemzésére, rámutatva az 1858. december 4-i cári dekrétum jelentőségére, amely egyes esetekben lehetségesnek ítélte meg a jobbágy teljes személyi szabadságának biztosítását, ill. a föld megvásárlását. Ezt követően 1859-ben 938 kisebb, 1860-ban 354 megmozdulásra került sor.

Az 1861. évi jobbágyfelszabadítás jelentőségét értékelve a szerzők kimutatták a reformnak a polgári fejlődésre gyakorolt jótékony hatását, hiszen az addig adható-vehető „jobbágyáru", immár ingó-ingatlan vagyonnal rendelkező, személyében szabad emberré lett. A reform erős lökést adott ugyan a kapitalista fejlődésnek, de a magas megváltási árak, az ún. ledolgozási rendszer, ill. a földesúri visszaélések és erőszakoskodások lehetővé tették a félfeudális viszonyok, a földesúri privilégiumok, s latifunditumok jó néhány évtizedes jelenlétét a cári Oroszországban. 1861. február 19-e tehát visszaélt a tömegek illúzióival. A becsapott, helyzetének tudatára ébredt parasztság a reform utáni első öt hónapban 1340, egész évben 1859 megmozdulásban vett részt, amelyek közül 937-et katonai erővel vertek le a központi csernozjom-övezetekben, Ukrajnában és a Volga vidékén. Véres összetűzések színhelyei lettek a kazanyi és a penzai kormányzóságok is (Bezdna, ill. Kangyejevka). 1861-ben 64 gyalogos-, 16 lovasezred és 7 bataliont vetettek be a lázongók ellen.

Az 1863-as lengyel felkelés hatására véres összecsapásokra került sor Ukrajnában és Belorussziában, ahol elsősorban a magas megváltási árak miatt fogott a nép fegyvert.

Ezek orvoslásaként az 1863 március 1-i, július 30-i és november 2-i dekrétumok a megváltási árakat 20%-al csökkentették.

Újabb lökést eredményezett a paraszti mozgalmak történetében az 1870-es években megizmosodó forradalmi narodnyikság eszmerendszere, amely a jövő letéteményeseként a parasztságot, a fejlődés alapjaként pedig a falusi obscsinát jelölte meg, úgy gondolva, hogy a kapitalizmus Oroszországban kikerülhető, átugorható társadalmi formáció. A „nép közé járás" csődje s a narodnyikszervezetek felszámolása után a parasztmozgalmak lényegesen veszítettek erejükből, bár lokális, szétszórt, ösztönös mozgalmak továbbra is jelentkeztek ugyan a magas adók, a hivatali adminisztráció és a bírósági visszaélések, korrupciók ellen. Az 1890-es évektől pedig egyre jobban előtérbe került a parasztság közötti gazdasági-szociális antagonizmus, amely a kulákság elleni harcban öltött testet.

1902-ben széles, országos agrármozgalom bontakozott ki, amikor is a 105 földesúri birtokon a 39 ezer lázongó, nincstelen paraszt ellen 10 ezer katonát kellett bevetnie a cári hatalomnak, s a véres események már előrevetítették az 1905–1907-es forradalom árnyait. De ebben a küzdelemben a parasztság már nem állt egyedül, magára hagyatva, hiszen az 1880-as évektől Oroszországban is kibontakozott a szervezett munkásmozgalom, amely a parasztsággal szövetségben a polgári demokratikus forradalom hajtóerejét alkotta.

(Isztorija SZSZSZR, 1977/4. 106–127.)

V. M. L.

A folyóiratszemlét írták: Csákvári Ferenc (Cs. F.); Cs. Kottra Györgyi (Cs. K. Gy.); Erdődy Gábor (E. G.); Fekete Miklós (F. M.); Molnár Tamás (M. T.); V. Molnár László (V. M. L.); Teke Zsuzsa (T. Zs.).

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ – *Иенё Сюч:* Разрозненное крестьянство – единые крепостные. Формирование крестьянского общества в XIII веке. (2-я часть) – *Л. Маккаи:* Бессрочная крепостная зависимость и капитализм. – СООБЩЕНИЯ – *Вера Зиманьи:* Приморские владения фамилии Зриньи. – *Мария Вида:* Происхождение и толкование благоговения святого Кузмина и Дамяна в Венгрии. – ИСТОРИОГРАФИЯ – ОБЗОР ЖУРНАЛОВ

TABLE DE MATIÈRES

ÉTUDES – *Jenő Szücs:* Paysannerie divisée – intégration de la classe des serfs. Mutation de la collectivité paysanne au XIIIe siècle. (2e partie.) – *László Makkai:* Servage perpétuel et capitalisme. – COMMUNICATIONS – *Vera Zimányi:* Les domaines de la famille Zrínyi à la côte Adriatique. – *Mária Vida:* L'origine et l'interprétation du culte des saints Cosmas et Damien en Hongrie (XI–XIVe siècles). – LITTÉRATURE HISTORIQUE – REVUE DE PÉRIODIQUES

CONTENTS

STUDIES – *J. Szücs:* Divided Peasantry – Unified Serfs. The Transformation of the Peasant Society in the 13th Century (2. Part) – *L. Makkai:* The Perpetual Serfdom and Capitalism – REVIEW ARTICLES – *V. Zimányi:* The Maritime Estates of the Zrínyi-family – *M. Vida:* The Origins and Interpretations of Saint Cosmas' and Damian's Worship in Hungary (11th–14th Century) – HISTORICAL LITERATURE – REVIEW OF REVIEWS

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN – *J. Szücs:* Geteiltes Bauerntum – sich vereinheitlichender Stand der Leibeigenen. Die Umgestaltung der bäuerlichen Gesellschaft im 13. Jh. (II. Teil) – *L. Makkai:* Zweite Leibeigenschaft und Kapitalismus – BEITRÄGE – *V. Zimányi:* Die küstenländischen Besitze der Familie Zrínyi – *M. Vida:* Die Herkunft und die Deutung des Kultes der Heiligen Cosmas und Damian in Ungarn (11.–14. Jh.) GESCHICHTSLITERATUR – ZEITSCHRIFTENSCHAU

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Marton Andor
A kézirat nyomdába érkezett: 1980. december 4. – Terjedelem: 17,5 (A/5) ív
81.9027 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

Rövidesen megjelenik:

MUTATÓ

AZ ETHNOGRAPHIA A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA 1940–1969. (LI–LXXX.) ÉVFOLYAMÁHOZ

Összeállította

TÁTRAI ZSUZSANNA

E kötet az *Ethnographia* 30 évfolyamának anyagában (1940—1969) igazítja el a néprajz hivatásos kutatóit és a szakterület iránt érdeklődőket.

A *Mutató* három fejezetre tagolódik. Az *Önálló művek mutatója* a szerzők ábécérendjében, megjelenésük sorrendjében közli az önálló tanulmányokat, kisebb közleményeket, híreket, könyvismertetéseket, végezetül pedig a szerzőkről az Ethnographiában megjelent méltatásokat, nekrológokat, megemlékezéseket. Külön vannak csoportosítva a névtelenül megjelent közlemények, valamint a Néprajzi Társaság hírei megjelenésük időrendjében

Az *Ismertetett művek mutatója* c. fejezetben a „Katalógusok, atlaszok, bibliográfiák, szótárak, szójegyzékek", „Tanulmányok, tanulmánygyűjtemények, monográfiák, szöveggyűjtemények" részletes bibliográfiai adataikkal a szerzők ábécérendjében, a „Folyóiratok, időszakos kiadványok" pedig a címek ábécérendjében találhatók meg.

A *Tárgymutató* c. fejezet: tárgy-, fogalom-, személynév- és földrajzi név mutató, amely feldolgozza az Ethnographia 30 évfolyamának összes tanulmányait, kisebb közleményeit, híreit. Az ábécérendben összeállított tárgymutató az összefoglaló címszavak alá csoportosított tárgymegjelöléseivel, gondos utalórendszerével könnyíti meg a tájékozódást.

Kb. 450 oldal · Kötve kb. 116,— Ft

Kérjük, hogy rendelését az alábbi címre küldje:

AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT, Budapest, Váci utca 22. 1052

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivatalokná l és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest, József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest, Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest, Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest, Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 150 Ft

1 szám ára: 25 Ft

Index szám: 25 779

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 25,— Ft
Évi előfizetési ára: 150,— Ft

INDEX: 25 778
ISSN 0039—8098

Tájékoztató

Folyóiratunk szerzőinek figyelmét az alábbiakra hívjuk fel:

1. A kéziratot két példányban kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni, mellékelve — új szerző esetében — egy külön lapon a szerző nevét, lakcímét, esetleg telefonszámát, munkahelyét, beosztását és tudományos fokozatát.

2. A szerkesztőség optimális terjedelműnek a 2.5—3.5 íves kéziratokat tekinti — a jegyzetapparátussal együtt. 4 ívet meghaladó tanulmányokat technikai okok miatt nehezen tudunk közölni. (Egy ív: 22 géppel írt oldal, amelyen az oldalak 60 n-es 30 sorból állnak.)

3. A kéziratok jobb kezelhetősége érdekében kérjük, hogy a másolatot is az első példánnyal azonos — nem másoló — papírra gépeljék, normál — nem gyöngybetűs — írógéppel. Az esetleges javításokat a második példányra is kérjük rávezetni.

4. A kiemeléseket a szerző egyszer húzza alá, a kézirat lapjait folyamatosan és arab számokkal számozza, a jegyzeteket a kézirat végére helyezze.

5. Idegennyelvű forrásokból idézeteket általában magyarra fordítva kérjük, s csak olyan kivételes esetekben az eredeti nyelven is, amikor annak értelmezése problematikus lehet.

6. A jegyzetapparátusban a jegyzetszámozás folyamatosan és arab számokkal történjék. A hivatkozott mű szerzőjének nevét egyszerű aláhúzással emelje ki a kézirat szerzője és pontosan tüntesse fel a levéltári, kézirattári és bibliográfiai adatokat.

7. Folyóiratunk az évszázadokat arab és nem római számokkal jelöli. (Az idézetek, tanulmány- és könyvcímek kivételével.)

8. Recenziók esetében a cím mellett adjuk meg a pontos bibliográfiai adatokat és idegennyelvű kiadányok esetén a cím magyar fordítását is. Külföldi folyóiratban megjelent cikk ismertetése esetében a címet csak magyarul kérjük; a folyóirat bibliográfiai adatait az ismertetés végén, zárójelben adja meg a szerző.

9. A szerző a számozott és címmel ellátott ábrákat, táblázatokat külön borítékban csatolja a kézirathoz, feltüntetve minden ábra és táblázat hátlapján a nevét és a kézirat címét, a kéziratban pedig a táblázatok és ábrák helyét.

10. A szerzőknek tiszteletdíjuk terhére — ha ezt a korrektúra javításával egyidejűleg kérik — különlenyomatot készíttetünk.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

589

SZÁZADOK

1981 JUL 6

A tartalomból:

Mérei Gyula: A Magyar Királyság külkereskedelmi piaci viszonyai 1790—1848 között

Sándor Pál: A pályakezdő Deák portréjához

Deák István: Guyon Richárd délvidéki hadjárata a szabadságharc utolsó heteiben egy kiadatlan hadtest-napló tükrében (1849. június 26—július 30.)

Urbán Aladár: Batthyány Lajosné visszaemlékezései férje fogságára és halálára

TÖRTÉNETI IRODALOM — FOLYÓIRATSZEMLE

115. ÉVF. 1981. 3. SZÁM

Következő számaink tartalmából

Tudományos ülésszak Bethlen Gábor születésének 400. évfordulója alkalmából
Tilkovszky Loránt: A magyarországi németség Darányi-kormány idején
Pritz Pál: Magyarország külpolitikája a formálódó Berlin—Róma tengely árnyékában

E számunk munkatársai

Dányi László középiskolai tanár (Csongrád) — *Deák István* egyetemi tanár (USA) — *Erdődy Gábor* egyetemi tanársegéd (Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Bp.) — *Fancsovics György* muzeológus (Magyar Munkásmozgalmi Múzeum, Bp.) — *Fekete Miklós* a Rakéta szerkesztőségi munkatársa (Bp.) — *Kanyar József* kandidátus, levéltárigazgató (Kaposvár) — *Cs. Kottra Györgyi* muzeológus (Hadtörténelmi Múzeum, Bp.) — *Menyhárt Lajos* kandidátus, egyetemi docens (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Mérei Gyula* akadémikus, tanszékvezető egyetemi tanár (József Attila Tudományegyetem, Szeged) — *Molnár Tamás* a Pénzügyminisztérium munkatársa — *L. Nagy Zsuzsa* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Niederhauser Emil* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója — *Petz György* középiskolai tanár, (Szeged) — *Sándor Pál* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Szabó Ferenc* levéltárigazgató (Gyula) — *Szarka László* az MTA Történettudományi Intézet tudományos ügyintézője — *Tilkovszky Loránt* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Urbán Aladár* kandidátus, egyetemi docens (Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Bp.)

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51–53.
115. ÉVFOLYAM 1981. 3. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, CSATÁRI DÁNIEL, EMBER GYŐZŐ (a szerkesztő bizottság elnöke), ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, INCZE MIKLÓS, KÓNYA SÁNDOR (felelős szerkesztő), LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, TOKODY GYULA, VÁRKONYI ÁGNES, ZSIGMOND LÁSZLÓ

A szerkesztőség munkatársai:

PÁL LAJOS, TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Mérei Gyula: A Magyar Királyság külkereskedelmi piaci viszonyai 1790–1848 között 463
Sándor Pál: A pályakezdő Deák portréjához 522

KÖZLEMÉNYEK

Deák István: Guyon Richárd délvidéki hadjárata a szabadságharc utolsó heteiben egy kiadatlan hadtest-napló tükrében (1849. június 26–július 30.) 557
Urbán Aladár: Batthyány Lajosné visszaemlékezései férje fogságára és halálára 587

TÖRTÉNETI IRODALOM

Kotnyek István: Alsófokú oktatás Zala megyében 1918-ig (Ism.: *Kanyar József*) 621
G. Vass István: A békéscsabai múzeum története 1899–1979 (Ism.: *Fancsovics György*) 623
V. I. Sztarcev: Russzkaja burzsuazija i szamogyerzsavije v 1905–1917 gg. (Ism.: *Dányi László*) 624
Ladányi Andor: Az egyetemi ifjúság az ellenforradalom első éveiben (1919–1921) (Ism.: *L. Nagy Zsuzsa*) 627
L. Nagy Zsuzsa: Bethlen liberális ellenzéke (Ism.: *Tilkovszky Loránt*) 629
Antonin Faltys: Karlovarsko proti fasizmu a válce (Ism.: *Szarka László*) 632

Tibor Wittman. Estudios económicos de Hispanoamerica colonial (Ism.: *Petz György*) 634
Az üzemtörténetírás kérdései. Elméleti és módszertani tanulmányok (Ism.: *Kanyar József*) 635
Baranya, Somogy, Tolna és Zala megyék regionális tudományos tanácskozása (Ism.: *Szabó Ferenc*) 638
A Szovjetunió története. Első rész. A legrégibb időktől a Nagy Októberi Szocialista Forradalomig. Második rész. A Nagy Októberi Szocialista Forradalomtól napjainkig. (Ism.: *Niederhauser Emil*) 640

FOLYÓIRATSZEMLE

N. I. Pavlenko: Nagy Péter három ún. végrendelete 641 – *Siegfried Schmidt:* Liberális pártmozgalom és a néptömegek Németországban 1789–1871 642 – *Richard Georg Plaschka–Arnold Suppan–Horst Haselsteiner:* Adalékok a nacionalizmus fogalmához és struktúráihoz Délkelet-Európában a 19. században és a 20. sz. elején 643 – *Margaret Walsh:* A divat demokratizálódása 644 – *Pete Daniel:* A rabszolgaság átváltozása 1865–1900 646 – *Hans-Peter Ullmann.* Ipari érdekek és a német társadalombiztosítás megszületése 1880–1889 647 – *Lothar Gall:* Bismarck és a bonapartizmus 648 – *Ernst Nolte.* Német látszatalkotmányosság 650 – *J. D. B. Miller:* A fellengzősség és pesszimizmus vége? 651 – *Peter Bachmaier:* Oberpullendorf/Felsőpulya. 652

Mérei Gyula:

A MAGYAR KIRÁLYSÁG KÜLKERESKEDELMI PIACI VISZONYAI 1790–1848 KÖZÖTT*

1. A 18. század végének két forradalma és az európai piaci viszonyok alakulása

A 15. század vége óta a fő kereskedelmi útvonalak áthelyeződésével az Atlanti-óceán partjaira és az ennek nyomában kibontakozó tőkés világgazdasággal összefüggésben – Svájc és Németország kivételével – Nyugat-Európa országai léptek rá elsőként a tőkés gazdálkodás, társadalomszerveződés útjára. A 16–18. században jutottak el társadalmi fejlődésüknek abba a szakaszába, amikor társadalmuk teljesítőképességének felső határát megközelítő erőfeszítéssel, az egyre izmosabb preindusztriális tőkés gazdálkodás előrehajtó ereje révén meghaladhatták a tulajdonképpen még a természeti erőforrások közvetlen felhasználásán és átalakításán nyugvó szétszórt, fejletlen, lényegében véve agrártársadalom szintjét, és hozzáláthattak a magas fokú munkamegosztásra épülő új társadalomszerkezet kialakításához. Ennek a mozgásnak a fő hajtóereje a feldolgozó ipar volt. A gazdasági fejlődés közvetlen serkentője a társadalom mindennapos használati tárgyainak tömegméretű termelése a világpiac számára. Annak, hogy Nyugat-Európa államai megtehessék a döntő lépést, végérvényesen kiszakadhassanak az agrártársadalmakra jellemző társadalmi viszonyokból, mindenképpen *szükséges* történelmi feltétele volt mindaz, ami ebben a régióban gazdasági-társadalmi vonatkozásban a 16–18. század folyamán végbement, *ámde nem volt elégséges* a forradalmi változás küszöbének az átlépéséhez. A 18. sz. végének két forradalma: Angliában az ipari forradalom komplex folyamata – amelynek kezdetét illetően a szakirodalom 1740 és 1780 között ingadozik – és az 1789. évi francia forradalom adta meg azt a döntő – minőségi változást előidéző – lökést, amely lehetővé tette a küszöb átlépését, majd 1800 és 1840 között elérvén az ún. „önfenntartó növekedés" szintjét, előmozdította a modern tőkés társadalom kialakítását, a gazdaságban a gépi nagyipari termelésre való áttérést, a társadalmi viszonyok minőségi átalakulását, a korszerű tőkés gazdasági-társadalmi formáció életrehívását.

Ámbár kétségtelenül igaz, hogy az ipari forradalom gócpontjában a gépi nagyipar kialakulása állt, éppúgy megfelel a valóságnak az is, hogy az ipari forradalom ennél sokkal bonyolultabb folyamat és egymással összefonódott számos tényező együttesének kölcsönhatásos működését jelenti. Ennek során forradalmi változás következett be nemcsak az iparban, hanem a változás lehetőségének egyik előfeltételeként a népesedésben, a mezőgazdaságban, a kereskedelemben, a közlekedésben, a hiteléletben, az oktatásban, a tudományban, az állam egészségügyi és gazdaságpolitikájában; ha az egyes országokban nem is

*A tanulmány szövegében és táblázataiban fellelhető valamennyi számolási műveletet dr. Belényi Gyula egyetemi adjunktus, a JATE Tudományos Szocializmus Tanszékének munkatársa végezte el. Fáradságot nem kímélő, áldozatos munkáját ezúton is köszönet illeti.

minden tényező hatott egyidőben, azonos súllyal és sorrendben. A földrajzi és a történelmi előzményektől függően sajátos, különböző, de a fejlődési tendencia lényegét nem érintő módon minőségi átalakulás ment végbe a gazdaságban és összekapcsolódott a társadalmi viszonyokban bekövetkezett szintén minőségi átalakulást hozó folyamattal.

Nem vitatható, hogy a tőkés viszonyok fejlődése, uralomrajutása nélkül sehol sem indulhatott volna meg az ipari forradalom, és nem gyorsulhatott volna fel a társadalmi viszonyok minőségi változása, de az sem utasítható el, hogy az ipari forradalom megindulása nélkül nem válhatott volna teljessé a kapitalizmusba való átmenet. Egymást meghatározóan meghatározott kölcsönhatásos összefüggés van a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet és az ipari forradalom folyamata között. Az első inkább a folyamat társadalmi-gazdasági kereteinek, az azt kifejező jogi, intézményes formáknak, a termelési viszonyoknak az oldaláról fejezi ki az átalakulást, az utóbbi inkább a folyamat technikai-gazdasági, vagyis a termelőerők oldaláról járul hozzá a minőségi változáshoz.

A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet jóval hosszabb időtartamú és megelőzi az ipari forradalom kezdeteit. Magában foglalja az ipari termelőerők ún. preindusztriális korszakát is. Az ipari forradalom ellenben nem zárul be a tőkés viszonyok felülkerekedésével, a társadalmi forradalom győzelmével.

A gazdasági növekedés hajtóereje az ipari forradalom idején továbbra is, de a két forradalmat megelőző évszázadoknál összehasonlíthatatlanul nagyobb mértékben, immár döntő meghatározóként a használati tárgyak tömegméretű termelése volt. Ehhez képest a munkaeszközök és a technológiai anyagok gyártásának – a nem lebecsülendő mértékű fellendülés ellenére – még csupán másodlagos szerep jutott.

Angliában az ipari forradalom 1820 tájára véget is ért. Némileg elmaradva és különféle módon és mértékben korlátozottabban, a 19. sz. első évtizedeiben megtette ezt a lépést Franciaország, Hollandia, Belgium, Svájc is. Hozzájuk képest is megkésve – a 20-as évek kezdetei ellenére – az alapvető minőségi változások döntő fordulatot hozó időpontja Németországban és a Habsburgok uralma alatt levő ausztriai, cseh-morva, osztrák-sziléziai, részben a szlovén lakta örökös tartományokban csupán a század közepe tájától számítható. Az új viszonyok közös vonásai minden országban összefonódtak a történelmi előzményeikből következő sajátosságokkal.

A társadalmi-politikai átalakulás új feltételeinek gazdasági alapjait azonban mindenütt az ipari forradalom megteremtette gépi nagyipari termelés, mindenekelőtt az Angliában végbemenő ilyen jellegű átalakulás rakta le. Angliában négy évtized alatt óriási termelő kapacitás jött létre a munkagépek segítségével, amely lehetővé tette a mindennapos használati cikkek korábban nem ismert tömegméretű előállítását. A gőz hasznosítása hajtóenergiaként a munkagépeknél, a szállítási eszközöknél, a folyószabályozás, a hajózható csatornák építésének előrelépése ugyancsak az áruk minél gyorsabb, minél nagyobb tömegű szállítása érdekében, az infrastruktúra egyéb ágazatainak, ezen belül az egészségügy, az oktatás és a tudomány korszerűsítésének előmozdítása, közvetlenül vagy közvetve mind a megnőtt ipari fejlődés és az ezzel lépést tartó –mindinkább a piacról élő – népességgyarapodás (Nyugat-Európa országaiban 1800 és 1850 között a növekedés meghaladta a 100%-ot) állandóan – osztályonként, rétegenként természetesen eltérő mértékű felvevőképességgel – a fogyasztási cikkek növekvő szükségleteinek kielégítését szolgálta. A kontinens említett országaiban Angliához és egymáshoz viszonyítva is – némi időbeli eltolódással – hasonló folyamat ment végbe.

A vázolt folyamat már a 15. századi kezdetektől a 17. sz. derekáig, majd később újból, és még inkább az ipari forradalom óta egyre nagyobb mezőgazdasági termék és egyéb eredetű nyersanyagszükséglettel járt együtt, amelyet az egyes nyugat-európai országok az ipari forradalom időszakában – országonként eltérő időben és termékszerkezettel, történelmi előzményeiktől és földrajzi adottságaiktól is meghatározottan – saját termelésükből a 19. sz. közepe felé haladva egyre számosabb termék vonatkozásában nem tudtak kielégíteni.

Anglia a 18. században még mind az élelmezést, mind az ipari termelést szolgáló mezőgazdasági termékekből, sőt egyes más eredetű ipari nyersanyagokból is önellátó volt.[1] A 19. sz. első éveitől kezdve 1815-ig már nagyobb mennyiségű gabona importjára

[1] Az új társadalmi munkamegosztásról, annak hajtóerejéről, valamint az agrártársadalmi állapotokból kiszakadásról, a modern tőkés társadalomtól elválasztó küszöb átlépésének feltételeiről *Bekker Zsuzsa:* Növekedési utak – dinamikus ágak (Bp., 1978) c. könyve tájékoztat, amely szép példája a történelmi látásmód hasznosításának, a mai világgazdaság továbblépéséhez is szükséges út keresése során felmerülő bonyolult, egymással globális méretekben összefonódott és egymásra kölcsönösen ható közgazdasági problémák történelmi előzményekig visszatekintő és azokba ágyazott, azoktól meghatározott kérdései tárgyalásának – három dimenzióban.

A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet, az ipari forradalom kérdéséről és annak külföldi szakirodalmáról *Berend T. Iván–Ránki György:* Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. Bp., 1969 (a továbbiakban *Berend–Ránki* 1969) munkájának 376–379. oldalai nyújtanak felvilágosítást. Nélkülözhetetlen a kérdés ismeretéhez Jaroslav *Purš:* Az újkor komplex forradalma. Československy Časopis Historicky 1971. 2. (Magyarul: *Világtörténet.* Tájékoztató a külföldi történeti irodalomból. 27. sz. 1977. 184–212.) c. írása is. – A történelmi körülmények alakulása miatt fejlettebb és elmaradottabb országok, sőt régiók viszonyára *François Perroux:* „Indépendance" de l'économie nationale et l'interdépendence des nations. Paris, 1969 (Magyarul: Nemzeti függetlenség és kölcsönös gazdasági függőség. Bp., 1972), továbbá *uő.:* L'économie du XIXème siècle. Paris, 1969. c. munkái figyelemre méltóak. Az utóbb említett műnek a terms of trade-ból származó előnyökről szóló megállapítására és ennek a Habsburg-uralom alatt levő területek gazdasági kapcsolataira való alkalmazhatóságának lehetőségére a magyar szakirodalomban elsőként: *Ránki György:* Közgazdaság és történelem – a gazdaságtörténet válaszútjai c. tanulmánya (Bp., 1977. 36–37.) hívta fel a figyelmet. – A mai világgazdaságban észlelhető gazdasági fejlettség és elmaradottság összefüggéseinek történelmi hátterére, előzményeire – a centrum és periféria fogalmát használva erre az évszázadokkal korábban létrejött és máig ható folyamatra – a tőkés világ számos közgazdásza utal, és különböző, a tőkés rendszer, a tőkés befolyás hatását bíráló, vagy azzal azonosuló tudós nézőpontját tükröző következtetéseket von le a történelmi előzmények tényeiből. A valósághoz ebben a tekintetben viszonylag közelebb álló és a magyar gazdaságtörténeti szakirodalom által is méltán a legtöbbre becsült *Immannuel Wallerstein:* The Modern World System (Capitalist Agriculture and the origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century). New York – San Francisco – London, 1974. c. könyve, továbbá „A világkapitalizmus felemelkedése és jövőbeni összeomlása. Az összehasonlító vizsgálat szempontjai" c. –, a Comparative Studies in Society and History 1974. 4. számában megjelent – tanulmánya (Részleteket közöl belőle a *Világtörténet.* Tájékoztató a külföldi történeti irodalomból 27. sz. 1977. 5–17.). Wallerstein átfogó koncepciójának a valóságot feltáró részleteiről, ugyanakkor téves, egyoldalú nézeteiről is meggyőzően ír *Szentes Tamás:* Polgári és „újbaloldali" elméletek a tőkés világgazdaságról. Kossuth, 1980. 340–409. Wallerstein helyes elismeréseit gondolják tovább és hasznosítják marxista nézőpontból Európa északi, déli, délkeleti régióira is *Berend T. Iván–Ránki György:* Gazdasági elmaradottság, kiutak és kudarcok a XIX. századi Európában. Az európai periféria az ipari forradalom korában c. általuk szerkesztett, jórészt azonban az ő írásaikat is tartalmazó könyvükben (Bp., 1979., a továbbiakban: *Berend–Ránki,* 1979), amelyben a két forradalom – gondolatának kialakításához segítségül hívták *Eric J. Hobsbawm:* A forradalmak kora 1789–1848. (Budapest, 1964) c. könyvét, a kötet címével azonos tízíves bevezetőjükben. Ebben a legújabb külföldi szakirodalmat hasznosítják kritikusan, és szembeszállnak olyan szerzők nézeteivel,

szorult a Keleti és a Balti tenger mentén fekvő kikötővárosokból, Északnyugat-Németországból, az Egyesült Államokból és Kanadából. A Corn-Bill bevezetése, majd 1819 óta a belföldi fogyasztást szolgáló gabona bevitelének tilalma, az angliai és az írországi gabonatermelés állami támogatásának idején bizonyos tekintetben változott a helyzet. Az angol szigetország földbirtokosai, bérlői fokozott ütemben láttak hozzá a mezőgazdaság korszerűsítéséhez, úgyhogy 1821–1822-re Anglia gabonából még valamennyit exportálni is tudott.[2] Az 1830-as évek elejétől kezdve azonban Anglia már az ipari forradalom és ennek velejárójaként a népességnövekedés következtében, a század első tizenöt évének importmennyiségét tetemesen meghaladó tömegű gabonát vitt be. Ez még annak ismeretében is figyelemre méltó, hogy Anglia egész gabonabevitele a 19. sz. első felében nem haladta meg teljes külkereskedelmi forgalmának 5%-át sem. A többi nyugat-európai állam a 17–18. században importált ugyan némi élelmiszert, de még az ipari forradalom korszakában, legalábbis a 19. sz. első felében az alapvető élelmicikkek terén önellátó volt. Egyeseknek (köztük Franciaországnak) egy ideig még exportra is futotta. A 19. sz. első felében Nyugat-Európában a kontinensen is végbement a mezőgazdasági termelés korszerűsítése.[3]

Anglia növekvő gabonaszükségleteinek fő haszonélvezője már a 19. sz. harmadik évtizedében Oroszország lett, az ún. odesszai gabona révén. Ezzel – olcsó ára miatt – az észak-amerikai és az észak-németországi, az Elbától keletre fekvő német és lengyel nagybirtokosok gabonája nehezen tudta állni a versenyt a kontinentális Európa ama piacain, ahová állami korlátozó rendszabályok nélkül eljuthatott.

---

akik egyoldalúan azt emelik ki, hogy „a modern világkereskedelemben testet öltő munkamegosztás egyenlőtlensége", „a meggazdagodás, illetve lemaradás forrása, a kiépülő gyarmati-függetlenségi rendszer e tendenciák kiélezésének intézményesítése és egyben elmélyítése is" (13. o.) Itt André Gunder Frankkel, emez álláspont egyik leghatározottabb képviselőjével polemizálnak, akinek a The Journal of European Economic History 1976. 2. számában megjelentetett két tanulmánya állításait vitatják. Ugyanakkor gondosan figyelemmel kísérik az eme tárgykörből megjelent és a világ neves közgazdászainak megállapításaival vitázó hazai közgazdasági szakirodalmat is (így például *Szentes Tamás:* Az elmaradottság és fejlettség dialektikája a tőkés világgazdaságban. Bp., 1976. c. munkáját V.ö. még ugyanerre *Ágh Attila:* André Gunder Frank és a homogén világkapitalizmus elmélete. *Valóság* 1980. 6. sz. 12–23.). Tanulmányunk eddig terjedő szövegrésze *Berend–Ránki* 1969. 18, 21–23, 25, 28–29, 32–34, 43–45, 75–76, Purš 121–127, *Berend–Ránki* 1979. 11–12, 14, 23, 25 oldalait hasznosította. – A fő kereskedelmi útvonalak áthelyeződésére *Pach Zsigmond Pál:* Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Kossuth Kiadó, 1963., The Shifting of International Trade Routes in the 15th–17th Centuries. Acta Historica 14. 1968.; The Role of East-Central Europe in International Trade (15th and 17th Centuries). Etudes Historiques, 1970.; Diminishing Share of East-Central Europe in the 17th Century International Trade. Acta Historica 16. 1970. és legújabban ugyanerről mint a nemzetközi kapcsolatok sok szálból összefonódott szövetének egyik alapeleméről: Európa a XVI–XVII. században. Történelmi Szemle, 1979. 2. 297–340. tanulmányában. – Angliának 18. században önellátó voltáról *Berend–Ránki* 1979. 27.

[2] Anglia gabonaimportjára, majd az 1819. évi és a belső fogyasztást szolgáló import betiltását követő helyzetre, a gabonaárakra, a gabonafogyasztás egy főre kiszámított átlagára vonatkozó részletes statisztikai adatokkal szolgál: Oekonomische Neuigkeiten und Verhandlungen (a továbbiakban: Oe. N.) 1827. 27. sz. 209–214. – Ugyanitt részletes elemzés és statisztikai adatszolgáltatás található Franciaország gabonaforgalmáról, a gabona árának és az egy főre jutó fogyasztásnak alakulásáról is, a gabonabevitel megtiltásáról Franciaországba az 1814. dec. 2., 1819. júl. 26. és az 1820. jún. 7-i törvényekkel. – Az oroszországi és a lengyelországi prohibitív rendelkezésekről, amelyek gátolták azt, hogy a Habsburgok birodalmából, legalábbis az 1820-as években, bizonyos árukat oda lehessen exportálni Oe. N. 1826. 1. kötet. 47. sz. 370.

[3] *Berend–Ránki*, 1979. 27–28.

A cári kormány 1804 óta hasznára fordította az 1774. július 10-i Kücsük-Kainardzsi-i békét, amely biztosította a szabad áthajózást a Boszporuszon. Különféle kedvezményekkel serkentette az oroszországi gabonakivitelt a Fekete-tengeren át. Elsősorban a Dnyeper és a Dnyeszter torkolatától nem messze fekvő Odessza látta ennek hasznát, amely az 1774-ben még csak pár házacskából álló faluból, az 1820-as évek második felére már 50 000 lelket számláló, nagy tengeri hajóforgalmat lebonyolító kikötővárossá fejlődött. Mellette Taganrog, Kaffa, Kherszon, Szevasztopol kikötői játszottak nem is alárendelt szerepet elsősorban az „odesszai" gyűjtőnéven szereplő gabona, de egyéb termékek (len, faggyú, némi gyapjú, nyers- és félkész vas, vitorlavászon) szállításában Angliába és a Földközi-, továbbá az Adriai-tenger egyes kikötőibe is. A szállítás jelentős része orosz hajókon történt, de nem sokkal maradt el ezekétől az angol szállítóhajók száma sem. Ez utóbbiak ipari, elsősorban textilipari termékeket hoztak az oroszországi kikötőkbe. Rajtuk kívül elsősorban ausztriai, ennél jóval kevesebb török, görög, francia és svéd hajó rakománya volt elsősorban az ún. odesszai gabona, amely elnevezés gyakorta a román fejedelemségekből, Lengyelországból, Osztrák-Galíciából származó, a nagy folyókon a Fekete-tenger kikötőibe juttatott gabonát takart. Az ún. odesszai gabona az 1820-as évek második felére jórészt kiszorította nem csupán az angliai, hanem a Földközi-tenger mellett fekvő francia, spanyol, portugál kikötők piacairól is az északnémet, a francia és a Danzigon át szállított lengyel gabonát. Marseille-ben ugyanis alig egyharmadába került az odesszai gabona, mint a franciaországi. Az Adriai-tengeren, Triesztben olcsóbb volt a szállítási költségekkel túlterhelt bánáti, magyarországi gabonánál, és úgyszólván reménytelenné tette annak értékesítését a Habsburgok örökös tartományainak határain kívül.[4]

Az ipari forradalomnak elsősorban a textiliparban jelentkező, robbanásszerű előretörése sokkal tartósabb és mindinkább növekedő elhelyezési lehetőséggel biztatta a gyapjúkereskedelmet, a gyapjú világpiaci forgalmának, árának meghatározóját jelentő angliai piacon. Anglia már a 18. sz. utolsó évtizedében sem tudta teljesen kielégíteni gyapjúiparának nyersanyagszükségletét. 1790 óta 1806-ig saját termelése mellett kizárólag Spanyolországból vásárolt gyapjút (1790 és 1806 között kereken 70 000 bécsi mázsáról 232 000 bécsi mázsára emelkedő mennyiségben). A kontinentális zárlat, majd Spanyolország francia megszállása nem csupán megfosztotta Angliát ettől a lehetőségtől, hanem a hét éven át tartó megszállás, a spanyol függetlenségi háború idején elpusztult a spanyol juhállomány zömét jelentő vándorló, a transzhumáló birtokállomány. A napóleoni háborúk után a kormány emiatt gabonatermelő szántófölddé alakította a korábbi réteket, legelőket. A nem vándorló juhállomány gyapjúhozama viszont nem tudta kielégíteni Anglia külföldről beszerzendő szükségleteit. A spanyol gyapjú különösen az 1820-as évek polgári

[4] Az odesszai gabona versenyére. Oe. N. 1827. 1. kötet 27. sz. 211–212. 1826. 1. kötet 47. sz. 370., 1828. 2. kötet 25. sz. 199. – *Gróf Széchenyi István:* Hitel (Szerkesztette és bevezetéssel ellátta ifj. Iványi-Grünwald Béla. Magyarország Ujabbkori Történetének Forrásai. Gróf Széchenyi István Összes Munkái – A továbbiakban: IGB.) 12–13, 19–20. – *Belitzky János:* A magyar gabonakivitel története 1860-ig. Szerk. Domanovszky Sándor. – A továbbiakban: Belitzky) 120–123., *Eckhart Ferenc:* A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780–1815. Bp., 1958. (a továbbiakban Eckhart) 305–307. *Nagy Lajos–Bónis György:* Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig (Budapest története III. Szerk. Kosáry Domokos) Bp., 1975. – A továbbiakban: Bp. tört. III.) 309.

forradalma után egyre veszített korábbi hegemónisztikus súlyából az európai piacon, szerepe az 1820-as évek közepére már jelentéktelenné vált. Anglia 1814 után egyre nagyobb mennyiségű gyapjút vásárolt elsősorban Szászországból, az ún. elektorális gyapjút, a rövid, finom szálú gyapjút adó ún. posztógyapjas merinói juhok alfajának gyapját. (1817-ben az 1816. évinek már kétszeresét, 1818-ban négyszeresét, 1822-ben több mint ötszörösét szállította Németország Hamburgon át Angliába.) Ennek hatására erőteljesen fellendült a juhtenyésztés és -nemesítés a minél több és jobb gyapjú termelése végett nemcsak Szászországban, hanem – különösen 1815 után – Pomerániában, Mecklenburgban és más német területeken is. Nem sokkal maradt el ezektől a területektől az osztrák-sziléziai, a csehországi és – a londoni gyapjútőzsdén ezzel egyenlő árfolyamon vevőre találó – magyarországi, morvaországi és a valamivel gyengébb minőségű gyapjút piacra vivő lengyelországi juhtartás sem. A londoni és a két németalföldi piacon azonban elektorális, szász gyapjú néven gyakorta hoztak forgalomba magyarországi, és a másik posztógyapjas merinófajtával, a negrettivel együtt tenyésztett, az évtizedek múltával a negretti által lassan kiszorított gyapjút, vagy az örökös tartományokból származó árut, amelyet a konjunktúrával párhuzamosan egyre nagyobb számú német gyapjúkereskedő, megfelelő kezeléssel, hasonlóvá alakított az elektorálishoz, és így vitte a londoni, a két németalföldi piacra. Ugyanekkor azonban a Magyar Királyságból származó gyapjú árfolyamát rendszeresen jegyezték a londoni gyapjútőzsdén, ami arról vall, hogy saját neve alatt is eljutott oda. A kontinensen Lipcse volt az első és a legrégibb német gyapjúpiac. Mellette Boroszló, Berlin, a Majna melletti Frankfurt, a Habsburgok örökös tartományaiban Bécs, Prága, és Brünn gyapjúvásárai emelkedtek ki. Ezekből a városokból került a gyapjú Hamburgon át Angliába vagy a két Németalföldre. Az ezeken a gyapjúvásárokon forgalomba hozott mennyiséghez viszonyítva kevesebbet szállított Lengyelország Varsóból és más, a Visztulához, továbbá az Oderához aránylag közel fekvő lengyel gyapjútermelő területekről Danzigon át Angliába.

A németországi és szorosan a nyomában az örökös tartományokból, nem kevésbé a Magyar Királyságból eredő gyapjútermelés kiváló elhelyezési lehetőségeit az angliai, a németalföldi és más nyugat-európai piacokon már az 1830-as évek végén, az 1840-es években pedig még inkább veszélyeztette az elsősorban Angliát egyre nagyobb mennyiségű áruval elárasztó ausztráliai gyapjú versenye. Az ausztráliai gyapjú ugyan már az 1820-as évek közepén megjelent az angliai piacon, ám Ausztrália akkor még csekély mennyiséget tudott szállítani, és emiatt nem lehetett versenytársa a németországi és az ausztriai gyapjúnak, amely utóbbin cseh, morva, magyar gyapjút értettek. Németországi gyapjúpiaci jelentések még az 1830-as évek első felében is magabiztosan vélekednek úgy, hogy bár az ausztráliai gyapjú az ott is rohamosan fejlődő juhtenyésztés eredményeként egyre nagyobb mennyiségben érkezik Angliába, a németországinak nincs mitől tartania, mert sokkal jobb minőségű a durva szálú tengerentúlinál. Az évtized végére azonban már fordulat kezdetének jelei észlelhetők az angliai és a nemzetközi gyapjúpiacon. Ekkor Anglia Ausztráliából, Dél-Amerikából és Kelet-Indiából együttvéve több gyapjút vitt be, mint Németországból, amely egymaga még mindig több gyapjút szállított Londonba, mint az említett tengerentúli országok külön-külön. Spanyolország gyapjúkivitele ekkor már végképp eltörpült a többi exportáló országé mellett. Ellenben lassanként felnyomult az élenjárók közé Oroszország és Lengyelország. (1824-ben még egyikük sem szállított számottevő mennyiségű gyapjút Londonba. 1835-ben már 50 000 bécsi mázsányi szár-

mazott e két országból a londoni piacon forgalomba került gyapjúból.) Az ausztráliai gyapjú versenyét azonban az ekkor még élenjáró Németországé és a Habsburgok uralma alatt levő országoké nem állta már soká egyenrangú partnerként. (1822-ben Németország és a Habsburg-uralom alatt levő országok együttvéve 102 975 bécsi mázsa, 1835-ben 245 870 bécsi mázsa gyapjút szállítottak Londonba). Az osztrák és a magyar sajtó már 1841-ben panaszolja, hogy vége annak az aranykornak, amikor Nagybritannia még hatalmas mennyiségű gyapjút nyelt el a Habsburg-uralom alatt levő területek gyapjútermésé-ből. Bécsnek a külfölddel lebonyolított gyapjúforgalma 1839 és 1844 között 73%-kal csökkent (57 000 bécsi mázsáról 15 000 bécsi mázsára). És ez annál fájdalmasabb volt, mert Bécs gyapjúexportjának átlagosan kétharmada származott a Magyar Királyságból. A tengerentúli, elsősorban az ausztráliai gyapjú tehát végérvényesen felülkerekedett a versenyben. (Ebben jelentős szerepe volt a rendkívül olcsó, az európai tengeri szállítási díjaknál sokkal kisebb óceáni fuvardíjnak és az ausztráliai gyapjú vámmentességének is az angliai piacon).[5] A magyarországi gyapjú ezentúl még fokozottabb mértékben szorult rá az örökös tartományok piacára, mint a korábbi évtizedekben. Ugyanakkor a gépi nagyipar kezdetei mind Németországban, mind a Habsburgok örökös tartományaiban már az 1830-as évek második felében, az 1840-es években pedig még gyorsabb ütemben növelték a gyapjú felhasználását az országhatárokon belül, és ez enyhítette a külső piaci elhelyezési lehetőségek összezsugorodása okozta nehézségeket. A belső piac gyapjú-felvevőképes-ségének gyarapodása természetesen nem jelentette eme két ország esetében sem a világ-piaci forgalomtól való függetlenedést, még kevésbé az abból való kiszakadást. A gyapjú-áraknak és forgalmának alakulása továbbra is a világpiaci árszínvonal és forgalom mozgásá-hoz igazodott.

Nyugat-Európa tőkés országai piacainak a kelet-európai mezőgazdasági termékekre gyakorolt szívó hatása más áruknál is észlelhető (állat, nyersbőr, italok), de regionálisan eltérő és kisebb mértékben és szűkebb hatásrádiusszal, mint a gabona, főként a gyapjú

[5] Anglia spanyolországi gyapjúvásárlásának mennyiségére, valamint a spanyolországi juh-tenyésztés és gyapjútermelés hanyatlására Oe. N. 1823. 2. kötet 80. sz. 615., 1. jegyzete, 89. sz. 712., 1826. 1. kötet 16. sz. 126. Csillaggal jelölt jegyzete. A Közép-Németországból eredő gyapjúszállít-mányok mennyiségére Oe. N. 1823. 2. kötet. 89. sz. 710., a németországi, elsősorban szászországi, de a pomerániai és a mecklenburgi juhtenyésztés fellendülésére is Oe. N. 1823. 2. kötet 89. sz. 710. és 1820. 1 kötet 39. sz. 311., – A magyarországi gyapjú elektorális, illetve ausztriai gyapjú néven forgalmazására Oe. N. 1819. 2. kötet. 20. sz. 540., 57. sz. 450. és 70. sz. 559., 1820. 1. kötet 3. sz. 4. sz. melléklete 32., 1821. 2. kötet 9. sz. 71., 1830. 1. kötet 20. sz. 153., 1830. 2. kötet 56. sz. 441., 57. sz. 450. – A magyarországi gyapjú saját nevén megjelenésére a londoni gyapjútőzsdén Oe. N. 1825. 2. kötet 66. sz. 522.; a magyar gyapjú árfolyamának jegyzésére a londoni gyapjútőzsdén Oe. N. 1821. 1. kötet 30. sz. 240., 37. sz. 296., 1822. 1. kötet 39. sz. 312., 2. kötet 63. sz. 504., 1823. 1. kötet 24. sz. 192., 33. sz. 263., 1824. 1. kötet 7. sz. 55., magyarországi gyapjú a Majna melletti Frankfurt gyapjútőzsdéjén Oe. N. 1823. 2. kötet 89. sz. 314. és 1826. 1. kötet 38. sz. 303., 1827. 2. kötet 87. sz. 696. – Az angliai gyapjúáraknak az európai piaci árakat mindvégig meghatározó szerepére P. H. 1837. 1. sz. 3. – Az ausztráliai gyapjú megjelenésére az angliai, majd a kontinentális piacokon az 1820-as években Oe. N. 1820. 1. kötet. 5. sz. 224., 1824. 1. kötet 60. sz., 1825. 2. kötet 66. sz. 521–522., 1826. 1. kötet 19. sz. 151.; arra, hogy a németországi gyapjúnak még nem kell tartania az ausztráliai versenyétől Pesther Handlungs-Zeitung. Kommerzial- und Industrie Anzeiger (a továbbiakban P. H.) 1838. 5. sz. 19., – Az Angliába szállított ausztráliai, kelet-indiai és németországi gyapjú mennyiségére a spanyol export összezsugorodására, az oroszországi előretörésére 1840-ben P. H. 1840. 11. sz. 43.; az ausztráliai gyapjú hegemón szerepére és a bécsi sajtó panaszaira P. H. 1845. 8. sz. 29.

esetében. Emiatt tekintünk el más mezőgazdasági termékek piaci lehetőségeinek a jelzésétől európai-világpiaci összefüggésben. A másik ok, ami miatt csupán ezeknek a termékeknek a nemzetközi forgalmáról esett szó, az, hogy Kelet-Közép-Európa régiói közül mindenekelőtt azoknak az államoknak a nemzetközi mezőgazdasági áruforgalmára volt különösen jellemző – időrendben is legkorábban – ezeknek az áruknak tömegméretű termelése és forgalmazása, amelyekhez Oroszországgal és Lengyelországgal együtt a Magyar Királyság is tartozott.[6]

2. A feudalizmusról a kapitalizmusba való átmenet fő jellemzői Kelet-Közép-Európában

A magyar történelmi szakirodalomból immár átment a köztudatba, hogy Kelet-Közép-Európa államai több régióba oszthatóan – történelmi fejlődésüktől, sorsfordulataiktól, társadalmi szerkezetük, földrajzi adottságaik sajátosságaitól meghatározottan – különböző módon, más-más domináns termékekkel és időbeli eltérésekkel ugyan, de bekapcsolódtak a világpiac forgalmába. A bontakozó világgazdaság súlypontjának áthelyeződése az Atlanti-óceán partjaira és ebből folyóan Nyugat-Európa országainak korábbi rátérése a tőkés gazdálkodás útjára olyan fejlődésbeli előnyhöz juttatta őket, amely – a tőkés ipari termelés szívó hatása révén is, amelyet a gépi nagyipari termelésre való áttérés addig nem látott mértékben fölerősített –, sajátos gazdasági munkamegosztást eredményezett Európa nyugati és keleti területeinek országai között.

Kelet-Közép-Európa államainak – egészen a mezőgazdaság korszerű átalakulásáig – elmaradott munkaerőfelhasználása és kezdetleges termelési technikája, termelési eszközei, még ennél is inkább az elavult feudális társadalmi kötelékek miatt –, a gazdaságilag alárendelt, függő helyzet, a mezőgazdasági termék és az egyéb eredetű nyersanyag szállító szerepe jutott. A nyugat-európai tőkés gazdaság szívó hatása elindította, a 18. század 80-as éveinek két forradalma pedig meggyorsította eme régió országainak lépéseit a feudalizmusból a kapitalizmusba vezető úton. Az elmaradott fejlettségű kelet-közép-európai országok gazdasága a kései feudalizmus viszonyai miatt – a fejlettek vonzás-függőség körében – csak torzultan, egyoldalúan, egyes esetekben kiegészítő jelleggel fejlődhetett. A mozgás gyorsítója a nemzetközi kereskedelem ütemének, méreteinek növekedése volt. Mindezek valamennyi kelet-közép-európai állam feudalizmusból a kapitalizmusba tartó útjának közös jellemzői. Történelmi sorsuk, földrajzi adottságaik eltéréseiből következően azonban mindegyik a maga sajátos útján jutott el a kapitalizmus küszöbének az átlépéséig.

Az addig ismeretlen nagyságúra növekedett piaci lehetőségek, a kontinens nyugati országaiban végbemenő agrár-korszerűsödés meghatározó befolyással volt Közép- és Kelet-Európa elmaradottabb agrárországaira. A 18. század második felétől a 19. század első felének végéig eltelt évtizedekben Kelet-Közép-Európában a feudalizmusból a kapitalizmus felé tartó átmenet folyamatában egyes országok (Kelet- és Közép-Németország, a Habsburg-monarchia Lajtától nyugatra fekvő örökös tartományai) a kelet-közép-európai típusú modern agrárátalakulás színhelyévé is lesznek. A megnövekedett nyugat-európai piaci lehetőségek a közép- és kelet-európai agrárátalakulás kezdeti tünetei megjelenésének

[6] *Berend–Ránki*, 1979. művének regionális tagolását követve.

egyik fontos ösztönzőjévé lettek. Kumulatív tényezőként járultak hozzá ehhez az egyes közép- és kelet-európai országokban ipari forradalmuk első tünetei (Németországban a 18–19. század fordulójától, a Habsburgoknak a Lajtától nyugatra fekvő örökös tartományaiban az 1820-as évektől).

A mezőgazdaság tőkés irányba tartó átmenete, a társadalmi munkamegosztás bázisán Közép- és Kelet-Európában is előrehaladt, bár csak lassan, a feudális kiváltságoktól nehezített úton. Növekszik az egyre inkább a tőkés üzemszervezethez közelítő, esetenként azt el is érő nagybirtok árutermelése, a kifejezetten piacra termelő paraszti gazdálkodás, erősödik a városiasodás, fokozódik a társadalmi szerkezet átalakulása, a jobbágyrendszer gyötrelmesen lassú, de mégis végbemenő felbomlása és a bérmunkarendszer mindezekkel összefüggésben fokozatos, a régión belül országonként különböző mértékű térhódítása.

A mezőgazdaság tőkés irányba tartó fejlődésével a 18. század végétől a 19. század közepéig eltelt évtizedekben együtt járt az ipari fellendülés is. Az ipari árutermelés szétfeszítette a céhes kereteket és a paraszti háziipar formáit. Közép- és Kelet-Európa országaiban ez a fél évszázad a preindusztriális manufaktúra-fejlődés korszaka, de úgy, hogy egyes országokban már elkezdődött az ipari forradalom is (például Porosz-Szilézia kohászatában, kőszénbányászatában, Szászország textiliparában, az ausztriai, cseh-morva, sziléziai, stájerországi, szlovéniai örökös tartományok egyes iparágaiban). Mezőgazdaság és ipar kölcsönösen megteremtve egymásnak a piacot az országon belül, kölcsönhatásosan egyengetik egymás fejlődésének útját, és újabb ösztönzést adnak a külkereskedelemnek is.[7]

A kelet-közép-európai régió országai közül a Magyar Királyságban, az Erdélyi Nagyfejedelemségben, Lengyelországban és Oroszországban a megmerevedett feudális viszonyok között a spontán belső társadalmi-gazdasági fejlődés önmagában véve még nem volt elegendő ahhoz, hogy a nemzetközi kereskedelem ösztönző hatása, külső lökése nélkül megvalósíthassa a tőkés gazdasági-társadalmi viszonyok uralmát. A kései feudalizmus robotra alapozott mezőgazdasági árutermelő majorsági nagybirtoküzemeinek kiépítése azonban ezekben az országokban is – minden, a világgazdaság munkamegosztásában elfoglalt alárendelt helyzetük, és a feudális viszonyoknak az elmaradottságot erősítő ellentmondásossága ellenére –, a tőkés világgazdaságba illeszkedést, a tömegméretű árutermelésre áttérést jelezte. Az ipari forradalom teremtette felfokozódott erősségű szívóhatás egyre kérdésesebbé tette elmaradott politikai-hatalmi, gazdasági, társadalmi berendezésük létét, mert a régi rend továbbélése hovatovább egyre inkább akadályozta a világpiac növekvő áruigényeinek a kielégítését is. Ugyanakkor azonban, amikor a tőkés világpiac hozzájárult, sőt megkövetelte legalább a feudális állapotok alapjainak a felszámolását, a tőkés országok technikai vívmányainak, szakismereteinek, intézményrendszerének az egyes kelet-közép-európai országok történelmileg kialakult társadalmi-gazdasági-politikai sajátosságaihoz és fejlettségi szintjéhez igazított adaptálása ezekben az országokban is egyengette a tőkés irányba tartó fejlődés útját.[8]

A kelet-közép-európai régió országai közül a följebb említettekben a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet – Nyugat-Európában több évszázadon át tartó folyamata

[7] *Berend–Ránki*, 1969. 45–46, 22. o. Turs 121–125.
[8] *Berend–Ránki*, 1979. 12, 23–26.

–, viszonylag rövid idő, csaknem egyetlen század alatt és akkor ment végbe, amikor Nyugat-Európában már elkezdődött az ipari forradalom, ami sürgetően hatott az ilyen irányú lépések megtételére. A Magyar Királyságban a 18. sz. második felében kezd a végéhez közeledni a kései feudalizmusnak a feudális viszonyok megszilárdulásával lefékezett ütemű és – az alföldi mezővárosokat kivéve – lényegében véve úgyszólván kizárólagosan a leginkább növényi eredetű feudális terményjáradék forgalmazása által jellemezhető távolsági kereskedelem állapota. Elkezdődött a robotra alapozott mezőgazdasági árutermelő majorsági nagybirtoküzemek kiépítése, majd ezeken a kereteken belül és jóval később, folyamatosan – a paraszti gazdaságok egészen kis részében is – a mezőgazdasági termelés korszerűsítése felé az első lépések megtétele. Az esetek nagyobb részében a nyomásrendszer szabta keretek között még nyíló lehetőségek végsőkig történő kihasználása, a jobbágy–földesúri viszonyon belül maradó, ám több árut biztosító különféle munkáltatási formák igénybevétele révén, kisebb, ám – legalábbis a Magyar Királyság esetében – egyre növekvő mértékben már a feudális termelési viszonyok gátjait kisebb-nagyobb mértékben bontogató eszközök igénybevétele útján. Még ennél is kisebb arányban, de előfordult már a keletnémetországihoz, vagy a Habsburgok nyugati örökös tartományaiban bevezetetthez hasonló, valóban korszerű mezőgazdasági termelési eljárások és üzemvitel meghonosítása is. A feudális béklyók lassú, kínosan nehéz meglazítása segítette a kapitalizmus irányába tartó átmenetet.

3. A Habsburgok Lajtától nyugatra fekvő örökös tartományai tőkés ipari fejlődésének útja, belső piaca és a Magyar Királyság helyzete

A Magyar Királyság külkereskedelme és ennek az emelőnek a segítségével a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenete szempontjából a tőkés fejlődés útjára térő országok közül földrajzi helyzetéből következően döntő fontosságú volt a Habsburgok nyugati örökös tartományainak tőkés fejlődése és ezzel összefüggésben belső piacának, mindenekelőtt élelmiszer, mezőgazdasági és más eredetű nyersanyagok felvevő képességének alakulása. Ezek a tartományok – amelyeknek a feudalizmusból a kapitalizmusba tartó útja a nyugati tőkés fejlődéshez közelebb állóan a nyugati és a közép-kelet-európai fejlődés között haladt –, a Magyar Királyságnak a világpiaci forgalomból való részesedése szempontjából az államjogi kapcsolatokból következően ellentmondásoktól nem mentesen ugyan, ám az említett földrajzi helyzetből folyóan mindezek ellenére is bizonyos fokig mégis hasonló szerepet töltöttek be, mint Anglia egész Kelet-Európa nemzetközi kereskedelmében.

Népességük 1800 és 1850 között 26,6%-al növekedett. Gazdasági szerkezetük átalakulása, mezőgazdasági termelésük növekedése, gyorsuló ütemű korszerűsödése mind a mezőgazdasági technológia, mind az intenzív művelést igénylő növényfajták (takarmánynövények, az ipari termelést szolgáló burgonya és cukorrépa) – elsősorban nagybirtoküzemekben – termelése, az ipari forradalom kezdetei óta a textilipar különösen erősen gyarapodó nyersanyagigényeinek kielégítése érdekében a nemesített juhtenyésztés és a gyapjútermelés növelése, de különösen a városi-ipari népesség növekedése, együttesen a belső piac szélesedésének jelei.

A 18. sz. második fele óta a tőkés ipari vállalkozás – a jelentős állami gazdaságpolitikai támogatás révén – már preindusztriális szakaszában is gyorsan erősödött (1790 táján közel ezer tőkés üzem működött az örökös tartományokban), ám fejlődése az ipari forradalom kezdetei óta lendült fel erőteljesen, úgyhogy 1847-ben már 1901 tőkés üzem működött az örökös tartományokban, és ebből 1673 tartozott a – gépekkel termelő – nagyobb vállalkozások közé. A pamutipar termelése 1831 és 1847 között 600%-kal, a vasiparé 250%-kal nőtt. Új iparágként fellendült a répacukor és a burgonyából főzött szesz gyártása is, ez utóbbiaké elsősorban a nagybirtokon. 1841-ben a nagyobb tőkés üzemek már csaknem háromszorosát termelték a kisebbek és a kézművesipar termelte összértéknek.[9]

A tőkés ipari fejlődést megfelelő természettudományi-technikai szakismereteket nyújtó új iskolák működése is segítette.

Az Első Osztrák Gőzhajózási Társaság megalakulása és működése, a vasútépítések, főként a Kaiser Ferdinand Nordbahn üzembeállítása gyorsították és nagytömegű áru szállítására tették alkalmassá a közlekedést.

A mindehhez szükséges anyagi erőforrásokat belső felhalmozásból teremtették elő.[10]

Az ipari forradalom már 1848 előtt jelentős társadalmi átrétegeződést eredményezett.

A Lajtától nyugatra fekvő örökös tartományok gazdasági, ezen belül ipari fejlődésének a súlypontja a 19. század első felében a városokra helyeződött át és ott a kereskedelemmel, a szállítással, az anyagmozgatással, az ipari termeléssel foglalkozók, valamint az állami és a magántisztviselők, az oktatók, a mérnökök, az orvosok, az ügyvédek és más értelmiségiek számának tetemes gyarapodását eredményezte. Bécs, a birodalmi főváros már a 18. század végén gazdasági központ. Népessége – a külvárosoké nélkül – 1783 és 1848 között 207 979 lélekről 356 869-re, Prágáé (az 1922-ben megállapított, mai Prága területére vonatkoztatva) 1780 és 1850 között 70 000-ről 157 000-re nőtt, Grác lakos-

[9] A Habsburgok örökös tartományainak népesedésére *Arató Endre:* Kelet-Európa története a 19. század első felében (1971. a továbbiakban Arató 1971) 18, 20., *Gyimesi Sándor:* A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában Bp., 1975. 121–130., – a mezőgazdasági termelésre főként Morvaországban és Osztrák-Sziléziában *Arató* 21–22., *Purš* 122–123.; az örökös tartományok ipari fejlődésére *Johann Slokar:* Geschichte der österreichischen Industrie und ihrer Förderung unter Kaiser Franz I. Wien, 1914; *Karl Hudeczek:* Österreichische Handelspolitik im Vormärz 1818–1848. Wien, 1918 (Studien zur Sozial-Wirtschafts – und Verwaltungsgeschichte. Hrsg. Karl Grünberg, Heft XI) 131–135.; *Jaroslav Purš:* K problematice průmyslové revoluce a ceskych zemích a na Slovensku H. C. A. V. III. Praha, 1955. 515–571., *Julius Marx:* Die wirtschaftlichen Ursachen der Revolution in Österreich (Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs. Köln, 1965. (a továbbiakban: J. Marx) 51.

[10] *Alois Brusatti:* Unternehmungsfinanzierung und Privatkredit im österreischischen Vormärz (Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs Bd. 13.) Wien, 1960. (a továbbiakban: *Brusatti*) 331–334, 377, 379. *Herbert Hassinger:* Der Stand der Manufakturen in den deutschen Erbländern der Habsburger-Monarchie am Ende des 18. Jahrhunderts (Die wirtschaftliche Situation in Deutschland und Österreich um die Wende von 18. zum 19. Jahrhundert. Hrsg. von Friedrich Lütge), Stuttgart, 1964. *Krisztina-Maria Fink:* Die österreichisch–ungarische Monarchie als Wirtschaftsgemeinschaft. Ein historischer Beitrag zu aktuellen Integrationsproblem. (Südosteuropa-Schriften Bd. 9 Hrsg. Rudolf Trofenik (a továbbiakban: *Fink*) München 1968., *Arató* 1971. 63–66., *Heckenast Gusztáv:* Iparfejlődés a Habsburg birodalom cseh–osztrák tartományaiban a XVIII. században (1670–1790). Történelmi Szemle 1973. 1–2. 201–204., *Eckhart* 186.

sága 1800-ban 32 100, 1840-ben 45 780, 1850 táján már 50 000 körül mozgott, Brünn – 14 külvárosával együtt – 1850 táján 45 000 lelket számlált. A cseh-morva, az alsó- és felső ausztriai iparban oly lényeges szerepet játszó ipari központok (Reichenberg, Böhmisch Leipa, Friedland, Linz, Wels, Gmunden, Steyr, Danewitz, Kapfenberg stb.) lakosságánál hasonló, ha nem is azonos arányú növekedési tendencia észlelhető a belső piac élelmiszer- és ipari nyersanyag elhelyezési lehetőségei gyarapodásának egyik jelzőjeként.[11]

Az örökös tartományoknak és a Magyar Királyságnak földrajzi adottságai egymást kiegészítő, munkamegosztásos gazdálkodást tettek lehetővé. Csupán a cseh-morva medence, kisebb mértékben Alsó-Ausztria termelt élelmiszert és mezőgazdasági nyersanyagot. Galícia szarvasmarhaszállítmányai és gabonája a közlekedési viszonyok elmaradottsága miatt, majd csak az 1840-es években lehetnek, ám egyelőre csak potenciálisan a magyar mezőgazdasági termékek versenytársai. Alsó-Ausztria nem tudta megtermelni a számára szükséges élelmiszert és nyersanyagot, Cseh-Morvaország pedig mezőgazdasági nyersanyagmennyiségét. A Habsburg-uralom alatt levő más nyugati területek éghajlata, kevésbé termékeny talaja, nagyobb népsűrűsége még nagyobb mértékben igényelte élelmiszer-, valamint növényi és állati eredetű nyersanyag behozatalát.

Magyarország a Habsburg-császárság határain kívül fekvő országgal csak dél felé volt határos. A török uralom alatt álló területek árufelvevő képessége azonban viszonylag csekély volt, és elsősorban nem is a Magyar Királyság fő kiviteli tömegtermékei iránt érdeklődött. Az agrárjellegű Magyarország már a korábbi évszázadok folyamán bekapcsolódott az európai munkamegosztásba. A nagy távolságok, a szállítási nehézségek, a magas fuvarköltségek miatt – különösen a dunai gőzhajózás elterjedéséig –, csak a drága áruk kivitele (pl. a tokaj-hegyaljai boré) vagy és elsősorban a lábon hajtható állatoké – a 17. században bekövetkezett elég hosszú, átmeneti visszaesés idején még így sem –, fizetődött ki, és ezek találtak vevőre. Emiatt a 18. század második feléig kifejezetten a távoli piacokra szánt tömeges árutermeléssel és forgalombahozással a magyarországi társadalomnak csupán igen vékony rétege foglalkozott. Az áruk elhelyezésére különböző konjunktúrák, gazdasági okok, vagy nemzetközi politikai események (háborúk, békeszerződések által bekövetkezett területi változások stb.) miatt nagyon is bizonytalan időtartamú esélyek kínálkoztak. A nagybirtokosok gabonakivitele esetleges jellegű volt. Magyarországon a távoli piacokra szánt tömeges, rendszeres, országos méretű mezőgazdasági árutermelés – elsősorban a gabona, gyapjú és élőállat kivitele céljából – csak akkor indulhatott meg, amikor – viszonylag közeli – állandó piac alakult ki és ezzel összefüggésben és ettől meghatározottan lassanként, folyamatosan – elsőként a nagybirtokosságnál – gazdasági szemléleti változás is kezdődött el, amely az évtizedek múltával, főként a 19. század első felében mind szélesebb körben terjedt el. A gazdálkodás céljának megváltozása és az 1830-as évekre irányelvvé szilárdulása a minél nagyobb hasznot hajtó, tömeges mezőgazdasági árutermelésre berendezkedésben, a birtoküzem korszerűsítésében és fokozatosan a tőkés nagyüzemi termeléshez közelítésében nyilvánult meg, a saját kezelésű, egyre inkább megnagyobbított majorsági földterületen (Gutswirtschaft). A

[11] Az örökös tartományok városi népességére a Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie c. sorozatnak az 1840. évi adatokat tartalmazó kötete, az 1850. körüliekre *Fényes Elek:* Az ausztriai birodalom statisztikája, Pest, 1857. II. kötete, a földrajzi komplementaritásra *Eckhart*, 328.

folyamat – mint erről említés történt – a 18. század közepétől indult el a nagybirtokon, hogy azután a 19. század első felében fokozatosan átterjedjen a parasztságra is, országrészenként, rétegenként különböző módon, hatással, az egész magyarországi társadalom átrétegeződését eredményezvén.

Magyarország 16–17. századbeli történelmének alakulása és a magyarországi gazdasági fejlődés sajátos, kelet-közép-európai útra terelődése, a Habsburgok örökös tartományai és a Magyar Királyság gazdaságának a természeti körülményekből adódó, egymást kiegészítő jellege, a magyarországi mezőgazdasági termékeknek a Habsburgok birodalmának határain kívül eső piacon történő értékesítési nehézségei is (főként a nagy távolságok, a szállítási nehézségek), és – mint jeleztük –, különösen a gőzhajózás elterjedéséig – a magas fuvarköltségek miatt a Magyar Királyságnak az örökös tartományok piacain kínálkozó állandó, biztosított elhelyezési lehetőségek kihasználását ajánlották. A Habsburgok Lajtától nyugatra fekvő örökös tartományai azonban – lényegében véve fejlődésbeli előnyük, ezt súlyosbítván a bécsi kormány által nyújtott merkantilista, protekcionista, nemegyszer prohibitív kereskedelempolitikai támogatás révén is – az uralkodó gazdaság helyzetébe jutottak és a terms of trade minden előnyét élvezhették.[12]

4. A Magyar Királyság külkereskedelme 1790–1815

Az 1790 és 1815 között eltelt negyedszázad alatt az örökös tartományok belső piacának élelmiszer- és nyersanyag-felvevőképességéhez és az ennek feltétlen biztosítására irányuló gazdaságpolitikai törekvésekhez, mint állandó tényezőhöz jelentős mértékben hozzájárult a fellendülést nagy mértékben erősítő átmeneti, időleges jelenségként a francia háborúk sorozata. A magyarországi mezőgazdasági termékek és a más eredetű nyersanyagok iránti kereslet meredeken emelkedett. Ezt a tendenciát járulékosan a háború okozta infláció idején – a pénzromlás kritikus pontjáig – a vásárlási kedv, továbbá a spekulációs vállalkozásokra ilyen időszakban mindig jelenlevő nagyobb hajlam is erősítette.

A hadra kelt sereg nagy kiterjedésű hadszíntéren küzdött. Bár a császári hadakat két rövid ideig tartó hadjárat idején Felső-Olaszország, a Rajna vidék és a flamand Németalföld mezőgazdasági termékeiből élelmezték, a Habsburg örökös tartományokban állandóan nagy élelmiszer- és nyersanyagkészleteket tartottak felhalmozva a kincstár raktáraiban a Habsburg-uralom alatt levő területeken állomásozó nagy létszámú haderők ellátása végett.

A gyors fellendülésnek azonban – szintén a háborúk velejárójaként – nemzetközi indítékai is voltak. Magyarország külkereskedelmének túlnyomó részét az örökös tartományokkal, kisebb mértékben, a déli, délkeleti, valamint a nyugati országokkal, ez utóbbiak közül főként Németországgal bonyolította le vagy közvetlenül, vagy leginkább bécsi, részben cseh-morva nagykereskedők közbeiktatásával. A háborús időszakban a nemzetközi események kedveztek a külkereskedelmi forgalom növekedésének. Egyes árufféléknek a Habsburg örökös tartományokon kívüli országba irányuló kivitelét azonban a bécsi udvar gazdaságpolitikai intézkedésekkel gátolta.

[12] Az uralkodó gazdaságról szóló elméletre Francois *Perroux:* L'économie du XIXème siècle. Paris, 1969. E művére utal *Ránki* 1977. 36–37.

Magyarország fő kiviteli cikke 1790 és 1815 között a gabona (búza, rozs, árpa, kétszeres, zab, kukorica) volt. Legnagyobb vásárlói a Lajtától nyugatra fekvő Habsburg-tartományok, elsősorban Alsó-Ausztria és benne mindenekelőtt Bécs voltak, de gyenge termés esetén, ínséges esztendőkben Stájerországba, Tirolba, Vorarlbergbe (1798, 1800–1801), sőt Cseh- és Morvaországba (1804–1805) is eljutott a magyarországi gabona. A Habsburgok uralma alatt levő területeken kívüli államok közül Bajorországba jutott el a magyar gabona a Dunán, a francia háborúk idején Itália egyes területeire, a szerb függetlenségi harc, ill. az orosz–török háború idejéig a szultán fennhatósága alatt levő, Magyarországgal közvetlenül határos területekre is szállítottak gabonát Magyarország déli megyéiből.

A hadi események, a sűrűn ismétlődő kiviteli tilalmak és a szállítási nehézségek mellett a magyarországi gabonának az örökös tartományok határain túlra irányuló kivitelét – hosszabb távlatban nézve – tartósnak bizonyuló tényezőként már ekkor kezdte némileg befolyásolni az ún. odesszai gabona megjelenése az európai piacon.

A gabona kivitelét erősen befolyásolta árának alakulása. A gabona – mint alapvető élelmicikk – árának alakulása, még hogyha rendkívüli, időleges politikai jelenségek nem is befolyásolták, mindenhol sokkal ingatagabb más élelmicikkekénél. Ehhez járult még az is, hogy a gabonatárolás kezdetlegessége miatt nagyobb mennyiségű gabonát ekkor még ritkán tároltak az országban. Mindez – az árakat mindenütt befolyásoló időjárási tényezőktől elmélyítve – még bizonytalanabbá tette az áralakulást, amelyre a költséges és különösen szekéren hosszú ideig tartó szállítás és az ezzel összefüggő romlási veszély is kedvezőtlenül hatott. A gabonaárak hullámzása ugyanis fordított arányban van a forgalmi eszközök fejlettségével.

A gabonaárak Magyarországon és az örökös tartományokban a háborús időkben emelkedtek. Az árak hullámzása nagyjában megfelelt az általános európai árhullámzás irányzatának. Angliában és a nyugat-európai államok többségében 1801 és 1810 között éppúgy magasak voltak, mint Magyarországon és az örökös tartományokban. 1811 és 1820 között emelkedtek az árak a legmagasabbra európai és magyarországi viszonylatban, míg az örökös tartományokban némileg csökkentek, de 1814 és 1816 között a három év rossz termésének árfelhajtó hatása volt. Mindez – közvetve – arról is vall, hogy Magyarország immár szorosabban kapcsolódott be a világpiac folyamataiba, és azok hatása érvényesült mind a külkereskedelemben, mind az árak mozgásában, és nem kizárólag a gabonaforgalom terén.

A Habsburgok uralma alatt levő területeken bekövetkezett infláció miatt azonban nem számítható ki, mekkora árnövelő hatása volt az inflációnak 1801 és 1811, majd 1813 és 1815 között, mekkora a belső fogyasztás emelkedésének, mekkora a hadsereg készletfelhalmozásának.[13]

[13] A mezőgazdasági termények, állatárak alakulására 1790 és 1848 között. *Kőrösi József:* Adalékok az árak történetéhez (Klny. a „Pestvárosi statisztikai évkönyv" első évfolyamából). Pest, 1873. 12–19, 66–69., *Földes Béla:* Statisztikai tanulmányok a gabonaárak hullámzásairól a XIX. században és a gabonadrágaságok hatásairól. Bp., 1882., 30. és a Függelék táblázatai, továbbá *uő:* Statisztikai vizsgálódások a XIX. század gabonaárainak alakulásáról. (Értekezések a társadalmi tudományok köréből. MTA II. Osztálya XIII. kötet 4. sz. Bp., 1905.), *Eckhart* 304–305, 307., *Gyömrei Sándor:* A kereskedelmi tőke kialakulása és szerepe Pest-Budán 1849-ig. (Tanulmányok Budapest múltjából XII.) Bp., 1957 (a továbbiakban: *Gyömrei*) 236., *Balázs Péter:* Győr a feudalizmus bomlása és a polgári forradalom idején (Győr, Várostörténeti tanulmányok). Győr, 1971. 201.

A kedvező gabonaértékesítési lehetőségek ösztönzően hatottak a termelés növelésére. (l. a 11. táblázatot.)

A francia háborúk idején az emelkedő húsfogyasztás állandó tényezője mellett a hadseregellátásnak a békeviszonyokat meghaladó szükségletei igen jelentős átmeneti ösztönzőként járultak hozzá az örökös tartományokba irányuló marha- és sertéskivitel növekedéséhez. Az élőállatok ára, az 1794 és 1801 között eltelt éveket kivéve, emelkedett, 1807 után különösen erőteljesen, tartós ösztönzőjeként az állattenyésztésnek.

A belföldi állattenyésztők (főként az Alföld és a Duna-Tisza köze „szabadalmas" mezővárosaiban és Debrecen körzetében) és kereskedők által az örökös tartományokba hajtott nagy mennyiségű szarvasmarhán kívül a kormány támogatását élvező bécsi Fleischlieferungsgesellschaft is sok állatot vásárolt és szállított ki az országból. A Hússzállító Társaság azonban 1807-ig, amíg Oroszország meg nem szállta Moldvát és Havasalföldet, ott is nagy mennyiségű szarvasmarhát vásárolt, amelyet Erdélyen, Magyarországon át – itt kiteleltetve – lábon juttatott el az örökös tartományokba. A vámkimutatásokból nem deríthető ki, hogy a Magyarország nyugati határán kilépő állatszállítmányokból mennyi származott magyarországi tenyésztésből. Kisebb, de nem jelentéktelen mennyiségű hizlalt vágómarha jutott elsősorban Bécsbe, az ottani és elővásárlási joggal felruházott mészárosok nyugat-magyarországi felvásárló tevékenysége révén. Bécs, az örökös tartományok, a hadsereg húsellátását a kormány a Habsburg-uralom alatt levő területeken kívüli országokat érintő sűrű kiviteli tilalmakkal is igyekezett biztosítani.

A szarvasmarhakivitelnél zavartalanabb, ingadozásoktól mentes volt a sertéskivitel, amelyet tilalmak nem korlátoztak. 1803 és 1815 között a sertésárak háromszorosra, a zsíré két és fél–háromszorosra emelkedett, bár az emelkedés mértékét itt is befolyásolta az infláció árnövelő hatása. A sertéskivitel jelentős hányada azonban Szerbiából, Boszniából került a magyarországi vagy közvetlenül az alsó-ausztriai, leginkább a bécsi vásárokra, a sertésexport legnagyobb felvevő piacára.[14]

1784-ben a bécsi kormány tilalom alá vetette a posztóbehozatalt, hogy ezzel is támogassa az örökös tartományok tőkés posztógyártó vállalatait. Az évtized végén már ott is, Magyarországon is a birkatenyésztés és a gyapjútermelés fellendüléséről számolnak be a források, és ez a francia háborúk évtizedeiben tovább tartott. A gyapjút bécsi nagykereskedők vásárolták meg magyarországi ügynökeik útján. Németországba, Svájcba főleg Bécsből került a magyarországi gyapjú.[15]

Az állatállomány számának alakulását 1790 és 1815 között a sertés- és a birkatenyésztésben egyértelműen kedvezően befolyásolta a háborús fellendülés. A szarvas-

[14] A gabonakivitelre *IGB* 17–19., *Belitzky* 92–100., *Gyömrei* 216–217., *Mérei Gyula.* Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon 1790–1848. Bp., 1948 (a továbbiakban: *Mérei* 1948) 14, 15, 20, 21, 24, 26, 44, 141. – az élőállat exportra *Eckhart* 156, 218–219, 269–272, 313, 346., *Bp. tört.* III. 309., *Tóth Tibor:* Adalékok az állattenyésztés kezdeteihez Somogyban a XVIII–XIX. sz. fordulóján (A Dunántúl településtörténete II/1. 1767–1848. A pécsi településtörténeti konferencia anyaga 1976. augusztus 24–25. A MTA Pécsi és Veszprémi Bizottságának Értesítője I. Pécs 1977.) 106., *Molnár Ambrus:* Egy sárréti falu mezőgazdasága a XIX. században. Agrártörténeti Szemle (a továbbiakban: At. Sz.) 1974. 1–2. sz. 251, 253., *Orosz István:* A Hajdú városok gazdálkodásának és társadalmi szerkezetének 18–19. századi történetéhez. (Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században. A Magyar Néprajzi Társaság 1974. évi vándorgyűlése Szolnokon. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest – Damjanich János Múzeum, Szolnok 1974. I–III. kötet.) II. Mezővárosok 35–37.

[15] *Eckhart* 1955., *Gyömrei* 217–218, 235.

marha-állomány növekedése a kiviteli tilalmak miatt ingadozott, bár nem jelentős mértékben.

A dohányexportnak 1796 óta az angolok tengeri háborúja, majd 1806. november 21. óta a kontinentális zárlat teremtett potenciálisan kedvező lehetőségeket. A virginiai dohány nem kerülhetvén az európai piacra, német, holland, olasz kereskedők érdeklődtek a magyarországi dohány iránt.

A dohánykivitelt azonban nehezítette a magas beviteli vám az örökös tartományokba, és megfosztotta a magyarországi termelőket attól a lehetőségtől, hogy részesei lehessenek a kontinentális zárlatból e téren fakadó előnyöknek az örökös tartományokon kívüli országokba irányuló kivitel esetében. Az 1813. évi általános vámemelés pedig még az örökös tartományokban is csaknem eladhatatlanná tette a magyarországi dohányt, ha nem a Lajtától nyugatra fekvő tartományokban felvásárlási monopóliummal rendelkező, bécsi központú Abaldo (Appaldo) vásárolta meg és szállította ki. Meg is látszott a dohánytermelésen, amely 1813 után a vámtételek módosításáig erősen hanyatlott.[16]

A korábbi századokban virágzó borkivitel a 18. század utolsó harmada óta, részben az örökös tartományok borainak vámvédelme miatt, főként azonban a nemzetközi események következtében, hanyatlásnak indult.

A legérzékenyebb veszteség a tokaj-hegyaljai borkivitelt érte. Lengyelország első felosztását (1772), Kelet-Galícia Habsburg-uralom alá jutását követően az örökös tartományok vámsorompója drágította meg az oda irányuló bor árát, nehezítette elhelyezését. Lengyelország második felosztása után (1793. január 23.) az orosz és a porosz uralom alá került lengyel területek lakossága a magas orosz, porosz vámok miatt nem vásárolt magyarországi bort. Lengyelország harmadik felosztásakor (1795. január 3.) Nyugat-Galícia a Habsburg-ház tartománya lett. Ezután némileg enyhült az északi borkivitel helyzete, mert Galíciába vám- és illetékmentesen lehetett kivinni a magyar bort, éppúgy, mint az ausztriait. A Napóleon elleni harmadik koalíciós háború kitörése óta (1805) a francia borokat kizárták az orosz piacról, és ez 1807-ig, a tilsiti béke megkötéséig szintén javította a magyarországi borkivitel eshetőségeit. Az 1809. okt. 14-i bécsi béke azonban semmivé tette ezeket a lehetőségeket. Megszűnt a sziléziai borkivitel, és a hegyaljai borokat sem lehetett eladni a béke révén Nyugat-Galíciával megnagyobbodott Varsói Nagyhercegségben, mert az olcsó francia könnyű borok Napóleon által szorgalmazott importjával a drágább tokaj-hegyaljai nem bírta a versenyt.

A bécsi béke egyébként az észak felé irányuló magyarországi kivitel egészét sújtotta. Trencsén, Abaúj, Turóc, Szepes megyék Lipcse, Berlin, Stettin, Danzig, Varsó és Moszkva felé irányuló, korábban jelentős kiviteli lehetőségeik elvesztése miatt panaszkodtak, mert áruikat a magas orosz és szász beviteli vámok eladhatatlanokká tették.[17]

A külkereskedelmi mérleg másik oldalán, a behozatalban a kontinentális zárlat (1806. nov. 21.) hozott jelentős változást. A világpiac átmenetileg szétszakadt. A Keletről érkező levantei gyapot, az ún. gyarmatáruk (fűszer, tea, nádcukor, déligyümölcs), részben

[16] A dohányexportra *Eckhart* 91–92, 147, 343., *Gyömrei* 211, 217, 219, 237.

[17] A borkivitelre *Benda Gyula:* Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez (Számok és történelem 1.) Bp., 1973 (a továbbiakban: *Benda*) 94, 128. 56. táblázat; *Eckhart* 196, 319–320, 342–343., *Gyömrei* 219, 238, 252., *Bartha János:* A borkereskedés problémái a Hegyalján a XIX. század első felében. At. Sz. 1974. 1–2. 267., *Bp. tört.* III. 309, 310. – A bécsi béke hatásairól *Eckhart* ír.

a brassói román kereskedők bekapcsolódásával, jórészt Magyarországon át jutottak el Bécsbe, onnan pedig tovább az európai piacra. Az átmenő kereskedelem lebonyolításában jelentős szerepük volt a pesti kereskedőknek. Emellett a belső fogyasztás is mind nagyobb mennyiségű Keletről jövő árut igényelt. A konjunktúra éveiben bővült a luxuscikkeket vásárló közönség tábora. Nem csupán a gazdag földbirtokosok, de a különböző városlakó rétegek is vásároltak a megélhetéshez közvetlenül szükségeseken túl is árukat, természetesen eltérő mennyiségben és áruválasztékban. Az ízlésváltozást jelezte az addig kevéssé fogyasztott gyarmatáruk vásárlásának elterjedése, a törökországi színes bőrök vásárlása, a Nyugatról importált festék, a bécsi mellett leginkább a lyoni selyemszövetek, az ékszerek, finom evőeszközök, kisebb részben bútorok beszerzése is.[18]

5. A Magyar Királyság külkereskedelme 1815–1848

A bécsi kongresszus után megközelítően az 1830-as évek első felének végéig, a gazdasági élet országonként változó erősségű hullámzása világpiaci jelenség volt. A háborús pusztítások emberéletben és anyagi javakban, a pótlás szükségességéből következő fellendülést indukáltak. Egyes államokban a rossz termések, a sűrűn előforduló járványos állatmegbetegedések gátolták a javulást. Ugyanakkor a behozatalra ösztönöztek. A gazdasági mozgást élénkítő állami intézkedések, egyes kormányoknak, köztük a bécsinek is, a belső termelést a mezőgazdaságban ösztönző és az ipart védő gazdaságpolitikai rendszabályai az 1810-es évek végén és az 1820-as évek első harmadában észlelhető, meglehetősen egyenetlen, egyes áruféléknél különösen erősen hullámzó javulás, nemkülönben az 1825–1827. évi gazdasági válság hatásai, amelyek egyes országokat eltérő mértékben és a gazdasági életet nem mindig azonos területen érintették, a külkereskedelmi forgalomban is érzékelhetők voltak.[19] A Szent Szövetség egyes tagjainak háborúi,

[18] Az importra, a fogyasztási szokások bizonyos fokú változására, a fényűzési cikkek vásárlására *Martin Schwartner:* Statistik des Königreichs Ungarn. II. kiadás. 1809. I/2.(375–379.) – M. O. L. Helytartótanács Departamentum Commerciale 1819. 8–21. *Ungár László:* Szempontok a magyar polgári osztály kialakulásának vizsgálatához. Századok 1942. 314–316., *Mérei Gyula:* Magyar iparfejlődés 1790–1848. Bp., 1951. (a továbbiakban: *Mérei* 1951) 35–36, 47.

[19] Pestisről, járványos állatmegbetegedésekről és tömeges állatelhullásról Európa egyes országaiban, az örökös tartományok és a Magyar Királyság területén az Oekonomische Neuigkeiten und Verhandlungen, a Hesperus, a Tudományos Gyűjtemény, a Kémlő évfolyamaiban igen sok híradás található, legtöbbször ezeknek gazdasági hatásaival összefüggésben (Pl. Hesperus 1829. 2. kötet. szeptember 9. 1070.). Ennek megfelelően elsősorban a gazdasági folyóiratok csaknem minden számában, de a Tudományos Gyűjtemény hasábjain is gyakran találhatók a járványos állatbetegségek megelőzéséről, illetve gyógyításáról szóló tanulmányok.

A bécsi kormánynak a gazdasági mozgás élénkítésére szolgáló intézkedései közé tartozik a gyapjú kiviteli vámjának (essito) más országba szállítása esetén a bécsi mázsánkénti 8 konvenciós forintról (ezentúl ft. C. M.) 1 ft. C. M.-re mérséklése 1819–1820 fordulóján annak érdekében, hogy a Habsburgok uralma alatt levő országok, örökös tartományok állhassák a versenyt az európai piacon a spanyolországi gyapjúval, miután a spanyol kormány 1819-ben leszállította a gyapjú kiviteli vámját. Más kérdés, hogy ekkor már – az említett háborús előzmények miatt –, Spanyolország sokkal kisebb mennyiségű gyapjút tudott az angliai és a kontinentális piacra szállítani, és emiatt jelentősen megnövekedtek más gyapjúexportáló államok kereskedőinek áruelhelyezési esélyei. Az 1819. évi spanyol és a bécsi kormánynak azt követő gyapjúvám leszállítására Oe. N. 1820. 1. kötet 6. sz. 48. – A bécsi

háborús készülődései az 1820-as években, tartósabb járulékos átmeneti jellegű konjunkturális ösztönzést nem hoztak, noha az 1820-as évek utolsó harmadában lezajlott orosz–török háború és a Habsburg-hatalom készülődése az esetleges beavatkozásra – az egykorú piaci jelentések szerint – mind a magyarországi, mind a bécsi gabonakereskedőket spekulációs vásárlásokra ösztönözte, de a kincstár is igyekezett mezőgazdasági termékek, elsősorban a hadsereg élelmezését szolgáló gabona, vágóállat, továbbá mezőgazdasági, ipari nyersanyagok (gyapjú, nyersbőr stb.) felvásárlásával megfelelő készleteket felhalmozni, hogy háború esetén erődjeinek és mozgó hadseregének ellátását minden tekintetben biztosíthassa. Mindez már 1827-ben árfelhajtó hatású volt, ám a drinápolyi béke hamarosan végét vetette ennek a kérészéletű, kisméretű és jelentőségű időleges konjunkturális lehetőségnek.[20] Annál biztosabb, állandó jellegű és a preindusztriális korszakbelinél erősebb ösztönzője volt a piaci mozgásnak a Habsburgok uralma alatt levő és a Lajtától nyugatra fekvő területeken az 1820-as években kezdődő ipari forradalom, amely az évtized végére lassan már kezdte éreztetni hatását.

Az 1816. évi második devalvációt követő években a bécsi kormánynak sikerült megszilárdítania a valutát. A konvenciós forint és az ezüstpénz egymáshoz viszonyított árfolyama rövid ideig tartó – rendszerint külpolitikai események várható következményeire építő – spekulációs, ezüstpénz felvásárló manőverektől eltekintve – az 1847–1848. évi gazdasági válságig szilárd maradt. Így lehetséges a külkereskedelmi forgalom értéke és tendenciája alakulásának az előző időszakbelinél megbízhatóbb, inflatorikus hatásoktól már nem befolyásolt vizsgálata a világpiaci helyzet alakulásával szoros összefüggésben, legalábbis a fő tendenciák jelzésének határain belül.

Első lépésként érdemes figyelmet szentelni az 1819 és 1828 között eltelt évtized külkereskedelmi forgalmának. A Habsburgok örökös tartományaiban az 1820-as években elkezdődő ipari forradalom szívó hatása csak az évtized utolsó éveitől vált érezhetővé,

---

kormány 1824. aug. 5-i, majd 1828. ápr. 3-i rendeletei a gyapjúnak közben ismét felemelt kiviteli vámját a bécsi mázsánkénti 16 ft. C. M.-ről újból 1 ft-ra, a dohányét fokozatosan, több rendelet útján a bécsi mázsánkénti 12 ft. C. M.-ről 20 krajcárra, a gerebenetlen kenderét a bécsi mázsánkénti 4 ft. C. M.-ről 5 krajcárra, a lenét 5 ft. C. M.-ről 6 krajcárra, a hamuzsírét 1 ft. C. M. 12 kr.-ról, 18 kr.-ra szállították le. Ugyanekkor jelentősen mérsékelték a gabona kiviteli vámját is. Erről azonban a tanulmány más helyén, később, külön említés történik, miként az 1829. okt. 3-i rendelettel életbeléptetett rendi kárpótlási illetékről is, amely a Magyar Királyságból az örökös tartományokba szállított gabonát és bort súlyosan terhelte – a harmincadon és az örökös tartományok határainak átlépésekor lerovandó beviteli vámon (consumo) kívül – *Fényes Elek:* Magyarország statisztikája Pest, 1842. I. 234. és 236. (a továbbiakban *Fényes* 1842) – Az 1835. és 1838. évi újabb vámrendeletek egyes árufélék kivitelét tovább könnyítették, bár az örökös tartományok mezőgazdasági termékeinek védelmét a vámtarifa segítségével a Magyar Királyság azonos termékeivel szemben nem szüntették meg. Ebben a tekintetben a helyzet hasonló volt az 1795. évi vámtarifában biztosítotthoz. *Mérei* 1951. 12–13, 228–231.

Az 1825–1827. évi gazdasági válság hatásaival a világpiacra, a termelésre az egykorú gazdasági sajtó számos érdekes közleményében foglalkozik. Hesperus 1825. nov. 24. 118., 1826. márc. 22. 276., május 1. 412. és 119. sz. 476.; Oe. N. 1826. 1. kötet. 1. sz. 7–8., 16. sz. 124–126., 21. sz. 163–166., 56. sz. 437–439., 85. sz. 674–675.

Az orosz–török háborúnak a nemzetközi üzleti életre gyakorolt rövid tartamú hatására Hesperus 1827. 114. sz. 456., 1828. 1. kötet 6. sz. 24., 1829. 2. kötet. nov. 9. 1070.

[20] Hesperus 1829. 1. kötet 10. sz. 40., Oe. N. 1828. 2. kötet. 25. sz. 199., 1830. 1. kötet. 4. sz. 32. (1829 decemberének közepéről származó hír).

1848 felé haladva folyton erősödő, a gazdasági élet tőkés irányba tartó újjáalakulását gyorsító mértékben. Az örökös tartományok táguló belső piacának a korábbinál erőteljesebben növekvő élelmiszer- és mezőgazdasági, valamint más eredetű nyersanyagfelvevőképessége is hozzávetőlegesen a 20-as évek utolsó harmadától hatott még kedvezőbben a Magyar Királyság külkereskedelmére, mint a 18. század második felétől kezdve az örökös tartományok tőkés, preindusztriális viszonyai. Az 1820-as évek során az örökös tartományok kereskedőinek részben a birodalmi határokon túli piacokon történő értékesítés céljából eszközölt magyarországi vásárlásai révén *közvetve,* ehhez képest elenyésző csekély mértékben azonban a más országokkal folytatott külkereskedelem útján *közvetlenül* is, mintegy hat-hét éven át még jobban kivehetően érvényesülhetett a világpiac Habsburg-birodalmon kívüli részének a hatása a Magyar Királyság külkereskedelmére, mint az évtized utolsó harmadától 1848-ig terjedő időben.

A Magyar Királyság 1819 és 1828 között lebonyolított külkereskedelmi forgalmát emiatt is érdemes közelebbről szemügyre venni, továbbá amiatt is, mert – a kutatások jelenlegi állapotában – csupán erre az évtizedre vonatkozóan rendelkezünk az örökös tartományokkal lebonyolított áruforgalmon kívül a más országokkal folytatott külkereskedelemről is részletes, statisztikai tájékoztató adatokkal. Tekintettel arra, hogy az 1830-as, 1840-es években a világpiacon éppen a Magyar Királyság legfontosabb kiviteli termékeinek olyan versenytársai akadtak, amelyek még inkább háttérbe szorították termékeit az európai piacon, mint az 1820-as években, vagy olyanok nőttek fel, amelyek az 1820-as években még nem, az 1830-as évek vége felé ellenben már úgyszólván leküzdhetetlen versenytársként léptek fel a világpiacon, nem látszik valószínűnek, hogy a Magyar Királyságnak a Habsburgok uralma alatt levő területeken kívül eső nyugat-európai országokkal folytatott külkereskedelmi méretei meghaladták volna az 1819–1828. közöttieket. Inkább csökkent részarányuk a Magyar Királyság teljes külkereskedelmi forgalmában. Ellenben nőtt az örökös tartományoké, immár egyre inkább és mind nagyobb mértékben a belső piac felvevőképességének bővülése révén, hiszen az örökös tartományok kereskedőinek mezőgazdasági termékelhelyezési lehetőségeit a nyugat-európai piacokon szintúgy veszélyeztették a bevezetőben már jelzett régebbi, ám még jobban megerősödött, vagy az újonnan színre lépő és számukra is csaknem leküzdhetetlen versenytársak. Mindez feljogosít arra, hogy a más országokkal 1819–1828 között folytatott külkereskedelem részarányát és áruszerkezetét eme tíz esztendő teljes külkereskedelméből, alapjában véve – mint optimálisat – tartsuk jellemzőnek az 1830-as és 1840-es évekre is.

A Magyar Királyságnak az örökös tartományokkal lebonyolított kivitele 1819 és 1828 között, évi átlagban 1789-hez viszonyítva 211,32%-kal, onnan érkező behozatala 246,12%-kal növekedett. (L. a 4. táblázatot.) A külkereskedelmi forgalom túlnyomó részét – az 1. táblázat adatai szerint – az örökös tartományokkal lebonyolított kereskedelem foglalta le. Emellett eltörpül a más országokkal folytatott kereskedelem részaránya.

A Magyar Királyság az örökös tartományok közül mind a kivitel, mind a behozatal legnagyobb részét Alsó-Ausztriával bonyolította le. Éppen csak meghaladta az Alsó-Ausztriába irányuló kivitelnek az egyharmadát a Morvaországgal és Sziléziával folytatott export, 60%-át az import értéke. Stájerország, Illíria és a Tengerpart együttvéve is csak a teljes kivitel kereken 12%-át, az onnan importáltaké az előbbi örökös tartományokból szár-

1. táblázat

A Magyar Királyság külkereskedelme[1] *(1819–1828)*
(évi átlagban)

	Konvenciós forint	Százalék
A)		
A teljes külkereskedelmi forgalom összege	79 055 954	100
Az örökös tartományokkal lebonyolított külkereskedelmi forgalom teljes összege	68 973 699	87,25
A más államokkal lebonyolított külkereskedelmi forgalom összege	10 082 255	12,75
B)		
A teljes kivitel összege	40 812 118	100
Az örökös tartományokba irányult teljes kivitel értéke	37 246 632	91,26
A más országokba irányult teljes kivitel összege	3 565 486	8,74
A teljes behozatal összege	38 243 836	100
Az örökös tartományokból behozott áruk teljes értéke	31 727 067	82,96
A más országokból behozott áruk teljes összege	6 516 769	17,04

C) Az egyes örökös tartományok százalékos részesedése a Magyar Királyság velük lebonyolított külkereskedelméből

Örökös tartomány neve	A kivitel százalékos aránya		A behozatal százalékos aránya	
Alsó-Ausztria	61,4		51,3	
Felső-Ausztria	0,0+		0,0+	
Stájerország és Illíria[2]	8,0	11,4	5,0	7,1
Tengerpart[3]	3,4		2,1	
Tirol és Vorarlberg	0,0+		0,0+	
Csehország	0,5		0,0+	
Morvaország és Szilézia	23,0		32,3	
Galícia	3,7		9,3	

[1] M.O.L. Magyar Kamarai Levéltár E.703. A Magyar Kamara Számvevősége. Tabellar Übersicht der Commerzial-Bilanz für Hungarn, die Jahre 1817–1828 betreffend.

[2] Illíria elnevezés alatt Karinthia, Krajna, Isztria és Görz területét értették a bécsi kormányszervek. (Dr. Pajkossy Gábor, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa összeállításának alapján, amelynek rendelkezésre bocsátásáért ezúton is köszönet illeti.)

[3] 1822 őszétől Fiume, Buccari, Porto Re, Zengg kikötők tartoztak a Littorale Hungaricumhoz, a Magyar Tengerparthoz külön közigazgatás alatt, vámkülföldként. (Dr. Pajkossy Gábor összeállítása alapján.)

+Nem éri el a 0,5%-ot.

1. táblázat folytatása

D) Más államok százalékos részesedése a Magyar Királyságnak az örökös tartományokon kívüli külkereskedelméből[4]

Állam neve	A kivitel százalékos aránya	A behozatal százalékos aránya
Délnémetország	11,6	3,5
Szászország	7,2	1,5
Poroszország	12,1	2,8
Krakkó	3,7	0,1
Lengyelország	6,5	0,0*
Brody	0,6	0,0*
Egyéb oroszországi átkelőhelyek	5,6	0,3
Török birodalom	45,6	86,9
Olasz államok	5,9	3,7
Svájc	0,0*	0,0*

[4] A százalékok összege amiatt nem éri el a 100%-ot, mert a táblázatba nem került be a Moldvával 1819–1822. között lebonyolított külkereskedelmi forgalom százalékos aránya, minthogy a további évekből nincsenek adatok a statisztikai összeállításban.

mazó teljes importének még 8%-át sem érte el. A Galíciába irányuló kivitel részaránya felkerekítve sem volt több az örökös tartományokba szállított teljes export értékének 4%-ánál, az onnan a Magyar Királyságba érkező importé sem érte el a 10%-ot. A többi örökös tartománnyal folytatott külkereskedelem a teljes kivitel, ill. behozatal értékének 1%-áig sem jutott el.

A más államokkal folytatott külkereskedelemben a szultán birodalma ugyanolyan hegemón szerepet töltött be, mint Alsó-Ausztria az örökös tartományok viszonylatában. Mellette a kivitelben Poroszország és Délnémetország részesedése haladta meg a teljes export értékének 10%-át, Szászországé lépte túl a 7%-ot, Lengyelországé 6,5%, az olasz városoké csaknem 6% volt, Brodyt kivéve a többi orosz vámhatár-állomásé 5,5% körül mozgott. A behozatalban Délnémetország, az olasz államok és Poroszország részesedése a teljes importnak alig 3%-át tette, illetve 3 és 4% között mozgott.

A Magyar Királyság külkereskedelmi áruszerkezetét szemügyre véve 1819 és 1828 között (2. táblázat), az örökös tartományokba szállított áruk értékének sorrendjében a gyapjúáruké az elsőség. Ezen belül azonban a nyersgyapjú foglalja le a kivitel értékének 99,50%-át.[21] Alsó-Ausztria volt a legnagyobb átvevő (1819–1823 között évenként 6–10 millió ft. C. M. között mozgó értékben vásárolt. Az export első ízben 1823-ban tetőzött, másodszor 1827–1828-ban, mindegyik esztendőben 10 millió ft. C. M.-et meghaladó értékkel.). Szorosan követte Alsó-Ausztriát a Morvaországba és Osztrák-Sziléziába küldött gyapjúszállítmányok értéke (évenként 4–7 millió ft. C. M.-et meghaladó összeggel. Ebben a két tartományban 1826 és 1828 között érte el az állandóan fölfelé tartó kivitel a legmagasabb, évi 7 millió ft. C. M.-et meghaladó értéket). Jócskán elmaradva következett

[21] 1834-ben az örökös tartományokba irányuló gyapjúáru export értékének 97,9%-át, 1838-ban 99,01%-át tette a nyers gyapjú kivitele. Az arányok megállapítása *Fényes* 1842. 268–269. közölt adatok alapján történt.

2. táblázat

A Magyar Királyság külkereskedelmének áruszerkezete (1819–1828)[1]
(konvenciós forintban)

Áru neve	Kivitel					
	Teljes összeg	%	Örökös tartományok	%	Külföld	%
Élőállat (marha, juh, sertés, ló)	6 062 833	14,90	5 504 236	14,78	558 597	15,67
Gabona és más szántóföldi, kerti termék	5 046 339	12,40	4 683 550	12,57	362 789	10,17
Élelmicikk	701 144	1,74	631 272	1,69	69 872	1,96
Méz és viasz	394 983	1,00	369 605	0,99	25 378	0,71
Fűszer, gyógyszer, illatszer, gyarmatáru	1 818 008	2,00	1 676 657	4,50	141 351	3,96
Dohány	1 666 012	4,20	1 192 615	3,20	473 407	13,28
Italok	4 824 142	11,84	3 111 743	8,35	1 012 399	28,39
Bányatermék	517 664	1,40	327 043	0,88	190 621	5,35
Faáru, faeszköz	319 286	0,80	160 624	0,43	158 662	4,45
Üveg- és agyagáru	66 545	0,20	20 465	0,05	46 080	1,29
Nyomdai termék	28 632	0,10	19 166	0,05	9 466	0.27
Szatócsáru	48 720	0,23	38 037	0,10	10 683	0,30
Ruházati cikk	58 076	0,24	50 383	0,14	7 693	0,22
Gyapjú- és gyapjúáru[2]	16 760 147	41,20	15 511 723	41,65	1 248 424	35,01
Pamut- és pamutáru[3]	185 046	0,50	27 039	0,07	158 007	4,43
Kender- és lenáru[4]	711 139	1,74	375 901	1,01	335 238	9,40
Fonaláru	58 701	0,24	53 538	0,14	5 163	0,14
Selyem- és selyemáru[5]	23 449	0,10	11 980	0,03	11 469	0,32
Nyers- és kikészített bőr, szőrme, prém	910 576	2,24	854 592	2,29	55 984	1,57
Természeti készítmény	1 064 900	2,73	965 980	2,59	98 920	2,77
Művészeti, gyári és mesterségi készítmény	42 196	0,20	27 480	0,07	14 716	0,41

[1] M.O.L. Magyar Kamarai Levéltár E.703. A Magyar Kamara Számvevősége. Tabellar Übersicht der Commerzial – Bilanz für Hungarn, die Jahre 1817–1828 betreffend. A teljes kivitel és behozatal százalékos aránya a teljes külkereskedelmi forgalomból való százalékos részesedés kifejezője. Az örökös tartományok és a Habsburg uralmon kívüli területek részesedési aránya mind a kivitel, mind a behozatal vonatkozásában az örökös tartományokkal, illetve a más országokkal lebonyolított teljes kivitelből, illetve behozatalból való részesedés mértékét tükrözi. Az összegek minden esetben a tíz év átlagát jelzik.

[2] 1827 és 1828 átlagában a nyers gyapjú és a gyapjúszövet exportja emez áru teljes kiviteli összegének 99,50%, ill. 0,50%, az import esetében a gyapjúszövet részesedése ennek az árufélének teljes behozatali értékéből 90,48%, a nyers gyapjúé 9,52%. Más évekből a statisztikában nem találhatók az áruforgalom ilyen jellegű bontásának számai. Ez utóbbi tény érvényes a 3–5. jegyzetekre is.

[3] Ugyanolyan átlag alapján a nyers pamut és a pamutszövet részesedése emez áru teljes kiviteléből 86,96%, ill. 13,04%, a behozott pamutszöveté 98,32, a nyers pamuté 1,68%.

[4] Ugyanolyan átlag alapján a nyers kender és len, ill. a kender- és lenszövet részesedési aránya ennek az árunak teljes kiviteléből 66,04%, ill. 33,96%, a behozatalából a készárué 57,73%, a nyers kenderé és lené 42,27%.

[5] Ugyanolyan átlag alapján a nyers selyem- és selyemszövet részesedése ennek az árunak teljes kiviteléből 79,89%, ill. 20,11%, a behozatalából 79,43% ill. 20,57%.

2. táblázat folytatása

Áru neve	Behozatal					
	Teljes összeg	%	Örökös tartományok	%	Külföld	%
Élőállat (marha, juh, sertés, ló)	3 411 738	8,92	1 024 681	3,23	2 387 057	36,63
Gabona és más szántóföldi, kerti termék	375 766	0,90	269 313	0,85	106 453	1,63
Élelmicikk	307 187	0,70	151 514	0,48	155 672	2,30
Méz és viasz	41 934	0,11	10 524	0,03	31 410	0,48
Fűszer, gyógyszer, illatszer, gyarmatáru	5 450 620	13,10	2 065 785	6,51	3 384 835	51,94[6]
Dohány	9 961	0,03	815	0,00	9 136	0,14
Italok	487 071	1,25	221 600	0,70	265 471	4,07
Bányatermék	2 601 232	5,70	1 728 667	5,45	872 565	13,39
Faáru, faeszköz	363 992	0,80	287 150	0,91	76 842	1,18
Üveg- és agyagáru	219 372	0,55	217 241	0,68	2 131	0,03
Nyomdai termék	163 058	0,40	146 100	0,46	16 958	0,26
Szatócsáru	189 915	0,50	184 974	0,58	4 941	0,08
Ruházati cikk	18 239	0,05	16 426	0,05	1 813	0,03
Gyapjú- és gyapjúáru[2]	11 105 569	28,00	10 945 486	34,50	160 077	2,46
Pamut- és pamutáru[3]	8 718 935	22,70	7 774 300	24,50	944 635	14,50
Kender- és lenáru[4]	3 406 586	7,90	3 403 503	10,73	3 083	0,05
Fonaláru	414 494	1,05	295 716	0,93	118 778	1,82
Selyem- és selyemáru[5]	1 041 786	2,70	1 026 270	3,23	15 516	0,24
Nyers- és kikészített bőr, szőrme, prém	2 012 518	4,00	682 968	2,15	1 329 550	20,40
Természeti készítmény	71 917	0,14	49 223	0,16	22 694	0,35
Művészeti, gyári és mesterségi készítmény	202 992	0,50	186 438	0,59	16 554	0,25

[6] Az arányszám amiatt magas, mert magában foglalja a vámkülföldként kezelt Trieszt, Fiume és az egyéb adriai kikötők forgalmi adatait is, amelyeket az 1. táblázat 3. jegyzetében jelzett államjogi indokok alapján az örökös tartományokkal lebonyolított forgalom adataival együtt tárgyalunk.

a sorban Csehország és Stájerország közvetlenül – és nem bécsi közvetítők útján – történt gyapjúvásárlásainak értéke a Magyar Királyság piacairól (évenként 100–400 ezer ft. C. M. közötti értékkel). A Csehország felé tartó gyapjúkivitel értéke az 1820-as évek első felében, Stájerországé 1826 és 1828 között volt a legmagasabb). Nem csupán kereskedők, hanem morva, cseh, osztrák-sziléziai posztómanufaktúrák tulajdonosai, vagy megbízottaik rendszeresen vásárolták a magyarországi gyapjút.[22]

A kivitelben a második helyet az élőállatexport foglalta el. Ezen belül az örökös tartományok közül az első hely itt is Alsó-Ausztriának jutott (évenként 4–5 millió ft. C. M. értékkel 1828-ban érte el az 5 milliót). Jócskán elmaradva követte Morvaország és Szilézia, Stájerország és Trieszt (egyformán 200–500 ezer ft. C. M.-et meghaladó évenkénti értékkel. A kivitel értéke első ízben 1819–1822 között, másodszor 1827–1828-ban tetőzött). Az Illíriába, Fiuméba és a többi adriai kikötőbe tartó élőállatkivitel értéke is

[22] Hesperus 1826. 228. sz. 912., 1828. 1. kötet. 6. sz. 23–24., 8. sz. 32.

figyelemre méltó (évi 100 és 300 ezer ft. C. M. közötti érték fölött mozgott. Az első tetőzés itt 1823 és 1825 között, a második 1827–1828-ban következett be).[23]

Az örökös tartományokba 1819 és 1828 között exportált áruk érték-sorrendjében a gabonáé a harmadik helyre szorult vissza. Gabonából és más mezőgazdasági termékekből is Alsó-Ausztria volt a legnagyobb átvevő (évi 1–4 millió ft. C. M. közötti értékben. Az export a legmagasabb szintet 1825-ben és 1827–1828-ban érte el). Sokkal kisebb méretű volt Illíria gabona átvétele (általában 200 és 900 ezer ft. C. M. között hullámzó értékkel, ám 1827-ben elérte a 800 ezer, 1828-ban a 900 ezer ft. C. M. értékű exportot). Még hátrább állt a fontosabb gabona-átvevők sorában Morvaország, Szilézia, Stájerország, Fiume és a többi adriai kikötő (100–400 ezer ft. C. M. között mozgó évenkénti vásárlással Trieszté pedig ezekhez viszonyítva is eltörpült. A tetőzés itt 1826–1828 közé esik). Az adriai kikötők felé irányuló forgalom növelését a szállítási nehézségek, a magas szállítási költségek akadályozták. Triesztben pedig az odesszai gabona már említett versenye tette úgyszólván lehetetlenné jelentősebb mennyiségű magyarországi gabona és egyéb mezőgazdasági termék elhelyezését. Évenként 1–2 millió ft. C. M.-ot meghaladta az Alsó-Ausztriába szállított italok, főként borok értéke, ám az évtized folyamán állandóan csökkenő tendenciával. A másik jelentősebb értékű italt felvevő örökös tartomány, Galícia átvétele szélsőségesen ingadozott (100 ezer és 1 millió ft. C. M. között). Szilárdabb, bár kisebb volumenű ital piacának bizonyult Morvaország és Szilézia (200–500 ezer ft. C. M. közötti értékkel. 1826–1828 között erősen hanyatló tendencia mellett). Még ennél is csekélyebb értékűt vett át Stájerország (100–500 ezer ft. C. M. között mozgó nagyságrendben, amelyben a félmillió egyedi eset volt. 1828 óta az előző évieknek felére csökkent az áruátvétel. 1828-ban azonban ismét elérte az 1822. évi 200 ezer ft. C. M. szintet.) A vám és a szállítási költség miatt elsősorban a közönséges asztali bor ára, mire az áru Alsó-Ausztriába, Morvaországba, Galíciába ért, a magyarországinak kétszerese, olykor háromszorosa lett.[24] Az italok közül jelentősebb mennyiségű szeremségi szilvapálinka jutott el Trieszten át más országokba.[25]

Az állami dohányfelvásárló szerv működése folytán jelentős értékű dohánylevél került elsősorban Alsó-Ausztria állami dohányfeldolgozó üzemeibe.[26] (Két ízben

[23] A bécsi mészárosok a pesti vásáron vett vágómarhát nagy tömegben hajtották át a hajóhídon a kocsiban szembejövő hölgyek nem kis rémületére. A sétálók még inkább ijedeztek a hosszú hegyes szarvú állatoktól. Hesperus 1826. 2. kötet 229. sz. 915. és 298. sz. 1191.

[24] A borkivitel csökkenésének oka a magas vám (akónként 4 konvenciós forint) és az akónként 45 kr. és 1 ft. 36 kr. között mozgó hajón szállítás költsége volt. Emiatt a borból az osztrák, cseh, morva örökös tartományokban és Galíciában csak jelentéktelen mennyiségeket lehetett elhelyezni, az egyes örökös tartományok saját borainak versenyéről sem feledkezve meg. Német-Sziléziában volt a legkönnyebb eladni a könnyű magyarországi asztali borokat, mivel ott nem sok termett, és ez a terület viszonylag közel is feküdt a Magyar Királyság határához. Hesperus 1823. 16. sz. 64., 270. sz. 1080., 1825. 1. kötet 80. sz. 319., 1828. 1. kötet, 7. sz. 28., 1829. 1. kötet 140. sz. 559.

[25] Hesperus 1822. 300. sz. 1200.

[26] 1815-ben az Abaldo összesen 152 ezer bécsi mázsa dohánylevelet vásárolt a Magyar Királyságból, az Erdélyi Nagyfejedelemségből és Galíciából, 1 200 000 ft. C. M. értékben. A szállítmány túlnyomó része a Magyar Királyságból jutott el az öt örökös tartománybeli, valamint a milánói, a velencei, a fiumei és a dalmáciai dohányfeldolgozó üzembe. A Magyar Királyság évi átlagos dohánytermelését 200 ezer, az Erdélyi Nagyfejedelemségét 12 ezer, Galíciáét 20 ezer bécsi mázsára becsülték. Az egykorú számítások szerint a Magyar Királyság dohánytermeléséből évente mintegy 60 ezer bécsi

1824–1826 és 1828-ban 1 millión felül, 1827-ben azonban csak 600 ezer ft-tal), sokkal kisebb arányban Stájerországba (100–300 ezer ft. C. M.-on felüli értékkel, amelyen belül 1826–1828-é a középértéken mozgott).

Figyelemre méltó a természeti termék árukategória, amelyből Alsó-Ausztria volt az egyetlen jelentős felvevő. (Az export értéke 1822-ben és 1825-ben tetőzött 1 millió ft. C. M.-et meghaladó értékkel, míg 1827-ben (800 ezer) és 1828-ban (900 ezer) visszaesés tapasztalható). Stájerország csak esetenként (négy ízben, de közte 1826–1828) vett át 100 ezer ft. C. M.-et meghaladó értékűt ebből az eddig ismeretlen összetételű áruból.

A szultán uralma alatt levő területekről érkező és a kivitelben az átmenő áruk sorába tartozó fűszer- és gyarmatáruk legnagyobb értékben Alsó-Ausztriában leltek átvevőre (900 ezer – 1 millió ft. C. M.-en felüli értékben, 1822 óta állandóan emelkedő tendenciával), továbbá – lényegesen kisebb arányban – Morvaországban és Sziléziában (100 és 400 ezer ft. C. M. között ingadozó és az 1828. évi visszaesést kivéve 1824 óta emelkedő, 300–400 ezer ft. C. M. közötti értékkel). Stájerország ebből az árúból viszonylag csekély értékű mennyiséget vett át (évi 100 ezer ft. C. M.-et meghaladó értékben).

Bányatermékeket Alsó-Ausztria és Galícia egyforma arányban és 1825 óta emelkedő tendenciával vett át (évi 100–200 ezer ft. C. M. értékben).

Az élelmiszer, valamint a nyers- és kikészített bőráruk kivitele csaknem azonos értékhatárok között mozgott (100 és 500 ezer ft. C. M. között). Élelmiszerből Alsó-Ausztria 1828-ban vette át a legkevesebbet, ellenben Morvaországé és Sziléziáé 1827–1828-ban tetőzött. A nyers- és kikészített bőrkivitelben Alsó-Ausztria, Morvaország és Szilézia, Stájerország, Galícia a sorrend. A kivitel tendenciája minden esetben azonos: 1826–1828 között emelkedő. Külön érdekessége a Magyar Királyság exportjának, hogy kész, ám durva minőségű gyapjúárut is szállított (takarót, közönséges posztót 100–500 ezer ft. C. M. értéket meghaladó mértékben), hat – nem egymást követő évben – Galíciába, két alkalommal Triesztbe.

A Habsburgok uralma alatt levő országok határain kívüli államok közül a legnagyobb árufelvevő piacot a szultán uralma alatt levő, határainktól délre fekvő területek jelentették. Nagyságrendben a gyapjúszövetáru-kivitel állt az élen. (Ez a más államokba irányuló teljes kivitel 18,67%-át tette és értéke általában 500 ezer és 1 millió ft. C. M. között mozgott.) Az export értéke először 1823-ban tetőzött egy milliót meghaladó értékkel, utána 1825 volt a másik tetőzés, majd 1827-ben némi esés következik be, de még mindig egy-egy millión felüli értéken marad. 1828-ban hanyatlik azután 900 ezer fölötti értékre. A gyapjúszövetáru-kivitel túlnyomó része pokrócból, takaróból került ki, amelyet a magyarországi kézművesek és manufaktúrák racka és cigája gyapjúból állítottak elő.[27] A török uralom alatt levő területekre szállított kender- és lenszövetek értéke is elég

mázsát szívtak el az országban, 10 ezer mázsát burnótként, tubákként használtak fel. Kivitelre tehát évente átlagosan 130 ezer mázsa juthatott. Hesperus 1827. 84. sz. 334. Az Abaldo magyarországi dohányfelvásárlójának, Ullmann Mórnak Pesten már 1826-ban több dohányraktára volt. Itt osztályozták, kezelték a dohányt az elszállításig. Egy raktár a külvárosban 12 ezer négyszögöl területen 1826-ban még épülőfélben volt. Hesperus 1826. 297. sz. 1188.

[27] Oe. N. 1818. 48. sz. 384., Hesperus 1826. 229. sz. 916., 292. sz. 1168., 1828. 2. kötet 32. sz. 256. – A Balkánra irányuló posztókivitel növekedése esetleg összefüggésben lehetett azzal, hogy a 19. sz. háborús eseményei miatt összeomlott a görög textilipar, amelynek központja Thesszaloniki volt. – Erre Gyimesi Sándor figyelmeztetett. Szívességét ezúton is köszönet illeti.

tekintélyes volt (100–200 ezer ft. C. M. Az export értéke 1826-ban tetőzött 200 ezer ft. C. M.-en felül, utána ennek 50%-ához közel álló (1827) vagy azt is meghaladó (1828) esés következett be). Délnémetország, Szászország általában évi 100 000–400 000 ft. C. M. értékű gyapjút vett át. (Néhány évi hanyatlás után mindkét államban 1825-ben tetőzött a magyarországi gyapjúkivitel értéke. Utána Szászországban meglehetősen egyenletesen hanyatlott, és 1828-ra 1825-höz képest már kb. 30%-os értékveszteség érte. Délnémetország viszonylatában 1827-ben már több mint kétszeresre nőtt a kivitel az 1825 évihez képest, ám 1828-ra már 2%-kal az 1825 évi érték alá esett vissza).

Italból, feltehetően borból Poroszország vett át számottevő értékű árut (200–800 ezer ft. C. M. között mozgó nagyságrendben. Az 1819. évi csúcsot hanyatlás, majd 1825 óta 300–400 ezer ft. C. M. közötti nagyságú egyenletes emelkedés észlelhető. 1827-ben éri el a csúcsértéket, 1828-ban az 1825. évi szint alá süllyed).

Az élőállatkivitel állandóan emelkedő tendenciájú. 1825 óta meredeken ível felfelé, és 1828-ban tetőzik az 1825. évi érték kétszeresét is meghaladó értékkel.

Dohánylevélből jelentősebb értékű mennyiség ért el Szászországba (nyolc évben haladta meg a kivitel értéke a 100 ezer ft. C. M.-et, 1825 és 1828 között az 1827. évi kisebb javulást is figyelembe véve, hanyatló tendencia észlelhető. 1828-ban a kivitt áruk értéke 1826-hoz képest jelentős csökkenést mutat).

A kender- és lenáru exportja a török területre 1819 és 1821 között 200 ezren felülről 155 ezerre esett vissza. (Utána hullámzó, de némileg emelkedő tendencia jellemezte 1826-ig. 1827–1828-ban olyan fokú a hanyatlás, hogy egyik év sem érte el az 1821 évi szintet.)

A bányatermékexport szintén a török uralom alatti területre irányult. Értéke első ízben 1819-ben tetőzött (100 ezer ft. C. M. fölött). Utána hanyatlás következik 1826-ig, amikor a kivitel értéke csaknem eléri az 1819 évi szintet (szintén 100 ezer ft. C. M.-en felül). 1827 lesz az újabb csúcs éve, majd 1828-ban a kivitel értéke az előző évinek felénél is kevesebbre csökken. A szultán uralma alatt álló területekre szállított valamennyi cikknél 1828-ban észlelhető visszaesés oka a világpiaci helyzet befolyását súlyosbító orosz–török háború lehetett.

Szerényebb, bár nem lebecsülendő értéket képviselt az ugyancsak a török uralom alatt levő területekre irányuló pamutszövetkivitel (két évben haladta meg a 100 ezer ft. C. M.-et, 1821–1823 között emelkedő, 1824-ben hanyatló, ám 1825-ben már újból a korábbi szinthez közelített az export. 1826 óta ismét hanyatlott, 1827-ben – 1825-höz képest – 10%-os, 1828-ban 20%-os értékcsökkenéssel).

A kivitel szerkezetének vizsgálata tényszerűen megerősíti eddigi tudásunkat abban a tekintetben, hogy fő exportcikkeink a mezőgazdasági termékek (élelmiszerek, nyersanyagok) voltak. Az első helyre az örökös tartományokba szállított áruk közül a gyapjú került. A másodikra az élőállatok és csupán a harmadik helyen található a gabona és más mezőgazdasági termékek kivitelének értékrészesedése. A dohány csak a hatodik a sorban. A más országokkal folytatott külkereskedelemben a gyapjút az ital, az élőállat, a dohány exportja követi és csak utána a gabonáé. Különösen a gyapjú iránt megnyilvánuló kereslet és – a statisztika általánosító számai által eltakarva – egyes élőállatok növekvő exportja serkentette a mezőgazdasággal foglalkozókat minél több és a világpiaci versenyben helytállni tudó jobb minőségű termelésre. A minél nagyobb mennyiségű termelés az extenzív, a minél jobb minőségre törekvés az intenzív termelés szempontjának, ahol erre anyagi

lehetőség volt, a kettőnek összehangolt érvényesítésére buzdított minden mezőgazdasági exporttermék esetében. Erre nem csupán az odesszai gabona versenye miatt volt szükség, hanem amiatt is, mert például a német fejedelemségek, köztük a magyar gabona korábbi piaca, Bajorország, az 1820-as évek elejétől kezdve fejlesztették mezőgazdaságukat, állattenyésztésüket már korábban is, és ebben a tekintetben önellátók voltak.[28] A dohánytermelésben egyes európai országoknak a kontinentális zárlat és a napóleoni háborúk óta elért sikerei úgyszintén gondokat okoztak a magyar dohánykereskedőknek.

Kevésbé ismert tény, hogy a török uralom alatt levő területekre nem csupán durva gyapjú- és pamutárut szállítottak a Magyar Királyságból, hanem bányatermékeket is. Hasonlóképpen új mozzanat a természeti termékek gyűjtőnéven szereplő – egyelőre közelebbről nem ismert árukból álló – forgalmi cikk jelentős értékű exportja Alsó-Ausztriába.

A legnagyobb értéket jelentő termékek esetében a kivitel első fellendülési szakasza – egy-egy év hirtelen esését leszámítva – 1827 és 1828 közé esik, némely árunál már 1825–1826 óta tart mindig úgy, hogy 1827-ben tetőzik, 1828-ban pedig már kisebb-nagyobb értékcsökkenés következik be. Ez a megállapítás különösen a gyapjú, a török területre irányuló gyapjúszövet, az élőállat, a dohány, a fűszer, a bányatermékek és az ún. természeti termékek exportjára vonatkozik. Ezen belül a gyapjú, a dohány, az élőállat, a gyapjúszövet kivitele végig egyenletesen, a bányatermékeké 1825 óta emelkedik, az élőállatoknak nem az örökös tartományokba irányuló kivitele pedig meredeken ível fölfelé. Csökkenő tendencia észlelhető – egy-egy év kivitelének hirtelen emelkedése mellett is – az italok, a más országba szállított áruk közül a nyersgyapjú, az 1827–1828 években a török területre szánt pamut-, kender- és lenszövetek, 1825–1828 között a dohány és 1826-ig a bányatermékek esetében.

A tendenciák fő jellemzői tehát az exportban egybeesnek a világpiac mozgásával azzal a fáziskülönbséggel, hogy a recesszió második szakasza a Magyar Királyság külkereskedelmében 1828 táján kezdődött el. Az 1825–1827. évi gazdasági válság hatása tehát valamivel később észlelhető a Magyar Királyságban, mint a világpiac más országaiban, ám csaknem teljesen egybeesik a Habsburgok örökös tartományaiban a pénz- és az árupiacon észlelhető gondokkal. A kivitelnek 1827. évi általános tetőzése után az 1828. évi, áruként változó mértékű, de egyértelmű visszaesésnek – feltehetően – az orosz–török háború okozta nemzetközi politikai feszültség nyomán a kereskedelmi életben jelentkező bizonytalanság, sőt a papírpénz iránt átmenetileg észlelhető bizalmatlanság is oka lehetett. Ezt még a kincstár katonai rendeltetésű készletfelhalmozó vásárlásai sem tudták kiegyenlíteni az örökös tartományokkal folytatott kereskedelemben.

A más országgal lebonyolított kereskedelem tendenciájának alakulása még tisztábban adja vissza a világpiaci változások hatását. Különösen jól tetten érhető ez a Magyar Királyság legfontosabb exportárujának, a gyapjúnak az esetében. A kivitel 1828. évi és azt követő hanyatlásának forrása az a tény volt, hogy Szászország és Poroszország gyapjútermelése ekkorra már annyira előretört, hogy nemcsak a spanyolországi kivitel fölé tudott kerekedni, hanem kemény versenytársává lett az angliai piacon az ún. ausztriai gyapjúnak, amelybe a magyarországit is beleszámították. Eme két állam saját termelésének növekedése lehetővé tette a Magyar Királyságból származó gyapjú bevitelé-

[28] Hesperus 1829. 2. kötet. 234. sz. 933–935.

nek csökkentését. A Szászországban előrehaladó ipari forradalom megnövelte gyapjúigény és az angliai felvevőképesség gyarapodása ellenére – az 1825–1827. évi válság hatását is figyelembe véve – a szászországi és poroszországi gyapjútermelés – úgy lehet – elegendő volt ahhoz, hogy a Magyar Királyságból származó import csökkenthető legyen. A korábbi években még létező oroszországi gyapjú-elhelyezési lehetőségeket is úgyszólván megszüntette az ottani termelés jelentős és exportra is futó gyarapodása.

A szultán uralma alatt levő területekre onnan jövő, többnyire szerb kereskedők által szállított áruk kivitelének hanyatlása 1827–1828-ban szorosan összefügg a háborús eseményekkel. Befolyásolták egyes áruk külkereskedelmi forgalmának hirtelen változásait az egyes területeken fellépő rossz termések, az állatbetegségek okozta tömeges elhullás nyomán keletkezett ínségek, az 1820-as években különböző időben, más-más országban dühöngő pestis és más, előre nem látható körülmények is.

A kivitel területenkénti eloszlási arányainak vizsgálata során nem hagyható figyelmen kívül az az egyébként már jelzett tény sem, hogy az örökös tartományok kereskedői, ügynökei, magyarországi megbízottjai számos esetben közvetlenül a termelés helyén, a nagybirtok központjában a nagybirtokos szervezte árverésen, vagy anélkül, részben és 1848 felé haladva mindinkább az egyes régiók nagytömegű, távoli piacra szánt mezőgazdasági árugyűjtő és -továbbító gócaiban, elsősorban azonban egyes nagyobb városok országos vásárain szerezték be a mezőgazdasági termékeket, amelyeknek egyelőre számszerűen meg nem állapítható hányadát továbbszállították más országokba.[29] Következésképpen a statisztikában feltüntetett mennyiségeknél több magyarországi mezőgazdasági termék, főként gyapjú került más országok piacaira. Ezeket a számszerűen egyelőre meg nem állapítható exportáru-mennyiségeket a hivatalos külkereskedelmi statisztika az örökös tartományokba szállított áruként számolta el. Ebből következően a Magyar Királyságból az örökös tartományokba jutott mezőgazdasági termékek a megadott teljes értéknél tehát valamivel kisebb, a más országokba szállítottak a megadott értéknél valamivel nagyobb arányban részesedtek, mint a statisztika alapján kiszámolható.

Az egykorú sajtó piaci jelentései megerősítik ezt a megállapítást. Arról tájékoztatnak, hogy nem csupán azoknak az országoknak a kereskedői vagy megbízottjai fordultak meg a magyarországi országos vásárokon, amelyek a hivatalos statisztikában árufelvevőként szerepelnek, hanem – elsősorban Pest vásárain – franciák, néha egy-egy angol, németalföldi kereskedő.[30] Számszerű adatok nélkül, de nagy mennyiségű ágytoll Svájcba, Franciaországba, Hamburgba, rongynak Illírián át Olaszországba szállításáról is tájékoztat az egykorú gazdasági sajtó, nem mulasztván el annak a jelzését sem, hogy a toll cseh, a rongy magyar kereskedők útján jutott el rendeltetési helyére.[31]

Az örökös tartományokból származó importból szembetűnő a gyapjú- és gyapjúáruk (34,5%), a pamut- és pamutáruk (24,5%), a kender- és lenáruk (10,7%) viszonylag magas részesedése a teljes behozatal értékéből. Az első két áru 99,82, ill. 99,18%-a, a

[29] A felvásárlók gyapjúvásárlás céljából a gyűjtőközpontban keresték fel a nagybirtokosokat, ahol vagy árverésen, vagy előre kötött szerződés alapján, vagy versenytársak nélkül közvetlenül vették meg a termést nagyobb tételben. Oe. N. 1818. 43. sz. 343., 1824. 2. kötet. 49. sz. 392., 1828. 1. kötet 13. sz. 104., 2. kötet 32. sz. 256. Hesperus 1824. 119. sz. 557–558.

[30] Hesperus 1825. 2. kötet 181. sz. 724., 1826. 2. kötet 296. sz. 1184., Oe. N. 1828. 1. kötet 25. sz. 192.

[31] Hesperus 1826. 2. kötet 297. sz. 1188., 1828. 1. kötet 8. sz. 32.

kender- és lenáru 99,55%-a, a teljes import értékéből csekély részt (3,23%) magáénak valló selyem- és selyemáru 58,94%-a *készáru* volt, ékes bizonyságaként a Magyar Királyság ipari fejletlenségének. A selyemáru behozatal csekély részesedése a teljes import értékéből arról is vall, hogy a fényűzési cikkek vásárlóinak rétege 1819 és 1828 között még igen vékony volt.[32]

A legjelentősebb volumenű importáruk között is vezető szerepet játszó gyapjúszövetek túlnyomó részét (évenként 4–9 millió ft. C. M.) Morvaország és Szilézia, kisebb arányban Alsó-Ausztria szállította (évenként 1–3 millió ft. C. M. értékben). Néhány 100 ezer ft. C. M. értékűt Stájerország is eljuttatott a magyarországi vásárokra. A gyapjúáruk importja először 1822-ben, másodszor 1826 és 1828 között tetőzött úgy, hogy 1827-ben érte el a legnagyobb értéket. Pamutszövetekből Alsó-Ausztria szállította a legtöbbet (1–3 millió ft. C. M.), Morvaország és Szilézia beérte a második hellyel (300 ezer és 2 millió ft. C. M. között váltakozó értékben). A pamutszövetimport értéke végig emelkedett, és 1827-ben ért el tetőpontjára. A selyemszövet Alsó-Ausztriából érkezett. (700 ezer és 1 millió ft. C. M. közötti értékben). Finom kender- és lenárut Morvaország és Szilézia üzemei és kereskedői juttattak el a Magyar Királyság piacaira (500 ezer és 1 millió ft. C. M. között, változó értékben).

A nyers len és kender ugyaninnen származott (100–300 ezer ft. C. M. közötti értékben). Durvább minőségű kender- és lenáru Galíciából érkezett (egy évet kivéve 900 ezer ft. C. M.-et meghaladó értékben).

Az országban fogyasztott fűszer- és gyarmatáru (6,5%) Alsó-Ausztriából (600–700 ezer, de többségében 1–3 millió ft. C. M.), Triesztből (1–2 millió ft. C. M.) és Fiuméból érkezett (évi 100 ezer ft. C. M.-et meghaladó értékben. Az első fellendülési szakasz ez esetben 1819 és 1821 közé esik, a második 1827–1828-ban volt. Ekkor az érték az 1826. évi mélyponthoz képest 40–50%-kal javult ugyan, de nem érte el az 1821. évi legmagasabb szintet).

Az örökös tartományokból származó bányatermékek importja mindvégig egyenletesen nőtt. Jórészt Alsó-Ausztriából került a Magyar Királyságba (két évben 1 millió, három alkalommal 900 ezer ft. C. M.-en felüli értékben). Jóval kevesebbet szállított Stájerországba (évi 500–600 ezer ft. C. M. érőt. 1826 és 1828 között érkezett el az import a legmagasabbra, de az 1828. évi érték alacsonyabb volt az előző évinél).

Élőállat, ha az örökös tartományokból hajtották a Magyar Királyság vásáraira, Galíciából került az országba (400–600 ezer, kivételesen 700 ezer vagy 1 millió ft. C. M. értékben. Az import első fellendülése 1820 és 1822 közé esett, a második 1827–1828-ban volt, ez esetben is úgy, hogy az 1828. évi érték nem érte el az 1827. évit).

Az örökös tartományokból származó nyers- és kikészített bőráruk többségét Alsó-Ausztria szállította (100–400 ezer ft. C. M. között váltakozó értékben. Az import értéke először 1822-ben, másodszor 1826 és 1828 között tetőzött. Az 1828. évi érték nem érte el ugyan az 1827. évit, de magasabb volt az 1826. évinél).

Finom borok érkeztek a dalmáciai adriai kikötőkből (300–500 ezer ft. C. M.), Galíciából pedig évente 100 ezer ft. C. M. értékű gabonapálinkát importált az ország az

[32] 1834-ben az örökös tartományokból érkező teljes gyapjúárubehozatalnak 95,38%-át, 1838-ban 99,01%-át, a pamutáruénak 99,93, ill. 99,99%-át, a kender- és lenáruénak 92,21, ill. 93,89%-át, a selyemáruénak 71,9, ill. 84,42%-át tette a készáruimport. *Fényes* 1842. 268–269.

északi megyék fogyasztói számára. Az italbehozatal 1827-ig hullámzóan ugyan, de egyértelműen lefelé tendált, 1828-ban ugrásszerűen megnőtt.

A más országokból származó teljes behozatal értékének jelentős hányadát (36,63%) az élőállat-import tette, amely Moldvából, Havasalföldről és a délről határos török uralom alatt levő boszniai, szerbiai területekről érkezett ide lábon.[33] Ezeknek a szállítmányoknak egy részét tovább hajtották az örökös tartományokba. Ebből következően az élőállat-kivitelnek egy részét ezek az állatok tették. A vámhatóságok pedig mind a Magyar Királyság határának átlépésekor, mind annak elhagyása alkalmával elvámolták ezt az élőállat-mennyiséget, amely emiatt kétszer is elszámolásra került a statisztikai kimutatásokban. (Az import 1822-ig emelkedett, 1826-ig visszaesett, majd ismét jelentősen megnőtt, úgyhogy csaknem egyharmadával meg is haladta az 1822. évi első csúcsértéket.)

A többnyire finom bőr-, szőrme- és prémbehozatal (a más országokból származó import értékének 20,4%-a) foglalta el a második helyet a más országokból behozott áruk sorában. Ez az import a szultán uralma alatt levő területekről származott, és tekintélyes (évenként 1 millió ft. C. M.-et meghaladó) értéket képviselt. A gyapjú- és gyapjúáru behozatal évenként hullámzó értéke 1825-ben tetőzött. Utána végig hanyatlott, és 1828-ban érkezett el mélypontjához, a készáruimport tetemes csökkenésének jeleként.

A pamutáru (14,50%) szintén a török uralom alatt levő területeken át került a Magyar Királyságba, és legnagyobb része a nyers pamut importjából került ki (1825-ig az évi 1 millió ft. C. M.-et meghaladó, utána már csupán 100–400 ezer ft. C. M. értékben, 1828-ban nem érte el az 1819. évi legmagasabb szint egytizedét sem).

Bányatermékből nagyobb volt az import értéke, mint az örökös tartományokból származóké. Ezt az árut is a szultán birodalmának területei szállították (az évek többségében 1 millió, de három ízben 2, egy-egy évben 3 ill. 4 millió ft. C. M. értékben. A behozatal értéke 1823-ig emelkedett, utána hanyatlott. 1826–1828 között némileg javult, de ez nem változtatott a tendencián). Délnémetországból és Poroszországból az 1820-as évek első felében fűszer- és gyarmatáru érkezett (1826-ig 100–400 ezer ft. C. M. értékben. Utána ez a behozatal jelentéktelen összegre zsugorodott össze).

Az örökös tartományokból származó behozatal tendenciájában a legnagyobb értékarányt képviselő áruk többségénél két fellendülési szakasz észlelhető. Az egyik 1821 és 1823 között tetőzik és – feltehetően – a háborúk okozta károk, hiányok pótlása, továbbá rossz termések, állatjárványok okozták a fellendülést, a másik 1825–1826. és 1828 között többnyire úgy, hogy 1828 behozatalának értéke elmarad az 1827. évitől. Egyes alapvető fontosságú áruk behozatali tendenciája – a belső piac felvevőképességének növekedését jelezve – állandóan felfelé mutat (pamut- és pamutáruk, kender- és lenáruk, bányatermékek), csak az ital importja tendál lefelé.

A más országból származó behozatalban azonos tendencia észlelhető. Kivétel számba ment a pamut- és pamutáru-import végig csökkenő irányzata, szoros összefüggésben az örökös tartományok pamutszövet gyártásának fejlődésével.

Az első emelkedési szakasz időpontja nagyjából egybeesik a világpiaci tendenciákkal, a második esetében – egy-egy kivételtől eltekintve – azonban az emelkedési periódus a világpiaci hanyatlás idejével esik egybe. Úgy lehet, hogy a hanyatlás szakasza a Magyar

[33] Hesperus 1825. 2. kötet. 195. sz. 780.

Királyság behozatalában némi időbeli eltolódással esetleg csak 1828-tól kezdődik.[34] Talán erre lehet következtetni abból a szinte minden áru esetében észlelhető jelenségből, amely szerint az 1828. évi behozatal értéke kisebb az emelkedő tendencián belül a legmagasabb értéket képviselő 1827. évinél. További kutatás szükséges annak kiderítéséhez, melyik importáru esetében mikor világpiaci, ezen belül pedig mikor regionális tényezők, esetleg időjárási vagy egészségügyi körülmények voltak a fellendülés, illetve a hanyatlás forrásai.

Ámbár az ipari forradalom a Habsburgok ausztriai és cseh-morva tartományaiban az 1820-as évek második felének vége felé és az 1830-as évek első felében – az említett hátráltató körülmények ellenére – lassan kezdte éreztetni hatását a Magyar Királysággal folytatott külkereskedelemben is, szoros összefüggésben a közlekedés szintén – elsőként a hajózásban – meginduló forradalmasodásával, az egymással folytatott kereskedelem azonban valójában az örökös tartományokban az 1830-as évek első felének végétől nekilendülő és 1847-ig tartó gazdasági konjunktúra hatására nőtt meg jelentős mértékben. Két esemény rövid időre megzavarta ugyan a gazdasági életet, de a fellendülés tendenciáját megtörni nem tudta.

Az egyik az 1830-as évek végétől ismét jelentkező és még 1842-ben is érezhető gazdasági válság volt, amelynek hatása egybefonódott az évtized végén fellobbanó, ún. keleti válsággal, noha kétségtelen, hogy a gazdasági válság volt az alapvető tényező. A nemzetközi politikai bonyodalom azonban időlegesen, járulékosan még csak elmélyítette amannak a hatásait.

Mehmed Ali egyiptomi alkirály 1839. évi szembefordulása a szultánnal, az európai hatalmak közös és nevükben Palmerston által az alkirályhoz eljuttatott ultimátuma, harci cselekmények Szíriában, Franciaország egyet nem értése a többi hatalom közös megállapodásával, európai háború veszélyét idézte fel. A Habsburg-hatalom éppúgy hozzálátott a háborús készülődéshez, mint a német államok.

A helyzet kiéleződése, Szíria és Egyiptom blokádja villámcsapásszerűen érte az örökös tartományok gazdasági köreit. Hitel- és pénzválság kezdett lábra kapni 1839 folyamán Európában, és ez kedvezőtlenül hatott a magyarországi kereskedelmi forgalomra általában, ezen belül különösen a mezőgazdasági terményekére, bár terményenként változó mértékben. A Magyar Királyság külkereskedelme – egyes fő exporttermékeinek, pl. a gyapjúnak a forgalmán is lemérhetően – a világpiac helyzetétől függött, és így nagyon is számított, mennyire tudtak a termelők, az eladók rugalmasan alkalmazkodni a piac igényeihez. A tőkés piaci viszonyoknak mindezek az általános, állandó jellemzői még fokozottabban érvényesültek a gazdasági válság idején. A kereskedők iparkodtak hitelnyújtás-korlátozásokkal, a forgalom visszafogásával ellensúlyozni a hitelforrások bedugulását. Elsősorban Triesztre hatott a válság, ahol az ún. keleti kérdés még csak elmélyítette a helyzetet, de 1840-ben a brünni, a bécsi és a pesti vásárok is gyengén ütöttek ki. A kereskedelmi válság 1841-ben csaknem egész Európát megrázta, és valamennyi örökös tartományban elterjedt. Hatása még 1842-ben is érezhető volt. Pesten addig romlott a helyzet, hogy csak készpénzfizetés ellenében lehetett árut vásárolni, ami elsősorban az importált textiláruk forgalmára hatott kedvezőtlenül. A válság hatására csökkent a manufaktúra-termékek fogyasztása és ez a pestin kívül a debreceni, az aradi, a

[34] Németországban bizonyos fokig hasonló volt a helyzet. Oe. N. 1830. 1. kötet. 1. sz. 1–6.

szegedi és más vásárok forgalmán is meglátszott. Csak a jó termés után kezdett javulni a helyzet. 1842 nyarától elsőként a nyerstermények piacán vált kevésbé érezhetővé a válság hatása. A piaci forgalom azonban igazában csak 1843-ban lendült fel újra és ívelt fölfelé egyre növekvő ütemben 1847-ig.[35]

A másik esemény, ami szintén zavart okozott a Magyar Királyság külkereskedelmi forgalmában, ám kizárólag az örökös tartományok viszonylatában, ha nem is okozott akkora megrázkódtatást, mint a gazdasági válság, a magyarországi védegyleti mozgalom volt. Hatását elsőként a morva és a cseh, továbbá az alsó-ausztriai textilipar érezte meg, de Bécs más ágazatokban is. 1844-ben a Magyar Királyságból nem érkeztek kereskedők az említett örökös tartományok vásáraira, amelyek rosszul sikerültek.

A hivatalos statisztikákat összeállító központi hatóságok vámolási-értékbecslési bázis megállapítási manipulációi miatt a 3. táblázat adatai és arányszámai megbízhatatlanok, ámde a tendencia jelzésére – mint erről még szó lesz – alkalmasak. A táblázat adatait egybevetve az abban szereplő áruk forgalmának az 1819–1828 között eltelt időszakra vonatkozó és a megfelelő időtartamra átszámított átlagadataival kiderül, hogy az akkori pamutárubehozatal értékét megközelítette az 1844 és 1845 első felében importáltaké. A gyapjúáruké ellenben csak amannak egyhuszad, a vászonáruké egyheted, a selyemáruké egytizenkettednél is kisebb értékét érte el, ami nem valószínű, hiszen a közvetlen fogyasztás igényei mennyiségi és minőségi tekintetben közben megnőttek. Fényes Elek 1847-ben megjelent statisztikája 1845-re vonatkozólag az 1844. évi gyapjúáruimporthoz

3. táblázat

*A Magyar Királyság textiláruimportja az örökös tartományokból 1844 és 1845 első felében**
(konvenciós forintban)

Áru neve	1844 első fele	1845 első fele	Növekedés (+) ill. csökkenés (–) ft.C.M.	%
Ruházati és díszműáru	101 348	96 037	-5 311	-5,24
Pamutáru	2 649 116	2 589 607	-59 509	-2,25
Gyapjúáru	534 535	538 148	+3 613	+0,68
Kender- és lenáru	499 151	658 208	+159 057	+31,87
Selyem- és félselyemáru	64 762	64 617	-145	-0,22

*Pesther Handlungszeitung. Kommerzial – und Industrie – Anzeiger 1845. 48. sz. 190.

[35] P. H. 1840. 1. sz. 1., 69. sz. 281., 72. sz. 293., 1841. 46. sz. 193., 54. sz. 227., 59. sz. 251., 1843. 1. sz. 1. – Az 1841. évi debreceni, Lőrinc napi vásáron – kivételképpen – nem volt érezhető a válság hatása. Zavartalanul folyt a hitelezés, az adósok pontosan fizettek, sok készpénz és arany volt forgalomban. P. H. 1841. 55. sz. 231.

képest csupán 13,51%-os, a pamutáruk viszonylatában 6,29%-os csökkenést állapít meg az egész évre számítva. Tekintettel arra, hogy a textilforgalom Magyarországon a nyári gyapjúvásárok és az aratás, majd az őszi terménybetakarítás és az ebből folyó nagyobb arányú mezőgazdasági terményeladás következtében az év második felében mindig jelentősebb volt az első félévinél, a 3. táblázat adatai – ha csupán önmagukban szemlélnénk őket – a valóságtól eltérő képet adnának. Fényesnek az egész évi forgalmat tekintetbe vevő arányszámai hívebben tükrözik a valóságos helyzetet. Abban a tekintetben azonban megerősítik a 3. táblázatból levonható következtetéseket, hogy a textilimport eme két esztendőben csökkenő tendenciájú volt. Ugyanez a tendencia érvényesült egyébként a textilárukénál kisebb értékösszegű egyéb, a közvetlen fogyasztást szolgáló importáruk, például a rézműves és késesáruk importja terén is. Az 1846 tavaszi brünni és bécsi vásárokon azonban már csak „rémként" emlegették a Védegyletet, később szót sem ejtettek róla. 1846-ban a pesti vásárokon jó üzleteket kötöttek az örökös tartományokból érkezett kereskedők.[36]

A Magyar Királyság gazdasági viszonyai az 1840-es években is minden téren az örökös tartományok, mint uralkodó helyzetben levő, első helyen álló vásárlók gazdasági viszonyainak alakulásától meghatározottan fejlődtek.

Az örökös tartományok iparának, főként textil- és vasipari vállalatainak elemi érdeke volt a magyarországi belső piac minél gyorsabb és nagyobb méretű tágulása. Ugyanakkor az is, hogy a Magyar Királyság különösen az 1830-as évek első felének végétől a korábbi évtizedek mennyiségét is meghaladó élelmiszert és nyersanyagot szállítson az örökös tartományok gyarapodó ipari népessége, városi lakossága, főként a rohamosan fejlődő Bécs ellátása végett. Különösen a textiliparnak, ezen belül is a gyapjú–pamut-feldolgozó- és vászonszövő ágazatnak volt nélkülözhetetlen a magyarországi piac. Erről szólt a bécsi rendőrfőnök 1841-ből származó egyik jelentésében, amelyben kifejtette, hogy a Magyar Királyság az ausztriai, különösen a bécsi ipar számára a legfontosabb „tartomány". Ha ott bedugulnak az elhelyezési források, az ausztriai gyárosoknak korlátozniok kell tevékenységüket. A rendőrfőnök szükségesnek vélte még egyszer hangsúlyozni jelentésében, hogy a Magyar Királyság a bécsi üzemek legnagyobb fogyasztója.[37]

Továbbra is az előző évtizedekben észlelhető kettős tendencia érvényesült más, a külkereskedelem alakulását még ellentmondásosabbá tevő külső piaci hatásokkal együtt. Kedvező, ha versenytársaktól nem is mentes értékesítési lehetőségek a magyarországi mezőgazdaság termékeinek, és ezen a réven a belső vásárlóerő növekedése a Magyar Királyságban. A második, egyidejűleg érvényesülő tendencia az örökös tartományok sokkal erősebb gazdaságának, elsősorban iparának konkurrenciája.

A Magyar Királyság külkereskedelmi forgalma 1789 és 1845 között jelentősen megnőtt.

A 4. táblázatban feltüntetett külkereskedelmi arányoknál valósabb kép nyerhető, ha a végbement folyamatot 1819–1828 külkereskedelmi tételeinek évi átlagához viszonyítva szemléljük.

[36] *J. Marx* 15–34. és *Brusatti* 332.
[37] *J. Marx* 24.

4. táblázat

A Magyar Királyság külkereskedelme az örökös

Évi átlag	Kivitel	Százalék	Behozatal	Százalék
1789[1]	11 964 222	100	9 166 628	100
1819–1828[2]	37 246 632	311,32	31 727 067	346,12
1831–1840[3]	46 181 271	385,99	30 795 203	335,95
1831–1842[4]	46 678 333	390,15	32 813 333	357,97
1840–1846[5]	54 611 830	456,46	49 336 317	538,22
1841–1847[6]	55 751 192	465,98	51 632 463	563,27

Források:

[1] *Ember* Győző: Összefoglaló statisztikai táblák Magyarországról a XVIII. század végén. Kimutatás egyrészt az örökös tartományok, másrészt Magyarország, Galícia és Tirol közötti áruforgalomról 1789. Statisztikai Szemle, 1971. 12. sz. 1261. o.

[2] *M.O.L. Magyar Kamarai Levéltár E.703.* A Magyar Kamara Számvevősége. Tabellar Übersicht der Commerzial-Bilanz für Hungarn die Jahre 1817–1828 betreffend. (Készítette a k. k. Banco-Hofbuchhaltung Wien. – M. Gy.). A fenti öszegekben nincsenek benne a vámkülföldként kezelt Trieszt behozatalának és kivitelének évi átlagai (2 094 219 ft, illetve 585 509 ft). Velence és Lombardia külkereskedelmi forgalmának Magyarországra vonatkozó adatait – egy esetet kivéve – az egész korszakban szintén nem vettük figyelembe, mert nem tartoztak az örökös tartományok közé. Ellenben 1819–1828 között minden esetben beleszámítottuk Magyarországnak az örökös tartományokkal lebonyolított külkereskedelmébe az 1823–1828 évek átlagát (behozatal 700 490 ft, kivitel 1 409 078 ft). Fiume és a többi olyan adriai kikötő vonatkozásában (Buccari, Porto Re, Zengg), amelyek 1822 óta Fiumével együtt államjogilag már a Magyar Királysághoz tartoztak, a Littorale Hungaricum (Magyar Tengerpart) elnevezéssel kapcsolt részként, külön igazgatás alatt. A vámhatóságok vámkülföldi elbánásban részesítették ezeket a kikötőket. Az 1819–1822. közötti évekről nincs kimutatás, mivel nem tartoztak Magyarországhoz, hanem az 1816 közepén felállított Illir Királysághoz (Pajkossy Gábor, a MTA Történettudományi Intézete tudományos munkatársának összeállítása alapján.)

[3] Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie. Wien, 1843. Ez esetben a Lombardiával és Velencével lebonyolított külkereskedelmi adatok levonása a behozatal és a kivitel teljes összegéből nem volt lehetséges. 1831 óta a hivatalos statisztikák értékei egyenértékűen azért sem vethetők egybe az 1819–1828 éviekkel, mert a hivatalos statisztikai szervek megváltoztatták az árucsoportokat, továbbá amiatt sem, mert 1831 óta egy összegben adták meg a Magyar Királyságnak és az Erdélyi Nagyfejedelemségnek az örökös tartományokkal lebonyolított külkereskedelmi forgalmának értékeit, noha Erdélynek az örökös tartományokkal folytatott külkereskedelme, mint erről a következőkben említés történik, Magyarországéhoz képest csekély volt.

[4] Der Handel Ungarns und seiner Nebenländer mit den andern im Zollverbande befindlichen Provinzen des österreichischen Kaiserstaates, in den Jahren 1831–1842. (Pesther Handlungszeitung. Kommerzial- und Industrie – Anzeiger. 1845. A lap 13–17. számában közölt dr. H. (Triest) aláírású tanulmány egyik jegyzetéből kiderül (13. sz. 49. o.), hogy a közleményt átvették az Österreichischer Lloyd című lapból. Az írásmű összbirodalmi szemléletű. – Ez a tanulmány nem közli Erdély külkereskedelmi adatait, ám – feltehetően – számításba vette Magyarországnak a Habsburg-uralom alá tartozó Velencével és Lombardiával, továbbá Triesszttel lebonyolított kereskedelmi forgalmát is.

[5] Hauptübersicht des Werthes und des Zollevertrages der Waaren Einfuhr und Ausfuhr aus und nach Ungarn und Siebenbürgen im Jahre . . . Wien. (Hauptübersicht des Verkehrs von Ungarn und Siebenbürgen mit den anderen österreichischen Provinzen. Hrsg. von Rechnungsdepartment der k.k. Allgemeinen Hofkammer. Wien, sorozat része. Itt az 1840–1846. évekre vonatkozó adatokat hasz-

tartományokkal (1789–1847) (konvenciós forintban)

A teljes külkereskedelmi forgalom összege	Százalék	Ebből a	
		kivitel	behozatal
		százalékos részesedése	
21 130 850	100,00	56,62	43,38
68 973 699	326,41	54,00	46,00
76 976 474	364,28	59,99	40,01
79 491 666	376,19	58,72	41,28
103 948 147	491,92	52,54	47,46
107 383 655	508,18	51,92	48,08

náltuk. Az összegek kiszámolásánál nem vettük figyelembe a Velencével és Lombardiával lebonyolított kereskedelmi forgalom értékeit.) Tekintettel arra, hogy Erdélynek az örökös tartományokkal lebonyolított kereskedelmi forgalma 1819–1828 között 8 évi átlagban Magyarország kivitelének 0,12%-át, behozatalának 2,64%-át tette, Erdély nyugati irányú külkereskedelmi forgalmi értékeinek Magyarországéihoz számolása okozta hibaforrás nem túlságosan nagy. Erdélynek ezen területekkel lebonyolított kereskedelmi forgalmának Magyarországéhoz viszonyított arányai – feltehetően – 1828 után sem módosulhattak jelentősen, mivel külkereskedelmi forgalmának túlnyomó részét a román fejedelemségekkel és a török uralom alatt levő más területekkel bonyolította le egészen Kisázsiáig terjedően.

[6] A Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie. Wien. c. sorozatnak a megfelelő évek külkereskedelmi adatait tartalmazó kötetei. – *Fényes Elek:* Magyarország leírása Pest, 1847. I. 93–94 oldalán közölt adatok szerint Magyarország 1841–1845 között évi átlagban 54 733 524 ft értékű árut hozott be az örökös tartományokból és 59 862 072 ft érőt szállított oda.

Említést érdemel az egykorú források néhány észrevétele a statisztikákban szereplő értékek hitelességéről. A Pesther Handlungszeitungban közölt tanulmány szerzőjének véleménye szerint az örökös tartományokból Magyarországba irányuló áruszállítmányok értéke amiatt feltűnően magas, mert ezeknek az ára folyton változik, és a statisztikai és a vámhatóságok ezt figyelembe is veszik, míg a Magyarországból az örökös tartományokba szállítottakét mindig azonos árbázison számolják. Ebből a tanulmány írója arra következtet, hogy a Magyarországból az örökös tartományokba jutó, túlnyomórészt az élelmezést szolgáló, továbbá a növényi és állati eredetű nyersanyagok valóságos értéke kisebb annál, ami a statisztikában szerepel. (Pesther Handlungszeitung ... 1845. 14. sz. 54. o. 1. jegyzet). Ezzel szemben a Bécsben működő és Freiherr Carl von Czoernig vezette statisztikai hivatal kiadványa szerint 1840 óta változtatott árbázison, a valóságos piaci árak figyelembevételével számítják ki az örökös tartományok Magyarországgal lebonyolított kereskedelmi forgalmának értékét, míg ezt megelőzően becsült árak alapján állapították meg a behozott és a kivitt áruk értékét. 1840 óta számos, mindenekelőtt a Magyarországba szállított áruk közül a legnagyobb értékösszegű textiláruk árszámítási bázisát csökkentették jelentősen a statisztikába felvett értékek kiszámításánál. (A kötött- és szövött pamutárukét a korábbi – fontonként – 15 ft-ról, 2 ft-ra, a finom gyapjúárukét 8 ft-ról 3 ft-ra, a közönséges gyapjúárukét 8 ft-ról 1 ft 6 kr-ra.) Igy érték el, hogy az örökös tartományokból Magyarországba és Erdélybe szállított áruk értéke jelentős mértékben kisebb lett, mint hogyha a korábbi árbázison számították volna ki. Ugyanakkor a statisztika nem említi, hogy a Magyarországból az örökös tartományokba szállított áruk értékének megállapításakor változtattak-e korábbi – becslés szerinti – értékelésen vagy sem? (A Hauptübersicht ... 1840. évi adatokat tartalmazó kötetének 212. oldalán az 1. jegyzet adja elő a fentieket). Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy amennyiben a külkereskedelmi forgalomba került áruk értékét piaci áron számították ki, akkor is a bécsi és nem a magyarországi piaci árakat vették figyelembe, amelyek – a mezőgazdasági termények viszonylatában – egyébként is vidékenként eltérők voltak aszerint, hogy az értékesítés helye közel

5. táblázat

Évi átlag	Kivitel konvenciós forint	% + -	Behozatal konvenciós forint	% + -
1831–1840	+8 934 639	+23,99	-931 854	-2,94
1831–1842	+9 431 701	+25,32	+1 086 266	+3,42
1840–1846	+17 365 198	+46,62	+17 609 250	+55,50
1841–1847	+18 504 560	+49,68	+19 905 396	+62,74

A behozatal 1831–1840. évi átlagát kivéve valamennyi export- és importátlag emelkedése észlelhető. Különösen szembeötlő az 1840-es évek kivitelének és behozatalának ugrásszerű emelkedése.

A kivitel 1832 és 1835 között 1831-hez képest évi átlagban 2,5%-kal emelkedett, 1836 és 1839 között már átlagosan 22,5%-os a gyarapodás, 1842-ben 1841-hez képest 9,01%-os a visszaesés, míg 1843 és 1847 között évi átlagban 13%-os az export értékének növekedése. A behozatal értéke 1831-hez képest az 1832–1835. évek átlagában egyharmadával, 1836–1839 között több mint kétharmadával emelkedett. Az 1840-es években folytatódott ez a tendencia. 1842-ben – 1841-hez viszonyítva – felkerekítve 9,8%-kal esett vissza az import, majd 1845-ben a védegyleti mozgalom hatására 1 millió ft. C. M. volt a csökkenés. Ezt is figyelembe véve 1844 és 1847 között az emelkedés évi átlagban a 30%-ot meghaladóan (1844-ben 44%-kal) volt magasabb az 1841. évinél.

---

vagy távol volt-e a termelés, vagy a termékeket eladás céljából összegyűjtő regionális központjellegű helytől. – Az említett két statisztika közös törekvése annak bizonyítása, hogy a Magyarországból az örökös tartományokba szállított áruk értéke valójában kisebb volt a statisztikában feltüntetettnél. Igy kívánták ellensúlyozni – és erre mindkét statisztika jegyzetben utal – a magyar politikai közvélemény, az országgyűlések, egyes neves magyar politikusok ama panaszait, amelyek a vámpolitika terén az egyenlőtlen elbánást tették szóvá. Fényes Elek 1847-ben megjelent könyvében (I. 95.) amiatt véli irreálisaknak és sérelmeseknek a hivatalos statisztika adatait, mert azok nem a piaci árakra, hanem becsült értékekre alapozódtak és előnytelenek a magyarországi termékek külforgalmi értékének megállapítása szempontjából. Ezt a gabona és a gyapjú vonatkozásában tényszerűen is bizonyítja. (Sokallja, hogy a vámhatóságok 1 pozsonyi mérő búza árát 3 ft, 45 kr.C.M.-re, 1 bécsi mázsa gyapjúnál 80 ft C.M.-re becsülik, míg a birodalmon kívülről importáltat az utóbbi esetben csupán 40 ft.C.M.-re. Nem fogadja el azt az indokolást sem, amely szerint a magyarországi gyapjú finomabb a birodalmi határokon kívülről hozottnál, mert a minőségi különbség ekkora áreltérést nem indokol. *(Fényes:* i.m. I. 95.). Ehhez csak annyit szükséges hozzátenni, hogy – mint az előzőkből kiderült – az exportált magyarországi gyapjú minősége túlnyomórészt nem múlta felül, legjobb esetben elérte a birodalom határain kívül termelt gyapjúét. Fényes egyébként azt is sérelmezi, hogy a vámhatóságok a Magyarországból származó áruk értékét általában véve alacsonyabb összegben állapítják meg, mint az örökös tartományokból Magyarországba és a vele közös vámterületet képező Erdélybe szállított árukét. Csak igen bonyolult, hosszadalmas vizsgálódás (a korabeli piaci árak figyelembevételével és az örökös tartományok és Magyarország között forgalomba került áruk mennyiségének pontos megállapítása és különféle árucsoportosítások átszámítása) után lesz eldönthető: az összbirodalmi szempontból érvelő hivatalos statisztikának, vagy a magyar nacionalista nézőpontból vitázó Fényes Eleknek oldalán volt-e az igazság, illetve annak mekkora hányada igazolta az egyik, mekkora a másik fél állításait? Annyi azonban már jelenlegi ismereteink birtokában is megállapítható, hogy a statisztikák abszolút számai – az előző jegyzetekben említetteket is figyelembe véve – nem tükrözik egyenértékűen a valóságos helyzetet. Ugyanakkor megfelelnek annak a célnak, hogy jelezzék a külkereskedelmi forgalom mozgásának tendenciáit.

A Magyar Királyság külkereskedelmi forgalmának alakulását az egyes örökös tartományokkal lebonyolított kereskedelem összefüggéseibe állítva szembetűnő, hogy a kivitel végig egyenletesen növekszik Csehország, Morvaország, Szilézia és Galícia esetében. Az Alsó- és Felső-Ausztriába, Stájerországba irányuló kivitel értéke az európai gazdasági válság nyomvonalán haladva, 1842-ig, a Tirolba tartó exporté ellenben 1846-ig esik. Az első három örökös tartománynak szánt export értéke 1843 és 1846 között igen erősen emelkedik. A Tengerpart felé tartó exporté 1841-ben éri el mélypontját. 1842-ben javul, de még az 1840. évi alatt marad. 1843 óta azonban meredeken ível fölfelé.

Az egyes örökös tartományoknak a lebonyolított külkereskedelmi forgalomból való részesedését bemutató adatok (6. és 7. táblázat) még egyértelműbben támasztják alá azt az 1819–1828. évi külkereskedelmi adatokból már levont következtetést, amely szerint a Magyar Királyság legfontosabb külkereskedelmi partnere egyre fokozódó mértékben Alsó-Ausztria. Morvaország, Szilézia és a Tengerpart részesedése ellenben visszaesett. További kutatásokra vár eme jelenség forrásainak felderítése.

A kivitel értékét nézve Alsó-Ausztria járt az élen Morvaországgal és Sziléziával, Stájerországgal, Illíriával és Galíciával a nyomában. Százalékos részesedés dolgában Felső-Ausztria és Tirol lépett a legnagyobbat előre, ám egyiknek évenkénti átlaga sem haladta

6. táblázat

A Magyar Királyság kereskedelmi forgalma az egyes örökös tartományokkal évi átlagban
(1819–1846*, konvenciós forintban)

Tartomány	1819–1828	%	1840–1846	%
Kivitel				
Alsó-Ausztria	22 702 611	100	37 123 683	163,52
Felső-Ausztria	3 470	100	89 165	2569 60
Stájerország, Illiria	3 013 454	100	4 783 132	158,73
Tengerpart	1 409 078	100	59 951	4,25
Tirol és Vorarlberg	9 909	100	48 384	488,28
Csehország	193 693	100	92 384	47,70
Morvaország és Szilézia	8 448 212	100	11 118 580	131,61
Galícia	1 466 205	100	2 604 690	177,65
Behozatal				
Alsó-Ausztria	16 201 360	100	32 498 346	200,59
Felső-Ausztria	1 237	100	17 518	1416,17
Stájerország, Illiria	1 590 326	100	3 005 943	189,02
Tengerpart	700 490	100	338 057	48,26
Tirol és Vorarlberg	256	100	11 116	4342,19
Csehország	2 938	100	133 462	4542,61
Morvaország és Szilézia	10 208 525	100	8 798 737	86,19
Galícia	3 021 935	100	4 524 540	149,72

*Az 1831–1842. évi adatokat közlő tanulmány nem tartalmazza a külkereskedelmi forgalom összegét tartományokra bontva. Emiatt ebben az összehasonlításban nem volt hasznosítható.

Források: Azonosak a 3. táblázat jegyzeteiben említettekkel.

7. táblázat

A Habsburg-uralom alatt levő örökös tartományok százalékos részesedése a Magyar Királyságnak velük folytatott teljes külkereskedelméből, évi átlagban 1819–1846

Tartomány	Kivitel			Behozatal		
	1819–1828[1]	1831–1842[2]	1840–1846[3]	1819–1828[1]	1831–1842[2]	1840–1846[3]
Alsó-Ausztria	61,60	66,70	67,50	51,30	64,00	66,20
Felső-Ausztria	0,00+	–	0,00+	0,00+	–	0,00+
Stájerország és Illíria	8,00	7,50	8,20	5,00	7,50	6,10
Tengerpart	3,50 11,50		0,10 8,30	2,10 7,10		0,70 6,80
Tirol és Vorarlberg	0,00+	–	0,00+	0,00+	–	0,00+
Csehország	0,50	–	0,00+	0,00+	–	0,00+
Morvaország és Szilézia	23,00	21,50	20,00	32,10	18,50	17,80
Galícia	3,40	4,30	4,20	9,50	10,00	9,20

+Nem éri el a 0,5%-os részesedést.

[1] M.O.L. Magyar Kamarai Levéltár E.703. A Magyar Kamara Számvevősége. Tabellar Übersicht der Commerzial-Bilanz für Hungarn, die Jahre 1817–1828 betreffend.

[2] Der Handel Ungarns und seiner Nebenländer mit den andern im Zollverbande befindlichen Provinzen des österreichischen Kaiserstaates, in den Jahren 1831–1842. Pesther Handlungszeitung. Kommerzial – und Industrie – Anzeiger. 1845. 14. sz. 55. o. 5. jegyzet. Ebből az összeállításból hiányoznak Felső-Ausztria, Tirol és Vorarlberg, Csehország százalékos részesedésének adatai.

[3] Hauptübersicht des Werthes der Waaren Einfuhr und Ausfuhr aus und nach Ungarn und Siebenbürgen. Wien. (Az 1840–1846. évi külkereskedelmi adatokat tartalmazó kötetei.) Erdély részesedési arányának hozzávetőleges meghatározására lásd a 4. táblázatot.

meg, a 100 ezer ft. C. M.-ot. További kutatás szükséges annak felderítéséhez, miért esett vissza a felénél is kevesebbre a Csehországba irányuló 1840–1846. évi kivitel évi átlaga az 1819–1828 évihez képest, és miért zsugorodott össze az 1819–1828. évi 5%-ánál is csekélyebb értékűre a Tengerparté.

Végig emelkedik a Stájerországból, Csehországból, Galíciából származó import értéke. Alsó-Ausztriáé híven követi az európai piac vonulatát. Ennek megfelelően 1842-ig csökken az import értéke, utána meredeken emelkedik évi átlagban mintegy 30%-kal. A Felső-Ausztriából származó import értéke az 1842. évi recesszió idején csökken ugyan, ám szintje még így is magasabb az 1819–1828 és az 1840–1841. évinél. A Tengerpartról jövő behozatal értéke 1841-ben hanyatlott erősen. A többi évben végig emelkedett, és mindig az 1840. évi szint fölött volt, ámde a felénél is kevesebbre zsugorodott össze az 1819–1828 évihez képest. A Morvaországból és Sziléziából behozott áruk értéke 1819–1828 évi átlagához képest jelentősen visszaesett. Ugyanakkor a Csehországból, Tirolból és Vorarlbergből származó behozatal az 1819–1828. évi negyvenszeresét is felülmúlta, a Felső-Ausztriából származó ugyanennek a tízszeresét is meghaladta. Igaz, hogy a felemelkedett import abszolút számban kifejezett értéke egyedül Csehország esetében haladta meg a 100 ezer ft. C. M. évi átlagot, míg a két másik tartományé nem sokkal múlta felül a 10 ezer ft. C. M.-et. A visszaesés évi átlaga ellenben Morvaország és Szilézia esetében meghaladta az 1,4 millió ft. C. M.-et, a Tengerparté pedig a 360 ezret.

A termékszerkezet alakulásának és a külkereskedelem összefüggésének az 1819–1828. évihez hasonló és azzal összehasonlító vizsgálatának útját állja az, hogy az illetékes bécsi kamarai hatóságok az 1830-as évek végén megváltoztatták az árucsoportokat. Az új árucsoportosítás alapján 1831 és 1846 között azonban szemléltethető a forgalmi tendencia (8. táblázat).

8. táblázat

A Magyar Királyság külkereskedelmi forgalma az örökös tartományokkal árucsoportonként 1831–1846*
(konvenciós forintban)

Kivitel

Évi átlag	Árucsoport neve					
	természeti és mezőgazdasági termékek[a]	%	nyersanyagok és ipari segédanyagok[b]	%	félgyártmányok és késztermékek[c]	%
1831–1834[1]	17 011 000	100	25 032 000	100	764 000	100
1835–1838[1]	20 827 000	122,43	25 520 000	101,95	894 000	117,02
1839–1842[1]	22 504 000	132,29	26 332 000	105,19	1 151 000	150,65
1841–1846[2]	15 408 486	90,58	27 315 921	109,12	1 329 878	174,07

Behozatal

Évi átlag	Árucsoport neve					
	természeti és mezőgazdasági termékek[a]	%	nyersanyagok és ipari segédanyagok[b]	%	félgyártmányok és késztermékek[c]	%
1831–1834[1]	2 824 000	100	2 659 000	100	19 839 000	100
1835–1838[1]	3 857 000	136,58	2 714 000	102,07	24 671 000	124,36
1839–1842[1]	3 792 000	134,28	3 324 000	125,01	34 760 000	175,2
1841–1846[2]	4 345 982	153,89	4 026 291	151,42	42 278 064	213,1

Források:

[1] Der Handel Ungarns und seiner Nebenländer mit den andern im Zollverbande befindlichen Provinzen des österreichischen Kaiserstaates, in den Jahren 1831–1842. Pesther Handlungszeitung. Kommerzial – und Industrie – Anzeiger. 1845. 14. sz. 54. o.

[2] Hauptübersicht des Werthes und des Zollertrages des gesammten Werth der Waaren Einfuhr und Ausfuhr aus Ungarn und Siebenbürgen im Jahre ... Wien. (Az 1840–1846. évi adatokat tartalmazó kötetei.)

*Az áruk csoportosítását 1831–1839-hez képest 1840-től megváltoztatták, más részletezésben közölték. Az összeállítás az új csoportosítás szerint készült.

[a] Ebbe az árucsoportba sorolták a következő árukat: gyarmati áru, déligyümölcsök és gyümölcsök, dohány, zsírok, olajok étkezési és technikai célokra, gabona és egyéb szántóföldi és kerti termék, italok, halak, kagylók és egyéb vízi állatok, szárnyas és vad, vágóállat (marha, sertés), állati termékek élelmezési célra, igásállatok, tüzelő- és építőanyagok, egyéb természeti- és mezőgazdasági termékek.

[b] Ebbe az árucsoportba kerültek: gyógyszerek, illatszerek, vegyiáruk, konyhasó, festék és festőanyag, mézga, gyanta és más technikai rendeltetésű olajok, cserzőanyagok, ásványi, kő, földanyagok, nemesfémek, valódi gyöngyök, nyers nemesfémek, nem nemes fémek nyers és félfeldolgozott állapotban, nyersanyagok.

[c] Ebbe az árucsoportba kerültek: fonalak, gyártmányok, irodalmi és művészeti tárgyak.

A kivitel a természeti és mezőgazdasági termékek csoportjában 1841 és 1846 között az 1831–1834. évek átlaga alá esett vissza. A másik két árucsoportban emelkedett. A visszaesés forrásainak feltárása további kutatás feladata lesz, de az 1839–1842. évi recesszió kedvezőtlen hatása – az egykorú gazdasági sajtó jelzései alapján – már most valószínűsíthető.[38] Az import minden árucsoportban emelkedett.

Az új árucsoportokba osztás nem teszi lehetővé az áruszerkezet fő elemei mozgásának a vizsgálatát, ezen belül az egyes áruknak a teljes külkereskedelemből való részesedési arányának, fontossági sorrendjének megállapítását. Még kevésbé azt, hogyan és mennyire befolyásolta a világpiac, ezen belül is elsősorban az örökös tartományok kereslete, a magyarországi árak alakulása és a Magyar Királyság exportja fő áruinak a termelési volumene a kivitel lehetőségeit, és hogyan hatottak vissza egyes áruk kedvező elhelyezési kilátásai mennyiségi és minőségi ösztönzőként a termelésre. Emiatt más módon kell megkísérelni, hogy a belső fogyasztás mennyiségének becslés szintű megközelítése révén fény derüljön arra, a megtermelt árunak mekkora hányada volt exportálható. A felsorolt tényezők együttes figyelembevétele esetén el lehet jutni legalább annak jelzéséhez, mely termékek fokozott mértékű exportja tette lehetővé mind a közvetlen, mind a termelő fogyasztás igényeinek növekedését, azok irányát, a belső piac kiszélesedését. Ezen az úton haladva válasz kereshető arra a kérdésre is, vajon a gazdasági élet mely területén sikerült eleget tenni, vagy legalább közelíteni a külső és a belső piac igényeinek a kielégítéséhez, mely területeken észlelhető továbbra is jelentős elmaradás és hogyan kezdődik el mégis – a kedvező külső piaci lehetőségek révén – némi előrelépés a korszerű tőkés gazdaság felé a külkereskedelmi forgalom adataiból kiolvashatóan. Végül, de egyáltalán nem utolsósorban, más eljárással, de választ kellene keresni arra, történt-e változás a világpiaci fellendülés idején és hatására a külkereskedelmi áruszerkezetben és az egyes áruk fontossági sorrendjében? E legutóbbi tekintetben 1819–1828-hoz viszonyítva.[39]

A gyapjú az 1830-as évek végéig élvezhette a világpiaci értékesítés lehetőségeit, amelyek csak 1839 után korlátozódtak egyre fokozottabb mértékben, és utalták mind

[38] P. H. 1840. 1. sz. 1. 1841. 47. sz. 197., 58. sz. 243. 1843. 1. sz. 1.

[39] A Magyar Királyság legfontosabb kivitt árui mennyiségének növekedése megállapítható.

Áru neve	1816–1827[1]	1831–1842[2]	1840–1845[3]
	bécsi mázsa illetve darab		
Gyapjú b.m.	139 342	237 333	241 025
Gabona b.m.	1 486 188	1 888 333	1 982 113
Élőállat db	505 554	235 000	324 730
Dohány b.m.	158 010	231 000	213 157

[1] *Fényes* 1842, 253. (1816–1827 között évi átlagban gyapjúból 41 942, gabonából 88 714 bécsi mázsa, élőállatból 37 832 darab került a Habsburgok uralmán kívüli országokba.)

[2] P. H. 1845. 14. sz. 54. Der Handel Ungarns. . . (Csak az örökös tartományokkal lebonyolított forgalom.)

[3] *Fényes Elek:* Magyarország leírása Pest, 1847. I. 95–96. (Csak az örökös tartományokkal lebonyolított forgalom.)

kizárólagosabban – mint ismeretes – az örökös tartományok egyre szélesedő piacára. Emellett az 1840-es években már lassan érezhetővé lett az országhatárokon belül tevékenykedő ipar nyersanyagszükségleteinek a növekedése is, szoros összefüggésben az árutermelésbe mindinkább és mind nagyobb tömegű áruval bekapcsolódó elsősorban agrár népesség posztó- és szövetruházati igényeivel. Mindezeknek az együtthatóknak eredőjeként a Magyar Királyság exportjában a gyapjú megerősítette 1819–1828 között már elhódított első helyét a kivitt áruk teljes értékéből való részesedésben, amely 1831 és 1840 között annak kereken 40%-át tette. A gyapjú- és gyapjúáruk kiviteléből mindig a 98–99% körül mozgó arányban részesedett, évi átlagban inkább a 30, mintsem a 20 millió ft. C. M.-hez közel álló értékben.

Egykorú becslések szerint a birkákról lenyírt gyapjúmennyiségnek hozzávetőlegesen a fele vagy annál valamivel több került az örökös tartományokba. A termelés és az örökös tartományokba irányuló kivitel 1809 és 1846–47 között egyformán 55,57%-kal növekedett. A kivitel átlagos évi értéke 1789 és 1831–1840 között 1147, 37%-kal nőtt. 1831–1840 és 1841–1848 között ellenben 3,75%-kal csökkent. Ez a szám azonban – tekintettel a hivatalos statisztika irreálisan magas becslési áraira – a magyarországi gyapjúárak ténylegesen bekövetkezett esési folyamatában csak a tendencia jelzésére alkalmas. A gyapjú áresésének egyik forrása az ausztráliai gyapjú már említett rohamos térhódítása és árleszorító hatása volt az európai piacokon. Az áresés másik forrása az volt, hogy a kiszállított gyapjú nehezen állta a minőségi versenyt, mert viszonylag kevés volt benne a finom, selymes áru és a szennyező részektől való tisztítás is csak lassan javult.[40] A hátráltató körülmények ellenére a magyarországi gyapjútermelők mennyiségi áruelhelyezési lehetőségei, elsősorban az örökös tartományok piacain, az 1840-es években nem csökkentek, sőt növekedtek, ami a nagybirtokosokat, de az Alföld és a Duna-Tisza köze mezővárosainak gazdag parasztjait is a juh, a finom és a közepes gyapjúfajták mennyiségét gyarapító tenyésztésre és a jó kezelésre serkentette.

A különlegesen finom és a finom egynyíretű gyapjú iránt az örökös tartományok kereskedői mellett a Medárd napja táján rendezett pesti gyapjúvásáron rendszeresen megjelenő franciák, a ritkábban ideutazó svájci, a 30-as évek második felében és az 1840-es évek első harmadának végén is még egy-egy alkalommal megjelenő angol és az 1843. évi vásáron résztvevő németalföldi kereskedők érdeklődtek. A közepes finomságú fehér, szépen mosott, tisztított kétnyíretű téli és nyári gyapjúból volt a legnagyobb a kereslet. Fő vásárlói a cseh- és morvaországi posztógyártók és kereskedők mellett a sziléziaiak, a más országból jövők közül a franciák és a lombardiai olasz kereskedők voltak, bár a szultán fennhatósága alatt levő területekről is jöttek érdeklődők, nem is szólva a külföldiek számára vásárló hazai megbízott kereskedőkről és belföldi posztókészítőkről. A jobb fajta gyapjúfélék közül a legélénkebb és legállandóbb forgalom ebben a gyapjúfajtában bonyolódott le. Elég sűrűn előre lekötötték a finomabb gyapjúfélék következő évi termését is, ám a legtöbb ilyen jellegű szerződést az alföldi nagy gyapjútermelő községekkel (és nem egyéni termelőkkel, mint az a legfinomabb áru esetében nagybirtokosokkal történt) a kétnyíretű gyapjútermésre kötötték meg. Pest híres gyapjúvásárán kívül, az azt néhány nappal követő váci, a tavaszi losonci és 1840. június 27-e óta az újonnan létesített kassai gyapjúvásárokat is fölkeresték elsősorban a morvaországi posztókészítő vállalkozók, de francia kereskedők is, a belföldi kereskedőkről, textilipari

[40] *Kémlő* 1836. 2. sz. 12., 24. sz. 191., *Mérei* 1948, 24–25.

termékek előállítóiról nem is szólva. A pesti vásár legnagyobb vevői azonban a bécsi kereskedők voltak.

Ezeknek a gyapjúféléknek áralakulását változatlanul elsősorban a londoni gyapjúpiac kereslete és az ahhoz igazodó többi európai piacé szabta meg. Elsőként a legfinomabb és a finom gyapjú más országban való elhelyezésének csökkenése hatott az árakra, amikor London már az 1840-es évek első felében kezdte visszafogni ennek az árufélének importját a kontinensről. Az örökös tartományok, elsősorban Bécs növekvő felvevőképessége azonban, de a boroszlói, francia, holland, svájci, olasz kereskedők vásárlásai is hamarosan kiegyenlítették ezt a hátrányt. A középminőségű kétnyíretű gyapjú kereslete változatlanul jó és a recesszió idejét leszámítva javuló tendenciájú volt mind az örökös tartományok, mind más országok, elsősorban francia és olasz vonatkozásban.[41]

Külön figyelmet érdemel a fajtanemesítés miatt hanyatlóban levő racka és cigája juhtenyésztés terméke, a durva gyapjú iránt megnyilvánuló állandó érdeklődés. A keresletet a folyamatosan csökkentett állatállomány kevesbedő hozama nem tudta kielégíteni, úgyhogy 1841-ben már racka- és cigájagyapjú importjára került sor a Havasalföldről. A legnagyobb tételeket a Magyar Királyság déli részeinek és az ezekkel határos – török uralom alatt levő – területek kereskedői, magyarországi viszonylatban posztó, takaró, halinaposztó gyártók vették meg. A racka- és cigájagyapjú termelésének csökkenése folytán keletkező űrt a halinaposztót készítő belföldi kézműiparosok, manufaktúratulajdonosok, bunda-, szőrmekészítő és tobakos mesterek gyártási folyamata során megmaradt hulladékgyapjúból is igyekeztek kitölteni. Az örökös tartományok, elsősorban Bécs, is vettek át, nem is kevés racka- és cigájagyapjút. Ez az elhelyezési forrás azonban 1844-re már bedugult, mivel a Galíciából vámmentesen a Kaiser Ferdinand Nordbahnon szállított nagymennyiségű rackagyapjú versenyét a magyarországi nem állta.[42]

A gyapjúforgalom méreteit érzékeltetheti, hogy a június eleji pesti gyapjúvásáron 1836 óta kimutathatóan átlag 40–50 ezer bécsi mázsa gyapjú került forgalomba, és az esetek többségében el is kelt. Összehasonlításként említhető, hogy a lipcsei, a brünni, a Majna melletti frankfurti vásárok felhozatala nem vagy csak alig múlta felül a gyapjú fő eladási időpontjául szolgáló Medárd-napi pestit. Emellett még a pesti őszi, téli és tavaszi vásáron is tetemes gyapjúmennyiség talált vevőre. A losonci, a váci vásár forgalma lényegesen kisebb volt, és 4000–5000 bécsi mázsa között mozgott.[43]

[41] Az egyes gyapjúfajták keresletére Oe. N. 1826. 1. kötet. 6. sz. 48., 1830. 2. kötet 56. sz. 448., 2. kötet 72. sz. 574., P. H. 1836. 71. sz. 379., 93. sz. 571., 1837. 35. sz. 151., 1838. 24. sz. 95., 1839. 43. sz. 185., 1840. 1. sz. 1., 21. sz. 85., 42. sz. 169., 49. sz. 201., 1841. 58. sz. 243., 86. sz. 365., – A gyapjútermés szerződéssel előre lekötésére P. H. 1839. 31. sz. 9., 1845. 1. sz. 1., 16. sz. 61., 37. sz. 145., 1846. 1. sz. 1., 17. sz. 65. (községekkel szerződés); – morvaországi és csehországi posztógyártók és gyapjúkereskedők vásárlásaira a pesti, a váci, a losonci gyapjúvásárokon *Kémlő* 1836. 2. sz. 9., 24. sz. 191., 41. sz. 328., 1839. 3. sz. 9., 43. sz. 185., 1840. 4. sz. 13., 34. sz. 137., 1842. 54. sz. 229., 1844. 2. sz. 5., 1846. 31. sz. 129., 43. sz. 177. – Franciák, olaszok, svájciak, ritkábban egy-egy németalföldi, angol gyapjúkereskedő vásárlására a pesti, egy esetben a losonci gyapjúvásáron P. H. 1836. 39. sz. 155., 1838. 24. sz. 95., 1839. 45. sz. 197., 1840. 1. sz. 1., 49. sz. 201. (itt esik szó az újonnan létesített kassai gyapjúvásárról), 1841. 47. sz. 197., 1843. 1. sz. 1., 42. sz. 165., 1845. 49. sz. 193., 1846. 17. sz. 65. (A londoni gyapjúpiacnak a kontinensről származó gyapjúimportot csökkentő tendenciájáról is.)

[42] P. H. 1837. 35. sz. 151., 1841. 4. sz. 13., 58. sz. 243., 86. sz. 365., 1844. 74. sz. 289. (itt esik szó a galíciai rackagyapjú versenyéről a Kaiser Ferdinand Nordbahn megindulása, illetve áruszállításra is áttérése óta).

[43] P. H. 1836. 71. sz. 579., 1841. 47. sz. 97., 1845. 49. sz. 193.

9. táblázat

Magyarország és Horvátország gyapjútermelése és -kivitele az örökös tartományokba
(1809–1845)[1]

Év	Bécsi mázsa	Évi átlagkivitel[4]
1809	240 000	
1835	400 000	
1837	550 000	1831–1840 234 958 bécsi mázsa
1841	340 000	1840–1846/47 235 165 bécsi mázsa
1842	340 000	
1845	350 000	
1842–1844	400 000[2]	
1846–1847	400 000[3]	

[1] *Benda Gyula:* Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767–1867. (Számok és történelem 1.) Budapest, 1973 (a továbbiakban: *Benda*) 133. o. 74. tábla. A becslés alapja mindig a kivitt gyapjú mennyisége annak a feltételezésnek alapján, hogy az ország gyapjútermelése kétszerese a kivitelnek.

[2] *Bárándy János:* Magyarország összes statisztikai átnézete (I–X. tábla. Bécs, 1842–1844). VIII. tábla. (*Benda* 97). A becslés alapjául szolgáló bázisadat éppúgy, mint a Fényes 1842-ben megjelent művében szereplő is hozzávetőlegesen az 1830-as évek végéről származott.

[3] Az 1846–1847. évi gyapjúkivitelt 200 000 bécsi mázsában, 17 100 000 konvenciós forint (Ft.C.M.) értékben állapítja meg egy 1848. évi minisztériális irat O. L. F. J. K. M. Vegyes iratok D. 647. fasc.

[4] Az 1831–1840 közötti évi átlagadatra, valamint az 1840–1845. évekre vonatkozókra *Fényes Elek:* Magyarország leírása Pest, 1847. I. 96., az 1846–47. évire l. a 3 jegyzetet.

10. táblázat

A gyapjú ára[1]
(1828–1847)

Évkör	Gyapjú					
	Spanyol b.m. ft.C.M.	Áralakulás %	Magyar b.m. ft.C.M.	Áralakulás %	Német b.m. ft.C.M.	Áralakulás %
1828–1830	66 ft 24 kr	100	24 ft 18 kr	100	39 ft 45 kr	100
1831–1841	85 ft 32 kr	128,8	52 ft 34 kr	216,33	60 ft 85 kr	154,5
1841–1847	72 ft 19 kr	108,72	51 ft 59 kr	213,91	53 ft 13 kr	133,9

[1] *Kőrösi József:* Adalékok az árak történetéhez. Klny. a „Pestvárosi statisztikai évkönyv" első évfolyamából. Pest, 1873. Függelék. Az átlagárakat az évenkénti pesti piaci átlagárak alapján számítottuk ki.

11. táblázat

Magyarország és Horvátország[1] gabonatermelése,[2] értéke és az örökös tartományokba irányuló kivitelének mennyisége és értéke (1789–1847)

Év	Termelés pozsonyi mérő	Emelkedés, %	Termelés értéke ft.C.M.	Emelkedés, %
1789	48 978 000[3]	100	82 446 000[4]	100
1798	50 000 000[7]	102,09	84 000 000[8]	101,9
1831–1840	90 000 000[10]	180,76	124 500 000[11]	151,01
1841–1847	–	–	–	–
1831–1840 és 1841–1847 kiviteli értéke egymáshoz viszonyítva	–	–	–	–

Év	Kivitel pozsonyi mérő	Emelkedés, %	Kivitel értéke ft.C.M.	Emelkedés, %	A termelés mennyiségéhez viszonyított kivitel, %	A termelés értékéhez viszonyított kivitel, %
1789	2 000 000[5]	100	2 223 244[6]	100	4,3 ,	2,69
1798	2 213 612[9]	110,76	2 798 006[8]	125,9	4,427	3,04
1831–1840	–	–	8 164 604[12]	367.2	4,44	6,64
1841–1847	3 787 815[12]	189,4	13 028 571[13]	586,0	–	–
1831–1840 és 1841–1847 kiviteli értéke egymáshoz viszonyítva	–	–	–	59,57	–	–

[1] Dalmáciával együtt, de a horvát-szlavón határőrvidék nélkül. *Benda,* 121. o. 39. tábla.

[2] Gabonán az egykoriak búzát, árpát, rozsot, zabot, kétszerest, kölest, váltakozóan kukoricát is, néhol még burgonyát és egyéb növényeket, vagyis az egész szántóföldi termelést értették. *Benda,* 86.

[3] Az 1789. évi termésre vonatkozó két különböző, hivatalos végeredmény átlaga. *Benda,* 86.

[4] A termelés értékének kiszámítása – egyéb adatbázis hiányában – a búza és a zab pesti piaci átlagárai alapján történt a Campo Formio-i békekötés idejebeli, az 1797 december végi és az 1798. évi árak figyelembevételével, vállalva a visszavetítésben rejlő kockázatot. *Kőrösi József:* Adalékok az árak történetéhez. Klny. a „Pestvárosi statisztikai évkönyv" első évfolyamából. Pest, 1873. 14.

[5] Az 1787–1791. évi török háborúra való tekintettel közelítve a becslést a 7. jegyzethez tartozó szintén becsült mennyiséghez.

[6] Kimutatás egyrészt az örökös tartományok, másrészt Galícia és Tirol közötti kereskedelmi áruforgalomról 1789. A német nyelvű kimutatás fascimile-jét közli *Ember Győző:* Összefoglaló statisztikai táblák Magyarországról a XVIII. sz. végén. Statisztikai Szemle, 1971. 12. sz. 1261.

[7] *Benda,* 121. o. 39. tábla 4. tétel.

[8] L. a 4. jegyzetet.

[9] L. a 7. jegyzetet.

[10] *Benda* 87–88. Az 1830-as évek elejéről származható becslés.

[11] Az 1831–1840. évi átlagos gabonaárak alapján. (L. az ártáblázatot).

[12] Hauptübersicht des Verkehrs von Ungarn und Siebenbürgen mit den anderen österreichischen Provinzen. Hrsg. von Rechnungsdepartment der k. k. Allgemeinen Hofkammer, Wien, 1843. – Fényes, 1847. I. 96. 3. 180 704 bécsi mázsára becsülte.

[13] A „Gabona és kerti vetemények" rovatban feltüntetett értékben benne szerepel a kivitt hüvelyesek (bab, borsó, lencse) értéke is. Minthogy azonban az 1831–1840. évek átlagában ez az összeg mindössze 120 806 ft.C.M.-t tett ki, és feltehetően részarányosan növekedett az 1841–1847 évek átlagértékében is, az összeg kicsiny volta miatt a teljes értéket vettük azonosnak a gabonakivitel értékével.

A kivitt árumennyiség értékét nézve 1819 és 1834 között a harmadik helyre visszaesett, ám 1838-tól második helyre lépő és ezt végig meg is őrző gabonaexport kilátásai az 1830-as évek óta, elsősorban a (a lóval vontatott hajónál gyorsabb és olcsóbb) gőzhajón való szállítás egyre bővülő lehetőségei révén 1848-ig emelkedő irányzattal javultak. Az örökös tartományok megmaradtak állandó és növekvő felvevőképességű piacnak, ahol a magyarországi gabona jól állta mind az odesszai, mind az 1840-es évek első harmadának vége felé már versenytársként fellépni tudó galíciai gabona versenyét. Előmozdította a gabonaexportot az 1829. novemberi vámleszállítás is, amely a magyarországi búza bécsi mázsánkénti beviteli vámját 15 1/4 ezüstkrajcárra szabta az örökös tartományokba, 22 1/4 krajcárra a más országokba szállítás esetén.[44] Mindez a gabonatermelés mennyiségének – külterjes módszerrel történő – növelésére serkentette a nagytömegű árut piacra szállítani képes birtokosokat, valamint a versenyképesség megóvása érdekében az árugabona gondosabb tisztítására is („szeleltetésére", rostálására stb.).

Az állandó és gyarapodó értékesítési lehetőségek hatását jelzi a termelés és a kivitel mennyiségi és értékarányainak alakulása. A 18. század utolsó évtizedének átlagtermését jelző 1798. évi adatot egybevetve az 1831–1840. évek tízéves átlagával, a mennyiségi emelkedés 83,76%-os, az értéké 51,016%. A kivitel mennyisége 1798 és 1841–1847. átlagait egymáshoz viszonyítva az emelkedés 89,39%-os. Az export értéke 1798 és 1831–1840 között 267,24%-kal, az 1831–1840 és 1841–1847 évek átlagait egymáshoz viszonyítva további 59,57%-kal gyarapodott. A termelés és a kivitel mennyiségének egymáshoz viszonyított aránya 1789-ben 4,3–4,5%, 1798-ban 4,427, az értékeké 2,69, ill. 3,04%, 1831–1840 között pedig 6,64% (l. a 11. táblázatot).

A termelés mennyiségének és értékének növekedését szemléltetve, nem hagyható figyelmen kívül a gabonafélék átlagárainak emelkedése sem, amely egyenletesen tartotta a lépést az európai gabonafélék irányzatával. Ezen belül azonban mindenekelőtt a bécsi gabonapiac áraitól függött a magyarországi gabona árának alakulása a legfőbb vásárhelyeken, ez esetben elsősorban Győrben, részben Mosonban. Az itt működő kereskedők spekulációs felvásárló-raktározó, majd kedvező árfolyamok esetén tömegméretekben gabonát piacra dobó tevékenységét főként a bécsi áralakulásban kifejezésre jutó konjunktúra határozta meg, amelyet az egyes örökös tartományok esetenként eltérő terméseredményei is befolyásoltak. (1843-ban például Morvaországban, Csehországban volt rossz termés, és ez felhajtotta a gabonaárakat). Más években az örökös tartományok jó termése lenyomta az árszintet (pl. 1842-ben).[45] Ugyanakkor az áremelkedés üteme egész Európában és Magyarországon is, valamint az örökös tartományokban, a szállítási viszonyok javulásával összefüggésben lassúbb volt, mint a gőzvontatású hajók alkalmazása előtt. Az 1841–1847. közötti évek átlagos gabonaárainak nagyobb arányú emelkedésén már érzik az 1845–1846. évek Európa-szerte rossz terméseinek árfelhajtó befolyása. Nem hagyható azonban figyelmen kívül az sem, hogy az örökös tartományok 1834–1837. között 1,097 000 ft. C. M. értékű gabonát importáltak más országokból.[46]

[44] A 15 1/4 krajcárból 4 krajcár volt az ún. rendi kárpótlási illeték.

[45] A bécsi gabonapiac ármeghatározó hatásáról az örökös tartományok terméseredményeinek függvényeként P. H. 1842. 17. sz. 65., 26. sz. 109., 28. sz. 117., 1843. 33. sz. 129. – A spekulációs célú gabonavásárlásokra P. H. 1839. 18. sz. 73., 1841. 53. sz. 221., 1844. 74. sz. 289., 1845. 8. sz. 29., 1846. 1. sz. 1., 46. sz. 189.

[46] Ha ellenben a Magyar Királyság északi megyéiben gabonaínség volt, a nagy gabonatermelő országrészek a rossz közlekedési viszonyok miatt még jó termés esetén sem tudták mindig a kellő időben

12. táblázat

A gabonafélék (búza, rozs, árpa, zab) tízéves szakaszonkénti átlagárai Magyarországon és az örökös tartományokban (1821–1850)[1]

Évtized	Magyarország		Örökös tartományok	
	egy ausztriai mérő konvenciós forintban			
		Áralakulás, %		Áralakulás, %
1821–1830	1 ft 02 kr	100	1 ft 41 kr	100
1831–1840	1 ft 23 kr	133,87	1 ft 50 kr	109,9
1841–1850	2 ft 17 kr	220,97	2 ft 07 kr	125,74
1831–1840 és 1841–1850 közötti emelkedés aránya	–	87,10	–	15,84

[1] *Földes Béla:* Statisztikai tanulmányok a gabonaárak hullámzásairól a XIX. században és a gabona drágaságok hatásairól. Budapest, 1882. 30. o. A pesti piaci évi átlagárak alapján.

A 18. században még a magyarországi teljes kivitel értékének nagyobb részét jelentő élőállat-export 1815 és 1834 között a második, 1838 óta az árukivitel értékrangsorában a harmadik helyre szorult vissza.

Az élőállat-kategórián belül a szarvasmarha-kivitel az örökös tartományokba az 1840–1845 között eltelt években 28,74%-kal múlta felül az 1831–1840 között eltelt tíz év kiviteli átlagát. Ez azt jelezte, hogy bár a Kaiser Ferdinand Nordbahn üzembehelyezése óta nemcsak a galíciai gabonát, hanem a szarvasmarhát is vasúton lehetett szállítani, elsősorban a cseh-morva örökös tartományokba, mégis bírta a versenyt a magyarországi szarvasmarha is az örökös tartományok piacain, mivel a vízi úton szállítás költségei, az élőállat-szállításra épített uszályok révén a vasúti fuvardíjaknál alacsonyabbak voltak. A szarvasmarhaáraknak az 1830-as években némileg emelkedő tendenciája valamelyest ellensúlyozta a kivitt mennyiség ekkor még csökkenő irányzatát. Az 1840-es évek szarvas-

ellátni az éhező, túlnyomó többségében szlovák, kárpátukrán lakosságot. Emiatt a hatóságok célravezetőbbnek látták a gabonabehozatalt, elsősorban Galíciából, esetleg Bukovinából. Ha pedig, mint 1842-ben is, az aszály az egész országban tönkretette a szemesterményt és a takarmánynövényeket, még sürgősebb volt az import. P. H. 1845. 14. sz. 55. 4. jegyzet. – 1831 és 1842 között a hol itt, hol ott felbukkanó ínség miatt évi átlagban 23 333 bécsi mázsa gabonát hozott be a Magyar Királyság Galíciából. – Marhavész vagy juhelhullás esetén ugyanígy jártak el. 1831 és 1842 között évi átlagban 39 633 darab élőállat importjára került sor Galíciából az északi megyék ellátása végett. P. H. 1845. 15. sz. 57. – Közbevetőleg jegyezzük meg, hogy ezek a tények is annak a jelenségnek tünetei voltak, hogy egységes belső piac a Magyar Királyságban még nem jött létre.

marha-kivitelének mennyiségi gyarapodása viszont valamelyest kárpótolta a tenyésztőket és a kereskedőket az ekkor már lefelé tendáló árakért. 1834–1837 között 2,37 millió ft. C. M. értékű szarvasmarhát vásároltak az örökös tartományok más országból, ami arról vall, hogy ezen a téren is nagyobb értékesítési lehetőségek nyílhattak volna meg a Magyar Királyság előtt, ha erőteljesebben fejleszti szarvasmarhatenyésztését.[47]

A sertéskivitel mennyisége és az átlagárak is állandóan növekedtek, noha különösen az 1831–1840 között eltelt évtizedben erős kilengésektől nem mentesen. Az 1841–1846. években az egyes évek átlagárai között nem volt nagy eltérés, csupán 1847-ben ugrott fel a sertés ára több mint 50%-kal. Figyelembe véve, hogy a Magyar Királyság nagyobb mennyiségű sertést hozott be a délről szomszédos országokból, mint amennyit az örökös tartományoknak és más országoknak eladott, importjának egy része a belső szükségletek kielégítését szolgálta. Emellett profitált az átmenő áruként áthajtott mennyiségből is.[48]

Az egykorú sajtó szerint jelentős volt az elsősorban Alsó-Ausztriába irányuló lókivitel, amelyet főleg a győri állatkereskedők bonyolítottak le, kisebb mértékű volt a déli határokon túli területekre szánt lóexport.[49]

Az élőállat-kivitel esetében 1828 után nincs lehetőség az állatállomány és a kivitel arányainak, értékének egybevetése alapján következtetések levonására. Csupán annyi ismeretes, hogy a teljes élőállatkivitel 1819–1828 között évi átlagban 5,5 millió ft. C. M. volt és 1838-ra is csupán 19,6%-kal volt magasabb. 1841–1846 között azonban az évi átlag már 9,16 millió ft. C. M.-re emelkedett. Nem állapítható meg azonban az, hogy a növekedő értékű kivitelnek mekkora hányada származott a Moldvából, Havasalföldről áthajtott, az örökös tartományoktól elválasztó határokon elvámolt szarvasmarhából mennyit vásárolt fel a kiváltságolt osztrák Hússzállító Társaság, amely vámmentesen szállította ki az árut, továbbá az sem, hogy a boszniai és a szerb kereskedők a Balkánról és a déli határőrvidékről mennyi sertést hajtottak át az országon az örökös tartományok vásáraira, és mekkora részét tették ezek a szállítmányok a magyar és alsó-ausztriai határon elvámolt sertésexportnak. Az egykorú források mindössze arról szólnak, hogy Havasalföldről évente 50 ezer ökröt és tehenet, 100 ezer juhot, kecskét és sertést hajtanak eladás végett az Erdélyi Nagyfejedelemség, a Magyar Királyság, az örökös tartományok és a török birodalom vásáraira.[50]

Magyarország fontos kiviteli árui közé tartozott a dohány is. Az 1789. körüli és az 1841–1847. évek közötti átlagtermést egymáshoz viszonyítva, az emelkedés 75,83%-os. Az 1819. és az 1830. évi termés becsült átlagánál az 1841–1847. évi 41,23%-kal magasabb. A bécsi állami felvásárló szerv, az Abaldo felvásárlásait, lényegében véve tehát a kivitt dohány mennyiségét egybevetve a termés adataival, 1789 körül a felvásárlás a termés 58,33%-át, az 1819. és az 1830. évek adataiból kiszámított felvásárlás a termelésnek 45,17%-át, az 1841–1847 közötti hét évben 50,18%-át tette. A dohány az ország teljes kivitelének értékéből 1831–1840. évi átlagban 5%-kal, 1841–1847 között 4%-kal részesedett. Az 1789. évi kivitel értékéhez viszonyítva az 1841–1847 közötti 741,85%-kal emelkedett. 1831–1840. évek dohányexportjának évi átlagértéke 9,85%-kal múlta felül az 1840–1847. évi átlagértéket (1834–1837 között évi átlagban 2,81 millió, 1841–1846

[47] *Fényes* 1842. 263.
[48] P. H. 1845. 15. sz. 57.
[49] P. H. 1845. 15. sz. 57., 11. jegyzet; 37. sz. 145.
[50] P. H. 1840. 73. sz. 297.

13. táblázat

Magyarország és Horvátország (becsült) állatállománya[1]

Év	Szarvasmarha	Sertés	Juh	Ló
1787	2 395 522	–	–	451 000
1798	–	–	2 500 000	–
1802	–	–	3–3 500 000	–
1809	–	–	8 000 000	–
1818	–	3 560 000	6 000 000	–
1819	2 321 000	–	6 000 000	452 000
1820	3 350 000	3 000 000	6 000 000	700 000
1829	3 394 000	–	3 731 000	739 000
1837[2]	5 800 000	3 080 000[3]	22 200 000	–
1840	3 551 000	–	4 652 000[4]	814 000
1842	4 260 000	4 000 000	17 000 000	1 000 000
1844	4 800 000	4 000 000	22 000 000	1 280 000
1845	4 800 000	4 000 000	18 000 000	1 000 000

[1] *Benda:* 131–133. o. 63–70., 72–73. táblák.

[2] Feltehetően még a Partium nélküli Magyarország állatállománya.

[3] Évente levágott és az országból kivitt sertések száma.

[4] *Benda:* 132. o. jegyzetében említi – a hivatalos statisztikára utalva –, hogy a becslés téves és a valóságos juhállomány Magyarországban és Horvátországban legalább 16 millióra – a Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie c. hivatalos statisztika szerint a Határőrvidékkel együtt 21 millióra tehető.

között 2,17 millió ft. C. M. volt az évi export átlag értéke),[51] ami a magyarországi dohány árának csökkenéséről tesz bizonyságot, minthogy a két időközben a termelés és a felvásárlás mennyisége is növekedett. Az árak és a kiviteli érték csökkenésében a virginiai, a német- és olaszországi dohány versenyének éppúgy szerepe volt, mint a magyarországi áru hanyag kezeléséből fakadó gyengébb minőségének. A magánkereskedelem által forgalomba hozott, évi átlagban 50 ezer bécsi mázsa súlyú dohány egy része az 1830-as években a francia és a svéd királyságba került, a többit az örökös tartományokban értékesítették.[52]

Az ország bortermelésének – egykorú becslés szerint – 22%-a került exportra. Nem deríthető ki, hogy az országban elfogyasztott 78%-nak mekkora hányadát fordították a termelők saját fogyasztásukra, és hányadrészét értékesítették a belső piacon.

A borkivitel értéke az 1815 utáni évtizedben a 19. sz. elejéhez képest egyharmadával, 1831. és 1840. között évi átlagban további 6,87%-kal gyarapodott. Az

[51] Az 1834–1837 évek átlagára P. H. 1845. 15. sz. 54., az 1841–1846. évi átlagra Hauptübersicht . . .

[52] *Gyömrei* 237, 244, 251.

14. táblázat

Az élő állatok árai [1]
(1828–1847)

Évkör	Sovány ökör db ft.C.M.	Áralakulás %	Hízlalt ökör db ft.C.M.	Áralakulás %	Ló db ft.C.M.	Áralakulás %	Sertés db ft.C.M.	Áralakulás %
1828–1830	33 ft 50 kr	100	49 ft 45 kr	100	60 ft 10 kr	100	17 ft 33 kr	100
1831–1840	49 ft 25 kr	146,08	77 ft 07 kr	155,01	57 ft 05 kr	94,81	18 ft 35 kr	105,87
1841–1847	49 ft 43 kr	146,97	68 ft 47 kr	138,25	54 ft 36 kr	90,74	21 ft 55 kr	122,79

[1] *Kőrösi:* i.m. Függelékében közölt táblázatok alapján. Az egyes évkörök átlagárait a Kőrösi által megadott évenkénti átlagárak alapján számítottuk ki.

15. táblázat

a) *Magyarország és Horvátország becsült dohánytermelése és az Abaldo által ezeken a területeken felvásárolt dohány mennyisége*[1] (1798–1847)

Év	Termés	Felvásárlás	A felvásárlásnak a terméshez viszonyított százalékos aránya
	bécsi mázsában		
1798[2]	300 000	175 000	58,33
1802[3]	300 000	170 338	–
1819–1830	373 500[4]	168 486[5]	45,17
1841[6]	560 000	230 786[7]	41,21
1841–1847	527 500[8]	264 447[9]	50,18

[1] A táblázaton szereplő mennyiségen kívül még átlagosan évi 50 000 bécsi mázsa súlyú dohányt szállítottak külföldre magánkereskedők. *Benda*, 90.

[2] *Schwartner, Martin:* Statistik des Königreichs Ungarn. Ein Versuch. Pest, 1798. Idézi *Benda*, 90. mind a termés, mind a felvásárlás adatát.

[3] Uo. 2. kiadás Ofen. 1809. Idézi *Benda*, 90. úgy mint 2. jegyzet alatt.

[4] *Benda*, 122. o. 44. táblája 2. és 3. tételének átlaga.

[5] *Benda*, 126. o. 50. táblája 1–10. tételének évi átlaga.

[6] *Benda*, 122. o. 44. tábla 4. tétel.

[7] *Benda*, 126. o. 50. t. 11–20. tételének átlaga.

[8] *Benda*, 122. o. 44. t. 4–7. tételének átlaga.

[9] *Benda*, 126. o. 50. t. 21–27. tételének átlaga.

b) *A dohánykivitel értéke*[1]

év	ft.C.M.
1831–1840	2 483 000
1841–1847	2 391 000

[1] A Hauptübersicht. . . megfelelő köteteinek adatai alapján.

1820-as évek második felében megnőtt az érdeklődés a könnyű francia borokéhoz hasonló minőségű magyarországi fajták iránt. Különösen a neszmélyi, a somlói, az egri, a budai borokat kedvelték. A Zollvereinnek a rajnai borok védelmében emelt vámfala azonban gyakorlatilag megfosztotta a magyarországi bort németországi piacától, közvetve pedig jórészt más, korábbi európai elhelyezési lehetőségeitől is. (1834–1837 között évi átlagban felkerekítve 1,37 millió ft. C. M., 1841–1846 között 0,86 millió ft. C. M. volt a teljes italkivitel értéke. Ennek 90%-ot jóval meghaladó részét tette a bor). Az örökös

16. táblázat

Magyarország és Horvátország becsült bortermelése, fogyasztása és kivitele
(1807–1847)[1]

Év	Termelés	Fogyasztás	Kivitel
	millió akóban		
1807	30	23,4[2]	6
1809	18	14,04	3,96
1817	24,4	19,032	5,368
1828	5,404	4,216	1,188
1829	22	17,16[2]	4,84
1829	23–24	17,94–18,72	5,06–5,28
1832	30	23,4	6,6
1837	31,6	24,648	6,952
1841	26,5	20,67[2]	5,83
1842	30	23,4	6,6
1844	21,04	16,412	4,628
1847	28	21,84	6,16

[1] A számítás *Schams* ama feltevésén alapul (*Schams Ferenc:* Magyar Ország szőlőműveléséről való vizsgálódások... Pest. 1831), hogy a megtermelt bor 78%-át az országban fogyasztják el, és csak 22% kerülhet kivitelre, továbbá azon a másik feltevésen, hogy az arányok 1848-ig változatlanok maradtak. Schamsra hivatkozik *Benda*, 94. A táblázat termelési rovataira a pontos mértékegység-megjelöléssel együtt *Benda* 128. o. 56. táblája.

[2] Alsó ausztriai akó.

tartományok, mint megmaradó borfelvevő helyek közül a legtöbbet Galícia és Szilézia vette át [53]

A Magyar Királyság egyéb mezőgazdasági exporttermékei közül a kender és a len, a gubacs, a nyersbőr, a zab, a tengeri, a méz és a viasz, a faggyú, az ágytoll kivitele az 1819–1828. években tapasztalható fellendüléshez képest az 1830-as és az 1840-es években már erősen ingadozó és inkább hanyatló tendenciájú. Az ipari nyersanyagok közül ugyanez érvényes az erdők kíméletlen pusztítása folytán csökkenő mennyiségű hamuzsírra, amelynek ára emiatt és az örökös tartományok növekvő kereslete miatt is emelkedett. Hanyatlóban volt a papíripar számára fontos alapanyag, a rongy exportja is. Ellenben az örökös tartományok ipari nyersanyagszükségletei növelték a kender- és lenolaj, az egyre inkább korszerűsödő városi közvilágítás pedig a repcemag és a repce-, valamint a répaolaj kivitelét. Bécs után különösen Stájerország és Karinthia vett át az

[53] Az 1834–1837. évi és 1841–1846. évi átlagok forrására l. az 51. jegyzetet. – A könnyű borok iránti érdeklődésre az ilyen borokat termelő helyek felsorolásával együtt P. H. 1843. 32. sz. 126. – Az 1831–1842. évek magyarországi külkereskedelméről szóló cikksorozat írója megemlíti, hogy az italkülkereskedelem vonatkozásában a Magyar Királyság és Galícia között sajátos „cserekereskedelem" folyik. A borkivitel legnagyobb részét Galícia veszi át, pálinkát viszont ő szállít a Magyar Királyság északi területének fogyasztói számára. P. H. 1845. 15. sz. 57. 9. jegyzet. Ugyanerről szól a P. H. 7. sz. 25. oldalán is.

1840-es években egyre többet repceolajból. (1841–1842-ben már évi átlagban 100 ezer bécsi mázsát meghaladó mennyiségben.) Az igénynövekedés ösztönzően hatott mind a mezőgazdasági termelésre, mind ipari feldolgozó üzemek létesítésére, meglévők nagyobbítására, korszerűsítésére.

Morvaország és Alsó-Ausztria építő- és tűzifát vett át emelkedő értékben.[54] Továbbra is a legjobb felvevője volt a durva gyapjúszövetáruknak a szultán birodalma.[55] Az 1840-es években fellendülő bőrgyártás eredményeképpen jelentős mennyiségű kikészített lóbőrt szállított a Magyar Királyság Lengyelországba emelkedő áron. – A soproni cukorfinomítóból pedig évről évre nagyobb mennyiségű cukrot szállítottak az örökös tartományokba, elsősorban Alsó-Ausztriába.[56]

Az ipari nyersanyag- és félgyártmány export áruszerkezetében különös figyelmet érdemel a nyers- és félkészzas kivitel annak jeleként, hogy a Magyar Királyság vasipara az 1830-as évek folyamán, különösen annak utolsó harmadától erőteljesen fejlődött, korszerűsödött, bár egyelőre még csak a nyers- és törtvas, továbbá durva, friss és nyújtott vas terén volt képes jelentősebb értékű áru szállítására.[57]

Említésre méltó a Magyar Királyság külkereskedelmének az a jellemzője, hogy nem egymást követően, hanem csaknem egyidőben, egyszerre került sor – feltehetően a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet kései indulása miatt – a gabona, az élőállat, a gyapjú- és más mezőgazdasági, továbbá nem mezőgazdasági eredetű nyersanyagok exportjára. A Magyar Királyság külkereskedelmének másik sajátossága volt a nem mezőgazdasági eredetű nyersanyagok – és az 1830-as évek óta már – a félgyártmányoknak is – tekintélyes részesedése a kivitt áruk teljes értékéből.

A külkereskedelmi mérleg másik serpenyőjében elhelyezkedő import árui között változatlanul az első helyen áll a gyapjú- és pamut-, rögtön utánuk a lenszövetek értéke, amely a gyapjú-gyapjúáru, pamut-pamutáru, kender- és lenáru csoportján belül a készáruk ugyanolyan arányú részesedését mutatja, mint 1819 és 1828 között, ámde annál magasabb értékszinten. Csak ezek után következnek az importáruk sorában a fonalak, a különféle nem mezőgazdasági eredetű nyersanyagok, továbbá a nem nemes fémek és félgyártmányok több millió ft. C. M. nagyságrendű értékkel, majd az egymillió

[54] A szövegben felsorolt áruk kivitelének hullámzó tendenciájú hanyatlásáról az 1831–1842. és az 1841–1846. évi statisztikák adatain kívül a P. H. 1839. 1. sz. 1., 1843. 17. sz. 65., 1844. 1. sz. 1., 1845. 1. sz. 1., 1846. 1. sz. 1. is tanúskodik. A szaksajtó cikkei ugyanakkor hangsúlyozzák a kereslet növekedését. A hamuzsír esetében megemlítik a csökkenő termelés és piaci forgalmazás forrásait és árfelhajtó hatását. A gubacsról szólva utalnak a havasalföldi termék jobb minőségére, versenyére és az igényekhez képest, meg a gyakorta rossz termés miatt is csekély mennyiségű magyarországi gubacs mellett jelentős havasalföldi eredetű importra. A repce- és répaolaj, repce és répamag iránt növekedő keresletet, gyarapodó kivitelt a szövegben érintett okokkal magyarázzák. Ugyanakkor felhívják a figyelmet arra is, hogy eme termékek árának, elhelyezési lehetőségeinek alakulása az örökös tartományok termelésétől függ. *Kémlő* 1836. 41. sz. 328., P. H. 1836. 93. sz. 371., 1839. 1. sz. 1., 1841. 76. sz. 321., 86. sz. 365., 1844. 1. sz. 1., 1845. 42. sz. 165., Stájerország és Krajna évenként 100 ezer ft. C. M.-ig emelkedő repceolajimportjáról P. H. 1845. 15. sz. 57. 7. jegyzet.

[55] P. H. 1840. 60. sz., 1843. 17. sz. 65.

[56] P. H. 1845. 1. sz. 1. 1831–1834 között évi átlagban 400, 1835–1838 között 5900, 1839–1842. évi átlagában 7400 bécsi mázsa cukrot szállított a soproni cukorfinomító elsősorban Alsó-Ausztriába. P. H. 1845. 15. sz. 57. (II. táblázat és a 6) jegyzet.

[57] A Magyar Királyság északi megyéinek nyers- és félkészzas kivitele Morvaországba irányult, P. H. 1845. 15. sz. 58. 18. jegyzet.

17. táblázat

A Magyar Királyság nyers- és félkész-vas kivitele az örökös tartományokba[1]
(1841–1846)

Áru neve	Bécsi mázsa	%	ft.C.M.	%
1841				
Nyers- és tört vas	60 934	100	243 736	100
Durva, friss és nyújtott vas	29 960	100	299 600	100
1846				
Nyers- és tört vas	169 459	178,10	677 836	178,10
Durva, friss és nyújtott vas	48 610	161,75	484 610	161,75

[1] A Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie c. sorozatnak az 1841. és az 1846. évi adatokat tartalmazó kötetei.

ft. C. M. évenkénti átlagértéket meghaladó, már ismert déli, délkeleti forrásokból, részben azonban az északi megyék ellátása végett Galíciából importált élőállatok értéke, majd az ínséges években (1842–1845) szintén Galíciából az északi megyékbe importált gabonafélék. Leginkább az örökös tartományokban finomított cukorból állt a fűszer- és gyarmatáru import. Immár gabona helyett egyre nagyobb mennyiségben burgonyából főzött galíciai pálinkából került ki az italbehozatal értékének túlnyomó része. Lent a szepességi és más északi megyék vászonkészítői részére többnyire Morvaország szállított, míg a lenfonal és lencérna szállításában Alsó-Ausztria és Stájerország versengett egymással. A pamutfonal zöme Bécsből került az országba, de Morvaország és Csehország is jelentős tételeket szállított. A Magyar Királyság fában szegény déli területei épület- és tűzifa szükségletüket Stájerországból fedezték.[58]

Különösen figyelemre méltó a vas- és acéláruk behozatalának és áruválasztékának bővülése 1841 és 1846 között, annak félreismerhetetlen jeleként, hogy a Magyar Királyság gazdasága minden feudális gát és a történeti elmaradottságából fakadó súlyos versenyfeltételek ellenére is elindult a tőkés fejlődés nehéz, gyötrelmes útján a gépi nagyipari termeléssel jellemezhető küszöb átlépése felé.[59] Ezt követelték meg az élesedő világpiaci konkurrencia és a mezőgazdasági termékek fő átvevőjének, az örökös tartományoknak növekvő mennyiségi és minőségi igényei, kikényszerítvén a mezőgazdasági termelés kor-

[58] Minderről az 53. jegyzetben említett 1840–1846. évi statisztikán kívül a P. H. 1845. 14. sz. 54., 2. jegyzete, az 55. 3. jegyzete, a 15. sz. 57. 12. jegyzete és a 58. 15. jegyzete tájékoztat. Az épület- és tűzifaforgalommal összefüggésben a 15. sz. 57. o. 12. jegyzetéből az is kiderül, hogy a Magyar Királyság északi megyéi Alsó-Ausztriába és Morvaországba szállítottak ebből az áruból.

[59] P. H. 1845. 15. sz. 58. 14. jegyzetéből megtudható, hogy a Magyar Királyság déli területei a kész vasárut Stájerországból szerezték be. A szakirodalomból közismert, hogy az ország nyugati és középső területének városai, Pesttel az élen, Alsó-Ausztriából és Stájerországból látták el magukat ugyanilyen árukkal.

szerűsítésének irányába fordulást. A feudalizmusra jellemző ipari termelési eljárások válsága a tőkés manufakturális termelésnek – az ország belső piaci tágulásával összefüggő és elsősorban ahhoz igazodó, ám kismértékben a déli határokon túli igényeket is szem előtt tartó – lassú, keserves körülmények között bár, de mégis valamiképpen szintén előbbre lépését követelte meg, hogy ezen a réven juthasson közelebb a tőkés nagyipari fejlődés küszöbéhez. Mindezek együttvéve az infrastruktúra, ezen belül is elsősorban a közlekedés, ezenkívül ha kisebb mértékben is –, de a szerszám- és eszközgyártás, és a – mezőgazdasági profilú – gépipar fejlesztését követelték meg. A vas- és acéláruk behozatalának növekedése, áruválasztékának bővülése ennek az igénynek kifejezője. Az előrelépést érzékelhetővé teheti az 1816–1827 és az 1841–1846 közötti vasáru-behozatal mennyiségének növekedése, áruválasztékának gyarapodása.

18. táblázat

A Magyar Királyság vasáru-behozatala az örökös tartományokból
(1816–1846, bécsi mázsában)

Áru neve	1816–1827[1]	%	1841[2]		%	1846[2]		%
Szerszámvas	–	–	57 153		100	73 538		128,67
Durva, friss, nyújtott vas	38 400	100	39 102		101,83	72 049		187,63
Vasúti sín	–	–	–		–	69 554		–
Lakatosáru	29 384	100	1 949		6,63	5 107		17,38
Gép- és gépalkatrész	–	–	–		–	3 070		–
Fekete bádog	4 980	100	4 662	8090	162,45	12 096	16 484	331,00
Fehér bádog	–	–	3 428			4 388		
Öntöttvas	3 656	100	12 000		328,23	22 698		620,84
Vas és acéldrót	2 434	100	4 095		168,24	7 692		316,02

[1] *Fényes* Elek: Magyarország statisztikája I. Pest, 1842. 260.

[2] A Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie c. sorozatnak az 1841., ill. az 1846. évi adatokat tartalmazó kötetei.

A jelzett előrelépés mellett szól az a tény, hogy az 1846. évi vas- és acéltermék behozatalban olyan áruk is szerepeltek (vasúti sín, gép, gépalkatrész), amelyekről az 1841. évi statisztikában még nem történt említés, az 1816–1827. közötti évekről rendelkezésre álló statisztikában pedig – az elmaradott fejlődés tüneteként – még kevésbé. Más vasáruk esetében, amelyekből – a táblázat adatai szerint – már 1816–1827 között is volt behozatal, – a lakatosárukat kivéve – tetemes volt az emelkedés már 1841-ben is, még inkább 1846-ban, annak bizonyságaként, hogy a Magyar Királyság gazdasági élete, ezen belül az ipar valóban gyorsuló lépésekkel csak az 1840-es években, azokon belül is 1843 után tudott a modern tőkés gazdaságtól és társadalomtól elválasztó küszöb felé haladni. (A lakatosáruk értékének csökkenése egyébként – minden valószínűség szerint – abból származik, hogy a hatóságok közben megváltoztatták az árucsoportokat.)

A Magyar Királyságnak az örökös tartományokkal lebonyolított külkereskedelmi mérlege évtizedeken át aktív volt. Az 1830-as évek második felétől 1847-ig haladva – a 4. és az 5. táblázat adatai vallanak emellett –, az export és az import értékkülönbsége évről évre csökkent. Egyes feldolgozások szerint 1846-ban és 1847-ben már át is csapott a passzívumba.[60]

A külkereskedelmi mérleg esetleges hiánya önmagában véve még nem negatív jelenség, ha fő forrása a termelő beruházást szolgáló import. A vasáru-behozatal szerkezetében 1841 és 1846 között észlelhető és közvetlenül a termelő fogyasztást, valamint az infrastruktúra fejlesztését szolgáló változások, nemkülönben a nyersanyagok és az ipari segédanyagok és félgyártmányok importjának 1841 és 1846 között észlelhető, az 1831–1842 között eltelt évek átlagához képest 45,4%-os gyarapodása is megerősíti azt a nézetet, amely szerint a külkereskedelmi mérleg esetleg passzívra fordulása ez esetben még akkor is előnyösnek tekinthető, ha számításba vesszük a közvetlen fogyasztást szolgáló és magas értékű késztermékek jelentős részesedését a teljes import értékéből. Aligha vitatható, hogy a Magyar Királyság mezőgazdasága adott állapotában számos esetben már nem volt képes maximálisan élni a legnagyobb felvevő piaca kínálta lehetőségekkel. A Magyar Királyság gazdasága és társadalma az 1840-es években eljutott addig a pontig, amelyen túl már elviselhetetlenné vált a létező gazdasági és társadalmi rend. Mindkét területen elindult a változás. A gazdaságban addig is, amíg a politika nem teremtette meg a döntő minőségi fordulatot, az adott szűkös lehetőségek határain belül láttak hozzá az új rend elemeinek a létrehozásához. Ez tükröződött bizonyos hányad erejéig a netalán valóban passzív külkereskedelmi szaldóban.

A Magyar Királyság teljes külkereskedelmi forgalma az örökös tartományokkal 1831 és 1842 között 22%-kal, a Habsburgok örökös tartományaié a külfölddel ugyanebben az időszakban 48%-kal gyarapodott. Ez önmagában véve is a Magyar Királyság gazdaságilag gyengébb volta mellett érvel, holott az örökös tartományok külkereskedelmi arányainak a növekedése is eltörpült a Zollvereinbe tömörült német államok, vagy Franciaország külkereskedelmének növekedési arányaihoz mérve.

A Magyar Királyság teljes külkereskedelmi forgalma 1839–1842. között évi átlagban 91 850 000 ft. C. M. volt. Kevesebb Trieszt tengeren át lebonyolított évi átlagos külkereskedelmi forgalmánál, és az egyharmadát sem tette annak, amit Cseh- és Morvaország bonyolított le a Habsburg-uralom alatt levő többi területtel (a Magyar Királyságot és az Erdélyi Nagyfejedelemséget is ideértve). Ezt a tényt az az egykorúak említette tünet is érzékeltette, hogy a Bécstől délre, északra, nyugatra fekvő örökös tartományokból Bécsbe vezető utaktól eltávolodva és a kelet felé vezetőkhöz közeledve arányosan csökkent az utazók, a fuvarosok, a szállított áruk mennyisége.[61] 1840–1847 között 107 383 655 ft. C. M. volt a Magyar Királyság teljes külkereskedelmi forgalmának évi átlaga, ámde az örökös tartományok és az említett európai államok külkereskedelméhez viszonyított arányok bár valamelyest javultak, lényegesen még nem változtak meg. Az 1789 és 1847 között elért, 400%-ot felülmúló növekedés azonban még így is tiszteletre méltó előrelépést jelez az elmaradottság csökkentésének útján.

[60] *Ludwig Láng:* Hundert Jahre Zollpolitik, Wien, 1906. 504.

[61] A külkereskedelmi forgalom növekedési arányszámaira P. H. 1845. 13. sz. 50., 17. sz. 61.

Дюла МЕРЕИ

ВНЕШНЯЯ ТОРГОВЛЯ И РЫНОЧНЫЕ ОТНОШЕНИЯ В ВЕНГЕРСКОМ КОРОЛЕВСТВЕ В 1790—1848 ГГ.

(Резюме)

Во вступлении автор статьи рассматривает снабжение продуктами питания и сырьем мирового рынка после английской промышленной революции и революции во Франции 1789 года. Затем он прослеживает путь развития хозяйств, лежащих в поместьях Габсбургов на запад от Лейты, процесс перехода от феодализма к капитализму, неразрывно связанные с этим процессом обострения, общие директивы экономической политики венского двора и их влияние на формирование экономики Венгерского королевства. Автор отмечает причины введения таможенных норм для Венгерского королевства, связывая их со своеобразным правовым положением государства, подчеркивая, что тем самым усугублялся факт экономической отсталости, продиктованный исторической судьбой Венгерского королевства. Разница в фазе экономического развития привела эти поместья к тому, что здесь Габсбурги не только использовали возможность дешевой рабочей силы, но и занимали ключевые позиции в качестве закупщиков сырья и сельскохозяйственных продуктов, каковы были присущи лишь некоторым западным державам-закупщикам на восток от Эльбы. Используя сохранившиеся материалы Венского статистического управления, архивные данные, автор делит формирование внешней торговли Венгерского королевства на два периода, причем рассматривает развертывание внешнеторгового оборота отдельных статей в связи с рыночными и ценовыми отношениями в Европе и международными политическими событиями, подчеркивая, что оживление на мировомрынке оказывало влияние на развитие отдельных сельскохозяйственных отраслей Венгрии, рост закупочной мощности внутреннего рынка.

Далее автор рассматривает положение в отдельных сельскохозяйственных отраслях в зависимости от тех запретов, которые были введены вследствие военных действий в 1790—1815 годах, в частности от запрета на вывоз сельскохозяйственных продуктов, от того негативного влияния, которое оказали эти запреты на количественный рост сельскохозяйственного производства. Внимание автора занимает и скачкообразный рост поставок колониальных товаров, вызванных континентальной блокадой, равно как возможности выгодной продажи отдельных сельскохозяйственных продуктов. Более того, он отмечает, что это стало основным источником внутреннего потребления, отличающегося в различных сословиях своим качеством и количеством.

Занимаясь периодом 1815—1848 годов, автор останавливается прежде всего на 1819—1828 годах, разбирая торговые связи наместнических хозяйств с краями вне империи Габсбургов, затем возвращается к анализу промышленного подъема в немецких, австрийских, чешских, моравских и словенских землях, связанному с внешнеторговым оборотом, отмечая положительное воздействие промышленной революции, начавшейся к концу 20-х годов XIX столетия, как придаток изменений на мировом рынке. Он доказывает, что в соответствии с направлением рыночного потока изменился ассортимент венгерского сельскохозяйственного экспорта. Если до 1815 года ведущей статьей была пшеница, то позже приоритет получает шерсть, несмотря на то, что ко второй половине тридцатых годов XIX века доминирующую роль на мировом рынке начинает играть австралийская шерсть, до 1848 года — по крайней мере на рынках габсбургской империи — венгерская шерсть конкурировала с австралийской шерстью, причем здесь сыграл роль не только таможенный запрет, но и улучшение качества шерсти. Повышение цен на свинину привели к увеличению поголовья свиней в хозяйстве, предназначаемых на экспорт. Возросло производство и закупка табака, хотя качество венгерского табака было ниже, нежели рабака «виргиния», цены на европейский табак упали по сравнению с ценами на упомянутый сорт. Экспорт возрос после снятия монополии на табачный экспорт Абальдо. (1819 г.)

В заключительной части статьи автор, анализируя торговый баланс и структуру экспорта, приходит к выводу, что начиная с 1846 года баланс Венгерского королевства стал пассивным, что

нельзя назвать исключительно отрицательным явлением, поскольку в общей посте испорта важную роль играли промышленные товары, способствующие индустриальному потреблению и модернизации инфраструктуры в 1841—1846 годах, причем те товары, которые в предыдущие десятителия ввозились в небольших количествах или вообще не ввозились (например, железнодорожные рельсы, станки, запасные детали к станкам и т. д.). Наряду с этим бесспорной причиной пассивного баланса стал огромный рост запросов, служащих непроизводственному потреблению внутреннего рынка, в неразеывной взаимосвязи с увеличением производства сельскохозяйственных продуктов и их экспорта. В стуктуре экспорта произошел неожиданный поворот, общая ценность вывозимого сырья и полуфабрикатов превысила количество сельскохозяйственных продуктов.

Автор обращает внимание на своеобразие внешнеторгового оборота Венгерского королевства по сравнению с другими среднеевропейскими странами. Он сравнивает общие суммы внешнеторгового оборота союзнических стран Австро-Венгрии с Таможенным союзом германских государств, равно как с французким экспортом, Автор отмечает, что с постом внешней торговли уменьшилась экономическая отсталость Венгрии.

Gyula Mérei:

CONDITIONS DU MARCHÉ EXTÉRIEUR DANS LE ROYAUME DE HONGRIE ENTRE 1790 ET 1848

(Résumé)

Comme introduction, l'auteur passe en revue les conditions de placement au marché mondial des articles alimentaires et des matières premières après la révolution industrielle anglaise et la Grande Révolution française de 1789, ensuite, en général, la voie qui conduisait, dans les provinces héréditaires cisleithaniennes des Habsbourgs, du féodalisme au capitalisme, et en particulier le développement de l'industrie capitaliste et sous ce rapport l'élargissement du marché intérieur, et en outre les principes généraux de la politique économique suivie par la cour de Vienne et leur effet sur l'évolution de la vie économique dans le Royaume de Hongrie. Il indique que les mesures dounaières concernant le Royaume de Hongrie avaient des raisons liées à la situation particulière du pays de point de vue de droit constitutionnel, et il souligne qu'elles ne faisaient qu'aggraver le retard économique du Royaume de Hongrie, découlant de son histoire antérieure. Graĉe aux différences de phases, mesurables au degré de développement économique, les provinces héréditaires se trouvaient dans une situation où elles pouvaient non seulement jouir de tous les avantages des terms of trade en rapport avec la Hongrie, mais, en tant qu'acheteurs d'articles alimentaires et de matières premières. Pouvaient remplir la même fonction qu'avaient, déjà bien plus tôt, des pays européens occidentaux face à l'Est de l'Elbe. Dans la suite, partant de relevés statistiques conservés dans des archives contemporaines, publiés dans des périodiques, ou faits par l'Office Viennoise de Statistiques, et aussi d'autres documents imprimés, également contemporains, il passe en revue l'évolution, divisée en deux phases, du commerce extérieur du Royaume de Hongrie. Pour le faire, il traite l'évolution du commerce extérieur des différents groupes de marchandises en rapport avec les conditions européennes du marché et des prix et avec les événements de la politique internationale. Dans ce contexte il signale toujours que l'intensification du commerce extérieur avait un effet de stimulant sur le développement de différentes branches agricoles et favorisait l'élargissement du marché intérieur.

Pour la période de 1790 à 1815 il traite le commerce extérieur dans sa détermination par les changements dans l'état de guerre et par les interdictions temporaires, mais graves, sur l'exportation de produits agricoles, qui y étaient liées. Il analyse la situation par branches agricoles dans le contexte des influences, favorables d'un côté, à l'augmentation quantitative de la production marchande agricole, et

défavorables d'autre côté, provoquées par les interdictions et par les tournants de la situation militaire. Il ne perd pas de vue l'augmentation en bond du commerce de transit des produits dits coloniaux, due au blocus continental, ni les favorables possibilités d'écoulement pour certains produits agricoles, et même c'est dans ce fait qu'il voit la principale source de la consommation intérieure, divergente en qualité et quantité selon les couches de la population.

Pour la période d'entre 1815 et 1848, il traite d'abord le commerce extérieur de la décennie de 1819 à 1828 avec les provinces héréditaires et avec les pays en dehors de l'empire des Habsbourgs, ensuite il analyse l'influence qu'eut sur le commerce extérieur l'essor entre 1885 et 1847. Il suit ce processus avant tout dans le contexte des effets stimulants de la révolution industrielle qui prit son élan vers la fin des années 1820 dans les provinces héréditaires allemandes-autrichiennes, tchèques-moraves et slovènes. Il présente tout cela comme survenu en fonction des mouvements du marché mondial. Il démontre que conformément à la direction des mouvements du marché des changements d'ordre survinrent dans les exportations agricoles de la Hongrie. Les céréales occupaient la première place dans les exportations jusqu'en 1815, mais leur prix fut dépassé par la laine qui, malgré la prédominance sur le marché européen, dans le dernier tiers des années 1830, de la laine australienne, ne succombait pas à la concurrence jusqu'en 1848, du moins dans la consommation intérieure des territoires sous domination des Habsbourgs. Outre le système de protection dounaière, la qualité améliorée de proche en proche y avait également joué son rôle. L'augmentation des prix du porc a poussé à intensifier les exportations et a incité les éleveurs à se tourner vers les espèces de charcuterie. La production et l'achat du tabac augmenta également, bien que le tabac hongrois, surtout à cause de sa qualité plus faible, due surtout à la manutention négligée, se ressentit davantage que ses concurrents étrangers de la concurrence du tabac virginien et de la baise générale des prix européens du tabac. Les possibilités d'exportations furent facilitées par l'annulation de monopole d'exportation du tabac d'Abaldo (1819).

Dans la derniére partie de l'étude on trouve l'analyse du bilan du commerce extérieur et de la structure des exportations. L'auteur arrive à la supposition que, à partir de 1846, ce bilan pouvait revenir passif, mais, comme le souligne l'auteur, ce ne devrait pas être pris nécessairement pour un phénomène négatif parce que dans l'augmentation des importations un rôle important incombait au bond, entre 1841 et 1846, de l'importation des produits industriels servant à la modernisation de l'infrastructure et à la production. Dans les décennies précédentes l'importation de tels articles était nulle ou minime (par exemple des rails ferroviaires, des machines et des pièces détachées pour machines). Une autre raison indiscutable de ce bilan passif pourrait être l'augmentation égale et considérable de la demande au marché intérieur en merchandises non productives, ce qui était étroitement lié au l'argissement de la production et de l'exportation des produits agricoles. Dans la structure des exportations il y avait un changement étonnant, notamment la valeur des matières premières et des produits semi-finis exportés dépassait celle des produits agricoles exportés.

Dans ses conclusions l'auteur attire l'attention sur les particularités, et leurs sources, qui distinguent le commerce extérieur du Royaume de Hongrie de celui de bien d'autres pays de l'Europe Centre-Orientale. Il confronte cette valeur à celles atteintes par les provinces héréditaires des Habsbourgs, les Etats allemands réunis dans la Zollverein et la France, et enfin il expose le rôle que la valeur accrue du commerce extérieur avait joué dans la réduction du retard de l'économie hongroise.

Sándor Pál:

A PÁLYAKEZDŐ DEÁK PORTRÉJÁHOZ

I.

Zömök termet, erős izomzatú vállak, széles mellkas, kissé rövid végtagok. A domború koponya középmagas homlokot borít, a kerek arcot lágy vonások formálják. A száj íve felett természetes egyszerűségében kissé felfelé hajló, bozontos bajusz, alatta enyhén gömbölyödő áll. A dús szemöldök kékes árnyalatú szemeket fed, melyeknek fényei hol egy távoli világ rezgő messzeségének szenvedély nélküli, szelíd nyugalmát árasztják, hol a karakter állhatatos keménységéről vallanak szürkére váltott színük hidegen szúró látványával. Mindig fekete és egyszerű öltözetben látható, lassú, kényelmes mozdulatokkal a mindennapos, hosszú sétákon, a korán megismert természet hűs nyugalmat és ősi biztonságot árasztó békés világában: a Zala folyó szeszélyes kanyarulatai mentén, a jegenyékkel szegélyezett völgy tágas rétekre és szántókra nyíló síkján, vagy a kehidai otthonból is megpillantható távolabbi szőlőhegyek és erdős magaslatok domboldalain. Kíséretében állandó „útitársa": a nyugalmat kereső elvonultság nyugtalanító magánya.[1]

Az egyedüllét hangtalan hangjainak órái a fiatal Deák mindennapjához, életritmusához tartoznak. Az önmagába burkolózásnak ez az egyik jellegzetes megnyilvánulása

[1] Deák születésének körülményeiről, testalkatáról, szokásairól, öltözködésmódjáról számos megfigyelés található a róla szóló, különböző típusú megemlékezésekben, tanulmányokban, illetve önjellemző leveleiben. Ezek közül most csak a legfontosabbakra utalunk, a teljesség igénye nélkül. *Széll Kálmánné Vörösmarty Ilona:* Emlékeim Deák Ferenc politikai és magánéletéből Bpest, é. n. 30., 51. (A továbbiakban: gyámleánya visszaemlékezései); továbbra sem nélkülözhető *Ferenczi Zoltán* háromkötetes biográfiája, Deák élete címmel, Bpest, 1904. I. k. 54–55.; 187. (A továbbiakban: *Ferenczi*); kritikával, de használható *Eötvös Károly:* Deák Ferenc és családja című, Budapestén 1905-ben kiadott publicisztikai jellegű, kétkötetes munkája, II. k. 72–74.; 109–111. (A továbbiakban: *Eötvös K.*); néhány, a későbbi éveire vonatkozó, de fiatalabb korára is érvényes megfigyelés olvasható *Horánszky Nándor:* Deák Ferenc lelki alkatának és betegségének befolyása pályájára című orvostörténeti dolgozatában. Orvostörténeti Közlemények 64–65. sz. Bpest, 1972, 22–23. Kényelemszeretetéről számos, önirónikus megjegyzés olvasható már korai leveleiben. Ezeket *Pukánszky Béla* közölte, Deák Ferenc kiadatlan levelei címmel. Irodalomtörténeti Közlemények, Budapest, 1936. 305–318. Vesd még össze: Vörösmarty Mihály levelezései, szerkesztette Horváth Károly és Tóth Dezső, sajtó alá rendezte Brisits Frigyes, Bpest, 1965. 17. k. 103–216., illetve 18. k. 22–36. (A továbbiakban: VMÖM.) Magányos sétáiról szinte mindegyik emlékírója megemlékezik: a fent említett szerzők munkáin kívül lásd még, *Egry Irén:* Deák Ferenc. Történeti arckép című, Budapesten 1941-ben megjelent, tudományos népszerűsítő könyvét, 113–114.; erről számos levelében ő maga is ír. Igy például, mindjárt a legelső pozsonyi tudósításáról szólóban, 1833, május 7-i keltezéssel. A levelet teljes terjedelmében, Dr. Gráner Ernő, egykori pesti ügyvéd közölte először a Régi Okiratok és Levelek Tára című periodikában, 1906, II. füzet, február 15., 52–57. (A továbbiakban: ROLT.) Eötvös az, ki a legszebben írja le a zalai dombság, a Kehida és vidékének természeti világát id. munkájának I. kötetében, 132. és a köv. lapokon.

húszas éveinek vége felé már beidegzett szokásává válik. Hosszú életének változó viszonyai közepette pedig mindennapjainak elválhatatlan tartozékává merevül, legfeljebb megváltozott életmódjához igazodó formákban. E látszatra csupán külsőleges tulajdonsága személyiségének lényeges alkotóelemeiben gyökerezik. Tulajdonképpen egyik, későbbi újraélése eredendő egyedüllétének. Induló életszakaszát ötesztendős koráig az elhagyottság, a korához való társas kapcsolatok hiányának, a megszemélyesült szeretet helyett a személytelenség szürke közönyének érzelmi akciókat és reakciókat fogva tartó, hűvös világa veszi körül nagybátyja, Deák József birtokán, Zalatárnokon.[2] Születése, amely anyja halálát okozta, a családra omló gyászos események sorozatának elindítója is volt egyúttal. A feleségét vesztett férj búskomorsága, a „gyilkos" csecsemő elűzetése a családi tűzhely melegétől, az életunt apa gyors halála, fiatal testvéreinek teljes árvaságra jutása: ezek az ő születésének szomorú veszteségeket okozó következményei. Mégis: ő — a születése után apja által eltaszított, a szülői támaszadás biztonságát nélkülöző, ötesztendős árva — volt a legnagyobb vesztes. Sírba szökött előle és — a sors kegyetlen kényszere folytán — általa anyja, a legkorábbi gyermeki lét támaszadó érzéseinek megszemélyesítője, még mielőtt ő — a leginkább rászoruló — ezeket az ösztönös érzéseket a maga ősi természetességében egyáltalán megismerhette és önmagába építhette volna induló életszakaszában.[3] Ifjabb nővére, az 1808-ban tizenöt éves Klára az, ki őt kiragadja a gyermeki lét e sivár világából, és a kehidai otthon családpótló testvéri környezetébe vonja. Ez a körülmény érzelmi, értelmi és szociális értelemben nagy változás gyermeki életében. Ettől az időtől kezdve az anyáskodás motívumaival átszőtt testvéri érdeklődés irányítja lépteit. Az anyai érzelmek mélységének hiányát az anyapótló nővér gondoskodásának melegsége tölti ki. Ekként történik, hogy a szülőket vesztett, rendhagyó testvér-családban — amelyben ekkor a tizenkilencedik évében járó Antal az apát valamiképpen pótló szerepben, a gyermek Ferenc gyámja,[4] Klára pedig az anyai gondoskodást megszemélyesítő támaszadó biztonság forrása — Deák egyéni életútját alakító közvetlen tényezők, környezeti ingerek, természeti és társadalmi ráhatások szintén rendhagyó módon alakulva fejtik ki hatásukat személyiségének fejlődésére.

E hatások ugyanis, mint eddig jeleztük, éppen a primér szocializáció szakaszában a legsivárabbak, majd időrendben, intenzitásukban, gyökérzetüket és az ebből eredő motivációkat tekintve is eltérnek a gyermeki lét éppen adott időszakának követelményeitől. A gyermekkor játékos évei az egykorú társakkal, amelyek az első ösztönös formálói a szociális alkalmazkodás folyamatának, éppúgy kimaradtak életéből, mint a megkapaszkodás ősi ösztönének kielégítettsége a természetes szülői szeretet légkörében.[5] Ebből az alapozó létformából bontakoznak majd ki — mindig a szűkebb és a tágabb szociális

[2] A zalatárnoki évekről, a számkivetettség első öt esztendejéről néhány jellegzetes mozzanatot ismertet gyámleánya id. visszaemlékezésében az 50–51. lapokon és Egry i. m. 10–15. Ugyanerről lásd még *Áldor Imre*, mint szerkesztő, A haza bölcse című írását, Budapest, 1876, 7–8. l. (A továbbiakban: *Áldor*).

[3] Mindezekről bővebben ír *Ferenczi* i. m. I. k. 10–14.; gyámleánya i. m. 50–52.; továbbá Eötvös K. i. m. II. k. 147–149.

[4] A négy árva gyámja – Antal nagykorúságáig – Hertelendy György, nagyanyai nagybátyjuk volt.

[5] A megkapaszkodás ösztönének kidolgozása és elemzése Herman Imre munkásságához fűződik a pszichológiai irodalomban. Erről ír *Herman Alice:* Emberré nevelés című népszerű tudományos munkájában, hely és idő megjelölése nélkül. L. főleg a 77–99. lapokon írottakat.

ráhatások helytől és időtől meghatározott függvényeként – Deák személyiségének karakterisztikus vonásai. Igen valószínű, hogy ennek az ösztönnek a kielégítetlensége Deák magányosságának egyik legfontosabb forrása. A számkivetettség ingerszegény évei a természet csendjének világa felé fordítják alig nyíladozó értelmét – innen életre szóló természetszeretete és a csend kedvelése, a személyiség gátoltságára utaló egyik jelként –, s amikor már Klára és Antal gondoskodása alatt nevelődik, legkedveltebb tanyája a Zala menti berek malomudvara. Itt hosszú órákon át szótlanul figyeli a közeli falvak és puszták – Almás, Kustyán, Nemesbükk, Karmacs, Vindornyafok – lakóit, akik őrleményüket szállítják a malomhoz.

Tízesztendős tanuló, amikor viselkedése már észrevehetően eltér hasonló korú iskolatársaiétól. Azok vidám és hangos labdajátékaiban nem vesz részt, inkább félrevonultan sétál az iskola udvarán. Később sem hódol a játékos szenvedélyeknek; nem táncol, nemigen kártyázik, nem iszik, a biliárd játéknak is inkább csak passzív szemlélője, mint aktív résztvevője. S ha társai lopva háta mögé kerülnek, és játékos kedvükben meglegyintik, ő sohasem üt vissza. Érzelmileg, testi alkatánál fogva is alkalmatlan az effajta játékok kedveléséhez. Magatartását az indulati feszültségeket levezető intellektus korán ébredező ereje is szabályozza. A számára győzelemmel amúgy sem kecsegtető pajkos visszavágás helyett inkább válaszol a gyermeki méltósággal vegyes tűrés eszközével.[6] Az ebben a helyzetben tanúsított magatartásában már ott szunnyad a felnőtt Deák majdani politikai modorának egyik – a politika szövevényes szálain már eszményített formában érvényesülő – jellegzetes vonása a politikailag is jellegzetes helyzetben. A számára sikerrel nem biztató viszonyok között inkább választani az elveket óvó tűrés és kivárás, mint a kétes kimenetelű, kemény visszavágás harci módszerét; a politikailag erősebb ellenfelet nem a gúny tüzével hevíteni, nem is a haragos visszavágással ingerelni, inkább kitartóan védeni az eszmét, a megnyerhető ellenfelet is „lassanként" és „szoktatva" puhítani, amihez a meggyőződés erejéből fakadó nagyfokú tűrőképesség és időt kiváró egyéni hajlam szükséges. Alig lehet tehát véletlen, hogy midőn később politikai programjának lényegét kifejti, a Vörösmartyhoz 1832. február 24-én írott egyik legszebb levelében, amelyben önmagát nem is titkolt kínzó fájdalommal a pesti kultúrközponttól távoleső s ekkor már politikai értelemben is „magányos személy"-nek nevezi, ezek az egyéni tulajdonságaira annyira jellemző vonások erőteljesen kidomborodnak fejtegetéseiben. Így: ő az, írja magáról, aki „a hatalmasabb Rendek büszke hiúságát okossan kimélleni tudja, ki barátságos körben enyelegve, nem oktatva, kérdező, nem pedig elbízott hangon teszi jegyzéseit, ki őket illy móddal szoktatja lassanként az egykor annyira rettegett új gondolathoz, sokat eszközölhet a mi előbb lehetetlennek látszott, mert az újsággal is megbarátkoznak idővel azok, kik egykor" annak „ellenzői valának... így lehet a magyar Nemest is régi álmaiból és százados előítéleteiből kivetkőztetni, csak gyöngéden nyúljunk az elő kor bal véleményeiből szövött lepléhez, melly neki meg szokás által kedves lett, ne éreztessük vele mezítelenségét, ne gúnyoljuk régi szabású erkölcseit... mert a mértéktelen erőlködés szándékunk tisztaságát ejtené gyanúba" s a kívánt cél elérése helyett inkább növekvő „ellenkezést" váltanak ki. Az ilyen politikai harcmodorhoz, írja tovább, „idő kell... és békességes tűrés."[7] S amikor már megyéje második követeként részese és alakítója az

[6] *Áldor* i. m. 9–14.; *Ferenczi* i. m. I. k. 28–29., 32–33. Lásd hozzá: Budapesti Hírlap 1887. 296. sz., és *Eötvös K.* írását a Vasárnapi Ujság 1876. évi 6. sz.-ban a 86. lapon; továbbá a 8. sz. 122.

[7] Az idézett levélrészletre lásd: *Pukánszky* i. m. 313–316. VMÖM 18. k. 30–32.

országos politikának és tanúja a főrendek negyedik úrbéri válaszüzenete által felhevült politikai kedélyeknek az alsótábla 1833. november 13-i kerületi ülésén, ő az, ki az addig kiharcolt reformok védelmében óvatosságra int az erőfölényben lévő főrendek és a kormány ellen irányuló taktikailag szükségtelen éles hangú viszontválasz ellen. Deák arra szólítja fel a dörgő hangú ellenzéki követeket, hogy „feleljünk . . . mérsékléssel, illendően és azon méltósággal, melyet helyheztetésünk megkíván . . .”[8]

Ez a – szellemi megújhodást minden követelő türelmetlenségtől és érzelmi fűtöttségtől mentesen inspiráló – politikai modor elválaszthatatlan Deák egyéni hajlamaitól. A szenvedélynek ezt az érzelmek rejtettségéből fakadó hiányát a korán bontakozó intellektus képzelőerőt mozgósító ereje helyettesíti. Eleinte kezdetleges módon: a játékpótló fűzfavesszők faragása formájában. Ezeket, a különféle formában kifaragott botokat a gyermeki képzelet paripáknak tekinti, s ő azokon naphosszat lovagol. Tizenkét esztendős, amikor egykori malombeli élményeinek maradandó benyomásait, nővére kérdezve meséltető, értelemfejlesztő nevelésének eredményeként is, a képzelet erejével felidézi és malmot farag magának. Innen ered későbbi tehetsége a faragáshoz. Kehidai otthonának folyosója az évek haladtával megtelik a különféle faragott munkaeszközökkel, ott szinte külön műhelyt rendez be magának. E kedvtelő tevékenysége valójában egy másik formája állandó magányérzete oldásának. Későbbi éveiben oly tökélyre emeli ezt a képességét, hogy nemcsak különböző tárgyakat – botot, pipát, kisebb bútordarabokat – a természet világából éles szemmel megfigyelt állatalakokat – hanem különleges megfigyelő-emlékező – felidéző képességről és karaktert formáló képzelőerőről tanúskodó emberi arcokat is megmunkál, köztük a magáét.[9] Intellektuális koraérettsége, egyéni adottsága mellett, idősebb és szellemileg fogékony testvéreinek nevelő tevékenységére vezethető vissza.[10]

Tizennégy esztendős, amikor a poétika tanára őrá bízza a tanítás és a felügyelet ellátását az osztályban; tanulótársai tőle kérnek tanácsot az iskolai ünnepségek rendezése alkalmából; később pedig, jogakadémiai növendék korában, őt hívják intézkedni a diáktársak közti perpatvarok eseteiben, és az ő ellenőrzése alá helyezik a szegény diákok sorsát könnyítendő akadémiai segélyegylet működését.[11] A serdülő ifjú elhanyagolt külseje és flegmatikus, kényelemszerető viselkedése mögött az értelem állományába mélyen beágyazódó gondolatok rendet teremtő, fegyelmező s magának szellemi respektust is kivívó képessége rejtőzik. Miként magányossága is korán megnyilatkozó szociális érzékenységet és ítélőképességet takar. Az ifjú diák figyelme és érdeklődése a rá ható külső ingerekre, melyeket elsősorban mint értelmi összefüggéseket él át, általános és átfogó irányulású. Kanizsai iskolaévei alatt a jegyzetelés presszió alól, belső kényszertől hajtva, felmenti magát; legfeljebb apró ringy-rongy papírdarabkákra firkantja a tanítási

[8] Deák Ferenc beszédei 1829–1841, összegyűjtötte Kónyi Manó, Bpest, 1882, 35. Az 1903. évi második, bővített kiadásban a 41. lapon (A továbbiakban: *Kónyi M.*, mindig az első kiadást idézzük.)

[9] Gyámleánya visszaemlékezései 51. l.; *Ferenczi:* i. m. I. k. 23–24.; *Eötvös K.* i. m. I. k. 82–87.; Pesti Hírlap 1903. október 17. 284. sz. 19–20.

[10] A kisgyermekévek értelemfejlesztő és gondolkodásra serkentő mozzanatairól bővebben lásd: gyámleánya visszaemlékezéseit az 53. oldalon; továbbá: *Eötvös K.* i. m. I. k. 120–121.

[11] A kanizsai, majd a győri tanulóévek említett eseményeiről ld.: Hazai és Külföldi Tudósítások 1877. 34. sz.; továbbá *Eötvös K.* írását, Deák Ferenc mint tanuló címmel a Vasárnapi Újság 1876. sz.-ban a 86. lapon. Ezekből idézi a jelzetteket Ferenczi i. m. I. k. 35–36. Középiskolai tanulmányait Deák 1811-ben Keszthelyen, a csornai premontreiek vezetése alatt álló gimnáziumban, 1812–13-ban a pápai algimnáziumban, 1813–17 között Nagykanizsán a piarista gimnáziumban végezte el.

órákon hallottakat. Mégis gyorsan és pontosan felidézi és elmondja a tananyagot.[12] Győri joghallgatóként pedig már korrepetál, önműködően továbbadva a testvéri hagyományként beidegződött szokások egyikét. Konviktusi szobatársa, Sinkay János, a jómódú zalai birtokos család sarja, értelem dolgában elmarad mögötte. Az ifjú Deák kényelmes ahhoz, hogy maga olvassa az akadémiai vizsga anyagát. Letelepszik széles karosszékébe, Sinkayval pedig felolvastatja a tananyag szövegét. Látszólag nem is figyel a hallottakra. Csak a vizsgákon derül ki, hogy az olvastatás után hallottakat még önállóan fel is dolgozza.[13] Az eredményes tanulás e szélsőségesen akusztikus módja, a tanulás tudatos szándékán, a tananyag logikai összefüggéseinek megértésén és az emlékező képesség különleges élénkségén alapul az ifjú Deáknál. Emléktárát és egész személyiségét elsősorban szociális létformájának változó impulzusai gazdagítják.

Az emóciókat fogva tartó, érzelemszegény világból szabadulva épül be a gyermek Deák a középnemesi létforma konvencióitól szabadabb testvér-család szociálisan kötetlenebb környezetébe. A kehidai plébános, a família elszegényedett ágának egyik leszármazottja, akit még az apa hozatott saját birtokára, ahol mindennapos vendég volt a családnál, rendszeresen elviszi őt a családi sírbolthoz. Útközben magyarázza a gyászos múlt ködbeveszett emlékeit; megismerteti a családi birtokot körülvevő természet, a család történetét őrző tárgyi emlékek világával. Egyszerű és hatásos eszköz az ébredő értelemnek, az oktatás presszió jától mentes fejlesztéséhez.[14] A képzelet felkeltésének ez a tárgyi világgal eleven kapcsolatot teremtő, élményt keltő módja is hozzájárul a megfigyelő- és emlékezőképesség korai kifejlődéséhez Deáknál.

A Deák-nemzetség jobbmódú nemesi ágának tagjai nem határolódnak el a szegényebb nemesi rokonság paraszti sorban maradt tagjaitól. Az előbbi famíliának számos paraszt-nemesi egzisztenciájú unokaöccsük és húguk van, akikkel a család fenntartja a rokoni kapcsolatokat.

A gyászos emlékezetű, egyszerű, durva vakolatú söjtöri lak, a hozzátartozó másod-, harmad- és negyedosztályú szántókkal, a kereken 650 holdnyi réttel, a szomszédos nemesi birtokos társakkal is közösen használt erdővel és legelővel, rajta összesen 21 2/8 jobbágytelekkel, hozzávetőlegesen 1240, míg a kehidai birtok,[15] ahol a jobbágytelkek száma

[12] *Eötvös K.*: Deák életéből, megjelent a Vasárnapi Ujság 1876. 8. sz. 122.; Lásd hozzá: Ferenczi i. m. I. k. 32–34.

[13] *Egry:* i. m. 27–28. l. Hasonló adalékot említ még korábbról Ferenczi is i. m. I. k. 47. l. Az emlékezés és a tanulás elméleti és gyakorlati kérdéseiről általában ld. *Kardos Lajos* művét, Általános pszichológia címmel, Budapest, 1965. 125–159. Deáknak a logikai összefüggéseken alapuló tanulási készségére jellemző adalék olvasható a Pesti Hírlap 1886. évi szeptember 27-i számában, a 3–4. lapokon. Itt az utalás arról, hogy állítólag Czinár Mór volt az a „páter Martinus", aki a tanítás gondolkodtatáson alapuló módszerét szigorúan alkalmazta a győri líceumban, és akire Deák később nagy megbecsüléssel emlékezett vissza.

[14] Ferenczi azt írja, hogy a kehidai plébános – Deák József – „Deákék egyik jobbágyának fia volt, kit ... a család neveltetett s a kehidai plébánusságra segített." I. m. I. k. 38. l. Egry ezt úgy interpretálja később, hogy „ez a pap a paraszti ág leszármazottjai közül való volt". I. m. 7. l. Valószínű, hogy inkább a nemesi ág elszegényedett és paraszti sorban élő tagjáról van szó. Erre utal az 1835. évi nemesi összeírás Deák József plébánosra vonatkozó bejegyzése. Ld.: Zala Megyei Levéltár (a továbbiakban ZML). Nemesi javak összeírása (a továbbiakban Nö.) 1835. IV. – 9/f. Kapornoki járás, 45. Kehida.

[15] A söjtöri emeletes lak eredeti vázlatára ld.: Hazánk s a Külföld, Pest, 1865. 52. sz. 817. l. Megemlékezik róla – többek között – Áldor is i. m. 7–8.; gyámleánya visszaemlékezésében az 50.

összesen 18, körülbelül 1600 hold kiterjedésű, a hegyvámos szőlőterülettel együtt. Összesen legfeljebb 150–200 jobbágy- és zsellércsalád él váltakozva mindkét birtokon, a részbirtokokat is számítva az 1830-as évek folyamán, a házasok közt „agilis" zsellérekkel.[16] A gazdálkodás a birtokközösség formájában folyik, az osztatlan birtokokon, az ekkor még úrbérileg rendezetlen és tagosítatlan határban. Kiskorukban a testvérek gyámja nagyanyai nagybátyjuk, Hertelendy György a birtok, a családi vagyon kezelője és gondozója, 1822-ben a megye alispánja. 1809-től a huszadik évében járó Antal vezeti a közös gazdaságot, amelynek jövedelme hozzávetőlegesen évi 3000 forint körül mozog. Ez az összeg, ingadozások mellett, megfelel a megyében élő s jellegzetesen vékony réteget képviselő és a gazdag főnemesekhez képest közepes módú nemesi családok, többnyire táblabírók, olykor egyes megyei tisztviselők jövedelmének. Bár közöttük is sok az ennél szerényebb vagyoni körülményekkel rendelkező uradalmi ügyvéd vagy éppen táblabíró. Jóval több azonban a megyebeli nemesség négyötödét is felülmúló kisnemesség, illetve a jobbággyal sem rendelkező egytelkes parasztnemesek alig száz forint körüli, de sokszor még ennél is alacsonyabb jövedelmi szintjénél. Kirívóan kevés viszont a lakosság kétharmadát birtokán koncentráló, de alig húsz – nem is csak a megyében tulajdonos – nagy tekintélyű mágnáscsalád húsz, harmincezer forintot is meghaladó jövedelmi szintjéhez képest.[17] E vagyonilag igen szélsőségesen és erősen féloldalasan tagozódott nemesi rétegek között a Deák-család a tisztes középszinten helyezkedik el, a műveltebb táblabírók és a megyei tisztségviselők egy szűkebb, felső csoportjában.[18]

Ebbe a szűkebb miliőbe épülnek be az egyéni hajlamokat hordozó életút szociális értelemben is rendhagyó kezdeteinek hatásai, és ez a környezet formálja azután tovább a gyermek, majd az ifjú személyiségét. Az eltaszítottság szociálisan is ható közegében a gyermek Deák jóformán mentes marad a nemesi családok mindennapjait, életmódját, viselkedését és mentalitását kezdettől fogva az etikettnek megfelelő szokásszerűséggel szabályozó hatásoktól. Ezek azután nem is csak időbeli késéssel, hanem a lazább testvércsalád kötetlenebb és a szokványos úrhatnám légkört morális adottságok folytán magától elutasító életviteléhez és gondolkodásmódjához idomultan egyúttal kevésbé intenzív for-

lapon. Kehidáról: Adatok Zalamegye történetéhez I–V. k. Nagykanizsa, 1876–78., szerkeszti és kiadja Bátorfi Lajos (a továbbiakban: Zala megye) II. k. 103.; továbbá: Eötvös K. i. m. I. k. 70–75., illetve 140–161. lapokon, de már az 1850-es évek elei viszonyok leírásával.

[16] ZML. NÖ. 1835. Nr. 1. Söjtör, Nr. 45. Kehida. Hozzá legújabban: *Simonffy Emil*, A jobbágyfelszabadítás Zala megyében című tanulmánya, amelyben a szerző közli az 1828-i és az 1848-i adatokat a söjtöri és a kehidai jobbágytelkek, a házas és a házatlan zsellérek számáról. Zalai Tükör. Zalaegerszeg, 1974, 90–97. l. Agilis-nek nevezték az olyan embert, akinek csak a felesége volt nemes, de az ő kúriája révén, mint kúria-tulajdonos maga is nemesi jogokat gyakorolt; illetve a nemes anyától és jobbágy apától származó utódokat.

[17] A vagyoni viszonyokról ld. a ZML. NÖ. 1835. évi adatait. Az 1819-ben összeírt és szavazásra jogosult 4486 nemesnek 87%-a vagyontalan parasztnemes – írja *Degré Alajos*, Zala megye reformkori követutasításai című dolgozatában. Levéltári Közlemények 44–45. sz. Bpest, 1977, 148–150.

[18] A Deák-famíliához közel állók csoportjába elsősorba a következő családok tartoztak: a rokon Kisfaludy Sándor mellett, a Hertelendyek, 1821-től az Oszterhuberek is, továbbá a Csányiak – László és István –, a művelt Skublicsok, a Sellyeiek, közülük Elek 1822–28 között főszolgabíró, Deák Antal első alispánsága idején pedig másodalispán, a Tubolyok, a Bertalan, a Csertán család, a maguk közt „Muki"-nak becézett zalabéri Horváth János, aki 1833-tól első alispán és egy évig a megye első országgyűlési követe is.

mában érik őt később. A szocializáció ez időben és tartalmilag is módosult folyamatának hatásai megkülönböztetik az ifjú Deák viselkedésmódját, szokásait az életszakaszokat a maguk szokványos formájában és sorrendjében megjárt, és az azoknak megfelelő nevelésben is részesült középnemesi ifjakéitól. Az ő élményvilága, mivel a létet – éppen alapozó életszakaszában – már egy másfajta minőségében is tapasztalta, nemcsak mélyebb, de szociális hatásaiban tágabb is azokéinál. A kezdeti negatív alapélményt sikeresen ellensúlyozó testvéri gondoskodás, egyéni hajlamaiba épülve, nála erős szociális érzékenységet, a külvilág eseményei iránti fogékonyságot fejleszt ki, az alapélményre adott ellentétes előjelű pozitív válaszként. Az ifjú joghallgató kissé pallérozatlan modorú, az előírásszerű illem szabályaival nem sokat törődik. Nemcsak ruházata elhanyagolt, mozgása is darabos, beszéde még csiszolatlan, írása rendetlen, nagy étvággyal és mohón falatozik; a külsőségekre nem sokat ad.[19] Az iskolai magaviseletéről tanúskodó bejegyzés a „valláserkölcsi" rovatban, ez az 1806. évi Nova ratio educationis rendtartása szerint kifejezetten politikai tartalmú minősítés, nem véletlenül jelzi a nem kielégítő pontosságát a vallásos gyakorlatokban. Az ifjú megveti a ferenci abszolutizmus politikai gépezetéhez igazított vallási regulák szigorú és adminisztratív formalitásait,[20] és nem törődve a hivatalos tiltással, úton-útfélen zsebében hordozza az akkor még Fejér Györgytől[21] szerkesztett Tudományos Gyűjtemény füzeteit, s ezekből másoknak is olvasgat. Egyes részeket emlékezetből is felmond a tudós tekintélyű szerző értekezéseiből. A szigorú tiltás ellenére többször is ellátogat a Győr megyei közgyűlésekre, ahol a magyarul nem beszélő, vagy nem tudó főispán gépiesen adagolt „weiter" szóhasználatát hangos kuncogással illeti.[22] Megveti az erényt és a szellem fényeit nélkülözőket, az úrhatnámság megannyi megnyilatkozását, a csupán a származáson alapuló kiváltságosok érzéketlen elzárkózását a társadalom egészét s benne elsősorban a sokféle teher nyűge alatt élő parasztság sorsát érintő bajoktól. Kritizálja azokat, akik „azt vélik, hogy önérdemeik tették őket gazdaggá, a szegény pedig azért nyomorog, mert jobb sorsra nem érdemes". Holott a társadalmi különbség a gazdagok javára gyakran csak onnan ered, írja néhány évvel később vaskos ítélettel, hogy „fogantatások idején a Méltóságos Úr, sőt némelykor annak inasa a Méltóságos Aszszont, nem a konyha szolgálót ölelte". Érzékenyen reagál minden szociális problémára, és megvan az a képessége, hogy meglássa a lokálisan jelentkező kisebb szociális anomáliákban is a társa-

[19] Deák Ferenc életéből. Elbeszéli Deák egy iskolatársa. Pesti Napló, 1876. 27. évf. 40. sz. 1. l. Idézik: Ferenczi i. m. I. k. 54., és Egry i. m. 27–28.

[20] A második Ratio keletkezéstörténetéről és a fegyelmi szabályzatokról áttekintő képet fest Kornis Gyula, A magyar művelődés eszményei 1777–1848 című kétkötetes munkájában, Bpest, 1927. I. k. 241–309., 582–583. l. (A továbbiakban: *Kornis Gy.*: A magyar művelődés)

[21] A hittudományban képzett historikus Fejér György egykor a pozsonyi jozefinista szeminárium papnövendéke, ekkor a győri tanulmányi kerület főigazgatója. Már régóta a rendi nacionalizmus híve lett és a Tudományos Gyűjtemény első köteteiben is ilyen szellemű tanulmányokat közölt. Ezek azonban nem nélkülözték a felvilágosult eszmék elemeit.

[22] A Tudományos Gyűjtemény olvasásáról és memorizáló idézgetéséről ld. Bontz József: Keszthely város monográfiája című munkáját, Keszthely 1896, 423. l. A „pompás emlékező erő"-re, valamint a szövegben hangsúlyozott egyéb mozzanatokra: *Ferenczi* i. m. I. k. 28–29., 41., 58. A Tudományos Gyűjtemény szellemi, ideológiai és kultúrpolitikai vonatkozásairól kissé laza összefüggésben az uralkodó rendi nacionalizmus társadalmi és politikai valóságával, ld. legújabban: A magyar sajtó története, Budapest, 1979 I. k. 284–323. l. A kötetet szerkesztette Kókay György, a vonatkozó rész *Fenyő István* tollából származik.

dalmi valóság átfogó, országosan kisugárzó nagy problémáit. Ez az érzékenysége morálisan motivált. A zalaegerszegi tűzvész leírása kapcsán önmagát is megítéli, mert a kárvallottakon, akik jobbára szegénysorsúak, nem segíthet úgy, mint akarja. Azok pedig, „akik tehetnék ezt, a bőség özönében nem veszik észre mellettük szűkölködő felebarátjokat, vagy ha észre veszik is, megvetik" őket.[23] Később, amikor harmadik hónapja tartózkodik a pozsonyi diétán, és rendszeresen tudósítja sógorát a politikai tárgyalások menetéről, hasonlóan nyilatkozik egy másik epizód említése kapcsán. Politikai tudósításaiban kitér a pozsonyi villámcsapás látványa alkalmával szerzett szomorú tapasztalatainak leírására. „Láttam én Barátom – írja sógorának – az óriási koronát a déli nap sugaraiban magosan és pompásan ragyogni, de láttam azt másnap, a menykő által lesújtva, a tűzben kormossá pörzsölve porban heverni . . . és még sem lepett ez meg annyira, mint tegnap előtt a . . . külső városban porrá égett öt hitvány háznak tekintete; a tornyot és koronát gazdag emberek állítják helyre, de ezen öt háznak tulajdonosi nyomorult napszámosok, kiknek csak nem mindenök, az egyiknek még egy gyermeke is benn égett" – „a tegnapi kerületi ülésben – fűzi hozzá – közel ezer forintot gyűjtöttünk számokra."[24] Jellemző érzékenység az élet mindennapjainak szomorú sorsokat idéző kisebb eseményei iránt. A hétköznapok éles szemű megfigyelője azt tartja, hogy a legtöbb ember lenézi a kis tényeket. Holott szerinte igen sokszor éppen ezekből indulnak ki a közeli és a távoli nagy események.[25] A fiatal Deák e helyi mozzanatra kitérő reflexiója nemcsak tudósításai szellemét, tartalmi fordulatait jellemzi, de felvillantja írójuk egy karakterisztikus tulajdonságát is: a mindennapok egyedi jelenségeinek a társadalom nagy kérdéseivel összekapcsolt látásmódját. Az epizód leírása ugyanis szerves része a nagypolitika kérdéseiről tömör tárgyiassággal szóló tudósításának. Olyan aktuálpolitikai kérdések sorába helyezi el a mozzanat leírását, mint aminők – többek közt – a protestánsok vallásegyenlősége támogatására, az abszolutisztikus végrehajtó hatalom megfékezésére, a sajtószabadság jogának kivívására, a jobbágyok börtönbüntetésének eltörlésére vonatkozó reformtörekvések s a köröttük zajló ellentétek, huzavonák ismertetése. A magánembernek a kis kérdések kapcsán megnyilatkozó nézetei egyeznek a közembernek a nagypolitika kérdésében vallott állásfoglalásával: „. . . . mert valóban gyalázatos volna az egész mívelt világ színe előtt – írja sógora közbenjárását is kérve ez utóbb említett törvénytervezet pótlólagos megyei támogatásához – ha egy olly törvény,[26] melly az önkényt akarja el törölni, ellenkezésre találna"; a megyében. Deák nem tartozik azoknak az általa bírált „képmutatók" és a politikai érvényesülés vágyától fűtött „dicsőséget keresők" sorába, akik – szavakban – a jobbágyok „heves barátai, mégis köztük többen vannak, kik azokkal irgalmat nem ismerő keménységgel bánnak" a hétköznapokban.[27] A rendi gondolkodás

[23] Az idézett szavak Deák egyik, Vörösmartyhoz 1826. július 29-én írott, Kehidáról keltezett leveléből valók. VMÖM. i. m. 17. k. 147–149.

[24] Deák Ferenc levele Oszterhuber Józsefhez, Pozsony, 1833. július 4. Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattára, Levelestár, 14. sz. fólió. (A továbbiakban: (SzK.–K–L.)

[25] Deák e jellemző felfogására ld. gyámleánya visszaemlékezéseit, i. m. 30–31.

[26] Deák idézett levelében a nevezetes 8. úrbéri törvényjavaslatra utal. A javaslat a jobbágyok személyi és vagyoni biztonságáról kíván intézkedni. Támogató utasítása ekkor még nem volt hozzá.

[27] A politikai „képmutatók"-ról idézett kijelentésére ld. az 1832. évi február 24-én, Kehidáról keltezett, Vörösmartyhoz írott levelét. Ld.: *Pukánszky* i. közleményét, 315. és VMÖM. 18. k. 30–33.

burkát feszegető, újító ideái a korán érlelődött meggyőződés erejéből fakadnak. Mint egy későbbi önvallomásában írja erről: „Isten látja lelkemet, gyermekkoromtól fogva epedtem a dolgok átalakulása után . . ."[28]

Deák gyermekkora és ifjúságának évei a napóleoni háborúk megrázkódtatásait követően az osztrák birodalmi abszolutizmus felerősödésének s nyomában az országgyűlés nélküli kormányzás, az adminisztrátori rendszer ellen harsogó rendi nacionalizmus időszakára esnek. A férfikor kezdetei, az 1810-es évek elejétől, már összekapcsolódnak az anakronisztikus hatalmi gépezet működésbeli zavarainak első jeleivel. Utolsó éves győri joghallgató, amikor Ausztria a nápolyi, szicíliai, illetve piemonti felkeléseket, még a négyhatalmi szövetség rendszerével, mely őt a fegyveres beavatkozásra felhatalmazza, leveri. A felkelések gyors elfojtásában magyar ezredek is részt vesznek. Győrött tartózkodik az uralkodó hírhedt, 1821. évi április 21-én kelt újoncozási rendelete közzétételekor is, de 1822 novemberében Pestre megy, felesküszik jurátusnak, és a következő év decemberében szerzi meg ügyvédi diplomáját.[29]

Ekként lép ki a férfikor hajnalán a falu kicsinyes zártságából, a középnemesi lét dunántúli provincializmusából, s kerül először kapcsolatba a pesti kultúrközpont új szellemi távlatokat felvillantó polgárias világával. Szellemi igénye, gondolatvilága túlnő a dunántúli nemesi életérzést kifejező s azt külsőségeiben is felidéző, vitézkötéses ruhát, nyusztprémes süveget hordó, kuruckodó, Pálóczi Horváth Ádám hagyományőrző verseinek, a középnemesi kúriákban porladó életmódot idealizáló és a „régi dicsőség"-et a magyar előidőkben kereső, Kisfaludy Sándor verses elbeszéléseinek szellemi határán. 1822 novemberétől személyes kapcsolatot köt a világlátás immár magasabb szintjén mozgó s a polgári eszmék irodalmi fegyvereinek vértezetében frissen színre lépő, Kisfaludy Károly köré csoportosuló Auróra-kör fiatal tagjaival: az ekkor huszonkét esztendős Vörösmartyval, a tizennyolc éves Bajzával, az ennél is egy évvel fiatalabb, budai polgárcsaládból származó Toldyval, és a Vas megyei Dukáról Pestre költöző, jogot végzett, és az ügyvédi gyakorlat mellett irodalomkritikai és esztétikai tevékenységbe fogó Stettner (Zádor) Györggyel. Ez a kör, amelynek tagjai kezdettől fogva szervezett fegyverbarátságban dolgoznak együtt, eszmeileg már a polgári-nemzeti irányzatnak, a forradalmi romantika felé vezető költészetnek veti meg az alapját, hogy néhány évvel később a közélet porondjára is kilépve, hadat üzenjen a feudális születési előjog és „auctoritas" ellen.[30] A személyes érintkezés Deák és az Auróra-kör fiatal tagjai között, amely a korábbi izolált lét határait tágítva számára új szellemi inspirációt ad, csak egy évig tart. Deák még 1823 végén visszatér megyéjébe, és nyolc hónappal később, mint becsületbeli tiszti alügyész kezdi meg megyei hivatali működését. Így születik fokozódva újjá az elmaradott feudális-provinciális megyei létforma és a történelmi lét tágabb világának eseményei iránt áhítozó szellem újító szándéka közti nagy feszültség Deáknál, ami az évek haladtával, ha változó intenzitással is, de folyvást növekvő ellentmondásokat fejleszt az izolált feudális lét és az abból kivágyódó tudat között. Ennek a történelmi ellentmondásnak a talaján bontakozik

[28] Magyar Állam 1886. 106. sz. április 16.

[29] *Ferenczi:* i. m. I. k. 58–61. l.

[30] *Horváth Mihály:* Huszonöt év Magyarország történelméből 1833-tól 1848-ig. Pest, 1868, I. k. 194–195. l. (A továbbiakban: *Horváth M.*, Huszonöt év.) Ld. a Conversations-Lexikon per ügyét. Ennek az irodalmi közéletet felkavaró eseményei iránt Deák is nagy figyelmet szentel.

ki a fiatal megyei politikus szívós szellemi önfejlesztő tevékenysége, amely őt közvetlenül a Dunántúl egyik partikuláris szellemi központjához, Keszthelyhez köti, s mellette a családdal jó baráti kapcsolatban lévő, nagyműveltségű zalaszentbalázsi Skublics-família könyvtárának állandó látogatójává teszi.[31] De a korábban Vörösmartyval és Stettnerrel s általuk az Auróra-kör tagjaival kötött személyes kapcsolatok szálai immár eltéphetetlenek maradnak, miként a szellemi megújulást kereső vágy lángja is tovább lobog Deákban a rendi nacionalizmus fellegeitől Zalában is beárnyékolt politika égboltja alatt. Ebből a vágyból fakad állandó, sóvárgó érdeklődése a magasabb szinteken zajló pesti kultúr- és közélet eseményei iránt és az a szinte olthatatlan igénye, hogy legalább könyvek útján szerezzen magának a tágabb világ felé ablakot nyitó ismereteket. Deáknak Vörösmartyhoz és Stettnerhez a húszas években írott s eddig ismeretessé vált leveleinek, illetve hármójuk levélváltásának éppen ez az egyik tanulsága.[32] Az óhajtva várt információk a pesti levelek útján, a különféle könyvek és folyóiratok beszerzési igényeiről előterjesztett deáki kérelmek, a könyvek kézhez vételéről tanúskodó köszönő sorok jelzik azt a folytatólagos, de fájdalmasan szegényes és közvetett kapcsolatot, amelyet Deáknak a távolság ellenére is sikerül megőriznie a pesti centrumban élő eszmetársaival. De legyenek ezek a kapcsolatok mégoly távoliak és közvetettek is, létezésük mégis hozzásegíti Deákot a magyar középnemesi létformára annyira jellemző nagy izoláltság világának tágításához. A 19. század húszas éveiben élő magyar középnemesség politikai értelemben az átlag fölé emelkedő tagjai közül, talán Deák pályakezdete jelképezi tipikusan azt a gyötrelmesen nehéz küzdelmet, amelyet éppen a „középen" élőknek kell ahhoz megvívniuk, hogy az önporlasztó múlt világából kivágyódva, a megújulás útjait és módjait felkutassák létük szűk keretei között. Deák társadalmi és politikai létformája a rendi jogait féltékenyen őrző nemesi vármegye provinciális világában gyökerezik. A tudat sóvárgó kivágyódása ebből a létformából az ismeretek magasabb és a „tapasztalatok tág mezeje" felé, az egyéniség önkiegészítésének ez a vágya, a szellemi megismerés útján valósul meg nála. Úgy, mint a közel hasonló gyermek- és ifjúsorsot elszenvedő, az ország másik szögletében ugyanolyan zárt világban élő és ugyanúgy a szellemi megismerés magasabb régiói felé „röpülni" áhító Kölcseynél is, kinél az olvasás és a tudásszomj már kora ifjúságától fogva szinte beteges szenvedéllyé válik, de aki Pozsonynál nyugatabbra sohasem jut el.[33] Tipikus jelenség a földhöz tapadt középnemesi lét évszázados bástyáit

[31] Arról, hogy a fiatal Deák a Festetics-féle Könyvtár alapos ismerője, hogy Keszthely állandó látogatója, több elszórt utalás szól. Ld. például az 1827. október 16-án, Kehidáról keltezett s Vörösmartyhoz írott levelét. VMÖM. 17. k. 184.; ugyanerről még Eötvös K. i. m. II. k. 154. és köv. lapok. A könyvtárról ismertetést ad *Klempa Károly:* A Keszthelyi Festetics-könyvtár című, évszám nélkül megjelent munkája; rövid áttekintést ad róla *Bontz* már i. munkájának 334–335. lapjain. Arról, hogy a fiatal Deák a Skublics-könyvtárat is használja, konkrét adattal nem rendelkezünk eddig. Állításunkat azonban két körülmény is igazolni látszik. A két család közeli kapcsolata, továbbá az is, hogy az 1820-as évek végétől a Festetics Lászlótól kezdeményezett Somogy, Sopron, Zala és Vas megyékre később kiterjedő könyvtárszervező mozgalomban a fiatal Deák – többek között – Szkublics Károllyal is együttműködött. ZML. Közgyűlési Iratok 1831, augusztus 8. 1974. sz. Ujabban idézi *Fülöp Géza:* A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban című könyvében, Bpest, 1978. 166–168., 200–211.

[32] Pukánszky i. közleményének említett, továbbá VMÖM. 17–18. köteteinek szintén idézett oldalai.

[33] *Kornis Gy.*: Kölcsey Ferenc világnézete Bpest, 1938.

feszegetők esetében, akik a rendi előítéletek „jupiteri gőg"-jének parlagias világában élnek, ahol a vármegyében hangadó középnemesség még mindig azt lesi, miként él a mágnás, s szemhatára birtokának határán túl alig terjed; ahol a szellemi ismeretek kiáltó hiányát a rangbeli dölyf helyettesíti, és a legfőbb szórakozás a vadászat, a mulatozás és a kártya s a legkevesebbre becsült eszköz a könyv. A megyei nemesek a biblia, Werbőczi és a házi-útikalendáriumok kötetein kívül mást többnyire „nem olvasnak, a gazdagok a nemzeti literatúrára semmit sem áldoznak", miként ezt a Hazai és Külföldi Tudósítások cikkírója panaszolja 1820-ban.[34] Ez a szomorú szellemi kép alig változik a forradalmi romantika historizmusának szellemi éghajlata alatt megszületett Himnusz, és az ennek az irányzatnak másik nagy képviselője, a férfiúi erőt és humanizmust sugárzó Vörösmarty Zalánjának megjelenése utáni és Stettner–Toldy Handbuchjának közvetlen kiadása előtti időben. Deák lesújtó véleményt fest környezetének szellemi sivárságáról 1827-ben, Stettnerhez írott levelében. Barátjának Handbuchját a magyar költészetről nemigen tudja majd eladni – írja –, mert „öregeink nem fogják megvenni", akik a költészetről azt vélik, „hogy érett eszű embernek nem való", mert „csak Verbőczit és Husztit szeretik"; a „leányok nem bírnak műveltebb ízléssel", az ifjak egy része a német nyelv gyűlölete miatt könyvet sem vesz a kezébe, másik része érzéketlen minden tudomány iránt, s inkább vadászik, mint gondolkodik.[35]

Kivételek persze akadnak. Ezek közül is kiemelkedik a németül és franciául is olvasó, jogot végzett, irodalomkedvelő, Nagybajomban élő és gazdálkodó Sárközy István másodalispán. A zalai birtokos családból származó, majd a Somogy megyei Jákon ügyvédeskedő és birtokot vásárló, tudományt kedvelő Csépán István is, aki a német, az angol és a svájci történelemről szóló művek szorgos olvasója. Kiváltképpen pedig a külföldi nyelveket jól ismerő, Goethe, Schiller, Montesquieu, Rousseau, Voltaire, Shakespeare, Grotius és Smith műveit eredetiben olvasó s már említett zalaszentbalázsi Skublics Imre és Károly is.[36] A vidéki birtokos nemesség e művelt reprezentánsai azonban, akik többnyire olvasmányaik útján szerzik meg a kor szellemi színvonalához közelítő ismereteiket, ekkor még távolról sem domináns jelenségei a kornak, a megyei nemesség soraiban, ahol még Verbőczi szellemi világa az uralkodó. S főként: műveltségük passzív; alig lép ki a politikai

[34] Hazai és Külföldi Tudósítások 1820. január 12. sz. Idézi: *Fülöp G.* említett könyve 170. lapján. A névtelen cikkíró Kultsár István szerkesztő lehetett. A középnemesi életmódról, a rangbeli dölyfről, a szellemi színvonalról sok találó megfigyelés olvasható a hazai emlékiratokban és a külföldi útleírók munkáiban. Ezek közül itt csak a következőket említjük. *Gyürky Antal:* Ötvennégy év Hont vármegye történetéből 1820-tól 1874-ig. Vácz, 1875, I. k. 119–122.; Mezőkövesdi Ujfalvy Sándor emlékiratai, sajtó alá rendezte és kiegészítésekkel közre adta dr. Gyulai Farkas, Kolozsvár 1841, 173–180.; *Busbach Péter:* Egy viharos emberöltő. Korrajz. Bpest, 1898, I. k. 13–14., II. k. 32–34., 138. A külföldiek közül: *August Ellrich:* Die Ungarn wie sie sind című, Berlinben 1831-ben megjelent könyve. Benne az úri kiváltságait naponként hangosan fitogtató nagytömegű, műveletlen paraszt-nemesek életmódjának említésével is; *Miss Pardoe,* németül 1842-ben, Lipcsében megjelent Ungarn und seine Bewohner und Einrichtungen in den Jahren 1839 und 1840 című, a 30-as évek elejére is vonatkoztatható. A vármegyei nemességet az arisztokrácia magasságából fitymálva lenéző, világlátott Széchenyi gúnyos szavai szerint, a magyar nemes „illőbb foglalatosságnak tartja nyúlfiakat anyjok hasában lődözni, vagy semmit sem tenni". Idézi *Kornis Gy.:* A magyar művelődés I. k. 513.

[35] Deák levele Stettner Györgyhöz 1827. október 17-éről, Kehidáról. Közli *Pukánszky* i. közleményében 306–309. A „Poesie"-t Toldy Ferenc adta ki két kötetben 1828-ban.

[36] Ld.: *Fülöp* G. i. m. 202–226.

cselekvés arénájába. Legfeljebb néhány tettre kész egyéniség kísérel meg közkönyvtárak szervezése útján új szellemi megismerést terjeszteni néhány dunántúli megyében a húszas évek vége felé. De még ez is a művelt Festetics László gróf kezdeményezésére történik. Ilyen a dunántúli vidéki köznemesi élet szellemi éghajlata, amikor a fiatal Deák a megyei politika útjára lép és szívós szellemi önfejlesztő tevékenységbe kezd.

Kölcsey romantikus lélek és lírikus, kinél az olvasás, költészetének első korszakában, azt a célt szolgálja, hogy meneküljön a valóság elől. Deák, mint korai felismeréssel írja magáról „prosaicus" természet,[37] ki a tények rideg valóságának világába jár s kinél az olvasás racionális eszköz a történelmi lét áhított átalakulása és átalakítása érdekében. A „lappangva élő" Kölcsey elvágyódása a valóság elől, szinte tárgy nélküli szenvedés. Későbbi országgyűlési beszédei mély gondolatokkal teli ékes szónoklatok az irodalom számára. Azokról a fiatal Deák úgy nyilatkozik, hogy „inkább költői melegséggel, mint diplomaticai fontossággal" bírnak.[38] Ez a megítélés a tényekhez kötődő és a mindennapok útvesztőit ismerő politikus hangját szólaltatja meg. Deák is szenved a feudális falu fojtott levegőjétől, ő is áhítozik a történelmi lét megújulása iránt, de nem tárgytalanul és főként nem az érzelmek közvetlen megszemélyesülése formájában. Nála a lélek lírai eresztékei rejtve maradnak, az érzelmeket elfedi az elszemélytelenített tárgyiasulás. Belejátszik ebbe a kora gyermekkori lét, nála érzelmi bizonytalanságot[39] hátrahagyó öröksége, amely tekintetét alkatának megfelelően, kezdettől fogva a min'dig megfogható jelen apró és nagy eseményeinek, a mindig elérhető jövő irányába fordítja. Alkat és helyzet sajátos találkozásáról van szó, már a politikai pálya kezdeti útján is. A tiszti alügyészi, majd ügyészi, s mellette a megyei árvaszéki teendők judiciumot követelő ügyeinek ellátása a megyében, a politikai megismerés és érvényesülés előiskolája. De talán nem egészen véletlen – legalábbis az ő egyéni esetében –, hogy az egykori gyámolt később éppen az árvák gyámolítója és védnöke. Már csak azért sem, mert ezt a szerepét nem csupán a politikai pályakezdés, nem is egy rövid lejáratú szándék szüli, hanem az egykori gyermekkori élmények maradandó nyomokat hagyó érzelemvilága is, amely a múltat immár felnőtt korban örökíti tovább, még a forradalom utáni időkre szólóan is, amikor a Vörösmarty-árvák gyámolítója lesz. A gyermekként kapott gyámolítás felnőtt korban nyújtott visszadása, része az érett személyiség önkifejezésének. A rejtőzködő érzelmek átváltva a cselekvés szociális-jogi és morális pályáira így nyernek nála pozitív kiélési formákat. Ezek az egyéni hajlamok illeszkednek a politikai helyzet által kínált lehetőségekhez, amelyek közül az azokhoz legközelebb állók határozzák meg mind a gyakorlati tevékenység útját, mind a szellemi megismerés nyitottabb világa felé tett lépteinek irányát. Éppen abban, a közjogi vitáktól hangos történelmi időszakban, amikor a törvényekkel politizálás módszere nagy visszhangra talál a vármegyei nemesség körében, és amikor ezzel a módszerrel valóban hatást lehet kelteni az egész magyar közjogi életben. Ez a történelmi helyzet hívja elő az ismeretlenségből saját szószólóját a pályakezdő Deák

[37] Deák levele Vörösmartyhoz 1827. október 16-áról, Kehidáról. VMÖM, 17. k. 184.

[38] Deák levele Oszterhuber Józsefhez 1833. május 31-éről és június 6-áról Pozsonyból. OSzK.–K–L.

[39] Erről egyik legjellemzőbb levele Stettnerhez 1826. július 6-áról, Kehidáról. Benne – egyebek között – ironikus, önigazoló megjegyzése arról, hogy ahogy ő „a költők életiratát ismeri, közülük az volt a leginkább boldog, kinek felesége legkorábban halt meg". Közli: *Pukánszky* i. közleményének 142–145. lapjain.

személyében; erre a történeti szituációra érez rá az ismereteket elsősorban a történelem és a jog területein megszerezni, gyarapítani és kiélni törekvő fiatal megyei politikus. Helyzet és alkat a politika szélesebb mezején is egymásra lel. Ezért nem véletlen, hogy Deák nem az irodalomnak vagy irodalomkritikának – a politikai cselekvést kerülő úton megközelítő – aktív művelésében talál magának igazi gyakorlati és szellemi kiélési lehetőséget. A politikus alkat a közvetlenebb utat választja: a politikát törvényekkel igazító-szabályozó útját és elsősorban ehhez keres magának hazai és külföldi ismereteket, szellemi táplálékot.[40]

A fiatal Deák olvasmányait és műveltségének határát szükségképpen befolyásolja nyelvismerete, amely a latin mellett csupán a németre korlátozódik. Ezért csak a német nyelv közvetítése útján jutnak el hozzá a korszellemet megújító nyugati ideák áramlatai. Meglehetősen szűk szellemi folyosó ez az újnak befogadására. Még akkor is, ha a szellemi megismerésnek ezt a nyelvismerettől korlátozott lehetőségét nem az arisztokrácia ormain élő, külföldet látott, több nyelvet ismerő, művelt, főrangú családok egyes kiemelkedő képviselőinek sokkal szélesebb lehetőségeivel vetjük össze. Szűk még az egyes, de ritka kivételt képező s már említett középnemesi családok nyelvismeretéhez képest is, s kiváltképpen a már tizenöt éves korától Voltaire-t franciául olvasó Kölcseyéhez, aki a latin és a görög mellett, német, angol, olasz és spanyol nyelvismerete révén tesz szert kicsinyes létét feledtetni óhajtó kivételes műveltségre.[41] Az izolált középnemesi létforma korlátozza tehát a szellemi megismerés lehetőségét is a fiatal Deáknál, aki tudásszomját csak a megismerés szűkebb szellemi csatornáin át csillapíthatja. De minél nehezebb az áhított cél elérése, annál kitartóbb és célzottabb a szellem vágyakozása. Csak egy futó és a lényegre szorítkozó áttekintés a fiatal Deák korabeli olvasmányairól, eléggé egyértelmű képet ad mind a szorosabban vett szaktudományos ismereteiről, mind a szélesebb területeket átfogó történelmi, gazdasági, filozófiai és irodalmi műveltségéről és bizonyos mértékig annak eszmei irányáról.

A Corpus Juris alapos ismerete és tudása mellett kitartó módszerességgel tanulmányozza a magyar országgyűlések diáriumait és aktáit. Aprólékos és ugyanakkor lényeglátó ismerője az 1791. évi rendszeres bizottsági munkálatok hatalmas anyagának . Tanulmányozza Bencsik József jogtudós Repertóriumát a hazai köz- és büntetőjogról, de ismeri már a Code Napoléon-t, az 1756-ban készült bajorországi, az 1794-től érvényes porosz és az 1811. június 1-e óta érvényben lévő általános osztrák polgári törvénykönyvek anyagát is. Jogi ismeretei tehát már országgyűlési követi fellépése előtt is európai kitekintésűek. Olvasója a rendi alkotmány ügyében ingadozó álláspontot elfoglaló, a IV. Frigyes Vilmos porosz koronaherceg nevelőjének, J. Ancillon két, a Berlinben 1819-ben megjelent Államtudományokról és az 1825-ben ugyanott közzétett Az állami alkotmányok szelleme és befolyása a törvényhozásra című munkáinak. Tanulmányozza a szabadelvű L. Politz, lipcsei egyetemi tanárnak Az európai alkotmányokról 1789-től a legújabb időig című

[40] Félreértés Pukánszkynak az a megállapítása, hogy a fiatal Deák a húszas években eleinte „habozik" az irodalom és a politika között. Ld. közleménye bevezető sorait a 305. lapon. Deák sohasem volt írói alkat. Kezdeti irodalomkritikai próbálkozásait maga sem tekinti komoly kísérleteknek. Ennek nem mond ellent az irodalmi megújulás iránt tanúsított nagy érdeklődése és a hősköltemények, elsősorban Vörösmarty „Zalán"-jának szeretete, amely „a nemzeti fenkölt érzés" varázsával hat rá. Figyelme az irodalmi közélet és a forradalmi romantika jegyében születő új alkotások, s így Kölcsey költészete iránt is, elsősorban az irodalmat passzív módon befogadó politikus érzékenységéé.

[41] *Kornis Gy.*: Kölcsey világnézete i. m. 8.; *Fülöp*, i. m. 184.

négykötetes nagy művét, amelynek első kiadása még 1817–25-ben látott napvilágot, és amelyben a szerző az elavult intézményrendszerek és kormányzati formák szabadelvű kritikáját nyújtja. Hasonló szellemi ismereteket merít az észjog és a francia forradalom eszméinek liberális hangolású kommentátorától, a freiburgi születésű K. Rotteck történetíró és politikusnak az észjog és az államtudományok tárgyában írott négykötetes „Lehrbuch"-jából. Rotteck az önkényuralommal szemben az alkotmányos monarchia, a francia forradalom 1789–91 közti szakaszának híve, aki a polgári forradalom és a legitimitás között keresi a jogi miliőt, hogy a forradalom eszméit megmentse a szenvedélytől és az önkénytől. Könyvének tanulmányozása során Deák jellemző széljegyzeteket is ír. A munka második kötetének 57. lapján, ahol a szerző az állam céljáról értekezik, található Deáknak egy saját kezű széljegyzete arról, hogy az állam rendszeréből kirekesztendő Rotteck szellemében „auch die Vorrechte der Ämter und der Eigenthümer". A 132. lapon pedig, ahol a szerző a sajtószabadság mellett nyilatkozik, Deák aláhúzza a „Pressefreiheit" szót, és széljegyzetként melléírja: „In Ungarn bis jetzt ein Traum". Határozottabban körvonalazódik a fiatal megyei politikus műveltségigénye és eszmei orientáltsága a történeti, politikai, filozófiai és nemzetgazdasági tárgyú, egykorú olvasmányainak tükrében.

Tacitus műveinek, melyeknek díszes köteteit haláláig őrizte könyvtárában, szenvedélyes olvasója és ismerője. Kiterjedt tanulmányokat folytat a hazai és az egyetemes történet körében. Számos ilyen tárgyú munka közül jól ismeri a magyar kultúra európaiságának tudatát ápoló, az egykor szabadkőműves, majd a romantika idealizmusához visszatérő, hazai származású Fessler Ignác Aurél tízkötetes Historiáját Magyarország és lakóinak történetéről. A történeti regényeket is író Fessler hőseit (Attiláról, vagy Mátyásról szóló műveiben) a tiszta ész birodalma felé forduló haladás bajnokaiként ábrázolja. A magyar történelemmel foglalkozó egyéb munkái is (Gemälde aus den alten Zeiten der Hungarn, Breslau, 1808) igen olvasottak, főleg az új nemzedék tagjai körében és a történelmi inspiráció egyik forrását nyújtják. Deák olvassa a Mirabeau és Lafayette mellett, a forradalom érlelődésének szakaszában tevékenykedő E. J. Sieyès politikai írásait (Politische Schriften). Sieyès a francia liberális nemesi és papi értelmiség képviselője és az 1789–91. periódus alkotmányos monarchiájának híve. Elhatárolja magát mind a reakciós, feudális abszolutizmustól, mind pedig a radikalizálódó jakobinus mozgalomtól. Hasonló szellemű történeti érdeklődésre vall a fiatal Deáknál a francia publicista D. Pradt Dufour művének tanulmányozása is. A szerző a forradalom előtt a rendi országgyűlés tagja és királybarát; 1791-ben emigrál. Deák A bécsi kongresszusról írott munkájának német fordítását forgatja. Ismeri továbbá az 1791-ben a nemzetgyűléshez írott levelében a forradalmi erőszakot elítélő francia történésznek és filozófusnak V. Raynalnak Az európaiak berendezkedésének és kereskedelmi tevékenységének filozófiai és politikai történetéről a két Indiában című tízkötetes művét csakúgy, mint a liberális A. Villemainnak, a Sorbonne professzorának, később Guizot közoktatási miniszterének Cromwellről szóló s német nyelven is megjelent munkáját. Olvassa az egyéni szabadság és függetlenség híveként ismert E. Gibbon, angol történetíró németül már 1779–90-ben, Lipcsében megjelent tizenöt kötetes sorozatát a római birodalom történetéről, valamint a königsbergi katedrán a politikai és vallási liberalizmus szószólójaként működő Kant-epigon V. Krugnak az elméleti és a gyakorlati filozófia szisztémájáról írott, 1806–19 között Königsbergben kiadott munkáit. Történeti érdeklődése kiterjed az orosz törté-

nelem tanulmányozására is. Búvára a kezdetben liberális, később az orosz szlavofil konzervatív irányzathoz csatlakozó M. Kárámzin az orosz birodalom történetéről német nyelven írt munkájának amely 1828-ban, Drezdában és Lipcsében látott napvilágot.

Deák nemzetgazdasági nézeteiben már Fenyvessy Adolf is felismerte a „smithianizmus" hatását. Tény, hogy a gazdasági liberalizmus atyjának alapvető műve, a Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól, a fiatal Deák kedvenc olvasmányai közé tartozik. A munka 1810-ben megjelent német nyelvű kiadását ismeri. Smith, aki a rousseaui természetjogból meríti tanait, az egyes ember egészséges önérdektől hajtott – ám a „kölcsönös rokonszenv" erkölcsi határai által korlátozott – cselekvési szabadságában látja a gazdasági-társadalmi élet harmonikus fejlődésének feltételeit. Az „egyéni tulajdon és szabadság" liberális ihletésű eszméinek hirdetése valóban kitűnik Deák politikai fellépésének már a legkezdetibb fázisában is, mint ezt további vizsgálódásaink során látni fogjuk. De, már itt is hangsúlyozzuk: mindig a rendi intézmények hazai adottságaihoz igazított és az ezeknek megfelelően átértelmezett gondolati kivitelezésben. Akárcsak a Társadalmi szerződés-ben kifejtett rousseaui természetjog eszméje is, amelynek nyugtalanító üzenete a népfelség elvéről szintén megszelídült értelmet nyer nála a „közjó" gondolatának hirdetése formájában, miként a reformnemesség többi képviselőinél. A népfelség elvének eredeti rousseaui gondolata természetesen nem volt alkalmazható a rendi alkotmányt az abszolutizmussal szemben reformálva megőrizni törekvő nemesi-polgári politika számára. Ijesztő és sok volt neki, hiszen a nemesi előjogok fenntartása ellen is szólt. Az abszolutisztikus „filozófus király" képét eszményítő Voltaire tanai viszont más oldalról nem fértek bele a nemesi-polgári gondolkozás és cselekvés keretei közé. Kevésnek és ellenszenvesnek tűntek, mert az abszolút monarchia mindenhatóságát hirdették a rendi előjogok ellenében. Nem véletlen, hogy a fiatal Deák Montesquieu tanaihoz kötődik leginkább, mert a Törvények Szelleme című művében kifejtett elvei és gondolatai a leginkább voltak alkalmazhatók a hazai adottságokra. Deák a munka 1829-ben Halléban kiadott német kiadását tanulmányozza, széljegyzeteket is fűzve egyes megállapításaihoz. A nagy megfigyelő-gondolkodó s nem annyira írói alkatú Montesquieu az abszolútnak hitt dolgok történeti relativitására mutat rá a francia forradalmat előző felvilágosodás századában. Eszményképe az abszolút monarchia fejlődést gátló tényezőit kiküszöbölő alkotmányos monarchia. Ebben a király inkább csak uralkodik és nem kormányoz, a törvényhozó és végrehajtó hatalom egymástól független; a törvényhozás joga a parlamentet illeti, a végrehajtás a király által kinevezett, de a parlamentnek felelős kormány feladata, míg a bíráskodás a parlamenttől és a kormánytól egyaránt független bírói testület hatáskörébe tartozik. A hatalmi intézmények ilyen szétválasztása, amelyben a törvényhozó hatalom dominál és ahol a bírói testületek függetlenül működnek, némileg módosított képe az angol alkotmányos monarchiának. Az a körülmény, hogy Montesqueiu tanai egyfelől a hatalmi szervek szétválasztásának fontosságát hangsúlyozták, másfelől pedig nem voltak rendi-ellenesek, sőt dicsérték a Mária Terézia-kori magyar nemességnek a dinasztia iránti hűségét, adott leginkább lehetőséget ekkor a hazai nemesi-polgári törekvések abszolutizmus elleni szellemi inspirálásához.

Látható tehát, miként ismerkedik a fiatal Deák a francia felvilágosodás, az angol gazdasági liberalizmus polgári jogegyenlőségének eszméit hirdető, a legitimitást megőrző alkotmányos monarchia szisztémáját megfogalmazó szerzők műveivel. Ezirányú érdeklődése egészül ki a romantikus történelmi regényt megteremtő W. Scott írásainak önfeledt

olvasásával. Scott Napóleonját a húszas évek végén olvassa, később pedig minden munkáját megrendeli. Látszólag ellentmondásnak tűnik, miért rajong a hétköznapok tényeihez kötődő Deák a történelmi múlt valóságát a fantázia sejtelmes messzeségének világába átvarázsló Scott romantikája iránt. Valójában a fantázia kiélési lehetőségének most egy másik, a szellemi önművelés eszközeivel megvalósított módjáról van szó, amikor a nagy képzelőerő megszabadítja önmagát a gondolatok logikai súlyának terheitől, hogy szellemét feloldozza a valóságos jelen konfliktusaitól, és a tényleges áldozatok nélküli mesék varázslatos világába meneküljön. A szellem nagy pihenése ez, hogy „elfelejtse" a történelmi jelen cselekvési lehetőségeinek szűkre szabott határait, és lehetővé tegye a képzelet kötöttségektől mentes szárnyalását. Az eszmék rokonsága mellett, ez a belső igény magyarázza nála Vörösmarty romantikus költészete iránt érzett rajongását is; a Zalánt, megjelenését követően, még két évtized múltával is könyv nélkül tudja. Hasonló indíték vezetheti a drámaművészet területére tett szellemi kirándulásánál is, amikor a schlegeli dramaturgia iránt érdeklődik. A romantikus irodalmi eszméket népszerűsítő és összefoglaló Schlegel fordításában ismeri meg Shakespeare műveit, de olvassa a drámaművészeti és irodalmi Előadásokat is (Vorlesungen über dramatische Kunst und Literatur); ugyanúgy, mint a humanizmus, az egyetemes haladás, az emberszeretet és türelem eszméit és érzéseit sugárzó Lessing műveit.[42] (Sämtliche Werke.)

[42] A fiatal Deák egykorú olvasmányairól és műveltségéről a következő elszórt adatok tanúskodnak. A francia, bajor porosz és osztrák törvénykönyvek, valamint az 1791. évi rendszeres munkálatok ismeretére ld. országgyűlési beszédeinek vonatkozó visszautalásait 1834-ből. Kossuth Lajos, Országgyűlési Tudósítások, sajtó alá rendezte a Történettudományi Intézet Munkaközössége Barta István vezetésével, Bpest, 1949 III. k. 170. (A továbbiakban: O. T.); a Pestről beszerzett jogi, történelmi, szépirodalmi, valamint esztétikai tárgyú olvasmányairól, az „Auróra", a „Tudományos Gyűjtemény" előfizetéséről és olvasásáról, a közvetítők neveivel, elsősorban Stettnerhez és Vörösmartyhoz írott leveleiből szerezhetünk tudomást. Ezek Pukánszky többször említett közleményeiben és a VMÖM kritikai kiadásának, már szintén említett 17–18. köteteiben találhatók. Hasznos tájékoztatású szolgál *Panka Károly* Deák Ferenc könyvtáráról szóló ismertetése a Magyar Könyvszemle 1938. 3. füzetében a 288–293. lapokon. Az itt közöltek összevethetők *Ágai Adolf:* Deák és Eötvös József az olvasmányaik tükrében című írásával, amely a Literatúra 1935. évi szeptember 1-i számában jelent meg a 266. oldalon. Az utóbbiban közölt olvasmányok ismerete minden bizonnyal már a későbbi évekre vonatkoztatható. Ugyanígy valószínű, hogy az amerikai, svájci, angol, belga jogviszonyok tárgyában írott külföldi szerzők munkáival is csak az 1830-as évek vége felé ismerkedik meg Deák. Erről ld. *Áldor* i. m. 59. Deák széljegyzeteiről a Magyar Könyvszemle tesz említést. Montesquieu műve 2. kötetének 20. lapján ez a jellemző széljegyzet olvasható Deák tollából: „Die Politik ist eine Stumpfe Feile, welche unmerklich angreift, aber gleichwohl ihren Zweck erreicht." A „smithianizmus" hatásáról Deák nemzetgazdasági nézeteiben későbbi országgyűlési beszédei tanúskodnak. Erről értekezik *Fenyvessy Adolf:* Deák Ferenc nemzetgazdasági nézetei c. dolgozatában. Budapesti Szemle, 1882. 32. sz. 1–26. Az „egész nemzet köztulajdonát" s minden elidegeníthetetlen jogát képező vallásszabadságról kifejtett nézeteiről szól *Kovács Sándor.* Deák Ferenc és a vallásszabadság című értekezése a Protestáns Szemle 1907. évfolyama 5–16. lapjain. Ugyanerről máig is ismeretlen részleteket tartalmaznak Deáknak sógorához 1833-ból, Pozsonyból írott s eddig még nem publikus levelei is. OSzK.–K–L. A felvilágosodás és a liberalizmus korának állam- és jogbölcseleti nézeteit hirdető, illetve közvetítő szerzők ideológiájáról, azok hazai hatásairól *Szabó Imre* írt könyvet, A burzsoá állam és jogbölcselet Magyarországon, Bpest, 1955. Legújabban ld. *Bíró Ferenc:* Voltaire és Rousseau a felvilágosodáskori magyar irodalomban című tájékoztató dolgozatát a Magyar Tudomány 1978. évi 11. számában a 808–814. lapokon. A felvilágosodás korának átfogó és a korszerű történeti szemléletet érvényesítő módszeres vizsgálatát Kosáry Domokos legújabb műve nyújtja, Művelődés a XVIII. századi Magyarországon címmel. Bpest, 1980.

A fentiek alapján bizonyára sikerült érzékeltetnünk: a fiatal Deák, aki hivatali teendőit végzi a megyében – 1829 óta táblabíróként is – íróasztalán az elkészítendő tiszti vélemények, az árva-ügyi küldöttségek, a különféle úriszéki és vármegyei perek jegyzőkönyveinek halmazával, szellemi ismereteit és műveltségének szintjét tekintve a létformájának megfelelő tudat felső szintjén mozog. Önmagát a történelem- és a jogtudományokban aktív módon kifejezni, az irodalom és az esztétika ízlést csiszoló passzív élvezetében feltalálni tudó egyéniség, akiről a Festetics László grófot keszthelyi birtokán meglátogató angol vendég is megjegyzi – miután Deák is részt vesz társaságában –, hogy nemcsak a magyar, de az európai viszonyokról is felettébb tájékozott.[43] Valóban: Deák a hazai közélet és az európai események távoli, de érzékeny megfigyelője, aki a 30-as évek elején már határozott politikai koncepcióban fejti ki a maga álláspontját a magyar politika néhány lényeges és időszerű kérdéséről. Nem kezdeményező, támadó, nem is hangos és nyugtalan újító. Inkább halk hangú hirdetője és türelmes okfejtője a politikai megújulás gondolatának, aki személyét a tartózkodás hátterének csendjébe burkolja. Előrehaladni nem egyszerre és frontálisan, hanem csak egyenként és fokozatos léptekkel kíván. Elutasít minden erőszakos lépést, mivel a régi szokások rabjai közt is vannak „irgalmasok", akik csak azért ellenkeznek az újjal szemben, mert azt „erővel tólták nyakokra". A reformpolitika sikerének fontos előfeltételét a megyei nemesség szívós politikai felvilágosításában, a megyék közti „nyilvánosság" szisztematikus kiterjesztésében, a megyei ellenzék politikai együttműködésében és összetartásában látja, mert „Pest még nem Páris, hogy példája törvényt szabjon... még nem bírja nemzetünk közbizodalmát", s ezért példája más megyék számára zsinórmértékül sem szolgálhat. „Hazánkban – fejtegeti a fiatal Deák – csakugyan a Vármegyék teszik valóságos forrását a Törvényhozásnak..." Ezért hívja vissza a „nagyok"-at – Széchenyit, Andrássyt és Wesselényit – a hazai politikai élet igazi bástyái közé, a megyék partikuláris centrumaiba, mert ők – éppen ekkor – a törvényelőkészítés időszakában „többet használnak jószágaik megyéjében", mintha Pesten „együtt ülnek". Politikai fejtegetéseit 1832. február 27-én veti papírra,[44] az eljövendő országgyűlést előkészítő bizottsági ülések aktív résztvevőjeként megyéjében, ahol a régi és az új ideák közti küzdelem a követutasítások dolgában csakúgy, mint a követek személyének megválasztása körül ekkor még nem dőlt el. Zalában az ellentétes politikai eszmék csatája fokozatokban bontakozik ki; egyik jellegzetes eseménye a követváltás Antal és Ferenc között.

II.

A követváltás a testvérek között, amely nem játszódik le előzmények nélkül, az országos politikának a megyei életben is tetten érhető korszakváltásával esik egybe. Az 1830-as évek kezdete fordulópont a hazai politikai életben. A sérelmi politika iskoláján nevelkedett idősebb nemzedéket a társadalmi reformok iránt fogékony ifjabb váltja fel. Oly időben, amikor a négyhatalmi szerződés elvei szerint még 1815 novembere óta megvont európai hatalmi egyensúly elmozdulásai egyre kedvezőtlenebb körülményeket

[43] Gyámleánya visszaemlékezése 60.
[44] *Pukánszky* i. m. 315–318.

teremtenek a Metternich politikájához fűződő osztrák abszolutizmus minden nemzeti és liberális fejlődést elnyomni igyekvő hatalmi gépezetének zavartalan működtetéséhez. Két egymáshoz közeli, az 1828-i és az 1830-i esztendő történeti eseményei a nagyhatalmi politikában, meggyöngítik az osztrák birodalom addigi hatalmi pozícióját. Az első időpontban lejátszódó események közvetlenül a „keleti kérdés"-sel függenek össze, ám összhatásukban a birodalom általános helyzetét is érintik. Anglia – Franciaországgal és Poroszországgal együtt – Oroszország balkáni térnyerését meggátolni igyekezve, felmondja az addigi szövetséget. Hatására a már évek óta folyó görög szabadságmozgalom éppen az ő segítségükkel vívja ki a török elnyomás elleni győzelmét. Amíg Anglia egy független Görögország elismerésével próbálja feltartóztatni Oroszország kijutását a Földközi-tengerre, addig Ausztria a hanyatló oszmán birodalom támogatásával kísérli meg ellensúlyozni a számára egyre félelmetesebb szövetséges-vetélytárs balkáni terjeszkedését. Az 1829. évi drinápolyi béke azután előnytelenül hat ki Ausztria balkáni politikájára, s ennek következményeként a metternichi szisztémára. Oroszország tovább terjeszkedik a török rovására a Balkánon – amellett, hogy biztosítja a kijáratot kereskedelmi flottájának a Földközi-tengerre –, aminek ellensúlyozására a konfliktusban közvetítőként fellépő Anglia és Franciaország 1830-ban véglegesen deklarálja Görögország függetlenségét. Ez az első nagy csapás a metternichi politikára, amely nemcsak a görög szabadságmozgalom győzelmét, de az „északi óriás" balkáni térnyerését sem tudja megakadályozni. Utána jön az újabb megrázkódtatás: az 1830. évi júliusi forradalom véget vet a Bourbon-ház uralmának. A francia liberalizmus kisugárzó hatású Európára: július után egy hónappal a belgák kivívják függetlenségüket Hollandiától; majd Braunschweigben és Hessenben űzi el a nép uralkodóját. A pápai állam forrong; felkelések tüzei szikráznak Szászországban és Hannoverben. 1830. augusztus végén bizalmas jelentés számol be Ferenc császárnak a Rajna menti tartományokban uralkodó feszült politikai állapotokról. Különösen az aacheni zavargásokról, ahol a csapatokba verődött ifjak „éljen Napóleon – éljenek a belgák" jelszavakat kiáltozva csődülnek az utcára. Düsseldorfban a kisalkalmazottak körében terjed a „forradalmi métely", ahol a helyi újságok feltűnő címek alatt számolnak be a „dicsőséges forradalom"-ról. A város polgármestere pedig a „forradalom nagyszerűségét" magyarázza az összeverődött lakosságnak. A császárvárosban a fogyasztási adóknak a hadikiadások okozta növelése miatt tör ki zavargás a szegényebb néposztály körében augusztus 30-án. A katonasággal eloszlatott tömegből – mint ezt Sedlnitzky rendőrminiszter bizalmas jelentése közli – „vétkes utalások" hallatszottak a párizsi forradalomról. 1830. november 29-én tör ki – a párizsi július politikai kisugárzásaként – a „kongresszusi" Lengyelország felkelése a cári elnyomás ellen. Az orosz túlerő egy évi kíméletlen harcban fojtja el a lengyelek küzdelmét; jogilag is felszámolja a lengyel területek önkormányzatát, beolvasztva az országot a cári birodalomba. A négyhatalmi egyezmény felmondása s nyomában a görög szabadságmozgalom diadala, Oroszország befolyásának növekedése a Balkánon, még a 20-as évek végén, majd röviddel utána a dinasztiát döntő júliusi forradalom győzelme és a hatására kibontakozó nemzeti és liberális mozgalmak megélénkülése az európai kontinens nyugati részén egyfelől, másfelől a félelmetes északi szövetséges további térnyerése, most már a galíciai határ mentén: mindezek az egymást követő és egymással hol közvetlen, hol közvetett szálakon összefüggő események az osztrák birodalom külhatalmi pozíciójának rovására mozdítják el az európai egyensúly korábban megvont erővonalait. Metternichnek már nincs módja – mint

volt a nápolyi, szicíliai, illetve a piemonti felkelések idején a szövetség rendszerével – a nyílt katonai beavatkozásra. Rendszerének fenntartására azonban – ekkor már inkább védelmi állásból – minden rendelkezésre álló eszközt igénybe vesz. Az osztrák örökös tartományokban felemeli a hadsereg kiadásait fedezendő fogyasztási adókat, lázas fegyverkezésbe kezd, és katonai erőket irányít a nyugati és a galíciai határszélekre.

A külső körülmények ilyen alakulása magyarázza meg, miért lazult – ha csak rövid időre is, a münchengrätzi egyezmény megkötéséig – az osztrák abszolutizmus hatalmi apparátusának szorítása a hazai politikai életre. Miként a víz alá szorított eleven test a felszínre tör, ha csökken a felülről ránehezedő nyomás ereje, úgy tör most – 1831 után – ismét előre a magyar nemesi ellenállás, és követeli a polgári és nemzeti fejlődés problémáinak saját sérelmeihez igazított orvoslását a feudális-abszolutisztikus rendszert konzerválni igyekvő kormánypolitikával szemben.[45]

Ehhez a belpolitikai helyzet is éppen érlelődik. Kivált, amióta Széchenyinek a politikai közvéleményt – a reformszellem első igazi nagy hatású gondolatainak megformálásával – felkavaró munkái egymás után napvilágot látnak,[46] miközben a rendszeres

[45] Ausztria hatalmi helyzetének romlása és a magyar nemesség megújuló ellenállása között az – időbeli egybeesés folytán fennálló – összefüggés ma, még módszeres kidolgozásra vár. Az évtized fordulóján lejátszódó események egymással összefüggő sora azonban részben az eddigi irodalomból, részben az újabb levéltári forrásokból felvázolható. Most – a teljesség igénye nélkül – csupán a következő munkákra, illetve forrásokra utalunk. Az egykorú hazai irodalomból, még ma is használható *Horváth Mihály,* Huszonöt év i. műve, amely egykorú megfigyeléseket tartalmaz az 1828–31. évek között lejátszódott európai eseményekről és azoknak a hazai viszonyokra gyakorolt hatásairól is, I. k. 225–265.; a későbbiek közül érdekes adatokat tartalmaz – de rendszertelenül egybegyűjtve és minden koncepciót nélkülözve – *Horváth Jenő:* Magyar diplomácia című Budapesten 1928-ban megjelent könyve. Adataiból kitűnik: már az 1825. évi országgyűlés megnyitása is szoros összefüggésben volt a „keleti kérdés" okozta válsághelyzettel, mint ezt egyébként Horváth M. is megírta már korábban. Az orosz hadak a Kárpátok mentén vonultak Moldván és Havasalföldön keresztül Konstantinápoly felé. 1828-ban a bécsi kormány katonai kordont vont egy várható orosz támadás ellen, amelynek feltételezett központja – mint ezt *Radetzky* tábornok „Militärische Lage Österreichs" című munkájában írja – a Közép-Duna vidéke. Idézi: *Horváth Jenő* fentebb említett könyve 6–8. lapjain. Az 1828–29. évi orosz–török konfliktusról, s benne Ausztria szerepéről, az eddig megjelent osztrák munkák vonatkozó adatai mellett, még továbbra is nagy mennyiségű és módszeresen fel nem tárt diplomáciai iratanyag tájékoztat. Ezek főleg bizalmas tudósítások, amelyeket báró Ottenfels Ferenc, Ausztria Konstantinápolyi követe írt – olykor naponta is – Metternich számára. Erről: Haus, – Hof- und Staatsarchiv, újabban Wiener Staatsarchiv, Türkei, VI. – Berichte–Weisungen, 1828–29, 36–37–38. sz. kartonok. Hasonlóan fontos, és ma még szintén alig használt jelentések szólnak az osztrák-orosz viszony alakulásáról 1829–36 között a szentpétervári követ, Fiequelmont Karl Ludwig tollából: Staatskanzlei. Rußland. III. Berichte, 86–106. sz. kartonok. Hosszú jelentés tudósít 1830-ból, a júliusi forradalmat követően kitört augusztusi zavargásokról a rajnai tartományokban: Kabinettsarchiv, Geheim-Akten, 1830, 4. sz. kartonban a következő főcímmel. „Darstellung des Benehmens der preuss. Regierung in den rheinischen Provinzen nach der Juli-Revolution." A bécsi augusztus 30-i zavargásokról ld. *Helmut Bleiber:* Die Unruhen in Wien im August 1830. Zur Frage der Auswirkungen der Pariser Julirevolution auf die Monarchie der Habsburger, Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1974. 7. füzet 723–729. l. Az 1831. évi lengyel vereséget követő, további orosz térfoglalásnak az osztrák abszolutizmus uralkodó köreire gyakorolt hatásáról, illetve Metternichnek egy osztrák–francia–angol szövetség létrehozása érdekében kifejtett időleges és sikertelen kísérleteiről már Horváth Mihály is írt, említett munkája I. kötetének 264–265. lapjain.

[46] A „Hitel" első pesti kiadásának időpontja: 1830 július 28. 1832-ig még további három kiadása – köztük egy német nyelvű – lát napvilágot. A „Világ" 1831-ben szintén Pesten, míg az ebben az évben elkészült „Stádium" a cenzúra folytán csak két évvel később, Lipcsében jelenik meg.

munkálatok megélénkülő vitái is folynak a megyékben.[47] Erre az időpontra esik a régi magyar táblabíróvilágot megtestesítő, idősebb nemesi nemzedéknek[48] a fiatalabb és a francia felvilágosodás eszmei öröksége, az angol gazdasági liberalizmus, az alkotmányos állami berendezkedés, az egyéni szabadság és tulajdon ideái iránt fogékony útkeresőkkel való felváltása. Az apákat váltó ifjak köréből kerülnek ki azok, kik már azon fáradoznak, miként hántsák le a „roskatag feudalizmus hajdan csillogó rongyai"-t[49] a magyar társadalom testéről. Ez a fiatal nemzedék, amelyben a kisvagyonú, vagy éppen vagyontalan ügyvédek csoportja mellett, egyes jobbmódú nemesek és a gazdálkodás, az élet gyakorlati tapasztalatai nyomán a polgárias eszmék iránt fogékonnyá váló gazdag pártfogók bővülő csoportjai gyülekeznek össze, nem marad tétlen. A hazai politikai élet mezejére friss erővel kilépő fiatal újítók a régi és a rendi szellem útvesztőjében megrekedt operátumok nemzeti-polgári irányú átalakításáért kemény küzdelmet vívnak a megyékben.[50] 1831 elején vizsgáló bizottságok alakulnak megyeszerte, amelyek a nádor által megküldött országos bizottságok kinyomtatott munkálatait vitatják és véleményezik, hogy „ezekhez képest adják a követek utasításait" az eljövendő országgyűlésre. Zalában a kinevezett bizottság munkájában ott a két testvér is; Antal a bizottság elnöke, Ferenc az egyik tagja.[51]

A győri jogakadémiát 1808-ban elvégzett és az 1809. évi nemesi felkelésben részt vett, onnan kapitányi ranggal hazatérő Antal a régi magyar táblabíróvilág egyik tipikus alakja, a meggyőződésből fakadó elvi állhatatosságnak, a katonás rendszeretetnek és a rendelkezni szerető modornak egyéni motívumaival. Az 1823-i rendi ellenállás keménykötésű vezéralakja megyéjében, táblabíróként; ennek köszönhetően második követ az 1825/27-i országgyűlésen; 1828-tól megyéje első alispánja, 1830-ban pedig már első követe is. Előtte a kormány királyi tanácsosi címmel kínálja az újoncállítás meg az adóügyben tanúsított ellenállását puhítandó, amit azonban ő elhárít magától. Nemcsak megjelenése – egyenes tartás, gondosan ápolt, katonás külső, komoly arcvonások, mely mögött a lélek mélyére látó Kölcsey pillantja csak meg a verselő hajlamokról is árulkodó természetet –, de egész karaktere is hajlíthatatlan keménységű. Erős szálakkal kötődik a rendi életforma és intézményrendszer világához, ám az ettől meghatározott keretek közt emberi méltó-

[47] Ezekről részletesen szól, de a titkosrendőri jelentések egyoldalú használatával és kritikai rostálása nélkül, némileg felnagyítva az egyes megyékben jelentkező progresszív tendenciákat: *Barta István:* A fiatal Kossuth és kora c. doktori értekezése. Kézirat. Bpest, 1963. Rövidített változata: A fiatal Kossuth. Bpest, 1966. főként a 44., 97–98., 100–146., 149., 153–154., 164–173. A munkálatokról Széchenyinek az volt a véleménye 1831-ben, hogy azokban „nincs egyetlen talpkő" sem. Viszota Gyula, mint kiadó: Gróf Széchenyi István naplói 1830–1836. Bpest, 1934. IV. k. XXXIX. 1. Wesselényi szerint „sok velő nincs" bennük és „talpköve sem igen van az sem kétséges". *Barta:* A fiatal Kossuth: i. m. 113. Deák később, 1834-ben, a polgári törvénykönyv kerületi vitája kapcsán, úgy nyilatkozott, hogy „az országos küldöttség ... rendszert nem alkothatott, mert csak a hiányok kiegyengetésére s foltozásra volt kiküldve". O. T. III. k. 170.

[48] *Busbach P.*: i. m. I. k. 8–9., 14. II. k. 32–33. és 138. Továbbá: *Gyürky Antal:* i. m. I. k. 119–122. Ugyanerről: *Sréter János:* Visszaemlékezések. Buda, 1842. 29. és a következő lapok.

[49] Deák szavai az 1834. évi november 10-i országos ülésen mondott híres beszédéből. (O. T. III. 687.)

[50] *Kosáry Domokos.* Kossuth Lajos a reformkorban. Bpest, 1946. 32. *Barta I.* i. m. 97–98., 106., 127–146., 149., 153–154., 164–173. lapokon.

[51] ZML. Közgyűlési Jegyzőkönyvek (a továbbiakban Kj.) 1831. Nr. 1. sz. január 17.

sággal és belső morális tartással.[52] Emelkedése a megyei közélet pályáján az évtized fordulóján torpan meg és hanyatlik le 1831–33 között, a korszellem változását jelző időben. Zalában is új igények új hangjai hallatszanak ekkor az országgyűlési követutasításokat előkészítő rendszeres bizottsági munkálatok ülésein. Kivált az országszerte nagy riadalmat keltő 1831. évi parasztfelkelés elfojtását követően, mely egyébként a mozdulatlanságot képviselő, avítt szellemű nemesi politikusok körén kívül, még a változások szükségességét elismerők némelyikénél is meghökkenést és vigyázatos tartózkodást vált ki a társadalmi reformok dolgában, nehogy a nép ezeket a „félelem által kicsikartnak" tekintse.[53] A távolabb látók viszont éppen a kolera nyomán felkelő parasztmegmozdulás tanulságát levonva sürgetik a jobbágykérdés megoldását, mert miként Széchenyi megjegyzi: „ha a kolera nem nyitja meg némely vak szemét, akkor rossz világot fogunk élni".[54] A fiatal Deák némi malíciával vegyes egykedvűséggel figyeli az „ijesztő híreket" a felkelés tűzfészkétől távolabbi Zalában, amikor a helybeli és a Vas megyei nemesség körében tapasztalható felborzolt politikai kedélyekről tudósítja Vörösmartyt: „tiszta lélekkel merem mondani" – írja a költőnek –, hogy „sohasem felejtettem el, hogy ők – a jobbágyok – is embertársaim". Ezért jobbágyai „közepében nevet"-i az „ijesztő híreket", és inkább a ragály terjedését gátló vesztegzárak építésének gyakorlati megoldásán fáradozik. Zalában olyan határozat születik, hogy a munkálatokkal kapcsolatos költségeket „egy bizonyos felosztás arányában" a nemesek is viseljék, „kivéve az egész szegényeket". Érdekes és jellemző, miként indokolja Deák ezt a nemesi adómentesség elvét engedőlegesen áthágó határozatot. Egyfelől, a minden írott törvényen kívül és felül álló rousseaui ihletésű természetjog elvének az éppen adott feladathoz igazításával, „mert ezen fizetés nem az írott törvényeken alapul, hanem azon szent és változhatatlan igazságban gyökerezik, melyet a természet minden jobb embernek szívébe oltott, és mely szerint a szenvedő embernek tekintete s a felebaráti szeretet az írott törvények kötelezésén kívül is áldozatot kíván tőlünk . . ." Másfelől, mintegy megvédve és körülbástyázva a gondolatot, hívja segítségül a rendi törvények általa értelmezett *szellemét: a tiltás hiányát!* Ezért, miután áldozat „nem pedig törvényes kötelesség lévén ezen adózás, a fizetni nem akarót pörrel kényszeríteni nem fogjuk". S így „ezen módot nem tiltja a törvény" – írja.[55] Egyazon gondolatnak ilyen, kétféle eredetű és jellegű – a természetjog erkölcsi motiválásának a magyar rendi törvényekkel összekapcsolt, és ez utóbbiaknak az új korszellemhez igazított

[52] *Ferenczi:* i. m. I. 14–19., 67–71., A róla szóló, a kormányzat szempontjainak megfelelő titkosrendőri jelentésre 1830-ból, ld. az „Ablegati Comitatuum 1830" című jellemzést a III. számú iratkötegben, Haus-, Hof- und Staatsarchiv Kabinettsarchiv, Kaiser Franz-Akten 146. számú karton. Arról, hogy az osztatlan söjtöri és kehidai birtokokon Antal vezette a gazdaságot, már szóltunk. A fentebb idézett titkosrendőri jelentés is említi a „nem nagyon jelentős vagyont" képviselő javakat, illetve a gazdaságot, amit Antal vezet. Ezen kívül ismeretes Ferencnek Vörösmartyhoz 1825. november 15-én Kehidáról keltezett egyik levele, amelyben arról ír, hogy csak Antal követi működése szakítja félbe ezt a vezetést, és ilyenkor „közös gazdaságunk terhe egyedül rajtam fekszik . . ." VMÖM. 17. k. 103–105.

[53] *Barta I.:* i. m. 114–115. Az 1831. évi parasztfelkelésre és politikai hatására itt csak két munkára hivatkozunk: *Balásházy János:* Az 1831-i esztendők felsőmagyarországi zendüléseknek történeti leírása című, Pesten 1832-ben megjelent egykorú tudósítására és *Tilkovszky Lóránt:* Az 1831. évi parasztfelkelés című könyvére. Budapest, 1955.

[54] *Viszota Gy.:* i. m. XXXIX.

[55] A Deáknak Vörösmartyhoz 1831. október 31-én, Kehidáról írott leveléből. VMÖM. 18. k. 22–25.

– indoklási módja: ilyen az egyik, korai jelentkezése a fiatal Deák politizáló módszerének a megyében. A politizálásnak ezt a törvényekkel vívott módszerét veti be a rendszeres munkálatok megyei bizottsági tárgyalásain is. Nem pusztán valamelyik nemzeti sérelem, nem is egyedül a feudális szisztémát alapjában érintő jobbágykérdés megoldása, hanem valamennyinek a magyar társadalom polgári-nemzeti irányú elmozdítása céljából. Ezért összpontosítja szavait 1832 elején a megyében zajló viták alkalmával az átalakulás lényegét jelentő alapeszmére. Így: *„mivel alapos törvényeink* azon része, mely nemzetünk egyes osztályainak viszonyos helyheztetését tárgyazza, *magával a természetes igazsággal nem minden részben egyezvén,* nem valamely közös szerződésnek szoros kötelezésein, hanem az erőnek hatalmán és százados szokásokon épült, most mi önhasznunk keresésén felülemelkedve javítsuk azon alapos törvényeknek ezen hibáit, *áldozzuk fel hazánk fiainak boldogságáért legalább egy részét azon jussainkból,* melyeket egykor fegyvernek hatalma szerzett, s az időmúlás csak törvényesített, de igazságosakká nem tehetett, mert senkinek természeti igazát nem sértjük ezáltal, *áldozatunk pedig a hazának és* [*az*] *emberiségnek oltárára lészen téve*". Ezért – folytatja tovább – „töröltessenek el mindazon törvények, melyek eddig tiltották, hogy *nemtelen sorsú hazánkfiai valamely nemesi fekvő javakat tulajdonosi jussal megvehessenek*", hogy a jobbágy *„születése miatt minden szorgalmának ellenére is fekvő tulajdont nem bírhatván, csak lakósa legyen inkább a hazának, mint polgárja* . . ." Majd tovább: legyen joga minden nem nemes hazánkfiának „valóságos szerzeményéről megszorítás nélkül szabadon rendelkezni"; részesüljenek ők is a törvényhozó és a végrehajtó hatalomnak „a nemzet egy részét illető felében"; emeltessenek fel ők is „a szabad magyar polgárok sorába", hogy „okuk légyen szeretni a hazát, melyet ők védelmeznek leginkább".[56] S ha az így kifejtett gondolatokhoz hozzákapcsoljuk a Vörös-

[56] Ezt a szövegrészt idézi *Barta I.* említett disszertációja 531–533, illetve A fiatal Kossuth, már szintén említett könyve 165–166. lapjain, de Deák nevének említése nélkül. Olyan formában, mint a megyének a rendszeres munkálatokra adott egyik jegyzőkönyvezett véleményét. Ha azonban a szóhasználat és a stílus sajátos jegyei mellett, a reformgondolat kifejtését és indokait is összevetjük Deák egykorú írásaival és főleg a röviddel utóbb elmondott országgyűlési beszédeinek szóhasználatával, stílusjegyeivel, érveivel, akkor a következő feltűnő hasonlóságokat és egyezéseket észlelhetjük ez utóbbiak és a fent idézett szövegrész formai és tartalmi jegyei között.

a) *A természetjogra való hivatkozás* a legkülönbözőbb motivációkban fordul elő. Így például Deáknak a jobbágy személyes biztonsága érdekében 1833. június 15-én a kerületi ülésen elmondott beszédében. „Van egy törvény . . . mely nélkül polgári alkotmány erősen nem állhat, mely nélkül írott törvény igazságos és boldogító nem lehet, és ez: *a természetnek szeghetetlen szent törvénye.*" O. T. K. k. 473. A szeptember 4-i országos ülésen mondja: „a bírhatási jus minden embernek vele született sérthetetlen természeti jussa". Majd: a közterhek legnagyobb része azon 8 millió vállán fekszik – és most szinte szóról szóra ismétlődnek a szövegrészben a fentebb idézett szavak – „ki még fekvő tulajdont sem bírhatván csak lakósa inkább a hazának, mint polgárja". O. T. II. k. 155. Az 1834. évi júniusi kerületi ülésen a capacitás védelmében megint igen hasonló fogalmazások, sőt szavak olvashatók Deák beszédéből. Így: a bírhatás megadása „polgári alkotmányunkat éppen nem sérti"; „nem kellene ön hazánkfiait egészen kizárni azon hazának bírhatásából, melynek védelmét . . . nem csekély részben ők teljesítik." O. T. III. k. 218. l.

b) *A polgári jogegyenlőség hiányának a szövegrészben idézett egyik, a konkrét viszonyokhoz igazított indoklása* is igen hasonló formában megtalálható Deáknál. Így pl. a Vörösmartyhoz 1832. február 24-én írott levélrészletében, amikor azt írja, hogy e jog hiánya csak a hajdani „hódítás"-on, „csak fegyvernek és erőnek hatalmán alapul . . ." *Pukánszky B.* i. m. 315–317. Vö. VMÖM. 18. k. 30–36.

c) A rendi törvények tiltásának *meglétére* vagy *hiányára* való hivatkozás jellegzetes deáki érvelési formula. Az idézett szövegrészben a törvények tiltó hatályát a természetjog alkalmazásával

martyhoz ez idő tájt írott azon másik levelének jellegzetes megállapításait arról, hogy a „normannusok is ... meghódoltatták az angolszászokat, most mégis Angliában mind ezeknek, mind amazoknak, mind az ottmaradott hadifoglyoknak maradéki egyformán emberek, egyformán polgárok, hasonló jussokat bírnak és egyenlően viselik a közterheket" és hogy az ő legfőbb óhaja, „hogy egykor a valóságos Magyar Nemzet négyszázezerből tizenkét millióra emeltessék",[57] akkor máris felismerhető a „szabadság és tulajdon", a nemzeti „érdekegyesülés" néhány jellegzetes alkotóelemét tartalmazó deáki gondolatkör politikai formulája, annak szellemi ihletésével és érvrendszerével együtt. A francia felvilágosodás eszmei örökségének az angol liberalizmus polgári jogegyenlőségével összehangolt gondolatairól van itt szó, amelyeket Deák beépíteni törekszik a magyar rendi törvények szellemének világába. Olyan értelmezést kölcsönözve ez utóbbiaknak, amely alkalmassá teszi őket a politikai megújhodás céljaira. Korántsem megdönteni igyekszik a rendi szellem építményének falait, mert „felette hibázik azon hatalmas, ki Nemzetének szellemén fellyül emelkedve mindent egyszerre kívánna eszközlésbe venni" – írja fentebb idézett soraiban. Inkább új pilléreket építget a rendi gondolatvilág és szisztéma roskatag építményébe, melynek fokozatos és felettébb módszeres átigazítója. Számol az „önhaszon" történelmi hatóerejével, mert a rendi értelemben vett önérdek is „sokat földhöz köt és repülni nem enged". S mivel az ezekhez tapadók száma is „felette nagy, befolyásuk is tetemes", nem „kellene a számításból kifelejteni" őket sem.[58] Egy rendi gyökérzetű, de megújhodó középnemes típusát megelevenítő, fiatal politikus portréjának vonásai kezdenek kirajzolódni előttünk, aki legalább olyan mértékben számol az előrelépést szükségszerűen követő „elszánt ellenkezés" hatalmának ellenhatásaival, mint amilyen szívós és körültekintő küzdelmet folytat az új eszmék érdekében az ő sajátosan egyedi, de talán egyedül hatásos politikai fegyverével: *a törvények erejével.* Törvényismerete nem a paragrafusok szellemének és betűinek egyszerű tárháza csupán. Elsősorban olyan történeti látásmódon alapuló eszmei-politikai fegyver, amely, mint hangsúlyoztuk, a leginkább közelít – éppen a közjogi vitáktól hangos politikai korszakváltás idején – egy olyan „prókátor nemesség" gondolatvilágához, amely állandóan jogítéletekben gondolkodva vitázik a politika titkos kulisszái mögött éppúgy, mint nyílt színterén.[59] *Az uralkodó magyar politikai gondolkodásmód találkozik össze a deáki politikai módszerrel.* Ezt a módszert építi be Deák a rendi világ gondolatkörének falai közé, hogy az „óság" ideáit onnan belülről bontogassa, hántogassa le, az adott helyzettől függően megválasztott és váltogatva alkalmazott argumentálásával.

Már az imént is észrevehettük ugyanis a jellegzetes politikai érvelési harcmodort: Deák egyszer a tiltás *hiányára,* máskor annak *meglétére* hivatkozva érvel a reformgondolat érdekében. Az előbbire – az adott esetben – akkor, ha a rendi törvények ősi konstrukciója *megengedi,* az utóbbira, ha az *gátolja* a reform gondolatának érvényesítési módját.

---

kívánja „javítani". Ezek után nem hisszük, hogy tévedünk, ha az idézett szövegrészből Deák beszédének rögzített szavait olvassuk ki.

[57] A Vörösmartyhoz 1832. február 24-én írott s már idézett levélből, uo.

[58] Uo.

[59] „A jogászok annyira elszaporodtak", hogy „prókátor és proletariatus mind inkább majdnem egyértelművé lett, s az ország méltán gúnyoltathatott prókátorok országának" – írta *Horváth M.* Magyarország történelme, című 1873-ban, Budapesten megjelent művében, 8. kötet 499.

Most ez az eszmei fegyvere, melyet mint kétélű kardot, hol így, hol úgy forgatva küzd a feudális kötelékek egy-egy csomójának elmetszéséért. De ugyanakkor hivatkozik a *természetjog elvére* is. Csakhogy ezt az elvet is az adott szükségletektől és lehetőségtől függően más-más módon köti össze a magyar törvények szellemével és betűjével. Az első esetben az eredeti rousseaui gondolat átértelmezett használata, konkrétan a megyebeli nemesség részleges és engedőleges adózásának – alapjában mégis a rendi törvények szellemével indokolt – megvalósítását szolgálja. Az utóbbiban ugyanez a szellemi inspiráció – mert az adott törvények gátat vetnek a polgári tulajdon, konkrétan a capacitás elvének megvalósítása, az ősiség eltörlése elé – már a vonatkozó törvények lebontását, „eltörlését" célozza. Ezúttal tehát a régi törvények szellemét igazítja az új eszmékhez. De akár az egyik, akár a másik érvelési metódust tekintjük is, Deák mindkét esetben a rendi törvények talapzatán állva hadakozik a reformgondolatért. Ezért idomul nála a francia felvilágosodástól ihletett gondolat is a rendi gondolkodás eszmei arculatához, s kapja meg – az objektív helyzettől meghatározott keretek között – a magának megfelelő eszmei tartalmat: a közteherviselés csírázó ideájának, a szabad tulajdon és a személyi szabadság reformgondolatának jogítéletekben megfogalmazott programját.

A törvényekkel politizálásnak ez a kifinomult módszere – mint a fentiekből kitűnik – már 1831–32-ben is szinte természetes sajátja a fiatal Deáknak. Ekkor már hét-nyolc éves megyei gyakorlat és tapasztalat birtokában, közel négy év – 1828 – óta dolgozik közvetlenül együtt bátyjával a megyei hivatali életben.[60] Mégis két világ eszméi – a régi feudális nacionalizmus és az új nemesi-polgári – lappanganak kettejük közt, melyek azután a zalai nemesség egy szűkebb, jobbmódú és olvasottabb rétege lassú politikai újraébredésének[61] hatására a két testvér eddigi politikai pozíciójának – lépésről lépésre történő – átalakulásához és végül felcserélődéséhez vezetnek el. Amilyen fokozatos léptekkel vonul vissza Antal eddigi pályájának csúcsáról, olyan csendesen készül fel Ferenc, jól megfigyelhető fokozatokban, új feladatának betöltésére. Antal politikai pályafordulata 1831 nyarának közepén következik be. Június 20-áig még első alispán,[62] de ekkor leköszön tisztéről.[63] Helyét a reformok iránt már bizonyos fogékonyságot mutató, törzsökös nemesi família sarja, a császári-királyi kulcsos kamarási címet viselő, udvarképes zalabéri Horváth János foglalja el. Kilenc hónappal később – 1832. március 26-án – Ferenc először megválik tiszti ügyészi teendőinek ellátásától, majd augusztus 6-án árvaügyi tisztségéről is leköszön.[64] Az ezévi november 5-én megnyíló zalai közgyűlésen már az új első alispán

[60] Ferenc 1824. augusztus 9-e óta becsületbeli tiszti alügyész; december 13-a óta a megyei árvai bizottság jegyzője, később elnöke; az 1825. június 6-i tisztújításon tiszteletbeli ügyész; 1829. június 1-én tette le a táblabírói esküt. Ilyen minőségben vesz részt a megyei közügyek intézésében, 1831 január óta az eljövendő országgyűlés elé terjesztendő rendszeres munkálatok megyei vizsgálatában, majd a követutasítás kidolgozására létesült megyei bizottság munkájában tevékenykedik. Ld. hozzá: ZML. Kj. 1831. Nr. 1. január 17.

[61] Vö.: *Barta I.*: i. m. 127., 163.

[62] ZML. Kj. 1831. Nr. 6. ld. hozzá az 1831. évi június 20-án tartott tisztújító közgyülésen résztvett tisztségviselők névsorát.

[63] *Ferenczi:* i. m. I. k. 19., 67. Vö.: Zala megye II. k. 205–208. A pontos adatokra ld.: ZML. 1831. Kj. Nr. 6. Az új első alispánt „egyes akarattal", a másodikat, Hertelendy Károlyt, 1085 szavazattal, de csak 134 szótöbbséggel választották meg. 1–23.

[64] *Ferenczi:* i. m. I. k. 70. l.; ZML. Kj. 1832. Nr. 8. 1744. sz. Ferenc árvaszéki tisztségét Farkas Károly addigi aljegyző vette át.

elnököl, amelyen Antal – Ferenccel ellentétben – nem is vesz részt, betegségére hivatkozva. Holott követválasztó közgyűlésről van szó, melyen „közönséges felkiáltás által" Deák Antal táblabírót első, zalabéri Horváthot második követté kiáltják ki. A távollévő Antalt, még aznap küldöttség keresi fel Hertelendy Károly, az új másodalispán vezetésével kehidai otthonában, hogy „őtet ezen választás felöl értesítvén a Köz Gyűlésbe leendő megjelenésre meghívja". Antal közvetlenül nem utasítja vissza újraválasztását, sőt azt „háládatos szívvel" veszi tudomásul. De nem megy el a közgyűlésbe, és követségének elfogadását is – hivatkozva „több ízbeli változó állapotjára" – feltételhez köti. Ha elmegy is a diétára – mondja – és „egészségének nem kedvező állapotját tapasztalandja" a rendek „néki megengedjék", hogy „a most elvállalt követséget letehesse". Ennek a feltételnek az elismertetésével hagyja nyitva maga mögött a kaput későbbi visszatérése előtt. A közgyűlés másnapján, november 6-án pedig a megyei rendek Ferencet – zalabéri Horváth helyébe, mivel állása követté választása folytán átmenetileg megürült – „közakarattal . . . alispánnak surrogálták".[65] Ezzel az aktussal máris lejátszódik a fokozatokban előrehaladó politikai pozíció- és szerepváltás első felvonása a két testvér között. Azzal a politikai intermezzóval, mely után Ferenc már nem Antal egykori, hanem a bátyja helyébe lépett zalabéri Horváth tisztségét veszi át, azt is csak ideiglenes és helyettesítő minőségben. E politikai folyamat második – egyúttal befejező – aktusa alig öt hónappal később történik, az országgyűlés kezdő etapjában. A rendi nacionalizmus programjával[66] a pozsonyi diétára érkező Antal, kinek elvbarátai közt található a régi táblabírói világot megszemélyesítő idősebb Pázmándy Dénes komáromi, a még az udvar szemében is konzervatívnak minősített Kocsi-Horváth Sámuel veszprémi, vagy Ocskay Ignác nyitrai követ,[67] idegenül érzi magát a jobbágytelki haszonvétel eladhatását, az engedőleges örökváltság, a capacitás, az úriszék működésének reformját, az ősiség eltörlését, a protestánsok vallásegyenlőségét, a cenzúra béklyói alól mentesített sajtószabadságot, a jobbágy személyi és vagyonbiztonságát hirdető új nemzedék különböző színárnyalatú és nagyságrendű képviselői körében; különösen a szatmári Kölcsey, a tolnai Bezerédy, a csongrádi Klauzál, a bihari Beöthy, a pesti Fáy, a barsi fiatal Balogh, a zempléni Lónyay,

[65] ZML. Kj. Nr. 2165. A jegyzőkönyv vonatkozó szövegéből már *Hegyi Károly* is idézett egyes részeket Zala megyei követutasítások a reformkorszakból címmel 1926-ban elkészített kéziratos disszertációja 47–48. lapjain.

[66] A követutasítás pontjairól a vonatkozó közgyűlési iratok tájékoztatnak. ZML. „Közgyűlési iratok 1832-iki Ország Gyűlésre küldött Követ Uraknak adott utasíttása" címmel. 2165. sz. Ezeket már Hegyi Károly is közölte disszertációjának 50–52. lapjain. Az egyes pontok még a régi szellem jegyeit viselik magukon, amikor a hadiadónál, a katonaság ellátásának megyei terheinél, a só áránál tapasztalható törvénytelenségek orvoslásáról szólnak. De szerepel köztük a magyar nyelv ápolására, a Magyar Tudós Társaság kinyomtatott munkálatainak nyilvánosságát gátló cenzúra eltörlésére, az országgyűlés költségeinek a nemesség által való viselésére, az országgyűlés helyének, „mivel az nagyon az ország határán van" Pestre tételére és az egykorú nemesi politikai tudatra különösen jellemző kívánság is, hogy a nemzetek sorából kitörölt lengyel Nemzetnek előbbi állapotban leendő visszaállítása iránt Ő felségét" – a megye – „meg fogja kérni, hogy azt az ő helyén az előtte tudva lévő módokkal, eszközölni méltóztasson". De semmilyen lényeges társadalmi reformról még nem esik szó. Erre csak Ferenc követi fellépésétől figyelhetünk fel.

[67] Der Komitate, besonderer Districkte ihres Landtags–Deputierten Obergespänne und Administraten mit dem Schluße des Landtags 1832/36 c. irat. Egykor a parlamenti könyvtár levéltárában az 50. sz. csomó 7759. sz.

a nógrádi Kubinyi Ferenc társaságában. A jobbágykérdés megoldását sürgetőket – közéjük sorolva öccsét is – „hóbortos"-oknak, az érdekegyesítő politika szintén lényeges elemét képező vallásegyenlőséget támogató katolikus Bezerédyt és Beöthyt pedig a protestánsok „ágensei"-nek titulálja.[68] Már 1833. február vége felé is elérkezettnek látja az időt ahhoz, hogy a nádor meg a Pálóczy László, borsodi követ által vezetett öttagú – ám Kölcseyt jellemző módon nélkülöző – küldöttség őt marasztalásra bíró kérelme ellenére is, az általa már korábban nyitva hagyott lehetőség kapuján visszavonuljon az országos politika porondjáról. Ekkor mondja az öccsét dicsérő, ismert szólamot, melyet tulajdonképpen az idők változó szellemének ereje mondat ki vele kényszerítőleg. Április 15-én pedig nagy sietve összeül a megye követválasztó közgyűlése – Hertelendy másodalispán elnökletével –, melyen a közel négy és félezer szavazatra jogosult nemességből, még a politikai ügyek iránt aktív 300–400 fő helyett is, csak 104-en vesznek részt, a megyebeli mágnások és a nagy tömeget számláló egytelkes, vagyontalan nemesek feltűnő távollétében.[69] Az előkelőbbek közül csupán Pallini Inkey Ferenc császári-királyi kamarás van jelen; a középrendűek túlsúlyát a táblabírák, az uradalmi ügyészek, a megyei tiszttartók és tisztségviselők biztosítják.[70] A közgyűlés tagjai, Antal lemondó levelének felolvasása után, „az abban felhozott oknak" – egészsége már korábban is jelzett romlásának – „engedni sajnossan kénteleníttetvén, Deák Antal Urnak lemondását elfogadták és nyomban helyette" Ferencet „közmegegyezéssel és felkiáltással" országgyűlési második követnek megválasztják. Így ér véget az idők változó lelkéhez fokozatosan igazodó, a mintegy másfél-két esztendőn át tartó, módszeres alapossággal előkészített és véghezvitt pozíció- és szerepváltás eseménysorozata a két testvér között. Antal betegsége csak másodrangú és motiváló tényezőként játszik szerepet visszavonulásában. Távozásának és az őt felváltó Ferenc országos színtérre lépésének alapvető oka a megyei és az országos politika erővonalainak egymást erősítő találkozása. A zalai nemesség jakobinus hagyományokat[71] őrző rétegének új generációját reprezentáló, olvasott és művelt

[68] *Ferenczi:* i. m. I. k. 76.

[69] *ZML. Kj. 1833 április 15-éről. Vö.: Degré Alajos:* Zala megye reformkori követutasításai. Levéltári Közlemények 44–45. sz. Bp. 1974. 146–148. *Uő.:* A szavazási rend a megyegyűléseken 1848 előtt. Fejér Megyei Történeti Évkönyv. 7. sz. Székesfehérvár, 1973. 126., Antalnak öccsét dicsérő, közismert szavaira ld., *Horváth M.* Huszonöt év . . . I. k. 350.

[70] Ezek közül említésre méltók a Deák-família baráti köréhez tartozó Püspöki János főstrázsamester, Séllyei Elek, Hertelendy György és József, Skublits József, Csányi István és László táblabírák, Tuboly Mihály első aljegyző, Koppány Ferenc megyei adószedő, Csertán Sándor második tiszti alügyvéd, Oszterhuber József – Deák sógora – uradalmi ügyvéd és táblabíró.

[71] A franciául, olaszul, latinul, németül és oroszul is tudó Spissich János (szül.: 1745. megh.: 1804), a megye egykori főjegyzőjének, majd első alispánjának és országgyűlési követének személye és tevékenysége emelendő ki. Zalában ő volt – Somsich Lázár, követtársa mellett – a Habsburg-ellenes nemesi mozgalom szabadkőműves harcosa, a zalaegerszegi páholy székmestere. Nemesi értelmiség, Montesquieu, Voltaire, Rousseau, Holbach műveinek ismerője, kit hű barátság fűzött Hajnóczyhoz. Jó barátai, társai perbe fogásakor előre figyelmeztették a veszélyre, s így sikerült félrevonulnia Deák Gáborné, Hertelendy Anna, Deák Ferenc nagyanyjának kehidai birtokára, ahol több héten át rejtőzött. Az 1796. évi királyi leirat kizárja az országgyűlési követek sorából; alispáni tisztét is elveszti, és közhivatalt sem vállalhat többé. Köze volt a jakobinus mozgalomhoz Tuboly Lászlónak is. (Szül.. 1755-ben, meghalt: 1828). Megyei aljegyző, majd főszolgabíró, később táblabíró, rövid ideig Festetics György gróf muraközi birtokának jószágigazgatója. Ekkor kerül kapcsolatba Hajnóczyval s általa a mozgalommal is. Annak felfedésekor sikerül elégetnie a rá nézve terhelő iratokat. Spissich mellett ő az

tagjai egy emberöltőnyi kerülőút végén[72], már új történelmi feltételek között jutnak közel a liberális reform gondolatához, miközben a reform ideája most már az országos politika égboltján is feldereng. S miként minden politikai helyzet, előbb vagy utóbb, de kiválasztja a maga eszméit hirdető képviselőit, úgy emeli ki magának a hazai belpolitika e korszaknyitó fordulata az újnak szószólójaként fellépő ifjú Deákot, s készteti – a politika ősi szabályai szerint – távozásra az új ideákat befogadni és elismerni nem akaró Antalt. Az új helyzet által kikényszerített visszalépésében is volt elvszerűség, elismerést kiváltó hajlíthatatlan, a mások által megszabott „zsinórmérték"-et magától elutasító keménység. Távozott a diétáról; inkább előbb, minthogy utóbb távoztasson.

Így kapcsolódnak és találkoznak össze egymással – áttételes szálakon – a tágabb kül- és a szűkebb belpolitika eseményei. Az osztrák birodalom kormányzati-katonai erőit, különböző érdekektől vezérelve ugyan, de kétfelől is lekötve tartó, válságtüneteket mutató európai konstelláció az a széles és nagy történelmi lehetőséget kínáló harci terep, amelyen belül a hazai politikai korszakváltás új tendenciái megélénkülhetnek. Ezek – a magányos titánként fellépő Széchenyi racionális ökonómiai programjától is inspirálva – mindenütt a nemesi vármegyékből indulnak ki, de összhatásuk az ifjabb nemzedék körében ekkor már országos lévén, vissza is hat erre a politikai támaszpontra. Zalában is elmozdul a politikai talaj a „jakobinus időket" követően kialakult régi alapjáról, legfeljebb némi késéssel és kisebb intenzitással a zempléni, a pesti vagy a szatmári viszonyokhoz[73] képest. Ez a politikai elmozdulás jut kifejezésre az egyéni életutakat is meghatározó módon, a régihez kötődő Antal és a megújulást képviselő és vállaló Ferenc szerepváltásában 1831–33. között.

1797. évi április 12-i híres zalai felirat létrehozója, amely a franciák elleni magyar hadfelkelési felhívás visszavonására szólítja fel az uralkodót. Retorzióképpen ő is elveszti megyei tisztségét, és visszavonul dekanováci birtokára. Mihály nevű egyik fia Deák Ferenc jó barátja. Mellettük Kozits István, Skublits János táblabírákat, Csányi Márton tiszti ügyészt a „lázító" felirat hallgatólagos résztvevőit szintén törlik a megyei hivatalt viselők névsorából. A zalai jakobinusokról szól gróf Pregen rendőrminiszter egyik 1792-ből kelt jelentése az uralkodóhoz. Mindezekre ld.: A magyar jakobinusok iratai. Sajtó alá rendezte *Benda Kálmán,* Bpest, 1957. XXI–XXII., L., LXXXI., LIV., LX., 437–438. Sándor Lipót főherceg nádor iratai. Kiadta, a bevezető tanulmányt és a magyarázatokat írta *Mályusz Elemér,* Bpest, 1926. 12., 812., József nádor iratai. Kiadta és magyarázatokkal kísérte *Domanovszky Sándor,* Bpest, 1925. I. k. 207–209., továbbá: Olvasókönyv Zala megye történetéhez. Zalaegerszeg, 1961, 67–68. l. Összeállította *Degré Alajos;* továbbá, Zala megye i. m. V. k. 3–8. Újabban: *Vörös István:* Adatok a zalai jakobinusok történetéhez. Thury György Múzeum Évk., 1972. Deák F. és Tuboly Mihály, valamint Csányi László baráti kapcsolatára ld. – többek között – Deák Vörösmartyhoz írott leveleit 1828. április 17-éről és november 8-éről. Mindkettő VMÖM. 17. k. 208–209., 216., valamint Zala megye II. k. 129–140. A nemesség politikai pályájának alakulásáról és ennek jellemzéséről a jakobinus időktől a reformkor kezdetéig szól *Kosáry Domokos:* Napóleon és Magyarország című nagy tanulmánya. Századok, 1971. 3–4. sz. 545–626.

[72] A közgyűlés még érdemeit köszöntő küldöttséget is rendelt lemondása alkalmából. ZML. Kj. a már idézett 1833. évi április 15-i 1022. számú irat vonatkozó szövegrésze. Ezt már *Kónyi Manó* is idézte említett műve I. kötetének 6–9. lapjain. Vö.: *Ferenczi* i. m. I. k. 78.

[73] Ezekről részletesen írt *Barta I.* i. m. 100–166. lapjain.

III.

Deák, második követté választását követően, április 24-én indul a pozsonyi diétára, ahol Antaltól, aki csak 29-én távozik Pozsonyból, tájékozódik az ügyek addigi állásáról.[74] Ilyen előzmények után lép ki a fiatal megyei politikus az országos politika szélesebb harci terepére, megkezdve ezzel tevékenységét a politika magasabb szintjén. Egy héttel később, május 7-én kelt, sógorához írott levelében már lehangoltan ír első pozsonyi benyomásairól: a *„valóságosan liberális ideák ritkák,* másnak tulajdonát csorbítni sokan szeretnék, de jussokat adni, vagy ott engedni, a'hol igazságos, arról nem akarnak hallani – az Incapacitas[75] el törlése Kerületi Ülésekben, még minek előtte Antal el ment már félre vettetett, és sok ki trombitált hírű emberek valának ellene . . ." A reformokat valóra váltani törekvő fiatal politikus hirtelen szembetalálja magát a politika érdekharcainak szövevényes szálaival, amelyek közepette „mindent csak az határoz meg, hogy egyik vagy másik pártnak titkos kinézéseit mennyire segíti vagy gátolja" az érdekharcok praktikája.[76] Az elveket sokszor keresztező egyéni és csoportérdekeknek ez a gyors megítélése, kezdettől fogva befolyásolja a fiatal Deák követi fellépését, politikai harcmodorát.

Először is politikai hátvédállását kívánja megerősíteni; jogbiztosítékot akar szerezni a megyétől saját politikájának támogatásához. Ehhez viszont az eddigi utasítások változtatására, illetve új pótutasításokra van szüksége. Ezt két úton igyekszik elérni. A megyéhez – mindig szelíd és felvilágosító modorban – írott hivatalos helyzetjelentéseivel és kérelmeivel egyfelől, másfelől az ezeket többnyire megelőzően eljuttatott bizalmas tudósításaival, amelyeket sógorához ír, tőle kérve támogatást a neki megfelelő pótutasítások kieszközlése céljából. Deák ugyanis fokozatosan, de annál szívósabb és kitartóbb munkával szinte sugallja és szuggerálja bizalmas leveleiben – kitűnő helyzetismertetésével és felvilágosító indoklásával – az újabb és újabb pótutasítások szellemét és politikai irányát megyéje felé.[77] Deák leveleiből egyúttal kitűnik: megyéje politikáját sógora segítségével formálja az új és a saját elveinek megfelelő, vagy az azokhoz közelítő pótutasítások kézhez vétele céljából, hogy azután ezek szellemében és védelmében tevékenykedjen a diétán.

Ezt a megoldást alkalmazza Deák például a jobbágytelki haszonvétel eladhatása tárgyában (az 1. urbéri törvényjavaslat cikkelyei), a jobbágyok személyi és vagyoni biztonságáról intézkedő 8. urbéri törvényjavaslat, vagy a „postfunduális" (telken kívüli) irtásföldek jobbágyi használhatásának bonyolult kérdései (a 3. urbéri törvényjavaslat 1, pontja), de a protestánsok vallásegyenlőségét biztosítani kívánó reformjavaslatok dolgában is. Ezek ügyében vagy utasítás nélkül, vagy meggyőződésével ellenkező utasítással érkezett a diétára.[78]

[74] *Ferenczi:* i. m. I. k. 79.

[75] *Incapacitas:* az a jogelv, amely szerint Magyarországon a nem nemesi származású lakos tulajdonosi minőséggel semmilyen földet egyénileg nem szerezhet, nem birtokolhat.

[76] ROLT. 1906. 2. füzet, február 15. 52.

[77] A pótutasítások elszaporodásának Ferenc fellépésétől kezdődő tényére már *Hegyi K.* is felhívta a figyelmet, idézett kéziratos disszertációja 54–55. lapjain. Helyesen írja, hogy a pótutasítások „egészen Deák intencióri szerint készülnek, s neki még távollétében is döntő befolyása van a megyei rendek véleményének kialakításában". I. m. uo.

[78] Deák levelei sógorához, különösen: az 1833. május 31-i, a június 6-i, a július 4-i és 21-i és december 26-i (O. Sz. K.–K.–L.)

Nem, mintha Deák egyáltalán nem foglalna egyénileg állást a neki kedvezőtlen utasítások eseteiben, vagy az utasítások hiányában. Van, amikor állást foglal, van, amikor jobbnak véli hallgatni és kivárni a megye pótló támogatását. Ez a rugalmas magatartása a mindenkori helyzet megítélésétől függ. A jobbágyok személyi és vagyoni biztonságáról szóló tervezetet, még utasítása megérkezése előtt is támogatja, de csak a saját személyében. Két alkalommal is felszólal mellette. Először a június 15-i kerületi ülésen, amikor a természetjog elvére hivatkozással támogatja azt.[79] Másodízben a június 17-i kerületi vita alkalmával, amikor a rendi opponálók Verbőczi szellemében támadják a reformot. Ekkor a törvények szellemének a jelen igényeihez igazításával argumentál, rugalmasan idomulva az ellenfél gondolatvilágának jogi érveihez, csak éppen ellenkező értelmet és tartalmat kölcsönöz azoknak.[80] Ezzel a magatartásával némi nyomást is kíván gyakorolni megyéje felé, a még elküldendő, támogató utasítás mielőbbi kézhez vétele érdekében; hiszen egyénileg már állást foglalt az ügyben. Július 4-én kelt, sógorához írott levelében sürgeti is a pótutasítás elküldését: „meg küldöttem a Megyének ezen czikkelyt, remélem el fogadják azt" – írja csendes biztatással Oszterhubernek. Amikor azután a kedvező utasítás megérkezik, hivatkozik is rá, a szeptember 21-i országos ülésen elhangzó beszédében. Csakhogy az egyre forrósodó hangulatú viták közepette ismét megváltozott érveléssel. Utasítása lévén, most már nincs szüksége a természetjog túlságosan általános jogi fegyverének alkalmazására, vagy a régi törvények szelektív átértelmezésére felépített vitametódusra. Ezeket ugyanis rendszerint támogató utasítás hiányában alkalmazza. Megtámogatva az utasítás törvényes erejével, ezúttal már a reform érvényesülését gátló „önkényt" veszi célba, amely a „leggyilkosabb" ostora „az emberiség közboldogságának, akár egyes polgár, akár a nemzetnek egy osztálya, akár a koronás fejedelem gyakorolja" azt.[81] Időközben ugyanis a kormányt támogató főrendek ellenállása mind kedvezőtlenebb feltételeket teremt a reform megszavazásának esélyére az alsótáblán is. Mindenesetre figyelemre méltó, hogyan igazítja a fiatal politikus érvelési módszerét a mindenkori helyzet által meghatározott szükségletekhez és lehetőségekhez.

Más esetekben, ha úgy ítéli meg a helyzetet, a háttér csendjében tartózkodik. Így tesz a vallásügyi tárgyalások kezdő etapjában. Utasítás hiányában eleinte tartózkodik minden állásfoglalástól; nem is szavaz e tárgyban.[82] Követtársa, zalabéri Horváth János ugyanis egyénileg minden esetben a konzervatív álláspontot védi.[83] Deák viszont a liberális ellenzék meggyőződését osztja, és azon fáradozik, hogy ennek megfelelő pótutasítást kapjon hazulról. Június 6-án azt írja erről sógorának, hogy „mi is utasítást kértünk a mai napon a vallásbéli sérelmek eránt, majd meg látom mi lesz szándéktok,

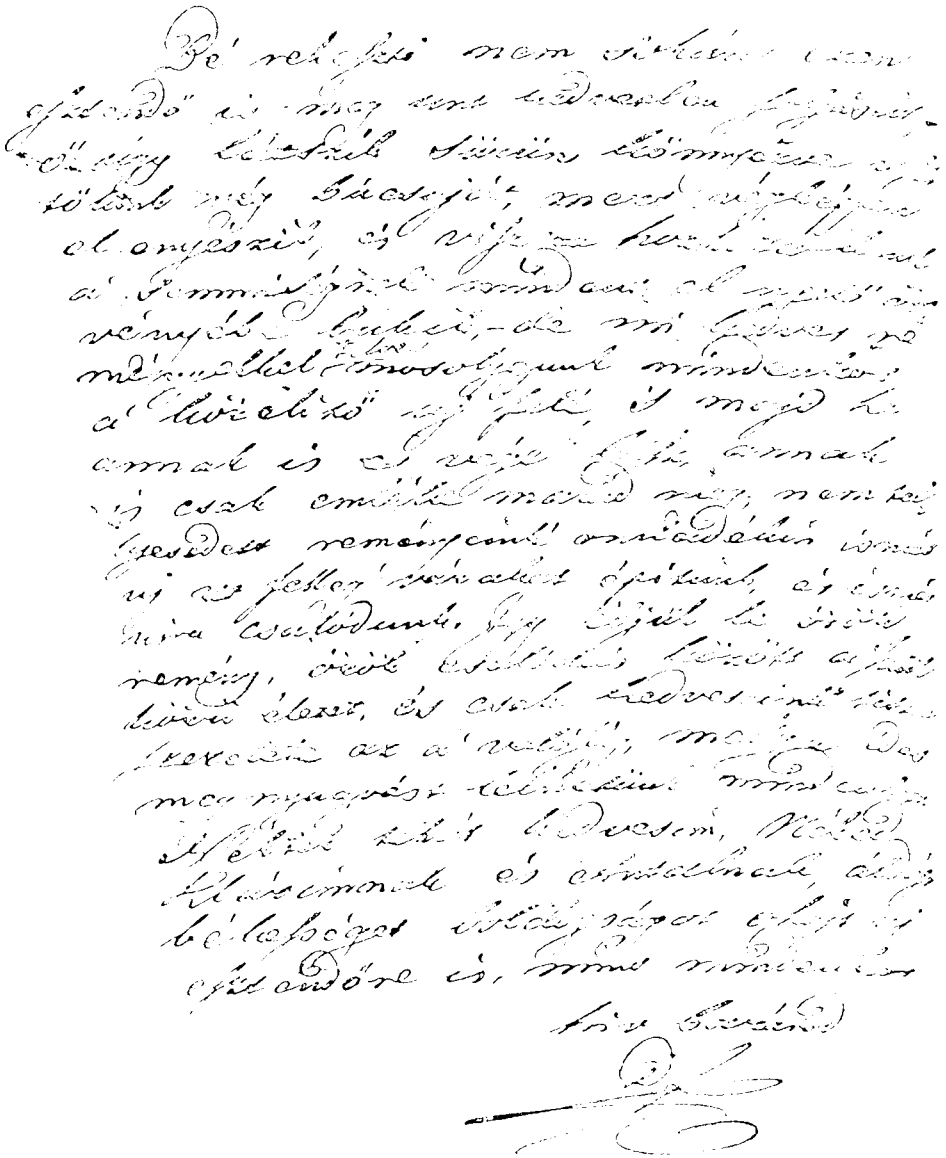
[79] OT. I. k. 473–474.

[80] OT. I. k. 483.

[81] *Kónyi M.*: i. m. 33.

[82] OT. I. k. 527.

[83] A vallásügyi vita különösen két pont körül éleződött ki, részben a kormányt támogató főrendek többsége és az alsótábla ellenzéke, részben az alsótábla konzervatív és liberális szárnya között. 1) A katolikusok áttérési szándékát az uralkodónak kellett bejelenteni, aki hatheti cenzúrát állapított meg, az áttérést megelőző hatheti oktatás kötelezettségével. 2) A reversalisok nemcsak jövőbeli, hanem visszamenő hatályú eltörlése is napirendre került. A kormányt támogató konzervatívok az uralkodói censura, valamint a reversálisok változatlan meghagyása mellett foglaltak állást. Ezt pártolta Deák követtársa, zalabéri Horváth János is a maga nevében.

Deák Ferenc Oszterhuber Józsefhez írott levelének
(Pozsony, 1833 december 26) utolsó oldala

addig én semmi esetre bele nem szollok, mert belső meggyőződésem minden szabadságot, melly nem káros, pártolni, a vallásbélit pedig sem károsnak, sem dogma elleninek nem tartom . . . meggyőződésem tehát a Státusok izenete volna,[84] de akkor ellene kellene mondanom Mukinak,[85] ki eddig az ellen jelentette ki magát, a mit utasítás nélkül nem teszek, jobb tehát hallgatni, mert azt talán senki közületek nem kívánja, hogy utasítás nélkül meg győződésem ellen szolljak". A július 4-én kelt levelében pedig arról tudósítja sógorát, hogy a katolikusok áttérése a protestáns hitre továbbra is csak a hatheti kötelező oktatás, valamint a király hozzájárulásának feltételeitől függ, elsősorban a kormányt támogató főrendek magatartása, de az alsó tábla konzervatív követeinek növekvő térhódítása következtében is. Márpedig – írja haza – „ha jussa lesz a Fejedelemnek minden tárgyat végre hajtás előtt felkérni, és meg vizsgálni, Törvény helyett önkény fog bennünket kormányozni és soha meg nem menekedünk . . . a vagyon bátorságát gátló parancsolatok alol, pedig ez Zalának is óhajtása . . . nagyon szeretném, ha ezt otthon is figyelembe vennék, és a vallás palástja alatt a fejedelmi önkénynek lehető terjedését el nem néznék" – sugallja Deák Oszterhubernek a meggyőződésének megfelelő pótutasítás mielőbbi elküldését. Szavaiból kitűnik: a szabad vallásgyakorlat dolgában kifejtett konkrét álláspontja egyúttal általános, elvi állásfoglalás is. Mégpedig a végrehajtó hatalom, s főként az ezt megszemélyesítő fejedelem önkényének törvényes korlátozása céljából. „Mert minden önkény sérelme a törvénynek" – írja – „és a legnehezebben az orvosolható, melly a végre hajtó hatalom fejének, az erővel és fegyverrel bíró Fejedelemnek önkényéből ered." Deák tehát a vallás szabad gyakorlását, miként a jobbágyok személyi és vagyoni biztonságát gátló megkötéseket, az „országos sérelem" elvi szintjén támadja. Tulajdonképpen hasonló harci módszert alkalmaz később, amikor Wesselényi perbefogását „országos sérelem"-nek tekintve küzd majd az erősödő abszolutista végrehajtó hatalommal szemben. De a lényeget érintő egyes kérdéseknek az általános, elvi vonatkozásait is mindig megítélő jellegzetes harci alapállása szembeötlik már követi fellépése kezdetén is. A május 7-i első tudósításában arról ír – az országgyűlési tárgysorozat vitájához fűzött reflexiójában –, hogy „az országos Gyűlési tárgyak számát, sorát és mineműségét előre meg határozva, előnkbe ki szabva nem lehet", mert az ilyen eljárás „a' mi *initiativánkat* tetemesen sérti", mint a „törvényhozó hatalom fele részének".[86] Figyelmet érdemel: Deák a törvényhozó hatalom kezdeményező szerepét – sokszor használt szavai szerint a „kezdeményi juss"-t –, kezdettől fogva az alsótábla, gyakorlatilag a megyék küldöttei számára kívánja biztosítani, mind a végrehajtó hatalommal, mind pedig a kormányt támogató főrendekkel szemben[87] Július 13-a előtt veszi kézhez a neki megfelelő pótutasítás szövegét;[88] 13-án egyik legszebb beszédét mondja el az országos ülésen, a megkötésektől mentesítendő vallásgyakorlat szabadsága mellett. Kossuth is felfigyel erre

[84] A reversalisok eltörlése; minden gyermek apja vallását kövesse érett koráig, utána pedig lelkiismereti szabadsága szerint döntsön; a kötelező hatheti oktatás eltörlése; katolikusok evangélikus nevelőket is felfogadhatnak; evangélikus ifjak ne akadályoztassanak abban, hogy külföldi iskolákat látogathassanak.

[85] Horváth János beceneve

[86] ROLT. i. közlés 54–55.

[87] OT. I. k. 417.

[88] OT. I. k. 551.

az új megnyilatkozására Tudósításaiban.[89] Csakhogy Deák felméri a kormány mögött felsorakozó főrendi tábla makacs ellenállása folytán kialakult kedvezőtlen erőviszonyokat és a válságosra forduló helyzetet is az alsótáblán. Már július 4-i levelében is azt írja haza, hogy „félek, hogy a további fejtegetések közben . . . ellenkező talál határoztatni" a főrendek immár hetedik viszontüzenetében. Így is történt. Most el akarja kerülni a reform megbuktatásának, de a törvényhozás két táblája közti teljes „meghasonlás" veszélyeit is, mert mindez „a jövendő reményeket is elölné". Ezért a vita felfüggesztését javasolja a kiélezett helyzetben. Az ellenzék egységét mindennél fontosabbnak tartó fiatal politikus borongó bánattal vegyes, kemény szavakkal ostorozza az „egyetértés" hiányát, a „törvényhozó test pártokra szakadás"-át, „a hajdan korból . . . örökségül reánk szállott irigy viszálkodás" átkos szellemét, amely megakadályozza, „hogy a magyar . . . soha igazán szabad és független ne lehessen: nem is a külső erőszak fog minket egykor elnyomni" – mondja keserűen –, „hanem belső egyenetlenség, melly a köz erőt és köz lelkesedést kifejteni nem engedi, s polgári szabadságunk éltető gyökerein rágódva dúlja fel végre nemzeti létünket . . . Jaj nekünk! ha ez a nemzeti belső erőnek hiányából eredett, . . . akkor a nemzeti függetlenség csak szappan buborék". A túlerővel szemben, illetve a fejedelmi önkény lehető elhárítása érdekében tanúsított további ellenállás pillanatnyi kilátástalansága, időleges visszavonulásra készteti Deákot, az elv fenntartása mellett. „A felfüggesztés szomorú kénytelenség, de kénytelenség" – mondja beszédében.[90] A küzdelem ilyen kényszerű és időleges elnapolása, a tűrés, a kivárás taktikájának alkalmazása a harc újraindítása érdekében, de kedvezőbb körülmények között: ez a politikai magatartás Deák egyik jellegzetes harci módszere.

Az átigazított utasítások kieszközlése mellett, Deák másik közvetlen feladatát az utasítások hagyományos jellegének módosításában látja. Azok aprólékos, szavakon rágódó és azokhoz tapadó kötöttségeitől minden áron szabadulni igyekszik. Számára a helyes *irányelv* meghatározása a fontos, hogy azt rugalmasan, az általa legcélszerűbb kivitelezésben alkalmazza az állandóan hullámzó politikai csatározások éppen adott körülményeihez. Ezért írja sógorának néhány hónapi tapasztalat után, december 26-i levelében: a „specialitásokra kiereszkedni kár volna, mert valóban nevetséges, midőn az utasításoknak minden apróságokra kiereszkedő tartalma által megkötött követek figyelmet nem érdemlő csekélységekért kénytelenek küszködni . . . legjobb volna . . . általános elveket adnotok

[89] OT. I. k. uo. „Meg kell jegyeznem, hogy ezen követ úr eddig sohasem szóllott a vallás tárgyában, mivel utasítása csak most érkezett – követ társának kezdetben tett némely megnyilatkozásai pedig, a mint egy ízben kijelenté, meggyőződésével nem egyeztek" – olvasható Kossuth Tudósításaiban. Deák kijelentése az 1833. június 24-i kerületi ülés alkalmával hangzott el.

[90] OT. I. k. 549–551. Az alsótábla többsége már a július 10-i kerületi ülésen is a vallásügyi vita felfüggesztése mellett szavazott; Kölcsey tollából származik 12-én az alsótábla ilyen értelmű szövege a főrendekhez. OT. I. k. 545–546. József nádor viszont már egy május 22-i levelében arról tájékoztatta Reviczky kancellárt, hogy a végső döntés joga úgyis az uralkodó kezében van. Ezért nem is egy döntéshozatalról, hanem az alsótábla kérelmének mielőbbi felterjesztéséről van szó a kérdéses és kényes ügyben. „Handle es sich gegenwärtig nicht um eine Entscheidung über die ständische Anträge, sondern um die Beschleunigung und Beendung der Verhandlungen über einen so delikaten Gegenstand, und die vorgeschlagenen Maßregel würde bei einem zweckmäßig gewählten Textur der All. Entschließung nicht vorgreifen und bei den Ständen keine Hoffnungen erwecken." Kabinettsarchiv – Staatskonferenz – Akten 1833. V. 22. 578/1833. 25. karton.

utasításul ... ezen általános elvekhez minden egyes pontot helyesen lehet alkalmaztatni ... gondolom illy móddal könnyebb volna rendszeres munkát alkotni".

Kettejük levelezése, a dolog természeténél fogva, több kérdést illetően is bizalmas jellegű. Rendszerint nem is postai úton folyik. Annyi bizonyos: Deák mentesíteni kívánja magát és sógorát Sedlnitzkyék postára telepített „hydráinak"[91] figyelmétől. Ezért, ha úgy ítéli meg, megbízható emberei, vagy jó ismerősei útján juttatja el leveleit a címzetthez.[92] A levelekből kitűnik: sokszor Oszterhuber is hasonló megoldást választ.

A levelek ismerete alapján tetten érhetők a személyiség egyes, önmagát önkéntelenül felfedő tulajdonságai. A közlések módja, a használt kifejezések és kritikai megjegyzések, a különböző hangulati elemek játékos jelzései, a maga körül ólálkodó magány és az otthon utáni állandó sóvárgás emlegetése; az illúzió és a valóság között tátongó távolság öntörvényének, az „örök remény" és az „örök csalódás" közötti elkerülhetetlen konfliktus gondolatának elégikus hangú kifejtése, mindezek – túl a politikumon – a külvilág előtt rejtőző lélek távoli és titkos világába is bepillantást engednek. A szomorkás irónia leplébe bújtatott szkepszis, a „nem teljesedett remény"-ek „omladék"-airól ismét új remények „fellegvár"-ai felé tekintő képzelet ereje: a levelek mindezen karakterológiai elemei, egy szemlélődő és az élet hétköznapjainak buktatóin felülemelkedni képes, a pillanatnyi jelenben is a történelmi jövendőt fürkésző, erős intellektusú személyiség portréjának vonásait rajzolják meg a pályakezdő Deák személyében. Miként alakul a fiatal politikus további pályafutása, ezt ma már csak az új forráskutatások eredményeit hasznosító vizsgálatok tárhatják fel korszerűen.

Пал ШАНДОР

К ПОРТРЕТУ МОЛОДОГО ДЕАКА

(Резюме)

В рамках исторического эссе автор показывает начало деятельности Ференца Деака. Он обращает внимание на до сих пор считавшиеся незначительными или неизвестные детали, исторические взаимосвязи, которые оказали воздействие на на формирование черт характера, общественные взгляды, политические идеи Деака уже в его молодые годы, которые стали значительными с точки зрения дальнейшей политической карьеры этого выдающегося деятеля.

Это первая попытка проанализировать личность Деака с точки зрения истории, общественного развития, создать характеристику молодого политика.

В эссе дается описание формирования политической личности на начальном этапе деятельности. Автор начинает с анализа отношений, сложившихся к 1830 году в Европе и на родине Деака в комитате Зала. На основе новых материалов автор показывает тот поворот, который происходит в

[91] A Sedlnitzky-féle postai kémhálózat beépített embereinek egykorú gúnyneve.

[92] Így például legelső levelét bizonyos „Molnár Ur", a Pozsonyban időző pesti Molnár István továbbította sógorához. Itt jegyezzük meg: Deák Pozsonyban állandó, személyes kapcsolatot tartott a hozzá közel álló, megyebeli barátaival vagy ismerőseivel, akik pozsonyi tartózkodásuk során tájékoztatták őt az otthoni viszonyokról.

политическом мировоззрении двух братьев Деак: у Антала, представляющего сословный правопорядок, и у Ференца, который был моложе брата на четырнадцать лет, нашедшего путь с новым идеалам.

Эссе делится на три части. В первой раскрываются те индивидуальные и социальные предпосылки, которые послужили основой для формирования характера ребенка, а затем юного Деака, сопровождали его до момента возмужания. В этой части рассматриваются обстоятельства рождения Ференца, воздействие в социальном и психологическом отношении раннего сиротства. Здесь упоминается и о непосредственном социальном окружении, которое способствовало развитию его детской души и юношеских порывов в положительном направлении в рамках своеобразных условий в семье брата-отца. Характеристика дается лишь в том плане, насколько она может помочь в понимании формирования идей этой исторической личности и начального периода деятельности Деака, анализа генезиса его политилеского метода.

Во второй главе дается краткое описание соотношения власти в Европе того времени, а затем и изменений, произошедших в венгерских комитатах приблизительно в то же самое время. Автор подчеркивает, что произошло счастливое столкновение личности и ситуации в историческом смысле, когда говорится о политических взглядах и начале деятельности молодого Деака на заре эпохи реформ. В этой главе дается выражение основного метода политики Деака: употребление законов в качестве политического оружия. Все это выражалось в том, чтона арену мелких юридических споров выносились большие политические проблемы, борьба велась оружием законов с такой же страстью, как за тайными кулисами политики. Так ведущее венгерское политическое мышление встретилось с политической манерой Деака. В главе находит отражение и отражение и описание форм и вариантов политического ислусства Деака с тем, чтобы на его основании обогатить портрет политика новыми чертами.

В третьей главе автор прослеживант первые политические выступления молодого деятеля на основе ранее неизвестных писем. Автор показывает, какие политические метода использовались Деаком для достижения поставленной цели в рамках парламента до конца 1833 года. Все это служит дальнейшему формированию портрета молодого Деака, вступившего на путь политической борьбы.

Pál Sándor

CONTRIBUTION AU PORTRAIT DE DEÁK AU DÉBUT DE SA CARRIÉRE

(Résumé)

Dans le cadre d'un essai historique l'auteur prŝente les débuts de Ferenc Deák. Il analyse le contexte historique, les circonstances, négligês ou inconnues jusqa'ici, qui s'esquissent dès les dèbuts dans les qualités personnelles, les conditions sociales, les idées et méthodes politiques de Deák, et qui ont exercé une influence fondamentale sur l'évolution de la carrière du jeune politicien.

C'est la première tentative d'analyser la personnalité du jeune Deák avec une méhode historique mais où les aspects de psychologie sociale sont également mis en valeur, pour mettre au point une caractéfologie de Deák.

L'essentiel que l'auteur s'était proposé est de tracer les traits fondamentaux de la personnalité politique à l'étape historique de son début de carrière. L'auteur relie cette tâche à l'étude de l'évolution des conditions politiques dans l'Europe des environs de 1830, en Hongrie et dans le comitat de Zala, terroir de Deák. Partant de nouveaux points de vue et de nouvelles sources documentaires, il expose le tournant politique qui, au comitat de Zala, se manifesta d'une manière si caractéristique dans la relève, en politique, des deux frères Deák, Antal, représentant la tradition des Ordres et Ferenc, son cadet de quatorze ans, engagé dans la voie conduisant vers de nouvelles idées.

L'étude se divise en trois chapitres. Dans le premier sont exposées les conditions personnelles et sociales qui avaient posé les bases de la personnalité de Deák enfant, puis jeune homme et qui l'ont développée jusqu'au début de l'âge mùr. On y lit les circonstances de sa naissance, l'influence sociale et psychologique sur sa personnalité du fait d'être orphelin. Entre autres il s'agit aussi du milieu social restreint qui, dans le milieu irrégulier de famille-frères, dirigea son évolution personnelle dans un sens positif. Le tableau des traits fondamentaux de la personnalité est placé au centre des études dans la mesure où il contribue à comprendre l'univers idéel et les activités premières de cette personnalité politique et historique, et à caractériser la genèse de la méthode politique de Deák.

Dans le deuxième chapitre l'auteur trace le tableau des rapports de forces dans l'Europe de l'époque, et ensuite du tournant politique dans le pays et des changements qui se déroulent plus ou moins en même temps dans les conditions du comitat. L'auteur démontre la coïncidence historique particulière entre la conformation personnelle et la situation dans le cas du jeune Deák à l'aube du réformisme, et des méthodes de sa politique. Dans ce chapitre il y a l'amalyse de la méthode politique particulière à Deák' faire de la politique avec des lois. A ce propos il indique qu'une telle arme idô-politique, préĉisément au moment du tournant politique animé d'incessants débats constitutionnels, servait de rapprochement aux idées d'une "noblesse-avocat" qui recourait toujours à des jugements juridiqes dans ses discussions tant sur la scène publique que derrière les coulisses secrètes de la politique. C'est la pensée politique dominant en Hongrie qui rencontra ici la méthode politique de Deák. Dans ce chapitre l'auteur analyse les formes stratégiques, avec leurs changements, dans la politique de Deák, pour, partant de cette base, enrichir encore le portrait de la personnalité politique.

Dans le troisième chapitre il analyse, se fondant sur des lettres jusqu'ici inconnues, les premières manifestations politiques de Deák en sa qualité de député. Il présente les méthodes politiques qu'il appliqua pour mettre en valeur ses principes, à la première étape de la diète, juspu'à la fin de 1833. C'est en contrant et en analysant tous ces traits qu'il met au point le portrait de Deák au début de sa carrière.

Deák István:

GUYON RICHÁRD DÉLVIDÉKI HADJÁRATA A SZABADSÁGHARC UTOLSÓ HETEIBEN EGY KIADATLAN HADTEST-NAPLÓ TÜKRÉBEN (1849. JÚNIUS 26–JÚLIUS 30.).

Az Országos Levéltár Újkori Gyűjteményében található az a kilencvenhárom folió oldalas napló, amelyet Guyon tábornok hadtestparancsnok névtelen segédtisztje vezetett, német nyelven, a IV. vagy déli hadtest utolsó diadalmas hadjáratáról.[1] A napló nem teljesen ismeretlen, többek között hivatkozik rá Márkus László Guyonról írt rövid életrajzában,[2] de oly sok katonai, politikai és társadalmi érdekességet tartalmaz, hogy hasznosnak látszik közrebocsátani.

A napló nyilvánosságra hozatalával nemcsak Guyon Richárdnak állítunk emléket, hanem annak a szorgalmas vidéki történésznek is, aki a naplót az 1880-as években magyarra fordította, de akit a halál megakadályozott műve kinyomtatásában. A fordítás azóta is az eredeti német kézirat mellett fekszik a levéltárban. Muhoray Dudás Ödön, Bács-Bodrog megyei községi hivatalnok Zentán született 1852-ben, és ugyanott halt meg 1889-ben. Szinnyei József tanúsága szerint, Dudás Ödön okleveles jegyző nemcsak a déli hadtest naplóját fordította magyarra, hanem 1878-ban megalapította és egy ideig vezette a Bács-Bodrog megye című évnegyedes helytörténeti folyóiratot, dolgozott a megye történeti monográfiáján és A magyar hadsereg tisztikara 1848–49-ben című munkán. Azonkívül több apróbb helytörténeti munkát közölt.[3]

A napló fordítása jó nyelvérzékre vall, stílusa ízes, de nem mentes a hibáktól és a szándékos ferdítésektől. Dudás Ödön nemhiába volt a dualizmus korának nemzetiségi területen tevékenykedő falusi jegyzője: az olvashatatlanság ürügyével kihagyott a szövegből több olyan, nagyon is jól olvasható részletet, amely, korának felfogása szerint, ártott volna a nemzet becsületének. Az alábbi naplókivonatot tehát Dudás Ödön eredeti fordításában közöljük, de alapos javításokkal és a fordító által kihagyott kényes részek pótlásával.

*

A negyedik magyar hadtest a hosszú délvidéki harcokban megedzett, bátor, de a szerbekkel vívott áldatlan küzdelemben eldurvult egység. Mint a szabadságharc minden serege, ez a hadtest is magán viseli vezérének jellemvonásait. Ez a vezér 1849 márciusa és

[1] Országos Levéltár. R 175. Guyon Richárd iratai (1911. év 59. sz.). A magyar déli hadtest naplója (1–93 folió).

[2] *Márkus László:* Guyon Richárd. Bp., 1955. 107 et passim.

[3] *Szinnyei József:* Magyar írók élete és munkái II. köt. Bp., 1893. 1106.

júniusa között Perczel Mór, a forradalom egyetlen polgár-tábornoka. Egy igen rövid hadapródi szolgálattól eltekintve Perczel foglalkozására nézve politikus; 1848 őszén felcsap katonának, és rögtön tehetséges parancsnoknak bizonyul. Vállalkozó szellemű és merész, ügyes és kitartó, de egyszersmind féltékeny tábornoktársaira, önző és a beszámíthatatlanságig öntelt és érzékeny. Kossuthot kétségbeejti örökös vádaskodásaival, fenyegetőzéseivel és lemondásaival. Seregét Perczel kíméletlen harcmodorra neveli, és eltűri, sőt talán bátorítja a rablást és erőszakoskodást. Bem tábornok, aki szintén nemzetiségi területen, gerilláktól fenyegetve harcol, hadtestét mégis példás rendben tartja, és borzadva fordul el Perczeltől meg a negyedik hadtesttől. Kossuthhoz írt levelében, 1849 áprilisának végén, Bem tiltakozik az ellen, hogy Perczel hadtestét az ő főparancsnoksága alá helyezzék. Nem kér Perczel katonáiból, mert fél, hogy azok rossz hatással lennének az ő fegyelmezett honvédeire. „Az én seregemben – írja Bem – halálbüntetés terhe mellett tilos a gyilkosság, a gyújtogatás és a fosztogatás. Perczel tábornok hadtestében nem ugyanez a helyzet."[4]

1849 júniusának elején Perczel hadtestének létszáma közel 15 000 ember, majd 2000 ló és 48 ágyú; nagyobb Bem temesközi seregénél és közel kétszer akkora, mint Vécsey tábornok Temesvárt ostromló ötödik hadteste.[5] A tavaszi hónapokban a IV. hadtest sikert sikerre halmoz, a minisztertanács június 8-án mégis elmozdítja Perczelt sorozatos parancsmegtagadása, vádaskodó levelei és kátyi kisebb csatavesztése miatt.[6] Perczel helyét ideiglenesen Tóth Ágoston huszárezredessel töltik be, de ő meg állandóan visszavonul, és így Tóth helyébe június 24-én Guyon Richárdot állítja a hadügyminisztérium.[7] Jelentős fordulat ez a IV. hadtest életében, mert Guyon folytatja ugyan Perczel radikális politikai hagyományait, tud kíméletlen is lenni, de ugyanakkor szigorú fegyelmet léptet életbe, és a hadtestet új győzelmekre vezeti.

Guyon, akit kortársai következetesen grófnak titulálnak, skót köznemesi családból származik. Perczelhez és Bemhez hasonló kalandos, színes figura, a szabadságharc egyik legkiválóbb katonája. Angliában született, valószínűleg 1812-ben,[8] és 1834-ben már hadapródként szolgál a cs. k. 2. Hannover huszárezredben.[9] Hat évvel később főhadnagyként nyugdíjaztatja magát, rangja megtartásával. Addigra már házas ember, báró Splény Ignác altábornagy lányát vette feleségül. Lemondása után Guyon felesége birtokát kezeli, ami nehéz feladat lehet, mert a birtokot elviselhetetlen adósságok nyomják. Mint Görgeynek és több más gazdálkodással próbálkozó volt katonatisztnek, Guyonnak is megváltásként jön a forradalom. Mihelyt teheti, belép a nemzetőrségbe. Időközben

[4] Országos Levéltár. Országos Honvédelmi Bizottmány Iratai (ezentúl: OHB). 1849: 6470. Bem tábornok Kossuthhoz, franciául. Freidorf, 1849. ápr. 29.

[5] Kossuth Görgey hadügyminiszterhez. Budapest, 1849. június 8. Közli: Kossuth Lajos kormányzóelnök iratai. S. a. r. *Barta István* Kossuth Lajos összes munkái (Ezentúl: KLÖM) XV. köt. Bp. 1955. 491.

[6] OHB. 1849: 7980. Kossuth Perczel tábornokhoz. Budapest, 1849. június 10. Közli KLÖM XV. köt. 499-501.

[7] *Márkus* L.: i. m. 106.

[8] Guyon Richárd életrajzi adatait ld. *Márkus L.* i. m., valamint *Gelich Rikhárd:* Magyarország függetlenségi harcza 1848–49-ben. Bp., (1882) II. köt. 285–286, és *Spira György:* A magyar forradalom 1848–49-ben. Bp., 1959. 644.

[9] Márkus László tévesen ír a „2. Nádor huszárezredről". *Márkus L.:* i. m. 10. A Nádor huszárezred, amelyben Görgey Arthur is szolgált, a 12. számot viselte.

magyar hazafi lett belőle, bár magyarul még mindig alig beszél valamit. Felesége révén a haladó eszmékkel is megismerkedett. 1848. szeptember 15-én Guyon már honvédőrnagy, részt vesz a schwechati csatában. Október 31-én ezredes, 1849. január 6-án hadosztályparancsnok a feldunai seregben, február 5-én fényes győzelmet arat Branyiszkónál, és március 8-án tábornokká nevezik ki. Ünnepelt vezér, meggyőződéses forradalmár, és bár Görgey hadtestében szolgál, Görgeynek esküdt ellensége. Március 10-én Komárom várparancsnokává nevezik ki, de állomáshelyét csak egy hónap múlva tudja elfoglalni, miután kalandos úton, zsidónak öltözve, szökött a körülzárt erődbe. Buda ostroma idején súlyos konfliktusba kerül Görgeyvel. Az utóbbi emlékirataiban később azzal vádolja Guyont, hogy készakarva késleltette a nehéz ostromágyúk átszállítását Komáromból a budai vár alá, és hogy Guyon miatt húzódott el olyan végzetesen a vár bevétele.[10] Mint újdonsült hadügyminiszter, Görgey május 21-én elcsapja Guyont, és helyébe Klapka tábornokot küldi Komáromba. Néhány nappal később Guyon a X. vagy tartalékhadtest parancsnoka, de ez meg Kossuthnak nem tetszik, aki Guyont fontosabb szerepre tartja méltónak. Kossuth követelésére Guyont június 24-én a déli hadszíntérre irányítják.[11] Kossuth eredeti elgondolása szerint Guyonnak a Temesvárt és Aradot ostromló V. hadtestet kell átvennie a lassú Vécsey tábornoktól, de minthogy Vetter altábornagy, a déli seregek új fővezére, ragaszkodik Vécseyhez, Guyont végül is a Bácskában működő IV. hadtest élére állítják.[12]

Guyon azonnal elindul Pestről – ezen a ponton veszi át a szót a tábornok névtelen naplóírója, akinek kilétét a legszorgosabb nyomozással sem sikerült kiderítenünk. Annyi bizonyos, hogy a naplóíró intelligens ember, nem hivatásos katona, hibátlanul és elegánsan ír németül, Guyonra való tekintettel nem is vezetheti a naplót magyarul, rajong parancsnokáért és a magyar ügyért és – Guyonhoz hasonlóan – meggyőződéses republikánus. A napló egyes kitételeiből arra következtethetünk, hogy írója nem magyar származású.

A napló megindítása egybeesik a szabadságharc végső válságának kezdetével, váratlan befejezése két héttel előzi meg a világosi fegyverletételt. Az írást mégsem hatja át a forradalom bukásának tudata. Ellenkezőleg, derűlátás és a győzelem bizonyosságának érzete áramlik soraiból. Nem ritkaság ez az optimizmus, sőt jellemző a forradalom mellett végsőkig kitartó katonák és civilek jelentős részének hangulatára. Ez a vak bizakodás magyarázza azt az iszonyatos megdöbbenést, amelyet a világosi fegyverletétel vált ki a hazafiak körében. Nem sejtették a bukást, és ezért évekkel később sem képesek felfogni a vesztett háború tényét.

[10] *Arthur Görgey:* Mein Leben und Wirken in Ungarn in den Jahren 1848 und 1849. Leipzig, 1852. II. köt. 80–81.

[11] OHB. 1849: 8481. Kossuth Vetter altábornagyhoz, a déli seregek fővezéréhez, németül. Budapest, 1849. június 22. Közli KLÖM XV. köt. 566–567.

[12] Kossuth Görgeyhez. Budapest, 1849. június 22. Közli KLÖM XV. köt. 563–566.

A GRÓF GUYON RIKHÁRD TÁBORNOK VEZÉNYLETE ALATT MŰKÖDÖTT MAGYAR DÉLI HADTEST NAPLÓJA. 1849. JÚNIUS 26. – 1849. JÚLIUS 30.

Dudás Ödön fordítása, Deák István javításaival

1849. június 26.

Gróf *Guyon* Richárd tábornok, aki nehány hét előtt egyik legfontosabb védpontunknak, a komáromi várnak felügyeletével s főparancsnokságával volt megbízva, utólag rendeletet kapott, hogy az Egerben összpontosítandó tartalék-hadtest vezényletét vegye át.[1]

A tábornokot a magyar–osztrák harc kezdetétől fogva a legvitézebb és leggeniálisabb vezéreink egyikének tanultam ismerni, s az a vágyam, hogy a magyar hadseregben szolgálhassak, az ő szíves felhívása folytán teljesült. E körülmény tette lehetővé, hogy az ő vezénylete alatt egy becsületes és érdekes hadjáratban részt vehessek.

Örömem jelentékenyen fokozódott, amikor értesültem, hogy a tábornok egy újabb rendelet folytán nem többé Egerbe, hanem mint az V.-ik hadtest parancsnoka Temesvárra megy.[2]

E rendeletet teljesítendő, ma délután öt óra körül a „Tigris" szállodából, hol a tábornok rövid idő óta lakott, távoztunk, s a pest–szolnoki vaspálya egyik külön vonatán elutaztunk.

A délben keletkezett eső nemhogy alább hagyott volna, sőt folyton erősebben zuhogott. Bár ez kellemetlenül hatott az utazásra, mégis vidám fesztelenség és emelkedett hangulat uralgott az egész társaság körében.

E társaság a tábornokon, ennek nején, gyermekein, napán s két sógornőjén kívül mintegy húsz személyből állott, kik a törzskart és a kíséretet képezték.

Az utazás akadály nélkül folyt. A vonattal *Czeglédre* érkezve, kevés időre megállottunk, mivel ott a tábornok nehány hátas lovat vezettetett elő, amelyek közül egyet,

[1] E tartalék-hadtest 1849. június és július hónapokban Eger vidékén gyűjtetett össze, s két hadosztályból állott: gróf *Hadik* Gusztávéból és a *Pulszky* Sándoréból; összesen tíz zászlóalj gyalogság, hat század lovasság és 12 ágyú. Az egész hadtest 9500 emberfőre ment volna. – *Megjegyzés:* A lapalji jegyzetek, ha másként nincsenek jelölve, Dudás Ödön művei.

[2] Az V-ik magyar hadtest ez idő tájt gróf *Vécsey Károly* tábornok parancsnoksága alatt állott, s a temesvári erősséget ostromolta. Egyidejűleg ugyancsak *Vécsey* vezette *Aradvár* ostromát is. A nemzeti kormánynak *Guyon* megbizatásával mindenesetre az volt a célja, hogy a két helyen folyt ostromműveletek mielőbb sikeresen befejeztessenek. Temesvár és Arad hosszú időn át tartott siker nélküli vívása már-már a közvéleményt türelmetlenné kezdé tenni. E köztürelmetlenségből következtethetjük a szándékba vett vezérváltoztatást. Amint látni fogjuk azonban, *Aradvár* őrsége nemsokára megadta magát, s ezáltal fölöslegessé vált a kormány ily iránybani intézkedése. – Vécsey ellen azonban Arad megvétele után is joggal emeltek egyesek kifogást, mert ő Temesvár ostromával is késlelkedett – amint erre később maga a napló is utal.

egy szép erős pejt meg is vásárolt. Tíz óra felé lehetett az idő, mikor *Szolnokra* érkeztünk, hol a pályaudvaron a tábornokot a helybeli térparancsok fogadta; azután kocsikon, feneketlen sárban a „Fehér Ló" vendéglőbe hajtattunk.

Odaérkezve, egy ily számosabb tagú társaság elfogadására, mint amilyen a mienk volt, nem találtunk legcsekélyebb előkészületet sem. Alighogy a nők és a tábornok egy pár nyomorúságos szobához juthattak, estebédről pedig szó sem lehetett. Ez intermezzo azonban a legcsekélyebb kedvetlenségre sem hangolta a társaságot, ellenkezőleg jó képet csináltunk a dologhoz. A megrendelt kevés szalámi, cseresznye, s ami az örökkévalóságig jött, a rágós paprika hatalmasan ízlettek. A tábornok, valamint a hölgyek csak éjféltájban vonultak vissza termeikbe. A kíséret egy része a közelfekvő házakba, más része pedig, ezek között én is – az említett fogadó vendégszobájában lettünk elszállásolva. Innen másnap

Június 27. szerdán

reggeli hat óra tájban indultunk útnak, miután a tábornok hozzátartozóit a pályaudvarba kísértük, kik ismét visszautaztak Pestre.

A vezér röviden búcsúzott családjától, de a jelenet megindító egyszerűsége élénken hatott reánk. Íme, itt válik el a férfiú mindattól, ami előtte a föld kerekségén legdrágább, becses és kedves; mindezeket elhagyja talán, ha azt a sors úgy akarja, hogy soha többé viszont ne láthassa. Elhagyja a férj az őt forrón szerető nőt, az atya a feslő rózsabimbókhoz hasonlító két kis gyermekét, kik angyalfejecskéikkel még soká tekingetnek vissza a távozó útikocsi ablakaiból. A tábornok napa *Splény* bárónő ajkai hallgatag imát látszottak rebegni, szóval fájdalmas, megható, komoly, ünnepélyes jelenet volt ez.

A „Bem" gőzhajó egy uszályhajóval volt számunkra megrendelve, de a gőzhajózási ügynökség a lovak szállítására semmi előintézkedéseket sem tett; emiatt a berakodás egész déli 12 óráig eltartott. Végre is egész rendben megtörtént minden, dacára a meredek gyaloghídnak és dacára azon balesetnek, hogy a tábornok egyik lova lezuhant egy tutajra, szerencsére azonban ennek semmi baja sem lett.

A tiszai táj egyhangú, nem mutat semmi változatosságot; alacsony partok, messze terjedő sáros ingoványok mindenfelé. Az egyhangúságot néhutt nehány fűzfacsoport szakítja meg, melyek úgy tűnnek elő, mint oazok a sivatagban; nehány vízi madár kóválygva szeldeli át a léget rekedt kiáltásokkal és lármával, egyébként minden egyenes és sík.

A mostani háborús időben a *Tisza* nem vindikálhatna magának európai hírnevet, ha Rubiconjává nem válik egy-egy *Windischgrätz, Schlick, Ottinger, Karger stb.* ellenünk irányzott minden törekvéseinek. – Ha reánk nézve nem lett volna ama bizonyos „chinai fal", ahonnan vakmerő csapataink az elvakított és győzelemittas ellenség elé az *„eddig és nem tovább!"* kategórikus szavakat ércz tűzokádóikból visszadörgék, valóban alig volna értelme s érdekessége egy tiszai kéjutazásnak. Így azonban a Tisza érdekes látnivalókat nyújt a látogatónak, legyen az a hadművészetben jártas vagy laikus, és az aki eddig nem ismerte az ún. magyar Alföldet, kellemesen elszórakozhat ezen a tájon.

Itt van például *Szolnok,* ott vannak a *czibakháza-i* magyar és osztrák sáncok, mely utóbbiak még igen jó karban állanak; – a csárda, melyben *gróf Leiningen* fogva volt, és

ahonnan csapatai által ismét megszabadíttatott.[3] De van itt még sok más olyan hely, mely nevezetes s megtekintésre méltó.

3 3/4 órakor haladtunk el a *czibakháza-i* hídnál, mivel azonban igen erős szél fútt, s a kinyitott hídköz szűknek bizonyult, a vontatóhajót majdnem azon szerencsétlenség érte, hogy az építményen fennakadva szétroncsolódjék. A még idején kivetett s erősen megakadt hajóhorgony azonban elhárította a nagyobb veszélyt. A vízen lebegve majdnem 6 3/4 óráig voltunk feltartóztatva. Tizenegy óra tájt a hajó megállott, és reggeli 3 óráig pihentünk, mikor azután utunkat tovább folytathattuk.

Június 28.

Az elmúlt éj szép volt, vad és barátságos; de a táj mindig megmaradt egyformaságában. Délután fél három óra lehetett, mikor *Szegedre* megérkeztünk.

Kiszállás után a tábornok *Vetter* tábornokot kereste föl, s vele hosszabb ideig értekezett.[4]

Szeged, nagysága dacára nagyon kisvárosias kinézésű hely; a mostani idő sokat járult ahhoz, hogy a korábban virágzásnak indult tiszai kereskedelmi forgalma hanyatlóban van.

A város, melyet azonban, mint Debreczent is, egy-egy nagy falunak nevezhetünk, alacsony házakkal bír, utcái kövezetlenek, s a városházán és még néhány épületen kívül nem nyújt valami különös megjegyzésre méltót.— A vár igénytelen kinézésű s már omladozó állapotban van. Valóban inkább a gonosztevők börtönének, mintsem egy védképes erődnek tekinthető.

Kajdacsy kapitány betegsége miatt Szegeden marad, valamint a tisztelendő atyánk is, utóbbinak a holmija csodálatos módon Szolnokon, a vasúti kocsiban maradt s Pestre küldetett vissza.

Öt órakor elindultunk *Szegedről* s *Szőreghre* mentünk. E helységet a szerbek ez évi február hó 12-én, amint Szegedet megrohanni akarták volna, felgyújtották és romhalmazzá tették.[5] Onnan *Bébára* jutva, éjjeli szállást vettünk, legfőképp azért, mivel a tábornok és a kíséret lovai a gőzhajón sokáig megkötözötten állván, nagyon fáradtak voltak.

[3] Windischgrätz seregeinek utolsó támadó hadművelete alkalmával Ottinger osztrák tábornok 1849. február 24-én sikertelenül ostromolta a magyarok birtokában lévő cibakházai Tisza-hidat. Az ütközet során gróf Leiningen-Westerburg Károly tábornok, akkor még őrnagy és a 19. sorgyalogezred harmadik zászlóaljának parancsnoka, az osztrákok fogságába került. A zászlóalj legénysége, mihelyt észrevette parancsnokának eltűnését, önként szuronyrohamra indult, és Leiningent kiszabadította. Kossuth ezért az egész zászlóaljat kitüntette. Ld. *Gelich:* II. köt. 402 és KLÖM XIV. köt. 556. (D. I.).

[4] Vetter Antal tábornok s később altábornagy a kápolnai csata után, mikor *Dembinszky* fővezér ellen a hadsereg éle felzúdult, s őt a vezénylettől visszalépni kényszerítette, egy időre a felső hadsereg vezényletével bizatott meg, március hó 9-én pedig valóságos fővezérré neveztetett ki. Ugyane hó végén azonban betegsége miatt, vagy arra való hivatkozással, állásától kénytelen volt megválni. Csak június hónap végén állott helyre egészsége, s ekkor a *déli (bácsi és bánsági)* seregek főparancsnokságát vette át. Mint tudjuk, e hadsereg a temesvár–aradi ostromseregből *(Vécsey)*, s a bácsi hadakból (előbb *Perczel, Tóth Ágoston,* s csak később *Guyon*) állott.

[5] Ez a harc magyar részről gróf *Hadik* Gusztávé volt a Teodorovics alatti szerbek ellen, s az utóbbiak vereségével végződött. Később március 22-én *Perczel Mór* is elfoglalta a szerbek által megszállott *Szőreget.* A falu elpusztulásának tehát mind a két csapás lehetett az oka.

Bébán mindannyian nagyon jól éreztük magunkat. A szállástadók részéről tanúsított barátságos fogadtatás, jó étkek, tűrhető minőségű bor, meglehetős kávé, e faluban való tartózkodásunkat (bár lakósai oláhok) kellemessé tették.

A tábornok lakásán is élénkség volt, sajnos, ettől meglehetős távol voltam elszállásolva, s emiatt a mulatságban nem vehettem részt. Nehány gyönyörteljes percet nélkülöznöm kellett.

Június 29.
Péntek, Péter-Pál ünnep.

Reggeli 6 órakor elindulva, tíz órakor *Nagy-Szent-Miklósra érkeztünk.*

A tájék bár egy megmérhetetlen messze terjedő rónaság, mégis minthogy már Torontál megyéhez, vagyis az áldott Bánáthoz tartozik, jól van megművelve és mindennemű gabonát megterem; a búza csekély kivétellel már igen szép. A vidéket szemlélve könnyen felfoghatjuk, miért akarja az osztrák hazánkat minden áron megtartani, és miért iparkodik éppen a legkétségbeesettebb erőmegfeszítéssel ugyanezt ismét birtokába keríteni.

Nagy-Szent-Miklós csinos nagy község, amelyben vegyes a lakosság: szerb, német és oláh. Az uradalmi ügyész házában jó villásreggelit kaptunk, s déli 12 órakor *Lovrin* felé tartottunk, amely útban szerencsém volt a tábornokkal egy kocsin mehetni.

Lovrin tisztán svábok által lakott szép helység, báró *Lipthay* birtoka. Egy kis étkezés után, melynél azonban csak szalonna szerepelt, *Billet*-re mentünk, és innen végre rettenetes nagy porban *Temesvár* alá a táborba érkeztünk, mely az úgynevezett „vadászerdő"-ben van felütve.

A tábor igen jól néz ki; a vezénylő tábornokok, a törzsbeliek, irodák stb. részére tágas kabinok vannak építve; a legénység jól gondozva él sátraiban.

A tábornok azonnal Vécsey tábornokhoz ment, s estig nála maradt. Mi többiek megszemléltük a különnemű tábori szerelvényeket s az egészet örömmel tekintettük úgy, mint jövendőbeli tanyánkat. Az első éjszakát meglehetős rosszul kénytelenítettünk eltölteni. Másnap

Június 30. szombaton

reggel a tábornok *Loress* hadnagy kíséretében kémlő lovaglást tett, mely alkalommal a várból egy 6 fontosal rálőttek. Míg a tábornok künn járt, Vetter tábornok is megérkezett, s mind a három vezér együttes tanácskozást tartott.

Egyszerre az a hír szárnyal, hogy mi nem maradunk itt, hanem további utunk Aradon keresztül ismét *Szegedre* irányul, onnan pedig gőzhajóval *Ó-Becsére* fogunk menni.

Az ebédnél *Vécsey* tábornok megjelenésekor tisztjei által „éljen!" kiáltással fogadtatott. Hallottam, hogy ez itt naponkinti bevett szokás. A becsülés és tisztelet kifejezésének ez a neme (vagy tulajdonképp minek nevezhető másként?) tehát sem *Vetter* tábornokot, sem a mi tábornokunkat nem illette, pedig ezek mégiscsak mint vendégek voltak jelen!

Az élelmezésre, mulatságra a táborban nagy gond van fordítva; egy pengő forintért kapni lehet reggelire kávét, déli- és estebédet kenyérrel, borral és feketével. Egy czigány-

banda, bár nem valami nagyon jól, naponta háromszor játszik, s a legénység kitűnően mulat zenéje mellett. Fagylaltról is van gondoskodva. Az egész comfortabl oly benyomást tesz ránk, mintha inkább egy exercirozó sereggel, nem pedig hadi táborral volna dolgunk.

*

Délután öt órakor *Orczyfalván* keresztül (egy nagy fészek) *Aradra* utaztunk, ahova velünk jöttek *Vetter* és *Vécsey* tábornokok is; este 11 órakor, a nagy esőtől bőrig keresztülázva érkeztünk a nevezett városba.

A rossz idő miatt s mivel már az éj is beállott, az elszállásolásról nagyon rosszul volt gondoskodva, s így történt, hogy a tábornokon kívül, ki a térparancsnokságnál szállott meg, a kíséret nem kaphatott szállást.

A nagy sárban és esőben a setét utcákon ide-oda tévelyegtünk, senki sem akart szállóhelyet adni, senki sem fogadott be bennünket. A pokol fenekére átkoztam ezt a barátságtalan fészket, s minden aradinak azt kívántam, bár valaha ugyanily idegen városban s hasonló körülmények között tévelyegjen, mint ahogy azt most mi tettük.

Július 1. (vasárnap.)

Ma reggel történt meg *Aradvár* átadása. A vár előtt tábornokainkon kívül jelen volt még egy zászlóalj honvéd, harsogó zenével. Az erősségben voltak: [báró Johann] *Berger* altábornagy, *Silliak* vezérőrnagy, 3 törzs-, 41 főtiszt, ezeken kívül 1225 gyalogos s 18 ulánus. Ezek szolgálatképesek voltak, de volt még 74 beteg is.

A vár február 8-ika óta szorosan körülzárva volt. Az ostromlottak főképp húsban szenvedtek szükséget úgyannyira, hogy már kénytelenek voltak lóhúst fogyasztani, sőt egy szamár húsát is megették. Sóban hasonlóképp szűkölködtek; éppen úgy hiányzott a bor és a pálinka.

Az őrség az ostrom alatt körülbelül 600 embert vesztett, főleg sebláz következtében. A legénység a megállapított feltételek szerint fegyverrel vonult ki, *Új-Arad* előtt azonban azt le kellett tennie. Itt az összes szerelvény csapataink által vétetett át. A tisztek kardjaikat megtartva köteleztettek népükkel a stájer határon túl menni azon becsületszóra fogadott ígérettel, hogy ellenünk hat hónapon át nem harczolnak.

Berger altábornagy a csapatot követi, *Silliák* vezérőrnagy azonban Temesváron át Orsovára megy.

Az oláh-bánsági ezredhez tartozó 800 határőrből még ma este 590 ember Nagy-Lakról azon nyilatkozattal jött vissza, hogy ők nem Stájerbe, hanem szülőhelyükre, Karánsebesre s tájára óhajtanak menni.

Az őrség a határőrökön kívül még a Leiningen, Sivkovics, Rukavina, Máriássy ezredbeliekből, egy osztály helyőrségi gyalogosból és a tüzérségből állott.

A várban 63 ágyú és mozsár (különböző kaliberű), 300 mázsa lőpor, 500 töltött bomba, nagy mennyiségű golyó s egyéb lőszer találtatott. Feltűnő volt az, hogy dacára a legénység nyilatkozatainak: amely szerint a várban 1800 ember volt, mely létszámból hozzávetőleg 600 meghalt, mégiscsak 1500 muskéta adatott át, tehát 300 darab hiányzik. Eldugattak vagy elásattak ezek?

A vár a bombázás alatt nagyon sokat szenvedett, A templom, a tiszti lakok s egyéb épületek nagyon megrongáltattak, alig volt egy-egy szoba bennük ép állapotban. Mindenen meglátszik a pusztulás nyoma, melyet lövegeink idéztek elő.

Ó-Arad város szintén igen sokat szenvedett, de Pest-Budához viszonyítva s figyelembe véve a hosszan tartott küzdelmet, valamint az erélyes lövetést, mégis keveset. Mert a Maros partján fekvő egy házsoron kívül, mely a lövéseknek legjobban ki volt téve, a lakházak nehány kivételével, többnyire sértetlenül maradtak.

A város egyébiránt nem rosszul néz ki. A főtéren nehány szép háza van, ezek közt a vármegyeház elsősorban említendő. A színház kicsiny, de csinos és három emeletre van építve.

Egész délután kevés megszakítással esett az eső, *Guyon* tábornok velünk együtt másnap reggeli 4 órakor elutazott.

Július 2. Hétfő.

Az idő nem változott jobbra, az eső sem szűnt meg, de az út mégsem volt rossz, s 7 órára Nagy-Lakra érkeztünk, éppen mikor az osztrák csapatok onnan elvonulni kezdettek.

Egy *Amon* nevű hadnagy a Leiningen gyalogságtól alkalmat nyert hosszabb ideig beszélgethetni tábornokunkkal. Elbeszélt nehány érdekes részletet azokról a viszonyokról, melyek az ostrom alatt a várban előfordultak.

Így például, hogy az ostromlottak február óta semmit sem tudtak arról, ami a külvilágban történik, hogy többször történt vak riadó, mely alkalmakkor a határőrök félénk magaviseletükkel tűntek ki; hogy a lóhús vereshagyma mártással és galuskával más sült hiányában éppen nem valami rossz étek, csak némileg édeses –, a szamárhús pedig még ennél is édesebb ízű. Beszélt még több efféle dolgokról. – A hadnagy mainzi születésű, az osztrák szolgálatot most végképp elhagyni akarja, s szülőhelyére megy. Egy főtüzér is jelentkezett a tábornoknál azon szándékkal, hogy átlép, de nem volt egészen szilárd elhatározása. Nem is lehetett sokat adni e népre.

A déli állomás *Makó* volt; egy faluhoz hasonló hely 28 000 lakossal és a vármegye szép házával. Innen Szőreghen keresztül ismét *Szegedre* mentünk, hova körülbelől hat órakor érkeztünk meg.

A tábornok *Vetter* altábornagyot meglátogatta, s 8 órakor az úgynevezett iskolaépületben berendezett szállására vonult.

Július 3. Kedd.

Reggel a tábornok ismét a „Bem" gőzhajóval utazott el Szegedről, s mivel én véletlenül akadályozva voltam vele utazhatni, kénytelen voltam még az egész napon át Szegeden maradni.

Itt időztek még *Schultz* százados, *Kajdassy* kapitány, *Szalmásy* százados, a tábori lelkész és *Balogh* főhadnagy. Egykori vezérkari századosunk *Helley* is itt volt, kit a tábornok tegnap este teljesen hasznavehetetlensége s skandalózus magaviselete miatt elbocsájtott.

Még tegnap rebesgették *Szegeden* a hírt, hogy valamennyi ministerium Pestről ide költözik át, ez a lakosság körében, mely minden kicsinységtől félelembe esik, kedvezőtlen benyomást idézett elő.

Ma azt beszélték, hogy a ministerium eltávozásának hírére Pesten több zsidó a magyar száz forintos bankjegyekkel házalni jár, és ezeket 40—45 forintnyi értékű osztrák jegyekért kínálják, mire a rögtönbíráskodás hirdettetett ki. Továbbá, hogy Győrnél nagy ütközet volt, melynél az első napon a *Pöltenberg* [*Ernő*] tábornok alatti VII. Hadtest a várost elhagyni kényszeríttetett, de 16 óra mulva Győr ismét rohammal vétetett be, mely alkalommal különösen a hajós nép, a mészárosok és a timárok stb. tüntették ki magukat. Ezek az ellenséget hátba fogták, és egy iszonyatos vereséget idéztek elő. Ezerhatszáz elesettről beszélnek, többnyire osztrák nehézlovasság, amely egy utcai harcban minden oldalról összeszoríttatott, s kartáccsal összelövetve megsemmisíttetett.[6]

Ha a nép mindenütt ily bátorságot tanúsít, ha a szabadság és a demokrácia eszméje és értéke általa helyesen fogatik fel s megismertetik, ha mindenki ily készséggel áldozza életét mindannyiszor, mikor veszély fenyeget, valóban a zsarnokok sohasem lesznek képesek a népeken erőt venni s azokat leigázni.

Ma délután érkezett ide *Damjanich* tábornok Pestről a „Kossuth" gőzhajóval. Lábára még mindig nagyon szenved, maga sápadtan s soványan néz ki.[7]

A hadügyi és pénzügyi minisztériumok egy része is megérkezett, éppúgy a bankjegy-sajtók Debreczenből, valamint a fegyvergyár gépei Nagyváradról. Hallatszik azonban az is, miként *Kossuth* azon hírekre, hogy a francia köztársaság Ausztria ellen háborút proklamált, hogy az osztrákok Pozsonynál ismételten, s az oroszok is Árvában megverettek — Pestre visszautazott.

Július 4. Szerda.

A visszamaradottak, kivéve *Szalmásy* századost, ki megbetegedett és a tábori lelkészt, aki még mindig reménytelenül várja holmiját, s néma kétségbeesésben sétál le-fel a Tisza partján, a „*Bem*" gőzhajón utaztak el. A lovak szintén elszállíttattak, hajóra rakásuk szerencsésen, legkisebb sérülés nélkül megtörtént.

Kis-Kanizsához (Ó-Kanizsa) értünk, amely helységet a tábornok az elmúlt március hónapban, miután ugyanezt az ellenség hősiesen védelmezte, s a két ízbeni támadást vitézül visszaverte volna, rohammal vette be és felgyújtatta.[8]

Kis-Kanizsától nem messze *Zenta* fekszik, ahol (1697) szeptember 11-én *Eugen* savoyai herceg osztrák vezér a törökön fényes győzelmet aratott, ennek évfordulóját a környékbeli lakosság még mindig megünnepli. A néphagyomány azt állítja, hogy a *Zenta*

[6] Bár úgy lett volna, de sőt ellenkezőleg, a leghősiesebb küzdelem után a mi főseregünk volt kénytelen Komárom felé hátrálni.

[7] Tudvalevőleg a tábornok Komáromban sétakocsizás közben járművéről leesett, s lábát törte, miáltal ügyünk végtelen kárára harcképtelenné vált.

[8] *Perczel Mór* tábornokot kell itt értenünk, aki kora tavasszal megindított bács-bánsági hadjáratával az egész vidéket megtisztította a szerb seregektől. Arról azonban nem tudunk, hogy Ó-Kanizsa leégett volna.

előtt fekvő sziget a vízbe szorított 10 000 török csontjaiból képződött; e monda valószínűségéhez azonban sok kétség férhet.[9]

Pádé-ra érkezve egy itt a környéken alakulóban lévő huszárezred néhány tisztje által igen barátságosan fogadtattunk. A lovak nagy óvatossággal s vigyázattal ismét partra vezettettek, s mi négy kocsival *Török-Becsére* utaztunk, hova

július 5-én, csütörtökön

reggeli 4 órakor érkeztünk meg.

A tábornok Reiser gyümölcskereskedő házában ütötte fel főhadiszállását, ugyanitt fekszik az egész táborkar is.

A munkálkodások már tegnap megkezdettek, s törzskari irodánkban egész élénkség folyt; az örökös ide-oda utazás félbeszakíttatott, és a hadműveletek kezdetöket vették.

Ma *Rácz* és *Schwartz* őrmesterek hadnagyi kinevezésre terjesztettek elő.

A tábornok ma megszemlélte az istállókat, melyek igen szépek. Ugyanő délután kilovagol. Az ebéd a Tisza mellett fekvő nagyvendéglőben lesz. Mint Török-Becsére nézve statisztikailag megjegyzésre méltót, megemlítem a szúnyogok és a legyek hallatlan sokaságát, ezek majd megesznek bennünket.

Bánffy ezredes[10] a tábornoknál tisztelgett. Este a kaszinóban lesz az étkezés.

Parancs adatott ki, amely szerint

július 6-án, pénteken

reggeli 3 órakor a törzs innen elindul, az iroda és a málha további intézkedésig itt maradnak.

A tábornok kíséretével ma reggel a Tisza túlsó partjára lovagolt, hogy a tulajdonképpeni hadmozdulatokat, melyek vezetése alatt veszik kezdetöket, megszemlélje s rendelkezéseit megtegye.

Az egész törzskart azonban fájdalmasan lepte meg az a hír, hogy a tábornok hirtelen megbetegült, s hogy gyógykezelése céljából jobban ellátható legyen, valószínűleg még ma este visszatér előbbi szállására Török-Becsére. Ez valóban meg is történt.

Ma délelőtt *Szalmásy* századost, ki Szegeden betegen visszamaradt, azon baj érte, hogy hátas lova hirtelen elhullott. Ez esemény nem éppen kellemesen fog hatni a századosra.

Július 7. Szombat.

A tábornok egészsége azonban újabb fordulattal annyira javult, hogy Ó-Becsére való visszatérése minden további késedelem nélkül délelőtti 10 órakor megtörténhetett.

Amint mi este ugyanoda megérkeztünk, a tábornok éppen egy kémszemlén volt, s nem sokkal később tért vissza.

[9] Ez ama 1697. évi világhírű *zentai* csata, melynél a török uralma Magyarországra nézve teljesen megtöretett.

[10] Báró Bánffy János.

Most, midőn a tábornok a támadó operációt minden rendelkezésére álló erővel megkezdi, hogy az előkészített haditervet keresztülvigye, s ezáltal fegyvereinket szerencsés eredményekre juttassa, amire nézve a tábornok előbbeni fegyvertényei több mint elegendő biztosítékot nyújtanak; e körülményeknek tulajdonítandó, hogy *naplónk* is az eddigi oly kevésbé érdekes adatok feljegyzése helyett mostantól kezdve élénkebbé fog válni, s érdekesebbeket lesz képes vázolhatni azon szerepről, mely a tábornokra mostani új hatáskörében várakozik.

A tábornok feladatául tűzé ki: az ellenséges hadseregnek (mely *Jellasich* bán személyes vezénylete alatt Földvárott és ennek környékén áll) egy demonstrációját és előrenyomulását feltartóztatni, s ezáltal korábbi állásába visszavetni.

Ehhez képest tehát a következőképp rendelkezett: miután a parancsai alatt álló hadsereg még Török-Becsén s ennek környékén táborzott, elrendelte, hogy *Pádé*-ról, a Tiszán keresztül ütendő híd fedezésére a *Pereczy*[11] osztály elvonul, ami még szerdán, e hó 4-én esti 9 órakor kompok felhasználásával meg is történt.

Igmándy [Sándor alezredes] osztálya *Ó-Becsére* megy az ottani magaslatokat megszállandó, a híd elkészítését lehetővé teszi, mely ebbeli igyekezet a tábornok elődei alatt kétszer is meghiúsult. Ez másnap, július 5-én előrenyomulva *Hegyest* az ellenséges csapatoktól csakugyan megtisztította. Megtámadta azok főseregét, mely *Jellasich* személyes vezetése alatt ily távolra nyomult már előre; erős ágyútűz keletkezett, amely mind a két fél részéről erélyesen folytattatva hat óra hosszáig tartott s azzal végződött, hogy az osztrákok magokat egészen visszavonták. Nagyszámú halottaikat és sebesültjeiket kocsikon sietve hurcolták el magukkal. E küzdelemben az ellenséges parancsnok *Jellasich* alól hátas lova kilövetett.

Ezen előrehaladás folyama alatt érkezett a tábornok azon parancsa, hogy *Ó-Becsénél* híd veressék, és ugyanazon az egész hadtest átkeljen.

E parancs teljesítése azonnal foganatba vétetvén, a hadsereg részint ma, részint még tegnap átkelt a Tiszán.

Ezzel Délmagyarországon a támadó hadviselés kezdetét vette, melynek következményei Magyarhon további függetlenségére és szabadságára kiszámíthatlan fontosságúak leendettek.

Az egész hadtest a tábornok rendelkezésére bocsájtott alparancsnokok segédcsapataival együtt, jól ismeri a neki jutott feladat nagyságát. Ha e hadtest állandó egyetértésben, belső összhangban működik közre az operációknál tábornokunk parancsnoksága alatt, akkor igazságos és szent ügyünk győzelme lehetetlen hogy elmaradjon.

Az ellenünk működő ellenség megbízható források szerint 13 000 gyalogost, 2000 lovast és 40 ágyút számít, míg a mi hadtestünk csak xxxx gyalogosból, xxxx huszárból és xx ágyúból áll.[12]

[11] Pereczy Péter ezredes.

[12] A naplóíró érthető okokból későbbi időpontra halasztja a hadtest számszerű adatainak közlését. A napló július 15-i bejegyzése szerint a Guyon alatt álló erők létszáma 8000 ember és 40 ágyú. (D. I.)

Július 8. vasárnap.

A tábornok, ki az elmúlt éjet Ó-Becsén egy leégett kápolna előtt, a szabadban töltötte, ma reggel tőrzsével *Szeghegyre* lovagolt, hogy onnan a további rendelkezéseket a megkezdendő hadműveletre nézve megtehesse.

Itt időzése alatt Tóth vezérkari ezredes, Igmándy, Pereczy ezredesek, Jeszenczy, Kovács őrnagyok s még többen tisztelegtek nála.

A vezér tegnap jelentést tett Vetter altábornagynak Szegedre, hogy Pereczy ezredes hadosztálya e hó 4. és 5-én Pádé-nál a Tiszán átkelt s 5–6.-án Ó-Becsére vonult, mialatt Bánffy ezredes hasonlóképpen végrehajtotta átkelését, és az óbecsei híd helyreállíttatott. Igmándy hadosztálya ugyanezen idő alatt Hegyesre nyomult, melyet bevett. Az ellenség magát a Ferencz–csatornán túlra vonta vissza.

A tábornok, miután Bánffy ezredest egy zászlóaljjal, 4 ágyúval és 200 mozgó lovassal az ó-becsei átmenet védelmezésére visszahagyta, s az ezredesnek az összes a Tisza–Duna vonalon felállított csapatok parancsnokságát (Pancsován, Fehértemplomon keresztül egész Orsováig) átadta, Pereczy hadosztályával és Bánffy hadosztálya maradványával (Jeszenczy őrnagy alatt) Hegyesre vonult, magát végre egész erejével koncentrálandó.

Vetter altábornagy megkerestetett, utasítaná *Kollman* ezredest, hogy *bajai* állásából *Zombor* felé nyomuljon előre, ekként a tábornokkal egyöntetűen operálhatván, a Szivacznál levő ellenséges oldalvédet (Flanke) július 10-én reggeli 4 órakor egy erőltetett kémszemlével fenyegesse; *Kmety* tábornokot továbbá szintén Szivacznak irányítsa előre, a tábornoknak azonban adja tudomására: *Kmety* tábornok hozzávetőleg mikor érkezhetik meg? hogy a további műveleteket erre lehessen alapítani.[13]

Az operáció első tárgya nem lehet más, mint *Ó-Kér* és azután *Pétervárad* felszabadítása. A mostani körülmények között nagyon kívánatos továbbá egy határozott és következményeiben gazdag ütközetet keresztülvinni.

Messéna [*István báró*] alezredes, a bajai osztály parancsnoka által július 2-iki kelettel a következők jelentettek ma a tábornoknak.

„Hogy hadműveleteimet mindenben a főparancsnok úréval összhangzásba hozhassam, kérem, szíveskedjék engem mozdulatairól időről időre értesíteni.

Részemről van szerencsém jelenteni, hogy 1500 főt számoló osztályommal Baján vagyok. Tegnap, vagyis folyó hó 1-én reggel tudomásomra jutott, hogy az ellenség a *„Schlick"* hadi gőzhajóval 14 ágyúval, még egy másik gőzhajó és három uszályhajó kíséretében Mohácsra érkezett, hogy ott requiráljon. Én *Thomsdorf* őrnagyot küldöttem ki, hogy az ellenséget szándékában megakadályozza. Mivel azonban az őrnagy meggyőződött az ellenség túlnyomó erejéről, visszavonult, minek folytán az ellenség nagy mennyiségű bort, pálinkát és szénát lopott. Ahogy erősítést kapok, azonnal támadásba megyek át. Említésre méltónak tartom még, hogy az osztrákok által *Szekcsőn* báró *Bézsánnál* ötven tisztre megrendelt délebédet szerencsés módon és jó étvággyal elköltöttem."

[13] Kmety György ezredes 1849 júniusában Görgey feldunai seregében szolgált. Miután hadosztályát az osztrákok a Rába vonalánál elvágták a főseregtől, Kossuth Kmetyt tábornokká nevezte ki, és osztályával együtt leküldte a bácskai hadszíntérre. Mint önálló seregvezér, Kmety július 14-én részt vett a diadalmas hegyesi csatában. Ld. *Gelich:* III. köt. 234–235 (D. I.).

Az ellenünk Jellasich bán alatt működő hadsereg az úgynevezett *bácsi* vagy *Ferencz–csatornánál* a következő pozíciókat foglalta el: a *jobb*szárny *Földvárra* támaszkodik, és innen a sereg elnyúlik *Turja-, Szent-Tamás-, Új-Verbász-, Kula-,* és *Új-Szivaczon* keresztül *Zomborig;* továbbá csapatok vannak még *Kernyaja, Nemes-Militics* és *Veprovacz* helységekben. Ezen állásokat fedezendő, a tartalék Kuczurát, Sóvét, Kis- és Ó-kért szállotta meg.

Jóllehet a rendelet úgy hangzott, hogy az ellenség szemben fog megtámadtatni s a csatornán keresztül űzetve, az azon túl táborozók is vissza vettetni fognak, mégis a tábornok a támadást xxxx-ről[14] határozta kezdeni, hogy ezáltal az ellenséget oldalba fogja, mégpedig azon okból, mert egyrészt a csatornán való áthatolás nehéz, másrészt ha seregünknek a csatorna a hátába esett volna, a további műveletekre könnyen hátrányossá válhatandott.

Hadseregünk mostanra a következő állást foglalta el: a főhadiszállás *Szeghegyen* van, a tábor *Hegyesen* és *Fekete-hegyen;* ezeken kívül részint erősebben, részint gyengébben megszállva lettek a következő helyek: *Baja, Katymár, Kanizsa,* Ó- és Új-Becse, Taras, Babota (?), Elemér, Aradász, Nagy-Becskerek, Mosorin, Fehérmocsár, Lukácsfalva, Écska, Perlaszváros, Glogon és Pancsova.

Az előőrsök az előhad parancsnoksága által következőképen állíttattak föl:

balra a Barra pataktól egy síkságon áll 3 szakasz gyalogos és egy szakasz lovasság; a gyalogság nappal 2, éjjel 11, a lovasság nappal 2, éjjel 6 őrszemet állít, ezenkívül van ott egy ágyú felállítva, mely az egész tájat uralja; jobbra a Barra pataktól egy század gyalogság és 1/2 escadron lovasság; a gyalogság nappal 3, éjjel 15, a lovasság nappal 3, éjjel 6 őrszemet, ezenkívül a lovas szakaszok minden este 15 emberrel erősíttetnek, s ezek az őrjáratokat megszakítás nélkül fenntartandják. Az előhad balra a Barra víztől vigyáz a *Szent-Tamás* felé eső tájékra, jobbra pedig *Verbászra.*

Július 10. kedd.

Egy osztag Hunyady-huszár őrjárata alkalmával rábukkant egy az ellenséghez tartozó marhacsordára. Ezeket megtámadva, kiszakította a csorda felét, vagyis körülbelül 150 állatot, s ezeket táborunkba terelte. Az ezen expedíciónál jelen volt legénység tíznapi ingyenzsoldot kapott, éppen úgy az ugyanezen ezredbeli más 5 ember, kik az ellenségtől szintén elvettek 11 darab szarvasmarhát.

Ma reggel 3 órakor a tábornok nagyszabású felderítésre indult egész kíséretével. Délután riadót fújnak a táborunkban: úgy tűnik, hogy az ellenség túlereje megtámadta és visszavetette előőrseinket. Később kiderül, hogy nem is olyan komoly a helyzet.

Július 11. (szerda)

Moholyi földművesek behoztak ma a főhadiszállásra egy öreg sánta rácot, őtet mint kémet vádolva. A haditörvényszéki eljárás azonnal megindíttatott, de a parasztok még más tanúkra is hivatkoznak, kik előbb Moholyról ide megidézendők.

[14] A helység neve hiányzik a szövegből (D. I.).

A tábornokot a csapatok között tett kilovaglása alkalmával majd nagyobb veszély érte, lova megbokrosodott s gazdáját ledobá, ki mellét sértette meg, ez azonban nem hátráltatja a tábornokot szokott foglalkozásában.

Július 12. csütörtök.

Egy kis riadón kívül, mely azonban csakhamar vaklármának bizonyult, semmi különös újság; de a hírek, melyeket a felsőtáborról elbeszélnek, nem valami kedvezők.

Pestről jövők beszélik, hogy az ottani lakosság nagy része menekülni készül, a legtöbb bolt zárva van, az utcákon majd senkit sem láthatni„ s több efféléket. Az orosz csapatokból álló ellenség egy 7000 emberből álló osztállyal közeledik a főváros felé, s már 2 mérföldnyire állnak Buda előtt.

Mint hitelesek az országkormányzótól a következők közöltetnek:

„Görgey tábornok 50 000 emberrel és hallatlan erős tüzérséggel Győrnél megtámadtatott s megveretett. Ennek következtében a terv, hogy ugyanő Ausztriába tör be, és az alsó hadsereg odafenn összpontosíttatik, lehetetlenné vált. Minek folytán elhatároztatott, hogy Komáromban egy erős őrség visszahagyásával, az összes többi hadak lefelé összpontosíttatnak úgy, hogy az erdélyi, a német-bánáti s a felső hadseregek a Wisocki-féle hadtesttel Szeged felé húzódnak, és a bács-bánsági hadsereggel egyesülnek. Ez azon hozzáadással hozatik tudomásra, hogy az orosz hadsereg *Tokaj*nál egy erős hadosztállyal a Tiszán átkelt, és ma (június 29-én) már *Nyíregyházán* van. Ily megváltozott körülmények között a legnagyobb fontossággal bírna, ha *Temesvár* megvétethetnék, és én (Kossuth) kérem most főfigyelmét oda fordítani, hogy *Temesvár* fel ne mentessék, egyszersmind *Pétervárad* erősen szemmel tartassék, mert e várak, ha a mi egyesült hadseregünknek támpontul szolgálhatnak, Magyarország meg lesz mentve. E pillanatban utaznak el *Csányi* [László] miniszter, *Kiss* [*Ernő*] altábornagy és *Aulich* [*Lajos*] tábornok urak, hogy *Görgeyt* rábírják a Szeged felé való összpontosításra vonatkozólag kiadott különböző parancsok teljesítésére. Egészen bizalmasan szólva, a kormány székhelye is oda helyeztetik át. Kitartás és remény igazságos ügyünk győzelmére!"[15]

Július 13. Péntek.

A kormány bölcsen járt el amikor a ráclázadás elnyomását, ezt a nagy és fontos feladatot, *Guyon* tábornok kezeibe helyezte, mert ő az az egyén, aki nemcsak, mint sok más, hazafi a szó legszentebb értelmében, hanem egy hős, aki rendkívüli erélyével, kitartásával, akaraterős szilárd elhatározásával bátran hasonlítható a régi római hadvezérekhez.

Ennek tanúságát adta már gyakran, s ha Isten úgy akarja, két napon belül ismét olyan eseménynek megyünk elébe, mely a *Guyon* nevet letörölhetetlen vonásokkal vési be mindazok szívébe, akik eddig még nem voltak egészen áthatva a tisztelet érzetétől Branyiszkó megvevője iránt.

[15] Kossuth levele Guyonhoz ma már nem ismeretes. Tudvalevőleg Görgey a kormány utasításának csak igen késedelmesen engedelmeskedett (D. I.).

A tábornok ugyanis elhatározta, hogy a további tartózkodó helyzetnek véget szakít, és tettekhez, gyümölcsöt hozó, győzelemgazdag tettekhez fog. A dispozíciókat meghatározta, amelyek szerint: *Frummer* őrnagy az előhadat, *Pereczy* ezredes a jobb-, *Igmándy* alezredes a balszárnyat, *Jeszenszky* őrnagy pedig a tartalékot vegyék át.

Holnap délután 6 órakor egy színlelt támadás határoztatott az ellenségre, mely hirtelen, rövid, gyors legyen, s célja az ellenséget egész erejének kifejlődtetésére kényszeríteni. Azonban az összes csapatvezérek a legszigorúbb utasítást kapták, hogy azonnal visszahúzódjanak, mihelyt az ellenség csataerejét szemeink elé vezette. E látszólagos támadás kimeneteléről a tábornoknak értesítés adandó, 15-én korán reggel fog a valóságos támadás Verbászra megtörténni.

E terv egyes részletei oly jól vannak átgondolva, minden oly találóan, egymásba illőleg (passend) folyik egymásba, mint egy jó óra kerékművénél tapasztalhatjuk. Én magam sajnos olyan tapasztalatlan vagyok és a taktikában meg a strategiában olyan járatlan, hogy e tekintetben mérvadó ítéletet nem mondhatok, de valamennyi tisztünk, kik a helyzetet s a körülményeket ismerik, a dolgokba belátnak, egészen elfogulatlanul nyilatkoznak, hogy a terv egyike a leggeniálisabbaknak. Mosolyogjon tehát a szerencse fegyvereinkre, és áldás kísérje tábornokunk törekvéseit!!

Ma Schulhof M. I.-nek értesítés küldetett Aradra, hogy vagy ő maga, vagy Pesten lakó fivére a pétervárадi erősség élelmezése ügyében s különösen a különféle élelmi czikkek beszerzése miatt az itteni táborban megjelennének vagy megbízottjokat küldenék le. A tábornok a lehetőséghez képest előnyt helyezett kilátásba számukra.

Július 14. – (szombat).

Még meg sem virradt, Szeghegy lakosai gondtalanul aludták álmaikat, amint hirtelen a *hegyesi tábor felől* lövések hangzottak. – Én magam elámultam, honnan jő a tüzelés, ágyamból kiugorva három perc alatt a tábornok lakásán voltam, de hol volt ő már ekkor? Ismerve kötelességét, segédtisztjei s nyargonczai kíséretében a (csata) térre vágtatott, hol egy lelkesült hadsereg emelé fegyverét egy nyomorult zsoldos nép ellen!

A rettenetes ágyúdörgés és az apró fegyverek tüzelésének élénk ropogása mindannyiunkat aggodalommal töltött el, annyival inkább, mert parancs jött a faluba, hogy a málhák, az ellátási raktár, főképp minden, ami a hadakozáshoz nem való, a faluból eltávolítandó.

A parancs teljesítve lett, de ugyancsak szívdobogva!

Hogyan? gondolta mindenki, az ellenségnek lehetővé tétetett, hogy bennünket megelőzzön? A sors valóban oly borzasztó játékot űzne velünk, hogy akkor, mikor a már megérett gyümölcsöt fájáról levenni akarjuk, ugyanazt tolvajkezek által hirtelen elragadtatni lássuk? Nem! ezt Magyarhon nem érdemli, ezt nem érdemli meg egy szabadságáért küzdő nemzet!

És valóban, a csatározás zaja fokról fokra csendesedett. Mi két óra múlva örömittasan tértünk vissza *Szeghegyre,* honnan a harc színhelye mindegyre távolodott. Itt már minden telve volt sebesültekkel és foglyokkal. E másként elhagyott falu egyszerre egészen élénk és hangos lett, a szegény földművesek orcáin a felleg e szerencsés elvonulása fölött

csak az öröm volt olvasható. S valóban, e helység lakosainak volt okuk remegni, mert az ütközet kezdetben nem egészen jól ment.

Az ellenség hihetőleg észrevette, hogy a támadás ellene el van határozva, ez okból megkísérlette azt egy Ccup-szerű meglepetéssel kikerülni. Ezért összpontosította egész erejét, körülbelül 15 000 emberét s 84 ágyúját Verbászon, egy éjjeli menetet tett Hegyes felé, hajnali 2 óra tájban hadoszlopait kiterjesztette a feketehegyi hadállásunk alatt, és előőrseinket túlnyomó erővel megtámadta.

A *Vasa* zászlóalj határozott ellenállása, mely hadcsapat éppen ekkor az előőrséget képezte, az ellenséget mindaddig feltartóztatta, míg az egész csatarend kifejlődhetett.

A váratlan éjjeli támadás által meglepett harcosok az első pillanatban valamennyire visszafelé ingadoztak, majd azonban a tábornok jelenléte, iparkodása, az illető parancsnokok és a táborkar buzdításai által lelkesülve, rögtön egész elhatározottsággal nyomultak előre.

A döntő csapást a jobb szárny szolgáltatta, mely *Pereczy* ezredes vezénylete alatt állott, ki az ágyúkat maga irányzá, és nagy része van ezen örökre emlékezetes nap babéraiban.

Az ellenség egyszerre gyengülni kezd, s minden oldalról nyomatva Verbász felé húzódik vissza. A tábornok egy pillanat alatt rendelkezéseket tett, hogy az ellenség verbászi állásából kiűzessék, s hogy a Ferencz–csatornán csapataink három irányban (helyen) átkeljenek. E célból, miután az ellenség a verbászi szőlőhegyekig visszaűzetett, és ennek ágyúi az ottani sáncokba és szöggátakba (Fleschen) már behurcoltattak, az ellenség ellen összes ágyúit fölvezénylé azon paranccsal, hogy megszakítás nélkül és jól irányzott erős tüzeléssel az ellenséges pozíció foglalkoztassék.

Hogy a csatornán való átmenet mielőbb kierőszakoltathassék, a tábornok 2 zászlóalj gyalogságot egy 6 fontos ágyúval a Verbász előtti szőlőhegyekről az ellenség bal oldalára vetett. Ő maga az ó-verbászi szélmalomnál levő sáncokat forciroszta, és mialatt a jobb szárny heves küzdelmet folytatott, a tábornok az ellenség által szétrombolt hidat már helyreállíttatta, s az átmenetet kierőszakolta.

Egy időben, amint a tábornok a lovassággal, a 104-ik honvédzászlóaljjal és a lovas üteggel ezen átkelés végrehajtásához fogott, parancsa folytán az 5-ik honvédzászlóalj ritka elszántsággal rohamtámadást intézett a jobb szárnyon levő főhídra. A már végrehajtott átkelés és az 5-ik honvéd zászlóalj merész rohama által elbátortalanodott ellenség minden oldalról szaladt ki Verbászból.

Az előhad *Frummer* őrnagy alatt üldözte őket, s egyszersmind Kis-Kért is megszállotta, honnan az ellen vad futásban keresve menekülését, három részre ugrasztatott. Két rész Futaknál és Karlovicznál kelt át a Dunán. Ez többnyire lovasság volt, a maradvány Titelbe menekült. Ezen affaire által Szent-tamás, Turja, Földvár minden különös fáradozás nélkül megvétettek, és a péterváradi erősség felmentetett.

A győzelemről szóló jelentést a tábornok egy saját kezűleg írt levélben tette meg *Vetter* altábornagyhoz, ez mindjárt a verbászi főhadiszállásra sietett, ahova a seregmaradvány és a törzskar holmija is a legközelebbi napon vagyis

július 15-én vasárnap

utólag megérkeztek.

Mi itt találtuk a tábornokot szokott jó hangulatában. Pompás ebéd rendeztetett, melyben *Vetter* altábornagy és egész táborkara is részt vett.

Étkezés után *Noiser* hadnagy lett megbízva, hogy az elfogott 4 főtisztet és *Bugunovich* osztrák őrnagyot Szegedre kísérje. E közben mi Verbászt odahagytuk, s Kis-Kérre mentünk, hol az egész hadsereget sorokban és tagokban felállítva találtuk. Ugyanis ezen időpont volt meghatározva, mikor az érdemjelek mindazok mellére feltűzetnek, kik a tegnapi ütközetben magukat erre érdemesnek tüntették ki.

Schulz Róbert százados és tüzérhadsegéd, aki magát igen kitűnően viselte, továbbá Börczy Gyula hadtestsegéd is a feldíszítettek közé tartoztak,; a legénységből sokan az ezüstkoszorút kapták, s látszott rajtok, hogy erre büszkék, és hogy erős elhatározásuk további érdemeket is szerezni.

Csodálatra méltó, hogy az emberi szív istenies volta ilyen legyen. – Itt áll az ifjú honvéd, a vezényszóra minden pillanatban kész utolsó csepp vérét ontani, itt áll ő, anélkül, hogy tudhatná, vajon a pillanat, melyben él nem-e az utolsó reá nézve? a jelvény, melyet éppen most tűznek fel mellére, nem-e az ő halála leend? Az óra, amikor az e földön tűrt szenvedéseiért a kilátásba helyezett szép jutalmat angyalkezekből kapja meg, a perc, melyben szemei megtörnek, mikor hangja elnémul, ahol a rideg halál jégölelését érzi, ezen perc oly közel, mindig közelebb tűnik lelki szemei előtt. Egy ily férfiúnak mindazon élvezetek iránt, amelyek nem tisztán anyagiak, tulajdonképpen hidegnek és közönyösnek kellene lennie, neki nem kellene másnak, mint vígnak lenni, s mosolyogva szállnia a sírba. És mégsem így! valami fensőbbet ismer az ő szelleme, valami (mégis) magasztosabbért vágyik az ő becsvágyó szíve! Egy piros szalagra erősített kis koszorúcska tekint le melléről, ez neki – bárki bátran kérdezheti tőle – jutalom a szenvedésekért, a veszélyért és a halálfélelemért. Igenis, az megcáfolhatlan, hogy a hazafiság után az önérzetes becsvágy képes bárkit is nagy tettekre lelkesíteni!

A tábornokok az ünnepélyesség befejezésével elhagyták a négyszöget, s kocsira ülve eltávoztak. Az altábornagy ezer „Éljen"-től kísérve verbászi főhadiszállására, Guyon azonban a hadsereggel előre indult.

Ma az országkormányzó úrnak is jelentés küldetett a „szeghegyi" ütközetről. Én magam voltam a szerencsés, hogy a csata leírásával megbízattam. Mennyire szerettem volna én itt szívem sugallatát követni és oly érzékeny meghatottsággal nyilatkozni tábornokomról, amint ő azt valóban megérdemelte; szerénysége azonban ezt nem engedte, s egyszerűen készíthettem a jelentést: hogy 2 darab 12 fontos ágyú, 1 lőszerkocsi, 200 ember fegyverestől és sok ló esett kezeinkbe, és hogy az ütközet eredményei még fényesebbek leendettek, ha lőszerünk egészen el nem fogy.

A tábornok a győzelmet a hadsereg rendkívül jó szellemének és *Pereczy* ezredesnek tulajdonította, de szemmel látható, hogy a nap hőse mégis a tábornok volt, ki alig 8000 emberével és 40 ágyújával egy 15 000 emberből és 84 ágyúból álló ellenhadat ily módon megverni tudott.

Fekete törzsorvos bejelentése szerint mi holtakban és sebesültekben 216 embert vesztettünk, ezek között 17 tisztet, azonban e veszteség nagyon csekély az ellenségéhez képest; ez a küzdelem kezdetén kocsikon magával szállította el halottait és sebesültjeit.

Ezt világosan megállapítani lehetett, de következtethető volt ez a szerte heverő sok sisakról és ruhaszerelvényekből, mik részben keresztüllőve, a síkon hevertek anélkül, hogy ezek tulajdonosai többé feltalálhatók lettek volna. Verbásznál azonban, hol sebes futásra kényszeríttettek, nem maradt többé idejök, hogy halottaik elszállítására kocsikat szerezhettek volna s jóllehet, mi már 400 körüli halottat és 117 lovat temettünk el, a tér és a mocsáros helyek még mindig telve vannak holttestekkel, melyek mint vadkacsák úszkálnak a nádasok között.

A tábornok megígérte az országkormányzó úrnak, hogy lépéseit rögtön Titel felé irányozza, de mégis megjegyzi, hogy az ellenség ott nagyon erős, s magát e helyen elsáncolta, s hogy főképp Titelnél igen nehéz az operálás, mert a tájék telve mocsárral, és azt csak egyetlen egy átjárón keresztül lehet megközelíteni.

„Én – így ír a tábornok az elnök úrnak – mégis építek az irányomban bizalommal viseltető hadsereg dicső kitartására, ha azt állítom, hogy talán nehány nap alatt szerencsés lehetek *Titel* bevételéről értesítést adhatni." – Engedje Isten, hogy szavai valósuljanak![16]

Július 16. hétfő.

Ez volt az éjszaka! hideg és rideg, mint a sír, a szél kísértetiesen fütyölt, nehéz esőcseppek hullottak alá, sem a hold, sem valami csillagfény nem derengett a hollófekete komor égboltozaton. – Kört formálva nyugodtak a csapatok, tőlök nem messze a tábornok aludt kocsijában, a kocsi melletti réten a törzstisztek, kik reggelre kelve teljesen átázva üdvözölték egymást.

Az eső meglehetősen alább hagyott, de az ég még mindig nagyon beborulva. Reggeli hat óra volt, mikor elindultunk s utonkat Ó-Kéren keresztül *Temerin* felé folytattuk. Igazságos isten! mily iszonyatos látvány minden jobb érzésű emberre e leégett házakat és elpusztult templomot szemlélni! Valóban ezen az egész vidéken országút nem található többé, csak elpusztult utak nyomai látszanak imitt-amott.

A tábor *Temerin* mögött üttetett fel, s a tábornok részére sátor állíttatott, de ami minden körülmények között főkelléke a megélhetésnek, ennivalóról lett gondoskodva. Napóleon mondta egyszer: „a gyomortól származik minden revoluczió . . ."

E mondás igazságáról valószínűleg a temesvári élelmezési intendantúra jobban meggyőződve lehetett, mint a mienk. A „Vadászerdő"-ben a tisztek oly jól élelmeztetnek, hogy emiatt a rohamokról teljesen megfeledkeznek, mi ellenben ostromlunk és bombázunk csak azért, hogy csak valamit is kaphassunk ennivalóul. De hiába! háborús időben élünk, megelégszünk azzal, ami van. A katona jókedvű, ha győz, és e mellett minden más neki csak mellékes dolog.

Ma délután honvédeink 12 elfogott rácot hoztak be feleségeikkel, gyermekeikkel, kocsikkal, lovakkal és egyéb holmival, ez utóbbiakat valószínűleg magyar helységekből rabolták. Honvédeink Josefdorf felé tettek őrjáratot, és az országúton bukkantak rá a rác parasztokra.

Minden magyar katona gyűlölete az úgynevezett „Waffenbrüderek" – az osztrák hősök iránt – joggal – oly nagy, hogy örül, ha a leölt bajtársakért egy-egy rácon töltheti ki

[16] Kossuth jelentését a hegyesi csatanyerésről ld. KLÖM XV. köt. Bp. 1955. 733. A kormányzó beszámolója megjelent a Közlöny 1849. júl. 17-i számában (D. I.).

bosszúját, és minthogy ez alkalommal fegyvereket is láttak az említett parasztoknál, elfogták az egész érdemes társaságot, s behozták őket a főhadiszállásra. – Ha! miféle arcvonásokat láttam itt? Volt közöttük egy már megőszült gazfickó, félig sánta, félig púpos, fekete, mint egy szerecsen, piszkos, mint egy szennycsatornabeli sikló (Kloackenschlange), szemei csillogtak, mint a macskáé, ábrázata a bűn s a bűnös szenvedély nyomait viseli, egész alakja a pokoli elvetemedettség képe. A többiek fiatalabbak voltak, s vérfoltokkal telt szerbes viseletű ingeikben hasonlóképp iszonyt és utálatot gerjesztettek.

Ügyök rögtönbíróságilag megvizsgáltatván, azonnali kivégzésök elhatároztatott. Látni kellett volna most őket – az ördög tizenkét apostolát, amint gyáván csúsztak-másztak, szűköltek, siránkoztak és könyörögtek.

Elítéltettek.

Kétszáz lépésnyire a sátortól egy század honvéd sorfalat képezett. A középen térdeltek a deliquensek, hátuk megett 24 ember állott töltött fegyverrel. A tábornok, Pereczy ezredes, a törzskar, a hadbíró és több más tiszt jobbra és balra állottak. Az első elítélt előrelépett, letérdelt, és vigyorogva (grinsend) életéért esedezett. – Hiába! két honvéd háta mögé lépett, s egy lépésnyire foglalt állást tőle. Pereczy ezredes most „tüzet" vezényelt, mire két gyutacs pattant el, de lövés nem történt. A töltések megnedvesedtek. A rác azonban, úgy látszik, elvesztette eszméletét, mert többé nem mozdult.

Másik két honvéd lőtt reá, agya szétroncsoltatott, s egy ellenséggel kevesebb volt életben. Még egy másodiknak és egy harmadiknak volt ez a sorsa, akik a főbűnösök voltak. A többiek Szegedre kísértettek. Láttam most tizenkét embert az iszonyú halálfélelem között, láttam három ember szörnyű végét, és láttam valamennyi körülálló hidegségét és könyörületlenségét. Ez a bizonyítéka igazságosságunknak. A holttestek elásattak, s a tömeg eloszlott.

Már meglehetősen setét volt, a táborban az őrtüzek felszíttattak, közelben s a távolban felhangzottak a magyar és a lengyel nemzeti dalok, ki-ki fölkereste sátorát vagy szénából készült fekhelyét, magát a nyugalom által megerősítendő a legközelebbi reggelre, mely talán . . . ki tudhatná azt? egész erőnket fogja igénybevenni. Én is elnyújtózkodtam az illatozó szénán s gondolataimban minden honvédnek jó éjszakát kívánva, elaludtam.

Július 17. kedd.

Ma a szerencse nagyon kedvezett nekem. A tábornok megengedte, hogy vele utazhassam Péterváradra. Utunk Újvidéken vitt keresztül, vagy helyesebben mondva azon nyomorú romhalmazon, a látérzéket izgató omladványokon át, mely egykor Újvidék város volt.

Nem lehet itt mást látni, mint elhamvadt házakat, szétrombolt templomokat. Körös-körül minden oly szomorúan s egyszersmind oly félelmesen tekint a jövevényre, mintha minden oldalról egy hang hívása hallatszanék: „Maradj, magyar, bátor, úgy minden ellenségeid megszűnnek létezni, házaik sírokká fognak válni, javaik porrá, ők magok földönfutókká lesznek, mint a bűne súlyát érző Kain a testvérgyilkosság után!"

A dunai hídon keresztül a pétervárad erődbe érkeztünk, s a várparancsnok Kiss ezredes[17] lakásán szálltunk meg, aki még ezen este tábornokká neveztetett ki. Ő,

[17] Kiss Pál, Pétervárad utolsó parancsnoka (D. I.).

valamint Guyon tábornok s a törzskar a várat megszemlélték, s Vetter altábornagyot meglátogatták. Csak késő este tértünk ismét vissza.

Az ezt követő napon

Július 18. szerdán.

megütődve értesültünk, hogy tábornokunk az éjjel ugyanazon jelenségek között rosszul lett, mint már ez vele egyszer Ó-Becsén történt. Ez a betegség egy neme a kólikának, ami neki nagy fájdalmakat okoz, és dacára az orvos minden iparkodásának, rögtön nem csillapítható.

Ez alkalommal a szegény szenvedő kénytelen volt annál is inkább tűrni -- amin Kiss tábornok nem kevésbé ijedt meg –, mert Dr. Fekete hamarjában nem volt feltalálható. Az orvos csak ma reggel jött meg, a beteget megvizsgálta, s jobbulás jeleit észlelé. Ennek valamennyien megörültünk. Nyugalom és szünetelés volt a két gyógyszer, mit a törzsorvos ajánlt és amit ajánlhatott, mert a tábornok soha sem vesz be medicinát. Adja az ég, hogy soha se is kelljen neki vele élni!

A beteg tehát ágyban maradt, de szokott jó hangulatát megtartotta, amihez hozzájárulhatott az országkormányzó levele is, melyben az elnök a szeghegyi és verbászi hősnek, eme fényes fegyverténykért meleg, de meg is érdemlett elismerő köszönetét nyilvánítja, egyidejűleg azon örömteljes értesítést adja, hogy a Tisza mögött orosz nincs, a Tokajtól lefelé eső vonal egészen a mi kezeinkben van, hogy Perczel 26 000 emberrel Szolnoknál és Abonynál áll, továbbá hogy Kazinczy (Lajos ezredes) 8000 emberrel Tokaj felé vonul. Az oroszok Kál és Gyöngyöstől Pestig és Váczig állanak. Komáromnál a felső hadseregnek 12-én egy csatája volt, mindkét félre nézve eredmény nélkül. Az ellenség vesztesége több, mint a mienk, különösen a lovasságban.

Ugyanezen levelében a kormányzó úr aggodalmát fejezi ki Titel ügyében. Ő (Kossuth) Titel bevételét a végső győzelem ígéretteljes első lépésének tekinti.

Azt véli, hogy Jellasichot nem Titelbe, hanem a Dunára kellett volna vetni. Ez ott most concentrálta seregét, következésképp erős, Bánffy Perlaszról keveset fog segíthetni, s Jellasichot csak fenyegethetné, mialatt Temerinből és Csurogról demonstraciók tétethetnének a tulajdonképpeni mozdulatok elpalástolására.

A hadsereg nagyobb része egy éjjeli menetben Újvidéknél a Dunán átkelne, Kmetyvel egyesülne, s támogatva a pétervárádi őrség által, Kameniczet és Karlócát megvenné, és csak azután egyesült erővel támadna Jellasichra.[18]

E tervre a tábornok azt felelte: hogy az ellenséget csak nagy ritkán lehet kényszeríteni, melyik úton meneküljön, emiatt azonban éppen nem riad vissza Titeltől, ahova az ellenség – mint ez a csatajelentésben is említtetik – seregének csak egy részét bírta bevinni. Továbbá világosan megjegyeztetett: az poggyászát Titelből Eszékre és Karlócára vitte el, s hogy a kameniczi sáncok eszéki várágyúkkal vannak ellátva.

Mikor e levél a kormányzó úrnak Szegedre már elküldetett, elhatározta a tábornok, hogy holnap megírja neki azt is: célszerű lenne a bankot, a fegyvergyárakat, a ruházati s

[18] Kossuth Guyonhoz. Szeged, 1849. július 16. A levél teljes szövegét közli KLÖM XV. köt. 738–739 (D. I.).

más szerelvényeket, egyszóval minden institutumot ide – Péterváradra áthelyezni, hogy azok ne hurcoltatnának mindég ide-oda, hanem egyszer s mindenkorra biztos helyen rendeztetnének be.

Pétervárad részint hozzáférhetetlensége, részint a sok nehézséggel járó eredménytelen körülzárolás miatt, s mivel az erődítmény megvívása a lehetetlenséggel határos, e pillanatban talán a legalkalmasabb hely lenne, mely e szempontból (czélból) ajánlható. Különben is ez az erőd, Komáromhoz viszonyítva, minden szempontból jobbnak látszik. Mert még ha eltekintünk is a pétervárади erőd összehasonlíthatatlanul jobb, fejlettebb és célszerűbb épületszerkezetétől, akkor is számításba kell vennünk azt, hogy Komárom mélyen fekszik, és valódi magtárai nincsenek. Kazamatáinak nedvessége miatt nem is alkalmas gabona és más élelmiszer tárolására. Ugyanakkor Pétervárадon a hegyre épült magas falakba teljes bizalommal lehetne magtárakat és más raktárakat építeni. A magaslat és a vidék száraz éghajlata biztosítaná az élelmiszerek minőségét és tartósságát.

A tábornok, aki egészen jártas a tengerészeti dolgokban (egy oly szakma, melynek terén Magyarországon alig a középfokig történt némi haladás), július 19-én, csütörtökön azt is megírta az elnöknek, hogy Karlóca éppúgy, mint Kamenitz nincsenek abban a helyzetben, hogy magokat 24 óráig tarthassák, mihelyt két gőzhajó, mindegyik egy-egy 24 vagy 36 fontos löveggel ellátva e helyeken operálni kezdene. A tábornok tehát ilyen hajókat is kér.

Ugyanezen nap érkezett meg Aradról Schulhof M. J. kereskedő levele, melyben megköszöni a tábornok pártfogását *Vécsey* tábornoknál az aradi vár élelmezése tekintetében, s ígéri, hogy vagy személyesen jő főhadiszállásunkra, vagy helyettesét küldi a Pétervárad számára eszközlendő szállítások iránt értekezni.

A tábornok egészségi állapota megint a régi, ti. jó, és dr. Fekete megengedte neki, hogy

július 20-án, pénteken

ismét visszatérhessen temerini táborába.

Mielőtt azonban ez megtörtént volna az érdemes *Pereczy* ezredesnek a II. osztályú érdemjel, a tábornokok egy igen nyájas irata kíséretében már elküldetett Temerinbe.

Július 21. Szombat.

Temerinből azután a tábornok egy kémszemlét intézett Perlasz ellen, melynél őt Pereczy ezredesen, a segédtiszteken s a nyargonczokon kívül egy szakasz huszár kísérte.

Távolléte alatt két kereskedő érkezett Pestről, kiknek egyike Schulhof Mórtól küldetve egy levelet hozott, melyben a tábornok értesíttetik, hogy *Guyon grófné* az exellentiás úrnővel (Guyon napa báró Splényiné) és a báróhölgyekkel a bárónő intézkedése nyomán Pénzeskúton[19] tartózkodnak, s a gróf levelét már megkapták.

Egyidejűleg tudatja a kereskedő, hogy 1000 darab ökörtől szeretne megszabadulni, amelyeket Komáromba kellett volna hajtatnia, de az ottani ellenséges körülzárolás miatt

[19] Pénzeskút puszta Veszprém megyében, Zircz mellett.

ebben megakadályoztatott. Ezenkívül *Schulhof Sándor* őrmester meghozta a megrendelt ezüstérmeket, és kéri, hogy a tábornok alatt szolgálhasson.

A vezér késő éjjel érkezett vissza, s a holnap reggeli elindulást megparancsolta.

Július 22. Vasárnap.

Még indulás előtt [Alessandro] *Monti* ezredesnek, ki a Chevauxlegers-ek visszaküldését kívánta, azon válasz küldetett, hogy ez a magyar hadügyminisztérium rendeletéhez és *Vetter* altábornagy akaratához képest meg nem történhetik, s a tábornok egyáltalán nem akarja nélkülözni vitéz olaszait, sőt inkább az egész olasz légiót magához venni óhajtaná. Ezután minden intézkedés megtétetett az elvonuláshoz.[20]

Diener, Schulhof helyettese a tábornok egy levelével, melyben ugyanő szállítóul ajánltatik, *Kiss* tábornokhoz küldetett Péterváradra, mikor ez is megtörtént, a törzskar elhagyta a temerini tábort, követvén a sereget, mely már Josefsdorf felé korábban elindíttatott. Déli 12 órakor érkeztünk ide, s itt találtuk *Vetter* altábornagyot is egész törzskarával.

E helység egészen lakatlan, ez is, mint Temerin, szétromboltatott és megsemmisíttetett. A piac közepén, néhány fa között padokat és asztalokat találtunk, melyek különös véletlenből nem lettek a lángok martalékává. Itt helyeztük el tehát az irodát, s mivel a tábornokok a következő reggelen *Villova* és *Mossorin* ellen egy erőltetett kémszemlét határoztak, az osztályparancsnokok számára megírattak a dispositiók és pedig:

Pereczy ezredes étkezés után osztályával *Kovil-szent-Iványra* megy, *Pongrácz* alezredes *Felső- és Alsó Kovilt,* Gardinováczot és *Pernyava-Monostort* (gör. kel. zárda) megszállja, és vigyáz, hogy az ellenség csapatokat a Tisza jobb feléről a balra át ne küldhessen. A tartalék maradványa a jobb szárny tartalékául marad. *Frummer* őrnagy éjjeli 2 órakor *Villova* ellen támadólag előnyomul, *Pereczy* ezredes követi őt, és mindketten egyesülve később mindenesetre a *Mossorint* védő ellenséget hátba fogják. – *Igmándy* alezredes a már meghatározott 2 órakor *Mossorint* támadja meg, ahol őt *Kiss* őrnagy *Aradáczról* (Torontál) és a Tiszán lévő gőzhajó támogathatni fogják.[21] *Jeszenczy* őrnagy *Josefsdorf* előtt a balszárny tartalékát képezi. A jelszó: „Rajta!"

E dispositio részletes utasításokkal leiratván az érdekelteknek kiosztatott. A tábornok Titel felé még egy kémszemlét tett, s éjjeli 12 órakor minden készen volt az elindulásra.

[20] Báró Alessandro Monti, volt császári főhadnagy, 1848 decemberétől Piemont magyarországi követe. Montit 1849 júniusában honvédezredessé és a magyarországi olasz légió parancsnokává nevezték ki. Kossuthtal kötött megállapodása alapján Montinak elvben joga volt magához vonnia az egyes hadtestekbe korábban beosztott olasz katonákat. Július 4-én Monti sürgette Kossuthnál a megállapodás teljesítését, de a kormányzó a kérést a hadihelyzetre való hivatkozással megtagadta. OHB. 1849: 9102. Kossuth a hadügyminisztériumnak. Közli KLÖM XV. köt. 601 (D. I.).

[21] Egy négy ágyús hadigőzös küldetett Szegedről a Tiszán le a titeli fennsík ellen teendő roham támogatására. Rüstow, [Wilhelm Friedrich,] Az 1848–49-i magyar hadjárat története. Pest, 1866. II. köt. 295.

Július 23. hétfő.

Igmándy alezredes táborában azon késedelem történt, hogy nem 2 órakor – amint az meghatározva volt, hanem csak 3 órakor érkezett meg Mossorin elé, ott két vizen kellett átkelnie, s alig hagyta el a másodikat, az ellenség már négy redoutból nyitott ágyútüzet reánk, ezt az 5-ik és a 8-ik honvédzászlóaljak szokott hidegvérrel szemben fogadták, de ugyanettől a 104-ik zászlóalj annyira visszarettent, hogy csoportonként hátrált a mocsáron és vizen keresztül.

Ez a körülmény éppúgy, mint az ágyúk felállításánál s tovaszállításánál előfordult nehézségek, amelyek miatt ezek valamivel később érkeztek, továbbá a tájék feneketlen mocsáros volta kényszerítették a tábornokot *Igmándy* alezredeshez azon parancsot meneszteni, hogy ez a csapatokat a vizen át vissza, távolabbi körbe, a sánczok bal oldalára vezesse, ahonnan tulajdonképpen a támadásnak mindjárt kezdetben megtörténnie kellett volna. Ebben azonban a rossz útjelzőtábla gátolt meg bennünket, mert ez a támadó oszlopot egyenesen az ágyúk torkába vezette.

Az ellenség e mozdulatot észrevéve, 12 és 18 fontosokkal tüzelt utánunk. *Schulz* tüzérszázados ezt gazdag kamatokkal viszonozta s az ellenségnek tetemes kárt okozott. – Az ellenség ágyútüzén kívül azonban még más okok is bírták rá a tábornokot a szünetelésre. Amint mi ugyanis nesztelen éjjeli menetben haladtunk *Mossorin* felé, *Villova* felől ágyúzást hallottunk, s támogatást reméltünk ez oldalról, de kitűnt, hogy *Frummer* őrnagy ezen operációja éppen akkor ért véget, mikor mi a mienket Mossorinnál kezdettük.[22]

A csapatok most pihenésre tértek, a tábornok maga is, a 2–3 napi csaknem szakadatlan fáradalmaktól megviselve egy pajta árnyékában, a honvédség közelében elnyújtózva aludt, ha ugyan ez lehetséges volt, mert a csupasz földön feküdt, mint a puszták egyszerű fia, testét nem fedte más, mint a porlepte uniformis, feje alá pedig lőszeres láda szolgált vánkosul. – Kit ne lelkesített volna ez? indított volna e látvány türelemre, kitartásra és tevékenységre? Ő, a vezér, mint a legközönségesebb közlegény, a szabad ég alatt puszta földön pihen; csak egy szó ajkairól, s ezer kéz mozgásba jő, hogy puha, árnyas fekhelyet készítsen számára. Hanem ő magasabban áll, mint ama magasállásúak, kik a köztársaság szabadságáért küzdőknek vallják magukat, de szemöldökeiket ráncolják, ha valaki elmulasztja őket a hajdani grófi vagy kegyelmesi címmel illetni, magasabban áll ő, mint azok, kiket a hadjárathoz az evés-ivás és a kínálkozó kényelmek kapcsolnak, a haza megmentéseért azonban keveset, vagy éppen semmit sem tesznek; magasabban áll ő, mint mindezek a haza előtt, s valamennyi katona szemében; ez a katona nemcsak mint tevékeny vezérét becsüli őt, hanem benne a demokratát is tanulja szeretni... Óh! ha magas neje itt a szendergőt szemlélhetné, könnyek nedvesítnék szemeit, de egyszersmind büszkeség és öröm töltenék el kebelét a gondolatnál: hogy a férfiú neve, aki itt a puszta földön minden igények nélkül aluszik, s talán ama tervekről álmodozik, amelyek még agyában érlelődnek s azon cselekvényekről, melyeket még

[22] Valóban, Rüstow is azt mondja: A meglepetésből semmi sem lett, mert a Vilova ellen előnyomuló oszlop előre heves ágyúzást kezdett anélkül, hogy egyidejűleg a gyalogságot is rábocsájtotta volna; most a mossorini támadás is, hol a magyaroknak azonnal egy oszlopba kellett vonulniok, leveretett a figyelmessé lett *Knicsanin* ágyútüze által, mely szerencsétlen zavart idézett elő az ellen (a magyarok) sorai közt" (II. köt. 296).

karjaival véghezvinni akar, hogy e férfiú neve dicsőségteljesen hárul át a kegyeletes gyermekekre, és hogy e név ragyogni fog az örökké élő utókor előtt a fáradalmakkal felszabadított Pannonia védelmezőinek és megmentőinek sorában . . .

Délután megérkezett a tábornok poggyászkocsija, s ő amint felébredt, borát, sajtját, gyümölcsét s mindent, ami érkezett megosztotta a törzstisztekkel mint bajtársaival.

Négy óra tájban a csapatokat ismét előreindítá, s egy rohamot intézett a mossorini sánczokra. Ez alkalommal *Kublits* százados az 5-ik zászlóaljtól igen kitüntette magát.

Miután pedig a kémszemle célját, azaz a földtér és a sáncok alapos megvizsgálását elértük, miután az elsáncolások minőségéről, az ágyúk számáról és elhelyezéséről tudomást szereztünk, s mindezen fontos adatok váratlanul kevés veszteségünkbe (8 ember) kerültek, utunkat visszairányoztuk Georgievóra, hova az altábornagy bennünket rendelt.

Ezen recognoscirozás következtében Mossorin és Vilova megtámadása és elfoglalása s ezáltal az ellenségre nézve megtarthatlanná vált *Titel* bevétele két nappal később történendett, de

Július 24-én kedden

Georgievón sajnosan kellett értesülnünk, hogy *Vetter* altábornagy rendelete szerint a IV. hadtest (a hadügyminisztérium határozatához képest), mivel a szükség úgy kívánja, hadműveleteit e vidéken beszünteti, és két hadoszlopban *Szegedre* vonul; Kmety [György] tábornok azonban a *Guyon* tábornok szerzeményeit oltalmazandó ennek működés terét átveszi.

A benyomás, amit e hír a kedélyekre tett – hogy is lehetett volna másként? –, örömtelen s csaknem szomorú volt. – Ha a lovas, aki sebes vágtatva rohan a kitűzött célpont felé, minden akadályt keresztülugratva, minden akadályozó ágat elhárítva, amikor végre a célponthoz közel levőnek képzeli magát, hirtelen egy át nem hágható örvény elé kerül – s visszafordulni kénytelen –, ha a lovasnak joga van a sors ellen átkozódni; ha valaki fáradtsággal és veszélyekkel egy fára kúszik, hogy egy gyümölccsel megrakott ágat letörjön, a nehéz ágat már magáénak vallja, amikor egy gonosz vakeset hirtelen kiragadja a kezéből – ha ezek fölött a sors szeszélye miatt, szabad zúgolódni – akkor tábornokunknak és mindazoknak, kik körülötte voltak, vele együtt szabad volt kedvetlenné válniok a miatt az újdonság miatt, hogy a győzelem illatozó rózsáját, melyet a tábornok úr ültetett és ápolt avégett, hogy virágozzék – más szakítsa le.

Fájdalmas ez a katonára nézve, de mivel Magyarország katonái nem egoisták, hanem hazafiak, így a tábornok és mi valamennyien azon gondolatban találunk kárpótlást és vigasztalást, hogy másutt is van legyőzendő ellenség, és hogy a kormány bizonyosan szilárd bizalmat helyez e hadtestbe és a vezérbe, mert ez a sereg választatott ki a veszély idején, hogy a zsarnokság kolosszusát, az orosz sáskarajt, mely mindent fölperzselve és szétrombolva a drága haza területét elborította, megsemmisítse. És mi a cselekvésre el vagyunk határozva.

A könyörületesség utolsó szikrája, a kímélet és az emberies érzés minden magyar kebléből ki fog aludni, egyetlen gondolata a gyűlölet, egyetlen óhaja annak a kígyófajzatnak halála és végromlása, amely minden jog, sőt ürügy nélkül szemtelenül vicsorítja fogait a szabadság dicső istennőjére, és ezerszeresen fölfegyverzett kézzel tör be a világosság és a jog birodalmába, s kioltani akarja a fénylő csillagot pokoli vakmerőséggel,

amelynek rózsaszínben derengő fénye Európát fogja besugározni és népeit serkenteni, hogy egyesült erővel a láncokat széttörjék, amelyeknek súlya alatt a szabad szó elvész, és mindenkit összetörjenek, jobbra és balra, az elsőtől az utolsóig, aki a lelkesítő hívást, amely keletről fölhangzik, megérteni nem akarja. Le a zsarnokokkal! Éljen a népek szabadsága!! . . .

Igen, mi el vagyunk határozva utolsó emberig küzdeni s mindazt teljesíteni, amit nekünk a vezér parancsol. Tudunk küzdeni, mint az oroszlánok, s egy foglyot sem ejtünk a csatatéren, hanem – ezek a tábornok saját szavai – a vétkezőt, ki ellenség gyanánt lépett Magyarország területére, megtorlandó, az ő saját bűnös vérével megpirosítjuk s termékennyé tesszük a talajt, hogy azon a szeretet és a béke magvai elhintetvén, azokból díszlő virágok nőjenek.

A szeretett vezér e szavai mélyen bevésvék szíveinkbe, és ha Isten úgy akarja, azok nemsokára megvalósulandnak.

A mai délebéd alkalmával *Szakály* (Sándor) százados, a tábornok segédtisztje, egyike a legjobb s legkedveltebb férfiaknak a táborban, az asztalnál helyéről felkelve toast alakban egy lelkes és kedélyes felköszöntést mondott a vezérre. Elképzelhető, hogy mindenki, még a körülálló közlegények is mily örömmel kiáltották az „éljen"-t, s mindannyian poharat ürítettek a tábornok egészségére.

Ez az egyik honvédet a másik után szólította magához, mindegyikkel beszélgetett különféle dolgokról, mindig barátságosan, mindig vidámabban, s mindenkit megkínált borából. A ficzkók némelyike olyan szép felköszöntőt rögtönzött, hogy szavaik „bravó" tetszésnyilvánítással fogadtattak.

A többi közül egy szintén előlépett. Ruházata a tábori strapácziókat tekintve elég tiszta volt, fehér színű kalapja erősen szemére vágva, azon széles veres szalag volt körülkötve, hosszan alálógó végekkel.

„Fiú! miért viselsz te veres szalagot? " – kérdé tőle a tábornok magyarul.

„Mert én republikánus vagyok – felet a honvéd –, én nem egy király szeszélyeinek kielégítéséért harczolok, hanem a szabad magyar államért, és ezért viselem én ezt a vörös szalagot."

Erre a tábornok, az asztalnák ülők „éljen" kiáltásai között megkínálta őt poharával, és a honvéd ivott a republikánus generálisok egészségéért.

E jelenetnél mindenki önkénytelenül azon meggyőződésre jutott, hogy Ausztria bérgyilkosai és Oroszország kancsukája egy ilyen katonákkal bíró hadsereget sohasem képesek legyőzni.

Étkezés után a tábornok *Börczy* százados-hadsegéd kíséretében *Péterváradra utazott,* ahonnan csak

július 25-én Szerdán

reggeli 3 órakor érkezett vissza. Miután néhány órán át aludt, kilépett sátorából. Örömmel vettük észre, hogy mellén a harmadosztályú ezüst érdemkoszorú ragyog. Tegnap kapta meg Péterváradon.

Georgievón tovább nem időztünk, hanem a legközelebbi állomásig, Csurogig vonultunk.

A tábor körülbelől 500 lépésnyire üttetett föl a Tisza mellett, s miután szép idő s nagy meleg volt, sokan megfürödtek a Tisza hűsítő hullámaiban. Sajnos azonban, ez alkalommal egy mindenkit meghatott szerencsétlenség történt. A törzsnél ugyanis volt egy fiatal szabó alkalmazva, kit jó magaviselete miatt mindenki szeretett, ő is élvezni akarta a fürdést, s barátai kíséretében a Tiszára ment. Az úszásban valószínűleg járatlan volt, s minden elővigyázat nélkül hatolt mindig beljebb a vízbe, mely hirtelen elragadta őt társai szemei elől; csak egy kiáltása hallatszott még, s a hullámok eltemették. Nem lehetett többé élve napvilágra hozni. Az első pillanatban egy ügyes úszó még megmenthette volna, de társai csak később vették észre eltűnését. Mindenki sajnálja az ifjút.

Ma *Kovács* őrnagy s nyargoncz a tábornoktól négynapi szabadságot kért, hogy haza mehessen Bocsárra, ez a helység nagyon közel esik ide. A tábornok engedelmet adott neki, miáltal az őrnagy annyira el lett ragadtatva, hogy örömében a tábornok és a törzskar számára egy hatalmas ebédet helyezett kilátásba, amelyhez holnaputánra, amikor állomásunk Adán lesz, s ez állomás egy órányira fekszik Bocsártól, általa meg is hivattunk. Amit valaha éhes gyomor kívánhatott, amit egy gourmand óhajthat, ott mindaz feltalálható lesz. Mindent ígért, s nekünk csillapítanunk is kellett őt, gúnyosan esküdözve előtte s csúfolva, hogy igényeinknek alig lesz képes megfelelhetni. Az őrnagy tehát elutazott, mi pedig másnap vagyis

Csütörtökön, július 26-án

miután a tábornok és törzskara Josefsdorfra és onnan ismét vissza kémszemlét tett, Ó-Becsére vonultunk, hova meglehetős késő este érkeztünk meg.

Azt véltük, hogy a tábornok az éjjelt a temetői kápolnában fogja tölteni, s e körül szalma-tüzet élesztettünk, hogy ezzel a szúnyogokat elűzzük. Mennybeli isten! mennyire visszatetsző lehet az Neked e helyet, hol előbb szentséged trónolt, most így eldísztelenítve és szétrombolva látni! Rövid idő előtt még az ájtatoskodók sereglettek ide téged tisztelni és most? . . . fű nő ki a Te házad küszöbén. Rombolás és pusztulás mindenfelé. Pókháló takarja oltárodat, s halottszag lepi el a léget. — Uram! ezen iszonyatosságot meg fogod bosszulni, ellenségeink ezen szégyenletes tettét meg fogod Te büntetni. Haragod villáma el fogja érni őket, és el fognak pusztulni, mint ahogy azt megérdemelték . . .!

Ma este egy tiszt azon hírt hozta a táborba, hogy *Görgey Arthur* Nógrád vármegyében az oroszokat megverte. Ez a vezér a legjobb csapatok felett parancsnokol — s csak örülni lehet a tudósításnak, hogy erejét oly jól tudja felhasználni.

Mivel naponkint egy-egy állomást kell elérnünk, így

július 27-én pénteken

Adára mentünk, egy falu, melynek semmi jelentősége sem lenne előttünk, ha *Bocsár* oly közel nem volna hozzá. Toiletteinket kissé rendbe hoztuk, és vártuk Kovács őrnagyot, aki megígérte, hogy a tábornokot átviteti. Egy óra múlva csakugyan megjött a forrón várt őrnagy, s vele együtt a Tiszán túl fekvő *Bocsárra* elutaztunk.

A szerbek a szegény őrnagynak mindenét elrabolták, úgy, hogy vendégeit maga nem bírta elfogadni, emiatt a földesúr *Hertelendy Ignácz* (hajdan udvari tanácsos) kastélyába

vezettettünk, aki egy patrióta minden barátságával s szeretetreméltóságával fogadott bennünket. Kovács őrnagy úr elárulta, hogy valaha a zárdai életre akarta magát szentelni. Oly kitűnően értett a konyháról gondoskodni, hogy mindnyájan örömmel és megelégedetten gratuláltunk neki.

A *Hertelendy* család, mellyel az őrnagy igen intimnek látszik lenni, valóban igen szeretetre méltó. Az öreg udvari tanácsos elevenségben és fürgeségben bármely ifjúval vetekedik, leánya igen szép s finom műveltségű – ennek a társalkodónője valamivel idősebb, de *Kovács* őrnagy őt tartja valamennyi között a legkedvesebbnek. Bizonyosan oka van reá az őrnagynak.

A tábornok délután aludt. A tisztek sakkjátékkal, billiarddal, whist-thel és dohányzással mulatták magokat. Később hideg étkek hozattak fel, melyekhez jó bort ittunk. Az asztalnál valamennyi szónokolt; rendkívül jókedvű volt mindenki, s *Bocsárt* Hertelendy azon óhajától kísérve hagytuk el, hogy oly gyakran, amint csak lehetséges, látogatnók meg őt.

Örömünknek szerzője: az őrnagy azonban (a ház hölgyei kérelmeztek érte) a tábornok engedélyével még visszamaradt, s mi most is azon reménységben élünk, hogy egyszerre „őrnagyné" úrhölggyel fog körünkben megjelenni.

A törzskari lelkész s én szerencsések voltunk a tábornokkal egy kocsin utazhatni, és éppen érdekes tárgyakról a hadi taktikáról, stratégiáról, a tengerészeti dolgokról beszélgettünk, amint hirtelen egy huszár termett előttünk, s a tábornoknak jelenté, hogy *Adán* egy igen fontos sürgöny vár reá. A vezér azonnal átszállott egy másik kocsira, melynek a lovai jobbak voltak, gyorsan átkelt a Tiszán, s háromnegyed óraval előbb érkezett Adára, mint mi a többiek.

Itt arról értesültünk, hogy másnap reggeli 1 órakor már indulunk, s gyorsmenetben nyomulunk előre, hogy így 29-én okvetlenül bevonulhassunk Szegedre. Mindannyian nyugalomra tértünk, hogy az indulási időpontot el ne aludjuk.

Július 28. szombaton.

Adáról csakugyan megindultunk, s talán öt óra hosszán át mehettünk, mikor a tábornok pihenést engedett a csapatoknak.

Nagyon szép napos idő volt, a legnagyobb szélcsend uralgott, és éppen ezen nyugalom tette még szörnyűbbé az esetet, mely most bekövetkezett.

Mi ugyanis a tábornok köré telepedtünk, s vele reggelizvén, nevetgéltünk; a tábornok maga is jó hangulatban volt, mikor hirtelen egy durranás hallatszék, de egy oly borzasztó, hogy azt hihettük, a föld kimozdult helyéből. Nagy füstfelleg mutatkozott Szeged tájékán, mely bennünket azon gondolatra juttatott, hogy arrafelé a Tiszán, talán valamely gőzhajó kazánja robbant szét, és nagy kárt okozott. Azonban még *Kanizsára* sem érkeztünk, mikor értesültünk, hogy a szegedi lőpor-laboratórium repült a légbe elővigyázatlanság miatt. A robbanás a házakban károkat okozott, s több embert megölt. A lőpor mennyisége azonban nem volt több húsz mázsánál.

Az explosió után tovább haladtunk, s táborunkat *Magyar-Kanizsán* ütöttük föl, honnan ismét

július 29-én, vasárnap

reggeli 1 órakor Horgosra, azaz jobban mondva Horgostól egy órányi távolra egy majorságba érkeztünk.

Itt a tábornok éppúgy, mint valamennyi tiszt, díszruhába öltözött s lóra ült. Zene mellett és lengő zászlókkal, pompával vonulandók be Szegedre.

Fél órányira Szegedtől az ország kormányzója és *Kiss* altábornagy jöttek elénk, s így vonult a menet Dorozsmán keresztül Szegedre.

Egyik zenekar a másikat váltá föl. Egyik zászlóalj a másik után defilirozott az országkormányzó előtt.

Nagyszerű, lélekemelő látvány volt ez!

A város nagy tere telve volt nézőkkel, kik valamennyi utczából, minden házból kiözönlöttek, amint a lelkesítő magyar szavak és csapataink tüzes „éljen" kiáltásai, riadalmai a léget reszkettették.

Az egész látvány — úgyszólván — hasonlított a hajdani görögöknél előfordult valamely amphitheatrumi jelenethez; a dicső triumfus: *Kossuth, Kiss* [Ernő] altábornagy és *Guyon* tábornok, ragyogó hőseiként tüntek fel itt ez isteni szép színjátéknak!

Aki látta az ünneplő népet, szemlélte az ujjongó katonaságot, a kardok és szuronyok sok ezreinek fényét és csillogását, a légben röpködő szent zászlókat, amint azok időnkint meg-meghajlottak, mikor a haza első férfiai előtt elhaladtak. Úgy tetszett, mintha az őrangyal szállott volna megváltóként. Az arcokon öröm tükröződött vissza, a szívek földobogtak, a szemekben tűz lángolt, és az öröm könnyei lepték el a szempillákat, a keblek fölmagasztosultak, mert amire az egész ország várakozását és reményét építette: Kossuth és a hadsereg együtt volt itt, együtt a legnagyobb dolgokra elhatározottan!

Amint a 8-ik zászlóalj áthaladt, a kormányzó megállást parancsolt, és a dicséretnek nehány hízelgő szavát intézte a zászlóaljhoz, és lobogóját a 3-ik osztályú érdemjellel ajándékozta meg, nagy szolgálatainak elismeréséül. Ez az ünnepség a legnagyobb rendben folyt le, mely után a kormányzó és a tábornok meghagyta a polgármesternek, hogy a téren fölállított legénységet kenyérrel, borral és szalonnával lássa el. A tábornok egész törzskarával az elnökhöz volt vendégül meghíva. A vendégség ugyan igen egyszerű volt, de a társaság annál derültebb. Étkezés után a tábornok a csapatokhoz visszalovagolt, hogy ellátásukról személyesen meggyőződjék, de nagy csodálkozással hallotta, hogy a csapategység a legnagyobb melegben ott várakozott anélkül, hogy bármit kapott volna enni vagy inni. Efölött természetesen a tábornok rendkívül megbotránkozott, és rögtön maga alá rendelte a polgármestert, aki halotthalványan és reszketve — valószínűleg bűnössége tudatában — vonult végig a fölfegyverzett honvédek előtt. A megszégyenítése a polgármesternek az egész város előtt nagyon is megérdemelt lecke volt, amely a tábornok igen kurta, de kemény és nagyon is érthető szavaiban nyert méltó kifejezést. A sereg hangos és dörgő éljenzéssel fejezte ki köszönetét és egyértelműségét tábornokának. A polgármester mindaddig felügyelet mellett maradt, amíg valahogy félig-meddig ki tudta magát tisztázni a dolog alól. . . . A tábornok aztán visszalovagolt a kormányzóhoz, ahol Perczel tábornok is jelen volt, a csapatok azonban Dorozsma felé vonultak — az első falu innen —, ahol pihenőt tartottak és tábort ütöttek. A tisztek ugyanezen napon érkeztek a táborba, Guyon tábornok és segédtisztje azonban csak hétfőn, július 30-án reggel 2 órakor jöttek

meg. Erre a napra volt a 8-ik honvédzászlóalj, a Pongrácz-féle új honvédzászlóalj és a Turszky gyalogság zászlófelszentelési ünnepélye elhatározva. A' zászlóanyák, név szerint[23] 10 1/2 órakor jelentek meg . . .

Utószó

Kossuth terveinek megfelelően a Szegedre összevont közel negyvenezer honvédnek Görgey seregével kell egyesülnie, hogy aztán döntő csatát vívjanak Haynau ellen. A terv meghiúsul, és Guyon hadteste, a magyar erők nagy részével együtt, augusztus 9-én megsemmisül a temesvári csatában. A vesztett csata után Guyon Lugosra siet, hogy mentse a seregből, ami menthető. Lázas tevékenysége eredménytelen marad, és különféle kalandos vállalkozások után Guyon augusztus 18-án török földre menekül. Ott egy ideig Kossuth konstantinápolyi ügyvivőjeként működik, majd az oroszok és az osztrákok elleni harc folytatásának reményében mohamedán hitre tér, és török tábornoki rangot nyer Kursid pasa néven. 1850-ben Guyont Damaszkuszba helyezik, egy katonai kerület parancsnoka lesz, majd 1853-ban az anatóliai török hadsereg vezérkari főnökévé nevezik ki. Serege rongyokban jár és használhatatlan, a török vezetőség nem bízik Guyonban, egy év múlva leváltják. 1856-ban Guyon hirtelen meghal. Lehet, hogy megmérgezték.[24]

(D. I.)

[23] A nevek kihagyva.

[24] Guyon törökországi kalandjait ld. *Márkus L.*: i. m.-ben 131–144. (D. I.)

Urbán Aladár:

BATTHYÁNY LAJOSNÉ VISSZAEMLÉKEZÉSEI FÉRJE FOGSÁGÁRA ÉS HALÁLÁRA

Első felelős miniszterelnökünk, gróf Batthyány Lajos nem követte kora általános szokását: nem folytatott kiterjedt levelezést elvbarátaival, és nem vezetett – legalábbis tudomásunk szerint – naplót. Bár reformkori és 1848-as tevékenységéről sokat tudunk, sőt egyes megnyilatkozásai szó szerint is fennmaradtak mind az országgyűlési naplóban, mind a kortársi levelezésben és a visszaemlékezésekben, ezek az információk – Széchenyi István nagy értékű naplójától eltekintve – esetlegesek, véletlenszerűek és nem nyújtanak összefüggő tájékoztatást.[1] Történészek és érdeklődők annál nagyobb örömmel olvashatták Károlyi Árpádnak Batthyány Lajos peréről írott, 1932-ben megjelent nagy művében, hogy a szerző – Friedreich Endre kegyesrendi tanár másolatában – használhatta gróf Batthyány Lajosnénak, az első felelős miniszterelnök özvegyének Visszaemlékezéseit, amelyet fia, Batthyány Elemér őrzött levéltárában. Károlyi Árpád egyik jegyzetében utalt is arra, hogy Friedreich Endre az emlékiratokat kiadásra készíti elő.[2] A Visszaemlékezések az említett munkából kitetszően érdemben nem szólnak ugyan Batthyány miniszterelnökségének időszakáról, de fogságával kapcsolatban számos olyan információval szolgáltak, hogy az addig titkosan kezelt periratok gazdag anyagából[3] dolgozó Károlyi Árpád is igen gyakran és nagy haszonnal merített belőlük. Batthyányné visszaemlékezéseinek bejelentett publikációjára azonban nem került sor.

A kései kutató, felfigyelve erre a fejleményre, először hajlamos feltételezni azt, hogy a Batthyány fogságának történetével foglalkozó Friedreich tanár úr szerényen úgy érezte: Károlyi Árpád olyan intenzíven hasznosította a neki átadott, addig ismeretlen forrást, hogy a per történetének nagyívű ismertetése után érdektelennek tűnt a szöveg kiadása. Károlyi számos hivatkozása és az azokkal párosult köszönet azonban azt is mutatja, hogy Friedreich professzortól további, részben ugyancsak Batthyány Elemér levéltárából, részben a pesti katonai bíróság irataiból, illetve a Batthyány elleni vizsgálatot vezető Leuzendorf százados-hadbíró családi irataiból származó adatokat is kapott. Bár

[1] Akadt pedig Batthyány környezetében más, illetékes személy is, aki naplót vezetett. 1848 kutatóinak pl. sajnálattal kell nélkülözniük a historikus Jászay Pálnak (1809–1852), Batthyány elnöki titkárának 1848-as naplóját, amely a család kezén elkallódott. Ld. *Czékus László:* Jászay Pál naplója. Irodalomtörténeti Közlemények 1894. 88.

[2] Ld. *Károlyi Árpád:* Németújvári gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pöre. Bp., 1932. I. 48. jegyzetben.

[3] Batthyány perének iratait titkos letétként a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivban őrizték, és csak a Monarchia széthullása után kerültek elő. Ld. *Károlyi* i. m. I. Előszó.

ezeket már részben Friedreich Endre is hasznosította két tanulmányában,[4] azoknak érzékelhető bősége még a Károlyi Árpádnak nyújtott szokatlanul nagyvonalú adatszolgáltatás után is lehetőséget adott volna további publikációra. Mivel azonban Friedreich Endrének újabb, a témát érintő tanulmányáról nem tudunk, valószínűnek tűnt, hogy mindennek és a Visszaemlékezések publikálása elmaradásának a szerző korai halála volt az oka.[5]

Ezt a feltevést szertefoszlatta az a tény, hogy Friedreich professzor húsz évvel élte túl Károlyi Árpád nagy munkájának megjelenését.[6] Ez viszont felvillantotta a reményt, hogy a háború és az ostrom pusztításai közepette talán mégis sikerült az általa lemásolt és kiadásra előkészített szöveget megmentenie, s az hagyatékában – ha maradt utána ilyen – megtalálható. Amikor az 1970-es évek elején megindult a Piarista Levéltár rendezése, ott valóban előkerült a Visszaemlékezések gépiratos másolata, megállapíthatóan az a példány, amelyet Károlyi Árpád is használt. Az illetékesek segítségével és hozzájárulásával[7] így, közel fél évszázados késéssel teljes egészében napvilágot láthatnak Batthyány Lajosné hiteles és megrendítő emlékezései férje fogságáról és kivégzéséről.

A Visszaemlékezések másolata mellett semmi utalás nem található arra, hogy annak idején miért marad el a kiadása. Károlyi Árpád időközben levéltárba került töredékes hagyatéka, illetve levelezése[8] azonban nyújt némi, bár nem teljesen egyértelmű felvilágositást. Ebben az anyagban megtalálható Friedreich Endre 1932. szeptember 21-én kelt levele, amelyben megköszöni Károlyi Árpádnak, hogy az akkor megjelent kétkötetes Batthyány-kiadványt megküldötte neki. A levél mély tisztelet hangján szól a magyar történetírás közel nyolcvan esztendős nagy öregéhez, amikor saját szerepét és terveit említi: „Hálásan köszönöm kegyes jóságát, hogy szerény szolgálatomat annyira értékelni méltóztatott, és oly sokszor idézi adataimat. Nagyon örültem, hogy egyben-másban segítségére lehettem. Most már én is elkészülhetek a memoár-kiadással, és leszek bátor több dologban kérni Méltóságos Uram támogatását." Ez a megfogalmazás meggyőz arról, hogy Friedreich professzor – megállapíthatóan a kiadvány I. kötetének (a feldolgozó résznek) elolvasása után – természetesnek tartotta, hogy most már a Visszaemlékezéseket is meg kell jelentetni. A levél további részéből azonban némi nehézségek sejlenek fel.

[4] *Friedreich Endre:* Gróf Batthyány Lajos utolsó napjai. *Századok* 1927. és klny. Bp., 1927; *uő.:* Gróf Batthyány Lajos laibachi fogsága. Bp., 1930.

[5] Károlyi Árpádot is megakadályozta 1940-ben bekövetkezett halála abban, hogy a Batthyány-kormány történetéhez gyűjtött iratokat (említi pl. i. m. I. 160. jegyzetében) kiadja. Az összegyűjtött másolatok pedig – a kapott tájékoztatás szerint – Budapest ostroma idején az Országos Levéltár épületében elpusztultak.

[6] Dr. Friedreich Endre (1878–1952) kegyesrendi tanár történetírói munkássága szinte kizárólagosan a rend magyarországi tevékenységének és iskoláinak 17–18. századi történetéhez kapcsolódik; ebből a témakörből írta 1904-ben megvédett doktori értekezését is. 1848–49. történetéből a két Batthyány-tanulmányon kívül csak egy írása jelent még meg, a Hadi Levéltár bírósági irataiban végzett kutatás mellékterméke: Czuczor Gergely pöre (*Napkelet*, 1929).

[7] Ezúton kell őszinte köszönetet mondanom a Kegyes Tanítórend magyarországi rendtartománya főnökének, aki a hagyaték kutatását és a visszaemlékezések publikálását engedélyezte. Egyidejűleg hálás köszönettel tartozom dr. Sóczó Ferenc tanár úrnak, a levéltár vezetőjének, akinek segítőkészsége lehetővé tette, hogy az emlékezések szövegét már a levéltár rendezésének kezdeti állapotában megkaphassam.

[8] Országos Levéltár P. 881. Károlyi Árpád iratai.

Friedreich professzor beszámol ugyanis az iratokat rendelkezésére bocsátó Batthyány Elemér haláláról, s arról, hogy az örököst, Batthyány Gyulát (Batthyány Emma unokáját) megkérte: nézzék meg, hogy az általa (ti. Friedreich által) korábban rendezett iratok megvannak-e. „Az iratokat megtaláltuk úgy, ahogy azokat én összerendeztem és borítékoztam. Gyula gróf és atyja megígérték, hogy az iratokat nékem átadják egy utolsó betekintésre." A levél folytatásából azonban az is kiviláglik, hogy Beniczky Gáborné (Batthyány Ilona) örökösei megtámadták a végrendeletet, alaki kifogások alapján. Friedreich professzor bizakodó beszámolója szerint ez nem érinti az ő tervezett munkáját, mert „az ügyvédek abban állapodtak meg, hogy tisztelik a gróf akaratát, mely szerint általam kívánta kiadatni szülei levelezését és anyja memoárjait, bár a végrendeletben erről nincs szó . . ." Reméli, folytatódik a tájékoztatás, hogy az iratokat még abban a hónapban megkapja, köztük az őt különösen érdeklő „Familienbriefe" fascikulust, „melyet gr. B. Elemér a használat alól elvont, bár semmi kompromittáló sincs benne, sőt igen fontos a memoáríró grófnő 1848 előtti életviszonyaira vonatkozólag". Jelenlegi ismereteink alapján azonban úgy tűnik, hogy Friedreich professzor végül mégsem kapott megfelelő bátorítást, ami magyarázatul szolgálhat, hogy miért maradhatott el a Visszaemlékezések megjelentetése. Ezt valószínűsíti, hogy az emlékezések másolatai mellett nem maradt fenn a Friedreich-hagyatékban valamiféle bevezető tanulmány vagy egyéb jegyzet (pl. a grófné 1848 előtti életéről). Batthyány Elemér halála, az örökség körül támadt vita, bizonyos fenntartások a levelezés kényes vagy kompromittáló természete miatt, végül is lehetetlenné tették a levelezés és az emlékezések tervezett együttes kiadását. A Visszaemlékezéseket pedig önmagukban, a nagy monográfia árnyékában valóban nem látszott célszerűnek kiadni, még akkor sem, ha az ellen az előzmények után (ti. Batthyány Elemér Károlyi Árpádnak is engedélyezte, hogy az emlékezésekből korlátlanul idézhessen) az örökösök nem emelhettek volna kifogást.

Az özvegy Batthyány Lajosné (Zichy Antonia, 1816–1888) emlékezéseit már 1850-ben, az emigrációban jegyezgetni kezdte,[9] eredetileg németül. A Visszaemlékezések végleges német formáját feltételezhetően 1865 körül nyerte el, legalábbis erre enged következtetni Batthyánynénak az 1849. január 2-i eseményekről szóló beszámolójában a kitétel: „még most is, 16 esztendő múlva, hogy ezt írom . . ." Később, mint azt az özvegy által a Visszaemlékezésekhez csatolt bevezetésből megtudjuk, Batthyányné gyermekei kedvéért magyarra fordította az emlékezéseket. Ekkor – saját szavai szerint – „némi változtatásokat" tett, majd pótlólag eszébe jutott dolgokkal is kiegészítette a magyar szöveget. (Feltehetően nem szerepelt a német eredetiben mindaz, ami mintegy utóiratként csatlakozik az emlékezésekhez.) Az említett bevezetés valószínűleg nem közvetlenül a fordítás befejezése után íródott. Ezt sejteti annak dátuma: Batthyány Lajos kivégzésének 33. évfordulója, de az a kitétel is, hogy a német szöveget „később" – tehát nem közvetlenül most – fordította magyarra.[10] Friedreich Endre megjegyzéséből (ld. alább, a Batthyányné bevezetéséhez csatolt jegyzetben) úgy tudjuk, hogy a család azt állította az emlékezések német eredetijéről, hogy elveszett – de azt egyébként sem adták

[9] Svájcban, Rohrsachban élt ekkor a grófnő, mint ez az alább közölt bevezetésből kiderül.

[10] Friedreich professzor a Batthyány utolsó napjai c. tanulmány elején tett megjegyzésében az 1882. évet, Batthyányné bevezetésének dátumát tekinti a fordítás évének.

volna oda közlésre, mert a családra vonatkozó intim közléseket is tartalmazott. Friedreich professzor tehát csak a magyar nyelvű eredetit láthatta, és azt másolta le. Mivel ez a kézirat is elveszettnek tekinthető, a másolatot – rajta az azt közlésre szánó kutató saját kezű javításaival – autentikusnak kell tekintenünk. Freidreich Endre – ha tett is kisebb javításokat – megállapíthatóan gondosan megőrizte a kézirat eredeti nyelvezetét és helyesírását, helyenkénti nehézkességét, következetlenségeit is.[11] A Visszaemlékezések így egyben „rétegnyelvi" dokumentum is: őrzi a nyelvtudásnak azt a szintjét és tájnyelvi színezetű formáját, ahogyan egy főrendi származású nő a 19. század közepén, egyrészt irodalmi olvasmányaiból, másrészt a maga házanépének közegében (a dajkától a szobalányig, a kocsistól a belső inasig) a magyar nyelvet elsajátíthatta.

A Visszaemlékezések másolata mellett feküdt gr. Zichy Jánosnak, Batthyányné fivérének feljegyzése Batthyány utolsó két napjáról és kivégzéséről. Friedreich professzor ezt, az ugyancsak Batthyány Elemér levéltárából származó iratot nyilván egyidejűleg, mintegy kiegészítésül akarta közölni. Megjelentetése így magától értetődő. Ez a visszaemlékezés minden bizonnyal Németh Jánosnak, Batthyány komornyikjának az emlékezéseit rögzíti, annak frissen elmondott és ezért zaklatott hangvételű, élőszavas beszámolója alapján. A hűséges inas szavait lejegyző gróf nyilván meg akarta szó szerint őrizni az elmondottakat, így annak a paraszti előadásmód szerint egymásba fűződő mondatain sem változtatott semmit. (Talán nem is tudott úgy magyarul, hogy erre vállalkozhatott volna.) A szöveg így részben tagolatlan (csak hét esetben jelzi egyértelműen a mondat végét), részben pedig hiányos, értelmező kiegészítésre szorul. Friedreich Endre a Batthyány utolsó napjairól szóló tanulmányában ebből idézve, maga is határozottan élt a tagolás, a mondatokra bontás eszközével.[12] Mivel ezt az egész szövegen nem hajtotta végre, a példa alapján – az esetleges értelmezési nehézségek elkerülése érdekében – e sorok írója végezte el a mondatokra bontás és a kiegészítés feladatát. Ezzel egyidejűleg az egybeírásokat a mai helyesírási szabályok alapján adja, ezt követi a cz és a ts esetében is; a következetlenségeket (pl. a nagybetűk váltakozó használatát) kiküszöbölte. A beszámoló nyelvezetének dunántúli nyelvjárási sajátságait azonban megtartotta, kivéve azt a néhány esetet (bátyadt, bágyatt, bátyadság), amelyek a feljegyzéseket készítő gróf bizonytalanságából eredőnek tűnnek.

A közlés megőrzi mindkét írás címét abban a formában, ahogyan azt Friedreich Endre – talán Batthyány Elemér gróffal egyetértésben – megfogalmazta. A Batthyányné által emlékezéseihez utólag csatolt megjegyzéseit csillaggal jelölve a szöveg között hozzuk. Az emlékezésben szereplő családneveket megtartjuk az ott szereplő formájukban. Az ezekhez, vagy egyéb részletekhez fűzött megjegyzés és kiegészítés – a jelen közlő jegyzetei – a lap alján találhatók.

[11] A Visszaemlékezések szövegében lévő kiemelések Batthyányné aláhúzásai. A szögletes zárójelben lévő kiegészítések szinte kivétel nélkül Friedreich Endrétől származnak; a [sic] szócskával a jelen közlő azt kívánja hangsúlyozni, hogy ott az eredeti szöveg – szokatlan ragok vagy esetleg hiányosnak tűnő fogalmazás miatt – furcsa ugyan, de az nem sajtóhiba következménye. Az emlékezéseknek egyébként két, feltehetően nem egyidőben készült gépelt másolata van, amelyet kézzel javítottak. Ezek egybevetésével néhány félreértés (szövegromlás) tisztázható volt. A példányokból az is megállapítható, hogy Friedreich Endre csak néhány esetben módosított a szövegen (pl. nálla, tölletek esetében a kettős mássalhangzók megszüntetése). Azt azonban, hogy az egybe- és különírás eredeti formáján valahol változtatott-e, nem lehet megállapítani.

[12] Ld. a Batthyány utolsó napjai c. tanulmány (klny.) 17. oldalán lévő jegyzetben.

Ez a két dokumentum – tudjuk – csak adatszerű részleteiben mond újat a szakembernek. Egész terjedelmében való közzététele – úgy gondoljuk – mégis indokolt, mert növeli a forrásértékű beszámolók sorát történelmünk egy kiemelkedő és tragikus sorsú személyiségével kapcsolatban. A Visszaemlékezések megjelenése azonban nemcsak azért lehet öröm a kései közreadó számára, mert egy eredeti formájában valószínűleg elveszett kéziratot ismertet meg a szélesebb szakmával, hanem azért is, mert az őszinte és megrázó emberi dokumentum: egy asszonynak férje életéért, majd a mártírhalált halt férfi emlékének makulátlan megőrzéséért folytatott küzdelmének szép dokumentuma.

ÖZV. GRÓF BATTHYÁNY LAJOSNÉ, SZÜL. GR. ZICHY ANTÓNIA VISSZAEMLÉKEZÉSEI FÉRJE FOGSÁGÁRÓL ÉS HALÁLÁRÓL.

(Eredetije gr. Batthyány Elemér levéltárában.)

Kedves gyermekeim!

Ezen emléklapokat számatokra írtam. Ti mind a három még oly gyenge korban voltatok,[1] mikor szegény atyátok a legborzasztóbb gyűlöletnek és boszúnak [sic] áldozatul esett, hogy akkor – Emmyt talán kivéve, noha ő is még kis leány volt – egyik sem tudhatta felfogni a nagy veszteséget, mely benneteket ért, se a módot, *hogy* – és mikép történt ez.

Ezen gyászos nap, szívembe egy mély sebet ejtett, mely azóta sohasem hegedett be, és ha családom és barátaim körében jól is éreztem magamat, víg is voltam, nem múlt el egy nap sem, melyben nem emlékeztem volna, azon óráról, mely engem özveggyé, és titeket árvákká tett, – és azon fájdalmas, Lajos fogsága alatti időről, melyeket itt ezen lapokban részletesen írtam le. Atyátok nyilvános életét Horváth M. jól, híven és elismeréssel írta le történetében, de mennyit szenvedett ő fogsága alatt, és vele együtt én is, azt csak kevesen tudják, és ti is, csak egyes részleteket hallottatok általam. De összefüggésben nem tudjátok; azért is iparkodtam azon egész időt, bicskei elfogatásától egészen haláláig, híven és oly jól amint tudom leírni, hogy idővel ezen lapok szolgálhassanak mint okiratok, Lajos élete leírására és némileg az én igazolásomra is, hogy lássák, miszerint mindent elkövettem, őtet megmenteni, és miután ez nem sikerült, legalább a mennyire tehetségemben volt, társaságában lehetni, őt mindenhová követni és a mennyire lehetett, őt felviditani.

Eleinte németül írtam le mindent miről emlékeztem, minden szót mit hozzám szólt, pedig sok könny között írtam azokat, mindjárt halála után Rohrsachban, a kék bársony könyvbe,* melyet halálom után Emmy leányomnak hagyok emlékül, később magyarra

*Az itt említett *kék bársony könyv* gr. Batthyány Gyula (a festő) állítása szerint a Terézköruti Batthyány-palotában a kommün alatt... elveszett és azóta nem került elő. Ugyancsak tőle tudom, hogy ha meg is volna, közlésre nem engedtetnék át, mert az említett feljegyzéseken kívül más a családra vonatkozó intim adatokat is tartalmaz. Igy ennek felhasználásáról, ha mégis előkerülne, le kell mondanunk. (Friedreich Endre jegyzete az emlékezések egyik példányán.)

[1] A gyermekek ekkor 12, 10 illetve 2 évesek voltak. Név szerint: Emma (Emmy), később Batthyány Gézáné (1837–1859); Ilona, később Keglevich Béláné, majd Beniczky Gáborné (1839–1894); Elemér (1847–1932).

fordítottam azon lapokat tudván, hogy ti a magyar nyelvet jobban bírjátok, ezen fordításban némi változásokat tettem, némely esemény még később jutott eszembe, olvassátok együtt, gyermekeitekkel együtt, kik azóta szinte már felnőtt emberek lettek, és emlékezzetek atyátokról, de anyátokról is, ki ha *ti* nem lettetek volna a kedves gyermekeim! egy órával sem maradtam volna tovább életbe, vagy legalább úgy boszultam volna az ő ártatlan *igazságtalan* és *kegyetlen* halálát, hogy engem is kelletett volna életemtől megfosztani. – Csak miattatok maradtam életben. Szeressétek egymást és tiszteljétek atyátok emlékét.

Dáka Oct. 6-ikán
1882

Anyátok.

1849.

Január 2-ikától április 23-ikáig.

Lajos kívánsága szerint Ikervárott maradtam gyermekeimmel. Mikor ő 1848-ban december 6-ikán mint képviselő a sárvári kerületben az országgyűlésre ment, így szólt hozzám: „Kossuth mostani eljárását nem hagyom jóvá; attól tartok, hogy az ország végromlása eleibe megyünk; pedig gyorsabban mint gondoljuk, ha ellene nem evedzünk, azért egy mérsékelt pártot akarok alakítani, véleményemet kimondani. Lehet, hogy ez Pesten nem fog tetszeni, lehet, hogy árulónak is fognak hinni, de kötelességemnek tartom meggyőződésem szerint cselekedni, akár tetszik, akár nem, és akárminő nehéz ez a mostani viszonyok között. De azt nem akarom, hogy te halljad, ha gyaláznak, hogy engem talán hazaárulónak neveznek, midőn éppen fellépésem által a hazát akarom menteni; azonkívül, ha Windischgrätz herczeg még Pestre jön (mi valószínű), attól tartok, hogy sok vér fog folyni. Nyugodtabb vagyok, ha te a gyermekekkel itt maradsz." Tehát kívánsága szerint, de nem minden aggodalom nélkül Ikervárott maradtam a gyermekekkel. Mondom, nem aggodalom nélkül, mert naponta elég ijesztő hírek jöttek, majd egy csapat horvátokat, serezsánokat láttak a szomszéd faluból jönni, majd ágyulövéseket hallottak és egy csatának hírét elbeszélték, hogy rablás, gyújtogatás napirenden volt. A szegény parasztok csoportonkint, gyermekestül bútoraikkal, ágyneműkkel kivándoroltak a Berekbe. Nagynehezen tudtam a szegényeket rábeszélni, hogy jöjjenek vissza: megfagytak volna kint a szabadban; de nyugodtan bevártam az eseményeket, mindenfélét terveztem, de csak akkor mentem volna Szombathelyre, ha valóban Ikervárhoz közel csata lett volna.

December hónapja elmúlt minden baj nélkül, a karácsonyestét, Emmy leányom születése napját, ünnepeltük, az iskolás gyermekeket megajándékoztuk, az álhírek terjesztői elnémultak, az újév bekövetkezett.

1849 január 2-ikán korán reggel berohant sápadtan a szobámba a szobalányom hálószobámba [sic] azon hírrel, hogy az ellenség itt van a kastély előtt. Az ablakhoz rohantam és csakugyan láttam egy csapat osztrák katonákat, kik közül egy nagy mennyiség fel lett állítva a kastélynak minden bejárásánál. Leküldtem kérdeztetni, mit jelent ez? Azt felelték, hogy több tiszt a faluba ment az ott lévő fegyvereket beszedni, eddig pedig parancsot kaptak a katonák a házamat őrizni, hogy senki se szökjék ki belőle. – Az első perczben, mielőtt ezen felelet jött, azt hittem, hogy Nugent tábornok seregével Sopron

felé tartván Ikervárnak veszi útját, de mikor házam előtt láttam az őröket felállítva, másnak tulajdonítottam ezen eljárást; arra készültem, hogy a házat motozni fogják és talán valami vádat ellenem keresni, az igazi okot nem sejdítettem.

Mikor a tiszt visszajött a faluból, velem beszélni kivánt. Azt feleltem, hogy én osztrák tisztet nem fogadok, szóljon az orvossal, az orvost pedig, ki azon hírt hozta nekem, megkértem, hogy mondja meg a tisztnek, hogy beteg – nagyon rosszul vagyok, nem beszélhetek vele – inkább meghaltam volna, mint egy osztrák tisztet szobámban látni. Az orvos, Landesman, visszajött azon felelettel, hogy csak velem személyesen szólhat és hogy ő olyan megbízással jött Ikervárra, melyet csak velem közölhet. Arra természetesen mégsem tehettem egyebet, mint arra elhatározni magamat őt fogadni. Fejességem által még árthattam volna talán gyermekeimnek, ha valami szigorú rendelete lett volna ellenszegülés esetébe; engedelmeskedni kelletett a katonai hatalomnak.

A tiszt neve Paul Friedrich volt; mindjárt beléptekor láttam, hogy neki nehezen esett megbízása és így magam kezdtem őt megkérdezni: „Was haben die Waffen zu bedeuten? Bin ich Gefangene und müssen Sie mich nach Steinamanger bringen, so werde ich den Wagen bereiten lassen." Egyszersmind figyelmeztettem őt, hogy a katonái nyughatatlanok, mert éhesek, miről mi nem tehetünk, mert se húsért nem küldhetünk, se valami másért, mi annyi ember főzésére szükséges volna, miután az őrök senkit sem eresztenek se ki, se be. – Ezen ügyet rendbe hozta azt felelte nekem kérdéseimre, hogy rólam nincs szó és egy irományt vett elő, elémbe tette, következőket olvastam: Auf hohen Befehl hat sich am 2. Jänner früh eine Compagnie (a mennyiségről már nem emlékszem) nach Ikervár nächst Sárvar zu verfügen den rebellen Grafen Louis Battyány zu verhaften, sämmtliche Cassen, Geschmeide, Papiere in Beschlag zu nehmen." Kitől jött ezen „hoher Befehl", nem tudom, nem láttam az aláírást.

Még most is, 16 esztendő múlva, hogy ezt írom, érzem a hatást, melyet ezen rendelet reám gyakorolt: reszkettem Lajos életéért, majd sírásra fakadtam, de nem akartam ijedtségemet megmutatni, nem akartam sírni az osztrák zsarnok szolgája előtt; erőt vettem magamra és amennyire lehetett, nyugodtan feleltem neki: „Ugy hiszem, hogy azok, kik Önt ide küldték, tudják és tudhatják, hogy férjem nincs itt, hanem az országgyűlésen Pesten van. Egyébbiránt, ha nem hisz szavamnak, tessék őt itt házamban keresni, tudom, hogy a katonai hatalomnak ellent állani nem tudok; tehát, ha úgy tetszik, itt is motozhat," íróasztalomra mutatván. – Arra azt felelte, hogy saját szobáim ki vannak véve és Althan gróftól ezredesétől egy levelet adott át, melyben ez szolgálatjait ajánlotta, sajnálatját fejezte ki, hogy ezen kellemetlen ügyben neki kelletett eljárni, (nejét igen jól ismertem) és biztosított engem, miszerint tisztjének is meghagyta, hogy kímélettel és tisztelettel járjon el és tegye meg kellemetlen kötelességét. Igazságosnak is kell lennem irányában, ő minden tekintetben ezredesének engedelmeskedett és udvariasan viselte magát.

Az egész idő alatt, hogy a kapitánnyal szóltam, csak egy gondolatom volt, t.i. valami módot találni. Lajosnak megüzenni mindazt, mi itt történt, hogy ő a szerint tarthassa magát, egy percz késedelemnek szomorú következése lehetett; pedig, meddig a katonák ott voltak, nem tehettem semmit sem, nem eresztettek senkit se a házból ki, se be. 30 óra alatt foglyok voltunk, kínt szenvedtem, mert féltem és attól tartottam, hogy addig Pesten elfogják, mielőtt intést küldhetek neki, és így is történt. Mi Ikervárott és általjában a felső vidéken, hol a császáriak uralkodtak, semmiféle összeköttetésben nem

voltunk Pesttel, hol hitünk szerint még az országgyűlés tartatott, mi már régóta a zsarnokuralom alatt szenvedtünk.

Mielőtt a kapitány szobámból távozott volna, említette, hogy neki még a faluban is dolga van és csak mire onnét visszajön, fogja Lajos szobáját és holmiját pecsét alá tenni. Alig távozott ő, lerohantam Lajos szobájába, íróasztalából kivettem azon dolgokat, amelyekről gondoltam, hogy kellemetlenséget okozhatnának neki: régi leveleket, egy pár családi okmányt, egyebet nem találtam; egy vasláda szinte volt ott; ezt nehezen vihettem volna ki, mert az előszobában, vagyis inkább a folyosón, melyen keresztül kelletett mennem, katonai őrök álltak. Egyébiránt eszembe jutott, hogy december 6-ikán, Lajos elutazásakor Pestre, megkérdeztem őt, hogy nincs-e valami értékes holmi szobájában, melyet azon esetben, menteni kellene, ha nekem is távozni kellene Ikervártól (meg kelletett Lajos-nak ígérni, hogy ha közel Ikervárhoz csata volna, elmegyek onnét Szombathelyre).

Da Lajos kérdésemre azt válaszolta nekem: Minden fontos iromány nálam van, ezen pénzes láda üres, hiszen ismered cassám állapotját. – Vajon elfelejtette-e, hogy a ládában levelek voltak? A tiszt azt hitte, hogy pénzes láda és magával vitte, minthogy kulcs nem volt hozzá, hogy ott helyben nyithatta volna ki; pedig később tudtam meg, hogy ezen levelek mulatságra szolgáltak a bécsi társaságban, hol a felsőbb tisztek közül némelyek felolvasták, sőt némelyek még kereskedést űztek, vagy akartak velök űzni; ha sejdítettem volna, hogy a láda, melyet üresnek hittem, valamit tartalmazott, mindenesetre próbáltam volna azt szobámba felvitetni, dacára az őröknek mégis sikerült volna azt megmenteni.

Jan. 3-ik. Másnap reggel elindultak a katonák; elmenetelük előtt a nagy kastélynak minden szobáira a császári pecsétet tették, a fegyvereket elvitték a tiszttartónál levő pénzzel és irományokkal együtt; ezek közül, és amelyeket íróasztalában hagytak, nem volt semmi fontos, mi neki árthatott vagy kellemetlenséget okozhatott volna.

Az öreg plébánost, ki a katonák ott léte alatt több ízben hozzám akart jönni és utána nézni, mi történik a kastélyban, nemcsak hogy nem eresztették be, hanem igen gorombán utasították vissza a bajonétot feléje tartván.

Könnyebben lélekzettem, mikor harmadikán reggel elhagyták végképen a falut, mert lehetőség volt valamit tenni, valakit találni, ki rászánná magát, a veszélyes utat Pestig megtenni, hogy azonnal mentől előbb Lajost felkeresse és neki tudtára adja az ellene történt eljárást. Uti levelet nem adott senki akkor a katonai hatalmon kívül és azt is csak nagy nehezen lehetett kapni és pár napig tartott volna, mindenféle bizonyítványokat kelletett beadni az út indokolására. Szomszédjaimat, Erdődy S.-t, Vidost nem akartam felszólítani, az elsőnek neje volt, a másik el volt foglalva saját dolgaival, Kőnigmayer volt nyögéri plébános eszembe jutott és épen, mikor ezen eszmém jött, őtet arra a lépésre felszólítani, jelentették őt, ő is hallotta, hogy katonák vannak a kastélyban és átjött utána nézni és megtudni, mi oknál fogva jöttek és mi történt Ikervárott?

Előadván neki tervemet, azonnal nagy készséggel ajánlotta magát arra a veszélyes útra; sok bajjal, nagy kerülettel (császári tábort el kelletett neki kerülni uti levele nem lévén) ért ő négy nap alatt Pestre, de fájdalom Lajost már nem találta ott. Bicskén volt a küldöttséggel, Pesten pedig látván, hogy minden magyar készült onnét távozni és részint Debreczenbe, részint onnét szét az országba mentek, ő sem mert tovább ott maradni, hol minden perczben Windisgrätz herczeget várták és mentül előbb vissza, hazafelé sietett; intő szavam már akkor minden esetre későn jött volna, ha visszaérkezését is bevárta volna,

mert tulajdonképpen már Bicskén fogoly volt, csak becsületszavára volt még szabad ott és visszajövet Pesten is még félnapot.

Ha elmenetele előtt mondhattam volna neki, hogy ne menjen a küldöttséggel, talán hallgatott volna rám. Annál inkább hiszem, mivel később, mikor a börtönben őt meglátogattam megvallotta nekem, hogy kevés reménnyel és nem szívesen ment Bicskére, Windischgrätz herczeg eleibe, hogy nagy áldozatba és önmegtagadásba került és, hogy azt hiszi, ha én Pesten lettem volna, könnyen lebeszélhettem volna őt azon lépésről. Megmenthettem volna-e életét ez által? Ez más kérdés!

Kőnigmayer (most kanonok Szombathelyen) 14 nap múlva jött csak vissza, nem tudott nekem egyebet mondani, minthogy Lajos Bicskére ment a küldöttséggel és hogy onnét valószínűen Olmüczbe ment a császárhoz: azt is hallotta, hogy lakásunkban, úgy mint a Károlyi-féle házban császári katonák szállásolva vannak; ennél fogva azt hitte, hogy a család elutazott, nem is merte magát sokat mutatni, azon czélt Lajossal találkozni úgy sem érhette el, tehát mentől elébb visszasietett, anélkül, hogy valakivel csak találkozhatott volna, kire izenetemet bízhatta volna! Azért mégis örökké hálás maradok Kőnigmayer úrnak, ki ezen nehéz és veszedelmes megbízást elvállalta; hogy sikere nem volt utazásának, azzal ő nem tehetett.

Csak január 20-ikán tudtam meg Caroline nővérem által, hogy Lajos el van fogva és Budán a volt Consilium házban van elhelyezve, tehát három héten át bizonytalanságban voltam; az egész idő alatt élete fölött reszkedtem, Spielberg, Kufstein eszembe jutott és aggodalmamat barátaimnak, szomszédjaimnak elmondtam, kik avval megnyugtattak, hogy ha Lajost oly szigorúan akarják büntetni, mi maradna azok számára, kik igazán forradalmi emberek voltak. Lajosnak nem történhetik semmi se [sic], csak azért fogták el, hogy a többiek ijedjenek meg. Deák is írt nekem íly értelemben, de azok, kik így szóltak, elfelejtették, hogy az ausztriai és kivált habsburgi szótárból azon szó: „Igazság" ki van törülve. Ezen szót nem ismerik, – törvényes úton nem szoktak ők járni, ha oda nem vezet, hova ők akarnak haladni és azért volt bűnös *az*, ki nem akart velök egy úton járni, szóval, ki becsületes és igazságosnak akart maradni.

Január 8-ikán ugyanabban az órában, midőn őt elfogták, íróasztalomnál ültem, Lajos képe előttem volt, azon kép, melyet mint menyasszony tőle kaptam. Egykori boldogságunk mint fiatal házasok, szomorúságunk és fájdalmunk, midőn két gyermekünket vesztettünk, – azt mind ködfátyolként előttem láttam, egyszerre olyan fájdalmat éreztem szívemben, után vágytam, éreztem, hogy ő szenved. Ezen pillanatban sírnom kelletett. Oh, ez előérzése volt (talán) mindannak, mit ő később szenvedett és engem véghetetlen szerencsétlenné tett.

Caroline levelében volt egy levél Lajostól, melyet ő még Bicskén írt;[2] annak hangulatja elég szomorú volt, mint egy búcsúszó látszott nekem. Caroline pedig azt írta, hogy az ügye nem rosszul áll, azt tanácsolja nekem, menjek atyámhoz, ha az ikervári maradás kellemetlen reám nézve. Lajost, azt írta, úgy sem láthatnám, senkit sem eresztenek hozzá; de nekem nem kelletett *senkitől* sem tanács és más nap január 21-ikén az úton voltam Pest felé. Másnap érkeztem meg, minő különbség azon idővel, mikor szeptemberben elhagytam a várost. Akkor magyar város volt, mindenki még remélt, hogy jobb

[2] Batthyánynak ez a levele 1849. jan. 6-án kelt. Részleteket közöl belőle *Károlyi*, Batthyány I. 25–26.

fordulatot vesz ügyünk, most mindenütt osztrák katonaság volt, fekete sárga zászlók minden nyilvános épületen, az emberek képén látszott a szomorúság, a levertség kifejezve; az utazásom borzasztó volt, többször találkoztunk katonai csoportokkal, kik részegen lármázva utunkat elállták, többnyire visszajöttek a különféle executióktól Marczaltőtől, Kisbérttől, Pápáról, és Bicskéről, hol mindenütt elfogatások, rablások, akasztások napi renden voltak. Egy helyen nem akartak kerülni, a postakocsis megharagudván közébe vágott és tovább nyargalt, csillapítani kelletett őt, attól tartottam, hogy bajunk lesz, hogy utánunk lőnek, de szerencsénkre oly részegek voltak, hogy csak széttántorogtak és utánunk kiabáltak összeszidván a magyarokat. Mennyire fájt az nekem, tudván, mennyi ember szerencsétlen lett azon a fennevezett helyeken, már Ikervárott említették nekem, hogy azon vidékeken annyi elfogatások történtek. Aminő szép volt, reménnyel tele a tavasz 1848 [sic], annál borzasztóbb volt a tél 1849 és ami később következett.*

*Még emlékszem, mikor Bécsről a hírt hozták, hogy Lajos ki lett nevezve ministernek, mindamellett, hogy örvendetes hír volt hazánkra nézve, mégis könnyek között vettem a hírt, és mikor elvbarátaink megkérdezték: Hát maga nem örül? Azt válaszoltam, hogy egy félévig aludni szeretnék és akkor ébredni, mikor rendes kerékvágásban lesz mind! Minő ébredés lett volna az!

Midőn Budán megérkeztem, egy ottani vendéglőbe szálltam, hogy közelebb legyek hozzá és a jég által ne legyek akadályoztatva őt meglátogatni: az új Lánczhídon csak a katonaság mehetett akkor át Pestre. Azonnal is lépéseket tettem, hogy engedélyt kapjak Lajost meglátogatni, de az nap estve lévén, a vár már zárva volt; más nap újra folyamodtam s tagadó választ nyertem; végre harmad napra megjött a kívánt engedély; oda siettem Emmyvel, egy őrnagy kíséretével beeresztettek a szobába, hol Lajos mosolyogva fogadott bennünket, talán azért nevetett, hogy meg ne ijedjünk, mert mi mind a ketten sírtunk, midőn így szabadságától megfosztva láttuk őt; nagyon örült látogatásunknak és azt mondá: „Nem hittem, hogy eljössz, meg izentem neked, *féltettelek*, hogy bajod, bajotok történhetne nektek az úton. Nem is hittem, hogy engedélyt fogsz kapni engem meglátogatni, de most nagyon örülök, hogy jöttél." Sokat nem beszélhettünk, igen rövid volt a látogatás és a tiszt mindig jelen volt; de másnap írtam neki pár sort huszárja által, melyekre ő is felelt, hogy hetekről fogságáról volna szó, melyek után ő talán szabad lesz; ezen időt be szerettem volna várni és vele együtt Ikervárra menni, de ő későbbi találkozásunk alkalmával úgy nyilatkozott, hogy ha szabadlábon is folytatják a perét, ő semmi esetre sem menne oda, meddig seqester alatt lesz, mi egész természetes volt. – Terveztük, hogy talán Westerholdékhoz megyünk és ott bevárjuk a per végét. Miután 14 nap alatt semmi változás nem volt, az ügye nem haladt, azt végeztük, hogy visszamegyek Ikervárra a két kisebb gyermekért, ott is mindenfélét renbehozni [sic], és azután Pesten a per folyamát figyelemmel kísérni és azt sürgetni. De az sem ment úgy, mint gondoltuk, mert alig érkeztem meg Ikervárott, tudósítást kaptam Pestről, hogy az ottani szállásomnak egyik része (Lajos szobái) pecsét alatt van, a másik részét pedig kaszárnyának használják. Fogadókban sem kaphattam szállást, le voltak foglalva a katonaság számára. Míg a kellő lépéseket tettem, hogy szállásom egy részét legalább használhassam, mi habár nehézségekkel, de mégis gr. Cziráky A[ntal] közbenjárása által megtörtént, több hét múlt el, úgy hogy csak márczius 10-ik tájában érkezhettem meg Pesten. Megérkezésem következő reggel kívántam volna Lajossal értekezni a per meneteléről, tehát korán reggel 5-kor

mentem Budára és a kulcsár szobájába vártam, míg a profos körútját tette a foglyoknál, azután bevittem a kulcsárné öltözetében Lajos reggelijét. Senki se látott, mindenféléről szólhattunk, többekkel megbízott engem; Pázmándyval kelletett szólnom, az himlőben feküdt, de azért felkerestem őt; Zsedényivel is, és végre elhatároztam magamat Windischgrätz herczeghez menni, őt megkérni, hogy sürgettesse a pert (még egyszer sem hallgatták őt ki)[3] és engedje meg: szabad lábon, becsület szavára, folytassák azt. A felelet nem igen vigasztaló volt.* Ujra írtam a herczegnek, kérésemet ismételvén; levele tagadó választ tartalmazott (lásd levélcsomagot). – Az egyetlen egy concessio, amit kaptam, az volt, hogy többször mehettem Lajoshoz, pedig – (ami eleinte nem volt engedve) tanu nélkül is szólhattam vele, később egy jegyet is adtak, mely folytán többször a héten akármikor, délelőtt-délután meglátogathattam őt, több órát volt szabad nála töltenem, a gyermekeket is átvihettem magammal; többször a héten ott ebédeltünk is nála, minek mindig nagyon megörült.

*A herczeg levele a zöld porte-feuille-ben van.

Valjon miért történt ez akkor? Ámítás volt ez talán? Reichard őrnagy maga is azt mondta nekem egyszer: „Készíttesse a gróf szobáját, Grófné, hogy én magam elhozzam, ezen örömet nem szeretném másnak átengedni."

Minden körökben terjedt azon hír, hogy Lajos szabad lesz nem sokára! És így is hitte, én is reméltem és vártam azon boldog perczet, melyben nekünk vissza lesz adva; szobáját készíttettem, de hiába vártam őt; a magyarok közeledtek és a foglyok elviteléről kezdtek beszélni.

Ezen utolsó időben sokkal többször mentem át Budára. Mennyire érdekelte Lajost a seregek mozgása, minden csatát a legkisebb részleteket iparkodtam eszembe tartani, hogy elmesélhessem neki. Hogy örültek a szegény foglyok a magyarok győzelméről hallani. Mindent, amit tudtam a magyarok terveiről megmondtam nekik, nekem is jól esett a szegény foglyoknak egy pár kellemes perczet szerezhetni. Többnyire együtt voltak hárman: Károlyi István, Jovics tábornok[4] és Lajos, egy emeletben laktak és az együttlét meg volt nekik engedve, jövetelemet már szinte lesték és megkértek, hogy jöjjek, amennyiszer csak lehet. Ezt meg is tettem, mind a mellett, hogy néha nehézségekkel küzdenem kelletett. (T.i. csak külön engedéllyel volt szabad a hídon átmenni, nekem volt ugyan egy íly féle jegyem, de mikor a császári táborban attól tartottak, hogy a magyar sereg Pestre jön, visszakérték ezen jegyeket és új jegyet kelletett kérni minden egyes átjárásra és akkor is, ha volt jegy is, ki volt téve az ember a katonák gorombaságának, visszataszították az embert; hogy ezen goromba bánásmódnak ki ne tegyem magamat,

[3] Batthyány kihallgatása Budán 1849. febr. 12. – márc. 26. között zajlott; ld. *Károlyi* i. m. I. 75; II. 147–224. (Itt kívánjuk megjegyezni, hogy Károlyi Árpád nagy műve a per iratai alapján számos esetben kiegészíti vagy helyesbíti Batthyányné visszaemlékezéseit. Ezeket a helyeket azonban nem látszott szükségesnek jelezni, miként azokat sem, amelyek Károlyi számára szolgáltak értékes felvilágosítással és épültek be munkájába.)

[4] Károlyi István (Pest megye főispánját, a „Károlyi-huszárok" – a 16. huszárezred – szervezőjét) 1849 áprilisában, Jovich tábornokot (Eszék volt parancsnokát) még januárban tartóztatták le; *Károlyi* i. m. I. 50.

sokszor csónakon mentem át, de akkor nagy kerületet kelletett tennem gyalog, míg a várba jutottam.)

Lajos egészsége nem a legjobb volt, ennélfogva az orvos kérelmére engedelmet kapott naponta a porkoláb kíséretében egy órát sétálni. Egyik sétáján én is kísértem őt a vár bástyáján; nagy mozgást láttunk a Rákoson, Palota és Czinkota felé, füstöt is vettünk észre több helyen, nagy érdekkel néztük épen a csatatért látcsővel, mit áthoztam, midőn egy néhány tiszt közeledett, egyik közülök pirongatta a profoszt, kinek azonnali hazamenetelt parancsolta. A tisztek gúnyosan a magyarok gyávaságát említették, azt mondták, nem akarják elfogadni a csatát, félnek, hogy megverjük [sic]; ennek pedig más oka volt (a főssereg Esztergom felé sietett és eddig kisebb csatákat akartak vívni a magyarok, hogy az osztrák sereget tévútra vezessék és addig itt Pest előtt el legyen foglalva, ezen csel vagyis inkább taktika sikerült is). A porkoláb egyenesen megmondta nekünk, mikor haza értünk, hogy ez nem áll, mit a tisztek állítottak, hogy a magyarok gyávák, annak más okának kell lenni, hogy nem fogadják el a csatát, már elégszer becsületesen megverték az osztrák katonákat. Alig bírtuk örömünk kifejezését visszatartani ezen szavak hallása után, nem szóltam semmit se, attól tartottam, hogy szegény Lajosnak árthatok örömem nyilvánítása által, fő aggodalmam úgy is az volt, hogy el fogják vinni a foglyokat, ha a magyarok győznek és Pesthez közelednek. És így is történt.

Április 22. Felkeltettek korán reggel egy levéllel, melyet Lajos küldött, melyben Lajos megkért engem, hogy ne késsek egy perczczel sem, jöjjek Budára hozzá, és a gyermekeket is hozzam: pakkolást rendeltek és hogy mindenki kész legyen az elmenetre. *Mikor?* Még bizonytalan, de már bizonyos, hogy el fogják vinni a foglyokat. Daczára annak, hogy több nap óta szüntelenül izgatott állapot következtében kimerült voltam és oly fáradt, hogy lábaim alig bírtak (több nap egymás után gyalog mentem át Budára) még is egy félóra alatt az úton voltam. Otthon rendeltem, hogy a gyermekek utánam jöjjenek, nekik hagytam az átmeneti engedély jegyet, mely Lajos családja számára szólt és melyet egy nappal előbb kieszközöltem magamnak.*

*... én pedig anélkül átmentem, a hídon nagy nehezen keresztül eresztettek, egy darab papírt mutattam egyik katonának – sietve szaladtam, oly nagy zavarban voltak, hogy sikerült az az átmenet.

Lajosnál ebédeltünk, Emmyvel Budán maradtam, éjjel Batthyány Imre házába szálltunk, mely által elleniben volt, hogy közel legyek, ha el kellene neki menni.

Mielőtt este elhagytam Lajost, úgy kértem őt, hogy szökjön, jöjjön velem Pestre, hol egy biztos helyet tudtam (Takácsyné ajánlotta nekem a házát, ha rábírhatom őt a szökésre). Ott maradhatott volna éjjel és másnap a magyar katonák bejöttek Pestre; az őrök, a közkatonák, úgy mint a tisztek, oly annyira elvesztették a fejüket, oly rémülés uralkodott, hogy az ajtók mindig nyitva maradtak. Könnyen átöltözhetett volna, mint inasom, senki se vette volna észre, mikor velem így öltözve kiment volna a házból, de ő ajánlatomat nem fogadta el, azt mondta: „Jó lovon, karddal a kézben szívesen, de így asszony mögé búvva, ahhoz nem tudom elhatározni." és Károlyi István is szinte így szólt.*

*Károlyiért akartam eljönni Budára, mikor Lajost már Pesten elhelyezték volna.

Szegény Lajos! Talán később megbánta, mikor helyről helyre hurczolták, hogy tanácsomat nem fogadta el. Talán most is élne, ha akkor hallgatott volna rám, talán hazánk sorsa más fordulatot vett volna, de ha ő sem változ[tat]hatott volna rajta, akkor bizonyosan nem kívánt volna tanunak lenni, a sok bajnak, nyomorúságnak, mi Magyarország legyőzetése után következett.

Ha lelke köztünk van és fájdalmainkat, szenvedésünket látja, akkor talán boldogabb ő ott, ahol van, mint mi itt, a szenvedés és szomorúság völgyében!

Április 23-ikától szept. 1-ig.

Másnap, április. 23-ika, nagyon szomorú és aggodalomteljes nap volt, csak azok, kik ilyen helyzetben voltak mint én, érthetik érzéseimet és fádalmaimat.

Már három órakor fenn voltam Emmyvel, a foglyoknak 5 órakor késznek kellett lennie az elmenésre. Átmentünk az időre, de hat-hét óra lett és még senki se jött értök, csak egy más épületbe szállították eddig, mi is oda mentünk. Végre jött egy tiszt*, ki Lajost, Károlyi Istvánt és Zselinskyt egy mellékszobába hitta és velök tudatta, hogy ha a legkisebb kísérlet történne kiszabadulásukra, őket azonnal agyon fogják lőni. Igy szól a rendelet és ő meg van bízva a foglyokat kísérni és tovább szállítani.

*. . .neve Lángh volt.

Ezeket hallván, minden reményemnek vége lett, mert én – úgy mint sok más is – azt reméltem, hogy azon gyenge escorte-ot, mely őket kísérte, meg fogják támadni és a szerencsétlen foglyokat kiszabadítani. De ezen a módon megszűnt minden remény és inkább kívánni kelletett, hogy ne történjék semmi kísérlet az ő szabadításukért. Károlyi György is ott volt és reszketett testvére életéért, gondolkoztunk – tanácskoztunk, mit tehetnénk kedveseink megmentésére és mihelyt a szegényeket elvitték, azonnal Welden br. tábornokhoz szándékoztunk menni, őt megkérni, hogy vegye vissza azon kegyetlen rendeletet, de ő már akkor beteg (elmebeteg lett), nem fogadhatott senkit: Zeissberg tábornokhoz mentünk, az pedig azt válaszolta nekünk, hogy ilyen rendelet lehetetlenség volna, hogy itt félreértés lehet, mert ez hallatlan kegyetlenség volna a foglyokat felelőssé tenni; mi tudtok nélkül történik, egyébbiránt, tevé hozzá: csak a mi hibánk következtében ki van téve az escorte megtámadtatásnak, – már régen kelletett volna foglyainkat elvinni. Nagyon rosz kedvű volt az öreg úr, látszott rajta, hogy rosszul megy a dolguk.

Később Hoyos grófnak írtam, ki Welden br. tábornok segédtisztje volt, ő körülbelül ugyanazt felelte nekem, levele itt mellékelve van. – Schlick tábornokhoz is mentem, nem fogadott, arra ő Gablenz segédtisztjét, ki régi időben sokat volt házunkban, küldte hozzám, hogy nyugtasson meg engem, hogy ez nem fog történii. Gablenz még hozzátette: Das wäre ja gegen alles Völkerrecht.

Azóta, hogy Magyarország és Ausztria között háború volt, nem fogadtam semmiféle katonatisztet házamba és az nap egyiktül a másikhoz mentem, szerettem volna egy írott ellenrendeletet kieszközölni az egyik vagy másiktól; de hiába. Vigasztaltak, meg akartak nyugtatni; de azért mégis a réginél maradt; és a szegényeknek utazásuk borzasztó lehetett, Devecsertől egészen Sárvárig két katona ült mindegyik kocsijába töltött pisztollyal,

melyet feléjük tartottak és első alkalommal, az az, ha a legkisebb ellenszegülést akárkitől észrevették volna, agyonlőtték volna az urakat s szolgákat; de ezen gyilkolási terv nem sikerült. Mihelyt a foglyok megtudták, hogy körülbelül ezer ember meg akarják támadni a katonákat és a foglyokat kiszabadítani (szegény népnek többnyire csak kaszájuk volt) Lajos maga ajánlkozott, hogy a népet fel fogja szólítani tervök felhagyására, miután családjukra és házukra csak szerencsétlenséget hoznának, nekik pedig nem segítenének, mert ők maguk inasaival együtt áldozatul esnének és hiába volna a sok véröntés. Az ajánlat el lett fogadva, Lajos szólt az emberekkel és így elmaradt a dolog,[5] melynek talán sikere lett volna, ha azon kegyetlen rendelet nem kényszerítette volna így cselekedni; ez által pajtásait és magát is a biztos haláltól — annyi embernek életét megmentette és a jó akaró megmentőitől sok veszélyt elhárított.

Megint négy hétig minden hír nélkül voltam, nem is tudtam, hova vitték Lajost, akkor csak jött vissza a kocsis,* ki őt Bécsujhelyig vitte és nekem egy levelet hozott tőle, melyet sapkájába bevart, szerencse, hogy nem találták, mert többször felállították a szegényt, tudván, hogy Lajost vitte el Budáról (mert a foglyok mind saját kocsijukban indultak onnét) vizitálták a kocsit, ruháját, összeszidták, mert magyar volt és Lajos szolgája, hogy a sapkába lehet valami, az nem jutott az eszükbe és így a levél, május 3-ikáról volt, még is kezembe jutott, abban arra meg kért, hogy várjak még egy második levelet, melyben tudósítani fog engem, hol létéről. Azt hittük mindnyájan, hogy Sopronba fogják vinni és szándékom volt ezen esetben mentül előbb Ikervárra menni, hogy közelebb legyek hozzá, de a levél tartalma folytán Pesten meg akartam várni újabb hírt; azon levélben meg írta, hogy semmit se változtattak a rendeleten, hogy minő kellemetlen utazásuk volt etc. etc. Így hát mind, amint az osztrák tábornokok mondtak és nekem megizentek, mind hazugság volt, a rendelet megmaradt, amint volt és a szerint cselekedtek a tisztek, kik az escorte parancsnokai voltak. Ezen idő alatt történt a budai ostromlás és a bevétel, Pestet bombázták a németek, a gyermekeket féltetvén [sic] Fóthra vittem őket. Egy német lap által tudtam meg, hogy Laibachba vitték a foglyokat és hogy előlegesen ott maradnak. Ezen hír vétele után iparkodtam Lajoshoz közelebb jönni, a magyar kormány, kitől útlevelet kértem, lebeszélt arról, azt mondták: Ha mi győzünk — (akkor a magyarok mindenütt győztesek voltak) — és Ön az osztrák kezeiben van, akkor Önt és gyermekeit is ott tartják fogva, ez által Lajos helyzete is nehezebb lesz. Batthyány Kázmér pedig azt súgta nekem, hogy Laibachból akarják őt kiszabadítani és hogy talán épen akkor jönnék oda, mikor ő már nem lesz ott és akkor már épen engem nem eresztenének el, sőt helyette megtartanának fogva. Mind a mellett még is Bécsben lépéseket tettem egy úti levél elnyerésére Laibachba, de az illető, kit azért felküldtem, anélkül jött vissza, megtagadták az úti levelet épen azért, mert Pesten maradtam és a forradalmi párthoz tartok és nem hagytam el a várost előbb is; pedig épen azért, hogy Lajosnak ne ártsak, visszahúztam magamat mindentől és csendesen otthon maradtam családommal. Én írtam Lajosnak a laibachi Stadtcommandohoz címezvén levelemet, de

*A kocsisnak neve Szalay, életfogytáig nyugdíjt igértem neki; érdemelte; gyermekeimet kérem, halálom után neki azt megadni.

[5] Ld. Batthyány fogolytársának beszámolóját; *Barsi József:* Utazás ismeretlen állomás felé, 1849–1856. Bp., 1890.

neki nem volt szabad *Pestre* írni, de azt csak később tudtam meg; azért is volt, hogy az elmenésre határoztam el magamat.

Minő szomorúak voltak rám nézve azon örömnapok Pesten, mikor a magyar sereg győzelem, győzelem után bevonult a városba. Április 25-ik volt az, midőn ablakom alatt hallám a Hunyadi-indulót. Az ablakhoz rohantam és látván a magyar katonákat mint győztesek, boldog jövőt képzeltem magamnak, hiszen minden ember boldog volt akkor! De örömem szomorúsággá vált, minek mások örültek, nekem búsulnom kelletett, midőn a nemzet örült és ünnepelte a nagyszerű győzelmeket, akkor szegény Lajos messze hazájától a börtönbe volt – és mi várt még rá! – és rám. Oly szomorú lettem, a víg zene gyászzene lett nekem és örömem kifejezése helyett sírásba kelletett fakadnom, talán előérzet volt az is, mind annak, mi később történt. Emmy lányom örülve, ugrálva jött be a szobába, ő is hallotta a zenét: Mama – mondá nem örülsz? A magyarok Pesten vannak, a németek elhagyták a várost korán reggel már. Minden ember örül és Te sírsz? De ő is azonnal gondolván, miért vagyok szomorú, megcsókolt és azt mondta: Szegény Papa! Kár, hogy ő azt nem láthatja, ő is örülne.

Meddig Pesten maradtam, nem mulasztottam el Lajos dolgában eljárni, szóltam Mészárossal, Vetterrel, Nagy Sándorral és Görgeyvel, hogy nem volna-e lehetséges Lajost azon módon kiszabadítani, hogy csere utján osztrák tábornokkal, kik el lettek fogva – visszakapnánk őt, de ők nem biztattak, már Ivánkával ajánlottak egy cserét, de az osztrák parancsnok nem is méltatta őket felelettel: „Nem adják ki a Grófot" azt válaszolták nekem, – „Kezesnek tartják és ha ön körmeik közé jön, akkor Önt és gyermekeit is megtartják."

Daczára sok indokoknak és lebeszélésnek még is iparkodtam Pestet elhagyni és minél előbb Ikervárra jutni, hová Lajos írhatott nekem és hol több reményem volt az útlevél elnyerésére, miután ott már az osztrák uralkodott. Csak közelebb lehessek már hozzá gondoltam, mind könnyebben fog menni; mihelyt tehát dolgaimat rendbe hoztam, nem tudom már mely napban indultam Ikervárra. Károlyi István megkért elmenetelekor, hogy leányát ne hagyjam egyedül Fóthon, vigyem magammal, ha Pestet elhagyom és küldjem nénjéhez; elég kellemetlen utazás volt az ott hagyni a magyar világot és az osztrák katonauradalom alá jönni. De nem bántam meg, hogy eljöttem, mert jul. 24-ikén valahára egy hosszú kedves levelet kaptam Lajostól Laibachból, azelőtt is egynehányszor kaptam hírt tőle, először huszárja által, kit visszaküldött Pestre, azután Nugent grófné tábornokné közbenjárása által W. Marie nővérem küldött nekem pár sort, csak annyit tartalmaztak, hogy küldjem neki az öreg szolgáját, ki Ikervárott lakott és fehérneműt, de olyan jó hosszú levelet, mint ez volt, még eddig nem kaptam. Kitartásom meg volt jutalmazva, azóta rendesen levelezhettünk.

Ezen levélben arra kért, hogy várjak még egy második levelet tőle, mielőtt Laibachba utaznék, mert nem lehetetlen (amint levelében mondta) hogy máshová viszik őt és valóban kevés napra egy második levél jött, melyben azt írta nekem, hogy Pozsonyba fogják átvinni és arra kért, hogy azonnal oda jöjjek, ha lehet, mert minden perczben várja az ítéletét! Szombathelyre küldtem Révyt a tiszttartót úti levélért, mert anélkül nem volt szabad a megyéből távozni, este lett mire megkaptam és azonnal el is indultam. Az út rossz volt – egészen setét éj lett mire Szent Miklósra értünk, hol lovakat váltottam, ott betegen találtam a kocsisomat; az inasom ajánlkozott kocsisnak, a beteg mellette ült, ez az utat mutatta neki, de akár a láza végett, akár a setétség végett (az eső is esett),

eltévesztette az utat és a kocsi felfordult. Nagyon közel voltunk a Fertőhöz, a vízi madarak fejünk fölött repültek, szegény Emmyt, ki nagyon megijedt, betakartam pakróczokban és köpönyegekből ágyat készítettem neki a földön, hogy aludjék. Tovább menésről szó sem lehetett, a kocsi feküdt, nem voltunk képesek azt felemelni, végre kocsisom összeszedte magát és az egyik lovon a szomszéd faluba lovagolt, embereket híni segítségre; harmadfél óra múlva visszajött többekkel, kik azonnal hozzáfogtak a kocsi fölemeléséhez, azt állították, hogy ha még száz lépéssel tovább megyünk, bensülyedtünk volna a mocsárban, honnan senkise húzhatott volna ki; a kocsi nem volt összetörve, tovább mehettünk az emberek segítségével; úgy is annyi időt mulasztottunk; attól tartottam, hogy ezen késedelem által nem érkezendem elég hamar Pozsonyba, hogy Lajos is nyughatatlan lesz és aggódni fog miattunk. Emmyt is nagyon féltettem, a cholera nagy mértékben uralkodott a vidékben, attól tartottam, hogy a szokatlan éjjeli táborozás fog ártani neki, nedves esős idő volt; és hátha addig Lajost el is vitték már Pozsonyból, talán Pesten van már, és én hiába tettem ezen veszedelmes utazást. Mind ezen gondolatok gyötörtek engem, az alatt, hogy lépésben ballagtunk, végre 4 órakor reggel megérkeztünk Boldogasszonyfaluba. Nem mehettünk tovább, lovaim nem bírtak már menni, 9 órától fogva az úton voltunk; a fogadóban azt hallottam, hogy két testvéreim, József és Pál éjjel itt keresztül utazott és lovakat váltatván Ikervárra mentek, mindjárt a kocsisukat hívattam, ki őket ide hozta és ez annyit tudott nekem megmondani, hogy Lajos Pozsonyban megérkezett, hogy testvéreim ezen hírt nekem Ikervárra akarták hozni és egyszersmind engem magukkal Pozsonyba vinni, ezért is itt kelletett neki várni, míg ők onnét visszajönnek. – Nagyon örültem itt lovakat találni, meghagytam a kocsisnak, hogy mihelyt lovai pihentek, ő engem fog bevinni Pozsonyba, testvéreim számára pár sort akartam itt hagyni, eddig mi is pihentünk, össze voltam törve a fáradságtól, az álmatlan éjtől, de leginkább a moralis fáradságtól, az álmatlan éjtől [sic]. Alig nyugodtam egy félórát, hogy testvéreim hangjaira ráismertem, ők is majd úgy jártak mint mi, eltévesztették az utat, mi azon vidékben a Fertő körül könnyen történhetik, fel nem fordultak, de az éj nagyon setét lévén, nem mertek tovább menni és inkább visszajöttek a fogadóba, azon szándékkal az útjokat akkor folytatni, mikor virul [!], nagyon csudálkoztak itt létemnek; mentől előbb indultunk mindnyájan együtt Pozsonyba, ők Lajost nem látták, senkinek sem volt szabad hozzámenni, csak atyám komornyika (Pasticzk) engedélyt kapott bútort bevinni a várba és a szobája számára a szükséges holmikat megszerezni. Az atyám házában laktam, Pasticzkot mindjárt hivattam és tudósítást kértem tőle férjem fölött [sic]; azt találta, hogy halaványi, hogy megőszült, örömmel fogadta őt, bizonyosan örült megint egyszer egy ismerős képet látni, megkérdezte, hogy mit gondol ő, mikor lehetek már Pozsonyban, hozzá tette „már nagyon örülök a grófnét Pozsonyban látni." Nem tudta ő, minő nehézségekkel ment ez; de alig voltam pár órát Pozsonyban, már kezdtem lépéseket tenni, hogy engedélyt kapjak látogatására. Gehringer volt akkor Pozsonyban, ő megtagadta nekem az engedélyt. Nagybátyám Zichy Ferencznek nagy nehezen sikerült számunkra egy engedélyt kieszközölni a fogoly látogatására, három napig voltam Pozsonyban, anélkül, hogy felmehettem volna a várba, hol ő volt. Végre a harmadik napban bátyám kíséretében felkocsiztunk: egy szót sem szólhattam, úgy dobogott a szívem örömből őt láthatni, de egyszersmind aggodalomból is; nagyon szomorú hatást tett kinézése, sovány lett ezen rövid idő alatt, melyben nem láttam, megőszült; a szoba üres volt és setét, csak felülről kapott világosságot, mert a félablak be

volt falazva, ha az eget akarta látni, az asztalra fel kelletett lépni. Csak a tiszt jelenlétében volt szabad vele beszélni – így szólt az engedelem – ez eleinte megijesztett, miután Budán több órát is tölthettünk együtt anélkül, hogy a tiszt, ki beeresztett, jelen volt, de eszembe jutott, hogy ott is így volt az első időben és csak később fél napokat és estéket is nála tölthettem, reméltük, hogy most is így lesz, de hiába, a jövő mindig rosszabbat – szomorúbbat hozott. A pozsonyi várparancsnok, Heimerl nevezetű őrnagy, valóban oly finom érzésű volt és oly szívélyesen viselte magát irányunkban, hogy még most is, hogy ezeket írom, hálával emlékszem rólla, amennyire csak megengedte helyzete, magára hagyott bennünket, többször kiment a szobából és valahányszor visszajött, szinte bocsánatot kért, azt mondta: Többet nem tehetek, szigorú rendeletet kaptam. – Akkor épen történt a sikerült roham Komáromból, attól tartottak a császáriak, hogy ha a magyarok egész Pozsonyig előrenyomulnak, a foglyokat ki akarják szabadítani és hogy én talán hírt hozhatnék nekik ezekről.

Midőn szomorúan elhagytam a várt, Heimerl őrnagy lekísért és így szólt hozzám: Ne búsuljon Grófné! Talán még eljövend az idő, melyben nevetni fogunk mindazon, mi most történik, még minden jóra fog fordulni! Ezen szavai felejthetetlenek. Rosszul ismerte ő az urát és annak terveit! – Részemről én nem kecsegtettem magamat oly sanguinicus reményekkel, örültem a jelennek, hogy ezen kevés perczeket vele tölthettem, és jól esett látni, mennyire örült Lajos látogatásunknak, együtt végeztük, hogy én másnap aug. 6-ikán Ikervárra utazzam vissza és a két kisebb gyermeket is Pozsonyba hozzam, ő azokat is kívánta látni, én is nyughatatlan voltam miattuk, egyedül csak az orvossal otthon hagytam őket. Emmyt Pozsonyban hagytam Pindlingerné, az öreg volt nevelőnőmnél, hogy atyját addig is naponta látogassa: arra is Heimerl úr adta az engedelmet saját felelősségére: én pedig örömmel megragadtam az alkalmat szegény Lajosnak távollétem alatt azon vigasztalást szerezni, hogy leánykáját naponta láthassa. De: L'homme propose et Dieu dispose! Bizton reméltük, hogy pár nap múlva megint viszont látjuk egymást, de a sors másképen akarta, mintha mind ellenünk esküdött volna: az nap, mikor mind kész volt az elutazásra, Ilonka igen rosszul lett; az orvos lehetetlennek találta az utazást, iszonyú lázban feküdt és cholera symptomjai voltak: a cholera erősen uralkodott a vidéken, Ikervárott is erősen fellépett és épen azon éjen, mikor már Pozsonyban lettem volna, ha ezen váratlan akadály nem jött volna közbe, elvitték a foglyokat Olmützbe. Ez augusztus 11-ikén volt . . .

Ezt nem sejdíthettem, de ha tudtam volna is, nem hagyhattam a beteg gyermekemet, kinek állapotja pár napig megijesztett, meggyógyulását kelletett várnom, az orvos biztatott, hogy pár nap múlva utazhatunk, – de akkor már késő volt, Pozsonyból levelet kaptunk, melyben tudósítottak, hogy Lajost Olmützbe vitték.

De most Emmy miatt is aggódtam, ki Pozsonyban maradt, hol a cholera erősen uralkodott, pedig épen azon városrészében, melyben ő lakott és melyben több ismerőseink meghaltak, most pedig hiában is volt, mivel atyját elvitték. A nevelőnét és Lorit küldtem érte, hogy együtt legyen a család és el ne legyünk zárva egymástól valami ellenséges csapat által, eddig is Sopronba írtam úti levélért, meg is ígérték, de 10–14 nap múlt el, anélkül, hogy azt elküldték volna. Magyarország fölött is a kegyetlen sors határozott. Legyőzetett, a világosi fegyverletétel történt! – Szomszédjaim, barátaim iparkodtak engem megnyugtatni, szükségtelennek találták az olmützi utamat, bizton hitték, hogy Lajos helyzete most javulni fog, hogy nem is lehet másképen, hogy annak meg kell történni, hogy szabad legyen! De én nem hallgattam arra, engem senki se bírt

megnyugtatni, mindig újra és újra eszembe jutott, hogy Windischgrätz herczegnek megparancsolták az elfogatás után azonnal őt agyonlőni; azért is sohase hittem, hogy egy könnyen kieresszék őt, azért is annyira kértem őt, hogy szökjön velem áprilban a budai börtönbül. Tehát nem nyugodtam s mihelyt útlevelet kaptam, azonnal indultam Sopronba, onnét Bécsbe, Bécsből nem is akartam megállni, hanem mindjárt éjjel tovább menni, ez a legrövidebb és legkényelmesebb út lett volna. Nem hittem volna, hogy új akadállyal kelletett küzdenem, nem eresztettek tovább; mennyire bántam, hogy azt az utat választottam, de nem tudhattam előre, miután a soproni útilevél – kiadva a Militair Commando által – Olmützre szólt. Ez megint hallatlan kegyetlenség volt, Zselinskyné, ki Pozsonyba volt, mikor Olmützbe vitték a férjét,[6] utána mehetett, hát miért nem eresztettek engem is utána, ki az egész idő alatt, csendesen falun éltem, gyermekeimmel és csak azért mentem el Pozsonyból, hogy ezeket is odahozzam. –

Ikervárott elmenetelem előtt kaptam egy levelet Lajostól, melyben szívrehatóan kér engem, hogy jöjjek minél előbb, hogy pozsonyi találkozásunk oly jól esett neki, hogy napról napra várja ítélete hirdetését, hogy annak már Bécsben kell lennie és csak a császár aláírását vagy helybehagyását várja! „Ne késsél jöveteleddel – így irta nekem – elmulaszhatnád késésed által utolsó találkozásunkat!" Ezen levélből láttam, hogy nagyon ingerült volt, nagyon megijesztett a levél hangulata és azért is siettem annyira Olmützbe, de a kegyetlenek nem szégyenlették magukat az ő Martyrját még attól is fosztani, hogy családjával tölthesse az úgy is szomorú fogsági idejét. Később egyszer megkérdeztem Lajost, hogy ő miért írt nekem akkor oly aggasztóan, hogy hallott-e valamit a peréről – mi arra indította a legrosszabbat hinni, azt válaszolta ő nekem, hogy épen visszajövén egyik kihallgatásától, rosz kedvű lett, elégületlen, hogy oly hosszan tart a dolog, hogy hosszúra huzzák a perét . . . "akkor eszembe jutott – tevé hozzá – ha csakugyan meg *akarnak* ölni, majd keresnek okot rá, mely által elhitetik a világgal, hogy nekik joguk volt rá, engem megbüntetni és mintha ők igazságosak volnának; *ha útjukba vagyok terveik kivitelére,* meg fognak ölni; de csak azért, *mert akarják,* – én semmit sem tettem mi által jogosítva volnának engem *akárminő* büntetésre elítélni. Épen mind ezek eszembe voltak, mikor írtam neked, bocsásd meg, ha megijesztettelek, de nagyon kívántam téged és a gyermekeket még egyszer látni. Meg voltam győződve, hogy a legnehezebb áldozatot is kész volnál hozni ezen viszont látásra. Ha tudtam volna, mennyi aggodalomba és küzdelembe kerültek neked azon lépéseid hozzám jutni, nem írtam volna így."

A szegény akkor még nem tudhatta, hogy Schwarczenberg herczeg kegyetlen szívtelensége végett nem mehettem Olmützbe, hova már régen vágytam. Bécsben elő kelletett mutatni az úti leveleket, mindegyikünknek külön útilevele volt (ez volt a rendelet), a franczia nevelőnéjét, a komornáját már aláírták, de midőn nevemet olvasták, azonnal vissza kívánták mind a többi útileveleket is, azért nem mehettem tovább. Úgy látszik, hogy Sopronból már értesülve volt a rendőrség, hogy Bécsbe jövök. Bécsből tudósítottam őt mindenről, amennyire lehetett, levelezni szabad volt, de a haditörvényszékhez czímezve. Lajosét ugyanazon az úton kaptam, ez az egyetlen kellemes oldala volt a bécsi akaratom elleni és kényszerített tartózkodásomnak; tíz napig voltam ott, midőn levelében velem tudatta, hogy Pestre fogják vinni, és hogy siessek oda, ezen levelet sept. 8-ikán vettem. Mindjárt úgy okoskodtam, hogy Pozsonynak fogják vinni és egy óra alatt

[6] Gr. Zselénszky Lászlót Batthyánnyal együtt szállították el Olmützbe; *Károlyi* i. m. I. 214.

kész voltam az indulásra, pedig épen egy nappal Schwarczenberg herczeg megengedte, hogy Bécset elhagyjam és bátyámhoz (Józsefhez) Szent-Jánosra menjek, azért oda kívántam menni, mert reméltem, hogy onnét talán módot találok Olmützbe jutni, – ezen terv kivitele most szükségtelenné vált.

Pozsonyba megérkezvén, újra aggódni kezdtem, hátha mégsem erre jönnek – de Pestre más úton jutni, alig volt lehető; érkezésem következő napján, sept. 9. vasárnap volt, Emmyvel templomban voltam, egyszerre megpillantottam atyám komornyikát, ki intett nekem, hogy jöjjek ki a templomból és sugott nekem, hogy az olmützi foglyok megérkeztek reggel az indóházban, és hogy a hajót már fűtik, melyen le fogják vinni Pestre. Minő örömmel, de minő aggodalommal és egyszersmind minő félelemmel és szívdobogással vártam a Duna partján, lesvén a perczet, melyben a hajóra fog ő szállni, féltem, hogy oly hamar le fogják vezetni a hajóra, hogy nem is marad idő Lajossal szólni, hogy talán nem is fogja észrevenni, annyi katonaság volt felállítva a parton, egészen a hajó lemeneteléig. Schwarczenberg herczeg levele mindjárt eszembe jutott, melyben azt írta nekem: „Minder találkozás a foglyokkal a legszigorúbban meg van tiltva, tehát fölösleges az olmützi utam", és azért nem kaptam úti levelet: „Jeder Verkehr mit den Gefangenen ist auf das strengste verboten."

Több egy óránál vártunk; sok katonaság jött és sorba fel lett állítva, egyszerre csak egy nagy porfelleg látszott a vasút felé, kocsi kocsi után jött, az elsőből, második és harmadikból katonatisztek szálltak ki, a későbbiekben voltak a foglyok, ketten ültek a kocsikban, keresztül akartam törni a katonaságon át, de visszataszíttattam szuronyokkal, puskákkal, nem eresztettek keresztül, egyszerre jött sietve háziorvosom Landesmann,* (kit kértem, hogy keresse ő is azon kocsit, melyben Lajost vitték) és hitt, hogy menjek vele a kocsi eleibe, ott nem volt annyi katonaság, talán még keresztül hathatok és szólhatnék pár szót véle. Mit éreztem akkor, azt nem írhatom le, gyermekeimmel együtt odasiettem, nem tudom, hogyan, de keresztül az őrökön- a katonákon, a kocsinál voltam, odarohantam, kezét fogtam, megcsókoltam, sejdítettem azon perczben, mi fog később történni? Annyira kezdtem sírni, nem tudtam magamon uralkodni, Lajos, Károlyi István, ki vele egy hintóban ült, megnyugtattak, Lajos kérdezett: „Miért sírsz? " De ő is meg volt indulva, megcsókolta a gyermekeket és önkénytelenül egy lépést tett, mintha ki akarna ugrani a kocsiból, fia felé nyúlt, kit karomban tartottam, hogy lássa atyját, azonnal egy káplár odajött és szólította: Gróf úr! Maradjon a kocsiban, szálljon be. – Azalatt szólt az orvos az auditorral, ki megengedte, hogy mind a három gyermekkel a hajóra mehessek, Lajosnak külön kabinja volt, majd egy fél órát együtt tölthettünk, a gyermekeket egymás után megcsókolta, különösen megörült Elemérnek, ki nem is tudott még beszélni, mikor utolszor látta őt és most mindenre felelni tudott. A dadájának mondta: Vigyázzon kis fiamra, hogy baja ne legyen, a leányokat egymás után ölébe vette, engem oly hálásan megnézett, hogy ezen örömet szereztem neki. Ezen rövid viszontlátás egész boldogság volt mindkettőnknek és bátorságot adott jövőre, némileg megnyugtatva éreztük magunkat, megígértem Lajosnak, hogy két nap múlva utána jövök Pestre.

* Landesmann valoban ragaszkodott Lajoshoz és családomhoz, mindig és minden alkalommal segédkezet nyújtott nekem, azon nehéz és szomorú napokban, azért is hálával említem itt.

Szeptember 9-ikétől október 6-ikáig.

Lajosnak tett ígéretemet meg is tartottam: két nap múlva az úton voltam Pest felé; atyám nem akart elereszteni, ő féltett engem és a gyermekeket, hogy az úton bajunk lehetne. Az osztrák katonák Komáromot cernírozták, de Komárom még a magyaroké volt. Ezek néha kitöréseket tettek és néha kisebb csaták voltak az osztrákok és a magyarok között – és ő is azt hitte, hogy Lajos pár nap múlva szabad lesz, de hogy örülök most is, hogy mindig saját érzésemet követtem és nem hallgattam mások tanácsára. Megnyugtató az az öntudat, hogy mindig és minden nehézség daczára iparkodtam őt követni, akárhol volt és őt mentől többet látni.

Az út nagyon kellemetlen volt, mert mind a két táboron keresztül kelletett mennem, nagyot kerülni, minduntalan megállni és a passust előmutatni, csak Gönyőig lehetett hajón menni. Nagyon későn érkeztünk Pesten, de itt naponta szabad volt őt meglátogatni, természetesen, hogy egy napot sem mulasztottam el azon látogatást. Az Ujépületben volt ő és Károlyi István, Zselinsky és még egynehányan, mindennap több órát ott töltöttem, néha a gyermekekkel is; némelykor nagyon komolynak és szomorúnak találtam őt, ismételt kérdéseimre, miért oly gondolkodó, nem felelt határozottan; sorsa fölött különböző módon nyilatkozott; egyszer jót remélt, máskor haláláról szólt.

Október 4-ikén nagyon megijedtem azon, hogy többször megkérdezett az nap, hogy nem szerezhetek-e neki mérget; rémülve feleltem neki, miért kivánná ezt most, midőn nem kell tartani attól, hogy olyan ítéletet kapna, a minőről fogsága első idejében szóltak; mivel emlékeztem arról, hogy megígértetett velem, mikép mérget szerezzek neki, ha halálra fogják ítélni. Azt feleltem neki, hogy már nem találtam szükségesnek ezt neki szerezni, miután több évi fogságról hallottam, mint egészen bizonyos dologról szólni; ennél fogva már nem is akartam arra se gondolni.

De Lajos arra azt felelte: „Én már életunt vagyok, mily borzasztó élet az, mily borzasztó jövő, éveket egy várban tölteni; hidd el minden reggel, mikor felébredek, nagyon bánom, hogy éjjel nem haltam meg." Én biztattam őt és megígértem neki, hogy akár hová viszik őt, én el nem hagyom őt, és utána megyek a gyermekekkel együtt. És ez feltett szándékom is volt. „Mi – azt mondtam neki – két–három–négy esztendő! Egy ember életéhez hasonlítva, hamar múlik az idő és ha nem bírod ki, lesz mód azon segíteni." (Épen az nap megmondták nekem, hogy öt, de talán hét évre is lesz elítélve.) Később azt hittem, hogy ő talán az nap, október 4-én, már tudta az ítéletét, hogy azért oly gondolkodó, szomorú volt és tőlem mérget kívánt; de elmenetelemkor úgy búcsuzott el mint máskor, terveket csinált másnapra, hogy nála ebédeljünk, leányaim nevelőnéjét is hitta, hogy jöjjön megint nem sokára őt meglátogatni. Ilona énekelt, ez felvidította őt, azt mondta, hogy taníttassam őt zongorázni és énekelni, hogy jó hangja lesz, és hogy örül már, mikor kis leánya nagy lesz és ő énekeltet magának! Arra is kért engem, hogy Lord Byron munkáit küldjem vagy hozzam neki. Tehát mind abbul következtetem, hogy szomorú kedve nem volt valami rendkívüli eset által előidézve, hanem hogy a helyzet magával hozta és természetesnek találtam; nagyon kért, hogy másnap jókor jöjjek, úgy örült, mikor vele ebédeltünk, hogy szívesen teljesítettem neki kívánságát, tréfált a rosz Profos-koszt végett. October 4-iki az utolsó látogatás volt, másnap a siralomházban láttam őt.

Oct. 5-ikén pénteken reggel fel akarván kelni háziorvosom sietve a mellékszobába jött és reszkető hangon szólt hozzám, hogy jöjjek ki, fontos mondani valója van. Mindjárt az első gondolatom Lajos volt, nagyon megijedtem, azt hittem, hogy megölte magát, vagy hogy nagyon beteg; hogy halálra volna ítélve, azt nem hittem; még mikor az orvos a borzasztó szót kimondta, még akkor sem akartam elhinni. Lehetetlennek gondoltam, hiszen biztosan mondták nekem, hogy több évi fogságra lesz elítélve – senki se lett halálra ítélve, hát miért épen őt! – – –

Végre láttam, hogy lehetetlen már többé kételkedni. Midőn az első ijedségből magamhoz tértem, éreztem, hogy nem szabad elhagyni magamat, minden erőmet össze kelletett szednem, – hozzá akartam sietni, vele szólni, ha lehet őt megkérdezni: mit tegyek? Mit tehetnék érte? vagy ha már nincs mit tenni, vele lehetni az utolsó perczig és vigasztalni őt; de én rosszul számoltam, elfelejtettem, hogy azok, kik kezeiben volt, nem ismerik az irgalmat!

Elmentem, inkább röpültem föl a lépcsőre, volt szobájához siettem, hol tegnap vígan elbúcsúztunk, de ő már nem volt ott, az ítélet hirdetése után, mi korán reggel történt, más helyiségbe vezették, volt szobájában csak komornyikát Németh Jánost találtam, sírva, jajgatva, hogy őt már nem eresztik urához, én arra kértem őt, hogy Lajos irományait, melyek egy zöld tárczában voltak bezárva, vigye tüstént szállásomba (ő már mindig azt át akarta nekem adni) Károlyi István, ki Lajos mellett lakott, bejött a szobába, vigasztalni akart – de nem tudott, ő is csak velem együtt sírni tudott; az ott lévő tisztet megkértem, hogy vezessen férjemhez, arra azt felelte, hogy ő azt nem teheti; némelyek, kik kinn a folyosón fel és alá jártak, azt tanácsolták nekem, hogy várjak, míg az auditor Leitzendorfer[7] visszajön Kempten[8] bárótól, kihez ő Lajos kérésére ment, kieszközölni, hogy látogathassam őt; azt mondták ott, hogy Leitzendorfer az ítélet ellen felszólalt. De én nem vártam, inkább magam akartam Kempten br.-hoz menni és őt megkérni, hogy eresszen Lajoshoz, a nyughatatlanság, az aggodalom, majd megölt. Egyszerre megpillantottam egy katonát, aki a szobába, hol Lajos most volt, bevitte reggelijét, oda rohantam, de csak az ajtónál volt szabad megállni, be nem mehettem, majd össze roskadtam a fájdalomtól, le kelletett ülnöm, Landesmannt küldtem a főauditorhoz őt megkérni, hogy ő nem adhatna-e engedélyt a bemenésre, oly nehezen esett nekem távozni innét, anélkül, hogy láthattam őt, de a főauditor sem adta, vagy nem adhatta rá az engedélyt; egyszerre csak az ajtó nyílott újra, és a katonai Feldsuperior[9] jött ki a szobából; ugyan az volt, ki még egy év előtt Lajos parancsait teljesítette, és most ő volt nála őt vigasztalni, és őt a halálra előkészíteni; megpillantván a főpapot és ráismervén oly fájdalmas érzésem volt; – midőn utószor láttam őt egy zászlószentelésnél volt – mindenütt öröm, remény, bizodalom, jobb jövőben. Akkor Lajosba össze volt pontosulva a közbizodalom, és most ott kelletett vele találkoznom, ott Lajos sírja előcsarnokában.

Mikor tehát a főauditortól is ugyanaz a felelet jött, hogy nem szabad nekem Lajoshoz bemenni, sietve mentem el Kempten tábornokhoz őtet arra megkérni, és egyszersmind arra is, hogy halassza el az ítélet végbevitelét, csak három nappal.

[7] A Batthyány elleni vizsgálat vezetője lovag Leuzendorf hadbíró százados volt. Batthyányné kétféle formában is, de tévesen írja nevét.

[8] Br. Kempen altábornagyról, a budai katonai kerület parancsnokáról van szó.

[9] Czigler Ignác tábori püspökről (Feldsuperior) van szó.

Az alatt Bécsbe akartam menni a császárt megkérni, hogy kegyelmezze meg férjemet, vagy ha oda nem eresztettek volna, Haynauhoz is mentem volna, csak időt kelletett nyerni, de bizony Kempten bárónál zárt ajtót találtam, Liechtenstein herczegnél szinte, mindenütt elküldtek, mint egy tolakodó koldusnét.

Minden lépéssel kevesebbült a reményem valami sikerre, már kétségbe estem, hogy semmit se tehetek számára, pedig még nem volt szabad csüggedni, még kelletett mindent próbálni, ha mást nem érhettem már el, legalább azt, hogy láthassam őt. Akaratot, erőt, kitartást kelletett mind arra, mi még rám várt, pedig alig bírtak már lábaim, mikor Kempten báró lakásától el lettem utasítva, majd összeroskadtam a lépcsőn, az orvos, ki engem mindenhova kísért, (egyik testvérem se volt akkor Pesten) – biztatott, alig bírtam menni, úgy reszkedtek lábaim, hiszen, amit aznap szenvedtem, elég lett volna egy egész életre! De egész életemen át is éreztem ezen szenvedést, most is vérzik a seb, melyet a kegyetlenek szívembe ejtettek!

És ő szegény! Minő érzése, minő fájdalmas érzése lehetett neki; nem tudni semmit se kedvesseiről!

Nem tudni, fogja-e még látni gyermekeit, kiket annyira szeretett és engem, hogy örökre búcsút vegyen tőlünk!

Nem tudtam, mit tegyek? Mi lenne a legjobb: kinomban már Komáromba akartam menni Haynauhoz, de mielőtt biztosan nem tudtam, hogy fogják-e halasztani az ítéletet, vagy azt végrehajtani, nem mertem Pesttől távozni, talán örömest eleresztettek volna, már nem untattam volna senkit se kérésemmel, hogy engedjenek nekem- gyermekeimnek őt még látni, és az alatt, hogy én ott Komáromban Haynau lábainál esedeztem volna kegyelemért, itt Pesten megölték volna őt, anélkül, hogy az utolsó kívánsága teljesült volna: tőlünk elbucsuzni. Haynau valószínűleg nekem azt válaszolta volna, hogy már késő.

Borzasztó volt ezen küzdelem! Hogy menjek-e vagy nem? Egy pár percz és késő lett volna még jókor Komáromba érni, ha pedig mindjárt elutaztam volna, minden reményem őt talán mégis láthatni, megszűnt; nem tudtam magamat elhatározni Pestet elhagyni, anélkül hogy őt lássam; hátha mégis életét megmenteném, kérésem által! Rettenetes egy helyzetben voltam!

Elhatároztam magamat gr. Károlyi Lajoshoz menni és őt megkérni, hogy jöjjön velem Komáromba, nem találtam hon, mintha mind ellenünk összeesküdött volna. – Időközben megtudtam, hogy Haynau nincs Komáromban, tehát hiába tettem volna az utat, – valószínű a kérés és esedezés is hiába lett volna. Bécsben azt határozták, hogy meg kell neki halni, tehát nem lett volna semmi környörülés.

Egy órakor délután jött Kempten tábornok úr felelete, hogy ő az ítélet végrehajtását nem halaszthatja, nincs hatalmában, a látogatást illetőleg még szólni fog az auditorral, de hogy kételkedik, miszerint ők arra engedélyt adhatnak. Felsőbb rendelet tiltja a találkozást, ők nem változtathatják.

Hát ezt az utolsó vigasztalást sem akarták neki megengedni, ezt is irigyelték tőle! Mivel érdemelte ő ezen bánásmódot. – Talán azért, hogy Magyarország koronáját ezen kigyói Dynastiának meg akarta tartani. – Mert hiszen miniszteri állása alatt és később is, nem egyszer bebizonyította ezt. Vagy talán azért, mert esküjét nem akarta megszegni, hazáját nem elárulni, a Dynastia kedvéért annak önállóságát nem feláldozni? Azért kellett meghalni, mert mindazok a pokoli tervek nem fértek össze becsületes lelkével.

Kempten t. feleletét Csekonicsné hozta nekem, egyszersmind azt is mondta megbizásából, hogy a tábori főpap Lajosnál volt szolgálatját neki ajánlani, de hogy Lajos csak olyan pappal akar szólni, kit én küldök neki, és hogy nevezzek egyet. – Egy szúrást éreztem szívemben; a szegény csak olyan papot kiván kit én küldök; eszembe jutottak azon szavak, melyeket Lajos egy nappal előbb nekem mondott; t.i., hogy azon esetbe, ha halálra volna ítélve, mérget szerezzek neki, mert nem akar kezei által meghalni, és nem akarja, hogy halála által még örvendetes látványt is szerezzen némelyeknek, de miután mindig csak több évi börtönről volt szó, már nem féltem a halálbüntetéstől, mint fogsága kezdetén; a törvénybe, az igazságba bíztam; és a szegény most egy általam küldött papot kíván, pedig én nem ismertem olyant, kibe bizodalmam lett volna, kire számolhattam volna, hogy tőlem levelet vagy mást is vinne! Landesmant kértem, hogy szerezzen nekem mérget, mint orvos tehette, a gyógyszertárakban több hét óta szigorúan meg volt tiltva mindennemű méreg eladása. – Oly elhagyottan éreztem magamat! Lajost szinte láttam börtönében, arra számolván, hogy hozzá jövök, és ígéretemre, régen adott ígéretemre is – és én semmit se tehettem, nem értem, hogy nem őrültem akkor; egyszer csak jött hozzám Szapáry Antal és megkérdezett, hogy van-e Lajosnak mérge? – azt mondta: „remélem, hogy van, mert a halál azok kezeibül neki is bizonyosan oly irtózatos és kiállhatatlan, mint nekem is volna, ha én az ő helyzetében volnék, hálás volnék annak, ki keresztül szúrná szívemet, ha legjobb barátom is volna, sőt egy ilyentől várnám azt – ezen perczben, ilyen viszonyok közt."

Ezen szavak döntőleg hatottak rám, már azelőtt tudakoztam, ki lehetne a pap, kit küldhetnék Lajosnak, és ezek után, mit mondott nekem Szapáry, elhatároztam magamat azon pap által kis tőrömet elküldeni, azon esetben, ha már engem nem eresztenek hozzá. De hát hála az égnek, kérésem meg is hallgattatott, Károlyi Lajos, kinek életét Karoline nővérem Komáromban megmentette, kieszközölte az engedélyt Kempten bárónál, és maga jött, azon hírrel, hogy 5 és 9 óra között, mehetek az Újépületbe; azt reméltem, hogy ezen 4 órát lesz szabad vele tölthetni és ez valóban nem lett volna sok, az utolsó örökre való búcsúzásra, de mikor Szapáry Antallal, ki oly szíves és jó volt engem az Újépületbe kísérni, (miért is örökké hálás maradok neki) a folyosóra jutottunk, meg tudtam nagy szomorúságomra az úgy nevezett auditor cancellar által, kire meg volt bízva az elítéltek felügyelése, hogy az egész találkozás csak 5 perczig tarthat. Ez a rövid idő, ki volt szabva, arra az ünnepélyes, fájdalmas utolsó látogatásra, és még azt is megköszönöm annak, ki a felelősséget arra az engedélyre magára vette; minő jó volt, hogy nem távoztam; ez a kevés percz, melyeket vele tölthettem, mind a mellett, hogy életemnek legszomorúbbak és legkeserűbbek voltak, mégis oly drága emlék, hogy semmi e világon nem pótolhatná. Csak akkor tudtam menyire szerettem őt. Szerettem volna ott nála maradni, és vele együtt meghalni.

A gyermekeket nem vittem magammal, midőn a háztól távoztam, azon véleményben voltam, hogy több órát ott tölthetek, utánam akartam őket elhozatni, ha kívánja őket is látni. De ez már lehetetlen volt, miután csak erre a rövid látogatásra szólt az engedelem! – Egy gyilkosnak, – rablónak meg van engedve, hogy utolsó óráit családjával töltse, de neki megtagadtatott azon vígasztalás, gyermekeit halála előtt még látni, és őket megáldani. Hiszen ez a látogatás is, csak rendkívüli kegyelem volt, Kempten tábornoktul, melyet, mint mondám, csak Károlyi Lajos által megnyertem, kit megkértem, hogy tekintetbe vegye, miszerint Caroline az ő életét megmentette, mikor ő a magyaroktól

elfogatott, Komáromban,[10] én pedig egyebet nem kérek tőle, mint hogy szerezzen nekem egy engedélyt Lajost megláthatni, egyebet úgy sem remélhetek a kegyetlenektől. Miért! Ha már ittlétét a hazájában nem akarták szívelni, akadálynak tartották őt (gonosz terveiket csakugyan akadályozhatta volna, ha tehette volna) miért nem űzték ki hazájából; az ő ártatlan vére nem fog nekik szerencsét hozni, nem is hozhat! és ne is hozzon.

Csudálatos, hogy annyi erővel bírtam, mind ezek után, barátaim, ismerőseim jöttek hozzám, kik voltak azok már nem emlékezem, mint mondtak – mit tanácsoltak – már nem tudom, meg voltam törve, és még is mikor a kitűzött óra közeledet, melyben Lajoshoz volt szabad mennem, egészen könnyen éreztem magamat, a fájdalmas érzés örömérzéssé vált, ha annak lehetett hinni! Vagy is inkább egy megnyugtató érzés; hiszen ebben a szomorú perczben egyebet nem kívánhattam, és hogy ezen kívánság teljesülni fog, némileg megnyugtatott.

Minden erőmet szedtem össze, és mégis reszkedtem, mikor a kocsi azon kapu előtt állt meg, hol utolsó időben, majd minden nap befordultam, és azon falak között a gyermekekkel együtt sok órát töltöttem.

Az úgy nevezett auditor Kanzler lépcsőkön és folyósókon keresztül vezetett minket, (Szapáry Antal kísért engem arra a szomorú látogatásra, mely szívességét hálával fogadtam el, és soha se tudtam azt elfelejteni) és megbocsájthatlan feledékenység vagy gondatlanságból azon szobába vezetett, hol Fekete,[11] ki szinte halálra volt ítélve és a siralomházban sorsát várta, el volt helyezve. Midőn átléptem a küszöböt, iedten [sic] megálltam, mert Lajos helyett egy sarokban a padon ülve megpillantottam egy sovány kis embert vászonban öltözve, ki engem meglátván felkelt és csodálkozva nézett rám. „Hiszen ez nem ő." mondtam Szapárynak; az auditor kancellár tévedését csak akkor vette észre, mikor szóltam; újra lépcsőkön és folyosókon át vezetett és útközben arra kért, hogy csak rövid legyen az elbúcsúzás, hozzátévén: „mit is mondhatnak egymásnak ilyen perczben, hiszen ez úgy is egy szomorú találkozás!" Úgy látszik minden nemes érzés kihal a zsarnokok szolgáinál is! Használ a jó példa!

Végre ahhoz a folyosóhoz értünk, melyen reggel is voltam és azon szoba ajtajához, mely küszöbét akkor nem volt szabad átlépnem, mely szobából láttam a papot kijönni.

Mikor az ajtó kinyílt, berohantam a szobába, karjaiba, szólni nem tudtam, csak sírni; csak bírtam volna akkor valami varázserővel és láthatatlanul tünhettem volna el, vele együtt azon szobából – el, egy más országba, hol még ismerik az igazságot · vagy meghaltam volna ott vele együtt, a kegyetlenek szolgái előtt!

Nem tudtunk mindjárt szólni, végre Lajos kezdett és azt mondta: „Ne sírj! Hiszen hamar lesz végem! Ez hamar megy, és azután minden nyomorúságomnak és szenvedésemnek vége leend. Hiszen tudod, hogy már nem ragaszkodtam az élethez, kínos volt az most nekem, mindig hurczolva, messze tőletek; megmondtam neked, hogy inkább szeretnék már meghalni. De azok talán még meg fogják bánni, kik jogtalanul megölnek. Te tudod, hogy ártatlanul halok, nem érdemeltem ezen igazságtalan bánásmódot. Mit mondanak a gyermekek? Tudják-e mi fog velem történni?"

[10] Az esetet említi *Szinnyei József:* Komárom 1848–49-ben. Bp., 1887. 330–331, 357.

[11] Fekete Imre kóspallagi földműves; ld. *Friedreich,* Batthyány utolsó napjai (klny.) 23.

Én megmondtam neki, hogy nem volt bátorságom nekik az igazat megmondani és eddig csak annyit, hogy élethosszú fogságra lett elítélve, hogy nagyon sírtak, kivált Emmy.

„Áldjad meg őket helyettem, csókoltatom, ne felejtsenek engem, szeretném még őket is látni, ha még egyszer engedelmet kapsz idejönni, hozd el őket" (akkor azt hittük, hogy estve újra szabad lesz idejönni) de azután megint azt mondta: „Jobb lesz, ha nem jönnek, a szegények elérzékenyülhetnének, és én magam is, nem tudnék érzésemnek parancsolni, pedig nem szeretnék ezek előtt sírni, és látványnak szolgálni. A szegény gyermekeknek nem marad semmi vagyon utánam, minden jószágomat confiscalták.[12] – Ne kérj tőlük semmit se vissza!"

Én megmondtam neki, hogy halálát gyilkolásnak tekintem és hogy nem akarok itt maradni, hol őt meggyilkolták. – Ő említette, hogy atyámhoz menjek talán, de én azt feleltem, hogy inkább nővéréhez megyek, minek nagyon örült, „Csókold meg őt helyettem" mondta – „most sajnálom, hogy nem hozattam őt, amint ő kívánta, de ki hitte, hogy ez lesz sorsom. Igen, menj hozzá, vigasztaljátok egymást, és később! te legjobban fogod látni és arról ítélni, hol lesz legjobb a gyermekek számára. Talán Franciaországba, eddig legalább." – Megmondtam neki, hogy az ítélete halasztásáért folyamodtam, de hogy megtagadták, hogy az auditorjához akartam menni, kinek kezébe volt a pere és azt megkérni, hogy közbejáró legyen Kempten bárónál – reméltem, hogy közbenjárása talán használ – hogy azt is terveztem, mint utolsó reményszál, hogy Komáromba megyek Haynaunál kegyelemért folyamodni, de hogy nem tudtam magamat erre a lépésre elhatározni, mielőtt őt nem láttam, attól tartván, hogy az utazást hiába teszem, Haynaut talán ott sem találom – talán hiába is kegyelméért esedezem, és elmenetelem által még ezen utolsó vigaszunk se lett volna, egymástól bucsúzhatni.

„Igazad volt, hogy nem mentél, ha megkegyelmezni akarnak, akkor már itt kell lenni a kegyelemnek; nem hallottál arról semmit sem? " Azt feleltem, hogy a városban lehetetlennek találják az ítélet véghezvitelét, senki se hiszi annak lehetőségét, hanem, hogy biztosan kegyelemre számolnak. „Midőn felolvasták az ítéletemet – mondta ő mosolyogva – nem hihettem el, azt véltem, hogy roszul értettem és mindig vártam, mi jön utána, én inkább bámultam, mintsem iedtem volna, hogy képesek ilyent tenni? Mit mond Leizendorfer? (auditorja volt) Vagy hazudott ő nekem – vagy őt is megcsalták."[13] Erre azt feleltem neki: Hogy én Leizendorfert nem láttam, mert mikor vele szólni akartam, ő elment volt Kempten t. úrhoz, „um Aufschub des Urtheils zu bitten" azt mondták a tiszt urak, mikor reggel az Ujépületben voltam és reméltem őt láthatni, hogy ő egészen odalett volna és nem is akarta az ítéletet felolvasni; azt is mondtam neki, hogy Carolinenek írtam, hogy jöjjön, azon reményben, hogy talán ő tehetne valamit Kempten bárónál, Károlyi Lajos által (akkor még nem tudtam, hogy engedélyt kapok a látogatásra Károlyi L. közbejárása által).

Azután megint azt mondta: „Köszönöm neked minden jóságodat, te mindig jó angyalom voltál, bocsásd meg nekem minden szomorúságot, melyet okoztam neked – és

[12] A konfiskált birtokokra ld. *Friedreich* i. m. 24. jegyzetben.

[13] Leuzendorf szerepével, Batthyányhoz való viszonyával, megvesztegethetőségének kérdésével igen részletesen foglalkozik *Károlyi* i. m. I. 63–73, 512–532. Ld. még *Pálffy János:* Magyarországi és erdélyi urak. S.a.r. Szabó T. Attila. Kolozsvár, 1939. I. 66.

békülj ki C.....vel is. Bocsásd meg neki is.[14] Peremet vagy is inkább védelmi irommányaimat a zöld tárczában (Portefeuilleben) fogod találni, rendezd azokat, és adjad ki, ha arra alkalmasnak találod az időt; Eötvöst említette, hogy avval közöljem, azt meg is tettem, de akkor, kivált itt az országban nem lehetett azokat még kiadni, Eötvös Horváthot említette, ki Svaitzba munkáját adta ki, és az fel is használta azon irományokat történelmében.[15]

Hogy azon irományokat már reggel komornyika által szállásomba hozattam, annak nagyon örült. – Az auditor cancellárnak erős, határozott hanggal mondta: „Mondja meg kérem Kempten t. úrnak, hogy kéretem őt, lövessen agyon engemet, feleségemnek pedig adjon mégegyszer engedelmet, engemet meglátogatni, kérem ha csak lehet, szerezzen nekünk [sic] ezen engedelmet."

Ezt oly nyugodtan mondta, hogy valóban bámultam az ő határozott jellemét és lelki erejét, mi egyébiránt többször volt alkalom előbbi időkben, kivált ministeri állása alatt csudálni, becsülni és bámulni. –

Annyiszor említette kívánságát, hogy még egyszer szeretne látni, hogy abból láttam, mennyire jól esett, mennyire vigasztalta és megnyugtatta őt, ott létem; még most [is] látom őt előttem. Oly szép, oly magasztos volt! Szemei fénylettek a könnyektől, melyeket visszatartott, hogy ne lássák őt sírni. Valóban azok, kik kegyetlenül megölték, egy szent Martyrt csináltak belőle; mint egy szent előtt térdelhettem volna előtte.

Beszédünknek helye a szoba egyik sarkában volt, hol pár széket összeállítottunk, Lajos két széken féligmeddig, mint szokott, feküdt, én mellette ültem; az egyik őr az ajtóban állt, a másik az ablak előtt, a szoba közepén volt egy asztal, azon egy feszület és két égő gyertya, az asztal egyik oldalán állt a profos, a másik felén az Auditor Kanzler; csak fél hangon beszélhettünk, és fél szavakkal, hogy a körülállók ne hallják, inkább szemeiből olvastam, mit akart mondani, egymás kezét szorítottuk és a könnyek szemeinkben többet mondottak, mintsem mondhattunk volna, a sok tanú előtt.

Megkérdeztem őt, hogy miért csak olyan papot kivánt, kit én küldök neki, hogy valóban ilyent kiván, kit én ajánlok neki (ezt mondták nekem) és hogy talán azért kívánt ő egy ilyent, mert talán remélte, hogy az által valamit küldhetek, mi által a gyalázatos halál módját elkerüli; feleletét nem értettem egészen, csak azt vettem észre, hogy kezemre nézett, felhasználván egy perczet, melyben a profosz a tiszthez fordult és vele beszélt, azt súgtam neki, hogy mérget nem kaphattam, *de ezt hoztam, ha kívánod.* Ő mindjárt utána nyúlt, kezét a kendőm alá tette, és gyorsan kikapta kezemből. Borzasztó percz volt ez, – hogy én adom neki a fegyvert, mellyel életének végét fogja vetni, ez a gondolat kétségbe ejtett engem, és még is tettem! Ő kívánta, kötelességemnek tartottam! Még megkért, hogy

[14] Nagyon valószínű, hogy Károlyi Györgyné, Zichy Caroline (1818–1903) – vagyis Batthyányné nővére – az, akire Batthyány kijelentése vonatkozik. Batthyánynak sógornőjével való bizalmas kapcsolata Széchenyi naplójából is sejthető, az asszonynak a volt miniszterelnök körüli – politikai természetűnek vélt – szerepére az osztrák nyomozóhatóságok is felfigyeltek. (*Károlyi* i. m. I. 60; II. 282–284, 339–340.) A Visszaemlékezések eredeti (német) változata feltételezhetően világosabb volt ebben a kérdésben, s ezért kaphatta Friedreich Endre azt a felvilágosítást, hogy a német eredeti – családi intimitások miatt – nem volna a nyílvánosság elé való. A magyar szövegen Batthyányné – mint írja – „némi változtatásokat" tett.

[15] *Horváth Mihály:* Magyarország függetlenségi harczának története 1848 és 1849-ben. Genf, 1865. I. 446–447, 509–510. idézi Batthyány „védiratát".

tudakozzam, hogy valóban az akasztófán fogják-e őt kivégeztetni vagy agyonlövés által, és ha megtudom, tudassam vele pár sorral a pap által, kit küldeni fogok. Mikor haza értem ezen szomorú *utolsó* viszontlátás után, szerettem volna szobámba bezárkózni magamat, s az utolsó szavai emlékével meghalni! – Oh bárcsak tudtam volna meghalni ott karjaiba! Minő nehezen távoztam abból a szobából! Sokáig sírtam, többen jöttek, Szapáryt megkértem, hogy tudja meg biztosan a szegény halálmódját (kegyelemre nem számoltam már), ő Liechtenstein herczeghez ment, ki biztosan megmondta neki, hogy agyon fogják lőni, arra a tudósítás után Szántóffyt Pest városa plébánosát – kit Bártfayné nekem ajánlott – hozzám kérettem, mikor eljött, megkértem őt, hogy menyen Lajoshoz, ki azt kívánja, hogy én küldjek neki papot. – Szántóffy t. úr még azt a hírt hozta nekem, hogy a városban kegyelemről szólnak – hogy ő sem kételkedik azon, biztosan hiszi, ő oly szíves volt elvállalni egy pár sort Lajos számára, de nem tudtam, mit írjak? Végre ezen pár sort küldtem neki: Az Istenért, ne öld magadat, kétféle hírt hallottam, hogy meg leszesz kegyelmezve az egyik – Lichtenstein h. Szapárynak meg azt mondta, hogy agyon fognak lőni! Borzasztó, hogy ezt írnom kell! Oh kedvesem! Csak nálad lehetnék most! (Ezen levelet Szántóffy 1850-ben visszaküldte, valjon át adta-e? Elolvasta Lajos? Nem tudom.)

Később jött Károlyi Lajos, kit újra kérésemmel ostromoltam, hogy eszközöljön ki még egy látogatást, a gyermekekkel együtt, de ő azt felelte, hogy Kempten b. már előre mondta neki, hogy semmi esetre sem mehetek még egyszer Lajoshoz, hogy ezen rövid látogatást sem akarta megengedni, miután határozott parancsot kapott, engem az ítélet hirdetése után nem többé Lajoshoz beereszteni, csak Károlyi többszörös kérése folytán engedte meg, saját felelősségére, attul tartottak, azt mondta Károlyinak, hogy a neje valamit adhatna neki, mi által kikerülhetné a neki szánt halálmódot. – Mit tett ő nekik, hogy olyan bosszúállók voltak irányába, én pedig csak ugyan módot nyújtottam azt elkerülni, ha még oly nehezen esett nekem!

Kempten t. egy útilevelet küldött nekem Csurgóra sógoromhoz, de én nem is akartam elmenni a városból, tudni akartam mi történik vele; Szapáry, ki tudta mit vittem Lajosnak, rábeszélt, hogy ne maradjak a városban, azt hiszem, hogy éppen azért engem féltett és azért ő sürgette az elmenetelemet. „Hátha még is kegyelmezik őt" azt mondta. „Akkor jobb ha Ön nincs itt". Ezt az argumentumot ugyan nem fogtam fel, nem is hittem már hogy kegyelmezni fogják őt.

Végre sok rábeszélés után, miután még egyszer biztosítottak engem, hogy egy második látogatásról szó sem lehet, rá álltam Fóthra menni Emmyvel együtt, már este volt, mikor kimentünk, de minő éj volt ez! Ha az *én* miattam volt, hogy kiküldtek, óh! akkor menthettek volna engem ezen kíntól. Sokkal kellemesebb érzésem lett volna, nyugodtabb lettem volna, ha közelebb hozzá maradtam volna, és mindjárt tudhattam volna, mi történt, hogy czélt ért-e a kis fegyverrel vagy mégis sikerült-e ellenségei gonosz terve? Csak a testem volt Fóthon, lelkem az Ujépületben volt, – majd láttam Lajost vérében feküdni, majd szomorúan a szobában állni, ránk gondolva! – Én tudtam az órát, mikor kellene őt kivégeztetni. Azután megint majd kétségbe estem, mikor eszembe jutott, hátha még is megkegyelmezni akarták, és csak az egész világ előtt mint bűnösnek, mint lázítónak akarták őt oda állítani, hogy azután nagylelkűségüket megmutassák és evvel dicsekedhessék, és hogy azért kívánták az elmenetelemet, hogy annál több valószínűsége legyen a dolognak és nincs remény az életéhez, miután már el is utaztam! Egy kis szalmaszálon kapaszkodik a szerencsétlen, mikor már minden reményt elvesztett a meg-

mentésre, – és ha ez úgy volna és én neki adtam a fegyvert, melylyel megölte magát! – Vagy megint levelem által tévútra vezettem, azt írtam neki, hogy agyon fogják lőni, és ő azárt nem használta a tőrt – és még is másképen fogják őt kivégeztetni!

Azt hittem, hogy megőrülök, egész éjjel lázban voltam! Kimondhatatlan mennyit szenvedtem ezen éjjel! Irtóztató egy éj volt. Vele együtt szenvedtem, legalább nem volt ő az egyedüli, ki szenvedett, csak vele lehettem volna az utolsó perczig. Tizenkét kínos órát töltöttem így Fóthon, de tizenkét esztendőnek látszott nekem az idő, végre megérkezett Szapáry Antal, Caroline, és Károlyi Lajos; elmondták nekem mi történt, és hogy az ítélet végrehajtása pár nappal el lesz halasztva, hogy Lichtenstein herczeg azt véli, hogy ezen időt fel kellen használni Bécsbe, akár a császárhoz menni, én mindjárt kész voltam indulni Bécsbe, akár a császárhoz, akár Haynauhoz, vagy Zsófia herczegnéhöz, ha életét megmenthettem volna. Jövőm, boldogságom attól függött!

Szegény Lajos tehát csakugyan használta a tőrt, melyet hoztam neki és avval három helyen vágta fel az arteriát, a halántékon, a nyakon és a karján, a tőr nem volt elég éles, nem bírt mélyen hatni, akárminő kis éles kés jobb szolgálatot tett volna neki, de aggodalmamba más nem jutott eszembe, a tőr ott feküdt előttem, azt képzeltem magamnak, hogy ez jó lesz, ha már kell ilyent neki elvinni. –

Midőn tehát reggel a tisztek szobájába mentek (az udvarban már minden készület meg volt téve) hogy kivigyék a vérpadra – vérében látták őt ágyában feküdni, iszonyú rémület uralkodott, elővették az őröket, de ezek semmit se vettek észre; mennyi lélek erő kelletett ahhoz, minden mozgás nélkül három helyen annyira magát sebesíteni, hogy oly sok vért vesztett, hogy elájulva sápadtan mintha meg volna halva ott feküdt. Hamar és sajnosan magához tért! – A kegyetlenek sebjeit be akarták köttetni, hogy gonosz tervüket mégis kivihessék, és változást ne szenvedjen; sietve Balassa orvosért mentek, ki szinte az Ujépületbe fogva volt; ez kinyilatkoztatta, hogy ez lehetetlen volna őt ezen állapotban kivégeztetni, hogy útközben is meghalhatna, és egy haldoklóval nem lehet így bánni.

Balassától igen szép és nagylelkű volt ezen nyilatkozat, mert saját helyzetét ez által rosszabbította.

(Balassa később kiszabadulván, maga mondta el nekem az egészet, hogy találta a szegényt, minő szenvedő volt, és mennyire fájt neki, hogy az ő szavaira nem hallgattak.)

De ezen nyilatkozat nem elégítette ki őket, a vérszomjúsok egy más orvost hivattak, ki az ő malmokra szólt és a szegénynek sebjeit bekötvén, erősítő szereket becseptette [sic] szájában, hogy annyira erősödjék és kivihessék rajta a kegyetlen gyilkolást, ezen orvos neve: Bee.[16]

Annyi vért vesztett volt Lajos, hogy ha békével hagyták volna, estéig talán úgy is vége lett volna, de akkor a kegyetlen tervet nem vihették vona ki és ezen kínzás nem volt elég, hanem még kérdésekkel is gyötörték őt, kitől kapta a tőrt? De arra azt válaszolta, hogy az élettől és a világtól már elbúcsúzott és már nem köteles felelni senkinek sem, csak gyermekeit szeretné még látni és tőlök is elbúcsúzni és megáldani őket, de ez is újólag megtagadtatott.

Az előtte való napban „Plante abbé" úr kérte számára a szentséget és az utolsó kenetet, megtagadták az „abbée"-nek, hozzátevén, hogy ez szükségtelen; pedig még a

[16] Anton Bee osztrák törzskari főorvosról (Stabs Feldarzt) van szó. Ld. róla *Pálffy János* i. m. I. 97.

rablóknak és gyilkosoknak is szokták megengedni, hogy áldozzanak, ha kívánják. Az abbé Plante következő módon jött Lajoshoz: még utolsó látogatásom előtt, az abbée Plante, ki Károlyi István gyermekei nevelője volt, meglátogatván a grófot megtudta Lajos szomorú sorsát, és ajánlkozott őt vígasztalni és a halálra készíteni, és miután már többször kérdezték Lajost, hogy nem kíván-e pappal szólni, tőlem feleletet még nem kapott, és részemről még nem jött a kiküldött pap, elfogadta az abbé ajánlatát, kit ő is ismert, és ki úgy is már ott volt; egy perczig azt hitte, hogy talán én küldtem őt látogatásomnál említette, hogy azt hitte.

Annyi kínzás után némileg mesterségesen életbe hozva, hurczolták őt az udvarba és úgy végezték ki, a mint ő kívánta és nem kötéllel; ezt Lichtenstein herczeg saját felelősségére rendelte, miután még is botránynak tartotta, a látható sebekkel másképen őt kivégeztetni. Az alatt, hogy ez történt, mi tanácskoztunk Fóthon a teendőkről, én leginkább szerettem volna még egyszer hozzá menni, de azt mondták, hogy ezt semmi esetre sem fogják megengedni, hogy a tőr végett nagyon ingerültek és haragosak a fővezérek és minden áron ki akarják kutatni, ki volt az, ki azt átadta neki.

Három óra délután lehetett, míg elmentünk Fóthról, majd ezt, majd amazt tervezvén, majd a bécsi utamat a császárhoz jobbnak véltünk, majd megint Haynauhoz akartam menni Komáromba; az alatt, hogy okoskodtunk, utközben Pesten érkeztünk, borzasztó volt azon érkezés! Egészen közel láttam az Ujépületet, mennyire fájt a szívem őt ott tudni kegyetlen ellenségei kezeiben, szenvedően és nem mehetni oda segítségére, vígasztalására; oda vonzott, de hiába minden kívánság, minden óhajtás, senkit sem eresztettek az Ujépületbe sem, annyira féltem, aggódtam, hogy sebjei daczára is még is első tervüket kiviszik. – Minő kínos órák és perczek voltak ezek!

Alig múlt el egy fél óra, hogy szállásomban voltam, mely körül volt véve a rendőrségtől megbízott emberekkel, midőn valaki szobámba jött, (ki volt ezt nem tudom: – gondolom ismerőseim közül valaki) és azt mondta nekem, hogy szedjem össze holmimat, és készüljek Pestet elhagyni. Még most sem tudom, hogy ez valami felsőbb rendeleti izenet volt, vagy csak barátaim és jóakaróim féltettek engem, hogy a tőr végett a törvényszék elé fognak híni. – Pedig nem tudtam magamat elhatározni Pestet elhagyni, míg tudtam, hogy Lajos él-e még? és mindig törtem a fejemet, hogy mit tegyek élete megmentésére! Szobámba ültem, sírva rágondoltam, és előttem láttam őt sápadtan, halva! Egyszer csak jött valaki – már nem tudom kicsoda – és azon hírt hozta nekem: hogy Lajos mégis sebjei következtében meghalt.

Ámbár fájdalmasan hatott reám ezen hír, hogy az ő jó nemes szíve megszűnt dobogni, mégis, minő ellenmondás! egy hálát az égnek! sóhajtottam. Legalább úgy halt meg, a mint ő kívánta és akarta és a bakó keze nem nyúlt hozzá!

Tudván, hogy a kedves halottól ép oly keveset megengedik elbúcsúzni, mint az élőtől, elhatároztam magamat az elutazásra. Caroline kivitt Csurgóra, és csak az úton tudtam meg, hogy daczára a gyenge szenvedő állapotjának, daczára a látható sebjeinek, még is kivégezték; a pesti parancsnokok féltek a bécsi zsarnokok haragjától, és nem merték az ítélet halasztását kimondani; azt gondolták, csak essék ő áldozatul akár mi módon, ha egyszer Bécsben tudják, hogy vége van életének, mindegy lesz nekik, ez által megkímélték a császárt és Haynaut az én terhes és alkalmatlan kérelmemtől, ők pedig még az elítélt kívánságát is teljesítették, – az emberek előtt pedig még embereségeseknek

látszottak miután a sebjeit tekintetbe vévén, az eredeti ítéletét nem végrehajtották, hanem az agyon lövésre változtatták.

Nem tudom miért hallgatták el nekem Pesten a halál módját? Igy halt meg ő, ki sem mint Minister, sem mint képviselő, Magyarországi elszakadást Ausztriától pártolta, egy ideig a szélső bal párt még gyanúsította őt, mert mint képviselő decemberben ellene felszólalt, és voltak emberek, kik fogságát az első időben Comédiának hítták!.

Szegény! Fogsága alatt egyszer azt mondta nekem, hogy ő nem tartotta kivánatosnak Magyarország elszakadását Ausztriától, mert nem hitte, hogy a többi államok ismerik el mint füg[g]etlen országot, hogy az első percztől fogva, az orosz interventiótól tartott, és azért is a kiegyenlítés mellett volt, de hogy nem hitte volna, miszerint a nemzet an[n]yi erőt fog kifejteni, és an[n]yira lelkesedni, hogy ebben a tekintetben Kossuth jól ismerte és jól ítélte a nemzetet, jobban mint ő; – azt tette hozzá „ha mind azt tudtam volna, mit most tudok, a sok csalást, hazugságot, kétszínűséget, talán én is másképen léptem volna fel."

Utolsó levelét is Caroline adta át nekem pár órával halála után, hozta a katonai pap, ki a halálra kísérte őt; neve Unghváry: nekem akarta átadni, de miután halálmódját akkor eltitkolták előttem, ő Caroline vette át tőle, sajnáltam, hogy nem vehettem át személyesen, vigasztalásul szolgált volna nekem, ő tőle az utolsó szavait hallani, az utolsó üdvözletét átvenni. A levelét ereklyenkint elteszem, sokszor átolvasom, egy fekete bársony könyvbe el van téve; mindenféle más emlékekkel többször írtam le mindegyik gyermekem számára; az eredetit pedig kívánom, hogy koporsómba tegyék.[17] – Egyik másolatja pedig a családi archivumba.

És most befejeztem, mit veletek közölni kívántam. Ne felejcsétek [sic] soha sem *hogy* és *ki* bánt íly igazságtalanul atyjátokkal!

szerető Anyjátok

Sokáig nem tudtam az okát, miért egyszerre oly rosz, oly szomorú fordulatot vett Lajos ügye, annál inkább nem tudtam felfogni, miután még Április kezdetén Reichard őrnagy Budán biztatott engem, hogy nem sokára szabad lábra lesz téve, és Leitzendorfer auditor, ki Lajos perét vitte is kibocsájtását kilátásba tette, hogy pere talán szabad lábon hagyása mellett folytatva lesz és legfeljebb két–három évi börtönt fog kapni, de az is bizonyosan elengedve lesz neki, de most már tudom, hogy és mi módon történt a változás. A per még nem volt befejezve, mikor a magyarok győztek és Pesthez közeledtek, ezek kezeibe nem akarták őt hagyni, siettek őt elvinni, egy ideig nem is folytatták a pert, csak Olmützben újra hallgatták őt ki, ott szinte a katonai törvényszék, pár évi börtönre itélte el őt, de ez nem volt oly büntetés, a minőt Bécsben kivántak számára; Schwarzenberg herczeg maga írt a törvényszék elnökének, hogy változtassák az itéletet, miért legyen ő több évi börtönre elitélve, miután ő Ministeri állása alatt olly rendeleteket adott ki, melyek a forradalmat elősegítették, szóljon „halálra" az itélet, de tegyen [sic] hozzá a törvényszék, hogy miután helyzete mint minister, nehéz volt, és a körülmények is

[17] A levél teljes (német) szövegét először közli *Friedreich,* Batthyány utolsó napjai (klny.) 28–29.

rendkivüliek voltak, a biróság maga a császár nagylelküségéhez appeláljon és kegyelmére szavazzon!

Wetzlar báró, ki olmüczi parancsnok volt, nem akarta aláírni ezen itéletet, mert igazságtalannak találta, még egy néhány tag nem akarta aláirni, – de azután hogy történt, hogy mégis azon itélet hozatott, más más birókat tettek a törvényszékre - vagy az előbenieket fenyegetésekkel vagy ámitásokkal még is rábirták az aláirásra, azt nem tudom, az bizonyos, hogy azon szavak: „a császári kegyelem" nyomhattak a latba és hogy ez halatlan: hogy *ha a biróság maga ajánlja a kegyelmet,* hogy a Fejedelem nem hagyja azt helybe. –

De ez pokoli módon volt kigondolva, mikor Lajost Pestre vitték, hogy itélete hirdetve legyen, akkor már Haynau „alter ego"-nak ki volt nevezve, a császár nevét és nagylelküség hirét nem compromittálták, mert habár jóvá hagyta is a gyilkolást, – de legalább nem irta azt alá és nem tagadhatta meg a kegyelmet.

Lehet, hogy azon szomoru és ingerült levél, melyet Lajos nekem Olmützről irt és melyben kihallgatását emlitette, azért oly hangulatban volt irva, mivel megtudta azon eljárást és nem bizott a Habsburgi nagylelküségben. Talán azon szavak is arra vonatkoztak, melyeket *utolsó* látogatásom alkalmával mondta [sic]: „Mit mondott Leizendorfer az itélethez? Vagy ő engem csalt meg, vagy őt is csalták meg." Az igaz, hogy a hir terjed (Lajos halála után), hogy Leitzendorfer auditor meg is őrült volna,[18] talán lelkiismereti furdalásai voltak; az is igaz, hogy ő azon szomorú napon megizente nekem, hogy kérjem az itélet kivitele elhalasztását, meg is tettem, de nem fogadták el, – késő volt már arra. Bécsben bosszut akartak rajta állani, hogy a dynastia fondorkodásait keresztül látta, hogy hazáját nem akarta árulni: náluk volt a hatalom, és kivitték, amit akartak.

Eötvöst kérdeztem egyszer, hogy valjon tett-e Lajos még is valami olyan lépést, mint Minister, vagy adott-e olyan rendeletet, mely miatt compromittálta magát, vagy állását, mint az ország és király kormánya elnöke.

Eötvös felelete a következő volt:

A magyar Ministerium alkotása kezdetén 40.000 embert igért Olaszországba, később arról nem volt szó, az országgyülésben nem is lehetett arról szó a körülmények miatt.

Az Eötvös szerint egyetlen hibája volt Lajosnak, melyet szemére hányhattak volna. A „Status" vagy államadósság egy része átvételét is megigérte a Ministerium, miről szinte később szó sem volt, és nem is lehetett szó. Ezen okmány irat pedig kezükben volt (N. B. De azon a többi ministerek is alá voltak irva) Bécsben volt. Ellenben ők is annyit igértek, midőn a m. Ministerium alkottatott, mit nem tartottak, és mi miatt ők maguk lehetetlenné tették a Ministerium által tett igéretek teljesítését.

Ezek Eötvös szavai voltak . . .

[18] Batthyányné értesülése nem felel meg a valóságnak.

FÜGGELÉK

Gróf Zichy János feljegyzései gróf Batthyány Lajos utolsó napjairól és kivégzéséről

(Másolat a gr. Batthyány Elemér tulajdonában lévő eredetiről)

Oct. 5-én 1849-ben 7 1/2 órakor egy katonatiszt jött az Ujépületben Pesten gf. Batthyány Lajos szoba ajtajához, hol Németh János a gróf komornyikja állott, várván, hogy a gróf felébredjen. A katonatiszt durván kérdezte németül: Wohnt hier der Graf Batthyány? Mire Németh János felelé: igen is. Erre a tiszt felrántván az ajtót, ezeket a szavakat mondá: Geschwindt aufstehen, ihre Sentenz wird publicirt. Schnell, schnell! Mire a gróf felelt: Ich werde schon aufstehen. Mire felkölt, mosdózott és öltözött, a gróf kilépvén a szobából gróf Károlyi Istvánhoz ment. Ez a mellékszobában lakott. A profos azonban míg a gróf felöltözött, a szobába lépvén egy nagy írással, pár szót szólván a grófhoz, mire a gróf illetődve lenni látszott. Károly grófhoz csak ezen szavakat mondá: Publicálni fogják az ítéletemet, és ezzel a profos kíséretében azon terembe ment, hol a katonai ítélőszék [volt].

Lenzendorf auditorról mondják, amidőn a sentenziát kezibe vette, azt az asztalra dobta, kijelentvén, hogy ily szerkezetű sentenziát nem publicál és elhagyá a termet. A gróf talán 1/4 óráig várt, míg az Ujépületben más auditort találtak. Innen a grófot a siralomházba vitték, melynek ablaka az utcára szolgált, hol a grófot többen észrevették. Sok nép csődült össze, az ablakon benéztek. 5-én estve [a gróf] fel-alá járván, homlokát simogatta kezével. Egy feszület és két gyertya állott az asztalon. Amidőn észrevették, hogy sok nép az ablak körül csoportozik, strázsa tétetett az ablakhoz és a népet elszéleszté.

Németh János komornyik ez alatt a gróf volt szobáját rendezte és várta grófját, míg a káplár, ki felügyelt a foglyokra, belépett és ezen szavakat mondá: ne vesse meg ezt az ágyat, a gróf úgysem jön többé ide. Mire Németh János nem értvén mit akar ezzel mondani, válaszol: dehogy nem. Erre gróf Károlyi István belépett a szobába és mondja Németh Jánosnak, tudja, hogy grófját halálra ítélték. János sírva fakadva elszaladt, az első fiákerbe beleült és a Cziráky-házhoz hajtatott Batthyány grófnőhöz. Ezt azonban Batthyány gróf már egy közkatona által, ki honvéd volt, akkor pedig már besorozott katona lévén, tudósította. A katona a komornya szobájába lépett [s] mondá: Der Graf lasst sagen dass er Morgen aufgehengt wird. A komornya beszaladt a grófnőhöz és ezen szavakat elmondá, mire a grófnő öszverogyott, de erejét öszveszedvén felugrott, kalapot és kendőt vett és az Ujépülethez futott. Azonban minden sírása és jajgatása mellett a grófnőt többé be nem eresztették, mire a grófnő lakására visszasietett, inkább holtan, mint elevenen. Szobájába érkezvén, már sok jó ösmerőst és barátot talált szobáiban. Haynauhoz akart menni, de az október 4-én elhagyta Pestet. Kempenhez, Liechtenstein Ferenchez és más generálisokhoz futott, két leányait a gouvernánttal, Chomé kisasszonnyal is ezekhez küldé, szinte atyjokért kértek [meghallgatást]. De sikertelen volt, részint nem is fogadtattak, részint pedig elutasittattak. Károlyi Lajos és Szapáry Antal is megkérték a generálisokat, mire az egyik generális megengedte azt, hogy Batthyány grófnő 5 minutára férjét láthassa. A gyerekeknek azonban nem volt szabad. A grófnőtől

azonban azt az igéretet kivánták, hogy ha férjét látta, azonnal a várost hagyja el, mi a grófnő nevében tudta nélkül meg is igértetett.

Gr. Szapáry Antal a grófnőt október 5-én az Ujépületbe kísérte a szobaajtóig, hol gr. Batthyány Lajos tartatott. A grófnő két profos és egy tiszt meg közlegények jelenlétében bevezettetett a grófhoz. Ez nyakába borult, a grófnő nagyon sírt, a gróf vigasztalá. Mondá: nem fog az soká tartani, és csak azon legyen, ha kegyelmet nem tud kieszközölni, hogy ne akasztassék, hanem lövettessék agyon. Ezalatt az öt minutom lefolt és az egyik kísérő durva hangon mondá: Die fünf Minuten sind vorüber, Sie haben sicht nicht mehr zu sagen, – és a grófnőt elmenetelre kinszeritették. Ez kijelentvén férjének, hogy azonnal visszasiet a generálisokhoz, kegyelmet fog kérni és vissza fog jönni a gyerekekkel. Megölelte férjét és távozott, nem tudván a grófnő mily nehéz vala csak engedelmet is kapni, hogy ő lássa férjét, úgy azt sem tudta, hogy Szapáry Antal igérte a grófnő nevében, hogy azonnal a várost elhagyja. Szapáry kérte a grófnőt, menne el gyermekeivel azonnal Fóthra. A grófnő annyira magán kívül volt fájdalom és bágyadtság, szomoruság és desperatió által, így Fóthra vitetett. Gyóntató atyát [küldött] szinte előbb férjének, mert a gróf mondá, ha a grófnő kivánja, küldjön nékie papot. Szántóffy tisztelendő urat kerestették, de ezt nem találván, Károlyi Sándor francia pap-nevelője küldetett be. A gróf barátságosan fogadta, igen resolut szólott a halálról véle, mire a fal mellett két székre ültek, a két profos eleikbe állott – oldalas két strázsa – oly közelre, úgy, hogy ha a gróf akart volna is gyónni, lehetetlen lett volna egy szót is mondani anélkül, hogy ezek meg [ne] hallották volna. Mit a francia pap a Verhörnél kijelentette, amidőn a tőr miatt nyaggatták. A papot a gróf az ajtóig kisérte és megköszönte nekie szívességét eljönni. Ez után Szántóffy jött, ezt szinte barátságosan fogadta és mondá nékie, [hogy] a másik pap épen eltávozott, mire ez is elment.

A gróf 5-ről 6-ra éjjel agyon akarta magát szúrni, a tőr azonban rövid és gyenge lévén, hegye eltörött az oldalbordán, mire a nyakán kévő ereket keresztülvágta. Annyi vér follott, hogy a bőrlepedőn madrácon keresztül az ágy alatt reggelre egész vértócsa vala. Két strázsa egész éjjel az ágya mellett állott. A gróf a legnagyobb vigyázattal csak a takaró alatt tehette a vágást, mi szinte lelki erejére mutat. Reggel amidőn a profos felkölteni akarja, hogy öltözzék, a sok vérfolás által oly bágyadt volt, [hogy] nem tuda beszélni. Feljelentvén ezt a profos, nyakra-főre orvost kerestek. Balassa épen akkor fogva volt az Ujépületben, [s] az első orvos volt, kit találtak. Kijelentési szerint, ő minekutána látta a grófot, azt gondolta, hogy csak még egy pár minutáig élhet. Balassa visszaküldetett börtönébe, Bé doctor jött, ez verbandot adott. Ezt a gróf felszakította, mire még jobban folyt a vér. Ujonnan bekötötték és kezeit öszvekötötték. Bé doctor azonnal – ámbátor torkon sebesülteket szokás ellen vagyon felakasztani – azon jelentést tette, hogy gróf Batthyányt mégis fel lehet akasztani.

Ezen állapotban a gróf 6-án estve 5 óráig tartatott. Liechstentein a maga felelősségére vállalta és az agyonlövést rendelte [el]. Felöltöztették. Egy regement-káplár magyar ember jött a grófhoz. Ennek a gróf egy igen szép búcsúzó levelet adott által a grófnő számára, melyet a gróf október 5-én estve írt, kérvén őt, adná által a grófnőnek. Amidőn a vészhelyre indultak, a gróf mondá: Ne gondolja tisztelendő ur, hogy annyira félnék a haláltól, de nagyon sok vért vesztettem, azért vagyok oly bágyadt. Agyonlőnek vagy felakasztanak? Lemenet közben a papba fogózott. Bé doctor szinte segiteni akart, mire ezt eltaszitá. Méreggel tartották volna, hogy életerejét felizgassák és borral, ez is mon-

datik. Hogy Bé doctor kinozta, az eltaszitás is mutatta. Minekelőtte az Ujépületből kilépett volna, még egy katonai itélet [ti. bíróság] eleibe állitották, hol kérdőre vétetett, hogy jött ő a tőrhöz, mire röviden ezeket felelte: Ich habe meine Rechnung mit Gott und der Welt geschlossen und gebe niemanden eine Antwort. Ezután kilépett a piacra, [s] amidőn látá, hogy akasztófa nincsen, könnyedén fohászkodva egy térdre [ereszkedve] mondá: *Éljen a haza!* A három goló egyik a fejét, a másik a szívét, a harmadik a mellét találta, ilyformán: . ˙ . Kézimunkával készült sapka volt a fején, [rajta] fekete ruha és nadrág, fejér mellény. Németh János oct. 5-ét és 6-át búsulva töltötte, amnesztiát remélve, mit a pesti és budai lakosoknak nagy része gondolt. Amidőn a gróf az Ujépületből kilépett, Németh János az öszverakott fán ült, már most a hely színén várta az amnesztiát, – de ahelyett három goló elsodorta urának életét. Ő elájulva az ölfáról lerogyott.

KOTNYEK ISTVÁN:

ALSÓFOKÚ OKTATÁS ZALA MEGYÉBEN 1918-IG

(Zalaegerszeg, 1978.)

Örvendetes jelensége helytörténeti kutatásainknak, hogy az utóbbi esztendőkben egyre többen jelentkeznek iskolatörténeti tanulmányokkal a különféle megyei kiadványokban, vagy a tájtörténeti konferenciákon. A Dunántúl településtörténete c. konferenciákon is találkozhattunk – egyebek között – iskolatörténeti kutatók neveivel, közülük ezúttal csak Kelemen Elemért (Somogy), Móra Magdát (Fejér), Sándor Lászlót (Baranya) és Kotnyek Istvánt (Zala) említjük.

Kotnyek István iskolatörténeti kutatásainak az eredményét is hallgathattuk már több konferencián, önálló kötetként azonban csak most vehettük kézbe a Zalai Gyűjtemény 9. számaként. A Zala megyei népiskolázás történetét a legrégibb időtől a dualizmus végéig tárgyaló kötet elé szerényszavú, de meleghangú bevezetőt írt a megye művelődésügyi osztályának a vezetője, aki örömmel köszöntötte és hasznosnak minősítette a szerző kutatását Zala megye művelődéstörténetében.

A szerző bevezetőjében nagyon rövid historiográfiai összefoglalását adta témájának. A 12 fejezetből álló kötet elé vázlatos megyetörténet íródott, amely így aligha alkalmas arra, hogy a táj politika-, társadalom-, és gazdaságtörténetének még csak a vázlata is lehessen. Ugyancsak szegényesnek tűnik Az alsófokú iskolahálózat kialakulása című első fejezet is, amelynek néhány mondata még szinte az előző fejezetbeli megyetörténethez kívánkozik.

A kötet *rendhagyó* módon és szerkezetben tárgyalja az egyes korszakok népiskolázásának a történetét. A periódusok elé írt rendkívül tömör összefoglalókat mindenütt melléklet-dokumentumok egészítik ki, amelyek végül is a tanulmánykötet folyamatosságát megtörve, sokszor nem is azon periódusban foglalnak helyet, amelyekben közzétették. A dokumentáció-válogatás is eléggé önkényes lehetett, szinte nem is lehet eldönteni azt, hogy mellékletként melyik dokumentumok szerepeljenek a bevezető után?

Nagy kár, hogy a megyei igazgatás történetéből nem kaptunk feleletet arra, hogy akkor, amikor a hazai művelődésnek az egységes állami felügyelet alá helyezésének a lehetőségeit kezdte felmérni az új művelődéspolitika a 18. század második felében, akkor még a vármegyék nem foglalkoztak – így Zala sem – az iskolák kérdésével, csupán csak gyors tájékozódásukat kezdték el a népiskolák egymásutáni összeiratásával. Az I. Ratio educationis évtizedében négy összeírás is készült pl. Somogyban, nyilván Zalában is több alkalommal, a kötetből kideríthetően háromszor. (1770, 1771 és 1777.).

Miért oly nagy jelentőségűek ezek az iskolai összeírások? Azért, mert a Délunántúl egyik legzártabb megyéjében. Zalában is rávilágítottak a lassan meginduló oktatás folyamatára. De az összeírások mindezeken túl még a népoktatás ügyének számos részletkérdésére is kiterjedtek, így azok által szinte társadalmilag tudjuk elmélyíteni az oktatás szervezetéről, feltételeiről, hatásfokáról szóló eddigi ismereteinket.

A kitűnő részadatokat tartalmazó kötet táblázatokban történő sűrítése kár, hogy elmaradt, hiszen e táblázatok jelentették volna a művelődéstörténetben egymásra rétegződött korszakok fejlődésének a mutatóit, s e számok jelezhették volna a tájon túl a regionális művelődéskutatás számára is a megfelelő paramétereket.

A közölt forrásokon túlmenőleg többször lehetett volna adatokat közölni – a tárgyalt korszakokban három ízben is – rögzített canonica visitatiók alapján. (Pl. a Padányi–Biró-, a Bajzáth- és a Kurbély-féle egyházlátogatási jegyzőkönyvek adataiból).

A II. Ratio educationis ugyancsak vékonynak mondható korszak-fejezetében ki lehetett volna bontani néhány népiskola történetét, rajtuk keresztül igazolandó a kétségtelenül bekövetkezett előre-

lépést. Külön fejezet foglalkozik a népoktatás 19. századi első felének a történetével is, jóllehet már külön fejezetben látott napvilágot a II. Ratio educationis. Az e fejezetben közölt melléklet szinte feleslegesnek tűnik, hiszen a megyei közgyűlés által kiküldött urak nevei kevésbé fontosak a számunkra, mint az összeírt tanítókra és iskolákra vonatkozó adatok. Az 5. fejezetben külön alfejezet szól a népművelés és az ismeretterjesztés problematikájáról. Kár, hogy e kérdéskör tárgyalásáról a 18. század vonatkozásában a szerző megfeledkezett.

Sajnálja az olvasó az egyes fejezetek szűkszavúságát, rövidségét. A nagykanizsai tanítóképző alapítása alig másfél oldalra szorult össze. A reformtörekvések és a népnevelési választmány ügye 3 oldalra, de az 1848 és az 1868 közötti korszak igen jelentős népiskolázására is mindössze csak 4 oldal jutott.

A hosszú évek kutatómunkáját tartalmazó kötet végül is a források feltüntetése után közli Zala megye iskoláinak a jegyzékét az 1910-es esztendőből. Iskola- és „tanítómutató" és külön névmutató is könnyebbé teszi a kötet használhatóságát.

A Ratio educationistól kiinduló, majd az eötvösi koncepciót tükröző 1868-as népoktatási törvény végrehajtásával, annak nemcsak az iskolai szervezettel összefüggő kérdéseivel foglalkozó, a modern polgári-kori iskolaszervezet és rendszer kialakulását is bemutató kötet – említett hiányosságai ellenére is – értékes és időigényes kutatómunka eredményeit tartalmazza. A kötet eredeti levéltári forrásokra, közöttük is a veszprémi egyházmegye, valamint a zalaegerszegi megyei levéltár fondjaira támaszkodva dolgozta fel az alsófokú népoktatásnak helyi művelődéstörténeti mondanivalóit, átforgatva a nélkülözhetetlen szakirodalmi, könyvészeti termékeket, sajtóarchív forrásokat és a pedagógiai periodikákat.

Szívós kutatómunka előzte meg a *kétarcú* kötet létrejöttét, amolyan bővízű *adattárát* Zala alsófokú oktatástörténetének, amely a műfaját tekintve inkább mondható olyan *forráspublikáció*nak, amelynek az alfejezetei élére rövid összefoglalók készültek. Mint az alsófokú iskolázás megyebeli története, ebben a formában is hasznos adatok tárháza, nemcsak a gyakorló pedagógusok számára, hanem azok számára is, akik részben tovább akarják folytatni a megkezdett kutatómunkát egy megyebeli művelődéstörténet megírása érdekében, és azok számára is, akik analitikus feltáró munkájukkal akarnak hozzájárulni a regionális művelődéstörténet megírásához.

Ezek az adatok és az azokat kiegészítő további kutatások egyre több sajátos művelődéstörténeti ismeretet tudnak közölni arról az aprófalvas megyéről, amilyen Zala megye is volt, amelyben a 18. századtól kezdve igen alacsony szintű intézmény volt a népiskola. Az effajta kutatások jellemző karakterisztikumokat is fel tudtak mutatni a köztörténetírás számára, noha ilyen viszonyító paramétereket szerzőnk még nem dolgozott ki kötetében. Pedig ezek a mérőszámok majd arra is rá fognak mutatni, hogy a dunántúli megyék népességszáma és a tanítók 1772–77-beli adatai alapján Zala megyét – helységeinek 30. 63%-os tanítóellátottsági arányával – Baranya, Somogy és Vas megyék után tarthatjuk számon. Az egy tanítóra jutó gyermekszám a megyében (1180,13) pedig – Baranya megye után – a legkedvezőtlenebb volt a Déldunántúlon, noha tanítóinak a létszámát illetően a megye Vas és Veszprém megyét követte az élen.

Végül is a recenzens joggal hiszi, hogy az alsófokú iskolák története Zala megyében csakúgy, mint hazánkban – egyben dolgozó népünk története is. Iskola és nép: két egysorsú testvér volt, egymásra utaltan, amit nem tudott megoldani az iskola, annak minden hátrányát és kárát paraszti népességünk érezte a saját bőrén a későbbi évtizedekben. Ezért húzódik szinte napjainkig művelődésünk gyökérzete a maga kulturális eredményeivel, de eddig még fel nem számolt tehertételeivel is. Lényegében ezeknek a kérdéseknek a megválaszolására vállalkoznak a Kotnyek István-féle művelődéstörténeti „krónikák" is, még akkor is, ha a bennük feltárt és közzétett *gazdag adattár* nélkülözi is a monografikus feldolgozás végső formációját.

Kanyar József

G. VASS ISTVÁN:

A BÉKÉSCSABAI MÚZEUM TÖRTÉNETE 1899–1979.

A múzeumi intézmény „a nemzet élő emlékezetének" sajátos tárháza, történelmi képződmény. A régmúltban sokan álmodtak róla és többen tervezték létrehozását: a 17. században Bocskai István fejedelem, a 18–19. század fordulóján Kazinczy Ferenc, az író, továbbá Teleki Sámuel erdélyi kancellár, utóbb Széchenyi Ferenc, aki végül a Magyar Nemzeti Múzeum megalapítója lett.

A múzeumi gondolat sommás lényege ott olvasható a marosvásárhelyi Teleki-téka márványtábláján: „Musis Patriis, Gratisque Posteris . . ." – „A honi múzsáknak és a hálás utókornak . . ." E gondolat megvalósításának útja azonban hosszú volt, s buktatóktól sem mentes. A csabai múzeum történetében olyan tények hatóerejét figyelhetjük meg, melyek nélkül nem jöhetett volna létre immár patinás történeti építménye.

A könyv kronológikus szerkezetével, bőséges adataival, korrekt előadásmódjával segít közel hozni a múzeumügy történeti múltját, és hozzájárul ismereteink pontosabbá tételéhez. Ez nagyon időszerű, mert a múzeumi életről, magáról a műhelyről kevés munka bizonyult tájékoztatónak. Még inkább növeli értékét, hogy a szakmai tájékoztatáson túl vállalja a pedagógia, a múzeumi kultúrára nevelés feladatát. A magyar marxista művelődéstörténetnek része a múzeumi gondolat magyarországi fejlődése, elterjedése és megvalósulása. E szintézis elképzelhetetlen a magyar múzeumokról szerezhető és minden részletre kiterjedő forrásfeltárás és analízis nélkül. G. Vass István éppen ezt teszi; gazdag forrásanyaggal dolgozik, aprólékos gonddal vizsgálódik, benyomásait fegyelmezetten közvetíti, ezáltal lesz erőteljessé munkája.

A békéscsabai múzeumot – jellemzően a vidéki múzeumok történetére – négy jelentős szakaszban vizsgálja, nevezetesen: előtörténetén, a városi, az államosított és a megyei múzeumi státuszon át. Egyetlen múzeummal foglalkozik ugyan, mégis olyan tükröt tart az olvasó elé, amelyről nem csupán a helyi társadalom anyagi műveltségét, művelődését, provinciális kultúrpolitikai céljait lehet leolvasni, hanem a korról korra változó, a közművelődésről vallott, a múzeumi eszméről szóló egyetemesebb nézeteket is. Ezek valódi kapcsolatait, valamint bonyolult, ellentmondásos érvényesülésüket vizsgálja a csabai múzeum életében.

Mi a könyv írójának tapasztalata a változó múzeumi koncepciók megvalósulása terén, hol és merre fedezi fel azt a pontot, ahol a múzeum mint gondolat és mint intézmény gyökeret látszott ereszteni?

A múzeumtörténeti irodalomban nem találni egységes felfogást arról, honnan is számítandó a múzeumok tényleges alapítása. Jelen esetünkben: a Békéscsabai Múzeumi Egyesület alapszabályai 1899-es elfogadásának formális jogi aktusától-e, vagy 1912–14-től, amikor erre rendelt épületét ténylegesen birtokba vette, gyűjteményeit elrendezhette, amikor funkciójának megfelelhetett. A könyv ebben a kérdésben nem foglal állást, bár úgy tűnik, az 1899-es dátumot fogadja el. A kérdés természete olyan, hogy nemcsak a békéscsabai múzeumra illik. A Nemzeti Múzeum, a nagy elől és a példakép története hasonló problémát mutat (a formális alapítás éve ugyanis 1802, a tényleges működésé 1847), de más múzeumok példái is. Nem nehéz e jelenség mélyén bizonyos presztizs-szempontot felfedezni.

A múzeumi eszme küldetése Békéscsabán – másutt is – lassan teljesedett ki. G. Vass István feljegyzi azokat az anyagi, személyi, szellemi és helyi energiákat, melyek e kis „Nagyvárad" életütemében, kultúrpolitikai közigazgatásában oly ellentmondásosan hatottak. Paraszti „konzervativizmusról", a városi öntudat hiányáról és ezzel ellentétesen „forradalmi hajlamról" szól. A nyilvánvaló antagonizmus feloldása csak mértéktartóan sikerült. A hiány ott és abban mutatkozik, midőn a paraszthagyományok szívós őrzésének, a szlovákság kultúrájának a környezetre, a szellemi és tárgyi tartományokra egyaránt érvényes hatását, alapelemeit – a múzeum szemszögéből nézve igen fontos összefüggéseket – elhanyagolja. Vonatkozik mindez a helyi műgyüjtő törekvések jellemzésére is. Holott, mint ismeretes, a múzeumi eszme gyökerei nem csupán a históriai szemlélet elterjedéséből, tudatos művelőinek köréből, a műgyűjtés valamilyen fokából származtatható, hanem a környezetkultúra mindennapi adottságaiból is.

A békéscsabai múzeumalapítók nemzedékének gondolatai és tettei így kissé magányosaknak tűnnek; mintha a múzeum egy indifferens társadalmi közegbe csöppent volna „véletlenül". Mintha

igazolná Pulszky Ferenc megállapítását, hogy ami a „provinciális múzeumokat illeti, azok majd mind nélkülözik a rendszert, s nagyobbára a vak esetek szüleményei". Meggyőződésünk azonban, hogy ez nem egészen így van. Társadalmi elkülönülésük alapján, olykor a múzeumi eszme korabeli irányától elbűvölten, tetteik többször elkanyarodnak ugyan a környezet élő hagyományaitól, de azt később – a materialista történelemfelfogás uralkodóvá válásával – mégiscsak megtalálják. Mindez nem egyedi jelenség. Mint ahogyan a tárgyak jelentőségének felfogásában mutatkozó változás sem az.

Az a rendező elv, ahogyan akár egyetlen múzeum is gondolkodik a tárgyak felől, mindig korjelző és sohasem statikus. A csabai múzeum gyűjteményeinek sokoldalú, hiteles leírása, amely a könyv kiemelkedő fejezetei közé tartozik, szakmailag meggyőzően tájékoztat bennünket, egyszersmind széles ívet láttat, mely a régészeti emlékek varázsától, a szép és ritka tárgyak romantikus szemléletétől, a történeti tárgyi emlékek mai korszerű, komplex szemléletéig terjed.

Érdemi rész a múzeum tudományos és közművelődési tevékenységének leírása is. Igazolja a múzeum kiállító tevékenységének kiteljesedését, társadalmi rangjának növekedését, a „provinciális vegetálás" korszakának végleges lezárulását, hiszen itt jött létre elsőként az országban komplex történeti kiállítás.

Mi a tanulság, amit leszűrhetünk e könyv tanulmányozásából? Valamikor vidéken a múzeumi munka a „tarisznyás kincskeresők" dolga volt, korunkra „a maga által feltárt ismereteket", azok tárgyiasult formáját, a tudomány és a társadalom számára közvetíti. A mai békéscsabai múzeum megyei, valamint országos összeköttetés által kielégíti – a rendelkezésre álló szellemi és anyagi erők összefogásával – a múzeumi tudomány igényeit sajátos tárgykultúrákkal: a képzőművészetben Munkácsyval, a néprajzban a nemzetiségek életmódjával, a történelemben az agrárproletár és szegényparaszt küzdelmek emlékeivel, a régészetben átfogó topográfiával. Mindezek jellege és minősége a konkrét helyi, történeti adottságoktól függő: előzményük és folytatásuk ott van.

Fancsovits György

V. I. SZTARCEV:

RUSSZKAJA BURZSUAZIJA I SZAMOGYERZSAVIJE V 1905–1917 GG.

(Borba vokrug „otvetsztvennovo ministersztva" i „pravityelsztva doverija")

Izdatyelsztvo „Nauka", Leningrad, 1977. 272 l.

AZ OROSZ BURZSOÁZIA ÉS AZ ÖNKÉNYURALOM – 1905–1917

(Harc a „felelős minisztérium" és a „bizalom kormánya" körül)

Oroszország a 20. században elkerülhetetlenül történelmi változások korszakába lépett. E változások irányát – más-más céllal és irányban – három fő politikai erő befolyásolta: az OSZDMP vezette forradalmi proletariátus, a különböző árnyalatú politikai pártokba tömörült orosz burzsoázia, valamint az önkényuralmi rendszert feltétlenül támogató II. Miklós cár személye körül tömörülő csoportok.

A szovjet szakirodalom különösen gazdag a forradalmi proletariátus szerepének vizsgálata terén. A 60-as évek közepétől kezdve azonban sorra jelennek meg a cárizmus és az orosz burzsoázia viszonyát taglaló munkák is. E sorba illeszkedik V. I. Sztarcev leningrádi történész monográfiája. A szerző ezúttal az orosz burzsoázia hatalomért vívott harcának egyik igen fontos és jórészt feltáratlan kérdését elemzi az 1905–1907-es forradalom és az I. világháború éveiben. Sztarcev a „felelős minisztérium" és a „bizalom kormánya" körül kibontakozó küzdelmek bemutatása során abból indul ki: volt-e lehetőség az uralkodó körök és a polgári-liberális tábor egyik vagy másik része között kompromisszumra, volt-e történelmi lehetőség a tényleges törvényhozói és – akárcsak részben is – a végrehajtó hatalom

békés megszerzésére. Ennek kapcsán külön gondot fordít a szerző a cár, a cári bürokrácia, valamint a polgári pártok vezetői ezzel kapcsolatos nézeteinek elemzésére, illetve a hatalom békés úton történő átadása körül lefolytatott tárgyalások bemutatására.

A könyv – a vizsgált időszakoknak megfelelően – szerkezetileg 2 részre tagolódik (1. rész: 1905. október–1906. július, 2. rész: 1915. június–1917 február). A téma specifikussága nagymértékben meghatározta a kutatás forrásainak körét is. Mivel a tárgyalások jórészt titkosak voltak (magánlakásokban, nyaralókban, éttermekben stb. zajlottak le), a memoárok különösen fontos szerepet kapnak az események rekonstruálásában. Másrészt „visszhangjuk", „értékelésük" nyomon követhetők a különböző polgári pártok legális sajtójában is.

A minisztertanács megreformálásának, mérsékelt politikusokkal történő kiegészítésének kezdeményezője – természetesen II. Miklós beleegyezésével – e tanács első elnöke, Sz. J. Vitte volt. E tárgyalások bemutatásával a szerző tényszerűen bizonyítja: a forradalmi helyzet alakulásával párhuzamosan – éppen annak továbbfejlődését megakadályozandó – mind a polgári-liberális pártok, mind pedig a cárizmust támogató körök a megegyezésre törekedtek (lásd az 1905. októberi, 1906. június–júliusi, 1915. őszi és az 1917. február végi tárgyalásokat). Az 1907. és 1914. közötti „szélcsendes" időszak pedig úgy tűnt, elérhetetlen messzeségbe tolta a burzsoázia számára az alkotmányos monarchia megteremtését. De még az első oroszországi forradalom által kikényszerített reformok is csak alig-alig közelítettek a cél felé. Hiszen – írja a szerző – az alkotmányos monarchia magában foglalja a törvényhozó parlamentet, a rendszerint annak többségéből kikerülő kormányt, míg az október 17-i manifesztum nyomán állandósult minisztertanács összetételét továbbra is a cár határozta meg, működése pedig a képviseleti szervektől (Állami Duma, a megreformált Államtanács) „független" volt. Így a cári kormányzati forma adott jellege nem kis gondot okozott a június 3-i monarchia polgári, főként kadet vezető köreinek. A kadetok alkotmányos monarchiáért folytatott „következetes" harcára viszont jellemző, hogy pl. 1906. május–júniusában az „alkotmányos szokások" bevezetésére elegendőnek tartották volna, ha a cár angol mintára, az angol király „trónbeszédéhez" hasonlóan mondaná el üdvözlő beszédét a Téli Palotában (sic!). Ez azonban csak a kérdés egyik oldala. A polgári értelmiség, felismerve a parlamentarizmus szinte teljes hiányából eredő problémákat, a sztolipini reakció éveiben megpróbálta az ország közvéleményét is ráhangolni a „nép" bizalmát élvező kormány megalakításának szükségességére.

Az 1905–7-es időszak, a polgári pártok, szervezetek vezetőinek (P. N. Miljukov, A. I. Gucskov, D. N. Sipov stb.) a „koalíciós kormány", a „bizalom kormánya", a „felelős minisztérium" megalakításának lehetőségeiről a cári miniszterelnökökkel (Sz. J. Vitte, I. L. Goremikin, P. A. Sztolipin) folytatott tárgyalásainak értékelését végül is a következő megállapításokkal zárja a szerző: a polgári politikusok bármilyen jellegű tárgyalásai a cári kormány képviselőivel akadályokat gördítettek a forradalom további fejlődése elé, „alku" és „ügylet" tárgyát képezve. Ilyen „alku" és „ügylet" objektív lehetősége a népi forradalommal szembeni közös félelem alapján teremtődött meg. A lehetőségek realizálása a szubjektív faktortól függött, attól, hogy a felekben mennyire tudatosult a megegyezés szükségessége, saját helyzetük szilárdságát hogyan értékelték, milyenek voltak nézeteik a forradalmi mozgalom további menetére és perspektíváira vonatkozóan. A tárgyalások menetét illetően döntő – a polgári ellenzéknek egyáltalán a cári adminisztráció képviselőivel való találkozását is lehetővé tevő – momentum a forradalmi mozgalom erejének növekedése, ill. csökkenése volt. Vitte megkísérelte ugyan kormányába bevonni a „közéleti személyiségeket" is, de – mint Sztarcev megállapítja – ezek (a kadetok és az oktobristák) annak dacára, hogy egyrészt az önkényuralommal szembeni front ekkor még egységes volt, másrészt a zavar és félelem a legnagyobb volt a cár és tanácsadói körében, nem tartották kedvezőeknek a feltételeket pártjuk képviselőinek belépésére a kormányba. Ezen álláspontjuk kialakulásához persze nagymértékben hozzájárult a cári bürokraták felemás politikájával szembeni bizalmatlanságuk is (D. F. Trepov pl. 1906 nyarán elvben egyetértett a „kadet" minisztérium létrehozásának gondolatával, ugyanakkor az agrár- és az amnesztiakérdésben mereven elzárkózott a kadetok által képviselt nézetektől).

A hőn áhított kadet kormány természetesen még nem jelentette volna a tiszta polgári államrend létrehozását, esélyeik is kicsinyek voltak az államhatalom megtartására. A kormányzat fokozatosan támadásba lendült, a moszkvai felkelést kegyetlenül elfojtották, s birodalomszerte megtorló csapatok „pacifikálták" a vidéket. Mindez a polgári ellenzékre is hatást gyakorolt, sőt amolyan vízválasztót jelentett számára. Mint ismeretes, a kadetok elítélték a moszkvai felkelést, az oktobristák pedig nyíltan

rokonszenveztek a cári megtorló intézkedésekkel. Az I. Állami Duma (1906. június–július) feloszlatására az erőtlen viborgi felhívással reagáltak, melyet a nép közömbösen fogadott.

A szerző által tárgyalt két időszakban jelentős eltérések fedhetők fel a burzsoázia taktikáját illetően. 1905–6-ban az első oroszországi forradalomtól kezdve a „politikailag rendkívül gyorsan megszerveződött burzsoázia" már kizárólag a koalíciós kabinet, vagyis az „egész társadalmat" maga mögött tudó „bizalom kormányá"-nak a megalakítását követeli. Mint már korábban említettük, a II. Állami Duma megnyitása előtt a kadetok – számolva a helyzettel – lemondtak a „felelős minisztérium" jelszaváról, s annak elvetését egyfelől az ilyen vagy olyan burzsoá kormány megalakításától való elfordulás, másfelől a cári kormányzattal való kompromisszum, a modus vivendi keresése magyarázta. Gyakorlatilag csak 1915 augusztusában éledt újjá az eszme, mikor is a IV. Állami Dumában és az Államtanácsban formálisan is létrejött a „haladó blokk".

A szerző ismerteti a „haladó blokk" képviselőinek duma- és sajtóbeli többszöri fellépését a „bizalom kormányá"-ért, a „védelem kabinetjé"-ért, felidézi az ezek összetételére vonatkozó konkrét javaslatokat, melyeket a „haladó blokk", valamint a petrográdi és moszkvai csoportok sajátos hangulatú házi ülésein vetettek föl. Helyesen mutat rá a második periódus eltérő vonásaira, mikor leszögezi: 1915 nyarán a forradalom, illetve a forradalmi akciók hiányában kezdődött a „bizalom kormányá"-ért folytatott kampány; a polgári liberálisok – kezdettől fogva a „háborút a győzelmes befejezésig!" jelszó szellemében cselekedve – csak a katonai vereségek révén tudtak nyomást gyakorolni a cárra; a polgári képviselők túlsúlyával létrehozott koalíciós kormányért folytatott tárgyalások ezúttal a cár tudta nélkül folytak a miniszterekkel, mivel II. Miklós – az udvari klikkel együtt – hajthatatlanságát fejezte ki, egészen a trónról való lemondatásáig.

Nem teljesen érthető viszont a szerző azon álláspontja, hogy 1915 tavaszán N. A. Maklakov belügyminiszter „egyedüli" reakcióként volt jelen a kormányban, hiszen rajta kívül ott találhatjuk még az ugyancsak reakciósnak számító I. G. Scseglovitovot, Sz. V. Ruhlovot stb. is, a befolyásos udvari és bürokratikus körökben pedig még mindig ellenségesen állottak szembe Oroszország mindennemű politikai megújhodásával. A cár és környezete elszigetelődésének magyarázatára megint csak nem elegendő érvként felhozni II. Miklós „rövidlátó" politikáját. Hosszú és törvényszerű volt az önkényuralom szociális támaszának eróziós folyamata, mely szoros összefüggésben volt a nemesi-földbirtokos réteg meggyengülésével és felbomlásával, a rendszer anakronisztikus jellegével.

A konkrét helyzetet mindenekelőtt az első világháború határozta meg, s az agrárkérdés – Oroszország egész 19. századi fejlődésének központi problémája – is éppen ekkor érte el feszültségének tetőfokát. „Oroszország, ami a pártokat illeti, kitűnően meg van szervezve" – írta a hazatérő Lenin, ezeket a problémákat parlamenti, kizárólag békés úton azonban már nem lehetett megoldani (ebben rejlett az alkotmányos mozgalom alapvető tévedése is).

De volt egy másik út is, melyen a hatalom felé „lopakodó" burzsoázia lassabban bár, de annál biztosabban érhetett célhoz – erre a szerző röviden utal is –: az államapparátus szféráiba való behatolás. A vereségek, a hadsereg ellátásának anarchikus volta jelentősen megnövelték az ipari-kereskedelmi burzsoázia szerepének fontosságát, s ez a politika terén is éreztette hatását; a cári kormányzat a háborús feladatok megoldásába a burzsoáziát is bevonta. A háború alatt a burzsoázia magához ragadta a birodalom legfontosabb gazdasági pozícióit, s ez egyben hatalomra kerülésének folyamatát is meggyorsította.

Sztarcev igen meggyőzően vázolja föl az A. I. Gucskov-féle államcsínytervezet konkretizálási kísérleteit, melyekbe a hadsereg parancsnoki karának egyes tagjait is bevonták. A terv megvalósítására nem nyílt lehetőség (a „haladó blokk" vezetői egyébként is a kivárás taktikáját alkalmazták), pedig azt az angol és a francia követ is támogatta. A kiskorú Alekszej Nyikolajevics nagyherceget akarták a trónra ültetni, régensnek pedig a „jó természetű" Mihail Alekszandrovics nagyherceget szánták. E két körülmény szolgált volna „legjobb garanciául az alkotmányos rendre való áttérésre" (Miljukov). Nem kis rezignáltsággal emlékezik viszont vissza Miljukov G. I. Lvov herceg miniszterelnöki posztra való jelölésére, utalva a későbbi eseményekre: „Vajon helyes volt-e felcserélni a régi lovasgárdistát (M. V. Rodzjankót – D. L.) a tolsztojánussal? "

V. I. Sztarcev könyve, úgy véljük, sikerrel érzékelteti a burzsoázia és a cárizmus közötti kapcsolat, illetve az egymással szemben, vagy éppen egymásért folytatott politikai taktika változásait a két krízis időszakában. Joggal hangsúlyozza azt az űrt is, amely egyfelől a „bizalom kormánya", a „társadalmi kabinet" stb. jelszavak, másfelől a cári kormányzat, valamint a néptömegek törekvései

között húzódott. A könyv nagy erénye, hogy a történelem eseményeit – az azt alakító személyek nézetein keresztül – színesen ábrázolja, élettelivé teszi azokat az igen gazdag forrásanyag megszólaltatása révén.

Sztarcev könyve nemcsak a politikailag gyorsan, bár történelmileg késve megszervezett oroszországi burzsoázia hatalomért folytatott küzdelmének leegyszerűsítésektől mentes ábrázolása, de értékes hozzájárulás a Nagy Októberi Szocialista Forradalom előzményeinek megértéséhez is. Annak a mindmáig élénk érdeklődést, vitákat kiváltó kérdésnek valósághű megközelítéséhez, miért szenvedett vereséget 1917 februárja után néhány hónappal a hatalom sáncai mögé került oroszországi burzsoázia.

Dányi László

LADÁNYI ANDOR:

AZ EGYETEMI IFJÚSÁG AZ ELLENFORRADALOM ELSŐ ÉVEIBEN (1919–1921.)

Értekezések a történeti tudományok köréből. 88.
Bp., Akadémiai Kiadó 1980. 234 l.

Aki kutatóként ismeri az ellenforradalom hatalomrajutásának és berendezkedésének turbulens eseményeit, forrásviszonyait s azokat a nehézségeket, melyek a feldolgozó munkáját kísérik, amíg ezekben rendet teremt, mindenképpen elismeréssel nyugtázza a szerző teljesítményét. A tőle már megszokott gondossággal és alapossággal tárta fel az egyetemi ifjúság mozgalmait, különböző szervezeteit s azok tevékenységét. Az olvasó megbízható és részletes leírást kap az 1918 előtti, s természetesen főleg az 1919 őszétől alakult ifjúsági szövetségekről, bajtársi egyesületekről, az egyetemi karhatalmi századok szervezéséről, működéséről.

Mindez távolról sem csupán szűkebb értelemben vett tárgya miatt érdekes, hanem azért is, mert mind ez ideig meglehetősen kevés publikáció jelent meg a legkorábbi jobboldali, szélsőjobboldali szervezetekről, ezek társadalmi hátteréről. Igen gyakran a legelemibb adatok feltárása (alakulás időpontja, vezető testületek stb.) is gondot okoz. A jelen kötet e téren szintén igen hasznos információkkal szolgál.

A szerző nyilvánvalóan azt tekintette fő feladatának, hogy részletesen és alaposan mutassa be az egyetemi ifjúság szervezeteinek (pl. Turul, karhatalmi századok) lényeges szerepét a hatalomátvételt követő időben, az ellenforradalom berendezkedése során. Nem hagy kétséget afelől sem, hogy az egyetemi ifjúság egészének magatartására, szerepére a szélsőséges, új típusú szervezetek, a karhatalmi századok léte nyomták rá bélyegüket.

A könyv legnagyobb értékét mégis abban látom, hogy a szerző nem elégedett meg a politikatörténet síkjára tartozó események regisztrálásával, hanem behatóan foglalkozott az egyetemi ifjúság szociális összetételével, valóságos anyagi helyzetével, s nem riadt vissza attól, hogy az ezekből adódó következtetéseket levonja. Ez az oka, hogy az 1919–1921 közötti évek egyetemi ifjúságának portréja plasztikusan bontakozik ki az olvasó előtt, nemegyszer meglepő, talán fel sem tételezett vonásokat mutatva. Ezek összefüggéseinek, ill. egy jellegzetes folyamat érzékeltetéséhez az is szükséges, hogy az olvasó ne feledkezzék meg Ladányi korábbi munkájáról, mely az egyetemi ifjúság 1918–1919-es helyzetét, szerepét vizsgálja. Hiszen az egyetemi ifjúság *tömege* az 1918–1921 közötti években csak egészen minimálisan változott.

Ladányi kétséget kizáróan mutatja ki, hogy mind a forradalmak idején, mind az ellenforradalom hatalomrajutása után az egyetemi ifjúság többsége meglehetősen passzív volt, csak egy kisebb rétege volt az, amely egyrészt a forradalmak idején, másrészt az ellenforradalom szolgálatában aktív és jelentős szerepet játszott.

Mi az a motívum, amely a többség magatartását meghatározza? Egészen egyszerűen a szociális összetétel, a pillanatnyi megélhetési viszonyok s nem kevésbé a jövő kilátásai. Ladányi frappánsan és sokoldalúan mutatja be az anyagi, egzisztenciális motívum döntő szerepét. Kenyérharc folyik itt a szó

tényleges és átvitt értelmében egyaránt, s ennek szükségszerűen meg kell legyen a politikai lecsapódása is – igazodva az adott időszak feltételeihez, lehetőségeihez, követelményeihez. A zömnél azonban, mint Ladányi kimutatja, a megélhetési szempont megelőzi a politikait.

A kötet talán legtanulságosabb része azzal foglalkozik, kikből áll az egyetemi ifjúság, megélhetési gondjai milyenek s azokat mi határozza meg? Amikor erre válaszol, mindazokhoz szól, akiket a középrétegek társadalom- és politikatörténete érdekel. A hallgatók túlnyomó része, kb. 70–80%-a ui. középrétegbeli, azon belül is főleg köztisztviselő családból került ki. Más feldolgozásokból tudjuk, hogy a háború végére aránylag a legnagyobb mértékben éppen e rétegek jövedelme, életviszonyai romlottak. A Tanácsköztársaság idején társadalmi presztizsük súlyosan megrendült. A történeti Magyarország szétesése önmagában véve is beárnyékolta egzisztenciájukat; a megszállt és új államhatárok közé került területekről legnagyobb számban az állami- és köztisztviselők, alkalmazottak menekültek el. A vagonlakók zöme az állami és közhatalom egykori képviselőiből került ki. A menekült egyetemi hallgatók száma szintén oly tekintélyes, hogy saját szervezeteket alakítanak Budapesten.

A diáknyomor korábban sem ismeretlen jelenség, s a Tanácsköztársaság is rendszeresen segélyt folyósít az egyetemistáknak. A politikailag indifferens hallgatók elsősorban azért léptek be az új, forradalmi egyetemi ifjúsági szervezetekbe, hogy a segélyt, az élelmiszerjegyeket stb. biztosítsák maguknak. Az egyetemi hallgatók nagy része megjárta a frontokat, tartalékos tisztként tért haza, s jórészt osztozott a leszereltek sorsában, gondjában.

Az ellenforradalom idejéről szólva Ladányi szentel először az irodalomban érdeme szerinti figyelmet az anyagi tényezőknek, s mivel körültekintően jár el, egészen új oldaláról világítja meg az egyetemi ifjúság politikai magatartása és anyagi helyzete közötti kapcsolatot. A legérdekesebb anyagot és megállapításokat erre vonatkozóan az egyetemi karhatalmi századok bemutatásakor adja a könyv. Sokoldalú forrásanyaggal teszi kétségtelenné, hogy e karhatalmi századok igazi vonzerejét a szolgálatért járó igen tekintélyes havi fizetés adta. Így állt elő az a helyzet, hogy olyanok is beléptek ezekbe a századokba, akiknek politikai nézetei távolról sem voltak azonosak a hangadók szélsőjobboldali felfogásával. Kitér arra is, hogy e karhatalmi századok feloszlatását utóbb az a gond is késleltette, hogyan biztosítsák tagjaik megélhetését?

További figyelemre méltó megállapítása a könyvnek, hogy az új típusú jobboldali szervezetek a körülményekhez mérten korlátozott befolyást tudtak csak elérni az egyes egyetemeken és karokon. Viszont kevésbé adja magyarázatát azoknak a különbségeknek, melyek pl. Budapest és a vidék egyetemei, vagy az egyes karok között megvoltak. Sikerülten mutatja be a régi és új szervezetek ellentéteit, eltérő vonásait. A tény, hogy a nemzetközi segély kezelésében, szétosztásában az 1918 előtti egyetemi szervezetek szövetsége jut döntő szerephez, nagyban elősegíti befolyásának növekedését. Érdemes lett volna a részletmegállapításokat összegezve külön is foglalkozni azzal, miben állt az ellenforradalmi ifjúsági szervezetek újszerűsége, miből fakadt, hogy bár nem tudták beszervezni a hallgatók többségét, mégis ők váltak hangadóvá. A korábban elképzelhetetlen szervezeti formák (fegyveres egyetemi alakulatok!), az ellenforradalom hatalomrajutását kísérő általános légkör, az újfajta agresszivitás mellett bizonyára szerepet játszott az a lélektani állapot is, melyben az egyetemi ifjúság 1919-ben volt. Jelenük komorságát jövőjük kilátástalansága húzta alá: a területében, anyagi forrásaiban drasztikusan redukált ország és társadalma nem kínált megélhetést, karriert értelmiségi, tisztviselő „feleslegének".

A szervezeti, szociális, anyagi kérdéseken, az egyetemi szervezetek tevékenységén túl a szerző foglalkozik a hallgatók politikai nézeteivel is, mindenekelőtt az antiszemitizmust emelve ki. Úgy érzem azonban, hogy az ideológiai-politikai motívumok kidolgozásában nem ment olyan mélyre, mint egyéb elemzéseiben. Magának az antiszemitizmusnak az elemzésében, forrásainak, komponenseinek feltárásában is többet kínált anyaga, ugyanakkor több ponton finomítani is lehetett volna a politika és ideológia síkjára kivetődő motívumokat, amelyeknek most legjellemzőbb, legáltalánosabb gyűjtőfogalmát az antiszemitizmusban mutatja ki a szerző. Részletesebben lehetett volna szólni arról az élményről és hosszabb távon érvényesülő hatásáról, amit a fiatal értelmiség számára az összeomlás, a történeti Magyarország szétesésének *módja*, a megszállás átélése s nem csekély részének a „menekült" státusa jelentett. Érdemes lett volna kitérni arra, hogy a mindig is jelentős hivatástudattal rendelkező, az ország sorsáért különleges felelősséget érző fiatal értelmiség milyen következtetéseket vont le abból, hogy a polgári demokrácia s a progresszív polgárság, valamint a munkásságot képviselő proletár-

diktatúra kísérlete is elbukott, hogyan befolyásolta ez az ország jövőjéről, a társadalom lehetségesnek vélt vezető erejéről kialakított nézeteiket. A szerző által felhasznált anyag természetesen kínálja azt a következtetést, hogy az egyetemi ifjúság általános helyzete, egzisztenciális gondjai s az 1919–1921 közötti viszonyok nagymértékben összekapcsolódtak. Az erőteljes antiszemitizmus a numerus claususért folytatott akció szorosan összefüggött a kenyérharccal, annak a korszakra jellemző megnyilvánulási formája volt. Mi több, azoknak a reformigényeknek is meg volt a kapcsolata az antiszemitizmussal, melyeket a kötet az egyetemi ifjúság politikai arculatáról szólva bemutat. Konzervativizmus, jobboldaliság, antiszemitizmus határvonalairól és összefüggéseiről magából az anyagból több kiolvasható, mint amennyit a szerző megfogalmaz. Igen tanulságos egyébként, amit a numerus clausus törvény végrehajtásáról, illetve nem-alkalmazásáról elmond.

Ladányi kötete szűkebben vett témáján túl a korszak köztörténetéhez is több ponton ad új; érdekes részleteket. Gazdag anyaga és megbízhatósága mellett kitűnik azzal is, hogy a korszak több kutatójával szakszerűen vitázik.

L. Nagy Zsuzsa

L. NAGY ZSUZSA:

BETHLEN LIBERÁLIS ELLENZÉKE.
(A liberális polgári pártok 1919–1931.)

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 242 l.

Az ellenforradalmi korszak belpolitikai életében szerepet játszott pártok történetének vizsgálatában igen jelentős előrelépés történt ezzel a kötettel. A baloldali ellenzékhez tartozó liberális polgári pártok szakszerű analízise, programjuk, szerepük sokoldalú megvilágítása régi hiányt pótol. A szerző a téma különböző aspektusait már eddig is számos értékes tanulmányban világította meg; „A budapesti liberális ellenzék 1919–1944" című, 1972-ben megjelent munkája, amely e fővárosi viszonylatban különösen számottevő tényezőt a korszak egészében vizsgálta, immár a liberális polgári pártok országos tevékenységének mielőbbi bemutatása iránt is fokozta az érdeklődést és az igényt.

E jelentős vállalkozás első része az, amit most végre kézben tarthatunk: az ellenforradalom kezdeti éveiben és Bethlen tízéves kormányzata időszakában tárgyalja a témát, de számos kitekintéssel a liberális polgári pártok történetének további alakulására is az ellenforradalmi korszak második felében. Minthogy az előzményekre való utalással sem marad adós, hanem a dualizmus korából eredő gazdasági-társadalmi, ideológiai, szervezeti gyökerekre, majd – főleg következményeik, hatásuk szempontjából – az 1918–1919-es forradalmakra is elemző módon utal, megadja a szükséges távlatokat az e kötetben részletesen tárgyalt szakasz helyes – a fejlődésvonalak egészét figyelembe vevő – értékeléséhez.

A Tanácsköztársaság megdöntését követően a polgári társadalom ellenforradalmi restaurációja során igen szorongatott helyzetbe kerültek még a liberális pártok is, amelyeket a régi rend aláaknázásával vádoltak, s az 1918. évi polgári demokratikus forradalomban játszott szerepükért a szocialista forradalom „szálláscsinálóinak" tekintettek, nem is szólva felelőssé tételükről az ország korábbi területi integritásának veszélyeztetése, majd elégtelen védelme tekintetében. Jászi Oszkár Országos Radikális Pártja 1919 őszén már nem is alakult újjá; vezére emigrációból kísérte figyelemmel a magyarországi helyzet alakulását. A magyarországi zsidóságot nemzetietlenséggel vádoló antiszemitizmus magasra csapó hullámai közepette is újra megjelent azonban a színen Vázsonyi Vilmos Demokrata Pártja, neve elé illesztve a Nemzeti jelzőt. Ugyancsak a politikai küzdőtérre lépett újból a Függetlenségi és 48-as Párt, de eltávolodva az emigráns sorsot vállaló korábbi vezérétől, Károlyi Mihálytól, akit az ellenforradalmi Magyarországon majd hamarosan perbe is fognak és elítélnek.

Hogy e két liberális párt még az ellenforradalmi fehérterror tobzódása közepette sem tartotta kilátástalannak harcba indulását, azon a feltételezésen alapult, hogy a győztes antanthatalmak, a békeviszonyok kialakításában döntő szóval rendelkező nyugati demokráciák, nem fogják tűrni, hogy Magyarországon szélsőséges jobboldali reakció vesse meg tartósan a lábát, s nyomásukra meg fog nyílni az út a liberális pártok számottevő érvényesüléséhez az ország politikai életében. Miután a második

Friedrich-kormányban, majd Huszár Károly kormányában egy-egy liberális politikus is helyet kapott, már abban reménykedtek, hogy Lovászy Márton akár kormányt is alakíthat. Csalódniuk kellett azonban a Clerk-féle antantmisszió ilyen irányú befolyásába vetett reményeikben, s utóbb is újra és újra bebizonyosodott, hogy Horthy ellenforradalmi rendszere, a maga reakciós kormányaival, ha maga is törekszik megfékezni a szélsőséges erőket, és sikerül konszolidálnia a belső viszonyokat, megfelelő partner az antanthatalmak számára, s nem tartják érdekükben állónak a liberális pártok azon törekvésének támogatását, hogy részesei legyenek a hatalomnak.

Az 1920. januári nemzetgyűlési választásokon a Függetlenségi és 48-as Párt mandátum nélkül maradt ugyan, de a Nemzeti Demokrata Párt 6 mandátumot szerzett. E szerény országos eredményhez képest kimagasló volt a liberálisok sikere az 1920. júliusi fővárosi képviselőtestületi választáson, ahol a győztes Wolff-féle Keresztény Községi Párttal szemben az ellenzék legerősebb pártja a liberális Nemzeti Demokrata Párt lett. Hogy a liberálisok az országos politikában nagyobb súlyra tegyenek szert, szükséges volt vidéki kapcsolataik kiszélesítése. Ez Rassay Károly 1921-ben alakult Függetlenségi Kisgazda Földmíves és Polgári Pártja révén némileg sikerült is: az 1922. évi nemzetgyűlési választásokon már mintegy 20 mandátumot szerzett liberálisok elsősorban ennek az új pártnak köszönhették ezt az előrelépést.

A három liberális párt, jóllehet alapjában véve ugyanazon társadalmi réteg – a főleg fővárosi, részben azonban vidéki városi kispolgárság (kiskereskedők, kisiparosok, ügyvédi és más szabad pályákon működő kispolgári értelmiség) volt a bázisa – nem tudott egységes liberális párttá válni: az azonos társadalmi bázison belüli csoportkülönbségek, az egységes cél – a viszonyok mindenféle forradalmi veszély előidézését kerülő, tehát radikális eszközökhöz nem nyúló, mérsékelt liberalizálása, demokratizálása – elérése érdekében követendő szövetségi politika eltérő megítélése, az egyes fontos kérdésekkel kapcsolatosan elfoglalt ellentétes magatartás, személyi okok stb. következtében. Vázsonyi és pártja pl. legitimista, Rassay és pártja szabad királyválasztó álláspontot foglalt el a liberális blokkon belül; a liberális polgári pártoknak a szociáldemokrata munkáspárttal való szövetségre lépésének és együttes ellenzéki harcának Vázsonyiék nagyobb jelentőséget tulajdonítottak, mint a hatalomba bekerülés érdekében magát túlzottan „kompromittálni" nem akaró Rassay, aki emiatt óvakodott magát különösebben exponálni is egy sor olyan kérdésben, amelyért – vagy amely ellen – a liberális tábor, vagy a baloldali ellenzék más erői, elsősorban a Szociáldemokrata Párt, határozottan kiálltak.

A Szociáldemokrata Párt, amely az 1920. januári nemzetgyűlési választásokon nem vett részt, 1921 februárjában összefogott a liberális pártokkal, s létrejött a Polgárok és Munkások Szövetsége. Az áprilisban megalakult Bethlen-kormány mindent elkövetett e baloldali ellenzéki együttműködés felbomlasztására, de a decemberben megkötött Bethlen–Peyer paktum ellenére, s a Polgárok és Munkások Szövetsége gyors elhalása után is együtt harcoltak a parlamentben és más fórumokon, valamint az 1922. május végi, június eleji nemzetgyűlési választásokon, amikor az MSzDP 25 mandátumot szerzett. Októberben a liberális pártok és a Szociáldemokrata Párt összefogásával újabb ellenzéki blokk alakult, a Bethlen által februárban létrehozott Egységes Párt szélsőjobb szárnyán elhelyezkedő Gömbös-féle fajvédő csoport hatalmi törekvéseiben jelentkező súlyos veszély elhárítására. Amikor 1923 augusztusában Gömbös és hívei kiváltak a kormánypártból, ez az ellenzéki blokk is – mintegy célját elérve – feloszlott. 1924 októberében került sor újabb jelentős összefogásra: a Kossuth Párt néven újjászervezett Függetlenségi és 48-as Párt, Rupert Rezső vezetésével, és a Vázsonyi-féle Nemzeti Demokrata Párt fogott össze a Szociáldemokrata Párttal a Demokratikus Szövetségben; a liberálisok Rassay-féle pártja azonban immár nem csatlakozott, nem vonult ki velük együtt a parlament üléseiről, tiltakozásul a kormány által beterjesztett házszabályrevíziós törvényjavaslat miatt. A Demokratikus Szövetség az 1925. májusi fővárosi választásokon kitűnő eredményt, baloldali ellenzéki többséget ért el a Wolff-féle Keresztény Községi Párttal és az Egységes Párt fővárosi erőivel (Ripka) szemben, a választott tagok ellenzéki többsége ellenére azonban a 60 kinevezett közgyűlési tag révén a kormány továbbra is biztosítani tudta fölényét. A fővárosi választások után a Demokratikus Szövetségben tömörült erők visszatértek a parlamentbe, hogy bekapcsolódjanak a választójogi vitába.

A liberális polgári pártok és a szociáldemokrata munkáspárt együttműködése mindkét oldalról számos problémát vetett fel, az együttműködés elvi helyességét, gyakorlati módozatait, taktikai célszerűségét illetően mindkét oldalon mutatkoztak – időnként számottevően felerősödő – ellenző állásfoglalások. 1925 végén az MSzDP kilépett a Demokratikus Szövetségből, amely ezzel fel is bomlott. Az 1926. évi parlamenti választásokon a liberális pártok önállóan léptek fel; mandátumaik

száma felére csökkent: az Egyesült Balpárt, amely a Vázsonyi halála folytán vezérét vesztett Nemzeti Demokrata Pártnak Rassay pártjával való egyesülésével jött létre, 9 képviselőt tudott bejuttatni a parlamentbe, a Kossuth Párt pedig mindössze 1 mandátumot szerzett. 1928-ban az Egyesült Balpárt ismét összetevőire bomlott; a Nemzeti Demokrata Párt – Vázsonyi Vilmos fiának, Jánosnak vezetésével – visszaállította önálló pártkereteit, Rassay pártja pedig felvette a Nemzeti Szabadelvű Párt nevet. Az 1930. évi fővárosi választások már határozott erőeltolódást mutattak a liberális pártok között Rassay javára; a következő évi országgyűlési választásokon Rassay pártja 6, a Vázsonyi-párt 3 mandátumot szerzett; a Kossuth Párt egyet sem.

A liberális pártoknak a Szociáldemokrata Párthoz való viszonya olyan fontos kérdés, amely méltán foglal el megkülönböztetett helyet a téma tárgyalásában. De nem kerülik el a szerző figyelmét a más politikai partnerek, esetenkénti vagy potenciális szövetségesek sem. Így szó esik a legitimista ellenzékkel, a keresztényszocialista mozgalom bizonyos irányzataival (Giesswein), haladó kálvinista körökkel (Balthazár) kialakult kapcsolatokról, az 1922 és 1930 közt önálló politikai párttal nem rendelkező kisgazdákhoz való viszonyról, a bizonyos kormánypárti, illetve onnan disszidáló politikai személyekkel és csoportokkal (pl. Kállay Tibor) való esetleges szövetkezés kérdéséről, a kormány szélsőjobboldali ellenzékével való együttműködés gondolatának elutasításáról; azokról a szálakról, amelyek a liberális pártokat szorosabban a kereskedelmi tőkéhez (OMKE), de lazábban – ellentéteik ellenére – a finánctőkés körökhöz és szervezetekhez (TÉBE, GyOSz) is fűzték, továbbá a liberálisoknak az ellenforradalmi viszonyok ellenére is tovább élő szabadkőműves kapcsolatairól. A szerző megismertet a 25–30 ezer tagot számláló Vázsonyi-párt, a 14–15 ezer főnyi tagságúra becsülhető Rassay-párt, s az annál is kisebb taglétszámú Rupert-féle Kossuth Párt szervezeti felépítésével, a sokszor brutális szélsőjobboldali támadásoknak, merényleteknek kitett liberális klubokban, demokrata körökben folytatott politikai munkával és szellemi élettel. Nem hiányzik a liberális jellegű társadalmi szervezetek (Cobden Szövetség, Rotary Club, Magyar Fabiánus Társaság, Feministák Egyesülete stb.) bemutatása sem. Meggyőzően érzékelteti a liberális sajtó számottevő erejét és befolyását (Vázsonyiék Az Újság-ja, Rassay Esti Kurir-ja, Miklós Andor konszernjének lapjai: Az Est, Pesti Napló, Magyarország; a párttal ugyan nem rendelkező, de a szellemi életben – kiadóknál, szerkesztőségekben – bizonyos pozíciókkal rendelkező polgári radikálisok és szabadkőművesek Világ c. lapja, amelyet 1926-tól a Magyar Hírlap vált fel, s ezévtől társadalomtudományi folyóiratuk is van: a Századunk.)

Rendkívül érdekfeszítően tárgyalja a kötet a liberális ellenzék Bethlen tízéves kormányzatához való viszonyának alakulását. A liberálisok ellenzékiségének élét jelentős mértékben tompította az a körülmény, hogy Bethlen konszolidációs törekvéseiben a szélsőjobboldali erők visszaszorítását csak üdvözölhették, ugyanakkor – bár illúzióktól sem voltak mentesek – nem szabadulhattak az aggodalomtól, hogy Bethlen pozícióinak megrendülése, a miniszterelnök bukása Gömbös hozhatja az élre, akinek 1928-ban sikerült is visszakerülnie a kormánypártba, s honvédelmi államtitkár, majd miniszter lett. Így a liberálisok ellenzékisége főleg arra irányult, hogy Bethlent engedményekre kényszerítsék, s Bethlen politikai taktikája időnként szolgált is kedvező gesztusokkal, és – persze elégtelen – engedményekkel. Bár a liberálisok, mint a szerző kimutatja, nemegyszer hajlamosak voltak saját erejük és befolyásuk túlbecsülésére, mégis okkal tartották nélkülözhetetlennek a külföldi demokráciák segítségét az ország belső demokratizálásának kierőszakolását célzó akcióikhoz. Éppen ezen a téren kellett azonban átélniük legérzékenyebb csalódásaikat: a magyar államháztartás szanálásához anélkül adták meg a nyugati kölcsönt, hogy az ország belső viszonyainak liberális, demokratikus irányban való átalakítását feltételül szabták volna; a frankhamisítási botrány kirobbanása által támadt vihart sem tudták a liberálisok e célra kihasználni, a nyugati hatalmaknak végül is az ügy elsimítását lehetővé tevő magatartása miatt.

Csalódásaik ellenére meg-megújuló reményekkel küzdöttek a liberálisok a szabadságeszményeiknek megfelelő politikai és gazdasági viszonyokért; minden olyan törvény és rendelkezés ellen, amely a szabadságjogok további korlátozását, vagy az azoktól való megfosztást célozták, illetve eredményezték. Ezekkel a kérdésekkel a szerző dicséretes konkrétsággal foglalkozik. Elvi ellenségei voltak a liberálisok a diktatúra minden fajtájának; elsősorban az olasz fasizmus, majd a német nemzetiszocializmus felől láttak fenyegető veszélyt a magyarországi belviszonyokra, de elutasították a szovjet rendszert is, s ebbe az a trauma is belejátszott, amit számukra az 1919-es hazai proletárdiktatúra jelentett. Szovjetellenességük mégsem ment odáig, hogy ne szorgalmazták volna a diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatokat a Szovjetunióval. Különösen figyelemre méltó a kötetben annak fejtegetése, hogy a gazdasági válság

éveiben mint kerültek szembe a liberálisok az elkerülhetetlenné vált állami beavatkozás politikájával; miként rettentek vissza a munkásság tömegmozgalmaitól, annak ellenére, hogy megértéssel voltak a munkásság helyzete iránt. A liberálisok korlátait jelzi a szerző azon helyes megállapítása is, hogy szociálpolitikai felfogásuk jóval alatta maradt a nyugat-európai demokráciákban kialakított szociálpolitika szintjének. A kötet határozott erénye, hogy a liberális politika negatívumainak, belső korlátainak megmutatásával nem homályosítja el a liberálisok jelentőségét. A szerző alapos vizsgálatai teljességgel alátámasztják például azt a megállapítást, hogy a liberálisok nem foglalkoztak kellőképpen a parasztság problémáival, de ugyanakkor azzal, amit a Rassay-párt vidéki kapcsolatairól, vagy az 1923-ban alakult Földreform Szövetségről, a Rupert-féle Kossuth Pártnak a szociális kérdések, főleg a földkérdés iránti érzékenységéről ír, arra figyelmeztet, hogy e kérdésben sem lenne helyénvaló valamiféle egyöntetűen általánosító, negatív előjelű leegyszerűsítés.

Elismeréssel szólhatunk végül a szerző azon fejtegetéseiről is, amelyekben a liberálisoknak a trianoni békeszerződés revíziója kérdésében elfoglalt álláspontját világítja meg. Szembefordultak a kardcsörtető „mindent vissza" irredentával, de a zárt magyar etnikumba is belehasító határoknak békés, európai megegyezésen alapuló korrekcióját szükségesnek tartották. Szót emeltek azellen, hogy az ország minden bajáért – félrevezető célzattal – egyedül Trianont okolják, de nem is veszítették szem elől az igazságtalan béke következményeit. Arra mutattak rá, hogy a revízió sikerének is a magyarországi viszonyok liberalizálása, demokratizálása az előfeltétele, hiszen a határokon kívül rekedt magyar milliókat leginkább egy ilyen Magyarország vonzhatja vissza. Arra hivatkoztak, hogy Csehszlovákiában, ahol polgári demokratikus viszonyok vannak, kedvezőbb még a kisebbségi sorsra jutott magyarok helyzete is, mint a trianoni Magyarországon élőknek. A csehszlovákiai viszonyok reálisabb szemléletéhez csak később jutottak el, amikor egyre inkább lelepleződött Csehszlovákia – csak relatíve kedvezőbb – nemzetiségpolitikája, s csalódniuk kellett általában is a köztársaság azon vezető politikusaiban, államférfiaiban, akik iránt kezdetben oly sok illúziót tápláltak. Mint kiderült, ezeknek valójában nem volt érdekük, hogy Magyarországon lényeges liberalizálódás menjen végbe, demokratikus irányú fejlődésnek nyíljék meg az út, mert ezzel a Magyarországgal szemben kiépített kisantantpolitika „létjogosultsága" gyengült volna meg. A szerző kitűnően érzékelteti, hogy a magyarországi liberálisok számára mily dilemmát okozott, hogy a fasiszta Olaszországgal 1927-ben kötött egyezmény révén, amelyet egyébként a liberálisok táborából csak a Rassay-párt szavazott meg, veszélyes útra tért a magyar revízió ügye, s hogy főleg ezért lelkesedtek fel annyira a Rothermere-akció Anglia felől megjelent délibábja iránt. De magában a liberális sajtóban tisztázódott mihamar, hogy „a nemes lord" akciója korántsem jelenti a hivatalos angol politikát, s amellett az a veszélye, hogy elidegenítheti a franciákat, akik nélkül pedig békés revízió nem lehetséges. A revízió kérdésével kapcsolatban a nacionalista befolyás hatására megingott liberálisok hamarosan visszatértek azonban eredeti vonalukhoz, amely a revíziós problematikát is – politikájuk alapirányának megfelelően – az ország viszonyainak liberalizálására, demokratizálására törekedett kihasználni.

Tilkovszky Loránt

ANTONIN FALTYS:

KARLOVARSKÍ PROTI FAŠIZMU A VÁLCE.

PLZEŇ, 1976. 189 l.

(KARLOVY VARY VIDÉKÉNEK HARCA
A FASIZMUS ÉS A HÁBORÚ ELLEN.)

Antonin Faltysnak, a prágai Marxizmus-Leninizmus Intézet munkatársának a könyve tulajdonképpen sokkal többet kínál az olvasónak, mint amennyit címében ígér, hiszen a tartalmát képező négy fejezet közül csupán az utolsó témakörét jelzi. A szerző lényegében azt tűzte ki céljául, hogy felvázolja a vidék munkásmozgalmának fejlődését, illetve bemutassa a csehországi határmenti övezetben élő hárommilliós német nemzeti kisebbség, a szudétanémetek politikai mozgalma szerveződésének Karlovy Vary környéki alakulását, a két világháború közötti időszak három fontos szakaszában: közvetlenül

Csehszlovákia létrejötte után, a nagy gazdasági válság éveiben, valamint a köztársaság létét közvetlenül fenyegető fasiszta veszély periódusában.

Olyan területről lévén szó, ahol a korabeli közép-európai politikai fejlődés két nagy fontosságú problémáját – a kisebbségek és a határrevízió kérdését – a történész a legkiélezettebb formában figyelheti meg, Faltys könyvében a szokásosnál erőteljesebben vetődik fel a regionális történetírás alapvető kérdése: az egyetemes, nemzeti-állami és a lokális történeti anyag eredeti értékrendjének megtartása mellett miként lehetséges a helyi történésre koncentráltan vizsgálni az egyetemes történeti jelenségeket és jelentőségüknek megfelelően bemutatni azokat. Úgy tűnik, Faltysnak – főként a munkásmozgalmi fejlődést tárgyaló részekben – sikerült megtalálnia a mértéket. Igaz, kicsit egyoldalúan a csehszlovákiai Német Szociáldemokrata Munkáspárt, a DSAP és a CSKP közötti eltérésekre, ezek okaira és az egyes konkrét akciók során jelentkező következményeire összpontosított. Tény, hogy a két párt közötti együttműködés hiányában nehéz volt hatékonyan harcolni az állandó – a határvidéket rendkívül súlyosan érintő – munkanélküliség, gazdasági válság ellen, a Szudétanémet Párt (SdP) választási előretörése ellen, az antifasiszta egységfront kialakítása érdekében, de az SdP rendkívüli megerősödését, a fasiszta ideológia rohamos térnyerését aligha helyes egyedül a DSAP megalkuvó politikájának következményeként tárgyalni, és a kisebbségi kérdés csehszlovákiai megoldatlansága mellett a CSKP ellentmondásoktól nem mentes, lassan kialakuló nemzetiségi politikájának említése sem mellőzhető.

Mindenesetre a Karl Kreibich vezette német szociáldemokrata baloldal és a Német Szociáldemokrata Ifjúsági Szövetség kommunista alapokon történt szervezeti önállósulása, a Kominternhez való csatlakozása és a CSKP létrehozásában betöltött kezdeményező szerepe csakúgy, mint a CSKP német nemzetiségű tagjainak a harmincas évek második felében az egyre inkább Hitler eszközévé vált szudétanémet mozgalom elleni küzdelme a terület történetének olyan elemei, amelyeknek országos jelentőségük volt. Ezek részletes elemzése révén a szerző jól érzékelteti a vidék sajátos fejlődését.

A könyv említett kettős célkitűzéséből fakadóan Faltys részletesen tárgyalja a cseh országrészek német lakosságának kisebbségi sorsba jutását a monarchia felbomlása után, az 1918 októberében–novemberében létrehozott Deutschböhmen, Sudetenland, Deutsch Südmähren és Böhmerwaldgau tartományok gazdasági-politikai labilitásának okait, valamint az alig egyhónapos létezésüket felszámoló csehszlovák katonai megszállást. A szerző a háború utáni nemzetközi erőviszonyok felvillantásával, valamint a csehszlovákiai viszonyok közt differenciálódó német politikai tábor bemutatásával teszi plasztikusabbá a határvidék fordulat utáni képét. Kiemelten foglalkozik az európai hírű gyógyhely, Karlovy Vary (Karlsbad) helyzetével.

A nagynémet eszme leghívebb szószólója, a Német Nemzeti Szocialista Munkáspárt (DNSAP), a nagy gazdasági válság éveiben vált ismét rendkívül aktívvá, de az ellene szervezett tüntetések és a kormány ellenintézkedései hatására önként felbomlott, tagsága pedig a Konrad Henlein által életre hívott Sudetendeutsche Heimatfornt – a Szudétanémet Párt előzménye – keretei közé került.

A fasizmus németországi hatalomra kerülése után a csehországi német kisebbség körében rendkívüli mértékben megélénkült a Wandervogel-mozgalom, a cseh Sokol mintájára átszervezett Turnverband és a Kameradschaftsbund tevékenysége, melyek közös célját Henlein „a szudétanémet népcsoport életterének és élethez való jogának megőrzésében" jelölte meg.

Henleinék tömegpolitikai módszereit elemezve, Faltys részletesen vizsgálja a Volksgemeinschaft „osztályok fölötti" kategóriáját, amelynek népszerűsítéséhez a népművelést, az iskolát és a szövetkezeti mozgalmat, a német pénzintézetek támogatását egyaránt felhasználták. Az SdP hamarosan az egész német burzsoázia támogatását élvezte, jóllehet a gazdasági élet állami irányításának németországi példája kezdetben idegennek tűnt számukra.

A kelet-közép-európai „népinémet" mozgalmak előtt viszont a szudétanémet szervezettség példája lebegett követendő célként. A területi autonómia 1936-ban meghirdetett programján alapult az 1938 áprilisában Karlovy Varyban meghírdetett nyolcpontos követelés, amely azonban már egyértelműen Hitler keleti terveit volt hivatott előkészíteni.

A müncheni egyezményt megelőző időszakban a CSKP kezdeményezésére számos antifasiszta akció zajlott le. Az 1938. májusi részleges mozgósítás egyöntetű lelkesedése jelezte, hogy a munkáspártok egységes fellépése esetén széles tömegekre épülhet az antifasiszta egység. A csehszlovák és a csehszlovákiai német szociáldemokrácia októberi kapitulációja – önkéntes felbomlása – azonban egy más irányú fejlődés kezdetét jelezte.

Szarka László

TIBOR WITTMAN:

ESTUDIOS ECONÓMICOS DE HISPANOAMERICA COLONIAL

GAZDASÁGI TANULMÁNYOK A GYARMATI SPANYOLAMERIKÁRÓL

Akadémiai Kiadó Bp., 1979. 295 l.

A kötet tanulmányait még Wittman Tibor válogatta 1970–71-ben, és csoportosította öt nagyobb egységbe. Legjobbnak tartott tanulmányait gyűjtötte e kötetbe, amely méltatlanul sokáig várt kiadásra.

Az első témakör: „A spanyol monarchia, az Indiák és a róluk alkotott kép az európai gondolkodásban". A spanyol abszolutizmus jellegének s a 16–17. század dekadenciájának kutatási módjaihoz fűzött megjegyzések után, három portré következik. Újszerű módon figyel a nemzetközi jog „atyjának" tisztelt Vitoriára („Francisco de Vitoria és a spanyol gazdasági jog az Indiákon"), és igazolja: Vitoriának az államról alkotott elképzelései, az indiánok szuverenitásáról megfogalmazott nézetei mögött gazdasági meggondolások álltak. Wittman e gazdasági elképzelést tartja kiemelkedőnek Vitoria életművében, amelynek alapján az a gyarmati rendszert az atlanti világpiac keretén belül helyezte el.

A magyar historikusok számára sokáig az egyetlen ismert mű Campanella „Spanyol monarchiája" volt. Campanella ugyancsak Amerika miatt érdekelte Wittmant. („Spanyolország és Amerika Campanella spanyol monarchiájában"). Wittman analízise szerint a „fekete legenda" leegyszerűsítései és a spanyol ökonomisták merkantilista irodalma közötti átmenetet képviselő Campanellánál a Las Casas-i hang szólal meg újra, de az Újvilág fontosságát fölismert spanyol politikai, gazdasági regeneráció érdekében.

Wittman Tibort erősen foglalkoztatta az európai Latin-Amerika kép. Ezt elemezte Vitoria és Campanella kapcsán is. Az Újvilágról alkotott kép sokat árul el alkotójáról – írta Wittman Comeniusról szólva („Az Újvilág képe J. A. Comenius műveiben"). A nagy pedagógus a barbárság–civilizáció kettősségében szemlélte korát. Univerzalizmusában fontos szerepet tulajdonított az Újvilágnak. Elismerte a spanyolok civilizációs misszióját, de ugyanakkor egy nemzetközi bíróság létrehozását sürgette, melynek segítségével az *egész* világ hasznára alapítanának kolóniákat, s nem fegyveres erőszakkal. Comenius alapvetően pedagógiai szempontokból foglalkozott az Újvilág népeivel, nem téve különbséget a primitív törzsi és fejlett prekolumbián kultúrák között. A világbéke elérése érdekében kölcsönös kereskedést óhajtott, mely közel hozza egymáshoz a népeket, s melynek során első lépésként az európaiak kultúrájukkal fizetnek a rengeteg nemesfémért, hiszen csak a művelt ember tudja a természet kincseit felhasználni.

A második rész az: „Európa és a spanyolamerikai gazdaság" címet viseli. Két tanulmánya a „latin-amerikai termelési mód" kérdését vizsgálja, szervesen összekapcsolva a „négyszögűvé" vált világgazdasággal. Foglalkozik az árforradalom közép-európai szerepével, jelenségeivel („Az amerikai nemesfém és Magyarország agrárszerkezete a 16. században") megállapítva, hogy a potosí-indián kényszermunka és a kelet-európai második jobbágyság tendenciája között a gazdasági élet dinamikája teremtett sajátos összefüggéseket. („A 17. századi európai krízis és Spanyolamerika").

A harmadik egységben Wittman Tibor az „Antillákról" szóló tanulmányaiban helyszínen gyűjtött anyagok alapján Kuba 17–18. századi gazdasági folyamatait tárgyalja, különösen a „dohány kontra cukor" harcának mozgatóit, a monokultúrák kialakítását a Karibi-térségben, és fölhívja a figyelmet Mexikó és Kuba regionális szerepének alaposabb vizsgálatára.

A negyedik és ötödik rész, amely a kötet nagyobb felét teszi ki, az Andok térségének történetéről írt tanulmányokat tartalmazza, amelyekben a gazdasági alapokat vizsgálva próbál Wittman magyarázatot adni a nemzetté válás problémáira.

A Cañetéről szóló tanulmányában Wittman Bolívia kialakulásának történetéhez egy, a 60-as években felfedezett forrást elemez („A gyarmati Bolívia néhány gazdasági problémája"). Az egységes Perui Alkirályság kettéválásához – perui és bolíviai államra – nem elegendő a földrajzi, politikai magyarázat, hangsúlyozza Wittman Tibor. Nagyrészt gazdasági okok miatt határolta el magát „Felső-Peru" kreol uralkodó osztálya Limától és Buenos Airestől. A potosi azoguerok és a mögöttük álló gazdasági struktúra – a hanyatló ezüstbányászat – már nem tudta úgy befolyásolni a születő

világgazdaságot, mint a 16. században az árforradalom útján, de arra elégséges volt, hogy egy új állam (majd az önkorszakban új nemzet) kialakulásának magjává váljék, emeli ki a szerző. A hanyatló bányásztársadalomról a függetlenségi háború küszöbén adott igen gazdag anyagot Cañete, akit feltétlen királyhűsége és reformvágya az azoguerok (a majdani bolíviai állam uralkodó osztálya) bírálójává tett.

Wittman Tibor ezzel kapcsolatban Potosíban végzett kutatásai alapján kimutatta, hogy óriási volt a függetlenségi háború idején a potosí bányatulajdonosok eladósodása, és ennek a rétegnek a gazdasági válsága határozta meg politikai állásfoglalását is. A szerző bizonyítja: Cañete gazdasági síkú „bolivianizmusa" a fiziokrata és merkantilista elvek sajátos keveredéséből jött létre, és célja a spanyol uralom átmentése volt. Ennek a gondolatmenetnek a lényege a hazai (felső-perui) kincsek védelme, a belső piac elemeinek létrehozása, az árutermelés fokozásával a mezőgazdasági háttér biztosítása a bányászat számára. A bányamonokultúrát, mely a külföldi élelmiszer- és iparcikk-importon nyugszik, át kell építeni, azaz Cañete a gazdaság diverzifikálását sürgette. A bolíviai történetírás figyelmét Wittman hívta föl e jelentős mű „modernségére"

Egy 19. századi bolíviai közgazdászt is Wittman fedezett fel: J. M. Dalencét, aki azt vizsgálta, hogy a hatalmas gazdasági erőforrások – a különös szerkezeti tényezők miatt – miért nyomorították el az országot. („Gazdasági adatok La Pazból, a függetlenségi háború előestéjén"). Egy másik tanulmányában („Egy jelentés a Valencia del Peru és provinciája gazdaságáról és társadalmáról 1793.") Wittman gazdag levéltári anyag segítségével a La Paz környéki földbirtokosok szerepét kutatta Bolívia létrejöttében. A szerző kimutatja: a déli irányú forgalomban La Paz vetélytársakra akadt (Arequipa, Cuzco). Versengésük tette érthetővé a La Paz-i földbirtokosok, törekvését (mivel mezőgazdasági kivitelük a déli bányavidék, főleg Potosí felé irányult), hogy a dél-perui tartományokat elvágják a bolíviai („Felső-Peru") gazdasági élettől. A függetlenségi háborúban megnyilvánuló szeparatista politikájuknak ez volt az egyik mozgatója.

Szeretnénk hangsúlyozni, az e kötetben bemutatott tanulmányok döntő többsége (a 16-ból 13) magyarul még nem jelent meg, első megjelenésük is spanyol nyelven történt. Legtöbbjük a szegedi egyetemi Acta Historica „Latin-Amerikai Tanulmányok" alsorozatában, kisebb részük külföldi (spanyol, argentin, NSZK, bolíviai) folyóiratokban. Azt is mondhatjuk tehát, Wittman Tibornak azokat a tanulmányait, melyeknek nemzetközi hírnevét köszönheti – s melyeket érdemesnek tartott, hogy e kötetben is megjelenjenek – a magyar történész közvélemény továbbra sem ismeri. E kötet is a külföldi szakemberek számára készült. Úgy hisszük, kívánatos lenne, ha a spanyolul nem tudók is megismerkedhetnének tanulmányaival.

A kötet az egyetemes gazdaságtörténészt és az eszmetörténeti kérdések érzékeny kutatóját mutatja be az olvasónak, azt a tudóst, aki Latin-Amerika problémáit a világgazdaságban próbálta elhelyezni, gazdasági, társadalmi, ideológiai jelenségeit a széles világtörténeti panorámában igyekezett bemutatni.

Petz György

AZ ÜZEMTÖRTÉNETÍRÁS KÉRDÉSEI

– Elméleti és módszertani tanulmányok –

Bp., 1979.

18 szerző tollából értékes és hiánypótló kézikönyv-jellegű tanulmánykötet látott napvilágot az elmúlt esztendőben üzemtörténetírásunkról, a Magyar Történelmi Társulat üzemtörténeti szakosztályának a kiadásában és Incze Miklós szerkesztésében. A kötet hasábjaira vette mindazokat az alapvető elméleti és módszertani tanulmányokat, amelyek az üzemtörténetírás tárgyában 1966 és 1978 között íródtak, illetve elhangzottak. A Veszprémben lezajlott I. üzemtörténeti konferencia eredményeihez kapcsolódva, nemcsak a nemzetközi és a hazai jelentős kezdeményezések eredményeit gyűjtötte össze a kötet, hanem figyelmét az üzemtörténetírói mozgalomra is ráirányította, rámutatván az üzemtörténetírásnak a közösségi tudat formálásában és a szocialista hazafiság gyarapításában egyaránt betöltött jelentőségére és szerepére. Jelentős érdeme a kötetnek, hogy a benne szereplő

tanulmányírók már valamennyiben az üzemtörténetírás komplex és interdiszciplináris jelentőségéről – mintegy közös nevezőről – beszéltek, és keresték valamennyien, benne az üzemtörténetnek, a gazdaságtörténettel, a technikatörténettel, a művelődéstörténettel és a helytörténettel való kapcsolatát. *Vass Henrik,* Győrben 1979-ben elhangzott, e kötet élén álló előadásában nyomatékkal hangsúlyozta, hogy szocialista társadalmunk egyre bonyolultabb világában mind nagyobb lesz napjainkban az üzemtörténetírás eszmei, politikai jelentősége hazánkban, így művelésével nemcsak a munkásmozgalom történetével, hanem a munkásosztály történetével is eleven és elszakíthatatlan kapcsolatot kell kiépítenie. *Molnár Béla,* a Hazafias Népfront országos titkára az I. Üzemtörténeti Konferencián az üzemtörténetírás mozgalmáról szólva, azt *politikai töltésű társadalmi* tevékenységnek minősítette.

Ugyanezen a konferencián hangzott el alapvető referátumként *Incze Miklós* írása, amely a társadalomtudományok területén próbálta kijelölni az üzemtörténetírás helyét. S megállapíthatta, hogy a Magyar Történelmi Társulat kebelében 1967-ben életre hívott üzemtörténeti szekció már interdiszciplinárisan, több tudományág eredményét magába foglaló diszciplinaként műveli azt. Felvázolta az üzemtörténetírásnak a helytörténettel, az agrártörténettel, a művelődéstörténettel, a technikatörténettel, a politikatörténettel, a munkásmozgalom-történettel, a néprajztudománnyal és a szociológiával való kapcsolatát, beágyazva azt a nemzeti történetírás folyamatába is.

Jelentős tanulmány a kötetben *Hanák Péter* írása, amely a külhoni üzemtörténetírás eredményeinek az áttekintése után azzal indokolta a hazai hasonló kutatások elmaradását, hogy a múltban a polgári történetírás általában csekély érdeklődést tanúsított a gazdaságtörténet és a munkásosztály története iránt. De a felszabadulás első esztendeiben sem voltak kedvezőbbek az üzemtörténetírás feltételei. S ha mutatkoztak is az üzemtörténetírás különböző műhelyeiben (Pécs, Budapest, Salgótarján stb.) figyelemre méltó eredmények, sajnálatos volt, hogy e szép kezdemények utáni évtizedben sem tudtak beérni az üzemtörténetírás kedvező és kívánatos gyümölcsei, főképp az üzemtörténetírás *komplex feldolgozási módszereinek az alkalmazásában* maradtunk eléggé hátrányban. Sőt, e műhelyek jelentős munkája nyomán – még sok esetben – sematikus veszedelem is fenyegette a próbálkozásokat, aminek következtében sokszor kerültek azok a bizonytalan vállalkozások perifériájára. A szerző az új évtizedtől várja „a *komplex módszerrel építkező üzemtörténetek*" egyre értékesebb kiadványait.

Kabos Ernő – Hanák Péter mellett – újból áttekintette 1966-ban, a prágai nemzetközi üzemtörténeti konferencián az üzemtörténetírás művelésének nemzetközi és hazai eredményeit. *Jenei Károly* az üzemtörténetírás tárgyát és levéltári forrásait kutatva sok-sok értékes szempontra hívta fel a kutatók figyelmét. Az üzemtörténetírás primér és nem primér forrásait felsorolva, az utóbbiak között főként a tőkés bankok iratainak a kutatását hangsúlyozta.

Sárközi Zoltán metodológiai hangvételű tanulmánya ugyancsak a különféle forráslehetőségek alapján vizsgálja az üzemtörténetírás lehetőségeit. *Szekeres József* az üzemtörténetírás jelene felé közelítve, figyelemre méltó megállapításokat tett a jelenkor-kutatással összefüggő relációkra, a modern kép- és hangdokumentumok forrásértékeire híva fel a figyelmet.

A kézikönyv további tanulmányában a szocialista mezőgazdaság szövetkezeteinek a történeti feldolgozását kutatva *Lakatos Ernő* előbb a) az alaptevékenységet jelentő gazdálkodás, b) a kiegészítő tevékenység, és végül c) a pénzügyi gazdálkodás kutatástörténeti elveiről írt, mintegy sematikus modellt rajzolva fel az agrárszövetkezetek üzemtörténeti kutatásai számára.

Otokar Kana, a kötet egyetlen külföldi szerzője, az üzemtörténetírás olyan területeire vezette az olvasóit, amelyben – időszerűen és egyre fokozottabb hangsúllyal – az üzem táj- és környezetalakító funkciójának a megörökítéséről esik szó.

Az ipartörténeti kutatások rendszerint meghaladják egyetlen ember képességeit. Így látta ezt *Makkai László* is, aki a technika- és az ipartörténet kapcsán – az e téren is mutatkozó terminológiai bizonytalanság problematikáját is – igyekezett felvázolni: az ipar manufakturális és gyári-gépi oldalára egyaránt figyelmét fordítván. Az üzem egyik belső tényezőjét a mindennapi technikában látván, felvetette az üzemtörténetíráshoz olyannyira nélkülözhetetlen *szerszámkataszter* és *gépkataszter* készítésének a szükségességét. Az üzem másik tényezőjének: a munkaerőnek történetére vonatkozó kutatások terén pedig a pedagógiatörténészek és a társadalomtörténészek összefogását sürgeti. Az előbbiek során M. J. Bowman és C. A. Anderson, az utóbbiak közül pedig Hanák Péter és Hanák Katalin alapvető munkájára hívta fel a figyelmet.

Új tartalmi és módszertani mondanivalóval jelentkezett a kötetben *Koroknai Ákos*, hangsúlyozván a magyarországi tőkés vállalkozók típusai kapcsán a vállalattörténetek elszemélytelenítése elleni küzdelem fontosságát. E vállalkozói életpályák feltérképezése nélkülözhetetlen az üzemtörténetírás számára. A figyelmet – Hanák Péter nyomán – a modern szellemű tőkés vállalkozóra irányította, akinek a tevékenységét – minden esetben – a történeti korszakok folyamatában kell elemezni. Figyelemre méltó újszerűséggel – gazdag bizonyítékokkal – sorakoztatta fel tanulmányában, 14 aspektusból is vizsgálva a vállalkozói típusalkotás hazai szempontjait és érveit.

Károlyi Zsigmond is a technikatörténet igényeit kívánta az üzemtörténetírás követelményrendszerében hangsúlyozni. A kitűnő tanulmány előbb az üzem „hármas egységét": azaz komplex voltát elemezte, majd a két tudományág történeti megközelítését vázolta fel a külhoni és a hazai irodalmi eredmények tükrében. Értéke a dolgozatnak a szövegek közötti ábrákon az üzem funkcionális és strukturális modelljéről készült kimutatás. Az üzemtörténetírás korszerű team-módszerét tekintve, fali táblázatra is felrajzolta a szerző az üzemtörténetírás fejlődését az 1930-as évektől kezdődően.

Sipos Péter az üzemtörténet és a munkásmozgalom kapcsolatrendszerében szükségesnek tartotta hangsúlyozni, hogy az üzemtörténészek a munkásmozgalom-történetírás dogmatikus hibáktól megszabadult korszerű szemléletét tekintsék irányadónak a maguk számára. A mozgalom politikai eseménytörténete mellett – minden korszakban – a munkásság történetének a *teljes* feltárására törekedjenek az üzemtörténetírók.

Dömötör Ákos a munkáséletmód-kutatások jelentőségét – az életmód történeti gyökereinek a feltárásával együtt – hangsúlyozva, kívánalomként szögezte le a külhoni kedvező szociográfiai és néprajztudományi törekvések nyomán, hogy *empirikus bázison* nyugvó kutatásokkal a munkáséletmód és munkáskultúra funkciórendszerének minél alaposabb történeti megismeréséhez is elvezesse e tudomány művelőit.

Aligha nélkülözheti az üzemtörténetírás a gazdaságrendező jogszabályok elemző ismeretét – állapította meg *Székely Pál* közzétett tanulmányában. E sokrétű kapcsolatrendszerben – az egymást váltó korszakok idevágó szabályozóit is érintvén – megállapította, hogy nagyon nehéz az üzemtörténetírók e tekintetbeni helyzete, miután légió azoknak a jogszabályoknak a száma – az új gazdasági mechanizmus jogszabályainak a gyűjteménye többek között 700 ilyen gazdaságrendező szabályzatot tartalmaz! –, amelyek a különböző szinteken kodifikálást nyertek. A kötet utolsó tanulmányában *Ferber Katalin* a mérlegelemzés szerepét vizsgálta a tőkés vállalatok életében, kimutatva az egyes mérlegtételek jelentőségét az üzemi vagyon kialakulásában. Az értékes módszertani tanulságok mintegy modellként is felhasználhatók az üzemtörténeti kutatók részére.

A kötet záró fejezetében a Magyar Történelmi Társulat Üzemtörténeti Szakosztályának a működését és kiadványait ismertette Szekeres József, Koroknai Ákos pedig az Üzemtörténeti Füzetekről, valamint az üzemtörténetírók munkáját jelentősen segítő módszertani munkálatokról tett említést, köztük is az országos üzemtörténeti *bibliográfiáról*, az országos üzemtörténeti *forráskatalógusról*, a budapesti vállalati *topográfiáról és vállalati kataszterről*, amelyek egyaránt nagy haszonnal lesznek majd forgathatók a *hivatásos* és az *amatőr* üzemtörténetírók számára. A szaktudományág kézikönyvszámba menő kiadványa – végül is – hasznosabb és logikusabb *kronológiai rendbe* csoportosíthatta volna a csaknem másfél évtized alatt írt, elmondott és közzétett tanulmányokat. Mindez historiográfiailag is izgalmasabbá tette volna a kötetet. De a tanulmányok *tárgyi csoportosításával* is egyhelyütt találhatta volna a mondanivalók lényegét, elkerülvén általa a különböző időpontokban írott tanulmányok átfedéseit és újra ismétléseit. Mindazonáltal az egyes tanulmányokból az elvek hasznos összecsendülését olvashatja ki a kötetből bárki is, hisz a szerzők jó része csaknem egybehangzóan utalt az üzemtörténetírás komplex voltára és teamben végezhető metódusára. A kötet legértékesebb tanulmányai végül is azok, amelyek Európába beágyazottan keresték az üzemtörténetírás – összehasonlításokra is alkalmas – paramétereit, illetve, akik más tudományágakhoz viszonyítottan keresték az új tudományág interdiszciplinaritását és művelésének komplex voltát.

A függelékként közzétett válogatott üzemtörténeti bibliográfia – *Tóth Róbert* hasznos munkája – igen jó szolgálatot tesz az új és egyre izmosodó tudományágazat jövendőjének. Különösképpen nagy értéke ennek az *üzemtörténeti kalauznak* az a körülmény, hogy figyelme nemcsak az alapvető szaklexikonokra és enciklopédiákra, hanem a levéltári segédletekre is kiterjedt.

Kanyar József

BARANYA, SOMOGY, TOLNA ÉS ZALA MEGYÉK REGIONÁLIS TUDOMÁNYOS TANÁCSKOZÁSA

Siófok, 1977. szeptember 14--15.

KUTATÁSOK A GAZDASÁGI, A TÁRSADALMI ÉS A KULTURÁLIS ÉLET SZOLGÁLATÁBAN.

(Studium Historicum Simighiense I. Somogy megyei Tanács V. B. Művelődésügyi Osztálya. Kaposvár, 1978. 253 l., 3 melléklet.)

Legalább másfél évtizede már, hogy a szakmai fórumok újra és újra megfogalmazzák hazánkban is a tájtörténeti kutatások szükséges voltát. Mindez szoros összefüggésben történt a helytörténetírás korszerűsítésének gondjaival. A legutóbbi évek idevágó tudományos termését és tanácskozásait áttekintve úgy tűnik, hogy a táji megközelítést igénylő szemlélet bizonyos mértékig valóban polgárjogot nyert, hiszen már számontartásra érdemes gyümölcsei vannak a történetírásban is. Ez annálfogva is örvendetes, mert a tájtörténetnek jelentősebb hagyományai Magyarországon nincsenek; az előzményeket leginkább a néprajzi, földrajzi, szociográfiai, nyelvészeti kutatások között találhatjuk meg.

Aligha tagadható mégis, hogy az eddig ismert tájhistóriai vizsgálatok tartalmi és módszertani aspektusból nagyobb eltéréseket, nagyobb tarkaságot mutatnak az előzetes elképzeléseknél. Ha csak a földrajzi kiterjedést nézzük, akkor is igen változatos a képlet: kis számban vannak országrésznyi területeket átfogó, komplex vagy egyes lényeges kérdésekre kiterjedő kutatások. Valamivel gyakoribbak a több megyét érintő munkálatok, főképpen a Dunántúlon. Folyik néhány kistáji keretű feltárás is, biztató eredményekkel. Az a benyomásunk, hogy a kutatók nemigen hagyták el a helytörténet hagyományos útvonalait a tájtörténet kedvéért, a forráskiaknázás és -elemzés továbbra is településenként vagy megyei keretek szerint folyik elsősorban. Azon túlmenően, hogy a helytörténet és a tájtörténet szerves összefüggést mutat, s bizonyos mértékig egymás részei, szétválasztásuk csak egy értelmes határig történhet meg, azon túl az elkülönítés öncélú lenne, s zavaros eredményt hozna.

A tájtörténet körüli módszertani bizonytalanságok a korábbiakhoz képest jócskán megfogytak, de még mindennapos kérdőjelek is maradtak. Ehhez mindenképpen hozzájárult az, hogy a történeti kutatás központi műhelyeinek a kelleténél kevesebb energiájuk jutott táji feltárások szervezésére, a megszokott megyei keretek közé szoruló vidéki erők megmozgatására. Alapvető segítséget adtak az eddigi kibontakozáshoz a tájtörténet általánosabb kérdéseit kifejtő, különböző ülésszakokon elhangzott vélemények és útmutatások, többek között Benda Kálmán, Hanák Péter, Kanyar József, Pölöskei Ferenc, Ruzsás Lajos és Vörös Károly előadásai. Az intézményes feladatok sorába tartozik ugyanakkor az egységes értelmezést elősegítő, az összecsengő megállapításokat orientáló szándékkal publikáló tevékenység, amely elmaradt a szükséges arányoktól. Tény, hogy a tájtörténettel összefüggésben használt fogalmak ma nem egy esetben lazábbak, elmosódottabbak a kívánatosnál. Elég csak azt megemlítenünk, hogy míg a földrajz vagy a néprajz már jól kidolgozott, egységesen bevezetett fogalmakat használ a táji kutatásban, a történetírás meglehetősen elasztikus értelmezéseket enged meg. (A „regionális" szót egyaránt szerepelteti nagytáji és kistáji értelemben, a vonzáskörzet jelzésére stb.)

A dél-dunántúli megyék kutatóhelyeinek igen jelentős érdeme, hogy a legtöbbet tették a tájtörténet elvi és módszertani kérdéseinek hazai kimunkálása és gyakorlati megvalósítása érdekében. Jeles alkalom volt 1970 nyarán a Dunántúli Tudományos Intézet és a Déri Múzeum közös tájkutatási konferenciája Debrecenben. Míg az Alföldön vagy Észak-Magyarországon a történeti régiók szerinti kutatásra mindössze néhány elszórt példa akad (a hajdúság vagy a palócság kutatása, a Viharsarok néhány jellemzőjének megállapítása), a Dunántúl déli felében hosszabb idő óta érvényesíteni tudják a regionális szempontokat. Ennek legfontosabb fórumai az 1973 óta kétévenként tartott tudományos tanácskozások (1973: Nagykanizsa, 1975: Szekszárd, 1977: Siófok) a négy megyéből álló régió történeti problémáiról. Ezek az ülésszakok az 1974-ben indult és szintén minden második évben sorra kerülő dunántúli településtörténeti konferenciával váltakozva folytonosan ébren tartják a regionális törekvéseket.

A dél-dunántúli tanácskozások eddigi eredményei megalapozó szerepet játszanak a hazai tájtörténeti metodika kialakításában. A régió területe a jelentős eltérések – gazdasági, etnikai, tele-

pülési stb. különbségek – mellett is egybefogható egységnek, lényeges közös vonásokkal jellemezhető országrésznek mondható. A beletartozó kistájak nagyobb része kifejezetten karakterisztikus.

Az 1977. évi ülésszak előadásai és vitái négy szekcióban (agrártörténet, idegenforgalom, művelődéstörténet, régészet és néprajz) hangzottak el. A szekciók szerinti tematikai elhatárolás természetszerűen nem lehetett éles. Az előadások nagyobb része a Balatonnal, a balatoni fürdőkultúra táji hatásaival, fejlesztési lehetőségeinek történeti megindokolásával foglalkozott.

A kötetbe foglalt előadások teljességre törekvő ismertetése nem lehet feladatunk, ezúttal csak a legfontosabb megállapítások kiemelését kíséreljük meg.

Király István és *Simonffy Emil* a somogyi, illetve a zalai Balaton-menti mezőgazdasági termelés struktúraváltozásait mutatta be, különös tekintettel arra, hogy az üdülőövezet létrejötte mennyiben hozott minőségi módosulást. Elemzésük mérlege: a fürdőkultúra megerősödése a századforduló tájára fellendítette a kert- és szőlőkultúrát a partközeli sávban. A balatoni felvevőpiac a gazdasági pangás éveiben is jól funkcionált, és enyhítette a válság negatív hatásait. Az üdülési szezonra korlátozott értékesítési lehetőség viszont nem volt elég ahhoz, hogy speciális termelési körzet alakuljon ki.

A „magyar tenger" üdülőbázissá válásának történetét legalaposabban *Kanyar József* széles kitekintésű, példásan gazdag dokumentációra épített dolgozatából ismerhetjük meg. Mint bevezetőjében megállapítja, a Balaton körzete négy–öt hónapon át egyfajta üdülő-nagyvárosnak tekinthető ma már, a szezonális népességemelkedés nyomán egy sajátos csonka városfejlődés vonásait is magán viseli. Kanyar a reformkorig visszanyúlva korszakolja a tó fürdőkultúrájának múltját, megadva az egyes fejlődési korszakok mozgatóerőit és főbb eredményeit. A fellendülést a vasútépítések indították el, az urbanizáció teljesítette ki. A felszabadulás utáni tervszerű fejlesztés elemzését a megoldandó kérdésekben való határozott állásfoglalással zárja le: a közép-európai funkciójú üdülőövezet infrastrukturális kiépítése nemzeti beruházást igényel. Kanyar értékes tanulmányához több dolgozat is kapcsolódik a kiadványban. *Lóczy István* különösen az 1860-as évekről közöl fontos adatokat, *Takács Éva* pedig a tó melletti park- és véderdők tervszerű kialakításának mozzanatait írta meg az 1890-es évektől a második világháborúig. *Gertig Béla* a Balaton mai idegenforgalmát elemzi sok ténnyel és értékes számadatokkal ellátott, de szövegében helyenként száraz hivatalos stílusú dolgozatában. Megállapításai elgondolkoztatóak: 1975-ben a főszezonban egyszerre több mint háromnegyedmillió emberről kellett gondoskodni az üdülőzónában, ahol a férőhelyek fele a magánnyaralókban volt.

A balatoni fürdőövezet történeti és mai kérdései mellett a kötet a dél-dunántúli regionális vizsgálatok szempontjából különös fontosságú, szintetizáló igényű dolgozatokat is felölel. *T. Mérey Klára:* Dél-Dunántúl ipartörténete kutatásának problémái, különös tekintettel az élelmiszeriparra című, forrásértékű dolgozata a regionális ipartörténet kiváló módszertani példája. Sokirányú elemzést ad a forráslehetőségekről. A vizsgált terület 1890–1941 közötti iparstatisztikáját mintaszerűen kidolgozva állapítja meg a fejlődés általános és ágazatonkénti jellemzőit. A kiadvány egyik legkoncepciózusabb, nagyon jól szemléltetett tanulmánya *Erdősi Ferencé*, a Dél-Dunántúl közlekedési hálózatának kialakulásáról és szerepéről a régió kiformálásában. A geográfus- és történészerényeket nem mindennapi módon ötvöző munka izgalmasan bontja ki a drávai és a dunai hajózás funkcióváltozását, a középkori úthálózatot követő közúti közlekedés jellemzőit. A vasúthálózat 1914-ig lezáruló kiépítése kapcsán annak gazdasági szerepét vázolja a régióban. Igen érdekes és újszerű az autóbuszközlekedés történetének elemzése a menetrendek alapján 1934-től fogva.

Szabó Ferenc

A SZOVJETUNIÓ TÖRTÉNETE.
ELSŐ RÉSZ.
A LEGRÉGIBB IDŐKTŐL A NAGY OKTÓBERI SZOCIALISTA FORRADALOMIG.
MÁSODIK RÉSZ.
A NAGY OKTÓBERI SZOCIALISTA FORRADALOMTÓL NAPJAINKIG.

Bp. – Moszkva, 1980. Kossuth Könyvkiadó – Progressz Könyvkiadó, 405; 703 l.

A Szovjetunió rövid története címen a Progressz kiadó már 1963–64-ben kiadott egy kétkötetes, orosz nyelvű összefoglalást, azzal a céllal, hogy ennek idegen nyelvű kiadásai elsősorban a külföld tájékoztatását szolgálják majd. A munka 1972–73 során megjelent, a második kötetben bővített kiadását már ismertettük folyóiratunk hasábjain (ld. Századok 1974. 108. évf. 4. sz. 967–974., továbbá Acta Historica 1975. tom. 21. no 3–4. 445–454.)

A szerzői munkaközösség előszava szerint a magyar kiadás ennek a változatnak az alapján készült, valójában azonban az 1976–77 során megjelent, még tovább bővített orosz kiadás alapján, hiszen a második rész most már egészen az SZKP XXV. kongresszusáig és az új szovjet alkotmány törvénybeiktatásáig, tehát érdemben 1977 őszéig kíséri figyelemmel az eseményeket.

A munka részletes ismertetésére itt nincs mód, hiszen ezt az orosz változat kapcsán már megtettük, így arra utalhatjuk az olvasót. Az akkori munkához képest már jeleztük, hogy ez a kiadás valóban jóformán napjainkig tárja fel a Szovjetunió történetének legfontosabb politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális mozzanatait, az 1972–73-as kiadásban már ismertetett módszerrel.

A magyar nyelvű megjelenést azonban mindenképpen üdvözölnünk kell, mint lényeges pozitívumot, hiszen így teljesíti be ez a könyv eredeti hivatását a magyar olvasóközönség vonatkozásában is. „A szerzői kollektíva reméli, hogy e munka magyar kiadása révén a Magyar Népköztársaság olvasóinak széles körei ismerkedhetnek meg a szovjet nép történetével, és a könyv megjelenése elősegíti országaink barátságának és együttműködésének további szilárdulását."

Nem kétséges, hogy a magyar könyvkiadás sokat tett eddig a szovjet korszak történetét, különösen a szovjet külpolitika, a Nagy Honvédő Háború történetét tárgyaló munkák fordításával és kiadásával. De az sem kétséges, hogy ez még messzemenően nem elégíti ki a szükségletet és az érdeklődést, különösen ha az 1920–30-as évek történetére gondolunk, nem is beszélve a Nagy Október előtti évszázadokról, hiszen ezek vonatkozásában a magyar nyelven olvasható munkák száma már jóval csekélyebb, és igen lényeges fejlődési szakaszokról jóformán semmi sem áll az érdeklődők rendelkezésére. Ezért kell sajnálnunk, hogy – mint az előszó közli – az amúgy is sokkal rövidebb lélegzetű első kötetet még valamelyest rövidítették is a fordítás során. Holott ebben a vonatkozásban inkább a bővítés lett volna a kívánatos, akár a második kötet terjedelméig.

Így is azonban hasznos dolog volt a két kötet megjelentetése, alkalmasint elég rövid időn belül el fog fogyni, hiszen Dolmányos István több mint egy évtizede megjelent könyve már nem kapható, ilyen, a fejlődés egészére kiterjedő összefoglalás pedig mintegy harminc éve jelent meg magyarul. Örömmel regisztrálhatjuk, hogy a fordítók (I. kötet Nyírő József, II. kötet Zalai Edvin) jó munkát végeztek, olvasmányos szöveget adtak a kezünkbe, a kiadó pedig mindent megtett a kötetek külső megjelenése, az illusztrációk színvonalának a biztosítása érdekében. A magyar és a szovjet kiadó együttműködése esetleg a jövőre nézve is követhető példát jelent majd, az egyéb szomszédos országokkal közös könyvkiadás kiterjesztését a Szovjetunióra vonatkozólag.

Menyhárt Lajos – Niederhauser Emil

N. I. PAVLENKO:

NAGY PÉTER HÁROM ÚN. VÉGRENDELETE

A nagy orosz uralkodó nevéhez fűződő ún. végrendeletek közül, amelyeknek gazdag történeti irodalma van, elsőként a Prut partjairól 1711-ben küldött levelet elemzi a szerző. A levél forrása Stellin: „Igaz történetek Nagy Péterről" c. munkája, amelyre számtalan utalás történt már a különböző feldolgozásokban, de alapos kritikai elemzésére nem került sor. Elöljáróban ilyen kérdések tisztázását tartja szükségesnek a szerző, hogy valóban szemtanúk elbeszélését jegyezhette-e le Stellin, mennyiben a saját nézeteit szőtte bele művébe, milyen a forrás valóságtartalma? Bár a német származású orosz hivatalnok hivatkozik forrásaira, beszélgetőpartnereire, Pavlenko szerint a Prut menti csata és a lejegyzés között oly hosszú idő telt el, hogy elkerülhetetlen volt a lejegyző interpretációja. Általános vonása Stellin munkájának a Nagy Péter idealizálására való hajlam. Igazságosságát, nagylelkűségét, tudományszeretetét domborítja ki. Művében fellelhetők más források által kontrollálható részek, aztán olyan történetek, amelyeket Stellin ugyan kiszínezett, de volt valóságalapjuk. Példaként a nagy cár keresztapai bőkezűségének illusztrálását, ill. az általa alapított város építésénél kifejtett tevékenységét említi a cikk. Olvashatók aztán az „Igaz történetek . . ."-ben a szerző vagy forrásai által költött történetek is. Ezzel összefüggésben Stellin kritikátlanságára utal cikkünk szerzője, s Usztraljov lesújtó véleményét idézi, ill. rámutat, hogy a precizitásáról ismert Szolovjov nem hivatkozott Stellin művére. Ellenpéldát is említ, Pogogyint, aki az „Igaz történetek . . ." valóságos forrásértékét bizonygatta.

A forrás keletkezésének, szövegkörnyezetének, historiográfiájának áttekintése után, magát a levelet vizsgálja Pavlenko. I. Pétert, a legendás uralkodót ismerhetjük meg „leveléből". Hazaszeretet, kötelességtudat, a katonáiért való aggódás hatja át a cárt. A levél befejezését lehet végrendeletnek tekinteni, ahol halála esetén szabadnak nyilvánítja a trónt, s érvénytelennek rendeleteit. A történetírásban többen (Puskin, Usztraljov) megkérdőjelezték a levél létezését. Szolovjov óvatos volt. Bár kételyeinek adott hangot, a cáfolatot sem látta bizonyítottnak. A szovjet kutatók egy része valósnak ítélte a levelet, mert a Prut menti csatáról reális leírást ad. Más szakemberek azonban alapvető tévedésekre hivatkozva cáfolják a valódiságot. Kiemelik, hogy 1711-ben a Szenátus – amelyhez a levél szólt – nem Pétervárott, hanem Moszkvában székelt. Szerzőnk a probléma megoldatlanságát az eredeti levél hiányára vezeti vissza. A továbbiakban olyan mozzanatokra hívja fel a figyelmet, hogy a levél fogalmazása eltér Péter stílusától, akit nem jellemzett rendeletei visszavonása, s aki nem mulasztotta volna el kijelölni utódját, ami hiányzik a levélből. Elgondolkodtatónak tartja Pavlenko, hogy Stellin forrása, Scserbatov – az események cselekvő részese – helytelen értékelést adott az orosz hadsereg Prut menti helyzetéről. Bizonyított ugyanis, hogy nem a vereség vagy győzelem volt a tét, hanem a kitörési kísérlet vagy a fogság. Összességében a cikk arra a következtetésre jut, hogy a végrendeletnek minősített levél szerzője azonos az „Igaz történetek . . ." írójával, aki ellenőrizetlen információk alapján idealizálta I. Pétert.

A másik Nagy Péter-i végrendelet a halálos ágyán elhangzott „adjatok át mindent . . ." kijelentésből született. Elsőként Voltaire életrajzi munkájában jelent meg ez a verzió, s Szolovjov nyomán terjedt el a történeti munkákban. Pavlenko szerint a kijelentés nem hangzott el, s a köréje szőtt végrendelet-verzió is legenda. Az utódlásért versengők terjesztették, tendenciózusan, hogy igényeikhez jogalapot biztosítsanak.

A cikk szerzője nincs jobb véleménnyel I. Péter ún. politikai végrendeletéről sem. A 14 pontban összefoglalt hagyaték Oroszország világuralmi terveit tartalmazza, s a Balkántól Indiáig sorolja a meghódítandó területeket. Pavlenko szerint Oroszország ellenségei gyökereztették meg a történelmi köztudatban ezt a péteri örökséget, amelynek eredetét egy francia kalandor 1836-ban kiadott könyvére vezeti vissza a szerző.

M.

Voproszi Isztorii, 1979. 2. szám 129–144.

SIEGFRIED SCHMIDT:

LIBERÁLIS PÁRTMOZGALOM ÉS A NÉPTÖMEGEK NÉMETORSZÁGBAN 1789–1871

A liberalizmus fejlődése és általában a polgári átalakulás jellegének szempontjából, különösen az 1848–49-es forradalom bukása után kulcskérdéssé vált a liberális mozgalom és a néptömegek kapcsolatának alakulása. Bár a jelzett viszony már a század első felében is ellentmondásos volt, a néptömegekkel való szövetkezés és az azok önállósodási törekvéseivel szembeni egyidejű fellépés az 50-es években vált meghatározó tendenciává. A polgári pártok magatartását ekkor még megkönnyitette az, hogy a junker állam egyelőre maradéktalanul ellátta a néptömegek fékentartásának – egyébként a polgárságra háruló – feladatát, s így a liberális politikusok 1869 előtt nem, vagy legalábbis nem közvetlenül konfrontálódtak a munkásosztály önállósodó szervezeteivel.

A címben felvetett problémát Schmidt a Vormärz kezdetéig visszamenőleg vizsgálja. Jelzi, hogy a korai liberalizmus 1830 előtt egyáltalán nem, azt követően is csak csekély mértékben számolt a néptömegekkel mint társadalmi jelenséggel. Felfogásában fordulópontot a takácsok 1844-es felkelése hozott. Megfigyelhető, hogy a lázadást követően a szociális kérdés s az attól való félelem a publicisztikában is a legfontosabbak egyike lett. A liberálisok többségét azonban továbbra is a néptömegek politikai emancipációjának teljes elutasítása jellemezte. Felismerték ugyanakkor azt is, hogy antifeudális harcukban az utca támogatása nélkül alkotmányos céljaikat nem érhetik el, s ez a kettősség sokban meghatározta 1848–49-es szereplésüket.

1849–1853/54. között a liberális mozgalomnak a népi erőktől történő elhatárolódása figyelhető meg. Bár Tocqueville és Stuart Mill tanításai, amelyek a liberalizmus sikeres alkalmazkodását az új viszonyokhoz a demokratikus elemek részleges beépítésétől remélték, nem voltak ismeretlenek, mégis csak kevesen értettek egyet a demokratikus továbbfejlődés szükségességét hangsúlyozó Georg Gottfrid Gervinusszal. A pozitív kibontakozás bizonytalan esélyei 1855-től mutatkoztak. A kortársak biztató jelként könyvelték el a liberális-demokrata koalíció szerveződését, a Nationalverein és a Haladó Párt megalakulását.

Az 1858/59. utáni események, a porosz alkotmánykonfliktus kirobbanása és a burzsoázia többségének balra tolódása még egyszer lehetőséget kínált a polgárság és a munkások, legalább átmeneti, szövetségének kialakítására. A burzsoázia azonban 1848–49-es magatartásához hasonlóan túlértékelte a proletariátus felől megnyilatkozó, a polgári társadalom létét azonban még távolról sem veszélyeztető fenyegetést, és meghátrált az újabb forradalmi fellépés felelőssége előtt.

Az „Új Éra" munkáspolitikája az említett negatívumok ellenére is kedvező változásokat hozott. A vezető liberális politikusok, ha óvatosan és szigorú korlátok között is, de elismerték a népi tömegek politikai fellépésének jogosságát. A munkásság önállósodását ugyan továbbra is elutasították, minden korábbinál nagyobb aktivitással törekedtek azonban a tömegek megnyerésére. A baloldali liberálisok kísérletet tettek mozgalmuk bázisának kiszélesítésére, konzervatív ihletésű beszűkülésének megakadályozására. A Schulze-Delitzsch vezette próbálkozás egy liberális munkásmozgalom megalapítására, a munkások integrálására a polgári társadalomba azonban nem járt tartós sikerrel, az angol példa (liberális tömegpárt teremtése a munkások bevonásával) Németországban nem bizonyult járható útnak. A vállalkozás kudarcát Schmidt szerint egyrészt a forradalmi munkásmozgalom töretlen, 1848 óta kimutatható kontinuitása, másrészt pedig a liberálisok többségének ostoba húzódozása a munkások

politikai önállóságának elismerésétől, a demokratikus választójog bevezetésétől (ezt használja majd ki ellenük taktikusan Bismarck) együttesen idézte elő.

Mint ismeretes, 1866-ban a polgári-junker kompromisszum hívei kerekedtek felül. A Nemzeti Liberális Párt megalakulása már egyértelműen a liberalizmus történetének ellenforradalmi korszakát vezette be, s ez egyben a burzsoázia és a munkásosztály demokratikus tartalmú együttműködésének lehetőségeit is hosszú távon felszámolta.

E. G.

Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1978/5. 400–415.

RICHARD GEORG PLASCHKA – ARNOLD SUPPAN – HORST HASELSTEINER:

ADALÉKOK A NACIONALIZMUS FOGALMÁHOZ ÉS STRUKTÚRÁIHOZ DÉLKELET-EURÓPÁBAN A 19. SZÁZADBAN ÉS A 20. SZÁZAD ELEJÉN.

A szerény cím alatt a bécsi egyetem kelet-európai tanszékének oktatói voltaképpen áttekintést adnak a délkelet-európai nemzeti fejlődés fő kérdéseiről, az elvi megállapításokat mindig bőséges anyagon bemutatva.

Nemzeten szociális nagycsoportot értenek, a nacionalizmust pedig úgy határozzák meg, hogy az szubjektíve az ehhez az integrált nagycsoporthoz való tartozás érzése (amit nálunk inkább nemzeti öntudatnak szoktunk nevezni).

A tanulmány első részében a nemzeti alakulás felépülésének struktúráját mutatják be. Alapvető a gazdasági fejlődés, a termelőerők nagyarányú kibontakozása, amely nagyobb térséget fog át. Ezt segítette elő a közlekedés meggyorsulása és a kereskedelem kitágulása, mondhatnánk az országos piac létrejötte. A másik előfeltétel a társadalmi szerkezet változása. A kereskedő polgárságból ipari burzsoázia lett. Igen lényeges jelenség volt a közművelődés fejlődése, különösen a felső- és a középfokúé. De ezen a téren is fontos szerepet játszott az a tény, hogy bizonyos népek esetében, ahogy a szerzők kifejezik magukat, „felülrétegződés" ment végbe, vagyis az illető nép egy másik nép fennhatósága alatt állt kulturális és közoktatási téren is. A szociális átstrukturálódás alapvető formája a vertikális mobilitás volt, amely a leginkább a városba való beáramláson és a városok növekedésén mérhető le. A polgárság az egész területen eredetileg csak görög volt, de mellette minden népnek megvolt a maga vezető rétege (khodzsabasik, knezek, csorbadzsik stb.). Ennek az öntudatosodása és integrálódása a nacionalizmus elterjedésének a leggyorsabb útja volt. A parasztság soraiban az öntudatosodás folyamata csak igen lassan haladt előre. A vontatottan meginduló tőkés fejlődés révén kialakuló munkásosztály természetesen ugyancsak az integráció összetevője lett. A legfontosabb társadalmi tényező persze az értelmiség, amelyik, különösen az első évtizedekben, ausztriai, német és egyéb nyugati egyetemeken tanult, s onnan hozta magával elképzeléseit a művelődésről és a tudományról.

Az integrálódó nemzeti csoport bizonyos szerepet alakított ki a maga számára, erkölcsi értékek és feladatok egész rendszerét. Ezek közül a szerzők, hangsúlyozva, hogy nemzetenkint ez a szerep eléggé változó, három, minden nemzet esetében lényeges összefüggést emelnek ki. Az egyik a múlt, vagyis a nemzet sajátos múltbeli szerepe, amely egyrészt valamiféle küldetéstudattal fonódott egybe, másrészt területileg is megszabta a nemzet határait, tehát azt a területet, amely nemzetinek számít. A múltról szóló ismeretek összessége, vagyis a történelmi kép, a nemzet nagy fiainak emléke, szerepük az emberiség történetében, egyúttal a mának szóló teendőket is hivatva volt kijelölni.

A másik mozzanat a nyelv volt, mint a nagycsoport legfontosabb összekötő, kommunikációs eleme, a szerzők szerint ez volt tulajdonképpen a domináló. Ennek megnyilvánulása volt az irodalmi nyelv kiművelése, sok esetben egyenesen egy kanonizált irodalmi nyelv megteremtése, fejlesztése, megtisztítása más nyelvek befolyásától. Ebből következett logikusan a nyelvtudomány kibontakozása és a nemzeti nyelvű szépirodalom művelése.

A harmadik mozzanatnak a három nagy vallás, a katolicizmus, az ortodoxia és az iszlám valamelyikéhez való tartozást tekintik a szerzők, azzal, hogy ez bizonyos intézményes és politikai hovatartozást vont maga után. Ez azt is jelentette, hogy egyházi személyiségek, főpapok egészen a

20. század elejéig vezető szerepet játszhattak a különböző nemzetek politikai fejlődésében. Az integráló és öntudatosító tényezők sorában említik itt a szerzők a nemzeti szenteket.

Kiegészítő, illetve bizonyos mértékig konkurráló tényezőt látnak a politikai intézményrendszerben, pontosabban az államban. Az állam teremtette meg a társadalmi mobilitás kereteit, tette lehetővé új politikai és gazdasági hatalmi elitek kialakulását, az államhatalomban való részesedés aktív formáját. Passzívan jelentette a közös politikai szervezet központosító tendenciáját, a gazdasági alap és a társadalmi intézmények közös kiépítését, a közlekedési hálózat sűrítését, másrészt az ideológiai szerep elmélyítését az állami közoktatás révén, a nemzeti nyelv oktatását. Ezek a tényezők természetesen a soknemzetiségű államokban már nem álltak rendelkezésre, sőt itt az idegen államisággal szemben éppenséggel a centrifugális tendenciák erősödtek, amit az első világháború katonai erőfeszítései még csak tovább erősítettek. Az oszmán birodalom területén a gazdasági stagnálás vagy inkább hanyatlás ugyancsak a dezintegrációt segítette elő.

Az egyén szempontjából a szerzők a motivációt tartják lényeges mozzanatnak. Az egyén lojalitása a nagycsoporttal szemben bizonyos elvárásokra is vezet, a nagycsoport kívánatos, feladatszerűen adódó sikerei vonatkozásában, ez válik a csoportérdek alapjává. Az érdek viszont a csoport helyzetének javítására ösztönöz a konkurrenciával szemben, s ez megint csak a csoport iránti lojalitást erősíti.

A tanulmány második, rövidebb részében a folyamat struktúráját vizsgálják a szerzők. A nemzeti integrációt Miroslav Hroch alapján periodizálják. Ők is megkülönböztetik a kezdeti szakaszt, amelyben csak néhány értelmiségi tudatosította magában a nemzet létét és a hozzá való tartozást, az agitáció szakaszát, amikor a nemzet vezetői már szélesebb körben igyekeznek tevékenykedni a nemzeti öntudat terjesztése érdekében, és a harmadikat, amikor ez az agitáció már eredményeket ér el, és a nemzeti mozgalom tömegessé válik. Az eredeti Hroch-féle periodizációhoz a szerzők még egy negyedik szakaszt kapcsolnak hozzá, a politikai konszolidáció szakaszát, amely az államban valósul meg. Ez az állam pedig a nemzetállam, sőt esetleg a másokat „felülrétegző" (tehát más nemzetek vagy nemzetrészek fölötti uralmat megvalósító) állam. Állam és nemzet ugyanis az egész mozgalom kezdetén sehol sem fedték egymást. Ezért volt az első szakaszokban olyan nagy jelentőségű a Herdertől és másoktól átvett nyelvnemzet és kultúrnemzet fogalom.

Az agitációnak a szerzők szerint voltaképpen az első pillanattól kezdve van valami forradalmi töltése is, idővel forradalmi harccá válik. A szerzők valamennyi nemzet esetében megjelölik ennek a folyamatnak a fő szakaszait és tartalmát. Persze a forradalmi harcot elég szélesen értelmezik, így Sztambolov egykori bolgár miniszterelnök meggyilkolása vagy az első Balkán-háború is ennek a forradalmi harcnak a részeivé válnak, nemcsak a korai szerb és görög, vagy a későbbi bolgár felkelések.

A politikailag „felülrétegzett", vagyis más nemzet uralma alatt álló nemzetek helyzete természetesen nehezebb, a szerzők ezt befejezésként a boszniai fejleményekkel, a Mlada Bosna szervezet megalakulásával és tevékenységével illusztrálják. Az Osztrák–Magyar Monarchiától való elszakadás és az önálló délszláv állam megteremtésének a jegyében jutott el ez a mozgalom a szarajevói merényletig.

Nagyon hasznos a tanulmány végén közölt válogatott bibliográfia, mind a délkelet-európai eseménysorokhoz, mind a nemzeti problematika egészéhez, amely elég tekintélyes magyar anyagot is felsorol a szerzők betűrendjében.

N.

Österreichische Osthefte 1978. 19. évf. 1. sz. 48–78.

MARGARET WALSH:

A DIVAT DEMOKRATIZÁLÓDÁSA

Az 1876-os philadelphiai centenáriumi kiállítás nézői eltöprenghettek a divat által is kifejezett társadalmi határok mulandóságán. A felső tízezer ruháit láthatták, de ezek most már mindenki számára elérhetőek voltak.

A 19. század közepéig csak a gazdagok engedhették meg maguknak az állandóan változó divat követését. De a papír szabásminták gyors elterjedése következtében, néhány éven belül az amerikai asszonyoknak, majd európai vetélytársaiknak is megadatott a lehetőség, hogy tetszés szerint csinálják

olcsó és mégis elegáns ruháikat. A divatos öltözködés kevesek kiváltságából, a történelem során először, tömegek jogává vált.

A szabásminta-ipar kiaknázói egy régóta szunnyadó piaci lehetőséget ébresztettek fel, mégpedig forradalmi újítások nélkül, a meglévő technológia tökéletesítésével és az összes eladói „trükk" kombinálásával. A varrógép már nem volt ritkaság a háztartásokban sem, de a szabás még nehéz akadályok elé állította használóit. Az olcsó szabásminták tömeges elterjesztése kellett ahhoz, hogy az öltözködés demokratizálódhasson.

Az 1850-es években az amerikai női divat három részre oszlott. A keleti part nagyvárosainak elegáns divatházai a legújabb párizsi divatot másolták le gazdag vásárlóik számára. A kisebb tengerparti, valamint a szárazföld belsejében lévő városok szalonjai pedig reprodukálták azt a stílust, melyet a vezető női lapok, vagy divatcégek hirdettek. De a legtöbb nő, anyagi okok vagy a nagy távolság miatt saját magának kényszerült varrni, ami hosszadalmas és felettébb bizonytalan kimenetelű vesződséget jelentett. A háziasszonyok az elhasznált ruhát szedték darabjaira, hogy szabásmintához jussanak, s ez megnehezítette a divat követését. Az otthon varrott ruhák inkább tartoztak a viselhető, mint a jól szabott kategóriába.

Az ötvenes évek során a varrógép elterjedése mindhárom szférában lehetővé tette a termelés kiszélesítését. Bár a divatlapok kézi varrású modelljeikkel büszkélkedtek, a gépi varrás, mely a gyártási folyamat felgyorsításával munkaigényesebb darabok előállítására is képes volt, gyorsan terjedt. A gép előnyei azonban addig, míg az alapkérdés, a szabás megoldása váratott magára, nem voltak elegendőek ahhoz, hogy az átlagos háziasszony ezentúl otthon varrja ruháit.

A szabók saját megfigyeléseik és vásárolt mérettáblázatok alapján dolgoztak, bár ezek csak matematikai arányosságon alapultak. A divatlapok közöltek ugyan szabásmintákat, és a nagy divatcégek is árultak ilyeneket, de a vásárlóközönség szűk körű volt. Ráadásul a szabásmintákat még át is kellett előbb alakítani a vásárló méreteire. Az olvasók leveleiből kitűnik, milyen küzdelmet jelentett egy alapszabásminta megváltoztatása, hiszen vállban vagy hónaljban nem lehet méretarányosan csökkenteni vagy növelni a megadott arányokat. Bár ezek a korai, kezdetleges szabásminták sok nehézséget okoztak varrás közben, széles körben ébresztették fel a nők divatos, modern ruha utáni vágyát.

A szabásmintákkal foglalkozók közül idővel, a tanulás során tapasztalt tervezők nevelődtek ki, akik a piac többsége számára tudtak minimális átalakítással felhasználható „snitteket" készíteni. Első lépésként a szalonok a gazdag megrendelők ruháinak mintáit adták el. Előbb csak a szakmán belül, majd az üzletet megszimatolva, tömegek számára. A szerző a következőkben két tipikus karriert mutat be.

Madame L. E. Demorest kalaposlányként kezdte pályafutását, de a családi vagyon és saját tehetsége segítségével hamarosan megismertette nevét a divat világában. W. J. Demoresttel kötött házassága után, a párizsi divatot követő szalonjuk rövid idő alatt befutott. A férj emellett divatlapok kiadásában vállalt részesedést, majd saját negyedéves divattükröt adott ki. Néhány év és a cég New York-i hetilapot vásárolt, és divatmellékletet csatolt hozzá. Az 1860-as évek elejére a divatház – mely főleg elegáns modellek tervezésével és eladásával foglalkozott (bár emellett a fűzőtől a melltartóig a női hódítás minden kellékét árulta) – egész Észak-Amerikában fogalommá vált. De ők még elsősorban a középosztály számára dolgoztak.

A papír szabásminták káprázatos karrierjének elindulása Ebenezer Butterick nevéhez fűződik. Saját szabászatában férfiingek tervezésével kísérletezett, s különféle keménypapír-szabásmintákat dolgozott ki. Sikerük hatására áttért a nőiruha-iparra. Selyempapírra vetett szabásmintáit és a hozzátartozó, utasításokat tartalmazó nyomtatványt ügynökei adták el. A fellendülőben lévő iparágat igyekezett minél jobban reklámozni. 1867-ben vállalata még csak 12 emberből állt, de három év alatt 140-re nőtt a létszám. A következő évben naponta átlagosan 23 000 szabásmintát gyártottak. A méretek pontosnak, a ruhák divatosnak bizonyultak. A tervezők által készített minta alapján varrott ruhákat élő „próbababákon" tökéletesítették, majd a kész modell szabásmintáit Butterick saját módszere szerint különféle méretekre bontották le.

A sikerhez azonban a készáru terítésének tökéletesítése is kellett. A mindössze 10 centbe kerülő, sokszorosított selyempapír szabásmintákat nemcsak a cégnél vagy ügynökségeinél lehetett megvásárolni, hanem utánvéttel, postán is. A cégnél vásárlók a modellek megtekintése után, katalógusok alapján választhatták ki a színben, méretben, árban legmegfelelőbbet. A vidéki városokban a helyi

szabók, varrógépügynökök, szatócsok árulták a Butterick-féle mintákat. 1872-ben a chicagói és a montreali lerakaton kívül mintegy 1100 fióküzlet és ügynökség állt kapcsolatban a céggel, ahová naponta kb. 300 megrendelő levele futott be. A postai megrendeléssel a cég olyan eladási technikát talált, mellyel leküzdötte a távolságot.

Butterick előbb negyedéves, majd havi divatmagazint adott ki, az utóbbit 40 000-es példányszámmal. A helyi és az országos lapokban megjelenő hirdetések rövid idő alatt becsempészték a köztudatba a Butterick-féle szabásmintát, mely, mint a szerző mondja, hamarosan háztartási jelenség lett. 1869-ben az 50 000 dolláros profit 60%-át fordították hirdetésekre, de még ez a hatalmas befektetés is biztosan kamatozott. 1870-ben négy-, egy év múlva több mint hatmillió szabásmintát adtak el. A piac felvevőképessége szinte korlátlannak látszott. Újabb és újabb cégek futottak fel a rohamosan fejlődő szakmában, James McCall, vagy A. Burdette Smith, ugyanezekkel a módszerekkel szintén karriert csinált. Az élesedő versenybe egyre több újság, divatmagazin, ruhaház kapcsolódott be.

A hetvenes évek során Demorest és Butterick is centralizálta impériumát. A Demorest üzletház négy emeletén folyt a tervezés, szabás, csomagolás, árusítás minden mozzanata. Bár eladási rendszerük „kisiparibb" volt, s ők nem specializálódtak továbbra sem másra, mint szabásmintákra, állták a versenyt.

A Butterick-cég jobban alkalmazkodott a változó időkhöz. A hatemeletes épülettömb szintenként töltötte be a gyártási, tervezési, szervezési funkciókat. 1872-ben már napi 40 000 szabásmintát termeltek. Elosztási rendszerük olcsón és hatékonyan működött, újabb és újabb tömegekhez juttatta el a termékeket.

Az 1870-es évek végén új távlatok nyíltak meg az iparág előtt. A hazai verseny hatására a szabásminták exportképessé váltak. Bár az amerikai divat eleinte nehezen vert gyökeret Európában, mind Demorest, mind Butterick megvetette lábát a kontinensen. A divat visszaáramlása Európába igen jelentős eseménynek bizonyult. Nem annyira a divatra hatott, azt továbbra is a párizsi, londoni divatházak diktálták, hanem hatáskörét terjesztette ki. Széles rétegek számára tette lehetővé az elegáns, addig elérhetetlennek tartott ruhák előállítását. Két évtizeden belül egy új iparág, alapvetően új vásárlói tömeget vonva érdekszférájába, megvalósította a divat tömegtermelését.

F. M.

The Journal of American History, volume 66. no. 2., 1979. szeptember, 299–313.

PETE DANIEL:

A RABSZOLGASÁG ÁTVÁLTOZÁSA AZ EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN 1865–1900

Bár az emancipáció, gazdasági és politikai értelemben, valójában soha nem ment végbe tökéletesen az amerikai délen, egy, a haladást dicsőítő korszak elfogadhatónak minősítette a változásokat – írja Pete Daniel a Tennessee-i Egyetem (Knoxville) professzora –, természetes hát, hogy az új típusú „rabszolgaság" felderítése sokkoló hatást váltott ki.

Ez, a mexikói gyakorlat nyomán peonage-nak nevezett forma a századfordulón általánosan elterjedt volt délen, különösen a gyapotövezetben és a Mississippi deltájánál. Minéműségének meghatározása igen nehéz: 1865-ben a régi típusú rabszolgaságot a részesbérlő intézménye váltotta föl. Ennek formái és feltételei a helyi adottságoktól függően változtak, így azután a háború utáni délen a mezőgazdasági munkásnak három általánosan elterjedt csoportja alakult ki: a szabad bérmunkás, az adósságokkal terhelt és birtokhoz kötött peon és a két véglet közül ingadozók tábora.

A harmadik kategória megléte azonban megkérdőjelezi a hagyományos szabad és rabszolga kifejezések használatát az 1865 utáni Délen. A kényszerítés döntő ténye itt nem a szavakból, hanem a tényekből tűnik elő: következik a törvényből, a szerződésekből, a meglévő erőszakból és az analfabétizmusból. Mindezek együttesen eredményezik, hogy a de jure szabad elemek olyan rendszerben kényszerülnek dolgozni, ami csak „egyfajta szabadság". Ennek az újszerű „rabszolgaságnak" az eredete, fejlődése és intézményesülése nehezen követhető nyomon. A furcsa, toldozott-foldozott rendszer a hagyományos rabszolgaság keretein nyugodott, és megszületéséhez nagymértékben hozzájárult az a körülmény, hogy a déli fehérek nem tudták eldönteni, hogyan viszonyuljanak volt

rabszolgáikhoz, a legmegfelelőbb módszer számukra az erőszak volt. Emellett egyfajta patronálási rendszert is kialakítottak, így jött létre az a speciális termelési mód, amely jogilag szabad emberek létét és a rabszolgaság elemeit egyesítette.

Ez a különös fejlődés nem ismeretlen az emancipáció utáni társadalmakkal foglalkozók számára. Az egy Haiti kivételével, a régi ültetvényes osztály kizsákmányolóként folytatta tevékenységét a rabszolgaságtól „megtisztult" területeken, és az újfajta függőségi viszony vette át mindenütt a régi helyét.

Számos kutató híve annak az elméletnek, hogy a nyitott és lezárt források meghatározzák az ültetvények jövőjét, azaz ahol még van elfoglalható szabad földterület, ott folytatódik a rabszolgaság, ellenkező esetben nem. Ezt az elméletet, amely a Brit Nyugat-Indiák esetében tökéletesen helytáll, az Egyesült Államok vonatkozásában még nem vizsgálták meg. A két fent említett terület között tanulságos párhuzamokat találhatunk. Az olyan alapvető különbségek mellett, mint hogy a nyugat-indiai ültetvényeseket kártalanították, és a felszabadítás békésen ment végbe, mind a törvények körüli huzavonák, mind a volt ültetvényesek aknamunkáját tekintve a két terület nagy hasonlóságokat mutat, amit színez és bonyolít az amerikai déli szegény fehérek léte és a volt rabszolgákkal éppen ellentétes társadalmi mozgásuk.

A legfontosabb kényszerítő erő minden rabszolgaság utáni társadalomban a törvény maga volt, hangsúlyozza Pete Daniel, és tanulmánya befejező részében a különböző törvények, rendeletek és szerződési szokások hatásait elemzi. Végül megállapítja, hogy a négerek helyzetének konkrét meghatározása igen nehéz és teljesen mindeddig be nem fejezett munka: az amerikai délen való megléte nem egyedülálló jelenség, és ismételten hangsúlyozza, hogy a „peonage" okai az analfabétizmus, a törvénykezés, a szerződési rendszerek és az erőszak voltak. Bár ezeket a felszínen nem lehetett érzékelni, a kutató azonban semmilyen módon nem hanyagolhatja el, és kerülheti meg a nem tudatos rabszolgaság problémakörét.

Cs. K. Gy.

The Journal of American History Vol. 66. No. 1 June 1979. 88–99.

HANS-PETER ULLMANN:

IPARI ÉRDEKEK ÉS A NÉMET TÁRSADALOMBIZTOSÍTÁS MEGSZÜLETÉSE 1880–1889

K. E. Born megállapítása szerint Bismarck nem rendelkezett kialakult, zárt társadalompolitikai programmal, lépéseit kizárólag politikai szempontok irányították, mindenekelőtt az a törekvése, hogy a fennálló állam- és kormányformát, az alkotmányos monarchiát megvédje a továbblépést követelő erőkkel szemben. Ismeretes, hogy a kivételes törvények a munkásmozgalom szervezőinek félreállításával, politikai tevékenységük erőszakos elfojtásával próbálkoztak. Velük szemben a 80-as évek új kezdeményezései „a jó dolgozók állami gondviselésével" kívánták a szocialista mozgalom tömegbázisát szűkíteni.

Az állami szociálpolitika korántsem tekinthető előzmény nélküli jelenségnek a német történelemben. Poroszországban például az 1840-es években bontakozott ki az a – viszonylagos gazdasági elmaradottságra, hirtelen gyorsuló iparosodásra és bürokratikus reformokra visszavezethető – szociálpolitika, amelynek sajátossága a preindusztriális-patriarchális és liberális elemek keveredése volt. Ez figyelhető meg többek között az 1845-ös ipartörvényben, amely az egyéni felelősség és az állami kényszer összekapcsolásával törekedett a probléma megoldására. Az egymásnak ellentmondó két komponens viszonya azonban nem tisztázódott a későbbiekben sem, s ez végső kifutásában a „liberális-állami" társadalompolitika kríziséhez vezetett. Igaz, az 1871-ben megalkotott Haftpflichtgesetz (a vállalkozó felelősségét megállapító törvény üzemi baleseteknél), s az 1876-os két ún. segélypénztártörvény a liberális-állami tradíció továbbéltetésével kísérletezett, kudarcuk az 1878-as represszív politika meghirdetéséhez, majd a szociális kérdés súlyosbodásához vezetett. A vázolt folyamat egészében a munkásbiztosítás az állami-liberális társadalompolitika válságára választ adó,

abból kiutat kereső vállalkozásként fogható fel, amely egyrészt az 1878-as törvény pozitív kiegészítéseként minősíthető, másrészt viszont – tükrözve a bismarcki társadalompolitika ambivalenciáját – egyszerre tartalmazza a feszültségek feloldására irányuló rugalmas, s az azok elnyomására szolgáló erőszakos, merev elemeket.

A társadalombiztosítási törvények értékeléséhez Ullmann elengedhetetlennek nevezi az eredeti bismarcki elképzelések megismerését. A kancellár törekvéseiből mindenekelőtt a valódi munkásvédelem, s a mélyreható szociális reformok megelőzésének tervét olvassa ki. Ezt a célt szolgálja szerinte az állami és a patriarchális szempontok előtérbe állítása, a szociális biztosítás helyett a szociális gondoskodás előtérbe helyezése, valamint a rendszabályozó vonások erősítése a tervezett megoldásban.

Az események végső kimenetele szempontjából döntő súlya volt az iparos-körök álláspontjának. A tőkések magatartása a vitában korántsem volt egységes, a bismarcki tervekre vonatkozó nyilatkozataik a feltétlen azonosulás és az azokkal szembeni heves elutasítás széles skáláján mozogtak. A szembehelyezkedők heterogén csoportjában az állami beavatkozás szükségességét elvből tagadó liberálisok, a szociális terhek növekedésétől külföldi versenyképességüket féltő exportra termelők, valamint a legelmaradottabb körülmények között dolgoztató kis- és középüzem tulajdonosok foglaltak helyett. Lényegesen egységesebb tábort alkottak a kancellár támogatói: a rajnai, westfáliai, felsőszileziai, Saar vidéki nehézipari vállalkozók, a délnémet pamut-, bőr-, üveg-, fa-, papír stb. ipar képviselői, akik az új rendtől, a szociális gondoskodástól azt remélték, hogy az úr és alávetett közötti felbomlott személyes kapcsolatok pótlására az ún. „szekunder patriarchalis" viszonyok kialakításához fog hozzájárulni.

A nagytőkés körök érdekei mellett cselekvésre ösztönözte Bismarckot a kormányra nehezedő nyomás is. A kancellár és követői felismerték, hogy az 1878-ban bevezetett represszív politikával a munkásmozgalom nem törhető meg, s hogy a szociális békében hozott intézkedések több reménnyel kecsegtető útnak ígérkeznek. Olyan munkásvédelem megszervezésével próbálkoztak tehát, amely úgy képviseli a dolgozók érdekeit, hogy nem sérti közben a vállalkozók alapvető érdekeit sem. Együttműködésük eredményeként született meg az 1884-es balesetbiztosítási, majd az 1889-es öregségi és rokkantsági biztosítási törvény, a mintegy tízéves vita lezárásaként. Ullmann úgy ítéli meg, hogy az említett törvények sem Bismarck, sem az iparosok elképzeléseit nem fedik teljes mértékben, sőt éppen a szociálpolitikai elveknek biztosítanak a tervezettnél nagyobb érvényesülést az uralmi-politikai mozzanatokkal szemben, s ezzel egy modern és működőképes társadalombiztosítási rendszer létrehozásának lehetőségét villantják fel.

Hans Ulrich Wehler megállapítása szerint a társadalombiztosítás összetett, bonyolult kérdése csak akkor érthető meg pontosan, ha nagyobb összefüggések részeként vizsgáljuk. Ullmann maga is vallja, hogy az 1880–89 között hozott törvények a védővámpolitika bevezetésével, az exporttevékenység fejlesztésével s a tengerentúli expanziós tervek felerősödésével fémjelezhető nagy társadalom-gazdasági és politikai folyamat egyik összetevőjét képezték, s céljuk az ipari szféra társadalmi és politikai dinamizmusának a belső status quo megőrzése érdekében történő felhasználása volt.

E. G.

Historische Zeitschrift 1979. Bd. 229. 574–610.

LOTHAR GALL:

BISMARCK ÉS A BONAPARTIZMUS

Gall tanulmánya a bismarcki Németország politikai rendszere és a bonapartizmus közötti „rokonság" máig sem egyértelműen tisztázott kérdésére, a két rendszer társadalmi hordozóinak, szociális meghatározóinak, megszületése történelmi hátterének egybevetésével keresi a választ. Tájékozódását megnehezíti az a körülmény, hogy a szakirodalom még nem végezte el a két napóleoni korszak speciális szociális alapvonásainak elemző rekonstrukcióját, s a történeti háttér felületes ismerete gyakran túl általános, a lényegi különbségeket elmosó megállapításokhoz vezetett. Így pl. H. Gollwitzer: „Der Cäsarismus Napoleons III. im Widerhall der öffentlichen Meinung Deutschlands" c. tanulmánya (Historische Zeitschrift, 1952.), amely a bonapartista államférfiak sorában említi

Schwarzenberget, Disraelit, Cavourt és Cuzat is, s magát a bonapartizmust a 20. sz-i totalitárius rendszerek ritkán említett politikai-eszmetörténeti előjátékának nevezi.

A bonapartizmussal kapcsolatos ellentétes nézetek már az 1851-es államcsínyről folytatott egykorú vitában jelentkeztek. Ismeretes, hogy az ókonzervatívok Napóleonban a polgári forradalmat felülről lezáró, Marx pedig a polgárságot a proletariátus irányából fenyegető veszélytől megvédelmező politikust ismerte fel. Gall szerint a két álláspontot összekapcsolja az a mozzanat, hogy az új jelenségben a régi ellenfélnek a megváltozott körülményekhez alkalmazkodó alakját véli felfedezni. Marx tézisét a polgári társadalmat megmentő, a középosztály anyagi érdekeit politikai hatalmának megtörésével védelmező Napóleonról feloldhatatlan ellentmondásokat tartalmazó ördögi körként ábrázolja, mint ahogy nem ért egyet Engels 1866-os, a német események hatására tett, a bonapartizmust „a modern burzsoázia igazi vallásá"-nak minősítő, szerinte túlságosan sommás megállapításával sem. A későbbi tévedések egyik fő forrását abban látja, hogy a liberális és a radikális gondolkodók többsége beérte Benjamin Constant 1814-es felfogásának átértelmezésével, mely I. Napóleon rendszerét nem új politikai szisztémaként, hanem a hagyományos uralmi legitimitás hiányából levezethető újabszolutista katonai diktatúraként értékelte. A jelzett gondolatot kiindulásként elfogadó nézetek így nem tettek döntő különbséget a bonapartizmus és a tradicionális abszolutizmus között.

A szerző úgy ítéli meg, hogy minden olyan bonapartizmus-interpretáció használhatatlanná válik a történelmi elemzés számára, amely a vizsgált jelenséget nem korlátozza névadójára, s nem azt a döntő mozzanatot állítja középpontba, hogy a bonapartizmus egy olyan forradalom utáni társadalmi képlet, melynek megszületése feltételezte a hagyományos politikai és társadalmi rendszer korábbi megtörését. E felismerés irányába mutatott több vonatkozásában Konstantin Frantz 1852-ben Manteuffelhez intézett anonim írása, amelyre alapozva fejtette ki gondolatotait Bismarck L. V. Gerlachhal folytatott – a konzervatív politikussal szakításhoz vezető – 1857-es vitájában.

A későbbi kancellár leszögezte, hogy Napóleon nem tekinthető a forradalom megtestesítőjének, mivel fellépése éppen a forradalmi anarchia felszámolására irányult, s nem mondható el róla az sem, hogy a népszuverenitásnak hódolna, vagy hogy a törvényt a tömegek akaratából vezetné le. Ugyanakkor azt is hangsúlyozta, hogy a bonapartizmus és a forradalom között felbonthatatlan okozati összefüggés létezik, hogy csak egy sikeres forradalom teremthetett olyan szituációt, melyből I. és III. Napóleon diktatúrája kinőhetett. Mindebből arra következtet, s arra figyelmezteti vitapartnerét, hogy a forradalom előtti társadalmi rend, melyért az ókonzervatívok küzdenek, csak akkor tartható fenn az új körülményekhez igazított formában, ha sem az abszolutizmus, sem a népszuverenitás elve nem győzedelmeskedik.

Bismarck érvelése – húzza alá Gall – saját és Napóleon uralmi szisztémájának lényegi különbségére mutat rá, amikor leszögezi, hogy Közép-Európában a monarchikus és a népi uralom iránti igények között olyan egyensúlyi helyzet alakult ki, melynek feltételeit Franciaországban az 1789-es forradalom végérvényesen felszámolta. A sikeres politikai döntésekhez figyelmen kívül nem hagyható adottságként számolt ezzel, amikor 1866-ban – a koronát fenyegető parlamenti túlsúlyt megtörve – visszautasította Manteuffel és a többi neoabszolutista politikus javaslatát, amely arra irányult, hogy a győztes monarchiát a konstitucionalizmus minden bilincsétől szabadítsa meg. Sőt – Gall szerint – az Észak-Német Szövetség alkotmányában önérdekből – éppen arra törekedett, hogy a monarchikus és a népi erők, ill. pozícióik közötti egyensúlyi állapotot fenntartsa, megerősítse, és kiépítse annak intézményes biztosítékait. Olyan, lényegében a monarchikus és a parlamentáris elv legitimitásának kettősségére felépített helyzetet alakított ki tehát – hangsúlyozza a szerző –, amely rendszerét Napóleonétól alapvetően megkülönböztette.

Bismarck szisztémája azonban csak átmeneti jelenség lehetett, mivel – folytatja Gall – a szemben álló erők egyensúlyára épült. S mivel a kapitalista rendszer fejlődésével, s az iparosodás kibontakozásával összekötött társadalmi átalakulás folyamata Németországban is feltartóztathatatlanul haladt előre, a 80-as években az állami és a politikai szférában egyaránt bekövetkezett az egyensúly megbomlása.

Sok kortársával ellentétben Bismarck felismerte, hogy az általa követett út, amely egyetlen történelmi konstellációhoz kötődött, lezárult, s hogy a parlamentáris-demokratikus átalakulás híveinek áttörését csak államcsínnyel, egy a bonapartizmusra emlékeztető és parlamenti választással alátámasztott neoabszolutisztikus rendszer megteremtésével lehet megakadályozni.

Historische Zeitschrift 1976. Bd. 223. 618–638. *E. G.*

ERNST NOLTE:

NÉMET LÁTSZATALKOTMÁNYOSSÁG

Az elmúlt évtizedben ismét divatos téma lett a bismarcki Németország jellegének kérdése, s az ezzel foglalkozó írásokban gyakran fordultak elő a császárságot „autokratikus-félabszolutisztikusnak", „pszeudokonstitutcionalistának" „látszatalkotmányosnak" minősítő jelzők. A polémiához kapcsolódó tanulmány a címben jelzett fogalom használatának elvi-elméleti vonatkozásait vizsgálja, miközben természetesen állást foglal a bismarcki rendszer természetéről, a német fejlődés sajátosságairól zajló vitában.

Kiindulásként azt a szerinte uralkodó álláspontot rekonstruálja, mely az 1871-es fordulatból mindenekelőtt a junker-uralom biztosításának szándékát olvassa ki, amely a megoldás legfőbb – a bukáshoz vezető folyamat csíráit magában hordozó – negatívumát abban jelöli meg, hogy az az össztársadalmi modernizáció követelményeihez való részleges alkalmazkodás által éppen annak valódi kibontakoztatását hiúsította meg. Az interpretált álláspont képviselői ezzel magyarázzák, hogy bár Németország Nyugat-Európa gazdasági-technológiai fölényét jelentős mértékben csökkentette, a gazdasági felfutást hasonló intenzitású társadalmi átalakulás nem kísérte. A demokratikus megújulás elmaradása az uralkodó osztályok pozícióit a világháború elvesztése utáni időkre is konzerválta, s ez a szociáldemokrácia csődjével kísérve lehetővé tette a fasizmus hatalomra jutását.

Nolte úgy véli, hogy a német történészek többsége túlhangsúlyozza a porosz militarizmus, a bismarcki „látszatalkotmányosság" és a harmadik birodalom közötti kontinuitásra utaló jegyek súlyát, s az így felvázolt német fejlődési modellt kissé mereven állítja szembe a nyugat-európai polgári demokratikus fejlődéssel. Kritikai megjegyzéseinek igazolásaként, történeti példákat felvonultatva mutatja be a látszatalkotmányosság koncepciójának megszületését és alakulását; ezt követően a nyugat-európai ellenalternatívával kapcsolatos fenntartásait fejti ki egykorú megnyilvánulásokra is támaszkodva.

A látszatalkotmányosság kifejezés – mint megállapítja – először az 1815. évi német rendezés után jelenik meg a liberálisok körében, akik a rendi alkotmány újbóli bevezetését előíró szövetségi acta alapján használták e kategóriát a déli és a közép-német államokra. Nolte jogosan kéri számon az érdekeltektől a fogalomhasználat elméleti megalapozottságát, hiszen – mint hangsúlyozza – az érintett országok alkotmányai, akárcsak XVIII. Lajos chartája, oktrojált jellegük ellenére a parlamenti rendszer kritériumainak megfelelő gyakorlatot honosítottak meg. A hazai viszonyokat a francia és a belga állapotokhoz mérő, de a porosz és a Habsburg-abszolutizmussal szembeni minőségi különbségeket is tisztán látó német alkotmányjogi iskola 1830 után fogalmazta meg az ún. „sajátos német konstitucionalizmus"-ról szóló téziseit. Ez a koncepció érvényesül (ti. a népszuverenitás és a monarchikus elv közötti dualizmus megőrzése) a frankfurti parlament munkálataiban, valamint a belga alkotmányból is kölcsönző, de az említett kettősséget ugyancsak feloldatlanul hagyó 1850-es oktrojált porosz alkotmányban. A jelzett ellentmondás már a kezdetektől magában foglalta az 1862–66 között lezajló alkotmánykonfliktus lehetőségét; annak továbbörökítése pedig megadta a Bismarck által létrehozott mechanizmus alapvonását.

A látszat- és az oktrojált alkotmány fogalmának gyakori egybemosása mellett az ellentmondások fő forrását Nolte a konstitucionalizmus és a parlamentarizmus – a nem (Gattung) és a faj (Spezies) – pontos jelentésének tartalmi tisztázatlanságában látja. Az ebből fakadó elvi következetlenség a gyakorlatban számos félreértéshez vezethet. A konstitucionalizmus – hangsúlyozza a szerző – ugyanis a parlamentarizmus egyik formája; a vele szemben alkalmazott túlzott kritika érvényességét pedig az a tény is megkérdőjelezi, hogy a parlamentarizmus tisztán megvalósított formáját a direkt néphatalom követelői ugyancsak „látszatdemokráciának" nevezik.

A nyugat-európai ellenpélda kapcsán Nolte megjegyzi, hogy a két térség az egykorúak tudatában korántsem határolódott el egymástól olyan élesen, mint a mai értelmezésekben. Jelzi, hogy Angliában sokan csodálták a német rendszert, különösen annak szociális- és iskolapolitikáját. Megállapítja, hogy Franciaországban – a szárazföld legparlamentárisabbnak tartott államában – az alkotmány az elnök számára ugyancsak széles jogkört biztosított a végrehajtó hatalom szférájában, a hadsereg szintén önálló politikai tényezőként funkcionált, a kultúrharc pedig sokkal szenvedélyesebb formában és hosszabb ideig tartott, mint Németországban. Úgy véli, hogy a felsorolt tények önmaguk-

ban is megkérdőjelezik a haladó-demokratikus Nyugat és az elmaradott-antidemokratikus Németország szembeállításának jogosságát.

A német császárság történetét Nolte végül is az európai liberalizmus fejlődésének részeként fogja fel, olyan államalakulatnak tekinti azt, amely befejezetlen és levert forradalmak terhes örökségét hordozva, a forradalmi és a radikális-reakciós ellenzék kétoldalú nyomása alatt fejlődött ki és kapta meg sajátos formáját.

E. G.

Historische Zeitschrift 1979. 228. Bd. 529–550.

J. D. B. MILLER:

A FELLENGZŐSSÉG ÉS PESSZIMIZMUS VÉGE?

A brit birodalom fennállása idején mindvégig létezett két szélsőséges álláspont. Az egyik képviselői (a „fellengzősek") csodálattal adóztak a birodalom nagyságának és hatalmának, fenntartását feltétlenül szükségesnek tartották. Az ellenkező irányzat hívei (a „pesszimisták") agresszív hódítások eredményének, feleslegesnek és mielőbb megszüntetendőnek tartották. A két áramlat közti erőviszonyok, a közvélemény megoszlása gyakran változott, bár ez utóbbi többsége a kérdésben lényegében mindig indifferens volt. (A briteknek a szigeteiken túli világ iránt tanúsított nagyfokú közömbössége még ma is jellemző tényező.)

Ha szemügyre vesszük a birodalmat pl. az első világháborút közvetlenül megelőző időben, akkor rendkívül heterogén állapotot találunk. A dominiumok ekkorra már lényegében független államokká váltak. Az indiai gyarmati közigazgatásban és hadseregben is jelentkeztek bizonyos önállósulási tendenciák. A 19. század folyamán szerzett különböző ázsiai, afrikai és csendes-óceáni területek is igen tarka képet mutatnak. Sajátos külön csoportot alkottak a „stratégiai" gyarmatok (Gibraltár, Málta stb.). A birodalmi adminisztráció különböző minisztériumok (gyarmatügyi, dominiumi, indiai stb.) tartozott, amit az egyes területek közötti nagy eltérések indokoltak.

Ha a birodalom elvesztése által okozott veszteséget vizsgáljuk, akkor először azt kell megállapítanunk, hogy megléte idején milyen előnyöket nyújtott. A britek családi, rokoni kapcsolatai lényegében a dominiumokra koncentrálódtak. A legutóbbi évszázadban a kivándorlás is elsősorban ide irányult. A legjelentősebb a birodalom által kínált munkalehetőség (közigazgatás, hadsereg, kereskedelem stb.) és tőkeberuházás volt, bár az első világháború kezdetekor a külföldi brit befektetéseknek csak kb. a fele volt a birodalmon belül. A birodalom gazdasági jelentősége csak a két világháború idején volt döntő fontosságú, más időszakokban igen változó.

A második világháború után elindult a gyarmatok függetlenné válásának gyors folyamata. Ebben az időszakban a brit politika fő törekvése a brit kulturális, intézményi stb. hagyományok átörökítésének biztosítására irányult.

Néhány szót érdemes szólni a brit szigetek különböző népei és a birodalom közötti kapcsolatról. Az írek jelentős szerepet játszottak a dominiumok proletariátusának kialakulásában, de a 19. század második felétől kezdve elsősorban az USA-ba és Nagy-Britanniába vándoroltak ki. A skótok – orvosok, mérnökök, katonák, tisztviselők – részvétele sokkal fontosabb, de mégsem volt meghatározó. A walesiek szerepe alig kimutatható. Mindez azt mutatja, hogy a birodalom elvesztését a legnagyobb számú és relatíve leggazdagabb angolok érezték meg a legjobban a munkalehetőségek megszűnése miatt.

A birodalom elvesztése és a jelenlegi válságos brit gazdasági helyzet között, állítja a szerző, nincs közvetlen összefüggés; a korábbi gazdasági virágzásnak – szerinte – nem volt lényegi eleme a birodalom, így hiánya sem lehet oka a jelenlegi nehézségeknek. A brit gazdasági aktivitás a dominiumokon volt a legjelentősebb, mint ahogy ma is ez a helyzet.

Belpolitikai szempontból a birodalom megszűnése kifejezetten előnyösnek tekinthető, bár az elmúlt évszázadban Irország több belpolitikai problémát okozott, mint az egész birodalom együttvéve.

A morális veszteség? A birodalom létében közvetlenül érdekeltek, a konzervatív párt vezetői számára kétségtelenül nagy. Az utca embere azonban a birodalmi létet csak felszíni jelenségekben (ceremóniák, esetleges kivándorlási lehetőség stb.) érzékelte. A birodalmi múltat jelenleg az indiai, pakisztáni és más bevándoroltak idézik fel számukra.

A birodalom utáni nosztalgia jelentéktelen, hiszen a birodalom kisebbségi érdekeket szolgált, nem játszott központi szerepet a brit gazdasági életben, a mai brit problémákkal nincs összefüggésben. Nem tagadható, sokan éreznek elégedettséget amiatt, hogy a tengerentúlon számosan beszélik az angolt. Nem azért, mert ez az Egyesült Államok hivatalos nyelve, hanem azért, mert ezt a britektől tanulták.

M. T.

Journal of Contemporary History, 1980. 1. szám, 53–66.

PETER BACHMAIER:

OBERPULLENDORF/FELSŐPULYA.

A szerző – a bécsi Österreichisches Ost- und Südosteuropa-Institut munkatársa, az ausztriai kisebbségek jogaiért síkra szálló „Einheit" című folyóirat (Zeitschrift für die Rechte der Minderheiten in Österreich) egyik szerkesztője – személyes élményei, valamint visszaemlékezések alapján ad képet német–magyar vegyes lakosságú burgenlandi szülőhelye 1918 utáni történetéről.

Jóllehet a Monarchia felbomlását követően az akkori Nyugat-Magyarország német lakta területeire Ausztria formált igényt, azok tényleges birtokbavételére és Burgenland elnevezéssel történt bekebelezésére csak 1921 novemberében került sor, míg Sopron és közvetlen környéke, ahol decemberre népszavazást rendeltek el, Magyarország fennhatósága alatt maradt. A kérdés e lezáródásáig a burgenlandi lakosságot váltakozó és vegyes benyomások érték, amelyek a nemzetiségi és társadalmi differenciáltságnak megfelelően is sokféleképpen befolyásolták magatartását. A cikk igen érdekesen eleveníti fel a Tanácsköztársaság időszakát, amikor a felsőpulyai Ferenc József utcából Lenin utca lett, a községet helyi tanács irányította, rendjét a csendőrök helyett Vörös Őrség vigyázta; majd az ellenforradalom felülkerekedését, a Tanácsköztársaság alatti vezetők bíróság elé állítását. A magyar lakosságrész és a helybeli magyar érzelmű német értelmiség befolyására a község a – magyar szabadcsapatok által megszállt – vitás terület Magyarországhoz tartozása mellett foglalt állást, s mikor mégis Ausztria vehette birtokába azt, nem volt konfliktusmentes az új hatóságok és a helyi lakosság viszonya. Csak az úrnapi körmenetben haladtak a magyarok továbbra is hagyományosan az élen, a horvátoktól, majd a németektől követve; az osztrák közigazgatás, amely a helyi német erőket is mellőzve elsősorban Bécsből hozott Burgenlandba tisztviselőket, a magyarokat a közéletből kiszorította. A korábbi magyarosító hatások ellensúlyozására a Deutscher Schulverein Südmark egy német tannyelvű elemi iskolát létesített a községben, amely hamarosan állami iskolává vált és jobb személyi, valamint anyagi ellátottsága folytán – a hozzá kapcsolódó német óvodával együtt – hátrányos helyzetbe hozta a község magyar tannyelvű katolikus népiskoláját. Ezenkívül redemptorista szerzetesek megtelepítésével megindult a német prédikáció térhódítása a templomban, a magyar nyelvű rovására.

Amikor 1938 tavaszán az Anschluss következtében Ausztria a Német Birodalom része lett, a burgenlandi helyi közigazgatásban is szépszámú pozíciót birtokló illegális nemzetiszocialisták nyíltan színre léptek, és újabb náci tisztviselőkkel megerősödve, teljessé tették az eddig tendenciaként jelentkező nemzetiségellenességet. A felsőpulyai magyar iskolát bezárták, az állami iskolában adtak bizonyos korlátozott lehetőséget a magyar nyelvű oktatásra, egy magyar nyilast tanítóként alkalmaztak. A helybeli magyar kultúregyesület vezetőjét a cseh-morva protektorátusba deportálták. Középpulya községben az 1939. évi búcsú alkalmával egy SA-ember belelőtt a magyar dalok éneklését abbahagyni nem akaró tömegbe; egy halálos sebesülés történt. A burgenlandi magyarok védelmében szót emelő magyar kormány lakosságcserét javasolt azonos számú magyarországi német áttelepülésének engedélyezésével; ennek a német kormány részéről el nem fogadott ajánlatnak a híre eljutott a burgenlandi magyar lakossághoz, és viták tárgyát képezte. A cikk kitér a burgenlandi zsidók és cigányok sorsára is.

1945. március végén a közeledő szovjet hadsereg elől menekülő náci vezetők hasztalanul próbálták a lakosságot menekülésre bírni. Az úgyszólván a maga teljességében helyén maradt, nemzetiségi különbségre való tekintet nélkül, és – szovjet ellenőrzés alatt – demokratikus közigazgatást létesített. Az előzmények visszahatásaként Felsőpulyán a közigazgatás, a rendőrség dominánsan magyar jellegű lett. A cikkben felelevenedik az akkori községi események krónikája: Lenin-ünnepség, szovjet hősi emlékmű állítása, május elsejei nagy munkásgyűlés, a járás más községeiből érkező küldöttségek részvételével, demokratikus magyar sport- és kultúregyesület, valamint munkásegylet létesítése, magyar színjátszócsoport tevékenysége – s nem utolsósorban beszámol a szerző arról a nagy hatásról, amit a magyarországi földosztásról szóló film („Talpalatnyi föld") bemutatása a községben keltett.

A cikk ezek után arra mutat rá, hogy az 1950-es években megváltozott a helyzet. A felsőpulyai helyi közigazgatásból ismét kiszorult a magyarság; magyar iskola nincs többé; a községgel 1958-ban egyesített Középpulya magyar iskolája is megszűnt. A felsőpulyai állami népiskola német tannyelvű; a magyar nyelv szabadon választható tantárgy, heti két órában. A község magyar papjának halála óta megoldatlan a magyar nyelvű istentisztelet kérdése. Van viszont a községben magyar tánccsoport, télen színjátszás; egy másik burgenlandi magyar helységből, Felsőőrről (Oberwart) – s olykor Magyarországról is – ellátogatnak oda kultúrcsoportok. A szerző azonban ezt kevésnek tartja ahhoz, hogy kielégítő helyzetről lehessen beszélni Felsőpulyán, ahol az 1976. évi adatgyűjtéskor is a község lakosságának egyharmada magyar anyanyelvűnek vallotta magát.

TL

Einheit, 3. évf. (1980.) 1. sz. 8–11.

A folyóiratszemlét összeállították: *Erdődy Gábor* (E. G.), *Fekete Miklós* (F. M.), *Cs. Kottra Györgyi* (Cs. K. Gy.), *Menyhárt Lajos* (M.), *Molnár Tamás* (M. T.), *Niederhauser Emil* (N.) és *Tilkovszky Loránt* I. T. L. I.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ – *Дьюла Мереи:* Внешняя торговля и рыночные оиношения в Венгерском королевстве в 1790–1848 гг. – *Пал Шандор:* К портрету молодого Деака. – СООБЩЕНИЯ – *Иштван Деак:* Южный поход Рихарда Гуйона в последние венгерской освободительной борьбы в зеркале непубликованного корпусного дневника (26 июня – 30 июля 1849 г.) *Аладар Урбан:* Воспоминания жены Лайоша Батьяни о заключении и смерти своего мужа. – ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА – ОБЗОР ЖУРНАЛОВ

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES – *Gy. Mérei:* Conditions du marché extérieur dans le Royaume de Hongrie entre 1790 et 1848 – *P. Sándor:* Contribution au portrait de Deák au début de sa carrière – COMMUNICATION – I. La campagne de Richárd Guyon dans la région du Sud au cours des dernières semaines de la guerre d'indépendance, vue par un journal de corps d'armé inédit – *A. Urbán:* Les souvenirs par Madame Lajos Batthyány de la détention et de la mort de son mari – LITTÉRATURE HISTORIQUE – REVUE DES PÉRIODIQUES

CONTENTS

STUDIES – *Gy. Mérei:* The Foreign Trade Market Situation of the Hungarian Kingdom 1790 – 1848 – *P. Sándor:* To the Portrait of the Debuting Deák – REVIEW ARTICLES – *I. Deák* The South-Hungarian Campagne of Richard Guyon in the Last Weeks of the War of Independence in the Mirror of an Unpublished Corps-Diary (26 june – 30 july 1849) – *A. Urbán:* The Memoirs of Mrs Antonia Batthyany about the Imprisonment and Death of her Husband – HISTORICAL LITERATURE – REVIEW OF REVIEWS

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN – Gy. *Mérei:* Die Marktverhältnisse im Aussenhandel des Königreichs Ungarn zwischen 1790–1848 – *P. Sándor:* Zum Porträt Deáks am Beginn seiner Laufbahn – BEITRÄGE – *I. Deák:* Der Feldzug von Richard Guyon in Südungarn in den letzten Wochen des Freiheitskampfes im Spiegel eines unveröffentlichen Korpstagebuchs (26. Juni–30. Juli 1849.) – *A. Urbán:* Erinnerungen von Frau Batthyány an die Gefangenschaft und den Tod ihres Ehemannes – GESCHICHTSLITERATUR – ZEITSCHRIFTENSCHAU

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Marton Andor
A kézirat nyomdába érkezett: 1980. december 6. Terjedelem: 17.15 (A/5 ív)
81.9028 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

Rövidesen megjelenik:

MUTATÓ
AZ ETHNOGRAPHIA
A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA
1940–1969. (LI–LXXX.) ÉVFOLYAMÁHOZ

Összeállította
TÁTRAI ZSUZSANNA

E kötet az *Ethnographia* 80 évfolyamának anyagában (1940–1969) igazítja el a néprajz hivatásos kutatóit és a szakterület iránt érdeklődőket.

A *Mutató* három fejezetre tagolódik. Az *Önálló művek mutatója* a szerzők ábécérendjében, megjelenésük sorrendjében közli az önálló tanulmányokat, kisebb közleményeket, híreket, könyvismertetéseket, végezetül pedig a szerzőkről az Ethnographiában megjelent méltatásokat, nekrológokat, megemlékezéseket. Külön vannak csoportosítva a névtelenül megjelent közlemények, valamint a Néprajzi Társaság hírei megjelenésük időrendjében

Az *Ismertetett művek mutatója* c. fejezetben a „Katalógusok, atlaszok, bibliográfiák, szótárak, szójegyzékek", „Tanulmányok, tanulmánygyűjtemények, monográfiák, szöveggyűjtemények" részletes bibliográfiai adataikkal a szerzők ábécérendjében, a „Folyóiratok, időszakos kiadványok" pedig a címek ábécérendjében találhatók meg.

A *Tárgymutató* c. fejezet: tárgy-, fogalom-, személynév- és földrajzi név mutató, amely feldolgozza az Ethnographia 30 évfolyamának összes tanulmányait, kisebb közleményeit, híreit. Az ábécérendben összeállított tárgymutató az összefoglaló címszavak alá csoportosított tárgymegjelöléseivel, gondos utalórendszerével könnyíti meg a tájékozódást.

Kb. 450 oldal · Kötve kb. 116,— Ft

Kérjük, hogy rendelését az alábbi címre küldje:

AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT, Budapest, Váci utca 22. 1052

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest, József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest, Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest, Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest, Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 150 Ft

1 szám ára: 25 Ft

Index szám: 25 779

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 25,— Ft
Évi előfizetési ára: 150,— Ft

INDEX: 25 778
ISSN 0039—8098

Tájékoztató

Folyóiratunk szerzőinek figyelmét az alábbiakra hívjuk fel:

1. A kéziratot két példányban kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni, mellékelve — új szerző esetében — egy külön lapon a szerző nevét, lakcímét, esetleg telefonszámát, munkahelyét, beosztását és tudományos fokozatát.

2. A szerkesztőség optimális terjedelműnek a 2.5—3.5 íves kéziratokat tekinti — a jegyzetapparátussal együtt. 4 ívet meghaladó tanulmányokat technikai okok miatt nehezen tudunk közölni. (Egy ív: 22 géppel írt oldal, amelyen az oldalak 60 n-es 30 sorból állnak.)

3. A kéziratok jobb kezelhetősége érdekében kérjük, hogy a másolatot is az első példánnyal azonos — nem másoló — papírra gépeljék, normál — nem gyöngybetűs — írógéppel. Az esetleges javításokat a második példányra is kérjük rávezetni.

4. A kiemeléseket a szerző egyszer húzza alá, a kézirat lapjait folyamatosan és arab számokkal számozza, a jegyzeteket a kézirat végére helyezze.

5. Idegennyelvű forrásokból idézeteket általában magyarra fordítva kérjük, s csak olyan kivételes esetekben az eredeti nyelven is, amikor annak értelmezése problematikus lehet.

6. A jegyzetapparátusban a jegyzetszámozás folyamatosan és arab számokkal történjék. A hivatkozott mű szerzőjének nevét egyszerű aláhúzással emelje ki a kézirat szerzője és pontosan tüntesse fel a levéltári, kézirattári és bibliográfiai adatokat.

7. Folyóiratunk az évszázadokat arab és nem római számokkal jelöli. (Az idézetek, tanulmány- és könyvcímek kivételével.)

8. Recenziók esetében a cím mellett adjuk meg a pontos bibliográfiai adatokat és idegennyelvű kiadányok esetén a cím magyar fordítását is. Külföldi folyóiratban megjelent cikk ismertetése esetében a címet csak magyarul kérjük; a folyóirat bibliográfiai adatait az ismertetés végén, zárójelben adja meg a szerző.

9. A szerző a számozott és címmel ellátott ábrákat, táblázatokat külön borítékban csatolja a kézirathoz, feltüntetve minden ábra és táblázat hátlapján a nevét és a kézirat címét, a kéziratban pedig a táblázatok és ábrák helyét.

10. A szerzőknek tiszteletdíjuk terhére — ha ezt a korrektúra javításával egyidejűleg kérik — különlenyomatot készíttetünk.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

51593

589

SZÁZADOK

A tartalomból:

Bethlen Gábor és kora

KÖZLEMÉNYEK – FIGYELŐ
TÖRTÉNETI IRODALOM
FOLYÓIRATSZEMLE – KRÓNIKA

115. ÉVF. 1981. 4. SZÁM

Következő számunk tartalmából

Tilkovszky Loránt: A magyarországi németség a Darányi-kormány idején (1. rész)
Pritz Pál: Magyarország külpolitikája a formálódó Berlin—Róma tengely árnyékában
Jeszenszky Géza: A koalíció és Anglia
Bellér Béla: Az európai nemzetiségi kongresszusok és Magyarország a kisebbségvédelem rendszerében (1925—29)

E számunk munkatársai

Bartha Antal a történelemtudományok doktora, az MTA Néprajzi Kutatócsoport tudományos tanácsadója — *Benda Kálmán* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa — *Bitskey István* kandidátus, egyetemi docens (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Csákvári Ferenc* a Hadtörténelmi Szemle Szerkesztőségének munkatársa — *Diószegi István* a történelemtudományok doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) — *Erdődy Gábor* egyetemi tanársegéd (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Fekete Miklós* a Rakéta regényújság szerkesztőségének munkatársa — *Fischer Ferenc* egyetemi tanársegéd (József Attila Tudományegyetem, Szeged) — *Galántai József* a történelemtudományok doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Gebei Sándor* egyetemi tanársegéd (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Heckenast Gusztáv* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa — *Heiszler Vilmos* egyetemi tanársegéd (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Jemnitz János* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa — *Kalmár János Miklós* egyetemi hallgató (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *B. Kállai István* egyetemi adjunktus (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Cs. Kottra Györgyi* muzeológus (Hadtörténelmi Múzeum, Bp.) — *Köpeczi Béla* akadémikus, az MTA főtitkárhelyettese — *Kővágó László* kandidátus, az MSzMP KB Párttörténeti Intézet tudományos munkatársa — *Makkai László* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója — *Menyhárt Lajos* kandidátus, egyetemi docens (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Molnár Tamás* az MSzMP KB Társadalomtudományi Intézetének munkatársa — *Niederhauser Emil* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója — *Pach Zsigmond Pál* akadémikus, az MTA Történettudományi Intézet igazgatója — *Palló Gábor* tudományos munkatárs (Budapesti Műszaki Egyetem) — *Péter Katalin* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Szabó Magdolna* tudományos továbbképzési ösztöndíjas (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Székely György* akadémikus, tanszékvezető egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Szirtes I. János* történész, Bp. — *Tóth Ágnes* egyetemi tanársegéd (József Attila Tudományegyetem, Szeged) — *Trócsányi Zsolt* a történelemtudományok doktora, főlevéltáros (Országos Levéltár, Bp.) — *J. Újvári Zsuzsanna* egyetemi hallgató (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Vida István* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet tudományos munkatársa — *Zimányi Vera* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa.

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51–53.
115. ÉVFOLYAM 1981. 4. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, CSATÁRI DÁNIEL, EMBER GYŐZŐ (a szerkesztő bizottság elnöke), ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, INCZE MIKLÓS, KÓNYA SÁNDOR (felelős szerkesztő), LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, TOKODY GYULA, VÁRKONYI ÁGNES, ZSIGMOND LÁSZLÓ

A szerkesztőség munkatársai:

PÁL LAJOS, TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

Bethlen Gábor és kora

Tudományos ülésszak Bethlen Gábor születésének 400. évfordulója alkalmából

Pach Zsigmond Pál: Bethlen Gáborról – születésének 400. évfordulóján 659
Köpeczi Béla: Bethlen Gábor és állama 664
Makkai László: Bethlen és az európai művelődés 673

*

Trócsányi Zsolt: Bethlen Gábor hivatalszervezete 698
Zimányi Vera: Bethlen Gábor fejedelem gazdaságpolitikája . . . 703
Székely György: Emelkedő és hanyatló városok Európában a 17. század első felében 714
Benda Kálmán: Diplomáciai szervezet és diplomaták Erdélyben Bethlen Gábor korában 725
Heckenast Gusztáv: Erdély technikai műveltsége Bethlen Gábor korában 731
Bitskey István: Bethlen, Pázmány és a Káldi-Biblia 737
Péter Katalin: Bethlen Gábor emlékezete 744

*

Nemzetközi tudományos konferencia Bethlen Gáborról Debrecenben *(J. Ujvári Zsuzsanna–Kalmár János Miklós)* . . . 750

KÖZLEMÉNYEK

Kővágó László: A Komintern és a nemzetiségi kérdés a húszas években 754
Palló Gábor: Szilárd Béla tudományos életrajza 770
Szirtes I. János: Az osztrák államszerződés története 799

FIGYELŐ

Arató Endre emlékezete (1921–1977) *(Diószegi István)* 820

TÖRTÉNETI IRODALOM

Vosztocsnaja Jevropa v drevnosztyi i szrednevekovje (Ism.: *Bartha Antal*) 825
Frantisek Kutnar: Prehledné dejiny ceského a slovenského dejepisectvi. II. Od pocátku pozitivistického dejepisectvi na práh ,historiografie marxistické (Ism.: *Niederhauser Emil*) 829
Literatura socialno-revoljucionnoj partii „Narodnoj Voli" (Ism.: *Szabó Magdolna*) 831
L. P. Lipinszkij: Sztolüpinszkaja agrarnaja reforma v Beloruszszii (Ism.: *Gebei Sándor*) 833
Ferdinand May: A „Fekete Kéz" (Ism.: *Galántai József*) 835
Roger Faligot: James Connolly et le mouvement révolutionnaire irlandais (Ism.: *Jemnitz János*) 836
Horváth Pál: Vergleichende Rechtsgeschichte. Wissenschaftsgeschichte und Methodik (Ism.: *B. Kállai István*) 838
Antonio Vázquez Galego: La consolidación de los monopolios en la década del 20. (Ism.: *Tóth Ágnes*) 840
Reiner Pommerin: Das Dritte Reich und Lateinamerika. Die deutsche Politik gegenüber Süd-und Mittelamerika. 1939–1942. (Ism.: *Fischer Ferenc*) 841
Donáth Ferenc: Reform és forradalom. A magyar mezőgazdaság strukturális átalakulása 1945–1978. (Ism.: *Vida István*) . 844

FOLYÓIRATSZEMLE

John R. Nelson, Jr.: Alexander Hamilton és az amerikai ipar újabb vizsgálatok tükrében 848 *Siegfried Schmidt:* Junkerség és a német konzervativizmus genezise 850 *Eugene D. Genovese és Elizabeth Fox-Genovese:* A rabszolgatartó gazdaság a politika látószögéből 851 *G. I. Scsetinyina:* A hallgatói névsorok, mint történeti forrás. Az egyetemi hallgatóság összetétele a 19. század végén és a 20. század elején 852 *John Hope Franklin:* Amerikai tükör. A Rekonstrukció történetírásának száz éve 853 *Wolfgang Ruge:* A háború utáni forradalmi válság (1917–23) történeti helyéhez az egyetemes forradalmi folyamatban 854 *Manfred Weissbecker:* Konzervatív politika és ideológia az 1918–19-es ellenforradalomban 855 *Lacina, V.:* Csehszlovákia helye az európai és a világgazdaságban 1918–1938 között 856 *A. J. Crozier:* A mandátumrendszer létrehozása, 1919–25 857 *Nunzio Pernicone:* Carlo Tresca és a Sacco-Vanzetti ügy 858 *Kurt Düwell:* Állam és tudomány a weimari köztársaságban. C. H. Becker miniszter kultúrpolitikája 860 *A. P. Okladnyikov, V. L. Szoszkin:* Szibéria szovjet értelmiségének kialakulása: szakaszok és sajátosságok (1917–1941) 861 *Roger W. Lotchin:* San Francisco és a Városi-katonai komplexum kialakulása 1919–1941 között 863 *G. Seton-Watson:* Olaszország birodalmi mámora 865 *I. Nish:* Az önbizalom visszaszerzése – Japán gyarmatbirodalmának elvesztése után 860

KRÓNIKA 867

Tudományos ülésszak Bethlen Gábor születésének
400. évfordulója alkalmából

Pach Zsigmond Pál:

BETHLEN GÁBORRÓL, SZÜLETÉSÉNEK 400. ÉVFORDULÓJÁN*

I.

A történelmi személyiségekhez kapcsolódó évfordulós emlékezések mindenkor magukban hordják az idealizálás kísértését. Áll ez Bethlen Gáborra, az erdélyi fejedelemre és választott magyar királyra; áll ez a születése négyszázados fordulójának szentelt mostani alkalomra is. Hiszen Bethlen személyében már az elhunytat siratő egykorú versezet „a kárvallottak gyámolítóját", a „rabotás népeknek [robotoló jobbágyoknak] kegyes vidámítóját" gyászolta; ifjabb kortársa, a későbbi fejedelem, Kemény János, önéletrajzában úgy szólott róla, mint akihez „hasonló magyar [uralkodó] Mátyás királytól fogva és [Báthory] István királyon kívül nem hallatott, nem is remélhetni"; a hozzá képest harmadik nemzedékből való erdélyi politikus, Bethlen Miklós pedig, a 18. század elején papírra vetett Önéletírásában, Zrínyi Miklósra sem talált többet mondó méltatást, mint azt, hogy Bethlen Gábor fejedelemhez hasonlította.

Igaz, garmadával idézhetnénk róla éppen ellentétes hangú-értelmű nézeteket is. S itt nemcsak olyanféle kijelentésekre gondolhatunk, mint a párthívéből politikai ellenfelének állt Thurzó Szaniszlóé, aki a nikolsburgi békekötés után Bethlent „kóbor beste lélek"-nek titulálta: „királyunk akar lenni, pedig ... jól tudja, hogy én és más magyar hazafiak nemesebbnek születtünk, mint amilyen ő valaha is lehet" – hiszen ezek a szavak inkább Thurzó egyéniségére vetnek fényt, mintsem Bethlenére –; s nemcsak az ellentáborhoz tartozók ádáz gyűlölködésére, mint ama Hyacinthus szerzetes-diplomatáé, aki Miksa bajor herceg előtt Bethlent „hit nélkül és törvény nélkül" élő emberként jellemezte – hanem kortársai és a későbbiek közül sokaknak arra a véleményére: Bethlen egyforma feszélyezetlenséggel színlelte szándékait barátaival és ellenségeivel szemben.

Mennyire hajlamosak lehetnénk most, az évforduló ünnepi alkalmakor, csupán a idealizáló – rajongó passzusokat felidézni – az ellenkezőket pedig tapintatosan félretenni.

Pedig erre – úgy véljük – semmi szükség: sem ditirambikus-túláradó eszményítésre, sem moralizáló és történetietlen hiperkritikára. Éppen ezek kirekesztésével ismerszik meg Bethlen történelmi személyisége: olyannak, aki szervesen beleépült-beleilleszkedett korába – olyannak, aki messze kimagaslott korából.

*Megnyitó, Debrecen, 1980. október 8.

2.

A kor a hagyományos történetírás terminológiájával: a vallásháborúk és az abszolutizmus kialakulásának korszaka; a marxizmus fogalomhasználatával: Nyugat-Európa egyes atlanti parti országaiban a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet kezdeteinek korszaka, Kelet-Európában a feudalizmus mozdítatlan, sőt újraerősödő uralmának, az ún. második jobbágyságnak a periódusa – amely utóbbi ugyanakkor sajátos módon mégis megteremtette magának a nyugatihoz hasonló abszolutisztikus jellegű államépítményeket.

Az abszolút állam gépezetét jórészt a csatatér számára alkották. Az abszolutizmus korszakának háborúi – kivált annak első fázisában – alapvetően dinasztikus-területszerző jellegűek voltak. A háborús – vagy házasság útján történő – területszerzés nem kedvtelése vagy külső járuléka volt a fejedelmi életformának, hanem belső szükséglete és funkciója. Ezt a tényt Machiavelli – amikor jó évszázaddal korábban végigtekintett Európán – már mintegy evidenciának tekintette, és belőle vezette le a *principe* létének legfőbb törvényét: A „hódítás vágya nagyon természetes és megszokott tulajdonság . . . A fejedelemnek nem szabad másra gondolnia, másra törekednie, mást fontosabbnak tartania, mint a háborúra való felkészülést".

Hatalomgyarapítás hadakozással vagy házasodással – a 16–17. századi uralkodó e főmotívumának érvénye alól Bethlen Gábor sem volt persze kivétel. *Ebben* az értelemben helytállónak tekinthetjük Szekfű Gyulának akár azt a fogalmazását is, amely szerint „Bethlen Gábor cselekedeteinek egyetlen rugója a dinasztikus érdek és önzés volt". Ám nagy nyomatékkal kell hozzátennünk – Szekfű erről is szól, de elütő hangsúllyal –, hogy ez a *hatalomgyarapítási* cél Bethlennél egybeesett – objektíven is, tudatosan is – egy másik, a szó általános értelmében vett *nemzeti* céllal: a három részre darabolt ország legalábbis két részének újbóli egységével – az erdélyi fejedelemség és a királyi Magyarország egyesítésével. A szubjektív tudat szintjén bizonyára elfogadhatjuk Angyal Dávid megítélését: Bethlennek „erős hite volt munkája jelentőségében, nemzetét boldogító és istennek tetsző mivoltában". De ami ennél fontosabb: törekvései objektíve azonosultak a 17. századi Magyarország sorsdöntő történelmi feladatával: az országegyesítéssel.

3.

Minthogy pedig – miként a szétdarabolódás volt – az egyesítés sem lehetett elképzelhető másképp, mint a nemzetközi viszonyok alakulásának függvényeként, Bethlen Gábor nagy kedvvel és kezdeményező készséggel vetette magát a külpolitika hullámaiba.

Diplomácia és külpolitika – ez volt Bethlen Gábor igazi életeleme, amelyben csakugyan európai perspektívájú államférfinak bizonyult. Hallatlanul széles körű és eleven külpolitikai tájékozódását és eszmélkedését – az 1618. évi prágai események horderejének nyombani felismerésétől, a II. Oszmán szultánt elsőprő 1622-i janicsárlázadást követő portai hanyatlás gyors „bemérésén" át, a Gusztáv Adolf-i fellépés jövendő jelentőségének megsejtéséig –, mindezt annál is inkább hangsúlyoznunk és értékelnünk lehet, mivel a következő korszakokban, hosszasan, a távlatos és rugalmas külpolitikai gondolkodás igencsak ritkán tartozott magyar vezető politikusok erényei közé.

E rugalmasság bethleni mozgásterét történetirodalmunkban jobbára úgy szokták értelmezni, hogy annak a török birodalommal való békés viszony fenntartása szabott kereteket és korlátokat. Ezt a felfogást egyesek pejoratív kicsengéssel fogalmazták meg: a fejedelem „külsőleg és lélekben is a török szövetség híve" volt; mások reálpolitikának, tárgyilagos helyzetfelmérésnek tekintették: az ország középső részén beékelődő és Budát uraló török hatalom Bethlen korában még olyan erőt képviselt, hogy a fejedelem előtt más lehetőség nem nyílott, mint a Portától való függőség vállalása; külpolitikájának alapelve volt ez, amely mellett feltétlenül kitartott.

A magunk részéről úgy véljük: Bethlen külpolitikájának mozgásterét szélesebben, alapelvét távlatosabban lehet értelmezni. Alapgondolata, fő célkitűzése – amely mellett következetesen kitartott, ám az eszközöket, módokat hozzá a viszonyok alakulása szerint rugalmasan váltogatta-kombinálta – az ország újraegyesítése volt: az erdélyi fejedelemséghez a királyi Magyarország megszerzése és együttes birtoklása.

Igen, ennek egyik útja: a szilárd hatalomnak ítélt török birodalommal való kapcsolatot s a Porta engedélyével a Habsburgokkal való szembefordulást jelentette; és túlnyomóan ezt az utat követte Bethlen Gábor politikája.

Persze, a Habsburg-ellenes küzdelem terén is egyre növekvő külpolitikai hatósugarú szakaszokat lehet megkülönböztetnünk. Az első szakaszt, amikor a felkelő cseh protestáns rendekkel való szövetségben, illetőleg az osztrák Habsburgok országaival kialakuló rendi konföderáció keretében kísérelte meg célja valóraváltását: ennek jegyében indította első fegyveres akcióját 1619 augusztusában; – s a későbbi időszakot, amikor Fehérhegy következményeit végképp levonva, s a mindjobban kiterjedő európai konfliktus újabb fejleményeit csakúgy számba véve, mint a Porta nemzetközi aktivitásának csökkenését, külpolitikájának körei immár túlmennek Közép-Kelet-Európán.

Miután 1623–24. évi második hadjáratával a nyugati hatalmak élénkülő figyelmét ébresztette fel Erdély iránt – Angliával, Franciaországgal, Hollandiával lép érintkezésbe: előbb közvetve, ezeknek konstantinápolyi követei útján; de 1625 végén már közvetlen diplomáciai összeköttetésben van a harmincéves háborúnak a cseh-pfalzira következő dán szakaszát megnyitó hágai szövetség államaival. Ebben az angol–holland–dán szövetségi rendszerben vívja harmadik hadjáratát 1626 őszi hónapjaiban Ferdinánd ellen – s ez idő alatt formális szerződésre is lép a Habsburg-ellenes hatalmakkal Westminsterben.

4.

Ám aligha lehet kétségbe vonni: Bethlen nem kötötte le magát kizárólagosan a török szövetség alternatívája mellett. Egyszerre több, különböző irányban tárgyal, politizál, s közvetlen céljai kitűzésénél is tekintettel van más vagy távolabbi lehetőségekre – egyebek között a Habsburg-szövetség lehetőségére is – ugyanazon végcél: az országegyesítés érdekében.

Törökbarát múltja, fejedelemmé választásának ismeretes körülményei, a Portával fenntartott jó viszonya – amit olyan gyakran szoktak fölemlegetni – éppen nem akadályozta meg abban, hogy 1615 májusában II. Mátyással Nagyszombatban olyan egyezményt kössön, amelynek titkos pontja a Habsburg-uralkodó támogatását helyezi kilátásba a törökkel szemben. S bár Lippa török kézre adását – a török e régi követelésének, elődei

korábbi ígéretének teljesítését – 1616-ban már semmiképpen sem halogathatta, a következő évben a nagyszombati egyezményt megújítja.

Még inkább figyelemre méltó, hogy éppen II. Ferdinánd elleni második hadjárata idején lép fel a nagy politikai fordulat – a Habsburg-szövetség – esélyét magában rejtő ideájával. Lévén hadakozás mellett a házasodás a kor dinasztikus politikájának másik fő eszköze, 1623–24-ben II. Ferdinánd leányát kéri nőül, egyben erdélyi fejedelemségéhez a király vejeként, Magyarország kormányzóságát. E másik úton is megkísérli hát a két országrészt a maga hatalma alatt egyesíteni (hiszen Magyarország kormányzósága az általa ajánlott feltételek mellett lényegében ezt jelentené); sőt késznek mutatkozik egy közös törökellenes hadjáratra is, amely a Porta súlyosbodó belső zavarainak közepette – Bethlen úgy látja – a magyarországi hódoltság felszámolását is elérhető közelségbe hozná. Amikor pedig ajánlatát – nem kevés latolgatás után – Bécsben végül is elutasítják, már készül az új terv: nemcsak a harmadik Habsburg-ellenes akcióra, hanem a második házasságra is: 1625-ben megkéri, 1626 márciusában feleségül veszi György Vilmos brandenburgi választófejedelem húgát, s így sógorságba kerül Gusztáv Adolf svéd királlyal – az európai diplomáciának már ekkor aktív részesével, a Habsburg-ellenes koalíció leendő nagy hadvezérével.

S ha az európai háború Bethlen utolsó esztendeiben, az 1626–29 években a Habsburgok erőfölényének jegyében alakult, nem lehet hozzá nem tennünk: Bethlen Gábort olyan időpontban ragadta el a halál, amikor a háborúnak éppen új szakasza volt kibontakozóban.

A fejedelem 1629. november 15-én hunyt el – a harmincéves háború pedig az osztrák Habsburgok számára éppen a következő évben, 1630-ban vett élesen negatív fordulatot. Ez év nyarán szállt partra Pomerániában Gusztáv Adolf; s ettől kezdve vált egyre nyilvánvalóbbá, hogy Richelieu – aki eddig (belső ügyekkel lévén elfoglalva) a háttérből szőtte-alakította a nemzetközi politika szálait – előbb-utóbb döntően veti be Franciaország erejét a Habsburgok elleni küzdelembe.

Másrészt a török birodalom sem tudott kilábolni a zűrzavarból. II. Oszmán 1622. évi megdöntésétől voltaképpen egészen Köprili Mohamed 1656. évi nagyvezérségéig a gyengülés és züllés, a szpáhik és janicsárok állandó lázongásai, szultángyilkosságok, magukat alig pár hónapig tartó nagyvezérek egymást váltásának kavargó képei jelzik a Porta hatalmának, úgy tűnt, bomlás felé sodortatását – ami persze nemzetközi politikai aktivitását szinte megbénította.

Ez idő alatt a birtokszerzésben kifogyhatatlan leleményű, de külpolitikában kezdeményezésre képtelen I. Rákóczi György is fenntarthatta-megszilárdíthatta erdélyi fejedelmi hatalmát. Hogyan használta volna ki ezt a nemzetközi konstellációt a realitás-érzéket külpolitikai fantáziával párosító Bethlen – hogyan használta volna ki egyik vagy másik, vagy éppen mindkét irányban – hatalmának gyarapítása s egyben az országegyesítés érdekében?

Ha ezeket a feltoluló kérdéseket – mint megválaszolhatatlanokat – elhárítjuk is magunktól, annyit bízvást elmondhatunk: Bethlen Gábornak fejedelemsége szűken mért 16 esztendeje alatt is, sikerült Erdélyt – a nemrég még külső és belső háborúkban romlott, Európa térképének csaknem perifériájára eső Erdélyt – gyors döntésekre képes, hatékony központi kormányzattal konszolidálni; gazdaságilag és kulturálisan fejleszteni; európai jelentőségű erőtényezővé emelni, a nemzetközi államrendszerbe beiktatni – a

török kapcsolat mellett is az önálló külpolitika lehetséges maximumát megvalósítani – a nyugat-európai hatalmak irányában pedig olyan egyenrangú szövetségesként cselekedni, aki a maga céljai és érdekei szerint lépett kapcsolatba Habsburg-ellenes koalíciójukkal.

Mindez eszményítő túlzás nélkül sem kevés; a kritikus értékelés mércéjén mérve is: nagyszabású történelmi teljesítmény.

Ezt a történelmi teljesítményt hivatott – a legújabb kutatások alapján – sokoldalúan és reálisan megvilágítani tudományos ülésszakunk, annak plenáris előadásai és szekcióülései.

A Bethlen Gábor Emlékbizottság nevében nagyrabecsüléssel köszöntöm házigazdáinkat, Debrecen megyei város Tanácsát, tisztelt külföldi vendégeinket és hazai kollégáinkat, az összes megjelenteket. Az ülésszakot megnyitom.

Köpeczi Béla:

BETHLEN GÁBOR ÉS ÁLLAMA

1526-ban megsemmisült az egységes középkori magyar állam, amely Közép- és Kelet-Európában jelentős politikai, gazdasági és kulturális hatalmi tényező volt. Helyét hosszú időn keresztül egyetlen más ország sem foglalta el, mert a Habsburgok legfeljebb csak arra voltak képesek, hogy ellenálljanak a török további terjeszkedésének, de azt visszaszorítani nem tudták. A Porta 150 éven keresztül megtartotta saját felvonulási területeként Magyarország középső részét. Az erdélyi fejedelemség különleges státust élvezett, az Iszlám jog szerint nem lévén sem iszlám ország (dar al-islam) sem „háborús terület" (dar al-harb), hanem a szultáni szerződéssel megerősített „elkötelezett ország" (dar al-ahd).[1] Ez azt jelentette, hogy megtarthatta a 16. században kialakult politikai, társadalmi és kulturális berendezését, szabadon választhatta fejedelmét, akit a Portának meg kellett erősítenie, adót fizetett, és külpolitikai akcióihoz engedélyt kellett kérnie. Ugyanez volt a státusa több más „ütköző államnak" is az Oszmán Birodalom peremén; Erdély helyzetének az volt a sajátossága, hogy fejlettebb gazdasági, társadalmi és kulturális viszonyokkal rendelkezett, különös kapcsolatot tartott fenn Magyarországgal, gyakran közvetített Bécs és Konstantinápoly között, és bekapcsolódhatott az európai diplomáciába.

A Habsburgok többször tettek kísérletet Erdély megszerzésére, de minden alkalommal beleütköztek a törökök ellenállásába. Ezeket a kísérleteket támogatta az erdélyi uralkodó osztály egy része is, de a fejedelemség pusztulásán kellett tapasztalnia, hogy az erőviszonyokat Európának ezen a részén nem lehet megváltoztatni.[2]

Bocskai István, aki a 15 éves háború kezdetén a Habsburg-párt híve volt, ebből a kudarcból vonta le azt a következtetést, hogy Erdélynek a török orientációt kell vász-

[1] The Encyclopedia of Islam. Kiadta B. Lewis, Ch. Pellat, J. Schacht, Leiden – London, 1965, II. 226.

[2] A korra vonatkozó magyar irodalom: *Angyal Dávid:* Bethlen Gábor életrajza, Budapest, 1899; *Makkai Ernő:* Bethlen Gábor országalkotó politikája, Budapest, 1929 (2. kiadás); *Nagy László:* Bethlen Gábor a független Magyarországért, Budapest, 1969; *Szekfű Gyula:* Bethlen Gábor, Budapest, 1929; *Wittman Tibor:* Bethlen Gábor, Budapest, 1952; A nemzetközi helyzetre a nagy összefoglaló egyetemes történeti művek mellett: *A. Gindely:* Geschichte des Dreissigjährigen Kriegs, Lipcse–Bécs–Prága, 1882; *J. Polišenský*: The thirty years war and the crisis and revolutions of 17th century Europe, Past and Present, 1968, 39. sz.; *J. Polišenský–M. Hroch:* Die böhmische Frage und die politischen Beziehungen zwischen dem europäischen Westen und Osten zur Zeit des Dreissigjährigen Krieges, Probleme der Ökonomie und Politik in den Beziehungen zwischen Ost- und Westeurope vom 17. Jahrhundert bis zur Gegenwart, Berlin, 1960; *B. F. Porsnyev:* Politicseszkaja otnosenija Zapadnoj i Vosztocsnoj Evropi v epohu tricatletnej vojni, Voproszi isztorii, 1960, 10. sz.; *H. Sturmberger:* Kaiser Ferdinand II und das Problem des Absolutismus, Bécs, 1957.

tania, ha legalább korlátozott szabadságát és fejlődését biztosítani akarja. Az ő felfogásában a fejedelemség „legerősebb pajzsa ez mi nemzetségünk megmaradásának, ha örökössé lehet önmagában, és nem szaggathatják idestova. Ebből várhatjuk örökös megmaradását egész nemzetségünknek". Az 1606-ban megkötött bécsi béke ezt a felfogást erősíti meg, amikor nemcsak Erdély különleges státusát ismeri el, hanem a magyarországi nemesség sérelmeinek egy részét orvosolja, és kísérletet tesz a vallási ellentétek rendezésére.[3]

Bethlen Gábor Bocskai felfogását követi – sőt mint állítja, ő volt ennek kidolgozója –, amikor török segítséggel fejedelemmé választják. 16 éves uralkodása alatt a török orientációnak legnépszerűtlenebb konzekvenciáit is vállalja, mert arról győződött meg, hogy az Oszmán Birodalom a nagyobb erőt képviseli. A fejedelemválasztó országgyűlés is azt ajánlja, hogy a „fényes portához viselje oly engedelmességgel magát, hogy onnan romlása ne következnék e szegény országnak". A megmaradtak békét akarnak általában is, s a végzés ezért kimondja: „A kereszténységgel is, római császárral, őfelségével és Magyarországgal az jó szomszédságot és békességet szorgalmasan megőrizze."[4] Azoknak, akik kifogásolják török orientációját, azt válaszolja, hogy a keresztény országok és fejedelmek viszálykodásai hozták a veszedelmet Európa e részére, és kifogásolja miért éppen csak Erdély ostoroztatik és ítéltetik el minden szánalom nélkül a törökbarát politika miatt, amikor más keresztény fejedelmek is együttműködnek a Portával.[5]

Bethlen „törökösségét" kárhoztatva már a kortársak is szemére vetették, hogy kész volt a főleg kereskedelmi szempontból fontos Lippa várát átadni a Portának, csakhogy fejedelmi székét megtarthassa. Az igazság az, hogy igyekezett elkerülni ennek az ígéretnek a teljesítését, amelyet – egyik-másik elődjéhez hasonlóan – még fejedelemmé választása előtt tett. Amikor részben éppen a császárpártiak intrikája miatt erre rákényszerül, az országgyűléssel együtt így érvel: „Az egy Lippa odaadásával hazánkat egészen utolsó veszedelemből, magunkat, feleségeinket, gyermekeinket meg kellett váltanunk."[6] A kisebbik rossz politikáját vállalja tehát abban a meggyőződésben, hogy Erdélyt meg tudja védeni a pusztulástól, s a Porta támogatja a fejedelemségen kívüli terveit is.

[3] Vö. *Benda Kálmán:* A Bocskai-szabadságharc, Budapest, 1955.

[4] Erdélyi Országgyűlési Emlékek. Szerk. Szilágyi Sándor, Budapest, 1880, VI. 358.

[5] *Szilágyi Sándor:* Adalékok Bethlen Gábor szövetkezéseink történetéhez, Budapest, 1873. 15–16.

[6] A teljes szöveg így hangzik: „Ilyen utolsó veszedelmes kételenségünkben egyebet semmi úton nem cselekedhetvén, módunk is a megtartásban nem lehetvén, sem kárunkat, gyalázatunkat és lelkiismeretünk sérelmét tekinthetjük, egész megmaradásáért és bizonyos békességünkért, nem kedvekereséséért, hanem csak kételenségből, nem annyit, az mennyit az hatalmasok kévántak (mert követünk is, ha halált kellett volna szenyvedni is, Jenőt, sem többeket oda nem ígért), hanem egyéb a miben nem lehetett és most sem lehet, az egy Lippa odaadásával hazánkat egészen utolsó veszedelemtől, magunkat, feleségünket, gyermekünket meg kellett váltanunk. Melyben universaliter országul, egész három nemzetül, censuránkat vévén veszedelmünk eltávoztatásáért consentiáltunk; melyből hogy hazánknak minden jova és egész keresztyénségnek is a mi megmaradásunk után semmi ártalma ne következzék, Nagyságod gondviselésére támasztottuk; sőt ha szinte ebből idegen ítéletek, gondolatok támadnának az keresztyén országok között, tudván, hogy a mi veszedelmünknek csak az magok abból következendő veszedelméért sem örülnének, megszánván, nyilván való kételenségünkből cselekedetünkért nem infestálnak bennünket érette; holott jobbnak ítélvén szent Dáviddal együtt ilyen ügyünkben, hogy Isten kezében essünk inkább, hogysem ember kézben." Gyulafehérvári országgyűlés, 1616. ápr. 17–máj. 7. Erdélyi Országgyűlési Emlékek. Szerk. Szilágyi Sándor, Budapest, 1881, VII. 322.

A 17. század elején új helyzet alakul ki Nyugat- és Közép-Európában, amely a Habsburg- és az Oszmán Birodalom közötti viszonyt is kérdésessé teszi. Az osztrák Habsburgokkal szemben erősödik a német fejedelmek ellenállása, amikor az előbbiek abszolutista törekvésekkel kísérleteznek, s ezekhez igénybe veszik az ellenreformációs egyház segítségét. Az ellentétek a cseh rendek Habsburg-ellenes felkelésével törnek felszínre. A csehek oldalán részt vesznek egyes osztrák örökös tartományok rendjei és több birodalmi fejedelem, majd Dánia és Svédország is. A császár mellett is tetemes birodalmi erők szállnak síkra Bajorország vezetésével. Mi több, a spanyol Habsburgok is készek Bécs segítségére sietni s egyúttal a maguk számára új előnyöket biztosítani, mindenekelőtt a Spanyol Németalfölddel tartott kapcsolatok megszilárdítása érdekében. Ilyen módon szembekerülnek Hollandiával és Franciaországgal, amelyek közül az első mindjárt a kezdetén, a második később a Habsburg-ellenes koalícióhoz csatlakozik.

Bethlen ebben a helyzetben elérkezettnek látja az időt arra, hogy megkísérelje cseh birodalmi és török segítséggel a Habsburgoktól független magyar állam visszaállítását. Ez az állam elképzelése szerint Ausztria egyes részeit is magában foglalná, és a német-római birodalom része lehetne mint választó királyság. E terv megvalósítása érdekében széles körű diplomáciai tevékenységbe kezd, amellyel Erdélyt bekapcsolja a nagy európai küzdelmekbe.

Miután felveszi a kapcsolatot az új cseh királlyal, Pfalzi Frigyessel és a vele szövetkezett osztrák rendekkel, s megkapja a Porta engedélyét, 1619 szeptemberében megindul Felső-Magyarország felé, s szeptember 21-én a kassai gyűlés az „ország fejévé, előttejárójává és gondviselőjévé" választja. Gyors sikerei azzal magyarázhatók, hogy a magyar főurak, a vármegyék és főleg a városok maguk is elérkezettnek látják az időt a Habsburg abszolutista törekvésekkel való szembefordulásra és a protestáns vallási sérelmek orvoslására. Az ország legnagyobb főurai ligára, titkos szerződésre lépnek Bethlennel, azt ígérve, hogy egymást el nem hagyják.

Már a pozsonyi országgyűlésen felmerül királlyá választásának terve, de a fejedelem elzárkózik előle, mert a török beleegyezését még nem bírja, s csak a kormányzói címet fogadja el. Tartózkodó, talán túl óvatos magatartására jellemző, hogy a cseh és osztrák szövetségesei által is szorongatott császári főváros alól visszavonul arra hivatkozva, hogy védekeznie kell a Lengyelországból betört erdélyi trónkövetelő Homonnai ellen. Kilenchónapos fegyverszünetet köt, amelyet fel akar használni arra, hogy helyzetét kifelé és befelé is tisztázza.

Ami a külső kapcsolatokat illeti, szilárd szövetségi rendszert kíván létrehozni, s ezért szorgalmazza a szerződés megkötését a cseh rendekkel, amire 1620. január 15-én kerül sor. Tárgyalásokat kezdeményez azonban Velencével és a nyugat-európai országokkal is. Legfontosabbnak azt tartja, hogy a Porta álláspontját ismerje meg királlyá választása ügyében, és katonai segítséget kapjon tőle. A szultán 1620. június 22-i levelében felhívja a magyar rendeket, hogy „válasszanak maguknak új királyt", s ígéri, hogy ő azzal „megtartja a szent békességet". Tehát beleegyezését adja Bethlen magyar királlyá választásához, de katonai segítséget nem ígér, mert másutt van elfoglalva. Baj van a „szent békességgel" is. A török ahelyett, hogy katonailag támogatná Bethlent, felhasználja az alkalmat arra, hogy elfoglalja Vácot, ami nagy megrökönyödést vált ki a fejedelem magyarországi híveinek körében.

Külön gondot jelent a török kapcsolatok szempontjából Erdély kérdése. A Portán ugyanis megoszlanak a vélemények a tekintetben, hogy Bethlen lehet-e egyszerre Magyar-

ország királya és Erdély fejedelme. Az egyik párt véleményét a mufti így fejti ki: „Mert Bethlen Gábor, ha Isten adja, legyen magyarországi király, bátor Erdélyt mi Magyarországhoz soha nem engedjük, hogy bírja, mert Erdély szultán Szulimán találmánya és sajátja az hatalmas császárnak; mi olyan tökéletesen nem bízhatunk ezután Magyarországhoz, mint Erdélyhez, s nem hagyjuk mi másnak a miénket."[7] A másik párt elképzelhetőnek tartotta a két ország egy fő alatti egyesítését, s ezt az álláspontot fejezte ki a szultáni levél is. A török tisztségviselők véleményeltérése jelentkezett a Bethlennek nyújtandó segítség kérdésében is, a békepárt a háború elkerülését akarta a Habsburgokkal, s ezért kezdetben megakadályozta a Bethlennek nyújtandó támogatás, a másik nem pusztán a fejedelem, hanem a Porta számára is előnyöket keres a várak elfoglalásával.[8]

Ilyen körülmények között a besztercebányai országgyűlés 1620. augusztus 25-én megválasztja Bethlent Magyarország királyának, de ő nem koronáztatja meg magát, mert diplomáciai és hadi sikerei ellenére is ingatagnak tarja helyzetét.

A kedvezőtlen külső körülmények óvatosságra intik, de ezt követelik a magyarországi fejlemények is. A magyar uralkodó osztály csalódott Bethlenben, akitől – amint a királyi hitlevélből kitűnik – azt várták, hogy a rendiséget erősíti meg. Ő abszolút uralkodóként akart kormányozni, a nemesek felülését követeli, hadak kiállítását, elkobozza az egyháziak és a hűtlenek birtokait, nagyobb adókat vet ki, mint a császár, még a nemesekre is.

A belső ellentétek ellenére az 1620-as őszi hadjárat nagy sikert hoz, mert a fejedelem birtokába kerül az egész Dunántúl, s jelentős császári erőket köt le, segítséget nyújtva Csehországnak is. Az 1620. november 8-i fehérhegyi csata azonban súlyos csapást mér Bethlen terveire, hisz megfosztja egyetlen tényleges szövetségesétől, Csehországtól, és felbátorítja régi és új ellenségeit országon belül és kívül. Bethlen francia közvetítéssel tárgyalásokat kezd a bécsi udvarral, de az ajánlott feltételeket elfogadhatatlanoknak tartja, és szervezi a további ellenállást.

A főurak jó része elpártol tőle, s a vármegyei nemesség sem hajlandó a küzdelemhez semmivel sem hozzájárulni. Bethlen szigorúsága sem segít, pedig a fejedelem él hatalmával. 1620. november 27-én ezt parancsolja a szepesi kamarának: „A dicatorok szedjék fel a dicát mind urakon, nemeseken, paraszton, mert sokat felakasztatok közülük."[9] A szigorú rendeletek ellenére a bomlás feltartóztathatatlan, a nádortól kezdve a kisnemesig, még ha protestáns is, a császárral való kiegyezést keresik, mert Bethlent gyengének tartják, és félnek a töröktől.

Különösen érdekes a válságos helyzet jellemzésére az a levelezés, amelyet Bethlen az általa nagyon kedvelt, de ekkor ingadozó főurral, Thurzó Imrével folytat a béke ügyében: „Magam uram én sem vihetek mindent véghez, mert nec Hercules contra duos, et nemo sibi satis (Herkules sem harcol kettő ellen és senki sem elég önmagának), eddig is nagy

[7] Ehhez még hozzáteszi: „Mert ha Bocskai István élt volna és magyarországi király lött volna is, soha az hatalmas császár Erdélyt Bocskai Istvánnak is nem engedte volna." Borsos Tamás második konstantinápolyi követsége, 1618–1620, Erdélyi Történelmi Adatok. Szerk. Mikó Imre, Kolozsvár, 1861, II. 272–273.

[8] Erről *R. R. Heinisch:* Habsburg, die Pforte und der Böhmische Aufstand (1618–1620), Südost-Forschungen, 1975, 34. köt.

[9] Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei. Kiadta Szilágyi Sándor, Budapest, 1879, 225.

bolondság volt tőlem, hogy itt kegyelmetek között tekergettem, az jóra való intésemért az statusoktól gyalázatos diffamatiót és gyülölséget szerzettem magamnak, egynehány száz ezer forintomat elköltöttem semmi fejében az ország mellett, noha tudtam hogy valaki falu fejében kardot vonszon, háladatlansággal fizetnek annak."[10] Thurzó végül is Bethlen mellett marad, s vezeti a béketárgyalásokat, a többség azonban ellene fordul. Ezeket Bethlen így bélyegzi meg, ugyancsak Thurzóhoz írt 1621. június 18-án kelt levelében: „Kit lát és tud az minden titkoknak vizsgáló igaz Istene, hogy nem az magam hasznát, hanem az kegyelmetek bátorságos, tisztességes, de igen szabadságos megmaradására néztem s annak végben vitelében munkálódtam . . . ha én ezeket cselekedtem, mennyivel inkább kévántatott de summo jure (a legfőbb jogon) az kegyelmetek segítő szolgálatja ezeknek effectuálásában (véghezvitelében), kit hogy az ördögi irigységtől viseltetett, hazájokat igazán nem szerető, magok haszna kereső, Isten tisztességinek rontására, keresztyén anyaszentegyházának extirpálására (kiirtására), felebarátjoknak elvesztésekre igyekező, hitehagyott, tisztességek vesztett némely árulók elbontanak, végben vinnünk nem engedék, hanem az ellenséget hozák nyakunkra, kik mostan minemű istentelen kegyetlenségeket és fertelmeskedéseket exerceálnak (visznek véghez), iszonyú annak csak hallása is."[11] Érdemes felfigyelnünk Bethlen stílusára, amely emelkedettségében és hevességében vetekedik a Pázmányéval, de amellyel hiába ostorozza a magyar nemeseket.

A magyarországi rendek kiegyezése a császárral és a külső segítség hiánya indítják arra, hogy megkösse Béccsel a békét Nikolsburgban 1622. január 6-án. Lemond a királyi címről, visszaadja a koronát és magyarországi foglalásainak jó részét, megkapja viszont élete végéig Szabolcs, Szatmár, Ugocsa, Bereg, Zemplén, Borsod és Abaúj megyét, a ratibori és oppelni hercegséget és a birodalmi hercegi címet. A Bethlen mellé álltak teljes amnesztiában részesülnek, a békeszerződés rögzíti azt az ígéretet is, hogy a választott király birtokadományainak kérdését országgyűlésen megvizsgálják.

Bethlen ezután sem mond le arról, hogy a régi magyar állam egységét helyreállítsa, esetleg más eszközökkel is. 1623-ban tervet dolgoz ki, melynek lényege, hogy a császár adja hozzá lányát, Cecilia Renátát, ez esetben kész elismerni a király fennhatóságát Erdély fölött, a „conjunctiót". Ha II. Ferdinánd elhatározná, hogy Magyarországot „az töröktől recuperálja", ebben kész segíteni, ami szerinte négy-öt esztendő alatt végbemehetne felényi haddal ahhoz képest, mint „az mennyivel ez nehány esztendőkben egymás ellen való veszekedésekben élének".[12] A tervet a bécsi udvar elutasítja, s ez arra jó, hogy Bethlent meggyőzze, továbbra is a Habsburg-ellenes erőkkel kell a kapcsolatot keresnie. 1623-ban most már török segítséggel száll hadba, de az általános hadi helyzet alakulása miatt ismét tárgyalásokra kényszerül. A bécsi békében elveszti a két szilézíai hercegségét és más kisebb előnyöket, s nem sikerül azt sem elérnie, hogy a császáriak és a török között megkötött gyarmati békeszerződésben Erdély számára véglegesen biztosítsa a neki átadott magyarországi megyéket.

1625-ben Dánia, Anglia és Hollandia szövetséget kötnek Spanyolország és Ausztria ellen, amelyhez Bethlen is csatlakozik, akinek 40 000 tallér segélyt ígérnek. A szövetsége-

[10] Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei, id. kiad., 238.

[11] Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei, id. kiad., 330–331.

[12] Titkos utasítás Kamuthy Farkasnak, 1624. jan. 11. Vö. *Szilágyi Sándor:* Adalékok Bethlen Gábor szövetkezéseinek történetéhez, Budapest, 1873, 48.

sekkel való kapcsolatokat szolgálja a fejedelemnek Brandenburgi Katalinnal kötött házassága is. A fejedelem a Portától engedélyt kap a támadásra, miután a koalíció Konstantinápolyba akkreditált követei is támogatják a tervet.

Az 1626-os harmadik támadásában Bethlen a harmincéves háború nagyhírű hadvezérével, Wallensteinnel kerül szembe, mielőtt szövetségeseinek elcsigázott seregei megérkeznének. Az ütközetet nem vállalja, de a császári hadvezér kénytelen visszavonulni Magyarországról hadai szánalmas állapota miatt. Bethlen most ismét békét köt a császárral Pozsonyban, amely a nikolsburgi szerződés politikai és vallási pontjait újból megerősíti. A következő évben, 1627-ben Szőnyben aláírt császári–török békeokmányba azonban most sem tudja felvétetni Erdély és a magyarországi megyék ügyét.

Élete vége felé más tervek is foglalkoztatják, így a lengyel korona megszerzése vagy az új Dácia megteremtése, tehát Erdély, Havasalföld és Moldva egyesítése, azonban ezek csak tervek maradnak, halála megakadályozta a megvalósítás kísérletét is.

Azt mondhatjuk, hogy – paradox módon – Bethlen külső tervei és háborúi segítették Erdély fejlődését, mert ott békét hoztak. Az 1629-es fehérvári országgyűlés méltán állapítja meg, hogy Erdély „oly igen megnyugodott és előbbi virágzó állapotjára jutott, hogy annyi esztendőtül fogvást semminemű ellenségtül bántása és sérelme" nem volt.[13]

Bethlen Erdélyben a „három nemzet" kiváltságait tiszteletben tartja, de a fejedelmi hatalmat megszilárdítja, mégpedig nem elsősorban politikai, hanem gazdasági és katonai eszközökkel, külkereskedelmi monopóliumok (marhára, sóra, viaszra, mézre stb.) érvényesítésével, a fiskális birtokok visszaszerzésével és fizetett hadak tartásával. A központi hatalmat erősítő merkantilista politikájával támogatja az ipart, és pénz- és árintézkedéseivel biztonságossá teszi és fellendíti a kereskedelmet, amely külpolitikájának is eszköze lesz. A fellendült gazdasági élet nagy építkezéseket tesz lehetővé, az életszínvonal általános emelkedését és az életforma korszerűsítését vonja maga után.

Vallási téren igyekszik az ellentéteket háttérbe szorítani, bár a református egyház helyzetét erősíti, és ennek nyomására intézkedéseket tesz az unitáriusok és szombatosok ellen. Politikai végrendeletében utódait a hatalomban inti, hogy „ne legyenek papokká, ne idvezitsenek erővel senkit, legyen szabadságban az ország constitutiója szerint a négy recepta religio, vallás közül ki melyiket complectálja (kedveli)."[14] Csak kevés kortársa volt képes ilyen türelemre a vallás dolgában az ellenreformáció idején.

A társadalmi rendet nem bolygatja, de arra törekszik, hogy a jobbágyságot védje a túlkapásokkal szemben, és ezzel termelőképességét és szolgáltatásait biztosítsa. Hadait

[13] A teljes szöveg, amely a nagyon beteg fejedelmet dicséri, így szól: „Mert ugyanis Felségednek boldog fejedelemségétől fogván édes hazánk az előbbi külömb-külömb féle ártalmas és keserves motusoknak sanyarúságából respirálván és sok időktül fogván kívánt csendes békességnek állapatjára jutott, hogy annyi esztendőtül fogvást semminemű külső ellenségtül bántása és sérelme nem lévén, láttatik az Felséged kegyelmes szárnyai alatt teljességgel megnyújtottnak lenni. És bizonyára ha még az pogánoktól is boldognak és szerencsésnek mondatott az a respublica, melyben az bölcsek uralkodnak, mi keresztyének méltóbban boldogoknak mondhatjuk magunkat az Felséged bölcs, eszes és tanáccsal teljes reánk való kegyelmes gondviselése által." Fehérvári törvények, 1629. ápr. 8–24, Erdélyi Országgyűlési Emlékek. Szerk. Szilágyi Sándor, Budapest, 1882, VIII. 492.

[14] *Koncz József:* Bethlen Gábor fejedelem politikai végrendelete, Marosvásárhely, 1878, 16.

mindenfelé inti, hogy elégedjenek meg széna-, abrak- és élésbeli ellátással, de a „más teherviseléstől és sarcoltatásoktól oltalmazzák a szegénységet."[15]

A gyulafehérvári iskola megalapításával, a jobbágyfiúk taníttatásával, a református papok és tanárok nemesítésével, a tehetséges fiatalok külföldi egyetemekre küldésével tudatos művelődéspolitikát valósít meg. Meg van győződve arról, hogy „a tudós emberek hazánknak sok fő dolgokban hasznosan szolgálhatnak".[16]

Bethlen idejében nem lehetett modern értelemben nemzeti kérdésről beszélni Erdélyben, a különböző etnikumok a rendi társadalomban elfoglalt helyük és vallásuk szerint azonban biztonságban élhettek. A fejedelem tiszteletben tartotta a szászok kiváltságait, s igyekezett hozzájárulni a románok művelődéséhez nemcsak úgy, hogy támogatta a román nyelvű vallásos irodalmat, hanem úgy is, hogy a görögkeleti egyház moldvai, havasalföldi és konstantinápolyi kapcsolatait egyengette.[17]

Milyen volt Bethlen államelmélete? A politikát nem elméletből, hanem gyakorlatból tanulta, de figyelemmel volt kora politikai eszmeáramlataira. Fő olvasmánya a Biblia, amelyet a kálvini racionalizmus szellemében magyaráz, valahányszor politikáról van szó. Elfogadja Théodore de Bèze, vagy ahogy a magyar kálvinisták mondták, Béza Tódor tanítását, ami szerint a „nép teremtette a magistrátust és nem a magistrátus a népet", és azt az elvet, hogy az állam célja a társadalom rendjének és virágzásának biztosítása. Ez a gondolat nem áll távol a szabad fejedelemválasztás gyakorlatától és a közjó szolgálatának hagyományos erdélyi felfogásától. Bethlen azonban magáévá teszi Béza ama nézetét is, hogy az egyszer megválasztott fejedelem hatalma isteni eredetű, s vele szembefordulni nem szabad, hacsak nem gyakorol zsarnoki hatalmat a vallás elnyomására.[18]

A fejedelmi hatalom erősítése a kor politikai gondolkodásának egyik fő eleme. Bethlen szereti olvasni – mint erről politikai végrendelete tanúskodik – „a görög és római birodalmaknak veszedelmekről" szóló történeti munkákat, de ismeri I. Jakab angol király *Basilikon doron* vagy másként *Királyi ajándék* című munkáját is, melyet Szepsi Korotz György 1612-ben jelentetett meg magyarul, Pataki Füsüs János *Királyoknak tüköre* című 1626-ban kiadott eredeti írását, Antonio Guevarának *A fejedelmek serkentő órája* címen 1628-ban Draskovich János és Prágai András fordításában megjelentetett könyvét. Udvari emberei, köztük Péchy Simon vagy Kovacsóczy István kancellár, a „Machiavellisatióról" író Alvinczi Péter tájékoztatják Machiavelli, Bodin és más politikusok nézeteiről.

Ekkor már szinte közhely G. Botero nyomán államrezonról beszélni, amellyel az abszolutista törekvéseket alátámasztják. Jellemző, hogy Alessandro Lucio, Bethlen Velencébe küldött követe az államrezonra hivatkozik a szenátus előtt, amikor a fejedelemnek a törökkel való kapcsolatairól vagy az olaszok összefogásáról szól Spanyolország ellen.[19]

[15] Így például 1619. dec. 23. parancsa. Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei, id. kiad. 160.

[16] Vö. *Tarnóc Márton* Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában, Budapest, 1978.

[17] *Juhász István:* A reformáció az erdélyi románok között, Kolozsvár, 1940.

[18] *P. F. Geistendorf:* Théodore de Bèze, Genf, 1949. A magyar kálvinisták (köztük Méliusz Juhász Péter és Károli Gáspár) és Béza kapcsolatairól *Ch. Eszlary:* J. Calvin, Th. de Bèze et leurs amis hongrois, Bulletin de l'histoire du protestantisme français, 1964.

[19] Lucio egyik beszédében egyenesen Machiavelli patriotizmusát idézi: „Diro con buona permissione di V^ra^ Ser^ta^ che adesso s'apresenta il tempo (et piu induggiando sara troppo tardi) che ripigliando quel l'avito et innato nostro valore, poiche le forze sono istesse se non maggiori, et le

Pázmány – az ellenreformáció Machiavelli-kritikáját magáévá téve – azzal vádolja Bethlent, a fejedelmet, hogy adott szavát nem tartja meg és „Machiavelli *ragione de statóját* követve mintegy alkalmat talál saját ügyének előmozdítására, és semmiféle kötelességvállalás nem tartja ebben vissza".[20]

A fejedelem történetírója, Bojti Veres Gáspár mondja, hogy „si jus fasque violandum esset, regni gratia id fieri debuisse".[21] Tehát a haza érdekében szabad megsérteni a jogot és azt is, amit helyesnek tartunk. Kétségtelen, hogy Bethlen a körülményekhez alkalmazkodó politikus, akit az államérdek vezet. Felfogásában nagy szerepet játszik a Machiavellinél is fontos helyet elfoglaló *necessitas,* a *szükség* gondolata, amelyre Erdély különlegesen nehéz helyzete, de terveinek bizonytalansága is állandóan figyelmeztetik. A *fátummal,* a *végzettel,* úgy tűnik, az előrelátást és az isteni gondviselést állítja szembe, s politikai filozófiája ezért optimistább, mint az olasz íróé volt.

Tartalmilag két gondolat vezeti, a nemzet és a vallás eszméje. Nem manifesztumaiban, hanem magánlevélben írja 1619. augusztus 18-án Rákóczi Györgynek: „Mikoron a magyar nemzetnek nyomorult sorsán gondolkodám, igaz religiónknak láb alá tapodtatására való gonosz intentumukat mikoron sok felöl bizonyosan hallanék, igazán mondom, hogy meggyőzött sokképpen nemzetemhez való igaz affectusom, az nagy Istennek igaz tiszteletéhez való nagy zélusom, és magamban elvégeztem, hogy az Isten tisztessége mellett nemzetünknek szabadságáért kitámadjak."[22] A magyar nemesi nemzettel azonosítja tehát magát, amelynek privilégiumait akarja megvédeni,[23] de éppen református vallása miatt ezt a fogalmat gyakran kiszélesítve használja. A protestantizmus érdekeinek megvédése ugyanis nem pusztán a nemesség ügye Magyarországon, s Bethlen komolyan veszi a

congionture sono le piu opportune che mai fossero; massime anco con questa offerta dell eletto Re d'Ongaria, come hanno fatto i nostri antecessori, liberassimo la nostra patria, della barbarica violenza di chi non trova meta al sfrenato desiderio d'impadronirsi ingiustamente dei Stati altrui. Et con che forze? con le nostre proprie! Chi sarebbe il Re di Spagna, se l'Italia gia Regina del mondo, et di assolutissima libertade altera, hoggidi non formentasse la vipara di servitu nel suo proprio seno? et non si offerisse di servir volontaria a chi renitente non potrebbe forzarla ad esserli amica? Chi ha fatto la guerra al Signor Duca di Savoja? Il Re di Spagna; ma con che gente? et chi ha tenuto la vittoria in bilancia? senza dubio gli Italiani! Se donque queste forze, che per raggion di Stato piu legitimamente dovevano esser congionte con quelle del detto Duca che a servir stranieri contra se stessi; con esse fossero state unite o almeno neutrali, che havrebbe effettuato il Spagnuolo? poiche con esse ha fatto nulla." Oklevéltár Bethlen Gábor diplomáciai összeköttetései történetéhez. Szerk. Óváry Lipót, Budapest, 1886, 69–70.

[20] „Certum est, Betlenii fidei non fidendum. Nam ipse nec promissa, nec aliud curat, sed occasionem, et juxta Machiavelli ragion de Stato, ubi occasionem habet promovendae suae rei, nulla ipsum obligatio retinet. Id saepe jam, proh dolor, magno publico detrimento experti sumus, ut proinde aliud existimare prudens possit." Pázmány levele a császári tanácshoz, 1627. ápr. 22-én. Pázmány Péter összegyűjtött levelei. Sajtó alá rendezte Hanuy Ferenc, Budapest, 1910, I. 594.

[21] Vö. *Bartoniek Emma:* Fejezetek a XVI–XVIII. századi magyarországi történetírás történetéből, Budapest, 1975, 329.

[22] Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei, id. kiad. 119.

[23] „Az nemes Magyarország nekem szerelmes nemzetem"-ről ír Nádasdy Tamáshoz szóló 1619. nov. 6-i levelében. Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei, id. kiad. 153. Másutt viszont „per salutem patriae et communem sanguinem"-ről beszél. Thurzó Szaniszlóhoz írt levele, Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei, id. kiad. 8.

reformáció társadalmi következményeit is. A vallás ügyét a hazáéval egyesíti és annak alá rendeli. Fejedelmi hatalmával a különböző rendek közötti egységet akarja megteremteni mindkét országban, mert meggyőződése, hogy „eleitől fogva semmi inkább nem veszejtette a mi szegény hazánkat, sőt az egész magyar korona alatt lévő országokat, provinciákat, mint a magok között való ördögi irigység, halálos gyűlölség, rettenetes pártütések, fejedelmekhez való választások . . ."[24]

Bethlen olyan reálpolitikus, aki nagy célokat követ, s a félsikereket, sőt a kudarcokat is fel tudja használni legalább részeredmények elérésére. Messzirelátó és bonyolult diplomáciájával és óvatos hadjárataival nem tudta kiyívni saját magyar királyságát, de biztosította a királyi Magyarország közjogi különállását, a rendi alapjogokat, és védelmet nyújtott a protestánsoknak olyan időben, amikor a Habsburgok Csehországban mindezt a fegyver jogán eltörölték. Némely történész azt állítja, hogy Bethlen új „történeti irányt alkotott" azzal, hogy „tudatosan azon periferikus erőket támogatta, amelyek Közép-Európa ellen irányulnak".[25] Ez a bethleni politikai orientáció leegyszerűsítése és eltorzítása. Ő valóban szemben állt a Habsburg-hatalommal, de vele szemben nemcsak a törökre, hanem egy európai koalícióra akart támaszkodni, amely számára későn alakult ki. A török támogatást egyébként bizonyos határok közt, ellensúlyozásul vette igénybe, s vele nemcsak a Habsburg-Magyarország különleges helyzetét biztosította, hanem Erdély felvirágzását is, amely Bethlen legfőbb műve. A fejedelemséget „politikai végrendeletében" „szegény hazánk", azaz Magyarország „végházának" mondja, s büszkén jelenti ki, hogy istent áldja, mert „az én hazámnak gondviselésére elégtelenségemből elégségessé, tudatlanságomból annyira való okossággal tudósított, hogy tizenhat esztendőknek elfolyásában ellenségünk lovaiknak lábok hazánk földét nem nyomták".[26] Valóban tizenhat békés esztendőt hozott Erdélynek, mely nem pusztán önmagában gyarapodott, és nem is csak a királyi Magyarország ellenállását erősítette, hanem európai politikai tényező is lett. Mindez indokolja, hogy megfogadjuk mi is a politikai végrendelet utolsó szavait: „én felőlem jól emlékezni meg ne szűnjetek".

[24] *Koncz* i. m. 14.

[25] *Szekfű Gyula:* Bethlen Gábor id. kiad. 276. Lényegében ugyanezt mondja *Szalay László* is, aki az „német birodalommal" való szövetkezést tartja indokoltnak (Magyarország története Part, 1856. IV. 607.)

[26] Koncz i. m. 12.

Makkai László:

BETHLEN GÁBOR ÉS AZ EURÓPAI MŰVELŐDÉS

Bethlen Gábor szerette és pártfogolta a tudományt és a művészetet. Emlékét még politikai sikereinél is inkább az általa alapított és róla nevezett Bethlen-kollégium tartotta fenn. A kultúrához való viszonyát vizsgálva mégsem személyes rokonszenve, egyéni ízlése a döntő szempontunk, hiszen nem egy művészetpártoló magánemberről, hanem egy országot, sőt az egész Európát befogó politikusról van szó. Bármit tett is a tudományért vagy a művészetért, az akarva, nem akarva, s többnyire nagyon is tudatosan akarva, *művelődéspolitika* volt. A művelődéspolitikán belül is elsősorban a *politikai műveltség* érdekelte, közelebbről mint a kormányzás művészete, általában pedig mint alattvalóinak, szövetségeseinek és ellenségeinek a tudomány és művészet eszközeivel való imponálás művészete.

Udvari műveltség megteremtése volt a célja egy olyan korszakban, mikor magyar királyi udvar már csak a Hunyadi Mátyásra való édesbús emlékezésekben létezett, s az ő művét részlegesen pótolni hivatott Báthori-udvart is elsöpörte a tizenöt éves háború. A Báthori-dinasztia utolsó tagja, Gábor úgy vonulgatott a lassan magához térő Erdélyben városról városra, mint az állandó székhely nélküli középkori királyok, s mikor Szebent a szászoktól erőszakosan elfoglalta, akkor sem a fejedelmi udvar újjászervezésére, hanem a mások által felhalmozott javak eldorbézolására volt gondja. Bethlennek romokból kellett Gyulafehérvárt újjáépítenie, de már másfél évtized után elérte, hogy királyi udvarok pompájához szokott vendégei nemcsak királyokhoz méltó fényűzését, hanem az általa meghonosított szellemi élet fényeit is dicsérhették. A művelődéspolitika konkrét célja, a fejedelmi udvarnak mint művelődési központnak s az uralkodói tekintély pódiumának megszervezése sem volt azonban végcél. A végcél a szétszaggatott magyar nemzet egyesítése volt, s ennek az egységnek eszköze és egyben jelképe akart lenni a királyi igényű gyulafehérvári udvar, szélesebben pedig az onnan messzire szétsugárzó nemzeti kultúra.

Bethlen maga csak két külföldi uralkodó udvarában fordult meg; gyermekifjúként mint a Bocskai által vezetett erdélyi küldöttség tagja Habsburg Rudolf prágai udvarában, később pedig, de még fejedelemsége előtt, Bocskai, majd Báthori Gábor athnaméjáért küldetve a Fényes Portán.

Hogy a szultáni udvarban mit látott és mit kedvelt meg, azt jól tudjuk későbbi bevásárlási utasításaiból: ékszereket, lószerszámokat, szőnyegeket, fegyvereket, lovakat, csupa cifra vagy hasznos dolgot, az eredeti ideológiai tartalom, eszmei érték mellőzésével. Ellenségei törökösnek mondották, valójában azonban semmit sem vett át, tett magáévá a török politikai gondolkozásból, ha ismerte és nemegyszer mesterien manipulálta is azt saját céljaira. Még a különösen nyers kelet-középeurópai késő feudalizmushoz

képest is barbárnak ható török rendszer Bethlen számára is idegen volt, rabságnak tartotta és mondotta is.

Arról, hogy Rudolf császár-király prágai udvarában volt-e módja és ideje tartós benyomásokat szerezni, semmit sem tudunk; annál nyilvánvalóbb azonban, hogy kitörölhetetlen hatást gyakorolt rá Báthori Zsigmond udvarának olaszos ízlése, főleg magas színvonalú zenei kultúrája. A művészetek közül mindig is a zenét kedvelte leginkább, és legtöbbet áldozott rá. Ez egyben arra is figyelmeztet, hogy Bethlen, ebben az egész akkori Európával egyetértve, a gazdasági vezető szerepét már elvesztett, de kulturális tekintélyét még mindig őrző Itáliát tekintette a műveltség eleven forrásának. Nem ugyan Firenzét, mint Mátyás, nem is Rómát, mint Pázmány, hanem Velencét és Páduát, ebben is a Báthori-udvar emlékeihez tapadva. Építészt, orvost, üvegfúvót, zenészt, színészt, táncmestert, festőt, szobrászt, stukkátort, ötvöst, emellett ékszereket, selyem- és bársonyszöveteket, bőrdíszművet Velencéből hozatott, ahol erre állandó ügynököt tartott, s Páduába küldte építészetet tanulni egyik alumnusát,[1] filozófiát és politikát tanulni egy másikat.[2] Sok szállal fűződött Velencéhez az a manierista stílus, melynek hatása Bethlen közvetlen környezetében is megnyilvánult, s Velencében született meg, elsősorban a Szent Márk karnagya, Monteverdi által a Bethlen udvarában is felhangzó opera.

A politikai gondolkozásban azonban Bethlen csak másodlagosan kapcsolódott Itáliához. Az természetes, hogy tudott Machiavelliről, hiszen a hatalom gyakorlásáról szóló minden Bethlen által ismert és ismerhető, helyeselt vagy elítélt doktrína így vagy úgy a nagy firenzeihez kapcsolódott. Őt folytatta és értelmezte át Botero, Paruta, Bodin, Lipsius, akiktől Bethlen az „államrezon" fogalmát tanulta. Machiavelli neve azonban Bethlen korában gyűlöletes volt, mert félremagyarázott tanait a gátlástalan zsarnokságra való felhívásnak tekintették. Annak ellenére, hogy a harmincéves háború korára a keresztény szolidaritás teljességgel megszűnt a politikai gyakorlatot befolyásolni, s legfeljebb felekezeti szenvedélyeket lehetett harci lelkesítésre felhasználni, az európai közvélemény tartósan megőrizte a középkori gondolkozásból a politikai gyakorlat morális kötöttségének kívánalmát; legalább szavakban, ha tettekben azelőtt sem, azután sem lehetett azt hiánytalanul érvényesíteni.

Machiavelli igazságai így csak moralizáló leplekben vonulhattak be a politikai elméletekbe, s egy sajátos változatban Bethlen gondolatvilágában is így jelentek meg. Udvari történésze, Bojti Veres Gáspár tanúsítja ezt, aki nyilván fejedelmét tolmácsolja, mikor jellegzetesen machiavellista eszméket tulajdonít neki. Talán akkor foglalja ezt legtömörebben össze, mikor elmondja, hogy a goroszlói csatavesztés után az ifjú Bethlen „Isten, a szükség és a szerencse sugallatára" (quod Deus, quod necessitas, quod fortuna suggerabant) intézte dolgait. Ismeretes, milyen jelentős kulcsszavai Machiavellinek a „necessità" és a „fortuna". Ezeket kiegészíti Bojtinál a szintén Machiavellitől kölcsönzött „fatum", mely a magyar historikusnál antikizáló változata a „Deus"-nak. A három pogány fogalom, a végzet, a szerencse és a szükség Bojti (eredetileg nyilván Bethlen) gondolat-

[1] Bethlen Gábor krónikásai. Összeállította . . . Makkai László. Bp., 1980. 172–173, 192–193. Krauss György feljegyzéseiben. Az építészetet tanuló alumnus Pálóczi Horváth János volt.

[2] Bethlen levele 1618-ból Bojti Veres Gáspárhoz, későbbi udvari történészéhez: „Azt akarjuk, hogy Heidelbergből egy vagy fél évre Páduába menj, . . . hogy ne csak a teológiai, hanem a filozófiai tanulmányaidat is szorgalmasan alapozd meg." Bethlen Gábor emlékezete. Szerk. Makkai László. Bp., 1980. 19–20.

világában, s néha stiláris fordulataiban is, tükörszerűen felel meg az Isten, az alkalom és az engedelmesség bibliai kifejezéseknek. Együttesen Machiavellinek azt a gondolatmenetét fordítják le keresztény-kálvinista nyelvre, hogy a végzet nyújtja a szerencsét, amely a bátor ember számára kínálkozó alkalom, a szükség pedig az alkalomból szükségszerűen kínálkozó lehetőség megragadása, azaz az Isten, akinek akar, alkalmat ad az előmenetelre, s az alkalmat engedelmesen meg kell ragadni.

Lehetetlen, hogy „A fejedelmet" olvasva, Bethlen ne vonatkoztatta volna önmagára a következő sorokat: „Akik saját erejükből, nem szerencséből lettek uralkodók . . . azoknak . . . nem volt más szerencséjük, mint az alkalom, és hogy értettek ahhoz, hogyan kell azt céljaiknak megfelelően befolyásolni. Alkalom nélkül szellemi kiválóságuk elfojtódik; s kiválóságuk nélkül minden alkalom haszontalan marad . . . Theseus sem mutathatta volna ki lelki nagyságát, ha nem találta volna széthullva az athéni államot. Ezek az alkalmak tették őket nagy emberekké, és az ő kiváló sajátosságaikkal ismerték fel az alkalmat, ez tette országukat naggyá és boldoggá. Az ilyenek, akik erényes utakon, mint ők, lettek fejedelmek, nagy nehézségekkel érték el a trónt, de könnyűségekkel tartották azt meg".[3] A szinte-kortárs Shakespeare ezt így fogalmazta:

Csak meg kell ragadni, amit az Ég nyujt
S el nem engedni, mert ha nem akarjuk
Mit ő akar, ugy eljátszuk kegyét
És vele minden segedelmét.

(II. Richárd III/2.)

A reneszánsz szerencsefilozófia így fordul Bethlennél kálvinista predestinacionizmusba, melyet számára egy kettős hivatás tölt meg konkrét tartalommal: „mikoron a magyar nemzetnek nyomorult sorsán gondolkodám, igaz religiónknak láb alá tapodtatására való gonosz intentumokat mikoron sok felől igen bizonyosan hallanék, igazán mondom, hogy meggyőzött sokképpen nemzetemhez való igaz affectusom, az nagy Istennek igaz tiszteletihez való nagy zélusom, és magamban elvégeztem, hogy az Isten tisztessége mellett nemzetünknek szabadságáért ki támadjak". Ezekhez az 1619. augusztus 18-án, első hadjáratára indulásakor Rákóczi Györgyhöz írt szavaihoz illik udvari prédikátorának, Milotai Nyilas Istvánnak róla, mint Isten kiválasztott eszközéről szóló jellemzése: „Isten áldotta boldog ember, az kiben az ő istenéhez való kegyességének és hazájához való szeretetinek fáklyái lobognak . . ."[4] A keresztény uralkodó kettős kötelessége, az Isten és a közjó szolgálata a középkorra visszanyúló sablonja volt a politikai irodalomnak, s Bethlen másik kedves prédikátora, Keserüi Dajka János is ilyennek jellemezte fejedelmét az 1618-ban Pareus Dávid heidelbergi professzorhoz írott levelében: „A jó és keresztyén fejedelemnek leginkább két dologban kell foglalatoskodnia: Isten

[3] Bojti (s általa Bethlen) gondolkozásának machiavellista motívumaira *Bartoniek Emma* hívta fel a figyelmet (Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből. Bp., 1975. 327–338., az idézet a 336. lapon), bővebb kifejtése: Bethlen Gábor emlékezete i. m. 21–22. A Machiavelli-idézet „A fejedelem". Ford. Orbán Dezső., Bp., 1906. 26–28.

[4] Bethlen Gábor emlékezete i. m. 86. és 286.

dicsőségének előmozdításában, s az ország jólétének növelésében . . . Őnagysága . . . Isten dicsőségének előmozdításáról intézkedett . . . s egy hajszálnyival sem hátrábbvaló az ország vezetésében sem: . . . alattvalói lelkét . . . az egyetértésnek, az igazságnak, az írott törvények fegyelmének, s az üdvös engedelmesség igájának megnyerte."[5]

Nem elég azonban a jó szándék, mert Machiavelli szerint szerencse és a szükség felismerése, a kálvinista tanítás szerint isteni kiválasztottság és annak, mint küldetési parancsnak felismerése nélkül nincs igazi uralkodói hivatásteljesítés. Bethlent neveltetése és prédikátorai biztatása a kiválasztottság és elhivatottság tudatával töltötték el, aminek legpregnánsabban Milotai adott hangot 1622-ben kiadott Speculum Trinitatis c. könyvének Bethlenhez intézett előszavában: „Az imádandó szentháromság egy isten az, ki fölségedet igen régi tekintetes nagyságos nemzetből, keresztyén atyától, anyától ez világra adta . . . kinek fölséged amaz jó lelkiismeretinek kézbeadásának, az szent keresztségnek sakramentomában nevét fölvötte, keresztyénségét elindította, fölségedet üdvözítő ismeretire juttatta, igaz hittel magajándékozta, kicsinségétül fogván gondját viselte, tekintetes nagyságos úri állapotra, abból fejedelemségre, ebből fölséges királyi méltóságra fölemelte . . . minden dolgaiban kegyelmességéből igazgatta, győzhetetlen állhatatossággal, vitézi bátorsággal, hadi okossággal, serénységgel megáldotta . . . minden gonoszakaróit szeme láttára megszégyenítette, fölségedet oltalmazta, és minden dolgaiban szerencsés bódog előmenetelekkel megáldotta, ellenségin való győzödelmekkel koronázta." Mentse az idézet hosszúságát az, hogy hét évre rá, jóval Milotai halála után Bethlen első személyre fordítva a fenti szavakat ismételte meg végrendeletében, mint isteni elhivatottságáról való vallomását.[6]

Bethlennek az uralkodó hivatásáról szóló eszméi nem merültek azonban ki a küldetéstudatban s az Isten és a haza szeretetében. Világnézetét kialakító és gondolatait tolmácsoló politikai teoretikusai, egytől egyig kálvinista lelkészek, az általuk is példaképnek vallott I. Jakab angol királynak az abszolút hatalmú, de az isteni törvénytől függő uralkodóról szóló „Királyi ajándék" című írásművére figyelmeztették. Ezt Szepsi Korotz György magyarra fordítva már 1612-ben kiadta, s Bethlen is olvashatta benne, hogy „az kegyetlen és istentelen fejedelem pedig arról megismértetik, ha ki minden törvényen kívül nyargalván, nem magát az községnek, de az községet néki adottnak tartja lenni".[7] Bethlennek dedikált „Királyoknak tüköre" című, Jakab királyra is hivatkozó, de annak gondolatait a magyar viszonyokra alkalmazó Pataki Füsüs János ungvári (tehát nem erdélyi s még csak nem is az Erdélyhez csatolt hét vármegye valamelyikében, hanem Bethlen halálos ellenségének, a buzgó katolikus Homonnai Györgynek birtokán élő) prédikátor nyíltan vallja 1626-ban: „Szükséges annakokáért az mi szegény szolgálat alá vettetett országunkban is, ennyi sok rabságos esztendeink után, valaha immár egyszer egy igazán nemzetünk közül való királynak lenni, ki hazájának attya legyen és az népet itthon ítélvén gubernálja." Bethlenre céloz, őt kívánja nemzeti királynak, de nem feltétel nélkül, hanem törvényt szab elébe: „Magyarországot helyére állatni óhajtom és ez megújított Magyarországban nemzetségünknek királyát az törvények szerint igazán járni és koronájá-

[5] Bethlen Gábor krónikásai i. m. 17–18.
[6] Bethlen Gábor emlékezete i. m. 292. A végrendelet megfelelő sorai uo. 187.
[7] Magyar gondolkodók, 17. század. Vál. Tarnóc Márton. Bp., 1979. 59.

nak méltóságában látni valóban kívánom."[8] Abszolút uralomról szó sem lehet Füsüs szerint, az csak Istent illeti: Az igaz király „amaz hízelkedőknek agyoktól nem igazán ki koholtatott, kegyetlenökhöz illendő éktelen vélekedést pediglen kirekeszti elméjéből: princeps lege solutus est, az fejedelem szabados az törvénytől ... Holott mindenek az törvények alá vannak vettetvén, csak egyedül az törvénynek szerzője, az Isten [van] az törvények felett". Mintha erre válaszolna igenlőleg Bethlen egy korábbi, 1618-ban kelt magánlevelében: „Nem lehet oly hatalmas fejedelem, aki törvény alá nem vettetett ez keresztyén világban, és az ember, ha életében valamely magánál erőtlenebben hatalmat vehet is, de végre-végre az igazság győzedelmeskedik, mert az törvény soha meg nem hal, azt szokták mondani."[9]

Bethlen tehát elvileg elfogadta a fejedelmi hatalom törvényes korlátozását s ez az álláspontja egyrészt megfelelt az akkor megfellebbezhetetlen tekintélyű Lipsius által képviselt általános európai álláspontnak,[10] másrészt a magyar rendi álláspontnak is, amelyre Bethlennek elsősorban tekintettel kellett lennie, ha valaha is érvényesíteni akarta a véglegesen soha érvénytelennek nem tekintett besztercebányai királyválasztást. Erdélyben a fejedelmi birtoknak a feudális magánbirtokkal szembeni nyomasztó túlsúlya és a fejedelmi hatalom török garanciája feleslegessé tette a korlátlan uralom formai elismertetését. Az országgyűlés úgy viselkedett, mintha előírná a fejedelem dolgait, a fejedelem pedig a gyakorlatban azt tett, amit akart. Az abszolutizmus és a rendiség viszonyának elméleti tisztázására csak a királyi Magyarország felé volt szükség, s erre Bethlen politikai teoretikusainak a hazai reformátori hagyományban, elsősorban Méliusz Juhász Péter legalizmusában és a törvénytisztelő király iránti feltétlen engedelmességet tanító külföldi irodalomban, elsősorban Jakab király már említett művében bőséges érvanyag állt rendelkezésére.

A rendi ellenállás jogát a törvénytelenül uralkodó királlyal szemben ez az érvelés nem az emberek által hozott törvények, hanem az isteni, illetőleg az azonosított természeti törvény megszegésének esetére engedi érvényesülni. „Azért minden világi rendeléseknél és az lelkiismérettel gyakorta ellenkező világiaknak decretománál feljebbvalónak kell minékünk ... az Istennek törvényét böcsüllenünk" – mondja Pataki Füsüs János, s mindjárt hozzá is teszi, hogy ennek megítélése és gyakorlása az uralkodó joga és kötelessége: „Az Isten törvényi mellé ollyan rendelések irattassanak, kik nem ellenkezők, hanem inkább ezekkel egyezők legyenek ... Tudjon azért az király mit cselekedni, és ne gondoljon azzal, akármint mondják némelyek: ez országunkban soha nem volt, az atyáink sem éltenek vele. Szintén azért, hogy a jó rendelések nem voltanak, legyenek immár valaha, és ha az Istennek vezérléséből jobbakat tanálandunk az mi atyáinknál, tehát azokat kövessük, mivelhogy nem is jó mindenekben őket követni, mert az mi atyáink

[8] *Pataki Füsüs János:* Királyoknak tüköre. Bártfa, 1626. 25, 73.

[9] Magyar gondolkodók i. m. 71., a másik idézet: Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei. Kiad. Szilágyi Sándor. Bp., 1879. 103.

[10] Althusius népfelségi koncepciója ekkorra már napvilágot látott, Magyarországon is ismerték (a könyv pl. Thurzó György nádor könyvtárában is megvolt), de a feudális országokban nem fogadták el, ill. meg sem értették. Még Apáczai sem fogta fel egész jelentőségében, noha hivatkozott rá enciklopédiájában. L. *Makkai László:* Apáczai világnézete. In: *Apáczai Csere János.* Szerk. Király László. Bp., 1975. 41–42.

közül nagy sokan az igazság mellől elesvén, pokolra szállottanak, és ilyen módon az fiaknak is utánok kellene menni. Távol legyen az!"[11]

Ez a teológiailag megfellebbezhetetlen, a rendi kiváltságokat elvben tisztelő, gyakorlatilag azonban megkerülő elmélet a valóságban korlátlan hatalmat enged az uralkodónak, aki meghallgatja tanácsosait, de maga dönt. A Bethlen igazolására készült korabeli királytükrök szerzői egyenesen földi istennek, Isten képének mondják a fejedelmet. Milotai Nyilas Istvánnak a XX. zsoltár magyarázata formájában írott királytükre szerint „Valami az fő az testben a tagoknak, azon az felső méltóságbeli ember az emberi társaságnak . . . az miképpen Isten nélkül soha senki el nem lehet, meg nem maradhat, el kell veszni, azképpen az emberi társaság földi isten nélkül csak zűrzavar, elegy-belegy veszettség, sokfejű vad, kik csak mindenkoron veszőfélben vadnak."[12]

Pataki Füsüs János a hatalom gyakorlását a hajósmester tevékenységéből kölcsönzött képsorozattal jellemzi: „Nem jót kívánnak annakokáért az közönséges polgári társaságnak mindazok, valakik az ó és új keresztyénség nélkül való anabaptistákkal egyetemben azt kiáltják, hogy a magistratus az országban nem szükséges. Szintén úgy cselekesznek azok, mint mikor a hajót csak szabadon bocsátják, kormányos mester nélkül az veszedelmes tengeren . . ." „Úgy éljen az király az tanácsosokkal, miképpen a fő hajósmester az sok evedzősökkel; noha sokan vonszák az hajót, de azért az egész hajónak főképen való gondját csak a hajósmester viseli. Így kell az királynak az egész országnak és polgári társaságnak kiváltképen való gondját egyedül magának viselni. Mert ha teljességesen csak az tanácsosokra bízza magát és az országnak sok habok között ingadozó bárkáját: az királynak és az országnak gondviselése nagy fogyatkozások nélkül nem lészen" . . . „Az mely király avagy fejedelem az népet szereti és azoktól ő is szerettetik, nem különben tündöklik birodalmában, mint az jó házigazda az ház népe között, fő hajósmester hajójában az evedzősök között, az embernek szíve a több tagok között és az fényes nap az holddal egyetemben az több ragyogó csillagok között, sőt az kedves, Isten személyét viselő király az itt az földön, az mi Isten az égben."[13]

A fejedelmi hatalom, bármennyire is független a nép, sőt a tanácsosok akaratától, mégsem abszolutizmus tehát Bethlen teoretikusai szerint, akik a hagyományos kálvinista teokrácia alapján állva, népjóléti uralmat követeltek az uralkodótól. Erdélyben és a hét vármegyében ennek különös hangsúlyt adott az, hogy a kálvinista prédikátorok többnyire nem nemesi, hanem mezővárosi cívis, vagy éppen falusi jobbágy származásúak voltak, s nemcsak rokonságuk, hanem leszármazóik sorsát is szívükön viselték, hiszen az utóbbiak visszasüllyedtek a jobbágysorba, ha nem mentek maguk is prédikátornak. A hatalomgyakorlás morális kötöttsége így náluk nem üres frazeológia, hanem konkrét társadalmi érdek volt, amellyel Bethlennek számolnia kellett, ha az egyedül számottevő tanult réteget, az egyházi értelmiséget maga mögött akarta tudni.

[11] *Pataki Füsüs János* i. m. 11–12.

[12] *Milotai Nyilas István:* Szt. Dávidnak huzadik soltárának rövid praedicatiok szerint való magyarázattya, melyben mind az istenfélő igaz jó fejedelmeknek, mind az keresztyén községnek tisztek megábrázoltatik és elejekben adatik. Kassa, 1620. 17. Hasonlóképpen a fejedelem iránti engedelmességre int *Szepsi Csombor Márton* az Udvari scholá-ban (Szepsi Csombor Márton összes művei. Bp., 1968. 82.) stb.

[13] *Pataki Füsüs János* i. m. 289–290. Vö. *Barcza József:* Bethlen Gábor, a református fejedelem. Bp., 1980. 84., Magyar gondolkodók i. m. 85.

A kálvinista prédikátorok jobbágyvédő nyilatkozatai a 16. század közepétől kezdve sosem hallgattak el, s ahogyan súlyosbodtak az „örökös jobbágyság" viszonyai, hangjuk úgy vált egyre élesebbé. Bethlen kortársai voltak, akik a fejedelem uralma alatt élő jobbágyok sorsáról nyomtatásban így mertek nyilatkozni: „Az szegénység nyomorgattatik Magyarországban inkább, hogysem mint Aegyptusban avagy Babiloniában. Kik miatt? Siralomra méltó: nem pogányok vagy valami idegönök, hanem maga saját nemzetéből álló földesurai és azok után hazudozó szolgák és vitézlő rend név viselő emberek által" – prédikálta Sárospatakon Kecskeméti Elekes János; névrokona, Kecskeméti Sánta János pedig 1622-ben Homonnán hirdette, hogy „Ez mostani fejedelmek, urak, nemesek . . . még szólani sem akarnak az szegény jobbággyal mint pórokkal, hanem előlük is előzik, elkergetik és jószágát, örökségét hatalommal, erővel elveszik, torkok verve . . . Jaj annak, aki embervérrel épít várost . . . az főfejedelemnek nem tyrannusnak, nem fenevadnak kell ám lenni az ő jobbágyához, hanem jó pásztornak."[14] Igaz, ezek a hangok a jobbágyrendszert magát nem ingathatták meg, de esetenként könnyíthettek a parasztok sorsán, főként pedig ébren tarthatták az elnyomottakban a jogfosztottság tudatát, a szabadságtörekvések indulatait. Sőt, néha nem egyedi, hanem kollektív engedményeket is kivívhattak, s ez éppen Bethlen uralma alatt vált lehetővé.

Az 1619. évi küküllővári zsinat egy üstökös feltűnését használta fel arra, hogy bűnbánatra hívja fel a fejedelmet és az országot, általános böjtre és arra, hogy Bethlen „mind maga jószágára való terhes igát s mind pedig urak és nemesek jobbágyain való nagy szolgálatot és felettébb való elviselhetetlen ínséget s törvénytelenséget könnyebbíttesse, hogy az Úristennek ezek kiáltására fellobbant haragja csendesedjék". A fejedelem szabadkozott, hogy nem ő rendelkezett ilyen embertelenül, de ellene vetették, hogy tisztviselőinek erőszakoskodásaiért is ő felelős. „Akadékoskodván holmik körül a fejedelem, [Keserüi Dajka János püspök] merő azon ambrosiusi lélekkel és buzgó bátorsággal a fejedelmet megintette, hogy ne csak bevétesse másokkal, hanem magán és egész udvara népén kezdje el . . . Melyet véghez is vitt a fejedelem maga nagy megalázásával."[15]

A királyi Magyarország arisztokráciájának gyorsuló elidegenedése Bethlentől ugyancsak arra indította a fejedelmet, hogy a társadalom középrétegeit támogassa és nyerje meg magának. Az így mintegy kormányprogrammá lett jobbágyvédelem, bár alapvető változást nem hozott, nem is hozhatott, konkrét esetekben emberségesebb bánásmódot biztosított a parasztságnak, főleg a mezővárosoknak, amelyeknek Bethlen egész sor kiváltságot adott vagy erősített meg. A tarpaiak esetében 1626-ban ki is mondta, hogy isteni parancsnak engedelmeskedve tartja kötelességének „a szegény népet (tenuioris sortis plebeculam) igazságos kormányzással támogatni".[16] Politikájának ezt a vonását kortársai különösen kiemelték; Hunyadi Mátyás után II. Józsefig ő volt az egyetlen magyar uralkodó, akiről halála után mint a jobbágyság jótevőjéről emlékeztek meg:

[14] *Kecskeméti Alexis János* prédikációs könyve. Kiad. Szuromi Lajos. Bp., 1874. 54., *Kecskeméti Sánta Jánosnak* Sámuel második könyvéről tartott prédikációiból idéz *Barcza* i. m. 88.

[15] *Bod Péter:* Smirnai Szent Polikárpus. Nagyenyed, 1766. 62–66., a zsinati határozat országos törvénnyé emeléséről Erdélyi Országgyűlési Emlékek VII. 512–513.

[16] Idézi *Makkai László:* A kuruc nemzeti összefogás előzményei. Bp., 1956. 96.

Igyefogyottaknak, nagy kárvallottaknak
Élő gyámolitója,
Az szegény községnek, rabotás népeknek
Kegyes vidámitója.[17]

A népjóléti politika vonalába esik, de azon túlmutat a parasztságból kiemelkedők iskoláztatásának biztosítására irányuló törekvése. Ennek egyik jól ismert megnyilvánulása volt az 1624. évi országgyűlésnek az a megállapítása, hogy „némelyek a patrónusok közül jobbágyuk gyermekét az skólátul megfognák, sőt ha skólában volnának is, ki akarnák őket hozni. Végeztük azért országul, hogy az kik tanúságnak okáért, nem egyéb praetextus alatt, nem is öreg korukban mennek az skólákba, kedvek ellen onnan ki ne vehessék . . . ezer forint büntetés terhe alatt".[18] Még jelentősebb volt a protestáns (tehát nemcsak kálvinista) prédikátorok leszármazottainak 1629-ben történt megnemesítése, mert ennek már nyilvánvaló célja volt a világi értelmiség kinevelése. A prédikátorok maguk ugyanis nem szorultak nemesítésre, mert foglalkozásuknál fogva mentesek voltak minden jobbágyi szolgálattól, még az egyébként csak „tolerált" görögkeleti román papok is. Utódaiknak is csak arra az esetre biztosított tényleges előnyt a nemesítés, ha nem lelkészi pályára mentek. A címereslevél jelképei, a kardot nyújtó angyal és a könyvet tartó oroszlán, valamint jelmondata: „Arte et marte dimicandum" szintén arra utalnak, hogy Bethlen a nemesítéssel világi, elsősorban jogi és katonai tanulmányokra akarta buzdítani a lelkészfiakat.[19]

A világi értelmiség hiánya volt az egyik legfőbb akadálya annak, hogy az elvi abszolutizmus gyakorlati központosítássá váljék Bethlen államában. A tényleges kormányzati feladatokat ellátó nagyobb kancellárián Bethlen idejében félannyi, átlagban 10 írnok dolgozott, mint előtte vagy utána, annak ellenére, hogy a hivatal tevékenysége és hatásköre erősen kibővült a kereskedelemügy, hadügy, egyházi és iskolai ügyek területére, amelyeket a központosító politika a rendi szervektől elvont. A több és bonyolultabb feladat odaadóbb és szakszerűbb munkát kívánt, s ennek az igénynek kevesebben feleltek meg, mint amennyi hivatalnokra szükség volt. Maga Bethlen járt elől példával, mint azt roppant sokaságú sajátkezű levele (köztük nem egy a magyar nyelvű levélírás remeke) bizonyítja, de kancellárjainak, Pécsi Simonnak, majd annak leváltása után Kovacsóczy Istvánnak sokoldalú műveltsége, valamint a kancelláriai titkárok, előbb az írnokból lett Beöleöny Gáspár, Ádám Erasmus, majd Kovacsóczy, az ő kancellárrá előléptetése után Ványai Illés, végül ennek a kassai kamarához távozásával onnan átjött Ormánközy Gergely szakértelme is biztosította a megfeszített munka folytonosságát és színvonalát. A rutinmunkát végző kancelláriai írnokok közül is többen lettek a három állami levéltár, a gyulafehérvári, kolozsmonostori és váradi hiteleshelyek vezetői vagy portai ügyvivők, tehát őket is a kínálat javából válogatta a fejedelem. Az értelmiségi kínálat azonban nagyon szűk volt, annyira, hogy pl. a fejedelmi ítélőtábla is néha csak évente egyszer ülhetett össze, mert ülnökei más állami megbízatásokkal voltak elfoglalva.[20]

[17] Bethlen Gábor emlékezete i. m. 303.

[18] Erdélyi Országgyűlési Emlékek VIII. 236.

[19] *Rugonfalvi Kiss István:* Az egyházi rend közjogi helyzete Erdélyben és Bethlen Gábor armalisa. Debrecen, 1936.

[20] *Trócsányi Zsolt:* Bethlen Gábor erdélyi állama. Jogtudományi Közlöny, 1980. 620–621.

A nemesség a Báthoriak korában viszonylag szorgalmasan látogatta a jezsuita kollégiumokat, melyek különleges gondot fordítottak a politikai életben nélkülözhetetlen retorikai képzésre. A katolikus és unitárius értelmiségiek java Páduában tanult, oda azonban kálvinista és lutheránus csak ritkán jutott el, mert ezeket a nagyhírű német egyetemek, elsősorban a wittenbergi, a heidelbergi és a strassburgi vonzották, de sok látogatója volt Marburg, Altdorf, Herborn, Frankfurt an der Oder, Bremen kálvinista, valamint Jena, Leipzig, Stettin, Tübingen, Hamburg, Rostock, Giessen, Meissen, Breslau lutheránus színezetű egyetemeinek is. Elvétve már Bethlen uralkodása előtt elvetődtek magyar hallgatók hollandi és angliai egyetemekre is. Ezeket az egyébként magas színvonalú tanintézeteket azonban csak a lelkésznek készülő magyar diákok keresték fel, s ha Bethlen világi pályára akart ezeken valakit neveltetni, annak külön el kellett rendelnie, hogy ne csak teológiát hallgasson, vagy egyenesen át kellett őt küldenie Páduába, mint azt fennebb Bojti Veres Gáspár és Pálóczi Horváth János esetében láttuk.[21] Külön nehézséget jelentett, hogy a kálvinista prédikátorok mintegy monopolizálni akarták maguknak a magasabb műveltséget s az azt biztosító ösztöndíjakat, ezért csendes, néha meg éppen nyílt ellenállást tanúsítottak a világi értelmiség nagyarányú képzésével szemben. A már idézett Kecskeméti Elekes János pl. így nyilatkozott egyik prédikációjában: „Tanulja meg az ifjúság, micsoda az ű tudományának vége. Ez tudniillik, hogy szolgáljanak Isten előtt, szolgáljanak az ekklésiában, az kiket Isten arra hívott. Nem méltók azért azok az scholára, az kik soha nem akarnak szolgálni, hanem csak az scholában akarnak henyélni és az következendő munkától félvén, vámosságra, harmincadosságra akarnak kimenni . . . de az jó ifjúságnak az fő célja az scholában, hogy szolgáljon Istennek az ő házában az egyházi rend szerént."[22]

Maga Kecskeméti sem nyugszik azonban bele a nemesség tanulatlanságába, csak a nem nemeseknek kívánja az egyházi pályára terelését. A nemesség számára a politikai és jogi képzést előkészítő retorikát tanító latin iskolák látogatását tartja fontosnak: „Tanuld meg elsőben, kiknek kellene gyönyörkedni az deáki tudományban, bizonyára az urak gyermekinek, fő-fő emberek gyermekinek, fiainak, hogy nemzetjöket tudományukkal is ékesíttenék. De most nem kell ez az urak gyermekinek, hanem a táskás mendikáns inasokra szorult az szép deáki tudomány. Nem csuda hát, hogy ennyi sok zene-bona vagyon, mert nagyobb részre az fő-fő emberek tudatlanok, deákság nélkül valók, más szegény ember tudós fia szájával élnek, még csak országunk törvénye dolgában is, az mely nem kicsiny kisebbség, hogy az úrnak jobbágya fia után süveg vetve kell supplicálni, de Istennek méltó büntetése, mert magok is nem tanultak és gyermeköket sem taníttatják".[23]

Ezek a Bethlen uralkodása legelején s nem is a gazdaságilag és kulturálisan elpusztult Erdélyben, hanem az akkor még Habsburg-uralom alatt álló, de a tizenöt éves háborúban kevesebbet szenvedett Sárospatakon elhangzott szavak jól jellemzik a nehézségeket, amelyek Bethlen iskolapolitikája előtt tornyosultak. A hazai kálvinista latin iskolák általában csak olyan vulgáris latin nyelvi műveltséget adtak, melynek tartalmi része vallási tanításban és antik morális és költői szövegekben merült ki, ebből valóban egyébre, mint

[21] L. 1. és 2. sz. jegyzeteket.
[22] *Kecskeméti Alexis János* i. m. 110.
[23] Uo. 109.

harmincadosságra vagy uradalmi számtartóságra, azaz puszta írni-olvasni tudást igénylő foglalkozásokra nem telt. Néhány jelesebb iskola adott a retorikán túl valamelyes filozófiai képzettséget is (ebben a logika mellett a skolasztikus természetfilozófia elemei is benne foglaltattak), éppen annyit, amennyi a teológiai dogmák megértéséhez kellett, ezenkívül pedig a prédikátori pályához szükséges teológiai alapismereteket. Az igényesebb mezővárosi és szabad városi prédikátorságra ezért itthon tanultakat nemigen, csak külföldet jártakat választottak. Jogot a törvényszéki gyakorlatban tanultak, orvosi képzettséget viszont csak külföldön lehetett tanulni, mérnöki tudományokat pedig még külföldön sem igen igyekeztek folytatni magyarok. Alsó fokon hiányzott az anyanyelvű népiskola, mert a legkisebbeket is azonnal latinra kezdték tanítani, abból a meggondolásból, hogy aki egyáltalán írni-olvasni tanul, az már eleve magasabb szintű tanulmányokra készül, ezeket pedig akkor Európa-szerte latinul tanították.

Bethlen számára nem az alsófokú oktatás hiányosságai jelentették a fő gondot. A latin iskolák elegendő emberanyagot biztosítottak az értelmiségi feladatok ellátására, csak színvonaluk volt alacsony a kormányzati központosítással és a nemzetközi politikába való nagyarányú bekapcsolódással megnövekedett igényekhez képest. A jezsuita iskolák előnyét jól látta. Idősebb unokaöccse tanítójának, Alvinczi Péternek meg is hagyta, hogy „ne magyar [értsd: kálvinista] skólákban való hitván szokás szerint, hanem more jesuitarum exerceálja az gyermek magát az oráció csinálásban. Legyen jó rétor, orátor, elokvens, ha adatik".[24] Ifj. Bethlen István meg is felelt a reményeknek, öccse, Péter azonban kevésbé, de a fejedelem ezt is tanulni kényszerítette. Külföldi tanulmányútján kísérőjének, a már említett Pálóczi Horváth Jánosnak írta 1628-ban: „Tanítsad írásra, vagy akarja vagy nem; utaitokban deákul, franczuzul beszélgessetek, ne magyarul, és actáitokat, látástokat irassátok le mindennap deákul, mely exercitium által szoktassa magát akárcsak deákul szólásra és levélírásra".[25] Ő maga latinul írt, olvasott, latin bibliát hordott magánál, s külföldi fültanúk szerint folyékonyan beszélte is a nemzetközi tudomány nyelvét. Spanyol udvarmestere emlékezései szerint olasz és francia nyelvórákat is vett.[26] Viszontagságos ifjúsága miatt hézagos műveltségét állandó olvasással igyekezett pótolni. „Az fegyverzörgés közben táborban lévén ... magával szekéren vélogatott jó könyveket, mintegy kis bibliothecát hordoz, s olvassa, mind pedig ... nagy szorgalmatossággal szerzé itt Gyulafehérvárban amaz szép bibliothécát és ... mostan is fő gondja vagyon az könyveknek keresésére és egybenszerzésére, főbb az fölséged méltóságos nevére szentelteteti könyveknek nagy költséggel való kibocsátására" – írja róla 1622-ben Milotai Nyilas István.[27]

Az olvasást, magántanulást valóban a könyvek szaporításával lehetett bátorítani. A hazai nyomdai viszonyok azonban nem voltak a legkedvezőbbek. Bethlen trónraléptekor Nagyszombatban és Pozsonyban katolikus, Bártfán, Németkeresztúron (innen Csepregen), Kassán, Lőcsén, Nagyszebenben lutheránus, Kolozsvárt unitárius és Debrecenben kálvi-

[24] A sokszor leközölt levélrészletet legújabban idézi *Benda Kálmán:* Bethlen Gábor és a magyar művelődés c., mondanivalóban gazdag s jelen fejtegetésünket sokban kiegészítő cikke, Tiszatáj, 1980. okt. 71.

[25] Történelmi Tár 1881. 197.

[26] Bethlen Gábor emlékezete i. m. 244.

[27] Bethlen Gábor emlékezete i. m. 288.

nista vezetés alatt működtek nyomdák, összesen tíz. A háborús viszontagságok során megszűnt s csepregi, a nagyszombatit viszont Bethlen az országgyűlési végzéssel száműzött jezsuitáktól elkobozta, és újonnan vásárolt betűanyaggal kiegészítve Gyulafehérvárt 1622-ben üzembe helyeztette. Uralkodása alatt, 1625-ben elevenedett fel a sokáig szünetelő régi brassói nyomda is, úgyhogy halálakor a nyomdák száma ugyan nem változott, de a katolikusok kárára a kálvinistáké eggyel szaporodott.[28]

A hazai nyomdákból a Bethlen uralmát is befoglaló két évtizedben, 1611 és 1630 között 339 nyomtatvány került ki, közel fele magyarul, a többi főleg latinul, kisebb számban németül, szlovákul és románul. De még a magyar nyelvű kiadványok sem mind itthon jelentek meg, éppen a legjelentősebbek, mint Szenczi Molnár Albert szótára, nyelvtana, fordításai, Szepsi Korotz György királytükre stb. külföldön, főleg németországi nyomdákban láttak napvilágot. A kálvinista erdélyi fejedelmek politikai aktivitásának nökedésével együtt fejlődő kálvinista műveltség különösen szűkölködött nyomdákban; a németországi besegítés ellenére sem volt elég a debreceni, majd a gyulafehérvári teljesítménye (a kettő együtt az 1611 és 1630 közti hazai könyvtermelésből mindössze 87 kiadványt, azaz alig több mint negyedrészt bocsátott ki.)[29] Számos fontos, különösen éppen világi tárgyú, de nemegyszer vallásos kálvinista mű is (mint Szepsi Csombor Márton Europica Varietas-a és Udvari Scholá-ja, Szenczi Molnár Albert Discursus-a, Pataki Füsüs János és Milotai Nyilas István királytükrei, Pécseli Király Imre énekei, Alvinczi Péter vitairatai) Kassán, Bártfán és Lőcsén, tehát lutheránus (egyébként amúgy is a felekezeti célokon túlmenően üzleti vállalkozásként magánosok vagy városi hatóságok által alapított) nyomdában került sajtó alá. Debrecen főleg prédikációkra specializálódott, Gyulafehérvár pedig jobbára törvényszövegeket és tankönyveket adott ki. A gyulafehérvári nyomda alapítása mellett Bethlen – mint láttuk – nagyarányú külföldi könyvvásárlással és magyar szerzők könyvei (eddigi tudásunk szerint mintegy 40, köztük Káldi György katolikus bibliafordítása) kiadásának anyagi támogatásával igyekezett a hiányokon segíteni. Könyvtárépítő koncepcióját sajnos nem ismerjük, mert híres könyvgyűjteménye még a Corvinánál is rosszabbul járt, először 1658-ban, azután végleg 1849-ben elpusztult, s még jegyzéke sem, hanem mindössze néhány darabja maradt fenn, úgyszólván véletlenül.[30]

Semmiféle könyv nem pótolhatta azonban a színvonalas felsőoktatást. Míg a fejedelmi hatalom elméleti megalapozása csak 1619 után, a magyar királyi korona elnyerésének reményében és szándékával vált sürgetővé, s Forró, Milotai, Pataki Füsüs és Bojti Veres már idézett művei valóban ezután keletkeztek, a gyakorló politikusok, kancelláriai tisztviselők és diplomaták képzése kezdettől fogva megoldást kívánt. Bethlen abban, az erdélyi viszonyokból fakadó különleges helyzetben volt, hogy tanácsosainak és főtisztviselőinek nagyobbik része nem a kálvinista, hanem más, római katolikus, unitárius vagy éppen a tiltott szombatos felekezethez tartozott. Függetlenül kálvinista vallási meggyőző-

[28] *Borsa Gedeon:* Magyarországi nyomdászattörténet, XV–XVII. század. In: Régi könyvek és kéziratok. Szerk. Pintér Mária. Bp., 1947. 85–96.

[29] A nyomdatörténeti számadatokat a Hervay Ferenc által a MTA Történettudományi Intézete számára készített kimutatásból vettük.

[30] *Jakó Zsigmond:* A nagyenyedi Bethlen-kollégium könyvtárának kezdetei és első korszaka (1622–1658). In: Írás–könyv–értelmiség. Bukarest, 1976. 199–208.

désétől, a fejedelemnek érdeke volt, hogy a nem kálvinista erdélyi nemesifjak is a közéletre megfelelően előkészítő oktatásban részesüljenek. Erre már fejedelemségét közvetlenül megelőző emigrációjában gondolt, mert 1613-ban Pécsett járva, kiváltotta török fogságból az ottani jezsuita misszió vezetőjét, Vásárhelyi Gergelyt, magával hozta Erdélybe, s a jezsuitákat kitiltó 1610. évi végzést figyelmen kívül hagyva, a Báthoriak által alapított, de régóta puszta kolozsmonostori katolikus iskolába helyezte tanárnak. Vásárhelyit, a Canisius-káté és Kempis első magyar fordítóját Bethlen alighanem még Báthori Zsigmond idejéből ismerte, mert az akkor Kolozsmonostoron tanított.[31] A kolozsvári unitárius iskola is működött, Páduában továbbtanuló diákjai egyben orvosi diplomát is szereztek, s egyikük, Csanádi Pál, az iskola igazgatója, majd unitárius püspök, a nagybeteg fejedelmet is gyógyította.[32] Ahogy saját magát rá merte bízni más felekezetű orvosra, úgy vállalta, hogy kormányzatának vezetését, a kancellári tisztséget előbb egy szombatosra, Pécsi Simonra, majd ennek politikai okokból történt leváltása után egy katolikusra, Kovacsóczy Istvánra (Báthori Zsigmond kivégzett kancellárjának fiára) bízza.

Kultúrpolitikáját azonban nem építhette, nem is építette sem az uralmát kezdettől fenyegető, mindvégig vele szemben álló Habsburgok által támogatott római egyházra, még kevésbé kálvinista politikai szövetségesei által eretnekeknek tekintett unitáriusokra és szombatosokra. Igy válik érthetővé az, hogy míg Mátyás, sőt Báthori István és Zsigmond alatt a kancellária nemcsak a kormányzat, hanem a szellemi élet központja is volt, tagjai politikai értekezések mellett filozófiai, teológiai, történeti műveket, verseket is írtak, addig Bethlen kancelláriáján a két kancelláron, Pécsin és Kovacsóczyn kívül egyetlen titkárt vagy írnokot sem fűtöttek irodalmi ambíciók, idejüket és érdeklődésüket kitöltötte a hivatali munka. Eleinte még udvari történész sem került ki a kálvinista írástudók közül. Ezzel a kitüntető feladattal Bethlen előbb a tudós poétát, Bocatius János lutheránus kassai főbírót, majd a korábban a Báthoriakat szolgáló katolikus Háportoni Forró Pált bízta meg, s csak ez utóbbinak halála után talált nekik kálvinista utódot a Heidelbergből nemrégen hazatért Bojti Veres Gáspár személyében.[33]

Bethlen az erdélyi vallási türelmi rendszerben nőtt fel, s már azért is toleráns volt, mivel a magyar királyságon belül tért hódító ellenreformáció visszafordíthatatlan sikereit látva, fel kellett készülnie, hogy királlyá választatása esetén egy sokvallású országot kell majd kormányoznia. De éppen ezt csak egy olyan nemzetközi szövetségrendszerben vívhatta ki, amelyben a vezérszólamot az angol és hollandi kálvinizmus által támogatott német kálvinista fejedelemek vitték. Ez utóbbiak közül kettő, a pfalzi V. Frigyes választófejedelem (1610–1621) és a hessen-kasseli Móric herceg (1592–1627) maguk is a művelődés buzgó pártfogói voltak, és két jelentős kálvinista egyetemet tartottak fenn, Heidelbergben és Marburgban.[34] A 16. században Heidelbergnek még osztoznia kellett Wittenberggel a magyar kálvinista diákokon, de mikor 1592-ben az utóbbinak hallgatóit szigorúan lutheránus hitvallás aláírásának kezdték kényszeríteni, a magyarok elmaradoztak, s Heidelberg, majd a 1604-ben kálvinistává lett Marburg felé vették útjukat.

[31] *Biró Lajos:* Marosvásárhelyi Gergely. In: Az Erdélyi Tudósító Almanachja. 1933. 100–103.

[32] Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. I. Budapest–Szeged, 1965. 266.

[33] Bethlen Gábor emlékezete i. m. 19–20.

[34] *W. H. Neuser:* Der Calvinismus in Heidelberg zu Beginn des 17. Jahrhunderts. In: Szenczi Molnár Albert és a magyar kéşőreneszánsz. Szeged., 1978. 29.

Bethlen eleinte wittenbergi neveltetésű prédikátorokkal volt közelebbi kapcsolatban. Nevelője, Szerdahelyi István, később (1597–1609) beregszászi prédikátor 1591-ben iratkozott be Wittenbergben, ugyanabban az évben, mint Szenczi Molnár Albert és Ujfalvi Imre. Egy évvel előbb ott tanult Czeglédi János is. Ujfalvi Imre és Czeglédi János neve közismert a despotikus Hodászi Lukács tisztántúli püspök ellen folytatott sikertelen viaskodásukról, aminek következtében Ujfalvi börtönbe került, s Czeglédi is csak azért maradhatott meg ecsedi parókiáján, mivel Báthori Gábornak, az Ujfalvi elítéltetését jóváhagyó fejedelemnek a nevelője volt. Szerdahelyiről is tudjuk, hogy feletteseivel perlekedett, valószínűleg belekeveredett az Ujfalvi-ügybe, de a perbefogást már nem érte meg. Ujfalvi és Czeglédi gondolkodása távolról sem szűkült a heidelbergi kálvinista ortodoxiára, Wittenberg és Strassburg hatása kiszélesítette látókörüket, s megértőbbé tette őket más szellemi irányzatokkal szemben is. ami viszont itthon sok ellenséget szerzett nekik.[35] Feltételezhetjük, hogy Szerdahelyi is osztotta nézeteiket, mindenesetre Bojti Veres Gáspár szerint antik mitológiára tanította Bethlent, hittanról nem esik szó. Wittenbergi diák volt az erdélyi püspök, Tasnádi Ruber Mihály is Bethlen trónraléptekor (1618-ig), valamint udvari prédikátorát, az 1615-ben meghalt Rettegi Jánost is elődjétől örökölte a fejedelem.

A fordulat minden jel szerint Szenczi Molnár Albert erdélyi látogatása kapcsán történt meg. Molnár akkor már szótára, nyelvtana, bibliakiadása és zsoltárfordítása révén nevezetes ember volt, s mikor 1615 februárjában közel egy hónapig Bethlen mellett tartózkodott, bőségesen tájékoztathatta a fejedelmet nemcsak a heidelbergi és marburgi egyetemekről, hanem a két német uralkodó udvartartásáról, politikai törekvéseiről (az 1608. évi protestáns Unió vezetői voltak) és műveltségpártolásáról is. Alighanem Molnár személyén keresztül ekkor vette fel Bethlen a kapcsolatokat az Unióval, s ezért nyugodott bele a nagy literátor távozásába, akit pedig megalapítandó főiskolája vezetőjének próbált itthon tartani. Bár Bethlen már 1614-ben küldött két ösztöndíjast Heidelbergbe, mégis első határozott jele a heidelbergi tájékozódásnak az új udvari prédikátor, Keserüi Dajka Jánosnak közvetlenül Molnár elutazása után történt kinevezése. Valószínűleg Molnár javaslatára, hiszen ismerték egymást Marburgból és Heidelbergből, ahol Keserüi 1608–1609-ben tanult.

Mikor 1618-ban Keserüi erdélyi püspök lett, Bethlen újból egy volt heidelbergi diákot, Milotai Nyilas István tisztántúli püspököt hívta meg udvari prédikátorának, akit

[35] Szerdahelyit mint Bethlen gyermekkori nevelőjét és későbbi beregszászi prédikátort *Bojti Veres Gáspár* említi (Szerdeliusnak latinositva) Panegyris in ... laudes ... Gabrielis Bethlen c. (Heidelberg 1617) költeményében (bilinguis kiadása Tóth Béla fordításával és Makkai László utószavával: Bp., 1950. 18–19.). Ujfalvi és Czeglédi műveltségére, nézeteire és pörére *Keserű Bálint:* Ujfalvi Imre és a magyar késéreneszánsz. Szeged, 1968., *uő.:* Ujfalvi Imre és az európai „késő-humanista ellenzék". Szeged, 1969., *uő.:* Az Ujfalvi-per jegyzőkönyve. Szeged, 1972. Ezek az egyébként kitűnő cikkek nem világítják meg eléggé azt, hogy Bethlennek Ujfalvival szemben tanúsított jóindulata, szabadonbocsátása hátterében esetleg a Szerdahelyitől kapott nevelés és a vele feltehetőleg később is tartott kapcsolat szerepet játszhatott. Szerdahelyi személye csak Bojti Veres Gáspár tudósítása alapján fűzhető Bethlenhez, ezért eddig a fejedelem életrajzaiban neve nem szerepelt. Életére l. *Lehoczky Tivadar:* Beregvármegye monographiája II. Ungvár, 1881. 83. Wittenbergi tanulására *Szabó Géza:* Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555–1613. Halle, 1941. 143. (Ez utóbbiakra *Barcza József* volt szíves figyelmemet felhívni.)

ebben az állásban Heidelberg legkiválóbb magyar neveltje, Geleji Katona István követett 1623-ban. Ugyancsak Heidelbergben tanult Alvinczi Péter, Bocskai bizalmasa, majd kassai papja, akit Bethlen nyilván már Bocskai környezetében megismert, szorosabb kapcsolatot azonban trónralépte után épített ki vele, mint az erdélyi paphiány pótlásában segítőjével, majd harcai fő ideológusával (Querela Hungariae 1619) és diplomáciája egyik legfőbb intézőjével. A hét vármegyének 1622-ben történt Erdélybe kebelezésével közvetlenül Bethlen hatókörébe kerültek az addig inkább Rákóczi György sárospataki udvarához vonzódó kitűnő heidelbergi diákok is, mint Szepsi Korotz György, Szepsi Csombor Márton, Kecskeméti Sánta János, Prágai András, Pataki Füsüs János, akiknek a politikai elméletben kifejtett munkásságáról már szólottunk. Bethlennek a hét vármegyével kibővült országában a kálvinista egyház ha formailag nem is, de hatásában uralkodó szerepet játszott, s ezt elsősorban a kulcspozíciókba került heidelbergi és marburgi végzettségű prédikátorok alapos műveltségének és akadályt nem ismerő buzgóságának köszönhette. Szám szerint is sokan voltak, csak 1617 és 1619 közt 33 diák vizsgázott a híres Pareus Dávid heidelbergi professzornál, Szenczi Molnár Albert pedig 1617-ben 25 heidelbergi és 12 marburgi magyar hallgatóról tudósít.[36]

A heidelbergi és marburgi tájékozódás eldöntötte azt is, hogy Bethlen milyen főiskolát vegyen példának a sajátja felállításához. Míg Heidelberg a klasszika-filológiában és a teológiában jeleskedett, s ide Szepsi Csombor Márton szerint „minden nemzetségek, de főképpen az magyar tanuló ifjak sietnek", addig Marburg, noha „tudós emberekkel híres, mindazáltal az theologicum studium benne igen szűk, kiváltképpen való studium az jurisprudentia és philosophia".[37] Bár Gyulafehérvárt kezdettől fogva színvonalas latin iskolát tartott fenn, ahová Heidelbergben végzett tanárokat, 1617-ben Gyöngyösi Istvánt, 1619-ben pedig Szilvási Mártont és Geleji Katona Istvánt nevezte ki, sőt 1621 előtt német „mestert", bizonyos Jacobus Germanust is meghívott ide,[38] Bethlen eredetileg Kolozsvárra tervezte német mintájú akadémiáját telepíteni. 1617-ben az unitárius városban nemrég meggyökerezett kálvinista egyháznak szóló adománylevelében már kötelességének mondja a híres Kolozsvár városában „az egyedül igaz vallásnak mintegy koronájául ... fejedelmi támogatással akadémia állításáról" gondoskodni. Már ekkor érvényesült tehát iskolaalapító elgondolásaiban a heidelbergi kálvinista szellem, még csak valamiféle közös protestáns, nemhogy esetleg unitáriusoknak és katolikusoknak is nyitott, Wittenberghez vagy Páduához hasonlító, többé-kevésbé felekezeten felüli főiskolára sem gondolt. Ugyancsak kálvinista kezdeményezésű és jellegű lett volna az 1619-ben, a pozsonyi országgyűlésen javasolt főiskola, immár kimondottan egész Magyarország s ezen belül a világi értelmiség számára is „az igaz evangéliumi tudománynak és a politiának, azaz külső társaságnak helyesen igazgatására szükséges tudományoknak terjesztésére".[39] A terv megvalósítására alkalmat kínált 1620-ban a jezsuita rend kitiltása és nagyszombati iskolájának a nyomdával együtt történt elkobzása. Mint Milotai Nyilas Istvánnál olvassuk:

[36] Adattár I. i. m. 5–32, 66–70, 77–90, 112–116, 190–235.

[37] Uo. I. 206, 209. A második idézet a Marburgot meglátogató Komáromi Flórián Gáspár 1613. évi leveléből való.

[38] Uo. I. 176, 224.

[39] Mindkét idézetet l. *Benda* i. m. 71–72.

„Nagy kegyességből szállítá be fölséged az szombati collegiumban ennyi sok fegyverek zörgési között is amaz huszonnégy tanulóifjakat, kiknek táplálásokra esztendőnként . . . háromszáz forintot, száz akó bort, háromszáz mecz búzát rendele, s az kiket az Antichristusnak katonáinak torkokból emez híres pártolkodás miatt aláhoza, és mostan is (1622) Kassán az fölséged gondviselése alatt letelepedve tanulnak."[40]

A magyar egyetemnek a középkori előzmények utáni újjáteremtése Nagyszombatban csak Pázmánynak sikerült 1637-ben, de Bethlen kezdeményezése megelőzte az övét. Az iskola Kassán sem tudott megmaradni, mert ott a lutheránus városi tanács ellenkezett. Így vissza kellett térni az eredeti tervhez. 1622-ben az országgyűlés újra Kolozsvárra jelölte ki az akadémia helyét. Ekkorra már azonban Bethlen elhatározta, hogy nemzetközi kálvinista művelődési központot épít ki Erdélyben, mégpedig szorosan kapcsolva azt gyulafehérvári udvarához. A csehek fehérhegyi veresége és a magyar rendeknek a Habsburgok hűségére való visszatérése után a kelet-középeurópai protestantizmus védelme nemcsak katonai és politikai, hanem kulturális vonatkozásban is az erdélyi fejedelemség, személyesen Bethlen feladatává lett. Az akadémiának Gyulafehérvárra költöztetése mintegy bejelentése volt e feladat vállalásának.[41] A minta természetesen Heidelberg volt, s a közvetlen tanácsadók csakis Alvinczi, Milotai, Keserüi, Geleji, Bojti és a fejedelem környezetében élő más heidelbergi neveltetésű prédikátorok lehettek. Szenczi Molnár Albert ezidőben éppen Heidelbergben élt, s talán neki is jutott szerep a szervezésben. A minden jel szerint Alvinczi közvetítésével professzorok és nyomdász küldésére felkért János Keresztély briegi herceg a sziléziai származású, de Heidelbergben hírnevet szerzett s onnan a háborús események miatt menekülő Opitz Mártont, a kor legkiválóbb német költőjét és filozófusát irányította Erdélybe. 1622 nyarán még is érkezett, majd röviddel utána két jóval kevésbé neves tanártársa, Jakob Kopisch és Friedrich Pauli, végül a Nagyszombatból telepített nyomda élére Jakob Liegnitzer.

Szilézia protestantizmusa lutheránus színezetű volt ugyan, de az egyedüli lutheránus csoport, amely a Heidelbergből kiinduló ún. „irénizmus", a kálvinista és lutheránus ellentétek elsimítására törekvő mozgalom ügyét felkarolta. A toleráns Bethlen lelkesen üdvözölte David Pareus 1614-ben kiadott békítő iratát: „Irenicumot éjjel-nappal kezemben forgatván, az kegyelmes tudományát és mélységes ítéletit nem lehet nem kedvellnem és szeretnem benne."[42] A dogmai ellentéteket simitgató Pareus azonban lutheránus oldalról merev elutasítással találkozott, akárcsak egy évtizeddel később a Bethlen ügyét hasonló módon szolgálni akaró Samarjai János „Magyar harmóniá"-ja (1628).[43] A briegi irénizmus más forrásból fakadt, a hercegi udvarban működő, de nyomtatott művel

[40] Bethlen Gábor emlékezete i. m. 287.

[41] Adattár I. i. m. 240–246., annak a gondolatnak a felvetésével, hogy az akadémiát a szomszédban tanító kolozsmonostori jezsuiták példájának követése céljából, a katolikus Kovacsóczy kancellár javaslatára tervezte Bethlen Kolozsvárra, s nem annyira a város unitárius lakosságának tiltakozására, hanem azért helyezte át Gyulafehérvárra, mert a német tanárok megérkezése miatt nem lehetett a romos kolozsvári épületek rendbehozását megvárni. Véleményem szerint a német professzorok érkezése már önmagában eldöntötte, hogy az akadémiának a fejedelem székhelyén, udvara fényének emelésére kell létesülnie.

[42] Az 1617-ben kelt levelet idézi *Barcza* i. m. 103.

[43] A magyar „irénizmus" viszontagságairól *Kathona Géza:* Samarjai János gyakorlati theológiája. Debrecen, 1939; 15–16, 23–27.

nyilvánosság elé nem lépő (végső fogalmazásban 1629 körül készen álló könyve csak halála után, 1679-ben jelent meg Amsterdamban) Augustin Fuhrmann nem a dogmák egyeztetésével, hanem az egyéni hitélet és morál elmélyítésével akarta a protestáns felekezetek közti politikai összefogást is gátló felekezetiességet áthidalni. Pareus dogmatikai és Fuhrmann kegyességi irenizmusát hangolta össze Alvinczi Péter kassai működése, aki a lutheránus város magyar lakosságának prédikátoraként lutheránus külsőségek és kálvinista elvek szerint nemcsak a maga gyülekezetét pásztorolta, hanem a két protestáns felekezetet a közös veszély, a Habsburgok által pártfogolt ellenreformációval szemben politikai együttműködésre mozgósította.[44]

A szileziai irénizmus azonban nem tudott erdélyi hajtásokat hozni, mert Opitz és társai hamarosan távoztak. Lehetséges, hogy a kálvinista ortodoxia szellemi légköre volt idegen nekik, bár Opitz ehhez már hozzászokhatott magában Heidelbergben, lehet viszont, hogy általában hiányzott Erdélyben az a művelt környezet és közönség, mely tevékenységüket elismerte és buzdította volna, mégis legvalószínűbb az, hogy erdélyi tartózkodásukat csak átmenetinek tervezték, mert remélték, hogy odahaza ügyük győzni fog. Ez a reményük ugyan nem teljesült, mert 1622 végén már ők is értesülhettek Heidelberg szeptemberben történt feldúlásáról, az egyetem megszűnéséről, fejedelmi pártfogóik politikai bukásáról, de talán éppen az a félelem űzte el őket Erdélyből, hogy véglegesen ott rekednek. Magyarországnak amúgy is rossz híre volt az egészségre ártalmasnak tartott éghajlata miatt. „A magyar pokolról (de tartaro Hungarico), hiszen ismered orvosaink mondását, kérve kérlek, meg ne feledkezzél" – intette levélben nyilván a „morbus Hungaricus"-nak nevezett járványtól az éppen Erdélybe érkező Opitzot egy wittenbergi barátja, s később, mikor Bethlen visszahívó szavának már majdnem engedett, ugyanez a barát fakadt ki az utazás ellen: „Vesszen Erdély mindenestül, csak a mi Opitzunk maradjon meg nekünk" (Pereat omnis Dacia, modo Opitius noster superest).[45] Ez a féltés nemcsak a távoli ismeretlentől való idegenkedésből, hanem főképpen abból magyarázandó, hogy Opitzot, a német anyanyelvű költészet megújítóját a maga népe érthetően otthon akarta tudni. A hazatérés persze nem ment simán, Opitznak is, mint annyi német protestáns értelmiséginek, egy időre Hollandiában kellett meghúzódnia, s végül is a megalkuvást választania. Egy buzgó katolikus térítő főúr szolgálatába lépett, mint ahogy a protestáns hitéhez mindvégig ragaszkodó Kepler is a katolizált Wallenstein asztrológusa lett.

Heidelbergnek, mint a német kálvinizmus központjának kiesése nem Erdély, hanem Hollandia felé indította meg a német tudósok vándorlását, s Bethlen egyelőre nem tudott új professzorokat szerezni az eltávozók helyébe. Még a Heidelberg ostromakor megkínzott és kifosztott Szenczi Molnár Albert is egy ideig német földön maradt. Ha nem hagyott is fel egyetemalapító terveivel, Bethlen kénytelen volt továbbra is külföldre küldeni ösztöndíjasait, de más egyetemekre, ahonnan más szellemet hoztak haza diákjai, mint Heidelbergből. Az 1613-ban lutheránusból kálvinistává lett, 1618-ban pedig Poroszországot megszerző brandenburgi választó (akinek lányát később Bethlen feleségül vette) Frankfurt

[44] Békítő szellemű úrvacsoratanát, Pázmánnyal folytatott vitájának egyik megnyilatkozását, valamint „Magyarország panasza" c. röpiratát együttesen kiadta *Incze Gábor:* Alvinczi Péter. Bp., 1934.

[45] Adattár I. i. m. 248–250.

an der Oderben tartott fenn egyetemet. Eleinte ez lett a magyar kálvinista diákok elsőrendű úticélja, mert itt, a lutheránus ország és a kálvinista fejedelem közti vallási kompromisszum szellemében egy felekezeti kiélezettségtől mentes oktatást kaphattak. Alig telt el öt év Heidelberg pusztulásától, Frankfurt an der Oder magyarországi (és ezen belül erdélyi) hallgatóinak száma már meghaladta a százat. Továbbra is látogatták magyarok a nehéz helyzetben nem zavartalanul, de mégis valahogyan fenntartott többi német egyetemet, elsősorban a wittenbergit a lutheránusok, a marburgit és herbornit a kálvinisták, köztük Bethlen ösztöndíjasai is. De a háborús viszonyok közt a németországi egyetemek már nem biztosíthatták megfelelő számban a magyar diákok folyamatos befogadását, s ezért kellett Bethlen ösztöndíj-politikájában egy olyan irányváltozásnak bekövetkeznie, mely hosszabb távlatban alapvető fordulatot hozott. 1623-tól kezdve egyre gyakrabban indultak magyar diákok Hollandiába és Angliába. A hollandiai és angliai peregrinációnak már volt bizonyos, Bethlen szempontjából nem is egyértelműen dicséretes múltja. Az ortodox kálvinizmus dogmái ellen fellépő Arminiussal barátkozó, a protestáns egyetemeken is egyedüli tekintélynek számító, Arisztotelészt bíráló Ramussal rokonszenvező, a püspöki hatalmat kétségbevonó s az ellen nyíltan lázadó Újfalvi Imrét – mint láttuk – ő mentette ugyan meg az örökös fogságtól, s talán a kivégzéstől is, de nézeteivel aligha értett egyet. Márpedig ezeket a nézeteket a kortársak egyöntetűen Újfalvi hollandiai és angliai hozományainak tekintették. Jöttek azonban megnyugtatóbb hírek is ezekből az országokból. Elvégre I. Jakab királytükre alapozta meg a kálvinista színezetű abszolutizmus elméletét, s a puritánok küzdelme a monarchia ellen ezekben az években még nem éleződött ki annyira, mint Bethlen halála után. Sőt, a legnevesebb puritán egyházi írók, William Whitaker és William Perkins annyira híresek voltak Magyarországon is, hogy Szepsi Csombor Márton az ő sírjaiknál akart angliai útján tisztelegni. Útleírásában Bethlen bizalommal olvashatta Londonról szóló jellemzését: „itt a jámborság, itt a biztos nyugalom, itt az igazi szeretet is, itt székel magas trónján a hit."[46]

A puritanizmusnak akkor még csak szigorú kálvinista és kemény antipápista vonásait ismerték Magyarországon Perkins 1620-ben lefordított és Debrecenben kiadott „Orthodoxus christianus" c. vitairatából, s mit sem hallottak még az egyházat az állam rendelkezése alól kivonó presbiteriánus elveiről. És azt sem tudhatták, hogy a puritán demokratizmus legkövetkezetesebb hirdetője, az emiatt Angliából száműzött William Amesius mit fog majd tanítani a hollandiai Franekerben, ahol 1622-ben lett professzor. Híre seregestől vonzotta oda a magyarokat is, még a nevezetesebb Leidenbe se mentek többen. 1623-ban iratkozott be először magyar diák Franekerben, s egy évtized alatt számuk meghaladta a kilencvenet. Amesius 1625-ban „Bellarminus enervatus" címen könyvet adott ki, mely tanítványainak a nagy jezsuitát cáfoló disputációit tartalmazza, s az 50 vitatétel közül 38-nak magyar diák volt a respondense.[47] Amesius nyilván tudta, hogy Magyarországon a hitvita elsőrendű politikai kérdés, bár őt a dogmák kevésbé érdekelték, mint a gyakorlati vallásosság. De bizonyára szolgálni akart az ellenreformációval küzdő magyar kálvinizmusnak, s Bellarminón keresztül Pázmányt, Bethlen legveszélyesebb eszmei ellenfelét is támadta. Így Bethlen megbizonyosodhatott afelől,

[46] *Szepsi Csombor Márton* összes művei. Bp., 1968. 211.

[47] *Czegle Imre:* Amesius korai magyar tanítványai. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum X–XII. Szeged, 1972. 107–123.

hogy a hollandi egyetemek is megbízható embereket nevelnek majd számára, annál inkább, mivel kevéssel előbb, 1618-ban a dordrechti zsinat nemcsak a kálvinista ortodoxia, hanem egyben az oránista monarchikus törekvések mellett is hitet tett.

Bethlen új kultúrpolitikai tájékozódásának az ideológiai azonosság mellett legalább olyan fontos indoka volt a harmincéves háborúban fordulatot hozó angol és hollandi beavatkozás érlelődése, ami a protestáns koalíció kiszélesítését ígérte. Nem az akkor még rejtett lehetőség, a belső lelki világ felé forduló puritán vallásosság és a természeti külvilág felé forduló természettudomány szövetsége irányította tehát Bethlent a modern európai gondolkozás születési helyei felé, mint később Apáczait, hanem a német egyetemhiány és a politikai érdek. Mégis ő volt az, aki ezzel a modern világszemlélet magyarországi befogadása számára utat tört. Ideológiai és politikai állásfoglalásából önként következett az angol és hollandi művelődési kapcsolatok keresése, ezek viszont sohasem jöttek volna létre, ha Bethlen meg nem menti a pusztulástól a közvetítésre akkor egyedül alkalmas magyar protestantizmust.

A tervezett egyetemet azonban nem telepíthette Angliából vagy Hollandiából. Heidelberg nagyjai, Scultetus, David Pareus meghaltak, kollégáik Hollandiába távoztak, s az ottani anyagi lehetőségekkel és kulturális környezettel Erdély nem versenyezhetett. Nem volt más lehetőség, mint a német protestantizmus folytatódó nyomorúságait kihasználva, állás nélkül maradt professzoroknak életlehetőséget kínálni. 1628-ban a herborni kálvinista egyetem került anyagi csődbe és politikai veszélybe, professzorait Hollandiába hívták. A nagyszerű Alting el is távozott Groningenbe (ahol később sok magyart is tanított), a szintén híres Johann Heinrich Alsted pedig Leidenbe kapott meghívást, őt azonban Bethlen követének, Bojti Veres Gáspárnak sikerült rábeszélnie, hogy tudós vejével, Johann Heinrich Bisterfelddel és kollégájukkal, Ludwig Philipp Piscatorral együtt a gyulafehérvári iskola egyetemmé szervezését elvállalja. Az erdélyi viszonyokhoz képest rendkívüli áldozatokkal, a hazai tanári fizetéseket ötször-tízszer meghaladó javadalmak juttatásával sikerült hát a kor legmagasabb szellemi színvonalán álló tanári kart toborozni úgy, hogy Bethlen joggal remélhette: „nem lenne utolsóbb a fehérvári schola némely németországbeli scholánál".[48]

Eltekintve attól, hogy a fejedelem már nem érte meg az akadémia megnyitását, s hogy az, elsősorban I. Rákóczi Györgynek az anyagi és szellemi erőket nem Gyulafehérvárra koncentráló, hanem több intézmény közt megosztó iskolapolitikája miatt nem vált Kelet Heidelbergjévé, fel kell vetni a kérdést, mit várt Bethlen, s tudta-e, hogy mit várhat a német professzoroktól? Heidelbergben nevelkedett tanácsadóira hallgatva, nyilván a heidelbergi veretű ortodox kálvinista teológia, az arisztotelészi filozófia, s a szent nyelvek, a héber, a görög, főleg pedig a latin magas színvonalú oktatását, esetleg – bár erről biztos tudásunk nincs – jogi és politikai ismeretek tanítását is. Gondolt-e a nemes ifjakat világi pályára előkészítő külön tanfolyamokra, mint később I. Rákóczi György, nem tudhatjuk, de amennyiben akadémiáját valóban egyetemmé akarta fejleszteni, nem elégedhetett volna meg három professzorral, hiszen a korabeli nyugati egyetemi rangú intézmények legalább hét filozófiai-teológiai tanszékkel, s ezenkívül többnyire külön orvosi és jogi karral is rendelkeztek. Bár bizonyosra vehetjük, hogy utódjánál jóval igényesebb tan-

[48] Adattár I. i. m. 264–271.

intézet kifejlesztésére törekedett volna, a találgatás azért is felesleges, mert ebben a korban az egyetemalapítás már elkésett vállalkozás volt.

Az ortodox teológiától és a skolasztikus filozófiától elszakadó modern természetfilozófia, majd az abból kisarjadó természettudomány nem egyetemeken, hanem tudós társaságokban született meg, melyek a 17. század első felében személyes baráti körök, vagy tudósoknak különc uralkodók udvarában mintegy véletlen találkozása formájában csíráztak ki, s a század közepén a firenzei, londoni, párizsi, államilag támogatott akadémiákká alakultak. Ezekben a körökben azonban már egy teljesen új világszemlélet uralkodott, a mechanisztikus természetfilozófia, mely felváltotta a reneszánsz organikus természetfilozófiáját. Galilei, Descartes, Boyle voltak az úttörői, Newton lett a kiteljesítője ennek a tudományos forradalomnak, amely Bethlen idejében még csak első lépéseinél tartott. Descartes Buquoi seregében éppen Bethlen ellen lépett egyetlenegyszer Magyarország földjére mint katona, hogy azután majd csak Apáczai beköszöntő beszédében térjen szellemében vissza, mint a kor nagy természetfilozófusa. Galilei 1592 és 1610 közt a páduai egyetemen tanított, s talán magyarok is hallgatták, de neve csak a század második felében merül fel Magyarországon, éppúgy mint Boyle-é, akivel talán az Angliában élő magyar kémikus, Bánffyhunyadi János találkozott is.

Bethlen uralkodása arra a válságperiódusra esett, mikor a modern természettudomány még csak születőfélben volt, s amikor a reneszánsz organikus természetfilozófiája utoljára tett merész, de reménytelen kísérletet arra, hogy a világot panteisztikusan átható „világlélek" lényegének megragadásával magyarázza meg a természet titkait. Ez a kísérlet nemegyszer vallási rajongásba, mágikus varázslásba, babonás csillagjóslásba torkollott, hogy csak olyan kiemelkedő nagyságait említsük a korszaknak, amilyen Bruno, Kepler vagy Campanella voltak. A 16–17. századforduló nemzedéke a mindent átfogó bölcsességet, a pánszofiát akarta megalkotni, s ehhez racionális és irracionális eszméket próbált összehangolni. A modern természettudománynak tört utat, de ezt az utat ő maga torlaszolta el az idejétmúlt régi természetfilozófia hordalékával. Ez a kettősség a kor művészeti stílusában, a manierizmusban is megmutatkozott, amelyben a fantázia szabad szárnyalása nemegyszer morbid különcködéssel párosult. A kor legtipikusabb műfaja a kettősséget legjobban kifejező, a jelent pesszimisztikusan elutasító, de a jövő nagyszerűségében optimisztikusan bízó utópia volt, mely Patrizi, Bacon, Comenius, Andreae, Campanella, Hartlib és mások műveiben virágkorát élte. Lázas várakozás, egy nagy változás váradalma töltötte el a korszakot; 1614-ben a Rózsakeresztesek titkos társasága jelentkezett világmegváltó programmal – ma sem tudjuk, létezett-e egyáltalán, viszont a vallás és a tudomány teljes megújítását, egyben ellentmondásaik feloldását ígérte. A tudásvágy valóságos pánpedagogizmust szült, az iskoláktól csodát vártak, a nevelés és tanítás megreformálására egymást követték az erőfeszítések; ezek közül Ratke és Comenius életműve mindmáig megőrizte hatóerejét. Bethlen iskolapolitikája is ennek az utópisztikus iskolakultusznak a jegyében állt.[49]

[49] A természetfilozófia válságáról, a vonatkozó irodalom felhasználásával *Makkai László:* Gép, mechanika és mechanisztikus természetfilozófia. Technikatörténeti Szemle, 1962., *uő.:* Puritanizmus és természettudomány. Századok, 1964., a manierizmusra *Klaniczay Tibor:* A reneszánsz válsága és a manierizmus. In: A múlt nagy korszakai. Bp., 1971. *uő.* (szerk.) A manierizmus. Bp., 1975.

A pánszofikus-manierista áramlat Erdély közelében, Rudolf császár-király udvarában alakította ki első műhelyét. Tycho Brahe, Kepler, Jeszenszky közismert nevei mellé odakívánkozik az emblematikus arcképeket metsző Sadeleré vagy a császári alkimista Michael Maieré. A hírhedt aranycsináló lengyel Sendivogius is megfordult Prágában, s állítólag Rudolf szeme láttára bizonyította tudományát. A manierista prágai udvar 1612-ben, Rudolf halálával feloszlott, tudósai és művészei szétszóródtak, sokan közülük az új panszofikus-manierista központok, Heidelberg és Marburg felé vették útjukat. V. Frigyes, a későbbi cseh király tanácsosa, Christian von Anhalt, a Habsburg-ellenes protestáns tábor fő szervezője, egyben a titkos tudományok, az alkimia és az asztrológia bőkezű pártfogója is volt. 1610 után Pfalz területére, Oppenheimbe költözött a németalföldi Johann Theodor de Bry nyomdász, hogy részt vegyen a panszofikus művek kiadásában. Ő jelentette meg 1617–19-ben Robert Fludd nagyhatású misztikus művét, A két kozmosz históriáját, mely mintegy összefoglalja az egyetemes bölcsesség elérésének a mágiát és alkimiát alkalmazó módszerét. A protestáns unió egyik vezére, Hesseni Móric herceg, akit pártfogoltja, Szenczi Molnár Albert Germánia nagyszerű ékességének nevezett, s aki éppen az ő könyveiből már 13-ik nyelveként tanulta meg a magyart, szintén kedvelte a titkos tudományokat. Marburgi egyetemén Rudolf Goclenius tanította a filozófiát, aki Ramus szellemében próbálta a platonista és az arisztoteliánus eszméket egyeztetni, s akit ezért hol „marburgi Platonnak", hol „keresztény Arisztotelésznek" emlegettek, de filozófia címén asztrológiáról is értekezett. Kollégája, Raphael Eglinus meg egyben a herceg udvari alkimistája és egy, a „démoni mágiáról" szóló mű szerzője volt. Mindkettőjük ellen tiltott mágia címen vizsgálat is folyt, de fejedelmi védnökük megmentette őket. Nem csoda ezek után, ha a harmadik jelentős kálvinista-késő reneszánsz szellemű Rajna vidéki egyetem, a Dillenburg–Nassau hercegei által fenntartott Herborn is ugyanezt a szellemiséget képviselte. Itt tanult s innen vitte magával panszofikus eszméit Comenius. Tanára, a később Gyulafehérvárra került Alsted hitt a bibliai „ezeréves birodalom" utópiájának közeli megvalósulásában (Diatribe de mille annis, 1627), a pánszofiát e műfajban úttörő enciklopédiájával (1620) szolgálta, a fizikát pedig a Biblia, a kabbala, Arisztotelész és az alkimia ötvözésével neoplatonista alapon akarta megújítani (Physica harmonica, 1616). Bisterfeldet, aki panszofikus eszméit osztotta, gyulafehérvári működése idején ördöngösséggel, azaz mágiával gyanúsították.[50]

Ebben a környezetben nevelkedtek Heidelberg, Marburg és Herborn magyar diákjai; kérdés, mit vettek át és mit közvetítettek hazafelé a sokféle benyomásból, s főként milyen hatással voltak Bethlen gondolkodására és kultúrpolitikájára?

Ebben a vonatkozásban Szenczi Molnár Albert az, akinek szellemi tájékozódása elsősorban megérdemli a figyelmet, hiszen a korabeli magyarok közül ő élt a legbensőségesebb kapcsolatban a heidelbergi és marburgi körökkel, s akire Bethlen is hallgatott. Eglinus és Goclenius verset írtak lakodalmára, leveleztek vele, s az utóbbit Molnár „korunk filozófusai legérdemesebb atyjának" nevezte és tartotta. Naplójának, sajnos csak másodkézből, utalásokból ismert függelékében démonokról, mágiáról esik szó, s egy

[50] Saját kutatások mellett *Yates* és *Evans* művei alapján plasztikus képet fest a késő reneszánsz természetfilozófiájáról és annak Rajna vidéki központjairól *Szőnyi György Endre:* Titkos tudományok és babonák. Bp., 1978. Vö. *M. Zemplén Jolán:* A magyarországi fizika története 1711-ig. Bp., 1961. 173–176. (Alstedről).

röviddel halála után keletkezett vers magyar Faustként mutatja be: „végtére annyira jutván, ördögtül is megcsalatván, vérrel tött kézirást pénzért . . ." Ezek a szórványos adatok nem elegendők arra, hogy belőlük Molnárnak a barátai által űzött titkos tudományokba, mágiába, kabbalába, alkimiába való teljes beavatottságára következtessünk, viszont kizártnak kell tartanunk, hogy a velük folyamatosan fenntartott jó viszony során érintetlen maradt volna részben nyomtatásban is megjelent tanításaiktól.[51] Irodalmi munkássága azonban a rajnai kálvinizmusnak csak filológiai és teológiai tudományát közvetítette, szótárával, nyelvtanával, majd műfajról műfajra Pázmány és Káldi munkásságát követve, azt ellensúlyozandó biblia, imádságoskönyv, zsoltárfordítás, istentiszteleti rendtartás, prédikációgyűjtemény, hitvitázó értekezések s végül a Kalauzra mintegy válaszul készült Institutio-fordítás kiadásával. Noha ezeknek tekintélyes része Oppenheimben, a rózsakeresztes iratok legfőbb kiadási helyén, azokkal egyidőben jelent meg, nyoma sincs bennük a kálvinista ortodoxiától való akár egy lépésnyi eltérésnek, a titkos tudományok akár legcsekélyebb becsempészésének sem. Utolsó kiadványában, Betuleius-fordításában következetesen kereszténnyé értelmezi át az antik mitológiát, s élete végén keresztény humanizmusával a puritanizmus javára látszik szakítani, mikor fordítani kezdi, majd befejezésre Medgyesi Pálnak átengedi a Praxis Pietatist, melynek szellemiségét a titkos tudományoktól egy világ választja el. Aligha tételezhető fel tehát, hogy Molnár a rajnai kálvinizmus másik arcát, a titkos tudományok iránti érdeklődést ugyanolyan alapossággal bemutatta volna Bethlennek, mint keresztény humanista kultúráját. De Goclenius másik magyar tisztelője, Pataki Füsüs János sem tesz még célzást sem Bethlen számára írt királytükrében mesterének asztrológiai érdemeire, hanem egy ebben a vonatkozásban közömbös közléssel kapcsolatban jegyzi meg róla, hogy atyjaként tisztelte.

Úgy látszik, Bethlent magát nem is érdekelte különösebben a csillagjóslás. Nem lehet véletlen, hogy míg az 1618-ban megjelent, majd 1619-ben újra feltűnt üstököst, mely egész Európát lázba hozta, általánosan a kitörő harmincéves háború, sőt a világvége előjelének magyarázták, addig Bethlen csak vonakodva, püspöki megintésre engedve papjainak, „látván Isten haragját . . . poenitentiát hirdete", azaz országos böjtöt rendelt el.[52] Bocatius Cometa Hornus címen már 1618-ban értekezett a jelenségről, szerepel úgyszólván minden magyar naplóban és krónikában, az erdélyi szász Krauss Györgynél pl. úgy, hogy „az utolsó ítélet jele lehet . . . tömérdek csapást és szerencsétlenséget hoztak",[53] míg Pataki Füsüs Jánosnál éppen ellenkezőleg Bethlen sikerei előjeleként: „Felségedet választotta Isten újonnan mostan Magyarország tündöklő csillagává, kit az égen feltetsző üstökös csillag ez utolsó időnek 1618. esztendejében napkeleti Gedeonként eljönni utolsó napján karácson havának nyilván mutatott. Ez mennyei jel vezérelte Felségedet, hogy ez utolsó időben lenne Magyarországnak Jósiás királya, hazájának atyja".[54] A Goclenius-tanítványnak ez a jelmagyarázata azonban inkább manierista költészet, mint asztrológiai tudóskodás. Bethlent az égi jelenségek sem nem aggasztották, sem nem bátorították hadivállalkozásában, kiterjedt levelezésében sehol sem emlékezik meg róluk.

[51] *Szőnyi György Endre:* Molnár Albert és a „titkos tudományok". In: Szenczi Molnár Albert és a magyar késő-reneszánsz. Szeged, 1978. 49–57.

[52] *Milotai Nyilas István:* Speculum Trinitatis i. m. 9.

[53] Bethlen Gábor emlékezete i. m. 171.

[54] *Pataki Füsüs János* i. m. 22.

Titokzatos erőkkel, mint minden kortársa, számolt, de ez korántsem nyűgözte őt le annyira, mint német fejedelmi kollégáit. Mikor első felesége boszorkányok rontásának tulajdonította halálosra forduló betegségét, s emiatt sok gyanúsítottat elfogatott, ő azt tanácsolta neki, hogy inkább kegyelmezzen meg nekik, mert ha megbetegítették, meg is tudják gyógyítani. „Ha pedig azok sem gyógyíthatnak meg, édes szívem, tudakozzál mindenütt valami fő orvosok felől, kik talám Isten után használni fognak."[55] – teszi hozzá józanul. Udvari papot, udvari orvost, udvari történészt, udvari bolondot tartott, de udvari csillagjósa nem volt, holott akár a gazdátlanul bolyongó Keplert is megnyerhette volna erre magának. Nem tudunk arról sem, hogy udvari alkimistája lett volna, bár éppen ebben a vonatkozásban maradt fenn egy olyan, többé-kevésbé apokrifnak tekinthető hagyomány, hogy ő maga is foglalkozott aranycsinálással. 18. század végi német fordításban ismerjük Csáky István, Bethlen kamarása (később Brandenburgi Katalin kegyence, végül a királyi Magyarország egyik főméltósága) eredetileg magyar nyelvű alkimiai értekezését, melyet ő a fejedelem személyes munkájának mond, s állítása szerint úgy jutott hozzá, hogy Bethlen II. Mátyásnak küldte meg általa, és ő akkor magának is lemásolta. A szöveg a már említett Sendivogius módszerét írja le, mint amelyet Bethlen önállóan újra felfedezett. Hogy ezzel a módszerrel valóban lehetett aranyat csinálni, Csáky a fejedelem mesés gazdagságával bizonygatja. „Hogy az én kereszténvi emlékezetre méltó felséges uram egy valódi adeptus, azaz a titkos művészet beavatottja volt, legkevésbé sem vonható kétségbe. Tizennyolc évi uralkodása alatt a legnehezebb háborúkat vívta ... és többször 30, sőt 40 ezer embert tartott szolgálatában ... Ismeretes, hogy a háború országokat és népeket szegénnyé tesz, mégis a fejedelem végrendelete felbontásakor azt találták, hogy ... feleségének ... 1000 000 dukátot aranyban, 100 000 birodalmi tallért készpénzben és 100 000 forintot német pénzben hagyott ... továbbá arany és ezüst edényeket, ékszereket és drágaságokat, amelyek több mint fejedelmiek – királyiak voltak."[56]

Bethlenről tudjuk, hogy minden arannyá vált a kezében, amihez nyúlt, de nyilván nem az alkimia, hanem az okos gazdaságpolitika révén. Csákyról fel lehet tételezni, hogy kézirata tekintélyének emelésére a maga művét rejtette Bethlen neve alá, s a fejedelemnek semmi köze nem volt az egészhez. Csáky sorain kívül még pletykaszintű értesüléseink sincsenek Bethlen alkimiai érdeklődéséről. Magyar kortársai közül természetesen sokan hittek az aranycsináló mesterség hatékonyságában, így pl. Szepsi Csombor Márton 1617-ben a fémekről Gdanskban tartott akadémiai értekezésében hitet tesz az alkimia mellett, és szemtanút idéz Sendivogius (nála Sendgivoy) vasat arannyá változtató tudásáról.[57] Magyarországi alkimistákra azonban nem tesz célzást, holott ha Bethlen udvarában folyt volna alkimista tevékenység, azt nem kellett volna szégyellnie megemlíteni. Inkább az ellenkezőjét látszik bizonyítani Michael Maier, Rudolf császár-király már említett alkimistája ugyancsak 1617-ben kiadott Simbola aurea ... c. könyvében, mikor arról panaszko-

[55] Történelmi Tár 1882. 127. Vö. *Barcza* i. m. 122.

[56] *Orient Gyula:* Bethlen Gábor erdélyi fejedelem alchimiája. Erdélyi Irodalmi Szemle, 1927. 346. sk. l. A részben közölt eredeti szöveg magyar fordításában sok a hiba.

[57] *Kovács Sándor Iván–Kulcsár Péter:* Szepsi Csombor Márton ismeretlen értekezése. Acta Hist. Litt. Hung. XII. 1972.

dik, hogy Magyarországon most kevés az aranycsináló, bár régen sokan voltak, de meggazdagodtak, és biztonságosabb országokba költöztek.[58]

Aligha képzelhető el, hogy Bethlen ne tudott volna a kor fejedelmi udvaraiban divatozó hermetizmusról és panszofizmusról, hiszen környezetében sokan voltak, akik erről beszámoltak. Valószínűleg könyvtárából sem hiányzott az ilyesféle irodalom, mert pl. Fludd reprezentatív művét éppen az a Cseffei László hozta magával, akit Bethlen unokaöccsének nevelőjeként küldött külföldre, márpedig a fejedelmi könyvtár főleg ilyen módon gyarapodott. Az erdélyi szükségleteket és lehetőségeket felmérő józan gondolkozása azonban elhárított a Rajna menti későreneszánsz hatásából mindent, ami pusztán csak kuriózum volt, és kultúrpolitikai céljait nem szolgálta, magáévá tette viszont az iskolaalapító lelkesedést, a panszofizmus legmaradandóbb tartalmát. Noha könyvtárának pusztulása miatt szellemi érdeklődésének teljességét nem ismerjük, fő irányait mégis kitapinthatjuk. Levelei alapos teológiai műveltséget, főleg bibliai olvasottságot, következetes kálvinista világnézetet és morált tükröznek, de a számos latin szólásból csakúgy, mint az ékesszólás fontosságáról több ízben tett nyilatkozataiból a humanista retorikus képzettség megbecsülésére is joggal következtethetünk. A kálvinista későhumanizmus szerves tartozékaként a történelem is erősen foglalkoztatta, tanulságokat keresett benne, és saját tekintélyét is igyekezett történetileg megalapozni. Különösen Nagy Sándor, Attila és Hunyadi Mátyás vonzották, mint azt a környezetében élő írók és képzőművészek alkotásai is mutatják. Opitz Mártont sem költői érdemeiért, hanem Erdély ókori emlékeinek felkutatására hívta vissza.

A manierista stílusnak sem latin, sem magyar irodalmi formája iránt nem mutatott Bethlen különösebb rokonszenvet. Rimaynak egy ízben egyenesen gúnnyal említi „ritmusait", igaz, adott esetben nem verset, hanem diplomáciai tájékoztatást várt tőle. De a kor divatos alkalmi költészete sem lelkesítette, mert pl. mikor néhány szóval megköszönte Bojti panegyrisét, nem költői, hanem tudományos munkára buzdította.[59] A fiatalabb manierista, vagy manierista hatásokat mutató magyar írónemzedéknek azok a tagjai, akik műveikben Bethlenről vagy Bethlenhez szólnak, Prágay András (Sebes agynak késő sisak), Szepsi Csombor Márton (Udvari schola), főleg pedig Pataki Füsüs János (Királyoknak tüköre) nem a fejedelem közvetlen környezetében éltek, hanem Rákóczi György sárospataki főúri udvarának hatókörében. Rimay sem Bethlennel, hanem Rákóczival levelezett. Ha Bethlen nem kedvelte is különösebben a manierizmust, udvarában érvényesülni engedte. Idetartozik Opitz 10 emblematikus verse, melyeket Gyulafehérvárt falképek alá festettek fel, s melyek verseinek 1621. évi frankfurti kiadásában megjelentek, továbbá manierista ihletésűnek lehet tekinteni Sadeler és Kilian Bethlenről készült portréin, valamint egy hollandi lovasképén az emblematikát, a fejedelem politikai jelszavainak (consilio firmata Dei; arte et marte) képi és verses értelmezését. Egészében azonban sem Bethlen ízlését, sem udvarának szellemi légkörét nem lehet manieristának nyilvánítani, mert alapvetően hiányzott belőle a különcködés, a sznobizmus, a fantasztikumhajhászás, Bethlen gondolkozásából pedig a sztoikus beletörődésnek akár csak nyoma is.

Igénytelennek, a korabeli európai művelődés széles választékából kevéssel, és abból is a régimódival beérőnek kell ezek után Bethlen kultúrpolitikáját és kulturális létesítmé-

[58] *Szőnyi György Endre:* Titkos tudományok . . . i. m. 127.
[59] Bethlen Gábor emlékezete . . . i. m. 19.

nyeit tekinteni? Az angol és hollandi polgári műveltséggel való kapcsolatfelvétel ez ellen szólna, de annak távoli következményeit ő még nem mérhette fel. Van azonban egy területe a művelődésnek, a művészet, ezen belül is az építészet, az iparművészet és a zene, amelyen Bethlen nagyon is igényes volt. Ha udvarát nem tudta is a divatos tudományművelés központjává tenni, fényét királyivá fokozta művészetpártolásával.

Nagyszabású építkezései ugyan a 16. században Toszkánában, Peruzzi és Vignola hatására kialakult és Magyarországra is korán eljutott későreneszánsz stílust folytatták és semmiféle barokk ihletést nem mutatnak, de a barokk ezidőben egész Kelet-Közép-Európában még csak egyházi főként jezsuita épületeken jelentkezik, a világi építkezésben többnyire csak a század második felében. Bethlen építészei egyébként ugyanúgy északolasz mesterek voltak, a veronai Giacomo Resti, a mantuai Giovanni Landi és a velencei Agostino Serena, mint a náluk fiatalabb Carlone és Spazzo, az első magyarországi barokk épületek tervezői. A későreneszánsz sarokbástyás várkastélyt Bethlen építkezéseiben elsősorban Fogaras, a centrális típust Várad ötszögű belső kastélya és az alvinci hatszögű kastély képviseli.[60] Saját kezdeményezésének látszik, alighanem az eperjesi Linder Márton közvetítésével az „olasz fok"-nak nevezett pártázat meghonosítása Erdélyben, elsősorban a pompás gyulafehérvári palotán és a déva Magna Curián. A fejedelmi lakóhelyek belső díszei a magyar „virágos reneszánsszá" akklimatizálódott toszkán motívumokkal faragott ajtó- és ablakkeretek, kandallók, lépcsőfeljárók és „mészmetszésű" (stukkó) vagy festett mennyezetek, ajtók, bútorok voltak. Ez utóbbiak kiváló mesterét, Egerházi János képírót Bethlen meg is nemesítette.[61]

A lakberendezés igazi színpompáját a falak és bútorok „öltöztetése" adta. Bethlen minden lakóhelyén flandriai képes goblenek, velencei brokát, selyem- és bársonyterítők, függönyök, aranyozott bőrkárpitok borították a követ és a fát. Közvetlenül a fejedelem halála előtt, a végrendelet előkészítésére leltárt vettek fel a házöltöztető textiliákról és a részben aranyozott asztali ezüstneműről, valamint a fegyvertárról. Csak a mennyiség érzékeltetésére álljon itt két szám: a leltárban 155 flandriai képes goblen szerepel kb. 12 500 (akkori) forint értékben, ami Erdély évi portai adójának felelt meg, s az asztali ezüstnemű mintegy 1600 kg-ot, értékben 120 000 forintot, azaz annyit tett ki, mint a királyi Magyarország egyévi kamarai bevételei ebben az időben.

Míg az építészet és a berendezés Bethlen Erdélyében és a királyi Magyarországon is hűségesen követte az európai stílusfejlődést, addig a díszítésbe, főleg az iparművészetbe sok török, ill. török közvetítésű keleti motívum és tárgy került bele. Mindenekelőtt a férfiviselet alakult át törökössé, ami a lengyeleknél is megtörtént. A magyar nemesség éppoly büszkeséggel vallotta magát „szittyának", a lengyel pedig a lényegében ugyanazon iráni „szarmatának", s hordta a keleties huszárharisnyát, a derékba szabott dolmányt, a prémes-sújtásos mentét, a nevében is török csizmát, s cserélte fel a nehézlovasság egyenes kardját a könnyűlovasság görbe szablyájára. Asszonyai pedig kendőikre, terítőikre az olasz reneszánsz és a német barokk ornamentikába vegyítve török szekfű- és tulipánmotívumokat hímeztek. Elterjedt a török szőnyegek használata, majd szövése is. Bethlen udvarában

[60] *Balogh Jolán:* Olasz tervrajzok és hazai későrenaissance épületeink. In: Magyarországi reneszánsz és barokk. Bp., 1975. 55. s. k. l., *B. Nagy Margit:* Reneszánsz és barokk Erdélyben. Bukarest, 1970. 60–72.

[61] *B. Nagy Margit* i. m. 85–149.

a törökös iparművészet nem volt erőteljesebben képviselve, mint a lengyel arisztokrácia köreiben, s elsősorban a díszfegyverek, lószerszámok, mindenekfelett pedig a szőnyegek képviselték. Ez utóbbiakból az idézett leltár szerint 98 „diván" (azaz perzsa) és 88 „skárlát" (azaz török) szőnyeg volt a gyulafehérvári palotában, legalább olyan értékben, mint a fejedelem flandriai képes goblenei.[62]

Bethlen udvara tehát leginkább a lengyel királyi udvarra hasonlított, ha a nyugati és keleti motívumok sajátságos keveredését tekintjük, de hasonlított rá zenei életével is. Minden művészet közül Bethlent leginkább a zene kötötte le. Uralkodásának kezdetétől haláláig fáradhatatlanul toborozta német és olasz földről a muzsikusokat. A lantjáték második virágkorában élvén, ezt kedvelte legjobban; két német lantosát állandóan maga mellett tartotta. De szívesen hallgatta kora másik népszerű hangszerét, az orgonát is, melyet azonban hiába próbált papjai ellenére saját felekezete templomába bevezetni. Világi orgonistája kettő is volt, Johann Preussinger és Michael Hermann; trombitásokat, hegedűsöket, virginásokat foglalkoztató zenekarának Bécsből hozatott karmestert Johann Thossel személyében. E három jeles muzsikus Bethlen halála után szász városokba költözött, és beolvadt a szász patriciátusba.[63] A magyar földön újdonságnak számító polifóniát is igyekezett az egyházi zenében meghonosítani. Ebben a szász városok zenei élete már előbbre járt, s ezeknek példájával riasztotta az orgonának és a „motétás" zenének ellenálló kántorát: „Te füles, ha zenét és összhangzatos éneket nem tanulsz, elkergetlek."[64] Legjelentősebb zenei újítása azonban az olasz balett és opera bevezetése volt, amihez Velencéből hozatott színészeket, egy spanyol táncmester, Don Diego de Estrada vezetésével.[65] Talán a kor nagy zeneszerzőjének, a velencei Monteverdinek valamelyik operája is színre kerülhetett Erdélyben. A gyulafehérvári udvar zenei élete volt az a pont, amelyen a fejedelem ortodox kálvinista prédikátoraival nyíltan ellentétbe került, de nem engedett szűkkeblűségüknek.

Bethlennek a korabeli európai műveltséghez való viszonya éppúgy telve van ellentmondásokkal, mint a válságkorszak, amelyben élt és mint politikai pályafutása is. Az ellentéteket maga is látta, de nem próbálta azokat sem egyoldalúan kiküszöbölni, sem összeolvasztva feloldani. Az erdélyi tolerancia légkörében nevelkedett és egy sokvallású, soknemzetiségű ország kormányzására vállalkozó államférfi kultúrpolitikájában sem törekedhetett másra, mint a kibékíthetetlennek látszó ellentétek békés egymás mellett élésén munkálkodni.

[62] Bethlen Gábor emlékezete . . . i. m. 199–207.

[63] Bethlen Gábor krónikásai . . . i. m. 172.

[64] *Pokoly József:* Az erdélyi református egyház története II. Bp., 1904. 84–85.

[65] A balettről maga a fejedelem is büszkén emlékezik meg egy levelében, l. *Szilágyi Ferenc:* „Balleth" Bethlen Gábor udvarában. Magyar Nemzet, 1980. júl. 18.; egyik előadás részletes leírása Don Diego emlékiratában, Bethlen Gábor emlékezete . . . i. m. 241–242.; az olasz „komédiáról" Krauss György emlékezett meg, Bethlen Gábor krónikásai . . . i. m. 172.

Trócsányi Zsolt:

BETHLEN GÁBOR HIVATALSZERVEZETE

Tanulmányunkban Bethlen Gábor hivatalszervezetével kívánunk foglalkozni – közelebbről erdélyi hivatalszervezetével, hiszen Bethlen igazgatja az 1619 után uralma alatt levő, időszakonként változó kiterjedésű magyarországi területeket is, ezek igazgatásának kérdése azonban nem lesz tárgya dolgozatunknak.

A hivatalszervezet kérdése az állam kérdéskomplexumán belül a végrehajtó hatalom kérdése – értelmezés szerint a végrehajtó hatalom egészéé vagy csak a szorosabban vett *szervezeté.* Foghatjuk fel bővebben vagy szűkebben a kérdést aszerint is, hogy a szervezet egészét ábrázoljuk, a fejedelem személyes jellegű kormányzati tevékenységétől a helyi igazgatás legalsó szerveiig, vagy csak a központi kormányzatot. Dolgozatunk most ezt a központi kormányzatot mutatja be, de nemcsak mint szorosan vett hivatalszervezetet, elsősorban arra kívánva választ találni: mi a novum Bethlen erdélyi központi kormányzatában, mi ennek a kormányzatnak a *jellege,* az európai államfejlődés melyik típusába tartozik?

Mindehhez vázoljuk fel kormányszervenként Erdély kormányzatának azt a közel háromnegyed évszázados rendjét, amelyet Bethlen Gábor 1613-ban örökül kap, s vessük velük egybe Bethlen kormányszerveit. A fejedelmi kormányzat legfelsőbb szerve, a fejedelmi tanács, a középkori Magyarország királyi tanácsának erdélyi jogutódja. A tanács csak félig része a végrehajtó hatalomnak, nincs intézkedési joga. De nincs döntési joga sem; a fejedelem azt fogad el állásfoglalásaiból, amit jónak lát. A „döntés-előkészítő szerv" meghatározás illik rá. Tagjait a fejedelem nevezi ki, részben az erdélyi mértékkel mérve nagy arisztokrácia soraiból, részben katonai vagy kormányhatósági karrierrel felemelkedettek közül. Általában tagja a tanácsnak 1–2 szász főtisztségviselő is. A tanácsúri tisztség általában élethossziglan szól.

Bethlen Gábor uralkodása idejéről 30 tanácsúr neve ismeretes; a tanácsurak teljes száma aligha vagy csak minimálisan lehetett ennél magasabb. A 30 tanácsúr abszolút többsége, 19 személy a „régi" arisztokráciába tartozik. 2 személy szász főtisztségviselő. Meglepően nagy a frissen felemelkedők kategóriája: 7 személy tartozik ide. Hárman közülük (Rhédei Ferenc, Petneházi István és Bornemissza János) katonai érdemeiknek köszönhetik az államapparátus csúcsára való feljutást, négyen (Pécsi Simon, Kassai István, Sarmasági Zsigmond és Fráter István – az utolsó tanácsúri rangja bizonytalan) a polgári kormányzatban szerzett érdemeiknek. Különleges eset Kovacsóczy Istváné és Bethlen Istváné. Az első, Bethlen kései éveinek fejedelmi kancellárja, fia Kovacsóczy Farkasnak, a Báthoriak kancellárjának. Apja 1594-ben, a törökbarát főúri párttal való véres leszámoláskor veszti életét. Ő maga szinte egészen lentről kezdheti újra. Túléli Bethlent, kancellári

tisztében éri a halál. Bethlen István pedig annak köszönheti karrierjét, hogy Bethlen Gábor testvére.

A számarányok alapján azt hihetnénk, hogy a fejedelmi tanácsban a rendi stabilitást képviselő „régi" arisztokrácia képviseli a túlsúlyt. Ha azonban azt vizsgáljuk, hogy kik közülük Bethlen kormányzatának a kulcsemberei, más lesz a kép. Katonai téren a homo novus-ok csoportjába Rhédei Ferenc, az ország legfontosabb végvárának, Váradnak főkapitánya (egyben lényegében a Partiumnak a Maros és Szamos közti része kormányzója és a bihari hajdúk főparancsnoka), Petneházi jenei főkapitány és Bornemissza János, Bethlen kassai vicegenerálisa tartozik, a „régi" arisztokráciába Bethlen Farkas, az udvari lovasság főkapitánya, továbbá a székelyek két generálisa, Kamuthy Farkas és Béldi Kelemen, végül a lippai főkapitány Keresztesi Pál. Az első csoport katonai súlya láthatólag nagyobb. A polgári kormányzat főtisztségében, a kancellárságban pedig előbb Pécsi Simont találjuk, aztán Kovacsóczy Istvánt. Mindezeken túl: Bethlen Gábor uralkodása alatt bukik meg végleg a „régi" arisztokrácia két kiemelkedő képviselője, Szilvási Boldizsár (többszörös fejedelemjelölt) és Kendy István (volt kancellár, az erdélyi főhatalomért annyit s mindig eredménytelenül küzdő család utolsó politikai reprezentánsa). A fejedelmi tanácsban változatlanul érvényesül a homo novus-oknak az az uralma, amely a Báthory-kort is jellemezte.

Ha a fejedelmi tanácsot „döntés-előkészítő" szervnek jellemeztük, a fejedelmi kancellária a végrehajtó hatalom legfőbb szerve. Ezt a kancelláriát ne a 18–19. századi magyar és erdélyi udvari kancellária mintájára képzeljük el. Amazok hatásköre a szorosan vett közigazgatásra (és bíráskodásra) terjedt ki; az erdélyi fejedelmi kancellária hatáskörébe ezen túlmenőleg beletartozott a kincstári, had- és külügyek legfelső fokú intézése is. A hatóság élén a kancellár állt; a legtöbb esetben tanácsúri tisztséget is viselt. A kancellária két szervre oszlott, a nagyobb és kisebb kancelláriára. Az utóbbi a fejedelmi tábla ügyintéző szerve volt; működését érdemben az ítélőmesterek vezették, s kizárólag bíráskodási ügyekben járt el. A nagyobb kancellária személyzetében a titkárok következtek a rangsorban. Számuk a 16. században 1 és 6 közt változik, különösen az 1590-es években szökik magasra. A kisebb kancellárián nem működnek titkárok. A ranglétra alsó fokán mindkét kancelláriában az írnokok állnak (latin nevük scriba vagy juratus notarius, magyar elnevezésük deák).

Bethlen Gábor fejedelemsége idején nem elsősorban a nagy kancellár-egyéniségek léte a novum a kancellária életében, bár mindkét kancellárja jelentős történelmi alak. Pécsi Simon esetében ezt nem tartjuk szükségesnek külön részletezni. De Kovacsóczy Istvánnál is joggal feltételezhetjük ezt – inkább feltételezhetjük, mint állíthatjuk, hisz személyisége aránytalanul kevésbé ismert, mint Pécsié, de erre a feltételezésre jogot ad egyrészt apja alakja, másrészt az, hogy Bethlen Gábor alkalmasnak találta polgári kormányzata élére. Nagy kancellár-egyéniségek azonban akadtak, már a Bethlen Gábor előtti Erdélyben is; elég közülük Csáky Mihály, Forgách Ferenc, Kovacsóczy Farkas, Náprágyi nevét említeni. A kancellária személyi összetételének jelentősebb Bethlen-kori novumait a rangsor alacsonyabb fokain kell keressük. Már a titkároknál is sokatmondó a változás. Az 1590-es évek 5–6 titkárával szemben most 2–3 secretarius működik a fejedelmi kancellárián, köztük azonban a későbbi kancellár Kovacsóczy István, továbbá Ványai Illés, az 1620-as években Bethlen Szepesi Kamarájának tanácsosa és perceptora. Hosszan szolgál a kancellárián titkárként Bethlen éveiben Ádám Erasmus és Beöleöny Gáspár. A titkárok

esetében már feltűnőbb az igény a nívó iránt, mint a korábban is magas nívót képviselő kancellároknál. Ez a nívóigény a deákok esetében válik egészen szembetűnővé. A nagyobb kancellária ismert írnokainak száma 1590 és 1594 közt 17 és 33 közt mozog, az évi átlag kb. 20. 1607 és 1613 közt 21–32 deákot találunk a kancellárián, az évi átlag 23. Bethlen „békeéveiben" (1619-ig bezárólag) az átlag már csak 15, 1620–29-ben csak 8,6. A visszaesés Bethlen alatt feltűnő a korábbi korokhoz képest. Arról is szó van persze, hogy Bethlen Gábor, a realitások felismerésének és kihasználásának nehezen felülmúlható talentuma, feleslegesnek tart akkora kancelláriai személyzetet, amekkora elődei idején volt. De arról is, hogy a kancellárián a fejedelmi korban soha nem dolgozik annyi tapasztalt, hosszú szolgálattal rendelkező írnok, mint Bethlen idején. A nagyobb kancellária 1540 és 1690 közt ismert írnokainak 11%-át teszik ki azok, akiknek szolgálati ideje e hatóságnál s e beosztásban több 10 évnél. Ebből az 52 személyből 13,$^{1}|_{4}$-ük működik ott az 1606 és 1630 közti évtizedekben. Ezeket kivétel nélkül ott találjuk Bethlen Gábor kancelláriáján is. Köztük van az a Márkosfalvi Márton, aki I. Rákóczi György alatt Kovacsóczy István halála után, a kancellári feladatokat ténylegesen ellátó Kassai István tanácsúr és ítélőmester mellett titkári rangban éveken át a kancellária „második embere", s két olyan deák, aki majd a fejedelmi korszak két országos levéltáránál, a gyulafehérvári káptalan és a kolozsmonostori konvent országos levéltáránál tölt be levéltárnoki tisztet: Barkay Ambrus és Pécsi János. A személyek jó kiválasztása, hosszú szolgálat, tapasztalat: ezek azok az előfeltételek, amelyekből Bethlen Gábor kancelláriájának nívója következik. Ennek a jelenségnek azonban van egy másik oldala is. Ezek a kiváló szakhivatalnokok, szemben 16. századi elődeikkel, akik közül jó néhányan a későreneszánsz erdélyi kultúra jeles alkotói, már *csak szakhivatalnokok.* A kancellária mint „kulturális műhely" megszűnik, a kulturális tevékenység központjai az egyházak lesznek s a Bethlen által alapított gyulafehérvári akadémia.

Vizsgáljuk meg most röviden azt a kérdést, hogy mennyiben bővül a kancellária *hatásköre* Bethlen Gábor idején? Ha igyekszünk szorosan a történeti igazságnál maradni, nem lesz könnyű dolgunk. A kormányzat történetével foglalkozó szakirodalom kezdetben a kormányzatot szabályozó törvények elemzéséből indult ki. A következő lépcsőben a vizsgálatot kitágította az egyes hatóságok működését szabályozó ún. instructiókra (utasításokra) és szabályrendeletekre is. Egy újabb lépés volt az említett jogszabályok hatékonyságának magán a vizsgált hatóságok iratanyagán való ellenőrzése. Az erdélyi fejedelemség központi kormányzata esetében azonban ezek a megközelítési módok kevés eredményre vezetnének: törvények a fejedelmi kancellária működését alig szabályozzák, inkább csak bizonyos más, kisebb jelentőségű központi hatóságokét; instructiókat elvétve találunk (ott is másodlagos jelentőségű szervekét), a fejedelmi kancellária s más országos hatóságok által termelt iratok együttesének, e szervek ún. fondjainak pedig csak töredékei maradtak meg. A fond-rekonstrukció módszerét kellett alkalmaznunk, hogy a kormányhatóságok hatáskörét legalább bizonyos megközelítésig meg tudjuk határozni. Ha mármost ennek a hatáskörnek időbeli változásait elemezzük, s arra vagyunk kíváncsiak, hogy milyen irányban bővül a kancellária hatásköre Bethlen Gábor idején, néhány, nagyon jellemző irányban találunk ilyen változást: a kincstári igazgatás, a kereskedelemügy, a hadügy, az egyházi és iskolaügyek területein. Foglalkoztatja a kancelláriát a kincstári birtokok területi és jobbágyállományának ügye, kincstári uradalmak tisztjeinek kinevezése, a birtokok építkezésének és feljavításának kérdései. Gondja a sóbányahelyeken

kamaraházak építése, a sóvágók kiválasztása és fizetése, vámhelyek áthelyezése vagy új harmincadok létesítése. A korábbinál intenzívebben foglalkozik a pénzforgalom kérdéseivel, nagyobb gondot fordít a Gyulafehérvár alatti marosváradgyai Maros-híd fenntartására. Bővül a kancellária külkereskedelmi intézkedéseinek száma; ezek részben a kiviteli tilalmakkal, részben a fejedelmi monopóliumokkal kapcsolatosak. A hadügyi hatáskörbővülés elsősorban a fejedelmi várak (végvárak és az ország belső területén fekvő várak) építkezése körüli élénkebb tevékenységben mutatkozik: Bethlen a kancellárián át rendel kőműveseket, kőfaragókat és más kézműveseket Várad, Fogaras, Gyulafehérvár, Szamosújvár építkezéséhez, szállíttat oda építőanyagot. De intézkedik a kancellária a végvárak élésellátásáról, a várőrség fizetéséről is. A korábbinál több figyelmet szentel a kormányzat a hadköteles személyek szemléjének. A had- és külügyi tevékenység bővülésének számít az, hogy a kancellária a korábbiaknál sűrűbben utasítja hírszerzésre a határszéli városokat, ill. a végvárak főtisztjeit. Az egyházi ügyekben erősebb hangsúlyt kap a papság jogvédelme (nemcsak a bevett felekezetek papjaié, hanem román papé is), a templom- és parókiaépítkezések ügyei. A kancellária iskolaügyi érdeklődése természetesen elsősorban a felsőfokú oktatási intézmények felé fordul. Az elmondottakból egy rendkívül céltudatos, energikus uralkodó képe rajzolódik ki, aki a valóban központi kérdésekre koncentrál: az államhatalom anyagi bázisainak megerősítésére, az ország külső biztonságának fenntartására, s ezekkel együtt (a fejedelemtől többé-kevésbé erőteljesen függő) ideológiai hatalom erősítésére.

Nagyjában és egészében hasonló képet kapunk a központi államapparátusnak a kancelláriától független szakigazgatási szerveinél. Az adóigazgatásnál fennmarad az a korábbi gyakorlat, hogy az adó befizetése egyenesen a fejedelmi kincstárba történik, de Bethlen korában az adójövedelmekről való számvételt is a fejedelmi számvevők végzik, szemben a korábban (különösen 1570 előtt és az 1590-es években) az országgyűlések által meghatározott számvevőkkel. Láthatólag Bethlen korában alakul ki az a gyakorlat, hogy a fejedelem kincstári főtisztje (a fejedelmi jószágok praefectusa) megkapja a kincstári jövedelmek egészének ellenőrzését, meg a tizedbérlet-jövedelmekét is (a főrangú tizedfőarendator mellett ti. ő a tizedvicearendator). Az 1620-as években működő árszabályozási felügyelőség szintén szorosan Bethlen kezében van, élén az ő bizalmi emberei állnak.

Utolsónak hagytuk egy felsőbíróság, a fejedelmi tábla ismertetését. A fejedelmi tábla a magyar királyi tábla megfelelője. Felette azonban nincs hétszemélyes tábla; fellebbviteli szerve a fejedelmi tanács mint bíróság. Bizonyos nagy fontosságú perek pedig (nota-perek stb.) az országgyűlés bíráskodása alá tartoznak Erdélyben. A fejedelmi tábla elnöke egyben az országgyűlés elnöke is; magyarországi összehasonlításban rangban kisebb a nádornál, de több a személynöknél. Általában tanácsúri rangja is van. A tisztséget általában főurak vagy vagyonilag hozzájuk közel álló birtokos nemesek töltik be, csak néhány esetben kormányhivatalnoki karrierrel idáig emelkedettek. Bethlen korának egyetlen ismert országgyűlési elnöke is „régi" arisztokrata. A tábla szakbírái, az ítélőmesterek azonban az ő idején is alulról feltört szakemberek. A tábla további bíráiról, az ülnökökről a gyér adatok miatt nehezebb képet alkotnunk; a három ismert személy közé tartozik azonban a marosvásárhelyi polgár és neves török diplomata Borsos Tamás és egy értelmiségi (Vajai János deák). A főállamügyészi (fiscalis directori) tisztség betöltői közül egy (Kassai István) a korszak egyik legnagyobb kormányhivatalnoki karrierjét futva viseli egy ideig ezt a tisztséget, egy (Tholdalagi János) egy középbirtokos-szintről feljebb jutó család

képviselője, amelynek meglepően sok tagja fut jelentős jogászkarriert Erdélyben (itt tehát valamiféle „családi műhelyről" van szó), a harmadik directorról csak azt állíthatjuk biztosan, hogy nem főúr.

Mi tehát ennek a hivatalszervezetnek a lényege, a késő feudális állam hivatalszervezeteinek melyik típusába illeszkedik? Megítélésünk szerint a fejlett feudális centralizáció egy igen nívós, életképes példánya, amelyen már mutatkoznak az abszolutizmus bizonyos *jelei* (fokozott érdeklődés a kereskedelem iránt és fejedelmi monopóliumok, a hírszerzés fejlett volta, erősebben szakjellegű államapparátus), de *még nem* abszolutisztikus *jellegű*. Úgy hisszük: az 1613–29-i Erdély gazdasági–társadalmi struktúrájának ismeretében ezt kell az elérhető optimumnak tekintenünk. Ezért vált Bethlen műve (az 1630-i megrázkódtatás után) folytathatóvá.

Zimányi Vera:

BETHLEN GÁBOR FEJEDELEM GAZDASÁGPOLITIKÁJA

A gazdasági konjunktúra hullámzásai, az egyre gyorsuló infláció jelensége korunk emberét rákényszerítette arra, hogy jelenét és közelmúltját e szempontból is beható vizsgálatnak vesse alá. A távoli múlt elemzése nem szolgál ugyan *közvetlen* tanulságokkal korunk problémáinak a megoldásához, a jelen gazdasági nehézségeivel kapcsolatos tépelődések azonban feltétlenül nyitottabbá teszik a régmúlt századok kutatóit is bizonyos kérdések iránt. Szaktudományunk erőteljes fejlődése, valamint a jelen gazdasági problémái iránt megnőtt fogékonyság együttesen olyan felismeréseket tesznek lehetővé, amelyeknek még csak kérdés formájában való feltevésére sem kerülhetett sor néhány évtizeddel ezelőtt.

Ma már tudjuk, hogy az 1610-es-20-as évek, amelyek Bethlen Gábornak fejedelmi működésére megadattak, nyomasztóan súlyosak, kedvezőtlenek voltak. Itt most nem az ország három felé osztottságára gondolok, hiszen ez a helyzet egy egész hosszú korszakot jellemzett, amelyen belül azonban voltak jobb és rosszabb periódusok is. A 16. század során hatalmas lendülettel előretörő kapitalista fejlődés a nemzetközi méretűvé váló munkamegosztás révén Kelet-Közép-Európára, így hazánkra is, kiosztotta a szerepeket. Véglegesen eldőlt és hosszú évszázadokra rögzítődött, hogy Magyarország bányatermékek és mezőgazdasági termények kivitelével, valamint iparcikkek behozatalával tud a legcélszerűbben, sőt: kizárólagosan bekapcsolódni a nemzetközi kereskedelembe, és ennek ösztönzésére: a nemzetközi munkamegosztásba. Ez a szerep a 16. században nem is bizonyult olyan rossznak, hiszen az erősen iparosodó, városiasodó, nagy népsűrűségű Nyugat-Európa, amelynek népessége is jelentősen megnőtt, nagy keresletet támasztott a mezőgazdasági termények iránt. Olyan nagy keresletet, amelyet saját erőforrásaiból nem tudott kielégíteni, és így Kelet-Közép-Európa országaiból származó, jelentős élelmiszerbehozatalra szorult. Ez a hosszú korszakon át tartó, erőteljes élelmiszerkereslet, amely a kapitalizálódó világpiac létrejöttének a kísérőjelensége volt, és amely – nem véletlenül – egybeesett az Amerikából mind tömegesebben Európába érkező nemesfémáradattal, nagyfokú, folyamatos áremelkedést idézett elő. A szakirodalom ezt az áremelkedést árforradalomnak nevezi. A folyamat a 16. század első évtizedeiben lassan indult meg, majd a

*Az általános kép megrajzolására l. *Zimányi V.:* Magyarország az európai gazdaságban, 1600–1650. Bp., 1976, valamint *uő.:* Gazdasági és társadalmi fejlődés Mohácstól a 16. század végéig. Századok, 114 (1980) 4. sz. A fejedelem konkrét gazdasági intézkedéseinek elemzésénél a szerző alapvetően korai tanulmányára támaszkodott; *Mráz (Zimányi) V.:* Bethlen Gábor gazdaságpolitikája. Századok, 1953. 4. sz.

század közepétől felgyorsult, és átlagosan mintegy évi 2–3%-os áremelkedést eredményezett. Ez a hosszan tartó, „szekuláris" infláció azonban nem volt olyan nagy mértékű, hogy akadályozta volna a termelést, és szétziláltą volna a gazdasági életet, hanem éppen ellenkezőleg, nagyon élénkítően hatott arra.

Az áremelkedés azonban nem volt egyenletes minden téren. A 16. századi nagy gazdasági növekedés idején ugyanis a népesség, különösen a városi lakosság gyorsabban nőtt, mint amennyi többletterméket a mezőgazdaság elő tudott állítani. Ezért a mezőgazdasági termékek árai gyorsabban növekedtek, mint az iparcikkekéi, vagyis a mezőgazdasági termékek számára kedvező árolló alakult ki a változó árrendszeren belül. Ez pedig kedvező volt a mezőgazdasági termékeket nyugatra exportáló kelet-közép-európai gazdaságok, így a magyar gazdaság számára is. Az árforradalom legnagyobb jelentősége éppen az árstruktúra alapvető átrendeződésében, a korábbi értékviszonyok tökéletes eltolódásában állott. Ez az átrendeződés indokolttá teszi, hogy a többi termékhez képest magas agrárárak esetén agrárkonjunktúráról, az agrárárak relatíve kedvezőtlenebbé válása idején pedig dekonjunktúráról, agrárdepresszióról beszéljünk.

Nos, a 17. század első évtizedeiben – különböző okok folytán – megtorpant az agrárkonjunktúra, a nemzetközi kereskedelmet is sorozatos megrázkódtatások érték, az amerikai nemesfémszállítmányok pedig drámai módon csökkentek. A kapitalizmus fejlődése Nyugat-Európában egyre jobban beleütközött az adott gazdasági–társadalmi rendszer korlátaiba, és a fokozódó nehézségek, feszültségek évtizedei után majd csak az angol polgári forradalom rendelkezései teszik szabaddá az utat a fejlődés egy újabb fázisa előtt. Bethlen Gábor korában azonban még csak a nehézségek halmozódásának lehetünk a tanúi. A lázas gazdasági–társadalmi–politikai–hadi események mellett még a természet erői is tovább sújtották a 17. század első felének az embereit: az ún. európai „kis-jégkorszak" a 17. század első felében érte el a mélypontját, a hőmérséklet 1 C°-os csökkenésével, hideg teleivel, csapadékosabbá váló időjárásával nehezítve a mezőgazdasági termelést.

Magyarországon még alig hegedtek be az 1606-ban véget ért tizenöt éves háború ütötte sebek, de sem az ország népessége, sem termelése és külkereskedelme nem érte el – még hosszú évtizedekkel később sem – az 1580-as évek magas színvonalát, ígéretes lendületét. Erdélyben még kevésbé következett be a regenerálódás, mert mindezeken az általános bajokon kívül még külön súlyos tehertételként hatott Báthory Gábor szertelen, önkényes, kapkodó politikája, amely a kis fejedelemség külpolitikai biztonságát, belső anyagi erőforrásait és társadalmi békéjét, politikai kormányzatát egyaránt aláásta.

A történések fenyegető sorát baljós esemény zárta, amelynek a kimeneteléről meglehetős bizonytalanságban voltak a kortársak: 1613. október 23-án török főtiszt védelme alatt választották fejedelemmé a török porta támogatását elnyert 33 éves Bethlen Gábort. Milyen fiatal volt! – mondanánk mai szemmel nézve az eseményt. Saját korában azonban, amikor a felnőtt kort megért főrangúak átlagos életkora is csupán 46 év körül mozgott, érett férfinak számított, aki a megélt sok viszontagság, valamint saját tanulékonysága, tájékozódó képessége révén valami koraérett bölcsességre tett szert. Visszatekintve megválasztásának idejére, azt mondanánk: nem tudta, mire vállalkozik. Nem tudta, hogy „kis jégkorszak" van, és a termések sorozatosan rosszabbak lesznek, mint régebben voltak. Nem tudta, hogy elmúlt a nemzetközi agrárkonjunktúra, megrendült az európai rézpiac, és a születés nehézségeivel vajúdik, megrázkódtatásoktól szenved a

nyugati tőkés polgári fejlődés, ami a nagyhatalmak súlyos diplomáciai és katonai konfliktusainak az árnyékát veti előre. De azt tudta, hogy egészen másként kell politizálnia, mint Báthory Gábor tette. Külpolitikai szélcsendet kell teremtenie ahhoz, hogy a kis fejedelemség szétzilált belső erőit rendbehozhassa.

A belső rendet meglepően rövid idő alatt érte el. Hogy milyen viszonyokat talált hatalomra lépésekor, maga mondja el egy levélben: „. . . szegény Báthory fejedelem idejében minden ember jószága exemptus volt nagyobb részére, minden harminczadokat eldeputált, semmi jószág és majorság az várhoz nem volt, vas kohnak [kohónak] híre sem volt, az vitézlő rendnek esztendőben három négy hó pénzt ha fizettek, nagy csuda volt."[1] A tisztviselők megrendszabályozása, elszámoltatása, a megbízhatatlanok leváltása révén kis állama jövedelmei hamarosan rendszeresen folytak be. A bérletbe adott harmincadhivatalokat és sóaknákat már 1615-ben visszavette, és újra állami kezelésbe helyezte. Egy központi pénztár felállítására irányuló tervét, amellyel a nemességet rendszeresen meg kívánta adóztatni, nem tudta ugyan keresztülvinni; az erdélyi országgyűlés csak egyszeri alkalomra szavazta meg a nemesi adót. Bethlen azonban más, hatékonyabb módot talált arra, hogy az állam jövedelmeit növelje, és ugyanakkor a nemességet is kézben tartsa. Az 1615. évi szeptemberi országgyűlésen keresztülvitte egy törvény elfogadását, amelynek értelmében felülvizsgálták az 1588. óta magánszemélyeknek eladományozott fiskális birtokokat. Lehetővé vált, hogy mindazoktól visszavegyék az uradalmakat, akik azokat „érdemtelenül" kapták. De még az „érdemesek"-nél levő fiskális birtokok esetében sem tartották fenn a donációs formát, hanem a birtoklást olyan zálogbirtoklássá változtatták, amelyet a fejedelem bármikor megszüntethetett. Természetesen Bethlen és tanácsosai döntötték el azt, hogy kik tekintendők „érdemes" személyeknek. Elképzelhető, mennyire „megfontolttá" tette az erdélyi nagybirtokosokat a függésnek ez a közvetett formája.

Rendelkezések sorával igyekezett fellendíteni, biztonságos mederbe terelni a termelést. Átszervezte a bányaügyet és a nemesfém-beváltás rendszerét. Mindjárt uralomra lépése után Kolozsvárra helyezte át a nemesfém-beváltást, két év múlva pedig bányaművelési privilégiumot és kedvezményeket adományozott egy négytagú társulatnak, de kizárólagos bányajogosítványt nem adott senkinek, fenntartotta az általános bányaszabadságot. Az 1618. évi áprilisi szebeni országgyűlés további intézkedéseket hozott: hogy az arany és ezüst bővebben lehessen az országban, kimondták, hogy „mind itt az országban lévő s mind idegen országból jövendő bányászok, akármely nemzetségből állók, ez országba béjöhessenek, kiknek minden helyeken lévő bányáknak kinyitására szabadságok légyen . . ."[2] A következő évben még további kedvezményeket adott a bányászat fejlesztésére.

Igyekezett megbékíteni a Báthory Gábor által teljesen felháborított szászokat, visszaadta nekik az elfoglalt Szebent, és különböző kedvezményekkel törekedett ellenséges érzelmeik leszerelésére.

A fejedelem szervezőtehetségét, a lehetőségeket felismerő valóságérzékét és hallatlan energiáját bizonyítja, hogy uralkodásának kezdeti néhány éve alatt mennyire rendbe tudta hozni Erdély belső állapotát. Maga is jóleső öntudattal állapította meg: „Bizony soha nem hittem volna, ilyen romlott állapotban, hogy ilyen megépült hadaink lehessenek . . .

[1] *Szilágyi Sándor:* Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei Bp., 1879, 78.
[2] Erdélyi Országgyűlési Emlékek VII. 478.

Bihar vármegyén és a két vármegyén kívül lehet csak innét belől is 14 ezer emberünk hadra való könnyen . . . jó lovas, és igen szerszámos a lovas mind vármegyéken, székelségen igen kopjás."[3]

A fejedelemnek ezek az építő, gyarapító évei teremtették meg az alapokat a nagy-európai háborúba való bekapcsolódáshoz. A hadjáratokhoz óriási pénzösszegekre volt szüksége, ez rákényszerítette, hogy egyes nagyobb mennyiségben rendelkezésére álló cikkekkel kereskedjen, elsősorban olyanokkal, amelyekre állami monopóliumot vezetett be. Így pl. higanyt senkinek sem volt szabad eladnia Törökország felé, mézet és viaszt is csak a fejedelem külön engedelmével vihettek ki az országból. De egyes alkalmi lehetőségeket is megragadott pénzszerzésre: első felkelése elején mindjárt sok hadilovat zsákmányolt; ezeket kiosztotta a szászok között, akiknek vonóökreit viszont magához vette és Bécsbe, Velencébe hajtotta, és szép kárpitokat hozatott értük. Krauss György krónikaíró elmondja, hogy „. . . ettől az időtől kezdve Bethlen Gábor a velencei köztársasággal olyan kapcsolatot létesített, hogy egész életén keresztül nagy forgalmat és kereskedelmet folytatott velük, kiváltképpen ügynöke, egy velencei kereskedő, Daniel Nys útján, akinek évenként sok ezer ökröt és tehénbőrt küldött . . ., valamint sok viaszt és higanyt is küldött, az pedig helyette értékes ékszereket, selymeket és soha nem látott holmit".[4]

Ezek a kereskedelmi ügyletei persze távolról sem fedezhették a háborús költségeket, Bethlennek más eszközökhöz is kellett folyamodnia. Amint előrenyomult Magyarországon, az állami jövedelmeket természetesen rögtön a saját maga számára szedette be, éspedig lehetőleg az erdélyihez hasonlóan hatékony módon. A hadi gazdálkodás idején rendkívüli adókat, szolgáltatásokat is követelt mind az erdélyi, mind pedig az újonnan elfoglalt magyarországi városok polgáraitól. A társadalom egészét, beleértve a nemeseket is, igyekezett sokkal nagyobb áldozatvállalásra késztetni. Erdély sokkal keményebben adózott, mint Magyarország. A fejedelem ezt a hatékonyabb adózást próbálta kiterjeszteni Magyarországra is. 1620 júliusában a besztercebányai országgyűlésen portánként 22 forint adót szavaztatott meg, amelyből 16-ot a földesúrnak, 6-ot pedig a jobbágyoknak kellett fizetniük. Eredeti tervéről, hogy egyszeri vagyonadóként az összes javak értékének az egyötödét fizessék be (a nemesek is!) a felkelés szükségleteire, az óriási ellenkezés miatt le kellett mondania. De a portánkénti 22 forintos adó is hallatlanul magas volt. A hadsereg és a birtokelkobzások segítségével ennek egy részét bizonnyal be is hajtották, hiszen „Fejedelmekkel szegény legénynek nehéz üstököt vonni", olvashatjuk egy, a birtokelkobzások ellen panaszkodó iratban. Bethlennek ezek a magyarországi nemesség zsebébe mélyen belenyúló intézkedései olyan sokkhatást váltottak ki, hogy a magyarországi rendek „nem kértek" az erdélyi „zsarnokságból".[5]

Nem minden katonai és politikai nyomás nélkül, nagy összegű kölcsönöket is szerzett. Ezek közül az az ügylete volt a legjelentősebb, amelynek a révén közel 110 000 forintot szerzett hitelbe Lasarus Henckel von Donnersmarktól, a tizenöt éves háborút finanszírozó dúsgazdag bécsi bankártól. A kölcsön fedezetéül lekötötte neki az elfoglalt besztercebányai rézbányák jövedelmét. Ezzel a gesztussal tulajdonképp csak egy már

[3] *Szilágyi* i. m. 78.

[4] Bethlen Gábor krónikásai. Szerk. Makkai L. Bp., 1980. 172.

[5] A nemesség megadóztatásának tervére *Demkó K.*: A magyar–cseh konföderáció és a besztercebányai országgyűlés 1620. I–III. közlemény. Századok XX. (1886).

úgyis fennálló gyakorlat továbbfolytatását engedélyezte 110 000 forintért, hiszen Henckelnek 1603 óta egyedárusítási joga volt a besztercebányai rézre.

Másik komoly jövedelemforrása volt a magyarországi katolikus egyházi javak elkobzása és zálogba adása. Ez tulajdonképpen egy formája volt annak, hogy a nemesektől kölcsönt vegyen. Amint előnyomult, úgy osztotta be katonáit a megszállt egyházi birtokokra, amelyeknek el kellett tartaniuk a katonákat. Ezt követte a birtok elkobzása, majd örökáron, vagy zálogban történő eladományozása. A pozsonyi és a besztercebányai országgyűlés hagyta jóvá és foglalta rendszerbe ezeket az adományozásokat. Az utóbbi azt is kimondta, hogy a lefoglalt egyházi birtokok a királyi birtoktesthez tartoznak, és ezért nem adományozhatók, csak zálogolhatók. Bethlen Gábornak az 1619 novembere és 1621 decembere közötti jó két év alatt több mint 200 000 forint bevétele volt az újonnan lefoglalt birtokok zálogba adásából. A felkelés után természetesen komoly birtokjogi problémák származtak ebből az eljárásból.

De nemcsak a pénz előteremtése volt nagy gond, hanem a szükséges hadiszerek biztosítása is komoly feladat volt. Szüntelenül mentek a fejedelmi parancsok a Szepesi Kamarához és egyes városokhoz fegyverek, lőszerek küldését sürgetve. Kopjákat, lándzsákat, sisakokat szerzett ilyen úton; lövőszerszámokat és pattantyúsokat kért, máskor meg vasgolyóbisokat csináltatott. Puskaport, salétromot szerzett, háromszáz mázsa rezet küldetett Kassára, és abból ágyúkat öntetett.

A hirtelen megnövekedett hadi szükségletet a céhes iparosok nem mindig tudták kielégíteni, ezért a fejedelem a céhprivilégiumok megsértésével idegen városbeliekkel és kontár iparosokkal is dolgoztatott katonái részére, nem törődve az ezzel kapcsolatos tiltakozásokkal.

Felismerte, milyen előnyös volna, ha nagyszámú, jól képzett mesterember élne fennhatósága alatt. Már közvetlenül a felkelés előtt, 1618-ban gondolt arra, hogy külföldi mesterembereket telepítsen be Erdélybe. Két követe járt Gdańskban, és kérte a város elöljáróit, támogassák őket ottani mesterembereknek és művészeknek Erdélybe való átköltöztetésében. De ekkor még nem került sor a terv végrehajtására. 1621-ben viszont már újkeresztény kézműveseket telepített le Alvincen.

A felvidéki bányavárosokkal kapcsolatban kettős politikát folytatott. Amíg birtokában tartotta őket, igyekezett protekcionális levelekkel megvédeni a polgárokat a katonák esetleges erőszakától, és lehetőleg minél több munkát végeztetett velük. Amikor azonban ki kellett vonulnia a bányavárosokból, minden elvihetőt magával vitt, amint Kemény János írta: „Az mit elkaphatnának az Bánya-városokon, pénzt, ezüstöt, aranyat, rezet, azt elhozák."[6] De közben nyitott szemmel járt és megfigyelte, hogy a felvidéki bányákban fejlettebb technikával folyt a bányaművelés, mint az erdélyiekben. 1620. szeptember 1-én pl. meglátogatta Körmöcbányát, és személyesen megnézte a pénzverdét, másnap pedig kilovagolt a hegyre, és leszállt egy tárnába. Az erdélyi bányák művelésének a színvonalát is emelni akarta, ezért elrendelte, hogy 100 bányamunkást és 20 szakmunkást küldjenek Erdélybe, akiket mindennel úgy el kell látni, hogy sorsukkal elégedettek legyenek. Segesvári Bálint krónikájából tudjuk, hogy ezek a bányászok sem önszántukból telepedtek át, hanem fejedelmi kényszerre. 1622-ben feljegyezte, hogy „hozának sok bányász, aranyású legényeket, többet ötszáznál, feleségek-gyermekkel egyetemben Körmöcz és az

[6] *Kemény János* Önéletírása. M. T. E., Pest, 1865, I. 64.

több bányákból onnét feljül, de nem jó akaratjok szerint, hanem mind válogatva írva voltanak, kiket Bethlen Gábor ő felsége külde Erdélyben; pénzverők is voltanak köztök, kételenség alatt kellett eljönniek".[7]

Ezeket az intézkedéseket Bethlen nem előre megfontoltan, mintegy „a levegőben lévő" merkantilista elvek alkalmazásának a szándékával foganatosította, hanem a háborús erőfeszítések közepette az éppen adódó és célszerűnek látszó lehetőségeket ragadta meg, biztos ítélőképességgel. Az összes intézkedések szálai egyedül az ő kezében összpontosultak. Kiemelkedő szervezőtehetség volt, aki nagyvonalúan tekintette át a problémákat, ugyanakkor a legkisebb részletek sem kerülték el a figyelmét. Hallatlan munkabírással és energiával dolgozott. „Soha senki azt nem hiheti, mennyi gonddal, búsulással, éjtszakai nappali sok nyughatatlansággal, főtöréssel viszem én naponként véghez az országra való gondviselést, hanem csak az aki szemeivel látja" – írta egyik levelében.[8] Valóban, első, és még második felkelésének a kora is a nagyszabású kísérletezés ideje. Mindent megpróbál. Miközben diplomáciai terveit szövi, hogy külföldi segítséget és pénzt szerezzen, ugyanakkor számon tartja, melyik város hány száz forint adóval tartozik, egyházi birtokokat zálogosít, zsoldosokat fogad, katonákat mustrál, nagyarányú külföldi kereskedést készít elő, személyesen néz utána, mit nyerhet a bányavárosokban nemesfémben és értékes szakemberekben, ezeket ha kell, akár erőszakkal is megszerzi magának. Biztat, lelkesít, rábeszél, fenyeget, mindezt nagy politikai terveinek az elérésére.

A rendelkezésére álló sokféle lehetőség közül még egy másikat is megragadott, amely anyagi erőforrásait növelte: pénzrontáshoz is folyamodott. Kortársai közül nem ő volt az egyetlen, aki élt ezzel a pillanatnyi megoldást hozó, de egészében véve káros és veszélyes gazdasági eszközzel.

Bethlennek ezek a pénzügyi manőverezései azonban szelíd beavatkozásoknak tűnnek a környező országok egykorú pénzrontásához képest, amelyet a „Kipper und Wipper"-kor pénzrontásaként tart számon a szakirodalom. Le kell szögeznünk, hogy a hirtelen előállott, néhány évig tartó, nagyfokú pénzrontásnak semmi köze sincs az árforradalomhoz, amely – mint láttuk – szekuláris infláció volt, s az európai gazdaságok szerkezetének mélyén lejátszódó változások, feszültségek közvetítésére és levezetésére szolgált, nem pedig egyes pénzverőtársaságok manipulációjának volt a következménye; ugyanakkor nem zilálta szét a termelést, hanem inkább ösztönözte azt. A „Kipper und Wipper"-kor tudatos pénzrontása ezzel szemben a harmincéves háború első éveiben a hadseregek ellátásához, valamint a hamarosan levert cseh rendek kifosztásához tudatosan felhasznált pénzügyi eszköz volt, a kormányzatok, illetve az általuk megbízott pénzverő társaságok átgondolt pénzügyi manipulációjának az eredménye. Rövid lejáratú, heves lefolyású pénzrontás, amely nagy méreteivel már fékezte a termelést, megingatta a pénzbe vetett bizalmat, amely így egyre kevésbé tudta betölteni alapvető funkcióit. Komoly károkat okozott kisemberek tömegeinek.[9] Ugyancsak le kell szögeznünk, hogy mivel a szomszédos országokban vadul dúlt a pénzrontás, a rossz pénzek törvényszerűen bejöttek

[7] *Segesvári Bálint* krónikája. Erdélyi Történelmi Adatok IV. 189.

[8] *Szilágyi S.* i. m. 78.

[9] Az árforradalom és a „Kipper und Wipper" kor pénzrontása közti különbségre *Zimányi V.*: Une typologie des inflations en Europe central au 16e et 17e siècles. The Journal of European Economic History, Vol. 4. (1975) No. 2.

volna az országba még akkor is, ha Bethlen maga nem veretett volna saját rossz pénzeket, sőt, akkor azok még nagyobb mértékben bekerültek volna Magyarország és Erdély vérkeringésébe, a külkereskedelem és a csapatok mozgása révén, anélkül azonban, hogy a fejedelemnek haszna lett volna belőle. Bethlen Gábor nem mondott le erről a haszonról, amelyből azonban szomszédainál csak sokkal szerényebb mértékben merített.

Csehországban, mint mondottuk, a levert cseh nemesség kifosztására használták fel a pénzrontást.[10] Az 1620. november 8-án Fehérhegynél aratott győzelem után már néhány héttel császári proklamáció intézkedett arról, hogy valamennyi rebellisnek a birtokát el kell kobozni az uralkodó javára. A felállított speciális bizottság 905 uradalmat, 220 házat és 41 szőlőt konfiskált, ezeknek az értékét mintegy 30 millió forintra becsülte, noha azok ténylegesen 90–100 millió forintot értek. A győztes katolikus nemesség és az udvar emberei páratlan lehetőséget láttak a rengeteg birtoknak a megszerzésére. De még az irreálisan alacsony becsértéket képviselő 30 millió forintnak az előteremtése is szinte megoldhatatlan problémát jelentett. A győztesek mindazonáltal mégis megoldották a kérdést. Jól átgondolt és megszervezett együttműködés – hogy ne mondjam, bűnszövetkezet – jött létre, amelynek eredményeként a császár 1622. január 17-én Karl von Liechtensteint korlátlan hatalmú kormányzóvá, január 18-án Albrecht von Wallensteint Csehország katonai főparancsnokává, ugyancsak január 18-án pedig a holland Hans de Wittét egy pénzverő konzorcium vezetőjévé nevezte ki. Ez az utóbbi társaság – amelynek 11, esetleg 15, nagyrészt magát megnevezni nem kívánó tagja volt –, kizárólagos jogot nyert arra, hogy Csehország, Morvaország és Alsó-Ausztria részére pénzt verjen. Évi 6 millió forintot tartoztak fizetni a Habsburg-uralkodónak, amellyel az megszabadult adósságaitól. Működésük arányaira jellemző, hogy míg a szervezet fennállását megelőző 14 hónap alatt csaknem 51 000 márka ezüstből készítettek pénzt, addig a konzorcium működésének egyetlen éve alatt tizenegyszer annyi pénzt vertek, ugyanakkor $^1/_4 - ^1/_5$-ére csökkentették a pénz ezüsttartalmát, és emellett még a pénzek nominális értékét is növelték.

A nagymértékű infláció ennek ellenére nem vált ellenőrizhetetlenné; a társaság tagjai tudták, hogy mit csinálnak. Működésük első két hónapja alatt 30 millió forint értékű új pénzt vertek (hol van ez Bethlen szerény mértékű pénzrontásától!), és a későbbiekben is hasonló arányban folytatták tevékenységüket. A konzorcium tagjai elképesztő összegeket nyertek az ügyleten, az uralkodónak adott 6 millió forint többszörösét. Az amúgy is valódi értékének az egyharmadára értékelt elkobzott birtokokat most ezzel a silány inflációs pénzzel vásárolták össze, tényleges értéküknek valójában a 3–4%-áért. Wallenstein, Eggenberg, Liechtenstein, Trautmansdorf így szerezte mesés vagyonát. A szervezet pedig, miután elérte célját, 1623 februárjának a végén beszüntette áldásosnak csak néhány ember számára mondható működését.

A Bethlen Gábor által végrehajtott pénzrontás mértéke messze eltörpült ehhez képest. Alattvalói tömegét mégis nagyon rosszul érintették a pénzrontással kapcsolatos intézkedései, amelyeket a krónikaíró Nagy Szabó Ferenc nem is bocsátott meg neki. Mint írja: „Énnekem elég nagy káromra volt ez a nagy csodálatos pénzváltozás. Mert én nem hittem soha el azt, hogy valamely fejedelem maga verette pénzét letegye és magát

[10] A csehországi pénzrontásra és vagyonelkobzásra *A. Klima:* Inflation in Bohemia in the early stage of the 17th century. (Seventh International Economic History Congress, Edinburgh 1978. Theme B7, Economic Fluctuations and Policy Responses in Pre-Industrial Europe).

megalázza. De Bethlen Gábor evvel az álnok hamissággal élvén, más embereknek egész országszerte igen nagy kárt tud szerezni, magának pedig hatalmas nagy kincset gyűjte. Nékem süle oda harmadfél ezer forintom, midőn eszembe vőm magamat."[11]

Bethlen Gábor rendeletére a nagybányai pénzveréseknél egyrészt csökkentették a pénzek súlyát azáltal, hogy egy márka ezüstötvözetből a korábban megszabottnál több darabot vertek. Így pl. 1620-ban 2.4, 1621-ben 2.18, 1622-ben 1.64, 1623-ban 1.53, 1624-ben pedig 1.45 gramm átlagsúlyú ún. „széles garasokat" készíttettek. Másrészt pedig a pénz finomságát, azaz ezüsttartalmát is csökkentették. Mindezen túlmenően egy bizonyos Balthasar Zwirner nevű brünni pénzverőmester 1622–23-ban Oppeln és Ratibor hercegségekben hamis pénzeket is vert a részére; ezek voltak a fejedelem legrosszabb pénzei. A pénzrontás nem terjedt ki az aranyforintra és a nagyobb ezüstpénzekre, a tallérra, így ezeknek az értéke a rossz pénzekéhez képest nagyon magasra emelkedett.[12]

Bár a Hans de Witte-féle konzorcium beszüntette működését, az osztrák–cseh–morva–lengyel–magyar területeken mégis tovább keringtek a különféle rossz pénzek, teljes káosszal fenyegetve és megkeserítve a kisemberek mindennapi életét. A jelenséget nem lehetett egyetlen országon belül megszüntetni, hiszen az egyoldalúan vert jó pénzeket azonnal felvásárolták volna: a rossz pénz mindig kiszorítja a jót. Az 1624–25-ös évekre a rossz pénzek megléte vált a legégetőbb gazdasági kérdéssé. De csak közös megoldás segíthetett.

Jellemző Bethlen Gábor egész tevékenységére, hogy nem gondolkozott, és főleg nem cselekedett merev, előre leszögezett elméletek szerint, hanem a felmerülő lehetőségeket megragadva, mindig az éppen adott – rendszerint nagyon súlyos – problémákat igyekezett a tőle telhető legjobb módon megoldani. A kor zilált, lázas, ellentmondásokkal terhes valóságából következett, hogy a választott megoldási módok néha egymással ellentétesek voltak. Így pl. Bethlen alapjában véve biztos, rendezett gazdasági viszonyokat szeretett volna látni maga körül. Ezért még 1620-ban, amikor a felkelt cseh rendekkel szövetségre lépett, az egyezség 10-ik pontjaként kikötötte, hogy közös, jó pénzt hozzanak be. A történelem azonban más sorsot szánt a cseh rendeknek. Amikor így fordult a kocka, és a környező országokban először kisebb mértékben, majd a konzorcium felállítása után óriási arányokban rontották a pénzt, Bethlen is egyre rosszabb pénzeket kezdett veretni. A szélesebb összefüggéseket tekintve azt kell mondanunk, hogy ez részéről az adott körülmények között helyes gazdasági döntés volt, mivel országától úgysem lehetett volna távoltartani a rossz pénzeket, viszont komoly nyereségtől esett volna el, amelyre pedig a hadjáratokhoz nagy szüksége volt.

Amint azonban reális lehetőséget látott rá, ő maga kezdeményezte, hogy *a környező országokkal egyidejűleg* vezessék be a jó pénzek verését. 1625 elején elküldte Bornemissza Lászlót Ferdinándhoz azzal a javaslattal, hogy a pénzügyi zavarok megszüntetésére mind Erdélyben, mind Magyarországon és a császár birodalmában egy ligára, egyenlő értékben és jó pénzt verjenek. Egyik levelében még nagy ellenfelét, Pázmány Pétert is felkérte, hogy járjon közbe a terv sikerének az érdekében. Mivel úgy látszik, hogy Ferdinánd az országgyűlésig nem akart ez ügyben intézkedni, Bethlen 1625 nyarán újra megsürgette a kérdést. 1625. december 12-i levelében, amelyet Kassa városához intézett,

[11] *Nagy Szabó Ferenc* Memorialeja. Erdélyi Történelmi Adatok I. 141. o.
[12] *Huszár L.*: Bethlen Gábor pénzei. Kolozsvár, 1945.

elmondotta, hogy megegyezett a császárral a jó pénz veréséről, és egyben elrendelte a rossz garasok forgalomból való kivonását. Tudatta a kassaiakkal, hogy „ő felsége megígérte, hogy ez jövendő újesztendő nap után mindgyárt ő felsége is az maga birodalmában ezenféle pénzt jártat, lengyel király ő felségét megtaláltatja felőle, hogy ott is az polturát ezen ligára verjék, és azután az háromféle egy ligára vert pénz egyaránt járjon, és így minden kereskedések szabadoson megengedtetnek . . ."

1626-tól valóban rendezett pénzügyi viszonyok voltak Erdélyben. Ő maga is megelégedéssel állapítja meg: „Erdélben és az Erdélhez való ditiókban Istennek hála mostan emlékezeti is nincsenek az polturáknak."[13]

Nincsen rá terünk, hogy részletesen elemezzük négy árszabását, amelyekkel szintén a megbolydult gazdasági életet szerette volna ismét rendes mederbe terelni. Első árszabását 1625 májusában rendelte el, de az új, jó pénzt csak az év végén hozta forgalomba. 1626 májusában, második árszabásában a jó pénzhez alkalmazva a viszonyokat, 20–50%-kal szerette volna csökkenteni egyes kézműves termékek árát. 1627 tavaszán, harmadik árszabása lényegében az előzőnek a megismétlése, de részletesebb formában. Főleg a luxuscikkeknél térnek el az új árak. De feltehetően ez az egész árszerkezet nem volt fenntartható, ezért 1627 őszén ismét limitál, immár negyedszer. Vannak cikkek, amelyeknek az árát változatlanul hagyja, nagyobbrészt azonban 10–20%-os emelkedést tesz lehetővé az 1626. évi rendelkezésekhez képest. Egyben inspektorokat rendel, a „három nemzetből" egy-egy személyt, akiknek az árintézkedések betartatása a feladatuk. Élete hátralevő két évében mindvégig nagy figyelemmel kísérte az árellenőrző inspektorok működését, akik a rendelkezések megszegőit gyakran komolyan megbírságolták, nemegyszer Bethlen személyes utasítása és döntése alapján. Persze, miként kortársai, úgy ő sem tudhatta, hogy az árak alakulása nem csupán a pénz ezüsttartalmától függ, hanem a gazdasági életnek még egy sor más, központi intézkedéssel nem befolyásolható tényezőjétől is. Nagy körültekintéssel és energiával végzett árszabályozó működésével mégis fő gazdasági célkitűzését akarta szolgálni: azt, hogy a fejedelemségben pezsgő, rendezett viszonyok között folyó gazdasági élet legyen, amelyből országnak, népnek, fejedelemnek egyaránt haszna és jóléte származik.

Ezt a célt szolgálták azok az intézkedései is, amelyekkel versenyt igyekezett támasztani az iparosok, kereskedők között, még annak az árán is, ha ezzel régi előjogokat, szűk csoportérdekeket sértett meg.

Uralkodása utolsó éveiben, amikor már nem háborúskodott, széleskörűen kiépítette azt az állami monopóliumrendszert, amelynek egyes elemeit már a korábbi években bevezette; egyben megszabta az állami felvásárlás feltételeit, és ellenőrző apparátust létesített mindennek a végrehajtásához.

Szervezőmunkája eredményeként hallatlanul megnőttek a kis erdélyi állam bevételei, melynek erőforrásait a hadjáratok eredményeképpen fejedelemségéhez csatolt gazdag hét magyarországi vármegye erőforrásai is növeltek. Katonáit háborúban és békében egyaránt rendszeresen, megbízhatóan fizette, a várakat erősítette, gondozta. Mindezt olyan években, amikor a magyarországi végvárak szinte a végső elhanyagoltság állapotában

[13] Bethlennek a rossz pénz megszüntetésére vonatkozó intézkedései, az idézetekkel együtt, *Mráz V.* i. m. 543–544.

voltak, a végvári katonák az éhezés miatt földműveléssel, kupeckedéssel kezdtek foglalkozni, hogy a minduntalan elmaradó zsold ellenére fenntarthassák magukat.

Számítások szerint háborús években évente akár 300 000 forintot is tudott a hadviselésre fordítani, míg a belső kiadásokra, várak fenntartására 150 000-et. A magyar királyság viszonyaival összehasonlítva hatalmas összegek felett rendelkezett. Ezt a sok pénzt a hadviselésen kívül országa, fejedelmi rezidenciája építésére, udvarának európai luxussal való berendezésére használta fel. Szerette, élvezte a pompát, és meg is teremtette magának. Uralma első éveiben csak nagyon szerényen, évi 2–2500 forint értékben tudott luxuscikkeket vásárolni. Ez az összeg 1620-tól egyre emelkedett, ekkor már több mint 32 000 forintot adott ki ilyen célokra. 1625-ben, amikor nem viselt hadjáratot, szinte hihetetlenül magas összegért, 464 000 forintért vásárolt mindenféle drágaságokat. A következő évben, amikor fél évig ismét hadjáratot folytatott, még mindig 370 000 forintot tudott pompaszeretetének kielégítésére fordítani.[14] A magyarországi közpénzek siralmas szintjéhez képest még a mi szemünkben is szinte megfoghatatlanul, varázslatosan ügyesnek tűnik a fejedelem, hogy kicsiny országából mindezt elő tudta teremteni, alattvalói megnyomorítása nélkül. Nem véletlenül jön ajkunkra a varázslatos kifejezés: Bethlen Gábor káprázatos pénzügyi képességeit tekintve a kortársakban is felmerült a gyanú, hogy a fejedelem megtalálta az aranycsinálás módját és alkímiával szerzi a nagy gazdagságot.[15]

Pedig nem alkímiáról volt szó, hanem – mondjuk azt, hogy a kor legmodernebb gazdaságpolitikájának, a merkantilizmusnak az alkalmazásáról? Ezt sem mondhatjuk, legalábbis nem komoly megszorítások nélkül. A nemesfémek szerepének a hangsúlyozása, sőt, a külkereskedelem fontosságának a felismerése és elősegítése, bányászok, iparosok, kereskedők betelepítése, illetve az önként betelepülőknek privilégiumokkal való támogatása mind kimeríti a 17. századi, fejlettebb típusú merkantilizmus három alapvető követelményének, a pénz- és a nemesfém-állomány, a termelés, valamint a külkereskedelem védelmének a kritériumait. A gazdasági gyakorlatot és elméletet hosszú korszakon át uraló merkantilizmusnak a megvalósulási formái azonban nemcsak időszakonként, hanem országonként is számottevő eltérést mutattak, hiszen nem egy zárt, koherens rendszerről volt szó, hanem olyan alapelveknek a felismeréséről és gyakorlásáról, amelyeket rugalmasan kellett alkalmazni az adott ország adott korszakának a körülményeihez. Így pl. bár Anglia és Franciaország merkantilista politikája megegyezett az ipar kérdéseiben, radikálisan eltért egymástól a mezőgazdaság tekintetében.[16]

Magyarországon vagy Erdélyben, amely államok csupán bányatermékek és mezőgazdasági termények kivitelével kapcsolódhattak bele az óhajtott aktív külkereskedelmi mérleget biztosítani hivatott külkereskedelembe, a kivitel tárgyát természetesen ezek a termények képezték. Bethlen is a higany, a méz, a viasz, valamint szarvasmarhák és lovak exportálásából remélt nagy jövedelmet, így ezeknek a kivitelét tiltotta el és monopolizálta a fiskus részére. Ahelyett, hogy kereskedelmi társaságoknak nyújtott volna egyedárusí-

[14] Péter Katalin számításai, amelyeket szíves volt rendelkezésemre bocsátani. Szívességét ez úton is köszönöm.

[15] *Orient Gyula:* Magyar alchimisták I. Bethlen Gábor alchimia könyve. Erdélyi Irodalmi Szemle 1927. *Csáky István* Bethlen Gábor alchimiája c. kézirata szerint Bethlen „igazi adeptus" volt, az aranycsináló tinctúra birtokosa, különben nem lett volna olyan gazdag.

[16] Vö.: *Pierre Deyon:* Le mercantilisme. Flammarion, 1969.

tásra privilégiumot, majd a társaság adóiból vette volna meg az állam hasznát, ezt a folyamatot rövidre zárta, és közvetlenül a saját kezébe vette a külkereskedésnek ezeket az ágait. Olyan sietve kellett eredményt elérnie, ha részt kívánt venni a nagy európai játszmában, hogy nem volt ideje kivárni a lassú fejlesztés gyümölcseinek a beérését. A relatíve elmaradt országok erőltetett fejlesztési kísérletei sorában máskor és máshol sem ritka az állami kereskedelem rendszerének a kialakulása. A felvilágosult abszolutista uralkodók is éltek ezzel a lehetőséggel. Bethlen ennek az eljárásnak egy korai úttörője volt.

Nem is az a legfontosabb, hogy megállapítsuk, mennyire és milyen formában illeszthető bele a hosszú korszakokon át tartó merkantilizmus sokszínű, képlékeny rendszerébe mindaz, amit a fejedelem a gazdasági élet terén véghezvitt. Ennél fontosabb látnunk azt a szikrázóan tehetséges embert, aki nemcsak a külpolitika, a hadviselés, a belpolitika és a kultúrpolitika terén, hanem gazdasági tevékenysége során is rendkívül éles szemmel, nagy valóságérzékkel és fantáziával, ugyanakkor nagy rugalmassággal fedezett fel és ragadott meg minden kínálkozó alkalmat célkitűzései elérésére. A merkantilizmus az egykorú valósághoz való gazdaságpolitikai alkalmazkodásnak egy célszerű formája volt. Ezt a célszerűséget találjuk meg Bethlen gazdasági tevékenységének minden megnyilvánulásában. Ezzel teremtette meg az anyagi alapokat ahhoz, hogy a kis Erdély számottevő részévé válhasson az európai politikának, de nem öncélúan, hanem az ország javának az érdekében. Pompássá fejlesztett fejedelmi udvara alapul szolgált az erdélyi művelődés magasra emeléséhez.

Bethlen Gábornak különlegesen nehéz körülmények között folytatott eredményes gazdasági tevékenységét áttekintve is megállapíthatjuk: valóban nagy fejedelem volt.

Székely György:

EMELKEDŐ ÉS HANYATLÓ VÁROSOK EURÓPÁBAN A 17. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Hangsúlyozva, hogy a városok népesedési tendenciája csupán egyik tényező azok fejlődésének alakulásában, vagy inkább könnyen megragadható jelzője a város nagyságának, jelentőségének, mégsem háríthatjuk el magunktól azt a feltűnő jelenséget, hogy még a 17. század első felében is érvényesült a nagy *világgazdasági, forgalmi átrendeződés* hatása a városok életében. Így emelkedett a legnagyobbak közé Lisszabon, több mint 100 000 lakossal a 17. század elején. Ezt a várost Szepsi Csombor Márton (1594–1623) telkibányai tanító számon tartotta a korabeli világ emporiumaként.[1] De nem szabad azt hinnünk, hogy az emelkedő tendencia országonként arányos fejlődést vont maga után. A 16–17. századi *Anglia* népesedése és városfejlődése nem volt területileg arányos. London gyorsan nőtt, a London körüli grófságokban és Közép-Angliában állandó volt a növekedés – viszont az ország némely részén, különösen nyugaton, északon és Kentben a keresztelési és temetési jegyzékek tanúsága szerint a népesség hanyatlott. Még nem bomlott fel a helyi ipar és kereskedelem, a város és vidék egymást kiegészítő szerepe, hagyományos kapcsolata. De föléjük az új nemzeti piac kezdett kibontakozni, amelyben a helyi piacot ellátó tartománybeli várost kiszorította a metropolis, amely az egész országot a maga tartományának kezdte tekinteni. Ezt a nagyvárost nevén nevezve, London befolyásának szakadatlan előretöréséről van szó, nem csupán a gazdasági és társadalmi életben, de a politikában és a vallásügyben is. A főváros ellátását mind tágabb országrész biztosította. De a város társadalma és a polgárság funkciói is megújultak, a középkorban ismeretlen intézmények élénk központjává fejlődött az angol főváros. Megalakult a brit Keletindiai Társulat (1600). Első vállalkozása Woolwichből indult ki. A népesség gyarapodása rohamos volt Londonban: 1600-ban több mint 200 000, 1605-ben 225 000, 1650-ben 350 000 volt a lélekszám. A nagyváros az egyik legnépesebb volt Európában, élelmezése a piac és az angol mezőgazdaság fejlődését, belterjessé válását mozdította elő. Az angliai termelés mindennel el is látta, csak halat kellett kívülről hozni. Az Angliát megjárt Szepsi Csombor Márton így csodálkozott el ezen az árukereskedelmen: „Az nép Londinumban oly bő, ítélné ember mindennap sokadalom benne. Hallottam, hogy minden jövevényen kívül mindenkor találtatik háromszázezer ember benne, kenyér kell hiszen ezeknek. Bizonnyal mondhatom nincsen oly hét, melyen másfélszáz ökröt, ezer juhot le nem vágnának benne. Hol azonfelett az égi madarak? Hol az tengeri halaknak sokasága?" London azonban Angliában is csupán egy volt! A korai Stuart-uralom országában a

[1] *Jean Delumeau:* La civilisation de la Renaissance (Paris, 1967) 619.; Barta János és Klaniczay Tibor *(szerk.):* Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból I. rész (Bp., 1951) 528, 533.

lakosság 7%-a élt a fővárosban. Gazdasági téren Anglia vezető központja lett, szerkezete modernizálódott, a vidéki városok mind lassabban követhették. Norwich városának akkor 15 000 lakosa volt. A 17. századi Anglia 5 milliós népességének zöme falusi körzetekben lakott. A nagyobb városok manufaktúráival szemben a városokká fejlődő és más nagyobb falvak gazdasági szerepe az élelem- és nyersanyagtermelés, a felvásárlás, az áruk befejezése és szétosztása. Modern munkamegosztás alakult ki. London felemelkedése más versenytársakat visszaszorítva volt lehetséges. Az Angliában tartózkodó német kereskedők londoni Hansa-székházának Erzsébet-kori megszüntetése, az ő kiűzetésük a továbbra is folyó árukereskedelmi tevékenységüket kedvezőtlen körülmények közé juttatta. A Késmárk méreteihez szokott Szepsi Csombor Márton külföldi útjának (1616–18) kétségkívül fénypontja volt a forgalmi és művelődési központ London: „Azki Angliai királynak kertjeit, udvara népét és palotáit meglátta ez városban, semminek ítéli az Németországnak kelletlen muzsikáit." Igaz, hogy a korabeli Angliában is kivételes volt ez, az új iparszerkezet nem mindig a hagyományos városokban bontakozott ki. John Browne ágyúöntő a kenti Brenchleyben alkalmazott 200 gyári munkást. Gloucester forgalmi viszonyai az idő tájt inkább a középkori kereskedelem kontinentális intézményeire emlékeztetnek: a kiállítási csarnok (1606), a búzapiac (1606), a lisztpiac példázza ezt. E kisebb város posztóipara pedig hanyatlott, amire 1625-ben tanácsa hivatkozott is a koronának adandó kölcsön összegét sokallva: ahol egykor „húsz jó állapotú posztós" volt, ekkor csak kettő-három „közepes képességű". Glasgow piaci viszonyai is középkori viszonyokat sejtetnek: húspiac, a lisztpiac, fűpiac, mérleghely.[2] *Németalföld* is nyilvánvalóan az egyik fő haszonélvezője volt az új forgalmi viszonyoknak és városi fejlődése nekilendült. A 17. század elején a holland lakosság 60%-a városban élt, ennek is háromnegyede 10 000 lélekszámúnál nagyobbakban. A belga és holland területet bejáró Szepsi Csombor Márton felismerte a városhálózat sűrűségét: „Hollandiának ... íly szorosságban vagyon mégis harmincegy téglával kerített városa, tizenhárom közöttük nevezetesb." Az új viszonyok leginkább Amsterdamot jellemezték, ez emelkedett a világkereskedelem központjává, itt tömörült a legtöbb tengerész, itt már 1609-ben hivatalos bank működött. A magyar utazó szemléletében Amsterdamum a világ egyik „legfőbb emporiuma". Szepsi Csombor Márton mégis Leydenről vallotta, hogy annál nincsen „szebb város", hogy az a „paradisus terrestris". Feltűnt a magyar utazónak, aki megjárta „Frisiát" és volt összehasonlítási alapja, hogy Leyden mi minden forgalmi, művelődési intézménnyel rendelkezik: „nagy teherhordozó hajósvíz", hársfákkal szegélyezett utcák, „játékos kertek, fürdőházak, labdaházak, sómalmok, számtalan kőhidak". A holland fellendülés az ő útja után tovább tartott. Amsterdamban 1622-ben 105, 1640-ben 140 ezer ember élt. Leydenben 1622 és

[2] *E. A. Wrigley:* Population and History (Wallop-Verona, 1969) 78.; *Anne-Marie Piuz:* Affaires et politique. Recherches sur le commerce de Genève au XVIIe siècle. (Genève, 1964) 15.; *Stephan Skalweit:* Frankreich und der englische Verfassungskonflikt im 17. Jahrhundert (Moskau, 1970) 5.; *Charles Wilson:* England's Apprenticeship 1603–1763 (London–Oxford, 1966) 179.; *B. E. Supple:* Commercial Crisis and Change in England 1600–1642. (Cambridge, 1964) 2.; *F. J. Fisher:* The Development of the London Food Market, 1540–1640 (Economic History Review, V, 1934–5) 46–64.; *Edward Hyams:* The Changing Face of Britain (Bungay, 1977) 140, 177–178.; Barta János és Klaniczay Tibor: i. m. 528, 536–537.; *Kovács Sándor Iván:* Gaál Gábor 1943. évi Szepsi Csombor-kiadása (Korunk, 1977. 10. szám) 818.; *M. D. Lobel–J. Tann:* Gloucester (M. D. Lobel: Historic Towns Volume I London–Oxford, 1969) 12–13.; *J. R. Kellett:* Glasgow (uo.). 5.

1652 közötti 41%-os népességnövekedés eredményeként a második alkalommal 63 000-re tehető lakosságának száma. A belga vidékek városfejlődése nem volt ilyen látványos az eltérően alakuló politikai helyzet, forgalmi kapcsolatok miatt. Igaz, hogy Antwerpen népessége a pusztulás után újra növekedésnek indult, de csupán 50–60 000 fő között. Szepsi Csombor Márton mégis mint a világ első emporiumai egyikét jellemzi. Löwen népessége 1600-ban 10 000, Genté 1606/15-ben 31 000 volt. Saint-Trond falakon belüli részében 1635-ben mintegy 5000 ember élt. Voltak viszont belga vidékek, ahol a városok népessége hanyatlott, s környékükön falvak és kis mezővárosok lakossága megkétszereződött, megháromszorozódott. Saint-Nicolas 1604-ben 2000 lakossal rendelkezett, 1662-ben 5000-rel.[3] Végül az emelkedő városok sorát mutathatta fel *Franciaország.* Párizsnak 1600 körül több mint 200 000 lakosa volt, és a lélekszám tovább nőtt. A Franciaországot megjárt Szepsi Csombor Márton így emelte ki a főváros nagyságát helyrajzban és fogyasztásban: „Vagyon benne ötszáz derék utca, mindenféle eledelnek annyi bősége, szombat napon ha látnád, ítélnéd, hogy az egész országnak minden ökreit, juhait, madarit, kenyerit és minden gyümölcsét odahordották fel." Ez a nagyváros számos közigazgatási, kereskedelmi, ipari funkciót látott el. Mögötte haladt előre Lyon. Az atlanti kikötők, Nantes, La Rochelle, Le Havre kiépülése, népességének növekedése közvetlen összefüggésben áll a világforgalom kibontakozásával.[4]

A Földközi-tenger mellék keletebbre eső országaira már hosszabb ideje kedvezőtlenül hatottak a világforgalom eltolódásából, a társadalmi fejlődés menetének megzavarodásából, végül az oszmán szárazföldi és tengeri előretörésből összetevődő tényezők. Az *olasz városok* ipari és kereskedelmi alakulása, társadalmának megrekedése vagy éppen refeudalizálódása mégsem vezetett automatikusan a népesség összezsugorodására. Tovább tartott viszont a fejlettségnek megfelelő népességi átrendeződés, a városok rangsorának eltolódása, a középkori városállamok viszonyaitól való eltávolodása. A legerősebben Velence védelmezte pozícióit s az 1575. évi pestisjárvány ellenére 1600-ban 140 000 fő élt benne. Szepsi Csombor Márton Velencét a világ első öt (európai és ázsiai) emporiuma közé helyezte. Genova népesedése viszont megrekedt azon a szinten, amit a 16. század közepén ért el, így 1657-ben is csupán 50 000 főre tehető. Milánó viszont már túlhaladta népessége későközépkori maximumát s a 17. század elején 200 000-re tehető. Lucca ezekhez képest kicsiny volt: 1645-ben 25 000 ember élt benne. Az egykori büszke városköztársaság, Firenze még a 16. századhoz képest is elmaradt, 1622-ben mindössze 66 000 ember lakta. Róma viszont szívós emelkedéssel 1600-ra elérte a 100 000-et. Arra, hogy a népességszám és a városi fejlettség, élénkség nem egyszerűen függnek össze

[3] *Granasztói György:* Becslés Sopron XVI–XVII. századi lélek-számára (Történelmi Szemle, 1970. 3. szám) 320.; Barta János és Klaniczay Tibor: i. m. 528, 532–536.; *Csetri Elek:* Gazdasági kérdések Apáczai műveiben (Korunk, 1975. 5. szám) 360.; *Wittman Tibor:* Németalföld aranykora (Bp., 1965) 214, 264, 268.; *S. H. Steinberg:* Der Dreißigjährige Krieg und der Kampf um die Vorherrschaft in Europa 1600–1660 (Göttingen, 1967) 131–132.; *J. L. Charles:* La ville de Saint-Trond au Moyen Age. (Paris, 1965) 268.; *Adrien de Meeüs:* Histoire des Belges (Paris, 1958) 265.

[4] *Granasztói György:* Becslés Sopron XVI–XVII. századi lélekszámára 320.; *Georges Duby-Robert Mandrou:* A francia civilizáció ezer éve (Bp., 1975) 229–230.; Barta János és Klaniczay Tibor: i. m. 528, 537.

egymással, a legtalálóbb példa a mindegyiknél népesebb Nápoly. A 17. század közepén ez egész Európának egyik legnagyobb városává nőtt, legalább népesedését tekintve. A 400 000 főnyi lakosságot azonban nem a fejlett gazdaság által biztosított jó megélhetés vonzotta. Benne tömörültek az abszolút királyságtól eltartott eladósodott feudális családok, s természetesen nagyobb számban a vidéki feudális kizsákmányolás és a tengeri rablás elől menekülő tömegek. Nápoly nem volt ipari központ, hanem jellegzetes rezidenciaváros, bürokratikus központ, a szolgák, munkát nem találók és koldusok óriási tömegével. A kortársak ezt a tapintatlan és fegyelmezetlen csőcseléknek jellemzett tömeget már úgy ismerték, mint amely kész zsold fejében az abszolutizmus szolgálatába szegődni. A nápolyi szegénység tehát nagyrészt nem az ipari proletariátus előzménye volt, hanem gyülevész aljanép. A nápolyi királyság többi városainak népességi gyarapodása sem a kereskedelem és ipar fejlődésének alapján következett be, erősen parazita jellegűek voltak a városok. 1643-ban a hivatalos nápolyi tanácskozások is megállapították, hogy a királyságban nagy a kétségbeesés, különféle helyeken feszültség van, Calabriából Messinába, az Abruzzókból az Egyházi államba menekül a lakosság egy része.[5] Túl az Adriai-tengeren a fejlett kereskedelem ugyancsak a mediterrán hanyatlás keretein belül alakulhatott. Mint haszonélvező játszott szerepet az oszmán török hatalommal elért kompromisszuma alapján *Ragusa* (ma Dubrovnik), amelynek jól védett kikötője és hatalmas falrendszere lehetővé tette a sűrű beépítést és forgalmi élénkséget. A nagy és hosszú térről felvezető lejtős vagy meredek sikátorok egészen a dombtető falvonulatáig húzódtak, adtak otthont a dalmát és egyik utcában a szefárd zsidó lakosságnak. A görögökre rátelepedett *oszmán török birodalom* városaiban élénk ipar és távolsági kereskedelem virágzott, mindamellett az eredeti városkép és gazdasági szerkezet alapos eltolódásával. A Sztambullá lett Konstantinápolyban keresztény, muzulmán, zsidó népesség élt. A szefárd zsidók mellett külön tartották számon az áttelepített askenáz elemet (pl. 1603-ban az ottani „budaiak testülete" még külön szerepel). Az egykori bizánci birodalom makedóniai városaiban már kibontakozott a muzulmán lakosság fölénye a keresztény elemmel szemben. A 16. század végén még püspöki székkel, 60 keresztény pappal és mintegy 2000 házzal rendelkező bizánci Kasszandria a következő század során pusztult, néptelenedett. A forgalmi viszonyok viszont némely kisebb helyet növekvő szerephez is juttathattak. A Rhodosz szigeti Lindosz városban gazdag hajófelszerelők aktív kereskedelmi forgalmat folytattak jó hajóikon.[6]

Az atlanti és mediterrán országok mögötti sávra tekintve látjuk, ellentmondásos terület volt a városi és agrárfejlődés társadalmi, katolicizmus és reformáció vallási küzdelmeiben Svájc, ahol ugyanis jelentékeny városok, elmaradt paraszti területek egyaránt alkottak kantonokat és szereztek politikai jelentőséget. Igaz, hogy európai mérettel ezek a

[5] *Jean Delumeau:* La civilisation de la Renaissance 603, 606, 627, 642, 654.; *J. C. Russel:* Late Ancient and Medieval Population (Philadelphia, 1958) 47.; Barta János és Klaniczay Tibor: i. m. 533.; *Rozsnyai Ervin:* Giambattista Vico (Giambattista Vico: Az új tudomány. Bp., 1963) 16.; *Rosario Villari:* La rivolta antispagnola a Napoli. Le origini (1585–1647) (Bari, 1967) 156.

[6] *Káldy-Nagy Gyula:* Száműzetés vagy áttelepítés? (Évkönyv. Kiadja a Magyar Izraeliták Országos Képviselete. Szerkeszti Scheiber Sándor. 1979/80. Bp., 1980) 195.; *Apostolos E. Vacalopoulos:* History of Macedonia 1354–1833 (Thesszaloniki, 1973) 147.; *Raymond Matton:* Rhodes (³Athènes, 1959) 133.

nagyobb városok sem kerültek az első vonalba: Zürich lakosságszáma 1637-ben 8600 volt. A másik jelentékeny német-svájci város Basel volt. A 17. században népessége 10 000 felett mozgott. A növekedés tehát lassú, pedig ezt nem tudhatjuk be a 17. század háborús esztendeinek. Basel semlegesként a *harmincéves háború* peremén maradt, fenntartva nagyjából régi helyzetét, sőt délnémet menekülteket is befogadott. Talán a Svájcot is zavaró háborús viszonyok ottani menekültekkel duzzasztották fel a város lakosságszámát, s így adódhat, hogy 1638-ban Basel 20 000 polgárát és 7600 délnémet menekültet vesznek számításba.[7] A német-római birodalom városi élete kétségkívül magasabb szinten lépett be a 17. századba. Szép fejlődést értek meg a császári és tartományúri rezidencia városok. Bécs 1600 körül már felülmúlta a 100 000 főnyi népességet. Drezda népessége 1603-ban – gyors fejlődés eredményeként – 14 793 lélekre tehető. Elindult gyors pályáján a porosz főváros, Berlin, viszonylag alacsony helyzetből: 1642-ben a helyőrség hozzátartozói nélkül számítva kb. 7500 lélek élt benne. Ezek a példák érzékeltetik, hogy az újkori városfejlődésben a gazdasági fejlődés állandó hatótényezői mellett nagy szerepet kell tulajdonítanunk a politikai központ szerepének. A középkorhoz képest nem is a város önkormányzata már a lényeges, hanem a feudális testületek szerepét is visszaszorító fejedelmi abszolutizmus különféle szintjei. A kisvárosi széttagoltság, önállósághoz ragaszkodás sokszor lassította a fejlődést. Még Caspar Merian 1652. évi Berlin-látképe is a nagyobb, épületekben gazdagabb Berlin mellett (ahová esnek a városháza, a Miklós-, Mária- és Szentlélek-templomok, a régi pénzverde) mutatja be Cöln városát (külön városházával), de a Spree állandó fahídja mégis a kapcsolódás tényezője. A harmincéves háború nagy megrázkódtatással járt a német városok hálózatára. A városok visszaesése egyrészt lélekszámuk apadásában mutatkozott meg. A háború hatásait mindamellett a mai történeti kutatás már nem annyira tragikus demográfiai zuhanásnak tekinti, mint régebben, amikor közel 21 millióról valamivel több mint 13 millióra látták esni 1600 és 1650 között a német birodalom népességét, hanem inkább a németországi városok stagnálásáról beszél. Újabb kutatások szerint a birodalom lélekszáma nem zuhant olyan vészesen, illetve gyorsan kiheverhette az esést. 1600-ban kb. 15–17 milliós népességről szólnak, 1650-re nézve pedig kb. 16–18 milliós népességet tételeznek fel. A modern történetírásnak másfelől ebben a keretben magyarázatot kell találnia arra, hogy számos város esetében tényszerű a lakosságszám tartós esése, ti. a 16. század végén elért szintet csak a 19., vagy éppen a 20. században érték újra el. Ezért tételezik fel a lakosság regenerálódó képességének, a születési gyakoriságnak csökkenését. Ez esetben az össznépességnek is esnie kellett volna, hacsak más települések pedig nem gyarapodtak volna. Kétségtelen, hogy a hanyatlás olyan településeket érint, ahol a társadalmi-gazdasági okok jól magyarázzák a megcsappant népesség újra fel nem növését. Így a Hansa-városok közül Rostock esetében, amelynek nagy része leégett a harmincéves háborúban, a sokáig megcsappant lélekszám (még 1677-ben is 5000), a réginek egyharmada, a városszövetség általános hanyatlása folytán érthető meg. A lassú helyreállás figyelhető viszont meg a Frankfurt an der Oder környéki Eberswalde esetében, amely századokon keresztül viszonylag jelentékeny iparral rendelkezett. Pedig ez szinte teljesen elvesztette népességét (1600: 1045, 1635: 110, 1650: 300). A háború nagy veszteségét érzékelteti az a szám, hogy Rusteberg járásban (a mai

[7] *Anne-Marie Puz:* Affaires et politique. 15–16.; *S. H. Steinberg:* Der Dreißigjährige Krieg und der Kampf um die Vorherrschaft in Europa 1600–1660. 130.

Heiligenstadt körzetben) 1610-ben 4320, 1633-ban pedig csupán 3009 volt a népesség száma, tehát a veszteség 30,4% volt. Igaz, hogy a folyamatot az 1611 évi pestisjárvány kezdte el, amelyben Heiligenstadtban 600 ember pusztult el. Ezt követte a harmincéves háború pusztítása. Együttesen egy évszázaddal vetette vissza a népesedést a háborúskodás. Még ennél is súlyosabb veszteségek érték Isny városát, amelynek számára a harmincéves háború különféle megpróbáltatások sorát jelentette: 1621-ben és 1628/30 során az átvonuló hadak számára fizetendő hozzájárulások, 1631-ben a nagy tűzvész, 1632-ben beszállásolások, 1635-ben súlyos pestisjárvány, 1646-ban Wrangel hadának fosztogatása követte egymást. A tűzvésznek az épületek 7/8-a esett áldozatul, beleértve a templomokat, középületeket, 370 házat; a pestis állítólag 1800 halottat követelt; a háború egész során a fogyó lakosságból 270 000 forintot csikartak ki. Így érthető, hogy végén csupán 250 polgára maradt Isnynek, akik mégis újjáépítették városukat. Ha lehet, még súlyosabb sors jutott Gelnhausennek: 1621–31 években megszállás alatt állt, svédek vonultak át 1632-ben, horvát hadak pusztították 1634/35-ben. Így az 1611. évi 498 adófizető és 36 nemes helyén 1642-ben csupán 40 polgár maradt, a többi meghalt vagy elmenekült. Bonyolultabban jelentkeztek a hadieseményék és politikai feszültségek a nagyvárosok életében. Stralsundban a polgári radikális ellenzéknek hosszas küzdelem után 1616-ban sikerült szavazati jogot nyernie; 1628-ban Wallenstein előnyomulása a város ellen váltott ki újabb népmozgalmat, s ez a tanácsot az ostrom elleni állásfoglalásra és a svédekkel való szövetségi szerződésre késztette. Ebben a Hansa-városban is megnyilvánult a középkori városi közösségek hanyatlása, s az egész Hansa süllyedése. Németország középső és keleti részén a harmincéves háború előtt magas fejlettséget értek el a közép- és kisvárosok. Magdeburg népessége 1631 előtt 40 000 fő volt; a háború előtt a thüringiai városok közül Erfurt népessége 18 000, mühlhausené 9000, Nordhausené 6300, Gotha, az útcsomópont Eisenach és a vasipari központ Schmalkalden lakossága egyenkint 4500, Jena városáé 4300 lélek volt. Thüringiában még 2000 lélekszám felett volt Altenburg, Arnstadt, Frankenhausen, Meiningen, Heiligenstadt, Neustadt, Saalfeld, Schleiz, s volt még kb. 80 város 2000-es lélekszám alatt. A harmincéves háború vetett véget a cérnával és lennel kereskedő Hansa-város Lemgo virágzásának. Nördlingen 1634-ben ostromot szenvedett, a város melletti csata során a lakosság fele elpusztult – súlyos árat fizettek azért, hogy a német–horvát–bosnyák csapatok legyőzhessék a svédeket. Súlyos károk érték a háborúban Münchent, amelynek 1600 körül 16 000 lakosa volt, de pestis sújtotta a háború mellett, továbbá Hannovert, amelynek 1602-ben kb. 6000 lakosa volt. A Majna melletti Frankfurt kereskedelme visszaesett a háború idején. Csak az olyan nagy, 20–40 000 lélekszámú városok, mint Hamburg, Lübeck, Köln vészelték át a hosszú háborúskodást.[8]

[8] *J. Braun–Fr. Hogenberger:* Civitates orbis terrarum (Köln, 1618); *Granasztói György:* Becslés Sopron XVI–XVII. századi lélekszámára 320–321.; *Heinz Klemm:* Schönes Dresden (Dresden, 1967) 16.; a berlini Märkisches Museum anyaga; *Gyimesi Sándor:* Az európai városok a kapitalizmus küszöbén (Századok, 1972) 287.; *S. H. Steinberg:* Der Dreißigjährige Krieg und der Kampf um die Vorherrschaft in Europa 1600–1660. 132.; *Brigitta Zuckermann:* Die ökonomisch-geographische Entwicklung der Stadt Eberswalde (Wissenschaftliche Zeitschrift der Pädagogischen Hochschule Potsdam, Jahrgang 3, 1956/1957. Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe. Heft 1.;77, 89.; *Walter Geiger:* Zur Bevölkerungsentwicklung in den Grenzen des heutigen Kreises Heiligenstadt bis 1970 (I. Teil) (Eichsfelder Heimathefte 1973. 2.) 108–109.; *Heinz Stoob:* Isny (Deutscher Städteatlas. Lieferung I Nr. 5, 1973. Münster [Westf.] – Dortmund) 3.; *Heinz Stoob:* Gelnhausen (Deutscher

A felemelkedő atlanti országok és a főutaktól félreszorult mediterrán vidékek s velük a Német Birodalom fejlődése tehát ellentétes volt. Mégis az utóbbiak erős tartalékokkal rendelkeztek a régi önkormányzatok maradványaiban és a felhalmozott nagy vagyonokban. Mind Itáliában, mind Németországban a korábbi kedvezőbb időszakokban az iparszerkezet modernizálódása is előrehaladt az iparban és bányászatban. Feudális visszahatás és háborúk sok csapást mértek ezekre az eredményekre. Mégis magasabb szinten maradtak, mint azok a *keletebbre eső országok,* amelyek korábban sem voltak a főutakon, és most még messzebb kerültek azoktól, amelyek városai már eleve kisebb és kevésbé fejlettek voltak, amelyeknek önálló állami fejlődése is veszélybe került a Habsburg- és az oszmán birodalom kibontakozása során. Ezek számára annál fontosabb volt, hogy területüket elkerüljék a háborúk, hogy a városok minél többet megőrizzenek középkorias rendi jogaikból, bármennyire korszerűtlen volt ez az európai fejlődés egészében. Ilyen szempontból tekinthetjük át együtt Csehországot és Magyarországot Erdéllyel, amelyek közös sorsára éppen Bethlen Gábor figyelt fel olyan éles szemmel. Kétségtelen, hogy a Habsburg-birodalomba került országok közül *Csehország* városfejlődése magasabb szintet ért el, mint a királyi Magyarországé. A cseh főváros a 17. század elejének egyik európai szellemi központja, II. Rudolf császár uralmi székhelye, az 1612. évig Habsburg-főváros, a tudós asztronómia képviselőinek (Tycho de Brahe és Johannes Kepler), az asztrológia és alkimia művelőinek működési tere volt. Középkorias vonásaikat a cseh városok mégis őrizték. A cseh főváros még mindig önálló közigazgatással rendelkező egységekből állt. A Prágát kitevő, együtt alkotó kisvárosok még mindig nem forrtak össze egységes nagyvárossá, helyi céhei külön megmaradtak, párhuzamosan 2–3 helyileg szervezett céhben osztotta meg a prágai kézművességet. Az óváros Týn-temploma őrizte meg Tycho Brahe síremlékét. A Károly-egyetemnek rektora volt a neves orvos, Johannes Jessenius eques Hungarus, azaz Jeszenszky János, aki először folytatott nyilvános boncolást. 1618. május 21-én császári tilalom ellenére a prágai Carolinumban tartottak gyűlést a protestáns cseh vezetők, ahol összeállították politikai és vallási panaszlistájukat. Az óvárosi főtéren következett be 1621. június 21-én a felkelő vezetők, köztük Jessenius kivégzése. Az óváros túlélte ezeket a szenvedéseket. A város önálló levelezést folytat más városokkal, a határon túlra is, pl. 1628-ban az óvárosi bíró, polgármester és tanács cseh nyelvű levelet intézett Szakolca polgármesteréhez és tanácsához. Az újváros is fenntartotta önálló tevékenységét. Polgármestere és tanácsa a külföld városaival is levelezett, pl. 1628-ban cseh nyelvű levélben fordult Szakolcához. Az újvárosi polgárok, mint Jan Holba 1628-ban az újvárosi bírót, polgármestert és tanácsot keresték meg ügyeikben. A városrész különállását hangsúlyozta az 1643-ban alkalmazott pecséten a posztókészítők céhe (+Pecziet: czechu Saukenniku noveho miesta Praz.) A Kisoldal (kisebb prágai város) városháza nemcsak a városrész ügyvitelének volt színtere, olykor helyet adott jelentékeny országos eseményeknek, itt állapodtak meg a különféle cseh protestáns irányok abban a

---

Städteatlas Lieferung I Nr. 4, 1973. Münster [Westf.]-Dortmund) 3.; *Herbert Langer:* Stralsund 1600–1630 Eine Hansestadt in der Krise und im europäischen Konflikt (Weimar, 1971) passim; *Karl Czok:* Die Stadt. Ihre Stellung in der deutschen Geschichte. (Leipzig–Jena–Berlin, 1969) 61.; *Joachim H. Schultze:* Jena. Werden, Wachstum und Entwicklungsmöglichkeiten der Universitäts- und Industriestadt (Jena, 1955) 77.; *M. J. Elsas:* Umriss einer Geschichte der Preise und Löhne in Deutschland. I. B. (Leiden, 1936) 78.; *Pach Zsigmond Pál:* A III. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszusról (Századok, 1966. 1. szám) 24.

közös hitvallásban, amit 1575. május 17-én elfogadtak, mint jogilag elismert cseh konfessziót. A késő renaissance építmény a Kisoldali téren azonban nem őrizte meg akkori formáját, hanem az 1617–22 években elnyerte újkori alakját. A négy vezető rendi politikus 1618. május 22-én egy Prága-kisoldali nemesi házban jött össze, amikor is a közrend megzavaróinak minősítették a két helytartót. A megtorlást ez a városrész sem kerülte el. A Husz János emlékének szentelt templomot Prága Kisoldalán 1623-ban a katolikusoknak adták át a Habsburg-ház győzelme következtében. A Hradčany városháza a maga 1598. évben épült renaissance épületében, az 1601/4. évekből ennek a területnek önálló városi szervezkedését érzékelteti. A palota körüli városrész sajátos háttere volt az 1618. május 23-i defenestrationak (Fenstersturz), amit a két gyűlölt helytartó ellen követtek el. Prága egésze és városrészei sok viszontagságot éltek át, és megtanulták azokat átélni tudni. A városban történtekért kétségkívül különféle helyek, intézmények és rendek képviselői voltak felelősek a Habsburgok szemében. A 36 rendi igazgató közt, akiket május 25-én választottak, 12 nagybirtokos és 12 lovag mellett 12 polgár volt. Ez utóbbiak közt vezető szerepbe került Früwein Márton, Ottersdorfi János Tivadar Sixtus és Závořicei Škréta Dániel. A mozgalom sikerét gátolta a felkelés rivális vezető csoportja, amelyet a diéta többsége 1618 augusztusában háttérbe szorított, ebben a csoportban is volt befolyásos polgár, a Prága óvárosi Sobiškoi Mágrle Vencel. Utóbb arra is hivatkozni lehetett, hogy a felkelés nem tudta a polgárságot egészében megnyerni, s hogy Fehérhegy után a város kapitulált. Így maradhatott épen Tycho Brahe gyűjteménye, amit még 1620-ban René Descartes katona felkeresett. Václav Hollar 1649. évi metszete Prága látképéről a tagoltságot a helynevek, a címerek, az épületek cseh, latin, német szövegével még inkább mutatja: a Ratschin, a vár, a Kisoldal, az Óváros, az újváros és Wyssehrad, valamint a Zsidóváros kerültek megkülönböztetésre. Bármilyen kiemelkedő szerepet töltött be együtt a cseh főváros az egész városhálózatban, más cseh és morva városok is jelentékenyek voltak. A 17. századi Plzeň számos templomával, négy városkapujával és elővárosával ezek közé tartozott. A morva területen 1600 körül kiemelkedett Olomouc 6–10 ezer, Jihlava 5–6 ezer, Brno 4–5 ezer, Znojmo 3–4 ezer, Uničov és Uherské Hradiště egyenként, 1,5–2,5 ezer lakosával. A sorrend jelzi a morva városok nagyságrendi átrendeződését a reformáció és ellenreformáció viszontagságai, a bányászat és ipar súlyponteltolódása folytán. A városok szerepét Csehországban átérezte az országon átutazó és a dolgokat Bethlen Gábor híveként látó Szepsi Csombor Márton, aki a zsarnok fejedelem elleni feltámadást nem utolsósorban azzal magyarázta, hogy az és környezete városainak háborgatója volt. A morva városokban is súlyos érvágást végzett a harmincéves háború, ha Olomouc 1624. évi 14 000 halottja természetesen eltúlzott, téves adat a városi krónikában. A fogyást hamarosan kezdte kiegyenlíteni a születések magas száma. A háború elvesztése mégis visszavonhatatlan nyomot hagyott a városi életben, elfojtották a protestantizmust. Čáslav, Litoměřice és Kutná Hora városokban tömegesen égették Husz és más huszita személyiségek képeit, könyveit.[9]

[9] A Muzeum Hlavního Města Prahy anyaga alapján; a Národní Muzeum v Praze anyaga alapján; *Vlad J. Sedlák:* O počátcích erbů pražských cechů (V Praze, 1945) 32, 34, 45, 49.; *Josef Macůrek:* České zeme a Slovensko (1620–1750) Studia z dějin politických, hospodářských a interetnických vztahů (Brno, 1969) 112–116.; *Václav Husa:* Dějiny Československa (Praha, 1961) 127–128, 134–136.; *František Kavka:* Geschichte der Tschechoslowakei. Kurzer Abriss. (Prag, 1968) 99,

Ehhez a testi-lelki pusztuláshoz képest viszonylag épen vészelte át a háborúkat és járványokat a *magyar városhálózatnak* az a része, amely átélte a 16. század oszmán hadjárásait. Debrecen népességét a 15 éves háború megpróbáltatásai 6 ezerre vetették vissza. Ez a város azonban 1605-ben és 1625-ben Erdéllyel ismertette el, hogy a beszökött jobbágyokat a megyék nem követelhetik vissza. A 17. század első felének hullámzást előidéző tényezői ellenére 1661-ben már 12–13 ezer lakossal számolnak. El kell fogadnunk, hogy akkor az ország legnépesebb városa volt, menedéke az elpusztult falvak életben maradt lakosainak is. Lélekszámát tekintve ennél lényegesen kisebb volt Kassa városa, ahol 1633-ban a falakon belül 2300, a külvárosban 1900 fő élt. Más kérdés a városiasság és külső forgalom foka, ami ezt a rést kicsinyíti. Erdély legforgalmasabb és művelődési szempontból is az első városai közé tartozott Kolozsvár, ahol az 1601, 1603 és 1611. évi 120 000 forint értéket elvonó sarcoltatás utáni viszonylag nyugalmas évtizedek virágzása folytán az 1600 körül 8500 főnyi lélekszámról emelkedve 1660 körül a népesség elérte a 10 000 főt. A városfalakon belüli négy negyedén túl a falakon kívül három irányban terjeszkedett. A kolozsvári magyar és szász patriciátus után a középpolgárságban is terjedt a renaissance ízlés. Az erdélyi bányavárosok is fejlődtek: Felsőbányán 1640-ben ötvöscéhet ismerünk. A városfejlődés útját újabb erdélyi tájak járták. Csíkszereda, Székelyudvarhely, Marosvásárhely, Szászrégen vásároshelyek után 1607-ben Gyergyószentmiklós Rákóczi Zsigmondtól kapott vásártartási jogot. Bethlen Gábor itt nem részletezhető gazdaságpolitikája, belső biztonságteremtése európai mérettel mérve is pozitív szakaszt jelentett.[10]

Ami a városok belső szerkezetét illeti, a *Balti-tenger melléke* már a korábbi középkorban is egyenetlen fejlődést mutatott. Voltak fejlett és nagy kikötővárosai, azokhoz vezető élénk utakkal és forgalommal és voltak város nélküli körzetei. Az egész vidékre rányomta bélyegét a német Hansa gazdasági túlsúlya. A világforgalmi átrendeződés és Németország belső politikai meg háborús eseményei megzavarták és csökkentették ezt a túlsúlyt, így az egész vidéknek a középkori főútvonal szerephez képest visszaesése mégis emelkedést biztosított a skandináv városoknak és a Hansa lengyel partokon lévő tagjainak. Lengyelország belső területein is átrendeződött a városok politikai és gazdasági súlya,

---

104–105.; *J. V. Polišenský:* The Thirty Years War (London, 1974) 103–106.; *Joseph Macek:* Jean Hus et les traditions hussites (XVe–XIXe siècles) (Saint-Amand, 1973) 343.; *Jaroslav Marek:* Společenská struktura moravských královských měst v 15. a 16. století (Praha, 1965) 30.; Barta János és Klaniczay Tibor: i. m. 528, 541.; *Kovács Sándor Iván:* Gaál Gábor 1943. évi Szepsi Csombor kiadása 818.; *S. H. Steinberg:* Der Dreißigjährige Krieg und der Kampf um Vorherrschaft in Europa 1600–1660. 129.

[10] *Zoltai Lajos:* Debrecen sz. kir. város határának kialakulása es birtokainak megszerzése (klny. a Debreceni Képes Kalendáriom 1917-ik évi folyamából. Debrecen, 1916) 10.; *Granasztói György:* A városi élet keretei a feudáliskori Magyarországon (Kassa társadalma a XVI. század derekán) (kandidátusi értekezés; Bp., 1975) 90. és XII.; *Jakó Zsigmond:* Az otthon és művészete a XVI–XVII. századi Kolozsváron (Szempontok reneszánszkori művelődésünk kutatásához) (Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Bukarest–Kolozsvár, 1957) 364–366, 368–369, 374, 392.; *Ştefan Pascu* (sub redacţia . . .): Istoria Clujului (Cluj, 1974) 139, 154–156, 158.; *Balogh Béla* hozzászólása Kovách Géza A korai kapitalizmus hazai fejlődésének kérdéséhez című közleményéhez (Korunk, 1977, 3. szám) 241.; *Tarisznyás Márton:* Gyergyó múltjából (Korunk, 1976. 5. szám) 340.

kelet felé terjedt a forgalmi övezetek bővülése. Mivel Svédország a 17. század első felének vezető és sikeres hatalma volt, Lengyelország pedig csupán a század második felében szenvedett el súlyosabb csapásokat, a tárgyalt korszakban a német és cseh fejlődéshez képest viszonylag zavartalan volt a városok élete, lehetőségeinek kifejlése lengyel és skandináv területen. Különösen a svéd forgalom tudta kiaknázni a Hansa hanyatlását, visszaszorulását. A 17. század elején *Lengyelországban* mintegy 700 város volt, de közülük csak 8-nak volt több lakosa, mint 10 000: Krakkó, Poznań, Lublin, Varsó, Gdańsk, Toruń, Elbląg, Bydgoszcz. Közülük a legnagyobb Gdańsk volt, 50–80 000 lakos között mozgott, Krakkó kb. 28 000, Poznań kb. 20 000 lakosú volt. A fővárossá emelkedett Varsó Óvárosa fényesen kiépült a királyi várral, mágnás és patrícius palotákkal, Újvárosa jellegzetes polgári városrész volt, a Visztula parti előváros, a Krakowskie Przedmieście kiépült, arisztokrata famíliák építkeztek a külterületi Lesznon és a Nowy Światon. Így érte el Varsó 1655 körül a 15 000 lakost. Gdańsk vetekedett az európai nagyvárosokkal, a Hansa német főhelyeivel, mindenesetre élen járt Poroszországban. Távoli forgalmát jelenti, hogy volt magyar neve is, Danczka. Típusában újfajta kereskedelmet fejlesztett ki, leküzdve mások kiváltságait a maga jobb számítókészségével, megelőzve Krakkót és Toruńt. 1600 körül a gabonakereskedelem virágzó végpontja. A „lengyel, mazur, pruz" földön járt Szepsi Csombor Márton megfogalmazásában Danczka városa „Pruzországnak nemcsak metropolisa, hanem legfőbbik emporiuma". A városban a tanító folytatta tanulmányait. A renaissance kultúra fénykorát élhette át a magyar utazó a porosz és lengyel alaplakosságú, de holland, svéd, dán, flamand polgárokat is fogadó városban. A városi kancellária, iskolák, nyomdászat, könyvtári tevékenység, színházi élet, költészet virágzott. Ezt megalapozta élénk kereskedelmi és hitelélete. Ennek fejlődése talaján bontakozott ki Johannes Hevelius csillagászati munkája. Mintegy 100 lengyelországi városnak népessége 2000 és 10 000 között mozgott. Közülük a 17. század közepére Wilno is nagyvárossá (20 000 lakos) emelkedett. De a közepes városok, mint Tczew, Puck, Sztum patríciusai jelentős összegeket földbirtokukba fektettek, keresményük jelentékeny hányadát ékszerbe, szőrmébe, lakásberendezésbe, jobb esetben könyvbe és műtárgyba fektették, de kevésbé vállalkozásokba. Élénkebbek voltak a 4–5000 lakosú Sandomierz, Kazimierz Dolny, Gniezno városokban a gazdasági élet jelenségei. Mintegy 400 olyan város volt Lengyelországban a 17. század elején, amelyben 1000 és 2000 közti lakosság élt. Mazóvia kisebb városai, amelyek forgalmi átmenőhelyek voltak Poznań, Gdańsk felé, lóval, ökörrel kereskedtek. A 17. század harmadik évtizedétől a harmincéves háború kihatásai miatt csökkent forgalmuk. Körülbelül 100 település városnak számított Lengyelországban, bár népessége nem tett ki 1000 főt sem. Az 500 és 2000 közti lakosú lengyel helységek lakosainak nagy része mezőgazdasági foglalkozású volt. Ilyen volt a mazóviai Piaseczno, a maga kb. 1000 lakosával. Ipara szinte kimerült a cipőkészítésben, sörfőzésben és szeszfőzésben, tehát mezőgazdasági alapanyagok feldolgozásában. Piaseczno esete példázza, hogy az ilyen kis vidéki városok népessége nagyrészt a környező falvakból származott, és azok családjaival rokonságban állott. Az 1600 körüli évek gazdasági nehézségei miatt megkezdődött a város elhagyása és a falura áramlás, bár ez társadalmi helyzetükben lényeges romlást hozott.[11]

[11] *H. Samsonowicz:* Das polnische Bürgertum in der Renaissancezeit (La Renaissance et la Reformation en Pologne et en Hongrie [1450–1650] Bp., 1963) 92, 94.; a Muzeum Historyczne w

A lengyel partokkal átellenben a Hansa nyomasztó fölénye csökkenvén, a saját városfejlődés nekilendülhetett, igaz, viszonylag alacsony szintről. Dániában a későközépkorban mintegy 90 város volt, a legtöbb egészen kicsiny. De még kevesebb volt a svéd és norvég városok száma, a legritkább a városhálózat pedig Finnországban, ahol csupán 6 város volt. Dániában – ahol Szepsi Csombor Márton ugyancsak megfordult – a városi népesség a 17. század közepén az egész népességnek alig 15%-át érte el. A nagyhatalmi állásra törő *Svédország* az előbbi országhoz képest hatalmas területével, természeti kincseivel gyorsabban növelhette némely városát. Főleg a főváros, Stockholm fejlődése volt látványos. Ezzel együtt is csupán a 10 000 főt érte el 1620-ban. Igaz, hogy ez aránylag nagy, mivel Gusztáv Adolf korára Svédország és Finnország népességét csupán 6–700 000 főre teszik. A birodalmi főváros forgalma azonban együtt nőtt a hatalmi emelkedéssel, és ez még szembeszökőbbé teszi a város emelkedését: 1635-ben 50 000 birodalmi tallért tett ki ott a vámbevétel, 1645-re azonban már a 300 000 tallért érte el. A város népességnövekedése is meggyorsult: 1660-ban megközelítette a 40 000 főt. A rideg Észak a városok segítségével lépett élénk kapcsolatba a kontinenssel, a svédek fővárosa vonzotta a maga toleranciájával az olyan nagy szellemeket, mint Hugo Grotius, René Descartes.[12]

A 17. század minden válsága ellenére előretört az új a történelmi folyamatban – ebben nem utolsósorban a városi polgárság, az új városi termelési viszonyok térhódítása játszott döntő szerepet.

Warszawie anyaga alapján; Warszawa, Archiwum Główne Akt Dawnych Zbiór dokumentów pergaminowych T. I. 1696, 1707. szám; Barta János és Klaniczay Tibor (szerk.): Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból I. rész 528–532.; *Maria Bogucka:* Zycie codzienne w Gdansku, wiek XVI–XVII. (Warszawa, 1967) passim; *St Herbst:* Miasta i mieszczanstwo renesansu polskiego (Warszawa, 1954) 7.; *Maria Bogucka:* Amsterdam and the Baltic in the First Half of the Seventeenth Century (Economic History Review, 1973. 3.) 434.

[12] *F. Lindberg:* Das Studium der Staedtegeschichte in den skandinavischen Laendern (Extrait des „Cahiers bruxellois", t. XII. fasc. II. (1967) 3–4.; *Ulrich Bracher:* Gustav Adolf von Schweden. Eine historische Biographie (Stuttgart–Wels, 1971) 147.; a stockholmi Stadsmuseet anyaga alapján.

Benda Kálmán:

DIPLOMÁCIAI SZERVEZET ÉS DIPLOMATÁK ERDÉLYBEN BETHLEN GÁBOR KORÁBAN

A diplomácia kezdettől fogva mindvégig központi helyet foglalt el Bethlen Gábor politikájában. Ezért talán nem lesz fölösleges, ha megvizsgáljuk a fejedelemség diplomáciai szervezetét és annak működését.

Elöljáróban hadd emlékeztessünk arra, hogy a diplomáciai szervezet kialakulása Európa-szerte a 16–17. századra esik. Korábban a nemzetközi érintkezésben csak az alkalmi követségek járták. Velence küldött elsőnek az 1500-as évek elején állandó megbízottakat a fontosabb országokba, s mintegy száz év alatt kialakult a rendszer, hogy az európai államok követeket tartanak egymás udvarában. Az államok közti kapcsolatok állandósulása megindította a nemzetközi jog kifejlődését. A 17. századra már kialakultak a diplomáciai etikett, a követek fogadásának, az uralkodóval és az udvarral való érintkezésének külsőségei. A megszokott formától való eltérés, ha látszatra még oly jelentéktelen is, a diplomáciai etikett nyelvén a két állam kapcsolatában beállott vagy csak ezután bekövetkező változásról ad hírt – ezért minden oldalról kínos aggodalommal figyelik a fogadások külsőségeit. A diplomaták – uralkodójuknak a nemzetközi politikában elfoglalt tekintélye, de részben saját otthoni társadalmi helyzetük alapján – egymás közt is pontos rangsort tartanak. Magasabb ranggal több és más jog jár. Érkezéskor, távozáskor, bevonuláskor a követ által kifejtett pompa uralkodója tekintélyét is öregbíti. Mindez együttvéve közrejátszik abban, hogy a diplomáciai szolgálatban szívesen alkalmazzák a születési arisztokrácia legmagasabb rangú és legvagyonosabb tagjait.

A vagyon és az előkelő származás azonban önmagában már egyre kevésbé elegendő: a követtől elvárják, hogy valamelyes politikai, földrajzi és közgazdasági ismeretekkel rendelkezzék. Legfontosabb feladatuk ugyanis, hogy módszeres információt küldjenek az állomáshelyükül szolgáló ország politikai viszonyairól, gazdasági és katonai helyzetéről, az európai hatalmak közt elfoglalt helyéről. Nemcsak az eseményekről szóló beszámolókat várják tőlük – ezeket a kor nyomtatott újságlapjai is közlik –, hanem a politikai és katonai helyzetet alakító tényezők felderítését, az egymással szemben álló pártok erejének a felmérését, a központi hatalom lehetőségeinek a megítélését, általában azoknak a tényezőknek a közlését, amelyekből következtetni lehet a jövő alakulására, s amihez igazíthatják a külpolitikát. Ezzel függött össze a követek másik feladata, az, hogy az idegen udvarban a küldőjük érdekeinek megfelelő politikai irányt juttassák érvényre.[1]

[1] Az egyetemes diplomácia-történetre l. *R. B. Mowat:* History of European Diplomacy. I. London, 1938; Histoire des relations internationales. Publiée sous la direction de Pierre Renouvin. Főleg a *Gaston Zeller* által írt I. k.: Les temps modernes. I. De Christophe Colombe à Cromwell. Paris, 1956; Histoire de la diplomatie. Publiée sous la direction de Vladimir Potiemkine. I. Paris, 1946. A velencei diplomáciára: *Armand Baschet:* La diplomatie vénitienne. Paris, 1962.

A diplomáciai szervezet mindenütt hosszú, évszázados fejlődés során alakult ki, a középkori keretekből való kibontakozás nem ment máról holnapra. Az önálló magyar diplomácia Moháccsal lényegében megszűnt. Szapolyai János király franciaországi tárgyalásai vagy I. Szulejmán szultánnal való kapcsolatai nem hoztak létre egyenrangú diplomáciai kapcsolatokat, a Habsburg császári-királyi udvar külpolitikája, kiépülő diplomáciai szervezete pedig – bár időről időre magyarok is szerepet kaptak benne – nem Magyarország, hanem a birodalom érdekeit képviselte.

A 16. század második felében önállósuló Erdély fejedelmei az állami szervezet kiépítésében nem támaszkodhattak kiforrott előzményekre; az önálló diplomáciának sem voltak a fejedelemségben hagyományai. Bár alkalmi követeket már János Zsigmond is küldött, főleg Isztambulba, a Portára, de más uralkodókhoz is, állandósultabb diplomáciáról csak az 1570-es évektől, Báthory István fejedelemségétől kezdve beszélhetünk. Ekkor rendezik be Isztambul Balat nevű negyedében az Erdélyi Házat, az egymást váltó fejedelmi követek szállását is.[2] Amikor Báthoryt 1576-ban lengyel királlyá választják, az erdélyi diplomácia önállósága is megszűnik, Krakkóból irányítják, és lényegében betagozódik a lengyel külpolitikába; még leginkább török viszonylatban él tovább a külön diplomáciai szervezet. Amikor azonban Báthory Zsigmond fejedelem 1594-ben felmondja a hűséget a Portának, ez is megszűnik.[3] Az ezt követő majd húszéves háborús korszak nemcsak a diplomáciai szervezet kialakulását akasztotta meg, hanem az egész államszervezetet teljesen szétzilálta. Bocskainak nem maradt ideje rá, hogy helyreállítsa, az 1608-ban trónra lépő Báthory Gábor pedig ez irányban alig tett valamit. Amikor Bethlen 1613-ban a fejedelemség élére került, szinte a semmiből kellett a kormányzatot és a diplomáciát újjászerveznie.[4]

Más vonatkozásban a történeti irodalom már rámutatott azokra a nehézségekre, amelyek abból adódtak, hogy Bethlennek nem állt rendelkezésére Erdélyben a kormányzat különböző ágazataiban szakértő gárda, úgyannyira, hogy az ügyek legtöbbjét neki magának kellett intéznie.[5] Még fokozottabban így volt ez a diplomáciában. A fejedelemségben voltak iskolákat járt, nyelveket értő, ügyesen tárgyaló emberek, akik egy-egy feladat ellátására alkalmasok voltak, de olyanok, akik a fejedelemnek Európát átfogó szemléletét önállóan képviselni tudják, mindvégig hiányoztak. Bethlen nemcsak a diplomácia irányítását tartotta kezében, hanem annak legapróbb részleteit is személyesen kellett, hogy intézze. Még a követi utasításokat is többnyire saját kezűleg írta.

[2] A nagyenyedi országgyűlés ugyan már 1560 márciusában elrendelte, hogy Gyulai Mihályt állandó rezidensként küldjék a Portára (Erdélyi Országgyűlési Emlékek II. k. Bp., 1877. 175–176.), de semmi nyoma, hogy az állandóság megvalósult volna. Az első ellenőrizhetően állandó követ 1572-ben tűnik fel, Daczó János személyében. (*Bíró Vencel:* Erdély követei a portán. Cluj-Kolozsvár 1921. 114.) – Az Erdélyi Házra l. *Bíró Vencel:* i. m. 113. s köv. l.

[3] 1594 és 1606 közt állandó portai követ nincs, és a néhány alkalmi követség is főként Székely Mózes rövid fejedelemségének idejére szorítkozik. (*Bíró Vencel:* i. m. 116–117.)

[4] Legújabban *Mezey Barna:* Az erdélyi fejedelemség kormányzata Bethlen Gábor korában. (Bethlen Gábor állama és kora. Szerkesztette: Kovács Kálmán. Bp., 1980. 19. s köv. l.) Idézi a korábbi irodalmat is.

[5] *Trócsányi Zsolt:* Erdély központi kormányzata. 1540–1690. Bp., 1980. több helyen is, l. pl. 256.

Ilyen körülmények közt érthető, hogy bármily kiterjedtek voltak is Bethlen diplomáciai érintkezései, az állandó követség rendszere az ő idején sem fejlődött ki. Kivételt képezett a portai követség: az Erdélyi Háznak nevezett követségi épületben már állandó jelleggel jelen volt valaki. Az isztambuli követség fontos volt a török kapcsolatok miatt, de európai vonatkozásban is – erről még külön szólunk majd. A portai rezidensek is sűrűn váltakoztak azonban, s a lényeges ügyeket itt is külön megbízatással érkező „rendkívüli követek" intézték.[6] A rendkívüli követ alkalmi feladatot kapott, s ha ezt elintézte, néhány nap vagy hét után visszatért. Amikor szükséges volt a tárgyalás folytatása, újból útrakelt, nemegyszer azonban a megbízást más személy kapta.

Arról tehát, hogy Bethlen rendszeresen tájékozódhatott volna a különböző országok erőviszonyairól, hogy saját politikájának alakításához folyamatos információkat kaphatott volna, nem beszélhetünk, ahogy arra sem volt módja, hogy az idegen udvarokat rendszeresen tájékoztassa saját elhatározásairól, vagy céljainak megfelelően befolyásolja. Külpolitikája nem annyira a hatalmi viszonyok ismeretén, inkább intuíción alapult – ezért is érhette több ízben meglepetés, előre nem látott fordulat. Az alkalmi követségek értesülései gyakran felületesek voltak, a követnek nem is volt ideje információit leellenőrizni, a helyzetek is változtak, alakultak, s erről a fejedelem csak megkésve, vagy sehogy sem értesült.

A meglepő az, hogy az alkalmi követségek is ritkák voltak. Két kezünkön megszámolhatjuk azokat az eseteket, amikor Bethlen valamely uralkodóhoz diplomáciai ügyben követet küldött, s ez is inkább uralkodása második felében történt. Az európai hatalmakkal az érintkezés nem közvetlenül, hanem szinte mindig a portai, isztambuli követségeken át történt. Erre még szintén visszatérünk.

Az elmondottakból következik, hogy erdélyi diplomáciai testületről nem beszélhetünk. Bethlen az alkalmi követséget hol erre, hol arra bízta; utólagosan az a benyomásunk, kereste a megfelelő embereket. Azt azonban, hogy milyen szempontok alapján, nehéz volna eldönteni. A vallási hovatartozás nem számított, diplomatái között a kálvinisták mellett katolikusokat, unitáriusokat és szombatosokat egyaránt találunk. Papokat viszont sohasem alkalmazott a diplomáciában, nem tudjuk miért, szászokat sem. A régi főnemesi, előkelő családok tagjait is csak akkor vette elő, ha ünnepélyes tisztelgés, jókívánságok átadása, valamely udvariassági gesztus volt soron a portán, vagy a császári udvarban, de érdemi feladatot nem bízott rájuk. A II. Ferdinánddal folytatott tárgyalásokban magyarországiakat is felhasznált – így amikor 1623-ban nevezetes házassági ajánlatát első felesége rokonával, Károlyi Mihállyal küldte Bécsbe[7] –, más vonatkozásban azonban erre nincsen példa.

Diplomatáit, azt mondhatjuk kivétel nélkül, a jónevű és jómódú köznemesség sorából választotta. Ehhez a nagyságosok közé még csak emelkedőben lévő réteghez

[6] A portai állandó és alkalmi követeket időrendben, név szerinti kimutatásban közli *Bíró Vencel:* i. m. 118–122.

[7] A Károlyinak adott utasítás: *Szalay László:* Galántai Gróf Eszterházy Miklós Magyarország nádora. II. k. Pest, 1866. 32. s köv. l.; Kamuthi instrukciója: *Szilágyi Sándor:* Adalékok Bethlen Gábor szövetkezéseinek történetéhez. Bp., 1873. (Értekezések a történeti tudományok köréből. II./VIII.) 44. s köv. l.

tartozott Toldalaghi Mihály,[8] portai ügyekben Bethlen egyik legfontosabb embere, valamint legverzátusabb diplomatája, Mikó Ferenc is.[9] Egyébként mindketten már Székely Mózes idején a fejedelem bujdosó társai, akik később is mindig kitartottak mellette; Mikó, aki fiatal legény kora óta Bethlen familiárisa volt, nemcsak a bujdosásba, de 1604-es isztambuli és 1609-es pozsonyi követségébe is elkísérte urát, és kíséretében volt, amikor Báthory Gábor elől ismét török földre menekült 1613-ban. Kettőjüket valóban Bethlen állandó diplomatáinak nevezhetjük, rajtuk kívül csak Borsos Tamás[10] és talán még Balassi Ferenc[11] mondható annak. Mind a négy említett buzgó szombatos volt, Bethlen nyilván ezért alkalmazta őket főként a török diplomáciában.[12] Ügyes tárgyalók voltak, a nagyvezér és a divánülő pasák kedvelték őket, Borsost pedig még az isztambuli angol követ, Sir Thomas Roe is megdicsérte, mondván, hogy „okos, ügyes, szorgalmas és urához hű."[13] Szélesebb politikai látókörrel azonban egyikőjük sem rendelkezett, még a Bethlenhez legközelebb álló Mikó sem. Amit rájuk bíztak, azt igyekeztek becsülettel elintézni, de ötlet, javaslat, eredeti meglátás nem tellett tőlük. A diplomáciai tervek kigondolásában, előkészítésében a fejedelemnek nem voltak számba vehető munkatársai.

Bethlen – érezve az alkalmas emberek hiányát – külföldi akadémiákon az ő ösztöndíjával tanuló erdélyi diákoknak külön is a lelkére kötötte, hogy a diplomáciai szolgálatra is készüljenek. Ahogy Bojti Veres Gáspárnak írta, sokat idézett levelében: „ne csak a teológiai, hanem a bölcseleti tudományokat is alaposan megtanuld, hogy amikor majd hazatérsz, mind az egyházi, mind a világi dolgokban és a külügyek igazgatásában is segítségednek hasznát vehessük magunk, nemzetünk és hazánk javára."[14] Ez az iskolázott, a külpolitikában is művelt nemzedék azonban majd csak az 1630-as években áll sorompóba, s Bethlen nemegyszer kénytelen a feladat betöltésére alkalmatlan személyekkel kísérletezni.

[8] *Arday Pál:* Nagyercsei Tholdalagi Mihály élete és történeti szereplése. Kolozsvár, 1910. (Meglehetősen vérszegény életrajz).

[9] Mikó életrajzi adatait összeszedték: *Benkő József:* Hidvégi báró Mikó Ferenc és históriája. Hon és Külföld 1842. 181. s köv. l.; *Bruz Lajos:* Hidvégi báró Mikó Ferenc erdélyi történetíró. Új Magyar Múzeum 1853. I. k. 218. s köv. l.; Hidvégi Mikó Ferenc erdélyi író. Budapesti Szemle 1858. 41. s köv. l. és legrészletesebben *Nagy János:* Hidvégi Mikó Ferenc életrajza. Keresztény Magvető, 1875. 1. s köv. l. – Mikó Ferenc (akinek első felesége Toldalaghi Erzsébet, Mihály unokahúga volt) egyébként nem volt báró. (L. a család részletes leszármazási tábláját: Genealógiai Füzetek 1905. 93. l., továbbá *Köblös Zoltán:* A hidvégi Mikó család. Az Erdélyi Múzeum Egylet Emlékkönyve. Kolozsvár 1909. 227. s köv. l.)

[10] Borsos Tamást, akit történetírásunk szeret csak marosvásárhelyi polgárnak tekinteni, 1607-ben Rákóczi Zsigmond fejedelem megnemesítette. Életrajzát megírta *Barta Gyula:* Marosvásárhelyi Borsos Tamás élete és történelmi szereplése. Kolozsvár, 1912; majd – emlékiratai és levelei kiadásának bevezetéseként – *Kocziány László:* Borsos Tamás. Vásárhelytől a Fényes Portáig. Bukarest, 1968. 1–35.

[11] Balassi (nevét tévesen, mégis gyakran írják Balásinak) Ferenc élete teljesen megíratlan. Csupán annyit tudunk róla, hogy udvarhelyszéki főkapitány, majd élete végén Bethlen Gábor főlovászmestere volt. 1621-ben halt meg Isztambulban.

[12] A törökök kezdettől fogva rokonszenveztek a szombatosokkal. L. *Dán Róbert:* Péchi Simon kancellár életrajza. (Sajtó alatt.)

[13] The Negotiations of Sir Thomas Roe in his Embassy to the Ottoman Porte, from the Year 1621 to 1628 inclusive . . . London, 1740.

[14] Közli: *Váró Ferenc:* Bethlen Gábor Kollégiuma. Nagyenyed, 1903. 1.

Egyik legkirívóbb eset az volt, amikor Poroszországba és a svédekhez Bonczhidai Mártont küldte követségbe. Bonczhidai, akiről semmi közelebbit nem tudunk, nevetségessé vált, és nemhogy eredményt nem ért el, de kifejezetten kompromittálta Bethlent. Kiderült, hogy latinul sem szóban, sem írásban nem tudja magát rendesen kifejezni, s amikor nagy nehezen magyarul tudó tolmácsot kerítettek, a sértődöttet játszotta, és érvek helyett egyre csak azt hajtogatta, hogy Bethlen a szívét ajánlja fel a svéd királynak. Éretlen és fennhéjázó viselkedése általános ellenszenvet váltott ki. Három nap után Oxenstierna kancellár minden érdemleges válasz nélkül hazaküldte.[15]

Kísérletezett Bethlen külföldiekkel is. Velencében – miután magyar megbízottai, Szunyogh Gáspár, Hatvani István és mások nem váltak be – többször küldött olasz megbízottat, így Lorenzo Agazzát, majd Alessandro Luciót.[16] 1625-ben, a westminsteri szerződés angliai tárgyalásaira a jägerndorfi őrgróftól az ő szolgálatába átlépett zsoldos-kapitányt, Mathias Quadtot küldte. Ügyes, buzgó ember, aki azonban alig tudott valamit Erdélyről, így a fölmerült kérdésekre mindig csak általánosságban válaszolt, erősítgetve, hogy Bethlen bizonyosan halálos csapást fog II. Ferdinánd hatalmára mérni.[17] Élete végén két hozzávetődött francia kalandort fogadott diplomatái közé Bethlen, egy bizonyos Jacob Rousselt és a magát márkinak kiadó Charles Talleyrand-t, s rájuk bízta, hogy a moszkvai cárral kössenek véd- és dacszövetséget. A Portán csakúgy rossz benyomást tettek, mint az orosz udvarban, ahová különben már Bethlen halála után érkeztek meg.[18]

Külön kell szólanunk a portai diplomáciáról, amely mindvégig a középpontban állt. Bethlen ide küldte legjobb diplomatáit. Az isztambuli állandó megbízott – török kifejezéssel kapitiha – feladata kettős volt: egyrészt figyelnie kellett a török politika változásait, és idejében meg kellett cáfolnia a fejedelemmel kapcsolatos rosszindulatú híreszteléseket, másrészt a török fővárosban összefutó hírekről kellett tájékoztatnia Gyulafehérvárt. Ahogy a Borsos Tamásnak adott utasításban olvassuk: „mint ollyan világbíró hatalmas császár portájáról, mind maga birodalmából s mind egyéb külső országokból akármicsoda hírek is megvitetnek. Azért akármely szegeletiről ez világnak vagy jó vagy gonosz hírek, mi változások mind földön, tengeren, valamellyeket hallhat, érthet, felírván, jegyezvén minekünk bőbeszéddel, amint ott hallja, írja meg."[19]

A kapitiha rendszeresen feljárt a fővezér divánjába, ahol sok mindent láthatott, hallhatott. Itt másokkal is találkozott, török főemberekkel, katonákkal és külföldi követekkel. Ez utóbbiak közül külön is összejárt azokkal, akik Erdéllyel kapcsolatot tartottak. Az angol vagy a francia követ, akiknek elég pénzük volt arra, hogy a Portán lefizessék az embereket, minden vonatkozásban értékes hírekkel szolgálhattak. Persze

[15] *Szilágyi Sándor:* Bethlen Gábor és a svéd diplomácia. Bp., 1882. 17. s köv. l.

[16] *Óváry Lipót:* Bethlen Gábor diplomácziai összeköttetéseiről. Bp., 1888. (Értekezések a történelmi tudományok köréből XIII/XII.) Az iratok kiadva: Oklevéltár Bethlen Gábor diplomácziai összeköttetései történetéhez a velencei állami levéltárban. Mircse János által eszközölt másolatokból szerkesztette Óváry Lipót. Bp., 1886.

[17] *Szilágyi Sándor:* Adalékok i. m. (l. 7. jegyz.) 78. s köv. l. és *Carolus Carafa:* Commentaria de Germania sacra restaurato. Francofurti, 1641. 278. s köv. l.

[18] [Szilágyi Sándor?]: Talleyrand és Roussel követsége az orosz czárhoz. Történelmi Tár 1887. 53. s köv. l.

[19] 1618. április 11; Török-magyarkori állam-okmánytár. Szerkesztették: Szilády Áron és Szilágyi Sándor. I. k. Pest, 1868. 200.

ellenőrizhetetlen pletykák is eljutottak a követhez. Amit hallott, megírta Bethlennek, az esetek többségében valóban bőbeszédűen és válogatás nélkül. A fejedelmet a jelentések mendemondái nemegyszer megzavarták. Később Rákóczi György utasította is követét, hogy híreiről mondja meg, bizonyosak-e, vagy „csak közönségesen folyó hírek".[20]

A kapitiha néha évekig, tehát állandó jelleggel a Portán volt, de ha fontos diplomáciai feladat adódott, akkor Bethlen külön követet indított. Nem számítva most az évi adó bevitelét, az új szultánt vagy nagyvezért köszöntő ünnepi követségeket, az érdemleges tárgyalásokra küldött követek személye gyakran változott, bár Mikó Ferenc, majd Toldalaghi Mihály többször is kaptak megbízatást. Ők azonban, feladatuk végeztével, néhány hét múlva visszatértek, s csak a kapitiha maradt ottan, aki inkább megfigyelő, mintsem követ volt.

A Porta azonban nemcsak török szempontból volt fontos, hanem általános európai vonatkozásban is. Ebben az időben Isztambul az egyik legjelentősebb diplomáciai központ. Bethlen az isztambuli követségeken át tartotta kapcsolatát a legkülönbözőbb országokkal, elsősorban Angliával. Ennek voltak előnyei – így az, hogy a különböző álláspontokat egy hármas vagy négyes követi találkozáson ott rögtön egyeztetni lehetett –, de voltak nagy hátrányai is. Mivel a követek nagy horderejű dolgokban kormányuk jóváhagyása nélkül nem dönthettek, a Bethlen megbízottai által tett javaslatot előbb jelentették küldőiknek. Az akkori közlekedési viszonyok mellett hosszú hónapok teltek el, míg a jelentésre a válasz megérkezett Törökországba; onnan a magyar követ személyesen vagy írásban továbbította Erdélybe, hogy aztán Bethlen észrevételei újabb hónapok múlva jussanak az érdekelt követségek kezébe. Közben a helyzetek megváltoztak, s a javaslatok, vagy a végső megegyezések is nemegyszer tárgytalanná váltak. A nyugati hatalmak éppen ezért általában szélesebb körű meghatalmazással látták el portai követüket, Bethlen azonban ezt sohasem tette meg.

Bethlen Gábor uralkodása alatt megindult ugyan az önálló erdélyi diplomáciai szervezet kialakulása, de kiépítésére a tizenhat év nem volt elegendő. Erdélynek állandó külképviselete csak a Portán volt, itt működtek a fejedelem legjobb diplomatái. Másutt csupán alkalmi követségekre került sor, alkalmi emberek bevonásával, akiknek legtöbbször a felkészültsége sem volt kielégítő. A hosszadalmas lassúsággal folyó tárgyalások, a diplomaták hozzá nem értéséből is fakadó információhiány, az egész szervezet korszerűtlensége kedvezőtlenül befolyásolta Bethlen külpolitikai terveinek megvalósulását.

[20] 1635. február 6. Török-magyarkori állam-okmánytár, i. m. III. k. 228.

Heckenast Gusztáv:

ERDÉLY TECHNIKAI MŰVELTSÉGE BETHLEN GÁBOR KORÁBAN

A 16–17. századi erdélyi fejedelemségben a technikai műveltség fogalma, úgy látszik, még ismeretlen volt. Apáczai Csere János a kor valamennyi tudományát rendszerező Magyar Encyclopaediában „A csinálmányokról" szóló VIII. részben Amesius Technometriája alapján felsorol ugyan néhány tucat „csinálmányt", köztük a számvető táblát, napórát, ágyút, puskaport, kemencét stb., de mechanikai leírást nem ad; ahelyett olvasóit Comenius Januájának idevágó szócsoportjaihoz utasítja, és míg a gazdálkodásról több mint 20 oldalon keresztül szól, a kézműves mesterségekről hallgat.[1] A Bethlen korabeli Erdély technikai műveltségét nyomozva tehát más, nem kortársi, hanem technikatörténeti kiindulópontot kell választanunk.

A középkori Nyugat-Európa technikai forradalma a 14. század végén lezárult. Az angol ipari forradalmat megelőző három és fél század, az 1400–1750 közötti időszak műszaki fejlődése mind a megelőző, mind a következő technikatörténeti korszakhoz viszonyítva szerénynek mondható,[2] s az 1400 utáni találmányok közül egyedül a könyvnyomtatás jutott el Erdélybe. Európa technikai fejlődése az 1600 körüli évtizedekben lényegében stagnált, így Erdélyben sem várhatunk többet, mint ami már a középkor végén is megvolt.

Aprólékos munkával össze lehetne gyűjteni és le lehetne írni mindazt, amit forrásaink Erdély kézművességéről és bányászatáról megőriztek számunkra; bizonyosan találnánk a technikai műveltség elemeit megvilágító szövegrészeket, sőt múzeumi tárgyakat is. Egy ipartörténeti monográfia azonban végül mégsem adna választ a kérdésre: milyen volt a Bethlen-kori Erdély technikai műveltsége. Nem az a fő nehézség, hogy egy ilyen körkép – éppen a technika stagnálása miatt – évszázadokat fogna át, és nem volna leszűkíthető Bethlen Gábor korára, hanem az, hogy hasonló részletességű összehasonlító anyag híján nem tudnók Erdély technikai műveltségét mihez mérni. Márpedig minden műveltség, így a technikai műveltség is, csak viszonyítva értékelhető.

Ilyen viszonyító értékelésre ad lehetőséget Bethlen két telepítési akciója, az anabaptista mesterembereké 1621-ben és a felvidéki bányászoké 1622-ben.

[1] *Bán Imre:* Apáczai Csere János. Budapest, 1958. 273–276.

[2] *Endrei Walter:* A középkor technikai forradalma. Budapest, 1978. (Gyorsuló Idő.) 85.

I.

Közismert az erdélyi szász városoknak már a középkorban virágzó kézművessége, s köztudott az is, hogy „a hazaiaknál tanultabb mesteremberek voltak a morvaországi anabaptisták", akiknek Alvincra telepítésével „a szász városok . . . veszedelmes konkurrenseket kaptak".[3] Szerencsére nem kell beérnünk azzal a magától értetődő általánossággal, hogy tehát Erdély kézműveseinek technikai színvonala alacsonyabb volt az anabaptistákénál. A gyulafehérvári országgyűlésből 1627. október 24-én kibocsátott rendkívül részletes limitáció[4] lehetővé teszi, hogy konkrétumokat mondjunk.

A textiliák kimerítő felsorolásában 120 import tétellel 40 egynéhány belföldi eredetű áll szemben. Bársony, karmazsin, atlasz, kamuka, tafota, kanavász, moher, fajlondis, karasia egyáltalában nem készült Erdélyben. A „Szebenben, Brassóban szőtt kék, zöld, szederjes szín, legjobb féle fodor posztó" singenként 75 dénáros ára a legrosszabb minőségű szileziai karasiáénak felelt meg, a „közönséges szebeni és brassai legjobb posztó" 55, 50 és 45 dénáros ára pedig az átlagos morva posztóénak. A legjobb pozsonyi süveg 2 ft-os ára éppen négyszerese a legjobb szebeni és brassai süvegének. A legdrágább Erdélyben készült textilia, a czinadof singje 1 ft, míg a velencei veres skárláté 12, a velencei bársonyé 9, és így tovább.

Míg a luxus textiliák Velencéből, a többiek – a belföldi termékek árának többszöröséért – Észak-Itáliából és Sziléziából kerültek Erdélybe, a jó minőségű bőráru a Balkánról érkezett. Összehasonlításra itt a csizma ára ad lehetőséget. Török anyagból készült kordován csizmát 1,35 ft és 0,50 ft között, szattyán csizmát 0,75 ft és 0,60 ft között limitáltak, erdélyi anyagból készült kordován csizmát 0,80 ft és 0,45 ft között, szattyán csizmát pedig 0,60 ft és 0,50 ft között. Az idegen országból való kecskebőr is drágább volt 5 dénárral a hazainál.

Az erdélyi és a Magyarországról behozott vasáruk számára közös limitáció készült, tehát a torockói és a vajdahunyadi vas nem volt alábbvaló a csetnekinél. Az erdélyi réztermelés fejletlenségéről árulkodik viszont, hogy a rézművesek számára nem készült limitáció.

Az anabaptista mesterek közül a szíjgyártók, kovácsok, lakatosok, kötélverők, takácsok, szűcsök, kádárok és fazekasok az országos limitáció szerint tartoztak dolgozni, nem voltak tehát jobbak a szász iparosoknál. Az anabaptisták által készített legjobb posztó singje viszont 1 ft volt, míg a legjobb szebenié és brassóié csak 75 dénár, a „főembernek való szürke kalapos süveg" éppúgy 2 ft volt, mint a pozsonyi, a közönséges süveg 0,50 ft-os ára viszont azonos volt a legjobb szász süvegekével. Az anabaptista vargák és timárok minden művüket „tíz-tíz pénzzel feljebb" árulhatták, mint a többiek, „mivel hogy az bőrt jobban készítik az országi timároknál", az anabaptista kovácsok sarlói is jobbak voltak, ezért egy százas tételt 9 ft-ért adhattak, míg mások csak 6,50 ft-ért. Az

[3] *Szekfü Gyula:* Bethlen Gábor. Budapest, 1929. 182–183.

[4] *Nagy Iván:* Áruczikkek szabályzata 1627 és 1706 évekből. Magyar Történelmi Tár XVIII (Pest, 1871) 206–249. Újra kiadva: Erdélyi Országgyűlési Emlékek. Szerk. Szilágyi Sándor. Budapest, 1875–1898. (A továbbiakban: EOE.) VIII. 434–480.

anabaptista késcsinálók az országos limitáció szerint dolgoztak, de csak ők foglalkoztak Erdélyben elefántcsont- és gyöngyházberakással.[5]

Az országos limitáció alapján elmondhatjuk, hogy Erdély kézművesei a társadalom mindennapi igényeit igen, luxus igényeit viszont egyáltalán nem tudták kielégíteni. Technikai felkészültségük megfelelt a magyarországi kézművesekének, vagy nem sokkal maradhatott mögöttük. Az anabaptisták csak bizonyos mesterségekben múlták felül a szászokat, s bár Szalárdi János értékelése szerint „minémű nagy alkalmatosságára, hasznára voltak mind fejedelmeknek, s mind az országnak, az mindennapi próba mutatja",[6] mintegy 200 család betelepedése túl sokat nem emelhetett Erdély iparcikkekkel való ellátottságának szintjén. Bethlen mindenesetre megtalálta számítását betelepítésükkel, mert az ő számára féláron voltak kötelesek dolgozni.[7]

II.

A bányászat a 17. század elején még kizárólag tapasztalat alapján folytatott mesterség, amelynek nincs természettudományos megalapozása. Hogy mennyire nincs, nagyon tanulságosan mutatja Szepsi Csombor Márton nemrég felfedezett gdański egyetemi disputációja a fémekről.[8]

A disputáció természetesen nem Szepsi Csombor önálló szellemi alkotása. Talán a témaválasztást tulajdoníthatjuk neki, mert iskoláit részben Nagybányán végezte, s a bányaváros szenátorairól dedikációjában is megemlékezik, s valószínűleg tőle származik a disputáció utolsó, Magyarország aranyban való gazdagságát méltató szakasza. A többi professzorának a kor tudományos színvonalának megfelelő összeállítása. A tézisek ötször hivatkoznak Arisztotelészre, ugyancsak ötször Agricolára, kétszer Scaligerre és Galenusra, egyszer Pliniusra.

A disputáció téziseiből megtudjuk, hogy a világot alkotó négy elem közül a fémeken a „víz jellegű nedvesség uralkodik", de „a vízzel keverten földből is kell lenni bennük". „Amelyek . . . nehezebben olvadnak, inkább föld jellegűek, és viszont." Leginkább jellemző, sajátságos két tulajdonságuk az olvaszthatóság és a formálhatóság. „. . . úgy látszik, hogy a fémek nincsenek egymástól olyan specifikus különbségekkel eleve elválasztva, melyek különböző és egymás közt átváltoztathatatlan formákat eredményeznének . . ., hanem inkább csak befejezettek és befejezetlenek, a rendezettség és a rendezetlenség bizonyos fokán állók, mint ahogy a tojást és a csirkét, a szőlőnedvet és a bort egymástól különbözőnek mondjuk". Végül is ötfajta fém van, az arany, az ezüst, az ólom, a réz és a vas; a többi ezekre vezethető vissza. Az arany már nem tökéletesedhetik tovább, a többiek azonban igen. „Ugyanis valamint a gyermeknek és a férfinak egyaránt megfelel az ember meghatározás, és a borjúnak meg az ökörnek az állat, de a gyermek és a borjú még képes tökéletesedni . . ., ebből nem az következik, hogy a gyermek és a férfi, vagy a

[5] Az idézetek: Magyar Történelmi Tár XVIII. 211, 245, 247.

[6] Szalárdi János Siralmas Magyar Krónikája. Budapest, 1980. 125.

[7] *Áldásy Antal:* Az anabaptisták kiváltság-levele. Történelmi Tár 1892. 367.

[8] *Kovács Sándor Iván–Kulcsár Péter:* Szepsi Csombor Márton ismeretlen értekezése. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum XII. Szeged, 1972. 121–137.

borjú és az ökör fajilag különböznek; úgy tetszik, ugyanígy kell vélekednünk az aranyról és a többi fémről, mivel a természet – jóllehet kedveli a dolgok változatosságát –, a többi fémet mégis úgy alkotta meg, hogy képesek legyenek eljutni az arany tökéletességéig. Hogy pedig ezt a tökélyt nem mindig érik el, annak oka valószínűleg az emberek bűne és kapzsisága, kik a fémeket kiássák, mielőtt a tökéletesség ezen fokára eljutnának, ugyanúgy, amint sok borjat vágnak le a mészárosok, s ezért kevesebb az ökör." Ha ehhez hozzávesszük a földön növekvő aranyvesszőt és a fémbányákban bolyongó homunculusokat, akikről végül sem lehet eldönteni, hogy igazi emberek-e, vagy csak annak látszanak, lényegében előttünk áll a korabeli tudomány szava a fémekről és bányászatukról.[9]

Nem az elméleti spekuláció, hanem a mindennapi gyakorlat oldaláról közelíti meg a bányászatot Szentmártoni Bodó János két mesterségdicsérő verse, az 1625-ben keletkezett *A vasról való ének,* és az éppen húsz évvel későbbi *A sónak dicsíretiről való magyar ritmusok.* Ám a bányaművelés technikájáról ezekben is csak általánosságokat olvashatunk.[10] Hogy a föld mélyében gyertyával kell világítani, s hogy milyen fáradságos és költséges munka a bányászkodás, máshonnan is tudjuk.

Hogy Erdély bányái milyen állapotban voltak Bethlen Gábor idejében, történetírásunk tudni véli: „a Báthoryak korára következő zavarokban az elpusztuláshoz közel jutottak, beszakadoztak, mindenütt benyomult a víz és beléfulladt az egész üzem". Bethlen bányásztelepítésének célja eszerint a bányák helyreállítása lett volna.[11] Már I. Tóth Zoltán megjegyezte harminc évvel ezelőtt, hogy „ez a kép akartan túl sötétnek látszik, az adót leső török elváltatása volt a célja".[12] Ha idézzük Bethlen levelét a nagyvezérhez: „Az arany ezüstbányák, a kik voltak 24 esztendőtől fogva az országban bejött különbféle ellenségek miatt nem míveltettek, beszakadoztanak, és vízzel úgy megtöltenek, hogy bátor elegedendő tudós mesterembereket, bányászokat hozhatnánk is elé, . . . és ma hozzájok fognának is, 20–30 esztendeig derekason való helyére állatását nehezen vihetnék véghez",[13] idéznünk illik az Erdélybe hívott bányászokhoz írt levelét is: „Ami pedig a mi erdélyi rézbányáinkat illeti, legyenek tisztában vele, hogy azok nem üresek, nincsenek elhanyagolva, hanem amennyire ez ilyen munkás- és mesteremberhiányban lehetséges volt, eléggé műveltettek, az olvasztóházak állnak, és minden szükséges dologgal eléggé el vannak látva, úgyhogy minden késedelem nélkül azonnal dolgozni kezdhetnek bennük."[14]

Egyébként azokról a bányákról, amelyek állítólag a Báthoriak korát követő zavarok idején romlottak le, 1585-ben Herberstein Felicián azt jelentette Báthori István királynak, hogy „kimerülőben voltak, az eljárások kezdetlegesek, alkalmatlanok. A termelés nem

[9] Az idézetek i. h. 124, 127, 133. Kulcsár Péter fordítása.

[10] Régi Magyar Költők Tára. XVII. század. 4. Az unitáriusok költészete. Sajtó alá rendezte: Stoll Béla, Tarnóc Márton és Varga Imre. Budapest, 1967. 395–399, 445–453.

[11] *Szekfű* i. m. 178–179.

[12] *I. Tóth Zoltán:* Parasztmozgalmak az Erdélyi Érchegységben 1848-ig. Budapest, 1951. 22.

[13] Török-magyarkori állam-okmánytár. Szerk. Szilády Áron és Szilágyi Sándor. II. Pest, 1869. 59.

[14] *Szilágyi Sándor:* Bethlen Gábor és a bányavárosok. Történelmi Tár 1893. 485.

folytonos, a zúzómalmok vízellátása bizonytalan . . . A termelékenység alacsony, a szakértelem hiányzik."[15]

Valószínűleg akkor járunk legközelebb az igazsághoz, ha megállapítjuk, hogy a bányaművelés Erdélyben általában kezdetleges volt, állandó szakemberhiánnyal küzdött, a technikai nehézségek leküzdésében nagyon alacsony hatásfokkal dolgozott, egyes bányák bizonyosan befulladtak, de maga a bányászat soha nem szűnt meg.

A bányászat fellendítésére már Napragyi Demeter erdélyi püspök javasolta 1602-ben, hogy Rudolf császár más országaiból kellene hozzáértő bányászokat betelepíteni,[16] s ez az elgondolás a Rudolf erdélyi biztosai számára adott 1604. január 20-i utasításban a magyarországi bányavárosokra konkretizálódott.[17]

Amit Rudolf kormánya akár tehetetlenségből, akár az idő rövidsége miatt nem tudott végrehajtani, Bethlen 18 évvel később megvalósította. 1621 végén a három alsómagyarországi bányakamara alkalmazottai közül 2 bányaigazgató (praefectus), 1 bányamester, 1 kohófelügyelő, 4 kohómester, 2 kémlész, 2 olvasztár, 2 választó (vulgo spleisz magistri), 1 kovácsmester, 2 szénégetőmester, 2 ács, 2 kovács és 100 vájár indult el családostul Erdélybe,[18] az 1623. évi hadjárat során pedig újabb pénzverők és bányászok jöttek, „de nem jó akaratjok szerint, hanem mind válogatva írva voltanak, kiket Bethlen Gábor ő felsége külde Erdélyben".[19]

Bethlen a bányásztelepítéssel elsősorban Erdély rézbányászatát akarta föllendíteni;[20] ha meggondoljuk, hogy az országos limitáció tanúsága szerint a rézművesség Erdélyben feltűnően fejletlen volt,[21] igazat kell adnunk neki. Szerencsére nem tudta, amit Szepsi Csombor megtanult a gdański egyetemen, hogy ha a rezet benne hagyják a földben, az idővel arannyá tökéletesedik.

Apafi Mihálynak egy 1678-ból való leveléből tudjuk – az egykorú források erről már nem szólnak –, hogy Bethlen a felvidéki bányászokat részben a zalatnai aranybányákhoz, részben a Fekete-Körös-völgyi Rézbányára telepítette.[22]

III.

Bethlen két telepítési akciója arról tanúskodik, hogy tisztában volt országa kézművességének és bányászatának viszonylagos elmaradottságával. Bizonyos, hogy a betelepülők magasabb technikai műveltség birtokában voltak, mint az erdélyiek. Az anabaptista kézművesek magukkal hozott szaktudásukat csak leszármazottaikra örökítették át. Második generációjuk az 1656-os limitációban ugyanolyan megkülönböztetett helyet foglal el,

[15] *I. Tóth* i. m. 18.

[16] EOE V. 169–170.

[17] EOE V. 248.

[18] *Szilágyi* i. m. 486, 489. *Križko Pál:* Bethlen Gábor király Körmöczbányán. Századok 31 (1897) 503.

[19] *Križko* i. m. 604. Segesvári Bálint krónikáját *I. Tóth* i. m. 21 idézi.

[20] „Consignatio, quae personae iuxta benignum mandatum nostrum pro cuprifodinis in Transylvaniam mitti debeant." *Szilágyi* i. m. 486.

[21] Magyar Történelmi Tár XVIII. 230.

[22] *I. Tóth* i. m. 21.

mint apáik a beköltözés évtizedében, a harmadik generáció kihalásával azonban speciális ismereteik is veszendőbe mentek. 1715-ben már csak „kevesen űzik mesterségüket", 1722-re ezek is „elfelejtették".[23] Erdély iparosai nem tanultak tőlük, úgy látszik, semmit. A bányásztelepítés talán még ennyi eredményt sem hozott. Erdély bányászatának viszonylagos elmaradottsága továbbra is megmaradt. A Habsburg-uralom is hiábavalóan fáradozott a 18. században felszámolásán, és jobb eszközöket, mint a Bethlen által megvalósított szakembertelepítés, később sem talált.

[23] Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. I. Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében. (*Herepei János* cikkei.) Budapest–Szeged, 1965. 348, 352.

Bitskey István:

BETHLEN, PÁZMÁNY ÉS A KÁLDI-BIBLIA

Aligha vonható kétségbe, hogy a 17. század második és harmadik évtizedében a magyar politikai és szellemi élet két legnagyobb hatású egyénisége Bethlen Gábor és Pázmány Péter volt. Harmadiknak legfeljebb Esterházy Miklós nádort állíthatjuk mellé, mint ahogy ezt tette a kortárs is, Kemény János, aki Önéletírásában így vélekedett: „Egy időben élének ez három nagy magyarok: 1. Bethlen Gábor, 2. Pázmány Péter, 3. Esterházy Miklós, kiknek esmeretekben voltam, köztök nagy dolgokban nevelkedtem."[1] A sorrendet sem tekinthetjük véletlennek: Bethlent, a fejedelmet és választott magyar királyt teszi Kemény első helyre, mögötte viszont – a nádort megelőzve – Pázmányt említi, aki nemcsak érsek, hanem Magyarország főkancellárja és a birodalmi tanács egyik legbefolyásosabb tagja is volt. A diplomáciai iratok tanúsága szerint a bécsi udvarban Pázmány véleményét és javaslatait többre tartották, mint a lobbanékony természetű, kardcsörtető gesztusokat is megengedő Esterházyét.

A kor politikai és ideológiai szövevényének szálait bontogató szakirodalom eddig is nemegyszer foglalkozott Bethlen és Pázmány viszonyával, kapcsolatukban ugyanis nem csupán személyes motívumok játszottak szerepet, hanem a két országrész viszonya tükröződött. Noha már Fraknói sok adatot hozott fel kapcsolatuk elemzésére, az eddigi tanulmányírók közül csupán Bíró Vencel foglalkozott e témával tüzetesen.[2] Ő állapította meg, hogy Bethlen és Pázmány viszonya „nem baráti, de barátságos", vagyis a fejedelem és az érsek olyan ellenfelek voltak, akik egymást kölcsönösen tisztelték, de viszonyuk mindenkor a hadi és politikai helyzettől függött. Bíró nyomán Sík Sándor monográfiája haladt tovább, amely e kapcsolattal külön fejezetben foglalkozott. Sík Sándor Bírónál jóval erősebben hangsúlyozta a személyes motívumok szerepét, amikor a kettőjük között feszülő „kiirthatatlan és mélységes bizalmatlanságról és ellenszenvről" beszélt, s ezt azzal magyarázta, hogy az erdélyi hadak elől Pázmánynak menekülnie kellett, megalázó helyzetbe került, tehetetlenül kellett Bécsben Bethlen katonai sikereit szemlélnie, az önérzetes főpap pedig soha nem tudta ezt elfeledni és megbocsátani a fejedelemnek. Azzal zárja fejtegetését, hogy „a két nagy ember, akinek egymással ellenkező koncepciója volt a magyarság jövőjéről, majd két évtizeden át harcolt egymás ellen, elszántan és meggyőződéssel, mindegyik a maga módján, de a legkeményebb küzdelem közepett is, talán be sem vallottan, a távolból tisztelték egymást: imponáltak egymásnak".[3]

[1] *Kemény János:* Önéletírása és vál. levelei. Kiad.: *V. Windisch Éva.* Bp., 1959. 150.
[2] *Bíró Vencel:* Bethlen viszonya Pázmánnyal. Erdélyi Múzeum, 1914. 181–194.
[3] *Sík Sándor:* Pázmány, az ember és az író. Bp., 1939. 216–231.

Bíró Vencelnek és Sík Sándornak ezek a megállapításai a Bethlen–Pázmány levelezés *fontosabb* darabjainak elemzésén alapulnak, úgy véljük azonban, 17. század eleji történelmünk e két kiemelkedő személyiségének kapcsolata csakis akkor tisztázható megnyugtató módon, ha levelezésüknek jelenleg ismert *teljes* korpuszát vesszük figyelembe. Már a leveleknek pusztán statisztikai számbavétele is fontos – eddig nem említett – tanulságok levonására ad alkalmat. Jelenleg ugyanis Pázmánynak 13 Bethlenhez szóló levelét ismerjük, amelyeknek adatai természetesen kiegészíthetők az egyéb levelek Bethlenről szóló részleteivel. Ezzel szemben viszont Bethlen levelezésében 33 Pázmánynak címzett darabot találunk, s arra is érdemes utalnunk, hogy Péchi Simon kancellártól is fennmaradt négy levél, amelynek az esztergomi érsek a címzettje.[4] Pázmánytól egyetlen Péchinek szóló levelet sem ismerünk.

Aligha hihető, hogy a fejedelem leveleinek kétharmad részére Pázmány ne válaszolt volna, ezért fel kell tételeznünk, hogy Bethlenhez szóló leveleinek legalább kétharmada elveszett vagy lappang, ugyanúgy Péchinek írott válaszai is. Valószínű, hogy sok levél megsemmisült Gyulafehérvár 1658. szept. 5-i leégésekor, így tényként kell elfogadnunk, hogy a Bethlen–Pázmány levelezésnek jelenleg csak egy töredékes része áll rendelkezésünkre. A ránk maradt darabokból azonban sok esetben rekonstruálhatók az elveszett levelek dátumai, sőt nem egy esetben témáik is. Az itt mellékelten összeállított kronológiai áttekintésünk[5] lehetőséget ad a levelek egymáshoz illesztésére, s ennek révén kitűnik, hogy 1617–19 között legalább 5, 1624–25-ből mintegy 10–12, 1626-ból kettő, 1628-ból pedig ugyancsak 2 elveszett Pázmány-levéllel kell számolnunk. E kikövetkeztetett darabok egykori létét a Bethlen-levelek utalásai megerősítik, s ez fordítva is érvényes: az érsek válasziratairól több elveszett Bethlen-levél is rekonstruálható.

[4] Pázmány Péter összegyűjtött levelei. Kiad. *Hanuy Ferenc.* I–II. köt. Bp., 1910–11. – Gabrielis Bethlenii principatus Transsilvaniae coaevis documentis illustratus. Collegit . . . *G. Pray.* Ed.: J. F. Miller. Tomus I–II. Pestini, 1816. – Pázmány P. levelezése. Kiad. *Frankl Vilmos.* Bp., 1873. – Bethlen G. fejedelem kiadatlan politikai levelei. Kiad.: *Szilágyi Sándor.* Bp., 1879. – Bethlen G. levelei, Történelmi Tár 1887. 12–16. A továbbiakban valamennyi rövidítve: PÖL I–II., Pray I–II., *Frankl, Szilágyi* 1879, TT 1887.

[5] *Bethlen levelei Pázmányhoz:*
1617: jún. 19., dec. 17.
1618: febr. 21., máj. 25
1619: nov. 5.
1622: jan. 14., jan. 17. (levél + utóirat), febr. 27., márc. 22., ápr. 12.
1623: márc. 22., márc. 23., jún. 30., nov. 29.
1624: ápr. 21., jún. 18., júl., 22., szept. 17., szept. 27.
1625: febr. 18., márc. 20., jún. 17., júl. 14., nov. 5. (2 levél!)
1626: nov. 2., nov. 30., dec. 12., dec. 28.
1627: aug. 27., aug. 29.
1628: febr. 21., jún. 2.
1629: máj. 2.
Pázmány levelei Bethlenhez:
1622: jan. 10., jan. 12., márc. 4., nov. 9.
1623: jan. 5., febr. 10., márc. 27., nov. 14., dec. 1.
1626: nov. 24.
1627: dec. 28.
1629: ápr. 3., szept. 14.

A Bethlen–Pázmány levélváltás általunk ismert első darabja 1617. jún. 19-én keletkezett. „Ennekelőtte is megírtuk vala kegyelmednek, hogy a minemű difficultások Császár urunk ő felsége és mi közöttünk voltanak, azoknak complanálására reménységünk kívül újabb tractatusunknak kelletik lenni" – kezdi e levelét Bethlen,[6] s ebből világosan látszik, hogy már korábban is írt az érseknek. Most azt kéri tőle, hogy „maga keresztyéni jó indulatját, becsületes állapotját, jó hírét nevét szeme előtt viselvén", minden erejével igyekezzék „a mostani tractatus" szerencsés véghezvitelét elősegíteni. Már itt felhangzik tehát a Pázmányhoz szóló levelek fő motívuma: a fejedelem a legtöbb esetben béketárgyalásokhoz, kompromisszumokhoz, kölcsönösen előnyös – vagy legalábbis kölcsönösen elfogadható – szerződések megkötéséhez kéri az esztergomi érsek segítségét. Jól tudja, hogy Pázmány a keresztény országok közötti béke híve, nem azért természetesen, mintha a református fejedelem politikájával egyetértene, hanem mert politikai elképzeléseinek középpontjában az európai keresztény hatalmak törökellenes összefogásának és Magyarország felszabadításának mielőbbi megvalósítása állott. Mindabban, ami ehhez visz közelebb, remélhető volt Pázmány segítsége, ezért Bethlen ilyen tárgyú levelei többnyire nem is maradtak eredménytelenek. Így történt ez most is: az 1616. évi fegyveres összecsapások után 1617 nyarán megszületett a második nagyszombati egyezmény, amely elismerte az erdélyi fejedelemség önállóságát.

Még ugyanennek az évnek a végén (dec. 17.) Bethlen a szultán haláláról tájékoztatta Pázmányt, s arról biztosította, hogy a jövőben is „igaz atyafiúi szeretettel" fog neki kedveskedni. 1618. febr. 21-én Pázmány újévi jókívánságait köszöni meg a fejedelem, s a nagyszombati egyezség megerősítésének szükségességéről ír, május 25-én pedig e megerősítés elmaradásáról panaszkodik. Péchi Simon 4 levele is ekkortájt keletkezett (1617. szept. 12; 1618. febr. 15., febr. 23. és máj. 26.), bennük több utalás található az érsek válaszleveleire, amelyek azóta elvesztek vagy lappanganak. A kancellár ugyancsak arra kéri Pázmányt, hogy „csak onnat őrizze Nagyságtok jól ez lábadozó békességet", s egyben köszönetet mond a nagyszombati pompás vendéglátásért. Péchi és Pázmány jó kapcsolatát az is jelzi, hogy a kancellár lovakat szerez be Erdélyben az érsek számára, s nem is akármilyeneket: „négye ezeknek igaz török lovak, ketteje erdélyi vastag lovak, harmadik rendbelit ő nagysága (Bethlen) ajándékon indíttatott vala Nagyságod számára".[7] Közvetve – egy Rhédei Ferenchez szóló levélből – azt is tudjuk, hogy Bethlen egy Gálfi János által expediált levéllel Pázmányt meghívta Rhédei Pál lakodalmára.[8]

Mindezekből egyértelműen leszűrhető, hogy a fejedelem és kancellárja ez idő tájt igen jó viszonyban állottak Pázmánnyal, a levelek hangja bizakodó, a két fél kölcsönösen a békés megoldások útjait keresi.

Bethlen első hadjáratának 3 éve alatt (1619–21) szünetel a levelezés, csupán 1619. nov. 15-én kísérli meg a fejedelem Pázmány meghívását a pozsonyi országgyűlésre, salvus conductus-át azonban az érsek nem fogadta el, mert személyes biztonságát a háborús viszonyok között még így sem látta megfelelőnek.[9] Csiki István erdélyi püspök is szította a bizalmatlanságot, az érseknek írt levelében a fejedelmet „alattomban praktikáló"

[6] *Frankl*, 86.
[7] Uo. 162.
[8] *Szilágyi* 1879. 106.
[9] *Pray* I. 70–71.

embernek festi, akinek szavában nem lehet megbízni.[10] A háborús időben minden forrás a kölcsönös vádaskodásról vall, Bethlen még elfogatóparancsot is adatott ki Pázmány ellen, Thurzó Szaniszlónak meghagyta: „abban laboráljon, hogy megfogathassa" az érseket, és „küldje ide alá Kassára".[11]

Még meg sem szárad azonban a nikolsburgi békeokmányon a tinta, s Pázmány máris (1622. jan. 10.) leveleket ír Bethlennek – egyet még Nikolsburgból, egyet pedig két nap múlva Bécsből –, s örömét fejezi ki a béke helyreállítása felett. Erre Bethlen azonnal válaszol (jan. 14.) ugyanilyen szívélyes hangnemben, s ezt követően 4 levelet váltanak az egyezmény végrehajtásának részleteiről. 1622–23-ban levelezésük fő témája mindig a béke erősítése, kölcsönösen arra kérik egymást, hogy ennek érdekében minden lehetőt kövessen el a másik fél is. A mellékelt kronológiai összesítésünkben szereplő, Bíró és Sík által is elemzett leveleken kívül még számon tarthatunk ebből az időből egy szöveg szerint ma már nem ismert Bethlen-levelet, amely Pázmány válaszából rekonstruálható.[12] A fejedelem 1622. dec. 3-án Segesvárról keltezett levelét Gávay Péter vitte Pázmányhoz, aki azonban csak egyhónapos késéssel, jan. 4-én kapta azt kézhez, majd válaszul az egy hónapig nála időző küldönccel két levelet is küldött (jan. 5. és febr. 10-i dátummal). Az ekkortájt váltott levelekben különböző ügyek – 3 vallon fogoly kiváltása, a liszkai dézsmának az érsek részéről történő követelése – körüli alkudozások kapnak nagy helyet, a bizalmatlanság azonban szemlátomást ismét növekedik a háborús előkészületek miatt.

Bethlen második hadjárata idején nem szakad meg a levelezés, sőt Pázmány 1623. nov. 14-i levele határozottan sürgeti a béketárgyalásokat. Bethlen válaszában (nov. 29.) szintén békevágyát juttatja kifejezésre: „nagy kéntelenségből kellett vala az fegyverhez nyúlnom, kin mennyit búsultam és kesergettem magamban, arról sem szükség írnom, mert tudom el sem hinné senki" – írja Pázmánynak.[13] Az érsek örömmel üdvözli a béke iránti hajlandóságot, noha Bethlen érvelése korántsem győzte meg. Nem akar azonban a múltról vitatkozni, hanem inkább a megegyezésre buzdítja a fejedelmet: „... szegény hazánknak és Nemzetünknek romlott állapatját nézvén, semmit e világi dologban inkább nem kívánok, mint hogy teljességgel fogyását ne lássam ez fogyaték Magyarországnak, mely bizony sokáig nem tart, ha idején felséged a jó békeségrül nem gondoskodik" – írja,[14] s hogy a béke érdekében ismét hasznosan járt közben, azt Bethlen válaszai jelzik.

A következő két évből Bethlen 11 levelét ismerjük, mivel azonban Pázmány válaszai elvesztek, a kapcsolat alakulására vonatkozó adataink egyoldalúak. A fejedelem levelei mindenesetre tele vannak Pázmány iránti tisztelet kifejezéseivel és békés hajlamainak hangoztatásával, sűrűn panaszkodik viszont amiatt, hogy az érsek és a király nem hisz neki. Különösen 1625 nyarán írott két levelében hangsúlyozza, hogy 14 hónapja még csak nem is látott kétezer emberénél többet együtt, sőt még a szokásos katonai „mustrát" is elhanyagolta, így a hadikészülődéseiről szállongó hírek valótlanok, ő sokkal inkább foglalkozik hí[illegible]ssági, mint katonai tervekkel. Ez egyébként ekkor valóban igaz volt, hiszen a következő év tavaszán került sor esküvőjére, s csak ezt követően – már a

[10] *Frankl* 257–261.
[11] *Szilágyi* 1879. 168.
[12] PÖL I. 319.
[13] Frankl, 364.
[14] PÖL I. 362–363.

brandenburgi választófejedelem vejeként, erős európai szövetségi rendszerben – kezdte meg harmadik hadjáratát.

A két jeles politikus legemlékezetesebb levélváltása e harmadik hadjárat idején zajlik le. Az érsek minden korábbit meghaladó pátosszal kéri számon Bethlenen 200 000 magyar pusztulását, a haza romlását, a vérontást. A fejedelem e vádra – mint Biró Vencel megjegyzi – rendkívüli önmérséklettel felel; mi inkább az érzelmekre apelláló, barokk dinamizmussal és pátosszal szembehelyezett józan, számító racionalizmust jelölnénk meg a fejedelmi válasz alaphangjául. „Ha connumerálnánk az egész országot is az Fátrától innét, feleségestől, gyerekestől is nem találnánk 200 000 magyar lelket parasztot" – írja válaszában.[15] A hadjárataiban elesett magyarok száma szerinte a négyezret sem éri el, a vele szövetkező törökök pedig nem foghattak el magyarokat, mert az ilyen eseteket „az arra rendelt vigyázók" azonnal jelentették, s a rabok „elvétettek tülök", a rabszedők pedig megbűnhődtek. Érveit előszámlálva, rendkívüli nyelvi simulékonysággal siklik ki a nekiszegeződő vádak ostromgyűrűjéből. „Azért uram minden intés nélkül is az szent békességnek ő felségével tökéletesen való elvégzésére, ennek szentül való megtartására mi igen készek vagyunk" – szögezi le a végeredményt, s ezzel Pázmány intelmeit elhárította, de nem is sértette meg ellenfelét. Az érseknek e levélre adott válasza sajnos ismeretlen, Bethlen két decemberi leveléből tudjuk azonban, hogy bennük a pozsonyi békeszerződés egyes részleteiről – amnesztia, birtokadományok megtartása stb. – folyt az eszmecsere.

A levelezés záróakkordjai ismét derűsebb hangulatot árasztanak. 1627. aug. 27-én a fejedelem Pázmány pártfogását kéri unokaöccse, Bethlen Péter számára, két nappal később pedig a török készülődéséről közöl híreket. 1627 végén a fejedelem újévi jókívánságait Kemény János viszi Pázmányhoz, aki ugyancsak őáltala küldi válaszát Gyulafehérvárra. Ekkor zajlott le az a Kemény Önéletírásában megörökített híres beszélgetés, amelynek során Pázmány Erdély önállóságának fontosságát hangoztatta. E közismert és sokat vitatott vélemény már csak azért is hiteles lehet, mert egybecseng az 1627. dec. 28-i levél gondolataival. Erdély kettős szerepét hangsúlyozza itt Pázmány: „a szegény romlott Magyarságnak szánakozására és a hódoltság könnyebbítésére" szolgálhat a fejedelemség léte, s fellebbenti itt a távolabbi célt is, „egy generális békesség" létrejöttét és Európa megszabadítását a török uralomtól. Ehhez kéri és reméli Bethlen támogatását.

Az egyetértést azonban ismét kósza hírek zavarják meg. 1628. jún. 2-i levelében Bethlen csodálkozását fejezi ki afelett, hogy Pázmány elhitte a hadikészülődéséről elterjedt szóbeszédet: „Kegyelmednek száz módjai vadnak és lehetnek mindenkor az mi állapotunk felől bizonyosan magokat informáltathatni, valamikor akarják; mert egy országban lakunk, szomszédok vagyunk, Kegyelmetek emberit országunkban való szabad járástól senki nem tiltja, jezsuiták laknak közöttünk, birodalmunknak nagy része római valláson vagyon, s hogyhogy titkoltathatnék akármi kicsin igyekezetünk is el Kegyelmetektől? "[16]

Utolsó, 1629-es levélváltásukban kölcsönösen betegségekre panaszkodnak, s egymást a béke megtartására buzdítják. Pázmány szept. 14-én kelt leveléből kitűnik, hogy a nyár folyamán is válthattak leveleket, ezeket azonban ma már nem ismerjük. Kéri ekkor Bethlent, „rántsa meg ott is a zabolát azok szájában, akik a békességet nem kedvelik".

[15] PÖL I. 555. és Szilágyi 1879. 420–422.
[16] TT. 1887. 15–16.

Erre azonban már nem jött válasz, csak a fejedelem nov. 15-én bekövetkezett halálának híre, amelyről Pázmány nov. 25-én tájékoztatta a királyt.

A Bethlen–Pázmány levelezés történetének e vázlatos áttekintése azt mutatja, hogy mindkét politikus őszintén, teljes meggyőződéssel a magyarság megmaradását kívánta szolgálni, de mindketten úgy hitték, csakis saját útjuk – a török, ill. Habsburg szövetség – járható, csakis az lehet célravezető. A célban egyetértettek ők, csak az eszközökben nem, ez utóbbiak megválasztását azonban a földrajzi tényezők eleve meghatározták: amennyire lehetetlen lett volna Erdélyben a török ellen fordulni, ugyanolyan illuzórikus lett volna a nyugati országharmadból huzamosan Bécs-ellenes poltikát folytatni. A kornak ezt a dilemmáját, feloldhatatlan ellentmondását tükrözi a Bethlen–Pázmány levelezés egymásnak feszülő érvrendszere, amelynek mindegyike önmagában logikus, koherens gondolatsor, a magyar politikai gondolkodás fejlődésének értékes fejezete.

Az elmondottakat aligha illusztrálhatnánk kézenfekvőbb példával, mint ha a Bethlen és Pázmány által egyaránt támogatott Káldi-Biblia fordításának ügyére utalunk. Tudjuk, hogy a magyar kultúra támogatása és ápolása mindkettőjüknek egyaránt fontos volt, mégis felmerül a kérdés: miért támogatta Bethlen anyagilag is a jezsuita bibliafordítót? Úgy hisszük, a magyarázat többrétű. Kétségtelen, hogy a fejedelem sokkal rugalmasabb valláspolitikát folytatott, mint elődei és utódai, s ő maga is hangoztatja, hogy „főember szolgái" között sok „romano-catholica és unitaria religión lévő" is van, Biró Vencel tanulmánya számos adattal illusztrálja ezt.[17] Káldi támogatását mégsem csupán a tolerancia magyarázza, hanem – úgy látjuk – politikai tényezők is.

1621. júl. 30-án, amikor Nagyszombat megnyitotta kapuit az erdélyi sereg előtt, Káldi néhány jezsuita társa kíséretében a fejedelem elé került. Így emlékezik erre egyik prédikációjában: „Tudgya a világ, mint bánt velünk Bethlen Gábor is, az Erdélyi fejedelem, ki ha valami vétkünket tudta volna, minthogy elég fondorlók forgódtak körüle ellenünk, soha bizony sem aranyos szekérbe nem vött volna bennünket egész serege szeme láttára, sem egyéb böchülettel és jóakarattal nem lött volna hozzánk, melyet ugyan orroltak is nem kevés ellenzőink."[18]

Mielőtt azonban Bethlen Káldit és társait a Bécs felé induló szekéren elhelyeztette, részletesen kifejtette előttük békefeltételeit, s – mint azt a firenzei udvar bécsi követe megjegyezte – a katolikus bibliafordítót megbízta követeléseinek Bécsben történő tolmácsolásával, s azt a kívánságát is kifejezte, hogy Káldi választ hozzon számára a császárvárosból. Káldi ezt meg is tette, noha rendi elöljárói nem helyeselték ilyetén politikai tevékenységét.[19]

Két év múlva ismét hasonló helyzetben találkozott Káldi a fejedelemmel. 1623. dec. 18-án – a nagyszombati országgyűlésről Kassa felé vonulás közben – Besztercebányán táboroztak Bethlen hadai, itt zajlott le ezúttal Káldival folytatott megbeszélése. Ennek eredményeképp a fejedelem ismét Bécsbe küldte a jezsuitát, aki ott arról igyeke-

[17] Bethlen Gábor és az erdélyi katholicizmus. Cluj-Kolozsvár 1929.

[18] Az vasárnapokra való prédikációknak első része. Pozsony, 1631. (Húsvét ut. vas. 3. beszéd). – Vö. még *Révai Sándor:* Káldi György. Hittud. folyóirat 1905. 514. és *uő.:* K. Gy. a bibliafordító. Pécs 1902/3. 9–32.

[19] *Fraknói Vilmos:* Pázmány P. és kora. I. 590.

[20] Uo. II. 80. és *Podhradczky József:* Nagyszombati Káldi György. Tudománytár III. Buda 1838. 296–327.

zett meggyőzni az udvari tanácsosokat, hogy „a fejedelem őszintén és szívből óhajt kibékülni és szoros egyezségre lépni a királlyal".[20] Ez a bécsi békéhez vezető tárgyalások kezdete, ezen túl pedig a Cecilia Renátával tervezett házasságról is folyt ekkor megbeszélés. Néhány nap múlva azonban Káldi és társai visszaküldettek Bethlenhez, hogy „őt szerényebb föltételek előterjesztésére buzdítsák." Mint tudjuk, a béke létrejött, a házasság viszont csak terv maradt, ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy a fejedelem a Káldi-Biblia kiadását a jezsuita fordító diplomáciai szolgálataiért is támogatta száz arannyal. Káldi mindenesetre hálás volt a fejedelemnek, hiszen a firenzei követ 1624. jan. 13-i jelentésében arról számol be, hogy Káldi Bécsben Bethlent magasztalta.[21]

A fejedelemnek Pázmánnyal és Káldival fennálló kapcsolatai végeredményben politikájának rendkívüli rugalmasságát illusztrálják, azt jelzik, hogy soha nem az ideológiai ellenfél megsemmisítése, hanem sokkal inkább megnyerése volt a célja. Jól tudta, hogy országépítő céljai megvalósításához minden erőt egyesítenie kell, csakis úgy remélhet eredményt. Nem rajta, hanem a körülmények kedvezőtlen alakulásán múlott, hogy tervei csak részben valósulhattak meg. Amit alkotott, így is maradandó – s ez érvényes a hasonlóképpen magyar érdekekért, de vele ellentétes ideológiai és politikai eszközökkel harcoló ellenfeleivel kialakított kapcsolataira is.

[21] *Fraknói:* Uo. 81.

Péter Katalin:

BETHLEN GÁBOR EMLÉKEZETE

A fejedelem pályakezdése

Bethlen Gábor emlékezetéről eredetileg úgy akartam itt beszélni, hogy a kortársak Bethlen-képét a ma előttünk állóval hasonlítom össze. Vagyis: azt vizsgáltam volna, hogyan jutottak el a 17. századiak információi hozzánk, miként váltak a fejedelemről élő mai elképzelésünk elemeivé. A felkészülés során az összefüggések sorra-rendre ki is derültek. Végeredményben valószínűleg azt kellett volna megállapítanom, hogy akármennyit kutatott is azóta a tudósok hosszú sora, Bethlen alakját máig – időnként vitatkozva, de inkább velük egyetértve — a kortársak vázlata szerint ábrázoljuk.

Egy egykorú vonás azonban ma feltűnően hiányzik. És ahogy ezt észrevettem, a sok hasonlóság helyett egyre inkább ez az egy eltérés kezdett el érdekelni. Az a szembeszökő különbség, miszerint a régiek a famíliáját, vagyis a származását minduntalan emlegették,[1] a későbbi életrajzokban Bethlen mint jelentéktelen családból jött, mindenkitől elhagyott árva jelenik meg.[2] A dolog azért érdekes, mert furcsa ellentmondás húzódik mögötte. Az tudniillik, hogy míg a 17. századiak, jóllehet Attilát, sőt, talán még Noét is szóba hozzák, Bethlen emelkedésére tárgyilagos magyarázatot adnak, addig a tudományban pontos társadalmi kategóriákkal operálva népmesei hangulatú pályakezdést szoktunk leírni. Mert a mítikus ősök a kortársak gondolkodásában egyszerűen azt jelentik, hogy szerintük Bethlen előkelő familiából ered; méltó helyről került Erdély fejedelmi székébe. A köznemesi családból származó, föld nélküli sorsra jutott gyermek-Bethlen bemutatása viszont a pálya legelején azt mondja: az induláskor volt helyzete dacára lett fejedelem. Ezzel a pályakezdéssel a későbbieket nem magyaráztuk. Ellenkezőleg: éppen az emelkedés rendkívüliségét hangsúlyoztuk.

Az ellentmondáson töprengve határoztam el, hogy Bethlen Gábor emlékezetéről szólva a fejedelem életének egyetlen mozzanatát vizsgálom, a kezdetet. Azt tisztázom, hogy milyen körülmények között jelent meg Gyulafehérvárott 1593-ban.[3]

[1] *Szamosközy István:* Erdély története. Vál. és kiad. *Sinkovics István.* Budapest, 1963. 215.; Relatio Pauli Strassburg. Oklevelek Bethlen Gábor és Gusztáv Adolf történetéhez. Közli *Szilágyi Sándor.* Történelmi Tár 1882. 276.; *Keserüi Dajka János:* Bethlen Gábor nemzetsége, jelleme és tettei. Bethlen Gábor krónikásai. Összeáll. bev. *Makkai László.* Budapest, 1980. 13–14., Bojti Veres Gáspár dicsőítő éneke Bethlen Gábor tiszteletére. Ford. Tóth Béla, bev. Makkai László. Budapest, 1980. 14–18.

[2] *Szekfü Gyula:* Bethlen Gábor. Budapest, 1929. 28–29. *Szekfü* óta mindenki alacsony származásról és nyomorúságos gyermekkorról ír.

[3] Bethlen Gáborról az első ismert adat ennek a gyulafehérvári tartózkodásnak az idejéből származik; saját levele tudósít róla: Bethlen Gábor levele Justh Andráshoz. Közli *ifj. Kubinyi Miklós.*

Mivel a munka során egyetlen eddig ismeretlen forrásadatot találtam, ezzel kezdem. Az adat egy bejegyzés a Liber Regiusban[4] és a fejedelem nagyapjára vonatkozik. Eszerint 1553-ban, tehát a Petrovics-féle János Zsigmond-párti mozgalom felszámolása során, iktári Bethlen Gábor és Ártándi Kelemen, miután jövendő hűségükről Ferdinándnak kötelezvényt adtak, kegyelmet nyernek a nyílt rebellió vádja alól. Az eset feltűnő, mert a vezetők mellett a többi résztvevőt tömegben kezelték; közös oklevelek vonatkoznak rájuk. Egyben világos utalás: nem lehet teljesen jelentéktelen egy család, ha egyik tagját a királyság legfelső fórumán ilyen megkülönböztető figyelem kísér.

Másodjára egy ismert, de érdemben legjobb tudomásom szerint fel nem használt forrást vizsgáltam. Bethlen Gábor és az öccse, István 1600-as osztozása jegyzőkönyvét.[5] Erre hivatkozva az szokott szerepelni az életrajzokban: Gábor kapta Illyét, fivére a többi uradalmat és az értékkülönbség fejében 1000 forintot. A szövegből azonban kiderül: nem az Istvánnak jutott birtokok alacsonyabb értékéről volt szó, hanem arról, hogy az ő uradalmaiban nem volt megfelelő udvarház. Ilyennek az építésére fizette Gábor a tetemes összeget. Mindez a következőket jelenti: a két Bethlen-fiúé volt szüleik halálától 1600-ig osztatlanul Illye uradalma, valamint a hódoltságban, az erdélyi megyékben, Szászföldön és Székelyföldön az elsővel összesen körülbelül azonos értékű birtokok sora.[6] Az értékre egy egykorú és egy mai utalás van. Bethlen Gábor szerint Illyén négyszáz jobbágyház volt,[7] Trócsányi Zsolt számítása alapján az uradalom körülbelül negyvenötezer holdat tett ki. Ő egyébként pusztán ennek a birtoknak a számbavétele nyomán – a fejedelem életének egy későbbi momentumáról szólva – már figyelmeztetett: mivel Bethlen kezén volt 1613-ban is, Erdély arisztokratái közül választották meg.[8] A Bethlen-fivérekre pedig a jegyzőkönyv tanúsága szerint durva közelítéssel az illyei uradalom duplája maradt, nyolcszáz jobbágyház vagy kilencvenezer hold.

Ennyi volt a két fiatal Bethlené osztatlanul szüleik halálától 1600-ig, mondtam, holott tudom, ahogyan mindenki más, hogy egy időre Báthori Zsigmond elvette tőlük Illyét.[9] Minthogy Bethlen 1593-as megjelenésének a körülményeit vizsgálom, a dolog még különös jelentőséget is kap. Hiszen Illye elvesztése miatt szoktunk róla úgy írni, mint aki föld nélküli sorsra jutva kényszerült a szolgaság állapotába. A jegyzőkönyv alapos tanulmányozása után ezt még egyszer nem írnám le. Mert igaz: Illyét a Bethlen-fiúk 1592-ben valóban elvesztették, de még így is megmaradt a vagyon másik fele, körülbelül négyszáz jobbágyház vagy nagyjából negyvenezer hold. Egyértelmű: a Bethlen-fivérek még Illye nélkül is Erdély gazdag földesurai közé tartoztak.

Századok, 1889. (Alább: Sz 1889) 238–240. A levél 1596-os dátummal jelent meg, de a keltezés hibás olvasatát már *Angyal Dávid* 1593-ra javította: Hibás adatok Bethlen Gábor ifjúságáról. Századok 1899. 547.

[4] Országos Levéltár A. 56. Libri Regii, (Alább: Lib. Reg.) III. köt. 175.

[5] Bethlen Gábor és István osztozása 1600. deczember 22. Közli B. Történelmi Tár 1890. 560.

[6] Betlenősi, Seprős, Bodon és három részjószág Zaránd megyében, Maroskeresztúr, Csókafalva, Tekerőpataka, Killyénfalva és Szentmiklós Székelyföldön, valamint négy részjószág Szászföldön. Uo. 561.

[7] Uo.

[8] *Trócsányi Zsolt* szóban volt szíves közölni velem ezeket az eredményeit.

[9] Sz 1889. 239.

Az Illye-kérdés egyébként a fejedelem pályakezdésének legnagyobb rejtélyét veti fel. Miért vette el Báthori Zsigmond az árváktól a birtokot? Korábban nem gondolkoztam ezen, de az irodalomban sem találtam a magyarázatnak még csak a kísérletét sem. Holott a dolog távolról sem természetes. Mert Zsigmond uralkodói módszereire a hatalmaskodás igazán nem jellemző. Betegsége manifesztálódása után követett politikájáról sok mindent lehet ugyan mondani, árvák fosztogatója azonban soha nem volt. Illyét pedig éppenséggel akkor vette el, amikor Erdély még távol volt az ő kapkodása nyomán kialakuló zűrzavartól.

Az okot Illye fontossága adja, mert a birtok Erdély védelmi rendszerének egyik jelentős eleme volt. A jelentőségét legegyszerűbben úgy tudom érzékeltetni, ha röviden előadom, milyen közvetlen előzmények után kapta meg a Bethlen-família. 1574-ben az országgyűlést erősen foglalkoztatta az ország védelmi készültsége. Nyilvánvalóan sokat tárgyaltak róla, mert a székelyvásárhelyi gyűlés törvényeibe a következő szöveg került: „Nagyságodnak hálát adunk, hogy az mi sok könyörgésünkre el nem feledkezett a végekről, kiváltképpen Illyéről." A rendek ezután kimondják, a jelenlegi birtokosokat – ha szükséges – elégítse ki a fejedelem, és „vegye kezéhez, építse meg, és tartsa olyan gondviseléssel, hogy országnak abból gondja ne következzék".[10] Vagyis: 1574 nyarán az országgyűlés elhatározta Illye kincstári kezelésbe vételét. A birtokosok azonban ebbe nem nyugodtak bele, és el is érték a végzés megváltoztatását. A következő, segesvári országgyűlés már azt teszi törvénybe: kötelezzék a possessorokat a végház megerősítésére.[11] Ez történt 1574 telén. Itt elvesztettem a fonalat; csak azt tudom, hogy egy évvel később Báthori István fejedelem sem kincstári kezelésbe nem vette, sem birtokosait a megerősítésre nem kötelezte, hanem Bethlen Farkas kezére adta Illyét.[12] Az előzményekből világos: neki kell az ország védelmi rendszerének e fontos pontját gondoznia.

Világos ennek alapján az is, miért vette el 1592-ben Báthori Zsigmond Bethlen Farkas árváitól a birtokot. Apjuk halálakor Gábor tizenkét éves volt, István fiatalabb. Báthori nyilvánvalóan nem hagyhatott két kisfiú kezén véghelyet. És a gyámjuk, Lázár András sem kezelhette. Lévén székely főkirálybíró, a három nemzet oly féltékenyen kiszabott munkamegosztása mellett alighanem országos felháborodást kelt, ha a Hunyad megyei Illyén ő parancsnokol. A fejedelem tehát egyszerűen nem tehetett mást. El kellett vennie a Bethlen-fiúktól a birtokot. Nem árvákat fosztogatott, hanem kézenfekvő közérdeknek tett eleget ezzel. Bethlen Gábor 1593-as leveléből az is kiderül, hogy bizonyosan számít kártalanításra.

Ez a tény juttatta eszembe: a Bethlen-fivérek oly sokat emlegetett árvaságát nem kellene hangsúlyozásra érdemes különösségnek tartanunk. Mert eltekintve most a birtokelvétel körülményeitől, gondoljuk meg: árva volt XIV. Lajos is vagy Krisztina királynő. Bethlenhez közelebb Pfalzi Frigyes. Orániai Vilmos egyenesen csecsemőkorától az. Magyarországon: Bocskai István, Báthori Gábor, Zrínyi Miklós, Esterházy Pál, Thököly Imre, II. Rákóczi Ferenc. És csak azokat soroltam el, akiknek az adatait nem kellett lexikonban felütnöm. Egyáltalán: azt hiszem, nehezebb lenne az akkori közéletben olyanokat találni, akik apjuk életében értek felnőtt kort. Az árvaság bizonyosan így is

[10] Erdélyi Országgyűlési Emlékek. Kiadta Szilágyi Sándor (Alább: EOE) II. 552.
[11] Uo. 556.
[12] *Pesty Frigyes:* Krassó vármegye története IV. (Alább: *Pesty* Krassó) 97–100.

hatott az emberek egyéniségére. A hatás mibenlétét és súlyát azonban történész aligha becsülheti fel. Ránk az tartozik, hogy igen-igen sokakat érintő, már-már természetes állapotnak kell tekinteni.

Visszatérve a birtok-ügyhöz: most már nem Illye elvételét tartom rendkívülinek, hanem azt a tényt, hogy 1600-ra – a pontos dátumot nem ismerjük – valami módon visszakapták a Bethlen-fivérek az uradalmat.

Itt a fejedelem pályakezdését vizsgáló érdeklődés új kérdés elé kerül. Nem tudjuk, milyen családból származik az a kisfiú, aki 1593-ban Gyulafehérvárott megjelent, és éppen az ország egyik legfontosabb birtokáért vár kárpótlást. Illye jelentőségének felderítése és a nagy Bethlen-vagyon felmérése nélkül ugyanis az ember elhiszi, magam is elhittem a közkeletű állítást, ami szerint Báthori István kapitánya volt az apja, aki Illyével nyerte az első birtokot Erdélyben.[13] De szoktak kapitányoknak négyszáz jobbágyházat hordozó birtokot adni? Állítólag a Bekes Gáspár elleni harcban tanúsított érdemeiért nyerte. Akkor mit kaptak a kerelőszentpáli csata parancsnokai?

• Nem akarom hosszan sorolni a munka során feltámadt kételyeimet. Ehelyett röviden: Szilágyi Sándor szerint, akit nyugodtan nevezhetünk minden idők legnagyobb Erdély-szakértőjének, az apa Bethlen Farkas fejedelmi tanácsúr volt.[14] Az Erdélyi Országgyűlési Emlékekben foglalkozik a személyével többször is. Báthori István és Báthori Zsigmond uralkodása alatt volt eseményekben írja le a szerepét. De mielőtt ezeket az eseményeket ismertetném, itt kell jeleznem, hogy a Szilágyi Sándortól származó értesüléssel a fejedelem eredetét meghatározó fogalmaink közül a legtöbbet használt esett el. Azt szoktuk mondani, köznemesi családból származik. Ez a társadalmi kategória azonban fejedelmi tanácsúr famíliájára nyilvánvalóan nem alkalmazható, mert ők a társadalom élén álló uralkodó elit. Arisztokráciának is nevezik a csoportjukat. Mivel azonban Erdélyben az örökös főrendiség intézménye, a királysági újkori arisztokráciával azonos szociális képződmény nem alakult ki, talán szerencsésebb az előkelő meghatározást használni.

Visszakanyarodva most már Bethlen Farkas személyéhez: az Erdélyi Országgyűlési Emlékek a kerelőszentpáli csatában volt szerepéről nem tudósítanak. Közlik viszont a Bekes Gáspár felett ítélkező rendkívüli törvényszék névsorát.[15] Bethlen Farkas neve a tizenharmadik helyen áll. Ez előtt olyanok vannak, mint rátóti Gyulafi László, enyingi Török Bálint, egy sor losonci Bánffy. A Bethlen Farkas után következők jellemzésére: a Kolozs megyei főispán harminc hellyel mögötte szerepel. Aztán leírja Szilágyi Sándor, hogy 1576-ban elkísérte Báthori Istvánt Lengyelországba.[16] Nem a katonasággal ment azonban, hanem az előkelőségek csoportjában, a királlyal együtt utazott. A társaság néhány tagja rajta kívül: rátóti Gyulafi László, több losonci Bánffy, Kemény Boldizsár. A továbbiakban kiderül: fontos szerepe volt a Báthori Zsigmond nagykorúsítása körüli

[13] *Karácsonyi János:* Bethlen Gábor erdélyi fejedelem ősei. Turul, 1897. 57. Báthori adománylevele Bekes elleni harcban tanúsított segítségről szól ugyan, de nem közli, milyen minőségben volt jelen Bethlen Farkas.

[14] EOE III. 88. és 91. Sajnos, nem közli, melyik évtől működött Bethlen Farkas fejedelmi tanácsúrként.

[15] EOE II. 565.

[16] Uo. III. 4.

tárgyalásokban.[17] És hatodmagával adta tudtára a fejedelemnek az országgyűlés kedvező döntését.[18]

Ami pedig Illyét illeti: 1576 februárjában kelt a beiktatási parancs.[19] Ha tehát valóban ez volt a família első erdélyi birtoka, akkor Bethlen Farkas mint birtoktalan kapott kinevezést 1575-ben a rendkívüli törvényszékre. Rendi társadalom viszonyairól szólva, ennél képtelenebb állítást nehéz lenne kigondolni. Nyilvánvalóan tekintélyes földesúr volt már Illye elnyerése előtt is. Bizonyosat persze nem tudok, mert nem folytattam a körülményeit illető rendszeres kutatásokat. Csak egy dolgot tisztáztam nagyon gondos figyelemmel: iktári Bethlen Farkassal egyidőben a bethleni Bethlenek egyik azonos nevű tagja sem működhetett.[20]

Most visszatérek oda, ahonnan elindultam, az első Bethlen Gáborhoz, akit Ferdinánd részéről olyan megkülönböztető figyelem kísért. Róla nem volt nehéz kideríteni: a Ferdinánddal 1553-ban létrejött megbékélése nem volt végleges; 1556-ban megint notát kapott. A király 1556-ban és a következő esztendőben is adományozza a hűtlenség miatt elkobzott birtokait.[21] A hűtlenség vagy nyílt rebellió előbb is, később is a János Zsigmond, Izabella oldalán folytatott tevékenységet jelenti. Az első Bethlen Gábor közismert tagja volt a Ferdinánd kelet-magyarországi uralma ellen fegyverrel, diplomáciával, minden eszközzel harcoló pártnak.[22] Ilyen értelemben akár azt is mondhatnám, erdélyi politikus. És ha nem ezt mondom, csak azért teszem, mert azt hiszem, az ő életében – 1557 után hamarosan meghalt – még nem erdélyi és királyságbeli politika mérkőzött, hanem két királyság harcolt egymással. Így is nyilvánvaló azonban: az első Bethlen Gábor János Zsigmond támogatásával – akarva, akaratlanul – a későbbi erdélyi fejedelemség létrejöttét munkálta. Azért tartom ezt lényegesnek, mert azt jelenti, hogy – akár Illye volt az első erdélyi Bethlen birtok, akár nem – bizonyosan nem Bethlen Farkassal jelentek meg az iktári Bethlenek az országrész közéletében. Sőt, még tovább is kell menni. Mert jóllehet, az ember hajlandó lenne a múltat kiszínező túlzásnak tartani az emlékét, az egyik ős, Bethlen Domokos valóban, ha nem is vajdája, de alvajdája volt Erdélynek, Hunyadi Mátyás király uralkodása idején.[23]

Nem tudom egyébként, de itt már igazán csak feltevéseim vannak, hogy ez az erdélyi alvajdaság és az első Bethlen Gábor feltűnő érdeklődése az országrész sorsa iránt, vajon nem valamilyen birtokokhoz kötődő érdekeltséget jelez-e. Alvajdákat mindenesetre, legalábbis rendszerint, nem szoktak az ország más vidékeiről iderendelni. Ennek a problémának azonban már nem mentem utána. Csak jelzem: a Bethlenek Erdélybe kerülését talán nem kellene Bethlen Farkas török előli menekülésére egyszerűsítenünk.

*

[17] Uo. III. 88.

[18] Uo. III. 93.

[19] *Pesty* Krassó 100.

[20] Egy bethleni Bethlen Farkas 1542–1548 körül működött, egy másik 1614–1618 körül: *Trócsányi Zsolt:* Erdély központi kormányzata 1540–1690. Budapest, 1980. 24.

[21] Lib. Reg. III. 467., 468., 577.

[22] *Lukinich Imre:* Erdély területi változásai a török hódoltság korában 1541–1711. Budapest, 1918. 55–57.

[23] *Janits Iván:* Az erdélyi vajdák igazságszolgáltató és oklevéladó működése 1526-ig. Budapest, 1940. 123.

Összefoglalva az elmondottakat: Bethlen Gábor, a későbbi fejedelem érdemes ősöket idéző gazdag örökösként jelent meg Báthori Zsigmond gyulafehérvári udvarában. Bethlen Gábort az indulás körülményei pontosan az 1613-ig megtett pályára helyezték. Lehetőséget adtak neki arra, hogy – rendkívüli tehetséggel természetesen – az 1590-es évek végétől kibontakozó zűrzavarban az erdélyi politika irányítását a kezébe ragadja. Az igazi teljesítmény azonban ezután következett. Akkor, amikor csak hónapokig regnáló, örökösen menekülő, orgyilkosoktól veszett fejedelmek utódjaként a béke és az építés nyugalmát szerezte meg Erdélynek.

NEMZETKÖZI TUDOMÁNYOS KONFERENCIA BETHLEN GÁBORRÓL DEBRECENBEN

A Bethlen Gábor Emlékbizottság a MTA Történettudományi Intézete, a Hadtörténelmi Intézet, a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem és a Magyar Történelmi Társulat közreműködésével 1980. október 8–9-én Debrecenben Bethlen Gábor erdélyi fejedelem, választott magyar király születésének 400. évfordulója alkalmából nemzetközi tudományos konferenciát rendezett, összesen mintegy négyszáz tudományos kutató, történelemtanár és egyetemi hallgató részvételével.

A konferenciát a Kölcsey Ferenc Művelődési Központ színháztermében Ács István, Debrecen megyei város tanácsának elnöke nyitotta meg. A bevezető előadást Pach Zsigmond Pál, a MTA alelnöke, a Bethlen Gábor Emlékbizottság elnöke tartotta. Ezt követte Köpeczi Béla, a MTA főtitkárhelyettese, majd Makkai László, a MTA Történettudományi Intézete tud. tanácsadója referátuma.

Pach Zsigmond Pál „Bethlen Gáborról – születésének 400. évfordulóján" c. előadását l. fentebb.

Köpeczi Béla „Bethlen Gábor és állama" c. előadását l. fenn.

Makkai László: „Bethlen és az európai művelődés" c. előadását l. fenn.

A korreferátumok sorát *Demény Lajos,* a bukaresti „Nicolae Iorga" Történettudományi Intézet osztályvezetője nyitotta meg „Bethlen Gábor székely politikája" c. előadásával, amely a fejedelemnek a székely katonaelem megmentését célzó politikáját ismertette. Mivel a székely probléma megoldását Bethlen *necessitas*nak tartotta, ezért a közösségi jogok biztosítása és a jobbágyosodás folyamatának megállítása mellett új politikai elemmel, a székelyföldi jobbágyok megadóztatásának bevezetésével próbálkozott; a kor megszabta korlátok között erősítette országa katonai erejét úgy, hogy ez egyúttal a székelység ügyét szolgálta.

Zimányi Vera, a MTA Történettudományi Intézet tud. főmunkatársa „Bethlen gazdaságpolitikája" c. előadását l. fenn.

Ezután a konferencia két szekcióban folytatta munkáját. Az első szekció először a hadtörténeti témájú korreferátumokat hallgatta meg. *Nagy László,* a Hadtörténelmi Intézet tud. főmunkatársa „Bethlen hadserege" címen a fejedelem hadművészetének, hadvezéri tevékenységének fő vonásait, majd hadseregének kortársi és mai megítélését ismertette. *Rácz István,* a Kossuth Lajos Tudományegyetem tanára „Bethlen és a hajdúk" c. előadásában a hajdúk társadalmi helyzetében letelepítésük után beállott változást értékelte; Bethlen hajdú politikájában Bocskai nyomdokain haladt, a hajdúkat továbbra is hadba szólította, de alkalmazkodva a változott körülményekhez, immár zsoldért. *Czigány István,* a Hadtörténelmi Intézet tud. munkatársa „Bethlen hadseregének ellátása" c.

előadásában a fejedelmi hadsereg ellátását egy európai folyamat honi vetületeként elemezte. Bethlen a nehézségek ellenére jól oldotta meg katonaságának ellátását, támaszkodva gazdaságpolitikájának sikereire. Bethlen hadserege ebből a szempontból leginkább a 16. századi nyugat-európai szabad zsoldosseregekhez hasonlított.

A következő korreferátumok gazdaságtörténeti kérdések köré csoportosultak. *Štefan Kazimír*, a pozsonyi Történeti Intézet tud. főmunkatársa „Bethlen pénzpolitikája és a közép-európai pénzügyi válság" c. előadásában azt vizsgálta, hogyan kapcsolódott Bethlen pénzpolitikája a közép-európai pénzromlás, illetve tudatos pénzrontás folyamatához: megállapította, hogy Bethlen pénzrontása viszonylag szerény méretű volt, s a fejedelem jelentős szerepet játszott a pénzügyi válságból való kilábalásban. *Heckenast Gusztáv*, a MTA Történettudományi Intézet tud. főmunkatársa „Erdély technikai műveltsége Bethlen korában" c. előadását l. fenn. *Székely György* akadémikus, az Eötvös Loránd Tudományegyetem rektorhelyettese „Emelkedő és hanyatló városok Európában a 17. század első felében" c. előadását l. fenn. *Marie Marečková*, a brnoi Purkyně Tudományegyetem tanára „Bethlen uralmának hatása a felső-magyarországi városok társadalmi-gazdasági helyzetére" c. áttekintésében megállapította, hogy a Bethlen uralma alá került városok a bor- és a közfogyasztási cikkek kereskedelmére orientálódva intenzív kapcsolatokat építettek ki Erdély és a Balkán felé. Eperjes, Lőcse és Kassa gazdaságát Bethlen háborúi nem tették tönkre, sőt a hadikonjunktúra előnyükre szolgált. *Szendrey István*, a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem rektorhelyettese „Bethlen Gábor és Debrecen" kapcsolatát felvázolva kimutatta, hogy bár Bethlen nem emelte Debrecent a szabad királyi városok sorába, de kiemelte a magánföldesúri hatalom alól; a város különleges adózása és általában a fejedelmi gondoskodás nagy mértékben segítette gazdagodását.

A diplomáciatörténeti korreferátumok sorát *Benda Kálmán*, a MTA Történettudományi Intézet tud. főmunkatársa nyitotta meg; „Diplomáciai szervezet és diplomaták Erdélyben Bethlen Gábor korában" c. előadását l. fenn. *Hegyi Klára*, a MTA Történettudományi Intézet tud. munkatársa „A török birodalom vazallus államai" c. előadásában felvázolta a birodalmat övező vazallus államok rendszerét, közülük Havasalföld és Moldva 17. századi helyzetével foglalkozott részletesebben. *Cristina Fenesan*, a bukaresti Délkelet-Európai Intézet tudományos munkatársa „Bethlen és a Porta" c. előadásában rámutatott arra, hogy Bethlen török kapcsolatait saját kül- és belpolitikai céljai érdekében tudta felhasználni, és hogy Bethlen, valamint a Porta politikai érdekei általában nem estek teljesen egybe. *Helfried Valentinitsch*, a grazi egyetem tanára „Bethlen és az osztrák tartományok" c. előadásában elmondta, hogy a felső-ausztriai protestáns rendek szövetkeztek az erdélyi fejedelemmel II. Ferdinánd ellen. A cseh rendek fehérhegyi veresége után azonban Bethlen már nem jelentett komoly veszélyt az osztrák tartományokra. *Józef Gierowski*, a krakkói Jagiello Egyetem tanára „Lengyelország és Bethlen" c. előadásában megállapította, hogy Bethlen ellenséges magatartást tanúsított Lengyelországgal szemben, és a Lengyelországot megtámadó Gusztáv Adolf svéd király szövetségese volt. Mégis voltak Bethlennek hívei a kis-lengyelországi protestáns nemesség soraiban. *Helga Schultz*, az NDK Tudományos Akadémiája Központi Történeti Intézetének tud. munkatársa „Brandenburgi Katalin, Bethlen második felesége" c. előadásában német levéltári forrásokkal egészítette ki történetírásunk hagyományos Brandenburgi Katalin-képét. Ezekből megtudhattuk, hogy Bethlen csak azzal a

feltétellel nyerte el Katalin kezét, hogy Erdélyben utódjává teszi. *Åke Kromnow,* a svéd birodalmi levéltár ny. főigazgatója „Bethlen és Gusztáv Adolf" c. előadásában áttekintette diplomáciai kapcsolataik alakulását az 1620-as években. Bethlen igazi diplomata énjét kifejezően tanúsítja, hogy mindvégig úgy tett, mintha Gusztáv Adolfot kívánná a lengyel trónon látni, miközben saját lengyel királysága érdekében fáradozott. *Vlagyimir Susarin,* a SzU Tudományos Akadémiája Szláv és Balkán Történeti Intézetének tud. főmunkatársa „Bethlen és Oroszország" c. előadásában új forrásokat is feltárva ismertette a korábban megszakadt orosz–magyar diplomáciai kapcsolatok felújításának történetét, s utalt a cár feleségének az erdélyi fejedelemasszonnyal kezdeményezett levelezésére.

A második szekció bevezető korreferátuma *Barcza József,* a debreceni református kollégium tud. főmunkatársa „Bethlen és a vallási tolerancia" c. előadása volt. A fejedelemnek más felekezetek irányában folytatott türelmes politikája igazolja ezirányú nyilatkozatait: a szombatosok ellen hozott törvényeket nem hajtotta végre, a zsidók számára kiváltságlevelet adott, s felmentette őket a megkülönböztető ruházat viselése alól, a városi tisztségeket a felekezetek arányában osztotta meg. *Jean Bérenger,* a franciaországi rennes-i egyetem tanára „A magyar mint államnyelv Bethlen Gábor korában" c. előadásában a magyar nyelv helyzetét elemezte, és rámutatott, hogy míg a többnemzetiségű királyi országrészben – bár a magyar volt a legelterjedtebb kulturális nyelv – a hivatalos életben mégiscsak a latin uralkodott, ezzel szemben Erdélyben a magyar ezidőben kizárólagos hivatalos nyelvvé emelkedett. *Herbert Langer,* az NDK-beli greifswaldi egyetem tanára „Német egyetemi tanárok Erdélyben a 17. század első felében" címen egyrészt a különböző német egyetemeken, főleg Heidelbergben tanuló magyar diákokról, másrészt azokról a német egyetemi tanárokról (Opitz, Alsted, Bisterfeld, Piscator) értekezett, akik a vallási harcok elől hazájukból távozni kényszerülve, Erdélyben találtak menedékre. *Mészáros István,* az Eötvös Lóránd Tudományegyetem tanára „Iskolaügy Bethlen korában" c. előadásában megállapította, hogy az Erdélyben ekkor uralkodó kollégiumi iskolaforma elsődleges célja a papképzés volt. Ezzel szemben a jezsuita iskolákban már elvált egymástól a világi és a teológiai képzés. Minthogy Bethlennek elsősorban világi értelmiségiekre volt szüksége, kénytelen volt a fontos állások betöltésére kiszemelt fiatalokat külföldön iskoláztatni. A gyulafehérvári kollégium csak a filozófiai oktatás megindulásától, tehát a németországi professzorok odaérkezésétől kezdve tekinthető akadémiának. *Földes Éva,* a neveléstudományok doktora „Bethlen Gábor és az anabaptisták" c. előadásában a fejedelem által Alvincre telepített habánok útját követte nyomon Németalföldtől Erdélyig, ismertetve közösségi életüket és kézműiparukat. *Tarnóc Márton,* az Eötvös Lóránd Tudományegyetem tanára „Könyv és nyomda Erdélyben Bethlen korában" c. előadásában egyrészt Bethlen elpusztult könyvtáráról szólt, amelynek ma csupán 5 kötete van meg, másrészt a gyulafehérvári nyomda felújításáról emlékezett meg. Méltatta a Bethlen-kori Erdély példásan szép kötéskultúráját, és megállapította, hogy a felvirágzó magyar könyvnyomtatás irodalmi nyelvünk formálódása szempontjából is nagy jelentőségű volt. *Dán Róbert,* az Eötvös Lóránd Tudományegyetem tanára „Péchi Simon beszéde Bethlen magyar királlyá választásakor" c. előadásában szorosan vett tárgyán túlmenve Péchinek török pasákkal, szombatosokkal és zsidókkal tartott kapcsolataira, és politikai szerepére is kitért. *Bitskey István,* a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem tanára „Bethlen és Pázmány" c. előadását l. fenn. *Trócsányi Zsolt,* a Magyar Országos Levéltár főlevéltárosa „Bethlen hivatalszervezete" c. előadását l. fenn. *Kovács Kálmán,* az Eötvös Lóránd

Tudományegyetem tanára „Bethlen országgyűléseinek törvényalkotása" c. előadásában a *summa potestas* kérdésének érintése után áttekintette a korabeli életnek mind pozitív, mind negatív vonásait tükröző *articulus*ok jellemzőit. *R. Várkonyi Ágnes*, a MTA Történettudományi Intézetének osztályvezetője „Bethlen Erdélye és az európai békeszerződések 1648–1714" c. előadását a kor modern nemzetközi jogi fogalomkincse, a béke fogalma, a béke joga és a hatalmi egyensúly elve köré csoportosította. Bethlen elgondolását, hogy Erdély fennmaradását az európai politikában való jelenlét biztosítja, a vesztfáliai béke és a 17. század vége, 18. század eleje fejleményei egyaránt igazolták. *Péter Katalin*, a MTA Történettudományi Intézetének tud. munkatársa „Bethlen Gábor emlékezete. A fejedelem pályakezdése" c. előadását l. fenn *Huszár Lajos*, a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárának ny. vezetője „Erdélyi éremművészet Bethlen korában" és *Rózsa György*, a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokának vezetője „Bethlen, a műpártoló" c., diavetítéssel kísért előadásukban mutatták be Bethlen korának művészetét. Erdélyben, különös módon, nem az emlékérem, hanem a forgalmi pénz verése ért el művészi fokot, keleties pátoszt árasztva. A fejedelem magas fokú műpártolását nemcsak káprázatos udvara – itt a pompának politikai rendeltetése is volt –, hanem városfejlesztő tevékenysége, kultúr- és iskolapolitikája is bizonyítja.

A konferenciának a Déri Múzeum előadótermében tartott záróülésén került sor a nyilvános vitára. Köpeczi Béla vitaindítójában Bethlen abszolutizmusát, merkantilizmusát, udvara manierista jellegét emelte ki, mint vitatandó főkérdéseket, továbbá azt a problémát, hogy mihez mérjük a korabeli Erdély jellemző vonásait. A vitában Bán Imre, Barta Gábor, Benda Kálmán, Dán Róbert, Demény Lajos, Nagy László, Péter Katalin, R. Várkonyi Ágnes, Trócsányi Zsolt és Zimányi Vera szólalt fel, továbbá Gaugesz Teréz, a greifswaldi egyetem asszisztense, aki Bethlen Gáborról szóló a Theatrum Europaeum hasábjain megjelent közléseket vizsgált kiselőadásában, és megállapította, hogy ezek általában jóindulattal kommentálták a fejedelem cselekedeteit.

Makkai László a vitát összefoglalva a 17. századi Európa egységét hangsúlyozta: világrészünk minden pontján érezhetőek voltak a gazdasági válságok, a vallási és kulturális áramlatok. E nemzetközi erőtérben élt az erdélyi fejedelemség is, keleti és nyugati, protestáns és katolikus befolyásnak egyaránt kitéve. Ebben a korban Bethlen nem követhetett egyetlen példát. Nyitottan a különböző irányzatokkal szemben, talán legjellegzetesebb alakja volt korának.

Köpeczi Béla zárszavában kiemelte a konferencia új információkat adó, összefüggéseket feltáró jellegét, a további kutatásokra ösztönző hatását.

(J. Újváry Zsuzsanna–Kalmár János Miklós)

Kővágó László:

A KOMINTERN ÉS A NEMZETISÉGI KÉRDÉS A HÚSZAS ÉVEKBEN

Az első világháborút lezáró békeszerződések a Kelet- és Közép-Európában élő, nemzetiségi sorsukkal elégedetlen kisebbségek számát 60 millióról 20 millióra csökkentették.[1] Ez azonban még mindig igen nagy szám volt. A békeszerződések megalkotói előre számoltak azzal, hogy ez a kisebbség, illetve a sorsát intéző politika, feszültségek és viszályok forrásává válhat. Ezért a háború után létrehozott Népszövetség keretében kisebbségvédelmi garanciális rendszert alakítottak ki. Ennek feladata lényegében a békeszerződésekkel teremtett helyzet, s a békeszerződésekbe, vagy külön szerződésekbe foglalt kisebbségvédelmi kötelezettségek betartása feletti őrködés volt.

A kisebbségi kérdés az első világháború után napi politikai témává vált. Mi sem természetesebb, mint hogy az adott nemzetiségi helyzettel kapcsolatban a kommunista pártok központja, a Kommunista Internacionálé is kialakította saját álláspontját. Milyen volt a Komintern álláspontja az első világháború utáni kisebbségekkel kapcsolatban, milyen volt nemzetiségi politikája? Óhatatlanul szembekerül ezzel a kérdéssel, aki a két világháború közötti Európa problémáival, a nemzetiségi kérdés vagy a munkásmozgalom ezidőbeni történetével foglalkozik. S nehéz helyzetbe kerül, aki e kérdésre választ szeretne kapni. Mert igaz, hogy több feldolgozás[2] foglalkozik azzal, hogy milyen álláspontot foglalt el a Kommunista Internacionálé a nemzeti kérdésben, ezek azonban nem térnek ki a nemzetiségi, kisebbségi kérdésben folytatott politikájára. Mi több, aki annyi fáradságot venne magának, hogy valamilyen külön dokumentumot, állásfoglalást keresne a Komintern nemzetiségi politikájáról, az sem járna sokkal jobban. Nem azért, mintha a Komintern nem alakított volna ki saját álláspontot ebben a bonyolult kérdéskörben, hanem mert a nemzetiségi kérdésről nem született külön határozat. Ezért a Komintern erről kialakított nézeteit nem a nemzetiség címszó alatt, hanem egyéb – természetesen mindenekelőtt a nemzeti kérdéssel foglalkozó – állásfoglalásaiban kell keresni.

[1] *Joseph Chmelar:* Les Minorités nationales en Europe Centrale. Prague 1937. 13.

[2] Ld. Павлович-Волонтер М. Пр. (Велийтман): Вопросы колониальной и национальной политики и Третий Интернационал. Москва 1920; Коминтерн и Восток. Москва 1969 c. tanulmánygyűjtemény; Коминтерн и его революционные традиции. Moszkva 1969 c. tanulmánygyűjtemény, s benne elsősorban Р. А. Ульяновский: Борьба Коминтерна за ленинскую стратегию и тактику в национально-освободительном движении c. tanulmány; В. В. Александров: Ленин и Коминтерн. Москва 1972; Второй конгресс Коминтерна. Moszkva 1972. kötetben Н. Е. Королев: Разработка Лениным политики Коминтерна по национальному и колониальному вопросам c. tanulmány; Резников А. Е.: Стратегия и тактика Коммунистического Интернационала по национально-колониальному вопросу. Moszkva 1975 – doktori disszertáció kézirata.

Miután magam is szembetalálkoztam a fenti kérdéssel, elhatároztam, hogy utánanézek, melyek a Komintern általános nemzetiségi politikáját meghatározó alapvető dokumentumok, s hogy mit mondanak azok. Ehhez elsősorban a Komintern legfelső fórumának, a kongresszusnak állásfoglalásait, határozatait kellett megnéznem.

Kiindulópontul magától értetődően kínálkozott a KI II. kongresszusa, az azon elfogadott nemzeti és gyarmati kérdésről szóló határozat, s a kidolgozásával kapcsolatos dokumentumok. A II. kongresszusnak még egy anyaga, a Kominternbe való felvétel feltételeiről hozott határozat is jelentős adalék a kutatott kérdéshez.

Másik alapvető dokumentum, amelyet feltétlenül meg kellett nézni, a Kommunista Internacionálé 1928-as VI. kongresszusán elfogadott programja volt.

Kimondottan a nemzetiségi kérdéssel, valamint a Komintern és a kommunista pártok kisebbségi politikájával, az 1924-ben megtartott V. kongresszus Közép-Európa és a Balkán nemzeti kérdéseiről hozott határozata foglalkozik. A fölvetett probléma kibogozásához közvetlenül ez a határozat ad legtöbbet azzal, hogy egyes államok és nemzetiségek ügyeit konkrétan megtárgyalva, a határozatokat általános elvi állásfoglalásokkal támasztotta alá. A munkát nagyban elősegíti, hogy nemcsak a határozatok szövegére támaszkodhatunk, hanem rendelkezésre áll a kongresszus, illetve a kongresszusi szekciók vitáiról gyorsírásos feljegyzések alapján készült jegyzőkönyv is.

*

A Kommunista Internacionálé nemzetiségi kérdésben elfoglalt álláspontját a *II. kongresszus nemzeti és gyarmati kérdésről szóló tézisei* alapozták meg. Ez általában kitűnik a KI állásfoglalásaiból, de különösen világosan látható az V. kongresszusnak a KI Végrehajtó Bizottsága jelentéséről hozott határozata IV/5. alfejezetéből, amely kimondja, hogy a kommunistáknak a nemzeti kérdésben elfoglalt helyes álláspontját a II. kongresszus tézisei alapozták meg.[3]

A II. kongresszusnak a nemzeti és gyarmati kérdésről szóló határozatában, ha az nem is vonatkozik közvetlenül a kisebbségi kérdésre, a 9. pont közvetve mégis erre utal. Ebben az olvasható, hogy „következetesen le kell leplezni, hogyan sérti meg valamennyi tőkés állam a nemzetek egyenjogúságát és a nemzeti kisebbségek jogait".[4]

A nemzeti és gyarmati kérdésről szóló téziseken kívül a II. kongresszus még egy fontos határozatában érinti a nemzetiségi kérdést. Ez a Kominternbe való felvétel feltételeinek 21 pontja. A feltételek 8. pontja kimondja, hogy: „A gyarmatok és az elnyomott nemzetiségek kérdésében különösen határozott és világos irányvonalra van szükségük az olyan országok pártjainak, amelyeknek burzsoáziája ilyen gyarmatokkal rendelkezik, és más nemzeteket elnyom. Minden párt, amely a III. Internacionáléhoz kíván tartozni – mondja tovább a feltételek 8. pontja – köteles kíméletlenül leleplezni »saját« imperialis-

[3] Коммунистический Интернационал в документах. Под редакцией Бела Кун. Moszkva 1933. 405.

[4] Lenin Összes Művei (LÖM) 41. kötet, Kossuth Könyvkiadó 1974. 160. A nemzeti és gyarmati kérdésről szóló tézisek első vázlata. – A nemzeti és gyarmati kérdésről hozott kongresszusi határozat szövege nem teljesen egyezik a tézisek első vázlatával. A határozat idézett része oroszul. Второй конгресс Коминтерна. Moszkva, 1934. 493

táinak a gyarmatokon folytatott üzelmeit, nem szavakkal, hanem tettekkel támogatni minden gyarmati szabadságmozgalmat, követelni saját hazai imperialistáinak elűzését ezekről a gyarmatokról, saját országa munkásainak szívébe igazi testvéri érzéseket oltani a gyarmatok népessége és az elnyomott nemzetiségek (orosz eredetiben így van, a magyar fordításban – helytelenül – nemzet áll, – K. L. megj.) iránt, és rendszeres agitációt kifejteni saját országának hadseregében a gyarmati népek mindenfajta elnyomása ellen."[5]

A Komintern dokumentumaiból vett idézetek helyes értelmezéséhez két megjegyzés kívánkozik. Az első: e dokumentumok a nemzetiség összefoglaló megjelölést alkalmazzák megkülönböztetésül, amikor nem nemzetekről, vagy nemcsak nemzetekről van szó. E gyűjtő megjelölés vonatkozhat kisebbségi sorban élő nemzetiségekre, vagy nemzetekre és nemzetiségekre egyaránt. Amikor tehát elnyomott nemzetiségekről van szó, a mondandókat általában a kisebbségi sorban élő népekre, népcsoportokra is vonatkoztatnunk kell. A második megjegyzés: amikor nemzeti és gyarmati kérdésről szóló dokumentumok gyarmatokról szólnak, ez a megjelölés nem okvetlenül jelent a gyarmattartó országhoz viszonyítva más kontinensen elterülő birtokot. A gyűjtő megjelölés gyakran nemcsak tényleges gyarmatot, hanem egyes országok területéhez közvetlenül csatolt, abba bekebelezett más nemzetiségű területeket is jelöl (pl. a királyi Jugoszláviához csatolt Macedóniát).

A nemzeti és gyarmati kérdésről szóló határozat legáltalánosabb mondanivalója kétségkívül az volt, hogy a nemzeti és gyarmati felszabadító mozgalmak az imperializmus és a szocializmus közötti ellentmondásnak, a következő időszak alapvető ellentmondásának talaján folynak. A népek, az államok kölcsönös viszonyát alapvetően ez a harc határozza meg. „Ha ezt szem elől tévesztjük – mondotta Lenin a nemzeti és gyarmati kérdéssel foglalkozó bizottság jelentésében –, akkor egyetlen nemzeti vagy gyarmati kérdést sem tudunk majd helyesen felvetni, még ha a világ legtávolabbi zugáról volna is szó. Mind a civilizált, mind pedig az elmaradott országok kommunista pártjai csak ebből a szempontból kiindulva képesek helyesen felvetni és megoldani a politikai kérdéseket."[6]

Nyilvánvaló, hogy a későbbiek folyamán a nemzeti vagy gyarmati kérdésben – de a nemzetiségi kérdésben is – elfoglalt Komintern állásfoglalások megértéséhez mindenekelőtt ez a gondolat adja meg a kulcsot, azaz, a Komintern az egyes konkrétan felmerülő nemzetiségi problémákkal kapcsolatban mindenekelőtt aszerint foglalt állást, hogy azok mennyire segítik elő, vagy mennyire hátráltatják az imperializmus ellen, a szocialista forradalomért vívott nemzetközi harcot.

Lenin maga a nemzeti és gyarmati kérdésről szóló tézisekkel kapcsolatban első helyen szólt arról, s a tézisek legfontosabb, alapvető eszméjének nevezte, hogy azok hangsúlyozzák az elnyomott és elnyomó népek közti különbséget. Hangsúlyozták a Kominternnek, a kommunista pártoknak azt a kötelezettségét, hogy minden módon segítsék az elnyomott népek és nemzetek antiimperialista, forradalmi felszabadító harcát.[7]

A nemzetiségi kérdésre vonatkozó álláspontot kutatva fel kell figyelnünk arra, hogy a II. kongresszusnak a nemzeti és gyarmati kérdéssel foglalkozó bizottságában vita folyt

[5] LÖM 41. kötet, 198. o.; az orosz nyelvű szöveget ld. Второй конгресс. I. m. 502.
[6] LÖM 41. kötet. I. m. 230. A nemzeti és gyarmati kérdéssel foglalkozó bizottság jelentése.
[7] LÖM 41. kötet, I. m. 229. o.

arról, helyes-e kijelenteni, hogy támogatni kell az elmaradott népek, országok polgári demokratikus mozgalmát? Ezzel kapcsolatban a bizottság arra az egyhangú következtetésre jutott, hogy „polgári demokratikus forradalom helyett nemzeti forradalomról" kell beszélni, mert „minden nemzeti mozgalom csak a polgári demokratikus mozgalom lehet", miután a lakosság zöme az elmaradott országokban parasztokból áll.

Márpedig „utópia volna azt hinni – mondotta Lenin a bizottság munkájáról szóló jelentésében –, hogy a proletár pártok ... képesek lesznek kommunista taktikát és kommunista politikát folytatni ezekben az elmaradott országokban, ha nem lesznek bizonyos kapcsolatban a parasztmozgalommal, ha nem fogják ezt a mozgalmat valóban támogatni".[8]

Az előzőkhöz azonban hozzá kell tennünk, hogy Lenin – mintegy magát helyesbítve – a nemzeti forradalomról mondottakat azzal egészítette ki, hogy ott helyes nemzeti forradalomról beszélni, ahol nem az imperialista burzsoáziával együttműködő polgárság kerekedett felül, hanem valóban antiimperialista forradalom van. Talán mondanunk sem kell, hogy napjainkban, amikor sok egykor gyarmati országban éles harc folyik a következetesen imperialistaellenes és az imperialistabarát erők között, mennyire fontos megkülönböztetni, hogy egy országban imperialistaellenes nemzeti forradalom van-e, vagy pedig olyan nemzeti mozgalom, amelyben a burzsoázia az imperialistákra támaszkodva harcol a forradalmi mozgalmak ellen.

A nemzeti és gyarmati kérdésről szóló határozatból különösen a 3. és 4. pontban mondottak hatottak erősen a Komintern nemzetiségpolitikai koncepciójának alakulására. A 3. pont megállapítja, hogy a világháborút mindkét oldalon a népek felszabadításának és a nemzeti önrendelkezési jog érvényesítésének frázisaival leplezve folytatták, viszont mind a Breszt–Litovszk-i és bukaresti, mind a versailles-i békeszerződések megmutatták, hogy „a győztes burzsoázia mennyire ceremóniák nélkül határozza meg a nemzeti határokat, saját gazdasági előnyének megfelelően. A burzsoázia számára a nemzeti határok is a kereskedelem tárgyává változtak". A határozat a továbbiakban aláhúzza, hogy a mesterségesen szétszakított nemzetek egyesítése megfelel a proletariátus érdekeinek, de az igazi nemzeti szabadságot és egységet csak forradalmi harc és a burzsoázia legyőzése útján lehet elérni. E gondolatmenet folytatásaként a tézisek 4. pontja kimondja, hogy „a Komintern nemzeti és gyarmati politikájának tengelyébe valamennyi nemzet és ország proletárjainak és dolgozó tömegeinek egymáshoz való közeledését kell állítani" ugyanis „csak ez a közeledés biztosítja a kapitalizmus feletti győzelmet, amely nélkül lehetetlen a nemzeti elnyomás és az egyenlőtlenség megszüntetése".

A dolgozók egymáshoz való közeledésének, a nemzetiségi kérdés megoldásának történelmi útjaként a tézisek 7. pontja világosan utal arra, hogy a föderáció célszerűsége mint átmeneti forma a különböző nemzetek dolgozóinak teljes egységéhez, a gyakorlatban már megmutatkozott. Így – többek között – az Oroszországi Szocialista Föderatív Szovjet Köztársaságon belül azoknak a nemzetiségeknek irányában, amelyeknek azelőtt nem volt sem állami létük, sem autonómiájuk.[9]

[8] LÖM 41. kötet, I. m. 230. o.

[9] Коммунистический Интернационал в документах. I. m. 126–127. A nemzeti és gyarmati kérdésről szóló határozat fenti álláspontjának hatása a húszas években és a harmincas évek elején a KMP nemzetiségpolitikájában is világosan felismerhető. Egyrészt abban az alapvető nemzetiségpolitikai

A Komintern II. kongresszusa tárgyalásain, téziseiben nem fordított külön figyelmet a nemzetiségekre, illetőleg nemzeti kisebbségekre. A vitában azonban hárman a kisebbségek problémáit is felvetették. Mindhárom felszólaló lényegében a zsidó kisebbségeket tartotta szem előtt.

Frumkina (Bund) a nemzeti kisebbségekről szólva javasolta, hogy ezek területen kívüli nemzeti jogait vegyék figyelembe. Felszólalása azok ellen irányult „akik Lengyelországban és Ukrajnában idegeneknek tekintik az exterritoriális nemzeti kisebbségeket, és a többségi nemzet abszolút jogát ismerik el az adott területre". Frumkina nyilvánvalóan a lakosság viszonylag kis százalékát kitevő zsidó szórvány lakosságot tartotta szem előtt, s ezek exterritoriális nemzetiségi jogait, illetve az ezért folytatott harc szükségességét akarta elismertetni a kongresszussal. E javaslat benyújtása eleve reménytelen volt, hiszen a bolsevik párt szemben állt a nemzetiségek exterritoriális jogainak elismerésével, s a kongresszus küldötteinek döntő többsége – amint az a vitából is kitűnt – egyetértett a bolsevik párt nemzeti koncepciójával.

Merezsin az OK/b/P zsidó szekcióinak központi irodája részéről javaslatot terjesztett be, hogy a nemzeti és gyarmati kérdés téziseibe, a 3. pont után vegyenek be egy pontot a kisebbségi kérdésről. Ebben – Merezsin szerint – le kellett volna szögezni, hogy a lengyelországi és fehéroroszországi kispolgári rezsimek alatt bevezetett perszonális autonómia csak súlyosbította az ott élő kisebbségek helyzetét. Javasolta ezenkívül, hogy a Komintern kongresszusa ítélje el a pogromokat.

Kon Eber (a Polaej-cion nevű palesztinai szocialista párt küldötte) azt javasolta, hogy a Komintern támogassa azokat a társadalmi szervezeteket, amelyek megkönnyítik a nemzeti kisebbségek dolgozó tömegeinek kulturális, szociális és gazdasági szükségleteik kielégítését.[10]

A kongresszus nem reagált a három javaslatra, s amint a dokumentumokból kitűnik, nem óhajtott külön foglalkozni a kisebbségi kérdéssel.

A nemzeti és gyarmati kérdésben kialakított Komintern-politika alapelveiről szólva nem mulaszthatjuk el, hogy ne emlékezzünk meg röviden arról, hogy Lenin milyen óriási jelentőséget tulajdonított a nemzeti felszabadító mozgalmaknak az imperialistaellenes harcban a szocialista forradalom szempontjából.

Nem sokkal a Komintern II. kongresszusa után, Lenin beszédet mondott az OK/b/P moszkvai szervezetének aktívaülésén. Ezen helyeslőleg beszélt a Komintern által a keleti népek számára kiadott jelszóról, amely úgy hangzott, hogy: „Világ proletárjai és elnyomott népek, egyesüljetek!" Kijelentette: „Mi most valóban nemcsak a világ proletárjainak képviselőiként, hanem az elnyomott népek képviselőiként is fellépünk."[11]

A keleti népek kommunista szervezeteinek II. kongresszusán – 1919 novemberében – Lenin különösen élesen hangsúlyozta az elnyomás elleni nemzeti mozgalmaknak a

jelszóban, amely „Trianon forradalmi összetörését" valamint „a magyar nép forradalmi önrendelkező jogát" hirdette. Felismerhető másrészt a pártnak abban a törekvésében, hogy – megegyezve a szomszédos államok kommunista pártjával – együttesen adják ki a dunai államok föderációjának jelszavát. Ld. erről bővebben Kővágó László: „A magyar kommunista párt nemzetiségpolitikája a Tanácsköztársaság megdöntésétől a felszabadulásig," a Párttörténeti Közlemények 1977. évi 2. számában (77–102. o.).

[10] Второй конгресс Коминтерна. I. m. 139–141, 145–148, 149–150.

[11] LÖM 42. kötet, Kossuth Könyvkiadó 1974. 68. o.

szocialista forradalomban játszott nagy jelentőségét. „A szocialista forradalom – mondotta itt – nem csupán és nem főképpen az egyes országok forradalmi proletárjainak a saját burzsoáziájuk ellen vívott harca lesz. Nem. A szocialista forradalom az imperializmus által elnyomott valamennyi gyarmatnak és országnak, valamennyi függő országnak harca lesz a nemzetközi imperializmus ellen."[12]

*

A Komintern nemzetiségpolitikai koncepciójának vizsgálatához a legtöbb anyagot, a szervezet legfőbb fórumának ülésein hozott határozatok közül, kétségkívül az *V. kongresszus* adta. Ennek anyagait kell tehát legrészletesebben szemügyre vennünk. Mielőtt az érdembeni tárgyalásra rátérnénk, szükséges röviden kitérni a kongresszusi tárgyalások körülményeire.

A Kommunista Internacionálé 1924. június 17. és július 8-a között megtartott V. kongresszusa napirendjének 5. pontjaként a nemzeti kérdés megtárgyalása szerepelt. A kérdés előadója Dmitrij Zaharovics Manuilszkij volt, aki az OSZDMP-nek 1903 óta volt tagja, 1922 óta a Komintern munkatársa, s az V. kongresszuson beválasztották a Komintern VB elnökségébe. Manuilszkij volt a kongresszus nemzeti és gyarmati kérdések bizottságának elnöke is, titkára pedig Karel Kreibich csehszlovákiai német kommunista.

Manuilszkij referátumát 5 szekcióban vitatták meg: a gyarmati, távol-keleti, közelkeleti, balkáni és közép-európai, valamint a néger szekcióban. Részletes határozatot csak Közép-Európa és a Balkán nemzeti kérdésében fogadtak el, amelyet az V. kongresszusról 1925-ben kiadott gyorsírói jelentésben publikáltak.[13]

Az 1933-ban kiadott, Kun Béla által szerkesztett válogatott Komintern dokumentumokban a határozatot már nem tették közzé. Ez arra mutat, hogy a nemzeti-nemzetiségi kérdésben hozott határozatokat 9 évvel később már – legalábbis sok részletében – nem tartották megfelelőnek.

Számunkra feltétlenül figyelemre méltó körülmény, hogy a Kommunisták Magyarországi Pártja részéről ki volt ott a kongresszuson. A kongresszuson részt vett Kun Béla, mint a Komintern Végrehajtó Bizottságának póttagja. A Kommunisták Magyarországi Pártját Bokányi Dezső és Landler Jenő képviselte. A nemzeti és gyarmati kérdések bizottságának nem volt magyar tagja, szekcióinak vitáin magyar részről nem hangzott el felszólalás.[14]

A közép-európai és balkáni nemzeti problémák napirendre tűzésének okát segít megvilágítani a kongresszusnak a Kommunista Internacionálé VB tevékenységéről benyújtott jelentésével kapcsolatos határozat. Ebben a nemzeti kérdésről a következőket olvashatjuk: „17. A nemzeti kérdésben a Végrehajtó Bizottság nemegyszer volt kénytelen szemrehányást tenni különböző szekcióknak, amelyek számára ez a kérdés rendkívüli

[12] LÖM 39. kötet, Kossuth Könyvkiadó 1973. 312–313. o.

[13] Пятый всемирный конгресс Коммунистического Интернационала. Стенографический отчёт. Москва–Ленинград 1925. Часть 1-я 963 стр.

[14] Пятый конгресс. I. m. II. 251. o. – A két magyar küldött kongresszusi státuszáról ellentmondó adatok találhatók a jegyzőkönyvben. Ahol név szerint vannak megemlítve, úgy szerepelnek, mint szavazati joggal rendelkező küldöttek (II. 245. o.), viszont a kongresszusi részvevők statisztikájában az áll, hogy a KMP két tanácskozási jogú küldöttel volt képviselve (II. 235. o.).

jelentőséggel bír, amiért nem kielégítően hajtották végre a II. kongresszus határozatát. *A leninizmus egyik alapelvét,* amely feltétlenül megköveteli a kommunisták határozott és tevékeny fellépését a népek önrendelkezési jogáért *(különválás, független állam alakítása)* a Kommunista Internacionálénak még nem minden szekciójában alkalmazzák."[15]

A továbbiakban a VB munkájáról szóló határozat 18. pontjában a szövetségi politikának a nemzetiségi és paraszti tömegekkel szemben és a gyarmatokon való alkalmazási módjára vonatkozólag – a Végrehajtó Bizottság gyakorlatára utalva – a határozat megállapítja: „18. A paraszti tömegek és az elnyomott nemzeti kisebbségek szimpátiájának kivívásával párhuzamosan, a Végrehajtó Bizottság direktíváiban állandóan aláhúzta annak a fontosságát, hogy behatoljunk a *gyarmati népek és Kelet minden népének* forradalmi felszabadító mozgalmába, és bevonjuk őket a tőkés országok forradalmi proletariátusával való szövetségbe."[16]

A 17. pontban a II. kongresszus nemzeti kérdéssel kapcsolatos határozatának nem kielégítő alkalmazására való utalás, mintegy azt is megvilágítja, hogy miért tartották szükségesnek 1924-ben, az ötödik kongresszuson napirendre tűzni a kérdést, s ezen belül a „Közép-Európa és a Balkán nemzeti kérdései" című témát. Manuilszkij, a napirend előadója a kérdés megtárgyalásának szükségességét referátumában bővebben is megindokolta. Azt mondotta, hogy a nemzeti kérdést az V. kongresszuson három ok miatt tűzték napirendre. Először azért, mert a II. kongresszuson felvetették ugyan a proletariátus és az elnyomott nemzetek és gyarmatok egységes frontjának eszméjét, de nem konkretizálva, mert nem volt még ilyen tapasztalat. Most már van tapasztalat. Másodszor azért, mert a fiatal kommunista pártoknál egész sor országban sok hiba jelentkezett az elnyomott nemzetiségekkel való egységes front kialakításában és annak alkalmazásában. Harmadszor, Manuilszkij arra utalt, hogy megalakult a Szovjetunió, amely „annak példája, hogyan kell megoldani a nemzeti kérdést a proletárdiktatúrában, soknemzetiségű paraszti ország esetében".[17]

Előadói beszédében Manuilszkij kifejtette, hogy a nemzeti kérdésben nincs szükség új határozat meghozatalára, miután a II. kongresszusnak a nemzeti és gyarmati kérdésről hozott határozatát az élet igazolta mind a gyarmatokon, mind Európában. Megállapította, hogy Európában a nagyszámú nemzeti kisebbséggel rendelkező országokban az utóbbi időben éleződtek a konfliktusok. Ennek okait kutatva arra utalt, hogy a versailles-i és többi békeszerződéssel „balkanizálták" Közép-Európát. „A nagy, egyöntetű gazdasági területtel rendelkező birodalmak helyébe soknemzetiségű szétszórtságot hoztak létre, úgynevezett nemzeti államok alakításával." Az imperialista klikkek Ausztria és Németország romjain új államalakulatokat létesítettek, amelyek tipikus soknemzetiségű államok és belső nemzetiségi viszályok bomlasztják azokat. Ezt Manuilszkij mint a kapitalizmus bomlásának egyik tipikus jegyét említette, hozzátéve, hogy a felparcellázott és szétaprózott Európának ebben a rendszerében kell keresni a permanens gazdasági válság forrását.[18]

[15] Коммунтстический Интернационал в документах. II. m. 395–396.;
[16] Uo. 396.
[17] Пятый конгресс. I. köt. 591–592.
[18] Пятый конгресс. I. köt. 589–590.

Manuilszkij a megtárgyalandó fő problémák között a következőket is felsorolta, amelyek többé-kevésbé szorosan a nemzetiségi kérdéshez is kapcsolódnak:

a) Milyen legyen a kommunista pártok viszonya a radikálisnak nevezett (munkás–paraszt) imperialistaellenes pártokhoz? Példaként Stjepan Radić Horvát Köztársasági Paraszt Pártját hozta fel.

b) Ki legyen az önrendelkezési és elszakadási jog hordozója? Megvalósítható-e az elszakadási jog az imperialista korszakban, polgári államkeretek között?

c) Az irredentához kapcsolódó probléma: hogyan merül fel ennek kérdése egyrészt munkás–paraszt állam és polgári állam, másrészt két polgári állam között? A referátum e problémakörben a következőket említette: A Lengyel KP támogatja a lengyelországi ukrán és fehérorosz kisebbség Szovjetunióhoz való csatlakozására irányuló mozgalmakat, de nem beszél a mintegy 2 millió kisebbségi német elszakadási jogának követeléséről. Hasonlóképpen a Csehszlovák KP reichenbergi értekezlete 1921-ben kimondotta, hogy nem hajlandó támogatni a szudétanémetek elszakadását, s ezt a csehszlovákiai szocialista forradalom érdekeivel indokolta. A Román KP önálló Erdély megalakításának tervét támogatja, szemben az erdélyi magyarok irredenta törekvésével. Szima Markovics szerint Jugoszláviában nincs nemzetiségi, csak nyelvi kérdés, amely alkotmányjogi eszközökkel – ausztromarxista módon – megoldható.

A Manuilszkij által előadott kongresszusi beszámoló a felsorolt problematikus nézetekkel kapcsolatban hangsúlyozta, hogy a lenini megoldás a tényleges önrendelkezési, elszakadási jog, amely a nemzeti kisebbségeket is megilleti.[19]

Az egyes pártoknak a vitában résztvevő küldöttei egyértelműen a lenini önrendelkezési elv alapjára helyezkedtek. Kiindulópontja, alapállása mindegyiknek azonos volt, senki sem mondott ellent a Manuilszkij referátumában kifejtett elveknek, a gyakorlati álláspont azonban nem egy esetben nehezen lett volna összeegyeztethető azokkal. Nézzünk meg közelebbről néhányat a bennünket érdeklő felszólalások közül.

A Jugoszláv KP képviseletében Bošković néven felszólaló Filip Filipović ismertette, hogy pártja agitációs és propaganda-tevékenységében milyen elveket érvényesít. Eszerint: 1. A JKP revideálta az egységes jugoszláv nemzet téves álláspontját, s abból indul ki, hogy Jugoszlávia nem homogén nemzetiségű állam, hogy a szlovének, horvátok és szerbek három önálló nemzet. 2. A nemzeti kérdést nem tekinti alkotmányjogi kérdésnek, s úgy véli, hogy azt az alkotmány revíziójával nem lehet megoldani. 3. Pártja szerint a nemzeti kérdést szorosan össze kell kapcsolni az agrárkérdéssel, valamint a munkás–paraszt kormányért vívott harc kérdésével. 4. Macedóniát annektált, erőszakkal az országhoz csatolt területnek tekinti, ezért támogatni kell függetlenségi harcát. 5. A pártnak kapcsolatot kell teremtenie az elnyomott nemzetiségek szervezeteivel. 6. Harcot kell folytatni Macedónia és a Vajdaság kolonializálása (főleg szerb parasztoknak a nemzetiségi területeken való letelepítése) ellen. 7. Pártja úgy véli, hogy Horvátország, Szlovénia és más területek számára ki kell adni a föderáció jelszavát.[20]

Csehszlovákia Kommunista pártja nevében Karel Kreibich mindenekelőtt leszögezte, hogy pártja egyetért a nemzeti önrendelkezési jog politikájával, hozzátette azonban, hogy ezt a követelést csak ténylegesen meglévő mozgalmak esetében támogatja.

[19] Пятый конгресс. I. köt. 592–597.
[20] Пятый конгресс. I. köt. 627–628.

Részletesen szólva a problémákról, kiemelte, hogy az országban a cseh burzsoázia nemzeti egyeduralma érvényesül. Magyar nemzetiségi problémáról nem beszélt. A csehszlovákiai németek kérdésében kijelentette, hogy területüknek Németországhoz való csatolása a csehszlovák államiság megszüntetését jelentené. Annak ellenére tehát, hogy elvben az önrendelkezés mellett nyilatkozott, pártja gyakorlati nemzeti politikáját a nemzeti egyenjogúságért, a nemzetiségi területek önkormányzatáért, a cseh burzsoázia nemzeti egyeduralmának megszüntetéséért vívott harcban jelölte meg, felszólalásának befejező része már lényegében ellentmondott a bevezetőben helyeselt alapelvnek: „Mi az elnyomott népek és kisebbségek nemzeti felszabadulásáért a harcot nem folytathatjuk oly módon, hogy ez objektíve a csehek és szlovákok nemzeti elnyomásának visszaállításához vezessen, akik egykor már folytattak felszabadítási harcot, és ebben a legnagyobb eredményt érték el, ami tőkés rendszerben lehetséges. Az a felszabadítási harc végeredményben nem kevésbé törvényszerű és forradalmi volt, mint az a nemzeti felszabadítási mozgalom, amelyet jelenleg támogatunk."[21]

A Románia Kommunista Pártja nevében felszólaló Georgescu önkritikával kezdte beszédét. Pártja kénytelen elismerni – mondotta –, hogy hosszú évekig elhanyagolta a nemzeti kérdést. Csak a Balkáni Kommunista Föderáció 1923-ban tartott ülésén kapott a párt teljesen világos programot a nemzeti kérdésben. Ebben a programban elismerték minden nemzetiség önrendelkezésének az elszakadást is magában foglaló jelszavát, s a párt ténylegesen is e jelszó alapján áll. Az elvi elismerésen túl azonban nem szólt arról, hogy pártja hogyan gondolja a gyakorlatban megvalósítani az önrendelkezési jogot. Vitába szállt viszont Manuilszkij-vel, aki szerinte megvádolta Románia Kommunista Pártját, hogy nem elég világos az erdélyi magyarokkal kapcsolatos álláspontja. „Delegációnk nevében bejelenthetem – mondotta Georgescu –, hogy pártunk teljesen meghatározott álláspontot foglal el ebben a kérdésben is." Ám hogy mi ez a meghatározott álláspont, az a jegyzőkönyvből nem derül ki. Kifogásolta a továbbiakban, hogy Manuilszkij szerint a kommunista pártoknak nemcsak támogatniok kell a nemzeti forradalmi mozgalmakat, hanem elő kell idézniök azokat, sőt szervezniök kell nemzeti forradalmi pártokat. „Ez nézetem szerint rendkívül kényes kérdés – mondotta Georgescu. – Még részletesen kell tanulmányozni a bizottságban. Nagy különbség van ugyanis a nemzeti forradalmi pártok támogatása és ilyen pártok szervezése között."[22]

A Közép-Európa és a Balkán nemzeti kérdése szekció vitájával kapcsolatban érdemes még kitérnünk Manuilszkij bizottsági elnök zárszavának egyes momentumaira. Manuilszkij – aki nyilván a KI Végrehajtó Bizottságában kialakult nézetet képviselte – zárszavában élesen szembeszállt a Kreibich által képviselt állásponttal. Hibásnak nevezte azt, mert annak lényege szerinte abban fejezhető ki, hogy a nagyállami nemzeteknek ellenezniök kell a különválást ahelyett, hogy azt a konkrét történelmi helyzettől, az adott ország nemzeti mozgalmától tennék függővé. „Kreibich elvtárs azt mondja – fejtegette Manuilszkij –, hogy a cseh állam kereteibe tartozó nemzetiségek álláspontját fölvetve, gyakorlatilag elodázzuk a nemzeti kérdés megoldását a szocialista forradalomig, mert jelszavaink nem valósíthatók meg a jelenlegi burzsoá állam keretei között. Hasonló következtetésre jutott Marković elvtárs is. Ez annyit jelent, hogy a probléma kiindulási

[21] Пятый конгресс. I. köt. 628–631.
[22] Пятый конгресс. I. köt. 664–665.

pontjává annak a burzsoá államnak a határát kellene tenni, amely a háború és erőszak folyamatában keletkezett. Ez azonban a nemzeti kérdés Otto Bauer és Renner osztrák iskolájának megoldása" – mondotta Manuilszkij.

E kérdésre azért láttuk érdemesnek így külön is kitérni, mert amint látni fogjuk, a kongresszus végül is kemény vonalat foglalt el vele szemben. Elmarasztalva az adott ország határain belüli önkormányzati megoldást, egyértelműen a nemzetek és nemzetiségek önrendelkezési, elszakadási jogának álláspontjára helyezkedett. Azt is látni fogjuk viszont, hogy a KI VB ebben a kiélezett elvi kérdésben hamarosan kénytelen volt engedményt tenni, mégpedig éppen csehszlovák vonatkozásban.

A Komintern II. kongresszusára készített nemzeti és gyarmati kérdés lenini téziseinek központi gondolata volt, hogy a szocializmus és az imperializmus világméretű harcában a nemzeti kérdést a szocializmus tartalékává kell tenni. Ennek a gondolatnak legkövetkezetesebb gyakorlati kifejtését és az európai viszonyokra való alkalmazását az V. kongresszusnak Közép-Európa és a Balkán nemzeti kérdése címen hozott határozatában találhatjuk meg. Ez a határozat a mi szempontunkból még külön is érdeklődésre tarthat számot azért, mert – amint erre már utaltunk – világosan kiderül belőle, hogy a Komintern (ebben az időben) teljes egységben tekintett a nemzeti és a nemzetiségi kérdésre, vagy más szavakkal: a nemzeti problémáktól nem választotta el a nemzeti kisebbségek problémáit. Az adott objektív, történelmi és politikai viszonyoktól meghatározottan pl. ugyanolyan módon vonatkoztatta az elszakadást is magában foglaló nemzeti önrendelkezési jogot a nemzetiségekre, illetve nemzeti kisebbségekre, mint a nemzetekre. Az elv alkalmazásának kérdését, illetve azt, hogy gyakorlati jelszóvá változtassák-e az elismert jogot, a kongresszus egyértelműen a szocializmus és a kapitalizmus világméretű harcának rendelte alá. S amint az V. kongresszus határozatából látható, 1924-ben a Komintern úgy ítélte meg, hogy Közép-Európa és a Balkán nemzeti és nemzetiségi viszonyai olyanok, hogy ott a nemzeti önrendelkezési jognak, beleértve az elszakadási jogot is, igen széles körű értelmezésével, s egy sor kis nemzetre és nemzeti kisebbségre való alkalmazásával gyengíteni lehet az imperializmus frontját, konkrétan az imperialisták Párizs-környéki békeszerződéseivel létrehozott szövetséges kisállamokat.

A Komintern V. kongresszusának „Közép-Európa és a Balkán nemzeti kérdése" címet viselő határozata abból indult ki, hogy az imperialista háború, amelybe a burzsoázia a dolgozókat a kis népek védelmének és az önrendelkezési jognak félrevezető jelszavával igyekezett bevonni, a valóságban Közép-Európában és a Balkánon a nemzeti ellentmondások és a nemzeti elnyomás fokozódásához vezetett. A győztes antanthatalmak a proletárforradalom elleni harc céljából – a határozat szerint – új kis imperialista államokat hoztak létre – Lengyelországot, Csehszlovákiát, Jugoszláviát, Romániát és Görögországot. Ezeket az államokat jelentős más nyelvű népesség annektálásával alapították, s ezek a nemzeti elnyomás és társadalmi reakció fészkeit jelentik. A nemzeti kérdés ily módon a világháború után új jelentőséget nyert, és az egyik legjelentősebb politikai kérdéssé vált Közép-Európában és a Balkánon. Az elnyomott nemzetiségek nemzeti elnyomás elleni harca a háborúban győztes imperialista burzsoázia hatalma elleni harccá válik, éppen úgy, mint ahogyan az újonnan alakult államok uralma a világimperializmus erősödését jelenti.

E nemzeti elnyomás elleni harcnak jelentőségét a határozat szerint növelte, hogy osztályszempontból tekintve a nemzetiségek túlnyomórészt parasztok, és nemzeti fel-

szabadulásukért folytatott harcuk egyúttal a paraszti tömegek harcát jelenti a más nemzetiségű földbirtokosok és tőkések ellen.

Közép-Európa és a Balkán kommunista pártjai előtt az a feladat áll – szögezi le a határozat –, hogy „minden módon támogassák az elnyomott nemzetiségek nemzeti-forradalmi mozgalmát". A kommunista pártok nemzeti politikájának elvi alapját jelentő „minden nép önrendelkezése, beleértve az elszakadást is" elvet az elnyomott népeknek Lengyelországból, Romániából, Csehszlovákiából, Jugoszláviából, Görögországból való állami kiválása jelszavában kell kifejezni.

Ezzel egyidőben a kongresszus elítélte azt az elhajlásnak nevezett jelenséget, hogy „egyes elvtársak és csoportok a nemzeti mozgalmakhoz való viszonyukat saját országukban a Saint Germain-i és más szerződések eredményeként kialakult államiságra alapozzák". „Ezeknek az elvtársaknak jelszavai a nemzeti-forradalmi mozgalmak vonatkozásában nem ezek ellen a nemzeti elnyomásra alapozott és a proletárforradalom-ellenes államok ellen irányulnak, hanem ezen államok részleges reformjára, s jelszóként tűzik ki az elnyomott nemzetiségek önkormányzatát az imperialista államok keretei között". A kongresszus mint a szociáldemokrácia irányába mutató elhajlást határozottan elítélte ezt a jelenséget. Ezzel együtt elítélte azt a nacionál-bolsevizmusnak nevezett elhajlást is, amely azt eredményezi, hogy a kommunista párt által a nemzeti-forradalmi mozgalomnak nyújtott támogatás, e mozgalmak vagyonos vezetőségének és pártjainak nyújtott támogatássá válik.

A határozat ezután kimondotta, hogy a különválási jogot is magában foglaló nemzeti önrendelkezésnek semmi köze a partikularizmushoz, amelyet mélyen elítélt, a burzsoá pártok által szított nemzeti gyűlölködés és sovinizmus politikájával együtt. Ugyanígy elítélte a kongresszus az újonnan alakult államokban folyó kolonializálást (a nemzetiségi tömbök megbontására irányuló telepítést), amelyet ellenforradalminak nevezett, valamint a – különösen Lengyelországban, Magyarországon és Romániában – növekvő antiszemitizmust.

Az V. kongresszus jóváhagyta a balkáni országok kommunista pártjai által kitűzött egyenjogú- és független munkás-paraszt köztársaságok föderációjának jelszavát. Ebben a nemzeti mozgalmak távolabbi céljainak meghatározását, illetve a föderáció jelszavának helyeslését láthatjuk.

A Komintern V. kongresszusa tehát a Közép-Európa és a Balkán nemzeti kérdéséről hozott határozatának általános részében egyértelműen az elnyomott népek és nemzetiségek különválást is magában foglaló nemzeti önrendelkezés mellett foglalt állást. Ezzel szemben elítélte az adott államok határain belüli nemzetiségi önkormányzatok létesítésére irányuló elgondolásokat. A határozat konkrét részében még erőteljesebben nyilvánul meg ez a vonal.

A Közép-Európa és a Balkán nemzeti kérdéséről szóló határozat konkrét részében 10 pontba foglalva rövid, világos formában meghatározta az egyes nemzetiségek, vagy egyes országok vonatkozásában követendő kommunista politikát.

A macedon és trák kérdésben elvetette az egyes részek autonómiájának terveit és kitűzte az: „Egységes és független Macedóniát! Egységes és független Trákiát!" jelszót.

Az ukrán kérdésről kimondta, hogy az azonos problémát jelent Lengyelországban, Romániában és Csehszlovákiában, s elvetette a vele kapcsolatos autonómia terveket. Leszögezte, hogy a szétdarabolt ukrán területeket a szovjet munkás-paraszt köztársaság-

ban kell egyesíteni, s megállapította, hogy Lengyelország és Románia Kommunista Pártja már kiadta ezt a jelszót. Jóváhagyta az ukrán kisebbségek közötti politikai munka koordinálását az ukrán bolsevik párt, valamint Lengyelország, Románia és Csehszlovákia kommunista pártja között oly módon, hogy ez utóbbiak szigorúan centralizált vezetését kell eközben érvényesíteni.

A jugoszláv kérdésben leszögezte a határozat, hogy a szlovéneket, horvátokat és szerbeket három külön nemzetnek kell tekinteni. Támogatni kell az elnyomott népek nemzeti önrendelkezésért vívott harcát. Ennek értelmében a JKP által kitűzött nemzeti önrendelkezés jelszavát Szlovéniának, Horvátországnak és Macedóniának Jugoszláviából való kiválása, független köztársaságokká változtatása formájában kell kifejezni.

A csehszlovák kérdésben a kongresszus három pontban fejtette ki álláspontját. a) Nincs egységes csehszlovák nemzet, az országban a következő nemzetiségek élnek: szlovákok, németek, magyarok, ukránok, lengyelek. b) A CSKP-nak ki kell tűznie a nemzetiségek számára az önrendelkezés jelszavát, beleértve a különválást; támogatnia kell a szlovákok függetlenségi harcát. Csehszlovákia vonatkozásában is elvetette az autonómia jelszavát. c) A nemzetiségi harcot a munkások és parasztok harcával szoros szövetségben, a tőke megdöntéséért, a proletárdiktatúra megvalósításáért kell vívni.

Felső-Szilézia kérdésében – amely vitatott terület volt Németország és Lengyelország között – a kongresszus kimondta, hogy nagy figyelmet kell a kérdésre fordítani; ez a megosztott ipari terület, túlnyomórészt proletár lakosságával természetes hidat alkot a lengyelországi és németországi érlelődő proletárforradalom számára.

A belorusz kérdésben a határozat helyeselte, hogy Lengyelország Kommunista Munkáspártja kitűzte Nyugat-Belorusszia Szovjet-Belorussziához csatolásának jelszavát.

A litván kérdésben a határozat szerint a lengyel pártnak ki kell tűznie a litván lakosság számára a kiválást is magában foglaló önrendelkezés jelszavát.

A magyar kérdésben: „A kongresszus szükségesnek ismeri el a kommunista munka fokozását a magyarok között a Románia, Csehszlovákia és Jugoszlávia által megszállt területeken, valamint azt, hogy ezen országok kommunista pártjai tűzzék ki a magyarok önrendelkezési jogának jelszavát, beleértve különválásukat a megszálló államok keretéből."

Erdély és Dobrudzsa kérdésében: „A kongresszus jóváhagyja, hogy Románia Kommunista Pártja kitűzze Erdély és Dobrudzsa állami különválását Románia keretéből független területbe."

Az albán kérdésben a kongresszusi határozat leszögezte, hogy támogatni kell az albán lakosság függetlenségért folytatott harcát. (Ennek a határozati pontnak értelme nyilván abban volt, hogy segíteni kell az Albániába behatoló olasz és jugoszláv befolyás elleni harcot általában. Albán kommunista párt akkoriban még nem volt, amelyet ez az állásfoglalás kötelezhetett volna.)

A kongresszusi határozat konkrét részén végigvonul az a nézet, hogy a nemzetiségek, nemzeti kisebbségek esetében következetesen kell alkalmazni a különválást is magában foglaló nemzeti önrendelkezési elvet, az imperializmus és az érdekelt újonnan alakult államok gyengítése érdekében. A határozat ugyanakkor szembetűnő következetességgel minden felmerülő esetben elítélte a nemzeti autonómia jelszavát.

Nos, ezzel kapcsolatban joggal vethető fel a kérdés, hogy milyen hatása lehetett egy ennyire kategórikus az antiimperialista harc vonalát ekkora következetességgel érvénye-

sítő határozatnak? A kérdést mindenekelőtt az indokolja, hogy az első világháború utáni közép-európai és balkáni rendezésben – az érvényesülő imperialista érdekek mellett – alapvetően mégis megvoltak, a területen objektíve megnyilvánultak nemzeti függetlenségi, szuverenitási törekvések.

Az így felmerülő kérdésre már a kongresszusi jegyzőkönyvet publikáló kötetben is találunk – legalábbis részleges – választ. Közvetlenül a fenti határozat szövege után utóiratban szerkesztőségi megjegyzést közöltek. Ebben az áll, hogy a Komintern Elnöksége 1924. október 15-én (a kongresszus június végén, július elején volt!) magyarázatot fűzött a határozathoz, annak a csehszlovákiai proletár harc sajátos viszonyai közötti alkalmazása érdekében. Ennek bevezetője megállapítja, hogy a CSKP ellenségei a párt ellen, szétzúzására igyekeznek felhasználni az V. kongresszusnak Közép-Európa és a Balkán nemzeti kérdéséről hozott határozatát. A Komintern VB ezért autentikus magyarázatot fűz a nemzeti kérdésről szóló határozathoz, annak a proletár harc csehszlovákiai feltételei közötti alkalmazására.

A Komintern VB véleménye szerint „a CSKP-nak támogatnia kell a nemzeti kisebbségeknek az uralkodó cseh burzsoá elnyomás elleni harcát. Az állami különválást is magában foglaló nemzeti önrendelkezési jogot elismerve és a nemzeti kisebbségeknek a jelenlegi állam keretei között való erőszakos visszatartás kísérlete ellen harcolva, a CSKP köteles támogatni a nemzeti kisebbségek »autonomista« mozgalmai által emelt autonómia követelést". A KI VB magyarázata azonban aláhúzta, hogy a CSKP-nak eközben propagandájában és agitációjában rá kell mutatni arra, hogy ez a jelszó már a következetes burzsoá demokrácia szempontjából is felemás. A demokratikus nézőpontnak az adott időpontban megfelelő jelszó a nemzeti köztársaságok föderatív egyesülése lehetne. A CSKP-nak az autonómia jelszavát a nemzeti államok föderatív egyesülésének jelszavává kell kibővítenie. Mivel azonban a CSKP harcában túlmegy a kapitalista rendszer keretein, és mivel forradalmi munkás-paraszt kormány alakításának közvetlen feladata előtt áll, ezért a nemzeti kérdésben átfogó jelszóként a munkás-paraszt köztársaságok szövetségének megalakítását kell kiadnia. Éppen ez a kommunista párt jelszava, mert csak a munkás–paraszt államban szervezett nemzetek önkéntes szövetsége építheti ki a nemzeti kérdés megoldásának tartós alapját.

Akármilyen diplomatikusan fogalmaz is ez a magyarázat, akármennyire hangsúlyozza a csehszlovákiai sajátosságot, a lényege világos: a Komintern VB egyetértett a csehszlovák párttal abban, hogy nem harcolhat komolyan a különválási jelszóért, amely Csehszlovákia létét kérdőjelezte volna meg. Emiatt a KI VB beleegyezett abba, hogy a CSKP az – V. kongresszus határozatában elvileg és következetesen elítélt – önkormányzati követelést támogassa.

A Komintern vezérkara a kongresszus után rövid három hónap alatt a jelek szerint arra jött rá, hogy a nemzeti kérdésben követendő politika irányvonalának meghatározásában – legalábbis Csehszlovákia vonatkozásában – több rugalmasságot kell alkalmaznia, ha nem akarja kockára tenni nemzeti szekciójának létét.[23] Ez a felismerés álláspontjának revideálására késztette.

[23] Az V. kongresszus határozatát és a szerkesztőségi megjegyzést ld: Пятый конгресс. I. m. II. köt. 123–131.

Az V. kongresszus határozatai nem tértek ki külön azokra a fontos elvi kérdésekre, amelyeket Manuilszkij vetett fel referátumában, s nem adtak rájuk közvetlen választ. A határozatokból azonban egyértelműen kiolvasható, hogy mi volt a kongresszus álláspontja a felvetett kérdésekben, s azt a következőkben kíséreljük meg összefoglalni:

a) A kongresszus szerint a kommunista pártok igyekezzenek szövetségre lépni a nemzeti-nemzetiségi mozgalmak imperialistaellenes radikális pártjaival, s támogassák azokat.

b) A nemzeti önrendelkezési, elszakadási jog hordozójaként a nemzeti és nemzetiségi tömegeket tekintette, de ezek képviselőjének, szószólójának elismerte a nemzeti-nemzetiségi pártokat.

Arra a kérdésre, hogy megvalósítható-e az elszakadási jog az imperialista korszakban, polgári államkeretek között, a kongresszus azzal válaszolt, hogy jelszavai közvetlen nemzeti felszabadító akciók kibontakoztatására irányultak. Mindenkor hangsúlyozták azonban, hogy ezt a harcot a munkások, parasztok osztályharcával szövetségben, a tőke megdöntéséért kell vívni. A válasz tehát igenlő volt, hogy az imperialistaellenes forradalmi harc keretében, azzal szövetségben megvalósítható imperialista korszakban az elszakadási jog.

c) Az irredentával összefüggő kérdésben a kongresszus álláspontja a következő volt: munkás-paraszt állam és polgári állam közötti probléma esetén, így a Lengyelország területén élő beloruszok és ukránok, a Csehszlovákia és Románia területén élő ukránok, Románia területén élő moldovánok Szovjetunióhoz való csatlakozását kell támogatni, szorgalmazni. Polgári államok között vita esetén a kongresszus általában nem támogatta az irredenta mozgalmat, s azt elkerülve keresett megoldási módot. Így pl. az önálló Erdély, Macedónia, Trácia, Dobrudzsa jelszavát adta ki, a területek Magyarországhoz, illetve Bulgáriához való csatolásának, vagy területi autonómia megvalósításának jelszava helyett.

A határozat a csehszlovákiai és a jugoszláviai magyarok, valamint a lengyelországi litván kisebbség kérdésében is a különválást is magában foglaló önrendelkezési jog konkrét meghirdetése mellett foglalt állást. Nem mondta meg azonban, hova váljanak ki ezek a népcsoportok. Felső-Szilézia kérdésében a kongresszus tartózkodott határozott állásfoglalástól, s ez gyakorlatilag a fennálló helyzet, a megosztottság fenntartásának helyeslését jelentette.

*

A Kommunista Internacionálé programja hosszú évekig készült. Először a KI Végrehajtó Bizottságának II. kibővített plénumán tárgyaltak róla 1922 júniusában. A plénum programbizottságot hozott létre, amelynek tagjai között voltak többek között: V. I. Lenin, Clara Zetkin, Marcel Cachain, Bohumil Šmeral, Otto Kuusinen, Kun Béla, Hriszto Kabakcsiev, Szen Katajama.[24] Az V. kongresszuson megvitatták és jóváhagyták a program tervezetét. Az elkészült programot a KI 1928. augusztus 17-től szeptember 1-ig megtartott VI. kongresszus fogadta el.

[24] В. В. Александров: Ленин и Коминтерн. 507 стр.

A programnak „A kapitalizmustól a szocializmusig vezető átmeneti idő és a proletariátus diktatúrája" című IV. fejezetében „A proletárdiktatúra és a kisajátítók kisajátítása" c. 3. alfejezet F. pontja szól a nemzeti és gyarmati kérdésről.[25]

A nemzeti és gyarmati kérdésről szóló program a) pontja leszögezi a lenini nemzeti politika alaptételét: „Az összes nemzetek önrendelkezési jogának elismerése egészen az állami elszakadásig, faji különbség nélkül." A b) pont a tőkés uralom alól felszabadult népek erőinek imperialistaellenes összefogásáról szól. A c) pont közvetlenül a nemzetiségeket is említi. Ez így hangzik: „Teljes és határozott harc mindennemű korlátozás vagy megszorítás ellen, amely valamely nemzetiség, nemzet vagy faj ellen irányul; az összes nemzetek és fajok teljes egyenjogúsága." Feltűnő e pontban a nemzetiségek és a nemzetek egyidejű, de külön-külön megemlítése, méghozzá olyan szövegben, amely ezek jogainak bármilyen korlátozása ellen emel szót. Ez a pont, amely a nemzetiségek, nemzetek és fajok számára egyformán korlátozás nélküli elbánást követel, a program szövegében is igazolja, amit az előzőkben már megállapítottunk. Azt, hogy a Komintern politikája – a húszas években – elvileg azonos elbánásban, azonos jogokban kívánta részeltetni a nemzetiségeket a nemzetekkel. A c) pont alapján nyilvánvaló, hogy a nemzetek számára követelt minden jog, elvileg korlátozás nélkül a nemzetiségekre is vonatkozik.

A nemzeti és gyarmati kérdés programjának d) pontja arról beszél, hogy: „A szovjet állam minden erejével és eszközével támogatni és biztosítani kell a kapitalizmus uralma alól felszabadult nemzetek kultúráját, következetesen biztosítani kell e kultúrák fejlődésében a proletár vonalat."

Az e) pont megfogalmazásában és tartalmában olyan, hogy az nyilvánvalóan a nemzetiségekre is értelmezhető. Arról szól, hogy: „Mindenképpen elő kell mozdítani az azelőtt elnyomott »területek«, »végek« és »gyarmatok« gazdasági, politikai és kulturális felemelkedését a szocialista átalakulás irányába, hogy szilárd talajt teremtsenek a tényleges és teljes nemzeti egyenjogúság számára."

A nemzeti és gyarmati kérdés programjának utolsó f) pontja, harcot hirdet „a sovinizmus, nemzeti gyűlölködés, a faji előítéletek és a hűbéri és tőkés barbárság egyéb ideológiai termékei ellen".

Egészében megállapíthatjuk, hogy a Kommunista Internacionálé programja következetesen a nemzeti kérdésben kialakított lenini politika elvi követelményeit érvényesíti. A nemzeti felszabadító mozgalmakat az imperialistaellenes harc részének, a szocializmus megvalósításáért folytatott küzdelem szövetségesének tartja. A nemzeti önrendelkezési jogot, beleértve az állami különválást is, nemzetekre és nemzetiségekre megkülönböztetés nélkül érvényesnek tekinti. Szemmel láthatóan megvalósíthatónak tartja az elszakadást is magában foglaló nemzeti önrendelkezési jogot a tőkés uralmi viszonyok között, de az elnyomás alól felszabaduló népek, területek jövőjéről minden esetben a szocialista átalakulás vonatkozásában szól. Az általunk vizsgált kérdés szempontjából különösen ki kell emelnünk, hogy a Komintern programja a nemzetek, nemzetiségek, valamint – a láthatóan nem egészen tisztázott jelentésű – fajok számára, mindennemű korlátozás és megszorítás nélkül, elvileg azonos jogokat követelt.

*

[25] A Kommunista Internacionálé válogatott dokumentumai. Kossuth Könyvkiadó, 1975. 283., 308. Felhasználtam az 1933-ban kiadott dokumentumkötet orosz nyelvű szövegét is (22–23.), s annak alapján helyenként pontosítottam a magyar fordítást.

Összefoglalva, az áttekintett kongresszusi anyagok alapján a következőket állapíthatjuk meg a Komintern húszas évekbeli nemzetiségpolitikai koncepciójáról:

1. A Komintern számára a nemzetek és nemzetiségek, vagy helyesebb azt mondani, hogy elnyomott nemzetek és elnyomott kisebbségek problémája elvileg azonos kérdést jelentett. A nemzeti önrendelkezés jogát a nemzetiségekre is kiterjesztette.

2. Az elnyomott nemzetiségek harcát az imperializmus és szocializmus közötti világméretű harc részeként, a szocialista világforradalom szövetségesének tekintette.

3. A Komintern nemzetiségpolitikai módszerének jellemző vonása volt: nem hagyta, hogy az elnyomott nemzeti kisebbségek érdekében anyanemzetük kommunista pártja lépjen föl. A kisebbségek jogaiért a többségi, államszervező népek kommunista pártjai folytattak harcot.

4. A Komintern nemzetiségi poltikájának fő taktikai vonaláról a kongresszusi anyagok alapján a következő képet nyerhetjük: konkrét nemzetiségi problémákkal csak Közép-Európa és a Balkán vonatkozásában foglalkozott. Ezen a területen a súlyos nemzetiségi problémák megoldását az elnyomott kis népek és nemzetiségek (nemzeti kisebbségek) különválási jogának megvalósításával, az első világháború után létrejött többnemzetiségű államok gyengítésében, bomlasztásában kereste. Jelszava az első világháborút lezáró imperialista békeszerződések forradalmi szétzúzása volt. Elvetette egyúttal azt a lehetőséget, hogy a kommunisták a nemzeti mozgalmakhoz fűződő viszonyukat az első világháború utáni békeszerződések eredményeként kialakult államiságokra alapozzák. A különválási jogukkal élő kis népek, nemzetiségek általában önálló kisállamokat hoztak volna létre (kivéve azokat, amelyek a Szovjetunióhoz csatlakoztak volna – mint a beloruszok, ukránok, moldovánok). A felbomlasztott polgári államok helyébe a forradalmi úton létrejövő szocialista kisállamok föderatív szövetsége került volna. A nemzetiségi problémákat – szovjet példára – a minden nemzet és nemzetiség számára alakított nemzeti államegységek, s ezek föderatív szövetsége keretében oldották volna meg.

Palló Gábor:

SZILÁRD BÉLA TUDOMÁNYOS ÉLETRAJZA

Szilárd Béla természettudós volt: kémikus. Egészen fiatalon, szinte kezdőként került Mme Curie párizsi környezetébe, ahol „in statu nascendi" ismerkedett meg a radioaktivitási tanokkal, melyek egész pályafutását, sorsát, tudományos munkásságát meghatározták. Ezért elsősorban radioaktivitás-kutatóként tartja számon a magyarországi kémiatörténet. Azok közé tartozott, akik azonnal reagáltak a századforduló táján kezdődött természettudományos forradalomra, s így – jóllehet ösztöndíjának letelte után a végleges franciaországi letelepedés mellett döntött, és jelentősebb eredményeit is ott érte el – életművével hozzájárult az új tudományos eszmék hazai elterjedéséhez. Aktualitása miatt különösen tanulságos lehet kutatói stratégiája: az alkalmazási lehetőségeket kereste szüntelen. Ennek köszönhette legnagyobb sikerét, a becsületrend lovagja kitüntetést is.

Figyelemre méltó pályafutásáról mindeddig rövid utalások, töredékes ismertetések jelentek csak meg. Szinnyei József már 1909-ben számon tartotta az akkor csak 25 éves Szilárd Bélát. Rövid távlata ellenére történeti jellegű értékelésnek tekinthetjük, hogy Császár Elemér 1934-ben megjelent monográfiájában a sugárzás mérésével és egységének meghatározásával kapcsolatban idézi Szilárdot; Vajda Pál 1958-ban a nagy magyar feltalálók között említi és ismerteti elektrométereit; Hegedüs Éva Götz Irénnel foglalkozva Szilárdot nevezi a Curie-laboratórium első magyar kutatójának; Szabadváry Ferenc és Szőkefalvy-Nagy Zoltán kémiatörténetében több helyen is szerepel, de a könyv jellegéből következően, nem egész életműve; néhány adatot magam is közzétettem már.[1]

E tanulmány megírására azonban nem csupán Szilárd pályafutásának érdekessége késztetett, mely nagyrészt ismeretlen a szakirodalomban. Ennél fontosabb, hogy a radioaktivitással foglalkozott, s ez a századfordulón kezdődött természettudományos forradalom egyik ága, mégpedig az, amely – hasonlóan a nemzetközi fejlődéshez – a többit megelőzve jelentkezett Magyarországon is, de nálunk a vegytanban, nem a fizikában. Szilárd munkássága tehát a mélyreható tudományos átalakulás egyik első magyarországi produktuma. Tanulmányozásával közelebb jutunk egy általánosabb feladat megoldásához;

[1] *Szinnyei József:* Magyar írók élete és munkái. XVIII. köt. Budapest, 1909. 925–926. – *Császár Elemér:* A röntgensugárzás és gyakorlati alkalmazásai. Kir. Magy. Termtud. Társ. Budapest, 1934. 476. – *Vajda Pál:* Nagy magyar feltalálók. Zrínyi Kiadó. Budapest, 1958. 348–349. – *Hegedüs Éva:* Első női egyetemi tanárunk: Götz Irén. Magyar Nemzet. 1973. márc. 18. – *Szabadváry F.–Szőkefalvi Nagy Z.:* A kémia története Magyarországon. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1972. 274, 276, 279. – *Palló Gábor:* Szilárd Béla fotokémiai munkái. Techn. Tört. Szle. 1973. 19–36. B. Szilárd's Research in Chemical Dosimetry. Periodica Polytechnica. 21. 1977. 295–298.

annak rekonstruálásához, hogyan jelentkezett a természettudományos forradalom olyan sajátos társadalmi, kulturális talajon, amilyen Magyarországé volt századunk elején.

A radioaktivitás tudományos és nem-tudományos körökben egyaránt szenzációnak számított akkoriban. Magát a jelenséget 1896-ban fedezte fel H. Becquerel, tényleges tudományos jelentősége azonban csak századunk első évtizedeiben bontakozott ki. Addigra egyebek között ismertté vált, hogy e láthatatlan sugárzás három komponensből áll: az α-, β-, γ-sugarakból; hogy a radioaktivitás bizonyos atomok sajátossága; már tudták, nemcsak az uránium, hanem Mme Curie polóniuma és rádiuma is aktív, és sorra fedeztek fel újabb sugárzó anyagokat, köztük az első radioaktív gázt, a tóriumemanációt. Hipotéziseket állítottak fel a jelenségek értelmezésére, és lassanként az is kitűnt: a klasszikus kémia anyagszerkezeti elképzeléseit radikálisan át kell fogalmazni. Ennek egyik első lépéseként Rutherford és Soddy 1902-ben a hagyományos szemlélet számára abszurd feltevésre jutott: bizonyos anyagok atomjai felbomolhatnak, és ennek következménye a sugárzás. De ha az atom bomlékony, szükségképpen részei is vannak, s e részek bizonyára meghatározott rendszert alkotnak. Ezt írta le a Rutherford–Bohr-féle atommodell (1913), melynek heurisztikus ereje kétségtelenné tette, hogy az atom osztható.

Szintén problematikussá vált a másik vegytani alapfogalom, az elem. Soddy 1913-ban felfedezte az izotópiát; azt, hogy a kémiailag megkülönböztethetetlen elemek között is lehet lényegbevágó különbség. Rutherford 1919-ben végrehajtotta az első mesterséges elemátalakítást, s ezzel bebizonyosodott, az elem sem örök és változatlan.

Módosultak tehát az alapfogalmak, és nyomukban a fogalmi apparátus távolabbi részei; relativizálódott a kémiai ismeretek lételméleti igazsága; az anyagszerkezet területén a kezdeményezést átvették a fokozatosan kiépülő új diszciplínák: az atomfizika, a magfizika, később a részecskefizika.

De a szenzációt kezdetben nem az elvi jelentőségű eredmények okozták. A közvéleményt a mindennapi élethez közelebb álló két csoda kavarta fel. Az egyik a rádium terápiás hatásának felfedezése volt, melynek nyomán úgy látszott, újabb betegségek válnak majd gyógyíthatóvá, köztük a legkínzóbb, a rosszindulatú daganat is. A másik csoda P. Curie és A. Laborde tapasztalata volt (1903), amely szerint a rádium minden külső beavatkozás nélkül hőt termel. Ha ezt sikerül hasznosítani, kimeríthetetlen energiaforrással rendelkezünk, az egész civilizáció számára döntően új perspektíva nyílik. A közvetlenül hasznosítható eredmények fő szerepet játszottak abban, hogy a kutatások szokatlanul nagy sebességgel haladtak előre.

A tudományos átalakulás azonban nem állt meg az ismeretrendszer szférájában. Megváltoztatta a kutatások társadalmi feltételeit, beleértve intézményrendszerét. Jóllehet, a századelő radioaktivitás-kutatásai még nem voltak túlságosan eszközigényesek, kezdetben amatőrök is űzhették, később igen költségessé váltak, főleg az új anyagok, pl. a rádium magas ára miatt. Részben ez lehetett az oka annak, hogy magas állami vagy ipari szubvenciókkal működő intézeteket kezdtek szervezni, melyek nemzetközi személyzete élvonalbeli tudósokból verbuválódott. A nagy nemzetközi kutatócentrumokban első kézből lehetett megszerezni a legfrissebb információkat, s így az ugrásszerűen bővülő ismeretekkel könnyebb volt lépést tartani. Párizs, Manchester volt a két legnagyobb centrum, ezekhez zárkózott fel később Bécs, Berlin. A tudományos forradalom egyik jellegzetességévé vált, hogy a tudományos élet nagymértékben „internacionalizálódott", az erők egyre hatékonyabban koncentrálódtak, amit egyebek között a sok nemzetközi kongresszus, vitaülés is jelez.

Magyarországon a radioaktivitási kutatásokat leginkább talán éppen az gátolta, hogy nem voltak meg a szükséges társadalmi, anyagi feltételek és intézményi keretek. Mert érdeklődésben, fogékonyságban nem volt hiány. Lengyel Béla professzor már 1898-ban publikálta kísérleteit. Munkáját tanítványai, főleg Weszelszky Gyula folytatták, és a század első éveitől kezdve a szerzők és művek száma gyors ütemben emelkedett.

A közlemények túlnyomó többsége azonban nem saját kutatásokról, hanem a nemzetközi fejleményekről számolt be. A rendkívül kiterjedt ismeretterjesztő tevékenység felfokozott érdeklődésre utal. Szinte nem volt olyan írásos fórum a napilapoktól a tudományos folyóiratokig, a vallásos újságoktól az iskolai évkönyvekig, amely ne foglalkozott volna radioaktivitással. Érthetően a Természettudományi Társulat járt élen: közlönye sorra jelentette meg a fordításokat, rövidebb ismertetéseket és átfogó tanulmányokat, kiadóvállalata a monográfiákat.

Az önálló kutatások szintén megindultak, de az ismeretterjesztésnél jóval szűkebb területen. Főként – kémiatörténeti hagyományainkat követve – ásványvíz-elemzéssel és a mérési módszerek továbbfejlesztésével foglalkoztak, kivéve Hevesy György és munkatársai néhány közleményét.

A nagy érdeklődés és a kevéssé eredményes kutatások között feszülő ellentmondást a magyarországi tudomány akkori sajátosságai magyarázzák; közülük itt az intézményrendszer fejletlensége az egyik legfontosabb. (A Lengyel Béla tanszékén 1916-ban létrejött radiológiai intézet is igen szerény lehetőségekkel rendelkezett mind felszerelés, mind létszám tekintetében.) Sommásan tehát azt mondhatnánk, a légkör, a talaj alkalmas volt arra, hogy az érdeklődést felkeltse és ébren tartsa, hogy felnevelje a tudósokat, esetleg egészen kiemelkedőket is, de arra nem, hogy képességeik kibontakozzanak, kreativitásuk eredményekben öltsön testet. Ennek tulajdonítható, hogy számos magyar kutató, miután alapképzettségét, műveltségét, látásmódját itthon szerezte meg, külföldre távozott, és munkásságának nagyobb és eredményesebb részét ott fejtette ki. A radioaktivitás területén közülük a legjelentősebb az 1943. évi kémiai Nobel-díjas, Hevesy György volt.

Hogyan foglalható tehát össze az a tudománytörténeti szituáció, amelyben Szilárd Béla dolgozott? A legfontosabb összetevő a tudományos forradalom, az ismeretrendszer fogalmi és módszerbeli átalakulása, gyakorlati és tudományszociológiai következményeivel együtt. Másrészt a párját ritkítóan élénk és sok területen termékeny magyarországi kultúra, mely iskolának igen alkalmas volt, ha igazán nagy eredmények elérésére nem is volt önmagában elegendő. Szilárd pályafutását alapvetően ezek a tényezők határozták meg, életművét és legfőbb eredményeit ezek figyelembevételével kell rekonstruálnunk.

Munkám alapját Szilárd publikációin kívül azok a dokumentumok képezik, amelyeket még életben lévő rokonai és barátai, a levéltárak, főleg a Curie Intézet Archívuma, bocsátottak rendelkezésemre, továbbá a korabeli napi sajtó és egy 1914-ből származó önéletrajz.[2] Úgy tűnik, a fennmaradt forrásokat ezzel kimerítettük, belőlük kell, ha néha töredékesen is, összeállítanunk Szilárd Béla portréját.

[2] E helyütt kell megemlékezni dr. Darvas István fáradhatatlan gyűjtőmunkájáról, melynek eredményeként fény derült Szilárd számos életrajzi adatára. Külön köszönetet kell mondanom Darvas családjának, hogy rendelkezésemre bocsátotta az értékes anyagot, melyet Darvas, aki időközben elhunyt, már nem dolgozhatott fel.

A. Életpálya

Szilárd Béla 1884. január 20.-án született Mezőberényben. Jómódú zsidó földbirtokos család sarja volt, nevét Steinerről magyarosította.[3]

Békéscsabán és Debrecenben járt középiskolába. Családja kereskedelmibe iratta, de úgy látszott, nem érdekli a tanulás. Két év után abbahagyta, beállt gyógyszerészinasnak, és mint sok más patikus, ő is megszerette a kémiát. Ekkor úgy döntött, mégis továbbtanul. Fáradságos munkával, sok esti tanulással sikerült leérettségiznie, s ezzel megnyílt az út az egyetem felé.[4]

A budapesti egyetem Természettudományi és Gyógyszerészi Karán végezte egyetemi tanulmányait; 1904-ben szerzett gyógyszerészdiplomát.[5]

Tudományos ambíciói már diákkorában felébredtek. Ezt jelzi, hogy utolsó egyetemi évében több cikke jelent meg, és 20 éves korában lépett be a Természettudományi Társulatba is, melynek szakülésein előadásokat tartott, gyakran írt Közlönyébe. Egy évvel később megvédte doktori értekezését; 1905. június 11-én negyedmagával doktorrá avatták.[6]

Tanulmányai befejezése után a Műegyetemre került, a Mezőgazdasági Géptan Tanszékre. Ennek megfelelően neve szerepel a Műegyetem 1906. évi Programjában; a következő kötetben viszont már nem, mert egyévi tanársegédeskedés után külföldre utazott, s közben utódját is kinevezték.[7] Sajnos, óráiról és egyéb tevékenységéről nem maradt feljegyzés.

Bizonyos viszont, hogy ösztöndíját a Közoktatásügyi és az Igazságügyi Minisztérium adta. Az egyetemtől csak hozzájárulásra volt szüksége, amit vita nélkül meg is kapott.[8] Elutazásának pontos dátumára a Gyógyszerészi Értesítő 1907. május 12-i jelentéséből következtethetünk: „Szilárd Béla okleveles gyógyszerész, volt műegyetemi tanársegéd, nagyobb állami ösztöndíjjal Párizsba utazott, hogy Curie asszony laboratóriumában radiográfiai tanulmányait tökéletesítse."[9]

Minden bizonnyal két munkájának köszönhette az ösztöndíjat. Az egyik a bűnüldözésben is felhasználhatónak látszó fotográfiai eljárásról szólt, a másik kémiai módszerrel végzett sugárzásméréseiről, ezt Henri Poincaré bemutatta a francia Akadémián is.[10]

[3] Az adatok a mezőberényi anyakönyvi hivataltól és a gyógyszerészkari dékánátusból származnak.

[4] Vö. Ujság 1926. június 23.

[5] Az oklevél megtalálható Szilárd hagyatékában. BME Központi Könyvtár.

[6] L. Gy. Ért. 1905. július 25. 510. A szokásostól eltérően rövidített folyóiratok: CR – Comptes Rendus; Gy. Ért. – Gyógyszerészi Értesítő; – Gy. Htl. – Gyógyszerész Hetilap; Gy. Ft. – Gyógyszerészi Folyóirat; TTK – Természettudományi Közlöny; Rev. Min. – Revista Minera y Metallurgica y de Ingenieria; Vegy. L. – Vegyészeti Lapok.

[7] Vö. Jegyzőkönyv a kir. József-műegyetem tanácsának 1906. nov. 23.-i üléséről. 43. pont. BME Levéltár. – A magyar kir. József-műegyetem Programja. 1906–1907. ill. 1907–1908. Pesti Lloyd Társ.

[8] Jegyzőkönyv a kir. József-műegyetem tanácsának 1907. jan. 21-én tartott üléséről. 21. pont. BME Levéltár: „Szilárd Béla volt műgyetemi tanársegéd részére" engedélyezik „a 2000 koronás külföldi utazási ösztöndíjat", „a kiküldetés nem érinti a műegyetem részére fenntartott ösztöndíj állomásokat."

[9] Gy. Ért. 1907. máj. 12. 367.

[10] *Szilárd B.:* Típusok tanulmányozása integráló fotográfiával. TTK. 1907. 157–159. – *B. Szilárd:* Sur l'autocatalyse et décomposition d'un système photochimique. CR. 1906. mai. 28.

Szilárd Béla eljutott tehát Párizsba, a radioaktivitás kutatásának őshazájába. Ezzel pályafutásának egyik legdöntőbb állomásához érkezett, mely új életet, új ismerősöket és új ismereteket hozott számára. Úgy kezdődött, hogy „beiratkozott a Sorbonne-ra, és a Curie-laboratóriumban a radioaktivitás tanulmányozásának szentelte magát".[11]

Ezután következő időszakáról később ismertetendő publikációi mondanak legtöbbet, ezek azonban nem szólnak életmódjáról és körülményeiről. Ez ügyben a Curie Archívum erősen hézagos adataira vagyunk utalva, és főleg két neves tudóstársa, André Laborde és Ellen Gleditsch leveleire, akik a kérdéses időben személyes kapcsolatban voltak vele (Laborde barátjának is nevezte).[12] Közléseik egybehangzottak más információkkal, s így segítettek megcáfolni számos túlzást, tévedést. Szilárd alakja köré az idők során ugyanis valóságos legenda épült. Az a látszat keletkezett, hogy a modern atomtudomány klasszikusa, Mme Curie közvetlenül együtt dolgozott egy méltatlanul elfeledett magyar tudóssal, akinek igen jelentős szerepe volt utóbbi munkásságában.

Ezt példázza a Sorbonne-on eltöltött idejével kapcsolatos híresztelés, amely szerint ő segített a professzorasszonynak előadásai kísérleteiben.[13] A Sorbonne-ról azonban közölték, semmi feljegyzésük nincs Szilárdról. Laborde és Gleditsch kimondottan ellenkező véleményen voltak, sőt előbbi arra is emlékezett, ki volt akkoriban az asszisztens. Nagyon valószínű tehát, hogy Szilárd tényleg rendszeresen látogatta az előadásokat, de az intézet többi kutatójához hasonlóan, csak mint hallgató.

Laboratóriumi státusa – az Archívum szerint – „travailleur libre" volt; ez azt jelentette, hogy a laboratóriumtól nem kapott fizetést. A korabeli napisajtó azonban fontosabb szerepet tulajdonított neki: a Gaulois c. francia újság pl. az „illusztris özvegy preparátorá"-nak nevezi, a Nagyváradi Napló pedig „Mme Curie közvetlen munkatársá"-nak.[14] Gleditsch és Laborde viszont azt írják, igaz, hogy gyakran találkoztak Szilárddal a laboratóriumban, de ez csak azt bizonyítja, valóban ott dolgozott, nem azt, hogy Mme Curie vagy A. Debierne közvetlen munkatársa lett volna. Erre, mondják, emlékezniük kellene, és különösen az szól ellene, hogy sem Curie asszony, sem Debierne nem írt közös cikket vele. Legfeljebb nem-hivatalos laboratóriumi eszmecseréik lehettek, ám ez nem tekinthető tényleges együttműködésnek. Valószínű viszont, hogy az akkori szokásnak megfelelően Szilárdot is Mme Curie, a laboratórium akkori igazgatója vette fel.[15]

[11] Önéletrajz. Megtalálható Szilárd Béla hagyatékában. BME Központi Könyvtár.

[12] Megjegyezzük, hogy Darvas István a hatvanas években megpróbált információt szerezni Eve Curie-től, a „Madame Curie" c. világsikert aratott könyv írójától is, de Eve Curie nem emlékezett Szilárdra.

[13] A híresztelés dr. Kelecsényi Ferenctől származik, aki 1909-ben Párizsban tartózkodott, olykor elment a Sorbonne-ra meghallgatni Mme Curie-t, és úgy emlékezett, látta Szilárdot, mint a professzorasszony asszisztensét. Kelecsényi Darvas István barátja, 1969-ben leírta ezt az emlékét, s engedélyezte, hogy publikációban hivatkozzanak rá. Az írás megtalálható Szilárd hagyatékában. BME Központi Könyvtár.

[14] Nagyváradi Napló. 1908. március 27. – Les Forces de l'Avenir. Le Radium. Gaulois. 1910. nov.

[15] A Curie Archívumból származó információkhoz M. Bordry, az Archívum titkára révén, jutottam hozzá. M. Bordry átvizsgálta a korabeli feljegyzéseket, és levélben közölte a Szilárdra vonatkozó adatokat, ezek szintén megtalálhatók a hagyatéki anyagban.

Annyit lehet tehát biztonsággal megállapítani, hogy a radioaktivitással összefüggő legújabb ismereteket a Sorbonne-on és a Curie-laboratóriumban sajátította el, ott dolgozhatott Mme Curie környezetében, a világ egyik leghíresebb kutatócentrumában. Hogy milyen eredményeket ért el és értékelte-e ezeket a professzorasszony, később fogom tárgyalni.

Az egyéves ösztöndíj letelte után további kinnmaradásra csábították a vonzó tudományos lehetőségek. Önéletrajza szerint sikerült ösztöndíját pár évvel meghosszabbítania. Ebben nagy szerepe lehetett Ilosvay Lajos professzornak, akivel sokáig levelezett, többször kérte közbenjárását. Utoljára egy 1910-ben írt levélben fordult hozzá, de a hatóságok végül is elutasították kérését.[16] Megélhetési forrás híján még ugyanebben az évben el kellett hagynia a Curie-laboratóriumot.

Körülményei ezután tovább romlottak. Megpróbált anyagi hasznot is ígérő területek felé orientálódni, ám kezdetben nem voltak sikerei. Laborde egyszer felkereste ebben az időben, és lakását, körülményeit nagyon szegényesnek tartotta. Korábban még némi segítséget jelentett, hogy magyarra fordította Poincaré La Science et l'Hypothèse c. könyvét,[17] mely végül csak több éves huzavona, bizonytalanság után jelent meg, most viszont már fordítói munkája sem volt.

Annál meglepőbb, hogy önéletrajza szerint 1912-ben önálló „ipari kutató laboratóriumot rendezett be saját költségén, ahol a rádium ipari alkalmazásának kérdésével foglalkozott". Honnan volt pénze rá, és hogyan élt 1910 és 1912 között, nem tudjuk. De a cég valóban létezett, fényképek és műszerleírások bizonyítják. A fényképekről leolvasható a cég neve (Laboratoire de produits Radioactifs) és címe (rue de la Procession 49.). Sajnos, nem maradt feljegyzés gazdaságosságáról, működéséről és személyzetéről, csak termékeit ismerjük.

Kiemelendő, hogy Szilárd a szükségből erényt kovácsolt. Felismerte: a kutatások fokozódó anyagi igényeit csak az ipar segítségével lehet fedezni, és így jó érzékkel rátapintott a modern tudomány egyik jellegzetességére. Arra tudniillik, hogy a 20. században újszerű kapcsolatba lépett a tudomány és az ipar, a tudósnak el kell hagynia az elefántcsonttornyot, figyelembe kell vennie immár a gyakorlati szükségleteket is. Témaválasztásán, tudományos eredményein kívül ez is modern kutatóvá teszi Szilárdot.

Alkalmazott kutatásait azonban hamarosan félbeszakította a világháború. El kellett hagynia Párizst. Haza, feltehetően, azért nem jött, mert félt a katonai behívótól. Más európai országot választott. Önéletrajza szerint 1914 júniusáig volt Párizsban, majd Londonba költözött, végül letelepedési engedélyt kért Spanyolországba.

A kedvező válaszról 1915 elején értesítette Mária Krisztina királynő magántitkársága,[18] s ezzel megkezdődött több éves nyugodt és sikeres spanyolországi periódusa, amelynek részleteiről, sajnos, keveset tudunk. Mindössze annyit sikerült kideríteni, hogy a Madridi Egyetem Instituto de Radioactividad-jában dolgozott, ahol bőséges alkalma nyílt

[16] Szilárd Béla levelei Ilosvay Lajosnak. MTA Kézirattár. Mo. 5287/202–226. Keltezés: Nagyvárad, 1908. és Párizs 1910. VI. 12.

[17] *H. Poincaré:* Tudomány és föltevés. Bp. 1908. Kir. M. Term. Tud. Társ. IX. Ford.: Szilárd Béla.

[18] Szilárd Bélának szóló levél Mária Krisztina királynő magántitkárságáról. Szilárd Béla hagyatéka. BME Központi Könyvtár.

régebbi munkái folytatására. Sikerült továbbfejlesztenie a maga konstruálta elektrométereket, és kihasználhatta a helyi viszonyokból származó új alkalmazási lehetőségeket. Eredményeiről számos cikket írt, előadásokat tartott, és újabb szabadalmakat jelentett be. Többször írt róla a napisajtó, ami megerősíti azt a benyomásunkat, hogy népszerű lehetett, kollégái, ismerősei nagyra becsülték.

Mindezek ellenére a háború után rövidesen visszatért Franciaországba. Indokait nem ismerjük. Időközben eltűnt Laborde szeme elől, és önéletrajzában sem ír róluk. Talán ismerősei, a bizonyára jobb kutatási körülmények, esetleg csak Párizs izgalmas légköre vonzotta. Nem tudjuk. Bizonyos viszont, hogy 1920 után újra Párizsban élt.[19]

És ez volt legsikeresebb időszaka. Igaz, már nem dolgozott Mme Curie környezetében. Ezt bizonyítja, hogy dolgozatait nem a professzorasszony köréhez tartozó tudósok mutatták be az Akadémián, és ez a véleménye Gleditschnek is, aki a húszas években többször járt Párizsban, de nem látta már Szilárdot az intézetben.

Franciaországba visszatérve, ismét privát laboratóriumban folytatta munkáját. A háború előtt kialakított koncepcióját követve, újra hozzálátott az alkalmazási lehetőségek kutatásához, most azonban sokkal jobb feltételek között. A Boulevard Haussmann-on előkelő és gazdag miliőben élt és dolgozott, az Újság szerint valóságos palotában.[20]

Erre az időre esik házasságkötése is. Egy francia képviselő, Compère-Morel lányát vette feleségül, s úgy látszik, házassága jól sikerült; feleségével és hamarosan megszületett kislányával harmonikus családi életet élt. Az esküvő időpontját nem tudjuk biztosan: a Pesti Hírlap szerint 1920 után volt,[21] Laborde viszont úgy emlékszik, 1914-ben kért tőle információt a jövendőbeli após. Az is lehet persze, hogy a háború miatt el kellett halasztani az esküvőt. De a lényeg végül is az, hogy rendeződtek családi viszonyai, megteremtődtek a nyugodt munka feltételei.[22]

Szilárd Béla 1925-ben jutott sikerei csúcsára: július 23-án megkapta a Légion d'Honneur lovagja címet. Néhány fennmaradt gratuláló távirat kétségtelenné teszi az örömteli esemény pontos dátumát. Annál bizonytalanabb viszont, hogy mik voltak a körülmények. A Társaság, irattára rendezetlenségére hivatkozva, nem közölte a megokolás részleteit, az ajánlók neveit stb. Be kell érnünk a ránk maradt félmondatnyi indoklással: „jelentős munkák az elektrometria és radiometria területén". Eszerint tudományalkalmazóként becsülték leginkább, kitüntetését is méréstechnikai eredményeiért kapta elsősorban.[23]

És ekkor hirtelen tragikus véget ér Szilárd életrajza. Pályafutása, dicsősége zenitjén, 1926-ban, mindössze 42 évesen halt meg. A telet feleségével a Pireneusokban töltötte, amikor megbetegedett. Az orvosok tehetetlenek voltak az „agyláz" ellen.

[19] Erre részben az 1920 után Franciaországban megjelent munkái utalnak, részben a Pesti Hírlap 1926. jún. 3. cikke.

[20] Újság. vö. 4. j.

[21] Pesti Hírlap. 1926. jún. 3.

[22] Szilárd felesége 1963-ban Budapesten járt második férje, a szintén magyar Bognár Lajos kíséretében. Számos dokumentumot a látogatáskor adott át Darvas Istvánnak.

[23] A hagyatékban található egy távirat, melyet Compère-Morel képviselőnek küldtek olvashatatlan aláírással Szilárd kitüntetése alkalmából. Innen értesültünk arról, hogy becsületrendet kapott. Ennek alapján próbált M. Bordry, a Curie Archívum munkatársa további információkat szerezni, de az itt közöltnél többre nem jutott.

„Százezrek kísérték utolsó útjára a becsületrendes Szilárd professzort" – az Újság ezzel a bizonyára túlzó címmel számolt be haláláról. A batignolles-i temetőben nyugszik.[24]

B. Tudományos munkássága

I. Kezdetek

Szilárd Béla tudományos munkásságának kezdeti szakasza utolsó egyetemi évétől ösztöndíjáig terjed. Három területen tett próbálkozó lépéseit tartalmazza: rövid kirándulását a szerves kémiai analízisbe; fotokémiai munkáit (köztük első szabadalmát); és kutatásait a kémiai dozimetria terén. Egyiken sem voltak kiemelkedő eredményei, inkább életrajzi szerepük fontos. Ujjgyakorlatoknak tekinthetők, melyek során kialakult Szilárd kutatói egyénisége, érdeklődése a modern területek iránt és – nem utolsósorban – ezek révén jutott ösztöndíjához.

Szerves kémiai analízissel foglalkozó doktori értekezése magyarul 1905-ben, németül 1906-ban jelent meg. Különféle alkoholátokat elektrolizált, és a termékeket önálló publikációkban is közölt módszerrel elemezte. Eljárása az egyes anyagok krómsavas oxidációján alapult; szerinte alkalmas volt a metil- és etilvegyületek, valamint az alkoholátok és megfelelő aldehidjeik egymás melletti meghatározására.[25] Jámbor József két évvel később megbízhatatlannak nevezte ugyan a módszert,[26] az egész dolgozatot mégis igazságtalan lenne értéktelennek tartani. Értéke a szerves kémiai témaválasztásban rejlett. Magyarországon ugyanis – részben a kapcsolódó iparágak fejletlensége következtében – szinte egyáltalán nem foglalkoztak szerves kémiával, holott ez járt a nemzetközi haladás élén. Jellemző, hogy az első magyarországi organikus kémiai tanszéket csak 1913-ban állították fel a József Műegyetemen.[27] Tehát az érdeklődés puszta tényét is nagyra kell becsülnünk ebben az időben.

A sugárzások és a kémiai reakciók közötti összefüggéssel egész pályafutása során foglalkozott. Ennek képezi részét másik ifjúkori főtémája: a fotokémia, a fény okozta vegytani átalakulásokat tanulmányozó tudomány. Cikkei általában nem tartalmaznak önálló kísérleteket; irodalmi ismertetések csupán; fenomenológikusak, ismeretanyaguk kezdetleges.[28] Ezért azonban nem a szerző, inkább a tudományág felelős. A fotokémia évszázadok óta gyűjtögette ismereteit, mégis alig jutott túl a tapasztalatok puszta felsorolásán, és csak a 20. század tízes éveitől indult rohamos fejlődésnek, az Einstein-Stark-

[24] Újság id. cikk.

[25] *Szilárd B.*: Alkoholátok és megfelelő aldehydjeiknek egymás mellett való meghatározásáról. Gy. Ért. 1905. 50–51. sz. – Methyl és aethyl vegyületek egymás mellett való meghatározásáról. Gy. Ért. 1905. 49. sz. – A doktori disszertáció: Az alkoholátok elektrolitos bomlása és képződése abszolút alkoholos oldatban. Bp. 1905. – németül: Über die elektrolytische Darstellung der Alkoholate und der Alkohol-carbonsäureester. Ztr. f. Elektrochem. 1906. Nr. 22.

[26] Vö. A chemiai-ásványtani szakosztály ülésének jegyzőkönyve TTK. 1907. május, 498. l.

[27] Vö. *Szabadváry–Szőkefalvi* l. j.-ben id. mű. 236.

[28] A sok cikk közül néhányat idézek mutatóba: *Szilárd B.*: A fotochemia fejlődése a legújabb időkben. M. Chem. Ft. 10. 1904. – A katód- és a csősugarak chemiai hatásáról. M. Chem. Ft. 10. 1904. 107–108.; 121–124. – A fény kémiai hatásáról. Gy. Ért. 1905. 125–126.; 144–146. – A fény hatása az orgánikus vegyületekre. M. Chem. Ft. 1905. 38–41.

törvény felfedezése után. De a fotokémia esetén már a fenomenológiai szakasz is gyakorlati hasznot hozott. Számos olyan anyagot sikerült felfedezni és előállítani, melyek új perspektívákat tártak a századforduló táján egyre nagyobb lendülettel terjedő fényképezés elé. Az éppen kialakuló fotovegyipar csak a tudósok segítségével fejlődhetett tovább.

Ez a konjunkturális tényező ösztönözte Szilárd Bélát is a fotokémia tanulmányozására. Sikerült kidolgoznia egy négykomponensű festékkombinációt, mely lúgos közegben elnyeli a napsugarakat, ezért felhasználható napfényen való előhívásra, sav segítségével viszont elbontható, s így nem zavarja az elkészült képeket.[29] Ez volt élete első szabadalma. 1905-ben jelentették be Pásztorral közösen Németországban.[30]

Foglalkozott a fényképezés néhány speciális technikájával is: az ultraibolya sugarakkal történő fényképezéssel és az ún. integráló fotográfiával.[31] Mindkettő fontos volt a bűnüldözésben. Bizonyára ezért támogatta az Igazságügyi Minisztérium párizsi ösztöndíját.

Elutazása után nem írt több fényképészeti cikket, de nem távolodott el teljesen a témától. Ezt bizonyítja a törvényszéki fotográfiával kapcsolatban tett javaslata, amelyre Vámbéry Rusztem elismerően válaszolt: „Nagyon köszönöm a fotográfiákat, melyek bizonyítják, hogy tudósban művészlélek is lakozhatik, éspedig, mint a küldött értekezések ékesen tanúsítják, anélkül, hogy a tudománynak abból kára származnék."[32]

Végül harmadik kutatási területe: a kémiai dozimetria. Ez egyfajta mérési módszer, mely azon alapszik, hogy bizonyos anyagok besugárzás hatására vegyileg átalakulnak, s e változás mennyiségi adataiból a sugáradagra lehet következtetni. Úgy látszott, a célnak meg fog felelni a kloroformban oldott jodoform, ezért a század elején eléggé elterjedten alkalmazták, különösen orvosi körökben, s eközben fokozatosan kiderült megbízhatatlansága.

Szilárd is ezt akarta felhasználni, amikor Magyarországon elsőként kísérletet tett, hogy megmérje egyik gyógyvizünk radioaktivitását.[33] Tapasztalnia kellett azonban a módszer hibáit. Nem nyugodott bele: fel akarta tárni az okokat, esetleges korrekciós lehetőségeket. A reakciómechanizmus kutatása során kimutatta, ez a rendszer aligha alkalmas pontos mérésekre: autokatalitikus folyamat játszódik le benne.[34]

Cikkének nagy életrajzi jelentősége van: H. Poincaré bemutatta a párizsi Akadémián, s így szerzőjét hozzásegítette franciaországi ösztöndíjához. Ez volt első írása az Akadémia Comptes Rendus-jében, ahol később legtöbb jelentős eredményét publikálta.[35]

[29] *Szilárd B.:* Fotográfiai előidézés nappali fény mellett. TTK. 1904. – Fotográfiák előidézése nappali fényen. TTK. 1905. 157–160.

[30] A szabadalmi leírás nem áll rendelkezésünkre, létéről a Chemical Abstracts tudósít. (l. 105. 2201.), lényegét egy cikk ismerteti: Über Entwicklung bei Tageslicht. Ztr. f. wissenschaftl. Photographie. 1907. 203.

[31] *Szilárd B.:* A láthatatlan színekről. TTK. 1907. 134–135. – Típusok tanulmányozása integráló fotográfiával. TTK 1907. 157–159.

[32] Vámbéry Rusztem levele Szilárd Bélának. Szilárd Béla hagyatéka. BME Központi Könyvtár.

[33] *Szilárd B.:* Az igmándi keserűvíz radioaktivitása. Előadás. Kir. Magy. Termtud. Társ. Chemiai Szakosztályi ülése. 1905. márc. 28. Nyomtatásban megjelent magyarul és németül.

[34] *Szilárd B.:* Über die durch Licht bewirkte Zersetzung des in Chloroform gelösten Jodoforms. Ztr. f. wissenschaftl. Photographie. 1906. Heft 4.

[35] *B. Szilárd:* Sur l'autocatalyse et décomposition d'un système photochimique. CR. 142. 1906. 1212–1214.

A teljesség kedvéért megemlítem, hogy még évekkel később is visszatért a témához: 1907-ben a kloroformot próbálta éterre, illetve alkoholra felcserélni; majd ásványok káliumjodidra gyakorolt hatását vizsgálta; 1917-ben Spanyolországban megállapítja, sugárzó anyagot nem tartalmazó ásványok is adják a reakciót.[36]

Szilárdot tehát már munkássága kezdeti szakaszán is érdekelték a sugárzások. Elsősorban fotokémiai kutatásokat végzett, de publikált a radioaktiv-, a katód- és a csősugarak vegytani hatásáról is. Körvonalazódott vonzalma a modern területek iránt.[37]

Dozimetriai munkái is ezt jelzik. A téma éppen ebben az időben vált felettébb aktuálissá, mert a radioaktivitási kutatások ekkor érkeztek abba a fázisba, amikor nem lehetett továbblépni, ha nem ismerik az alapvető mennyiségi jellemzőket. Különösen fontos volt, hogy a sugárzásintenzitást könnyen kivitelezhető, pontos módszerekkel lehessen megmérni, ám a kémiai dozimetria nem elégítette ki ezt az igényt. Párizsban már Szilárd is felcserélte a szélesebb körben alkalmazható és egyébként is előnyösebb elektromos módszerekkel.

II. Aktivitásmérés elektromos úton. Elektrométerek

Franciaországban már akkor kapcsolatba került a sugárzásindikáció problémakörével, amikor a Curie-laboratóriumban α-sugár-hatótávolságot mért szcintillációs módszerrel. Újfajta ernyőt használt: vékony cinkszulfid-réteggel vont be üveglapot, és emögé rögzítette a fényérzékeny lemezt. Az ernyő meghatározott szögben helyezkedett el a vízszintesen fekvő polónium-preparátum fölött. A besugárzott cinkszulfid felvillanásai a fotolemezen nyomot hagytak, s e nyom határából, valamint a szögből kiszámította az α-sugarak hatótávolságát. Úgy vélekedett, ez a módszer helyesebb adatokat ad, mint az ionizációs mérés. Kb. 2 cm az eltérés.[38]

A legpontosabb aktivitásmérés azonban mégiscsak az ionizáción alapult. Már Becquerel megfigyelte, hogy az általa felfedezett sugárzás elektromos vezetővé teszi a levegőt, mely a benne lévő ionok segítségével képes elvezetni egy elektromosan feltöltött rendszer (pl. kondenzátor) töltéseit, s ha a kisülés adatait meg tudjuk határozni, a sugárzás intenzitása kiszámítható. A meghatározás két úton történhet: mérhetjük az ionizált levegőn áthaladó áramerősséget, illetve a kisülő rendszer elektromos töltésvesztését. Nagy nehézséget jelentett azonban, hogy az igen kis áram mérésére nem volt megfelelő műszer. A tudományos igényeknek amúgy sem megfelelő első alternatívához a lehető legérzékenyebb galvanométerre lett volna szükség. A második út elvileg érzékenyebb, itt a legcélravezetőbb elektrométert használni. Így járt el a Curie-házaspár is

[36] *B. Szilárd:* Sur l'action de quelques corps sur iodure de potassium. CR. 144. 1907. 433–435. – Néhány test hatása jódkálium oldatára. M. Chem. Ft. 1909. 6–7. füz. – A $CHCl_3$–CHJ_3 rendszer autokataliziséről. M. Chem. Ft. 1907. 1. sz. – Sur une certaine activité chimique de quelques corps. Boletin del Instituto da Radioactividad. 1917.

[37] A teljesség kedvéért megemlítem, hogy Szilárd érdeklődött a nátriumklorid sugárzás hatására bekövetkező színváltozása iránt is. Minthogy a század elején a kősót is használták dozimetriai célra, e munka is összefügg ezirányú érdeklődésével. *Szilárd B.:* A kősó színének okáról. TTK. 1906. 440.

[38] *B. Szilárd:* Sur une méthode d'enregistrement de la longueur du parcours des rayons α et sur une particualarité de ce parcours. CR. 149. 1909. 271–273.

nevezetes vizsgálataiban,[39] ám megoldásuk körülményes, helyhez kötött, kimondottan laboratóriumi eljárás volt.

Ezt a módszert kívánta Szilárd Béla továbbfejleszteni 1909-től kezdve. „A mérés azon alapszik – írja 1911-ben –, hogy egy normál anyag hatására bekövetkező kisülés sebességét megfigyeljük, és a kapott értéket a vizsgálandó anyaggal összehasonlítjuk."[40] Célkitűzését a Le Radium-ban így fogalmazta meg: „Egyes kutatásokat csak helyben lehet végezni. Az ilyen kísérleteknél olyan eszközre van szükség, mely pontos, érzékeny, hordozható."[41] Ehhez azonban át kellett alakítani az akkoriban használatos elektrométereket.

Szilárd ettől kezdve élete minden szakaszában konstruált újfajta elektrométert. E tevékenysége átfogta egész további pályafutását; számos egyéb találmánya, tudományos eredménye szorosan hozzájuk kapcsolódott, s a műszerek lényeges szerepet játszottak alkotójuk erkölcsi és anyagi sikereiben is.

1923-ban saját fejlesztői tevékenységét így foglalja össze: „Munkám kiindulási pontja a Kelvin-elektrométer volt, amelynek szerveit tökéletesítettem alakjukban és funkciójukban."[42] Célszerű tehát az ismertetésben is a tökéletesítés egyes lépéseit követni. Nem térek ki minden technikai részletre, csak az egyes típusok különbségeire.

A Kelvin-féle elektrométer a kevés fajta elektrosztatikus eszköz viszonylag fejlett formája már. Az elektromos mennyiségeket nagyobbrészt elektrodinamikus műszerekkel szokták meghatározni. A 19. században az angol Snow Harris két feltöltött korong közötti vonzóerő mérésére szerkesztett elektrosztatikus berendezést. Lord Kelvin 1855-től kezdett elektrométer készítéssel foglalkozni, és 1887-ben jelent meg híres kvadráns elektrométere kereskedelmi formában is. Ebben a kvadránsok közötti feszültséget torziós szálra függesztett „piskóta alakú" lemez jelezte. A különleges formájú mutató kitérését súlyokkal kompenzálták, és a súlyok alapján következtettek a feszültségre. A Kelvin-féle műszer volt az elektrométerek őse.

Ezt fejlesztette tovább Szilárd 1909-ben. Első műszerének legfőbb erénye, hogy hordozható és könnyen lehet leolvasni. Rögzített skála előtt mozgott merev, tűszerű mutatója. Nem kellett súlyokat használni, mint az eredeti kvadráns elektrométerben, s a mutató alakja is átalakult. Elektrosztatikus feltöltéssel hozták létre a feszültségkülönbséget a mutató és a műszer fémből készült háza között. Az érzékenységet szabályozni lehetett: a mutató kilengése függött tömegétől és mágnességétől, ezért aktívabb mintához nagyobb tömegű és erősebben mágneses tűt alkalmaztak. A műszer alja lecsavarható, különféle tartályok csatlakoztatásával emanáció és folyadék aktivitását is mérni lehet vele. Magassága 65 mm, átmérője 95 mm, tehát valóban kényelmesen hordozható, kisméretű. Leírása megjelent németül, és Szilárd bemutatta az 1910-ben rendezett brüsszeli radiológiai kongresszuson is.[43]

[39] Vö. *Mme Pierre Curie:* Radioaktív anyagokra vonatkozó vizsgálódások. (ford. Zemplén Győző) Franklin. Budapest, 1906.

[40] *B. Szilárd:* Über einen Apparat zur Messung der Radioaktivität. Chem. Ztg. 1911. Nr. 60.

[41] *B. Szilárd:* Sur un appareil destiné à la mesure de la radioactivité. Le Radium. 1909. dec. – Sur un appareil destiné aux mesures radioactives. CR. 149. 1909. 912–914.

[42] *B. Szilárd:* Nouveaux électormètres à grande sensibilité. Société Française de Physique. Bulletin. No 190. 1923. 255–257.

[43] Vö. a 41. és 42 . j-ben id. cikkek.

Néhány évvel azután, hogy megvált a Curie-laboratóriumtól, újabb elektrométerekkel jelentkezett. Az 1913–14-ben saját laboratóriumában készült műszerek alapelve azonos, csak kisebb technikai részleteik különböznek. Megalkotásukban nyilvánvalóan szerepet játszott a remélt kereskedelmi haszon.

Arra törekedett, hogy egyesítse a voltmérő és az elektroszkóp tulajdonságait. Ez konkrétan a következő, egyébként nagyon is általános igényekben öltött testet: a mutató ellenereje legyen állandó; kis behatásra minél nagyobb utat tegyen meg; mozogjon rögzített skála előtt; maga a műszer legyen kisméretű, kapacitása ne legyen nagy.

Ebben az esetben az állandó ellenerőt henger alakú spirál biztosította, melyet a mutatóhoz kötött mint torziós szálat. A kis kapacitás érdekében egyetlen kvadránspárt használt, köztük mozgott a nagyon könnyű, egyik végén kör alakú mutató. Megnőtt az érzékenység: 10^{-12} ampert még 2%-os hibával lehet leolvasni. Megfelelő tartozékok segítségével ezt is fel lehetett használni légnemű anyagok mérésére; 10^{-7} gramm rádiumemanáció még jól kimutatható.[44]

Tovább módosította tehát a Kelvin-féle műszert: megváltoztatta az ellenerőt, csökkentette a kvadránsok számát, a mutató alakja más lett egyik végén. Kisebb lett a méret is: a legkisebb magassága mindössze 2,5 cm, átmérője 10 cm, joggal nevezte „zsebelektrométernek".

A műszerek főképpen radioaktív vizsgálatokra készültek. Ezt bizonyítja, hogy a leírás tartalmazta, hogyan lehet az etalonként használt uránoxid (U_3O_8) egységeiben legkönnyebben kiszámítani a radioaktivitást a mért adatokból.

A háború alatti költözködések miatt néhány évig nem születtek újabb konstrukciók. Nem volt azonban kétséges, hogy megfelelő irányban próbálkozik. Sikereit bizonyítja pl., hogy Laborde sok év elteltével is emlékezett ezekre a műszerekre. Egyik levelében azt írta, a Curie-laboratóriumban is „magasra becsülték" őket. Érthető, hogy amikor Spanyolországban ismét konszolidált viszonyok közé került, tovább tökéletesítette elektrométereit.

Eredményeiről két cikkben számolt be 1918-ban. A „nuevo electrometro" legfőbb újdonsága, hogy a tű nem spirálon, hanem igen vékony fémszalagon függ. A fémszalagot egy csavar állításával különböző mértékben lehet megfeszíteni, s így változtatható nagyságú ellenerőt képvisel. Leolvasó szerkezete forgatható dobbal ellátott okulármikrométeres mikroszkóp. Ez biztosította, hogy a leolvasás is precíz legyen. A szigetelést sikerült tökéletesíteni, és a feltöltésre is jobb módszert talált. Mindezen változások miatt a műszer alakja eltért a korábbiaktól. Azt állítja, a tökéletesítések eredményeként az érzékenység annyira megnőtt, hogy 10^{-15} amperes áramot is tud mérni.[45]

Megjegyzendő, hogy ebben az időben elkezd tudatosan is foglalkozni műszerei felhasználásával,[46] munkásságában ez a tendencia később egyre határozottabbá válik. Az

[44] *B. Szilárd:* Über ein direkt ablesbares und direkt anzeigendes Elektrometer zur Messung sehr schwacher Ströme. Phys. Ztr. 15. 1914. 209–211. – Über ein Messapparat für Radioactivität mit direkter Ablesung. Strahlentherapie. 1914. Heft 2.

[45] *B. Szilárd:* Nuevo electrometro para la medida de la radioactividad. Universidad Central. Instituto de Radioactividad. 1918.

[46] *B. Szilárd:* Nuevo aparato para el reconomiciento y determinacion rapidos de los minerales de radio y de torio. Rev. Min. 2. 665. 1918.

elektrométerek sorában azonban ezután ismét szünet következik, többi spanyolországi munkája más területekről származik.

A francia szakirodalomban 1922-ben jelentkezik újabb elektrométerekkel. Előbb bemutatják az Akadémián a Spanyolországban szerkesztett műszert,[47] egy héttel később pedig már az újabb konstrukciót publikálja. Ennek újdonsága, hogy a mutató kör alakú végét és a kvadránst egymáshoz képest nem-koncentrikusan helyezi el. A berendezés érzékenysége így jelentősen megnövekszik: 2,5%-os hibával még olyan mintát is tud mérni, melynek 1 grammja 10^{-9} gramm rádiumot tartalmaz.[48]

A következő évben, 1923-ban, nincs újabb műszer. Tart viszont egy bemutatóval összekötött előadást a Société Française de Physique-ben.[49] Itt foglalja össze eddigi eredményeit, s a társaság bulletinjében megjelent szövegben már utal a készülő újabb berendezésre. Ezt a következő évben mutatták be az Akadémián.

Az új műszer sajátossága, hogy a kvadránshoz kondenzátor csatlakozik. Ennek segítségével a mérések közben pótolható a töltésveszteség, s így több mérés is végezhető egyetlen feltöltéssel. Változtathatóvá válik az egész rendszer kapacitása, és az érzékenységet a kívánt mértékre lehet beállítani. Bár az érzékenység kissé csökken a korábbiakhoz képest (10^{-12} A), a műszer gyakorlati előnyei tagadhatatlanok: sokkal gyorsabban lehet velük mérni (3 perc alatt 3 mérés végezhető el), és egyetlen feltöltéssel, valamint az etalon egyetlen meghatározásával összesen 30 mérés hajtható végre. Mindezt a kondenzátor beépítése teszi lehetővé, melynek segítségével a készülék minden mérésnél azonos potenciálra állítható, nem kell mást tenni, csak egy csavart a megfelelő módon beállítani.[50]

A húszas években készült műszereinek kereskedelmi nevük is volt: „Normál", illetve „Szigma" elektrométerek.

Látható tehát, hogy Szilárd Béla szinte egész életén keresztül foglalkozott elektrométer-szerkesztéssel. Szemléletének modernségét főként két tényező mutatta. Egyrészt az, hogy olyan újfajta műszereket fejlesztett ki, amelyek az akkor legújabb elvek és megoldások ismeretét és alkalmazási képességét tételezték fel. Másrészt pedig, hogy foglalkozott műszerei tudományos felhasználásával is; többségüket konkrétan elképzelt vizsgálati módszerekhez illesztette, mindig szem előtt tartva, melyik a legmegfelelőbb műszer az éppen adott célra.

III. Az elektrométerek felhasználása

Az elektrométerek megélhetési forrást is jelentettek Szilárd számára, nem csupán „éterien" tiszta tudományos érdeklődését szolgálták. Ez tette szükségessé, hogy megkeresse, milyen területeken lehet őket legeredményesebben használni. A radioaktivitás és dozimetria kifizetődőnek is látszott, nemcsak érdekesnek, mert lendületes fejlődésük széles perspektívát nyitott az alkalmazások számára. Nem kellett azonban megállni ezeknél, az elektrométerek igen sok területen használhatók.

[47] *B. Szilárd:* Sur un nouvel électromètre à index rigide destiné à la mesure des radiations. CR. 174. 1922. 1618.

[48] *B. Szilárd:* Sur le dosage direct de très faibles quantités de radium par les rayons pénétrants. CR. 174. 1–3.

[49] Id. cikk 42. j.

[50] *B. Szilárd:* Sur un nouveau type d'électromètre. CR. 178. 1924. 1887–1890.

1. Alkalmazások a radioaktivitás terén

Tulajdonképpen a radioaktivitás iniciálta Szilárd műszerkonstruktőri tevékenységét. Nem valamely kész eszközt adaptált újabb célokhoz, hanem a felhasználás igénye miatt fejlesztett ki új eszközt. Első készülékét – 1909-es cikke szerint – azért alkotta meg, mert könnyebbé és pontosabbá akarta tenni az aktivitásmérést.[51]

Az 1914-ben megjelent, továbbfejlesztett változatban is érvényesíteni akarta ezt a szempontot. Ám ekkor már külön kitért az analitikai jelentőségre is: „A radioaktivitás mérése napjainkban a legérzékenyebb analitikai módszer – szögezi le. – Kevesebb anyagot is ki lehet vele mutatni, mint a spektroszkópiával. A meghatározások a radioaktív anyagok speciális tulajdonságain, másrészt az elektromos szerkezet finomságán alapulnak."[52] Ezért kellett a meglévőknél pontosabb elektrométert készíteni. A technikai megoldás ismertetésekor külön is részletezi, milyen előnyökkel rendelkezik az ásványvizek rádium- és emanációtartalmának mérésére, illetve a radioaktív ásványok elemzésére.

Nem lehet kétséges, hogy a Spanyolországban konstruált eszközzel is a radioaktív méréseket kívánta segíteni. Részletesen leírja, miként lehet rádiumsók aktivitását, különféle sugárzások áthatoló képességét mérni, és hogyan határozható meg az ásványok rádium- és urániumtartalma. Az elemzés megkönnyítése érdekében megadta, hogyan lehet legegyszerűbben kiszámítani a mért adatokból a rádium-, illetve urániumtartalmat.[53]

Koncepcióját világosan kifejti a „Rádium és tórium ércek felismerése és gyors meghatározása" című, ugyanebből az időből származó cikkében. „Néhány évtized óta – írja – a tórium felhasználása gázizzóharisnya gyártásában olyan méreteket öltött, hogy a tórium előállítása hirtelen nagyon jövedelmező iparággá fejlődött. A rádium gyártása modernebb, ennek fejlődése még gyorsabb volt." És ahogy fokozódott a rádium iránti kereslet, növekedett felismerésének jelentősége is, amit a Szilárd-féle elektrométerek hasznosan segítettek.[54]

Fáradhatatlanul kereste a kialakulóban lévő „rádiumipar" kapcsolatait. Amikor Spanyolországban utazgatva Bajadoz tartományban ásványokat vizsgált, az egyik lelőhelyen uránszurokércet fedezett fel, s elvégezte vegyi analízisét. Megállapította, hogy az ásvány minden grammja kb. 5.10^{-5} gramm rádiumot tartalmaz, felhívta a figyelmet a rendkívüli értékre, mely kitermelőjének milliós hasznot hajthat.[55]

2. Dozimetriai alkalmazások

Felismerte, hogy elektrométereit némi módosítással fel lehet használni a biológiailag hatékony sugáradag meghatározására. Az egyre pontosabb és egyre kényelmesebben használható elektrométerek a dózismérésben is számos előnnyel rendelkeztek.

[51] Vö. a Le Radium-ból id. cikk 41. j.
[52] a Strahlentherapie-ből id. cikk 44. j.
[53] Id. cikk 45. j.
[54] Id. cikk 46. j.
[55] *B. Szilárd:* La pecblenda espanola. Rev. Min. 2. 669. 1918. 618–619.

A helyes megoldást már 1910-ben megtalálta, 1914-ben már elég volt az újabb műszerre alkalmazni.[56] A berendezés mindkét esetben a következő részekből állt: érzékelőfej (ablakkal ellátott kondenzátor, mely a keletkező ionok hatására kisül); flexibilis vezető az érzékelőfej és a műszer között (a környezeti hatások ellen alaposan árnyékolva); elektrométer; szikrainduktor (az elektrométer feltöltésére). A legfontosabb rész az érzékelő. Ennek oldalai vastag fémből készültek, teteje nyitott volt, belsejét ezüsttel vonták be, itt helyezkedett el a csatlakozóhoz kapcsolt elektróda. A nyitott részre különféle lemezeket (csillámot, ezüstöt, aluminiumot stb.) lehetett helyezni, melyek különböző elnyelőképességük folytán módosítani tudták a mérési tartományt. Az egész berendezést fémmel szigetelték, hogy ionizáló sugárzás kizárólag az érzékelőfejen keresztül léphessen a rendszerbe.

Állást kellett foglalnia a dózisegység vitatott ügyében is. Először Villard francia tudós javasolta 1908-ban, hogy a röntgensugárzás adagját mérjék a felszabaduló ionok elektromos töltéseivel. A pontos egységet, a röntgent, azonban csak jóval később, az 1928-as stockholmi kongresszuson definiálták.

Szilárd már 1910-ben felvetette, hogy a felszabaduló ionok számával határozzák meg az adagolás egységét, és ennek megfelelően osztotta be műszerén a skálát. „A sugárzás egységéül ajánlom – írja cikkében – azt a sugárzásmennyiséget, amely a készülék felfogójából egymillió iont szabadít el normális nyomás és hőmérséklet mellett, feltéve, hogy a felfogó térfogata 1 cm^3, a besugárzott felület 1 cm^2, melyre a sugarak merőlegesen esnek . . . Ezt a mennyiséget *megaionnak* nevezem."[57] Az idézett meghatározásban felfedezhető a röntgenegység egyik őse.

Külön jelentőséget kölcsönöz a meghatározásnak az a tény, hogy a röntgensugárzással kapcsolatos elvi és méréstechnikai problémák, beleértve az etalont és a dimenziót, a nemzetközi tudományos élet homlokterében voltak akkoriban. Szilárd az 1910-ben tartott nemzetközi radiológiai kongresszuson kifejtette mérési módszerét, ismertette műszerét.

1924-ben szerkesztett újabb dozimetriai eszközt. Aktinométernek nevezte, és a napsugárzás ultraibolya tartományát mérte vele. Az elektrométerhez fotocellát csatlakoztatott, mely kizárólag az ultraibolya sugarakra volt érzékeny, s így a műszer a nap ezen sugarai által indukált áramot jelezte. Itt is a mutató mozgási sebességét kellett meghatározni.[58] Ennek a műszernek is volt kapcsolata a gyógyítással: az ultraibolya sugárzás hat az élő szervezetekre, mennyiségének ismeretét szükségessé teszi, hogy a terápiás felhasználáshoz adagolni is tudni kell.

Az aktinométerről részletes beszámolót közölt a „La Science et la Vie", s ez szintén kiemelte a készülék biológiai fontosságát.[59] Figyelemre méltó, hogy Szilárd munkáját ilyen széles körben olvasott, népszerű ismeretterjesztő lap is bemutatja. Egyebek között ez is tanúsítja: tevékenysége érdeklődést keltett, sikert aratott.

[56] *Szilárd B.:* Készülék Röntgen-sugarak mennyiségének mérésére. M. Chem. L. 1910. 22–23. sz. – On the absolute measurement of the biological action of the X rays and gamma rays. Arch. Roentgen Ray. 1914. June. – A new apparatus for the measurement of radioactivity. Arch. Roentgen Ray. 1914. March.

[57] Idézet a M. Chem. L.-ból 56. j.-ben id. cikk.

[58] *B. Szilárd:* Sur un actinomètre à lecture directe destiné à la mesure de l'ultraviolet solaire. CR. 178. 1924. 808.

[59] *Justin Fortier:* L'actinomètre solaire sert à mesurer l'intensité des radiations ultra-violettes. La Science et la Vie. 1924. 21.

3. Egyéb alkalmazások

Érdekei megkövetelték, hogy a radioaktivitástól távolabb eső területeken is találjon alkalmazást. Már 1914-ben ajánlja, használják fel készülékét a légköri elektromosság meghatározására, ionizációs áram, kapacitás, dörzselektromosság stb. mérésére.[60]

Ebből a célból elektrométerét radioaktív koronggal kötötte össze. A korong ionizálta a környezetében lévő levegőt, és ezen mint vezetőn keresztül távoli tárgyak feszültségét mérte. Megoldása lehetővé tette, hogy statikus elektromosságot határozzon meg anélkül, hogy hozzáérne a feltöltött tárgyhoz, ami különösen mozgó alkatrészeken fellépő töltések vizsgálatakor fontos, pl. textilüzemekben, ahol jelentős dörzselektromosság lép fel, vagy pl. ha szíjáttételek csúszásakor keletkező elektromosságot kell meghatározni.[61]

Mindig érdekelték a biológiai alkalmazás lehetőségei. Többször kitért rájuk fiatalkorában írt irodalmi ismertetéseiben, különösen 1905-ben megjelent brosúrájában, mely kimondottan biológiai kérdésekkel foglalkozik.[62] 1906-ban már a radioaktív anyagok gyógyszerként való alkalmazásáról ír, 1909-ben az ásványvizek és a levegő gyógyászati jelentőségéről, amire spanyolországi tartózkodása idején hosszabb tanulmányban tér vissza, s ezt később francia nyelven is közli.[63]

A biológiai felhasználásra vonatkozó önálló kutatásai szintén a dozimetriához fűződnek. Az említett elektrométer-alkalmazások majd minden esetben összefüggtek a sugárzások élettani és gyógyászati szempontból hatékony mennyiségének meghatározásával. A radioaktív, a röntgen- és az ultraibolya sugarak mérésekor különös figyelmet szentelt biológiai jelentőségüknek.

Már az is tudományos éleslátásról tanúskodik, hogy felismerte: a biológiai összefüggések meghatározó szerepűek a radioaktivitás kutatásban. A felismerésnél azonban nem állt meg. Önálló eredményei is voltak az ásványvíz-elemzés és a röntgensugárzásmérő-készülékek kifejlesztése terén, s e munkáinak tudománytörténeti jelentőségük van, értéküket egyebek között nemzetközi elismerésük is bizonyítja.

IV. A radioaktív anyagok kémiája

Az anyagszerkezetre vonatkozó jó néhány alapvetően új gondolat abból a korántsem látványos „aprómunkából" származik, amely az egyre szaporodó radioaktív elemek kémiáját derítette fel. Szilárdot főként a tények, a kutatások kísérleti eredményei érdekel-

[60] *B. Szilárd:* Sur la mesure de potentiels électriques à distance sans fil. CR. 158. 1914. 561–564.

[61] *B. Szilárd:* Sur la mesure de potentiels électriques à distance sans fil. CR. 158. 1914. 561–564.

[62] *Szilárd B.:* A radioaktív sugárzások biológiai hatásáról. Mai. H. és fia. Bp. 1905. 33. o.

[63] *Szilárd B.:* A radioaktív gyógyszerekről. Gy. Ért. 1906. 12–13. sz. – Az ásványvizek meg a levegő radioaktivitásáról és annak jelentőségéről. Gyógyászat. 1909. 120–121, 266–268, 581–582. – El hombre bajo la influencia de los factores biologicos radioactivos. Annales de la Sociedad Espanola de Hidrologia Medica. 4. 1917. 81–84. – L'homme sous l'influence des facteurs biologiques radioactifs. Universidad Central. Instituto de Radioactividad. Madrid 1917. (Conférence faite à la Société Espagnole d'Hidrologie Médicale 11. marc. 1917.)

ték, és csak másodsorban az elméletiek. Ennek volt egyik következménye, hogy igen fiatalon támadt fel érdeklődése a hazai ásványvizek radioaktivitása iránt, s önálló kísérleteket végzett ezek elemzésére.

1. Szilárd ismeretanyagának jellemzői

Századunk elején a tudósok sorra fedeztek fel új kémiai elemeket, melyek közös tulajdonsága csupán a radioaktivitás volt. Pontos megismerésükhöz meg kellett határozni atomsúlyukat, és kémiai reakcióik alapján legfontosabb tulajdonságaikat. Ezek segítségével akarták kijelölni helyüket a periódusos rendszerben. A kutatások azonban különleges nehézségekkel jártak: rendkívül kis mennyiségű anyaggal kellett dolgozni, s még ez sem volt stabil; a módszerek sem voltak eléggé pontosak, az egyetlen nyomjelzőt, a radioaktivitást is csak bizonytalanul tudták mérni. Mégis ezek az elméletileg és technikailag egyaránt homályban tapogatódzó kutatások vezettek olyan alapvető felfedezésekhez, mint az atombomlás, ill. elemátalakulás törvénye, a bomlási sorok, az izotópia stb.

A kutatások kémiai irányának fő célkitűzése az volt, hogy megoldja, hogyan helyezhetők el a periódusos rendszerben a radioaktív elemek, melyek száma lassanként meghaladta a még üres kockák számát. Az ezzel foglalkozó megszámlálhatatlanul sok cikk alapvetően két típusba sorolható. Az egyik típus elemi vizsgálatokat tartalmaz, egy-egy tulajdonságot vagy reakciót igyekszik pontosan felderíteni. A másik, melynek élvonalában a Curie-laboratórium haladt, átfogó kutatásokat végzett a radioaktív anyagok közös tulajdonságaira vonatkozóan. Mindez azt jelenti, a tényanyag egyre szélesedő köre képezte az ismeretek egyik oldalát, és ettől viszonylag elkülönült a másik oldal, az ezekre alapuló, sok esetben kétséges elvi következtetések.

Ez a kettősség jellemzi Szilárd ismereteit is.

Kiemelkedő tudománytörténeti jelentősége van 1905-ben írt „Rádium és radioaktivitás" c. kismonográfiájának.[64] Tudomásom szerint a honi kémiai irodalomban ez volt az első könyv ezen a területen. A monográfia voltaképpen irodalmi összefoglaló a különféle sugárzásokkal kapcsolatos kísérleti tényekről, a teoretikus kérdésekkel igen kevéssé foglalkozik. Így pl. nem érinti a kvantumhipotézist, a fotonelméletet, általában a modern fizika akkor középpontban lévő fénytani vitáit, még kevésbé a kémiai alapfogalmakkal kapcsolatban felvetődött elméleti nehézségeket. Az előszót író Ilosvay Lajos professzor szerint „Ez az első magyarul írott művecske, amely a rádiumot és radioaktivitást, a velük kapcsolatos ismeretrészletek fejlődésével együtt kívánja tárgyalni." (6. o.) A befejezés a „radioaktivitás általános jellegével" foglalkozik, de csak néhány szót szentel Elster és Geitel, illetve Rutherford és Soddy feltevésének, amely szerint a radioaktivitás az atomon belüli folyamat eredménye." ... eme *sejtelmek* – írja – egyelőre alapos bizonyításra szorulnak, s ez idő szerint még egyik sem fogadható el." (85. o.) A monográfia a teoretikus rendszer átépülése előtti állapotot tükrözi.

Későbbi munkáiban sem esik szó az izotópiáról és az atommodellekről, az elemátalakulást viszont már e korai tanulmánya is említi: „Rutherford és Soddy feltételezi, hogy aktív thorvegyületek – thor X-é és aktív uránvegyületek urán X-é változnak át." (85. o.) 1905-ben ez naprakész tudás. Pontosabban ismerteti az átváltozás elméletét

[64] *Szilárd B.:* Rádium és radioaktivitás. Mai H. és fia. Bp., 1905. 128.

1907-ben megjelent cikke: „Az elemek átalakulásáról." Ebben már a bomlási sorok is szerepelnek, de rajtuk túlmenő általános következtetések nem.[65] Hasonló a helyzet többi magyarul megjelent ismeretterjesztő cikkével, melyek értéke, hogy számos fontos tényt közöltek, és jelentősen gazdagították a hazai irodalmat e tárgykörben.

A radioaktív anyagokra vonatkozó ismereteit 1913-ban megjelent összefoglaló munkája alapján lehet legjobban jellemezni.[66] Ebben a tanulmányban részletesen ismerteti a radioaktív anyagok legfőbb ásványait, ezek előfordulását, fontosabb adatait, majd az egyes anyagok tulajdonságait veszi sorra. A következő elemekről ír: uránium, tórium, rádium, polónium, radioólom, aktinium, ionium, mezotórium, radiotórium, urán X, tórium X; ír az emanációkról, és megemlíti, hogy van még néhány nagyon rövid életű, kevéssé tanulmányozott elem.

1913-ban tehát még önálló kémiai elemnek tekinti a később izotópoknak minősült anyagokat, de néhány esetben feltűnik neki a nagyfokú hasonlóság. Tudja, ez alapvető probléma: már a rádium előállításakor is nagy nehézséget jelentett a báriumtól történő elválasztás. Van olyan megállapítása is, amely szerint a radioólom „nem más, mint Ra D,E,F", ami ugyan nem pontos, de tartalmazza a sejtést, hogy a különböző elemek a későbbiekben esetleg azonosnak fognak bizonyulni.

Megérti az ionium elméleti jelentőségét: „az ioniumban a rádium direkt anyaelemét kell látnunk" – írja, s valóban, a rádium az ioniumon keresztül illeszkedik az urániumból induló bomlási sorba. Más kérdés, hogy később kiderült, az ionium nem önálló elem, csak a tórium egyik izotópja.

Tisztában van azzal, milyen nehéz elhelyezni a periódusos rendszerben a radioaktív elemeket. Úgy véli, „nagyon nem tiszta elemeknek a valódi osztályozására nincs egzakt alap", az anyagok további tanulmányozására van szükség, ha végleges elrendezést akarunk.

Az elméletet illető bizonytalanságai a korszak állapotát tükrözik: még nem tudni, melyek azok az anyagok, melyeket kémiailag azonosnak kell majd tekinteni, még nincs egységes vélemény a tudósok között az azonosság és különbözőség lényegét illetően sem, éppen hogy körvonalazódtak a fontosabb problémák, csak a kutatások legfőbb irányai látszanak.

Szilárd igen széles körű tájékozottsággal rendelkezett a tényekre vonatkozóan, különösen, ha ezek kapcsolatban voltak a felhasználással. Érdeklődve figyelte a radioaktív anyagok újabb lelőhelyeiről szóló beszámolókat. Foglalkoztatta, milyen formában találhatók aktív anyagok a levegőben és a vizekben. Az idevonatkozó elképzelésekről és mérési adatokról egyaránt pontos ismeretei voltak. Fantáziáját erősen foglalkoztatta, hogyan keletkeztek a radioaktív ásványok, ásványvizek, ezzel kapcsolatban geokémiai nézeteket mérlegelt, még kolloidikai munkáiban is foglalkozott velük.[67]

[65] *Szilárd B.*: Az elemek átalakulásáról. TTK. 1907. 450. füzet.

[66] *B. Szilárd:* Das Vorkommen und die chemischen Eigenschaften der radioaktiven Elemente. Handbuch der Radium- Biologie und -Therapie einschliesslich der anderen radioaktiven Elemente. Herausgeben von Paul Lazarus. Berlin. 1913. (A Radioaktive Elemente c. fejezet.)

[67] *Szilárd B.*: A rádium kutatása forrásvizekben. Gy. Közl. 1906. 228, 248. – A rádium érczeiről. TTK. 1909. 484. füz. – Az ásványvizek meg a levegő rádioaktivitásáról. Gyógyászat. 1909. 120–121; 266–268; 581–582. – Az önsugárzó anyagokat tartalmazó ásványvizek eredete a Gautier-féle elmélet megvilágításában. M. Chem. Ft. 1911. 1–3. füzet.

A biológiai alkalmazások iránti érdeklődéséről már volt szó. A radioaktív anyagok gyógyászati jelentőségét mindig kiemelte, ismertető cikkeiben nem mulasztotta el megemlíteni a lehetséges orvosi felhasználást. Egyik tanulmányában felsorolja, milyen betegségek ellen használhatók legjobban a különféle aktivitású anyagok.[68]

Összefoglalóan megállapíthatjuk: Szilárd ismeretei a radioaktív anyagok kémiájáról korszerűek és gyakorlatiasak voltak, széles körű tényanyagon alapultak. Hogy mindezzel komoly nemzetközi megbecsülést vívott ki, az is bizonyítja, hogy a részletesebben vizsgált 1913-as összefoglalója egy nemzetközi vállalkozás keretében megírt bécsi kiadású kézikönyvben („Handbuch der Radium–Biologie und -Therapie einschliesslich der anderen Radioaktiven Elemente") jelent meg, mely az egyik első átfogó feldolgozás volt a témakörben. A szerzők között több jelentős személyiség is szerepel: a Becquerel fivérek, Laborde, O. Hahn, és Szilárdon kívül még egy magyar: Plesch János Berlinből. Külön ki kell emelni, hogy Szilárd szakmai műveltségét a magyarországi ismeretterjesztésben is hasznosította: igyekezett a legújabb tudományos eseményekről a hazai közönségnek is beszámolni.

2. Önálló kutatások

Az említettekhez hasonló vonások jellemzik Szilárd önállóan végzett kutatómunkáját. Célja főleg a radioaktív anyagokra vonatkozó tapasztalati ismeretek bővítése volt.

A tényekre helyezi a hangsúlyt 1907-ben, Curie-laboratóriumi időszakában írt vitacikkében is, amikor szembeszáll Lanciennel, aki kísérletei alapján arra az álláspontra helyezkedett, hogy a radioaktivitás nem atomos tulajdonság. Szilárd ugyancsak experimentális úton bizonyította be, vitapartnere nem mért kellő körültekintéssel, Mme Curie doktori tézisei helytállóak.[69]

A radioólomról 1908-ban írt cikke szintén a tapasztalati adatokat gyarapította.[70] A rádium D,E,F megtalálható a radioólomban, szögezi le, de kémiai tulajdonságaikat csak akkor tanulmányozhatjuk, ha egyenként kinyerjük őket az ólomból. Felismerte: „a rádium D annyira hasonlít kémiailag az ólomhoz, hogy nagyon nehéz koncentrálni." Azt ugyan nem tudta, hogy azonosak, de nagyon közel jut a felfedezéshez. Ugyanebben a cikkben írja, nagyon sok kísérletet kellett végeznie, hogy feltárja az említett anyagok kémiai tulajdonságait, s ennek során tapasztalta, milyen módszertani nehézségeket okoz, hogy „az összehasonlító eszközök gyakran térnek el a különféle szerzőknél". (Lehetséges, hogy éppen ez a tapasztalat indította el feltalálói pályáján?)

Az aktinium és az ionium kémiai tulajdonságait tanulmányozza,[71] majd ennél lényegesen részletesebben a vas hatását az uránium X leválasztásakor.[72]

[68] *Szilárd B.:* Az emberi szervezet sugárzásjelenségei. TTK. 1906. pótfüzet. – A radioaktív gyógyszerekről. Gy. Ért. 1906. 12–13. sz.

[69] *B. Szilárd:* Sur la radioactivité du molibdate l'uranyle. CR. 144. 1907. 480–481.

[70] *B. Szilárd:* Étude sur le radioplomb. CR. 1908. jan. 20. Le Radium. 1908. jan. 12.

[71] *B. Szilárd:* Sur l'actinium et l'ionium. Le Radium. 1909. 80–82.

[72] *B. Szilárd:* Sur une nouvelle méthode de séparation de l'uranium X et sur l'activité relative de ce corps. CR. 149. 1909. 113–115.

Kimutatta, hogy a vas elősegíti a leválasztást. Az okok kutatásakor nem állt meg a különös esetnél: általában a radioaktív anyagok adszorpciójáról értekezett széles kísérleti bázison.[73] Eredményeit előadta az 1910-es radiológiai kongresszuson, és nagy sikert aratott. Témája valóban fontos volt: a kémikusok széles körben tapasztalhatták, hogy a radioaktív anyagok előállításakor a csapadékon való adszorpció lényeges befolyást gyakorol. Elismerést jelent, hogy Hevesy György egyik cikkében azt írja, „Szilárd fejtette ki legkimerítőbben a reakciók természetét", és ismerteti a tanulmány legfőbb gondolatait.[74]

Meg kell még említenünk Szilárd két, 1909-ben megjelent munkáját, melyek részben az irodalomban megtalálható adatokat, részben saját eredményeit tartalmazzák táblázatos formában. Az egyik a radioaktív anyagok fizikai állandóit, a másik az uránium és a tórium, tehát a legfontosabb radioaktív anyagok ásványait és lelőhelyeit teszi áttekinthetővé, és sorolja fel példás pontossággal.[75]

1906-ban és 1907-ben jelentős kolloidikai munkásságot fejtett ki. Előbb a tóriumhidroxid képződését vizsgálta uránium jelenlétében.[76] Leírta három különböző preparálási módszerét, a termék tulajdonságait (szín, stabilitás stb.) és a megszárított anyag összetételét. Ezek alapján arra a váratlan eredményre jutott, hogy a csapadékban a tórium-, illetve urániumtartalom aránya közelítőleg ugyanaz, mint legfontosabb ásványaikban, a tórianitban és az uraninitban. Lehetséges tehát, hogy képződésük a kolloid állapotra vezethető vissza.[77] Hogy így van-e, csak akkor dönthető el szerinte, ha részletesebben tanulmányozzuk magát a kolloid állapotot. Szilárd a „radiokolloidok" vizsgálatából indult ki: értekezett a tórium és urán fehérjékre gyakorolt hatásáról, recepteket dolgozott ki tórium- és urániumkolloidok előállítására stb.[78] Mindezekben a radioaktív anyagok tulajdonságait akarta jobban megismerni. Ezek általánosításaként született kolloidikai elmélete, melynek ismertetésére és elemzésére itt nincs terünk.

3. Radioaktív ásványvizek elemzése

Említettük, hogy a hazai kémiában az ásványvíz-analízisnek nagy tradíciói voltak. Ez elsősorban arra vezethető vissza, hogy a fejletlen magyarországi tudomány számára még a 19. században is főként az ország természetrajzának felderítése volt a cél, a megismerés általános szempontjai csak másodlagos szerepet játszottak. Nyersanyagszegénységünk következtében kevésbé fejlődött ki az ásványelemzés, mint a könnyen hasznosítható és bőven buzogó gyógyvizek analitikája. Amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a

[73] *B. Szilárd:* Sur les réactions chimiques des éléments radioactifs. Le Radium. 1910. dec.

[74] *Hevesy György:* A radioaktív elemek elektrokémiájáról. Math. Termtud. Ért. 1912. 903–926.

[75] *B. Szilárd:* Tables de constantes radioactives. Le Radium. 1909. 1–9. (társszerzőkkel) – Tables des principaux minerais d'uranium et de thorium. Le Radium. 1909. No. 8.

[76] *B. Szilárd:* Sur un composé colloidal du thorium avec de l'uranium. CR. 1906. dec. 24.

[77] *Szilárd B.:* Sur la formation probable de thorianite et de l'uraninite. CR. 145. 1907. 463–464.

[78] *Szilárd B.:* A rádio-kolloidokról. M. Chem. Ft. XIII. 5. füz. 1907. – Action de l'azote de thorium et de l'azote d'uranyle sur les albumines. J. Chim. Phys. V. No. 9. 1907. – Thórium és uranilnitrát hatása az albuminekre. M. Chem. Ft. 1908. 3. füzet.

radioaktív anyagok jelentős gyógyító erővel rendelkeznek, és legkönnyebben ásványvíz formában hasznosíthatók, a honi forrásokat is újra kellett vizsgálni, van-e bennük radioaktív komponens.

A módszerek bizonytalansága miatt nem érdemes a korai eredményeket mai ismereteinkkel egybevetni. Szilárd munkái is magukon viselik a mérési módokból következő bizonytalanságokat, nem ismertetjük minden ilyen témájú cikkét.

Kémiatörténeti jelentősége miatt feltétlenül ki kell azonban térnünk 1905-ös munkájára. A magyarországi kémiában ez volt az első ásványvíz-elemzés, mely vizsgálta a radioaktív anyagokat is, illetőleg ezt tekintette elsődleges feladatának.[79]

Szilárd e tanulmányában, a nagyigmándi források vizét és iszapját elemezte. Az iszapból kikristályosított egy anyagot (kalciumszulfátot), fotolemezre helyezte, és azt tapasztalta, a kristályok képei megjelennek a lemezen. A jelenséget azzal indokolta, hogy a vizsgált anyag radioaktív. Kísérletet tett az aktivitás nagyságának mérésére is: kloroformban oldott jodoformot használt indikátorul, és az itt tapasztalt nehézségek ösztönözték a kémiai dozimetria behatóbb tanulmányozására.

1912-ben Szilárd alaposan megvizsgálta a Lukács-fürdő híres vizét és iszapját. Arra a megállapításra jutott, hogy gyógyhatásuk egyik oka a radioaktivitás.[80] Saját maga által szerkesztett elektrométerrel mért, és úgy találta, hogy a víz rádiumemanációt tartalmaz (aktivitás 33, 5.10^{-10} curie), az iszap pedig rádiumot (mennyisége 9, 5.10^{-10} gramm rádiumbromidnak felel meg grammonként).

E munkákat történeti jelentőségükön és szerzőjük életében betöltött szerepükön kívül azért is kellett megemlítenünk, mert ismét bizonyítják, Szilárd mennyire vonzódott a felhasználással kapcsolatos problémákhoz.

V. Találmányok, szabadalmak

Alkalmazói ambíciói számos találmány és szabadalom megalkotására serkentették Szilárdot. Ez a tény is bizonyítja modernségét, hiszen a 20. században vált jellemzővé, hogy a tudományos és a feltaláló tevékenység határa kezdett elmosódni. Egyre több tudós rendelkezett találmányokkal, és a feltalálók között egyre ritkább lett a tudományos munkát nem végző mesterember. Az eszközök és anyagok drágulásával a tudományos munka financiális feltételei mind jobban befolyásolják a haladást, s így a kutatók egyre inkább rászorulnak a tőke, az ipar anyagi támogatására. Szilárd Béla életművében is tükröződik ez a tendencia.

Nincs biztos adatunk arról, összesen hány találmányt jelentett be. Egy rendelkezésünkre álló lista szerint Franciaországban tizenötöt, de ez nem tartalmazza a más országbélieket, pl. első szabadalmát és spanyolországi találmányait, melyekről néhány fennmaradt prospektus tudósít.[81] Bizonyos tehát, hogy tizenötnél jóval több van, és

[79] Vö. 33. j.-ben id. előadás.

[80] *B. Szilárd:* La radioactivité des sources thermales de Saint-Lucasbad. (Hongrie). CR. 154. 1912. 982–983.

[81] A prospektusok és egyéb dokumentumok megtalálhatók Szilárd hagyatékában. BME Központi Könyvtár.

feltételezhetjük, hogy néhánynak teljesen nyoma veszett. A patentek témája aligha foglalható egyetlen csokorba: a fényképezéstől egyes vegyületek előállítási módjáig, az elektrométerektől egy speciális csiszolóporig stb. terjed. Mindezek ismertetésére nem térhetünk ki. Szólni szeretnénk azonban a radioaktivitással összefüggő szabadalmairól és nagy sikert aratott „lucidoszkóp"-járól.

1. A radioaktivitást felhasználó találmányok

A radioaktív anyagok – elsősorban a rádium – felhasználása már Szilárd életében napirenden volt. A közvélemény a téma specialistájának tarthatta Szilárdot, bizonyára ezért készített éppen vele interjút a Gaulois c. francia újság. „A legutóbbi időben az iparral kapcsolatban álló tudományos körökben – írja a riporter – az a hír terjedt el, hogy a rádium ipari felhasználása közel lehet. Érdekesnek látszott meginterjúvolni egy szakembert a jövő e csodálatos sugárzó erejének lehetséges felhasználásáról. Senki sem tűnt alkalmasabbnak erre, mint Mme Curie ügyes preparátora, Szilárd doktor, aki az illusztris özvegy laboratóriumában megteremtette az összes műszert, amely a rádium kezelésére alkalmas." A nyilatkozatban a gyógyászati felhasználás szerepel első helyen, és szó esik két Szilárd-találmányról is: „a légköri elektromosság akkumulációjáról", és a „rádiumos villámhárítóról".[82]

Az elektrométerek alkalmazásai között említettünk egyet, amellyel távoli tárgyak elektromos töltését lehetett mérni.[83] A most ismertetendő találmányok ugyanezen alapelv szerint működnek. Azt használják ki, hogy a radioaktív sugarak ionizálják a levegőt, mely vezetővé válik, és mint egy villanydrót, elektromos összeköttetést létesít a sugárzó anyag és valamely feltöltött, távoli tárgy között.

Ezt használja fel Szilárd 1914-ben készített rádiumos villámhárítója. A villámhárító rúd végére rádiumvegyülettel bekent korongot erősített, s ez a légköri elektromosságot folyamatosan vezette el, megakadályozva az elektromos kisülést. A közlemény szerint a villámhárítón keresztül állandóan folyt áram; viszonylag nyugodt időben ennek erőssége 10^{-7} amper volt.[84]

Az ötletre felfigyeltek itthon is. Mende Jenő 1914-ben ismertette, de értékelés nélkül és a feltaláló személyéről sem írt, csupán nevét említette. Egy évvel később ugyancsak Mende számol be Leimer német mérnök találmányáról, aki tudatosan Szilárdot követve, rádiummal felszerelt antennát készített. Úgy találta, ha rádiumbromidos csövet helyez az antenna szabad végére, javul a vétel.[85] Sok év elteltével, 1923-ban, a „La Science et la Vie" közölt illusztrált cikket a rádiumos villámhárítóról. Ebből derül ki, hogy Szilárd csaknem tíz évvel később ismét kísérleteket végzett a villámhárítóval, de csak

[82] Les Forces de l'Avenir. Le Radium. Gaulois. 1910. nov.

[83] Vö. 60. j.

[84] *B. Szilárd:* Sur un paratonnerre au radium. CR. 158. 1914. 561–564. – Bulletin de la Société Internacionale des Elektriciens. No. 37. juillet–décembre 1914.

[85] M(ende) J(enő): Rádiummal felszerelt villámhárító. TTK 46. 1914. 500. – Rádiummal fölszerelt antenna. TTK. 47. 1915. 465.

a sugárzások áthatolóképességére vonatkozóan azóta mért pontosabb adatok miatt, maga az elv nem változott.[86]

Megjegyezük, a szabadalmat Szilárd más módon is hasznosítani akarta. A villámhárítót a rajta keresztül folyó áram miatt esetleg új áramforrásnak is tekinthetjük, mely, ha megfelelő számút kapcsolunk össze, gyakorlatilag is használható. Ezt értette a légköri elektromosság akkumulációján.

Másik találmányában szintén az ionizáló hatást használja fel a nem kívánatos elektromosság megszüntetésére. 1913-ban készített munkája szerint a textilüzemekben nagy nehézséget okoz, hogy a gépek és az anyagok könnyen feltöltődnek a csúszáskor keletkező dörzselektromosság miatt. Mindaddig úgy védekeztek ellene, hogy erősen növelték a műhelyben, illetve az anyag tárolására szolgáló helyiségben a levegő páratartalmát, de ez nem volt kielégítő, mert korróziós és egyéb technikai problémákhoz vezetett. Szilárd ötlete szerint a feltöltődés radioaktív készítmény ionizációs hatásával egyszerűen felszámolható. Pontos méréseket végzett egy textilüzemben, ezzel igyekezvén igazolni eljárásának hatékonyságát, előnyeit.[87]

2. Lucidoszkóp

Végezetül egy minden eddig tárgyalt munkától elütő találmányt ismertetünk, mely feltalálójának nagy anyagi és erkölcsi sikert hozott, és bizonyítja sokoldalúságát. Az eljárás segítségével meg lehetett különböztetni a mesterséges gyöngyöket az igazgyöngyöktől.

Az európai ékszerpiacon 1921-ben jelentek meg az első tenyésztett mesterséges gyöngyök. A tenyésztési módszerek oly tökéletessé váltak, hogy már-már elértéktelenedtek a gyöngyök, és az egész üzletág elsorvadásától lehetett tartani. Egyetlen kiút volt: biztos módszert kellett találni a kétfajta gyöngy megkülönböztetésére. Az olyan megoldások, azonban, mint G. F. H. Smithé és E. Hopkinsé, mely ultraibolya fénnyel való fluoreszcenciás vizsgálaton alapult, vagy a röntgensugaras módszerek, túlságosan bonyolultak és költségesek voltak.

Szilárd 1925-ben kidolgozott eljárása egyszerű volt, minden ékszerész könnyen be tudta vezetni. Lucidoszkópnak nevezett készülékében erős fényforrás monokromatikus sugarai haladtak keresztül a gyöngyön, mely cédrusolajat tartalmazó küvettában volt, s így belsejét mikroszkóppal meg lehetett figyelni. Meghatározott szögű átvilágítás esetén a mesterséges gyöngyben jól látszik a mag, mely körül a tenyésztés történt, valamint a gyöngyházrétegre merőleges hosszanti csíkok, míg az igazgyöngyön semmi hasonló nem látható. Fényképek bizonyítják, a „perle d'Orient" és a „perle de Venezuela" nagyszerűen megkülölönböztethetők. Egyszerűségén kívül előnye a módszernek, hogy a vizsgálat során a gyöngy nem károsodik.[88]

[86] *J. Fortier:* Un paratonnerre au radium pour la captation de l'électricité atmosphérique. La Science et la Vie. No. 77. Novembre 1923. 369–374.

[87] *B. Szilárd:* Nouveau procédé de désélectrisation des matières textiles. L'Industrie Textile. 1913. (J. A. Strohl-lal közösen.)

[88] *B. Szilárd:* Nouvelle méthode d'examen de l'intérieur des perles. CR. 180. 1925. 433–435. – Sur une nouvelle méthode de différenciation des perles de culture. CR. 181. 1925. 413–414.

A találmánynak nagy viszhangja volt. Az akadémiai bemutató után részletesen ismertette a „La perle", a párizsi ékszerészek folyóirata, ezt átvette a „The Keystone" a következő bevezető sorokkal: „Minden gyönggyel foglalkozó kartársunk nevében köszönjük B. Szilárdnak munkájával nyújtott értékes segítségét, amelyért hálánkat fejezzük ki."[89] A napilapok is felkapták a hírt. A Le Matin fényképes beszámolót közölt; a Le Journal tudósításának címe: „Sikerült megkülönböztetni a természetes gyöngyöket a japán gyöngyöktől"; és a Le Temps is leírta az eljárást.[90] Jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy az 1970-es londoni kiadású, hatalmas reprezentatív monográfia, R. Webster Gems c. műve részletesen ismerteti. Közli a berendezés vázlatos rajzát, és bemutat egy lucidoszkóppal készült fényképet.[91] A módszernek ma már csak történeti érdekessége van, később ugyanis sikerült olyan gyöngyöket tenyészteni, amelyekről így sem lehetett megállapítani, valódiak-e, ezért számos újabb berendezést, eljárást találtak fel később is. Ez azonban semmit sem von le Szilárd találmányának akkori gyakorlati értékéből.

VI. Szilárd Béla helye kora tudóstársadalmában

Ha meg akarjuk állapítani, milyen tudománytörténeti értéket képvisel Szilárd életműve, legalább két szempontot vehetünk figyelembe. Elemezhetjük, vajon eredményei részét képezik-e a későbbi időszak, esetleg a ma tudományának, hozzájárultak-e a tudományos fejlődéshez ismerettörténeti értelemben; másfelől megvizsgálhatjuk, maga a tudós hogyan illeszkedett be kora tudóstársadalmába, milyen személyes kapcsolatokat alakított ki, milyen megbecsülést szerzett. Ez utóbbi, mondjuk, szociológiai szempont a tudományt eleven emberek tevékenységéhez köti, akik egymással meghatározott viszonyban vannak, és e viszonyok jelentik a tudományos közösség konstitutív elemeit. A tudománytörténeti vizsgálat nem hagyhatja figyelmen kívül ezt a nézőpontot sem.

Különösen nem Szilárd esetében, aki legalább két, ha nem három nemzet tudóstársadalmához kötődött. Külön lehet tehát kezelni a külföldi és a magyarországi kapcsolatait, s talán ha ezekről képet alkottunk, könnyebb lesz összefoglaló értékelést is adnunk.

1. Külföldi kapcsolatok

Láttuk, Szilárd tevékenyen részt vett a Curie-laboratórium munkájában, megismerkedett a kutatókkal, közülük Laborde barátjának nevezte és Gleditsch is emlékezett rá.

Nincs bizonyítékunk arra, hogy Mme Curie-vel személyes kontaktusban lett volna, de arra igen, hogy a professzorasszony ismerte és becsülte munkáit. Közvetetten ezt

[89] *B. Szilárd:* Étude sur la différentiation des perles. La Perle. 1925. No. 4. – The Lucidoscope distinguishes Oriental from Japanese Cultured Pearls. The Keystone. 1925. 111–117.

[90] Perles fines naturelles et perles de culture. Le Matin. 1925. febr. 3. – On est parvenu à distinguer les perles naturelles des perles japonaises. Le Journal. 1925. febr. 3. – Le Temps. 1924. febr. 4.

[91] *R. Webster:* Gems. Their sources, descriptions and identification. Butterworth. London, 1970. 435–436.

igazolja Haissinsky, a laboratórium jogutódjának 1958 utáni igazgatója, amikor a laboratórium történetét feldolgozó tanulmányában ezt írja: „egyetlen publikációra szánt kézirat sem hagyhatta el a laboratóriumot anélkül, hogy Mme Curie előzetesen ne látta és ne értékelte volna".[92] Curie asszonynak már csak azért is olvasniá kellett Szilárd cikkeit, mert a Le Radium egyik szerkesztője volt, és Szilárd nagyobbrészt itt publikálta a laboratóriumban elért eredményeit. Van azonban közvetlen bizonyíték is. Az, hogy Mme Curie klasszikus művében, a „Traité de Radioactivité"-ben hivatkozik Szilárd két munkájára. Közülük az egyikben az α-sugarak hatótávolságát adja meg új módszerrel, a másikban az uránium X csapadékos reakcióival foglalkozik.[93] Aligha hivatkozott volna rájuk Mme Curie, ha nem tartotta volna pontos, megbízható, értékes munkáknak. Hogy Szilárd eredményei a laboratórium történetében maradandó értéket jelentenek, az is bizonyítja, hogy Haissinsky sok helyen idézi őket említett tanulmányában.

Ránk maradt levelezése arra utal, hogy a francia tudományos életben főleg elektrométerei révén tehetett szert személyes kapcsolatokra. Példa erre Maurice de Broglie 1913-ban kelt kézírásos levele, melyben felkéri, mutassa be elektrométerét a Société Française de Physique-ben, mert, mint írja, „sok fizikus kíváncsi a műszerre". Több levél maradt ránk Jean Becquereltől és Paul Becquereltől, a dinasztia tudományos tradícióinak folytatóitól, akik érdeklődtek Szilárd elektrométerei és villámhárítója iránt, és valószínűleg egy időben más területeken is együttműködtek vele. Jean Becquerellel kimondottan baráti viszonyban lehettek; legalábbis levelei hangneme erre enged következtetni. Mindössze egy névjegykártyán szereplő gratuláció bizonyítja, hogy kapcsolatban volt Edouard Branly akadémikussal is, de a tényen kívül semmit sem sikerült megtudnunk.[94]

Már említettük, hogy személyesen is ismerte Henri Poincarét, ő mutatta be Szilárd 1906-ban, Magyarországon készített dolgozatát az Akadémián. Sajnos, nem sikerült kideríteni, honnan származott kapcsolatuk, de hogy fennmaradt az ösztöndíj után is, bizonyítják Szilárd Ilosvay Lajoshoz írt levelei. Ezekből, egyebek között, kitűnik közvetítő szerepe Poincaré magyarországi kitüntetése ügyében, és hogy mennyi bonyodalom előzte meg a La Science et l'Hypothèse megjelenését magyarul. Párizsi tartózkodása idején megszerezte a szerző személyes támogatását, aki azt is javasolta, bízzák meg Szilárdot másik könyve, a La Valeur de la Science fordításával, amire végülis nem került sor.[95]

Spanyolországban is megbecsülést szerzett magának. Ezt jelzi állása, és a fogadtatás, amelyben az igazgató, Munoz del Castillo részesítette az intézet bulletinjében. Igaz, ez még franciaországi eredményeinek és főleg a Mme Curie környezetében dolgozott kutatónak szólt.[96] A Barcelonában 1917-ben tartott előadássorozata után viszont már ottani

[92] *M. Haissinsky:* Vklád laboratorii Kjuri v nauku o jádre. Ucsényije o radioaktivnosztyi. Isztorijá i szovremennosztyi. Nauka. Moszkva. 1973. 85.

[93] L. *M. Curie:* Traité de Radioactivité. Paris. 1910. II. köt. 220, 295. – hivatkozik Szilárd 38. és 72. lj.-ben idézett cikkeire.

[94] Az idézett dokumentumok megtalálhatók Szilárd Béla hagyatékában. BME Központi Könyvtár. – Megjegyzem, hogy Jean Becquerel neve előfordul a Természettudományi Közlönyben is. Zemplén Győző ismertette egyik előadását. Jean Becquerel: Újabb felfogásunk az anyag szerkezetéről. TTK. 1911. 657–672.

[95] Vö. Szilárd Béla levelezése Ilosvay Lajossal. MTA Kézirattár. Mo. 5287/202–226. l. 1905. III. 6.-án és 1909. I. 29.-én kelt levelek. – a hivatkozott cikk idézve 10. j.-ben.

[96] *José Munoz del Castillo:* El doctor Szilárd en el Instituto de Radioactividad. Boletin del Instituto de Radioactividad. IX; 1917. jan. 5–6.

érdemeit méltatják a napilapok. A Las Noticias beszámol a nagyszabású bankettről radioaktivitási kurzusa után; a La Manana szuperlativuszokban beszél a radioaktív anyagok előfordulásával, biológiai hatásával és mérésével foglalkozó előadásáról, melyet a Hidrológiai Társaság ülésén tartott; a La Vanguardia a vezeték nélküli feszültségmérésről szóló, a spanyol Ipari Mérnökegyesületben tartott előadásáról adott hírt.[97] Ha mindehhez hozzávesszük publikációit, szabadalmait, joggal állítjuk: sikerült beilleszkednie a spanyolországi tudóstársadalomba is.

Szilárd e két helyszín mellett más európai nagyvárosokban is megfordult. Részt vett konferenciákon Berlinben, Brüsszelben, Milánóban, Londonban. Arról azonban nem tudunk, milyen személyes kapcsolatai alakultak ki. Bizonyos viszont, hogy Angliában ismerték nevét: a radioaktivitás két klasszikus alakja, Rutherford és Soddy hivatkoztak munkáira. Rutherford 1913-ban megjelent híres könyvében idézi Szilárd 1908-as cikkét, mely a radioólommal foglalkozott, és tartalmazott megállapításokat a rádium D-re vonatkozóan is.[98] Soddy a Royal Societynek szóló évi jelentéseiben három Szilárd-munkát ismertet: az ásványokban lévő tórium-uránium arányra vonatkozó eredményeit; Lancien nézeteit cáfoló cikkét; és azt a tanulmányát, mely az adszorbeált aktív szennyezés csapadékképződésre gyakorolt hatását taglalja.[99]

2. Magyarországi kapcsolatok

Szilárd esetében felvetődik a kérdés, magyarnak lehet-e egyáltalán tekinteni. A tagadó választ arra alapíthatnánk, hogy nagyobbrészt külföldön élt és dolgozott, legfontosabb eredményeit ott érte el, és kiemelkedő sikereit is idegenben aratta. Véleményem szerint azonban a honi kémiatörténet mégis jogosan tekintheti – legalább részben – magáénak.

Úgy gondolom, nem elegendő bizonyíték, hogy itt született. Ennél fontosabb, hogy innen származnak alapvető ismeretei, műveltsége, itt formálódott ki gondolkodása, szemlélete. De még ez sem döntő, mert a kapcsolat túlságosan rövid és egyoldalú lenne, ha megszűnt volna, miután megkapta az ösztöndíjat. Azt is meg kell tehát vizsgálnunk, volt-e kontaktusa szülőföldjével 1907 után.

A válasz egyértelműen igen. Vakációi alatt 1907 után is hazalátogatott, s még e rövid időket is felhasználta tudományos vizsgálatokra.[100] Néhány népszerűsítő előadást is tartott, például a Természettudományi Társulatban[101] vagy Nagyváradon, ahol a sajtó szenzációt csinált látogatásából. Hegedüs Nándor, a Nagyváradi Napló egykori munkatársa

[97] Cursos Monograficos címmel a barcelonai előadások hirdetményei fennmaradtak és megtalálhatók a hagyatékban. – Las Noticias. Barcelona. XXII. 1917. júl. 7. – La Manana. 1917. márc. 13. – La Vanguardia. 1916. okt. 25.

[98] Vö. *E. Rutherford:* Radioactive Substances and their Radiations. 1913. p. 511. a hivatkozott cikk l. 70. j.

[99] Vö. Radioactivity and Atomic Theory. (Facsimile reproduction of the annual progress reports on radioactivity 1904–1920. to the Chemical Socitey by F. Soddy. ed. by Th. J. Trenn.) London. 1975. – Idézi a 69, 72. és 77. j.

[100] Ezt bizonyítja pl. a Lukács-fürdőről írt cikke. Vö. 80. j.

[101] Az egyik előadását közölte a Vegyészeti Lapok is. L. *Szilárd B.:* Az elemi testek átváltozhatóságáról. Vegy. L. 1908. 68.

úgy emlékezett Szilárd Bélára, mint a szerkesztőség épületében lakó szülők világhírű, Nobel-díjas professzor fiára, akinek eredményeiről gyakran számolt be a lap.[102] Túlzó cikket közölt A kor is. Azt állította, Szilárd néhány munkájára felfigyelt Mme Curie, és ezért maga mellé vette munkatársának. Több újság szerint előadásain nagy mennyiségű rádiumot mutatott be illusztrációként, ami valószínűleg szintén nem igaz, a rádium túlságosan drága volt akkoriban.[103] Nem biztos, hogy 1910 után is itthon töltötte nyarait, de szüleit valószínűleg még jó néhányszor meglátogatta.

Szakmai kapcsolatai is tovább éltek ösztöndíja után. Ilosvay Lajossal folytatott levelezéséből kiderül, hogy a nagy tekintélyű professzor segítette a már említett Poincaré könyv megjelentetését, egyes publikációi elhelyezését és ösztöndíja meghosszabbítását. Szilárd igyekezett a segítséget viszonozni. Leveleiben beszámolt a Párizsban kapható radioaktív anyagokról; felajánlotta, küld polónium- és rádium-preparátumokat a professzornak; 1909-ben Ilosvay kérésére Berthelot-levelek után kutatott a Bibliothèque Nationale-ban; közvetített egy Bolyai-tanulmány ügyében, amelyre Poincarét kérte fel az Akadémia, mint a „Bolyai-jutalom" első (1905) kitüntetettjét.[104]

A szervezési feladatok sem voltak idegenek Szilárd számára. Így például ő volt az 1910-ben rendezett brüsszeli radiológiai konferencián a magyar szekció titkára. Nagy jelentőséget tulajdonított a magyarok részvételének, teendőit kifogástalanul látta el, még azt is vállalta, hogy lefordítja franciára a készülő magyar előadásokat. Megemlítjük, hogy igen korán felismerte: a hazai kutatások mindaddig nem érhetnek el kimagasló eredményt a radioktivitás területén, amíg nem kapnak önálló intézményt. Ilosvaynak írott leveleiben ismételten javasolta egy intézet létrehozását. „... jó volna – írja 1910-ben –, ha a Congressus kiindulási pontul szolgálhatna egy, a Méltóságos Uram vezetése alatt álló intézet létesítésére."[105] Javaslata azonban nem valósult meg.

Tudományos eredményeinek is volt bizonyos hatása itthon. Ezt mutatja, hogy neve itt-ott felbukkan a szaksajtóban: Hevesy György, Mende Jenő, Weszelszky Gyula többször is idézték. Szándéka szerint azonban elsősorban ismeretterjesztő munkával kívánta szolgálni a hazai fejlődést.". ... tisztán tudományos tevékenysége mellett – írja önéletrajzában – sohasem hanyagolta el, hogy másik feladatával is foglalkozzon: a francia tudomány népszerűsítésével Magyarországon."

Nagyon kevés adatunk maradt arról, milyen kapcsolatai voltak Magyarországgal 1910 után. De hogy voltak, bizonyítja Az Est 1924 júniusában megjelent beszámolója egyik elektrométerének akadémiai sikeréről.[106] Ugyanezen év végéről származik levelezése Görgey Aladárral. Ebben Szilárd tanácsot ad egy publikáció elhelyezésére, és Görgey kérésére leírásokat küld elektrométereiről, melyeket utóbbi ismertetni akart az egyik folyóiratban. Szilárd elnézést kér levelében, hogy franciául ír, de anyanyelvét régóta nem használja, nehezére esne már magyarul írni.[107] Feltételezhető, hogy a tízes évek után hazai kapcsolatai meglazultak, ám élete vége felé újra erősebbek lettek.

[102] Hegedüs véleményét kifejtette egy Darvas Istvánnak írt levélben, mely megtalálható Darvas hagyatékában.

[103] Vö. Párizsi levél. A kor. 1908. febr. 1. – Nagyváradi Napló 1908. III. 25.

[104] A 95. j.-ben hivatkozott levelek. 1910. VI. 2.; 1907. XII. 28.; 1909. XI. 7.-i keltezéssel.

[105] 1910. II. 25.-én kelt levél.

[106] Az Est. 1924. VI. 3.

[107] Szilárd Béla 1924. XI. 15.-én kelt levele Görgeynek.

Az életmű tudománytörténeti értéke

Szilárd Béla a modern tudomány kimunkálásában vett részt, munkásságát ennek figyelembe vételével kell értékelnünk. Tekintettel kell lennünk arra, hogy az ismeretrendszer ebben az időben éppen átépülőben volt, és ezt mélyreható változások kísérték. Magyarországon nehezen adaptálták a fejleményeket. Tudósaink gyakran nem tudták tartani a lépést, többen kivándoroltak, az elsők között Szilárd Béla is.

Életművének legfőbb történeti értéke, hogy közvetítő láncszem az akkoriban ugrásszerűen fejlődő nemzetközi tudomány és a sok szempontból elmaradott hazai kutatások között.

Személyes kapcsolatai ezt a közvetítő szerepet tanúsítják: egyszerre volt tagja a nemzetközi és a honi tudományos közéletnek. Párizsban az egyik legjelentősebb tudományos centrumban dolgozott néhány évig, és később is fontos kapcsolatai voltak kiemelkedő tudósokkal. Sikereit bizonyítják a radioaktivitás klasszikus műveiben szereplő utalások cikkeire, a napi sajtó hírei, továbbá magánlevelezése.

Igyekeztünk igazolni, hogy a magyarországi kémiatörténet is jogosan tekinti magáénak. Itt nevelkedett; hosszú évekig megtartotta személyes kapcsolatait; tudományos vizsgálatokat végzett és előadásokat tartott; szervezési feladatokat is vállalt, és – ha szűkebb körben is – eredményeit ismerték itthon.

Közvetítette az ismeretrendszer forradalmi átalakulását is. Ezt az átalakulást egyebek között a radioaktivitás részletes feltárása eredményezte, mely magas technikai követelményeket támasztó, bonyolult kísérletezést igényelt. Szilárd érdeklődésétől viszonylag távolabb estek a teoretikus következtetések, a legújabb kísérleti tényeket viszont alaposan és széleskörűen ismerte. Megmutatkozott ez irodalmi összefoglalóiban, melyek jelentősen gazdagították a honi ismeretterjesztést, az első monográfiát is ő írta ezen a területen, és eredményes önálló kutatásaiban. Ezek közül kémiatörténeti szempontból ásványvízelemzéseit kell kiemelnünk: Magyarországon a kémikusok között ő kutatott először az ásványvizek radioaktív komponensei után.

A közvetítés nem volt egyirányú. Nem korlátozódott arra, hogy a külföld eredményeit ismertette a hazai közönséggel. Itthon szerzett gondolkodásmódja és alapképzettsége nélkül aligha érhette volna el önálló tudományos eredményeit, s így a magyarországi szellemi élet egyebek között az ő munkássága révén is hozzájárult az anyagszerkezeti kutatások egyetemes jelentőségű ügyéhez.

A tudományt az ember gyakorlati tevékenységét segítő eszköznek tekintette. Ez a meggondolása összefüggött tudományalkalmazói ambícióival. Kivált a rádioaktivitás mérését szolgáló elektrométerei arattak sikert, és ezek felhasználására tett erőfeszítései, melyek során fontos tudományos kérdéseket érintett. Tevékenysége összefüggött a dozimetriával, elsősorban a radioaktív sugárzás dózisának és intenzitásának mérésével.

Felkészültségét más területeken is igyekezett hasznosítani. Szabadalmakat jelentett be a legkülönfélébb témakörökben. Jó néhány találmánya felhasználta a radioaktivitást, mások ennek kutatását segítették. Találmányai – az ismeretterjesztés és a napilapok révén – a szűk szakmán kívül is ismertté tették nevét.

Tudományos eredményei és találmányai együtt biztosítottak számára megbecsült helyet kora tudóstársadalmában.

Szilárd Bélában tehát modern tudóst ismertünk meg. Az akkor legújabb diszciplína, a radioaktivitás kutatóját, aki felismerte a tudomány társadalmi szerepváltását, melynek során alapvetően átalakul a tudomány és ipar kölcsönkapcsolata. Okkal írta róla az Újság: „Úgy halt meg, mint a magyar kultúra párizsi nagykövete."[108] Egyike volt a kis számú magyar tudósnak, aki a tudományos forradalomra azonnal reagált, és közvetített a honi és nemzetközi fejlődés között. Jóllehet, nagyobbrészt külföldön élt, munkásságával a hazai fejlődést is szolgálta.

[108] Újság. 1926. jún. 23.

Szirtes I. János:

AZ OSZTRÁK ÁLLAMSZERZŐDÉS TÖRTÉNETE

A fasiszta Németország csapatai 1938. március 12-én megkezdték bevonulásukat Ausztriába és az Anschluss nyomán az ország hét évre eltűnt Európa politikai térképéről. Ausztria a hitleri nemzetiszocializmus első áldozatává vált, azonban ezt a tényt a polgári kormányok zöme nem akarta tudomásul venni. Abban az időben csupán egyetlen nagyhatalom, a Szovjetunió minősítette a lépést agressziónak, olyan katonai lépésnek, amely Ausztria politikai, gazdasági és kulturális önállóságát erőszakosan megszüntette.[1] A tőkés országok közvéleménye elítélte az Anschlusst, a hivatalos angol és francia reagálásban azonban ez nem tükröződött. Mindkét ország berlini nagykövete már március 12-én jegyzéket nyújtott át a német külügyminisztériumban, amelyben azonban nem az Anschluss ténye, hanem csupán annak módja ellen tiltakoztak.[2] Chamberlain angol miniszterelnök március 14-i parlamenti beszédében már arról szólt, hogy országa a jegyzékkel eleget tett kötelességének.

Az angol és francia magatartás felemás jellege és az USA tiltakozásának hiánya valójában még a nemzetközi jogi helyzettel sem volt összeegyeztethető, hiszen nemcsak a Párizs környéki békeszerződések: a versailles-i 80. és a St. Germain-i 88. cikkely (a német határok, illetve Ausztria függetlenségének megváltoztathatatlansága) megszegéséről volt szó, hanem a Népszövetség 10. cikkelyének (a tagállamok területi sérthetetlenségének védelme) a mellőzéséről is. A Népszövetségben csupán Mexikó (1938. III. 19.), Chile (V. 11.), Spanyolország (X. 19.) és a Szovjetunió (XI. 21.) emelték fel Ausztria érdekében hangjukat. A szovjet kormány már a népszövetségi felszólalást megelőzően, első országként (nyugati tanulmányok mindig Mexikót emelik ki), március 17-én hangoztatta, hogy az Anschluss Hitlernek csak az első ilyen lépése, és továbbiak is várhatóak, ezért az érdekelt felek tárgyalását és konkrét ellenlépések kidolgozását javasolta. A nyugati hatalmak azonban ebben az esetben is a Szovjetunió elleni stratégiájuk részeként kezelték Németország-politikájukat. Ausztria „eltűnését" ez a politika már bekalkulálta, és a kommunizmus ellen irányuló német lépések érdekében elutasították a Szovjetunió javaslatát. A fennálló helyzet elismeréseként a Szovjetunió és Írország kivételével a bécsi diplomáciai képviseleteiket konzulátusokká alakították át. Az Anschluss és Ausztria kérdése ezek után másfél évig teljes feledésbe merült.

[1] Litvinov szovjet külügyi népbiztos 1938. III. 17-i sajtónyilatkozata, Izvesztyija, 1938. III. 18.

[2] Documents on British Foreign Policy 1919–1939, harmadik sorozat, első kötet, London, 1949. 24–25.

Az államszerződés tárgyalásához vezető út

Lengyelország megszállása után Ausztria kérdése időnként megemlítésre került. Az angol miniszterelnök például 1939 szeptemberében arról beszélt, hogy a kis államok elleni igazságtalanságokat jóvá kell tenni, és közben Ausztriáról is szólt. A belga király és a holland királynő közvetítési javaslatára való francia reagálás is hasonló megfogalmazást tartalmazott. Jellemző, hogy egyik szóban forgó szöveg sem említi Ausztria állami létének a visszaállítását. Guariglia párizsi olasz nagykövet jelentéséből tudjuk, hogy a homályos fejtegetés ténye nem véletlen: az Osztrák Köztársaság újraalakítását sem az angol, sem pedig a francia kormány sem tartotta szükségesnek. Sőt, a londoni olasz nagykövet, Bastianini jelentéséből az is kiderül, hogy az angol kormány már 1939 novemberében arra gondolt: Ausztriát majd be fogják vonni egy közép-európai föderációs rendszerbe.[3] Ez a gondolat egyébként végigköveti a tőkés részről egyedül aktív Anglia Ausztria-elképzeléseit. Churchill 1940. november 9-i Mansion House-i beszéde – amelyet az Osztrák Köztársaság függetlensége helyreállítását dokumentáló első hivatalos angol állásfoglalásként szoktak tekinteni –[4] szintén nem tartalmazta azt, amit beleértelmeztek. Churchill megfogalmazása a föderációra, nem pedig az önállóságra irányult, amint azt a Moszkvai Memorandum előkészítésére készült, később ismertetendő angol külügyi akták is alátámasztják.

Az Osztrák Köztársaság visszaállítására első ízben Sztálin tett javaslatot 1941. december 16-án Eden angol külügyminiszternek, és megjegyezte azt is, hogy a Szovjetunió az 1937. évi határok helyreállítására gondol.[5] Az Anschluss óta ez volt az első határozott állásfoglalás Ausztria jövőjét illetően.

A szövetséges hatalmak első közös osztrák témájú nyilatkozatának előkészítése szempontjából lényeges mozzanat, hogy 1942. július 28-án Hull amerikai, szeptember 10-én pedig Eden angol külügyminiszter nyilatkozatban csatlakoztak a szovjet álláspont-hoz, és kormányuk nevében bejelentették, hogy az Anschlusst nem ismerik el.

Az 1943. november 1-én nyilvánosságra hozott Nyilatkozat Ausztriáról (Moszkvai Memorandum) című dokumentum a szövetséges hatalmak első közös állásfoglalása volt. A szovjet, angol és amerikai külügyminiszter aláírását viselő nyilatkozat megállapítja, hogy Ausztria Hitler támadó politikájának az első áldozatává vált, ezért fel kell szabadítani. A három nagyhatalom az Anschlusst érvénytelennek tekintette, szabad, független, politikai és gazdasági biztonságban élő Ausztriát kívánt. A nyilatkozat végül arra emlékeztet, hogy a hitleri Németország háborújában való részvétel felelősséggel is jár, amelynek mértéke attól függ, hogy Ausztria mennyire járul hozzá saját felszabadításához.[6]

Az osztrák kormány a Moszkvai Memorandumot négy külpolitikai alapdokumentuma egyikének tekinti. Joggal, hiszen a dokumentum a Második Osztrák Köztársaság alapító okirata. A Memorandum tartalma az Államszerződés tárgyalásakor olyan jelentős

[3] I Documenti Diplomatici Italiani 1939–1943, kilencedik sorozat, második kötet, Róma, 1957, 214. és 405.

[4] Ld. például Österreich und Europa, Graz, 1965. 583.

[5] *Anthony Eden:* The Eden Memoirs: The Reckoning, 2. kötet, London, 1965. 289–290.

[6] Vnyesnyaja palityika Szavjetszkogo Szajuza v period otyecsesztvennoj vajnü, I. kötet, Moszkva, 1946. 416.

szerepet játszott, ami szükségessé teszi létrejötte körülményeinek a felvázolását. A Memorandum története ugyanis azt bizonyítja, hogy a nyugati irodalomban a Szovjetunió ellen felhozott és a propagandájukban nem ritkán hangoztatott érv, miszerint az Ausztria felelősségére való utalást a Szovjetunió azért erőltette, hogy később jóvátételt követelhessen,[7] nem felel meg a történelmi tényeknek.

A Moszkvai Memorandum szövegének eredete angol elképzelésekre vezethető vissza. Churchill angol miniszterelnök ugyanis attól tartott, hogy a háború után a szovjet befolyás jelentősen növekedni fog, és ezt eleve ellensúlyozni kívánta. Ilyen elképzeléseinek egyik tényezője Ausztria volt, amelynek jövőjét 1942. december 13-án Edenhez intézett levelében a következő módon képzelte el: „Nagyon érdekelt vagyok Ausztriában, és remélem, hogy Bécs egyszer egy nagy dunai konföderáció fővárosa lesz."[8] Churchill tehát a szovjet befolyás ellensúlyozására egy nagy közép-európai föderációt kívánt létrehozni. Mivel ebben az időben az amerikai vezetés abból indult ki, hogy Ausztria kommunista országgá válik, és az USA ennek megakadályozására nem kívánt háborút folytatni,[9] Washington aktivitása abban merült ki, hogy az angol javaslatokon bizonyos módosítást hajtott végre.

Angol részről Ausztria jövőjét Churchill 1943 tavaszán hozta szóba Washingtonban. Az esetről beszámoló Nicolson leírja: a zártkörű ebéden Churchill azt fejtegette az amerikai politikusoknak, hogy Bécs egy dunai föderáció fővárosa lehetne.[10] A Roosevelttel folytatott tárgyalásairól visszatérve a Foreign Office azt a megbízatást kapta, hogy dolgozza ki Ausztria lehetséges jövőjét. Az angol külügyminisztérium irattári anyagai szerint az Ausztria jövője című emlékirat 1943. április 4-én készült el, és négy lehetséges megoldást tartalmazott:

1. Ausztria és Németország állami egységét.
2. Ausztria részvételét egy délnémet konföderációban.
3. Az önálló Ausztria létrehozását.
4. Ausztria bevonását egy közép- vagy kelet-európai konföderációba.[11]

A külügyminisztériumban a negyedik megoldást tartották a legjobbnak, és – feltételezhetően – már ebben az időben puhatolódzó megbeszéléseket folytattak a Szovjetunió képviselőivel, ugyanis Molotov külügyminiszter a moszkvai angol nagykövetnek június 7-én átadott jegyzéke elhatárolta magát a konföderáció gondolatától. Ennek ellenére az angol minisztertanács június 16-án a negyedik megoldást fogadta el, és a Foreign Office megbízást kapott egy olyan Ausztria-nyilatkozat kidolgozására, amelyet az USA, Anglia és a Szovjetunió közösen adnának ki.

Az angol munkálatok a nyáron befejeződtek és 1943. augusztus 28-án a washingtoni angol követ a State Departmentben átnyújtotta a nyilatkozattervezetet. Az angol elképzelés – két lényeges eltérést leszámítva – nagy vonalakban megegyezett a későbbi

[7] Ilyen értelemben például *William L. Stearman:* Die Sowjetunion und Österreich 1945–1955, Bonn–Wien–Zürich, 1962. 14.

[8] *Winston Churchill:* The Second World War, 4. kötet, London, 1964. 810.

[9] Roosewelt USA elnök ilyen értelemben nyilatkozott négyszemközti beszélgetése során F. Spellman bíborosnak, New-York püspökének. Ld. *R. J. Gannon:* The Cardinal Spellmann Story, Garden City, N. Y. 1962, 223–224.

[10] *Harold Nicolson:* Diaries and Letters, 2. kötet: The War Years, London, 1967, 237.

[11] Ld. Public Record Office, London, F. O. 371.

Moszkvai Memorandum tartalmával. A különbségek egyrészt abból álltak, hogy az angol tervezet Ausztria és szomszédai egyesülését már rögzítette, másrészt a háborúban való részvételből adódó felelősséget enyhébben fogalmazta meg.[12] Amerikai részről az október 9-én átadott válasz egyetért az angol tervezettel, azonban a szomszédaival való egyesülésre vonatkozó részt a szovjet álláspont ismeretében elhagyni javasolta. Az angolok által elfogadott amerikai módosítás egyébként más tartalmi változást nem foglalt magában.

Az események ezen pontján érdemes egy pillanatra megállni. Az Államszerződés tárgyalási anyagában, valamint a vele kapcsolatos irodalomban nem ritkák az olyan megállapítások, illetve célzások, amelyek szerint a Szovjetunió azért fogalmazta meg az Ausztria felelősségével foglalkozó bekezdést, hogy jogcíme legyen a jóvátételre. A történelmi valóság azonban az, hogy ez a bekezdés angol eredetű, és azt célozta, hogy fellendítse az osztrák ellenállási mozgalmat. Ennek a célnak az érdekében került a felelősség végleges – a javaslatnál szigorúbb – megfogalmazására sor, ugyanis az osztrák katonák háborúban való részvétele a Szovjetuniónak okozta a legnagyobb károkat, így a szovjet fél által javasolt keményebb megfogalmazás is arra célzott, hogy erősítse az angolok szándékát. A Szovjetunió ilyen irányú erőfeszítése ezen túl abban is megnyilvánult, hogy – egyetlen nagyhatalomként – támogatta az osztrák emigránsokat.

A három nagyhatalom külügyminisztereinek 1943. október 18-án Moszkvában kezdődő konferenciáján Ausztria nem szerepelt külön napirendi pontként. A téma a német kérdés kapcsán, a 7 B (b) napirendi pont utolsó kérdéseként, október 25-én került szóba, és a külügyminiszterek az amerikai javítással ellátott angol tervezetet vita nélkül a szerkesztő bizottság hatáskörébe utalták. A bizottság, majd később a külügyminiszterek néhány kisebb módosítást hajtottak végre a tervezeten. A legfontosabb közülük az volt, hogy az angolok által a felelősséget vállalóként említett osztrák nép helyébe Ausztria került.

A Moszkvai Memorandum azt is konkrétan megfogalmazta, hogy a hitleri Németország oldalán viselt háborúért az országnak vállalnia kell a következményeket. A végleges szöveg Németország és Ausztria kapcsolatának megfogalmazását a javaslatban szereplő „unió"-ról „annexió"-ra változtatta, és a szövetségesek célját nemcsak az ország felszabadításában, hanem újraalakításában is megjelölte. Az utóbbi azért érdemel figyelmet, mert ez az alapja Ausztria Németországtól, sőt a felszabadított csatlósországoktól is eltérő kezelésének. Ugyanis Ausztria az Anschlusszal nemzetközi jogilag és közigazgatásilag is megszűnt létezni, így nem lehetett úgy kezelni, mint például Olaszországot. Sem egyezmény, sem pedig békeszerződés nélkül új kezdetről nem lehetett szó, hiszen osztrák exilkormány – mint például a csehszlovák – sem létezett. A megoldást a későbbiek során a megállapodás egy különleges formájában, az államszerződésben találták meg.

A Moszkvai Memorandum által jelzett szövetséges álláspontot összefoglalva megállapítható, hogy a három nagyhatalom Ausztria-politikája a következő közös vonásokat viselte:

a) a problémát a német kérdés vetületeként kezelték;

b) Ausztria önálló létezését célul tűzték ki;

[12] Foreign Relations of the Unites Staates (a továbbiakban FRUS) 1943, 1. kötet, 515.

c) Ausztriát a fasiszta Németország áldozatának tekintették;

d) Ausztria háborúban viselt felelősségét az osztrák ellenállási mozgalom tükrében kívánták értékelni.

Az eddig a nyilvánosságra hozott, illetve hozzáférhető angol és amerikai levéltári anyagok alapján a Moszkvai Memorandum után Ausztria kérdése 1944. június 8-án, a State Department háború utáni helyzetet vizsgáló bizottságában került ismét napirendre. A megbeszélésről készült emlékirat – a Moszkvai Memorandum alapján – Ausztria és Németország különválasztásából indult ki. A dokumentum szerint Ausztria két okból jelent nemzetközi politikai veszélyt: egyrészt azért, mert gazdaságilag és politikailag instabil, vagyis – az amerikai érvelés szerint – az első Osztrák Köztársaság fő problémája is az életképesség volt; másrészt pedig az országot a nagyhatalmak saját érdekeik szempontjából próbálják majd kihasználni, és ennek ellensúlyozására a függetlenség nem zárhatja ki a szomszédokkal kötendő szoros gazdasági együttműködést, sőt a politikai föderációt sem. A második ok vizsgálatakor nyilvánvalóvá válik, hogy Churchill a Duna menti Szovjetunió-ellenes államszövetség megteremtésének a lehetőségét nem akarta kizárni.

Figyelemre méltó az amerikai elképzelésben az ország határainak a kérdése. Az említett dokumentum – egy megszorítással – az 1937. évi határokból indul ki. Eszerint Ausztria életképességének biztosítása érdekében a dél-tiroli Bozen tartományt vissza kellene csatolni hozzá. Ez az amerikai nézet arra utal, hogy a State Department nem bízott teljesen az angol elképzelés megvalósíthatóságában, ezért az osztrák életképesség növelése érdekében területi növekedést is lehetségesnek tartott.

Az emlékirat érdekessége, hogy második fejezete az 1920. évi osztrák alkotmány 1929. évi módosított változatának az életbeléptetését, a legkorábbi időpontban megvalósítható önálló helyi közigazgatást, ideiglenes nemzetgyűlést és kormányt, valamint a politikai helyzet normalizálása érdekében a mielőbbi nemzetgyűlési választásokat javasolta. Az Ausztriába bevonuló szovjet hadsereg a második fejezet szerint javasolt formában kezdte meg a politikai élet normalizálását, a nyugati hatalmak azonban ezeket a lépéseket is ellenezték. Az angol kormány 1944. december 14-i, Európai Tanácskozó Bizottság (EAC) elé terjesztett memoranduma pedig szintén az amerikai elképzeléshez hasonló ütemtervet vázolt fel,[13] és a szovjet hadsereg az ide vonatkozó megállapodás értelmében járt el, a két nyugati nagyhatalom azonban a hidegháború előjeleinek a szellemében nem volt hajlandó elismerni a túlnyomó többségben polgári politikusokból álló, Renner vezette ideiglenes kormányt. (A Szovjetunió egyébként az április 24-én átadott jegyzékben tájékoztatta szövetségeseit a Renner-kormány megalakításának lehetőségeiről, és arra ellenvélemény nem érkezett.[14])

A Renner-kormány el nem ismerése egyébként a vázoltakon túl azért is furcsán hatott, mert a Moszkvai Memorandum szellemében a szovjet kormány 1945. április 9-én felhívást intézett az osztrák lakossághoz, amelyben – egyebek között – hangsúlyozta: „A szovjet kormánynak nem áll szándékában bármilyen osztrák terület megszerzése vagy az ország társadalmi és szociális struktúrájának megváltoztatása. A szovjet kormány a

[13] A két dokumentumot lásd FRUS 1944. 1. kötet, 437–49 és 478–83.

[14] Szbornyük osznovnüch dokumentov SZSZSZR, SZSA, Anglüü is Francüü o Ávsztrüü, Szovjet Külügyminisztérium, Moszkva, 1955. I. kötet, 27–28. (a továbbiakban SZOD)

szövetségesek Moszkvai Nyilatkozatának Ausztria függetlenségére vonatkozó álláspontját képviseli."[15] A szovjet lépések tehát a megegyezés szellemében születtek, a nyugati reagálás azonban – politikai megfontolásokból fakadóan – azzal ellentétes volt.

A későbbi fejlődés szempontjából említést érdemel az EAC 1945. január 24-i ülése, amelyen az angol delegáció a szövetségesek által létrehozandó Ausztriai Ellenőrző Bizottság felépítésére tett javaslatot, és a jóvátétel kérdését a gazdasági részleg hatáskörébe kívánta utalni.[16] Ez a körülmény azért érdemel figyelmet, mert – mint már említettük – a későbbiek során Nyugaton a Szovjetuniónak a „német tulajdon" kapcsán képviselt álláspontját az államszerződés akadályozó tényezőjeként propagálták.

Ausztria háborúban való részvétele kétségtelenül a Szovjetuniónak okozta a legnagyobb károkat, mégis Anglia gondolt jóvátételre. E kérdés a potsdami tárgyalások során került ismételten napirendre. Időközben Anglia csatlakozott az USA jóvátételt ellenző nézetéhez, ezért Sztálin azt az álláspontot foglalta el, hogy mivel Ausztria nem rendelkezett saját hadsereggel, a kérdéstől el lehet tekinteni, de hozzáfűzte, hogy mindez nem vonatkozik a „német tulajdonra". Ennek alapján a potsdami megállapodásba bekerült egyrészt az, hogy a szövetségesek nem követelnek jóvátételt Ausztriától, másrészt hogy a kártalanítás a külföldi (ausztriai) német tulajdonból fog realizálódni.[17]

A rendelkezésre álló dokumentumok szerint, amerikai diplomáciai körökben a Potsdami Egyezményt követően, 1946 januárjában merült fel annak a gondolata, hogy Ausztriával békeszerződést kellene kötni.[18] Az elképzelés Bécsben is ismeretessé vált, és az osztrák vezetés befolyásolni próbálta a tervezetet. Ennek érdekében az osztrák külügyminisztérium február 2-án egy olyan jegyzéket nyújtott át az amerikai politikai képviselőnek, amely a kötendő szerződésről előzetes elképzeléseket tartalmazott. A jegyzék a szövetségesek Ausztria ellenőrzésének megszüntetését, csapataik kivonásának időpontját és a jóvátételről való lemondást tartalmazta, továbbá kimondta, hogy Ausztria nem felel a német megszállás alatt történtekért. A német tulajdon kérdésében a jegyzék a fogalom pontos értelmezését szorgalmazta.[19]

Figyelemre méltó az is, hogy a jegyzék államszerződésről beszélt. Osztrák vélemény szerint ugyanis Ausztria, mint nemzetközi jogi alany, az Anschlusst követően nem létezett, ezért nem lehet legyőzött országként kezelni. Az ország helyzete, valamint a Moszkvai Memorandumban említett felelőssége kétségtelenül különleges szituációt teremtett, ami a megállapodás osztrák részről szorgalmazott különleges elnevezésében is visszatükröződött. (Ausztria a második világháború után is azt az 1919-es érvelését használta, amely szerint a St. Germain-i békeszerződést nem béke-, hanem államszerződésként ratifikálták.)

Az amerikai kezdeményezés tervéről a State Department tájékoztatta szövetségeseit, azonban a Külügyminiszterek Tanácsa párizsi megnyitásáig, 1946. április 25-ig, azt hivatalosan nem nyújtották be, így ott nem szerepelt napirendi pontként.

[15] Pravda, 1945. IV. 9.

[16] FRUS 1945, 3. kötet, 16.

[17] SZOD I. kötet, 33. old. és FRUS, The Conference of Berlin (Potsdam), 2. kötet, 464.

[18] FRUS 1949, 3. kötet, 285.

[19] *Gerald Strouzh:* Kleine Geschichte des Österreichischen Staatsvertrages, Graz, 1975, 115–116.

Az Államszerződés tárgyalásának története

Az államszerződés tárgyalását három periódusra lehet osztani. Az első időszakban – 1946–1949 között – intenzív, bonyolult és eredményes munka folyt. Ez volt az az időszak, amikor a megegyezésre reális lehetőség nyílt, azonban az USA „visszaszorítási" stratégiája megakadályozta a megállapodást.

A második szakasz az 1949–1953 közötti időre tehető. Ekkor már a hidegháborús politika kulminált. A megegyezést ebben az időszakban annak a veszélye gátolta, hogy Ausztria a függetlenség elnyerése után, a nyugati katonai tömbhöz csatlakozva a szocializmus kárára változtatja meg a katonai helyzetet, ami a hidegháború kiélezéséhez vezet.

A harmadik korszak 1954-ben kezdődött, és az Osztrák Államszerződés 1955. évi aláírásával fejeződött be. Ebben az időszakban a konfrontáció már átlépte csúcspontját, a katonai erőviszonyok a Szovjetunió javára változtak, a nyugati katonai tömb erősítése és az NSZK militarizálása ellenére is. Megkezdődött az enyhüléshez vezető út keresése, és ennek az első jelentős eseménye az Osztrák Államszerződés aláírása volt. Az államszerződés létrejöttének a története ezért nemcsak Ausztria függetlensége szempontjából vált lényegessé, hanem a világpolitikai helyzet változásának a jele is volt. Története egyben jó példa arra, hogy milyen bonyolult, kompromisszumokra kész, de ugyanakkor elvhű politikára van szükség ahhoz, hogy a nemzetközi politika új helyzetében a szocializmus és a kapitalizmus között jelentős egyezmények jöhessenek létre.

1. Az első szakasz: az alapok lefektetése (1946–1949)

A Külügyminiszterek Tanácsának párizsi ülésszakán a kitűzött napirenddel szemben mind a négy nagyhatalom szóba hozta Ausztria kérdését. Francia javaslatra a külügyminiszterek 1946. június 15-én hozzájárultak a kérdés napirendre tűzéséhez. Ennek alapján az USA a magyar békeszerződés adaptált változatát nyújtotta be, amelynek lényege az volt, hogy a szövetségesek mielőbb vonuljanak ki, és a nyitott kérdéseket a független osztrák kormány kétoldalú tárgyalásokon oldja meg. Az amerikai sietség oka abban keresendő, hogy a szovjet befolyás visszaszorítása érdekében az USA az osztrák szerződést még a magyar és a román békeszerződés aláírása előtt kívánta lezárni. Az ezekben az egyezményekben szereplő és az ausztriai szovjet csapatok összeköttetési vonalai biztosítását célzó magyarországi és romániai szovjet csapatok állomásoztatására vonatkozó cikkelyek amerikai felfogás szerint az Osztrák Államszerződés megkötésével tárgytalanokká válhattak volna.

Az amerikai elképzelés sem a franciáknak, sem az angoloknak nem tetszett, ugyanis mindkét ország kompenzációt kívánt a háborúban kárt szenvedett ausztriai tulajdonáért. A franciák a fasiszta befolyás megszűnését, a fegyverkezés megakadályozását, és ennek érdekében négyhatalmi leszerelési (gyakorlatilag ellenőrző) bizottság felállítását tartották szükségesnek. A francia elképzelés voltaképpen az ország számára az évszázad során két ízben veszélyessé vált német terjeszkedés megakadályozását, és esetleges osztrák hátterének kiiktatását célozta. Az angol vélemény is hasonló indítékú volt, hiszen London a 30 km-re hordó ágyúk tartásának tilalmát javasolta, olyanokét tehát, amelyek az európai

kontinens és a szigetország közötti csatorna legszűkebb részén képesek átlőni. Mivel Angliának és Ausztriának nincs közös tengeri határa, a tilalomnak csak az esetleges újbóli német veszély szempontjából lehetett alapja.

A Szovjetunió elképzelései Ausztria demokratikus, független létének alapvető kérdéseire hívták fel a figyelmet, és négy pontban foglalták össze az ehhez szükséges lépéseket. A javaslat első pontja arra emlékeztet, hogy Ausztria kormányának a kompetenciája szélesedik, így felgyorsulhat a fasiszta maradványok kiküszöbölésének folyamata. A szovjet fél arra is utalt, hogy az országban még fasiszta törvények vannak érvényben, továbbá a lakosság mintegy 20%-a tagja volt a fasiszta pártnak, ennek ellenére az addig vád alá helyezett 15 356 fő ügyében csupán 570 ítéletet hoztak. Mindez veszélyezteti az ország demokratikus fejlődését, ezért a kérdést komolyan kell kezelni.

A javaslat második pontja a 437 000, a szövetséges hatalmakkal szemben ellenséges tevékenységet kifejtő külföldi állampolgár (jugoszláv csetnikek, magyar fasiszták, vlaszovisták stb.) evakuálását szorgalmazta, mivel jelenlétük veszélyezteti az ország belső biztonságát és demokratikus fejlődését. A harmadik pont a két említett feltétel teljesítése esetén biztosítottnak látta, hogy a teljes függetlenséget át lehet adni az osztrák kormánynak. A negyedik pont ennek megoldását a fasiszta Németország csatlósaival befejezés előtt álló tárgyalások lezárása után látta időszerűnek.[20] A Szovjetunió azt is javasolta, hogy a vázolt elképzelések kidolgozásában a külügyminiszterhelyettesek lássanak munkához.

A párizsi ülésszakon azonban a négy nagyhatalom nem tudott közös nevezőre jutni. Az angolok és az amerikaiak – a már említett okokból – Gruber osztrák külügyminiszter által „rövid kivonulási szerződésnek" nevezett amerikai elképzeléshez ragaszkodtak, a Szovjetunió viszont a nyitott kérdések megoldását sürgette. A kérdés rendezése így a következő ülésre (New York, 1946. XI. 4–XII. 15.) maradt.

A New York-i külügyminiszteri összejövetel előtt néhány olyan esemény történt, ami kiélezte a helyzetet, és hozzájárult az ausztriai német tulajdon sorsa körüli vita kirobbanásához, majd elmérgesedéséhez. A Szovjetunió ugyanis a Potsdami Egyezményből származó jogai alapján 1946. február 2-án kisajátította a Dunai Hajózási Társaságot, a többi 149 vállalat esetében viszont kétoldalú szovjet–osztrák megállapodásra törekedett. A nyugati hatalmak azonban tartottak a szovjet gazdaság erejének növekedésétől, ezért a megegyezés esetére kilátásba helyezték Ausztriának, hogy kártalanítási követelésekkel fognak vele szemben élni.[21] Ezekután az osztrák kormány határozatlanná vált, ami végül is a tárgyalások megszakításához vezetett.

Annak érdekében, hogy a Szovjetunió ne élhessen a Potsdami Egyezményből eredő jogaival, az osztrák parlament 1946. július 26-án – a szovjet főparancsnok figyelmeztetése ellenére – 13 nagyvállalatról államosítási törvényt hozott. Annak ellenére, hogy az amerikai főbiztos jogi osztályának véleménye szerint e törvény összeegyezhetetlen volt a szövetségesek jogaival,[22] a nyugati hatalmak nem támogatták a megváltozását célzó szovjet indítványt, így az jogerőre emelkedett. A szovjet főparancsnok 17. számú parancsával ezért elrendelte a német tulajdon kisajátítását. A parancsot végrehajtották,

[20] SZOD I. kötet, 70–81.

[21] FRUS 1947. 2. kötet 747.

[22] *William B. Bader:* Austria between East and West 1945–1955, Stanford, 1966. 73.

viszont az osztrák szervek megtagadták ennek jogi szankcionálását, és a tulajdonjog megváltozását nem vezették át. Eredménytelen maradt az az osztrák kezdeményezés is, hogy 44 üzemet visszavásárolnának. Ezt a javaslatot mind a négy nagyhatalom elutasította. Közben az álláspontok a hidegháború jegyében kezdtek megmerevedni.

A kedvezőtlen előjelek ellenére december 7-én Molotov szovjet külügyminiszter az osztrák kérdést a következő külügyminiszteri ülésszak napirendjébe javasolta, és előkészítésére különbizottság felállítását indítványozta. A négy külügyminiszter ennek alapján december 12-i határozatában a következőket szögezte le: a külügyminiszterek 1947. március 10-én kezdődő összejövetelének napirendjére tűzik az osztrák kérdést, ezért a külügyminiszterhelyettesek 1947. január 14-én, Londonban kezdődő összejövetele a következőket tartsa szem előtt:

– a Külügyminiszterek Tanácsa tagjai javaslatainak a figyelembevételével kezdjék el az Ausztria függetlenségét elismerő szerződés kidolgozását;

– hallgassák meg a szövetséges és a társult hatalmak közül azokat, akik a kérdésben nyilatkozni óhajtanak;

– 1947. február 25-re készítsenek javaslatokat a vázolt kérdésekben.[23]

A londoni bizottság munkájára Ausztria komolyan készült. Így például A. Schärf alkancellár elvbarátjának, Blum francia miniszterelnöknek 1947. január 1-én levelet küldött, amelyben 10 pontban részletezte az Osztrák Szocialista Párt véleményét az államszerződésről. A levélnek az volt a célja, hogy a franciák az osztrák elképzeléseket magukévá tegyék. Schärf szerint nem békét, hanem államszerződést kell kötni; az ország korábbi határai maradjanak; Németország nyolcmillió dollár kártérítést fizessen; német tulajdonnak csak azt minősítsék, ami már az Anschluss előtt is az volt, és csak erre vonatkozzon a Potsdami Egyezmény; a nemzeti kisebbségek jogai biztosítva legyenek; és ne Ausztriáról, hanem Ausztriával kössenek szerződést.[24]

A nem hivatalos francia véleményalkotást befolyásolni kívánó lépés mellett az osztrák kormány 1947. január 15-én 16 pontos állásfoglalást hozott a parlament tudomására, amely a Londonba utazó delegáció irányvonalát jelölte meg. A kormány állásfoglalása a független, 1937. évi határokkal rendelkező országot, a megszállás megszüntetését, a külföldi katonaság visszavonását, a jóvátételekről való lemondást, a Németországgal szembeni pénzügyi követeléseket, és a Potsdami Egyezmény osztrák vonatkozású határozatai értelmezésének a közlését tartalmazta.

A január 14. és február 25. között ülésező bizottság már munkája kezdetén eldöntötte, hogy meghallgatja a felszólalni kívánó társult hatalmakat – Jugoszláviát, Lengyelországot, Csehszlovákiát, Ausztráliát, Dél-Afrikát –, és ezek után nyújthatta be Ausztria saját elképzeléseit. A bizottság azt is elhatározta, hogy a kötendő szerződés bevezetőből – amely Ausztria elfoglalását és háborúba való részvételét történelmi tényként, értékelés nélkül rögzíti –, valamint három részből (politikai, gazdasági, katonai) fog állni.

Az osztrák delegáció január 29-én 21 pontos emlékiratot nyújtott át a bizottságnak, amelyben Ausztria felszabadított országként való kezelését, az 1937. évi határok elismerését, valamint azt kérte, hogy a német megszállók háborújáért Ausztriát ne vonják

[23] SMAD (46-Ny)74. számú szovjet dokumentum, SZOD I. kötet, 72–73.

[24] *Adolf Schärf:* Österreichs Erneuerung 1945–1955, Wien 1958, 134–37.

felelősségre, és azért jóvátételt se kelljen fizetnie; engedjék meg a hadsereg felállítását; az 1937 után német kézbe került tulajdont adják vissza; Németország hétmilliárd dollárt fizessen a megszállásból eredő károkért; továbbá Ausztria visszaadja a szövetségesek tulajdonát, és egyben a külföldi osztrák tulajdon átadását kéri.

Az osztrák külügyminiszter meghallgatására két nappal a memorandum átnyújtása után került sor. Gruber három fontos kérdéscsoporttal foglalkozott:

1. A Moszkvai Memorandumot Ausztria kötelezőként fogadta el, azzal a megszorítással, hogy az érintett időszakban Ausztria mint ország nem létezett.

2. A Potsdami Egyezménynek a német tulajdonra vonatkozó megállapítását fenntartásokkal fogadta.

3. A jugoszláv (2600 km^2 terület, 11,6 milliárd dollár jóvátétel) és a csehszlovák (kisebb határkorrekciók) követeléseket visszautasította.

A londoni bizottság 29. ülésén egyetértettek abban, hogy Ausztriát 1938-ban elfoglalták, és ennek alapján vett részt Hitler háborújában, ezért bizonyos felelősséget visel. A szövetségesek a Moszkvai Memorandum értelmében önálló, szabad Ausztriát kívánnak. A katonai kérdésekben elvi megállapodás született az osztrák légierőről (90 repülő, 5000 főnyi személyzet), páncélosokról (30 db.) és arról, hogy távirányítású, illetve támadófegyvereket a hadsereg nem kaphat. Nem volt egyetértés a hadsereg létszámát illetően, mivel a francia és a szovjet elképzelés 50 000, az angol és amerikai 55 000 főt javasolt. A gazdasági témáknál ellentét volt a német tulajdon értelmezése körül, mivel a szovjet fél a Potsdami Egyezmény alkalmazását, az angol javaslat pedig annak korlátozását tartalmazta. Az 59 cikkelyre tervezett egyezményből 39-ben elvi egyetértés született – ezek zömét a már megkötött békeszerződésekből vették át –, de még sok fontos kérdés .negoldatlan maradt.

Az Ausztriáról kötendő megállapodás előkészítésére hivatott bizottság London után Moszkvában is ülésezett, és március 21-én számolt be a Külügyminiszteri Tanácsnak. A tanács Molotov javaslatára, véleménykifejtésre meghívta az osztrák felet is, majd az előkészítő bizottság hatáskörébe utalta a kérdést. A moszkvai konferencia anyagából három kérdés érdemel figyelmet. Az első a jugoszláv területi követelés, amelyet Ausztria kategórikusan, a három nyugati külügyminiszter pedig árnyaltan visszautasított. A szovjet fél az időközben egyharmadára csökkent területi igényeket, valamint az egytizedére mérsékelt jóvátételi követelést (150 millió dollár) jogosnak találta.[25] A második, a leglényegesebb kérdés a német tulajdonra vonatkozott. Mind a négy delegáció eltérő értelmezést nyújtott be. A szovjet fél a Potsdami Egyezmény talaján állt, a nyugati delegációk pedig az abból eredő jogok jelentős korlátozására törekedtek. A harmadik kérdés – francia és amerikai kezdeményezésre – egy olyan cikkely javaslata volt, amely Ausztria függetlenségét szankcionálná, és egy újabb Anschluss lehetőségét kizárná.

A moszkvai konferenciára az a jellemző, hogy az USA itt már a „kemény fellépés" politikájával operált, és ennek alanyául a német tulajdon kérdését szemelte ki. Érdemes emlékeztetni arra is, hogy a konferencia megnyitása után került sor a Truman-doktrina meghirdetésére, és ez a moszkvai konferencián is tükröződött. Az USA „. . . erőfeszítései arra irányultak, hogy az osztrák kérdést az erő politikájával oldja meg", és így a probléma

[25] *Karl Gruber:* Zwischen Befreiung und Freiheit, Wien 1953. 138.

„az erő próbakövének a tárgyává" vált.[26] Az osztrák fél jól látta a Truman-doktrinában számára leselkedő veszélyeket, ezért azt javasolta a nyugati partnereknek, hogy rugalmasabb álláspontot képviseljenek, és engedjenek a szovjet követelésnek. A hidegháború jegyében azonban ezt elutasították, olyannyira, hogy Marshall amerikai külügyminiszter a Szovjetuniót a kérdés ENSZ elé vitelével fenyegette. A moszkvai konferencia végül is Molotov javaslatára létrehozta a bécsi székhelyű Négyhatalmi Bizottságot és az időközben 53 cikkelyre módosult tervezetből – a korábbi állapothoz képest érdemi előrehaladás nélkül – 34-et elfogadtak.

A Négyhatalmi Bizottság 1947. május 12.–október 11. között 85 ülést tartott – érdemi előrehaladás nélkül. Az ülésszak egyetlen említésre méltó eseménye az a francia javaslat volt, amely a holtpontra jutott tárgyalásokat a német tulajdon értelmezésének módosításával kívánta elérni. A kezdeményezés azonban három nappal a bizottság ülésének berekesztése előtt hangzott el, így nem járt konkrét eredménnyel. Az előadójáról, Cherrière francia tábornokról elnevezett terv módosított formája csupán később, a londoni külügyminiszteri értekezlet során (1947. XI. 25.–XII. 15.) játszott szerepet.

A Cherrière-terv osztrák elképzelésre vezethető vissza. Kiindulópontjait Renner köztársasági elnöknek a szocialista párt napilapjában, az Arbeiter Zeitungban májusban S. G. álnéven megjelent négy cikke képezte. Renner állami kölcsönökből javasolta a német tulajdont visszavásárolni, öt évre Angliának fát, Franciaországnak áruszállítást és a Szovjetuniónak olajat helyezett kilátásba. A megváltott német tulajdont Renner államosítani kívánta, és garantálni akarta, hogy az többé külföldi kézbe nem kerül.[27]

Cherrière az osztrák kormánnyal egyeztetve[28] a londoni külügyminiszteri értekezleten – amelyen az osztrák kérdés első napirendi pontként szerepelt – november 27-én terjesztette be javaslatát. Ennek alapján a Szovjetunió az olajbányászat 58%-át harminc évre kapta volna meg, bizonyos dunahajózási berendezések birtokában maradtak volna, és a többi német tulajdon fejében, hét éven belül 100 millió dollár értékű árut szállított volna neki Ausztria. A terv szándékosan alacsony számadatokkal dolgozott annak az érdekében, hogy a várt magasabb szovjet követeléseknek engedni lehessen. A szovjet fél december 17-én közölte, hogy a terv alapján lehetőséget lát a kérdés megoldására, és a miniszterhelyettesi szintű tárgyalások folytatását javasolta.

A külügyminiszterhelyettesi tanácskozásra (London, 1948. II. 20.–V. 6.) a Szovjetunió javaslatot nyújtott be, amely nyolc pontban foglalta össze az elképzeléseket. Ezek szerint az olajbányászat 66%-a és a hajózási társaság 25%-a maradt volna szovjet tulajdonban, ezenkívül 200 millió dolláros megváltási összeget két éven belül konvertibilis valutában kell számára kifizetni. A tárgyalások során a szovjet delegáció jelentős gazdasági engedményeket tett: lemondott a hajótársasági részvényekről, és a megváltási összeget 150 millióra, kifizetési idejét pedig hat évre módosította. A gazdasági kérdések mellett politikai engedményekre is sor került. Jugoszlávia 1948. április 26-án jegyzéket nyújtott be, amelyben területi követelését 680 km^2-re korlátozta.

Az amerikai fődelegátus Marshall külügyminiszternek küldött jelentésében ezt messzemenő engedménynek tekintette, és nem a tartalmát tartotta megfontolandónak,

[26] *E. N. Novoszelcev:* Vnyesnyaja palityika Avsztrüü, Moszkva, 1962. 11.
[27] Arbeiter Zeitung, 1947. V. 17, 18, 21.
[28] FRUS 1947. 2. kötet, 586.

hanem azt, hogy „. . . a jelenlegi európai körülmények között kívánatos-e egyáltalán a szerződés megkötése? " A néphatalom csehszlovákiai győzelme ugyanis az USA számára nemkívánatossá tette az osztrák szerződés megkötését, mert félt a szovjet tekintély növekedésétől. A Pentagon – katonapolitikai megfontolásokra hivatkozva – ellenezte az egyezmény megkötését, így az amerikai politika levette a napirendről a szerződés megkötését. Hasonló nézetet foglalt el a francia kormány is, az angolok pedig, akik kezdetben hajlottak a befejezésre, csatlakoztak álláspontjukhoz.[29] Az amerikai delegáció végül is bejelentette: amíg a Szovjetunió támogatja a jugoszláv területi és jóvátételi követeléseket, addig a tárgyalások folytatása értelmetlen. A külügyminiszterhelyettesi megbeszélések ezért a 47. ülés után megszakadtak.

Az osztrák kormány szerette volna a tárgyalásokat folytatni – Bécs értékelése szerint a Szovjetunió hajlandó volt lépéseket tenni az egyezmény megkötése érdekében –, és miután puhatolódzó tárgyalásai mind a négy nagyhatalomnál pozitívan végződtek, jegyzékben kérte az eszmecsere folytatását. Erre 1949. február 8.–május 10. között Londonban került sor. Az értekezlet lényeges mozzanata az a jugoszláv terv volt, amely már csak minimális követeléseket – csekély határkorrekciót (két helység); „tartalmas" jóvátételt; jogi jellegű államszerződési cikkelyeket; szlovén Karintia politikai, gazdasági, kulturális, önigazgatási autonómiáját, és az e területen kívül lakó nemzetiségi kisebbség jogait védő előírásokat tartalmazott. Jugoszlávia következő (március 7-i) memoranduma pedig már csak 20 km széles osztrák demilitarizált övezetet, a jugoszláviai osztrák tulajdonról való lemondást, és a háború előtti tartozás elismerését követelte. Közben a szovjet–jugoszláv viszony megromlott, Nyugatnak a jugoszláv követelések kérdésében elfoglalt „sziklaszilárd" álláspontja inogni kezdett, és a kulisszák mögött engedményekre szólították fel Ausztriát. Gruber külügyminiszter március 10-i nyilatkozata azonban határozottan visszautasított minden területi és anyagi követelést. Így az értekezlet az 53. ülés után sem hozott újabb fejleményt. A megváltozott jugoszláv magatartás azonban azt jelezte, hogy a területi követelések már nem lehetnek akadályozó tényezői az osztrák államszerződésnek.

A jugoszláv területi követelések folyamatos módosítása lényegében formálissá tette ezt az igényt. Kardelj miniszterelnök-helyettes 1947. április 20-i, Visinszkijnek írt levele már azt tartalmazta, hogy Belgrád a legrosszabb esetben eláll területi követeléseitől. Ugyanakkor Jugoszlávia titokban tárgyalt az angolokkal. A Szovjetunió ezért a Külügyminiszterek Tanácsának 1949. május 23.–június 20. párizsi értekezletén módosította korábbi álláspontját. Visinszkij szovjet külügyminiszter június 12-én bejelentette, hogy országa Jugoszlávia követelésének a jogosságát elismeri, azonban a tárgyalások folytatása érdekében nem ragaszkodik annak teljesítéséhez, és a területi követelések helyett a nemzeti kisebbségek szerződéses védelmét javasolta. Megtört a jég a német tulajdon kérdésében is, és a francia–szovjet javaslatok alapján elvi megállapodás született.

A Külügyminiszteri Tanács 1949. június 20-i párizsi ülése nyilatkozatban deklarálta az ausztriai szerződésbe foglalandó lényeges pontokat: a Saint Germain-i szerződés szerint leírt határok elismerését; a nemzetiségi kisebbség védelmét; a jóvátételről való lemondást, 150 millió dollár ellenében hat évi törlesztéssel az olajkérdés és a Dunahajózási

[29] FRUS 1948. 2. kötet, 1496 és 1474.

Rt. kivételével minden német tulajdon visszaszolgáltatását valamint azt, hogy a külügyminiszterhelyettesek 1949. szeptember 1-ig dolgozzák ki a szerződést.

A külügyminiszterhelyettesek július 4.–szeptember 1. között Londonban üléseztek. Több cikkely – egyebek között a nemzeti kisebbségekkel foglalkozó – ügyében egyetértés született. A 22 még nyitott cikkelyből 13-ban megállapodtak, 9 azonban még mindig nyitva maradt. Ezek között volt a 35. cikkely is, amelynél a Nyugat a Szovjetuniót a párizsi megállapodás extenzív kibővítésével vádolta, valójában azonban éppen ők nem kívánták azt megtartani. A miniszterhelyettesi konferencia – amely egyebek között a 35. cikkely tárgyát képező német tulajdon listáját volt hivatva elkészíteni – nem hozott eredményt. Ennek okára mutatott rá a TASZSZ szeptember 5-i nyilatkozata, amely arról írt, hogy a tőkés partnerek a megállapított olajmennyiség felét kitermelni képes olajkutatást kívánták csak átadni, továbbá kártérítési igénnyel léptek fel a német cégeken keresztül finanszírozott, a fasiszta hadiipart erősítő ausztriai befektetéseik után. A szovjet delegáció ragaszkodott a három hónappal korábban elért eredményhez, a három tőkés hatalom küldöttei pedig kijelentették, hogy annak elismerésére nincs felhatalmazásuk.

Az említett kérdésekben a külügyminiszterek New York-i találkozója sem hozott eredményt, és csupán a helyettesi tárgyalások folytatódtak. A Nyugat halogató taktikája ebben az időben már az egyezmény megkötésének megakadályozására irányult, és mivel Ausztriát be kívánták vonni a katonai és politikai integrációba, ezért lehetőleg kevés gazdasági kötelezettséggel akarták terhelni. Végül is 1949. november 18-án, a korábbi szovjet javaslat talaján megegyezés született a 35. cikkelyről is. Így már csak öt paragrafus egyes részei – a menekültek, a kitelepített személyek és az Egyesült Nemzetek állampolgárainak a jogai, a háború előtti osztrák kölcsönök, továbbá a háború utáni szovjet élelmiszerszállítások kiegyenlítése – maradtak nyitottak.

Az Osztrák Államszerződés 1949. évi tárgyalásai változó nemzetközi háttér mellett zajlottak le. A helyzetre alapvetően az volt jellemző, hogy az USA az Észak-Atlanti Szövetség megalakulásának az évében – gyakorlatilag 1949 novemberéig – nem volt hajlandó az Osztrák Államszerződés aláírására. A Pentagonnak ez időpontig sikerült a stratégiailag fontosnak minősített térségből való katonai kivonulást jelentő egyezményt megakadályozni. Az említett időpontig a State Department szintén – főként a sikeres szovjet atomrobbantás miatt – helytelennek látta, hogy az USA „engedékenynek" tűnjön. Így az Osztrák Államszerződés az USA hadügyi és külügyi apparátusa eltérő, de eredményét tekintve egyforma álláspontjának áldozatául esett, és ezen Ausztriának az egyezmény aláírására irányuló törekvései sem segítettek.[30]

Az Észak-Atlanti Szövetség megalakulása után a Szovjetunió számára egyre nyilvánvalóbbá vált az az amerikai és angol szándék, amely Ausztria bevonását célozta a konfrontációba. Ez a felismerés Ausztriának a szuverenitása visszanyerése utáni politikai és katonai helyzetét számára fontossá tette. A Szovjetuniónak kézzelfogható okokból nem állt szándékában az ellene irányuló tömörülést erősíteni, a Nyugat viszont éppen erről nem akart lemondani. Amikor az USA 1949 végén ennek a célnak az érdekében hajlandó volt a 35. cikkely lezárására, és már csupán öt cikkely maradt nyitva, a tét már nem a tárgyalandó paragrafusok eredeti tartalma volt, hanem az erőviszonyok megváltoz-

[30] FRUS 1949. 3. kötet, 1167–68, 1115, 1116, 1129.

tatására törekvő nyugati „visszaszorítási" stratégia ausztriai győzelmének a megakadályozása. Ezért az államszerződés első szakaszának a tárgyalása lezárult, és elkezdődött a több mint három évig tartó második szakasz, amelyre a stagnálás volt a jellemző.

2. A második szakasz: a stagnálás (1949–1953-ig)

Az 1950. februárjában Londonban, majd a szovjet kívánságra májusban összeülő külügyminiszterhelyettesi konferenciák igazolták a hidegháború kiszélesítésének veszélyétől tartó szovjet aggodalmat. A szovjet delegáció nevében Zarubin 1950. április 25-én a 9. cikkely kiegészítésével kívánta biztosítani, hogy a fasizmus maradványai Ausztriában megszűnjenek, illetve az ország szerződésileg legyen arra kötelezve, hogy az Egyesült Nemzetek bármely tagja ellen irányuló politikai vagy katonai szervezetet feloszlatja. E kérdésben azonban nem született megegyezés. Az elképzelés azért is lényeges volt, mert az olasz békeszerződés Triesztre vonatkozó része (Trieszt Állandó Státusának 3. cikkelye) katonailag semlegesített zónát írt elő, ténylegesen viszont e területen angol és amerikai csapatok állomásoztak. A Szovjetunió előtt tehát ott állt az a kérdés, hogy a hidegháború milyen élénkülése várható akkor, ha Ausztria a szuverenitásának visszanyerése utánra semmilyen konkrét kötelezettséget nem vállal.

A helyzet változatlanságát a nagy időközökben összejövő és rövid külügyminiszterhelyettesi konferenciák eredménytelensége is igazolta. A három nyugati külügyminiszter 1951. szeptemberi azon nyilatkozata, amely szerint az Osztrák Államszerződés aláírásának a halogatására nincs ok,[31] a háttér ismeretében csupán propagandisztikus jelentőségűnek tekinthető. Végül is az 1952. március 13-án Moszkvában átadott nyugati javaslat, a „rövidszerződés" (más néven kivonulási jegyzőkönyv) az 53 addig megtárgyalt cikkely helyett csupán nyolc pontot tartalmazott. A javaslatnak az volt a lényege, hogy hiányoztak belőle az ország politikai és gazdasági kötelezettségvállalásai. A rövidszerződés voltaképpen csupán az ország függetlenségét és a külföldi csapatok kivonulását tartalmazta, de nyitva hagyta a tőkés gazdasági és katonai tömbhöz való csatlakozás problémáját, vagyis az európai erőviszonyok megváltoztatásának a lehetőségét. A Szovjetunió azonban ezt nem kívánta, és 1952. augusztus 14-i válaszában a rövidszerződés visszavonását követelte. A három nyugati hatalom szeptember 5-i válasza ezt elutasította, és a javaslat parafálását szorgalmazta. A szovjet válasz ismételten leszögezte, hogy a rövidszerződés a Potsdami Egyezményben vállalt kötelezettségének nem tesz eleget, ezért visszavonulásáig nem lát alapot a tárgyalások folytatására.[32]

Eredménytelen maradt Ausztriának Brazílián keresztül az ENSZ elé terjesztett azon javaslata is, amely a rövidszerződés aláírásának a kikényszerítését célozta. Az Osztrák Államszerződés ENSZ elé vitelét Gromiko 1952. december 17-i közgyűlési beszédében jogalap nélküli aktusnak minősítette, kijelentve, hogy annak vitáján és szavazásán a Szovjetunió nem fog részt venni, így eredményei kormánya politikáját nem befolyásolják. Az ENSZ-közgyűlés december 20-i 48 : 2 szavazási aránya így nem változtatott a

[31] The Times, 1951. IX. 15.
[32] SZOD I. kötet, 229–30.

helyzeten. A Szovjetunió a rövidszerződés visszavonásáig nem volt hajlandó az érdemi tárgyalások folytatására.

Az 1951–1952. évi fejleményeket értékelve megállapítható, hogy az államszerződést tárgyaló nyugati partnerek nem voltak hajlandóak az egyoldalú előnyök kikényszerítésére irányuló politikájukat feladni. Ebben az időszakban az osztrák kormány is feladta a korábbi – bár nyugati előjelű, de bizonyos mértékig kiegyensúlyozott négyhatalmi érdekeket figyelembe vevő – álláspontját, és teljes egészében csatlakozott a három tőkés partnerhez. Ennek eredményeként a legjobban érintett fél, Ausztria elveszítette korábbi kompromisszumkereső készségét. Ilyen körülmények között a három nyugati hatalom, valamint Ausztria is tudta, hogy álláspontjuk fenntartása mellett nincs lehetőség az előrehaladásra, ezért olyan lépésekhez folyamodtak, amelyek csupán propagandisztikus cselekményeknek minősíthetők. A nyugati jegyzékek, a rövidszerződés és az ENSZ-szavazás valódi célja az volt, hogy a megrekedt tárgyalásokért a Szovjetunióra hárítsák a felelősséget. A hidegháború propagandahulláma az államszerződést sem kerülte el.

Az 1951–52-es évek eredménytelenségéből az osztrák kormány nem vonta le a következtetéseket. Erre csak akkor került sor, amikor megalakult az új, Raab kancellár által vezetett minisztertanács, amely a konfrontáció helyett az együttműködést elősegítő hangnemet ütött meg.

Az 1953. év – miután a külügyminiszterhelyettesi konferencia soros elnöke január 30-ára hívta össze a 259. ülést, aminek megtartását a Szovjetunió a rövidszerződés Nyugat által elutasított visszavonásától tette függővé, majd a februári 260. ülés sem hozott semmi újat, a májusra tervezett 261. összejövetel pedig meghiúsult – kedvező fordulatot hozott. A Szovjetunió azt javasolta Ausztriának, hogy kezdjenek tárgyalásokat a vitás államszerződési kérdések megoldására. Az 1953. június 30-án átadott jegyzék 3. pontjában – az angol ellenállás dacára[33] – Ausztria egyetértett a felvetéssel.

Ebben az időben kezdődött el osztrák részről annak az útnak a keresése, amely a szuverenitás visszanyerése utáni szovjet aggodalmak eloszlatására alkalmasnak tűnt. Gruber külügyminiszter a moszkvai indiai nagyköveten keresztül arra keresett választ: elegendőnek tartaná-e a Szovjetunió, ha Ausztria kötelezné magát, hogy nem köt katonai szerződéseket, és nem enged külföldi katonákat országa területére. A puhatolódzással párhuzamosan az osztrák diplomácia törekedett az ország NATO-ba való bevonását célzó tervek megváltoztatására is, amit – akkori párizsi nagykövetének leírása szerint – 1953 tavaszára sikerült is elérnie.[34]

Az osztrák kísérletre a Szovjetunió egy hónappal később, július 30-án válaszolt. A három nyugati hatalomnak is átadott dokumentum a rövidszerződés visszavonása esetén érdemi tárgyalások újrafelvételét helyezte kilátásba. Malenkov a követelést a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa előtt augusztus 8-án tartott beszédében is megismételte. Mivel a rövidszerződéshez való ragaszkodás már a közvélemény előtt is kezdett diszkreditálódni, az USA augusztus 17-én, Ausztria szeptember 23-án, Anglia pedig november 25-én jegyzékben mondott le erről az elképzelésről. A terv elvetése lehetővé tette a Szovjetunió számára, hogy november 26-án javasolja a külügyminiszterek értekezletének összehívását, amely a német kérdés mellett Ausztriával is foglalkozhatna.

[33] Wiener Zeitung, 1953. VII. 31.

[34] *Strouzh* i. m. 137.

3. A harmadik szakasz: az Osztrák Államszerződés megkötése (1954–1955)

A négy nagyhatalom jegyzékváltásának eredményeként a külügyminiszteri konferencia színhelye Berlin, megnyitása pedig 1954. január 25. lett. A konferencia harmadik napirendi pontjának, Ausztria kérdésének a tárgyalására február 12-én került sor. Először dr. Figl osztrák külügyminiszter kapott szót, aki országa egyenrangú bevonását kezdeményezte a szerződés tárgyalásába. A 35. cikkely kapcsán a megváltási összeget készpénz helyett áruszállítással javasolta kiegyenlíteni, és az olajkutak visszaadására tett indítványt.[35]

A nyugati hatalmak egyetértettek az osztrák kezdeményezéssel, és csatlakoztak az angol határozati javaslathoz, amely a nyitott öt cikkely megtárgyalását és az egyezmény aláírását legkésőbb a négyek berlini tárgyalása során indítványozta. A nyugati javaslat célja ismételten az volt, hogy Ausztria szerződés utáni helyzetét a legmesszemenőbben nyitva hagyja, és lehetővé tegye Ausztria bevonását a NATO-ba. Úgy tűnik, hogy az e tervtől való 1953. évi visszalépés csak ideiglenes volt, hiszen Kreisky akkori osztrák külügyi államtitkár a berlini konferenciára emlékezve arról írt, hogy Dulles amerikai külügyminiszterrel folytatott beszélgetése során az USA diplomáciájának vezetője arra hívta fel a figyelmét, miszerint a kis országok számára igen jelentős a nagy szövetségesekhez való tartozás, ezért megfontolandónak tartotta a katonai szövetségesektől való távolmaradás deklarálását.[36]

A nyugati szándék ismeretében a Szovjetunió az európai helyzet kiélezése, az erőviszonyok egyoldalú megváltoztatása ellen lépett fel. Molotov külügyminiszter beszédében rámutatott arra, hogy az Osztrák Államszerződés tárgyalásában azért nincs előrehaladás, mert a nyugati partnerek elzárkóztak Ausztria függetlensége elnyerése utáni sorsának tárgyalásától. A trieszti tapasztalatok tükrében a Szovjetunió biztosítékot kíván arra, hogy Ausztria esetében a szerződés megszegésére ne kerüljön sor. Ezért az államszerződés 4. cikkelyében a katonai tömbhöz való csatlakozás és a külföldi katonák ausztriai állomásozásának a tilalmát; az újabb Anschluss kizárásának a megerősítését; és ennek garanciájaként a négy nagyhatalom csapatainak állomásoztatását a német békeszerződés megkötéséig a 33. cikkelyben kívánta rögzíteni. Molotov azt is kifejtette, hogy a Szovjetunió a német tulajdon áruszállításos megváltását elfogadja, és az államszerződés befejezését három hónapon belül a külügyminiszterhelyettesek által javasolta kidolgoztatni.

A szovjet javaslatot Figl, Dulles, Bidault és Eden február 13-i felszólalásaikban visszautasították. Érdemes megjegyezni, hogy csupán Dulles tartotta szükségesnek Trieszt kérdését megemlíteni, és azt is csak azért, hogy az összefüggéseket vitassa. A szovjet külügyminiszter válaszában visszautasította azokat a nyugati vádakat, amelyek szerint országa megakadályozza a szerződés aláírását, javasolta, hogy azonnal döntsenek az osztrák megszállás befejezéséről és a német tulajdon visszaadásáról, továbbá emlékeztetett arra, hogy az USA által a háború befejezése óta létrehozott 100 európai támaszpont káros hatással van Európa biztonságára és más kérdéseire is.

[35] 20 Jahre Österreichische Neutralitäts- und Europapolitik, Wien 1976. 64–67.

[36] *Bruno Kreisky:* Die Herausforderung, Wien, 1963. 96–97.

A nyugati delegációkat a szovjet javaslat váratlanul érte. Kellő előkészítés hiányában ezért olyan propagandisztikus lépéshez folyamodtak, amely egyrészt a nyilvánosság szimpátiáját kívánta megszerezni, másrészt a megegyezést akadályozni. Dulles február 14-én olyan javaslatot terjesztett be, amely a vitás öt pont korábbi szovjet szövegjavaslatát azzal a feltétellel fogadta el, hogy a szovjet fél lemond a 4. és 33. cikkely módosításáról, továbbá az 1949-ben már egyeztetett paragrafusokat február 18-án írják alá. A javaslatnak csupán propagandisztikus értéke volt, érdemi oldala csekélynek mondható.

A berlini konferencián már nem az 1949. évi problémák voltak ténylegesen a napirenden, hanem az, amit Dulles a javaslat beterjesztésének napján elhangzott beszédében a függetlenségről mondott. Az amerikai külügyminiszter értelmezése szerint e fogalom azt tartalmazza, hogy Ausztria a területén belátása szerint állomásoztat, illetve nem állomásoztat külföldi katonaságot. Dulles tehát – a félreértések elkerülése végett – szükségesnek tartotta felhívni a figyelmet arra, hogy a függetlenség visszanyerése után Ausztria csatlakozhat a NATO-hoz.[37] Olyan időre esett ez a beszéd is, amikor a szocialista országok ellen irányuló és az NSZK felfegyverkezését biztosító Európai Védelmi Közösség létrehozása a küszöbön állt. Ausztria részvétele ebben – földrajzi fekvésénél fogva – jelentősen megváltoztathatta volna az európai helyzetet. A nyugati külügyminiszterek beszédét, illetve az USA javaslatának a beterjesztését követően Molotov kért szót. Elégedetten nyugtázta, hogy a tárgyaló felek megváltoztatták azon álláspontjukat, amely évekig akadályozta az államszerződés aláírását, és ennek alapján visszavonta a külügyminiszterhelyettesi összejövetelre tett szovjet javaslatot. Megjegyezte azonban azt is, hogy szerződéses kötelezettségvállalás ellenére Trieszt státusa módosult, és a Szovjetunió nagyon fontosnak tartja a megkötendő szerződés pontos végrehajtását. Ezért a szovjet fél a 4. és 33. cikkelyek már vázolt módosítására írásos javaslatot nyújtott be.

A szovjet javaslatot dr. Figl – Eden és Dulles közreműködésével – február 16-án elutasította. Az osztrák álláspont szerint az Osztrák Államszerződés életbeléptetésétől számított 90 napon belül minden külföldi katonának el kell hagynia az országot. Figl aláhúzta, hogy országa külföldi katonai befolyástól mentes lesz, azonban szerződéses kötelezettséget erre nem hajlandó vállalni. Válaszában Molotov megismételte korábbi érveit, majd a Szovjetunió álláspontjának rugalmasságát bizonyítva a 33. cikkely módosított változatát nyújtotta be, amely szerint a külföldi csapatok állomásoztatását 1955-ben felülvizsgálják. Miután azonban a kérdésben a résztvevők nem tudtak megállapodni, a Szovjetunió azt javasolta, hogy a tárgyalásokat Bécsben, az osztrák kormány bevonásával diplomáciai úton folytassák.

Bár a berlini konferencia nem vezetett az államszerződés aláírásához, eredménye mégsem tekinthető negatívnak. A tárgyalások során gyakorlatilag minden fontos nyitott jogi és fogalmazási kérdést lezártak. A még nyitott probléma nem az államszerződés cikkelyeire, hanem Ausztria jövőbeli politikai státusára vonatkozott. A Szovjetunió mindenképpen el kívánta kerülni az ország katonai és politikai bevonását a szocialista országok ellen irányuló tömörülésekbe. Berlini álláspontja világossá tette a három nyugati kormány, valamint Ausztria számára is, hogy e kérdés megoldása nélkül nem várható előrehaladás. A nyugati álláspont viszont arra utalt, hogy a megoldást az államszerződésen kívül kell keresni.

[37] SZMCSD 54/67, kelt, 1954. II. 14., SZOD II. kötet, 239.

Az előállt helyzet problematikusabbnak tűnt, mint amilyen valójában volt. Az adott helyzetből a kivezető út megtalálása kétségtelenül gondot okozott. Az útkeresés sürgetését szolgálta az osztrák kormánynak a tárgyaló felekhez intézett 1954. július 22-i jegyzéke, amely Ausztria helyzetének megkönnyítése érdekében nagyköveti megbeszélést javasolt. Az augusztus 12-i szovjet válasz rámutatott arra, hogy a nyitott problémákat meg kell vitatni, és ilyen értelemben támogatta az osztrák javaslatot. A berlini konferencia óta tehát az útkeresés nem hozott eredményt, és hasonló helyzet tükröződött a későbbi diplomáciai lépésekben is.[38]

A holtpontról való kimozdulás első jelentős lépéseként Molotov szovjet külügyminiszternek 1955. február 8-án, a Legfelsőbb Tanács második ülésszakán tartott külpolitikai beszámolója említhető meg. A beszéd Ausztriával foglalkozó részében Molotov az államszerződés aláírását sürgette, és három pontban foglalta össze az ehhez szükséges feltételeket:

1. Mivel az Anschluss veszélye az NSZK remilitarizálása révén ismét fennáll, olyan feltételeket kell biztosítani, amelyek ezt a lehetőséget kizárják. Amennyiben ezek megteremtődnek, nem szükséges a német békeszerződésig várni, és a külföldi csapatok elhagyhatják Ausztriát.

2. Ausztria kötelezze magát, hogy nem lép katonai szövetségbe, és nem engedélyez külföldi katonai támaszpontokat létesíteni az ország területén. A négy hatalom ezt szavatolja.

3. Az államszerződés tárgyalására négyhatalmi konferencia üljön össze.

Molotov e beszédében már utalt annak a lehetőségére, hogy a külföldi csapatok kivonása megoldható, február 23-án pedig felvetette a moszkvai osztrák nagykövetnek, hogy a kérdés tisztázására előzetes szovjet–osztrák tárgyalásokra kerülhet sor. Az osztrák fél március 14-én, Moszkvában átadott jegyzékében egyetértett az osztrák függetlenség mindenfajta erősítésében; kinyilvánította, hogy nem kíván katonai tömbökbe belépni, támaszpontokat átengedni, és ebben a témában teendő nyilatkozata formáját véleménycsere tárgyává teszi; továbbá egyetért az öt fél tárgyalásainak szükségességével.

A Molotov által vázolt feltételek megvalósításáról Ausztriában intenzív eszmecsere folyt. Ennek lényege Raab kancellár március 20-i nyilatkozata volt, amelyben a kormány feje kifejtette, hogy országa ünnepélyes keretek között hajlandó lemondani a katonai tömbökhöz való csatlakozásról és a külföldi támaszpontok engedélyezéséről. Ez az államszerződésbe is bekerülhet, ha a négy nagyhatalom garantálja az ország területének sérthetetlenségét. A beszéd után négy nappal adták át a szovjet válaszjegyzéket, amely elégedetten nyilatkozott az osztrák álláspontról. Molotov pedig szóban közölte, hogy kormánya szívesen látja Raab kancellárt Moszkvában.

Miután március 28-án a bécsi kancellári hivatalban a négy nagyhatalom nagykövete tanácskozást folytatott az osztrák vezetőkkel Raab kancellár moszkvai útjáról, egy nappal később a minisztertanács elfogadta a szovjet meghívást. A három nyugati nagyhatalom április 4-i jegyzékében egyetértett az osztrák kancellár moszkvai útjával, és nagyköveti

[38] Az USA 1954. IX. 10-i 218, az osztrák külügyminisztérium 146 937 pol., a moszkvai osztrák nagykövetség 1954. XI. 27-i 3291/54, a moszkvai amerikai nagykövetség 1954. XI. 29-i 423, a szovjet külügyminisztérium 1954. XII. 9-i 70/Ze-An számú jegyzékei, SZOD II. kötet, 295–99, 310, 313, 317.

konferenciát javasolt a kérdésben. A szovjet kormány április 9-én tájékoztatta a három nyugati nagyhatalmat a meghívásról, és kifejezte reményét, hogy a látogatás eredményeként megoldódik az osztrák kérdés.

Az osztrák kancellár vezette delegáció április 12–15. között tartózkodott a szovjet fővárosban. A tárgyalások legfontosabb témája Ausztriának a függetlenség kivívása utáni helyzete volt. Raab kancellár március 20-i beszédét pontosítva kijelentette, hogy a katonai tömböktől való távolmaradást és a külföldi támaszpontok létesítésének tilalmát a parlament deklarálni fogja. A szovjet fél az elképzelést helyeselte, és ebben az esetben nem tartotta szükségesnek a kérdés államszerződési cikkelyben való megerősítését. A nyilatkozat tartalmára vonatkozóan az osztrák fél először a tömböktől való távolmaradást helyezte előtérbe, és felsorolta annak ismérveit. Molotov erre azt válaszolta: ha a javaslat a semlegességet tartalmazza, akkor ezt a fogalmat is kellene használni.[39] Rövid eszmecsere után az osztrák delegáció svájci mintájú semlegességet javasolt, és ezáltal a kérdés megoldódott.

Lényeges eredményt hozott a moszkvai tárgyalás gazdasági téren is: a Szovjetunió felajánlotta, hogy a 35. cikkely alapján meglevő olajipari tulajdonjogát is hajlandó Ausztriára átruházni. Egyetértés született a külföldi katonaság kivonásáról is. Erre a Szovjetunió az államszerződés életbeléptetésétől számított hathónapos határidőt javasolt, majd a felek három hónapban – de legkésőbb 1955. december 31-ig – állapodtak abban meg. A tárgyalások eredményét az április 15-i Moszkvai Deklarációban rögzítették.[40]

A szovjet külügyminisztérium a szovjet–osztrák tárgyalások alapján már április 19-én azt javasolta a három nyugati külügyminiszternek, hogy az államszerződés ügyében külügyminiszteri konferencia jöjjön össze, a Nyugat április 22-i válasza azonban csak nagyköveti tárgyalásokat tartott szükségesnek. Bár a Szovjetunió április 26-i jegyzéke ezt nem tartotta lényegesnek, az ügy érdekében egyetértett összehívásával.

Az 1955. május 2–12. között ülésező nagyköveti konferencián a nyugati fél a külföldi katonák végső kivonásának Moszkvai Deklarációban foglalt időpontját túl korainak látta, ezért francia javaslatra az egyezménybe nem pontosan meghatározott időpont került, hanem az a megfogalmazás, hogy „lehetőleg 1955. december 31-ig". Vita nélkül kikerült a szerződésből a külföldi személyek visszatelepítésének kérdése, valamint az osztrák hadsereg létszámkorlátozása is. Ismét ellentétek bontakoztak ki a 35. cikkely körül, amelyet a Nyugat meg akart változtatni. Végül is a Moszkvai Deklaráció idevágó részeinek az államszerződés mellékletekénti beiktatása, valamint a volt német tulajdon külföldieknek történő eladási tilalmának az olajmezőkre való korlátozása megoldotta a problémát.

A nagyköveti konferencia 12-én befejezte munkáját. Két nappal később összeült a külügyminiszteri értekezlet, amely Figl osztrák külügyminiszter javaslatára kiiktatta a szerződés bevezetőjéből a részleges felelősséget a háború viseléséért. Molotov javaslatára pedig tudomásul vette Ausztria függetlensége visszanyerése után vállalt státusát, a nemzetközi jogi érvényű, svájci semlegességet, és elfogadta az államszerződés szövegét, amelyet 15-én írtak alá. Az Osztrák Államszerződés 1955. július 27-én, a francia ratifikációs okmány letétbe helyezésével lépett életbe. A külföldi katonaságot előbb a franciák,

[39] *Sven Allard:* Diplomat in Wien, Köln, 1965. 187.
[40] Pravda, 1955. IV. 16.

szeptember 19-én a Szovjetunió, majd az angolok, végül október 25-én az amerikaiak vonták ki. Így Ausztria tíz évvel felszabadulása után függetlenné vált.

Az államszerződés ratifikálása után, 1955. október 26-án az osztrák parlament alkotmányjogi törvényt fogadott el az ország semlegességéről, amely szerint a függetlenség tartós megőrzése céljából, önszántukból választják ezt a státust, ezért semmiféle katonai szövetséghez sem csatlakoznak, és nem engedik meg, hogy területükön idegen országok katonai támaszpontokat létesítsenek. A törvény szerint Ausztria minden rendelkezésére álló eszközzel fenntartja és megvédi semlegességét. A Moszkvai Memorandumban megfogalmazott svájci mintájú semlegesség így nem része az államszerződés szövegének, ezért ezt a négy nagyhatalom 1955. december 6-án egybehangzó nyilatkozatokban fogadta el. Az államszerződés talaján létrejött státus a semlegességi politikában látott napvilágot, és ez – Svájccal ellentétben – aktív tevékenységet eredményezett. Így Ausztria függetlensége visszanyerését követően belépett az Egyesült Nemzetek Szervezetébe, és komoly erőfeszítéseket tett az enyhülési politika érdekében. Segítségével Ausztria az államközösség megbecsült tagjává vált.

*

Az államszerződés megkötésével és életbeléptetésével Ausztria számára lezárult a második világháború. E dokumentum azonban nem csupán nyugati szomszédunk számára jelentős. A megállapodás a hidegháború kiélezett évei után a két tábor közötti első jelentős egyezmény volt. Ez önmagában is fontos szerepet biztosított az államszerződésnek, amelynek jelentősége nem merült ki a megkötés tényében. Ennek több oka van.

A hidegháború éveiben a két társadalmi rendszerhez tartozó országok meglehetősen bizalmatlanul, sőt ellenségesen néztek egymással szembe. A tőkés országok politikai céljai, a kommunizmus felgöngyölítése, illetve visszaszorítása, nem tették lehetővé a megállapodásokat, hiszen – az erő politikájának megfelelően – ezek feltételeként a Szovjetunió teljes behódolását szabták meg. Erről azonban szó sem lehetett, így a hidegháború kiéleződése magában hordta a melegháború lehetőségeit is. Különösen kritikus volt a helyzet a két rendszer határvonala mentén fekvő országok, tehát Finnország, Ausztria, NSZK és Olaszország esetében. Finnország gyakorlati semlegessége, továbbá a NATO-tag Olaszország és a Varsói Szerződés tagállamai között fekvő Jugoszlávia a két tábor közvetlen katonai konfrontációjának lehetőségét a minimumra csökkentette. Európa szívében, az NSZK és Ausztria keleti határain azonban ez a veszély reális volt, ami ebben a térségben szükségessé tette a közvetlen konfrontáció lehetőségeinek csökkentését. Az NDK–NSZK kapcsolatok azonban ehhez nem biztosítottak megfelelő lehetőségeket. Ausztriánál más volt a helyzet. „Ausztria az állandó semlegesség politikájának követését vállalta. Ez megnyitotta az utat ... az államszerződés aláírásához ...”[41] Az államszerződéssel és a semlegességgel a NATO és a Varsói Szerződés tagállamai közé Ausztria iktatódott be, ezáltal csökkentve a szembenállás kockázatait.

A közvetlen katonai szembenállás határvonalának csökkentése mellett az Osztrák Államszerződés politikailag a példa erejével hatott. Az NSZK ugyanis Ausztriához hasonló problémákkal találkozott, de más megoldási utat választott. Az Osztrák Államszerződés mutatta azt a lehetőséget, amelyen haladva a nemzeti egységet biztosítani

[41] Novjejsaja osztorija 1939–1973, Vüsszaja skola, Moszkva, 1975, 389.

lehetett, és ugyanakkor a saját független fejlődést is úgy lehetett megteremteni, hogy az ország a súlyánál nagyobb nemzetközi jelentőségre tett szert. Az államszerződés megkötésének időpontjában a „Németország-kérdés" hasonló megoldása már aligha volt elképzelhető, azonban történelmi tanulságként bizonyította és dokumentálta a Adenauer-kormány politikájának helytelenségét.

Az államszerződésnek a világpolitika további fejlődése szempontjából is nagy volt a jelentősége. Az egyezmény „... ismételten bizonyította, hogy akármilyen nehéz tárgyalások árán, a kölcsönös és ésszerű kompromisszumok alapján, jóakarat esetében, megoldódnak a legbonyolultabb nemzetközi problémák is".[42] Az államszerződés az erő politikájának az eredménytelenségét és értelmetlenségét dokumentálta, egyben előre jelezte a fejlődés irányát. A Szovjetunió egyezményekre törekvő, Európa biztonságát elősegíteni kívánó politikájának a háborús időszak lezárását követő első jelentős eredménye volt ez, amelyet joggal lehet a nemzetközi légkör enyhülése első példájának és alkalmazásának tekinteni.

Magyarország számára is fontos politikai aktusnak számított az államszerződés megkötése. Megszűnt ugyanis az a bizonytalanság, amely tőkés szomszédunk politikai fejlődési iránya kérdésében fennállt, mert elhárult NATO-tagságának a veszélye. Nyugati határaink aránylag csekély konfrontációs tényezővé válása nyugodtabb helyzetet teremtett, amely idővel éreztetni kezdte hatását. Az államszerződés adta passzív és az állandó semlegesség nyújtotta aktív külpolitikai keret teremtette meg végeredményben annak a lehetőségét, hogy kétoldalú kapcsolataink az enyhülés kiterebélyesedésének az időszakában a különböző társadalmi rendhez tartozó országok békés egymás mellett élésének mintapéldájaként szolgálhattak és szolgálhatnak a jövőben is.

[42] SzSzSzR v borbje za nezaviszimoszty Avsztrii, Politizdat, Moszkva, 1965. 162.

ARATÓ ENDRE EMLÉKEZETE
(1921–1977)

Hatvanadik születésnapját ünnepelhetnénk, s kívánhatnánk neki, mint ilyenkor szokás, jó egészséget, további alkotókedvet és energiát. De már csak emlékezhetünk rá. Egy napsütéses őszi napon együtt kísértük a Farkasréti temetőbe, és sírja fölött azóta negyedszer zöldült a fű. Születésnapi gratuláció helyett barátai, tanítványai és tisztelői már csak tanulmánykötetet ajánlhatnak emlékének.

Amikor ötvenhat évesen, alkotóereje teljében itthagyott bennünket, leginkább a kitölthetetlen űrt érzékeltük, amit maga után hagyott. Tudtuk, hogy nagyszabású tervei voltak. Meg akarta írni az újabb kelet-európai szintézist, amelyben a táj népeinek történetét szándékozott egybevetni a 19. század második felében, monográfiát készült írni a magyar nemzeti ideológia fejlődéséről, és fel akarta dolgozni a történeti Magyarország nem magyar népeinek nemzeti eszmerendszerét.

Most, amikor meg nem ért születésnapján emlékezünk rá, egy megélt élet értelme van szemünk előtt: a befejezetlenségében is egész tudományos életmű értéke és a harmonikusan teljes emberi élet példája.

Példamutató volt már témaválasztásában is. Korunk és égtájunk bonyolult szövevényének, a nemzetiségi kérdésnek felfejtésére vállalkozott. A történész felkészültségével, de a jelen szolgálatának elkötelezettségével és hitével. A költővel együtt vallotta, hogy közös dolgaink rendezése a mi munkánk, és ezért hajolt az elmúlt századok megsárgult papírjai fölé, hogy őseink harcait valóban békévé oldja egyszer az emlékezés.

A történész nem születik, hanem lesz. Van, aki azért, mert már gyermekkorában megragadja a régmúlt romantikus vonzása, van, aki azért, mert lebilincseli a források megfejtésének izgalma. Ő talán azért lett történész, mert már fiatalon és férfivá serdülten átélte a történelmet. Korunk értelmet taglózó és traumát okozó történelmét. Budapesten született 1921. november 8-án. Gyermekkorát, serdülő éveit a csehszlovákiai Komáromban töltötte, itt is járta iskoláit. Abban az országban, amelyben a Trianon utáni utódállamok közül a leginkább respektálták a nemzetiségek jogait, de ezzel együtt nap mint nap érezhette a kisebbségi helyzet hátrányos következményeit. A történész pályához már ez is elegendő indíttatás lett volna. De volt még része élményekben. Felsős gimnazista, amikor a komáromi hídon a kormányzó fehér lovának patkója csattogott. Kétes értékű és bizonytalan kilátású igazságszolgáltatás volt ez 1918-ért. Neki a megnagyobbodott Magyarország numerus clausust jelentett, majd három év munkaszolgálatot Kárpátalján és Erdélyben, végül pedig Gunskirchent és Mauthausent.

Bizonyára az átélt és a megszenvedett történelemre kereste a választ, amikor 1945-ben beiratkozott a budapesti egyetemre, és a történelmet választotta szaktárgyául.

Ugyanebben az évben a Magyar Kommunista Párt tagja lett. Történelem és politika ettől kezdve egész életútján végig fogja kísérni.

Egyetemi éveit doktori disszertációval zárta. „A szlovák értelmiség a forradalom előtt" címen írt értekezést. Munkájában nyelvi felkészültségét kamatoztatta, de főként maga a jelenség: a nacionalizmus foglalkoztatta. Századunk kóros, epidémiás tünetére ott kereste a választ, ahol a jelenség először felbukkant: a gyökereknél. Később majd a törzset és a burjánzó ágazatokat is vizsgálat tárgyává teszi, de a gyökerekhez újra és újra vissza fog térni.

Friss doktori diplomával a kezében rögtön felelős beosztást kapott. 1948 decemberében a Közoktatásügyi Minisztérium nemzetiségi osztályának vezetője lett. További tevékenysége szempontjából ő maga is nagy jelentőségűnek tartotta, hogy pályáját a magyarországi nemzetiségi kérdés egyik gyakorlati munkásaként kezdhette el. Itt tanulta meg a lenini igazságot: a nemzeti egyenjogúságot nem csupán deklarációkkal, hanem a nemzetiségek életét szükségszerűen megterhelő hátrányok felszámolásával kell és lehet biztosítani. A kulcskérdés mindenütt, és nálunk különösképp: az iskolaügy, az anyanyelvi oktatás. Sok mindent tett a nemzetiségi iskolaügy újjászervezéséért: szorgalmazta az alap- és középfokú anyanyelvi oktatást, a nemzetiségi kollégiumok létrehozását, a nemzetiségi szövetségek tevékenységének kiszélesítését. Elképzeléseiről a szaksajtóban is több cikket írt, és meggyőzően érvelt a nemzetiségi iskolahálózat kiépítésének szükségessége mellett. Nem rajta múlott, hogy eredmény nem minden területen jelentkezett. Azokat az éveket a múlt hibái és a személyi kultusz visszásságai árnyékolták be, és sok más nemes kezdeményezés is torzóban maradt.

Két és fél éves gyakorlati munka után kutatói pályára került. 1951 májusában a Történettudományi Intézet tudományos kutatója lett. A nemrégen alapított intézménynek nagy szüksége volt olyan szakemberekre, akik megfelelő nyelvi felkészültséggel rendelkeztek és hivatástudatot éreztek a magyarországi nemzetiségi kérdés és a szomszéd országok történetének kutatásához. Nélkülük a Szovjetunió és a népi demokratikus osztály működése egyszerűen elképzelhetetlen volt. Neki Csehszlovákia történetének kutatása és a reformkori magyarországi nemzetiségi kérdés vizsgálata lett a feladata. A csehszlovák történelemmel foglalkozva a 19. századra koncentrált, és először azokat a szálakat igyekezett felfejteni, amelyek a két népet összekötik: a haladó hagyományokat. Tisztes igyekezete volt ez az ötvenes évek magyar történetírásának, de másokkal együtt ő is tudta, hogy e tájon nemcsak összekötő hídak, hanem elválasztó mélységek is léteznek. A kor egyik tévedése volt, hogy azt hittük: az ellentmondások akkor oldódnak fel, ha nem beszélünk róluk. Tematikája ezen a területen hamar kiszélesedett, és ezeknek az éveknek az eredménye rövidesen néhány olyan összefoglalás lett (szlovák gazdaságtörténet a 19. század második felében, csehszlovák történet 1848-ig), amelyek még ma is méltóak a figyelemre. A nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos kutatásai a Történettudományi Intézet akkori nagy vállalkozásához, az egyetemi tankönyv elkészítéséhez illeszkedtek. Szorgos, tempós munka volt ez, és a próbakötetnek tekinthető egyetemi jegyzetek már 1954-től sorozatosan megjelentek, majd 1957-ben maga a tankönyv, a „Magyarország története 1790–1849" is napvilágot látott. A nemzetiségi kérdéssel foglalkozó fejezeteknek minden esetben ő volt a szerzője. A résztanulmányok és fejezetek megírása közben az első szintézis feltételei is megérlelődtek. 1956 januárjában megvédte „A nemzetiségi kérdés története Magyarországon 1790–1848" című kandidátusi értekezését. (E munka

1960-ban két kötetben nyomtatásban is megjelent.) Értekezésében bemutatta a hat magyarországi nemzetiség gazdasági, társadalmi, politikai és ideológiai fejlődését, megvilágította a nemzetiségi mozgalmak kölcsönös kapcsolatait. Elemezte azokat a bonyolult összefüggéseket, amelyek a különböző nemzeti mozgalmak haladó és retrográd vonásai között megmutatkoztak. Itt mutatkozott először egész életművének egyik legnagyobb erénye: a komparatív módszer értő alkalmazása. Ez a módszer eleve megóvta minden nemzeti részrehajlástól, de azt, hogy ellentmond a nemzeti historiográfiákban meggyökeresedett nézeteknek, tudatosan is vállalta. Vállalta, mert meggyőződése volt, hogy a tudomány éppen így segít a múlt és a jelen görcseinek oldásában, hogy az őszinte szókimondással járul hozzá a majdani magasabb harmónia megteremtéséhez. Ezekben az években az elmélyült alkotó munka komoly vezetői megbizatásokkal párosult. Előbb a Szovjetunió és népi demokratikus osztályt irányította, majd az Intézet második igazgatóhelyettesi tisztét viselte.

Már intézeti évei alatt gyakran megfordult az egyetemen: kutatási témáiból megbízott előadóként szakkollégiumokat és szakszemináriumokat tartott. Ez a vendégtanári működés 1957 nyarától főhivatássá vált: a Kelet-Európa Történeti Tanszékre kapott egyetemi docensi kinevezést. Új megbízatása nagyon kedvére való volt. Noha az íróasztal mellett érezte igazán otthon magát, mindig igényelte, hogy tudományos eredményeit minél szélesebb körben megismertesse, hogy élőszóban elmondhassa mindazt, ami leginkább foglalkoztatja. Az egyetem a maga nagyszámú hallgatóságával erre sokkal inkább alkalmasabb közeg volt, mint a kislétszámú és témák szerint szakosított kutatóintézet. Volt bőven mondanivalója, és azzal, hogy már intézeti évei alatt összefoglaló témákkal foglalkozott, mintegy felkészült az egyetemi tevékenységre. De nem akart és nem is tudott a készletből, a felhalmozott ismeretekből élni. Egyetemi előadásait csakhamar kész jegyzetekké formálta, és rövid idő alatt egyedül, illetve a Tanszék munkatársaival közösen megírta Csehszlovákia és Jugoszlávia történetét. Az országtörténet azonban nem volt igazi műfaja. Tudta és vallotta, hogy a kelet-európai táj története nem azonos a térségben fennállott és fennálló államok történetének összegével, és hogy az országok szerinti közelítés nem ad lehetőséget a sajátos és az eltérő vonások kimutatására. Előadásaiban az egész régió 19. századi történetét igyekezett átfogni, és az évenként magasabb szinten ismételt kollégiumokban egy újabb nagy szintézis kontúrjait formálta ki. Igazi tanári és kutatói teljesítmény volt ez: téziseit előadásain, szemináriumain finomította, bővítette, vitatható pontokat újabb és újabb forrásanyag bevonásával tisztázta. Akik előadásait és szemináriumait látogatták, egy valódi alkotóműhelyben érezhették magukat. Az egyetemi tevékenység méltó és megérdemelt elismerése volt, amikor 1965-ben egyetemi tanári kinevezést kapott.

A történetírás ideológiai vetülete, a történetírói eredmények társadalmi fogadtatása mindig erősen foglalkoztatta. Nézeteinek kifejtésére, álláspontjának körvonalazására a hatvanas években igen sok alkalom kínálkozott. A hazai történészek és a szomszéd országok történetíróinak megnyilatkozásai kapcsán egyaránt. Idehaza érdekes és tanulságos vita bontakozott ki arról, hogy a magyar függetlenségi törekvések mennyiben szolgálták a társadalmi haladás ügyét, és hogy vajon helyes-e az olyan történetírói közelítés, amely e törekvések és a progresszió között eleve rokonságot tételez. A polémia eredetileg a 17–18. század jelenségei körül folyt, de tulajdonképpen arról volt szó, hogy a marxista történetírás mennyiben teheti magáévá a nemzeti indíttatású történetírás

szempontjait. Sokakkal együtt ő is azt az álláspontot képviselte, hogy a marxista történetírásnak az uralkodó pozícióban lévő nacionalizmus kritikájára kell figyelmét összpontosítania, és hogy a különböző nemzeti törekvések ütközése esetén a társadalmi haladás kritériumát kell mérce gyanánt alkalmaznia. Ebből a pozícióból következett, hogy a kelleténél nagyobb megértést mutatott a magyar függetlenségi törekvések iránt, és a kelleténél erőteljesebben utasította vissza azokat a szlovák észrevételeket, amelyek a magyar negyvennyolccal kapcsolatban felmerültek. Erősebb kritika az egyikkel, nagyobb tolerancia a másikkal szemben talán indokoltabb lett volna. Teljesen következetes volt viszont a magyar, majd a csehszlovák nacionalizmus kritikájában. Tanulmányai egész sorozatában elemezte a reformkori magyar nacionalizmus szélsőséges megnyilvánulásait, és joggal marasztalta el annak szűkkeblűségét és más nemzeti törekvésekkel szembeni értetlenségét. Ugyanígy kijutott a kritikából az 1918 utáni csehszlovák nemzetiségi politikának, és annak a magatartásnak, amely a szlovákiai magyarságot 1945 után jogfosztottságra, reszlovakizálásra és kitelepítésre ítélte. Elsőként üdvözölte ugyanakkor azokat a szlovák megnyilatkozásokat, amelyek elmarasztalták ezeknek az éveknek a szélsőségeit, és tragikus tévedésnek nyilvánították az egy egész nemzetiség bűnbeeséséről felállított tételt. Jogfosztás és kitelepítés sehol nem lehet a nemzetiségi kérdés megoldásának eszköze, írta egyik tanulmányában, és bizonyára egy olyan hazai könyvet is egyetértéssel üdvözölt volna, amely egy hasonló sorsra jutott magyarországi nemzetiségnek szolgáltatott volna igazságot.

Szenvedélyes vitatkozó volt, de a szóban és írásban folytatott polémia soha nem térítette el az igazi alkotó munkától. Miközben egyre több cikk és tanulmány került ki tolla alól, a hatvanas évek végére az újabb nagy szintézissel is elkészült: megírta Kelet-Európa történetét a 19. század első felében. Ebben a terjedelmét tekintve is impozáns munkában a hazai egyetemes történet legjobb erényeit vonultatta fel. Új volt munkájában maga a fogalom: Kelet-Európa értelmezése. A régebbi felfogásokkal szemben ő az Elbától az Urálig terjedő térséget értette rajta, amelyet történeti tájjá tettek a gazdasági–társadalmi fejlődés közös vonásai. De prezentálása is eltért az eddigiektől: a térségben élő mind a huszonhét nép történetével foglalkozott, függetlenül attól, hogy valamely nép rendelkezett, vagy nem rendelkezett önálló államisággal. Végül újat adott abban a tekintetben is, hogy nem az egyes népek történetét írta meg (bár a felhalmozott ismeretanyag alapján ezt is minden esetben megtehette volna), hanem az eltérő és közös vonásokat állította előtérbe, és a népek történetén keresztül az egész történeti táj történelmét szintetizálta. Egész munkásságának ez a komparatív módszer volt egyik legjellegzetesebb erénye. Hogy egy hatalmas térséggel és két tucat nemzettel foglalkozva nem adattárat, vagy lexikont készített, és nem is szimplán egymás mellé állított nemzeti történelmet nyújtott, hanem igazi összehasonlító áttekintést írt. A Kelet-Európa történetéről készített szintézist benyújtotta a Tudományos Minősítő Bizottsághoz a tudományok doktora fokozat megszerzése céljából. A mű megvédésére 1970-ben került sor, ma is emlékezetes színvonalas szakmai vita keretében. Az opponensek nagy elismeréssel szóltak az értekező teljesítményéről, és a munkát a hazai egyetemes történetírás egyik legjobb teljesítményének minősítették. S bár akadtak eltérő nézetek, vélemények, a doktori cím odaítélése nem lehetett vita tárgya. A „Kelet-Európa története a 19. század első felében" c. munka 1971-ben nyomtatásban is megjelent, és a hazai és külföldi kritikai visszhang csak megerősítette a kéziratos formáról kialakított elismerő véleményt. Magyarországi egye-

temes történeti munka külföldön azelőtt és azóta is csak ritkán könyvelhetett ilyen osztatlan sikert magának

Társadalmi munka, közéleti tevékenység mivel politikus alkat volt, mindig is hozzátartozott életéhez. A hatvanas évek elejétől elnöke volt a Magyar–Csehszlovák Történész Vegyesbizottságnak, majd az évtized végén egyideig a Bölcsészettudományi Kar párttitkári megbízatását is ellátta. Attól kezdve, hogy elkészítette nagy kelet-európai szintézisét, egyre több feladatot kellett vállalnia. 1972-ben vezetője lett a Történész Tanszékcsoportnak. Ebben a minőségében sokat tett a tanszékek oktatói tevékenységének és tudományos munkájának összehangolásáért. A tudományos munka szervezésével rövidesen kari szinten alkalma lett foglalkoznia: a kari tudományos bizottság elnökévé választották. És amikor a Magyar Tudományos Akadémia Kelet-Európai Kutatócsoportját a Bölcsészettudományi Karra helyezték, ugyan ki más lett volna a vezetője, mint a kelet-európai szintézis elkészítője. Csakhamar a Magyar Történészek Nemzeti Bizottságának titkári megbízatását is vállalnia kellett, és nagyrészt őrá hárult az 1975-ös San-Franciscó-i történész világkongresszus magyar előkészületeinek szervezése. És a sok társadalmi munka és megbízatás között még az érdemi tudományszervezői és érdemi tudományos tevékenység ellátása: évenkint két-három opponensi vélemény megírása kandidátusi és doktori értekezésekről, szakmai konzultáció kezdő és pályánlévő kollegákkal, és közben rendszeresen és kimaradás nélkül az egyetemi előadások és szemináriumok megtartása. Mindezt vállalta, zúgolódás nélkül és a rá jellemző lelkiismeretességgel, pedig egyre több teher nehezedett vállaira. Amikor kitüntették a Szocialista Munkáért Érdeméremmel és a Munka Érdemrend arany fokozatával, ezt a fáradhatatlan közéleti tevékenységet méltán honorálták.

A Magyar Tudományos Akadémia 1973-ban levelező tagjai sorába választotta. Székfoglalójában a magyarországi nemzetiségek nemzeti ideológiájának előzményeiről beszélt, a hungarus tudatot fejtegette szépen, meggyőzően. Két év múlva könyvet is jelentetett meg a székfoglalóban érintett problémáról. A tudósi életmű szép bekeretezése, amikor valaki visszatér fiatalkori témájához. Vajon ő is ezt a keretet készítette? Tudatosan aligha. Amikor a székfoglalót tartotta, dinamikusabb és energikusabb volt, mint valaha. Mégis tudat alatt talán ez munkálhatott benne. A betegség első tünetei 1975 végén jelentkeztek. Nem akart törődni velük, változatlan energiával dolgozott tovább. Utolsó erőfeszítésével készítette Írország és Kelet-Európa kapcsolatáról szóló művét, és kötetbe rendezte a szlovákiai magyarok történetével foglalkozó tanulmányait. Egyik megjelenését sem érte már meg.

Akik olyan szerencsések voltak, hogy kollégái, vagy tanítványai lehettek, őrizni fogják emlékét. Őrizni fogják szóval, írással és a kegyelet virágaival. És ha már ők sem lesznek, és kedves alakját nem őrzi többé az élő emlékezet, életművét megőrzi a kollektív emlékezet: a tudománytörténet.

Diószegi István

VOSZTOCSNAJA JEVROPA V DREVNOSZTYI I SZREDNEVEKOVJE

Red. L. V. Cserepnin, J. N. Scsapov.

Moszkva, 1978. Nauka. 316 l., 1 térkép.

KELET-EURÓPA AZ ÓKORBAN ÉS A KÖZÉPKORBAN

A szovjet, lengyel, csehszlovák, NDK és magyar szerzők közreműködésével készült kötetben a népföldrajz, a társadalom- és gazdaságtörténet, a politikatörténet, a nemzetközi politikai és kulturális kapcsolatok témaköréből találunk tanulmányokat. A 25,6 ívet kitevő kötet 43 tanulmányt tartalmaz.

V. V. Szedov megkísérelte Iordanes 6. századi néplistáját térképen elhelyezni. A hasonló munkálatokat a szerző azzal igyekszik meghaladni, hogy Iordanes népföldrajzi jegyzékét rávetíti Kelet-Európa régészeti térképére. Azt a maga által is problematikusnak ítélt kísérletet valósította meg, hogy a régészeti kultúrákat a Iordanes-féle jegyzékben szereplő népekkel azonosítsa. A magyar őstörténet szemszögéből méltatást érdemel a szerzőnek az a próbálkozása, hogy Iordanes felsorolásában található, feltehetően torzult névalakot, a Rogas-t az ugorokkal azonosítsa. Szedov vélekedése szerint az ugorok a hunok és a szavirok nyomására adták fel nyugat-szibériai és dél-urali lakóhelyeiket. A kimozdított ugorok egyik ága a sztyeppére, másik águk a Bjelaja völgyébe érkezett. Az utóbbiakban kellene látnunk az alsó Káma bal parti és a dél-uráli, 8–9. századi régészeti emlékeknek a hordozóit. Szedov ezen a területen véli Magna Hungaria területét.

I. P. Saszkolszkij a novgorodi orosz állam népének nemzetiségi összetételével és politikai státuszával foglalkozik. A novgorodi orosz föld lakossága a 9. századtól soknemzetiségű. A keleti szláv szlovén és krivics népesség mellett csud, merja, vesz, észt, vod, izsor és karel törzsek tartoztak Novgorod fennhatósága alá. A 13–14. század folyamán kialakult a novgorodi földeken élő lakosság politikai státusza. A frissen behódolt törzsek előkelőinek politikai függőségüket kellett elismerniük, az alájuk tartozó köznépnek sarcot kellett szolgáltatnia a novgorodi államnak, de katonáskodásra, valamint állami és egyházi szolgáltatásokra nem kényszerítették őket.

V. L. Jánin a novgorodi Jurij-monostornak 1143-ban adományozott birtok fekvését, gazdasági és demográfiai viszonyait deríti fel. A 12. századi adományt azért nehéz azonosítani, mert a monostorbirtok leírását egy 1495-ben készült adóösszeírás tartalmazza. Mivel a vízi út volt az egyetlen járható útvonal, ezért a falvak folyók mentén létesültek. A 12. század végére azonban a folyók nevei megváltoztak. E nehézségek ellenére, V. L. Jánin, a novgorodi történelem kiváló ismerője, ki tudta jelölni azt a 40 × 20 km nagyságú területet, amelyik a 12. századi birtokot kitette. A szerző bemutatja a birtokon élő lakosság nemek és foglalkozás szerinti megoszlását. A kis mértékű gyarapodást a 15. század végéig. V. L. Jánin megfigyeléseinek egyik tanulsága, hogy a folyónevek, éspedig a kis folyók és erek nevei, megváltoznak még akkor is, ha a lakosság nemzetisége nem változik meg. Ezt érdemes tekintetbe venni a földrajzi, így a folyónevekre épített etnikai kutatások alkalmából.

T. Lewicki, a kiváló lengyel orientalista a magyar őstörténetet részesítette megtisztelő figyelemben. A „magyar" népnév előfordulásait elemzi a perzsa és arab geográfusok műveiben. A magyarok Maǧǧar (Madzsar), Basgird, Ungar, Türk és Szavart néven bukkannak fel a kútfőkben. Ibn Ruszta 903 előtt említi először a magyarokat. A nála található al-Maǧǧarija a magyarok országára vonatkozik. Az „al" és az „-iya" elhagyása után kapjuk a magyar népnév első említését. A szerző felfogása szerint a Basgird és a Maggar szóalakok az arab „ba" és „mim" betűkkel jelölt hangok kontaminációjából keletkezett, és mind két szó a magyarokat jelenti. A szerző véleményétől eltérően meg kell jegyezni, hogy a két szó azonosítása nem mentes problémáktól. Ibn Fadlannak a 13. századból ránk maradt meshedi kéziratában a baskirok neve, a szóközépi „kaf" helyett, „fatha" betűvel áll. Ez egyetlen pont elvétésének is lehet a következménye, mivelhogy az egyetlen pont kivételével a két arab szóközépi betű grafikája azonos. A valódi problémát az támasztja, hogy a Maǧǧar

népnévnek „ba" betűs alakjának szóközepén „gain" áll, ami viszont a baskirok nevéből hiányzik. A baskirok és a magyarok népneve lejegyzésének ezt a grafikus különbségét nehezen tudhatjuk be elírásnak. Örömmel olvastuk volna a kiváló lengyel tudós eligazítását ebben a kérdésben.

A. P. Novoszelcev szellemes tanulmánya a bibliai Ararát földrajzi színhelyét határozza meg. A Kis Kaukázus legmagasabb hegyének török neve Agri-dag, óörmény neve „megsz Maszisz". Az utóbbit a szerző a középerzsa „maszisz"; *legnagyobb* jelentésű szóból vezeti le. Az óörmény irodalomban a Maszisz nem azonos a bibliai Araráttal. Minden nép epikája nyelvi anyagával azonosul, állapítja meg a tanulmány szerzője. A pogány örmény mondákban a Maszisz a pogány héroszok – visapok lakóhelye. Éppen ezért a Septuagintát fordító örmény teológusok az 5. században nem nevezték Araráttnak a Masziszt. Az örmény teológus fordítók a számukra ismeretlen földrajzi neveket meghagyták eredetiben. Egyebek közt az Ararát föld, Ararát királyság fogalmakat nem tudták lefordítani. Arról nem voltak ismereteik, hogy a középkori Örményország az egykori Urartu helyén fekszik. Az özönvíz mondája mezopotámiai eredetű. A korai bibliamagyarázók azokat a hegyeket – nem egyetlen hegyet – tekintették Araráttnak, amelyek északról határolják a mezopotámiai síkságot. A. Novoszelcev megállapítja, hogy a kaukázusi Maszisz és a bibliai Ararát különböző fogalmak voltak. Azonosításuk nem örmény egyházi körökben következett be.

V. Tipkova-Zaimova bolgár szerző azt vizsgálja tanulmányában, hogyan alakult Bizánc Duna menti határvidékének etnikai sorsa a 11–12. századok folyamán, miután Bizánc meghódította Bulgáriát, és határait ismét kiterjesztette a Dunáig. Az első bolgár állam a 11. század elejéig Bizáncot is védelmezte a Dunán túli sztyeppékről támadó nomádoktól. A 11. század elejére a bolgár etnogenezis befejeződött. Bolgárok éltek a Dunától északra is, bár ott a lakosság vegyes etnikumú volt. A bizánci hódítás kettészakította a bolgárságot, Dunától északra a bolgár etnogenezis folyamata lelassult. A bizánci határvédelem tehetetlenségét látván, a Duna két partján élő bolgárok maguk kezdték szervezni kapcsolataikat a türk népekkel. A bolgárok magukhoz telepítették a türk csoportokat, vegyes etnikumú városok, falvak és szállások alakultak ki. Tipkova-Zaimova megállapítja, hogy a jelentős arányban betelepedő türkök ellenére, az északkeleti határvidéken nagyon kevés a türk eredetű földrajzi név. Román helynév pedig egyáltalán nem fordul elő. Ennek magyarázatát a szerző abban látja, hogy a nem bolgár lakosság csak rövid ideig élt a Duna menti határ területen. A bolgár állam visszaállítása után a kérdéses területet a kútfők bolgárnak nevezik. A sztyeppei népek támadásai azonban nem szűntek meg. Tipkova-Zaimova úgy látja, hogy a Dunától északra fekvő sztyeppéről azért folytatódhatott a támadások sorozata, mert ez a katonailag fontos terület nem kapcsolódott elég szorosan a bolgár államhoz.

H. Lowmianski az orosz bojárság eredetét vizsgálja tanulmányában. Keleti szláv környezetben már az államalapítás előtt voltak bojárok. Az orosz bojárság történetének van egy korszaka, amelyik még a törzsi viszonyokba megy vissza, és van egy másik korszaka, amelyik az államiság korát jellemzi. A probléma historiográfiájában két elvi álláspont vitatkozott. Az egyik azt vallotta, hogy a törzsi és a későbbi fejedelmi kíséret felső rétegéhez tartozó bojárságnak nincs, illetőleg alig van köze egymáshoz. A másik nézet hívei úgy látták, hogy a törzsi és a fejedelmi bojárság összeolvadt. H. Lowmianski a két korszak bojárságának genetikai kapcsolatát valószínűnek tartja. A neves lengyel tudós híve annak a felfogásnak, hogy a bojár szó a türk boilu származéka. A bolgártörökök vezették be a balkáni szlávok körében, a bolgárszlávoktól terjedt át a fogalom a keleti szlávokhoz. Lehetségesnek tartja, hogy a 866/67 és 911 évi kijevi–bizánci egyezmény szövegének bolgár nemzetiségű fordítója terjesztette el a bojár szót a keleti szlávok körében.

L. Havlik csehszlovák történész elméleti tanulmánya, az európai és az elő-ázsiai feudalizmus genezisének tipológiáját vizsgálja a szláv népek történetével összefüggésben. A szerző lényeges megállapításai a következők. A feudalizmus tipológiai hasonlóság, egység, amelyik különböző népek konkrét változataiban jelenik meg. A változatok függvényei azoknak a gazdasági-társadalmi feltételeknek, amelyek közepette a feudális viszonyok keletkeztek. Az európai feudalizmus genezisében két fázis és három típus van. A tipológia a fejlődés gyökereit és nem a folyamatot mutatja be.

A szláv népek körében a feudalizmus genezisének következő fő jellemzőit csoportosította a szerző. A szlávok a római–germán és a nyugat-európai területek között elhelyezkedő régióban éltek. Az évszázadokig tartó szláv migráció során a szlávok türk, iráni, balti és finnugor népekkel keveredtek. A szlávok feudalizálódása időben és típusban eltérő volt. A Kijevi Oroszország és Morávia sajátos

alakulások, a tulajdonképpeni eredeti tendencia a Kijevi Oroszországban még a 11. században túl is megmaradt. A kijevi orosz feudalizálódás Transzkaukáziával és Közép-Ázsiával szoros kapcsolatban zajlott. Az orosz uralkodó osztály fejedelmével az élén, a föld és a földközösség közé ékelődött. A sarc – termény-járadék – szedése erőszakkal ment végbe, fokozatosan öltötte fel publikus-jogi alakját. A szerző megjegyzi, hogy az emberek feletti hatalom még nem jele a feudalizmusnak, de a kizsákmányolás már az osztályviszonyokról tanúskodik. A föld magántulajdona csak a nyugat-európai típusú feudalizmusnak az ismérve. Lényegüket illetően a morávai viszonyok megegyeztek a kijeviekkel.

A szláv népek körében megfigyelt jelenségek között kevés a nyugatiakkal párhuzamba állítható; az analógiák az iráni és a bizánci régiókba vezetnek. A szerző arra a felismerésre jut, hogy a feudalizmus genezisének eredeti sajátosságai a szláv népek körében, a szlávokat a társadalmi formációnak valamilyen sajátos kategóriájába utalják. Az átmeneti korszakról kialakított elmélet elégtelen, mert a kizsákmányolás, a társadalom osztályszerkezete nyilvánvaló. L. Havlik arra a következtetésre jutott, hogy a szlávok osztályrendje fejlődésének kezdeti típusa, alapvonásaiban az ázsiai termelőmódnak nevezett állapotra emlékeztet.

A tanulmánynak az a következtetése, hogy a Meroving-korban befejeződött a feudalizmus genezise, problematikus. Az ázsiai termelő mód kérdéseit taglaló újabb marxista irodalom bemutatásából hiányzik Tőkei Ferenc kezdeményező művére való hivatkozás.

M. V. Szverdlov érdekes tanulmánya a Kijevi Oroszországban kialakult adózás eredetét vette vizsgálat alá. Megállapítja, hogy az orosz danb az indóeurópai do, ad igéből származik. A kijevi orosz danb, amint azt a fogalom történeti etimológiája bizonyítja az önkéntes, kultikus ajándékozásból alakult át adózássá, sarccá. A 9–10. században a kazárok füstönként szedték az adót. A „füst" sokat vitatott fogalom, a régészet szerint a „füst" 10–20 m² alapterületű ház volt, amelyikben kis család lakott. A vjaticsok mókus-, a drevljanok feketemenyét-prémmel adóztak a kazároknak, ami nem volt megterhelő. A vjaticsok és radimicsek „Scsljág ot pluga" nevű adót fizettek a kazároknak. Sokat vitatott probléma, hogy a nomád kazár állam eke után szedte volna az adót. A nyelvészek megállapítása szerint a „Scsljág" szónak nincs köze a kazárokhoz, nyugat-európai jövevény, és ritkán használt szó a keleti szlávban. Minden bizonnyal az óskandinév „skillingr" vagy az ószász „scilling" szavakból vette szláv alakját. A „plug", eke fogalom a 11. századból került alkalmazásra, visszavetítve a kazár időkre; azt jelentette a 11–12. században, hogy az adózás egysége az ekealjnyi föld. Az eke utáni adózást ismerték az angolszászkori Angliában, nevezetesen a dán jog területén. Az adózásnak ez a módja a 10–11. századi Skandináviában ismeretlen volt. Normandiában frank hatásra jelent meg az eke utáni adózás. Az angolszász Anglia vonatkozásában nem világos az eke utáni adózásnak az eredete. Ismeretes, hogy 937-ben Ethelstan adózást adott Olav dán konungnak „skilling silfrs af plógi hverjum", ami szó szerint is megegyezik a kijevi orosz fogalommal, amit a 981 év alatti eseményekkel összefüggésben használ az orosz őskrónika. Szverdlov véleménye szerint skandináv zsoldosok és kereskedők hozhatták a kijevi Oroszországba ennek az adózásnak a hírét.

M. F. Murjánov azt a kérdést feszegeti, hogy a nagy tekintélyű kijevi székesegyház, a „Tized Temploma" (Boldogasszony Templomának is nevezik), épülhetett-e pogány szentély és temető helyén, ahogyan azt a kiváló régész, M. K. Karger feltételezte. A szerző behatóan vizsgálta a bizánci egyház szakrális jogrendszerét, így arra felismerésre jutott, hogy a tömeges térítéseket kezdeményező Vladimir fejedelem nem építhette a „Tized Templomát" pogány szenthelyen, mert nemcsak a kereszténység szellemével került volna ellentétbe.

I. Sz. Csicsunov nagy filológiai körültekintéssel írt tanulmánya Herakleiosz bizánci császár 624. évi, Perzsia elleni hadjáratával foglalkozik. Theophanesz (755–819 táján) Chronographia c. művében foglalkozik Herakleiosz császárnak 624. évi hadjáratával, amelyet II. Hoszroesz Parvez (590–628) perzsa uralkodó ellen indított. Ez a hadjárat gyakran szerepel a magyar őstörténeti irodalomban, ezért körülményeinek tisztázása történetírásunkat közvetlenül érinti.

T. N. Dzsakszon az orosz–skandináv kapcsolatok történetének skandináv forrásait elemzi. Megállapítja, hogy a skandináv sagák megemlékeznek a kijevi szolgálatban állt normanokról. Olyan neveket ismernek, amelyek az orosz kútfőkben nem kaptak helyet. A sagák sztereotípiákban ismertetik a kijevi szolgálatba került normanok tetteit. A történetek a következő klisék szerint kerültek előadásra; 1. hogyan kell egy eseménynek történnie (világnézeti aspektus), 2. helyzetéhez méltóan hogyan kell a hősnek viselkednie (szituáció), 3. milyen szavakkal kell ismertetni a történetet és a hős viselkedését (stílus). A kijevi Oroszországban mindig jól fogadták a skandinávokat, és a kijevi

szolgálatra vállalkozó normanok számára a kijevi élet nagy esemény volt. A sagák sztereotípiái mögött valóságmag húzódik meg.

E. A. Melnikova a kijevi szolgálatban álló normanok javadalmazásának kérdéseivel foglalkozik. Az Eimund-saga elmondja azt, hogyan alkudoztak a javadalmazásról azok a normanok, akik Jaroszláv kijevi fejedelem szolgálatába álltak. Az egyezkedés 12 hónapra szólt, harcosonként 1 eirir ezüstöt kötöttek ki. Ez megfelel 27 grammnak, kb. 1/8 márka, illetve 1/2 orosz grivna (1 grivna 51,19 gr.). Néha a skandinávok a meghódítottaktól járó sarcot követelték maguknak; Kijev bevételekor lakosonként 2 grivna ezüstöt követeltek sarc fejében. A normanok nem akartak naturális ellátás fejében szolgálni. A normanok általában nem követeltek magas értékű javadalmazást, egy viking hajó kapitányának a zsoldja 1,5 eirir ezüst volt. A Jaroszlávval alkudozó normanok megmondták, ha hadizsákmány van, fizess nekünk, ha ülünk, fizetségünk legyen kevesebb.

M. V. Bibikov gondos filológiai munkán alapuló tanulmánya, a Kijevi Oroszország és Bizánc kapcsolatának aspektusaival foglalkozik, a kevéssé ismert bizánci kútfők alapján. A 12-13. századi bizánci kútfőkből kiviláglik, hogy a bizánci kormányzat három szinten építette ki kapcsolatát az oroszokkal. E három szintnek három eszmei aspektus felel meg. 1. A Kijevi Orszország a szkíta múlt örököse és ebben a minőségben hordozója annak az ősrégi ellentétnek, amelyik a görögöket a barbárokkal szembeállította. A „barbár" fogalom kettős jelentéssel rendelkezett. Semleges fogalomként egyszerűen azt jelentette, hogy nem hellén. Másik vonatkozásban értékelő fogalom volt; a barbárok megölik az idegeneket, becstelenek, istentagadók. 2. A Kijevi Oroszország a „legkeresztényibb" ország, a keresztény világ legfontosabb eleme, a pravoszlávia támasza, elszántan küzd a kun hódítókkal. A Kijevi Oroszország a latin kereszténységgel való szembesítésben a bizánci világ részeként lép színre. Ezen a szinten a „barbár" azt jelenti, hogy „nem keresztény". 3. A kijevi orosz és a bizánci társadalmi fejlődés hasonlít egymásra, állapítják meg a bizánci auktorok. Az orosz fejedelmeket ugyanazokkal a titulusokkal illetik, amelyekkel a magyar, cseh és bolgár uralkodókat. A „tauroszkíta" (értsd: orosz) fejedelmek testvérharca a dinasztikus küzdelmek modelljeként szerepel a bizánci kútfőkben. De e modell forrását a bizánci belharcokban kell keresni. I. Manuel háborúinak ismertetésekor az oroszok és a magyarok együtt szerepelnek Bizánc ellenségeiként, akiket a félelmetes császár kardja féken tart.

A. V. Nazarenko a magyar–orosz történeti kapcsolatok egyik érdekes témáját, a magyarországi orosz Márka problémáját veszi szemügyre. Az orosz „Marchia" jelentésének meghatározása komoly nehézségekbe ütközik. Bár nem vitás, hogy a középkori Magyarországon éltek oroszok, de településeik nem képeztek területi egységet, Márkát. Fel lehetne tételezni, hogy a Kárpátok valamelyik vegyes, magyar–orosz lakosságú körzete volt az orosz Márka. Ezt a feltevést azonban még úgy sem lehet megerősíteni, ha az orosz Marchia a magyar oklevelekben Confinium néven is feltűnik. A. V. Nazarenko egyetért Györffy György véleményével, aki szerint „Dux Ruizorum"=„dux exercitus regis", amelyik orosz fegyveresekből került ki. V. T. Pasuto is nagyra értékeli Györffy György eredményeit az orosz Márka meghatározásában. Ő azonban nem utasítja el azt a lehetőséget sem, hogy a kérdéses fogalom mégiscsak vonatkozhatott területre is. Nazarenko arra a következtetésre jut, hogy 1127-ban, amikor Konrad salzburgi érsek követet küldött a magyar királyhoz, akkor a „marchia Rutenorum" a magyar királyság egyik területét jelentette. Úgy gondolja, hogy ez a közigazgatási egység a Duna–Száva közén volt, ahol a szávaszentdemeteri pravoszláv monostor állt. Érdekes ugyanis, hogy a halicsi–volhiniai orosz fejedelmek nagy adományokban részesítették ezt a monostort. A gyanút az kelti fel, hogy ha az adományok csupán politikai érdekből, figyelmességből történtek, akkor miért éppen ezt a távoli és kiváló érdemeket felmutatni nem tudó monostort támogatták a halicsi–volhiniai fejedelmek? Nazarenko úgy következtet, hogy az orosz Márka ügyét a tisztán elméleti feltevésekből sikerül áttenni a megalapozott feltevések kategóriájába.

Bertényi Iván az ELTE Bölcsészettudományi Karának docense azt elemzi tanulmányában, hogyan alakult Magyarország helyzete a tatárjárás után. Megállapítja, hogy a tatár pusztítás nem volt totális, IV. Béla a tatárjárás után jelentős katonai erővel rendelkezett. Babenbergi Frigyes a neki elzálogosított nyugati területeket megpróbálta fegyverrel megtartani. Próbálkozásait a magyar seregek sikerrel verték vissza. IV. Béla 1243-ban Zárát akarta Magyarországhoz csatolni. Rokonához, a lengyel Boleszlóhoz magyar segélyhadakat küldött. E hadjárattal hídfőállást akart biztosítani magának Galícia megtámadásához. Meglehet, hogy e lengyelországi hadjárattal egyidőben (1243–44) sereget küldött Galícia ellen is, Rosztiszláv Mihajlovics közreműködésével. Nem világos, hogy a Rosztiszláv – IV. Béla

koalíció egy vagy két hadjáratot intézett-e a halicsi Daniil ellen. IV. Béla vereséget szenvedett Daniiltól, az ellenfelek rövidesen szövetségre léptek. IV. Béla és Daniil azután együttesen lépett fel 1246-ban Frigyes ellen. IV. Béla 1245 nyarán II. Ince pápától azt kérte, mentesítse őt II. Frigyes császárnak adott hűségesküje alól, a mentesítést meg is kapta. Berényi IV. Béla külpolitikai tevékenységének elemzése alapján megállapítja, hogy a tatárjárás lényegesen nem gyengítette meg Magyarország katonai-politikai hatalmát.

Ja. N. Scsapov az ókori római naptár oroszországi használatának kérdéseit vizsgálja. Az időszámítás, a naptár a kultúrvilág fontos eleme. A kereszténység egyetemessége megkívánta a pontos időszámítást, hogy a nagy ünnepeket a keresztény világ közösen tudja ünnepelni. A 11–15. századok folyamán az orosz birodalomban használták a római, zsidó és a szláv időszámítást. A hónapok nevei és az asztronómiai ismeretek a klasszikus római tudományból származtak. Ugyanakkor a szláv időszámításban a kalendae-től számított beosztás ritkán fordul elő. A kútfőkben az igen fontos egyházi ünnepeket, a jelentős szentek életével kapcsolatos eseményeket különböző időszámítási rendszerek alatt olvashatjuk. Pszkov és Novgorod szoros kapcsolatban álltak a nyugati világgal, annak kultúrájával. A római eredetű naptár alkalmazásával e nyugati kultúrhatásnak engedtek utat. Egyben pedig a szláv szenteket és egyházi ünnepeket beépítették a klasszikus naptárba. Ez az eljárás arra irányuló törekvés volt, hogy az orosz kultúra az egyetemes keresztény kultúrába épüljön be.

Bartha Antal

FRANTIŠEK KUTNAR:

PŘEHLEDNÉ DĚJINY ČESKÉHO A SLOVENSKÉHO DĚJEPISECTVI. II. OD POČÁTKŮ POZITIVISTICKÉHO DĚJEPISECTVI NA PRÁH HISTORIOGRAFIE MARXISTICKÉ

(Praha, 1977), Státni Pedagogické Nakladatelstvi, 502 l.

A CSEH ÉS A SZLOVÁK TÖRTÉNETÍRÁS TÖRTÉNETÉNEK ÁTTEKINTÉSE. II. A POZITIVISTA TÖRTÉNETÍRÁS KEZDETEITŐL A MARXISTA TÖRTÉNETÍRÁS KÜSZÖBÉIG

Amikor az I. kötet ismertetését megírtuk (ld. Századok 1973. 107. évf. 5–6. sz. 1261–1263.), azzal fejeztük be, hogy kívánatos a II. kötet minél előbbi megjelentetése. Négy évvel az első után meg is jelent immáron a második, befejező kötet. Számos vonatkozásban erre a kötetre is áll az, amit az elsőről annak idején elmondottunk, felépítése lényegében véve azonos, hiszen tankönyvnek készült. Még fejezetszámozása is egyszerűen az első kötetét folytatja.

A VI. fejezet a pozitivista történetírás kezdeteit tárgyalja a 19. század utolsó két évtizedében, lényegében véve Jaroslav Goll tevékenységét. Az új a korábbi kötethez képest, hogy a segédtudományok történetét, a jogtörténetet, az irodalom-, képzőművészet- és zenetörténetet is külön alfejezetek tárgyalják (itt és a következő fejezetekben egyaránt), sőt külön alfejezet foglalkozik a helytörténetírással, illetve a régészettel.

A VII. fejezet a 20. század első évtizedeinek a történetírását tárgyalja, vagyis az első világháború végéig terjedő korszakot, ahol a Goll-tanítványok első nemzedéke veszi át a vezetést, hangsúlyozottan Josef Pekař, Josef Šusta, Václav Novotný, Jaroslav Bidlo és a zenetörténet felől érkezett Zdeněk Nejedlý áll a középpontban. A VIII. fejezet a két világháború közti pozitivista történetírást mutatja be, külön kitérve a gazdaság- és társadalomtörténetre is, amely érdemben ekkor kezd kibontakozni. Végül az utolsó fejezet a marxista történetírás kezdeteit mutatja be, részben a felszabadulás utáni történetbe is belenyúlva, egyes történészek munkássága révén.

Mint már az első kötetben is, itt is két-két alfejezet foglalkozik a szlovák, illetve a csehszlovákiai német történetírás történetével. Az egyes fejezetek bevezetéseként pedig a szerző rövid áttekintést ad a korszak európai történetírásának fő áramlatairól. És ugyancsak az első kötethez hasonlóan, itt is a

szakmabeli történészek munkájáról van szó, bár a gazdaság- és társadalomtörténetben meg a helytörténetnél számos nem is történész képzettségű műkedvelőről is esik szó, akik érdemlegeset alkottak, mondjuk, az erdészet vagy egyes iparágak történetében. De nincs szó a történelmi publicisztikáról, vagy általában a korszak történeti gondolkodásáról.

Kutnar egyéni életpályákra építi fel lényegében véve az egyes korszakok ismertetését, csak néhány oldalban jellemzi az egyes fejezetekben tárgyalt korszakok általános vonásait, elsősorban azt, milyen módon alakultak a történetírás szervezeti keretei, kiadási lehetőségei stb. Az életpályákat viszont abban a fejezetben tárgyalja, amelyben megindultak és kiteljesedtek, de végigköveti további fejlődésüket is. Így mondjuk Pekařról a VII. fejezetben szól, de tárgyalja 1918 utáni tevékenységét is, ám a VIII. fejezetben már nem esik szó róla, csak tanítványairól, ami azért óhatatlanul megváltoztatja a korszak optikáját. Ezért kerülnek szóba az utolsó fejezetben olyan történészek, akik már 1945 előtt mint a marxista történetírás képviselői jelentkeztek, pl. Václav Husa vagy Oldřich Říha, de munkásságuk zömmel már az 1945 utáni korszakba esik, amelyről azonban Kutnar már érdemben nem beszél, igen okosan valamelyik következő nemzedékre hagyva ennek a még élő történetírásnak az értékelését.

Az 1945 előtti korszak vonatkozásában Kutnar nem riad vissza az értékelésektől, s ezek az értékelések – polgári történetírókról van szó! – nagyon méltányosak, elsősorban azt kívánják felmutatni, mit adtak ezek a történetírók a tudománynak, milyen témákat dolgoztak fel, milyen ismeretlen anyagot bányásztak ki, milyen képet adtak egyes korszakokról, azok különböző problémáiról. Ugyanakkor persze korlátaikra is utal a szerző. Különösen arra, hogy a Goll és első tanítványai révén nevelt történész-generációk, amelyek az egész időszakon át az egyetemi és egyéb vezető helyeket betöltötték, mestereik pozitivista szemléletét és módszerét vették át. Ezen a pozitivizmuson pedig Kutnar jórészt azt érti, amit nálunk is így szoktak nevezni, a tények felkutatását és tiszteletét, s azt a – manapság már majdnem naivnak tűnő – meggyőződést, hogy a tények minuciózus mérlegelésével, a források művészetszámba menő kritikájával el lehet jutni a történeti valóság teljes feltárásáig, minden különösebb probléma nélkül. A történésznek csak a forrásait kell megszólaltania, s ennek megfelelően tartózkodnia is kell a bármiféle külső befolyásoktól.

A szerző maga is erre törekszik, ezért alig tér ki arra, milyen változást hozott a történetírás fejlődésében, szemléletében az önálló állam létrejötte. Nem a napi politika befolyásának ábrázolását kérnénk számon a szerzőtől, az valóban csak igen áttételesen hatott, de 1918 azért mégis igen nagy vízválasztó volt. Kutnar inkább a kontinuitást hangsúlyozza, a módszerben, felfogásban, amely tanárok és tanítványok folyamatossága révén érvényesül. Ez persze igaz, de 1918 nagy változását mégis jobban szemügyre kellett volna venni, hiszen Goll pl. ezt már nem tudta követni, de már Pekař és kortársai igen. A csehszlovákiai német történetírásról szólva Kutnar maga is látja, milyen változást hozott az új állami berendezkedés, a többségből kisebbséggé válás, de itt egyszerűen csak rossz néven veszi a németektől, hogy nem fogadták el egyszerre az új állami kereteket. A jelenkor hatásának ez a kiiktatása annál érthetetlenebb, hiszen az első kötetben Kutnar éppen azt bizonygatta igen meggyőzően, milyen szerepe volt a történetírásnak a nemzeti fejlődésben, s még ebben a kötetben is sokszor utal rá, hogy a történészek továbbra is a nemzet szolgálatát tekintették elsőrendű hivatásuknak, anélkül azonban, hogy kitérne arra, milyen módon valósították meg ezt.

A szlovák történetírásnak szentelt két alfejezet az egész köteten belül csak igen kis helyet foglal el, ami megint, mint az elsőben, objektív okokra vezethető vissza, bár olykor talán a kevésbé kidolgozottságra, hiszen Jozef Škultétynek a régi Felső-Magyarországról írt könyvét megemlíti, de nem teszi hozzá, hogy ez a magyar revizionizmus elleni polémia egyik fontos megnyilvánulása volt.

A méltányos és megértő értékelés kapcsán még hadd utaljunk arra, hogy a német történetírás két képviselőjéről megemlíti, hogy a harmincas évek végén bizony a nácizmus befolyása alá kerültek, de korábbi és még inkább későbbi munkásságuk igen figyelemre méltó. A nyugatnémet Eugen Lembergről és az NDK akadémikusáról, Eduard Winterről van szó.

Az életpályák előtérbe állítása azzal a hátránnyal is jár, hogy a korszak egészéről csak egészen rövid képet kap az olvasó az egyes fejezetek bevezető és befejező részeiből, így azután kimarad a századforduló végén a két Hanka-féle hamisítvány körül továbbgyűrűzött vita, holott a nemzeti öntudat fejlődése szempontjából igen lényeges volt, és még inkább, bár említésre kerül, nem kap kiemelt helyet az első világháború előtt a cseh történelem értelméről, ha úgy tetszik a cseh történetfilozófiáról folytatott vita, amelyben nemcsak Masaryk és Pekař, hanem pl. Nejedlý is érdemben állást foglalt, és amely a két világháború között megint folytatódott.

A harmincas évek történetírásának már maga Kutnar is számottevő tényezője. Önmagát el is helyezi egy mellékmondatban, mint Pekař és Šusta tanítványainak egyikét, de saját életútját már nem kíséri nyomon. Ezen csak a kötet végén adott bibliográfia segít valamelyest, amely időrendben sorolja fel munkáit. A múlt századi cseh nemzeti megújulás kérdéseinek alkalmasint ő volt legszakavatottabb kutatója az adott korszakban, a felszabadulás után pedig még inkább elmélyítette gazdaság- és társadalomtörténeti érdeklődését.

A befejezés figyelemre méltó gondolatokat tartalmaz arról, hogy manapság kiveszett a nagyközönségből az érdeklődés a történetírás iránt, amiben a történészek maguk is hibásak, mert nem tudnak jól, olvasmányosan írni. Sajnálatos volna, ha ez az érdektelenség állandósulna, mert hiszen a nemzet emlékezetéről való lemondást jelentené, holott a nemzedékek váltakozásának kontinuuma a nemzet léte szempontjából alapvető.

Kutnar első kísérletnek mondja könyvét. Valóban az első nagyobb szintézis ez, bizonyos hiányosságokkal, amelyekre igyekeztünk rámutatni. Nyilván még egyéb hiányosságokat is fel lehetne mutatni. Csakhogy mindez eltörpül az óriási teljesítmény mellett, hogy Kutnar mégis meg tudta írni a cseh és a szlovák történetírás fejlődését a krónikás kezdetektől a marxista történetírás kibontakozásáig. És mindegyik korszakot egyaránt megértéssel, beleéléssel ábrázolja, kiemeli pozitívumait. A marxista történetírás kezdeteinél is a nagy újdonságot hangsúlyozza, a nép iránti érdeklődést, a nép oldaláról való szemléletet, ami sok polgári történetírór is megnyert, ha, mint megjegyzi, a marxista történetírás uralkodóvá válásában egyéb erők is közreműködtek. A további fejlődésre, a dogmatizmus térhódítására már nem is utal, kellő tapintattal. Ott zárja le az ábrázolást, ahol a pozitívumok jelentkeztek. Első kísérlet – de milyen jól sikerült! Bizonnyal a továbbiakban majd újabb és újabb szempontok figyelembe vételével bővíteni lehet Kutnar munkáját, olykor netán módosítani értékeléseit, de az biztos, hogy ezután minden cseh és szlovák historiográfiai munkának az alapját jelenti majd ez a kiváló mű.

Niederhauser Emil

LITERATURA SOCIALNO-REVOLJUCIONNOJ PARTII „NARODNOJ VOLI"

A „NARODNAJA VOLJA" SZOCIÁLFORRADALMÁR PÁRT IRODALMA 1905.

Zentralantiquariat, Lipcse 1977. 978 l. – hasonmás kiadás

Ritkaság számba menő, ma már nehezen hozzáférhető és felbecsülhetetlen történeti forrásértékkel rendelkező dokumentumkötet fakszimile kiadására vállalkozott az NDK lipcsei Központi Antikváriuma. A vaskos kötet (Literatura socialno-revoljucionnoj partii „Narodnoj Voli" – A „Narodnaja Volja" szociálforradalmár párt irodalma) az 1905-ben Párizsban napvilágot látott gyűjtemény hasonmás kiadása. Ez az első olyan kiadvány, amely a Narodnaja Volja által szerkesztett sajtó – folyóiratok, felhívások, röplapok – lehető legteljesebb összegyűjtésére vállalkozott. Éppen ezért különösnek tűnik az a tény, hogy a narodnyik mozgalom kutatásával foglalkozó történészek szinte egyáltalán nem használják ezt a kiadványt. A kutatók nagy része az 1930-as „Literatura partii Narodnoj Voli " című kötetre hivatkozik, amely pedig jórészt az 1905-ös kiadvány anyagát veszi alapul. De még Sz. Sz. Volk, aki a „Narodnaja Volja" című ismert monográfiájában az 1905-ös kiadást szerepelteti a jegyzetekben, pontatlanul tünteti fel a kötet adatait. A címből nála s másoknál ugyanis kimarad a pártra vonatkozó „szociálforradalmár" jelző, amely pedig végig szerepel magának a folyóiratnak az alcímében és a gyűjtemény címében is. Külön historiográfiai jelentőséggel bír a kiadó személye. A kiadó ugyanis a Szociálforradalmár (eszer) párt, amely a Narodnaja Volját tekinti közvetlen elődjének, s a párt örökösének, politikája folytatójának tartja önmagát. Ez a folytonosság azonban erősen vitatható, hiszen 1905-ben, az orosz forradalmi mozgalom proletár szakaszában, megváltozott politikai, gazdasági és társadalmi körülmények között az eszer párt nem volt és nem is lehetett a Narodnaja Volja teljes megfelelője.

Az előszóban a szerkesztőség kifejti, hogy a Narodnaja Volja szervezete már történelmi jelentőséggel bír, és „Ma már ideje, éppen ideje, hogy ne publicisztikai vagy a jogászok irodalmi és politikai szemléletével, hanem történelmi szempontok alapján közeledjünk a párthoz". (1. l.)

A Narodnaja Volja (Népakarat) elnevezésű párt kiemelkedő helyet foglal el nemcsak a narodnyik mozgalom, hanem az orosz forradalmi mozgalom egész történetében. A párt létrejöttét hosszan tartó vita előzte meg. Az 1876 óta működő „Zemlja i Volja" (Föld és szabadság) nevet viselő forradalmi szervezeten belül egyre jobban kiéleződtek az ellentétek az önkényuralom elleni harc új formáinak felvetésében, a „hogyan tovább? " kérdésének eldöntésében. Az ellentétek végül is 1879 augusztusában, a voronyezsi kongresszuson nyílt szakadáshoz vezettek. Az úgynevezett „ortodoxok", a politikai terror eszközének ellenzői – G. Plehanov, P. Akszelrod, J. Sztefanovics, V. Zaszulics és mások részvételével – megalakították a „Csornij peregyel" (Fekete újrafelosztás) nevű szervezetet. A „Zemlja i Volja" többsége, az „újítók", a „politikai harc" hívei A. Zseljabov, A. Mihajlov, V. Figner, N. Morozov, Sz. Perovszkaja vezetésével létrehozták a „Narodnaja Voljá"t, amely politikai platformjának kidolgozásával, rendkívüli aktivitásával új szakaszt nyitott az orosz forradalmi narodnyik mozgalom történetében.

A „Narodnaja Volja" eszmei-politikai arculatának vizsgálata, a párt tevékenysége és története szempontjából a dokumentumkötet első része a legfontosabb, amely terjedelmét tekintve is tükrözi ezt. A 970 oldalas kiadvány túlnyomó részét – 866 oldalt – ugyanis a „Narodnaja Volja" időszaki kiadványai foglalják le. A párt megalakulása után egyik legfontosabb és legsürgősebb feladatának az önálló sajtó megteremtését tekintette. A „Narodnaja Volja" c. folyóirat így viszonylag hamar, 1879. október 1-én napvilágot látott. A fővárosban illegálisan kiadott forradalmi orgánum megjelenése – amely a forradalmi körök tevékenysége megújulásának és újbóli aktivizálódásának jele volt, és amely nyiltan hirdette az önkényuralmi rendszer megdöntésének szükségességét Oroszországban – váratlanul érte az uralkodó köröket, és elég nagy riadalmat keltett. (Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az a tény, hogy a lap megjelenését követően a szokásosnál is több házkutatást tartottak, és 13 személyt tartóztattak le. Mindez azonban nem gátolta meg – legalábbis egy ideig – a „Narodnaja Volja" lapjának további rendszeres megjelenését.)

A lap szerkesztői – Tyihomirov, Morozov és Mihajlov – színes, változatos és színvonalas folyóiratot hoztak létre, amely végig elsőrendű feladatának tekintette az önkényuralom elleni aktív harc hirdetését. A „Narodnaja Volja" jelentőségét emeli az a tény, hogy az 1880-as évek elején gyakran egyedül töltötte be a harcos forradalmi lap szerepét. Hatását, forradalmi hangvételét tekintve egyedülálló volt a kor illegális sajtójában. A másik narodnyik szervezet lapját megjelenése után rövidesen felszámolták. (Az 1880 eleje óta ezért rendszertelenül megjelenő és hamarosan megszűnő „Csornij peregyel" különben sem gyakorolt olyan befolyást az orosz társadalmi életre, mint a „Narodnaja Volja".)

A „Narodnaja Volja" elsősorban politikai folyóirat volt, amely a fő hangsúlyt a forradalmi párt ideológiai és gyakorlati feladataira helyezte, s figyelmének középpontjában a párt politikai programjának kialakítására irányuló próbálkozásokat állította. A párt programja fokozatosan alakult ki, s az 1880. január 1-én megjelenő 3. számban közölt, „A Végrehajtó Bizottság programja" című dokumentumban nyert végleges formát. Ez a program – amelyben a szerzők kijelentik: „alapvető meggyőződésünk szerint mi narodnyikok és szocialisták vagyunk" – válik az 1880-as évek elején a forradalmi narodnyik tevékenység alapjává. A program a forradalmárok célkitűzését a következőkben jelöli meg: „mint szocialisták és narodnyikok, legközelebbi feladatunknak tekintjük a nép felszabadítását a rá elnyomóként nehezedő jelenlegi államhatalom alól, politikai fordulat végrehajtását a hatalomnak a nép kezébe való átadásának céljából. . . . célunk: megfosztani a mostani kormányt a hatalomtól és átadni azt az Alkotmányozó Nemzetgyűlésnek." (163. l.)

A folyóirat vezércikkei, nyilatkozatai alapján világos képet alkothatunk a szervezet politikai-ideológiai nézeteinek fejlődéséről, kialakulásáról. Az elméleti jellegű cikkek mellett forradalmárok életrajzait, a faluról szóló tudósításokat, aktuális belpolitikai eseményekhez fűzött megjegyzéseket, leveleket – sőt allegórikus verseket, meséket is közöltek rendszeresen. Szomorú érdekesség, hogy szinte alig akad olyan „Narodnaja Volja" szám, amely ne közölne több nekrológot is kivégzett, vagy Szibériában elpusztult forradalmárokról.

A „Narodnaja Volja" hat évfolyamot ért meg. 1879 és 1885 között – változó időközökben – összesen 11 száma jelent meg, valamennyi szerepel a kötetben. A „Narodnaja Volja" szerkesztőségét, nyomdáját többször is sikerült a rendőrségnek felszámolnia. Ezekben az időközökben szünetelt a

„Narodnaja Volja" megjelenése, s ekkor adták ki a „Lisztok Narodnoj Voli"-it (Narodnaja Volja Kisújság) „Forradalmi Krónika" alcímmel. A „Lisztok" rövidebb terjedelmű volt, mint a folyóirat. Jellege is eltér azétól – a hangsúlyt nem annyira az elméleti kérdésekre, hanem az aktuális politikai eseményekre helyezi, hangvétele is szatirikusabb. 1880 és 1883 között 6 száma jelent meg, s ezek is helyet kaptak a kötetben. Az első részben olvashatjuk még a párt egy speciális, munkások számára kiadott folyóiratának – a „Rabocsaja Gazetá"-nak (Munkásújság) – két számát, amelyek 1880 decemberében, illetve 1881 januárjában jelentek meg.

A kötet szerkesztői arra törekedtek, hogy a lehető legteljesebb képet adják a párt sajtó- és propagandatevékenységéről, s így a rendkívül gazdag gyűjteményben az első részben szereplő folyóiratokon kívül helyet kaptak más jellegű kiadványok is.

A második rész három programjellegű dokumentumot tartalmaz. („A párt előkészítő munkája", „A »Narodnaja Volja« párt munkástagjainak programja", „A katonai-forradalmi szervezet programja") Kiemelkedik közülük az A. Zseljabov által fogalmazott „A »Narodnaja Volja« párt munkástagjainak programja", amely a legmagasabb szinten, a legtömörebben foglalja össze a pártnak a szocialista átalakulásról, a jövő társadalmáról kialakított nézeteit, felvetve a munkás-paraszt együttműködés szükségességét is.

A harmadik részben a legkülönfélébb proklamációk, röplapok kaptak helyet. Ezek között találjuk a Végrehajtó Bizottságnak, az 1881. március 1-én a cár ellen elkövetett merénylet alkalmából „az egész orosz néphez", az „európai társadalomhoz", és a nevezetes, III. Sándorhoz intézett felhívását; több, a bebörtönzött forradalmárok által a Péter Pál-erődből írt levelet.

A negyedik rész „Anyagok" címmel közli többek között a párt K. Marxhoz írott levelét, I. A. Grinyevickij, A. D. Mihajlov, A. I. Barannyikov és J. Bogdanovics végrendeletét.

A kötetet áttanulmányozva átfogó képet kapunk arról a szerteágazó, parasztok, munkások, egyetemisták, katonák és értelmiségiek között elméleti és gyakorlati síkon végzett forradalmi tevékenységről, amelyet a „Narodnaja Volja" szervezete folytatott az 1880-as évek Oroszországában.

„A »Narodnaja Volja« szociálforradalmár párt irodalma" című dokumentumgyűjtemény nélkülözhetetlen a korszakkal foglalkozó kutató számára, de haszonnal forgathatják a nemzetközi forradalmi mozgalom története iránt érdeklődők is.

A lipcsei kiadó szép formátumú, színvonalas, jó nyomdatechnikával készített és mindenekelőtt értékes kiadványt bocsátott az olvasóközönség rendelkezésére. A kötetet átlapozva azonban bizonyos hiányérzetünk lehet. Mindenképpen szükség lett volna ugyanis egy rövid bevezető tanulmányra, vagy akár egy szerkesztői előszóra, amelyben ismertették volna a „Narodnaja Volja" tevékenységét, a folyóirat jelentőségét. Érdekes lett volna arról is olvasni, milyen meggondolások vezették a kiadót, amikor ennek a kötetnek a kiadását elhatározta.

Szabó Magdolna

L. P. LIPINSZKIJ:

SZTOLÜPINSZKAJA AGRARNAJA REFORMA V BELORUSZSZII

Minszk, Izdatel'sztvo BGU im. Lenina, 1978. 223 l.
A SZTOLIPINI AGRÁRREFORM BELORUSSZIÁBAN

Az 1905-7. évi polgári demokratikus forradalom az alapjában még mindig feudális Oroszország gazdasági, társadalmi és politikai átszervezését elodázhatatlanná tette. Utat kellett nyitni a mezőgazdaság kapitalista fejlődésének, és szélesíteni kellett a cárizmus társadalmi bázisát, hogy az „alulról" jövő forradalmi kezdeményezést megelőzhessék. Ebben a vonatkozásban a sztolipini reform a cárizmus „ellenforradalmaként", lenini szóhasználattal, „agrár-bonapartizmusként" értelmezhető.

A szovjet kutatók figyelme már az 1920-as évektől kezdve az agrárkérdés 1917 előtti megoldatlanságára, a falun érvényesülő feudális és kapitalista tendenciák összecsapására, a cárizmus reformkísérleteire irányult. A témakör feldolgozásával többek között P. N. Persin (Ucsasztkovoe zemle-

pol'zovanie v Roszszii. Moszkva, 1922), I. V. Csernüsev (Agrarnüj voprosz v Roszszii, Kurszk, 1927.), P. N. Efremov (Sztolüpinszkaja agrarnaja politika Moszkva, 1941.), Sz. M. Dubrovszkij (Sztolüpinszkaja zemel'naja reforma. Moszkva, 1963.), A. Ja. Avreh (Sztolüpin i Tret'ja duma. Moszkva, 1968.), Sz. M. Szidel'nikov (Agrarnaja reforma Sztolüpina. Moszkva, 1973.) foglalkozott.

Lipinszkij könyvének megjelenését és aktualitását az alábbi körülmények indokolják: egyrészt az, hogy a reform oroszországi vizsgálata során Belorussziára vonatkoztatva eddig csak részeredményeket publikáltak, másrészt az, hogy a reformpolitika az orosz birodalom nyugati kormányzóságaiban sajátosan és specifikusan érvényesült, és végül, a burzsoá – elsősorban az angol és amerikai – történetírásnak az ország „modernizálásáról", Oroszország nyugati mintára történő „békés átalakításáról" szóló hamis tételeinek cáfolata.

A gondosan szerkesztett, könnyen áttekinthető történeti monográfia első fejezete (A sztolipini agrárreform előfeltételei) a belorusz kormányzóságokban megindult kapitalista fejlődés lényegét tárja fel 1861 és a reform bevezetése közötti periódusban. A kapitalista árutermelés előretörését nemcsak a mennyiségi növekedés, hanem a gazdaságok specializálódása, az új technikai kultúrák elterjedése jelzi. Gyorsan nő a burgonya, a len és a kender vetésterülete, de a belterjes állattenyésztést szolgáló takarmánynövények magvai is a 19. század utolsó negyedében kerülnek először nagyobb mennyiségben a földbe. A biztosabb jövedelmet nyújtó állattenyésztés (vágómarha, sertés) elsősorban a nagybirtokosok és a gazdag parasztok figyelmét kelti fel.

A földtulajdon koncentrálódása növeli a lakosság többségét alkotó szegényparasztoknak (5 gyeszjatyina alatti földtulajdonosok) és agrárproletároknak a számát, akik vagy az uradalmakkal és kulákgazdaságokkal létesítenek szerződéses munkaviszonyt, vagy a zömében mezőgazdasági terményeket feldolgozó, kezdetleges technikát alkalmazó üzemekben (tejtermékek, keményítő előállítása, húsfeldolgozás, szeszfőzés) vállalnak munkát, vagy pedig a kormány szerény anyagi támogatásával a birodalom lakatlan vidékein próbálnak egzisztenciát teremteni. Elmélyült a parasztság vagyoni differenciálódása, szociális egyenlőtlensége, fokozódott a pauperizálódott rétegek kizsákmányolása.

A reform gyakorlati megvalósítását tárgyalja a szerző a második fejezetben (Az agrárreform bevezetése Belorussziában). Az 1906. március 4-i cári ukáz az új agrárreform közvetlen végrehajtását a kormányzósági és a járási földrendező bizottságokra ruházta. A helyi hatóságoknak kellett megoldani „a falu átszervezését": a föld közös birtoklásának a magántulajdonnal való kiszorítását, a tanyarendszer kialakítását, a telepítések előmozdítását. A kapitalista viszonyok terjesztésében a cári kormány fontos szerepet szánt az ún. Parasztbanknak. A pénzintézet nemcsak a magán-, hanem a kincstári földek értékesítését is végezte, s ezzel az új agrárpolitika megvalósításának egyik legszámottevőbb eszköze lett. Lehetőség nyílott arra, hogy a latifundiumok tulajdonosai földjeik egy részét eladják, a maradékot pedig modernizálják. Ilyen irányú tevékenységükhöz mindennemű technikai és agronómiai támogatást megadott a kormány. Mezőgazdasági terményeket értékesítő társaságokat, gépeket (gabonatisztítók, ekék, cséplőgépek stb.) kölcsönző szervezeteket létesített, bemutató és mintagazdaságokat alapított, kiépítette a szaktanácsadói rendszert.

Az új körülmények a falusi burzsoáziának és a középparasztságnak kedveztek, amely tulajdonát megnövelte, míg a szegényparasztság föld utáni vágya továbbra is be nem teljesült álom maradt. Ennek következtében a tanyarendszer kiterjesztése és általánossá tétele nem mehetetett végbe. Így a parasztkérdést a földnélküliek áttelepítésével (1907-ben 97 133, 1908-ban 102 515 fő költözött el Belorussziából, zömében a mogiljovi és a vityebszki kormányzóságokból), ideiglenes munkaalkalom teremtésével (Poroszország), amerikai kivándorlással (grodnoi kormányzóság) próbálják megoldani.

A monográfia harmadik fejezete (A reform gazdasági, társadalmi és politikai következményei) a sztolipini reform eredményeit veszi számba. Pozitívumként említi a szerző, hogy a kapitalista árutermelés az egész mezőgazdaságban tért hódít, egyre több uradalmi birtokon alkalmazzák az új agrotechnológiai és -technikai eljárásokat (vetésforgó, zöld- és műtrágyázás, növénynemesítés, fajtiszta állatok tenyésztése stb.). Rámutat arra is, hogy a mezőgazdasági dolgozók 60-80%-a bérmunkából élő, földnélküli vagy kisparcellás paraszt. L. P. Lipinszkij óva int attól, hogy a kapitalizmus térhódítását akár a belorusz, akár az orosz falvakban túlértékeljük, hiszen – Lenin megállapítása szerint – a 20. század eleji parasztság nem kapitalista, hanem sokkal inkább feudális társadalmi osztályként van jelen. Mivel a cári kormány gazdasági, társadalmi és politikai elképzeléseit a városi és a falusi burzsoázia gyengesége miatt nem tudta valóra váltani, az önkényuralmat felváltó polgári monarchia sem jöhetett létre.

A monográfia pozitívumait – a logikus szerkesztést, gazdag adatközlést, széles forráshasználatot (Moszkva, Leningrád, Vilniusz, Grodno archívanyaga, statisztikai évkönyvek, adattárak stb.), a teljességre való törekvést, csökkenti Lipinszkij azon következtetése, amely a sztolipini agrárreform sikertelenségét a parasztoknak a tanyarendszertől való idegenkedésével, a kormány telepítő akcióiban elszenvedett csalódásaival magyarázza. Nem tagadhatjuk a földbirtokos – paraszti viszony lényeges, esetenként döntő jelentőségét, de nem fogadhatjuk el azt a belorusz belpolitikai élet egyetlen, mindent meghatározó tényezőjeként. Az agrárreformot a cárizmus, belorussziai kolonizációs és nemzetiségi politikájától függetlenül, attól elszakítva vizsgálja a szerző. Így egy fontos problémakör felvázolásával és kibontásával adós maradt.

Gebei Sándor

FERDINAND MAY:

A „FEKETE KÉZ"

(Népszerű történelem sorozat. Budapest, Kossuth Kiadó. 1979. 239 l.)

Ferdinand May, az 1896-ban született, s számos történeti regényéről ismert régi német baloldali-kommunista író könyvét eredetileg a berlini Verlag Neues Leben jelentette meg „Das Attentat in Sarajevo" címmel. (A magyar kiadás nem éppen szerencsés címváltoztatására még visszatérünk.)

A könyv „műfaját" tekintve nem népszerű történelem, hanem történelmi tárgyú dokumentumregény. Jóllehet, az olvasó számára e megkülönböztetés talán nem olyan fontos, a történész kritikus számára elengedhetetlen. Míg egy népszerű történeti munkának a történettudomány által feltárt történeti képet kell produkálnia, s ennek az igénynek nem mondhat ellent a népszerű forma, egy történelmi dokumentumregénynél a szerzőnek más követelményeknek kell eleget tennie. Egyrészt regényt kell írnia, vagyis irodalmi értékű művet kell létrehoznia, másrészt a történeti valóságot fő vonásaiban követnie kell, bár az ábrázolás egyes mozzanatai eltérhetnek ettől. A szereplők, amennyiben történeti személyiségek, nem cselekedhetnek és gondolkodhatnak teljesen az írói fantázia szerint, figurájuk egészében nem cáfolhatja a történetileg valóságost. Ugyanezt kell elmondani a történeti személyiségekkel kapcsolatos főbb eseményekről is. – Ferdinand May könyve mindezen követelményeknek túlnyomóan eleget is tesz, ám nem problémamentesen.

A munka egyik legfőbb erényeként kell kiemelni, hogy a szarajevói merényletet szélesebb történelmi keretben elhelyezve mutatja be; a szerző tág történelmi hátteret rajzol a szarajevói dráma számára. Az indítás is az esemény összefüggésébe vágó, noha nem a merénylet közvetlen kapcsolatrendszerébe tartozó folyamatokra utal: a szerző már az első oldalakon a német császár szűk környezetébe vezeti el olvasóját. A későbbiek során megismerkedünk Ferenc József és Ferenc Ferdinánd személyiségével, környezetével is. Jó ecsetvonásokkal festi a szerző a belgrádi különböző jelentős politikai tényezőket is: Pasics és a kormány, a „Fekete Kéz" tisztjei, az orosz követség vezető személyiségei kerülnek bemutatásra. Végül különös gonddal ábrázolja a boszniai szerb ifjakat (Princip, Grabez stb.).

Mindezzel a szerző a szarajevói merénylet egyik fő történeti problematikáját alapjában jól, a történettudomány mai értékeléseinek szintjén mutatja be. A szarajevói merénylet – közismert – a világháborúba torkolló júliusi háborús válság nyitányává vált. Közvetlen elindítója tehát a háborús válságnak, ám ennek lényegét és menetét a nagyhatalmi ellentétek viszonyrendszere határozta meg. Nem a szarajevói merénylet ad magyarázatot a háborús válságra, de annak kialakulása attól nem különíthető el. Az igazi összefüggések tehát csak akkor domborodnak ki, ha a szarajevói merényletet szélesebb történelmi háttérbe ágyazva fogjuk fel. Ferdinand May dokumentumregénye segíti az olvasóját abban, hogy ezt a történeti valóságot jól megértse.

Kevésbé sikeres a szerző regénye a szarajevói merénylet másik nagy kérdésének megoldásában. A merénylet – noha széles történeti háttérben alakul ki – közvetlenül két tényező műve: egyrészt a boszniai szerb nacionalista-anarchista diákok mozgalmának (Mlada Bosna) eredménye, másrészt a szerb

kormánnyal is szemben álló titkos szerbiai tiszti szervezkedés (Egyesülés vagy Halál, más néven Fekete Kéz) produktuma. E két mozgalom, illetve szervezet részességének súlya és jelentősége a merénylet előkészítésében immár több mint félévszázados, de még mindig eleven vitakérdés. Elég itt az újabbak közül utalni az osztrák Friedrich Würthle 1975-ben Bécsben megjelent könyvére (Die Spur führt nach Belgrad), mely egyoldalúan a belgrádi szervezet művének tekinti a merényletet, illetve Wayne S. Vucinich tanulmányára (Mlada Bosna and the First World War. In: The Habsburg Empire in World War I. New York, 1977.), mely a belgrádi szervezet jelentőségét a merényletben túlságosan is elhalványítja. Úgy tűnik, hogy éppen e vitakérdés elevensége, vagyis az, hogy a történettudomány nem alakított ki általánosan elfogadott koncepciót, szabad kezet ad Maynak az ábrázolásban. Csakhogy az utóbbi másfél évtizedben egyre nagyobb tért hódít a probléma szakszerű tárgyalása, amely a fellelhető teljes forrásanyagra támaszkodva elfogulatlanul próbálja megoldani a kérdést. Ezen újabb ábrázolások szerint a merénylet a Mlada Bosna mozgalomból *kinövő* akció, de a Fekete Kéz *közreműködése* nélkül nem valósulhatott volna meg. May ábrázolása nem ebben a felfogásban készült. Ő fordítva látja: a boszniai diákok a Fekete Kéz közreműködői voltak.

Sajnos, a magyar kiadás címe ezt a szakszerűtlen megfordítást még jobban hangsúlyozza. Kár volt eltérni az eredeti német címtől. Ettől eltekintve azonban a magyar kiadás változtatásai hasznára váltak a munkának. Így indokoltnak tűnnek a rövidítések, és a képanyag megváltoztatása is. Ám ha a magyar kiadás képválogatása jobb is, mint az eredeti németé, a képfeliratok egy része, sajnos, felületes.

Végül egy megjegyzés még, amely összefügg az egész sorozattal: A Népszerű Történelem sorozatban természetesen különböző műfajú munkák is megjelenhetnek. De az olvasó hozzászokott ahhoz, hogy itt igaz történelmet kap: népszerűen a történettudományt. Ezért a figyelmet legalább egy utószóban fel kell hívni, ha a sorozatban dokumentumregény jelenik meg, s jelezni kellene itt a regénybe foglalt történeti kép esetleges eltéréseit a történettudomány eredményeitől.

Galántai József

ROGER FALIGOT:

JAMES CONNOLLY ET LE MOUVEMENT RÉVOLUTIONNAIRE IRLANDAIS

Préface de Nora Connolly. Paris, Maspero. 1978. 333 l.

JAMES CONNOLLY ÉS AZ ÍRORSZÁGI FORRADALMI MOZGALOM

Connolly alakja az utóbbi évtized termése után már nem ismeretlen a magyar közvélemény számára sem. Lexikonokban megtalálhatja a nevét, és különböző munkák részletesebben is foglalkoztak tevékenységével, eszmerendszerével. Mindebből kiviláglott, hogy kivételes jelenséggel állunk szemben, olyan marxista teoretikussal, aki Nyugaton (de a kelet-európai országokéra emlékeztető politikai és szociális, gazdasági struktúra adottságai között) szocialista és marxista eszmerendszerét nagyon is az adott országok konkrét körülményeire kívánta és próbálta alkalmazni, aki egyszerre volt teoretikus és gyakorlati politikus, aki mindvégig elutasította a reformista elképzeléseket, s éppen ezért gyakorlata egy forradalmár gyakorlata volt. A legszorosabb értelemben vett részt szocialista pártok alakításában, lapok létesítésében, szakszervezetek megerősítésében – sőt a forradalmi önvédelmi (de nemcsak önvédelmi) hadsereg-milícia kialakításában. Ez utóbbi viszont már átvezet egy részben másik területre: a nemzeti kérdésre. S ez ekkor azt jelentette, hogy miként lehet előmozdítani Írország függetlenségének kivívását. De Connolly nem állt meg ennél a kérdésfeltevésnél, ő maga élesen szembekerült az ír polgári nacionalisták nagyon széles táborával, s több ízben mutatott rá, hogy az ír tőkések és nagybirtokosok mint fordultak szembe, törték le az ír munkások és parasztbérlők mozgalmait. A szocialista program és a forradalmi nemzeti függetlenségi mozgalmak összekapcsolódása, s mindennek teoretikus analízise ritka jelenség a századforduló időszakában, s nem utolsósorban ez a magyarázata, hogy Connolly írásai az utolsó másfél, két évtizedben, amikor számos országban szinte eszmei előfutárt látnak benne, annyi új

kiadást értek meg. Végül van még egy mozzanat, amely elméleti munkásságát érdekessé teszi, – s ez szövődése a vallásos szemlélettel. A Connolly-val rokonszenvező irodalom sokszor adós marad a válasszal: hogyan viszonylik ez a századforduló idején még erős szocialista, humanista, de egyúttal racionalista gondolkodásmódhoz? A Connolly iránt elkötelezett szerzők ezt az összefüggést alig vizsgálták.

Faligot munkájának értéke a jó csoportosítás és a világos kifejtés, éles exponálás. Ennek érdekében a nyitó fejezetnek is mindjárt az 1916 áprilisi nevezetes felkelés, s annak angol részről történt kegyetlen elfojtását választja – hogy azután visszafelé gombolyítsa az események és a elméleti problémák fonalát. Sikerült alfejezeteknek tekinthetők azok, ahol egyfelől az angol „ulsteri" blokk, másfelől az ír nemzeti burzsoázia, a féniánusok pártjának kialakulását, állásfoglalásait elemzi. Faligot egyik esetben sem táplál semmiféle illúziót a tekintetben, mintha ténylegesen tartósabb együttműködésre, vagy akárcsak az ellentétek eltompulására számíthattak volna bármelyik esetben is. Jól megfogalmazott, – de a Connolly irodalomban kevéssé új – alfejezeteknek tekinthetők azok, amelyek egyfelől Connolly amerikai „tanulóéveit" – s szindikalizmusának elmélyülését, az 1913-as nevezetes dublini általános sztrájkot, avagy Connolly határozottan internacionalista és antimilitarista nézetének kiforrását mutatják be 1914-et követően. Talán külön kiemelhető az a probléma, hogy Connolly miként vélekedett az amerikai szocialista mozgalom nagy és komoly nemzetközi befolyással rendelkező teoretikusáról, De Leonról, hiszen tudvalevő, hogy a két szindikalista és radikális teoretikus mégsem jutott közös nevezőre.

A kevésbé ismert (s talán kicsit el is koptatott) témák: a forradalmi Irish Citizen Army felállítása, amelyben Connolly mellett a kor egyik legnagyobbhatású szakszervezeti vezérének és népszónokának, Jim Larkinnak volt a legnagyobb szerepe. Az ICA 1914–1916 között jött létre, s az 1916 tavaszi felkelésben a felkelés gerincét alkotta. Érdekes alfejezet az is, amelyben Faligot a nők helyzetét, s Connolly idevágó elképzeléseit elemzi, illetve ahol a kulturális kérdésekkel foglalkozik.

Néhány kritikai észrevételt is kell fűznünk a kötethez. Ezek részint a bibliográfiát érintik, amely szerfelett pontatlan. Számos munkát a megjelenési hely megjelölése nélkül említ; egy-egy nagyobb gyűjteményes munka esetében csak annak szerkesztőjét nevezi meg s nem a témára vonatkozó tanulmány szerzőjét. Számos ország Connollyra vonatkozó, és egyéb ír tárgyú irodalma teljesen kimarad. Ugyanígy meglepő a névmutató is. Közismert nevekhez magyarázatokat fűz (Lenin, Gladstone), ahol viszont feltétlenül szükséges volna, teljesen hiányoznak a különben megadható anyagok. Ismét másutt hibás adatok szerepelnek (Kautsky születési éve), vagy meglepő minősítések: Tom Mann-t nagy leegyszerűsítés e korszakban egyszerűen forradalmi szindikalistaként kezelni, s még megdöbbentőbb Snowdennek szindikalistaként való feltűntetése. Eleanore Marx „besorolása" szintén felületes.

Ennél lényegesebb a kötet arányait és problémalátását érintő észrevétel. Faligot munkája 12 fejezetre tagolódik, 11 fejezetben 286 oldalon taglalja a tulajdonképpeni témát 1916-ig, hogy azután az utolsó fejezetben, mindössze 24 oldalon adjon „kitekintést" a későbbi eseményekre, s mintegy körvonalazza, kijelölje Connolly „örökségének" helyét. Ez a 12. fejezet nemcsak azért tűnik kevéssé sikerültnek, mert aránytalanul rövid, hanem azért is, mert rendkívül leegyszerűsítve nyúl egy problematikus korszakhoz. Hiszen nem kevesebbről van szó, mint hogy a századforduló környékén az ír munkásmozgalom, méghozzá a szocialista munkásmozgalom, virágba szökkent, az egész ír progresszió gerince lett, sőt még a vezetést is magának vitathatta, – mire viszont az új Írország megszületett, ez az ír munkásmozgalom nemcsak „hegemon voltát", hanem kombattáns potenciális rivális szerepét is elveszítette. Faligot ezzel a problémával csak annyiban néz szembe, hogy bizonyos objektív nehézségeket megjelöl, hangsúlyozva, hogy a szocialistáknak az erős vallási és polgári nacionalista befolyással is meg kellett küzdenie, de alapjában úgy véli, hogy a forradalmi szocialista csoportok nem tudtak megfelelő alternatívát kínálni, egyfelől a polgári nacionalista, másfelől a reformista szakszervezetekkel, illetőleg ír munkáspártiakkal szemben (akik mellesleg szintén erősen meggyengültek). Faligot természetesen igyekszik feletetet is adni erre a „hiányra", s elsősorban a forradalmi mozgalom 1916-os lefejezésére, az iszonyú véreszteségre mutat rá, majd néhány sorban nagy gyorsasággal pergeti le az 1920-as, 30-as évek forradalmi balszárnyán végbemenő kommunista pártalakítási kísérleteket, szakadásokat, lapalapításokat, mindebbe beleszőve a Komintern szerepét, Larkin külön befolyását, majd a sztálini korszak és Trockij

befolyásának kérdését, – ami mind valóban hatott az ír kommunista mozgalom alakulására. Ilyen tömör összefoglaló azonban eleve újabb kérdésözönt támaszthat csak, amelyre e kötet olvasója már nem kap feleletet. S ugyanekkor a kor egyik kétségtelenül központi alakja, Larkin mondanivalója, útkeresése is a valóságosnál jóval szegényesebbé vált. Vagyis az 1921–1939-es korszak munkásmozgalmának felvázolásához, s főként megmagyarázásához e kötet csak kevés segítséget ad. Egy azonban bizonyos: a kötet rendkívül élesen utasítja el a De Valera-féle polgári nacionalista alternatívát.

Jemnitz János

HORVÁTH PÁL:

VERGLEICHENDE RECHTSGESCHICHTE. WISSENSCHAFTSGESCHICHTE UND METHODIK

ÖSSZEHASONLÍTÓ JOGTÖRTÉNET. TUDOMÁNYTÖRTÉNET ÉS MÓDSZER

Akadémiai Kiadó. Budapest, 1979. 363 l.

A jogtörténeti kutatómunka határainak kiterjesztése a magyar és a nemzetközi tudományos életben egyaránt megfigyelhető. Ez egyrészt a modern jogtudománnyal szemben támasztott követelményekkel, másrészt a történeti kutatások kiterjesztésével függ össze. Ez és más összetevők eredményezték, hogy az állam- és jogfejlődés vizsgálata egyre kevésbé korlátozódik egy állam területére; átlépi az országhatárokat. Tanúi vagyunk egy olyan szükséglet kialakulásának, amely a jogfejlődés tényezőinek vizsgálatába az általános összefüggéseket is beletartozónak érzi.

A jogtudomány ezt a fejlődést gyakran a történetiség új szüleményének tekinti, pedig gyökerei a felvilágosodás idejéig nyúlnak vissza. Az összehasonlító jogtörténeti kutatások rendkívül változatos formái a magyar jogtudomány fejlődését sem hagyták érintetlenül, hiszen a 18. század második felében megjelent az egyetemen az európai államok statisztikája mellett a más népek jogrendjének a vizsgálata is. Barits Béla, Kollár Ádám Ferenc és Hajnóczy József tanaiban kétségtelenül megtalálható az összehasonlításra való törekvés. A regionális szemlélet gondolata a csaknem 100 évvel későbbi jogtörténetírásban jelentkezett. Wenzel Gusztáv, a történeti jogi iskola kiváló képviselője, a jogtudomány regenerációját az összehasonlító jogtudományban látta. A korábbi jogot nem megsemmisíteni akarta, hanem alapjait a reformok kiindulópontjaként felhasználni. Éppen ezért ő kereste először az összehasonlítás módszertani lehetőségeit. Főleg magánjogi céloknak alávetett koncepciója az 1870-es években néhány alapvető módszertani szemléleti kérdést vetett fel. Annak ellenére, hogy az összehasonlító jog gondolata nem tőle, hanem a reformkor liberális jogi gondolkodóitól származott, az irodalomban ő kísérelte meg elsőként megvetni a komparatisztika módszertani alapjait. Próbálkozása azonban megakadt az „uralkodó eszméknél", amelyeket a nép érdekében, a jogélet vívmányainak védelmében vélt feltárandónak.

A pozitivista Hajnik Imre nézetei e téren gyors fejlődést hoztak. Az 1870-es évek elején még csak a kontinentális összefüggéseket hangsúlyozta, amelyek hatása alól a magyar nemzet sem tudta magát kivonni. A magyar bírósági szervezetről és perjogról szóló munkájában bizonyságot adott komparatív nézeteiről, amelyekkel a magyar viszonyok jobb megértését szolgálta. Kétségtelenül pozitív állásfoglalást találunk Király Jánosnál, aki meghatározott földrajzi környezetben vizsgálta a jogfejlődést. A nemzeti jogi iskola a komparatisztika fejlődésére bénítólag hatott, illetve az ellenforradalmi korszak végéig a tudománytalan, a csaknem minden összefüggést kizáró világkép kialakítását segítette elő. Ettől függetlenül értékes művek is jöttek létre a módszertan és különösen a történeti segédtudományok (heraldika, pecséttan, hivataltörténet, palográfia stb.) terén. Ebben az időben is voltak kutatók, akik az egyoldalúságot csökkenteni igyekezve, a középcurópai jogtörténet gazdasági és társadalmi összefüggései felé fordultak. Különösen vonatkozik ez

Murarik Antalra, aki a magyar és a szláv jog összehasonlító analízisét adta. Ez a kezdeményezés azonban a 25 éves ellenforradalmi korszakban nem nyert támogatást.

A kérdésben a magyar jogtudomány utolsó negyedszázados fejlődése hozott fordulatot. A marxista jogtudomány megszilárdulása a történeti jogtudomány fejlődésének új korszakát hozta. A jogtörténetírás összehasonlító tendenciájának egyre fontosabb, meghatározó tényezője lett a szocialista országok kutatómunkája. Új életre kelt a népek és a nemzetek jogfejlődésének, valamint e jogfejlődés általános összefüggéseinek a vizsgálata, amelyre a marxista jogtudomány figyelmünket irányítja. A változás különösen a szocialista jogtörténetírás kialakulásakor feltűnő, amikor újból megjelent a leíró jellegű „általános jogtörténet".

Az összehasonlító jogtörténeti módszer nélkülözhetetlen feltétele az analízis, ami a történeti értékű forrásanyag nélkül nem végezhető el. Ebből ered a felismerés: a komparatív vizsgálat kiegészíti a konkrét történeti kutatásokat, szoros összefüggésben áll a pragmatikus módszer tárgyát képező forrásanyaggal és a források hitelességével. A jogtörténeti analízis ugyanis a gazdaság- és társadalomtörténet adatainak egész skáláját feltételezi, amelyek a jogi szabályozással együtt az adott korszak hiteles történeti bizonyítékai.

A szerző hangsúlyozza, hogy a történeti és a jogtörténeti források nem mindig azonosak, szűkebbek vagy tágabbak lehetnek. Az írott történeti források megjelenése a jogtörténetírásban speciális módszerekhez vezetett, amelyek visszahatottak a történettudomány fejlődésére is. Jellemző példa erre a meghatározott társadalmi-gazdasági fejlődést tükröző írott jog megjelenése. A beható jogtörténeti analízis kimutatja, hogy a jogi normákat egy bizonyos cél elérésére hozták. Ennek ellenére különösen az újkori kutatásoknál a történettudomány néha nem szentel a törvényekben lefektetett jogi normáknak olyan figyelmet, mint a korábbi évszázadokban. Gyakran a kodifikált normákat sem vizsgálják arra hivatkozva, hogy az adóügyi, gazdasági, statisztikai, könyvelési stb. történeti források megbízhatóbb adatokat szolgáltatnak, mint az egzakt jogi dogmatikai meghatározások vagy az intézményi szervezetet tartalmazó törvénykönyv. Szerző szerint ez néha megengedhető, a törvények vizsgálata azonban hozzásegít a kontinentális összehasonlítás elvégzéséhez. Elég a Code Civil-re vagy a polgári törvénykönyvekre utalni.

A tudománytörténettel logikai összefüggésben álló összehasonlító jogtörténeti metodológia érintkezik a filozófiával, a jogi, a gazdasági és a történeti tudományokkal. Erre a marxista jogtudomány hívta fel a figyelmet, hangoztatva a komplex (jogágak, intézmények, funkciók, terminológia, jogeszközök, recepció stb.) összehasonlítás szerepét.

A szerző az intézményekre koncentrált összehasonlító vizsgálatok pozitív tapasztalatait ismerteti. Hangoztatja, hogy az intézményi összehasonlító módszert a jogtudomány ma már nem nélkülözheti. Elveti a minden időket túlélő „örök intézmények" gondolatát. Szeretné felhívni azonban a figyelmet a jogfejlődésben mutatkozó konstans elemekre, amelyek az eddigieknél nagyobb figyelmet érdemelnének.

A funkcionális összehasonlítás fontos szerepet játszik a társadalmi–gazdasági nézőpont fejlesztésében. Ma már tudjuk, hogy sem az egyes intézmények, sem a jogfejlődés folyamata nem redukálható egyedül az állami funkciókra. A szerző fellép ugyanakkor a funkcionális összehasonlítás határainak kiterjesztése ellen. Ezt csak akkor tartja jogosultnak, ha azokat a társadalmi–gazdasági viszonyokat is vizsgálja, amelyek között az analizált funkciók megvalósulnak. Olyan intézményfunkciók azonossága, amelyek különböző jellegű társadalmi érdekeket fejeznek ki, csak formális analógiákhoz vezethet. A funkcionális összehasonlítás feltétele tehát az azonos vagy közelálló társadalmi médium. Ezek ellenére csaknem kimeríthetetlenek a funkcionális összehasonlító módszer lehetőségei.

B. Kállai István

ANTONIO VÁZQUEZ GALEGO:

LA CONSOLIDACIÓN DE LOS MONOPOLIOS EN LA DÉCADA DEL 20.

(La Habana, 1975. Editorial Arte y Literatura, 84)

A MONOPÓLIUMOK MEGSZILÁRDULÁSA CAMAGÜEYBAN AZ 1920-AS ÉVEK KÖRÜL

A munkásszármazású szerző, jelenleg a camagüeyi levéltár igazgatója, tanulmányával 1975-ben díjat nyert a Kubai Fegyveres Erők Politikai Igazgatósága által évente meghirdetett pályázaton.

A tanulmányban a szerző számtalan olyan anyagot ismertet, amely az országos gazdasági, politikai hátteret festi: a függő köztársaság létrejöttét, az észak-amerikai gazdasági behatolást és katonai megszállásokat, azt, hogyan segédkezett a hazai „cukorburzsoázia" – régi, a 19. század végén a spanyolellenes függetlenségi háborúkban szerzett pozitív hírnevét felhasználva – az észak-amerikai monopóliumok kubai térhódításában. E térhódítás fő területe a vasút volt. A vasútépítkezés elsősorban a cukortermelés igényeihez igazodott, és a kikötők felé irányult. Az észak-amerikai társaságok olcsón vagy ellenszolgáltatás nélkül kaptak földet az építkezésekhez. A kubai kormányok „a nagy vállalkozások támogatásá"-val idegen érdeket szolgáltak ki. Legjobb példa erre a *retrato törvény* (1906), mely szerint a kubai kormány újabb vasútépítésekre kamatmentesen és határidő nélkül nyújtott tetemes összegű segélyt.

Egy másik törvény *(Tarafa törvény)* az összes camagüeyi vasútvonal, valamint az összes tengeri és szárazföldi cukorkikötő ellenőrzését biztosította az észak-amerikai Cuban Railroad Co. számára. A törvény védői és ellenzői közötti viták a cukor- és vasútmonopóliumok közötti ellentmondásokat tükrözik. A törvény elsődlegesen a dolgozó osztályok, valamint a monopóliumok és a velük szövetséges burzsoázia közötti ellentmondásokat élezte ki.

A monopóliumokat kiszolgáló köztársasági elnökök politikájával szemben Camagüey provinciában a *La Chambelona* elnevezésű liberális mozgalom bontakozott ki. Célja Menocal elnök újraválasztásának megakadályozása volt. Jelszavuk: „A Chambelona nem lesz konga" (vagyis táncmulatság) elszántságukat tükrözi. 1917-ben felkelést robbantottak ki. Vezérük *Gustavo Caballero*, a spanyolellenes függetlenségi háború veteránja a mozgalmat kiterjesztette Camagüeyből Las Villas és Oriente tartományra is. Hónapokig védekeztek a kormány szárazföldi és tengeri fegyveres erőivel szemben, végül Gustavo Caballero fogságba esésével és meggyilkolásával a mozgalom és a felkelés elbukott.

A Tarafa-törvény ellenzői, akik a külföldi érdekek támogatásával szembeszálltak, a hazai tömegeket érintő kérdéseket figyelemre sem méltatták. A cukortermelési holtidőszakban a vasúttól is elbocsátották a munkásokat. Camagüeyban 1923 május végén a zafra (cukornádaratás) befejezésével 400 munkást bocsátottak el. Az éhbér és az éhezés mindennapos volt. A munkásvezérek ellen pedig a monopólium gyilkosokat bérelt fel.

Vázquez Galego a továbbiakban Marx egy Engelshez írott levelét (1857, London) idézve elemzi a hadsereg jelentőségét a gazdasági fejlődésben. Camagüeyban, a Marx által írottakhoz hasonlóan, a hadsereg által alkalmazott iparosok bérezése és az üzemek szervezeti formája volt az alapja a bérmunka és a cukorfeldolgozó nagyüzemek (centrálok) kialakulásának. Továbbá a centrálok munkásai, az Antillákról behozott mezőgazdasági munkások mellett, nagyrészt a spanyol hadsereg 1898 utáni felszámolásával felszabadult eemberekből toborzódtak. A munka a hadsereg másfajta szerepét is bemutatja. 1917 és 1922 között az észak-amerikai tengerészek és katonák Camagüeyban vettek részt kiképzésben. Jelenlétük azonban más célt szolgált: a liberális felkelés idején a sztrájkoló munkások megfélemlítését, a centrálok érdekeinek védelmét.

Az 1920-as évek körül a munkásmozgalom egyre nagyobb méreteket öltött. A tízes évek segélyző mozgalmai és gazdasági harca mellett most már az ideológiai harc is döntő szerephez jutott. A kubai munkásmozgalom vezető ereje a cukormunkások közül került ki, az ő helyzetük volt a legrosszabb. Bérük 1/3-a volt az észak-amerikai mezőgazdasági munkások bérének. 1910-ben, *Carlos Loveirával* az élen létrehozták a Camagüeyi Vasút Alkalmazottainak Kubai Szövetségét *(Liga Cubana de Empleados de Ferrocarriles de Camagüey)*. Harcuk eredménye néhány kisebb horderejű szociális

törvény. 1914-ben megalakult a „Megváltó" Camagüeyi Szociális Tömörülés *(Agrupación Social de Camagüey, La Redentora)* nevű szervezet. Programjában szerepelt a munkások nemre, fajra való tekintet nélkül beszervezése és felvétele, gazdasági, politikai harcuk megszervezése. Ha a Kubai Szocialista Párt megalakul, elhatározták, hogy csatlakoznak.

A szerző szerint a vasútmonopóliumok közötti harc volt az, ami a tömegek antiimperialista tudatát felébresztette, valamint a munkás- és diákmozgalmakat erjesztette. Végeredményben a monopóliumok elleni harc eredménye a forradalom után a monopóliumok, a föld és a bankok államosítása és 1961-ben a társadalmi tulajdon bevezetése.

Antonio Vázquez Galego tanulmányában részben a Nemzeti Levéltár (Archivo Nacional), döntő többségében a camagüeyi levéltár anyagát ismerteti. A kubai történetíráshoz fontos adalékokkal szolgál e források feltárásával. Éppen a Camagüeyra vonatkozó, helytörténeti anyagok hatnak újdonságként és teszik értékessé a kiadványt.

Tóth Ágnes

REINER POMMERIN:

DAS DRITTE REICH UND LATEINAMERIKA DIE DEUTSCHE POLITIK GEGENÜBER SÜD- UND MITTELAMERIKA 1939–1942.

Düsseldorf, Droste Verlag, 1977. 377 1.

A HARMADIK BIRODALOM ÉS LATIN-AMERIKA A DÉL- ÉS KÖZÉP-AMERIKA FELÉ IRÁNYULÓ NÉMET POLITIKA 1939–1942.

A nyugatnémet szerző könyvében a német–latin-amerikai kapcsolatok egyik legérdekesebb, legmozgalmasabb – 1939–1942 – közti időszakát kísérelte meg áttekinteni. Pommerin túllép a könyv címében jelölt időhatáron, s az 1933-tól 1945-ig terjedő periódust tárgyalja, bár figyelmét elsősorban az említett négy évre összpontosítja.

Pommerin könyvét – aki az NSZK légierejének, a Luftwaffénak pilótája volt – fenntartásokkal kell olvasnunk. Munkája meglehetősen célzatosnak tekinthető, erős apologetikus háttérrel. Úgy tűnik, az NSZK bizonyos gazdasági, politikai köreinek törekvései is meghúzódnak a sorok mögött. A kötetet tanulmányozva az a benyomásunk, hogy a szerző a náci Németország latin-amerikai politikáját igyekszik kedvezőbb színben feltüntetni, mellyel aktuális érdekeket is szolgálhat, alátámaszthat. Különösen szembetűnő az, amikor nagy teret szentel annak a kérdésnek, hogy a hitleri Németország kizárólag csak gazdasági, kereskedelmi koncepcióval – s ennek megfelelő törekvésekkel, gyakorlattal – rendelkezett Latin-Amerikát illetően. Eközben elhatárolja magát a náci párt latin-amerikai szervezeteinek tevékenységétől, s Németország politikájának fasiszta – ideológiai – tartalmát igyekszik kisebbíteni. Ezért is támadja élesen – főleg a kötet bevezetőjében – az NDK történészeit (különösen Manfred Kossokot), akik a 60-as évektől jelentős munkát fejtettek ki a náci Németország és Latin-Amerika közti kapcsolatok feltárásában.

A szerző a Harmadik Birodalom és Latin-Amerika közti kapcsolatokban három fő periódust különböztet meg. Az első szakasz véleménye szerint 1934 nyarától kezdődött és 1939 szeptemberéig tartott. Kiindulópontnak 1934 júliusát tekinti, amikor egy rangos kereskedelmi delegáció utazott Dél-Amerikába. Ennek hátterében a világgazdasági válság, a német gazdasági életre gyakorolt következményei, valamint a latin-amerikai–német kereskedelmi kapcsolatokban mutatkozó igen nagy fokú visszaesés állt. A problémák megoldására új koncepciót dolgoztak ki: „El Afrikától és a Commonwealth-től, irány Dél-Amerika, a Balkán és a Távol-Kelet!" (21. l) Ennek szellemében Németország egy sor kereskedelmi tárgyalást folytatott a Duna menti országokkal, valamint a dél-amerikai köztársaságokkal is. A megkötött kliring-egyezmények lehetővé tették Németországnak a devizafelhasználás nélküli közvetlen termékcserét. 1934-től – hasonlóan az I. világháború előtti időszakhoz – erőteljes

német kereskedelmi offenzíva bontakozott ki Latin-Amerikában, mely a térségben érdekelt más hatalmak, különösen az Egyesült Államok gazdasági pozícióit fenyegette.

A német gazdasági befolyás térhódításával párhuzamosan igen erőteljes tevékenységet fejtettek ki az NSDAP latin-amerikai szervezetei is. E szervezetek provokatív fellépései egyre nagyobb aggodalmat keltettek a szubkontinens uralkodó köreiben, melyet azután az angolszász sajtó- és rádiópropaganda igyekezett még inkább fokozni. A szerző álláspontja szerint egyre nagyobb szakadék támadt a Külügyi Hivatal által képviselt „hivatalos külpolitika" és a náci párt dél-amerikai szervezetei által folytatott, a német érdekeket már veszélyeztető tevékenysége között. A német befolyás csökkenését megakadályozandó és az állami és pártpolitika összehangolását elősegítendő, 1939 nyarán a Külügyi Hivatal Latin-Amerika–konferenciát rendezett Berlinben, melyre hazarendelték a diplomáciai képviselet, valamint az NSDAP külföldi szervezeteinek vezetőit. A konferencia végül is – Pommerin értékelése szerint – eredménytelenül végződött, mivel nem sikerült egységes álláspontot kialakítani Németország – aktuális és távlati – céljait illetően. Ennek egyik fő okát a szerző a Külügyi Hivatal és a náci párt, s személy szerint a Ribbentrop és Hess közti ellentétekben, rivalizálásukban látja.

A világháború kitörése után a latin-amerikai országok semleges álláspontot foglaltak el, s mint a szerző írja, ez korántsem a német diplomácia sikerének tekinthető, hanem ez sokkal inkább a latin-amerikai országok kereskedelempolitikai érdekeiből következett.

A szerző a második időhatárt 1939 októberétől 1940 júliusáig, a havannai külügyminiszteri értekezletig vonja meg. Mint kifejti, látszólag nem történik változás ezen idő alatt, ugyanis a latin-amerikai országok továbbra is a semlegesség álláspontját képviselik. Valójában azonban már – értékelése szerint – lényeges eltolódások, tartalmi változások mentek végbe. Az új motívumot az jelentette, hogy a világháború kitöréséig igen dinamikusan fejlődő német–latin-amerikai kapcsolatok az angol tengeri blokád következtében megszakadtak. A latin-amerikai országok – hasonlóan az első világháborúhoz – nemcsak a német, hanem a Németország által kirobbantott háború miatt az európai piacot is elvesztették. A gazdasági kapcsolatokban bekövetkezett szakadások lecsapódtak a kül- és belpolitika szintjén is.

A havannai külügyminiszteri konferencián a Németországgal szembeni semlegességi politikát a latin-amerikai országok továbbra is fenntartották, ugyanis e kormányok Franciaország gyors összeomlása után és a német erőknek Anglia elleni összpontosítása láttán a háború gyors befejezésében reménykedtek – véli a szerző. Arra számítottak, hogy egy Németország vezette nagy európai piac jön majd létre, mely fontos kereskedelmi partner lehet az Egyesült Államok mellett. Ezt az illúziót keltették a németek háború alatti, de már a háború utánra szóló kereskedelmi tárgyalásai is.

A német–latin-amerikai kapcsolatok harmadik szakasza a szerző tagolása szerint 1940 júliusától 1942 júniusáig, a Rio de Janeiro-i külügyminiszteri konferenciáig tart. Pommerin e perióduson belül három alszakaszt különböztet meg.

Az első alszakasz 1940 júliusától 1941. június 22-ig tart. A Szovjetunió elleni támadásig tovább élt a szubkontinens vezető köreiben az az elképzelés, hogy a háború rövidesen befejeződik, s ismét helyreállnak a normális kereskedelmi kapcsolatok – a Harmadik Birodalom által uralt – Európával. Ezen – egyébként igaz, de a szerző által leegyszerűsített – feltételezésből kiindulva, a semlegesség képezte továbbra is a Németországhoz fűződő viszony alapját – szögezi le Pommerin.

A második alszakasz 1941 júniusától Pearl Harborig, vagyis az Egyesült Államok hadbalépéséig tartott – állapítja meg a szerző. Pommerin értékelése szerint a Szovjetunió elleni támadással azok a latin-amerikai elképzelések, miszerint a háború hamarosan véget ér, és ismét helyreállnak a régi gazdasági kapcsolatok az Óvilággal, elvesztették realitásukat, s ekkor kezdődik meg Németországhoz fűződő addigi semleges – egyes esetekben szimpatizáló – politikájuk felülvizsgálata is. Pommerin a Szovjetunió megtámadása után kialakult szituációt tekinti a német–latin-amerikai kapcsolatok fordulópontja kezdetének.

E kapcsolatok utolsó, s egyben legdöntőbb, fordulópontot jelentő szakaszának kezdetét Pommerin az USA háborúba való lépésétől számítja. Az Egyesült Államoknak küldött német hadüzenet után 1941. december 12-én az összes közép-amerikai ország hadat üzent Németországnak. Ezt követően a német diplomácia fő célkitűzését abban látja a szerző, hogy a dél-amerikai országok továbbra is fenntartsák semlegességüket. Ez azonban nem sikerült, ugyanis az Egyesült Államok kérésére összehívott riói külügyminiszteri konferencia után (1942. január 15.), Argentina és Chile kivételével, a dél-amerikai köztársaságok megszakították diplomáciai kapcsolataikat Németországgal.

Összegezésül, Pommerin az alábbi fő megállapításokat teszi: a Harmadik Birodalom számára Latin-Amerika elsősorban kereskedelmi partnerként jött számításba, mint nyersanyagellátó és iparcikk-felvevő terület. Ezek a német tervek realizálódtak a 30-as években, s a háború utáni német elképzelések is ilyen szerepet szántak neki – szögezi le Pommerin. Hitler s a német gazdasági–politikai vezetés külpolitikai programját elemezve a szerző arra a következtetésre jut, hogy ebben Latin–Amerika mindenképp alárendelt szerepet játszott, és elutasítja azokat a főleg korabeli, de néha még napjainkban is képviselt nézeteket, miszerint Németországnak „komoly" szándékai voltak a háború előtt és alatt a szubkontinenst illetően.

Pommerin elsősorban az akkori angolszász sajtó- és rádiópropagandát teszi felelőssé azért – s ebben részben igazat kell adnunk a szerzőnek –, hogy eltúlozta és hamisan állította be a Harmadik Birodalom szándékait, de ő maga is túloz és leegyszerűsít akkor, amikor csak Németország gazdasági törekvéseit domborítja ki, miközben periferikusnak állítja be a német fasizmus ideológiai, politikai céljait. (Ez utóbbi célokra éppen az NDK történészei hívták fel a figyelmet.)

A Harmadik Birodalom Latin-Amerika-politikájának egyik meghatározó elemét abban látja, hogy bár Hitler elkerülhetetlennek tartotta a világhatalommá váló Németország és az Egyesült Államok összeütközését, de az összecsapás időpontját már nem saját életében, hanem a következő generációtól várta. A fenti feltételezésekből kiindulva – állítja a szerző – a Latin-Amerikával kapcsolatos politika nem került igazán konkrét kidolgozásra, s ezzel mintegy azt sugallja az olvasónak, hogy a térséget nem fenyegette Németország, s ezzel a fasizmus veszélye.

Az irodalomjegyzéket áttanulmányozva szembetűnő, hogy nem találunk sem spanyol nyelvű forrásokat, sem feldolgozásokat. Ebből következik a kötet egyoldalúsága: a német–latin-amerikai kapcsolatokat túlságosan is német megközelítésből vizsgálja. Teljesebb képet kaptunk volna, ha a szerző a „másik felet" is árnyaltabban elemzi. A térség országainak gazdasági–politikai lépéseit, a mozgatórugókat a német diplomáciai jelentésekre alapozta Pommerin. Ennél fogva nem árnyalt, sőt állíthatjuk, sematikus a Latin-Amerikáról adott kép.

Túlságosan is homogén közegként kezeli a térséget, alig téve különbséget Közép- és Dél-Amerika s az egyes országok sok szempontból eltérő viszonyai között. Nem derül ki például az sem, hogy a náci Németország mely a dél-amerikai országokra épített elsősorban, s miért éppen Chile és Argentina voltak a német–latin-amerikai kapcsolatok legstabilabb láncszemei. Hiányoljuk azt, hogy egyáltalán nem utal arra, hogy a náci Németország dél-amerikai pozícióinak kiépítésében, azok megtartásában feltétlenül támaszkodott a vilmosi éra alatt megszerzett és a weimari Németország által részben megtartott gazdasági, politikai, katonai befolyásra, pozíciókra. Elfogadhatatlannak, történelmietlennek tartjuk, hogy a német–latin-amerikai kapcsolatok meghatározó elemét túlzottan a diplomáciai események alakulásához köti.

Hogy a kötet mégis figyelmet érdemel, az elsősorban annak köszönhető, hogy Pommerin sok, eddig fel nem használt – más kutatók számára eddig hozzáférhetetlen – az NSZK archívumaiból származó forrást dolgozott fel. A kötet a tárgyalt korszakról eddig kialakult képet – a fent említett hiányosságok miatt – lényegében nem változtatta meg, egyes részkérdésekben azonban éppen az ismeretlen archív anyagokra támaszkodva, új ismereteket is ad.

Fischer Ferenc

DONÁTH FERENC:

REFORM ÉS FORRADALOM

A MAGYAR MEZŐGAZDASÁG STRUKTURÁLIS ÁTALAKULÁSA 1945–1978.

Akadémiai Kiadó. Budapest, 1977. 282 l.

Donáth Ferenc ezt a könyvét, amely az elmúlt évben jelent meg, az UNESCO felkérésére eredetileg külföldiek számára írta, azzal a céllal, hogy tájékoztatást nyújtson a feudális eredetű nagybirtokrendszer felszámolásának, a kollektivizálás végrehajtásának, s a korszerű, szocialista nagyüzemi gazdálkodás megteremtésének magyarországi tapasztalatairól. Nem azt a szokványos utat választja, hogy egyszerűen elmeséli: mi történt a magyar mezőgazdaságban az elmúlt harminc év alatt, hanem modern közgazdasági és szociológiai szempontokat érvényesítve, behatóan elemzi a mezőgazdaság fejlődését, kísérletet tesz a nagyobb összefüggések feltárására, s a hazai tapasztalatok elvi általánosítására. Könyvét ez a rendszerezési igény, az elméleti és történeti megközelítés – a szakmában az utóbbi időben ritkán alkalmazott – szerencsés ötvözete teszi érdekessé.

Az általánosabb jellegű elméleti és történeti kérdések közül hadd emeljük itt ki a termelőerők és termelési viszonyok változásának árnyalt elemzését, a tulajdonformák fejlődésének világos felvázolását, az érdekviszonyok megbomlásának és helyreállításának ábrázolását. A munka erényei közé tartozik a gazdaság és politika összefüggésének, a politika primátusának meggyőző bizonyítása, valamint az állam kiemelkedő szerepének bemutatása az agrárstruktúra átalakításában. Fontos felismerése a szerzőnek: „Mivel Kelet-Európában még a század közepén is a gazdaság gyökeres és hosszan tartó átalakítása a feltétele a szocialista társadalomnak, a kommunista pártok vezetése számára *a politikai és a gazdasági hatalom* – a modern történelemben példa nélküli – koncentrálása látszott célravezetőnek. Ennek a gazdasági hatalomnak az alapja a termelő eszközök *állami tulajdona.* A kommunista párt irányítása alatt álló állam *mint tulajdonos* határozza meg – tervek keretében – a termelés összetételét, fejlesztésének irányát, a fogyasztás és foglalkozás arányát, a beruházásokat; a politikai és a gazdasági hatalom koncentrálása teszi lehetővé a termelési viszonyok tudatos és gyors átalakítását." (134. old.) A szerző utal rá, hogy a hatalom ilyen mértékű összpontosulása egy szűk irányító testület kezében súlyos veszélyeket hordozott magában, elsősorban a gazdasági életben. Hozzátehetjük: a politikai és állami életben is. Talán nem kerülnénk túl messze az igazságtól, ha a „személyi kultusz" keletkezésének mélyebb okát többek között ebben is keresnénk.

A könyv – elméleti szempontból – legérdekesebb problematikája a munka és a tulajdon viszonya alakulásának elemzése a mezőgazdaság szocialista átszervezése során. A szerző a kisparaszti gazdaságok nagyüzemi szocialista gazdasággá való átalakítását két mozzanatra bontja. „Az egyik mozzanat – írja – egyes népeknél egész történelmi korszakot betöltő feladat: *a munka és tulajdon szétválasztása.* A kisparaszt, aki egyben dolgozó és tulajdonos, a kollektivizálás eredményeként megválik az egyéni tulajdonában is használatában levő földjétől, egyéb termelőeszközeitől, és megszűnik a közös használatba került föld terméke feletti egyéni tulajdonosi hatalma is. A végeredmény az, és csupán ebből a szempontból közömbös, ami egyébként nagyon is fontos körülmény, hogy ez a szétválasztás mennyire fokozatosan, illetve egyszerre következik be." (Kiemelés az eredetiben – V. I. 104–105. old.) Donáth hangsúlyozza, a munka és a tulajdon egymástól való elszakítása még a kapitalizmus, a polgári fejlődés feladata volt, mivel a tőkés társadalmi rend feltétele a proletariátus létezése. Ennek nem mond ellent, hogy a paraszti árutermelés még a fejlett tőkés országokban is fennmaradt. A munka és a paraszti tulajdon viszonya a kapitalizmus szükségletei szerint alakult. Magyarországon a háború előtt a kettő kapcsolata gyöngült, a felszabadulás után viszont a földreform hatására erősödött. „A szocializmus előfeltétele viszont – folytatja gondolatmenetét – éppen a *munka és a tulajdon újraegyesítése,* társadalmasított formában. Annak az állapotnak a megszüntetése, hogy a társadalom egy része másokat kizáróan rendelkezik termelőeszközökkel, amelyek idegen és elnyomó hatalomként állnak szemben a társadalom nagyobb részével, amely nem rendelkezik azokkal.

A nagyüzemi szocialista mezőgazdaság megteremtésének második mozzanata: a munka és tulajdon újraegyesítése. Éspedig a közösségi tulajdon alapján, mivel ez másként nem is lehetséges. Ez az egyedüli módja a társadalmi egyenlőtlenség megszüntetésének. Ha a mezőgazdaság kizárólag vagy

túlnyomórészt tőkés nagyüzemekből állna a szocialista forradalom időpontjában, akkor a szocialista átalakulás csupán ebből a másodiknak említett mozzanatból állna. Mivel azonban a kapitalizmus nem szüntette meg a kisparaszti üzemeket, ez az aktus, mint terhes hagyaték, a szocialista átalakulásra maradt. ... Az az átmenet, amelyet a kistulajdonos a termelőszövetkezetbe tömörüléssel tesz meg a közösségi tulajdonhoz, azért elfogadhatóbb számára, mint az állami gazdasági munkás státusza, mivel a kisparaszt a termelőszövetkezetnek nemcsak dolgozója, hanem tulajdonosa is lesz. Megszűnik mint magántulajdonos, de egyidejűleg feltámad mint csoporttulajdonos." (Kiemelés az eredetiben – V. I. 105. old.) A mezőgazdaság szocialista átalakulásának e két mozzanatra bontását a szerző az egész kollektivizálás „mélyebb megértése kulcsának" tekinti, s ebben az elméleti keretben tárgyalja az egész folyamatot.

Anélkül, hogy a szerző gondolatmenetét, következtetéseit teljes egészében áttekintenénk, hadd utaljunk arra a fontos megállapítására, hogy már az ötvenes évek elején megkezdődött a „föld magántulajdon detronizálása". (138. old.) A birtokos parasztságot sújtó ár- és adópolitika, a kötelező beszolgáltatás, az erőszakos téesz-szervezés, a zaklatások, a kulákság likvidálását célzó intézkedések megtépázták a parasztság földhöz való ragaszkodását, s akarva-akaratlanul a munka és a tulajdon szétválásának irányába hatottak. Később ez a folyamat, ahogy a külső nyomás enyhült, lelassult, sőt 1956-ban csaknem visszájára fordult, hisz a parasztság „a munka és tulajdon régi kapcsolatának helyreállítására törekedett. Az egyéni tulajdonhoz és az egyéni gazdálkodáshoz kívánt visszalépni". (157. old.) 1961-re a kollektivizálás befejezésével viszont: „*Végbement* – a földterület és a mezőgazdasági termelés egészét tekintve – *a munka és az egyéni tulajdon szétválása*, s ezzel megteremtették a korszerű mezőgazdasági nagyüzemi gazdálkodás legfontosabb társadalmi–gazdasági előfeltételeit. Egyszersmind megnyílt a lehetősége, hogy a mezőgazdaságban a társas munka és a társadalmi tulajdon egyesülése alapján a szocialista társadalmi viszonyok erősödjenek meg." (171. old.)

A könyvet tanulmányozva azonban ilyen megállapításokat is olvashatunk: „Magyarországon – s a többi népi demokráciában – nem nacionalizálták a földet. A termelőszövetkezetekbe bevitt föld a parasztok *korlátozott egyéni tulajdona maradt*. A föld *egyéni* tulajdonának elismerését jelentette, hogy Magyarországon a szövetkezeti tagok a személyi jövedelem bizonyos (a hatvanas években 10% körüli) hányadát nem a munka, hanem a bevitt föld nagyságának arányában kapják." (114. old.) (Kiemelés tőlem – V. I.) Továbbá: „A termelőszövetkezetben is fennmaradt bizonyos nem jelentős különbség a volt birtokos parasztok és munkások között. Csökevényes formában ugyanis tovább él eltérő viszonyuk a termelőeszközökhöz. A termelőszövetkezetbe belépett parasztok *egyéni tulajdona marad formailag* a szövetkezet által használt föld." (143. old.) A szerző statisztikát idéz, amellyel azt bizonyítja, hogy 1973-ban a téeszek által használt föld 52,6%-a továbbra is a tagok tulajdonában volt, s 1968-hoz viszonyítva közülük nagyon kevesen váltak meg tulajdonuktól. (216. old.) Ismeretes, hogy háztáji gazdaságát a téesz-tag *egyéni* tulajdonában levő munkaeszközökkel, felszerelésekkel, berendezésekkel műveli meg, s a termékkel is maga rendelkezik, felhasználhatja saját szükségleteire, vagy eladhatja. A szerző ezt maga is elismeri, sőt leszögezi: „A háztáji gazdaság a termelőszövetkezet része. *Az egyén tulajdonában álló kisüzemet képviseli* a csoporttulajdonban levő nagyüzem mellett." (Kiemelés tőlem – V. I. 124. old.)

E megjegyzések cáfolják, vagy legalábbis cáfolni látszanak a szerző azon megállapításának érvényét, hogy a kollektivizálással a birtokos parasztság esetében megtörtént a munka és az egyéni tulajdon szétválasztása. Úgy véljük, Donáth Ferenc elméleti megközelítésében van igazság, de álláspontját nem tudja ellentmondás mentesen kifejteni, sok esetben következetlen, s helyenként (jobbára a könyv első felében) túl kategorikusan fogalmaz. E rövid recenzió keretében nincs mód arra, hogy felfogását részletes kritikának vessük alá, csupán néhány észrevételt szeretnénk tenni.

A termelőszövetkezetekben – a szerző véleménye szerint sajátos és tartós kapcsolatban együtt létezik három tulajdonforma: az egyéni, a szövetkezeti és az állami tulajdon. Az egyéni tulajdon: a háztáji gazdaság. A szövetkezeti tulajdon társadalmi jellegű tulajdon, amellyel a tagok közvetlenül nem rendelkeznek, s a szövetkezet megszűnése után sem osztható fel. (277. old.) Ennek következtében – a szerző szerint – a termelőszövetkezet csak „deklaratíve a tagok tulajdona", az egyes termelőszövetkezeti tag csak a „vagyon eszmei tulajdonosa". (113. old.) Mindez kétségtelenül sok igazságot tartalmaz, de ugyanakkor tény az is, hogy a tsz-be bevitt föld továbbra is a parasztok egyéni tulajdonában van, még telekkönyvileg is. Megítélésünk szerint a mezőgazdaság szocialista átszervezése önmagában még nem fejezi be a magánmunka és az egyéni tulajdon szétválasztását, vele csak az első – igaz: döntő

fontosságú – lépés történik meg. A munka és tulajdon újraegyesítése esetében viszont áll, hogy ez a folyamat kollektivizálással kezdődik, s az átszervezés teremt egyenlőséget a tulajdonviszonyok terén a különböző paraszti rétegek között. Hozzá kell azonban fűznünk, hogy az agrárnincstelenség esetében a munka és tulajdon „újra" egyesítéséről nem is beszélhetünk, hisz korábban sem rendelkezett föld magántulajdonnal.

Donáth kollektivizálással kapcsolatos elméleti felfogásának érdekessége, hogy az sajátosan egybeesik a birtokos parasztság gondolkodásával. Ismeretes, hogy a parasztság úgy élte át a mezőgazdaság átszervezését, hogy „elvették a földjét". Eddig ezt a hamis tudat megnyilvánulásának tekintettük. Ha Donáth Ferenc megközelítését elfogadjuk, akkor viszont azt kell mondanunk, hogy a magyar parasztság nagyon is reálisan, eszmeileg helyesen élte át azt, ami vele az 50-es évek végén, a 60-as évek elején történt. Ebből pedig az következne, hogy a ma elfogadott elmélet nem tükrözte helyesen a valóságot. További kutatásokra lesz szükség, hogy ebben a kérdésben tisztán lássunk, a szerző érdeme, hogy erre ráirányította a figyelmet.

Szükségesnek tartjuk ugyanakkor megemlíteni, hogy Donáth kitűnően elemzi a szövetkezeti tulajdon fejlődését, a mezőgazdaság iparosításának a szövetkezeti tulajdonra gyakorolt hatását, s megfontolandó megfigyelései vannak e tulajdonforma jövőjének alakulásáról. Fontos észrevétele, hogy a termelőszövetkezeti tulajdon tartalma és köre az elmúlt évtizedekben alaposan megváltozott. Az 50-es években a bürokratikusan centralizált gazdaságirányítás rendszerében „az állam szervei döntöttek a termelés és gazdálkodás jelentősebb kérdéseiben, rendelkeztek a termelés fontos feltételeivel és a termék nagyobb részével. A termelőszövetkezeti tulajdon nagyjában-egészében formális volt". (277. old.) 1956 után fokozatosan bővítették a termelőszövetkezeti tulajdon körét, eltörölték a kötelező beszolgáltatást, engedélyezték a nagy gépek vásárlását, megszüntették a tervelőírások rendszerét, törvény útján megteremtették a szövetkezeti földtulajdon létrehozásának feltételeit, s ami talán a legjelentősebb volt: kimondták és jogszabályba foglalták, hogy a szövetkezeti tulajdon az állami tulajdonnal egyenrangú, egytípusú, azonos társadalmi–gazdasági jellegű tulajdonforma. Mindennek következtében a korábban formális szövetkezeti tulajdon a 60-as évektől egyre inkább valóságos szövetkezeti tulajdonná lett.

Donáth Ferenc munkájában láthatóan arra törekedett, hogy az agrárfejlődést beágyazza a szélesebb társadalmi, politikai, gazdasági folyamatokba. Ez fő vonásaiban sikerült is. Az új gazdasági mechanizmus bevezetésének és a mezőgazdaságra gyakorolt hatásának bemutatása például a könyv egyik legjobb része. Néhány összefüggés azonban mégsem kap kellő megvilágítást. Érdemes lett volna jobban kifejteni és hangsúlyozni Orbán Sándor fontos felismerését (Két agrárforradalom Magyarországon. 1945–1961. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972. 110. old.), hogy az ipari és mezőgazdasági fejlődés között szoros korreláció van, hogy az ipari termelő erőknek el kell érni egy bizonyos fejlettségi szintet, hogy hozzá lehessen kezdeni a mezőgazdaság szocialista átszervezéséhez. Sőt ez a tétel tágabban is megfogalmazható: bármilyen agrárátalakulásról legyen is szó, az nem képzelhető el megfelelő ipari háttér nélkül. Vázlatosnak tartom a földreformnak a magyar társadalom egészére, osztályviszonyaira, a parasztság belső struktúrájára gyakorolt hatásának ábrázolásait is. Feltétlenül több szót kellett volna ejteni a parasztságnak a kollektivizálás során bekövetkező, megkésett felbomlásáról, az elvándorlók gondjairól, a beilleszkedés nehézségeiről, s a téesz-parasztság 60-as évek második felében új alapokon meginduló belső differenciálódásáról.

A politikai összefüggések bemutatása, pontosabban az országos politikában lezajlott változások jelzése és interpretálása is túlságosan tömörített, olyannyira, hogy helyenként a megértést is nehezíti. Megítélésünk szerint az MKP, majd az MDP általános politikájában bekövetkező hibák, torzulások magyarázatánál a hangsúly túlzottan a külső körülményekre, a nemzetközi helyzetre s a nemzetközi munkásmozgalomban uralkodó állapotokra esik, azt a látszatot keltve, mintha a Rákosi-féle pártvezetés tehetetlen bábként sodródott volna az eseményekkel, s nem lett volna felelős cselekedeteiért. Meglepő, hogy a szerző nem beszél a „személyi kultusz" jelenségéről, s az pedig egyenesen érthetetlen, hogy Rákosi neve elő sem fordul a könyvben. (Igaz, más korabeli vezetőké sem!) Csak jelzésszerűen esik szó az MDP-n belüli frakcióharcokról, pedig Rákosi és csoportja, ill. a Nagy Imre vezette pártellenzék közötti politikai és ideológiai nézeteltérések s az éleződő hatalmi harc, köztudottan kihatottak a mezőgazdaság helyzetére is. A „magyar vezetés", az „akkori pártvezetés", a „vezetés" kategóriáinak használata elmossa ezeket a különbségeket. Nem kap kellő magyarázatot az 1956-os ellenforradalmi lázadás sem. Sőt kifejezetten zavaró, hogy 1956-ról szólva csak mint „politikai

válságról" (209, 238. old.), „súlyos politikai válságról" (145. old.) tesz említést. Elmondja, hogy fegyveres összecsapásokra került sor (158. old.), de egyetlenegy alkalommal sem nevezi a történteket ellenforradalomnak.

Hasznára lett volna a könyvnek, ha a szerző megjelenés előtt gondosabban nézi át a szöveget, s kijavítja a kisebb-nagyobb tévedéseket, elírásokat, nyelvtani és fogalmazási hibákat, s korrigálja néhány elsietett megjegyzését. Mindenki tudja, hogy a Vörös Hadsereg nem 1944 októberében lépte át a Magyarország határát. (26. old.); az is eléggé ismert, hogy az 1945-ös földreform-rendeletben a juttatás minimumát nem határozták meg. (71. old.) Azt viszont meg kellett volna mondani, hogy a nemzetközi körülmények hatására módosított és átdolgozott ötéves terv irányozta elő az ipar 210%-os növekedését – ezt hozza a könyv (134. old.), s az eredeti, az országgyűlés által jóváhagyott terv-variáns csak 86,4%-os növekedéssel számolt. (L.: *Berend T. Iván:* Gazdaságpolitika az első ötéves terv megindításakor. 1948–1950. Közgazd. és Jogi Kiadó. Bp. 1964. 75. old.) Igaz, a kollektivizálás kezdetét nem lehet egyetlen időponthoz kötni, de talán mégsem alaptalan az a szakmai közfelfogás, amely Rákosi Mátyás nevezetes 1948. augusztus 20-i kecskeméti beszédétől számítja az indulást, s nem 1949-től, amint a szerző teszi. (87. old.) Figyelmesebb szöveggondozással el lehetett volna kerülni olyan megfogalmazásokat, mint például, hogy „Magyarország nemzetközi kapcsolatai" a második világháború befejező szakaszában „kedveztek a demokratikus földreform végrehajtásának" (31. old.), vagy hogy „a békeellenes intézkedések nem voltak egyszersmind szocialista rendszabályok". (42. old.) Az sem világos, hogy a Vörös Hadsereg a magyar nagybirtokos osztály politikai és gazdasági hatalmának radikális felszámolását miért saját biztonsága szempontjából tartotta fontosnak. (31. old.) Nem hisszük, hogy az 1945 tavaszi termelőszövetkezeti kezdeményezésekről szólva éppen azt kellene kiemelni, hogy azokat „részben a volt földbirtokos sugallta, hogy együtt tartsa a birtokot". (36. old.) A tényleges felelősség szempontjából nem egészen megfelelőnek érezzük azt a megjegyzését, hogy az 50-es évek elején:„*A vezetés intenciói ellenére, a helyi szervek* sok helyütt kezdettől fogva szinte lehetetlenné tették a gazdag parasztok számára a racionális és rentábilis gazdálkodást. Nem utolsósorban büntetésekkel és rendőri intézkedésekkel a gazdálkodás feladására kényszerítették őket." (Kiemelés tőlem – V. I. 138. old.) Való igaz: 1949-50-ben az MDP felelős vezetői (többek között maga Donáth Ferenc is) többször szót emeltek a túlkapások ellen, de azért ne feledjük: a megyei és járási szervek azért tehették meg mindezt, mert a „nagypolitika" támogatását érezhették, s mert igazából soha senkit sem vontak felelősségre. Ismerve a korabeli légkört nem valószínű, hogy maguk találták volna ki, hogyan kell az „osztályellenséggel" elbánni.

Néhány esetben a jegyzetelés is kívánni valót hagy maga után. Donáth közli például, hogy az 50-es években „mintegy 400 ezer parasztot internáltak, ítéltek el szabadságvesztésre, vagy bírságoltak meg". (149. old.) Nincs azonban megjelölve, hogy honnan származik ez az adat.

Végezetül szóvá kell tennünk egy, az utóbbi időben meglehetősen önkényesen kezelt kérdést, a hivatkozásokét. A szerző az előszóban elmondja, hogy munkája során figyelembe vette a mezőgazdaság 1945 utáni fejlődéséről készült feldolgozások eredményeit. Valóban, több helyen hivatkozik is szerzőkre és tanulmányokra. Szándékában azonban távolról sem következetes, s számos könyvet és tanulmányt, ill. azok szerzőinek nevét meg sem említi, jóllehet kimutathatóan sokat merített belőlük. Így például nem utal Fazekas Béla újabb munkájára (A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom Magyarországon. Kossuth. Budapest, 1976.), amelynek alapján megírta az 1962 utáni időszakról szóló fejezeteket, s nem tesz említést Csizmadia Ernőnek a gazdasági mechanizmus bevezetéséről szóló fontos könyvéről (A gazdasági mechanizmus reformja és a mezőgazdaság. Kossuth. Budapest, 1967.). Nem teljesen korrekt Donáth Ferenc eljárása Orbán Sándorral szemben sem. Orbán Sándor az egyetlen a magyar történészek közül, akinek a magyar agrárfejlődésről alkotott nézeteit a szerző több alkalommal is bírálja. Ez természetesen szuverén joga, s e helyütt tekintsünk el attól, hogy a kritikából mennyi fontolandó meg. A szerző azonban sehol nem tesz említést arról, hogy Orbán Sándor levéltári kutatásokon alapuló, alapvető munkáját könyvének a kollektivizálással foglalkozó fejezeteiben milyen jól hasznosíthatta. Úgy véljük, a szakmai etika megkívánja, hogy a szerző, legalább egy lábjegyzet erejéig, azt is elismerje; hogy mi és mennyi az, amit vitapartnerének álláspontjából elfogad, s mely kérdésekben módosította saját korábbi álláspontját hatására. A könyv értékét csak növelte volna, ha a szerző közölt volna egy alapos irodalomjegyzéket a felhasznált munkákról.

Vida István

JOHN R. NELSON, Jr.:

ALEXANDER HAMILTON ÉS AZ AMERIKAI IPAR ÚJABB VIZSGÁLATOK TÜKRÉBEN

Alexander Hamilton álláspontja szerint, írja N. Schachner, a nemzetgazdaság két pillére a mezőgazdaság és az ipar. Ch. Beard kutatásai alapján a hamiltoni gazdasági rendszer egyik oszlopának az amerikai iparfejlődést szolgáló védővámrendszert kell tekintenünk, B. Mitchell pedig azt állítja, hogy legfőbb célja mindezekkel az volt, hogy mihamarabb gazdasági felvirágzást és nemzeti fejlődést teremtsen az Egyesült Államokban.

A történészek nem szokták megkérdőjelezni Hamiltonnak, Washington pénzügyminiszterének az amerikai iparfejlődést támogató politikáját. John R. Nelson célja ez alkalommal mégis az, hogy megvizsgálja az elnök stabilizációs programját és egyben az amerikai ipar képviselőinek, legfőképpen a nagy többségben levő kisvállalkozóknak ehhez a programhoz való viszonyát.

Hamilton gazdaságpolitikájának alapelve az volt, hogy az állam legfőbb feladata a magántulajdon védelme, annak jogi biztosítása és olyan körülmények teremtése, melyek között a gazdasági élet zavartalanul fejlődhet. Bár az 1780-as évek folyamán politikája számos módosuláson ment át, alapcélkitűzése változatlan maradt. Hitelpolitikájában az a szándék vezette, hogy a legvagyonosabb rétegnek, a tőkeerős kereskedelmi burzsoáziának nyújtott bőkezű állami hitelekkel mind szorosabbá fűzze a kormány és fenntartói kapcsolatait.

Ez a réteg azonban ezer szállal kötődött a brit birodalomhoz. Az Angliával folytatott kereskedelem, a késztermékek behozatala, a nyersanyagok és félkész termékek exportja jelentette számára a vagyoni növekedés lehetőségét; megnyerésük és megtartásuk érdekében Hamilton is a brit orientációjú kereskedelempolitika platformján állott, és semmiképpen nem lehetett érdeke a brit árukat kiszorítani szánt védővámok bevezetése.

Gazdaságpolitikájának másik vonása éppen az a sikertelenség volt, amely a kisvállalkozóknak, a népesség túlnyomó többségének a megszerzésére tett kísérleteit jellemezte. Mivel ezek érdeke éppen a brit tőke- és árubeáramlás ellen szólt, melyet viszont pontosan a vagyonos elit megtartásának szándéka miatt nem korlátozhatott, a kisvállalkozók és a Hamilton-párt viszonya mindvégig igen feszült maradt, és végső soron Washington elnök politikájának kudarcát eredményezte.

A kisvállalkozók és iparosok először 1789-ben léptek fel beadvánnyal a külföldi luxuscikkek, különösképpen a hatalmas mennyiségű angol áru ellen, hangsúlyozva, hogy ugyanakkor az amerikai áruk értékesítése nehézségekbe ütközik. A bostoni kereskedők és ipari vállalkozók egyenesen követelték a védővámrendszer bevezetését a külföldi árucikkekkel szemben; Madisonnak sikerült is a Kongresszus elé vinnie a kérdést, Hamilton azonban azzal az érveléssel, hogy az alacsony vámok mindenképpen megkönnyítik az áruforgalmat és a külkereskedelmi tevékenységet, sikeresen kivédte a támadást. A vámbevételek biztosításának szükségessége fontosabb volt a számára, mint a hazai ipar támogatása. A külfölddel, különösen az Angliával való kereskedelem újabb ösztönzést és bátorítást kapott a kormánytól, holott Rhode Islandból, Massachusettsből és Virginiából egyaránt olyan jelzések érkeztek, hogy az egyre szélesebb körű behozatal már a hazai piacról is szinte teljesen kiszorította a hazai árukat.

Ugyanakkor a 90-es években Hamiltonnak és a kormánynak minden addiginál inkább szüksége lett volna minél nagyobb bevételekre. Így aztán amikor 1793-ban az elnök éppen ezért a hazai gyártású szeszesitalok adóját emelte fel, az ellentétek nyílt szakadáshoz vezettek. Az érdekeikben sértett vállalkozók ún. Demokratikus Társaságokat alakítottak, és élesen támadták Hamilton „angolbarát",

vagy „külföldbarát" gazdaságpolitikáját. (Hamiltonnak ebből az ellenzékéből fejlődött ki a későbbiekben a Republikánus Párt!)

1795-re már a kormányon belül is szakadásra került sor: Tench Coxe pénzügyminiszterhelyettes is a „republikánusok" táborához csatlakozott Hamilton ellenében, az Angliával kötött Jay-egyezménynek az amerikai iparra nézve káros és sérelmes pontja miatt. Hamilton válasza erre az egyezmény megújítása és megerősítése volt: a brit féllel való összeütközés minden áron való elkerülése céljából ismét csak a legvagyonosabbaknak kedvező brit–amerikai viszony töretlen fenntartása mellett állt ki, még kedvezőbb feltételeket biztosítva és nyilvánvalóan a kisvállalkozók, az amerikai hazai ipar érdekei ellen. Ezen a téren olyan messzire ment, hogy nemzetvédelmi programja keretében mindössze csak vitorlavászon-gyártás területén volt ,hajlandó a belső kínálatra támaszkodni. A pénzügyminiszteri tisztségből való megválása és visszavonulása után sem csökkentek ellenérzései az amerikai iparral kapcsolatban. Ellenezte Jeffersonnak a belső vámok eltörlésére irányuló törekvéseit, helyettük továbbra is a behozatali vámok csökkentését javasolta, mint az állami bevételek szolid, de biztos forrását.

A SEUM, a Hamilton által életre hívott „Hasznos iparágak megteremtését célzó társaság" kérdése is az előbbihez hasonló ellentmondást rejt. A 18. század utolsó évtizedére az amerikai gazdaság súlyos helyzetbe került: a brit birodalmi és általában az európai államok által meghatározott elviselhetetlenül magas védővámok pangást eredményeztek az amerikai pénzügyi életben, valamint közvetlenül a kereskedelem terén; a befektethetetlen tőke spekulációk forrása lett. Ennek az áldatlan állapotnak a megszüntetésére született meg Hamilton kezdeményezésére a SEUM, mely végső soron valóban az amerikai ipar fellendítését célozta azáltal, hogy szándékai szerint stabilizálni igyekezett a hitelpiacot, tőketámogatással elősegíteni az ipari termelő tevékenységet és szabályozni az amerikai tőkekivitelt.

Más kérdés, hogy a tőketámogatáshoz szükséges anyagi eszközöket nem a kisvállalkozások felfuttatásával, hanem egy új, nemzeti méretű iparág, a gyapotipar kifejlesztésével kívánta előteremteni. A SEUM azonban, bár William Duer személyében Hamiltonnak sikerült a kor legtapasztaltabb pénzügyi szakemberét vezetőjéül megnyerni, néhány év múltán a legteljesebb kudarcban kimúlt. Mint Th. Marshal Hamiltonhoz írott leveléből értesülünk róla, éppen a vállalkozók ellenállásán bukott meg, ami annak volt tulajdonítható hogy bár a SEUM vezetői kiváló pénzembereknek számítottak, az ipar kérdésében vajmi kevés tájékozottsággal rendelkeztek. 1796-ra, amikor felbomlott, a társaságnak már – a kétszeri hitelfelvétel ellenére is – csak 19 000 dollárja maradt tőkeként az induló 600 000-rel szemben: sem koncepciójában, sem működésében nem felelt meg a nagy többséget jelentő közép- és kisvállalkozók igényeinek. Egyetlen eredménye az volt, hogy még inkább szilárddá tette a republikánus ellenzéket.

A hazai ipar iránti bizalmatlanság és a vállalkozók problémái iránti közömbösség, érzéketlenség okozta Hamilton művének a „Jelentés az ipari vállalkozásokról" kedvezőtlen, mondhatni visszhangtalan fogadtatását is: amint J. E. Cooke kiemelte, Hamilton e munkája gyakorlatilag a SEUM programja volt csupán, és Hamilton gazdaságpolitikai elveinek összegezését tartalmazta. Elvetette benne a hazai ipari vállalkozások állami támogatásának gondolatát, mindent az állami bevételek mindenképpen való növelésének rendelt alá, ez okozta végül magának a SEUM-nak a kudarcát is.

Végezetül, úgy tűnik, meg kell állapítani, hogy Hamilton viszonya az amerikai iparhoz nem volt mentes az ellentmondásoktól, és mindvégig feszültté tette az általa képviselt kereskedő-nagytőkések és a kisvállalkozók érdekei közti feloldhatatlan ellentét. Gazdasági elmélete szembeállította az utóbbiakkal, akik közül számosan kiváltak pártjából, a föderalista pártból és politikájának dühödt ellenfeleivé lettek.

Jelen történetírásunk, fejezi be fejtegetéseit Juhn R. Nelson, megcáfolta már azt az álláspontot, hogy Jefferson hívei kizárólag republikánus agráriusok lettek volna. Ideje felülvizsgálni azt a régről ránk maradt, leegyszerűsített és nem feltétlenül igaz beidegződést is, hogy Hamiltont az ipari vállalkozók politikai vezetőjének, érdekeik általános képviselőjének tekintsük. E tanulmány éppen azért íródott, hogy megtegye az első lépést a „történelmi" Hamilton politikai portréjának megrajzolása felé – a „történészek Hamiltonjával" szemben.

Cs. F.

(The Journal of American History, Vol. LXV No. 4 March 1979 971–995.

SIEGFRIED SCHMIDT:

JUNKERSÉG ÉS A NÉMET KONZERVATIVIZMUS GENEZISE

A 19. századi konzervatív politika és ideológia vizsgálata olyan komplex kutatási feladat, amely a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet legtöbb gyakorlati és elméleti kérdését felveti, amelyre az NDK, elsősorban a progresszív törekvésekre koncentráló történetírása mindeddig kevés figyelmet fordított. A jelzett adósság törlesztésére vállalkozó tanulmány az említett társadalmi formációváltás általános összefüggéseibe állítva törekszik a német konzervativizmus osztályjellegének és funkciójának meghatározására az 1789–1871 közötti időszakban.

A szerző elveti a konzervativizmust és az ellenforradalmiságot szinonimaként értelmező megközelítéseket, mint ahogy nem tartja célravezetőnek azt az eljárást sem, amely megelégszik a konzervativizmus leegyszerűsítő, annak csupán haladás-, népellenes, antidemokratikus jegyeire szorítkozó bemutatásával.

Határozottan elválasztja egymástól a nyugat-, illetve közép- és kelet-európai fejlődést. Míg ugyanis Angliában a toryk, majd Franciaországban a legitimisták fel sem vethették a feudalizmushoz való visszatérés lehetőségét, addig a másik térségben a konzervatív mozgalom kibontakozására feudális viszonyok között került sor. A vizsgált folyamatot Schmidt időben is két szakaszra osztja fel. Megállapítja, hogy az 1789-cel induló periódusban a konzervativizmus elsősorban a kapitalista átalakulásban érdekelt földbirtokos arisztokrácia szempontjait fogalmazta meg, s egyben a feudalizmust restauráló jelentős erőként működött; a 19. század utolsó harmadától pedig a monopolkapitalizmus politikájának szerves alkotó elemévé vált.

A klasszikus konzervativizmus Németországban tehát a polgári átalakulás időszakában a nemesi-junker politika programját fogalmazta meg, s a kapitalizmust megváltoztathatatlan adottságként elfogadva a polgári átalakulás „minimális variánsának" (forradalom helyett reformok, agrárreform megváltással, bizonyos feudális előjogok továbbéltetése, az ipari szektor korlátozása a mezőgazdasági termelés javára, mindent egybevetve: a nemesség politikai hatalmának megtartása egy olyan evolúciós folyamatban, amelyben a konzervatívok a fékező szerepét játszák) megvalósítására törekedett. Társadalmi hordozóját Schmidt a feudális és a kapitalista viszonyok közötti átmeneti helyzetben levő nagybirtok képviselőiben keresi (a mozgalom az imperializmusba való átmenet idejéig megőrzi agrárjellegét), tömegbázisát pedig az ipari kapitalizmus fejlődésétől fenyegetett parasztban és kispolgárban jelöli meg. Speciális funkcióját a polgári forradalomhoz, mindenekelőtt a francia forradalomhoz való viszonyulása alapján próbálja megragadni. Nem ért egyet a konzervativizmust a felvilágosodásra adott válaszként értelmező polgári történetírással. Úgy látja ugyanis, hogy csak a francia forradalom eseményei váltottak ki Németországban olyan reakciót, amely a konzervatív pártfejlődés első szakaszát (ideológiai mozgalom) megindította. A minőségileg magasabb szintet jelentő párttá szerveződés az 1848-as forradalmi események hatására következik be. A Konzervatív Párt megalakulása – hangsúlyozza a szerző – az osztályharc tudatos vállalását jelentette, s azt a korábbi pozíciók egy részének elvesztése tette halaszthatatlanná.

Az 1789–1848 közötti periódust, amelyben a konzervatív mozgalom viszonylag szűk rétegekre, exkluzív társaságokra támaszkodhatott (Angliában ekkor már a tömegpárttá szerveződés az aktuális probléma) Schmidt találóan „inkubációs fázis"-nak nevezi. A Vormärz Németországa két konzervatív irányzatot ismert: a polgári evolúcióhoz alkalmazkodni kívánó, Burke-öt követő és Rehberg vezette, s vele szemben a többséggel rendelkező feudális-rendi, a Gerlach fivérek irányította, melyek közül 1848-ban a kompromisszumra hajlandó kerekedett felül.

Schmidt leszögezi, hogy a konzervatívok valódi ellenlábasai nem a liberálisok, hanem a radikálisok voltak, hogy a konzervativizmus nem antiliberális, hanem antidemokratikus és forradalomellenes eszmerendszerként definiálható. Álláspontját mindenekelőtt a konzervatívok és a liberálisok 1848–49-es együttműködésére rámutatva indokolja, különös jelentőséget tulajdonítva Georg von Vincke szerepének.

1849 után a junkerség differenciálódásának megfelelően, az ipari forradalom hatása alatt, s a liberalizmus bomlásával kísérve játszódott le a konzervativizmus funkcióváltása, politikai befolyásának megőrzése érdekében eszköztárának megújítása. Képviselői szövetségi ajánlattal fordultak a mérsékelt liberálisokhoz, a szociális demagógia fegyverével élve pedig tömegbázis kialakítására tettek kísérletet.

Elképzeléseik megvalósításában – az 50-es évek sikereit követően – az új éra megindulása (1858), majd az alkotmánykonfliktus kirobbanása súlyos akadályokat jelentett. A mozgalom belső válságából végül is Bismarck személye, a reformkonzervatívok számára is még elfogadható politikája mutatta a kiutat, amely egyben a Gerlach vezette ultrák elszigetelődését is magával hozta.

A nemzetállam megszületése, „a forradalom felülről történő lezárása", a demokratikus népmozgalmak sikerei a 19. század utolsó harmadában a korábbiaktól különböző feltételeket teremtettek a konzervatív politikai gyakorlat számára, amelynek vizsgálatára a tanulmány azonban már nem vállalkozik.

E. G.

(Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1979/11 1058–1072)

EUGENE D. GENOVESE ÉS ELIZABETH FOX-GENOVESE:

A RABSZOLGATARTÓ GAZDASÁG A POLITIKA LÁTÓSZÖGÉBŐL

Az Új Világ rabszolgatartó gazdaságainak közgazdasági elemzéseiben számos közgazdász rendszeresen elköveti azt a hibát, hogy figyelmen kívül hagyja a termelési viszonyokat – szögezi le a két szerző (Rochesteri Egyetem) tanulmánya – amely az Amerikai Történészek Szervezete New Orleans-i kongresszusának megnyitó előadása volt – elején.

Történelmileg a kereskedelmi tőke archaikus és forradalmi erőket is magába foglalt, olyan ősi termelési viszonyokat, mint a rabszolgatartó rendszer is, ésszerűsített és hatékonyabbá tett. Szerepének megértéséhez azonban nemcsak a gazdasági, de a társadalmi tényezőket, valamint a világpiac hatását is tisztázni kell, többek között ezáltal válhat világossá, hogy a rabszolgaságot miért nem rendeletek számolták fel, de pl. az Egyesült Államokban egy véres polgárháború szüntette meg.

A kivitelre alapozott gyarmati gazdaságok teremtették meg a kapitalizmus történetének legnagyobb ellentmondását: a magas profit és termelékenység együttélését egy visszamaradt gazdasági fejlődéssel. Senki, még azok a közgazdászok sem, akik a rabszolgaságot mint nem hatékony termelési formát támadták, hagyhatták figyelmen kívül, hogy ez a rendszer képes volt magas profitot és növekvő termelési eredményeket felmutatni abban az esetben, ha három feltétel együtt volt: birtokba vehető új föld, olcsó munkaerő és magas világpiaci igények. A két fentebb említett pozitívum azután természetszerűleg eltakarta a lényeget: a rabszolgatartó társadalmak szerkezeti gyengeségeit, amelyek ezen társadalmakat stagnálásra és politikai szétzilálódásra ítélték.

A mértékadó közgazdasági feldolgozások ott tévednek, amikor a rabszolgatartókat mint igazi kapitalistákat képzelik el, akik a szabad munka szektorába tőkét fektetnek be, és így érik el a rendszer sokat emlegetett életképességének fenntartását. Azonban ez a képesség katonai és politikai erő kérdése: képesek-e mint uralkodó osztály hatalmukat megvédeni? Ilyen esetben pedig a gazdasági pangás vagy az elszigetelődéstől való félelem nem a szabad munkába történő befektetést eredményezi, hanem háborúra, hódításra vagy valamilyen alternatív politikai lépésre kényszerít.

Az egész nyugati féltekére jellemző a „mozgó határ": amíg – európai szemmel nézve elképzelhetetlenül alacsony áron – földet lehet szerezni, addig a rabszolgatartás valójában nem termelékeny volta nem tűnik elő.

A növekvő profit és termelési eredmények második feltétele az olcsó munkaerő. Ennek fenntartása nehézségekbe ütközött. Amerika déli államaitól eltekintve, ahol a helyi, természetes szaporulattal képesek voltak fenntartani az egyensúlyt, a rabszolgatartó rendszerek ismételt afrikai behozatalra szorultak. Az Egyesült Államok ezt a kérdést a maga módján úgy-ahogy megoldotta, de a magas rabszolgaárak kompenzálására bizonyos piaci feltételek megtétele elengedhetetlen volt.

A konjunktúra harmadik eleme a fentiekben már említett piac: a világpiaci igény a termelt árura, alapanyagra. Ez az a feltétel, amely a leginkább döntőnek bizonyult az összes rabszolgaságra alapozott gazdaság életében, elég pl. a déli államok gazdaságtörténetére utalni: virágzás és pangás egyaránt a világpiac függvénye volt. Ezt elkerülni csak iparosítással lehetett volna, ami azonban a gazdaság társadalmi alapjainak aláásásával lett volna egyenértékű, ez természetesen Dél urainak eszébe

sem jutott. Absztrakt modelleket természetesen fel lehet állítani, amelyek – mivel statisztikailag a Dél fejlettsége és gazdagsága kimutatható – bizonyítják, hogy a problémákat koncentrált és gazdaságilag átgondolt „támadással" meg lehetett volna oldani. Ez természetesen csak elmélet: a gyakorlatban a rabszolgatartók nehézségeiket erőik politikai célokra való egyesítésével oldották meg, ez pedig végső soron fegyveres megoldást jelentett.

A kapitalizmus gyarmati terjeszkedése pedig nemcsak magába szívta a prekapitalista gazdasági rendszereket, de meg is teremtette azokat. A szerzők szerint mind a kelet-európai második jobbágyság, mind az ültetvények Amerikája végső soron a gyarmati kapitalista expanzió gyermekei. Ezek képviselik legjobban a kereskedelmi tőkének azt az erejét, amely a nem-szabad munkára alapozott gazdasági rendszereket a szabad munkára épült nyugat-európai piac szolgálatába állítja.

A rabszolgatartó gazdasági rendszer sok mindent elérhetett, azonban minőségi fejlődést nem tudott produkálni, így végső soron a rabszolgatartó rendszerek minden gazdagságuk ellenére ki voltak szolgáltatva ellenségeiknek, bármilyen sokáig nem történt is meg az összeütközés. Az Új Világ minden rabszolgatartó rendszerének ez volt a végzete. Az észak-amerikai Dél azonban különleges minőséget jelentett ezen a téren. Szemben pl. a Nyugat-Indiákkal olyan uralkodó osztályt termelt ki, amely politikai erővé vált, és erős hatást volt képes gyakorolni a nemzeti politikára. De akármennyire is életerősnek tűnt és tűnhet ez a gazdasági rendszer, a történelmi ítélet ismert: Az Egyesült Államok felemelkedésének záloga a szabad Észak volt.

Cs. K. Gy.

(The Journal of American History Vol. 66. No: 1. June 1979. 7–23. l.)

G. I. SCSETINYINA:

A HALLGATÓI NÉVSOROK, MINT TÖRTÉNETI FORRÁS AZ EGYETEMI HALLGATÓSÁG ÖSSZETÉTELE A 19. SZÁZAD VÉGÉN ÉS A 20. SZÁZAD ELEJÉN

Az egyetemi hallgatóság összetételének vizsgálatát több szempontból is fontosnak tekinti a szerző. Ezek közül elsőként a századforduló politikai, forradalmi mozgalmaiban játszott szerepüket említi. Hangsúlyozza, hogy nem elsősorban életkori sajátosságaik vagy értelmiségi pszichikumuk magyarázza aktív forradalmi tevékenységüket, hanem a szociális összetételükben, eszmei–politikai arculatukban bekövetkezett változás. Rendi és társadalmi összetételük átalakulása tükrözi az orosz társadalomban a kapitalizálódás során kibontakozó folyamatokat, bepillantást nyújt a cári kormányzat oktatási-, bel- és társadalompolitikájának módosulásaiba. Ez utóbbival hozza összefüggésbe Scsetinyina magának a forrástípusnak a fejlődését, gazdagodását is. Míg 1861 előtt és az azt követő években a hallgatói névsorok szinte csak névjegyzékek voltak, az 1870-es évektől egyre több adatot tartalmaztak a hallgatókra vonatkozóan. Rendőri megfontolásból is nőtt szakszerűségük, s ezáltal váltak értékes történeti forrássá. A fakultás mellett feltüntették a rendi és felekezeti hovatartozást, a származási helyet, sőt a hallgató anyagi helyzetére vonatkozóan is tartalmaztak adatokat. (Tandíjmentesség, ösztöndíjak feltüntetése.) Természetesen önmagukban a hallgatói névsorok nem árulnak el mindent a korabeli orosz értelmiségi jelöltekről, más források bevonására is szükség van.

Az 1870-es évtized derekára és az első orosz forradalmat megelőző évekre vonatkozó adatokat veti össze a szerző. A negyedszázad változásai közül elsőként a hallgatók kor-összetételét említi. Korábban jelentős volt a felnőtt korú, ún. örökdiákok aránya. A századelőn már a huszonévesek domináltak, tehát fiatalodás ment végbe, amely a polgári jellegű iskolarendszer kiépítésével is összefüggött. Lassabban érvényesült ez a tendencia a nők esetében. Ugyancsak az iskolarendszer kiteljesedésével magyarázható, hogy csökkent a fővárosi egyetemek vonzása, kialakult a többi egyetem vonzáskörzete is. A cári hatóságok nemzetiségpolitikai felfogását tükrözi, hogy a nemzeti hovatartozást nem tüntették fel a hallgatói névsorok. A vallási hovatartozás adatai alapján lehet csupán a nemzetiségi összetételt kimutatni. 1876–77-ben a varsói egyetem hallgatóinak kétharmada volt katolikus (tehát lengyel), 13 százaléka zsidó vallású. Emellett a kijevi és a harkovi egyetemen volt még

számottevő (9–10%) a zsidó vallású (és származású) hallgatók aránya. A derpti (Tartu) egyetemen 83%-ban lutheránusok tanultak. A szentpétervári, a moszkvai, a kazanyi és más egyetemek hallgatói zömmel (79–94%) a pravoszláv hitet vallották. A 20. század elejére csökkent a pravoszláv vallásúak aránya – Kazanyban 87%-ra, Kijevben 71-ről 53%-ra –, nőtt a zsidó származásúaké (14%).

A társadalmi változásokról a fakultások létszámarányának módosulásai, ill. a hallgatók rendi összetételének átalakulása árul el a legtöbbet. Scsetinyina a két tényező összefüggését is vizsgálja. A hivatalos főváros egyetemén az 1870-es években a hallgatók csaknem fele a jogi karra járt, 40% volt a matematika és a természettudományi fakultások hallgatóinak aránya. Zömmel nemesi származásúak jöttek ezekre a szakokra, utóbbi esetben a katonai pályára is készülve. A többi (moszkvai, kijevi, kazanyi) egyetemen az orvoskar hallgatói képezték a túlsúlyt (csaknem 60%, 5–8% volt a természettudományokat hallgatók aránya. A századfordulóra egészségesebb arányok alakultak ki ezeken az egyetemeken is. 40%-ra nőtt a jogászok aránya, 20% körül alakult a medikusoké, és megkettőződött a természettudományt tanulók aránya. 1876–77-ben a jogász, matematikus, természettudományi hallgatók 57–58 százaléka a nemesi rendhez tartozott. A humán szakosok 58 százaléka papi származású volt. Figyelemre méltó, hogy a matematika szakon viszonylag magas (27%) volt az egyéb (polgári, hivatalnok) rendbeliek aránya. A századelőre visszaszorulnak a nemesi származásúak, megnő a hivatalnok, városi polgár és értelmiség származású hallgatók aránya. Sőt kozák és paraszti rendbelieket is feltüntetnek a névsorok (4–6%). A munkások gyermekei azonban nem szerepelnek.

A szerző rámutat, hogy a rendi hovatartozás és a szociális helyzet általában nem korrelált egymással. Általános tendenciának tartja a hallgatók szegényebbé válását. Ezt a tandíjmentesek és a különböző ösztöndíjakban részesültek arányának növekedésére alapozza. Érvényesül ez a tendencia a nemesi származásúak esetében is – összefüggésben a földbirtokos nemesség felbomlásával. Különösen a hivatalnok származású hallgatók polarizálódtak erőteljesen szociális helyzetüket tekintve. Más összefüggésekre utal az a tény, hogy a vizsgált időszakban jelentősen csökkent a papi szemináriumokból egyetemre kerülők aránya. (46%-ról a felére). Részben mert színvonalban elmaradtak a megszilárduló gimnáziumok mögött, részben mert a kormányzat is akadályozta a szeminaristák felvételét. Scsetinyina leszögezi, hogy nem lehet közvetlen összefüggést kimutatni a szociális helyzet változásai és a hallgatók politikai orientációja között, de a hivatalnok és értelmiségi származásúak közül került ki a legtöbb forradalmár. Befejezésül ismét a forrástípus társadalomtörténeti jelentőségét, a további kutatások szükségességét hangsúlyoza.

M.

(Isztorija SzSzSzR, 1979. 5. sz. 110–126.)

JOHN HOPE FRANKLIN:

AMERIKAI TÜKÖR. A REKONSTRUKCIÓ TÖRTÉNETÍRÁSÁNAK SZÁZ ÉVE

John Hope Franklin professzor elnöki beszédében, amely az Amerikai Történelmi Társaság 1979 decemberi ülésén hangzott el, az Egyesült Államok története legzűrzavarosabb, legáttekinthetetlenebb és talán legproblematikusabb korszakának, a Rekonstrukciónak (a lázadó államoknak az Unióba való visszatérésének) a historiográfiáját tekinti röviden át és már elöljáróban leszögezi, hogy – sajnálatos módon – a történeti feldolgozások inkább tükrözik saját korukat, mint a Rekonstrukció éveit, az 1865–1877-es éveket.

Az első, még a korszakban megjelent összefoglaló munka, *J. S. Pike* The Prostrate State (1873) című könyve – amelyet hosszú évekig a legkitűnőbb munkának tartottak –, teljesen önkényesen válogatott tényeivel és adataival a Rekonstrukció minden hibáját Grant kormányzatának és a felszabadítottaknak a nyakába varrta. Egy emberöltővel később *W. A. Dunning* és tanítványai különösen élesen támadták a radikális republikánusokat, valamint fehér és néger támogatóikat, bennük látva a társadalmi hanyatlás, a rossz kormányzás és a korrupció legfőbb okát. (Munkásságuk számos népszerű történelemkönyvet és regényt is ihletett). Az így lassan hagyományossá váló Rekonstrukció-képet két

munka is megkérdőjelezte azonban: *W. E. B. DuBois* 1910-es cikke és *J. R. Lynch* 1913-ból származó műve; DuBois 1935-ben kiadott Black Reconstruction-ja, amely teljesen szakított a hagyományos négerellenes képpel pedig a legélesebb támadás volt az uralkodó történelemfelfogás ellen. Századunk derekára a legváltozatosabb kép alakult ki, amelyben a korszakot feldolgozó történészek ítéletét saját társadalmi hátterük, politikai érdekeltségük határozta meg, bár elmondható, hogy a történészek nagy része elszakadt, vagy legalábbis megpróbált elszakadni a bevett szemlélettől.

A rövid historiográfiai áttekintés után – beszédének második részében – Franklin professzor a Rekonstrukció megítélésében mutatkozó ellentétes vélemények okait elemzi. Igen fontos szempont, hogy néha nemcsak elemezni nehéz egy eseményt, de – adatok hiányában, vagy azok zavarossága miatt – pontosan leírni is. A kérdéskör Achilles-sarka azonban az, hogy minden kutató saját korának eseményeit, problémáit, politikai hangulatát vetíti vissza a Rekonstrukció elemzésekor, ezért sokszor a prekoncepcióhoz igazítják még a tényeket is. (Ez az irányzat különösen a század tízes éveiben, a néger lakossággal szembeni ismételt polgárjogi korlátozások idején virágzott például *W. L. Fleming, Joseph G. de Roulhac Hamilton* stb. műveiben.)

A II. világháború befejezése után a fellendülő polgárjogi mozgalom és annak eredményei sokban befolyásolták a Rekonstrukcióról alkotott általános képet, de igazán átfogó mű nem született, csak néhány új szempontú elemzés. A kortárs történészeket pedig inkább a rabszolgaság kérdése köti le. (Nem tudni, hogy ezt vélik-e a kulcsnak a négerek amerikai helyzetét illetően, vagy csak tragikusabb, egzotikusabb témának tartják?) Ezért ma sincs megnyugtató, részletes, objektív, korszerű összefoglaló munka a korról, amelynek magyarázatát, elemzését így továbbra is könnyen fel lehet használni egyéni vagy pártpolitikai célokra. (A Republikánus Párt szerepe például eléggé tisztázatlan.) Mivel azonban a legújabb tanulmányok azt a benyomást keltik, hogy a százados erőfeszítések után végre személyes és személyeskedő indulatok nélkül lehet tárgyalni a kort, remény lehet arra is – fejezi be Franklin professzor –, hogy a Rekonstrukció kora többé nem tükör lesz, hanem csupán egy tanulmányozásra érdemes kor a történészek számára.

Cs. K. Gy.

(The American Historical Review. Vol. 85. No. 1. 1980 február, 1–14.)

WOLFGANG RUGE:

A HÁBORÚ UTÁNI FORRADALMI VÁLSÁG (1917–23) TÖRTÉNETI HELYÉHEZ AZ EGYETEMES FORRADALMI FOLYAMATBAN

A címben jelzett kérdéskör vizsgálatát, a délkelet- és közép-európai térségben a megadott időszakban lejátszódó folyamatok elemzését Ruge igen fontos és aktuális feladatnak tekinti. Eredményeitől azt várja, hogy újabb szempontokkal és ismeretekkel járulnak hozzá a demokratikus és szocialista forradalom objektív adottságainak értelmezéséhez, a revizionista, szovjetellenes polgári történetírásnak az 1944–48 közötti időszakkal kapcsolatban megfogalmazott állításainak megcáfolásához. Bizonyítani kívánja, hogy a népi demokratikus forradalmak nem szovjet export termékei voltak, hogy a szocialista forradalomra való érettség nem csupán a gazdasági fejlettség, hanem a komplex módszerekkel megismerhető társadalmi feltételek összességének függvénye.

Az első világháború utáni megrázkódtatások Dél-Kelet- és Közép-Európában egészen más dimenziókban jelentkeztek, mint a kontinens nyugati részében, ami a háború előtti társadalmi ellentmondások lényegesen bonyolultabb, összetettebb természetére vezethető vissza. Az érintett államokban a munkáskérdés mellett ugyanis megoldásra várt még a feudális maradványok felszámolásának polgári demokratikus feladata, ami az elnyomott népek függetlenségi háborújával összekapcsolódva hatalmas többletenergiát szabadított fel. A katonák által támogatott népmozgalmak radikalizmusát fokozta az a körülmény is, hogy a háború lezárását követelő megmozdulások egyben a fennálló politikai rendszerek megdöntésére is irányultak. Az említett tényezők összességével, és természetesen a földrajzi viszonyokkal is magyarázható, hogy az októberi forradalom az érintett országokban nagy visszhangot váltott ki, s a gyökeres átalakulás kérdését az erős lenini pártok hiánya ellenére is napirendre tűzte.

Ruge az általános jegyek hangsúlyozása mellett részletesen elemzi a speciális jelenségeket. Németország és Ausztria esetében a munka és a tőke erős ellentétét, s mintegy ennek ellensúlyaként a revizionizmus és a szociálsovinizmus egyidejű erős befolyását emeli ki. Lengyelország vonatkozásában az orosz és a lengyel munkásmozgalom szoros kapcsolatára hívja fel a figyelmet; míg Cseh-Morva- és Magyarország, illetve Románia esetében a koncentrált munkásosztály kisebbségi helyzetét találja jellemzőnek.

Közös vonásként említi ugyanakkor, hogy a térség nemzetiségi helyzete (Németország és Szerbia kivételével) nem tette lehetővé a soviniszta háborús hangulat általánossá válását; hogy a forradalomtól rettegő burzsoá erők szinte egyhangúan a nyugati orientációt választották – sokban előlegezve ezzel a második világháború utáni magatartást. Döntő fejleménynek tekinti ugyanakkor a szovjet légiókban harcoló, illetve az orosz valóságot más csatornákon keresztül megismerő katonák szerepét a hazai forradalmi mozgalmak irányításában.

A szerző nagy hangsúlyt helyez a szubjektív tényezők megismerésére, s azok funkcióját a forradalmi adottságok megszervezésében, a szükséges lépések felismerésében és összehangolásában jelöli meg. Részletesen mutatja be a kommunista pártok létrejöttének körülményeit, aminek jelentőségét Lenin 1920 áprilisában a következő szavakkal érzékeltette: „A proletár avantgarde ideológiailag győzött. Ez a fő dolog. E feltételek nélkül nem tehető meg az első lépés a győzelem felé. De a győzelemig az út még meglehetősen hosszú."

A kommunista pártok megalakulását követő időszakban az ideológiai harc súlypontja az opportunizmusról a baloldaliság irányába tevődött át, s bár a doktrinerséget visszaszorítani nem sikerült egyértelműen, a forradalmi kísérlet aktualitását mindez korántsem kérdőjelezte meg. A népi mozgalmak tetőpontját a sajátos proletár harci eszközök bevetése jellemezte. Politikai tömegmozgalmak, üzemek megszállása, vörös őrség, vörös hadsereg és szovjetek megalakulása jelezte a kommunista pártok novekvő befolyását. Különösen fontosnak találja Ruge, hogy az említett eseményekre – Ausztria és Nyugat-Németország kivételével – azokon a területeken került sor, amelyek 1945 után a népi-demokratikus forradalom színterévé váltak.

Kutatási eredményei alapján a háború utáni forradalmi válság történeti helyét kereső Ruge meghatározónak nevezi, hogy Dél-, Kelet- és Közép Európában a forradalmi folyamat három meghatározó eleme (az októberi forradalom hatása, a proletár osztályharc és a nemzeti felszabadító háború) kapcsolódott egymáshoz, s azok kölcsönhatása olyan folyamatot indított meg 1918–1923 között, amely az 1945 utáni népi demokráciák megteremtése közvetlen előzményének, első kísérletének tekinthető.

E. G.

(Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1978/0 771–785.)

MANFRED WEISSBECKER:

KONZERVATÍV POLITIKA ÉS IDEOLÓGIA AZ 1918–19-es ELLENFORRADALOMBAN

Az első világháború utáni forradalmi fellendülés Németországban is válaszút elé állította a konzervatív politikusokat. Vezetőik közül többen felismerték, hogy a polgári blokk régi politikai irányvonala időszerűtlenné vált, s hogy minden párt, amely fenn akarja tartani cselekvőképességét, kénytelen programját az új körülményekhez igazítani. Mások úgy vélték, hogy a történelmileg kialakult pártnevek megváltoztatása felesleges, hogy a politikai kontinuitás megőrzése s az imperialista hatalom megmentése érdekében a módszerek! korszerűsítésére tett javaslatok túlságosan nagy és elkerülhető áldozatokat követelnek. A jelzett ellentmondások is tükrözték, hogy a korszak németországi konzervativizmusa heterogén jellegű, gyűjtő- és integráló mozgalom volt, a „monopolburzsoázia szélsőségesen reakciós erőinek politikai és ideológiai irányzata", melynek belső zavarai a nép- és haladásellenes osztályok világnézeti és politikai helyzetét tükrözték.

Weissbecker tanulmányának célja a konzervatív politika és ideológia természetének vizsgálata az ellenforradalmi folyamatban általában, elemzése középpontjába állítva azokat a mozzanatokat, melyek

veresége ellenére lehetővé tették számára, hogy az 1917–18 utáni időszakban elfoglalt defenzív pozíciójából ellentámadásba lendüljön az imperializmust tagadó és a társadalmi haladást igenlő tendenciákkal szemben, s erőteljes támadást indítson a kapitalista tulajdon- és uralmi viszonyok megvédésére. A konzervatív mozgalom jellemző tendenciájának a szerző a forradalomellenes, rugalmas alkalmazkodást tartja, aminek pontos megértését nélkülözhetetlennek nevezi a konzervatív politika helyes értékeléséhez a forradalmak, a weimari köztársaság, s általában a kapitalizmus válságának időszakában egyaránt. Ennek érdekében igyekszik meghatározni a konzervatívok helyét a jobboldali pártok között, szerepét a fasizálódás folyamatában, s viszonyát a kapitalizmus polgári-parlamentáris uralmi formájához.

A feltett kérdések megválaszolásában *J. Petzold:* „Konservative Theoretiker des deutschen Faschismus. Jungkonservative Ideologen in der Weimarer Republik als geistige Vorbereitung der faschistischen Diktatur" c. munkájára (Berlin, 1978) támaszkodik, amely az újkonzervatívokat nemcsak egyszerűen a náci uralom előkészítőinek, hanem a kifejlődő fasizmus különleges megjelenési formájának nevezi.

A novemberi forradalom első időszakában a konzervatív politikusok többségét pragmatikus ellenforradalmi magatartás jellemezte. November 10-én megalakult a „Bismarckbund deutscher Männer und Frauen", mely céljának a jobboldali csoportok tevékenységének összehangolását tekintette. December elején Fritz Körting pedig olyan programot dolgozott ki, mely a régi pártviszonyokkal való teljes szakítást, egyetlen polgári párt megalakítását, azaz az osztályharc fő frontjai szerinti kétpártrendszer kiépítését javasolta. Az elképzelések azonban nem találtak pozitív visszhangra. A konzervatív képviselők reagálás nélkül hallgatták végig a demokrata párti Fr. Naumann 1919. február 13-i bejelentését, mely szerint a „jelen" két fő feladatát – ti. tiszta polgári kormányzat létrehozása, s a jobboldal összefogása – nem sikerült megoldani.

A november 9-én győztes jobboldali szociáldemokraták kormányzását szükséges rosszként, a bolsevik veszély ellen átmeneti segítségként fogták fel. Ebből az alapállásból kiindulva értékelték a liberálisoknak a polgári egységfrontot ideiglenesen megbontó közeledését a szociáldemokratákhoz, miközben elsődleges feladatuknak csupán a belső bomlás megakadályozását tekintették.

Passzív magatartásukban alapvető változás 1919 február–márciusában figyelhető meg. A restauráció, a német nemzeti pártok korábbi programjának megőrzését követelő tradicionális konzervativizmus a háttérbe szorult, s fokozatosan a jelentéktelenségbe süllyedt, miközben a régi szélsőséges nézeteket a hosszútávú előkészületekre irányuló kísérletek váltották fel. A fordulatról tanúskodik a Juni-Klub társalapítója, Max Hildebert Boehm „Ruf der Jungen" c. 1920 elején megjelent pamfletje, amely a kezdeményezésről lemondó, a fékszerep ellátásával megelégedő felfogással szemben a sokoldalú alkalmazkodásra támaszkodó bátor lépések megtételét sürgette. Csak ebben az esetben tartotta ugyanis elkerülhetőnek azt, hogy a fiatal generáció a liberálisok és a szocialisták táborába áramoljon.

A tervezet megvalósítása érdekében élénk propagandatevékenység indult meg, amely a lakosság politikai éretlenségét kihasználva agitált a forradalom ellen, több ötletet kínálva a későbbi fasiszta érvelés számára. Ezzel párhuzamosan felerősödött a vilmosi korszak bírálata is. Egyre határozottabban kirajzolódtak annak a konzervatív elit-felfogásnak a körvonalai, mely elsősorban a polgári-demokratikus követelések, az egyenlőség és a testvériség eszméje ellen irányult, de egyáltalán nem zárta ki az ellenforradalmi tömegbázis megteremtésének lehetőségét. S végül sovinizmusra, faji önhittségre, a Versailles elleni agitációra felépített programjukat mintegy átfogta a tömegek, a munkások „nacionalizálására" buzdító törekvés.

További alapkutatások s a megállapítások pontosításának szükségességét hangsúlyozva, az elmondottak alapján Weissbecker úgy ítéli meg, hogy a konzervatívok politikája, amely végül is a weimari köztársaságnak a fasizálódás folyamatába torkolló jobboldali fejlődését meghatározta, már 1918–19-ben sok szempontból előlegezte a szélsőségesen reakciós jellegű változásokat, s képviselőit a fasiszta fordulat aktív előkészítőjévé avatta.

E. G.

(Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1979/8 707–721.)

LACINA, V.:

CSEHSZLOVÁKIA HELYE AZ EURÓPAI ÉS A VILÁGGAZDASÁGBAN 1918–1938 KÖZÖTT

Csehszlovákia az Osztrák–Magyar Monarchia területének 21, lakosságának 26, ipari kapacitásának kb. 60–70%-át örökölte. Az iparban foglalkoztatottak részaránya magas volt (38%), de feltűnő a közigazgatási s honvédelmi foglalkozásuak nagy száma (24%). Az egyik legjellemzőbb mutató, az egy főre jutó nemzeti jövedelem alapján Csehszlovákia a 17. helyet foglalta el, s nem tartozott a tíz legfejlettebb ország közé, ahogy gyakran állítják. Ipari termelésének értéke alapján a 12. helyet foglalta el; s e mutató alapján is csupán a közepesen fejlett országok közé sorolható. A legfejlettebb iparágak a bányászat, kohászat, textil- és élelmiszeripar voltak, s éppen a modernebb iparágak (elektromos ipar, vegyipar, építőipar) fejlődése volt lassabb.

Mezőgazdasági téren is a közepesen fejlett országok között találjuk ekkor Csehszlovákiát: általában az európai átlag fölött helyezkedett el, de nem tartozott a legjobbak közé.

Gazdaságának teljesítménye alapján Finnország, Ausztria, Norvégia, Olaszország csoportjába tartozott a két háború között.

Mint kis ország, Csehszlovákia is igen függött külkereskedelme alakulásától. A 20-as években a nemzeti jövedelem 30%-át az export biztosította, s Csehszlovákia a világexport 1,9%-át adta. A válság után ez az arány 1,6%-ra csökkent. A kivitelben az ipari termékek (textil, üveg, s különösen a cipő) domináltak.

A kereskedelmi partnerek között a 20-as években még a Monarchiától örökölteket találjuk: Németországgal bonyolódott a forgalom 27, az utódállamokkal 32%-a; Franciaország részaránya elenyésző volt (2,5%). A válság után erősödött a forgalom Nyugat-Európával, valamint Romániával és Jugoszláviával.

A külföldi tőke befolyása igen erős volt, a tőkeállománynak kb. egyötöde külföldről származott. Legerősebb az angol befolyás volt (30%), ezután a francia (21%) s az osztrák (13%) következett. A külföldi tőke a legbiztosabb bányaiparba fektetett be legszívesebben.

A csehszlovák tőkekivitel fő területe a Balkán volt, így Jugoszláviában Csehszlovákia a külföldi beruházók között a harmadik volt. A kelet-európai piacról a 30-as években a német tőke kezdte kiszorítani csehszlovák riválisát.

A csehszlovák gazdaság gyengeségei – lassú strukturális változások, területi fejlődésbeli aránytalanság, piaci nehézségek, a külföldi tőkétől való erős függés – komoly szerepet játszottak a gazdasági világválság igen erős csehszlovákiai hatásában s a 30-as években bekövetkező fejlődésbeli elmaradásban.

H. V.

(Československý časopis historický 1978. 6. sz. 921–843. l.)

A. J. CROZIER:

A MANDÁTUMRENDSZER LÉTREHOZÁSA, 1919–25

Az 1919-es békerendezés olyan kompromisszumos megoldás volt, amely az USA – feltételezett – folyamatos európai politikai részvételére alapult. A kompromisszumot legjobban a versailles-i békének a gyarmati kérdés megoldására vonatkozó rendelkezései példázzák, amelyek Németország gyarmatain és Törökország arab területein mandátumrendszer létrehozását irányozták elő.

A mandátumrendszerben megtestesülő kompromisszum a brit radikálisok és szocialisták törekvéseiből, az USA világháború utáni hatalmi pozíciójából és a brit, francia és brit dominiumi kormányoknak a kérdéses afrikai és közel-keleti területek felett a teljes befolyást megszerezni kívánó szándékából született.

A világháború befejezése után sietve kidolgozott mandátumrendszer több lényeges kérdést – a szóban forgó területek szuverenitásának milyensége, a lakosok állampolgársága – nem oldott meg, ez azonban a de facto annexióra törekvő hatalmakat nem zavarta túlságosan.

Az Egyesült Államok kongresszusa 1920 márciusában elutasította a versailles-i szerződéseket és a népszövetségi alapokmányt. Ez jelentősen késleltette a mandátumrendszer megszilárdulását.

A mandátumrendszerrel kapcsolatos kérdések igen lassan rendeződtek, bár pl. Dél-Akrika, Ausztrália és Új-Zéland kormányai már 1919 őszén sürgették a nekik jutó területek helyzetének mielőbbi végleges tisztázását.

Meg kellett határozni a mandátummal rendelkező hatalmak, a mandátumterületek és a Népszövetség közötti viszonyokat, a jogokat és kötelezettségeket. 1920. december 1-én megalakult a Népszövetség Állandó Mandátum Bizottsága, amely a nagyhatalmak érdekeinek megfelelően lényegében csak a mandátummal rendelkező kormányok éves jelentéseinek megvizsgálására volt jogosult. A Népszövetség közgyűlésének még ennyi beleszólási lehetősége sem volt.

1920 végére az érintett nagyhatalmak már szilárdan kezükben tartották az új területeket, még ha formális annexióra nem is volt mód.

A mandátumrendszer a legmegfelelőbben a brit érdekeket szolgálta. Egyes brit politikusok a húszas években úgy vélték, hogy a mandátumterületek népei hosszú évtizedekig nem tudnak megfelelő „érettséget" elérni. A franciák már korántsem voltak ennyire elégedettek. Így pl. csak hosszas huzavona után és brit nyomásra voltak hajlandók a mandátumrendszert formálisan kiterjeszteni Togora és Kamerunra.

A mandátumrendszer kialakulásában jelentős szerepet játszott Wilson elnök – a brit és francia kormány által túlbecsült – antikolonializmusa. A kialakult mandátumrendszer működése nem nyerte meg az amerikai politikusok rokonszenvét, amit a kolonialista német propaganda ki is használt. A versailles-i békerendszer elutasítása után az USA az érintett területeken elsősorban gazdasági érdekei védelmére törekedett. Ezt hosszú és bonyolult alkudozások után kétoldalú államközi megállapodásokkal biztosították, több-kevesebb sikerrel. A mandátumterületek elosztásába is igyekeztek beleszólni; elsősorban Japán vonatkozásában.

A mandátumrendszer a dekolonializációs folyamatot nem vitte előre; ez csak az ENSZ sokkal hatékonyabb – más feltételek között kialakult – gyámsági rendszerének sikerült.

M. T.

(Journal of Contemporary History, 1979. évi 3. szám, 483–509.)

NUNZIO PERNICONE:

CARLO TRESCA ÉS A SACCO–VANZETTI ÜGY

Bár több mint fél évszázad eltelt azóta, hogy Nicola Saccót és Bartolomeo Vanzettit 1927. augusztus 23-án a charlestowni állami börtönben kivégezték – ügyük még mindig nem zárult le teljesen. A perrel foglalkozó történészek többsége osztotta azt a véleményt, hogy a vádlottak sorsát végül is faji előítéletek és politikai nézeteikkel szemben fennálló intolerancia pecsételte meg. Ez a hagyományos állásfoglalás majd harminc évig változatlan maradt. A 60-as években jelent meg az új irányzat, mely az ügyet felülvizsgálva, egyik (vagy mindkét) vádlott bűnösségét, a tárgyalás igazságosságát igyekezett bizonyítani. Mindkét fél álláspontja hibás. A revíziót végrehajtók a Sacco–Vanzetti legenda szétoszlatását tűzték ki célul, míg a hagyományos álláspont a baloldal munkásmozgalmi mártírjai ellen irányuló szélsőjobboldali kampánynak tartotta az új megközelítést. Nem kétséges, hogy az újraértékelők egy része politikai megfontolásból igyekezett lerombolni a mítoszt, de közben új adatok sorát tárták fel, melyet a hagyományos nézet elutasított. „A jó cipész" és a „szegény halárus" jelmezében megjelenő szelíd lelkű, anarchista-utópista Sacco és Vanzetti mint kiindulópont, előkészítette a talajt az ártatlanság *a priori* feltételezéséhez. Ugyanekkor a mártírokat védő álláspont szinte figyelmen kívül hagyta az ügy anarchista vonatkozásainak jelentőségét. Sacco és Vanzetti harcos anarchokommunisták voltak, hittek a fennálló rendszer erőszakos elsöprésében. Természetesen a

„szentesítő ideológián" kívül még más is kell ahhoz, hogy az ember rablógyilkosságot kövessen el. De az ártatlanságban való vak hit helyett, empirikus, tényfeltáró nyomozásnak kell bizonyítania a vádlottak ártatlanságát.

Pernicone vitacikke mindkét fél kutatásainak eredményeit felhasználja, hivatkozásai egyúttal remek szakirodalmi áttekintést nyújtanak. Különösen figyelemre méltóak az ügy anarchista vonatkozásairól tett megállapításai. A szerző az újraértékelő nézet egyik alapvető bizonyítékából indul ki. A híres anarchista vezető, Carlo Trescának tulajdonított megállapítását, mely szerint Sacco bűnös volt, Francis Russell tárta fel. Ez a gyanú már 1927-ben felmerült az író Upton Sinclairben, de a fenti kijelentés csak 1942-ben hangzott el. Max Eastman nyílt kérdésére Tresca egyszerűen felelt: „Sacco bűnös volt, Vanzetti nem". A beszélgetés itt félbeszakadt, mert mások is beléptek a szobába. A folytatásra nem volt lehetőség, Trescát nemsokára meggyilkolták. Russell különös fontosságot tulajdonított Tresca megjegyzésének, mert őt tartotta az amerikai olasz anarchisták legfőbb tekintélyének, aki Luigi Galleani deportálása után átvette az országos mozgalom irányítását, Sacco és Vanzetti védelmében pedig az „őrangyal" és a „jóságos nagybácsi" szerepét töltötte be.

Pernicone pontról pontra cáfolja meg Russell állításait. Az olasz anarchisták mozgalmát tanulmányozva kiderül, hogy az anarchoszindikalista Tresca és a szervezkedés mindenféle formáit elítélő anarchokommunista Galleani között éles ellentét állt fönt. A mozgalomnak nem volt országosan elismert vezetője, a szervezkedés is több ágra szakadt. Egyszerűen elképzelhetetlen, hogy Galleani követői, vezetőjük deportálása után behódoltak volna Trescának, és megosztották volna a klán titkait egy kívülállóval. Az anarchista mozgalom az 1880-as évektől rágódott a kérdésen, hogy azok az anarchisták, akik erőszakosan eltulajdonítanak társadalmi javakat, igazságot tevő forradalmárok-e, vagy közönséges bűnözők, akik a mozgalom ideológiájával próbálnak takarózni. A „térsajátítást" megengedő irányzat az USA-ban szinte tökéletesen hiányzott, teljesen valószínűtlen tehát, hogy a vádlottak ebbe a kis csoportba tartoztak volna. Amennyiben a South Braintree-i fegyveres akcióit és a gyilkosságot a kormány ellen indított anarchista osztályharc egyik elemének tartjuk, elképzelhetetlen éppen a mozgalom földalatti jellege miatt, hogy Trescának fontos közvetlen értesülései lehettek volna az ügyről.

A szerző a következőkben Tresca és a Sacco–Vanzetti-ügy összekapcsolódó szálait tárja fel. Tresca befolyásos amerikai ügyvédekkel, politikusokkal tartott kapcsolatot, a mozgalom „ügyintézője" volt. Egyik szervezője lett a Comitato Italiano Pro-Vittime Politiche nevű segélyegyletnek, melyhez Vanzetti is fordult egy alkalommal. Tresca minden lehetséges lépést megtett a védelem érdekében, újságját is az ügy szolgálatába állította, adományokat gyűjtött, végül a Világ Ipari Munkásai (IWW) ügyvédjéhez, Fred Moore-hoz fordult. A kezdeti fellángolás után azonban szerepe csökkent, tevékenysége 1922 után elsősorban Mussolini amerikai hatásának megszüntetésére irányult. Bár egyre kevésbé vett részt a védelem munkájában, az ügyet figyelemmel kísérte. Tevékenységének ismeretében nem túlozhatjuk el fontosságát, de nem szabad átsiklanunk a Saccóról alkotott véleményéről sem. Mivel ennek a véleménynek írásban nem adott hangot, a gyanú megerősítését vagy tagadását csak olyan személyektől lehet várni akik bírták Tresca bizalmát. Közeli barátja, Quintiliano tagadta Russell feltevésének még a lehetőségét is, s az Eastman-féle történetet nem tartotta igaznak. Ő ugyanis 1922-ben meglátogatta Saccót a börtönben, és meggyőződött ártatlanságáról.

1963-ban robbant a bomba, Norman Thomas szocialista vezető megerősítette a Sacco bűnösségéről szóló feltevést, Tresca neki is említette a dolgot. Fontos szerepe van azonban itt az időpontoknak. Mert amíg egyrészt bizonyítható, hogy Tresca 1920–27 között mindkét vádlott ártatlanságát szilárdan hitte, ugyanúgy bizonyítottnak vehetjük, hogy 1940-42 körül véleménye megváltozott. 1972-ben újabb tanú jelentkezett John P. Roche személyében, aki azt állította, hogy 1941-ben részt vett egy megbeszélésen, mely Thomas házában zajlott, s ahol Tresca nyíltan azt állította, hogy „Sacco egy jó bajtársat ölt meg", mivel megmenthette volna az ártatlan Vanzettit, ha bevallja saját bűnösségét. Ez a bizonyíték egybevág Thomas 1962-es megemlékezésével, azonban nem oldja meg a kérdést, mivel sejtelmünk sincs, mire alapozta Tresca véleményét, s információi megbízható forrásból származtak-e? Miért csak amerikaiaknak tett említést a dologról, miért nem szólt olasz bajtársainak? Miért közölte ezt a politikailag káros információt, miért nem tartotta magában? Pernicone szerint a dolog nyitját Tresca és az anarchista mozgalom megváltozott kapcsolatában találhatjuk meg. Élete vége felé Tresca kiábrándult a mozgalomból, megkeseredett emberként szállt szembe a galleanisták ellene irányított hadjáratával, mely 1938-ban érte el tetőpontját. Az anarchista szolidaritás véget ért, Tresca már nem

tartotta kötelezőnek a hallgatást. Az olaszok hittek Sacco és Vanzetti ártatlanságában, akkor sem hiszik el az ellenkezőjét ha Tresca állítja – s ez megmagyarázza, miért csak amerikaiaknak beszélt a dologról. Feltételezhetjük, hogy a harag, a kiábrándultság, emlékek a régen is felmerült gyanúról, esetleges új kételyek szilárd hitté ötvöződtek Trescában. Anélkül, hogy a hipotézisek birodalmába lépnénk – mondja a szerző –, annyit szögezhetünk csak le, hogy korábbi megnyilvánulásaival szögesen szembefordulva, Tresca 1941-43 között többször is megállapította Sacco bűnös és Vanzetti ártatlan voltát. De addig, míg a feltevésnek további megerősítései nincsenek, nem járathatjuk le a történész hivatását azzal, hogy feltevésekre épülő váddal állítjuk a történelem ítélőszéke elé Saccót vagy Vanzettit.

F. M.

(The Journal of American History, volume 66., No. 3. 1979 december., 535–547.)

KURT DÜWELL

ÁLLAM ÉS TUDOMÁNY A WEIMARI KÖZTÁRSASÁGBAN. C. H. BECKER MINISZTER KULTÚRPOLITIKÁJA

Az első világháborúban elszenvedett vereség, amely a vilmosi Németország katonai, társadalmi és politikai csődjét egyszerre bizonyította, a megrázkódtatás ellenére hatalmas szellemi és morális energiákat szabadított fel, s azok a kultúrpolitikusok, akik a kultúrpolitikának, mint az átfogó politikai gyakorlat központi elemének jelentőségét már a császárság korában is hirdették, új ambíciókkal, a reformok erejébe vetett hittel láttak a több mint 50 éve háttérbe szorított liberális, ill. demokratikus elképzelések megvalósításához. Ebert 1919 februári beszéde tovább erősítette azt a meggyőződésüket, hogy Németország az elkövetkező évtizedekben Nyugat–Európa számára is a demokrácia példaképévé válhat, s hogy ebben a munkában a megreformált művelődésügyre is óriási szerep vár. Mindenekelőtt arra törekedtek, hogy Németország hatalmas tekintélycsökkenését és veszteségeit – a külföldi bojkott következtében tudományos és kulturális életét is fojtogató helyzet ellenére – ne követhesse nemzeti szellemi életének hanyatlása. A későbbiekben, a nemzeti szellem regenerálódását követően egy olyan külföldre irányuló kultúrpolitika kialakítását tervezték, melynek célja az elvesztett pozíciók visszaszerzése lett volna. E próbálkozások egyik legaktívabb előmozdítója volt Carl Heinrich Becker, aki 1918–32 között közvetlenül és erősen befolyásolta a nemzeti kultúrpolitika fejlődését.

Az 1919-ben államtitkárként működő Becker „Kulturpolitische Aufgaben" c. munkájában vázolta programját, amely egy „alkotóképes zárt nemzet" megteremtését tekintette legsürgetőbb feladatának; nemzeti kultúrpolitikát hirdetett meg az erőfenntartás és a partikularizmus felszámolása jegyében. A munkálatok előtt álló legnagyobb akadályt a központi hatáskör hiányában látta, s bár elismerően szólt Poroszország korábbi tudományszervező teljesítményéről, a megoldást az egységes nemzeti művelődéspolitika megteremtésében, a fennálló birodalmi-porosz kettősség megszüntetésében kereste. Tevékenységének eredményességét mutatja, hogy a weimari köztársaság alkotmánya – szemben 1871-gyel – az iskolaügyekben kerettörvényhozási hatáskört biztosított a birodalom számára a tagországok ellenében. A terv megvalósítása azonban leküzdhetetlen akadályokba ütközött, s a különböző politikai és gazdasági nehézségek következtében 1924 után a művelődés ismét a tagállamok hatáskörébe került.

Düwell tanulmánya részletesen elemzi Becker programját. A figyelmet elsősorban a főiskolai reformra irányítja. Megállapítja, hogy Becker már ,1919-ben felismerte: a birodalom gyengesége következtében az egyetlen reális megoldás a porosz főiskolapolitika kiterjesztése és továbbfejlesztése lehet. Elgondolásait ugyanakkor határozottan demokratikus vonások jellemezték. Első lépésként a főiskolai önkormányzat helyreállítását tervezte, s többek között a professzorokat és az egyetemistákat összefogó akadémiai egyesületi eszme újjáélesztésére, nem kevés illúzióval egy tulajdonképpeni „tudós-köztársaság renaissance"-ának megalapozására törekedett. Korszerű szemléletére jellemző, hogy az állampolgári nevelés érdekében heves viták kereszttüzében szorgalmazta az egyes tudományos diszcipli-

nák közötti szorosabb összetartozás, elsősorban a történelem és a szociológia közötti kapcsolat kialakítását. Nagy figyelmet szentelt a népiskolai tanítóképzés modern átszervezésére is, mindenekelőtt az életközeli nevelés fontosságára hívta fel kortársai figyelmét.

Szükségesnek tartotta, hogy az egységes főiskolai rendszerben a műszaki főiskolákat visszacsatolják az egyetemekhez. Arra számított ugyanis, hogy az ott kialakított módszerek, a lényegében a kutatásokra alapozott munka az egyetemi oktatás szemléletében is hasznos változásokat eredményezhet. Elképzelései azonban nem váltak valóra. Az 1928-ban a breslaui és a münsteri egyetemeken végzett kísérletek ugyanis arról győzték meg az illetékeseket, hogy a műszaki tantárgyak bevonása az új egyetemi szervezet kialakításában nem vezetne a kívánt eredményekhez. (A műszaki főiskolák helyzetét végül is a beckeri alapelvekre felépített, de azokat több ponton továbbfejlesztő danzigi professzor, Heinrich Aumund programja alapján szabályozták.)

1919–1925 között Becker felfogásában jelentős változások figyelhetők meg. Mivel a német tudományfejlesztés egységesítésének, a porosz módszerek birodalomszintű alkalmazásának feltételei a nagy koalíció felbomlását követően megromlottak, a nem állami támogatással működő tudományos testületekkel szemben magatartása megmerevedett, ami elsősorban a kutatás fejlesztésének meghatározása körüli vitákban mutatkozott meg élesen.

A porosz kultuszminisztériumban betöltött hivatalától Becker 1932-ben kénytelen megválni. Még ebben az évben megjelenik „Vorschläge für eine Vereinfachung der kulturpolitischen Doppelarbeit im Reich-Preussen" c. írása, melyben tapasztalatait és jövőre irányuló javaslatait összegezi. Mivel belátta, hogy az adott körülmények között legfeljebb egy a birodalmi belügyminisztériumon belül működő kulturális osztály felállítására gondolhat, azt szorgalmazta, hogy a porosz kultuszminisztert a porosz pénzügyminiszter példájára tárcán kívüli birodalmi miniszterré nevezzék ki. Elképzelésében az a meggyőződés tükröződik, hogy a porosz oktatási minisztérium – az általa kiépített – igazgatási struktúrája, valamint jól képzett személyi állománya révén lényegesen felkészültebb a törvényhozási reformmunkálatok végrehajtására, mint a birodalmi belügyminisztérium. A Haenisch, Boelitz, Grimme és Becker – porosz kultuszminiszterek – által fémjelzett irányvonal azonban a náci hatalomátvétellel befolyását elvesztette.

Összegezésként Düwell megállapítja, hogy Becker tudománypolitikai elképzeléseiben már a kezdetektől túlzott befolyást kívánt biztosítani az állam számára. A vizsgált koncepció etatista jegyeit az első világháború utáni viszonyok alakulásából vezeti le, melyek – a kultúrpolitikának döntő jelentőséget tulajdonító felfogás értelmében – nagy felelősséget róttak a nemzeti újjászületés és a politikai helyzet konszolidálásának munkájában a kultúrpolitikusokra.

E. G.

(Historische Zeitschrift 1971. Beiheft 1. 31–74.)

A. P. OKLADNYIKOV, V. L. SZOSZKIN:

SZIBÉRIA SZOVJET ÉRTELMISÉGÉNEK KIALAKULÁSA: SZAKASZOK ÉS SAJÁTOSSÁGOK (1917–1941)

A szovjet értelmiség történeti vizsgálatában az egyik fogyatékosság, hogy az általános tendenciát a központi területek fejlődése alapján rajzolta meg a kutatás. A történeti, földrajzi vagy nemzetiségi sajátosságokkal rendelkező régiók vagy peremek sajátosságait nem építették be a szintézisbe, legfeljebb csak illusztrációként említették meg. Korábban ezt azzal lehetett magyarázni, hogy az egyes köztársaságok, régiók értelmiségének történetéről nem álltak rendelkezésre feldolgozások. Napjainkra azonban számos regionális monográfia készült el a témában, pl. Szibéria értelmiségének történetéről. A szerzők arra tesznek kísérletet, hogy a Szibériára vonatkozó helyi kutatások eredményeit összegezzék, ill. összevessék az országos folyamattal. Előrebocsátják, hogy Szibérián belül a gazdasági–társadalmi fejlettség, ill. a nemzetiségi hovatartozás függvényében számos alrégiót lehet elkülöníteni a szovjet értelmiség fejlődésének előfeltételei szempontjából. A fő tendenciák azonban azt tartják, hogy Szibéria mint egész rendelkezik sajátosságokkal. A cikk a politikai mentalitás szemszögéből vizsgálja a szibériai

értelmiség fejlődését. Ennek megfelelően az általános politikai helyzet, a párt értelmiségi politikája és a kulturális forradalom kibontakozása határozták meg a régió értelmiségének történeti útját 1917–1941 között.

Az újabb részletkutatások eredményei alapján Szibéria szovjet értelmiségének kialakulását nem a Kolcsak legyőzését követő időtől számítják a szerzők. Véleményük szerint a folyamat 1917 végétől, a szocialista forradalom győzelmével kezdődött. Igaz, a politikai helyzet változásai következtében többször megtorpant. A kezdeti időszakban a régi értelmiségiek polarizálódása révén indult meg a helyi szovjet értelmiség fejlődése. Később a párt, a szovjethatalom osztályszempontú káderpolitikája (kiemelések), ill. a kulturális forradalom keretében kiépülő iskolarendszer működése biztosította a feltételeit.

Részletesebben a kezdeti időszakot elemzik a szerzők. Hangsúlyozzák, hogy nem állja meg a helyét az az értékelés, hogy Szibéria túlságosan elmaradott lett volna az értelmiség tekintetében az ország többi részéhez viszonyítva. 100 ezerre tehető a szellemi foglalkozásúak, a széles értelemben vett értelmiségiek száma. Igaz, rendkívül egyenetlen volt a megoszlásuk, mert egyharmadrészük három nagyvárosban (Omszk, Tomszk, Irkutszk) tömörült. A régió fejlettségi szintjének, helyzetének megfelelően zömmel hivatalnokok és katonatisztek alkották a szibériai értelmiséget. Szociálisan és politikailag egyaránt kimutatható sorain belül a nemesi-burzsoá irányzat, a döntő többséget jelentő kispolgári elem és a proletár réteg is. A kispolgári értelmiségiek zöme ún. félértelmiségi volt (kishivatalnokok), akik rossz anyagi körülmények között éltek, politikailag ingadoztak.

A forradalom győzelmét követő hónapokban a szovjethatalom agitációval próbálta maga mellé állítani a helyi értelmiséget. Nem eredménytelenül, bár anyagi eszközök nem álltak rendelkezésére. Természetesen jelentős maradt a szocializmushoz ellenségesen viszonyuló réteg. A legtöbben viszont az ún. semlegesség álláspontjára helyezkedtek. Részben, mert várták a további politikai fejleményeket, de elsősorban azért, mert mint kispolgári értelmiségiek, demokraták, az értelmiség osztályok felettiségét vallották, bíztak a harmadik út lehetőségében. Az eszer és részben a mensevik irányzat befolyása alatt álltak. 1917 végén Tomszkban létrehozták a Dolgozó Értelmiség Szovjetjét törekvéseik érvényesítésére, eredménytelenül. Táboruk akkor duzzadt fel átmenetileg, amikor a bolsevikok szétkergették az alkotmányozó gyűlést. A Breszt–Litovszk-i békét követő politikai krízis tovább erősítette önállósulási törekvéseiket, amelyek szeparatisztikus vonásokat is hordoztak. Kolcsak uralma idején részben jobbratolódás jellemezte az értelmiséget. A harmadik út illúziója azonban szertefoszlott, sőt az is bebizonyosodott, hogy demokratikus eszméik érvényesítésére a fehér ellenforradalom semmilyen lehetőséget nem biztosít. Ennek felismerése hívta életre az eszer–mensevik vezetésű Politikai Központot, mint Kolcsak értelmiségi ellenzékének szervezeti keretét. A szerzők szerint a fehérekkel való szembefordulás határozottabban jelentette a szovjet hatalomhoz történő orientációt, mint ahogy ezt az eddigi tanulmányok értékelték. Különösen Kolcsak visszavonulása idején gyorsult fel politikai és katonai táborának bomlása. A hadseregébe kényszerített értelmiségiek tömegével álltak át a szovjet erőkhöz. A polgárháborút követő időszakot már csak fő vonalaiban tekintik át a szerzők. Megállapítják, hogy Szibériában kevésbé a meggyőzés, jelentősebb mértékben adminisztratív eszközök érvényesültek az értelmiségi politikában. Elsőként a pedagógus társadalom állt a szovjet hatalom mellé (1924). A tudományos élet képviselőit csak 1927-re sikerült megnyerni. A gazdasági szakemberek többségét az első ötéves terv grandiózus feladatai állították a szocializmus oldalára (Pl. az Ural–Kuznyeck kombinát). A folyamat az 1930-as évtized végén jutott befejező szakaszához, s a háború éveiben zárult le.

A szovjet értelmiség fejlődésének Szibériában fontos sajátossága volt, hogy etnikailag rendkívül heterogén, s különböző fejlettségi szintű rétegeket foglalt magába. A fejletlen társadalmi struktúrák miatt gyakori volt, hogy az értelmiségiek képviselték és érvényesítették az előkelő réteg, a burzsoázia szovjetellenes és gyakran szeparatisztikus érdekeit, törekvéseit. Ugyanakkor a dolgozó osztályok képviseletében is ők léptek fel. Megnőtt tehát a politikai szerepük. A szovjethatalom elsősorban a helyi orosz szakemberekre támaszkodott, de nagy gondot fordított a helybeli nemzetiségek, etnikumok kulturális felemelésére, saját értelmiségi réteg kinevelésére. Eredményesen. Visszairányították Szibériából elszármazott szakembereket, kiemelték és beiskolázták a politikailag aktív parasztokat, vadászokat és kézműveseket. Kiépítették az anyanyelvi iskolarendszert. Ha nem is minden etnikumnál, de alapvetően befejeződött a tárgyalt korszakban a szibériai nemzetiségek szovjet értelmiségének kialakulása.

M.

(Isztorija SzSzSzR, 1978. 6. szám 3–21.)

ROGER W. LOTCHIN:

SAN FRANCISCO ÉS A VÁROSI-KATONAI KOMPLEXUM KIALAKULÁSA 1919–1941 KÖZÖTT

D. D. Eisenhower elnök búcsúüzenete óta közismert az amerikaiak tudatában a „katonai-ipari komplexum" fogalma. Vizsgálata folyamán azonban szinte kizárólag a belpolitika szempontjait vették figyelembe, tekintet nélkül a várospolitikai kihatásokra, és főleg az 1940-es évek második felére koncentráltak, akkor is legfőképpen a hidegháború éveire. Csak kevés történész figyelt fel arra, hogy a párhuzamos, katonai-polgári fejlesztésnek messze, az első világháború idejéig visszanyúló gyökerei vannak, gyakorlat volt a két világháború közti időszakban is és mint olyan, egyszerre volt tárgya és eszköze a nyugati part nagyvárosai vetélkedésének.

A „város és a kard" szövetsége San Francisco esetében igen nagy hagyományokkal rendelkezett. Az Egyesült Államok megjelenésétől, 1846-tól 1850-ig tartott az első nagy militarizálási hullám, ezt követte a polgárháború, a spanyol–amerikai háború és az első világháború további pozitív hatása. Az 1920-as évek elejére San Francisco katonai vonásai majdhogy meghatározók lettek, ezért Los Angeles előretörése, valamint San Francisco háttérbe szorulása ugyanezen időpontban valóságos pánikhangulatot keltett. San Francisco mindig a Csendes-óceán előterének tekintette magát (a csendes-óceáni flotta révén pedig a nemzetbiztonsági rendszer alapvető elemének), ezért a washingtoni flottakorlátozási szerződés gyakorlatilag létében fenyegette. Ugyanakkor – a légierő új megítélése kapcsán – a flotta perspektívája is a nemzetvédelem második vonalába való visszaszorulás lett: megteremtődött tehát a hadiflotta és a város érdekszövetsége, mely azonban, mint a későbbiekben látni fogjuk, inkább véd- és dacszövetségnek tekinthető; a polgári és a katonai fél egyként szorgalmazta a kikötő és környékének militarizálását, noha gyökeresen különböző meggondolásokból.

A flotta tehát, hogy csendes-óceáni biztonsági feladatainak egyáltalán eleget tehessen, erős szárazföldi bázist követelt magának a nyugati parton. A lehetséges helyek között (kitűnő vasúti összeköttetései, kereskedelmi kapcsolatai miatt) San Francisco, illetve – tágabb értelemben – a kikötő szélesebb környéke is szóba jöhetett. Ez időben a flotta részben San Diegóban, részben Los Angeles kikötőiben települt.

San Francisco vezetősége, a Kereskedelmi Kamara, a Munkaügyi Tanács és a város szinte minden társadalmi szervezete mozgásba lendült, 1920–1925 között azonban a Kongresszus lehetetlenné tett minden tervezést: a Bay Area történelmi magjának és három öblének decentralizáltságára hivatkozva a terület adottságait haditengerészeti bázis céljaira rosszabbnak ítélte, mint a szintén széttagolt Los Angelesét. Ugyanakkor a ‚Bay Area három nagyvárosa, San Francisco, Vallejo és Alameda vezetősége maga sem tudott egységes álláspontra jutni a megteremtendő központi flottabázis helyét illetően; akármelyikre is esvén a választás, túlságos előnyöket juttatott volna a kedvezményezettnek.

A flotta így furcsa helyzetbe került: ott hajózott a Csendes-óceánon – kielégítő szárazföldi bázis nélkül. Utánpótlási szempontokból megtagadta a Dél-Kaliforniába való áttelepülést, az egyedüli megoldásnak tehát a meglevő San Diegó-i és Los Angeles-i ideiglenes bázisok véglegesítése és kiépítése látszott.

A harmincas évek elejére az új elnök és a Kongresszus nagyobb megértést tanúsított a haditengerészet nehézségei iránt. A flotta ismét választási lehetőség előtt állt. San Francisco a Bay Area más városaival együtt a Sunnyvale-bázis állandósítását javasolta a déli öbölben. Los Angeles azonnal felismerte a veszélyt, és felvetette, hogy ez a bázis gazdaságilag katasztrofálisan érintené Vallejo hajóépítő üzemeit. Vallejo vétót mondott. A terület urbanisztikai rendezetlensége egyébként is kellemetlenül befolyásolta a katonai törekvéseket, noha a flotta számára lényegében nem volt előnytelen a decentralizált bázis gondolata sem: a légitámadásokkal szembeni védelem szempontjainak mindenesetre megfelelt.

A flotta azonban valójában nem tudta érvényesíteni saját szempontjait a polgári decentralizációs várospolitika határozataival szemben: ezért arra az álláspontra helyezkedett, hogy nincs is szüksége állandó központi bázisra, a „mozgó flotta" elve elegendőnek tartotta a centralizációra nem hajlandó Bay Area környéki városok kisebb bázisainak egyidejű üzemben tartását. Ezt a gondolatot San Francisco örömmel üdvözölte és a terület többi városai is, annál kevésbé Los Angeles, melynek

fejlesztési terveit a flotta e választása keresztülhúzta. Ezekben az években a flotta tehát egyszerre volt okozója és áldozata a Bay Area-i városok decentralizációs törekvéseinek.

1933-ban új akció indult polgári részről. A Bay Area Ipari Fejlesztési Bizottsága, a terület Haditengerészetügyi Bizottsága, San Francisco és Vallejo polgármesterei és városi vezetősége, a sajtó, új kampányt indítottak a vetélkedő városok érdekeinek egyeztetésére. Gazdasági szempontok (hadiszállítás, hadianyaggyártás) követelték a döntést a flottabázis ügyében. A helyi politikai fórumok is aktivizálódtak, ugyanakkor a flotta is bekapcsolódött a politikai kötélhúzásba. Ezt annál is inkább könnyen megtehette, mert a Roosevelt-kormányzat a 30-as években ismét hajlott arra, hogy jelentőségének megfelelően értékelje a haditengerészetet, mint haderőnemet. A milliós nagyságrendű új állami beruházások következtében ezzel párhuzamosan a Bay Area városaiban fejlődésnek indult az állami hajóépítő ipar, ám egyidejűleg a magán hajóépítő üzemek hanyatlásnak indultak. Csak 1935 után sikerült a Bay Area-t képviselő kongresszusi küldötteknek az 1938-as Maritime Act révén olyan tömegű megrendelést szerezni, hogy a magánvállalatok is újra magukra találhattak.

Ez mind a Bay Area, mind a flotta szempontjából győzelem volt. Ez utóbbi így biztosíthatta magának az atlanti part iparától független helyi hajóépítési-fenntartási-javítási kapacitást, a polgári San Francisco ugyanakkor az iparfejlesztés révén jó hátteret kapott saját urbanizációs fejlesztési elképzeléseihez. Ez a magyarázata annak, hogy a helyi polgári kormányzat legszélesebb támogatását élvezte a flotta által létesített alamedai haditengerészeti légi bázis és a sunnyvalei repülési kutatólaboratórium létrehozása is.

Ez a két katonai beruházás nemzetvédelmi szempontból igen jelentős volt, még inkább azonban urbanisztikai tekintetben. San Francisco repülőgépipara így messze maga mögé utasította Seattle-t vagy Dél-Kaliforniát. Az elkészült létesítmények, az ott elhelyezett fegyverrendszerek kiszolgálására alkalmas személyzet, az ellátási hálózat és mindennek az újonnan létesített polgári háttere szintén a civil San Franciscót erősítette. 1941-ig a katonai létesítmények „hátterének" kiépítése 20 millió dollár folyt be a város pénztárába.

A második világháború kitörésével, 1939-ben a város a Reber-tervben már az egész körzet militarizálását vetette fel: teljesen új haditengerészeti bázis, teljes közúti rekonstrukció, a keleti öböl teljes kiépítése katonai célokra, közvetlen transzkontinentális összeköttetés San Francisco számára stb. Ezt ugyan a japán támadás – Pearl Harbor – gyakorlatilag megakadályozta, közvetve mégis a további igen intenzív fejlesztést eredményezte: maga a flotta 1941-ben 1 milliárd dollárt invesztált a város és 650 millió dollárt a hajóépítő ipar fejlesztésébe.

A flottabázis kiépítése logikusan további lépéseket is jelentett. Légibázis kellett a védelmére, műhelyek, üzemek a repülőgépek és a hajók üzemben tartására és javítására, raktárak és ellátó szolgálat az utánpótlásra, tengerészgyalogság az őrzésére. A Bay Area militarizálásának szorgalmazása tehát a városfejlesztés szempontjából zseniális lépés volt. Ezt a város vezetősége is tudván tudta, meg is tett mindent azért, hogy mind szorosabbra fűzze kapcsolatát a katonasággal. A nagy, látványos, ünnepélyes megmozdulások (A Hadsereg Napja, Védelmi Hét, A Flotta Napja stb., stb.), fogadások, polgári egyházi és iskolai rendezvények mind a „város és kard" szoros kapcsolatát voltak hivatva dokumentálni, nem is beszélve a bennük rejlő összekovácsoló, közösségteremtő, nevelő hatásról. A flotta is viszonozta e gesztusokat: a 25. Partvédő Tüzérezred és a 30. Gyalogezred helyi feltöltésű volt és háziezredként szerepelt, 1933-ban pedig cirkálót bocsátottak vízre San Francisco néven, melynek keresztelése valóságos népünnepély volt.

A militarizálódás, különösen a harmincas évek második felétől kezdve erkölcsi szempontból is igen hasznosnak bizonyult San Francisco lakossága számára. A katonai erények követhető példát jelenthettek a munkaerkölcs meglazulása, a generációs ellentétek, a bűnözési hullám, a kábítószerek terjedése, a munkanélküliség miatt kiábrándult lakosság számára: „A hadsereg fegyelemre, rendre, összehangoltságra, együttműködésre, lojalitásra, nemzeti és társadalmi egységre nevelt." A nagyszámú tengerész jelenléte jelentős társadalmi hatással is járt: a tisztikar intenzíven részt vett a város politikai életében, a leszereltek pedig a fegyveres szolgálattól való megválásuk után is rendelkezésre álltak a város tömegszervezeteinek.

A város és a hadsereg szoros kapcsolata különös következményekkel is járt. San Francisco például primátusának állandó hangsúlyozása és a többi nyugati parti várossal való folytonos vetélkedése miatt lényegében sem a japán elleni háborúba, sem később az antikommunista hidegháborús hajszába nem merült bele túlságosan.

Az ország jelenlegi belpolitikai és katonai helyzetének egyensúlya lényegében igen mélyen gyökeredzik az egyes városok fejlődésének történetében. A nemzeti katonai–ipari komplexum kialakulásában ugyanakkor nem szabad, mint számos történész teszi, a valóságosnál nagyobb jelentőséget tulajdonítani a katonai komponensnek. Láttuk, San Francisco esetében például a flotta hosszú ideig még a saját tevékenységét sem tudta kontrollálni, stratégiai jellegű döntései is a helyi polgári politikai törekvések függvényei voltak. A legfontosabb, hogy a katonaság tevőlegesen is bekapcsolódott a belpolitikába, és a várakozással ellentétben például a tisztikar nem vonult „nyugalomba" közvetlen katonai feladatának teljesítése, a háború után.

Ez a rövid áttekintés, akármilyen vázlatos is, szükségszerűen megmutatja, hogy a militarizáció és a háborúk nagy mértékben hatnak egyes területek urbanizálódási folyamataira.

Cs. F.

(The Journal of American History, Vol. LXV. No. 4. 1979 március, 996–1020.)

C. SETON–WATSON: OLASZORSZÁG BIRODALMI MÁMORA

Olaszország birodalmi törekvései elsősorban Afrika és a Balkán felé irányultak. 1914-ben már szilárdnak tekinthető olasz uralom volt Eritreában, Szomáliában és Tripolitániában. 1919 után – a korábbi brit és francia ígéretek ellenére – ezek csak néhány oázissal bővültek. Az olasz gyarmatbirodalom legnagyobb kiterjedését 1936-ban érte el, amikor Etiópia bekebelezése után létrejött az összefüggő Olasz Kelet-Afrika.

Az első világháború utáni európai területszerzések eredményeként 250 000 osztrák és 750 000 délszláv került olasz uralom alá. 1939–41-ben Albánia és Dalmácia elfoglalását követően rövid időre megvalósult a régi álom; az Adria „olasz tó" lett.

A második világháború utáni Olaszország politikusai remélték, hogy a Mussolini megdöntését követően az antifasiszta szövetséges hatalmakkal kialakított 1943–45 közötti „közös hadviselő" státusz és az ellenállási mozgalom hősi küzdelme következtében a fasizmus 1922. évi hatalomrajutása előtti szerzemények egy részét meg tudják tartani. Ez mindössze Dél-Tirol esetében sikerült. Trieszt̄ből nemzetközi övezetet szándékoztak alakítani. Az 1947. évi párizsi békeszerződést az olasz nemzetgyűlés igen nehezen fogadta el. De Gasperi miniszterelnök és Sforza külügyminiszter – a „jövő" érdekében általuk feltétlenül szükségesnek tartott ratifikálás után – azonnal megkezdték a revíziós küzdelmet. Az ENSZ-nél gyámsági megbízatást próbáltak kieszközölni Szomáliára, Eritreára és Líbia egy részére, valamint különleges státuszt Asmara és Massawa „olasz városok" számára. Sokak véleménye szerint De Gasperi kormányát nem a „birodalmi mámor" vezette, hanem a még mindig veszélyesnek tartott szélsőjobbot akarták semlegesíteni.

Több éves küzdelem után mindössze Szomáliára sikerült tízéves gyámsági megbízatást szerezni.

A. Fanfani, De Gasperi utóda, az arab országok vonatkozásában próbálta felélesztení a „mediterrán missziót".

A háború utáni időszakban Olaszország számára a legfontosabb külpolitikai kérdést azonban a trieszti helyzet jelentette. De Gasperit valamennyi demokratikus párt támogatta a Szabad Terület elutasításában, amely ténylegesen nem jött létre. Az „A" övezet brit, a „B" jugoszláv katonai közigazgatás alatt állt. 1948 márciusában az USA, Nagy-Britannia és Franciaország a trieszti terület egészének Olaszországhoz történő csatolását kívánta, ami jelentős szerepet játszott az antikommunista erők nagy sikerében az áprilisi olasz választásokon. E céljukról a nyugati hatalmak a jugoszláv-szovjet viszonyban bekövetkezett változás után többé nem beszéltek. 1954 októberében – trieszti zavargások és a két ország közötti hosszabb propagandaháború után – amerikai-brit támogatással megállapodtak abban, hogy a két övezetben olasz, ill. jugoszláv polgári közigazgatást vezetnek be. A trieszti kérdést végül is, az 1975-ös olasz-jugoszláv szerződés rendezte.

A Triesszttel kapcsolatos 1953-as nacionalista hullám volt a „birodalmi mámor" utolsó megnyilvánulása. Elmúlásának okait Olaszországnak a nyugat-európai rendszerbe való fokozatos beilleszkedésében (pl. a közös piaci tagság) és a gyors ütemű afrikai dekolonializációs folyamatban kell keresni.

M. T.

(Journal of Contemporary History, 1980. évi 1. szám, 169–180.)

I. NISH:

AZ ÖNBIZALOM VISSZASZERZÉSE – JAPÁN GYARMATBIRODALMÁNAK ELVESZTÉSE UTÁN

Az első Japán gyarmat – Tajvan (Formosa) – már 1895-ben létrejött. A következő hódítás Korea volt, amelyet az orosz–japán háborút követően 1905-ben protektorátusnak (hogoken) nyilvánítottak, majd 1909-ben teljesen bekebeleztek. A 1905-ös portsmouth-i szerződésben huszonöt évre bérleti jogot szereztek a Liaotung-félszigetre. Az első világháború idején megállapodást kötöttek Kínával a bérlet kilencvenkilenc évre történtő meghosszabbításáról.

A húszas években követett fegyverzetkorlátozási politika a gyarmati terjeszkedést is visszafogta. Újabb szakasz kezdetét jelentette a Mandzsukuo bábállam felállítása 1932-ben, valamint az ezt követő különböző kínai hódítások.

Az utolsó fázis 1941 áprilisában kezdődött, amikor jóváhagyták a nagy déli expanziós tervet. A terjeszkedési irány megváltoztatása – északiról délire – azt jelentette, hogy a gyarmati terjeszkedésben a kezdeményezést a szárazföldi hadseregtől a haditengerészet vette át. A japánok a villámháborúban meghódított délkelet-északi és kínai területeken ösztönözték a – nem japánellenes – antikolonializmust és nacionalizmust. A megszállt területek lakóit igyekeztek meggyőzni az „Új Kelet-Ázsiai Rend" feltétlen előnyeiről. E koncepció szerint – amely 1938-ban született – Japán mentette meg e népeket a kolonializmus és a kommunizmus veszélyétől. Teljesen világos volt azonban, hogy pánázsiai lepelbe burkolt agresszív japán imperialista törekvésekről van szó.

1943 novemberében Tokióban a megszállt országok képviselőinek részvételével megtartották az első „Nagy Kelet-Ázsiai Konferenciát". A helyzet sajátosságaira utal, hogy a formálisan antikolonialista jellegű határozatokat angol nyelven hozták.

A japánok gazdasági, kulturális jelenlét az ún. „régi birodalomban" (Korea, Tajvan) igen mély nyomokat hagyott, az „új birodalomban" (az 1931 utáni szerzemények) hatásuk felszínes, jelenlétük általában csak katonai jellegű volt. A katonai elem egyébként az egész birodalmi időszakban mindvégig döntő volt.

Az 1945-ben bekövetkezett katonai vereség a birodalom azonnali és végleges megszűnését jelentette. A volt gyarmatok elindultak a függetlenné válás útján. Némelyikük indulását megkönnyítette a Japánból (1949-ig) kapott jóvátétel jellegű gép- és nyersanyag szállítás.

A birodalomnak – fennállása időszakában – viszonylag kevés ellenzője volt Japánban. Ezzel szemben 1945 után – nyilván a vereség reakciójaként – jelentős antiimperialista és antimilitarista hullám alakult ki. A megszűnt birodalom problémái még sokáig kísértettek (polgári személyek hazatelepítése, évtizedekig a dzsungelekben bujkáló japán katonák). A birodalmi nosztalgia az idősebb nemzedékek jelentős részében még mindig eléggé erős. A birodalmi múlt értékelése még ma is komoly politikai vita tárgyát képezi a jobb- és a baloldal között.

Japán az ötvenes évektől kezdve rendezte kapcsolatait a korábbi gyarmati területekkel (Kína esetében ez egészen 1978-ig húzódott), de jelenléte a térségben még mindig elsősorban gazdasági jellegű, külpolitikájának középpontjában más országok állnak.

M. T.

(Journal of Contemporary History, 1980. évi 1. szám, 181–197.)

A folyóiratszemlét összeállították: Csákvári Ferenc (Cs. F.), Erdődy Gábor (E. G.), Fekete Miklós (F. M.), Heiszler Vilmos (H. V.), Cs. Kottra Györgyi (Cs. K. Gy.), Menyhárt Lajos (M.), Molnár Tamás (M. T.).

BESZÁMOLÓ
A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT 1980. ÉVI TEVÉKENYSÉGÉRŐL

Az évi jelentésben tevékenységünkről elsősorban csak taxatíve számolunk be. Minőségi ítéletet a rendezvényeinken résztvevő, a Társulat életébe bekapcsolódott tagság mondhat, a jelentésben felsoroltak értékelése pedig az Igazgatóválasztmány feladata. Mielőtt azonban a feladatok teljesítéséről a munkatervünk rendje szerint számot adnánk, két tényt szükségesnek tartunk előrebocsátani.

Egyik: az ismert gazdasági intézkedések megnehezítették tervünk végrehajtását. Már ebben az évben a korábbinál kevesebb támogatást kaptunk a velünk együttműködő szervek részéről rendezvényeinkhez, a pályázatokhoz stb. Másrészt az emelkedő árak miatt nehezebbé vált a rendezvényeinken való részvétel biztosítása. Ezeket a nehézségeket az eddiginél nagyobb szervezőmunkával, több utánajárással, körültekintőbb partnerkereséssel, szélesebbkörű mozgósítással, propagandával stb. tudtuk 1980-ban ellensúlyozni. S mikor ezek a nagyobb szervezési igények kerültek előtérbe, épp akkor cserélődött ki teljesen – a feladatokhoz mérten egyébként is kis létszámú és kevés tapasztalattal rendelkező – adminisztrációs apparátusunk, s kellett újaknak átvenniük a munkát.

A *másik* tény, az évi húsz forintos tagdíjunk háromszorosára való felemelése. Ennek ellenére a feltételezett visszaesés helyett a társulati tagság száma anélkül, hogy igyekeztünk volna új tagokat verbuválni, ez évben tovább, 1300 fölé növekedett. Minden jel arra mutat, hogy további nem is csekély mértékű jelentkezésekre számíthatunk. Az újabb jelentkezők összetétele igen változatos, ideálisnak mondható. Egyaránt vannak közöttük egyetemi és főiskolai oktatók, levéltárosok, könyvtárosok, s más művelődési intézmények munkatársai, általános iskolai és középiskolai tanárok. Ezt az érdeklődést nehéz elvonatkoztatni a társulat munkájától, növekvő népszerűségétől, tematikájától és színvonalától, kiadványainak pozitív hatásától. Mindez egyben azt is jelzi, hogy munkánk, erőfeszítéseink nem voltak hiábavalóak.

I. Központi rendezvények

A nagy rendezvényeket a történelem és a természettudományok kapcsolatáról tervezett Országos Történész Vándorgyűlés kivételével megvalósítottuk. S mivel remény sem látszott arra, hogy újabb néhány hónap elég lesz ennek a nagy előkészítést kívánó rendezvény megszervezésére, az Elnökség úgy döntött, hogy 1981. év első negyedében más, tudományosan jobban előkészített témával kell pótolni az elmaradt vándorgyűlést.

1980. április 22–23-án mintegy két és félszáz résztvevővel, az Országos Pedagógiai Intézettel és a Hajdú-Bihar megye Tanácsával karöltve megrendeztük Debrecenben a *Történelemtanítás-Irodalomtanítás Konferenciát.* A Vass Henrik – társulatunk általános alelnöke – elnökletével tartott plenáris ülésen Köpeczi Béla, Tamás Attila, Szabolcs Ottó és Nobel Iván vitaindító előadásait Balázs Györgyné, Hársfalvi Péter, Hinora Sándor, Kiss Albertné, Mohos Sándor, Sári Gusztáv, Závodszky Géza, Porcsalmy János korreferátumai követték. A két szekcióban folytatott vitát Szebenyi Péter és Nyikos Tibor vezette.

1980. május 22–23-án került sor Siófokon a Somogy megyei Tanáccsal, a Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottsággal, valamint a TIT Baranya, Fejér, Somogy, Tolna és Zala megyei szervezeteivel együttműködve rendezett *IV. Dunántúli Településtörténeti Konferenciára.* A közel kétszáz fős tanácskozáson Bihari Ottó megnyitója után Vörös Antal, Kanyar József – alelnökünk – Csizmadia Andor, H. Veres Éva tartott előadást. A konferencia öt szekcióban folytatta munkáját. A szekciókat Für Lajos, Vörös Károly, Kanyar József, Szita László és Kállay István vezette.

Az év nagy reprezentatív rendezvénye volt az *október 8–9-én* Debrecenben a Bethlen Gábor Emlékbizottsággal, a MTA Történettudományi Intézetével, a Hadtörténeti Intézettel és a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemmel közösen *Bethlen Gábor erdélyi fejedelem, választott magyar király születésének 400. évfordulója* alkalmából rendezett tudományos konferencia. Ács István városi tanácselnök megnyitója után Pach Zsigmond Pál, Köpeczi Béla, Makkai László, Demény Lajos (Románia), Zimányi Vera tartott előadást. A tudományos konferencia két szekciójában előadók voltak: Nagy László, Rácz István, Czigány István, Štefan Kazimir (Bratislava), Heckenast Gusztáv, Székely György, Marie Marečková (Brno), Szendrey István, Barcza József, Jean Bérenger (Rennes), Herbert Langer (Greifswald), Mészáros István, Tarnoc Márton, Dán Róbert, Bitskei István, Földes Éva, Benda Kálmán, Cristina Fenesan (Bukarest), Rázsó Gyula, Helfried Valentinitsch (Gratz), Jósef Gierowski (Krakkó), Helga Schultz (Berlin), Åke Kromnev (Stockholm), Vladimir Susarin (Moszkva), Trócsányi Zsolt, Hegyi Klára, Kovács Kálmán, R. Várkonyi Ágnes, Péter Katalin, Huszár Lajos, Rózsa György.

1980. június 23–30. között került sor Keszthelyen a *Történelemtanárok Nyári Akadémiájá*ra a Társulat és az OPI közös rendezésében. Ennek, a több mint kétszáz tanárt mozgósító rendezvénynek a programját a történelem nagy vonulatai és tanításának módszertana köré csoportosítottuk. Előadói voltak: Szűcs Jenő, Makkai László, Szabolcs Ottó, Vladár Ervin, Pach Zsigmond Pál, Kosáry Domokos, Szebenyi Péter, Diószegi István, Hanák Péter.

Ebben az évben *március 12-én és 25-én* rendeztük meg az *Országos Középiskolai Tanulmányi Verseny Ankétját.* Olyan nagy volt az érdeklődés a külön a budapesti és külön a vidéki iskolák számára tartott ankétokon, hogy a kb. 300–300 személyt befogadó termekbe a résztvenni kívánó tanárok és tanulók egy része már nem tudott bejutni. Az ankéton Balogh Sándor, Kende János, Izsák Lajos és Unger Mátyás adott tájékoztatást a szakirodalomról és a felkészülésről, s konzultáltak a jövendő pályázókkal.

II. Budapesti rendezvények

Az év első felében klubrendezvényeinket még az eredeti elképzeléseknek megfelelően próbáltuk megszervezni, vagyis vitákat, beszélgetéseket iktattunk programba aktuális tudományos és művészeti kérdésekről.

Januárban vitaestet rendeztünk „A Hunyadi-kori Magyarország és Európa" címmel. A vitát Fügedi Erik, Kubinyi András, Kulcsár Péter és Marosi Ernő vezették.

Februárban A nádori kripta rejtélye témáról a vitát Benda Kálmán vezette.

Márciusban Juhász Gyula vezetésével beszélgetést szerveztünk Vigh Károly: Ugrás a sötétbe c. könyvéről és Kovács András: Októberi vasárnap c. filmjéről.

Áprilisban beszélgetés zajlott le a Móra Könyvkiadó munkatársaival a „Képes Történelem" sorozatról. A vitát R. Várkonyi Ágnes vezette.

A *további programot* annak az elnökségi határozatnak értelmében terveztük, amely szerint a zsúfoltság elkerülése érdekében és az érdeklődés újraélesztéséért a klub programjába tesszük át a korábbi „Felolvasó üléseket" és vitaesteket is. Ennek megfelelően terveztük:

Novemberben Balogh Sándor előadását a magyar–csehszlovák lakosságcsere-egyezményről;

Decemberben pedig a sporttörténészekkel szerveztünk sikeres találkozót a sporttörténetírás eredményeiről, gondjairól és az együttműködés lehetőségeiről.

1981. januárjában került sor a legfontosabb külföldi történészrendezvényekről szóló beszámolókra. A bukaresti kongresszusról Niederhauser Emil, a debreceni Bethlen konferenciáról Heckenast Gusztáv, a bécsi Mária Terézia konferenciáról Benda Kálmán, a debreceni német–magyar gazdaságtörténeti konferenciáról Kolossa Tibor, a budapesti Rónai Zoltán emlékülésről Hajdú Tibor számolt be. A beszélgetést Benda Kálmán vezette.

III. Kiadvány, sajtó és propaganda

Évek óta vita folyik azon, hogy milyen funkciója és lehetősége van a társulatnak a történelmi tárgyú művek kiadásában. Röviden és leegyszerűsítve a kérdést: folytasson-e a társulat kiadványelőkészítő és kiadói tevékenységet, vagy inkább a szellemi inspirátor szerepet helyezze előtérbe. 1981-ben a reszortfelelős előterjesztést készített a kérdés további tisztázására. Ez az anyag olyan stílusváltási igényt tükröz, amelyben döntést csak a társulat legfelső vezető szerve, a Közgyűlés hozhat. Addig

kötelezettségünknek tekintjük a munkatervünkben szereplő kiadványokkal kapcsolatos feladatoknak a legjobb tudásunk szerinti elvégzését anélkül, hogy háttérbe szorítanánk a fentebb említett előterjesztésben hangsúlyozott sajtó és propaganda feladatokat. E kettősség tükröződik munkabeszámolónkban.

Kiadványtervünk teljesítése sokoldalú nehézségekbe ütközött. Alapvető gondot okozott a kiadók fokozódó óvatossága, terveink, valamint a kiadási és pénzügyi lehetőségeink ellentmondása. Éppen ezért megbecsülendőnek tartjuk mindazt, amit ezen a téren sikerült megoldanunk.

A Történelem- és földrajztanítás konferencia anyaga *a Történelem- és irodalomtanítás konferencia* anyagának egy kötetben való kiadása kb. egy évi előkészítés után biztosítva van a Tankönyvkiadónál. A kiadvány 1981 májusáig nyomdába kerül. A *Történelemtanárok 1978. évi nyári akadémiájának anyaga alapján* készült Magyarország és a szomszéd népek c. kötet 1980. utolsó napjaiban igényes kiállításban megjelent. Az *1980. évi Történelemtanárok Nyári Akadémiája* anyagának megjelenésére 1981 végén vagy 1982 első negyedében számíthatunk. Folyamatban van az 1979. évi *Országos Helytörténeti Konferencia* anyagának a szerkesztése.

Kevésbé lehet a kiadás időpontjaira vonatkozólag konkrétan számot adni a *Kossuth Összes művei* vagy az *Archívum Rákóczianum* következő köteteiről.

Kiadói nehézségeiket jelzi, hogy sem a *Történelemtudomány–Történettanítás* sorozat újrateremtésében, sem az *idegen nyelvű évkönyv* kiadása ügyében nem tudunk gyakorlati eredményre jutni. Az előbbi a Tankönyvkiadónak a teljes tankönyvi garnitúrát megújító megterhelése, az utóbbi pedig a negatív döntést hozó Akadémiai Könyvkiadás mechanizmusa miatt. Egyik sem kerül le azonban véglegesen a napirendről, ez évben megkíséreljük terveink realizálását eredményesebben képviselni.

Folytatódik a *Sorsdöntő Történelmi Napok* sorozat újabb köteteinek a kiadása. Ez, a társulat által kezdeményezett és szellemileg inspirált sorozat az elmúlt évek során erősen „önállósult", gondozásában társulatunk szerepe formálissá vált.

A sajtó és propaganda tevékenységünk ebben az évben sem annyira kiadványainkhoz, mind inkább a központi rendezvényeinkhez kapcsolódott. S ha különösebb dinamizmusról nem is szólhatunk, az kétségtelen, hogy minden központi rendezvényünknek sikerült megfelelő sajtó- és tömegkommunikációs nyilvánosságot biztosítanunk. Az azonban bizonyos, hogy ez a nyilvánosság nem haladta túl, sőt egyes esetekben meg sem közelítette az előző évek kiemelkedő rendezvényeinek a sajtópropagandáját. Ezt semmiképpen sem objektív okokkal, hanem az e téren folytatott tevékenységünk elégtelenségével magyarázható.

IV. A területi munka

A társulat központi szervei ezen a téren két feladatot tűztek maguk elé. Egyrészt segíteni a területi csoportokat aktivitásuk kibontakozásában, másrészt megvizsgálni a területi munka továbbépítésének a lehetőségeit. Számos személyes konzultáció után rövidesen kiderült, hogy az előbbinek a feltétele most már nem elsősorban központi előadók biztosítása, hanem bizonyos financiális segítség nyújtása azok megrendezéséhez. A társulat rendkívül szegényes költségvetése ilyen terhet csak kis mértékben és kivételes esetben tud vállalni. A takarékossági intézkedések, s az ezzel kapcsolatos adminisztratív szigorítások sem kedveztek az új igények megoldására. Ennek ellenére bizonyos előrehaladást ezen a téren is elértünk és minden remény megvan arra, hogy – ha generális megoldásra nem is számíthatunk – egyes, arra érdemes rendezvények központi anyagi támogatása lehetővé válik.

Amikor a meglévő csoportok működésének biztosítása került előtérbe, érthetően kevéssé ambicionáltuk új területi csoportok létrehozását. A titkárságban bekövetkezett személyi változás sem kedvezett ennek, az új területi titkár még épp csak hogy megkezdte tevékenységét.

V. Nemzetközi kapcsolatok

A nemzetközi tevékenységünkkel kapcsolatos nehézségek ebben az évben sem csökkentek. Nem oldódtak meg sem a szerződéskötésekkel kapcsolatos nehézségek, egyéb javaslatainkra pedig (pl. a Jugoszláv Történelmi Társulatok Ligájával kapcsolatos együttműködésre és Vegyesbizottság létrehozására; a Bolgár Történelmi Társulattal való együttműködéssel kapcsolatos igényeinkre) nem kaptunk választ. A kapcsolat tehát az információk és irodalom cseréjére, konkrét meghívásokra való reagálásokra, ill. viszontmeghívásokra korlátozódtak.

Eredménynek tekinthetjük, hogy a társulat 10 tagú csoportja részt vehetett a bukaresti Történész Kongresszuson. A részvétel lehetőségét, financiális feltételeit nekünk kellett megteremteni –

jórészt a résztvevők munkahelyének segítségével. Végül is a társulati csoport sokoldalú szakmai összetételével (levéltárosok, statisztikus, közgazdász, jogtörténész, oktatási szakember, metodikus stb.) jól egészítette ki az elsősorban történész kutatókból álló tekintélyes magyar delegációt.

A baráti szocialista országokkal való szervezett kapcsolatainkat ez évben csak az NDK Történelmi Társulatával tudtuk tovább építeni. Áttekintettük korábbi együttműködési megállapodásunkat, s megállapodtunk a következő évi tervünk realizálásának módozataiban. A rendszeres informáláson és irodalomcserén kívül továbbra is nagy figyelmet fordítunk a személyes kapcsolatok ápolására. Az NDK Történelmi Társulata meghívásainak ez évben is eleget tettünk. Stier Miklós, ill. Szekeres József szakosztály alelnökök előadást tartottak a Leipzigben rendezett helytörténeti, ill. az Erfurtban rendezett üzemtörténeti konferencián; Gyimesi Sándor titkár pedig egy másik előadói meghívásnak tett eleget. A társulat titkársági delegációja Berlinben az NDK titkárságával áttekintette eddigi közös munkánk eredményeit és megtárgyalta a munka folytatásának kérdéseit. Viszonzásul NDK delegáció és előadó vett részt nálunk a Történelemtanárok Nyári Akadémiáján.

Külföldi kapcsolataink ápolását jól szolgálta a Bethlen Gábor erdélyi fejedelem és választott király születésének 400. évfordulója alkalmából rendezett tudományos konferencia, amelyen számos országból (lásd a központi rendezvényeknél) vettek részt történészek. Erre a nagyjelentőségű rendezvényre való meghívás messze túlszárnyalta volna a társulat ilyen jellegű lehetőségeit. Tanulságul szolgált azonban arra, hogy a különböző szervekkel való jó együttműködést és kapcsolatot fel lehet és fel kell használni a társulat külkapcsolatainak ápolására és növelésére.

A társulat külkapcsolatai ápolásának fontos területe volt az elmúlt évben is a Történelemtanárok Nyári Akadémiája, ahová valamennyi baráti európai szocialista országból meghívtunk egy-egy előadót, és lehetővé tettük az általunk meghívottakon kívül – részvételi díj befizetése ellenében – további külföldi szakemberek részvételét is. Így azután az NDK, cseh és szlovák, lengyel, jugoszláv, bolgár előadón kívül sikerült majd mindegyik említett országból további szakemberek részvételét biztosítani. Egyben azt az alkalmat használtuk fel arra is – mivel a résztvevők egy része társulati funkcionárius is volt –, hogy a cseh, bolgár és jugoszláv társulattal való további együttműködésről tárgyaljunk. Sajnos, a lengyel társulattal meglazult kapcsolatunk javítása terén nem sikerült előrelépnünk.

VI. Pályázat

Az oktatási és közművelődési pályázat előkészítése megtörtént. A pályázati útmutató elkészítésére is kiadtuk a megbízást. Az anyagi feltételeket azonban nem tudtuk biztosítani, ezért a pályázat kiírását kénytelenek voltunk elhalasztani.

VII. Választott testületek munkája

A választott testületek munkáját továbbra is az elmúlt években kialakult stílus jellemezte. Az *Igazgatóválasztmány* funkciójának megfelelően állást foglalt és irányt szabott valamennyi elé kerülő kérdésben, sokoldalú vitái mind szervezeti (pl. a társulat ágazati vagy társulati szervezése; szakosztályok létrehozása stb.), mind pedig elvi (pl. a bukaresti történész világkongresszus előkészítése stb.) kérdésekben nagyban hozzájárultak a feladatok tisztázódásához. Az Igazgatóválasztmány bizottságai azonban gyakorlatilag elhaltak, vagy legalábbis szüneteltették működésüket. Amíg a tavaszi ülés nagyon jó időpontban értékes állásfoglalásokat hozott, addig az őszi sajnálatosan elmaradt.

Az *Elnökség* egyenletesen működött. Valamennyi aktuális elvi jelentőségű kérdést megvitatott, s konkrét segítséget is nyújtott egyes feladatok elvégzéséhez. Kevésbé aktívan működött a reszortfelelősi rendszer, az egyes titkársági területek patronálása. E téren a kölcsönös igény sem volt elegendő, amire a titkárság egyes reszortjaiban bekövetkezett személyi változások és az ennek következtében bekövetkezett – remélhetőleg időleges – pangás ad magyarázatot.

A *Titkárság* az év első felében aktívabban, a nyári szünet után kevesebb aktivitással működött. Az 1981 első negyedére, felére eső nagy rendezvények előkészítése és a budapesti klubrendezvények újabb fellendülésének szervező munkája sok energiát és időt igényelt. A Titkárság munkája egyes reszortok átalakítása, s az e körül megoszló álláspontok folytán közel sem volt egyenletes. A helytörténeti szakosztály bizottsággá való átalakulása sem volt vitamentes, majd a klubfoglalkozások célszerűsége és realitása, vagyis a budapesti rendezvények főformája körül bonatkozott ki időleges válság. Ezzel egyidejűleg a kiadvány, sajtó és propagandareszort átszervezésére készült javaslat. Ezek-

ben az átalakítási kísérletekben és javaslatokban is tükröződik a Titkárság törekvése munkájának megújítására, s a követelményekhez, elvárásokhoz és a reális adottságokhoz való minél eredményesebb alkalmazkodására. Ezeknek a rendkívül fontos és alapos meggondolást és próbálkozásokat kívánó kérdéseknek a megnyugtató eldöntéséhez több idő és energia kellene, mint amit jelenleg a Titkárság képvisel.

VIII. Apparátus, szervezeti kérdések

A társulat új apparátusa nagy ügybuzgalommal és erővel fogott hozzá kettős feladatának: az előző apparátus gyenge munkája folytán bekövetkezett elmaradások felszámolásához, valamint az 1980. évi munkatervünk teljesítéséhez szükséges szervezeti és adminisztratív feladatok ellátásához. Ez, a minden eddiginél kisebb – a folyóirat szerkesztőségeket leszámítva $1\,^1/_2$ ügyintéző és gépíró, $^1/_2$ gazdasági státust betöltő – apparátus minden korábbinál lelkiismeretesebben és hatékonyabban látta el feladatát. Amellett, hogy lényegében valamennyi rendezvényünket megtartottuk, a Társulat képes volt a bukaresti világkongresszuson való részvételünkkel kapcsolatos bonyolult szervező és financiális kérdések megoldására a rendelkezésünkre álló rendkívül rövid idő alatt. Eközben – az ügyintéző hosszú betegsége ellenére – pontosan elkészült a költségvetés, folyt a gazdasági ügyintézés és megtörtént a pontos évzárás. Kevésbé sikerült rendbe hozni a tagnyilvántartást, rendezni a társulat ügykezelését. Megszűntek a titkároknak az előző években elhangzott gyakori és jogos panaszai az apparátus munkájával kapcsolatban.

IX. A szakosztályok és a tagozat jelentései

ÜZEMTÖRTÉNETI SZAKOSZTÁLY

1) A pártolótag-létszám alakulása:

Az év folyamán a Szakosztály 250 körlevelet küldött ki, amelyekben az 1978–79. években pártolótagságot vállalt üzemeket hívta fel tagsága fenntartására, illetve megújítására. Kiküldte az 1979. évi *illetményköteteket* is.

Pártolótagjaink létszáma 104, az előző évi 106-tal szemben.

2) Kiadványai és terjesztésük:

1980. I. negyedében jelent meg az *„Egy budapesti gépgyár története"* c. kiadvány, melynek terjedelme meghaladja a 300 oldalt és a volt Roesemann–Kühnemann, a Szállítóberendezések Gyára, a Budapesti Mezőgazdasági Gépgyár (90 éves) történetét tárgyalja. E kötetből 200 példányt kapott a Szakosztály, 1000 példányt a vállalat. Köteteit ankétjain, illetve pártolótag üzemeinek körében osztja szét.

Megjelent az *Ózdi Kohászati Üzemek Története* (szerk.: Berend T. Iván) 545 oldal terjedelemben, illusztrálva.

Ebben az évben bonyolította le a Szakosztály *„Az Üzemtörténetírás kérdései"* c., az elmúlt év utolsó negyedében megjelent tanulmánykötet terjesztését: 1000 példányt a Hazafias Népfront vett át, 300 példányt a Könyvért Vállalat, 150 példányt pedig a kultúrházak, illetve más intézmények részére közvetlenül adott át. Megküldte e kiadványt a szakosztállyal kapcsolatban álló külföldi üzemtörténészeknek, cserekötet formájában, fenntartva a külföldről esetenként beérkező üzemtörténeti művek útján fennálló nemzetközi kiadványcserét. E kiadványát megküldte a közművelődés területén dolgozó újságírók számára is. Az üzemtörténetírás kérdései c. kötetről mind a rádióban, mind pedig egyes sajtóorgánumokban ismertetések hangzottak el, illetve jelentek meg. A „Tanulmányok Budapest múltjából" sorozatban megjelent a *Hazai Fésüsfonó- és Szövőgyár története* kb. 8 ív terjedelemben.

3) Szerződéses munkáinak helyzete:

a) *MÉH Vállalat történetének* a kézirata elkészült, lektori vélemények alapján a szerző a kéziratot átdolgozza, a vállalati vélemény kialakítása folyamatban van.

b) *Az IKARUS Karosszéria- és Járműgyár* kéziratát a kiadási engedéllyel együtt a nyomdának átadták, megjelenése 1981. március végéig várható.

c) *Az Autóvillamossági Gyár története* folyamatosan készült, a kézirat leadási határideje az év vége volt.

d) A *BKV* 150 éves jubileumával kapcsolatban folytatott tárgyalások eredménytelenek maradtak; a BKV anyagi okokra hivatkozva visszalépett a szerződés megkötésétől.

4) „Üzemtörténeti füzetek" sorozat folytatása:

„A Szolnoki Cukorgyár története" c. következő füzet kézirata elkészült és az év végén nyomdába került. Megjelentetése 1981. augusztusára várható.

„A Tiszamenti Vegyiművek története" c. kézirat jelenleg a lektori vélemények alapján történő kiegészítés stádiumában van. A szerző előreláthatólag 1981. első negyedében bocsátja a Szakosztály rendelkezésére a végleges kéziratot nyomdai megmunkálás céljából.

5) Előadások, együttműködés, képviselet:

Az év folyamán a legjelentősebb üzemtörténeti rendezvény a Hazafias Népfront Budapesti Bizottsága patronálása alatt megtartott *I. Budapesti üzemtörténeti konferencia* volt, október 14-én. E konferencián a fő referátumot a szakosztály titkára tartotta. A konferenciának mintegy 130 résztvevője volt, a fontosabb párt- és tömegszervezetek, tanácsi és kulturális intézmények, valamint a helytörténeti és üzemtörténeti mozgalom képviselői köréből. A konferenciáról valamennyi nevesebb sajtóorgánum tájékoztatást adott vagy vezércikkben tárgyalta az üzemtörténetírás fontosságát. E konferencia anyaga a Honismeret c. folyóirat mellékleteként megjelenendő Üzemtörténeti Közlemények 1. számában kerül – rövidített formában – közlésre.

A Szakosztály résztvett az *Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület keretében megrendezett salgótarjáni konferencián* is, ahol a szakosztály titkára az *ipartörténetírás forrásairól* tartott előadást. A rendezvényen több mint kétszázan vettek részt.

A Szakosztály alelnöke és titkára részt vett a Kecskeméten megtartott első Bács-Kiskun megyei üzemtörténeti konferencián, amelyen mintegy félszáz hely- és üzemtörténész vett részt. Mindkét szakosztályi képviselő a konferencián felszólalt, illetve előadást tartott. Tárgyalásokat folytatott a Szabó Ervin Könyvtár Budapest gyűjteményének gondozójával a könyvtár állományában lévő *budapesti üzemtörténeti képbibliográffia* összeállításának elvi kérdéseiről, majd a szakosztály alelnöke közreműködött a már összegyűjtött anyag lektorálásában és felvetődött a közös kiadás esetleges lehetősége is. E kérdésben a gyűjtés lezárása után – előreláthatólag 1981. II. félévében – várhatók újabb fejlemények.

A Szakosztály elnöke rendszeresen tájékoztatta a társulat vezető fórumait a szakosztály munkájáról, és részt vett a Hazafias Népfront Országos Elnöksége Honismereti Albizottságának munkájában is.

6) Rendezvények:

Az előző pontban említett rendezvényeken kívül a szokásos évi *ankét*ot az *Ózdi Kohászati Üzemekkel együtt* kívánják megrendezni 1981. I. negyedévében. Az előkészítő tárgyalások az ózdi gyárral folynak.

7) Nemzetközi kapcsolatok:

Megtörtént „Az üzemtörténetírás kérdései" c. tanulmánykötet kiküldése mindazoknak a külföldi üzemtörténészeknek, akik valamilyen formában kapcsolatban állnak a magyar üzemtörténetírással.

Az NDK Történelmi Társulatának Üzemtörténeti Szakbizottsága 1980. november 18–22 közötti erfurti konferenciájára meghívót küldött szakosztályunknak. A konferencián és a kapcsolatos tapasztalatcsere, valamint együttműködési tárgyalásokon a szakosztály alelnöke, Szekeres József vett részt.

8) Saját gyűjtések:

1980-ban folytatódott az *üzemtörténeti tárgyú képanyag* gyűjtése, másolása és katalogizálása. Elsősorban a magángyűjteményekben fellelhető képes levelezőlap anyag gyűjtésére fordított a szakosztály nagyobb figyelmet; a továbbiakban pedig a közgyűjteményekben lévő anyagok felkutatása kerül e munka előterébe. Ezideig mintegy 4000 képmásolat és mintegy 6000 katalóguscédula áll rendelkezésünkre. A képek és a katalóguscédulák száma közötti eltérést az indokolja, hogy a képanyag másolása – a rendelkezésre álló anyagi lehetőségektől függően – lassúbb ütemben történik, mint a képanyag gyűjtése és katalogizálása.

Megkezdődött a különböző célokra készült, s kisebb üzemtörténeti kéziratok gyűjtése is. Főleg a levéltárak (Budapesti Fővárosi Levéltár, Központi Gazdasági Levéltár, Magyar Országos Levéltár)

irattáraiban az egyes kiszállások alkalmával készült üzemtörténeti feljegyzések összegyűjtése és másolása áll a gyűjtőmunka előterében. A Szakosztály fel kívánja dolgozni a Magyar Távirati Iroda bizalmas közleményeiben megjelentetett gyártörténeteket, valamint a Budapesti Történeti Lexikonhoz beküldött kéziratos gyártörténeteket is gyűjteménye számára. A továbbiakban – a felsorolt gyűjtőhelyeken bevégezve a munkát – a Szakosztály folyamatosan terjeszti ki gyűjtéseit a vidéki levéltárakra, múzeumokra és más közgyűjteményekre is. Nagyobb mennyiségű gyártörténeti kézirat összegyűjtését követően alakítja ki e gyűjtemény rendszerét és tájékoztató apparátusát.

HELYTÖRTÉNETI SZAKOSZTÁLY

A társulat Helytörténeti Bizottságává átalakult Helytörténeti Szakosztálynak érdemleges működése ez évben is – a korábbi évekhez képest – korlátozottabb volt. Részint különböző (elsősorban vidéki) rendezvények szakmai, tudományos tanácsadására, előadók ajánlására, részint a (Népfronttal együttműködve) a nem hivatásos kiadók helytörténeti kiadványainak a Kiadói Főigazgatóság felé történő szakmai ellenőrzésére korlátozódott.

A szakosztály ez évben is igyekezett tovább ápolni nemzetközi kapcsolatait. Kezdeményezően és aktívan közreműködött az ún. „Mogersdorf" Kultúrtörténeti Szimpózium ez évi Kőszegen tartott regionális ülésének a megszervezésében, tudományos programjának elkészítésében és lebonyolításában. Az NDK Történelmi Társulata Helytörténeti Szakosztályának 1980 októberében Leipzigben tartott konferenciáján pedig „Modern korszak-helytörténet" címmel Stier Miklós szakosztályalelnök tartott érdeklődést kiváltó előadást.

A szakosztály nem megfelelő aktivitását a bizottság elnökének sokoldalú hivatalos elfoglaltsága okozta. Hozzájárult ehhez azonban az a körülmény is, hogy a helytörténettel foglalkozó szervek jórésze szakmai problémáival elsősorban közvetlenül a számára területileg leginkább hozzáférhető területi csoporthoz vagy egyetemekhez, tudományos intézményekhez, közművelődési intézményekhez, közgyűjteményekhez fordult, melyek e problémákat saját hatáskörükben többnyire meg is tudták és tudják oldani. Olyan körülmény ez, melynek megváltoztatása egyelőre még akkor sem látszik szükségesnek, ha a bizottság tevékenysége a jelenleginél jóval aktívabb lenne.

A bizottság vezetője – egyre növekvő hivatali elfoglaltságára való tekintettel – 1981. január 1-től megbízása alól való felmentését kéri.

TANÁRI TAGOZAT

A Tanári Tagozat részt vállalt a bukaresti történész világkongresszus történelemtanítással foglalkozó részterületének munkájában azzal a céllal, hogy a történelemtanítással kapcsolatos reformtörekvéseink e fórumon is visszhangot válthassanak ki.

Feladatának tartotta a Történelemtanárok Nyári Akadémiájának szervezésében és lebonyolításában való részvételt. Részt vett az Országos Középiskolai Tanulmányi Verseny előkészítésében és lebonyolításában. Az OPI-val és a KKI-vel együttműködve részt vett az osztrák–magyar tankönyvegyeztetési munkálatokban, a budapesti, illetve a bécsi tárgyalásokon. Erejéhez mérten részt vállalt a megyeszékhelyen folyó tanári továbbképzésben.

Munkája legjelentősebb területe a fővárosban folyó tanári továbbképzés. Ennek szervezeti keretét a Fővárosi Pedagógiai Intézettel való termékeny együttműködés biztosítja. Az általános iskolai, illetve a középiskolai tanárok részére szervezett ún. komplex tanfolyamok mellett, a vezető szakfelügyelő kezdeményezésére a továbbképzés más formáit is sikerült kialakítani s ezzel a továbbképzésben résztvevők körét jelentékenyen kiterjeszteni. A különböző továbbképzési formák a történettudomány területén, illetve a történelemtanítás módszereiben elért új eredmények továbbadását teszik lehetővé.

X. A területi csoportok

DÉL-DUNÁNTÚLI CSOPORT

A társulati csoport – évi munkatervének megfelelően – a Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottságokkal közösen Siófokon megrendezte a Dunántúl Településtörténete IV. 1867–1900 konferenciát május hónapban. A konferencia szervezője Kanyar József, a Társulati Csoport társelnöke volt.

November 14-én került sor – vezetőségi ülésen előzőleg megtárgyaltan – Pécs város püspöki uralma alóli felszabadulása és szabad királyi rangra emelésének 200. évfordulója alkalmával rendezett

várostörténeti konferenciára. Ennek során nyolc előadás és nyolc korreferátum hangzott el, részint a társulat központi küldöttei, részint Baranya és Somogy megyei történészek előadásában. A konferencia elnöke: Dr. Fehér István kandidátus, a Társulati Csoport alelnöke volt. A rendezésében közreműködtek Pécs megyei város, és Baranya megye Tanácsának művelődésügyi osztályai is. A szervező munka a Pécsi Állami Levéltárra hárult.

A 300 főnyi hallgatóság jelenlétében elhangzott előadások nagy elismerést arattak. A sajtó (Népszabadság és Dunántúli Napló), továbbá a Pécsi Rádió is megemlékezett róla.

November 21-én a Társadalomtudományi Ismeretterjesztő Társulat Baranya megyei Szervezetével közösen került megrendezésre Niederhauser Emil előadása a bukaresti történészkongresszusról, a csoport tagjainak, a TIT tagoknak, továbbá a középiskolai tanároknak a részvételével. Az ez évre tervezett „Felvilágosodás kori" konferencia megrendezésére – az időközben bővült program miatt – már nem kerülhetett sor.

SZABOLCS-SZATMÁR MEGYEI CSOPORT

1) A csoport tevékenységét az évi munkatervben rögzített szempontok szerint igyekezett elvégezni. Ennek megfelelően a szervezeti életben is mutatkozik némi előrelépés. Nem foglalkozott azonban eleget a tagtoborzással. Ezen – mint a tagozat 1981. évi tervéből is kitűnik – igyekeznek javítani, főként a végzős, történelemszakos főiskolai hallgatók körében.

2) A csoport kezdeményezésére és közreműködésével az alábbi rendezvényekre kerül sor:

1980. március 7.: Tilkovszky Loránt előadása Nyíregyházán és Vásárosnaményban „A magyarországi német kisebbség a két világháború között" címmel.

1980. május 6.: Beszélgetés a „História" c. folyóiratról Glatz Ferenccel, Benczédi Lászlóval és Juhász Gyulával.

1980. október 16.: Emlékülés Nyíregyházán Széchenyi Istvánról a Hitel megjelenésének 150. évfordulója alkalmából. A következő előadások hangzottak el – Orosz István: Széchenyi gazdaságpolitikája és a Hitel; Hársfalvi Péter: A Kelet népe Széchenyije; Szeifert Gyula: Széchenyi és a Tisza-szabályozás; Takács Péter: A haza sorsa Döblingből nézve.

1980. október 22.: A csoport közreműködött Apagy 700 éves évfordulójának községi megünneplésében.

1980. november 18.: Niederhauser Emil beszámolója a bukaresti nemzetközi történész kongresszusról.

1980. december 11.: Deák Ferenc útja a kiegyezésig. Előadó: Takács Péter főiskolai docens.

3) A társulat tagjainak, az érdeklődő kutatóknak munkáját figyelemmel kísérték, támogatták, s közlemények elhelyezését biztosították a Szabolcs-Szatmár megyei Szemlében, a Bessenyei György Tanárképző Főiskola tudományos közleményében, a helyi levéltár évkönyvében.

CSONGRÁD MEGYEI CSOPORT

Az 1980. évre három *rendezvényt* tervezett.

1980. március 28-án a Szegedi Akadémiai Bizottság Filozófiai és Történelemtudományi Bizottsága, a József Attila Tudományegyetem Középkori Magyar Történeti Tanszéke, a Hazafias Népfront Csongrád megyei Bizottsága Honismereti Bizottsága, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Csongrád megyei Szervezete Történelmi Választmánya, a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Történettudományi Tanszéke és a Magyar Történelmi Társulat Csongrád megyei Csoportja *emlékülést rendezett Bethlen Gábor születése 400. évfordulójának tiszteletére.* Az emlékülés előadójának, Benda Kálmán a történelemtudományok doktorának érdeklődéssel fogadott előadása egyetemi, főiskolai oktatók, közép- és általános iskolai történelemtanárok, egyetemi és főiskolai – történelem szakos – hallgatók előtt hangzott el.

1980. április 10-én: Népi demokratikus forradalom és a földosztás témakörben tudományos ülésszakot tervezett Orbán Sándor, Somlyai Magda, Szakács Sándor, Szabó István, Tamasi Mihály, Belényi Gyula színvonalas előadásait népes hallgatóság kísérte figyelemmel. (A hallgatóság összetétele az előzőhöz hasonló volt.)

Az ülésszak megszervezésében a Szegedi Akadémiai Bizottság Filozófiai és Történelemtudományi Bizottsága, a József Attila Tudományegyetem Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke, a Szegedi Orvostudományi Egyetem Marxizmus–Leninizmus Intézete, a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Marxizmus–Leninizmus Tanszéke, a Hazafias Népfront Csongrád megyei Bizottsága

Honismereti Bizottsága, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Csongrád megyei Szervezete Történelmi Választmánya és a Magyar Történelmi Társulat Csongrád megyei Csoportja vett részt.

1980. december 16-án került sor Vastagh Pál: *Az emberi jogok fejlődése* c. előadására. Az előadást a szegedi és a Csongrád megyei általános és középiskolai történelemtanárok, történelem szakos egyetemi és főiskolai hallgatók részére szervezte a Csoport, a Szegedi Városi Tanács VB Művelődésügyi Osztálya és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Csongrád megyei Szervezete Történelmi Választmánya.

Egész éven át tartó *folyamatos munka* főleg két területen valósult meg:

1) A Csoport létszámát egyenletesen fejlesztő munkában.

2) Az általános és középiskolai tanárok szakmai műveltségének és tanítási gyakorlatának korszerűsödését eredményező munkában.

A Csoport *taglétszáma* 1980. február 27-én: 65 fő 1980. folyamán még 9 fő kérte felvételét a társulatba.

Az általános és középiskolai tanárok szakmai műveltségének frissen tartását a Csoport a felsorolt rendezvényekkel segítette. A tanárok *tanítási gyakorlatának korszerűsödését* az alább elmondottak szerint igyekezett folyamatossá tenni.

A Móra Ferenc Múzeum igazgatójával, Szeged általános iskoláinak történelem szakos tanfelügyelőjével történő megbeszélés alapján a következőkben állapodtak meg:

– *A múzeum egyik munkatársa diavetítéssel egybekötött történelemórákat tart a múzeumban az 5. osztályos tanulók számára.* Egyes témák tanításához az állandó kiállítás anyagát bemutató vezetést is biztosítja a múzeum. Az állandó kiállítás anyaga és a kapott diapozitívok segítségével a *kísérő tanárok is tarthatnak történelemórát a múzeumban.*

– A Csongrád megyei Levéltár igazgatója lehetővé tette, hogy a *7–8 osztályos tanulók* – előzetes bejelentés alapján, tanári kísérettel – *megtekinthessék a levéltár néhány fontos* – a helytörténeti és az általános magyar történelmi anyag feldolgozásához jól kapcsolható – dokumentumát.

BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN MEGYEI CSOPORT

I. Szervezeti élet:

1973-tól a csoport neve Borsod-Abaúj-Zempléni Csoport, s ennek megfelelően a korábbiakhoz viszonyítva működési területe is leszűkült. Korábban, mint Észak-magyarországi Csoport működött, tagjait is Borsodon kívül Heves és Nógrád megyékből toborozta. Rendezvényeit három megyére kiterjesztve tartotta.

A MAB-bal való viszonyt és kapcsolatot tisztázva megfontolandó a Csoport korábbi működési területének visszaállítása, ill. a korábbi elnevezés visszaállítása.

Az eltelt években a Csoport jó kapcsolatot épített ki a TIT-tel, a múzeummal, a Megyei Könyvtárral, a rádióval, a honismereti szakkörökkel, a Borsodi Szemlével és a „Napjaink"-kal. A Csoportnak így széles, szakmailag jól megalapozott, hatékonyságát mérhető társadalmi háttere van. A társulati Csoportnak a munkáját nyolc fős vezetőség koordinálja és irányítja. Ezt szervesen kiegészíti a Történelmi Évkönyv c. kiadványuk szerkesztőbizottsága. A társulatnak három tagozata van, ún. közművelődési, tanári és tudományos tagozat, illetve szakcsoport. Minden csoport vezetővel képviselteti magát a társulat irányító apparátusában. A Csoport évente két, szükség esetén több alkalommal tart vezetőségi és szerkesztő-bizottsági ülést. Rendezvényeik száma évente minimálisan kettő, maximálisan öt. Rendezvényeiket általában, s a korábban említett társszervekkel közösen tartják.

A Társulati Csoport következő, tisztújító közgyűlését a Társulat Titkárságával előzetesen megbeszélve 1981 májusára tervezi.

KELET-DUNÁNTÚLI CSOPORT

A csoport munkáját két jelentős rendezvény szervezésében és tartalmi munkájában való részvétel határozta meg. 1980. májusában a Dél-Dunántúli Csoporttal közösen rendezték meg Siófokon a nagysikerű Településtörténeti Konferenciát. Majd ugyancsak a Dél-Dunántúli Csoporttal közös rendezvényként készítették elő az 1981. május 29–30-án Székesfehérváron megrendezésre kerülő Dunántúl Településtörténete V. 1900–1945 című Konferenciát, amelynek méreteire – s a vele kapcsolatos nagy szervezőmunka igényekre – jellemző, hogy a 8 előadáshoz 91 korreferátumot terveznek.

*

A Hajdú-Bihar megyei Csoporttól évi tevékenységükről nem kaptunk jelentést.
A társulat folyóiratainak, a Századoknak és a Történetnek a munkájáról – mivel azokat a választott szerkesztőbizottságok irányítják – nem közlünk évi jelentést. Évi munkájukat az illetékes szerkesztőbizottságok vitatják meg.

Szabolcs Ottó

Társulati hírek:

A Magyar Történelmi Társulat elnöksége 1981. február 12-én tartott ülést, melyet *Berend T. Iván* akadémikus, a Társulat elnöke vezetett.

A napirend fő témája az Igazgatóválasztmányi ülés elé kerülő 1980. évi beszámoló szövegének és az 1981. évi munkaterv javaslatnak a megvitatása volt. Az Elnökség tagjai megállapították, hogy mind a beszámoló, mind a munkaterv kisebb módosításokkal, kiegészítésekkel az Igazgatóválasztmány elé terjeszthető. Az anyagok tükrözik a megnövekedett feladatokat, és az ezzel együttjáró megnövekedett felelősséget. A program bár túlzsúfolt, de reális, és a szükségleteket jelzi.

A Társulat a kitűzött feladatokat teljesítette, a tervezett konferenciákat – egy kivételével – sikeresen rendezte meg; a történészklub munkája ismét fellendült.

A vitában elhangzottak alapján a felvetett javaslatokat (Történelmi életrajz-sorozat megjelentetésének szorgalmazása, új szekció szervezésének lehetősége, a külkapcsolatok új módszereinek kialakítása stb.) az Elnökség továbbmunkálásra ajánlotta, és felhívta a figyelmet a közeledő közgyűlés előkészítésére.

A Magyar Történelmi Társulat Igazgatóválasztmánya 1981. március 4-én tartotta ülését. A Társulat elnöke *Berend T. Iván* emlékező szavai után az ülés résztvevői egyperces néma felállással adóztak *S. Vincze Edit* emlékének.

Az ülés napirendjén a Társulat 1980. évi tevékenységéről készült beszámoló-jelentés jóváhagyása, valamint az 1981. évi munkaterv-javaslat elfogadása szerepelt.

A vitában a résztvevők korrekciós javaslataik mellett megállapították, hogy a Társulat sokat tett a történészek és a történelemtanárok jobb együttműködése érdekében. Magas színvonalú konferenciák szervezésével eredményesen segítette a történelmi ismeretek szélesebb körű terjesztését. Nagyra értékelték a História c. folyóirat és a Történészklub eddigi ismeretterjesztő tevékenységét. Ugyanakkor felhívták a figyelmet arra, hogy a megyei szakosztályok és a Társulat központja közötti kapcsolat nem volt rendszeres és egyenletes, ezt a jövőben szorosabbá kell tenni. Javítani kell a társulati munka – és a konferenciák – sajtópropagandáján is.

Az Igazgatóválasztmány új konferencia-témák ajánlása mellett a külföld felé irányuló társulati tevékenység kiszélesítési módjainak kidolgozását javasolta. A közeledő közgyűlés előkészítésével az Elnökséget bízta meg.

Végül az Igazgatóválasztmány az újonnan jelentkezett tagokról egyhangúan döntött és felvételüket elfogadta.

Rendezvények

Vándorgyűlés.

1981. február 16–17-én a Magyar Történelmi Társulat országos történész vándorgyűlést rendezett Budapesten „Elmaradottság és ideológia a XIX–XX. században" címmel.
Vass Henrik általános alelnök bevezetője után *Berend T. Iván:* Elmaradottság és ideológia Közép-Kelet-Európában című előadását *Rácz Dezső:* A marxi elmélet módosulása a XX. század elején; *Nagy Péter:* Szabó Dezső és ideológia forrásai; *Glatz Ferenc:* Elmaradottság és megkésettség a történetírásban; *Sziklai László:* Lukács György a poroszságról és a német ideológia nyomorúságáról című korreferátumai követték. A hozzászólások után az első nap munkáját *Berend T. Iván* összegezte. A második napot *Ormos Mária:* A fasiszta ideológiák; az elmaradottság modernizálása c. előadásával nyitotta meg. *Marton Imre:* Az irodalom kitüntetett szerepe az afrikai nemzeti mozgalmak ideológiájában; *Anderle Ádám:* Egy kontinens önmagát keresi: nemzetté válás és kontinentalizmus Latin-Amerikában a XX. század első felében, és *Tálas Barna:* A marxista ideológia eltorzulása a kínai társadalmi-gazdasági elmaradottság viszonyai között c. korreferátumainak és elhangzása és a hozzászólások után

Ormos Mária foglalta össze a tanácskozás tudományos eredményeit, majd *Vass Henrik* értékelte zárszavában a vándorgyűlés munkáját, tudományos jelentőségét, és remélhető hatását, kiegészítve azzal, hogy tekintettel a konferencia magas tudományos színvonalára, a szövegek kiadására javaslatot kell tenni.

Budapesti rendezvények

A Történészklubban 1980. november 4-én *Balogh Sándor* előadása hangzott el az 1946. február 27-i magyar–csehszlovák lakosságcsere egyezményről. Az előadás utáni beszélgetést *Király Péter* vezette.

1980. december 2-án a sporttörténetírás helyzetének megvitatására került sor. A sporttörténetírás problémáiról *Kutasi László* adott tájékoztatást, majd *Balogh Sándor* elnökletével élénk vita alakult ki. A résztvevők a tudományág helyzetének elemzése és helyének, jelentőségének felmérése után a továbblépés lehetőségeit igyekeztek kijelölni. A kutatási terület tematikájának meghatározása (sporttörténeti források, kronológiák összeállítása, munkássporttörténet, művelődés- és helytörténeti kapcsolatok vizsgálata, összefoglaló monográfiák elkészítése stb.) mellett a szervezettebb működés érdekében sporttörténeti szakosztály létrehozására tettek javaslatot.

1981. január 6-án 1980 fontosabb külföldi és hazai történész rendezvényekről számoltak be társulatunk tagjai. A *Benda Kálmán* vezette összejövetelen *Niederhauser Emil* a bukaresti nemzetközi történész kongresszusról, *Heckenast Gusztáv* a debreceni Bethlen Gábor konferenciáról, *Benda Kálmán* a bécsi Mária Terézia konferenciáról és a mátrafüredi magyar–francia symposionról, *Kolossa Tibor* a debreceni német–magyar gazdaságtörténeti konferenciáról és *Hajdú Tibor* a budapesti Rónai Zoltán emlékülésről adott rövid tájékoztatást. A beszámolókat kérdések és hozzászólások követték, melyek lehetővé tették, hogy a magyar történészek kongresszusi munkájáról és nemzetközi fórumokon való szerepléséről a hallgatóság minél több információt szerezhessen.

Február 3-án: A Párizs-környéki békerendszer volt a beszélgetés témája, melyet *L. Nagy Zsuzsa* és *Ormos Mária* vezetett be. A rendkívül érdekes beszámolókat élénk vita követte, melyek módot adtak arra, hogy bepillantást engedjenek a békeszerződéseket megelőző diplomáciai tevékenységbe, megismerhessék a konferencia mechanizmusát és a politikai háttérben működő erőket.

Március 3-án *Szabolcs Ottó* az „Urak és szolgák", valamint az „Embernek maradni" című iskolai oktatófilmjének vetítése és a filmek vitája volt a program. A résztvevők hozzászólásaikban a tanárok és a történész szakemberek problémáit, a filmek használhatóságát, szakmai és esztétikai érdemeit, illetve hiányosságait elemezték.

TABLE DES MATIÈRES

Gábor Bethlen et son époque. Colloque scientifique internationale à l'occasion de 400e anniversaire de la naissance de Gábor Bethlen – COMMUNICATIONS – *L. Kővágó:* L'Internationale Communiste et la question des nationalités dans les années vingts – *G. Palló:* La carrière scientifique de Béla Szilárd – *J. I. Szirtes:* L'histoire du traité d'État autrichien – OBSERVATEUR – LITTÉRATURE HISTORIQUE – REVUE DES PÉRIODIQUES – CHRONIQUE

CONTENTS

Gábor Bethlen and his Age. Scientific Conference on the Occasion of the Fourth Centenary of Gábor Bethlen's Birth – REVIEW ARTICLES – *L. Kővágó:* The Comintern and the Nationality Question in the Twenties – *G. Palló:* The Scientific Career of Béla Szilárd – *J. I. Szirtes:* The History of the Austrian State Treaty – OBSERVER – HISTORICAL LITERATURE – REVIEW OF REVIEWS – CHRONICLE

INHALTSVERZEICHNIS

Gábor Bethlen und sein Zeitalter. Wissenschaftliche Konferenz aus Anlass der 400. Wiederkehr des Geburtstages von Gábor Bethlen. – BEITRÄGE – *L. Kővágó:* Komintern und die Nationalitätenfrage in den zwanziger Jahren – *G. Palló:* Der wissenschaftliche Lebenslauf von Béla Szilárd – *J. I. Szirtes:* Die Geschichte des österreichischen Staatsvertrags – BEOBACHTER – GESCHICHTSLITERATUR – ZEITSCHRIFTENSCHAU – CHRONIK

СОДЕРЖАНИЕ

Бетлен Габор и ево эпоха. Научная сессия, посвященная 400-летию со дня рождения Бетлена Габора. – СООБЩЕНИЯ – *Кевагo Л.:* Коминтерн и национальный вопрос 20-х годов – *Палло Г.:* Научная биография Силарда Бэлы – *Сиртеш И. Й.:* История австрийского государственного договора – ОБЗОР – ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА – ОБЗОР ЖУРНАЛОВ – ХРОНИКА

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Marton Andor
A kézirat nyomdába érkezett: 1981. II. 18. Terjedelem: 19,6/A/5 ív/
81.9326 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNY

A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetének folyóirata

Főszerkesztő Szabó Imre

A lap közli az Intézetben készült tudományos dolgozatokat, szemlecikkeket és jogirodalmi tájékoztatókat. A tanulmányok elméleti alapkutatás jellegűek, és az állam- és jogtudományok minden területére kiterjednek.

Megjelenik évente 1 kötet 4 füzetben
Évi előfizetési díja 112,– Ft

Akadémiai Kiadó, Budapest

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest, József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest, Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest, Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest, Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 150 Ft

1 szám ára: 25 Ft

Index szám: 25 779

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 25,— Ft
Évi előfizetési ára: 150,— Ft

INDEX: 25 778
ISSN 0039—8098

Tájékoztató

Folyóiratunk szerzőinek figyelmét az alábbiakra hívjuk fel:

1. A kéziratot két példányban kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni, mellékelve — új szerző esetében — egy külön lapon a szerző nevét, lakcímét, esetleg telefonszámát, munkahelyét, beosztását és tudományos fokozatát.

2. A szerkesztőség optimális terjedelműnek a 2.5—3.5 íves kéziratokat tekinti — a jegyzetapparátussal együtt. 4 ívet meghaladó tanulmányokat technikai okok miatt nehezen tudunk közölni. (Egy ív: 22 géppel írt oldal, amelyen az oldalak 60 n-es 30 sorból állnak.)

3. A kéziratok jobb kezelhetősége érdekében kérjük, hogy a másolatot is az első példánnyal azonos — nem másoló — papírra gépeljék, normál — nem gyöngybetűs — írógéppel. Az esetleges javításokat a második példányra is kérjük rávezetni.

4. A kiemeléseket a szerző egyszer húzza alá, a kézirat lapjait folyamatosan és arab számokkal számozza, a jegyzeteket a kézirat végére helyezze.

5. Idegennyelvű forrásokból idézeteket általában magyarra fordítva kérjük, s csak olyan kivételes esetekben az eredeti nyelven is, amikor annak értelmezése problematikus lehet.

6. A jegyzetapparátusban a jegyzetszámozás folyamatosan és arab számokkal történjék. A hivatkozott mű szerzőjének nevét egyszerű aláhúzással emelje ki a kézirat szerzője és pontosan tüntesse fel a levéltári, kézirattári és bibliográfiai adatokat.

7. Folyóiratunk az évszázadokat arab és nem római számokkal jelöli. (Az idézetek, tanulmány- és könyvcímek kivételével.)

8. Recenziók esetében a cím mellett adjuk meg a pontos bibliográfiai adatokat és idegennyelvű kiadányok esetén a cím magyar fordítását is. Külföldi folyóiratban megjelent cikk ismertetése esetében a címet csak magyarul kérjük; a folyóirat bibliográfiai adatait az ismertetés végén, zárójelben adja meg a szerző.

9. A szerző a számozott és címmel ellátott ábrákat, táblázatokat külön borítékban csatolja a kézirathoz, feltüntetve minden ábra és táblázat hátlapján a nevét és a kézirat címét, a kéziratban pedig a táblázatok és ábrák helyét.

10. A szerzőknek tiszteletdíjuk terhére — ha ezt a korrektúra javításával egyidejűleg kérik — különlenyomatot készíttetünk.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

S-85

SZÁZADOK

1981 NOV 15

A tartalomból:

Tilkovszky Loránt: A magyarországi németség a Darányi-kormány idején (1. rész)

Pritz Pál: Magyarország külpolitikája a formálódó Berlin-Róma tengely árnyékában

Jeszenszky Géza: A koalíció és Anglia (Angol-orientációs kísérletek a századeleji magyar politikában)

Bellér Béla: Az európai nemzetiségi kongresszusok és Magyarország a kisebbségvédelem rendszerében (1925—29)

VITA — TÖRTÉNETI IRODALOM — FOLYÓIRATSZEMLE

115. ÉVF. 1981. 5. SZÁM

Következő számunk tartalmából

Tilkovszky Loránt: A magyarországi németség a Darányi-kormány idején (2. rész)
Ormos Mária—Incze Miklós: A fasiszta ideológiák alapjairól
Tóth Pál Péter: Az egyetemi hallgatók mozgalmai Debrecenben (1933—1936)
Gergely Ferenc: Cserkész világtábor Magyarországon

E számunk munkatársai

Bellér Béla kandidátus, (Budapest) — *Buza János* tudományos munkatárs (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, Budapest) — *Csákvári Ferenc* a Hadtörténelmi Szemle Szerkesztőségének munkatársa — *Erdődy Gábor* egyetemi tanársegéd (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) — *Föglein Gizella* egyetemi tanársegéd (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) — *Gunst Péter* kandidátus, az Agrártörténeti Szemle szerkesztője, (Budapest) — *Iványosi-Szabó Tibor* a Bács-Kiskun megyei Levéltár igazgatója (Kecskemét) — *Jemnitz János* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Jeszenszky Géza* kandidátus, egyetemi docens (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, Budapest) — *B. Kállai István* egyetemi adjunktus (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) — *Menyhárt Lajos* kandidátus, egyetemi docens (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Mérei Gyula* akadémikus, tanszékvezető egyetemi tanár (József Attila Tudományegyetem, Szeged) — *Molnár Tamás* az MSzMP KB Társadalomtudományi Intézetének munkatársa — *Pándi Lajos* egyetemi adjunktus (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Pritz Pál* kandidátus, az MTA Társadalomtudományi Főosztály főelőadója — *Ránki György* akadémikus, az MTA Történelemtudományi Intézet ügyvezető igazgatója — *Tilkovszky Loránt* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Toderó Frigyes* újságíró, (Budapest)

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51–53.
115. ÉVFOLYAM 1981. 5. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, CSATÁRI DÁNIEL, EMBER GYŐZŐ (a szerkesztő bizottság elnöke), ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, INCZE MIKLÓS, KÓNYA SÁNDOR (felelős szerkesztő), LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, TOKODY GYULA, VÁRKONYI ÁGNES, ZSIGMOND LÁSZLÓ

A szerkesztőség munkatársai:

PÁL LAJOS, TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Tilkovszky Loránt: A magyarországi németség a Darányi-kormány idején (1. rész) 883
Pritz Pál: Magyarország külpolitikája a formálódó Berlin–Róma tengely árnyékában 924

KÖZLEMÉNYEK

Jeszenszky Géza: A koalíció és Anglia (Angol-orientációs kísérletek a századeleji magyar politikában) 958
Bellér Béla: Az európai nemzetiségi kongresszusok és Magyarország a kisebbségvédelem rendszerében (1925–29) 995

VITA

Iványosi-Szabó Tibor: Válasz Buza János: Timon és tallér c. vitacikkére 1041
Buza János: Egy megkésett válasz margójára 1045

TÖRTÉNETI IRODALOM

Varga János: Deák Ferenc és az első magyar polgári büntetőrendszer tervezete (Ism.: *Mérei Gyula*) 1048
Francis Conte: Christian Rakovski (1837–1941) Essai de biographie politique (Ism.: *Jemnitz János*) 1052
Horváth Pál: Bevezetés az összehasonlító jogtörténet alapelemeibe (Ism.: *B. Kállai István*) 1055

Glatz Ferenc: Történetíró és politika. Szekfű, Steier, Thim és Miskolczy nemzetről és államról (Ism.: *Tilkovszky Loránt*) 1059
Jenny Humbert-Droz: Une Pensé, une conscience, un combat. La carrière politique de Jules Humbert-Droz. (Ism.: *Jemnitz János*) 1064
Arthur L. Smith, Jr.: Churchill's German Army Wartime Strategy and Cold War Politics, 1943–1947 (Ism.: *Ránki György*) . 1066
Agrárpolitika és agrárátalakulás Magyarországon (1944–1962) (Ism.: *Föglein Gizella*) 1068
Történeti statisztikai füzetek (Ism.: *Gunst Péter*) 1070

FOLYÓIRATSZEMLE

N. Koroljov, R. Sztoljarova: A leninizmus és az 1919-es magyar proletárforradalom tapasztalatai 1073 *A. Orde:* Franciaország és Magyarország 1920-ban; revizionizmus ésa vasutak 1074 *V. A. Arhipov:* Állami vállalatok magánbérlete a NEP-korszakban 1075 *R. Douglas:* Chamberlain és Eden, 1937–38 1076 *Ignacio Gallego:* Spanyolország Kommunista Pártjának szerepe 1077 *A. Goldman:* Németek és nácik: a „vansittartizmus" feletti vita a második világháború idején Nagy-Britanniában 1078 *I. N. Sisov:* A szovjet katonai közigazgatás és a Szovjetunió segítségére Kelet-Délkelet-Európa népeinek 1944–1945-ben 1079 *Harald Neubert:* A nemzeti felemelkedés Olaszországban 1945-ben; Olaszország politikai fejlődése a felszabadulás utáni első hónapokban 1080 *Ju. V. Bromlej:* A Szovjetunió nemzetiségi viszonyai főbb szakaszainak és tendenciáinak kutatásához 1081 *Burton I. Kaufman:* A közel-keleti nemzetközi olajtársaságok, az Egyesült Államok külpolitikája és a trösztellenes politika az 1950-es években 1082 *Szuhanov, V. I.:* A „szegfűk forradalma" Portugáliában 1083

Tilkovszky Loránt:

A MAGYARORSZÁGI NÉMETSÉG A DARÁNYI-KORMÁNY IDEJÉN

1. rész

A hazai német mozgalom helyzete 1936 őszén

A magyarországi német kisebbség helyzetének rendezetlensége a külső beavatkozás és belső zavarkeltés lehetőségét jelentette. Ez különösen attól fogva vált nagy veszéllyé, hogy a magyarországi németséget „pártfogásba vevő" weimari Németország helyébe a hitleri Harmadik Birodalom lépett. Az országhatárokat nem ismerő „német népközösség" (deutsche Volksgemeinschaft) pángermán eszméje, a „vér és rög" (Blut und Boden) völkisch ideológiája már jó ideje beleintegrálódott a német nemzetiszocializmus eszmerendszerébe; a külföldi németekkel foglalkozó németországi szervezetek, így a VDA, DAI (Volksbund für das Deutschtum im Ausland; Deutsches Auslandsinstitut) stb. immár a náci birodalom hatalmi politikájának eszközeivé váltak. Befolyásukra a magyarországi németség Németország támogatását igénylő „centrifugális" irányzata a Magyarországi Német Népművelődési Egyesületen (Ungarländisch-Deutscher Volksbildungsverein) belül, és azon kívül, a radikálisok illegális vezetőszervévé kiépített Német Munkaközösség (Deutsche Arbeitsgemeinschaft) keretében, Jakob Bleyer vezetésével, egyre intenzívebben szervezkedett. Mind nagyobb teret engedett a mozgalomban azoknak a fiataloknak (Basch, Kussbach, Rothen, Mühl, Reitinger, Hornung, Zumpft, Faulstich stb.), akik – többnyire a németországi ösztöndíjak segítségével folytatott főiskolai tanulmányaik során, és a Német Diákszervezet (Deutsche Studentenschaft) „népiségi munkájába" (Volkstumsarbeit) bekapcsolódva – nemzetiszocialista népiségi harcosokká (Volkstumskämpfer) nevelődtek, s a Németországból minden nyáron szervezetten Magyarországra látogató nagyszámú diákcsoporttal együttműködve lázas agitációt fejtettek ki a német településterületeken.

A magyarországi németség jogos nemzetiségi kívánságai megvalósítása érdekében a Volksbildungsverein és a magyar kormány közt folyó tárgyalásokat valójában nem segítette, hanem nehezítette, visszavetette a külső támogatás igénybevételével folyó radikális agitáció: az általa kiváltott ellenszenv a – magyar soviniszta erők által nem kevéssé befolyásolt – közvéleményben, még azon mérsékelt, feltétlenül államhű és lojális irányzattal szemben is éreztette – különösen a helyi hatóságok magatartásában tükröződő – kedvezőtlen hatását, amelynek élén a Volksbildungsverein elnöke, Gratz Gusztáv állt.[1]

[1] *Tilkovszky Loránt:* Törekvések a magyarországi német mozgalom radikalizálására (1932–1933). Századok, 1979. évf. 3. sz. 421–475. – A magyarországi német mozgalomban szerepet játszott német öntudatú, ill. „magyarérzelmű" személyek nevének német, ill. magyar formában történő írásmódjára vonatkozóan ott adott indokolásnak megfelelően járunk el jelenlegi tanulmányunkban is.

Gömbös Gyula kormánya – Bleyer 1933 végén bekövetkezett halála után – kísérletet tett arra, hogy a radikálisokat háttérbe szorítsa a magyarországi német mozgalomban, s a mérsékelt irányzattal együttműködve, létrehozzon egy olyan rendezést, amely kifoghatja a szelet a külső német beavatkozási törekvések vitorláiból. Gömbös Hitlerhez intézett 1934. februári levele egyúttal ahhoz a feltételhez próbálta kötni a magyarországi német kisebbség javára teendő intézkedéseket, hogy a német kormány viszont a kisantant államok német kisebbségeit az ottani magyar kisebbségekkel való politikai együttműködésre ösztönözze. Mivel azonban ez egyelőre több hátrányt, mint előnyt jelentett volna a német külpolitikának, Hitler válasz nélkül hagyta Gömbös levelét, s egyoldalúan a magyarországi németség helyzetének rendezését sürgetve, azt a taktikát választotta, hogy a magyar nemzetiségpolitikát a külföldi német népiséggel foglalkozó németországi szövetségek (Volkstumsverbände) révén súlyos nyomás alá helyezte, ugyanakkor hivatalos diplomáciája azt a benyomást keltette, hogy azok magyarországi tevékenységét a német kormány kész maga megfékezni, ha a magyar kormány a német kisebbséggel kapcsolatos kívánságoknak megfelelő intézkedéseket tesz. Beérni látszott olyan mérsékeltebb engedményekkel is, amelyek nem jelentenek túlzott erőpróbát az elsőrendűen fontosnak tartott baráti német–magyar államközi kapcsolatok számára, de számolt ezek további kiterjesztésének és elmélyítésének lehetőségével a közeljövőbeli viszonyok alakulásának megfelelően.[2]

Végül is a Gömbös-kormány lényegében e német taktika által megszabott keretek közt próbálta kipuhatolni, meddig mehet el – bizonyos gesztusnak szánt nemzetiségpolitikai intézkedései, így pl. az 1935 karácsonyi kisebbségi iskolarendelet viszonylag pozitív németországi fogadtatásának védpajzsa mögött, főleg azonban egy, a német külpolitika érdekeinek jobban megfelelő magyarországi belpolitikai átalakulás kilátásba helyezésével – a radikális német kisebbségi irányzat elleni fellépéseiben. „Nemzetgyalázás" címén pert indíttatott a „népinémet" (volksdeutsch) propaganda ellenhatásaként 1934-ben csúcspontjára ért névmagyarosítási kampány miatt tiltakozó Franz Basch – és hívei – diszkreditálására; meghiúsította kísérletüket, hogy az 1935. évi választásokon ellenzéki képviselőkként bejussanak a parlamentbe. Bascht ezután felfüggesztették a Volksbildungsvereinben betöltött főtitkári tisztségétől, majd a vele és bajtársaival meghasonlott, korábban szintén radikális Franz Kussbach – az egyesület ügyvezető alelnöke – által szolgáltatott bizonyító anyag felhasználásával leleplezték a radikális irányzat németországi pénztámogatását. A magyar és német kisebbségi szakértők, Pataky Tibor és Konrad Roediger 1935. októberi, majd 1936. januári tárgyalásain is nagy szerepet játszó ügybe Kussbach is belebukott. Gratz Gusztáv hozzálátott az egyesület megtisztításához a náci szimpatizáns radikális elemektől. Ezek – a már korábban kialakult „Népinémet Bajtársak" (Volksdeutsche Kameradschaft) néven – 1936 augusztusától önálló illegális szervezkedést folytattak, a jogerőre emelkedett ítélete folytán börtönbüntetését szeptemberben megkezdő Basch helyett Richard Huss vezetésével. Kozma Miklós belügyminiszter rendelkezésére, aki a magyarországi német településterületen 1936 nyarán ismét megjelenő és agitáló németországi fiatalokat kiutasíttatta a durvaságukról híres magyar

[2] *Tilkovszky Loránt:* Gömbös 1934. évi kezdeményezése a német kisebbségi kérdés rendezésére. A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei, 1980. évf. 1–2. sz. 165–203.

csendőrökkel, egyfelől figyelmeztető jellegű rendőri kihallgatások folytak a Kameradschaft tagjai ellen, másfelől Gratz tárgyalt velük az egyesületbe való visszatérésük lehetőségéről, azzal az – általuk el nem fogadott – feltétellel, hogy megszakítják németországi kapcsolataikat, és felszámolják idegen pénzen kiépített sajtó- és egyéb vállalkozásaikat.

A Volksdeutsche Kameradschaft Berlintől kért segítséget. A hivatalos német külpolitika továbbra is óvatos és tartózkodó maradt; annál sűrűbbé vált azonban a nem hivatalos német szervezetek Budapesten megjelenő megbízottainak, tanácsadóinak közvetlen beavatkozása. Az országban a légkör rendkívül feszült volt; a magyar közvélemény egy Ausztria annektálása esetén Magyarországot is fenyegető külső német expanziótól éppúgy tartott, mint a hazai németség belső térhódításától. Egyfelől a német népiségi propaganda során sűrűn elhangzó merész kijelentések, illetve az ún. pángermán térképek tették meg a maguk hatását, másfelől a mérsékelt iskolapolitikai rendelkezések miatt is a magyarság pusztulásának vészharangját kongató magyar soviniszták akciói. A Baranya megyei Hidas községben állítólag egykézés miatt kipusztult református magyarok templomának elnémult harangjával 1934-ben rendezett, a trianoni sokkot felidéző demonstráció hullámai nem ültek el, hanem továbbgyűrűztek.[3]

Gömbös Gyula 1936. október 6-i halálát és Darányi Kálmán 12-i kormányalakítását a nemzetiségi kérdés várható további alakulása szempontjából is élénken kommentálták. A német nacionalisták arra mutattak rá, hogy a külpolitikai vonalvezetésében németbarát Gömbös, a magyarországi német kisebbség népiségileg öntudatos részével szemben ellenségesen viseltetett, barátságos megnyilatkozásai csak az ún. „magyarérzelműek" iránt voltak. Anyai ágon német származása nem bizonyult nemzetiségpolitikáját előnyösen befolyásoló momentumnak, ellenkezőleg: a magyarosítási akciók nagyarányú szorgalmazásával és támogatásával igyekezett kompenzálni azt. Darányitól talán a magyarországi német kérdés elfogulatlanabb kezelése várható.[4] Magyar részről viszont sokan úgy vélekedtek, hogy Gömbös túl sok engedményt tett a német kisebbségnek. E tekintetben nemzetiségpolitikáját összhangban levőnek állították németbarát külpolitikájával, s mindkettőt jórészt az ereiben csörgedező német vérre vezették vissza. Szabó Dezső és hívei az elhunyt miniszterelnöknek bűnéül rótták fel az asszimilánsok iránti kedvezést is, mint a „fajmagyarok" életlehetőségeinek beszűkítését és a nemzetnek a német hatalmi befolyással szembeni ellenállóereje meggyengítését.[5]

Darányi programbeszéde, amely október 21-én hangzott el a képviselőházban, a kormány által követni kívánt nemzetiségpolitikáról csak annyit mondott, hogy „hazai kisebbségeink ügyét azzal a szeretettel kezeljük, amely jogos kulturális és gazdasági érdekeik érvényesülését biztosítja".[6] A budapesti német követség részéről Werkmeister tanácsos, aki a Külügyi Hivatalnak másnap küldött jelentésében a programbeszédet részletesen elemezte, összefüggésbe hozta ezt a kijelentést Darányi ugyanekkor elhangzott azon megállapításaival, hogy a kisantant-országokban élő magyar kisebbségek védelme

[3] *Tilkovszky Loránt:* Harc a magyarországi német mozgalom külföldről támogatott náci irányzata ellen (1935–1936). Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv. Kaposvár, 1981. 363–410.

[4] *Günther Berka:* Das Deutschtum in Ungarn. (In: Das Deutschtum des Südostens im Jahre 1936. Wien, 1937. 91.); Nation und Staat, X. k. (1936–1937), 161–164. Die Lage. Ungarn.

[5] *Szabó Dezső:* Gömbös Gyula. 1936. október 14. (In: Az egész látóhatár. III. k. 331–335.)

[6] KN (Képviselőházi Napló) 1935/X. 12.

eddig sajnos nem járt kielégítő eredménnyel, s hogy a magyar külpolitika érdekei tökéletes rendet és nyugalmat követelnek idebent az országban. Úgy vélekedett, hogy ebben az összefüggésben nem is értelmezhető másképpen a követendő nemzetiségpolitikára vonatkozó kitétel, mint hogy a revíziós külpolitika nagyobb hatékonysága érdekében a belső nyugalmat is zavaró német kisebbségi kérdést a kormány végre rendezni fogja, a kisebbségi igények kielégítésével.[7] A Volksdeutsche Kameradschaft és az őt támogató VDA azonban nem látott okot arra, hogy a magyar nemzetiségpolitika megváltozásában bizakodjék, különösen ami a radikális irányzattal szembeni magatartást illeti. Az a körülmény, hogy a már börtönben ülő Basch és az első fokon elítélt Franz Rothen mellett október 15-én ugyancsak „nemzetgyalázási" per indult Pécsett a Kameradschaft további három tagja, Jakob Zumpft, Adam Schlitt és Anton Gintner ellen, arra engedett következtetni, hogy a Darányi-kormány is a radikális irányzat háttérbe szorítását tekinti a belső rend és nyugalom biztosítása, a nemzetiségi kérdés hazai rendezése feltételének.[8]

A magyar sajtóban megélénkültek a hazai németséggel szemben ellenséges hangok. Az újságok arról írtak, hogy a németeket már eleve magyarellenes céllal telepítették be annak idején az országba, mégpedig a legjobb földekre, ahol azután hamarosan oly jólétre tettek szert, ami kirívó ellentétben van a magyar falvak szegénységével. Míg ők vígan szaporodtak, földvásárlással terjeszkedtek, a magyarok egykézésre vagy kivándorlásra kényszerültek. Az ilyen – tudományos munkákban is fellelhető – beállítással szemben nemcsak a Volksdeutsche Kameradschaft köréhez tartozók, így Johann Weidlein s mások foglaltak állást,[9] hanem „Ne bántsd a magyar svábot!" című, a Magyarság 1936. október 18-i számában megjelent cikkében Steuer György is, aki „a legjobb földek" legendájával szemben a hazai németek szorgalmas termelőmunkáját hangsúlyozta az elért eredményekben, s rámutatott arra, hogy vannak jómódú magyar falvak is éppúgy, mint ahogy német szegényparaszti rétegek is, melyekből szintén nagy számban vándoroltak ki, vagy lettek városi proletárokká. Hiába kérte azonban, hogy „a magyar és sváb népet, különösen a mai sorsdöntő nehéz időben, ne egymás ellen, hanem egymás mellé állítsuk", s hogy „ne tegyenek a magyarság és a németség között félreérthető összehasonlításokat és megkülönböztetéseket"; hogy ne a hazai németség rovására akarják a magyarság helyzetét megjavítani, jövőjét biztosítani.[10] A közvélemény Dénes István „Mentsük meg a Dunántúlt!" című brosúrája hatása alatt állt, amely a hidasi „elnémult harangok" körüli izgatást folytatva, a belső elnémetesedés meggátlása jelszavával sürgetett magyar etnikumot erősítő földbirtok- és telepítéspolitikát a külső német expanzió által is fenyegetett Dunántúlon. Ő is azt hangsúlyozta, hogy a Dunántúlt is Erdély sorsára juttathatja a magyar könnyelműség és mulasztás; brosúrája a német aspirációkra utaló ún. pángermán térképekre is újra ráirányította a figyelmet.[11]

[7] A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. Bp., 1968. 151. l. Werkmeister jelentése. Bp., 1936. október 22.

[8] Der Auslanddeutsche. 1936. évf. 849–854. Länder-Berichte. Ungarn.

[9] *J. Weidlein:* Die nationale Bodenpolitik Ungarns. (In: Südostdeutsches Archiv. VIII. 1965. 143.)

[10] Magyarság, 1936. október 18. *Steuer György:* Ne bántsd a magyar svábot!

[11] *Dénes István:* Mentsük meg a Dunántúlt! Bp., 1936. – Bírálata a Volksdeutsche Kameradschaft részéről: *Wirthoven (= Anton Tafferner)*, in: Neue Heimatblätter, 1937. évf. 302–304.

A német expanziós törekvések szolgálatában álló „völkisch" ideológia jegyében fogant, Magyarországgal foglalkozó munkák, amelyekről a Magyar Szemle 1936. novemberi számában Gogolák Lajos adott képet „Történetünk német népi szemléletben" címmel, a magyarországi német parasztságnak a török pusztítás utáni vadonból virágzó kultúrtáját teremtő többgenerációs munkáját hovatovább úgy értékelték, hogy az az általuk lakott és művelt magyarországi területeket német földdé tette, ahol joga van élete autonóm szervezésére.[12] Helmut Klocke, a magyarországi németség ügyeibe 1935 nyarán Budapesten titokban beavatkozó három VDA-megbízott egyike, a Volk und Reich 1936. évfolyamában megjelent tanulmányában nyíltan kimondta, hogy nemcsak kultúrautonómiára gondol, hanem hangsúlyozottan területi autonómiára is, amely egyúvé kapcsolná a megyerendszer merev keretei közt széttagolt német területeket: elsősorban Tolnát, Baranyát, de kapcsolatot létesítene a Bakony-vidékkel és a budai hegyvidék német szigetével is. Az önkormányzat megvalósításához egy egységes német népi szervezetre lenne szükség, amelynek Mohács vagy Bonyhád lehetne a székhelye.[13] Klocke elképzelése messzemenően igazolni látszott azt az aggodalmat, aminek Mályusz Elemér már 1932-ben, O. A. Isbert könyvével kapcsolatban hangot adott, amikor arra figyelmeztetett, hogy a német „néptalajkutatás" (Volksbodenforschung) és „néptalaj-térképészet" (Volksbodenkartographie) alighanem a magyar államszerkezetet fellazító „német kantonok" előkészítését szolgálja.[14]

Klocke a német területi autonómia érdekében a trianoni Magyarország föderatív átszervezését javasolta „a jelenlegi egyoldalú centralista-nacionalista államszemlélettel szemben". A föderatív államszerkezet gondolata azonban magyar részről – mint Ottlik László 1928-évi „Új Hungária" koncepciója mutatta – csak Nagy-Magyarország helyreállítása esetére merült fel, inkább propagandisztikus, mint valós célzattal, de a németeknek egyáltalán nem helyezett kilátásba területi autonómiát. Amikor Szálasi Ferenc 1935-ben a Hungária Egyesült Földek Szövetsége tervével előállt, az is Nagy-Magyarországot képzelt el föderatív alapon, s a németek számára az sem jelölt ki autonóm területet.[15] A „nyugati gyepű" elnevezéssel jelölt nyugat-dunántúli területet Szálasi éppenséggel védelmi sávnak szánta az ausztriai – az Anschluss megvalósulása esetén németországi – közvetlen befolyás feltartóztatására; ezt szögezte le azokkal szemben, akik föderatív tervét helytelenítve, a „nyugati gyepű" tekintetében az 1918–1919-es forradalmak idején ott ténylegesen kiépíteni kezdett német autonóm terület gondolatának felmelegítésével és azzal gyanúsították, hogy e tervével a nyugat-dunántúli területekre irányuló német irredenta, pángermán törekvések útját kívánja hazaáruló módon egyengetni.[16] Szálasit gondolkodóba ejtette az is, hogy a kisantant-államok részéről érdeklődést tapasztalt föderatív elképzelései iránt, amennyiben azokat a trianoni Magyar-

[12] *Gogolák Lajos:* Történetünk német népi szemléletben. Magyar Szemle, 1936. november. 217–228.

[13] *Helmut Klocke:* Föderalismus und Zentralismus in Ungarn. Volk und Reich, 1936. évf. 2. sz. 136–145.

[14] *Mályusz Elemér:* Az új német nacionalizmus történetírása. Magyar Szemle, 1932. július. 241–253.

[15] *Tilkovszky Loránt:* Nationalitätenpolitische Richtungen in Ungarn in der gegenrevolutionären Epoche 1919–1945. Bp., 1975. 11–12.

[16] OL (Országos Levéltár, Budapest), K. 750. Hungarista Napló, I. k. 20.

országra korlátozza, s hajlandóságot mutat egy dunai konföderációba való bekapcsolódásra, amit az 1936 nyarán őt felkereső angol publicisták is ajánlottak. Elhatározta, hogy az ilyen félreértések elkerülésére tüzetesen felülvizsgálja hungarista ideológiáját: elejti a területi autonómiák föderációjának tervét, s a magyar mint „vezető nép" szerepét domborítja ki a politikai magyar nemzetet megillető Kárpát-medencei birodalomban.[17] Amikor Szálasi 1936. október második felében Németországban járt, s Berlinben előadást tartott a hungarizmus eszmerendjéről, már Hungarista Magyar Birodalomról beszélt, a Hungária Egyesült Földek Szövetsége helyett. A Szálasi által eddig képviselt föderatív gondolat elejtése nagy csalódást keltett a németekben, mert e gondolat sikeres propagálása, térhódítása esetén előbb-utóbb elérhetőnek vélték egy német autonóm terület jogosultságának is az elismertetését, jóllehet épp attól zárkózott el már eleve Szálasi is.[18]

A Szálasi hungarizmusa iránti német érdeklődés most már szemlátomást csökkent; ugyanakkor pártjának a magyarországi németséggel kapcsolatos magatartása növekvő bizalmatlanságot keltett. A Szálasi-féle Nemzeti Akarat Pártja ugyanis egy 1936 őszén kibocsátott röplapjában védelmébe vette ugyan a Németországban hatalomra került nemzetiszocializmusért lelkesedő magyarországi németeket a pángermanizmus vádjával szemben, de egyben fel is szólította e „német ajkú testvéreket", hogy a német nemzetiszocializmus vezére iránti indokolt nagy tiszteletük mellett is ne Hitlert éltessék, hanem Magyarországot, ahol Németországgal együttműködésben, de német hatalmi befolyás nélkül, önerőből fogja megvalósítani a magyar nemzetiszocializmus a maga parancsuralmi rendszerét. A „magyar csoda" nem a horogkereszt, hanem a nyilaskereszt jegyében fog megszületni.[19] A német nemzetiszocializmussal fennálló eszmei rokonság elismerése és a közös frontalkotás igénye mellett, a magyar nemzetiszocialista pártok, így különösen Szálasi pártja, igen tudatosan törekedtek arra, hogy sajátosan magyar arculatot mutassanak, és szinte tüntetően visszautasítsanak minden pángermán jellegű külső német befolyást, amely veszélyeztetheti a politikai értelemben vett magyar nemzet egységét, s keresztezheti Nagy-Magyarország helyreállításának célkitűzését, amelyhez töretlenül ragaszkodni a hazafiság alapkövetelményének számított a trianoni Magyarország politikai életében.

Németország szövetségesének tekintette Magyarországot a békeszerződések teremtette európai status quo megváltoztatásáért vívott harcában, és támogatta Magyarország revíziós igényeit elcsatolt területeinek magyar többségű részei vonatkozásában, de nem kívánta támogatni az integrális revízióra, a régi Nagy-Magyarország teljes helyreállítására irányuló törekvését, a Kárpát-medencét betöltő magyar birodalom gondolatát. Annak ellenére, hogy a régi Nagy-Magyarország utódállamainak a revízióellenes kisantant-szövetségbe tömörülése, és az európai status quo legfőbb őre szerepét játszó francia politikára támaszkodása komoly problémákat okozott a német politikának, fontos gazdasági kapcsolatai fűződtek ezekhez az országokhoz, amiket nem kívánt veszélyeztetni az integrális magyar revízió melletti kiállásával. Egy ilyen magatartás ezenkívül lemondást jelentett volna pl. Csehszlovákiában a szlovák mozgalom belső feszítőerejéről, s veszélyeztette

[17] OL, K. 750. Hungarista Napló, I. k. 38–39.

[18] OL, K. 750. Hungarista Napló, I. k. 28.

[19] OL, FT (Filmtár) 16722. doboz. Nemzeti Akarat Pártjának „Heil Hitler! Heil Ungarn!" kezdetű röplapja.

volna azt a határozottan kedvező helyzetet is, amelyet a német kisebbségek a kisantant-országok Magyarországtól átcsatolt területein mindenütt éppen annak következtében élvezhettek, hogy a csehszlovák, román, jugoszláv kormányok ezeket kifejezetten antirevíziós célzattal igyekeztek kijátszani a Budapestről revíziós szellemben szervezni próbált magyar kisebbségekkel szemben.[20]

Ahhoz, hogy a német politika nyilvánosan leszögezze álláspontját a magyar revíziós törekvésekkel kapcsolatban, nem utolsósorban az adhatott indítékot, hogy Károly román király 1936. október 6-án a bukaresti német követ, Fabricius előtt kijelentette: Németország szoros barátsága a Romániával szemben is revíziós igényeket tápláló Magyarországgal oly mértékben kelt aggályokat, hogy az a román–német kapcsolatok elmélyítésének komoly akadálya.[21] E román fellépés óvatossá tette a német külpolitikát. A magyar politikai vezetőkörök szüntelen sürgetésére Budapestre küldte ugyan Karl Haushofer professzort, akitől azok a békeszerződések elleni közös harcra 1925-ben létesített, de 1933 óta nem működő ún. Budapesti Munkaközösség feltámasztását és a kisantant-országokban a német–magyar kisebbségi együttműködés revíziós célzatú kiépítésének konkrét tervek kidolgozásával való támogatását várták; Haushofer meg is tartotta a látogatása külső indokolására szolgáló nyilvános előadását a Magyar Külügyi Társaságban október 29-én, ennek végeztével azonban – a német Külügyi Hivatal vele történt előzetes megállapodása értelmében – minden előzetes bejelentés nélkül azonnal hazautazott, jóllehet másnap programba volt véve megbeszélése Darányi miniszterelnökkel, aki a minisztertanácsot is megszakítva fogadta volna őt, valamint Kánya Kálmán külügyminiszterrel, s helyettesével, Apor Gáborral.[22]

Mussolini november 1-i milánói beszéde nyomán, amely a magyar revíziós törekvések jogosultságát lendületesen hangsúlyozta, s ezzel a revíziós hangulatot Magyarországon alaposan felcsigázta,[23] az antirevíziós politikát követő kisantant-országok kormányainál viszont teljes megdöbbenést keltett, különösen aktuálisnak tűnt a német politika számára, hogy a kérdésben nyilvánosan állást foglaljon, a túlságosan vérmes reményeket tápláló és túlzásaival a német érdekeket veszélyeztető magyar revíziós törekvéseket lehűtse, s az ilyen messzemenő revíziós igények német támogatásban részesítésétől félőket megnyugtassa. A nemzetiszocialista párt Külpolitikai Hivatalát (Aussenpolitisches Amt der NSDAP) vezető Alfred Rosenberg cikke volt erre hivatott a Völkischer Beobachter november 15-i számában, azonban nem érte el célját: az integrális magyar revízió gondolatával szembeni állásfoglalása nem elégítette ki a tulajdonképpen abszolút revízióellenes állásponton levőket – a magyar politikai körökben s az általuk befolyásolt

[20] UMKL (Új Magyar Központi Levéltár), Küm. (Külügyminisztérium) Békeelőkészítő osztály iratai, 13 d. 5. *Moravek Endre:* Német újjászületés a Duna-völgyében. Az utódállamok német kisebbségi mozgalmai 1918–1938. – Ld. még *Tilkovszky Loránt:* A weimari Németország és a Dunamedence német kisebbségei. Századok, 1980. évf. 2. sz. 201–225.

[21] *Wolfgang Miege:* Das Dritte Reich und die deutsche Volksgruppe in Rumänien 1933–1938. Ein Beitrag zur nationalsozialistischen Volkstumspolitik. Bern–Frankfurt, 1972. 320–321.

[22] BA (Bundesarchiv, Koblenz), Nachlass Haushofer. 928. b. (Haushofer jelentése a Külügyi Hivatalnak budapesti útjáról); 925. c. (Papp Antal levele Hans Draegerhez, Bp., 1936. november 13.)

[23] A Wilhelmstrasse és Magyarország. 67. sz. dok. (158–161.) Mackensen jelentése. Bp., 1936. november 4.

közvéleményben viszont oly nagy megrőkönyödést keltett,[24] amely több hónapon át éreztette hatását a német–magyar kapcsolatokra, s ezek keretében a magyarországi német kisebbség ügyére is.

A magyar-német kultúregyezmény ratifikációs vitájában 1936. november 17-én felszólaló gróf Apponyi György többek közt arról beszélt, hogy „németjeink, akik magyar államhűség szempontjából egészen a háború utáni időkig nem estek kifogás alá, ma abszolúte a nacionálszocialista »Ein Volk, ein Reich« alapján állanak, s gyakran a magyar szót sem tűrik. Roppantul megnövekedett a német öntudatuk, ami nem volna baj, ha ez anyanyelvüknek és kultúrájuknak megbecsülésében merülne ki, csakhogy ők ma már majdnem a Harmadik Birodalom polgárainak tekintik magukat, legalábbis ilyenformán viselkednek, és úgy élnek Magyarországon, mintha nem telepesek volnának, akiknek el kell ismerniök a telepítő állam felsőbbségét, hanem mintha kolonisták volnának egy meghódított tartományban". A német népközösség gondolatán alapuló új német birodalmi gondolat (Reichsgedanke), amely azt hirdeti, hogy az idegen állampolgárságú német egyúttal egy „magasabbrendű", az államhatárok által nem befolyásolt népi birodalmi közösséghez tartozik, szerinte „még sokkal veszedelmesebb, mint a régi becsületes, szókimondó porosz imperializmus". Mert, mint mondotta, „jöhet még olyan idő is, hogy választania kell az ő magyar állampolgári kötelessége és a német Reich iránti eszmei hűsége között", s akkor „nem tudom, hogy a választás annál az ily módon kitanított németnél hova fog vezetni".[25]

A Rosenberg-cikk miatt különösen ingerültté vált légkörben 1936. november 19-én a másodfokú bíróság megerősítette Rothen nemzetgyalázás címén kirótt, 6 hónapi börtönre és 3 évi politikai jogvesztésre szóló ítéletét.[26] A Deutscher Volksbote novemberi számában Georg Goldschmidt cikke visszautasította a közkeletű vádat, amely szerint a Kameradschaft agitációja a hazai németség és a magyarság lelki harmóniáját megzavarja, s azt hangsúlyozta, hogy a magyarság iránt teljesen lojális németség csupán azellen tiltakozik, hogy a lelki harmónia megőrzése címén tulajdonképpen a változatlanul fenntartott asszimilációs törekvésekbe való beletörődést várják el.[27] A magyarországi németségen belüli ellentétek tovább mélyültek, s Gratz november 22-i felhívása a Neues Sonntagsblattban arra vonatkozóan, hogy minden magyarországi német a Volksbildungsvereinbe tömörüljön, hatástalan maradt.[28]

A németországi és a kisantant-országokbeli német sajtó hevesen támadta a magyar nemzetiségpolitikát, és sötét színekkel ecsetelte a magyarországi németség helyzetét.[29] A magyar sajtó különösen a pángermán térképek miatt háborgott, amelyek egyre nagyobbra kerekítették, és egyre inkább egymáshoz közelítették, kapcsolatba hozták a „német nép- és kultúrtalajnak" minősített szigetszerű településterületeket, kidolgozva ezzel a jogcímet valamiféle autonóm berendezkedésre egy náci jellegű népi szervezet – a

[24] A Wilhelmstrasse és Magyarország. 67. sz. dok. (164–175.) Neurath feljegyzése. Berlin, 1936. november 25.

[25] KN 1935/X. 167–170.

[26] Deutscher Volksbote, 1937. február. 20.

[27] *Günther Berka:* i. m. 83–84.

[28] *Günther Berka* i. m. 85.

[29] Vö. Nation und Staat, X. k. (1936–1937) 231–236. Die Lage. Ungarn.

Kameradschaft – irányításával, míg Sopron és környéke ezeken a térképeken közvetlenül beleolvadt az ausztriai német „néptalajba". Az az ellenvetés, hogy e térképeken német néphatárok láthatók, és nem Németország kívánt terjeszkedésének előrevetített politikai határai, senkit sem nyugtattak meg.[30] A Magyar Élet című, magyar fajvédő tendenciájú lap 1936. novemberi számában a pángermán térképek kapcsán a német „néptalaj" önkényes és tendenciózus növelése, kiterjesztése fölötti felháborodás már odáig megy, hogy az ilyen kiadványok szerkesztőinek azt üzenik: „svábot – ha mennek – vagónban adhatunk, de a föld itt marad!"[31]

A magyarországi német „népcsoportot" a Volksdeutsche Kameradschaft élén álló Richard Huss professzor képviselte az Európai Német Népcsoportok Szövetsége 1936. november 21–22-én Karlovy Vary-ban (Karlsbad) tartott azon ülésén, amely a szudétanémet nácik vezérét, Konrad Henleint választotta e Szövetség új elnökévé.[32] A magyarországi német mozgalom helyzetéről úgy tájékoztatták Henleint, hogy a Gratz vezetése alatt álló Volksbildungsverein csak egy túlságosan öreg és félig elmagyarosodott réteget ölel fel; a megújítók mozgalmát (Erneuererbewegung) Magyarországon a Kameradschaft és ifjúsági tagozata, a Jungkameradschaft képviseli; kizárólag itt találhatók a radikálisok, és általában az ifjú generáció öntudatos, lelkes képviselői. Huss csak látszatra nem olyan jó vezető, mint valójában; mindenesetre szükséges mellette a fiatalabb „bajtársak" köréből is bevonni egy vezető személyiséget a Szövetség munkájába. A magyarországi németségnek ez az irányzata, ha a nagy nehézségek következtében csak lassan is, bizonyára felül fog kerekedni.[33]

Felkészülés a német kisebbségi kérdés államközi megvitatására

A magyar belügyminiszter, Kozma Miklós, decemberre tervezett hivatalos látogatása Wilhelm Frick német belügyminiszternél kilátást nyújtott a magyarországi német kisebbség ügyének részletes megbeszélésére. Kozma már a berlini olimpiai játékok alkalmával, 1936 augusztusában folytatott nem hivatalos beszélgetései során is érintette ezt a kérdést, mégpedig a németeket okolva azért, hogy az a maga megoldatlanságával még mindig zavaró körülmény a két ország baráti viszonyában. Kozma akkor ügyesen úgy választotta ki beszélgető partnereit, hogy kihasználhassa a magyarországi német kisebbség kérdését illető tájékozatlanságukat. Ennek megismétlődését elkerülendő, Hans Georg Mackensen, budapesti német követ 1936. november 28-án Friedrich Stieve külügyi osztályfőnökhöz intézett levelében fokozott vigyázatra intett Kozmával szemben, akinek debatteri ügyességét kellő felkészültséggel és igen határozott fellépéssel kell hatástalanítani. Meg kell győzni Kozmát arról, hogy e kérdésben a magyar kormány nem játszhat már többé bujócskát, mert különben a német–magyar barátság hajótörést szenved. Be kell látnia, hogy jelenlegi nemzetiségpolitikája, amely veszedelmes repedést okoz a magyar államtest-

[30] Pesti Hírlap, 1936. november 25. *Ráth Zsigmond* cikke.

[31] Magyar Élet, 1936. évf. 2. sz. 21. "Üzenet egy szerkesztőnek".

[32] *Günther Berka* i. m. 85.

[33] *Václav Král:* Die Deutschen in der Tschechoslowakei 1933–1947. Dokumentensammlung. Praha, 1964. 61. sz. dok. (111.): Artur Vogt – Konrad Heinleinhez. Prága, 1936. november 24.

ben, és így leszállítja Németország szemében Magyarország politikai barátságának értékét, a magyar revíziós célkitűzések szempontjából is káros és tarthatatlan. A „német veszély" pszichózisát, amelynek a Habsburg-uralom évszázadaira visszanyúló történelmi gyökereit, valamint a Trianon következtében elhatalmasodott általános fenyegetettség-érzettel párosulását Hóman Bálint kultuszminiszter hosszasan fejtegette Mackensen előtt, csak táplálja, ha a magyarországi németség sorsa iránti eleven németországi érdeklődésre hivatkoznak a magyarokkal való tárgyalások során. Ehelyett – Kozma előtt is – azt kell hangsúlyozni, hogy Németországnak nem érdeke a magyarországi németség államhűségének megingatása, ellenkezőleg, az az érdeke, hogy a német kisebbségi kérdés megfelelő rendezésével küszöbölje ki Magyarország az állami struktúrájában mutatkozó repedést. Meg kell szűnnie a magyarországi németséggel szemben megnyilvánuló bizalmatlanságnak, az államhűségükben való kételkedésnek. Mackensen szerint jellemző, hogy míg a belgrádi német követ, Heeren, minden további nélkül meglátogathatja a jugoszláviai német falvakat, a budapesti német követ nem tehet látogatást a magyarországi német területeken anélkül, hogy gyanúsításoknak ne tenné ki magát és az itteni németeket.[34]

E levelét követően, másnap, november 29-én, Mackensen megküldte a Külügyi Hivatalnak azt a gazdag tájékoztató anyagot, amit a budapesti német követség személyzete jelentős túlórázással állított össze. A benne található feljegyzések első csoportja azon panaszok ügyében kívánt segítséget adni a német álláspont kialakításához, amelyekkel Kozma bizonyára elő fog állni annak bizonyítására, hogy „német részről nem tanúsítanak kellő mértéktartást, és nem veszik eléggé figyelembe Csonka-Magyarország különleges viszonyait", és hogy megsértik „a nemzetközi érintkezésben szokásos tapintatot". A megküldött feljegyzések másik csoportja arra vonatkozott, hogy német részről milyen konkrét követelések támasztandók a magyarországi német kisebbség érdekében. Mackensen szerint hangsúlyozandó, hogy a német kormány csak az esetben foglalkozhat érdemben a magyar panaszokkal, ha a magyar kormány megértést tanúsít a német követelések iránt, s azt tettekkel is bizonyítja. A budapesti német követ kérte, hogy az általa küldött anyagot használják fel Kozma valamennyi tárgyalópartnere, de különösen Frick belügyminiszter tájékoztatására; a magyarok előtt azonban tartsák titokban, hogy a szóban forgó anyag, különösen a névmagyarosítás tömeges erőltetésére vonatkozóan összegyűjtött terjedelmes dokumentáció, tőle származik.[35]

A Mackensen által küldött anyagot Stieve azonnal kivonatoltatta a Külügyi Hivatalban, és az ennek alapján ott készített két feljegyzést – a magyarországi németség általános helyzetéről, illetve a magyar és német részről megbeszélendő konkrét kérdésekről – juttatta el december 7-én mindazon személyekhez és szervekhez, amelyek Kozmával németországi látogatása során érintkezésbe kerülnek. Emellett szóbelileg is informálták azokat a legfontosabb személyiségeket, akik Kozmával tárgyalni fognak, figyelmeztetve őket arra, hogy egyedi esetek megvitatásába ne bocsátkozzanak, hanem azok tisztázására Kozmát a Külügyi Hivatal illetékes referenseihez utasítsák, s a legnagyobb tartózkodást tanúsítsák a magyar belügyminiszter azon valószínű kísérleteivel szemben, hogy a Német-

[34] A Wilhelmstrasse és Magyarország. 72. sz. dok. (165–167.) Mackensen levele Stievehez. Bp., 1936. november 28.

[35] A Wilhelmstrasse és Magyarország. 168–179. Mackensen 1936. november 29-i felterjesztése (73. sz. dok.) és mellékletei (73–1, 73–2. sz. dok.).

országban élő kisebbségek – különösen a lengyelek – helyzetéről érdeklődve, a német kisebbségpolitika ellen felhasználható érvekre tegyen szert. Minden megtörtént tehát arra, hogy a magyar tárgyalófél egységes német állásfoglalással találja magát szemben: a tárgyalások befejeztével Kozmának azzal a benyomással kell távoznia, hogy a kisebbségi kérdést illetően egyetlen vezető német politikus előzékeny nyilatkozatát sem könyvelheti el magának.[36] Természetesen Kozma is felkészült a tárgyalásokra: hagyatékában megtalálható „A csonkaországi német kérdésben megvitatást igénylő témák" magyar szempontú kifejtését tartalmazó, december 6-án kelt feljegyzés, amelyhez „Tárgyalási anyag" címmel terjedelmes, a magyar fél érvelése alátámasztására alkalmas dokumentáció csatlakozik.[37]

A magyarországi németség általános helyzetét vázoló német feljegyzés szerint Jakob Bleyer vezetése alatt a háború utáni években indult meg a fokozatos fejlődés abban az irányban, hogy a magyarországi németség saját népi életét élje. E tekintetben fontos lépés volt a Sonntagsblatt megalapítása 1921-ben, majd Bethlen 1923. évi iskolarendelete, s a Volksbildungsverein létrehozása. Bleyer 1933 telén bekövetkezett halála után azonban az egyesület, amelynek 3 személyből álló legfelső vezetésében a kormány 2 posztot eleve a maga bizalmi embereinek igényelt, teljesen ez utóbbiak birtokába került, eltávolítván onnan a népinémet előharcosokat. Elvették tőlük a Sonntagsblattot is; a helyébe lépő Neues Sonntagsblattot a kormány finanszírozza, s éppúgy a magyar kormány szellemében irányítják, mint az egyesületet. Ennek elnöke, Gratz Gusztáv, a nemzetiszocialista eszmék többé-kevésbé éles elutasításával, csupán a német nyelv és kultúra ápolásában látja a németségi politika (Deutschtumspolitik) célját. „Sokszorosan az a benyomásunk, hogy Gratz végső fokon megváltoztathatatlannak tekinti a németség fokozatos beolvadását a magyar népiségbe; de vitathatatlan, hogy ő a kormánynál energikusan fellépett az iskolakérdés ésszerű rendezéséért" – állapítja meg a feljegyzés, amely a továbbiakban arról szól, hogy a magyarországi németség néptudatos (volksbewusst) előharcosai, akik a német népcsoport nemzetiszocialista világnézetre nevelését és a magyarságba már beolvadt német néprészek felébresztését tűzték ki céluknak, egy laza közösségbe tömörültek, amely magát Volksdeutsche Kameradschaftnak nevezi, és Richard Huss debreceni egyetemi tanár vezetése alatt áll. A Volksdeutsche Kameradschaftnak nincs semmiféle legális szervezete; gyakorlati munkájában a Kultúra Kiadó köré csoportosul, és Deutscher Volksbote címmel egy öthetenként megjelenő lapot ad ki. Emellett megjelenteti a Volksdeutsche Hefte című negyedéves folyóiratot, a Volk und Heimat című öthetenkénti lapot és a Neue Heimatblätter című tudományos folyóiratot.

A feljegyzés szerint a Volksdeutsche Kameradschaft harca a németség öntudatra ébresztéséért, amely során különféle elővigyázatlanságok is történtek, felkeltette széles magyar körök gyanakvását, és a közvélemény nyomására mind gyakrabban került sor rendőri beavatkozásra a Kameradschaft gyűléseivel és egyéb tevékenységével szemben. Általánosságban azzal jellemezhető a mai helyzet, hogy a magyar sovinizmus, az államilag támogatott beolvasztó törekvések közepette minden népi öntudatú németet félig-meddig hazaárulónak tartanak, és úgy is bánnak velük, főleg a közigazgatás vidéki, alsóbb szervei. A Kameradschaft tagjait, amint arra alkalom adódik, a hatóságok zaklatják, a vezetőket

[36] BA, R 43. II. Bd. 1502. – Vö. A Wilhelmstrasse és Magyarország, 179.

[37] OL, Sajtólevéltár. Kozma-iratok. 7. cs. „Berlini út 1936. december 9–17. Német kisebbségi kérdés."

állásaikból eltávolítani igyekeznek, vagy – amennyiben lehetséges – bírósági eljárást indíttatnak ellenük. Kettőt közülük, Bascht és Rothent, már súlyos büntetésre ítéltek.

A magyarországi németség kulturális helyzete, különösen az iskolaügy terén, egyáltalán nem kielégítő – állapítja meg a feljegyzés. A 452 német kisebbségi népiskola túlnyomórészt magyar tannyelvű, és a németet csupán tantárgyként oktatja. Ezek már csak azért sem tekinthetők német iskoláknak, mert a bennük alkalmazott 1306 tanító nem német; németül csak félig-meddig tud. Az 1930. évi népszámlálás adatai szerint a Magyarországon összesen működő 20 149 népiskolai tanító közül is mindössze 95 német anyanyelvű, holott a lakosság 5%-át kitevő német kisebbségnek több mint ezer német anyanyelvű népiskolai tanítóra lenne szüksége. E körülményeknek tulajdonítható, hogy a magyarországi német ifjúság 70%-a nem tanul meg rendesen írni, olvasni németül. Német óvodák, ismétlőiskolák, polgári iskolák és gimnáziumok máig is hiányoznak; nincs német tanítóképző intézet. Az 1935. évi iskolarendelet az eddigi kisebbségi népiskolatípusoknak vegyes tannyelvű iskolává való fokozatos, az 1938/39-es tanév kezdetéig végrehajtandó átalakítását irányozza elő, továbbra is fenntartva azonban a szülők megkérdezésének gyakorlatát. Eddig mintegy 50 községben került sor ilyen szülői értekezletre, s ott, ahol befolyásmentesen nyilatkozhattak, a vegyes tanításnyelv mellett foglaltak állást. A Magyarországon 85%-ban katolikus német lakosság iskoláinak 74%-át a katolikus egyház tartja fenn, döntő fontosságú tehát, hogy az iskolarendeletnek az egyházi iskolák vonatkozásában is maradéktalanul érvényt szerezzenek.[38]

A berlini tárgyalásaira készülő Kozma más szemszögből, más beállításban és más hangsúlyokkal tekintette át a magyarországi németséggel kapcsolatos problémákat. Figyelmét elsősorban a magyarországi német mozgalom „kisszámú, de annál tevékenyebb" radikális csoportjára, a „kifejezetten és teljesen nemzetiszocialista" Volksdeutsche Kameradschaftra összpontosította. Feljegyzései szerint kétségtelenül beigazolódott, hogy Németországból pénzt kaptak és kapnak, ha most – az 1936 januárjában Berlinben folytatott Pataky–Roediger-féle tárgyalások óta valamivel kevesebbet is. A csoport részben közvetlen, részben közvetett módon összeköttetésben áll a német nemzetiszocialista párttal, továbbá azokkal a németországi szervezetekkel, amelyeknek célja a birodalom határain kívül élő németek összefogása, német kulturális, de egyben politikai hódító célok érdekében. A nemzetiszocializmus németországi hatalomra kerülése óta ezek már nem tekinthetők többé-kevésbé független társadalmi szervezeteknek, hanem a nemzetiszocialista párt által irányított németbirodalmi politika szolgálatába állított, attól elválaszthatatlan eszközöknek. Az NSDAP Külföldi Szervezetének (Auslandsorganisation-AO) magyarországi csoportja, mely a Magyarországon élő német állampolgárokat tömöríti, s vezetői közt Arthur Kornhuber és mások mellett ott van Ernst Christoph Schepky is, aki a Gestapo budapesti főnöke, közvetlenül is a legszorosabb összeköttetésben áll a Volksdeutsche Kameradschafttal. Közös erővel és közös program alapján dolgoznak a „népiségi munka" (Volkstumsarbeit) területén; „karöltve" járnak el a Németországból ide érkező turisták, vándordiákok, különféle szociográfiai kutatások ürügyén pángermán propagandát folytató egyének tevékenységének irányításában, támogatásában. Ők segítik elő magyarországi német fiatalok kijutását Németországba, hogy ott megfelelő német

[38] BA, R. 43. II. BD. 1502. Fol. 51–52. Aufzeichnung über die allgemeine Lage des Deutschtums in Ungarn.

nemzetiszocialista képzésben részesülhessenek. Ezek hazajőve, mind őrszemeivé és katonáivá válnak a nagynémet eszmének. A Volksdeutsche Kameradschaft szállítja a németországi sajtónak azt a híranyagot, amelynek alapján mindenkor elferdített és ellenséges beállításban tárgyalják a magyarországi németek sorsát. És ugyanez a radikális csoport bocsátja rendelkezésre azoknak a magyarországi falusi sváboknak a címeit, akikről felteszik, hogy a Németországból érkező sajtótermékeket szívesen fogadják, s az azok által terjesztett eszmék bennük idővel termékeny talajra fognak találni. Magyarországon pángermán térképeket terjesztenek, a kisantant-államok németségét pedig a magyar kisebbséggel való együttműködés ellen hangolják.

Mindezek alapján Kozma arra a megállapításra jut a berlini tárgyalásai előkészítését szolgáló feljegyzésében, hogy maga az NSDAP, valamint a külföldi németséggel foglalkozó különféle németországi szervek, intézmények (VDA, DAI stb.), olyan félelmetes erejű tevékenységbe fogtak Csonka-Magyarország és a volt Magyarország területén a német Volkstum határokat nem ismerő összefogásának és egyben politikai hódító célok érdekében, amelyek a legsúlyosabb aggodalmakat kell hogy felkeltsék, s amelyek ellen céltudatosan, jól átgondolt módon, igen erélyesen védekezni kell. Folytatni kell az erőfeszítéseket arra, hogy a magyarság és a németség viszonyát – kölcsönös egyetértésben, illetve ráhatással – „Duna völgyi" keretekben, tehát nemcsak a trianoni országterületen, hanem az elcsatolt területeken is megfelelően rendezzük, s ennek érdekében a jövőben nemcsak német állami, hanem párttényezőkkel is tárgyalni kell. „Nem azért, mintha ezen tárgyalások eredményeképen valami sokat lehetne várni. Hanem azért, hogy az illetékes német tényezők többször és közvetlenül hallják és tudják azt, hogy akcióikat ismerjük, azoknak igazi rugóit és céljait az álcázások ellenére tisztán látjuk, és ezeknek érvényesülését minden erővel meg fogjuk akadályozni." Ha ezek a tárgyalások nem vezetnek célra, akkor erélyesen és határozottan fel kell lépni a magyarországi német mozgalom radikális szárnyával szemben: minden vonalon éreztetni kell velük, hogy nincs tovább. Fontos külpolitikai szempontok szólnak azonban amellett, hogy magatartásunknak ez a megváltozása ne történjék hirtelen, átmenet nélkül. A megfelelő külpolitikai szituáción kívül meg kell várnunk azt is, hogy az iskolakérdésben bizonyos eredményeket tudjunk felmutatni.[39]

Német részről – mint ezt a budapesti német követ által előterjesztett anyag alapján a Külügyi Hivatalban készült másik feljegyzés tanúsítja – számítottak arra, hogy Kozma élénken kifogásolni fogja a németországi szervek részéről tapasztalható befolyást a magyarországi németségre. Ezzel szemben hangsúlyozni kívánták, hogy az állítólagos pángermán expanzió miatti izgatottságra semmi ok sincs; a Magyarországra érkező turisták, diákok, neprajzi kutatók stb. nem valamiféle németországi egységes utasításokat követnek; német részről készek tárgyalásokba bocsátkozni olyan intézkedésekről, amelyek egyfelől biztosíthatnák ezek háborítatlan magyarországi tartózkodását, illetve tevékenységét, másfelől megkönnyíthetnék ellenőrzésüket a magyar hatóságok részéről. Felkészült a német tárgyalófél arra is, hogy Kozma a Magyarországon állítólag tömegesen terjesztett ún. pángermán térképek ügyével is előhozakodik. Ezzel kapcsolatban követelni fogják, hogy a magyar kormány egyszer s mindenkorra hagyjon fel ezzel a kútmérgezéssel,

[39] OL, Sajtólevéltár. Kozma-iratok. 7. cs. „A csonkaországi német kérdésben megvitatást igénylő témák". Bp., 1936. december 6.

nyíltan kijelentve, hogy ilyen térkép nem létezik, és hozza sajtója tudomására, hogy újabb hivatkozást e térképre a német–magyar viszony tudatos megzavarásának tekint. Azon várható panaszokkal kapcsolatban, hogy a német kormány nem befolyásolja a Magyarországtól elcsatolt területek német kisebbségeit az ottani magyar kisebbségek politikájával való együttműködésre, a feljegyzés szerint egyrészt rá kell mutatni arra az ellentmondásra, hogy a magyar kormány a kisantant-országok német kisebbségeinek Németország részéről való befolyásolását sürgeti, ugyanakkor viszont a magyarországi német kisebbség ügyének németországi pártfogolását beavatkozásnak tekinti a magyar belügyekbe; másrészt azt kell válaszolni, hogy a kisebbségi együttműködés legfőbb akadálya az a nem megfelelő nemzetiségpolitika, amit a magyar kormány a magyarországi németséggel szemben folytat.

Annak, hogy a német kormány figyelembe vehesse a magyar kormány panaszait, és méltányolhassa az elcsatolt területeken a német–magyar kisebbségi együttműködésre vonatkozó kívánságát, a feljegyzés szerint feltétele, hogy vessenek véget a névmagyarosítás erőszakolásának, ami nyilvánvaló megsértése a magyar részről is annyit hangoztatott legelemibb kisebbségi jogoknak; teljesítsék a magyarországi németség kulturális követeléseit, s az iskolakérdésben számolják fel azt a kirívóan hátrányos helyzetet, amely az elcsatolt területek német kisebbségeinek iskolaviszonyaihoz képest mutatkozik. Német ismétlőiskolák, polgári iskolák és gimnáziumok létesítésétől egyelőre el lehet tekinteni, de ragaszkodni kell az egységesen vegyes tannyelvű német népiskolák megvalósításához, ott is, ahol az egyház az iskolafenntartó. Németül oktatni tudó kellő számú pedagógus biztosítására nem elégséges a magyar tanítóképző intézetekben jelenleg többnyire fakultatív módon és kis óraszámmal folyó német nyelvű oktatás, sem a nyári párhetes továbbképző tanfolyamok, hanem önálló német tanítóképző intézet felállítását kell követelni. Ragaszkodni kell továbbá a német óvodákra, német óvónőkre vonatkozó igényekhez. A feljegyzés szerint meg kell védeni a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület autonómiájáért, tehát a vezetőség kormánybefolyástól mentes szabad választásának – a magyarországi egyesületi életben egyébként érvényesülő – lehetőségéért síkra szálló Volksdeutsche Kameradschaftot attól a vádtól, amit várhatóan Kozma is hangoztatni fog, hogy ti. államot akarna képezni az államban. Követelni kell az egyesület igazságtalanul elítélt és bebörtönzött volt főtitkárának, Baschnak szabadon bocsátását, a német–magyar kapcsolatokat különösen súlyosan terhelő ügyének likvidálását „a kiengesztelődés szellemében". Végül azt hangsúlyozza a feljegyzés, hogy Kozmával tárgyalva, ragaszkodni kell a magyarországi németség kulturális célú németországi pénzügyi támogatásának jogához és lehetőségéhez, arra hivatkozva, hogy a magyar kormány is ezt teszi az elcsatolt területek magyar kisebbségei vonatkozásában. A német kormány kész tárgyalni arról, hogy ez a pénztámogatás a magyarországi németség kulturális intézményei részére a jövőben nyíltan, azaz a magyar kormány tudtával és beleegyezésével történjék.[40]

Kozma berlini útját közvetlenül megelőzte egy megbeszélés 1936. december 8-án Mackensen követ és a magyar kormány egyes tagjai között a magyarországi német kisebbség ügyében, amelyet még Neurath német külügyminiszter kezdeményezett

[40] BA, R. 43. II. Bd. 1502. Fol. 53–56. Aufzeichnung über konkrete Besprechungspunkte von ungarischer und deutscher Seite.

szeptemberi budapesti látogatásakor. A Darányi miniszterelnök vezetésével lefolytatott megbeszélésen magyar részről Kánya külügyminiszter vitte a szót; alkalomadtán Kozma belügyminiszter és Hóman kultuszminiszter is bekapcsolódtak. Jelen volt még Pataky Tibor is, a miniszterelnökség nemzetiségi osztályának vezetője. Kánya kifogásolta a budapesti német követség azon jegyzékeinek kemény hangját, amelyek a magyar hatóságok bánásmódját nehezményezték a nyáron különböző címeken magyarországi „németségi munkára" (Deutschtumsarbeit) érkezett fiatalokkal szemben. Javasolta, hogy a jövőben a magyar kultuszminisztérium lássa el igazolólapokkal azokat az idelátogató és a német követség által ajánlott német állampolgárokat, akik valóban tudományos kutatás céljából kívánják felkeresni a német falvakat; így elkerülhetik a kellemetlenkedést a helyi hatóságok részéről. E javaslatot Mackensen erős fenntartásokkal fogadta: a magyarországi német településterületek nem rezervátumok, hogy csak így lehessen oda bejutnia egy németországi látogatónak. Kánya ezután a VDA és más, a külföldi németséggel foglalkozó németországi szervezetek által a magyarországi németség számára mázsaszám küldött propagandaanyagot tette szóvá; egyik-másik kiadványt – így Friedrich Lange „népinémet térképvázlatait" (Volksdeutsche Kartenskizzen) – egyenként is kifogás tárgyává téve, magának Mackensen követnek is az volt a benyomása, hogy „azok valóban túllőttek a célon". A németországi sajtó magyarellenes cikkeit nehezményező észrevételekre a követ azzal válaszolt, hogy utalt a magyarországi zsidó-liberális lapok változatlanul németellenes irányára, s arra, hogy a Pester Lloyd is csak azóta kevésbé gyűlölködő, mióta Németországból kitiltották.

Mackensen a maga részéről a névmagyarosítás erőszakolását vetette a magyar kormány szemére, és hatósági rendeletekre, hivatali utasításokra hivatkozott, amelyek ezt bizonyítják. Magyar részről valamennyien bagatellizálni igyekeztek ezek jelentőségét; Kozma pedig hangsúlyozta, hogy még az előző belügyminiszter idejéből származnak. Végül is Darányi miniszterelnök úgy nyilatkozott, hogy kész parlamenti deklarációban nyilvánosan állást foglalni a névmagyarosítás erőszakolása ellen, és ennek a hatóságoknál érvényt is szerezni. Kánya biztosította továbbá a német követet arról, hogy a kormány az iskolakérdésben teljes komolysággal eleget tesz a német kívánságoknak; 48 népiskolát máris átszerveztek vegyes tanításnyelvűvé; ezekből csak 8 állami iskola, a többi felekezeti. Hangsúlyozta, hogy határozott intézkedéseket tesznek a német tanítóképzés fokozására, de kerülte az állásfoglalást az önálló német tanítóképző intézet felállítása ügyében. Gondoskodnak a mezőgazdasági továbbképzést szolgáló német nyelvű füzetek kibocsátásáról és megfelelő terjesztéséről. 8 ilyen füzet már meg is jelent. Kozma belügyminiszter tanfolyamot indíttatott a német községekben működő jegyzők részére, hogy a jövőben a község lakosságával anyanyelvükön érintkezhessenek.

A budapesti német követ végül hangot adott a német kormány azon igényének, hogy a magyarországi németséget pénztámogatásban részesíthesse. A magyar részről jelen levők egybehangzóan úgy vélekedtek, hogy erről lehet tárgyalni, ha valóban kulturális intézmények nyílt segélyezéséről van szó, s nem egyes politizálgató személyek titkos pénzjuttatásokban részesítéséről. Az elcsatolt területek német kisebbségeinek az ottani magyar kisebbségekkel szembeni magatartásáról ezúttal viszonylag kevesebb szó esett; a hangsúly a magyarországi németség államhűségén volt; Kánya kijelentette: „egészen jelentős mértékben hozzájárulna a magyar közvélemény megnyugtatásához, ha a német kormány valamely mértékadó szerve részéről egy kb. olyan tartalmú nyilatkozat állana

rendelkezésére, hogy a német ajkú magyaroknak is kötelessége, hogy Magyarország lojális állampolgárainak bizonyuljanak." Ezen a megbeszélésen, amelyről Mackensen azonnal részletes jelentésben számolt be, hogy a Külügyi Hivatal annak tartalmáról is még idejében tájékoztathassa Kozma berlini tárgyalópartnereit, a Volksdeutsche Kameradschaftról és Basch ügyéről egyébként úgy látszik, egyáltalán nem esett szó.[41]

Kozma Miklós berlini tárgyalásai 1936 decemberében

Kozma „Miniszteri látogatásom Berlinben 1936. december 9–11" című naplószerű feljegyzéseiből, valamint néhány német aktából tájékozódhatunk arról, hogy e nagy előkészületek után hogyan zajlottak le a berlini tárgyalások a magyarországi német kisebbség kérdésében. Megjegyzendő, a nyilvánosság előtt kölcsönösen titokban tartották, hogy Kozma látogatása során e téma megbeszélésére is sor kerül. Erre az első alkalom a német és a magyar belügyminiszter december 11-i eszmecseréje keretében adódott. Frick a birodalmi kancellária vezetője, Hans Heinrich Lammers, valamint Karl Alexander Bülow-Schwante külügyi és Hans Pfundtner belügyi államtitkár jelenlétében beszélgetett Kozmával, akit a berlini magyar követ, Sztójay Döme kísért el valamennyi látogatására. Kozma ekkor azt fejtegette, hogy a magyarországi németség gazdasági helyzete jobb, mint a magyarságé; népiségéhez, anyanyelvéhez való ragaszkodásáért semmiféle hátrány nem éri: kulturális kívánságai teljesítésére a kormány jelentős lépéseket tesz. Méltánytalan tehát, hogy a németországi sajtó rosszindulatúan tárgyalja a magyarországi németséggel szembeni bánásmódot, és élesen támadja a magyar hatóságok eljárását azokkal a látogatókkal szemben, akik Németországból kapott instrukciókat követve, itt kizárólag németlakta vidékeket keresnek fel, s kifogásolható magatartást tanúsítanak. Frick azt válaszolta, hogy mindkét félnek törekednie kell a súrlódásmentes együttműködésre e tekintetben is; a magyar kormány részéről nem látja elégségesnek a gondoskodást a német anyanyelv érvényesítése szempontjából, és különösen sérelmezi a névmagyarosítás hatósági erőltetését, amire vonatkozóan bizonyítékok egész sorát mutathatja fel.

A magyar nemzetiségpolitikával szemben emelhető német panaszok részletesebb fejtegetésére Frick átadta a szót Ernst Vollert miniszteri osztályfőnöknek, a német belügyminisztérium VI. (Deutschtum) osztálya vezetőjének. Vollert indokoltnak mondotta a német sajtó felháborodását a németországi látogatókkal szemben tanúsított bánásmód és a magyarországi német kisebbség ügyének okkal sérelmezhető kezelése miatt. Az 1935. évi iskolarendelet révén egységesen bevezetendő vegyes tannyelvű oktatás nem valósítható meg, ha nem gondoskodnak önálló német tanítóképző intézet felállításáról. Szóvátette, hogy a magyarországi németségnek nincs saját képviselete: a Gratz-féle Volksbildungsverein többé nem tekinthető annak, s nem is kap meghívást sem az Európai Nemzeti Kisebbségek Kongresszusának, sem az Európai Német Népcsoportok Szövetségének ülésezéseire. Örömmel üdvözölnék, ha a megszüntetett Sonntagsblatt újra megjelenhetnék, mert a Neues Sonntagsblatt semmiképpen sem pótolhatja azt.

Kozma válasza szerint a két baráti nemzet közti súrlódásokból a zsidók és a legitimisták igyekeznek hasznot húzni. Nem helyes tehát felfújni azt a néhány sajnálatos

[41] BA, R. 43. II. Bd. 1502. Mackensen jelentése. Bp., 1936. december 8. A Wilhelmstrasse és Magyarország, 74. sz. dok. (180–186.)

incidenst, ami a nyáron történt. Az ideges légkörért, amelyben ezekre sor kerülhetett, jórészt a német sajtó hibáztatható. Ne csodálkozzanak azon, ha magyar részről nyugtalanítónak találják, hogy a tömegesen érkező németországi látogatók Magyarországnak kizárólag németlakta tájai iránt mutatnak érdeklődést: „mit szólnának ők ahhoz, ha náluk (Németországban) egy lengyel invázió csak a lengyel kisebbségeket látogatná? " Az éberséget egyébként az is indokolja a Wandervogelekkel szemben, hogy „bolsevista agitátorok is felléphetnek ilyen álcázással".

A német kisebbségi iskolakérdésben bizalmat és türelmet kért a magyar kormány folyamatban levő intézkedései iránt. Gondoskodás történik arról – mondotta –, hogy a német nyelvű oktatást végző tanítók hathónapos nyelvi tanfolyamon vegyenek részt. A német tanítóképző intézet felállításának igényére nem reagált.

A névmagyarosítással kapcsolatban úgy foglalt állást, hogy szakítani fognak az eddigi gyakorlattal, s ezt készek nyilvánosan is deklarálni. A szláv eredetűeket azonban „csendben és okosan" továbbra is nevük megmagyarosítására fogják késztetni; ezellen a németeknek nyilván nem lesz kifogásuk. E tekintetben „biztosan láttam, hogy teljesen meggyőztem őket" – írta naplójába. A zsidók névmagyarosítása nem kívánatos jelenség.

A magyarországi németség képviselete kérdésében Kozma azt fejtegette, hogy annak széles körei bizalommal viseltetnek a Volksbildungsverein élén álló Gratz iránt, elutasítják viszont a Volksdeutsche Kameradschaft vezető személyiségeit. Nehezményezte, hogy Németországban a magyarországi németség képviseletére „csak azokat a kisebbségi vezetőket tekintik igazán alkalmasaknak, akik a kormányzattal szemben a legélesebben ellenzékiek", mint pl. Basch, Huss, Mühl. – Mivel ekkor emlékezetébe idézték Mühl csendőrök általi bántalmazásának esetét, amit annak idején a német sajtó nagy felháborodással tárgyalt, a magyar belügyminiszter szükségesnek tartotta, hogy azt – igen jellegzetes és jellemző módon – a következőképpen világítsa meg: „Nagyon is elhiszem, hogy Mühl kapott egy pár rettenetes pofont, de viszont higgyék el nekem, hogy ez a pofon, amely kétségtelenül alapos volt, mert magyar csendőr adta, nem a német kisebbségi embernek szólt. Az egy rendes magyar csendőri pofon volt, amilyet kap más is. Minden további nélkül elismerem, hogy Magyarországon a csendőrség többször üt és pofoz, mint Nyugaton. Ez már nálunk így van, de nem a német kisebbségit pofozza, hanem a megpofozottak között akad kisebbségi is. A felháborodás jogos lenne, ha a magyarok nem kapnának, de higgyék el, hogy a magyarországi csendőrpofonok fajra és felekezetre való tekintet nélkül csupán az esetek szerint durrannak el." Kozma szerint ez a „magyarázat" nem tévesztette el hatását a német belügyminiszter-kollegára és környezetére: „Mondhatom, feleletem hatása frappáns és az arcokról leolvasható volt. Rögtön megértették."

Végezetül Frick a német birodalom és a magyarországi németek kapcsolatáról szólva hangsúlyozta, hogy abban nem kell veszélyt gyanítani; a jugoszláv kormány egyenesen örömmel üdvözölte például a pfalzi gauleiter, Josef Bürckel múlt évi látogatását az ottani német településterületeken. A magyarországi németek sorsa nem közömbös Németország számára – mondotta –, s ezt megerősítendő, Lammers is hangsúlyozta, hogy neki és Walther Funk propagandaminisztériumi államtitkárnak, a Führernél történő napi referádájukban a legnehezebb pont mindig a magyarországi német kisebbség kérdése. Szóba került a budapesti német és a berlini magyar követ részletesebb informálásának szükségessége a kisebbségi kérdésben; Sztójay azt javasolta, hogy a német sajtó minden olyan esetben, amikor támadólag kíván fellépni a magyarországi német kisebbség ügyé-

ben, kérje ki előbb a budapesti német követ véleményét. E javaslat nem került megvitatásra, ellenben megbeszélés tárgya volt elvi jelentőségű kölcsönös nyilatkozatok tétele, esetleg a két belügyminiszter részéről.[42]

December 14-én a Külügyi Hivatalba látogatott el Kozma Sztójay kíséretében, hogy ott Hans Heinrich Dieckhoff államtitkár-helyettessel és Friedrich Stievével mintegy két órás részletesebb eszmecserét folytasson ugyanezekről a kérdésekről. Ezúttal Kozma különösen a német sajtótámadásokat kifogásolta, amelyek a magyar nemzetiségpolitikát érik. Dieckhoff kifejezte készségét a sajtópropaganda esetleges túlzásainak meggátlására, de arra figyelmeztetett, hogy kívánt megnyugváshoz egyedül a magyar kormány részéről teendő megfelelő nemzetiségpolitikai intézkedések vezethetnek. Kozma féléves sajtóbékére vonatkozó javaslatát elutasította. Ezután Stieve hosszabb fejtegetésben hangsúlyozta a magyarországi németség kívánságait. Rámutatott arra, hogy a tanítók féléves átképzése német nyelvű oktatásra nem oldja meg a problémát, Kozma azonban ezúttal is kitért a német tanítóképző intézet felállításának követelése elől. Az ugyancsak sürgetett német óvodák felállítása tekintetében sem ígért semmit; azt hangsúlyozta, hogy a gyermekek óvodai elhelyezése kérdésével nem nemzetiségi, hanem szociális szempontok figyelembevételével kell foglalkozni. A Magyarországi Német Népművelődési Egyesület autonómiájának követelését feleslegesnek tartotta, mert szerinte „az egyesület ezzel az autonómiával máris rendelkezik, a Magyarországon szokásos mértékben". Azt a bírálatot, amellyel német részről Gratz Gusztávot illették, kereken visszautasította, és ragaszkodott a Volksdeutsche Kameradschaftot elmarasztaló álláspontjához. A Basch-üggyel kapcsolatban különösen élénk vita alakult ki. Stieve cáfolta, hogy Basch – mint Kozma állította – disznóknak nevezte volna a nevüket megmagyarosítókat; bírálta a bíróság eljárását, a Basch által megnevezett tanúk kihallgatásának mellőzését. Kozma csupán vállrándítással fogadta Stieve utalását arra, hogy még Gratz sem ért egyet a Basch ellen hozott ítélettel. Arra vonatkozóan, hogy „a kiengesztelődés szellemében" likvidálják ezt a német–magyar kapcsolatokat súlyosan terhelő ügyet, azt válaszolta, hogy az ítéletet megváltoztatni nem lehet, de egyéni jellegű amnesztiát fog kieszközölni Basch – és a hasonló ügyből kifolyólag még nem jogerősen elítélt, szabadlábon levő Rothen számára. Kozma szóba hozta ezúttal is az elcsatolt területek német kisebbségeinek a magyar revíziós törekvésekkel, a kisebbségi együttműködéssel szembeni magatartását, de kénytelen volt elismerni, hogy ezek jelenlegi helyzete jobb, mint a magyarországi németségé; nehezményezte azonban, hogy még az 1918 előtti helyzetüket is meg nem felelőnek állítják.

A megbeszélésről készült német feljegyzés azt az összbenyomást rögzítette, hogy Neurath külügyminiszter szeptemberi budapesti látogatása óta és Mackensen követ erőfeszítései eredményeképpen „a magyarok megértették: elkerülhetetlenné vált a német kisebbséggel szembeni magatartásuk megváltoztatása, és lassan rá is lehet őket szorítani erre, ha német részről a fennálló visszásságokra következetesen rámutatunk". Kozma naplófeljegyzései viszont azt a benyomást keltik, mintha a magyarországi német kisebbség kérdésével kapcsolatos németbirodalmi magatartást illetően magyar részről előadott panaszok bizonyos mentegetődzésre késztették volna a Külügyi Hivatal vezető tiszt-

[42] BA, R 18/3321. Fol. 199–202. Vollert feljegyzése. Berlin, 1936. december 17. A Wilhelmstrasse és Magyarország, 76–l. sz. dok. (191–193. l.); ill. OL, Sajtólevéltár, Kozma-iratok. 7. cs. „Miniszteri látogatásom Berlinben, 1936. december 9–17."

viselőit, azt állítván, hogy az NSDAP-tól indul ki sok olyasmi, ami zavarja – e tekintetben is – a német birodalom hivatalos külpolitikáját.[43]

Neurath külügyminiszter is fogadta Kozmát, s rövid megbeszélésükön a magyarországi német kisebbség kérdését is érintették. Kozma kijelentette: a magyar kormány komolyan törekszik arra, hogy a két ország tökéletes egyetértésének ezt az akadályát teljesen és végérvényesen eltávolítsák az útból. Neurath viszont megígérte: ügyelni fog arra, hogy megszűnjenek a politikailag nem kívánatos magyarországi látogatások és magyarellenes megnyilatkozások.[44] Kozma december 15-én Hitlerrel folytatott beszélgetéséről az áll Kozma naplószerű jegyzeteiben, hogy a Führer kijelentette: őt nem érdeklik a németlakta magyar területek, sohasem akarja azokat a birodalomhoz csatolni, de a magyarországi németeknek joguk van kulturális szabadságra. Rámutatott, hogy a Magyarországtól elszakított területek németsége nem akar visszatérni Magyarországhoz, mert összehasonlíthatatlanul jobb ma ott a helyzetük, mint a németeknek Magyarországon.[45] Az a tájékoztató, amelyet Stieve december 17-én küldött a budapesti német követnek Kozma berlini látogatása lefolyásáról, ezzel egybehangzóan számol be, hozzátéve, hogy Hitler szerint Magyarországból kisebbségi eldorádót kell csinálni, hogy felkeltsék „a kintiekben" az újraegyesítés vágyát. „Kozma úrra ezek a fejtegetések szemlátomást mély hatást gyakoroltak, mert a kihallgatást követő villásreggelinél újra és újra az ügyre terelte a szót, és megkísérelte panaszait megújítani, de ilyenkor újra a német követeléseket tárták elébe, ezúttal különösen a tanítóképző intézetre vonatkozót."

Stieve tájékoztatója szerint a „féléves sajtóbékét", azaz azt a kívánságot, hogy a német sajtóban fél esztendőre tiltsák le a Magyarországra nézve kedvezőtlen tudósításokat, nem fogadták el; megígérték viszont a „pángermán" propaganda és agitáció leállítását, s ez ügyben máris érintkezésbe léptek a VDA-val és a DAI-val. Hozzájárultak továbbá a Magyarországra utazó németek ellenőrzéséhez. Elvárják viszont a magyarországi német népcsoporttal szemben tanúsított magatartás sürgős megváltoztatását, és a kulturális szükségletei kielégítésével kapcsolatos intézkedések végrehajtását.[46]

A berlini magyar követ, Sztójay Döme, december 19-én a magyar külügyminisztériumot tájékoztatta Kozma látogatásáról. Megnyugtatónak találta Hitler Kozma előtt tett kijelentését magyarországi területekkel szembeni érdektelenségéről, amelyet jelentésében szó szerint így idéz: „Nevetséges volna azt gondolni, hogy magyar területekre aspirálok." Sztójay is azt hangsúlyozta, hogy „a magyar–német jóviszonynak mintegy alapfeltétele a magyarországi német kisebbség kérdésének a magyar kormány által máris megindított úton való kielégítő rendezése". Különösen a Basch-ügy rendezésének fontosságára hívta fel a figyelmet: „Rendkívül hatásosnak, sőt döntőnek tartanám, ha Basch és társai kegyelemben részesülnének. Esetleges mártírokat itt nem felejtenének el soha, s a megkegyelmezéssel levezetnénk a túlzó és izgató elemek malmáról a vizet. Meg vagyok győződve, hogy a Führerre is mély benyomást tenne".[47]

[43] BA, R 18/3330. Fol. 161. 165. Feljegyzés a Dieckhoff–Kozma megbeszélésről. Berlin, 1936. december 14. – A Wilhelmstrasse és Magyarország, 76–2. sz. dok. (193–194. l.); ill. Kozma: „Miniszteri látogatásom Berlinben, 1936. december 9–17."

[44] ZSA (Zentrales Staatsarchiv, Potsdam), AA (Auswärtiges Amt), Nr. 60969. Bl. 325.

[45] *Kozma:* „Miniszteri látogatásom Berlinben, 1936. december 9–17."

[46] A Wilhelmstrasse és Magyarország, 76. sz. dok. (190–191. l.) Stieve tájékoztatója a budapesti német követségnek. Berlin, 1936. december 17.

[47] OL, Küm. pol. 423. cs. sz. n./1936. Sztójay jelentése. Berlin, 1936. december 19.

A német kisebbség radikális és mérsékelt irányzatának harca

A magyarországi német népcsoportvezetőség gyanánt fellépő Volksdeutsche Kameradschaft németországi meghatalmazottja, Dr. Stefan Steyer, aki mint kórházi orvos állt alkalmazásban Berlin–Hermsdorfban, a német belügyminisztériumhoz – Johannes Tietje kormányfőtanácsoshoz – juttatott jelentéseiben Kozma tárgyalásai napjaiban is arra figyelmeztetett, hogy a magyar kormány célja változatlanul a magyarországi németség asszimilálása, ne higgyenek tehát azoknak a kijelentéseknek, amelyek őszinte készséget nyilvánítanak a kisebbségi kérdés rendezésére. Látszatmegoldásokat, látszatintézményeket, mint Gratz Volksbildungsvereinje, a leghatározottabban el kell utasítani. Folytatni kell a magyar kormány nemzetiségpolitikája elleni támadásokat valamennyi német újságban.[48]

Ugyanebben az időszakban a Volksbildungsverein gyűlések egész sorát tartotta a németlakta területeken; Leber titkár, Faul-Farkas főtitkár, és Pintér ügyvezető igazgató támadta a Volksdeutsche Kameradschaftot, amely teljesíthetetlen követelések hangoztatásával széthúzást támaszt. Gratz vezetésével a Volksbildungsverein a kormánnyal egyetértésben akarja megvalósítani a magyarországi németség jogos kívánságait, s ezzel hazavonzani az elcsatolt területek németségét is. Az izgatókat szigeteljék el, s minél nagyobb számban tömörüljenek az egyesületbe.[49] Az Új Kor december 24-i számában Pintér élesen támadta a Huss–Basch irányzatot; König az osztrák Reichspost karácsonyi számában tett közzé hasonló cikket.[50] Gratz is nemzetiszocializmussal vádolta e radikális csoportot. „A nemzetiszocializmus és a magyarországi németség" című cikkében, amely a Neues Sonntagsblatt december 27-i számában jelent meg, kijelentette, hogy a nemzetiszocialista berendezkedés, a hitleri diktatúra a magyarországi németség számára súlyos csapás lenne; mutassanak tehát ajtót az ilyen agitátoroknak. Aki hozzájuk csatlakozik, az az itteni németség sírját ássa.[51]

A két irányzat harca tükröződött azokban a német kalendáriumokban is, amelyeket az 1937. évre adtak ki, s terjesztésüket már megkezdték. A Volksbildungsverein kiadásában megjelenő Deutscher Volkskalenderrel szemben a Huss–Basch csoport által százezer példányban kiadott Volksdeutscher Kalender fölényes helyzetben volt; ez utóbbi hatását erősítette a DAI kiadványa, a Kalender der Auslanddeutschen, amelyet ugyancsak széleskörűen terjesztettek a magyarországi németség körében.[52]

A Volksdeutsche Kameradschaft lapja, a Deutscher Volksbote, 1937. januári számában reagált a liberális Gratz cikkére, amely a magyarországi németséget a nemzetiszocializmustól óvta. Azt állította, hogy a népiségi harc (Volkstumskampf) jelenlegi első szakaszában, amikor az anyanyelv jogaiért folyik a harc, a világnézet kérdésének még nincs szerepe. A magyarországi németség problémája ma nem az, hogy liberális vagy nemzeti-

[48] BA, R 18/3330. Fol. 40. Steyer jelentése Tietje-hez. Berlin, 1936. december 14.

[49] PI Arch. (Párttörténeti Intézet Archivuma, Budapest), 651. f. 9. cs. A. XXII. 5/11/1936/1. Nemzetiségi mozgalmak. Bp., 1936. december 31.

[50] Der Auslanddeutsche. 1937. évf. 115–120.

[51] *Gratz:* Nationalsozialismus und ungarländisches Deutschtum. Neues Sonntagsblatt. 1936. december 27.

[52] OL ME NO (Miniszterelnökség nemzetiségi osztálya), 35. cs. C. 16437/1936.; OL, Küm. pol. 175. cs. 21/7. tétel. sz. n./1937.

szocialista világnézetet valljon, hanem egyszerűen csak az, hogy német maradhasson. Annyi bizonyos azonban, hogy Gratz liberalizmusa, amely számára „se nem bűn, se nem erény, hogy valaki elveti-e vagy megtartja német nevét", olyan világnézet, amely ellentétes a német népiséggel.[53]

A Deutscher Volksbote ugyanezen számában található reflexió arra a közös nyilatkozatra is, amelyet a Kisgazdapárt vezére, Eckhardt Tibor, és a párthoz 1936. november 30-án Nemzeti Radikális Pártjával csatlakozó Bajcsy-Zsilinszky Endre írt alá. Ez a nyilatkozat, amely a Pester Lloyd december 11-i számában jelent meg, többek közt a magyarországi nemzetiségi kérdéssel kapcsolatban is állást foglalt: „Megállapítjuk, hogy híven a magyar történelem és alkotmány szelleméhez, fajra, nemzetiségre és felekezetre való tekintet nélkül minden magyar állampolgárt a politikai magyar nemzet egyenrangú tagjának tartunk, és egyetlen feltételül a feltétlen magyar államhűséget szabjuk. Egyidejűleg azonban elismerjük, mint eddig is, a magukat nemzeti kisebbségnek valló népi csoportok írott és íratlan jogait. Nemzeti kisebbségeinknek ugyanazon jogokat kívánjuk biztosítani, amelyeket az elcsatolt területek magyar kisebbségei számára követelünk. Különösen tudatában vagyunk német népességünk értékének, hazafias hűségének és érdemeinek, és ezért minden erőnkkel arra törekszünk, hogy a kisebbségi jogok maradéktalan respektálásával biztosítsuk a régi őszinte testvériséget a magyarság és német anyanyelvű honfitársaink között. Eközben védekezünk azellen, hogy kívülről jövő idegen befolyások vagy hatalmi törekvések megkíséreljék nemzeti kisebbségeink bármelyikét a magyarságtól lelkileg elválasztani. Fel fogjuk venni a harcot minden törekvés és agitáció ellen, amely a magyarság és a nemzeti kisebbségek harmonikus együttélését veszélyezteti."[54]

Ezzel az „egyébként üdvözlendő" nyilatkozattal kapcsolatban a Volksdeutsche Kameradschaft lapjának két alapos aggálya volt: 1. A liberális felfogásnak megfelelően a nemzetiséghez tartozás szubjektív kritériumát fogadja el; ezzel szemben már Bleyer azon az álláspontón volt, hogy a nemzetiséghez tartozás a vér, anyanyelv, szokások által meghatározott népi adottság; éppoly félreismerhetetlen, mint ahogy a tölgyet nem lehet összetéveszteni a fenyővel. Ha a nemzetiség objektív ismérvei helyett azt veszik alapul, hogy szubjektíve milyen nemzetiségűnek vallja valaki magát, a visszaéléseknek tág tere nyílik. 2. A nyilatkozat veszedelmesnek ítéli a magyarországi németségre irányuló külső befolyást, és harcot hirdet ellene, holott az a német népközösség természetes folyománya; Bajcsy-Zsilinszky „Nemzeti radikalizmus" című, 1930-ban megjelent programadó könyve is a csonkamagyarországi és az annak határain kívül élő magyarság „faji és kulturális közösségéről" beszél, amelynek ápolása a nemzeti kultúrpolitika „múlhatatlan szent feladata".[55]

A Volksdeutsche Kameradschaft úgy vélte, hogy Bajcsy-Zsilinszky belépése, illetve pártjának beolvadása a Kisgazdapártba, számára nem kívánatos irányba fogja téríteni Eckhardt pártjának eddigi magatartását. A magyarországi német nacionalista mozgalom

[53] „Der Nationalsozialismus und das ungarländische Deutschtum". Deutscher Volksbote, 1937. január. – In: *J. Weidlein:* Geschichte der Ungarndeutschen in Dokumenten 1930–1950. Schorndorf, 1959. 182–183.

[54] Pester Lloyd, 1936. december 11.

[55] „Nationalradikaler Umschwung". Deutscher Volksbote, 1937. január. 14. l. – In: *J. Weidlein:* Geschichte der Ungarndeutschen in Dokumenten, 236–238.

Bleyer óta, s különösen a mostani radikálisok csoportja, Bajcsy-Zsilinszkyben ősellenséget látott, s ezen mit sem változtatott, hogy a Magyarság 1936. december 19-i számában Bajcsy-Zsilinszky ismét síkra szállt a német középiskola szükségessége mellett.[56]

A magyar kormány 1935. évi kisebbségi iskolarendelete csak a népiskolákra szorítkozott, s nemcsak a Gratz-féle irányzat nem kívánt többet ennek végrehajtásánál, hanem egyelőre a német kormány is eltekintett a német középiskolák követelésétől, s csupán az önálló német tanítóképző intézetet sürgette, mint a népiskolák német oktatásra alkalmas tanerőkkel való ellátása szempontjából nélkülözhetetlen követelményt. Gratzék számára mindenekelőtt az volt nyugtalanító, hogy egy esztendő is eltelt már az említett iskolarendelet megjelenése óta, de a „falusi hatalmasságok" (Dorfpotentaten) ellenállása nem csökkent, s az egyházak továbbra is vonakodtak az általuk fenntartott népiskolák átállításától a vegyes tannyelvre. A Neues Sonntagsblatt 1937. január 8-i számában Johannes Huber kanonok igen erélyes cikkben követelte az akadályok elhárítását az iskolarendelet maradéktalan végrehajtása útjából: „Teljes nyíltsággal meg kell végre mondani, hogy a magyarországi német népnek elege van ebből a játékból!" Hivatkozott arra is, hogy a hívőknek – mint XI. Pius pápa a külföldi német katolikusok gondozásával megbízott Berning püspöknek 1928. áprilisában ki is jelentette – természetes joguk van arra, hogy anyanyelvükön részesüljenek lelki gondozásban, mégis azt kell tapasztalni, hogy sok helyütt a vallásoktatás magyar nyelven történik. A gyermekeknek az ún. kismisén való részvételét írják elő, s így – minthogy a német falvakban többnyire már csak a nagymisén imádkoznak, énekelnek, prédikálnak a német anyanyelven – említett természetes joguktól az istentisztelet terén is meg vannak fosztva. „Gyermeki lelkek tízezrei nem eshetnek áldozatul egy Heródes-politikának, amely a hazafiság álarcában lép fel" – írta Huber. Azok a papok, akik a hívek anyanyelvi jogait nem tisztelik, nem „Isten szolgái", hanem „az ördög cimborái", mert a vallási tudatlanságot és közömbösséget segítik elő.[57]

A Gratz-féle irányzat erélyesebbé váló fellépését az anyanyelvi jogok mellett nyilván az is befolyásolta, hogy várható volt a Volksdeutsche Kameradschaft hangjának felerősödése annak következtében, hogy a német kormány közbenjárására Basch és Rothen amnesztiában részesül. Basch a reá mért 5 hónapi börtönbüntetésből 4 teljes hónapot már letöltött, amikor 1937. január 9-én szabadult. Mellékbüntetésként kiszabott 3 évi politikai jogvesztésére az amnesztia nem terjedt ki. Ezt a DAI Der Auslanddeutsche című folyóirata kifogásolta is, rámutatva arra, hogy a román kormány amnesztiája egy erdélyi magyar professzor számára a jogi következmények alól is mentesített.[58] Basch később ismételten hivatkozott beszédeiben szenvedésére a pécsi börtönben; 1946. évi népbírósági perében viszont elismerte, hogy mint rabot, gépíróként foglalkoztatták az ügyészségen, ahol – újabb bizonyságaként az ilyen törekvések továbbélésének – többek közt egy, az ügyészség tisztviselőit és egyéb alkalmazottait nevük megmagyarosítására felszólító igazságügyminiszteri hivatalos iratot is vele másoltattak le.[59]

[56] Der Auslanddeutsche. 1937. évf. 115–120. Länder-Berichte. Ungarn.

[57] *Johannes Huber:* „Rückblick und Ausblick". Neues Sonntagsblatt, 1937. január 8. In: *J. Weidlein:* Geschichte der Ungarndeutschen in Dokumenten. 154–155.

[58] Der Auslanddeutsche, 1937. évf. 115–120. l. Länder-Berichte. Ungarn.

[59] BM Arch. (Belügyminisztérium Archívuma, Budapest), Basch 1946. évi népbírósági perének aktái. Basch vallomása.

Basch kiszabadulását követően, január 13-án és 15-én, a Volksbildungsverein főtitkára, Johann Faul-Farkas, Tolna megyében Kocsolán, majd Bátaszéken gyűlést tartott, s beszédében óva intette a hazai németséget a szélsőséges elemektől. A baloldali elemektől is, utalva a spanyol polgárháborúra, s a szélsőjobboldali elemektől, így a Volksdeutsche Kameradschafttól. Ez utóbbi felfogása, magatartása miatt „sokan pángermánoknak mondják a hazai svábokat", holott azok „tudják kötelességüket a hazával és magyar testvéreikkel szemben"; velük együtt kívánnak küzdeni „Nagy-Magyarország feltámadásáért". Hivatkozott a magyarországi svábok hagyományos hűségére, akik most is „tisztában vannak azzal, hogy nem vehetik a házukat és földjüket a hátukra, és nem vihetik ki Németországba".[60]

A Neues Sonntagsblatt január 17-i számában megjelent Gratz-cikk mértéktartó volt a Volksdeutsche Kameradschafttal szemben, és a hangsúlyt inkább arra fektette, hogy a kormány nemzetiségpolitikája határozott érvényesítését követelje a helyi közigazgatás szerveinél is. Bírálta az ún. nemzetgyalázási pereket, és elítélte a névmagyarosítás erőltetését. Mackensen követ január 21-i jelentése igen méltánylóan emlékezett meg Gratz e cikkéről, s úgy vélekedett, hogy „Gratz nem tekinthető egyszerűen opportunista taktikusnak; becsületesen támogatja Darányi miniszterelnök becsületes törekvéseit".[61]

A magyar kormány, miután Basch és Rothen amnesztiában részesítésével sikerült azt a benyomást keltenie, hogy megszívleli a Kozma decemberi berlini látogatásakor kifejezésre juttatott német kívánságokat, a német sajtó magatartásával kapcsolatos panaszait az eddigieknél is inkább úgy állította be, mint amelyek nagyon megnehezítik számára nemcsak a német kisebbségnek kedvező nemzetiségpolitikát, hanem általában is a németbarát politikát. Sőt, valóságos magyarellenes provokációnak minősítette Kánya külügyminiszter január 23-án Mackensen előtt, hogy a Németországból és a kisantantországokból Magyarországra érkező postai küldeményeken nagy számban tűnnek fel olyan levélzáró propagandabélyegek, amelyeken Basch képmása látható, német nyelvű feliratokkal. Felül: „Magyar nemzetiségpolitika". Alul: „Dr. Franz Basch, öthavi börtön". Körben pedig Basch átstilizált kijelentése: „Aki atyja nevét nem becsüli, nem méltó őseihez". Mackensen arra hivatkozott, hogy ez a bélyeg valószínűleg még a Kozmával folytatott tárgyalások előtti időből származik.[62] Forgalomba kerülése valóban 1936. december elejére tehető, de tömegméretűvé csak akkorra duzzadt fel a Basch-bélyegekkel űzött tiltakozó propagandakampány, amikor Kozma már megígérte az amnesztia kieszközlését, csúcspontját pedig éppenséggel Basch szabadulása után érte el. Basch amnesztiában részesülését nem ez a kampány vívta ki, mint szervezője, Hans Steinacher állítja emlékirataiban,[63] hanem az Kozma december 17-én végződő berlini tárgyalásaira vezethető vissza, amelyek anyagában e bélyegre semmiféle hivatkozás nem található. Magyar részről felvetett panaszként a január 23-i Kánya–Mackensen megbeszélésen merült fel a Basch-bélyeg ügye először, mint „a kiengesztelődés szellemében" már megadott amnesztia ellenére folytatott hangulatkeltés a magyar kormány nemzetiségpolitikája ellen.

Mackensen erőfeszítései mindig arra irányultak, hogy a magyar kormánnyal lehetőleg barátságos egyetértésben érjen el eredményeket a magyarországi német kisebbség

[60] PI Arch. 651. f. 9. cs. A. XXII. 5/11/1937/5. Nemzetiségi mozgalmak. Bp., 1937. január 29.
[61] BA, R. 18/3330. Fol. 126. Mackensen jelentése. Bp., 1937. január 21.
[62] OL, Küm. pol. 175. cs. 21/7. tétel. 260/1937. Kánya napijelentése. Bp., 1937. január 23.

vonatkozásában, ezért a Külügyi Hivatalnak kivizsgálásra ajánlotta a Basch-bélyegekkel űzött kampányt, mint az elsődleges külpolitikai érdekeket veszélyeztető felelőtlen akciót. Nem volt nehéz megállapítani, hogy emögött is az a VDA áll, amelyet éppen Kozma berlini panaszai nyomán kellett figyelmeztetésben részesíteni a pángermán térképek miatt. Steinacher, aki úgy találta, hogy a hivatalos német külpolitika folytonosan a magyar kormánnyal fennálló baráti kapcsolatok magasabb érdekére hivatkozva, eddig sem állt ki Basch mellett a megfelelő eréllyel, s most szinte minden további nélkül tudomásul veszi börtönbe kerülését, az ősz folyamán önálló cselekvésre határozta el magát, s jól kigondolt tervét meglehetős óvatossággal készítette elő. Németország határain kívül, egy bécsi nyomdában állíttatta elő a magyarországi németség börtönbe vetett élharcosát ábrázoló, a magyar nemzetiségpolitikát vádoló, saját maga által tervezett bélyeg íveit, amelyeket a reméltnél lassabb elkészültük után elsősorban a kisantant-államok Magyarországtól átcsatolt német kisebbségeinek szervezeteihez juttatott el. Azoknak kellett gondoskodniuk arról, hogy úgyszólván ne legyen postai küldemény az ottani németek részéről Magyarországra, amelyre ez a propagandabélyeg ne lenne ráragasztva. Bár gondoskodott arról is, hogy a külföldi németek a világ minden táján kapjanak a bélyegből, és azok felhasználásával még Braziliából is érkeztek Magyarországra levelek, a nagy német népközösség Basch és irányzata iránti szolidaritását kinyilvánítandó, – a hangsúly azon volt, hogy a kisantant-országok egykor Magyarországhoz tartozott német kisebbségei a Basch-bélyeggel ellátott küldemények sokaságával antirevíziós felfogásukat juttassák kifejezésre az ez iránt különösen érzékeny magyar kormánnyal és közvéleménnyel szemben: olyan nemzetiségpolitika mellett, amely a német kisebbség jogai bátor védelmezőjét, Bascht börtönbe zárja, Magyarország nem számíthat az elcsatolt német kisebbségek visszatérési hajlandóságára.[64]

Azon felvilágosítások, amelyeket a Külügyi Hivatal kulturális osztályát vezető Fritz Twardowski a bélyegek előállításának és terjesztésének körülményeiről Steinachertől kapott, lehetővé tették ugyan a hivatalos német diplomáciának, hogy a Basch-bélyegekkel folytatott tiltakozó kampányt a kisantant-országokban működő Antirevíziós Liga, illetve az ahhoz csatlakozott ottani német kisebbségek Németországtól független akciójának tüntesse fel,[65] de a szerfelett kényes ügy nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy Neurath külügyminiszter – tekintetbe véve vejének, Mackensen követnek budapesti ilyen irányú ismételt figyelmeztetéseit – az eddigieknél is határozottabban követelje a hivatalos külpolitika érdekeit felelőtlen akciókkal veszélyeztető szervek működésének fokozottabb ellenőrzés alá helyezését. A Volksdeutsche Mittelstelle élére, amely 1936 tavaszán nem utolsósorban épp a budapesti német követ sürgetésére jött létre a külföldi németekkel való kapcsolattartás egységes központi ellenőrzésére, 1937. január 27-én Werner Lorenz került, aki ezt a szervet hamarosan az SS intézményrendszerébe építette be. A Német Nemzetiszocialista Munkáspárt Külföldi Szervezete (AO der NSDAP) tevékenységét pedig azáltal próbálták a hivatalos külpolitikával jobb összhangba hozni, hogy vezetője, Ernst

[63] *Hans Steinacher:* Erinnerungen und Dokumente. (Hrsg. Hans-Adolf Jacobsen). Boppard am Rhein, 1970. 392–393.

[64] Uo.

[65] Nation und Staat, X. k. (1936–1937). 322–326. Die Lage. Ungarn. – Vö. *J. Weidlein:* Geschichte der Ungarndeutschen in Dokumenten, 120–121.

Wilhelm Bohle részére január 30-án államtitkári státust biztosítottak a Külügyi Hivatalban.[66]

A magyar sajtó nagy felháborodással tárgyalta a Basch-bélyeg ügyét; Basch szemére vetette, hogy mártírt csináltat magából, s a mártír-szerepben tetszeleg. Bajcsy-Zsilinszky azt írta Szabadság című lapjában, hogy ha Basch tűri, hogy ügyét, amelyben a magyar nemzet oly lovagiasan megkegyelmezett neki, e propagandabélyeg által a magyar nemzet gyalázására használják fel, úgy maga is újabb nemzetgyalázást követ el.[67] Basch azonban nem látta szükségét annak, hogy elhatárolja magát ettől a kampánytól. Ellenkezőleg, arra igyekezett felhasználni nagyra növesztett nimbuszát, hogy a Volksbildungsverein azon helyi csoportjait, amelyek már eddig is a Volksdeutsche Kameradschaft befolyása alatt álltak, nyílt szakításra ösztönözze. A Tolna megyei Mágocs községbeli, több mint 300 tagot számláló helyi csoport levélben hozta Gratz tudomására, hogy kimondta feloszlását, tiltakozásul azellen, hogy az egyesület, miután eltávolították vezetéséből a valódi német népiségi harcosokat, teljesen asszimilánsok kezébe került, akik az asszimilációs politikát szolgálják. Figyelemmel fogják kísérni a fejleményeket, s csak olyan, valóban német népi szervezethez fognak csatlakozni, amelynek autonómiája van, és szabadon szervezkedhet az ország valamennyi németlakta területén. A Neues Sonntagsblatt január 31-i száma a mágocsiak levelét Gratz válaszával együtt közölte, amely a Basch-féle irányzatot bíráló szavakkal vette tudomásul a bejelentést. A Volksdeutsche Kameradschaft lapja, a Deutscher Volksbote februári számában visszautasította azt az állítást, hogy Basch és bajtársai a magyarországi német mozgalom számára politikai tehertételt és veszélyt jelentenek.[68] Ekkorra azonban már a helyi hatóságok is beavatkoztak; a Tolna megyei Gyönk, Szárazd, Varsád községben a járási főszolgabíró oszlatta vagy függesztette fel az egyesület helyi csoportjait, hogy ezzel elejét vegye a mágocsi mintára tervbe vett tiltakozó jellegű önfeloszlatásuknak. Dr. Heinrich Reitinger gyönki orvos és társai nyíltan hirdették: új szervezkedést tartanak szükségesnek, mégpedig Basch irányításával.[69]

A VDA-nak Basch és a Volksdeutsche Kameradschaft mellett kifejtett nagy kampánya, amelyben a VDA ausztriai tagozata, a Deutscher Schulverein Südmark jelentős részt vállalt, és amely már-már a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület szervezetei tömeges felbomlásával fenyegetett, arra indította Gratz Gusztávot, hogy erősítse az elnöksége alatt álló egyesület kapcsolatait az Österreichischer Verband für volksdeutsche Auslandsarbeit elnevezésű bécsi szervezettel. Ez 1934-ben azért alakult, hogy ellensúlyozza a Deutscher Schulverein Südmark egyre határozottabban nemzetiszocialista irányú befolyását a Délkelet-Európa felé irányuló német népiségi munkában. Míg a Deutscher Schulverein Südmark, mint a VDA „meghosszabbított karja", Magyarországon a Volksdeutsche Kameradschaftot támogatta, addig ez az említett Österreichischer Verband Gratz irányzatának nyújtott segítséget ahhoz, hogy a magyarországi németség jogos nemzetiségi igényei valóraváltásáért folytatott harcában ne maradjon alul a nemzeti-

[66] *H. A. Jacobsen:* Nationalsozialistische Aussenpolitik 1933–1938. Frankfurt am Main – Berlin, 1968. 827.

[67] Der Auslanddeutsche, 1937. évf. 172–176, Länder-Berichte. Ungarn.

[68] *J. Weidlein:* Geschichte der Ungarndeutschen in Dokumenten. 177–180.

[69] PI Arch. 651. f. 9. cs. A. XXII. 5/11/1937/2. Nemzetiségi mozgalmak. Bp., 1937. március 5.

szocialista irányultságú „népiségi harcosok" radikális irányzatával szemben. További fontos fejlemény volt 1937 februárjában egy olyan szervezet megalakulása Bécsben, amely az Európai Nemzeti Kisebbségek Kongresszusa (Nationalitätenkongress) keretében elsőrendű szerepet játszó Európai Német Népcsoportok Szövetsége (Verband der deutschen Volksgruppen in Europa) ellensúlyozására létesült, hogy a német kisebbségeknek az „európai nemzetiségi megbékélés" előmozdítása céljával indokolt összefogása ne e kisebbségek pángermán szellemű náci gleichschaltolása útján történjék. Gratz örömmel üdvözölte e Deutscher Verband für nationale Befriedigung Europas megalakulását, és a magyarországi németség élén csatlakozni kívánt hozzá. Mint február 3—4-i bécsi tárgyalásain beszélgető partnereinek kijelentette: a német birodalom messzemenő befolyása súlyos szerencsétlenség a német kisebbségek saját érdekei szempontjából; ő azok oldalára akar állni, akik küzdenek e befolyás ellen.[70]

Gratz ezen állásfoglalását nagy megrőkönyödéssel hallgatta Uexküll báró, aki Ammende halálát követően átvette az Európai Nemzeti Kisebbségek Kongresszusának főtitkári teendőit, s akit most Gratz azért keresett fel Bécsben, hogy kijelentse: a magyarországi német kisebbség képviseletére – hagyományosan – az elnöksége alatt álló Volksbildungsverein jogosult egyedül; nem ismétlődhet meg a tavalyi eset, amikor az ő mellőzésével egy „magánszemély" – a Volksdeutsche Kameradschaft élén álló Huss professzor – kapott jogtalan meghívást, és vett részt a kongresszuson, egy másik „bajtárs", Goldschmidt kíséretében. A Kameradschaft sajtójából s az azt támogató ausztriai Deutscher Schulverein Südmarkhoz közel álló Wiener Neueste Nachrichten Günther Berka által írt cikkeiből eléggé világos volt Gratz előtt az a törekvés, hogy ezentúl a Volksdeutsche Kameradschaft legyen a magyarországi németség képviselője az európai nemzeti kisebbségek e fórumán. Uexküll szerint a jogos képviselet kérdésében felmerült vitában a Werner Hasselblatt vezetése alatt álló Európai Német Népcsoportok Szövetségének elnöksége illetékes véleményt nyilvánítani, Gratz azonban ezt nem fogadta el, mert nézete szerint éppoly beavatkozás lenne magyar belügyekbe, mint volt nemrég a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület akkori ügyvezető alelnökének, Kussbachnak, egy a Verband által kiküldött becsületbíróság elé idézése. Uexküll gyengén védekezett azzal, hogy nem történt beavatkozás, mert ítélet nem született: ez ugyanis egyedül azon múlt, hogy Kussbach vonakodott a külföldi becsületbíróság előtt megjelenni. A szándékolt becsületbírósági eljárás Uexküll szerint nem annak megállapítását célozta, hogy Kussbach alkalmas-e arra, hogy Magyarországon szerepet játsszon – ez magyar belügy –, hanem annak tisztázása, hogy az adott körülmények közt az Európai Német Népcsoportok Szövetsége fenntarthatja-e továbbra is kapcsolatait a megváltozott magatartású Kussbachhal – s ez német népközösségi ügy. Uexküll magától értetődőnek mondotta, hogy a népközösségi érdek nem ismer államhatárokat, és arra hivatkozott, hogy a magyar nép is magáénak vallja a népközösség gondolatát, s érvényesíti is az elszakított magyar kisebbségekkel fenntartott kapcsolataiban. Gratz azt felelte, hogy a kisebbségeknek a népközösségi gondolat jegyében folyó befolyásolása nemcsak szellemi, hanem politikai természetű, s azt a magyar kisebbségek vonatkozásában sem helyesli

[70] *Tilkovszky Loránt:* Ausztria és a magyar nemzetiségpolitika a két világháború között. (Kézirat.)

semmiképpen; azon a nézeten van, hogy az a magyar kisebbségek számára is szerencsétlenség.

A beszélgetés további folyamán, amikor Uexküll azt fejtegette, hogy a Magyarországi Német Népművelődési Egyesületnek, ha a népcsoport képviselőjéül akar tekintetni, meg kell szabadulnia magyar kormánytól függő jellegétől, Gratz a maga ellenzéki pártállására hivatkozott, és azt felelte, hogy amennyiben van függés, azt az egyesület kormánytól kapott szubvenciója jelenti. Mint mondotta, számára egy szubvenció ebből a forrásból mindenesetre könnyebben elviselhető, mint egy külföldről való finanszírozás. Előadta, hogy az egyesületből általa kiszorított Volksdeutsche Kameradschaft mit művel „a guruló márkával", s kijelentette, hogy ha a helyi csoportoknak a vezetőség elleni felheccelése és önfeloszlatásuk kimondásának ösztönzése a Huss–Basch-csoport részéről nem szűnik meg, attól sem fog visszariadni, hogy az általuk felhasznált idegen pénzek ügyét a parlamentben a nyilvánosság elé tárja.

Ez a „fenyegetés", amelyet még határozottabban megismételt Günther Berka előtt is, meglehetős riadalmat keltett, bár úgy gondolták, hogy a „ravasz öreg róka" ezzel csak ijesztgetni, puhítani akarja a „népinémet köröket", hiszen azok jóindulatát valójában mégsem nélkülözheti. Mindenesetre nem tartották feleslegesnek, hogy Berka február 14-én Budapestre utazzék, az esetleges veszedelem elhárításához szükséges lépések, figyelmeztetések megtételére.[71]

Gratz bécsi fellépésével azonban, úgy látszik, csordultig telt a pohár. Hasselblatt a Külügyi Hivatalhoz fordult, sürgetve az eddig halogatott döntést a magyarországi német „népcsoport" képviselete ügyében. Nézete szerint most már elkerülhetetlenül szükségessé vált, hogy a külföldi németséggel foglalkozó valamennyi tényező egységes frontot alkosson Gratzcal szemben, arra hivatkozva, hogy – saját cikkei és lapja alapján bizonyíthatóan – ellenségesen szemben áll az Európai Nemzeti Kisebbségek Kongresszusa által állandóan követelt államfölötti népközösség eszméjével, s ezzel összefüggésben nem törekszik együttműködésre a többi népcsoporttal; egyesületének „kormányhivatalos" jellege van. Ezzel szemben a magyarországi németség képviseletére a Volksdeutsche Kameradschaft, amelynek egy „hadüzenettel" el kellene utasítania a Magyarországi Német Népművelődési Egyesületbe való visszatérés Gratz által fenntartott, de elfogadhatatlan feltételekhez kötött és lényeges engedményeket nem ígérő lehetőségét, jellegénél fogva, valamint lapjainak tendenciájára és elterjedettségére való hivatkozással ajánlható. Azzal persze számolni kell, hogy ebből differenciák támadhatnak majd a magyarokkal való együttműködésben az Európai Nemzeti Kisebbségek Kongresszusán.[72]

1937 február közepén Basch pisztolypárbajt vívott Rajniss Ferenccel, amely vértelenül zajlott le. Basch már börtönbüntetése megkezdése előtt elégtételt követelt tőle azért a cikkéért, amelyet az ellene hozott jogerős kúriai ítélet nyomán írt. Akkor azonban kétely merült fel a tekintetben, hogy a politikailag elítélt Basch párbajképes-e? Becsületbíróság összehívására került sor, amely Karafiáth Jenő budapesti főpolgármester elnökletével

[71] PA AA (Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Bonn), Abt. VI. (Kult.) Verband der deutschen Volksgruppen in Europa. Bd. 5. Gedächtnisprotokoll von Baron v. Uexküll, Wien. (1937. február).

[72] Uo. Auszug aus einem Brief vom Herrn Hasselblatt. Wien. (1937. február).

hozta meg döntését: Basch az őt ért sérelemért lovagias úton elégtételt vehet. A börtönből szabadult „mártír" most már párbajhős is lett.[73]

A magyar sajtó pergőtüze, amit a Volksdeutsche Kameradschaftra zúdított, s amelyet annak lapja nemcsak indokolatlannak, hanem Magyarország belső nyugalmára és az utódállamok magyar kisebbségei sorsára károsnak is nyilvánított,[74] éppúgy nem térítette el a két kormányt a kisebbségi kérdés rendezésére irányuló további tárgyalásoktól, mint a Basch-bélyegekkel folytatott propagandakampány, amit február 17-én Sztójay követ ismét panasz tárgyává tett a Külügyi Hivatalban, Dieckhoff államtitkárhelyettes előtt.[75] Tovább folytak a megbeszélések egy, a kisebbségi kérdésre vonatkozó nyilatkozatcsere tárgyában, amelyről Kozma és Frick berlini tárgyalásain olyan elképzelés alakult ki, hogy a két belügyminiszter lesz a nyilatkozattevő. Kánya azonban azon tapasztalat alapján, hogy a külföldi – így a magyarországi – németséggel foglalkozó németországi szervezetekre nem annyira a német belügyminiszternek, hanem sokkal inkább a német nemzetiszocialista pártnak van befolyása, már január 23-án jelezte Mackensennek, hogy kívánatosabbnak tartaná, ha német részről Rudolf Hess tenné meg a nyilatkozatot.[76] Amikor február 1-én Darányi miniszterelnök beszélt a budapesti német követtel, Kozma küszöbön álló lemondása miatt nyitottá vált a kérdés: felmerült az az elgondolás is, hogy a két kultuszminiszter, Hóman és Rust, vagy a két külügyminiszter, Kánya és Neurath nyilatkozatára kerülhetne sor.[77] Maga Frick is Neurathot ajánlotta maga helyett. Neurath nyilatkozatát magyar részről sokkal szívesebben vették volna, mint a politikailag kevéssé jelentékeny Rustét, azonban tartottak attól, hogy a külügyminiszterek nyilatkozatcseréje óhatatlanul külpolitikai jelleget kölcsönözne a magyarországi német kisebbségi ügynek, amelyről a magyar kormány mindig azt hirdette, hogy szigorúan magyar belügyet képez. Különösen ajánlatosnak vélték az óvatosságot az izgatott belpolitikai légkör miatt, amit egy titkos németországi támogatással készülő szélsőjobboldali puccsról – az ún. MOVE-puccsról – szóló híresztelések váltottak ki március elején, s amiről a világsajtó is írt. A berlini magyar követ, Sztójay március 20-i jelentése szerint az sem lehetetlen, hogy a külügyminiszterek nyilatkozatcseréje esetén a kisantant-államok úgy értelmeznék az ügyet, hogy külügyi természetű ellentét rendezésére történik kísérlet, s ezt a maguk politikája javára igyekeznének kihasználni. Véleménye szerint arra kell törekedni, hogy német részről a Führer helyettese, Hess tegye meg a nyilatkozatot, amellyel a magyar belügyminiszternek a kisebbségi kérdésben teendő nyilatkozatát viszonozná.[78] Egyelőre azonban Kozma bársonyszéke betöltetlen volt; a belügyminiszteri teendőket ideiglenesen Darányi miniszterelnök látta el. A nyilatkozatcsere ügye nehezen mozdult előre a budapesti német követség élén bekövetkezett változás miatt is: Mackensen Berlinbe távozott, ahol 1937. március 24-től a Külügyi Hivatal államtitkára lett; utóda, Otto Erdmannsdorff, csak májusban foglalta el helyét.[79]

[73] Der Auslanddeutsche, 1937. évf. 172–176., 297–298. l. Länder-Berichte. Ungarn.

[74] *J. Weidlein:* Geschichte der Ungarndeutschen in Dokumenten. 152–144.

[75] A Wilhelmstrasse és Magyarország, 208.

[76] OL, Küm. pol. 175. cs. 21/7. tétel. 160/1937. Kánya napijelentése. Bp., 1937. január 23.

[77] A Wilhelmstrasse és Magyarország. 80. sz. dok. (201.) Mackensen jelentése. Bp. 1937. február 11.

[78] OL, Küm. pol. 423. cs. sz. n./1937. Sztójay jelentése. Berlin, 1937. március 20.

[79] *H. A. Jacobsen:* Nationalsozialistische Aussenpolitik, 829.

Mackensen egy üdvözlő levélre válaszolva, amelyben a VDA württembergi tartományi szervezetének elnöke, Alfred Krehl köszöntötte államtitkárrá történt kinevezése alkalmából, annak a reményének adott kifejezést, hogy új beosztásában nagyobb nyomatékkal szorgalmazhatja a magyarországi németség ügyének rendezését, mint eddig Budapesten tehette. Fáradozásainak eredménye attól függ, hogy a külföldi németséggel foglalkozó németországi szervek tartják-e magukat ahhoz a vonalhoz, amelyet követendőnek vél, s amelynek helyességéről az utóbbi hetek magyarországi belpolitikai fejleményei — egy szélsőjobboldali puccstól, pángermán veszedelemtől való izgatott félelem megnyilvánulásai — még inkább meggyőzték. „Senki sem fog jobban örülni, mint én, ha magyarországi német néptársaink jogos kívánságai teljes figyelembevétele mellett a kérdés, mint rendkívül sajnálatos zavaró tényező a német–magyar kapcsolatokban, elveszíti eddigi jellegét".[80]

Mindenesetre a magát magyarországi német népcsoport-vezetőségnek tituláló Volksdeutsche Kameradschaft berlini megbízottja, Steyer, március 4-én egy rövid feljegyzésben arról tájékoztatta Johannes Tietje kormányfőtanácsost a német belügyminisztériumban, hogy a magyarországi németség tervszerű elnyomása tovább folytatódik, s a régi erőszakosságok kezdenek megismétlődni.[81] Február 25-én a debreceni mezőgazdasági akadémia hallgatói „a pesti heccsajtó hatására" tüntetéssel zavarták meg Huss professzor egyik előadását, február 26-ról 27-re virradó éjszaka pedig Bonyhádon diáktüntetők beverték a pángermán agitáció helyi vezére, Mühl ablakait.[82]

A Volksdeutsche Kameradschaft különösen veszedelmesnek azt tartotta, hogy a Szociáldemokrata Párt Országos Német Bizottsága megélénkítette tevékenységét a németlakta területeken. Február 28-án 19 fővároskörnyéki német község képviselőit hívta meg az értekezletre, ahol a Bizottság titkára, Zuschlag Vilmos, német nyelvű előadásban vázolta a feladatokat. De csak 6 község képviseltette magát; közülük Soroksár, Vecsés, Budaörs, Pesthidegkút községben működött szociáldemokrata pártszervezet, Csobánkán és Piliscsabán nem.[83] Főleg azonban a dél-dunántúli németség körében tapasztalható szervezkedést tartották szemmel, különös tekintettel a Pécs környéki bányászok mozgalmára, amely február végén, március elején jelentős sztrájkra is vezetett. Georg Hornung pécsi ügyvéd, akinek a Külügyi Hivatal sajtóosztályához, Gottfried Aschmannhoz volt kapcsolata, s rajta keresztül összeköttetésben állt Goebbels propagandaminisztériumával is, részletes információkat szolgáltatott a Dunagőzhajózási Társaság — osztrák tulajdonban levő — Pécs környéki bányatelepein német népiségi szempontból tapasztalható helyzetről.[84] A spanyol polgárháborúval kapcsolatban kifejtett fasiszta propaganda légkörében rendkívül élessé vált a kommunista- és szociáldemokrata-ellenesség; az Antibolsevista Világfront magyarországi hírszolgálatának vezetője, a kaposfüredi Sepp Tankovich, a DAI állandó magyarországi levelezője és megbízottja volt, aki a német belügyminisztérium aktái szerint minden tekintetben a Volksdeutsche Kameradschaft érdekében tevékenykedett.[85]

[80] PA AA, Abt. VI. (Kult.), DAI, Bd. 9. Mackensen levele Krehlhez. Berlin, 1937. április 26.
[81] BA, R 18/3330. Fol. 149. Steyer jelentése Tietje-nek. Berlin, 1937. március 4.
[82] Nation und Staat. X. k. (1936–1937) 398–400. l. Die Lage. Ungarn.
[83] PI Arch. 658. f. 5. cs. 187. Linhardt Antal jelentése. Bp., 1937. március 3.
[84] OL, Küm. pol. 175. cs. 21/7. tétel. 1045/1937; 176. cs. 21/7. tétel. 1930/1938.
[85] BA, R 18/3331. Fol. 79. — Vö. Deutscher Volksbote, 1937. április. 12. l.

A Volksbildungsverein propagandája mintha nem akart volna semmiképpen sem lemaradni a radikális csoport és hívei propagandája mögött; Faul-Farkas főtitkár március első napjaiban a Baranya megyei Palotabozsok, Somberek, Bár községekben a Pécs vidéki bányászsztrájkkal kapcsolatban – a munkaadók szociális érzéketlenségét épp csak megemlítve – a fenyegető vörös veszedelem ellen beszélt, és a spanyol polgárháború rémségeit ecsetelte. Szavai szerint „a hazai németség sorai közül a kommunizmus alatt nem kerültek ki Kun Bélák, Kunfik, Szamuelyk stb., mert a svábság akkor is a haza érdekeit tartotta szem előtt, és harcolt a kommunizmus ellen".[86] A Volksbildungsverein propagandája a német radikálisok szerepét, tevékenységét éppoly veszedelmesnek nyilvánította, mint a kommunista, szociáldemokrata „izgatókét"; ezellen a Volksdeutsche Kameradschaft lapja, a Deutscher Volksbote áprilisi száma élénken tiltakozott.[87] A magyar helyi hatóságok meg voltak elégedve a mindenféle szélsőségesek és radikálisok kárhoztatásával, mégis úgy találták, hogy a Volksdeutsche Kameradschaft radikálisainak izgatásával a Volksbildungsverein szónokai is megpróbálnak lépést tartani, s ez már egyáltalán nem volt ínyükre. Jelentették például, hogy Faul-Farkas Sombereken a német anyanyelv használatára azzal buzdított, hogy az „egy 120 milliós nép nyelve", Vas megyében pedig Jakabházán és Rábafüzesen – még február 25–26-án – arra figyelmeztette a német parasztokat, hogy földjeikből, még ha gabonatermelésre alkalmatlanok is, ne adjanak el magyaroknak, „mert akié a föld, azé az ország".[88]

A magyar sajtóban számos türelmetlen megnyilvánulás volt a nemzetiségi kérdés kezelése iránt, s még azok is, akik nem osztották a fajvédő Méhely Lajosnak a többnyelvű országra vonatkozó „szentistváni gondolatot" kereken elutasító álláspontját, amelyet legutóbb a Magyarság hasábjain Lendvai Istvánnal folytatott vitája során fejtett ki, majd újabb cikkben összegezett,[89] nagymértékben hajlamosak voltak arra, hogy egyrészt a „vérbeli" magyarság elsődleges érdekeire, másrészt a hazai németség ügyeibe történő külső, pángermán beavatkozás veszélyességére hivatkozva, a jogos nemzetiségi igényekkel szemben is szűkkeblűen vagy éppen elutasítóan lépjenek fel. A német „néppolgárság" pángermán ideáját a német nemzetiségű magyar állampolgárok haza iránti töretlen hűségére veszélyesnek ítélő Balla Antal Pesti Hírlap-beli cikkére Guido Gündisch a Bécsben megjelenő Nation und Staatban válaszolt azzal, hogy a nemzetiszocializmusnak nincs köze a szerinte tipikusan polgári-kapitalista pángermanizmushoz; sem imperialista módon bekebelezni, sem asszimilálni nem akar nem-németeket.[90] A Volksbildungsverein vezetőinek azon törekvéseit, hogy a bécsi sajtó egyes orgánumaiban, elsősorban a Reichspostban elhelyezett cikkekkel a maguk felfogásának, álláspontjának megfelelően tájékoztassák a szélesebb német közönséget a magyarországi németség helyzetének alakulásáról, a VDA a Wiener Neueste Nachrichtenben elhelyezett cikkekkel ellensúlyozta. Günther Berka március 7-én Pintér László március 4-i Reichspost-beli cikkével vitázva azt hangsúlyozta, hogy a magyarországi németség kulturális helyzete legfeljebb azért nem rosszabbodott, mert olyan rossz, hogy már nem rosszabbodhat; védelmébe vette a hazaellenességgel

[86] PI Arch. 651. f. 9. cs. A. XXII. 5/11/1937/3. Nemzetiségi mozgalmak. Bp., 1937. március 19.
[87] Deutscher Volksbote, 1937. április. 12. l.
[88] PI Arch. 651. f. 9. cs. A. XXII. 5/11/1937/2. Nemzetiségi mozgalmak. Bp., 1937. március 5.
[89] *Méhely Lajos:* Gondolatok a „szentistváni gondolatról". A Cél. 1937. évf. 49–55.
[90] Nation und Staat. X. k. (1936–1937). 415–416.

vádolt magyarországi népinémet mozgalmat és annak vezetőit. Kijelentette, hogy a 70 milliós közép-európai németség nem ellensége a magyaroknak, hiszen évszázadokon át együtt vannak jóban, rosszban, de a magyarországi németség sírja fölött nem teremhet tartós barátság.[91]

A magyarországi német mozgalom Gratz-féle irányzatának jó kapcsolatai a VDA és a Deutscher Schulverein Südmark befolyásának ellensúlyozására törekvő osztrák kormányhoz kifejeződésre jutottak abban is, hogy Kurt Schuschnigg kancellár március 18–19-i budapesti látogatásakor felkereste a Magyarországi Német Népművelődési Egyesületet is, amelyet németországi látogatók tüntetően bojkottáltak a „népinémet bajtársak" onnan történt eltávolítása óta.[92] A magyarországi németek e kultúregyesületének szoros együttműködése az Österreichischer Verbanddal, amely előadók cseréjében, cikkek kölcsönös megjelentetésében, egymás rendezvényeire – olykor népes – delegációk küldésében is megnyilvánult, végül is mégsem egészült ki a Gratz vezette mozgalom csatlakozásával az Európai Német Népcsoportok Szövetsége ellensúlyának szánt Német Szövetséghez. Az a körülmény ugyanis, hogy ez a Deutscher Verband zur nationalen Befriedigung Europas a csehszlovák kormány támogatását is élvezte, amely, mint a lengyel kormány, a német kisebbséget antirevíziós szellemben kívánta általa befolyásoltatni, Gratzot óvatossá tette, és visszatartotta a tervezett csatlakozástól.[93]

A Külügyi Hivatal, amelytől Hasselblatt szívósan sürgette a Gratz-féle irányzattal szembeni egységes front kialakítását, egyelőre még óvakodott határozottan Gratz ellen fordulni és kategorikusan Baschék mellé állni. Bár itt is hangsúlyozták, hogy a legöntudatosabb német elemek eltávolítása következtében a Volksbildungsverein már nem tekinthető igazi német szervezetnek, óvakodtak odáig elmenni, hogy egyáltalán ne tekintsék német szervezetnek, hanem a magyar kormány egyszerű asszimilációs eszközének, mint a Volksdeutsche Kameradschaft hirdette. Ez utóbbival határozottan rokonszenvezve, s neki támogatást nyújtva sem helyezkedtek a Volksbildungsvereint teljességgel elutasító álláspontra, s Baschék Gratz befeketítésére irányuló szakadatlan igyekezete ellenére respektálták a Volksbildungsverein elnökének határozott – őszintének tartott – kiállását a német kulturális követelésekért, a magyar kormány által megígért nemzetiségpolitikai intézkedések végrehajtásáért. Fő kérdésnek nem a németségen belüli, a Volksbildungsverein és a Volksdeutsche Kameradschaft között feszülő ellentétet, hanem „a népcsoport egészének a magyar elnyomással való szembenállását" tekintették. Ezt magyarázták el a stuttgarti Deutsches Auslandsinstitutban 1937. március 27-én látogatást tevő Baschnak, aki azt kívánta volna, hogy az Intézet Der Auslanddeutsche című folyóirata kizárólag a Volksdeutsche Kameradschafttól, mint a magyarországi német népcsoport egyedüli reprezentánsától fogadjon el híranyagot, s a Volksbildungsvereint teljességgel mellőzze.[94]

[91] *J. Weidlein:* Geschichte der Ungarndeutschen in Dokumenten. 186–188. „Deutschtum und Ungartum".

[92] OL ME NO, 38. cs. C. 15585/1937. Bizalmi egyén jelentése. Bp., 1937. április 9.

[93] *Tilkovszky Loránt:* Ausztria és a magyar nemzetiségpolitika a két világháború között. (Kézirat).

[94] BA, R. 18/3331. Fol. 4–6. „Berichterstattung über das Deutschtum in Ungarn".

Nemzetiszocializmus – pángermanizmus – népiségkutatás

A már minden tekintetben teljesen talajt vesztett Kussbach hasztalan próbálta felhívni a figyelmet azokra – elsősorban önmagára –, „akik a jogos érdekek kölcsönös egymáshoz hangolása érdekében a kálváriás középutat járni kívánják"; elképzelése egy, a miniszterelnök javaslatára a kormány által kinevezendő, a kisebbségi kérdés hazai és nemzetközi vonatkozásaival tisztában levő minisztériumi főtisztviselőkből, képviselőkből és felsőházi tagokból, tekintélyes magyar közírókból, és „számottevő hazai kisebbségek oda való reprezentánsaiból" álló Országos Kisebbségi Tanács felállításáról, amellyel ki akarta volna emelni a magyarországi német ügyet a Volksbildungsverein és a Volksdeutsche Kameradschaft párharcából, nem lett semmiféle visszhangja.[95] A magyar kormány a Volksbildungsvereinre kívánt támaszkodni, amelynek évi 12 000 pengős szubvencióját 1937 áprilisától 45 000 pengőre emelte, viszont elvárta, hogy az eddiginél határozottabban lépjen fel a Volksdeutsche Kameradschaft ellen.[96] A Neues Sonntagsblatt április 4-i száma vezércikkben jelentette be, hogy véget ért a „népinémet bajtársak" mocskolódó támadásaival, a Volksbildungsverein elleni aknamunkájával szembeni türelem; nem tűrik tovább, hogy a nemzetiszocializmus politikai bacilusaival fertőzzék a magyarországi német népet. Gratz ugyanezen számban közölt cikke elítélte a nemzetiszocializmus dicsőítését, és arra figyelmeztetett, hogy ha Magyarországon nemzetiszocializmus valósulna meg, az csak „szélsőséges nemzeti, mondhatni soviniszta magyar alapon" képzelhető el, márpedig egy ilyen rendszer a magyarországi németség teljes elnyomatásához vezetne. Egy másik cikk, feleletül a Deutscher Volksbote márciusi számának azon állítására, hogy a népinémet mozgalom nemzetiszocialista propagandairatok terjesztésével vádolása minden bizonyítékot nélkülöző merő hazugság, leleplezte, hogy Basch – még főtitkársága idején – titkos könyvtárat létesített a Volksbildungsvereinben, amely nemzetiszocialista kiadványokat tartalmazott. Egy fennmaradt jegyzék alapján a cikk megállapította, hogy Zumpft, Faulstich, Hornung, Reitinger azon „rohamérett", megbízható fiatalok között volt, akiknek Basch ilyen könyveket juttatott. A német nemzetiszocializmus jellemzésére egy-egy cikk foglalkozott továbbá a katolikus, illetve az evangélikus egyház szorongatott helyzetével a német birodalomban.[97]

A Deutscher Volksbote áprilisi számában elsősorban Georg Goldschmidt reagált a Neues Sonntagsblatt támadásaira. Kétségbevonta, hogy két irányzat lenne a magyarországi német mozgalomban; Gratz irányzatát ugyanis éppúgy nem tekintheti németnek, mint ahogy a csehszlovákiai, romániai, jugoszláviai magyarság sem ismeri el magyarnak a renegátok irányzatait. Az ilyen irányzatoknak csak „a nevető harmadik" örül: itt a magyar kormány, ott a kisantant-országok kormányai.[98] A Volksdeutsche Kameradschaft és a nemzetiszocializmus viszonyára a lap több közleménye is fényt vet. Karl Sauerborn nekrológjában pl. azt olvashatjuk, hogy ez a Bács megyében birtokos áldozatkész néptárs, aki anyagilag oly derekasan támogatta a népinémet mozgalmat, hozzájárulván a Kultúra

[95] *Kussbach Ferenc:* Országos Kisebbségi Tanácsot! Korunk Szava, 1937. évf. 5. sz. 148–149.

[96] OL ME NO, 45. cs. C. 15561/1937.

[97] Neues Sonntagsblatt, 1937. április 4. – Vö. PI Arch. 651. f 9. cs. A. XXII. 5/11/1937/7.

[98] *J. Weidlein:* Geschichte der Ungarndeutschen in Dokumenten. 188–189. „Der lachende Dritte".

Kiadó megalapításához és a Deutscher Volksbote megindításához – (valójában csak nevével fedezte az e célra Németországból kapott összegeket!) –, már a nemzetiszocializmus hatalomrajutása előtt megismerkedett Göringgel, Goebbelsszel és az új Németország még sok más neves politikusával. „Sauerborn bajtárs a nemzetiszocializmusban látta a német nép világnézetét az egész világon, és sohasem habozott ezt nyíltan is megvallani."[99] Basch pedig azt válaszolta nemzetiszocialista könyvek terjesztésében játszott szerepére vonatkozóan, hogy a szóban forgó 400 kötetes könyvtár nem a Volksbildungsverein tulajdona volt, hanem a Sonntagsblatté és a Deutschungarische Heimatblätteré; politikai és kisebbségpolitikai könyveket tartalmazott, köztük a nemzetiszocializmus alapvető műveit is. „Ezt sem akkor nem éreztem bűnnek, sem ma nem érzem annak" – jelentette ki Basch, majd azt állította, hogy bajtársainak nem innen, hanem saját nemzetiszocialista és egyéb könyveiből adott egyes példányokat, magánkönyvtáruk gyarapítására, s ez nem kifogásolható.[100] Ugyancsak a lap e számában található végül „A zsidóság Magyarország gazdasági életében" címmel egy név szerinti felsorolás is, további fényt vetve a Volksdeutsche Kameradschaft szellemére.[101]

A nemzetiszocialista könyvek szerepéről a magyarországi népinémet mozgalom fejlődésének e szakaszán, Basch később, a második világháború éveiben már nyíltan szólt – és bizonyára nem csekély túlzással is. A budapesti német könyvkiállítás 1941. november 16-i megnyitásán mondott beszédéből idézzük: „A német szellem, német világnézet és német harc tízezernyi könyve indult el akkor feltűnés nélküli útjára a Badacsonyi utca két szegényes szobájából, ahol mai mozgalmunkat megalapítottuk, és vándorolt végig néptársaink százezrei kezén. És akinek a német könyv – nyugodtan mondhatjuk: a mi könyvünk – kezébe jutott, szívében fellobbant a népinémet tűz, amelyet semmiféle hatalom, semmiféle eszközzel nem olthatott ki. Mint egy népiségi szentírás vándorolt faluról falura, kézről kézre az első száz példány a Führer Mein Kampf-jából. És mivel akkori elkeseredett népen belüli ellenfelünk – (most már nem tekintették a magyar érzelműeket a német népen kívülieknek; megtagadásuk helyett megnyerésükre törekedtek) – megtámadott minket lapjában, és pellengérre állított e tettünkért, az első száz Mein Kampf-ból egyre több száz lett, és német kezek ezrei nyúltak mindinkább a német nép első és leghatalmasabb könyve után." Elmondotta továbbá, mily kedveltek voltak a magyarországi népinémet mozgalomban azok a német háborús könyvek (Kriegsbücher), amelyek az első világháborúból merítették témájukat, s bemutatták a német hőstetteket. Hangsúlyozta, hogy a magyar haza iránti mély hűségüket ezek a német könyvek, nemzetiszocialista könyvek, nem ingatták meg.[102]

A magyar kormány, miközben a Volksbildungsvereint aktivizálta a német nemzetiszocializmusnak a magyarországi németség körében folyó térhódítása ellen, a magyar nemzetiszocializmus ellen is fellépett: az 1937. április 10-én kinevezett új belügyminiszter, Széll József, 15-én betiltotta a Szálasi-féle Nemzeti Akarat Pártját. Ugyanakkor azonban továbbra is gátolta a Szociáldemokrata Párt agitációs és propaganda tevékenységét, amelyben pedig a nemzetiszocializmus elleni küzdelemnek lényeges szerepe volt.

[99] Deutscher Volksbote, 1937. április. 1–2. „Karl v. Sauerborn 1891–1937."
[100] Deutscher Volksbote, 1937. április. 3. l. *Franz Basch:* Antwort.
[101] Deutscher Volksbote, 1937. április. 14. l. „Das Judentum im Wirtschaftsleben Ungarns".
[102] Deutsche Zeitung, 1941. november 18.

„A nemzetiszocializmus hazugságai" című, német nyelvű pártagitációs füzet terjesztőit a csendőrök feljelentették a járási főszolgabíráknál.[103] Szeder Ferenc április 27-i körlevele felszólítására a szociáldemokrata pártszervezetek mindenhonnan jelentést tettek arról, hogy a magyar, illetve német nemzetiszocialisták milyen mértékben terjesztik ki befolyásukat. E jelentésekből az tűnik ki, hogy a magyarországi németek közül azok, akik a nemzetiszocializmusért lelkesedtek, egyre nagyobb számban léptek be a magyar nemzetiszocialista pártokba.[104] Az NSDAP AO budapesti helyi csoportja (Ortsgruppe), amelyet a Darányi-kormány 1937. április 1-i engedélyével országos körzetté (Landeskreis Ungarn) minősítettek át, helyeselte és támogatta ezt;[105] Rothen is – amnesztiában részesülése után – Szálasihoz csatlakozott, és a hazai németek beszervezésének buzgó előmozdítója lett. Basch viszont nem helyeselte Rothen lépését, mert a magyar nemzetiszocialistákat – nem alaptalanul – szélsőséges magyar nacionalistáknak tartotta, akik veszélyeztethetik a német népi érdekeket. Basch azt a felfogást képviselte, amely szerint a nemzetiszocializmus sajátlagosan a német faj világnézete; nagyon óvakodni kell azoktól a magyar pártoktól, amelyek nemzetiszocializmust hirdetve férkőznek közel a magyarországi németséghez, hogy azután valójában maguk is a magyarosító törekvéseket terjesszék ki rájuk – nemzetiszocialista köntösben.[106]

A pángermán törekvésekre, magyarországi nemzetiszocialista propagandára rámutató magyar lapok jelentős mértékben túlőttek azonban a célon azzal, hogy a német kisebbség államhűségét, hazafiságát, állampolgári józan és becsületes kötelességteljesítését általánosságban is kétségbe kezdték vonni, és a nemzetiségi izgatás elleni fellépésük hovatovább már-már nemzetiségellenes izgatás képét öltötte. Ez ellen a képviselőház 1937. április 30-i ülésén szót emelt a Kisgazdapárt egyik német származású képviselője, Lang Lénárd, egyenjogú állampolgárt megillető egyenlő elbánást követelve a hazai németek számára.[107] A képviselőház május eleji ülésein a Nemzeti Szabadelvű Párt képviselői, Apponyi György gróf, Rassay Károly, Gratz Gusztáv, sorra felszólaltak a Németország részéről Magyarországot is fenyegető keleti expanzió ügyében.[108] Apponyi felidézte Hitler Mein Kampf-jától kezdve a népi, faji megalapozású német birodalmi gondolatot népszerűsítő újabb munkákig azokat a legjellegzetesebb gondolatokat, jelszavakat, (Volk ohne Raum; Ein Volk – ein Reich), amelyek a külföldi németeket, a magyarországiakat is, bűvkörükbe vonják.[109] A magyarországi viszonyok ismeretében Rassay arra a következtetésre jutott, hogy „ha Németország ebben az irányban fogja elindítani a maga expanzív törekvéseit, és ezek Ausztria hulláján keresztül sikerrel fognak járni, akkor Magyarországnak a leggyengébb kolónia szerepe lesz a történelem során kiosztva".[110]

[103] PI Arch. 651. f 6. cs. Baloldali összesítő. Bp., 1937. április 16.

[104] PI Arch. 658. f. 186. Válaszok Szeder Ferenc 1937. április 27-i körlevelére.

[105] OL; Küm. pol. 179. cs. 21. tétel. 1191/1939. – Vö. Zehn Jahre AO in Ungarn. Bp. 1943.

[106] BM Arch. Basch 1946. évi népbírósági perének aktái. Basch vallomása, Mester Miklós tanúvallomása.

[107] KN 1935/XII. 392. l. – Vö. *J. Weidlein:* Geschichte der Ungarndeutschen in Dokumenten. 227.

[108] Nation und Staat, X. k. (1936–1937), 604–610. Die Lage. Ungarn

[109] KN 1935/XII. 438–439.

[110] KN 1935/XII. 544.

A legnagyobb feltűnést azonban Gratz Gusztáv május 12-i képviselőházi beszéde keltette, amely a független Ausztria fennmaradását a német expanziótól fenyegetett Magyarország elsőrendű érdekének jelölte meg. Óvta a kormányt egyoldalúan németbarát külpolitikai orientációtól, és sürgette a megegyezésre törekvést a német veszélytől ugyancsak fenyegetett szomszédos országokkal. Magyarország függetlenségének védelme szempontjából belpolitikailag döntő fontosságúnak tartotta, hogy itt parancsuralmi rendszer ne valósulhasson meg. A királykérdés rendezetlenségében is idegen beavatkozás lehetőségét látva, legitimista meggyőződéséhez híven Habsburg-restaurációt ajánlott. Végül a külső beavatkozás azon fajtájára utalt, amely a hazai német kisebbség befolyásolásával folyik, s rámutatott arra, hogy a jogos nemzetiségi igények kielégítése szempontjából mutatkozó vonakodás, ellenállás csak tápot ad ennek a veszedelmes izgatásnak.[111] Jóllehet Gratz nem váltotta be azt a februári fenyegetését, hogy a radikális, nemzetiszocialista irányzatnak nyújtott németországi pénztámogatás tényét és konkrét adatait a magyar parlament nyilvánossága elé tárja, e beszéde így is súlyos terhelő bizonyítékká vált ellene Hasselblatt kezében: a Külügyi Hivatalhoz később eljuttatta annak teljes szövegű német fordítását, megjelölve benne azokat a fejtegetéseket, amelyek „összeegyeztethetetlenek Dr. Gratz azon igényével, hogy a német népiséghez tartozzék és a magyarországi népcsoportot vezesse".[112]

A kisgazdapárti Sulyok Dezső különösen a Dunántúl veszélyeztetettségére mutatott rá a parlamentben, hivatkozva Kovács Imre A néma forradalom című, egy héttel azelőtt megjelent könyvének megállapítására, mely szerint „a Dunántúl kezdi felvenni a háború előtti Erdélyt formázgató jelleget, és a jelekből ítélve sorsa is ugyanaz lesz, mint Erdélyé volt".[113] Az a félelem, hogy „a Dunántúl megismétli Erdély tragédiáját", már Illyés Gyula Pusztulás című írásában is jelen volt 1933-ban;[114] azóta újra s újra visszatérő témája volt a sajtónak, kisebb brosúráknak; látványos társadalmi akciókat is kiváltott. Most Sulyok ismét arról beszélt, hogy „a Rákosi Viktor által megírt erdélyi »Elnémult harangok« és a dunántúli hidasi elnémult harangok között ugyan ki nem látja meg a párhuzamot, és ki nem veszi észre azt, hogy ugyanaz a jelenség van itt is, mint amely Erdélyben volt? Amint Erdélyben egy egyébként imperialista magyar kormány kezéből lassan kicsúszott a föld, és vándorolt át oláh elemek kezébe, ugyanaz történik ma a Dunántúlon: a szívós, erős, egészséges és elpusztíthatatlan vitalitású germán faj fokozatosan, lassan, de a történelem kérlelhetetlen vasszigorával teszi rá a kezét a magyar faj birtokaira".[115] Az ugyancsak kisgazdapárti Tildy Zoltán azonban szükségesnek látta, hogy a Kovács Imre könyvére hivatkozó Sulyok Dezső fejtegetéseivel kapcsolatban leszögezze: a magyarországi németségben nem szabad ellenséget látni; olyan jó tulajdonságai (szorgalom, hozzáértés stb.) vannak, amelyeket szívesen látnánk nagyobb mértékben a magunk fajtájánál. Igaz, hogy az utóbbi időben jelentősen gyarapította földbirtokát, de

[111] KN 1935/XIII. 135–141.

[112] PA AA, Abt. VI. (Kult.), Verband der deutschen Volksgruppen in Europa, Bd. 5. Hasselblatt levele Langmann titkos tanácsoshoz. Berlin, 1937. június 30.

[113] *Kovács Imre:* A néma forradalom. Bp., 1937. 180.

[114] *Tilkovszky Loránt:* Törekvések a magyarországi német mozgalom radikalizálására (1932–1933). Századok, 1979. évf. 3. sz. 469–472.

[115] KN 1935/XII. 499–500.

e földszerzés terjedelmét és további lehetőségeit illetően nem szabad túlzásokba bocsátkozni. A magtalan dunántúli magyar parasztok birtokaira mindenesetre az Alföldről kellene magyar telepeseket hozatni.[116]

A német népesség helyzetét, törekvései indokoltságát, célkitűzései realitását illetően a tudomány és a tudományos propaganda eszközeivel is éles harc folyt; erről a VDA keretében működő Néptudományi Munkakör (Volkswissenschaftlicher Arbeitskreis im VDA) 1937. május 17–18-i, a Lübeck melletti Kalkhorstban tartott tanácskozásának anyaga is képet ad. A német délkelet-kutatás (Südostforschung) helyzetéről és feladatairól Fritz Valjavec, a müncheni Südostinstitut igazgatója tartott referátumot; ebben a magyarországi németségre vonatkozó kutatások kérdése nagy hangsúlyt kapott. Elmondotta, hogy az érintett idegen népek rendkívül gyanakvóan figyelik az országukban élő németségre vonatkozóan folyó német tudományos munkálatokat, amelyek igazából csak a világháborút követő években bontakoztak ki, és a népiségkutatás megfelelő intézményei létrehozásával erősödtek meg. Ezek az idegen népek maguk is egyre inkább foglalkoznak a velük együtt élő német népesség problémáinak kutatásával, hogy saját felfogásukban világítsák meg azokat, és így építsenek ki védállásokat a német néptudomány megállapításaival szemben. Magyar részről különösen erősek az ilyen erőfeszítések; ezek egyenesen háttérbe szorulással fenyegetik a német népkutatást.[117]

A Népinémet Kutatóközösségek (Volksdeutsche Forschungsgemeinschaften) vezetője, Emil Meynen professzor, már 1936 decemberében felhívta a német belügyminisztériumban Ernst Vollert miniszteri osztályfőnök figyelmét arra a veszedelemre, hogy a magyarországi német népiségkutatást a Gratz–Pintér-féle irányzat veszi erőteljesen kezébe, Schwartz Elemér professzor irányítása alatt, aki Bleyer tanítványa volt ugyan, de szemben áll a magyarországi németségkutatás Basch és az általa szerkesztett Neue Heimatblätter által képviselt szellemével.[118] A külföldi német népkutatás támogatására 1936 végén a Deutsches Auslandsinstitut és a Deutsche Akademie által közösen alapított és Hans Joachim Beyer vezetése alá helyezett munkacsoport (Arbeitsstelle für auslandsdeutsche Volksforschung) igyekezett a „népinémet bajtársak" népiségtudományi kutatásaihoz nemzetiszocialista eszmei-módszertani irányítást adni;[119] a Neue Heimatblätter anyagi támogatását, amely eddig 4–5 különféle németországi forrásból származott, 1937. áprilisától a VDA egymaga vállalta.[120] A Deutsche Akademie, amelynek Magyarországon közvetítőszerve volt (Ungarisch–Deutsche Mittelstelle, Aussenstelle der DA), 1936. október 26-án Délkelet-Bizottságot (Südost-Ausschuss) létesített; ennek könyvtárában (Südost-Bibliothek) az 550 művet felölelő magyarországi vonatkozású anyag volt a legerősebb. A Bizottság gondozásában könyvsorozat indult „Bücherei Südost-Europa" címmel, benne egy Magyarországgal foglalkozó kötettel. Folyamatosan szervezte

[116] Der Auslanddeutsche, 1937. évf. 445–448. l. Länder-Berichte. Ungarn. – Vö. *J. Weidlein:* Geschichte der Ungarndeutschen in Dokumenten 238–239.

[117] ZSA, 61. Sti. l. (Deutsche Stiftung), Bd. 1149. Fol. 60–61. Bericht über die Tagung des Volkswissenschaftlichen Arbeitskreis im VDA 17–18. Mai 1937 zu Kalkhorst (bei Lübeck). *Fritz Valjavec:* Stand und Aufgaben deutscher Südostforschung.

[118] BA, R 18/3330. Fol. 116–119. Meynen levele Vollert-hez. Wien, 1936. december 14.

[119] BA, R 57/749. Bd. l. Feljegyzés: „Aus der Arbeit des DAI für das Südostdeutschtum".

[120] BA, Nachlass Haushofer. 929. c. – A Deutsche Akademie „kistanácsa" 1937. április 12-i ülésének jegyzőkönyve. Steinacher felszólalása.

a Bizottság a német könyvek kedvező recenzeáltatását is a „Südost" országaiban. A Deutsche Akademie már két éve kiadott „Südostbericht"-jei ezentúl rendes folyóiratként jelentek meg.[121]

A legnagyobb vállalkozás azonban kétségkívül a német birodalom határain kívül élő németség 5 kötetre tervezett – de a III. kötettel abbamaradt – enciklopedikus kézikönyve volt (Handwörterbuch des Grenz- und Auslanddeutschtums). Az I. kötet már 1933-ban megjelent; ennek munkálataiba, a magyarországi, nagymagyarországi vonatkozású címszavak (Banat, Batschka, Bleyer, Budapest, Burgenland) kidolgozásába a németországi és ausztriai német munkatársak (Karl Schünemann, Helmut Klocke, Otto-Albrecht Isbert, Hermann Rüdiger, Otto Brunner, Walter Schneefuss, Franz Hieronymus Riedl, Franz Wehofsich stb.) mellett nemcsak a magyarországi németség radikális irányba fejlődő irányzatának német népiségtudományi kutatásokkal foglalkozó képviselőit (Franz Basch, Johann Weidlein stb.) vonták be, hanem azokat a magyar kutatókat is, (Pukánszky Béla és neje Kádár Jolán, Réz Henrik), akik Bleyer idejében – a németségen belüli és a magyarsággal szembeni ellentétek kiéleződéséig – rendszeresen publikáltak a magyarországi németség tudományos folyóiratában, a Deutsch-ungarische Heimatblätter-ben is. A magyar kritika meglehetősen megkésett, 1937 februári reagálását a térképekkel is gazdagon ellátott nagy mű I. kötetére elsősorban egy rezignált sóhaj jellemezte: lám, mire képesek a németek a határaikon kívül rekedt német kisebbségekre vonatkozó ismeretanyag feltárásában és enciklopédikus közzétételében, ezzel szemben a trianoni Magyarországnak a magyar kisebbségek tekintetében nincs akár csak megközelítően is hasonló nagyobbszabású vállalkozása.[122] 1936-ban megjelent már a Handwörterbuch II. kötete is. Ennek a dunai svábokkal (Donauschwaben) foglalkozó címszava az e gyűjtőnév alá sorolt német néprészek politikai fejlődésének legújabb fejleményeire is kitért, és a magyarországi német népcsoport vonatkozásában leszögezte, hogy annak nem a német népi szervezetnek el nem fogadható Volksbildungsverein, hanem egyértelműen a Volksdeutsche Kameradschaft a hivatott vezetője.[123] Valjavec említett referátuma a VDA Néptudományi Munkakörének 1937 májusi ülésszakán különösen hangsúlyosan hívta fel a figyelmet a „Südost" német népcsoportjai politikai fejlődésének alaposabb vizsgálatára: „Éppen a Dél-Keleten van szükségünk politikai tudományra, amelynek persze épp ezért a szükséges metodikai éllel és tudományos pontossággal kell dolgoznia." Ezen az ülésen a szerkesztők egyike, Carl Petersen, tájékoztatást adott a III. kötet folyamatban levő munkálatairól. Ez a kötet a következő évben, 1938-ban jelent meg; terjedelmes „Hitler" címszava tanúskodott arról, hogy a német néptudomány milyen képet alakított ki magának a Führerről, s milyen várakozásokat fűzött hozzá. A német népkutatók Hitler figyelmébe ajánlották neki megküldött műveiket, mint Emil Maenner, aki „Bádeniak Délkelet-Európában" című munkáját egyébként a magyarországi németség egykori vezetője, Jakob Bleyer emlékének szentelte, aki „a német népiséget (Volkstum) példás hűséggel szolgálta".[124]

[121] BA, Nachlass Haushofer. 927 a, 928 b. A Deutsche Akademieval kapcsolatos iratok

[122] *Szász Zsombor:* Egy kisebbségi kézikönyvről. Magyar Szemle, 1937. február. 168–173.

[123] Handwörterbuch des Grenz- und Auslanddeutschtums. II. k. Breslau, 1936. 305.

[124] BA, R 43. II. Bd. 1408 b. Fol. 86–87. Maenner levele Hitlerhez. Weinheim, 1937. február 16.

Darányi állásfoglalása a kisebbségi kérdésben

Ezalatt tovább folytak az előkészületek annak a nyilatkozatcserének megvalósítására, amely elvi alapul szolgálhatna a magyarországi német kisebbség kérdésének további kezeléséhez, e kisebbségnek a magyar állam iránti lojalitása hangsúlyozásával. Az volt az eredeti elképzelés, hogy Széll belügyminiszter a képviselőházban, tárcájának költségvetési vitája keretében tenné meg nyilatkozatát, amelyre német részről Rudolf Hess válasznyilatkozata reagálna. Az akció azonban késedelmet, majd némi módosulást is szenvedett egy súlyos incidens miatt.

A Völkischer Beobachter május 1-i száma közölte belgrádi tudósítójának április 30-i jelentését, mely jugoszláv lapok híradásai alapján beszámolt arról, hogy a magyar csendőrség a Csanád megyei Elek községben az országzászló március közepén történt letépése miatt elrendelt nyomozás alkalmával rendkívül durván járt el a helybeli német lakosok körében indított tömegméretű kihallgatások során. A náci párt központi lapja e közleményének a magyar–német viszonyra káros hatásától tartva, a berlini magyar követ, Sztójay, azonnal felvilágosítást kért a magyar külügyminisztériumtól, s az – a belügyminisztériumtól beszerzett információk alapján – felszólította a Magyar Távirati Irodát, hogy megfelelő cáfolatot juttasson el a Német Hírszolgálati Irodához, a németországi sajtóban való közzététel végett. Mivel ez addig nem történt meg, Sztójay május 3-án Mackensen államtitkárhoz intézett levelében újból sürgette.[125] Mackensen utasítására a Völkischer Beobachter május 4-én közzétett végre egy helyreigazítást, amely nem volt azonos ugyan a magyar részről a német sajtóban közöltetni kívánt cáfolat szövegével, de lényegében elismerte, hogy a lap elővigyázatlanul vett át a valóságnak meg nem felelő, Magyarországgal szemben rosszindulatú külföldi híreszteléseket. Mackensen Sztójayhoz intézett május 8-i levele azon reményének adott kifejezést, hogy magyar részről beérik ezzel az intézkedéssel, s így le is zárulhat a sajnálatos incidens.[126]

Valóban úgy látszott, hogy a nyilatkozatcsere megvalósításának immár nem lesz semmi akadálya. A magyar belügyminiszter által teendő nyilatkozat, valamint a német részről erre adandó válasznyilatkozat már kész szövegével kereste fel Mackensen május 13-án a nemzetiszocialista pártvezető helyettesét, Rudolf Hesst, aki Mackensen érvelésére, amely szerint a nyilatkozatcsere német szempontból előnyös, bele is egyezett abba, hogy a válasznyilatkozatot ő maga tegye meg, mint a külföldi németek gondozója. Előzőleg azonban Hitler jóváhagyását kérte az ügyhöz, és táviratilag elébe terjesztette a kölcsönös nyilatkozatok szövegét.[127] A Führer jóváhagyása már másnap megérkezett, s ezt Mackensen azonnal közölte Sztójayval. Kérte, mielőbb hozzák tudomására, hogy Széll belügyminiszter mikor kívánja megtenni nyilatkozatát; Hess válasznyilatkozata ezt nyomban követné. Német részről máris gondoskodás történt arról, hogy a nyilatkozatokat az egész német sajtóban, a vidéki lapokban is közöljék; hasonló intézkedés volna szükséges Magyarországon is. Sztójay május 14-i jelentése Kánya külügyminiszterhez azt a Mackensen szavai alapján kialakult benyomását rögzítette, hogy a magyarországi német

[125] PA AA, Presseabteilung. Das ungarländische Deutschtum. Bd. I. Sztójay levele Mackensenhez. Berlin, 1937. május 3.

[126] Uo. Mackensen válaszlevele Sztójaynak. Berlin, 1937. május 8.

[127] BA, NS 10/55. Fol. 57. Hess távirata Hitlerhez. 1937. május 13.

iskolakövetelések remélt kielégítése ellenében a német kormány most már őszintén hajlandó megakadályozni minden izgató propagandát; az esetleges további ilyen irányú panaszok a berlini magyar követség útján azonnal közlendők a Külügyi Hivatallal, „miáltal elejét vesszük a nemkívánatos elmérgesedésnek".[128]

Sztójay ezen jelentése már azt is közölhette, hogy megérkezett Berlinbe Darányi miniszterelnök aznapi, május 14-i képviselőházi beszédének híre, s az német kormánykörökben „nagy megértést és elismerést váltott ki. Miután kisebbségi és névmagyarosítási vonatkozásaiban szerves összefüggésben van Széll belügyminiszter tervbe vett nyilatkozatával, azon vélemény alakult ki, hogy a Széll–Hess-féle nyilatkozatok most már mielőbb bonyolítassanak le, hogy kifelé is egyetemleges hatást váltsanak ki Darányi miniszterelnök beszédével".[129]

A magyar kormány a kisebbségi kérdésben – az előző kormányok felfogásához híven és azt követve – gondosan őrködik azon, hogy az országban élő kisebbségek jogos igényei minden tekintetben harmonikus kielégülést nyerjenek – mondotta Darányi. – Gondosan őrködik azon, hogy a kisebbségek az élet semmiféle vonatkozásában ne érezzék azt, mintha ők másod- vagy harmadrangú polgárai lennének ennek az országnak, ellenkezőleg: a teljes jogi és tényleges egyenlőséget és szabadságot biztosítja részükre. Ennek a felfogásnak folyományaként éppúgy, mint az előző kormányok, a jelenlegi kormány sem gördít a legcsekélyebb akadályt sem az elé, hogy mindenki szabadon vallja magát egyik vagy másik kisebbséghez tartozónak. Teljesen és kizárólag az állampolgárok szabad nyilatkozata az irányadó arra nézve, hogy a többséghez, vagy valamely kisebbséghez tartozóknak vallják-e magukat, nem úgy, mint egyes más államokban.

Az egyéni szabadságból és jogegyenlőségből folyik, hogy valamely kisebbséghez tartozásból az állampolgárokra nézve semmiféle hátrány vagy előny nem származhat. Ugyanígy Magyarországon senkinek semmiféle hátránya nem lehet abból, hogy német vagy általában idegen hangzású neve van. Hajlandó vagyok szigorúan eljárni – mondotta Darányi –, ha ebben a tekintetben konkrét panaszok merülnének fel, és ezek beigazolást nyernének.

Önként adódik ebből a magyar kormánynak a névmagyarosítás kérdésében elfoglalt az az álláspontja, hogy a leghatározottabban elítél minden olyan akciót, minden olyan mozgalmat, amely az egyéni szabadság és állampolgári jogegyenlőség elveivel össze nem egyeztethető módszereket, eszközöket alkalmaz akár a névmagyarosítás érdekében, akár annak megakadályozására. Az egyéni szabadság és jogegyenlőség elve ugyanis nemcsak azokat védi, akik idegen hangzású nevükhöz ragaszkodnak, hanem természetesen éppen úgy azokat is, akik önként akarják a nevüket megmagyarosítani, mert így vélik külsőleg is kifejezésre juttatni, hogy magyar anyanyelvűek. Ámde abból, hogy valaki a nevét megmagyarosítja, reá nézve a hivatali életben vagy a közhivatalokkal való érintkezésben semmiféle vonatkozásban előny nem származhat – szögezte le Darányi, majd így folytatta: Amidőn a magyar kormány ilyenképpen a névmagyarosítás kérdése kapcsán is az egyéni szabadság és jogegyenlőség elvének érvényesítését a legmesszebbmenően biztosítani kívánja, viszont joggal megkívánhatja, hogy a névmagyarosítás kérdése ne használtassék fel

[128] OL, Küm. pol. 175. cs. 21/7. tétel. sz. m./1937. Sztójay jelentése. Berlin, 1937. május 14.
[129] Uo.

olyan magyar nemzet ellenes agitációk egyik eszközéül, amelyek a magyarság és a hazai kisebbségek között a hagyományos jó viszonyt és harmóniát megzavarni alkalmasak.

Amilyen gondosan őrködik azon a kormány, hogy a kisebbségekhez tartozó állampolgárok jogai, tényleges egyenlősége és szabadsága az élet minden vonatkozásában, tehát anyagi téren, adózási téren is maradéktalanul érvényesüljön, éppen úgy gondja Darányi szerint biztosítani azt is, hogy kisebbségeink kulturális igényei is minél teljesebb kielégülést nyerjenek. E téren a kormányzat magatartása nem csupán passzív toleranciában merül ki, azaz nemcsak abban, hogy a kormány a kisebbségek saját, spontán kulturális élettevékenységét a minden állampolgárra egyformán érvényes általános keretek között nem tangálja, hanem pozitív intézkedésekkel maga is megteremti azokat a feltételeket, amelyek a különösen fontos iskolai téren a kisebbségek nyelvének érvényesülését lehetővé teszik.

Mint Darányi hangsúlyozta, ez a kormány, de már az előző magyar kormányok is, nem tettek soha különbséget magyar tannyelvű és nem magyar tannyelvű iskola között az állam részéről nyújtott támogatás tekintetében. Jól tudjuk, hogy a kisebbségek által lakott községekben működő elemi népiskolák túlnyomórészt felekezeti, kisebb részben pedig községi jellegűek; az állami iskolák száma aránylag igen csekély. E felekezeti és községi iskolák igen jelentős és intézményes segélyben részesülnek az állam részéről. Ez önmaga beszédes és kézzelfogható bizonyítéka annak, hogy az egymást követő magyar kormányok kisebbségbarát politikát folytattak.

Már az előző kormány is az 1935. év végén kibocsátott kormányrendelettel egységes elemi népiskolai típust állapított meg az állami és községi népiskolákra nézve. Nyomatékkal kifejezte a kormány az autonóm iskolafenntartóknál azt az óhaját, hogy ez az egységes típus az autonóm felekezeti iskoláknál is bevezettessék. Meg vagyok győződve – mondta Darányi –, hogy ez intézkedésnek folyamatban levő végrehajtásával a kérdés minden szempontnak teljesen megfelelő megoldást nyer. A vezetésem alatt álló kormány – mutatott rá a miniszterelnök – tovább ment a kisebbségek kulturális igényei kielégítésének biztosítása terén. A most tárgyalás alatt álló költségvetésben megfelelő fedezetet kér, hogy a német ajkú kisebbségi iskolákban már alkalmazásban levő tanítók számára eddig tartott továbbképző tanfolyam tartama egy hónapra emeltessék fel. A közoktatásügyi miniszter száz ilyen tanítót és tanítónőt kíván berendelni a most következő szünidőben rendezendő ilyen tanfolyamokra. A közoktatásügyi tárca keretében gondoskodik a kormány arról is, hogy a kisebbségi iskolákra oklevelet nyert, de még alkalmazásban nem levő tanítók tanítási készségének teljessé tételére külön speciális, több havi kurzust létesítsen államköltségen.

Mindezekkel nyomatékkal dokumentálni kívántam – mondotta a miniszterelnök –, hogy akkor, amidőn a magyar kormányzat reklamálni kénytelen a magyar kisebbségek szerződésben biztosított jogainak érvényesülését, maga gondosan őrködik azon, hogy idehaza saját kisebbségei tekintetében a szerződésben vállalt kötelezettségek pontosan betartassanak, és a kisebbségek minden jogos igénye kielégíttessék. Hazai kisebbségeinknek tudniuk és érzeniük kell azt, hogy a magyarságnak velük együtt közös a hivatástudata a Duna-medencében, és közös kell hogy legyen önvédelmi kötelességérzete is akkor, ha a nemzetet bárhonnan veszély fenyegetné.

Ezután Darányi arról beszélt, hogy a kormány fenntartani kívánja az őszinte barátságot továbbra is a német birodalommal. Meggyőződésünk az – mondotta –, hogy a

német birodalom részéről is hasonló a törekvés. Éppen ezért kívánjuk azt, hogy kiküszöböltessék minden káros agitációnak a lehetősége, amely ezt a jó viszonyt a két nemzet között a legkisebb mértékben is megzavarni alkalmas lenne. Szükségesnek tartom hangsúlyozni, hogy ha a Németországban megjelenő egyes folyóiratokban találkozunk is olyan tendenciákkal, amelyek a Magyarországon élő kisebbségek kérdését ferde beállításban ismertetik, meggyőződésünk, hogy ezeket nem lehet a német birodalom és a nemzetiszocialista állam velünk szemben való törekvéseként feltüntetni. Éppen ezért a kormány teljes erővel kíván a jövőben is arra törekedni, hogy az ilyen káros konkolyhintést megakadályozza.

Végül arról szólt Darányi, melyek azok a kérdések, amelyekben igen élesen kell disztingválni: a német birodalomhoz fűződő barátság kérdése, a hazai német kisebbség ügye, a nemzetiszocialista mozgalom, eszme- és koráramlat, és a belföldi nyilaskeresztes szervezkedés. Ezek azok a kérdések, amelyeket egymástól teljesen függetlenül kell elbírálni. És akkor, ha ezekben a kérdésekben a határvonalak előttünk egészen tisztán állanak, el fog oszlani a ma még több helyen mutatkozó félreértés, és hiszem, hogy megnyugszik a közvélemény — fejezte be beszédének a kisebbségi kérdéssel foglalkozó, nyilatkozatszerű részét.[130]

Annak ténye, hogy Darányi eleget tett a névmagyarosítás erőltetésének határozott, nyilvános elítélésére vonatkozó régebbi ígéretének, sőt azon túl kiterjeszkedett a magyarországi német kisebbség aktív módon érvényesülésre segítendő jogai széles körére, alapjában pozitív benyomást keltett a berlini kormánykörökben, annak ellenére, hogy az az „emelkedettség", amellyel a miniszterelnök beszéde a magyar nemzetiségpolitikáról szólt, nyilvánvalóan nem a valóságot tükrözte, s hogy az egyéni szabadságjogokból levezetett szabad választást, szubjektív elhatározást téve a nemzeti kisebbséghez tartozás döntő kritériumává, lényegében egyenlő jogvédelmet hangsúlyozott azok számára is, akik asszimilálódni (kisebbségi iskola helyett magyar iskolába járni, nevüket magyarosítani stb.) kívánnak. A kisebbségi kérdés Darányi által szükségesnek tartott elhatárolása a nemzetiszocializmustól, szintén eleve nem lehetett rokonszenves a hitleri Németországban, de a két ország mindennél fontosabbnak tartott külpolitikai barátsága és együttműködése érdekében megvolt a készség a német kormánykörökben a Magyarország felé irányuló náci-pángermán propaganda bizonyos visszafogására.

[130] KN 1935/XIII. 271–272.

Pritz Pál:

MAGYARORSZÁG KÜLPOLITIKÁJA A FORMÁLÓDÓ BERLIN–RÓMA TENGELY ÁRNYÉKÁBAN

Galeazzo Ciano olasz külügyminiszter 1936 október második felében Berlinben tett látogatásával, a tárgyalásait megpecsételő titkos megállapodással formálisan is lezárult a két fasiszta ország viszálykodásának periódusa. A közeledés látható jelei ugyan már jóval korábban megmutatkoztak – Hitler 1935. május 21-i „békebeszédében" látványos közeledésre utaló gesztust gyakorolt Róma irányában, nyomában mindkét fél több, konfliktust feloldó lépést tett –, mindazonáltal a tengely kikovácsolódásának (egyébként törvényszerű) folyamatát nem kevés ellentendencia lassította. Tanulmányunkban arra vállalkozunk, hogy a magyar külpolitika fő irányvonalát mutassuk be a szóban forgó időszakban. Mondanivalónkat ennek megfelelően az olasz–osztrák–magyar egyezmény formai megszilárdításának, valamint a magyar–német kapcsolatoknak a bemutatására összpontosítjuk.[1]

*

A korabeli – egyébként meglehetősen szoros és szívélyes – magyar–osztrák viszonyt az 1935. január 7-i francia–olasz megegyezés és a nyomában tervezett dunai paktum nem csekély mértékben megterhelte. A május eleji velencei olasz–osztrák–magyar megbeszéléseken Kánya Kálmán magyar külügyminiszter sikerrel fékezi ugyan a dunai paktum tető alá hozására irányuló olasz és osztrák erőfeszítéseket, az osztrák külpolitika azonban – minthogy az ország függetlenségének hatékony védelmi eszközét látta benne – a továbbiakban sem szűnt meg egy valóban hathatós, tehát a kölcsönös

[1] A Berlin–Róma tengely kialakulásának történetére nélkülözhetetlen *Jens Petersen:* Hitler–Mussolini. Die Entstehung der Achse Berlin–Rom 1933–1936 c. munkája (Tübingen, 1973.). *Manfred Funke* nyugatnémet történész 1970-ben megjelent könyvében (Sanktionen und Kanonen. Hitler, Mussolini und der internationale Abessinienkonflikt 1934–1936.) arra az – aligha helytálló – következtetésre jut, hogy az abesszíniai háború nyomán létrejött helyzetnek semmiképpen sem kellett a tengely kialakulásához vezetnie. (177) E felfogást helyesen bírálja említett munkájában *Petersen* (447–448). Az 1933–1938 közötti német külpolitika összetevőit *Hans-Adolf Jacobsen* tárta fel hatalmas anyagot megmozgató monográfiájában. (Nationalsozialistische Aussenpolitik 1933–1938. Frankfurt am Main–Berlin, 1968.) A korabeli európai diplomáciatörténet számos kérdésköréhez alapvető jelentőségű *Ormos Mária:* Franciaország és a keleti biztonság 1931–1936. című munkája (Budapest, 1969.). Az ellenforradalmi Magyarország külpolitikájának természetrajzát és eseménytörténetét *Juhász Gyula* nyújtja 1969-ben, majd átdolgozott és bővített formában 1975-ben megjelentetett, 1979-ben pedig angol nyelven is publikált könyvében (Magyarország külpolitikája 1919–1945.).

segítségnyújtás elvét is magában foglaló szerződéskomplexumért küzdeni. Mivel már az olasz–etióp háború elindulása előtt is erősen érezhetővé vált a Duna-medencei olasz jelenlét csökkenése, ezért Bécs önállóan próbált cselekedni. Kánya és Berger-Waldenegg osztrák külügyminiszter 1936. augusztus végén Balatonfűzfőn folytatott eszmecseréje ugyan ismét megmutatta a két álláspontnak a kölcsönös segélynyújtással kapcsolatos sarkos ellentétét, az osztrák külügyminiszter mégis megkísérelte a nézeteltérést enyhíteni. Hangoztatta, hogy a kölcsönös segítségnyújtási egyezmények létrejöttéig a január 7-i francia–olasz egyezmény Ausztriát érintő konzultatív szakasza hatályához ragaszkodik, másrészt pedig különbséget tett az egyes kisantant-államokkal való szerződések között. „Romániával – vallotta – nem gondol ilyen egyezményre, de továbbra is reméli, hogy végre sikerül Jugoszláviával kölcsönös támogatási egyezményt kötni." Viszont Csehszlovákiával „egyelőre" nem terveznek ilyen megállapodást. „Ennek létrejöttét meg kellene előzze úgy politikai, mint gazdasági téren a magyar–csehszlovák viszony érezhető javulása." Berger azt is hozzáfűzte, hogy „Prágának okvetlenül honorálnia kellene a magyar területi revíziós követeléseket". Az egész kérdéskörnek ez volt a magva és egyben áthághatatlan akadálya. Az osztrák politika intézői korábban is gyanították-tudták, hogy Olaszország és a római jegyzőkönyvek sem különben, nem jelentenek elégséges támaszt a náci veszedelemmel szemben. A várható afrikai olasz kaland formálta helyzet pedig már e felismerés inspirálta cselekedetet sürgetett. Ám erre vajmi csekély tér kínálkozott. Bécsben is jól tudták, hogy a kisantant masszív németellenes blokknak nem tekinthető; bár tagországai objektíve szintén érdekeltek voltak németellenes összefogásban, mégis e célra közülük csupán Csehszlovákia jöhetett számításba. Tartalmasabb osztrák–csehszlovák együttműködés lehetőségét azonban – más akadályok mellett – a tovább mélyülő magyar–csehszlovák antagonizmus is eltorlaszolta. Az osztrák politikusok ugyan tisztában voltak a Budapest–Prága közötti ellentéttel, de azt is jól tudták, hogy Csehszlovákiával csak akkor mélyíthetik el a kapcsolataikat, ha előtte mégis megkísérlik a magyar–csehszlovák viszony normalizálását.[2]

Szeptemberben Genfben Berger-Waldenegg valóban megpróbált közvetíteni a két ország között. Hosszan iparkodott Kányát Beneš kedvező diszpozícióiról meggyőzni. Nem mondta ki szó szerint, de éreztette, hogy kész a két ország közötti közvetítésre. Magyar–osztrák–csehszlovák–olasz részvétellel – tervének reális szint akarván kölcsönözni, ezért hosszú évek perspektívájaként – nagyobb gazdasági egység létesítéséről beszélt. Érdekében azonban – mondotta – „a közös veszéllyel szemben már most meg kellene tenni az előkészítő lépéseket". Kánya ugyan említést tett Magyarország „teljes jóakaratáról", ellenben hosszan fejtegette azokat a politikai és gazdasági nehézségeket, amelyek az osztrák diplomata elképzelésével szemben felmerülnek. És hogy partnerében semmi kétséget ne hagyjon, határozottan tudomására hozta, az adott viszonyok között magyar–csehszlovák közeledést nem tart lehetségesnek.

Berger-Waldenegg közvetítési kísérlete hamar zátonyra futott. Az történt ugyanis, hogy Beneš számára Berger továbbadta Kányának a magyar–csehszlovák kibékülés ki-

[2] *Kerekes* 177 (A lábjegyzetekben levő rövidítések feloldását a tanulmány végén közöljük.) K 63. 1935–20/7–2566 napi jelentés Apor és Hennet VIII. 13-i beszélgetéséről, K 64. 1935–20–636(578) napi jelentés Kánya és Berger-Waldenegg VIII. 25-i balatonfűzfői találkozójáról. *Hummelberger* 93.

látástalanságára tett szavait, amit azután Beneš unokatestvére, a genfi csehszlovák propagandairoda vezetője újságírókörökben nagy feltűnést keltő módon, buzgón terjesztett. Az ügy apropóján Bohus Beneš intrikált is, azt híresztelvén, hogy amíg a magyar–osztrák viszonyban nem történt változás, addig Benešnek sikerült Bergerrel a dunai paktum minden pontjára megegyeznie, a csehszlovák–osztrák barátság pedig „sokkal szolidabb alapokon nyugszik, mint a magyar–osztrák". E híresztelésen felháborodva Kánya kereken megkérte osztrák kollegáját, hogy a Benešsel folytatott tárgyalásaiba „Magyarország nevét egyáltalán bele ne keverje". Miután Berger kérdésére Kánya kérését megismételte, az előbbi szinte kétségbeesve töprengett fennhangon azon, hogy a Benešsel „folytatandó tárgyalásai alkalmával miként kerülje el Magyarország megemlítését, ha ő, amint azt már többször említette, egy osztrák–csehszlovák egyezmény megkötését egy magyar–csehszlovák kibéküléstől teszi függővé". Kollegája tanácstalanságát a magyar diplomata arra használta fel, hogy őt a német–osztrák feszültség enyhítésére ösztönözze. Válaszában Berger-Waldenegg nem sok jóval biztatta, másfelől Kánya mégis tisztában lehetett azzal, hogy fellépése tovább gyengítette a különben is csekély kilátásokkal kecsegtető osztrák–csehszlovák megállapodás esélyeit. Ezért az elkövetkezőkben – még ha időnként támadt is benne bizonytalanság – alapjában nyugodtan figyelte a Bécs–Prága közötti közeledés eseményeit.[3]

A meginduló olasz–etióp háborúnak az olaszok számára a vártnál is kritikusabb első hónapjai, az olaszellenes szankciók megszavazásától való osztrák tartózkodás londoni mérges visszhangja Bécsben újabb impulzust adott a Prága felé való közeledésre. A novemberben hivatalos ausztriai látogatáson tartózkodó Gömbös és Kánya számára előzetesen jelezték, hogy Schuschnigg kancellár a csehszlovák fővárosba fog látogatni. Megnyugtatásul hozzáfűzték, hogy az utazás nem hivatalos politikai, csupán gazdasági jellegű lesz, valamint azt, hogy „szorosabb együttműködés a két állam közt nincs tervbe véve".

A kancellár prágai látogatására 1936. január 16–17-én került sor, és már előtte, tartama alatt, majd nyomában jóval nagyobb zajt csaptak körülötte, mint ami a tárgyalások konkrét tartalma alapján indokolt lett volna. A hangulatkeltésből a kisantant újságok mellett a francia sajtó is kivette a részét, de nem volt mentes tőle az osztrák sajtó sem. A magyar iratok tanúsága szerint Kánya nyugalommal figyelte Schuschnigg lépését, és bízott abban, hogy az osztrák kancellár semmiféle magyarellenes akcióba nem hagyja magát belevonni. A kancellár ellen intrikáló budapesti német követnek, Mackensennek is így felelt: „bármit mondjanak Schuschniggról, az ő megbízhatóságában nem kételkedem." Ugyanakkor természetesen ő is tisztában volt azzal – amiképpen Rómában is jól tudták –, hogy az utazás összefügg az Anschlusstól való félelemmel. Arról is több értesülés jutott a Dísz tér tudomására, hogy az utazás előkészítésében tevékenyen részt vett Puaux, az agilis bécsi francia követ; a francia diplomácia azon volt, hogy az utazásnak kimondott politikai jellege legyen, és megállapodás jöjjön létre a májusban lejáró döntőbírósági szerződésnek egy barátsági klauzulával történő kiegészítéséről. Ezért Kánya attól tartott, hogy – a kancellár megbízhatósága mellett is – Ausztriát „oly irányba szorítják bele, amely végeredményben mégiscsak Magyarország ellen irányulhatna". Egy ilyen irányú

[3] K 64. 1935–20–636. napi jelentés Kánya és Berger-Waldenegg IX. 7-i genfi eszmecseréjéről; uo. 637. napi jelentés Kánya és az osztrák külügyminiszter IX. 10-i beszélgetéséről, *Kerekes* 177

fordulat esetleges bekövetkezésének lehetőségéért Kánya – Berger-Waldenegg, majd a budapesti követ előtt – az osztrák sajtópolitikát is felelőssé tette. – „A bécsi sajtó – lobbantotta Berger szemére – egyáltalában nem cáfolta azokat az elsősorban Párizsból kiinduló híreszteléseket, amelyek szerint Ausztria szakít már az olasz és magyar barátsággal, aminek a következménye az volt, hogy a magyar közvélemény is teljesen bedőlt a francia propagandának, és ma már erősen kételkedik az osztrák politika megbízhatóságában. Ma már majdnem mindenki úgy interpretálja az osztrák külpolitikát, hogy a Ballplatz, elveszítvén Róma támogatását, a kisantantra és annak francia protektorára akar támaszkodni, és teszi ezt annyival inkább, mert Németországgal megegyezni nem tud, és ezért a németellenes országokhoz keresi a közeledést." Ezért Kánya is szükségesnek tartotta, hogy erre a hangulatra Colonnán, a budapesti olasz követen keresztül felhívja Mussolini figyelmét. Ellenben míg ő ekkor is Schuschnigg megbízhatóságát hangsúlyozta, addig Gömbös – a jelek szerint bizonyos fokig e híreszteléses hatása alá kerülvén – azt kérte a Ducétól, hogy „mossa meg az osztrákok fejét az utóbbi időben tanúsított magatartásuk miatt".[4]

1936 első hónapjaiban az osztrák külpolitika aktivitása mellett az 1935 december derekán kormányfővé és egyben külügyminiszterré kinevezett Milan Hodža vezényelte csehszlovák diplomácia aktivitása vonta magára az európai politika figyelmét. Hodža olyan átfogó tervet dolgozott ki, amely a Duna-medencei országok gazdasági és politikai összefogására irányult. A korábbi regionális rendezési tervek kudarcából okulva Olaszországot, sőt Németországot is be kívánta vonni a reorganizációba. Ebben már önmagában is feloldhatatlan ellentmondás rejlett, hiszen a térség németellenes összefogását Németország részvételével aligha lehetett reálisan elképzelni. Gazdasági téren Hodža a szóban forgó országok gabonaértékesítési gondjait akarta megoldani, és ebből a célból gabonaközpontot tervezett Bécsben felállítani. Ez az elképzelés is magán viselte az elkésettség jegyeit. Hiszen 1936-ban a korábbi évek krónikus gabonaértékesítési gondjai már jelentős mértékben megszűntek. Ha – például – a magyar–német gazdasági kapcsolatokat vesszük szemügyre, akkor azt látjuk, a magyar fél számára – gabonafeleslegeit más piacokon jóval kedvezőbb feltételekkel értékesíthetvén – éppen az jelentett gondot, hogy miképpen térjen ki a német felvásárlási igények elől. Ha egy ilyen gabonaközpont felállítása révén a gabonafelesleget szabad devizáért lehetett volna értékesíteni, az valóban nagy nyereség lett volna, erre azonban a nyugati piacokon újabb lehetőségek nem kínálkoztak. Hodža a cseh Agrárpártnak volt a képviselője, így elképzelésében jól láthatóan – a honi agrárburzsoázia érdekeit szem előtt tartván – a Nyugat-Európában való értékesítés gondolatát a belső piac védelmezése inspirálta.

[4] *Ormos* 70. 96–130 Kis 219–225; K 64. 1935–20–794. Bakach-Bessenyey XII. 16-i összefoglalója Rudnay bécsi követ számára Gömbös és Kánya novemberi bécsi látogatásáról; *Hummelberger* 85 DIMK I. 31. sz. napi jelentés Kánya és Mackensen 1936. II. 12-i beszélgetéséről, PA AA Pol. Abt. IV. osztrák–magyar viszonylat 1–2. Mackensen 1936. V. 15-i távirata, amelyben – többek között – arról ír, hogy Schuschnigg (ellentétben főleg Starhemberggel és Berger-Waldeneggel) Gömbös és Kánya teljes bizalmát élvezi. DIMK I. 25. sz. Villani II. 5-i jelentése, uo. 28. sz. II. 10-i napi jelentés Kánya, Neustädter-Stürmer budapesti osztrák követ és Kunz osztrák követségi tanácsos találkozójáról, uo. 23. sz. napi jelentés Kánya és Berger-Waldenegg II. 4-i bécsi tárgyalásáról; uo. 8. sz. napi jelentés Kánya és Colonna I. 18-i találkozójáról, uo. 41. sz. Apor feljegyzése II. 17-én Kányának Gömbös közléséről; Schuschnigg prágai látogatására a fentieken kívül ld. még uo. 3–7., 9., 13., 16., 21., 34., 44., 54., 60., 62., 64. sz., *Kerekes* 181–182 *Ádám* 84–85 *Szuhay* 174–175

Mindazonáltal Hodža terve – az olaszok afrikai lekötöttsége és a német fenyegetés növekvő mérve miatt – élénk figyelmet és érdeklődést keltett mindazok körében, akik a térség védtelenségének ellenszerét látták benne. A politika intézőinek, nagyhatású befolyásolóinak szűk körében ellenben az volt a meggyőződés, hogy a csehszlovák politikus keresztülvihetetlen tervet propagál. Amikor – január második felében – a sajtó előtt ismertette elképzeléseit, Stein prágai német ideiglenes ügyvivő azt a minden bizonnyal találó összefoglaló megállapítást tette, hogy alapjában véve Hodža fejtegetései nem jelentenek mást, mint a kisantantnak a dunai térségre formált politikai és gazdasági uralmi igényének kompromisszum nélküli fenntartását, amelynél Olaszország legjobb esetben a gazdasági segítőtárs tisztét kaphatná. Bülow német külügyi államtitkár is arra számított, hogy „Hodža törekvései előreláthatólag éppúgy hajótörést fognak szenvedni, mint a múltban már felmerült hasonló kísérletek". Ennek okát Wettstein prágai magyar követ ha más szavakkal, de ugyanabban jelölte meg, mint Stein: Hodža akciójában nem lát „novumot, de azt sem, hogy a dunai államok gazdasági és politikai együttműködésének útjában álló akadályok most miként volnának eliminálhatók". Bethlen István Mackensen előtt egy vállrándítással intézte el Hodža tervét, mint olyat, amiben lényegében nincs semmi új. A politikai megfigyelők tisztában voltak azzal is, hogy elképzeléseivel a miniszterelnök messze nem képviseli egyértelműen a – sok szempontból természetesen tagolt, ám a kisantant és azon belül Prága pozíciójának védelmezésében egységes – uralkodó elit felfogását. Krofta külügyminiszterhelyettes még a magyar követ előtt sem rejtette véka alá azt a nézetét, mely szerint Hodža politikájában „nincs semmi új, »csak az élan«". Rudnay bécsi követ a decemberben köztársasági elnökké választott Beneš és Hodža ellentétére építve arra számított, hogy „Beneš a nemzetközi parketten gyakorlatlan ellenfelét, Hodžát addig hagyja . . . tervével próbálkozni, amíg a realitásról megfeledkező és magát túlexponáló Hodža megbotlik, mely esetben Csehszlovákia vezetése kétségtelenül Beneš kezébe kerülne . . ." A magyar diplomata lényegében helyes jósnak bizonyult. Hodžának párizsi, majd még inkább belgrádi látogatása alapján le kellett vonnia vállalkozása kudarcának következményét: a számára fontosabb külügyi tárcát Beneš emberének, Kamil Kroftának engedte át.[5]

A Hodža-tervet ellenezte Németország, Olaszország, Lengyelország, Magyarország és – magán a kisantanton belül – Jugoszlávia is. „Az itteni körök – jelenthette Alth belgrádi magyar követ március derekán – a Duna-medence rendezésének kérdését állandóan az osztrák függetlenség biztosításával azonosították, s ezért alig leplezett megkönnyebbüléssel veszik, hogy e kérdés a Hodža-féle tervek meghiúsulásával a napirendről lekerült." Kánya Kálmán a budapesti angol követtel beszélgetvén a magyar elutasítást gazdaságilag és politikailag is megindokolta. A kérdés gazdasági oldalát érintve erősen támaszkodhatott az időközben beállott – fentebb jelzett – változásra, amikor kijelentette: „A magyar termelés feleslegeinek elhelyezése . . . többé-kevésbé biztosítva van, úgyhogy – folytatja, a valóságos helyzettel korántsem összhangban, inkább a

[5] *Ádám* 82–83 *Kovács* 263; *Szuhay* 145. 149, 152; X 10. 925. sz. doboz H 040505–07. Stein 1936. I. 24-i jelentése, DIMK I. 30. sz. Wettstein II. 12-i jelentése, X. 10. 926. sz. doboz E 569589–93. Mackensen II. 27-i jelentése Bethlennel folytatott beszélgetéséről, DIMK I. 34. sz. Wettstein II. 13-i jelentése, uo. 38. sz. Rudnay II. 15-i jelentése. Hodža párizsi és belgrádi utazására, Krofta kinevezésére: *Ádám* 92, 98–99

szomszédos népeket lekezelő felfogását megmutatva – nem áll módunkban most már Csehszlovákiának sokat nyújtani, de a lehetőség határain belül a magunk részéről hajlandók vagyunk mindent elkövetni, hogy a gazdasági viszony Csehszlovákiával javuljon." Ez utóbbi mellékmondattal a külügyminiszter azt a hosszabb ideje konzekvensen képviselt magyar álláspontot juttatja újfent kifejeződésre, mely szerint a gazdasági kapcsolatok fejlesztését a kormány kétoldalú szerződések keretében hajlandó előmozdítani. A kérdés politikai oldalára térve Kánya nem a szokványos utat választja, nevezetesen nem a megbékélés ismert magyar feltételeit sorolja fel, hanem rendhagyó nyíltsággal és keménységgel egyszerűen kimondja, hogy „a politikai közeledést a dunai államok között nem tartom lehetségesnek. Nem lehet egy országtól, amely a békeszerződés alapján közel 3/4 részét vesztette el, követelni, hogy a feledés fátyolát borítsa a múltra, és egyes szomszédjaival őszintén együttműködjék".

A magyar politika formálói alapjában nyugodtak voltak afelől, hogy Hodža nagyszabású elképzelései meg fognak hiúsulni. A körülötte levő politikai hangulatot mégsem tartották veszélytelennek. Mert tapasztalniuk kellett, hogy hatása a politikai közvélemény „baloldali" köreiben fellelhető, alkalmas a hivatalos politika németbarát kurzusának a gyengítésére. Eckhardt Tibor, a „lakkcipős kisgazdavezér" sem habozott átmenetileg – a miniszterelnökkel való háborúskodása tetőfokán – hívének vallani magát. Ugyanakkor a csehszlovák politikus erőfeszítéseinek hivatalos magyar oldalról történő figyelemmel kísérésében is ott bujkálhatott az aggodalom, hátha mégis sikerül Hodžának eredményt elérnie. Érzékletesen mutatkozott meg ez akkor, amidőn a belgrádi magyar követ Hodža ottani látogatásáról első – különben általa is hangsúlyozottan egyáltalán nem megbízható forrásokra támaszkodó – észleleteit abban foglalta össze, hogy benyomása szerint a „jugoszláv külügyminiszter Hodžának nemcsak hogy gazdasági, de politikai tervezetéhez is megadta beleegyezését", nyomában pedig Kánya Sztójaynak – aki 1935. december első felében kapott a berlini követség vezetésére megbízást – sürgönyözött. A követnek a Wilhelmstrassén közölnie kellett, hogy „információink szerint Hodžának Belgrádban sikerült ottani kormány hozzájárulását úgy gazdasági, mint politikai Duna-tervhez megnyerni. Utóbbinak lényege kölcsönös segélynyújtás 16 § kibővítése által volna". Sztójaynak meg kellett tudakolnia, hogy a németeknek erre vonatkozólag milyen értesüléseik vannak, és milyen álláspontot alakítanak ki.[6]

1936 januárjában meghalt V. György angol király, és a temetésére összesereglett politikai előkelőségek felhasználták az alkalmat arra, hogy megbeszéléseket folytassanak – előbb Londonban, később Párizsban – az európai politika aktuális kérdéseiről, legfőképpen a Duna-medencei rendezésről. A tárgyalások élénk európai sajtója is nyilvánvalóvá tette, hogy a megbeszélések nem csupán németellenes célzatúak, hanem arra is irányulnak, hogy Olaszország részvétele nélkül találjanak valamiféle rendezési megoldást. A számos összejövetel végül is teljesen eredménytelen maradt. Ennek legfőbb oka talán az volt, hogy Nagy-Britannia egyéb gondjait nem volt hajlandó avval tetézni, hogy a tőle földrajzilag és érdekeiben egyaránt oly távoli térség biztonságáért – főleg Ausztria függetlenségéért – garanciát vállaljon. A Foreign Office-ban a magyar ideiglenes ügyvivőt

[6] DIMK I. 65. sz. Alth 1936. III. 15-i jelentése, uo. 59. sz. napi jelentés Kánya és Knox budapesti angol követ 1936. III. 4-i beszélgetéséről; Függetlenség 1936. V. 14., *Ádám* 95; DIMK I. 50. sz. Alth 1936. II. 25-i számjeltáviratai, uo. 51. sz. Kánya utasítása Sztójaynak, *Ádám* 98–99

arról biztosították, hogy „semmi konkrét terv a dunai probléma megoldására nem került megvitatásra, és ilyennek létezéséről nem is tudnak". Sargent pedig – ugyancsak Király-Lukács előtt – arról beszélt, hogy Anglia semmiféle ilyen tervvel nem fog fellépni, sőt nem hiszi, hogy egy „más oldalról kiinduló iniciatívát többel, mint jó kívánságokkal, támogasson". Kudarccal végződtek a megbeszélések azért is, mert a Habsburg-restauráció kérdésében – amely kérdés az osztrák glóbuszon egyre inkább a náci veszedelem egyetlen hatékony ellenszereként vétetett tekintetbe – nem sikerült az osztrák kormányt a kisantantnak kedves álláspontra bírni; valamint szerepet játszott az elmaradhatatlan magyar-kisantant antagonizmus. A temetésen a magyar kormányt Kánya Kálmán képviselte, aki Londonban az új uralkodóval, Eden külügyminiszterrel, Vansittart külügyi államtitkárral is tárgyalt, ám Párizsban már a Flandin külügyminiszterrel való találkozót elkerülte és hazautazott. Berger-Waldenegg előtt Kánya ennek okát csupán az olaszok érzékenyéségében jelölte meg, Mackensennek viszont már jóval pontosabb feleletet adott, amikor a párizsi megbeszéléseken részt nem vevő német, olasz és lengyel partnerre figyelemmel indokolta távozását.[7]

Ebben az időszakban a Duna-medencei rendezési tervekkel kapcsolatban az volt a többször megismételt hivatalos magyar álláspont, hogy ilyen tárgyalásokban Magyarország csak Olaszországgal együtt hajlandó részt venni, tehát megkezdésükkel be kell várni az olasz–etióp háború befejeződését. Ebben az álláspontban nyilvánvalóan az a félelem jutott elsősorban kifejeződésre, hogy Róma támogatása nélkül nem fognak tudni ellenállni a kisantant nyomásának. Emellett attól is tartaniuk kellett, hogy az olaszok kiszorulása, majd a reorganizációs tervek feltehető kudarca nyomán nem lesz erő, amely a mind nyilvánvalóbb német expanzió dinamizmusát fékezze.

1936. január 25-e körüli napokban – összefüggésben avval is, hogy az etióp hadsereg harci értéke már jelentősen csökkent – a kelet-afrikai háborúban az olaszok számára kedvező fordulat jelei kezdtek kibontakozni. Február közepén pedig újra megindult az olasz támadó gépezet. „Most már bizonyosra lehetett venni az olaszok végső győzelmét, s nem is túl sok idő múlva." A harctereken bekövetkező fordulatot Mussolini rögvest – mert nagy szüksége volt rá – Olaszország Duna-medencéből történő kiszorulásáról keringő hírek cáfolására, az osztrák–csehszlovák közeledési kísérletek esetleges sikerének meghiúsítására iparkodott felhasználni. Február derekára Berger bárót – Suvichcsal való találkozás céljából – Firenzébe invitálják, 15-én pedig Colonna olasz követ Budapesten Gömbös számára a Duce meghívását közvetíti. A magyar miniszterelnök legutóbb 1934 novemberében járt Rómában. Az 1935 szeptemberi németországi látogatása előtt – mint tette annak idején, 1933 júniusában – kész volt az olasz kormányfőt felkeresni, ám akkor azt a tanácsot kapta, hogy ne jöjjön, mert – úgymond – nem akarják Magyarországot kompromittálni.

Gömbös udvariaskodó válaszából valami olyasmire lehet következtetni, hogy nem volt kimondottan elragadtatva egy római út gondolatától. E feltevést megerősíteni látszik az a tény is, hogy Suvich már korábban jelezte: szívesen látnák a magyar kormányfőt

[7] *Kerekes* 184–188 *Ádám* 86–92 Magyar Szemle, 1936. III. 283–284; DIMK I. 32. sz. Király–Lukács 1936. II. 12-i jelentése; uo. 23. sz. napi jelentés Kánya és Berger–Waldenegg 1936. II. 4-i találkozójáról, uo. 31. sz. napi jelentés Kánya és Mackensen II. 12-i beszélgetéséről, ld. még uo. 35. sz. Kánya expozéja II. 13-án a képviselőház külügyi bizottságában.

vendégül, választ ellenben február derekáig nem kaptak. A magyar magatartásra – és ugyanakkor a németbarát orientációra való irányvételt ellenző Suvich megrendülő pozíciójára is – vall az a tény, hogy Mussolini határozott meghívásával egyidőben az államtitkár Villani római magyar követen keresztül csupán azt tolmácsolta, teljesen Gömbösre bízzák „annak elhatározását, hogy jön-e és ha igen, mikor". Gömbös Colonnával szemben is azt hangoztatja, hogy a dunai rendezésre vonatkozó tárgyalásokkal „az abesszin háború befejeztéig várni kellene", fejtegetéseinek mindazonáltal lehetett olyan jelentése is, mely szerint az olasz–magyar találkozónak szintén akkor lesznek a feltételei adottak, ha a gyarmati háború kimenetele már eldőlt. A magyar politikus egyben azt a kívánságát is jelzi, hogy a dunai kérdést „előbb a római paktumnak megfelelőleg a három kormány egymás közt" beszélje meg.[8]

Március 24-én Colonna ismét látogatóban volt a Sándor-palotában. Mussolini megbízásából elmondta, hogy a firenzei találkozó „nagyon kielégítő lefolyású volt . . . Berger báró határozottan kijelentette, hogy az osztrák kormány továbbra is az 1934. évi római paktumot tekinti külpolitikája alapjának". A találkozó eredménye alapján a Duce javasolja, hogy a három kormányfő Rómában találkozzon. Szívesen látná – üzente –, ha az országaik közötti viszonyt tovább lehetne mélyíteni; ezért kéri, hogy „előre és minél gyorsabban" javaslatok dolgoztassanak ki erre vonatkozóan. Gömbös mindezzel elvileg egyetértett, ám azt a kívánságát fejezte ki, hogy a római összejövetel Schuschnigg és Berger-Waldenegg – ekkor már elhatározott – budapesti látogatása után történjék. A magyar kormányfő minden bizonnyal azt a helyzetet akarta elkerülni, amelyben 1934 márciusában volt Rómában, amikor az olasz és osztrák nyomással szemben egyedül küzdött.

Az osztrák politikusok látogatására március derekán került sor és az – papírforma szerint – a magyar álláspont teljes diadalát hozta. Kánya kívánságait hat pontban összefoglalva taglalta, amelyekkel partnerei „teljesen azonosították magukat". E pontoknak a velejét végül a magyar külügyminiszter ismét summázta, immár két pontban. Eszerint: „1. politikai közeledés a kisantant államaival, talán az egy Jugoszláviát kivéve, egyelőre mellőzendő, 2. gazdasági kapcsolatok mélyítését ez idő szerint csak kétoldalú szerződések megkötésével, illetve a létező szerződések tágítása útján" tartja lehetségesnek.[9]

A magyar politika intézői-formálói a nyugati szomszédok látogatására azért helyeztek súlyt – amint, minden valószínűség szerint itteni inspirációnak is szerepe lehetett abban, hogy a lengyel miniszterelnök áprilisban, Gömbös 1934. októberi varsói látogatása viszonzásául, Budapestre érkezett –, mert bizonyítani akarták a bel- és külföldi közvélemény előtt, hogy Hodža kísérlete, amelyet kimondottan úgy értelmeztek, mint ami

[8] Pester Lloyd 1936. II. 16., K 63. 1936–11/7–738. napi jelentés Apor és Beauverger II. 23-i beszélgetéséről, DMK I. 41. sz., uo. 49. sz. napi jelentés Kánya és Mackensen 1936. II. 25-i beszélgetéséről, uo. 62. sz. feljegyzés III. 14-én Schuschnigg, Berger-Waldenegg, Gömbös és Kánya tanácskozásairól, Magyar Szemle 1936. IV. 383; *Petersen* 472 *Ormos* 70. 168; K 74–I–1936 Róma Villani II. 11-i számjeltávirata; DIMK I. 41. sz., valamint ugyanerre: K 64. 1936–23–148. Bakách-Bessenyey II. 15-i pro domoja, K 63. 1936–23/7–598. Villani II. 15-i jelentése; Suvich megrendülő helyzetére: *Petersen* 465

[9] DIMK I. 48. sz. napi jelentés Kánya és Colonna II. 24-i beszélgetéséről, uo. 54. sz. napi jelentés az előbbiek II. 28-i találkozójáról; Uo. 62. sz., *Kerekes* 192–195

Magyarország elszigetelésére, megnyerése helyett a kisantantba való belekényszerítésére irányult, nem járt sikerrel. Ám amikorra az osztrák látogatók megérkeztek – Németország március 7-i lépése következtében – nagyot változott a nemzetközi helyzet. A locarnói szerződés felmondásának a magyar külpolitikára gyakorolt hatását tanulmányunk második felében kíséreljük meg bemutatni. Itt csupán annak a megállapítására szorítkozunk, hogy – oly sokakhoz hasonlóan – Gömbös Gyula is átlátta a német lépés jelentőségét, és nyomában most már lényegesen nagyobb ambícióval készült a március 21–24. közötti időpontra tervezett római összejövetelre. Mert úgy vélte – miután Franciaország hatékony közép-európai fellépésének lehetősége megszűnt –, hogy szép csöndben létrehozhatják az általa oly sokszor megálmodott, német–olasz–osztrák–lengyel–magyar blokkot, amely hite szerint legyőzhetetlen lesz. Ez lehetett a döntő oka annak, hogy Budapesten nem váltott ki ellenvetést az a – március derekán kifejtett – olasz javaslat, hogy a magyar–olasz–osztrák együttműködést egyenesen "in tesa"-vá, azaz hálóvá, szövetséggé fejlesszék. Az olasz kezdeményezés nyomán a Dísz téren a tervezett egyezmények szövegjavaslatát is elkészítették. Mussolini az év elején a római magyar követ előtt – összefüggésben azon nyilatkozatával, hogy nincsen többé visszatérés Stresához – azt hangoztatta, hogy szeme előtt a Bethlen István által még 1927-ben felvetett német–olasz–osztrák–magyar blokk elképzelése lebeg, amelyet Lengyelországgal kellene kibővíteni. Azt is hozzáfűzte, hogy e blokkot „természetesen lehetetlen egykettőre összekovácsolni, de lassan, meggondoltan, céltudatos és zajtalan diplomáciai munkával véleménye szerint meg lehet valósítani". Ezért az olasz elképzelésekkel nem volt ellentétben, hogy – az egyébként közzétételre szánt – szöveghez egy bizalmasan kezelendő részt illesztettek, amelynek a harmadik pontja Németországnak és Lengyelországnak a római jegyzőkönyvekhez történő csatlakozására vonatkozó invitációt mondotta ki.[10]

A római tanácskozásra való felkészülés jegyében – mint tették az olaszok is – Kánya már február végén közöltette Berlinnel a hármas találkozó tervét, és azt tudakolta, hogy a német kormánynak „milyen kívánságai volnának" a várható tárgyalásokkal kapcsolatban. Röviddel azután pedig – logikusan feltételezvén, hogy a megbeszélések során a német–osztrák viszony is terítékre kerül – Sztójaynak azt kellett megállapítania, hogy a „német kormány milyen alapon volna hajlandó Ausztriával modus vivendit teremteni". A kapott utasítások alapján a követ Neurathtal tárgyalt. Ambivalens jelentése sok fejtörést okozhatott Budapesten. A külügyminiszter elöljáróban ugyanis azt állította, hogy a tárgyalásokkal kapcsolatban nincsen semmiféle konkrét kívánságuk, mert a német–olasz viszony a „legjobb mederben halad, miután Mussolini határozottan kijelentette, hogy *osztrák kérdés többé ütköző pontot nem képez*". (Kiemelés – P. P.) E kijelentés nem csupán azért figyelemre méltó, mert ismét megmutatja azt az eddig következetes német magatartást, amelynek jegyében a Wilhelmstrasse mindig óvakodott attól, hogy olyasmit kérjen, aminek később meg kell fizetni az árát. (Ez – másfelől – korántsem jelenti azt, hogy ne vették volna jó néven a magyarok újra és újra megmutatkozó közvetítési

[10] DDF II. 1. kötet 262. sz. Maugras budapesti francia követ 1936. III. 1-i jelentése; X 10.925. sz. doboz H 040548–49. Mackensen 1936. III. 19-i távirata, K 64. 1936–23–220. Villani III. 17-i jelentése, DIMK I. 17. sz. Villani I. 24-i jelentése, uo. 26. sz. uő. II. 5-i jelentése, uo. 70. sz. III. 21-i és III. 22-i napi jelentés Mussolini, Schuschnigg, Berger-Waldenegg, Gömbös és Kánya megbeszéléseiről, Aloisi 1936. III. 21-i bejegyzés.

készségét, a német–osztrák „kibékülésben" játszott szerepét.) Neurath idézett nyilatkozatának – újdonságánál és súlyosságánál fogva – fontosabb jelentése Ausztriára vonatkozott. Annak közlése, hogy a Duce határozott kijelentése szerint az „osztrák kérdés többé ütköző pontot nem képez" nem jelenthetett mást, mint amit az olasz diktátor január elején Hassellnek mondott, amikor lényegében tudomására hozta, hogy a jövőben az osztrák függetlenséget a németekkel szemben nem fogja védelmezni. Ha máshonnét nem, úgy Neurath e közléséből a magyar külpolitika formálói-intézői értesülést szerezhettek az olasz külpolitikai fordulatról. Ennek tudatosulását, valós jelentőségének felbecsülését erősen akadályozta – ha ugyan meg nem semmisítette –, hogy Neurath ugyanezen a találkozón arról beszélt, a német–osztrák modus vivendi lehetőségére vonatkozó magyar kérdésen „sokat gondolkodott". Konkrét elképzelései mégsem alakultak ki. Ellenben arról biztosította Sztójayt, hogy ők az „Anschluss-mozgalmat nem akarják bolygatni, és . . . (a) népszavazás követelése tárgytalan". Még lelkesítőbben hathatott Budapesten Neurath arra történt utalása, mely szerint „üdvözölné, ha tőlünk kaphatna valami . . . szuggesztiót". Ugyancsak nem volt a német diplomácia vezetője teljesen elutasító a római blokkhoz való német csatlakozás tervét illetően sem. Mert – jóllehet, azt leszögezte, hogy „Németország jelenleg nem gondolhat arra, hogy a római paktumhoz csatlakozzék" – elutasítását a várható kedvezőtlen nemzetközi visszhanggal indokolta, ami már önmagában is – balga – reményt engedett nyújtani a német álláspont későbbi módosulására. Erősíthette ezt a feltevést annak megcsillantása, hogy ugyanakkor Németországnak a római csoporthoz való „feltűnés nélküli" közeledését Neurath lehetségesnek minősítette. És, hogy még jobban megzavarja a magyar diplomaták tisztánlátását, utalt arra, hogy hallott már a német–olasz–osztrák–lengyel–magyar blokk tervéről, megvalósulására pedig – mondotta – „némi lehetőséget is lát".[11]

Azon a napon, amikor Rómába utaztak, Gömbös nyomatékosan kérte Mackensent, hozza a német kormány tudomására, hogy hajlandó annak bármilyen formában eszközlendő javaslatait Rómában előadni. Szolgálatainak felajánlására a magyar miniszterelnök az olasz fővárosban kapott választ. Ez – Gömbösnek német iratban fennmaradt közlése szerint – csupán arra szorítkozott, hogy a Birodalom Olaszországtól a rajnai kérdésben remél támogatást. Egy másik német diplomáciai forrás szerint a Wilhelmstrasséról Mussolinihez és Gömböshöz egyaránt olyan kérés érkezett, mely szerint az osztrák kormányra kérnek hatást gyakorolni a Berlinhez fűződő viszony rendezése érdekében.

A fényes külsőségek, hatalmas fogadások közepette zajló római tanácskozásokat Mussolini – a dolgok közepébe vágva – azzal kezdte, hogy „nyomatékosan utalt a három állam politikai, gazdasági és kulturális téren való annyira bevált együttműködése további mélyítésének szükségességére". Egy pillanatig – régebbi gondolatmenetének kerékvágásában haladva – a három állam között fokozatosan kialakítandó szövetség eszméjét oly módon hangoztatta, hogy azt az immáron négy esztendeje tervezett vámunió előzetes megvalósításához kötötte. E konstrukciót azonban hamar elejtette. Hiszen az elmúlt évek

[11] DIMK I. 51. sz., uo. 53. sz. Kánya számjeltávirata Berlinbe; Külügyi Közlöny 1935. XI. 47; DIMK I. 56. sz. Sztójay II. 29-i számjeltávirata; ADAP C IV/2. kötet 485. sz. Hassell 1936. I. 7-i jelentése Mussolininél tett előző napi látogatásáról. Eszerint az olasz miniszterelnök kijelentette: Ha Ausztria mint formálisan feltétlenül független állam gyakorlatilag Németország csatlósa lenne, úgy semmit sem vetne ellene. Idézi: *Petersen* 467 ld. még: *Ormos* 398. *Funke* 176.

meddő erőfeszítései nem csupán azt bizonyították be, hogy a három ország gazdasági struktúrája nem teszi lehetővé e plánum keresztülvitelét, hanem talán még fontosabb volt az, hogy a megelőző két esztendő változásai – Olaszországban a háborús gazdálkodás bevezetése, Magyarországon pedig a német gazdasági behatolás – e vámuniós elképzeléseket még inkább túlhaladottá tették. Ezért e fonalat elejtve Mussolini egy sarkos fordulattal azt ajánlotta, hogy ott Rómában és azonnal az olasz–osztrák–magyar barátságot antanttá alakítsák.

Az olasz tervezettel szemben Kányának volt ellenvetése. Azzal érvelt, hogy az „antant" szó használata „nem kívánatos interpretációkra adhatna alkalmat". Ezeket az értelmezéseket ő természetesen magyar szempontból tartotta elkerülendőnek. Az Olaszországgal való szövetség ilyen leplezetlen lobogtatását a nyugati hatalmakra és Németországra tekintettel is mellőzendőnek tarthatta. Az előbbiek miatt azért, mert – azoknak az etiópiai vállalkozást ténylegesen tűrő mindenféle engedménye ellenére – korántsem volt feszültségektől mentes a francia–olasz és főként az angol–olasz viszony. Németország miatt pedig azért, mert a római jegyzőkönyvek „eredendő bűne", vagyis németellenes jellege az idők során ugyan sokat fakult, teljesen azonban nem tűnt el. Tapasztalni lehetett, hogy Németországnak – annak ellenére is, hogy figyelmét a vakmerő március 7-i lépés következményeinek az elhárítása kötötte le – maradt ereje és érdeklődése arra, hogy az olasz főváros felé is éber tekintetet vessen, azt kémlelje, vajon nem születik-e valamiféle újabb kellemetlen meglepetés. Ezért Kánya a kifogásolt szó helyett a jóval enyhébben hangzó „csoport" kifejezést ajánlotta. Mussolini pedig ahhoz „azonnal hozzájárult". Ennek megfelelően az I. számú kiegészítő jegyzőkönyv tartalmilag lényeges része azt mondta ki, a három ország elhatározza, hogy csoporttá alakul, és evégből egy állandó kölcsönös konzultatív szervet létesít.

Az olasz sajtó mégis úgy tálalta az egyezményt, mintha résztvevői szövetséget kötöttek volna. Minden valószínűség szerint ennek ellensúlyozására kellett a Pester Lloyd március 25-i – Dísz tér által sugalmazott – vezércikkének hangsúlyoznia, hogy a római tanácskozások eredményeképpen ugyan létrejött az olasz–osztrák–magyar államcsoport, ám a szóban forgó országok egymás közötti kapcsolataiban ez nem jelent tartalmi újdonságot: csupán a jövőbeni együttműködésük új formájáról van szó. Leszögezi, hogy az állandó kölcsönös konzultatív szervezet létrehozása nem jelent szövetséget; a tagországoknak mindenfajta blokkpolitikát elvető alapállásában semmiféle változás nem következett be.[12]

A II. és III. számú kiegészítő jegyzőkönyv elfogadása a résztvevők számára nem okozott gondot. Az előbbi az 1934-es paktum konzultációs pontját fogalmazta – attól eltérően határozott tartalommal – újra. Mert kimondatott, hogy a három kormány „nem fog harmadik államok kormányaival semmiféle, *a dunai kérdésre vonatkozó,* fontosabb politikai tárgyalásokat folytatni anélkül, hogy a két másik kormánnyal ... előzetes

[12] X 10.925. sz. doboz H 040646–49. Mackensen 1936. III. 30-i jelentése, uo. H 040627–32. Renthe–Fink körtávirata a követségeknek, amelyben összefoglaló tájékoztatást nyújt a római fanácskozás előtörténetéről és céljáról; DIMK I. 70. sz.; DDF II. 1. kötet 511. sz. François-Poncet 1936. III. 26-i jelentése a római hármas összejövetel németországi visszhangjáról; X. 10.925. sz. doboz H 040612–15. Mackensen 1936. III. 27-i jelentése, uo. H 040617–18. uő. ugyanaznapi újabb jelentése, Pester Lloyd 1936. III. 25. reggeli kiadás.

érintkezésbe ne lépett volna". (Kiemelés – P. P.) A konzultációs kötelezettségnek a dunai kérdésre történt konkretizálása a magyar fél javaslatára történt: ily módon is rögzíteni kívánta azokat a hűségnyilatkozatokat, amelyeket az osztrák politikusok számos alkalommal – legújabban éppen a római hármas csúcstalálkozón – megtettek, és amelyeknek mindig az volt a lényegük, hogy a kisantanttal semmiféle magyarellenes kombinációba nem mennek bele. Jóllehet Budapest – már előzetesen – Berlinnek világosan és őszintén tudtára adta, hogy a Rómában aláírandó új szöveg éle a csehszlovák és hasonló Dunamedencei tervek ellen irányoztatik, ott mégis gyanakvást váltott ki a konzultációs kötelezettség ily módon történt újrafogalmazása. Nyilván expanzív törekvéseik esetleges akadályaként latolgatták.

A III. számú kiegészítő jegyzőkönyv arról szólt, hogy az „állandó kölcsönös konzultatív szerv a három aláíró állam külügyminisztereiből fog állani . . . időszakonként és olyankor fog ülésezni, amikor azt a három kormány kívánatosnak tartja". E szöveg minden elemzés nélkül is jól mutatja az 1932 decemberében elhatározott kisantant állandó tanácsához való hasonlóságot.

Kemény vitákra került sor ellenben a bizalmasnak szánt – összesen három – pont tárgyában. Önmagában már az a magyar szándék, hogy nem publikálandó megállapodást is aláírjanak, okot adott az összecsapásra. Schuschnigg hosszasan fejtegette, hogy „titkos egyezmények megkötésétől Ausztria eddig következetesen tartózkodott, és ezt a praxist nem óhajtaná megváltoztatni a jelen esetben sem, annyival is kevésbé, mert a külfölddel szemben ezt az elvet nyomatékosan kiemelte". A bizalmas rész első és második pontja azt a célt szolgálta volna, hogy Ausztriának a német–olasz szférából való esetleges kiszakadási törekvése elé újabb gátat emeljenek. Ezért az osztrák kancellár e pontokat „egészen feleslegesnek" mondotta, azokban a hazájával szembeni „magyar bizalmatlanság kifejezését" látta. „Meglehetősen ingerült hangon kifejtette, hogy ezen két pontban lefektetett elvekhez az osztrák kormány a jövőben is ragaszkodni fog, de azoknak egy hivatalos okmányba való külön kiemelését teljesen feleslegesnek tartja." E vita a tanácskozásnak a második napján robbant ki. Ám a bizalmas rész harmadik pontjával szemben – amely, mint említettük, a németeknek és lengyeleknek a meghívásáról szólt – az osztrák külügyminiszter már az első napon bejelentette fenntartását. Ellenben konstruktívnak akart mutatkozni, és ezért kijelentette, hogy számukra e pont elfogadhatóbb lenne, „ha abban Németország és Lengyelország mellett Jugoszláviáról is említés tétetnék, és felvétetnék egy Ausztria függetlenségére és integritására vonatkozó passzus". A rendelkezésre álló források nem nyújtanak támpontot arra vonatkozólag, hogy a délszláv állam meghívásának eszméjéhez a magyar politikusok miképpen is viszonyultak. De megengedhetőnek véljük annak feltételezését, hogy ekkor már nem zárkóztak el attól, hogy a kisantantnak ezen tagja – amellyel a kiegyezést még leginkább el tudták képzelni – a tervezett blokkba bevonassék. Arra azonban, hogy Ausztria függetlenségére és integritására vonatkozó szakaszt illesszenek az okmányba – bár erről a vonatkozó magyar forrás nem tesz említést – bizonyos, hogy a magyar politikusok nem voltak hajlandóak. A két évvel korábbihoz viszonyítottan a nagy változás abban volt, hogy míg 1934-ben a kérdésre vonatkozó merev magyar ellenkezést az olaszok és az osztrákok együttesen iparkodtak megpuhítani, addig a magyarok most már Mussolini – lehet, hogy csupán hallgatólagos – támogatását élvezhették. A vita még harmadnap – azaz március 23-án – is folytatódott, és mivel nem tudtak a nem publikálandó résznek olyan tartalmat adni, amelyben meg-

egyeztek volna, Kánya feladta a küzdelmet, és azt javasolta, hogy hagyják el az egészet.[13]

Az iratok forgatása azt a benyomást kelti, hogy a tárgyalásoknak nem az olaszok, hanem – legfőképpen vitáikkal – a magyarok és az osztrákok voltak tevékenyebb résztvevői. Mint láttuk, Mussolini azonnal kész volt az „antantra" vonatkozó javaslatát elejteni, ő volt az, aki a bizalmas részt nem akarta bizalmasan kezelni, hanem közzétételét indítványozta, mondván: „nem lát semmiféle veszélyt abban, ha a világ megtudja, hogy mi a római paktum kiterjesztésénél elsősorban Németországra és Lengyelországra gondolunk." Vajon miért? A római hármas összejövetel nyélbe ütésével, a kiegészítő jegyzőkönyvek megkonstruálásával, a találkozó körül csapott nagy propagandazajjal Mussolini elérte célját. Ország-világ elé tárta, hogy a Duna-medencei befolyása nemhogy nem szűnt meg, hanem képes volt azt még tovább is mélyíteni. Ennél többet azonban – már csak azért is, mert külpolitikájának fő iránya erőteljes változásban volt – nem érhetett el: e tanácskozásoknak másodlagos jelentősége volt. Az osztrák függetlenségnek a németekkel szembeni erősítését már maga sem tűzte ki célul, hiszen ő volt az, aki már az év elején kész volt északi szomszédja jövőbeni szorosabb igazodását a német politikához elismerni. A hármas összejövetel napjaiban is az a dilemma nyomasztotta az olasz diktátort, hogy a francia–német antagonizmussal szemben milyen magatartást tanúsítson. Abban, hogy Hitler parancsot mert adni a demilitarizált rajnai övezet megszállására, döntő szerepet játszott a Mussolinitól kapott biztosíték, mely szerint a szerződésszegés miatt nem fog ellene fordulni. És jóllehet, március 7-e után a Duce nem lett hűtlen ígéretéhez, mégis az olasz magatartás „langyossága" Németországban – főleg a náci pártban – nagy elégedetlenséget váltott ki. Az olaszellenes hangulat éppen a római hármas összejövetel napjaiban tetőzött, mert március 19-én a Népszövetség Londonban ülésező tanácsa – Grandi londoni olasz nagykövet tevékeny közreműködésével – éles hangú határozatban bélyegezte meg Németország lépését. Mussolini ezért azon töprengett, hogy vagy Grandit kell dezavuálnia, vagy pedig a németeknek adott korábbi biztosítékát kell megszegnie. Végül – Grandi kímélésével is – lényegében az előbbit választotta, amennyiben a németek tudtára adta, hogy a tanácsi határozatnak nem tulajdonít jelentőséget.[14]

A római tanácskozások eredményével Gömbös és Kánya nagyon meg volt elégedve. A miniszterelnök – azon hírek után, amelyek Olaszországnak a nyugati hatalmak és Németország közötti ingadozásáról szóltak – „különös elégtétellel" tapasztalta, hogy a Duce a rajnai válság felszámolásában, de általában is 'abszolút baráti légkört' kíván Németországgal megteremteni. Mussolininek az ötös kombináció iránti – a korábbinál lényegesen nagyobb – megértése, másfelől az a nagy veszély, amit Németország március 7-i lépésével a fejére vont, azt a meggyőződést táplálta benne, és ezt Mackensennek nyomatékkal tudtára is adta, hogy a tengely tervét Hitler most már meg fogja valósítani.

[13] DIMK I. 70. sz. alatt közölt irat függeléke tartalmazza az aláírt kiegészítő jegyzőkönyveket; X 10.926. sz. doboz E 569607–08. Bülow 1936. III. 20-i feljegyzése, uo. H 040627–32.; uo. H 040646–49.; uo. H 040668. Hassell 1936. IV. 2-i jelentése;DIMK I. 70. sz.

[14] DIMK I. 70. sz.; *Ormos* 399–400 *Petersen* 471–474; X 10.925. sz. doboz H 040643–44. Renthe–Fink 1936. III. 31-i feljegyzése Sztójayval folytatott beszélgetéséről, K 74. I–1936–Berlin Sztójay III. 14-i számjeltávirata; a III. 19-i határozatra ld. *Ormos* 415–416 *Petersen* 478; Mussolini dilemmájára: Aloisi 1936. III. 21-i bejegyzés.

Kánya Hassell előtt a római megállapodások jelentőségét – nem csekély egyoldalúsággal – abban jelölte meg, hogy „egy Hodža vagy Tardieu-féle terv többé nem valósítható meg". Abban a külügyminiszternek minden bizonnyal igaza lehetett, hogy ez „német szempontból csak kielégítő eredmény lehet". Ha visszagondolunk arra, hogy Kánya az előző hónapokban nyugodt magabiztossággal figyelte az osztrák–csehszlovák közeledésről érkező értesüléseket, akkor arra kell következtetnünk, hogy a német nagykövet előtt inkább csak taktikai megfontolásból értékelte oly magasra a sikert. Hiszen még ha esetleg túl is becsülte valamelyest a római kiegészítő jegyzőkönyvek jelentőségét, azt aligha hihette komolyan, hogy a konföderációs elképzelések elé nem a rajnai zóna megszállása, hanem a hármas találkozó emelt áthághatatlan akadályt. Minthogy ellenben tisztában volt azzal, hogy a március 7-e óta eltelt rövid idő még korántsem tette visszafordíthatatlanná a német sikert – sok-sok német politikus szemében kiváltképpen nem –, és ezért azok változatlan gyanakvással figyelték a Duna-medence jövőjéről érkező híreket, akkor nem alaptalanul számíthatott arra, hogy az objektíve lehetségesnél többet sajtolhat ki az adottságokból. Konkrétabban szólván, az osztrák–német megegyezésre gondolt. Már idehaza Mackensen előtt ezt így fogalmazta meg: „mi most minden lehetőt megtettünk és nem eredmény nélkül az osztrák miniszteréknél, hogy a Berlinnel való kibékülést komoly megfontolás tárgyává tegyék. *Most a németeken a sor, hogy a jelenleg kedvező helyzetet kihasználva megfelelő előzékenységgel és reálpolitikai elgondolások alapján befejezzék azt, amit mi Rómában előkészítettünk.*" (Kiemelés – P. P.) E gondolatmenet nagy erővel idézi fel azt az utasítást, amelyet Kánya az 1933. júliusi magyar–osztrák tárgyalások nyomán Masirevichnek küldött. Mert a két gondolatsor ugyan szó szerinti olvasatban erősen különböző, ám tartalmilag azonos. „Nyomatékosan mutasson rá Nagyméltóságod arra – szólott Kánya utasítása akkoron – . . . . a magyar kormány elvárja Németországtól, hogy ezen feladatát (Ausztria távoltartását a francia blokktól – P. P.) nem fogja megnehezíteni, és hogy meggondolatlan lépésekkel nem fogja kétségbeesésbe kergetni Ausztriát és ezáltal a kisantant és Franciaország karjaiba. Különben magyar kormány nem vállal felelősséget a bekövetkezhető eseményekért." Az idézetek természetesen tükrözik azt a változást, amely Ausztria mozgáslehetőségének további szűkülésében bekövetkezett. Mondanivalónk szempontjából azonban annak számbavétele a lényeges, hogy az elmúlt közel három esztendő során Kánya nem értette meg: az osztrákok és a németek között nem lehetséges kiegyezés, az Anschluss pedig nem – mint képzelte – két testvérnemzet természetes és távolabbi idők eseményeként várható egyesüléseképpen, hanem a német fasizmus agressziójaként fog – nem is oly sokára – bekövetkezni. Pedig maga is jól tudta, hogy a március eleji újabb német agresszió után nagyon sokan – közöttük az osztrák politikusok is – úgy látták, hogy ezzel nemhogy nem zárult le az erőszakos német lépések sora, hanem az addigiak még keményebb csapás lehetőségét, immáron Ausztria leigázását alapozzák meg. Kánya ellenben – úgy véljük – ezeket az aggodalmakat a fenyegetettek túlzott félelmének fogta fel. Ő maga pedig hajlamos volt a problémát a német „megfelelő előzékenység" és „reálpolitikai elgondolások" hiányával, azaz egy rossz – de megváltoztatható – német politikai gyakorlattal magyarázni.[15]

*

[15] A Magyar Szemle 1936 márciusi számában *Ottlik György* az események menetét olyannak ítélte, amely a „látható és élénk politikai érintkezés ellenére" Berlin és Róma találkozását „való-

1936 első hónapjaiban politikai körökben Európa-szerte felmerült, hogy Németország felmondja a locarnói szerződést, a demilitarizált rajnai övezetet pedig megszállja. Ennek lehetőségére német részről is – ahol a francia–szovjet szerződést az 1925-ös paktum megsértéseként állították be – többször utaltak. Mégis a március 7-i esemény az óriási meglepetések erejével hatott, a legtöbb helyütt nagy zűrzavart, fejetlenséget keltett. A konsternációnak nemcsak az volt az oka, hogy konkrét elhatározásukat a németek az utolsó pillanatig el tudták rejteni, hanem sokkal inkább az a tény, hogy a náci birodalom ekkor még gyors ütemű fegyverkezése ellenére is – nem volt annyira erős, hogy egy esetleges francia ellenlépés esetén ne kellett volna visszavonulnia. Sztójay Döme január végén küldött jelentésében beszámolt arról, hogy értesülése szerint a – magyar politikusok előtt oly nagy befolyásúnak vélt – német tábornoki kar Blomberg hadügyminiszter elnökletével tartott tanácskozásán azt kívánta, a kormány a fegyvermentes övezet megszüntetését *diplomáciai úton* készítse elő, és állást foglalt az erőszakos megoldás ellen. Ilyenformán Kánya – annak ellenére is, hogy előzetes tudomása volt a birodalmi gyűlés március 7-re történt összehívásáról – szintén elképzelhetetlennek tartotta, hogy Hitler e lépésre rá meri szánni magát. A döntés horderejével ellenben pontosan tisztában volt, és ennek megfelelően – igen nagy kockázatával, be nem látható esetleges következményeivel számot vetve – az állásfoglalástól való tartózkodásra törekedett. Maugras budapesti francia követnek „a legnagyobb felháborodás hangján" előadott németellenes filippikájára válaszolván azt mondotta, hogy „a magyar kormánynak nincsen sem lehetősége, sem oka arra, hogy ebben az új francia–német viszályban állást foglaljon". A tartózkodó magatartásnak két okát említette fel. Egyrészt hivatkozott arra, hogy Magyarország nem tartozik a locarnói szerződést aláíró államok közé, másrészt pedig arra, hogy országa nem tagja a Népszövetség tanácsának, mely testületnek volt feladata a német lépésre történő válaszadás. A népszövetségi tanács összetételével kapcsolatban pedig Kánya metsző gúnnyal említette azt a francia politikát, amely e grémiumba „olyan világhatalmakat" választatott, mint például Portugália, Uruguay, Panama. „A magyar kormány egyetlen kívánsága – folytatta –, hogy a béke megóvassék, és hogy az arra hivatott hatalmak megtalálják a felmerült viszály megoldásának olyan módját, amely nem zúdít újabb fegyveres összeütközést az amúgy is olyan rendkívül nagy nehézségekkel küzdő Európára." E szép szavak, a béke megvédésének óhaja az adott helyzetben a német lépés legalizálásának kedvezett. Ezért a követ nem is volt tőle elragadtatva, és mindenképpen azon volt, hogy világosabb képet nyerjen a hivatalos állásfoglalásról. Ezért feltette a kérdést, hogy mi lesz a magyar álláspont, ha németellenes szankciók megszavazására kerül sor. Kánya erre nem kertelt, hanem azt felelte, ebben az esetben a magyar álláspont ugyanaz lesz, mint az Olaszország elleni szavazás alkalmával volt. Majd a követet Hitler

---

színűtlenné teszi". 283; X 10.925. sz. doboz H 040646–49.; DIMK I. 71. sz. napi jelentés Kánya és Hassell 1936. III. 24-i megbeszéléséről, DDF II. 1. kötet 523. sz. François–Poncet 1936. III. 28-i jelentése; DIMK I. 76. sz. napi jelentés Kánya és Mackensen 1936. III. 27-i eszmecseréjéről, K 63. 1933–20/7–1909. Kánya utasítása Masirevichnek 1933. VII. 11-én; „Hitler . . . március 7-i lépése – olvasható az osztrák politikusok március derekán tett budapesti látogatásáról szóló feljegyzésben – . . . Bécsben rendkívül nagy aggodalmat keltett. Attól tartanak, hogy a következő lépés, ha a németek a mostani válságon szerencsésen átesnek, Ausztria ellen fog irányulni." DIMK I. 62. sz. A római hármas találkozóra ld. még: *Kerekes* 195–198 *Kovács* 269 *Juhász* 168

őszintesége felől iparkodott meggyőzni, és azt tudakolta, hogy a franciák miért nem akarnak a náci vezérrel megegyezni. Maugras ekkor meglehetősen ügyetlen választ adott, azt állítván, hogy egy ilyen megegyezés Magyarország rovására történne, mert a Nyugaton biztonságba jutó Németország Kelet felé fordulna. A ferde választ Kánya még ferdébb felelettel toldotta meg, mondván, hogy ebben az esetben Franciaország Belgium elfoglalásával kárpótolná magát. (Maugras-t e kijelentés annyira felbosszantotta, hogy jelentésében Kányát olyannak minősítette, mint akinek Franciaországról szóló értesülései megragadtak a biarritzi találkozó* emlékeinél.) Mindezek után Kánya még azt is megjegyezte, hogy a német expanzió feltartóztatásának nem csupán Franciaország az egyetlen tényezője, hanem ott van még Olaszország és a Szovjetunió is. A követ joggal írhatta jelentésében, hogy a Szovjetuniónak a magyar függetlenség védőbástyájaként való említése nagyon váratlanul hangzott Kánya szájából. Valóban nem lehetett itt pillanatnyi ötletnél többről szó, amelynek ösztönzője a francia hatalom német expanziót gátló szerepét kisebbítő szándék lehetett.[16]

A hivatalos politika ugyan a pártatlanság látszatának megőrzésére törekedett – ebben az értelemben válaszolt Gömbös is március 11-én a Képviselő Házban egy interpellációra –, ám a sajtó zöme leplezetlenül juttatta kifejezésre a német lépés felett érzett örömöt. A prímet pedig éppen a kormánypárti Függetlenség és még inkább az Új Magyarság vitte, de – a Népszava és az Esti Kurir kivételével – a többi újság sem maradt el sokban mögötte. A nagy ujjongásnak – amely néhány napig tartott – a versailles-i és trianoni béke közötti szoros kapcsolat lehetett a spontán ösztönzője. A német lépés melletti nagy rokonszenvtüntetés csak arra volt alkalmas, hogy a francia politikai közvéleményben tovább szilárduljon a meggyőződés, mely szerint Magyarország teljesen Németország oldalán áll, a magyar ügyet a német aspirációktól nem lehet elválasztani. E rossz sajtópolitika kiváltotta „mérhetetlen felindultságban" fordult Bajcsy-Zsilinszky Endre március 12-én a régi baráthoz, Kozma Miklóshoz. Levelében azt kérdi „szabad-e nekünk a magunk sorsát illetőleg megszázszoroznunk a német vabankot s olyan tüntetőleg, olyan otromba egyoldalúsággal már előre odakötnünk magunkat egy végtelenül kétes kimenetelű ügyhöz anélkül, hogy legalább valami hátsó kijáratról gondoskodnánk az esetleges veszedelem idejére"? Emlékeztet arra, hogy a német orientáció egyszer már romba döntötte az országot. „És most – írja – ismét az egyetlen német kártyára tettük fel sorsunkat . . . Valósággal szégyenkezve olvastam, hogy mi, szegény kis nemzet, amely egy percig meg nem élhet, ha egyszer a »nagyok« brutalitását nem fékezi legalább valamennyire a nemzetközi jog: mi, egyes-egyedül a nagyvilágban, valósággal örömtüzeket gyújtunk a nemzetközi jog barbár fölrúgásán, amely lényegében ugyanaz, amivel

*Utalás III. Napóleon és Bismarck 1865. októberi találkozójára.

[16] *Ormos* 400, 395–404 *Petersen* 475 K 83. 1936 Sztójay III. 7-i jelentése, K 74. I–1936–Berlin Sztójay III. 7-i számjeltávirata, K 74. I–1936–Róma Villani III. 8-i számjeltávirata, K 74. I–1936–Párizs Khuen–Héderváry III. 8-i sürgönye, K 74. I–1936–London Masirevich III. 9-i számjeltávirata; K 83. 1936 Sztójay I. 31-i jelentése. *Ottlik György* márciusi szemléjében így írt; „Az angoloknál nem frázis, hogy ők a Rajnát tekintik ma határuknak. Aki a Rajnát megfenyegeti, (az) az ő lábukra is rálép . . . Nincs a legkisebb valószínűség sem arra, hogy Németország ezt a lépést megtegye". Magyar Szemle, 1936. III. 282–283; DDF II. 1. kötet 466. sz. Maugras 1936. III. 19-i jelentése, K 63. 1936–11/7–925. napi jelentés Kánya és Maugras III. 10-i találkozójáról. Ez utóbbiból – más lelőhelyről – idéz: *Ormos* 411

románok, csehek és szerbek napról napra tapodják a mi testvéreink hátán azt az amúgy is tökéletlen és fejletlen kisebbségi jogainkat." Levelében Bajcsy-Zsilinszky több ponton tévedett. Tévedett, amikor a Le Temps „valami egészen rendkívüli elszántság"-ot sugárzó cikkeiből egy engesztelhetetlen francia álláspontra következtetett. Az angol és a francia felfogás között jóval kisebb eltérést tételezett fel, mint amilyen a valóságban létezett. Hibásan vélte azt, hogy Párizs a német agresszió révén „könnyen építhet aranyhidat Olaszországnak a stresai frontba visszatérése számára". „Német végtelen butaság"-ot látott ott, ahol a valóságban kellő diplomáciai előkészítés és a dolgok lényegére az adott pillanatban helyesen tapintó intuitív meglátás volt. Ám mélységesen igaza volt abban, hogy a március 7-i esemény ünneplése politikai hiba volt, és – túlzásoktól nem mentes fogalmazásával együtt is – helyesen mutatott rá arra, hogy e hiba megszületésében bűnös a hivatalos politika, amely legális ellenzékét obskurus módszerekkel is bénította, a másik – az igazi – Magyarországot elhallgattatta.[17]

A Le Temps március 12-i külföldi sajtószemléjében valóban az állt, hogy a magyar közvélemény blokkot alkot Locarno elítélésében, ami – más szavakkal – azt is jelentette, hogy egységesen franciaellenes és németbarát. Ezt a beállítást egy héttel későbbi jelentésében maga a budapesti francia követ minősítette abszolút nem helyénvalónak. A miniszterelnökön és mamelukjain kívül – írta – sok ember van itt, akire a német fasizmus nem gyakorol vonzást, és akik nem váltak vakká azzal a veszéllyel szemben, amelyet egy gátjait felszakító Németország jelent. A sajtó érzékeltetett hangvétele mellett is azt lehetett tapasztalni, hogy az agresszió első hírei valóságos zűrzavart keltettek, amely akkor ült el, amikor ismertté vált a franciák egyértelmű támogatása helyett a francia–német viszályban inkább közvetíteni óhajtó angol magatartás.

A gyűlölt békerendszer újabb pillérének leomlása felett érzett örömbe a megsértett hatalmak esetleges kemény fellépése miatt aggodalom, a német magatartás következtében pedig üröm vegyült. Hitlernek ugyanis – bevált receptje szerint – gondja volt arra, hogy ellenfeleit megossza. Ezért a locarnói hatalmakhoz intézett március 7-i német memorandumban, valamint a Reichstag előtt elmondott beszédében Nyugaton újabb regionális, Keleten pedig – a lengyel–német megnemtámadási szerződéshez hasonló – kétoldalú szerződések megkötésére mutatott álnok hajlandóságot. Azért, hogy még jámborabbnak mutatkozzék, Hitler ráadásul Németországnak a Népszövetségbe történő visszatérését is kilátásba helyezte. Ilyenformán a magyar politika intézői előtt ismét felrémlett egy német–csehszlovák megnemtámadási szerződés veszedelme. A félelem komolyságát szemléletesen mutatja, hogy már néhány nappal később Kánya annak megtudakolására utasítja Sztójayt: vajon a német–csehszlovák szerződés is – a „tervezett" regionális paktumhoz hasonlóan – 25 esztendőre fog szólni, vagy pedig a német–lengyel szerződés mintájára 10 évre köttetik meg. Nem sokkal később Kánya újból sürgönyöz – most már a németek befolyásolásának szándékával – Berlinbe: nem lehetne-e a tervezett szerződést a szovjet–csehszlovák katonai megállapodás megtagadásától függővé tenni? Sztójay először Renthe-Finkkel, a Wilhelmstrasse egyik illetékes referensével beszélt az ügyről, aki még

[17] Napló 35. VI. kötet 263. Gömbös válasza 1936. III. 11-én Payr Hugó interpellációjára; K 429. Adatgyűjtemény 1936. I. Bajcsy-Zsilinszky III. 12-i levele; K 74. I–1936–Berlin Sztójay III. 12-i számjeltávirata, uo. III. 14-i sürgönye, K 74. I–1936–Róma Villani III. 13-i és 15-i számjeltávirata, K 74. I–1936–London Masirevich III. 14-i számjeltávirata, *Petersen* 471–474

meglehetősen tartózkodóan viselkedett, néhány nappal később Bülow államtitkár ellenben már magától – tehát a követ előzetes kérdése nélkül – arról beszélt, hogy a szerződés megkötésének előfeltételéül szabják a szovjet–csehszlovák megállapodás „katonai vonatkozásainak kiküszöbölésé"-t. A követ pedig minisztere számára azt a benyomását fogalmazta meg, mely szerint a németek a keleti szerződések megkötését különböző feltételektől fogják függővé tenni és „egyébként is (a) kérdés még igen messzefekvőnek tekinthető." E szavak – és talán még inkább annak tanulsága, hogy Hitler korábbi hasonló ajánlata is füstté oszlott – átmenetileg megnyugtatták Kányát: közel egy hónapig nem firtatta az ügyet.[18] Közben azonban az történt, hogy Ausztria április 1-én egyoldalú elhatározással ismét bevezette az általános katonai kötelezettséget, majd április 10-én a török kormány a Dardanellák demilitarizálásának megszüntetésére irányuló kérelmet intézett az 1923-as lausanne-i békeszerződést aláíró hatalmakhoz. Az új helyzet sajátosságai közé tartozott, hogy a kisantant csak formálisan fordult az osztrák kormány ellen, viszont minden figyelmét – és egyben tényleges fenyegetését – Magyarország felé irányította. Ausztriával szemben, amelynek sem területi, sem – a dél-tiroli kérdést kivéve – kisebbségvédelmi követelései nem voltak, ugyanakkor újrafelfegyverkezésének Németországgal szemben védekező célja is lehetett, elnézőbbek voltak. Ám attól tartottak, hogy az európai status quot morzsoló újabb lépések a magyar kormányt is lépésre bátorítják. Ekkorra a magyar álláspontban annyi változás valóban történt, hogy míg korábban egy dunai paktumot csak ismert feltételei* teljesítése esetén volt hajlandó *aláírni,* addig mostantól a tárgyalásokon való részvételének *előfeltételéül* katonai jogegyenlőségének elismerését kívánta. A kisantant preventív intézkedései – a csehszlovákok és a románok mozgósítottak is – újabb gyűlölethullámnak adott tápot. Mivelhogy pedig a Németország által felajánlott szerződések gondolata korántsem került le napirendről – ébren tartásáért a csehszlovák diplomácia is megtette a magáét, a németek pedig természetesen nem cáfoltak –, ezért Kánya az egy hónappal előbbinél lényegesen alaposabban kezdett foglalkozni a problémával. Április derekán – nagyjából a két évvel korábbi sémán mozgó – részletes utasítást küldött Sztójaynak. Így szó volt benne „a németek barátságába vetett hit" megrendüléséről, „szívósan tanúsított németbarát politikánk" – németek előtt is aligha hihető – bukásáról, a nyugati orientáció híveinek felülkerekedéséről. Könnyű belátni, hogy Kánya a külpolitikai irány megváltozásának lehetőségét ily éles vonásokkal taktikai megfontolásból rajzolta körül, ezt azonban azért tette, mert a német–csehszlovák megnemtámadási szerződés létrejöttétől komolyan tartott. Egy akkortájt készített feljegyzésében – többek között – e szavakat vetette papírra: „Tekintettel arra, hogy Németország a francia–szovjet egyezmény miatt mondta fel a

*Magyarország azt támasztotta feltételül, hogy az egyezmény aláírása révén helyzete ne váljon az addiginál kedvezőtlenebbé. Konkrétan ez azt jelentette, hogy nem hajlandó lemondani a békés revízió jelszaváról, tehát a Beneš által újból és újból felvetett trêve politique – politikai fegyverszünet – koncepciót elutasítja. Az említett alapállásból következett a katonai egyenjogúság elnyerésének az igénylése, azon lehetőséghez való ragaszkodás, hogy a szomszédos országokban élő magyarság helyzetének javítását szorgalmazhassák, valamint a kölcsönös segélynyújtás elvének az elutasítása.

[18] DDF II. 1. kötet 466. sz.; *Ormos* 405.; DIMK II. 5. sz. irat 10. sz. jegyzete, uo. 6. sz. irat 14. sz. jegyzete, X 10.926. sz. doboz E 569605–06. Renthe–Fink 1936. III. 16-i feljegyzése Sztójayval folytatott beszélgetéséről, DIMK II. 5. sz. Sztójay III. 16-i számjeltávirata ugyanerről, uo. 6. sz. Sztójay III. 21-i számjeltávirata Bülowval folytatott beszélgetéséről.

locarnói egyezményt, *logikusnak látszana,* hogy Csehszlovákiával, mely hasonló egyezményt kötött a szovjetekkel, csak abban az esetben kössön megnemtámadási szerződést, ha Prágától előzetesen kielégítő biztosítékot nyert." (Kiemelés – P. P.)[19]

A kiemelt rész azért tűnik számunkra lényegesnek, mert mintha arra utalna, hogy ekkortájt már Kánya – ha nem is felismerte, de – számításba vette, a nácik lépéseiben nem feltétlenül helyes logikát keresni. Annak idején a német–lengyel megnemtámadási szerződés egyáltalán nem volt „logikus". És általában is: a Népszövetség elhagyása, a katonai egyenjogúság egyoldalú deklarálása, a locarnói szerződés felmondása mind „logikusan" el nem képzelhető lépések voltak. Mindezek alapján korántsem volt ésszerűtlen a feltételezés, hogy Hitler a német–csehszlovák antagonizmus ellenére is hajlandó egy ilyen papírt aláírni. Kánya szemében e kombináció annál inkább elképzelhetőnek látszott, mert Németországnak – valóban megfigyelhető – Angliával való együttműködési készsége alapján számított arra, hogy Hitler London jóindulatának megőrzése végett hajlandó lesz esetleg „csehszlovák relációban engedményeket tenni és a kérdéses megnemtámadási szerződést megkötni". Ugyanakkor Kánya világosan láthatta, hogy a német politika a magyar érdekekkel szemben semmiféle részrehajlásra nem hajlandó. Plasztikusan megmutatkozott ez a németek által olyannyira szorgalmazott magyar–jugoszláv megbékélési kísérletekben is, amelyek 1935 végétől, 1936 elejétől szinte állandóan foglalkoztatták az érintett országok diplomáciáját. A Dísz tér azt szerette volna elérni, hogy a németek a közeledés érdekében gyakoroljanak nyomást Belgrádra, azok ellenben a pártatlan és mindenek felett álló közvetítő szerepköréből nem voltak hajlandók kilépni. Ezért nem lett volna sok értelme önmagában abba kapaszkodni, hogy a németek számos alkalommal biztosították a magyarokat a Csehszlovákiával szembeni érdekazonosságról. Más garancia után kellett nézni.[20]

[19] DIMK I. 79. sz. irat 93. sz. jegyzete, DIMK II. 15. sz. irat 36. sz. jegyzete; K 63. 1936–11/7–1144(1379) napi jelentés Kánya és Maugras IV. 7-i beszélgetéséről, DIMK II. 10. sz. Wettstein IV. 6-i jelentése, uo. 12. sz. az előbbi IV. 9-i jelentése, DIMK I. 79. sz. napi jelentés Kánya és Kobr IV. 3-i találkozójáról, uo. 84. sz. Apor IV. 6-i utasítása Wettsteinnek, K 74. I–1936–London Masirevich IV. 2-i számjeltávirata, K 74. I–1936–Bukarest Bárdossy IV. 3-i, 4-i és 6-i számjeltávirata; DIMK II. 16. sz. Kánya 1936. áprilisi – keltezési nap feltüntetése nélküli – beszélgetés-tervezete a lengyel miniszterelnökkel folytatandó tárgyaláshoz, uo. 25. sz. Kánya VI. 25-i utasítása a római követnek; *Ádám* 112–113; DIMK I. 87. sz. Kánya IV. 15-i utasítása Sztójaynak. Részletesen idéz belőle: *Ádám* 109–110; DIMK II. 16. sz.

[20] DIMK II. 38. sz. Hory András – ekkor varsói követ – 1936. IX. 24-i jelentése. A magyar–jugoszláv kiegyezési törekvésekre: K 83. 1936 Sztójay I. 27-i jelentése, amelyben megemlíti, hogy –, Kányától nyert szóbeli utasítás alapján – Göringnek megmondta: „mi nem a német kormány kimondott közvetítését óhajtjuk, hanem célszerűbbnek vélnénk, ha befolyását a jugoszláv kormányra oly irányban érvényesítené, hogy az megértőbb legyen a magyar kívánságokkal szemben, különösen a kisebbségi kérdésben." X 10.926. sz. doboz E 569565–71. Mackensen 1936. I. 28-i jelentése, K. 83. 1936. Sztójay II. 6-i jelentése, ADAP C IV/2. kötet 550. sz. Renthe–Fink 1936. II. 8-i feljegyzése, X 10.926. sz. doboz E 569575–76. Mackensen II. 17-i jelentése, uo. E 569587–88. uő. II. 21-i beszámolója, K 83. 1936 Sztójay III. 6-i jelentése, X 10.926. sz. doboz E 569594. Neurath III. 10-i feljegyzése, uo. E 569597–604. Bülow III. 10-i feljegyzése, DIMK II. 3. sz. Sztójay III. 14-i számjeltávirata, uo. 4. sz. Kánya utasítása ugyanaznap Sztójaynak, K 83–1936 Sztójay III. 16-i jelentése, X 10.926. sz. doboz E 569607–608. Bülow III. 20-i feljegyzése, uo. E 569609–10. Heeren III. 24-i jelentése, DIMK II. 7. sz. Alth III. 31-i jelentése.

Sztójaynak küldött – imént említett – április 15-i utasításában Kánya három módon látta elképzelhetőnek egy Berlin–Prága közötti megállapodás káros kihatásainak semlegesítését. Első helyen Németországnak a római jegyzőkönyvekhez történő csatlakozását említi. Másodikként egy – konzultatív egyezménnyel kiegészített – magyar–német barátsági szerződést lát elképzelhetőnek, „mely természetesen nem irányulna a két állam jelenlegi barátai egyike ellen sem és a konzultatív egyezményt a Magyarországot és Németországot közösen érdeklő ügyekre mondaná ki". Ha Berlin egyik javaslatot sem fogadná el „és arra sem volna hajlandó, hogy maga tegyen a súlyossá vált helyzet orvoslására javaslatot, talán meg lehetne kísérelni egy barátságszerződés megkötését, amelyet Németország kezdeményezne".

Sztójay ekkortájt Budapesten tartózkodott, ezért – az utasítást végrehajtandó – csak 25-én tudott Bülowval tárgyalni. A közbülső időben Mackensen Kányánál járt, hogy a lengyel miniszterelnök közeli budapesti látogatásáról érdeklődjön. A külügyminiszter felhasználta az alkalmat, hogy a megnemtámadási szerződés tervével kapcsolatos – április 15-i utasításában részletezett – aggályait, majd annak kapcsán a német külpolitikával szembeni keserű elégedetlenségét, meglehetősen éles szavakkal, kifejezésre juttassa. „Hangsúlyoztam – olvasható a feljegyzésében –, hogy soha nem voltam barátja a magyar–német barátság kifelé való erős hangoztatásának, mégis azt hiszem, hogy Németország tartózkodó magatartása velünk szemben már túllépi a megengedhető határokat. Állandóan fáradozunk már évek óta azon, hogy az osztrákokat közelebb hozzuk a németekhez, de Berlinben ezen a téren mindig csak visszautasító vagy kitérő válaszokat kaptunk.

A magyarországi német kisebbségek bujtogatása most sem szűnt meg!" Utalt a márciusi római találkozóra, ahol Magyarország ismét síkra szállt Németországnak a felvétele érdekében. „Németország . . . mindezt hideg közönnyel fogadja, és barátságos magatartásunkra azzal válaszol, hogy Prágával, mindennemű magyarellenes kampány központjával, hosszú időre normális viszonyt akar létesíteni."

Sztójay az utasítást sokkal nyugodtabban, ugyanakkor minden részletére kiterjedően – a vonatkozó német forrás szerint nem mindig világos okfejtéssel – hajtotta végre. Bülow államtitkárt a magyar kezdeményezés váratlanul érte, ezért nem is adott egyértelmű, végleges feleletet. A magyar propozíciókat inkább csak tudomásul vette; ígérte, hogy azokat Neurathtal megbeszéli. Ám – legalábbis a követ jelentése szerint – a maga részéről *„diszkutábiliseknek"* minősítette. Mindenesetre, amit az egész hitleri „béketervről" elmondott, az szinte szuggerálta a megnyugvást. „. . . már a nyugati vonalon egész tömege fog felmerülni a jogi kérdéseknek, ami által az esetleges tárgyalások el fognak húzódni a végtelenségbe, a keleti paktumoknál pedig, különösen Csehszlovákia tekintetében, még ennél is több akadály lesz. Itt először is . . . a cseh–orosz paktum katonai vonatkozásainak hatálytalanítását fogják . . . követelni, ami . . . cseh részről alig lesz elfogadható." Az egész német ajánlat komolytalan voltát még egyértelműbben elárulta, amikor a szerződés időtartamát – szóljon az 10, 15, 50 vagy akár 100 esztendőre is – „teljesen irreleváns"-nak mondotta. Bülow ellenben még így is okot hagyott a bizalmatlanságra. Egyrészt azzal, hogy – éppen az időtartammal kapcsolatos – hangsúlytalan megjegyzése szerint egy ilyen megállapodásra rákényszerülhetnek. Ezentúl a gyanakvásra – paradox módon – az államtitkár éppen előzékenységével is alapot teremthetett. Hiszen „diszkutábiliseknek" mondotta a magyar javaslatokat, amikor a magyar diplomaták tisztában

voltak azzal, hogy a nemetek nem hívei a „paktomániának". Ha tehát ezen alapállás mellett a Wilhelmstrasse a magyar kezdeményezés elől nem zárkózik el, hanem arról hajlandó tárgyalni, akkor ez joggal kelthette a gyanút, hogy a tervezett egyezményeknek reálisabb a jövője, mint azt Bülow állította.[21]

Más okát nem leljük annak, hogy Sztójay – egy másik téma kapcsán – találkozót kért Neurathtól, és ismét szóba hozta az egész ügyet. A követ fellépése váratlanul és – ennek megfelelően – kellemetlenül is érintette a német diplomácia irányítóit. (Azok ugyanis ekkor még nem voltak birtokában Mackensen helyzetjelentésének, akit az április 25-i Bülow–Sztójay beszélgetés nyomán jelentéstételre szólítottak fel.) Miután a követ határozottan kijelentette, hogy külügyminisztere utasítására cselekszik, Neurath teketória nélkül megmondta, barátsági és konzultációs paktum megkötéséről jelenleg nem lehet szó, mert az szükségtelen módon a nyugati hatalmak és a kisantant frontját erősítené, és nem a Kánya szeme előtt lebegő célt – a magyar kormány tekintélyének növelését – szolgálná. A pirula keserűségét csak annyiban enyhítette, hogy magát az elképzelést egy későbbi adott pillanatban „talán" hasznosnak minősítette, de – húzta alá ismételten – a jelenlegi időpont nem alkalmas. Ezután Németországnak a római jegyzőkönyvekhez történő csatlakozásáról is kendőzetlenül nemlegesen nyilatkozott. Először is – felfedvén, mennyire nem felejtették el – utalt arra, hogy annak idején ez az egyezmény Németország-ellenes éllel jött létre. Majd fő szempontként az angol–olasz viszony feszültségére célzott: a belépést Anglia Olaszország melletti állásfoglalásként értelmezné. A lényeget ellenben minden bizonnyal akkor mondta ki, amikor megjegyezte, hogy semmiféle érdeket nem lát, ami Berlint a csatlakozásra ösztönözné. Végül – látszólag mellékes okként, ám a valóságban nagyon is lényeges összetevőként – a német–osztrák kapcsolatok rendezetlenségében rejlő akadályról beszélt. Sztójay erre – nem csekély naivitással – elmondta, hogy Kányát javaslatára éppen az a felismerés késztette, mely szerint a német–osztrák megértést a római paktum keretében könnyebben lehetne elérni. A németek invitálásának 2 év óta ez volt magyar részről az egyik motívuma. Ennek révén valóban nem lett volna irreális a remény, hogy az osztrák függetlenséget – természetesen a Gömbös által elképzelt „olasz–német–magyar gondolatkörben" – konzerválni lehet. A németek ellenben – azon túl, hogy nem látták érdekükben állónak – pontosan ezért sem akartak belépni. Nyilván felismerték, hogy csatlakozásuk éppen déli szomszédjukkal szembeni fő törekvésüket – a bekebelezést – akadályozta volna. Ezért ragaszkodik Neurath ekkor is a német–osztrák viszony *előzetes* rendezéséhez: világosabban szólván az osztrákok alárendeléséhez.[22]

A merev német elutasításnak Budapesten le kellett vonni a következményét: az elkövetkezőkben nem tesznek újabb paktumjavaslatot.

Ezek a tárgyalások különben összefonódtak annak a kipuhatolásával is, hogy milyen német támogatásra számíthat Magyarország abban az esetben, ha katonai egyenjogúságát

[21] DIMK I. 87. sz.; uo. 90. sz. napi jelentés Kánya és Mackensen 1936. IV. 21-i beszélgetéséről; DIMK II. 18. sz. Sztójay IV. 30-i jelentése, X 10.925. sz. doboz H 040677–83. Renthe–Fink IV. 30-i feljegyzése.

[22] X 10.933. sz. doboz E 673483. Renthe–Fink levele Mackensenhez 1936. IV. 30-án, uo. E 673496–98. Mackensen V. 5-i válasza, uo. E 673494. Renthe–Fink újabb levele V. 7-én a budapesti követhez, uo. E 673484–87. Neurath V. 4-i feljegyzése Sztójayval folytatott beszélgetéséről, DIMK II. 19. sz. Sztójay V. 4-i jelentése, Wilhelmstrasse 52. sz Mackensen V. 12-i jelentése.

deklarálja. Bülow, majd Neurath is kifejezte azt a német készséget, hogy egy ilyen magyar lépést erkölcsi támogatásban hajlandók részesíteni. Ellenben – a német források szerint az államtitkár némileg finomabban, a külügyminiszter nyersebben, Sztójay jelentései szerint egyforma határozottsággal – támogatásukat feltételhez kötötték. Azt kívánták, hogy az időpontot a magyar kormány előzetesen velük beszélje meg. Jóllehet, Németország saját érdekei szem előtt tartása miatt természetes volt ez az igény, és így – az adott körülmények között – nem lehetett kimondott célja a magyar kormány cselekvési szabadságának korlátozása, objektíve mégsem jelentett mást. Következőleg megvalósulása a német érdekeknek történő alárendelődést jelentette volna. Ráadásul a kilátásba helyezett erkölcsi támogatás módjának a homályban hagyása is inkább kevesebbre, mint többre engedett következtetni. Így természetesen a német álláspontól Budapesten nem voltak elragadtatva. De nem tehettek semmit. Franciaország részéről semmiféle bátorítást nem kaphattak, a francia követ csupán avval érvelt, hogy „fölösleges is volna részünkről a kérdést bolygatni, amikor a valóságban úgyis azt tesszük, amit akarunk". A kisantant álláspontja nem hagyott semmi kétséget. Olaszország és Lengyelország részéről ugyan feltétel nélküli politikai támogatásra lehetett számítani, ez azonban nem jelenthetett kellő garanciát. Szeptemberre azért olyan állásfoglalás formálódott ki, hogy a Népszövetségben deklaráltassék az ország katonai egyenjogúsága. Ily módon lehetett volna, talán, az egyoldalú elhatározás negatív hatását elviselhető szintre szállítani. Az olaszok e tervhez először nagy garral hozzájárultak, néhány nappal később ellenben – feltehetőleg német közbelépésre – visszakoztak. Így ez az elképzelés is kudarcot vallott. Ennek nyomán kezdődnek meg majd a magyar–kisantant tárgyalások, amelyek 2 esztendővel később, 1938 augusztusában a bledi megállapodáshoz vezetnek.[23]

1936. július 11-én a nemzetközi közvélemény legnagyobb meglepetésére Berlin és Bécs között szerződés jött létre a német–osztrák viszony rendezéséről. A kiadott közös közlemény szerint Németország elismeri Ausztria teljes függetlenségét, a szerződő felek ígérték, hogy nem avatkoznak egymás belügyeibe. Ausztria vállalta, külpolitikáját annak szellemében irányítja, hogy német állam, ellenben ez nem sértheti a római jegyzőkönyvek-

[23] X 10.925. sz. doboz H 040677–83., uo. 10.933. sz. doboz E 673484–87., DIMK II. 18., 19. sz. Sztójay április 30-i jelentésében azt írja, hogy Bülow „a támogatás formáját illetőleg nem tudott véglegeset mondani, de úgy látom, legalábbis a Diplomatisch-Politische Korrespondenzban (a Wilhelmstrasse hivatalos lapja – P. P.) való konkrét állásfoglalás jöhetne tekintetbe". E fogalmazás elleplezi azt a tényt, hogy a németek a támogatásnak még ezt az enyhe formáját sem maguk ígérték, hanem azt csak Sztójay javasolta. Ld. erre Bülow V. 29-i feljegyzését a magyar követtel folytatott beszélgetéséről. PA AA Pol. Abt. IV. Magyarország általános külpolitikája E 013967. Miután Kánya Sztójayn keresztül elégedetlenségét juttatta kifejezésre, a németek valamivel előzékenyebbé váltak. Neurath VI. 30-án Sztójaynak azt ígérte, hogy támogatásuk nem fog egy cikkre szorítkozni – ugyanakkor természetesen a támogatás mértékét a körülményektől tette függővé –, sőt azt is elismerte, hogy az időpontot a magyar kormánynak kell meghatároznia. Csupán arról beszélt, hogy nagyon hasznos lenne, ha a magyar kormány elhatározásáról Berlint előzetesen tájékoztatná. Uo. 421003–05. Woermann VII. 2-i tájékoztatója a római, párizsi, londoni és varsói nagykövetségnek, valamint a bécsi, belgrádi, bukaresti és prágai követségnek. K 63. 1936–11/7. 1144 napi jelentés Apor és Maugras IV. 2-i beszélgetéséről, DIMK II. 15. sz. Somkuthy vezérkari főnök átirata Kányának IV. 23-án, uo. 33. sz. Villani IX. 12-i jelentése, uo. 34. sz. Villani IX. 15-i jelentése, *Ádám* 113–115, 128–129.

ben foglalt kötelezettségeit. A kapcsolatok további rendezése végett a jövőben számos részletintézkedést foganatosítanak. Formailag az egyezmény Schuschnigg diadalát hozta, az engedékenységre Hitlert – feltehetőleg a Wilhelmstrasse hosszadalmas unszolására – a március 7-i lépés kedvezőtlen külföldi visszhangjának enyhítése késztette. Mégis talán éppen a legutóbbi német szerződésszegés friss emléke a megfigyelők nagy többsége számára azt sugallta, hogy a fasiszta Németország újabb álnok sakkhúzásának a tanúi, a nácik „az Ausztriával létesülő normális viszonyt arra fogják felhasználni, hogy befolyásukat érvényesítsék, és belpolitikailag a jelenlegi kormánynak nehézségeket támasszanak". A legtöbben ennél is borúlátóbbak voltak, mert arra gondoltak, hogy az egyezmény nemhogy az Anschlussnak vetne gátat, hanem inkább megnyitja az osztrák köztársaság Birodalomba történő „lassú gazdasági, szellemi és végül politikai felszívásá"-nak a lehetőségét.[24]

Magyarországon számottevően más volt a helyzet. A kormányzatnak az ellenforradalmi rendszerbe betagolódott ellenzéke – tehát lényegében az egész legális ellenzéki tábor – a hivatalos külpolitika bírálataként gyakorta hivatkozott korábban arra, hogy a Berlin–Róma tengely létrejöttére reálisan nem lehet számítani, az osztrák kérdés áthághatatlan falat emel a két főváros közé. Most ezek a hangok elnémultak. A nyár folyamán az ellenzék olyan neves képviselői, mint Zichy János, Ernst Sándor, sőt Eckhardt Tibor és még Bethlen István is, cikkeikben és beszédeikben egyetértésüket fejezték ki a kormány külpolitikai vonalvezetése iránt. Eckhardt például a kisgazdapárt országos nagyválasztmányának ülésén augusztus derekán a július 11-i szerződést úgy aposztrofálta, mint amelynek alapján a német–osztrák viszonyban őszinte és békés együttműködésre nyílt lehetőség. A pángermán veszélyre figyelmeztető korábbi számos nyilatkozatát feledtetve pedig kijelentette, hogy többé már nem helyes Magyarországon német veszélyről beszélni. A Gömbös-csoport természetesen kapva kapott a kínálkozó lehetőségen, és azt a bukásban levő miniszterelnök helyzetének erősítésére iparkodott felhasználni.

A hivatalos külpolitika közvetlen irányítója, a külügyminiszter felemás helyzetbe került. A július 11-i eseményt megkönnyebbüléssel fogadta, mert megszabadult a korábbi évek gondjától, amikor tojástáncot kellett járnia Berlin és Róma között. Amikor nem ritkán attól kellett tartania, hogy az olaszok az osztrák függetlenség garantálására kényszerítik, amibe – a németek miatt – semmiképpen sem mehetett bele. Másfelől nem csekély ingerültséggel, rosszkedvűen figyelte a közvélemény – manipulált – szertelen lelkesedését, amely tovább apasztotta annak a nemzetközi erőviszonyok reális felmérése iránti – különben sem túltengő – fogékonyságát. E politikai közvélemény most úgy hitte, hogy nem szabad késlekedni, követni kell a németek, az osztrákok, a törökök példáját, és nyomást gyakorolt ennek érdekében. Kánya ellenben jól tudta, hogy e lépést nem szabad megkockáztatni. Ő volt az, aki 1933-ban Gömböst a németországi útra ösztönözte. Kánya

[24] *Kerekes* 205, 198–209 A július 11-i egyezmény létrejöttére, előtörténetére ld. részletesebben: Das Juliabkommen von 1936. Vorgeschichte, Hintergründe und Folgen. Protokoll des Symposiums in Wien am 10. und 11. 6. 1976. (Hrsg. von Ludwig Jedlicka und Rudolf Neck) Bécs, 1977.; DIMK I. 140. sz. Villani 1936. VII. 21-i jelentése, uo. 156. sz. napi jelentés Neurath és Kánya 1936. IX. 20-i megbeszéléséről, uo. 147. sz. Balásy washingtoni ideiglenes ügyvivő 1936. VII. 31-i jelentése. Az egyezmény visszhangjára ld. még uo. 128., 129., 130., 131., 132., 133., 134., 137., 138., 139., 144., 145. sz.

irányításával történt a német orientáció elmélyülése, és ő volt az, aki vállalkozott az akrobatamutatványokra annak érdekében, hogy a németek jövőbeni támogatásának lehetőségét az olasz orientáció fenntartásával, az osztrák függetlenség mérsékelt védelmezésével ne veszítsék el. És mégis, amikor a tengely körvonalai mind láthatóbban kezdtek kirajzolódni, amikor a német–osztrák megállapodás látványos eseménnyé vált ebben a folyamatban, akkor az öreg diplomata egyre töprengőbbé, gondterheltebbé, kesernyésebbé vált. Vajon miért? Teljesen biztos feleletet nem tudunk adni. A kínálkozó válasz egyik összetevőjét a lezajló társadalmi folyamatokban kereshetjük. Kánya koncepciója is a német–olasz–osztrák–magyar összefogás eszméjére épült. Időközben viszont mind egyértelműbbé vált, hogy – a korábbi várakozásokkal szemben – Hitler bukásával nem lehet számolni; a fasiszta diktatúra a társadalom minden pórusát lassan átitatta. Olaszországban a diktatúra tovább erősödött, Mussolini ezekben az években éri el hatalmának és népszerűségének csúcspontját. Ausztria a „konkurrens fasizmus" eszközével iparkodott Németország szorításából menekülni, Magyarországon pedig az 1935-ös választások sikerei alapján Gömbös tesz kísérletet elképzelései megvalósítására. A négyes kombinációba bevonni tervezett Lengyelországban is a fasizmus számos jegye figyelhető meg. Ilyenformán e blokk kialakulását illetően lehetett kétségeket táplálni, ám afelől, hogy létrejötte egy hatalmi-politikai szövetkezésnél jóval többet, mert a tekintélyelvű – tehát fasiszta – államok tömbjét fogja jelenteni, afelől már jóval kevesebb lehetett a kétely. Ez pedig a konzervatív beállítottságú külügyminiszter számára cseppet sem volt lelkesítő perspektíva.[25]

A külügyi apparátusnak a július 11-i szerződés nemzetközi megítéléséről befutó számos jelentése alapján – vagy talán anélkül is – Kánya tisztába jött azzal, hogy e szerződés az Anschluss veszélyét csupán elodázta, de el nem hárította. A szerződés létrejötte után néhány nappal a jugoszláv követnek azt mondta, hogy a megállapodás révén „az annyit hánytorgatott német veszély legalább *egyelőre* el van hárítva". A londoni követnek küldött utasításában azt írja, hogy „mindenkinek, aki érdeklődéssel viseltetik az osztrák kérdés iránt, örülnie kell (a) megegyezésnek, mely Anschlusst vagy hasonló komplikációt *egyelőre* kizár". (Kiemelések – P. P.) Ezek mögött a kijelentések mögött már nem csupán az a régi keletű – és sokak által vallott – meggyőződés húzódik meg, amely szerint Ausztria Németországhoz az idők múlásával törvényszerűen csatlakozni fog, hanem sokkal inkább az a felismerés, hogy ez nem a természetes fejlődés során, hanem akkor történik majd meg, amikor a náci birodalom már elég erősnek érzi magát, a végrehajtás módjának pedig már semmi köze nem lesz a szó eredeti jelentéséhez, hanem betagolást, leigázást jelent majd. Márpedig, ha erre kerül sor, akkor a tömb nem a számba jövő államok szövetkezése, hanem Néemtországnak történő alárendelődés útján születik meg. Gömbös – a jelek szerint – erre a veszélyre nem volt fogékony, mert a közös világnézetben az egyenrangú együttműködés biztosítékát látta. Kánya ellenben jobboldali konzervatív beállítottságú volt, és ilyen módon tisztánlátását a világnézeti alapállás nem

[25] DDF II. 3. kötet 233. sz. Maugras 1936. IX. 4-i jelentése, PA AA Pol. Abt. IV. kisantant 1. kötet szn. Mackensen 1936. VIII. 5-i jelentése, Wilhelmstrasse 57. sz. Mackensen 1936. VIII. 25-i jelentése, PA AA Pol. Abt. IV. kisantant 1. kötet szn. Mackensen 1936. VIII. 25-i jelentése. (Nem azonos az előbbivel, ezen a napon a követ két jelentést küldött a Külügyi Hivatalnak.) *Ormos–Incze* 182–184 *Kis* 205–206, 249–250 *Kerekes* 74–78 *Kónya* 137–141, 169–185 *Ormos-Incze* 175

homályosította el, hanem – egy pontig legalábbis – előmozdította. A magyar–német kapcsolatok alakulása – ebben az összefüggésben szemlélve – még több aggodalomra adott okot. Gazdasági téren azt lehetett tapasztalni, hogy a németek az 1934-es szerződésben megállapított ártámogatás csökkentésére, illetve megszüntetésére törekszenek; iparcikkek behozatalát a magyar érdekek rovására erőltetik, a mezőgazdasági termények kiviteli szerkezetét hasonlóképpen az egyoldalú szempontjaiknak megfelelően akarják alakítani. A hazai német kisebbség bujtogatását – szemforgató ígéreteik ellenére – nem szüntették be. Basch Ferencnek a magyar nemzet gyalázása címén történt elítélése kiváltotta nagy felháborodás arra mutatott, hogy Németország nem fogja hagyni a magyarországi német kisebbség ügyeinek szuverén módon történő rendezését. Szeptember végén Neurath – magyarországi látogatása során – Kánya előtt, miután „a német–magyar viszony melegségéről igen határozottan nyilatkozott", maga hozta szőnyegre a kérdést. Önmagában e tény is – nemkülönben a német diplomata fenyegető hangvétele – megmutatja a változást, amely a magyar–német viszonyban az elmúlt esztendők során, a német pozíciók megerősödése révén bekövetkezett. 1933 nyarán Bleyer Jakab figyelmét még arra hívják fel, hogy a kisebbségi kérdést alá kell rendelni a két ország általános viszonyának, a kisebbség érdekében nem hajlandóak nyomást gyakorolni Budapestre. 1934 februárjában Gömbös levelet intézett Hitlerhez a kisebbség ügyében. Írására ellenben – amelyben határozottan leszögezte, hogy a rendezést magyar belpolitikai problémának tartja, amelybe külső tényező nem szólhat bele – nem kapott választ. Mert felfogásával a kancellár alapvetően nem értett egyet, ellentétes véleményét pedig nem tartotta taktikusnak írásba adni. Most viszont Neurath – akinek „minden szavából kiérezhető volt, hogy Hitler személyes utasítására beszél" – „meglehetősen komoly hangon arra figyelmeztetett, hogy amennyiben még soká rendezetlen marad (ti. a kisebbségi kérdés – P. P.), és bizonyos német kívánságok nem lesznek honorálva, Berlin és Budapest között elkerülhetetlenül elhidegülés állana be".[26]

A magyar külpolitika kisantant-országokkal szembeni német támogatása terén sem javult, hanem inkább romlott a helyzet. Neurath azzal, hogy „a prágai politikáról egyáltalában nagyon lekicsinylőleg nyilatkozott, és Csehszlovákiát egy lehetetlen tákolmánynak minősítette", tartalmilag nem közölt semmi újat, inkább csupán a német–csehszlovák megnemtámadási szerződés terve okozta rossz hatást kísérelhette meg ekképpen is enyhíteni. Ellenben – ámbátor Hitler már 1933-ban leszögezte egy Csehszlovákia elleni közös német–magyar fellépés jövőbeni lehetőségét, 1936-ban pedig már a német kormány hajlandónak mutatkozott a „Csehszlovákia elleni közös eljárás"-ra vonatkozó tárgyalások felvételére – Neurath, Kánya „több hozzá intézett szuggesztív kérdése"

[26] DIMK I. 135. sz. napi jelentés Kánya és Vukčević 1936. VII. 16-i megbeszéléséről, uo. 136. sz. Kánya számjelutasítása Masirevichnek 1936. VII. 17-én; uo. 90. sz. napi jelentés Kánya és Mackensen 1936. IV. 21-i tárgyalásáról, *Berend–Ránki* 135–136 *Szuhay* 145–153; *Tilkovszky* 78. 13–14, DIMK I. 156. sz., PA AA Pol. Abt. IV. magyar–német kapcsolatok 420923–25. Neurath 1936. IX. 25-i feljegyzése magyarországi látogatásáról. A külügyminiszter abban összegezte magyarországi benyomásait, hogy összes tárgyalópartnere meglehetősen szűkkeblű felfogást tanúsított a magyarországi kisebbségekkel szembeni bánásmódot illetően, ellenben rendkívül érzékenynek mutatkoztak a határon túli magyarság sorsa iránt. Wilhelmstrasse 12. sz. Roediger 1933. VIII. 11-i utasítása a budapesti követségnek, uo. 19. sz. Gömbös 1934. II. 14-i levele Hitlerhez, uo. 22. sz. Hitler 1934. márciusi (közelebbi dátum nélküli) választervezete Gömbösnek.

ellenére is, kitérően viselkedett. Annál aktívabb volt a Jugoszláviához való közeledés dolgában. „Neurath báró folytonos unszolására végre azt válaszoltam – jegyzi fel Kánya –, hogy nálunk ... megvan a legjobb akarat, de az (ti. a közeledés – P. P.) természetesen csak kölcsönösség alapján jöhet létre." Később – a magyar külpolitika általános vonalvezetéséről beszélvén – Kánya visszatért a kérdésre, és így fogalmazott: „mi *érdekeink megsértése nélkül* és a lehetőségek határain belül hajlandók vagyunk nagyhatalmi barátaink tanácsait követni annál is inkább, mert valószínűleg ezekkel fogunk az eljövendő háborúban együtt harcolni. Ezzel szemben *elvárhatjuk* azonban, hogy *ők Belgrádra éppen olyan nyomást gyakoroljanak, mint ezt Budapesttel állandóan teszik.*" (Kiemelések – P. P.) A külügyminiszter ez alkalommal jóval készségesebb tónusban fogalmaz, tartalmilag mégsem tesz semmiféle engedményt. Hiszen az érdekek sértetlenségének feltétele nem jelenthet mást, mint az integritás elvéhez való ragaszkodást, amelynek elejtését a jugoszlávok feltételként szabták. Kánya szavai, a németekkel szembeni „elvárásának" megfogalmazása ugyanakkor a magyar pozícióknak e kérdésben is kedvezőtlenebbé válásáról tudósítanak. Hiszen január elején még – mint említettük – lényegében azt kérik, hogy Berlin a magyar oldalra állva segítsen a délszláv szomszéddal való viszony rendezésében, most ellenben már azt kell kérnie, hogy a németek „Belgrádra éppen olyan nyomást gyakoroljanak, mint ezt Budapesttel állandóan teszik".[27]

A július 11-i német–osztrák egyezmény lehetőséget nyújtott arra, hogy Horthy az osztrák kormány helyzetének gyengítése nélkül felkereshesse Hitlert. A kancellár korábban már több ízben invitálta a kormányzót meglátogatására. Most, az egyezmény megkötése után szinte azonnal, Kánya arra utasította a berlini követet, hogy – Blomberg közvetítésével – puhatolóddzon ez ügyben Hitlernél. A felkérésnek a hadügyminiszter lelkesen tett eleget, a Führer pedig „a legnagyobb örömmel fogadta" Horthy látogatási szándékát. A németek úgy tervezték, hogy az összejövetelre titokban kerül sor. Magyar részről ellenben csupán az utazás szándékát akarták titkolni, ám feltétlenül ragaszkodtak ahhoz, hogy magáról a látogatásról – amely egy zergevadászat keretében terveztetett meg – a közvéleményt kommüniké kiadásával tájékoztassák, „mert (a) látogatás tényének ismeretessé válása, ami előbb-utóbb elkerülhetetlenül bekövetkeznék, túl nagy feltűnést keltene, és nem kívánatos kombinációkra vezetne". Horthynak gondja volt arra, hogy a külsőségekkel is – csupán vadászruhát vitt magával, ebéd helyett csak teára ígérkezett – csökkentse a látogatás jelentőségét. Hitlernek előzetesen tudomására hozták, hogy hazatérőben a kormányzó Miklas osztrák köztársasági elnököt is felkeresi.[28]

Ugyanakkor a Hitlerrel történő személyes ismerkedést Horthy alapos tárgyalásra is fel kívánta használni. Plasztikusan mutatja ezt az a majd nyolc nyomtatott oldal terjedelmű feljegyzése, amelyben az általa szóba hozandónak tartott kérdésekben vallott felfogását vetette papírra. E dokumentumot a pánszláv gondolat miatti mélységes aggoda-

[27] DIMK I. 156. sz.

[28] Horthy 178, K 64. 1936–21-szn. Sztójay 1936. VII. 25-i levele Kányához, uo. 544. sz. Sztójay VIII. 1-i levele Kányának, uo. Apor VIII. 10-i levele Sztójaynak, uo. Kánya VIII. 13-i számjeltávirata Sztójaynak. PA AA Pol. Abt. IV. olasz–magyar viszonylat 12. l. Mackensen 1936. VIII. 26-i jelentése, amelyben azt írja: biztos forrásból tudja, hogy az osztrák és német útja után Horthy már a közeli jövőben Rómába fog látogatni. (Horthy olaszországi utazására november végén került sor.)

lom, a kommunizmus elleni mérhetetlen gyűlölet, a németek és olaszok közötti maradék nézeteltérés megszűnése – illetve megszüntetése – iránti vágy, valamint Németországnak a kisantant két tagállamától, Jugoszláviától és Romániától való elidegenítésére, azaz hogy távoltartására való törekvés hatja át. Részletesebben foglalkozik egy jövendő háború kirobbanásának lehetőségével és módjával, ennek keretében is azt akarván bizonyítani, hogy „Németországnak és Olaszországnak is elsőrendű érdeke Magyarország lerohanásának meggátlása a kisantant részéről". Az új háborút Horthy is világégésnek látja, amelyben a siker „lényeges feltétele, hogy Németország és Magyarország (esetleg Ausztria és Lengyelország segítségével) a maga részéről lerohanná Csehszlovákiát, és ezáltal eltávolítaná Európának ezt a rákos daganatát. Így Magyarország nemcsak jelentős hátvédet kapna, hanem az összes, ezen a harctéren felszabaduló erőit és anyagi eszközeit latba vethetné valamely más fronton (esetleg az immár beérkező orosz erők ellen)". Az elmúlt mintegy másfél évtizedre visszapillantva Horthy azt írja, hogy „Magyarország feje felett eddig állandóan az ellenséges preventív háború Damoklész-kardja függött. Ez a lehetőség – állapítja meg helyesen – mindinkább csökken, viszont a valószínűség, hogy *saját maga* választhatja meg a támadás időpontját, növekszik". Ez utóbbi megállapítás már súlyosan elhibázott. Amint azt Juhász Gyula igen szemléletesen fogalmazza meg, „miközben az ellenforradalmi rendszer kihúzhatta lábait a versailles-i rendszer kalodájából, nyaka a német hatalmi túlsúly fullasztó spanyolgallérjába került." Ekkor – 1936-ban – még nincsen szó arról, hogy a versailles-i rendszer kalodájából teljesen sikerült volna megszabadulni, amiként túlzás lenne arra gondolni, hogy a német hatalmi túlsúly spanyolgallérja már 1936-ban fullasztóan fonódott az országra. De az eseményeknek ez volt a kérlelhetetlen logikája. A támadás lehetőségének az időpontja valóban közeledett, ám a terminust Magyarország korántsem saját maga választhatta meg. Magyarországnak – legalábbis elvileg – két lehetőség között volt választása: cselekszik vagy nem cselekszik. Ha az előbbit választja, akkor fellépése elkerülhetetlenül össze kellett hogy fonódjon a német agresszióval. Az összefonódás pedig az idők során – a fentiekből következően – kivédhetetlenül alárendelődést is kellett hogy jelentsen. A másik lehetőség csupán elméletileg volt adott. A Trianonban elszenvedett nemzeti sérelem nagysága eleve leszűkítette a hűvös tartózkodás lehetőségét. Ezen az úton az évek során az ellenforradalmi rendszer – amely a revindikációt rendszerstabilizáló és konzerváló tényezőként is funkcionáltatta – újabb torlaszokat emelt. Végül a tartózkodás ellen hatott a nemzetközi helyzet is, amely – újabb és újabb eseményeivel – a békerendszer megváltoztathatóságának a lehetőségére csábított.[29]

Neurath feljegyzése szerint a két államfő találkozója „mintegy három és fél órát", magyar irat szerint körülbelül két órát tartott. Zömmel négyesben – Neurath és Blomberg bevonásával – folyt a beszélgetés, „egy darabig" (magyar forrás szerint fél órán át) négyszemközt tárgyaltak. Ennek témája „általános természetű volt", ami főleg az antikommunista összefogás szükségességének hangoztatásában merülhetett ki. Mivel Neurath feljegyzésében nincsen nyoma, feltételezhető, hogy Horthy ekkor javasolhatta a Führernek, hogy mindent kövessen el az Angliával való barátság érdekében, ne fejlessze a flottáját, és kössön Londonnal „védő- és dacszövetséget".

[29] DIMK II. 31. sz. Horthy német nyelvű feljegyzése Hitlerrel folytatandó tárgyalásához. Az iratot magyar fordításban közli: Horthy 32. sz.; *Juhász* 170

A négyes beszélgetés során Horthy kifejezte azt az óhaját, hogy közvetítsen Hitler és Mussolini között. A náci vezér válaszának értelme – a német–olasz „együttműködés már most is újra igen szoros . . . Olaszországnak és Németországnak ez az együtthaladása a jövőben természetes szükségszerűségből még szorosabbá alakul" – elutasító lehetett: nincsen már szükségük közvetítésre. Horthy is megkísérelte, hogy Hitlert az osztrák ügyekbe való beavatkozásról lebeszélje, – kérte, „legyünk türelemmel az ausztriai fejleményeket illetően" –, és ehhez az Anschluss jövőbeni elkerülhetetlenségével érvelt. A kormányzónak a Csehszlovákiához és Romániához fűződő viszonyról mondott szavait Neurath igen szűkszavúan abban foglalja össze, hogy arról „Horthy úr igen pesszimisztikusan nyilatkozott". Ilyenformán nem lehet megállapítani, hogy a pro memoriaban lefektetett gondolatait Horthy megpendítette, avagy sem. A Jugoszláviához való viszonyról jóval részletesebben szólhatott. Kifejezésre juttatta reményét, mely szerint „lassanként megértés jöhet létre". Ugyanakkor – miután a szokásos egyoldalúsággal a magyar jó szándékot húzta alá – ő is hangsúlyozta, hogy „ez a kényes ügy is időt igényel . . . pszichológiailag is elő kell készíteni".[30]

A berchtesgadeni látogatás híre a nemzetközi sajtóban és politikai életben élénk feltűnést keltett, és a legfantasztikusabb találgatások kezdtek körülötte keringélni. Ezeknek a találgatásoknak a félelem volt az alapja. Félelem attól, hogy tovább mélyül azoknak az erőknek az együttműködése, amelyek a kialakult európai rendet akarják felborítani. Félelem attól, hogy a status quo-ellenes hatalmak fellépése nyomán nem csupán az országhatárok fognak megváltozni, hanem a társadalmi rend is átalakul. Világosabban szólva, a fasizmus térhódításától rettegtek. A július 11-i egyezménnyel Németország békés szándékot imitált, ellenben egy héttel később már kirobbant a spanyol fasiszta felkelés, és az európai közvélemény előtt nem volt titok, hogy a lázadókat az olasz és a német fasizmus fegyveresen támogatja. Horthy látogatására a spanyolországi eseményeken felzaklatott légkörben került sor. És jóllehet, minden bizonnyal valótlanok voltak azok a feltételezések, amelyek a találkozónak *konkrét* agresszív célokat tulajdonítottak, mégis a megfigyelőknek a lényeget illetően igazuk volt: a látogatásnak egy jövőbeni együttes fegyveres fellépés megalapozásához történő hozzájárulás volt a célja.

A számos variáció között egyesek tudni vélték, hogy Horthy ki akarta kérni Hitler véleményét egy esetleges magyar kormányváltozással kapcsolatban. Gömbös Gyula már húsvét óta betegeskedett, állapota egyre súlyosabb lett. Egészségi állapotának romlásával párhuzamosan politikai helyzete is egyre inkább tarthatatlanabbá vált. Horthy azt írja emlékirataiban, hogy a halálosan beteg embert megszánva tért el eredeti – lemondásra felszólító – szándékától. Időpontot nem ír, mégis feltételezhető, hogy valamikor augusztus második felében lehetett ez. Tehát Gömbös utódlásának kérdésével ekkor már komolyan foglalkozhattak, és könnyű elképzelni, hogy az – az általában igen jól értesült – német diplomáciai körök előtt nem maradt titokban. Ilyenformán azt sem lehet kizárni, hogy Horthy – esetleg Hitlerrel szemben négyszemközt – szóba hozta a kérdést, és biztosította a kancellárt, hogy a kormányváltozás ellenére a magyar külpolitika vonal-

[30] Wilhelmstrasse 56. sz. Neurath 1936. VIII. 24-i feljegyzése Horthy Hitlernél tett látogatásáról, K 63. 1936–21/7–2829(2832) Szabó György münchcni főkonzul 1936. VIII. 24-i számjeltávirata, Horthy 179–180 CAM 150 *Ádám* 125–127 *Juhász* 169

vezetésében nem lesz változás. Többről azonban nem lehetett szó. A magyar–német kapcsolatok jellege nem volt olyan, hogy ennél a kormányzónak tovább kellett volna mennie.

Gömbös Gyulát valóban nem kellett lemondatni. 1936. október 6-án – egy München környéki szanatóriumban – eltávozott az élők sorából.[31]

*

A választott téma elbeszélése nyomán, mielőtt tanulmányunk végére pontot tennénk, megkísérelünk választ adni a joggal felmerülő kérdésre: vajon miben összegezhető az 1932–1936 között kormányzó Gömbös-kabinet külpolitikája, miképpen illeszkedik az a negyedszázados korszak egészébe?

Megítélésünk szerint az első és második Gömbös-kormány külpolitikájával azt a vonalat vitte tovább, amelyet még Bethlen István a húszas években alakított ki. E külpolitika módosulásai döntő mértékben a nemzetközi helyzet változását tükrözték vissza. Az el nem kötelezettség elvén 1934-ben ilyenformán ejt csorbát a római jegyzőkönyvek aláírása, 1936-ban pedig ugyanannak a formai továbbfejlesztése. A szélsőjobboldali folyamatok hatásukat már ebben az időszakban rásugározzák a külpolitikára, ám annak vonalvezetésében ez mégsem manifesztálódik. Az 1932–1936 közötti időszak a bethleni külpolitikai koncepció valóraváltásának az időszaka, amit az is bizonyít, hogy a volt miniszterelnök a Gömbössel való hadakozásai idején is elfogadja a kormány külpolitikáját. Ezt annál is inkább megteheti, hiszen a magyar diplomácia operatív irányítása az általa is elfogadott, becsült, rokon beállítottságú Kánya Kálmán kezében van. Ha Bethlen bírál, akkor annak belpolitikai – tehát taktikai – rugói jól tapinthatóak. Más esetekben kritikájának éle nem a kormány külpolitikai stratégiáját, hanem Gömbös diplomáciai metódusait éri.

Az 1932–1936 közötti évek magyar külpolitikájának vizsgálata nyomán arra a meggyőződésre jutottunk, hogy egyoldalú és egyértelmű német orientációról, a német külpolitika iránymutatásainak egyértelmű elfogadásáról nem lehet beszélni. Semmiféle szerződés nem jött létre ezekben az esztendőkben, amely formálisan szorosra fűzné a két ország politikai kapcsolatait. 1934-ben és 1936-ban magyar részről kísérlet történik egy konzultációs szerződés megkötésére, ám az első alkalommal a bizonyos mértékig németellenes római jegyzőkönyvekben való részvétel berlini rossz visszhangjának megszüntetése a cél, 1936-ban pedig az elképzelhetőnek tartott német–csehszlovák megnemtámadási

[31] DIMK I. 151. sz. Ambró 1936. VIII. 27-i jelentése, uo. 152. sz. Alth VIII. 30-i beszámolója, uo. 153. sz. Wettstein IX. 3-i jelentése, DDF II. 3. kötet 181. és 208. sz. Montbas bécsi francia ideiglenes ügyvivő VIII. 21-i és VIII. 27-i jelentése, uo. 205. sz. François–Poncet VIII. 26-i jelentése, PA AA Pol. Abt. IV. magyar–német viszonylat szn. a londoni német nagykövetség VIII. 25-i jelentése arról, hogy Horthy látogatásával az angol sajtó feltűnően keveset foglalkozott. Weizsäcker VIII. 26-i feljegyzésében arról ír, hogy Comnen berlini román követ „a maga ismert indiszkrét módján" tudakozódott Hitler és Horthy tárgyalásainak tartalma iránt. Főleg azt szerette volna tudni, hogy a kormányzó megszerezte-e Hitler egyetértését Magyarország felfegyverkezéséhez. Weizsäcker azt felelte, hogy nincsen tájékozódva a megbeszélések tartalmáról, ellenben feltételezhető – mondta –, hogy e feltevés puszta kitalálás. (PA AA Pol. Abt. IV. Militär Rüstung in Ungarn szn.) A spanyol fasiszta felkelésre ld. *Kis* 230–245; Gömbös bukására ld. *Kónya* 185–192; Horthy 174

szerződés káros hatásának a semlegesítése. Az aktualitásukhoz tapadó érvényükön túl ezek a kísérletek nem elsősorban a kétoldalú kapcsolatok szempontjából, hanem azért jelentősek, mert a magyar külpolitika formálói-irányítói ennek révén is a közép-európai status quo-ellenes blokk megszületése érdekében szeretnének hatni.

A korabeli magyar politikai elit tisztában volt azzal, hogy Németország – mint nagyhatalom – partnerként sem veszélytelen. A magyarországi német kisebbségnek a Birodalomból történő – egyre nyilvánvalóbb – bujtogatása is elégséges volt, hogy újból és újból figyelmeztessen erre a veszedelemre. Ezért az Anschluss *közeli* bekövetkezése ellen voltak, arra törekedtek – az ausztriai szélsőjobboldali fordulat előmozdításával, az osztrákoknak a németekkel történő megegyezésükre ösztönzéssel –, hogy az osztrák függetlenség „olasz–német–magyar gondolatkörben" konzerváltassék. Nem ismerték fel, hogy a választott módszerekkel a kívánt célt nem lehet elérni, így – végső soron – politikájukkal maguk is az Anschluss irányába hatottak.

Az ország területi integritásának visszaállításáról – mint végső célról – ebben az időszakban sem hajlandóak lemondani. Arra, hogy a majdani támadás iránya Csehszlovákia felé mutasson, ugyan könnyen hajolhatnak, és arra is készek – hiszen ilyen kísérletbe a húszas évek derekán maguk is belefogtak –, hogy a déli szomszéddal valamiféle megegyezésre jussanak. Ám az árat – a határ véglegességének, akár titokban történő elfogadását – megfizethetetlenül nagynak tartják. A német sürgetésnek nincsen semmiféle kézzel fogható foganatja. És ennek annál is inkább így kellett lennie, mert a magyar–jugoszláv megbékélés kérdése is egy olyan pont volt, amelyen fel kellett ismerniük, hogy a németektől nem várhatnak a nézetüknek kedvező, pártos megnyilatkozást. 1936 őszén – mint láttuk – már ott tartanak, hogy azt kell kérniük: a kiegyezés érdekében a jugoszlávokra a németek legalább olyan nyomást gyakoroljanak, mint teszik azt állandóan Budapesttel szemben.

A Berlin–Róma tengely létrejötte Gömbös Gyula miniszterelnökségének nagyobbik hányadában több mint kétségesnek látszik. A kortárs politikusok a francia–olasz közeledési kísérletnek, majd – 1935 legelején – megegyezésnek a tanúi. Mindez a tengely kibontakozására váró, a maga szerény eszközeivel azt elősegíteni igyekvő magyar külpolitika számára sok kényelmetlenséget hozott. Kányának nem ritkán „tojástáncot" kellett járnia, „akrobata mutatványokat" kellett végeznie azért, hogy az olasz orientáció fenntartásával, az osztrák függetlenség mérsékelt védelmezésével ne veszítsék el Berlin barátságát. Az adott helyzet nemegyszer a magyar külpolitika holtponton tartását kívánta. 1935 kora nyarán a német–olasz közeledés első jelei mutatkoznak, és ezek a magyar kormány előtt sem maradnak ismeretlenek. Ám a közeledés folyamatában több hullámvölgy következik, és a tengely formálisan csak mintegy másfél esztendővel később születik meg, amikor Gömbös már nincs az élők sorában. Ennek ellenére még tanúja lehetett a miniszterelnök azoknak az eseményeknek, amelyek hatására már a politikájában támaskodók is elismerték a német–olasz szövetség létrejöttének valószínűségét. Azzal, hogy potenciálisan Olaszország Németországnál jóval gyengébb nagyhatalom, a magyar politika intézői a tengely „kikovácsolódása" előtt is tisztában voltak. Ezért aligha tételezhető fel, hogy az egyensúlypolitikai koncepció kudarca a tengely létrejöttekor vált volna nyilvánvalóvá. A további kutatások feladata annak felderítése, vajon Kánya azon felismerése – mely szerint a német–osztrák megegyezés Ausztriának Németország révén való leigázását alapozza meg, ami másfelől valóban az egyensúlypolitikai koncepció

bukását fogja jelenteni – mennyiben vált azoknak a meggyőződésévé, akik Horthynál Gömbös megbuktatását szorgalmazták.

Gömbös külpolitikai koncepciója nem csekély mértékben Bethlen felfogásának hatását magába ötvözve formálódott ki, ugyanakkor néhány ponton jelentős különbségek is kimutathatóak. Az egyik eltérés az volt, hogy Gömbös a francia orientációnak nem tulajdonított realizálható jelentőséget. Ezen a téren jól megértette magát Kányával, akinek szintén ez volt a meggyőződése. Az idők múlásával Bethlennek is meg kellett bizonyosodnia arról, hogy Franciaországot nem lehet megnyerni a Duna-medencében érvényesülő politikájának felülvizsgálatára. Mégsem érthetett egyet Gömbössel, aki arra törekedett, hogy a francia orientáció képviselőit elhallgattassa, aki az 1935-ös választásokat arra is felhasználta, hogy számára az új képviselőház ebből a szempontból is megfelelő legyen. Ennek a politikának a mérges gyümölcsei akkor értek be, amikor nyilvánvaló lett, hogy a német politika az ország számára nemcsak veszedelmes, hanem kimondottan tragédiával fenyeget, az irányváltást ellenben nem csekély mértékben azok az erők tették lehetetlenné, amelyeket Gömbös juttatott hatalomhoz.

Rövidítések

ADAP	Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945. Serie C: 1933–1937. Das dritte Reich: Die ersten Jahren. Band IV/2. 16. September 1935. bis 4. März 1936. Göttingen, 1975.
Ádám	*Ádám Magda:* Magyarország és a kisantant a harmincas években. Bp., 1968.
Aloisi	Aloisi, Pompeo: Journal. Paris, 1957.
Berend–Ránki	*Berend T. Iván – Ránki György:* Magyarország a fasiszta Németország „életterében" 1933–1939. Bp., 1960.
CAM	*C. A. Macartney:* October Fifteenth. A History of Modern Hungary 1929–1945. I–II. Edinburg, 1957.
DDF II.	Documents diplomatiques français 1932–1939 e^{e} Série (1936–1939) Tome I (1er janvier – 31 mars 1936) Paris, 1963.; Tome III (19 juillet – 19 novembre 1936) Paris, 1966.
DIMK I.	Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945. Szerk. Zsigmond László I. kötet. A berlin–Róma tengely kialakulása és Ausztria annexiója 1936–1938. Összeállította és sajtó alá rendezte Kerekes Lajos. Bp., 1962.
DIMK II.	Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945. Szerk. Zsigmond László. II. kötet. A müncheni egyezmény létrejötte és Magyarország külpolitikája 1936–1938. Összeállította és sajtó alá rendezte Ádám Magda. Bp., 1965.
HORTHY	Horthy Miklós titkos iratai. Sajtó alá rendezte Szinai Miklós és Szücs László. Bp., 1962.
Horthy	*Nikolaus von Horthy:* Ein Leben für Ungarn. Bonn, 1953.
Hummelberger	*Walter Hummelberger:* Österreich und die Kleine Entente im Frühjahr um Sommer 1936. In: Das Juliabkommen von 1936. Vorgeschichte, Hintergründe und Folgen. Protokoll des Symposiums in Wien am 10. und 11. 6. 1976. (Hrsg. von Ludwig Jedlicka und Rudolf Neck) Bécs 1977.
Juhász	*Juhász Gyula:* Magyarország külpolitikája 1919–1945. Második, átdolgozott kiadás. Bp., 1975.
K 63.	Országos Levéltár, Külügyminisztérium. Politikai iratok
K 64.	Országos Levéltár, Külügyminisztérium. Rezervált politikai iratok.
K 74.	Országos Levéltár, Külügyminisztérium. Számjeltáviratok.
K 83.	Országos Levéltár, Külügyminisztérium. Berlini követség anyaga.

K 429.	Országos Levéltár, Kozma Miklós iratai.
Kerekes	*Kerekes Lajos:* Anschluss 1938. Ausztria és a nemzetközi diplomácia 1933–1938. Bp., 1963.
Kis	*Kis Aladár:* Az olasz fasizmus története Bp., 1970.
Kónya	*Kónya Sándor:* Gömbös kísérlete totális fasiszta diktatúra megteremtésére. Bp., 1968.
Kovács	*Kovács Endre:* Magyar–lengyel kapcsolatok a két világháború között. Bp., 1971.
Napló 35.	Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Képviselő Házának Naplója.
Ormos	*Ormos Mária:* Franciaország és a keleti biztonság 1931–1936. Bp., 1969.
Ormos 70.	*Ormos Mária:* Háború Etiópia földjén. Bp., 1970.
Ormos–Incze	*Ormos Mária – Incze Miklós:* Európai fasizmusok 1919–1939. Bp., 1976.
PA AA	Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Bonn)
Petersen	*Petersen, Jens:* Hitler–Mussolini. Die Entstehung der Achse Berlin–Rom 1933–1936. Tübingen 1973.
Pol. Abt. IV.	Politische Abteilung IV.
Szuhay	*Szuhay Miklós:* Az állami beavatkozás és a magyar mezőgazdaság az 1930-as években. Bp., 1962.
Tilkovszky 78.	*Tilkovszky Loránt:* Ez volt a Volksbund. A német népcsoportpolitika és Magyarország 1938–1945. Bp., 1978.
Wilhelmstrasse	A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. Összeállították és sajtó alá rendezték, a bevezető tanulmányt írták: *Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt és Juhász Gyula.* Bp., 1968.
X	Országos Levéltár, Filmtár.

Пал Притц:

ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА ВЕНГРИИ В ТЕНИ ФОРМИРУЮЩЕЙСЯ ОСИ БЕРЛИН — РИМ

(Резюме)

Автор раскрывает историю укрепления оси после подписания римского договора, затем прослеживает формирование отношений между Венгрией и Германией в последние месяцы второго кабинета Гёмбёша.

Первые месяцы итальянско—эфиопской войны, оказавшеся для Италии более критическими, нежели ожидалось, стимулировали реорганизационные движения в бассейне Дуная. Венгрия заняла следующую позицию: необходимо дождаться окончания итальянско—эфиопской войны, чтобы затем начать переговоры с непременным участием Италии. Эта позиция скрывала опасения Венгрии, что без поддержки Рима ей не удастся выдержать давления со стороны малой антанты. В то ве время вегерские политики считали, что вследствие неудачной попытки реорганизации не найдется такая сила, которая смогла бы сдержать динамизм вся яснее проявляющейся германской экспансии. Когда в январе 1935 года начался поворот в пользу итальянцев на карте африканских военных действий, Муссолини сразу же приступил к регулированию своих позиций в бассейне Дуная, прежде всего, укрпелению итальянско—венгерских отношений. Гёмбёш быстро оценил силу демарша Германии, марта, а потому еще с большим готовился к встрече в Риме, запланированной на конец марта. Он считал, что поскольку уничтожена возможность эффективного выступления Франции в европейской политике, можно, наконец-то, создать долго лелеемый им блок, который объединит Германию, Италию, Австрию, Польшу и Венгрию. Муссолини был согласен с таким планом, но все же встреча в Риме закончилась лишь формальным подписанием протокола.

Что касается оккупации демилитаризированной зоны на Рейне, то венгерские политики стремились создать видимость беспристрастности, но в печати часто прорывался радостный отклик на этот шаг Германии.

Но к радости по поводу уничтожения еще одного пиллера миролюбивых сил примешивалось опасение в связи с возможным выступлением затронутых держав и горечь, вызванная поведением Германии. Гитлер, кроме всего прочего, начал проявлять склонность к заключение двусторонних договоров на Востоке. Таким образом перед венгерскими политиками забрезжила опасность, что Германия и Чехословакия подпишут договор о ненападении. Германский план был несерьезным, но именно он в течение месяцев держал в страхе Будапезт.

Договор мевду Германией и Австрией, подписанный 11 июня, был встречен венгерской общественностью иначе, чем в других странах Европы. Официальная оппоцизия, допущенная правительством в рамках контрреволюционного режима, которая до сих пор критически относилась к внешней политике своей страны, на этот раз поддрежала и одобрила шаги, направленные на укрепление оси Берлин—Рим. Сторонники Гёмбёша, естественно, не хотели упустить возможность укрепить положение премьера-министра, находившегося на краю отставки. Калман Канья, однако, видя, что этот договор ведет к оккупации Австрии Германией, с опаской следил намечающуюся тенденцию политического развития, а потому ставил под вопрос верность внешнеполитического курса, который был поддержан им и осуществлен под его непосредственным оперативным руководством.

Pál Pritz:

LA POLITIQUE EXTÉRIEURE HONGROISE A L'OMBRE DE L'AXE BERLIN–ROME EN FORMATION

(Résumé)

L'auteur présente dans cette étude l'histoire de la consolidation formelle de l'accord trilatéral de Rome, pour suivre ensuite l'évolution des relations hungaro-allemandes au cours des derniers mois du deuxième gouvernement Gömbös.

Les premiers mois de la guerre italo–éthiopienne engagée, plus critiques pour les Italiens qu'ils ne l'attendaient, animèrent les ambitions de réorganiser le bassin danubien. Selon la position hongroise, la Hongrie n'était prête à participer à des négociations de ce genre qu'avec l'Italie, et ainsi il fallait, pour les engager, attendre la fin de la guerre italo-éthiopienne. Cette position cachait avant tout la crainte de ne pas pouvoir résister à la pression de la Petite Entente sans le soutien de Rome. Il y avait aussi l'appréhension que les Italiens une fois écartés, et l'échec subi probablement par les plans de réorganisation, éliminera toute force capable de freiner le dynamisme de l'expansionisme de plus en plus évident des Allemands. Quand, à la fin de janvier 1935, les signes d'un tournant favorable aux Italiens commencèrent à apparaitre dans la guerre, Mussolini s'est immédiatement mis à resserrer les relations italo–austro–hongroises afin de consolider ses positions dans le bassin danubien. Gömbös, se rendant bien vite compte de la portée du pas allemand du 7 mars, mettait bien plus d'ambition à se préparer à la réunion de Rome, projetée pour la fin mars. C'est qu'il était d'avis – la possibilité d'une intervention française efficace en Europe centrale étant disparue – que l'on pourrait tout doucement créer le bloc allemand-italien-autrichien-polonais-hongrois, dont il avait tant rêvé. Mussolini était d'accord avec cette conception et la réunion à Rome ne devait aboutir qu'à la consolidation formelle des procès-verbaux de Rome.

A propos de l'occupation de la zone rhénane démilitarisée, la politique hongroise officielle cherchait à garder l'apparence de l'impartialité, mais la presse, dans sa majorité, exprimait sans fard sa joie ressentie à ce propos.

Toutefois, cette joie causée par l'écroulement d'un pilier du système de paix tant détesté était mélangée d'angoisse face à une éventuelle intervention des puissances offensées, et à cause du l'attitude allemande. C'est que Hitler, entre autres, se montrait prêt à conclure à l'Est des accords bilatéraux. Ainsi, devant les dirigeants de la politique hongroise apparut de nouveau le danger d'un pacte germano-tchécoslovaque de non-agression. La proposition allemande manquait absolument de sérieux, et pourtant à Budapest, pendant des mois, on n'en décelait rien.

L'accueil fait en Hongrie à l'accord germano-autrichien du 11 juin différait considérablement du jugement international. L'opposition intégrée dans le régime contre-révolutionnaire – donc, en substance, toute l'opposition légale – cessa sa critique et exprima son accord avec la ligne de la politique extérieure du gouvernement fondée sur l'axe Berlin–Rome. Le groupe de Gömbös profita, bien entendu, de ce tournant favorable et chercha à s'en servir pour consolider la situation du premier ministre menacé d'être renversé. Kálmán Kánya de son côté – voyant clairement que l'accord contribuera à l'assujettissement par l'Allemagne nazie de l'État autrichien – suivait avec une angoisse et une amertume accrues les tendances de cette évolution politique qui mit en question la justesse de la conception, partagée par lui, en politique extérieure (réalisée sous sa direction opérative).

Jeszenszky Géza:

A KOALÍCIÓ ÉS ANGLIA

Angol-orientációs kísérletek a századeleji magyar politikában

Az 1867-es kiegyezésből és a külügyek vitelére kialakított rendszerből következett, hogy a dualizmus korának magyar kormányai önálló magyar külpolitikát nem folytathattak, de mind elvben, mind gyakorlatban beleszólásuk, sőt időnként jelentős befolyásuk volt az ügyek menetére.[1] Az egész Monarchiában biztosított politikai szabadságjogok (különösen a parlament és a sajtó szabad működése) lehetőséget nyújtottak az egyes népek pártjainak és politikai irányzatainak arra, hogy kialakítsák és jórészt nyilvánosságra is hozzák saját külpolitikai felfogásukat, koncepciójukat, hogy akár általánosságban, akár egyes konkrét lépések kapcsán bírálják a közös külügyi vezetést, sőt bizonyos önálló kezdeményezéseket is tehettek. A dinasztikus, a birodalmi és a korlátozottan érvényesülő nemzeti érdekek által meghatározott külpolitikából következett, hogy kritikát, alternatív külpolitikai koncepciót elsősorban az ellenzékben levő pártoktól lehetett várni, az viszont a sajátos dualista szerkezetből eredt, hogy a kormánypárt(ok) soraiban is volt talaja a külpolitikai alternatíváknak, az ellenzékkel való titkos vagy nyílt egyetértésnek.

Ahogyan egykor az osztrák–magyar politikában, úgy a Monarchia történetírásában is általában a belső kérdések álltak a figyelem előterében, s ez vonatkozik a magyar ellenzéki pártok, vagy közelebbről az 1904. november 18-a után létrejött „szövetkezett ellenzék", a függetlenségi pártirányzatokból, Apponyi egykori Nemzeti Pártjának egy csoportjából, a Bánffy-féle Új Pártból, a klerikális Néppártból és a rövidesen hozzájuk csatlakozó, Andrássy vezette szabadelvű „disszidensek" által létrehozott Alkotmánypártból álló, 1906 és 1910 között (Bánffy pártját elejtve) kormányon levő koalíció történetére is. A szakirodalomban kevés szó esik e pártok külpolitikai felfogásáról,[2] de a források

[1] *Diószegi István:* Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája - Hazánk és Európa. Bp., 1970, különösen 236–242.; részletesebben *uő:* Nemzet, dinasztia, külpolitika, Bp., 1979; *Hanák Péter:* Magyarország az Osztrák–Magyar Monarchiában. Túlsúly vagy függőség? - Magyarország a Monarchiában. Bp., 1975. 322–324; *József Galántai:* Die Aussenpolitik Österreich–Ungarns und die herrschenden Klassen Ungarns - Fritz Klein (hrsg.); Österreich–Ungarn in der Weltpolitik 1900–1914. Berlin, 1965; *F. R. Bridge:* Great Britain and Austria–Hungary 1906–1914. A diplomatic history. London, 1972. 23–26.

[2] *Dolmányos István:* A koalíció az 1905–1906. évi kormányzati válság idején. Bp., 1976, továbbá doktori disszertációjának kézirata: A századelő politikai történetének alapkérdései, különös tekintettel a koalíciós kormányra, 1906–1910.; *Diószegi István:* A magyar függetlenségi ellenzék és a Monarchia külpolitikája 1900–1914. Századok 107. köt. (1973) 3–24. – A korabeli polemikus irodalomból figyelmet érdemel a tévesen Ambrus Zoltánnak tulajdonított *Göncöl:* A koalíció életrajza. Vádirat és nekrológ. Bp., 1910.

alapján teljesen érthető e szűkmarkúság: nem volt a külpolitikával foglalkozó hivatalos vagy nem-hivatalos magyar testület, a budapesti parlamentben és a magyar sajtóban pedig a mindent betöltő közjogi kérdés mellett nem maradt hely a külpolitikára. Egy később is sokat idézett budapesti angol diplomáciai jelentés szerint „kevés ország van, ahol a külügyekről kevesebb szó esik, vagy kevésbé értik azokat. [. . .] A tipikus magyar elmerül a belpolitikában és közömbös a Monarchia nagyhatalmi helyzete iránt".[3] Mégis némi hazai és több angliai forrás alapján úgy vélem, az eddig föltártnál valamivel több önálló külpolitikai elképzelés, kezdeményezés fűződik a dualizmus második felének magyar politikusaihoz, nemcsak az 1905-ben kezdett és hamarosan elrontott délszláv közeledés és cseh flört,[4] de – többek között – egy Nagy–Britannia irányában határozott célokért, részben nyíltan, részben diszkréten folytatott kapcsolatépítés és propagandakampány is. Ezzel elsősorban politikai és gazdasági törekvéseikhez kerestek támogatást, de mindkét országban bizonyos külpolitikai alternatívák mérlegelését is kiváltotta az ügy. A források hallgatására is van magyarázat: a szereplők memoárjai és a régebbi, e törekvésekről még többet tudó feldolgozások feltehetőleg a vállalkozás teljes kudarca miatt olyan szűkszavúak a kérdésben.

I. Előfeltételek és előzmények

Nehezen vitatható a tétel, hogy a 67-es kormányok „48-as" ellenzéke külpolitikai kérdésekben (Kossuthtal ebben is szakítva) egyre lojálisabb volt, néhány elszigetelt egyéni akciótól eltekintve elfogadta, sőt értékelte a nagyhatalmi státust. Egyetértett a német szövetséggel (különösen II. Vilmosnak a magyar nemzeti hiúságot legyezgető gesztusai után), az olasz szövetséget már az emigrációs nosztalgiák miatt is üdvözölte, a balkáni hegemóniatörekvéseket pedig egyenesen szívesen látta, mint a középkori magyar nagyhatalom hagyományainak a folytatását. A Monarchia külpolitikájának olyan alapkérdéseiben, mint az Oroszországhoz fűződő viszony vagy a Török Birodalom támogatása, a függetlenségiek a külügyi vezetésnél állandóbb, egyértelműbb irányvonalat képviseltek, s a létező birodalmi érdekekhez kapcsolódva – a 67-esek hasonló alapállását erősítve – időnként nem is sikertelenül befolyásolták a ténylegesen követett politikát. Külön ellenzéki külpolitikáról már csak ezért sem beszélhetünk, de a több pártból és irányzatból álló ellenzék megosztottsága is nehézzé tette az egybehangolt, önálló fellépést.

A századvégen a függetlenségi irányzatok erőteljesebben kezdték követelni Magyarország Ausztriával szembeni különállásának kidomborítását a külsőségekben, az elvben megvalósítható gazdasági önállóság előkészítésére szorgalmazták a hazai ipar fejlesztését, s

[3] Public Record Office (London), Foreign Office (továbbiakban FO) 120/825, Stronge jelentése, 1905. márc. 7.

[4] A horvát–magyar közeledés régebbi feldolgozása *Bajza József:* A fiumei rezolúció. Budapesti Szemle, 243. köt. (1936) és *Lajos Iván:* A horvát kérdés. Bp., 1932. Az újabb bel- és külföldi publikációk alapján alapos összefoglalását nyújtja *Dolmányos István:* i. m. 173–210. A cseh és egyéb kísérletekről, Uo. 152–170. és *uő:* L'idée d'une alliance hungaro-polono-tehèque contre les Habsbourgs, en 1905. – Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis. Sectio Historica Tom. VI. 147–152. A kapcsolatkeresés dokumentumaira Kemény G. Gábor (szerk.): Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. IV. 1903–1906. 58, 60, 61, 63, 66. sz.

a paritást biztosítani kívánták a közös intézményekben is, mindenekelőtt a hadseregben. E törekvések jórészt egybevágtak a 67-es kormányok vágyaival, távolabbi célkitűzéseivel, különbség inkább csak az ütemezésben, az elérésüket szolgáló taktika megítélésében és a követett módszerekben volt. A magyar politikusok, elsősorban az ellenzékiek, a külpolitikát hajlamosak voltak csupán e célok vetületében szemlélni, s a különféle orientációkat, kapcsolatokat abból a szempontból mérlegelték, milyen kihatásuk lehet az uralkodóval és Ausztriával szembeni törekvések érvényesítésének esélyeire. A kormány és az ellenzék közös platformjának körvonalazódásában nagy szerepe volt az Apponyi Albert vezette Nemzeti Pártnak, a programja gerincét képező fönti követeléseknek. Amikor Bánffy bukásakor a Nemzeti Párt beleolvadt a kormánypártba, a Szabadelvű Párt még határozottabban rátért a kiegyezés óvatos „fejlesztésének" útjára. 1903-ban azután bekövetkezett a robbanás, a véderővita és az Apponyi-frakciónak a függetlenségi állásponthoz közeledő magatartása nagyban hozzájárult a kormánypárt fölbomlásához, majd a függetlenségi nézetek által dominált koalíció megszületéséhez.[5]

Szembeötlő, hogy a századvégtől kezdve a parlamenti ellenzék bírálata a közös külpolitika orientációja és konkrét lépései helyett mindinkább a közös külpolitika intézményére szorítkozott. Ugron Gábornak a Hármasszövetség ellenében francia orientáció kialakítására irányuló törekvései[6] nem találtak sok követőre, de annál szélesebb egyetértés kísérte (hallgatólagosan sokszor a kormánypárton belül is) a közös külpolitika formális oldalának, külsőségeinek megreformálására irányuló követeléseket: vezessék be a magyar zászló és címer használatát, legyen több magyar a külügyi apparátusban,[7] használják a magyar nyelvet, sőt fölmerült az önálló konzuli képviselet igénye is. Szerényebb célkitűzés volt, de a távolabbiakat szolgálta annak tudatosítása a nyugat-európai országok vezetői és közvéleménye előtt, hogy Magyarország „Ausztriától független", külön ország, nagy, de kiaknázatlan gazdasági lehetőségekkel, érdemes vele intenzívebb gazdasági és egyéb kapcsolatokat építeni ki. A kormány részéről az ilyen irányú propaganda elsősorban a Kereskedelemügyi Minisztériumban talált egyetértésre, sőt a külföldi „szaktudósítók" tevékenysége e célok gyakorlati megvalósítását szolgálta. Kielégítően még nem dokumentálható, de a következőkben elég sok bizonyítékot hozok fel rá, hogy a nagyobb önállóság külföldi elfogadtatásának és népszerűsítésének fő kezdeményezője Apponyi Albert volt, a külföldi sajtó- és könyvpropagandát ő irányította elsősorban Nagy-Britannia felé, s ő vonta be a kampányba a nevénél fogva is eredményt ígérő Kossuth Ferencet.

Anglia ésszerűbb választásnak látszott Franciaországnál, mert Magyarországon az utóbbit kulturális vonzereje és sokak előtt rokonszenves politikai arculata ellenére az

[5] *Hanák Péter* szavaival: „az ellenzék, a nemzeti-közjogi program ingatta és bomlasztotta meg a kormánypártot." Magyarország története. Bp., 1964. II. 159. A katonai kérdés előtérbe kerülésének, Szilágyi és Apponyi közjogi felfogásának a dualizmus bomlásában játszott szerepét hangsúlyozza *Péter László:* Angyal Dávid a történész. – *Angyal Dávid:* Emlékezések. London, 1971. 19–20. és *uő:* The Army Question in Hungarian Politics 1867–1918. Előadás az 1979. évi budapesti magyar–angol történész konferencián.

[6] *Rimler Gyula:* A francia–orosz–osztrák–magyar szövetség szükségessége. Bp., 1901. Angol kommentárja FO 425/248/66, Milbanke jel. 1901. jún. 24.

[7] A követelésekre *Diószegi:* id. tan. (Századok, 1973)4. Kimerítően tárgyalja a magyarok részarányát *J. A. Treichel:* Magyars at the Ballplatz: a Study of the Hungarians in the Austro–Hungarian Diplomatic Service, 1906–1914. Georgetown University, Ph. D. Diss.

orosz szövetség nem tette ígéretes partnerré. Nagy-Britannia legalább annyira rokonszenves volt azon a politikai Magyarországon, amely hitt a Magna Carta és az Aranybulla sokat emlegetett párhuzamáig visszavetített eszmei rokonságban, a brit parlamentarizmus történetén és precedensein nevelkedett, hálával emlékezett vissza az 1849-ben és az emigráció idején a magyar ügy iránt megmutatkozó együttérzésre és lelkesedésre, a századvégen pedig újabb megnyilvánulásait tapasztalta az angolok Magyarország iránti rokonszenvező érdeklődésének.[8] A magyar társadalom és politika vezető rétegeiben a liberális nyelvet használó, de a nagy osztálykülönbségeket megőrző angol társadalom szinte modellnek számított. A hivatalos külpolitikának sem lehetett kifogása Anglia kultiválásával szemben, hiszen a dualizmus első harminc évében meglehetősen közeli, „majdnem szövetséges" viszony fűzte egymáshoz a két nagyhatalmat, s ennek 1897-es megszűnte után még egy évtizeden át mindkét részről „hagyományos barátság"-ról beszéltek.[9] A magyarországi ellenzéki-függetlenségi körök az angol közeledést ekkor nem is a Hármasszövetség külpolitikai alternatívájaként szorgalmazták, hanem az osztrák–magyar viszony módosítását célzó küzdelemben kívánták fölhasználni a remélt támogatást, továbbá Nagy-Britanniában látták az önálló magyar ipar kiépítésének egyik lehetséges finanszírozóját. Ennél többet, külön angol–magyar politikai kapcsolatokat csak titokban, néhány nem hivatalos személyen keresztül próbáltak egyesek kiépíteni, de úgy, hogy e lépések bármikor letagadhatók, elejthetők legyenek.

Angol részről a századforduló táján jelentkező magyar közeledés ugyan nem volt komoly ügy, de az adott nemzetközi helyzetben, a brit külpolitika útkereső időszakában kiváltott némi érdeklődést. A Habsburg-monarchia szükségessége már évszázados dogmája volt a brit külpolitikának, de abban nem volt teljes az egyetértés, mi biztosíthatja a legjobban a soknemzetiségű birodalom kohézióját és változatlan külpolitikai súlyát. A konzervatív beállítottságú politikusok és diplomaták a dualizmust kezdetben a magyaroknak tehető engedmények maximumának tekintették, ezért rosszallották a paritás kiterjesztésére irányuló magyar erőfeszítéseket, s még inkább a Monarchia súlypontját Magyarországra helyezni kívánó törekvéseket.[10] Úgy vélték, hogy ez – s még inkább a Függetlenségi Párt perszonáluniós programja – veszélyezteti a Monarchia belső stabilitását. A liberális körök egy része viszont Magyarországban látta a birodalom stabilitásának és alkotmányosságának legerősebb oszlopát, s ezen az alapon volt a 67-es berendezkedés változatlan fönntartásának a híve. A radikális beállítottságú angolok szimpátiája a századfordulón már régóta nem Kossuth függetlenségi vagy konföderációs elképzeléseit kísérte, hanem egyre határozottabban a Monarchia többségét alkotó szláv és román nemzetiségek nemzeti törekvéseit. Ebben viszont találkoztak az 1867 előtti Ausztriának az osztrák és cseh arisztokráciával szoros kapcsolatot fönntartó angol konzervatív híveivel, akiket aggasztott a dinasztia iránti lojalitásukban megbízhatatlan magyarok térnyerése, s a századforduló után Ferenc Ferdinándban üdvözölték a korszerű konzervatív politika megtestesítőjét. Ez az irányzat a brit külügyminisztériumban elég jól volt képviselve.[11]

[8] *Marczali Henrik:* Az angol–magyar érdekközösségről a múltban. Századok, 1919, *uő:* Az angol–magyar érintkezések utolsó évszázada. Történeti Szemle, XIV, 1929. 137–156.

[9] *Bridge:* i. m. 1–4.

[10] FO 7/1163, Nicolson jel., 1890. jan. 27.

[11] *Zara S. Steiner:* The Foreign Office and Foreign Policy 1898–1914. Cambridge, 1969. 16–21.

Az Ausztriában 1897-ben tetőpontját elérő súlyos belpolitikai válság hatására Nagy-Britanniában többen mérlegelni kezdték, hogy a belpolitikailag stabil, etnikailag is homogénebb, s politikailag rokonszenves Magyarország lehet a Habsburg-monarchia megmentője, ez azonban a 67-es Magyarországnak, nem pedig a fönnálló szerkezet átalakítását kívánó és így várhatólag a Monarchia összes többi népét mozgósító, ellenállásra sarkalló perszonáluniós irányzatnak szólt, amelynek dinasztiahűségét is kétségbe vonták. Ez magyarázza, hogy a korlátozott céljai ellenére „függetlenségi ízű" angliai magyar propagandát, közeledést 1903 előtt is igen óvatosan fogadta az angol vezetés és a közvélemény, 1903 után pedig, amikor a véderőtörvény reformjának vitájában élesen szembekerült egymással a magyar kormány és az ellenzék, az eléggé egyértelműen ellenzéki talajon álló és intenzívebbé váló angliai magyar propaganda csak kevés helyen talált megértésre.[12]

Kísérletek a századfordulón

A 19. század végén Magyarországon mind nagyobb erővel jelentkező szociális feszültségek, a munkásság mellett a parasztság körében is terjedő szocialista eszmék és a súlyosbodó nemzetiségi kérdés a függetlenségi irányzatot egészében véve nem a demokratizmus, hanem a sovinizmus irányába lökte, s többek között ez képezte alapját Apponyi hozzájuk való közeledésének. A „nemzeti ellenzék" az országon belüli magyar szupremácia erősítésével akarta elérni a domináns szerepet a Monarchiában, az utóbbira építve pedig az államhatárokon túlmenő balkáni magyar befolyás egyszerre paternalisztikus és imperialisztikus ábrándjának bűvöletébe esett. Nagyon világosan fejtette ki ezt a programot az irányzat egyik angliai exponense, a Rákosi Jenő Budapesti Hírlap-jával kapcsolatban álló Reich Emil.[13] Az elterjedt havi szemlében, a Nineteenth Century-ben a Millennium kapcsán megjelent cikkében Reich Magyarország fényes jövőjét, délkelet-európai vezetőszerepét jósolta meg,[14] de nyugtatta is az angol közvéleményt, hogy a különválást a Monarchia egyetlen népe sem kívánja.[15]

A magyarországi illuzionista gondolkodás jellegzetes termékének angliai fogadtatását váratlanul kedvező irányba terelte a külpolitikai helyzet. A búr háborúban Angliának egyszerre rá kellett döbbennie, hogy a „fényes elszigeteltség" politikája tovább nem tartható fenn, kénytelen szövetségesek után nézni.[16] A Hármasszövetséghez való köze-

[12] „amit önök magyar propagandának neveznek, egy kis függetlenségi párti mellékíze is van. Önök Magyarországot Ausztriától elkülönítve, önállósítva vagy valami ilyenféle módon akarják a külfölddel megismertetni". Szögyény-Marich László berlini nagykövet megállapítását idézi *Klein Ödön:* Tiszától Tiszáig. Visszaemlékezések és adalékok Bp., é. n. [1922] 104–105. *Apponyi* is panaszkodott a félreértett ellenzéki törekvések kedvezőtlen fogadtatására. Emlékiratai II. Bp., 1934. 179–182.

[13] *Reich Emil* (1854, Eperjes – 1910 London) a századfordulón Anglia-szerte ismert és népszerű történelmi és filozófiai író és előadó volt. Apponyihoz fűződő kapcsolataira időnként maga is hivatkozott, halálakor a budapesti sajtó mint a Budapesti Hírlap londoni levelezőjét is méltatta. *Hungary* 1910. dec. 15. 385.

[14] *Dr. Emil Reich:* Hungary at the close of her first Millenium. *The Nineteenth Century* (továbbiakban NC), 1896. máj. 837–849.

[15] *Dr. Emil Recih:* Austria–Hungary and the Ausgleich. NC, 1898. márc. 466–480.

[16] *George W. Monger:* The End of Isolation. British Foreign Policy 1900–1907. Edinburgh, 1963.

ledés ennek a külpolitikai útkeresésnek volt az egyik próbálkozása, az 1902-es japán szövetség jelentette a részleges megoldást, míg az új helyzethez való végleges alkalmazkodást az *entente cordiale* hozta meg. Az átmeneti időszakban fölmerülő kalandosabb elképzelések közé tartozott a magyarokra való építés gondolata is. A legkomolyabb formában ezt a National Review folyóirat vetette föl, ahol közel egy évtizeden keresztül több változatban is megpendítették egy olyan angolbarát és németellenes közép- és délkelet-európai csoportosulás létrehozását, amelynek Magyarország lenne a középpontja és irányítója. A Leo Maxse tulajdonában levő folyóirat társadalmi és politikai kérdésekben újfajta, offenzív konzervativizmust képviselt (az alapvető liberális elvek és szokások messzemenő tisztelete mellett), amely Európán kívül a terjeszkedő, Európában a brit pozíciókat őrző politika híve volt, ebből fakadt, hogy a „német veszély" első következetes hirdetői közé tartozott. 1900 és 1902 között az ismert polltikus és publiçista, Sir Rowland Blennerhassett három cikkben népszerűsítette az általa kikerülhetetlennek nevezett perspektívát, hogy „a polgári és vallási szabadságjogok ügye érdekében hősies és romantikus küzdelmet folytató", az abszolutizmus virágkorában is „az alkotmányos monarchia eszméjét valló" magyarok közvetlen befolyásuk alá fogják vonni a balkáni népeket „ez pedig csak előnyös lehet Nagy-Britannia számára".[17] „Eljön az idő, amikor a magyarok teljesen valóra tudják váltani legnagyobb uralkodójuk, Mátyás király ambícióját, s országukat Délkelet-Európa vezető hatalmává teszik."[18] Blennerhassett azonban nem kizárólag a magyarokat akarta Németország hátában szövetségesül megnyerni, hanem az egész Monarchiát. Szerinte a Habsburg-birodalomnak el kell vetnie „Beust, Andrássy és Deák eszméjét, a kettős osztrák–magyar szupremáciát." A magyarok megtarthatják hegemóniájukat saját országukban, de szűnjenek meg ellenezni Ausztriában a szláv, elsősorban a cseh törekvéseket, járuljanak hozzá Ausztria föderalizálásához."[19] Azzal nyugtatta az Oroszországtól még mindig félő magyarokat, hogy a sokak által szorgalmazott angol–orosz megegyezés esetén nincs mitől tartaniuk, hiszen Nagy-Britanniának lesz akkora befolyása partnere fölött, hogy garantálhatja Magyarországot a pánszláv veszéllyel szemben.[20]

A National Review magyar orientációjának alapját kétségtelenül a németellenesség képezte, ezt jelzi az is, hogy a lap a csehekkel is kapcsolatokat épített ki, s lehetőséget nyújtott Kramařnak a magyar függetlenségi program cseh változatának a kifejtésére: Ausztriát csak a csehek védhetik meg a világuralomra törő németek expanziójától, ezért a Habsburgok a bécsi centralista bürokraták helyett bízzák inkább magukat a lojálisabb csehekre.[21]

Nem tudni, mikor került Maxse ismeretségbe Apponyi Alberttal, hogy a liberális-katolikus Blennerhassett hozta-e őket össze, vagy már az idézett cikkek előtt, Apponyi angol arisztokrata kapcsolatai révén találkoztak, tény, hogy Kramař írásának megjelenése után a lapszerkesztő cikket kért Apponyitól a pángermán mozgalom magyarországi

[17] *Sir Rowland Blennerhassett:* Great Britain and the Dual Monarchy. *The National Review* (továbbiakban NaR),1900. jún. 550–559.

[18] *Uő:* A British tribute to Hungary. NaR, 1902. febr. 896–907.

[19] *Uő:* The Austrian anxiety. NaR, 1901. máj. 357–369.

[20] NaR, 1902. febr. 905–907.

[21] *K. Kramař:* Europe and the Bohemian question. NaR, 1902. okt. 183–205.

terjedéséről.[22] A kérésnek végül a verseci németből ünnepelt magyar íróvá lett Herczeg Ferenc tett eleget, aki hitet tett az évszázadok óta Magyarországon élő németek nagy többségének magyar hazafisága mellett.[23]

A századfordulón az angol közvélemény jelentős részének a magyar kérdések iránti viszonylag nagy érdeklődésében és rokonszenvében a hagyományoknál nagyobb szerepe volt a Times-nak a magyarországi eseményekről közölt rendszeres és részletes tudósításainak, a bécsi tudósító, William Lavino erős magyar szimpátiájának.[24] Párizsba való áthelyezésekor a lapnál meglevő jó magyar pozíciók további erősítésére Apponyi Láng Lajos kereskedelemügyi minisztertől támogatva azzal a javaslattal fordult a Printing House Square-i szerkesztőséghez, hogy nevezzenek ki Budapestre külön – egyelőre a bécsinek alárendelt – levelezőt. Erre a posztra egy Szántó nevű minisztériumi ember angol feleségét javasolták, aki főként gazdasági tárgyú tudósításokat írna. Az ajánlat az új bécsi tudósító, Wickham Steed[25] ellenkezésén hiúsult meg. A magyarokról ekkor még jó véleményen levő, de hatáskörére féltékenyen ügyelő Steed figyelmeztette Bell lapigazgatót, hogy a magyarok „a másodosztályú nevelőnő" írásaival „be akarják rántani a Times-t" és rajta keresztül a brit befektetőket az Ausztriától való különváláshoz szükséges magyar ipar kifejlesztésébe.[26]

A magyar befolyás és gazdasági erő növelésének a kormány és ellenzéke által egyaránt támogatott politikája, a már Angliában is propagált gazdasági és politikai törekvések jegyében indult meg az 1903. december 1-től Budapesten havonta kétszer megjelenő Hungary című „illusztrált társasági lap". Szép kiállításban és elég jó angolsággal, idealizáló beszámolókban ismertette Magyarország természeti szépségeit, intézményeit, gazdasági fejlődését, kulturális értékeit, történelmét, alkotmányos helyzetét, s különös hangsúllyal azokat a rendkívül kedvező lehetőségeket, amiket az ország a külföldi befektetések számára kínál. Szerkesztője a kispolgári származású autodidakta Golonya Jenő volt, de a Szent István Társulat nyomdájánál készült vállalkozáshoz minden jel szerint volt köze Apponyinak is, akinek számos írását közölte. Noha a napi politika kérdéseiben Golonya deklarálta semlegességét, félreérthetetlenül rokonszenvezett a

[22] Csak Apponyi beleegyező válaszát ismerjük: Apponyi – Maxse-nek, 1902. nov. 16. Maxse Papers, West Sussex County Record Office, Chichester (továbbiakban Maxse – iratok). Vol. 450.

[23] *F. Herczeg:* Pan-Germanism in Hungary. NaR, 1903. szept. 38–51.

[24] *William Lavino* (1846–1908) Hollandiából Angliába bevándorolt szülőktől származott. 1877-től Bécsben a Daily Telegraph, 1892-től a Times tudósítója. 1902-ben helyezték át Párizsba, ahol sokat tett az angol közvéleménynek az *entente* mellé állításáért. The History of The Times. III. The Twentieth Century Test. 1884–1912. London, 1947. 250–251, 375–376. Magyar vonatkozású tevékenységét részletesen tárgyalja tanulmányom: A millenáris Magyarország az angol sajtóban. Az OSzK Évkönyve 1974–1975. Bp., 1978. 509–538.

[25] *Henry Wickham Steed* (1871–1956) berlini és párizsi közgazdasági tanulmányok után Joseph Pulitzernél aratta első újságírói sikereit. 1896-ban lépett be a Times-hoz, 1902-ig római, majd 1913-ig bécsi tudósítója volt. Elnyerte a lapot 1908-ban megvásárló sajtómágnás, Northcliffe bizalmát, 1914-ben ő lett a külpolitikai szerkesztő, 1918-ban pedig a főszerkesztő. 1922-ben az új tulajdonos, az Astor-család menesztette. The Dictionary of National Biography (továbbiakban: DNB) 1951–1960. 921–923.

[26] Steed – Bell-hez, 1903. márc. 23. Steed Papers, New Printing House Square Papers, Archives of The Times (a továbbiakban Steed-iratok). E témát érinti még Bell lapigazgatóhoz írt 1903. jan. 2-i, jan. 4-i, jan. 5-i, márc. 6-i és aug. 6-i levele. A szerkesztőség álláspontjára: *Bell* – Steednek, 1903. jan. 7.

függetlenségi párti törekvésekkel – kezdetben ezért is hiába könyörgött kormánytámogatásért.[27] A Hungary egészen 1917 júniusi megszűnéséig az angol nyelvterületre irányuló magyar kereskedelmi, politikai és idegenforgalmi propaganda mérsékelt színvonalú, de igen aktív és lelkes orgánuma maradt, befolyása, hatása azonban csekélynek tűnik.

Az 1903-tól megélénkülő közjogi küzdelemben az ellenzék Angliától politikai támogatást várt. Propagandájának új vonása volt, hogy a magyar katonai és egyéb követelések jogossága mellett erőteljesen cáfolta, hogy szeparatista céljai lennének, és szembeszállt a Monarchia fölbomlását emlegető jóslatokkal. Ezeket hangoztatva kapcsolódott be a kampányba a hajlamai ellenére függetlenségi pártvezérré vált Kossuth Ferenc. Angliai iskolás éveiből eredő nyelvtudás és – felthetőleg – baráti kapcsolatok birtokában kért rokonszenvet és támogatást a föderalizálandó Ausztriával való perszonálunió programjához és a katonai követelésekhez, előbb a liberális arculatú Monthly Review több osztrák és magyar politikust megszólaltató vitájában,[28] majd ő is a konzervatív National Review-ban.[29] A katonai kérdés vitájában is központi helyet elfoglaló ellenzéki közjogi érvrendszert Apponyi ismertette, előbb egy közvetítő révén a Nineteenth Century and After-ban, majd személyesen, igen részletesen Maxse havi szemléjében.[30]

Ha a századeleji angliai magyar közeledési és támogatáskeresési kísérleteket időrendben tekintjük át, szembeötlik, hogy a célok lényegi változatlansága ellenére az egyes periódusokban más és más kérdések álltak a Magyarországgal kapcsolatos angliai (és általában a nemzetközi) figyelem előterében, s ez rányomta bélyegét a magyar részről kiinduló akciókra is. Először az osztrák–magyar viszony alakulása, majd a magyarországi nemzetiségi kérdés, 1908 derekától a külpolitika, végül pedig Seton-Watson magyarországi tárgyú főműve volt a magyar–angol viszony legtöbbet tárgyalt kérdése.

II. Az osztrák–magyar viszony jegyében

A koalíció ellenzékben

A Tisza István által törvénytelenül megszavaztatott házszabálymódosításból, majd a Szabadelvű Párt 1905. januári választási vereségéből kibontakozó politikai válság a Monarchia jövőjéért aggódó Nagy-Britanniában élénk figyelmet keltett, sokan tartottak attól, hogy Svédország és Norvégia 1905. júniusi szétválása követőkre talál. Steed a Times-ban napról napra részletesen követte a fejleményeket.[31] Elemzését elfogadva az

[27] E vállalkozás történetét tárgyalja tanulmányom: A „Hungary", az első angol nyelvű magyar újság. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1976–1977. Bp., 1979. 475–497. – Golonya első próbálkozásaira: OL K 26 (Miniszterelnökség) 1904 – V – 1395, Lukács L. pénzügyminiszter átirata, ill. 1904. márc. 31. és 1904. – V – 2392 és 6145, Golonya 1904. máj. 21-i és dec. 31-i beadványa.

[28] Austro-Hungarian leaders on the Hapsburg Monarchy. Monthly Review (továbbiakban: MoR), 1903. febr. 42–61. és márc. 26–39. Kossuth cikke: febr. 60–61.

[29] *Francis Kossuth:* The political situation in Austria and in Hungary. NaR, 1904. márc. 35–49.

[30] *Lionel G. Robinson:* Constitutional government in Hungary NC, 1903. júl. 126–142. – *Count Albert Apponyi:* The Army Question in Hungary. MoR, 1904. júl. 1–33.

[31] *Jeszenszky Géza:* A Times és Magyarország az 1904–1906-os politikai válság idején. Az OSzK Évkönyve, 1973. Bp., 1976. 371–408.

angol megfigyelők 1905 februártól már nem tartották valószínűnek, hogy az uralkodó bármilyen nyomás hatására elfogadná a koalíció katonai programját, ezért – számos érvet fölsorakoztatva – álláspontja enyhítését és a mielőbbi hivatalbalépést ajánlották az új parlamenti többségnek.[32] A koalíció viszont töretlenül hitte, hogy meggyőzheti Angliát követelései jogosságáról és indokoltságáról, s hogy a külföld véleménye és állásfoglalása hozzá fog járulni ahhoz, hogy Ferenc József végül engedjen. Apponyi és Kossuth újabb cikkekben tárta az angol közönség elé a válság fejleményeit, persze erősen ferdítő megvilágításban. Az aggodalmaskodókat nyugtatták, hogy az őt megillető jogok birtokában Magyarország lesz a Habsburgok legmegbízhatóbb támasza, és biztosítani fogja Európa közepén a hatalmi egyensúlyt.[33] Az érveket Budapestről a nyíltan a koalíció szolgálatába szegődött Hungary ismételgette, Rákosi Jenő pedig a meghirdetett „nemzeti ellenállást" új szabadságharcként föltüntető Budapesti Hírlap-ban közölni kezdte a Times-ban 1861-ben a februári pátenst, majd 1865–66-ban a magyarokkal való megegyezéstől még húzódó uralkodó magatartását bíráló vezércikkeket, számon kérve az újból esedékes erkölcsi támogatás elmaradását.[34] A magyarokat most már rendszeresen kioktató Steed abszurd ügyeskedésnek nevezte az 1905-ös helyzetet az 1861–66 közöttivel hasonlítani össze.[35] A koalíciós vezérek azt hitték, hogy angliai propagandájuk sikertelenségét kizárólag egy Bécsben élő angol újságíró értetlensége, esetleg másfelé való elkötelezettsége okozza, ezért Apponyi hosszú levélben fordult a Times szerkesztőségéhez. Megmagyarázta a katonai követelések jogosságát, kategorikusan cáfolta, hogy a magyarok a norvég példa követésére készülnének, a külföld téves helyzetmegítélését pedig a Bécsben élő és az ottani légkört magukba szívó külföldi laptudósítók számlájára írta. „Magyarország bízik benne, hogy kellő felvilágosítás után a jelenleg szisztematikusan félrevezetett közvélemény melléje fog állni."[36] Válaszában Steed a kiegyezési törvény idézésével bizonyította, hogy jogilag a királynak van igaza, Ferenc József tehát nem tért le az alkotmányosságról, így nincs miért apellálni a britek alkotmányos érzületére. Ő is s a vezércikk is megerősítette azonban, hogy az angol közvélemény változatlanul rokonszenvet, sőt baráti elfogultságot érez Magyarország iránt.[37] A következő hetekben – amint ezek után várható volt – élesedett a koalíció és Steed szópárbaja, s ez alighanem erősen próbára tette Steed baráti érzelmeit.

1905 októbere, a válságot az általános választójog bevezetésével és egyéb reformokkal megoldani próbáló Kristóffy–Fejérváry program uralkodói elfogadása után a koalíció vezetői még nem vették észre, hogy mind bel-, mind külföldön elveszítették a csatát. Továbbra is bíztak benne, hogy álláspontjuk ismételgetésével meg tudják nyerni legalább az angol közvéleményt. Ezért jelentették meg hívük, a budapesti egyetemen angol nyelvet

[32] A fontosabb vezércikkek: The Times (továbbiakban TT), 1905. febr. 9. 7., ápr. 17. 9., jún. 22. 9., júl. 8. 11. szept. 28. 7.; Saturday Review (továbbiakban SaR) 1905. márc. 4. 261–262.; szept. 30. 425–426.; *Spectator* (továbbiakban: S) 1905. szept. 30. 459–460.

[33] *Count Albert Apponyi:* The Hungarian crisis. MoR, 1905. febr. 24–38; *Francis Kossuth:* The Hungarian crisis: its cause and effects. NaR, 1905. ápr. 251–261.

[34] *Budapesti Hírlap* (továbbiakban: BH), 1905. jún. 26. 1–2.

[35] TT, 1905. jún. 29. 5.

[36] TT, 1905. júl. 1. 7–8.

[37] TT, 1905. júl. 8. 5., ill. 11. Vö. History of The Times, III. 476.

és irodalmat tanító Arthur Yolland[38] összeállításában a koalíció legfontosabb parlamenti megnyilatkozásait, magyarázó jegyzetek kíséretében.[39]

A National Review még kész volt folytatni próbálkozásait a magyarokkal, és közölte Kossuth Ferenc éles támadását a koronának a szocialistákkal kötött „szentségtelen szövetsége" ellen, amely illojális és republikánus erőket vet be a Habsburg-hű parlamenti többség ellen.[40] A Monarchia sokat emlegetett nemzetközi funkciójának betöltésére egyedül Magyarországot mondta alkalmasnak.[41]

Kossuth érvelése legalább a brit politikai gondolkodás szokványos vágányán haladt, de a koalíció angliai házipublicistája, Reich Emil, valóságos történetfilozófiai konstrukciót kreált nemcsak a koalíció pillanatnyi céljainak, de a távolabbi ábrándoknak is az igazolására a Contemporary Review-ban. Szerinte Magyarország alapításától fogva „politikai, nem pedig etnikai állam" volt, geopolitikai elhelyezkedése folytán pedig mindig birodalmi, imperialista politikát folytatott, úgy mint a poroszok, oroszok és angolok, csak kevésbé erőszakosan. Missziója a Balkánt saját vezetése alatt egyesíteni, s történelmileg elkerülhetetlen, hogy Ausztria csupán függeléke lesz ennek a Magyar Birodalomnak. A „hármas struktúrájú dualizmus" túlhaladott, a közös intézmények megosztásával létre kell hozni a valódi dualizmust, a perszonáluniót.[42]

Reich mellett sikerült még néhány angol publicistát találni, akik a magyarok iránti régebbi rokonszenvtől vezetve a koalíció mellé állottak, és az angol sajtóban levelekben és cikkekben ismételgették a koalíció szokásos érveit a szabadságszerető és liberális Magyarországra való építés ésszerűségéről.[43] Az angol sajtó többsége azonban – élén Steed tudósításaival – mind kritikusabb hangon kezdte tárgyalni a magyarországi viszonyokat, főként a szociális és a nemzetiségi kérdést, a választási rendszert és nem utolsósorban a koalíciónak az angolok szemében érthetetlenül merevnek és rövidlátónak tűnő politi-

[38] *Arthur B. Yolland* (1874–1956) 1896-ban Cambridge-ben szerzett diplomájával 1898-ban érkezett Budapestre, és kezdett angolt tanítani. 1908-ban az angol nyelv és irodalom nyilv. rendkívüli tanárává nevezte ki Apponyi, a kultuszminiszter. A magyar kormányok javára később is végzett politikai munkája mellett irodalmi dolgozatai, szótára, közel ötven évi tanári tevékenysége és általában a magyar és az angol kultúra közötti kétirányú közvetítő tevékenysége érdemel említést. Műveinek bibliográfiáját alapos bevezetővel készítette el *Peter Sherwood:* An Englishman's sixty years in Hungary. Angol Filológiai Tanulmányok, 1977.

[39] The Hungarian Diet of 1905. Comp. by *A. B. Yolland.* Bp., 1905.

[40] A lap főszerkesztőjéhez írt magánlevelében még élesebb szavakkal kelt ki „a nemzetközi szocialisták és anarchisták" destruktív eszméi ellen, a nemzetiségi feszültséget pedig néhány értelmiségi („tanult proletár") lázításának tudta be. Kossuth F. – Maxse-nek, 1905. okt. 5. és dec. 10. Maxse-iratok Vol. 453.

[41] *Francis Kossuth:* The Hungarian crisis. NaR, 1905. okt. 340–348. Öccséhez írt levelében is írja sok elfoglaltságáról panaszkodva: „az utóbbi időben a világ sajtó terére is ki kellett ezt terjesztenem, szegény, szerencsétlen hazám ügyében. Egy két cikkemet egy két helyen szépen is honorálták, a többit ingyen fogadták 'nagy örömmel'." Kossuth Ferenc – Kossuth Lajos Tódornak, 1905. okt. 11. OL R 122 Kossuth Lajos gyermekeinek iratai, 3. tétel 10–26.

[42] *Dr. E. Reich:* The crisis in Hungary. The Contemporary Review (továbbiakban CoR), 1905. okt. 516–525.

[43] *W. B. Forster Bovill* levele, The Speaker, 1905. okt. 28. 81–82; *H. J. Darnton-Fraser:* The Hungarian crisis. The Westminster Review, 1905. dec. 629–634. A Hungary vidéki angol lapokban megjelent kedvező állásfoglalásokról számolt be: 1905. dec. 1. 11–12, jan. 1. 10.

káját.[44] A február 19-i erőszakos házfeloszlatás és a további abszolutista lépések ugyan szinte általános rosszallást váltottak ki a vezető angol napi- és hetilapokban, de a cikkek szinte kivétel nélkül utaltak a koalíció felelősségére is.[45] Nem sok sikert jósolt Steed a nyugat-európai propagandakörútra készülő Kossuthnak és Apponyinak: az uralkodó legutóbbi intézkedései valóban általános tiltakozást váltanának ki, „ha magatartásával a koalíció nem fosztotta volna meg önmagát minden pártatlan megfigyelő szimpátiájától".[46]

Nagy-Britannia hivatalos köreinek és sajtója java részének a magyarországi politikai válsággal kapcsolatos magatartását nem csupán a vitás kérdések érdemi része határozta meg, legalább annyi szerepe volt a külpolitikai megfontolásoknak is. A Monarchia fontosságának régi tételét új megvilágításba helyezte a gazdasági és politikai téren mind veszedelmesebb riválisnak tartott Németország és annak az angol–francia *entente* fölbomlasztására irányuló törekvései. A Habsburg-monarchiától ekkor azt várta Anglia, hogy Olaszországgal együtt fékezze német szövetségese agresszivitását. A brit megfigyelők tudták, hogy a magyar koalíció követeléseinek teljesítése igen kritikus fogadtatásra találna mind az ausztriai németek, mind a nem-német nemzetiségek körében, tehát gyöngítené a Monarchiát, erősítené valamennyi nép szeparatista hajlamait, Magyarország gazdasági különválása pedig rákényszerítené Ausztriát a német gazdasági vérkeringésbe való szorosabb bekapcsolódásra. A válság alatt merült föl a gondolat, hogy a Monarchia akkor tölthetné be Németországgal szemben a fék szerepét, ha irányítása a magyaroknál megbízhatóbban németellenes szláv nemzetiségek kezébe kerülne. Ezt fejtegette a korábban a magyarokhoz valóságos ódát zengő Blennerhassett,[47] s a „pángermanizmus ellenszerét" kereső Steed is.[48] Ugyanakkor a magyarországi koalíció Németországgal szembeni szilárdsága, függetlensége sem állt minden gyanún fölül.[49] Rövidesen kiderült, hogy a koalícióval kapcsolatos várakozások és félelmek közül mi igazolódik be, mert a magyar „küzdők" 1906. április 4-én megadták magukat, és elfogadták a bársonyszéket Ferenc József feltételei mellett.

A kormányhatalom birtokában

A magyar koalíciónak a koronával szembeni konfliktusa az áprilisi paktummal nem ért véget, és a „vezéreknek" szándékukban is állott a „küzdelmet" folytatni.[50] E küzdelemnek képezték részét azok a propaganda-erőfeszítések, amiket a külföld, külö-

[44] A legkeményebb és legalaposabb bírálatot *Steed* „Ausztria–Magyarország a választúton" (Austria–Hungary: At the parting of the ways) c. hosszú cikke tartalmazta: TT, 1905. okt. 7. 13. Egyéb fontosabb reakciók: SaR, 1905. okt. 21. 516; The Speaker, 1905. okt. 28. 81–82, nov. 4. 94; Spectator, 1905. nov. 4.

[45] The Speaker, 1906. febr. 24; Spectator, 1906. márc. 3. 327–328; TT, 1906. márc. 5. 9.

[46] TT, 1906. márc. 23. 5.

[47] *Sir R. Blennerhassett:* England, Germany, and Austria. NC, 1904. nov. 707–722; *uő:* The Austrian problem. The Fortnightly Review, 1905. ápr. 589–607.

[48] Steed – Chirolnak, 1905. okt. 6. Steed-iratok.

[49] Ezt mutatta az Ausztriának a Német Császárságba történő beolvadását, Magyarországnak pedig egy Hohenzollern herceg jogara alatti önállósodását javasoló Zeysig[Zigány Árpád]pamfletügy is. TT, 1905. szept. 5, 13, 14, 19. Vö. *Dolmányos:* i. m. 132–134.

[50] Apponyi közlése Clarke-nak, FO 371/7/14583. Clarke biz. jel., 1906. ápr. 23; Kossuth F. – Maxse-nek, 1906. júl. 19. MP. Vol. 456.

nösen Anglia politikai és gazdasági támogatásának a megnyerése érdekében folytattak – most már megnövekedett lehetőségek birtokában.[51] Azt remélték, hogy a kormányra került angol liberálisok elődeiknél nagyobb rokonszenvet fognak tanúsítani az ugyancsak liberális személyek által vezetett Magyarország Ausztriával szembeni nemzeti követelései iránt. Emellett eltökélt szándékuk volt – Kossuth régi koncepcióját fölelevenítve – magyarországi befektetésekre bírni az angol tőkét, hogy ezzel Britanniát érdekeltté tegyék a magyar kérdésekben. E terv súlyos fogyatékossága volt, hogy kizárólag a gazdasági szempontokra épített, s nem mérte föl, mi szól az angolok szemében Magyarország gazdasági különválása ellen: ez megrendítené a Monarchia kohézióját, s a Lajtán túli területek kénytelenek lennének gazdaságilag egyre szorosabban kapcsolódni Németországhoz.[52]

A brit kormányzat és a közvélemény megnyeréséért folytatott magyar kampány egyik eleme volt egy befolyásosnak hitt politikai szervezet, az Eighty Club meghívása magyarországi látogatásra,[53] majd közvetlenül ez után a brit Kereskedelmi Kamarák Szövetségének a vendégül látása. „Tekintettel mindkét társaság tagjainak előkelő voltára és a látogatásukhoz fűződő politikai és gazdasági érdekeinkre", a minisztertanács elhatározta, hogy 30 000 K fedezetet biztosít a két út lebonyolítására.[54] (A meghívás formálisan a Függetlenségi és 48-as Pártkör, illetve a budapesti Kereskedelmi és Iparkamara részéről történt.) A Club 28 főből, köztük 12 parlamenti képviselőből álló küldöttségének, majd az angol kereskedelmi küldöttségnek valóban „királyi vendéglátásban" volt része, szép beszédek hangzottak el a két nép alkotmányának hasonlóságáról és a közöttük levő szimpátiáról, a sok bankett között még egy konferenciát is tartottak a szociális törvényhozásról, de a kívánt célokat, az Ausztriával szemben Magyarország melletti nyilvános politikai állásfoglalást, a koalíciós rezsim liberalizmusának a külvilág előtti igazolását nem sikerült elérni, s a kereskedelmi kamaráktól érkezett látogatók sem kötelezték el az angol tőkét a magyarországi befektetések mellett. A magyar ellenzéki sajtó tiltakozott a liberális jelző kisajátítása ellen, a Népszava pedig angol nyelvű különkiadásban figyelmeztette a vendégeket, hogy tudomásuk nélkül és szándékaik ellenére politikai eszközként akarják őket fölhasználni, „a liberalizmus zászlójával akarják eltakarni a magyarországi feudális reakció csempészáruját".[55] A liberális angol lapok elismerő vagy semleges hangon számoltak be a két útról, a Times és a Saturday Review viszont a Monarchia belső ügyeibe és a külpolitikába való illetéktelen belekontárkodásról írt.[56] Az Eighty Club által a látogatásról megjelentetett gazdagon illusztrált propaganda-

[51] Pázmándy Dénes 1906. júl. 28-i jelentése Wekerlének londoni kapcsolatépítő akciójáról: OL K 467, (A min. elnök félhivatalos levelezése) 11. cs.

[52] Osztrák és cseh részről egyaránt azt hangoztatták, hogy Magyarország gazdasági különválása esetén a Lajtántúl „Németország ölébe hullik". TT, 1905. febr. 7. 3, febr. 9. 7.

[53] Ezt részletesen tárgyalja tanulmányom: A londoni Eighty Club magyarországi látogatása 1906-ban. Az OszK Évkönyve, 1973. Bp., 1976, 291–311.

[54] OL K 27. 1906. szept. 5. 9. tétel; K 26 1906/4438. Kossuth Ferenc átirata a miniszterelnöknek.

[55] Audiatur et altera pars. *Népszava,* 1906. szept. 23. Special edition.

[56] SaR, 1906. okt. 6. 414, okt. 13. 448–449.

könyv[57] és annak angliai fogadtatása[58] sem jelentett frontáttörést a koalíció önnépszerűsítő törekvéseiben.

Az Eighty Club és a kereskedelmi kamarák magyarországi látogatásának igazi kudarcát azonban a brit hivatalos körök magatartása jelentette. Az új külügyi vezetés el akarta kerülni annak még a látszatát is, hogy támogatja Magyarország önállósodási törekvéseit,[59] ezért meggátolta, hogy a küldöttséget Fuller kereskedelmi miniszter vezesse,[60] az út befejeződése után pedig rosszallólag kommentálta a látogatás tényét és lefolyását.[61] A negatív reakció csak része volt egy szélesebb körű belső vitának, amely azt vizsgálta, hogy érdemes-e gazdasági vagy politikai megfontolásokból a korábbinál nagyobb figyelmet fordítani Magyarországra, esetleg számításba lehet-e venni távolabbi kombinációkban.

Az ügyhöz a kiinduló pontot Clarke budapesti brit főkonzul 1906. május 15-i jelentése szolgáltatta, aki beszámolt a koalíció Németországgal szembeni kétértelmű magatartásáról.[62] Lord Fitzmaurice, a parlamenti külügyminiszterhelyettes, a jelentést érdekesnek találta, mivel Magyarország politikája kihatással lehet a Kettősszövetség arculatára s Angliának e szövetséghez fűződő viszonyára. „Németország nem folytathat aktív politikát a Balkán-félszigeten, vagy Kis-Ázsiában és a Perzsa-öbölnél, ha nem veheti biztosra Magyarország támogatását. [. . .] a német–osztrák–magyar szövetség lehet áldásos és lehet káros. El tudom képzelni, hogy egy ilyen szövetség Anglia számára előnyös lehet, amennyiben a liberális magyar befolyás alatt jön létre, amit például a boldogult báró Kállay is képviselt."[63]

A keleti kérdésben szakértőnek számító Fitzmaurice-nál a német politika rokonszenvesebb vágányra terelése nem pillanatnyi ötlet volt, hanem önálló koncepció, a németellenes kurzus alternatívája. A Monarchiára, ezen belül a liberális Magyarországra építés gondolata jegyében javasolta Reich Emilnek, hogy Magyarország külpolitikai szerepével kapcsolatos elképzeléseit őrajta keresztül juttassa el Grey külügyminiszterhez. Reich 14 oldalas emlékirata jelentős figyelmet keltett a Foreign Office-ban, és kiváltotta a Magyarországhoz való közeledés lehetőségének érdemi szemügyre vételét.

Reich szerint az Oroszország fölötti japán győzelem következtében Délkelet-Európában 10–20 évre megszűnt az orosz beavatkozás veszélye, s ezt követően nőttek meg e térség népeinek függetlenségi törekvései. Ezek ellentétesek Németország terjeszkedő, hegemóniára törő céljaival, Angliának ezért – akinek számolnia kell a német–brit háború elkerülhetetlenségével – érdeke Magyarország és a balkáni államok gazdasági és politikai fölkarolása. Könnyű kimutatni, hogy „nagyságánál, népességénél és geopolitikai

[57] Hungary. Its People, Places, and Politics. The Visit of the Eighty Club in 1906. London, 1907.

[58] A Daily Chronicle és a Daily News könyvbírálatát közli a Hungary, 1907. júl. 4–5., ill. aug. 1. 7.

[59] *Fitzmaurice* – Grey-nek, 1906. szept. 17. és szept. 22. FO 800/40; *Grey* – Goschennak, 1906. szept. 19. FO 800/40.

[60] FO 371/8/32923, Grey följegyzése Henry Normannak Charles Hardinge állandó külügyminiszterhelyettesnek írt leveléhez.

[61] *Goschen* – Hardinge-nak, 1906. okt. 8., *Campbell-Bannerman* – Grey-nek, 1906. okt. 14. FO 800/40.

[62] FO 371/7, Clarke jel. 1906. máj. 15.

[63] Fitzmaurice följegyzése Clarke fönti jelentéséhez, uo. – Kállay Béniről van szó, aki nem volt báró.

helyzeténél fogva" Magyarországnak kell az angol politika súlypontjává válnia ebben a térségben. Birtokában van Apponyi egy följegyzése, miszerint Magyarország nem mondott le arról, hogy saját hadserege legyen, és hogy döntő befolyáshoz jusson a külpolitikában – ez *conditio sine qua non* lesz az Ausztriához fűződő kapcsolat további fönntartásához. Az általános választójog csak erősíteni fogja a magyar követelések súlyát, s ennek nem mond ellent a nemzetiségek léte, akik – nem az erőszak, hanem a magyarok felsőbbrendűsége és vonzereje következtében – elmagyarosodóban vannak. Angliának létérdeke annak a régi fölfogásnak az elejtése, amely Bécset tekintette a Kettős Monarchia központjának, ehelyett Magyarországhoz, a Monarchia döntő tényezőjéhez kell közelednie. E közeledés érdekében és Magyarország gazdasági függetlenségének az elősegítéséhez Reich első lépésként két új brit konzulátus fölállítását javasolta Kassán és Nagyváradon, valamint a budapesti brit konzul utasítását a szóban forgó politika követésére.

Az Ausztria–Magyarországgal szemben követett brit politika radikális megváltoztatására tett javaslat első olvasásra nem riasztotta vissza a külügyi hivatalnokokat, noha leszögezték, hogy nem osztják Reich minden gondolatát. Fitzmaurice kétségbe vonta, hogy a jövőben Oroszország a távol-keleti revans érdekében elhanyagolná Kelet-Európát, a nemzetiségi kérdés megoldását pedig inkább „bölcs és idejében adott engedményekkel", mintsem a magyarosítással vélte biztosíthatónak, de igen kívánatosnak tartotta, hogy jó viszony legyen Anglia és Magyarország között, ezért Reich javaslatait megfontolásra méltónak nevezte.[64] Keresekedelmi szempontból nézve a külügyminisztérium illetékes osztálya szintén érdeklődést mutatott, és elment Clarke-nak az utasítás „Kaschau és Grosswardein" fölkeresésére, annak előkészítésére, hogy összhangba hozzák Anglia magyarországi képviseletét az utóbbi növekvő politikai és gazdasági súlyával.[65] A továbbiakban fölmerült, hogy talán inkább Zágrábban és Kolozsvárott kellene az új konzulátusokat létrehozni,[66] s kikérték az ügyben Clarke és a bécsi kereskedelmi attasé véleményét is.

Itt tartott az ügy, amikor sor került az Eighty Club és a kereskedelmi kamarák küldöttségének látogatására, és ez jó alkalmat kínált Eyre Crowe, a németellenes vonal elsőszámú külügyminisztériumi exponense számára, hogy kimondja az ítéletet a külön „magyar politika" fölött. „Ha és amikor Magyarország megteremti »nemzeti függetlenségét«, még lesz elég időnk, hogy eldöntsük, mi legyen az álláspontunk Magyarországgal és Ausztriával szemben. De bizonyos vagyok benne, hogy amíg az Osztrák–Magyar Monarchia jelenlegi alapján nyugszik, addig nem szolgálná a brit érdekeket, ha fölébresztenénk Ausztria érzékenységét a magyar függetlenségi párttal való politikai flörtöléssel."[67] Kossuthék pontosan az ellenkező sorrendet szerették volna elérni: a nagyobb gazdasági önállóság előfeltételeként akarták gyorsabban fejleszteni a magyar ipart és kiépíteni a külföldi kereskedelmi kapcsolatokat. Brit részről erre mondott nemet Crowe. A Foreign Office-ban a magyarokra nézve kedvezőtlen hangulatot még növelte, hogy a bécsi Montagsrevue október 1-én cikket közölt, amely szerint a júliusi londoni interparla-

[64] FO 371/7/26301, Reich memoranduma, 1906. júl., Fitzmaurice kísérőlevelével és négyoldalas följegyzésével.

[65] FO 120/829/1, Barrington utasítása Clarke-hoz, 1906. aug. 22.

[66] FO 371/7, Clarke jel, 1906. szept. 7.

[67] FO 271/8/32923, Crowe följegyzése, 1906. szept. 27.

mentáris konferencia idején VII. Eduárd fogadta Apponyit, és ő meggyőzte a királyt a magyar követelések jogosságáról, az Eighty Club látogatása már ennek volt a következménye. A bécsi és a müncheni sajtó fölkapta az ügyet, Apponyi cáfolata nem volt elég gyors, így a magyar, osztrák és angol részről egyaránt fölfújt politikai kirándulás vége parlamenti interpelláció lett a Westminsterben.[68] Hozzátehetjük még, hogy a valóban megtörtént audiencián Apponyi érvei nemhogy meggyőzték volna a brit uralkodót, de a magyar miniszternek meg kellett hallgatnia a király finom korholásait a koalíció magatartása miatt.[69]

Bennett bécsi kereskedelmi attasé közben beérkezett válasza is összefüggésbe hozta Reich memorandumát az utóbbi hetek angol–magyar barátkozásával. Rámutatott, hogy a magyar piacon az osztrák ipar még gazdasági különválás esetén is olyan kedvező helyzetben maradna, hogy az esetleges magyarországi brit befektetéseknek komoly konkurrenciával kellene számolniuk. Az 1899-es magyar iparfejlesztési törvény azonban kétségkívül jó lehetőségeket teremt, ezért érdemes lenne mérlegelni egy külön kereskedelmi képviselő kinevezését a budapesti főkonzulátusra. „Amennyiben azonban Őfelsége Kormánya politikai okokból növelni kívánná a magyarországi brit konzuli képviseletet", úgy Bennett is Clarke zágrábi és kolozsvári javaslatával értett egyet.[70]

Clarke válasza az esetleges kinevezések politikai kihatásával foglalkozott. Új konzulátusok létesítését „a magyarok általánosságban úgy tekintenék, mint e királyság növekvő fontosságának elismerését, s annak a bizonyítékát, hogy Őfelsége Kormánya és a brit közvélemény érdeklődik irántuk. Kossuth úr és gr. Apponyi minden tőlük telhetőt megtennének azért, hogy szorosabb kapcsolatot létesítsenek Angliával, hogy idecsábítsák az angol tőkét, s hogy a brit vállalkozások számára minél kedvezőbb föltételeket biztosítsanak. [. . .] Helyénvalónak tartom azonban megmondani, hogy e növekvő jóindulat és érdeklődés ilyen megnyilvánulásait a Függetlenségi Párt kevésbé skrupulózus politikusai [. . .] esetleg saját céljaikra használnák ki." E veszély ellenére Clarke szerint feltétlenül előnyös lenne mind egy budapesti kereskedelmi képviselő kinevezése, mind a zágrábi és kolozsvári konzulátus fölállítása.[71] E jelentéshez Boothby bécsi elsőtitkár hozzáfűzte, hogy szerinte és a nagykövet szerint „fontos, hogy a jelen pillanatban ne sértsük meg Ausztria érzékenységét olyan lépésekkel, amelyek Anglia és Magyarország viszonyának az elmélyítését szolgálják", ezért „okosabb lenne alkalmasabb időpontra halasztani" az új konzulátusok létesítését. Viszont célszerű lenne egy kereskedelmi képviselőt küldeni névlegesen Ausztria–Magyarországra, ami „nem gátolná meg az illetőt abban, hogy működésének igazi tere Magyarország legyen".[72]

A „helyi" diplomaták tehát valamennyien érdemesnek tartották a magyarországi képviselet valamilyen formában történő növelését, de néhány aggályuk elég volt Crowe osztályvezetőnek ahhoz, hogy az egész ügyet eltemesse. „Föltételezhetjük, hogy dr. Reich

[68] Claude Hay konzervatív képviselő érdeklődött, kapott-e az angol kormány tiltakozást Bécsből az Eighty Club látogatása kapcsán. Grey kurta „nem"-mel válaszolt. FO 371/8/36 221.

[69] Erről maga VII. Eduárd beszélt Marienbadban Steednek. Steed – Chirolnak, 1906. aug. 28. Steed-iratok.

[70] FO 371/7, A. P. Bennett biz. memoranduma, 1906. nov. 1., mellékelve Sir Brook Boothby 1906. nov. 1-i jelentéséhez.

[71] FO 371/7, Clarke jel., 1906. okt. 30.

[72] FO 371/7, Boothby kísérőlevele, 1906. okt. 30.

Emil a magyar függetlenségi párti vezérek jóváhagyásával, ha nem egyenesen az ő ösztönzésükre cselekedett [. . .] Egy ilyen lépésből Kossuth és Apponyi urak azonnal politikai tőkét kovácsolnának [. . .] Még egy magyarországi kereskedelmi képviselet létesítését sem a tényleges brit érdekeltségek fontossága indokolná, hanem csupán a jelenleg még nem létező brit érdekeltségek megteremtése és támogatása. [. . .] Számomra úgy tűnik, hogy kereskedelmi szempontból nem indokolt az új kezdeményezés. Politikai szempontból nem szolgálja érdekeinket, ha az a benyomás alakul ki, hogy belebonyolódunk a magyar Függetlenségi Párt Ausztria elleni gyakorlatilag nyílt küzdelmébe, s nem látom előnyét olyan politikai konzulátusok létesítésének, amelyeknek egyetlen »raison d'être«-jük a Habsburg-monarchia két felét jelenleg elválasztó nézeteltérések kihangsúlyozása lenne." A Kereskedelmi Osztály vezetője, Algernon Law, egyetértését fejezte ki, Barrington szintén „a magyarok politikai törekvéseit szolgáló" javaslat elejtését javasolta, Hardinge pedig kifejezetten „politikai okokból" javasolta ugyanezt, hozzátéve, hogy szükség esetén a javaslatokat újból elő lehet venni. Grey megjegyzés nélküli kézjegye szentesítette alárendeltjei döntését.[73]

Mi okozta, hogy a kezdeti élénk érdeklődés után a Foreign Office visszatette a „magyar kártyát" a talonba? Bizonyára nem az Eighty Club egyes tagjainak állítólagos bordélyházi kalandjai fölötti fölháborodás. Láttuk, hogy a kezdeményezés Fitzmauricetól eredt, aki nem osztotta sem Reich, sem Crowe nézeteit Németország „országunkkal szembeni eltökélt szándékairól", s Magyarországot nem Németország ellen akarta kijátszani. De az új Foreign Office-ban Fitzmaurice magára maradt, „oroszellenes nézetei a brit külpolitika korábbi korszakát tükrözték, csakúgy mint kísérletei, hogy ápolják a jó viszonyt Berlinnel",[74] rövidesen meg is vált a külügyminisztériumtól. Németellenes céllal viszont nem akartak Magyarországgal foglalkozni, nemcsak az ekkor még jó brit–osztrák–magyar viszony miatt, hanem elsősorban azért, mert 1914 előtt a brit külpolitika nem ingott meg a Monarchia fölbomlásának ellenzésében, inkább az egész alakulat politikájával kapcsolatban voltak reményei, elvárásai. Különben is Anglia ekkor már az Oroszországgal kötendő *entente*-ra építette számításait, azzal pedig nem versenyezhetett a magyar függetlenségiek kínálta alternatíva. Az eleve a status quo alapján álló brit külpolitikai vezetés komolyan nem mérlegelhette az egymásra közismerten nagyfokú bizalmatlansággal tekintő népekből és államokból létrehozandó új formáció tervét Németország délkeleti irányú terjeszkedésének meggátolására, fölbomlasztva egy bármennyire is gyenge, de létező nagyhatalmat, amelyet nyilvánvaló balkáni érdekei szembe is állítanak Németország ilyen törekvésével. A magyar belpolitikai helyzet szerény ismerete is komoly kétségeket ébreszthetett a Reich-féle (és valamennyi későbbi) fölkínálkozás realitása iránt. Az angol diplomácia tisztában volt azzal, hogy még a Függetlenségi Párton belül is több híve van a német szövetségnek, mint bármilyen francia, angol vagy esetleg orosz orientációnak.[75]

Ezen túlmenően sem a koalíciós kormány stabilitásáról, sem vezetőinek államférfiúi kvalitásairól sem volt túl jó véleménye az angol külpolitikusoknak. Végül a javaslatnak talán a legsebezhetőbb pontja Magyarország soknemzetiségű jellege volt. Hogyan lehetne

[73] FO 371/7, Crowe, Law, Barrington és Grey följegyzése.
[74] *Steiner:* i. m. 108. Vö. *Monger:* i. m. 290.
[75] *Diószegi* id. tan. (Századok 1973) 5–9. – Vö. *Dolmányos* i. m. 249–253.

Anglia délkelet-európai politikájának a sarkköve egy olyan ország, ahol a lakosság fele szemben áll az uralkodó nemzetiséggel, s ez az ország hogyan vezessen egy olyan szövetséget, amelynek több tagja elítéli a nemzettársaikkal szemben követett magyar politikát, sőt Magyarország egyes részeit magának szeretné megszerezni? Reich javaslata ugyan nem vonta maga után mindennek a végiggondolását, de a Foreign Office figyelmét is ráirányította ezekre a kérdésekre, s ezzel megteremtette az alapot a következő években Magyarországról érkező jelentések kritikus olvasásához.

III. A nemzetiségi kérdés jegyében

Seton-Watson és a kritika kezdetei

Magyarország soknemzetiségű voltával az angol megfigyelők, érdeklődők tisztában voltak – igaz, magyar részről ezt senki sem titkolta, sőt az évszázados türelmes magyar politika bizonyítékaként volt szokás emlegetni.[76] Érték már hol szelídebb, hol erősebb bírálatok is brit részről a magyar nemzetiségi politikát,[77] de amíg úgy tűnt, hogy Magyarország betölti funkcióját, a Monarchia alkotmányosságának, stabilitásának és erejének egyik fő garantálója, addig az angolok hajlandóak voltak sok mindent elnézni neki. Az 1903 és 1906 közötti válságperiódus azonban kérdésessé tette szemükben, hogy a magyarok képesek-e megfelelni az angol várakozásoknak. Ehhez párosult a brit külpolitikában a Németországot fő veszélynek tekintő irányzat, s ebből következőleg a szlávbarát orientáció térnyerése, így nem meglepő a magyaroknál megbízhatóbban németellenesnek tekintett monarchiabeli nemzetiségek „fölfedezése". Mint láttuk, Steed már 1905 őszén mérlegelte a reájuk való építést, 1906-ban megkezdte a velük való kapcsolatok bővítését, szisztematikus kiépítését, s nemcsak saját lapjában, de más orgánumoknál is népszerűsíteni kezdte ügyüket.[78] Nem volt könnyű dolga a magyarok iránt – ha nem is a koalíció iránt – többségében régóta erős rokonszenvvel viseltető angol politikai elit véleményének átformálásában, de hamarosan kitűnő segítőtársat talált, aki át is vette tőle a feladat nagyját.

Kelet-Közép-Európa szláv és román nemzetiségeinek óriási szolgálatokat tevő önzetlen brit támogatója, R. W. Seton-Watson[79] Oxfordban modern történelemből szerzett

[76] Ezt igazolja pl. The Millenium of Hungary and Its People. Ed. *J. de Jekelfalussy*. Bp., 1897.

[77] A Memorandum-pör még csekély visszhangot váltott ki, de az 1898-as helynév-magyarosítási törvényt a Times is elítélte. 1898. máj. 31. 7.

[78] Steed – Maxse-nak, 1906. júl. 11. MP. Vol. 456. Ebben cikket ajánlott a magyarországi nemzetiségekről Rennertől és saját magától. – Steed – Bellnek, 1906. szept. 6. (Steed-iratok) beszámolt augusztusban „a szlovák vidéken" tett körútjáról.

[79] *Robert William Seton-Watson* (1879–1951) az I. világháború előtt mint Ausztria és Magyarország nemzetiségeinek a pártfogója vált ismertté, s a világháború alatti tevékenysége nyomán még inkább az aktuális politikai kérdések elkötelezett írójaként tartották számon. A tudós történetíró 1920 után bontakozott benne ki, így lett egyetemi professzor, majd a Royal Historical Society elnöke. Életrajzi adataira DNB 1951–1960, 877–880; tevékenységére *Tributes to R. W. Seton-Watson:* A Symposium. The Slavonic and Eastern European Review, 1952. Magyarországi kapcsolatai és utazásai rekonstruálásához nagy segítséget nyújtott fiai által írott, készülő életrajzának egyik fejezete, amibe G. H. N. Seton-Watson professzor (University of London) szívességéből módom volt betekinteni. Ez utóbbi csonkább változatát tartalmazza *H. Seton-Watson:* R. W. Seton-Watson and the Roumanians. Revue Roumaine d'Histoire. 1971.

diploma birtokában német-, olasz- és franciaországi további tanulmányok után, az apjától örökölt kisebb vagyon jóvoltából anyagilag független helyzetben Ausztria–Magyarország újkori történelméről készült könyvet írni, s eközben ütközött bele a napi politika kérdéseibe. Gondolkodását a 19. századi klasszikus angol liberalizmus tanai, a demokratikus szabadságjogok lobogó tisztelete, a szigorú erkölcsi elveket valló protestáns hit és a brit hazafiassággal jól megférő erős skót nemzeti érzés jellemezte. Ebből fakadt minden igazságtalansággal szembeni fölháborodása és az a meggyőződése, hogy a nyilvánosság segítségével, az általa idealizált brit közvélemény erejével külföldön is eredményesen léphet föl a tapasztalt visszásságok megszüntetése érdekében. Fiatalon osztotta azt a „konvencionális csodálatot", amit az angol (és a skót, velszi, ír) nép többsége érzett Kossuth Lajos és nemzete iránt, ezt a rokonszenvet átvitte a magyar Függetlenségi Pártra is, és 1905 novemberében a magyar koalíció igazságának hitében érkezett Bécsbe. Steed kétkedő, fölényes mosolya még nem változtatta meg nézeteit, s 1906 tavaszán még bízott Magyarország, „a nemzetek főnixe" diadalában.[80] 1906 május elején egy sereg ajánlólevéllel Budapestre érkezve biztosította Apponyit, az angol kapcsolatok elsőszámú szorgalmazóját, hogy őt nem kell meggyőzni a magyar nemzeti követelések jogosságáról, csupán időszerűségükről. Az első kételyeket éppen a rangos magyar közéleti személyiségekkel (Apponyi, Kossuth, Esterházy Sándor, Láng Lajos, Rákosi Jenő) folytatott beszélgetések ébresztették benne föl, és ezeket megerősítették a nagyszebeni szász értelmiségiektől és a román politikus-újságíró gárdától hallottak. Rennernek és a többi bécsi szociáldemokratának a magyarok sovinizmusáról mondott szavait ezután már nem fogadta hitetlenkedve.

Seton-Watson véleményének fokozatos átalakulását jelezte két írása, amelyeket a Spectator (ahol Scotus Viator aláírással már korábban is jelentek meg levelei) vezércikként közölt. Az elsőben a koalíció ügyetlen taktikáját bírálta: maguk idézték elő az általános választójog kérdésének fölmerülését, s ha egyszer már a szerbekkel, csehekkel és horvátokkal elkezdett barátkozással hozzájárultak a magyarországi nemzetiségek reményeinek a föléledéséhez, akkor megmagyarázhatatlan a velük szemben tanúsított türelmetlen magatartás. Az általános választójog most már elkerülhetetlen bevezetése esetében választaniuk kell a Béccsel vagy a nemzetiségekkel fönntartott szövetség között.[81] A másik cikk már figyelmeztetett: „Magyarország a válaszúton" A koalíció végeláthatatlanul nem odázhatja el a döntést, hogy 67-es vagy 48-as politikát akar-e folytatni, noha mindkét esetben belső szakadás következik be soraiban. Ebben az írásban már központi helyet kapott a magyar hegemónia bemutatása és ennek a tarthatatlansága, s vádként fogalmazódott meg, hogy a magyar nyelv nem tesz különbséget magyar (Magyar) és magyarországi (Hungarian) között.[82] Mindezt azonban – hangsúlyozta Scotus Viator – baráti bírálatként mondja, elismerő szavakkal emlékezett meg a magyarok történelmi hagyományairól, kitűnő kvalitásairól, s nagy jövőt jósolt nekik, ha az uralom helyett a *primus inter pares* viszonyra törekszenek nemzetiségeikkel.[83]

[80] The Scottish Review, 1906. márc. 12.

[81] The situation in Hungary. S. 1906. szept. 29. 427–428.

[82] Seton-Watson tehát a *Hungarus*, *Hungaria* fogalmát mereven elválasztotta a magyar etnikumtól. Ő tette az angol nyelvterületen következetessé a „Hungarian" és a „Magyar" megkülönböztetését.

[83] Hungary at the parting of the ways. Spectator, 1906. okt. 20. 567–568.

Sok találkozási pontjuk ellenére 1914-ig volt Steed és Seton-Watson között egy lényeges különbség: míg az előbbi ifjúkorától fogva a német politika kérlelhetetlen kritikusa volt, és tulajdonképpen egész bécsi tevékenységét a német tervek meghiúsításának a szándéka vezérelte, skót barátja tanulóévei alatt egy másik Németországot ismert meg, és bízott benne, hogy a német politikában az fog fölülkerekedni. Amint a Spectator-nak írta, „a jövő természetes szövetségese a három nagy teuton nemzet, Britannia, Amerika és Németország", és a világ békéjét a legjobban ez biztosíthatná. „Anglia a természetes közvetítő Franciaország és Németország között", s az *entente cordiale* kiegészítője a *rapprochement* Németországgal.[84] Ebből fakadt az is, hogy – saját bevallása szerint – ekkor még teljesen szemben állt a Monarchia nemzetiségi kérdését osztrák- és németellenes nézőpontból bíráló francia iskolával, Chéradame, Léger és Denis munkáival. „Ausztria–Magyarország jövője"-ről vallott optimista fölfogását 1907 áprilisban befejezett kisebb könyvében is közzétette.[85] Mondanivalójának lényege az volt, hogy valamennyi nagyhatalomnak érdeke a Monarchia fönnmaradása, de még inkább érdeke ez az ott élő népeknek, ezért tévednek azok a publicisták, akik összeomlását jósolják. Komoly veszélyként a szeparatizmus csak Magyarországon jelentkezik, de a különválással a magyarok veszítenék a legtöbbet, hiszen belső nemzetiségi és szocialista ellenzékükkel szemben is alulmaradnának, még inkább Oroszországgal szemben. A Konstantinápoly felé törekvő orosz politikával szemben az egész Monarchia föderalizálása lenne a legjobb ellenszer, ennek egyetlen komoly akadályát a magyarok magatartása, „az erőszakos asszimiláció őrült politikája" képezi.[86]

1907 májusát Seton-Watson – már formálisan is a Spectator tudósítójaként – Észak-Magyarországon töltötte, főként a szlovákok helyzetének a tanulmányozásával. Magyar beszélgetőpartnerei (többek között Chudovszky rózsahegyi ügyész és Concha Győző jogtörténész egyetemi tanár) csak tovább rontották a szlovák barátai és a júniusban Budapesten megismert nemzetiségi képviselők által a magyar politikáról benne kialakított képet. „Magyarországi benyomásaim kedvezőtlenebbek, mint valaha. Ha jól ítélem meg, az ország egész politikai élete korrupt és rothadt, és a magyar hegemónia épülete lassan, de biztosan összeomlóban van. [...] A választás lehetősége még a tizenegyedik órában is nyitva áll, de az uralkodó osztályok túlságosan esztelenek és korruptak ahhoz, hogy jól válasszanak. Két éven belül új útra kell lépni, máskülönben elkerülhetetlen a társadalmi forradalom."[87]

Noha az angol közvélemény ekkor még távol állt attól, hogy magáévá tegye Seton-Watsonnak a magyarokat ilyen élesen bíráló felfogását, sőt – fölkérésre – egy sor közéleti személy foglalt állást Magyarország mellett, hangsúlyozva a magyaroknak az angolhoz hasonló alkotmányos múltját, az európai kereszténység érdekében hozott áldozatait, liberalizmusát, szabadságszeretetét, sportszerűségét, fontos európai szerepét,[88] elsietetten örvendezett a Budapesti Hírlap, hogy „a Times magyargyűlölő poli-

[84] Spectator, 1906. máj 27., szept. 9.

[85] *Scotus Viator:* The Future of Austria–Hungary and the Attitude of the Great Powers. London, 1907.

[86] A könyvben foglalt bírálatot értékelte Magyarországon Az Újság, az Egyetértés viszont Mocsáry elutasító kritikáját közölte, 1907. júl. 20.

[87] R. W. Seton-Watson – Miss Lorimernek, 1907. jún. 24. Idézi *H. Seton-Watson:* id. tan. 30.

[88] British Tribute to Hungary and Its King . . . Ed. *Louis Felbermann.* London, 1907.

tikája a nagy angol közvéleményben meglehetősen el van máris szigetelve".[89] A Colquhoun házaspár Ausztria–Magyarországot sok apró hibával, de meglehetősen tárgyilagosan ismertető munkája különbséget tett a koalíció és elődei között, 1904-ig megértéssel tolmácsolta a magyar politikai törekvéseket, de a válság alatti magatartást elmarasztalta.[90]

1907-ben már mind félreérthetetlenebben megmutatkozott, hogy az „átmeneti" magyar kormány nem siet beváltani egyetlen pontos, az általános választójog bevezetését ígérő programját,[91] viszont egy sor fontos kérdésben hoz olyan törvényeket, amelyek még inkább szembefordítják vele a lakosság többségét, de az addig várakozó, határozatlan állásponton lévő külföldi közvéleményt is. Ezek az intézkedések késztették a magyar politikából már teljesen kiábrándult Seton-Watsont a magyar kormány ellen nyílt sajtókampány indítására. „Scotus Viator" aláírással nyílt leveleket kezdett közölni a Spectator-ban „a Magyarországon uralkodó szűk klikk", a 20. századhoz méltatlan választási rendszer és az egyházi autonómiát, valamint az 1868-as nemzetiségi törvényt megsértő Apponyi-féle iskolaügyi törvénykezés ellen.[92] Magyar részről az Alkotmánypárthoz tartozó Esterházy Móric próbált meg szembeszállni a vádakkal, de a Spectator levelezési rovatában Seton-Watsonnal kibontakozó polémiájában nem volt szerencsés a magyar kormány „reakciós" tendenciáinak a cáfolataként az éppen tárgyalás alatt álló cseléd-törvényre hivatkozni.[93] A készülő törvényt Steed a Times-ban „szellemében és betűje szerint is évtizedek óta a legreakciósabb törvényhozási aktus"-nak nevezte, és életbeléptetése esetére szociális forradalmat jósolt.[94] Bernát István képviselő, a Gazdaszövetség igazgatója és a törvényjavaslat előadója a szerkesztőséghez írott levélben kifejtette, milyen jelentős javulást hoz az új intézkedés a korábbi törvényes állapothoz és a meglevő gyakorlathoz képest,[95] és ezzel többé-kevésbé meg is győzte Printing House Square-t.[96] Steed magánlevélben magyarázta feletteseinek: „A szerkesztőség nem ismeri a politizáló magyarok új nemzedékét. A régi nemzedék, akiket Lavino ismert, már eltűnt, helyét egy félig briganti és teljesen korrupt, a törvényeket csűrő-csavaró, korcs társaság vette át."[97] A levelezési rovatban megjelent visszavágásában Steed a törvény Yolland által készített fordításában több szándékos szépítést fedezett föl, és megállapította, hogy a sztrájkjog megvonásával és a függő viszony tartósítását elősegítő mechanizmussal az új szabályozás majdnem az 1848 előtti jobbágyi viszonyt állítja vissza.[98] A törvény közismerten ret-

[89] BH, 1907. febr. 21.

[90] *Archibald and Ethel Colquhoun:* The Whirlpool of Europe. Austria–Hungary and the Habsburgs. London, 1907.

[91] A Times tudósítója meglehetősen pontosan megjósolta ezt: *Steed* – Maxse-nek, 1906. júl. 11. Maxse-iratok, Vol. 456.

[92] *Scotus Viator:* Political prospects in Austria and in Hungary. Spectator, 1907. jún. 15.

[93] Esterházy levele Spectator, júl. 13., Seton-Watson válasza júl. 20., Esterházy viszonválasza aug. 17., Scotus replikája szept. 14.

[94] TT, 1907. jún. 15. 19.

[95] TT, 1907. aug. 17. 6.

[96] Chirol – Steednek, 1907. aug. 15. Foreign Department Letterbook. (The Archives of The Times).

[97] Steed – Chirolnak, 1907. szept. 12. Steed – iratok.

[98] TT, 1907. szept. 23. 6.

rográd és az agrárius érdekeket kiszolgáló jellege ellenére ez nyilvánvaló túlzás volt, az ítélkezés azonban hatásos volt, s pár évvel később egy angol munka már a Times-re hivatkozva írta le, hogy Magyarországon a cselédtörvény jóvoltából „a paraszt olyan eredményesen röghöz van kötve, mint 1848 előtt volt".[99]

A csernovai katolikus templom fölszentelése ügyében a hivatalos egyházi személyek és a szlovák tömeg vitáját golyóval és tizenöt halálos áldozattal eldöntő 1907. okt. 27-i tragikus incidensről az angol sajtó számos rangos orgánuma számolt be élesen elítélő hangon. Már két nappal az eset után részletes híradás jelent meg a Times-ban,[100] és a vezércikk is megbélyegezte, hogy „a liberális Magyarország átveszi az orosz despotizmus politikáját".[101] A Spectator címlapon, a hét legfontosabb eseményeként tudósított a „lázadás"-ról és a tragédia visszhangjáról, ugyanebben a számban közölte Seton-Watson tudódítását a szlovákok elnyomott helyzetéről és legsúlyosabb sérelmeiről.[102] Ugyancsak erősen kritikus hangon írt a „vérengzésről" a konzervatív Morning Post és a liberális Daily News (az utóbbiban az ismert radikális Brailsford). A nagy hírét ekkoriban megalapozó Manchester Guardian is csatlakozott Seton-Watson egy írásával a „Maradi Magyarország" bírálóihoz, hivatkozva a választójogra, a kivándorlásra, a rossz egészségügyi viszonyokra, a közigazgatás hibáira, valamint a sajtószabadság és az egyesülési jog rendszeres megsértésére.[103]

A Pester Lloyd ugyan elfogadta a csernovai ügyben Andrássynak Hodža interpellációjára adott válaszát, de bírálta a Magyarországon elterjedt sovinizmust, ami „a presztizs és a nemzetközi rokonszenv elveszítését eredményezi". Erre reflektálva szögezte le Steed, hogy „az európai rokonszenv elveszítése nem tulajdonítható valami nagy összeesküvésnek, amit a magyar szabadság ellen szőttek, csupán annak, hogy a magyar állam mind jobban eltér a liberalizmus és igazságosság alapelveitől, pedig egyedül ezek segítségével őrizhetik meg uralmukat a nem-magyar többség fölött".[104] Magyarországon sokan hajlamosak voltak valóban összeesküvést látni az egyszerre rájuk zúduló kritikaáradatban, és megpróbáltak szembeszállni vele. Esterházy Móric Scotus Viator néhány túlzónak mondható vádját ismét levélben utasította vissza a Spectator-ban, de a sok helytálló sérelemről hallgatott, viszont az angol sajtó kedvezőtlen „lélektani diszpozíciójá"-t annak tudta be, hogy – félreismerve a koalíció magatartását és céljait – a magyarokra vélt szeparatista törekvéseik miatt haragszanak Angliában.[105] Scotus Viator válaszában kategorikusan tagadta, hogy a kritizálókat a magyarok iránti ellenséges érzület vezérelné, „bírálatuk valójában a Magyarországot a liberális és demokratikus elvek nevében uraló klikk ellen irányul", de szilárdan hisznek Magyarország politikai egységében, határozottan szemben állnak mind a pánszlávizmussal, mind a Magyarországot leigázni akaró „nagyosztrák" párttal, viszont rokonszenveznek a nem-magyarok és a magyarországi munkásosztály önvédelmi küzdelmével.[106]

[99] *Geoffrey Drage:* Austria–Hungary. London, 1909. 283.
[100] TT, 1907. okt. 29. 5.
[101] TT, 1907. nov. 1. 9.
[102] Spectator, 1907. nov. 2.
[103] Backward Hungary. *Manchester Guardian.* 1907. nov. 30.
[104] TT, 1907. nov. 1. 5.
[105] Spectator, 1907. dec. 7.
[106] Spectator, 1907. dec. 14.

Az 1907-es év és Seton-Watson jelentkezése – ahogy a korszak és e szűkebb témakör kiváló ismerője megfogalmazta – „vízválasztót jelent a magyarokról külföldön kialakított kép megváltozásában".[107] Az addig szórványos, elszigetelt, kedvező vélemények közé ágyazva megjelent bírálatokat egyidejűleg jelentkező, az angol sajtó jelentős részét érintő, az ellenvéleményeket is mozgósító kritika váltotta föl. A Foreign Office is kritikával fogadta az Apponyi-féle törvényt[108] és a magyar–horvát vasúti nyelv-vita során is gyakran egyedül maradt a budapesti főkonzul a magyar kormány álláspontját megértő kommentárjaival.[109] A csernovai véres eset és az ehhez kapcsolódva Seton-Watson és a koalíció néhány képviselője között kibontakozó vita kapcsán Nagy-Britanniában kialakult a szűkebb értelemben vett közvélemény, amely a magyar kormányt és „az uralkodó kasztot" elítélte. 1907 végére így olyan negatív beállítottságú közhangulat alakult ki a magyar politikával kapcsolatban, hogy ezzel szemben kevés eredményt tudott elérni a következő évben kibontakozó magyar ellenpropaganda, Seton-Watson részletesen dokumentált érvei viszont perdöntőknek bizonyultak.

A koalíció propagandakampánya és az 1908-as sajtóviták

A koalíciós tábort fölbőszítette az angol sajtó hangja,[110] az angliai törekvéseit keresztező nem várt támadás, de nem is értették az általuk nagyra tartott és a gyarmatosításban kemény eszközöket alkalmazó ország kényességét. Minthogy saját politikájukat képtelenek voltak önkritikával nézni, a bírálat jelentkezését és elterjedését csak Bécs vagy néhány rosszindulatú, esetleg megvett ember hatásával tudták magyarázni, ellenszerül pedig saját propagandájuk fokozásánál jobbat nem tudtak kigondolni. Ezt jelezte az Angliában a búr háború idején tett angolbarát állásfoglalása óta nagyon tisztelt magyar politikus, Széll Kálmán 1907. december 10-i fölszólalása az Alkotmánypárt vacsoráján. Tőle szokatlanul éles szavakkal illette Magyarország jövőjének és egységének álnevet használó ellenségeit, amiért rágalmazzák az országot. Az Angliából egykor hozzá intézett köszönetekre emlékezve külön rosszul esik neki – mondta – a Spectator-ban megjelent „ellenünk koholt, tendenciózus, egészen vak, fanatikus dühvel szaturált támadás", amit azonban Esterházy Móric gróf „nyugodt, objektív és helyes" válaszban részesített.[111] Steed azonnal reagált a neki is szóló szemrehányásra. Rámutatott, hogy a „magyar soviniszták" politikáját „nemcsak Angliában, de Francia-, Olasz- és Németországban is" bírálják. „Nagyban és egészében ennek az oka abban áll, hogy az 1903–6. évi konfliktus alatt fölébredt a külföld érdeklődése Magyarország iránt, s hogy a külföldi közvélemény, amelyre Kossuth Ferenc és gróf Apponyi Albert állandóan apellált, úgy találta, hogy a mai Magyarország nem az 1848-iki Magyarország, legalábbis nem az a szabadelvű,

[107] *László Peter:* R. W. Seton-Watson's 'Racial Problems in Hungary' – Its Genesis and Significance. Kézirat.

[108] FO 371/195, Clarke jel., 1907. márc. 11, ápr. 13., Pearson, Crowe és Grey följegyzései.

[109] FO 371/196, Clarke jelentései: 1907. máj. 7., máj. 28., jún. 7., júl. 10., júl. 12., nov. 18., dec. 13.

[110] *Batthyány Tivadar:* The British Press on Hungary. Hungary, 1907. dec. 15. 11–12. Vö. *N[éme]th:* Magyarország a külföldi sajtóban. Vasárnapi Ujság, 1908. márc. 1.

[111] Névtelen rágalmazók. BH, 1907. dec. 11.

alkotmányos és haladó szellemű ország, amilyent Deák és az idősebb Kossuth képviselt Európa szemében." Eötvös és Deák „teljesen ellenkező véleményen voltak, mint a hiperpatrióták mostani nemzedéke." E cikket ugyan a Budapesti Hírlap leközölte, de mint „a valótlanságok, nagyképű vállveregetések és rosszindulatú ferdítések" példáját. Jellemző volt, hogy a magyar lap azt is kifogásolta, hogy a külföldi újságírók „Ausztria–Magyarországra" és nem „Ausztriára és Magyarországra megbízott levelező"-nek nevezik magukat, holott „az újságtudósítás nem közös ügy".[112]

Széll a magyar ellenpropaganda társadalmi útját ajánlotta: minél többen tiltakozzanak a „rágalmak" ellen írásban és élőszóban, küldjenek cáfoló leveleket az angol lapoknak. Ezek az akciók intézményes formát is öltöttek az Országos Magyar Szövetségben,[113] s nehezen választhatók el a hivatalos, illetve félhivatalos kezdeményezésektől. Az utóbbiak egyik fontos szereplője volt Yolland, 1908-tól már magyar állampolgár és az angol nyelv és irodalom nyilvános rendkívüli tanára. A Hungary c. lapban gyakran kommentálta az angol sajtó kritikus írásait, és bennük a brit közönség tájékozatlanságára építő „láthatatlan bajkeverő kéz" munkáját látta.[114] 1907 őszén megjelent pamfletje Scotus Viator cáfolatát ígérte, valójában azonban az 1867 utáni osztrák–magyar viszony alakulását foglalta össze Apponyi szokásos beállításában, s egy szót sem ejtett Seton-Watson nézeteiről vagy írásairól.[115] Steednek nem volt nehéz dolga megsemmisítő bírálatban részesíteni a füzetet.[116] Nemhogy cáfolatot, de még említést sem kaptak viszont az angol sajtóban a Hungary-ban egyszerre nagyon megsokasodó politikai vitacikkek, amelyek valóban igazolják a laptulajdonos államsegély iránti kérelmének állítását, hogy „a Hungary kizárólag az államháztartásnak a szolgája".[117] Abban viszont már nem volt igaza Golonyának és a lapját a Budapesti Szemlében megdicsérő V. B.-nek, hogy „a nemrég oly súlyosan tapasztalt, legnagyobbrészt igazságtalan magyarellenes támadások idején a Hungary helyesbítő közleményei nem tévesztették el hatásukat Angliában". A hivatkozott cikkek jelentéktelen vidéki lapokban jelentek meg, és nem is foglalkoztak a vitatott kérdésekkel.[118] Ugyancsak kétes értékű siker volt, amikor egy angol lap a magyar viszonyokat bíráló írása után közölte a Magyarországról vagy Angliából érkezett cáfoló levelet, mert a viszonválasz ezt általában alaposan elintézte, s igaza lett Seton-Watsonnak, hogy sokszor a magyar soviniszta érvek igazolták a legjobban az ő álláspontját. Ez történt az Esterházyval folytatott polémiában, s így járt a magyar kormányt igazán lelkesen és fáradhatatlanul szolgáló H. W. Shrubsole is, amikor Seton-Watsonnak a Manchester Guardian-ben megjelent bírálatának ellensúlyozására Magyarország olyan progresszív vonásaira hívta föl a figyelmet, mint az árvaügy, a betegsegélyezés, a fiatalkorú

[112] 1907. dec. 15.

[113] A Nagy Dezső országgyűlési képviselő által szervezett mozgalomról beszámol Budapesti Szemle (továbbiakban BpSz), 1909. 137. köt. 320.

[114] The British Press and Hungary. Hungary 1907. aug. 15. 6–10.

[115] *A. B. Yolland:* The Constitutional Struggle of the Magyars, An Answer to „Scotus Viator" and Co. London, 1907.

[116] TT, 1907. okt. 9. 7.

[117] K 26 1908–V–1395. Popovics államtitkár átirata, 1908. márc. 28., K 26 1910–V–1389. Golonya 1908. márciusi és aug. 3-i kérvénye.

[118] Budapesti Szemle, 135. köt. 1908. szept. 479.

bűnözők korrekciója, a vasúti zónatarifa, a parasztgazdálkodók állami támogatása.[119] Ez csak alkalmat adott Seton-Watsonnak a nemzetiségi sérelmek újabb összegezésére.[120]

A hivatalos szinten történt próbálkozásoknak csak egy részét ismerjük, de hogy voltak ilyenek, az kétségtelen. Steed szerint a magyar kormány még a közös külügyminisztériumot is fölkérte, hogy „befolyásolja" a külföldi sajtót Magyarország javára.[121] A miniszterelnökség sajtóosztálya[122] mellett elsősorban a Földművelésügyi, a Kereskedelemügyi és a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium foglalkozott komolyan az angliai propagandával. 1908-tól a FM minden érdeklődőnek díjmentesen megküldte angol nyelvű kiadványait: Darányi összefoglaló miniszteri beszámolóját, az 1902-ben Magyarország mezőgazdaságáról angol látogatók számára készített ismertetőt, Herman Ottó madárvédelmi írását és történelmi vázlatát, végül az 1907-es cselédtörvény és a cseléd-lakás-építési törvény szövegét.[123] Félhivatalos magyar kiadványnak tekinthető az 1908 elején megjelent névtelen politikai vitairat, közismerten Ajtay József munkája is.[124] Minthogy még az élesebb támadások előtt született, a magyar propaganda korábbi, offenzív szakaszát képviselte és az „új dualizmus", a föderalizálódó Ausztriával szemben külső formákban is dominánssá váló Magyarország programját, balkáni misszióját fejtette ki németellenes beállításban.[125]

Az 1908-as magyar propaganda erőfeszítéseiben központi helyet foglalt el a londoni magyar kiállítás. A brit Kereskedelmi Kamarák küldöttségének 1906 októberi magyarországi látogatása után már javasolta a Financial News, hogy a gazdasági kapcsolatok növelése érdekében rendezzenek Londonban magyar kiállítást, ez kitűnő eszköz lenne a potenciális brit befektetők megnyerésére.[126] Az Earl's Court kiállítási központban 1906-ban rendezett osztrák és az 1907-re tervezett, de végül elmaradt balkáni kiállítás után így természetes volt, hogy a magyar kormány tevékeny részt vállalt az előkészítésben és a lebonyolításban, s a döntést minisztertanácsi határozat rögzítette.[127] A magyarországi magáncégek részéről tapasztalt nem kellő aktivitás ellensúlyozására a kiállítás zöme a magyar szakminisztériumok (elsősorban az említett három) anyagából állt össze. Az első hetek után ugyan a budapesti parlamentben Molnár Ákos interpellációban tette szóvá, hogy „a kiállítás [. . .] nem méltó a magyar állam tekintélyét a culturállamok sorában kellő nívóra emelni,"[128] s a látogatók száma is elmaradt a várakozástól, végül

[119] Manchester Guardian, 1907. dec. 10.

[120] Uo. 1907. dec. 17.

[121] Steed – Bellnek, 1908. febr. 6.

[122] Golonya idézett beadványa említi a sajtóosztály meghívására Magyarországon járt Percy Alden képviselőt, vö. Hungary, 1908. jan. 15. 28. Ld. még *Klein:* i. m. passim.

[123] 1908. jan. 1-től rendszeresen megjelent a Hungary-ben az erről szóló hirdetmény.

[124] [*Ajtay József*]: The Hungarian Question. From a Historical, Economic and Ethnographical Point of View. Transl. Ilona Ginever and Arthur Ginever. London, 1908.

[125] A kötetet angolra fordító Ginever–Győry házaspár szerteágazó angliai tevékenysége további tanulmányozást érdemel.

[126] A Financial News cikkét ismertette Kossuth lapja, a Budapest, 1906. nov. 3. 4.

[127] Az 1908. jan. 18-án hozott határozat szerint a Földmívelésügyi Minisztérium 300 000 K-val, a Kereskedelmi- és a Kultuszminisztérium 100–100 000 K-val járul hozzá a költségekhez – mivel az idő rövidsége miatt a felhatalmazás törvényhozásilag már nem volt biztosítható. OL K 26 1251 – XXXIX – 1908.

[128] OL K 26 2688–XLI – 1908.

mégis sikerrel zárult az 1908. május 9-től október 3-ig nyitva tartó vásár, szórakoztató és ismeretterjesztő központ. A királyi előkelőségek mellett tízezrek által fölkeresett látványosság jó alkalmat kínált az állandó sajtóbírálatok ellensúlyozására, a Magyarországkép javítására. Ennek érdekében a kiállításon ingyen terjesztettek egy sor hosszabb-rövidebb angol nyelvű ismertetőt, népszerűsítő kiadványt. Ilyen volt a Magyarország földrajzi, történelmi, politikai, gazdasági, egészségügyi, nemzetiségi stb. viszonyairól készült tömör összefoglalás,[129] az oktatási és közművelődési rendszer ismertetője,[130] továbbá történelmi, irodalmi és gazdasági témájú füzetek. A kiállítás által feltört talaj további munkálására hivatott tervből, az Angliába férjhez ment Győry Ilona írónő által szorgalmazott állandó londoni magyar kereskedelmi, kulturális és idegenforgalmi kirendeltségből azonban nem lett semmi.[131]

Seton-Watsonnak is tudnia (és tapasztalnia) kellett, hogy az angol közönséget nem nagyon érdeklik az olyan, tőlük távol eső ügyek, mint a magyarországi szlovákok sorsa. A figyelem – és így a magyar kormányra gyakorolt nyomás – ébrentartása csak akkor képzelhető el, ha sikerül a kérdést összekapcsolni Britannia külpolitikai érdekeivel. Erre jó alkalmat kínált az európai szövetségi rendszerek kialakulásának a befejeződését, az angol–orosz entente megkötését követően Angliában kialakult általános orosz- és szlávbarát közhangulat, közelebbről pedig a délszláv kérdések iránt élénken érdeklődő brit külpolitika. Seton-Watson ugyan nem csatlakozott Aehrenthalnak a novibazári szandzsákban építendő vasútra vonatkozó tervét elítélő kampányhoz, de ehhez kapcsolódva fejtette ki annak a veszélyét, hogy a magyar kormány a szandzsákvasút támogatása fejében elérheti az uralkodónál az általános választójogi reform elhalasztását bizonytalan időre, mivel Budapesten jól tudják, hogy a reform „végzetes csapást mérne a magyar hegemónia elnyomó jellegére".[132] Ekkoriban fordult Seton-Watson érdeklődése a horvátok és általában a délszláv kérdés iránt, s levélben ismertette az elhúzódó horvát–magyar vitát a Spectator olvasóival.[133] Következő fölszólalására az alkalmat az 58 csernovai paraszt ellen „hatóság elleni erőszak" címén folytatott bírósági eljárásban kiszabott „barbár ítélet" (40 vádlottra összesen 36 év börtön) szolgáltatta, amit civilizált országhoz méltatlannak nevezett.[134] Érdekes a levélhez fűzött szerkesztőségi kommentár: „Mély sajnálattal közöljük ezt a levelet, mert a magyaroknak barátai és csodálói vagyunk [. . .] De a szlávoknak méltán lesz nagy jövőjük Európában, és rosszul fognak járni azok, akik elnyomják őket és ellenállnak jogos és méltányos követeléseinek."[135] A következő heti vezércikk kifejezte egyetértését Scotus Viator tudósításaival, majd rámutatott, hogy „Ausztria teuton része és a magyar koalíciós kormány" egyidejűleg három szláv népet provokál, a szlovákot, a horvátot és a bosnyákot, márpedig ezzel csak újabb robbanó-

[129] *Julius de Vargha (ed.):* Hungary. A Sketch of the Country, Its People and Its Conditions. Bp. 1908.

[130] Education in Hungary. Bp., 1908. (Publications of the Royal Hungarian Minister of Religion and Public Instruction).

[131] OL K 467 (A miniszterelnök félhivatalos levelezése), 11. cs. Gineverné Győry Ilona – Wekerle Sándorhoz, 1908. aug. 31.

[132] *Scotus Viator:* Sidelights on Austro–Hungarian policy. Spectator, 1908. febr. 29.

[133] The situation in Croatia. Uo. 1908. márc. 14.

[134] *Scotus Viator:* A monster trial in Hungary. Uo. 1908. m ác. 28.

[135] Uo.

anyagot helyez el a lőporoshordóban. Nem hiszi azonban, hogy a magyarok többsége helyeselné kormányuknak a szlávokkal való összeütközés felé vezető politikáját.[136]

Az adott külpolitikai helyzetben valóban hatásos érv volt a magyar nemzetiségi politikát a németbarátsághoz és a szlávellenességhez kapcsolni. Nehéz feladatot vállalt magára Yolland, amikor ennek az ellenkezőjéről akarta meggyőzni a brit közönséget. A Spectator-nak írt levele szerint a magyarok elleni kampány valójában a pángermán tervek része, mert a délkeleti irányú német hegemónia megteremtéséhez elengedhetetlen az egységes és erős Magyarország fölszámolása, az pedig belső megosztásával érhető el. Scotus Viator valószínűleg naivitásból nem látja ezt, és hiszékenyen fölül a neki mondott meséknek, mert ha nem így van, „akkor égbekiáltó hűtlenséget követ el saját hazája érdekei ellen". A konkrét vádakra Yolland azt válaszolta, hogy Európában a más nyelvű állampolgároknak sehol sincs annyi előjoguk, mint Magyarországon, de különben is „a szlovákok 896-ban, a honfoglaláskor *föltétel nélkül* [eredeti kiemelés] alávetették magukat Árpádnak és a magyaroknak". A szerkesztő mindehhez annyit fűzött hozzá, hogy ők is egységes és erős Magyarországot akarnak, de a pángermanizmus ellen nyilvánvalóan okosabb a szlávokkal közösen lépni föl.[137] Seton-Watsonnak ismét könnyű dolga volt ellenfele érvelését és elképesztő jogi felfogását cáfolni.[138] Az bizonyos, hogy Stracheyt, a Spectator szerkesztőjét teljesen meggyőzték Scotus Viator írásai, amit a Ferenc József „gyémántjubileuma" alkalmából közölt vezércikk is jól mutatott. Magyarország „az 1867-es kiegyezés óta túlnyomó befolyást szerzett magának a Monarchiában" azzal az egységével, amit „szinte minden belső ellenzékének az elnyomása" és „a képviseleti rendszer középkori jellege" biztosított számára, de még „az alacsonyabb sorból származó" magyarok is áldozatai „az oligarchikus kormányzatnak". Lát azonban egyes jeleket, hogy „a múltban annyi politikai bölcsességet mutató" magyarok „kezdenek rájönni, hogy kívánatos a többi nemzetiség megértőbb kezelése", mert különben rövidesen nem lesz kin uralkodniuk.[139] A Spectator 1903 novemberében még ékesszólóan állt ki a liberális Magyarország mellett. Fordulatában a német veszély ellen magáévá tett orosz–szláv orientációnak legalább akkora szerepe volt, mint Seton-Watson meggyőző bizonyítóanyagának és érvelésének.

Hasonló megfontolásból fordult meg a túl liberálisnak talált Magyarországgal korábban kevésbé egyértelműen rokonszenvező, de róla sok jót is író Saturday Review álláspontja, ahol pedig a magyar politikát liberális, demokratikus és nacionalista alapon bíráló irányzatnak kevesebb esélye volt a sikerre. Itt is a magyar propaganda provokálta ki az ellentmondást. Scotus Viator Ausztria–Magyarország jövőjéről írott könyvét jó évnyi késéssel ismertetve, a recenzens megállapította a magyar és angol felsőbb osztályok közös vonásaiból fakadó kölcsönös rokonszenvet, de állást foglalt a magyar függetlenségi törekvések ellen, amit egyébként a lakosság nemzetiségi összetétele is lehetetlenné tesz.[140] A következő számban Shrubsole – Apponyira és Ajtay pamfletjére hivatkozva – nyomatékosan visszautasította a különválás szándékát, és cáfolta a magyar lakosság arányáról

[136] The Southern Slavs. Uo. 1908. ápr. 4. 527–528.
[137] Uo. 1908. máj. 9.
[138] Uo. 1908. máj. 16.
[139] The Jubilee of the Emperor-King. Uo. 1908. jún. 20. 963–964.
[140] SaR, 1908. május 2.

írottakat.[141] Seton-Watson a „naiv és félrevezető" levél kapcsán határozottan állította, hogy az „uralkodó szűk oligarchia" a tiszta perszonálunióra akarja redukálni Ausztria és Magyarország kapcsolatát, ismét fölsorolta a szlovák sérelmeket, és a keleti kérdés, tehát Európa jövője szempontjából létfontosságúnak nevezte a magyarosítási politika fölhagyását.[142] Shrubsole viszonválaszában azt magyarázta, hogy Magyarország függetlenségének a követelése korántsem azonos az Ausztriával való szakítás, a szeparatizmus programjával. A szlovákok kérdésében Yolland már tökéletes választ adott, Scotus Viatornak az iskolák számára vonatkozó adatait pedig a magyar kormány új kiadványa (Education in Hungary) korrigálja.[143] Itt szólt bele a vitába H. W. V. Temperley, a később nevessé vált történész, aki nemrég még szép cikket írt Jókairól, és a Marczali családdal barátkozott Magyarországon, de 1908 januárjában már közzétette szlovák ismerőseinek a magyarosításról és az elnyomó közigazgatásról mondott szavait.[144] Most megállapította, hogy Scotus Viator Shrubsole-nál alaposabban, a helyszínen tanulmányozta a vitatott kérdéseket, a Spectator hasábjain megjelent leveleit „olyan tények közlése jellemezte, amelyeket ellenfelei nem voltak képesek megcáfolni, csak véleményeken alapuló általános nyilatkozatokat tettek [. . .] Én nem értek mindenben egyet »Scotus Viator« véleményével, de ténybelileg – amennyire eredeti bizonyítékok alapján meg tudom állapítani – egyetlen állítását sem lehet kétségbe vonni".[145]

E viták idején jelent meg Scotus Viator újabb leveleit és tapasztalatait összefoglaló pamfletje („Politikai üldöztetés Magyarországon. Szózat a brit közvéleményhez") angol, német és francia nyelven.[146] Ebben kifejtette, hogy Magyarország nem nemzeti állam, hanem „negyven évi gáttalan magyarosítás után" még mindig 54,6%-ban nem-magyarok lakta ország. Az 1868-as nemzetiségi törvény „jórészt írott malaszt maradt", a sajtótörvény lehetővé teszi a politikai sajtópöröket, a gyülekezési jog föltételekhez van kötve, és ezeket a nemzetiségek ellen fordítják, de a legsúlyosabb sérelem a nem-magyarok parlamenti képviseletének a hiánya. A bajok orvoslásának eszköze az általános választójog és a közigazgatás reformja.

A Times esetében a Magyarországgal kapcsolatos fordulat megelőzte a többi lapét, de nem volt olyan teljes. A szerkesztőség ugyan messzemenő szabadságot adott helyi tudósítójának, de a magatartásával kapcsolatos fönntartások megmaradtak. Steed táviratai 1907-től már jóval kevesebbet foglalkoztak Magyarországgal, figyelmét – és a lapban rendelkezésre álló helyet – a mind élesebbé váló nemzetközi helyzet foglalta el. Ausztria–Magyarország és Olaszország Németország agresszív céljait fékező, korlátozó szerepére vonatkozó reményeiben csalódott, Aehrenthal aktív külpolitikájában – a külügyminiszter ma már bizonyítottnak vehető szándékaival ellentétben – nem az önálló, Németországtól független vonalvezetést látta, hanem az ellenkezőjét, azt, hogy Ausztria–Magyarország – inkább akarva, mint akaratlanul – a német politika eszköze. Steed

[141] SaR, 1908. máj. 9.
[142] SaR, 1908. jún. 6.
[143] SaR, 1908, jún. 20.
[144] *H. W. V. Temperley:* Racial strife in Hungary, WeR, 1908. jan. 1–12.
[145] SaR, 1908. jún. 27.
[146] *Scotus Viator:* Political Persecution in Hungary. An Appeal to British Public Opinion. London, 1908.

tudósításai ebben a szellemben interpretálták a nemzetközi politikát és a Monarchia balkáni politikáját, s már korán figyelmeztették a világot a Bosznia–Hercegovinával kapcsolatos annexiós tervekre. A magyar belviszonyokkal csak akkor foglalkoztak, amikor a magyar kormány valamelyik lépése, a nemzetiségi konfliktus egy-egy újabb állomása ezt szükségessé tette, de ezen a téren a terepet Steed eléggé átengedte Seton-Watsonnak,[147] annak ellenére, hogy a Monarchia külpolitikáját skót barátja nálánál jóval több megértéssel szemlélte. Attól kezdve, hogy a magyar politika megítélésében 1906 áprilisában Steed álláspontja igazolódott be, a szerkesztőség (Chirol és Bell) kevésbé szólt bele tudósítójuknak a magyarokkal szemben követett magatartásába, de továbbra sem értett vele egyet. Egy alkalommal Bell ismét kénytelen volt szóvá tenni Steednek annyi ismerőse és kollégája által kifogásolt összeférhetetlen és sértően magabiztos viselkedését, és azt írta, hogy amennyiben Steed „Párizsban lenne, az *entente* nem érne meg tizenkét hónapot". Bizonyítékként hivatkozott arra, hogy a bécsi tudósító teljesen elidegenítette a búr háborúban Anglia mellé álló magyar nemzetet.[148] A válasz a panaszokat Lavino intrikáinak tulajdonította, aki nem értett egyet Steednek a magyar válságban követett irányvonalával, a lap tulajdonosánál megpróbálta elérni az ő leváltását, sőt még a korábban Steed barátjának számító Türr István tábornokot is rávette, hogy támadja meg személyét a magyar sajtóban. Azonban sok magyar, például Vámbéry, egyetért írásaival. „Az 1906-os válság vége óta Magyarországgal kapcsolatos magatartásomat a következő megfontolás irányította: a többi magyarországi népfajjal és az ausztriai szlávokkal harmonikusan együttműködve a magyarok elég erősek ahhoz, hogy eredményesen akadályozzák meg a Habsburg-házat, ha egy európai háború esetén Németország mellé kívánna állni Franciaországgal és velünk szemben. Ha viszont a magyarok szemben állnak országuk lakosságának a felével, úgy nem csupán tehetetlenségre lesznek kárhoztatva a kritikus pillanatban, de magukra vonják a húszmillió ausztria–magyarországi szláv haragját is, akik – mint a pángermanizmus ellenfelei – a mi oldalunkon állnak, de akik a magyarok nélkül olyanok, mint a nyáj pásztor nélkül . . . A magyarok most már kezdik látni jelenlegi vezetőik ostobaságát, s meggyőződésem, hogy két éven belül tanúi leszünk valamiféle *modus vivendi*-nek köztük és a nem-magyarok között."[149] Minthogy e remények sem váltak be, Steed a továbbiakban végleg leírta a magyarokat. Printing House Square új gazdája, Northcliffe, egyetértett Steed külpolitikai nézeteivel,[150] s 1911-re Bell halálával és Chirol nyugalomba vonulásával a szerkesztőségből is eltűntek azok, akikben még élt egy rokonszenves, liberális Magyarország képe.

Seton-Watson növekvő hitele ellenére az elsősorban agrárius és csak másodsorban koalíciópárti gróf Mailáth Józsefnek 1908 folyamán sikerült egy sereg cikket helyeznie el különféle, zömükben liberális folyóiratoknál, noha vitastílusa, érvrendszere és Apponyit idéző mondanivalója nem állott összhangban a századeleji angol értelmiség gondolkodás-

[147] A Times akkoriban virágzó könyvklub-akciója számára javasolta Seton-Watsonnak a magyarországi nemzetiségi kérdéssel foglalkozó készülő könyvét. Steed – Bellnek, 1908. jún. 4. Steed-iratok.

[148] Bell – Steednek, 1908. júl. 10. Steed-iratok.

[149] Steed – Bellnek, 1908. júl. 14. Steed-iratok. – Vö. History of The Times. III. 648.

[150] A sors iróniája, hogy Steednek a Monarchia fölosztására irányuló háború alatti lépéseit aktívan támogató Northcliffe öccse volt a magyar revízió mellé álló Lord Rothermere.

módjával.[151] Ezeknek az írásoknak egy részét külön füzetben is megjelentette, s ennek előszavában figyelmeztetőleg jegyezte meg, hogy amennyiben a jelenlegi magyar nemzetiségi politika nem jó, úgy a porosz módszerek jelentik az alternatívát.[152] Mailáth, Yolland, Shrubsole és társaik írásainak közös jellemzője volt a tárgyi érvek hiánya, a sekélyes gondolkodás és a gyakran leleplezően agresszív hang. Náluk súlyosabb és magvasabb volt az 1908 végén a magyar politikával rokonszenvező könyvek formájában kibontakozó új kampány, de – mint látni fogjuk – ennek időzítése is rosszul sikerült, részben a közbejött külpolitikai bonyodalmak rontották le hatásosságát, még inkább azonban az ellenfél, Seton-Watson ugyanakkor megjelenő perdöntő munkája.

IV. A külpolitika jegyében

A koalíció kormányzati tevékenységének utolsó, 1908–1910 közötti szakaszában az angol–magyar kapcsolatok alakulásába erőteljesen beleszólt a nagypolitika.

1907. január 1-én kezdték körözni a Foreign Office-ban Eyre Crowe történelmi nevezetességű memorandumát, az Angliával szemben követett német politikának az elképzelhető legrosszabb beállításban való áttekintését.[153] A külügyminisztérium nagy többsége, s természetesen a Crowe alá tartozó nyugat-európai osztály jó időre teljesen a németellenes csoport befolyása alá került, hajlamos volt mindenütt Németország kezét látni, illetve mindent a német politikára gyakorolt várható hatás alapján mérlegelni. A német veszély leküzdéséhez egyetlen angol külpolitikus sem javasolta Ausztria–Magyarország tudatos bomlasztását és valamelyik részének – akár a magyaroknak, akár a szlávoknak – a bevonását a németellenes táborba. Mindenekelőtt azért nem, mert békés úton ezt még a magyarok esetében is nehezen tudták elképzelni, háborút viszont Britannia nem akart. Azt is biztosra vették, hogy az esetleg mégis bekövetkező fölbomlásból az angoloknak haszna nemigen származna: még ha sikerülne is elkerülni az osztrák örökség körüli háborút, a két szomszédos nagyhatalom befolyásban és valószínűleg területileg is jelentősen megerősödne, ez pedig tovább nehezítené a hatalmi egyensúly és a béke (s vele együtt az angol pozíciók) megőrzését. A Török Birodalom akár mesterséges fönntartása közel száz éven át kardinális pontja volt a brit politikának; legalább annyira súlyos érvek szóltak a Habsburg-birodalom fönnmaradása mellett.

Brit részről ezek után csak azt mérlegelhették, hogy mi szolgálja a legjobban a Monarchia megmaradását, s hogy milyen politikát várjanak el tőle. Clarke budapesti főkonzul a magyarországi nemzetiségi törekvéseket tekintette az egyik legsúlyosabb – leküzdendő – veszedelemnek. „Pártatlanul kell mérlegelni a magyar kormány nehéz helyzetét. Fajilag ugyan csak a [magyarországi] nemzetek kisebbségét képviseli, de mindig

[151] *Count Joseph Mailáth:* The Slovaks in Hungary. WeR, 1908. júl. *Uő:* The nationalities of Hungary. CoR, 1908. aug. 216–231.; *Uő:* The political relations of Hungary and Austria. CoR. 1908. szept. 318–325.; *Uő:* Hungarian policy: past and present. WeR 1908. dec. 649–659.

[152] *Count Joseph Mailáth:* A Vindication of Hungary. A Reply to Scotus Viator and Other Writers. London, 1908.

[153] British Documents on the Origins of the War, 1898–1914. Ed. G. P. Gooch and H. W. V. Temperly. London, 1926–1938. III. App. A.

ez a kisebbség volt a vezető nemzet. Ezt a vezetőszerepet most szüntelenül veszélyeztetik. Ha az aláaknázás sikerrel jár, az ország sorsa meg lesz pecsételve, az életerős és virágzó Magyar Királyság helyét az egymással küzdő nemzetiségek laza halmaza váltja föl, könnyű zsákmányt ígérve az ambíciózus szomszédoknak. [. . .] Föl szokták hozni a vádat, hogy Deák Ferenc és Eötvös József korábban a nemzetiségekkel, »a magyarok ifjabb testvéreivel« szemben az engedmények és a türelem politikáját folytatta, most azonban az elnyomás és a zsarnoki politika váltotta föl azt. A vád alaptalan. Az idők változtak meg. A negyven vagy ötven évvel ezelőtti felelős politikusok nem találták magukat szemben azokkal a veszélyekkel és nehézségekkel, mint a mostani kormány tagjai. A kormányt igazán nem lehet joggal hibáztatni, ha erőteljesen jár el, és méltó szigorral bünteti mindazokat, akik a magyar állam egysége, sőt fönnmaradása ellen konspirálnak."[154]

1908-ban még egyszer kísérlet történt Anglia – pontosabban a Foreign Office – meggyőzésére, hogy a Monarchiával szemben követett politikájában érdemes Magyarországra építeni. A brit politikai elit előtt semmi súllyal nem bíró, sőt lenézett W. Shrubsole februárban a külügyminiszterhez írott levelében arra hivatkozva javasolta Ausztria és Magyarország külön jogi státusának elismerését, hogy amennyiben Ausztria „helytelen irányban kívánna cselekdni", úgy „okunk van föltételezni", hogy Magyarország „visszautasítaná ennek szentesítését, s ezzel a kísérletet kudarcra kárhoztatná". „Nagy lehetőségeket" kínál ez a politika – folytatta – mert „a legmegbízhatóbb forrásból tudom, hogy Magyarország igen barátságos viszonyt kíván velünk". A minisztériumban az első fórum még „meglehetősen érdekes"-nek találta a levelet, és udvarias választ javasolt, de Crowe leintette: „Ez semmiféle választ nem érdemel."[155] Fél évvel később a fáradhatatlan Shrubsole megismételte javaslatát, hasonló eredménnyel.[156]

Az angol közvélemény és a politikusok döntő többsége az Ausztriával szembeni magyar fölényt továbbra is ellenezte, mert gyöngítené a kettős Monarchiát, ez pedig csak „Németország és Oroszország előnyére szolgálna" – magyarázta Budapesten az angol liberális álláspontot Trebitsch Lincoln, az újdonsült angol liberális parlamenti képviselő.[157] Seton-Watson nemcsak a Monarchián belüli magyar befolyást, de a magyarországi magyar szupremáciát is veszedelmesnek tartotta, mint ami elidegeníti a többséget képező nem-magyar és nem-német nemzetiségeket. Érveinek és a bekövetkező kül- és belpolitikai eseményeknek hatására – mint látni fogjuk – mind szélesebb körben kezdték osztani felfogását.

Az egész Monarchia külpolitikájának németellenes vágányra terelése már komolyabban mérlegelhető alternatíva volt. A belső nemzetiségi összetétel fényében ez nem látszott nehéznek, a birodalmi külpolitika érdekszféráival is könnyen összeegyeztethető volt (amennyiben garanciát kap az orosz veszéllyel szemben), a német külpolitika számos lépése pedig egyenesen ebbe az irányba terelte Aehrenthalt. Mind a kortársak, mind az utókor föltételezi is, hogy Nagy-Britannia és személy szerint Eduárd király megpróbálkozott Ausztria leválasztásával, de ez a magát végső soron „német fejedelem"-

[154] FO 371/106, Clarke jel., 1907. dec. 16.
[155] FO 371/398/5831, Shrubsole javaslata, d. n., Campbell és Crowe följegyzése, 1908. febr. 27.
[156] FO 371/398, Shrubsole levele Grey-nek, 1908. okt. 8.
[157] FO 371/826/6118, Howard jel., 1910. febr. 8.

nek tekintő Ferenc József ellenállásán kudarcot vallott.[158] A brit külügyi dokumentumok mást mutatnak: valóban fölmerültek ilyen javaslatok, de Grey és legtöbb beosztottja elvetette ezeket: „teljesen fölborítaná az európai hatalmi egyensúlyt, és Németországot még névleges szövetségesétől is megfosztaná", s ez pánikba esve esetleg „mindent kockára vetve [. . .] Európát a történelem legszörnyűbb háborújába taszítaná bele". Grey végső álláspontja az volt, hogy „jelenleg méltányos egyensúlyi helyzet áll fönn, és *nekünk nem szabad Németország és Ausztria szétválasztására törekednünk.* (Saját kiemelésem.) De Ausztria azért ne legyen túl szervilis Németországgal szemben."[159] Nincs okunk kételkedni Grey szavainak őszinteségében. Pár hónappal később, a boszniai krízis után, az angol–osztrák–magyar viszony mélypontján, szinte szó szerint megismételte a föntieket Mensdorff osztrák–magyar nagykövet előtt. „Én mindig gondosan óvakodtam attól, hogy bajt keverjek Ausztria és Magyarország között. Ha így tettem volna, azzal vádoltak volna bennünket, hogy el akarjuk szigetelni Németországot. Ezt a vádat ugyan gyakran fölhozták, de alapja sosem volt. Az európai hatalmi egyensúlyt a jelenlegi csoportosulás biztosítja, s én még gondolatban sem akarom azt megzavarni."[160]

Ilyen alapállás mellett az angol külpolitika csak eleresztheti a füle mellett a delegációk 1908 februári ülésén a Hármasszövetséggel való szakítást követelő cseh, lengyel és magyar fölszólalásokat.[161]

Shrubsole jóslata nem vált be, a magyarok nem akadályozták meg Bosznia–Hercegovina Grey által igen „helytelen" lépésnek tekintett annexióját, sőt a magyar kormány eredeti fönntartásait félretéve, a leglojálisabban támogatta azt, vállalva szükség esetén a háborút is. A magyar sajtó az osztrákkal vetekedve vádolta Angliát az egész balkáni krízis előidézésével, a magyarországi nemzetiségek lázításával, s magasztalta Németországot segítségéért.[162] Föltámadt a külpolitika iránti érdeklődés, s a Pester Lloyd „elérkezettnek vélte az időt a magyarországi közgondolkodás kioktatására, hogy a külpolitikai célok eléréséhez nagy, modern flotta építésére és fönntartására van szükség".[163] A Nagy Lajos és Mátyás „balkáni birodalma" föltámadásától föllelkesült Apponyi és Kossuth az annexió legszilárdabb támogatói közé tartozott, s az utóbbi a National Review németellenes főszerkesztőjénél is védelmezte az osztrák–magyar politikát.[164] Ezek után még kevesebb esélye volt annak, hogy Londonban mérlegeljenek valamiféle külön magyar politikai irányvonalat, s nem meglepő, hogy a koalíció utolsó

[158] Többek között ezt a beállítást fejti ki *Jancsó Benedek:* A román irredentista mozgalom története. Bp., 1920. 326–330, *Batthyány Tivadar:* Beszámolóm. 1–2. Bp., 1928, II. 21–22; *Pápay István:* Visszaemlékezések Ferenc József és IV. Károly királyról. Bp., 1928. 154–155.

[159] FO 371/399, Cartwright biz. jel., 1908. aug. 1.

[160] Grey – Cartwright-nak, 1909. jan. 6. FO 800/41. – Grey még Románia „leválasztásában" is csak kelletlenül támogatta orosz és francia szövetségesét, noha bukaresti követe ugyancsak dolgozott ezen. FO 371/975, Greene jel., 1910. júl. 31., ill. FO 371/2089. Sir G. Barcalay szig. biz. jel., 1914. máj. 24. – *Bridge:* i. m. 105. és 222. Ugyancsak határozottan cáfolja, hogy Anglia Németország „bekerítésére" törekedett volna.

[161] FO 371/398, Clarke jel., 1908. febr. 8. és a följegyzések.

[162] FO 371/1046, Howard 1910. évi jel., 1911. jan. 12. 28.

[163] FO 371/599, Howard jel., 1909. ápr. 7. Az angolok által addig nagyra tartott Tisza is feltűnően éles szavakkal illette a főrendiházban 1909. márc. 1-én az annexióval kapcsolatos brit politikát. Thallóczy Lajos Naplója, 1909. márc. 2. OSzK Kézirattár, Quart. Hung. 2459.

[164] Kossuth F. – Maxse-nek, 1908. okt. 19. Maxse-iratok, Vol. 458.

angliai próbálkozásának tekinthető angliai kölcsönszerző műveletet a Foreign Office külpolitikai okokra hivatkozva megakadályozta.[165] A koalíció fölbomlásával és bukásával azután a világháború előtti magyar politikában véget ért az angol orientációs kísérlet.

A külpolitikai konfliktustól nehezen választható el, bár valószínűleg attól függetlenül is bekövetkezett volna, hogy 1909-re Magyarország az angol közvélemény megnyerésére folytatott játszmát is elvesztette. Ezt az ekkoriban megjelent magyar vonatkozású történelmi-politikai munkák fogadtatása bizonyítja a legjobban.

Epilógus: Seton-Watson „meggyőző vádirata"

Csak véletlen, hogy az 1909 tavaszáig tartó nemzetközi válság, az Ausztria–Magyarország iránti fokozott angliai érdeklődés idején jelent meg Nagy-Britanniában féltucat vaskos, az aktuális magyar problémákkal is kimerítően foglalkozó könyv. Megjelenésüknek a külpolitikai konfliktushoz kevés köze volt, az azt megelőző osztrák–magyar és magyar–nemzetiségi vitákból és az ezekkel kapcsolatos angliai polémiákból nőttek ki, a koalíció angliai közeledési kísérleteinek elkésett termékei voltak, illetve ezekkel szálltak szembe.

Valamikor 1908 második felében jelent meg Andrássy Gyula „A magyar állam fönmaradásának és alkotmányos szabadságának okai" c. háromkötetes történeti munkájának első, 1619-ig terjedő része angolul.[166] A könyv tulajdonképpen az angol és a magyar alkotmányfejlődés párhuzamos története, és a hasonlóságból fakadó kimondatlan mondanivalót hordozza. W. B. Forster Bovill, aki hosszú ideig mint az egyetlen budapesti angol laptudósító élvezte a magyar vendégszeretetet, formáját tekintve inkább útikönyvet, mint politikai munkát írt, de a város- és tájismertetéseket hosszú történeti és aktuálpolitikai kitérőkkel tarkította. A nemzetiségekkel szemben ugyan türelmes magatartást javasol, de rokonszenve föltétlenül vendéglátóié. Úgy véli, hogy idővel, belső reformok útján elérhető Magyarország függetlensége, s reméli, hogy akkor a magyarok és a szlávok közösen fognak föllépni a német tervek megakadályozására.[167] Már az annexió után, valószínűleg decemberben jelent meg R. P. Mahaffy ortodox 67-es szellemben megírt „politikai esszé"-je Ferenc József korának osztrák és magyar történelméről. „Nincs kétségem – írta –, hogy a magyar álláspont, amelyért 1849-ben olyan nemesen harcoltak és amit 1867 olyan fényesen igazolt, helyes volt," de az újabb katonai követelések és a nemzetiségekkel szembeni türelmetlenségük ellentétes 67-ben tanúsított józanságukkal, kompromisszumkészségükkel.[168] Az utóbbi két könyvet azonban teljesen elhomályo-

[165] FO 371/825, William Tyrrel följegyzése a Western Department számára, Crowe és Hardinge kommentárjával, 1910. szept. 23, Tyrrel telefonüzenete és Blennerhassett írásos válasza, szept. 26. – Részletesebben tárgyalom az ügyet tanulmányomban: A brit külügyminisztérium és Magyarország. Történelmi Szemle, 1977. 242–243.

[166] *Julius Andrássy:* The Development of Hungarian Constitutional Liberty. Trans. C. A. and Ilona Ginever. London, 1908.

[167] *W. B. Forster Bovill:* Hungary and the Hungarians. London, 1908.

[168] *R. P. Mahaffy:* The Emperor Francis Joseph. His Life and Times. An Essay in Politics. London, 1908. Idézet helye: VI–VII.

sította az 1908 végén megjelent két gyökeresen ellentétes álláspontot képviselő, náluk alaposabb munka.

C. M. Knatchbull-Hugessen, Lord Brabourne volt liberális miniszter jogot végzett fia, két kötetben írta meg Magyarország politikai történetét, és ezt Maxse, a National Review tulajdonosa adta ki.[169] A szerző a magyarok történelmét, Ausztriához fűződő viszonyát és politikájuk jelenlegi irányát ellenséges német és osztrák forrásokból megítélő külföld fölvilágosításában jelölte meg munkája célját. A történelem és az intézmények bemutatásában hangsúlyozza a magyar és a nála valamivel fiatalabb brit alkotmány hasonló és eltérő vonásait, a magyarok által Európának a múltban és a jelenben tett nagy szolgálatokat: a keletről jövő támadások visszaverését és a hatalmi egyensúly biztosítását. A második kötet 1848-tól élesen Habsburg-ellenes szellemben,[170] a közjogi kérdésben Apponyinak angolul már harmadik kiadásban megjelent magyar alkotmánytörténeti vázlatát[171] követve állapítja meg Magyarország jogilag teljes szuverenitását, s foglal állást a vámközösség ellen és az önálló bank mellett. Az utolsó fejezet – ez külön cikként is megjelent[172] – a nemzetiségi kérdést ismerteti a korabeli magyar fölfogás alapján: a nem-magyarok többsége későbbi bevándorló, a lakosság szinte mindenhol kevert, a 68-as törvény túl sok engedményt adott. A magyar politika bírálóiról szólva megemlíti, hogy Björnson és Tolsztoj a búr kérdésben Anglia ellen emelte föl szavát, így eleve nem szabad törődni egy angolbarát nemzettel szembeni kritikájukkal. A föderalizmust el tudja képzelni Ausztria esetében, de Magyarországon nem járható út, mert a pángermán és pánszláv törekvésekkel szemben szükség van a magyar bástyára.

1908 legvégén jelent meg Seton-Watson utazásainak, tanulmányainak, addigi publikációinak – és tegyük hozzá, az ellene intézett csúnya magyar támadásoknak – az összegező eredménye, a magyarországi nemzetiségi kérdés részletes, monografikus, de erősen polemikus földolgozása.[173] Magyarország történetének rövid (főként a Felvidékre és ezen belül a szlovákokra koncentráló) áttekintése után részletesen tárgyalja a dualista korszak nemzetiségi politikáját, az intézményes és az egyedi visszásságokat: a nemzetiségi törvény megszületésének és alkalmazásának a történetét, az iskolaügyet, a közigazgatás hibáit, a választási rendszert és módszereket, a sajtószabadság rendszeres megsértését, a szervezkedési szabadság és a gyülekezési jog hiányosságait, az igazságszolgáltatási rendszert és a nevezetesebb nemzetiségi vonatkozású pöröket. A szlovákokhoz és általában a nem-magyarokhoz fűződő bevallott érzelmi kötődése több túlzás és tévedés forrásává válik, fogalmazásmódja is sok esetben szükségtelenül éles és (magyar fülnek) bántó – de könyvét nem a magyaroknak, hanem saját honfitársainak írta, akiket sokkhatásnak akart

[169] *C. M. Knatchbull–Hugessen:* The Political Evolution of the Hungarian Nation. I–II. London, 1908.

[170] Ferenc Józsefet olyan kifejezésekkel illette, hogy Apponyi nem merte elvállalni a könyv ismertetését. Knatchbull-Hugessen – Maxse-nek, 1908. nov. 6. és nov. 3. Maxse-iratok. Vol. 458. – Marczali Henrik ismertetésében ebben a kérdésben elhatárolta magát a szerzőtől: BpSz 1909. 137. köt. 393–399.

[171] *Count Albert Apponyi:* The Juridical Nature of the Relations between Austria and Hungary. London, 1904; Bp., 1907; A Brief Sketch of the Hungarian Constitution and the Relations between Austria and Hungary. Bp. 1908.

[172] *C. M. Knatchbull–Hugessen:* Hungarian nationalities. NaR, 1908. nov. 466–482.

[173] *Scotus Viator:* Racial Problems in Hungary. London, 1908.

kitenni, hogy vessék el régi magyarbarát illúzióikat.[174] Nagyobb hibája, hogy ott is szándékos nemzetiségi diszkriminációt lát, ahol nem volt (így a középkori magyar történelemben), s klerikális kapcsolatai hatására eltúlozza a zsidók magyarországi szerepét, súlyát és a nemzetiségi elnyomásban betöltött funkciójukat. Alapvető tévedése, hogy a nemzeti hovatartozást öröknek tekinti, a természetes és önkéntes asszimiláció mögött is magyarosítást keres, és még olyanokban is asszimilánsokat, sőt renegátokat lát, mint Kossuth és Petőfi. Az alapvető kérdésekben azonban igaza volt, nemcsak a sérelmek, a törvénytelenségek adataiban, de abban is, hogy mennyire tarthatatlan a magyar álláspont, amely nem ismeri el a nemzetiségek külön nemzeti létét. Joggal cáfolta azt a gyakori magyar állítást is, hogy a nemzetiségi mozgalmakat csak néhány hivatásos agitátor tartja életben, és nincs szélesebb társadalmi alapjuk, bár talán ezt az alapot ő a valóságosnál kissé szélesebbnek vélte. A megoldási lehetőségeket mérlegelve meggyőzően cáfolta a teljes asszimilálás lehetőségét, a szeparatizmust, az irredentizmust viszont csak néhány fantaszta jámbor óhajára redukálta, amit csak egy általános európai háború és a Monarchia fölbomlása tehetne reális lehetőséggé – márpedig ezt senki sem kívánja – írta. Vallotta Magyarország politikai egységének szükségességét (ezért is ajánlotta könyvét a „Hungar" nemzetnek), az egyes „népfajok" érdekeinek biztosításához pedig Renner kultúrautonómia-elképzelését tartotta a legjobbnak, vagyis – Kossuthoz hasonlóan – a vallásfelekezetekhez hasonló korporatív megoldást részesítette előnyben a területi autonómiákkal szemben. A szükséges választójogi, közigazgatási és szemléleti változásokat a koalíciótól nem várta, de bízott benne, hogy az új népparlament fogékony lesz az új gondolatokra.

A könyv nagy vihart kavart föl Magyarországon, és a sajtótámadások özönét váltotta ki, Jászi Oszkár viszont bátran kiállt a kellemetlen igazságokat kimondó szerző mellett.[175] Seton-Watson elérte célját, könyve legtöbb brit olvasója számára halálos csapást mért Magyarország liberális, jó hírére.

Az 1908-as londoni magyar kiállításra készült,[176] de csak 1909 januárban jelent meg a Golonya által szervezett és Percy Alden liberális képviselő által szerkesztett ismertető „A mai Magyarország"-ról.[177] Ez tulajdonképpen a magyar kormány önpropagandája volt, Apponyi, Günther, Wekerle és Kossuth mellett Vargha Gyula, György Endre, Beöthy Zsolt, Káldy Gyula és Gosztonyi Mihály – részben angolul már korábban is megjelent – írásait közölte kormányuk és önmaguk tevékenységéről, illetve szak-

[174] „Célom nem annyira a magyarországi rezsim leleplezése (amelynek reakciós és oligarchikus jellege ma már jól ismert külföldön), inkább azoknak a honfitársaimnak a meggyőzése, akik hajlamosak Britanniát a magyar klikk iránti szimpátia mellett kötelezni el, s ezzel elősegíteni a Habsburg-monarchia pusztulását és egy európai tűzvész kirobbanását. Be akarom bizonyítani nekik, hogy a magyar szabadság csak legenda, legföljebb a magyarokra vonatkozik, de még ők is csak akkor részesülnek belőle, ha nem teszik magukévá a szocializmus vagy a munkásság ügyét. Amit a magyar uralkodó osztályok képviselnek, az anatémát jelent a mi országunk fölvilágosodott politikusai számára, legyenek azok konzervatívok, liberálisok, munkáspártiak vagy nacionalisták." Uo. XIX–XX.

[175] A vádakra és Jászi Oszkár kiállására ld. Jászi Oszkár és R. W. Seton-Watson levelezése az első világháború előtti években. Közli Jeszenszky Géza. Századok, 1977. – Vö. Knatchbull-Hugessen – Maxse-nek, 1909. jan. 17. Maxse-iratok. Vol. 455.

[176] OL K 26 1910 – V – 1389, Golonya 1908. márc. 3-i beadványa.

[177] Hungary of To-Day. By Members of the Hungarian Government, etc. Ed. Percy Alden. London, 1909.

területéről. Alden bevezetése kiemelte, hogy jog szerint „Magyarország teljesen önálló, független állam", majd kijelentette, hogy „a Magyarországot az utóbbi időben érő ellenséges kritika nem mindig megalapozott és megérdemelt", mert a fejlett Nyugat mércéjével mér és elfelejti, hogy csak 1867-ben indult meg a belső fejlődés.

Sokat mondó e könyv-dömping fogadtatása. Forster Bovillt a radikális Speaker radikálisabb utóda, a Nation kedvezően ismertette, és írója nyomán elfogadta, hogy „Magyarország vonzó ország".[178] A Times Literary Supplement viszont – Steed befolyása alatt, ha nem egyenesen az ő tollából – sok hibát talált benne, s különösen a szlovákokról írottakat sérelmezte.[179] Ugyanitt Mahaffy jó kritikát kapott, de Knatchbull-Hugessen munkáját a névtelen recenzens – kvalitásait és olvasottságát elismerve – szigorúan megbírálta, amiért magáévá tette a magyar politikusok „heves előítéleteit", amiért lenézi a nemzetiségeket, alaptalanul tulajdonít nekik szeparatista szándékot, s így végül történelem helyett pártpolitikai vitairatot írt.[180] A saturday Review tulajdonképpen nem Knatchbull-Hugessent, hanem Magyarországot értékelte. „Sajnálatosan téves volt a nézet", hogy Magyarország a politikai szabadság első képviselője a kontinensen, az elmélet és a gyakorlat „rikító ellentéte" ezt cáfolja. A valóság „Európa legrosszabbul igazgatott" országának a képét mutatja, s nagy kár, hogy a szerző „egy szélsőséges párt szolgálatába" állt.[181] Szavai igazolására a folyóirat csak Seton-Watsonra hivatkozhatott, akinek a könyvét – Alden és Andrássy munkájával együtt – négy héttel később mutatta be.[182] Az utóbbi kettő célját „a magyarok dicsőítésé"-ben, Angliához való hasonlításában látja, s ennek a célnak a szolgálatában hallgatnak a jelen súlyos problémáiról, a magyarosításról, a reakciós törvényhozási intézkedésekről. Andrássy a nemzetiségeknek Magyarország történetében vitt fontos szerepét sem említi, holott „a Hunyadiak románok, Szapolyai János és Kossuth pedig szlovákok voltak". Mint az utóbbi állítás is jelzi, ez a hetilap is kiragadta Seton-Watson legvitathatóbb megállapításait, legtúlzóbb állításait (pl. Magyarországon a kiskorúakat korbácsolják), ezek azután könnyen elterjedtek a köztudatban. Most már a Nation is fölébredt és megállapította, hogy a tehetséges, ám beképzelt és uralomvágytól űzött magyarok hallatlan módszerességgel nyomják el szerencsétlen alattvalóikat, beleértve a magyar proletariátust, de uralmuk napjai meg vannak számlálva. Abban igaza lett e lapnak, hogy „e rendkívül fontos kérdésben ez [Scotus Viator könyve] lesz az alapvető kézikönyv".[183] Más ismertetések is ezt hangsúlyozták róla: „tájékozódási forrás Közép-Európa politikai fejlődésének egy sötét és kevéssé ismert oldaláról" (Morning Post), „rendkívül nehezen cáfolható" (Westminster Gazette), „valószínűleg alapvető kézikönyv lesz" (Morning Leader).

Seton-Watsonnak már ezt a munkáját is forrásként használta föl az Ausztria–Magyarországról a világháború előtt készült utolsó nagy elemző-ismertető könyv. Geoffrey Drage rendkívül lelkiismeretes anyaggyűjtés alapján kézikönyvszerűen ismertette a Monarchia történelmét, társadalmi, gazdasági és politikai viszonyait, aktuális proble-

[178] The Nation, 1908. okt. 3. 30.
[179] The Times Literary Supplement, 1908. okt. 1. 315.
[180] Uo., 1909. jan. 14. 10.
[181] SaR, 1909. jan. 16. 81–82.
[182] Uo., 1909. febr. 13. 211–213.
[183] The Nation, 1909. jan. 16. 615–616.

máit, a vitatott kérdésekben szembeállítva a különböző fölfogásokat, de a legutolsó évek magyarországi kérdéseiben ő is a kritikusoknak adott igazat.[184]

A magyar politikáról megjelent tömérdek írást elfogulatlanul kísérelte meg mérlegre tenni az Edinburgh Review. Abból indult ki, hogy a magyar kérdés az angolok számára is fontos, mert „nem csupán Magyarország, de az egész európai politikai rendszer jövője függ tőle, hiszen joggal tekintik nélkülözhetetlen elemének a Habsburg-monarchia integritását". Emellett tagadhatatlan a britek és a magyarok „kölcsönös, szinte össztönös szimpátiája" – aminek az alapja a közös felsőbbrendűségi komplexus. De a magyaroknál az alkotmányos szabadság eszméje – az ókori görögökhöz hasonlóan – csak egy privilegizált osztályra korlátozódott, és csak ezen belül voltak benne demokratikus elemek. Nem olyan nagy baj, hogy Knatchbull-Hugessen a magyar álláspont apológiáját írta meg, mert a másik fél még nála is jobb szóvivőt talált Seton-Watsonban, akinek a könyve „el kell ismernünk, meggyőző vádirat az uralkodó magyaroknak az alárendelt népekkel szemben követett politikájáról". A valóban általuk teremtett országban a magyar vezető pozíció megőrzésének az útja nem az erőszak, hanem szabad játékot engedni minden törvényes óhajnak, s ezek között az anyanyelven való imádkozás és mindennapos érintkezés a legfontosabb.[185]

1909-re tehát a koalíció bomlásától, majd bukásától függetlenül is véget ért az angol–magyar barátkozás, mind a politikusok, mind a sajtó és a közvélemény szintjén. Ezzel lekerült a magyar politika napirendjéről az egyetlen olyan külpolitikai alternatíva, amelynek volt népszerűsége, némi realitása, és megvalósulva egészen más útra terelte volna az országot. A választási lehetőség azonban nem adatott meg, s a külpolitikai kényszerpályán haladó két ország mind jobban eltávolodott egymástól, Angliában a magyarokat a Hármasszövetség és a német politika szilárd támaszaként könyvelték el. Az I. világháború után a magyar nemzetet ért katasztrófáért bűnbakot keresők és a saját felelősségüket minimalizálni igyekvő politikusok gyakran hibáztatták a dualista korszak kormányait a nyugati kapcsolatok elhanyagolása miatt, ellenpéldának állítva a sikeres román, cseh és délszláv propagandát.[186] Kétségtelen, hogy a külképviseletek hiánya, az önálló külpolitizálás lehetetlensége és a külpolitikával járó felelősség meg nem ismerése, mindenekelőtt pedig a német politikai és egyéb kapcsolatok túlsúlya nagyban hozzájárult a magyar politikai látókör beszűküléséhez. A külföld elhanyagolását azonban a koalíciónak nem vethetjük szemére, legföljebb az angol kritika által odavetett kesztyű meggondolatlan fölemelését.

Az I. világháború előtti magyar külpolitika – és ezen belül az angliai próbálkozások – kudarca jórészt a magyar politikusokon kívül álló tényezők rovására írható. Joggal emelte ki magyarországi tapasztalatait összegező jelentésében Howard brit főkonzul az angol–magyar viszony külpolitikai determináltságát: a magyarok „azt hiszik, és nem is ok nélkül, hogy Nagy-Britannia most a szlávok oldalán áll, s ezért szemben áll a magyarokkal". Magyarországon közvetlenebbül érzik a szláv–teuton ellentétet, „itt úgy

[184] *Geoffrey Drage:* Ausztria–Hungary. London, 1909.

[185] The problem of Hungary. Th e Edinburgh Review, 1909. júl. 134–161.

[186] *Révay Mór József:* Jókai és a magyar ügy a külföldön. Bp., 1925. 1–2. *Apponyi* Emlékezései II. 187; *Czakó István:* A világsajtó. Bp. 10–11, 30–31. *Balogh József:* A nemzeti önismeret eszközei. Magyar Csillag, 1943. 616–620.

látják, hogy ez az a nyilvánvaló végzet, amely az egész cselekmény menetét irányítja, s amely elől egyetlen szereplő sem menekülhet".[187]

A külpolitikai kényszerpálya a hatalmi politika természetéből, végső soron a kor társadalmi és gazdasági viszonyaiból fakadt. Ha voltak is Magyarországon nem lebecsülendő bátorságú és messzebb tekintő irányzatok és személyek, akik bíztak egy jobb világ eljövetelében, és dolgoztak is érte, Európa országainak vezetőit nem ez a szellem vezérelte. Ezt érzékelte fönti jelentésében Esme Howard: a magyarok „ugyanarra törekednek, mint a világ annyi nemzete: saját nemzetük biztonságát a lehető legszilárdabb alapra helyezni és a nemzet nagyságát növelni. Csupán remélhetjük, hogy jön majd egy kor, új nemzeti célokkal, amikor többre fogják becsülni mások szabadságának a tiszteletben tartását, mint a fegyverrel történő birodalomalapítást. [. . .] amikor eljön ez az idő, Magyarország problémája megoldódik".

[187] FO 371/1046, Howard 1910. évi jel., 1911. jan. 12. 33–34.

Bellér Béla:

AZ EURÓPAI NEMZETISÉGI KONGRESSZUSOK ÉS MAGYARORSZÁG A KISEBBSÉGVÉDELEM RENDSZERÉBEN

(1925–1929)

Az első imperialista világháború – több más mellett – abban is különbözött a korábbi háborúktól, hogy erősen kidomborodó világnézeti–ideológiai jellege volt.[1] Míg a központi hatalmak az „orosz barbárság", a cári önkényuralom elleni harcot írták zászlaikra, az antant – főleg az Egyesült Államok hadbalépése után – a demokráciák keresztes hadjáratának tüntette fel a maga háborúját, és az elnyomott népek felszabadítását hirdette.

Az önrendelkezési jog elvetélése

A népek önrendelkezési jogának nevezetes elvét mégsem az antant fogalmazta meg először, hanem az 1917-es októberi szocialista forradalom. Egy héttel a forradalom győzelme után nyilatkozat jelent meg Oroszország népeinek jogairól. Ez a következő nemzetiségpolitikai alapelveket tartalmazta: „ – Oroszország népeinek egyenlősége és szuverenitása. – Oroszország népeinek szabad önrendelkezési joga, a különválást és önálló állam alapítását is beleértve. – Minden és mindenféle nemzeti és nemzeti-vallási előjog és korlátozás megszüntetése. – Az Oroszország területén lakó nemzetiségi kisebbségek és etnográfiai csoportok szabad fejlődése."[2]

Csak ezután, 1918. január 8-án jelent meg Wilson amerikai elnök agyonreklámozott 14 pontja, amely – mint egyik történészünk szellemesen megjegyezte – „. . . annak alapján vált híressé, az antant és antantbarát sajtó reklámja nyomán az emberek százmillióinak reménycsillagává, ami voltaképpen benne sem volt a nyilatkozatban."[3] A deklaráció valóban hallgatással mellőzte a nemzeti önrendelkezés jogát, és általánosságokba burkolva csupán Belgium és Franciaország felszabadításáról, Lengyelország helyreállításáról, az olasz határok kiigazításáról és az Osztrák–Magyar Monarchia népei autonóm fejlődésének biztosításáról beszélt. Mindez pedig ugyancsak messze esett az önrendelkezési jogtól!

Az önrendelkezési jog a háborús győzelem után, a béketárgyalások idején is csupán jelszó volt az antant számára, nem pedig komolyan vett, megvalósításra szánt politikai elv. Az önrendelkezés jelszava, a nemzetiségi elv díszes homlokzata egy nyüzsgő zsibvásárt

[1] Historia Mundi. X. Das 19. und 20. Jahrhundert. Bern und München, 1961. 142.
[2] *Marx–Engels–Lenin–Sztálin:* Proletárnemzetköziség és hazafiság. Bp., 1952. 191.
[3] *Kővágó László:* Kisebbség – nemzetiség. 2. kiadás. Bp., 1978. 22–23.

takart, amelyen folyt a vesztes államok javainak elkótyavetyélése, a győztes kis és nagy államok gazdasági, politikai érdekeinek kíméletlen hajszolása. Világosan mutatja ezt a nemzetiségi kérdés alakulása Wilsonnak a Népszövetségre vonatkozó terveiben. Az első tervezet szerint ha a nemzeti viszonyok, igények, valamint a szociális és politikai változások szükségessé teszik a határmódosítást, ennek az önrendelkezési elv szerint, a delegátusok minősített többségének határozata alapján kell végbemennie. Smuth tábornok dél-afrikai delegátus viszont – az elvett német gyarmatokhoz hasonlóan – a megalakítandó Népszövetségre kívánta bízni az egykori orosz, osztrák–magyar és török uralom alatt levő országok újrafelosztását és kormányzását. Wilson második, 1919. január 19-én kelt tervezete megpróbálja a maga és Smuth tervezetét összeegyeztetni azon az áron, hogy az önrendelkezési jog érvényesülését a bizonytalan jövőbe tolja ki, az új államoktól viszont független és önálló állami létük elismerésének feltételeképpen megkívánja, hogy „. . . állami főhatalmuktól függő minden etnikai és nemzeti kisebbségüknek azt a bánásmódot és biztonságot adják meg, amely lakosságuk etnikai és nemzeti többségét megilleti". A népszövetségi kormányzatot teljes szuverenitással Wilson csupán harmadik, 1919. január 20-i tervezetében kívánja fölcserélni, meghagyva a Népszövetség felügyeleti jogát az újonnan létesült államok kölcsönös kapcsolatait illetőleg. Ez a tervezet is elvárja az összes új államoktól a kisebbségek védelmének ígéretét, kiegészítve a vallási türelem kötelezettségével.

A nemzetiségi kérdés Wilson harmadik tervezetében jut el a legmagasabb pontra, amely után már csak hanyatlás következett. Lord Robert Cecil brit delegátus 1919. január 20-i tervezete a Népszövetség határmódosítási javaslataival foglalkozik. Ha ezeket elutasítanák, a Népszövetség nem lenne köteles az illető államokat más államok támadásától megvédeni. Kisebbségjogi szabályozásokat a tervezet egyáltalán nem tartalmaz. Az 1919. február 3-án a Békekonferencia Népszövetségi Bizottsága elé terjesztett Hurst–Miller-féle kompromisszumos javaslat már sem a határmódosítási, sem a kisebbségi paragrafust nem tartalmazza, hanem csupán a tengerentúli mandátumos területekkel foglalkozik. Ezzel a kisebbségi kérdés teljesen kiszorult a Népszövetség Egyezségokmányának lapjairól.[4] Az okmánynak vannak ugyan olyan pontjai, amelyek a nemzetiségi kérdésre is vonatkoztathatók. Ilyen a bevezetés, a 4, 5, 11–14, 18, 19 és 20. cikkelyek megfelelő részei, leginkább azonban a 11. cikkely, amely kimondja, hogy „. . . a Szövetség minden egyes tagjának jogában áll a Közgyűlés vagy a Tanács figyelmét barátságos módon felhívni a nemzetközi viszonyokat érintő minden oly körülményre, amely azzal fenyeget, hogy megzavarja a békét vagy a nemzetek között a jó egyetértést, melytől a béke függ."[5] Mindez azonban nem változtat azon a helyzeten, hogy a nemzetek önrendelkezésének fennen hirdetett elve, a nemzetiségi probléma mint általános, közvetlenül vagy közvetve minden tagállamot érintő ügy, mint afféle politikai „Ding an sich" lekerült az egyezségokmány lapjairól, és csupán az államok egy csoportjának, az új, illetve jelentős területgyarapodást elért államoknak szűkkörű ügye lett, amelyet nem az egyezségokmány, hanem külön szerződések szabályoztak.

[4] Zehn Jahre Versailles. III. Hrsg. von Karl C. v. Loesch und Max Hildebert Boehm. Berlin, 1930. 433–436. *Baranyai Zoltán:* A kisebbségi szerződések létrejötte. Klny. a Magyar Szemle 1931. okt.–nov. számából. 1–2.

[5] A kisebbségi jogok védelme. Szerk. Baranyai Zoltán. Bp., 1922. 120.

Kisebbségvédelmi szerződések

E szerződések kidolgozását az Új Államok Bizottságára ruházták, amelyet a hármas Főtanács (Clemenceau, Wilson, Lloyd George) 1919. május elsejei ülésén szervezett azzal a feladattal, hogy Lengyelország és a többi újonnan alakítandó állam nemzetközi kötelezettségeit tegye tanulmány tárgyává, beleértve a jogi és egyházi kötelezettségeket is. Az 1919. május 3-tól 1919. december 9-ig működő bizottság munkáját különböző nemzetiségpolitikai irányzatok, elgondolások és szervezetek befolyásolták. Erősen hatott a bizottságra Wilson elgondolása, amelynek két sarkpontja volt: 1. az állami szuverenitás korlátozása az emberiség magasabb rendű joga által és 2. a nemzetiségi vagy kisebbségi jog nemzetközi biztosítása az állam részéről történő minden jogsértéssel szemben. Ugyanebben az irányban, a kisebbségi vagy nemzetiségi jog nemzetköziesítése irányában hatott a csehszlovák emigráció vezetőjének, T. G. Masaryknak elgondolása, aki farizeusi alapelvnek nevezte az államok közt akkoriban érvényesülő szemléletet és gyakorlatot, miszerint a nemzetiségi kérdés az egyes államok belügye, amellyel tulajdonképpen kényre-kedvre kiszolgáltatják a kisebbségeket a többségi államnemzetnek, és követelte, hogy a Népszövetség hozzon létre a nemzetiségi problémákban illetékes döntőbizottságot, amely szükség esetén közbeléphet a nemzetiségek védelmében.[6]

A kisebbségi jogok kodifikálása és érvényesítése terén a legnagyobb szerepe azonban kétségkívül a különböző zsidó szervezeteknek volt, amelyek közel tudtak férkőzni az Új Államok Bizottságához, és befolyásolni tudták annak munkáját. Az említett bizottság még az 1919. májusában tartott 2. ülésen elhatározta, hogy meghallgatja a zsidóság delegátusait, ha szükségesnek látszik az érdekelt felek meghallgatása. A zsidók szervezete (Comité des Délégations Juives à la Conférence de la Paix) 1919. május 10-én memorandumot intéz a párizsi békekonferenciához, amelyben már nemcsak a zsidó, hanem a többi kisebbség kérdését is fölveti, és amely egy kisebbségi szerződéstervezetet is magában foglal. A zsidó befolyás jelentette Párizsban azt a csatornát, amelyen át az osztrák szociáldemokrácia (Renner, Bauer) nemzetiségjogi teóriái eljutnak a békekonferenciához. Ez a program, amelyet korántsem csak a szociáldemokraták vallottak magukénak, már a háború előtt, de még inkább a háború alatt széles körű érdeklődést váltott ki az oroszországi és a kongresszusi lengyelországi zsidók körében. Lényege az autonómiagondolat volt, amelyet a zsidók magukévá tettek. Ez azonban Párizsban nem váltott ki megfelelő hatást, noha az angolszász jogi gondolkodástól sem volt idegen. A zsidó álláspontot gyöngítette, hogy maga a zsidóság is megosztott volt belsőleg atekintetben, hogy vallási vagy nemzeti közösségnek számít-e.

Az Új Államok Bizottságának 1919. május 3-án megtartott első ülésén bemutatják Lloyd George titkárának levelét, amely közli a békekonferencia főtitkárával, hogy a Főtanács elhatározta: Lengyelországgal és más új államokkal szerződést kíván kötni nemzetközi kötelezettségeikről, beleértve faji (népi) és vallási kisebbségeik védelmét is. A levélhez mellékelve volt Wilson tervezete, amely protokolláris formába öntött néhány általános érvényű elvet először is a vallásszabadságra vonatkozólag. (Ebben különösen is érdekelve voltak a lengyelországi és a romániai zsidók.) Ez a tervezet a következőképpen hangzott: „. . . állam kötelezi magát és elvül elismeri, hogy nem tiltja vagy akadályozza

[6] *Kővágó:* i. m. 24–25.

bármilyen hit, vallás vagy felekezet szabad gyakorlatát, amely nem ütközik a közrendbe vagy közmorálba, és felségjogai alatt álló semmilyen személyt nem enged zaklatni életében, szabadságában, boldogulásra való törekvésében amiatt, hogy valamely hithez, valláshoz vagy felekezethez tartozónak vallja magát."

Ebből a wilsoni elvből született meg aztán a minden kisebbségi szerződésben megtalálható két cikkely. „... ország minden lakosát megilleti az a jog, hogy bármely hitet, vallást vagy felekezetet, nyilvánosan vagy otthonában, szabadon gyakoroljon, amennyiben ezeknek gyakorlata a közrenddel és a jó erkölcsökkel nem ellenkezik." – „Vallási, hitbeli vagy felekezeti különbség a polgári és politikai jogok élvezete, így nevezetesen nyilvános állások, hivatalok, méltóságok elnyerése vagy a különféle foglalkozások és iparok gyakorlása tekintetében egyetlen állampolgárra sem lehet hátrányos."

Wilson második alapelve a következőképpen hangzott: „... állam kötelezi magát és elvül elismeri, hogy szuverenitása alá tartozó minden faji és nemzeti kisebbségnek ugyanazt a bánásmódot és biztonságot nyújtja, úgy jogilag, mint tényleg, amelyet népe faji és nemzeti többségének biztosít."

Ennek az igazi wilsoni módra elvont általánosságban megfogalmazott elvnek szerződésbe iktatása már több gondot okozott a bizottságnak, mint az első, de az alapelv végül mégiscsak bekerült a szerződésekbe a következő megszövegezésben: „... ország kötelezi magát, hogy az ország minden lakosának születési, állampolgársági, nyelvi, faji vagy vallási különbség nélkül az élet és szabadság teljes védelmét biztosítja."[7]

A nagyszabású erőfeszítések tehát meglehetősen sovány eredménnyel jártak. Létrejött egy kisebbségvédelmi szerződés, amelyet a szövetséges és társult főhatalmak először – a békeszerződéssel együtt – Lengyelországgal kötöttek meg, majd ennek érvényét később Csehszlovákiára, Magyarországra, Romániára, a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságra és Görögországra is kiterjesztették. A többi állam közül, ahol kisebbségek élnek, a balti államok – Litvánia, Lett- és Észtország – vállaltak megfelelő kisebbségvédelmi kötelezettségeket. Még ilyenfajta jogvédelemben sem részesültek Franciaország, Belgium, Dánia és Olaszország (német) nemzetiségei.

A kisebbségvédelmi szerződések magva a jogi és a tényleges egyenlőség biztosítása mindazon állampolgárok számára, akik egy és ugyanazon népi, vallási vagy nyelvi közösséghez tartoznak. A törvény előtti egyenlőség önmagában véve minden demokratikus alkotmány elengedhetetlen feltétele. A kisebbségvédelmi szerződések azonban ezen túlmenően kizárnak minden olyan kivételes törvényhozást vagy eljárást a közigazgatás részéről, amely valamelyik kisebbség ellen irányul.

Az állampolgári egyenlőség bázisán a nemzetiségi szabadság is bizonyos mozgásteret kap. Biztosítva van a szabad nyelvhasználat az élet minden területén, azzal a megszorítással, hogy az állam egy hivatalos nyelvet (langue officielle) vezethet be. Az anyanyelv használatánál a bíróságok is könnyítéseket alkalmaznak. A kisebbséghez tartozóknak joguk van saját költségükre jótékonysági, vallási és szociális intézményeket, valamint iskolákat és egyéb nevelési intézményeket létesíteni, vezetni, felügyelni, és ezekben nyelvüket szabadon használni, vallásukat szabadon gyakorolni. Ezenkívül az állam maga is köteles könnyítéseket tenni az anyanyelvi oktatás érdekében minden olyan helyen, ahol a

[7] *Baranyai:* i. m. 3–4.

másnyelvűek jelentős számban laknak, és a költségvetésből megfelelő hányadot kell biztosítani a kisebbségi nevelés, vallás és jótékonyság céljaira.

A nemzeti kisebbségeknek ezeket a szerény és az általános megfogalmazás miatt még tovább szűkíthető jogait kettős garanciarendszer igyekszik biztosítani. Egyik az, hogy a kisebbségvédelmi rendelkezések az állam megváltoztathatatlan alaptörvényét, alkotmányának egyik pillérét képezik, amellyel az illető állam egyetlen törvénye, rendelete, hivatali tevékenysége sem kerülhet ellentétbe vagy élvezhet előjogot. Vagy ha mégis, a sérelmet belső állami jogszolgáltatás révén is orvosolni kell. Ez az út azonban alig járható. Fontosabb ennél a nemzetközi biztosíték, amely szerint ha a kisebbségvédelmi intézkedéseket tényleg megsértették, vagy ennek veszélye fenyeget, a Népszövetségi Tanács megfelelő rendszabályokat foganatosíthat. Joga van vitás esetben a hágai Állandó Nemzetközi Bíróság véleményét, sőt döntését is kérni. Magának a kisebbségnek azonban nincsen jogigénye arra, hogy a Tanácstól meghallgatását kérje, vagy panaszával a Tanácsnál eljárást kezdeményezzen. A szerződések tehát nem ismerik el a kisebbséget jogi személyiségnek. Mindig csak egyes személyekről szólnak, akik egy bizonyos kisebbséghez tartoznak. A nemzetközi jognak azonban egyes személyek is lehetnek alanyai, nem csupán közösségek. Lzenkívül a kisebbségi szerződések legalábbis feltételezik a kisebbségnek mint szociológiai kollektivitásnak létezését.[8]

A kisebbségvédelmi szerződéseket az új vagy megnövelt területű államok – elsősorban Lengyelország és Románia – bizalmatlanul, sőt ellenségesen fogadták, és csupán nagyhatalmi nyomásra írták alá. E mögött az ellenállás mögött nem szabad csupán rosszindulatot, a kisebbségvédelmi szerződések kijátszásának előre megfontolt szándékát keresnünk, hanem valóságos – bár arányaiban eltúlzott – sérelmeket is. Elsősorban nem is a nemzeti szuverenitás annyiszor hangoztatott korlátozása a sérelmes, hiszen a nemzetközi jognak az állami jog feletti felsőbbségét, ezzel kapcsolatban a kisebbségi szerződések rendelkezéseinek az államok belső jogszabályozásával szembeni elsőbbségét[9] aligha lehet vitatni. Sokkal inkább sérelmes az, hogy a szuverenitás korlátozása a kisebbségvédelmi szerződésekben egyenlőtlenül és egyoldalúan, csupán a kis államok terhére történt, miközben a nagyhatalmak és más államok kivonták magukat ugyanezen kötelezettség alól arra való hivatkozással vagy inkább ürüggyel, hogy nekik nincsenek nemzetiségeik, náluk nincs nemzetiségi harc, ill. a jogérzet olyan mély gyökeret vert népeikben, hogy azt még nemzetiségi harc kirobbanása sem tudná megrendíteni. Ezzel szemben az új vagy megnagyobbodott államok politikai ellenállásának vezére, M. J. Bratianu, aki mellesleg miniszterelnökségét is áldozatául dobta ennek a harcnak, némi joggal hivatkozott arra, hogy egyrészt nemzetiségeivel szemben minden államnak – akár nagy, akár kicsiny – függetlennek kell lennie, másrészt a nemzetiségi ügyekbe való külső beavatkozás megrontja egyfelől az államok, másrészt az államnép és a nemzetiségek viszonyát. „Ezért nem tudunk elfogadni egy olyan szerződést, amely külső ellenőrzést létesít, és néhány nemzetiségünknek megadja azt a jogot, hogy a mi országunk ellen külállamokhoz forduljon, így nemzetközileg alárendelt helyzetbe hoz bennünket, amely összeegyeztethetetlen méltóságunkkal."[10]

[8] Zehn Jahre ... 437–439. – *Karl Georg Bruns:* Grundlagen und Entwicklung des internationalen Minderheitenrechts. Berlin – Steglitz, 1929. 15–22.

[9] *Balogh Arthur:* A kisebbségek nemzetközi védelme, Berlin, 1928. 53–56.

[10] *Zsombor de Szász:* The minorities in Roumanian Transylvania. London, 1927. 366–367.

A kisebbségvédelmi szerződések aláírói részéről tehát aligha lehetett várni ezeknek a kötelezettségeknek jóakaratú és maradéktalan végrehajtását. Ilyen körülmények között fokozott jelentősége volt a Népszövetség által kilátásba helyezett nemzetközi garanciáknak, a nemzetiségi sérelmek megvizsgálására és orvoslására létrehozott mechanizmus működésének. Ennek középpontjában a Népszövetségi Tanács állott. A Tanács bármely tagja felhívhatta a figyelmet a kisebbségi jog tényleges vagy fenyegető megsértésére. A figyelmeztetés mellett a kisebbségi petícióknak csupán informatív jellegük volt. A petíció ezután a Népszövetség kisebbségi titkársága vezetőjének kezébe kerül, aki csupán a formális elfogadhatóság szempontjából vizsgálja meg azt. Pozitív eredmény esetén eljuttatja az érdekelt kormányhoz, amelynek záros határidőn belül válaszolnia kell rá. A panasz most már – a kormány esetleges megjegyezéseivel együtt – a tanácstagok kezébe kerül. A Tanács elnöke a beadvány megvizsgálására két általa kinevezett tanácstaggal együtt egy hármas bizottságot alkot. A bizottság azonban eljárása során nem hallgathatja meg a panasszal közvetlenül érintett állam, szomszéd állam vagy a panaszos kisebbséggel azonos nemzetiségű állam képviselőit sem. Egész működése titkos, beszámolni még a Tanácsnak sem köteles. Ténykedéséből hiányzik az ún. kontradiktórius eljárás lehetősége. A panasztevő kisebbség a panasz benyújtásán túl semmit sem tehet az ügyben, az utolsó és általában a döntő szó az érintett államé. A bizottság eljárására jellemző, hogy egyetlenegy esetben, még az abszolút egyértelmű tényállás és jogi helyzet esetén sem szolgáltatott teljes igazságot a panaszos nemzetiségnek. Legjobb esetben kompromisszum jött létre a kisebbségi jog és az állami jogtalanság között, amely azonban inkább az utóbbinak, mint az előbbinek kedvezett. A Tanács a maga szerepét a közvetítésben, nem pedig a jogszolgáltatásban látta. Jellemző e tekintetben, hogy 1923 óta egyetlenegy esetben sem kérte ki a hágai Állandó Nemzetközi Bíróság döntését (a Felső-Sziléziára vonatkozó különleges genfi egyezmény kivételével).

A Népszövetségnek benyújtott kisebbségi panaszokról hivatalos listát nem tettek közzé. A Nemzetiségi Jog Német Társasága főtitkárának, Herbert von Truhartnak összeállítása szerint 1929 tavaszáig 18 néptől összesen 345 petíció futott be a Népszövetséghez, amelyek 13 állam nemzetiségeinek helyzetére vonatkoztak. (A németekére 60.) A Tanács ezek közül csak 18 panaszügyet tárgyalt (köztük 2 németet). Lezárt összesen 8 ügyet, méghozzá 6-ot kompromisszummal, 2-t a kisebbség javára való döntéssel. Ez utóbbit az tette lehetővé, hogy a vitázó felek időközben közvetlenül megegyeztek. A kisebbségvédelmi eljárás kudarcának következményeként a Népszövetséghez benyújtott kisebbségvédelmi panaszok száma évről-évre csökkent. A kisebbségek egyre kevésbé voltak hajlandók arra, hogy kisebbségi panaszaik előrelátható elutasításával még a lelkiismeretfurdalástól is feloldozzák elnyomó kormányaikat.[11]

Kisebbségvédelmi nyilatkozatok és kétoldalú szerződések

A nemzetközi kisebbségi jogvédelmet szolgálták még a békeszerződéseken és a kisebbségvédelmi szerződéseken kívül egyes államoknak a Népszövetségi Tanács 1920. december 15-i ajánlása nyomán tett kisebbségi nyilatkozatai. Albánia, Finnország, Észt-

[11] *Balogh:* i. m. 51–76. *Magyary Géza:* A kisebbségek védelme. Magyar Szemle, 1928. II. 44–48. Zehn Jahre . . . 442–444. Vö. Volk und Reich 1929. 10. füz. 553, Nation und Staat 1929/30. 2. füz. *Bruns:* i. m. 31–40.

ország, Lettország, Litvánia kijelentették a Népszövetség előtt, miszerint a kisebbségi szerződések általános alapelveit saját nemzetiségeikre is alkalmazni fogják, és alávetik magukat a Népszövetségi Tanács ellenőrzésének. A Népszövetségi Tanácsnak azonban – ellentétben a kisebbségvédelmi szerződéseket aláíró államokkal – ezen államok vitás nemzetközi ügyeit nem állt jogában döntésre az Állandó Nemzetközi Bíróság elé utalni, csupán véleményt kérhetett róluk. (Mint láttuk, a kisebbségvédelmi szerződések esetében sem került sor egyetlenegy esetben sem bírósági döntésre.)

A háború után a békeszerződéseken és a kisebbségvédelmi szerződéseken kívül még olyan nemzetközi érvényű kisebbségi szerződések is létrejöttek, amelyeket egymással szomszédos államok kötöttek a kisebbségi szerződések, ill. a békeszerződések kisebbségvédelmi rendelkezéseinek közelebbi magyarázata, kiegészítése vagy pedig a kisebbségvédelem módjának egymás közti szabályozása érdekében. Ilyen az Ausztria és Csehszlovákia között 1920. június 7-én kötött brnoi (brünni) egyezmény, kiegészítve az 1920. augusztus 29-i Karlovy Vary-i (karlsbadi) pótegyezménnyel. Az egyezmény a két állam közt felmerülhető kisebbségi vita esetére döntőbírósági eljárást állapít meg.

A Németország és Lengyelország közt Felső-Sziléziára vonatkozólag Genfben 1922. május 15-én létrejött egyezmény nem bővíti ugyan említésre méltó módon a német kisebbség jogait, de részletesen szabályozza a kisebbségi panaszok elintézésének módját. Első fokon a Felső-Szilézia mind német, mind lengyel részében felállított kisebbségügyi hivatalok, másodfokon az ezek fölé rendelt, két-két német és lengyel tagból és egy más nemzetiségű elnökből álló vegyes bizottság, harmadfokon pedig a Népszövetségi Tanács szolgáltat igazságot. A Népszövetségi Tanács – ellentétben az általános kisebbségi joggal – föllebbezés esetén itt döntésre köteles. Közvetlenül is el kell fogadnia akár egyéni, akár kollektív panaszt.

A Lengyelország és Csehszlovákia között 1925. április 13-án megkötött és a Románia, valamint a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság közt létrejött, de utóbb nem ratifikált kétoldalú szerződések abból a szempontból tanulságosak, hogy hogyan foglal állást a négy legnagyobb, nemzetközi kisebbségi jogvédelemre kötelezett állam a kisebbségvédelem gyakorlati kérdéseiben, mihelyt saját nemzetiségéről van szó. Ami az iskolaügyet illeti, mindkét egyezmény elismeri azt a jogot, hogy a kisebbségi iskolák tanítói és felügyelői az illető kisebbségből kerüljenek ki. A nemzetiségi iskolaigazgatás terén különösen a román–délszláv egyezmény tartalmaz messzemenő jogokat. A román, ill. a szerb kisebbség tanítóitól, papjaitól választott iskolabizottság hatáskörébe tartozik a költségvetés megállapítása, az iskolaigazgatás felügyelete, a tanítók ajánlása kinevezésre, a tanítók fegyelmi bizottságaiban való részvétel. A lengyel–csehszlovák egyezmény erre vonatkozólag csupán annyit mond, hogy amennyiben a törvényes előírások ezt lehetővé teszik, különleges és közvetlen szerveket kell állítani az iskolaigazgatás élére. Mindkét egyezmény külön, önálló iskoláknak fogja fel a kisebbségi iskolákat, és nem éri be párhuzamos osztályokkal. A lengyel–cseh egyezmény a kisebbségi tanítóknak lehetővé teszi, hogy anyanemzetük iskoláiban szerezzék meg a tanítói képesítést, de a román–délszláv egyezmény sem zárkózik el saját tanítóképzőiben szükség esetén külföldi tanerők alkalmazásától. Különösen fontos alapelvet szögez le a lengyel–cseh egyezmény: „A kisebbségi jogok védelmét nem szabad az állam elleni illojalitás aktusának tekinteni."[12]

[12] *Bruns:* i. m. 27–30.

Az egyes államok közt kötött kisebbségvédelmi szerződések közt említhetjük meg azokat az egyezményeket, amelyeket egyes államok kötöttek kisebbségeik kölcsönös kicserélésére vonatkozólag. A Görögország és Bulgária közt 1919. november 27-én kötött egyezmény az etnikai, vallási és nyelvi kisebbségeknek kölcsönös önkéntes kivándorlását szabályozza és könnyíti meg. Ezzel szemben a Görögország és Törökország között Lausanne-ban 1923. január 30-án kötött egyezmény kötelezőleg kimondja egyfelől a török földön lakó görög ortodox vallású török alattvalók, másfelől a görög földön lakó mohamedán vallású görög alattvalók kicserélését (kivéve Konstantinápoly görög és Nyugat-Trácia török lakóit). Ezek az egyezmények ha nem is szüntették meg, legalább enyhítették az áttelepítéstől elválaszthatatlan egyéni és kollektív szenvedéseket, tragédiákat.[13]

Nemzetközi szervezetek a kisebbségekért

A világháború utáni első évtized nemzetközi kisebbségvédelmének forrásait, fórumait, tevékenységét áttekintve nem kerülhetjük meg azt a végkövetkeztetést, hogy ezek sem egyenként, sem összességükben nem tudták megteremteni a kisebbségvédelemnek kielégítően funkcionáló, csak valamennyire is hatékony rendszerét. Ezt érezték a különböző nemzetközi politikai, társadalmi, kulturális szervezetek is, amelyek éppen ezért egymás után iktatták programjukba a kisebbségi kérdéssel való foglalkozást, pótolni igyekezve az ezen a területen mutatkozó, a nemzetközi békét és együttműködést fenyegető lemaradást. Ezeknek a nemzetközi szervezeteknek a kisebbségi kérdéssel való foglalkozását elsősorban nem közvetlen gyakorlati hatásukon kell lemérni, bár befolyásuk egyes esetekben ilyen eredményeket is érlelt. Jelentőségüket elsősorban abban kell látnunk, hogy ezek a szervezetek a kisebbségek és a kisebbségi jog összproblematikájának tárgyalása során sokkal kevésbé korlátozták magukat a diplomáciai szempontok által, mint a Népszövetség, és elsősorban a kérdés humanitárius vonatkozásait állították előtérbe anélkül, hogy a jogi és a politikai vonatkozásokról teljesen elfeledkeztek volna.

A kisebbségi kérdéssel foglalkozó nemzetközi szervezetek közt tekintélyes helyet foglalt el a Népszövetségi Ligák Világszövetsége (Union Internationale des Associations pour la Société des Nations). Ez a szervezet adott először fórumot a kisebbségek képviselőinek, hogy hallassák szavukat a kisebbségi kérdésről folyó világméretű vitában. Jelentőségét fokozta, hogy – egyes-egyedül a kisebbségi kérdéssel foglalkozó szervezetek közül – bizonyos mértékig hivatalos kapcsolatban volt a Népszövetséggel. A Népszövetségnek átnyújtott határozatai többször megjelentek a Népszövetség hivatalos lapjában. A szövetség 1922 decemberétől foglalkozik kisebbségi kérdéssel, és 1923-tól pedig már állandó kisebbségi bizottsága van, élén a neves angol közéleti személyiséggel, Sir Willougby Dickinsonnal. Míg a nyugat-európai államokat a tanácskozásokon általában politikailag független közéleti személyiségek képviselik – mint a holland Bakker van Bosse asszony, a svájci Bovet professzor, az angol Sir Willougby Dickinson és Sir Walter

[13] *Balogh:* i. m. 47–50. *Bruns:* i. m. 27–30. – A nemzetközi jogi kisebbségvédelem szempontjából is alapvető mű *Jakob Robinson:* Das Minoritätenproblem und seine Literatur. Berlin und Leipzig, 1928.

Napier –, a kelet- és délkelet-európai államokat félhivatalos személyiségek, jelezve azt a fontosságot, amelyet ez utóbbiak kisebbségei a világszövetségnek tulajdonítottak.

A világszervezet kisebbségvédelmi tevékenységében abból indult ki, hogy a kisebbségi szerződések csupán a kisebbségi jogok minimumát tartalmazzák, és ezért e jogok körét föltétlenül bővíteni kell, a nagyobb homogén nemzetiségi csoportoknál egészen a legszélesebb körű autonómiáig. Síkra szállt a szervezet a kisebbségi nyelvnek az államnyelvvel egyenlő jogú használatáért ott, ahol a kisebbség egy bizonyos százalékot elért. Sürgette az állampolgárság nemzetközi jogi rendezését. Az egyes vallási és nemzeti kisebbségekkel szemben az egyetemeken életbe léptetett numerus clausust a kisebbségi joggal összeegyeztethetetlennek nyilvánította. Eleve érvénytelennek és semmisnek jelentette ki a kisebbségi jogokról való lemondást.

Rendkívül beható tanulmányozásnak vetette alá a világszervezet a Népszövetség részéről alkalmazott kisebbségvédelmi eljárást abból a célból, hogy előkészítse annak reformját. 1921-, 1923- és 1928-ban elfogadott határozataiban sürgette egy állandó kisebbségi bizottság felállítását a Népszövetség mellett. A Népszövetség előtt folyó egyoldalú kisebbségvédelmi eljárást kontradiktóriussá akarta változtatni a kisebbségek képviselőinek bevonásával, vitás kérdésekben alkalmazott helyszíni vizsgálattal, tanúkihallgatással. Síkra szállt az Állandó Nemzetközi Bíróságnak a kisebbségi ügyekbe való erősebb bevonásáért; ezzel az egyoldalú politikai eljárást jogi eljárássá kívánta változtatni. Ennek érdekében két javaslatot is benyújtott a Népszövetségnek. Ezek közül az egyik a fennálló jogrendszer keretei közt, a másik azon túlmenőleg akarta javítani a kisebbségvédelmi eljárást.

A világszövetség kezdettől fogva azt az álláspontot képviselte, hogy a kisebbségi jogrendszert a Népszövetség minden tagállamára ki kell terjeszteni és meg kell reformálni. A reform alapjának a kisebbségi szerződések érvényben levő kötelezettségeinek, a Népszövetség idevágó 1922. szeptember 21-i egyhangú határozatának általános elfogadását tekintette. Ezt kövesse a kisebbségi kérdés egész problematikájának, a jelenlegi rendszer eredményeinek és hiányosságainak átfogó vizsgálata, amelyet a legmegfelelőbben egy állandó kisebbségi bizottság végezhet el.

A másik nemzetközi szervezet, az Interparlamentáris Unió (Union Interparlamentaire) 1922-től foglalkozik kisebbségi kérdéssel. Közgyűlései módot adtak a kisebbségi képviselőknek arra, hogy felhívják képviselőtársaik figyelmét a kisebbségi kérdés általános politikai jelentőségére. Az etnikai és a gyarmati kérdésekkel foglalkozó bizottsága igen alapos munkát végzett, és állásfoglalásokat hozott nyilvánosságra. Tevékenységének legnagyobb hiányossága az volt, hogy a hozott határozatokat az egyes országok csak kevéssé hajtották végre.

Az unió 1922-i bécsi ülésén javasolta egy különbizottság felállítását a Népszövetségi Tanács mellett. 1923-ban Koppenhágában tartott ülésén nyilatkozatot fogadott el a kisebbségek jogairól és kötelességeiről. Ezt átnyújtotta a Népszövetségnek azzal a kéréssel, hogy a benne foglalt alapelvek felhasználásával készítsen egy általános egyezménytervezetet valamennyi állam számára. Leszögezte azt az alapelvet, hogy minden egyén szabadon dönthet népi hovatartozandóságáról. Követelte a kisebbségi nyelvnek nem csupán a bíróság előtt, hanem a közigazgatásban való szabad használatát is. A kisebbség és a többségi nép közti vitás kérdések tisztázására paritásos bizottság felállítását javasolta. Ezek megszervezését azonban az egyes államok elszabotálták. Az előző évben elfogadott

javaslatokat a Népszövetségi Tanács mellett működő állandó bizottság felállításáról most azzal egészíti ki, hogy a bizottság három tagból álljon, és illetékessége jogi és szociális kérdésekre terjedjen ki. Az 1925-ös ottawai értekezlet újból figyelmeztetett a paritásos bizottságok fontossagara, és követelte, hogy a hágai Allandó Nemzetközi Bíróság intenzívebben foglalkozzék kisebbségi kérdésekkel. Az 1928-i berlini ülés az általános emberi jogokkal kapcsolatban foglalkozott a kisebbségi kérdéssel. Ennek vizsgálatára egy tanulmányi bizottságot állítottak fel, amelynek elnöke Studer rendi tanácsos (Svájc) lett.

A nemzetközi társadalmi és politikai szervezeteken kívül a nemzetközi jogi szervezetek is foglalkoztak kisebbségi kérdéssel. A Nemzetközi Jogi Társaság (International Law Association) 1921-től kezdve – egy esettől eltekintve – minden ülésen foglalkozott kisebbségi problémával. 1924. évi stockholmi ülésén indítványt fogadott el, mely szerint a Népszövetség minden tagállamának joga legyen kisebbségi ügyben a Tanácshoz, ill. az Állandó Nemzetközi Bírósághoz fordulni. Az 1926. évi bécsi ülés jelentős változtatásokat javasolt a kisebbségvédelmi eljárásra vonatkozólag. Eszerint a petíciót benyújtó kisebbségnek lehetővé kell tenni az állásfoglalást a kérvényre adott kormányválasszal kapcsolatban, és az eljárás valamennyi dokumentumát közzé kell tenni. A Népszövetség főtitkára évi jelentésében hozza nyilvánosságra a petíciók listáját, tartalmi kivonatukkal és eredményükkel együtt. A Társaság bírálta a Tanácsot, hogy nem veszi igénybe kellő mértékben az Állandó Nemzetközi Bíróságot. Végezetül megbízta kisebbségi bizottságát, készítsen jelentést arról, hogyan lehetne javítani a fennálló szerződések keretei közt a kisebbségi jogalkalmazást.

A másik nemzetközi jogi szervezet, a Nemzetközi Jogi Intézet (Institut de Droit International) 1921-ben egy bizottságot hozott létre azzal a céllal, hogy referátumot dolgoztasson ki vele a kisebbségek emberi és polgári jogainak nemzetközi védelméről. A bizottság előadója, André Mandelstam orosz nemzetközi jogász két egyezménytervezetet dolgozott ki: egy speciális kisebbségi jogit, amely egyfajta kultúrautonómia irányába kívánja fejleszteni a kisebbségi jogot, továbbá egy általános emberi és polgári jogit, amely többek közt a magániskolák tanítási szabadságát és szabad nyelvhasználatát tartalmazta. A bizottság meg akarta szüntetni az érvényes kisebbségi jog kivételes jogi helyzetét, és javasolta minden államnak, hogy ismerjék el jogi alapelvnek a kisebbségvédelem alapelvét, amely minden kultúrállamot kötelez, és amely a pozitív nemzetközi jog részét képezi; ezenkívül általános érvényű egyezményben szabályozzák a kisebbségvédelmet.

A kisebbségvédelemmel foglalkozó jogi szervezetek közt utoljára meg kell említenünk a francia Gabriel Hanotaux által alapított Nemzetközi Diplomáciai Akadémiát (Académie Diplomatique Internationale), amely főleg a kisebbségi szerződések egyenlőtlenségét elemezte.

Az egyházi szervezetek közül a Világszövetség az Egyházak Nemzetközi Barátsági Munkájáért elnevezésű szervezet már 1919 óta foglalkozik a kisebbségi kérdéssel, és gyakorlati közvetítő szerepet vállal. Az Egyházak Világtanácsa ugyancsak érdekeltnek mondta magát a kisebbségek helyzetének javulásában.[14]

[14] *Bruns:* i. m. 43–48. Zehn Jahre . . . 447–450.

Egy új nemzetközi szervezet felé

Az eddig felsorolt különböző nemzetközi szervezetek csak részproblémaként, mellékesen foglalkoztak a kisebbségi kérdéssel. 1925-ben azonban Genfben egy olyan nemzetközi szervezet jött létre, amely fő feladatának a kisebbségi kérdéssel való állandó és rendszeres foglalkozást tekintette: az európai nemzetiségi kongresszus intézménye. Egy ilyen szervezet lehetőségét – minden hiányossága ellenére is – a versailles-i rendszer kisebbségvédelme teremtette meg, amely kettős irányt adott a nemzetiségi kérdés fejlődésének: egyrészt elősegítette az egy és ugyanazon államban élő különböző nemzetiségek kisebbségi érdekeinek kölcsönös kiegyenlítését, másrészt lehetővé tette valamennyi európai nemzetiség alkalmi összefogását. Az internacionális és konnacionális együttműködésnek megvolt az a haszna is, hogy általa népszerűsíteni lehetett a nemzetiségi kérdés megoldásának helyi és különleges módjait, nem csupán ugyanazon nemzetiség külföldi népcsoportjai között, hanem különböző nemzetiségek körében is.

Egy nemzetközi kisebbségi konferencia megrendezésének terve tudomásunk szerint először Radics Istvánnak, a Horvát Parasztpárt vezérének, az európai nemzetiségi mozgalmak serény résztvevőjének fejéből pattant ki 1924 tavaszán. A konferencia színhelyéül Radics Bécset szemelte ki. A magyar kormány aggodalommal tekintett a bécsi konferencia elé, egyrészt Radics fantasztikus elképzelései, másrészt ingadozó jelleme és politikai megbízhatatlansága, nem utolsósorban azonban a horvát politikus állítólagos szovjet kapcsolatai miatt. „A bécsi kisebbségi konferencia részben orosz érdekeket is szolgált volna" – állapítja meg a Külügyminisztérium. Ez annyiban igaz, hogy a Szovjetunió ebben az időben tudatosan és szervezetten igyekezett a kelet-európai nemzeti és nemzetiségi kérdést a szocialista forradalom erőtartalékává változtatni. A magyar kormány aggodalma azonban túl korai volt: az osztrák kormány betiltotta a tervezett konferenciát.[15]

Kedvező hatást keltett viszont magyar kormánykörökben a Londonban 1924 szeptemberében nagy ünnepélyességgel megtartott IV. Nemzetközi Demokrata Kongresszus állásfoglalása a nemzetiségi kérdésben. A francia–német ellentét árnyékában ülésező és éppen ezért gyakorlatilag eredménytelen kongresszus a párizsi magyarbarát szlovák emigráció, ill. pontosabban: ügynökség vezetőjének, Dvorcsák Győzőnek buzgólkodására elfogadott egy határozatot, amely a nemzetiségi kérdésnek az összes népek egyenlősége és azonos joga alapján való rendezését a béke megalapozása és megvédése döntő tényezőjének minősíti, s mint ilyet a Népszövetség elsőrendű figyelmébe ajánlja.[16] A szervezet egy év múlva ugyanott rendezett kongresszusán Dvorcsák nagy – és általa hatásosnak ítélt – beszédben méltatta a történelmi Magyarország előnyét nemzetiségi szempontból az utódállamokkal szemben. Míg a történelmi Magyarországon öt nemzeti kisebbség élt egyetlen földrajzi és kulturális egységben, addig az utódállamokban 8–14 nemzeti kisebbség van, amelyek együttesen többséget alkotnak; amellett ezek az államok földrajzilag sem egységesek. A kongresszus, miután sajnálatának adott kifejezést amiatt, hogy a nemzetiségi kérdésben kinyilvánított óhaja nem valósult meg, megerősítette korábbi határozatát, kiegészítve azzal, hogy a Népszövetség kisebbségvédelmét ki kell

[15] Országos Levéltár (a továbbiakban: OL) Küm. res. pol. 1924–27–174

[16] OL Küm. res. pol. 1925–7/a–416/1924.

terjeszteni a világ összes államaira. Ezekben vizsgálat tárgyává kell tenni és megfelelő hatékony intézkedésekkel előmozdítani a nemzetiségi kérdés megoldását.[17]

Az európai kisebbségek összefogásának, szervezkedésének gondolatát tovább érlelte Észtországnak a kisebbségi kérdésben tett kezdeményezése. Az 1922-es népszámlálás szerint mindössze 1,1 milliós népességet számláló kis balti állam lakossága 87,7%-ban észt volt, a többi nemzetiségi (orosz, német, svéd, zsidó stb.). 1925 februárjában az észt parlament nagy visszhangot kiváltó lépést tett a kisebbségi kérdésben: törvénybe iktatta kisebbségeinek kulturális önkormányzatát. Ez a törvény volt az első kísérlet arra, hogy a nemzetiségi kérdés kulturális vonatkozásait az autonómia, az önkormányzat eszközével oldják meg. Ezzel a kultúrautonómia felkerült a nemzetiségi követelések listájára.

Az autonómia-törvény szerint minden olyan néptörzsnek, amely más nemzetiséghez tartozik, mint az állampolgárok többsége, joga van egy közjogi testület, szövetség létrehozására, amely átveszi az állam és a községi igazgatás jogait és kötelességeit a sajátos nemzetiségi kultúra fejlesztését illetőleg. Hogy kik tartoznak ebbe a testületbe, azt egy nemzetiségi jegyzék, lajstrom állapítja meg. A kulturális önkormányzat hatáskörébe elsősorban az állami – főképp községi – iskolaigazgatástól átvett iskolaigazgatási –, szervezési –, felügyeleti kérdések tartoznak. Ennek költségeit továbbra is állami és községi pénzügyi forrásokból kell fedezni. A kulturális önkormányzat hatáskörébe tartoznak továbbá olyan ügyek, mint előadások rendezése, könyvtárügy, múzeum- és hagyományápolás, főiskolai szervezet, színház, film stb. A kulturális önkormányzat a maga céljainak megvalósítására kötelező erejű rendeleteket bocsáthat ki, adót vethet ki. Az összes hivatalokba való választás, a hivatalnokok és tanerők kinevezése az önkormányzat jogkörébe tartozik. Az állam ezzel megszabadul egy idegen nemzeti kultúra fejlesztésének terhes gondjától, viszont fenntartja magának az ellenőrzés jogát. Ha az önkormányzat túllépi hatáskörét, vagy általános érvényű törvényeket sért, az így támadt vitás ügyben alkotmánybíróság dönt.

A német kultúrautonómia gyakorlati megvalósítása azzal kezdődött, hogy az országot 10 választókörzetre osztották. A választásra jogosult németek egy 41 tagú kultúrtanácsot, afféle kulturális parlamentet választottak. Ennek feladata a kulturális élet szervezése, kötelező erejű rendeletek kibocsátása, a költségvetés elfogadása, a kultúradó kivetése és a végrehajtó szervek megválasztása. A kultúrtanács üléseit az elnök vezeti, aki a kulturális önkormányzat élén áll. A kultúrtanács választja meg a kulturális igazgatás hattagú szervét, amelynek irányítója ugyancsak az elnök. Ez a következő hivatalokat öleli fel: 1. általános kulturális kérdések kultúrhivatala; 2. iskolahivatal; 3. a nemzeti lajstromot vezető kataszteri hivatal; 4. pénzügyi hivatal; 5. népiségápolási hivatal. Az egyes választókörzetek végrehajtó szervei a kulturális kuratóriumok, amelyek a kultúrtanács helyi képviselőiből tevődnek össze. A kuratóriumok megakadályozzák a túlzott központosítást, és kellőképpen érvényesítik a helyi érdekeket.[18]

[17] OL Küm. res. pol. 1925–7/a–393.

[18] Die Nationalitäten in den Staaten Europas. Hrsg. von Ewald Ammende. Wien – Leipzig, 1931. 3–10. – I. m. a nemzetiségi kongresszus tagcsoportjai által készített, az 1930-as állapotot tükröző helyzetjelentéseket tartalmazza. Az európai kisebbségi mozgalom átfogó feldolgozása mind ez ideig hiányzik. Nem tekinthető annak *Erwin Kelmes* Der europäische Nationalitätenkongress 1925–1938. Köln, 1958. c. nyomtatásban meg nem jelent – és nálunk éppen ezért ismeretlen – értekezése sem, mert nem veszi figyelembe a német külügyi aktákat, és nem elemzi behatóbban a vezető csoportok,

A németet követően a zsidó kulturális autonómia is kiépült Észtországban.

A kultúrautonómia törvénybe iktatása páratlanul széles körű visszhangot keltett. Sokan úgy vélték, hogy ezzel az észt parlament példát adott Európának a nemzeti kisebbségi kérdés megoldására. Ez adta az ötletet az ottani, mindössze 18 319 főt, az összlakosság 1,7%-át számláló németség egyik vezetőjének, Ewald Ammende újságírónak, hogy kongresszusra hívja össze Európa szervezett nemzeti kisebbségeit.

A tervvel szemben három komoly aggály merült föl. Az egyik az volt, hogy a kisebbségek saját kormányuk esetleges bírálatával nem mérgesítik-e el akarva, akaratlan a többségi és kisebbségi nép közti viszonyt. A másik aggodalom, hogy maguk az egyes kisebbségek nem kerülnek-e szembe egymással, amikor más kisebbségek részéről bírálat éri a velük fajrokon kormányokat. Végül meg kellett vizsgálni annak a tervnek realitását is, hogy el lehet-e érni egyáltalán a kongresszuson valamennyi – tehát nem csupán a legyőzött, hanem a győztes államok – nemzetiségének megjelenését.

Az Ammende által kidolgozott szervezési platform – legalábbis egyelőre – lehetővé tette e hármas veszély elkerülését. Ami a kongresszusok programját illeti, a tervezet leszögezte, hogy az egyes kormányok politikáját általában és nemzetiségi politikáját különösen a kongresszus nem teheti konkrét bírálat tárgyává. Csupán olyan elvi jelentőségű kérdéseket és kívánalmakat tűzhet napirendjére, amelyek valamennyi kisebbség érdekét egyaránt szolgálják. Ezzel a szabályozással elejét lehetett venni a két fő aggodalomnak.[19] Ami pedig a harmadik aggályt illeti, azt elsősorban a résztvevők körének ésszerű szabályozásával lehetett elhárítani. A kongresszus előkészítői természetesen nem vállalkozhattak a kisebbség fogalmának pontos definiálására, amivel egyébként a népszövetségi alapokmány, sőt a különböző kisebbségi szerződések is adósak maradtak.[20] A kisebbség elméleti meghatározásával együttjáró leküzdhetetlen nehézségeket megkerülve, józanul két, pontosan ellenőrizhető gyakorlati kritériumhoz kötötték a részvételt, nevezetesen: 1. hogy az illető „csoportok államukban szervezettek legyenek", és 2. hogy „saját nemzeti kultúrakaratuk legyen, amelyet minden további nélkül föl lehet tételezni, ha a csoport többsége a kongresszuson való részvétel mellett van, ill. nincs ellene; egyébként a jelentkező résznek állandó jellegű kollektív kulturális életmegnyilvánulásaival kell ezt bizonyítani". A fönti kritériumok alapján a készülő európai nemzetiségi kongresszust olyan népcsoportok szervezetének lehetett felfogni, amelyek mindenesetre rendelkeznek a „tartós jellegű nemzeti kulturális közösség" minőségével. A kisebbség fogalma tehát lényegében a kulturális közösséget jelentette, egyelőre minden politikai színezet nélkül.[21]

---

mindenekelőtt a németek, zsidók, magyarok szerepét. Jelen tanulmány éppen ezt a hiányt igyekszik pótolni magyar vonatkozásban a Magyar Külügyminisztérium iratanyaga alapján. Egyébként a feldolgozás a kongresszus előtörténetét illetőleg *Hans Beyer:* Die Rolle Schmidt-Wodders im europäischen Nationalitätenkongress. – Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft Nordschleswig 9. füz. 67–98, további történetét illetőleg pedig *Bruns* már idézett munkájára, *Jakabffy Elemér* A szervezett nemzetkisebbségek genfi kongresszusai és a magyar kisebbségek. Magyar Szemle 1927. I. 175–177. c. cikkére, a Nation und Staat és a Sonntagsblatt megfelelő évfolyamainak beszámolóira támaszkodik.

[19] *Jakabffy:* i. m. 175–176.

[20] *Bruns:* i. m. 21–22.

[21] Die Nationalitäten... XI, 332–333. – A pontosabb fogalmi meghatározást megnehezíti a rendkívül változatos terminológia, amelyet a vonatkozó dokumentumok, feldolgozások használ-

Az észt kulturális autonómiában a kisebbségvédelem számára rejlő lehetőségeket nem csupán az észtországi német kisebbség vezetője ismerte fel, hanem más német kisebbségek vezetői is. Ezen aligha lehet csodálkozni, hiszen a németség volt Közép- és Kelet-Európa legnagyobb, nagy területen szétszórt, de mindenütt öntudatos és szervezett nemzetisége. Ez a körülmény már eleve vezető szereppel kecsegtette a németséget a tervezett kisebbségi szervezetben. Ennek mintegy bejelentése volt az 1925. március 27–28-án Prágában megtartott kelet- és dél-európai német kisebbségi értekezlet, amelyen a következők vettek részt: Rudolf Brandsch (Románia), Stefan Kraft (Szerb–Horvát–Szlovén Királyság), Gündisch Guidó (Magyarország), továbbá a lengyelországi, olaszországi, baltikumi németek küldöttei. A konferenciát rendező, 1922-ben alakult Európai Német Népcsoportok Szövetsége (Verband der deutschen Volksgruppen in Europa) a német kisebbségek politikai céljául a kultúrautonómia kivívását jelölte meg, észtországi mintára. Ennél messzebbmenő célt, a Német Birodalomhoz való csatlakozást csupán a csehországi németség nacionalista frakciója tűzött maga elé. Gazdasági téren a német kisebbségi vezetők a kelet- és dél-európai német gazdasági és kereskedelmi vállalatok információcseréjét és kölcsönös hitelnyújtását szorgalmazták.[22]

A nemzetiségi kongresszus megalakulása

A prágai konferencia szárnyakat adott a különben is rendkívül ügyes, agilis, kiváló diplomáciai érzékkel rendelkező Ammendének, aki egy hónap leforgása alatt valamennyi számottevő európai nemzeti kisebbséget megnyert a konferencia eszméjének. Természetesen nem hagyta ki a világháború utáni Európának a német mellett másik legnagyobb és legszervezettebb kisebbségét, a magyart sem. A három utódállam magyar kisebbségei közül Ammende először a csehszlovákiaihoz talált kapcsolatot, méghozzá olyan sikerrel, hogy Szüllő Géza, az Országos Keresztényszocialista Párt vezére, a csehszlovákiai Magyar Népszövetségi Liga elnöke beállt a kongresszus összehívói közé. Mellette Flachbarth Ernő, a Népszövetségi Liga ügyvezető alelnöke, lapszerkesztő, a nemzetiségi kérdés tudós politikusa vállalta a csehszlovákiai magyar kisebbség kongresszusi képviseletét. A romániai magyarság vezetőivel, köztük Ugron Istvánnal, az Országos Magyar Párt akkori elnökével, valamint az elnöki tanács tagjaival 1925 nyarán Kolozsvárott vette föl Ammende a kapcsolatot. A romániai magyarság kongresszusi képviseletére Jakabffy Elemér, a Magyar Párt alelnöke és Balogh Arthur jogászprofesszor vállalkozott. Ammendének a jugoszláviai magyar kisebbséggel is sikerült megegyeznie és elérni a nagy tekintélyű képviselő, Deák Leó kongresszusi kiküldetését. Különlegesen jó kapcsolatokat épített ki Ammende a

---

nak. A gyakrabban használt, 'nemzetiség', 'kisebbség', 'nemzeti kisebbség', sőt 'nemzetiségi kisebbség' mellett előfordul a 'minorité de race' – olykor az 'etnique' – és a 'minorité de langue' kifejezés is. Nem kétséges, hogy a 'faji kisebbség'-et nem a fajelmélet értelmében használják, hanem egyszerűen nemzetiség, népi kisebbség értelmében, ami viszont lényegében fedi a nyelvi kisebbség fogalmát. A 'minorité de nationalité' használata annyiban szülhet bizonytalanságot, hogy a francia, 'nationalité' nemcsak nemzetet, nemzetiséget, hanem állampolgárságot is jelent. A rendkívül szétágazó terminológia egységesítéséről lemondva, feldolgozásunkban mi általában meghagytuk az eredeti szóhasználatot.

[22] OL Küm. res. pol. 1925–7–158.

[23] *Jakabffy:* i. m. 175–176.

magyar kormánnyal is, jóllehet Magyarországnak nem voltak nagyobb számban nemzetiségei, de finom ösztönnel megérezte, hogy a nemzetiségi kongresszusok keretében ezeket is, de még inkább az ún. utódállamok magyar kisebbségeit jól felhasználhatja revíziós külpolitikai céljai érdekében. Ennek az előlegezett bizalomnak zálogaként a Magyar Külügyminisztérium 5000 márkát fizetett ki a kongresszus előtt Ammendének.[24]

A kulturális autonómiáért

Az I. nemzetiségi konferencia, ill. kongresszus 1925. október 14–16 napjain ült össze Genfben. A kongresszuson 27 európai kisebbségi csoport 47 képviselője jelent meg, akik 12 ország 10-féle, együttesen 30 milliónyi nemzetiségét képviselték. Az egyes nemzetiségek szószólói – magyar külügyi megítélés szerint – tekintélyes politikusok voltak, akik megalapozták a kongresszus jó hírnevét. A magyarországi nemzetiségek közül a kongresszuson csupán a németek jelentek meg, akiket ezúttal is Gündisch Guidó képviselt. A többi nemzetiség nem látszott „szervezett"-nek, és ezért nem jelenhetett meg. Részt vettek a kongresszuson az utódállamok magyar kisebbségeinek már említett prominens képviselői is. Magyar részről nagyon hasznosnak ítélték meg a magyar kisebbségek három csoportjának genfi találkozását és eszmecseréjét. Közülük Jakabffyt tartották a vezetésre leginkább rátermettnek.[25]

A kongresszus első napja, október 14-e ügyrendi kérdések megtárgyalásával telt el. A tanácskozás elutasította a lengyelországi ukránok, beloruszok és litvánok javaslatát az önrendelkezési jog napirendre tűzéséről, úgyszintén a macedón menekültek tagsági kérelmét. Arra a politikailag bölcs álláspontra helyezkedett, hogy kizárólag az illető államban élő, ottani állampolgár nemzetiségek képviselőjének tekinti magát, és elzárkózik az emigránsoktól. Az önrendelkezési jog elutasítása és az emigráns szervezetek kizárása elengedhetetlen feltételei voltak a szervezet legális tevékenységének. Ha bármelyikben enged a kongresszus, óhatatlanul a nemzetközi felforgató szervezetek listájára kerül.[26]

Az október 15-i gyűlésen a kongresszus összehívóinak, Joszip Vilfan olaszországi szlovén, Paul Schiemann lettországi német és Szüllő csehszlovákiai magyar képviselőnek beszédei hangzottak el, majd a választásokra került sor. Elnöknek Vilfan képviselőt választották meg; alelnökök Czerkawski lengyelországi ukrán szenátor, Grünbaum lengyelországi zsidó képviselő, Jeremiez lengyelországi belorusz képviselő, Schiemann lettországi német képviselő, Sierakowski gróf németországi lengyel és Szüllő csehszlovákiai magyar képviselő lettek. Főtitkárrá a fáradhatatlan Ammendét választották.[27]

A választás után mindjárt rátértek az érdemi munkára. Első napirendi pontként Nemzeti türelem mint nemzetközi jogi alapelv címmel az egyik megválasztott alelnök, Schiemann tartott előadást. Magyar kisebbségi részről Flachbarth Ernő (Csehszlovákia) és Balogh Arthur (Románia) felszólalásai keltettek figyelmet. Balogh professzor azt fejtegette, hogy a kisebbségek egyenjogúsítása nem politikai,hanem jogi kérdés. Nem ele-

[24] OL Küm. res. pol. 1925–47–369.
[25] OL Küm. res. pol. 1927–47–487 (503/1925).
[26] OL Küm. res. pol. 1925–47–446.
[27] OL Küm. res. pol. 1925–47–446. *Bruns:* i. m. 40.

gendő a kisebbségvédelmi szerződések puszta ratifikálása, hanem az egész kisebbségi joganyagnak át kell mennie az alkotmányba és a törvényekbe. Minden demokratikus államnak biztosítania kell polgárai számára a jogegyenlőséget és jogrendet. Ez már magában véve is kisebbségvédelem.

A napirendi ponthoz csatlakozó, egyhangúlag elfogadott határozat kimondta, hogy a nemzeti-kulturális szabadságot a népek közti kapcsolatok etikai alapelvének kell tekinteni, és érvényesíteni kell pozitív jogi normákban és törvényes rendszabályokban egyaránt. Éppen ezért minden nemzetiséggel rendelkező államnak biztosítania kell nemzetiségei szabad gazdasági és kulturális fejlődését, állampolgári jogaik szabad és csorbítatlan élvezetét. Ezeknek az alapelveknek elismerése és gyakorlati keresztülvitele előfeltételét képezi a népek egyetértésének és Európa békéjének.

A kongresszus 2. napirendi pontként az önkormányzati elv jelentőségét tárgyalta meg a nemzeti béke megteremtése szempontjából. Előadója Nurok lettországi zsidó delegátus volt. A vita során Christiansen dán kiküldött hangsúlyozta, hogy autonómia csak ott lehetséges, ahol a kisebbség társadalmilag úgy van megszervezve, hogy eredményesen élhet is az állam által nyújtott autonómia lehezőségével. Flachbarth is lelkesen helyeselte a javaslatot már csak azért is, mert a magyar jogfejlődésben jól ismert az autonómia elve (Horvátország), és a politikai eszmék történetében is gyakorta megjelenik (Kossuth). A csehszlovákiai magyar pártok, úgymond, szilárdan támogatják a Kárpát–Ukrajna és Szlovákia autonómiájára vonatkozó követeléseket, (nyilván nem egészen csehszlovák-ellenes él nélkül).

Ehhez a napirendi ponthoz a következő 2. számú határozatot fogadták el: minden nemzetiségi népcsoportnak joga van ahhoz, hogy sajátos viszonyainak megfelelően területi vagy személyi alapon szervezett közjogi testületekben ápolja és fejlessze saját népiségét. Az önkormányzatban látja a kongresszus az államhoz tartozó kisebbségi és többségi népek súrlódásmentes együttműködésének és az európai népek közti kapcsolatok megjavításának zálogát.

Ugyanezen nap délutánján került sor a 3. sz. napirendi pont megtárgyalására A Nemzetek Szövetségének feladatai a kisebbségvédelem terén címmel. Margulies csehországi zsidó delegátus figyelemre méltó beszédében hangsúlyozta, hogy a kisebbségek ne csak saját ügyük ügyvédjei legyenek, hanem saját problémáikon felülemelkedve küzdjenek a kisebbségi jogok általános elismertetéséért is. Ehhez a napirendi ponthoz a magyarországi németség nevében Gündisch szólt hozzá. A genfi magyar képviselet követségi titkárának, Baranyai Zoltánnak megítélése szerint kitűnő beszédben emelte ki, hogy a kisebbségi szerződések nélkül Európa békéje veszélyeztetve volna. A kisebbségi kérdés ma már nem csupán az egyes államok belügye, hanem nemzetközi kérdéssé nőtte ki magát. Megoldása elképzelhetetlen a kisebbségek képviselőinek bevonása nélkül. A háború előtt sok állam ellenséget látott kisebbségeiben; legnagyobb részük ma már belátja, hogy a kisebbségi jogok nem gyengítik az államot. A nemzetiségi követelések különösen kulturális téren jól összeegyeztethetők az állami érdekkel. „Amely pillanatban – hangoztatta Gündisch – a többségi népek belátják, hogy mi ... nem destruktív, hanem konstruktív politikát akarunk folytatni, hogy a kisebbségvédelemmel ki akarjuk küszöbölni az állam életéből a súrlódásokat, jó reménységgel terjeszthetjük ebben a határozatban kifejezett kívánságunkat a Népszövetség elé." A Népszövetség szerezzen érvényt a kisebbségi jogoknak, mert enélkül nem lesz béke Európában!

A napirendi ponttal kapcsolatban egyhangúlag elfogadott határozat kimondja: minthogy az európai béke fenntartásának előfeltétele a nemzetiségek őszinte megértési szándéka, a Nemzetek Szövetségének világosan megfogalmazott feladatai és 1922. szeptember 21-i nyilatkozata értelmében elő kell segítenie a fenti határozatokban foglalt kisebbségi jogok megvalósítását. A kisebbségek készek támogatni a Nemzetek Szövetségét erre irányuló erőfeszítéseiben.

A kongresszus külön határozatban fejezte ki legmelegebb háláját mindazon nemzetközi szervezeteknek, amelyek a kisebbségi probléma megoldásával foglalkoznak. Kérte őket, hogy a jövőben is dolgozzanak ezen a területen magasztos céljaik megvalósítására.[28]

Ha az I. nemzetiségi kongresszus mérlegét fel akarjuk állítani, megállapíthatjuk, hogy az indulás sikeres és biztató volt. A kongresszus határozott mérsékletet tanúsított a rendkívül bonyolult és kényes problematika tárgyalásában. A nemzetiségi jogok, főképpen a szabad gazdasági és kulturális fejlődés biztosítását elsősorban az illető ország demokratikus fejlődésétől és a Népszövetség támogatásától várta. Nem volt hajlandó programjába iktatni az önrendelkezési jogot, amely ebben a helyzetben revíziós-nacionalista törekvéseket szolgált volna. Leszögezte ugyan a nemzetiségek jogát sajátos viszonyaiknak megfelelő területi vagy személyi önkormányzati testület, autonómia létrehozására népiségük ápolása, fejlesztése végett, de ennek megvalósításában is került minden elhamarkodott túlzást. Autonómia bevezetésének a kongresszus szerint csak ott van értelme, ahol a kisebbség társadalmilag úgy van megszervezve, hogy élni is tud ezzel a lehetőséggel. A kongresszusra általában a többségi nép és a kisebbségek közti kiengesztelődésre, megbékélésre, együttműködésre való törekvés volt a jellemző.

Ennek a rokonszenvesen csengő, demokratikus színezetű nemzetiségpolitikai programnak megvalósítása nem ígérkezett könnyűnek. Ismeretlen tényező volt egyelőre az érdekelt kormányok magatartása a tekintetben, hogy milyen választ adnak a nemzetiségi mozgalom újabb kihívására: nemzetiségpolitikájuk fejlesztésének eszközét látják-e benne vagy esetleg revíziós-nacionalista külpolitikai arzenáljuk újabb fegyverét? A magyar kormány ez utóbbi lehetőség felé kacsingatott. Jungerth Mihály revali (tallinni) követségi tanácsos, ügyvivő jelentésében nagy sikernek mondja a világ különböző kisebbségeinek összetalálkozását, személyes érintkezését és kisebbségi jogaikért újonnan indított közös harcát, de érdeklődése elsősorban mégis az utódállamok magyar kisebbségei három csoportjának szólt, amelyeket Jakabffy romániai magyar delegátus vezetésével kívánt tömöríteni.[29] Saját nemzetiségpolitikája semmi inspirációt nem kapott a kongresszustól. Legföljebb berzenkedett a németországi kisebbségek által kiadott és a kongresszuson körözött Kulturwille c. folyóiratnak a magyarországi német és szlovák kisebbség sanyarú helyzetére vonatkozó közlése miatt. A cikk helyesbítésére egyébként felhívták Gündisch figyelmét.[30]

A revíziós nacionalizmusnál nem kisebb veszélyt jelentett a kongresszus számára a szovjetellenesség. A szovjet nemzetiségi politika az önrendelkezési jog elfogadásával és állami érvényesítésével nem követendő például szolgált a kongresszus számára, hanem

[28] OL Küm. res. pol. 1926–41–415. OL Küm. res. pol. 1925–47–446. *Jakabffy:* i. m. 175–176.

[29] OL Küm. res. pol. 1927–47–487 (503/1925).

[30] OL Küm. res. pol. 1925–47–446.

elrettentő mementóként, amely a nemzetiségi kérdés forradalmasító hatására figyelmeztette a küldötteket. M. Duca román külügyminiszter már 1923-ban egyenlőségjelet tett a bolsevizmus és a nemzetiségek közé, a nemzeti konszolidáció veszélyeztetőit látva bennük.[31] A nemzetiségi kongresszuson Szüllő Géza, a csehszlovákiai magyar kisebbség kiküldötte ütött meg hasonló hangot, mondván, hogy a jelenlegi kultúrát széttipró és Európa szilárd felépítését veszélyeztető bolsevizmus elismeri azokat a kisebbségi jogokat, amelyektől ők meg vannak fosztva. Ha tehát el akarják kerülni a bolsevizmus részéről fenyegető veszélyt, egyesült erővel kell keresni a kisebbségi kérdés megoldását. Egy Oroszországban élt szlávbarát svájci újságíró viszont a szovjet helyzet teljes félreismerésével vádolta Szüllőt, és cáfolatul Ukrajna, valamint Grúzia példájára hivatkozott.[32]

A kongresszus a következő tanácskozás előkészítésére egy öttagú előkészítő bizottságot választott, amelybe bekerült Vilfan, Szüllő, Sierakowski gróf , Schiemann és Leo Motzkin, a zsidók képviselője. Ammende főtitkár külön tárgyalásokat kezdeményezett az érdekelt kormányok képviselőivel, magyar részről Jungerth Mihállyal. Az ügyvivőnek a népszövetségi egyezségokmány 19., az alkalmazhatatlanná vált szerződések felülvizsgálatáról szóló cikkelye alapján az a kalandor ötlete támadt, hogy a következő kongresszus napirendjére fel kellene venni az önrendelkezési jogot, ill. pontosabban a határkiigazítás elvét annak tudatosítására, hogy a „békék által okozott igazságtalanságok egy része a kisebbségekre való tekintettel foganatosítandó határkiigazításokkal teendők jóvá a Népszövetség által". A Magyar Külügyminisztérium azonban ezt nem tartotta opportunusnak. A további tárgyalásokba Schiemann és Köster, a rigai német követ is bekapcsolódott. Végül elhatározták, hogy – bár rendkívül óvatos formában – mégis napirendre tűzik az önrendelkezési jogot, a Népszövetség kisebbségi eljárásának kritikáját és az agrárkérdést.[33]

A II. kongresszus előkészítő bizottsága 1926. április 6-án Drezdában vizsgálta meg a kongresszus napirendjére vonatkozó javaslatokat. A következő napirendi pontokat terjesztették eléje: 1. állásfoglalás az önrendelkezési joggal kapcsolatban; 2. a kisebbségek földbirtok-sérelmei és ebbeli követelései; 3. a kultúrautonómia megvalósítása észt mintára; 4. a regionális kisebbségi csoportok együttműködése; 5. a kisebbségi sajtó irányítása; 6. állandó szervezet létesítése és 7. új kisebbségi csoportok felvétele.[34] Az előkészítő bizottság ülésének lefolyását nem ismerjük, de a kongresszus tényleges napirendje eltért az itt javasolttól. Hogy az új napirend hogyan alakult ki, nem tudjuk.

Eközben serényen folyt a kongresszus pénzalapjának előteremtése is. A kongresszus költségeire a Magyar Külügyminisztérium Flachbarth közbenjárására összesen 2000 svájci frankot fizetett ki Ammendének. Jakabffy és Szüllő ehhez a magyar csoport hozzájárulása címén újabb 1000–1000 frankot adott, holott Ammende eredetileg csak 3000 frankot kért. 1000 frankot tehát előlegbe vettek.[35]

[31] *Zsombor de Szász:* i. m. 369.

[32] OL Küm. res. pol. 1925–47–446. – Ugyanitt lásd a nemzetiségi kongresszus genfi francia nyelvű sajtóvisszhangját.

[33] OL Küm. res. pol. 1927–47–487 (503/1925, 34/1926, 198/1926).

[34] OL Küm. res. pol. 1927–47–487 (213/1926)

[35] OL Küm. res. pol. 1927–47–487 (256/1926, 279/1926, 423/1926, 472/1926, 546/1926).

A teljes jogegyenlőségért

A II. nemzetiségi kongresszust közvetlenül a népszövetségi ülésszak előtt, 1926. augusztus 25–27. napjain tartották Genfben. Elnöke ismét Vilfan, alelnökei: J. Kaczmarek (Berlin), F. Maspons i Anglassel (Barcelona), Leo Motzkin (Párizs), Paul Schiemann (Riga) és Szüllő Géza (Prága). A hazai németséget ismét Gündisch képviselte, Potz Antal miniszteri titkár társaságában. A többi magyarországi nemzetiség most sem kapott képviseletet. A szomszéd államok magyar kisebbségeinek képviselete annyiban változott, hogy a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság magyar kisebbségét hárman képvisleték: Deák Leó mellett megjelentek Törley Bálint és Streliczky Dénes képviselők.

Az önrendelkezési jog és a határkiigazítás mint a kisebbségi kérdés megoldásának egyik eszköze végül is nem került a kongresszus napirendjére. Az első napirendi pont így a nemzetiségek kulturális fejlődése szabadságának biztosításáról szólt. A kongresszus erről szóló határozatában emlékeztet az előző kongresszusnak a nemzeti kulturális szabadság és a kulturális autonómia ügyében hozott határozataira, amelyekben kimondta: az európai nemzetiségeknek joguk van arra, hogy közjogi testületeket hozzanak létre népiségük ápolására és fejlesztésére, amelyeket a viszonyoknak megfelelően területi vagy személyi alapon szervezhetnek meg. A kongresszus most három kiegészítést fűzött ehhez a határozathoz. Az első a felülről a nemzetiségekre erőltetett, asszimilációs célú kényszerszervezetek ellen igyekezett védelmet nyújtani, amikor kimondta: a nemzeti-kulturális önkormányzatot csak a kisebbségekkel egyetértésben lehet létrehozni! Még fontosabb nemzetiségi jogot rögzített a második kiegészítés, amely az egyes kormányok által a névelemzéssel, vallás-, származás- vagy egyéb vizsgálattal űzött, a nemzetiségek létszámát drasztikusan csökkentő mesterkedéseknek igyekezett elejét venni azzal, hogy kimondta: az egyes embereknek szabad nemzetiségi bevallását és nemzetiségi lajstromba való felvételét sem vitatni, sem utólagos vizsgálatnak alávetni nem szabad, ellenkezőleg: büntetőjogi védelemben kell részesíteni. Szigorúan meg kell akadályozni, hogy valamely nemzetiséghez való tartozásból az egyénnek vagy a közösségnek bárminemű hátránya származzék az államéletben. A harmadik kiegészítés az észtországi, ill. a lettországi gyakorlatot tartja szem előtt, kimondván, hogy az államnak és minden egyéb olyan hivatalos testületnek, amely közpénzből kulturális feladatokat lát el, anyagilag hozzá kell járulnia a kisebbségi kultúrautonómia fenntartásához.

Nagy figyelem kísérte a gazdasági egyenjogúság biztosításáról szóló 2. napirendi pontot, amelynek előadója a magyarországi német kisebbség delegátusa, Gündisch volt. Az előadás és az ennek alapján elfogadott határozat hangsúlyozza, hogy gazdasági egyenjogúság nélkül a nemzetiségek nemzeti-kulturális szabadsága gyakorlatilag illuzórikus. A teljes polgári jogegyenlőséghez, az élet és a szabadság hiánytalan védelméhez az is hozzátartozik, hogy a nemzetiségek a többségi népével azonos jogi és tényleges feltételek közt vívhassák meg létért való harcukat. Az állam éppen ezért nem folytathat a kisebbségekre nézve hátrányos gazdasági protekcionizmust. Mint munkaadó sem szabhat a kisebbségnek a többségtől eltérő munkafeltételeket. Biztosítani kell a kisebbségiek számára is hivatásuk szabad gyakorlását, védeni kell egzisztenciájukat, vagyonukat, jogegyenlőségüket. A különböző állami kedvezményekben is egyenlően kell őket részesíteni. A kisebbségek gazdasági bojkottjára szóló felhívást törvénnyel kell büntetni. Agrárreform esetében a kisajátításnál, a föld, ház vagy bérlet elosztásánál nem szabad a nemzetiségeket

különleges elbánás alá vonni, és hátrányukra megváltoztatni a tulajdonviszonyokat. Mindezeket a visszaéléseket elkerülendő az állam 1. részletes rendszabályokat dolgozzék ki gazdasági tevékenységére vonatkozólag; 2. vonja be a nemzetiségeket az állami gazdaságok és vállalkozások vezetésébe, és 3. építsen ki megfelelő gazdasági jogvédelmet számukra!

Gündisch mélyenszántó és ugyanakkor gyakorlatias előadása nem vonta el a figyelmet az állampolgársághoz való jog biztosításának ugyancsak életbevágó kérdéséről. A téma egyik előadója Jakabffy Elemér volt. A kongresszus hangsúlyozta: mindenkinek joga van az állampolgárságra. A háború utáni állami átalakulások során sok százezer ember vesztette el önhibáján kívül állampolgárságát, és jutott gazdaságilag veszélyeztetett helyzetbe vagy egyenesen nyomorba. Ennek az áldatlan állapotnak megszüntetésére alkalmasak az érdekelt államok közt kötött állampolgársági egyezmények, különösen az ún. római egyezmény. A kongresszus ajánlja az utódállamoknak a római egyezmény ratifikálását. A régi orosz birodalom területén keletkezett utódállamoknak ugyancsak tanácsolja a versailles-i békeszerződés vonatkozó alapelveinek törvénybe iktatását, a cári időkből származó kivételes rendőri előírások egyidejű megszüntetésével.

Igen fontos állampolgári jogként került a kongresszus napirendjére az Egyenjogúság a választójogban és annak gyakorlása c. téma, Deák Leó előadásában. A kongresszus csak olyan választási rendszert helyeselhet, amely a kisebbségeknek is lehetővé teszi számarányuknak megfelelő képviseletét a parlamentben és az önkormányzati testületekben. Minden mesterséges választókerületi beosztás, a többségnek nyújtott előny, a kisebbségeket sújtó hátrány ellenkezik a jogegyenlőség alapelvével. „Különösen el kell kerülni, de okvetlenül a választási törvény olyan megváltoztatását, amely arra vezet, hogy a nemzeti kisebbségek elveszítsék parlamenti képviseletüket." Mint ismeretes, ez történt a magyarországi németséggel is az 1922. évi választásokon.[36]

A nyelvhasználathoz fűződő eminens nemzetiségi érdek A nyelvi kérdés szabályozása c. napirendi pontban és határozatban kapott hangot. A nyelvhasználatot az állam csupán az állami üzemekben, valamint az állami szervek és az állampolgárok közti érintkezésben szabályozhatja. A magánéletben, a kulturális, tudományos, társadalmi közéletben korlátozás nélkül meg kell engedni a szabad nyelvhasználatot. Minden nemzetiségnek joga van saját tanítási és vizsgálati nyelvű iskolához. Ezekben az iskolákban azonban gondoskodni kell az államnyelv elsajátításáról is. A nemzetiség a vallásos életben is jogosult saját nyelve használatára. A kereszt- és családi név használata minden polgár személyes joga, amibe az állam nem avatkozhat be. Ahol egy nemzetiség zárt területet alkot, az államnyelv helyébe az illető nemzetiség nyelve lép. Az állam központi intézményeihez írásban és szóban a lakosság jelentős hányada által használt ún. érintkezési nyelveken is lehet fordulni és választ kapni. Ezek használatát az illető terület állami intézményeiben és önkormányzati testületeiben is meg kell engedni. A bíráknak és hivatalnokoknak rendelkezniük kell a nemzetiségek nyelvének ismeretével. A közigazgatási határok megállapításánál is tekintetbe kell venni a népesség nyelvi összetételét.

A kongresszus kereste a kormányok és a nemzeti csoportok közti viták kiküszöbölésének útjait is. A kisebbségi jogok nemzetközi egyezményekben való kodifikálását, biztosításuknak és védelmüknek a Népszövetség által való átvételét történeti jelentőségű eseményként értékeli. Üdvözli azt is, hogy a kisebbségi kérdések szabályozására a Nép-

[36] *Bellér Béla:* Az ellenforradalom nemzetiségi politikájának kialakulása. Bp., 1975. 227–236.

szövetségi Tanácsban egy nemzetközi fórum született. Ez a szabályozás azonban – állapítja meg a kongresszus – nem bizonyult kielégítőnek. A Népszövetségi Tanács jellegének megfelelően nemcsak a legfelsőbb és utolsó, hanem egyben az egyetlen és így első illetékes hatóság is a kisebbségi jogok megsértéséből eredő viták elintézésére. Ez a hatóság azonban egyrészt túl lassú – az üggyel csak akkor foglalkozik, amikor a konfliktus már kitört –, másrészt túl gyors: egy belső állami ügyet mindjárt egy nemzetközi fórum elé von. Minthogy az ilyenfajta konfliktusok a többségnek a kisebbséghez való viszonyából fakadnak, keletkezésüket vagy legalábbis elmérgesedésüket megakadályozni leginkább a többséget és kisebbséget egyesítő állam tudja, az érdekeltek közti egyenjogú, felelősségteljes tárgyalásokkal. Ennek konkrét formáját az Interparlamentáris Unió által többször ajánlott paritásos bizottságok mutatják meg.

A Népszövetségi Tanács kisebbségvédelmi eljárását a kongresszus nem tartja kielégítőnek. Elsősorban azért, mert a kisebbségeket nem ismeri el ügyfélnek, nem közli velük hivatalosan a döntéseket és azok indokait, nem teszi lehetővé a fölmerült kérdések kimerítő megtárgyalását és ezáltal a bizalom légkörének kialakítását. A kongresszus a Népszövetségi Ligák Nemzetközi Uniójával és a Nemzetközi Jogi Társasággal összhangban a kisebbségi ügyek tárgyalására teljes legális nyilvánosságot kér. Addig is, míg a nemzetiségeket ügyfélként el nem ismerik, lehetővé kell tenni jogi meghallgatásukat az eljárás során. Minden tagállamnak meg kell engedni, hogy kérhesse a Tanácstól valamilyen kisebbségi kérdés megtárgyalását. A kongresszus mindamellett továbbra is a Népszövetségtől várja a népek közti konfliktusok kiküszöbölését, a népek és nemzeti kisebbségek közti bizalom megteremtését és a világbéke biztosítását. A kongresszus semmiképpen sem ismerheti el jogosnak a nemzeti csoportoknak kisebbségi jogaikról való lemondását, mert ezek minden nemzetiség integrális, alapvető jogai. A kisebbségvédelmi szerződések alapelveinek betartása erkölcsileg még azon államok számára is kötelező, amelyek ilyen egyezményeket nem írtak alá.

Utolsó napirendi pontjaként a kongresszus a szervezés és a sajtópropaganda kérdéseivel foglalkozott, Flachbarth Ernő előadásában. Ezután megválasztották a következő kongresszus előkészítő bizottságát. Tagjai az elnök és az alelnökök lettek J. Kaczmerek kivételével, akinek helyére Sierakowski gróf került. A bizottság mellé egy ügyvezető titkárt is beosztottak. Őrá várt egy kétnyelvű (francia német) kisebbségi közlöny szerkesztése is, holott ezt a fontos feladatot a Magyar Külügyminisztérium eredetileg Jakabbfy Elemér Lugosban megjelenő Magyar Kisebbség c. folyóiratának, ill. a folyóirat román mellékletének, a Glasul Minorităţilor-nak szánta. Elhatározták egy háromtagú hivatal megszervezését is a főtitkár vezetésével. A nemzetiségek számának és helyzetének tisztázására ankét összehívásában egyeztek meg.[37]

Ha az I. kongresszus csupán nyitány volt, és mindössze néhány – bár igen fontos – kisebbségi probléma fölvetésére korlátozódott, a II. kongresszust a nagyigényű folytatás és a kérdések elmélyítésére, kiszélesítésére, a gyakorlati megoldások keresésére irányuló törekvés jellemezte. Az előző kongresszus fő követelését a kulturális autonómia létrehozásáról a mostani kongresszus – az észt modellt alapul vételével – olyan irányban fejlesztette tovább, hogy ez valóban a nemzetiség lelkéből fakadó, a népiség, népi nyelv és kultúra megőrzésére és fejlesztésére hivatott és alkalmas szervezet legyen, ne pedig az

[37] OI Küm. res. pol. 1927–47–487 (215–22/1927, 34/1926, 198/1926, 213/1926, 546/1926).

elnemzetietlenítést szolgáló kényszerszervezet. A nemzeti-kulturális szabadságnak korábban általánosságban hangoztatott követelését is konkretizálta a kongresszus, elsősorban nyelvi vonatkozásban, az anyanyelv olyan széles körű használatát követelve, ami még összeegyeztethető az államnyelv jogaival. Az előző kongresszus még csak érintette, a mostani viszont részletesen kifejtette a gazdasági egyenjogúság alapvető követelményét, ami nélkül a nemzeti-kulturális felvirágzás is elképzelhetetlen. A választójogi egyenlőségnek, a nemzetiségek parlamenti és önkormányzati képviseletének első ízben ezen a kongresszuson fölvetett követelése már azt a következő fejlődési szakaszt előlegezte, amikor a nemzetiségek már nem csupán spontán kulturális, hanem tudatos politikai közösségnek is érzik magukat. Rendkívül fontos, a nemzetiségek százezreit érintő kérdésként tárgyalta a kongresszus az állampolgársághoz való jogot. Míg az előző kongresszus még csak segítséget várt a Népszövetségtől kisebbségi kérdésben, a mostani már bírálta is azt tökéletlen kisebbségvédelmi eljárásáért, és egyben felvázolta – a nemzetközi szervezetek javaslataival összhangban – egy új kisebbségvédelmi rendszer körvonalait.

A II. kongresszus munkája elvi szempontból nem kifogásolható. Valamennyi elfogadott határozata összhangban áll a tételes nemzetközi joggal, vagy legalábbis annak alkotó továbbfejlesztését jelenti. Gyakorlati taktikai szempontból már más a helyzet. A bonyolult kérdések ilyen tömegének fölvetése, a hozzájuk kapcsolt, nemegyszer az állami struktúra megváltoztatását igénylő gyakorlati javaslatok, a kisebbségi sors riasztó valósága inkább taszítólag, mint vonzólag hatott a más súlyos problémákkal küzdő kelet- és délkelet-európai kormányokra. A nemzetiségi kérdés az ő szemükben – a kongresszusok megnyugtató nyilatkozatai ellenére – sem annyira stabilizáló tényezőnek látszott, mint inkább új zavarok forrásának. Éppen ezért együttműködés helyett inkább elzárkózást, ha ugyan nem nyílt ellenkezést váltott ki belőlük. Jungerth jelentése szerint pl. a kisebbségek komoly és aktív politikai ellenfelüknek tekinthetik Beneš csehszlovák külügyminisztert, aki az angolokkal és franciákkal el akarja fogadtatni azt az álláspontját, hogy nem szabad megengedni a kisebbségeknek, hogy – akár mint politikai, akár mint kulturális vagy jogi egység – külön lépjenek fel a többségi állammal szemben.[38] A csehszlovák államférfi nyilván nem a kisebbségek szervezkedésétől, hanem a megszervezett kisebbségeknek az államnéppel való konfrontációjától tartott, amelyet idegen hatalmak könnyen felhasználhatnak a maguk nacionalista-revíziós céljaik megvalósítására. Egy ilyen törekvés a magyar külpolitikától sem volt idegen. Pedig az országnak elsősorban nem erre lett volna szüksége, hanem a nemzetiségpolitikai konzekvenciák levonására. Alig lehet vitás, hogy a nemzetiségi kongresszusok magas mércéjét Magyarország csak egy tekintetben ütötte meg: a gazdasági egyenjogúságban. (Nem véletlenül lett ennek a napirendi pontnak előadója a magyarországi német Gündisch.) A nemzetiségek kulturális, társadalmi és politikai fejlődésének útjában viszont már a legkülönbözőbb akadályok tornyosultak, bár ezeket nem annyira a megfelelő törvények és rendeletek hiánya, mint inkább ezek végre nem hajtása okozta.[39]

Ammende főtitkár sikeresnek, sőt a kisebbségi munka első szakasza lezárásának tekintette a kongresszust. Most, hogy a szervezetet nemzetközileg elismerték, és a

[38] OL Küm. res. pol. 1927–47–487 (34/1926).

[39] *Bellér Béla:* Az ellenforradalmi rendszer nemzetiségi politikájának kiépülése (1923–1929). Századok 1973/3. sz. 644–685.

csoportok közti kapcsolatokat is sikerült megszilárdítani, célul tűzhetik ki, hogy a közvéleményre gyakorolt nyomás révén ténylegesen jobb életfeltételeket harcoljanak ki maguknak a Népszövetségnél. 1926. december 28-án a főtitkár Khuen-Héderváry Sándor gróf, a külügyminiszter állandó helyettese előtt bejelentette egy energikusabb kisebbségpolitikai vonal kezdeményezésére irányuló szándékát. Ennek méltánylásaképp mindjárt 5000 frankot kért (és kapott is) a külügyminisztériumtól a kisebbségi szervezet felállítása céljából.[40]

A kongresszus után megkezdődött a határozatok végrehajtása. A szervezeti és sajtóügyek megoldása Ammende főtitkárra várt. Ő a háromtagú hivatalt még 1926 novemberében szerette volna felállítani Bécsben a magyar kisebbségi csoport 4000 frankos hozzájárulásából, de ennek megnyitására Becker titkárral az élén csak 1927 februárjában kerülhetett sor.[41] Decemberben viszont sikerült megjelentetni egy német nyelvű kisebbségi közlönyt. Genfben kiadott első száma az észtországi kultúrautonómia továbbfejlődéséről számolt be. Az észtországi németek a Német Kultúrtanács által rájuk kivetett kultúradót 83%-ban befizették. Ebből nyilvános könyvtárhálózatot építenek ki, előadássorozatokat rendeznek, egy új hivatalt állítanak fel sport- és ifjúsági ügyek intézésére, tornatanárokat képeznek ki. Csupán a kisebbségi iskolaügyben vannak nehézségeik a községek kötelező hozzájárulása tekintetében. Az észtországi zsidó kisebbségi autonómia is sikeresen birkózik meg a tanítási nyelv nehéz kérdésével.[42]

Megindultak a III. kongresszus napirendjére vonatkozó puhatolódzó tárgyalások is. Ammende magyar részről 1927 januárjában Jungerth revali ügyvivővel, áprilisban pedig magával Bethlen István miniszterelnökkel tárgyalt, akinek az 1926. évi választási hadjárat során a pilisvörösvári német választókerület küldöttsége előtt elmondott, a német anyanyelvhez való ragaszkodás és a magyar patriotizmus összeegyeztethetőségét valló beszéde kisebbségi körökben igen jó benyomást keltett.[43] Jungerth olyan programot kívánt a III. kongresszus előkészítő bizottsága elé terjeszteni, amely abból indul ki, „miszerint az európai béke biztosításának és a népek lelki leszerelésének első és legfontosabb feltétele a kisebbségi kérdés megoldása". Ha aztán majd a kisebbségi kongresszus programja fel fog szívódni a kormányok és a Népszövetség programjába, elérkezik a végrehajtás ideje. Ez kétféleképpen történhetik: 1. határkiigazítással, ahol a kisebbséget közvetlenül szakították ki az anyanemzetből és 2. autonómiával, ahol a kisebbség az anyanemzettől elkülönítve él. „Ha a kisebbségi mozgalom a megindult fejlődési folyamatában normális progresszivitással halad előre, szerintem – véli Jungerth – legkésőbb 10–12 év múlva el kell érni a fenti célt." Jungerth egyébként – Ammendéval ellentétben – egyelőre még nem tartja időszerűnek a kisebbségi kérdés Népszövetség elé vitelét, majd esetleg 3–4 év múlva. Azt is helyteleníti, hogy a németek kezdeti tartózkodás után most kezükbe akarják venni a mozgalom vezetését.[44]

[40] OL Küm. res. pol. 1926–41–598.

[41] OL Küm. res. pol. 1927–47–487 (546/1926. 22/1927).

[42] Erneute Fortschritte der estländischen Kulturautonomie. Mitteilung des Geschäftsführung des Ausschusses zur Vorbereitung des dritten Kongresses. Genf, 1926. dec.

[43] Zur Rede des ungarischen Ministerpräsidenten. Kisebbségi Kongresszusok Állandó bizottságának Közleményei. *Jakabffy Elemér* reagálása a Stimme der Minderheiten 11. számában. (OL Küm. res. pol. 1927–47–487 (304)).

[44] *Bruns:* i. m. 41.

Jungerthtel szemben Ammende a kisebbségi mozgalom jelenlegi szakaszában is döntő szerepet szánt a Népszövetségnek. A továbblépést – mint ezt Bethlen miniszterelnökkel folytatott áprilisi tárgyalása során kifejtette – úgy képzelte el, hogy a kisebbségek helyzetével foglalkozó összes számottevő szervezetek intézzenek egy közös memorandumot a Népszövetséghez, és ebben kérjék egy bizottság kiküldését. A bizottság meghallgatná a memorandumot aláíró valamennyi szervezet véleményét a kisebbségi kérdésről, és aztán referálná az egész anyagot. Ammende már a Népszövetség őszi ülésszakán meg akarja indítani ezt az akciót, és támogatására Mottát, a svájci szövetségi tanács elnökét szeretné megnyerni. Bethlen is támogatását ígérte népszövetségi delegátusa útján.[45]

Az előkészítő bizottság 1927. február 1-i drezdai ülésén vizsgálta meg a programjavaslatokat, de a végleges döntést a június végére tervezett párizsi ülésre halasztotta. Mindenesetre foglalkozni kívántak a kongresszuson a nyelvkérdés megoldásának módozatával, a kisebbségi sajtó kérdésével, a Népszövetség kisebbségi eljárásának reformjával, a kisebbségi kérdés megoldatlanságából az európai békét fenyegető veszedelemmel, tehát csupa olyan témával, amelyekkel már az előző kongresszusok is foglalkoztak.[46]

A kongresszus erre az időre már többé-kevésbé szilárd anyagi bázist teremtett magának az egyes kisebbségi csoportok pénzügyi hozzájárulásából. A II. kongresszuson még 3000, a III.-on már 4000 frank volt a hozzájárulás összege, amelyet részletekben is lehetett fizetni.[47] A magyar kisebbségi csoportok pénzügyi hozzájárulását természetesen a Magyar Külügyminisztérium fedezte.

Nemzetközi szolidaritás?

A III. nemzetiségi kongresszust 1927. augusztus 22–24-e közt tartották Genfben. 14 ország 14 nemzeti csoportja képviseltette magát 53 delegátussal. Az ülésen ismét Vilfan elnökölt. Érdekes és részletes jelentést terjesztett elő a két fő vitakérdésben, a macedón–bolgár és a fríz csoportok felvétele ügyében, de a kongresszus nem tudott ezekkel a kérdésekkel megbirkózni. A kudarcot egyes szláv kisebbségek annak tulajdonították, hogy a németek túlsúlyban vannak a szervezetben és ennek vezetésében; valóban 9 ország német kisebbsége képviseltette magát a kongresszuson. A német túlsúly elleni tiltakozásként a németországi nemzetiségek, köztük a dánok és a vendek kivonultak a kongresszusról. Ugyanezt tették egyes lengyelországi kisebbségi csoportok is.[48] Bár a konkrét vitakérdésben nem volt igazuk, a német kisebbségek számbeli, politikai, kulturális túlsúlya vitatnatatlan volt.

Az elnök szavainak elhangzása után Szüllő Géza alelnök nyitotta meg a vitát. Az 1. napirendi pont Állami szuverenitás és kisebbségvédelem címmel Laserson professzor, lettországi zsidó delegátus előadásában hangzott el. A nagy vitát kiváltó előadás korreferátumát Balogh Arthur professzor, a neves kisebbségi jogász, a romániai magyar kisebbség

[45] OL Küm. res. pol. 1927–47–487 (223).
[46] OL Küm. res. pol. 1927–47–487 (78, 1061).
[47] OL Küm. res. pol. 1927–47–487 (25, 78, 1061, 181).
[48] *Bruns:* i. m. 41.

képviselője tartotta. Bevezetőben szembeszállt azzal az elterjedt politikai felfogással, miszerint a kisebbségi szerződések az illető államok lefokozását jelentenék. Ennek a hibás álláspontnak magva a szuverenitásnak a többség korlátlan, abszolutisztikus mindenhatóságaként való értelmezése, amely ebben a formában a 16. századi francia államfilozófusnál, Jean Bodinnél jelenik meg először. Ez a szuverenitás-fogalom azonban napjainkban, a jogállam és a nemzetközi jog világában teljesen tarthatatlan. Következetes alkalmazása oda vezetne, hogy az állam csak a saját maga által alkotott vagy elfogadott törvények által van kötve. Ez azonban ellentmond a nemzetközi jog mai felfogásának, amely egy objektív, az államokat akaratuk ellenére is kötelező magasabb jogrendet jelent.

A modern szuverenitás-fogalom Bodinétől – Balogh szerint – legalább annyira különbözik, mint az alkotmányos állam az abszolutista államtól. A belső szuverenitás az államhatalomnak azt a sajátosságát jelenti, amelynél fogva az állam feltétlen felsőbb rend (Überordnung) ugyan az egyes állampolgárok számára, de mégsem korlátlan hatalom, mert különben nem lehetne jogállam. A külső szuverenitáson pedig azt kell érteni, hogy az állam egyetlen más hatalomnak sincs alávetve, csupán csak a nemzetközi jognak. Ha már most szuverén államnak a minden mástól független, csak a nemzetközi jog normáitól kötött államot tekintjük, a kisebbségvédelmet pedig elméletileg és gyakorlatilag egyaránt a nemzetközi jog részének fogjuk fel, akkor magától értetődik, hogy a kisebbségi szerződések nem sérthetik az állami szuverenitást. A kisebbségi szerződések érvényesítéséért vívott harc tehát része a jog és a jogrend érvényesítéséért vívott általános küzdelemnek.

A felszólaló befejezésül hangoztatta: a cél olyan jogállam létrehozása, amelytől elválaszthatatlan a kisebbségvédelem. A jogállam az ő szemében a jog szuverenitását jelenti, amellyel nem egyeztethető össze sem a többség önkénye, sem a nemzetközi élet anarchiája. Ha az európai kisebbségek maguknak jogot, igazságot és jogegyenlőséget követelnek, ezzel nem kiváltságot akarnak szerezni, hanem egyszerűen az emberhez méltó élet feltételeiért harcolnak.

Balogh Arthur professzor felszólalása a III. kongresszus egyik legjelentősebb nemzetközi és kisebbségjogi megnyilatkozása volt. Ahogy bravúros jogtörténeti elemzéssel feltárta a szuverenitás-fogalom keletkezését, lényegét, és – az állami omnipotenciának hadat üzenve – megvonta a szuverenitás jogszerű belső és külső korlátait, ahogy a továbbiakban a kisebbségi jogot beágyazta a nemzetközi jog rendszerébe, abban már benne volt a következő évben Berlinben magyarul, Münchenben németül, majd pár évvel később franciául is megjelent, A kisebbségek nemzetközi védelme c. művének nagyszabású koncepciója. Ez válasz volt mindazoknak a poltikusoknak, M. J. Bratianunak és társainak, akik a szuverenitással takarózva igyekeztek kibújni kisebbségvédelmi kötelezettségeik alól. Balogh ugyanakkor, amikor szembefordult a szuverenitás korlátlan értelmezésével, tudatosan elkerülte a másik végletet, az állami szuverenitás indokolatlan korlátozását vagy éppen tagadását is, amellyel a kisebbségek államellenes, felforgató elemek hírébe kerülhettek volna.

Az ebből kerekedő veszélyt világosan felismerte a magyarországi németek képviselője, Gündisch Guidó is; éppen ezért bírálta az előadó Laserson álláspontját. Laserson őszerinte téved, amikor úgy véli, hogy a szuverenitás csökkenő tendenciát mutat, és hogy a Népszövetségnek, sőt maguknak a különböző állami szerveknek tevékenysége is ebben az irányban hat, következésképpen az állami szuverenitást a nemzetiségek szuverenitásával kell fölcserélni. Valójában Gündisch szerint nem erről van szó, hanem csupán az állami

hatáskör egy részének átruházásáról. Az állami szuverenitást pedig már csak ezért sem lehet a nemzetiségek szuverenitásával helyettesíteni, mert a szuverenitás nem kizárólag a többségi népet illeti meg, hanem a nemzetiségeket is. Gündisch végül így összegezi véleményét: „Azt kell mondanunk az államoknak: ha megadjátok nekünk az egyenjogúságot, legcsekélyebb érdekünk sem fűződik ahhoz, hogy az állami szuverenitást ne értékeljük éppen olyan nagyra, mint a többségi nép. Ilyen körülmények között a nemzeti kisebbségeknek nem lesz okuk arra, hogy szuverenitás-romboló elemekkel szövetkezzenek életre-halálra."

A kongresszus az 1. napirendi pont hosszúra nyúlt és heves vitáját határozattal zárta le. Ez hangsúlyozta, hogy a kisebbségi önkormányzat nem irányul az állami szuverenitás ellen. A kisebbségi jogok kiépítése, a nemzetiségi önkormányzat alaptörvényekben való elismerése, valamint a kisebbségi jogok megsértésének panasz tárgyává tétele teljesen összhangban van a Népszövetségben egyesült államok jogi helyzetével, és lehetővé teszi a nemzetiségi kérdésnek nemzetközi jogi alapon, de az egyes államok határain belül való megoldását. Minthogy a jelenlegi népszövetségi kisebbségvédelmi eljárás nem kielégítő, a kongresszus felszólította a Népszövetséget és bizottságait a kisebbségi szerződésekben deklarált kisebbségi jogok hatékonyabb védelmére.

A 2. napirendi pont az európai békének a nemzeti türelmetlenség által való veszélyeztetésére hívta fel a figyelmet. Az utóbbi években nemhogy javult volna, de rosszabbodott a kisebbségek helyzete. A nemzetiségi életérdekeket elnyomják, az 1922. szeptember 21-i népszövetségi tanácsi határozat szerint mindenkire kötelező kisebbségi jogokat megsértik anélkül, hogy bárki is közbelépne. Sőt egyes tagállamok most már magukat a kisebbségjogi alapelveket és ezek nagy erkölcsi, valamint jogi jelentőségét is kétségbe vonják. Ez a helyzet aláássa a Népszövetség békemunkáját, és súlyosan fenyegeti az európai békét. A kongresszusnak az az óhaja, hogy a Népszövetség komolyan foglalkozzék a nemzetiségi problémával, és védje meg a népiség szent jogait.

A kongresszus magáévá tette a katalán csoport által előterjesztett határozati javaslatot is, amely kimondta: 1. a szerződések által védett nemzetiség és az államnép konfliktusa esetén elengedhetetlen az eddigi egyoldalú vizsgálati eljárás kiszélesítése, ahogy ezt az előző kongresszus is kívánta. 2. A szerződések által nem védett kisebbségek védelmének az 1922. szeptemberi határozat szerinti morális kötelezettségét mielőbb pozitív jogi kötelezettségre kell átváltani. 3. A Népszövetség nem maradhat közönyös a kötelékébe nem tartozó államok iránt sem. Meg kell találni a módját az ő problémáik tanulmányozásának és megoldásának is. A népszövetségi bizottságok és intézmények feltétlenül fejlesszék együttműködésüket a nemzeti kisebbségekkel.

A 4. napirendi pont keretében a nemzetiségek államon belüli és államközi együttműködésének kérdését vitatták meg. Egyetértésre jutottak abban, hogy 1. a nemzeti kisebbségeknek kölcsönös baráti kapcsolatokat kell fenntartaniok egymással, és egyöntetűen kell eljárniok a kisebbségi követelések területén. Különösen vonatkozik ez a törvényhozó testületekben való együttműködésre. 2. A kisebbségeknek az összes nemzetközi testületekben és kongresszusokon egyetértésre kell jutniok a nemzetiségi kérdésben, és kölcsönösen támogatniok kell egymást. 3. A nemzeti kisebbségek követeléseik népszerűsítésére indítsanak hivatalos lapokat, és ezeket a nemzetiségi kongresszusok szellemében szerkesszék.

Az 5. és egyben utolsó napirendi pont a propaganda és szervezés kérdéseit taglalta. Flachbarth Ernőnek idevágó javaslatai megérdemelt feltűnést keltettek. A kongresszus állást foglalt a kisebbségi sajtószabadság mindennemű korlátozása, cenzúra, háború esetére szóló kivételes hatalom ellen, mint amelyek megmérgezik a népek lelki atmoszféráját. Mint a szabad kulturális fejlődés akadályozását elítélte a külföldön megjelent nemzetiségi nyelvű lapok, könyvek behozatalának tilalmát. „A kisebbségi sajtónak mind materiálisan, mind formailag ugyanazt a szabadságot kell élveznie, mint a többségi nép sajtójának." Az egész kisebbségi sajtónak ápolnia kell a kisebbségi szolidaritást, kerülni kell az ellentéteket, a széthúzást. Evégből létre kell hozni egy kisebbségi újságíró-szövetséget.

A kongresszus végül meleg köszönetét fejezte ki az elnökség tagjainak és Ammende főtitkárnak áldozatos munkájukért, és további kongresszusok tartását határozta el. Szokás szerint megválasztották a kongresszust előkészítő bizottságot is, nagyjából az előző bizottság tagjaiból; csupán Sierakowski gróf helyére került Kurtschinsky professzor. Elhatározták a titkárság kiépítését is. A titkárságnak továbbra is kötelességévé tették a háromnyelvű (francia, német, angol) közlöny megjelentetését és ankétok szervezését.[49]

Ha a II. nemzetiségi kongresszus frontális támadást indított a teljes nemzeti egyenlőség kivívásáért, a III. kénytelen volt megerősített támaszpontjaira visszavonulni és az alapvető nemzetiségi jogok védelmére korlátozódni. Mind az egyes napirendi pontok, mind azok tárgyalási módja a defenzíva szellemét lehelik. Védekezni kell az ellen a vád ellen, hogy a kisebbségi jogok az állami szuverenitás sérelmét jelentik. Küzdeni kell a nemzeti türelmetlenség szelleme ellen. Követelik ugyan a kongresszuson a nemzetiségi jogok további kiterjesztését, amiben változatlanul a Népszövetségnek szánnak főszerepet, de az is nyilvánvaló, hogy a Népszövetségbe vetett bizalom megroppant. Ezért kerül előtérbe a nemzetiségi szolidaritás hangoztatása, a propaganda – különösen a sajtópropaganda – és a szervezőmunka fontossága.

A nemzetiségi szolidaritás azonban ebben az időben inkább jelszó, mint politikai valóság; nem bot, legföljebb mankó a nemzetiségi mozgalom lépéseihez. Még az egyes nemzetiségek konnacionális együttműködéséről is csak erős fenntartásokkal lehet beszélni, az internacionális együttműködésről pedig alig. Az 1920-as évek második fele nemhogy összekovácsolta volna, hanem még inkább szétzilálta a nemzetiségi tábort, holott az összefogásra és a nemzetiségi jogokért vívott közös harcra eddig soha nem volt alkalmak kínálkoztak. Az 1925-ös választások pl. Csehszlovákiában olyannyira megrendítették a cseh nemzeti koalíció helyzetét, hogy szilárd kormányt csak nemzetiségi pártok bevonásával lehetett alakítani. A cseheknek ezt a szorult helyzetét a nemzetiségek kihasználhatták volna a nemzetiségi követelések kiharcolására, a nemzeti állam fikciójának megtagadtatására, az államnak föderatív szellemű átépítésére, a nemzeti kisebbségek jogainak biztosítására, a soviniszta rendszer felszámolására stb. Három német polgári párt, az agráriusok, a keresztényszocialisták és az iparospárt azonban belépett a kormányba anélkül, hogy a legcsekélyebb nemzetiségi engedményt is kivívta volna. Ezzel megosztotta a német és a magyar nemzetiségi pártokat, és biztosította a nemzetiségelnyomó rendszer további változatlan fennmaradását. A németek ezzel a maguk külön érdekeit nyilván-

[49] OL Küm. res. pol. 1927–47–487 – *Uexküll:* Der III. Kongress der Organisierten Nationalen Gruppen Europas. Nation und Staat 1927/28. (I. évf. 1. sz.) 52–70.

valóan fölébe helyezték a nemzetiségi szolidaritásnak.[50] Ebből a szempontból egyetérthetünk Jungerthtel abban, hogy az általános kisebbségi ügy szempontjából a csehországi német kisebbségnek a kormányba való belépése határozottan káros volt.[51]

Hasonló fejleményekre került sor Romániában is az 1927-es választásokon. A parasztpárti Maniu-kormány által rendezett választásokra a magyarok és németek olyan választási szövetségben készülődtek, amely alapja lehetett volna a Románia minden nemzetiségét felölelő, a kisebbségi jogokért eredményesen harcoló kisebbségi blokknak. Ez a szövetség azonban Maniunak a nemzetiségek felé tett választási szövetségi ajánlatára, egy új nemzetiségi törvény kilátásba helyezésére felbomlott. A németek a kormánypárttal léptek választási szövetségre, a magyarok ellenzékben maradtak. A választásokon a németek ugyanazt kapták jutalmul, mint a magyarok büntetésül; de a legfőbb vesztes kétségkívül a kisebbségi szolidaritás volt. A délszláv királyságban annyiban volt eltérő a helyzet, hogy a németek ott mint kisebbségi párt küzdöttek a maguk jogaiért, és a magyarok voltak a kormánypárt tagjai. Lengyelországban pedig olyan helyzet alakult ki, hogy a kisebbségek egy csoportja választási blokkba tömörült, de a parlamentben mindegyik önállóan küzdött.[52] Hol volt itt a nemzetiségi szolidaritás? Úgy látszik, csak a nemzetiségi kongresszusokon! Illetőleg még Ausztriában, ahol a krajnai német pártok a nemzetiségi kongresszusi határozatokra mint jogforrásra (!) hivatkozva, törvényjavaslatot terjesztettek be a szlovén nép kulturális önkormányzatának megvalósításáról. A III. nemzetiségi kongresszus mindenesetre megelégedéssel vett erről tudomást, hangsúlyozva, hogy a kongresszusi határozatok megvalósításának előfeltétele a kisebbségek egyetértése az alapvető kérdésekben.[53]

A kongresszus befejezése után szokás szerint megkezdődött az új előkészítése. Az előkészületi munkákból Ammende ezúttal sem hagyta ki a magyar kormányt. 1928 áprilisának vége felé alaposan megvitatta a revali ügyvivővel, Jungerthtel a IV. kongresszus napirendjét. Ez – Ammende elképzelése szerint – a következő napirendi pontokat ölelte volna fel: 1. az állandó bizottság jelentése; 2. kultúrmunka a kisebbségeken belül és egymás között (előadások, színház, mozi stb.); 3. a kisebbségek szabad érintkezése anyanemzeteikkel kulturális téren (irodalom, tudomány, művészet stb.), a politikai kapcsolatoktól elkülönítve; 4. kisebbségismeret (Minoritätenkunde) művelése a bécsi nemzetközi intézettel – nyilván a bécsi egyetemen működő Kisebbségi-népek Statisztikai Intézetével (Institut für Statistik der Minderheitsvölker) kapcsolatban; kisebbségi intézet alapítása; 5. a választási beosztás kérdése.

A kongresszus központi gondolatának és céljának a kisebbségek államon belüli szabad kulturális fejlődésének eszméjét szánták. Az ukránok ezt a következő tézissel

[50] Ellenzéki Pártok Központi Irodája: A csehszlovákiai magyar kisebbség politikai története 1918 óta. (Vázlat) Prága, 1927. jan. 28. (OL Küm. res. pol. 1927–7–51). – A 25 oldalas kitűnő tanulmány minden bizonnyal az irodát igazgató Flachbarth Ernő műve. Vö. *Flachbarth Ernő:* A csehszlovákiai magyarok és németek viszonya. Magyar Szemle, 1928. II. 354–359. – Magyarország és a magyar nemzetiségek háború utáni új helyzetére vonatkozólag lásd *Buday László:* Magyarország küzdelmes évei. 1. kiadás. Bp. 1923.

[51] OL Küm. res. pol. 1927–47–487 (547/1926).

[52] *Jancsó Benedek:* A romániai német politika a Maniu-kormány alatt. Magyar Szemle, 1929. V. 332–338.

[53] OL Küm. res. pol. 1927–47–487.

akarták kiegészíteni: „egyéb nemzeti és politikai törekvéseik feladása nélkül." Hogy erről nem volt szó, azt bizonyítja, hogy a kongresszus napirendjén – bár alárendelten – egy politikai téma is szerepelt: a választási beosztás. Ezenkívül tagadhatatlanul politikai jelentőséggel bírt a 3. napirendi pont is, az anyanemzetekkel való akadálytalan kulturális kapcsolat lehetővé tétele. Ammende emiatt habozott is, hogy napirendre tűzesse-e a kérdést. Az újabban óvatos Jungerthnek most furcsa mód az volt a véleménye, hogy igen! „Nem kell túl erősen exploatálni (kiaknázni) a kérdést, de annak komoly megvitatása nem árthat. Előbb-utóbb úgyis szóvá kell tenni" – vélte az ügyvivő.[54] – Később, június derekán visszatértek erre a kényes kérdésre, és úgy próbálták élét venni, hogy hangsúlyozták: „kulturális vonatkozásban minden nép támogathatja saját, külföldön nemzetiségi sorban élő néprészeit." „Mindenesetre emellett is élesen hangsúlyozni kell, hogy ennek a kapcsolatnak, illetve támogatásnak csak kulturális térre kell szorítkoznia. Ebben az összefüggésben esetleg még azt is javasolni lehet, hogy a kisebbségek kulturális szervezeteit lehetőleg a politikaiaktól elkülönítve hozzák létre és működtessék."

Júniusban konkrét formában felmerült a kisebbségi probléma általános megvilágítására és feldolgozására hivatott fórum, vagyis egy állandó bizottság létrehozásának terve, amely a Népszövetség mellett működött volna. Ez a bizottság – a többihez hasonlóan – ugyancsak kormányképviselőkből és szakértőkből állt volna, és a kisebbségvédelem általánossá tételét készítette volna elő.[55]

Előtérben a kultúrmunka

A IV. kisebbségi kongresszus 1928. augusztus 29–31. közt tartotta üléseit Genfben. Munkájában 12 államból származó, 14 különböző nyelvi nemzetiséghez tartozó 35 kisebbségi csoport vett részt. A magyarországi német küldöttek, Gündisch Guidó és Potz Antal az utolsó pillanatban közbejött akadály miatt nem vehettek részt a kongresszuson. Ezért a kongresszus lefolyásáról hallgatnak a magyar külügyminisztériumi források.

Az ezúttal is Vilfan elnökletével lefolyt kongresszus 1. napirendi pontja a kisebbségi mozgalomnak a Népszövetséghez való viszonyát taglalta. Erről Schiemann mondott mély benyomást keltő beszédet. Támadta a különböző álarcokat öltő nemzeti hatalmi gondolatot, amely különbséget tesz az egyes állampolgárok közt, és így nem forraszthatja őket érzelmi egységbe. Ezzel viszont nemcsak saját államát aknázza alá, hanem más államokat is a határok megváltoztatására ösztökél. Így hordja magában a hatalmi gondolat az imperialista háború veszélyét, amelyet csak a kisebbségi mozgalom háríthat el a népek feje felől. Sajnos, a Népszövetség is a hatalmi gondolat foglya lett, és a békéről, igazságról, emberségről szóló szép elveket frázisokká változtatta. A békegondolat igazi talaja nem is az államokban, hanem a népekben van. Egyszer eljön az ideje a nemzetiségi kérdés megoldásának is. Az államok be fogják látni, hogy a rájuk váró nagy feladatokat nem tudják megoldani a belső béke biztosítása nélkül.

Az 1. napirendi pont vitájában a kongresszusi küldöttek újból hallhatták Balogh professzornak, a romániai magyarság képviselőjének tudományosan megalapozott elő-

[54] OL Küm. res. pol. 1928–47–203.
[55] OL Küm. res. pol. 1928–47–380.

adását. A Népszövetség kisebbségvédelmi tevékenysége az előadó szerint nem felel meg egy hatékony kisebbségvédelem követelményeinek. Ezt egyszerűen kizárja a Népszövetségi Tanács által megállapított eljárási módnak az az előírása, amely szerint a kisebbségek képviselői nem vehetnek részt a panaszukra vonatkozó vizsgálatban. Így az egész eljárás sikere vagy kudarca a Tanács tagjaitól függ; ők azonban a jogi szempontokat gyakran áldozatul dobják a politikai érdeknek. Ezért a hágai Állandó Nemzetközi Bíróság véleményét is csak a legritkább esetben kérik ki, döntését pedig egyetlenegyszer igényelték: a felső-sziléziai német–lengyel egyezmény ügyében. Ezt a helyzetet erősíti az a jogfelfogás is, amely a kisebbségi jogot nem a nemzetközi jogi normákból vezeti le és érvényesíti, hanem csupán az ezeknek megfelelő állami normákból.

A Népszövetség feladata — emelte ki a kolozsvári professzor — nem merülhet ki a jelenlegi államhatárok garantálásában, hanem biztosítania kell a nemzetiségek elnyomástól mentes szabad életét is. A nagyhatalmak beavatkozási jogukat a Népszövetségre ruházták. A Népszövetség éljen is ezzel a jogával, mert a kisebbségvédelem hatékonyságától nem csupán 40 millió kisebbségi sorsa függ, hanem egyben az európai béke ügye is. A kisebbségek nem irredenta politikát űznek, amikor Genfbe jönnek, hanem egyszerűen önfenntartási politikát. Követelni kell a Népszövetségtől az eljárási szabályzat olyan értelmű módosítását, amely a kisebbségeket jogi személyeknek ismeri el. A nemzetiségek helyzetén azonban a jelenlegi jogi keretek közt is lehet javítani, ha megvan hozzá a jóakarat. A baj csak az, hogy a legtöbb állam még a nemzetiségek puszta létét sem ismeri el. Egy szociológiai tényt azonban hatalmi szóval nem lehet megszüntetni. „Mi komoly akaratot várunk a Népszövetségtől a biztosított jog érvényesítésére, komoly akaratot, mely érvényt szerez az igazságosság eszméjének, és az igazságosság eszméjét nem áldozza fel politikai megfontolásoknak. Mi követeljük ezt a komoly akaratot a kisebbségek érdekében, a béke megőrzésének érdekében, de a Népszövetség érdekében is, amely nem tagadhatja meg tőlünk ezt a komoly akaratot anélkül, hogy a maga léthez való jogát kétségessé ne tenné, és saját tekintélyét alá ne ásná."

Az 1. napirendi ponthoz fűzött, egyhangúlag elfogadott határozat csalódásának adott kifejezést a Népszövetség nyolcesztendős kisebbségvédelmi tevékenysége fölött, és felhívta őt a nemzeti kisebbségek jogainak megőrzésére, mint a béke fenntartásának fontos eszközére.

A kényesnek ígérkező 2. napirendi pontot a kisebbségek kultúrmunkája és kultúrkapcsolatai anyanépeikhez c. az erdélyi szász Richard Csáki professzor adta elő, meglepő egyetértésre találva. Fejtegetéseivel a csehszlovákiai és romániai magyar kisebbségi vezetők is egyetértettek.

A romániai magyar kisebbség álláspontját Jakabffy Elemér fejtette ki. Emlékeztetett arra, hogy többnemzetiségű államokban a kisebbségek egymás kultúrájának megismerése elől is elzárkóznak. Ez nem segítette elő az államvezető népnek a kisebbséghez való kulturális közeledését sem. Ezért olyan idegenek egymás előtt mindmáig a délkelet-európai népek kultúrái. A nemzetiségek lojalitása nem merülhet ki pusztán az alkotmány tiszteletében: fel kell ölelnie az állam kultúráját is. A nemzetiségeknek hidat kell verni anyanépük és államnépük nemzeti kultúrái között. Az államnép kultúráját azonban nem szabad ráerőszakolni a nemzetiségekre; ennek visszautasítása a nemzetiségek részéről még nem irredentizmus. Ugyancsak helytelen elzárni az anyanemzetektől származó kultúrtermékek útját csak azért, mert ezek kritikát tartalmaznak az illető állammal szemben. Ezt a

kritikát éppen a sajtótermékek beengedésével lehet és kell is tárgyilagosságra, felelősségérzetre hangolni. „A nemzetiségeknek ekkor át lehet engedni anyanépeik kultúrmegnyilvánulásainak befolyásolását, amely most már csak a béke és a kiengesztelődés szellemében működhet."

A csehszlovákiai magyar kisebbség részéről Flachbarth Ernő szólt hozzá a 2. napirendi ponthoz. Rámutatott arra a hallatlan szellemi elszegényedésre, amely a külföldi kulturális kapcsolatok akadályozásából nemcsak a kisebbségi, hanem az egyetemes kultúrát is fenyegeti. Hogy az efféle rendszabályok a gyakorlatban mit érnek, azt megmutatta Mária Terézia és a Szent Szövetség kora, amikor hasonló eszközökkel próbálták – hiába – megakadályozni az új szellemi áramlatok behatolását.

A 2. napirendi pont vitájában felszólalt az erdélyi szász Rudolf Brandsch is. Javaslatot tett a Népszövetségnek egy kisebbségi bizottság felállítására Genfben. Ennek munkájában az államnépek mellett a kisebbségek is részt vennének.

A vita után elfogadott határozat magától értetődőnek nyilvánította a kisebbségek kulturális kapcsolatát anyanépeikhez, hiszen enélkül a kisebbségek nem élhetnének önálló kulturális életet.

A 3. napirendi pont – Ammende főtitkár előadásában – a nemzetközi szervezetek (Népszövetségi Ligák Uniója, Interparlamentáris Unió, Nemzetközi Jogi Társaság) kisebbségpolitikai tevékenységével foglalkozott. A katalán küldött javasolta a Népszövetségnek: teremtsen lehetőséget a szellemi együttműködés fejlesztésére a kisebbségi kérdés minden területén!

Az észtországi német kiküldött, Werner Hasselblatt (Reval) mélyenszántó előadásban bizonyította, hogy a csupán nemzetiségekkel szemben elkövetett jogtalanság is a jogtalanság elharapódzására vezethet az egész állam életében.

Vilfan elnök záróbeszédében hangoztatta, hogy a kongresszus az emberiség megbékélését szolgálja. Rámutatott arra, hogy európai kultúra az egyes népek kultúrája nélkül nem létezhet. A kisebbségek a nagyon értékes részkultúrák védelmével éppen ezt az egyetemes kultúrát kívánják szolgálni és gazdagítani. Befejező szavai így hangzottak: „Mi jobb állapotban akarjuk hátrahagyni a világot, mint amilyenben találtuk."[56]

A IV. kongresszus a III. reálpolitikai vonalát folytatta. Azzal, hogy a figyelem középpontjába a kultúrmunkát állította, szakított a gyors eredményeket váró politikai illúziókkal. Ezt az új helyzetet fejezte ki a Népszövetség tevékenységének minden eddiginél élesebb, szinte a teljes kiábrándulást tükröző kritikája. A kongresszus határozataiban csupán a Népszövetség kulturális támogatására épített komolyan. Fő tevékenységi területét a kultúrmunkában, az oktatási, közművelődési rendszer kiépítésében, fejlesztésében látta. Ehhez kívánta igénybe venni az anyanemzet kulturális segítségét, bár tisztában kellett lennie azzal, hogy a kisebbségeknek ezt az igényét – a rárakódó politikai ballasztok miatt – a többségi népek aligha nézik jó szemmel.

Hogy az oktatás és közművelődés ügyét a nemzetiségi kongresszus mennyire komolyan vette, bizonyítja, hogy vezetői személyesen is közbeléptek ott, ahol veszélyeztetve látták a nemzetiségi művelődés ügyét. Mikor 1928 novemberében olyan közép-

[56] *G. G. (= Guido Gündisch):* Die Genfer Minderheiten-Tagung. Sonntagsblatt 1928. szept. 1., 1–3. *Uexküll-Güldenband:* Der IV. Kongress der organisierten nationalen Gruppen Europas. Nation und Staat 1928. okt. (II. évf. 1. sz.) 57–75.

iskolai és népiskolai törvényjavaslatokat nyújtottak be a belgrádi szkupstinába, amelyek a kisebbségi iskolarendszer felszámolásával fenyegettek, és önálló iskolák helyett legföljebb párhuzamos osztályokban, erős korlátok közt tették volna lehetővé a kisebbségi oktatást,[57] a délszláv királyságbeli Német Párt kérésére Vilfan levél útján Milán Grol közoktatásügyi miniszternél, személyes audiencián pedig a királynál interveniált a törvényjavaslat ellen. Az akkor ugyancsak Belgrádban időző Ammende a népszövetségi közgyűléshez való fordulást ajánlotta.[58] Sikerült csatasorba állítani az iskolai törvényjavaslatok ellen K. Ch. Loesch professzort,[59] a Schutzbund elnökét, továbbá Carl Georg Brunst, a neves berlini jogászt, a Verband der deutschen Volkgruppen in Europa szervezet jogi tanácsadóját, sőt Kellert, a lettországi német vezetőt is. Utóbbi a lettországi német autonómiát és az államilag támogatott magánoktatást szerette volna az iskolakérdés rendezésének alapjául elfogadtatni.[60] Az az erély, határozottság és szakszerűség, amellyel Vilfan és elvbarátai a törvényjavaslatok ellen felléptek, annyit mindenesetre eredményezett, hogy a délszláv kormány jelentős engedményekre kényszerült.

A romániai kisebbségek konferenciája

A IV. kongresszus időszakában jelek mutatkoztak arra, hogy a nemzetiségi szolidaritásnak az előző kongresszuson meghirdetett elve némileg erőre kap. Egyes nemzetiségi pártoknak kormányba való belépése, a kormánnyal kötött választási és egyéb paktumai, minthogy pillanatnyi és részérdekekből indultak ki, és nélkülözték az elvi alapokat, általában nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket, és nem segítették a kisebbségi kérdés megoldását. A kormánnyal kötött blokk gondolatával szemben erősödött a kisebbségi blokk alternatívája.

A változásnak ezek a jelei először a romániai németségnél mutatkoztak, és a veterán szász politikus, Rudolf Brandsch újabb pálfordulásában jutottak kifejezésre. A kormánnyal kötött választási paktumban csalódott Brandsch 180 fokos fordulattal a faképnél hagyott erdélyi Magyar Párthoz fordult azzal, hogy hívják össze az utódállamok magyar és német kisebbségeinek konferenciáját az őket közösen érdeklő kérdések megbeszélése, közös politikai irányelvek kidolgozása, a jó viszony szorosabbá fűzése és azon kérdésekben való megegyezés végett, amelyek jelenleg még súrlódásra adnak okot, mint pl. a szatmári sváb akció, vagyis a már elmagyarosodott svábok román segédlettel való visszanémetesítése stb. A Magyar Párt szimpátiával fogadta a tervet, beleegyezését azonban a magyar kormány állásfoglalásától tette függővé. Minthogy ez is kedvező volt, a Magyar Párt hivatalosan is elfogadta Brandsch együttműködési és konferencia-ajánlatát. Váratlan támogatást kapott a terv az akkor éppen a délszláv királyságban utazó Ammende főtitkártól, aki mind az ottani németeket (Kraft, Moser), mind a magyarokat (Deák) igyekezett megnyerni a konferencia eszméjének, bár rámutatott azokra a nehézségekre is, amelyek a magyar kisebbségekre a magyar kormány állítólagos kisebbségelnyomó politikájából háramlanak.

[57] OL Küm. res. pol. 1928–16–685. OL Küm. res. pol. 1928–16–610.
[58] OL Küm. res. pol. 1928–16–786 (697).
[59] OL Küm. res. pol. 1928–16–696.
[60] OL Küm. res. pol. 1928–16–750.

A konferencia akkor, a tervezett időpontban nem ült össze, mert a magyar kormány a szatmári visszanémetesítő akció ürügyét előszedve, megakadályozta. Később a genfi nemzetiségi kongresszussal kapcsolatban azonban 1928. augusztus 30–32-én mégis létrejött, bár csak a romániai nemzetiségek részvételére korlátozódott. A konferencia a következő megállapodásokat hozta: 1. Románia nemzeti népcsoportjai szolidárisak a kisebbségi mozgalommal, de nemzeti-kulturális sajátosságaik teljes megóvása mellett készek együttműködni a többségi román néppel, Románia felvirágoztatására. 2. Nemzeti-kulturális ügyeik intézésére az érdekelt nemzetiségek munkaközösséget hoznak létre. 3. Eszmecserét folytatnak a román miniszterelnök által bejelentett, ősszel a parlament elé terjesztendő nemzetiségi törvényjavaslatról, azzal a szándékkal, hogy egységes véleményt alakítsanak ki ebben az egyes nemzetiségek, sőt az egész állam szempontjából is döntő jelentőségű kérdésben. Bíznak abban, hogy a törvényjavaslat beterjesztése előtt a kormány is igyekszik megtudakolni a nemzetiségek kívánságait.[61]

A romániai nemzetiségi konferencia némi tápot adott annak a reménynek, hogy a németek hátat fordítanak a kormánypártnak, és a magyarokkal szövetkezve megvetik alapját a Románia valamennyi nemzetiségét felölelő kisebbségi blokknak. Ez a várakozás azonban – a bukaresti német követség félszívvel adott támogatása ellenére – sem teljesült. Nem hagyták ott a kormánytábort a csehszlovákiai németek, de a Szerb–Horvát Királyság magyarjai sem. Pedig az utóbbiak hűségét ugyancsak próbára tette a már említett új iskola-, valamint az agrártörvény, úgyszintén a magyar kormány kitartó ösztönzése a szerb radikálisokkal való szakításra és a német párttal való szövetségre. Ennek a szövetségnek volt híve Ammende, sőt Loesch is. A kisebbségpolitikai meggondolásokat azonban elsöpörték a nagypolitika szempontjai.

A kongresszusok hazai visszhangja

A nemzetiségi kongresszusok, bár a magyar külpolitikát élénken foglalkoztatták, a politikai és szellemi életre egészen 1927-ig nem tettek észrevehető hatást. Ekkor jelent meg az első összefoglalás a kongresszusok tevékeny szereplőjének, Jakabffy Elemérnek tollából a kongresszusok működéséről.[63] Magyary Géza, Baranyai Zoltán, Jancsó Benedek és Jakabffy Elemér későbbi tanulmányai a nemzetiségi kérdés nemzetközi és a magyar – főképp erdélyi – vonatkozásaival, a kisebbségvédelem kialakulásával és működésével, ennek hiányosságaival és szükséges reformjával,[64] vagyis csupa olyan kérdéssel foglalkoztak, amelyek állandóan a nemzetiségi kongresszusok napirendjén szerepeltek.

[61] OL Küm. res. pol. 1928–47–190 (682/1927, 59/1928, 108/1928, 190/1928). OL Küm. res. pol. 1928–47–669.

[62] OL Küm. res. pol. 1928–16–696.

[63] *Jakabffy Elemér:* A szervezett nemzetkisebbségek genfi kongresszusai és a magyar kisebbségek. Magyar Szemle, 1927. I. 175–177.

[64] *Magyary Géza:* A kisebbségek védelme. Magyar Szemle, 1928. II. 44–48. *Baranyai Zoltán:* A kisebbségi jog fejlődése és reformja a Nemzetek Szövetségénél. Magyar Szemle, 1929. V. 193–202. *Jakabffy Elemér:* Az erdélyi magyarság helyzete nemzetközi vonatkozásban. Magyar Szemle, 1928, IV. 165–168. *Jancsó Benedek:* A magyarországi németek helyzete és az erdélyi kisebbségek. Magyar Szemle 1928. II. 260–263.

Mindezek azonban nem vagy csak alig érintették a nemzetiségi kongresszusok általános politikai vagy nemzetiségelméleti, ill. -ideológiai kérdéseit.

A kongresszus gyakori résztvevőjének és szereplőjének, Gündisch Guidónak tanulmánya viszont éppen ezeknek a nagy politikai és ideológiai kérdéseknek sűrűjébe vágott, először érzékeltetve a magyar közvéleménnyel a kongresszusok magaslati levegőjét. Gündisch cikkében teljes nyíltsággal beszélt a német külpolitikának a világháború után érlelődő, Gustav Stresemann külügyminiszterségében teljessé vált fordulatáról. Míg a világháború előtti németség az államközösség kategóriájában gondolkodott, és a birodalom határain kívüli németség sorsa általában hidegen hagyta, a háború utáni generációnak alapvető élménye a népközösség. Ezért egyetlen német sorsa iránt sem lehet közömbös, akár a határok mentén a német néptalajjal összefüggő területen, akár külföldön, önálló szigetekben, foltokban él is az. Míg a határmenti németséggel kapcsolatos politika céljául tűzheti ki az állami egyesülést, a külföldi németséggel kapcsolatban csak a kulturális integritás politikája lehet célravezető. Gündisch az elszakított magyarsággal kapcsolatban is ezt a politikát ajánlja.

A német politika irányváltozásából – Gündisch szerint – azt a következtetést kell levonni, hogy Németországnak olyan államokkal való kapcsolatában, amelyek német kisebbségekkel bírnak, meghatározó elem az ezekkel való bánásmód. Nincs ez másképp Magyarország esetében sem. A szerző óva int attól a hiú elképzeléstől, hogy „majd valamikor, ha Németország megint aktívabb külpolitikát folytat, a bensőséges viszony Magyarország és a német birodalom között fenntartható és fejleszthető lesz anélkül, hogy az itteni német kisebbségi probléma végképp és közmegelégedésre rendeztessék".[65] Ugyanakkor igyekszik megnyugtatni a magyar közvéleményt, hogy a hazai németség nyelvi és kulturális programja olyan szerény, hogy ennek hiánytalan megvalósítása sem jelent nemzeti szempontból semmiféle veszélyt.

Gündisch igyekszik ezt a megállapítását elméletileg is megalapozni, és itt tetten lehet érni a nemzetiségi kongresszusok hatását. Szerzőnk hivatkozik a kongresszusok egyik vezéralakjának és alelnökének, Paul Schiemann-nak a Nation und Staat c., Bécsben megjelenő német kisebbségi folyóirat 1927 szeptemberi számában Népközösség és államközösség címmel megjelent programatikus cikkére, amely megállapítja, hogy az együttélő népeknél a nemzeti kultúra mellett kialakul egy közös kultúra is, amelynek elemei minden nép kultúráját gazdagítják. „Tehát azt látjuk – folytatja Gündisch –, hogy a nemzet mellett, mint népi közösség mellett, a nemzet fogalmának egy másik formája is kialakulhat, ami által az összetartozandóság érzésének fontos alkotó elemei létesülhetnek."[66] Ilyen közös kultúra létezett Gündisch szerint a Monarchiában, és létezik Magyarországon is, különösen magyar–német vonatkozásban. Ez teszi lehetővé, hogy a hazai németség nemzetiségi iránya is hű maradjon a magyar kultúrához. Gündisch végkövetkeztetése az, hogy a német külpolitikában az államközösségtől a népközösség irányába tett fordulat becsületes nemzetiségpolitika követése esetén egyáltalán nem terheli meg a magyar–német viszonyt.

Lényegében ugyanerre a következtetésre jut a nagy tekintélyű liberális politikus, volt miniszter, a németség 1924-től működő kulturális egyesületének, a Magyarországi

[65] *Gündisch Guidó:* A nemzeti eszme fejlődése a németségnél. Magyar Szemle 1928. II. 260.
[66] *Gündisch:* i. m. 256.

Német Népművelődési Egyletnek (Volksbildungsverein) elnöke, Gratz Gusztáv is. Ő nem lát a magyar nemzetiségpolitika múltjában komolyabb hibát, inkább csak kedvezőtlen körülmények összejátszásából eredő félreértést. A maga korát pedig egyenesen Deák Ferenc eszményei megvalósulásának koraként látja, amikor az emberi együttélést éppen olyan kevéssé fogja megzavarni a grammatika és a szótár (nemzetiség), mint a katekizmus (vallás). Gratz a nemzetiségpolitikában legfontosabbnak a lelki összhang kialakulását tartja magyarság és nemzetiségei közt. Ez magyar–német vonatkozásban az ő véleménye szerint tökéletesen megvan. Ha régebben a „Keleti Svájc" szolgált a nemzetiségi kérdés megoldásának mintájául, akkor most – Gratz szerint – elmondhatjuk, hogy ennek lényege, a lelki összhang (és nem a kantonális rendszer!) a magyar–német viszonyban már testet öltött. A szerző azért jónak látja ehhez a problémátlanul rózsaszínű ábrázoláshoz hozzáfűzni, hogy természetesen azok a formák, amelyek jelenleg a magyarság és németség viszonyát szabályozzák, nem volnának elégségesek, ha új népek, néprészek keresnék a kapcsolatot Magyarországgal. A kapcsolatok újjárendezésére azonban a megoldási módok egész sora kínálkoznék a tisztán nemzetköziektől a közjogiakig. Gratz optimista eszmefuttatásában még így is meglepő, hogy amikor erősen idealizált képet fest magyarság és németség viszonyáról, teljesen megfeledkezik a többi nemzetiségről.[67]

Gratz és Gündisch cikke egyaránt azt tanúsítja, hogy a nemzetiségi kongresszusok hatása csak erős ideológiai szűrőn keresztül jutott el Magyarországra. Ezt bizonyítja a nemzetiségi kongresszusok legjellegzetesebb eszméjének, a kultúrautonómiának epizódszerű hazai szereplése is. A kultúrautonómia gondolatát Bleyer Jakab kormánypárti képviselő, a már említett Német Népművelődési Egylet ügyvezető alelnöke, a hazai német mozgalom legtekintélyesebb vezetője dobta be a magyar politikai élet hullámverésébe. Az 1928/29. évi költségvetés általános vitájában 1928. március 27-én elhangzott beszédében az ellen a vád ellen védekezve, hogy a nemzetiségek, különösen a németség, meg akarná bontani a „szegény ország" területi vagy érzelmi egységét, kijelentette: „Én mindig ellene voltam mindenféle területi autonómiának. Én ebben a tekintetben adnék, igenis, bizonyos kultúrautonómiát, de semmiképpen sem területi autonómiát."[68] Hogy ezt a kultúrautonómiát kinek szánná, a magyarországi kisebbségeknek – netán a németeknek-e – vagy pedig a külföldieknek, arról hallgatott a szónok.

Bleyer futólagos megjegyzése után Turi Béla pápai prelátus, a Keresztény Gazdasági Párt képviselője foglalkozott részletesebben az autonómia-kérdéssel. Minthogy a kisebbségek megnyerésének és ezáltal Nagy-Magyarország helyreállításának eszközét látta benne, felkarolta ezt az eszmét. Kifejezetten utalt az észt rokonnéptől létrehozott kultúrautonómiára. Bár az államok nem nagy hajlandóságot mutatnak az észt példa követésére, szerinte azért a probléma nincs eltemetve. A pap-képviselő Stresemann német külügyminiszter szavait idézve arra is felhívta a figyelmet, hogy a weimari Németország az egész világ németsége képviselőjének érzi magát, és azért számon tartja a maroknyi magyarországi

[67] *Gratz Gusztáv:* Magyarország és a nemzeti kisebbségek. Magyar Szemle, 1928. IV. 185–198. – Hogy a birodalmi németség és az erdélyi szászság Gratz idillikus ábrázolásával szemben hogyan látta a magyarországi németség helyzetét, és milyen következtetéseket vont le ebből a magyar revízió kilátásait illetőleg, erre vonatkozólag lásd *Jancsó Benedek:* A magyarországi németek helyzete és az erdélyi kisebbségek. Magyar Szemle, 1928. II. 260–263.

[68] Képviselőházi Napló 1927–32. X. k. Bp. 1928. 326.

németség sorsát is abból a szempontból, hogy miként elégíttetnek ki igényei a nemzeti kisebbségi jogok alapján. Idézte Schiemann nevezetes megállapítását is az együtt élő népek két kultúrájáról és nemzetéről; ebből azonban – Gündischtől eltérően – nem a magyar–német, hanem a magyar–szlovák viszonyra vonatkozólag vont le következtetést.[69]

Az autonómia-kérdésre Bethlen miniszterelnök még aznap válaszolt, elsősorban Bleyerhez intézve szavait, de úgy, hogy Turi is értsen belőle. Szerinte Bleyer a kultúrautonómiával olyasmit követel, ami lényegében már megvan. A 4800/1923. ME. számú rendelet 19. §-a a miniszterelnök szerint tartalmazza a kulturális autonómia minden lényeges feltételét a művelődési egyletek, iskolák alapításától egészen a kultúradóig. Ha ezen a nemzetiségek át akarnának lépni, a speciális magyar viszonyoknál fogva az iskolafenntartókkal való vitába, a pedagógusképzés nehézségeibe és nem jelentéktelen anyagi terhekbe ütköznének. Éppen ezért Bethlen nem tartja szerencsésnek a kultúrautonómia szó használatát, mert nem fejezi ki a sajátos magyar viszonyokat, a történetileg kialakult hagyományokat, intézményeket, hangulatot.[70]

Ezek után Bleyer 1928. május 4-én, a költségvetés részletes vitája során elhangzott beszédében kénytelen volt teljes visszavonulót fújni. Félreértésnek mondta, hogy ő kultúrautonómiát követelt volna a hazai németségnek (ami ebben a formában igaz). Ő csupán a területi autonómia ellen, de nem a kultúrautonómia mellett nyilatkozott. (Valójában kultúrautonómiát követelt, csak azt nem mondta meg – aligha véletlenül –, hogy kinek). A kultúrautonómia hatalmas jelszavát – magyarázta tovább – a nemzetiségi kongresszusok vetették fel, de zászlaikra írták a magyar kisebbségek is, saját államuktól követelve annak megvalósítását. Természetesen a kultúrautonómia – Bleyer itt a Turi által idézett Schiemannra hivatkozott – a viszonyokhoz mérten más és más formákat ölthet, de a hazai németségnek nem kell más autonómia, mint ami a magyar törvényekben és rendeletekben le van fektetve.[71]

A kultúrautonómia magyarországi karrierje ezzel véget is ért, legalábbis a nemzetiségek számára. 1928 szeptemberében a Magyar Szemle hasábjain kampány indult Új Hungáriáért, egy föderatív berendezésű Nagy-Magyarországért. Ez már nem csupán a kulturális autonómiát nem zárta volna ki, hanem még a területi autonómiát, a részleges függetlenséget is megengedte, teljesen az érdekelt nemzetiségek kívánsága szerint, felújítva a horvátoknak adott deáki „fehér lap" legendáját.[72] Azt gondolnók, hogy Új Hungária rehabilitálta a kultúrautonómia eszméjét. Erről azonban nem volt szó. A kultúrautonómia továbbra is politikai tabu maradt a németség és általában a nemzetiségek számára, amelyhez nem volt szabad nyúlni.

[69] Képviselőházi Napló 1927–32. XI. k. Bp. 1928. 28, 32. – Turi beszédének legfontosabb nemzetiségpolitikai vonatkozású részei csekély módosítással megjelentek *Béla Turi:* Die Minderheitenfrage und Ungarn. Nation und Staat 1928. júl.–aug. (I. évf. 11/12. sz.) 810–817.

[70] Képviselőházi Napló 1927–32. XI. k. Bp. 1928. 40.

[71] Képviselőházi Napló 1927–32. XII. k. Bp. 1928. 138–139. – A kultúrautonómiáról a magyar parlamentben lefolyt vitát Dr. G-sch. jelzéssel ismerteti *Guido Gündisch:* Ungarn und die Kulturautonomie. Nation und Staat, 1928. jún. (I. évf. 10. sz.) 749–751.

[72] *Ottlik László:* Új Hungária felé. Magyar Szemle, 1928. szept. (IV. k. 1. sz.) 1–9. – A vita ismertetését és német szempontból való bírálatát lásd: Über ein föderatives Gross-Ungarn. Nation und Staat 1929. nov. (III. évf. 2. sz.) 116–117.

A szociáldemokraták mégis hozzányúltak! Az 1929 pünkösdjén megtartott szociáldemokrata pártkongresszussal párhuzamosan, ennek második napján a német szociáldemokraták is konferenciát tartottak. Ezen Országos Bizottságuk követelte a nemzetiségek védelmét, mégpedig olyanformán, hogy zárt területen demokratikus autonómiát kapjanak, a szétszórtan élő kisebbségeknek pedig biztosítsák az egyenlő állampolgári jogokat, anyanyelvük használatát, kisebbségi iskolát, szabad kulturális fejlődést.[72/a] A szociáldemokrata párt ezzel túlment a kisebbségi kongresszusok kulturális autonómia-követelésén – amelyet egyébként pl. a nagy és befolyásos lengyel szociáldemokrata párt is magáévá tett –, és a területi autonómia mellett tört lándzsát. Persze a nemzetiségek területi autonómiája szétszórt településük miatt Magyarországon aligha volt megvalósítható. A szociáldemokraták sem a realizálás szándékával hirdették meg ezt a programot, hanem inkább annak dokumentálására, hogy teljesen elvetik a Bethlen-kormány nemzetiségi politikáját, és merőben új útra kívánnak lépni.

Az a körülmény, hogy a nemzetiségi autonómia a kormány nemzetiségpolitikája elleni harc zászlajává lett, még inkább lehetetlenné tette a kormány iránt lojális német vezetők számára a kultúrautonómia gondolatának felvetését. Nem szerepelt ez – mint láttuk – Gratz cikkében, de nem került bele Bleyernek 1929-ben megjelent programatikus jelentőségű írásába sem, mely ugyancsak a Magyar Szemlében látott napvilágot.

Bleyer tanulmánya a magyar–német sorsközösségből indul ki, amely megköveteli, hogy a magyarság minden történelmi sorsfordulónál újra rendezze kapcsolatát a németséggel. Ez az újjárendezés most minden eddiginél kedvezőbb viszonyok közt történhetik, mert nem terhelik többé dinasztikus és hatalmi szempontok. Ugyanakkor Magyarországgal szemben is egy más Németország áll. A háború előtti németség – és itt kapcsolódik be Bleyer Gündisch gondolatmenetébe – az államgondolat bűvöletében élt, és nem törődött az állam határain kívül élő németséggel. A háború után viszont a népi gondolatot követi. „Ennek a népgondolatnak a múlttal szemben az a jelentős következménye, hogy a németség ma nyelv, népiség, kultúra tekintetében közösséget (Sprach-, Volks-, Kulturgemeinschaft) érez."[73] Ennek a népi gondolatnak természetes konzekvenciáját Bleyer is abban látja, amiben Gündisch. A németség „nemzeti aspirációja abban tetőződik, hogy az államhatárok az összefüggő nyelvterület határaival essenek egybe, és hogy a német kisebbségek nyelvükkel és kultúrájukkal bekapcsolódjanak a minden politikától mentes népgondolatba . . ."[74] Az államhatároknak a nyelvi határokig való kiterjesztésében Bleyer nem imperializmust, hanem – pacifizmust lát.

Nem érez elvi – csupán gyakorlati – nehézséget a népi gondolat és a hazafiság összeegyeztetésében sem. Míg ez Gündischnél a schiemanni kettős kultúra – két nemzet kategória-rendszerében történik, nála a jól ismert „Deutsch-Ungartum" ideológia jegyében: „. . . a magyarországi németség a magyarsággal való évszázados együttélés folytán, a magyar állam kebelében évszázadokon át leélt történeti élete következtében más, mint a világ bármely németsége: államtörténeti és állampolitikai szempontból éppolyan magyar, mint a fajmagyar, anélkül hogy népiség tekintetében, anyanyelv és kultúra szempontjából

[72/a] OL ME 1929–C–2215.

[73] *Bleyer Jakab:* A magyar és német viszony. Magyar Szemle, 1929. V. 117.

[74] I. m. 123.

megszűnnék teljes értékű németnek lenni."[75] A magyar–német viszony jellegén, a népi öntudat és államtudat, hazafiságtudat egységén Bleyer szerint a népgondolat sem változtatott. Birodalmi német részről sem kívánják a németséget más irányban befolyásolni. A magyar–német együttélést csak az zavarná meg, ha a magyarság faji gondolattá zsugorítaná a fajok feletti szentistváni államgondolatot, és a német népiség megsemmisítésére törekednék, amint erre a magyar középosztályban van is némi hajlam. Ezzel azonban az ország áldozatul dobná a „nagymagyar" eszmét a „kismagyar"-nak, a történeti Magyarországot a trianoninak.

Ha a három mértékadó cikket – Gündischét, Gratzét és Bleyerét – összevetjük, megállapíthatjuk, hogy a nemzetiségi kongresszusok nálunk még 1928–29-ben sem vertek nagyobb visszhangot a politikai vagy ideológiai életben. Hatásuk egyedül Gündischnél, a kongresszusok állandó részvevőjénél jelentkezik; nála is csupán a schiemanni két kultúra eszméjében. Gratz liberális nacionalista, Bleyer „Deutsch-Ungartum"-felfogását a kongresszusi eszmék alig érintették. Nem tekinthető újnak a – romantika óta ismert – népközösség eszméje sem, legföljebb annak állami politika rangjára való emelése.

Az újonnan felállított bécsi kisebbségi központ közben teljes energiával dolgozott az V. nemzetiségi kongresszus előkészítésén. Ammende még 1928 november közepe táján elküldte a Magyar Külügyminisztériumnak az V. európai nemzetiségi kongresszus programjára vonatkozó javaslatokat és szempontokat, az áttekinthetőség kedvéért három kérdéscsoportba rendezve őket.[76] Ezt az anyagot az előkészítő bizottság 1928. december 6–7-én Berlinben tartott ülésén tárgyalta meg a következő összetételben: elnök: Vilfan, tagjai: Schiemann, Szüllő, Motzkin, J. Estelrich igazgató, Ammende főtitkár. (Kurtschinsky professzor kimentette magát.)

Az első témakör a Népszövetség tevékenységére és eljárására vonatkozott, összefüggésben az előterjesztendő reformjavaslatokkal. A bizottság a Népszövetséggel és annak eljárásával kapcsolatban az állandó bizottság felállítását szorgalmazta. Ammende ugyan az ülés előtt megjelent újságcikkében átmenetileg egy tanulmányi bizottság felállításával is beérte volna, de ez az értekezlet véleménye szerint csak mint az állandó bizottság előkészítése jöhet szóba. A népszövetségi szekció új feladatait nem önállóan, hanem más kérdésekkel kapcsolatban kell fölvetni. A népszövetségi pont tárgyalásához sürgősen össze kell gyűjteni a Népszövetséghez eddig benyújtott kisebbségi panaszokat.

Második témakör a nemzetiségi közvélemény, ill. a kisebbségi sajtó helyzetének, az elnyomó módszereknek és a velük szembeni védekezési eljárásoknak megvitatása lett.

Nagy figyelmet szentelt az előkészítő bizottság a nemzetiségismeretre vonatkozó napirendi pontnak. Ennek programjában szerepelt mindenekelőtt a statisztikai alapelvek egységesítése a küszöbön álló választásokra való tekintettel, aztán különböző kézikönyvek (az európai kisebbségek statisztikai kézikönyve, az európai kisebbségi kérdés általános kézikönyve) összeállítása, végül egy nemzetközi kisebbségismereti intézet megalapítása.

Az előkészítő bizottság állást foglalt szervezeti kérdésekben is. Intézkedett a bizottság mellett működő tanácsnak a jövő év elejére Bécsben való összehívásáról, Vilfannak januári bécsi tartózkodásáról, a pénzügyi hozzájárulásnak csoportonként 5000 frankra

[75] I. m. 121.
[76] OL Küm. res. pol. 1928–47–669.

való felemeléséről, a főtitkárnak a bizottság, ill. az elnök által való irányításáról, az előző kongresszusról készült jelentés kinyomtatásáról stb.

Mindent egybevéve az előkészítő bizottság alapos munkát végzett.[77] Az 1929 februárjában Bécsben megtartott konferencia is eredménnyel zárult. A sajtóügyek élére egy háromtagú bizottságot állított a bécsi cseh Drnát, a balti német Uexküll báró és az erdélyi magyar Sulyok István személyében.

A nemzetiségi kongresszusok emlékirata

1929 elején ismét feltámadt a már annyiszor megcsalt remény a Népszövetségben. Schiemann szerint a márciusi tanácsülésen Dandurand, Kanada fődelegátusa javasolni fogja tanulmányi bizottság kiküldését a kisebbségi ügyek jobb intézésének megvizsgálására. Ezt előkészítő megoldásként a kisebbségi kongresszus is programjába vette. Stresemann pedig (Schiemann ezt magától a külügyminisztertől tudta) nagy beszédben kívánja támogatni a javaslatot, és indítványozni akarja a szeptemberi közgyűlés napirendjére tűzését. Stresemann javaslatára való tekintettel Ammende különösen fontosnak tartott abban az évben minden kisebbségi manifesztációt.[78]

A márciusi tanácsülésen hosszú idő után valóban történt valami a kisebbségi kérdésben. Németország és Kanada képviselői javaslatokat terjesztettek elő a nemzeti kisebbségek védelmére vonatkozólag. Ehhez kapcsolódva az Európai Nemzetiségi Kongresszusok Bizottsága 1929 áprilisában emlékiratot készített és hozott nyilvánosságra. A kongresszusok eddigi működésének ismertetése után az emlékirat a népszövetségi kisebbségvédelem hiányosságaival és az ezek kijavítására alkalmas javaslatokkal foglalkozik. Követeli az eljárás nyilvánossá tételét, a Hármas-bizottság ténykedésének alapjául szolgáló információk közlését, a kormányválaszokra adott replika lehetőségét, a Hármas-bizottság effektív működését. Konkrét javaslatai a következők:

– Az eljárás nyilvánosságának bevezetése.

– A Hármas-bizottsághoz intézett panaszokra vonatkozó felvilágosítások kiegészítésének lehetősége.

– A Hármas-bizottság eddigi működésének megjavítása azáltal, hogy a Népszövetségi Tanácshoz intézendő jelentéseinek határidejét megállapítják, a tanácstagoknak lehetővé teszik a bizottsági üléseken való megjelenést, és a Népszövetségen belül munkájának segítésére egy állandó szervezetet hoznak létre.

– A hágai Állandó Nemzetközi Bíróság igénybevétele a politikai eljárásnak jogivá való átalakítására.

– Egy különleges népszövetségi szakértő bizottság felállítása azzal a feladattal, hogy minden kisebbségi vonatkozású kérdést tanulmányozzon, vizsgálja meg a lehetséges megoldásokat, és oldja meg mindazokat a feladatokat, amelyek a kisebbségi kérdésben a jelenleg érvényben levő eljáráson túlmenően a Népszövetségre hárulnak.

– Azoknak a morális kötelezettségeknek teljesítése, amelyek az 1922. évi népszövetségi közgyűlés votumából a tagállamokra hárulnak, vagyis: a kisebbségvédelmi

[77] OL Küm. res. pol. 1928–47–669 (757).
[78] OL Küm. res. pol. 1929–27–110.

szerződések követelményeinek mint minimumnak elfogadása és alkalmazása azon államok részéről, amelyek erre szerződésszerűleg nincsenek kötelezve.

A nemzetiségpolitikából – jegyzi meg befejezésül az emlékirat – ki kell küszöbölni minden asszimilációs, elnemzetietlenítő törekvést, kényszert és erőszakot, mert ezek megrontják a nemzetközi légkört, és háborúra vezetnek. Ettől pedig a rendszerint éppen határterületen élő nemzetiségek szenvednek a legtöbbet. A nemzetiségek hivatott képviselői erkölcsi kötelességüknek érzik a Népszövetség figyelmét felhívni a nemzetiségi kérdés végleges megoldására, ami nélkül az európai béke csak ingatag és törékeny lehet.[79]

A nemzetiségi kongresszus bizottságától kibocsátott emlékirat követeléseiben mentes volt minden túlzástól. Olyan mérsékelt, könnyen megvalósítható javaslatokat tartalmazott, amelyek nem kívánták az eljárási rendszer gyökeres megváltoztatását, csupán minimális módosítását, amellyel azonban jelentékenyen javítani lehetett volna az egész mechanizmus működésén. A kongresszus reformjavaslata kifejezte az ebben a kérdésben mértékadó nemzetközi jogi és politikai körök véleményét, és nem állt távol a magyar elgondolásoktól sem.[80] Ebben a fontos kérdésben azonban érdemi állásfoglalást csak a Népszövetség őszi közgyűlésétől lehetett várni.

„Néptől népig!"

Az V. nemzetiségi kongresszus lefolyásával kapcsolatban a magyar külügyi források cserbenhagynak. Ismét a kongresszus magyar részvevőinek, elsősorban König Antal újságírónak beszámolójára kell hagyatkoznunk. Az 1929. augusztus 26–29 közt Genfben ülésező nemzetiségi kongresszus munkájában 15 európai állam 30 nemzetiségi csoportjának 72 parlamenti képviselője vett részt, együttesen mintegy 35–40 milliónyi nemzetiség képviseletében. A legerősebb képviselete a német, aztán a magyar és a zsidó kisebbségnek volt. A magyarországi németséget Gündisch Guidó és König Antal szerkesztő képviselte.

Vilfan elnöki megnyitójában áttekintette a kisebbségi kérdés fejlődését az elmúlt évben. Sajnálkozásának adott kifejezést a németországi kisebbségek távolmaradása miatt. Ugyanakkor méltatta a kisebbségek érdekeit szolgáló porosz iskolarendeletet, amelyet egy olyan állam hozott, amelyet nem kötnek kisebbségvédelmi szerződések. A Népszövetség a lojalitást jelölte meg a kisebbségekkel való jó bánásmód zálogaként, sőt előfeltételeként. Ezzel kapcsolatban Vilfan hangsúlyozta, hogy ugyanakkor a többségi népeknek is kötelességük bizalommal lenni kisebbségeik iránt, és megfelelő állampolgári létet biztosítani nekik. Ez magától is megtermi a lojalitást. Az elnök felhívta a Népszövetséget, hogy a kisebbségi kérdést a maga egészében szemlélje, és tegye általánossá a kisebbségvédelmet. Ez nem fogja sérteni az egyes államok szuverénitását, hiszen valamennyien egyformán lesznek alávetve a nemzetközi jogrendnek.

[79] OL Küm. res. pol. 1935–47–778 (413/1929).

[80] Így pl. *Magyary, Baranyai, Balogh. Jakabffy* idézett műveiben kifejtett elgondolásaitól. *Balogh Arthur* álláspontját illetőleg lásd még: A Nemzetek Szövetsége húsz évi működésének mérlege. – Erdélyi Tudományos Füzetek, 1940/119. sz. Kolozsvár, 1940. 8–13. Rendkívül reális, megfontolt, a pozitív csehszlovákiai és romániai tapasztalatokat is figyelembe vevő reformjavaslat *Zsombor von Szász:* Zum Problem des Minderheitenschutz. Nation und Staat, 1929. dec. (III. évf. 3. sz.) 157–161.

A kongresszus napirendjének 1. pontja a Népszövetség és a nemzetiségek c. téma volt. Egységes álláspont alakult ki a tekintetben, hogy a Népszövetség csak hiányosan tesz eleget a nemzeti kisebbségek iránti kötelezettségének. Ezen segítene, ha a kisebbségek számára egy, a genfi Munkaügyi Hivatalhoz hasonló szervezetet állítanának fel, amely – természetesen a nemzetiségek bevonásával – lehetővé tenné a súrlódásmentes és termékeny együttműködést.

Az 1. napirendi pontról folyó széles körű és elmélyült vitának új színt adott a jugoszláviai magyar kisebbség bekapcsolódása. Képviselőjük, Deák Leó elsősorban a Népszövetség kisebbségi információszerzésének hiányosságát, egyoldalúságát tette szóvá. Ebből a kisebbségi vezetőket egyszerűen kihagyják. Deák hibáztatta magát a kongresszust is azért, mivel csupán elvi kérdésekkel foglalkozik, és nem vizsgálja a konkrét részleteket, a kisebbségek szolgaságának tényeit. A kisebbségi vezető ezzel a kritikával veszélyes útra tévedt, hiszen a nemzetiségi kongresszusoknak az I. kongresszustól kezdve állhatatosan – habár nem mindig sikeresen – képviselt alapelve, hogy csupán a nemzetiségeket általánosan érdeklő problémákkal foglalkoznak, nem pedig az egyes nemzetiségek konkrét helyzetével. Viszont jogosan bírálta Deák a Népszövetség 1921. november 21-i határozatát, amely szerint a Népszövetség kisebbségvédelmi közbelépésének előfeltétele a kisebbségek lojalitása. Ennek megállapítása azonban magukra az egyes államokra tartozik, nem pedig a Népszövetségre. A jugoszláviai magyar kisebbségi vezető felszólalása végén egy olyan javaslatot terjesztett elő, amely a nemzetiségi kongresszust is bevonná a konkrét kisebbségvédelembe. Kérte, adja meg a kongresszus nemzetiségi csoportjainak azt a jogot, hogy 30 nappal a kongresszus megnyitása előtt előterjeszthessék a maguk jogos panaszát. Ennek helytállóságát egy állandó titkárságnak kellene megvizsgálni, amely aztán az indokolt panaszt nyilvánosságra is hozná. Hogy mindenfajta visszaélésnek elejét vegyék, panaszt csak a kongresszus igazolt tagjától fogadnának el. Közzététel előtt pedig az illető nemzetiség népszövetségi ligájával ellenjegyeztetnék.

Bár Deák javaslata a kisebbségi kongresszusok sarkalatos alapelvébe ütközött, és politikai megrázkódtatásoknak, sőt megtorlásoknak tette volna ki a mozgalmat, mégis akadt támogatója az erdélyi szász Rudolf Brandsch személyében. Brandsch felháborodottan – és teljes joggal – utasította vissza azt a Népszövetségben uralkodó nézetet, hogy a kisebbségek békebontók, csak azért, mert előhozakodnak panaszaikkal. Ez azonban náluk csak *ultima ratio*. A szász politikus a maga részéről osztotta Deák kritikáját is, és úgy vélte: eleget foglalkoztak már kongresszusaikon nemzetközi kérdésekkel, és ideje végre olyan belső állami problémák felé fordulni, mint pl. a parlamenti törvényhozás (kulturális autonómia), a többség és a kisebbség képviselőiből alakult döntőbíróságok tevékenysége, az anyanyelv valóságos érvényesülése a közigazgatásban és a bíráskodásban, a törvény előtti egyenlőség stb. Az ilyenfajta munka a kultúra és a jogfelfogás magasabb lépcsőfokára segítené fel az emberiséget.

Az 1. napirendi pontról elfogadott határozati javaslat hangsúlyozta, hogy a kisebbségi kérdés megoldását a kongresszus továbbra is, mint eddig, elsősorban a „néptől népig" terjedő dimenzióban, a kisebbségi és a többségi nép megegyezésében keresi. Mindamellett a Népszövetségnek is vállalnia kell a maga szerepét a kisebbségvédelmi egyezmények végrehajtásában. Ennek a kötelezettségének a Népszövetség eddig egyáltalán nem tett eleget. Nem fog lényegesen javítani a helyzeten az eljárási szabálynak legutóbbi megváltoztatása sem a Népszövetségi Tanácsban.

A kongresszus a következő felhívást intézte a Népszövetséghez: 1. A nemzeti kisebbségek nemzeti-kulturális és állampolgári jogainak biztosítását tegye az európai jog kötelező alapelvévé. 2. A kisebbségi kérdések megtárgyalására és megoldására, a kisebbségi jogok továbbfejlesztésére és általánossá tételére állítson fel kebelében egy állandó intézményt, a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal mintájára. 3. A kongresszus ismételten kinyilvánítja érdekeltségét a kisebbségi kérdés békés megoldásában és készségét az ez irányú közreműködésre.

A kongresszus a Népszövetség és a kisebbségek viszonyának javítására irányuló határozatán kívül több más fontos határozatot is hozott, elsősorban az intellektuális együttműködés kiszélesítésére és elmélyítésére. Ezt a célt szolgálta az európai kisebbségi újságírók szövetségének megalakítására felhívó határozat. A szövetség Schiemann elnökletével csakhamar létrejött, és egyelőre 15 állam 10 különböző nemzetiségének 40 képviselőjét ölelte fel. Egy következő határozat a nemzetközi szervezetekkel, elsősorban a Népszövetségi Ligák Világszövetségével és az Interparlamentáris Unióval való együttműködésre szólította fel a nemzeti csoportokat, főképp a kisebbségjogi tevékenység területén. A kisebbségi szakemberek, tudósok helyzeti hátrányát volt hivatva megszüntetni az a határozat, amely felkérte a Népszövetség tudományos együttműködési bizottságát, hasson oda az Intellektuális Együttműködés Nemzetközi Intézeténél Párizsban, hogy a központi bizottságok mellett speciális bizottságok is alakuljanak a kisebbségek tudományos érdekeinek védelmére. A kongresszus munkájának tudományos megalapozását kívánták szolgálni azok a határozatok, amelyek elrendelték egy európai Nemzetiségtudományi Intézet felállítását és egy nemzetiségi statisztikai kézikönyv szerkesztését.

Az V. kongresszuson — határozatainak tanúsága szerint — rendkívül eredményes munkát végzett a szervezési bizottság. Intézkedett az egyes kisebbségi csoportok adatszolgáltatása alapján a kisebbségek helyzetének felméréséről az elmúlt évtized alatt. Minden csoportnak be kellett küldenie a titkárságnak népszövetségi beadványait, kisebbségi tárgyú parlamenti interpellációit. Ez gyakorlatiasabb irányt adhatott a kongresszus tevékenységének. A kongresszus apparátusának tökéletesítését szolgálta a titkárság tevékenységének és szervezetének a kongresszusi bizottság által való felülvizsgálata, tervezett reformja, egy öttagú pénzügyi bizottság felállítása a titkárság munkájának elősegítésére. A felvételi és szervezési szabályzatot azonban a szervezési bizottság ezúttal sem tudta elkészíteni. Ebben nemcsak az idő rövidsége játszott közre, hanem a probléma bonyolultsága is. Elég itt a németországi kisebbségek hosszan elnyúló távolmaradására utalnunk, amelyet végelemzésben a felvételi szempontok összeegyeztethetetlensége okozott.[81]

Az V. nemzetiségi kongresszus legfeltűnőbb vonása, hogy miközben változatlanul az előző kongresszuson elhatározott kulturális program megvalósítását tekinti fő feladatának, ugyanakkor politikai programját is igyekszik hatékonyabbá tenni, mégpedig a Népszövetség aktivizálásával. Erre biztatták a kongresszust nem csupán a nemzetiségi kérdésben 1929 tavaszán megindult pezsgés, hanem a Népszövetség Hármas-bizottságának madridi határozatai is. Ezeket a kisebbségi jogok kanadai előharcosa, Dandurand úgy értékelte,

[81] Europäischer Nationalitätenkongress in Genf. Sonntagsblatt, 1929. szept. 1, 5. *Anton König:* Der V. Nationalitätenkongress. Sonntagsblatt, 1929. szept. 8, 4. *Uexküll-Güldenband:* Der V. europäische Nationalitätenkongress. Nation und Staat, 1929. okt. (III. évf. 1. sz.) 48–67.

hogy nem felelnek ugyan meg mindenben az ő általa előterjesztett javaslatoknak, de mégis előrehaladást jelentenek annyiban, hogy egyrészt megkönnyítik a kisebbségi panaszokra vonatkozó adatok beszerzését, másrészt bizonyos mérvű nyilvánosságot adnak a Hármas-bizottság tárgyalásainak, sőt még a Hármas-bizottság kereteit is kibővítik. A legfontosabb változás azonban az, hogy a bizottság a jövőben a kiegészítő adatok beszerzése ügyében közvetlenül az érintett nemzetiséghez fordulhat, tehát megszűnik az az anomália, hogy a kisebbségeket az őket érintő legfontosabb ügyekben egyáltalán ne hallgassák meg. A madridi határozatok reményt ébreszthettek aziránt, hogy a kisebbségi ügy kulturális ügyből ismét politikummá is válhat.

A Népszövetség őszi közgyűlésének egyes megnyilatkozásai ugyancsak ezt a meggyőződést erősítették. MacDonald brit miniszterelnök 1929. szeptember elején elhangzott beszédében megkülönböztetett helyet juttatott a kisebbségvédelemnek. Ezzel – mondotta emelt hangon MacDonald – a Népszövetség fontos kötelezettséget vállalt magára. A kérdés megoldása fokmérője lehet Európa szellemi állapotának. Európa számára a kisebbségi kérdés sosem fog megszűnni, a nemzetiségek többszöri egymásra rétegződése miatt. (Ezeknél a szavaknál MacDonald a tudósítók szerint merően Zaleski lengyel külügyminiszter arcába nézett.) Megoldásától nem kevesebb függ, mint az európai béke fönnmaradása és ezzel a többségi népek helyzete is. (Viharos tetszés)[82]

Stresemann német külügyminiszter ezúttal utoljára szólalt fel a Népszövetség közgyűlésén – még azon év október elején meghalt. Nem ment ugyan bele a Briand francia külügyminiszter által felvetett Páneurópa-gondolat és a kisebbségi kérdés összefüggésének vizsgálatába, de enélkül sem volt kétséges, hogy a kisebbségi kérdés megoldását a szorosabb európai együttműködés elengedhetetlen föltételének tartja. Felhívta hallgatóságát, hogy a jövőben minden évben tárgyalják meg a Népszövetségnek kisebbségi ügyekben folytatott tevékenységéről szóló jelentését a közgyűlés 6. számú bizottságában. Ez volt Stresemann politikai végrendelete a kisebbségi kérdésben.[83]

A „három nagy", MacDonald, Briand és Stresemann mellett a kisebb államok képviselői is hallatták szavukat a kisebbségi kérdésben. Mironescu román külügyminiszter azt kérte, hogy a kisebbségeket az államok ne politikájuk akadályainak tekintsék, hanem az ország haladását serkentő elemnek. A különböző kultúrák versenye ugyanis a haladást szolgálja. A röviddel utóbb visszalépett litván diktátor, Woldemaras – Stresemann-nal egyezőn – hangoztatta, hogy a kisebbségi kérdés megoldása nélkül nem valósulhat meg Páneurópa.[84]

Páneurópa helyett azonban 1929 október végén a gazdasági világválság jött!

*

Az egész történelmi korszakot lezáró gazdasági világválsággal lezárult a nemzetiségi kongresszusok első szakasza is. Ez alatt a négy év alatt a kongresszusi mozgalom kétségtelenül jelentős eredményeket ért el, elsősorban mennyiségi téren. Bár a tagcsoportok száma és ezzel kapcsolatban a mozgalom bázisa is változott – hol kibővült, hol összébb

[82] Vom Völkerbund. Sonntagsblatt, 1929. szept. 8, 5.

[83] Stresemanns Minderheitenpolitik. Nation und Staat 1929. okt. (III. évf. 1. sz.) 2–6.

[84] *Uexküll-Güldenband:* Die Genfer Herbsttagungen. Nation und Staat, 1929. okt. (III. évf. 1. sz.) 9–10.

húzódott –, általánosságban mégis el lehet mondani, hogy az európai nemzetiségek óriási többségét, hozzávetőleg mintegy 35–40 millió embert mindvégig felölelte. A kongresszusban nem képviselt nemzetiségek száma aligha haladta meg az 1 milliót. Európa nemzetiségeinek óriási tábora volt ez, valóságos nemzetiségi internacionálé, mint ahogy eleinte nevezni is akarták. 1929-ben a következő nemzetiségek voltak képviselve a kongresszusban országok szerint:

Németek: Dánia, Észtország, Lettország, Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország, Románia, Szerb–Horvát–Szlovén Királyság, Olaszország
Bolgárok: Románia
Katalánok: Spanyolország
Zsidók: Litvánia, Csehszlovákia, Románia, Lettország, Lengyelország, Bulgária
Oroszok: Észtország, Lengyelország
Szlovének és horvátok: Olaszország
Szlovének: Ausztria
Csehek és szlovákok: Ausztria
Magyarok: Csehszlovákia, Románia, Szerb–Horvát–Szlovén Királyság
Ukránok, ill. ruténok: Lengyelország, Románia, Csehszlovákia
Beloruszok: Lengyelország,

Ezt a nemzetiségi „internacionálét" egy nemzetközi összetételű vezérkar irányította: az olaszországi szlovén dr. Vilfan képviselő (elnök), az észtországi orosz Kurtschinsky professzor, a lengyelországi ukrán dr. Lewitzkij, a spanyolországi katalán Maspons i Anglassel professzor, a zsidó dr. Motzkin, a lettországi német Schiemann képviselő, a csehszlovákiai magyar Szüllő szenátor és az észtországi német dr. Ammende újságíró (főtitkár). Tagadhatatlanul rangos testület volt ez, professzorok, doktorok, politikusok gyülekezete.[85]

Elismerésünkre tarthat számot a nemzetiségi kongresszusok tevékenysége is. Mint az egyetlen ilyen nemzetközi szervezet, állandóan rajta tartotta kezét a nemzetiségi mozgalom nyugtalanul verő ütőerén, és általában mindig tudta, hogy mit kell tennie vagy helyesebben: mit lehet tennie! Nagy újdonsága, amivel szervezkedését elindította, a kultúrautonómia gondolata volt. Kezdeti nekibuzdulásában még úgy látta, hogy egyszerre harcolhat a kisebbségek minden jogos követeléséért. Csakhamar be kellett azonban látnia, hogy csak lépésről lépésre juthat előbbre, és fő tevékenységi területe, amely nemzetiségei igényeinek is leginkább megfelel, még hosszú ideig a kultúrmunka marad. Tevékenységének pozitívumai közé tartozik az is, ahogy ápolni igyekezett a kapcsolatokat a nemzetközi politikai, társadalmi, kulturális, tudományos és vallási szervezetekkel, segítve őket és segíttetve általuk. Az antibolsevizmustól ugyan nem tudta magát elhatárolni, de a szélsőséges nacionalizmustól és revíziós igényektől általában igen. Törekvéseinek alapjában véve demokratikus tartalmát szépen fejezi ki a „néptől népig" jelszó, a népek kölcsönös megértésére, megegyezésére, együttműködésére építő politika, továbbá a békevédelem eszméje, amelyet a nemzetiségi kérdés megoldásával óhajtott hatékonyan szolgálni.

[85] *Bruns:* i. m. 41. Vö. *Uexküll-Güldenband:* Der V. europäische Nationalitätenkongress. Nation und Staat, 1929. okt. (III. évf. 1. sz.) 48.

A nemzetiségi kongresszusok működésének első fél évtizede alatt nem csupán a népek egyetértését és együttműködését, az emberiség fejlődését szolgáló nagy eszméket találták meg, hanem hovatovább ezek megvalósításának célszerű módját is. A korábbi kongresszusoknak hibául szokták felróni elméleti-gondolati érdeklődésüket és ennek folytán az aktuális valóságtól való elszakadásukat. Ez a vád már kezdetben sem volt teljesen megalapozott. Egy egész Európa valamennyi nemzetiségét felölelő szervezet eleve nem lehet akadémikus testület. Ha a konszolidáció időszakában túlnyomóan mégis belső feladatok, az eszmei és szervezeti egység megteremtése és megőrzése kötötte le az energiákat, és viszonylag kevés erő maradt a külső feladatok megoldására, és ezekben is túl sokat vártak a Népszövetségtől, túl keveset maguktól: az V. kongresszustól kezdve irányváltozásnak lehetünk tanúi. A kongresszus azzal, hogy megbízta a titkárságot az egyes kisebbségi csoportok népszövetségi panaszainak, kisebbségi tárgyú interpellációinak összegyűjtésével és ennek alapján a tízéves nemzetiségpolitikai fejlődést tükröző jelentés készítésével, valamint a nemzetiségpolitikai törvényhozó munka előkészítésével, nyilvánvalóan gyakorlatiasabb orientációt vett fel, és reálisabban mérte fel a maga és a Népszövetség, valamint a nemzetközi szervezetek közt lehetséges munkamegosztást. Hogy ezt az irányváltozást alaposan megfontolták és előkészítették, bizonyítja az a nagyszabású szellemi tevékenység, amelyet ugyancsak az V. kongresszuson határoztak el, és öntöttek szervezeti formákba.[86]

A nemzetiségi kongresszusoknak magyar szempontból is megvolt a maguk jelentősége. A magyar kormány elsősorban azért karolta föl politikailag, és támogatta erkölcsileg, anyagilag a kongresszusokat, mert nacionalista-revíziós külpolitikája újabb hathatós eszközét látta bennük. Ez a számítás nem is volt teljesen alaptalan, hiszen a kongresszusok legjelentősebb és legaktívabb kisebbségei a németek és a zsidók mellett éppen a magyarok voltak. Ha a magyar kisebbségeket sikerül – mint eleinte hitték – Jakabffy vezetésével összefogni és egységesen szembefordítani államaikkal, a magyar revíziós politika új szövetségesekre lel.

A magyar – és bármilyen más – revíziós politika sikere azonban egyben a nemzetiségi kongresszusok halálát jelentette volna. Ebben az egzisztenciális kérdésben a kongresszus vezetősége nem engedhetett, még a magyar kormány iránt különösen figyelmes és előzékeny Ammende főtitkár sem. De maguk a magyar kisebbségek sem voltak hajlandók egységesen felsorakozni a magyar revíziós politika oldalán, államaikkal szemben a trójai faló szerepét játszani. A délszláv királyság magyar kisebbsége együttműködött a kormányzó szerb radikális és demokrata pártokkal. De a csehszlovákiai és a romániai magyar kisebbség stratégiája sem volt közös nevezőre hozható. Szüllő Géza nyíltan írt erről a magyar külügyminisztériumnak 1928. szeptember 7-én fölterjesztett jelentésében: „... ő (Jakabffy) öncélnak gondolja a kisebbségi konfrerenciát, meg van hatva annak a nagyságától, és nehezen tudja belátni azt, hogy a mi célunk nem az, hogy mi megelégedett kisebbségek legyünk valamely országban, de a mi végső célunk az, hogy mi ne legyünk abban az idegen országban kisebbségek."[87] Szüllő és Flachbarth a magyar kisebbségi csoportokon belül a magyar kormánynak elkötelezett revíziós irányzatot képviselték. Ez

[86] *Uexküll-Güldenband:* Die Genfer Herbsttagungen. Nation und Staat, 1929. okt. (III. évf. 1. sz.) 6–10.

[87] OL Küm. res. pol. 1928–47–527.

pedig összeütközésbe hozta őket nem csupán a romániai magyar kisebbségi csoporttal,[88] hanem magával Ammendével[89] is.

A nemzetiségi kongresszusok jelentősége tehát magyar szempontból nem a magyar kormány nacionalista-revíziós politikájának előmozdításában keresendő, ami – mint láttuk – nem valósult meg, hanem főként abban, hogy lehetővé tette a magyar kisebbségi vezetőknek egymással és más kisebbségi vezetőkkel való találkozását és eszmecseréjét, helyzetük, törekvéseik reálisabb megítélését. A kongresszus állandó színhelyének, Genfnek a világpolitikához, a világsajtóhoz és az európai tudományossághoz való közelsége a szűk látókörű provinciális szemlélet ellenében és a korszerű egyetemes európai szemlélet kialakításának irányában hatott. Egy ilyen látásmód kialakulása elengedhetetlen volt a nemzetiségi kérdés konstruktív megoldásának kereséséhez.

A korszerű és hatékony kisebbségpolitikai szemlélet kialakításában természetesen nem a magyarországi kisebbségi vezetőké volt a fő érdem. Mint már említettük, Magyarországot ebben az időben a kisebbségi kongresszusokon csupán egy kisebbség, a német képviselte. Vezetői közül Gündisch játszott aktív szerepet, és gazdaságpolitikai, jogi és sajtó-kérdésekben való állásfoglalásaival tekintélyt vívott ki magának. Mindezen – le nem becsülhető – képességeivel együtt is azonban csupán gyakorlati politikus volt, nem pedig elméleti szakember. A nemzetiségi elmélet és ideológia fejlesztésében így a hazai németségnél sokkal nagyobb szerepet kaptak a szomszéd országok, elsősorban Románia és Csehszlovákia magyar kisebbségei. (A jugoszláviai magyar kisebbség aktivitását nyilván visszafogta a kormánypártokkal való szövetség.) Közülük is kiemelkedik ebben az időben Balogh Arthur kolozsvári egyetemi tanár, aki a kisebbségvédelem átfogó, sok tekintetben ma is érvényes nemzetközi jogrendszerét alkotta meg. Az ő nagyszabású elméleti tevékenységét a gyakorlati politika síkjára vitte át, és Magyar Kisebbség c. lapjában, valamint a Kisebbségek Hangja c. három nyelven, románul, németül és franciául kiadott folyóiratában népszerűsítette a romániai magyar kisebbség másik kiválósága, Jakabffy Elemér. Hasonló munkamegosztás alakult ki a csehszlovákiai magyar küldöttségen belül Flachbarth Ernő és Szüllő Géza között. Flachbarth elméleti képzettsége már ebben az időben megközelítette Baloghét, bár legjelentősebb műve a nemzetközi kisebbségjog rendszeréről csak jóval később, Magyarországra való átköltözése után, 1937-ben jelent meg Budapesten, német nyelven. Az elmélet tudósa mellett Szüllő Géza, a kongresszusok állandó alelnöke és megnyitó szónoka a gyakorlati politika mestere. A szomszéd országok magyar kisebbségeinek kongresszusi tevékenysége, nemzetiségelméleti és nemzetiségpolitikai munkássága teljes mértékben igazolta azt a hírnevet, amelyet a magyarok az európai nemzetiségi kongresszusokon maguknak kivívtak.

[88] OL Küm. res. pol. 1928–47–527 (482).
[89] OL Küm. res. pol. 1928–47–527 (437, 488).

VÁLASZ BUZA JÁNOS: TIMON ÉS TALLÉR CÍMŰ VITACIKKÉRE

Nem újkeletű megállapítás, hogy az egészséges viták serkentik a tudományos tevékenységet. Mindez fokozott mértékben helytáll az eddig igencsak elhanyagolt tudományágakkal, illetve azok szűkebb területeivel kapcsolatosan. Elsődlegesen nem azért, mert a figyelmet rájuk irányítják, bár ez sem jelentéktelen eredmény, hanem azért, mert mind az új módszerek kialakítását, mind az újabb források feltárását, az alapvető következtetések levonását stb. illetően alkalom adódik a hibák, tévedések kiszűrésére, a továbblépés irányának kijelölésére.

Remélhetőleg hasznonnal fog járni ez a vita is a pénztörténettel foglalkozók számára, melyet a „Pénzforgalom Kecskeméten 1662–1711 között" c. közleményem indukált.[1]

A hasznosság záloga lehet az is, hogy a 17. századi magyar és közép-európai pénztörténet egyik legjobb hazai képviselőjét és művelőjét késztette vitára, aki ugyanakkor maga is intenzíven foglalkozott a szomszédos mezőváros, Nagykőrös 17. századi gazdasági és pénzügyi életével.

Buza János elöljáróban – néhány elismerő megállapítással vitára való érdemesítés után – amúgy egészében veszi célba írásomat, bízva abban, hogy az első néhány találat bevitele feltétlenül kedvező érzelmi hangolást biztosíthat. A ki nem mondott plágium – csupán „átfedés" – vádjának rábizonyítása után az ellenfél legalábbis légszomjjal küzd tovább.

„Fontos megfigyelésként rögzíthetjük tehát, hogy a hódoltság utolsó évtizedeiben (de a nagykőrösi források tanulságai alapján annak fél évszázadában is!) a török pénzek nagyon szűk köre végig alárendelt szerepet játszott a helyi pénzforgalomban." – idézi tőlem, majd nem csekély éllel megállapítja, hogy „Maradéktalanul egyetértek e »megfigyeléssel«, annál is inkább, mert a XV krajcárosok hódoltsági elterjedésének vizsgálatakor arra a következtetésre jutottam, »... hogy a török pénzek alárendelt szerepet játszottak a magyarországi pénzforgalomban«".[2] A találat látszólag tökéletesen ül. De bármily kínos, fel kell hívnom figyelmét arra, hogy a *helyi* (azaz kecskeméti) és a *magyarországi* fogalom egészen mást takar, mást fed! Különösen a 17. század nagyobb részében. Az e kor történelmében tájékozottak számára nem kell bizonygatnom, hogy a magyarországi és a hódoltsági agrárfejlődés, a magyarországi és a hódoltsági társadalmi fejlődés stb. sem esik egybe. Az pedig csaknem természetes, hogy az ország nyugati és északi részében, amely jogilag-formailag *önálló állam*, saját pénzrendszerrel rendelkezik, ahol a környező keresztény országokból származó (nemhogy a török!) pénzek forgalma ellen az országgyűlések újabb és újabb intézkedéseket hoztak, a török pénzek a forgalomban alárendelt szerepet játszottak. Azt már viszont – kellő dokumentálás nélkül – kevésbé tarthatjuk természetesnek, hogy a hódoltság kellős közepén, Kecskeméten közel másfélszáz éves török megszállás után csekély a török pénzek forgalma!

Mivel pedig a fenti megállapítást nem hipotétikusan, hanem forrásaink *részletes statisztikai feldolgozása* alapján tettem meg, melyhez hasonlót tudtommal más még nem végzett el, az idézett megfogalmazás meglátásom szerint nem indokolatlan. Tehát „megfigyelésem" *nem átfedés, nem plágium!*

[1] Századok 114. évfolyam, 1980. 1. szám. 71–99.

[2] *Buza János:* Timon és tallér (Néhány észrevétel a „Pénzforgalom Kecskeméten 1662–1711 között" c. közleményhez. Uo. 101.

Vitapartnerem néhány sorral lejjebb hasonló hangvételű pontosítást lát szükségesnek, azt állítva, hogy Hornyiknak tulajdonítok olyan megállapításokat, melyeket Horváth Tibor Antal és Huszár Lajos összegezett. A rövidség kedvéért mellőzöm az idézeteket, és csak arra hívom fel figyelmét, hogy ezúttal sem én voltam a pontatlan. Hornyikra valóban hivatkozom több helyen is, többek között a 84. oldalon a 21. jegyzetben, azzal kapcsolatosan, hogy a város gazdasági romlására vonatkozóan III. kötetében igen sok adatot találunk. Amikor viszont a tallérveretekről, azok ligájáról szólok a 85. oldalon, a 22. jegyzetben Huszár Lajos nem is egy, hanem két munkájára is hivatkozom, melyek közül az egyiket Buza János is figyelmembe ajánlja. Horváth Tibor Antalra valóban nem hivatkozom e helyen, mivel Huszár Lajos az ő eredményeit felhasználta, és rá a megfelelő helyen hivatkozik is.[3]

Az első „bomba" érvek után igazán elegáns fogásnak tűnt a következtetés: „Újabb átfedések gyomlálásánál – bár kínálkozna rá alkalom – célszerűbb lesz négy kisebb kérdéskör kiemelése."

De ha az érvek nem helytállóak, e fordulat kínosan üresnek hat.

Hadd jegyezzem még meg, hogy tudományos igényű vita során ilyen fokú pontatlanságok elkövetése a vitatott írás rovására, enyhén szólva szokatlan! Még kínosabbá teszi mindezt az, hogy e két *vélt hibából* az egész közleményre vonatkozóan tesz egyértelműen elmarasztaló célzást! Az adataiban és érvelésében máshol megbízható, következtetéseiben korrekt Buza Jánosnál ez az eljárás egyszerűen érthetetlen.

A tényleges vita csak ezen előjáték után kezdődhet. Előljáróban azonban nem árt itt sem tisztáznunk, hogy mi felett vitázunk, mivel úgy látom, e tekintetben sincs közöttünk teljes egyetértés.

Talán induljunk ki abból az általánosan elfogadott gyakorlatból, hogy egy közleménytől, illetve annak szerzőjétől nem lehet mást várni, még kebésbé követelni, mint amire vállalkozott. Buza János viszont vitacikkében, sajnos, olyan feladatmegjelölést ad a számba, melyet én nem mondtam, olyan munkálatokat kér következetesen rajtam számon, amelyre az adott körülmények között nem vállalkozhattam. Előbb ugyan maga is megállapítja, hogy a szerző „. . . Kecskemét 1662–1711 közötti pénzforgalmának megírását választotta feladatául", de a következő mondatában már azt állítja, hogy „. . . e térségben a jelzett időszak valamennyi regisztrálható pénzének, illetve pénznevének identifikálását tűzte ki célul."[4] A két megállapítás között igen nagy a különbség! Ha hihetünk a szavak egyértelműségében, és abban, hogy a címek a tartalmat, a vállalt feladatot többé-kevésbé érzékeltetik, a „Pénzforgalom Kecskeméten 1662–1711 között" cím vitapartnerem előbbi megállapítását igazolja. A közleményben található két alcím – „A pénzforgalom alakulásának szakaszai és sajátosságai", valamint „A fontosabb pénznemek egymáshoz viszonyított értékének alakulása" – sem hagyhat kétséget afelől, hogy *nem lehetett célom a több tucatnyi pénznév identifikálása.* Mégis, a vitacikk nagyobb része a timon és a „török" pénzek identifikálása körül mozog, és így szinte úgy tűnhetne, hogy – a sport köréből vett kifejezéssel élve – magának dobta fel a labdát.

Igaz ugyan, hogy létezik egy, már korábban is említett kézirat, amely a vitatott közleménynél lényegesen szélesebb témát ölel fel. A Numizmatikai Társulat ennek kiadására fel is kért, de ezt az ajánlatot nem vállaltam, mivel hivatali teendőim nem tették lehetővé, hogy viszonylag rövid időn belül egy-egy észrevételnek és a bennem mocorgó kételyeknek megfelelően alaposan átdolgozzam azt. Egyes részeit átírva és kiegészítve készült el a vitatott közlemény és néhány kisebb írás a megnyugtatóan tisztázottnak látszó fejezetekből. Úgy érződik, hogy Buza János több megjegyzése ezt a kéziratot veszi célba.

Gondolom, nem kell hosszan bizonygatnom, hogy nyilvánosan érdemi vitát csak már publikált anyag fölött érdemes kezdeni.

Szükségesnek tartom hangsúlyozni, hogy az egyes pénzek jellegét illetően a szakirodalom megállapításait követtem. Eredetük elemzéseitől stb. el kellett tekintenem, erre nem akartam vállalkozni. Még a megalapozottnak látszó kételyeimet sem érintettem. Egyrészt azért, mert a közlemény jelen formáját-keretét ez szétfeszítette volna, másrészt mivel a pénzforgalom egészéről alkotott kép a néhány korrekció hatására nem módosult volna.

[3] Ha partneremet ez nem győzné meg arról, hogy nem részemről történt melléfogás, állításom ellenőrizhető a 75. oldalon 14. számú jegyzetben említett kéziratban is, melyben a 126., illetve a 128. oldalon, valamint a 254., illetve a 255. jegyzetekben a közleményben fellelhető módon történt a hivatkozás.

[4] *Buza:* i. m. 100.

Természetesen folyamatosan gyomlálni kell a szakirodalom esetleges pontatlanságait, melyek az egyes pénzek eredetét, jellegét tekintve figyelmünket eddig elkerülték. Meggyőződésem viszont, hogy a jelen ismereteink elegendőek az általam megkísérelt összegezéshez, amely *távolról sem tekinthető véglegesnek!* Arra viszont mindenképpen alkalmas, hogy e több tekintetben is nehezen átlátható félévszázadnyi idő pénzforgalmáról az eddiginél egyértelműbb képet alkossunk, hogy a jelenlegihez hasonló vitákra késztessen, hogy bizonyítsa, más, nagyobb politikai és gazdasági egységek pénzforgalmáról is elkészíthető lenne legalább ilyen szintű áttekintés. Úgy érzem, mindez célnak nem volt csekély, eredménynek pedig számomra megnyugtató.

Ettől függetlenül nem kerülhetem meg a „török" pénzek identifikálásával kapcsolatosan felvetett kérdéseket.

A kecskeméti források alapján hat „török" pénz előfordulására utalok.

Buza János megállapítása szerint is: „. . . az oszporáról (akcse), a paráról és a török aranyról állítható minden kétséget kizáróan a par excellence török eredet", illetve a lepérről így szól: „szakirodalmunk is török pénzként tartja nyilván, identifikálására a korábbiakhoz hasonlóan ma sem vállalkozom". Ez tehát öszesen négy a hatból, amelynek török voltát ő sem vitatja.[5]

Maradt tehát a timon és a piaszter.

Miként vitapartnerem is utalt rá, és magam is jeleztem, a timon valóban francia eredetű pénz. Ebben nincs köztünk nézeteltérés. Ugyanakkor ismételten jeleznem kell, hogy e közleményben a *pénzforgalom* alakulását kívántam bemutatni. Egyik fő célom az volt, érzékeltessem, hogy a hódoltság korának végén Kecskeméten a Török Birodalom gazdasági hatásrendszere révén milyen pénzek kerülnek e vidékre, és milyen arányban lelhetők fel a helyi pénzforgalomban. Ezzel kapcsolatosan maga Buza János is egyértelműen fogalmazott: „A tallérkurzus emelkedésének közvetlen okát a francia, illetve a francia mintára vert 1/12 écu ezüst váltópénz török részről történő behozatala idézte elő",[6] majd később: „A timonnak nevezett 5 sous elterjedésének okát végső soron a fejlődésképtelen oszmán birodalom pénzügyi nehézségei idézték elő."[7] Ráadásul még egy utolsó emlékeztető a timont illetően: „Maga a pénz hozzánk török, neve pedig török és délszláv közvetítéssel jutott el, s nyíltabbá válása révén lett a timun-ból timon."[8] Valóban e vidéken „török" pénznek minősítették a hódoltság korának végén ezt a pénzt. Forgalmából a török–magyar gazdasági, nem pedig a francia-hódoltsági gazdasági kapcsolatokra lehet következtetni a török uralom utolsó évtizedeiben. Tehát nem főben járó hiba a timont a török pénzek között említeni, ha valaki a pénzforgalmat vizsgálja!

A piaszterrel kapcsolatos érvelése kicsiben hasonlít az előzőhöz. A piaszter eredetét sem kívántam elemezni. Csak arra utaltam, hogy a törökkel fennálló gazdasági-pénzügyi kapcsolat révén terjedhetett el a vidéken, itt tehát „török" pénznek minősítették. Mindezt Buza János újabb közlése is megerősítheti: „Az első »piastre ottomane«-ok 1687/88-ban kerültek ki a verdékből".[9] Ha tehát a felszabadító harcok során már a törökök is verték ezeket a pénzeket, az előző években, évtizedben nyilván népszerűekké váltak a törökök körében. És ez esetben sem a hódoltsági magyar–spanyol, hanem spanyol eredetű csereeszköz közbeiktatásával hódoltsági magyar–török gazdasági kapcsolatra kell gondolnunk.

Mellesleg hadd jegyzem meg, hogy egyetlen alkalommal leltem rá vonatkozó adatot. Így a pénzforgalom alakulására vonatkozó megállapításaimnál figyelmen kívül kellett hagynom.

Buza János kiadós érvelései, amelyek általam kétségbe nem vont tényeket újabb oldalról is megerősítettek, nem érintették, legalábbis nem cáfolták meg azt a meglátásom szerint itt alapvető tényt, hogy a jelzett hat pénz a török révén került e vidéken forgalomba, és a nép joggal „török" pénznek tartotta azokat.

[5] *Buza:* i. m. 108.

[6] *Buza János:* A tallér és az aranyforint árfolyama, valamint szerepe apénzforgalomban Magyarország török uralom alatti területén a XVII. században. (Nagykőrös 1622–1682) Történelmi Szemle, 1977. 1. szám, 84.

[7] *Buza:* uo. 85.

[8] *Buza:* Timon és tallér, Sz. 1980. 1. szám, 104.

[9] *Buza:* uo. 108.

Mivel pedig az identifikálási eljárásommal kapcsolatos kételyeit kizárólag a török pénzek sorravételével támasztotta alá, ezirányú aggályait remélhetőleg sikerült csökkentenem. Igaz itt sem hagyja ki a lehetőséget, hogy kb. hetven közül két kiemelt pénz állítólagos pontatlan meghatározásából az egész közlemény értékére vonatkozóan fogalmazzon meg lebecsülő véleményt.

Buza János kétségbe vonja, hogy Kecskeméten az 1670-es évek elején átmenetileg 260 dénárban fogadták el a tallért. Kételyét az alábbiakkal támasztja alá: „Ha minden formális tallért – azaz tallért in specie – Kecskeméten éveken át 260 dénárban számítottak volna, akkor nagy a valószínűsége annak, hogy Nagykőrös lakossága Kecskemétre hordta volna tallérjait, ahol 20 dénár vagy 1 timon nyereségre tett volna szert az átváltás révén. A két mezőváros közötti utat másfél-két óra alatt meg lehetett tenni, 1 timonért viszont egy egész napig kellett Nagykőrösön dolgozni."[10]

Eleve meddő dolognak ígérkezne, ha a kecskeméti példák özönét sorolnám is itt fel. Ugyanakkor arra sem vállalkozhatom, hogy e vita ürügyén áttekintsem a tallér értékének Nagykőrösön jelentkező alakulását. Ezt Buza János egyébként is már megtette. Csak önmagam megnyugtatására tallóztam az 1671. és 1672. évi adókönyvekben, hogy néhány konkrét példát tudjak állításom igazolására idézni. A teljességre való törekvés érthetően távol állott tőlem.

Az 1671. évi adókönyvben az alábbi adatokat leltem:

„Vargha Matthe" adózó neve alatt a különféle befizetések rögzítése után az alábbi feljegyzést találhatjuk:

„R(estat) 1 tall(ér), d(énár) 80;
adott f(orint) 2, d. 79, r(estat) d. 61, adott d. 61."[11]

Más szóval az adózó egy tallér és 80 dénár tartozásra kifizetett 340 dénárt. Ennek alapján az egy tallérra 260 dénárt számítottak.

„Szappanos Mihály . . . R(estat) fél tall. d. 96.
adott f. 2, d. 26."

Azaz fél tallér értékben 130 dénárt rótt le.[12]

„Tott Jakab . . . R. fél tall., d. 44.
adott d. 92, R. d. 82."[13]

A fél tallérra itt is 130 dénár érték jut.

A „kufárok és az özvegyasszonyok" adóinak nyilvántartása között találjuk az alábbiakat:

„Faragó Mattene 2 tall.
Adott 1 tall., adott f. 2, d. 40 timonul, item d. 20."[14]

A második tallér fejében tehát 260 dénár fizetett.

„Garabant Lőrincné 1/2 tall.
adott f. 1 timonul, R(estat) d. 30."[15]

A fél tallérra itt is 130 dénárt számoltak.

Az 1672-es adókönyvben az alábbiak tűntek fel:

„Szőcs István . . . R(estat) 1 tall. absq. d. 3.
adott fél tall; f. 1. R. d. 27. Megh. adta."[16]

A fél tallér ellenében itt is 130 dénár áll.

„Sor Albert . . . R(estat) fél tall. d. 86.
adott meghis f. 1, adott 6 timont."[17]

Így a fél tallérra 134 dénár jutott.

[10] *Buza:* uo. 105.

[11] Pest megyei Levéltár, Nagykőrös város Levéltára, Nagykőrös mezőváros tanácsának iratai, adókönyvek 1671. 26.

[12] Uo. 147.

[13] Uo. 149.

[14] Uo. 103.

[15] Uo. 104.

[16] Uo. 1672. 7.

[17] Uo. 59.

Majd ismét a kufárok és az özvegyek adóinak nyilvántartásában:

„Patai Lőrincné 1 1/2 tall.
adott 1 tall. adott f. 1, R(estat) d. 30."[18]
„Garabant Lőrincné 1/2 tall.
Bubori adott érette f. 1; adott d. 27. R. d. 3."[19]

Az átszámítás itt is egyértelmű.

„Faragó Matthene 2 tall.
Sinor, tehal (sic!), kés f. 1, d. 80.
R(estat) 1 tall. d. 80.
Cselene borabul f. 1. d. 33. R(estat) f. 2, d. 7."[20]

Itt két esetben is igazolható, hogy 1 tallérért 260 dénárt számoltak: Az egyik tallérra 1 forintot és kétszer 80 dénárt, majd a fennmaradó 1 tallér és 80 dénár lerovására Cseléné borából származó 3 forint és 40 dénárt biztosították, melyből a 80 dénár levonása után az 1 tallérra ugyancsak 260 dénár marad.

Tehát az adókönyvek bejegyzése alapján Nagykőrösön is számítottak 260 dénár értéket egy tallérra. Minden bizonnyal ezzel magyarázható, hogy a kőrösiek nem hordták talléraikat Kecskemétre beváltani.

Mi sem természetesebb, hogy a korábbi átváltási arányokra is találunk példákat, hisz átmeneti időre számítanunk kell, és az árfolyamemelkedés viszonylag rövid időre terjedt ki.

Buza János vitacikkében igen sok olyan kiegészítést tett nem egy pénz eredetére, forgalmára vonatkozóan, amelyeket a szakma nagy örömmel fogad, mivel mindegyik adata jelentős nyereség a továbbhaladáshoz. Érthetően nem vettem sorra, hogy a kiváló pénz- és gazdaságtörténeti szakember mely megállapításaival értek maradéktalanul, vagy csaknem teljesen egyet. E sorok szükségszerűen csak a leginkább vitatott területeket érintették. Legjelentősebb fenntartásaim egyébként sem az általa ismertetett tényekkel szemben, hanem vitamódszerével kapcsolatosan merültek fel.

Iványosi-Szabó Tibor

EGY MEGKÉSETT VÁLASZ MARGÓJÁRA

„Timon és tallér" ... stb. című vitacikkem 1979 nyarán kéziratos formában eljutott Iványosi-Szabó Tiborhoz, aki akkor nem élt a válasz adta lehetőségekkel; néhány hónap elteltével azonban nyilván módosította szándékát, s szükségesnek érezte egy vitacikk megírását. Tekintettel arra, hogy válasza nem terjed ki valamennyi problémára, amit említett írásomban felvetettem, úgy érzem, hogy pontról pontra nem szükséges válaszolnom, három részkérdésre azonban reflektálnom kell.

1. „Timon és tallér" ... című vitacikkem írásakor a „Pénzforgalom Kecskeméten 1662 – 1711 között" c. közlemény hozzám eljuttatott változatának *22. jegyzetében nem Huszár Lajos műveire, hanem Hornyik János kecskeméti okmánytárára utaló hivatkozást láttam.* A nyomtatásban megjelent mű azonos számú jegyzete viszont – nem kis meglepetésemre – már Huszár Lajos tanulmányára, illetve monográfiájára hivatkozik. Másolatot az említett gépiratról nem készítettem, így utólagos ellenőrzésre nincs módom. Ha alig hihető módon elnéztem az említett lábjegyzetet, akkor tévedésem súlyos hibának minősül.

2. Nem vonom kétségbe azt, hogy a francia, illetve spanyol; továbbá francia, valamint spanyol mintára vert fizetési eszközök egy részét az egykori hódoltsági lakosok bizonyos hányada török pénzeknek vélhette. A mezővárosi lakosság azon rétege, amelyiknek egyik-másik leszármazottja később

[18] Uo. 69.
[19] Uo. 70.
[20] Uo. 68.

is „Igaz református–katólikus"-nak[1] vallotta magát, feltehetően nehezen igazodott el a különféle idegen pénzek között. Másfelől azonban figyelembe kell vennünk, hogy a mezővárosi társadalomban írástudók is éltek, iskolákat tartottak fenn, Debrecenből, Sárospatakról hozattak iskolamestereket, nótáriusaik tollforgató mivoltához kétség nem férhet, s papjaik között világlátott emberek is akadtak,[2] s remélhetőleg a körirat és az éremkép alapján meg tudták állapítani a gyakrabban előforduló pénzek eredetét.

A sokat emlegetett timonról először tudósító rimaszombati harmincados már 1664-ben megemlítette XIV. Lajos nevét,[3] a Szepesi Kamara 1673-ban „Demyn"-re franciásította a timont, és a már többszörösen torzított nevű pénz említésekor mint francia pénzt igyekezett kitiltani a forgalomból.[4] A kamarai tisztviselők 1673-ban még nem tudhatták, hogy „... a timon Kecskeméten 1674 után a pénzforgalomból szinte teljesen eltűnt."[5] Nagykőrös lakói sem vehették ezt észre, mert még 1684-ben is összeszámoltak néhány timont az általuk szintén franciának nevezett pénzek között.[6] *Hornyik János* nyomán arra következtethetünk, hogy 1683-ban Kecskeméten még timonban számították egyes termékek árát.[7] S nagy a valószínűsége annak, hogy Kecskemét elöljárói is tudtak a timon francia eredetéről, ha máshonnan nem, talán azoktól a franciáktól, akik Thököly kíséretében tartózkodtak Kecskeméten az 1670-es évek végén.[8] Nagykőrös lakosai pedig még 1687-ben is küldtek timont Nádorfehérvárra rendelt török adójukban,[9] illetve pecsétet csináltattak a magas ezüsttartalmú francia váltópénzekből.[10]

3. Ami a tallér – pontosabban „tallér in specie" – 260 dénáros árfolyamát illeti, továbbra sem tartom valószínűnek, hogy 1671-ben és 1672-ben Kecskeméten kettőszázhatvan dénár lett volna egy tényleges tallér árfolyama. Iványosi-Szabó Tibor most – a diverzió eszközét alkalmazva – nagykőrösi példák egész sorát vonultatja fel azzal a szándékkal, hogy az említett két esztendőből a Kecskeméttel szomszédos mezővárosban is bizonyítsa a tallér 260 dénáros kurzusát. Eléggé alig méltányolhatóan ez alkalommal paginált, bárki számára ellenőrizhető példákat hoz. Vessünk rájuk ismét egy pillantást!

A név szerint említett mezővárosi lakosok még nem tettek eleget nagyobbrészt tallérban kivetett adókötelezettségeiknek. Sőt néhányan közülük – 1671-ben Faragó Máténé, 1672-ben pedig Szőcs István és Patai Lőrincné kivételével – *a későbbiekben sem tallérral, hanem váltópénzekkel,* illetve természetbeni adózással, valamint feltehetően kölcsön, esetleg ledolgozás révén (pl. Garabant Lőrincné helyett a gazdagodó Bubori Balázs fizetett egy forintot) rótták le adójukat. *S mivel nem tudtak tallért (tallért in specie) előteremteni, ezért egy tallér helyett 260 dénárral egyenlő értékű egyéb váltópénzt* (néhány esetben timont), illetve különböző fajtájú és mennyiségű árut kellett

[1] *Takáts Sándor:* Az alföldi pásztorokról (Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból) Sajtó alá rendezte *Benda Kálmán,* Gondolat Kiadó, 1961. 34.

[2] *Makkai László:* Pest megye története (Pest megye műemlékei szerk. *Dercsényi Dezső*) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1958. I. 116.

[3] *Horváth Tibor Antal:* Régi magyar pénznevek. Numizmatikai Közlöny 1953–1954. 20.

[4] *Kemény Lajos:* Francia pénz kitiltása s a jó pénz kivitelének tilalma. Numizmatikai Közlöny, 1911. Adattár 22.

[5] Állítja nem eléggé megalapozottan *Iványosi-Szabó Tibor:* Pénzforgalom Kecskeméten 1662–1711 között. Századok, 1980. 91.

[6] Nagykőrös számadáskönyvei 1684. 287. Magyar Országos Levéltár filmtára 3417. sz. tekercs. (A továbbiakban: Szk ... MOL. f. ...)

[7] „Harmad rendbeli 24 borjú bőr, Egy Timony egynek az árra, facit 12 garast." *Hornyik János:* Kecskemét város története, oklevéltárral. Kecskemét, 1861. II. 202.

[8] „Groff Tökölyi Imre Ur eö Naga mikor itt volt udvari népével, az mezei hadakkal és egyéb alsó végbeli, onodi, szendrei hadakkal, feles számú franciával ..." Kecskemét város számadáskönyvei 1677. 73. MOL. f. 3402.

[9] „Derék summa töröknek" 1687–88. „Timony pénzt 330 timonyt, mely is teszen 7-ével 23 t. 3 gar." *Szilády Áron–Szilágyi Sándor:* Okmánytár a török hódoltság történetéhez Magyarországon. Pest, 1863. II. 151. vö. II. 160.

[10] „Egy pecsétet csináltattunk öreg Nagy Istvánnal város számára, melyben ezüst vagyon 14 timon, 2 dénár, csináltatása 6 garas." *Szilády–Szilágyi:* i. m. II. 152.

befizetniök, vagy beadniuk. Ha azonban az adó kiegyenlítése tallérral – tallérral in specie – történt, akkor azt 240 dénárban számította Nagykőrös előljárósága:

„Király Jánosné
R.(estat) fél tall.(ér) d.(énár) 96
Adott 1 tall.(ért)
Resolvendo d.(énár) 24."

Ebben az esetben fél tallér + 120 dénár egyenlő egy tényleges tallérral, azaz idézetünk nem hagy kétséget afelől, hogy 1671/72-ben egy formális tallér árfolyama Nagykőrösön kettőszáznegyven dénár volt.[11]

Ismeretes, hogy az 1660-as évek második felétől a török állami adókat zömmel tallérban és aranyban követelték[12] a tágabb értelemben vett hódoltság lakosságától, s ez alól sem Kecskemét, sem Nagykőrös nem volt kivétel. Abban az esetben, ha a mezővárosi elöljáróság a kívánt mennyiségű tallér és arany helyett váltópénzzel tudott csak fizetni, akkor ez csupán ázsióval volt lehetséges, a felpénz pedig veszteséget jelentett számukra. Éppen 1672-ben történt, hogy amikor Nagykőrös bíráinak Budán 500 tallért kölcsön kellett venniök a török követelésének kielégítésére, a későbbiekben ebből az összegből 350 tallért törlesztettek ténylegesen tallérral, 150 tallér pedig „Tizenhárom timonjával olvastatott, veszett száz eötven timon rajta"[13] Nyilvánvaló, hogy a mezővárosi elöljáróság kénytelen volt maga is tallért és aranyat követelni adóra, illetve maga is rákényszerült arra, hogy a veszteséget áthárítsa a helyi lakosságra. Ha valaki nem tudott tallérral fizetni, hanem csak különböző váltópénzekkel tehetett eleget kötelezettségeinek, akkor 260 dénárban számított egyéb aprópénzt adott egy tallér fejében. Ha tallér helyett „timonul" fizetett, akkor az egyébként 20 dénárban számított timonból 12 helyett tizenhármat kellett adnia, a 20 dénáros többlet így is egyértelmű. *Véleményem szerint azonban a tallér helyett elfogadott váltópénzek dénárra átszámított értéke, amely értelemszerűen ázsiót is tartalmazott, nem azonosítható a tényleges tallérok ugyancsak dénárban számított árfolyamával.*

A mezővárosok autonóm adózási rendszere logikusan és rugalmasan alkalmazkodott a megváltozott körülményekhez, és a kialakult – kényszerítő erők hatására kialakított – pénzrendszer is megfelelt a különböző eredetű váltópénzek tényleges nemesfém tartalmának.[14] Kecskemét és Nagykőrös választott elöljáróságа értett ahhoz, hogy az adózás és a pénzértékviszonyok terén – anakronisztikusnak tűnő, mai kifejezést alkalmazva – hatékony „szabályozót" alakítson ki. Idővel talán Kecskemét pénztörténetének mai krónikása is akceptálja ezt.

Előző vitacikkem módszere – talán hangneme is – természetesen polémia tárgya lehet, azt azonban szeretném nyomatékosan hangsúlyozni, hogy jellege elsősorban nem etikai, hanem metodológiai volt. Most is a kutatási és a feldolgozási módszert kívántam előtérbe helyezni, noha az nem célja, csupán eszköze múltunk – s ezen belül pénztörténetünk – jobb megismerésének.

Buza János

[11] Szk. 1672. MOL. f. 3416.

[12] *Purjesz István:* A török hódoltság Pest megyében a XVII. század második felében. Levéltári Közlemények, 1958. 180.

[13] Szk. 1672. 151. MOL. f. 3416.

[14] A példa ismétlésétől legyen szabad eltekintenem, vö.: *Buza János:* Timon és tallér (Néhány észrevétel a „Pénzforgalom Kecskeméten 1662–1711 között" c. közleményhez). Századok, 1980. 104.

VARGA JÁNOS

DEÁK FERENC ÉS AZ ELSŐ MAGYAR POLGÁRI BÜNTETŐRENDSZER TERVEZETE

Zalai Gyűjtemény 15. sz. Zalaegerszeg, 1980. 171 oldal.

A tíz fejezetre osztott kismonográfia a legapróbb részletekre kiterjedő alapossággal tájékoztat az 1839–40. évi országgyűlés által kiküldött, munkáját 1841. december 1-én kezdő és – a különvélemények végleges formába öntéséhez szükséges időt is figyelembe véve – 1843. március 19-én befejező, a büntető-javító rendszeren dolgozó 45 tagú Országos Választmány kiküldetéséről, konzervatív többségű (27 fő) – és így egész szellemében, alapelveiben a liberális megoldás lehetőségét eleve kétségessé tevő –, összetételéről, a Majláth György országbíró által 1842. január 2-án kijelölt alválasztmányok, majd valamivel később még két albizottság tagjainak hovatartozásáról, a liberalizmus büntetőjogi nézeteiről, a pártok előkészületeiről a választmányi munkára, a választmányban kialakult, egymással szemben álló frontokról, sőt mind a liberális, mind a konzervatív táboron belüli nézetkülönbségekről, az elvi kérdések eldöntésének módjáról, a börtönrendszerre, a büntetőeljárásra vonatkozó tervezetekről és megvitatásukról, a bűnök és büntetések kodifikálására hivatott, Deák vezette albizottság munkamódszeréről és az általa megfogalmazott, majd a plénumon módosított tervezet szövegéről, a két front taktikájáról és stratégiai céljairól, a konzervatívoknak, főként azonban Deáknak és elvbarátainak, részükről az egyéni és az alkotmányos szabadság védelmében megfogalmazott különvéleményeiről. A zárófejezet – kitekintés jelleggel – röviden áttekinti a kódex-tervezet sorsát az 1843–44. évi országgyűlésen, majd Deák kísérletét 1848-ban a tervezet országgyűlési tárgyaltatására, amelyre azonban a szabadságharc miatt nem kerülhetett sor.

A szakirodalom már eddig is nagyra értékelte az első magyar polgári büntetőrendszer tervezetét. Érdeméhez méltóan szólott a liberális reformer nemességnek arról a törekvéséről, hogy mindent megtanuljon, átvegyen más, az adott kérdésben a nyugati polgári büntetőjogi elméletekből és gyakorlatból, ami korszerű és előremutató úgy, hogy csupán azt hasznosítsa, aminek befogadására az 1840-es évek Magyarországának társadalmi, politikai viszonyai már érettek voltak és azt is a sajátos hazai körülményekhez formáltan. Nem mulasztotta el az e mű előtt megjelent szakirodalom személy szerint azoknak a magyar politikusoknak érdemeit elismerni, akik a törvénytervezet előkészítésében közreműködtek. Ebben a vonatkozásban talán az jelent újdonságot, hogy az eddiginél nagyobb hangsúly esik a többiek – elsősorban Deák mellett Pulszky és Bezerédy – szerepére valamint az, hogy részletesen szól a Deák vezette albizottság munkamódszeréről, azon belül pedig a Karl Joseph Anton Mittermayer heidelbergi professzor nyújtotta közvetlen konzultatív segítségéről. Eddig ugyanis inkább Mittermayer munkáinak hatása volt ismertebb.

Megbízható eligazítást kap az olvasó a konzervatívok ugyancsak magas színvonalú tájékozottságáról mind a külföldi büntetőjogi kódexekben, mind a joggyakorlatban, nemkülönben arról is, hogy Dessewffy Aurélt a kormány ösztöndíjjal utaztatta külföldre, hogy a helyszínen tanulmányozhassa a büntetőjogi gyakorlatot.

A mű – úgy lehet – legjelentősebb újdonsága az, hogy finom érzékkel ismerteti meg olvasóját a liberálisok és a konzervatívok büntetőjogi elgondolásai mögött meghúzódó, a konkrét tárgyon túlmutató általános, a liberálisoknak a létező rend alapjainak távlatilag gyökeres megváltoztatására, a konzervatívoknál annak megóvására irányuló törekvéseket, amelyeket mindkét fél reformok útján kívánt elérni.

A Deák körül tömörülő liberálisok tisztában voltak azzal, hogy az igazságszolgáltatás mindig az adott társadalom védelmét szolgálja. Amikor a létező helyére korszerű polgári büntetőrendszert

kívántak állítani, jól tudták, hogy a bíráskodás, a bűn- és büntetés – megállapítás új, liberális reformja az államhatalom birtoklását érintő kérdéseket is felvet. A büntetőrendszer – látszatra másodrendű – kérdésében tehát elkerülhetetlenné vált az egyéni, a nemzeti szabadság és az uralkodói abszolutizmus, a kormány-hatalmi önkény egymást kizáró kérdésének felmerülése és az ellentétes nézetek összecsapása.

A választmány alválasztmányaiban, albizottságaiban, majd plénumán a többségnek arról kellett döntenie, hogy a polgári jogegyenlőség szellemében szervezzék-e át a büntetőrendszert, és lerombolják annak feudális alapjait, vagy pedig megvédjék a feudális társadalmi viszonyokat, ám ezek jobb szolgálata érdekében – javítások révén – lefaragják a büntetőrendszer visszásságait. A viták során – állapítja meg a szerző – nem a rendiség és a központi hatalom, hanem a messzebbre tekintő céljait a rendi alkotmányosság védpajzsával leplező polgári liberalizmus humanista, nemesi képviselői harcoltak az egyéni és a társadalmi szabadságjogokért olyan központi hatalom védelmezőivel, akik a létező rend alapjait kívánták óvni, sőt nyitva akarták tartani a teljes abszolutizmus felé vezető utat is.

Miután a többségben levő konzervatívok a hozzájuk átállt liberálisokkal együtt, valamennyi a feudális-abszolutista rend alapjait érintő javaslatot részben már az albizottságokban, alválasztmányokban, legtöbbjét azonban az országos választmány plénumán leszavazták, a liberálisok az 1843–44. évi országgyűléshez a többségi javaslattal együtt benyújtott különvéleményeikben szögezték le álláspontjukat.

Valamennyi különvélemény közös – rejtett – vezérfonala: az államhatalom legfőbb birtokosa a nemzet és a fejedelem együttes akaratát kifejező törvényhozás, amelyben nemzet és fejedelem egyesül. A törvényhozásnak elsődlegessége van a végrehajtóhatalommal, a kormánnyal szemben. A törvényhozás illetékes olyan igazságszolgáltató intézményrendszer meghatározására is, amelynek révén a társadalmi értelemben véve egyre táguló nemzet jut a büntetőhatalom birtokába. Deák és elvbarátai, az 1830-as évek második felében Magyarországon lefolytatott politikai perek tanulságai alapján törvénnyel akarták útját állni annak, hogy ilyen esetek a jövőben megismétlődhessenek. Ezért kívánták megfosztani a nemzetnek egyelőre még számadással nem tartozó kormányszerveket és közegeit a politikai elnyomás egyik döntő eszközétől, a bíráskodás önkényre kihasználásának a lehetőségétől.

A kormány nem a nemzettől független önálló, önmagáért vagy pusztán a fejedelemért való és kizárólag annak szuverén, korlátlan akaratát végrehajtó államhatalmi szerv, hanem olyan intézmény, amelynek rendeltetését az államhatalomban részes polgárok választotta törvényhozás szabja meg törvényei útján, az államhatalom illetékes szerveként. (Efelé mutat az a különvélemény, amely szerint a helytartótanács hatáskörének kijelölése az országgyűlés joga, valamint az, hogy a helytartótanács három évenként köteles számot adni az országgyűlésnek a törvényhatósági és a kerületi börtönökben uralkodó állapotokról). Ettől már csak egy lépésnyire van az, hogy a helytartótanács az országyűlésnek mindenben felelősséggel, számadással tartozzék.

A független, felelős, parlamenti kormányrendszer, mint végcél felé tett egyik fontos kezdő lépésnek szánták Deák és elvbarátai azt a javaslatukat, hogy a politikai elnyomás leghatékonyabb fegyvere, a politikai büntetőbíráskodás a fejedelem, illetve a kizárólag tőle függő kormányszervek, hatóságok kezéből a – liberális nemesség értelmezése szerinti – nemzet képviselete, az országgyűlés kezébe jusson, és ezen a téren biztosítsák a kormány felelősségét, ami – Deák megállapítása szerint – Magyarországon nem létezik, holott alkotmányos országban ez az alkotmányosság nélkülözhetetlen eleme. Világosan látja, hogy az adott erőviszonyok között a kormányfelelősség ezen a területen is fokozatosan és csakis a társadalom jogi szerkezetének megváltoztatása esetén lehetséges és ez is csak akkor, ha a politikai hatalom birtokából a kiváltságos osztályok mellett – cenzusos alapon – a nép minél nagyobb részének is jut. Ilyen körülmények között a törvényhozás az egész nemzet nevében követelheti, hogy a kormány egyedül az ő akaratát hajtsa végre, ha követeléseinek a kormány felelősségre vonásával érvényt is tud szerezni.

Ezt az okfejtést erősíti a mű szerzőjének az a figyelemre méltó következtetése, amely szerint a büntetőrendszer tervezete a nemzet, nem pedig kizárólag a fejedelem érdekében készül. A két érdek nem azonos minőségű: a nemzeté fölötte áll az uralkodóénak. Erre a konklúzióra részben a Deák vezette albizottságnak a felségsértés és a hűtlenség értelmezéséről kialakított nézetei alapján jut.

A különvélemények közös alapállásának megfelelően a bűnök és büntetések kódexét előkészítő albizottság liberálisai Deák vezetésével a „polgári" alkotmány megtámadását a felségsértés bűnei közé sorolták. Szerzőnk hangsúlyosan irányítja rá olvasója figyelmét arra, hogy Deákék a „polgári" szóval

azt óhajtották kifejezésre juttatni, hogy az – ő értelmezésük szerinti – nemzet akaratából született alkotmányt hajlandók a büntetőjog szabályaival védelemben részesíteni, kívülről, erőszakkal a nemzetre rákényszerített „alkotmányt" nem. A „polgári" szó a hűtlenség fogalmának meghatározásáról és büntetéséről szóló fejezetben is előfordul – a szerző megállapítása szerint – mindkét esetben azzal a rejtett szándékkal, hogy nem csupán a nemesi alkotmányt, hanem az általuk óhajtott, létrehozandó, valóban polgári alkotmányt is már eleve védjék az új büntetőkódexben. Ugyanakkor a felségsértés és a hűtlenség fogalmának körülhatárolásával gondoskodni kívántak arról is, hogy a kódex ne tiltsa a liberális reformereknek a társadalmi viszonyok átalakítására irányuló terveit és működését. Védelmet óhajtottak nyújtani a hűtlenség fogalmának tartalmi meghatározásával az abszolutizmus és a központi hatalom, a kormányhatóságok önkénye, törvénysértései, alkotmányellenes cselekményei ellen. Tartalmilag ehhez a kérdéskörhöz tartozik Deáknak a főbenjáró bűnökről folytatott albizottsági vitában arra irányuló kísérlete is, hogy ezekben az országgyűlés, két országgyűlés között pedig az általa delegáltak közül a király jelölje ki a perbefogó és az ítélőszék bíráit.

Egyéni és nemzeti szabadság, önrendelkezés kettőssége hatotta át a választmány liberális ellenzéki tagjainak gondolkodását – állapítja meg a szerző – akkor is, amikor azon a nézeten voltak, hogy a bírói hatalom teljes egészében a nemzetet illetí és így a nemzetet képviselő kormányszerveknek nincs joguk beavatkozni az igazságszolgátatásba.

Deák különvéleményei egyelőre a bűntetőhatalom közvetett vagy közvetlen gyakorlása jogának útján kívánták – alacsonyra szabott cenzus alapján – egyenlő jogokban részesíteni Magyarország lakosságának eddig jog nélküli, minél nagyobb részét, és legalább ezen a területen iparkodván megtörni a kiváltságosok monopóliumát.

A cenzuson alapuló – legalább elméleti – részvételi jogosultság az állam-hatalom gyakorlásában, az államigazgatásban a büntetőrendszerrel összefüggésben a polgári államokban már kezdettől fogva, amikor még a jogkiterjesztés eszköze volt, magában hordozta a jogszűkítés, jogfosztás tendenciáját is, amely a társadalmi viszonyok későbbi változásai, s a polgárságban emiatt keletkezett uralmi veszélyeztetettség érzése miatt mindinkább uralkodóvá lett.

A mű szerzője amiatt irányítja rá olvasója figyelmét erre a folyamatra, hogy jobban érzékelhető legyen a magyar liberális köznemesség ama törekvése, hogy a még hatalmon levő feudális osztályok uralmának majdan a polgári renddel való felváltása érdekében a cenzus útján a politikai jogok gyakorlatában való részvételhez minél szélesebb rétegeket juttasson, és a nemzet részeivé tegye ezeket. Az adómennyiséghez kötöttséget pedig a jogszűkítés kényszerű, igazságtalan járulékos módjának tekintette. Éppen ebből az alapállásból következően, nemkülönben az érdekegyesítés politikájának egyik megnyilvánulásaként tört lándzsát az alacsony cenzus mellett, amelyben a még csak megteremtendő és a polgári viszonyokkal azonosított „közjó", „közállomány" megteremtésének eszközét remélte felfedezni. A liberálisok úgy látták, hogy az óhajtott új rend közvetlenül és távlatilag a társadalom többségének javát szolgálja majd, és emiatt nem láttak kockázatot a már hatalomra jutott polgárság államában bevezetetthez viszonyítva alacsonyra szabott 100 ft-os cenzusban. A cenzus kizárta ugyan az esküdtképességből a szolgákat, a napszámosokat, a munkásokat, de bekerülhettek volna az esküdtek közé a nem-nemes paraszti és iparűző középrétegek, a viszonylag jó jövedelmű értelmiségiek és ez Deákék különvéleményének liberálisan demokratikus vonása. Érthetően szembekerültek tehát az országos választmány többségével, amely a virilizmus elve alapján állt, és így a városi patríciusok és más, jelentős vagyonnal rendelkező, konzervatív felfogású nem-nemesek esküdtképessége mellett foglalt állást.

A büntetőbíráskodásban az esküdtszék követelése többet jelentett annál, amit a különvélemény kimondott. Ha ugyanis – érvel a kötet szerzője – szélesítik a választásra jogosultak körét, a végrehajtó hatalom sem szorítható sokáig ennél szűkebb körre. Ha törvény szentesíti a városokban a kétlépcsős választási rendszert, ugyanilyen úton megvalósítható lesz a megye szerkezetének társadalmi átalakítása, jövőbeli joggyakorlatának megszervezése.

A liberálisok egy emberként álltak ki a bírói függetlenség, a bíró személyi önállósága mellett, ebben látván a polgári átalakulás alapelvének érvényesülését az igazságszolgáltatásban. Ámde – hangsúlyozza a szerző – a nép nem adhat független bírákat az úrbériség megszüntetése előtt. 1840 és 1844 között erre azonban még csekély volt a remény.

Az ellenzékiek kétféle kompromisszum útján kísérletezhettek ennek az ellentmondásnak a feloldásával: vagy engednek a teljes bírói függetlenség követelményéből, és a jobbágyságot is részesítik

a bírói hatalom gyakorlásának lehetőségében (Deák képviselte radikálisabb nézet); vagy csupán a népnek az úrbéri kötelékektől mentes vagy már megszabadult csoportjait részesítik a bíráskodás jogában (Kossuth mérsékelt ajánlása); tehát fokozatosan osztják meg a felszabaduló néppel a nemesség igazságszolgáltató hatalmát. Az ellenzékiek többsége ingadozott eme két eshetőség között, de egységesek voltak abban, hogy a bírói függetlenség törvénybeiktatásának követelésével a társadalmi vonatkozások mellett a létező kormányhatalommal szemben is biztosítani kívánták az egyén és a nemzet önrendelkezését. A liberálisok a feudalizmus bomlasztását a választmányban azzal is elő akarták mozdítani, hogy javasolták: a büntetőbíráskodás és a büntetésvégrehajtás költségeit mindenkinek viselnie kell. Így szándékozták az igazságszolgáltatás reformja során is megingatni a nemesi adómentességet

A mű erényei közé tartozik az a már jelzett – és a történész objektivitásra törekvő – eljárása, hogy bemutatja az újkonzervatívok taktikáját mindenekelőtt Dessewffy Aurél, majd halála után a büntetőeljárás jogszabályainak kidolgozásával foglalkozó alválasztmány vezetését az ő szellemében ellátó Zsedényi Eduard arra törekvését, hogy feladják a tarthatatlant, és elvileg nehezen kikezdhető kompromisszumos reformmegoldást keressenek a liberális javaslatok ellensúlyozása, a liberálisok többségének kielégítése, a radikálisok háttérbe szorítása és a feudális alapok lényegének megőrizhetősége érdekében. Mindezek ellenére a mű – helyesen – kiemeli, hogy Dessewffy, Zsedényi és a mögöttük felsorakozó újkonzervatívok több korszerű, esetenként nagy értékű új elemet kívántak beépíteni a büntetőkódexbe. A választmány plénuma által többségi szavazattal elfogadott tervezet annak ellenére, hogy számos, az albizottsági előadmányokban szereplő liberális javaslatot elhagyott, még mindig tartalmazott annyi új, a részleteket illetően előremutató elemet, amely – ha a tervezetet törvényerőre emelik – fordulatot hozhatott volna a magyarországi igazságszolgáltatásban. A korszerű büntetőjogi elmélet egyes részleteinek gyakorlati alkalmazása révén a kódex a legmodernebb európai büntetőrendszerek közé kerülhetett volna.

Tanulságos az a megfigyelés, amely a liberálisok egyes kérdésekben tanúsított nacionalista magatartásának negatív elemeiről ad számot. (A soha Magyarországhoz nem tartozó vinodoli kerület büntetőjogi szempontból Fiuméhez csatolása.) Már ellentmondásosabb, mert a polgárosodás egyik kísérőtüneteként jelentkező pozitív objektív tendencia szubjektív, a történeti múltra joggal hivatkozó, megjelenési formája volt az az ellenzéki követelés, hogy a katonai határőrvidék katona lakói, ha polgári bűncselekményt követtek el, az új büntetőrendszer szerint kerüljenek bíróság elé. Deák eme javaslatot egy lépésnek tekintette a határőrvidék Magyarországhoz visszacsatolása felé. Ugyanakkor a javaslat az abszolutista centralizmus ellen is irányult, és csorbította volna a Hofkriegsrat illetékességi körét. Tekintettel arra, hogy egyes határőrvidékek területi parancsnokai időnként különféle rendelkezésekkel gátolták a Magyarországról az adriai kikötőkbe irányuló áruforgalmat, a javaslat, ha törvénnyé válik, közvetve, áttételesen és objektíve az egységes magyarországi belső piac létrejöttét is segítette volna. Az ellenzéki állásfogalás ebben az esetben és ennyiben a nacionalizmus pozitív tünetei közé számítható. A terület nem magyar többségű lakosságát és az „egy politikai nemzet van, a magyar"-koncepciót figyelembevéve azonban a javaslat a nacionalizmus negatív vonásait is tartalmazta.

Még hosszan lehetne sorolni a kismonográfia izgalmas, finom, egyes részleteket érintő következtetéseit, ámde az ismertetés szűkre szabott terjedelme ennek útját állja. Talán az előadottak is meggyőzhetik az olvasót arról, hogy a mű jóval többről szól, mint amire a címéből következtetni lehet. A sok újdonságra amiatt lelhetett rá a szerő, mert eddig nem hasznosított levéltári forrásokhoz nyúlt, amelyekről a fondok általános megjelölésével a mű „Jegyzetek" c. részében (159–161. o.) ad számot. Csakis így és minden forrásrészletre gondosan ügyelő, elmélyült munkával, kifinomult problémaérzékenység birtokában haladhatta meg *Sarlós Béla:* Deák és Vukovics. Két igazságügyminiszter c., 1970-ben, különösen eszmetörténeti vonatkozásban újat adó, szép művének eredményeit. Sarlós Béla feldolgozásának a tárgyunkra vonatkozó része az országos választmánynak Fayer László gondozásában 1896 és 1902 között megjelent többkötetes „Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye" kiadványban publikált iratain épült. A választmány tevékenysége folyamán lezajlott vitákról a szemben álló felek, de az egymás között folytatott gyakran heves eszmecserékről is, csak a különféle levéltári forrásokból – többek között a levelezésekből, a rendőri jelentésekből –, szerezhető információ, úgyszintén a liberális és a konzervatív büntetőjogi elképzelések mögött rejtőző, az államhatalom egészének polgári átalakítására, illetve – konzervatív részről – a feudális hatalom lényegének megóvására irányuló törekvésekről és az eme célok érdekében elhatározott lépésekről is.

Éppen emiatt sajnálható a szokványos jegyzetapparátus – feltehetően takarékossági okokból következő – hiánya, mert az olvasó csak külön utánjárással állapíthatja meg, hol és mivel haladta meg Varga János kiváló munkája a szakirodalom eddigi termékeit.

A kötetben olvasható elemzések, következtetések, kérdésfelvetések azonban így is meggyőzhetik azt, aki e művet kezébe veszi, hogy történetírásunk maradandó értékű alkotással gazdagodott.

Mérei Gyula

FRANCIS CONTE:

CHRISTIAN RAKOVSKI (1873–1941)
ESSAI DE BIOGRAPHIE POLITIQUE
Lille–Paris. 1975. I–II. 898 l.

CHRISTIAN RAKOVSKI. POLITIKAI ÉLETRAJZ-VÁZLAT

Racovski v. Rakovski (hiszen már a névírása is problematikus e Dobrudzsában született, s így egyesek szerint románnak, mások szerint bolgárnak tartható, de egészében balkáni és európai méretű szocialista politikus, publicista, történetíró, lapszerkesztő és diplomata) neve hajdanán ismert volt a magyar szocialista értelmiségiek körében. Szabó Ervin tudott róla, később Károlyi Mihály találkozott vele több ízben. Cikkei a világháború előtt már megjelentek a Népszava hasábjain, s természetesen neve később is fel-feltűnt a magyar sajtóban. Mindemellett életéről az elmúlt években nem sokat olvashattunk. Születésének centenáriumára a francia F. Conte a bordeaux-i egyetemen védte meg terjedelmes és minden szempontból impozáns disszertációját, amelyet a lille-i egyetem segítségével adtak ki.

A disszertáció meghökkentő, s nemcsak 900 oldalas méretével az. Nemcsak azért, mert végigkíséri ezt a hallatlan gazdag életutat, amely a bolgár munkásmozgalomban kezdődik, Gherea mellett Romániában folytatódik, ahol Rakovski valójában egyike azoknak, akik megteremtik a modern szocialista román mozgalmat, lapot alapít, részt vesz az 1907-es román parasztfelkelés mozgalmaiban, s egyúttal ennek a nagy horderejű mozgalomnak egyik kortárs feldolgozója. E „Zeitgeschichte-munka" valóban mindmáig történeti értékeket bizonyít. Később ő a román szocialisták küldötte a II. Internacionálé fórumain, többek között a Nemzetközi Szocialista Irodában, jelentős erőfeszítéseket tesz a balkáni háborúk idején felszított nacionalizmus ellenében a balkáni szocialisták összefogására. Ugyanekkor nemcsak a nacionalizmus és a háború ellen közvetít a balkáni szocialisták között, hanem már ekkor is az ő feladatául jutott, hogy az egyébként internacionalista bolgár tesznyákok és szerb szocialisták véleményeltérését áthidalja. S ez a vita, s Rakovski ekkori feladata ugyanúgy jellegzetes, mint az 1914-es háború után az 1915. évi II. Balkán-szocialista konferencián játszott szerepe. Ekkor is a széles értelemben való háborúellenes szocialista összefogás táborát szélesíti. Így már 1914 előtti pályafutása is izgalmas, s számos országban, s részben nemzetközi fórumokon zajlik. Ha F. Conte csupán életének ezen szakaszáról adott volna számot, már az is indokolná, hogy hírt adjunk munkájáról. Ugyanis nemcsak a mozzanatokat mutatja be nagy pontossággal, hanem eközben valóban megdöbbentő nagy forrásanyagra támaszkodik. Ennek érzékeltetésére talán elég, ha azt írnám ide, hogy a disszertáció bibliográfiai melléklete 70 oldalt tesz ki. A szerző több országból (Szovjetunió, Románia, Svájc, Nagy-Britannia, Egyesült Államok, Hollandia) gyűjtötte össze archiválís anyagát, amelyben ott találjuk a külügyminiszteri publikálatlan jelentéseket, leveleket, feljegyzéseket csakúgy, mint a ma már történeti személyiséggé vált barátok és pályatársak levelezését – beleértve az egykori bizalmas baráti leveleket, amelyek különféle kerülő utakon kerültek a diplomáciai fondokba. Rakovski életműve „publikus" gazdagságát, s a disszertáns szorgalmát, gondosságát bizonyítja, hogy egyedül különféle könyveinek, brosúráinak és cikkeinek összeállítása 14 oldalt tesz ki a bibliográfiai részben. S az egész bibliográfia áttekinthetőségét szolgálta, hogy azt maga a szerző hat részre bontva teszi jobban kezelhetővé. A bibliográfiai résznek persze nemcsak az archiválís anyagok megjelölése (s a feldolgozásban idézésük) képezi alig túlbecsülhető értékét. Conte sorra bemutatja azokat a román, bolgár, szovjet, svájci és egyéb lapokat, folyóiratokat, amelyeket Rakovski szerkesztett, amelyek hasábjain megszólalt.

Ugyanilyen minuciózus gondossággal sorolja fel az egyéb kiadott kongresszusi jegyzőkönyveket, régi, ritkaságszámba menő szovjet periodikákat, feldolgozásokat, beleértve az amerikai Trotsky-archivum kiadott és még kiadatlan anyagait – amelyeket figyelembevéve mondhatjuk, hogy nem egy érdeklődő, aki az 1914 előtti, akár az 1914–1918-as, akár az 1917–1927, vagy 1927–1935 közötti nemzetközi munkásmozgalom kérdéseiben kíván kutatni – e kötetet feltétlenül haszonnal forgathatja.

Dicséretes az a pontosság is, ahogyan Conte kijelöli Rakovski helyét az első világháború útvesztőiben – a zimmerwaldi centrum sorában. Vagyis itt is finom megkülönböztetéssel él a szerző, s nemcsak zimmervaldi többségről és kisebbségről ír. Szól Rakovski szerepéről Zimmerwaldban – ahol tudvalévően nagy szerepet játszott, miként 1916 februárjában a berni Nemzetközi Szocialista Bizottság ülésén is. Rakovski itt is a centrum tagjaként lépett fel, s Zinovjev javaslatait elhárítva, még nem kívánta a teljes szakítást a szociáldemokrata pártokkal – általában, s a Nemzetközi Szocialista Irodával, amire vonatkozóan Horst Lademacher gazdag kétkötetes dokumentumkiadványa már meggyőző bizonyítékokat szolgáltatott, de Conte még továbbiakkal is szolgál – többek között Zinovjev levelei alapján. De felhasználja Lenin munkáit csakúgy, mint Trockij írásait, az olyan standard feldolgozásokat, mint Rosmer, Fainsod, Gankin-Fischer és Grass írását, de igen pontosan ismeri és gazdagon idéz a román sajtóból s a párizsi Nase Szlovo, illetve a svájci Berner Tagwachtból is.

Érdekes képet kaphatunk a román szocialisták helyzetéről Románia hadbalépte után, majd arról, hogy Rakovski 1917 májusi kiszabadulása után milyenek voltak az első nyilatkozatai (a román királyi hatóságok Románia hadbalépte után az elsők között börtönözték be, s végeredményben az orosz februári forradalom, a Jassiba érkező orosz forradalmi katonák szabadították ki a börtönből). 1917 tavaszán Oroszországba érkezik, s ezt követően tevékenysége elválaszthatatlan az orosz forradalomtól. De ez a pályaszakasz számos részből áll. Kezdetben még az odesszai román szocialista központban tevékenykedik, nyilvánvalóan abban a reményben, hogy a forradalom hamarosan továbbterjed Romániára. Csakhamar azonban – még 1917 októbere előtt – Pétervárra, a forradalom gócába érkezik.

Rakovski ekkor kapcsolatban áll a bolsevikokkal, sőt Leninnel is, de lényeges kérdésekben térnek el helyzetértékeléseik, mind a novemberi forradalom előtt, mind utána. Így a forradalom előtt Rakovski megkérdőjelezte a fegyveres felkelés megérettségét, s a stockholmi nemzetközi szocialista konferencia kérdésében sem az elutasítást, hanem a tárgyalásokat szorgalmazza. Ez azonban nem változtat azon, hogy a bolsevikok felé közeledik, s a bolsevikok rejtik el a július–augusztusi masszív jobbratolódás és letartóztatások idején. Szeptemberben azonban már megérkezik Stockholmba, ahol bekapcsolódik a bolsevikok külföldi sajtópropagandájába, de részt vesz a III. zimmerwaldi konferencián is, találkozik a szerb szocialistákkal – s általában nemzetközi kapcsolatait megint szélesebbre nyitja. Itt éri azután a novemberi szocialista forradalom híre: azonnal szolidaritást vállal a forradalommal, de ami az új szovjet hatalom felépítését illeti, elképzelése közelebb áll Kamenyev–Rikov–Rjazanovéhoz, mint Leninhez (vagyis a széles szocialista összefogás, koalíciós kormány híve), aminek hangot is adott. Ez azonban megint nem változtatott azon, hogy még egy ideig Stockholmban vállalta az új szovjet hatalom ügyének védelmét, a Stockholmban megjelenő „Correspondence de la Pravda" és a „Bote der russischen Revolution", illetőleg a svéd baloldali szocialisták orgánumának, a Politikennek hasábjain. E fejezetnél is kitűnnek F. Conte általános erényei: e témánál nemcsak Rakovski önéletrajzát, Vorovszkij, Kraszin, Balabanova írásait, más újabb feldolgozásokat, hanem a ritkaságszámba menő sajtót és archivális anyagokat is felhasznált.

Rakovski 1918 januárjában érkezik vissza Pétervárra, találkozik Leninnel, teljesít újabb diplomáciai megbízatásokat, részben román, részben ukrán vonalon, ahol a bizonytalan politikai helyzetben többfelé is kell kapcsolatokat létesítenie, hogy azután 1919 után ő legyen az ukrán népbiztosok tanácsának elnöke, s miként Sztálin mondta „Ukrajna gazdája", hogy azután részint éppen ismét Sztálin kezdeményezésére (ami kapcsolatban volt az SZKP-ban felélénkülő vitákkal) Kraszin utódaként 1923-ban őt jelöljék londoni követnek. S a kiválasztás megint csak nem volt véletlen: Litvinovot, a bolsevikok legfőbb angol szakértőjét Csicserin azért nem jelölhette újra e posztra, mert őt az angol kormány nem fogadta el. Így került a sor Rakovskira, akinek a hűvösnél hidegebb angol–szovjet relációkat kellett jobbítani, sőt kialakítani. London után még Párizs következett, ahol 1926–27-ben volt követ – s ahol Károlyi Mihállyal találkozott –, de ez volt azután hosszabb időre a végállomás. 1927-ben a trockista viták nyomán visszahívták, s 1928-ban kizárták a pártból.

Ez a rövid lexikonszerű összefoglaló azonban természetszerűen rendkívül semmitmondó, hiszen miközben az ukrajnai szovjet kormány élén állt, diplomáciai megbízatásokat is teljesített, jelen volt az oly fontos 1922-es genovai konferencián, megfordult Németországban – s általában ő nemcsak hallgatag, semmitmondó tagja volt a diplomáciai delegációknak, hanem akinek nevét mindenütt „jegyezték", s véleményét még inkább, akár egyetértettek vele, akár nem. S ezt F. Conte valóban kitűnően dokumentálja. Ekkor még ő gondoskodott Ukrajna külpolitikai képviseletéről is, illetőleg ő maga vezetett Kijevben diplomáciai tárgyalásokat, s nemcsak belülről segítette a szovjethatalom ukrajnai megszilárdulását, hanem különféle tárgyalásokat vezetett ukrán politikai csoportosulásokkal is feszültségek levezetésére – vagy gazdasági hitelek szerzésére. S nem kevésbé fontosak az egyes köztársaságok autonómiáját érintő viták, amelyek 1921–23 között még Lenin életében kiéleződtek, amikor Rakovski szembekerült Sztálinnal (s tudvalévő, Sztálin centralizmusát Lenin is bírálta – míg Trockij hallgatott).

F. Conte rendkívül körültekintően elemzi és mutatja be a szovjet–angol relációt Rakovski követi kinevezésének előestéjén. Azt, hogy liberális politikusok, illetőleg ismert liberális publicisták miként támadták Curzon konzervatív politikáját a kapcsolatok befagyasztásáért, s a baloldalon a Labour Party olyan rangos vezetői, mint Snowden a parlamentben, Henderson pedig Baldwin miniszterelnökhöz küldött levélben miként követelte az egész szovjet politika átértékelését, a kapuk megnyitását. Az ILP vezéralakjai és publicistái, H. N. Brailsford és E. Morel ezt még tüzesebben sürgették. S amikor Rakovski megérkezett, valóban nem is hanyagolta el ezeket a munkáspárti kapcsolatokat (ezt későbbi követ utóda, Majszkij is így tette), olyannyira nem, hogy a követ nem mulasztotta el, hogy a baloldali orgánumokban meg is szólaljon. Rakovski ezen kapcsolatairól Conte különösen körültekintően számol be.

F. Conte ugyanilyen alaposan világítja meg, hogy még londoni követként Rakovski miként melegítette fel kapcsolatait francia politikusokkal – elsősorban baloldaliakkal, szocialistákkal –, hogy miután MacDonald kormánya idején a szovjet–angol diplomáciai kapcsolatokat legalizálták, ugyanez megtörténjen francia relációban is. S aligha véletlen, hogy ennek nagy lökést azután Herriot kormányrakerülése adott 1924-ben. Mindebben azonban Rakovski ténylegesen nagyon sokoldalú segítséget tudott nyújtani – amit Conte meggyőzően bizonyít. S éppen e bizonyítóanyag ismeretében válik érthetőbbé, hogy Rakovski párizsi követsége mennyire meg volt alapozva, s kapcsolatai miként válhattak ismét oly sokoldalúakká.

Conte nem esik a hagiográfia hibájába. A könyvből kiderül, hogy az 1927-es pártviták idején Rakovski mikor volt „balosabb" Sztálinnál, hogy jóval régebbi és nemzetközibb horizontja ellenére mikor és milyen tekintetben sürgetett „rámenősebb" külpolitikai koncepciót – amikor Sztálin bizonyult megfontoltabbnak. Miként érdekesek azok az oldalak is, amelyek felvillantják, hogy 1934-ben a Szibériából visszatérő Rakovski miként kaphatott ismét alárendeltebb, de mégis magas miniszterhelyettesi megbízatást. S ez megint összefüggésben volt azzal, hogy Rakovski felmérte az 1933 után kirajzolódó új világhelyzetet, s azt nem úgy értékelte mint Trockij, hanem ténylegesen széles antifasiszta front kialakítását sürgette. „Reaktivizálása" azonban nem tartott soká, s az új konstruált perek egyik áldozata lett.

A szerző kétségtelenül erősen rokonszenvezik hősével, s néhány periódusban, kérdésben Trockijhoz is közel áll. A munkát rendkívüli alapossága és részletes dokumentációja miatt azonban nem lehet említés nélkül hagyni. Magyar szempontból sajnáljuk, hogy a szerző nem említi a magyar kapcsolatokat, a Népszavába írt cikkeit s a Szabó Ervin- és a Károlyi-relációkat.

Jemnitz János

HORVÁTH PÁL:

BEVEZETÉS AZ ÖSSZEHASONLÍTÓ JOGTÖRTÉNET ALAPELEMEIBE

Közgazdasági és Jogi Kiadó. Bp., 1979. 468 l.

Örvendetes, hogy a szomszéd népek történetének feltárását célzó törekvések a hazai jogtörténetkutatásnak is ösztönzést adtak az ugyancsak sokrétűen jelentkező feladataink törlesztésére. A szerző korábbi munkássága jelezte már az idevágó várakozásainkat (Ld. a Kelet- és közép-európai népek jogfejlődésének főbb irányai. Bp., 1968), a most megjelent mű azonban újszerűségével is magára vonja a figyelmet. Ez az újszerűség már a mű témamegragadásában jelen van, amikor is a szomszéd népek modern (polgári) kori jogtörténetét az összehasonlító jogtörténetben rejlő lehetőségekkel párosítja a szerző.

A szerző a munka bevezetőjének szánta azt a terjedelmes elemzést, amely a magyar jogtörténetírásnak az összehasonlító kutatómunkához való viszonyát tárta fel *(A magyar jogi historizmus alapvető áramlatainak viszonya a jogfejlődés összehasonlító vizsgálatához.)* Egy sokrétű tudománytörténeti prológust jelent ez az indítás, amely az összehasonlító törekvések előzményeinek feltárásán túl szélesebb értelemben a magyar jogi historizmus fejlődéséről is képet alkot. A szerző ebben a fejezetben bizonyítja, hogy a Habsburg-udvar művelődéspolitikája hosszú ideig akadályozta a modern jogtörténet önállósulását, ugyanakkor igényes historiográfiai kutatásokkal tárja fel a módszeres jogtörténeti kutatómunka megteremtését célzó törekvéseket, amelyek jóval megelőzték a jogtörténettudomány hivatalos elismerését, és gyakran az összehasonlító kutatómunka haladó elemeit is magukban foglalták. A 19. század első felében főként a romantikus nacionalizmus ösztönözte a jogi gondolkodókat a magyar jog históriájának feltárására. A jogtörténeti kutatómunka alapozói azonban hamarosan felismerték, hogy a történelmi jog (a feudális jog) a társadalmi progresszió akadálya lett. Innen fakadt a magyar reformkor liberális jogi historizmusa, amely a felvilágosodás eszméit továbbfejlesztve, a jogfejlődés összehasonlító szemléletét emelte magasra. A neoabszolutizmus a középkorcentrikus szemléletű történeti jogi iskola (Wenzel G.) befolyásának kiterjesztésére törekedett, amely végül is a 19. század második felében kifejlődő hazai jogtörténettudományunkat tartósan deformálta. A jogtörténetírás reakciós nacionalizmusa azonban főként a századforduló után vált súlyos tehertétellé, amikor már az ún. egyetemes európai jogtörténet felszámolására is sor került. A hazai jogtörténet reakciós nacionalizmusát ettől kezdve a szomszéd népekkel való szembenállás jellemezte a polgári korszak végéig. A szerző ezt a rendkívül összetett historiográfiai fejlődést nyomon kíséri a szocialista jogtudomány fellépéséig, és folyamatosan feltárja a magyar jogi historizmus legfontosabb irányzatainak viszonyát azokhoz a törekvésekhez, amelyek egy szélesebb (és tudományosabb) jogtörténeti világkép kialakítását célozták.

A mű második fejezete *(A jogfejlődés összehasonlító vizsgálatának szerepe a jogtörténetben)* szervesen kapcsolódik a fent vázolt historiográfiai konzekvenciákhoz is. A szerző abból indult ki, hogy a modern jogtörténetírás további előrelépése szorosan összefügg a módszertani követelmények tisztázásával. A törekvés jogosultságát abból is eredezteti, hogy a hazai jogtörténet ez ideig sem rendlkezik módszertani megalapozó kutatásokkal. Való igaz, hogy a jogtörténészek a történeti módszertan, ill. a történeti segédtudományok (a diplomatika, a paleográfia, a sfragisztika) adta lehetőségekkel éltek hosszú ideig szinte kizárólag. Az utóbbi évtizedek nemzetközi tudományos (módszertani) eredményeit felhasználva célszerű tehát, hogy a jogtörténeti kutatómunka metodikai követelményeit tisztázzuk.

Az újabb nemzetközi tudományos eredmények jó alapot adnak a szerzőnek, hogy az összehasonlító kutatómunka módszertani követelményeit rendszerbe foglalja. Korábbi kutatásaira is támaszkodik (így a *Tudománytörténeti és módszertani kérdések a jogtörténet köréből.* 1974), amikor az ún. regionális komparatisztika különös jelentőségét hangsúlyozza a szerző, majd a mű elemző összehasonlító vizsgálódásai felé irányítja a figyelmet, mondván, hogy a közép- és kelet-európai, polgári jellegű jogcsoport (amely a késleltetett burzsoá jogrendszer szélesebb régiójaként nyert megfogalmazást) három alrégióra osztható, nevezetesen a porosz–német–osztrák joghatások területére, az európai Oroszország polgárosodása alapján kifejlődő alrégióra és a Balkánon kialakuló jogterületre. Az újkori magyar jogfejlődés történelmileg a fent megjelölt jogcsoportrégiókkal került kapcsolatba, amiből

kézenfekvő, hogy a hazai jogtörténettudomány a közép- és kelet-európai népek újkori jogfejlődésének összehasonlító vizsgálatában érdekelt.

A szerző a komparatív kutatómunka lehetőségeit keresve logikusan jut el a módszertani és koordinációs problémák szerepének megítéléséhez. A mű ebben a tárgykörben is két, szorosan egymáshoz tartozó fejezetben *(A módszertani és koordinációs problémák szerepe a jogtörténetben* és *A koordinált jogtörténeti kutatómunka alapvető forrásai)* ragadja meg a maga konkrétságában a kutatómunka koordinálásának (itt a külső, nemzetközi koordinációról van szó) lehetőségeit. A szerző abból indul ki, hogy a jogfejlődés vizsgálatának tapasztalatai már a jogtörténettudomány születésével egyidejűleg beigazolták az érintkező történettudományi ágazatokkal való együttműködés szükségességét. Ebből a felismerésből fakad az ún. belső koordináció tudatos vállalása, amelynek sok értékes példáját mutatja az újabb hazai jogtörténetírás. A mai modern jogtörténettudomány azonban nem állhat meg a belső koordináció határán, hanem a szélesebb nemzetközi (az egyetemes) összefüggések felismerését is követelményként állítja elénk.

A szerző az újkori és legújabbkori magyar jogtörténet megoldására váró feladataiból kiindulva azokat a történelmi kapcsolatokat állítja előtérbe, amelyek a szomszédos országok jogfejlődésében tárulnak elénk. A legújabb szovjet, cseh, szlovák, lengyel, román, bolgár, ill. jugoszláv jogtörténeti tudományos eredmények birtokában tárja fel a szerző ezeket a lehetőségeket. A mű a megkésett (késleltetett) burzsoá jogrend közép- és kelet-európai összetevőinek kölcsönhatásait feltételezve tematikusan hozza felszínre a kimutatható történelmi kapcsolatokat. Így az állami struktúra fejlődésében és a jog egyes ágazataiban is nagy gyakorisággal tár elénk a szerző nyilvánvaló analógiákat, amelyek az adott kor társadalmi-gazdasági viszonyainak azonos vagy közelálló voltán alapulnak. Esetenként azonban *ezeknek az analógiáknak a nyomvonalán haladva a konkrét történelmi kapcsolatok és a kölcsönhatások is feltárulnak.* Szerzőnk meggyőzően bizonyította be, hogy a szomszédos országok marxista jogtörténetírása ilyen értelemben is gazdag forrásává válhat a hazai kutatómunkának.

Nem túlzás, ha azt mondjuk, hogy a jelenkori történetkutatás iránt támasztott követelmények egyik leginkább munkaigényes területe a minden irányból ösztönzött komparatív kutatás. A szűkkeblű nemzeti elzárkózás leküzdése csakúgy, mint a nemzeti históriánk értékeinek feltárása csak egy megalapozott összehasonlító (egyetemes jogtörténeti) világkép kiterjesztése által képzelhető el. Szerzőnk ezeknek a felismeréseknek nemcsak a tanulságos historiográfiai kutatásokkal, ill. a módszertani követelmények tisztázásával adózik, hanem elvezet bennünket az összehasonlító jogtörténeti kutatómunka kibontakozását gátló akadályok leküzdéséhez is. (Ld. az *Újkori jogfejlődésünk összehasonlító vizsgálata előtt álló akadályok leküzdéséhez* c. fejezet) A feladat, amit a törekvés takar, nem más, mint ama közel-környező népek jogfejlődésének komparatív elemzése, amely a polgári kori történeti-jogtörténeti kutatásainknak a figyelmét elkerülte. Ezek a népek a 19. század folyamán vívták meg a nemzeti függetlenségi harcukat, és többnyire a Kelet-Európát jellemző soknemzetiségű birodalmak határán kívül esve önálló polgári nemzetállamukat és jogrendjük alapjait is megvetették. Súlyos hiba volna tehát, ha a marxista jogtörténeti kutatómunka nem fordítana ma megkülönböztetett figyelmet ezeknek a népeknek az újabbkori jogfejlődésére. Szerzőnk azonban joggal mondja azt is, hogy a feladat vállalására nemcsak a sorsközösség kötelez, hanem a lépten-nyomon előbukkanó történelmi kölcsönhatás is, ami nyilván a magyar jogtörténetírás megoldásra váró feladatainak előmozdítását jelenti.

A szerző az újkori jogfejlődés összehasonlító vizsgálata során a burzsoá állam- és jogtípus kialakulásának bonyolult történelmi folyamatait állítja elénk. Közép- és Kelet-Európa valóban csak az ún. késői polgári átalakulások eredményeként jutott el a burzsoá jogrend kialakulásához. Az új jogtípus kialakulásának előzményei azonban mélyen az újkor századaiba nyúlnak vissza. Ezek sorában az áttérés közvetlen előzményei vonják magukra figyelmünket, miután a polgárosodás követelményeit kifejező reformjogalkotás eredményeiben már a burzsoá jog előtörténetét láthatjuk. A jogtörténetírásban főként a porosz, az osztrák, ill. az orosz birodalmi reformjogalkotás ilyen természetű eredményei váltak ismeretessé. Szerzőnk most az összehasonlító vizsgálódásokat a délkelet-európai térségre is kiterjesztette, keresvén az új jogtípus előtörténetének általános, ill. specifikus vonásait.

A Balkánon élő népek újkori jogfejlődésének egyik fő jellemzője, hogy a hódítók (törökök) és a leigázottak feudális jogrendje egyidejűleg élt. Az iszlám jog a román fejedelemségek kivételével a Balkán egész területén uralkodóvá vált, de szinte egyetlen nép körében sem számolta fel teljesen a leigázottak jogi kultúráját. Ez a kettősség jellemzi a burzsoá jogra való áttérés előtörténetét, amely a 18. század végétől már nyomon követhető. (Ld. *A délkelet-európai burzsoá jogcsoport kialakulásának*

történelmi körülményei c. fejezetet) Ettől az időtől kezdve mind a megtűrt, mind az uralkodó (mohamedán) feudális jog válságba jutott, és a felülről kezdeményezett reform-jogalkotás első eredményei is feltűntek a 19. század első felében. Ez a folyamat a délkelet-európai szomszéd népek társadalmában jelentős időbeli eltérésekkel és specifikumok rendkívüli változatosságaival párosult. A porosz–német, az osztrák jogminták felhasználása ebben az időben még csak sporadikusan mutatható ki. Ugyanakkor a török uralom hanyatlása és a külső (nemzetközi) körülmények előmozdították a nemzetállamok újjászületését, amely gyakran a Nyugaton kifejlett államépítési tapasztalatok átültetéséhez vezetett. A megkésett polgári átalakulás előtörténete tehát azzal a sajátossággal jelentkezett, hogy az újjászülető nemzetállamok modern közjogi formákat öltöttek magukra. Ez a helyzet könnyen érthető minden olyan esetben, amikor a saját uralkodó osztállyal nem rendlkező nép fegyveres harca vezet el a független államhatalom megteremtéséhez (pl. a szerbek). Havasalföld és Moldva szinte egyidejűleg lezajló, ellenkező előjelű példája (1831, 1832) azonban további vizsgálódásra kényszeríti szerzőnket. Éppen ez utóbbi példák mutatják ugyanis, hogy ezek a változások még a felülről adott engedmények közé szorultak, és egyetlen esetben sem vezethettek a polgári jellegű osztályuralom megvalósulásához.

Hasonló jelenségként foghatjuk fel tehát a jog egyes ágazataiban felhasznált nyugati (főként francia) jogminták jelenlétét, a román nemzeti fejedelmek kodifikációs törekvését, sőt magát a török birodalmi reformjogalkotást (a tanzimat) is. Mindez mégis a polgári átalakulás közelségének szembetűnő bizonyítéka, előjele egy hosszan tartó történelmi átalakulásnak, amely a 19. század második harmadában már a Balkánon élő népek jogrendjét is lényegesen átformálta. A szóban forgó átalakulás előtörténetének közelebbi vizsgálata arra utal, hogy a Balkánon ezeket a történelmi változásokat a belső (főként a polgárosodás fejletlensége) és a külső tényezők egyaránt lassítják. Megelégedéssel nyugtázható, hogy a szerző a felélénkült kelet-európai történetkutatások újabb eredményeit gazdagon törekszik felhasználni az idevágó sajátosan jogtörténészi feladatok megoldásában is. A nemzeti megújhodási mozgalmakra, a nyelvi kulturális harc közel egyidejűségére, ill. ezek történelmi szerepének hasonló, vagy közelállóan analóg voltára azonban még nyomatékosabban lehetne utalni, aposztrofálva, akár számos esetben a hazai történelmünk példáit is (pl. reform-jogalkotás, nemzeti nyelv). Ilyen értelemben további gazdag lehetőséget rejt magában a mű, amikor a burzsoá állam- és jogrend kiépítésének korát (Ld. *A burzsoá állam- és jogrend kiépítésének kora Közép- és Délkelet-Európa területein* című fejezetet) is közelebbi megvilágításba helyezi.

A polgári átalakulás konkrét történelmi feltételei általában meghatározó szerepet játszottak a burzsoá jogtípus kialakulásában, és a feudalizmusról a kapitalizmusra való áttérés módozataiban jelentkező eltérések nyomán – mondja a szerző – különböző jogcsoportok keletkeztek. Európa keleti területein a megkésett polgári forradalmak hatása alatt fejlődött ki az a burzsoá jogcsoportrégió, amely a környező népek jogfejlődésének modelljévé válhatott a 19. század második harmadában. A szóban forgó modell típusjegyei a porosz-német, orsztrák,ill. orosz birodalmi területeken fejődtek ki elsődlegesen. A modell jellemzője a következetlenség, a feudális jog egyes elemeinek az átmentése, a burzsoá jellegű jogrend fokozatos kiépítése, amit felülről a soknemzetiségű porosz,osztrák és orosz birodalmi államhatalom kényszerült végrehajtani. A szerző közelebbi vizsgálódásainak tárgya ezúttal, hogy ez a késleltetett burzsoá jogcsoport miképpen alakult ki a délkelet-európai népek körében.

Délkelet-Európa népeinek a burzsoá jogrendre való áttérését a 19. század második harmadában tárja fel a szerző. Ez az áttérés valóban a késleltetett burzsoá jogcsoport jellemzőinek kialakulásához vezetett, de számottevő időbeli eltéréseket és helyi sajátosságokat hordozott. Az idevágó konkrét vizsgálódások a reprezentatív összehasonlítás módszerét alkalmazva három alrégió fejlődését állítják előtérbe. A független bolgár állam kialakulása nyomán jelentkezik az egyik lényeges összetevő, ahol a burzsoá jogrend kialakulását a török uralom és a kedvezőtlen külső körülmények szembetünően késleltették. A néptömegek aktív részvételével zajló átalakulás azonban a legkedvezőbb feltételeket teremtette meg a burzsoá jogrend megalapozására. Az áttérés mégis befejezetlenül maradt korszakunk végén, és a polgárság viszonylagos gyengesége következtében a jogrend porosz utas fejlődése lett a meghatározó. Az adott régió jogrendjének kiépítése tehát a külső jogminták (francia–olasz, porosz–osztrák, magyar–orosz) változatos felhasználása mellett a 19 század utolsó évtizedeiben még tovább folyt.

A szerző vizsgálódásainak másik összetevőjét a szerb fejedelemség jogrendjének átalakulása képezi, ahol a kedvezőbb külső feltételek hatása alatt már a krími háború utáni időkben megkezdődött

a burzsoá állam és jog kiépítése. A folyamat azonban tipikusan kompromisszumos és befejezetlen maradt annak ellenére, hogy a jog minden ágában kodifikációra került sor. A gyenge polgárság nem igényelte a néptömegek támogatását, így a jogrend demokratikus átalakítására sem kerülhetett sor. A jogrendben az osztrák, ill. a porosz jogmintákat használták fel elsődlegesen, és ezek a hatások a későbbiekben is meghatározó szerepet játszottak.

Végül az Egyesült Román Fejedelemség jogrendjének átalakulása vonja magára figyelmünket, ahol a burzsoá állam- és jogrend kialakulása már az 1848-as forradalmak idején napirendre került. A polgárosodó román társadalom azonban – miként erre újabb történetkutatásaink is nyomatékosan felhívták a figyelmet – saját uralkodó (feudális) osztállyal bírt, amely maga is vezető szerepet vállalt a nemzeti függetlenség kivívásában. Ez a körülmény tehát a burzsoá jogrendre való áttérést sajátossá tette. Így a döntően francia–olasz jogmintákra támaszkodó jogalkotás tipikusan feudálkapitalista jellegűvé lett, és a jog kompromisszumos antidemokratikus elemei pedig a porosz, ill. orosz jogmintákhoz kötődtek.

Délkelet-Európa népeinek a burzsoá jogrendre való áttérése tehát számottevő sajátosságok kialakulásához vezetett, ami egyenként az érintett alrégiókban is kifejezésre jut. Ezek a sajátosságok azonban nem takarhatják el azt a tényt, hogy az újjászülető nemzetállamok jogalkotása egészében a késleltetett burzsoá jogcsoport szintjéhez történő felzárkózás feladatát vállalta. A sokszínű külső jogminták felhasználása nyomán csak egy feudálkapitalista, antidemokratikus burzsoá jogrend jöhetett létre, és a modern kapitalizmus újabb fejlődési fázisának közelségében, az áttérés kora által lezáratlanul maradt problémák megoldására sem maradt idő. Ezt a sajátos történelmi helyezetet látjuk az idevágó vizsgálódások epilógusában, amikor a bonyolult külső tényezők a nagyhatalmak imperialista törekvéseivel egészültek ki, és ezek hatása alá kerülve a délkelet-európai népek állam- és jogrendje tartósan deformálódott.

Horváth Pál a fentiekben előrevetített történelmi korszakváltást állítja előtérbe a továbbiakban (ld. *A burzsoá állam- és jogrend az imperializmusra való áttérés időszakában* c. fejezet) önálló fejezetet szentelve a burzsoá jogrendszerek törésvonalainak komparatív elemzésére. Főként a „monopolkapitalista jog kialakulásának jellegzetes tünetei" vonják magukra a figyelmet, amelyek az idevágó tapasztalati anyag komplex módon történt rendszerezése által irányt mutatnak a további oknyomozó historikus elemzéseknek. Egyfajta sajátos diplomáciatörténeti összetevője a műnek, amikor a szerző a délkelet-európai kisnemzeti (állami) szuverenitás sorsát követi nyomon a 19. század második felétől a versailles–washingtoni rendszerek kialakulásáig terjedően. (Ld. *A délkelet-európai kisnemzeti (állami) szuverenitás az imperialista hatalmi politika keresztttüzében* c. fejezetet). A szerző nem keresztmetszeteket nyújt a nagyhatalmi egyensúly rendszeréből, hanem a közép- és kelet-európai népek sorskérdéseihez tapadó dinamikus változások nyomvonalán halad, ismét szervesen előkészítve a mű záró fejezeteiben foglalt komparatív jogtörténeti kutatásokat. Utaljunk tehát a fentiekkel összefüggésben ezekre az alapvetően új, sajátosan jogtörténészi vizsgálódásokra, amelyek a mű logikai rendszerét is kerek egésszé formálták.

Szerzőnk a sokrétű ismeretanyag birtokában a kisnemzeti keretek közt kialakult burzsoá állam- és jogrendszereket jellegzetes modellek formájában láttatja. (Ld. *A legkedvezőbb feltételek közt születő modell sorsa*, és *A jellegzetesen kelet-európai modell* c. alatt) A szóban forgó elemző összehasonlítás nem elvont modellképzés eredménye, hanem a délkelet-európai állami struktúrák fejlődésének konkrét elemzésén nyugvó történelmi törvényszerűségek kifejezője, s egyben a hazai történelmünkkel sokszorosan érintkező, ez ideig feltáratlan ismeretanyag. Nyilvánvaló, hogy ez a fajta összehasonlító jogtörténetírás permanens kapcsolatot tud teremteni a feltárt jelenségekkel szinkronban, vagy éppen történelmi kölcsönhatásban lévő magyar jogtörténeti kérdésekkel. A recenzensnek az a sajátos feladata lehet az utóbbiakat illetően, hogy az összehasonlító jogtörténetírás képviselőjének eme törekvését mérlegre tegye.

Horváth Pál vizsgálódásai egészében az újkori jogfejlődés összehasonlító kutatását állítják előtérbe azzal a céllal, hogy a nemzeti jogtörténetírás megbízható támpontok birtokába jusson az adott konkrét jogintézmények történelmi szerepének megítélésében. Ez ideig valóban a jogtörténetírás nem sok figyelmet szentelt azoknak a jogrendszereknek, amelyek Délkelet-Európa térségében a 19. század második harmadában kifejlődtek. Fejlett jogminták átvétele alapján születtek pedig ezek a burzsoá jellegű jogrendszerek (a bolgár, szerb, román), mégis az ún. késleltetett burzsoá jogcsoport körébe sorolhatók. Kiépítésükre ugyanis olyannyira későn kerülhetett sor, hogy a klasszikus burzsoá jog tartós

virágzására már nem maradt idő. Helyi eltérésekkel a feudális jog maradványai is tovább élhettek, amit a porosz-német, osztrák, ill. orosz birodalmi jogminták gyakori átvétele is előmozdított. Így a 19. század utolsó harmadában még számos területen a burzsoá jog kiépítése is napirenden maradt, miközben az imperializmus korszakába való átmenet módosító tényezői is megjelentek.

A kontinens keleti területein valóban lényeges időbeli eltérésekkel jelentkeztek az imperializmusra való áttérés konkrét jelei a jogban. (Ld. *A délkelet-európai népek jogrendje az imperializmusra való áttérés időszakában* c. fejezetet) A porosz–német, osztrák, ill. az orosz birodalmi jogban is láthatók az áttérés sajátosságai, ill. az időbeli eltolódások. A délkelet-európai jogrendszerek viszont – az ipari forradalom megkésése következtében – csak a századforduló idejétől, ill. a 20. század első évtizedeiben módosultak kifejezetten a tőkés gazdaság monopolizálódásának hatása alatt. Az imperializmus külső hatása azonban már a 70-es évektől jelen volt a Balkánon, és eleve deformáló szerepet játszott az állam- és jogrend fejlődésében. Az imperialista hatalmak érdekharca ugyanis permanens válságba sodorta a fiatal nemzetállamokat, felkeltette a nemzeti gyűlölködést, és sorozatos nemzetközi válságok színterévé tette az adott térséget.

A monopolkapitalizmusra való áttérés tehát ebben a térségben a külső tényezők történelmi szerepét állította előtérbe. Ezek a külső körülmények akadályozták a modern burzsoá állami mechanizmus kiteljesedését, és elgáncsolták a nemzeti egység megteremtését is. A gazdaság pedig, a külföldi (főként a porosz, osztrák) tőke vadászterületévé vált. A jogalkotás iparvédő (protekcionista) törvényekkel sem tudta feltartóztatni ezt a negatív tendenciát, mivel maga is a külföldi tőke befolyása alá került. Az állami koncessziók gyakori alkalmazása a fejletlen hazai ipart a nemzetközi monopóliumoknak szolgáltatta ki, ami a jog fejlődésére is negatív hatást gyakorolt. Kialakult – miként a szerző találóan mondja – a jogbizonytalanság, a kodifikált jog elvesztette tekintélyét, és a kormányzati szükségintézkedések nyomán áttekinthetetlenné lett a joggyakorlat. Délkelet-Európa térségében tehát a burzsoá jogrendszer igen korán elvesztette stabilitását. Általános jelenséggé vált a klasszikus burzsoá jogelvek feladása, ill. az alkotmányjogi garanciák meglazulása. A térség egyes alrégióiban (pl. Bulgáriában) azonban még haladó jellegű jogi kodifikációk is születtek (amelyek a hazai jogminták felhasználásának eddig ismeretlen példáit hozták felszínre). Szűkebb értelemben a jogtörténetírás számára pedig annak a ténynek a bizonyítékai is felszínre kerültek, hogy a korabeli magyar jogfejlődésnek igen jelentős hatása volt a környező népek jogfejlődésére. (Ld. a mű záró fejezetét) Joggal remélhető tehát, hogy a történelmi sorsközösség felismerése alapján az újkori és legújabbkori jogfejlődésünk kölcsönhatásait is igazolni tudja a modern jogtörténettudomány.

A mű értékeit felidézve könnyen érthető, hogy megelégedéssel nyugtázzuk a kiszélesedő összehasonlító jogtörténeti kutatómunka újabb eredményeit. A szerző elvitathatatlanul jó szolgálatot tett a szóban forgó mű megalkotása által, elsődlegesen az egyre gazdagodó hazai jogtörténetírásnak, de szélesebb értelemben közgondolkodásunknak is. Ebben az összefüggésben kell utalnom arra, hogy a kapcsolódó történettudományi ágazatok idevágó eredményeit szerzőnk szinte hiánytalanul gyümölcsözteti a feldolgozás során. A munka nemzetközi tudományos bázisa pedig a témakör természeténél fogva a rendkívüli megalapozottság igényét fejezi ki. A szerző ilyen értelemben nemcsak a történeti-jogtörténeti kutatásokra, hanem az érintett (és a hazai irodalomban eddig teljesen ismeretlen) jogforrások anyagára is megbízhatóan támaszkodik. Nyilvánvaló tehát, hogy a polgári kor egészét érintő, megélénkült hazai jogtörténetírásunk látószögének kiterjesztése vált ismét lehetővé.

B. Kállai István

GLATZ FERENC:

TÖRTÉNETÍRÓ ÉS POLITIKA
SZEKFŰ, STEIER, THIM ÉS MISKOLCZY NEMZETRŐL ÉS ÁLLAMRÓL

Akadémiai Kiadó. Budapest, 1980. 267 l.

A történetírásnak is meg van a maga története; az ezzel foglalkozó tudományág, a historiográfia, a történeti tudományok egésze fejlődését segíti elő azzal, hogy kritikailag feldolgozza, értékeli azt az örökséget, amelyet a történetíró elődök munkássága hagyományozott az utókorra. A tudomány

fejlődésének immanens szükséglete ez, de ahogy a történetíró, bármilyen szubjektív szándékok vezessék is, objektíve sohasem függetlenítheti magát korától, melyben él és tudományosan tevékenykedik, s művei – hol közvetlenebb, hol közvetettebb módon – óhatatlanul magukon viselik annak jegyeit, hatásait, úgy a historiográfust is kora gazdasági-társadalmi, politikai, ideológiai viszonyai befolyásolják kritikai értékelésében. Tovább menve: a történetíró éppúgy, mint a historiográfus, ki felőle majdan ítél, többnyire nem egyszerűen befolyása alatt áll – passzív módon – korának, hanem tevékeny tudatossággal kapcsolódik gazdaságilag-társadalmilag meghatározott politikai, de inkább politikai-ideológiai irányzatokhoz, elkötelezettséget vall és vállal valamilyen irányban, olykor kifejezett elhivatottságot érez arra, hogy a történelemről, illetve a történetírásról alkotott képet, s ezzel kortársai történetszemléletét, mint a társadalmi tudat rendkívül fontos tényezőjét, aktív módon formálja, meggyőződésének megfelelően. Történetírás és politika – különösen ha ez utóbbin nem szűken vett pártpolitikát értünk, amitől a történetírók egy kvalitásban sem lebecsülendő része távol tartani igyekezett magát, hanem politikai ideológiát – rendkívül szorosan fonódott és fonódik össze, s a historiográfus elsőrendű feladatai közé tartozik, hogy erre az összefüggésre nagy figyelmet fordítson elemzéseiben.

A marxista historiográfus abban a helyes meggyőződésben láthat feladatához – ez esetben egyes polgári történetírók politikához való viszonya vizsgálatához –, hogy saját politikai-ideológiai elkötelezettsége a legkorszerűbb tudományos világnézeti alapokon nyugszik, s a belőle fakadó módszertani elvek a valódi tudományosság igényeit fejezik ki. Óvatosságra intik azonban a szaktudományban való gyakorlati alkalmazás során a pártosság és aktualitás helytelen értelmezése következtében egyidőben különösen gyakran bekövetkezett torzulások, amelyek a historiográfiai értékelésben is sokszor igen differenciálatlan, sommás ítéletekhez vezettek. Bár a magyar marxista történetírás a 60-as évektől – mint tanulmányok, monográfiák, szintézisek jelzik – egyre határozottabban túljutott már eredményes fejlődésének súlyos hibáktól nem mentes e korábbi periódusán, joggal véli úgy Glatz Ferenc, hogy a mai történetírónak is át kell gondolnia történetírás és politika viszonyát, a kérdés teljes tudományelméleti mélységében és minden módszerbeli konzekvenciájával, s hogy ehhez e problematikának a polgári történetírás vonatkozásában végzett vizsgálata sem tanulságok nélküli.

A történetírás története gyakorta túlságosan egyoldalúan a történetírói alkotásokra, a művekre koncentrál, s kevéssé terjed ki a historiográfus figyelme magára a történetíróra. Pedig eléggé nyilvánvaló, hogy a történetíró egyéniségének, társadalmi helyzetének, neveltetésének, mindenkori környezetének, tudományos mestereinek és műhelyeinek, olvasmányainak, közéletiségének, politikai-ideológiai orientációjának s esetleg konkrét pártpolitikai kötődésének a tudományos fejlődése alakulásán lemért vizsgálata nélkül a művek elemzése nem lehet kielégítő s nem vezethet a történetírás kívánt teljességű és árnyaltságú kritikai értékeléséhez. Glatz teljesen indokoltan állítja előtérbe – mint könyve címében is kifejezésre jut – a történetírót, akinek alkotásait életpályája felől közelíti meg, illetve az azt alakító tényezők vizsgálatával egyesíti a történetírói művekre vonatkozó elemzéseit. Ezeket ily módon a történetírói művek historiográfiai elemzését gyakorta jellemző statikusság helyett eleven dinamizmus hatja át: a történetíró szemléleti, szakmai és módszerbeli fejlődése és az azt befolyásoló, ugyancsak állandó mozgásban lévő tényezők sokoldalú összefüggésében vizsgálhatja a történetíró fokozatosan kialakított és továbbformált – a tudományos pálya egyes pontjain művekben manifesztálódott – történeti koncepcióját.

Glatz a marxista tudományosság fölényéből nem merít jogcímet fölényeskedésre a polgári történetírás művelőivel és műveivel szemben; a polgári történetíróban is meglátja, elismeri és méltatja – ha az indokolt – a tehetséget, a szakmai, módszerbeli felkészültséget, alapos forrásismeretet, széles körű szakirodalmi tájékozottságot, európai látókörre törekvést, műveiben a megjelenítő erőt, s általában a tudomány eszközeivel a közvéleményre hatni akarást, s nem restelli megállapítani, hogy némelyiküktől egyben-másban a mai történetíró is tanulhat. Tevékenységüket és műveiket rendkívül sokoldalú kritikai elemzésnek veti alá, s értékelésében nemcsak az ahhoz viszonyítás játszik szerepet, ami e történetírást végérvényesen meghaladta, hanem ahhoz is, amelyhez képest maga is haladást jelentett. Érdeme szerint értékeli tehát a polgári vagy polgáribb szemléletű történetírók szembefordulását a feudális maradványokkal erősen terhelt hazai polgári fejlődés viszonyai közt bár módosult formában, de virulens módon tovább élő rendi szemlélettel, köznemesi türelmetlen nacionalizmussal, fellépésüket a dzsentri rétegre támaszkodó és a függetlenségi párt politikai támogatását élvező werbőcziánus jogtörténészek és „kuruc-romantikát" költő történetírók ellen. Mindez nem befolyásolja

annak tisztán látásában, hogy ez a polgári történetírás egyre konzervatívabbá válik, s a történetírói koncepciók határozottan retrográd irányú módosulásaiban egyre halványabb e pozitívumok még mindig megfigyelhető visszfénye.

A szerző kísérleti jellegűnek nevezi azt az elemzés-sorozatot, amelyet a „történetíró és politika" téma historiográfiai vizsgálatára megkezdett, de a kötetben csak részben tehetett közzé, s folytatásra vár. A kísérlet, mint a kötetben publikált elemzésekből kiviláglik, máris nagyon biztató eredményekkel járt, s a könyv végére érő olvasó felfokozott érdeklődéssel várja a szerző által ígért folytatását azoknak a rendkívül figyelmet keltő fejtegetéseknek, amelyek jelenleg az egyik legizgalmasabb ponton, a magyar polgári történetírás bizonnyal legnagyobb formátumú egyénisége munkásságának politikához való viszonyában megnyíló minőségileg új szakasz küszöbén zárulnak. Amit a szerző az általa indított elemzés-sorozat célkitűzéséről, vizsgálódásai menetéről, a közben felmerült, és a munka kereteit illetően is az eredeti elképzelések bizonyos módosítását javalló metodikai meggondolásokról mond, megvilágítja a könyv szerkezetével kepcsolatban a szerző által is említett problémákat. Helyeseljük, hogy Glatz végül is nem mondott le azon tanulmányok közléséről, amelyek könyve első részét teszik: ezek mintegy bevezetnek a problematikába, és megismertetnek a vizsgálati módszerekkel, amelyek alkalmazására minden kétséget kizáróan Szekfü Gyula szemléleti fejlődésének, történetírói magatartásának és munkásságának a kötet második részében megkezdett – 1918-ig eljutó – vizsgálata kínálja a legkitűnőbb lehetőséget.

A „történetíró és politika" téma vizsgálatának középpontjába igen jó érzékkel állítja a szerző a nemzetről és államról vallott történetírói nézeteket s azok változásait. Könyve első részében Steiner Lajos,Thim József és Miskolczy Gyula történészi magatartásán, régebbi és újabb művein méri le a magyar állam és nemzet legújabb kori története egyik legmegrázóbb sorsfordulatának, Trianonnak a hatását, amely nemcsak az egész kiegyezési korszak vonatkozásában, hanem a magyar reformkorig és 1848–49-ig visszamenően szükségessé tette a magyar történelem fő kérdéseinek újra-átgondolását, de mégis mindenekelőtt – az alapvető gazdasági-társadalmi kérdések rovására is – a nemzetiségi mozgalmak, illetve a magyar nemzetiségpolitika vizsgálatának előtérbe állításához vezetett. Megállapítja, hogy az említett történetírók, akik a szlovák, szerb, horvát kérdéssel foglalkozó korábbi munkáikban bizonyos méltánylattal viseltettek e nemzetiségi mozgalmak és vezetőik olyan törekvései iránt, amelyek a magyar állam keretein belül kívánták mérsékelt nemzetiségi igények kielégítését, és akik bíráló szavaktól sem tartózkodtak a magyar nemzetiségpolitikai türelmetlenség megnyilvánulásaival, a természetes magyarosodási folyamatot valójában csak hátráltató erőszakos magyarosítási törekvésekkel szemben – a soknemzetiségű Magyarország felbomlásának hatása alatt, s az utódállamok propagandája ellenében, védelmére kelnek a magyar nemzetiségpolitikának. Ha meg is jegyzik, hogy az államhű nemzetiségi irányzatok és képviselőik a magyar politika és társadalom részéről – épp magyar érdekből – több megértést érdemeltek volna, a hangsúly túlnyomórészt a centrifugális nemzeti törekvések bírálatára tevődik át, oly módon, hogy a nemzetiségi mozgalmakban és annak vezetőiben egyre nagyobb mértékben vélik felfedezni a csehszlovák, jugoszláv egységtörekvések közvetlen szerves előzményeit, illetve magyarországi céltudatos ügynökeit.

Az ellenforradalmi korszakban Bethlen ambiciózus és koncepciózus kultuszminisztere, Klebelsberg által kezdeményezett nagy kiadványsorozat keretében, amely Magyarország újabb kori történetének forrásait (Fontes historiae hungaricae aevi recentioris) kezdte publikálni, olykor monografikus méretű és jelentőségű bevezető tanulmányokkal – Steier, Thim és Miskolczy említett kötetei mellett a szerző Szekfű Gyulának a magyar államnyelv történetéről megjelentetett kötetét kívánta még vizsgálataiba bevonni. Történetíró és politika viszonyának tanulmányozásához azonban Szekfű Trianon előtti pályája is oly gazdag anyagot adott, hogy azzal ezúttal csak megalapozni lehetett azon változások elemzését, amelyek az ő történetírásában, történetírói magatartásában következtek be Trianon után. Steier, Thim, Miskolczy korábbi szerepe, minden figyelemre és elemzésre méltó olyan mozzanata ellenére, amely „történetíró és politika" témájához értékes adalékul szolgálhat, s érintkezési pontjai is vannak Szekfű korabeli nézeteivel, magatartásával – sem terjedelemben, sem mélységben, sem hatásában nem mérhető Szekfű jelentőségéhez. Szekfű Gyula történetírói gondolkodásának e kötetben ábrázolt kialakulása, a „Serviensek és familiarisok" anti-werbőcziánus kritikájától „A száműzött Rákóczi" kuruc-romantika elleni nyílt támadásán és viharos fogadtatásán keresztül a „Der Staat Ungarn"-ig, „A magyar állam életrajzá"-ig végigkísért szekfűi történetírói viszonyulás a politikához és ezzel összefüggő koncepcióépítkezés, csak a kötet ígért, és nagyon várt

folytatásában fog eljutni igazán a múlt sajátosan levont tanulságai alapján a jövőnek irányt szabni akaró „nemzeti történetíró" szerepe vállalásához. Ennek vizsgálatában a magyar államnyelv történetét megvilágító Szekfű-kötet – úgy véljük – alighanem csak közbülső, és körülhatárolt jelentőségű lesz az 1942-ben éppen „Állam és nemzet" címmel megjelent tanulmánykötetéhez képest, amely a jelzett vonatkozásban a francia típusú politikai és a német típusú népi nemzetfogalom és gyakorlati politikai konzekvenciái konfrontálódásának teljes problematikáját tükrözi aktuális magyar vonatkozásában. Glatz jelenleg nem gondolt egy historiográfiai Szekfű-életrajz megírására, de könyvének második része a maga tanulságos sokoldalúságával, kritikai finomságával és gondolati gazdagságával egy ilyen munka mielőbbi elkészítése szükségességének akarva-akaratlan a legjobb propagálója.

A művelődéstörténet és a tudománytörténet lehetséges forrásainak széles körű számbavétele és módszeres felhasználása szempontjából rendkívül gyümölcsöző Glatz könyvének tanulmányozása. Szekfű gimnáziumi éveit az iskolai értesítők, tanári óravázlatok és jegyzetek, önképzőköri dolgozatok alapján, tanárai egyéniségének és felfogásának vizsgálatán keresztül úgy mutatja be, hogy megrögződött sablonoktól mentes, eleven képet kapunk egy katolikus egyházi középiskola konzervatív, de az európai polgári áramlatok elől mégsem mereven elzárkózó szellemi életéről és az ifjúságra gyakorolt hatásáról. Megelevenedik előttünk a magas európai színvonalon álló budapesti Eötvös-kollégium világa, kiváló tanáraival, a francia haladó polgári kultúra iránti nyitottságával, amelynek hatása Szekfű Anatole France-tanulmányán oly jól tükröződik. Nem kevésbé lenyűgöző a bécsi levéltárba kerülő Szekfű környezetének (Thallóczy Lajos, Károlyi Árpád stb.) bemutatása, a Monarchia fővárosában töltött évek hatása szemléletének alakulására, kapcsolatai a budapesti történészekkel, a levéltáros Tagányi Károllyal és Angyal Dáviddal, a magyar centralisták nemes hagyományait tovább éltető Budapesti Szemle szerkesztőjével.

A teljedelmes Szekfű-levelezést is elsőrangúan kiaknázva, Glatz teljesen meggyőzően mutatja ki mind előnyös, mind hátrányos oldalait annak, hogy Szekfű a távlatokat adó, de mégis egyoldalú bécsi levéltári források, és a tájékozódásában mindinkább túlsúlyra jutó német szakirodalom bázisára támaszkodva fordul szembe a hazai történetírás romantikus illúziókat tápláló, provinciális nemesi szemléletű, Rákóczi és Kossuth körül lármás és felszínes kultuszt űző, s annak érdekében kegyes csalásoktól (Thaly) sem visszariadó, szakszerűtlen, de tömeghatásában igen nagyerejű irányzatával. Kitűnően érzékelteti, hogy történelmünk Szekfű által hangsúlyozott reális szemlélete valójában maga sem volt reális: a nemzeti függetlenségi törekvések Szekfű-féle megítélése alapos kritikára szorul még akkor is, ha a szűk látókörű, avitt szemlélet elleni harca határozott méltánylást érdemel. Glatz kimutatja, hogy ez utóbbi vonatkozásban Szekfű a polgári radikálisokkal és a marxista Szabó Ervinnel is egy rövid időre egységfrontba került, de mihamar elhatárolni igyekezett magát tőlük, nem egyszerűen taktikai okokból, hogy ti. az ellene felkorbácsolt „nemzeti felháborodás" hullámaiból így könnyebben kivergődhessen, hanem felfogásának alapvetően konzervatív volta miatt, amely az őt ért támadások hatása alatt csak felerősödött, s azon paradox helyzethez vezetett, hogy a Rákóczi- és Kossuth-kultusszal szembeforduló Szekfű maga is egy ellen-kultusz terjesztéséhez látott, amely Széchenyiből formált történelmi mércét. Szekfű, mint a szerző rámutat, Angyal Dávid Széchenyi-tanulmányában már úgyszólván készen kapta az alapgondolatokat, amelyeket csak tovább kellett fejlesztenie. Természetesen a szóban forgó Angyal-féle Széchenyi tanulmányt magát is csak részeként, egyik termékeként foghatjuk fel a Kossuth-kultusszal párhuzamos ellen-kultuszként úgyszólván kezdettől meglévő azon Széchenyi-kultusznak, amelynek ha nem is a széles tömegekben, de a kor szellemi életében szintén megvolt a maga számottevő hatása, épp az ún. hatvanhetes, kiegyezéspárti táborhoz kötődve, amelyhez Szekfű is tartozott.

Nagyon figyelemre méltók a szerző fejtegetései arról, hogy Szekfű felülemelkedést kívánt az 1848–49-ig s azon túl meghosszabított „kuruc-labanc" ellentétpárban való gondolkozáson, s nagy energiát fordított annak bizonygatására, hogy a „labancok" sem voltak kevésbé jó magyarok és hazafiak, sőt, az ő királyhűségük, illetve kiegyezést keresésük inkább szolgálta a nemzet érdekeit, mint az emigrációba szorult s a hazai talajtól elszakadva irreális kalandorpolitikába süllyedt trónfosztók. Érdemes lett volna ezzel kapcsolatban említést tenni arról, hogy Szekfű egy Károlyi Sándorról írandó nagy monográfiájával is alátámasztani készült ezt a tételt; hagyatékában fennmaradt az e tervezett munkájához gyűjtött terjedelmes anyag.

De még inkább felhívnánk a figyelmet arra a kitűnő elemzésre, amelyben Glatz „A magyar állam életrajza" című Szekfű-munkát részesíti. Az a körülmény, hogy a munka először német nyelven

jelent meg, s egy müncheni kiadó megrendelésére készült, a Monarchia és Németország vállvetve vívott világháborúja idején, hajlamossá teheti a historiográfust, hogy leegyszerűsített véleményt alkosson erről a munkáról, s a központi hatalmak hadicéljai egyértelmű befolyása alatt álló műnek tekintse. A szerző Szekfű ezidőbeli levelei alapján kimutatja, hogy a történetíró már túl van minden háborús lelkesedésén, mikor e munkájához lát, s bár igaz, hogy Magyarországnak a Nyugathoz tartozásáról következetesen vallott nézete az antanthatalmak ellenében vívott háború hatása alatt immár a keresztény-germán kultúrkörhöz tartozás tézisévé szűkül, mégsem jelenti a magyar „nemzetegyéniség" feladását, lemondást az állami önállóság igényéről. E könyvében a rendi politikát – ameddig az nemzeti önállóságot védett és nem követelt (Szekfű szerint irreális) függetlenséget – méltatja, s csupán a rendi szempontoknak a nemzeti érdekek fölé kerülését bírálja a régi hévvel. A polgári átalakulás időszakát illetően Széchenyi az ideálja, de magyarázatot talál Kossuth magatartására a bécsi udvar helytelenített abszolutista központosító törekvéseiben, s hangsúlyozza Kossuth érdemeit az újkori magyar állam kifejlesztésében. Glatz egy Szekfű könyvtárából származó, a történetíró saját kezű aláhúzásaival ellátott kötet alapján meggyőzően kimutatja, hogy mily nagy mértékben támaszkodnak Szekfű fejtegetései a kiegyezés szükségességéről, de ugyanakkor a kiegyezésen alapuló rendszeren belül a magyar alkotmányos önállóságról, az ifjabb Andrássy Gyulának „Az 1867-i kiegyezésről" 1896-ban megjelent művére. Andrássyhoz hasonlóan Szekfű is nem utolsósorban a nemzetiségi mozgalmakkal szemben látja az Ausztriára támaszkodásnak elkerülhetetlen szükségességét. A nemzetiségi mozgalmak megélénkülése a világháború idején nagymértékben fokozta az e tekintetben régóta meglévő fenyegetettség-érzést. Szekfű – a nemzetiségekkel szemben – a magyar államalkotó képességet, s a magyar államiság mindig magyar voltát hangsúlyozza. Az államtól azt várja, hogy hatalmi eszközeivel a magyarságot erősítse; ez konzervatív felfogásában elsősorban a történelmi osztályok támogatását jelenti. Az e téren megállapított mulasztásokkal, az előrelátás és megfelelő céltudatos irányítás hiányával kapcsolatban jelentkezik a liberalizmus bírálata, amelynek hamarosan középponti szerepe lesz a „Három nemzedék"-ben.

Glatz tehát „A magyar állam életrajza" elemzésében és keletkezési körülményei bemutatásában is rendkívül invenciózus. A történetíró Szekfűt e műve megalkotásában befolyásoló politikai hatások vizsgálatához azonban a magunk részéről egy további ötlettel is szolgálunk. Feltételezzük, hogy az ifjabb Andrássy nemcsak a kiegyezésről szóló említett munkájával hatott az új könyvét író Szekfűre, hanem friss cikkeivel, amelyekben a bécsi és a budapesti sajtóban is ekkoriban széles körűen vitatott aktuális kérdéshez, a Naumann-féle Közép-Európa-tervhez szólt hozzá, méghozzá pártolólag. A Németország és Ausztria-Magyarország közti szövetséges viszony szorosabb gazdasági összefogással való megerősítése szükségességéről éveken át folyó vita, amelynek hátterében 1915–1918 közt konkrét vámuniós tárgyalások álltak, aligha maradhatott hatás nélkül Szekfűre, aki e réven gazdasági oldalról kaphatott alátámasztást Magyarországnak a germán kultúrkörhöz tartozásáról kialakított – erősen politikai töltésű – ideájához. Érdemes felfigyelni arra, hogy a közvéleményt a világháború éveiben tartósan és hevesen foglalkoztató vita során a Közép-Európa-gondolat támadóinak és védelmezőinek tábora Magyarországon lényegében azonos volt azokkal a politikai erőkkel, politikai-ideológiai irányzatokkal, amelyek a háború előtti években Szekfűt támadták, illetve védelmezték „A száműzött Rákóczi"-ban kifejeződésre jutott felfogása körül kirobbant viharban. A Szekfűnek eleve ellenszenves, de az ellene indított hajsza miatt különösen gyűlöletes függetlenségi párt és hívei magyar szempontból súlyos veszedelmet láttak e gondolatban, míg az ifjabb Andrássy és általában a hatvanhetes szemléletűek épp a magyar állam és nemzet fennmaradásának további feltételét és biztosítékát látták egy német vezetésű, de a magyar önállóságot szerintük mégsem veszélyeztető, a nemzetiségek felé irányuló pánszláv befolyással szemben pedig egyenesen a hatékonyabb védekezést elősegítő közép-európai összefogásban. A polgári radikálisok és a marxista Szabó Ervin, akik a „Szekfű-botrány" idején kiálltak a megtámadott történetíró mellett, mégpedig azért, mert méltányolták a korlátolt rendi, nemesi szemlélet elleni fellépését, most a polgári gazdaság- és társadalomfejlődés szempontjait helyezve ugyancsak előtérbe, maguk is többnyire készek voltak a Közép-Európa-gondolat támogatására, míg a háború alakulása az elgondolást – adott formájában mindenesetre – kérdésessé, majd túlhaladottá nem tette. Objektíve tehát még a világháború éveiben is voltak bizonyos érintkezési pontok Szekfű és a polgári radikálisok, vagy marxisták között, ha egyébként Szekfűnél a tőlük való elhatárolódás kihangsúlyozásának már korábbról mutatkoztak határozott jelei. A vízválasztót az 1918–19-es forradalmak éve jelenti.

A Glatz Ferenc kitűnő kötetében egy meghatározott szakaszra vonatkozóan vizsgált történetírói pályák a politika szüntelen befolyása alatt formálódva, módosulva futnak tovább. A legmesszebbre közülük – s ez közismert – Szekfű Gyula jut, a legmélyebbre viszont – s ez aligha köztudomású – Thim József. A recenzió olvasóját talán érdekelni fogja az 1941-es évre vonatkozóan a következő összehasonlításunk: Szekfű ekkor írja híres cikkét az antifasiszta függetlenségi gondolatot a társadalmi haladás kérdésével egybekötő, a nemzetiségi kérdésben is figyelemre méltóan pozitív álláspontot elfoglaló szociáldemokrata párt lapja, a Népszava, karácsonyi számába; Thim viszont – még július végén – a német nemzetiszocialista párt központi orgánumához, a Völkischer Beobachter szerkesztőségéhez küldi meg Ribbentrop külügyminiszterhez intézett memoranduma másolatát, amelyben egy népiségében homogén magyar nemzetállam érdekében a nemzetiségek kitelepítését és a külföldi magyaroknak a helyreállítandó Kárpát-határok közé visszahozását javasolja, a Hitler által meghirdetett és megkezdett nagyszabású áttelepítési programtól ihletve.

Kevés olyan könyv van, amely mondanivalójával, problémafelvetéseivel, elemzéseivel annyira lekötné az olvasót, mint Glatz Ferencé. És kevés könyv ad annyi gondolatot, ösztönzést a további vizsgálódásokhoz, mint az övé. A szerző tehetsége, felkészültsége, elért eredményei alapján nagy várakozással tekintünk folytatandó kutatásaira.

Tilkovszky Loránt

JENNY HUMBERT-DROZ: UNE PENSÉ, UNE CONSCIENCE, UN COMBAT LA CARRIÈRE POLITIQUE DE JULES HUMBERT-DROZ

Neuchâtel. 1976. 226 l.

EGY GONDOLAT, EGY MEGGYŐZŐDÉS, EGY HARC JULES HUMBERT-DROZ POLITIKAI ÉLETUTJA

Jules Humbert-Droz politikai életútja valóban nem mindennapi jelenség az 1914–1950 közötti nemzetközi munkásmozgalom történetében. 1914-ben még protestáns lelkésznek készül Angliában, de ezt a lelkészi hivatást a 25 éves fiatalember már a háború kirobbanása előtt is sajátosan értelmezte. Teológiai disszertációjának témája a mai fülnek nagyon modernül cseng: „A kereszténység és szocializmus", s a svájci neuchâteli egyetem aulájában 1914. július 10-én védett disszertációban a fiatal papjelölt a hangsúlyt nem a különbségekre, hanem az összekötő elemekre helyezte: többek között a közösségi, szocialisztikus vonásokra s a militarizmus visszautasítására.

Amikor a világháború kirobbant, szemlélete nem változott, sőt, még élesebben utasította vissza a militarizmust, a világháborút általában, de a militarista jelenségeket Svájcban magában is. Egyelőre még Angliában tanul, de rendszeres beszámolókat küld a francia-Svájcban gazdag forradalmi hagyományú „Jura-vidék" szocialista hetilapjának, a Sentinelle-nek. Beszámolóiban az angol munkásmozgalomról ír, s az ILP pacifista szellemű hetilapját, a Labour Leadert mutatja be a svájci olvasóknak. 1915 telén a Sentinelle szerkesztője, a zimmerwaldista P. Graber meghívja a fiatal papot, hogy vállalja el a lap szerkesztését, s egyúttal az ifjúsági szervezet istápolását, az oktató és propagandista munka fellendítését. Jules Humbert-Droz enged a kérésnek, papi pályája így megszakadt, mielőtt még elkezdődött volna. 1916 februárjában munkába állt, s élete ettől a pillanattól hosszú időre elválaszthatatlan a svájci és a nemzetközi munkásmozgalométól.

Humbert-Droz 1916 tavaszától teljes lendülettel veti magát a háborúellenes, szocialista mozgalomba, nemcsak szerkeszt, hanem a Sentinelle nem egy számában két cikket is ír, agitál, vitaüléseken szólal fel, s a semleges Svájcban a svájci szoldateszka elhatalmasodásának (1916-ban emiatt politikai, kormányzati válságra került sor Svájcban) bírálatáért, illetve a sorozási parancs megtagadásáért letartóztatták, fél évre bebörtönözték. Az ítélet mártíromsággal övezte, de tevékenységét nem befolyásolta. Szabadulása után visszakerült a Sentinelle élére, a balra tendáló svájci szocialista mozgalomban a legaktívabb és legradikálisabb szocialista vezetők között találjuk, aki 1917-től lelkesen érdeklődik az oroszországi hírek után, 1921-ben a svájci kommunista párt alapító tagja, s egyik vezetője, de már 1920–21-ben bekapcsolódik más nyugat-európai kommunista pártok kialakításába is.

Még 1920–21-ben kijut Szovjet-Oroszországba, részt vesz a Kommunista Internacionálé tevékenységében, amelynek 1921-től egyik titkára lesz, s az 1920-as, 1930-as években elsősorban a svájci kommunista, s szélesebben véve a svájci munkásmozgalomban igen jelentős a szerepe, de a Komintern keretei között a nyugat-európai pártok (olasz, francia, s részben német) életébe is „belenyúlt", véleményt mondott, vitázott.

Humbert-Droz számos munkát jelentetett meg ekkor is (hiszen 1914-től sűrű cikkíró volt), s a második világháború után is. Élete utolsó éveiben több kötetben kiadta önéletrajzi visszaemlékezéseit is – amelyeket gazdagon dokumentált. Öt esztendővel 1971-ben bekövetkezett halála után ebben a munkában felesége állít neki emléket. Jenny Humber-Droz azon feleség-memoárírók közé tartozik, akik nagyon szűkre szabták az ún. egyéni, apró-szürke hétköznapi vonások megvilágítását, akik feleségként sem életrajzot, nem a politikus emberi életrajzát kívánták megrajzolni, hanem éppen a politikusét. Az is kétségtelen, hogy a feleség nyilván kevesebbet tudott, tud ezekről a folyamatokról, problémákról, emberekről, mint a férj (erre olyan jellegzetes tévedések is utalnak, hogy Kolarov román szocialista – kommunistaként jelenik meg, avagy, hogy Juliusról az olvasó nem tudhatja meg, hogy Alpáriról van szó), de tény az is, hogy Jenny, a feleség, 1916-tól Jules-nek, a férjnek közvetlen eszmeés munkatársa is, aki tudott erőfeszítéseiről, kapcsolatairól, aki maga is utánament Moszkvába – vagyis nemcsak papírforrásból, retrospektíve közelít a valósághoz. A kötetnek egyik legjelentősebb értéke, méghozzá pontosan a kutatók számára az – hogy sokszor idézi férjének hozzá írt leveleit. (Magyar olvasóként ebből a szempontból talán Károlyi Mihályné önéletrajzi kötetei juthatnak eszünkbe).

A kötet lapjain sok esemény elevenedik meg, sok személy jelenik meg. Hiszen Humbert-Droz és felesége a legszorosabban együttműködött a Komintern irodáiban Buharinnal, Manuilszkijvel, részben ütközött Zinovjevvel, hidegebb munkatársi kapcsolatban volt Pjatnyickijvel – a „külföldiek" közül természetesen a svájci szocialistákkal és kommunistákkal (az egész „nagyvezérkar": Grimm, Platten, Naine, Nobs, Graber, Nicole, Welti, megjelenik a kötetben) az olaszok közül Togliattival huzamosan együtt dolgozott, de az olaszok közül ugyanúgy még sok mással, mint a franciák és németek közül, hiszen ez a három ország és párt állt érthetően legközelebb a svájci szervezőhöz. A németek közül Zetkin állt szívéhez legközelebb, akivel a jelek szerint együtt küzdöttek a német KP-ban jelentkező „ultrabalos" irányzattal szemben, miközben jelzi, hogy a német „ultrabalosoknak" megvoltak a szovjet megfelelői is: részben kezdetben Trockij, később mások. Érinti a francia pártban lefolyt vitákat is – de ezek a képek nem annyira elemzők, inkább mozaikdarabok, amelyeket a hozzáértő higgadt elemzőknek kell azután majd a helyükre tenniük. Végeredményben a kérdéskörök, amelyekhez mindez tapad, kapcsolódik: a francia, olasz, svájci kommunista párt megalakulása (1920–21), később az útkeresések, az 1923–24-es viták, az általános európai helyzet megítélése, a Komintern IV. és V. kongresszusának vitái és a Zinovjev–Buharin személyi és koncepcióváltás körülményei. A francia kommunista párt esetében kitér Rosmer, Souvarin, Cachin, Frossard személyére: e négy név nem pusztán négy személyt, hanem négy csoportosulást, véleményt, áramlatot is jelentett. S nem kevesebb csoportosulás élt az olasz és német kommunista mozgalomban.

A visszapillantó beszámoló, ha lehet, még inkább megelevenedik a húszas évek végén, amikor a vitákat már sokszor nem tisztán a teoretikai érvek jellemezték. Humbert-Droz is olykor már ekkor kikerült a pártok politikáját felsőfokon befolyásolók köréből – majd visszakerült, s 1928-ban a Komintern hatodik kongresszusán ismét aktív szerepet játszott. Jenny Humbert-Droz erőteljesen hangsúlyozza, hogy férje az 1920-as évek vitáiban is a szélesebb nyitás híve volt, általában a szektás irányzat híveivel került összeütközésbe mind a német, mind a francia és olasz párt életében, s visszaszorulása is ezekkel a vitákkal állt kapcsolatban.

Az elvi, stratégiai irányvonal kialakítása körül kibontakozó viták után ismét a mozgalmi gyakorlat – s új ország következett. Az 1931. évi spanyol polgári demokratikus forradalom időszakában érkezett Spanyolországba a Komintern megbízottjaként – majd még 1931-ben visszaérkezett hazájába, Svájcba, ahol a kommunista párt élére állt. Ugyanekkor, 1932 tavaszára Svájcban is új helyzet állt elő, mivel a szocialista pártban újra megerősödött egy olyan baloldali irányzat, amely a kommunistákkal és a Szovjetunióval való kapcsolatokat kereste, kívánta kiszélesíteni. Humbert-Droz ennek a kísérletnek megerősítésére érkezett 1932 nyarán Moszkvába, hogy a Komintern VB XII. ülésén e kérdéseket megvitassák, tisztázzák. Ez a kezdeményezés azonban ekkor nem járt sikerrel, s erre Jenny többek között Jules Moszkvából kelt 1932 nyári leveleiből idéz. A levelek nagy elkeseredést tükröz-

nek. A vita nyomán Humbert-Drozt felmentették a pártvezetés alól, s munkája átmenetileg a pártsajtó szerkesztésére, irányítására „szűkült".

De ezzel a svájci események nem jutottak „nyugvópontra". A svájci fasiszták (s íme, jellegzetesen itt is egy ezredes vezette az egyik fasiszta szervezetet) nagygyűlést hirdettek a baloldali szocialista parlamenti képviselők ellen. A kihívásra a szocialisták nagy antifasiszta ellentüntetést hirdettek – amit az államtanács ugyan betiltott, de amit mégis megtartottak, s az antifasiszta mozgalomba a svájci kommunisták is bekapcsolódtak. A pártvezetőség Humbert-Drozt bízta meg, hogy utazzon a helyszínre Genfbe, s alakítsa ki az együttműködés konkrét feltételeit. A helyzet és a feladatok megítélésében azonban a svájci kommunista vezetés és a Komintern között ekkor újból ellentétek mutatkoztak.

A kötet megvilágítja, hogy az alaptendenciák mégis miként törtek utat maguknak, hogy 1933 után a fasiszta veszély fokozódása miként tette elkerülhetetlenné a régi stratégiai irányvonal megváltoztatását, s Svájcban magában is milyen jelei voltak a fasiszta ezredesek agresszivitása fokozódásának, s az antifasiszta mozgalom éppen a baloldali szocialisták és kommunisták összefogása alapján miként bontakozhatott ki, aminek Humbert-Droz régebben is nemcsak híve volt, hanem amiért szót emelt, amiért több irányban is küzdött.

A szerző hasonló módszerrel élve szól az 1930-as évek második felének harcairól, a spanyolországi polgárháborúról s ennek összefüggéseiről. Humbert-Droz változatlanul két terepen küzdött: egyfelől a nemzetközin, másfelől Svájcban, ahol ekkoriban a szocialista és kommunista mozgalom egyaránt fellendülőben volt, aminek sok mozzanatát, jelét ismerhetjük meg. Nem kevésbé érdekesek a második világháború korszakáról szóló lapok, amelyekről éppen azt ismerhetjük meg, amiről alig-alig hallhattunk, hogy a gazdag hagyományú svájci munkásmozgalom politikai arculata, programkeresése miként alakult ezekben az években, illetve a háború után. Jules Humbert-Droz ekkor már újra szociáldemokrata, a Francia-Svájc szociáldemokrata szervezetének majd az ország központi szövetségi szervezetének baloldali szellemű titkára. (Zárójelben hozzátehetjük, néhány állásfoglalása alapos és érdekes elemzését a Szocializmus magyar nyelven is közölte.) S ha mindehhez megemlítjük a többi magyar vonatkozásokat (Alpári, Kun Béla, Károlyi Mihály villanásnyi megjelenítését), akkor a kötet minden esetlegessége, s a szerző nyilvánvaló „személyi elkötelezettsége" ellenére is olyan munkát üdvözölhetünk, ami értékes forrásanyag kétnemzedéknyi történelem jobb megismeréséhez.

Jemnitz János

ARTHUR L. SMITH, Jr.

CHURCHILL'S GERMAN ARMY WARTIME STRATEGY AND COLD WAR POLITICS. 1943–1947

Sage Publ. London, 1977. 159 l.
CHURCHILL NÉMET HADSEREGE
HÁBORÚS STRATÉGIA ÉS HIDEGHÁBORÚS POLITIKA 1943–1947

Arthur Smith könyve programkönyv. A munka előszava világosan rámutat a munka céljára. Míg nyugaton hosszú ideig elfogadott volt az az állítás, mely szerint a hidegháború 1947-ben kezdődött, és a Szovjetunió tevékenysége váltotta azt ki, a 60-as évek közepétől mind erősebben terjedt el az amerikai ún. revizionista iskola felfogása, mely a hidegháború kezdetének időpontját korábbra, lényegében a II. világháború utolsó időszakára teszi, és kifejlődéséért nagymértékben az Egyesült Államok külpolitikáját okolja. Smith könyve mindkét nézetet elveti, és azt kívánja igazolni, hogy elsősorban Anglia, pontosabban Churchill volt a hidegháború kezdeményezője. Önmagában a tétel nem új, hiszen közvetlen a háború után ismertté vált Churchill és Roosevelt politikai véleménykülönbsége a Szovjetunióval való együttműködés lehetőségének megítélését illetően. Ismert volt, hogy Churchill a Szovjetunió elleni korábbi intervenció egyik ösztönzője, bár a háború előtt és a háború első időszakában Hitlert tartva a fő ellenségnek, a Szovjetunióval való szövetség hirdetőjévé vált, mégis a háború második szakaszában, megrémülve az angol birodalom nemzetközi szerepének hanyatlásától, a

Szovjetunió hatalmas – és általa nem várt – háborús sikerétől, ismét a Szovjetunióval szembeni kemény politika híve lett. Míg Roosevelt bízott abban, hogy megértést tud teremteni Sztálinnal, Churchill számos kérdésben inkább a konfrontáció híve volt és kevésbé akarta figyelembe venni a szovjet kívánságokat. A tétel tehát nem új, és sok vonatkozásban meg is felel a tényeknek.

Smith könyve tehát ebben az értelemben nem ad érdemleges újat, hiszen munkájának jó néhány fejezete csak arra korlátozódik, hogy különböző visszaemlékezésekből, konferencia-jegyzőkönyvekből összeszedje azokat a megnyilvánulásokat, mellyel tétele igazolható. A tétel mindaddig igazolható is, míg nem kívánunk egy koherens összefüggő történeti kutatást, amíg nem tudjuk érdemben felmérni, mint ahogy hosszú ideig Churchill sem tudta azt, hogy a hidegháború nem egyszerűen szándékok, hanem objektív helyzet következménye is. Ebben az objektív helyzetben az Egyesült Államok és a Szovjetunió vált a világ két leghatalmasabb országává, ami önmagában is tartalmazta a konfrontáció lehetőségét, és különösen tartalmazta azért, mivel a két kialakuló szuperhatalom eltérő társadalmi, politikai berendezkedéssel bírt, ellenkező ideológiát hirdetett. Bár a könyv jól ábrázolja, milyen elképzeléseket dolgozott ki Churchill, 1943-ban miben határozta meg katonai és politikai stratégiáját, a Szovjetunió túlságos megerősödésétől való félelem – kezdve a második front halogatásától egészen a második front helye körüli vitákban –, de ténylegesen erről a kérdésről sem anyagban, sem ismeretben nem tud újat nyújtani. Egyetérthetünk viszont azzal a megállapítással, mely megalapozatlannak tekinti az egyes nyugati munkákban döbbenetesen gyenge bizonyító anyag alapján felröppent tételt, mely szerint 1943-ban bizonyos szovjet–német titkos diplomáciai érintkezés során Ribbentrop–Molotov találkozóra is sor került volna. Bár feltehető, hogy volt bizonyos diplomáciai érintkezés, hiszen a német vezetésben is jelentkeztek olyan nézetek, mely szerint a német háborús vereséget esetleg egy Szovjetunióval kötendő különbékével kellene elkerülni – ezt a felfogást támogatta Mussolini is – és feltehető, hogy – 1943 nyarán a második front újabb elhalasztása miatt mélyen csalódott Sztálin – aki ideiglenesen Washington és London nagykövetét is hazahívta – taktikai okokból nem zárkózott el bizonyos titkos diplomáciai érintkezés felvételétől. Ennek jelentősége azonban kimondottan taktikai jelentőségű volt, és igen alacsony szinten elakadt.

Smith könyvecskéjének nagyobbik része annak ellenére, hogy 1943-tól próbálja az angol politikát folyamatosan ábrázolni, ténylegesen 1945 tavaszával, a közvetlenül a II. világháború befejezése előtti és utáni időszakkal foglalkozik. Az ismert összeütközések részben abból származtak, hogy Churchill sürgette, a nyugat-európai szövetségesek hadvezetése a Szovjetunió előtt foglalja el Berlint. A lengyel kérdés, a román kormányváltozás, a Trieszt körüli problémák, valamint a kelet-európai országokban működő szövetséges ellenőrző bizottságok szerepével kapcsolatos vitákban is egyre világosabban kiütköztek az ellentétek, és nem kétséges, hogy Churchill mindezekben a kérdésekben merevebb politikát folytatott, illetve kívánt folytatni, mint az amerikaiak. Ebben a kérdésben sem tud azonban a könyv érdemleges újat nyújtani. A könyv fő tétele Churchillnek egy 1954. november 23-án mondott beszédéhez kapcsolódik. Az ekkor már közel 80 éves kormányfő ez alkalommal – diplomáciailag meglehetősen ügyetlenül – egy olyan utalást tett, mely szerint 1945 májusában táviratot küldött volna Montgomerynek, utasítva a tábornokot: a foglyul ejtett német katonákat és fegyvereket kezelje úgy, hogy szükségessé válhat esetleg bevetésük a szovjet hadsereg ellen. Az ügyből természetesen politikai botrány lett, megkérdezték Montgomeryt, és vizsgálatot is indítottak, majd igyekeztek Churchill pontatlan memóriájára hivatkozva elsimítani az ügyet. Maga a távirat természetesen nem került elő, ha egyáltalán volt ilyen, annyi azonban bizonyos, és a szerző ezt munkájának utolsó fejezetében igazolja ténylegesen, hogy az angol politika kínosan törekedett arra, hogy lehetőleg minél nagyobb területek kerüljenek Németországban nyugati ellenőrzés alá, és Churchill megpróbálta az eredeti megállapodáson túlmenően elfoglalt területeket alku tárgyává tenni más szovjet engedmények érdekében. Ismert az is, hogy Churchill felvetette, hogy ne vonják vissza az angol–amerikai csapatokat az elfoglalt területekről a megállapodott demarkációs vonalra. Ezt a javaslatát azonban ekkor Truman utasította vissza, nem utolsósorban azért, mivel a Szovjetunió ebben az esetben joggal tagadhatta volna meg Berlin és Bécs közös igazgatását.

A könyv utolsó fejezetei azt is megmutatják, hogy Montgomery sok esetben kijátszotta azt az angol–amerikai–szovjet megállapodást, mely szerint a német hadseregnek az előtt a hadsereg előtt kell letenni a fegyvert, amellyel szemben állt. Így lehetővé tette több mint egymillió korábban a szovjet hadsereg ellen harcoló, német katona számára, hogy angol–amerikai hadifogságba kerüljenek. Churchillnek a többmilliós német hadifogollyal kapcsolatos tervei képezik a munka utolsó fejezetének tár-

gyát. Túlzás lenne Churchill politikáját úgy értelmezni, mintha ő 1945-ben közvetlenül egy háború kirobbantására törekedett volna. Az angol politikus sokkal realistább volt ennél, semhogy ennek lehetőségét valószínűnek tartotta volna, vagy akár csak kívánta volna. Az azonban biztos, hogy az erő pozícióját szerette volna a Szovjetunióval szemben elérni, és ebben az összefüggésben a többmillió német hadifoglyot és ezeknek esetleges felhasználását mint zsarolási eszközt nem zárta ki. A könyv utolsó fejezete elsősorban azt mutatja meg, hogy milyen szerepet játszottak a német hadifoglyok az angol politikában 1945 második felében, az ezzel kapcsolatos szovjet–angol vitákat, különösen amiatt, hogy ezen német hadifoglyoknak egy részét hosszú ideig zárt kötelékekben tartották együtt, és nem oszlatták fel. Ez a kérdés az, amelyben a szerző érdemleges új anyagot is tud adni. A Németország teljes lefegyverzése körüli csatározások már csak az utórezgései voltak ennek a vitának, 1947-re azonban jórészt ez is véget ért. A régi német hadsereget és a régi Németországot ténylegesen lefegyverezték és megszüntették. Más kérdés, hogy 1947-től éppen a hidegháború kiéleződése miatt újból megjelent a gondolat, Németország, illetve Németország egy részének a nyugati szövetségi rendszerbe való bevonására, a Szovjetunió elleni esetleges felhasználására vonatkozóan. Ez azonban már egy új problémához vezet át, és erre az időre már világosan kiderült, hogy a hidegháborúban – mely ekkorra már teljesebb méreteket kezdett ölteni – nem Angliáé a vezető szerep.

Ránki György

AGRÁRPOLITIKA ÉS AGRÁRÁTALAKULÁS MAGYARORSZÁGON (1944–1962)

SZERKESZTETTE: BALOGH SÁNDOR ÉS PÖLÖSKEI FERENC

Akadémiai Kiadó, 1979. 240 l.

A magyar népi demokrácia agrártörténeti irodalmát újabb színfolttal gazdagítja az Akadémiai Kiadó gondozásában napvilágot látott tanulmánygyűjtemény.

A kötet – elsőként az agrártémát feldolgozó munkák közül – időben és térben egyaránt tág határokat ível át. A tanulmányok a népi demokratikus hatalom megszületésétől kezdve a szocializmus alapjai lerakásáig terjedően nemcsak országos szinten vizsgálják az agrárfejlődés egyes kérdéseit, hanem regionális, helytörténeti vonatkozásokban is. A tanulmányok bőséges, eddig jórészt ismeretlen forrásanyagra támaszkodnak. Fővárosi és megyei levéltári anyagok, pártdokumentumok, népszámlálási adatok, parlamenti naplók mellett szóbeli forrásanyag felhasználásával is találkozunk. A sok tekintetben hézagpótló műnek a legfrissebb tudományos eredményeket publikáló tanulmányai nemcsak tovább bővítik és differenciálják agrártörténeti ismereteinket, hanem egyben új összefüggésekre is rávilágítanak.

Az országos tematikájú írások közül a párt agrárpolitikájával foglalkozó tanulmány az egész népi demokratikus korszakot átfogja. Nemzetközi és belpolitikai keretekbe ágyazva a párt elvi megállapításait és gyakorlati lépéseit taglalva elemzi Simon Péter azokat a kulcsfontosságú állomásokat – nem hallgatva el a fejlődést akadályozó, sőt visszavető kitérőket sem –, amelyek hosszú és bonyolult folyamat eredményeként végül is megteremtették a szocialista termelési viszonyok létrejöttének a feltételeit a mezőgazdaságban.

A felszabadulás utáni agrártörténet eddig lényegében homályban maradt területével, az ellenzéki pártok, illetve csoportok agrárpolitikájával foglalkozik Izsák Lajos tanulmánya. Behatóan elemzi a szerző a koalíción kívüli pártoknak, így többek között a Keresztény Demokrata Néppártnak, a Polgári Demokrata Pártnak, a Demokrata Néppártnak, a Magyar Függetlenségi Pártnak stb. az agrárpolitikai elképzeléseit, a nagybirtokrendszerhez való viszonyát és az 1945. évi földreform jobboldali felülvizsgálatára irányuló törekvéseit.

Tíz év (1945–1955) mezőgazdasági termelését és annak történeti jellegű, hatalmi-politikai befolyásoló tényezőit vizsgálja Szakács Sándor. A szerző mindenekelőtt az állami beavatkozásnak a mezőgazdasági termelésben betöltött szerepét és módjait – munkaerő, igaerő, eszközök felhasználásának szabályozása; termelési struktúra irányítása; beszolgáltatás; ár-, adó-, hitelpolitika stb. – veszi

számba, amelyek a természeti tényezőkkel és a mezőgazdasági termeléssel kölcsönhatásban önálló gazdaságtörténeti, illetve gazdaságpolitikai szakaszok létrejöttét eredményezték.

A paraszti társadalomban a népi demokratikus korszak idején végbement átrétegződést követi nyomon Orbán Sándor. A szerző elemzi a földosztásnak a parasztság különböző rétegeire gyakorolt hatását, majd végigkíséri az ötvenes évek iparfejlesztését és parasztpolitikáját, végül az átrétegződés újabb nagy hullámát tanulmányozva arra a megállapításra jut, hogy a szocialista mezőgazdaság létrejötte a korábbi ellentmondásokat és feszültségeket nem csupán enyhítette, hanem azok felszámolását is biztosította, sőt, valójában új társadalmi viszonyokat teremtett falun. „Ilyképpen a parasztságnak nemcsak egy megkésett társadalmi beintegrálódásával van dolgunk – mutat rá a szerző –, hanem szemünk előtt zajlik le e társadalmi csoport elemeinek más-más alakzatú, de alapvetően a munkásosztályhoz hasonló, vagy éppen azzal azonos szocialista minőséggé való átalakulása is."

A helytörténeti tanulmányoknak a kötetben való publikálása messzemenően indokolt. Hiszen az egyes regionális tényezők – a föld minősége, a birtokstruktúra megoszlása, a termesztett növényi kultúrák, a piactól való távolság, a népsűrűség, a lakosság nemzetiségi, foglalkozási összetétele, a mezőgazdasági népesség megoszlása, eltérő történelmi, politikai múltja, szerepe stb. – következtében a különböző tájegységek agrárfejlődése több szempontból is eltért az országos átlagtól. A kötetben megjelent – bár nem minden esetben egyenletes színvonalú – írások hű képet adnak a más-más vidéken végbement agrárátalakulás sajátosságairól, hozzájárulván ezzel az agrárpolitikai, illetve agrárgazdasági értelemben vett régió fogalmának tisztázásához.

A földosztás kérdéseit több tájegység kapcsán is elemzik a tanulmányok. Molnár Pál és Szabó Ferenc írásaikban jól érzékeltetik, hogy a munkásmozgalmi hagyományokkal rendelkező Észak-Magyarországon, de még inkább az agrárszocialista mozgalmak bölcsőjében, a Viharsarokban a kevés felosztható föld, illetve a jogos igénylők magas száma közötti feszültségek a radikális és gyors földosztás irányába hatottak. A Dunántúlon, közelebbről a közép- és nagybirtok hazájában, Tolna megyében pedig a földigénylők passzivitása, továbbá a német nemzetiségi lakosság kitelepítése körüli bizonytalanság jelentősen hátráltatták azt – hangsúlyozza Kisasszondy Éva. Filep János tanulmányában azt húzza alá, hogy a földosztás eredményeinek megvédésére Szabolcs megyéből kiindult és országos méretűvé szélesedett „Földet vissza nem adunk!" mozgalom kibontakozásának a sikerét az újgazdák, valamint a munkásság egységes fellépése biztosította.

Tanulságosak azok az írások is, amelyek a mezőgazdaság szocialista átszervezését vizsgálják az ország különböző vidékein. A tanulmányok feltárják azokat a helyi jellegzetességeket, amelyek nagymértékben befolyásolták a szövetkezeti mozgalmat. Így Belényi Gyula arra a sajátos ellentmondásra világít rá, hogy a speciális növényi kultúrával s aránylag fejlett paraszti gazdasággal bíró Szegeden nehezen indult meg a szövetkezetek szervezése, másfelől pedig a mostohább adottságú helyeken, ahol a parasztok könnyebben léptek a szövetkezés útjára, milyen nehézségekkel járt a közös gazdaságok megerősítése. Dél-Dunántúl a viszonylag jó minőségű földjei ellenére is az ország egyik legkevésbé fejlett és ritkán lakott tájegysége volt, ahol az átszervezés idején (1959–1961) a termelőszövetkezeti mozgalmat – Tolna megye kivételével – úgyszólván a kezdeti szintről kellett megindítani – állapítja meg Benke József. A gyenge földjéről s a nagyszámú szegényparasztságáról ismert Szabolcs-Szatmár szövetkezeti átszervezésével Botár József tanulmánya foglalkozik. A termelőszövetkezeti mozgalom kezdeti időszakában okozott hibák és torzulások kiküszöbölése, az egyszerűbb termelőszövetkezeti csoportok létrehozása, továbbá az iparfejlesztés nem csupán a szövetkezeti tagság jövedelmi viszonyait javították meg, de egyúttal lassították az elvándorlás ütemét és átalakították a megye népességi összetételét is.

A helytörténeti írások sorát a Bakony vidéki Réde község 1945. évi agrárátalakulását, illetőleg annak előzményeit sokoldalúan végigkísérő történetszociográfiai jellegű településtörténeti tanulmány zárja. Külön is említést érdemel, hogy Pölöskei Ferenc a mezőgazdasági termelés és a paraszti életmód olyan fontos és jellegzetes vonásait villantja fel, amelyek többnyire még a helytörténeti munkákból is kimaradnak.

Nemcsak tematikájában teszi gazdagabbá a kötetet Steinbach Antalnak az állami gazdaságokról szóló írása, de egyúttal arról is tájékoztat, hogy az ötvenes évek végétől országszerte fellendülő szövetkezeti mozgalomnak az egyre inkább megerősödő állami gazdaságok már jelentős segítséget tudtak nyújtani.

A kötetet végül Balogh Sándornak az agrártörténeti kutatásokat összegező historiográfiai tanulmánya zárja. A szerző a kutatások indulásától kezdve napjainkig terjedően szisztematikusan vizsgálja, elemzi és értékeli a megjelent munkákat, s egyben felhívja a figyelmet az eddig még feltáratlan, további kutatásra váró témákra is.

A Balogh Sándor és Pölöskei Ferenc által szerkesztett, tematikájában gazdag és témamegközelítésében változatos tanulmánygyűjtemény kerek egészet alkot – noha további tájegységek, pl. Észak-Dunántúl, Duna–Tisza köze, Szolnok és vidéke feldolgzását is szívesen láttuk volna a kötetben. Ez a munka jól példázza azt is, hogyan működhetnek együtt eredményesen a legújabbkori agrártörténet ismert, neves művelői a helytörténet érdemes kutatóival.

A tanulmánygyűjteményt a kutatók és oktatók, az egyetemi és főiskolai hallgatók s nem utolsósorban a legújabbkori agrártörténetünk iránt érdeklődők egyaránt haszonnal olvashatják.

Föglein Gizella

TÖRTÉNETI STATISZTIKAI FÜZETEK

A fenti címmel indított új kiadványsorozatot a KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, illetve annak történetstatisztikai kutatócsoportja. A sorozat nyilván kiegészíteni szándékozik a KSH történetstatisztikai kutatócsoportja eddig is létező különféle kiadványait. Amennyire dicséretes ez a szándék, annyira sajnálatos, hogy a sorozat szerkesztője, Dányi Dezső az első füzetnél nem jelezte, tulajdonképpen mi teszi indokolttá az új sorozat megindítását, s milyen típusú forrásokat szándékoznak a modern történeti statisztika eszközeivel feldolgoztatni.

A magyar statisztikai szolgálat létrejötte óta küszködik azzal a problémával, hogyan tegye a tudományos közvélemény számára hozzáférhetővé azokat a forrásokat, amelyek a hivatalos statisztika megjelenése előtt keletkeztek, s hogyan értékesítse az ezekben rejlő nagy jelentőségű adatokat. Időről időre megindul a munka, különféle alkalmak (így annak idején a Millennium ünnepe) lehetőséget teremtettek és teremtenek nyilván ma is ahhoz, hogy modern szempontból is elfogadható módon tegyenek közzé bizonyos forrásokat. Ez azonban korántsem elég ahhoz, hogy megnyugtató legyen a helyzet. Máig sincs tisztázva, milyen forrásokat s milyen módon kellene közzétennie a történeti statisztikai szervezeteknek, illetve a KSH-nak. Éppen ezért érezzük a hiányát egy olyan bevezetőnek, amelyik a jelen sorozat feladatait világította volna meg. Így csak találgathatunk a sorozat feladatait illetően, noha az eddig megjelent füzetek arra utalnak, olyan vállalkozásról van szó, amelyik a már létező sorozatok egyikében sem elhelyezhető munkákat tesz közzé. Ha így van, a bőség zavarának csak örülni lehet.

A sorozat első darabja *B. Lukács Ágnes:* Magyarország népessége törvényhatóságok szerint az 1820-as években címen tulajdonképpen Ludovicus Nagy a korszakkal foglalkozó kutatók által eddig is használt munkájának első kötetét dolgozza fel, azaz a szorosabban vett Magyarország területére vonatkozó adatokat. A szerző Nagy adatait kiegészítette Lipszky János két évtizeddel korábban készült Repertorium locorum . . .-jából vett területi adatokkal, s az elemzés során egybevetette ezeket az adatokat a József-kori népszámlálással és az 1870. évi népszámlálással. Nem kívánjuk itt részletesen elemezni azokat a táblázatokat, amelyekbe foglalva közli B. Lukács a rendelkezésre álló adatsorokat. Csupán arra utalunk, hogy ezúttal sem sikerült (a rövid bevezetőben) végérvényesen feltárni azokat a forrásokat, amelyekből Nagy összeállította adatait, így tehát tulajdonképpen nem azonos típusú adatokat hasonlít össze a szerző, amikor népszámlálásokat vet egybe a „Notitiae"-vel. Ez a körülmény egyúttal némileg megkérdőjelezi azokat a számításokat is, amelyeket a népesség alakulásával összefüggésben végzett, hiszen nem azonos bázisról kapjuk az egyes adatokat. Így azután a kis füzet felveti az egész modern történeti statisztikai kutatás alapkérdését: hogyan s milyen mértékig lehet egybevetni a statisztikai célból készült adatfelvételeket más jellegű, a történeti fejlődés során keletkezett forráscsoportokkal, s mennyire lehet építeni az ilyenféle összehasonlításokra. (Csupán apróbb szépséghiba, hogy az olvasónak magának kell kihüvelyeznie: L. Nagy munkájának feldolgozásáról van szó. Ezt a körülményt ugyanis a kötet alcímében jelezni kellett volna.)

Hézagpótló munka s egyúttal mintaszerű feldolgozás eredménye a sorozat 2. füzete, *Tóth Tibor:* Hitelezők és adósok. A kölcsönforgalom kérdéséhez Somogyban 1756–1812 c. tanulmánya. A szerző igen izgalmas, de mindmáig elhanyagolt témát tett elemzés tárgyává: a nemesség hiteléletének alakulását a 18. század második felében s a 19. század első évtizedében. A Somogy megyei be- és kitáblázási jegyzőkönyvek némi korlátozással (pl. nem ismerjük, hogy milyen mértékben áramlott ki tőke a megyéből) fényt vetnek a nemesség hitelforgalmára, s a források nyújtotta keretek között lehetővé teszik e hitelforgalom fontosabb jellemzőinek megállapítását. Még ha a paraszti és a polgári hitelforgalom ki is esik a vizsgálat köréből, vagyis a kép, amit a szerző rajzol, eleve a valóságnak csak *egyik* szelete, a források bősége és egysége az egész korszakban kitűnő lehetőséget nyújt a részletesebb elemzés számára. Tóth Tibor megragadta ezt a lehetőséget. Összefoglaló táblázatai sokoldalúan csoportosítva tartalmazzák a jegyzőkönyvek adatait. Közlik évente a betáblázott kölcsönök összegét, a kamatokat, a kölcsönfelvétel célját (ahol ez megállapítható), egyszóval mindazt, amit a jegyzőkönyvek tartalmaznak. A gazdag adatbázis lehetővé tette azt is, hogy a szerző néhány gazdagabb somogyi birtokos család kölcsönügyleteit összesítve mutassa be. A táblázatokat kiegészítő ábrák pedig a matematikai elemzés rejtelmeibe vezetik be azt, aki maga is ért hozzá, s abból következtetni tud. A szerző a bevezető tanulmányban ezt az apparátust, illetve mindazt, amit a matematikai módszerek alapján tanulságként le lehet vonni, értékesítette. Tanulmánya – apróbb ellenvetésektől eltekintve – meggyőző képet rajzol a korszak hiteléletéről Somogyban, ha alkalmanként némileg modernizált fogalomhasználattal is él, s ezzel a valóságosnál talán fejlettebb képet ad témájáról. (Így pl. aligha lehet modern értelemben vett „tartalékképzésről" beszélni, mint inkább pénzfeleslegek képződéséről, sok esetben tezaurálásról stb.). A leglényegesebb kifogásunk az, hogy noha forrásanyaga lehetőséget adna az 1812 utáni évek, évtizedek hiteléletének bemutatására is, nem élt ezzel a lehetőséggel. Úgy véljük, a matematikai elemzés lehetőségének alapfeltétele, a bázisadatok egyneműségének követelménye erősebben érvényesült abban a döntésben, hogy 1812-vel lezárja az elemzést, mint a történeti érdeklődés, éppen ezért zárta le ott a kutatást, ahol pedig a vizsgálat történetileg fokozottan érdekes lett volna: a napóleoni háborúk után a hiteléletben a dekonjunktúra, a gyapjúkonjunktúra stb. nyomán bekövetkezett változások az 1812 előtti hitelviszonyok megítéléséhez is valószínűleg igen értékes párhuzamokat nyújthattak volna. Ezek az évtizedek ugyanis Somogyban is alighanem jelentősebb mértékben járultak azoknak a kérdéseknek a létrejöttéhez, amelyekre a Hitel szerzője választ kívánt adni. Tóth Tibor munkája azonban így is igen értékes, s reméljük, hogy a szerző folytatja megkezdett útját, részben a somogyi anyag további feldolgozásával, de más megyék rendelkezésre álló hasonló forrásainak a feldolgozásával is. S azt is reméljük, hogy ez a füzet mások érdeklődését is felkelti a hitelélet 1848 előtti kérdéseinek kutatása iránt.

Egészen más környezetbe vezet bennünket a sorozat 3. füzete. Ebben *Kecskés Anna* állította össze azon tudósoknak, tanároknak a jegyzéket, akik Magyarországon 1777–1945 között statisztikát oktattak (Az egyetemek és jogakadémiák statisztikai tanárai Magyarországon 1777–1945). Igazán örvendetes, hogy a hazai történeti statisztikai kutatások is eljutottak minden tudományterület fejlődésének abba a szakaszába, amikor feltámad az érdeklődés kialakulásának és fejlődésének aprólékos megismerése iránt. S mert a tudománytörténet sem nélkülözheti a fárasztó anyaggyűjtést, mindenki, aki ilyen témával foglalkozik, csak hálás lehet ezért az összeállításért. Formális megoldásnak tartjuk ugyan, hogy az egyetemi statisztikai tanszék felállításához kötötték az anyaggyűjtés kezdő időpontját, amint azt is, hogy csak azok szerepelnek ebben a tudománytörténeti kataszterben, akik oktatták a statisztikát valamelyik felsőoktatási intézményben. Az egyetemi statisztikai oktatás 200. évfordulója jó alkalmat nyújtott egy megemlékező kiállításhoz, s annak anyagát bővítve jött létre ez az összeállítás. Nem nagy fáradsággal, minden nehézség nélkül tovább lehetett volna fejleszteni egy olyan kataszterré, amelyik mindazokat tartalmazza, akik Magyarországon a statisztika tudományát valamilyen fokon művelték. A hiány persze így sem nagy, s nem pótolhatatlan. Az összeállító becsületére legyen mondva, ő maga is gondosan összefoglalja mindazt, ami hiányzik. S ilyenféle lexikális, bibliográfiai vállalkozás amúgy sem lehet teljes. De éppen azért, mert a közölt tudománytörténeti anyag majdnem teljes, sajnáljuk, hogy a kiállítás – önmagában nem hibáztatható – kereteit mereven alkalmazták, s így különösen a 18. század első felének tudósait, valamint néhány később működő kimagasló tudóst is kihagytak a gyűjteményből. (Kautz Gyula pl. Acsády Ignác leckekönyvének tanúsága szerint kétéves statisztikai tanfolyamot tartott a jogi karon 1866 után). Ugyancsak sajnáljuk bizonyos iskolatípusok oktatóinak kihagyását, hiszen a „felsőoktatás" fogalmának használata mesterségesen leszűkíti a kerete-

ket, amiként pl. a gazdasági akadémiák mellőzése is további szűkítést eredményezett. Ha azonban nem étvágyunk növelésével foglalkozunk, hanem megelégszünk azzal, amit a kiadvány nyújt számunkra, akkor a sorozat 3. füzete is hasznos kiadvány.

Az eddig érvényesült alapelvet, hogy ti. olyan források összegyűjtésére, feldolgozására és kiadására kerül sor a sorozatban, amelyek nem a hivatalos statisztikai szervezet kiadványai, a 4. füzet, *Kápolnai Iván:* Agrárstatisztikai források és helytörténeti kutatás c. munkája töri meg. A füzet célja a községsoros statisztikai kiadványok összeállítása és a helytörténeti kutatás rendelkezésére bocsátása. Az összeállítás hangsúlyozottan csak a ma már több mint 100 éves múltra visszatekintő állami, tehát hivatalos statisztikai szervezet keretében létrejött kiadványokat tartalmazza. A szerző ismerteti a három általános mezőgazdasági összeírást, majd az egyes mezőgazdasági ágazatok adatait felölelő részstatisztikákat, a népszámlálások foglalkozásstatisztikai adatsorait stb. A kiadvány hasznos összefoglalás, elsősorban a helytörténet művelői számára, de minden kezdő szakembernek is, aki most ismerkedik agrártörténetünk különböző forrásai között a kapitalista korszak statisztikáival.

Aki ismertetésünk elejét olvasta, túlzónak vélheti a sorok között lappangó kritikát. Éppen ezért tartjuk fontosnak összefoglalásként kiemelni: igazán örülünk ennek az új történeti statisztikai sorozatnak, akkor is, ha talán még nem is dőlt el, minek jut benne nagyobb szerep a továbbiakban: a történeti statisztikának, vagy a statisztika történetének. Akárhogyan is lesz, azt már leszögezhetjük: mindenképpen a történettudomány nyereségének tekinthetjük az új sorozatot.

Gunst Péter

FOLYÓIRATSZEMLE

N. KOROLJOV, R. SZTOLJAROVA:

A LENINIZMUS ÉS AZ 1919-ES MAGYAR PROLETÁRFORRADALOM TAPASZTALATAI

A hat évtizedes jubileum alkalmából vállalkoztak a szerzők a Magyar Tanácsköztársaság néhány tanulságának értékelésére, a lenini forradalomelmélet mércéjével mérve a magyar kommunisták politikáját. A cikk forrásbázisát Lenin írásai, a Komintern dokumentumai, valamint a kérdés gazdag történeti irodalmának megállapításai képezik.

Elsőként a magyar proletárdiktatúra megszületésének békés körülményeivel foglalkoznak a szerzők. Közvetlenül 1919. március 21. után a magyar viszonyok fejlettségével magyarázták ezt a sajátosságot a kortársak, Lenin is. A magyar események igazolták a bolsevikok vezérének azt a tanítását, aki óvott az orosz forradalom másolásától, s a szocializmushoz vezető utak különbözőségeit hangsúlyozta. A cikk szerzői ugyanakkor Kun Béla nyomán kiemelik, hogy bár fegyvertelenül jutott hatalomra a magyar munkásosztály, de nem harc nélkül. A küzdelmet a szociáldemokraták balszárnya, és a kommunisták vezették, felhasználva az orosz forradalom tapasztalatait, támaszkodva Lenin útmutatásaira. Ezzel összefüggésben rámutat a cikk a magyar kommunisták bátorságára, akik röviddel pártjuk megalakulása után vállalták a hatalmat, jelentősen hozzájárulva a nemzetközi forradalmi mozgalmak kiszélesedéséhez, igazolva a párt szerepéről szóló lenini tételt.

A magyar viszonyok viszonylagos fejlettségére, a békés körülmények következményeire később is visszatérnek a szerzők. A Tanácsköztársaság berendezkedését, politikáját értékelve hangsúlyozzák: a magyar proletárhatalom „mézeshetei" azt bizonyították, hogy a proletárdiktatúra csak polgárháborús körülmények között jelenti a forradalmi erőszakot, a békés körülmények a tömegek alkotó demokratizmusát szabadították fel.

Viszonylag részletesebben taglalja a cikk a két magyar munkáspárt egyesülését. A békés jelleg fontos előfeltételét látják benne a szerzők, de egyúttal rámutatnak, hogy maguk a kommunisták sem voltak egységesek a kérdésben. Igaz, a forradalmi erők platformján született meg az egyesülés, de az új párt gyakorlatilag az egykori szociáldemokrata szervezetekre épült, ami később megnehezítette a kommunista politika következetes érvényesítését. Különösen a Tanácsköztársaság bukását követően vált általánossá az az értékelés, miszerint egyesülés helyett politikai blokkot kellett volna létrehozni, biztosítva a forradalmi párt önállóságát. Hosszasan idéznek a szerzők Lenintől, a Komintern dokumentumaiból, s végeredményben elmarasztalják az egyesülést, hivatkozva a szociáldemokraták ingatagságára. A Komintern II. kongresszusán hozott határozatok már számoltak a magyar kommün tapasztalataival is. A lenini 21 feltétel indoklásánál épúgy, mint a forradalmi párt szerepének hangsúlyozása során.

A szövetségi, azon belül különösen a parasztpolitika problémája, szintén számos tanulsággal szolgált. Kezdetben a magyar társadalmi viszonyok fejlettségével magyarázták a földosztás elmaradását, később ezt doktriner lépésként értékelték, s a bukás egyik okát látták benne. Cikkünk szerzői a doktrinerség mozzanatát emelik ki, utalnak arra a lenini tanításra, hogy a forradalom nem ugorhat át társadalmilag aktuális feladatokat, márpedig a földosztás hiánya, az idő előtti szövetkezetesítés a demokratikus agrárforradlom mellőzését jelentette.

A cikk befejező része a magyar proletárdiktatúra internacionalizmusát elemzi. A leninizmus egyik lényegi jegyeként értékeli az internacionalizmust, ami megnyilvánult Tanácsmagyarország külpolitikájában és nemzetiségi politikájában egyaránt. Összegezésként a szerzők rámutatnak a Magyar Tanácsköztársaság történelmi jelentőségére, a lenini forradalomelméletet gazdagító tapasztalatai sokrétűségére.

(Voproszi Isztorii, 1979. 7. szám 6–21.)

M.

A. ORDE:

FRANCIAORSZÁG ÉS MAGYARORSZÁG 1920-BAN

Ismeretes, hogy a békekonferencia után egy ideig A. Millerand miniszterelnök és M. Paléologue külügyminisztériumi főtitkár Közép-Európában Magyarországra kívánt támaszkodni, nem hagyta jóvá a kisantant megalakulását, viszont Paléologue 1920 szeptemberében történt távozása után mindez megváltozott. Sok kérdés azonban megválaszolatlan; így az, hogy például a Magyarország vonatkozásában folytatott francia politika része volt-e egy békeszerződés utáni nagy átrendezési tervnek; a magyar remények valódi francia ígéretekre alapultak-e?

A legutóbbi időkig a rendelkezésre álló források nagy része magyar volt. A francia levéltárak megnyitása sokat segített, bár még mindig vannak homályos pontok. A szerző véleménye szerint a magyar remények erősen túlzottak voltak, az 1920 őszén bekövetkezett kurzusváltozás nem Paléologue lemondásának volt a következménye, és Franciaország kelet-európai politikájában nem volt összhang.

A franciák 1919 végén kezdtek komolyabb figyelmet fordítani Magyarországra. Lehetségesnek tartották, hogy a Németország elleni „gát" részét képezze, számba vették a kínálkozó gazdasági lehetőségeket, zavarforrásnak tekintették, amennyiben nincs francia befolyás alatt, és erősen tartottak brit túlsúly kialakulásától. Nagy-Britannia pozíciói valóban erősek voltak – brit dunai flottilla, Sir George Clark missziója –, így a francia félelem nem volt alaptalan, bár a Foreign Office nem fordított túlzottan nagy figyelmet Magyarországra.

A békefeltételeket csak 1920 januárjában vette át a magyar küldöttség Párizsban. A küldöttséggel együtt üzletemberek is érkeztek, akik kedvezőbb francia álláspont fejében kecsegtető gazdasági ajánlatokat tettek. 1920 márciusában intenzív tárgyalások kezdődtek a Schneider-Creusot-val; a magyar kormány remélte, hogy a franciák hajlandóak lesznek a területi határozatok jelentős módosítására. A tárgyalást magyar részről dr. Halmos Károly ügyvéd vezette. Paléologue április 25-i jegyzékében a Halmos által továbbított magyar területi igények jó részét – főleg román vonatkozásban – állítólag elismerte, és francia–magyar gazdasági, katonai megállapodást ajánlott. Paléologue és Halmos 1927-ben egyaránt tagadta az okmány hitelességét, s bizonyos, hogy Paléologue minden más alkalommal csak általános jellegű, hosszú távú ígéreteket tett. A francia archívumokban nincs meg a jegyzék, csak Halmos március 22-i levele, amely magyar–román vonatkozásban a magyar igényeket tartalmazta.

A néha közvetítőkön keresztül folyó tárgyalások során Halmos felajánlotta az államvasutakat, az állami gyárakat, Duna–Tisza csatorna építését stb., a magyar hadsereget és szövetségi viszonyt, mindezekért cserébe területi engedményeket, egyes vitás területeken népszavazást és a kisebbségi jogok biztosítását kérte.

A francia források alapján valószínűtlen, hogy Paléologue bármikor területi vonatkozású ígéreteket tett volna, így a Párizsba kiküldött Teleki külügyminiszternek, Bethlen és Csáky grófnak sem. Május 4-én megszületett a vasutak átvételéről szóló megállapodás, de Paléologue a magyar politikusoknak csak arra tett ígéretet, hogy elősegíti a Magyarország és szomszédai közötti viszony megjavítását.

A végelges – lényegében változatlan – békefeltételeket május 6-án adták át, de a szövetséges hatalmak kísérőlevele alapján, amelyet Millerand írt alá, nagy reményeket fűztek a francia jóakarathoz. Időközben a britek is értesültek a francia–magyar tárgyalások lényegéről. A franciák június 21-én opciót kaptak a vasútra, a hitelbankra és budapesti szabadkikötő építésére. A végleges megállapodás megkötése esetére a franciák általános jellegű nyilatkozatot ígértek. Fouchet budapesti francia megbízott továbbította a magyarok legsürgősebb kívánságait: sorozás engedélyezése, Burgenland átadásának elhalasztása, román és jugoszláv kiürítés, a kisebbségek helyzetének rendezése, Budapesten legyen a Duna Bizottság székhelye. Ezek legtöbbjére a franciák kitérő választ adtak.

Kétségtelen, hogy a francia szándékokkal kapcsolatban, nemcsak a politikailag tapasztalatlan Halmos, hanem Teleki is illúziókat táplált, és azt a francia álláspontot, hogy a két ország közt nincs ok a hosszas ellenségeskedésre, úgy értelmezte, hogy a franciák hajlandók a békerendszer megváltoztatására.

A magyar kormány erősödő revíziós tevékenysége a lengyel–szovjet háború idején hozzájárult a kisantant kialakulásához, ami már a párizsi béketárgyalások idején megindult. A legfőbb szervező Beneš volt, aki a kisantant létrehozásának legfőbb okaként azt jelölte meg, hogy meg kívánják

akadályozni Magyarország francia befolyás alá jutását. Ezt a francia kormány nem vette jónéven, mivel a térség országai között intenzív gazdasági együttműködést kívánt, bár egy föderációt ekkor már nem tartott lehetségesnek.

Szeptember 25-én Millerand-ot köztársasági elnökké választották, Paléologue lemondott. Aláírták a szovjet–lengyel előzetes békét. Az új külügyminisztériumi főtitkárt, Philippe Berthelot-t, csehpártinak tartották. Franciaország nem ejtette a magyarokat, de az ősszel felújított félhivatalos megbeszélések nem hoztak lényeges változást.

A Schenider-Creusot-nak adott opció novemberben lejárt, a magyar nemzetgyűlés november 13-án ratifikálta a békeszerződést.

Briand 1921 januári hivatalba lépése után a francia álláspont még világosabb: a békeszerződések betartását hangsúlyozza, és előnybe részesíti szövetségeseit; Magyarországnak és Ausztriának segítséget kíván nyújtani a gazdasági összeomlás elkerüléséhez és a stabilitás biztosításához.

1919–20-ban nincs nyoma Közép-Európában egy francia „nagy koncepciónak". Ennek oka a tervezés és a lehetőségek hiánya. Franciaország nem tudta volna legyőzni az érintett országok közötti kölcsönös bizalmatlanságot.

(Journal of Contemporary History, 1980. évi 3. szám, 475–492. l.)

M. T.

V. A. ARHIPOV:

ÁLLAMI VÁLLALATOK MAGÁNBÉRLETE A NEP-KORSZAKBAN

Elöljáróban az államkapitalizmusnak a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet idején játszott szerepét elemzi a szerző. Ezen belül is arra a kérdésre irányítja a figyelmet, hogyan, milyen eszközökkel lehet a magánkezdeményezést felhasználni a szocialista gazdaság érdekében, hogyan lehet alárendelni a szocialista szektornak a magánszektort. A számos módozat közül az egyiket jelentette a szovjet szocializmus-építés gyakorlatában állami tulajdonban lévő vállalatok bérbeadása magánszemélyeknek, társulásoknak. Újabb források, egykorú statisztikák alapján ennek a formának a fejlődését tekinti át Arhipov az 1921–29 közötti időszakra vonatkozóan. Azt vizsgálja, milyen indokok tették szükségessé a bérbeadást, hogyan változtak a bérleti feltételek, milyen eszközökkel, módszerekkel biztosította a szocialista állam, hogy az egész rendszer betöltse funkcióját.

A szovjet állam már 1918-ban tett kísérletet arra, hogy a volt tőketulajdonosok tapasztalatait hasznosítsa a társadalmi tulajdonba vett üzemek működtetésében. Az 1918 júniusában kiadott rendeletet azonban az oroszországi burzsoázia bojkottálta, elszabotálta. A NEP meghirdetése során új körülmények között, módosított formában merült fel a probléma. Elsősorban azokat az üzemeket kínálta bérletre a szovjet gazdasági vezetés, amelyeket nem tudott működtetni. Koncesszió jellegű bérbeadásról volt szó, a bérlő felelősséggel tartozott a bérlemény működtetéséért, állagáért. Maga a politikai vezetés sem fogadta egyöntetűen a kezdeményezést. Voltak, akik helytelenítették a magánvállalkozásnak tett engedményt, mások kételkedtek abban, hogy hozzájárulhat ez a forma a gazdaság helyreállításához, majd szocialista alapokra történő átállításához.

A kételyre, amelyek a NEP egészét is érintették, adott választ a magánbérletek rendszere, ill. eredményes működése. 1921-ben 59 kormányzóság területén 12 500 üzemet jelöltek ki bérlemény céljából. Ezek kétharmada élelmiszeripari termékeket készített, az esetek nagy többségében malmokról volt szó. Az 1918-hoz képest megváltozott politikai helyzetnek megfelelően, ezúttal elsősorban éppen az egykori tulajdonosok léptek fel bérlőként. Szerzőnk szerint ebben szerepet játszottak azok az illúziók, amelyek a NEP bevezetését a kapitalizmus restaurálásaként értelmezték. A bérlők között – szintén a korabeli gazdasági viszonyok szimptómájaként – igen sok spekuláns akadt, emiatt számos vállalkozás ment csődbe. Természetesen az igényekhez képest szerény mértékben bontakozott ki a magánbérlemények rendszere. A politikai háttér mellett a gazdasági élet egészének zilálsága, a tőkehiány játszott ebben szerepet. Annál is inkább, mert a szovjet állam is nem működő vagy nem

rentábilis – ugyanakkor azonban az árucsereviszonyok helyreállítása szempontjából fontos – üzemeket igyekezett bérbeadni.

A bizalmatlansággal, a gazdasági nehézségekkel magyarázható, hogy 1922 végéig mindössze 3500 bérleti szerződést kötöttek. Ezeknek is több mint 10 százaléka életképtelen volt, mert a bérlő vagy spekuláns volt, vagy csődbe jutott, vagy éppen a spekulációs lehetőség hiánya miatt önkényesen felmondta a szerződést. Akadályozó tényező volt, hogy a helyi hatóságok gyakran magas, irreális követeléseket támasztottak. Emiatt pl. Moszkvában a megkötött bérleti szerződéseknek csak alig 60 százaléka lépett életbe (1923). Gyakran előfordult, hogy a bérlő megszegte a szerződést, nem fizetett, megrongálta vagy eladta a bérelt üzemet. A központi szovjet szervek az egységesebb, egyértelműbb szabályozással, az ellenőrzés szigorításával igyekeztek elejét venni a visszaéléseknek. A megkötött, ill. érvénybe lépett szerződések csaknem fele rövid lejáratú volt, fél évtől két évig terjedt. Mintegy 38 százalékuk szólt 2–5 évre, s a fennmaradó hányadot lehetett hosszú lejáratú szerződésnek tekinteni.

Az általános politikai és gazdasági konszolidációval párhuzamosan a bérleti rendszer feltételei is módosultak, működtetése is több eredményt hozott. Nőtt a hosszabb távra szóló szerződések aránya, megszilárdult a szerződéses fegyelem. A termékbeni bérleti díjat – amit eddig az áruhiány mellett a pénzügyi élet zilálsága is indokolt – kiszorította a pénzben fizetett bérleti díj. 1924-ben, a felkínált kb. 8600 bérlemény közül 6500 gazdára talált. Sokrétűbbé vált az iparági struktúra, megszűnt az élelmiszeripari kisüzemek (malmok) dominanciája. (Arányuk kétharmadról mintegy 25 százalékra csökkent). Jelentős volt az építőanyagipari, bőrfeldolgozó, fém- és textilipari bérüzemek aránya. Ugyanakkor csaknem 90 százalékban az egykori tulajdonos volt a bérlő. Az esetek többségében továbbra is kisüzemekről volt szó.

1926–27-ben a helyreállítás befejeződésével lezárult az állami vállalatok magánbérletbe adásának első, felfelé ívelő szakasza. Értékelve az 1921–27 közötti időszak tapasztalatait, a cikk szerzője rámutat, hogy az ipari termelés egészén belül csekély hányadot jelentett a bérbe adott üzemek termelése. Alaptőke, foglalkoztatottak, termelési érték szerint részesedése csupán 3–5 százalékot tett ki. Jelentősen hozzájárult az ipar és a mezőgazdaság közötti árucsere fejlesztéséhez, a mezőgazdasági nyersanyagok feldolgozásához, a lakosság fogyasztási cikkekkel való ellátásához.

Áttérve az 1927–29 közötti időszak tárgyalására, a magánbérleti rendszer – amelyet mindvégig ideiglenes jellegűnek tekintett a szovjet vezetés – visszaszorulását, megszűnését követi nyomon a cikk. A helyreállítás befejezése, a szocialista iparosítás napirendre tűzése indította el a folyamatot, amelyet a feszített ütemű iparosítás megindulása zárt le. Szigorító gazdasági és adminisztratív intézkedések sora szűkítette be a magánbérletek lehetőségét. A hitelfeltételek szigorítása, az adókulcs megemelése (átlag 20 százalékról csaknem 50 százalékra), a szállítási díjak növelése, az energia- és nyersanyagellátás ellenőrzése képezték az eszközöket. A visszaszorítást egyrészt az indokolta, hogy erre a formára a továbbiakban nem volt szükség. Másrészt a nepmanok rétege zavarta a szocialista iparosításra való áttérést. 1928-ban már csak a korábbi bérletek 10 százaléka funkcionált. Rendeletet adtak ki, amely megtiltotta új szerződések kötését, ugyanakkor garantálta az érvényben lévő megállapodások teljesítésének feltételeit.

(Voproszi isztorii, 1980. 3. szám 15–29.)

M.

R. DOUGLAS:

CHAMBERLAIN ÉS EDEN, 1937–38

N. Chamberlain 1937. május 28-án lett miniszterelnök, A. Eden külügyminisztert az előző kormánytól „örökölte". 1937-ben Chamberlainnek – és a brit vezérkarnak – nem voltak illúziói Hitler és Mussolini terveivel kapcsolatban, de remélte, hogy a háború elkerülhető, vagy a megfelelőbb brit felkészülés biztosítása érdekében, legalább elodázható.

A brit-olasz kapcsolatok Abesszínia megtámadásáig kifejezetten jók voltak, ezt követően azonban gyorsan romlottak. Hitlerrel a viszony kezdettől rossz volt.

A földközi-tengeri brit pozíciók biztosítása érdekében Chamberlain szerette volna Olaszországot a németekről leválasztani, ennek érdekében még az abesszíniai hódítás elismerésének lehetőségével is foglalkozott. E célt szolgálta Mussolininak írt levele is. Augusztusban Eden kétségeit fejezte ki a tervezett tárgyalásokkal kapcsolatban, ezeket csak a Népszövetség szeptemberi ülése után tartotta célszerűnek, ezt később Chamberlain is elfogadta.

Paul-Boncour francia külügyminiszter ellenzett bármilyen egyezkedést az olaszokkal, mivel Németországnál veszélyesebbnek tartotta Olaszországot. Chamberlain viszont az ellenkező véleményen volt. A németekkel szembeni helyzetének erősítése céljából Mussolininak is érdekében állt az olasz–brit viszony javítása. Ugyanakkor a Foreign Office 1937 novemberben úgy vélte, hogy a német–olasz viszony rövid időn belül elkerülhetetlenül szoros szövetséggé válik.

Chamberlain 1938. január 1-én Vansittartot, a külügyminiszter állandó helyettesét, a külügyminiszter főtanácsadójává nevezte ki. Hamarosan világossá vált, hogy ez a közismerten eltökélt németellenes politikus gyakorlati leváltását jelenti. Érdekes módon ezt a lépést Eden is támogatta. Edennek komoly nézeteltérései voltak Vansittarttal, mivel ő esetleg hajlandó lett volna Németországgal egyezkedni. Ugyanezen a napon Eden levélben tájékoztatta Chamberlaint arról, hogy egyre távolabb áll tőle az olaszokkal való tárgyalás gondolata. Mussolinit teljesen megbízhatatlannak nevezte.

Februárban Mussolini – az Anschluss előszeleinek hatására – nemhivatalos közvetítők útján tárgyalási ajánlatot tett. Február 18-án Chamberlain és Eden megbeszélést folytatott Grandi olasz nagykövettel. A kabinet másnapi ülésén Eden kivételével mindenki támogatta Chamberlainnak a hivatalos tárgyalások megkezdésére vonatkozó javaslatát. Eden felajánlotta lemondását. A 20-i ülésen Chamberlain helyeselte a lemondást. Magánbeszélgetésben is megerősítette, hogy a tárgyalás kérdésében fennálló alapvető nézetkülönbség miatt a lemondás elkerülhetetlen volt.

Március 13-án Chamberlain egy levélben azt írta, hogy „. . . ezt valószínűleg meg lehetett volna előzni, ha Anthony (Eden) helyett Halifax állt volna a Külügyminisztérium élén akkor, amikor megírtam a levelet Mussolininak".

(Journal of Contemporary History, 1978. évi 1. szám, 97–116.)

M. T.

IGNACIO GALLEGO:

SPANYOLORSZÁG KOMMUNISTA PÁRTJÁNAK SZEREPE AZ INTERJÚT KÉSZÍTETTE: MARIA RUIPÉREZ

A madridi folyóirat 1939–1979: Spanyolország negyven éve címmel megjelent különszáma tartalmazza azt az interjút, amelyet Spanyolország Kommunista Pártja végrehajtó bizottságának tagja, a képviselőház alelnöke adott a párt történetének egyes kérdéseiről. Ignacio Gallego a köztársaság idején lépett be a pártba; a polgárháború kitörése után hadtestparancsnok lett, később pedig az Egyesült Szocialista Ifjúság (a kommunista ifjúsági szervezet) főtitkára volt.

1931-ben, a köztársaság kikiáltásának évében a kommunista párt számszerűleg nagyon kicsiny volt; tagjait elszánt küzdőkészség, de ugyanakkor szűk, szektás szemlélet jellemezte. 1932-ben aztán szélesebb horizontú személyek kerültek a vezetőségbe, így mindenekelőtt José Díaz és egy egész csapat tekintélyes vezető, köztük Dolores Ibárruri is, aki akkor már igen aktív szerepet játszott. 1932-től kezdve már viszonylag erős szervezetei voltak a pártnak Spanyolország számos pontján. Viszonylag kicsiny volt ugyan a párt a szocialista párttal vagy az európai munkáspártokkal összehasonlítva; de nem véletlen, hogy az 1936 februárjában tartott választások idején már nagy szerepet játszott a népfrontban, és 16 vagy 17 képviselői helyet szerzett.

A polgárháború kezdetén a párt megmutatta képességeit a szervezéssel és egy sor új probléma megértésével összefüggésben. Megértette, hogy nem egyszerű fökelésről, hanem olyan országos polgárháborúról van szó, amely tekintélyes nagyságú – belső és külső – erők ellen folyik. A kommunista pártnak volt a legvilágosabb fogalma a nemzetközi erőviszonyokról – arról, hogy ezek nagyon kedvezőtlenek a demokrácia erői számára, minthogy a háborút a fasizmus fellendülése közepette

kellett megvívni. Végül pedig a kommunista párt értette meg először, hogy egy olyan háborúban, amelyben hadsereg az ellenfél, azzal szemben új hadsereget kell szervezni.

Ebben a harcban nagy segítője volt a spanyol köztársaságnak a Szovjetunió. A köztársasági oldalon – kisebb csoportok kivételével – mindenki nagy szeretetet érzett ezért a Szovjetunió iránt. A segítséget nem a kommunista párt kapta, hanem az a köztársaságnak adott segítség volt.

A sztálinizmus erkölcsi, politikai, ideológiai befolyása a háború idején Spanyolországban és az SKP-ben igen nagy volt, ennek ellenére Spanyolország Kommunista Pártja mindig önálló döntést hozott.

A spanyol párt részt vett a Komintern tevékenységében, de nem mechanikusan követte annak irányvonalát. Bizonyítéka ennek, hogy a népfront eszméjét José Díaz főtitkár már előbb felvetette.

Az SKP igazi vezetői egyesek szerint olyan nem-spanyol politikusok voltak, mint pl. Togliatti. Ő ugyan valóban nagy szerepet játszott Spanyolországban, mint tanácsadó, aki számos tanácskozáson vett részt, de ez egyáltalán nem változtat azon, hogy az SKP ebben az egész folyamatban a saját vezetőgárdáját alakította ki.

(Tiempo de Historia, 62. sz., 1980. január, 22–33.)

T. F.

A. GOLDMAN:

NÉMETEK ÉS NÁCIK: A „VANSITTARTIZMUS" VITA A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ IDEJÉN NAGY-BRITANNIÁBAN

A nácik az egész német népet jelentik vagy csak viszonylag kisszámú fanatikust? Az előbbi álláspont legprominensebb képviselője Nagy-Britanniában Sir Robert Vansittart – 1938-ig a külügyminiszter állandó helyettese, majd a kormány fő külpolitikai tanácsadója – volt. 1941-ben történt nyugállományba vonulása után a sajtóban, a lordok házában aktívan hirdette nézeteit, több szervezetet hozott létre. Hamarosan megszületett a „vansittartizmus" kifejezés. Ellenfelei a baloldal, a liberálisok közül kerültek ki, természetesen ide tartozott szinte valamennyi – zömmel szociáldemokrata – német emigráns.

Vansittart jelentős tömegek véleményét képviselte. Egy 1943-as közvéleménykutatás szerint a megkérdezettek 43%-a határozott ellenszenvet érzett az egész német nép iránt, ez az arány 1945-re 54%-ra nőtt. Mindez természetesen befolyásolta a hivatalos álláspontot. Churchill és a brit kormány már lényegében 1940-től kezdve a feltétel nélküli kapituláció, a totális győzelem híve volt, vagyis lemondtak arról, hogy a német nép jelentős tömegeit megpróbálják leválasztani a nácikról.

Vansittart saját hosszú diplomáciai pályafutásának tapasztalatai alapján úgy vélte, hogy a németek eredendően és mélyen antidemokratikusak. A harmincas évektől kezdve a növekvő német veszély elleni védekezés érdekében a gyors fegyverkezés mellett szállt síkra.

1941-ben jelent meg első híres pamfletje (amelyből rádióműsor is készült): a „német múlt és jelen". Ebben megállapítja, hogy az egész német nép mélyen fertőzött militarizmussal, agresszív, felsőbbrendűnek tartja magát stb. Vansittart e nézetei sok tekintetben befolyásolták a BBC propagandatevékenységét, bár a brit háborús propaganda nemegyszer eléggé ellentmondásos volt.

Vansittarton kívül még számos más jelentős brit politikus (pl. Beaverbrook, Attlee) is a „kemény" vonal híve volt. Churchill egyes beszédeiben még Vansittarton is túlment. Németország lényegében válogatás nélküli bombázása is a különbségtételről való gyakorlati lemondást példázza.

Goebbels véleménye szerint a német propagandának igen nagy hasznára volt Vansittart általános németellenessége. A baloldal erősen és gyakran támadta Vansittartot, fajgyűlölettel vádolták. Sokszor polemizált a német emigránsokkal.

Vansittart rendkívül határozottan lépett fel a németek egyre általánosabbá váló népirtó tevékenységével szemben. Foglalkozott a háború utáni rendezés kérdéseivel; tartós megszállást, a német ipar szigorú ellenőrzését kívánta. A kormánynak a háború utáni időszakra vonatkozó elképzeléseit

azonban csak közvetve, a közvélemény útján befolyásolhatta. A győzelem után határozottan kiállt a háborús bűnösök szigorú megbüntetése mellett.

Az adott körülmények miatt Vansittart tevékenysége a háború során heves érzelmeket kavart. Álláspontja a háborús felelősség, a német atrocitások, a győzelem utáni rendezés kérdéseiben nagy tömegek véleményét tükrözte, így befolyással volt a hivatalos politikára is. Vansittart az általános németellenességet nem teremtette meg, csak „felszínre hozta". Mindezek ellenére a „vansittartizmus" hatása mai szemmel ítélve mégis sokkal kisebb volt, mint annak idején hitték.

(Journal of Contemporary History, 1979. évi 1. szám) *M. T.*

I. N. SISOV:

A SZOVJET KATONAI KÖZIGAZGATÁS ÉS A SZOVJETUNIÓ SEGÍTSÉGE KELET-DÉLKELET-EURÓPA NÉPEINEK 1944–1945-BEN

A Szovjetunió sokoldalú segítsége a fasizmus uralma alól felszabadított területek népeinek közismert. Ezen belül a szovjet katonai adminisztráció megszervezését, működését vizsgálja konkrét adatok alapján a cikk szerzője. Elsőként a szovjet magasabb egységek politikai munkáját elemzi, amely az antifasiszta erők tömörítésére, a faiszta kollaboráns elemek leleplezésére irányult, s egyúttal elősegítette a demokratikus polgári közigazgatás kiépülését. A szovjet katonai adminisztráció hatásköre, funkciója, működése aszerint módosult, hogy alkalmasint az antifasiszta koalíció oldalán harcoló, a náci Németország által leigázott, vagy a tengelyhatalmakkal szövetséges országról volt-e szó, ill. külön elbírálás alá esett maga Németország. A szovjet katonai hatóságok működését Csehszlovákia területén az 1944 nyarán Londonban aláírt egyezmény szabályozta. Hasonló jellegű egyezményt kötöttek Lengyelországgal, ill. Jugoszláviával is. A csatlós országok esetében a fegyverszüneti megállapodások rendelkeztek a szovjet katonai adminisztráció hatásköréről, míg Németország területén a Szövetséges Ellenőrző Bizottság irányította a nácitlanítást, ill. a polgári közigazgatás bevezetését.

Hosszan részletezi a cikk hol, mikor, hány szovjet kommandatúrát állítottak fel. Tevékenységük kezdetben arra irányult, hogy a harcoló egységek közvetlen hátországát biztosítsák. Mindez az utánpótlás szervezését, a helyreállítási munkálatokat, és a közbiztonsági intézkedéseket jelentette. Később módosult a kommandatúrák funkciója. A hangsúly a felszabadított terület gazdasági életének helyreállítására, a politikai konszolidációra helyeződött, ill. pl. a jóvátételi szállítások zavartalan lebonyolítására irányult. A front mögötti feladatok háttérbe szorulásával párhuzamosan nőtt a helyi, választott hatóságok szerepe, s a szovjet katonai adminisztráció egyre inkább a fegyverszunet ellenőrzésére, a szovjet élelmiszer, nyers-, ill. fűtőanyag-segélyek elosztására szorítkozott. Németország területén nem választották, hanem a hatóságok nevezték ki a helyi hatalmi szervek vezetőit. Többségük a Szabad Németország aktivistái közül, az emigrációból hazatért antifasisztákból és a kommunisták soraiból került ki, s lépett a csaknem félmillió, a fasiszta rendszert kiszolgált és ezért elbocsátott hivatalnok helyére.

A kommandatúrák működésében problémák is jelentkeztek Sok gondot okozott a kellő tapasztalat hiánya, amit súlyosbított, hogy az első hónapokban gyakran cserélték a személyzetet. Sok nehézség forrása volt egyes körzetekben (lengyelországi példákra hivatkozik a szerző), hogy a helyi lakosság képviselői nem mutattak együttműködési készséget. A szovjet szervek igyekeztek zökkenőmentessé tenni a munkát. Politikailag képzett tisztek kinevezésével, tanfolyamok szervezésével erősítették a kommandatúrák káderállományát. Inspektor-brigádokat szerveztek, amelyek ellenőrzéssel, tanácsadással segítették a helyi parancsnokokat, hatóságokat.

Az erőfeszítések eredményesnek bizonyultak, mert 1945–46-ban már olyan területekre is kiterjedt a szovjet katonai adminisztráció tevékenysége, mint a pénzügyi élet normalizálása, az egészségés oktatásügy megszervezése. A felszabadított országok fővárosaiból hozza a szerző példáit, mivel az itteni tevékenység politikai szempontból is igen jelentős volt, s jól reprezentálta az országos gyakorlatot.

(Voproszi isztorii, 1979, 2. szám 16–29.) *M.*

HARALD NEUBERT:

A NEMZETI FELEMELKEDÉS OLASZORSZÁGBAN 1945-BEN; OLASZORSZÁG POLITIKAI FEJLŐDÉSE A FELSZABADULÁS UTÁNI ELSŐ HÓNAPOKBAN

1945. április 25. a fasizmus elleni döntő támadás megindulásának napja a sokéves ellenállási mozgalom tetőpontját jelentette Olaszországban, s egyben megteremtette a demokratikus megújhodás alapjait is. A felszabadító harc folyamata szoros összefüggésben állt a nemzetközi erőviszonyok alakulásával, az antifasiszta front részét képezte, formálódása, jellege így a Hitler-ellenes koalíció sikereinek függvényeként jelentkezett.

Ismeretes, hogy az itáliai antifasiszta küzdelem megindulásában döntő jelentősége volt 1934-ben a két nagy munkáspárt közötti egységnyilatkozat elfogadásának, mint ahogy később, 1943 augusztusában a Mussolini-kormány bukásának, a Pietro Badoglio-kormány megalakulásának és Németországhoz intézett október 13-i hadüzenetének is. 1943 őszén megalakult a Nemzeti Felszabadító Bizottság (CLN) a kommunisták, szocialisták, a baloldali értelmiséget és a polgári radikális köröket tömörítő Akciópárt, az antimonarchikus-antiklerikális Köztársasági Párt a nagypolgári Keresztény Demokrata Párt, valamint az észak-itáliai nagyburzsoáziát képviselő, a blokk legkonzervatívabb tagja, a Liberális Párt részvételével, amely még ősszel megindította a német megszállás alá került Felső- és Közép Itáliában a partizánháborút. Azonnal jelentkeztek azonban a koalíció belső ellentmondásai, melyek a háború sikereivel párhuzamosan erősödtek.

A háború új fejezetét nyitotta meg Róma 1944. június 4-i felszabadulása, az új kormány megalakulása Ivanhoe Bonomi (a CLN elnöke) vezetésével, amelyhez decemberben a Kommunista Párt is csatlakozott. Fokozatosan előtérbe kerültek a háború utáni rendezés kérdései. A KP és a SZP törekvései arra irányultak, hogy a felszabadító háború a nemzeti felemelkedés bevezető szakaszává váljon, s az olasz nép önrendelkezésének biztosításához vezessen el. Az 1944 december és 1945 január között megjelent ún. nyílt levelek azonban arról tanúskodtak, hogy az antifasiszta pártok között alapvető nézetkülönbségek húzódnak a felmerült kérdések megítélésében.

A KP stratégiája e kényes hónapokban Togliatti 1944. július 9-i programjára alapozódott, amely elérhető célnak az ún. progresszív demokrácia megteremtését tekintette, egy olyan rendszer kialakítását, amely „nem a múltba néz, hanem a jövőbe, ... a fasizmusnak nem hagy lélegzetvételnyi szünetet sem, hanem a visszatérés minden lehetőségét szétrombolja, ... felszámolja a feudális maradványokat, s az agrárproblémát úgy oldja meg, hogy annak adja a földet, aki megműveli, ... felszámolja Dél-Olaszország gazdasági-politikai elmaradottságát, ... elismeri Szicília és Szardínia autonóm igazgatási jogát a szilárd és független Olaszország keretei között, ... megalkotja a nép kormányát, amelyben a nép valamennyi egészséges ereje helyet kap". Ennek érdekében szorgalmazta a munkáspártok és a demokratikus szervezetek együttműködését, a nép közvetlen részvételét a CLN mellett a felszabadított területeken kiépülő új kormányszervekben. Ugyancsak ezt a célt szolgálták a Nemzeti Felszabadító Bizottság április 25-i dekrétumai, melyek minden politikai és katonai hatalmat az olasz népet képviselő CLN kezébe adtak, megteremtették a felelős fasiszta vezetőkkel szembeni fellépés jogi alapjait; létrehozták az igazgatási tanácsokat, melyeknek feladata az üzemek békés céloknak megfelelő átalakítása, a lerombolt gyárak újjáépítése, a munkások jogainak védelme, befolyásuk érvényesítése lett.

Az antifasiszta front győzelme az olasz fejlődés új szakaszát nyitotta meg, alapvetően átrendezte a korábbi belpolitikai erőviszonyokat. A folyamat döntő mozzanata a nemzeti megújulást irányító Kommunista Párt tömegpárttá szerveződése volt. Az antifasiszta demokratikus forradalom azonban még csak félúton járt, a továbblépést viszont akadályozták a szocialista célok azonnali megvalósításához szükséges feltételek hiánya. Togliatti helyesen ismerte fel, hogy reális célkitűzés egyelőre csak az antifasiszta egységfronton belüli erőviszonyok megváltoztatása lehet. A legsürgetőbb tennivalókról referáló április 11-i beszédében leszögezte, hogy a KP célja a nemzeti egységfront megerősítése, egy demokratikus kormány- és gazdaságpolitika támogatása. Javasolta ugyanakkor a CLN országos konferenciájának összehívását, a községi választások lebonyolítását, a kormány átalakításának előkészítését.

A sikeres felszabadító háború megvívása után Olaszország tehát a szocialista jellegű forradalmi továbbfejlődés, illetve a mérsékelt polgári demokratikus szinten való megrekedés alternatívája előtt állt, s a fejlemények alakulása szempontjából döntő jelentőségűnek bizonyult a szövetséges csapatok

jelenléte. A küzdelemben a forradalmi erők bázisa az északi területeken volt, ahol a valóban demokratikus tömegmozgalom, a sikeres partizánháború a nép önbizalmát megnövelte, a CLN befolyását erősítette. Érthető tehát, hogy a liberálisok és a keresztény-demokraták is e területekre összpontosították figyelmüket. A KP megfontolt politikája azonban megakadályozta egy bukásra ítélt szocialista forradalmi kísérlet s az ezzel járó polgárháború kirobbantását. Az ellentétek azonban továbbra sem szűntek meg, s nem jelentett minőségi változás a Ferrucio Parri- (az Akciópárt titkára) -kormány kinevezése sem. Az új minisztérium – amelyben Togliatti az igazságügyi tárcát kapta – senkit ki nem elégítő kompromisszumnak bizonyult, s nem felelt meg az újjáépítés problémái által támasztott magas szintű követelményeknek sem.

A KP a gazdasági kérdésekre koncentrálta energiáját. Sürgette az infláció megszüntetését, stabil pénz megteremtését, a háború, a spekuláció és a konjunktúra által létrehozott nagy vagyonok progresszív megadóztatását; az életszínvonal felső határának megállapítását; a demokratikus népi ellenőrzés megvalósítását az adók meghatározásában. Törekvései azonban meghiúsultak a kormányban résztvevő, s azon kívül szervezkedő konzervatív csoportok ellenállásán.

A kritikus hónapokban a Parri-kormány potenciális bázisát jelentő CLN továbbfejelsztésére nem került sor, s így a minisztérium védtelenné vált a jobboldali manőverekkel szemben. November 23-i bukása – amelyhez Neubert szerint a KP és a SZP nem eléggé erélyes magatartása is hozzájárult – döntő fordulatot jelentett az erőviszonyok alakulásában, ha az alternatívák harcát nem is zárta le véglegesen. Az azonban egyértelművé vált, hogy a pillanatnyi helyzetben a demokratikus forradalom kiteljesítéséhez szükséges feltételek hiányoznak. Ennek megfelelően a baloldal közvetlen feladatként a szociális és politikai viszonyok megszilárdítását tűzte ki a stabilizálódó polgári társadalomban.

(Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1975/8 861–878; 1975/10 1117–1134.)

E. G.

JU. V. BROMLEJ:

A SZOVJETUNIÓ NEMZETISÉGI VISZONYAI FŐBB SZAKASZAINAK ÉS TENDENCIÁINAK KUTATÁSÁHOZ

A szerző azzal indokolja témaválasztását, hogy a soknemzetiségű Szovjetunióban a nemzetiségi folyamatok sokoldalú elemzése társadalompolitikai szempontból is elengedhetetlen. A szocialista nemzetiségi politika fejlődésének vizsgálata, ezúttal historiografikus módszerrel, elméletileg hasznos tanulságokat ígér.

A szovjethatalom első évtizedében – közvetlen politikai aktualitása miatt is – összetetten értelmezték a nemzeti, nemzetiségi kérdést. A gazdasági-társadalmi és politikai szempontok mellett, közigazgatási-jogi, etnikai és nyelvi vizsgálatokat is folytattak, igaz, még nem eléggé tudományos szinten, sem elméleti, sem módszertani tekintetben. Az 1930-as évek eleje és az 1950-es évek dereka közötti időszakban a nemzetiségi viszonyok elemzését alárendelték a történelmi léptékű gazdasági és társadalmi átalakulások értékelésének. Az iparosítással összefüggésben az egyes nemzetiségi területek gazdasági egyenlőtlenségének csökkenését mutatták ki. A mezőgazdaság szocialista átszervezése szemszögéből kutatták a nemzetiségek parasztságának életmód-változásait, a népi kultúrák átalakulását.

Az 1950-es évtized végétől napjainkig terjedő periódusra a társadalomtudományok sokoldalú felvirágzása jellemző. Megmutatkozik ez a nemzeti, nemzetiségi probléma tudományos feltárásában is. Fellendültek az egyes etnikumok, nemzetiségek, népek történetére, jogi-közigazgatási viszonyaira, kulturális, nyelvi, néprajzi hagyományaira irányuló kutatások. Ezek szintéziseként az 1960-as években sorra jelentek meg az egyes szovjet köztársaságok, autonóm területek történetét taglaló monográfiák, feldolgozások. E munkák különös figyelmet szenteltek a nemzetiségek kulturális fejlődésének, ami különösen jól érzékeltette a szocialista szovjet nemzetek kialakulási folyamatát. Az egyes nemzetek, nemzetiségek felvirágzása kulturális, nyelvi, nemzetiségi sokszínűséget eredményezett, ugyanakkor az egységes szovjet gazdasági, társadalmi és politikai átalakulás keretében ment végbe – kialakítva a szovjet népet, az emberek új típusú közösségét –, ami napirendre tűzte a nemzeti-nemzetiségi területek kölcsönhatását.

A szovjet népet alkotó nemzetek, nemzetiségek kölcsönhatásának vizsgálata a közelmúltban lendült fel. Kultúrtörténészek, nyelvészek, szociológusok elemzései láttak napvilágot. A szerző a kétnyelvűség kutatásával kapcsolatos eredményeket emeli ki, de nagy jelentőségűnek tartja az 1970-es évek elején kiadott hatkötetes feldolgozást is, „A soknemzetiségű szovjet irodalom története" címmel. A szociológiai módszerek elterjedése plasztikusabbá tette a paraszti életforma, a népi kultúra változásairól megrajzolt képet. A nemzetek, nemzetiségek együttélése szemszögéből közelítettek a kutatók az etnodemográfiai, etnopszichológiai problémákhoz is.

Elméleti szempontból ítéli jelentősnek Bromlej a „Voproszi isztorii" hasábjain az 1960-as évtized végén lezajlott vitát a nemzet fogalmáról. Újabb szempontokkal gazdagította ez a vita a nemzeti, nemzetiségi viszonyok kutatását, a „Szovjetszkaja etnografija" c. folyóiratban az *etnosz* fogalmáról lefolytatott polémiához hasonlóan. Az elméleti tisztázás megteremtette az alapját annak, hogy a különböző társadalomtudományok képviselői alapos felkészültséggel, korszerű módszerekkel elemezzék az 1959-es és az 1970-es népszámlálások adatait, adekvátan tárják fel a Szovjetunió új típusú, szocialista nemzetiségi viszonyait, mint a lenini nemzetiségi politika elveinek érvényesülését.

(Isztorija SzSzSzR, 1979. 2. sz. 58–67.)

M.

BURTON I. KAUFMAN:

A KÖZEL-KELETI NEMZETKÖZI OLAJTÁRSASÁGOK, AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK KÜLPOLITIKÁJA ÉS A TRÖSZTELLENES POLITIKA AZ 1950-ES ÉVEKBEN

A Truman- és az Eisenhower-kormány az amerikai irányítás alatt álló nagy nemzetközi olajtársaságokat közel-keleti politikája eszközeinek tekintette. Már az 1920 előtti kormányok is felhasználták e társaságokat az európai olajmonopólium megtörésére, a második világháború után azonban az amerikai államvezetés öt alapvető, egymással szorosan összefüggő politikai célt állított a társaságok elé: 1. a körzet arab kormányainak támogatását; 2. a világ olajkereskedelme amerikai ellenőrzésének megteremtését; 3. megfelelő olajárak biztosítását az Egyesült Államok és szövetségesei számára; 4. az amerikai gazdasági és katonai jelenlét biztosítását a Közel-Keleten, és végül 5. a szovjet befolyás megakadályozását a Mediterráneumban és a Perzsa-öböl körzetében.

Ennek a törekvésnek a hatása ismert: az 1950-es évekig az Egyesült Államok és szövetségesei hatalmas mennyiségű olcsó nyersolajhoz jutottak és gazdasági-politikai uralmuk is vitathatatlan volt, mindez azonban az 1970-es évekre összeomlott, és a Szovjetunió is egyenrangú és azonos súlyú tényezővé lett az adott területen.

A Truman- és az Eisenhower-kormánynak a nagy olajtársaságokkal kapcsolatos politikáját két tényező befolyásolta alapvetően, mégpedig két ellentétesen ható tényező, nevezetesen a szovjet–amerikai konfrontáció (a hidegháború és a koreai háború), melynek során az amerikai kormányzat a stratégiai nyersanyagforrások biztosítása mellett a harmadik világ országait saját érdekszférájába vonván, a demokrácia „védőbástyáivá" kívánta tenni a kommunista terjesztkedéssel szemben, éppen a nagy olajtársaságok tevékenységének állami támogatása révén, másrészt pedig igen jelentősen befolyásolta a két kormány politikájának alakulását a Wilson óta elevenen ható nemzeti trösztellenes program, melyet azonban, különösen a hidegháború éveiben sem Truman, sem Eisenhower nem habozott félretenni, lévén az említett társaságok az amerikai gazdasági-politikai behatolás és jelenlét legkézenfekvőbb eszközei. Így aztán, amellet, hogy a trösztellenes irányvonalat – a szabad, állami irányítástól és befolyásolástól ment kereskedelmi-gazdasági tevékenység elvét –, a nemzetgazdaság alapelvét aláásták, indítja fejtegetéseit Burton I. Kaufman, a Kansasi Állami Egyetem történész-professzora, sokak szerint jelentős mértékben elősegítették a világ olajforgalmát a későbbiekben – napjainkban – szinte teljesen a befolyása alá vonó OPEC-egyesülés létrejöttét.

*

A nagy olajtársaságok gazdasági-politikai eszközként való felhasználása már az 1920-as évektől kezdve megfigyelhető. Ezek révén sikerült a harmincas évek elejére megtörni az iraki olajmezők monopóliumát és megszüntetni az európai befolyás kizárólagosságát a Közel-Keleten. Ezt a célt szolgálta Szaud-Arábia vonatkozásában az Aramco, az Arab–Amerikai Olajtársaság állami támogatása is Roosevelt alatt: sikerült elérni, hogy ne brit kézbe (British Petro) kerüljenek az ott lévő hatalmas olajtartalékok. Az 1950-es évekre az Egyesült Államok szinte a teljes közel-keleti olajforgalom felett rendelkezett, ennek azonban az lett az ára, hogy a külpolitika és a külgazdaság összefonódása (hét nagy nemzetközi, egymással is szorosan összekapcsolódott olajtröszt már túllépte a legalitást biztosító törvények Webb-Pomerene Act 1918) határait.

A Szövetségi Kereskedelmi Bizottság (Federal Trade Commission, FTC) kezdeményezésére 1951-től a Truman-kormányzat kénytelen volt vizsgálatokat indítani az említett társaságok tevékenységét illetően: egy FTC-vizsgálati jelentés szerint az olajtársaságok kezelésében lévő külföldi érdekeltségek, leányvállalatok, közös vállalkozások stb. messze túlhaladták már a törvényes kereteket. A koreai háború közismert eseményei azonban rövidesen arra késztették Trumant, hogy véget vessen a vizsgálatoknak, sőt, az Aramco révén, ismét a társaságokat használja fel közel-keleti pozícióinak erősítésére. Hasonlóképpen cselekedett az 1951-es iráni válság idején is: ekkor szintén az Egyesült Államok kormánya volt az, aki tevőlegesen közreműködött egy, az iráni olajmezők hasznát biztosító nemzetközi olajkonzorcium létrehozásában; az alapvető gazdasági irányvonal tehát ismét „nemzetbiztonsági okokból" szenvedett csorbát.

A Trumant követő Eisenhower kormányzatának politikáját indulásakor szintén a trösztellenes program szigorú végigvitelének törekvése jellemezte, az 1956–57-es szuezi válság azonban számára is kényszerhelyzetet teremtett. A közel-keleti amerikai érdekeltségek védelmére ezúttal is hivatalos, állami közreműködéssel jött létre a Közel-Keleti Rendkívüli Bizottság (Middle East Emergancy Committee, MEEC), mely a körzet olajforgalmát volt hivatva biztosítani, többek között öt nagy amerikai társaság, azok négy leányvállalata, köztük az Aramco részvételével, s melyet természetesen szintén kivontak a trösztellenes törvények hatálya alól.

A MEEC létrehozásának legalitását sokan megkérdőjelezték, többek között a Szenátus Törvényességi Bizottságában is, mindez azonban nem változtatott azon a tényen, hogy Eisenhower kormánya csakúgy, mint a Truman-adminisztráció, igen hatásos külpolitikai tényezőként kezelte a nemzetközi társaságokat.

Ami a mai álláspontot illeti, a Szenátus Külügyi Bizottsága (a Church-bizottság) véleménye szerint a Truman- és Eisenhower-kormánynak a közel-keleti olajtársaságokkal kapcsolatos politikáját lehet közvetve felelőssé tenni az OPEC létrejöttéért: az olajtermelő országok „eltanulták" a mammutvállalatoktól a kartellpolitikát. Természetesen azonban a két említett kormány politikája és az OPEC létrejötte közötti kapcsolatot nyilvánvalónak tartani erősen vitatható, hiszen az olajigények ugrásszerű megnövekedése az 1950-es évektől kezdve, valamint az a tény, hogy az olajipar, jellegénél fogva, megköveteli a mammutvállalatok létrejöttét, nem is nyújt más lehetőséget az Egyesült Államok számára, mint a nagyvállalatokkal való együttműködést. A két kormányzat felelőssége abban rejlik, fejezi be fejtegetését Burton I. Kaufman, hogy a stratégiai nyersanyagok iránti hajszában nem vitték végig következetesen a nemzeti trösztellenes programot, amely ilyenformán a hidegháború áldozata lett.

(The Journal of American History, LXIII. kötet, 4. szám, 1977 március., 937–959.)

Cs. F.

SZUHANOV, V. I.:

A „SZEGFŰK FORRADALMA" PORTUGÁLIÁBAN

Fél évtized telt már el az 1974-es portugáliai antifasiszta demokratikus forradalom kirobbanása óta, az események marxista értékelése azonban várat magára, Ideiglenesen a Portugál Kommunista Párt 1976 novemberi kongresszusának magyarra is lefordított anyaga (A PKP VIII. kongresszusa. Kossuth, 1977) pótolja a hiányt. Megfelelő történeti áttekintés sem áll még rendelkezésre. Eddig a Szovjetunióban is csak a forradalomhoz vezető útról születtek elemzőbb munkák. Átfogó jellege miatt emelkedik ki közülük a „Harc az afrikai portugál gyarmatok felszabadításáért 1961–1973" c. tanulmány- és dokumentumgyűjtemény (Moszkva: Nauka, 1975). amelyből elsősorban V. I. Sejnisznek a gyűjtemény gerincét alkotó kitűnő írása (Portugália és gyarmatbirodalma a hetvenes években: a múlt terhe és a változások jegyei) forgatható haszonnal. A forradalom első szovjet értékelései érthető módon igen óvatosan fogalmaztak; mindmáig legbátrabban A. I. Szobolev vonta le a konzekvenciákat (A portugál forradalom tanulságai és tapasztalatai. „Rabocsij Klassz i Szovremennij Mir" 1977. 2. sz. 23–44. és 3. sz. 70–81. oldal).

Óhatatlanul felmerül a kérdés, hogy mi az oka az értékelések szűkösségének. Hiszen a forradalom menetében a világ utolsó gyarmatbirodalma hullott szét, Angolában a két világrendszer erőinek legjelentősebb összemérésére került sor Vietnam után. A portugál forradalom a népi demokráciák létrejötte óta, tehát közel három évtizede az első forradalom Európában, s a menetében kibontakozó szocialista orientáció a tőkés Európa munkásosztályának első hatalomátvételi kísérlete volt a békés egymás mellett élés korában.

Az átfogó elemzések hiányának egyik oka e cikk alapján is a forradalom jó néhány vonásának rendkívüli eredetisége, s ebből következően az általánosítás nehézsége. Szuhanov láthatóan hatalmas tényanyag birtokában van (erre egyébként garancia eddigi munkássága is a témában), biztos kézzel bánik ezzel az anyaggal, sok színes részlet beiktatására is van ereje. Időnként azonban elhalványulnak az összefüggések, helyenként pedig az események puszta ismertetése is felszínes marad. Kevéssé tudja megmutatni a szerző a politikai események mögött az osztályok mozgását: azt ti., hogy a fasizmus bukását Portugáliában az uralkodó osztály és a középrétegek blokkjának felbomlása idézte elő, valamint azt, hogy ezek a középrétegek közeledtek ugyan a proletariátushoz, a forradalom bázisát képező proletár-kispolgári szövetség azonban kezdettől laza volt és a forradalom menetében sem szilárdult meg.

A portugál forradalom eredeti vonásai közül elsősorban az 1974. április 25-i fordulat végrehajtója, a forradalom vezető politikai ereje, az MFA (Movimento das Forças Armadas – Fegyveres Erők Mozgalma) és az azonnal forradalmasodó tömegek szövetsége a fő 'nemzeti sajátosság'. A forradalom minden kérdését csak ennek figyelembevételével szabad vizsgálni. Emellett más vonások is zavarbaejtők, ellentmondani látszanak a kommunista pártok által Nyugat-Európára kidolgozott hipotetikus forradalom-modellnek, illetve e modell közvéleményben élő vulgarizált változatának. Például keserves tapasztalat, de tény, hogy a kapitalizmus–szocializmus 1975-ös portugáliai alternatíváját a közvetlen politikai harc szintjén a két nagy munkáspárt, a PKP és a Portugál Szocialista Párt harca döntötte el. Váratlan tanulság volt az is, hogy míg a nemzetközi munkásmozgalom szocialista-szociáldemokrata áramlata viszonylag egységesen és rendkívül hatékonyan állt ki a PSZP mellett, addig a nemzetközi kommunista mozgalom erősen megosztott volt (a forradalom tetőzésekor elsősorban a spanyol és az olasz párt hangoztatta fenntartásait a portugál kommunisták irányvonalával kapcsolatban).

A vita 1975 márciusa után kulminált, amikor a forradalmi reformok (államosítás, agrárreform, munkásellenőrzés) alapjában ásták alá a portugál monopolburzsoázia gazdasági uralmát, a politikai vezetés pedig egyre határozottabban fogalmazta meg a szocialista célt. A nézeteltérések központjában végső soron Portugália 1975-ös szocialista fordulatának realitása állt. Kétségkívül sok belső és külső tényező szólt a szocializmus akkori realitása ellen. Kubához hasonlóan az objektív körülmények kényszerítették ki azonban a kísérletet: a fasizmustól örökölt feszítőerők a társadalmi-gazdasági szerkezetben, a néptömegek spontán forradalmisága, a nemzetközi imperializmus és a portugál uralkodó osztály szembeszállása a demokratizálással és a dekolonizációval.

Portugáliában a forradalom kirobbanásakor osztályközi kompromisszum jött létre a burzsoázia és a dolgozó osztályok között. A fordulat pillanatában ezt reprezentálta Antonio de Spinola és az MFA megegyezése, május közepén pedig összetételével ezt szentesítette az első ideiglenes kormány. A feladat megoldása a burzsoázia szellemében indult – és pár hét alatt zsákutcába jutott. Kiderült, hogy az uralkodó osztály kibontakozásra vonatkozó terve (a „spinolizmus") az adott helyzetben keresztülvihetetlen, valamint, hogy ez az uralkodó osztály sokkal inkább törődik hatalma teljességének visszaszerzésével, mint a demokratizálással és a dekolonizációval. Világosan jelzik ezt a forradalom felfelé ívelő szakaszának fordulópontjai: az uralkodó osztály alkotmányos államcsínykísérlete 1974 július közepén, tömegmozgalomra támaszkodó puccskísérlete szeptember végén, fegyveres ellenforradalmi lázadása 1975. március 11-én. A forradalom feladatai már a kompromisszum hónapjaiban is az uralkodó osztály ellenében oldódtak meg, így az osztályközi kompromisszum hamar felbomlott. A forradalmi erők leszűrték a logikus tapasztalatot: az alapvető problémákat nemcsak hogy a burzsoázia nélkül, hanem ellenére kell megoldani. Ez kezdődött el 1975 tavaszán.

Csak a szocialista orientáció e kikényszerített jellegén túl szabad vizsgálni a forradalmi erők részéről esetenként megnyilvánuló, hibás erőfelmérésen alapuló túlzott optimizmust. Itt azonban beleütközünk a portugál forradalom egyik legizgalmasabb, Szuhanov elemzésének pedig egyik legproblematikusabb pontjába: az ultrabal szerepébe a forradalom alatt. A kispolgári forradalmiságnak ez az áramlata a forradalomban nem várt tömegerővel és főként váratlan hatalmi súllyal jelentkezett, s – amint Szuhanov helyesen megállapítja – szinte végzetes szerepet játszott. Helyesen utal arra a cikk, hogy az 1974 áprilisi fordulatot követő szituációban a forradalmi erők, elsősorban a PKP elleni támadás csak „balról" jöhetett – s jött is. Nem esetleges a Szuhanov idézte baloldali fohász: „Uram, szabadíts meg bennünket a nem kompetens forradalmároktól, a kompetens ellenforradalmároktól magunk megszabadulunk!" Ezért logikus az ismert gondolat parafrázisának – „ha nem volna ultrabal, ki kellene találni" – a portugál jobboldal szájába adása is.

Nem helyes azonban a portugáliai ultrabalt pusztán a reakció eszközének tekinteni, befolyását pedig a rendelkezésére bocsájtott hatalmas pénzösszegekkel és tudatos antikommunista politikájával magyarázni. A szélsőbal forradalom alatti súlyát kapcsolatba kellett volna hozni az MFA Otelo Carvalho vezette ultraforradalmár frakciójának meghatározó hatalmi pozícióival. Nem helyes a szélsőbal különféle áramlatait általánosságban „ultrabalos" és „állforradalmi" jelzőkkel illetni. Így egyszerűen nem érthető – és sem Szuhanov, sem Szobolev nem is említi – a nem maoista szélsőbal (baloldali szocialisták, újbaloldaliak, trockisták, „guevaristák") és a PKP közeledése a forradalom folyamatában és 1975 augusztus végén megvalósult szövetségük a Forradalmi Egységfrontban. Pedig ez az Európában egyedülálló lépés komoly tanulságokkal szolgál.

A PkP forradalom alatti irányvonalának és taktikájának általános értékelésénél ugyancsak abból kell kiindulni, hogy a forradalmat nem a párt robbantotta ki, és nem az vezette, mozgástere tehát erősen behatárolt volt. Bár szervezettség és morális fedezet tekintetében hatalmas előnnyel indult (Szuhanov jogosan említi az olyan tények jelentőségét, mint például hogy a párt Központi Bizottságának 23 tagja a fasizmus alatt 255 évet volt börtönben), ez azonban a későbbiekben kevésnek bizonyult. A párt zseniálisan taktikázva a lehetőségekből valószínűleg kihozta a maximumot. A forradalom tetőpontján markánsan megfogalmazott és a kommunista mozgalomban is erősen vitatott stratégiai koncepcióját azonban – mely szerint Portugália előtt egyetlen alternatíva áll: szocializmus vagy fasizmus – maga a portugál valóság sem igazolta még.

Ugyanis a portugál forradalom mindmáig befejezetlen, s tanulságainak bonyolultságán túl ez az oka az átfogó elemzések és értékelések elmaradásának. Szuhanov cikke formailag 1975. november 25-éig, az ultraforradalmár katonai frakció sikertelen zendüléséig, illetve annak következményeként az egész forradalmi baloldal háttérbeszorításáig tárgyalja az eseményeket – bár a szocialista orientáció 1975 szeptemberi letörésétől a mellette továbbra is kiálló erők november végi vereségéig eltelt izgalmas heteket csupán egyetlen mondattal érinti.

Ami – most már a cikken túl – ma Portugáliában előttünk áll, az a befjezetlen forradalom problémája. A nagy politikai mozgások 1976-ra elültek, az egyáltalán nem „klasszikus", önmagában is ellentmondásokkal terhes intézményesített demokrácia azonban sajátos átmeneti állapotú társadalmat takar. A szocialista irányba mutató vonásokat (elsősorban a forradalmi reformok, mindenekelőtt a bank- és biztosítási szektor államosítása, az iparvállalatok jó részének állami tulajdonba kerülése, valamint az agrárreform részleges megvalósulása eredményeként létrejött széles nem-kapitalista szek-

tort) és a szocialista célt maga az 1976-os alkotmány is szentesítette. Azóta azonban a PSZP kormányzása alatt az ország a tőkés restauráció idejét éli. Folyamatos jobbratolódás megy végbe társadalmi-gazdasági és politikai téren egyaránt, egyelőre lényegi áttörés nélkül.

A döntéseket elodázó jobbratolódás 1978-ban minőségi fordulatához érkezett. Ez év végére a jobboldal ellenzékbe szorította a szocialista pártot, és bekerült a kormányhatalom közvetlen szférájába. Ezzel a portugál burzsoázia újabb eszközökhöz jutott a forradalmi vívmányok felszámolására. Az 1978 novemberétől fellángoló sztrájkmozgalom azonban már jelzi is egy ilyen kísérlet nehézségeit.

(Novaja i Novejsaja Isztorija 1978. 4. sz. 113–124. és 5. sz. 128–137.)

P. L.

A folyóiratszemlét összeállították: *Csákvári Ferenc* (Cs. F.), *Erdődy Gábor* (E. G.), *Hadik András* (H. A.), *Menyhárt Lajos* (M.), *Molnár Tamás* (M. T.), *Pándi Lajos* (P. L.) és *Todero Frigyes* (T. F.).

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ — *Л. Тилковски:* Немецкая национальность в Венгрии во время правительства Дараньи (Первая часть). — *П. Прицц:* Внешняя политика Венгрии в тени формирующейся оси Берлин-Рим. — СООБЩЕНИЯ — *Г. Йесенски:* Коалиция и Англия (Ориентирующиеся попытки Англии в политике Венгрии в первые годы XX века). — *Б. Беллер:* Европейские конгрессы национальностей и Венгрия в системе защиты нацменьшинств (1925—1929 гг.). — ДИСКУССИЯ — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА — ОБЗОР ЖУРНАЛОВ

TABLE DES MATIÈRES

Études – *L. Tilkovszky:* Les allemands de Hongrie à l'époque du gouvernement Darányi (première partie) – *P. Pritz:* La politique extérieur de la Hongrie à l'ombre de l'Axe de Berlin–Rome en train de se former – COMMUNICATIONS – *G. Jeszenszky:* La coalition et l'Angleterre (Des tentatives d'orientation vers l'Angleterre de la politique hongroise au début du XXe siècle) – *B. Bellér:* Les congrès des nationalités et la Hongrie dans le système de la protection des Minorités nationaux (1925–29) – DEBAT – LITTÉRATURE HISTORIQUE – REVUE DES PÉRIODIQUES

CONTENTS

STUDIES – *L. Tilkovszky:* The German Minority in Hungary in the Period of the Darányi Government (Part I.) – *P. Pritz:* The Foreign Policy of Hungary in the Shadow of the Shaping Berlin–Roma Axis – REVIEW ARTICLES – *G. Jeszenszky:* The Coalition and England (Attempts for English Orientation in the Hungarian Politics at the Turn of the Century – *B. Bellér:* The European Cogresses of Nationalities and Hungary in the System of Minority Defence (1925–29) – DISCUSSION – HISTORICAL LITERATURE – REVIEW OF REVIEWS

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN – L. *Tilkovszky:* Das ungarländische Deutschtum während der Regierung Darányi (I. Teil) – P. *Pritz:* Die Aussenpolitik Ungarns im Schatten der sich gestaltenden Achse Berlin–Rom – BETTRÄGE – G. *Jeszenszky:* Die Koalition und England (Englische Orientierungsversuche in der ungarischen Politik zu Beginn des Jahrhunderts) – B. *Bellér:* Die europäischen Nationalitätenkongresse und Ungarn im System des Minderheitenschutzes (1925–29) – DISKUSSION – GESCHICHTS-LITERATUR – ZEITSCHRIFTENSCHAU

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1981. IV. 21. – Terjedelem: 18,20 (A/5) ív
81.9567Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest, József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest, Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).
Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest, Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest, Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 150 Ft

1 szám ára: 25 Ft

Index szám: 25 779

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 25,— Ft
Évi előfizetési ára: 150,— Ft

INDEX: 25 778
ISSN 0039—8098

Tájékoztató

Folyóiratunk szerzőinek figyelmét az alábbiakra hívjuk fel:

1. A kéziratot két példányban kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni, mellékelve — új szerző esetében — egy külön lapon a szerző nevét, lakcímét, esetleg telefonszámát, munkahelyét, beosztását és tudományos fokozatát.

2. A szerkesztőség optimális terjedelműnek a 2.5—3.5 íves kéziratokat tekinti — a jegyzetapparátussal együtt. 4 ívet meghaladó tanulmányokat technikai okok miatt nehezen tudunk közölni. (Egy ív: 22 géppel írt oldal, amelyen az oldalak 60 n-es 30 sorból állnak.)

3. A kéziratok jobb kezelhetősége érdekében kérjük, hogy a másolatot is az első példánnyal azonos — nem másoló — papírra gépeljék, normál — nem gyöngybetűs — írógéppel. Az esetleges javításokat a második példányra is kérjük rávezetni.

4. A kiemeléseket a szerző egyszer húzza alá, a kézirat lapjait folyamatosan és arab számokkal számozza, a jegyzeteket a kézirat végére helyezze.

5. Idegennyelvű forrásokból idézeteket általában magyarra fordítva kérjük, s csak olyan kivételes esetekben az eredeti nyelven is, amikor annak értelmezése problematikus lehet.

6. A jegyzetapparátusban a jegyzetszámozás folyamatosan és arab számokkal történjék. A hivatkozott mű szerzőjének nevét egyszerű aláhúzással emelje ki a kézirat szerzője és pontosan tüntesse fel a levéltári, kézirattári és bibliográfiai adatokat.

7. Folyóiratunk az évszázadokat arab és nem római számokkal jelöli. (Az idézetek, tanulmány- és könyvcímek kivételével.)

8. Recenziók esetében a cím mellett adjuk meg a pontos bibliográfiai adatokat és idegennyelvű kiadányok esetén a cím magyar fordítását is. Külföldi folyóiratban megjelent cikk ismertetése esetében a címet csak magyarul kérjük; a folyóirat bibliográfiai adatait az ismertetés végén, zárójelben adja meg a szerző.

9. A szerző a számozott és címmel ellátott ábrákat, táblázatokat külön borítékban csatolja a kézirathoz, feltüntetve minden ábra és táblázat hátlapján a nevét és a kézirat címét, a kéziratban pedig a táblázatok és ábrák helyét.

10. A szerzőknek tiszteletdíjuk terhére — ha ezt a korrektúra javításával egyidejűleg kérik — különlenyomatot készíttetünk.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

583

SZÁZADOK

A tartalomból:

Tilkovszky Loránt: A magyarországi németség a Darányi-kormány idején (2. rész)

Ormos Mária — Incze Miklós: A fasiszta ideológiák alapjairól

Tóth Pál Péter: Az egyetemi hallgatók mozgalmai Debrecenben (1933—1936)

Gergely Ferenc: Cserkész világtábor Magyarországon

BESZÁMOLÓ
TÖRTÉNETI IRODALOM
FOLYÓIRATSZEMLE — KRÓNIKA
BIBLIOGRÁFIA

115. ÉVF. 1981. 6. SZÁM

Következő számunk tartalmából

Bálint Csanád: Az európai dirhemforgalom néhány kérdése
Makk Ferenc: III. Béla és Bizánc
Herényi István: A magyar törzsszövetség törzsei és törzsfői
Szvák Gyula: IV. Iván alakja az orosz történetírásban

E számunk munkatársai

Bácskai Vera levéltáros (Fővárosi Levéltár) — *Bellér Béla* kandidátus, (Budapest) — *Bessenyei József* tudományos ügyintéző (MTA Történettudományi Intézet, Bp.) — *Bónis György* a történelemtudományok doktora, (Bp.) — *Csizmadia Andor* egyetemi tanár (Tudományegyetem, Pécs) — *Degré Alajos* kandidátus, (Zalaegerszeg) — *Erdődy Gábor* egyetemi tanársegéd (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Für Lajos* kandidátus, a Mezőgazdasági Múzeum tudományos főmunkatársa — *Gergely Ferenc* középiskolai tanár (Budapest) — *Glatz Ferenc* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet osztályvezetője — *Hanák Péter* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet osztályvezetője — *Hársfalvi Péter* kandidátus, tanszékvezető főiskolai tanár (Nyíregyházi Tanárképző Főiskola) — *Heiszler Vilmos* egyetemi tanársegéd (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Incze Miklós* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet osztályvezetője, — *Irinyi Károly* kandidátus, egyetemi docens (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Katus László* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Kemény G. Gábor* kandidátus, az MTA főmunkatársa — *Kovács Kálmán* tanszékvezető egyetemi tanár (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Menyhárt Lajos* kandidátus, egyetemi docens (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *V. Molnár László* főiskolai adjunktus (Tanítóképző Főiskola, Kaposvár) — *Molnár Tamás* az MSzMP KB Társadalomtudományi Intézetének munkatársa — *Mózes Mihály* aspiráns (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Nádasdi József* főiskolai adjunktus (Nyíregyházi Tanárképző Főiskola) — *Ormos Mária* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Orosz István* kandidátus, egyetemi docens (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Póth Piroska* az MTA Történettudományi Intézet segédmunkatársa — *Pölöskei Ferenc* a történelemtudományok doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Pritz Pál* kandidátus, az MTA Társadalomtudományi Főosztály fő lőadója — *Ránki György* akadémikus, az MTA Történettudományi Intézet ügyvezető igazgatója — *Réti György* a Magyar Külügyi Intézet munkatársa — *Szarka László* az MTA Történettudományi Intézet tudományos ügyintézője — *Szász Zoltán* az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Takács Péter* főiskolai adjunktus (Nyíregyházi Tanárképző Főiskola) — *Tilkovszky Loránt* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Tóth Pál Péter* kandidátus (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Trócsányi Zsolt* a történelemtudományok doktora, főlevéltáros (Országos Levéltár, Bp.) — *Vekerdi László* könyvtáros (MTA, Bp.) — *Veliky János* egyetemi adjunktus (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Vörös Károly* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa.

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51–53.
115. ÉVFOLYAM 1981. 6. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, CSATÁRI DÁNIEL, EMBER GYŐZŐ (a szerkesztő bizottság elnöke), ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, INCZE MIKLÓS, KÓNYA SÁNDOR (felelős szerkesztő), LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, TOKODY GYULA, VÁRKONYI ÁGNES, ZSIGMOND LÁSZLÓ

A szerkesztőség munkatársai:

PÁL LAJOS, TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Tilkovszky Loránt: A magyarországi németség ügye a Darányi-kormány idején (2. rész) 1091
Ormos Mária–Incze Miklós: A fasiszta ideológiák alapjairól 1136

KÖZLEMÉNYEK

Tóth Pál Péter: Az egyetemi hallgatók mozgalmai Debrecenben (1933–1936) 1192
Gergely Ferenc: Cserkész világtábor Magyarországon 1218

BESZÁMOLÓ

Glatz Ferenc: Számvetés (Eredmények, tanulságok a Magyarország története eddigi munkálataiban) 1244
Vita a Magyarország története 6–7–8. kötetéről 1263
Beszámoló Varga János könyvének vitájáról (Degré Alajos) 1320

TÖRTÉNETI IRODALOM

Varga Csaba: A kodifikáció, mint társadalmi-történeti jelenség (Ism.: *Bónis György*) 1325
Walter Zöllner: A keresztes háborúk története (Ism.: *Bellér Béla*) 1327
Christianus Schesaeus: Opera quae supersunt omnia (Ism.: *Bessenyei József*) 1329
G. Henk van de Graaf: A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században (169)–1795) (Ism.: *Trócsányi Zsolt*) 1332

Ernő Deák: Das Städtewesen der Länder der Ungarischen Krone (1780–1918) I. Teil. Allgemeine Bestimmung der Städte und der Städtischen Siedlungen (Ism.: *Bácskai Vera*) 1333
Németország újkori története (1789–1871). Szöveggyűjtemény I–IV. (Ism.: *Erdődy Gábor*) 1336
Tanulmányok Csongrád megye történetéből XIX. század (Ism.: *Csizmadia Andor*) 1337
Mayer Mária: Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések 1860–1910. (Ism.: *Kemény G. Gábor*) 1340
Vigh Károly: Bajcsy-Zsilinszky Endre külpolitikai nézeteinek alakulása (Ism.: *Pritz Pál*) 1344
Dokumentumok a magyar közoktatás reformjáról (1945–1948) (Ism.: *Póth Piroska*) 1345
Munkásmozgalomtörténet – társadalomtudományok. Elméleti és módszertani tanulmányok. (Ism.: *Tilkovszky Loránt*) 1350
Ján Čierny: Nová orientácia zahranicnej politiky Ceskoslovenska (1941–1948) (Ism.: *Szarka László*) 1355

FOLYÓIRATSZEMLE

JU. Sz. Kukuskin–A. I. Vdovin: A Lomonoszov Egyetem a legújabb korban 1357 *P. G. Rindzjunkszkij:* Az orosz önkényuralom és osztályalapjai, 1861–1906 1358 *J. V. Ortega:* Egy fényes kudarc utóélete: spanyol politika az 1898-as spanyol–amerikai háború előtt és után 1359 *V. I. Kaszjanyenko:* A szocialista életmód historiográfiája a Szovjetunióban 1360 *Jan Galandauer:* Ideológiai harc a csehszlovák állam gazdasági-társadalmi felépítése körül 1917–1918-ban 1361 *Vladimir Zuberec:* Az Agrárpárt csehszlovakizmusa Szlovákiában 1919–1939 1362 *Alfredo Breccia:* Az olasz külpolitika és Magyarország (1922–1933) 1363 *Joachim Petzold:* A fasizmus objektív funkciója a fasiszták szubjektív önértékelésében 1365 *Gerhard Botz:* A fasizmus és a bérből élők az első köztársaságban 1365 *R. J. Overy:* Hitler és a légi stratégia 1367 *A. Shai:* Nagy-Britannia, Kína és a brit birodalom vége 1368 *S. E. Peck:* A náci „holocaust"-ra adandó amerikai válaszért folytatott kampány, 1943–45 1369 *Rajmond Poidevin:* Franciaország és a Ruhr-kérdés 1945–51 1370.

KRÓNIKA

Nyolcadik Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszus (Budapest, 1982) 1372

BIBLIOGRÁFIA 1378

Tilkovszky Loránt:

A MAGYARORSZÁGI NÉMETSÉG A DARÁNYI-KORMÁNY IDEJÉN

2. rész

A nyilatkozatcsere-akciót késleltető körülmények

A magyar miniszterelnök 1937. május 14-i képviselőházi beszéde keretében a német kisebbségi kérdésre vonatkozóan elhangzott deklaráció németországi sajtóvisszhangja kezdetben meglehetősen gyér és tartózkodó volt; különösen feltűnt a központi náci pártlap, a Völkischer Beobachter hallgatása. Ennek igazi oka nem a beszéddel kapcsolatos német fenntartásokban keresendő, hanem az eleki incidens már elintézettnek vélt ügyében beállott fordulatban. Amikor Sztójay május 15-én szóvá tette a németországi sajtóvisszhanggal való elégedetlenségét, Mackensen német államtitkár azt felelte, hogy a maga részéről természetesen szintén azon volna, hogy Darányi nyilatkozata minél szélesebbkörű és minél kedvezőbb sajtónyilvánosságot kapna, de e szempontból rendkívül káros annak bebizonyosodása, hogy az eleki incidens ügyében kiadott magyar cáfolat, amelynek alapján a Völkischer Beobachter helyesbítette korábbi közleményét, félrevezető volt, s a nemzetiszocialista párt központi lapjának eredeti közleménye felelt meg – mégpedig teljes mértékben – a valóságnak. Felolvasta a meglepett Sztójaynak a budapesti német követ, Erdmannsdorff erre vonatkozó május 13-i táviratát, amely „egy eleki svábnak a követségen tett megbízható közléseire" alapozta megállapításait. E közléseket Erdmannsdorff szerint az azokban kezdetben kételkedő gróf Festetics Domokos kormánypárti képviselő is megerősítette.[1]

Mackensen közölte Sztójayval, hogy veszélyben látja forogni az előkészített egész nyilatkozatcsere-akciót. Hess, a Führer helyettese, aligha lesz hajlandó nyilatkozata megtételére addig, míg a magyar kormány a leghatározottabban el nem ítéli a nyilvánosság előtt a népinémetekkel szemben Elek községben elkövetett brutalitást, és nyilvánosságra nem hozza a tettesek elleni intézkedéseit. E nélkül a nyilatkozatcseréhez – még ha létrejönne is – nem volna biztosítható a kívánatos német sajtóvisszhang.[2]

A budapesti német követség tanácsosa, Werkmeister, már előző nap, május 14-én átadta a magyar külügyminisztérium politikai osztálya vezetőjének, Bakách-Bessenyey György bárónak az eleki németek tömeges, durva bántalmazására vonatkozóan a követség birtokába jutott anyagot. Az eset alapos kivizsgálására kapott ígéret megnyugtatta a követséget, s Erdmannsdorffot nem befolyásolta az incidens abban, hogy május 15-i jelentésében pozitív értékeléssel foglalkozzék Darányi előző napi képviselőházi beszédének a kisebbségi kérdéssel foglalkozó részével. Véleménye szerint Darányi megnyilatko-

[1] PA AA (Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Bonn), Presseabteilung. Das ungarländische Deutschtum. Bd. 1. Erdmannsdorff távirata. Bp., 1937. május 13.

[2] Uo. Mackensen feljegyzése. Berlin, 1937. május 15.

zása valódi jó szándékról tanúskodik, és azt a reményt kelti, hogy a jövőben könnyebb lesz a magyarországi németség ügyében megtenni az esetleg szükséges reklamációkat, illetve további igényeket támasztani.[3]

A következő napokban a Külügyi Hivatal sajtóosztályát vezető Wolf követségi tanácsos a Mackensen által hozzá utasított Sztójay kérésére a kezdetinél szélesebbkörű és melegebb visszhangot biztosított Darányi nyilatkozatának a német sajtóban. Különösen Arthur Kornhuber cikke keltett figyelmet, amely a Münchner Neueste Nachrichten 1937. május 23-i számában jelent meg. A cikk tartalmát Szabó György müncheni magyar főkonzul következő napi jelentése így foglalta össze: „Az államférfiúi bölcsesség bizonyítékának tartja, hogy a magyarországi németség kérdése közvetlen kapcsolatba hozatott a külföldön élő magyarok sorsának problémájával, megerősítve azt a felfogást, hogy jó kisebbségi politika a békés revíziós törekvések sikerének egyik legfontosabb előfeltétele. A kisebbségi iskolákra vonatkozó intézkedéseknek helyi tényezők által való szabotálásával szemben megnyugtatólag hatottak a m. kir. miniszterelnök úr kijelentései, amiként örvendetes volt bejelentése a kisebbségi iskolák tanítóinak továbbképzését illetőleg, bár ezzel a német származású tanítók alkalmazására vonatkozó kívánság még nem nyert teljesítést. Különösen kiemeli a cikk az erőszakos névmagyarosítást elítélő megállapítást, megjegyezve, hogy a sváb paraszt századokon át bebizonyította hűségét választott magyar hazájához, a magyarsággal sorsközösségben élt és él, ha saját népi jellegét tiszteletben tartják, és tisztelik őseinek nevét".[4]

A Volksdeutsche Kameradschaft azonban Darányi e beszédével szemben elégedetlenségét fejezte ki a Deutscher Volksbote 1937. júniusi számában. Főleg azért, mert e beszéd is azt a felfogást tükrözte, mely szerint a magyarországi németség kérdése tisztára magyar belügy, s abba az „anyanépnek" beleavatkoznia nem szabad. A lap rámutatott arra, hogy a magyarok egészen más felfogást vallanak akkor, ha a kisantant-országokban élő magyar kisebbségekről van szó. A Kameradschaft helyesli és jogosnak tartja, hogy a magyar „anyanép" ténylegesen fellép a magyar kisebbségek érdekében, de a német „anyanép" és a magyarországi németség vonatkozásában is követeli ugyanilyen pártfogás jogosultságának elismerését, tekintet nélkül arra a különbségtételre, amely szerint a Magyarországra betelepült németek „önkéntes kisebbség", az elcsatolt területek magyar lakossága viszont „kényszerkisebbség".[5] Ez a kétféle mértékkel mérés mutatkozott meg Eckhardt Tibor június 3-i képviselőházi beszédében is, amelyről Erdmannsdorff azt jelentette, hogy a kisantant-országokbeli német–magyar kisebbségi együttműködést anélkül sürgette, hogy tudomást vett volna e kérdés összefüggéséről a magyarországi németség helyzetével, s arról a körülményről, hogy „az ottani német kisebbség a magyartól eltérően nem irredenta kisebbség, hanem törekvése az, hogy békében éljen az államalkotó néppel, föltéve, ha az jogait meghagyja".[6]

[3] BA (Bundesarchiv, Koblenz), R 18/3331. Fol. 8–12. Erdmannsdorff jelentése. Bp., 1937. május 15.

[4] OL (Országos Levéltár, Budapest), Küm. pol. 175. cs. 21/7. tétel. sz. n./1937. Szabó György főkonzul jelentése. München, 1937. május 24.

[5] Vö. *J. Weidlein:* Geschichte der Ungarndeutschen in Dokumenten, 1930–1950. Schorndorf, 1959. 227–228.

[6] A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. Bp., 1968. 94. sz. dok. (228. l.) Erdmannsdorff jelentése. Bp., 1937. június 8.

A Deutscher Volksbote említett 1937. júniusi száma – Anton König, a Neues Sonntagsblatt szerkesztője egyik cikkével vitatkozva – arról írt, hogy a magyarországi németségen belüli szakadást csak rágalmazó célzattal lehet a nemzetiszocialista Németország befolyásának tulajdonítani, hiszen a magyar kisebbségek körében is tapasztalható hasonló jelenség. Otromba rágalom, hogy a Volksdeutsche Kameradschaft utasításokat, vagy éppen politikai parancsokat kapna az „anyaéptől". De annyi bizonyos, hogy a magyarországi németség legelemibb és legtermészetesebb létjogaiért küzdve, nem engedi magát befogni a német nép s a német birodalom ellenségeinek szekerébe: „Inkább gyűlöljenek minket Németországgal és anyanépünkkel együtt, mintsem hogy ellenük irányuló kapcsolatokból szerezzünk magunknak előnyöket."[7] Ilyen kapcsolatnak tekintette a Kameradschaft lapja a Volksbildungsverein és Bajcsy-Zsilinszky jelenlegi „egymásratalálását". Míg a Neues Sonntagsblatt örömmel üdvözölte Bajcsy-Zsilinszkynek a Magyarország című lapban történt kiállását a Gratz-féle hazafias irányzat által képviselt mértéktartó német kulturális igények mellett, a Deutscher Volksbote arról írt, hogy nem Bajcsy-Zsilinszky változott meg, hanem a Volksbildungsverein jutott odáig, hogy a radikálisok elleni harcában benne keressen szövetségest.[8]

Az eleki incidens magyar részről ígért alapos kivizsgálására várva, és annak nyilvános megbélyegzésében bízva, Mackensen tovább folytatta ezalatt a Széll–Hess nyilatkozatcsere előkészítését. Május 20-án a következőkben rögzítették a német sajtó ezzel kapcsolatos feladatait: a magyar belügyminiszter nyilatkozatára a német lapok mindaddig nem reagálhatnak, míg a Külügyi Hivatal révén a Volksdeutsche Mittelstelle értesítést nem kap arról, hogy Hess válasznyilatkozata is megjelent a magyar sajtóban. Ezt követően kerül sor ugyanezen nyilatkozatoknak a német lapokban történő együttes közlésére. A nyilatkozatok kommentálásához a lapszerkesztők előzetes sajtóértekezleti tájékoztatást kapnak, amely a Volksdeutsche Mittelstellétől származik, de e forrás név szerint nem említendő, csak mint „illetékes hely".[9]

Egy ugyancsak május 20-án kelt feljegyzés, amelyet a nemzetiszocialista párt külföldi szervezete vezetőségének kultúrhivatala (Leitung der AO der NSDAP, Kulturamt) élén álló Dr. Klingenfuss a Külügyi Hivatalban államtitkári posztot kapott AO-főnök, Bohle részére készített, maga is helyesli a német külpolitika megegyezésre törekvését a magyar kormánnyal a magyarországi német kisebbség kérdésében, s úgy véli, hogy az olyan barátságos gesztusok, mint a nyilatkozatcsere, a német népcsoportra megnyugtatólag hathatnak. A megnyugtatásra szükség van, mert a magyarországi németségnek az az irányzata, amelyet a Volksdeutsche Kameradschaft képvisel, épp azért ragadtatja magát túlzásokra – egyébként indokoltan éles – ellenzéki politikája során, mert úgy érzi, hogy a németországi sajtó és a német birodalom hivatalos politikája nem lép fel védelmében kellő következetességgel és eréllyel. Véget kell vetni az olyan meggondolatlanságoknak is, mint a VDA-nak a Basch-bélyegekkel űzött izgató propagandája, s a külföldi németekkel foglalkozó németországi szövetségeket meg kell győzni arról, hogy a német kisebbségekről

[7] *J. Weidlein:* Geschichte der Ungarndeutschen in Dokumenten. 183–184. „Wir und das Dritte Reich".

[8] *J. Weidlein:* Geschichte der Ungarndeutschen in Dokumenten. 162. „Selbschwingen einz".

[9] PA AA, Presseabteilung. Das ungarländische Deutschtum. Bd. 1. Aktenvermerk. Berlin, 1937. május 20.

való gondoskodás a német kormány, a német külpolitika részéről jó kezekben van. Dr. Klingenfuss maga is erre figyelmeztette az AO magyarországi embereit, a legszigorúbb tartózkodásra intve őket a népcsoport ügyében.[10]

Az Elek községben történt incidens magyar részről elrendelt kivizsgálásának elhúzódása azonban május végén, június elején ismét feszültté tette a helyzetet. Werkmeister ismételt sürgetésére Bakách-Bessenyey annyit közölt, hogy a még folyamatban levő vizsgálat szerint a német lakosok bántalmazása, ami azután is folyt, hogy a „zászlógyalázás" tettese egy ittas és – mint német részről hangsúlyozták – egyébként is szellemileg fogyatékos német legény önkéntes jelentkezése folytán megkerült, nem a nemzetiségük miatt történt, hanem mert az eset alkalmával többen az Internacionálét énekelték, és ezzel a kommunista mozgalom iránti szimpátiájukról tettek tanúságot. Ez a váratlan fordulat az eleki németek ekkor már nem is tagadott bántalmazása indokolásában arra indította Werkmeistert, hogy Overbeck katonai attasét a helyszínre küldje. Egy Elek községhez közeli faluban találkozott a két budapesti német sajtótudósító kíséretében megérkező Overbeck a bántalmazott eleki németek képviselőivel, akik kereken tagadták, hogy a helybeli németeknek a kommunizmushoz bármi közük is lenne; csak kényszer hatása alatt vallották egyesek, hogy énekelték – az általuk egyébként nem is ismert – Internacionálét; vallomásukat később vissza is vonták.[11]

Ha nem is fogadható el annak kategorikus kétségbevonása, hogy a jómódú (80%-ban német) falunak jellemzett Eleken nem lehettek – különösen az itt is, németek közt is található szegényebbek körében – kommunisták vagy kommunista szimpatizánsok, a német követség aligha tévedett abban, hogy lényegében magyar félrevezető manőverről van szó. A jelenlegi belügyminiszter elődjétől, Kozma Miklóstól származott az ötlet, hogy a pángermánok – gyakorlatilag azonban sokszor egyszerűen nemzetiségileg öntudatos németek – elleni csendőri, rendőri fellépést kommunistaellenes intézkedésnek feltüntetve, eredményesen lehetne kivédeni mindenféle hivatalos és nemhivatalos németországi tiltakozást. Bizonyára ez történt a vallatások során megvert – német adatok szerint mintegy 150 – eleki német parasztlegény esetében.[12]

Minthogy az előbb Szófiába és Belgrádba, de azután Budapestre is látogató német külügyminiszter érkezése június 12-re volt kitűzve, Werkmeister már 2-án arra figyelmeztette Bakách-Bessenyeyt, hogy a magyar kormány saját érdekében tisztázza addig kielégítően az eleki ügyet, mert az „éppenséggel nem lenne hálás beszédtéma" a két külügyminiszter, Neurath és Kánya között. Minthogy azonban a magyar külügyminisztérium politikai osztályának vezetője nem nyilatkozott e tekintetben biztatóan, s a következő napok nem is mutatták semmi jelét annak, hogy a magyar kormány rendezni igyekezne az ügyet Neurath megérkeztéig, június 8-án Mackensen államtitkár szólította fel erre Sztójay követet, azt is hangsúlyozva, hogy az eleki eset rendezése előfeltétele annak, hogy Hess megtegye nyilatkozatát a kisebbségi kérdésben tervezett magyar–német nyilatkozatcsere keretében. Mind Sztójay, mind Mackensen beszélt a magyar kormánynál befolyásos németbarát képviselővel, Mecsér Andrással, aki megígérte, hogy felkeresi Darányi miniszterelnököt és ebben az értelemben próbál hatni reá.[13] Mackensen utasítására 9-én

[10] Uo. Klingenfuss – Bohlénak. Berlin, 1937. május 20.
[11] Uo. Werkmeister jelentése. Bp., 1937. június 2.
[12] Uo. Erdmannsdorff távirati jelentése. Bp., 1937. június 9.
[13] Uo. Mackensen távirata a budapesti német követséghez. Berlin, 1937. június 8.

Erdmannsdorff is sürgette – azonos érveléssel – az eleki incidens megnyugtató tisztázását még Neurath megérkezése előtt, Bakách-Bessenyey azonban ekkor kijelentette: a lefolytatott vizsgálat teljes mértékben megerősítette az eleki üggyel kapcsolatos magyarellenes rágalmak magyar részről adott cáfolatát; Kánya külügyminiszter közvetlenül Neurath-tal kívánja megtárgyalni az ügyet, amelyről részletes feljegyzést fog neki átnyújtani.[14]

A magyar kormányt nyugtalanította, hogy a nyilatkozatcsere előkészületei ellenére továbbra is tapasztalható volt a magyarországi németség külső befolyásolása. Újabb turistacsoportok érkeztek, amelyek kizárólag a német falvakat keresték fel; különösen szemet szúrt a június 6-án Soroksárra látogatók viselkedése. A magyar hatóságok arra figyeltek fel, hogy ezeken a VDA szervezte magyarországi agitációs utakon egyre gyakrabban tűnnek fel osztrák állampolgárságú németek, a VDA ausztriai tagozata, a Deutscher Schulverein Südmark emberei.[15] A VDA magyarországi agitációjával, valamint Huss és Basch németországi szoros kapcsolataival összefüggésben lévőnek találták a Volksdeutsche Kameradschaft Faulstich, Mühl, Reitinger révén különösen Baranyában és Tolnában megélénkült támadásait a Volksbildungsverein ellen. A Budapestre érkező Neurath külügyminiszternek június 12-én Kánya heves szemrehányásokat tett ezek miatt, kijelentve, hogy a magyarok s németek évszázados békés együttélését megzavaró izgatást, ha kell, a legerősebb eszközök alkalmazásával, kíméletlenül elfojtják. Neurath maga is elítélte az államellenes izgatást, de kérte annak józan mérlegelését, mit minősítenek ilyennek.[16]

A tárgyalás során Kánya szóba hozta az eleki esetet is. Fel akart olvasni egy hosszabb feljegyzést, de ezt Neurath eleve elhárította, hogy így elkerülje „a nem örvendetes, és valószínűleg teljesen eredménytelen vitát részletek felett", annál is inkább, mert a német–magyar kapcsolatok kedvező alakulása szempontjából oly fontos nyilatkozatcsere megvalósulását hátráltató incidens óta már három hónap is eltelt. Nem ragaszkodott immár ahhoz, hogy a magyar kormány a korábban kifejezésre juttatott német követelésnek megfelelően foglaljon állást és hozzon intézkedéseket az ügyben. „Üdvözöltem volna, ha a magyar kormány, önszántából, kívánságainknak megfelelő magatartást tanúsított volna. Ez nem történt meg. Most már azonban nem akarok tovább inszisztálni" – mondotta, mintegy válaszként arra a magyar részről felvetett kérdésre, hogy a német kormány hogyan ítéli meg jelenleg a nyilatkozatcsere megvalósításának lehetőségét. Neurath e beszélgetéssel befejezettnek, lezártnak nyilvánította az eleki incidens ügyét, amelynek kielégítő tisztázását, rendezését eddig német részről feltételül szabták ahhoz, hogy a nyilatkozatcsere – Hess révén – létrejöhessen. A német külügyminiszter kész volt megtiltani a német sajtónak, hogy az eleki ügyet a továbbiakban hánytorgassa. Neurath kérdésére, hogy viszont a magyar kormány súlyt helyez-e még a tervbe vett nyilatkozatcserére, Kánya kitérőleg válaszolt ugyan, de Darányi úgy nyilatkozott, hogy nézete szerint az mind Magyarországon, mind Németországban jó hatású lesz.[17]

[14] Uo. Budapesti német követség feljegyzése. Bp., 1937. június 10.

[15] OL ME NO (Miniszterelnökség, Nemzetiségi osztály), 38. cs. C. 15449/1937.

[16] OL, Küm. pol. res. 65. cs. 21 tétel. 370/1937. Kánya napijelentése a Neurath-tal 1937. június 11–12-én folytatott budapesti tárgyalásokról.

[17] PA AA, Presseabteilung. Das ungarländische Deutschtum. Bd. 1. Neurath két rövid feljegyzése Kányával folytatott tárgyalásának az eleki esettel kapcsolatos vonatkozásairól.

Végül is a tárgyalófelek kölcsönösen biztosították egymást arról, hogy egyrészt a német kormánynak nincsenek politikai céljai a magyarországi németséggel, és a legnagyobb mértékben súlyt helyez arra, hogy az híven teljesítse magyar állampolgári kötelezettségeit, másrészt a magyar kormány, ígéretéhez híven, kielégíti a német kisebbség kulturális kívánságait. Egyébként ugyanis, gazdasági téren és az állampolgári jogok gyakorlása szempontjából Magyarországon sokkal jobb a német kisebbség helyzete, mint a kisantant országokban. Ha sikerült a problémát nyugvópontra juttatni, Neurath szerint a német kisebbség Magyarország és Németország közt fontos közvetítőszerepet játszhat.[18]

Éppen azon a napon, amikor Neurath külügyminiszter Budapesten tanácskozott, és hallhatta a panaszokat többek közt a Volksdeutsche Kameradschaft vezetői, köztük a név szerint is említett Huss professzor szoros németországi kapcsolatai miatt, Huss a tudomány, nevelés és népművelés birodalmi minisztériumának (Reichsministerium für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung) államtitkáránál járt, hogy tájékoztassa a magyarországi német kisebbség továbbra sem javuló iskolahelyzetéről, s hogy itt is szorgalmazza egy magyarországi német iskolaegylet alapításának ügyét, amit a Külügyi Hivatalban már az előző évben szóba hozott, de eredménytelenül.[19]

1937. június 13-án Solymáron tartotta meg a Volksbildungsverein ezévi közgyűlését, gyér részvétellel, amit a DAI Der Auslanddeutsche című folyóirata azzal magyarázott, hogy a magyarországi németség nem a Gratz-féle egyesületet, hanem az abból kiűzött Volksdeutsche Kameradschaftot tekinti a népcsoport képviselőjének.[20] Gratz és munkatársai viszont – mint Pintér László fejtegette a Nemzeti Újság június 17-i számában – épp azt tartották alapvető feladatuknak, hogy elfojtsanak minden törekvést, amely külső politikai befolyások járszalagjára akarta fűzni az egyesületet, és ezért kizártak mindenkit, aki e befolyásokkal szemben akár elvben, akár gyakorlatban nem helyezkedett a százszázalékos negáció álláspontjára. Visszavezették tehát az egyesületet az eredeti vonalra, a szentistváni gondolat vonalára, s ezt – mint hangsúlyozták – nemcsak hazájuk iránti hűségből és szeretetből tették, hanem abból a meggyőződésből is, hogy ezen az úton szolgálhatják legjobban a hazai németség jogos érdekeit. A Volksdeutsche Kameradschaft sejtrendszerű agitációja, amely a hazai németséget a német nemzetiszocializmus felfogásának megfelelően faji alapra akarja helyezni, „a szenvedések keserű árját zúdítja reája".

Pintér cikke azonban elsősorban a magyar közvéleményhez szólt. Rámutatott arra, hogy szolgabírói és csendőri beavatkozások önmagukban elégtelenek a nem kívánatos agitáció megfékezésére: a hazai svábság megvédésére és lelkülete megtartására az egyedüli mód, ha kulturális jogait maradéktalanul biztosítják. Aki ma fél az iskolarendelettől, sőt talán még a hitoktatást sem akarja megadni a népnek a maga anyanyelvén, elhibázott hazafias buzgalmában súlyosan árt tulajdon nemzetének, és az ellenség malmára hajtja a vizet, mert ha mi azt állítjuk, hogy a magyarországi kisebbségek nem kívánnak anyanyelvi iskolázást, ugyanezt fogják állítani a kisantant-országokban a magyar kisebbségekről. A magyar államra és a magyar társadalomra egyaránt áll, hogy a kisebbségi kérdés tekinteté-

[18] A Wilhelmstrasse és Magyarország. 95. sz. dok. (231.): Neurath összefoglaló feljegyzése Darányival és Kányával folytatott tárgyalásáról. Bp., 1937. június 12.

[19] BA, R 21/209. Fol. 315.

[20] Der Auslanddeutsche, 1937. évf. 570–572. Länder-Berichte. Ungarn.

ben nem tehet megkülönböztetést: meg kell adni mindazt a hazai kisebbségeknek, amit a határokon túli magyarok számára követelünk, különben az ország területi integritásának visszaszerzésére irányuló minden remény kockán forog. Ebbe az almába bele kell harapni, bármily savanyú is mindazoknak, – papoknak, tanítóknak, jegyzőknek –, akik hazafias lelkesedéssel folytatott több évtizedes magyarosító munkájuk eredményeit látják ezáltal veszendőbe menni. Támogassák a Volksbildungsverein mai vezetőinek erőfeszítéseit, és ne kezeljék az egyesületet továbbra is úgy, mintha Basch, Huss és társai még mindig ott ülnének benne. A Gratz-féle irányzat, amely a magyar nemzeti érdekeket és a hazai németség érdekeit egyaránt kívánja szolgálni, különben felőrlődik a magyar közvélemény értetlenségének és a békebontó radikális német csoport agitációjának malomkövei között. Egyrészt fokozottabb támogatás kell azoknak, akik arra vállalkoztak, hogy a hazai németséget a nemzetnek megtartsák, másrészt keményebb kézzel kellene lesújtani a centrifugális irányzatra. Jelenleg sajnos mindkét tekintetben vonakodás, habozás tapasztalható.[21]

A magyar parlament felsőházában már június 24-én hasonló értelemben szólalt fel Heckenberger Konrád. A legszigorúbb eljárást követelte azokkal szemben, akik nem látva tovább az orruknál, nem ismerve fel cselekedeteiknek a határokon túli magyar kisebbségekre való kihatásait, a kisebbségi népiskola-rendelet végrehajtását akadályozzák: „ehelyett neveljék a német nyelven is az ifjúságot a haza iránti szeretetben, melynek apáik mindig hűséges fiai voltak". Ugyancsak erélyes fellépést követelt azokkal szemben is, akik „minduntalan Németországba szaladgálva", ott magukat a magyarországi németség igazi vezéreinek adják ki; a német sajtót és intéző köröket a magyar nemzetiségpolitikáról rosszindulatúan informálják. Itthon körlevelekkel árasztják el a német falvakat, a Gratz-féle irányzat, a Volksbildungsverein ellen izgatva. A Basch által megszervezett nemzetiszocialista könyvterjesztésre utalva, arra mutatott rá, hogy a Kameradschaftnak politikai céljai vannak; a német kisebbségi kérdést arra használja fel, hogy Németországban érdemeket szerezzen, s onnan anyagi támogatáshoz jusson.[22]

Ugyanezen a napon még két felsőházi szónok érintette a kisebbségi kérdést. Ravasz László református püspök tiltakozott azon törekvés ellen, amely „a magyarországi németséget a birodalmi németség politikai egységébe és testébe kívánja – bár spirituális szálakkal – belefonni", de a kisantant-országokban élő magyar kisebbségekre való tekintettel egyetértett azzal, hogy nyelvi, kulturális egységét az anyanéppel fenntarthassa, ápolhassa.[23] Teleki Pál viszont ismét régi teóriáját fejtegette, mely szerint „kisebbség és kisebbség között jelentékeny különbség van", s különösen hangsúlyosan hívta fel a figyelmet arra, hogy bár Németországgal régi és kipróbált baráti kapcsolatok fűznek össze, s ma is barátságáról biztosít, mégis számolnunk kell nemcsak gazdasági expanziójával, hanem az itteni német kisebbségre irányuló nemzeti agitációjával, valamint az egyházak iránt tanúsított magatartásának hatásával is. Mindezek révén Magyarország keresztény és nemzeti alapjai kerülnek veszélybe.[24]

A magyar–német nyilatkozatcsere ügyében mindeddig nem történt előrehaladás. Német részről attól tartottak, hogy a magyar kormány büntetőeljárást indíttat Huss,

[21] *Pintér László:* Sorsdöntő kérdés. (Különnyomat a Nemzeti Újság 1937. június 27-i számából.)
[22] FN (Felsőházi Napló), 1935/II. 276.
[23] FN, 1935/II. 284.
[24] FN, 1935/II. 293–294.

Basch és társai ellen, ami persze lehetetlenné tenné a tervezett akciót. Csak miután a budapesti követségtől megnyugtatást kaptak, hogy erre tényleges jelek nem utalnak,[25] szólította fel Mackensen június 23-án Sztójayt arra, hogy most már valósítsák meg a nyilatkozatcserét. Mint mondotta, „a magyaroknál van a labda": várják Széll nyilatkozatának megtételét. Minthogy azonban a belügyi tárca vitája már május 24–26-án lezajlott, az eredetileg elképzelt parlamenti nyilatkozat helyett más megoldást kellett találni. Abban állapodtak meg, hogy Széll a Magyar Távirati Iroda egy megrendelt kérdésére válaszként teszi meg nyilatkozatát, mire viszont Hess a Német Hírszolgálati Irodának fog nyilatkozni. Sztójay – kormánya utasításának megfelelően – nagy nyomatékot adott azon kívánságnak, hogy a németországi sajtó, különösen Münchenben és Stuttgartban, ahol a náci párt, illetve a német népiségpropaganda központja van, kellő súllyal foglalkozzék a feltétlenül teljes szövegükben közlendő nyilatkozatokkal. Ezt meg is ígérték.[26]

Újabb hetek teltek el azonban amiatt, hogy a Volksdeutsche Mittelstelle június végén a Volksdeutsche Kameradschaft javára szóló döntést hozott a magyarországi német népcsoport egyedül jogos képviselete kérdésében. Jóllehet ennek pillanatnyi következménye egyelőre csak Gratznak az Európai Nemzeti Kisebbségek Kongresszusán való részvétele megakadályozása volt, a magyar szempontból teljesen illetéktelen, elfogadhatatlan döntés további, messzebbmenő kihatásaitól teljes joggal lehetett tartani. Egészen nyilvánvaló ugyanis, hogy a Volksdeutsche Mittelstelle szóban forgó állásfoglalása nem történhetett a hivatalos német külpolitika irányítóinak tudta nélkül, és arra utal, hogy a nyilatkozatcsere előkészítésének hátterében már tudatos lépések történnek a magyarországi német kisebbség náci irányzatának valamiféle „ötödik hadoszlop" szerephez juttatására.

A Neues Sonntagsblatt egy későbbi, július 25-i híradása szerint Gratz június végén, július elején részt vett a Nemzetközi Kereskedelmi Kamara berlini tanácskozásain. Jelen volt a június 28-án Hitler, 29-én Schacht gazdasági miniszter által adott teán; 30-án Göring ebédjén vett részt. Július 1-én Goebbels meghívásának kellett volna eleget tennie, de influenzában megbetegedett. Egészségi állapota miatt úgy határozott, hogy lemondja részvételét az Európai Nemzeti Kisebbségek Kongresszusán, amelyet ezúttal Londonban rendeztek meg július 7–9-én, s ahol a magyarországi németség képviseletében kívánt megjelenni.[27] Valójában „politikai megbetegedésről" volt szó. Június 30-án hozta meg ugyanis a Volksdeutsche Mittelstelle azon nevezetes állásfoglalását, amely az eddig nem teljesen egyöntetű és következetes magatartásból származó nehézségek kiküszöbölését célozva, mértékadóvá vált valamennyi németországi tényező számára a német népcsoportokhoz való viszony tekintetében. A magyarországi német népcsoport vonatkozásában az állásfoglalás azt mondta ki, hogy „egyedüli képviseletéül a Volksdeutsche Kameradschaft vezető tagjai ismerhetők el. A Volksbildungsverein Gratz körül csoportosuló személyiségei, nem lévén népinémet beállítottságúak, partnerként nem jöhetnek szóba".[28]

[25] PA AA, Presseabteilung. Das ungarländische Deutschtum. Bd. 1. Erdmannsdorff jelentése. Bp., 1937. június 22.

[26] Uo. Mackensen feljegyzése. Berlin, 1937. június 23.

[27] *J. Weidlein:* Geschichte der Ungarndeutschen in Dokumenten. 191–192.

[28] IZ (Institut für Zeitgeschichte, München), MA (Mikrofilmarchiv) 128/1. APA (Aussenpolitisches Amt der NSDAP), Abt. Osten bzw. Naher-Osten. Akten Dr. Leibbrandt 1934–1938. A VoMi 1937. június 30-i állásfoglalása: „Verhältnis zu den deutschen Volksgruppen".

Ha Gratznak szándékában állott, hogy a Nemzetközi Kereskedelmi Kamara tanácskozásaival kapcsolatos berlini tartózkodását a magyarországi németség problémáit érintő megbeszélésekre is felhasználja, egészen bizonyos, hogy július 1-től kezdve erre már nem volt lehetősége. Semmiféle dokumentum nem támasztja alá azt a feltételezést, sőt állítást, hogy Gratz németbirodalmi állami vagy éppen párttényezőkkel tárgyalt, tárgyalhatott volna ekkor a magyarországi németség ügyéről, a VDA beavatkozásainak szükséges megfékezéséről.[29] Abban, hogy Gratz előtt a magyarországi németség vonatkozásában Németországban most már teljesen bezárult minden ajtó, a Volksdeutsche Kameradschaft oda kijuttatott Gratz-ellenes dokumentációjának lehetett alapos szerepe, amelyet saját cikkeiből, beszédeiből vett idézetekből állítottak össze annak bizonyítására, hogy elutasítja a német népközösség gondolatának agitációra való felhasználását, liberális, ellensége a nemzetiszocializmusnak, német expanziós veszélyt emleget, Anschluss-ellenes, legitimista, nem antiszemita stb.[30] Gratz még március 18-án írásban is megtett igénybejelentését a magyarországi németség képviseletére a londoni nemzetiségi kongresszuson,[31] nem vették figyelembe, hanem arra Huss és Goldschmidt kapott meghívást.[32]

A Széll–Hess-féle nyilatkozatcsere

Mindezek ellenére 1937. július 15–16-án megtörtént a Széll–Hess-féle magyar–német nyilatkozatcsere a kisebbségi kérdésben – kilenc hónappal azután, hogy gondolata Neurath külügyminiszter előző év szeptemberi budapesti látogatása alkalmával először felmerült. Széll belügyminiszternek a Magyar Távirati Iroda (MTI) részére adott nyilatkozata azzal kezdődött, hogy a békeszerződésekkel kialakított Közép-Európa legégetőbb, s ezért legfontosabb kérdéséről, a kisebbségi kérdésről, annak magyarországi vonatkozásairól kíván szólni, mégpedig az illetékes miniszterekkel egyetértésben. Mint ismeretes, Magyarország kettős tekintetben is érdekelt e kérdésben: egyrészt a más országokba bekebelezett, több millió lelket számláló magyar kisebbségek, másrészt a megmaradt országterületen élő, nem magyar anyanyelvű magyar állampolgárok szempontjából. A nyilatkozat szerint a magyar kormány mindig arra törekedett, hogy szigorúan népjogi

[29] *Joachim Kühl* (= Hans Joachim Beyer): Das ungarländische Deutschtum zwischen Horthy und Hitler. Aussenpolitik und Volksgruppenfrage 1919–1944. Südostdeutsche Heimatblätter, 1955. évf. 3. sz. 132. – Azt a tézist, hogy „a Volksbildungsverein az NSDAP-val működik együtt", Weidlein egy Gratz könyvéből (Deutschungarische Probleme, Bp., 1938) vett részlettel is bizonyítani próbálja (Geschichte der Ungarndeutschen in Dokumenten, 192–193. l.). Ebben azonban semmiféle együttműködésről nincs szó, hanem arról, hogy – nem ekkor, hanem a VDA titkos pénzjuttatásai lelepleződésekor – az ezt élesen kifogásoló Gratz nemcsak a német külügyminisztériumot, hanem a párt külpolitikai hivatalát is felkereste, s miután mindkét helyen azt tapasztalta, hogy a hivatalos állami és párttényezők óvakodnak kiállni a VDA lelepleződött akciói mellett, ezt kihasználva bátrabban lépett fel a VDA-val és az általa pénzelt magyarországi radikális német irányzattal szemben.

[30] BA, R 18/3331. Fol. 13–19. „Dr. Gustav Gratz. Das Bild einer Persönlichkeit im Spiegel eigener Äusserungen".

[31] PA AA, Abt. VI. (Kult.) Verband der deutschen Volksgruppen in Europa, Bd. 5. Gratz levele Dr. Josip Wilfanhoz, az Európai Nemzeti Kisebbségek Kongresszusa elnökéhez. Bp., 1937. március 18.

[32] Deutscher Volksbote, 1937. július 14.

alapon nyugvó álláspontját a külföldön élő magyar kisebbségek vonatkozásában legális eszközök segítségével minden tekintetbe jövő fórumon ismertté tegye, és annak lehetőség szerint érvényt szerezzen. Sohasem kívánunk mást – mondotta a miniszter –, mint azt, amit az idevágó szerződések célul tűztek, hogy ti. kisebbségeink teljes politikai szabadságuk birtokában szellemi és gazdasági kultúrájukat fejleszthessék, s így továbbra is fennmaradhassanak. Ha a mindenkori magyar kormányok e törekvéseit csak ritkán koronázta is siker, abban nem saját mulasztásaink vétkesek. A jelenlegi politikai erőeloszlás, a Népszövetség szervezete és mai beállítottsága, amellyel szemben a jog és a politikai célszerűség nem tudott érvényre jutni, teremtették ezt az igen sajnálatos körülményt, amely bizonyára nem járult hozzá a békességhez, hanem épp ellenkezőleg, megakadályozta a kiengesztelődés szellemének elterjedését.

E felfogásunk logikus következménye a magyar kormány magatartása a mai országhatárokon belül élő nem magyar nyelvű állampolgárokkal szemben – folytatódik a nyilatkozat. – Közöttük első helyen áll, mint számszerűen legnagyobb, a magyarországi német kisebbség, amely mint a múltban mindig, bizonyára a jövőben is megőrzi elszakíthatatlan kapcsolatát nemcsak a magyar állammal, hanem a magyar nemzettel is. A múltra való történelmi visszapillantás alapján meg kell állapítanom – mondotta Széll –, hogy a magyarországi német kisebbség sem tartozik a magyar föld autochton őslakóihoz. Német honfitársaink mint idehívott telepesek jöttek Magyarországra, a magyarság akkor meggyérült sorai feltöltésére, amely Európa védelmében, a kereszténységet rohamozó iszlám elleni harcban nagy veszteségeket szenvedett. E német telepesek mindig testvéri egyetértésben éltek velünk. Az uralkodó nép részéről semmiféle beolvasztó (elnémetlenítő) törekvés nem nyilvánult meg. Ahol magyarrá váltak, az automatikusan, a természetes társadalmi felszívódás útján történt. Németek maradtak azonban ott, ahol tömegesen éltek. A magyar főváros közvetlen közelében még ma is vannak német nyelvű községek, amelyek két évszázadon át háborítatlanul élhettek és fejlődhettek német kultúrájukban. Ha ez nem lett volna így, ma nem lenne már német kisebbség Magyarországon. Az állampolgári jogok gyakorlása tekintetében és gazdasági téren minden kisebbség ugyanazon bánásmódban részesült a múltban és a jelenben, mint a magyar többség. E vonatkozásban nem is hangzott soha panasz.

A nyilatkozat ezek után a következőképpen folytatódik: kisebbségi politikánk általános vezérelve, hogy Magyarország legalább olyan jól bánjék német vagy más nyelvű állampolgáraival, mint ahogy azt magyar részről elvárjuk azon államoktól, amelyek területén magyar anyanyelvű kisebbségek élnek. Idevágó jogi rendelkezéseink e célkitűzéssel tökéletes összhangban vannak. Ebből adódik, hogy Magyarországnak semmi újabb alapvető rendelkezést nem kell hoznia a kisebbségügy területén. Csak az szükséges, hogy az eddig kibocsátott rendeletek a gyakorlati életben maradéktalanul megvalósuljanak, és ez a magyar kormánynak fenntartás nélküli, eltökélt szándéka is. Amennyiben a kormány e szándékaival ellentétes felelőtlen törekvések jelentkeznének, a kormány elhatározta, hogy érvényt szerez tekintélyének minden olyan esetben, amikor veszélyeztetettnek látszik az állam alapelveinek érvényesítése a kisebbségi kérdésben. Ez a szándék mindenekelőtt az iskolakérdésre, kulturális és vallási egyesületek alapításának szabadságára, valamint arra vonatkozik, hogy a kormány nem enged érvényesülni semmiféle olyan törekvést, amely a német és más nyelvű kisebbségek kulturális tevékenységének és nyelvhasználatának szabadsága ellen irányulna, mint ahogy azt én oly módon, mely

minden kétséget kizár, ismételten kinyilvánítottam – fejezte be nyilatkozatát a magyar belügyminiszter.

Hess válasznyilatkozata szerint, amelyet a Német Hírszolgálati Irodának (DNB = Deutsche Nachrichten-Büro) adott, a német közvélemény megelégedéssel fogadta Széll miniszternek a magyar sajtóban közölt nyilatkozatát, kormányának a népcsoport-kérdésben elfoglalt álláspontjáról. Amikor Széll kiáll azon kívánság mellett, hogy a magyar népcsoportok, amelyek idegen államokon belül élnek, „teljes politikai szabadságuk birtokában, szellemi és gazdasági kultúrájukat fejleszthessék, s így továbbra is fennmaradhassanak", ez a jogos követelés teljesen egybevág a mi felfogásunkkal a magyarországi német népcsoport tekintetében, – mondotta Hess, majd így folytatta: – Nagy megnyugvást jelentenek számunkra Széll úr azon szavai, amelyekkel bejelentette a magyar kormány azon eltökélt szándékát, hogy a német népcsoport tekintetében „az eddig kibocsátott rendeletek a gyakorlati életben maradéktalanul megvalósuljanak". Olyan rendszabályokról van szó, amelyeknek biztosítaniuk kell a magyarországi német népiség szabad szellemi kibontakozását. Széll úr azon utalását, hogy az illetékes miniszterekkel egyetértésben nyilatkozott, és hogy a magyar kormány elhatározta, „érvényt szerez tekintélyének minden olyan esetben, amikor veszélyeztetettnek látszik az állam alapelveinek érvényesítése a kisebbségi kérdésben", őszinte megelégedéssel fogadjuk. Bízhatunk tehát abban, hogy a magyarországi német népcsoportnak a politikai szabadság és gazdasági egyenlőség mellett lehetősége lesz akadálytalan kulturális fejlődésre is. Tekintettel a német és a magyar nép közti évszázados régi barátságra – ezt szeretném nyomatékosan kijelenteni –, az a kívánságunk és reményünk, hogy a magyarországi német népcsoport, mint eddig, úgy a jövőben is hűségben szolgálja a magyar államot, és ezáltal továbbra is „híd" lesz a két nép között.[33]

E nyilatkozatcseréhez a német és a magyar kormány azon kölcsönös törekvése vezetett, hogy elősegítsék vele a két ország viszonyában zavaró momentumot jelentő kisebbségi kérdés rendezését. De korántsem jelentett megoldást, még pillanatnyi nyugvópontot is alig. Olyan lépésnek bizonyult, amelytől mindkét fél legfeljebb bizonyos – kétes értékű – taktikai előnyöket remélhetett; maga a kisebbségi kérdés nem került ki általa „az ördögi körből". A magyar részről adott nyilatkozat jelentőségét a német diplomácia abban látta, hogy a magyar kormány ezzel elkötelezte magát nemzetiségpolitikai rendelkezései maradéktalan végrehajtására, a magyarországi németség anyanyelvi-kulturális, iskolaügyi igényei kielégítésére, fellépve az iskolafenntartó egyházak vonakodásával, a helyi hatóságok ellenállásával, s általában a magyar soviniszta törekvésekkel szemben. A német válasznyilatkozatot pedig a magyar diplomácia azért ítélte igen pozitívnak, mert elfogadta, hogy nincs többre szükség, mint már meglevő rendelkezések végrehajtására, elismerte a magyarországi német kisebbség államhűségre kötelezettségét, és tudomásul vette, hogy a magyar kormány az állam nemzetiségpolitikai alapelveinek veszélyeztetését nem tűri el. De a maga szempontjából határozott nyereségnek könyvelte el azt is, hogy Hess válasznyilatkozata reagálás nélkül hagyta – és így látszólag tudomásul vette – Széll nyilatkozatának több igen lényeges, a magyar felfogást kifejezésre juttató

[33] BA, NS 10/55. Fol. 58–61. Ungarische Erklärung; Deutsche Gegenerklärung. – Rövidítve közli *J. Weidlein:* Geschichte der Ungarndeutschen in Dokumenten, 189–191.

kitételét olyan kérdésekben, amelyekben a német népi (völkisch) irányzat gyökeresen más felfogást vallott és terjesztett.

A VDA éppúgy, mint Magyarországon a Volksdeutsche Kameradschaft, bizonyára nem kis megrőkönyödéssel fogadta, hogy míg a magyar nyilatkozat – a politikai magyar nemzetfogalomnak megfelelően – a magyarországi németségnek nemcsak a magyar államhoz, de a magyar nemzethez fűződő elszakíthatatlan kapcsolatát oly nyomatékosan hangsúlyozta, a német válasznyilatkozat a nagy német népközösséghez tartozásra nem is utalt; úgy ismerte el a magyar államhoz való hűségének kötelezettségét, hogy a német nép iránti kötelezettségéről szót sem ejtett. Szó nélkül hagyta a magyar nyilatkozat azon állítását, hogy a magyarországi németség asszimilációja teljes egészében természetes, erőszakolástól mentes folyamat, jóllehet az egész népinémet propaganda középpontjában ennek vitatása áll; nem reagált annak leszögezésére, hogy a magyarországi németség „nem autochton őslakos", holott ismeretes, hogy ezen az alapon próbálnak a magyarok kevesebb jogot adni a magyarországi németeknek, mint amit követelnek az elszakított területek magyar kisebbségeinek, jóllehet ezúttal is ígérik a két kérdés azonos kezelését. Úgy fogadja el a jogegyenlőségre vonatkozó magyar megállapítást, hogy nem veti fel a kollektív nemzetiségi jogok kérdését; úgy ismeri el a gazdasági téren való – tulajdonképpen csak individuális – egyenlőséget, hogy megfeledkezik a saját külön német gazdasági szervezetek hiányáról. Ezekhez képest inkább csak a német propaganda által dúsan táplált önérzetet érintette, hogy a német válasznyilatkozat nem ellensúlyozta a magyar nyilatkozat néhány bántónak talált mozzanatát. Így pl., hogy a magyarországi német kisebbséget csak számaránya alapján, és nem teljesítményeit is figyelembe véve helyezte első helyre az ország nemzetiségei sorában, vagy hogy Európa törökellenes védelmét kizárólag a magyaroknak tulajdonítva, nem vett tudomást arról, hogy javarészt németeknek köszönhetik a török kiűzését Magyarországból stb.

Hess nyilatkozatának az az állítása, hogy a magyar nyilatkozatot „a német közvélemény megelégedéssel fogadta", egyáltalán nem fedi a valóságot. Megdöbbenést azonban első sorban nem ez, hanem a német válasznyilatkozat keltett, amely úgy hatott a völkisch propagandától átitatott németországi és külföldi német körökre, mint nagy érzelmi telítettséggel, széleskörűen propagált eszmék és elvek cserbenhagyása államközi kapcsolatok fenntartása, megszilárdítása kedvéért. Így a nyilatkozatcsere csak elmélyítette a Steinacher vezette VDA már korábban igen kiszélesedett ellentétét egyfelől a Külügyi Hivatallal, amely az egész akciót előkészítette, másfelől – Hess kiábrándítónak talált válasznyilatkozata folytán – az NSDAP-val. Az nem volt köztudomású, hogy előzetesen Hitler személyesen is jóváhagyta a nyilatkozatok szövegét, amelyek együttvéve azt a benyomást keltik, hogy „magasabb érdekből" német részről engedményeket tesznek a magyar nemzetiségpolitikai felfogásnak és gyakorlatnak, és sovány iskolaügyi intézkedések ellenében tulajdonképpen befagyasztják a magyarországi német mozgalmat.[34]

Magyar részről kétségkívül olyan reményeket tápláltak, hogy a nyilatkozatcsere nyomán megszűnik vagy legalábbis gyengül a külső beavatkozás a magyarországi németség ügyeibe, s ezáltal a Volksdeutsche Kameradschaft agitációja ellen könnyebb lesz fellépni.[35] Ezek a várakozások azonban nem igazolódtak, s így hamarosan magyar részről is

[34] *Joachim Kühl* i. m. 133–134.

[35] A bécsi Reichspost 1937. július 22-i vezércikke is, mely budapesti levelezőjétől származik, ebben az értelemben üdvözli a nyilatkozatcserét, s „csodálkozik azon", hogy a magyarországi német

bíráló hangok kezdtek hallatszani a nyilatkozatcserével kapcsolatban.[36] Az iskolarendelet ígért „maradéktalan" végrehajtása nem haladt előre, az ellenállás vele szemben nem csökkent, hanem növekedett.

Vita a magyarországi német mozgalom és törekvései megítéléséről

A Széll–Hess nyilatkozatcserét közvetlenül követő időszakban Budapesten megjelent egy német nyelvű anonim brosúra „a Harmadik Birodalom egy őszinte barátjától", amelyből – címe szerint – megtudható „az igazság a magyarországi németségről". Szerzője, Marjay Frigyes, mindenesetre olyan szellemben tekintette át a magyarországi német nemzetiségi mozgalom egész történetét, amely a magyarsággal való harmonikus együttélés gondolatát hangsúlyozta, helytelenítve a radikalizmust és a kifelé orientálódást. Basch irányzatát azonban úgy állította szembe a korábbi, Bleyer-féle politikával, mintha Bleyer viszonya a magyar kormányzathoz teljesen korrekt és kifejezetten szívélyes lett volna, másrészt a kormánypolitikát úgy tüntette fel, mintha nemcsak Bethlen, de akár Gömbös esetében is, a német kisebbség ügyét előmozdítani kívánó őszinte igyekezete eredményességét mindössze a helyi hatóságok és a közvélemény értetlensége akadályozta volna. A brosúra szerint a magyarországi németség jogos bizalommal várhatja a Darányi-kormánytól kulturális kívánságai teljesítését, s a közvélemény is kedvezően alakul Szekfű Gyula, Milotay István, Pethő Sándor, Eckhardt Tibor, Antal István és mások figyelemre méltó megnyilatkozásai nyomán.[37]

Marjay brosúrája Gratz irányzatát támogatta, amellyel szemben a Volksdeutsche Kameradschaft tovább folytatta éles harcát. A Deutscher Volksbote 1937. júliusi számában Basch a németországi szervektől való függésük, onnan kapott irányításuk és pénzügyi támogatásuk vádját azzal ellensúlyozta, hogy Gratznak a magyar kormánytól való függésére, az általa vezetett Magyarországi Német Népművelődési Egyesület és a Neues Sonntagsblatt kormányszubvencióban részesülésére mutatott rá. Mint hangsúlyozta, Gratz irányzata nem ok nélkül veszítette el minden hitelét az Európai Német Népcsoportok Szövetsége és az Európai Nemzeti Kisebbségek Kongresszusa előtt. Jelenlegi helyzetükben Gratzék nyilván nem látnak más lehetőséget, mint hogy a Kameradschaft elleni támadá-

radikálisok izgatásának németországi szítóit nem intézik el olyan egyszerűen, „mint annak idején a Röhm-puccsistákat". Ezzel szemben a VDA-hoz közel álló Wiener Neueste Nachrichten arra utal, hogy „sok magyar miniszteri kijelentés volt már, nem tulajdonít neki különösebb jelentőséget; a magyarországi németség helyzete a legnagyobb mértékben ki nem elégítő". (OL, pol. 175. cs. 21/7. tétel. sz. n./1937. Bobrik ügyvivő jelentése. Bécs, 1937. július 27.) A berlini magyar követ, Sztójay, 1937. július 23-i jelentése szerint a vele beszélgető német hadügyminiszter, Werner Blomberg, a Széll–Hess-féle nyilatkozatcserével s a magyarországi német kisebbség problémájával kapcsolatban viszont „azon nézetének adott kifejezést, hogy ezen kérdés közöttünk tulajdonképpen nem létezik. Nem ért egyet azokkal, akik azt felfújják, ami különben a birodalmi kancellár intencióinak sem felel meg". (OL, Küm. pol. 423. cs. sz. n./1937.)

[36] A Korunk Szava arról írt (1937. évf. 19. sz. 543–544.), hogy a magyarországi németség felé irányuló németországi propaganda ellen nem nyújtanak védelmet „a kevéssé szerencsés kisebbségi iratváltások magunk alkotta okmányai".

[37] Die Wahrheit über das ungarländische Deutschtum. Von einem aufrichtigen Freund des Dritten Reiches. Bp., 1937.

saikkal egyre szélesítsék a szakadékot – vélekedett Basch, reájuk hárítva a magyarországi németségen belüli szakadás teljes ódiumát.[38]

E cikkében Basch arra is hivatkozott, hogy a „népinémet" (volksdeutsch) mozgalom iránt a „népimagyar" ifjúság (volksmadjarische Jugend) és a magyar népiség (madjarisches Volkstum) előharcosait – ilyen volt Mester Miklós, a székely egyetemi hallgatók budapesti egyesületének elnöke, s az ugyancsak erdélyi magyar származású Tamás András, a Magyar Revíziós Liga ez idő szerint genfi titkára – megértést tanúsítanak. Az ún. magyar népi írók részéről azonban Basch továbbra sem számíthatott „megértésre"; Féja Géza például, akinek ekkor jelent meg „Viharsarok" című szociográfiája, benne egy fejezettel az alföldi Mezőberény magyar, német, szlovák lakossága példás együttéléséről, nem alaptalanul féltette ezt részint a magyar, részint az oda is utat találó népinémet náci mozgalmak zavarkeltő hatásától.[39]

Bajcsy-Zsilinszky Endre „Német világ Magyarországon" című röpiratában csak az imént foglalta össze „a fajtánk és nemzetünk fölé tornyosuló német veszedelem különböző jelenségeit", amelyekre publicisztikájában már évek óta figyelmeztetett. Rámutatott a német birodalom Duna-völgyi hatalmi aspirációira, Ausztria önállóságának aláaknázására, a német kisebbségnek a magyarságtól való elidegenítésére, sőt vele szembefordítására Magyarországon és a kisantant-országokban, a német faji felsőbbrendűség és az államhatárok feletti német népi birodalmiság eszméje propagálásával történő szervezésére. A hitleri diktatúra, az emberi jogokat, a szabadságjogokat eltipró, a keresztény egyházakat is üldöző nemzetiszocialista módszerek ellen tiltakozva, egyrészt kemény fellépést sürgetett a nácizmus szervezkedő hazai magyar és német híveivel szemben, másrészt a magyar öntudat, magabízás erősítését az ún. középosztályban különösen erős német szellemi befolyás leküzdésére. „Nem lehetne itt német világ, ha a magyar parasztság nagyobb súllyal szólhatna bele a magyar politikába" – vallotta Bajcsy-Zsilinszky, hangsúlyozva, hogy ez esetben „a Harmadik Birodalomból errefelé áradó hitlerista sugallatot könnyűszerrel verné vissza a magyar nemzeti társadalom".[40]

A Korunk Szava Népkönyvtára gróf Széchenyi György kiadásában és Katona Jenő szerkesztésében megjelenő sorozatában, ahol Bajcsy-Zsilinszky e röpirata napvilágot látott, publikálták hamarosan Parragi György „Veszélyben a Dunántúl!" című füzetét is. Ez cáfolta azt a hiedelmet, hogy az Anschluss bekövetkezése esetén Magyarország Hitler kezéből visszakaphatja a Burgenland elnevezéssel Ausztriához csatolt egykori területeit, ellenkezőleg: Sopron és környéke kerülhet nagy veszedelembe. De a német népiségkutatók ezenfelül az egész Dunántúlnak német jelleget tulajdonítanak; mesterkedéseik következtében a magyarság hovatovább kisebbségként jelenik meg saját megcsonkított hazájában! Parragi röpirata arra figyelmeztett, hogy „most új formájában, a horogkereszt alakjában tör ránk a németségnek kelet felé zúduló hatalmi törekvése. Szállászcsinálói itt élnek közöttünk, hogy a guruló márkákkal megfizetett sajtójuk, kölcsönkért és népszerűen hangzó eszméik segítségével és erejével megrontsák a magyar nép tisztánlátását, elaltassák politikai ösztönét". Ilyen körülmények között különösen súlyos jelentősége van

[38] *J. Weidlein:* Geschichte der Ungarndeutschen in Dokumenten, 164–166.

[39] Szabó Ferenc (szerk.): Mezőberény története. Mezőberény, 1973. I. k. 364.

[40] *Bajcsy-Zsilinszky Endre:* Német világ Magyarországon. Korunk Szava Népkönyvtára, 12–13. sz. Bp., é. n. (1937)

a magyarországi németség körében támadt szakadásnak, a német nemzetiségi igények kielégítetlenségét veszedelmes módon kihasználó, idegen célok szolgálatába állító Volksdeutsche Kameradschaft izgatásának. „A magyar közvéleménynek ebben a kérdésben is tisztán kell végre látnia, és a németség jogos kívánságaival szemben korszerű magatartást kell elfoglalnia" – hangsúlyozta Parragi. – „Csak a veszedelmes Basch-irányzat malmára hajtjuk a vizet azzal, ha türelmetlenséggel, túlzott soviniszta megnemértéssel tekintjük a magyarországi német kérdést és a németség jogos kívánságait. Ezeket a kívánságokat teljesíteni kell. A nagy többségében ma is hazafias és a magyarsággal sorsközösséget vállaló német kisebbség kulturális kívánságainak teljesítésével a leghatásosabb eszközöktől fosztjuk meg a horogkereszt sötét szándékú hazai agitátorait, akik éppúgy, mint németországi barátaik, a magyarságban látják a németség legnagyobb népi ellenségét, mert szerintük a magyarság támadja meg a legeredményesebben a németség népi állományát, vagyis leginkább szívja fel magába a német származásúakat."[41]

A német „néptudományi" irodalmat ekkoriban nagymértékben foglalkoztatták az asszimiláció formájában végbemenő népiségi átalakulás („Umvolkung") és e folyamat disszimilációs visszafordítása („Rückvolkung") lehetőségeinek problémái. Az Auslandsdeutsche Volksforschung – a külföldi németségre vonatkozóan folytatott népiségkutatás stuttgarti folyóirata – hasábjain a lapot szerkesztő Hans Joachim Beyer, valamint Otto Albrecht Isbert magyarországi viszonylatban is vizsgálták a kérdést, s lényegében függetlenül attól, hogy erőszakos magyarosítás (Madjarisierung) vagy természetes, önkéntes magyarosodás (Madjarisation) eredményéről volt szó, az eredeti német népiséghez való visszatérítés programját hirdették. E célkitűzést reálisnak tartották, arra hivatkozva, hogy a német paraszti tömegeknél az asszimiláció főként nyelvcsere formájában következett be, s nem járt együtt számottevő vérségi keveredéssel.[42] A magyar fajvédők felfogása szerint is csak a vérkeveredés vezet tartós, valódi asszimilációs eredményre; a magyarnyelvűség, magyarérzelműség önmagában kevés. A német vérrel keveredést fajbiológiai szempontból kedvezőnek ítélték, de mértékkel, nehogy a magyar nép „ősi fajtabélyegeinek elváltozásához" vezessen. Abban, hogy az ún. magyar középosztály nagymértékben telített tökéletlenül, felszínesen asszimilálódott idegen vérű elemekkel, a politika, a közélet magyar szellemisége szempontjából súlyos veszélyforrást láttak, különös tekintettel a német disszimilációs propaganda erősödésére. Az eddiginél is keményebben támadták ezért azokat, akik a magyarság fogalmát nem fajbiológiai értelemben használják, hanem történelmi képződménynek fogják fel, s a magyar föld, a magyar lélek csodálatos asszimiláló erejéről költött mítoszok bűvöletében nem érzékelik az asszimilációs erőgyarapodás ellentmondásait, elhanyagolják a legfontosabb feladatot, a „fajmagyarság" növelését, pozícióinak biztosítását és kiterjesztését.[43]

A csodálatos magyar asszimiláló erő mítoszának propagálása a múlt század második feléig nyúlik vissza; e vonatkozásban elég említeni Jókai Mór „Az új földesúr" című

[41] *Parragi György:* Veszélyben a Dunántúl! Korunk Szava Népkönyvtára, 20. sz. Bp., é. n. (1937).

[42] *H. J. Beyer:* Zur Frage der Umvolkung. Auslanddeutsche Volksforschung, 1937. évf. 4. sz. 361–386.; *O. A. Isbert:* Madjarisierung und Madjarisation. Uo. 406–420. – Vö. *Gogolák Lajos:* Asszimiláció vagy disszimiláció? Korunk Szava, 1938. évf. 9. sz. 273–275.

[43] *Egry István:* Asszimiláció. A Cél, 1937. évf. 239–245.

regényét (1862), amely Ankerschmidt lovag magyarrá válásáról festett hangulatos és hatásos képet, vagy Benedek Elek írását a magyarországi sváb Schittenhelm Edéről, aki 1849-ben Buda ostromakor áldozta életét a magáénak érzett magyar ügyért, a magyar hazáért. Szekfű Gyula, aki a magyarságfogalom fajbiológiai leszűkítését elutasítva, a történelmi magyarságtudat hirdetője volt, s a nemzetiségek vérségi vagy akár csak nyelvi asszimilációjánál nagyobb jelentőséget tulajdonított lelki azonosulásuknak a magyar nemzeti eszményekkel, célokkal, a Magyar Szemle 1937. júliusi számában megjelent cikkében Schittenhelm Ede példáját idézve írt a magyarországi németség hagyományos magyar patriotizmusáról, amelyet most a kívülről feléje irányított disszimilációs propaganda súlyosan veszélyeztet.[44] Cikkének azonnal élénk visszhangja támadt. A liberális lapok (Pesti Hírlap, Pesti Napló, 8 Órai Újság) helyeselték a kérdés felvetését, de úgy vélekedtek, hogy a disszimilációs törekvéseknek nem lesz sikerük azon kisebbséggel szemben, „amely itt a magyar nemzeti eszme jegyében hazát talált". A szociáldemokrata Népszava szerint viszont „Szekfű Gyula komor figyelmeztetését nagyon is tudomásul kellene venni". Bajcsy-Zsilinszky Endre a Magyarország című lapban, Pethő Sándor a Magyarságban, Veres Péter a Kelet Népében pozitívan reagált Szekfű cikkére, „új nagy nemzeti veszedelem" jelentkezését látva a német disszimilációs törekvésekben. A hazai németség nevében Franz Kussbach a disszimiláció ellen nyilatkozott a Magyarország hasábjain, és hitet tett a „szentistváni gondolat" mellett, de ez Kussbach jelenlegi teljesen súlytalan helyzeténél és korábbi radikális-német, nácigyanús múltjánál fogva nem talált megfelelő hitelre, s nem jelenthetett tényleges ellenerőt Basch terjedő befolyásával szemben. A szélsőjobboldali sajtó, így a Nemzeti Figyelő és az Új Magyarság, helytelenítette Szekfű részéről a disszimilációs veszély gondolatának bevitelét a köztudatba, és a magyarországi németség, vagy a középosztály német származású elemei „meggyanúsítását" a disszimilációra való hajlandósággal.[45]

A legnagyobb feltűnést azonban az a kirívóan gúnyos és gorombán sértő támadás keltette, amelyet Szabó Dezső intézett Szekfű ellen, szóban forgó cikke kapcsán. Terjedelmes röpirata az „Ede megevé ebédem" különös címet viselte – egy gyorsírási tankönyv diákkorában nyilván sokszor leírt, s így emlékezetébe véződött gyakorlómondatát –, amely ezúttal a Szekfű-tanulmány címadó hősének, a magyar hazafivá vált derék svábot példázó Schittenhelm Edének általánosító glorifikálását volt hivatva lerontani. A röpirat azt hangoztatja, hogy Schittenhelm Ede nem lett igazi magyarrá azáltal, hogy az adott körülmények közt a magyar érdekekkel egybeesőnek találta saját érdekeit; az abszolutizmus korában sok-sok „Ede" állt az elnyomó idegen hatalom szolgálatába, hogy a kiegyezési korszakban azután ismét azt találja előnyösebbnek, ha akár túlzásig is vitt magyarkodással szerzett „hazafias érdemei" bűnös könnyelműséggel osztogatott jutalmául a „fajmagyarság" rovására gyarapodhat, terjeszkedhet. Így azután „a magyar kenyér, a magyar sorsirányítás, a magyar lélekformálás minden stratégiai pontját elfoglalták: Ede megevé ebédem! Jaj, jaj, Ede megevé minden ebédem!"

Szabó Dezső kárhoztatta azt a politikát, amely „az asszimilációra építi a nemzet jövőjét", nem a „fajmagyarság" belső erőinek kibontakoztatására. A magyar fajvédők,

[44] *Szekfű Gyula:* Schittenhelm Ede. Magyar Szemle, 1937. július. 223–231.

[45] Schittenhelm és a magyar közvélemény. (Sajtószemle.) Korunk Szava, 1937. évf. 21. sz. 609–613.

fajbiológusok álláspontjának megfelelően maga is azt hangsúlyozta, hogy a magyarérzelműség és magyarnyelvűvé válás még nem jelent valódi asszimilációt: az csak vérkeveredés útján mehet végbe, de akkor is számolni kell az eredeti tulajdonságok kiütközésével az átöröklés során. Mint valóságos asszimiláció elérésére egyaránt alkalmatlan módszereket ítélte el az erőszakolást és az előnyökben, kedvezésekben részesítést; ez utóbbi szerinte oly mértékben történik a „született magyarok" rovására, hogy immár inkább azok keresik az asszimilálódást a svábsághoz és a zsidósághoz. „Asszimilálni az tud, aki az erősebb", tehát a háttérbe szorult, elhanyagolt „fajmagyarság" helyzetének „új honfoglalással" felérő megváltoztatására van mindenekelőtt szükség.

A disszimiláció kérdésében az volt Szabó Dezső álláspontja, hogy a német paraszti tömegek valójában nem asszimilálódtak, s így nem is disszimilálódhatnak. Ha – az immár náci – Németországból ideirányuló volksdeutsch ideológia befolyása alatt a magyar nemzet ellen lázadnak, az nem disszimiláció, hanem közönséges hazaárulás, amivel annak rendje s módja szerint kell leszámolni. Magyarország területén nem létezhet német „Volksboden"; a hazaáruló németeket ki kell utasítani az országból, földjüket el kell kobozni, és – minden ellenszolgáltatás nélkül – a magyar parasztság kezére kell juttatni. A középosztály valójában „álasszimiláns", „érdekmagyar" idegen elemeinek „disszimilálása" – amitől Szekfű annyira tart – megszüntetné viszont azt a visszás helyzetet, hogy jórészt svábok és zsidók tartják megszállva a magyar közélet, gazdasági, szellemi irányítás azon posztjait, amelyek a „fajmagyarokat" illetnék meg.

Szabó Dezső az anyai részről német származású Szekfű Gyula egyetemi tanárban, nagyhatású történészben és publicistában egyik jellegzetes megtestesítőjét látta azoknak az „álasszimilánsoknak", akik a „fajmagyarok" rovására foglalnak el fontos pozíciókat, jutnak elismeréshez és befolyáshoz. Gátlástalanul személyeskedő röpiratában gúnyosan arra célzott, hogy Szekfű azért „aggódik" – főleg a középosztály tekintetében – a disszimilációtól, mert maga is elsőrendű haszonélvezője a „fajmagyarokat" háttérbe szorító, az asszimilánsokat dédelgető bűnös politikának. Az igazi német veszélyről, amely elsősorban a magyarországi német paraszti tömegeknek a magyar nemzet elleni fellázítása, Szekfű óvatoskodva ír, megérteni próbálva a német volksdeutsch ideológia és propaganda indítékait ahelyett, hogy felháborodnék. Borúlátóan és szinte lemondó beletörődéssel szól a veszélyes törekvésekről ahelyett, hogy határozottan felszólítana a védekezésre és megjelölné annak lehetséges módjait, eszközeit.

A volksdeutsch mozgalom faji törekvés, s ezt Szabó Dezső szerint csak a magyar faji önvédelem eszközeivel lehet megállítani. Szekfűnek szemére hányta, hogy a magyar faji gondolat iránt nincs benne semmi megértés; elutasít és megbélyegez minden faji szempontot a magyar politikában. Nem veszi tudomásul, hogy igenis van sajátos, egyedi magyar faj, amely követeli jogait. Magyar mítoszt, magyar vérfilozófiát kell propagálni a német vérfilozófiával szemben. A „szentistváni gondolat", amelynek Szekfű oly buzgó hirdetője, az idegeneknek kedvez, a magyarságot sújtja! Nem kevésbé veszedelmes „maszlagolás" folyik a magyar irredenta gondolatának jegyében: Németország támogatása reményében odadobjuk a gyeplőt a hazai németség kezébe, aminek következtében trianoni Magyarországon hasonló veszélyhelyzet áll elő, mint amely annak idején Erdély elvesztéséhez vezetett. Szekfű már Bleyer idején kezére játszott annak a hazai német törekvésnek, hogy a kisantant-országokbeli magyar kisebbségek védelmének érdekére, az ottani német kisebbségek és a nagy Németország kedvező magatartásának biztosítása

fontosságára hivatkozva csikarjon ki a magyarországi német kisebbség számára – Szabó Dezső szerint a magyarság érdekeit súlyosan sértő – engedményeket; most nem volna-e tisztességesebb – kérdezte –, ha Szekfű nyíltan, köntörfalazás nélkül odaállna Basch és társai mellé? !

Nagyon méltánytalan volt az ilyenfajta gyanúsítás és vád Szekfűvel szemben, aki Basch immár náci zsoldban álló extrém irányzatának határozott ellenfele volt, de – Szabó Dezsővel ellentétben – valódi kisebbségi jogokra tartotta jogosultnak a magyarországi németséget, s ezért annak Bleyer alatt mérsékeltnek és lojálisnak tartott mozgalma iránt kezdettől fogva megértést tanúsított. Igaz ugyan, hogy Basch a bleyeri mozgalomból nőtt ki, amelynek „deutschungarn" hitvallása ellenére és hátterében már akkor meghúzódtak a magyarságtól való elkülönülést célzó tendenciák, és már akkor tapasztalhatók voltak a magyar soviniszták kal szemben külső támaszt kereső, külső befolyást érvényesítő törekvések, s ezek fölött valóban éppen a Szabó Dezső által bírált német–magyar sorsközösségre és a területrevízió sikeres megvalósításához elengedhetetlennek tartott német segítség reményében hunytak szemet, de mindez mégsem mentheti a kisebbségi jogok megtagadását – valamiféle „magyar faji önvédelem" jelszavával. Szabó Dezső röpirata tökéletes magyar nyelvtudást követelt – „anyanyelvi szinten" – minden magyar állampolgártól; ennek megfelelően Magyarországon csak magyar tannyelvű iskolák lehetnek. A kisebbségi népiskolákat meg kell szüntetni, az általuk elnémetesítetteket vissza kell magyarosítani. Még kevésbé lehet szó kisebbségi középiskolákról. Idegen nyelv csak a középiskolák felső osztályaiban lenne tantárgyként tanítható, de a német nyelv nem szerepelhet azok között. Hivatali állások, értelmiségi pályák betöltésénél kikerülhetetlen feltétel legyen a magyar középiskolai, illetve főiskolai, egyetemi végzettség; külföldön folytatott tanulmányok ne vétessenek figyelembe. A „nem magyar fajúak" csak számarányuknak megfelelően részesedhessenek állásokban, tulajdonjavakban. Új, valóban magyar középosztályt kell kifejleszteni, magyar paraszt- és munkásgyerekekből. A nagybirtokok felszámolásával juttassanak földet a magyar – és csakis a magyar – parasztnak; céltudatos magyar telepítéspolitikát folytassanak a németlakta területeken, különösen a határvidékeken és a főváros környékén. A kisebbségi anyanyelv és kultúra csak a magánélet körében érvényesülhet; minden nyilvános fórumon kizárólag csak a magyar államnyelvnek lehet szerepe.[46]

A „törzsökös magyar" Szabó Dezső és a magyar vérkeveredéssel történt asszimiláltsága folytán magát a „törzsökösnek tekinthető magyarság" közé számító szlovák származású Bajcsy-Zsilinszky azonos nézeteket vallott a német „álasszimilánsok mindent ellepő undorító svábbogár hadáról"; az „árja veszedelemről", amely nagyobb méretű, és a hitleri Németország hatalmi befolyása potenciális eszközeként sokkalta veszélyesebb a magyarságra, mint az „embertelen antijudaizmussá fajult" német antiszemitizmustól megrettent, s ellene, valamint hazai náci követői ellen fellépő, e tekintetben számításba vehető magyarországi zsidóság. Egyaránt tartottak attól, hogy a csak felszínesen, érzületileg asszimilálódottakban, a „lelki magyarokban" a német hatalmi politika befolyása viszonylag könnyen „megszólaltathatja a német vér szavát", s kritikus helyzetben nem magyar, hanem német érdekű magatartást fognak tanúsítani az általuk birtokolt fontos gazdasági,

[46] *Szabó Dezső:* Ede megevé ebédem! Ludas Mátyás Füzetek. 31–32. sz. Bp., 1937. – Vö. *Nagy Péter:* Szabó Dezső. Bp., 1964. 513–514.

politikai, kulturális posztokon, ami az ország függetlensége szempontjából végzetes lehet. Egyetértettek abban, hogy a középosztályban „vérbeli magyarokra" van szükség minél nagyobb számban, elsősorban azon magyar parasztság és munkásság soraiból, amely földreform, illetve fokozott munkásvédelem révén régóta esedékes szociális igazságtételre jogosult. A Szabó Dezső által hirdetett magyar faji politikát azonban, amely a nem magyarok részesedését mindenféle állásban és vagyonban a számarányuknak megfelelő mértékre akarta korlátozni, Bajcsy-Zsilinszky az esetben tartotta csak indokoltnak, ha a nemzetiségek nem tartják tiszteletben a magyar állameszmét. Szabó Dezsővel egyetértésben vallotta, hogy a magyar állameszme értelmében Magyarország állampolgárai anyanyelvükre való tekintet nélkül a – politikai értelemben vett – magyar nemzet részei; következésképpen a magyarországi német származásúak, nyelvi és kulturális kapcsolataik ellenére, politikailag nem kötődhetnek a Németországból propagált „államfeletti" német nemzethez. De azt is jelenti a magyar állameszme – s ebben már szembekerült Szabó Dezsőnek a magyar állameszméből a „szentistváni gondolatot" elvető felfogásával –, hogy az ország nem magyar anyanyelvű állampolgárait nemzetiségi jogok illetik meg. Bajcsy-Zsilinszky bírálta az 1918 előtti magyarosító iskolapolitikát, amely a nemzetiségi anyanyelveknek mint tannyelvnek az oktatásból való nagyfokú kiszorítását eredményezte; támogatta a hazai németség lojális és mérsékelt irányzata részéről képviselt kulturális követeléseket. Ettől nem tántorította el őt a korábban Bleyer, majd most Basch módszerei iránti ellenszenve, sőt gyűlölete, hanem inkább erősödött benne a meggyőződés, hogy csak így lehet kifogni a szelet a túlzók, a szélsőségesek vitorláiból. Míg Szabó Dezső még népiskolai fokon sem akart megtűrni kisebbségi tannyelvű oktatást, Bajcsy-Zsilinszky kész volt német középiskolák ügyét is pártfogolni, igaz, abból a meggondolásból, hogy a középosztály Szabó Dezső által is kifogásolt kedvezőtlen „faji összetétele" a magyarság javára módosuljon azáltal, hogy a hazai németség feltörekvő elemei ne ott szaporítsák a „megbízhatatlan álasszimilánsok" számát, hanem önálló német intelligenciát képezzenek, amelynek ily módon nyílt magatartása könnyebben ellenőrizhető az államhűség szempontjából.

Magyar fajvédő múltjának eszmei beidegződöttségei, felfogásának a Szabó Dezsőével sok rokonságot mutató vonásai ellenére, Bajcsy-Zsilinszky a „vérbeli magyarság" erősítését célzó elképzeléseit nem egy önvédelemnek feltüntetett önző magyar faji politika, hanem a Szekfű által propagált, a nemzetiségi igényeket is méltányló – Szabó Dezső által metsző gúnnyal támadott – „szentistváni" politika keretében akarta képviselni. Bármennyire is motiválták gondolkozását faji szempontok, politikai érzéke arra figyelmeztette, hogy a nemzet megosztottságát végzetes volna ilyenek merev érvényesítésével fokozni. Nem kívánta magyar vérmítosszal viszonozni a német „vérfilozófiát", megérezte, hogy az ilyesmi – mint a Szabó Dezső által ajánlott csodaszarvas-mítosz – nem sajátos magyar öntudatot tápláló forrás lesz, hanem megtévesztő magyar cégér – épp az ilyen idegen szellemi portékák hazai terjesztése megkönnyítésére. Míg Szabó Dezső szenvedélyesen kárhoztatta a magyar politika ostoba, önkárosító bőkezűségét a nem magyarokkal szemben, Bajcsy-Zsilinszky épp ezt az állítólagos bőkezűséget, önzetlen nagylelkűséget mitizálta a magyarságot jellemző faji erénnyé, a nemzetiségek patriarchális szellemű vezetésére való magyar történelmi elhivatottság kétségbevonhatatlan bizonyítékává – a türelmetlen és erőszakolt magyarosítás múlt század végi, e század eleji „sajnálatos epizódja" ellenére; – s egyben a jövőre nézve is elkötelező nemzetiségpolitikai tradícióvá.

Erre vonatkozó – Szabó Dezső nézeteivel e tekintetben merőben ellentétes – fejtegetései csak pátoszukban különböznek a magyar nemzetiségpolitika múltjáról és követendő irányáról Szekfű által szolídabb történetírói hangvétellel kialakított képtől.

Ez annál inkább figyelemre méltó, mert Szekfű, mint a fajvédő politikusokat eszméikkel és törekvéseikkel együtt háttérbe szorító Bethlen István évtizedes kormányzatához rendkívül közel álló publicista tudós, évek hosszú során át volt Bajcsy-Zsilinszkynek is céltáblája, aki nem kevesebb gyanakvással és ellenszenvvel kísérte figyelmmel szereplését, mint Szabó Dezső, ha az ő Szekfű ellen intézett indulatos támadásai nem is voltak oly durván személyeskedő jellegűek. A fajvédőket jellemző nemzetiségellenességben Bajcsy-Zsilinszky még fajvédő politikus korában sem osztozott, de felháborította a német nemzetiségi vezetők egy részének alattomos bekapcsolódása a Magyarország felé irányuló pángermán törekvésekbe; az a taktikája, hogy a németországi és a kisantant-államokbeli német sajtóban kezdeményezett, a magyar nemzetiségpolitikát kíméletlenül támadó, s ily módon a magyar revíziós politikának nagymértékben ártó sajtókampányok révén igyekezett megtörni az ellenállást a helyi körülményektől függően hol teljesen jogos, hol vitathatóan indokolt, vagy éppen teljességgel indokolatlan követelésekkel szemben. Bajcsy-Zsilinszky korábban nagyfokú németbarátsága leépülésében, külpolitikai orientációja gyökeres megváltozásában döntő szerepet játszott a magyarországi német kisebbség ügyeibe már a weimari köztársaság részéről is történt beavatkozás; annak tapasztalása, hogy Németország a magyar revíziós törekvések támogatását olyan feltételekhez szabja, amelyek még a csonka ország területi épségét, politikai értelemben vett nemzeti egységét, szuverenitását és függetlenségét is veszélyeztetik. Bajcsy-Zsilinszkyt szembeállította Szekfűvel, hogy amikor ő már megtagadta a német–magyar sorsközösség gondolatát, Szekfű változatlanul tovább hirdette; amikor ő már arra a felismerésre jutott, hogy a magyar revízió ügyét el kell választani Németország politikájától, Szekfű még mindig azt hirdette, amit Bleyer: hogy ti. Németország nélkül nem lehetséges magyar revízió, s ehhez csak a magyarországi németség helyzetének olyan rendezésén keresztül vezet út, amely kielégíti Németország igényeit. Bajcsy-Zsilinszky Szabó Dezsővel egyetértésben támadta ezt a felfogást, s vele kapcsolatban Szekfűt, de Szabó Dezsővel ellentétben Bajcsy-Zsilinszky felismerte, hogy a nácizmus németországi hatalomra jutása, a náci diktatúra világszerte megdöbbenést keltő módszerei, az ausztriai náci felforgatás, a nácizmussal rokonszenvező hazai szélsőjobboldali mozgalmak térhódítása Szekfű gondolkozására is kihatott: náci formájában már ő is sokkal érzékenyebben reagált a „német veszélyre". Ha Bajcsy-Zsilinszkyvel szemben fenntartotta is Bleyert a magyar állam iránt teljesen lojálisnak minősítő – az azóta feltárt forrásanyag által cáfolt – véleményét –, a Bleyer halála után a magyarországi német mozgalomban bekövetkezett éles polarizálódás, majd nyílt szakadás nyomán csak Szabó Dezső elvakult indulata tételezhette fel, hogy Basch oldalán áll. Bajcsy-Zsilinszky számára, aki a Basch-féle náci irányzat elleni harcában igyekezett szorosra fűzni kapcsolatait a Gratz-féle irányzattal, nem volt kétséges, hogy Szekfűvel ugyanezen a vonalon találkozik. A Szabó Dezső által röpirata alcímeként gúnyos játékossággal felvetett kérdésre tehát, hogy ti. „miféle Szekfű nyílt Schittenhelm Ede sírján", Bajcsy-Zsilinszky más választ adott; ő a Szekfű cikkében kifejezett „aggódást" őszintének találta, s a Szabó Dezső-i goromba és dőre elutasítás helyett a korábbi ellentétek ellenére fogódzót keresett s lelt benne egy jövőbeni együttműködésre. Szabó Dezső röpirata megsemmisítő csapást akart Szekfűre mérni, Bajcsy-Zsilinszky viszont partnert kívánt,

akivel szenvedélyesen tovább vitatkozva – együtt harcolhat. Szabó Dezsőhöz hasonlóan őt sem elégítette ki Szekfű borúlátó aggodalmaskodásra szorítkozása olyan kérdésekben, amelyekben szerinte is felháborodottan kiáltani, tettekre szólítani kellene, de az óvatoskodó megfogalmazások őt mégsem indították bántó gyanúsítgatásokra, hanem a cikkből kihámozta a lényeget, a német disszimilációs törekvések képében jelentkező „új nagy nemzeti veszedelem" érzékelését, és Szekfű részéről már ezt is igen pozitívan értékelte. Bajcsy-Zsilinszky a Szabó Dezső-i zsákutcát 1937 őszén elkerülve, politikailag helyes irányban keresett utat.[47]

A Bajcsy-Zslinszky és Szekfű között folyó vitában továbbra is fontos helyet foglalt el Bleyer szerepének értékelése, különös tekintettel arra, hogy a korábbi ellentétek és az 1935-ben bekövetkezett nyílt szakadás ellenére a magyarországi németség mérsékelt és lojális irányzata éppúgy, mint a külső – immár náci – segítségre támaszkodó radikális irányzata, egyaránt Bleyer örökösének vallotta magát, mégpedig kizárólagos jogosultsággal. Szekfű véleménye szerint „Baschék csak kihasználják Bleyer presztízsét, s legendás alakká teszik, de ez a legendahősük nem az, ami Bleyer az életben volt. Jellemző – mondotta –, hogy halála után egész levelezését elvitték Münchenbe a Deutsche Akademie-ba, nehogy a levelekből kideríthető Bleyer meghazudtolja a mai volksdeutschokat".[48] Eltekintve most attól a problémától, hogy az 1933 végén elhunyt magyarországi német kisebbségi vezér irathagyatéka egy Szekfű értesülésétől eltérő megállapítás szerint Budapesten maradt, magánkézben – (bizonyára a család birtokában) –, mígnem a főváros 1944–45. évi ostroma idején megsemmisült,[49] annyi bizonyos, hogy Hedwig Schwindt 1960-ban Münchenben megjelent Bleyer-életrajza,[50] amelynek adatgyűjtése még az 1930-as évek közepére eshetett, hiszen egy fejezetét a Basch szerkesztette magyarországi német tudományos folyóirat, a Südostdeutsche Forschungen 1936-os évfolyama közölte,[51] s a mű egésze szinte kizárólagos forrásként épp a szóban forgó Bleyer-irathagyatékot használta fel, egyáltalán nem cáfolja meg, hanem megerősíti a „volksdeutsch" Bleyer-képet, s ugyanez mondható azokról a Bleyer-dokumentumokról, amelyek – a megsemmisült vagy lappangó Bleyer-irathagyatéktól függetlenül – a németországi levéltárakból azóta előkerültek.

A Gratz–Pintér-féle mérsékelt és lojális irányzat, hogy megnehezítse Bleyernek a Volksdeutsche Kameradschaft általi kisajátítását, feledésbe merítette Bleyerrel fennállott ellentéteit, az örökös problémákat amiatt, hogy a lojalitását mindig nyomatékosan hangsúlyozó kisebbségi vezér mégis külföldi német segítséget sorozatosan igénybe vevő különféle akciói a magyar közvéleményben milyen visszatetszést keltettek, s mennyire megnehezítették az előrejutást a jogos nemzetiségi igények elérése terén. Bleyer mérsékletét

[47] *Tilkovszky Loránt:* Bajcsy-Zsilinszky Endre önéletrajzi vallomása politikai nézetei fejlődéséről és a szellemtörténethez való viszonyáról. Századok, 1971. évf. 5. sz. 966–1001.

[48] Szekfű Gyula levele Bajcsy-Zsilinszky Endréhez. Bp., 1942. május 30. MTA (Magyar Tudományos Akadémia) Könyvtárának Kézirattára, Szekfű-hagyaték.

[49] *Wolfgang A. Mommsen:* Die Nachlässe in den deutschen Archiven (mit Ergänzungen aus anderen Beständen). Schriften des Bundesarchivs 17. Boppard, 1971. 48. 363. tétel: „Jakob Bleyer... Nachlass 1945 in Privathand in Budapest durch Kriegseinwirkung vernichtet".

[50] *Hedwig Schwind:* Jakob Bleyer. München, 1960.

[51] *Hedwig Schwind:* Jakob Bleyers Eintritt in den Kampf für das ungarländische Deutschtum. Südostdeutsche Forschungen, 1936. évf. 78–115.

méltatta, hallgatva arról, hogy élete utolsó éveiben utat engedett a nácizmus hatása alá került tanítványai radikalizálási törekvéseinek. Ezzel szemben a Volksdeutsche Kameradschaft valójában nem költött legendát Bleyer körül: azt méltatta benne, hogy a magyar nemzetiségpolitika iránti illúziói ellenére, melyek hatása alatt veszélyes kompromisszumokba bocsátkozott, volt bátorsága eredménnyel különben nem kecsegtető harcában a nagy német nép egészének, a német birodalomnak segítségére orientálódni.[52] Bajcsy-Zsilinszky, aki évek hosszú során át összpontosította figyelmét Bleyer mozgalmának ezekre az aspektusaira, joggal vélekedhetett úgy, hogy nem Szekfű, hanem ő ítéli meg helyesen a Basch-féle mozgalomnak Bleyer mozgalmához való viszonyát.

Abban a vitában, hogy a Gratz–Pintér vagy a Huss–Basch irányzat tekintheti-e magát Bleyer igazi örökösének, az elhunyt családja részéről Franz Bleyer, a magyarországi német népvezér fia, határozottan a Volksdeutsche Kameradschaft mellett foglalt állást, s mikor később Gratzék Bleyer katolikus konzervativizmusára hivatkozva nemzetiszocializmus-ellenességet próbáltak neki tulajdonítani, csak hogy az így értelmezett bleyeri örökségre Baschékat eleve méltatlannak mondhassák, Franz Bleyer ezt élénken cáfolta, hangsúlyozva, hogy apja Hitler határtalan csodálója és tetteinek feltétlen helyeslője volt; antiszemitizmusa folytán is egyetértett a nemzetiszocializmussal, s mély katolicizmusa nem gátolta abban, hogy a német klérusnak a nemzetiszocializmussal való összeütközésében – a politizáló katolicizmussal szemben foglaljon állást.[53]

Bleyer özvegyének és fiának állásfoglalása következtében idővel a Volksdeutsche Kameradschaft kizárólagos akciójává vált az a törekvés, hogy a hazai német kisebbség körében folytatott gyűjtés eredményeként Bleyernek síremléket emeljenek. Németországból hozattak gránittömböt a sírra, a magyarországi németségnek az „őshazai" németséggel való sziklaszilárd egysége jelképéül. Az 1937. augusztus 21-i Bleyer-emlékünnepély a Zeneakadémia kistermében, ahol Huss mondott beszédet, valamint a sírkőavatás a Kerepesi-temetőben, kifejezetten a Volksdeutsche Kameradschaft rendezvénye volt, amelyen a Gratz-féle irányzat képviselői nem vettek részt. Náci külsőségek között történt a koszorúzás: nemcsak Huss, Basch és a főiskolás német ifjúság, hanem vidékről feljött fiatal paraszt-„Kameradjaik" is előrenyújtott karral, „Hitler-köszöntéssel" adóztak Bleyer emlékének. A Volksdeutsche Kameradschaft mellett tüntetett jelenlétével a VDA vezére, Hans Steinacher, és a magyarországi németség „patronálásával" megbízott württembergi VDA-szervezet vezetője, Alfred Krehl; a DAI igazgatója, Richard Csaki; a Südostdeutsche Forschungsgemeinschaft részéről megjelent Wilfried Krallert, valamint a kisantant-államok német népcsoportjainak képviseletében Franz Karmasin Csehszlovákiából, Waldemar Gust Romániából, Branimir Altgayer Jugoszláviából. A német birodalom budapesti követének, Otto Erdmannsdorffnak jelenléte különösen sokat nyomott a latban, ezen a Bleyerről való megemlékezés ürügyén a magyarországi németség náci irányzata, a Volksdeutsche Kameradschaft mellett történt kiállás során.[54]

[52] Basch levele Husshoz. Bp., 1937. aug. 18. – Idézi *K. K. Klein:* Richard Huss. Lebensbild eines volksdeutschen Forschers und Kämpfers. Bp. 1943. 152.

[53] *Franz Bleyer:* Erinnerung an Bleyer. Günser Zeitung, 1938. szeptember 25. 1–2.

[54] Der Auslanddeutsche, 1937. évf. 650–655.; Nation und Staat, X. k. (1936–37), 783–794.; *K. K. Klein:* i. m. 139.; HHSA (Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien) NPA (Neues Politisches Archiv), Fasc. 890. Liasse Ungarn 2/9. Fol. 236–237. J. Kripp jelentése, Bp., 1937. aug. 21.; OL ME NO, 45. cs. C. 16396/1938.

„Elérkezett az utolsó perc". Huber nyílt levele, Gratz memoranduma

A Gratz-féle irányzatot rendkívül kínosan érintette ez a fejlemény, amely nem igazolta a várakozásokat, hogy a Széll–Hess nyilatkozatcsere nyomán enyhülni fog a külső beavatkozás a magyarországi németség ügyeibe. A magyar kormány, berlini követe útján, nem sok sikerrel emelt panaszt a német sajtónak a magyar nemzetiségpolitika iránt továbbra sem kíméletes hangja ellen; Mackensen államtitkár Sztójayhoz intézett 1937. augusztus 27-i levele szerint ugyanis csak a magyarországi német kisebbség helyzetének megnyugtató módon való mielőbbi rendezése biztosíthatja igazán a sajtó kedvező hangvételét.[55] Az pedig nem volt kétséges, hogy „megnyugtató rendezésnek" azt tartanák, ha a magyar kormány az ígért iskolaügyi intézkedések megtételén túlmenően, mielőbb hetilapot engedélyezne a Volksdeutsche Kameradschaftnak, amely az öthetenként megjelenő Deutscher Volksboté-jával egyenlőtlen küzdelmet vív Gratzék Neues Sonntagsblatt című hetilapjával szemben, majd módját ejtené, hogy akár a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület átszervezése útján, akár egy új népiségi szervezet létesítésével, döntő mértékben Baschék ragadhassák magukhoz a magyarországi német népcsoport vezetését.[56] Az NSDAP külföldi szervezetének (AO) magyarországi csoportja erőteljesen támogatta a Volksdeutsche Kameradschaft törekvéseit; Heinrich Grund, a szegedi egyetem volt német lektora például gépkocsin járta 1937 augusztusában a német falvakat, Basch nemzetiszocialista irányzatát népszerűsítve.[57] Ugyanezt tették a Németországból érkező turistacsoportok is; náci agitációjuk ügyében Kánya külügyminiszter augusztus 28-án panaszt tett Erdmannsdorff követnél.[58] Pest megye törvényhatósági bizottságának szeptember 7-i ülésén a szociáldemokrata Linhardt Antal napirend előtti felszólalásában foglalkozott a Pilisborosjenő, Budaörs, Soroksár községekben németországi turistacsoportok által kifejtett náci–pángermán agitációval, majd a Szociáldemokrata Párt Országos Német Bizottsága titkárával, Zuschlag Vilmossal tárgyalt arról, hogy központi megbeszélés alapján tartandó kerületi értekezletekkel, német nyelvű felvilágosító röpiratok terjesztésével felveszik a harcot a terjedő métellyel.[59]

Meglehetős izgalmat váltott ki, hogy Pekár Gyula 1937. augusztus 19-én bekövetkezett halála folytán képviselői pótválasztást kellett tartani a 4/5 részében német lakosságú bonyhádi választókerületben. Itt, ahol 1935-ben csak nehezen sikerült győzelmet aratni Basch fölött, egy újabb volksdeutsch választási agitáció kibontakozása akkor is nagyon nem kívánatos volt, ha személy szerint Basch fellépéséről nem is lehetett szó, mert a választójogi törvény értelmében a jogerősen elítéltek amnesztia esetén is csak öt év múltán nyerhetik vissza aktív és passzív választójogukat. A kormány ezért megegyezést kezdeményezett a kormánypárt és az ellenzéki pártok között arra vonatkozóan, hogy az erők megoszlását elkerülendő, közös jelöltet léptessenek fel – pártonkívüli programmal – a volksdeutschokkal szemben. Meg is állapodtak Perczel Béla Tolna megyei volt alispán, a

[55] BA, R 18/3331. Fol. 41–47. Mackensen levele Sztójayhoz. Berlin, 1937. aug. 27.

[56] BA, R 18/3331. Fol. 101–103 Vollert feljegyzése. Berlin, 1938. február. (Retrospektív jelleggel.)

[57] PI Arch. (Párttörténeti Intézet Archivuma, Budapest), 651. f. 9. cs. A XXII. 5/11(1937)13. Nemzetiségi mozgalmak. Bp., 1937. november 5.

[58] OL, Küm. pol. 175. cs. 21/7. tétel. 2689/1937. Kánya napijelentése. Bp., 1937. aug. 28.

[59] PI Arch. 658. f. 5. cs. 187. Linhardt Antal jelentései. Bp., 1937. szeptember 14, 20.

volksdeutsch mozgalom ismert ellenfele személyében, aki ez alkalommal tett nyilatkozatában földalatti német irredentával vádolta a Kameradschaftot. Basch annak kijelentésével cáfolta a sajtóban ezt a vádat, hogy a Széll–Hess-féle nyilatkozatok alapján állnak; Perczelt a leghatározottabban elutasítják, de készek lennének egy kormánypárti jelölt támogatására a német választóközönség körében. Minthogy azonban befejezett ténynek bizonyult a közös jelölt indítása, aki a megyei közigazgatási apparátus teljes támogatására számíthatott, a Kameradschaft, annak tudatában, hogy saját jelöltet nem küldhet harcba eséllyel vele szemben, közölte a kormánnyal, hogy a magyarországi német népcsoport általa képviselt igényei méltánylása reményében „nem kíván a politikai harc útjára lépni". Állítólag hitegették is őket a magyar kormány részéről eggyel s mással, míg Perczel el nem nyerte a mandátumot, amelyhez, minthogy nem volt ellenjelöltje, a választójogi törvény értelmében szavazás nem kellett.[60]

A döntő kérdés azonban az volt, hogy történik-e megfelelő előrehaladás a kisebbségi iskolarendelet végrehajtása terén. Enélkül ugyanis nem lehetett remélni a Volksdeutsche Kameradschaft agitációjának visszaszorítását. A Gratz-féle irányzat lapjában, a Neues Sonntagsblatt 1937. szeptember 10-i számában Johannes Huber nyílt levelet intézett az ügyben Hóman kultuszminiszterhez, igen komoly hangon figyelmeztetve a magyarországi német kisebbség anyanyelvi jogai szabotálásának súlyos veszélyeire, és hangsúlyozva, hogy az eddigi módszerek további folytatása óhatatlanul súlyos katasztrófához vezet.

A nyílt levél áttekinti a magyarországi német iskolaügy egész kálváriáját, visszanyúlva a Bethlen-kormány 1923. évi rendeletéig, amely nem vezetett célhoz: szabotálását teljes sikerrel vitték végbe az ország minden részén. Mint írja, az értelmiségi réteg megfoghatatlan elvakultsága meghiúsította a kormány minden jóakaratát. A kisebbségi kérdés megoldatlan maradt Magyarországon. Méltatlan hajtóvadászat kezdődött mindazok ellen, akik a kormányrendelet végrehajtását követelték. Mindazok, akik felléptek a magyarországi német nép nyelvi jogaiért, a gyanúsítások, gyalázkodások és rágalmazások jégesőjét szabadították magukra. Mindazoknak, akik világosan látták, hogy a magyarországi németség iskolakövetéléseinek maradéktalan teljesítése nemcsak a németség érdeke, hanem a magyarságé is, éveken át sokat kellett szenvedniük és tűrniük. Ez volt a bethleni megoldási kísérlet siralmas eredménye.

1935-ben úgy tűnt, mint hogyha a viszonyok jobbra fordulnának – folytatja a nyílt levél. Gömbös miniszterelnök egy új és egyben jobb kormányrendeletet bocsátott ki az iskolakérdésben, amelyet a magyarországi német nép örömmel üdvözölt. Végrehajtása végső határidejéül 1938. szeptember 1-et szabták meg. Tehát most már csak egy év választ el minket attól. Az igazságnak megfelelően meg kell állapítanunk, hogy a végrehajtás eddigi eredményei egyáltalán nem kielégítőek. A hivatalos részről megnyilvánuló minden jóakarat ellenére nem akar az ügy előrejutni. Azok a fejlemények, amelyek annak idején, a Bethlen-féle kormányrendelet kiadása után lejátszódtak, most megismétlődnek. Ugyanazok az erők, amelyek akkor útjában állottak a kormányrendelet becsületes végrehajtásának, most is mindenütt akcióba léptek. Német népünk most is ezen erők önkényének van kitéve. A legtöbb helyen szembeszegülnek a nép akaratának. Gyakorta egyes urak döntenek, a nép megkérdezése nélkül, az iskola felől, és kijelentik, hogy minden úgy fog maradni, ahogy eddig volt. Gyakran történik az ún. megkérdezés oly módon, amely nem

[60] Nation und Staat, XI. k. (1937–38), 32–37. l. Die Lage. Ungarn.

felel meg a kormányrendelet idevágó rendelkezéseinek. Mindenféle furfangot és félrevezetést alkalmaznak. Még olyan helyeken is, ahol a német népnek alkalma volt nyilatkoznia a kívánt iskolatípusról, annak bevezetése mégsem történt meg.

Az iskolarendeletet nem szabad ismét megbuktatni – figyelmeztet a nyílt levél. A hazafiság, amelynek nevében ezt tenni akarják, őrültség, amely a németeknek és a magyaroknak egyaránt árt. Amit a mi magyarországi német népünk ellen elkövetnek, azért a magyar kisebbségek fognak bűnhődni a szomszédos országokban. Ki méri fel továbbá annak a lelki katasztrófának a következményeit, amely ezen új csalódás révén népünket éri? Megengedhetetlen, hogy a német nép hite és bizalma a magyar állam igazságosságában, felelőtlen elemek üzelmei folytán ezer darabra törjön. Ebben az esetben ugyanis a németség lelkét egyszer s mindenkorra elveszítik. Azok, akiknek az a tagadhatatlan végcéljuk, hogy a magyarországi németséget megfosszák anyanyelvétől, és teljesen beolvasszák, épp az ellenkezőjét fogják elérni. A radikalizmus fog felülkerekedni. A fellángoló harc mindkét oldalon mély sebeket fog ütni. A népi létéért küzdő magyarországi németséget hatalmas barátok fogják támogatni. Aminek hídnak kellene lennie, elválasztó szakadékká lesz. Ez a fejlődés fog bekövetkezni, mert elmulasztották a magyarországi németség elvileg elismert nyelvi jogait idejében biztosítani a gyakorlatban is. Még nem tartunk ott, de a válaszúton állunk – fejeződik be a nyílt levél.[61]

Néhány nappal később, szeptember 14-én, Gratz Gusztáv juttatott el egy memorandumot Darányi miniszterelnökhöz. Ebben rámutatott arra, hogy a hazai német kisebbségi mozgalom Huss–Basch-féle irányzata „az utolsó hónapokban lényegesen megerősödött, és mind komolyabb alakot kezd ölteni. Elérkezett az utolsó perc, amikor talán még lehetséges ennek a mozgalomnak elfojtása. Ha ezt elmulasztjuk, nem fog egyéb hátramaradni, mint a mozgalommal és annak összes következményeivel megalkudni". A mozgalom kétségkívül a hazai németség egységes megszervezésére törekszik. Vezetői németországi pénzen kiadott lapjukkal és egyéb nyomtatványokkal, valamint Németországban megjelent sajtótermékeknek a hazai németség között való terjesztésével nemcsak felébresztik ennek a németségnek nemzeti és faji öntudatát, hanem a „népközösség" elvének hirdetésével tudatára hozzák a nagy német néppel való összetartozását is, úgyhogy a magyarországi németekben mindinkább olyan felfogások terjednek el, hogy nekik nemcsak Magyarországgal szemben vannak kötelességeik, hanem az össznémetséggel és annak gerincével, a németországi németekkel szemben is. Egyúttal pedig a mozgalom irányítói ennek az akciónak vezetésére magyarországi német intellektuelekből – éspedig részben olyanokból, akik a német lakosságú vidékeken gyakorolják polgári hivatásukat, részben olyanokból, akiket németországi pénzekből eltartanak arra a célra, hogy ezt a mozgalmat vezessék – gárdát szerveznek, amelynek tagjai egy Németországból kapott autón állandóan bejárják a német ajkú vidékeket, és így tartják fenn a kapcsolatot az egyes német ajkú községekben kiszemelt bizalmi férfiakkal. Egyben arról is gondoskodnak, hogy németországi pénzen fenntartott internátusokban évről évre kineveljenek 30–40 fiatalembert arra a célra, hogy majd egyszer később, a németlakta vidékeken különböző szabad foglalkozásokban elhelyezkedve, átvehessék és folytathassák saját körükben és saját vidékükön a német lakosság „felébresztésére" irányuló akciót. „Ha

[61] Neues Sonntagsblatt, 1937. szeptember 10. Johannes Huber nyílt levele Hóman Bálint kultuszminiszterhez.

ennek a mozgalomnak nem tudjuk útját állani, akkor számolnunk kell azzal, hogy rövid néhány esztendő múlva a magyarországi németség a német politika egyszerű eszközévé fog válni, amint ahogy azokban a német kisebbségekben, ahol ez a mozgalom már előhaladottabb stádiumban van, rendszeres agitációs tanfolyamokon tényleg arra oktatnak, hogy egyedül a Németországból kapott utasításokat tartsák mérvadóknak akkor is, ha ez saját állampolgári kötelességeikkel ellentétbe hozza őket."

A memorandum szerint az e mozgalommal szemben a Magyarországi Német Népművelődési Egyesületben kifejtett ellenakció két előfeltételen épült fel. Az egyik előfeltétel az volt, hogy a hazai németségnek a magyar kormányok által is jogosnak elismert kívánságai – amelyek főleg az iskolakérdésre vonatkoznak – megvalósíttassanak, mert csakis ezzel hárítható el az a veszély, hogy a német lakosságban e kérdés rendezetlensége miatt támadt elégületlenséget a radikális mozgalom a maga javára használhassa ki. Az egyesület bizalmi férfiai az ország minden vidékéről azt jelentik, hogy az egyesület által képviselt irány meg tud állni, ha az iskolakérdés megoldódik, de teljesen elveszíti összes híveit, ha az iskolaügy terén előrehaladást nem lehet elérni. A másik előfeltétel az volt, hogy a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület kapjon lehetőséget a maga szervezetének kiépítésére, a Huss–Basch-féle mozgalom ellen pedig a hatóságok részéről is meg fog történni minden, amit a törvények határán belül agitációjuk megnehezítésére meg lehet tenni. A memorandum megállapítása szerint a helyzet teljességgel nem kielégítő. Ez áll úgy az egyik, mint a másik előfeltétel dolgában.

Az iskolakérdésben a Gömbös-kormánynak 1935 karácsonyán megjelent rendelete reményt nyújtott arra, hogy a németajkú községek (vagy legalábbis azok túlnyomó része) olyan népiskolát fog kapni, amelyben gyermekeik német nyelven is megtanulnak olvasni és írni. Ezt a rendeletet a kormány három éven belül óhajtotta végrehajtani. Az első év eredménye semmiképpen nem volt kielégítő, a második évben olyan későn történtek az intézkedések, hogy azok ebben a tanévben már alig fognak érvényesülhetni. Ami az első évet illeti, kb. 80 községben rendeltettek el szülői értekezletek a célból, hogy nyilatkozzanak arról, kívánják-e az új típusú népiskola bevezetését. Erre a kérdésre a szülői értekezletek kb. 50 községben válaszoltak igennel. Azoknak egy részében, amelyek az eddigi magyar nyelvű oktatás fenntartását kívánták, igen sok olyan község van, ahol a szülői értekezletek tagjait megfélemlítették, vagy ahol egyébként tudtak a szülőkre nyomást gyakorolni. De az új típusú népiskola abban az 50 községben sincsen megvalósítva, ahol a szülői értekezletek ilyen értelmű határozatot hoztak, mert az iskolafenntartók, vagy a helyi hatóságok szabotálják azokat. A községek egy részében azzal szabotálják a rendelet végrehajtását, hogy azt csak 1938-ban kell végrehajtani, másutt azt mondják, hogy előbb a tanfelügyelő, vagy pedig az érseki aula utasításait kell bevárni, amelyek sohasem érkeznek meg; ismét más ütt azt mondják az embereknek, hogy a vegyes tannyelvű iskolát csakis akkor kaphatj meg, ha egy másik tantermet építenek stb.

Azt az igen kedvezőtlen hatást, amelyet az iskolarendelet szabotálása a magyarországi németségben kivált, még tetézi az a körülmény, hogy egyes helyeken az iskolarendeletet, amely nem hozta meg a német nyelvű tanítás terén a remélt előrehaladást, egyenesen a létező helyzetnek a németség szempontjából rosszabbra változtatására használták ki, mint pl. Moson megyében, ahol két A-típusú iskola máris a németség szempontjából kedvezőtlenebb új típusú iskolává változtattatott át, és ahol egy, az összes községekkel közölt rendelet szerint ugyanezt a visszafejlesztést 1938 végéig az összes A-típusú

iskolában végre kell hajtani. „Lehet-e ezek után csodálkozni – kérdi Gratz –, ha Németországban állandóan azt írják, hogy az iskolarendelet tiszta szemfényvesztés, amely a németség szempontjából nem javította, hanem rontotta a fennálló helyzetet? És lehet-e csodálkozni azon, ha a németországi pénzen dolgozó mozgalom ezekre az állapotokra való utalással, és annak hangoztatásával, hogy a magyarsággal és a magyar kormánnyal való együttműködés nem hozza meg a németek kulturális igényeinek teljesedését, és azt csakis a németség nemzeti öntudatának felébresztésével és esetleg Berlin támogatásával lehet elérni, mind szélesebb köröket tud a maga részére megnyerni? Akik az iskolakérdés megoldását akadályozzák, legsikeresebb pacemakerjei annak a mozgalomnak, amelyet azután ők maguk pángermánnak és horogkeresztesnek neveznek, és mint ilyent veszedelmesnek tartanak."

E helyütt emlékezik meg a memorandum azokról a panaszokról is, hogy egyes községekben a németül beszélő iskolásgyerekeket mindenféle hátrányban részesítik. Az iskolában ún. „szégyenkönyvet" tartanak, amelybe azoknak a gyerekeknek a nevét vezetik be, akik egymást közt vagy az utcán németül beszélnek.

Ezek után a memorandum arra mutat rá, hogy nem valósult meg a Magyarországi Német Népművelődési Egyesületnek a Huss–Basch-féle mozgalom ellenében kifejtett törekvései második előfeltétele sem, mert a hatóságok az egyesület szervezkedését általánosságban véve nemhogy előmozdították volna, de minden módon megakadályozták. Tolna megyében, ahol igen erős egyesületi fiókok voltak, másfél év óta semmi gyűlést nem engedélyeztek az egyesületnek. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy ez a fontos terület teljesen át lett engedve a Huss–Basch-csoport ottani helyi exponenseinek, Mühl bonyhádi orvosnak, Reitinger gyönki orvosnak, Zimmermann kalaznói tanítónak stb. Teljes vakságra vall – mutat rá Gratz –, hogy a megyei hatóságok azt hitték, ellene dolgoznak a német akciónak, ha az egyesület működését megakadályozzák: valójában ennek éppen az ellenkezőjét érték el, ti. azt, hogy ez a vidék teljesen ki volt szolgáltatva a radikális agitációnak, úgyhogy ez idő szerint kérdéses, lehet-e még az elmérgesedett viszonyokon változtatni. De másutt is a legkülönbözőbb módszerek alkalmazásával teszik lehetetlenné az egyesület fiókjainak megalakítását. A belépőkkel visszavonatják belépési nyilatkozataikat, a csendőrség letartóztatja az egyesület tagszervezőit, az egyesület kalendáriumát elkoboztatják a gazdáktól, kihallgatásra idézik a Neues Sonntagsblatt előfizetőit, házkutatást tartanak az egyesület tagjainál; a legkülönbözőbb ürügyekkel pénzbüntetéseket rónak ki rájuk.

„Amikor arra vállalkoztam, hogy megindítsam a Baschék elleni akciót, szóval és írásban kijelentettem, hogy azt csak akkor tartom sikerrel kecsegtetőnek, ha (az iskolakérdés megoldásától eltekintve) a hatóságok segítségére lesznek az egyesületnek abban az irányban, hogy a rájuk hallgató komoly elemeket be fogják terelni az egyesületbe, vagy legalábbis nem fogják lebeszélni az egyletbe való belépésről, aminek fejében kijelentettem, hogy az egyesületnek nemcsak nincsen kifogása, hanem egyenesen kívánatosnak tartaná, ha a helyi fiók vezetését az ottani intelligencia – papok és tanítók – vennék át. Tényleg azonban ebben a tekintetben mindenütt az ellenkező eljárást tapasztaljuk, sőt ott, ahol sikerült egy-egy tanítót megnyernünk az egylet fiókjának vezetésére, a hatóságok azonnal közbelépnek, hogy őt lemondásra bírják" – írta Gratz emlékiratában. Ezzel kapcsolatban rámutatott arra, hogy amíg így egyfelől a hatóságok nemcsak nem könnyítik meg az egylet működését, hanem azt egyenesen megakadályozzák, a Huss–Basch-csoportnak

titkos utakon folytatott akciójával szemben teljesen tehetetlenek, úgyhogy az a különös helyzet áll elő, hogy a kormány által alapított egyesület kevesebb mozgási szabadsággal rendelkezik, mint az a mozgalom, amelyet a kormány kétségkívül veszélyesnek tart. Sopron vidékén pl. az egylet bizalmi férfiait állandóan beidézik és büntetik, ugyanakkor azonban a Huss–Basch-csoport bizalmi embere szabadon agitál Sopron vidékén az egylet ellen, és a csendőrök szeme láttára terjeszti ott Baschék lapját és naptárát. Az egyesület összes helyi fiókjához rendszeresen eljuttatják Der Jungdeutsche című ifjúsági lapjukat is, amely állandóan támadja az egyesület vezetőségét, és azt úgy állítja be, mintha a németség érdekeit a kormánynak elárulta volna, anélkül, hogy ennek a folyóiratnak és néhány hasonló folyóiratnak terjesztése megakadályozása érdekében bármi történnék. „Ha a Huss–Basch-csoport, mint körében híresztelik, még egy hetilap kiadására is engedélyt kapna, akkor legjobb volna belenyugodni abba, hogy Baschék vegyék át a hazai németség vezetését, mert előbb-utóbb úgyis ez lesz a dolog vége, ha minden úgy megy tovább, mint eddig."

Ezt követően a memorandum megemlíti, hogy a miniszterelnöknek a névmagyarosítás ügyében tett igen helyes nyilatkozata ellenére tovább folyik a névmagyarosítások érdekében gyakorolt kényszer is. A gyerekeket az iskolában jóformán mindennap zaklatják, hogy változtassák meg német nevüket. A katonai szolgálatot teljesítő sváb legényeket a laktanyákban a tisztek megveretéssel és kikötteléssel fenyegetik, vasárnapi kimenőjüket megvonják, hogy rákényszerítsék őket a névmagyarosításra. A vasúti pályamunkásokat a munkaalkalom megvonásával ijesztgetik, egyes helyeken az iparengedélyek és hasonló okmányok kiadását a névmagyarosítástól teszik függővé. Tömegesek az ilyen típusú panaszok mind a mai napig.

„Az előadottak alapján ki kell jelentenem – vonta le Gratz a következtetést –, hogy ha az imént ismertetett állapotokban gyökeres változás nem vihető keresztül, a magam részéről azt a felelősséget, amelyet a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület elnöki tisztsége reám ró, nem tudom tovább vállalni. Egy évvel ezelőtt írásban jelentettem ki, hogy mivel a Huss–Basch-csoport elleni fellépésemet mindig azzal indokoltam, hogy ezen az úton lehet legjobban biztosítani az iskolakérdés megoldását, abban az esetben, ha az iskolareform meghiúsultnak volna tekintendő, kénytelen volnék bevallani, hogy az én politikám csődöt mondott, és az egylet elnökségéről lemondani. Ma már fel kell tennem önmagam előtt a kérdést, hogy ez az időpont nem következik-e be máris? Ugyancsak sürgettem – két év óta – azt is, hogy a hatóságok támogassák az egyesületet, és legyenek segítségünkre abban, hogy az egyesületbe necsak a mindig izgága embereket, hanem a komoly és módos parasztokat is bevonhassuk, amihez szükséges volna, hogy a hatóságok ezeket az elemeket ne tartsák vissza az egyesületbe való belépéstől, hanem inkább buzdítsák erre. Ehelyett éppen az utolsó évben fokozott mértékben kellett meggyőződnöm arról, hogy az egyesületet a hatóságok – kevés kivételtől eltekintve – egyáltalán nem támogatják, sőt valami hazafiatlan alakulatnak tartják, ami engem is hovatovább olyan színben tüntet fel, amelyben feltüntetve lenni nem akarok. Mindettől eltekintve pedig az a meggyőződésem, hogy ha a dolgok úgy haladnak, mint eddig, akkor a túlzó elemek rövid időn belül magukkal fogják ragadni az egész magyarországi németséget. Komolyan gondolkozom azon, nem teljesítenék-e a jelenlegi körülmények között hasznosabb feladatot, ha lemondva az egyesület elnökségéről, és megszabadulva mindattól a feszélyezettségtől, amellyel ez a szerepem jár, nyíltan szembeszállnék a nyilvánosság

előtt és a parlamentben egyfelől a Huss–Basch-féle agitációval és annak berlini támogatóival, másfelől pedig azokkal a felfogásokkal, amelyek lehetetlenné teszik a túlzók elleni eredményes küzdelmet."

Arra a kérdésre, hogy mit kellene tenni a német mozgalomnak helyes mederben való tartására, illetve az abba való visszaterelésére, Gratz emlékirata mindenekelőtt a pozitív teendőket sorolja fel a németség jogos kívánságainak teljesítésére:

1. Az iskolarendelet végrehajtása. Tekintettel arra, hogy a szülői értekezletek csak az iskolarendelet végrehajtásának szabotálását mozdítják elő, minden ellenkező érv félretételével szakítani kellene velük. De legalábbis ott, ahol a szülői értekezletek már állást foglaltak az új népiskolai típus bevezetése mellett, általános rendelettel kell a határozat végrehajtását biztosítani, – szigorítva a végrehajtás ellenőrzését.

2. A hatóságoknak határozott utasítást kell kapniok arra, hogy az egyesület szervezkedését ne akadályozzák, hanem mozdítsák elő, főleg pedig tereljék be abba a komoly és módos német elemeket, aminek fejében az egylet helyezze fiókjait a vidéki intelligencia – papok, tanítók – vezetése alá.

3. Annak megakadályozására, hogy a vidéki hatóságok azokat, akik az egylet tagjai, különböző ürügyek alatt zaklassák, valamint a névmagyarosítások érdekében folytatott és a kormányelnök úr által is helytelenített pressziók kiküszöbölésére szükséges volna, ha a kormány valamely erre alkalmas esetben fegyelmi eljárás megindításával, vagy hasonló úton példát statuálna, mert amíg ez meg nem történik, mindig kételkedni fognak abban, hogy a kormány komolyan akarja-e azt, ami mellett nyilatkozik, vagy sem.

4. Ha lehetséges, gondoskodni kellene valamilyen hatósági szervről, amely kellő tekintéllyel bírna a hatóságok előtt, és erre a tekintélyre támaszkodva közvetlenül is intézkedhetnék olyan esetekben, amikor akár általános panaszokról, akár konkrét sérelmekről van szó.

A memorandum végül a Huss–Basch-csoporttal és a mögötte álló németországi körökkel szembeni védekezés teendőit foglalja össze, következőképpen:

1. Hetilapot a csoportnak semmi szín alatt nem szabad engedélyezni, inkább azon kell gondolkodni, miként volna megakadályozható, hogy a Deutscher Volksbote szabadon legyen terjeszthető.

2. A Németországból érkező és itt szétosztott folyóiratoknak terjesztését mindenáron meg kell akadályozni, esetleg a postai szállítás jogának megvonásával.

3. A vidéki hatóságoknak szigorú ellenőrzés alá kell venniök a Huss–Basch-csoport bizalmi embereinek vidéki agitációját, bár ez csak kisebb részben történik budapesti kiküldöttek útján. Bizonyára lehet alkalmat találni az egyes agitátorok kiutasítására vagy eltoloncolására.

4. Huss dr.-t, aki a berlini körök bizalmi férfiaként vezeti az egész akciót, lehetőleg felelősségre kell vonni.

5. Házkutatások révén valószínűleg lehetne olyan anyagot találni, amely a túlzó csoport elleni eljárásra jogcímet adna.

6. Feltétlenül be kell szüntetni azokat az internátusokat, amelyek német agitátorokat nevelnek, és amelyeknek tagjai ma már az ún. „sváb egyenruhát" is viselik. A vizsgáknál lehetőleg különös szigorúsággal kellene eljárni velük, mert hiszen ha diplomát kapnak, azt csak agitációra fogják felhasználni. Az ösztöndíjakat ilyen célból kapják, és akárhányan jutnak ezen a réven lelkiismereti konfliktusokba.

7. A német kormánynál újból fel kell lépni a mozgalomnak Németországból való anyagi támogatása ellen, amelynek beszüntetését már egyszer megígérték.

8. Megfontolandó volna egy olyan intézkedés, amely külföldi pénznek politikai célokra való elfogadását büntetendő cselekménynek minősítené.

9. Végül mielőbb tisztázni kell az Európai Német Népcsoportok Szövetsége szerepét, amely ez idő szerint azt a jogot vindikálja magának, hogy ő van hivatva kijelölni azokat, akiket a magyarországi németség képviselőiként el lehet fogadni. Ezzel kapcsolatban az Európai Nemzeti Kisebbségek Kongresszusának kérdése is mielőbb tisztázandó volna.

Mint a memorandum kísérőleveléből kitűnik, mindezekről a kérdésekről Gratz már az előző nap, 1937. szeptember 13-án tárgyalt Darányi miniszterelnökkel, s némely vonatkozásban ígéretet is kapott tőle megfelelő intézkedésekre. Így megígérte, hogy egy összehívandó főispáni értekezleten személyesen fog felszólítani arra, hogy a megyei hatóságok ne nehezítsék, hanem segítsék elő a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület szervezkedését a módos parasztok beléptetésével és a fiókok vezetésének a helyi intelligencia részére való biztosításával. Megígérte, hogy a nemzetiségi panaszos ügyek intézését a belügyminisztériumban egy e célra felállítandó külön szervre, vagy legalábbis egy erre kiszemelt magasabb rangú belügyminisztériumi tisztviselőre bízza. Megnyugtatta Gratzot arról, hogy a Volksdeutsche Kameradschaft nem fog engedélyt kapni hetilap kiadására, s kilátásba helyezett egy gépkocsit a Volksbildungsverein részére, hogy a vidéki kiszállások tekintetében ne legyen hátrányos helyzetben a Huss–Basch-csoporttal szemben. De ezeken túl nem foglalt állást a Gratz által javasolt konkrét teendők egész sorában, s Gratz másnap megküldött részletes memoranduma a benne felvetett súlyos problémákra és sürgős teendőkre való tekintettel további beható megfontolást és mielőbbi határozott intézkedéseket igényelt.[62]

Elégtelen erőfeszítések a kérdés rendezésére az Anschluss küszöbén

A magyar kormány azonban ezúttal is elsősorban abból a szempontból mérlegelt bármiféle intézkedést a magyarországi német kisebbség ügyében, hogy milyen hatással lehet Németországra, amelytől revíziós törekvései támogatását, a kisantant-országok német kisebbségeinek az ottani magyar kisebbségekkel való együttműködésre ösztönzését várta. A miniszterelnökség nemzetiségi osztályának vezetője, Pataky Tibor, megkérte Malcomes Albert bárót, akinek „jó összeköttetései vannak a mai német rendszer felé", hogy németországi útját használja fel ezirányú puhatolódzásra.[63] Malcomes informatív beszélgetései, amelyeket Mackensen külügyi államtitkárral, Bohle államtitkárral, az NSDAP AO vezetőjével, Alexander Langsdorffal, a Ribbentrop-iroda vezetőjével, Alfred Ranolddal (Göringgel közös barátjával), s végül a Führer helyettesével, Rudolf Hess-szel folytatott, s melyekről 1937. október 27-én számolt be a nemzetiségi ügyosztályon,[64] úgy látszik, megerősíthették a kormány magatartását a Volksdeutsche

[62] OL ME NO, 45. cs. C. 15311/1938. Gratz emlékirata (és kísérőlevele) Darányi miniszterelnökhöz. Bp., 1937. szeptember 14.

[63] OL ME NO, 240. cs. Flachbart-gyűjtemény. 7/g. Feljegyzés. Bp., 1937. augusztus 18.

[64] OL ME NO, 240. cs. Flachbart-gyűjtemény. 7/g. Feljegyzés. Bp., 1937. október 27.

Kameradschaft elleni határozottabb fellépés ez idő szerinti mellőzése tekintetében. Miközben a kormány időleges betiltással büntette azokat a lapokat, amelyek Bajcsy-Zsilinszky, Grieger Miklós, és mások tollából közölt cikkeikkel a náci pángermanizmus vádját emelték Baschékkal szemben, s „egy Magyarországgal baráti birodalom iránti hangulatkeltésükkel veszélyeztették az ország külpolitikai érdekeit",[65] a Volksdeutsche Kameradschaft lapjában, a Deutscher Volksbote 1937. októberi számában Georg Goldschmidt zavartalanul oktathatta ki a „népcsoportjogi kérdésekben alapos átképzésre szoruló" magyar társadalmat arról, hogy követeléseiknek semmi közük holmi pángermanizmushoz, náci irredentizmushoz, hanem azok egyes-egyedül az örökérvényű természeti jogból erednek.[66] A Huss–Basch-csoport szoros kapcsolatot épített ki a csehszlovákiai Karpathendeutsche Partei-jal, amelyet fennállásának 10. évfordulója alkalmával Richard Huss is üdvözölt. Ez az üdvözlet megjelent a párt Deutsche Stimmen című pozsonyi lapjában, amelynek példányai a magyarországi német falvakba is eljutottak. A lap „Südostdeutsche Ecke" című rovata gyakorta foglalkozott a magyarországi németséggel, s közölt tőlük névtelen olvasóleveleket is.[67]

A VDA kölni gyűlésezése alkalmával 1937. szeptember 26-án Basch tartotta a magyarországi németség helyzetéről szóló húszperces beszámolót, amely Hermann Rüdiger szerint igen éles és temperamentumos volt; a szónok egyértelműen hitet tett Hitler, mint az egész német nép vezére, s a nemzetiszocializmus mellett. Basch ez alkalommal meghívást fogadott el a Deutsches Auslandsinstitut részéről: januárban Stuttgartban „bizalmas körben" fog beszélni.[68] A magyar kormány természetesen nagyon rossz szemmel nézte a VDA és a DAI tevékenységét, s különösen aggasztónak találta, hogy németországi „illetékes helyek" véleménye szerint is „kulturális kérdésekben nincsenek politikai határok", s ezzel a jelszóval a magyarországi németség ügyeibe is beleavatkoznak. Darányi és Kánya 1937. október 5-én a Magyarországon élő birodalmi németek nemzetiszocialista pártszervezkedésével kapcsolatban szóvá tette Erdmannsdorff követ előtt, hogy ez a magyarországi németséget befolyásolja, s a magyar szélsőjobboldali mozgalmakat is támogatja.[69] A német kormány nem fukarkodott megnyugtató kijelentésekkel. Az október 8–12 közt magyarországi látogatáson volt Walther Funk államtitkár, sajtófőnök, úgy nyilatkozott például, hogy „személyes tapasztalatai és benyomásai alapján az itteni német kisebbség helyzetét teljesen megnyugtatónak látja, maga győződött meg arról, hogy a német nyelv használata a kisebbségek körében éppen olyan szabad és teljes, amint lehetett idetelepülésük idejében, és ennélfogva a magyarországi német kisebbség helyzetének megítélése körüli esetleges nézeteltérések nem lehetnek jelentősek".[70]

[65] Nation und Staat, XI. k. (1937–38), 32–37. Die Lage. Ungarn.

[66] *G. Goldschmidt:* Ein ernstes Wort an die ungarische Gesellschaft. Deutscher Volksbote, 1937. október. – *J. Weidlein* 144–145.

[67] PI Arch, 651. f. 9. cs. A. XXII. 5/11(1937)13. Nemzetiségi mozgalmak. Bp., 1937. nov. 5.

[68] *H. A. Jacobsen:* Hans Steinacher, Bundesleiter des VDA 1933–1937. Erinnerungen und Dokumente. Boppard am Rhein, 1970. 441–443.

[69] OL, FT (Filmtár), 14361. doboz. 424576–9. Erdmannsdorff jelentése. Bp., 1937. okt. 5.

[70] OL, Küm. pol. 175. cs. 21/7. tétel. sz. n. (1937) Szent-István Béla napijelentése. Bp., 1937. okt. 12.

Funk nyilatkozatát a vendéglátó magyar kormány aligha vehette valamiféle fordulat komoly jelének a magyarországi német kérdés németbirodalmi megítélését illetően. Az az egyébként megelégedéssel fogadott hír, hogy 1937. október 21-én – a külföldi németség befolyásolására kifejtett németbirodalmi tevékenység irányítása körül régóta folyó hatalmi harc folyományaként – elmozdították a VDA éléről Hans Steinachert, aki különösen gyűlölt ellenfele volt a magyar nemzetiségpolitikának, s igen határozottan támogatta Basch mozgalmát, nem tehette kétségessé, hogy e személyi változás a náci pártirányítás közvetlenebbé és még hangsúlyosabbá válását jelenti, s így a magyarországi német kisebbség külső befolyásolása nem fog enyhülni, sőt, fokozódása várható.[71] Az az összeállítás, amely „Németországi propaganda Magyarországon" címmel 1937. október 30-án készült a magyar külügyminisztériumban, a német nemzetiszocialista párt külföldi szervezete (AO der NSDAP) budapesti helyi csoportjának tulajdonította e tekintetben a döntő szerepet. Eszerint a Volksdeutsche Kameradschaft irányítása nagyrészt az AO kezében van; ez juttatja a VDA-tól származó pénztámogatást is Baschékhoz; ez látja el őket náci propagandaanyagokkal és a Fichte-Bund antiszemita nyomtatványaival. A Kameradschaft vándorkönyvtárai részére az AO Sajtóhivatala (Presseamt) küldi meg rendszeresen Hitler, Rosenberg munkáit s egyéb nemzetiszocialista műveket. Az AO budapesti helyi csoportja a magyarországi német tanítókat kapcsolatba hozza a németországi Nemzetiszocialista Tanítószövetséggel (Nationalsozialistische Lehrer-Bund = NLB), s elősegíti részvételüket ennek németországi nyári tanfolyamain. Az összeállítás ezek megállapítása mellett részletesen foglalkozik a Németországból turistaként érkező nácik propagandájával, akik a németországi viszonyokat demagóg módon dicsőítve, elégedetlenséget szítanak a magyarországi németségben kulturális és szociális helyzete iránt, és több-kevesebb nyíltsággal arra céloznak, hogy a megoldást „Hitler eljövetelétől", a Dunántúl Németországhoz csatolásától várhatják. Az AO számos esetben maga szervezi ilyen agitátorok vidéki izgatását a Volksdeutsche Kameradschaft mellett és a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület ellen. A müncheni Franz Hemmel pl. a Tolna megyei Kurd községben és környékén úgy informálta a német lakosságot, hogy a Gratz-féle irányzat lapja, a Neues Sonntagsblatt Németországból ki van tiltva, s ha ezen irányzat vezető képviselői Németországba utaznának, ott letartóztatnák őket.[72]

A Szociáldemokrata Párt tervbe vett akciója a hazai náci pángermán propaganda ellen a hatóságok magatartása miatt nem bontakozhatott ki. A párt Országos Német Bizottsága által összehívott kerületi értekezleteket hatósági engedély hiányában újra és újra el kellett halasztani. 1937. november 7-én végre összejöhettek Pilisborosjenőn a „német ajkú" szociáldemokraták képviselői – (a piliscsabaiakat 6, a budakalásziakat 5, a csobánkaiakat 2 küldött képviselte) –, de az ellenőrzésre megjelent főjegyző előbb csendőrökkel mindenkit leigazoltatott, majd amiatt, hogy az előadó német nyelvet kívánt használni, s ehhez ragaszkodott, az értekezlet megtartását megtiltotta. Az emiatt kialakult közel félórás vitának mintegy 120 ember volt tanúja a községben, amelynek

[71] *H. A. Jacobsen:* Hans Steinacher, 449.

[72] OL, Küm. pol. res. 65. cs. 21. tétel. 609/1937. „Németországi propaganda Magyarországon". Bp., 1937. okt. 30.

elöljárói a főjegyző és a csendőrök távozása után köszönetet mondtak Linhardt Antalnak, hogy megvédte anyanyelvüket.[73]

A Magyarországi Német Népművelődési Egyesület központi titkárai, Annabring Mátyás és Herczog József, 1937 novemberében a németlakta falvak egész sorában szólították fel a lakosságot az egyesület támogatására, azt hangsúlyozva, hogy mint a magyarországi németség egyedül legális képviselője, kizárólag ez érheti el az anyanyelvi jogok iskolai és templomi érvényesítését, amiért mindent el is követ; akik ellenben a nem törvényes úton járó Volksdeutsche Kameradschafthoz húznak, egész bizonyosan nem számíthatnak semmire. A hallgatóság hangulatából ítélve azonban mindenütt inkább a Huss–Basch-csoporttal rokonszenveztek, november 22-én a Tolna megyei Kisdorogról egyenesen kiutasították Annabringet.[74] Baranya megyéből is azt jelentették, hogy „a Népművelődési Egyesület kiküldöttei a sváb falvakat egyre járják, gyúrják – a teljes sikertelenség jegyében. Az egyesület helyi szervezeteinek élete kialvóban van. A Népinémet Bajtársak irányítanak a háttérből minden megmozdulást". A DAI 1938-ra szóló, ezúttal is a nagy német népközösség gondolatát – náci szellemben – propagáló naptára („Deutsche in aller Welt"), amelytől egy belügyminiszteri rendelet csak 1937. december 10-én vonta meg a postai szállítás jogát, november 20-a táján már megérkezett – százszámra – a baranyai német falvakba, ahol zavartalanul szétosztották.[75]

Azokra a támadásokra, amelyek a Volksdeutsche Kameradschaftot a német népközösség eszméjének propagálása miatt érték, a Deutscher Volksbote 1937. novemberi száma válaszolt. Nem érte be azzal, hogy hivatkozott Darányi miniszterelnök és Hóman kultuszminiszter épp ama napokban intézett – „magyar közösséget" emlegető – üzeneteire a külföldön élő magyarokhoz, akiket „még ma is a vér, a nyelv, a származás és a kultúra közössége fűz hozzánk", hanem idézte az erdélyi magyar fiatalok Tamási Áron elnökletével 1937 októberében megtartott marosvásárhelyi találkozóján hozott határozati pontok egyikét is: „A közép-európai magyarság egységes nyelvi és kulturális közösség, amelynek integráns alkotórésze a romániai magyarság is." Azt a benyomást igyekezett kelteni, hogy azonos dolgokról van szó, pedig a hitleri Németország hatalompolitikai terveihez kapcsolódó náci-pángermán Volksdeutsche Kameradschaft német népközösség-eszméje nyilván nem azonos azzal a felfogással, amit a kifejezetten demokratikus irányzatúnak ismert erdélyi magyar ifjúsági megmozdulás alakított ki magának „a közép-európai magyarság egységes nyelvi és kulturális közösségéről".[76]

Az 1937 novemberében németországi látogatásra induló Darányi miniszterelnök és Kánya külügyminiszter fogadását előkészítendő, Mackensen államtitkár november

[73] PI Arch, 658. f. 5. cs. 187. Linhardt Antal jelentése. Bp., 1937. nov. 10.

[74] PI Arch. 651. f. 9. cs. A. XXII. 5/11(1937)23, 25. Nemzetiségi mozgalmak. Bp., 1937. dec. 3, 10.

[75] HL (Hadtörténelmi Levéltár, Budapest), HM. Eln. 23681/1937. A pécsváradi járás testnevelési kirendeltsége vezetőjének jelentése, 1937. dec. 21. – Ugyancsak terjesztik a Basch kiadásában megjelent naptárt is (Volksdeutscher Kalender für das Jahr 1938), amely Horthy-dicsőítése előtérbe állítása mellett csempészi be az iránymutatónak tekintett Hitler-idézeteket. Cikkei a Volksdeutsche Kameradschaftot népszerűsítik, s a Gratz-féle irányzat ellen harcolnak; a német fajegészségügy, a német népszaporulat mellett agitálnak.

[76] Stimme der Auslandsmadjaren. Deutscher Volksbote, 1937. november. – In: *Weidlein*, 204–205.

16-án a Külügyi Hivatalban „A magyarországi német népcsoport helyzete" címmel feljegyzésben foglalta össze mindazt, amiről a német tárgyalópartnereknek e tekintetben jól informáltaknak kell lenniük. A feljegyzés a Volksdeutsche Kameradschaft álláspontját magáévá téve világította meg a problémát, és támogatta Baschék követeléseit a saját hetilapra, megfelelő népcsoportszervezet létrehozására stb. vonatkozóan.[77]

A Berlinbe érkezett magyar államférfiak a maguk álláspontját még az érdemi tárgyalások megkezdése előtt, november 21-én körvonalazták Mackensen előtt. Ebből kitűnt, hogy a magyarországi német kisebbségre gyakorolt németbirodalmi befolyás sérelmezése mellett sürgetni kívánják a kisantant-országok német kisebbségeinek együttműködését az ottani magyar kisebbségekkel, a magyar revíziós politika célkitűzései keretében. Mackensen azt válaszolta, hogy csak adatokkal és írásbeli bizonyítékokkal alátámasztott konkrét panaszokkal tudnak érdemben foglalkozni, ami pedig a kisebbségi együttműködést illeti, „azon aligha lehet valamit is változtatni mindaddig, amíg a német kisebbségekkel szemben követett magyar kormánypolitika nem vezet az elszakított területeken élő német kisebbségek előtt is világosan felismerhető sikerekre."[78]

A Göringgel folytatott november 22-i megbeszélés során Darányi és Kánya szóvá tették a Németországból érkező látogatók azon híreszteléseit, hogy Hitler nemcsak Ausztria bekebelezésére készül, hanem magyarországi németlakta területekre is rá fogja tenni a kezét. Göring szerint ez „hibbant gondolat"; a német telepesek annak idején önként mentek Magyarországra; ott nem egy nagy tömegben, hanem szétszórtan élnek; Németországot kizárólag kulturális helyzetük érdekli. Ígéretet tett arra, hogy a híreszteléseikkel Magyarországon nyugtalanságot keltő németbirodalmi állampolgárok ellen szigorúan el fog járni, gondoskodni fog arról, hogy a kisebbségi kérdésekkel foglalkozó németországi szaklapok, valamint a Hitlerjugend Macht und Wille című lapja a jövőben tartózkodjanak a magyarellenes támadásoktól. A magyar államférfiak e lapokkal kapcsolatban főleg azt sérelmezték, hogy a romániai és jugoszláviai németség jobb helyzetét hangsúlyozzák a magyarországi németséghez viszonyítva, s ezzel ártanak a magyar revíziós törekvéseknek. (A Csehszlovákiához csatolt egykor magyarországi területek németsége vonatkozásában már felhagytak ezzel a módszerrel, s az ottani német–magyar kisebbségi együttműködés kilátásai is javultak, bár az Darányi és Kánya szerint „továbbra is rendkívül sok kívánnivalót hagy maga után".)[79]

Neurath külügyminiszter november 24-én tárgyalt a magyar államférfiakkal. Az egyetlen kényes pont a kisebbségi kérdés volt: német részről az a kívánság merült fel, hogy hagyjanak fel Magyarországon a német kisebbség elnemzetietlenítésére vezető módszerekkel; magyar részről viszont ezúttal is főleg a németországi (és a kisantant-országokbeli német) sajtó magatartását kifogásolták, és azzal érveltek, hogy a magyar kormány németbarát politikáját emiatt éles támadások érik a náci-pángermán törekvé-

[77] OL FT, 12864. doboz. PA AA, Pol. Abt. Akten betreffend Ungarn. Aufzeichnung: „Die Lage der deutschen Volksgruppe in Ungarn". Berlin, 1937. nov. 16.

[78] A Wilhelmstrasse és Magyarország. 101. sz. dok. (240–241.) Mackensen feljegyzése. Berlin, 1937. nov. 22.

[79] OL, Küm. pol. res. 65. cs. 21. tétel. 680/1937. Kánya napijelentése. Carinhall, 1937. nov. 22. – Közölve: Magyarország és a második világháború. Titkos diplomáciai okmányok a háború előzményeihez és történetéhez. Bp., 1959. 15. sz. dok. (72–77.); Allianz Hitler–Horthy–Mussolini. Dokumente zur ungarischen Aussenpolitik 1933–1944. Bp., 1966. 19. sz. dok. (151–155.).

sekre rámutató hazai ellenzéki sajtó részéről, s ez roppantul megnehezíti számára a német kisebbség problémájának kielégítő megoldását. Neurath is orvoslást ígért; a részletek megbeszélése azonban Mackensen államtitkár és a magyar delegációval ugyancsak Berlinben tartózkodó Pataky Tibor ugyanaznapi tárgyalásának feladata lett.[80]

Pataky törekvése, hogy a kisantant-államok német kisebbségei és sajtójuk magatartásának kérdését állítsa előtérbe, nem járt sikerrel, mert Mackensen ezúttal is azt hangoztatta, hogy e téren nem remélhető lényeges előrelépés mindaddig, míg a magyarországi németek helyzetének kielégítő rendezése reájuk vonzó hatást nem gyakorol. Az iskolarendelet végrehajtásának elszabotálását emlegette, amire Pataky a helyi hatóságok és az egyházi iskolafenntartók magatartása miatti nehézségekre hivatkozott, de ígérte, hogy Darányi érvényt fog szerezni a kormány szilárd elhatározásának. Mackensen ezúttal már kereken kijelentette Pataky előtt, hogy a német kormány azt kívánja a magyar kormánytól: vizsgálja felül álláspontját a Volksdeutsche Kameradschafttal szemben, és ezzel törekedjék együttműködni, mert a Gratz-féle irányzatot a német birodalomban maradéktalanul elutasítják. Minthogy Pataky a Volksdeutsche Kameradschaft élén álló Huss professzort élesen támadta, és — Mackensen szerint is joggal — politikailag alkalmatlannak tartotta a magyar kormánnyal való együttműködésre, a német külügyi államtitkár Basch személyét ajánlotta, akit e szerepre teljesen megfelelőnek nyilvánított. Pataky azon óhaját hallva, hogy más „mértékadó" állami és pártszervekkel is érintkezésbe kíván lépni ezekben az ügyekben, Mackensen mindenekelőtt a Volksdeutsche Mittelstellére hívta fel figyelmét.[81]

Hitler november 25-én fogadta Darányi és Kánya látogatását. Amikor beszélgetésük során a kisebbségi kérdésre került szó, hangsúlyozta a kisebbségek „elnemzetietlenedéstől" való megóvásának jelentőségét, és utalt az imént — 1937. november 5-én — Németország és Lengyelország között megkötött kisebbségi egyezményre, amely kölcsönösen megtiltotta a kisebbségek erőszakos asszimilálását, s kimondva a kisebbségeknek az állam iránti lojalitása kötelezettségét, elismerte jogukat saját iskolákra, gazdasági és kulturális egyesületekre. A példamutatónak beállított egyezmény a náci-pángermán hatalmi törekvésektől nem ok nélkül tartó lengyelek, sőt az egész világközvélemény megtévesztését, éberségének elaltatását célozta, az Anschluss, majd a szudéta-kérdés napirendre tűzése küszöbén.[82]

A tárgyalások befejeztével mindkét fél elégedetten nyilatkozott a kisebbségi kérdésben folytatott eszmecserékről. Neurath külügyminiszter úgy tájékoztatta e tekintetben a német diplomáciai képviseleteket, hogy magyar részről előzékenyen fogadták a magyarországi német kisebbség sorsa iránt tanúsított nyomatékos érdeklődést, s belátva, hogy a német–magyar viszonyt e kérdés állása mindig döntően befolyásolja, újra és egyértelműen kijelentették: a német részről kívánt szabályozást szilárd elhatározással

[80] OL, Küm. pol. res. 65. cs. 21. tétel. 685/1937. Kánya napijelentése. Berlin, 1937. nov. 24.; HHSA NPA Fasc. 886. Liasse Ungarn 2/1. Fol. 635–637. Tauschitz jelentése. Berlin, 1937. november 24.

[81] A Wilhelmstrasse és Magyarország, 102. sz. dok. (241–243.) Mackensen feljegyzése. Berlin, 1937. nov. 24.

[82] A Wilhelmstrasse és Magyarország, 104. sz. dok. (243–245.) Meissner feljegyzése. Berlin, 1937. nov. 25.; — A német–lengyel kisebbségi megegyezést közli: Külügyi Szemle, 1938. évf. 1. sz. 105–106.

végrehajtják.[83] Apor Gábor, a magyar külügyminiszter állandó helyettese, azt emelte ki, hogy német részről viszont nagy megértést tanúsítottak a magyarországi német kisebbség kérdésébe való külső beavatkozás megszüntetésére irányuló kívánság tekintetében, és készek drasztikus eszközökkel fellépni, elzárással büntetni az ide érkező agitátorokat.[84] Ami pedig a kisantant-országok német és magyar kisebbségei együttműködésének kérdését illeti, arról – jól informált, mértékadó magyar körökből származó értesülések szerint – a németek először igen keményen tárgyaltak Berlinben, de mihelyt kialakult Csehszlovákia rovására az egyetértés, e tekintetben is fűt-fát ígértek.[85]

A Darányi-kormány által idehaza terjesztett és belpolitikailag kamatoztatni próbált siker-hangulattal szemben óvatosságra intett a kisgazdapárti Sulyok Dezső 1937. december 15-i parlamenti interpellációja. Eszerint az a körülmény, hogy a hivatalos német politika elhatárolja magát a VDA és más szervek felelőtlen akcióitól, és kijelenti, hogy kész keményen fellépni a Magyarországra érkező agitátorok ellen, még nem jelent biztosítékot, hanem olyan félrevezetés lehet, amely a magyarországi területekre aspiráló egykori szerb és román politika által alkalmazott és végül az ország feldarabolását eredményező taktikára emlékeztet. „A Narodna Obrana és az Astra sem voltak az illető államok hivatalos szervezetei. A kormányok megtagadtak ezekkel minden összeköttetést. Elítélték őket, és minden alkalmat felhasználtak annak hangoztatására, hogy nem azonosak velük. És a végén nem az történt velünk, amit a hivatalos szerb és román kormány lojális nyilatkozataiban ismételten hangoztatott, hanem amit az Astra és Narodna Obrana előre kitervezett és megrajzolt" – mondotta Sulyok, aki a mostani pángermán térképek már oly sok port felvert ügyét is újra szóba hozta.[86] A sajtóban nem némultak el azok a hangok, amelyek a Volksdeutsche Kameradschaftot náci izgatással vádolták. A Nemzeti Újság december 12-én „a németség köréből" közölt egy ilyen természetű cikket, amelyet a Volk und Heimat – a Deutscher Volksbote testvérlapja – decemberi száma a Gratz-féle irányzat embereinek (König, Stumpf, Leber) e katolikus laphoz fűződő kapcsolatait megállapítva utasított vissza.[87] A Volksdeutsche Kameradschaft tovább támadta Gratzékat azzal, hogy az iskolakérdés vonatkozásában csupán a nyelvi jogokkal törődnek, de a kisebbségi iskolák tanítási szellemével nem; Heinrich Mühl a Volk und Heimat hasábjain a német népi-nemzeti nevelés szükségességét hirdette, amit a vallásos és magyar nemzeti szellemben tanító mai kisebbségi népiskoláktól hiába várnak.[88]

A német kormány, miközben „nagy megértéssel" állást foglalt a magyar nemzetiségpolitikába való illetéktelen németbirodalmi beavatkozás (VDA, turisták stb.) ellen,

[83] A Wilhelmstrasse és Magyarország, 105. sz. dok. (245–246.) Neurath távirata. Berlin, 1937. nov. 26.

[84] HHSA, NPA, Fasc. 886. Liasse Ungarn 2/1. Fol. 646–650. Baar jelentése. Bp., 1937. december 1.

[85] HHSA, NPA, Fasc. 886. Liasse Ungarn 2/1. Fol. 663–666. Baar jelentése. Bp., 1937. december 7.

[86] *Sulyok Dezső:* A magyar tragédia. Newark, 1954. 202–203.

[87] Wer hetzt und wie hetzt man das einheimische Deutschtum auf? Volk und Heimat, 1937. december. – In: *Weidlein,* 166–167.

[88] *H. Mühl:* Völkisch-nationale Erziehung in der Familie. Volk und Heimat, 1937. december. – In: *Weidlein,* 220–221.

önmagát nagyon is illetékesnek tartotta arra, hogy hivatalos diplomáciája útján interveniáljon a magyarországi német kisebbség náci irányzata, a Volksdeutsche Kameradschaft érdekében. Annak hírére, hogy a bonyhádi választókerületben nemrég megválasztott Perczel Béla lemondott mandátumáról, Erdmannsdorff követ 1937. december 24-én megjelent Darányi miniszterelnöknél, s bár óvatos fogalmazásban, de félreérthetetlenül a következő ajánlatot tette: ha a Volksdeutsche Kameradschaft megkapja az engedélyt Deutscher Volksbote című lapjának hetilapként való rendszeres megjelentetéséhez, hajlandó elállni attól a szándékától, hogy a megüresedett választókerületben saját jelöltet állítson. „A miniszterelnök úr azt válaszolta – olvashatjuk Apor Gábor feljegyzésében –, hogy nagyon csodálkozik azon, amit a német követ neki mondott, mert Hitler, Neurath és Göring legutóbb Berlinben kifejezetten kijelentették, hogy őket a magyarországi német kisebbség politikailag nem érdekli, csupán az ausztriai és csehszlovákiai német kisebbséggel törődnek. Márpedig, ha van abszolút belpolitikai kérdés, az egy magyarországi képviselőválasztás." Kijelentette, hogy a lapengedélyt nem adja meg, mert „a magyarországi német kisebbség két frakciója közt ez idő szerint tárgyalások folynak, és ezeket csak megzavarná a zsurnalisztikai status quo megváltoztatása", a bonyhádi választás pedig nem érdekli, mert ott a kisgazdapárti Klein Antal személyében a német választók körében annyira népszerű jelölt lép fel, hogy győzelme egészen biztosra vehető, ezért a kormánypárt nem is állít jelöltet. „Ha a Mühl-féle kisebbség mégis fellép, úgy ő azt nem is bánja, nem is érdekli, de előre is jelzi, hogy meg fognak bukni" – mondotta Darányi.[89]

A Volksdeutsche Kameradschaft vezetői maguk is tudták, hogy nincs esélyük választási győzelemre, a választási kampány adta lehetőségeket azonban ki akarták használni agitációra. Jelöltjük nem Heinrich Mühl lett, hanem Georg Goldschmidt, a Deutscher Volksbote szerkesztője, pártonkívüli „népinémet" programmal. Lapjában rámutatott arra, hogy mint az imént Perczel, úgy most Klein mögött valóságos „nemzeti frontba" tömörül minden politikai erő annak meggátlására, hogy egy „népinémet" képviselő kerülhessen be a parlamentbe. 1937. december 27-én indult a korteshadjárat, amelyben Goldschmidt támogatására Basch, Mühl és Faulstich is számos beszédet tartott; kíséretükben a német főiskolások egész raja tevékenykedett a választókerületben. Plakátjaik, röpcéduláik kinyomtatását azonban a bonyhádi nyomdák nem vállalták, egyetlen újság támogatására sem számíthattak, ugyanakkor Gratzék lapjának, a Neues Sonntagsblattnak mintegy tízezer példányban megjelent különkiadását mindenütt ingyen terjesztették. Bár választási gyűléseik látogatottak voltak, azokat közbekiáltások zavarták meg: „Mi magyar svábok vagyunk, nem németek!"; Nagymányok községben január 2-án a hallgatóság egy része el is vonult, Faulstich dühösen kiáltotta utánuk: „Ti valóban nem vagytok németek! Ti megtagadtátok saját fajtátokat!" Klein Antal választási beszédei élesen támadták a Volksdeutsche Kameradschaftot, mint a magyar nemzeteszmét eláruló pángermánokat; a szónoklataival őt különösen erőteljesen támogató – ugyancsak kisgazdapárti – Riesz Ádám egyenesen arra szólította fel őket, hogy csomagolják össze holmijukat és vándoroljanak ki, mert előbb-utóbb úgyis ez lesz a sorsuk. Nyílt hatósági nyomás alkalmazására nem került sor, de a falusi jegyzők és a csendőrök, detektívek nem mulasztották el, hogy emlékeztessenek a megtorlásokra,

[89] OL, Küm. pol. res. 65. cs. 21. tétel. 704/1937. Apor Gábor feljegyzése. Bp., 1937. dec. 28.

amelyekkel az 1935. évi választások után sújtották azokat, akik szavazatukat Baschra adták. A január 6-án megtartott nyílt szavazás során végül is Goldschmidt csak 2566 szavazatot kapott, a győztes Klein 10 530 szavazatával szemben.[90]

Goldschmidt úgy informálta a budapesti német követséget és a Volksdeutsche Mittelstellét választási vereségéről, hogy abban a „népinémetek" ellen kifejtett terrornak volt döntő szerepe. Mintegy 4 ezren tartózkodtak a szavazástól; ezek nyilván reá szavaztak volna, ha nincsenek megfélemlítve. Provokációk történtek az ún. pángermán térképek Budapesten sokszorosított példányainak tömeges osztogatásával; magyar titkosrendőrök úgy léptek fel, mintha Németországból érkezett Hitler-ügynökök lennének, s akit sikerült beugratniuk, latartóztatták. Röviddel a választás után Goldschmidt és Basch Berlinbe utazott. s ott a Volksdeutscher Klubban személyesen is beszámolt a történtekről.[91] Németbirodalmi részről hitelt adtak a nagyszabású terrort ecsetelő fejtegetéseknek, de arra is rámutattak, hogy a Volksdeutsche Kameradschaft szervezése még aligha van rendben. Mint megállapították, e bonyhádi választás azt mutatja, hogy a magyar kormány nem hajlandó megtartani Berlinben tett ígéreteit.[92] Külpolitikai okokból azonban a németországi sajtó mégis tartózkodó maradt az üggyel kapcsolatban, s ezt a Gratz-féle irányzat lapja, a Neues Sonntagsblatt, úgy értelmezte, hogy a Harmadik Birodalom elhatárolja magát a Volksdeutsche Kameradschafttól, amely a magyarországi németségre is ártalmas akcióival zavarja a két ország baráti kapcsolatait, s a novemberi berlini tárgyalásoknak megfelelő helyes következtetéseket von le.[93]

A Kisgazdapárt lapja, a Független Kisgazda, 1938. január 16-i számában úgy ünnepelte Klein Antal választási győzelmét, mint a bonyhádi kerület német ajkú választópolgárai államhűségének fényes bizonyítékát. A Deutscher Volksbote februári száma ezzel szemben azt hangsúlyozta, hogy ha ily módon tulajdonképpen kétségbe vonják a nemzetiségi programmal fellépő jelölt és a reája szavazók államhűségét, akkor ugyanúgy járnak el, mint a kisantant-országokban, ahol a magyar kisebbség jelöltjeit és választóikat illetik hasonló váddal, s csak az asszimilánsok, renegátok államhűségét ismerik el. 1935-ben a magyarországi német népcsoport a Kisgazdapárt zászlajával indította jelöltjét a bonyhádi választási harcba, mert a párt akkor azt hirdette, hogy elismeri idehaza mindazon kisebbségi jogokat, amelyekért az elszakított területek magyar kisebbségei tekintetében síkra száll. A mostani bonyhádi választáson azonban a Kisgazdapárt a népinémet jelölttel szemben lépett fel, s programja valójában úgy látszik, nem ígér mást, mint a nemzetiségi nyelvnek a magánéletben való használata eltűrését és a társadalmi felemelkedésük során asszimilálódók támogatását.[94]

[90] PI Arch. A. XXII. 5/11(1938)24. Csendőrség nyomozó osztálya parancsnokának jelentése. Bp., 1938. január 21. – BA, R 18/3331. Fol. 101–103. Vollert feljegyzése. Berlin, 1938. február. – Nation und Staat, XI. k. (1937–38) 332–338. Die Lage. Ungarn. – Zum Bonyháder Wahlergebnis. In: *Weidlein*, 167–169.

[91] BA, R 18/5456. Fol. 117–123. Vermerk für den Staatssekretär Pfundtner. Berlin, 1938. február.

[92] BA, Nachlass Haushofer, 915/a. VoMi: Wochenbericht. 1938. január 16–22., 23–29. (Ungarn).

[93] *Anton König:* Die Lehre der Bonyháder Wahl. Neues Sonntagsblatt, 1938. január 12. – In: Weidlein, 197.

[94] Wie sieht das deutsche Volksprogram der Unabhängigen Kleinlandwirtepartei in Wirklichkeit aus? – Deutscher Volksbote, 1938. február. In: *Weidlein*, 239–241.

A Volksdeutsche Kameradschaft 1937 végén, 1938 elején fokozta támadásait a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület ellen, megalkuvással vádolva azt az iskolaügyben. A Deutscher Volksbote 1937. decemberi száma – mint ennek kezükre jutott egyik jellemző bizonyítékát – leközölte a Neues Sonntagsblatt szerkesztőjének, König Antalnak egy Németországban tartózkodó magyarországi némethez még augusztusban intézett magánlevelét, amely szerint türelemmel és kitartással kell a cél elérésére törekedni, nem pedig nyílt harcba bocsátkozni – fakarddal gépfegyverek ellen.[95] A Népművelődési Egyesületben is többen voltak olyan véleményen, hogy az iskolaügyben határozottabban kellene fellépni. Johann Faul-Farkas egyenesen úgy vélekedett, hogy az egyesületnek és a Neues Sonntagsblattnak juttatott állami szubvenció, különösen pedig az egyes funkcionáriusoknak havonta kiutalt ún. „gulyáspénz" – ezzel helyettesítette Gratz a szerény jövedelműeknél a korábban Németországból juttatott titkos, de utóbb lelepleződött rendszeres támogatást –, tulajdonképpen a hallgatás bére. Az 1938. január 14-i választmányi ülésen Annabring, az egyesület központi szervező titkára tett fel Gratznak és Pintérnek kérdéseket; ezekre azt a választ kapta, hogy az egyesület sajnos semmit sem tehet a kisebbségi iskolarendelet végrehajtásának elszabotálásában oly sikeresen felhasznált szülői értekezletek ügyében; Somogy és Veszprém megyében az egyesület szervezkedését az ottani németség már előrehaladott asszimiláltságára való tekintettel nem teszik lehetővé. Annabring az e helyzetbe való beletörődés feletti felháborodásával, valamint a többek által is elmozdítandónak vélt König szerkesztő „német birodalom ellenes" magatartásával indokolta január 23-án, hogy a Gratz-féle irányzattal megszakítja minden kapcsolatát. Ellenfelei szerint viszont a vele szemben felmerült sikkasztási gyanú volt kilépésének valódi oka. Az egyesület pénztárosa, Wilhelm Bäumel, már január 13-án megvált tisztségétől, állítása szerint nem pénzügyi problémák, hanem az egyesület vezetésében érvényesülő kisebbségpolitikai irányzattal szemben nyíltan képviselt elutasító álláspontja miatt szólította fel őt Gratz a konzekvenciák levonására. A Volksbildungsvereinből kiváltak a Kameradschafthoz csatlakoztak; nyilatkozataik annak lapjaiban jelentek meg.[96]

Mind a magyarországi német kisebbség belső harcai, mind a magyar kormány nemzetiségpolitikája szempontjából nem volt közömbös, hogyan foglalt állást Ernst Wilhelm Bohle, az NSDAP Külföldi Szervezetének (AO) vezetője, akit Darányi még novemberi berlini tárgyalásai alkalmával meghívott magyarországi látogatásra. Az az előadás, amelyet Bohle 1938. január 24-én tartott Budapesten a Magyar Külügyi Társaságban, azt célozta, hogy eloszlasson minden aggodalmat: az NSDAP AO kizárólag a külföldön élő németbirodalmi állampolgárokat (Reichsdeutschen im Ausland) szervezi, a népinémetekkel (Volksdeutschen), akik más országok állampolgárai, nem foglalkozik. A magyarországi német kisebbségre vonatkozóan Bohle szerint példamutatóan rögzítette a mértékadó felfogást a Széll–Hess-nyilatkozatcsere. A német birodalom elvárja, hogy a magyarországi németség a magyar állam hűséges és lojális alkotórésze legyen; a legélesebben elítél e tekintetben minden felelőtlen izgatást, amely zavarná a két állam

[95] Aus einem Brief Anton Königs. – Deutscher Volksbote, 1937. december. In: *Weidlein*, 219–220.

[96] *Weidlein* i. m. 172–176.

viszonyát. Bízik a magyar kormány kinyilvánított szándékában, hogy biztosítja a német kisebbség kulturális jogait.[97]

Bohle ezen állásfoglalását magyar részről igen pozitívan értékelték. Megelégedését fejezte ki Horthy kormányzó, aki őt előadása után fogadva, arról beszélt, hogy a magyarországi németek mindig derék állampolgárok voltak, s azok is lesznek, ha nem izgatják fel őket. Darányi miniszterelnök, aki személyesen is jelen volt az előadáson, úgy vélekedett, hogy Bohle szavai le fogják csillapítani a pángermán agitációra hivatkozó hangulatkeltést. Igérte, hogy továbbra is biztosítva lesz a magyarországi németek állampolgári egyenjogúsága, s az iskolakérdésben maradéktalanul teljesíteni fogja a német kívánságokat. Széll belügyminiszter kijelentette, hogy tartja magát a Führer helyettesével váltott nyilatkozatához, s meg van győződve arról, hogy a magyarországi német kisebbség kérdése többé nem konfliktusforrás a két ország között. További kívánságokkal Kánya külügyminiszter állt elő: kérte a magyar nemzetiségpolitikát támadó cikkek megjelenésének megakadályozását a német sajtóban, valamint a romániai és a jugoszláviai németek befolyásolását abban az irányban, hogy sajtójuk ne uszítson a magyar kisebbség ellen. Bohle mindkét vonatkozásban tipikus válaszokat adott: magyar részről ne adjanak okot a német sajtótámadásokra, s ha panaszuk van, azt ne általánosságban hangoztassák, hanem konkrét formában adják elő; ami pedig a romániai és jugoszláviai német sajtót illeti, az ottani németségnek éppúgy nem osztogathatnak Németországból parancsokat, mint a magyarországinak, mert az nyílt beavatkozás lenne az illető országok belügyeibe. Mégis vállalta e kérések előterjesztését Berlinben éppúgy, mint Kánya javaslatát arra vonatkozóan, hogy a magyarországi németség kulturális céljaira szolgáló, eddig áttekinthetetlen németországi pénztámogatás a jövőben nyíltan, egyezményben rögzített mértékben és módon történjék.[98]

Alighogy végetért Bohle 1938. január 23–27 közti magyarországi látogatása, heves támadások indultak Richard Huss debreceni egyetemi tanár ellen, akinek a nácipángermán Volksdeutsche Kameradschaft élén betöltött vezetőszerepét hazaárulásnak bélyegezve, a katedrájáról való távozását követelték. Huss fegyelmi vizsgálatot kért maga ellen, amit Hóman Bálint közoktatásügyi miniszter el is rendelt.[99] Az eljárás megindításához a február 4-i minisztertanács járult hozzá, amelynek jegyzőkönyve Kánya külügyminiszter nyomatékosító észrevétele mellett Széll belügyminiszter azon megjegyzését is megörökíti, hogy Husst tulajdonképpen internálni kellene viselkedéséért.[100] A bonyhádi kerületben megválasztott Klein Antal február 16-án interpellált a képviselőházban Huss ügyében; a Deutscher Volksboteból felolvasott idézetekkel támasztotta alá a pángermán professzort és az általa vezetett mozgalmat súlyosan elmarasztaló véleményét; felvetette a Volksdeutsche Kameradschaft külföldről kapott pénztámogatásának kérdését is. Kijelentette, hogy a magyarországi németség a Gratz-

[97] BA, NS 10/360. Fol. 123–127. Bericht aus Budapest. (Keltezés nélkül); HHSA, NPA, Fasc. 21. Budapest-Berichte. Fol. 885. Baar jelentése, Bp., 1938. január 28. – *Weidlein* i. m. 197–199. *Joachim Kühl:* Das ungarländische Deutschtum zwischen Horthy und Hitler. Aussenpolitik und Volksgruppenfrage 1919–1944. Südostdeutsche Heimatblätter, 1955. évf. 3. sz. 134.

[98] A Wilhelmstrasse és Magyarország, 110. sz. dok. (251–257.) Bohle feljegyzése. Berlin, 1938. február 3.

[99] *K. K. Klein* i. m. 146.

[100] OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 1938. február 4. (42. pont).

féle államhű irányzatot vallja magáénak, s mint a bonyhádi választás is mutatja, elutasítja a Huss–Basch-csoportot. A német birodalom, mint legutóbb Bohle is hangsúlyozta, elhatárolja magát a fantasztáktól, akik agitációjukkal a két ország jó viszonyát megzavarják. Kellő határozottsággal kell tehát fellépni ellenük, s ugyanakkor gondoskodni kell az iskolarendelet végrehajtásáról. Hóman ez utóbbira határozott ígéretet tett, egyebekben pedig utalt a Huss ellen elrendelt fegyelmi vizsgálatra, amelynek eredményét be kell várni. A válasznak ez a része az interpellálót nem elégítette ki, mert szerinte a titkos külföldi pénztámogatást igénybe vevőket bíróság elé kellene állítani.[101]

1938 februárjában Szálasi új pártja, a múlt év nyarán alapított Magyar Nemzeti Szocialista Párt négyoldalas német nyelvű röplapot bocsátott ki a hazai német kisebbség körében is megindított tagtoborzása előmozdítására. Azt ígérte, hogy a párt védelmet nyújt nekik a zaklatásokkal szemben, népiségük megőrzéséért síkra száll, s a hungarizmus szellemében harmonikus együttélést kíván megvalósítani a magyarsággal. A magyar hazához hűtlenek azonban ki lesznek taszítva a hungarista népközösségből.[102] Bár Széll belügyminiszter február 21-én betiltotta a pártot, a nyilas szervezkedést továbbra is sokan látták szívesen a németlakta vidékeken, benne vélven megtalálni a német nemzetiszocializmus terjedő befolyásának hatékony ellenszerét.[103]

Azon megbeszélések eredményeként, amelyeket Pataky államtitkár Mackensen tanácsára Hess-szel és a Volksdeutsche Mittelstelle főnökével, Lorenzcel folytatott a magyar államférfiak múlt évi novemberi berlini látogatását követő napokban – a Szudétanémet Párt két képviselője, Karl Hermann Frank és Franz Künzel Budapestre jött, és 1938. február 11–12-én Darányival, Kányával, Patakyval, valamint Bethlen István volt miniszterelnökkel tárgyalásokba bocsátkozott a csehszlovákiai német–magyar kisebbségi együttműködésről. A revíziós célokat követő magyar kormány ezirányú törekvéseinek sokévi meddősége után ez a csehszlovákiai vonatkozásban végre bekövetkezett fejlemény természetesen igen örvendetes fogadtatásra talált. A szudétanémet képviselők azonban azt is tapasztalhatták, hogy a magyar államférfiak, akik történelmi jogcímen támasztják revíziós követeléseiket, mennyire nem fogékonyak a népiségi gondolat iránt, továbbá hogy ezúttal is kifogásolták, bár igen óvatos formában, a magyarországi nemzetiségpolitika szerintük helytelen megítélését, s bírálták a Volksdeutsche Kameradschaft bizonyára tisztességes szándékú, de romantikus eszmék hangulatában élő fiatal vezetőinek magatartását. Igen elismerően szóltak Bohle sok mindent megnyugtató módon tisztázó, a külső beavatkozást és a belső izgatást elutasító állásfoglalásáról.[104] Amikor Sztójay, a berlini magyar követ, március 4-én először tett látogatást az épp egy hónapja, február 4-én kinevezett új német külügyminiszternél,

[101] Nation und Staat, XI. k. (1937–38), 390–394. Die Lage. Ungarn. – *K. K. Klein* i. m. 145–146. – *J. Weidlein* i. m. 199–202.

[102] PA AA, Inland I. Partei. 58/2. Herbert Engel jelentése. Bp., 1938. július 11. (Retrospektív jelleggel).

[103] BM Arch. (Belügyminisztérium Archivuma, Budapest), Rajniss Ferenc népbírósági pere. Rajniss naplója. 26. l.: „Darányi Kálmán miniszterelnöksége alatt... most már teljes erővel átcsapott a határokon a német nemzetiszocializmus tüze. Sok jó magyar attól félt, hogy magyar nemzetiszocializmus nélkül a svábok veszik át Magyarországon a szellemi vezetést"

[104] A Wilhelmstrasse és Magyarország, 111–115. sz. dok. (257–262.) Künzel jelentései. Bp., 1938. febr. 17–19.

Ribbentropnál, ugyancsak azt hangsúlyozta, hogy a magyar kormány Bohle budapesti kijelentéseinek mily nagy jelentőséget tulajdonít.[105]

1938. március 2-án miniszterközi értekezletre került sor a kisebbségi tannyelvű népiskolák átszervezése tárgyában. Gratz itt előadta, hogy a Magyarországi Német Népművelődési Egyesülethez érkező számtalan panasz szerint a falvak értelmisége – jegyző, pap, tanító – a szülői értekezletekre olyan erős nyomást gyakorol, hogy a szülők nem mernek az egységes oktatási rendszer bevezetése mellett nyilatkozni. A hazai sajtó egy része is uszító és megfélemlítő közleményekkel keseríti a kisebbségi lakosságot, és akadályozza a kormányrendelet végrehajtását. Pataky államtitkár elismerte, hogy igen sok helyen valóban kierőszakolták a németlakta községekben a tisztán magyar nyelven való tanítást; ebben a tanítóknak tulajdonított különösen nagy szerepet, akik nem csupán rosszul értelmezett hazafias nekibuzdulásból, hanem főleg saját egyéni érdekből, kényelemszeretetből ellenzik a számukra sokkal nagyobb igénybevételt jelentő új oktatási rendszer bevezetését. Pataky tájékoztatása szerint a hercegprímás megígérte támogatását a katolikus egyház által fenntartott népiskolák – a kisebbségi népiskolák túlnyomó többsége – vonatkozásában, így a miniszterközi értekezlet azzal zárult, hogy a közoktatásügyi miniszter rendelkezésének megfelelően ez év szeptemberig az átszervezést teljesen és véglegesen lebonyolítják.[106]

A Volksdeutsche Kameradschaft köreiben ezalatt Bohle nyilatkozata, majd a Huss ellen indított vizsgálat miatt meglehetős nyugtalanság támadt. Erre utalt a kunbajai Jakob Brandt 1938. március 7-én Gratzhoz intézett levele, amely szerint az erőszakos rendszabályok, amelyeket a Huss–Basch-csoport ellen terveznek, a hazai németség egészére nézve is veszedelmesek, ezért véget kellene vetni a szakadásnak, gyűlölködésnek, a két irányzat testvérháborújának. Gratz március 16-i válaszlevelében kijelentette, hogy mindig kész az ellentétek áthidalására, amennyiben az nem követeli a magyarországi németség fontos érdekeinek feladását. Nem rajta, hanem a Kameradschaft elutasító magatartásán múlott, hogy a kibékülés eddig nem jött létre. „De ha valaki úgy képzeli a dolgot – írta Gratz –, hogy én a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület elnöki tisztségét megtartva, cégér legyek, s X vagy Y úr a Kameradschaft részéről abba a helyzetbe kerül, hogy nagy összegeket fordíthat egy olyan agitációra, amit én magyar és német szempontból abszolút károsnak és elvetendőnek tartok, meg kell mondanom, hogy ezen az alapon a kibékülést lehetetlenségnek tartom. Éppígy nekem személyesen semmi kifogásom az ellen, hogy az urak a Kameradschaftból ismét részt vegyenek a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület munkájában. Ha azonban valaki ezt úgy képzeli el, hogy az egyesület szinte egész vezetése az ő kezükbe kell hogy jusson, az ismét olyasmi, ami heves reakciót vált ki a magyar közvéleményben, s végül is a németségnek árt".[107]

A harc tovább folyt, de jelentősen módosult körülmények közt. A német birodalom ugyanis az 1938. március 13-án végrehajtott Anschluss következtében Magyarország közvetlen szomszédjává vált, és így még fokozottabban terjeszthette ki rá befolyását.

[105] OL, Küm. pol. 176. cs. 21/7. tétel. 776/1938. Sztójay jelentése. Berlin, 1938. március 4.

[106] OL ME NO, 47. cs. G. 154417/1938. A kisebbségi tannyelvű népiskolák átszervezése tárgyában megtartott miniszterközi értekezlet jegyzőkönyve. Bp., 1938. március 2. – Az egységes (vegyes oktatási nyelvű) kisebbségi iskolatípust valójában csak német viszonylatban akarták bevezetni; más nemzeti kisebbségek, pl. szlovákok számára nem. (OL ME NO, 47. cs. G. 15599(1938.)

[107] *Jakob Brandt:* Ein Leben im Dienste von Volk und Heimat. In: Heimatbuch Kunbaja. München, 1967. 280–282.

Лорант ТИЛКОВСКИ

НЕМЕЦКОЕ НАСЕЛЕНИЕ ВЕНГРИИ ВО ВРЕМЯ КАБИНЕТА ДАРАНИ

(Резюме)

Состоящая из двух частей статья (первая часть: «Сазадок», 1981 5) рассматривает тему с октября 1936-ого по март 1938-ого года. Сначала автор останавливается на положении немецкого движения в Венгрии к осени 1936-ого года, сложившемся в результате мероприятий предыдущего кабинета, кабинета Гёмбёша. Оно характеризовалось с одной стороны – опираясь на умеренный курс Граца — изданием нового уложения школ национальных меньшинств, с другой стороны арестом Баша, и выступлением против радикального нацистско – пангерманского курса, названного «Фольксдойче Камерадшафт», против приезжающих на его поддержку из Германии агитаторов. Как Гёмбёшу, так и его преемнику Дарани, не удалось убедить Гитлера не вмешиваться в дела немецкого населения, живущего в Венгрии, ведь в замену некоторой компенсации – направление немецких меньшинств стран «малой Антанты» к сотрудничеству с направленной на ревизию политикой венгерских меньшинств тех же стран — венгерское правительство само готово удовлетворительно нормализировать его положение. Официальная политика германской империи – в целях сохранения дружеских онтошений с Венгрией – была осторожная и сдержанная. Однако путём неофициальных организаций, занимающихся заграничным немецким населением – в первую очередь при помощи акций «Фольксбунд Фюр дас Дойчтум им Ауслянд (ФДА) – она оказывала серёзное давление на венгерскую политику по национальному вопросу. Суть такого поведения немецкой политики было то, чтобы в замену торопленного венгерской стороной прекращения именно этого давления достичь своей цели, победы нацистско — пангерманского курса в борьбе за руководство немецкого населения, живущего в Венгрии, признания «Фольксдойче Камерадшафт»-а действительным представителем немецкого населения.

В далнейшем статья показывает тщательную подготовку как венгерской, так и немецкой стороны к тем переговором, которые вёл министр внутренних дел, Кёзма, в декабре 1936-ого года, по поводу своего визита в Берлине. Эти переговоры дали возможность взаимно освещать противоположные, богато документированные позиции, однако они не привели к решению проблем: были предусмотренны только определенные шаги: Так 1.) амнистия Баша в январе 1937-ого года, вследствием которого являлось ободрение «Фольксдойче Камерадлафт»-а и оживление его агитации, которая кампанейски была поддержена с ФДА; 2.) парламентское выступление Дарани в мае-месяце по вопросу национальных меньшинств, в котором он осудил насильственную ассимиляцию и принуждение к перемене фамилии на венгерскую, однако его слова практически никакое изменение не приносили в шовинистическом поведении общественных организаций и органов власти; 3.) обмен деклараций между новым венгерским министром внутренних дел Йожефом Селлом и Рудольфом Гессом, который — из-за инцидента в селе Элек (массовое избиние немецкого населения жандармами) и из-за других мешающих условий (в первую очередь высказывание Германии черев «Фольксдойче Миттельштелле» по вопросу представительства немецкого населения, за группу Баша п против курса Граца) — был осуществлён только в июле, и который на обеих сторонах оказался безрезультатным.

Одновременно в венгерской общественности велась живая дискуссия об оценке стремлений немецкого населения в Венгрии. Статья подвергает анализу в первую очередь позицию Дьюлы Секфю, Дежё Сабо и Эндре Байчи-Жилински, но приводит подробные цитаты и из разных парламентских выступлений. На основе этих вырисовывается картина страха перед нацистско-пангерманкой экспансией, особенно перед Аншлюса, путём которого Германия становится непосредственным соседом Венгрии и получает возможность оказать ещё более интенсивное злияние на населённые немцами терриротии Задунавья, и на тот слой руководителей немецкого населения, большинство которого является уже ассимилированным, но диссимиляционная прораганда Германии может использовать его в своих целях, разрушив таким образом стойкость и независимость венгерского государства.

Автор статьи доказывает, что в целях приостановления опасных стремлений нацистско — пангерманской политики по национальному вопросу («Фолькстумсполитик») венгерская политика должна была бы удовлетворить — с нужной решительностью и в нужной мере — обоснованные национальные требования немецкого меньшинства. Однако венгерские шовинистические силы, которые оказывали значительное влияние на формирование общественного мнения успешно саботировали выполнение — обеспеченных впрочем только ограниченные возможности — указов провительства (в том числе и реформу школьной сестемы национальных меньшинств). По этой причине в сентябре 1937-ого года со стороны умеренного лурса немецкого населения Венгрии произносились два потрясающих предупреждения: открытое письмо Губера к министру просвещения, Хоману и меморандум Граца к премьер-министру Дарани. По меморандуму «пришла та последняя минута» с одной стороны когда ещё можно справедливо удовлетворить обоснованные требования немецкого населения, с другой стороны, когда ещё можно решительно выступить против курса Баша, который — работая деньгами и указаниями Германии — испоьзует проблематичность положения в чужих интересах. «Если не удастся приостановить это движение, то через несколько лет венгерские немцы превратятся в простое орудие немецкой политики.» — писал Грац.

Грац однако получил лишь пустые обещания, и его предсказание потвердилось прежде, чем сам он думал. Правительство Дарани давался в обман с изменением руководства ФДА в октябре 1937-ого года (удаление Штейнахера) и торжественным заявлением государственного секретаря Боле, которое произнасилось в январе 1938-ого года в Будапеште, и согласно которому НСДРП не будет вмешиваться в дела немецкого меньшинства, живущего в Венгрии. На поведение правительства Дарани оказало влияние главным образом то, что на берлинских переговорах ноября 1937-ого года венгерские государственные деятели были посвящены в планы против Чехословакии, которые открыли возможность и перед венгерской ревизией, и в этой стране «малой Антанты» сделалы возможным то сотрудничество венгерского и немецкого меньшинств, о котором до сых пор безуспешно хлопотало венгерское правительство. В результате этого Анлюс в марте 1938-ого года — вследствием которого являлось увеличивание непосредственного влияния германской империи — нашёл Венгрию в таком положении, когда демагогия «Фольксдойче Камерадшафт»-а — который под влиянием австрийских событий пришла прямо в восторг, и который находился в союзничестве и с судетскими немцами — могла безпрепятственно использовать неудовлетворённость обоснованных требований немецкого меньшинства Венгрии.

Loránt TILKOVSZKY:

LES ALLEMANDS DE HONGRIE AU TEMPS DU GOUVERNEMENT DARÁNYI

(Résumé)

Dans cette étude, comprenant deux partie (Ière partie. Századok, 1981 No 5) ce thème est traité dans les limites d'octobre 1936 et mars 1938. Comme point de départ l'auteur présente la situation du mouvement allemand en Hongrie à l'automne 1936, surgie par suite des mesures prises par le gouvernement Gömbös précédent, caractérisée d'une part par une nouvelle ordonnance concernant les écoles des minorités, prise en tenant compte de la tendance modérée de Gratz, et d'autre part, par l'action engagée contre la tendance radicale nazie, pan-germanique qui s'organisait sous le nom de Volksdeutsche Kameradschaft, et contre les agitateurs venus de l'Allemagne pour la soutenir, et par l'emprisonnement de Basch. Comme Gömbös, son successeur Darányi ne réussit pas non plus à convaincre Hitler de l'inutilité d'une intervention allemande dans les affaires des Allemands de Hongrie, car le gouvernement hongrois réglera leur situation d'une manière satisfaisante en contrepartie d'instructions à donner aux minorités allemandes dans les pays de la Petite Entente pour quelles collaborent avec la politique hongroise des minorités de ces pays, visant la révision des traités de paix. La politique officielle de l'Empire allemand était, certes, prudente et réservée, mais le moyen des actions des organisations non-officielles qui s'occupaient des Allemands à l'étranger, avant tout de la Volksbund für das Deutschtum in Ausland (VDA) exerçait une forte pression sur la politique hongroise des minorités nationales afin d'arriver à son but contre la cessation tant sollicitée de cette pression, ce but étant de faire dominer la tendance nazie-pangermanique dans les luttes à l'intérieur de

la minorité allemande de Hongrie, et de faire reconnaître la Volksdeutsche Kameradschaft en tant que représentant véritable de ce "Volksgruppe".

L'étude présente les préparatifs poussés de la partie hongroise et de la partie allemande aux négociations faites par le ministre des affairs intérieures Kozma sur cette question au cours de sa visite à Berlin en décembre 1936. Ces négociations ont offert la possibilité d'éclaircir réciproquement, avec une documentation abondante, les positions opposées, sans pour autant aboutir à une solution. Elles n'ont prévu que certains pas à faire, entre autres: 1. l'amnistie accordée à Basch en janvier 1937, par suite de quoi la Volksdeutsche Kameradschaft se sentait encouragée et intensifia l'agitation soutenue par la VDA; 2. la position prise dans la question des minorités par Darányi au Parlement, en mai, mais dont la condamnation de la magyarisation des noms de famille et de l'application d'autres moyens de force pour l'assimilation, n'a en pratique pas changé du tout le comportement chauvin des autorités et des organisations de masses; 3. l'échange de déclarations entre József Széll, nouveau ministre hongrois des affaires intérieures, et Rudolf Hess, survenu seulement en juillet à cause des incidents survenus dans le village Elek (habitants allemands maltraités en masse par les gendarmes) et à cause d'autres circonstances gênantes (avant tout la prise de position par la Volksdeutsche Mittelstelle dans la question de la représentation de l'ethnie allemande en Hongrie, pour le groupe Basch et contre la tendance représentée par Gratz), mais qui est resté également inefficace des deux côtés.

Entretemps, des débats extrêmement vifs se déroulaient dans la vie publique hongroise sur les jugements à porter sur le mouvement allemand en Hongrie et ses aspirations. Dans l'étude on trouve l'analyse surtout des conceptions de Gyula Szekfű, Dezsö Szabó, Endre Bajcsy-Zsilinszky, amis aussi d'abondantes citations de différentes déclarations faites au Parlement. Tout cela fait apparaître la crainte de l'expansion nazie-pangermanique, surtout si, par l'Anschluss, l'Allemagne devient voisine immédiate de la Hongrie et peut ainsi exercer son influence avec plus d'intensité sur les territoires transdanubiens habités par des Allemands, et sur les classes dominantes, comprenant un nombre important d'Allemands assimilés qu'avec sa propagande de dissimilation elle peut mettre au service de ses propres intérêts et miner ainsi la force de résistance et l'indépendance de l'État hongrois.

Il est démontré dans l'étude que face aux ambitions dangereuses de la politique de minorité des nazies (Volkstumspolitik), la politique hongroise aurait dû satisfaire, dans une mesure et avec une détermination exigées, aux revendications justifiées de la minorité allemande. Mais les forces chauvines, qui influençaient intensément l'opinion publique, sabotaient avec succès la mise en vigueur des mesures prises par le gouvernement (dont la réforme scolaire des minorités) qui n'offraient de toute façon que des possibilités limitées. Vu tout cela, en septembre 1937, deux mises en garde bouleversantes furent adressées par la tendance modérée des Allemands de Hongrie, une au ministre de la culture Hóman, par Huber, dans une lettre ouverte, l'autre au premier ministre Darányi dans un memorandum de Gratz. Selon ce dernier "le dernier moment est venu" pour satisfaire équitablement aux demandes justifiées des Allemands de Hongrie d'une part, et de l'autre pour une action ferme contre la tendance de Basch qui, financée par l'Allemagne et se conformant aux instructions venues de là, exploite le problème resté sans solution pour servir des objectifs étrangers, car "si nous ne pouvons pas contrecarrer ce mouvement, il faudra tenir compte de la possibilité que dans quelques années les Allemands de Hongrie deviendront un simple instrument pour la politique allemande."

Gratz pourtant n'obtint que de promesses creuses et son pronostic s'est réalisé plus tôt qu'il n'avait pensé. Le gouvernement Darányi s'est laissé abuser par les changements survenus en octobre 1937 dans la direction de la VDA (élimination de Steinacher) et par la déclaration solennelle faite par le secrétaire d'État Bohle à Budapest, en janvier 1938, selon laquelle la NSDAP n'intervient pas dans les affaires de la minorité allemande en Hongrie. Il était cependant influencé par les négociations de Berlin en novembre 1937 où les hommes d'État hongrois furent initiés aux projets allemands contre la Tchécoslovaquie qui ouvraient la voie aussi pour le révisionnisme hongrois. Enfin, dans cet État de la petite Entente pouvait se réaliser la coopération entre les minorités hongroise et allemande que le gouvernement hongrois demandait avec insistance, mais sans succès jusque-là. Par suite de tout cela, l'Anschluss en mars 1938, donc l'influence de l'Empire germanique devenue directe, eut comme résultat en Hongrie que la Volksdeutsche Kameradschaft, galvanisée pour ainsi dire par les événements en Autriche, et alliée aussi aux nazis allemands des Sudètes, pouvait sans encombre exploiter dans démagogie les revendications justifiées, mais toujours insatisfaites, de la minorité allemande en Hongrie.

Ormos Mária–Incze Miklós:

A FASISZTA IDEOLÓGIÁK ALAPJAIRÓL

Náci és fasiszta alapelvek

Az első világháborút közvetlenül követő néhány évben nemzetiszocialista, illetve fasiszta ideológiák jegyében Németországban, Ausztriában, Magyarországon, Olaszországban és Romániában kezdtek új politikai szervezkedésbe. Az itt létrehozott náci vagy fasiszta szervezetek és a nekik megfelelő doktrinák mellett számos társadalmi alakulat és prefasiszta elmélet élt tovább, vagy keletkezett éppen ebben az időben. Az utóbbiak között az elméletileg legjelentősebb az Action française volt, amely – úgy tűnik – sem elméletileg, sem szervezetileg nem tette meg a döntő lépést ahhoz, hogy fasizmusba csapjon át.

Ebben a tanulmányban a következő vizsgálatra teszünk kísérletet: szeretnénk megállapítani, hogy az autonóm módon fejlődött náci és fasiszta elméletek milyen gondolati előzményekre telepedtek rá, vagyis hogy genezisükben milyen gondolati kontinuitás tapintható ki, továbbá hogy milyen elméleti lépésekben ragadható meg az átlépés prefasiszta doktrinából náci és fasiszta ideológiába, s végül hogy ebben az átcsúszásban milyen tényezőknek kell szerepet tulajdonítanunk. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy nem leszünk tekintettel sem a húszas években ismert jobboldali radikális vagy prefasiszta kombinációkra (így az Action française-re), sem az adaptálásokra, amelyek részben már a 20-as években megjelentek, de mégis inkább a gazdasági válság idején váltak jellemzőekké. Végül elhagyjuk a magyarországi jobboldali radikalizmus és fasizmus történetének bemutatását is, de ezt egészen más okból, azért, mert e kérdés részben már sokkal mélyrehatóbb és részletes elemzésben részesült, részben pedig érdemel, mint amilyenre egy viszonylag korlátozott terjedelmű tanulmányban vállalkozni lehetne.

Mielőtt a genezis vizsgálatába kezdenénk, próbáljuk megállapítani, milyen közös, azonos alapelveket találunk ezekben az áramlatokban, amelyek szerint összetartozásuk, rokonságuk egyáltalán feltehető. Három ilyen alapvonást vélünk kirajzolódni. A megegyező tartalmak egyike volt, hogy képviselőik egy merőben új rend vagy új civilizáció teremtését hirdették meg, amelynek fel kell váltania a liberális kapitalizmus vagy a „szuperkapitalizmus" rendszerét. E nagy feladat végrehajtásában az általuk képviselt elméletet, szervezetet és a megteremtendő rendszert úgy fogták fel, mint a cél elérésére irányuló cselekvések motorját, dinamóját, kovászát. Ezalól nem volt kivétel a populista, s egy idealizált agrártársadalmat szem előtt tartó román áramlat sem, mert az általa tagadott jelenséghez, a liberális kapitalizmushoz képest saját utópiáját merőben újnak és forradalminak hirdette meg.

Közös gondolati elemük volt – másodszor – ezeknek a doktrináknak, hogy mind a liberalizmus individualizmusával és racionalizmusával, mind a nemzetközi szocializmus

osztályszemléletével, internacionalizmusával és – ugyancsak – racionalizmusával szemben a nemzeti, illetve a faji kollektívumot tették meg végső létezőnek, amelyhez az individuum viszonyul, amelyben egyáltalán létezik, és amelytől értelmét nyeri. Az egyén szociális létét a nemzet vagy a faj jóléte feltételezi, sőt a két fogalom végeredményben úgy azonosul, hogy az utóbbi elnyeli az előbbit. A nemzeti és faji kollektívum az egyénnel együtt eltünteti az individuális jogokhoz kötődő partikuláris érdekeket és azok kifejeződését is: a politikai és gazdasági érdekképviseleteket, a parlamentarizmust és így tovább. A nacionalizmus csúcsteljesítménye volt ez az elmélet, s előfeltételei olyan országokban teremtődtek meg, amelyekben a nemzet kialakulása a történelem folyamán súlyos akadályokkal küzdött, a nemzettudat épp ezért túlfejletté vált, s a különféle kudarcok miatt súlyos sérelmeket hordozott magában.

A harmadik közös vonás, hogy valamilyen módon mindegyik náci és fasiszta elmélet szocialistának vallja magát, s ennek megfelelően kisebb vagy nagyobb mértékben valamennyi programjába vesz antikapitalista és szociális intézkedéseket, még ha a tőkés magántulajdont programatikusan is csak egy-egy szektorban teszi kérdésessé. Ehhez alapot a nemzet, illetve a faj-fogalom nyújt, és praktikus szükségességét a nemzeti egység megteremtésének igénye, a fasizmus számára szükséges össztársadalmi konszenzus kialakításának igénye táplálja. Amikor mindkét irányzat hozzákapcsolja a nacionalizmushoz valamilyen formában a szocializmus szót, egyúttal választ akar adni a szocializmusra, a forradalomra, a marxizmusra, a bolsevizmusra.

A társadalom szerves nemzeti (faji, népi) egységként való felfogása magába foglalja mind az antiliberalizmust (a racionalizmus-ellenességgel együtt), mind az antimarxizmust (különös tekintettel annak bolsevik változatára). Amennyiben a náci és fasiszta áramlat racionalizmus-, liberalizmus- és bolsevikellenes, máris kapcsolódik összeurópai jelenségekhez. Sajátosságát azonban nem ezek a szimptómák biztosítják, hanem az a körülmény, hogy a bírálatot kizárólag a nacionalizmus talajáról hajtja végre. Nemzet és állam egységesített szubsztanciája a nácizmus és a fasizmus mint ideológia megkülönböztető jegye, ami nélkül elgondolhatatlan. (Amikor majd egyes nyugat-európai követők megkísérlik elsősorban gazdaságpolitikai és államszervezeti elméletként kidolgozni, kiderül, hogy ebben az alakban nincs rá szükség.) E szubsztanciából számos további jellemvonás következhet és következik. Lehetővé válik a nácizmus és a fasizmus minden további jellegzetessége, ezek azonban már olyan jellemvonások, ahol a variációs lehetőségek megsokszorozódnak. A nemzet-principiumot be lehet futtatni a fajelméletbe, a hatalmi államot ki lehet fejezni a Führer-állam szintjén, de más megoldások, közbeeső variációk is lehetségesek. Ezeken a pontokon már nem kis eltérések mutatkoznak nácizmus és fasizmus, valamint az egyes náci és fasiszta mozgalmak között.

A fasiszta ideológiák a társadalmi racionalizmus bírálatánál tulajdonképpen nem nagyon időznek el. Egyszerűen félredobják, és megelégednek azzal, hogy helyette a kollektív nemzeti ösztönt dicsőítsék fel. Ezen az ösztönszemléleten alapul tulajdonképpen mind az individualizmus, mind a racionalizmus és intellektualizmus elvetése. Az egyén csak mintegy kivetülése a kollektív ösztönnek, s ha attól elszakad, racionális megfontolásai ösztövérek, hatástalanok. Ha nem harmonizál a nemzeti vagy faji ösztönnel, megfontolásai halálra vannak ítélve, illetve arra ítélendők. Az egyéni racionalizmus és intellektualizmus végül is felesleges, mert gyengíti a nemzeti impulzust, aláássa az akaratot, ami a kollektív nagyságra, a jövendő új rendre, új civilizációra irányul.

A fasiszták és nácik e gesztusa alapul szolgált viszont ahhoz, hogy a nácizmust, fasizmust és a 19–20. századi racionalizmus-bírálatokat sok tudós szorosan összekösse. Azok az eszmefuttatások, amelyek kérdésessé tették vagy tagadták az ésszerűség általános érvényesülését, illetve érvényesíthetőségét a társadalmakban, mint az észt trónfosztó aktusok, eleve rokonságba kerültek a fasizmussal. Az általánosításoktól azonban e téren nagyon is tartózkodnunk kell. Mindenekelőtt a társadalom racionális megszervezhetőségének tétele általános értelemben is kétségtelenül bírálható volt. Konkrétan pedig azzá tette a mód, ahogyan az ésszerűnek hirdetett kapitalista társadalom de facto megszerveződött és működött. A 18. századi társadalmi racionalizmus „trónfosztása" mind elméletileg, mind gyakorlatilag tartalmazott jogos elemeket. E bírálatok jeleztek olyan korabeli társadalmi valóságokat, amelyeken a társadalommagyarázat valóban csak úgy igazodhat el, ha a bennük ható és felszínre törekvő nem-ésszerű impulzusokat – ösztönöket, balga, de begyakorolt hiteket, ítéleteket és előítéleteket, továbbá a mozgást nem hajtó, hanem fékező egyéb tényezőket, mint amilyen a hatalomféltés, az egyszerű ostobaság, a „hamis tudat", a kényelem, a szellemi restség, mint amilyen a félelem – számításba veszi. Figyelmen kívül hagyva vagy tagadva a nem-racionális (és nem racionalizálható) erők működését a társadalom történetében, sohasem juthatnánk el – többek között éppen – a nácizmus és fasizmus megértéséhez. A racionalizmusbírálat vezethetett és vezetett is a sematikus racionalista társadalomfelfogás korrekciójára. Kétségtelen viszont, hogy nemcsak ide vezetett, hanem a sötét irracionalizmusba, a nihilizmusba és a voluntarizmusba is. Amikor a társadalmat szemlélő észt és egyáltalán az észt akarja megfosztani saját birodalmától, lehetetlennek tételezi fel a nem-ésszerű társadalmi jelenségek felfogását és értelmezhetőségét, s amikor az ösztönt, az akaratot, az „életet" mint olyat nem az értelem mellett veszi számításba, hanem ezekkel a tényezőkkel felváltja, behelyettesíti, e filozófia valóban végrehajtja az ész trónfosztását. Úgy jár el, mint egy olyan pszichoanalitikus, aki elfelejti, hogy a tudatalatti felett a tudat egyáltalában létezik. A gondolkodó ember eme kétségbeesett öngyilkossági kísérlete azonban még mindig nem azonos a voluntarizmus állami szisztematizálásával, az erőszak rendszerré emelésével, az ésszerűtlen totális megszervezésével a kiszámított ésszerűség talaján. A 19. századi szkeptikus és pesszimista racionalizmusbírálók szorongtak attól, hogy a társadalomban irracionális erők működnek, a nácik és a fasiszták az elsők között jöttek rá arra, hogy az irracionális társadalmi erőket kellő ravaszsággal és cinizmussal egy hatalmi rendszer szolgálatába lehet hajtani. A kapcsolat oly szoros itt, mint a rossz előérzet és a megvalósulás között, s a distancia, mint a kiszolgáltatottság érzete és a kiszolgáltatottság megszervezése között. A nácizmus és a fasizmus azonban egyúttal a nihilista és voluntarista társadalomelgondolások cáfolata is. Amennyiben ugyanis az erőszakon és az ennek alárendelt manipuláción nyugvó társadalomszervezéssel kísérletezve demonstrálja ennek kivihetetlen és felesleges voltát, egyúttal az ésszerűtlen szisztémává szervezését mint alternatívát megszünteti. Megvalósítása által semmisíti meg, ami azonban csak elméleti következtetésekre vezethet, és nem jelenti, hogy más válsághelyzetekben más, de voluntarizmusában és nihilizmusában a fasizmushoz hasonlító és ugyancsak kivihetetlen és felesleges kísérletekre nem kerül sor. Mindenesetre a történelem egy pillanatban helyet engedett a nácik és fasiszták történelmietlen és az irracionálisra építő cselekvésének, s ezt a történelmi erők megbomlása által keletkezett válság tette lehetővé.

A liberalizmust bírálták e korban politikai, gazdasági, etikai szempontból, a fasizmus azonban a nacionalizmus szemszögéből bírálta. Mindemellett az angol, a francia bírálatok a saját liberalizmusra, a náci típusú bírálatok elsősorban az idegen, vagy idegen eredetű liberalizmusra irányultak. E rendezésben az idegen liberalizmus az összeesküvő, az idegen eredetű hazai az áruló szerepét kapta. A liberális államok zárták el a nemzet érvényesülésének útját, fosztották meg létfeltételeitől, életterétől, vagy ütötték el attól, hogy ezeket megszerezze. A liberális államok meggazdagodtak, míg másokat szegénységben tartanak. A liberalizmus a fasiszta bírálatban megszűnik gazdaságpolitika és politika lenni általánosságban véve, ami esetleg reformra szorul, ellenséggé válik, amelyet le kell küzdeni. A „liberális" a nemzetiszocializmusban tulajdonképpen a nemzetidegen – elsősorban a zsidó – szinonímájává válik. A nemzetközi liberalizmus ülte torát a párizsi békekonferencián, amikor utolsó ütéseit mérte Európa mostohagyermekeire. A késői hazai liberálisok csak e nemzetközi összeesküvés áruló ügynökei lehettek, akik a nemzet ellenálló energiáit aláásták, az országot kiszolgáltatták, és továbbra is megkísérlik a megalázottság és elesettség állapotában tartani. A nemzeti elvvel e ponton ismét az idegen áll szemben, az idegen elem mint a nemzeti érdek veszélyeztetője. – Több fasiszta liberalizmus-bírálat (így pl. az olasz) eltért a fenti sémától, de abban valamennyi megegyezett, hogy a liberalizmust – végső soron – a nemzeti elv alapján vetette el.

Ugyanitt kapcsolódik be a gondolatkörbe a bolsevizmus által kiváltott pánik fasiszta megfogalmazása. A bolsevizmusra, s egyáltalán a szociális nyugtalanságra, ami az érintett régióban felmerül, a fasizmus minden esetben úgy reflektál, hogy a szociális megoldást, az ilyen vagy olyan ígéretet szintén nem önmagában, hanem a nemzeti kérdésnek alárendelve veti fel, és végső megoldását is a nemzeti ügy megoldásától teszi függővé. A liberalizmusnak sok bűne van a fasiszták szemében (önzés, kapzsiság, tisztán materialisztikus elvek stb.), de egy legfőbb: a nemzetietlenség. Ugyanez a helyzet az ideológiai megítélésben a bolsevizmussal is. Bűne az ugyancsak materialisztikus világfelfogás, bűne az, hogy kezet emel a tulajdonra, de e tulajdonságok is egyetlen főbűnben összegeződnek: a nemzet elleni árulásban. Az osztályérdek elsősorban azért elvetendő, mert nem az össznemzeté, s az egész, mert éppoly internacionalista, mint amilyen tulajdonképpen a „nemzetközi liberális összeesküvés". A két jelenség egyébként szorosan össze is fonódik. A liberalizmus vétkes abban, hogy utat nyit a bolsevizmusnak, s ezen a módon eggyé válik vele a „nemzetárulás"-ban, a bolsevizmus sokszorosan vétkes, mert e nemzetárulást ad abszurdum viszi.

Mivel a fasiszta elmélet a társadalmat illetően monolitikus, s a nemzeti egységet mintegy végső szubsztanciává emeli, a történeti irodalomban felmerül a kérdés, hogy vajon e gondolati rendszer – illetve, mutatis mutandis a fasiszta államrendszer – számára egyáltalán tolerálható-e egy második szubsztancia s egy ezzel összefüggő hatalmi szervezet: az egyház. Az a kérdés tehát, hogy a fasizmus vajon helyezkedhet-e egyáltalán a dualizmus alapjára. Egyes tudósok e kérdésben kifejezetten választóvonalat fedeztek fel az igazi fasizmus és a konzervatív autoritatív elmélet és állami szisztéma között, mondván, hogy a fasizmus totalitásigénye a dualizmust sem eszmeileg, sem praktikusan nem tűri el.[1] Sőt, egyesek szerint a nácizmus a judaizmus mellett a kereszténységet, mint olyat üldözte, s ez jutott volna kifejezésre pl. abban, hogy a koncentrációs táborokban megölt zsidók

[1] L. többek között: *Henri Lemaitre:* Les fascismes dans l'histoire, Paris, Les Edition Cerf, 1959.

számát a keresztény áldozatoké felülmúlta.[2] E bonyolult probléma valamennyi aspektusát itt még érinteni sem tudjuk. Nem tárgyaljuk a vallásos lelkület kérdését, s azt sem, hogy egy ideológia mennyiben töltheti, vagy nem töltheti be a vallásos hit szerepét. A másik oldalról, az ideológia szempontjából azonban szintén több vonatkozást lehet elkülöníteni. Az első a náci, ill. fasiszta ideológia totalitás-tendenciája, amely összeütközik a vallásos lelkülettel és ellentmond annak, hogy a világ végső magyarázatát a vallás adhassa meg. Ez azonban – s ez a második vonatkozás – nem zárja ki, hogy a nacionalista elvű ideológia egyes konkrét vallások konkrét tételeit felhasználja, beillessze rendszerébe, sőt, mint Codreanu esetében történt, a faji és az ortodox misztikát egységbe olvassza. Végül vizsgálni lehet e kérdést pragmatikusan, vagyis abból a szemszögből, hogy mi történhet egy náci vagy fasiszta rendszer keretében a két szervezet: állam és egyház, illetve a két principium: nemzeti és isteni elv együttélése tekintetében. Minthogy a fasizmus totalitásigénye minden tekintetben a kompromisszumok sorozatán keresztül elégült ki többé vagy kevésbé, ez a kompromisszumforma sem volt elképzelhetetlen. A kompromisszum egyfelől a fasizmus nemzeti elve és totalitásigénye, másfelől az egyházak által képviselt isteni princípium és dualizmus között a két erő korrelációjának eredménye. Függ a fasizmus totalitásának a fokától, de függ a szóban forgó egyházaktól is, attól, hogy ez utóbbiak mennyire alkalmasak, képesek és hajlandóak a nacionalista elv és állam szolgálatára. E korrelációban bekövetkezhet a két ideológia teljes összeépülése (mint a román Vasgárda esetében), előfordulhat, hogy az egyház és tanításai alkalmas támaszul szolgálnak, s megesik, hogy fasizmus és egyház kompromisszuma létrejön ugyan, de viszonyuk bizonyos mértékig mindvégig konfliktuózus marad. Mindenesetre a fasizmus által érintett régió egyházainak többsége kész volt arra, hogy a nemzeti elv előtt az evilági rendet illetően meghajoljon, s a túlvilágiakat mellette mozgósítsa. E jelenség magyarázataként messzemenően elégtelen, ha a szóban forgó egyházak különleges reakciósságát tesszük érte felelőssé. Figyelembe kell venni a történelmi múltat. Többek között két fontos körülményt, nevezetesen, hogy a szekularizáció a legtöbb esetben nem, vagy nem teljesen történt meg, valamint, hogy egyes egyházak megelőzően betöltött szerepük által inklinálódtak egy „nemzeti politika" követésére és elősegítésére.

A nemzeti princípium totális államban való megjelenítése mindenesetre magába foglalja tendenciaként a vallás, a lelkekkel való gazdálkodás állami kiterjeszkedését egy lehetséges transzcendencia irányában. A fasiszta rendszerek többsége azonban sokkal pragmatikusabb annál, hogysem szükség esetén és a lehetőség fennforogván, ne adna teret egy olyan szervezetnek és eszmerendszernek, amely reá nézve lényegében véve nem veszedelmes. A kereszténység és vallásellenesség tehát a náci és fasiszta ideológiában tendenciaként jelen lehet, de esetleges, a körülmények által meghatározódó, függő változónak látszik.

A nácik maguk alapvető választóvonalat láttak nemzetiszocializmus és fasizmus között abban, hogy valamely mozgalom a fajelmélet alapjára helyezkedett-e, vagy nem. E problémakörben két kérdést vizsgáltak. Amennyiben egy mozgalom faji elveket vallott, s olyan fajt reprezentált, amelyet saját maguk árjának ismertek el, ez alapot nyújtott a közeledésre, a támogatásra. A másik, rendszeresen vizsgált téma a fajelmélet elfogadása

[2] *Max I. Dimon:* Jews, God and History, The New American Library, New York, 1962, 372–373.

vagy el nem fogadása ügyében az antiszemitizmus kérdése volt. A nácik nem tartották magukhoz méltóaknak azokat a szervezkedéseket, amelyek nem helyezkedtek az antiszemitizmus álláspontjára.

Nehéz megválaszolni, hogy ez a határvonal fajelmélet és fasiszta nacionalizmus között vajon tényleg létezik-e, s ha igen, mekkora ennek elméleti jelentősége. Mindenesetre kétségtelen, hogy eredetileg csak az elméletek egy része, a nemzetiszocialista típusú elmélet volt fajelméleti, s nem kétséges, hogy ez egyúttal típust is jelöl. Egy olyan típust, amelynek értelmében az új rend megteremtése voltaképpen nem kíván mást; mint az eleve, méghozzá a történelmi idők hajnalától kezdve adott, s legfeljebb csak károsodásoknak kitett, így tehát megtisztítandó, de létező magasrendű faj jogaiba iktatását. Ez a civilizáció egyúttal ab ovo germán civilizáció. Ideológiailag ez egyszersmind azt is jelenti, hogy a nácizmus nemcsak az egyént tünteti el a faji közösségben, de az utóbbi tisztán biológiai szemlélete segítségével lényege szerint megszünteti a történetiséget is. A fasiszta nacionalizmus ezzel szemben mind az új rendet, mind a neki megfelelő új embertípust megteremtendőnek gondolja. Ugyanakkor, ha az egyént alá is rendeli a kollektívnak, s ha az embert „politikai állatnak" tekinti is, sem a kollektívumtól, sem a politikai állattól nem vonja meg teljesen a politizálás, vagyis a változás, a történetiség attributumait.

Mindazonáltal a történeti események azt mutatták, hogy a nemzeti kollektívum elsőbbségének meghirdetése viszonylag könnyen alapul szolgálhatott ahhoz, hogy a fasizmus számára mindenkor szükséges „ellenséget" végül maga is nemzeti s faji alapon konstruálja. A két elmélet közötti átjárhatóságot számos olyan fasiszta elmélet megmutatta, amely eleinte a fajelméletet nem osztotta, vagy egyenesen elvetette, majd idő múltán mégis fegyvertárába helyezte. Ugyanakkor egy-egy esetben nagymértékű ingadozások is megfigyelhetőek voltak, míg a kérdés gyakorlati megvalósításában a német nácik kivételével következetességről végleg nem lehetett beszélni. Feltehető, hogy ez a probléma, mármint a fajelmélet és a biológiai antiszemitizmus kései befogadása és alkalmazásának mértéke, már csak a működő politikai rendszerek mozgásával, belső és külső meghatározottságaival vonatkozásba állítva értelmezhető.

A pángermán előkép

Mindenesetre a nemzetiszocialista és az olasz fasiszta ideológia a fasiszta elméletek körében két különböző típusnak felelt meg, s ha a továbbiakban az eredet keresésében melléjük állítjuk majd a Cuza, illetve Codreanu által képviselt román fasiszta ideológiát, úgy egy harmadik alaptípushoz jutunk el. Ha a németországi és Monarchiabeli elmélet jellegzetes vonása a fajelmélet, az olasz fasizmusé pedig a balról indult olasz nacionalizmus, a román elmélet megkülönböztető jegye a populizmus, amely mellett Codreanu révén majd megjelenik az ortodox miszticizmus.

A náci elmélet alapjait keresve mindenekelőtt azt a szellemi körképet szeretnénk megragadni, amelyben a nácizmus kezdeményezője és első ideológusa, maga Hitler szétekintett, és amelyből meggyőződéseit, doktrináját merítette. Csak ezt követően vetünk majd pillantást a nácizmus egyéb hivatkozásaira, s nem annyira Hitler, mint a „hivatalos" ideológusok által idézett és részben feltehetően olvasott művekre. Egyszóval a gondolati múltra, amely a nácizmussal abba az egyoldalú kapcsolatba került, amelybe a történelmi kontinuitás miatt az új szakasz új emberei korábbi korszakok gondolkodóit – a szóban

levő korszak légköréből kiemelve, intencióiktól elszakítva és merőben más előfeltevések hálójába beszorítva – belehelyezhetik.

A nemzetiszocializmus német és osztrák változatának szülőföldje is kettős: egyformán annak tekinthető mind a Monarchia, mind Németország. Hitler személye pedig ebből a szempontból szinte szimbólikus; előbb az ausztriai pángermán és ott elterjedt faji-antiszemita nevelést kapta meg, hogy azután kiegészíthesse ezt a németországi alldeutsch impulzusokkal. A nagynémet irányzat Ausztriában[3] nem új jelenség a század utolsó harmadában, s ha ekkor éles, támadó jelleget ölt, ennek politikai magyarázata mindenesetre eléggé kézenfekvő. Amint arra több kutató rámutatott, szoros kapcsolatban állt a nagynémetek agresszívvá válása az 1867-es osztrák–magyar kiegyezést követő politikai válsággal, a liberális párt gyengülésével, s azzal a veszéllyel, amelyet a dualizmus a birodalomra nézve jelentett. Szoros kapcsolatban állt ugyanakkor gazdaságilag a cseh tartományok gyors iparosodásával s az osztrák nagytőkének támasztott konkurrenciájával. A jövőt a birodalmi apparátus viszonylagos liberalizmusa, hajlama a cseh követelések meghallgatására és a jogkiterjesztés megfontolására, az úgynevezett nagynémetek szemében csak még bizonytalanabbá tette a birodalom rettegett elszlávosodása szempontjából.

Ausztria–Magyarország esetében azonban a történetírók az utóbbi időkben felvetettek egy ennél általánosabb problémát is. Mind egyértelműbben megfogalmazódott az a kérdés, hogy vajon mi idézte elő a „Kákániá"-ban[4] megfigyelhető nagy kulturális „sűrűséget" ebben az időben, miközben ez az állam szinte a korszakban összeszámlálható valamennyi társadalmi, nemzeti, nemzetiségi betegség anatómiai atlasza volt.[5] Bármi is legyen erre a magyarázat, annyi kétségtelennek látszik, hogy fogékonyság és maradiság, abszolutizmus és tolerancia hatalmas belső feszültségei ebben az államban nagy impulzusokat adtak, s nagy morális és szellemi szélsőségekre teremtettek klímát.[6] Táplálékká váltak a művészet és bizonyos tudományágak, de táplálékká a voluntarizmus és az agresszivitás számára is.

Mint annyi más gondolat, ha nem is legmagasabb alakjában, vagy nem is végső formájában, az alldeutsch eszme is itt fogalmazódik meg, s agresszív változata Schönerer

[3] Az ausztriai nagynémet és alldeutsch-mozgalomhoz l.: *Paul Molisch:* Geschichte der deutschnationalen Bewegung in Österreich, Jena, 1926; *Alfred Kruck:* Geschichte des Alldeutschen Verbandes, Wiesbaden, 1954; Heinrich Benedikt (szerk.): Geschichte der Republik Österreich, Verlag R. Oldenburg, München, 1954, 369–421.; *Tokody Gyula:* Az Össznémet Szövetség (Alldeutscher Verband) és közép-európai tervei (1890–1918), Akadémiai K. Budapest, 1959; *uő.* Ausztria-Magyarország a Pángermán Szövetség világuralmi terveiben (1890–1918), uo. 1963; *uő:* Der Weg der grossdeutschen Geschichtschreibung zum Faschismus, in: Études historiques 1970, publiées à l'occasion du XIIIe Congrès International des Sciences Historiques pour la Commission Nationale des Historiens Hongrois, vol. 1. Akadémiai K. Budapest, 1970, pp. 427–453. – Egyes személyiségekről: *Eduard Pichl:* Georg Schönerer und die Entwicklung des Alldeutschtums in der Ostmark, 2. kiad.; *Walter Ferber:* Georg Ritter von Schönerer. Zur Revision der Vorgeschichte des Nationalsozialismus, in: Neues Abendland 10 (1955), 139–148.; *Kurt Skalnik:* Dr. Karl Lueger. Der Mann zwischen den Zeiten, Wien-München, 1954; – L. az egész kérdéshez legújabban: *F. L. Carsten:* Fascist Movements in Austria. From Schönerer to Hitler. Sage Publication, London and Beverly Hills, 1977.

[4] *Robert Musil* elnevezése a Monarchiára „Der Mann ohne Eigenschaften" c. regényében (Utolsó kiadásai: Adolf Frisé, Rohwolt Verlag, 1970, 1972; magyarul: Európa K. Budapest, 1977.).

[5] L. pl. *Hanák Péter:* Ausztria felfedezése. Élet és Irodalom, 1979. 23. évf. 4. sz. 14.

[6] *Kiss Endre:* A „k. u. k. világrend" halála Bécsben, Magvető K. Budapest, 1978.

nevéhez fűződik. Ő a szerzője az 1882-es úgynevezett linzi programnak, ami ugyan még eléggé tágas ahhoz, hogy a baloldalra is hatással legyen (hasson például egy Viktor Adlerre, egy Heinrich Friedjungra), de ami egyúttal a nagynémet egység és terjeszkedés első hatásos manifesztuma, s megfogalmazása – ne feledjük – a szocializmusra adandó „nemzeti" válasznak is.[7] Nem egy szociális követelményt ez a program állít fel, amit azután számos egyéb helyen és összefüggésben, végezetül a NSDAP programjában is viszontláthatunk. Schönerer az első politikus, méghozzá nem jelentéktelen politikus, aki a német egység megvalósításának követelését faji alapra helyezte. Fajelmélete megalapozásához „felfedezi" Gobineau-t, s voluntarisztikus politikai elképzeléseit alátámasztandó Nietzschéhez fordul. Schönerer elszánt antiszemita, mondhatni a modern politikai antiszemitizmus egyik pionírja. Természetesen ebben a tekintetben is keres és talál elméleti hivatkozási lehetőségeket, elsősorban Eugen Dühring fajelméleti[8] és Adolf Stöcker „népies" antiszemitizmusát,[9] a filozófussal és a politizálgató protestáns prédikátorral szemben azonban az ő antiszemitizmusa a politika egyik legfontosabb elve és eszköze lesz. Ő az – és nem Hitler –, aki kapcsolatot létesít a faji alapon felfogott zsidóság, a liberalizmus és a szocializmus között.

A modern kori antiszemita hullám szempontjából a Monarchiában szintén ambivalens jelenségek lépnek fel.[10] Viszonylag nagy a tolerancia, végbemegy a zsidók emancipálása, a zsidó polgárok a gazdaságban és a szabad pályákon nagy szerepet játszanak. A társadalom nem elzárkózó a zsidó vallásúakkal, főleg a gazdagodóval és gazdagodóbbal szemben; a nyelvi, szellemi, sőt a vallási asszimilálódásnak számos jele van. A tőkés fejlődés azonban hamarosan antiszemita csoportok keletkezéséhez is vezet, olyannyira, hogy az 1890-es években Ausztriában már nincs polgári párt, amely ne hirdetne antiszemitizmust. Ennek magyarázatául pontosan ugyanazok a körülmények szolgálnak, mint amelyek miatt Bécs röviddel ezelőtt még liberális volt. A gazdasági elmaradottság behozása a Monarchia jó részén úgy történt, hogy a régi birtokos osztályok nem, vagy alig vettek részt benne, a kapitalizálódást inkább csak végignézték és elszenvedték, mintsem előmozdították volna. Az ipart s még inkább a vele felnövő bankrendszert és kereskedelmet jórészt a zsidó polgárság fejlesztette ki. Csak tetőzte a folyamat ambivalensségét, hogy nemcsak a kapitalizmus megteremtőinek, de politikai képviselőinek és bírálóinak, ill. a munkásmozgalom vezetőinek nem kis része a zsidók közül került ki. Liberalizmus, demokrácia, szocializmus egyként hozzákapcsolódik a zsidó fogalmához. Maga a fogalom távolról sem volt új, csak pejoratív tartalma bővült, egészen odáig, hogy végül a „rossz" szinonímájává váljon. Olyannyira absztrahálódott, hogy „a zsidó"-nak úgyszólván nem volt már köze a zsidók tényleges létezési formáihoz. A kialakított kép nem ismerte az európai zsidó lakosság többségét tevő szegény zsidókat, a munkásokat, kézműveseket, alkalmazottakat; a képmást – jóval a Stürmer előtt – a bankár, a

[7] A programról l. *Pichl.* i. m.; *Ferber,* i. m.; *Molisch,* i. m. – továbbá: *Andrew G. Whiteside:* Nationaler Sozialismus in Österreich, in: Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, Okt. 1961.

[8] *Karl Eugen Dühring:* Die Judenfrage als Rassen-, Sitten- und Kulturfrage, Karlsruhe, 1881.

[9] *Adolf Stöcker:* Dreizehn Jahre Hofprediger und Politiker. (L. ehhez: *Franz Mehring:* Herr Hofprediger Stöcker, der Sozialpolitiker, 1882.)

[10] L. erről még részletesebben *Ismar Elbogen:* Ein Jahrhundert jüdischen Lebens. Die Geschichte des neuzeitlichen Judentums, Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt am Main, 1967. 167–186.

kereskedő, az ügyvéd és a baloldali politikus eltorzított vonásaiból alkották meg. Annál könnyebben egyébként, mert – mint említettük – a tőkés vállalkozók, a szabadfoglalkozású értelmiségiek és a baloldali politikai vezetők nem kis része valóban a zsidók egy viszonylag szűk rétegéből került ki. Bár ami a nyelvet, a viseletet, a hazafias érzelmeket illeti, a zsidó lakosok asszimilálódni látszanak, asszimilálódásuk társadalmilag nem megy végig – bármily képtelenül hangozzék is –, voltaképpen nincs miáltal asszimiálódniuk, nincs olyan társadalmi osztály, amibe beintegrálódhatnának. A képtelenséget nemcsak gyakorlati, technikai okok idézik elő, ezek másodlagosak, hanem az a tény, hogy a kapitalizálódás tulajdonképpen nem tör át, csak néhány centruma keletkezik, a kapitalizmus, ez a „góc" idegen marad, s így idegen és ellenséges az őt képviselő zsidó tőkés is. A Monarchia-beli zsidóság úgy próbál asszimilálódni, hogy a birtokosok, dzsentrik (áldzsentrik) szokásait veszi fel, mivel a hazai polgár szokásait – alig lévén ilyen, s még kevésbé „szokása" – nem utánozhatja. Minthogy azonban számos zsidó mégis megmarad kereskedőnek, bankárnak, iparosnak, vagy polgári értelmiség lesz, míg a birtokos birtokos marad vagy birtoktalanul sem lesz kereskedő, bankár stb., úgy látszik, hogy az egész kapitalizmus idegen, a város idegen, a várost a zsidó polgár „asszimilálja". A zsidók gazdagodása az iparban, a kereskedelemben, a pénzvilágban, a hazai birtokos rétegek súlyos problémái és fokozatos tönkremenetele az elsődleges indíték az antiszemita hullámhoz. A zsidók arra irányuló kísérlete, amit egyébként a korabeli liberalizmus lehetővé tesz, sőt alátámaszt, hogy e társadalom valóságába tényleg beilleszkedjenek, arra jó, hogy a tehetetlen gyűlöletet és bosszúvágyat sokakban csak fokozza irántuk. Tény viszont, hogy az iparosodás, a társadalom átalakulása mégis arra mutat, hogy e nagy olvasztó tégelyben, ami a modern ipari társadalom, előbb-utóbb ezek a „gócok" válnak majd irányadóvá, s ez az alapvető tény a lényegtelenebb, alárendelt elemeket elnyeli. Minden efelé mutat, s erről vall mind a zsidó polgárság említett beilleszkedési készsége, mind ennek objektíve lehetővé tett kerete, mind végül a hazai társadalom változó nagyságú, a tőkés fejlődésével szemben nyitott és toleráns csoportjainak mentalitása. Ez viszont a napi politikát nem gátolja abban, hogy a „zsidókérdést" továbbra is felszínen tartsa, mintegy „csinálja", amellett, hogy – az említett társadalmi és gazdasági összefüggésekben – valóban is létezik.

Ha nem is Schönerernél, aki a soknemzetiségű Monarchiát fel akarja robbantani, másoknál, olyanoknál, akik egybentartásán fáradoznak, az antiszemtizmus különlegesen jó szolgálatot tehetett a nemzetiségi problémák megkerülése, a figyelem elterelése szempontjából is. A nemzetiségi ellentétektől áthatott birodalomban szerfelett hasznos volt a közös ellenség, az ideális kisebbség, amit Karl Lueger fedezett fel és alkalmazott a politikában nem kis sikerrel. S egyelőre ez az, amit ebben a birodalomban sokkal többen érzékelnek és képviselnek, mint a Schönerer-féle faji következetességet.

Az alldeutsch eszmében viszont már a 80-as, 90-es években feltárul, hogy a faji alap bármely más, tetszőleges nép és nemzet ellen is irányítható; gyakorlatilag oda irányítható, ahová a mindenkori érdek kívánja. Az ausztriai nagynémet áramlat esetében irányítható volt mindenekelőtt a csehek, de ha az érdek úgy kívánta, a magyarok ellen is.

Schönerernek, aki 1921-ben meghalt, jószerint nem volt módja arra, hogy nézeteit a bolsevizmussal szembesítse, szembesítette azonban a szocializmussal és a szociáldemokráciával. Ez és néhány más korabeli szocializáló irányzat (a keresztény-szocializmustól a radikális konzervativizmusig) mondatja velünk, hogy a nácizmus

szociális „gondja" sem volt merőben újkeletű jelenség. Azt a választ, amit Hitler a bolsevizmus kihívására adott, már többen megadták a II. Internacionálé és a munkásmozgalom kihívására. Az említett linzi program például követelte a vasutak és a biztosítók államosítását, a munkaidő normalizálását, a gyermek- és a női munka védelmét, intézkedéseket az „adósrabszolgaság" ellen és különösképpen a parasztság védelmét az eladósodástól, a paraszti örökösödés reformját, öregségi és balesetbiztosítást és így tovább.

A Monarchia területén és elsősorban Ausztriában és a cseh tartományokban fellépő pángermanizmus külpolitikailag az Anschluss-irányzat reakciós-agresszív vonalának előképe volt, s mivel eo ipso Habsburg-ellenességet tartalmazott, magába foglalta az ausztriai nacionalizmus kettészakadását Habsburg-birodalmi és nagynémet irányzatra. Az utóbbi kiágazásának – és a fasiszta ideológia előtörténete szempontjából a legfontosabb kiágazásnak – tekinthető az 1903-ban megalakult Deutsche Arbeiterpartei, amely a nagynémet nacionalizmust – Schönerer polgári-kispolgári beágyazottságával szemben – első ízben próbálta szervezetten bevinni a munkásosztályba. Ez a párt tette meg Ausztriában a nagy történelmi lépést, amit a nacionalizmus és a szocializmus összekapcsolása jelentett, mert ha az alldeutsch mozgalom fel is vett szociális reformprogramot, a szocializmussal való ilyesfajta és általa nagyon is kétértelműnek tekintett játéktól nemcsak tartalmilag, de verbálisan is elzárkózott. A szakszervezeti mozgalomhoz kapcsolódó DAP előképe volt az olasz szindikalizmus nacionalizmusba torkolló ágacskájának, Drexler hasonló néven 1918-ban Münchenben alapított német pártjának és egyéb szervezeteknek. Közvetlen előképe volt ugyanakkor nemcsak az említett sorsdöntő lépés megtétele, de néhány más gondolat megfogalmazása által is a náci és fasiszta ideológiának. Elvetette az internacionalizmust, és helyébe a nemzeti egységet állította, az osztálytársadalom fogalmát a nemzetközösséggel (Volksgemeinschaft) helyettesítette, s ebbe – ezt már az alldeutschoktól tanulva – a „tisztes" német dolgozókat értette bele, vagyis minden német dolgozót határon innen és túl, a munkásosztályon belül és kívül, de csakis a németeket, vagyis a zsidókat nem. 1918 után az ausztriai fasizmusnak megvolt az ideológiai bázisa, sorsa mégis szerfelett hányatottá vált, sőt, a megváltozott osztrák helyzet, a megváltozott osztrák-német viszony egy új, több vonásban eltérő színű fasiszta ideológiát is életre segített. Mielőtt azonban az ausztriai konkurrens áramlatok sajátosságait megvizsgálnánk, tekintsük át a németországi ideológiai vonulatot, amely néhány szálán – az alldeutsch eszmék közösségében és Hitler személyében – szorosan kapcsolódott az ausztriai jelenségekhez.

A braunaui születésű Adolf Hitler[11] felszívta a korai osztrák pángermán és nemzetiszocialista eszméket, magával vitte Németországba, ahol hasonló hatásokkal találkozott, és ahol azután egy adott pillanatban ez az elmélet mindent megkapott a

[11] Életrajzok Hitlerről: *August Kubizek:* Hitler mein Jugendfreund, Graz, 1953; *Otto Dietrich:* Zwölf Jahre mit Hitler, München, 1955; *Franz Jetzinger:* Hitlers Jugend. Phantasien, Lügen und die Wahrheit, Wien, 1956; *William A. Jenks:* Vienna and the Young Hitler, New York, 1960; – *Rudolf Olden:* Hitler, Quierido Verlag N. V. Amsterdam, 1936; *Konrad Heiden:* Hitler. Das Leben eines Diktators, I–II., Zürich, 1936–1937; *Alan Bullock:* Adolf Hitler, a Story in Tyranny, London, 1952; *Hans Buchheim – Edith Eucken – Edith Erdsieck – Gert Buchheit:* Der Führer in Nichts. Eine Diagnose Adolf Hitlers, Rastatt, 1960; *Walter Görlitz:* Adolf Hitler, Göttingen, 1960; *Helmut Heiber:* Adolf Hitler, Berlin, 1960; *Joachim Fest:* Hitler. Eine Biographie. Frankfurt am Main – Berlin – Wien, 1970; *Werner Maser:* Adolf Hitler. Legende, Mythos, Wirklichkeit, München-Esslingen, 1971.

körülményektől, amit csak megkaphatott. Hitler, képtelen lévén a középiskolai követelményeknek eleget tenni, 17–18 évesen, megözvegyült anyja oldalán, majd az ő halála (1907) után alkalmi munkákból tengette életét, és Bécsben folytatta „önművelését". Rajzol, építésznek készül, és összevissza olvas, ami csak a kezébe kerül: történeti, stratégiai munkákat, hősi legendákat, pornográf irodalmat. S mindenekelőtt az itteni alldeutsch és völkisch írásokat, fajelméleti és nemzetiszocialista brosúrákat. Schönerer mellett egy másik osztrák politikus is felkelti figyelmét. E másik mintakép Karl Lueger,[12] az osztrák keresztényszocialista párt alapítója és vezetője. Lueger, bár nem rasszista, eléggé antiszemita és antiliberális, hogy Hitler kedvelje nézetei miatt, s hogy mint ragyogó szónokot és szervezőt csodálhassa is. Megismerkedik Bécsben még egy elmélettel, Jörg Lanz von Liebensfeld „Theozoologie" elnevezésű elméletével, ami nem más, mint a fajelmélet osztrák változata. A nagy építésznek készülő Hitler, aki az alsó kispolgár és a proletár között valahol a határon nyomorog, egyelőre a nagynémet és a német népközösségi, faji ideával játszadozik, és eltölti az antiszemita szenvedély. Feltehetően pángermanizmusa indítja útnak akkor, amikor 1913-ban Bécset elhagyja, és tengődése színterét Münchenbe, a birodalomba helyezi át. Bár 1914-ben még elutazik Salzburgba, hogy a sorozóbizottságnál jelentkezzék, és alkalmatlannak találtassék – sorsát ettől kezdve a német birodalomhoz köti. Itt azután kiterjedtebben, megalapozottabban, következetesebben kapja meg mindazt, amit már Bécsben is sokra becsült: alldeutsch-völkisch gondolatokat német alapossággal, a német erőviszonyokhoz szabott széles kontúrokkal és osztrák Schlamperei nélkül.

Az egységes császári Németország hivatalos politikai vonala is egyre nagyobb mohóságról tanúskodik. Miután Németország oly sikeresen hozta be az ipari elmaradottságot, politikai és gazdasági vezető rétege egycsapásra szerette volna behozni azt is, amit külső terjeszkedésben, hódításban elmulasztott, elmulasztani vélt. A hivatalos imperializmus nem volt azonban mindenki számára eléggé kiterjedt. A német nagytőke, mint amolyan újgazdag parvenű, a világ minden kincsére rávetette szemét. Erőtől duzzadó expanzivitása az ország határain belül nem talált levezetést. Mindenekelőtt azt hitte, szüksége – és joga is – van arra, hogy minden németet a birodalom határai között egyesítsen. Ennyiben a németországi Alldeutscher Verband,[13] amelyet 1890-ben alapítottak, együtt haladt osztrák mintájával. Igényeit azonban mindjárt ki is terjesztette részben az úgynevezett „Keletre", részben egy létesítendő gyarmatbirodalomra, s ebben az osztrák partnert azonnal túl is licitálta.

[12] *Skalnik,* i. m. Lueger. Der Mann zwischen den Zeiten.

[13] *Történetéről: Hangay Oktáv:* Az Alldeutsch Szövetség. Kolozsvár, 1903; *Otto Bonhard:* Geschichte des Alldeutschen Verbandes, Theodor Weicher, Leipzig-Berlin, 1920; *Kruck,* i. m.; *Jürgen Kuczynski:* Studien zur Geschichte des deutschen Imperialismus, Dietz Verlag, Berlin, 1950; *Tokody,* i. m.-ek; *Uwe Lohalm:* Völkischer Radikalismus. Die Geschichte des Deutschvölkischen Schutz- und Trutzbundes 1913–1923, Hamburg, 1970; *R. M. Berdhal:* New Thoughts on German Nationalism, in: The American Historical Review, Mars 1972, 75–80.; – A német ideológiáról szélesebben: *Armin Mohler:* Die konservative Revolution in Deutschland, 1918–1932, Stuttgart, 1950; *Klemens Klemperer:* Konservative Bewegungen zwischen Kaiserreich und Nationalsozialismus, München, 1962; *Andrew G. Whiteside:* The Nature and Origins of National Socialism, in: Journal of Central European Affairs, No. 17 (1957–1958), 48–73.; *L. George Mosse:* The Crisis of German Ideology. Intellectual Origins of the Third Reich, Grosset and Dunlop, New York, 1964.

Ha beleolvasunk az Alldeutscher Verband vezető embereinek írásaiba, cikkeibe, valamint a hozzákapcsolódó számos szervezet, egyesülés, egyesület, szövetség stb. és a legszélesebb értelemben véve: a radikális konzervatívok programmatikus írásaiba,[14] azt kell mondanunk, hogy ezekből már nemcsak a faji principium, az antiszemitizmus és a szociális gondolat nem hiányzott, de kirajzolódtak a jövendő német birodalom keretei is, amelyeket azután Hitler tényleg fel akart „építeni".

Minden bizonnyal a lángoló németségtudat, a jogosnak hitt német területszervezés vágya motiválja Hitler lépését akkor, amikor önkéntesnek jelentkezik a német hadseregbe. Amellett természetes, hogy egyébként nem nagyon van mit csinálnia, hiszen sem szakmája, sem állása nincsen. Megismerkedik tehát ő is, mint annyi más a háborúval, megszerzi a „Fronterlebniss"-t, megéli az összeomlást és a gyűlöletes forradalmi jelenségeket. Az egyéni revánsvágy a sok kudarcért fokozott nemzeti revánsvággyá szublimálódik. S ha a háború előtt mind Bécsben, mind Münchenben beszélhetünk egy olyan szellemi légkörről, amely ennek termékeny talaja lehetett, úgy most ezerszer inkább beszélhetünk.

A 19. század végén és a 20. század elején megjelent radikális konzervatív, romantikus völkisch irodalom, az ezek szervezeti keretéül szolgáló mindenféle klub, pártocska, csoport és csoportocska a háborúvesztés után és a forradalmi fenyegetés hatása alatt úgy szaporodott, mint a gomba. E szervezetekről a hagyományos csoportoktól az újonnan alakult frontharcos és paramilitarista egységekig az irodalom bőségesen megemlékezik.[15]

Hová is kapcsolódhatott volna Adolf Hitler, ez a félbemaradt „alsó" kispolgár a maga már rég megalapozott nacionalizmusával és rögeszmés zsidógyűlöletével, ha nem ezekhez a csoportokhoz, s honnan merítette volna ideológiájának újabb adalékait, ha nem az ő általuk megfogalmazott tehetetlenség, félelem és gyűlölet szülte eszmékből.

Ennek a német ideológiának természetesen éppúgy megvolt a maga szellemi háttere és eszmei bázisa, mint az osztrák fajelméleti alldeutsch-nézeteknek. A népszerű völkisch irodalom mellett, amely a 19. század közepe óta virágzott fel, a német imperializmus szélsőséges képviselői igyekeztek nagy nevekre is utalni, a nagy neveket azonban eleinte többnyire harmadrangú vagy dilettáns filozofálók között találták meg. Schönererrel kapcsolatban említettük már Gobineau, Dühring, Stöcker nevét. Vegyük ehhez még Paul Anton de Lagarde-ot, Julius Langbehnt, Houston St. Chamberlaint, Ratzelt, Treitschkét, valamelyest később Moeller van den Bruckot, Spenglert, s körülbelül készen vagyunk a tudósok körével, akik a közvetítők tucatjai útján a radikális konzervativizmus, völkisch irányzat, majd a német nácizmus eszmei szállítói voltak. Korán felmerült

[14] Fontosabbak: Grossdeutschland und Mitteleuropa um das Jahr 1950. Von einem Alldeutschen, Berlin, 1895; *Ernst Hasse:* Deutsche Politik I–II. München, 1905–1908; *uő.:* Weltpolitik, Imperialismus und Kolonialpolitik, München 1908; *uő.:* Das Deutsche Reich als Nationalstaat, München, 1905; *Ludwig Kuhlenbeck:* Rasse ich der Kaiser wär, Leipzig, 1912. L. ezek közül többet in: *Kurt Hirsch:* Signale von Rechts. 100 Jahre Programme der Rechtsparteien, Wilhelm Goldmann Verlag, München, 1967.

[15] Néhánnyal Hitler Münchenben közvetlen kapcsolatba került. Ezek közül a legfontosabb a Thule-Gesellschaft volt, egy némileg ezoterikus hírben álló, nacionalista, antiszemita szervezet, Kapcsolatban állt vele pl. *Alfred Rosenberg,* a nácizmus későbbi félhivatalos teoretikusa és *Gottfried Feder,* a náci párt programjának egyik kidolgozója.

azonban Stirner és Nietzsche neve, hogy azután a nácizmus teoretikusai később egy sor új felfedezést is tegyenek Herdertől Fichtéig és Hegelig, sőt szellemi elődöt véljenek találni a 13. században született Eckehart mesterben csak azért, mert kidolgozta a német nyelvű egyházi-vallási terminológiát.

A német politikai gondolkodás atmoszférája, ami távolról sem azonos a „szellemmel", a fantáziálás számára már akkor is meglehetősen kedvező, amikor Hitler 1913-ban először teszi a lábát német földre. A német politikai életben 1871 után a konzervativizmus nyeri meg a csatát, olyannyira, hogy a polgárságot képviselni hivatott National-Liberale Partei maga is a konzervativizmus felé halad. Az egység megteremtését közvetlenül követő szakaszban a konzervativizmus szinte azonnal szembetalálkozik a szociáldemokráciával és szélesebb értelemben véve a szociális problémával, s megszületnek az első válaszok (elsősorban a katedraszocializmus kereteiben). E szakasz, amelyet újkonzervativizmusnak is neveznek, már hidat alkot a radikalizálódás felé. Az átvezetés egyik jellegzetes személyisége Adolf Stöcker evangélikus udvari lelkész. Az általa alapított Christliche Soziale Arbeiterpartei (1878) és az ugyancsak általa kezdeményezett Antisemitenliga (1879)[16] először tűzte egy konzervatív szervezet elé a tömegek, mindenekelőtt a munkástömegek megnyerését. Szociális reformprogram mellett ezt elsősorban az antiszemitizmussal igyekezett elérni, s ezzel már meg is adta a receptet minden utódjának. Stöcker azután minden náci „elmélet" és program egyik hivatkozási alapja lesz.

Egy másik, Hitler és főleg Rosenberg által sokat idézett korabeli német szerző Paul Anton de Lagarde, aki a német sorsot a germán és a zsidó principium harcával jellemezte és egyik megteremtője volt a pángermanizmusnak.[17] Az etnikai, nyelvi, történeti német egység, a koraközépkori nagy német birodalom iránti nosztalgia szerzője viszont Julius Langbehn, aki az elsők között fogalmazta meg a később közhellyé vált gondolatot, miszerint azok, akik a tradicionális német társadalomba nem illeszkednek be, valójában a nemzet ellenségei és a nemzetkaraktertől idegenek.[18]

A fasiszta ideológia hivatkozási bázisa azt is elárulja, hogy az imperializmus nacionalizmusa nem fűződött kizárólag egy vagy néhány nemzet történetéhez. A 19. század második felében a demokratikus nemzeti érzelmek a „klasszikus fejlődés" vidékein is hódító nacionalista áramlatokká alakulnak át. Az angol, a francia nacionalizmus önelégült és pökhendi, hiszen alapvetően sikeres (az 1870-es vereség ellenére ez mondható a gyarmatbirodalmát építő Franciaországról is), a német imperialista törekvésekben azonban mély elégedetlenség, gyűlölet és az elégtétel vágya keveredik a tehetetlenség, a visszaszorítottság érzésével. Áthatja az elmaradottság, a későn érkezés tudata, s ez abban is kifejeződik, hogy önigazolásért a messzi múlthoz kell hogy forduljon. Ezért azután archaizál, és historizálóvá válik. Közben azonban saját imperialista törekvései elméleti alátámasztására – az alapvető imperialista rokonság révén – kényelmesen hagyatkozhat francia, angol, sőt még svéd szerzőkre is. A fajelmélet és a térelmélet nem volt német gyártmány, az antiszemitizmus nem volt néhány ország privilégiumának tekinthető, az etatiz-

[16] L: *K. Wawrzinek:* Die Entstehung der deutschen Antisemitenpartei (1873–90), in: Historische Studien 1927. No. 168.

[17] *Paul Anton de Lagarde:* Deutsche Schriften, I–II. 1878–81.

[18] *Julius Langbehn:* Rembrandt als Erzieher, 1890 (névtelenül)

musnak számos társadalomfilozófiában nyomát találni. Az imperialista nacionalizmushoz köthető elemek országról országra vándoroltak. Ezek az elemek azonban nem mindenütt álltak össze egységes doktrinává, s ha ez esetleg megtörtént, amint Franciaországban a maurrasizmus alakjában ez volt a helyzet, úgy fasizmusba való átcsapását és hatékonyságát egy új szituáció, nevezetesen a háború utáni, nem támasztotta alá. A nemzetközi méretekben, a világ négy sarkán fellelhető fajelméleti, agresszív gondolat, mind-mind összefut viszont Németországban, s mind hozzájárul ahhoz, hogy a nácizmus előképe koherens elméletként kialakulhasson.

Ami a fajelméletet illeti, ez kifejtett formájában a diplomata és szépíró Joseph Arthur Gobineau-tól származott.[19] Ez a Comte-tanítvány tette az első, terjedelmében nagyszabású kísérletet a világtörténelem faji alapon való megírására. Tollát mindenekelőtt az a szándék vezette, hogy bebizonyítsa az európai felső nemesség, az arisztokrácia különleges származását, amennyiben ezt az észak-európai árja fajra vezette vissza, amely a népvándorlás idején több hullámban tódult be Európába. Ettől az árja eredetű arisztokráciától származtatta Gobineau a magas kultúrát, ezt tekintette minden szervező és államteremtő képesség hordozójának, s mivel — természetesen — monarchista volt, arra a következtetésre jutott, hogy az államot ennek az árja vérű arisztokráciának kell a továbbiakban is a kezében tartania. Jóllehet Gobineau fajelmélete burkolt osztályelmélet, saját letűnő osztályának glorifikálása, a rasszizmus mellett magában hordozza minden későbbi elitelmélet magját is.

Gobineau elmélete nagy hatást tett Németországban,[20] ez a hatás azonban kezdetben inkább arisztokratizmusának és individualizmusának volt köszönhető, mint magának a fajelméletnek. Sokat lendített viszont minden szándékosság nélkül az utóbbi terjeszthetőségén az Oxfordban tevékenykedő neves nyelvtudós, Max Müller, később visszavont megállapítása arról, hogy a magasabbrendűnek tekinthető árja faj eredetileg egy Indiából elszármazott kis létszámú népcsoportra korlátozódott. Az osztrák és német alldeutsch mozgalom ezeket az ideákat használta mindaddig, amíg az angol eredetű, de elnémetesedett Houston St. Chamberlain 1899-ben, illetve 1901-ben meg nem jelentette kétkötetes fajteoretikus munkáját.[21] Ebben az árja fogalom teljességgel azonosul a germánsággal. A germán-meghatározottságú nagy antik kor (a korai Róma) és az új, vagyis a jövendő germán kor között szerinte az emberiség története nem egyéb, mint a „népek káoszának" (Völkerchaos) története. Erre a mintegy 2000 évre a vér megrontása a jellemző, a keveredés, ami jórészt kiölte ennek az árja-germán fajnak teremtő erejét, s ami belőle megmaradt, ami még egyáltalán kultúraként jelentkezik, csak a szórványos túlélésnek köszönhető. A feladat tehát — amint ebből az általunk nagyon is rövidre fogott összefoglalásból is kiderül — a faj tisztaságának helyreállítása.

Nemcsak az alldeutsch-beállítottságú személyek általában véve, de tudjuk, hogy e művet Hitler maga is előszeretettel forgatta, s talán annál inkább, hogy szerzője maga jelezte: a művet nem tudományos eredményei, hanem intuíciói alapján írta. A belőle következő „feladatnak" azután a hitleri SS-állam látott neki.

[19] *Joseph Arthur Gobineau:* Essai sur l'inégalité des races humaines, I–III., 1851–1853.

[20] A könyv német kiadása érdekében Richard Wagner lépett fel. Gobineau egyébként nagy hatással volt Wagner vejére, Houston St. Chamberlainre is.

[21] Die Grundlagen des 19. Jahrhunderts, I–II. Berlin, 1899–1901.

A fajelmélet magába foglalta az antiszemitizmust, sőt lényegéhez tartozott. Ám nem maga az antiszemitizmus volt benne új, hanem csak a formája, amelyet általa öltött. Az ösztönös idegengyűlölet, amit korábban vallási alapon lehetett ideologizálni, itt szisztematizált, a tudományosság látszatával körülvett rendszerré és politikai fegyverré vált. A modernizált antiszemitizmusban azonban megfért és valóban bele is olvadt az archaikus zsidógyűlölet számos megnyilatkozása. A 19. századi antiszemita hullám a visszamaradt területeken kezdődött el, s mindenütt eléggé nyilvánvaló összefüggésben állt az új és gyors kapitalizálódással, tekintettel arra, hogy e folyamatban a zsidó polgároknak e területek nagy részén jelentős szerepük volt (nemcsak a Monarchiában, amelyről szóltunk már, hanem Oroszországban, Romániában és számos más országban is). Németországban az egyesülést követő évek (1871–73) nagy spekulációs műveletei nem kis szerepet játszottak ebben. Míg Németországban és Közép-Európában az antiszemitizmus modern elméleti megalapozása folyt, Oroszországban gyakorlati zsidóüldözési hullám vette kezdetét az 1881-es pogromokkal, amelyeket 1882-ben zsidóellenes törvény kibocsátása, ezt pedig a tömeges emigráció követte. Az oroszországi zsidóellenes politikának egyenes következménye volt a közép-európai bevándorlási hullám. Ez a századforduló után sem szünetelt, mert az oroszországi „Fekete századok" terrorista bandája a perzekuciót 1905–1907-ben korábban ismeretlen mértékben folytatta tovább, s több tízezer zsidó meggyilkolásával mintegy előképét adta a később Európa szívében történendőknek.[22] A maga idején azonban e jelenséggel a világ keveset törődött; a francia baloldal egyetlen zsidó, Dreyfus megmentésén fáradozott, több tízezerrel azonban mit sem tudott kezdeni. Tegyük ehhez hozzá, hogy az oroszországi üldöztetésből az egyik, a Dreyfus-perből a másik oldalon, az európai zsidó lakosok viszont arra a hallgatólagos következtetésre jutottak, hogy az egyetlen valóban toleráns övezet velük szemben a német nyelvterület: Németország és a Monarchia, még akkor is, ha a magasabb és alsóbbrendű fajokról szóló új elméletet éppen itt terjesztik.

A fajelmélet szerint az úgynevezett „zsidóság" – amely ilyen absztrakt és homogén formában továbbra sem létezett, hanem megoszlott társadalmi, vagyoni, nyelvi, kulturális, sőt, már vallási szempontból is – az európai civilizáción belül az utolsó fajok egyike volt. Rontó képességei, nevezetesen kultúrája, alkalmazkodóképessége, a kapitalizmus megteremtésében, a liberális berendezkedésben, a szocialista mozgalomban betöltött szerepe miatt pedig a legveszedelmesebb. Nehéz okát adni, de nagyon valószínűnek látszik, hogy Hitler gondolkodásában a legállandóbb és a legmélyebben gyökerező részt az antiszemitizmus, legerősebb emócióját pedig a zsidógyűlölet jelentette. Ha nem osztozott volna annyi más birodalombeli alldeutsch-csal és nácival ebben, logikus lenne e jelenséget a Monarchiához kötni. Mivel azonban osztozott, ez nem lenne meggyőző magyarázat. A Monarchia esetében felhozott érvek Németországra viszont nem alakalmazhatók, részben mert a zsidóság arányszáma nem érte el az 1 százalékot sem, részben mert a német kapitalizmus döntően német kapitalizmus volt. Egyedüli magyarázatként a náci antiszemitizmusra a politikai célzatosság marad vissza, ami azonban a hitleri személyi gyűlöletet nem magyarázza.

[22] L. erről: *Szamuely Tibor:* A németországi fasizmus történelmi előzményeiről és ideológiájáról, in: Történelmi Szemle, 1962. 3–4. sz. 497–581. és uo. 1963. 2. sz. 217–237.

A fajelmélet híveinek kapóra jött a földrajztudományból kiinduló másik új teória is, amely előbb térelmélet, majd geopolitika néven lett ismert. Kidolgozói világszerte katonatisztek, admirálisok és tábornokok voltak. Érthetően, mert az elv szorosan összefüggött a stratégiával. Németországban azonban az elmélet elsősorban egy földrajztudós, Friedrich Ratzel nevéhez fűződött. Ratzel egyébként foglalkozott a klímaviszonyok meghatározó szerepével az emberi fajtára, megfigyeléseiből azonban egyáltalán nem vont le olyan következtetéseket, amelyek miatt a náci teoretikusok akár csak említésre is méltónak tartották volna. Az államok területi növekedéséről; valamint a tengeri uralom elengedhetetlen fontosságáról felállított tézisei viszont sokáig animálták a német imperialista gondolkodást.[23] Ratzel elveit Johann Rudolf Kjellén svéd földrajztudós fejlesztette „geopolitikává", s ezzel egy újabb bűvszót adott a későbbi nácik kezébe.[24]

A német térelmélet meglehetősen közvetlenül fogalmazott meg egy politikai vágyálmot. Egy nép sorsát – hirdették a vulgarizálók – az a tér határozza meg, amelyet ural. Fennmaradása attól függ, hogy e teret növelni tudja-e, vagyis attól, hogy a szomszédos terekben élő népeket le tudja-e igázni. A nagy-terek között ugyanis léteznek köztes terek (Zwischen-Räume), amelyek a nagy népek küzdőteréül szolgálnak. Az itt élő népek sorsa az alávetettség. A világtörténet lényege tehát a nagy népek egymás ellen folytatott harca. E felfogás magába foglalta a külügyek primátusát,[25] s így implicite a nemzeti összesség érdekelsőségének tételét is. A geopolitika utolsó német képviselője Haushofer, akinek tevékenysége már szorosan összefonódott a náci mozgalommal és rendszerrel, levonja a végső konzekvenciákat, s a geopolitikát összeolvasztja a történelmi biologizmussal.[26]

Mindez bennefoglaltatik az alldeutsch vezetők eszméiben, s ugyanakkor eléggé világosan megfogalmazódik általuk a német expanzió iránya is. A hagyománynak tekinthető Drang nach Osten irányzat megelevenedését az Ostforschung keretében csak természetesnek lehet tekinteni. A Kelet-kutatók nem kis részének szoros kapcsolata az Alldeutscher Verbanddal egyúttal tanúsította, hogy a „minden németek" egyesítése mellett e szervezet már foglalkozott a „köztes-területek" biztosításának gondjával. Hasonló következtetésre lehet jutni a tengerentúli gyarmatok kérdésében, ha a tengerészeti, kolonialista és egyéb társaságokkal fennálló szövetségét vesszük alapul.

Végül szervesen beilleszkedett az alldeutsch frazeológiába a „nép"-re hivatkozás, a völkisch elem, s az ehhez fűzött szentimentalizmus és késő-romantika. Honnan indult a német népszemlélet, hogyan lett a Volk-ból Volkstum, miként nyerte el a 19. század végi hamis, majd a fajiságba oltott formáját, nem merészeljük még kísérletképpen sem felvázolni. Nem sok kétség férhet azonban ahhoz, hogy éppen e téren volt a legkevésbé nehéz a völkisch áramlat és utóduk, a nácizmus számára – bármily jogtalanul is – a német kultúrelőzmények megmozgatása és felhasználása.

[23] *Friedrich Ratzel:* Antropogeographie I–II. München, 1882–1891; *uő.:* Politische Geographie, München-Berlin, 1923; *uő.:* Das Meer als Quelle der Völkergrösse, 1900

[24] *Johann Rudolf Kjellén:* Der Staat als Lebensform, Leipzig, 1917.

[25] Ez nem jeleni, hogy a történettudós *Rankét* kapcsolatba lehetne hozni ezzel a tudománytalan áramlattal.

[26] *Karl Haushofer:* Bausteine der Geopolitik, Berlin, 1928. – H. az államot tekintette organikus egységnek.

A nácizmus és programja

Az alldeutsch-völkisch irodalom által már a háború előtt bekebelezett teóriák mellett tudunk még két olyan szerzőről, akinek művei Hitler Adolfra közvetlen hatást gyakoroltak. Az egyik ilyen mű Gustave Le Bon francia orvos tömeglélektani munkája volt,[27] amely nem titkoltan a szocialista mozgalmak ellen irányult, de amelynek a szerző egyáltalán nem akarta azt a funkciót adni, hogy egyik másik tömegmozgalom számára szolgáljon leckéül. Le Bon több évtizeddel az eltömegesedés szociológiai vizsgálata előtt megfogalmazta bizonyos tömegek készségét a „szabadságtól való menekülésre", sőt azt állapította meg, hogy minden „tartós tömeg", mint amilyen a nép is, kifejezetten igényli, hogy parancsoljanak neki, szükséglete, hogy „hipnotizálják", vallásos jellegű meggyőződéseket követhessen, és vezérét istenítse. A tömeg eme felfogása, amit a nácik ösztönösen-tudatosan alkalmazni igyekeztek, különleges történelmi pillanatokban és bizonyos fajta tömegek esetében igazolódni látszik. Ami a nácizmust illeti, ez egy nagy létszámú tömeget valóban meg tudott bűvölni, majd a szuperszervezett elnyomó apparátus a maga korlátlan lehetőségeivel, félelmetes eszközeivel még nagyobb tömeget hipnózisban tartott. Ebből a demonstrációból azonban részben az „elhagyott tömeg", részben a totális állam természetére lehet inkább következtetni, mint a mindenkori tömegre általában. (Másfajta tömegek, más pillanatban és más körülmények között merőben eltérően viselkedtek és viselkednek.)

A másik olvasmány, amely Hitlerre jelentős benyomást tett, Spengler Der Untergang des Abendlandes[28] c. kétkötetes műve volt. Ez a könyv, amelyért nem egy neves esztéta, művészettörténész lelkesedett, oly pontot képez, ahol a magas kultúra, a dilettantizmus, valamint az ultrareakciós politikai ideológia összetalálkozott. Spengler a magas kultúrát képviseli irodalmi, esztétikai elemzéseiben, dilettantizmust történelemszemléletében és ultrareakciót politikai állásfoglalásában és jóslatában. Mivel egy adott irányban – a többi lehetséges irányok között – össze is foglalja a 19. századi német magas-kultúrát, útmutatóvá válik a náci ideológusok számára, akiknek e német kultúrtörténet alapjában véve hasonló értelmezésére van szükségük. Ebből az okból itt kínálkozik a legjobb lehetőség arra, hogy distinkciót tegyünk a német szellemi áramlatokat illetően azok között, amelyek a nácizmushoz valóban alapul szolgáltak, és azok között, amelyek önmagukban véve több irányban voltak folytathatóak, és valóban lettek is folytatva, de egy vagy más vonatkozásuk miatt Rosenberg is alkalmas hivatkozási alapnak vehette művüket, még ha az egész mű alapos csonkítása, félremagyarázása vagy meghamisítása árán is.

Már Spengler is olyan kapcsolódási lehetőségeket keres, amelyek a fejlődéselmélettel szemben a civilizáció természeti ciklikusságának elméletéhez, a racionálissal szemben az ösztön és akaratkiélés mint történelmi tényező alátámasztásához nyújtanak érveket. Ehhez természetesen minden jól jön, ami pesszimizmust vagy szkepszist árul el a felvilágosodás nagy gondolataira, a társadalmi racionalizmusra és a fejlődéselmélet mindenfajta megnyilatkozására vonatkozóan. Ezen az alapon használja fel Schopenhauer

[27] *Gustave Le Bon:* La psychologie des foules, Paris, Alean 1895.

[28] *Oswald Spengler:* Der Untergang des Abendlandes. Umrisse einer Morphologie der Weltgeschichte, I–II. k. Erster Band: Gestalt und Wirklichkeit. Zweiter Band: Welthistorische Perspektiven, C. H. Becksche Verlagsbuchhandlung, München, 1918–1920. L. különösen: II. k. 633–635.

akaratelméletét, Nietzsche néhány gondolatát, Burckhardt szkepticizmusát, s az ő közvetítésével jut el mindez a nácik kezébe. A felhasznált motívumok azonban nemcsak kor-, de szövegszerű összefüggéseikből is ki lesznek itt ragadva, s a bírálatból, lemondásból, tagadásból és szkepszisből egyetlen nagy „igen-mondás" válik a leendő germán tirannizmus javára. Ebben a vonatkozásban Spengler egyetlen meghamisítatlan szellemi elődje a történetíró Treitschke.

Ami Schopenhauert illeti, a Welt als Wille und Vorstellung megjelenése idején, 1819-ben alig keltett figyelmet.[29] A nem-tudatos, az ösztönös, az akarati tényező felfedezése túl korai volt általa, hogysem a tudományos élet érdeklődését kiváltotta volna. Első „felfedezése" sem erre a tudományos tettre irányult, hanem arra a pesszimizmusra, amely nála a valaminek hiányára, nem-létére vonatkoztatott vágy és akaratkiélés következményeként megjelenő eltompulásban, unalomban, vagyis a csalódásban jelenik meg, s ami miatt Schopenhauer végül is elveti az akarat megvalósítására irányuló cselekvést, és a nirvánába menekül. A pesszimista Schopenhauer jön tehát először divatba akkor, amikor német földön az 1848-as bukás után bekövetkezik valóban az unalom, az apátia, a csalódás. Éppen ellenkezőleg, az ösztön és az akarat mint mozgatórugó felfedezőjeként lesz viszont alap Spenglernél és kedvelt citátumforrás a náciknál, kiindulásként felhasználva egyáltalán a ciklikus civilizáció elmélethez és majd különösképpen az új náci civilizáció hirdetéséhez. Ehhez azonban meg kellett feledkezni arról a Schopenhauerről, aki végeredményben a „nem-érdemes" álláspontjára helyezkedett. Jóllehet a maga idején ez a lemondás még a forradalomból kikelt napóleoni önkénynek és a német területek korabeli vigasztalan képének szólt, s ha ezt talán lehetséges is a küzdelemről való lemondásnak tekinteni, az egész schopenhaueri mű és morális magatartás összeegyeztethetetlen mind Spengler konklúzióival, mind a nácizmussal.

Mivel Nietzsche nem alkotott valójában filozófiai rendszert,[30] s talán a költő erősebb is volt benne, mint a filozófus, lehetővé vált, hogy gondolatai, burjánzó képzeletének zseniális, máskor meg gyermekes termékeiből, töredékeiből, aforizmáiból ki-ki kedve szerint gyűjtögessen és alkosson esetleg még rendszert is. Közismert az a szemelvénygyűjtemény, amely a felmagasztalt barbár „szőke bestiából", a Raubtiernek engedélyezett „gonosz"-ból, a judaizmus szellemi bírálatából, a jövő Übermenschének meghirdetéséből áll. Ahhoz azonban, hogy Nietzsche ezen a módon előnácivá válhasson, meg kell feledkezni arról, hogy bírálata nem a „judeo", hanem a judeo-keresztény kultúrának, benne első helyen a német kultúrának szól, hogy szava sincs a nagy német középkorról, hanem figyelme az antikvitás felé fordul, nem tiszteli az államiságot, sőt azt hirdeti: minél kevesebbet az államból, s hogy Übermensche nem a germán horda, hanem a szuperindividuum. Ahhoz, hogy a nietzschei szuperember náci közösséggé, az ő nemes emberi fajtája germán fajjá, és a nagy individuális lázadás az emberi személyiség megszüntetésének szellemi eszközévé váljon, nagy transzformálást kellett elvégezni.

[29] *Arthur Schopenhauer:* Die Welt als Wille und Vorstellung, in: Schopenhauer's sämtliche Werke in fünf Bänden, I–II. Inselverlag, Leipzig, é. n.

[30] Elsősorban a következő írásokra támaszkodtunk: Morgenröte. Gedanken über die moralischen Vorurteile; Die fröhliche Wissenschaft (La Gaya Scienza); Jenseits von Gut und Böse. Vorspiel einer Philosophie der Zukunft; Zur Geneologie der Moral. Eine Streitschrift; Götzen-Dämmerung oder wie man mit den Hammer philosophiert, Der Wille zur Macht, in: *Friedrich Nietzsche:* Werke in zwei Bänden, Ausgewählt und eingeleitet von August Messer, Alfred Kröner Verlag, Leipzig, 1930.

Nietzsche gondolatmenténck volt azonban kétségtelenül olyan pontja, amely Spenglernek segítségére jött civilizációelméletében, s ami Nietzsche náci felhasználását és a transzformálás végrehajtását megkönnyítette, sőt lehetővé tette. Ilyen pont az „ewige Wiederkunft", a ciklikusság a kultúrákban és egyáltalán az életben, s ilyen az „igen-mondás" lehetőségeként hirdetett voluntarizmus, amely lehetővé teszi, hogy az álmorál bírálatában Nietzsche az immoralitás feldicsőréséig jusson el. Amikor az Übermenschet felmenti „jó és gonosz" alól, megszünteti általában véve a „gonosz" tartalmát, a közönségestől, a gyengétől megvonja a jobblét jogát, s amikor a magát fonákjáról mutató racionalizmussal az első helyen a hatalom akarásának ösztönét állítja szembe, valóban olyan területre ér, ahol a találkozás a nácizmussal megtörténhet.

Burckhardt esetében[31] Spenglernek már sokkal kevésbé kell a gondolati tartalmat átalakítania, ha rendszerébe be akarja építeni. Gyökeresen meg kellett azonban változtatnia az attitüdöt és alapjában véve az egész történelemszemléletet. Burckhardt ugyanis a fejlődéselméletet elvetve a történelmi mozgás nagy átlagát nem a szüntelen jobbulás és az emberi lét magasabb szintre jutása által jellemzi, hanem a közepességgel, amelyet olykor kimagasló csúcsok is tarkítanak, de még inkább megszakítanak katasztrófák, amelyek a történelmi lét velejárói az ő szemében. Nagyon távol állt attól, hogy egy leendő diktatúrát csúcsnak tekintsen. Szkepszisén túl pesszimizmusát éppen az táplálta, hogy a jövő számára nem látott más utat, mint éppen ezt a katasztrófát. Elborzadva jósolja meg 1872-ben a führerek és uzurpátorok 20. századi uralmát, amikor is az autoritás ismét felemeli majd fejét, és – mint írja egy levelében – ez „ein schreckliches Haupt" lesz. Bármennyire iszonyodik is tőle, mégis úgy látja, ezt kell elvárnia: az erős államot, amely képes arra, hogy a tömegek követeléseivel, uralmi igényeivel, a többségi hatalommal, a forradalommal szembenézzen. Bármily kelletlenül is, Burckhardt ezen a ponton feladja saját arisztokratizmusát. Spengler azután teljesen megadja magát az utóbbinak, az egyént feláldozza a „führerek és uzurpátorok" diktatórikus hatalmának, s már nem utálattal teszi ezt, mint Burckhardt egykoron, hanem a kultúrkatasztrófa megállításának lehetőségét, a történelem értelmének megvalósulását köszönti benne. S ez az, amiben fenntartás és transzformálás nélkül támaszkodhat Treitschkére.[32]

Heinrich von Treitschke saját életútjának fordulataiban éppúgy kifejez egy egész német történelmi szakaszt, mint kifejezett Hegel a maga idején. Treitschke a szabadság és a nemzeti egység hívéből 1848 után a porosz állam csodálója, a porosz romantika egyik megteremtője, Bismarck ellenfeléből személyes barátja lesz. A nép idealizálását az államra viszi át, s az utóbbit így definiálja: „Staat ist Macht, und nichts als Macht". Megteremti a porosz kultúra mítoszát, ezt a világkultúra fölé emeli, és követeli az erős, a fegyveres hatalomra támaszkodó államot. Amikor Treitschke az alldeutsch mozgalom iniciátora lesz, már szó sincs a német elesettség megszüntetéséről, hanem a birodalom expanzivitása, imperialista terjeszkedése és a német civilizáció erőszakos terjesztése kerül napirendre.

[31] *Burckhardt* életében csak szaktudományos művei jelentek meg, s közülük a Kultur der Renaissance in Italien vált híressé. 1905-ben adták ki a Weltgeschichtliche Betrachtungen-t (L.: *Jacob Burckhardt:* Gesamtausgabe, Basel, 1930–1933. Bd. 7.)

[32] *Heinrich von Treitschke:* Der Sozialismus als Meuchelmord, 1878; Historische und politische Aufsätze I–II. k. Leipzig, 1897; Deutschland nach dem Dreissigjährigen Kriege, Philip Reclam, Leipzig é. n. (részlet a Deutsche Geschichte im 19. Jahrhundert bevezetőjéből – eredeti címe: Deutschland nach dem Westphälischen Frieden.)

Burckhardt történelmi pesszimizmusából, Nietzsche: Wille zur Macht-jából, Treitschke fegyveres államából s a szociáldarwinizmus organikus társadalomszemléletéből szerkeszt új társadalomelméletet Spengler, végső tételként megismételve Burckhardt jóslatát, de már nem mint kényszert, hanem mint megváltást. A kultúrák felemelkedéséről és bukásáról hosszan előadott teóriáját nem elevenítjük fel, mert nem ez volt, amivel a nácik tetszését elnyerte. Megszerezte ezt azzal, hogy az európai kultúra fénykorát a korai feudalizmusra tette, ami egybeesett a német nagyság időszakával. Megszerezte azzal, hogy e kor egyik szépségét az erős ösztönök kiváltotta felemelő háborúkban látta, továbbá azzal, hogy szembeszállt a racionalizmussal, elítélte a demokráciát mint a „pénz" hatalmát, s a munkásmozgalomban „a börze uralmát" fedezte fel. Végül, s talán leginkább azáltal vált a nácik egyik legtöbbet hivatkozott szerzőjévé, hogy jóslata szerint az európai kultúra hanyatló szakaszát majd a jövő führerjeinek uralma tartóztatja fel, s e führerek a „vér szavát" követve feltámasztják a nagyszabású háborúk korát. Spengler szerint a végső harc a pénz és a vér között minden addigi „fel" és „le" végső állomása, s e harcban az utóbbi, a vér győz majd.

Ezek után nem különösen meglepő, ha 1933-ban megjelentetett könyve[33] a náci ideológiához még közelebb áll, még akkor is, ha a náci hatalomátvételt túlságosan könnyűnek tartja, és úgy véli, hogy az igazi tennivaló még hátra van. Tudjuk, hogy a mód, ahogyan a nácizmus a tennivalóknak nekilátott, Spenglert elnémította. Nem változtat azonban ez azon, hogy e könyve előszavában, amit már a hatalomátvétel után írt, üdvözli az új idők hajnalát. Racionalizmussal és romantikával szemben „bátor pesszimizmussal" vállalja városok és fajok pusztulását, összeköti a liberalizmust és a bolsevizmust, mint „egy egységes mozgalom korai és késői formáját, kezdetét és végét", s a nyugati civilizációnak nem is egy, de két nagy veszélyeztetőjével számol: a fehér és a színes világforradalommal. „Az egyik alulról jön – írja –, a másik kívülről: osztályharc és faji harc, s az európai fehér embernek mindkét harcban győznie kell, ha fenn akar maradni."

Hitler inspirálójának – foglaljuk össze – elsősorban a radikális konzervativizmus pángermán, alldeutsch-völkisch áramlata és az ausztriai nemzetiszocializmus tekinthető. Ez közvetítette számára a szociáldarwinizmus germán fajelméleti változatát, a nagytérelméletet, a politikai voluntarizmust, az elit-gondolatot, az antiszemitizmust, az expanzió szükségességének tételét és fő irányainak vázlatát. Végül olyan eszméket is tartalmazott, amelyek alkalmasak voltak arra, hogy a „tömegeket" reményekhez juttassák, és arra, hogy a szocializmussal szemben villámhárítóként szerepeljenek.

Gyakran találkozni az irodalomban azzal a felfogással, hogy a náci párt tömegsikere – szemben eszmei elődeivel – szociális demagógiájának volt köszönhető, vagyis hogy dinamizmusának titka ebben lenne keresendő. Több szerző ehhez köti a nácizmus radikalizmusát is. Ám a szociális gondolat nem a nácizmusban lép fel először, sőt még a radikális konzervetivizmushoz sem köthető, a 19. század végén valamilyen formában számos polgári áramlatban megjelenik. Már jeleztük, hogy benyomásunk szerint a szociális demagógia és a mozgalom dinamizmusa nem járt párban. Most azt a kérdést is fel kell vetnünk, hogy vajon elsődleges tömeghatása visszavezethető-e a szociális ígéretekre.

[33] *Oswald Spengler:* Jahre der Entscheidung. Erster Teil: Deutschland und die weltgeschichtliche Entwicklung, uo. 1933.

Ugyanakkor mind a pángermán előképben, mind a nácizmusban a faji principium erőssége, állandósága, adottsága elméletileg oly mértékben eluralkodik, olyannyira maga alá rendel és esetlegessé tesz minden egyebet, hogy az ettől elvonatkoztatott szociális szférát valóban joggal tekinthetjük elsősorban eszköznek, amely a politikai hatalom „erőszervezetének" megteremtésére szolgál.[34]

Hitler viszont maga a szocialista irodalomban kevéssé volt járatos, a mozgalomról pedig még kevesebbet tudott. Semmi többet annál, mint amit a háború alatti és a háború utáni Németországban közvetlenül tapasztalt. Itt–ott elhangzott szociális eszmékből, saját benyomásaiból és új, müncheni környezetében befolyással rendelkező radikális konzervatív gondolkodású személyek nézeteiből állt össze a tákolmány, ami a náci párt „szocializmusának", szociális ígéreteinek, vagy demagógiájának nevezhető. A konkrét javaslatok között található olyan, amely már az 1882-es osztrák linzi programban is szerepelt (színvonalasabb fogalmazásban), több, ami közvetlenül az Alldeutscher Verband 1912-es programjából plántálódott át, más, amit a Drexler-féle párt fogalmazott meg, s végül ami nevezetes alapító tagok, mint pl. Gottfried Feder vagy Hans Frank fixa ideája volt.

A Deutsche Arbeiterpartei, amelyhez Hitler 1919-ben csatlakozott, hogy azután a párt vezetését kisajátítsa, és nevét is megváltoztassa, eredetileg nemzeti alapokra helyezett munkásmozgalom szervezését tűzte ki feladatul maga elé.[35] Alapítója, Anton Drexler a maga részéről újra felfedezte az osztrák DAP felfedezését, a szocializmus és a nacionalizmus párba állításának lehetőségét. Programja szerint meg akarta szüntetni a munka nélkül szerzett jövedelmet, és biztosítani kívánta a munkások jövedelemrészesedését.

Hitler számára ezek az elvek általános platformnak nagyon is megfeleltek. Az NSDAP 1920-as programja,[36] amit 1926-ban azután megerősített és véglegessé deklarált, az eredeti programhoz hozzáveszi a háborús nyerészkedésből származó jövedelem elkobzását és Feder kedvenc eszméjét a „kamatrabszolgaság" eltörléséről. (A kamatrabszolgaság elleni harc a szélsőjobboldalon a 80-as évekre ment vissza, a náci programba azonban közvetlenül Feder által került be.[37]) Néhány általános természetű, úgyszólván bármiféle politikai programba befoglalható követelés (öregségi biztosítás, fokozott gyermek- és anyavédelem, az általános iskoláztatás lehetősége) mellett három olyan pontot találni a náci programban, amely ha nem is szocialista s nem is átfogó, mindenesetre számottevő reformszándékot sejtet. Ilyen a 17. pontban kilátásba helyezett földreform, még akkor is, ha ezt a „nemzeti szükségleteknek megfelelő" kitétellel mértékében, a „közérdekű célokra" megjelöléssel pedig a felhasználás szempontjából erősen korlátozták is. Ilyen a trösztök államosításának kilátásba helyezése a 13. pontban, s végül a 16. pont, amely a nagy áruházak kommunális tulajdonba vételét tervezi, hogy azután ezeket a kiskereskedők bérelhessék ki. Az utóbbiak számára a program állami és közületi megrendeléseket ígér. E

[34] Erre a következtetésre jut *Martin Broszat:* Der Nationalismus, Weltanschauung, Programm und Wirklichkeit, Deutsche Verlagsanstalt, Stuttgart (4. k.), 1961, 38–41. – A náci ideológia kialakulásáról l. még: G. *Mosse,* i. m.

[35] A náci mozgalom kezdeteiről l. *Georg-Franz Willing:* Die Hitlerbewegung. I. Der Ursprung 1919–1922. Hamburg-Berlin, 1962; *Hans Hubert Hofmann:* Die Hitlerputsch. Krisenjähre deutscher Geschichte 1920–1924, München, 1961.

[36] *Hirsch,* i. m. 76–79.

[37] *Gottfried Feder:* Das Manifest zur Brechung der Zinsknechtschaft des Geldes, Diessen, 1919; Der deutsche Staat auf nationaler und sozialer Grundlage. Neue Wege in Staat, Finanz und Wirtschaft, München, 1923.

három pont kétségtelenül támadás a nagytőke egy része, a kereskedelmi tőke és a nagybirtok egy része ellen. Részleges támadás, amely nem a kapitalizmus, hanem bizonyos „kinövései" ellen irányul, mintegy abban a mértékben, amelyet a védelemre szoruló, veszélyeztetett „termelő középrétegek" érdekei megkövetelni látszanak. A támadás célja, ha figyelembe vesszük a nem-termelő, uzsorás tőke, a munkanélküli jövedelem, a kamatrabszolgaság elleni kirohanásokat is, láthatóan a tőkének az a része elsősorban, amely leginkább összeköthető a zsidó tőke fogalmával. A program egészének antiszemita velleitása pedig a tőke elleni fellépést érdemileg nagyrészt antiszemitizmusra redukálja.

A szociális tartalom mindemellett már e legkoraibb náci fogalmazásban bekebeleződik a nacionalista, közelebbről: a faji követelményrendszerbe. A program Nagy-Németország és a német nép egyenjogúságának meghirdetésével, Versailles hatályon kívül helyezésével kezdődik, s gyarmatok, „Land und Boden (Kolonien)" követelésével folytatódik. Kimondja, hogy csak német „néptárs" lehet állampolgár; a zsidó nem állampolgár. Az állami ügyek intézésében csak állampolgár vehet részt. A nem-németek bevándorlását el akarja tiltani, s lehetővé tenni — ha a szükség úgy kívánja — az országban élő idegenek kiutasítását. A továbbiakban a szociális követelményeket azzal vezeti be, hogy „az egyes tevékenysége nem ütközhet az összesség érdekeibe, hanem az egész keretében és mindenki hasznára kell, hogy végbemenjen". A fentiek jegyében van fogalmazva a hosszú klauzula, amely a sajtó kérdésével foglalkozik. Lényege, hogy a lapokat csak német „néptársak" írhatják és finanszírozhatják, s hogy a „közjó" ellen működő újságokat be kell tiltani.

Szociális ígéreteiben a náci párt a radikális konzervativizmus elveihez lényeges elemet ugyanúgy nem tett hozzá, amint ez egyéb vonatkozásban sem állt módjában. A Class (alias Frymann) szerkesztette alldeutsch program és az 1920-as náci program összevetése sem ebben a kérdésben, sem másban nem mutat ki lényeges eltérést.[38]

Ha nem is programatikusan, az ideológiában átmenetileg lényegesen kibővült a szociális kérdés tartalma, megnőtt jelentősége abban az időben, amikor arra a Strasser fivérek irányította észak-németországi „baloldali" náci szárny hatást gyakorolt. Ez a hatás azonban sosem eredményezett olyan szimbiózist nacionalizmus és szocializálás között, mint az olasz fasizmus esetében a helyzet kezdetben volt; a nácizmus magját képező Hitler vezette müncheni csoportnak csak a rivális ágat kellett eltávolítania ahhoz, hogy ettől a „baloldaliságtól" megszabaduljon, saját eszméivel e téren leszámolnivalója láthatóan alig akadt. Annyit jelent ez, hogy a nácizmus további radikalizálódásának nyitját ugyanúgy másutt kell keresni, mint dinamizmusának okát is. Az alapeszmék, a teoréma változatlansága egyúttal arról vall, hogy a náci program modern eleve nem lehetett, adekvát választ a kor problémáira nem tartalmazhatott. Sőt, ez az ideológia születése idején, a 19. század végén és a 20. század elején sem volt korszerűnek tekinthető.

Ha a preferált politikai és államformát vizsgáljuk, szintén nem juthatunk egyéb következtetésre, mint arra, hogy a totális állami diktatúra gondolatát, majd életre keltését nem a német társadalom valóságos tényei indokolták, hanem ezek félreértése, félremagyarázása. A német probléma hamis megfogalmazása, a torzkép kialakulása ismét csak a 19. század végének műve, s ettől kezdve már csak fokozati eltéréseket találunk mind a hamis tudat további torzulásában, mind annak elburjánzásában. A német probléma már ekkor átértelmeződik, az elavult, az avitt, ami a német társadalom problématöbbletét

[38] *Hirsch*, i. m.

okozza, jelenik meg értékként, s a probléma kiváltójává éppen a hagyomány, a német principium elhagyása, a tradíciók, a német-porosz erények hűtlen kezelése válik. A társadalmi veszélyeket és veszélyeztetőket ezért azután nem reformokkal és kiegyenlítéssel, hanem az erőszakszervezet eszközeivel, az abszolutizmus képmására elképzelt modern állam útján kell felszámolni. Ebben a vonatkozásban a múlt eltorzított képei nyújtják a mintát. A középkori Német Birodalom mint modell, egyszerre jelenti a német nagyság létét és a modernkori betegségek nemlétét. Ez a Wunschtraum alkalmas arra, hogy a hierarchikus despotizmust és a nemzeti nagyságot egymást feltételező egységként lehessen rajta bemutatni. Az elmélet tehát mind alldeutsch – s még inkább – náci változatában mindössze annyiban „modern", hogy az expanzív törekvések miatt a gazdaság dinamikus fejlődéséről nemcsak nem mondhat le, de ez mintegy előzetes, bár hallgatólagos feltevése. Ezzel szemben mind magának az expanziónak választott (háborús hódító) formájában, mind a tőkés növekedéssel együtt járó, illetve speciális német „betegségeinek" megszüntetéséről vallott felfogásában a múltból eredő, s jelentős mértékben a belső aszinkronitáshoz, a túléléshez tapadó elavult tudatot foglal programba.

Ha eddigi elemzésünket talán azzal zárhatjuk le, hogy a náci ideológia a 20-as években megvalósítandó újként olyan 19. század végi gondolatokat mutat fel, amelyek a kor meghaladását már a maguk idején is hátrafelé szerették volna végrehajtani, s hogy egyúttal a 19. századi magaskultúrát, annak a polgári demokráciára és racionalizmusra irányuló bírálatában nem folytatta, de alapjában véve megcsúfolta, akkor felmerül a kérdés, hogy vajon a meghirdetett újszerűsítés, változtatás bármilyen elemét tartalmazta-e ez az ideológia.

Kétségtelennek látszik, hogy a nácizmus megfogalmazott néhány olyan tételt, amely nélkül nem lett volna lehetséges szervezeti modernizálódása. Ilyen tétel volt a tömegekre való most már határozott és tudatos apellálás. Ennek feltételeit ugyan a háború utáni szituáció teremtette meg, de szükséges volt hozzá a felismerés, hogy van olyan tömeg, amelyet a nácizmus zászló alá szólíthat, valamint, hogy ez a tömegfelhívás veszély nélkül és eredményesen megvalósulhat. Új motívum volt az ideológiában, hogy a hívek megnyerése nem érveléssel, hanem a szenvedélyek felkeltésével, s végül, hogy nemcsak szavakkal, hanem aktivizálásukkal, cselekvésük megszervezésével kell, hogy történjék. Új motívum volt, és az ideológiába is be kellett vezetni, hogy e tömeget egy vezér irányítja, s hogy a nemzeti vagy faji ösztön éppen e vezér követésében manifesztálódik. Ehhez fűződött azután a Führer-állam gondolata, amit korábban, a monarchia keretében nem, hanem csak a köztársaságot tagadva lehetett felvetni.

A nácizmus ugyanakkor felvett egy pragmatikus célt is: a hatalom megszerzésének és megszervezésének programját, s ez a konkrét és közeli cél lett azután a náci mozgalomban a tömegszervezés és mozgatás fókusza, a mozgalom dinamizmusának középpontja.

A háború utáni szituáció több vonatkozásban módot nyújtott bizonyos kérdések átfogalmazásához és dramatizálásához is. Ilyen volt egészében véve mind a nemzet helyzete Versailles miatt, mind az a veszély, amely a nemzetet, illetve a fajt az internacionalista szocializmus oldaláról fenyegette – tekintetbe véve az orosz Októberi Forradalmat, a nemzetközi és a hazai forradalmasodást. A náci elmélet nem mulasztotta el, hogy az ebből adódó lehetőségeket maximálisan kihasználja.

A veszélyeztetett „tömeg" problémáját közelebbről szemügyre véve viszont azt kell mondanunk, hogy megoldására az alldeutsch-náci ideológia követhető utat nem tudott

mutatni, s annál is kevésbé, mert programjának gerince, az expanzió végrehajtása gyakorlatilag azokat a nagytőke-ellenes intézkedéseket, amelyeket ebből a célból felvetett, nem tette lehetővé. Külső expanzió és a „tömegek" tőkekorlátozás révén megvalósítandó védelme feloldhatatlan ellentmondást tartalmazott. Egyéb elgondolással pedig a nácizmus nem rendelkezett. Korszerűtlen tehát ez az ideológia azért is, mert míg a társadalom belső feszítő erőinek feloldása helyett ezek állami elnyomását tervezi, az államot a külső és belső agresszió megszervezésének jogaival akarja csak felruházni anélkül, hogy gazdasági tennivalókra általános értelemben elkötelezné.

A nácizmus a gazdaságfejlesztés felelősségét nem vállalja át, s a náci ideológia gazdaságfejlesztési elveket, gondolatokat nem tartalmaz. A megfogalmazott követelések korlátozásokat és a jövedelemeloszlás állami befolyásolását, némi korrekcióját tartalmazzák. A náci program improvizáltságát, átgondolatlanságát mi sem mutatja jobban, mint hogy még az a törekvés sem tükröződik benne teljességgel, ami pedig a háború alatt a szélsőjobboldalon már megfogalmazódott a háborús kötött gazdasági rendszer fenntartására vonatkozóan. A gazdaság irányításának igénye igen, fejlesztésének igénye viszont a programban fel sem merült; de nem merülnek fel olyan ideák sem, amelyek annak alapvető szerkezeti átalakítására irányulnának. A kapitalizmus fejlődésének szélsőjobboldali reakciója nem megy a rendszer megkérdőjelezéséig, de – érthetően – nem megy odáig sem, hogy annak továbbfejlesztéséről gondolkozzék. Ez is arra utal, hogy olyan csoportok elégedetlenségét fejezi ki, amelyeknek fő törekvése, hogy maguknak biztosítsanak helyet a fennálló szisztéma kereteiben, s méghozzá nem akármilyen helyet. Ettől eltekintve sem indokolja semmiféle alapvető jelenség, hogy gazdaságfejlesztési problémák előtérbe lépjenek. Mind ez ideig a német gazdaság dinamikusan fejlődött (sokak szerint túlságosan és nem szerves módon), egyelőre a liberalizmust senki sem ott bírálja, ahol valóban problémát okoz, vagyis nem annyiban, amennyiben a szabad verseny szervezetlenséget, áttekinthetetlenséget okoz; a kritika melléktünetekre irányul. Átmeneti pénzügyi, hitel, jóvátételi nehézségek megoldásán túl a német gazdaság jövője ebben a szélesebb értelemben senkinek fejfájást nem okoz, aminthogy egyébként egy-két közgazdászt kivéve az egész világon ugyanez a helyzet. A német elmaradottság problémája ebben a vonatkozásban valóban nem is merülhet fel, hiszen Németország gazdasági szempontból már rég nem elmaradott. Ebben az ideológiában „elmaradottnak" kizárólag abból a szempontból tűnik, hogy gazdasági nagyságának megfelelő helyét nem foglalhatja el a nap alatt.

A náci ideológia belpolitikai szempontból tehát nemcsak archaizál, de tényleg elavult. Távol attól, hogy 20. századi eszmékre lelne, a német társadalom atavisztikus elemei szólalnak meg benne. Nem egyéb, mint a nagy gazdasági fejlődésben útszélre sodort vagy sodródó csoportok reakciója, dühkitörése, bosszúprogramja, amely a nácizmus jövője szempontjából oly szerencsésen társul a nemzetközi marakodásban magát kisemmizettnek érző vezető gazdasági csoportok bosszúprogramjához. Ami ez utóbbit illeti, tervei és mohósága, s vele együtt a német értelmiségi és középosztálybeli csoportok németségtudata a háború alatt az óriási elvárások hatására tetőzött, hogy a sérelem, a vereség okozta sokk ezután a revánsvágyat a paroxizmusig fokozza. A nagy német világhódítási vállalkozás – ha önmagában és abszolút módon szemléljük – a maga 55 millió halottjával a világtörténelem legtragikusabb komédiája, bár ugyanakkor az európai összképbe helyezve és konkrétan nézve csupán annak a már ugyancsak elavult és értelmet-

len szisztémának következése, ami 1918 után nem csupán Németországot, hanem egész Európát jellemezte. Abban a pillanatban, amikor a náci Németország elindul az évszázados vágy kielégítése útján, hogy meghódítson, annektáljon és bekebelezzen, objektíve olyan korban járunk, amikor a tudatot kivéve minden feltétel együtt van ahhoz, hogy a korábbi hódítások és bekebelezések elveszítsék értelmüket, s helyettük a pénzügyi befolyás, a kereskedelmi kapcsolat, az ehhez rendelkezésre álló kapacitás vegye át a főszerepet. Ebben a nagyobb összefüggésben nézve kétségessé válik, hogy az ipari termelés növekedése abban az ágazati-szerkezeti összetételben, ahogyan az a nácizmus uralma idején végbemegy, kapcsolatba hozható-e egyáltalán a jövővel. A német gazdaság ugyanis akkor kezd erőltetett ütemben „vaj helyett ágyút" gyártani, amikor a vaj – még ha egyelőre nem is tudni erről – már hódítóbb eszköz, mint az ágyú. Tudományosabban szólva: semmi sem állja útját annak, hogy Németország területhódítás és háború nélkül nagy piacokat és befolyást szerezzen. Egyetlen ország sem volt abban a helyzetben, hogy a német gazdasági expanziót Közép-Európában, a Balkánon, a szovjet piacon tartósan megakadályozza vagy elvitathassa tőle. Versailles ellenére, vele vagy nélküle, a német gazdaságnak a valóságban nem volt szüksége háborúra ahhoz, hogy belső és külső potenciálját továbbfejleszthesse, miközben a kitűzött fegyveres hódító program végrehajtására nem volt elég erős. A német társadalom Versailles-on felhízott tévtudata és a reális nemzeti érdek meg nem felelése a nácizmus keretében abszurd formát öltött. Az intenzív belső fejlesztésnek a gazdasági expanzióval összekapcsolt változatát komolyan meg sem vizsgálták; szinte automatikusan kapcsoltak vissza a 19. századi típusú, de monstruózus terjedelmű hódítóprogramhoz.

Fenti fejtegetésünk olyan gazdasági és nemzetközi összefüggésekre irányul, amelyeket a tudat elől elfedett az eddigi tapasztalás. Úgy, hogy a társadalmi tudat az adott valóság fontos része lévén, sőt azon része, amely a mindenkori döntéseket a beidegzett, tehát a múltból hozott tapasztalások és általuk meghatározott ösztönök, félelmek, előszeretetek és ítéletek szellemében megfogalmazza, a tudattól független feltételek jelenléte a német társadalom sima átbillenésére a harmóniába hozott modern keretekbe mégsem jelentette e lehetőség megszületését. És nem áll fenn lényege, létezése szempontjából. Az új helyzet nélkül, amiben a veszélyes társadalmi feszültség és a nemzeti katasztrófa realizálódik, a nácizmus nem nácizmus, hanem legfeljebb továbbra is alldeutsch klubosdi lenne.

Az egész meglehetősen heterogén konglomerátum elméletileg az alkalmiság, átgondolatlanság s a kompromisszum jegyeit viseli magán. Az alkalom szült a braunaui jelentéktelen osztrák kispolgárból politikust, s az alkalom tette lehetővé, hogy az alldeutsch és nemzetiszocialista gondolatokat, amelyeket felszedett, s amelyeket itt–ott a maga módján kiegészített, belevigye egy jelentéktelen mozgalomba, amely jelentéktelen mozgalom viszont megajándékozta őt a politikai tevékenység lehetőségével. Már a kezdet kezdetén eléggé világos volt azonban, hogy mind a „népi", mind a szociális „eszme" csak etikett és csalétek, mert a Hitler által megálmodott rendszer meghatározója, lényege a korlátlan hatalom, a hatalom korlátlan akarása és a korlátlan agresszió mind a belső, mind a külső „ellenséggel" szemben. A náci gondolat eszmei szempontból esetleges, a háború utáni német helyzet az, ami életerővel ruházza fel. A személyiség, aki képviseli, esetleges, meghatározott viszont, hogy a Hitler által hirdetett „gondolatot" Németországban sokan olyannyira áhítozzák. A mozgalom, amelyhez Hitler kapcsolódik, esetleges, de meghatá-

rozott, hogy ilyen mozgalom a többi hasonlóval együtt keletkezzék. A többi között ennek a mozgalomnak a jövője is esetleges, és sorsát csak a német történelem további fejleményei döntik el. Ahhoz, hogy a náci vagy fasiszta ideológia – sőt, egyáltalán bármilyen ideológia – átütő hatást érjen el, megfelelően hangolt tömegek mellett szükségesnek látszik, hogy olyan rendező elvre találjon, amelyet mint céltudatot teljes határozottsággal mutat fel, megkülönböztetett módon képvisel, s plauzibilisként mind az úgynevezett tömeggel, mind a társadalom számottevő vezető csoportjaival el tud fogadtatni. Míg Németországban a náciknak ez sikerült, Ausztriában voltaképpen egyetlen áramlat sem érte el.

Osztrák változatok

A DAP utódja, az 1918-ban Deutsche Nationalsozialistische Arbeiterpartei[39] néven újjáalakult szervezet változatlanul képviselte korábbi ideológiáját, ami biztosította a szoros kapcsolat lehetőségét a németországi náci párttal, de ugyanakkor súlyos vitákat is kiváltott a Hitler által bevezetett szervezeti újítások felett, amelyeket az osztrák náci vezetők, és elsőként Walter Riehl, vonakodtak követni. Ausztria új politikai helyzete egyszersmind lehetetlenné tette, hogy a pángermán DNSAP az osztrák szélsőjobboldal gyűjtőmedencéjévé váljon. Nehezítette ezt a weimari köztársaság léte, s útját állta, hogy az egyesülés gondolatának 1918 után az osztrák szociáldemokrácia lett a legfőbb letéteményese. Ez a helyzet majd csak Weimar haldoklása és főként Hitler uralomra jutása után változott meg, ekkorra viszont az osztrák náci mozgalom már minden önállóságát elveszítette, és az NSDAP fiókszervezetévé vált.

Egyéni karakterisztikus ideológiai arculatot azonban a lényegesen önállóbb Heimwehr-mozgalom[40] sem tudott kialakítani. A Heimwehr több ellenzője a mozgalom ideológiájának a nácizmustól és a fasizmustól való különbözőségét hangsúlyozva, az elhatároló motívumokat bizonyos részletekben keresi. Így a fajteória hiányában, a

[39] Az ausztriai áramlatokra vonatkozó irodalomból itt azok közül a művek közül jelzünk egyeseket, amelyek a korai Heimwehr szellemi arculatáról is szólnak. *Benedikt*, i. m. 359–368.; *Hanis Mikoletzky:* Österreichische Zeitgeschichte. Az osztrák klerikofasizmus problémájához, in: Történelmi Szemle, V. évf. 3–4. sz. 1962, 545–550.; *Ludwig Jedlicka:* The Austrian Heimwehr, in: Walter Laqueur–George L. Mosse (kiad.): International Fascism, 1920–1945, in: The Journal of Contemporary History, T/1, 1966. Von Ende der Monarchie bis zum Abschluss des Staatsvertrags 1955, Österreichischer Bundesverlag, Wien – München, 1962; *Gerhard Jagschitz:* Faschismus und Nationalsozialismus in Österreich bis 1945. in: Fašizmus a Europa, Medzinarodni symposium. Vydal Historický ústav CsÁV v srpnu 1969 (Fascisme and Europe, International Symposium. Ed. by the Institute of History Chechoslovak Academy of Science August, 1969.); *K. R. Stadler:* Austria, in: *S. J. Woolf:* European Fascism, London, 1968. 88–100.; *Felix Kreissler:* Von dem Revolution zur Annexion. Österreich 1918 bis 1939, Europa, Wien – Frankfurt – Zürich, 1970.; *Irmgard Bärnthaler:* Die Vaterländische Front. Geschichte und Organisation, Wien – Frankfurt – Zürich, 1971; *Bruce F. Pauley:* Hahnenschwantz und Hakenkreutz, Steierischer Heimatschutz und österreichische Nationalsozialismus 1918–1934. Europa. Wien – München – Zürich, 1972; *F. L. Carsten:* Fascist Movements in Austroa . . .; *Bruce F. Pauley:* Nazis and Heimwehr Fascists. The Struggle for Supremacy in Austria 1918–1938, in: Who were the Fascists. Social Roots of European Fascism. Ed. by Stein Ugelvik Larsen, Bernt Hagtvet, Jan Petter *Myklebust*, Bergen – Oslo – Trams 1980, 226–238.

[40] A Heimwehrről a legújabb rendszeres összefoglalás: *C. Earl Edmondson:* The Heimwehr and Austrian Politics 1918–1936, The University of Georgia Press, Athen, 1978.

modern pogányság nemlétében, keresztény frazeológia használatában és így tovább. Mi a döntő eltérést a világos nemzeti célkitűzés elmaradásában látjuk, ami – véleményünk szerint – megengedte ugyan, hogy a Heimwehr-ideológia fasiszta jellegűvé váljon, bár másként fasisztává, mint bármelyik másik, de totalitás híján mindvégig hiányos, befejezetlen maradt. Erre a mozgalomra a legnagyobb mértékben áll, hogy helyzet adta szervezkedésből születve, ideológiáját is a mindenkori helyzetek hozta változásoknak megfelelően formálta, végeredményben azonban anélkül, hogy valaha is elérkezett volna a határozott nemzeti cél felmutatásához. Alapul a mozgalomhoz helyi rendvédelmi és főként határvédelmi csoportok szolgáltak, amelyeket valamiféle egységbe csak később foglaltak nagyobbrészt monarchista alapon álló, nagynémet gondolkodású személyek, birtokos származású értelmiségiek stb. Nem sokkal az egységes Heimatwehr megalakítása után (1920. május 12.) Steidle, a szervezet egyik alapítója és vezetője, a szervezet szükségességét a háború utáni dezorganizáció leküzdésében, a határvédelemben és a bolsevizmus elleni küzdelemben jelölte meg. Ugyanakkor azonban a szervezeti keret, amelybe a Heimwehr ez idő szerint betagolódott, arról tanúskodik, hogy fő célja ekkor még a német egység megvalósítása volt. A legszorosabb együttműködésre lépett ugyanis a német Orgesch és a vele társult Orgka szervezetével. [Pontosabban szólva: míg az Orgesch Észak-Németországban tevékenykedett, Dél-Németország és Ausztria az Orgka illetékességi körébe tartozott, a Heimwehr pedig az utóbbi helyi szervezetének számított.] Egy Münchenben rendezett gyűlés 1920. május 25-én, amelyen mindhárom szervezet képviselői megjelentek, a német birodalom fenntartása mellett foglalt állást, majd hasonló értelemben nyilatkozott az osztrák Stabsleiterek 1921 januári Grazban tartott ülése is. Ezt az irányt és elkötelezettséget azonban a Heimwehr-vezetők több okból rejtegetni kényszerültek. Titkolták mindenekelőtt azért, hogy együttműködésük minél szélesebb politikai áramlatokkal lehető maradjon, később pedig azért is, mert az Orgesch és az Orgka Németországban kompromittálódott. Nem mutatkozik viszont jele annak, hogy a Heimwehr-vezetők a 20-as években a nagynémet irányt feladták volna.[41]

Változás a Heimwehr nemzetfelfogásában 1928–1930 folyamán kezdődött, mikor is megállapodás jött létre a tervezett hatalomátvétel olasz és magyar támogatásáról.[42] Az önálló osztrák Heimwehr-diktatúrát azonban, aminek megalakítására ebben az időben felkészülnek, a vezetők egy része továbbra sem tekinti végső megoldásnak. Pabst például azzal érvel mellette, hogy mivel Németország képtelenné vált a kezdeményezésre, e szerepet tőle átmenetileg Ausztriának kell ugyan átvennie, de csak azzal a további elgondolással, hogy a diktatúrát előbb Bajorországra, majd az egész németlakta területre kiterjesztik, s ezen a módon helyreállítják az egységet. A Heimwehr-vezetők gondolkodásának kettőségét jelezte viszont ugyanennek a Pabstnak egy másik kitétele, amely szerint a közbeeső időben Ausztriának ki kell alakítania saját államtudatát, s hogy Ausztria az egységbe nem mint koldus, hanem mint egyenlő partner kíván majd bevonulni.

[41] A német kapcsolatokról és a Heimwehr álláspontjáról a nemzeti kérdésben a hivatkozott német külügyi anyag értékes.

[42] Részletesen l. *Kerekes Lajos:* Az első Osztrák Köztársaság alkonya. Mussolini, Gömbös és az osztrák Heimwehr, Akadémiai K. Bp., 1973; *Nemes Dezső:* Die 'österreichische Aktion' der Bethlen-Regierung, in: Acta Historica, 11/1965. 187–258.

Ambivalens marad a Heimwehr állásfoglalása akkor is, amikor a mozgalom 1931-ben holtpontra jut, a hatalomátvétel kudarcot vall, s a Pabst-Steidle vezetést új csoport helyettesíti. Starhemberg herceg, aki ismert német s közelebbről náci kapcsolatai miatt csak nehezen tudta magát az olaszokkal elfogadtatni, a továbbiakban elsősorban nem azért került szembe a nácizmussal, mert az együttműködésre ab ovo nem volt hajlandó, hanem azért, mert feltételei voltak, és mert a vele való együttműködést a nácik (a német és osztrák nácik) több ok ból elutasították. Történt ez részben azért, mert Starhemberg az alkudozások során az utóbbiak véleménye szerint túl sokat követelt a hatalomból, s részben azért is, mert az osztrák „feltételek" mind a német-osztrák viszony, mind Ausztria belső rendje tekintetében elfogadhatatlanok voltak számukra. Ez pedig szorosan összefüggött a Heimwehr ideológiájával is. A Dollfuss-Heimwehr diktatúráról szólva, ezt az elvetendő koncepciót a német külügyminisztériumban így összegezték: „Die Idee der vom Nationalsozialismus proklamierten großen deutschen Volks- und Schicksalsgemeinschaft versucht sie gegenseitig durch eine andere zu überwinden; durch diejenige eine selbständigen Österreichs als zweiter deutscher Staat, in dessen politischer Organisation unter Berufung auf die bekannte Verkündigung des Papstes »Quadragesimo anno« der christliche Ständestaat verkörpert. . ."

A Ständestaat osztrák gondolata valószínűleg tényleg nem volt idegen a pápai enciklikától, minthogy ez a pápai irat 40 évvel korábbi elődjével együtt jelentős befolyást gyakorolt a keresztényszocializmusra, így annak ausztriai reprezentánsaira, s köztük Dollfuss kancellárra is. Mind Dollfuss, mind a Heimwehr vezetői esetében befolyást kell azonban e szempontból tulajdonítanunk – legalábbis közvetlen értelemben – Othmar Spann tanainak, illetve az olasz fasizmus úgynevezett korporativizmusának. Az utóbbi kérdésre itt nem térünk ki, ezzel szemben Spann úgynevezett univerzális rendi államával, mint az osztrák fasiszta áramlat egyik többé-kevésbé önálló ideológiai sajátosságával érdemes foglalkoznunk.

A közgazdász-szociológus Spann[43] a 20-as években fejlesztette ki később eléggé széles körökben ismertté vált teóriáját, amelynek kereteiben nem kevesebbet kísérelt meg, mint hogy a felbomlott Monarchia valaha eleven egységes világrend-szellemét és szemléletét, aminek fenntartásán, helyreállításán, átfogalmazásán a 19. század második felétől kezdve oly sok jelentős szellem munkálkodott mindhiában, most a Monarchia rombadőlte után visszamaradt osztrák magányban győzelemre vigye. A 19. századvég és a 20. századelő jelentős szellemei az egység újramegtalálását (filozófiában, művészeti kifejezésben stb.) valamilyen módon valamennyien lehetetlennek deklarálták. Létezőnek, de megismerhetetlennek, létezőnek, de kifejezhetetlennek vélték, s egyesek közülük az egységet keresve a polarizáltsághoz, vagy az egység túllépéséhez érkeztek el. Spann számára egység

[43] *Spann* fő munkái: Die Haupttheorien der Volkswirtschaftslehre. Leipzig, 1910; Der wahre Staat. Vorlesung über Abbruch und Neubau der Gesellschaft, gehalten im Sommersemester 1920 an der Universität Wien, Leipzig, 1921 (további kiadások 1923, 1931, 1938); Die Irrungen des Marxismus: Eine Darstellung und Prüfung seiner Wirtschaftslehre, Graz, 1929 (2. kiad.); Kämpfende Wissenschaft: Gesammelte Abhandlungen zur Volkswirtschaftslehre, Gesellschaftslehre und Philosophie, Jena, 1934. – l. róla: *Martin Schneller:* Zwischen Romantik und Faschismus. Der Beitrag Othmar Spann zum Konservativismus in der Weimarers Republik, Ernst Klett, Stuttgart, 1970; – Az irányzatot legutóbb elemezte: *Dr. John Haag:* Marginal Men and the Dream of the Reich: Eight Austrian National-Catholic Intellectuals, 1918–1938, in: Who wer the Fascists . . ., 239–248.

nemzeti értelemben csak a német egység felé nyílott, a szellemi totalitás a német szellemiség teljes uralmát jelentette számára, s a társadalmi univerzalizmus – többékevésbé a kereszténység univerzalizmusa szellemében – az elhatárolódást volt hivatott biztosítani a liberális individualizmustól és a szocialista, szociáldemokrata, kommunista osztályfelfogástól. A filozófiai értelemben vett univerzalizmuson belül Spann állama is egy univerzális egység, nevezetesen a nemzet totális életének egysége, amelynek kitöltője, a társadalom természeténél fogva, szervesen rendekre bomlik, s a rendek a társadalomban betöltött hasznos szerepük alapján kristályosodnak ki és rendeződnek – mintegy önmaguktól – az értéket kifejező hierarchikus harmóniában. Magától értetődik, hogy e modellhez a mintát Spann a német kora-középkorban, a nagy birodalom idején vélte megtalálni, de mintául szolgált neki a Habsburg-monarchia idealizált képe is. Nehéz megállapítani, hogy ebben az elméleti rendszerben mi erősebb: az idealizált és mozdulatlannak hitt régmúlt iránti romantikus nosztalgia, vagy a német egységen nyugvó erős, az egész Közép-Európát kitöltő német állam utáni vágy.

Spann idealizmusa, statikus rendi állama, beoltva egy megálmodott materiális és szellemi német nagyhatalomba, még a 19. század végén is ártalmatlan álmodozás maradhatott volna. Kizárólag a kor, az osztrák, a német és az összeurópai helyzet volt az oka, hogy Spann „hídverőként" léphetett fel a keresztény nemzeti nagynémet koncepció mérsékelt expanzív képviselői és a nácik között. Nemcsak felléphetett, de fel is lépett. Elmélete mintegy összekötő kapoccsá vált ugyanakkor a kereszténységszocialista, de diktatúrára hajló Dollfuss és a baloldali alternatívával szemben szintén stabilizáló pontot kereső Heimwehr között.

Ausztria „furcsa helyzetében" Dollfuss és a Heimwehr-körök Spann ideáiból csupán a belső társadalomszervező reakciós-nosztalgikus elemeket használhatták fel a maguk számára, a német egységben és a német szellemi vezetésben rejlő modern dinamizmust azonban nem tehették a magukévá. Azt lehetne hinni, hogy utóbbi vonatkozásai következtében Spann univerzalizmusa elnyerhette viszont a nácik tetszését. Nem ez volt a helyzet, tekintve, hogy Spann rendi német államában a nácik ízléséhez képest túlságosan sok volt a „szellem".

Spann gondolatai, miként egyebekben néhány más osztrák egyetemi ember, tudós eszméi is, alkalmasak voltak arra, hogy mindvégig felületesnek megmaradt ideológiai utalásaikban mind a kereszténységszocialista, mind a Heimwehr-politikusok csipegessenek belőlük. Ez sem tette azonban a Heimwehr ideológiáját kerekké, aminthogy azok az elemek sem adták meg számára a szükséges nehezéket, amelyeket az olasz fasizmus gondolatköréből merítettek. Az utóbbiból beszivárgott hozzájuk a vezérelv olasz változata, s az olaszoknak sikerült egy ideig átvinniük e Heimwehr-vezetőkre voluntarista szemléletüket, ami elsősorban egy puccs megtervezésében és végrehajtásának előkészítésében revelálódott. (A kísérlet egyébként csúfosan megbukott.) Végeredményben a Heimwehr csak 1930-ban alkotta meg összefoglaló programját (Korneuburger program), amely ismét csak egy Spann elveiből, néhány kereszténységszocialista frázisból és fasiszta fragmentumokból álló keverék maradt. Sem ennek a programnak, sem a Heimwehr egész úgynevezett ideológiai tevékenységének nem alakult ki a célprogramja a nemzeti lét fő kérdéseit illetően. Ausztria fő kérdése a lenni vagy nem lenni kérdése volt, és a Heimwehr világos választ e kérdésről nem adott. A Heimwehr ugyan a 30-as években az osztrák önállóság oldalára állt, álláspontja azonban nem elvi, hanem elsősorban politikai volt. Az egységes

német nemzet gondolatát végérvényesen eltemetni nem tudta, s ezért a nácikkal való alkudozásra olykor még 1934 után is vállalkozott, valójában tehát nemcsak hozzájárult az osztrák államiság szilárdításához, de egyidejűen gyengítette is azt. Az önállóság megvédéséből nem volt képes végcélt alkotni, mert az ehhez megkívánt nemzeti egységet jobboldalisága miatt nem vállalhatta, a jobboldali alternatívát nem tudta végigjárni, mert ez Ausztria önfeladásával vált volna egyértelművé.

Populista, misztikus fasizmus: Románia

A román Vasgárda elméleti előzményeinek vizsgálatában nagy nehézséget okoz a források feltáratlansága.[44] A gárdista ideológia lassan alakult ki, végső formáját csupán a 30-as években nyerte el, egyéni sajátosságait viszont mindvégig megtartotta. Mindez szintén nem könnyíti meg értelmezését, miközben problémát okoz más nacionalista és antiszemita áramlatoktól való elhatárolása is. Végül nehezíti az elemzést az a körülmény, hogy az ideológiát az 1920-as években nem ugyanazok a személyek képviselték, akik azután a gárdista mozgalmat megszervezték. Az elmélet képviselője mindenekelőtt Alexandru C. Cuza közgazdász-professzor; a mozgalmat később létrehozó, ez idő szerint inkább csak randalírozó ifjú huligánok az elvi kérdéseken ekkor még nem nagyon töprengenek.

Mégis, ha a gárdista ideológia később több ponton el is tért a Cuza által képviselt elvektől, az elsősorban egy többletben jelentkezett (vallásos-misztikus képzetek bekapcsolásában). Cuza ideológiai hagyatékát pedig Zelea Codreanu és társai átvették, és mindvégig meg is tartották. Ezért helyesnek látszik, ha a Vasgárda elméleti alapjait Cuzánál kezdjük vizsgálni.

Ha Magyarország esetében azt állapíthatjuk meg, hogy a háború utáni szituációban a szélsőjobboldaliság tartalmilag telítődött, Romániában az elméletnek épp ellenkezőleg, nem bővülésével, hanem átmeneti kiürülésével találkozunk. Cuza gondolatvilágának a háború győztes befejezése előtt több világosan felismerhető pillére volt, mint utána. Közéjük tartozott magától értetődően a nacionalizmussal párosult expanzió az elméletileg megfogalmazott – és részben már biológiai érvekkel is körülvett – antiszemitizmus, a szociális gondolat sajátos agrárformája, s egy olyan államilag irányított gazdaságszervezési program, amely a külföldi tőkebehatolás tényéből (és egyáltalán a nyugati külföldi hatás, befolyás) és a liberális kormányzási elvek bírálatából indul ki. Cuzát a nacionalizmus, az

[44] L. a Vasgárdáról *Csatári Dániel:* A román fasizmus sajátosságairól, in: Történelmi Szemle 1962, 3–4. sz. 551–559.; *Eugen Weber:* The Men of the Archangel in: Journal of Contemporary History, Jan. 1966; „Romania" in: The European Right (Ed. by Hans Rogger and Eugen Weber), Berkeley, 1966, 501–574.; *uő.:* Varieties of Fascism. Doctrines of Revolution in the Twenthies Century, Princeton (New Jersey) – Toronto – London – New York, 1964; 106–114.; *Z. Barbu:* Rumania in: European Fascisme. Ed. by S. J. Woolf. London, 1968, 146–166.; *Nyikolaj Ivanovics Lebegyev:* Zseleznaja Gvardija, Karolj II i Hitler. „Igrü na dvuh sztolah", Moszkva, 1968; *Z. Barbu:* Psycho-Historical and Sociological Perspectives on the Iron Guard, the Fascist Movement of Romania, in: Who were the Fascists... 379–394.; *Nicholas M. Nagy–Talavera:* The Green Shirts and the Others. A History of Fascism in Hungary and Rumania, Hoover Institution Press, Stanford (Calif.) 1970; *Mihai Fătu – Ion Spălătelu:* Garda de fier – organizaţie terorista de tip fascist, Editura politică, Bucureşti 1971

antiszemitizmus és az expanzió követelése összekötötte az uralkodó csoportok több politikai-ideológiai áramlatával, agrárprogramja pedig az ún. poporanismul irányzatával. Megkülönböztető jegye az állami irányítottság követelésében s az antiszemitizmus explicit és az ideológiát kristályosító, középponti szerepében kereshető.

Ha e gondolatrendszer előzményeit keressük, s annak kívánnánk tekinteni a román kultúrából mindazt, ami a kemény nacionalizmus, az antiszemitizmus és a populizmus vonalán formálisan annak lenne tekinthető, úgy ebből a kultúrtörténetből alig maradna ki valami.[4 5] Az elhatárolásban tehát nagyon is körültekintőnek kell lennünk. Ha evégett mindent meg is teszünk, mégis azt kell mondanunk, hogy a nacionalizmus, az antiszemitizmus és a populizmus együttható tényezői a 19. század második felétől a román szellemi fejlődés és mentalitás egészébe lényegesen jobban illeszkedtek, mint a magyar radikális konzervativizmus a magyar kultúrába és magatartási formába. Ennek mindenekelőtt az ország helyzete és a társadalom jellege a magyarázata.

Ami a nacionalizmust illeti, azt Romániában a nemzeti lét hosszú időn át tartó alapvető veszélyeztetettsége vezette be, ami első alakjában erős, pregnáns nemzettudatot eredményezett a társadalom tudatmeghatározó, értelmiségi, politikus stb. rétegeiben. Romániában nem merülhetett fel olyan politikai áramlat, amely a nemzeti célok iránt közömbös maradt volna. Ha ebben még inkább azonosságot fedezhetünk fel a magyar és a román klíma között, annak lényeges különbsége feltárul a nemzeti problematika tartalmának vizsgálatánál. A magyar nacionalizmus a vonatkozó időszakban lépésről lépésre kifejezettebben a „megtartó", a „status quo" nacionalizmusának szerepébe került a magyar uralom alatt tartott nemzetiségekkel szemben, ami egyúttal lefékezi önfelszabadító törekvéseit a Habsburg-függéstől, s ez a függőség maga is meglehetősen homályos és áttételes. A román nemzeti követelményrendszer ezzel szemben egészen 1918–1919-ig robbanékony, dinamikus, kifelé irányul vagy (később) irányítható. Az elnyomatás és szétaprózottság, ami ellen felkel, nagyon is valóságos, a cél, amelyet a nacionalizmus kitűzhet, konkrét, s megvalósításának a nacionalizmus maga egyik eszköze. A nemzet szétaprózottsága és a részek elnyomatása jó ideig teljes magyarázatul szolgál az elmaradottságra, logikus tehát, hogy a problémák végső okának megszüntetése megszünteti a következményt – a szegénységet is. Ebben a konceptusban viszont az idegen, aki minden primitív szemléletű ember számára legalábbis gyanús, nem marad csupán idegen, akire a sérelmek okait rá lehet hordani, hanem valóban az elnyomót, az ellenséget testesíti meg. A ráirányuló érzelem sem egyszerű xenophóbia tehát, hanem annál lényegesen több, átélt és elkötelezett gyűlölet s szinte nemzeti kötelezettség.

A nemzeti cél megfogalmazásában a 19. sz. derekától egy új értelmiség jár az élen, amely nagyrészt bojárcsaládok gyerekeiből verbuválódik, de kisebb számban paraszti sorból felemelkedett személyiségek is szerepet kapnak benne. Az új értelmiségnek, amely egyébként úgyszólván a mindenes szerepét tölti be ekkoriban – egyszerre játssza a művész, a tudós és a politikus szerepét – legfőbb ambíciója a nemzeti identitás kialakítása. Ebből a célból lát neki a nyelvművelésnek, a román kultúrhagyományok összegyűjtésének, a tudományágak megalapozásának, alapít színházat, lapokat, tudós társaságokat

[4 5] A politikai gondolkodás történetére l.: *Ion Zamfirescu:* Spiritualităţi româneşti, Imperimeria Naţională, Bucureşti, 1941; a szépirodalomról: *Petre V. Hanes:* Histoire de la littérature roumaine, Librairie Ernest Leroux, Paris, 1934.

és így tovább. A 19. századközép nemzeti (s ezzel együtt többnyire idegenellenes) szellemi atmoszférája azonban még pezsgőn optimista, eltölti a jövő reménye; a korabeli értelmiség lázasan tevékenykedik, alkot, gyarapít, és még nem gyűlölködik általánosságban. Tudatosan historizál ugyan, de ezt az újítás reményében és érdekében teszi.

A társadalom viszont, amelyben fellép és szervezkedik, vajmi kevéssé tagolt. Jellemzéséül elegendő annyit mondanunk, hogy a lakosság mintegy 90%-a még a háború előtti években is a mezőgazdaságból él. Ám csonka a falusi társadalom is. A több évszázados török uralom idején a bojárság nem kis része felmorzsolódott, a megművelt föld mintegy kétharmada paraszt kezekbe került. A fejedelemségek egyesülése után elsőként közös fejedelemmé választott Cuza ezért könnyen végrehajthatott egy olyasfajta földreformot, amely a földet nem annyira átadta a parasztoknak, mint inkább meghagyta nekik. Ez az 1864-es reform azonban a jövendő fejlődés szempontjából nagyon súlyos megkötést is tartalmazott, amikor kimondta a parasztbirtok elidegeníthetetlenségét, de engedélyezte felosztását az örökösök között. Gátat vetett ugyanis ezáltal mind a paraszti gazdaság felemelkedésének, mind a elnyomorodott parasztok elvándorlásának az iparba. Földjéhez szegezte a parasztot. Ez a föld pedig generációról generációra csökkent, és a falut a szó szoros értelmében pauperizmusba sodorta anélkül, hogy a paraszti tömeg bármerre is elindulhatott volna. A megélhetést az biztosította, hogy a földesúri birtokot tulajdonosa többnyire árendába adta, az árendás pedig kisparcellákban tovább osztotta a parasztok között. Ebben az időben, a nyugati felvevő piacok kitágulása idején már elsőrendű érdek volt a terménynövelés, a bérletet megművelő parasztot tehát mind a birtokos, mind az árendás egyöntetűen több terményért sanyargatta. Hogy kapitalista módon eladhasson a tőkés nemzetközi piacon, a földhöz kötött román parasztot jobbágy módjára zsákmányolta ki. A bérlet fejében terményt szedett, fizetség fejében munkát követelt a földesúri kezelésben lévő földeken. A román paraszt feudális típusú kizsákmányolása az adatok tükrében irgalmatlannak tűnik akkor is, ha a nem titkoltan feudális jobbágyi létezéssel vetjük össze. Érthető tehát, ha ez a parasztság több felkelése, de elsősorban az 1907. évi során ugyanúgy viselkedett, amint azt a klasszikus jobbágyság idején más esetekben a feudális elnyomás egyes szakaszaiban megismerhettük.

A nemzetet óriási többségében éppen ez a parasztság reprezentálta. Jóllehet a parasztkérdés tragikus alakjában csak a század végére kristályosodik ki, a paraszti tömeg léte és meghatározó volta már a század derekán is világos. Az ekkori román politikai és szellemi vezető csoport így ösztönösen „populistává" lett. Elgondolásait konstruktív reformer, liberális, sőt nem egy esetben demokrata szellemiség hatotta át. Ez utóbbi annál egyszerűbben adódott, mert az új értelmiség hazai felsőoktatási intézmények híján kiváló nyugat-európai, s főleg francia egyetemeken szerezte műveltségét.

Az első nagy csalódás, az első nagy cél, a szuverenitás elérése után következik be. A remélt, várt nagy nemzeti áttörésre nem kerül sor, minden szegénység, elesettség marad, vagy inkább fokozódik. A gazdasági stagnálás lejáratja a konzervativizmust, a politika élvonalába kerülő liberálisok azonban a problémákkal éppúgy nem képesek megbirkózni, mint elődeik. A liberális politika csak abban jeleskedik, hogy a bajok elfedésére ügyesebb módszereket talál. Maroknyi polgársággal s egy csenevész középréteggel valódi liberalizmus persze el sem képzelhető. Csak annyi történik, hogy az ország az egyik klikk kezéből egy másik klikk kezébe kerül. A liberálisok kormányzati módszerré fejlesztik a korrupciót. Felhasználják az antiszemitizmust, s mindenekelőtt a román nemzeti egységet

teszik meg legfőbb nemzeti és állami célnak, ami egyúttal problémalevezető csatorna is. Szükség esetén, mint amilyen szükséget az 1907-es parasztfelkelés jelentett például, a liberálisok nem haboztak, hogy minden liberális elvet félretegyenek, s középkori önkényurakként lépjenek fel.

Ez a romániai liberalizmus tehát voltaképpen arra jó csak, hogy az általa képviselt eszmerendszert lejárassa, miközben távolról sem azok jegyében kormányoz. A liberalizmus romániai megtagadásához nem a kapitalizálódás kiváltotta nehézségek, hanem a valódi kapitalizálódás elmaradása vezet. Ezzel egyidőben a sajátos viszonyok lehetővé teszik, hogy a liberalizmus, amely „idegennek" tűnik, és amely de facto össze van fonódva mind a birtokos reakcióval, mind az úgynevezett zsidó tőkével, a kompenzálás útját fokozott nacionalizmusban és antiszemitizmusban, egyúttal egy bizonyos paternalizmusban keresse.

Odavezet ez, hogy a lassan kiegészülő román polgári rétegek, s mindenekelőtt az új értelmiség számára a hagyományos politikai keretekben nem nyílik választási lehetőség, holott valójában sem egy konzervatív reformprogram, sem egy liberális politika lehetőségei nem lettek kipróbálva. Az értelmiség nem kis része most már mind a széthullt konzervativizmust, mind a liberalizmust meg akarja haladni, és a radikális konzervativizmus útjára lép. A széthullt és hatástalan konzervativizmuson túl kell lépni, ám az idegen eredetű, korrupt liberalizmus vonalán akkor sem lehet megmaradni, ha az erősen nacionalista is, mert mindent összevéve nem eredményes, a gazdasági áttörést nem tudja végrehajtani, s ezért további rétegek számára a felemelkedés lehetőségét sem biztosítja. A „klikk" zárt, a klubba nem lehet bejutni.

Így merül fel a liberalizmus, az idegenmajmolás, az igazi romántól való eltávolodás, az utánzás stb. bírálata. A valóságban ez nem jelent egyebet, mint hogy az új nemzedék, a nacionalizmus századvégi és századeleji képviselője, a reformnemzedéktől átmenti a nemzeti tartalmat, de megfosztja azt a reformgondolattól, mivel ez az utóbbi éppen a liberális politika hibájából kompromittálódott. S valóban, az elhatárolódás a liberálisok nacionalizmusa, antiszemitizmusa, valamint az új-konzervatív áramlatok és árnyalatok között sokkal kevésbé ezeken a pontokon, mint inkább abban a tényben jön létre, hogy az utóbbiak a liberalizmust elutasítják.

Ebben az időben lép fel ideológiaként a populizmus,[46] aminek kezdeményei – említettük – messzebbre visszanyúlnak, de amit mint társadalom- és gazdaságszervezési elméletet csak Constantinescu Stere fogalmaz meg a 20. század elején. A poporanismul eredetét tekintve az orosz narodnyikizmushoz kapcsolható, ez azonban csak az elméletre vonatkozik. Romániában ugyanis – amennyire ez általunk megítélhető – sem a nép közé járás, sem az a messzemenő áldozatvállalás nem figyelhető meg, amiről az orosz narodnyikok tanúságot tettek. Stere és követői mindenesetre a népet tekintik az alapvető társadalmi és kulturális tényezőnek, s ennek megfelelően a jövendő román gazdaságot is belőle kiindulva kívánják megszervezni. A paraszti magántulajdon erősítése a céljuk, ami egy tiszta román paraszttársadalom alapjául szolgálhat, s aminek segítségével ez a társadalom elkerülheti szerintük a komplett polgári társadalmi formát.

A poporanismul-hoz kötődik az 1901-ben alapított Sămănătorul c. kulturális folyóirat, amelynek kezdeményezője és szellemi vezére Spiru Haret, szerkesztői pedig Al.

[46] L. erről *Valeriu Ciobanu:* Poporanismul. Geneză, evoluţie, ideologie, Bucureşti, 1946.

Vlahuta és Gh. Cosbuc, 1903-tól pedig Nicolae Iorga is. Irányában a lap a populizmus mellett folytatja Eminescu nacionalimusát (és antiszemitizmusát), az etnikai-tradicionalista elveket, de ugyanakkor – tekintettel a korabeli román területi igényekre – kultúrnacionalizmust hirdet. Ugyanebben az időben kap – Vasile Parvan történész, archeológus, Dácia-kutató jóvoltából (aki egyébként a dákóromán kontinuitást megkérdőjelezte) – az etnikai elv metafizikai jelentőséget. Szerinte ugyanis az etnikumban a nemzeti szellem fejeződik ki, ami történeti teremtő faktora mind a társadalom politikai szervezetének, mind a kultúrának.

A mezőgazdasági struktúrával szorosan összefüggött az antiszemitizmus romániai formája. A birtokos és a paraszt között csaknem mindig ott álló bérlő, az árendás szinte törvényszerűen zsidó volt. Az ő személye tekinthető a kiterjedt népi antiszemitizmus fókuszának. Az ellenérzést megalapozta nyilvánvalóan minden primitivizmus ösztönös idegenkedése a másságtól, s kifejezésében segítségül jött a pravoszláv vallás, amely a zsidósággal szemben a megváltó meggyilkolásával kapcsolatban sokkal gyűlölködőbb volt, mint a katolicizmus. Érdekében állt ugyanakkor a köznépi zsidógyűlölet kihasználása a többi társadalmi osztálynak és csoportnak is. A bojárság érdekeltsége ebben magától értetődő. Érdekelt volt azonban az a nem nagy, de számottevő réteg is, amely a bojárságból indult el, és beérkezett a legnagyobb tőkések közé. A romániai változások egyik sajátossága és eltérése a magyarországitól, hogy itt, bár a tőkés szektor minden mutatója a magyarországi alatt maradt, viszonylag több nagybirtokos tört be a nagytőkés csoportba. A román pénz- és kereskedelmi tőkések érdekei összekapcsolódtak a zsidó tőkések érdekeivel, de egyúttal konkurrenciaharcban is álltak a zsidó nagytőkével. Hasznosnak tűnt az antiszemitizmus előttük mint problémalevezető is. Besorolódik az antiszemita hullámba az értelmiség új generációjának nem csekély része is. Végeredményben az uralkodó osztályoknak és a középrétegnek nemigen volt olyan része, amely az antiszemitizmustól mentes maradt volna. E jelenséget több szerző a zsidóság nagy számarányára, a faluban való tömeges jelenlétére stb. vezeti vissza. Mi e jelenségben össztársadalmi korrelációt vélünk felfedezni. A háború előtti Romániában a zsidó lakosok száma nem önmagában, hanem a társadalom befogadó képességéhez viszonyítva volt nagy. Egészében nézve, úgy látszik, hogy a zsidó lakosság teljes integrálására csak a kifejlett kapitalizmus fokán képes egy társadalom, s hogy minél messzebb marad el ettől, annál kevésbé alkalmas asszimilálásukra. A román társadalom a már mondottak értelmében erre csak nagyon kis mértékben mutathatott alkalmasságot és készséget. A mintegy 300 000, tehát a lakosságnak kb. 5,3%-át alkotó zsidó lakó Romániában mindenekelőtt azert őrizte meg „keleti" jellegét, mert a társadalom maga is megőrizte, míg a magyarországi 911 227 (5%) zsidó abban az arányban öltött új ruhát, vett fel új szokásokat, sőt új nyelvet és új kultúrát is, amely arányban emancipálták, és helyet kapott a társadalom kibontakozó tőkés szerkezetében. Romániában 1866-ban a kormány az emancipálásról szóló törvényjavaslatot az ellenállás nagy mérve miatt kénytelen volt félretenni. Így azután nagyhatalmi „önkény", nevezetesen a berlini kongresszus kötelezte Romániát a zsidók polgárjogainak elismerésére. Ezek ugyan nem érvényesültek, de alapot képeztek az antiszemita uszításhoz. Végeredményben a romániai zsidók egy töredéke a gazdasági hatalom csúcsára jut, óriási többsége előtt viszont éppen úgy nem nyílik az élet megjavításának útja, amint nem nyílik a román társadalom óriási többsége számára sem. A zsidóknak előírták, hogy csak a számukra kijelölt 71 városban telepedhetnek le. Megvon-

ták tőlük az italmérési, majd a házalási engedélyt. Nagy többségük tehát városokban, s ebből a legnagyobb rész a nagyvárosokban élt. Nyomorgott, s a túlélés egyetlen biztosítékát másban nem láthatta, mint a hagyományaihoz és vallásához való ragaszkodásában. Az össztársadalmi helyzet kényszeríti ki tehát, hogy a zsidók idegenek maradjanak, az állami restrikciók ezt hatékonyan alátámasztják, a nacionalista sajtó, az antiszemita áramlatok pedig rámutatnak: íme az idegen, íme a „keleti" zsidó.

A antiszemitizmus kiterjedt társadalmi és ideológiai jelenséggé válik, a szellemi és politikai áramlatok többsége azonban mégsem körülötte szerveződik. Nyilvánvaló például, hogy a liberális áramlatban nolens-volens megtűrt elem lehet csupán, előtérbe azonban nem kerülhet. Fontos helyet kap az agrárius gondolatban, de mégis másodlagos marad. Iorga történeti-politikai felfogásának nevezetes részlete, a legfontosabb azonban mégis az expanzió, aminek az antiszemitizmus alárendelődik. Egyedül Cuza az, aki legfőbb rendező elvvé az antiszemitizmust avatja, s Románia minden gazdasági, társadalmi és politikai problémáját alapjában innen magyarázza. Mindemellett ebben a vonatkozásban ő nem állt meg a xenofóbiánál, sem az általános nemzeti és gazdasági szempontoknál. Cuza faji alapokra helyezkedett, s természeti törvényt vélt felfedezni a fajok elkülönítésében. A román parasztot mint a fajiság őrzőjét akarta megmenteni. Úgy vélekedett, hogy a román nép csak akkor lelheti meg hazáját, ha a zsidókat eltávolítják köreiből, vagyis ha kiüldözik Romániából. Ehhez a rendező elvhez kapcsolta antiliberalizmusát, aminek helyébe irányított állami gazdaságpolitikát követelt, összekapcsolva mindkét elemet a parasztság helyzetének megváltására irányuló programmal, amit a poporanismul-tól kölcsönzött, s behelyezte ezt az egész belső társadalmi összefüggést abba a nagyobb – és ezúttal már külsődleges – keretbe, amit az általa is kívánt Nagy-Románia megteremtése jelentett. Ez volt röviden és vázlatosan a cuzizmus a háborús győzelmet megelőzően.

Milyen lényeges változások következtek be Romániában a háború után? 1919–1920-ban a román uralkodó körök területi követelései a román nemzeti egység határain túl kielégültek. Ha maradtak is vissza további vágyak, ezek semmiképpen sem voltak oly jelentékenyek, hogy köréjük akár ideológiát, akár szervezkedést lehetett volna építeni. Ez az elem, mint a nacionalista jobboldali ideológia építőköve, szétporladt. Átmenetileg beszűkültek a populista irányzat lehetőségei is, mivel a liberális kormány végrehajtott egy volumenében nem jelentéktelen földreformot, s ezzel mind a paraszti elégedetlenséget, mind az agrárius mozgalmat lefékezte átmenetileg. A nacionalista jobboldal, s ezen belül a cuzista ideológia korábbi tartalmának lényeges tartópilléreit veszítette el.

Feltettük, hogy a fasiszta ideológia formálódásában általános értelemben a viszonylagos elmaradottság által megtámadott nemzeti lét kérdése, szűkebb értelemben pedig a konkrét nemzeti problémák fejeződnek ki. Románia esetében hozzá kell tennünk ehhez, hogy e vonulat általános és konkrét megjelenése nem paralell, hanem széttartóan evoluált. A gyakorlati nemzeti problémák lépésről-lépésre megoldódtak, ezzel szemben az elmaradottság mérve és a nemzeti egység belső megszervezésének nehézsége csak növekedett. 1918 után pedig egy olyan objektív helyzet állt elő, amely lehetetlenné tette, hogy a belső problémák megoldását a további kiterjeszkedéshez, s egyáltalán külső feltételekhez fűzhessék. Egy sajátos helyzet következtében a győzelem még arra sem szolgált, hogy legalább átmeneti megnyugvást okozzon. Elégedettség helyett a háború utáni első évek politikai atmoszféráját az idegesség, elégedetlenség jellemezte. Szerepet játszott ebben,

hogy a háború befejeztével az elérhető eredmény mértéke hosszú ideig bizonytalan maradt, továbbá, hogy a liberális kormány a várakozásokat olyannyira felszította, hogy azokhoz képest a legfényesebb siker is elhalványult. Nagy feszültségek és elégedetlenségek forrását jelentette ugyanakkor Románia új belső etnikai térképe is. A román állam keblére ölelhette valamennyi fiát, de velük együtt a békekonferencia hivatalos adatai szerint megkapott 3 733 409 idegent: németet, ukránt, magyart, bolgárt stb. is. Barbu teljes joggal állapítja[47] meg, hogy bár Románia a győztes és elégedett államokhoz tartozott, "This does not mean, however, that Romanian fascism was in no way the child of collective confusion and anxiety . . . Romania found herself in the position of the nouveau rich, with a territory five times bigger than that of the Old Kingdom, and with a population not only considerably larger, but also highly heterogeneous in tradition and ways of life." E megállapításhoz csupán annyit látunk szükségesnek hozzátenni, hogy a heterogenitás nemcsak a román tradíciókban jelentkezett, hanem ennél sokkalta nagyobb horderővel abban a körülményben, hogy a széleken úgyszólván mindenütt számottevő kisebbség élt, és e kisebbségek jó része erősebb hagyományokat őrzött mind a politikában, mind kulturálisan, s nem kis részében gazdaságilag is nagyobb potenciállal, mi több, tapasztalattal rendelkezett, mint a románság. Másként szólva, nemcsak a Barbu által helyesen középpontba állított egységesítés problémája merült fel, de ezen belül – s ez tette az egységesítést oly nehézzé – egy nagyszámú, nagyrészt ellenálló, etnikailag idegen kisebbség betagolásának problémája.

Színezte a képet, hogy az új területek csatolása növelte – s nemcsak abszolút számban, de arányában is – a zsidó lakosságot. Arányuk a háború előtti mintegy 5,3%-ról 7%-ra emelkedett. Az antiszemita közvéleményt pedig újból felkorbácsolta, hogy a békekonferencia megint csak követelte a zsidók teljes egyenjogúsítását. Ezellen mind a kormány, mind a király tiltakozott, de csak azt érte el, hogy az emancipálást a román kormány látszólag saját kezdeményezésére hajthatta végre 1923-ban – mármint papíroson.

Az új problémák sorát 1918-tól, s égető formában főként 1918–1920-ban kiegészítette a bolsevik kérdés, aminek ezekben az években kettős arculata volt. Romániát 1919-ben keleten és nyugaton bolsevik rendszer határolta. Mindemellett, ha felkeléstől tartani nem is kellett, a munkásmozgalom Romániában magában is megélénkült. Mindez reális fenyegetettséget jelentett. Ugyanakkor a bolsevik szomszédság jól felhasználható ürügyet kínált arra, hogy a román expanzivizmust mögé bujtassák, s a területszerző hadjáratokat bolsevikellenes harcként tüntessék fel. A bolsevikellenes harc elválaszthatatlanul összefonódott keleten Besszarábia megtartásával, nyugaton pedig az 1916-os titkos szerződés megjelölte határ elérésével. A bolsevikellenesség e második tartalma feltárult például abban, hogy a magyarországi demokrata Károlyi-rendszer a román propagandában bolsevizmussá minősült.[48]

Az új politikai szituáció tehát végeredményben a szélsőjobb ideológiáját részben végérvényesen (nemzeti egység), részben átmenetileg (parasztkérdés) megnyirbálta, egyúttal azonban új elemmel, a belső egység megteremtésének követelményével toldotta meg, s megszilárdította korábban megfogalmazott baloldal-ellenességének és antiszemitizmusá-

[47] Id. cikkében

[48] A román kormány 1918–1919-es politikájáról mondottak alapja a francia külügyminisztérium levéltárának (Archives diplomatiques) anyaga: Europe Z, Roumanie, vol. 31, 32, 47.

nak alapjait. Cuza ideológiájában a háború utáni években a fentieknek megfelelő transzformációt fedezhetjük fel. Hozzájött az ő esetében ehhez még egy tényező. A maga részéről Cuza a békeszerződéssel kapcsolatos román csalódást az antant-hatalmak árulásaként könyvelte el, s így már a húszas évektől kezdve az olasz, majd az olasz-német külpolitikai orientáció elszánt követője lett.[49]

Nem nehéz belátni, hogy ez az ideológia – középponti irányultságától, legfőbb intenciójától, a nemzeti egység megteremtésére irányuló szándéktól megfosztva –, sokkal inkább pragmatikus program volt, mintsem tömegszervező ideológia. Hiányzott belőle a „cement", az összerendező céltudat, a valóságon túlmutató hit lehetősége. Mégis a háborút követő években ebben az alakjában szolgált egy új ifjúsági szervezkedés elméleti alapjául.[50] A Jasiból kiindult egyetemista mozgolódás, amelybe Zelea Codreanu is bekapcsolódott, az 1920-as évek elején a fentebb felsorolt problémákra reagált a maga módján, nevezetesen úgy, ahogyan egy egyetemista fiatalokból, nem kis részt kamaszokból álló banda reagálhatott, amely híján volt mind a politikai ismereteknek, mind a tapasztalatoknak. A banda tömegverekedéseket szervez az egyetemen, rátámad helybeli munkáscsoportokra, sztrájktörőként szerepel, és mindenekfelett: antiszemita kirobbanásokat szervez. Az irodalom egy része finom distinkciót tesz a gárdisták antiszemitizmusa és a náci antiszemitizmus között, mondván, hogy az előbbit elementáris erejű emocionális kitörés, dühkitörés, az utóbbit pedig a teljes cinizmus jellemezte. Ezt a különbségtételt a magunk részéről csak bizonyos leszűkített keretek között, némi megkötéssel véljük érvényesnek. Mindenekelőtt azt gondoljuk, hogy összehasonlítási alapul nem lehet a náci rendszer végkifejletét választani, hanem csak a két mozgalmi szakaszt lehetséges összevetni. Ebben az esetben pedig, úgy tűnik, emóció és cinizmus egyik esetben sem zárta ki teljességgel egymást. S ha meggondoljuk, a legcinikusabb náci cinizmusát is táplálták emóciók és hitek – ha más nem, a fegyelem erényébe és erejébe vetett hit –, s éppen ezek tették lehetővé, hogy amit feladatának kapott, s annak tartott, cinikusan végrehajthassa. Másfelől, mihelyt az emocionális kitörés szervezeti kereteket kapott, azonnal megjelent hátterében a politikai számítás s a vele járó cinizmus. Ami pedig a Codreanu-csoport tevékenységét illeti, ebben a szervezés hamar megjelenik. Midőn azt látjuk, hogy a csoport tagjai kibérelt vonaton hosszú utazásokat tesznek, s a megállóhelyekként kijelölt városokban valóságos Kristallwochét rendeznek: szétzúzzák a zsidó kereskedéseket, betörnek a zsinagógákba, az ott talált értékeket a lehetőség határáig megsemmisítik, a helyszínen talált embereket korra és nemre való tekintet nélkül agyba-főbe verik, akkor az akcióban a dühkitörést már meglehetősen áttételezettnek kell tartanunk. Az előre megfontoltság és szervezettség már több benne, mint a spontaneitás. Nem sokkal marad el a szervezettség a náci szervezettségtől a mozgalom többé-kevésbé hasonló, kezdeti szintjén, s feltehető, hogy a náci megmozdulások SA-legényei érzelmileg csakúgy jelen vannak a különféle akciókban, mint román kollégáik. Csak részben módosul ez a kép – véleményünk sze-

[49] *A. C. Cuza:* Îndrumări de politica externă. Discursi parlamentare rostike în anii 1920–1936, Bucureşti (1941)

[50] *Corneliu Zelea Codreanu:* Eiserne Garde, Berlin, 1939; Auswärtiges Amt, Partei Dienststellen, Verschiedene Akten 10/1 b *Horia Sima:* Der Kampf der Legionären um das neue Europa, I. Corneliu Codreanu – „Ein Schwert zwischen zwei Welten" (kézirat); uo. *Dr. K. Dumitru:* Kurze Geschichte der Eisernen Garde, 1919–1940 (kézirat); Országos Levéltár, Magyar Távirati Iroda, Napi jelentések 1924–1927 és uo. K. 63. 27/1 tétel 1923–1931 között.

rint – abban az esetben, ha a kérdés vizsgálatát a vezető csoportra szűkítjük. Codreanu természetesen mindvégig hívőbbnek látszik, mint politikusnak, de vajon nem ugyanez volt-e a helyzet számos náci vezérrel a mozgalom „hőskorában"? Codreanu talán jobban elhitetett magával elveket, mint – tegyük fel – Hitler vagy Himmler, sokkal jobban manipulálta önmagát is, de vajon nem kellett-e a náci vezetőknek is elhitetniük önmagukkal bizonyos elveket ahhoz, hogy hatékonyan manipulálhassanak másokat? A nácizmus számára az ideológia ugyan eszköz a hatalom szempontjából, olyan eszköz azonban, amely alkalmazójára visszahat. Ami a náci antiszemitizmust illeti, abban minden bizonnyal egyszerre van jelen az emóció, a számítás, a cinizmus – majd a rendszer keretében, s a háború során különösképpen – a már megtörténtek, a már lezajlottak logikája. Emocionális alapú vak meggyőződés nélkül azonban a nácizmus és minden más fasizmus legfontosabb mozgatóját vesztené el, ami nélkül egyetlen szakaszában sem lenne felfogható, és különösképpen felfoghatatlanná válna bukási szakaszában, amikor is önfenntartását a vakhiten kívül már csak az automatikus önmozgás biztosítja.

Visszatérve Codreanu és csoportja ideológiájára, a 20-as évek elején ebben csak átmenetileg jelenik meg Cuzához képest egy új motívum, nevezetesen a szociális principium kiterjesztési kísérlete a munkásságra, ami az első kudarcok után rövid idő alatt elhalványul. 1924-ben kezdődik Codreanu önálló ideológiai létezése, amikor – Cuzától függetlenül, sőt vele ellentétben – az ortodoxiában és a misztikában megtalálja azt az új elemet, amely a román szélsőjobboldaliságnak értelmet, önmagán túlmutató célt, s az ezzel együtt járó erőt biztosítja. Codreanu – mint látni fogjuk – ebből a szempontból is kész elvekhez nyúl, de ugyanakkor ösztönösen politikusként cselekszik, hiszen tudhatja, hogy a román lakosság nagy számszerű többségét éppen vallásos érzésein keresztül lehet megközelíteni. Ám az ideológiába beépített új elemet Codreanu – úgy látszik – mélyen átéli, elhiszi, magáévá teszi. Valóban lemond az evilági örömökről, aszketikus életet él, idejét és energiáit a munkának, imának szenteli. Látomást lát, a börtönben megjelenik előtte Szent Mihály arkangyal, akit azután szervezkedése névadójának és védszentjének tesz meg. Szent Mihály megjelenését bizonyára kitalálja, de miközben társaival láttatja, maga is látni véli, a jelenés valóságát végül is elhiszi, hiszen ezt követően egész életvitelét alárendeli egy olyan kitalációnak, ami voltaképpen nem más, mint a saját küldetésébe vetett hit. A vallásos-misztikus elkötelezettség végül is odáig ragadja a gárdista vezetőt, hogy tagadni fogja mind az egyéni élet értékét, amit ugyanis a közösséginek vet alá, mind végső fokon a közösség életének értelmét, amennyiben a célt már nem a nemzeti létben, hanem a halálán túli feltámadásban véli felfedezni. Codreanu – azt hisszük – ezzel mindenki másnál jobban, világosabban megfogalmazza a nácizmus és fasizmus egyik jellemzőjét: a kétkedést saját evilági programjának kivihetőségében, ami párban jár érzelmileg azzal, hogy a gyűlölet és a büntetésvágy, a revánsvágy csak megfordítása az önelégületlenség és bűnhődésvágy táplálta életidegenségnek. Nácizmus és fasizmus természetes állapotanak látszik az ön- és nemzetpusztítás stádiuma (ami azonban megint csak megfér, vagy kiegészül a cinizmussal).

A vallási, valláserkölcsi és misztikus vonulat[51] két forrásból, egy közvetlen és egy közvetett forrásból szivároghatott be a Codreanu-féle ideológiába és mozgalomba. Alapjá-

[51] Az 1920–1930-as évek vallásos új nacionalizmusáról l.: *Juhász István:* Az új értelmű román nacionalizmus, in: Hitel, 1937. 4. sz. (Cluj) 285–305.

nak látszik a román ortodox egyház megújulásra való törekvése, ami elsősorban a nacionalizmus vonalán talált magának utat. Ezt annál könnyebben tehette, mert múltja alkalmassá tette rá, történetileg úgy alakult ki, mint román egyház, a román nép életének, érdekeinek kifejezője. Ezt a tudati tényt az 1864-es földreform az egyház anyagi hatalmának megnyirbálása útján alaposan aláásta; a szegény, sokszor tanulatlan pópa tekintélye alászállt. Az egyházi vezetés, a szinódus a 20-as és a 30-as években nagy erőfeszítéseket tett befolyásának, hatalmi helyzetének helyreállítására, s ennek során most már tudatos politikai megfontolást követve lépett fel úgy, mint a nép, a társadalmi közösségi élet, a nemzet egyik irányítója. Mivel fokozottan napfényre jutott állásfoglalása a liberalizmussal, a szabadkőművességgel szemben, mind pedig antiszemita hajlandósága, alkalmassá vált arra, hogy az új nacionalizmussal kölcsönhatásba kerüljön. Ezek a jelenségek önmagukban is hatást gyakorolhattak a gárdista vezetőkre.

Közvetítette az ortodoxiát azonban egy világi szellemi áramlat is, amely a vallással szövetségre lépett. A Gândirea c. folyóiratról és irányzatáról van szó, amely a Sămănătorul örököse volt, de amely – elérhető nemzeti eszmét már nem találván – az „ürességet" és „céltalanságot" a hit égi mennyezetével takarta el. Figyelmét a belső megújhodásra összpontosítva, ennek mozgató energiáját az ortodoxiában találta fel, ahová Cuza, a volt ateista nem tudta követni, de ahová – mint láttuk – könnyedén követte Codreanu. Míg Iorga és a Sămănătorul programja a nemzeti egység megteremtésében találta csúcspontját, a Gândirea elméleti vezetője, Nichifor Crainic ezt az ortodoxia nacionalizmusával helyettesítette be. Crainic egyben ideológiát is teremt, amikor kimutatja, hogy az ortodoxia nem ismervén el osztályokat, idegen a kapitalizmustól és a burzsoáziától, amely ugyanis elvette az egyház birtokát, s amely osztály nem-ortodox vallású idegenekből és főként zsidókból áll. Fondorlatosan álharmóniát teremt a vallás univerzalizmusa és a nacionalizmus között is, az egységet lelkinek, a különbözőséget természetinek tételezvén, ami egyúttal arra ad alkalmat neki, hogy a keresztény egységben a nemzeteket természetüknek megfelelő hierarchiában lássa, ill. hierarchiába állítsa. Az ortodoxiába ágyazva ez a hierarchia mintegy misztikus módon és spontán érvényesül. A 30-as években Crainic levonta gondolatmenetének politikai következtetéseit is, amennyiben alaptételül vette, hogy az egyéni lét lényege az alárendelődés az életet szabályozó erőknek, társadalmi tekintetben tehát a közösség érdekeit kifejező objektív akaratnak. Expressis verbis megfogalmazza, hogy a keresztény gondolatnak legjobban megfelelő államforma a fasizmus, mivel ez juttatja leginkább kifejezésre a közösségi akaratot, s amint ezt tovább pontosítja: a nemzet hatalmi akaratát. Ez a Crainic meghirdette román etnokrata állam, amely a román nép hatalmi akaratát fejezi ki.[52]

Ha az ortodoxiát mint nacionalizmust maga az egyház tételezte, a Gândirea-féle szellemi irányzat pedig keresztény-fasiszta ideológiává fejlesztette, úgy a Vasgárda bevezette a politikai gyakorlatba. A Codreanu által használt s olykor ki is fejtett tételek pedig – amennyiben nem Cuza gondolataival, úgy – ezzel a nacionalista-fasiszta neo-ortodoxiával csengenek össze. A gárdista mozgalmat Codreanu a román nép nemzeti ébredésének tekintette, a nemzetté válás folyamatának, amelynek során a nép eljut saját személyisége és történelmi küldetése tudatához. A nemzeti egységben az egyén ugyan elveszti

[52] L. Nichifor Crainic cikkeit a Gândirea 1937. jan.-i és márc.-i számaiban, valamint a Starmă-Pietra, 1937. 77–81. sz.-ban.

szuverenitását, ám cserében olyan létezővé alakul át, amely összhangban áll a legmagasabb nemzeti ideákkal. Ha nem tudnánk, Codreanu fogalmazásából megtudhatnánk, hogy a nemzetté levés folyamatáról van szó, s ez érthetővé teszi, ha a mozgalom szervezője – aki egyebekben a vasfegyelem híve és a terrort, az erőszakot távolról sem veti meg – előtérbe mégis az új embertípus kialakítását helyezi, és a program kidolgozásával kevesebbet törődik. (Ebben azonban más fasiszta vezetőktől sem különbözik annyira, mint hinni lehetne, tekintettel arra, hogy a programadásban a többiek is csak a látszat szerint voltak buzgók, deklarációik azonban alig tartalmaztak valóságosabb programot, mint Codreanu nyilatkozatai.) Ennek az új embernek azonosulnia kell a románság erényeivel, s ha ezt eléri, úgy alkalmas lesz arra, hogy minden problémát megoldjon, s minden követendő programot kidolgozzon. A vezér a nép szellemi állapotát testesíti meg, a nép magatartásának leképezése, aki nem azt teszi, amit tenni akar, hanem azt, amit tennie kell.

A nemzeti önazonosítás gyakorlatilag belső honfoglalást jelentett a romániai idegen lakossággal szemben. S amint a Vasgárda vezető csoportja a 30-as években a hatalom felé lépkedett, elkerülhetetlenné vált, hogy a szóban forgó idegenekről a zsidókon túlmenően is nyilatkozzék. A romániai kisebbségekre vonatkozó fejtegetések és programjellegű nyilatkozatok a gárdista ideológiára Cuza gondolatvilágához képest szintén új vonásokat hordanak fel. A nemzetek természeti hierarchiájából indulnak ki, de a kisebbségek esetében nem jutnak a „természetes elkülönítés" oly egyértelműségére, mint a zsidókkal kapcsolatban. Lehetőnek vélik a kisebbségekkel az együttélést, azzal a feltétellel, hogy megelégszenek a földműves státussal, és bizonyítják a románsághoz tartozásukat. Egyenlő jogokra viszont csak akkor számíthatnak, ha – mint Moţa írta – „légionáriusokká lesznek, és szenvedve a Légióért és a románság újjászületéséért, ilyenformán egyszer s mindenkorra belegyökeresednek a mi sorsunkba és földünkbe". Másként szólva, jogegyenlőségre annak van kilátása, aki nemzeti voltát feladja. Azok a kisebbségiek viszont, akik erre nem hajlandók, rendkívüli intézkedésekkel néznek majd szembe. Polihroniade szerint leginkább a magyarok, bolgárok és ukránok esetében kellett ilyen ellenállásra, s következésképpen a velük szemben alkalmazandó kivételes rendszabályokra számítani.[53]

Az olasz nacionalizmus és a fasizmus

Nemzeti válság, mint a fasiszta ideológia szervező központja, szituáltság, mint kiváltó erő, különösképpen világossá válik az olasz esetben.[54] Mussolini fasizmusa genezisében az eddig vizsgált áramlatoktól lényeges eltéréseket mutatott, a nacionalista szellemi irány hagyományai pedig Olaszországban gyengébbek, ritkább közegűek és fiatalabbak is

[53] *Ion Moţa* cikke in: Axa, 1933. okt. 15. és *Mihail Polihroniade* uo. 1933. jún. 15. Általánosabb értelemben a nemzeti kérdésről: *Vasile Marin:* Crez de generaţie, Bucureşti 1937. 200–201.

[54] Az olasz fasizmus eredetével foglalkozó irodalomból itt csak néhány szintetikus művet tudunk említeni; azokat, amelyeket a kérdés átgondolásában leginkább alapul vettünk. Ezek: *Federico Chabod:* L'Italia contemporanea (1918–1948) Einaudi, Torino, 1961 (magyarul: Olaszország története, Gondolat K. Bp., 1967.); *Gaetano Salvemini:* Scritti sul fascismo, Milano, 1963 (2. kiad.); *Luigi Salvatorelli – Giovanni Mira:* Storia nel periodo fascista d'Italia, Einaudi, Torino, 1956; *Enzo Santarelli:* Storia del movimento e del regime fascista, I. k. Roma, 1967; *Robert Paris:* Les Origines du fascisme, Flammarion, Paris, 1968; *Renzo De Felice:* Mussolini il rivoluzionario 1883–1920, Einaudi, Torino, 1965; *uő:* Mussolini il fascista. La conquista del potere. 1921–1925, uo., 1966.

voltak, mint másutt. Mindemellett azért is fontos az olasz eset, mert a legegyértelműbben mutatja meg, hogy a fasiszta ideológia szociális komponense, még akkor is, ha kezdeteiben viszonylag nagyon erős, szinte automatikusan, a dolgok belső logikája folytán elsatnyul, bekebeleződik a fasizmus lényegét s egyúttal hatóerejét és dinamikáját biztosító nacionalizmusba.

Az eddig tárgyalt autonóm fasiszta ideológiák esetében azt találtuk tipikusnak, hogy egy konzervatív nacionalista beállítottságú és hajlamú mag fogadott magába többnyire szocializmus címen szocialisztikus töredékeket és olyan kapitalizmus- és liberalizmus-bírálatokat is, amelyeket más áramlatok keretében fogalmaztak meg. A befogadó közeg minden esetben a szélsőséges és agresszív nacionalizmus volt, s így természetesen adódott, hogy a befogadott elemeket a maga képére és hasonlatosságára alakította át.

Az olasz fasizmus ugyanarra az eredményre, minden más motívumnak a nacionalizmus alá rendelésére egész különös úton jut el, s e különlegesség elsősorban abban áll, hogy a folyamat logikáját minden más fasizmusnál tisztábban állítja elénk. Azért történhet ez, mert a fasizmusban található áramlatok, s főként a két fontos: a nacionalizmus és a szocializmus kvázi egyenlő eséllyel indul, s mert mind az összekapcsolódása, mind a harc rövid idő alatt zajlik le. Hozzájárul a fejlődésvonal még plasztikusabbá tételéhez, hogy a folyamat nemcsak egy elvont ideológia kialakulásaként, de egyúttal egyetlen személy, Mussolini állandó színeváltozása formájában is nyomon követhető.

Az olasz nacionalizmus a risorgimento harcaiban ad első ízben hangos életjeleket,[55] és már ekkoriban is sokszínű: árnyalatai a demokratikus-plebejus megfogalmazásoktól a liberális és konzervatív állami nacionalizmusig terjednek. Mindazonáltal a forradalmi és egyúttal nemzeti hagyományok (így 1848) és az egységküzdelem népi vonalai lehetővé teszik, hogy a nacionalizmus egyik és döntő áramlata megőrizze a baloldaliság színezetét. Átmentődött ez a lehetőség arra a korszakra is, amikor az olasz nacionalizmus a valóságban már az erősödő nagytőke imperialista terjeszkedő igényeit fejezte ki. Ebben több körülmény segítségül volt. Döntő jelentősége volt annak a ténynek, hogy a pápaság és a királyság rossz viszonya miatt a katolikus hívők nem politizálhattak, s ez megnehezítette a konzervativizmus szerveződését, így a konzervatív nacionalizmus megjelenését is. Tehermentesítette az olasz nacionalizmust a jobboldaliság azonnali feltűnésétől az a körülmény is, hogy történetileg nem valamiféle reakciós-feudális középkori birodalomra utalt vissza – Itáliában ilyen nem lévén –, hanem megint csak a risorgimentón kezdve és Mussolinin végezve, mindig a római Birodalomra hivatkozott. Az antik Róma interpretálási és idealizálási lehetősége pedig úgyszólván kimeríthetetlen. A nacionalizmus baloldali köntösének megtartásához hozzájárult az is, hogy az olasz kolonizálási, birodalomalapítási – egyáltalán – terjeszkedési igényt oly jól lehetett a szükséggel, a déli szegénységgel és túlnépesedéssel indokolni. Tény, hogy az imperializmus hátterében sokkal kevésbé a felgyülemlett nagy ipari potenciál állt, mint a belső szervezeti gyengeség, a Dél oly sokat emlegetett és máig sem megoldott problémája. Ez a szűkösség és szükségesség segített megszülni és elterjeszteni a nacionalizmus leghatékonyabb gondolatát, azt, hogy a szegény Olaszországgal a gazdag nemzetek igazságtalanul bántak és bánnak.

[55] A nacionalizmusról: *Paolo Alatri:* Le origini del fascismo, Editori Riuniti. Roma, 1962 (3. kiad.); *Roberto Molinelli:* Per una storia del nazionalismo italiano, Urbino, 1966; *E. Gentile:* Le origini dell' ideologia fascista (1918–1925), Roma – Bari, 1975; *F. Perfetti:* Il nazionalismo italiano dalle origine alla fusione col fascismo, Bologna, 1977.

Az olasz nacionalizmust a sérelmek orvoslása útjába tornyosuló akadályok és a kísérletek során elszenvedett vereségek, megalázó kudarcok lobbantják lángra. Az első súlyos kudarcot az aduai vereség jelenti 1897-ben, amelyet az olasz hadsereg az elmaradott Etiópia alig felfegyverzett haderejétől szenved el. Olyan szégyen volt ezt, amit az olasz „nemzet" nem feledhetett, vagy legalábbis, amely a nacionalizmus hangján szólaltathatta meg az olasz értelmiség egy részét. Sajátos módon e nacionalizmus élvonalában Olaszországban nem valódi és általudósok, hanem főként írók és költők jártak. Enrico Corradini és lapja, az Il Regno hirdette meg drámában, novellában, esszében a kolonizálást, a harcot a pozitivista demokrácia ellen, s kezdte el a római birodalom, valamint a „navigálás" dicsőítését. Francesco Coppola fedezte fel Gobineau-t és Maurrast. Alfredo Oriani regényíró fogalmazta meg azt az állítást, miszerint a nagy eseményeket (konkrétan a risorgimentót) mindig egy kisebbség hozza létre, miközben egyúttal megalkotta a „nép" minden konkrét tartalmat nélkülöző és így veszély nélkül dicsőíthető kategóriáját. Az ifjúságában szocialista Pascoli alkotta meg a nacionalizmus és később a fasizmus számára a „proletár nemzet" fogalmát, s D'Annunzio volt, aki életstílusa, háborús és háború utáni vállalkozásai mellett mint író is a legtöbbet adományozta a fasizmusnak.

Az irodalmi nacionalizmus formálódása idején, de határozott mozgalommá történt átcsapása előtt fellépett Olaszországban egy olyan irodalmi jelenség, amelynek összetett volta, szétsugárzó és különböző hatása, önmagában történt felaprózódása és a részek sorsának eltérései azt eredményezték, hogy a róla folytatott viták máig sem fejeződtek be. A futurizmus[5 6] valódi körvonalait, arculatát és tragédiáját mégsem mutatta be a maga teljességében és egységében az utókor. Két motívum mindenesetre bizonyosnak látszik. Az első, hogy a futurizmus sokkal mélyebb, átfogóbb és nagyobb volumenű jelenség, hogysem egyszerűen a fasizmus mellé vagy alá lehetne rendelni, a másik viszont, hogy egyszersmind az olasz fasizmus felvirágzása nem választható el a futurizmustól, a futurizmus olaszországi betokosodása és felbomlása pedig a fasizmushoz fűződő kapcsolataitól. Mélyebb a futurizmus a fasizmus jelenségénél, mert nem egyszerűen és kizárólag az olasz szituációból, hanem annak legáltalánosíthatóbb vonulatából buzog fel: a nagytőke nagyvárosi korszakát reprezentálja, s nem a visszatérést, hanem a megujítást, meghaladást, a múlt száműzését tűzi zászlajára, mint minden avantgarde irodalmi jelenség. Az utóbbiak körében pedig a legélesebbek és legátfogóbbak egyike éppen a Marinetti által kezdeményezett, irányított, majd szervezett olasz futurizmus. Átfogóbb a fasizmus jelenségénél, mert távolról sem csupán az olasz dráma kibogozását tervezi, de válasz kíván lenni az egész modern létezésre. Éppen ez a vonása engedte meg világméretű hatását. Végeredményben azonban úgy járt a fasizmussal, mint a maga ásta verembe esett ember, s ebben viszont már sajátos olasz meghatározottsága és a sajátos olasz helyzet játszotta a katalizátor szerepét. Mivel a futuristák egy már erősen politikus értelmiségi közegben lépnek fel, s mivel a forradalmi szindikalizmustól hamar elhatárolódnak, a megújítás, ifjítás igénye a szindikalizmusból mégis átmentett voluntarizmussal kart karba öltve a fasiszta „elhajlást" természetesen már eleve lehetővé, sőt természetessé tette. Távolról sem volt azonban azonos vele, s ezt az irányát egyszerűen „kispolgáriságával" nem lehet plauzi-

[5 6] A futurizmusról l. elsősorban *Enzo Santarelli* tanulmányát in: Fascismo e antifascismo. Studi e problemi di ricerca. Editori Riuniti, Roma, 1974 (A magyar kiadásban: Fasizmus és újfasizmus, Gondolat K. – Kossuth K., 1976. 17–66.

bilissé tenni. Annál is kevésbé, mert a hierarchizált múlt, az akadémikusság, a stabilitás megvetése, a Vatikán-ellenesség, egyáltalán: a konzervativizmussal való szembeszegülés távolról sem kispolgári csupán, de érdekszinten a polgárság (kis, közép- és nagypolgárság) mozgékony, politikailag nyitott részének igényeit is kifejezheti. A futurista modernség félrecsúszását megalapozta, hogy az új fogalmát tartalmilag nem tudván megragadni, a modernség nem annyira eszmékben, mint technikában, s amennyiben eszmeileg, úgy a technikára irányulón fejeződött ki. Az olasz futurizmust végeredményben fasizmusközelbe az hozta, ami a nacionalizmussal mint irányzattal is rokonította, hogy ti. egész újítóprogramjának tengelyébe mást nem tudott állítani, mint az olasz nemzeti érdeket, amelyet háborúval, „agresszív, ravasz és cinikus" külpolitikával is szolgálni kívánt. A fiatalos világmegvetés már a futuristáknál átcsap a „veszélyesen élni" életstílus „rohamosztagos" válfajába, már jóval azelőtt, hogysem – szintén ők, a futuristák – az első jobboldali arditi alakulatot megszervezték volna (1918-ban). Mussolini fascioi számára a mozgalom kezdetein a futurista szervezetek szolgáltatják a példát. Tegyük hozzá: nem sokáig. Az olasz fasiszta állam, amely intézményesíti saját szervezeteit, saját soraiban sorra kioltja a lázongás és forradalmiaskodás gócait, természetesen sem futurista dévajkodást, sem irodalmi külön utakat nem tűrhetett. Akik a futuristák közül megmaradtak saját útjukon, némaságra és magányra kárhoztatták magukat; a többség betagolódott a „rend"-be.

A nacionalisták törekvéseiknek szervezeti keretet is adtak 1910-ben, amikor létrehozták az Associazione Nazionalista Italiana-t, s ez programjának lényegévé a „proletár" Olaszország térnyerését tette a külső expanzió útján. A szövetség lapja, a l'Ideale Nazionale erős államot, hadsereget, gazdasági és gyarmati expanziót követelt, szisztematikusan folytatta a római birodalom eszmei képének terjesztését, és helyreállításának követelményével lépett fel. Hasábjain kapott helyet először a korporációk eszméje, s a szervezet egyik vezetője, Corradini talált rá – nem tudni, vajon inspirálva vagy önállóan – a „nemzetiszocializmus" fogalmára.[57] Mi sem látszik természetesebbnek, mint hogy a nacionalisták a háború után közeledtek a fasisztákhoz, majd hogy a kékingesek 1923-ban szervezetileg is csatlakoztak a fasiszta párthoz.

Már a futuristáknál említettük a forradalmi szindikalizmus[58] hatását, s ugyanerre a hatásra a nacionalistáknál is vissza kell térnünk. Corradini és néhány más későbbi nacionalista a szindikalizmusban kezdte politikai pályáját, s ez a mozgalom elvrendszerén később is nyomot hagyott. Innen indul ki Corradini világfelosztása tőkés és proletár, elnyomó és elnyomott nemzetekre, s ide vezethető vissza, hogy a nacionalisták – úgymond – a „gazdaság termelőinek" érdekvédelmét hirdették meg. A gazdaság megtermelésének értelmezése viszont alapul szolgált a korporációs eszméhez, amit később, már a fasiszta rendszerben is egy volt nacionalista, Alfredo Rocco és egy volt szindikalista Giuseppe Bottai képviselt elsősorban.

Az olasz fasizmus korporatív koncepciójának kiindulása nemcsak formailag, de tartalmilag is másutt keresendő, mint a keresztényszocialista korporativizmusé, vagy Spann Ständestaat ideájáé. Míg a pápai enciklikákhoz kapcsolódó keresztényszocialista eszme eredetileg a társadalmi status quo ante helyreállítását, a későfeudalizmus „termé-

[57] *Enzo Santarelli:* Le socialisme national en Italie, in: Le Mouvement Social, 1965 janvier-mars, 48–70.

[58] L. e kérdéshez: *Enzo Santarelli:* Il socialismo anarchio in Italia, Milano, 1959; *Ugo Fedeli:* Breve storia dell'Unione Sindacala Italiana, in: Volonta, 1957, No. 9–11.

szetes" szakmai szervezeteinek felélesztését tartotta szem előtt, addig a szindikalizmus közvetítette olasz fasiszta korporativizmus a modern társadalmi feszültség modern meghaladását, áthidalását célozta. (Az eredet eltérő volta azonban a későbbiekben úgyszólván semmiben sem módosította a korporációk formáját és működését, ahol és amennyiben ilyenek egyáltalán létrejöttek.)

A nacionalizmus mint áramlat és a futurizmus, mint nacionalista irodalmi és politikai jelenség felemelkedő szakasza nagyjából egybeesett a forradalmi szindikalizmus fénykorával, valamint egy forradalminak tűnő, de legalább részben inkább anarchista-voluntarista áramlat megjelenésével a szocialista pártban. Az utóbbi két áramlat szellemileg magán viselte a francia Georges Sorel[59] hatását, amennyiben az ideológiával (neveléssel) szemben az akciónak, s az akcióban az erőszaknak juttatta az első helyet. Az irányzat legjelentősebb olasz ideológusa Arturo Labriola volt. A forradalmi radikalizmust voluntarizmus és türelmetlenség kísérte, aminek Olaszországban megvoltak az alapjai a munkásosztály társadalmi bizonytalanságában. Alig alakult meg 1906-ban a CGL, máris keletkezett egy kisebbségi, úgynevezett „direkt akció" csoport, amely azután Unione Sindacale Italiana néven 1912-ben önálló szervezetet hozott létre. A forradalmi szindikalisták többsége köszöntötte a Líbia elleni háborút, és a kolonizálás mellett foglalt állást, megvetve ezzel az úgynevezett baloldali nacionalizmus és intervencionalizmus alapjait. 1914-ben a szervezetben törésre került sor, a háborús beavatkozás hívei – nagyrészt későbbi vezető fasiszták, Cesare Rossi, Michele Bianchi, Edmondo Rossoni és mások elhagyták az USI-t, és megalakították az Unione Italiane del Lavoro-t, hogy követeljék, majd támogassák a háborút, később pedig támogassák a „győztes nemzetet", hogy a nemzetközi gazdag burzsoázia ne üthesse el a győzelem megérdemelt jutalmától. Mi sem érthetőbb ezek után, mint hogy az említett Rossoni volt az első fasiszta szakszervezetek lábraállítója.

Hasonló jelenségek mutatkoztak 1910-től kezdve a szocialista párton belül is, azzal az eltéréssel, hogy a direkt akciók hívei a líbiai háború idején még szembeszálltak a háború híveivel. Ez a csoport a pártban 1912-ben aratott jelentős sikert, méghozzá éppen Mussolini személyében, aki ekkor a párt legfontosabb orgánumának, az Avantinak a szerkesztője lett. Ebben a körben viszont a háború kitörését kell megvárni ahhoz, hogy az intervencionista csoport, s ebben megint csak éppen Mussolini a dolgot törésre vigye.

Az olasz eszmei jelenség, mint fasizmus előfutár kétségtelenül egyedi. A nacionalizmus erős baloldali, illetve jelentős újító tendenciákkal együtt konstituálódik, miközben az erős államra, hadseregre, háborúra stb. vonatkozó megfogalmazásai nem mennek vissza megelőző konzervatív, újkonzervatív és radikális konzervatív előzményekre, minthogy ilyen előzmények Olaszországban alig is vannak. A képlet – úgy hisszük – meg is fordítható: nacionalizmus és baloldaliság éppen azért nem polarizálódik erre az időre oly fatálisan, mint Németországban és a többi tárgyalt esetben, mert a nacionalizmust a jobboldaliság és a konzervativizmus különféle formája nem kompromittálta. Az átcsúszás a nemzeti talajra, s ezen a talajon a nemzetközi szocializmus opponálása viszonylag könnyen megtörténhetett, együtt azzal, hogy az olasz fasizmus sokkal tovább megtarthatott autentikusabb szocialista-szocializáló elemeket.

[59] Elsősorban Réflexions sur la violence (Paris, 1908) c. művéről van szó. Továbbiak: Les illusions du progrès, 1908; La décomposiiton du marxisme, 1908.

Mussolini több ízben, többféle megfogalmazásban előadta, hogy ideológiájának,[60] s egyáltalán a fasizmusnak lényege, összetartója a nacionalizmus, amit ha elejtene, öngyilkosságot követne el. Ha viszont e hirtelen támadt expanzív nacionalizmus szülőokát keressük, aligha mutathatunk rá másra, mint arra a körülményre, hogy a belső olasz elmaradottság, egyensúlyhiány a fennálló szisztémában nem látszott megoldhatónak, többek között azért, mert a magyarázatul talált nemzeti szegénység megszüntetésére az adott szisztéma nem látszott alkalmasnak. A felkorbácsolt nacionalizmus, ami azonban a háború végéig viszonylagos terebélyesedése mellett és ellenére sem volt számottevő, mint társadalmi és mint politikai faktor, a háború utáni szituációban mindent megkapott ahhoz, hogy azzá lehessen. Mussolini, aki eddig az időpontig mind ideológiaformálásban, mind szervezetteremtésben igazában véve csak a nacionalisták, futuristák és forradalmi szindikalisták nyomában kullogott, hirtelen meg tudta teremteni mind a szétszórt irányok közös ideológiai platformját (jobban mondva, nem kellett megteremtenie, csak felismernie, hogy ez a nacionalizmus), s ki tudott alakítani egy olyan szervezeti keretet, amely azután a hasonló áramlatok gyűjtőmedencéje és egyúttal temetője lett.

Mint minden „igényesebb" náci és fasiszta ideológus, Mussolini is iparkodott mozgalma számára színvonalas ősöket találni. Amikor ezt a forradalmi szindikalizmus néhány kimagasló elméleti képviselőjével kapcsolatban teszi, legfeljebb egy megjegyzésünk lehet állításával szemben: az, hogy a tőlük származó átvételekből végeredményben a fasiszta rendszerben a korporációs kísérlet mellett csak egy attitüd, a voluntarizmus maradt fenn (itt a hivatkozások Nietzschére is jogerősek), ez az attitüd azonban önmagában véve kevéssé szorult elméleti megalapozásra. Néhány más átvétel inkább csak felhangként, temperáló közegként maradt meg a szisztémában, a legtöbb azonban teljességgel eltűnt az intézményi rendszer labirintusában. Mindenekelőtt el kellett tűnnie és el is tűnt az a viselkedési forma, ami a fasiszta mozgalomnak eleinte a forradalmi külcsínt biztosította, akár a futuristák, akár a legionáriusok rohamosztagos „odavágásaiban" jelent is meg.

Ez a sajátos eredet okozza mégis, hogy az egyetlen fasiszta vezér, akinek mineműségéről napjainkban is vita folyik, éppen Mussolini. A forradalmárság kérdése komoly formában senki mással, csak vele kapcsolatban merült fel.[61] Mussolini a jelek szerint alkatilag a pragmatikus és opportunista politikushoz közelebb állt, mint a forradalmárhoz. Hatalmat akart, s ennek megszerzésére törve valóban sokkal több taktikai képességet és készséget árult el a mindenkori erőviszonyok felismerésére és ezek felhasználására, mintsem forradalmár erényeket (bár az utóbbiak a felsoroltakkal nem feltétlenül ellentétesek). „Műve" mindenesetre távol attól, hogy bármilyen értelemben a forradalmi átalakítást akár csak a mélyreható reformok értelmében végül is érintette volna, a „transzformizmus" kategóriájába esett. Ez viszont mit sem változtat azon, hogy taktikai és transzformista képességeit Mussolini előbb egy forradalmi párt programja alapján akarta érvényesíteni, s az sem igen kétséges, hogy ily képességekre egy forradalmi párt keretében is szükség lehet. Ugyanakkor nem zárja ki, hogy minden naprakész empirizmus, sőt a szereplés és az állandó póz mögött meghúzódjék az egyéni hatalomvágyban a küldetés-

[60] A fasiszta ideológia formálódásáról l. az 56. sz. alatt *Santarelli:* Fasizmus és újfasizmus c. kötetben a Mussolini imperializmusáról írottakat.

[61] A vitát *Renzo De Felice* hivatkozott biográfiájának első kötete váltotta ki (Mussolini il rivoluzionario)

tudat, a hit, s ezt a magot – érdekes módon – leginkább a vesztes Mussolini reakcióiban lehet felfedezni. Fordulatához egyébként – éppen ha említett készségeit és mérlegelési módjait vesszük alapul – az a felismerés adhatta az indítékot, hogy Olaszországban az erőviszonyok az adott szocialista pozícióból kiindulva nem teszik lehetővé sem a forradalmat, sem a hatalom megszerzését, mert – tapasztalhatta – ez a mozgalom voltaképpen sem az egyiket, sem a másikat nem kívánja, s mert – szintén tapasztalhatta – a hangulatot mindjobban a nacionalista, intervencionista csoportok uralják. A baloldali intevencionizmustól, amit Mussolini 1914-ben az olasz nagytőke és a francia szocialista párt pénzén alapított Popolo d'Italia-ban meghirdetett, az út még hosszú volt, s ezen az úton Mussolinit éppen transzformizmusa emelte át minden újabb és újabb akadályon, mindig újból a nacionalizmus irányába. Mígnem a szocialista gondolatokból már csak hírmondó maradt. Az olasz fasizmus indulása azonban magával hozta, hogy az ideológia kialakulási fázisában a kapcsolatrendszer, amely más áramlatokhoz, s ezek sorában éppen bizonyos szocialista tanokhoz fűzte, sokkal színesebb, maga az ideológia heterogénabb, kialakulási szakasza pedig szükségképpen hosszabb legyen, mint a többi esetben volt.

Mussolini elméleti hivatkozásait a nácizmus esetében már érintett forrásokra itt figyelmen kívül hagyjuk, megemlítve annyit, hogy Mussolini szellemi indulására a nagy ösztönhirdető és voluntarista gondolkodók közvetlen hatást gyakoroltak. Így Stirner, Nietzsche, Kropotkin, Sorel és mások. Szólnunk kell azonban néhány olyan gondolkodóról, akiket egyedül az olasz fasizmussal hoztak kapcsolatba valamilyen módon. Közéjük tartozik Benedetto Croce, Gaetano Mosca és Vilfredo Pareto. Crocénál nem kell hosszan időznünk.[62] A vele szembeszegezett kritikák táplálkoznak részben abból, hogy mint antipozitivista az emberi létezés immanenciájának teljes racionalizálását és racionalizálhatóságát elvetette, és szembeszállt Hegel szüntelen fejlődést hordozó dialektikájával, ami a szellem dialektikáját jelentette, bár Croce nagyon is azon volt, hogy a szellemet jogaiba visszajuttassa. A történelmet azonban kezdet és vég nélküli, immanens, önmagát teremtő és önmagáért beszélő folyamatként fogta fel, reáliának, olyan reáliának azonban, amely számos momentumában irracionális. Éppen ezért lehetőnek vélte a „szellem megbetegedését", aminek egyébként magát a fasizmust is tekintette. Irracionális tényezők közé sorolta a természetet, a tudományokat, a költészetet és – amit leginkább szemére vetnek – a politikát. Túlzónak látszik mégis az a felfogás, amely szerint ez utóbbi által hozzájárult volna a háború utáni politikai válsághoz. Úgy tűnik inkább, az utóbbinak, a politikai válságnak lehetett szerepe abban, hogy Croce – annyi más gondolkodóval együtt egyébként – a politika racionális irányíthatóságába vetett rég megingott hitét elveszítse. Megalapozottabbnak tűnik az a vélekedés, hogy Croce tételét a politika irracionális voltáról a fasizmus valamelyest hasznára fordíthatta, ha nem is doktrinája tételeként, hanem mintegy hallgatólagosan. A fasizmus azonban sokkal inkább igazolta Crocét, legalábbis annyiban, hogy a történelem bizonyos szakaszán lehetségessé válik a politika nagymértékű irracionalitása. Croce filozófiájának további motívuma a szembehelyezkedés a marxista fejlődéselmélettel, ez azonban a polgári gondolkodás vonulatában olyannyira közhely-eset, hogy különleges szerepet sem a fasizmus vonatkozásában, sem egyébként nemigen lehet neki tulajdonítani.

[62] Fő műve: Estetica, 1900 (magyarul: Esztétika, Bp., 1905.). Róla: *F. Valentini:* La controriforma della dialettica, Roma, 1966.

A két neo-szkeptikus szociológus, Mosca és Pareto éppen szkeptikus minősége miatt kerül az irodalom egy részében a vádlottak padjára vagy legalább – ami Moscát illeti – az önkénytelen segítő szerepébe. Mosca[63] leginkább a Max Weber által is képviselt történelmi pluralizmus által vált ismertté. Egyetlen okkal – legyen az klimatikus, földrajzi, gazdasági stb. – a történelmi jelenségek nem magyarázhatók. Ezt Mosca a maga részéről tovább konkretizálta, tételezve, hogy minden eseménysorban más-más oksági összefüggési rendszer jelentkezik, s ezeket esetenként kell feltárni. Legállandóbb elemnek az uralkodó, másként a politikai osztályt, megint másként az úgynevezett elitet tekintette, amelynek uralma nézete szerint a demokratikus lepel mögött éppúgy érvényesül, mint bármely más formában. Ez az osztály irányítja a „népakaratot", ez manipulálja a hangulatot, végeredményben ez dirigál, s ezen nem változtat a legszélesebbkörű választójog sem. Ez az osztály adja meg a társadalom arculatát. Az emberi társadalom legerősebb mozgatórugója a bekerülés vágya ebbe az osztályba, ami önmagában véve kizárja a morális politika lehetőségét és az abszolút igazságosságot. A maximális társadalmi elvárás tehát csak a relatív igazságosság lehet. A politikai eszmék nem egyebek ennek az elitnek a formuláinál, amelyeket felhasznál, de amelyeknek önértékük nincsen. Mindeddig Mosca gondolatmenete valóban mélyen szkeptikus, de gyakorlatilag nem egyéb, mint a korabeli demokráciák alapjában jogos bírálata, amit – már távolról sem ilyen megalapozottan – általánosít. Ugyanezt teszi egyébként, amikor konkrétan a korabeli parlamentarizmust bírálja. Tudományosan gyenge pontja a politikai formulák milyenségével kapcsolatban mutatkozik meg, amennyiben nem is kísérli meg okát adni annak, hogy mindegyik úgynevezett elit miért választ más-más politikai formulát. Ez a gyengeség egyúttal arról is árulkodik, hogy a szerző az elit szerepét mérhetetlenül eltúlozva, abszolutizálja. A pluralizmus Moscát e ponton kétségkívül cserbenhagyja. Ha talán a fasiszták Mosca demokrácia- és parlamentarizmus-bírálatát figyelembe is vehették és hasznosíthatták is, erről valójában nem ő tehetett, hanem az a demokrácia, amely e bírálatot megengedte, s megengedte egyúttal a fasizmust is. Mennyire helytáll ez, megvilágosodik, ha a Mosca által felvett két fő politikai forma – a monarchista arisztokrata és a demokrata közötti választását vesszük figyelembe. Miután rendező elvként az egyén optimális jogi védelmét választja, optálása a demokrácia mellett nem is lehet kétséges, aminthogy a későbbi alternatívában, amit a demokrácia ellenpárjaként már nem a monarchia, hanem a fasizmus nyújtott, még határozottabban tette ugyanezt. Mosca – ha intenciói mélyére hatolunk – voltaképpen olyan bírálatot gyakorolt a liberális demokrácia felett, amely annak megújítását és a maximálisan lehetséges jogi védelem biztosítását szolgálta a polgárinak megtartott társadalomban a szocialista forradalom és a proletáruralom elutasítása, kizárása mellett. E bírálat és a Mosca-féle elitelmélet felhasználása egyéb célokra ezen a szándékon kívül esett.

Midőn Pareto[64] egy tudományos társadalomelmélet alapjait próbálta kialakítani, saját korát illetően csak kétoldalú – a polgári liberalizmust és a szocializmust illető – bírálatig jutott el. A múltra általa kivetített ciklikusság soron következő láncszemét elvileg fogalmazta meg csupán, s ezt az elvi megfogalmazást próbálták a fasiszták magukra

[63] *Gaetano Mosca:* Elementi di Scienza politica, 1859 (utolsó, 3. kiadás, 1939). – Több munkában foglalkozik Moscával *Eltore A. Albertoni* utolsó, összefoglaló írása: *Gaetano Mosca:* Storia di una dottrina politica, Milano, 1978.

[64] *Vilfredo Pareto:* Trattato di sociologia generale, 1916. – Elemzése: *Warren J. Samuels:* Pareto on Policy, Elsevier Scientific Publishing Co., Amsterdam – London – New York, 1974.

vonatkoztatni. Pareto egész gondolkodási módja alapján azonban ez a lehetőség kizáródik. A társadalmi létezés származékos, változó elemeit (derivátum) éppúgy, mint az ezek eltávolítása után visszamaradó, állandó elemeket (residium) legnagyobbrészt logikátlanoknak, s elsősorban az ösztönös által meghatározottaknak véli. A residiumok közül a politika szempontjából különösen kettőt tart fontosnak, az úgynevezett kombinatív ösztönt, vagyis a gondolkodási és szervezési képességet, valamint a csoportösztönt, az összetartozás igényét. Elsősorban e kettőn alapul – véleménye szerint – a történelem ciklikussága, amit tulajdonképpen a mindenkori elit váltakozása idéz elő és tart fenn. Az elit ugyanis alapjában kétféle típusú, az egyiket a kombinatív ösztön, a másikat a csoportösztön jellemzi. Az első – amely kb. megfelel Machiavelli rókáinak – a rendszerfenntartó, taktikus, kombináló politikus, akinek a cselekvéshez nincs szüksége hitre, hősiességre stb. A második csoport, az oroszlánok klánja a változást, a forradalmat hordozza, ez a csoport telve van ösztönerővel, hősiességgel. A továbbiakban Pareto részletezi a történelmet mint a kétfajta elit ciklikus változásának történetét, és kidolgoz egy sémát az eliteken belüli optimális összetétel, a cirkuláció, a nyitottság fenntartása, a zártság következményei stb. stb. szempontjából. Saját korát illetően erre a megállapításra jut, hogy a demokráciák róka-elitje a dekadencia lejtőjén csúszik lefelé, s ezért közel az idő, midőn az oroszlánoknak fel kell őket váltaniuk. Jóllehet az általa szükségesnek és elkerülhetetlennek vélt változás egyik szimptomáját látta az oroszországi forradalomban (a lenini államban szerinte megjelentek az új oroszlánok anélkül, hogy a rókák teljesen eltűntek volna, vagyis ez a szerkezet saját receptje szerint megközelítette az optimálisat), nem kétséges, hogy Pareto Európa számára nem ezt a fajta oroszlán-réteget vélelmezte és várta. Miért lehetnek oroszlánjai olyannyira különbözőek például saját szemében, ösztönös megítélésében is – ezt a kérdést Pareto nyitva hagyta. (Ez egyébként arra engedett következtetni, hogy formalizáló kategóriarendszerrel – amilyet egyébként tucatjával fel lehet állítani –, az ember saját létezésére és annak folyamatára ráteríthet ugyan egy színes kendőt, az alapvető emberi ösztönök cselekvési irányának megértéséig azonban ezen az úton nemigen jut el.)

Pareto ahistorikus elit-elmélete kapóra jött az olasz fasisztáknak, éppen úgy, amint a gondolati, az eszmei elem eltüntetése is kedvükre volt. Meg is hálálták, nem mulasztották el a hivatkozásokat, amelyekre Pareto, aki az olasz fasizmus uralomra jutását csak kevéssel élte túl (1923-ban halt meg), s ez alatt az idő alatt sem tartózkodott Olaszországban, semmilyen módon nem reagált. Mindez azonban távolról sem jelenti, hogy Pareto a fasisztákban üdvözölte volna az új elitet (ennek legalábbis semmi jelét nem adta), sem azt, hogy a Mussolini-féle „oroszlánoknak" (ha Pareto epitetonjainál kívánunk maradni, Mussolini inkább oroszlán bőrébe bújt rókának felelt meg) Pareto elméletére lett volna szükségük ahhoz, hogy hatalomra törjenek. Utólagos önigazolásnak viszont megfelelt.

E távolabbi tudományos és kulturális utalások az olasz fasizmus esetében is „felvettek", s csak annyiban nem tetszőlegesek, amennyiben a többi esetben sem teljesen azok, tekintve, hogy a gondolattörténetnek mégiscsak olyan részén helyezkedtek el, amely a fasizmusba magát részben és megcsonkítva legalább bekebelezni engedte. 1919–1922 között, vagyis az olasz fasizmus mozgalmi szakaszában viszont ez az ideológia még nagyon cseppfolyós, kialakulatlan és heterogén, tulajdonképpen még „nyitott" ahhoz, hogy a fent vázolt áramlatokból lassan összefonódva egyéb hatásokat is folyamatosan magába fogadjon. E hatások a mindennapi olasz politikai szférából érkeznek, s abból a kapcsolat-

rendszerből, amit a fasiszta mozgalom folyamatosan mind kiterjedtebb társadalmi rétegekkel és osztályokkal kialakít. Az ideológia-formálódás folyamata alárendelődik egyfelől a különnemű és ideológiailag különszínű áramlatok egységesítésére irányuló igénynek, de a fasizmus uralmi igényének is, amely megkívánja, hogy az ideológia úgy fogalmazódjék át, ahogyan a hatalomra jutás (a társadalmi támogatás) esélyei megkövetelik. A fasciók első, 1919 júniusi programja önmagában véve még semmiféle ideológiai újítást nem fogalmaz meg. Nemzeti (és még nem nacionalista) alapon javasol részben polgári demokratikus jellegű politikai, részben lényeges szerkezeti reformokat az üzemek irányításában való munkásrészvételig, sőt a munkásszervezetek üzemvezetéséig, a tőkére kivetendő rendkívüli progresszív adóig (ami a vagyon részleges kisajátítását kellett volna, hogy jelentse), sőt, egészen az egyházi javak teljes konfiskálásáig. Ez a program a földkérdést érintetlenül hagyta. 1919 tavaszán Mussolini egyéb megnyilatkozásaiban is még csak éppen hogy megcsendülnek a nemzeti érdekek, a szocializmus „nemzeti jellegében" még nem az imperializmus, nem az expanzió dominál, s a szocialista tendencia még nem rendelődik a nemzeti alá. A nacionalizmus még csak annyira jelenik meg, hogy a Mussolini elképzelte szocializmust „fogyaszthatóvá" tegye olasz nacionalista szempontból. Teszi ezt elsősorban azáltal, hogy Mussolini vállalja az olasz nemzeti érdekek képviseletét (Dél-Tirol, Dalmácia, Fiume, s általánosabb értelemben a háború és a győzelem kapcsolatának megteremtése a munkásosztállyal). Ugyanakkor világossá válik, hogy ezek az érdekek ösztönösen vonzzák is. Sajátos módon ekkoriban még éppen a nemzeti szempont jelenti számára az egyik legfontosabb tartókötelet, ami a demokráciához fűzi, mert a helyzetet – teljesen tévesen – úgy méri fel, hogy Wilson mint a köztársasági és szabadságeszme „imperátora," segítségére lehet és lesz is Olaszországnak. A világjelenségeket azonban Mussolini ekkor már különféle imperializmusok összeütközéséből magyarázza, s míg a wilsonizmust elsősorban eszmei (és politikai) imperializmusnak fogja fel, amelynek praktikusan nincsenek határai, addig a leninizmust nyílt, militarizmusban kifejeződő brutális imperializmusnak bélyegzi. Aligha állítható, hogy ebben az időben Mussolini fokozatosan átvette volna a nacionalisták gondolatrendszerét, hanem sokkal inkább az, hogy a mindennapi olasz kül- és belpolitikai helyzet elemzése és a velük kapcsolatban elfoglalt pragmatikus álláspontok folyamatában tolódott a „nemzeti" és ennek külső, imperialista felfogása felé, s ezáltal – egyúttal – mind közelebb került a nacionalistákhoz. Egyelőre azonban Mussolini – eltérően a nacionalistáktól – nem fordult szembe a demokráciával, hanem tovább is a forradalmi (nemzeti) szocializmus talaján állt, már csak azért is, mert ebben az időben a háború utáni válságból kivezető út társadalmi meghatározói még sem olasz, sem nemzetközi méretekben nem tisztázottak. Mussolini saját kísérletében még számít a munkásosztályra, s olasz szempontból, tehát a nemzeti imperializmus szintjén az európai demokráciákra.

Beszélhetünk-e kitapintható fordulópontról Mussolini gondolkodásában, egyelőre nyitott kérdésnek látszik, de nem nagyon valószínű. Inkább arra lehet hajlani, hogy ez az „átrendeződés" egy csaknem szakadatlan folyamatot alkotott, amelyen belül viszonylag fontos állomásokat képeztek a békekonfenrencia fordulatai. Ezek ugyanis világossá tették, hogy a wilsonizmushoz fűzött remények csalókák voltak. Fontos állomások voltak a csalódások is, amelyek Mussolinit az olasz munkásosztály részéről érték, amennyiben nemzeti eszméi iránt ez a munkásság alig mutatott fogékonyságot. Állomásokat képezett azonban minden egyes gyakorlati lépés is a mozgalom történetében: Mussolini kapcsoló-

dása a futuristák arditi-mozgalmához, a szocialista párt elleni fellépésekhez, D'Annunzio fiumei vállalkozásához (még ha D'Annunzio és Mussolini viszonya meglehetősen ambivalens volt is) és így tovább. Mindenesetre 1919 őszén Mussolini már a nemzeti érdekek alapján helyezkedik szembe a szociáldemokráciával, s levonja azt a nagyon fontos következtetést, hogy a nemzetietlen szocialista vezetés miatt az új uralkodó osztály szerepére (Paretóra hivatkozik) a munkásosztály nem alkalmas. Ugyanakkor meghirdeti az olasz imperializmus később minimálisnak bizonyuló céljait, vagyis felújítja az olasz nagytőke korábbi imperialista programját.

Innen kezdve az ideológiaformálódás útja már meglehetősen kijelölt. A szövetségesek, a társadalmi bázis keresése és megtalálása lépésről lépésre löki tovább Mussolinit mind a nemzeti elv kiterjesztése és imperialistaként való értelmezése, mind pedig a demokratikus principium elsorvasztása felé. Mussolini azonban még 1920–1921-ben is őrzi szocialista múltjában szerzett tapasztalatait, ami többek között a forradalmi frazeológiában és magatartásformában jelenik meg, de megjelenik abban is, hogy az olasz demokrácia s a giolittizmus minden támadása mellett sem adja fel a demokráciát, mint olyat, mint általános kategóriát, sőt az igazi demokrácia megteremtésére akar vállalkozni. A fasizmus ebben az időben ideológiailag sok lábon jár, s ezt sokáig már csak elméletileg sem lehet fenntartani, de fenntarthatatlanná válik a belsejében felgyűlő társadalmi feszültségek miatt is. Mussolini szeretne „balra" nyitni, közben azonban azon a címen, hogy az olasz néptömeget visszatartsa a mélybe ugrástól, vagyis egy bolsevik forradalomtól, már 1919-ben a szocialista pártot teszi a rohamosztagosok első céltáblájává.

Logikusan következik ebből a csúszásból, hogy a forradalmiság társadalmi alapjának elhagyása sorra felveti az osztályok közötti viszony, az államforma és a Vatikán-ellenesség kérdését. Mussolini engedményei e kérdésekben azt eredményezik, hogy a fasciók 1920. májusi kongresszusán Marinetti, a futuristák vezére átmenetileg szakít Mussolinival. A csúszást csak gyorsította ebben az irányban, hogy Mussolini a fiumei kaland felszámolása után a lehető legrosszabb viszonyba jutott D'Annunzio legionáriusaival. Ezt követi a fasizmus agrárszakasza, mikor is a földfoglaló parasztok ellen fordul, és a déli földbirtokossággal kerül szoros kapcsolatba. Miután azonban az olasz uralkodó osztályok e kifejezetten reakciós csoportjának képviselői megjelennek a fasiszta mozgalom keretei között, hogyan és meddig lehet fenntartani a forradalmi allüröket?

Mussolini az izoláltság tudatában és abban a rossz légkörben, amit az 1921-es választási kampány során kifejtett fasiszta erőszak kiváltott, megkísérelte az újranyitást a baloldal felé, s a szocialistákkal megkötötte az úgynevezett pacifikálási paktumot. Ez azonban saját mozgalmán belül teljes válságállapot kialakulásához vezetett. Miután ellentétbe jutott a futuristákkal, a legionáriusokkal és a volt szindikalista csoportok szárnyával, most elfordultak tőle az agráriusokat képviselő személyiségek, Dino Grandi, Italo Balbo és mások. A megbékélés egy újabb nagy ideológiai lépés bázisán történhetett. Mussolini a fasciók mozgalmát párttá alakító 1921 novemberi kongresszuson már minden forradalmiságot félretéve tagadta és elvetette az osztályharc elméletét, s helyette az imperializmus platformjára helyezkedett. Mellesleg udvarolt a liberális államnak, s már távolról sem támadta sem a monarchiát, sem az egyházat. A párt néhány héttel később publikált programja az 1919-es verzió mellé állítva merőben új fasizmusról árulkodik.

Nem az a metamorfózis a legfontosabb ebben az új programban, ami a demokratizmus, a szociális követelések rovására és az imperialista követelmények javára végbe-

megy. A metamorfózis lényege nem a részletekben, hanem abban áll, hogy most már tisztán megfogalmazódik a programban az olasz fasizmusnak éppen az a lényege, ami társaival – olyannyira eltérő kezdetei ellenére – végül is összeköti. Világosan kifejezésre jut a nemzeti totalitás, ami totális állam után kiált. „A Nemzet nem az élő egyének egyszerű összessége, s nem is a pártcélok eszköze, hanem organizmus, amely meghatározhatatlan, számtalan generáció sorát foglalja magába, generációkét, amelyeknek az egyének csupán múló részei; ő a faj minden anyagi és spirituális értékének legmagasabb szintézise." A nemzet mint végső szintézis leszögezése után a program kimondja, hogy „Az Állam a Nemzet jogi inkarnációja", amely állam nyilvánvalóan csakis „szuverén" lehet, s legfőbb feladatai közé tartozik, hogy „a nemzeti tradíciók, a nemzeti érzés, a nemzeti akarat féltékeny őre, védelmezője és propagátora legyen". A továbbiakban már magától értetődően rendelődik alá e szempontoknak belpolitika, külpolitika, iskolapolitika és így tovább.

A hatalomralépést megelőző utolsó év során az ideológiában nagyjából az történik meg, ami a hatalmi kompromisszum szempontjából a monarchiával szemben (és részben a Vatikánnal szemben is) elengedhetetlennek mutatkozik. A nemzeti totalitás inkarnációja, az állam végül – éppúgy, mint gyakorlatilag – elméletileg sem konstituálhatja magát totálissá. Eléggé hosszú, végeredményben csak 1928-ban visszavont engedményt jelent ez a parlamentarizmus javára, amit a fasizmusnak csak egy már-már létét is veszélyeztető súlyos válság után sikerül kiküszöbölnie, és soha vissza nem vonható engedményt a vezérelv alkalmazásában: a monarchia alkotmányos jogainak fenntartását (aminek 1943-ban a rendszer felszámolásában nagy szerepe lesz) és engedményt az önálló vallási befolyás s végeredményben az egyház gyakorlati befolyásának fenntartásában is (különösen az 1929-es lateráni egyezmény megkötése után). Az 1922–1928-as újabb átmeneti szakaszban mégis kikristályosodik a fasizmus ideológiája. A nemzeti totalitás további megfogalmazásához és dogmatizálásához nagymértékben hozzásegítenek az 1923-ban formailag is csatlakozó nacionalisták, nem kizárólag a végső elv, de az ennek alárendelt további következtetések: osztály- és csoportérdek alárendelése, a nemzeti egységet mintegy megvalósító és a külön-osztályérdeket, osztályharcot kiiktató korporativizmus, az olasz expanzió elméleti megalapozása szempontjából. Nagy szerep jut e fogalmazó munkában a fasizmushoz csatlakozó volt liberális Gentilének is.

Mussolini ideológiája[65] – a náci típusú ideológiákkal szemben – ha olykor a fajt mint létezőt említi is, ha a vezér maga egyszer-máskor meg is enged magának antiszemita kirohanásokat – sosem fut be a fajelméletbe. Ideológiailag tulajdonképpen még akkor sem, amikor 1938-tól kezdve német nyomásra restrikciókat alkalmaz a zsidókkal szemben. Ugyanakkor nem fejlesztett ki soha valami önálló misztikát újpogányság vagy egyéb formában, sőt azt sem kísérelte meg, hogy egy másféle eredetű misztikára ráépüljön. Ennek okát magából a fasizmusból aligha lehet feltárni. Az ok valószínűleg az egész olasz kultúrhagyományban és mentalitásban rejlik. A faji gondolatnak Itáliában nincs gyökere. Ugyanakkor a fennálló hitvilággal másikat szembeszegezni a hitében, sőt részben életvitelében is katolikus Olaszországban reménytelen vállalkozásnak tűnhetett a pragmatikus Mussolini szemében. Annál is inkább, mert a Vatikán ebben az országban nemcsak a nemzetközi ka-

[65] A már kifejlett, megállapodott és rendszerezett elvekre nézve l.: *Mussolini:* Le fascisme. Doctrine, Institutions, Denoël et Steele. Paris, 1933; *Emil Ludwig:* Colloqui con Mussolini, Milano, 1950 (1. kiadás 1932-ben).

tolicizmus vezető szervezeteként jelent meg, de – minden korábbi ellenségeskedés mellett és ellenére – végső soron mindig is olasz intézmény számba ment. S ez az olasz Vatikán az 1930-as években – kisebb-nagyobb viták és illetékességi csatározások közepette – nagy megértést tanúsított Mussolini rendszerének az olasz imperialista érdekeket érvényesítő vállalkozásai iránt.

Néhány következtetés

Négy önkifejlődés útján keletkezett náci, illetve fasiszta ideológia genezisének vizsgálatából indultunk ki. (Nem vettük figyelembe az Action Française-t, mert ennek radikális konzervativizmusból fasizmusba való átcsapása nem következett be, s a részben belőle kiágazó fasiszta kísérleteket már külföldi példák is inspirálták.) Analízisünkből leszűrhető, hogy ezek az ideológiák vagy tőlük függetlenül teljes egészében felépített gondolati rendszerre telepedtek rá, vagy hozzájárulásuk nélkül keletkezett társadalomelméleti motívumokat kombináltak több-kevesebb sikerrel új egységgé. Legbiztosabb támaszuk az esetek többségében a radikális konzervativizmus vulgáris formája, de bázisukul szolgálhat a nacionalizmus másmilyen alakja is. Az olasz fasiszta ideológia különböző, bár egyöntetűen a nacionalizmus felé közelítő elemekből lépésről lépésre, az európai, az olasz és a fasiszta csoporton belüli helyzeteknek megfelelően fejlődött, de mielőtt első igazi sikereit aratná, kétségkívül rátalál a sorokat kiigazító, jövőt, perspektívát jelentő céltudatra, a nemzetre, mint végső létezőre, s érdekének képviseletére, mint a történelem értelmére. Az osztrák-német náci ideológia története arról tanúskodik, hogy azonos ideológiai tartalom lényegében változatlan formában egy adott történelmi helyzetben jelentéktelen és viszonylag elszigetelt maradhat, s egy másikban hatékony erővé válhat. Az új helyzetben azonban az ideológiával mégis történik valami. A hatalomszervező akarat, amellyel találkozik, messianisztikus ígérettel ruházza fel, primitív, célirányos, új alakzattá formálja, s a modern szervezéstechnika mellett ez a tény segíti elő – már ha elősegíti –, hogy eljusson ahhoz a – szintén az új helyzet által felduzzasztott – tömeghez, társadalmi közeghez, amely erre a hitjellegű ideológiára szükséget érez. Úgy tűnik, ahhoz, hogy ez megtörténjék, nem elegendő sem maga az ideológia, sem egy fasiszta csoport erre irányuló akarata, hanem magában a szituációban kell, hogy erre lehetőség kínálkozzék. A szituáció részben teremtő, részben átalakító, hangsúlyt adó, részben „lehetőséget" teremtő és korlátozó jelentőségével találkoztunk a többi esetekben is.

Véleményünk szerint az olykor azonosságig menő kontinuitás egyúttal az eszmei elavultság hordozója. A náci és a fasiszta ideológiák a maguk idején is többnyire téves eszmék vulgarizált változatai, amelyeket cselekvési, hatalmi motorrá alakítottak át, s amely éppen ezért megvalósulása folyamatában meg is szűnik ideológia lenni, még ha ideológikus manipulatív hatását meg is őrzi. Az eredeti gondolatokat, amelyek a válság tényeit a maguk módján regisztrálták, és a fennállót bírálták, vulgarizálók építették ideológiává (a nácizmust, fasizmust részben megelőzve, részben vele együtt), s amikor az aktuális politikai mozgalom ezt működésbe hozta, az ideológiát a politika szolgálólányává változtatta át.

A tömeget ugyan a szervezeti aktivitás mellett az ideológiai cél mozgósította, a politikai cselekvésben azonban távolról sem az eredetileg megfogalmazott „ige" öltött

testet. A náci és a fasiszta valóság tendenciáját tekintve, egyre szűkítette az ideológia szociális tartalmát, s a totalitásra irányuló tendenciát erősítette a mindenkori lehetőségek határai között. A nációba, és inkarnációjába, az államba helyezett totalitás tagadása a liberális, racionális, az individuumra építő társadalomszemléletnek és politikai szisztémának, de olyan társadalmi közegekben, amelyekben e társadalomszemléletnek sem átélésére, sem gyakorlati politikai megvalósítására a szó igazi értelmében soha nem került sor. Az erre irányuló kísérletek a társadalom vezető erőinek jobboldali hangoltságába és a liberalizmussal kapcsolatos veszélyérzéséből eredő ellenállásába ütköztek. A nácizmus és a fasizmus éppen ezért, ha általános európai értelemben liberalizmuson túli jelenség is (l. Nolte felfogását), egyúttal prevenció is vele szemben. Prevenció az 1918 utáni helyzetben különösképpen azért, mert ezekben a társadalmakban felmerül a liberalizmus nyitottsága a szocialista forradalom irányában, s ennek az utóbbinak eltorlaszolására a gátakat – úgy tűnik – alaposan előre kellett vonni. Bizonyos mértékig tehát arról is szó van, hogy a szocialista forradalom fenyegető veszélyével szembeni prevenció terjed ki a liberalizmusra. Éppen ezért az a benyomásunk, hogy a nácizmus és a fasizmus által átvett – ütöttkopott, elavult, tákolt, összefércelt – ideológiáknak végső fokon az értelmet, a hatékonyság lehetőségét ennek a sokat emlegetett új szituációnak éppen az a vonása biztosította, hogy telve volt a társadalmi forradalom veszélyének érzetével. Ennyiben a nácizmus és a fasizmus mindenképpen „bolsevizmuson túli", sőt elsősorban az, mert e nélkül a motívum nélkül egyáltalán nem fogható fel és nem képzelhető el. Mindazonáltal nem azonos a proletár forradalom prevenciójával, hiszen a bolsevizálódás megelőzéseként számos politikai eljárás elgondolható. Mindamellett a preventív ellenforradalom minősége azért sem tölti ki jellemét, mert olykor a veszélyérzet inkább képzelt, mint valóságos, olykor pedig a fasizmus nem preventíve, hanem egy valóságos ellenforradalom folyamatában, vagy esetleg azt követően is létrejöhet. Nacionalista, többnyire misztikus totalitáson nyugvó ideológia, amely a liberalizmus és a demokrácia útjait vágja el azért, hogy a szocializmus útjait is elvághassa.

Elemzésünk során kiderült, hogy magától értetődően mindegyik náci és fasiszta áramlat jelene mellett saját nemzeti múltja által is meghatározódik, ez azonban mégsem jelenti egy-egy kultúra „szükségszerű" befutását az adott áramlatba. Közeli kapcsolatot minden esetben legfeljebb csak a 19. századvég egy vagy több áramlatával tudunk kimutatni, ezek között azonban a legfejlettebb Európa néhány szerzője is reprezentatív helyet kapott. Eszmetörténeti szempontból a nácizmus és a fasizmus végelemzésben az egész európai termésből táplálkozott, amennyiben radikális-konzervatív, fajbiológiai, darwinista társadalommagyarázó elméletek jószerint mindenütt megjelentek.

Más kérdés viszont, amelyet a szóban lévő országok 19. századi magaskultúrája állít fel, amennyiben a nácik és fasiszták erre hivatkoztak, illetve amennyiben a fasiszta gondolat eredetét kutató tudósok ezt a magaskultúrát gyanúba keverték, vagy vád alá helyezték. Noha nem kétséges, hogy a gondolkodás története éppúgy szétszakíthatatlan, kontinuitásos folyamat, mint maga az emberi történet, hogy ebben éppen úgy nincsenek tiszta lapok és önmagukban megálló újrakezdések, amint ez egyetlen nép vagy civilizáció történetében sem lehetséges, s ha az is igaz, hogy a gondolkodás története korlátozott autonómia keretében mozog, az eszmetörténet mégsem autonóm és mégsem önmagában meghatározott kontinuitás. Kontinuitása változó helyzetek egymásutánjaként keletkezik. Az adott helyzet minősíti a gondolatot, s a rákövetkező dönti el, hogy a benne rejlő

lehetőségekből melyik mily irányban folytatható. Egy új eszme nem egyszerűen egy régebbiből fejlik ki, hanem a régihez úgy tapad, hogy az új kort is kifejezi, sőt éppen ezt fejezi ki mindenekelőtt. Olyannyira, hogy ugyanaz a mondat, ugyanaz a fogalom sem ugyanazt jelenti a 19. század derekán, mint a 20. század valamely pontján. Még egy citátum is más értelmet nyer egy más korban és más összefüggésben, mert más előfeltevések és más intenciók tapadnak hozzá. Az archaizálás és historizálás arra a korra jellemző, amely archaizál, s nem arra, amelyre a tevékenysége irányul. A náci és fasiszta ideológia mindenekelőtt hatalmi eszköz, s mint ilyennek nincs köze a kultúrához, sem jelenéhez, sem múltjához. A kérdés másik oldala, hogy mégis száz és száz motívumra lel a kulturális múltban, amely alkalmas rá, hogy koncepciójába beépüljön.

E „felhasználható", beépülő kulturális és eszmei hagyomány kérdésében határozott választóvonalat kell húznunk a 19. századvég radikális-konzervatív nacionalista, expanzív töltetű irodalma, tudományos és áltudományos megnyilatkozásai, valamint a gyanúba kevert 19. századi filozófia, s főként a német filozófia között. Az előbbit illetően a gyanú nem is gyanú, hanem bizonyosság: közvetlen összeépülése és beépülése – hasonló típusú külföldi elméletekkel együtt – az alldeutsch ideológiába, majd a nacionalizmusba, nem hagy maga után kétséget. Ebben az esetben azonos gyökerekről és azonos törekvésekről van szó; tudomány, dilettantizmus és ideológia együtt halad. Rosenberg azonban előfutárrá tette meg Herdert, Hegelt, Schopenhauert, Nietzschét, s másokat, azóta pedig nem egy rangos kutató mutatta ki az „egyenes utat" Nietzschétől Hitlerig, sőt Luthertől Hitlerig. Ebben az egyértelműségben ez csak a történelmiség mellőzésével történhet. Mégis, a gondolatnak megvan az a sajátossága, hogy nemcsak a maga korának meghatározottságai és előfeltevései és nemcsak saját szándékai szerint fejti ki hatását, hanem hatékony lehet bármily körülmények között és a sajátjától homlokegyenest eltérő intenciók szerint. Egy tudós gondolati rendszere, eszméje, önkifejezése egyúttal korkifejezés, ám több is annál, amikor a folytatásban, a túlélésben elkezdődik láthatatlan átértelmeződése. Így eshet meg, hogy a kultúra, a tudomány, az eszme adott esetben a politika kezében robbanó játékszerré változtatható, a gyilkosság szolgálatába állítható, bármi volt is alkotójának elvárása. Ezt az utat távolról sem csak a technikai felfedezések és találmányok (hogy mást ne említsünk: nemcsak az atom) járhatják be, de bejárhatják filozófiai gondolatok is. Ebből a szempontból a náci és fasiszta ideológiákban sikamlós kettősség valósul meg gondolat és hatalom között, amennyiben az ideológia befogadni látszik a gondolkodástörténet jókora részét, miközben másfelől a szakadás eszme és cselekvés között valójában végzetessé válik. Olyan kettőség ez, ami miatt csonkának kell éreznünk minden magyarázatot, amely a náci és fasiszta ideológia megjelenését kizárólag az 1918–1919-es helyzetből magyarázza (ahelyett, hogy ezt hatékonyságával kapcsolatban tenné), de egyszersmind olyan szakadás, ami riasztóan túlzónak tüntet fel minden interpretációt, amely szerint valamiféle egyenes szellemi út vezetne hozzá.

A fasiszta programok megfogalmazóit a gondolati szféra önmagában vajmi kevéssé érdekelte. Politikai fércműveket tákoltak össze egyetlen valódi gondolattá formált ösztöntől, a hatalom megszerzésének és megszervezésének vágyától hajtva. Ehhez megragadták a megfelelő, a közhangulat által támogatott, s a helyzethez jól simuló ideológiát, készen arra, hogy minden számukra hasznosnak mutatkozó további gondolatot is begyűjtsenek. S ha igaz is, hogy nincs olyan gondolat, amelyet egy politikai ügyeskedő meg ne hamisítana, ha egy tudósnak utánamondja, az is kétségtelen, hogy a kultúra magas vonulataiban – a

peremvidéki történelem súlyos nemzeti problémáinak megfelelően – szép számmal találkoztak előregyártott elemek. Más tartalmú, más mondandójú, más szándékú elemek, de mégis olyan „játékszerek", amelyek belesimultak az agresszió ideológiájába.

Мария ОРМОШ—Миклош ИНЦЕ

ОСНОВЫ ФАШИСТСКИХ ИДЕОЛОГИЙ

(Резюме)

Авторы рассматривают в этой статье, которая является частью крупной монографии, процесс формирования и главные характеристики идеологий германского национал-социалаизма (немецкого и австрийского), а также идеологий румынских и итальянских фашистов.

Подводя итоги своим исследованиям, авторы отмечают, что теоретические основы этих доктрин, мировоззренческий подход германских нацистов целиком, а итальянских фашистов в основных чертах были выношены начиная с 70-х годов XIX-го века до 1918—1919 годов, но в идеологии румынских фашистов, отцом которой был Куза, возникает элемент мистицизма, внесенный Кодреану. Авторы не считают оригинальными идеи фашистских идеологий даже в том случае, если они подчеркивают необходимость создания нового порядка или новой цивилизации. Они указывают на то, что модель нового порядка рассматривается как отношение национального или расового коллектива и индивида, но и интерпретирование индивида, равно как идея создания преферированного государства уходят своими корнями к типам, созданным в XIX веке, а целью этого «нового порядка» остается «преодоление» либерализма и суперкапитализма в обратном порядке. Поскольку одной из общих черт всех фашистских идеологий остается подчинение индивида, партикулярных интересов и их институированных проявлений национальным, а позднее расовым коллективам, то эта идеология, по сути своей, противопоставляет себя любому варианту социализма, который опирается не на национальную базу, во-вторых, «социализм» фашизма априори выражает «национальное благосостояние». В этом кроется причина того, почему авторы подходят к социалистическим проявлениям в фашизме как к средству или же тактическому приему в политике, частично они объясняют это явление тем, что социальный, «социалистический» принцип в фашистской идеологии рано или поздно растворяется в национальном, поскольку этот вопрос ставится не в рамках движения, а в рамках системы.

Авторы приходят к выводу, что Муссолини и его идеологи собрали воедино те принципы, которые были разработаны националистами, революционерами-синдикалистами, футуристами или же бывшими социалистами, к числу которых принадлежал и сам Муссолини. Этот процесс формирования идеологии продолжался до начала 30-х годов, оставив свой отпечаток тем, что итальянский фашизм начался «слева», но этому процессу сопутствовало и стремление преодолеть суперкапитализм, создание смешанной экономической структуры (промышленно-аграрной), проведение социальной уравниловки, рождение индивида фашинстского типа и фашистской элиты, равно как постепенно приближающийся крах.

Безусловно, новой чертой в фашистской идеологии следует считать провозглашение необходимости обращения к массам, а также аппеляцию к инстинктивным эмоциям толпы, способность использовать с помощью этих средств активность масс. Создание республики позволило провести в жизнь принцип фюрерства, а затем и создание государства фюрера. Как и итальянские фашисты, так и германские нацисты использовали в своей пропаганде ситуацию, сложившуюся после первой мировой войны, они могли играть на чувствительных струнах и драматизировать вопрос о «проигранной войне».

В идеологии «железной гвардии», созданной Кузой, национализм сочетался с популяризмом, авторы считали, что земельная реформа и успехи всей нации, что привело бы к приостановке либерализма, немного потеряли свою эффективность в период после первой мировой войны. А потому румынские фашистские идеологи считали весьма важным добавить в свою идеологию такие

идеи, которые стали бы понятны всей массе румын, как некоя «конечная цель». Этот элемент был отыскан Кодреану в мистицизме, опирающимся на ортодоксальность, что помогло провозгласить всевышнюю волю господства «железной гвардии».

Mária ORMOS–Miklós INCZE:

SUR LES FONDEMENTS DES IDÉOLOGIES FASCISTES

(Résumé)

Dans leur étude consacrée aux origines de l'idéologie fasciste – partie d'un manuscrit plus important – les auteurs traitent la formation et les principales caractéristiques du national-socialisme (allemand et autrichien) et des idéologies fascistes roumaine et italienne.

En gros ils concluent que les fondements théoriques, la vision idéologique de ces doctrines s'étaient déjà formés dans les années 1870 et 1918–19, d'une manière cohérente pour le nazisme, dans ses éléments principaux pour le fascisme italien, tandis que dans l'idéologie de la Garde de fer roumaine, créé par Cuza, un nouvel élément essentiel fut inséré par Codreanu sous forme de mysticisme à base orthodoxe. Le fond d'idée du fascisme n'est pas considéré par les auteurs comme neuf, encore qu'il – soulignent les auteurs – aiment professé comme objectif général de principe la mise en place d'un nouvel ordre ou d'une nouvelle civilisation. Ils signalent aussi bien les rapports entre l'individu et la collectivité nationale ou raciale, qu'á la conception de l'homme, ou enfin le type d'État préféré, qui se réfère, au passé lointain et veut, dans le même temps, "dépasser" le libéralisme ou le supercapitalisme au fond en sens arrière.

Étant donné qu'un des plus importants éléments constitutifs communs des idéologies fascistes est de subordonner l'individu, l'intérêt des particuliers, et toute institution qui l'exprime, à la collectivité nationale, [respectivement raciale,] il s'ensuit d'une part que par définition elles s'opposent à toute version du socialisme qui ne part pas de base nationale, et de l'autre que le "socialisme" des fascismes exprime ipso facto "le bien-être national". C'est la raison pour laquelle les auteurs prennent les vélléités socialistes du fascisme pour des moyens, pour une tactique politique d'une part, et de l'autre qui explique pourquoi, dans l'idéologie fasciste, le principe social, "socialiste" est si aisément absorbé tôt ou tard par le principe national dès que cette question se pose dans le cadre non pas d'un mouvement mais d'un régime.

Selon la constatation des auteurs, Mussolini et les fascistes italiens ont en tout cas résumé et systématisé les principes formulés antérieurement par des nationalistes, syndicalistes révolutionnaires futuristes et quelques ci-devant socialistes (dont Mussolini lui-même). Cette formation de l'idéologie dure jusqu'au début des années 1930. Elle est restée marquée jusqu'au bout par les débuts à gauche du nationalisme italien, mais était aussi accompagnée par l'échec, survenu graduellement, des principes ayant fortement influencé par les débuts (dépassement du super-capitalisme, mis en place d'une structure mixte (industrielle-agraire), garantie de l'égalisation sociale, formation du nouveau type d'homme et de l'élite fascistes).

À cette base principielle l'apport neuf du nazisme était de professer, comme idéologie, la nécessité de s'adresser aux masses, sous ce rapport d'appeler aux sentiments instinctifs et, avec leur aide, d'organiser les masses en utilisant leur activité. L'instauration de la république a permis en Allemagne de déclarer le principe et ensuite l'État du Führer. Le fascisme italien, aussi bien que le nazisme, se sont servis des possibilités offertes par la situation d'après-guerre, comme possibilité non seulement de s'adresser aux masses, mais aussi de dramatiser la question nationale par suite de la "paix perdue", c'est-à-dire de la guerre perdue.

Dans les fondements de l'idéologie "gardiste", posés par Cuza, le nationalisme se fondit aux origines avec le populisme. De l'avis des auteurs, après la guerre, les deux éléments ont, provisoirement, perdu leur efficacité, en résultat d'une part de la réforme agraire et de l'autre du grand succès national, ce qui freinait à la fois les attaques efficaces contre le libéralisme. C'est ce qui a prêté de l'importance à la possibilité de compléter l'idéologie fasciste d'un contenu qui exprime le but suprême d'une manière neuve, familière aux masses roumaines. Codreanu a trouvé cet élément dans le mysticisme basé sur l'orthodoxie, ce qui a placé le nationalisme des Gardes de fer sous un aspect céleste, divin.

Tóth Pál Péter:

AZ EGYETEMI HALLGATÓK MOZGALMAI DEBRECENBEN (1933–1936)

A Turul válságának kezdetei, az új nemzedék fellépése

Az értelmiségiek és az egyetemi ifjúság mozgalmaira a gazdasági válság mellett a munkásmozgalom megerősödése is hatással volt, melynek következtében az egyetemi hallgatók egy része a társadalmi problémák felé fordult. Ez az addig sem egységes egyetemi ifjúságot tovább differenciálta.

A rendszer törekvése arra irányult, hogy az ifjúságot jobboldali szervezetekbe tömörítse, s az ifjúság figyelmét, politikai aktivitását e szervezetek tevékenységén keresztül a látszólagos kérdések felé terelje. Ebben az összefüggésben a Turul jól funkcionált, mert meddő lázongásokra kényszerítette, jelentéktelen diákpolitikai harcokkal kötötte le a Szövetség tagságát, s megakadályozta, illetve csak ellenőrzése mellett tette lehetővé, hogy tagsága, valamint a munkás- és parasztifjúság között kapcsolatok alakuljanak ki.

A különböző politikai és vallási szervezetekkel keresztül-kasul szabdalt egyetemi ifjúság azonban a 30-as évek elején kísérletet tett saját, az előző generációtól eltérő szemléletének kialakítására. Ennek a nemzedéknek a szemléletét olyan eszmék is jelentős mértékben befolyásolták, amelyeket az előttük járók, mint „nemzetellenes", „felforgató" gondolatokat megtagadtak. Szekfű Gyula szerint ez a nemzedék „bár részben még a régi középosztályban született, mégis nemcsak belső összefüggést nem érez a ma még fennlévő középosztály idősebb, hatalmi szervezetben lévő tagjaival, hanem az elszakadásnak, soha oda nem tartozásnak következményeit is levonva, tudatosan akarja kifejleszteni kapcsolatait a középosztály alatt lévő társadalmi osztályokkal".[1]

A kibontakozó népi mozgalom is jelentős mértékben hozzájárult az új nemzedék tevékenységének kiszélesedéséhez. Szerepet játszott az egyház, így a református egyház politizálódása is, melynek következtében a politikai protestantizmus mellett erőteljesebbé vált a szociális kereszténységet hirdető irányzat. Ezekkel összefonódva, a debreceni egyetem hallgatóinak politikailag aktív csoportjában fokozottan előtérbe kerültek Ady költészetének hívei, azok, akik már gimnazistaként is a debreceni Ady Társaság rendezvényeinek látogatói voltak. Ez a kapcsolat pedig lehetővé tette, hogy az egyetem hallgatóinak egy része Németh Lászlóval személyesen is megismerkedhessen, s így körükben Németh László nemcsak írásaival, a Tanúval hatott, hanem személyiségének szuggesztivitásával is.

A megváltozott helyzetre utalt, hogy olyan eszmék, gondolatok váltak a Turul debreceni szervezetei tevékenységének részévé, amelyek szemben álltak a Szövetség hiva-

[1] *Szekfű Gyula:* Az ifjúság társadalomszemlélete Magyar Szemle, 1930. március 209.

talos irányvonalával és a bajtársi egyesületek gyakorlatával, illetve, hogy a Turul debreceni kerülete is kísérletet tett egy önálló tömegközlési eszköz megjelentetésére, amelyben sajátos, a Turul országos fővezérségétől eltérő érdekei, elképzelései is kifejezést nyerhettek. A debreceni turulisták az önálló sajtó megteremtésére már 1930 márciusában kísérletet tettek, de végül is a debreceni bajtársi egyesületek s a kerületi vezérség évente tízszer megjelenő röpirata, az Új Vetés csak 1932 februárjában jelent meg.[2] A lap megjelenése összefüggésben volt a Turul Szövetség által képviselt eszmék devalválódásával, a gazdasági válság következtében kialakult kilátástalan helyzettel. Ebből a bizonytalanságból kívántak kitörni, amikor a „fekete sapka" által képviselt gondolatoktól, tehát a Turul-eszmétől függetlenül olyan értékeket kívántak a debreceni egyetemi hallgatók felé közvetíteni, amely „hajnalt hasít a bús magyar éjbe" s kiindulópontjává válik a „Magyar Jövendő"-nek, a „Magyar Kikelet"-nek.[3]

Az egyetemi hallgatók egzisztenciális helyzetének romlása, a Szövetségben kialakult feszültség levezetése érdekében a Turul esetenként látványosan „felkarolta" a diákság jogos követeléseit.[4] A valódi érdekvédelmi munka helyett azonban ez is, mint más, a Turul által felvetett szociális probléma a demagógia szintjén maradt. A kisajátított jelszavak és a tényleges cselekvés közötti ellentmondás a Turulon belül az ellentétek egyik forrásává vált.

Feszültséget okozott az ún. fajvédelem új megközelítése, ami a Turul antiszemita felfogásával, „fajvédelmével" szemben a hangsúlyt a magyar „faj" németektől való védelmére helyezte. A Turulon belül ugyanis már 1932-ben megfogalmazódott, hogy Hitler mozgalma annak a germán öntudatnak a mérhetetlen megerősödését jelentette, amely „terjeszkedési törekvéseivel, kíméletlen pángermán propagandával annyit ártott már nemzetünknek".[5] A helyzet a Turul 1933. évi követtáborán, illetve azt követően vált kiélezetté.

A Turul Szövetség 1933. november 17–20. között Budapesten – a Nemzeti Munkahét keretében – megtartott XIV. Országos Követtáborának munkájáról fennmaradt töredékes információk alapján megállapítható, hogy a tagegyesületek egy része elégedetlen volt a Turul tevékenységével, s a Szövetség munkáját új alapokra kívánta helyezni. Ez Gömbös hatalomra jutásával, reformmozgalmával, a „nemzeti öncélúsághoz" kapcsolódó turulista illúziókkal volt összefüggésben. Ezt az illúziót az táplálta, hogy a miniszterelnök nem tagadta meg turulista múltját, sőt nemegyszer teátrálisan bajtársi sapkában, mellszalagosan jelent meg a nyilvánosság előtt. A Turul tevékenységének megváltoztatásáért fellépők éppen ezért úgy vélték, hogy Gömbös Gyulának, a Turul főpatrónusának segítségével a Szövetség az ország társadalmi-politikai folyamatait meghatározó tényezővé válhat. Ehhez a látszathoz kapcsolódott a debreceni Árpád Bajtársi Egyesület (ÁBE) vezetőinek, valamint Roboz Zoltán dominusz bajtársnak fellépése is a XIV. Országos

[2] Az Új Vetés 1. száma 1932 februárjában jelent meg. A korábbi lapalapítással kapcsolatos hírt ld. a lap 1932. márciusi számában (1. évf. 2. sz. 16.) Az Új Vetés első főszerkesztője Karácsonyi Ágoston Cornél kerületi vezér volt. A lapot egy 6 tagú szerkesztőség irányította, akik részben a kerületi vezérségnek, részben az egyes bajtársi egyesületeknek voltak tagjai.

[3] Új Vetés, 1932. február, 1. évf. 1. sz. 1.

[4] Egyetemi Tanács jegyzőkönyve (ETjk), 1932. december 2. V. rendkívüli ülés.

[5] Bajtárs, 1932. február, 18.

Követtáboron.[6] A Turulon belül feszülő ellentétet a követtáboron formálisan oldották meg. A küldöttek Roboz Zoltánt a Turul tevékenységét megújítani kívánó tervezetéért országos vezérré választották, a fővezérség pedig a Turul Szövetséget 1934. január 1-től Turul „Mozgalom"-má nyilvánította. Ehhez kapcsolódott az a határozat is, mely szerint 1934. március 15-től a német „poloska" sapka helyett a Bocskai-sapka viselete vált kötelezővé, amelyet „egy országos méretű történelmi értékű és gyökeres mélységű, kulturális, szociális jellegű" faluprogram tett volna teljessé.[7]

A Turul megújítását Roboz Zoltán „Turul Akadémia" felállításával látta megoldhatónak, melyet a vidéki egyetemeken a legkövetkezetesebben az 1933. március 12-én megválasztott debreceni ÁBE új vezérsége képviselte.[8] Törekvéseiket azonban, mint a későbbiek során látni fogjuk, a szélsőjobboldali erők zátonyra futtatták. Roboz Zoltán koncepciója szerint a Turult országos mozgalommá kell átalakítani s az elszigetelt tevékenység helyett a mezőgazdasági és a munkásfiatalokat is vonzáskörébe kell kapcsolni. A megvalósulás Simon László, a debreceni ÁBE kulturális alvezére szerint attól függött, hogy a Turulon kívüli körök új ideológiája mennyiben tudja áthatni a Turul egészét. Mivel 1933 decemberében az „új idők új ideológiája" kifejezés szélsőjobboldali asszociációkat ébresztett, ezért Simon László pontosan meghatározta az általa használt fogalom tartalmát. Úgy vélte ugyanis, hogy Roboz Zoltán javaslata csak akkor életképes, ha *„azokat a nagy, de a szélesebb rétegek előtt még agyonhallgatott, absconditus fiatalokat rehabilitálja a Turul Akadémia, akik ugyan a Turulon kívül, de már elmondták az új időknek új igazságait, de akiket sokszor maga a Turul is bitangoknak bélyegzett".*[9]

Kiket akart Simon László rehabilitálni? Nem mást, mint a Bartha Miklós Társaságot és szétszórt tagjait, Illyés Gyulát, Németh Lászlót, Kodolányi Jánost, Féja Gézát, a Sol Clubokat, a Bethlen Gábor köröket, a Társadalomtudomány fiataljait, a Korunk Szava és az Új Magyarság csoportjait. De a sor még nem teljes, mert helyet kért „az elszakított magyarságnak sok tekintetben a mieinknél is haladóbb szellemű" képviselőinek.

Simon László a fenti követelésével egyértelmű ítéletet mondott a Turulról, s következetesen állást foglalt a Turullal szemben álló, a Turul tevékenységét bíráló személyek és csoportok mellett. Tisztában volt azzal, hogy az általa szükségesnek ítélt irány képviselőinek álláspontját csak néhány fiatal követi s azzal is, hogy *„saját búvköreiken kívül csak egy nagyon kis számú minden iránt érdeklődőhöz szólhatnak".* Szerinte mégis ők a követésre méltók, az igényesebbek, az igazabbat kívánók. Simon Lászlóval azonos következtetésre jutott Némedi Lajos, az ÁBE nádora is, aki úgy látta, hogy a Turul csak akkor válhat országot építő mozgalommá, ha magába olvasztja „a vajúdó, új magyar élet minden igazi értékeit, a Németh Lászlóékat, Féja Gézáékat és a többieket. Hadd legyen a Turul minden igaz magyar gondolat kirepítő fészke!"[10]

[6] Roboz Zoltán 1933. november 20-án ismertette a Követtáboron a „Turul Akadémia" tervezetét. A tervezetet a Bajtárs nem közölte. A dokumentum eddig nem került elő, tartalmát csak Simon László Roboz Zoltánhoz írt nyílt leveléből ismerjük. Simon László írása az Új Vetés 1933 decemberi számában jelent meg.

[7] Szabadság, 1934. május 27., Debreceni Független Újság (DFU) 1934. június 6.

[8] Új Vetés, 1933. március, 17.

[9] Új Vetés, 1933 december, 10–11. (A további idézetek is innen)

[10] Gyula Regős, 2. évf. 6. 1934. január.

Simon László nyílt levél formájában megfogalmazott cikke és Némedi Lajos írása azt mutatja, hogy a ÁBE vezetői leszámoltak a Turul addigi tevékenységével, s azt nemcsak az ifjúság, hanem a magyarság érdekei szempontjából is elfogadhatatlannak tartották. Véleményük szerint a Turul „13 évi szép, de üres kilátások meddőségében makacsolta meg magát", és „mindenkit bitangnak és hazaárulónak tartanak", akik a megmerevedett Turul-programot meg akarták haladni. Ezzel kezdetét vette a harc a Turul régi és új irányzata között.

Barcza Gedeon, az ÁBE új vezére is hangzatos szavak helyett önbírálatot tartott. Megállapította, hogy míg a forradalom után nem volt szükség „észokok adta önfelelősségre", addig 14 évvel később „anakronizmus jelszavakból táplálkozni, midőn szomorú tapasztalataink úgyszólván már pellengérre állították mindazt, ami . . . csupán érzelem szülte hatásokra támaszkodott".[11] Barcza az elszigetelt részletkérdésekkel való foglalkozás helyett (pl. állástalan diplomások helyzetének javítása, idősek nyugdíjazása, új állások létesítése stb.) a válságot létrehozó okok feltárását tartotta szükségesnek, és figyelmét a társadalmi-gazdasági problémák komplex vizsgálatára fordította.

Barczáék, a „kritikai" nacionalizmus képviselőiként szemben álltak az idegen érdekekkel s az idegen – Németországban már uralkodóvá vált – jelszavak magyarországi alkalmazásával. Szerintük az idegen jelszavak után futók, a fasizmus hazai képviselői a nép érdekeivel ellentétes módon akarták megoldani a magyar problémákat, mert – mint kifejtették – „Nem ismerik a magyar lelket, minden lépésük veszélyt jelent. A Pöltenbergek, Damjanicsok lelkiségükben egyek voltak a mártírhalálig . . . Nincs még egy nép, amelynek pszichéje annyi erőből tevődik össze, mint a miénk. Kinek van hát lelkiismerete idegen mintát hozni a magyar nemzet nyakára, ki meri vállalni a felelősség irtózatos súlyát."[12]

Rámutattak arra, hogy a statiszta szerepébe kényszerített és a politikai „szekértolók jószívű hajcsárjai"-ként jellemzett ifjúságnak rá kell döbbenie, hogy „milliók érdeke lehet csak érdekünk, s nincs más boldogságunk, csak a testvéreinkben".[13] Ezt egészítette ki a revízió kérdésében elfoglalt álláspontjuk, mely a trianoni igazságtalanságok mellett az itt élő népek testvéri együttélésének gondolatát is tartalmazta, és megfogalmazták – az akkor hazaárulásnak számító gondolatot –, hogy az ország gazdasági, társadalmi problémái nem csupán és nem elsősorban a magyarlakta területek elcsatolásának a következményei.[14] A kibontakozás útját pedig a fegyveres revízió helyett a Duna-medencei gondolat megvalósításában látták, melyet a magyarság szupremációjával képzeltek el.

E nézeteket legegyértelműbben képviselő egyetemi hallgatók tisztában voltak azzal, hogy lázadozásuk, forrongásuk része a világgazdasági válság folyamatának, amely számukra nemcsak a gazdasági élet összeomlását, hanem a kapitalizmus csődjét, a kapitalista társadalom bukását is jelentette. Ezen a ponton pedig a magyarság jövőjéért érzett felelősségük azzal a problémával kapcsolódott össze, hogy a kapitalizmust milyen társadalmi-gazdasági formációnak kell felváltania. Mivel a magyar nép jövője érdekében a legideálisabb társadalmi rendszer megvalósulását kívánták, ezért azt is szükségesnek tar-

[11] Új Vetés, 1933. szeptember 2.

[12] Új Vetés, 1933. október, 10, ill. Debrecen (Db) 1933. október 7., 5.

[13] Uo.

[14] DFU, 1933. október 24., 4., ill. Barcza Gedeon interjú, 20. (Az intenzív-interjúk az ELTE BTK Szociológiai Tanszék könyvtárában megtalálhatóak.)

tották, hogy az ifjúság Marx tanaival, a kommunizmus eszméjével is megismerkedjen. Ezt az igényt azonban nem azért fogalmazták meg, mert a szocializmusban látták a kibontakozás útját, hanem azért, hogy a kétkedők is rádöbbenjenek, hogy „Marx egy tapodtat sem megy előre. Ő csak több igazsággal próbál az imádott aranyborjú áldásaiból mindenkinek, aki dolgozik, részt juttatni".[15] Így számukra a szocializmus még csak átmeneti megoldást sem jelentett, ők – Ortega y Gasset és Németh László hatására – a szocializmus és kapitalizmus helyett egy olyan társadalmi rendben látták a kibontakozás útját, amelynek „a gazdasági élet csak kerete lesz és többé nem tengelye".[16] A megoldás tehát számukra a „hittel teljes szellem"-nek egy utópisztikus harmadik útja volt.

Ebben az időben az ÁBE vezetői a Németh László-i gondolatok propagálására minden lehetséges fórumot igyekeztek felhasználni. Ez abban is megnyilvánult, hogy a Turul debreceni kerületének röpiratát, az Új Vetést – amelynek Barcza Gedeon 1933 októberében lett a felelős szerkesztője – Németh László gondolatainak népszerűsítésére használták fel.[17] Személyes kapcsolataik segítségével pedig a „Gyula vezér" Bajtársi Egyesület röpiratában, a Gyula Regősben is rendszeresen kifejtették nézeteiket.

Az ÁBE vezérsége azonban – Németh László írásainak ismertetésén túl – általánosabb célt tűzött ki maga elé. Ennek megfelelően Németh László tevékenységét, „örök értékekhez, állócsillagokhoz" igazított, az „örök humánum minden korban változatlan formáihoz" lehorgonyzott függetlenségét, gondolatrendszerét példaként állították a magyarság elé. Úgy ítélték meg, hogy Németh László Tanúja fogalommá vált, és „méltó lenne, ha az egész magyar ifjúság mögéje sorakoznék osztatlanul, nem feladva sokszínűségét felfogásaiban, de egyértelműen egyben: a magyarság szeretetében".[18] Németh László függetlenségét, mint példát külön is kiemelték, mert szerintük az „öntudatosuló szellem" csak így képes a társadalmi problémákat politikai pártoktól, hatalmi érdekeltségektől függetlenül vizsgálni, s csak így tudatosulhat az ifjúságban, hogy „idegen eszmék és emberek járma alatt nyög . . ."[19] Ez a gondolat nyilvánult meg a rendszer ünnepeltje, Herczeg Ferenc 70. születésnapja alkalmából írt cikkben is. Az „ünnepi" méltatásban ugyanis elhatárolták magukat „az idegen, talajtalan ember"-től, aki hozzájárult „az általa megrugdalt" Ady jóslatának beteljesedéséhez: a pusztuláshoz.[20]

A Debreceni Káté és hatása a Turul debreceni egyesületeire

A rendszer ideológiai-politikai válságában a kilátástalansággal és bizonytalansággal szemben a kibontakozás, a cselekvés új irányának meghatározását várták Németh Lászlótól a „Debrecenben élő, ott dolgozó, tiszta idealizmusukat soha fel nem adó, minden nemes célért azonnal hadbavonulni tudó tanárok, gazdaemberek, diákok, református papok".[21] Németh László ugyanis – elsősorban Gulyás Pál ösztönzésére – a

[15] Új Vetés, 1933 október, 4.
[16] Uo.
[17] Új Vetés, 1933 november, 14–16.
[18] Új Vetés, 1933 november, 16.
[19] Uo.
[20] Uo., 14.
[21] Szabadság, VI. évf. 38. sz., 1933. november 12.

magyarság fennmaradása érdekében kísérletet tett az „ős-lélek" megragadására, a magyarság feladatainak megfogalmazására. Ez derül ki 1933. október 14-én kelt leveléből is, melynek borítékára Gulyás Pál „Jön a Debreceni Káté!" megjegyzést tette. „Én is gondolkozom az »ős-lelken« — írta levelében Németh László, majd így folytatta — jó volna egy magyar kátét szerkeszteni, három-négy oldal lenne, benne minden, amit ebben a végzetes és nagyszerű korban egy magyarnak tudni kell."[22] Ezt a törekvését segítően támasztotta alá az Ady Társaság és a Turul debreceni egyesületeiben, különösen pedig az ÁBE-ben kialakult, a Turul tevékenységét kritikusan és egyben munkájukat is önkritikusan elemző és azt pozitív irányban meghaladni kívánók csoportja. Ez a kör gyűlt össze 1933. október 16-án Debrecenben, Kertész Dániel lakásán, és az ott tartózkodó Kodolányi Jánossal együtt az új kódex megfogalmazására ösztönözték Németh Lászlót. Németh László, mint fentebb időzett leveléből kiderült, foglalkozott a „magyar káté" elkészítésének gondolatával, így nem sok időre volt szüksége, hogy a szomszédban — Gulyás Pál lakásán — megfogalmazza a magyarság sorsának, jövőjének legfontosabb tételeit. Az összegyűltek pedig az előttük felolvasott politikai hitvallást a legteljesebb egyetértéssel fogadták.[23]

A jobb- és baloldalból kiábrándult Németh László komor és pesszimista helyzetelemzése és programja a „harmadik oldal", a népi mozgalom programadó manifesztumaként a magyarság sorsára és feladataira kívánt választ adni. Állást foglalt a társadalmi struktúra olyan mérvű átalakítása mellett, melynek következtében a „gerinc megint a test középvonalába" kerül azáltal, hogy az új uralkodó osztálynak, a parasztságnak, a „magyar nép aránylag érintetlen" tömegének „tudomása van a testről és helyzetéről". Helytállásra buzdított, melyet nem más, mint „életünk méltósága, a testünkben szálló sors s az elszántságot kedvelő idő" követelt meg. Ennek a helytállásnak, a magyar függetlenségnek a zálogát viszont a „barna, fekete és piros nagynépek" hatásától mentes új aspirációban vélte felfedezni. Németh László amellett, hogy „erős gátakkal" akarta elzárni a magyarságot az európai fasiszta áramlatoktól és a bolsevizmustól, a közép-európai kis népekkel kialakított új kapcsolatok szükségességét fogalmazta meg. Ezekben az új kapcsolatokban nem a revízió útján akarta szerephez juttatni a magyarságot, hanem azáltal, hogy a belső átalakulás következtében súlya egyre jelentősebbé válik a Duna-medencében. A magyarságnak — megmaradása és a fentiek megvalósulása érdekében Németh László szerint — hagyományai „belső udvarára" kell visszahúzódnia, s legjobb „életnedveit kell fölszivattyúznia magában".

A kiáltvány pesszimizmusán átizzott a magyar nép erejébe vetett hit, melyet egy harmadikutas elit-koncepcióval kapcsolt össze. Úgy vélte, hogy az „új-nemesség", amely „helytállásra erőlteti a magyart", ha magára talál és „bele tud öltözködni egy szigorúbb erkölcsbe s megkezdi a maradék népi erők kiaknázását: a csoda megtörtént, a magyarság fennmaradt".[24]

A Debreceni Kátéval összefüggésben rá kell mutatnunk arra, hogy azt Barcza Gedeon legszűkebb baráti köre nem értelmezte egységesen. Némedi Lajos ugyanis, akit az

[22] Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM), Gulyás Pál hagyatéka

[23] Barcza Gedeon, 43–44., Kertész Dániel, 91., dr. Némedi Lajos, 13., dr. Tóth Béla, 28., Unghváry Sándor, 13–16. interjúi

[24] Az idézetek a Debreceni Kátéból valók. Új Vetés, 1933 november, 1–3.

ÁBE új vezérkara ideológusának tekinthetünk, Németh László gondolatkörét sajátosan a faj irányában „mélyítette" el.[25]

Ennek ellenére Németh László társadalmi, politikai helyzetelemzését és programját, a Debreceni Kátét, Barcza Gedeon vezetésével az Árpád vezérsége elvi és gyakorlati irányvonalnak fogadta el. Barcza, aki a Turul debreceni kerülete röpiratának, az Új Vetésnek is felelős szerkesztője volt, a lap novemberi számában megjelentette a Kátét. Németh László mindezekre a következőképpen emlékezett vissza: „még meg sem írtam, már fel kellett olvasnom (Debrecen az a város, ahol a Pilvax kávéházból egy-két asztalka csodálatos módon fennmaradt), de még fel sem olvastam, a frissen elkeresztelt *Debreceni Káté* már néhány egyetemi hallgató zsákmánya lett, akik a lapjukban nagy bátran ki is adták."[26] Ennek következtében ellentmondásos helyzet alakult ki, hiszen a Turul egyik orgánuma a Szövetség hivatalos irányvonalával ellentétes helyzetértékelést és programot vállalt és hozott nyilvánosságra. A kerületi vezérség azonnal be is tiltotta az Új Vetés novemberi számát. A Káté „veszélyessége" miatt pedig felelősségre vonták a lap szerkesztőségének tagjait. Barczáék azonban nem fogadták el a kerületi vezérség döntését, és a november 17–20. között Budapesten megtartott országos követtáborhoz fellebbeztek. A követtábor, melyen – mint bemutattuk – Roboz Zoltán és Jászay Sándor is a Turul új irányvonalának kidolgozását sürgette, hozzájárult az Új Vetés inkriminált számának terjesztéséhez, de a Debreceni Kátéról mint a Turul programról nem vett tudomást.[27] A helyzetet még az is bonyolította, hogy – a Káté miatt – az Új Vetés 1933 novemberi száma ellen feljelentés is érkezett a debreceni királyi ügyészségre. A ügyészség elnöke azonban megtagadta a vádemelést, mert úgy ítélte, hogy a cikk írójának célja a magyar nemzet lelkiismeretének felrázása volt.[28]

Németh László álláspontja – amely a Debreceni Kátéban is megfogalmazást nyert – szemben állt mind az ellenforradalmi rendszerrel, mind a polgári radikálisok, mind pedig a kommunisták nézeteivel. Új orientációjában a népi mozgalmat függetlennek képzelte minden meglévő politikai képződménytől.[29] Illuzórikusan a nép legjobbjaiból összetevődő „új-nemességtől" várta, hogy kényszerítő erejű erkölcsi hatalmat szervezzen, hogy szigorúbb erkölcsbe öltöztesse a „lappangó jobbakat", s így a népi erők kiaknázásával megváltoztassa az országban uralkodó állapotokat, ami egyben a magyarság fennmaradását is biztosítja.

A Debreceni Káté a legjobbak összefogásának, szűk közösségének szférájában mozogva nem válhatott a népi mozgalom meghatározójává, és nem gyorsíthatta meg a népi erők tömörülését. Ez a magyarázata annak is, hogy a „harmadik oldal" – mint ahogyan Lackó Miklós megfogalmazta – nem ebben, hanem Illyés Pusztulás című írásának visszhangjában talált önmagára.[30] A Debreceni Káté hatása így szűkkörű és elszi-

[25] Gyula Regős, 1934 január, 2. évf. 1. sz. 1–6., ill. Új Vetés, 1933 november, 14–16.

[26] Tanu, 1934. február, 71.

[27] dr. Némedi Lajos interjúja, 13.

[28] Hajdú-Bihar megyei Levéltár (HBmL), B1933/5015 VII. 8. 14.

[29] 1933. november 27-én kelt levelében Németh László a következőket írta Gulyás Pálnak: „Olvastad a Szabadságban K. J. Debreceni Kátéját, aztán ahogy Féja bekebelezett a Nemzeti radikalizmusnak. Találkoztam a »fényes mosolyával« is. Milyen aljas, undok, saját zsebükre dolgozó férgek ezek mind. Csömörön van tőlük." PIM, Gulyás Pál hagyatéka (Kodolányi írását lásd a 21. jegyzet alatt.)

[30] *Lackó Miklós:* Válságok – választások Gondolat, Bp., 1975. 22, 24, 31.

getelt maradt. Közvetlen szerephez csak az ÁBE tevékenységében jutott, melyet Németh László az írásai hatására bodrozódó „első szerény mozgalom"-nak nevezett. Annak ellenére azonban, hogy ez a mozgalom nem szélesedett ki, mégis megállapíthatjuk, hogy Németh László gondolata és eszmeköre mind elfogadottabbá vált a debreceni egyetem diákvezetői körében s hatása az 1933–35. közötti debreceni egyetemi mozgalmakban tetten érhető.

Egyetemi diákmozgalmak 1933 őszén Debrecenben

1933. november 10-én egyetemi katalógus olvasással összefüggésben a Turul beidegzett antiszemitizmusa ismét felszínre tört a városban.[31] Ezt további diák-fegyelmezetlenségek követték, majd egy nevetséges vádra hivatkozva november 13-án az I. éves joghallgatók – szembeszegülve Went István professzorral – az egyetem Élettani Intézetéből eltanácsolták az izraelita vallású hallgatókat. A délelőtti eseményeket este tüntetés, újságégetés (Az Est) követte. A helyzet elmérgesedésének megakadályozására az egyetem rektora fegyelmit megelőző vizsgálatot indított azok ellen, akik „a zsidó hallgatókkal szemben panaszra okot adó magatartást tanúsítottak". Egyben a kerületi vezérség segítségét kérte az ifjúság turbulensebb elemeinek megfékezésére.[32] Az izraelita vallású egyetemi hallgatók pedig a miniszterelnökhöz és Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszterhez fordultak jogorvoslásért.

A város politikai erőit a kirobbant tüntetések megosztották. A legmeglepőbb a Debreceni Független Ujság (DFU) állásfoglalása volt. A lap a debreceni polgárság egy részének érdekeit képviselte, és a gömbösi nemzeti összefogás jegyében bírálta az antiszemita tüntetőket.[33] Ez nemcsak azért volt meglepő, mert az ellenforradalmi rendszer konzervatív bázisa, a debreceni civis „arisztokrácia" is szembefordult Gömbös nemzeti egységtörekvéseivel; illetve Vásáry István polgármester és az általa képviselt politikai erők a rend erélyes eszközökkel történő helyreállítása mellett foglaltak állást, hanem azért is, mert a DFU állásfoglalása az antiszemita tüntetőkkel szimpatizáló intranzigensebb politikai csoportosulás befolyását erősítette.

A Turul november 21-én vette át a megmozdulások irányítását. Ekkor a rektor jelenlétében nagygyűlést tartottak, s elfogadták a Turul országos fővezérségének memorandumát, melyben – a numerus claususszal és a diplomák nosztrifikálásával kapcsolatos követelések mellett – az idegen állampolgárok munkavállalási engedélyeinek visszavonását, valamint a „betolakodó idegen fajú bevándorlók szigorú ellenőrzését" és a bevándorlás megakadályozását kérték.[34] Ezekkel a követelésekkel a hallgatók mozgalma új területre – igaz, ekkor még csak általánosságban – a gazdasági életre is kiterjedt.

[31] 1933. november 10-én dr. Marton Géza, a római jogi előadáson a hallgatók jelenlétét katalógusolvasással ellenőrizte. A katalógus olvasás közben az óráról hiányzó izraelita vallású hallgatókat hívtak be a tanterembe. A 13-án kirobbant tüntetést az „okozta", hogy Flóris László 1. évf. keresztény hallgató névtelen levelet kapott, „melyben állítólag a zsidó ifjak a keresztyén hallgatókat súlyos kitételekkel illették". Ld.: ETjk, 1933. november 13. III. rendkívüli ülés, Db, 1933. november 11. DUH 1933. november 14.

[32] ETjk, 1933. november 13. III. rendkívüli ülés

[33] DFU, 1933. november 14, 16.

[34] Debreceni Újság Hajdúföld (DUH), 1933. november 22.

A Turul által irányított és országossá kiszélesített antiszemita mozgalmat a debreceni orvoskaron nem várt esemény zavarta meg. November 23-án ugyanis gyűlést tartottak, melyen 118 igen és 40 nem szavazat mellett határozatot fogadtak el. A határozat szerint az egyetemi előadások nyugodt légkörét csak akkor biztosítják, ha a memorandumban foglaltakat ténylegesen meg is valósítják; ezért kijelentették, hogy a miniszterhez utazó vezérek „az ifjúság egyeteme részére semminő kötelezettséget nem vállalhatnak, csupán csak az egyszerű tolmács szerepét játszhatják"[35] A jobbratolódást már a 21-én megtartott nagygyűlésen is érzékelni lehetett, az orvoskari gyűlés pedig már a szélsőséges elemek felülkerekedését jelezte. Az izgatók a „harc" végső megvívására szólították fel az egyetemistákat, ugyanis a hallgatók szélsőségesen antiszemita elemei segítséget reméltek az azonos platformon álló kormánytól, s lehetőséget láttak mozgalmuk látványos győzelmére.

A memorandumban foglaltak alátámasztása érdekében a Turul debreceni kerületi vezérsége is új, az egész országra kiterjesztendő mozgalmat kezdeményezett. A mozgalom keretében bojkottot hirdettek a zsidó kereskedelemmel és iparral szemben, bár elismerték, hogy a gazdasági válság hatására a „zsidó ipar és kereskedelem is tengődik". November 29-én a 20 000 példányban elkészített Szabó Dezső-i ihletésű röplapon testvérgyilkosságnak minősítették azt, ha bárki egyetlen fillért is a zsidóság kezébe ad.[36]

Az ipar és a kereskedelem területén meghirdetett fasiszta jellegű mozgalom, a bojkott nem járt sikerrel, mert sem Debrecen lakossága, sem az egyetemi hallgatók nem csatlakoztak. Riasztóan hatott ugyanis a debreceni horogkeresztes csoportok tagjainak aktivizálódása, akik az ún. zsidó boltok előtt őrséget álltak, és megkísérelték eltanácsolni a vásárolni szándékozókat.[37]

A 30-as bizottság

Az egyetemi zavargások elhúzódása és tőkeellenes, antikapitalista követelései negatívan befolyásolták a kormány mozgási lehetőségeit, a nagytőkével kialakított kapcsolatait. Ezért december 7-én Gömbös magához rendelte az egyetemi ifjúság vezéreit. A miniszterelnök magasabb nemzeti szempontokra és a kormány érdekeire hivatkozott az egyetemi mozgalmak lezárása érdekében. Gömbös elismerte az egyetemi hallgatók követeléseinek jogosságát, és ígéretett tett az állás nélküli diplomások helyzetével és problémáival foglalkozó intézmény létrehozására. A tanácskozáson – melyen Hóman Bálint is részt vett – Gömbös egyértelműen állást foglalt a rend, a normális munka feltételeinek biztosítása mellett, hogy az oktatás az összes egyetemen és főiskolán folytatódhasson.[38] A megbeszélést követően a Turul Szövetség fővezérsége az egyetemi mozgalmak befeje-

[35] ETjk, 1933. november 25. IV. rendkívüli ülés

[36] A röplap az Új Vetés, 1933. decemberi számának utolsó oldalán is megjelent.

[37] A 30-as évek elején a kormánypárt debreceni szervezetében jobboldali előretörés következett be. Ez kedvező helyzetet teremtett a különböző szélsőjobboldali csoportok, pártok; így a Festetics-féle párt megerősödéséhez is. Ez abban is kifejezésre jutott, hogy az 1935-ös országgyűlési választásokkor – 1935. márciusában – Debrecenben az összes választók 35%-a szavazott a Nemzeti Szocialista Pártra.

[38] Db, 1933. december 8.

zése mellett döntött. A fővezérség megalkuvó magatartását azonban a bajtársi egyesületek árulásnak tartották, és az országos központtal szemben kitartottak a „harc" folytatása mellett. Ezzel a Turul által kezdeményezett antiszemita mozgalom az egyetemek „keresztény ifjúságának" mozgalmává alakult át, melynek irányítására új testületet hoztak létre.

A keresztény magyar ifjúság egységesítésének gondolata és egységes fellépésének megteremtése Debrecenbe a pécsi egyetem közvetítésével jutott el. Kraszkó János pécsi vezér december 8-án érkezett Debrecenbe és megbeszélést folytatott a bajtársi egyesületek, valamint a vallási és egyéb ifjúsági alakulatok vezetőivel. Megállapodtak abban, hogy a keresztény magyar ifjúság mozgalmát az ifjúsági egyesületek delegáltjaiból álló „30-as bizottság" fogja képviselni, s a bizottság vezérét az ifjúság közössége fogja megválasztani. A választó nagygyűlést az egyetem díszudvarán kb. 700 diák részvételével december 9-én tartották meg, s a bizottság vezetőjévé Barcza Gedeont választották. A bizottságban a bölcsészeket 10-en, az orvostanhallgatókat 9-en, a jogászokat pedig 11-en képviselték.[39] A választást követően a nagygyűlés résztvevői esküt tettek, hogy a megválasztott vezető és a bizottság minden intézkedését és utasítását elfogadják, és rendelkezéseiknek alávetik magukat.

A 30-as bizottság december 12-én tartotta első ülését, amikor írásba foglalták azokat a követeléseket, amelyek teljesítéséhez kötötték az egyetemi rend helyreállítását. Az első félév berekesztése, a vizsgaidőszak megkezdése azonban átmenetileg vákuumot okozott a 30-as bizottság munkájában. Az év végén aktivizálódtak ismét, s december 29-én és 30-án folyamatosan megbeszélést tartottak, és egyhangúlag elhatározták, hogy a ker. egyetemi[40] hallgatók mindaddig nem iratkoznak be, amíg a miniszterhez felterjesztett emlékiratukra megfelelő választ nem kapnak. Ebben a határozatban már a sztrájk alkalmazásának lehetőségét is felvetették. Varga Zsigmond, az egyetem rektora figyelmeztette is Barcza Gedeont, hogy „lépésük sztrájk jellegű, nyílt felbujtást tartalmaz s mint ilyen törvénybe ütköző".[41] Ennek ellenére Barczáék a beiratkozással kapcsolatos döntésüket nem változtatták meg, sőt árulónak minősítették a beiratkozókat, s erről a vidéken lévő hallgatókat is értesítették. Az egyetemi rend helyreállítása érdekébrn – január 3-án – a rektor beszélgetésre hívta meg a 30-as bizottság tagjait. Mivel a rektor semmiféle lehetőségét sem látta a megegyezésnek, ezért a bizottság további működését megtiltotta. A rektor másnap Orsós Ferenccel, az orvosi kar és Baranyai Bélával, a jogi kar dékánjával Hóman Bálinthoz utazott, ahol megegyeztek a 30-as bizottság feloszlatásában. Ennek alapján Varga Zsigmond rektor felhívta Barcza Gedeon és a 30-as bizottság figyelmét, hogy „48 órán belül a köz- és egyetemi rendre veszélyes működésüket úgy szüntessék be, hogy a legcsekélyebb vonakodás nélkül kimondják önkéntes, végleges feloszlásukat".[42]

A rektor ultimátuma január 6-án 18 órakor járt le, de már 5-én 13 órakor közölték a rektorral, hogy a bizottság nem oszlik fel, és a névsorukat nem adják át. A diákok elutasító válasza után a rektor – a minisztériumi megállapodás alapján – Barcza Gedeont

[39] Ld.: Országos Levéltár (OL) VkM, K 636 1934–14638–3–9, ill. DUH, 1934. január 12.

[40] A korabeli jelölésnek megfelelően mi is a ker. rövidítést használjuk, ugyanis a vita során nem tudtak megegyezni, hogy a keresztény vagy a keresztyén szót használják, a rövidítését pedig mindenki saját meggyőződése szerint értelmezhette.

[41] ETjk, 1934. január 8. VIII. rendkívüli ülés

[42] Uo.

elmozdította tisztségéből, a bizottságot pedig azonnali hatállyal feloszlatta, s hatálytalanította a hallgatók bizottságnak tett esküjét.

A 30-as bizottság közben – 1934. január 7-én – 20 000 példányban elkészített röplapon hozta nyilvánosságra újabb követeléseit.[43] Ez már lényeges eltérést mutatott a pécsiek hatására 1933. december 12-én elfogadott memorandumtól, s méltán váltotta ki az egyetem és a politikai élet vezetőinek aggodalmát. A három részre tagolt programban a magyar társadalommal, a kormánnyal és az egyetemmel kapcsolatos kívánságaikat fogalmazták meg. A társadalommal szemben támasztott követelésük, a „sorsához méltó gerinces magatartás" igénye egyértelműen és közvetlenül visszatükrözte a Debreceni Káté hatását. A társadalmi problémák erkölcsi síkra való terelése is Németh László romantikus, idealista felfogásának közvetlen eredménye volt. Az ún. zsidókérdéssel a program első és második pontjában foglalkoztak. A kormánytól „a zsidókérdés országos megoldását", az egyetemtől pedig az országos számarányok betartását, az izraelita vallásúak egyetemi állásainak megszüntetését kérték, valamint azt követelték, hogy „zsidó hallgató keresztény hullát ne boncolhasson". A program további pontjai azonban teljesen eltérnek az egyetemi hallgatók korábbi követeléseitől. Ezekben már túl is léptek a Németh László által megfogalmazott feladatokon. A gazdasági válság okozta ínséges állapotok, valamint a magyarság sorsáért érzett felelősségük következtében a „nemzet végpusztulásából" a kivezető utat a szociális kérdések megoldásában jelölték meg. A gömbösi program „tétlen türelmesség"-ével szemben a gazdasági, a társadalmi és a politikai élet megváltoztatása mellett foglaltak állást. Tőkeellenességük a kartellek és a bankok uralma letörésének követelésében nyilvánult meg. A hajdúsági és bihari falvak és városok parasztságának

[43] A 30-as bizottság a következő szövegű röplapot jelentette meg:

„Mit kíván a ker. magyar egyetemi és főiskolai ifjúság?
Kívánja:
I. A kormánytól:
1. a zsidókérdés országos megoldását.
2. a gazdasági élet felszabadítását:
a) a kartell és bankokrácia letörését.
b) az állás és jövedelem halmozások megszüntetését, a fizetések maximumának és minimumának azonnali megállapítását, új állások elnyerésénél a kvalifikáció érvényesítését.
c) a korszerű földbirtokreformot.
3. hogy a nemzeti munkaterv 96 pontja ne a tétlen türelmesség próbaköve legyen, hanem a magyar jelen útja.
4. hogy érdekképviseleti alapon álló felsőházban minden egyetem ifjúsága választott követeivel képviseltethesse magát.
II. Az egyetemtől:
1. hogy a zsidók az egyetemre csak az országos számarány szerint vétessenek fel.
2. hogy zsidók az egyetemen semmiféle állást ne viselhessenek.
3, hogy zsidó hallgató keresztény hullát nem boncolhasson (A zsidók által felállított gettó letörését)
4. A tandíj és más díjak 50%-al való leszállítását.
III. A magyar társadalomtól:
Sorsához méltó gerinces magatartást.
Debrecen, 1934. január 7.
Az esküje alól hatalmi szóval fel nem oldozható debreceni ker. egyetemi ifjúság nevében:
A 30-as bizottság."

leírhatatlan nyomora hatására pedig a korszerű földbirtokreform szükségességét fogalmazták meg. Az állás- és jövedelemhalmozás megszüntetése mellett követelték a fizetések maximumának és minimumának megállapítását, valamennyi egyetemi és főiskolai hallgató részére pedig a tandíj és más díjak 50%-kal való leszállítását.

A röplap tartalmát már a rendőrség is veszélyesnek tartotta, ezért január 9-én kihallgatták Barcza Gedeont, de eljárást nem indítottak ellene. Ezek az akciók azonban a kormánypárt számára is egyre kellemetlenebbé váltak, s így az egyetemi hallgatók mozgalmát minél gyorsabban szerették volna már lezárni. Ennek érdekében báró Vay László, Hajdú vármegye főispánja 1934. január 15-én Budapestre utazott, hogy Hóman Bálinttal tanácskozzon. A Turul kerületi vezérsége a tanácskozás sikere érdekében 3 pontban foglalta össze kívánságait, Jármy Tamás miniszteri tanácsos pedig közvetítő szerepet vállalt a debreceni Társadalmi Egyesületek Szervezete és a Ker. Nemzeti Liga vezetősége nevében az egyetemi szervek és a diákság között.[44] Ennek eredményeképpen a Ker. Nemzeti Liga január 18-án értekezletre hívta meg a 30-as bizottság három tagját, Barcza Gedeont, Szlávy Lászlót és Simon Józsefet, ahol Vay László budapesti tárgyalásairól, a diákság kívánságaival kapcsolatos garanciákról tájékoztatták őket. Másnap Jármy vezetésével fogadta őket a főispán, aki a megbeszélést követően úgy nyilatkozott, hogy az egyetemi mozgalom vezetői megelégedéssel fogadták a kormány intézkedéseit, és ennek következtében megszüntetik a beiratkozási sztrájkot.[45]

A 30-as bizottság január 19-én tartotta utolsó ülését, ahol Barcza már nem tudta elérni, hogy követelésük teljesítéséig tovább folytassák a beiratkozási sztrájkot, hanem magára maradt. Barcza – mint az intenzív-interjúban megfogalmazta – anélkül távozott a bizottság üléséről, hogy a követeléseket visszavonta volna. Így ezek továbbra is mint jogos követelések izzottak a hallgatók körében.[46] Barcza kiválása után a bizottság vezetése a szélsőjobboldali, a fehér-radikális szárny kezébe került, amely a főispáni intenciónak megfelelően beszüntette a sztrájkot, s röpcédulán felszólították a diákságot a beiratkozás megkezdésére.

A 30-as bizottság létrejötte törést jelentett a Turul Szövetség hivatalos hierarchiájában, hiszen az egyetemi hallgatók a meglévő ifjúsági alakulatok, így pl. a Turul helyett is egy új szervezeti formát hoztak létre érdekeik artikulálására. A bizottság programja eklektikus volt, melyben a jobboldali, szélsőjobboldali követelések mellett a magyar társadalom valóságos problémái is megfogalmazást nyertek. A 30-as bizottság tevékenységének jelentőségét azonban – jobboldali, antiszemita beállítottsága ellenére – éppen ezen a területen abban ragadhatjuk meg, hogy a szociális igazságtalanságokat felismerve, az egyetemisták figyelmét a munkásság, illetve elsősorban a parasztság tűrhetetlen életviszonyai megváltoztatása felé irányították. Ennek jelentőségét pedig csak akkor értelmezhetjük helyesen, ha figyelembe vesszük, hogy korábban az egyetemi hallgatók mozgalmainak célkitűzése nem ment túl a numerus clausus követelésén.

[44] DUH, 1934. január 17. A további tárgyalások feltételeként a következő pontok elfogadását kérték a Turul-vezetők az ET-tól:

1. ismerje el a 30-as bizottságot alkotmányosan megválasztott szervnek,
2. a diákmegmozdulásokkal kapcsolatban hozott fegyelmi büntetést törölje,
3. a karhatalom visszavonása az egyetem területéről.

[45] ETjk, 1934. január 19., X. rendkívüli ülés.

[46] Barcza Gedeon interjúja, 35–36., DFU, 1934. január 20.

A szélsőjobboldali erők és az új nemzedék harca a Turul irányításáért

Az 1933/34-es tanév diákmozgalmából tehát a Turul látszólag megerősödve, pozícióját megszilárdítva került ki Debrecenben, s Szlávy László vezetésével a jobboldal szélsőséges, fehér-radikális elemei kerültek a kerületi vezérség élére. Az új kerületi vezérség első teendői között Barcza Gedeont leváltotta az Új Vetés felelős szerkesztői tisztségéből, s helyette Simon Józsefet és Radó Endrét, a kerületi vezérség tagjait nevezte ki. Ettől kezdve az Új Vetés „faj és nemzetvédelmi" röpirattá alakult át, s a szerkesztők a turánizmus hivévé szegődve „a magyarság őserejét és sajátos faji érdekeit" akarták felszínre hozni. A legfontosabb probléma ismét a zsidókérdés lett, melyet faj- és nemzetvédelmi oldalról közelítettek meg. Újból felszínre kerültek a szabadkőművesség, a zsidóbérencség vádjai, s szemükben bárki könnyen bolsevikká, hazaárulóvá válhatott. A Turul tevékenységének megváltoztatására irányuló folyamatot az új vezérség, Szlávy László vezetésével átmenetileg lelassította, de a bajtársi egyesületekben az erjedés tovább folyt. Ebben a folyamatban a Barcza irányvonalához tartozó, de a fehér-radikálisok előtt kevésbé kompromittálódott turulisták játszottak szerepet. Így a Werbőczi Bajtársi Egyesületben (WBE) Neubauer Pál, az ÁBE-ben pedig Simon László.

A fehér-radikálisok pozíciójának megerősödésében fontos helyet foglaltak el a 30-as bizottság legfiatalabb tagjai, akik 1934 januárjában a zavaros és összekuszált politikai irányvonalak, elképzelések között társadalmi-politikai céljaik megvalósulását a szélsőjobboldalon, a Szlávy-féle irányvonalban vélték megtalálni. Közülük is ki kell emelni Kiss József és Ujhelyi Szilárdot, aki a belső fejlődésük és a kommunista Zöld Sándor hatására a későbbiekben meghatározó szerepet játszottak a debreceni baloldali értelmiségi-ifjúsági csoport kialakításában, munkájában.

Türelmetlen útkeresésüket 1934-ben azonban még a nacionalizmus, az antiszemitizmus és a kommunistaellenesség jellemezte. A megmerevedett, válságba süllyedt állapotokkal szemben, ha zavarosan és következetlenül is, de megkísérelték az 1918–19. évi forradalmakat követő időszak újraértékelését, a feladatok meghatározását. Az 1933/34. tanév mozgalmai után még alig vették át a Turul irányítását, amikor az egyik legfontosabbnak ítélt kérdésben, a revízió kérdésében kifejtették álláspontjukat. Megközelítésük torz és elfogadhatatlan volt, de több ponton eltért a magyar revíziós politika által megfogalmazott célkitűzésektől. A revízió hívei voltak ők is, de mint kifejtették, ezt csak a „belső lelki újjászületés" után lehet megvalósítani, akkor, amikor tettekben, a munka során kifejlődött a „magyar államalkotó" erő. Megoldási javaslatokban azonban a belső átformálódást, a „nagy lelki újjászületést" még a „saját faj" uralomra juttatásában látták, melynek a „faji eszme" volt a fő meghatározója.[47]

Jobboldali alapon elutasították azokat a próbálkozásokat, amelyek a német nemzeti szocializmus vagy az olasz fasizmus ideológiáját és politikai gyakorlatát akarták követni, mert szerintük az új magyar szellem megteremtésére csak a „turulizmus" volt hivatott.[48] Önmaguk és magyarságuk megbecsülése mellett ebben megnyilvánult az a naiv idealizmusuk is, hogy a mozgalommá átalakított Turul egyedül alkalmas a magyar valóság problémáinak megoldására. Az általuk tervezett és képviselt mozgalom ugyanis – melyet

[47] Új Vetés, 1934. január-február, IV. évf. 5–6. sz., 9–10.
[48] Új Vetés, 1934. március, 11.

véleményük szerint a magyar szükségszerűség teremtett – elválaszthatatlan kapcsolatban volt a „magyar talaj"-jal s ennek következtében jobboldaliságuk nem jelentkezett tiszta formában, hanem reális elemekkel átszőve olyan felületeket képezett, amelyek szándékaikkal ellentétes folyamatok kiindulópontjaivá váltak. Felismerték a diákmozgalmak elszigeteltségét is és így munkájukat a magyar valóság egészére kívánták kiterjeszteni.

A munkásosztály és a parasztság aggasztó helyzete tisztábbá tette látásmódjukat. A jobboldal szóhasználatának megfelelően a munkás náluk is a „marxizmus hálójában" vergődött, a parasztsághoz viszont – közvetlenebb kapcsolataik, ismereteik alapján – reálisan közeledtek. Felismerték a mezőgazdaságban dolgozók gazdasági viszonyainak tarthatatlanságát, politikai tevékenységének perspektívátlanságát, melyek következtében a parasztság teljes közönnyel viszonyult az ország gazdasági, politikai, társadalmi helyzetéhez.

Fejlődésük fontos állomása volt, amikor – még jobboldali politikai meggyőződésük mellett – az ún. zsidókérdésben meghaladták korábbi nézeteiket. Az a törekvés vezette őket, hogy a Turul zsidókérdésben elfoglalt álláspontját „racionálisan" megalapozottá tegyék. Ennek során felismerték, hogy a forradalmakat követően a jobboldali ifjúság politikai tevékenysége, a Turul programja a zsidóság elleni harcban merült ki. Rádöbbentek arra, hogy a hivatalos programmá tett antiszemitizmussal a magyar társadalom valóságos problémáiról elterelték az egyetemi ifjúság figyelmét, s ezzel meg is akadályozták, hogy az objektív társadalmi folyamatok részeseivé válhassanak. Felismerték a Turul antiszemita megmozdulásainak eredménytelenségét, és a Szövetség tekintélyének megóvása érdekében az antiszemitizmus helyett harcukat az „internacionális szellem, a kommunizmus ellen, a szabadkőművesség ellen, a kartell ellen" fordították.[49] Lehet-e ezt az álláspontot előrelépésnek nevezni? Feltétlenül, mert Ujhelyi Szilárdék új álláspontja szerint már nem az ún. zsidókérdés volt a legfontosabb, s ez a Turul minden egyéb tevékenységét meghatározó programjával való leszámolást jelentette. A további fejlődés szempontjából fontos volt, hogy ez az álláspont a Turulon belül nyert megfogalmazást, melynek következtében a bajtársi egyesületek Debrecenben – az általunk vizsgált időszakban – jelentősebb tömegeket megmozgató antiszemita tüntetést, heccet nem szerveztek.

A kormányt támogató jobboldali titkos szervezetben, az Etelközi Szövetségben – amely Debrecenben lényegében a keresztény-nemzeti társadalomhoz tartozó „jobb" körök politikai érdekszövetsége volt – egyre elégedetlenebbül nézték a Szlávy László által vezetett kerületi vezérség mind kevésbé irányítható tevékenységét. A feszültség egyik neuralgikus pontja, az egyetemről már a 30-as bizottság megalakulása előtt kizárt Simon József által alapított Méhely Bajtársi Egyesület működése volt.[50] Az egyesület tevékenységét ugyanis a demagóg szociális és nemzeti törekvések mellett fasiszta fajvédő követelések jellemezték, s szélsőséges jobboldaliságuk fokozatosan meghatározóvá vált a NEP debreceni csoportja Diplomás Ifjúsági Blokkjának, valamint a Ker. Nemzeti Liga Ifjúsági

[49] Új Vetés, 1934. november, 2.

[50] Simon József munkáscsaládból származott. Édesapja a Debreceni Vagongyárban fűtőként dolgozott. A család igen súlyos anyagi körülmények között élt, s ez a helyzet határozta meg Simon József politikai aktivitását. A társadalmi igazságtalansággal szemben cselekedeteit a vak düh motiválta, a kibontakozás útját pedig a szélsőséges jobboldali radikalizmusban vélte felfedezni. Simon József 1935-ben tüdőbajban halt meg.

Alosztályának munkájában, s ez egyre több problémát okozott a NEP helyi csoportjának.[51]

A fasiszta jellegű programot hirdető Méhely B. E. – 1935 áprilisában – Harc Előre címmel lapot is alapított. A lapnak, amelyet China Albert, dr. Németh István és Simon József szerkesztettek, összesen egy száma jelent meg. A programadó cikk céljukat „az ezer év óta óhajtott magyar népi szocializmus" megvalósításáért folytatott harcban jelöli meg, amely katonás fegyelmen, harcos szellemen és a népi gondolaton épült volna fel. A tiszántúli keresztes mozgalmakkal rokon programjuk a gerinctelen és erkölcstelen vezető rétegekkel szemben „az egészséges erkölcsű földmunkás és munkás" rétegekre épült.[52] Mindez ahhoz vezetett, hogy az Etelközi Szövetség, amely saját jobboldaliságán túlmutató szélsőségektől is védte a rendszer stabilitását, a Szlávy–Radó–Simon József-csoporttól támogatását megvonta, s a Turul fehér-radikális kerületi vezetőit leváltotta. Ez a folyamat találkozott a Szlávy-csoport tagjai közül azoknak a törekvéseivel, akik a Turult belülről kívánták megújítani. Neubauer Pál ajánlásával ekkor „nemesapród" lett Ujhelyi Szilárd és Simon László, akik tevékenységüket átmenetileg az Etelközi Szövetség támogatásával fejtették ki.[53]

1934 októberében tehát Szlávy Lászlót felmentették tisztségéből, s a Turul XV. – Győrben megtartott – követtábora utódául dr. Váradi Borsay Miklóst nevezte ki. Borsayt, a Werbőczi vezéreként Neubauer Pál követte. Ezzel a rendszer jobboldaliságát megbízhatóan képviselő személyek kerültek a kerület és a bajtársi egyesületek élére. A fehér-radikális Turul vezetők visszaszorításáról s a kaszáskeresztes pártban való tömörülésekről 1942-ben a csendőrpribékké vált Radó Endre így írt: „A Nemesapródok között a bajtársi szövetségek sok vezetője volt, ezeket befolyásolták Ujhelyiék. A nemzeti érzelmű egyetemi ifjúság elveszítette többségét, s szélsőnacionalista politikai pártokba tömörülve az egyetemet politikai harcok színterévé tette."[54] Radó pontosan jellemezte az egykori helyzetet, bár akkori beosztásának megfelelően el is torzította. Ugyanis a nagyrészt egyetemről kizárt, tanulmányi kötelezettségeit alig teljesítő „nemzeti érzelmű" egyetemi hallgatók kiszorultak az egyetemről, és így az egyetemet nem változtatták a politikai harcok színterévé. Legjelentősebb ténykedésük, melytől a Turul debreceni kerülete is elhatárolta magát, az 1935-ös országgyűlési választásokkal függött össze, amikor a kormánypárti jelöltekkel szemben a nyilaskeresztes párt jelöltjeit támogatták, és atrocitásokat követtek el.[55]

A rendszer ideológiai, politikai válsága nem hagyta érintetlenül a Turul országos fővezérségét sem. Ezt jelezte a Roboz Zoltán–Jászay Sándor-féle ellenzéki csoportosulás, mely a Turulban a német minta helyett a magyar jelleg megerősítését követelte. Néhány hónappal később ifj. Fitos Vilmos, majd vitéz Litkey György fejtett ki hasonló gondolatokat. Ők a magyar „faj" sajátos vonásait, az önálló magyar kultúra és művészet létrehozásával akarták kidomborítani, mely – véleményük szerint – önálló politikai életre is méltóvá tette volna a nemzetet. Nem törekedtek a Turul korábbi vonalának felszámolására, hanem a hangsúlyt a faji gondolatra, a nacionalizmusra, a „nép"-re helyezték.

[51] HBmL, IV. B 901/a 10., HBmL, IV. B 35/934

[52] Harc Előre, 1935. április 1. évf. 1. sz. 1., HBmL, IV. B 901/a 12., HBmL, IV. B 178/1935

[53] Dr. Ujhelyi Szilárd interjúja, 51.

[54] Párttörténeti Intézet (PI), 651 f. 11/12. ő.e. 49–50.

[55] Db, 1934. december 6., DFU, 1934. december 30., 1935. április 6., DUH, 1935. április 2.

Elképzelésük zavaros keveréke volt a magyarságban megőrzött „megtisztulásnak", amely a „nagy germán nyomás és a szláv ölelésbe szorított magyarság" megmentését kívánta szolgálni.[56]

A fentiek mellett – 1934 közepétől – a Turul országos fővezérség lapjában, a Bajtársban egyre több a faluval, a falu népével kapcsolatos cikk jelent meg. Ezek a cikkek azt mutatják, hogy az ifjúság egy részének érdeklődése fokozatosan „a szomorú sötétségben vegetáló magyar falu problémái" felé fordult.[57] A Turul törekvése azonban arra irányult, hogy mellékvágányra terelje az egyetemi hallgatók aktivitását. Éppen ezért a kivezető utat a falu társadalmi, gazdasági és kulturális helyzetének aprólékos megismerésében látták, s az ifjúság „nemzetnevelésének" és a jövő feladataira való felkészítésének a feltételét is a szociográfiai kutatásban, a „magyar élet nagy szociográfiájának" az elkészítésében jelölték meg.[58] A Bajtársban 1934. december 20-án jelent meg „A magyar föld sebei" című vezércikk. A cikk írója a Turul tehetetlenségét elismerve fogalmazta meg, hogy *„mi idebenn homokba dugott fejjel csodákra várunk, ahelyett, hogy nemzeti életünk folytonosságának egyetlen megbízható bázisát, a magyar parasztot erősítenők".*[59] (kiemelés –T.P.) Nem kevesebb fogalmazódott meg ebben a cikkben, mint a hitbizományok megszüntetése, valamint a föld nélküli agrárproletariátus kedvező hitelfeltételek mellett földhöz, munkához való juttatásának szükségessége. A mezőgazdasági proletariátus katasztrofális helyzetén nem a feudális birtokviszonyok és a tőkés kizsákmányolás felszámolásával, hanem a tőkések és a nagy fizetéssel, földbirtokkal rendelkezők jobb belátása segítségével, a magas jövedelmek és az 1000 kat. holdon felüli földbirtok 10%-ának újraelosztásával kívántak segíteni. Nem sokkal ezt követően jelent meg a Turul határozati javaslata, amit falragaszok útján is terjesztett, amelyben a radikális földreform megvalósítását, a bürokrácia és a kartellek megrendszabályozását követelték.[60] A határozati javaslat állást foglalt a tervszerű telepítés, a munka és a tőke viszonyainak „nemzeti szempontból" való rendezése és a jövedelem „igazságosabb" elosztása mellett. A reális követelések, a forradalmi agitáció lehetőségének visszaszorítása érdekében – amellett, hogy forradalomellenes közhangulatot keltettek – még tovább léptek. „Meg kell barátkozni az illetékeseknek olyan gondolatokkal – fogalmazták meg –, amelyeket ezelőtt tíz esztendővel Magyarországon senki sem mert kimondani, amelyek kinyilatkoztatása ezelőtt öt esztendővel, de még 5 hónappal is a kommunista agitáció vádját zúdították a hangoztatójukra."[61] Annak ellenére, hogy a Turul országos szinten a kérdések megoldása érdekében nem tett semmit, sőt a kezdeményezőket, pl. Roboz Zoltán és Jászay Sándor országos vezéreket felfüggesztették funkcióikból, mégis nagy jelentősége volt annak, hogy „destruktív", „hazaárulásnak" számító gondolatok jelentek meg a Bajtársban, hogy ezek a nézetek „hivatalosan" is megfogalmazást nyertek, s ezzel hasonló törekvések Turulon belüli manifesztálódását segítették elő. Ezek pedig hozzájárultak a bajtársi egyesületeken belül feszülő ellentétek elmélyüléséhez, a jobboldali platformtól eltávolodók szellemi, eszmei

[56] Bajtárs, 1934. május 10., 2. o.
[57] Uo. 1934. október 20., 2. o.
[58] Uo. 7. o.
[59] Bajtárs, 1934. december 20. l.
[60] Bajtárs, 1935. február 10., 3.
[61] Bajtárs, 1935. február 10., 3.

fejlődésének felgyorsulásához, s ezzel összefüggésben az illegális kommunista párt egyetemeken belüli agitációs lehetőségeinek kiszélesedéséhez.

A változó, illetve már nem egy összefüggésben megváltozott helyzetet jól tükrözték a debreceni bajtársi egyesületek 1934/35. tanévi tevékenységéről készült beszámolók.[62] A Bocskai Bajtársi Egyesületben (BBE) a falumissziós tevékenység és a külsőségeken tartott istentiszteletek váltak meghatározókká; a Werbőcziben a munka súlypontja a törzsekre helyeződött át, s a tanév során megrendezett 32 törzsi táboron világnézeti kérdésekről, az egykéről, a kisebbség helyzetéről és a munkatáborok kérdéséről vitatkoztak. A Csabában a tanulás feltételeinek a javítása, a szigorlatok és kollokviumok időben történő letevése volt a fő célkitűzés. A bajtársi egyesületek antiszemita programja már csak abban merült ki, hogy a vezérség a tanév kezdetén memorandummal fordult a kar vezetőihez a felvételi arányszámok betartásával kapcsolatban.

A legfontosabb az ÁBE-ben bekövetkezett változás volt, melyet 1934. május 27-től Simon László irányított. Simon konfliktusa a szélsőjobboldali kerület vezérséggel még vezérré választása előtt felszínre került,[63] de ez megválasztását már nem befolyásolta, mert mögötte állt az Etelközi Szövetség debreceni szervezete. Az egyesületben bekövetkezett változásokról pedig mint vezér így adott számot: „első tájékozódásunk elárulta, hogy a hangoztatott keresztyén-nemzeti gondolat csupa negatívummá és jelszóvá alacsonyodott az idők folyamán, benne sokan egyéni kis garázdálkodásaik olcsó igazolását találták meg, mások képtelenek észrevenni azt is, hogy ezzel minden nemzeti érdeknek is mennyit ártanak, a keresztyén alatt mást nem értettek, ha százszor keresztyéntelen is volt, mint nem zsidót, szóval ácsorogtak a jelszó mögött, nem is gondolva arra, milyen komoly szembenézéseket és beszámolásokat jelent ez ige szerint élni."[64] Az Árpádban szembe kívántak nézni a „keresztyén-nemzeti gondolat" igazi tartalmával, s a magyarság addig elhanyagolt rétegei megismerése érdekében falukutató csoportot és kisebbségi szemináriumot szerveztek. Ezek azonban csak kezdeményezések maradtak, mert egyéb gondok mellett „sok energiát felőrlő harcot kellet megvívnunk – állapította meg Simon László – a meg nem értőkkel, tempót nem bírókkal".

Az első Debreceni Diéta és hatása a Turulra

Az egyetemi hallgatók körében bekövetkezett változás mértékét, a hallgatók ideológiai-politikai fejlettségét jól tükrözte az 1935. március 22–25. között – a Református Kollégiumban – megrendezett első Debreceni Diéta.

A Diétát az ÁBE, a Soli Deo Gloria (SDG) debreceni csoportja és a Szt. László Kör rendezte. Megszervezésében legfontosabb szerepe Unghváry Sándornak és Simon Lászlónak, az ÁBE vezérének volt. Mellettük az akkor már az SDG-ben tevékenykedő Barcza Gedeont, az SDG debreceni csoportjának vezetőjét, Kalmár Lajos segédlelkészt, valamint a Szt. László Kör diákvezetőjét, Szénási Barnát kell megemlíteni.

A megvitatásra került kérdéscsoportok két témakört öleltek fel: az első a magyarság problémájával, a második Magyarország és Európa kapcsolatával, viszonyával foglal-

[62] Ld. Egyetemi Évkönyvek (EÉvk), 1934/35. tanév; 394–400.
[63] Ld. DFU. 1934. május 9., 2., Új Vetés, 1934. IV. évf. 8. sz. 5.
[64] EÉvk, 1934/35. 398.

kozott.[65] Így először a társadalmi, gazdasági és a kulturális-szellemi élet legfontosabb kérdéseiről szóltak az előadók. Az uralkodó osztályról Pap Béla, a Magyar Út szerkesztője tartott előadást. Az előadó a dolgozó milliók nehéz sorsáért, a „vak mulasztások"-ért egyértelműen elmarasztalta az arisztokráciát és a magyar középosztályt. Nagy hatást váltott ki – az akkor még egyetemi hallgató – Kovács Imre előadása. A fiatal egyetemista a falu és a parasztság helyzetét elemezte, és az agrárlakosság élet- és munkaviszonyairól megrázó képet tárt a hallgatóság elé. A gazdasági élet összefüggései kapcsán, Pálos Ervin, az egri jogakadémia tanára a kapitalizmusról, a marxizmusról és a zsidókérdésről beszélt. Az egykori tudósítás szerint az egyetemi hallgatók közül sokan hozzászóltak az előadáshoz, és a hozzászólók közül többen szembefordultak a kapitalista társadalommal. A Szt. László Kör küldötte hangoztatta, hogy „a marxizmusban sok igazság van, amit el kell fogadni, ne legyen Marx neve elriasztó vörös posztó az ifjúság számára".[66] Pálos Ervin előadásával kapcsolatban vita alakult ki az ún. zsidókérdésről is. A vita alapján megállapítható, hogy az ifjúság már túljutott a szélsőséges antiszemita szólamok hangoztatásán.

Az előadással kapcsolatban a hozzászólók egy része a társadalmi, gazdasági élet problémáit nem osztályalapról vizsgálta, hanem faji kérdésként, faji ellentétként kezelte. Ennek következtében a megoldást nem a tőkés kizsákmányolás megszüntetésében, hanem a zsidóság tőkétől való megfosztásában látták. E nézetek tarthatatlanságát Kardos Pál, a zsidó gimnázium tanára mutatta ki, hangsúlyozva, hogy „kapitalista és zsidó nem azonos", s „Azzal mit sem érnénk el, ha a kapitalista termelés néhány száz zsidó vezetője helyébe nem zsidókat ültetnének".[67] Hasonló nézeteket fejtett ki Nagy Tibor egyetemi hallgató is, aki hangoztatta, hogy a kapitalizmus nem erkölcsi, hanem gazdasági rendszer, s meghaladását csak a gazdasági téren folytatott harccal lehet elérni.

A Diéta összefoglaló és egyben záró előadását Németh László „A magyar ifjúság problémái és problémája" címmel tartotta. Előadásában hevesen ostorozta a gömbösi „reformkorszakot", melyet a NEP országgyűlési képviselőjelöltjeinek névjegyzéke alapján az „Új Mohács"-ként mutatott be.[68] A forradalmak bukása utáni helyzetet elemezve Németh László elvetette a jobb- és baloldali alternatívát, és a harmadik oldal szükségességét hangsúlyozta, amely „jobbra és balra egyforma undorral tekint, s a kettőt együtt fogja elsöpörni".[69] Az alulról kierőszakolhatatlannak ítélt változást pedig felülről, a szerencsés helyzetű és jó szándékú emberek, az elit mozgalmával vélte megvalósíthatónak. A reformot „egy új szellemi nemesség szabadságharcától" várta, amely tiszta lelkiismerettel, a felelősség és kötelesség egyetemleges tudatával a hatalmat az eszme érdekében vállalta. Szólt az egykéről, a nép egészségügyi ellátásának tarthatatlan helyzetéről, s kifejtette véleményét a telepítéssel, az iparral, a kereskedelemmel kapcsolatban is. A kisebbségről szólva a magyarság sorsával összefüggésben fogalmazta meg a nép „nemességgé", „elitté" válásának igényét, hogy a környező népek kovásza lehessen. Minőségszocializmusnak nevezte el Németh László azt a mozgalmat, amely a magyar társadalmi–gazdasági–politikai problémákat feloldja, s így európai mozgalomként példává válik a

[65] Az első Debreceni Diéta (1935. március 22–25.) Forrás: Gyula Regős, 1935. III. évf. 5–6. sz. DFU, 1935. március 10. 21, 22, 23, 24, 27., Db, 1935. márc. 23.

[66] Ld. DFU, 1935. március 22., 4.

[67] DFU, 1935. március 24., 3.

[68] DFU, 1935. március 27., 4.

[69] *Németh László:* A reform; Tanú; 1935. 1. További idézetek is innen

környező népek számára is. A német térhódítástól a magyarság létét, a Szovjetuniótól a minőség-szocializmus megvalósulásának lehetőségét féltette. A belpolitikai életben az általa kifejtett reformok ellenfeleinek az egyházat, a zsidó polgárságot és a szociáldemokráciát jelölte meg.

Németh László elemzése nagy hatást váltott ki, rendszerteremtő gondolataival teljes sikert aratott. Az elittel, az új nemességgel kapcsolatos elmélete tetszetősen hangzott a „népet" vezetni, felemelni akaró egyetemisták körében. A tanácskozás lezárása volt Debrecenben annak a lelkiismereti válságnak, amely a 30-as évek elejétől az értelmiséget és az egyetemi ifjúságot jellemezte. A Diétán összegződött az a folyamat, amelyben a jobb-, illetve szélsőjobboldali kiútkereséssel szemben új irányvonal kibontakozása kezdődött meg, amely irányultságában még képlékeny, ideológiai megalapozottságában még zavaros volt, mégis több — korábban egyedül járhatónak tartott — út céltalanságát, eredménytelenségét bizonyította be. Ez a Diéta nemcsak a református, a katolikus és a „nemzeti" alapon szervezkedő ifjúsági szervezetek „kézfogását" jelentette, hanem a szélsőjobboldali turulista irányvonal bukását, a bajtársi egyesületek meghatározó szerepének a visszaszorulását is. A Turul szélsőjobboldali törekvéseivel szemben a hangsúly a Németh László által felvázolt irányvonalra, az új nemesség koncepciójának megvalósítására helyeződött.[70]

A Turul új nemzedékéhez tartozó egyetemi hallgatók egy részének életében is választóvizet jelentett az első Diéta. Ettől kezdve nézeteiket nemcsak Németh László „harmadik út"-tal kapcsolatos koncepciója határozta meg, hanem megteremtődött a marxizmus irányába való fejlődésük lehetősége is. Ezeknek a fiataloknak a spontán elégedetlensége ekkor találkozott azoknak a kommunistáknak a törekvéseivel, akik a hazai társadalmi, gazdasági, politikai élet s a nemzetközi helyzet alakulására érzékenyen reagálva, képesek voltak kilépni a szektás elzárkózottságból, és kapcsolatot kerestek a kurzus potenciális ellenfeleivel. Közülük Zöld Sándor és Vajda Benő voltak azok, akik az első Diétát követően megkeresték Ujhelyi Szilárdot, s felszólalásával, megnyilatkozásaival kapcsolatban óvatosan vitatkozni kezdtek nézeteivel.[71]

A Turulon belül megindult bomlási folyamat felgyorsulásához az Új Szellemi Front kudarca is hozzájárult. A kiábrándulás, mely a népi írókat eltávolította Gömbös reformfrázisaitól, a debreceni Ady Társaságon belül közvetlen formában is befolyásolta a Turul irányvonalával szembe került egyetemi hallgatókat, s mélyítette azt a szakadékot, amely a hallgatók egy részének ösztönös útkeresésével kezdődött. Ezek a hallgatók ugyanis a Turul tevékenységét kívánták összhangba hozni a Szövetség tagságának igényeivel. Szándékukkal ellentétben azonban törekvéseik mást eredményeztek, mint amit célul tűztek ki. Mindez már nemcsak a korábbi ösztönös fejlődés hatása volt. Zöld Sándor és Vajda Benő bekapcsolódásával ugyanis egy új szakasz kezdődött, melynek fő vonalát a marxizmussal való megismerkedésben s később ezen az alapon való cselekvésben jelölhetjük meg.

Az 1935. október 3-án kitört olasz-abesszin háború is tovább polarizálta a hallgatókat. A választóvonal az olasz fasizmust támogatók, illetve az abesszinekkel szimpatizáló hallgatók között húzódott. A hadi események alakulása folyamatosan argumentumokat biztosított a háború és béke, az agresszió, a militarizmus és a diktatúra kérdéseinek

[70] *Bakó Elemér:* A Debreceni Diéta eredményei Új Vetés, 1935. V. évf. 6–7. sz. 3–6.
[71] Dr. Ujhelyi Szilárd 40–41., dr. Vajda Benő, 19. interjui

megvitatásához. Ez a vita a kommunista hallgatók hatására azonban már osztálytartalmat kapott, és érvanyagot szolgáltatott számukra a kapitalizmus, illetve a fasiszta diktatúra természetének bemutatásához. A háborúval kapcsolatos előadások egyben hozzájárultak a hallgatók látókörének kiszélesítéséhez, a problémák nemzetközi összefüggéseinek megismeréséhez is.[72]

A Turul új irányvonaláért folytatott szívós küzdelem 1935 végén, 1936 elején az új gárda győzelmével fejeződött be Debrecenben. Ennek eredményeképpen 1936 februárjában Ujhelyi Szilárd szerkesztésében ismét megjelent az Új Vetés. A cikkek arra utalnak, hogy Debrecenben a Turul új irányvonala egyre határozottabban a népi radikalizmus lett. Ennek képviselői fokozatosan távolodtak el a különböző pártpolitikai törekvésektől, és ébredtek rá saját szerepükre, hivatásukra. Elhatárolták magukat a Turul vezetését kezükben tartó jobboldali politikai erőktől, és megfogalmazták, hogy az ifjúság, mely „Közömbösen szemléli a kalász, csáklya, nyilaskereszt egymással való marakodását. Elitjének szellemi vezérei nem napi politikusok, hanem azok, akik figyelmét a magyar-lényeg megismerése felé terelik, akik a holnap Magyarországát építik".[73] Felismerték, hogy szerepük korábbi elképzeléseikkel szemben nem vezető szerep lesz, hanem „közvetítő" és „szűrő", amellyel a „jövőt építő üzeneteket" összekapcsolhatják az egységes szemlélet kialakítása érdekében. Kategórikusan állást foglaltak a plebejus, a népi eszmék mellett, amelyekből „a jövő magyar élet népi világnézetének kell kialakulnia", melyeknek egyedül az ifjúság lehet a hordozója.[74] A népi világnézetet azonban osztályoktól független, osztályok felett ható ideológiának tartották, amelyet a „magyarság minden egyes tagjának vallania kell, függetlenül attól, hogy a sors népe szolgálatában milyen helyre, feladatok elvégzésére állította".[75] Ezen az alapon tagadták a „marxista eredetű osztálygondolat"-ot, és az osztálytartalmú meghatározottság helyett az azonos etnikai közösségbe tartozók politikai érdekazonosságát hangsúlyozták. Hivatásukat még ekkor is a magyar „faj" iránti kötelességük mércéjével mérték, feladataikat pedig a magyar „faj" érdekeivel indokolták.

A második Debreceni Diéta

1936 januárjában a KMP válsága elmélyült. Ez azzal függött össze, hogy a Kominternek VII. kongresszusát követően a párt politikájában bekövetkezett változások nem voltak elég átfogóak és mélyek ahhoz, hogy taktikája megfelelt volna a kialakult új bel- és külpolitikai helyzetnek. A népfront hívei és a párt régi irányvonalának képviselői között meglévő feszültségek és viták mellett a helyzetet az is súlyosbította, hogy 1936 januárjának második felében letartóztatták a párt vezetőit, ezért a párt organizációjában fontos szerepet betöltő ún. felső kapcsolatok megszakadtak.

A januári lebukást követő vákuumban a kommunisták egy része sem Budapesten, sem Debrecenben nem várt központi felhívásra, utasításra, hanem ismervén a kommu-

[72] DUH, 1935. december 19., 7.

[73] Új Vetés, 1936. február, 1.

[74] Új Vetés, 1936. február, 2–4.

[75] Uo. 3. Dr. Donáth Ferenc interjúja, 6., illetve ld.: A haladó egyetemi ifjúság mozgalmai Magyarországon 1918–1945. Kossuth Könyvkiadó, 1978. 278–280. o.

nista mozgalom nemzetközi taktikáját, valamint a célkitűzéseket és szervezeti javaslatokat, amelyeket a béke megvédése és a fasizmus elleni küzdelem érdekében a Komintern kongresszusa minden ország kommunistái számára ajánlott, s annak szellemében cselekedtek.

Zöld Sándor és „baráti" köre* ebben a helyzetben készült az 1936. március 26–28. között az egyetem aulájában megrendezett második Debreceni Diétára.

A második Diétát ugyanazok a szervezetek – az ÁBE, a SDG és a Szt. László Kör – rendezték, mint az elsőt, sőt a szervező, előkészítő egyetemi hallgatók, fiatal értelmiségiek is nagyobbrészt ugyanazok a személyek voltak, de a magyar társadalom problémáit és a társadalmi válságból kivezető utat már más módon látták megvalósíthatónak, mint egy évvel korábban.

A Diétára az egyetemi ifjúság mellett a különböző pártok képviselői és a program iránt érdeklődők is meghívást kaptak. Ez tette lehetővé, hogy a hazai kommunista diákmozgalomban mindinkább vezető szerepet betöltő Donáth Ferenc – pártutasítás nélkül a debreceni diákmozgalom megismerése érdekében – Béki Ernővel Budapestről Debrecenbe utazott. Donáth Ferenc a Diéta egyik előadójától, Kovács Imrétől értesült a rendezvényről. Megérkezésükkor már Debrecenben tartózkodott a Népszava és a Szocializmus kiküldötteként Darvas József is. Donáthék célja az volt, hogy egy eleven értelmiségi mozgalomba kapcsolódjanak be, s olyan szövetségesekre találjanak, akikkel a tandíjreform mozgalmat más szinten tovább folytathatják.[76]

A visszaemlékezésekből – így Veres Péteréből is[77] – a Diétával összefüggésben Rajniss Ferenc „A zsidóság szerepe Magyarországon" című előadása és Veres Péter Rajniss előadásához kapcsolódó hozzászólása emelkedik ki. Anélkül, hogy kisebbítenénk ennek a vitának a jelentőségét, megállapíthatjuk, hogy az ún. zsidókérdés a megelőző évek vitáinak hatására 1933 decembertől – az egyetemi ifjúság egy szűk, szélsőségesen antiszemita csoportjától eltekintve – másodlagossá vált a politikailag aktív hallgatók körében. Ez tükröződött Barcza Gedeon „Magyarságunk a zsidókérdés tükrében" című előadásában is, aki megfogalmazta, hogy „egyenlő erkölcsi mértékkel kell mérni keresztényt és zsidót, és egyes zsidók hibáiért nem szabad az egész zsidóság ellen vádakat kovácsolni".[78] A hozzászólók pedig könnyedén bizonyították, hogy a kisebbség elleni gyűlölet mindig csak az igazi nehézségek leplezését szolgálja. Veres Péter mutatott rá arra, hogy a magyar társadalomban nagyobb horderejű problémák feszülnek s a parasztságnak önmaga „fölszabadítása a legfontosabb kérdés".[79] A Diétáról szóló cikkében Kovács Imre is a megváltozott helyzetről írt, s kiemelte, hogy az ifjúság ebben a kérdésben pozitív erkölcsi magatartást tanúsított.[80] Annak ellenére igaz ez, hogy a közönség hitlerista érzelmű része Rajnisst karfelemeléssel üdvözölte, s hogy a bajtársi egyesületek tagjait kivezényelték az előadás meghallgatására.

*Zöld Sándor szervező tevékenységével, a debreceni baloldali értelmiségi-ifjúsági csoport létrehozásával, a csoport munkájával a Párttörténeti Közlemények 1980. évi 1. számában megjelent tanulmányban foglalkozom.

[76] Dr. Donáth Ferenc interjúja, 4., Béki Ernő szóbeli közlése.

[77] *Veres Péter* visszaemlékezése, PI, H-v-171.

[78] DFU, 1936. március 31., 4. o. Barcza Gedeon előadását ld. Honofglalás, 1936. április 3–4.

[79] DFU, 1936. március 31., 4.

[80] Válasz, 1936. III. évf. 5. sz. 314. *Kovács Imre:* A debreceni diéta

Véleményünk szerint a tanácskozáson két problémakör emelkedett ki, melyek meghatározó jelentőségűvé váltak a Diétát követő időszakban; az egyik a munkásosztály és a parasztság helyzetéhez, a másik az ország kül- és belpolitikai orientációjához kapcsolódott.[81]

A munkásság helyzetével Hilscher Rezső „Magyarságunk a szociális kérdés tükrében" című előadása foglalkozott. Hilscher adatokkal bizonyította a munkanélküliség pusztító hatását, és ismertette a szociálpolitika szörnyű hiányosságait. A Gömbös-féle korporációs elképzeléssel szemben a szakszervezetek fönntartása mellett foglalt állást, mert – mint kifejtette – a szakszervezetek mellett nincs más tömegszervezet, amely a munkásság érdekeit megvédheti. Az előadást követően a Zöld Sándor köréhez tartozó egyetemi hallgatók hangsúlyozták az értelmiségi ifjúság munkássághoz való közeledésének szükségességét, szembefordultak a munkásszervezetek erőszakos megszüntetésével, s ellenezték az érdekképviseleti rendszer bevezetését. Jelentős szerepük volt abban is, hogy türelmetlen közbeszólásaikkal megzavarták azokat, akik a korporációk és a munkatáborok felállítását sürgették. A vitában a hozzászólók az előadó álláspontját erősítették meg, s így az a vélemény alakult ki a Diétán, hogy „az osztályharcos munkásszervezetek feloszlatása mérhetetlen veszélyt jelentene a dolgozókra".[82] E kérdéskör második részében a parasztság helyzetével foglalkoztak, és igen értékes vita bontakozott ki. Ebben a témában Kovács Imre és Kerék Mihály tartott előadást. Kovács Imre előadása megmutatta, hogy „a sokat emlegetett hárommillió magyar koldus sorsa érdekli leginkább" az egyetemi ifjúságot.[83] Az előadó statisztikai adatok tömegével bizonyította, hogy az agrárproletariátus reménytelen helyzetének a nagybirtok az oka, s a megoldás útját az azonnali és radikális földreformban jelölte meg. Kovács Imrét követően Kerék Mihály kifejtette, hogy az agrárnincstelenek helyzetének megváltoztatása maga után vonja a magántulajdonról vallott felfogás revízióját is.[84] A vitában Veres Péter rámutatott: „a kollektív életet élő három társadalmi réteg: a munkásság, a parasztság és az ifjúság elmaradhatatlan összefogása szükségszerűségére", s nyomatékosan aláhúzta: „a földkérdés megoldásával áll, vagy bukik a másik két társadalmi reteg emberibb életszínvonalának biztosítása is." A Diétára meghívott helyi szociáldemokrata párttitkár, Erdei István is ehhez a kérdéshez szólt hozzá. Óvta az ifjúságot a részletkérdésektől, s kifejtette, hogy a mezőgazdaság összes problémája a „földbirtoklás problémájából" adódik. Erdei feleslegesnek ítélte az idegen példák másolását, s kifejtette, hogy „A magyar föld birtoklását a Szeri-pusztán egy ezredév előtt vérszerződéssel szentesítették. Arra szerződtek ott, hogy a közösen birtokba vett föld a közösség tulajdona!" s ezen az alapon kell biztosítani, hogy a föld ismét a „parasztság összességéé legyen".[85] Ezek az előadások – melyek a Diéta zárónapján, március 28-án hangzottak el – s a hozzájuk kapcsolódó spontán és a Zöld Sándorék által szervezett felszólalások olyan hangulatot teremtettek, amelyek következtében teljesen természetesnek tűnt Zöld Sándor „vitaösszefoglalója", azaz az általa beter-

[81] Az 1936. március 26–28. között megrendezett második Debreceni Diéta programját ld.: DFU, 1936. március 25., 3. Honfoglalás, 1936. áprilsi hó, III. évf. 2. sz.

[82] Várospolitikai Szemle, 1936. április 7. Debreceni Diéta

[83] Szocializmus, 1936 április, 181. *Darvas József:* A debreceni diéta

[84] Ld. Népszava, 1936. április 3., 3. ill. Várospolitikai Szemle, 1936. április, 8.

[85] Várospolitikai Szemle, 1936. április, 8.

jesztett határozati javaslat.[86] A határozati javaslatot Zöld Sándor és Ujhelyi Szilárd előre elkészítették, s végső megfogalmazásába Veres Pétert, mint a szó hatásos emberét is bevonták, és ennek a javaslatnak az igazolására megszervezték a felszólalásokat.

A határozati javaslat visszautasította a munkásosztály szervezetei ellen megindult támadást, és hitet tett a radikális földreform szükségessége, a demokratikus jogok megtartása és kiszélesítése mellett. A javaslat fókuszában a mezőgazdasági munkások helyzetének megváltoztatása állt, érdekükben nemcsak radikális földreformot, hanem az adósságterhek eltörlését is követelték, s ezzel a kis- és középparasztság érdekeit is képviselték. Rá kell mutatnunk azonban arra a nem lényegtelen eltérésre, amely a Zöld Sándor kézírásában fennmaradt eredeti dokumentum és a határozati javaslatról szóló korabeli újságcikkek között van. Az eredeti dokumentum – birtoknagyságtól függetlenül a föld kártalanítás nélküli kisajátítását tartalmazza. A Népszava, a Szocializmus, a Várospolitikai Szemle már idézett cikkei és Zöld Sándor visszaemlékezése viszont a határozati javaslattal összefüggésben az 500 holdan felüli földbirtok kártalanítás nélküli kisajátításáról szólnak. E visszalépés – úgy véljük, az elhangzott előadások, hozzászólások hatására – annak a realitásnak a felismeréséből származott, hogy valamennyi földbirtok megváltási ár nélküli kisajátítása a demokratikus magyar átalakulás és az antifasiszta egységfront tömegbázisát jelentősen szűkítette volna. Az 500 holdas határ viszont a közép- és a gazdagparasztság mellett a nagyobb bortokkal rendelkezőket is a program mellé állíthatta.[87]

Elsősorban a munkásság, de lényegében a kizsákmányolt tömegek érdekeit fejezték ki, amikor a határozati javaslatban a Diéta állásfoglalását kérték a bankok, a kartellek és az ipari nagytőke „országvesztő hatalma ellen", azért, hogy „a parasztság földje ne kerülhessen ismét a pénz urainak kezébe, hogy a falusi és városi dolgozók egyaránt felszabaduljanak az ipari kartellek és a banktőke népetvesztő uralma alól".

A korabeli források szerint az egyetemi ifjúság lelkesedéssel fogadta a javaslatot. Ez a hatás azzal magyarázható, hogy olyan általános demokratikus követeléseket (pl. a szabadságjogok biztosítása, a munkásság és a parasztság létérdekeinek biztosítása) fogalmaztak meg, amelyek a magyarság alapvető érdekeivel, létével függtek össze. A javaslatból azonban nem lett határozat. Ennek okáról egy évvel később R. Kiss István professzor, aki a zárónapon az elnöki teendőket látta el, elmondta, hogy a javaslat a Diétán „bombaként hatott, mert semmiféle formában nem volt rá a társaság előkészítve, teljesen incidentális volt a benyújtása". Mivel azonban – mint kifejtette – a Diéta tanácskozó és nem határozathozó szerv volt, azt ajánlotta a résztvevőknek, hogy gondolkozzanak a benyújtott javaslaton, s ki-ki egyénileg, meggyőződése szerint alakítsa ki ezzel kapcsolatos véleményét.[88] A Diéta szervezői ugyanis garantálták az egyetemi hatóságnak, hogy nem lesz semmi ilyen jellegű megnyilvánulás, s ez a „megnyugtató" lépésük itt ütött vissza.

[86] PI, 655. f. 44. ö. e. 252–253. l. A határozati javaslatot *K. Nagy Magda:* A Válasz (Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1963) című könyvében publikálta, 320. Dr. Donáth Ferenc, 6.; Gyáni Sándor 33–34.; dr. Ujhelyi Szilárd, 96. interjúi

[87] *Pintér István* tanulmánya 49. jegyzetében (ld.: A haladó egyetemi ifjúság mozgalmai Magyarországon 1918–1945. Kossuth Könyvkiadó, 1978., 343. o.) úgy vélte, hogy Darvas József a Népszavában írt cikkében összekapcsolata Zöld javaslatát és Kovács Imre beszédét, s ennek következtében tévesen került az 500 holdas felső birtokhatár Darvas írásában.

[88] PI, 655. f. 44. ö. e. 281.

A másik témakör, amely kiemelkedett a Diétán tárgyalt problémák közül, az az ország kül- és belpolitikai orientációjával függött össze. Az előadók, Pongrácz Kálmán[89] és Acsay Tihamér, valamint a vitában felszólalók egyértelműen elutasították a fasizmust. Zöld Sándor „baráti" körének véleményét Jónás Imre fejtette ki. Hozzászólásában a fasizmus hazai veszélyeire és a Duna-medence népeivel való békés együttélés fontosságára hívta fel a figyelmet. A szélsőjobboldal előretörése és a kormány jobbratolódása, németbarát politikai irányvonala időszakában a „keresztény-nemzeti" ifjúság fasisztaellenes fellépése a meglepetés erejével hatott. Ezt fogalmazta meg Darvas József is a Diéta munkáját értékelő írásában, mert szimpátiatüntetést várt a fasizmus mellett, és fasisztaellenes kirohanásoknak lett meglepett tanúja.[90]

Acsay Tihamér „Új államelméletek" című előadásához kapcsolódva a hozzászólók szembefordultak a Führer-elvvel, s a „diktatúra, főként a szellemi diktatúra ellen és a szabadság eszméje mellett foglaltak állást.".[91] Darvas József – már itt idézett cikkében – a hitlerizmus elleni tiltakozás gyökerét a Dunántúlt fenyegető német expanziótól való félelemmel hozta összefüggésbe. Emellett úgy véljük, hogy a református hagyományok, a pángermán mozgalom terjeszkedését elítélő különböző írások is hozzájárultak ahhoz, hogy az egyetemi hallgatók mind nagyobb számban felismerték a nagynémet gondolatban rejlő veszedelmet, hogy tudatosultak bennük a pángermán mozgalom magyarellenes tendenciái. Éppen ezért nagy jelentőségű volt, hogy a Diéta résztvevői a Németországgal kialakított szövetség megerősítésével szemben az „európai népek konstruktív közösségébe" való beilleszkedés fontosságát hangsúlyozták, s világosan látták, hogy a Dunavölgyi népekkel egyetértésben kell élniük.[92]

Annak ellenére, hogy a Zöld Sándor körül létrejött hallgatói csoportosulás nézeteivel a politikailag aktív egyetemi hallgatók jelentős része nem azonosult, hogy a hallgatóság Rajnisst éppen úgy megtapsolta, mint Veres Pétert, mégis a második Diéta eredménye a Zöld Sándor által követett politikai koncepció helyességét igazolta.[93] A budapesti kommunisták – Béki, Darvas, Donáth – jelenléte és egyetértése pedig kontrollt, támogatást, szélesebb perspektívát és új kapcsolatok lehetőségét jelentette a debreceni csoportosulás számára. A kapcsolat felvételekor sem volt már kétséges Donáth és Zöld számára, hogy kommunisták által irányított, befolyásolt mozgalmat kívánnak kezdeményezni az értelmiség körében a fasizmus előretörésével szemben. Ettől kezdve minden lényegesebb megnyilatkozásuk, fellépésük – önálló tevékenységük fenntartásával – egyeztetett cselekvés eredményeként jött létre. Így olyan kapcsolat jött létre, amely nélkülözte a korábbi időszak szektás merevségét, és elősegítette, hogy a magyar társadalom folyamataira érzékenyen reagáljanak.

A második Debreceni Diéta fontos szerepet töltött be a debreceni egyetem hallgatóinak életében, mert a hivatalos politikai felfogástól eltérő megvilágításban olyan problémákat (pl. német veszély, földosztás, nyomorgó milliók stb.) emelt a hallgatók tudatába, amelyek addig kívül estek az egyetemisták döntő többségének érdeklődési körén. Nagymértékben hozzájárult ehhez a Diéta légköre, hiszen Gulyás Gábor szerint „lehetett

[89] Pongrácz Kálmán a 30-as évek végétől fokozatosan a szélsőjobboldal felé csúszott.

[90] Népszava, 1936. április 3., 3. o.

[91] DFU, 1936. március 28., 3.

[92] Válasz, 1936. III. évf. 5. sz. 313. *Kovács Imre:* A debreceni diéta

[93] Korunk Szava, 1936. augusztus 1–15., 310. *Nagy Tibor:* Néhány szó a debreceni diétához

beszélni liberalizmusról, demokráciáról, marxizmusról, téves antiszemitizmusról, semmit sem fogadtak felemelt öklök, inkább biztos, tárgyilagos kritikák. Ez a fiatalság ellenfeleit is jól ismeri, és nem becsüli le őket. Tudja, mennyit ér, és hosszú úton jutott el önmagához".[94]

A Diétán elhangzott hozzászólások alapján megállapítható, hogy az egyetemi hallgatók jelentős része társadalmi rendszerváltozást akart, útkeresésüket azonban még a bizonytalanság jellemezte. A legtöbben csak a szociális feszültségek igazságtalanságára, a hazug antiszemitizmusra, a kül- és belpolitika nép- és nemzetellenes vonásaira döbbentek rá, s nem rendelkeztek olyan átfogó szemlélettel, amely lehetővé tette volna, hogy megtalálják a magyar társadalom válságából való kivezető utat. Erre csak Zöld Sándor és a körülötte csoportosuló egyetemi hallgatók voltak képesek. Éppen ezért tevékenységük markánsan kirajzolódott, és meghatározó jelentőségű volt a Diétán.

A második Diétán ismerkedett meg Donáth Ferenc a Zöld Sándor körül alakuló, formálódó csoport tagjaival, és ezáltal kapcsolódott össze a debreceni és a budapesti kommunista értelmiségiek tevékenysége. A debreceni csoporthoz ekkor Gyáni Sándor, Gyáni Imre, Jónás Imre, Kiss József, Kovács Kálmán, Losonczy Géza, Simon László, Tariska István, Ujhelyi Szilárd és Vajda Benő tartozott. Ide kell számítani még Zöld felső kapcsolatát, Kállai Gyulát is, aki ekkor még közvetlenül nem vett részt az egyetemisták mozgalmában, a Diétán történtekről is Zöld Sándor tájékoztatta.[95] A Diéta alatt állapodott meg Donáth Ferenc és Zöld Sándor abban, hogy az ország demokratikus átalakítása érdekében mozgalmat kezdeményeznek az egyetemi ifjúság és a fiatal értelmiség körében, és kapcsolatot építenek ki a debreceni és a budapesti diákmozgalmak között.[96] Így kapcsolódott össze 1936 márciusától a Zöld Sándor körül kikristályosodó debreceni haladó, baloldali csoport és a Donáth körül csoportosuló fiatal kommunista értelmiségiek, egyetemi hallgatók tevékenysége. Ez a kapcsolat pedig fontos szerepet töltött be a következő években a debreceni baloldali csoport értelmiség körében kifejtett munkájában, hiszen a párt új politikai irányvonala ugyanis csak röviddel azelőtt került megfogalmazásra, amikor a Komintern Végrehajtó Bizottsága a KMP Központi Bizottságát, valamint a KMP szervezeteit „a párt egész politikájának régóta esedékes alapos" felülvizsgálatának elmulasztása következtében feloszlatta.[97]

A Komintern Végrehajtó Bizottságának döntése átmeneti interregnumot teremtett a magyar párt gyakorlati-politikai életében, és évekre visszavetette szervezeti befolyását. A kialakult helyzetben viszont a népfrontpolitika szellemében tevékenykedő kommunisták fokozták aktivitásukat. A Komintern VB határozat után Donáth Ferenc és Zöld Sándor nem közölték társaikkal, hogy a kommunista párt platformján tevékenykednek, szervezkednek, de — mint Donáth Ferenc az intenzív-interjúban megfogalmazta — erre nem is volt szükség, mert „ha az emberek egyetértenek a célban, szervezeti formában, amelyet nem kell konspirálni s . . . tenni is tudnak, akkor . . . illegális szervezkedés nélkül nagyon

[94] Magyar Út, 1936. április 15. *Gulyás Gábor:* Debreceni Diéta

[95] Korunk Szava, 1936. augusztus 1–15., 310., ill. Kállai Gyula szóbeli közlése, de ezt támasztja alá Gyáni Sándor, Gyáni Imre, Dr. Kovács Kálmán, dr. Tariska István, dr. Vajda Benő és dr. Ujhelyi Szilárd interjúi is. Pintér István Ujhelyi csatlakozásának időpontját a 2. Diétát követő időszakra tette (Im. 280.), holott ez már a Diétát követő megelőzően bekövetkezett.

[96] Dr. Donáth Ferenc interjúja, 7.

[97] Magyarország története 8. kötet, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976., 718.

hatékonyan tudnak tevékenykedni".[98] Az új politikai irányvonal kialakítására tett kezdeményezések azonban nem voltak fájdalom nélküliek, hiszen azokat a régi merev vonallal szemben, annak ellenére tették.[99]

Az ifjúsági szervezetek élete tehát a Diétát követően megélénkült Debrecenben. A Diéta megteremtette annak a folyamatnak a feltételeit is, hogy Zöld Sándor „baráti" körének politikai, világnézeti fejlődése – addigi meggyőződésükkel ellentétben – a marxizmus ideológiája felé forduljon. Ez a folyamat pedig Debrecenben meghatározó jelentőségűvé vált az egyetemi ifjúság életének alakulásában s azokban az eseményekben, amelyek a Márciusi Front mozgalomba torkolltak. A Zöld Sándor köré csoportosuló Turul-vezetők ugyanis az általuk irányított egyesületek programjába iktatták a Diétán felvetett magyar sorskérdéseket, s így lehetetlenné vált az elért eredmények elsikkasztása, a demokratikus gondolatok elterjedésének megakadályozása.

[98] Dr. Donáth Ferenc interjúja, 8.
[99] Haraszti Sándor visszaemlékezése, PI, H–h–182. 38.

Gergely Ferenc:

CSERKÉSZ VILÁGTÁBOR MAGYARORSZÁGON (Gödöllő, 1933)

A cserkészet hazai kezdeményezői angol és német minták nyomán indultak el. A két irányzat mögött egymással szemben álló társadalmi, politikai erők működtek. Az angol (boy scout) úton indulók főként a hivatalos vallásfelekezeteket, a hangsúlyozott nemzeti irányt képviselték, míg a német (pfadfinder) változat hívei elsősorban Budapest liberális városi vezetésének köszönhették térhódításukat. A két szövetség – a Cserkész és az Őrszem – rövid párhuzamos munka után egyesült, ami tulajdonképpen a baloldali erők átmeneti visszaszorítását, az Őrszem-mozgalom formai megszűnését jelentette. Ezt a fordulatot támogatta a világháború jegyében meghirdetett nemzeti összefogás is.

A háborús években arra törekedtek a kislétszámú, szétszórtan létező, főként segítőmunkát végző csapatok vezetői, hogy az első évek eredményeit megőrizzék, készüljenek a jövő feladataira. Ezt a célt szolgálta az ún. Háborús Bizottság, amely a bevonulások miatt széthullott szövetséget helyettesítette. Akkor, amikor a központi hatalmak veresége előrevetette árnyékát, a mozgalom háttérbe szorított baloldali csoportjának tevékenysége megélénkült.

A két forradalom alatt a cserkészet nem szűnt meg, hanem igyekezett a gyorsan változó körülményekhez igazodni. A Tanácsköztársaság leverése után a cserkészvezetés kizárta „árulóit", s a „keresztény-nemzeti" restaurációhoz csatlakozva, rendkívül gyors ütemben építette ki országos szervezetét, növelte létszámát, kidolgozta és írásba foglalta nevelési rendszerét. Viszonylag kevés állami támogatással tartotta fenn magát. Szükségleteit – függetlenségét is védelmezve – önmaga teremtette elő, szűkös társadalmi segítséggel kiegészítve. A húszas évek első felében – versengve a leventeintézménnyel – minden téren jelentős fejlődést ért el; a nemzetközi táborozásokon (jamboree) való részvételével a magyar kormány külpolitikai törekvéseit szolgálta.

Az 1926-ban megrendezett Nemzeti Nagytábor e fejlődés fontos állomása volt. Ettől kezdve egyre erőteljesebben jelentkeztek az intézményesülés jelei, a cserkészet militarizálására irányuló törekvések, a nevelés háttérbeszorulása, az őrsi élet gyengülése, a szobacserkészet, az iskolai módszerek erőltetése és a mindvégig belső feszítőerőként ható felekezeti torzsalkodás.

A gazdasági világválság hatása és a nyomában támadt politikai harc fokozta a mozgalom belső fejlődéséből adódó nehézségeket. Ilyen körülmények között vállalták a IV. világtáborozás hazai megrendezését.[1]

[1] A magyar cserkészmozgalom iratanyagára kétféleképpen hivatkozunk, egyrészt Kápolnai József Iratgyűjteményét (KJIGy), másrészt az Országos Levéltár P 1359 törzsszámát említve. Ma már az első

A gödöllői jamboree

A magyar cserkészek egy hazai világjamboree-ról már régóta álmodoztak. Kápolnai József 1921. március 24-én kelt levelében írta a Cserkész Szövetség külügyi megbízottjának: „tíz év múlva talán Budapesten lesz a Jamboree, ez persze – tette hozzá – az én privát álmom . . ."[2] Az álom ezúttal megvalósult a Magyar Cserkész Szövetség rendezhette meg a világmozgalom IV. nagytáborozását. A megbízás elnyerése nem volt könnyű dolog. Bár abban az alapkérdésben, hogy a magyar mozgalom továbbfejlődése szempontjából hasznos-e a világtáborozás megrendezése vagy sem, megoszlott a cserkészvezetők véleménye,[3] az erre irányuló cserkészdiplomáciai erőfeszítések már 1926 augusztusában – a magyar Nemzeti Nagytábor sikere idején – megkezdődtek, s tartottak a badeni Nemzetközi Cserkészkonferenciáig, 1931 nyaráig. Ennek a munkának fő mozzanatait a következőkben foglalta össze a Külügyi Csoport zárójelentése: 1. a kanderstégi – 1926-os – konferencián előterjesztették a Magyar Szövetség első meghívását, 2. előkészítették az angliai jamboree-n és egyéb nemzetközi összejöveteleken való maximális részvételt, 3. megszervezték Teleki Pál beválasztását a Nemzetközi Komitéba, és végül „megfelelő hangulatot teremtettek" a bádeni döntéshez.[4]

A IV. világtáborozás megrendezésére több nemzet Szövetsége pályázott, a két nagy esélyes az USA és Csehszlovákia volt. A Nemzetközi Konferencia döntésének teljes hátterét nem ismerjük. Azok a motívumok, amelyeket a sajtó is közölt, kétségtelenül közrejátszottak abban: valutáris nehézségek, nagy távolság, idegenkedés az amerikai cserkészet sajátos légkörétől stb. Ismerjük viszont a magyar Szövetség álláspontja mögött húzódó külpolitikai és egyéb indítékokat. Teleki Pál, aki a rendezés jogának elnyeréséig csak fél szívvel, elsősorban „nemzeti" szempontból támogatta az előkészületeket, arra törekedett, hogy a kormány vállalja a világtáborozás hivatalos meghívójának szerepét, és adjon „effectív" pénzügyi biztosítékot a várható kiadások fedezésére. A válságos helyzetben lévő Bethlen István még 1931 tavaszán sem adott megnyugtató választ Teleki sürgetéseire. Ezt bizonyítják Telekinek a miniszterelnökhöz e tárgyban írott levelei. Az 1931. március 27-i levélben többek között ez áll: „Az 1933. évi Nemzetközi Cserkésznagytábor ügyében a Kultusministeriumban elkészült a minisztertanácsi előterjesztés. Nagyon kérlek, légy kegyes a Kultusminister urat felkérni, hogy azt az e heti Minisztertanácson előterjeszteni szíveskedjék. Az ügy mind sürgősebbé és actuálisabbá válik. Az Angol Cserkészszövetség most mondta ki, hogy ellenzi a Nemzetközi Nagytábornak Amerikában való megtartását. A jelek arra vallanak, hogy *az angolok már lekötötték magukat a cseheknek Prága mellett.* Nekünk tehát, ha sikert akarunk elérni, most már igazán elérkezett (szerintem el is múlt) a tizenkettedik óra, hogy valami propagandát kezdjünk. Mint jeleztem, nekem a nyáron tartandó conferentián kell a meghívást dűlőre vinnem, de ezt, mint mondtam, csak a költségfedezet biztosítása mellett tehetem."

iratcsoport is a Levéltárban található. Az iratok egy része rendezetlen, ezért voltunk kénytelenek mellőzni a pontosabb hivatkozást. A nemrég beszállított anyag rendezés előtti kutatása lehetővé tételéért ezúton is köszönetet mondunk Kállay Istvánnak és Vass Elődnek.

[2] KJIGy. Kápolnai József levele Gabona Istvánhoz, 1924. március 24-én.

[3] A világtáborozás értékelése során tett megállapítások egyértelműen bizonyítják ezt. A szövetségi állásfoglalás kialakulásáról nincsenek adataink.

[4] OL P 1359/104–1933. Külügyi Csoport zárójelentése, 1933. szeptember 29.

„Közeledik a húsvét – olvashatjuk Teleki Bethlenhez intézett második, 1931. április 14-i levelében –, és mint annak idején jeleztem, tisztába kell jönnünk a Cserkészszövetségben avval, hogy meglesz-e a költségfedezetünk . . . Már most is elég késő az idő arra, hogy az actiót megindítsák, de *ha egyáltalán akarjuk*, úgy április első felében meg kell indulnunk . . . Nagyon kérlek, légy kegyes ezt az ügyet most, még húsvét előtt elintézni, mert az esetre is, ha mi lemondunk róla, hogy Magyarország hívja meg a Nemzetközi Nagytábort, állást kell foglalnunk, akkor persze *lehetőleg amellett, hogy ne Prágában legyen, bár ezt nehéz lesz elhárítani.*"[5] (Kiem. G. F.) Az elsődleges külpolitikai cél tehát világos; az egyéb szempontokról később még szólunk.

A badeni kedvező döntés híre négy nappal Bethlen lemondása előtt érkezett meg a fővárosba, s Teleki elfoglaltsága miatt csak késve tájékoztatták arról Horthyt.[6] A konferencia munkájának és így a magyar delegáció szereplésének részletei ezidáig még ismeretlenek. A jelentős diplomáciai sikerben minden bizonnyal a magyar kormány hivatalos meghívása és a magyar mozgalom gyors, tetszetős fejlődése, a nemzetközi találkozókon elért sikerei játszották a legnagyobb szerepet. A győzelem kovácsai között legtöbbet Teleki Pál nevét emlegetik a források, de szó esik Klebelsberg Kunóról és más személyekről is.[7] Minden bizonnyal Molnár Frigyes külügyi vezetőnek a cserkészet megalapítójaként tisztelt Baden Powell családjához fűződő személyes kapcsolata is elősegítette a magyar törekvések sikerét.[8] A cserkészsajtó Faragó Ede[9] hivatalosnak is felfogható véleményét tolmácsolva, így tájékoztatta olvasóit: „A magyar fiú *hatalmas faji értékei* (Kiem. G. F.) – nobilitas felfogásban, érintkezésben, gondolkodásban, viselkedésben, előzékenység, önzetlenség, mosolygó humor, amely mindig ott bujkál a komoly falusi magyar szája szögletében, csodálatos faji intelligencia, amelyet Vas Gereben tudott nagyon szépen megírni . . . végül az előkelő úri vonás, amely a magyar parasztot is sok tekintetben az angol gentleman mellé állítja" – ez a siker forrása.[10] „A badeni konferencia már ezekre a győzelmekre (ti. a magyar cserkészet eddigi nemzetközi sikereire, G. F.) támaszkodhatott, különben minden diplomáciai készség dacára sem tudta volna szavatolni nekünk a IV. világjamboreet."[11]

[5] KJIGy. Géppel írott másodpéldányok.

[6] Teleki Pál nem várhatta be a konferencia végét, mert külföldi tudós vendéget kellett fogadnia. 1931. augusztus 15-én írta Khuen-Héderváry Károlynak: „Most értesülök, hogy azt a hírt, hogy a Badenben megtartott Cserkész Világkonferencia a legközelebbi Jamboree Magyarországon való megrendezése mellett döntött" – még nem jelentették a kormányzónak. „Légy kegyes tehát e tekintetben Őfőméltósága előtt igazolni és kimenteni." KJIGy. sz. n.

[7] A MCsSz jelentése a miniszterelnöknek: „A konferencia azért foglalt főképpen Magyarország mellett állást, mert a magyar cserkészet lelkülete és szervezete ma erre a legmegfelelőbbnek mutatkozott. Jelentjük továbbá, hogy a döntéshez nagyban hozzájárult a m. kir. Kormány hivatalos meghívása és állásfoglalása a jamboree ügyében." OL P. 1359/41. A V. cserkészkerület főtitkárának 1935. év munkájáról készített jelentése szerint „az ő (ti. Klebelsberg GF.) minisztersége alatt érte el a cserkészet fejlődésének tetőpontját. Ő tette lehetővé az 1926. évi NNT-t (Nemzeti Nagytábort), s neki nem kis része van abban is, hogy 4 évvel ezelőtt sikerült a jamboree megrendezését megkapnunk." OL. P. 1359/93/27–1933.

[8] Cserkészkörökben beszélték, hogy a külügyi vezető feleségül akarta venni Baden Powell lányát.

[9] Faragó Ede ekkor országos vezetőtiszt, Teleki Pál egyik leglelkesebb híve.

[10] Vezetők Lapja 1931/9. 180–181.

[11] A Magyar Cserkész a Jamboreen. Szerkesztette Faragó Ede. Bp., 1933. 7. l.

A rendezés jogának elnyeréséért folyó munkálatok bizalmas jellege miatt elképzelhető, hogy a cserkészközvéleményt „szinte villámként" érte a siker híre.[12] Most már Teleki Pál – félretéve aggályait – minden erejével, s a mozgatható valamennyi eszközzel a világtalálkozó sikerén dolgozott. A jamboree megrendezéséhez nagy segítséget adtak az 1926. évi Nemzeti Nagytábor alkalmával szerzett tapasztalatok; azok hatottak leginkább azon alapelveknek a kialakulására is, amelyeket ezúttal igyekezett érvényesíteni a vendéglátó Szövetség.

Milyen előnyöket vártak a világtalálkozótól? A központosítás átmeneti megerősödése lehetőséget ad az őrsvezetői és tiszti táborok létszámának „óriási" mértékű növelésére. Új lendületet, új motívumokat ad a mozgalomnak. Minden vezetőt és fiút jobb munkára sarkall. „Komoly lökést ad az külföldi nyelvek" tanulására. „Módot ad a cserkészmozgalom vezetőségének, hogy ne negatívummal, fenyegetésekkel, hanem egy élmény lehetővé tételével kívánjon meg minden csapattól egy bizonyos színvonalat." Biztat a nemzeti értékekkel való foglalkozásra, alkalmat adhat a „cserkészeten túlnövő, nagy magyar célok megvalósítására". A résztvevő cserkészeket a „nagy élmény feledhetetlen szálaival köti hozzá a cserkészmozgalomhoz". Lehetőség van a külföldön élő cserkészek, „esetleg nem-cserkész magyarok összegyűjtésére". Megismerhetik a külföldi cserkészeket, tanulhatnak tőlük. Alkalom nyílik a külföldi levelezés, barátkozás, csere-cserkészet széles alapokra helyezésére. Fokozza a magyar cserkészet egységét, a központot rákényszeríti az ellenőrző és tanító tevékenység fokozására, s végül csökkentheti a cserkészetből „normálisan kiválók" számát.[13]

Mindezek a vonatkozások a világtalálkozónak a mozgalom belső életére gyakorolt várható kedvező következményeit vázolták. A vendéglátó magyar kormány s az uralkodó körök „messzebbre tekintettek". Abból indultak ki, hogy a jamboree alkalmából hosszabb ideig hazánkban fog tartózkodni a világpolitikában befolyásos nemzetek vezető köreinek számos tagja, a jövő vezetőinek jelentős része. Széles körű és erőteljes propaganda segítségével megnyerhetik a „nagyvilág bizalmát", s meggyőzhetik, hogy a trianoni békeszerződés egy jobb sorsra érdemes országot sújtott – igaztalanul. Bizonyítani kívánták, hogy a magyar nép, súlyos gazdasági nehézségei ellenére, erős, egészséges, bizakodó, értékes kultúra teremtője és hordozója, számítani lehet reá a nemzetközi „destrukció" elleni harcban; „kultúrfölénye" birtokában megérdemli revíziós igényeinek támogatását. Közvetlenül pedig nélkülözhetetlen gazdasági segítése. A gazdasági válság enyhítését várták az idegenforgalom átmenetileg ugrásszerű, majd fokozatos növekedésétől. Bíztak abban, hogy a foglalkoztatottak számának növelése lényegesen csökkenti a tömegnyomort. Ezekbe az általános óhajokba illeszkedett számtalan egyéni és csoporttörekvés.

Miután a Szövetség felkérte Teleki Pált a jamboree vezetésére[14], és ő elfogadta a megbízatást, a kabinet pedig kormánybiztosi jogkörrel ruházta fel, hozzáfogott a szervezőmunkához. Ezzel kapcsolatos nézeteit az Országos Elnöki Tanács (OET) 1931. augusz-

[12] Vezetők Lapja 1932/2. 21.

[13] OL. P. 1359/6.

[14] „Az 1933. évi jamboree előkészítését végző szervezetre vonatkozólag szűkebbkörű tárgyaláson (Fodor Ferenc, Sztrilich Pál, Kosch Béla, Major Dezső) a következő elgondolás alakult ki: az összes előkészítő bizottságok fölé, tovább a Jamboree elnökévé Telekit látjuk szükségesnek felkérni. Ő alá egy cca 7–8 tagú bizottsági csoport vezetőkből álló szervezet – 1933 májusától ugyanezen személyek minősítése megváltozván: táborparancsnokság – rendeltetnék. (Itt Farkas Ferenc még csak mint egy

tusi ülésén fejtette ki. Azt akarja – mondotta többek között –, hogy a Szövetséget csak annyira vegyék igénybe, amennyiben az a cserkészmunkát nem befolyásolja. Célja a jamboree szervezése során „messzemenőleg az, hogy egyrészt vezetőgárdánk elitje belső és külső vonatkozásokban egyaránt nagyobbstílű vállalkozásokba és munkákba bevonassék és belenevelődjön, másrészt ezáltal látja legtermészetesebben a nagyobb magyar cserkészet további vezetőinek, ill. a mai vezetők utódainak a kinevelését".[15] Az OET Teleki előterjesztését „egyhangúan" elfogadta. A vállalkozás támogatására és ellenőrzésére hívták életre a Jamboree Tanácsot. Tagjai közé azokat hívta meg Teleki, akiknek komoly befolyásuk volt a társadalmi-politikai életben, ugyanakkor már eddig is kimutatták a cserkészet iránti rokonszenvüket. A Tanács 1933. március 16-i ülésén részletes tájékoztatást adott a világtáborozás céljairól, a táborvezetés alapelvéről, az előzetes költségvetésről, a műszaki-technikai problémák megoldására irányuló erőfeszítésekről. Végül indokolta a táborhely választását. Szóba került – mondotta – a Balaton, Lillafüred, Rómaifürdő, Hármashatárhegy, de Gödöllőnek csak egyetlen komoly ellenfele volt – Tata.[16]

Miért győzött Gödöllő? „A park, erdő és mezőtájacskák nagyszerű váltakozása és széles skálája folytán – olvashatjuk a Tanács tagjai részére készített emlékeztetőben – egyedülálló és páratlan alkalmat nyújt... E tekintetben Gödöllő nemcsak az összes magyar helyekkel, de az összes eddigi idegen cserkésztáborokkal szemben is első helyen áll."[17] Gödöllő mellett szólt nyilván az is, hogy itt lévén a kormányzó nyári rezidenciája, e terület biztonsági szempontból különleges védelmet élvezett, támaszkodni lehetett a gödöllői járás főszolgabírájának, Endre Lászlónak „megbízhatóságára" is. Gödöllő elég közel volt Budapesthez, ha annak szépségeit kívánták bemutatni, de ugyanakkor elég távol, hogy a jamboree nyugalmát ne zavarhassák ottani „destruktív elemek". Mindettől függetlenül, a világtábor helyszínének megválasztása tekintetében éles ellenvélemények hangzottak el mind a főváros törvényhatósági bizottságában, mind a parlamentben. Az összetűzések híre külföldre is eljutott, ártva a jamboree mellett folytatott propagandának.[18]

szakember szerepel! G.F.) Természetesen, minthogy abban az évben a cserkészet fő munkája a jamboree-ügy volna, a Szövetség egész apparátusának – megerősítve kb. 10–12 személlyel – a jamboree rendelkezésére kell állnia." OLP 1359/111.

[15] Uo. 72–1931. Jegyzőkönyv az OET 1931. augusztus 3-i üléséről. Teleki Pál és a Táborparancsnokság többi tagja sokszor kifejtették álláspontjukat a jamboree céljait illetően, mindig más és más oldalát emelve ki. Ld. Vezetők Lapja 1933. 7–8. 185–86., Uo. 1933/1. 1–3. „Megbecsülhetetlen fontosságú az országra nézve, ha a külföldiek szemében egy jól megszervezett, akaraterős, öntudatos, ellenállóképes és munkás nemzetnek képét mutatjuk – írta Teleki Pál. De szervezkedésünk és a nehéz lelki és anyagi feladatok megoldása óriási nevelő hatással lehet társadalmunkra is." Uo. 1931/9. 173–75., OL P 1359/102–769–1933. „A mi idegenforgalmi munkánk jelentőségét fokozza az – írta a Jamboree Budapest Csoport a Táborparancsokságnak –, hogy hazánkat ki kell emelnünk az ismeretlenség homályából."

[16] Uo. K. 429/66/1933–3.

[17] Uo.

[18] Az összetűzések hangulatát idézzük a fővárosi törvényhatósági bizottság 1933. február 23-i ülésének jegyzőkönyve segítségével. A vita tárgya: Gödöllő. „... Petrovácz Gyula: „Nagyon jól ismerem az egész helyet. Ez a hely az augusztusi rekkenő szárazságban ... Payr Hugó: Elviselhetetlen! Petrovácz Gyula: ... messze alatta áll ... Usetty Béla: Ha Londonban elviselték a meleget, akkor nálunk is elviselik! Payr Hugó: Az angol klíma más, mint a budapesti (Úgy van! Úgy van!) Usetty Béla: Forró az is! „OL. P. 1359/108. A Házban Endre Zsigmond szólt Gödöllő védelmében – Petrovácz ugyanis a sajtóban is szellőztette ellenvéleményét. Szerinte Petrovácz – bár a kérdést alaposan meg kell

Időközben kiépítették a táborparancsnokság erősen központosított szervezetét. A parancsnok Teleki Pál, helyettese Sik Sándor, a vezérkari főnök pedig Farkas Ferenc lett.[19] A táborparancsoknág szűkebb törzse, a kormánybiztosság, a vezérkari főnökség, a szakcsoportok, a gödöllői helyi bizottság, a társadalmi bizottság, a központi cserkészintézmények vezetői, az altáborok vezetősége és az összekötő tisztek csoportja saját terveket dolgoztak ki, s azokat igyekeztek egyeztetni. Széles körű diplomáciai és propagandamunka bontakozott ki. Őrsöktől a kerületekig mindenki készült a világtáborozás méltó megrendezésére, a külföldiek illő fogadására.[20] Az illetékesek pontosan szabályozták az idegenekkel való érintkezést. Eszerint a magyar cserkészek legyenek velük szemben előzékenyek, hívják meg őket saját táborukba, ételüket osszák meg velük, ismerjék hazájukat, népük történelmét, önmagukról tárgyilagosan beszéljenek. Ismerjék nyelvüket, tábortüzi szereplésüknél nyilvánítsák elismerésüket. Az idegenek táborába látogatva: „le nem kicsinyelni semmit, nem hencegni, ha gyenge dolgokat látunk!" – szólt az utasítás.[21] A magyar cserkész járjon nyitott szemmel a világtáborban, és figyelje meg az idegen cserkészek szellemét, fegyelmét, lelki életét, táborépítését, gyakorlati cserkésztudásukat, ügyességüket, tábortüzi bemutatóikat, rendjüket, higiéniájukat, jótetteiket, rendkívüli teljesítményeiket, öregcserkészeiknek s a kisfiúknak (farkaskölyök stb.) életét.[22] Az amerikai szövetség „megbékítésétől", díszsátrak beszerzésén keresztül az egészségügyi létesítmények olcsó, de mégis célszerű típusának kiválasztásáig terjedt a megoldandó feladatok skálája.

A gróf Andrássy Mihály által vezetett sajtócsoport minden hazai és külföldi lapot igyekezett megnyerni a jamboree propagálására. Megszólaltatták a magyar társadalom cserkészettel rokonszenvező személyiségeit: papokat, politikusokat, írókat, katonákat. Hat pontból álló kérdéssorozatot állítottak össze részükre,[23] nyilatkozatukat a következő indokolással kérték: „Ez az esemény kétségtelenül nagy jelentőségű – különösen napja-

vitatni – „mégsem járt el helyesen, amikor ezt a nyilatkozatot közzétette, nemcsak azért, mert a Gödöllőre járó nyaralókat elidegenítette attól, hogy megismételjék odamenetelüket, hanem az idegen országban lévő szülőket is elirasztotta attól, hogy messze távolból olyan helyre bocsássák gyermekeiket, ahol rossz a levegő, porosak az utcák, és kevés a víz. (Gál Jenő: Kissé exluzív talán a levegő! Inkább az fogja őket elidegeníteni! ...) ... ez lesz a világ legnagyobb eleven néprajzi látványossága ..." (Gál Jenő állandóan közbeszólt. G.F.) Ne vitatkozzanak hát, fejezte be felszólalását Endre képviselő, fogjanak össze, támogassák a Jamboreet ... a világ 49 nemzetének fiai egy jobb sorsra érdemes nemzetnek a benyomásával távozzanak ... (Zaj.) Elnök: Csendet kérek!" Ogy. Képv. Naplók XII. kötet. 405. l. Petrovácz Gyula felszólalását ld. Uo. 425–26. OL. P. 1359/68. „Rendkívüli események az előkészítés alatt" című előterjesztés.

[19] A Táborparancsokságban a központosítás jóval nagyobb volt, mint a mozgalom országos szervezetében. A vezetők hatásköre és egyben felelőssége is megnőtt, a végrehajtók viszonylagos önállósága pedig minimálisra csökkent. Teleki Pál itt érvényesítette a mozgalom, tágabb értelemben a magyar társadalom átépítésére vonatkozó elgondolásait. Értékeléseiben többször elismeréssel beszélt a Táborparancsnokság működéséről. A IX. cserkészkerület vezetői viszont ezt a szervezetet tartották a jamboree legsebezhetőbb pontjának. Véleményüket, Teleki védelmében, Farkas Ferenc a leghatározottabban visszautasította.

[20] Ld. *Kápolnai József:* A magyar cserkészet krónikája. OSzK. Kézirattár. Q H. 4283. XII. kötet., A Jamboree Tanács 11 fő témakörrel foglalkozott. A részfeladatok végrehajtásának irányítói elbírálták az építési ajánlatokat, ellenőrizték a plakátterveket stb.

[21] OL. P. 1359/102.

[22] Uo.

[23] OL. K. 429/66/1933–3.

inkban – Magyarországra nézve, és így nemcsak a magyar cserkészet, hanem a magyar társadalom is mindent elkövet, hogy az egyes nemzetek képviselői itt úgy érezzék magukat és olyan tapasztalatokat vigyenek magukkal hazájukba, hogy ezáltal Magyarország érdekeit és kulturális jelentőségét öregbítsék . . . az ország és társadalom elvárja hivatott vezetőitől, hogy megszólaljanak, és véleményüket, várakozásaikat közöljék, és a Jamboree jelentőségét minden oldalról megvilágítsák."[24] A világtalálkozó egyre inkább felkeltette a sajtó érdeklődését. A sajtócsoport így összegezte sikereit „gigantikus munkát folytatott már eddig is a propaganda . . . Nem szabad azt hinni, hogy kizárólag cserkészlapokról van szó, ellenkezőleg, az újságok túlnyomó részéről . . . A lapok karácsonyi száma általános szempontból fog foglalkozni a Jamboree jelentőségével, a tulajdonképpeni munka, a részletkérdések azonban, már csak az új esztendőben következnek, amikor is befut a világ minden tájáról az a hír- és cikkanyag, amelyet a sajtócsoport a külföldi szövetségekkel létesített cikk- és hírclearing forgalma révén vár."[25]

„Érintkezésben állunk – olvashatjuk a csoport egy másik jelentésében – a világ legnagyobb hírszolgálati ügynökségeivel, részben közvetlenül, részben magyarországi levelezőik, végül a MTI útján . . . Amerikában az AP of A., mintegy 2000 újságot, az UP kb. 1800 lapot, és az APA mintegy 1000 újságot lát el anyagunkkal . . . azoknak az újságoknak a száma, melyek a Jamboree anyagát állandóan vagy időnként átveszik és közlik, mintegy 11 000-re tehető az egész világon."[26] A sajtópropaganda képviselőinek nemcsak a széles körű tömegpropagandára volt gondjuk, szólni kívántak a külföld – főként az angolok és a franciák – vezető köreihez is. A Morning Post és társai erre nem voltak alkalmasak, annál inkább a Nouvelle Revue de Hongrie. A folyóirat 1933. júniusi számát „a magyarság és az európai nemzetek ifjúsági problémáinak szenteljük" – írta Balogh József Telekinek. „E zárt tárgykörből mintegy 15–20 hazai és külföldi cikket közlünk majd, és reméljük, hogy elég érdekes számot tudunk azon külföldieknek kezébe adni, akik a cserkész ifjúság kísérőiként Magyarországra jönnek, és túl a cserkészet problémáin, az ifjúság szellemi és gazdasági kérdései iránt is érdeklődnek."[27] A külföldiekhez szólt a Külügyi Csoport 1931. októberétől kiadott, német, angol, francia nyelven megjelenő tájékoztatója is.

A sajtócsoportnak nemcsak az volt a feladata, hogy beszámoljon a világtábor előkészületeiről, hogy bemutassa Magyarországot és közelebbről Gödöllőt, hanem reá várt azoknak a külföldön megjelenő híreknek a cáfolata is, amelyek – nemegyszer a magyarországi szociáldemokraták bíráló állásfoglalásaira hivatkozva – bizalmatlanságot, sőt ellenérzést keltettek a Gödöllőre készülődők körében.[28] Különösen kényes volt az irre-

[24] Uo.

[25] Uo. P. 1359/102–1933. *Lipovniczky Pál:* A Jamboree és a világsajtó c. írása.

[26] P. 1359/47.

[27] OSzK (Kézirattár), Fond 1/3067. E tárgyban többször váltott levelet Balogh József Teleki Pállal.

[28] Egy „MTI-nek sürgősen leadandó" válaszból idézünk: „Egyes külföldi lapokban, főleg az északi államokban, oly hírek jelentek meg, mintha az MSzDP hivatalos lapja, a Népszava, támadó tendenciájú cikket írt volna a IV. világjamboree ellen. Illetékes helyen megállapították, hogy a Népszavának összes eddigi, a Jamboree ideje alatt megjelent számaiban olvasható cikkekben, amelyeket egyébként az északi államok cserkész sajtómegbízottainak megküldtünk, a Jamboree ellen egyetlen támadó szót sem lehet olvasni." OL P 1359/104. – Válasz a militarizmus vádjára: „Amióta a cserkészmozgalom fennáll, azóta mindig voltak olyanok, akik abból a téves feltevésből indultak ki, hogy egy

dentizmus hangoztatása az utódállamok részéről. A Táborparancsnokság ilyenkor „sürgős" cáfolatot röpített világgá az MTI útján. Idézünk egyet: „Egyes külföldi hírek szerint a gödöllői cserkész világjamboree területén, a tábor közepén a magyar cserkészek kettős keresztet emeltek volna azon a helyen, ahol a világ főcserkészének, Baden Powellnak díszsátra fog állni. Ebből a hírből kifolyólag egyes külföldi cserkészek állítólag azt határozták volna el, hogy nem jönnek el a magyarországi világtáborba, mivel a kettős kereszt jegyében magyar irredenta politikát látnak. Az egész hírből mindössze annyi igaz, hogy a gödöllői Erzsébet-park közepén egy, a régi vízmedencét takaró domb áll, amelyet a múlt század 90-es éveiben az összes vármegyéből összehordott földből emeltek, s amelynek tetején létesített mesterséges sziklacsoportot azóta is a magyar Szent Korona díszíti. Ez a negyvenéves műemlék a jamboree-val semmiféle összefüggésben nem áll. Miután erről a dombról nyílik a legszebb kilátás, a világ főcserkészének kilátóját itt helyezik el. Körülötte angol, lengyel, lett, magyar és norvég cserkészek táboroznak, úgyhogy a táborparancsokság külön gondot fordított arra, hogy esetleges érzékenységet még ezzel a műemlékkel se sértsen. A csehszlovák, jugoszláv és román kontingensek a szóban forgó műemléktől nagy távolságra lesznek elhelyezve. A táborparancsnokság reméli, hogy a külföldi csapatok parancsnokai nem fognak téves híreknek felülni."[29] Gyógyírként hatottak viszont az angol sajtóvisszhangról szóló MTI-jelentések. „Az összes angol lapok – írták 1933. augusztus 1-én – beható részleteket közölnek a nagyszabású előkészületekről . . . Számos lap kiemeli, hogy az idei világjamboree-t elismerésül tartják Magyarországon . . . Valamennyi lap elismeréssel emeli ki Horthy és a magyar kormány tevékeny érdeklődését és pártfogását, és hangoztatja, hogy mindent elkövetnek, hogy különösen az angol cserkészek otthonosan érezzék magukat Magyarországon."[30]

Az eredményes sajtókampányhoz kapcsolódott a rádió, film, könyv és propaganda füzet, idegen nyelvű – főleg eszperantó – levelezés, bélyegek, plakátok, röplapok változatos tömeghatása.[31] A jamboree mindenütt feltűnő jelvénye, amelyet egy gödöllői képzőművész tervezett, a „Csodaszarvas" volt, a mitikus ősmagyar totemállat, amely szebb jövő felé vezeti követőit.[32] A jamboree jelvényéül elfogadott ábrázolással azonban nem mindenki volt elégedett; volt, aki szerint dekadens, mert valójában egy *menekülő* szarvast mutat.[33]

Az állam első pillanattól kezdve felismerte a jamboree-ben rejlő nagy lehetőséget, a *társadalom* viszont – mint a cserkészsajtó megrovólag szóvá is tette – alig mozdult. Mozgásba hozása érdekében Faragó Ede 170 esetben utazott vidékre, 23–25 ezer km-t téve meg; előkészítő beszédeinek száma 200 körül mozgott.[34] Nevéhez fűződik az 1933. júni-

tábornok által alapított mozgalom csak militarista lehet, a cserkészetbe militarista vonásokat magyaráznak bele." Az angol jamboree csapatot azért vezeti egy nyugalmazott tábornok, mert „kitűnő szervező". Vezetők Lapja 1932/5. 83–84.

[29] OL K. 428/302. kötet.

[30] Uo. 303. kötet.

[31] A jamboree-hírszolgálat vezetője közölte 1933. július 28-án: „A világtáborozás alatt a Rádiótársaság a jamboree területén felállított pavillonjából rádióüzeneteket közvetít . . . (csak táborozók vehetik igénybe)." OL K. 428/302. kötet. – A jamboree plakátjaiból és aprónyomtatványaiból számos található az OL-ban őrzött iratanyagban.

[32] OL P 1359/111–1933.

[33] OL P 1359/57. A levél kelte: 1932. június 20.

[34] KJIGy. Az országos vezető tiszt jelentése az 1934. április 22-i országos közgyűlésre.

us 17-ére időzített, országos „Teleki Pál jamboree-riadó" megszervezése. Faragóék figyelmeztették az ország összes csapatát és cserkész szervét, hogy lesz egy országos propaganda-riadó, de, hogy a felkészülést a fiúk számára izgalmasabbá tegyék, annak időpontját velük nem közölték. E várakozásteli időszak hangulatáról írta a Magyar Cserkész „Egy-két hét óta az országban sok-sok ezer rádió mellett feszült figyelemmel ügyeletes őrséget tartottak a cserkészek . . . várták, lesték, hogy mikor hangzik el a cserkész riadóra hívó szó, amikor az ország minden cserkésze gyülekezik a nagy Jamboree-táborozásra."[35]

1933. június 17-én délután 4 órakor hangzott el a rádióban a „Teleki-riadó". Nyomában több tízezer cserkészfiú lépett akcióba, hogy a magyar társadalom figyelmét felkeltse a világtáborozás iránt. A „riadó"-ról minden csapat részletes jelentést küldött a „Magyar Cserkész Feladatok Vezetőjének". A „riadó" módszereinek bemutatása érdekében idézünk két jelentésből. Sárvárról az 58. sz. „Hollós Mátyás" csapat jelentette: „Kerékpáros fiúk vitték az örvendetes hírt szerte a fiúk otthona és munkahelye felé . . . a fiúk egy szálig jelen voltak, még azok is, akik a kései munkásvonattal érkeztek haza. – Nagy fölvonulást rendeztünk a város útvonalain, miközben kiragasztottuk a Jamboree-plakátokat, és osztogattuk a zöld ismertető lapokat. Az esti korzóját végző közönségben élénk feltűnést keltett a csapat nagy kürtszóval történt felvonulása, úgy, hogy mindenki megállt, és alkalmasabb pillanatot nem is találhattunk volna az ismertető röpiratok terjesztésére. Hamarosan az egész város lakói a Cserkész Világtalálkozót emlegették, és megindult az érdeklődés áradata, ki vehet részt és milyen feltételek mellett. Különösen a fiatalság részéről nyilvánult meg ez élénken. – A hivatalokba, levente-, sportegyesületekbe küldöttünk nagyobbszámú propagandairatot, mert ott volt a legnagyobb az érdeklődés. Meg is indult egy mozgalom, hogy a Vas vármegyei leventéket egy vonattal akarják a Jamboree meglátogatására vinni. – A felvonulás után még egy darabig szerenádoztunk az érdeklődő közönségnek, és néhány bemutatót végeztünk."[36] Nyírbátorban zivatar miatt csak este 7 órakor kezdődhetett a hírverés; „ a három kürtös és a küldöncök indultak először. Itt is, ott is hallatszik a kürtjel. Vigyázz! és a »Debrecenbe kéne menni . . .« dallama. Legelőször az apródok jönnek kipirulva, pihegve. Megbolygatott hangyabolyhoz hasonlít az otthon udvara. Tervem a következő – írta a parancsnok –: este 8 órakor zenés, lampionos felvonulást rendezünk a város főbb utcáin. A 20 tagú szájharmonikás zenekart megerősítettük 12 tagú cigányzenekarral; a jamboree-plakátokat magasan hordozható keretekbe ragasztottuk." Az akcióról elismerően írt a helyi sajtó.[37] Egyéni ötletekkel gazdagítva, de lényegében így zajlott le minden, a cserkészet által már meghódított helységben az utolsó nagy hírverés.

A jamboree „Iránymutató zászlói" között első helyen magasodott a cserkészfejek fölé az, amelyiknek a felirata egyetlen szóból állt: irredenta. A jelszót minden cserkész ismerte, de a zászlóra „láthatatlan betükkel" írták. Teleki Pál erre vonatkozó nézetei már az angliai jamboree-n való részvétel idején is érvényesültek. Most, mint házigazda, különös gonddal, többször és nyomatékkal hívta fel a cserkészmozgalom figyelmét, az általa helyesnek ítélt magatartásra. Mi volt ennek a lényege?

Egy cikk eredeti szövegezésének és a Magyar Cserkészben megjelent szövegváltozatnak bemutatása választ ad a kérdésre. Az írás eredeti címe „Nemzetiségi kérdés és cserkész

[35] Magyar Cserkész 1933 július 15. 370.
[36] OL P. 1359/45. A jelentés kelte: 1933. június 22.
[37] Uo.

testvériség a Jamboreen.". „Ha kérdeznek, felelni kell. (A továbbiak áthúzva.) Ott megmondhatjuk, hogy ezeréves területek elvesztését nem lehet olyan könnyen elfelejtenünk, hogy fáj nekünk a bosszútól diktált békeszerződés, és várjuk azt a napot, amikor zöld asztal mellé ülhetünk, és végre békét köthetünk majd szomszédainkkal, az igazságon, a kölcsönös megértésen alapuló békét . . . A tótnak mondjuk szlovák, az oláhnak román. Az ilyen csekély figyelmességek jó hatással lehetnek az illető nemzet fiaira." (Többet ésszel, mint erővel, aki idejön, barátként távozzon.") — A megjelent változat címe „A Magyar Cserkész Jamboree levele." Egy részlet belőle: „Ismered Trianont; tudod pontosan, mit veszítettünk (lásd idei naptárunk összeállítását), tájékozva légy igazságtalanságairól, vitás kérdéseiről, pontosan tudj felelni mindenre. Haszontalan fráter az, aki a magyar tragédiára vonatkozó bármely kérdésre tudatlanságból, hanyagságból, nem tud megfelelni. *Magad soha elő ne hozd Trianont;* de ha megkérdeznek, mindent kell, hogy tudj róla!"[38] (Kiem. G. F.)

Erről és a jamboree többi célkitűzéséről írta Fodor Ferenc a Magyar Szemlében „A IV. világjamboree célkitűzései az összes eddigi jamboreek célkitűzései közül a legtisztábbak: általános megbecsülése a cserkésztestvériség gondolatának, a cserkészgondolat tartalmi elmélyítése; az emberibb ember ideálja felé való igyekvésben egymás kölcsönös támogatása: a nemzeti gondolat felé való tökéletesülés egymásnak való bemutatása."[39] Egy ilyen higgadt, öntudatos, össztársadalmi és cserkész magatartást kívánt a revízió szolgálatába állítani Teleki Pál; erről mondta a Jamboree Tanács előtt: a világtáborozás kiváló nemzeti propaganda lesz — de a javából. Ezért utasította el a „turáni" altábor szervezésére irányuló javaslatot, minősítette alkalmatlannak pl. a „Feltámadunk" című kiadvány terjesztését. Teleki és híveinek álláspontja egyik megnyilatkozása volt annak a folyamatnak, amely a revíziós törekvések megvalósításával kapcsolatban a húszas évek második felétől kezdve, elsősorban az uralkodókörök rugalmasabb politkára is alkalmas csoportjaiban megindult, és a cserkésznevelésben is növekvő szerepet kapott. Nem volt könnyű háttérbe szorítani a handabandázó, kardcsörtető szónok-irredentizmust. A lecsendesített felszín alatt kitörésre vártak a „bátrak". Találkozunk velük a jamboree alatt is.

Az irredenta stratégiájának és módszereinek változása, valamint a cserkészeten belül is jelenlévő társadalmi-politikai sokrétűség nyilvánult meg annak a kérdésnek a megtárgyalásában, hogy mit és milyen céllal mutassanak be a magyar világból. Az egyik javaslat szerint „minden különösebb decoratio nélkül, a szabadban felvonulva, szabadtéri mulatságos előadások volnának a legnagyobb kifejezői a *magyar virtusnak*". Pl. csárdajelenetek, vidám dinomdánommal, illetve vetélytársak verekedésével; hortobágyi pusztai hangulatképek, ostorpattogtatással stb.[40] Győrffy István professzor viszont azt javasolta Teleki Pálnak: építsék fel Gödöllőn a magyar skanzent, lám, a stockholmi Svédország egyik idegenforgalmi központja lett. „Nagy-Magyarországot népi műemlékeiben és kultúrájában oda lehetne varázsolni Gödöllőre a kormányzói kastély mellé." Mindezt irredenta támadási felület nélkül, ugyanakkor megelőznék az „oláh skanzent, amit már csinálnak a Kolozsvár melleti Hársfa erdőben".[41] Volt szószólója a magyar népdalnak, néptáncnak,

[38] Uo. 102. Magyar Cserkész 1933 február 1. 59.
[39] Magyar Szemle 1933 június. 152–159.
[40] OL P. 1359/66., Uo. 111.
[42] Uo. 57–689–1932.

hímzésnek, fazekasságnak egyaránt.[42] Mindenki a nagy alkalmat látt a jamboree-ban. Különös élességgel nyilatkozott ez meg az üzletváros szervezése során.

Az üzletvárosnak kellett ellátni a táborozókat s a látogatókat étellel, itallal, ajándék- és emléktárgyakkal egyaránt. A táborozók várhatóan nagy létszáma, a remélt hatalmas forgalom (naponta 100 000 ember!) jó kilátásokkal kecsegtettek. Az üzletváros szervezőinek több, egymással ellentétes szempontot érvényesítve kellett a feladatot megoldani. Biztosítani kívánták a Szövetség hasznát, segíteni szerettek volna a munkanélkülieken,[43] de úgy, hogy mindez ne menjen a szolgáltatások színvonalának rovására. Mérsékelt üzleti propagandát akartak csupán engedélyezni, de minthogy nem nélkülözhették a nagy cégek támogatását, e tekintetben engedményeket kellett tenniök. A Hutter és Lever Rt. azt kérte pl. hogy a jamboree-t megörökítő filmhíradó vegye fel az egész reklámléggömb-akciót, és a mozikban vetítsék. Mit válaszolt erre a Szövetség – tudva, hogy válaszuktól függ a cég által felajánlott 2500 P. jutalom? – „A Táborparancsnokság – írták Hutteréknak – az üzleti reklámozást a legszükségesebb térre szorította . . . a cégre való tekintettel egészen kivételesen járul hozzá, meg kell azonban jegyeznem, hogy a Magyar Filmirodát nem kötelezhetjük arra, hogy heti híradójában az egész reklámakcióról készült filmet bevegye, de . . . az Önök ilyen irányú kérését a lehetőség szerint honoráljuk."[44] Így azután levegőbe röppenhetett a 10 000 Hutter léggömb . . . Szellemesebb megoldás kínálkozott abban az esetben, ha konkurrens cégekkel tárgyalhatott az illetékes. Ilyenkor az egyik fél – a Frank-cég erre a tipikus példa – már azért is fizetett, hogy a másik reklámozásának engedélyezésétől eltérítsék a Táborparancsnokságot. A Szövetség anyagi sikere így teljesebb volt, és természetesen megoldhatónak bizonyult a „kávés napok" beiktatása is a heti étrendbe.[45] Más: a gyulai polgári fiúiskola igazgatója írta Major Dezsőnek „a gyulai hentesáru nemcsak Magyarországon, hanem külföldön is igen jó hírnévnek örvend. Ezen hentesáruk legjobb gyárosát Stéberl Andrást . . . az üzletvárosban valahogyan el kellene helyezni . . . Jelzem, hogy nevezett hentes a cserkészek igen nagy

[42] Táborparancsnokság a MCsSz-nek: „A IV. Világjamboreet többek között szeretnők felhasználni a magyar tánc propagálására is. Ezért gondoskodni fogunk róla, hogy táncaink méltóképpen szerepeljenek a Jamboree bemutatásai között." Ezért szükséges a 35 főnyi fiú rajjal „párhuzamosan" egy ugyanilyen létszámú lánycsoport is. – A Cserkészlányok Lapja 1932. februári számában írtak a lányok készülő jamboree-kiállításának céljáról: „A mi kötelességünk megismertetni velük (ti. a külföldi vendégekkel, G. F.) a magyar nők munkás kezének költészetét: a magyar kézimunkák remekeit. Hadd nyíljék számukra a magyar tulipán, díszítsék édesanyjuk, nővérük asztalát buzsáki, sárközi hímzéssel, kalotaszegi varrottassal, írásos, vagdalásos kézimunkával." (14.)

[43] A. K. írta a Szövetség egyik vezető tisztségviselőjének: „Az utóbbi évek nehézségei annyira megrázkódtatták az itteni helyzetet, hogy minden órában ki vagyunk téve az összeomlásnak vagy leépítésnek . . . (kéri jegyezze elő) . . . hogy ha megfelelő hely akadna részemre a Szövetségnél vagy talán a Cserkészboltnál. Úgy gondolom, hogy a közeli Jamboree talán szükségessé teszi munkaerő beállítást . . ." OL P. 1359/107. – „Én úgy gondolom – írta egy álláskereső cserkész –, hogy épen a Jamboree folytán teremtett összeköttetések (nagyarányú vásárlások) révén sikerülne egy-két cserkész munkanélkülit elhelyezni? . . ." Uo. 59/13–1933. – Ezek érdekében foglalták a nagytábor részére dolgozó iparosok munkaszerződésébe a következő passzust: „Kötelezem magamat, hogy a Cserkész Szövetség által ajánlott cserkészmunkásokat a mindenkori munkáslétszámom 80%-ig alkalmazni fogom." Uo. 97–1933.

[44] OL P. 1359/111–1933. A Szövetség válaszlevelének kelte: 1933. július 17.

[45] Uo. 45–1933. A Szövetség válasza Franck Henrik Fiai RT-nak, 1933. május 17-én.

barátja . . ."[46] Vagy itt van a debreceni mézeskalácsosok bizakodása. „A helybeli mézeskalácsos társadalom – írta egy bennfentes Koschnak – feltétlenül szeretne a jamboreen árusítani . . . Legfeljebb arról lehet szó, hogy az összes debreceni mézeskalácsosok kapjanak egy elárusító helyet. Képzeld, hogy milyen hajbakapások lesznek ott . . ."[47]

Álljon itt végezetül egy adat, amely fényt vet Teleki Pál táborparancsnoki munkájának sokféleségére, a tiszteletbeli főcserkész ízlésére, nem is szólva a Herendi Porcelán Gyár helyzetfelismerőképességéről, „cserkészismeretéről". A gyár által árusításra ajánlott cserkészfiguráról a következő véleményt adta a gróf: drága és gyenge kivitelben készült, „alakja sem teljesen sikerült, miután a lábak roggyantak, sem menés, sem állás közben ilyen testhelyzetet nem vesz fel az ember, . . . a harisnya és a cipő egybeolvad, csajka helyett tányért tart a kezében, stb." Ám ha ennek ellenére akarják, árusítsák![48]

Már a végleges meghívás és annak elfogadása előtt készült költségvetés „az esetleg Magyarországon rendezendő" jamboree várható kiadásairól és fedezetéről. „A kiadás tételei meglehetősen reálisak – írta Telekinek a tervezet készítője –, csupán a műszaki tételeknél lehet nagyobb eltérés – felfelé. A bevételeknél pedig egy-két csoportnál azok fokozása lehetségesnek látszik . . . A költségvetéssel kapcsolatban a legfontosabb, hogy a kormány az előkészítésnél támogasson bennünket . . ."[49] A rendelkezésre álló adatok szerint a világtábor rendezése 2–2.5 millió Pengőbe kerül.[50] Teleki ilyen értelemben tájékoztatta a Jamboree Tanácsot is. Ez az összeg, ugyancsak az ő megállapítása szerint, „csak a legnélkülözhetetlenebb tervek megvalósítását teszi lehetővé".[51] Ebből az összegből a kormány 250 000 P-t szavazott meg, 3 évre elosztva. A tervezett bevételhez a kormánysegélyből Teleki „lehetőleg" csak 220 000 P-t kívánt igénybe venni. Ebből a szervezési és műszaki előkészítés költségvetési szükséglete: 1931-ben 42 400 P., 1932-ben 65 000 P., 1933-ban 159 000 P., összesen: 266 400 P.[52] A nagyszabású terv megvalósításához nélkülözhetetlen volt a minisztériumok, különösen a Honvédelmi Minisztérium, a Főváros, a MÁV, a Posta, a Magyar Nemzeti Bank és Gödöllő nagymérvű segítsége. A Táborparancsnokság igen részletes mérleget készített arról, hogy mit kérnek tőlük, és várhatóan mit adnak a segítség fejében. Az általuk nyújtott támogatás nyersanyagban, késztermékekben, szakmunkában és alkalmi munkaerőben öltött testet, és pengőben kifejezve igen jelentős volt. Példaként említünk néhány adatot: oszlopokban, szerelési anyagokban a MÁV 40 000, a Posta 4200, a BSzKRT 3800, a MÁK 4800, a Salgó 8000, s a többi cég 7–10 000 pengőt adott. Mindezt kiegészítette még a szaktárcáktól, főként a VKM-től alkalmanként csurranó néhány ezer pengőnyi támogatás. Ennek ellenére a Szövetség és a Táborparancsnokság egy pillanatra sem szabadult a deficit rémétől. Telekiék három fő bevételi forrásra számítottak: első helyen állt a külföldi delegációk részvételi díja, másodikon a tábort látogató közönség belépődíjaiból származó összeg s végül az üzletváros hasznából való részesedés. A magyar cserkészrésztvevők táborozási díja

[46] Uo. 1933. február 21-én.
[47] Uo. 68–1933. 193. június 6.
[48] Uo. 68–1933. 1933. május 5.
[49] Uo. 80/49–1931.
[50] Magyar Szemle 1933 június. 152–159., OL. Kozma Miklós iratai – 1933 Jamboree.
[51] OL P. 1359/84/496–1933.
[52] Uo. 45.

csak kiegészítette a fenti összegeket. Tőlük nem lehetett jelentős bevételre számítani, sőt részvételüket csak komoly anyagi támogatással tudták biztosítani.[53]

A törvényhatóságok szokás szerint segélyezték – igen eltérő mértékben – a nagytáborba készülő fiúkat. „A vármegyék és a városok – olvashatjuk egy összefoglaló jelentésben – a szegénysorsú cserkészeket összesen 123 050 P-vel támogatták. Ezek közül Somogy vezet 26 000 P-vel, Budapest 15 000 P-t adott. A többi városok, ill. megyék 500 és 5000 Pengő körül adományoztak." „Semmiféle adományban nem részesült 162 csapat."[54]

Egy-egy cserkész napi 2 pengőt fizetett a teljes ellátásért és az összes közszolgáltatásért, ez a 3 hétig táborozók esetében 30 P-t jelentett. A Táborparancsnokság egyik fő jelszava volt: az egész ország jamboree, minden cserkész résztvevője a világtáborozásnak, akár Gödöllőn üti fel sátrát, akár másutt. Hogyan tudták ennek a részvételnek anyagi feltételeit előteremteni a csapatok? Barcsról a 666. sz. csapat írta a Szövetségnek: tanoncok, legnagyobbrészt szegény családok gyermekei, többen munkanélküli segédek, a részvételi díjat gyűjtőgetik: operett rendezéséből, ruhatárosság vállalásából, bálokon

[53] Ol. K. 429/66/1933–3. A terjedelmes, sok adatot tartalmazó tervezetből két tételt idézünk: 1. a MNB adja a lebonyolításhoz szükséges valutáris segítséget. Ennek fejében kb. 4 millió Pengő valuta jön az országba. Cserkész részvételi díjakból kb. 1 200 000 P. Egyéb cserkész kirándulásokból 1 200 000 P. Cserkész és polgári látogatók vasúti kötlségeiből 600 000 P. Külföldi látogatók egyéb kiadásai: 1 000 000 P. A MÁV ad: póznaanyagot, 2 drb. időleges szabadjegyet, 300 drb. 1 menetre szóló szabadjegyet, cserkészeknek 66%-os kedvezményt, közönségnek 50–61%-ig terjedő szállítási kedvezményeket, látogató fiataloknak különleges kedvezményeket. Garage helyiséget Gödöllőn. A rendkívüli teher- és személyszállítás zavartalanságát. Ezt ellensúlyozná a várható forgalom: 10 000 cserkész Gödöllőre és vissza 80 000 P., 20 000 idegen cserkész 220 000 P., 16 000 vendég cserkész vidéki látogatása 80 000 P., 25 000 külföldi látogató 375 000 P., 100 000 vidéki látogató 800 000 P., 300 000 látogató Budapest-Gödöllő közötti utazásra 420 000 P., az üzletváros stb. teherszállítása 30 000 P. – Már ebből a néhány adatból is kitűnik, milyen várható bevételi tételeknél tápláltak túlzott reményeket a pénzügyi tervezet kidolgozói, akiknek élén minden bizonnyal Papp Antal ny. pénzügyminisztériumi államtitkár állt, aki a jamboree idején – Teleki Pál támogatásával – már a Szövetség elnöke.

Endre László továbbította Teleki Pálhoz dr. Szentiványi Géza gödöllői közjegyző javaslatát: „(a Táborparancsnokság) szerezzen meg a gödöllői Haraszt-i erdő területéből 40–50 kh-i területet, azt mint erdős villatelkeket bocsássa parcellázás alá, és ebből a jamboree kiadásainak fedezésén kívül olyan hatalmas összeg maradna fenn a cserkészet számára, amely hosszú időre biztosítaná az anyagi felvirágzás lehetőségeit." OL. K. 305/168–94680. Teleki nem kívánt a javaslattal foglalkozni. Elutasító álláspontjának indítékait nem ismerjük. OL P. 1359/104/788–1932.

A kért támogatás mértékét kívánjuk érzékeltetni, amikor felsoroljuk, mit kért Teleki Pál a fővárostól: összekötő személyt, a fővárosi cserkész tisztviselők szabadságolását, a községi élelmiszerüzemektől olcsó árajánlatokat kenyérre, húsárura és gyümölcsre, vacsorát külföldi delegátusok részére, ingyen belépőt a Margit-szigetre, állatkertbe stb., csoportként 66%-os kedvezményt a Széchenyi-, Gellért-, Duna-uszodákba, a BSzKRT és a BARt vonalain külföldieknek és a magyaroknak is legalább 50%-os kedvezményt, kísérők részére néhány szabadjegyet, az iskolák egy részében szállást, kórházakban helyek fenntartását, a Városi Színház 2 matinéjára ingyen belépést, vigalmi adó elengedését, a Köztisztasági hivatalból öntöző és szemetes autókat, a zászlódísz kölcsönzést, 26 km különböző vízvezeték-csövet – kölcsön, ezek Gödöllőre szállítását, felszerelését, kért esetekben a főváros díszkivilágítását, a szegény budapesti cserkészek anyagi támogatását, a jamboree anyagi támogatását, az Idegenforgalmi Hivatal támogatását. OL P. 1359/45/146/1933., Uo. 45–1933. Major Dezső átirata Kosch Bélának, 1933. július 4.

[54] OL P. 1359/104–1933., Uo. 111–1933.

maguk készítette tárgyak sorsolásából. Rendeztek „láthatatlan bált", magyar táncbemutatót. Egy „úrhölgytől kaptak nagydarab konyhakertet művelésre, annak termékeit eladták. Rendeztek népünnepélyt, általános gyűjtést".[55]

A 956-os nyírbátori csapat 80 tagjából csak 1 tudta fedezni a tábor költségeit, a parancsnok mégis azt jelenthette „viszek 25 fiút, 15 a segéd, 10 apród . . . *de egy napra legalább* minden fiú ott lesz".[56] Dóró Gábor 95. sz. csapatának fiai – akik 13 évi munka eredményeként bírtak teljes sátor- és konyhafelszerelést – 1–2 pengőnként rakták össze a szükséges pénzt. Kiegészítésül kaptak 300 P-t az iskolától, 166.66 P-t Kispest városától, 100-at a Szövetségtől.[57] Volt csapat, amelyiknek minden tagja egyformán készült, mert nem tudták előre, kit enged el végül is a mestere, mások fillérenként rakosgatták össze a jamboree-ra a részvételi költségeket. A 145 sz. salgótarjáni csapat parancsnoka írta Major Dezsőnek: „Te tudott a legjobban, hogy a Bányavállalat és a cserkészeim szerény viszonyok között élő szülei, milyen áldozatkészséggel karolták fel a Jamboree ügyét." Kérte, hogy ezt „valamiképpen honorálandó" 300 drb. kedvezményes belépőt járjon ki nekik.[58] A kaposváriak a nemzetközi hírű – 1932-ben olimpiai bajnok – Pelle István tornabemutatójának anyagi sikerében reménykedtek, a 415-ös csapat segélykérését így indokolta: „A csapat a periférián alakult. Cserkészei nagyon szegény szülőknek a gyermekei, úgy, hogy legtöbbjének még a kirándulás villamospénzét is a csapat fedezi . . ."[59] Ezért volt kénytelen engedélyezni a VKM, hogy a középiskolák kirándulási alapját 1933-ban a „IV. világjamboreen való résztvehetés céljából" használják fel.[60] Teleki Pál a sajtón keresztül fordult a tehetős cserkészszülőkhöz, hogy nélkülözhető cserkész felszerelési tárgyaikat bocsássák a szegény cserkészek rendelkezésére.[61] „A fiúk nagyrésze a puszta földön hál, mert még az a 2–3 P-je sincs meg, hogy egy szalmazsákot szerezhessen . . ." – olvashatjuk egy véleményezésben.[62] Ez a sokoldalú, többnyire jótékonykodásból álló segítség teremtette meg a jamboree-n való részvétel anyagi lehetőségét – a csapatok jelentős részének.

A világtáborozásra való felkészülés három éven át „adott programot", kötötte le minden idejét a vezetőknek, csapatoknak.[63] A Táborparancsnokságnak viszont talán a legtöbb fejfájást az anyagi-műszaki előkészítés okozta. Sok gondja között Teleki Pált is ez foglalkoztatta leginkább. Képes volt külföldi útját megszakítva visszasietni a fővárosba, csak azért, mert egy műszaki probléma megoldását nem érezte megnyugtatónak.[64] Nincs

[55] A Tolna megyei titkárság a MCsSz Gazdasági Hivatalának írta 1932. október 20-án: „. . . Nagyon sajnálnám, ha ezen bizonytalanság folytán a vármegyei csapatokat valamely anyagi hátrány érné. Olyan kijelentések hangzottak el egyik gyűlésünkön, hogy gazdasági hivatalban óriási a tülekedés a jamboree üzlethelyeiért (ők is szerettek volna egyet) . . . A vásárnál . . . előbbrevaló most a fiúk részvételi díjának előteremtése." OL P. 1359/45–1933., Uo. 108–1933.

[56] Uo.

[57] Uo.

[58] KJIGy. A levél kelte: 1932. július 21.

[59] OL P. 1359/49–1932., Uo. 68–1932.

[60] Ráday Tudományos Gyűjtemény. A református egyház Egyetemes Konventjének jegyzőkönyvei, 1933. május 3. 168–69. l.

[61] KJIGy. A MCsSz Elnökségének címzett levél kelte: 1931. október 10.

[62] OL. P. 1359/68–1932.

[63] Kormányjeletések . . . 1932. évről 116. Uo. 1931. 136.

[64] OL P. 1359/41. Feljegyzése a napi eseményekről. Január 3. „Teleki gr. telefonon közli, hogy Berlinbe utazik, ahol 12-ig marad. Ha visszaérkezik, január havában a műszaki ügyekkel kíván foglal-

terünk a műszaki előkészületek vázlatos bemutatására sem, az 1933 áprilisi helyzetet Papp Antal jelentésének segítségével érzékeltetjük. A Jamboree „teljes parcellázását, térképeit, a szükséges utakat, erdőirtásokat, bokrosításokat, a talajmegkötés érdekében egyes helyeken a lucernázást, halastavak tisztíttatását, a vízvezetéki és világítási terveket, étlapot, az élelmezés rendjét (a táborozás), forgalmi és közlekedési rendjét, a híradás organizmusát, az ország 20 különböző helyére a kirándulási programot, a gazdasági és pénzügyi szervezetet, a külföldi és magyar cserkészek jelentkezését (előkészítettük), a világ 2500 sajtóorgánumát kéthetenként Jamboree híranyaggal látják el. A Jamboree-plakát, közlekedési eszközök, kedvezmények stb. tervezése, szervezése is kész, a *Jamboree teljes szervezési munkálatait befejeztük, és felkészülten várjuk a nagy eseményeket.*"[65]

Szükséges külön is szólnunk a világtábor nyugalmának, biztonságának előkészítéséről. Kikkel szemben kellett védelmezni a jamboree-t? A Táborparancsnokság véleménye szerint a hazai illegális kommunista mozgalom és a legálisan működő MSzDP esetleges ellenakcióira kell számítani. Erre bizalmas tájékoztatóikban többször és részletesen is kitértek. Veszélyt láttak az áldatlan gazdasági viszonyok miatt végsőkig elkeseredett munkásokat viszonylag könnyen sztrájkra vezető szakszervezetekben. Fel kívántak készülni az esetleges sztrájkok, tüntetések megelőzésére, kirobbanásuk esetén gyors letörésükre.[66] De óvintézkedések váltak szükségessé a nagy tömeg jelenlétét kihasználni próbáló tolvajokkal stb. szemben is.

A világtábor közvetlen biztonságát három testület óvta: a testőrség, Horthy és családja, valamint a külföldi előkelőségek miatt a csendőrség és az ún. Tábori Rendőrség. A Táborparancsnokság igyekezett biztosítani közöttük – nem kevés nehézség árán – az összhangot.[67]

A jamboree területét a Belügyminiszter exterritoriális jellegűvé nyilvánította. Ez adott lehetőséget a Táborparancsnokságnak, hogy a megyeri nagytáborhoz hasonlóan megszervezze saját Tábori Rendőrségét (TR). Parancsnoka Borsiczky Sándor volt, keretében működött 50 cserkésztiszt, akik között 10 hivatásos rendőrtiszt volt. A TR 700 főből

kozni." Január 4. „Teleki gr. telefonon közli, hogy Pozsonyból visszafordult, mert bántotta a műszaki ügy . . . ezt . . . el óhajtja intézni . . . én csak két dologtól félek (mondta Teleki, G. F.): a közönségtől és a víztől, ezek ma még ismeretlen fogalmak. A többi menni fog."

[65] OL P. 1359/111–1933.

[66] Bizonyos adatok arra utalnak, hogy a KMP és a KIMSz valóban készült akciókra a világtáborozással kapcsolatban. (Pt. Arch. Baloldali összesítő. A. III. 30/145. A jelentés kelte: 1933 június 22.) Marosán György is említést tesz emlékiratában egy, a jamboree idejére szervezett sztrájkról és a rendőrség ellenlépéseiről. (Tüzes kemence Bp., 1968. 478, 479. l.) Az eszperantisták is gyanúsakká váltak. „Az utóbbi időben – írta Farkas Ferenc – a jamboreera irányuló erőteljes, eszperantó nyelvű propagandával kapcsolatban több nagy külföldi cserkész nemzet részéről különös hangokról kapunk hírt. (A Nemzetközi Iroda figyelmeztette őket), hogy miután külföldön igen sok nem kívánatos elem foglakozik az eszperantó nyelvvel, veszélyes dolog a jamboree táborban előtérbe állítani az eszperato mozgalmat, mert lehetséges, hogy a különböző szélsőséges elemek az ő propagandájuk számára fogják majd ott az egész eszperantó nyelvet felhasználni." Ezért a 199. sz. csapat megbízását, „mely a jamboree eszperanto gyülekezőhely létesítésére vonatkozott" visszavonja. OL P. 1359/59/J/947–1932.

[67] A m. kir. budapesti I. csendőrkerület „Különleges utasítása" a 3. sz. haraszti csendőrkülönítmény számára. A különítmény rendeltetése „a IV–IX. cserkész aláborok közvetlen környékén és az Üzletvárosban a közbiztonsági szolgálatot ellátni és az ottan tartózkodó külföldi cserkészek személybiztonságát megóva, azok nyugodt és zavartalan táborozását biztosítani." OL P. 1359/66–1933.

állt, ami a „szükségelt" létszám kétszeresét tette. Kiképzésük másfél éven át folyt, szakemberek irányításával. Volt közöttük lovas, motorkerékpáros és kerékpáros. Ezen kívül szerveztek még 700 főnyi karhatalmi tartalékot. Ezek különböző csapatokban álltak a Táborparancsnokság rendelkezésére, nagyobb ünnepélyek stb. alkalmára. A tábori rendőrök megkülönböztető jelzést viseltek.

Forrásaink szerint „a TR csapat egy jó részében iparos öregcserkészekből áll, akiknek a legnagyobb nehézségbe ütközik a Jamboree táborozási költségeinek előteremtése. Egy részük állandóan munkanélküliséggel küzd, úgyhogy sokszor a létfenntartásukat sem látják biztosítottnak . . . Az egyetemi hallgatók szintén . . ."[68] Segély nélkül nem tudtak volna részt venni a TR munkájában, de még a jamboree-ra se jutottak volna el sokan. Egy magánjellegű levélben olvasható, hogy a „táborban éjjel-nappal szolgálat van, úgy őrszem, mint őrjárat szolgálat, amelynek során az üzletváros is állandóan figyelés és így őrizet alatt áll. Tettenkapás esetén a tettes üldözésére és visszatartására is be vagyunk rendezkedve, betörés esetén pedig a helyszín megőrzése mellett azonnal intézkedünk az esetleges nyomok rögzítése iránt és a nyomozó hatóságot (csendőrség) is értesítjük. A TR-nek magának is van külön megfigyelő osztaga, amelynek tagjai polgári ruhában teljesítenek szolgálatot, és így megvan a valószínűség arra, hogy eredményesen láthassák el szolgálatukat. Ezek az öregcserkészek különben már két éve gyakorolják ezt a mesterségüket . . ."[69]

A IV. világjamboree előkészítésében szerepet játszott a Cserkészlány Szövetség is. A két Szövetség közötti hűvös viszony, a tényleges kapcsolatoknak szinte teljes hiánya ismert. A Táborparancsnokság mégsem mellőzhette résztvételüket a nagytalálkozón. Hiszen a lányvilágmozgalom vezetőit, akiknek élén Baden Powell felesége állt, meghívták; 600 külföldi lánycserkészvezetőt vártak, s más lánycserkész érdeklődőkre is számítani kellett. A lányok világszövetsége Magyarországon alakult meg — parádi tábor —, cserkészdiplomáciai szempontból súlyos hiba lett volna azt demonstrálni, hogy nálunk — az átlagos gyakorlattól eltérően — a cserkészlány-mozgalom csak nehezen megtűrt jelenség, a cserkésztestvéri kapcsolatoknak nyoma sincs. A lányszövetség vezetői hajlandóságot mutattak a közreműködésre, meg is kezdték az előkészületeket 1931-ben, egyelőre félhivatalosan. Erre a felemás helyzetre mutatott rá egy Khuen-Héderváry főcserkésznek küldött bizalmas jelentés: „Tudomásom szerint a lánycserkészek kiképzése megindult. Sajnos azonban nem párhuzamosan és közös programmal a mienkkel. Holott nagyon kívánatos lenne, különösen a rendkívül kényes irredenta kérdés végett, ha idegenvezetőink egy úton haladnának." Anna főhercegasszony hivatalos felkérésre várt, „miután a MCsSz, bár hallgatólag tűrte a lánycserkész munkát, mind ez ideig a Lánycserkész Szövetséget nem ismerte el."[70]

A LCsSz Intéző Bizottságának határozata igazolta a jelentéstevőt: „A Szövetség Elnöksége a legnagyobb készséggel támogatja a MCsSz munkáját az 1933-ban Magyarországon tartandó Világ-Jamboree előkészítésben, mihelyt a MCsSz Elnökségétől erre hivatalos felkérést és a tervek bemutatását megkapja. Eddig még hivatalos megkeresés ez ügyben nem történt."[71] Ettől függetlenül a lányok szorgalmasan tanulták a cserkészlány

[68] OL K. 429/66/1933–3.
[69] Uo. 107–1933.
[70] OL P. 1359/104–44–1931.
[71] Cserkészlányok Lapja 1931 november (borító).

vendégek kalauzolásához szükséges ismereteket, többek között idegen nyelveken a cserkész-szakkifejezéseket.[72] A Magyar Cserkész nem adott olvasóinak egyértelmű választ a cserkészlányok várható jamboree-szerepléséről. Az egyik olvasói kérdés így hangzott: „Jönnek-e a Jamboreera lányok, pl. finnek?" A válasz igen jellemző a cserkész-cserkészlány kapcsolat tekintetében nálunk uralkodó felfogásra: „... valószínűleg jönnek ... azonban ezek a Leánycserkészszövetség vendégei lesznek s valószínűleg Budapesten, iskolában nyernek elhelyezést. A tábort csak vendégként fogják meglátogatni ... reméljük, hogy leveleződdel találkozol, habár a CsSz tudomásom szerint amellett csinál propagandát, hogy *levelezzenek a fiúk egymással.*"[73] (Kiem. G. F.)

1932 szeptemberére tisztázódott a helyzet. „Nem lesz cserkészlány táborozás – adta hírül a Cserkészlányok Lapja –, de cserkészlány vendégeket a Jamboree megtekintésére szívesen látnak, és kalauzolják őket." Teleki Pál írásban kérte fel őket erre a szolgálatra.[74] Közzétették a jamboree támogatására irányuló tervezet irányelveit. Részletes kidolgozása Teleki iránymutatása szerint történt. Novemberben már nyilvánosságra is hozhatták a megállapodás tényét. Bejelentették, hogy a két Szövetség „az ügy érdekében közös vállvetett" munkát fog végezni.[75] A Lányszövetség befolyásának növekedését remélhette sikeres közreműködésétől, Teleki pedig egy kényes, de elkerülhetetlen cserkész-diplomáciai manővert tudhatott maga mögött. Kényeset, hiszen a Tanács bizalmas tárgyalásain gróf Mikes János katolikus püspök nekiszegezte a kérdést: „Leánycserkészet? " Válasz: „... leánycserkészet be van kapcsolva, de egyúttal ki is van kapcsolva a Jamboreeból."[76]

Nagy tapintatot követelt a Táborvezetőségtől, már az előkészítés időszakában is, a hitfelekezetek igényeinek kielégítése, a minden irányú tolerancia látszatának fenntartása. Mérlegelni kellett az egyházak hazai erőviszonyait, a cserkészetben betöltött szerepét, az állam, a politikai és a társadalmi élet befolyásos személyiségeinek hovatartozását éppúgy, mint a külföldiek, főleg az angolok, amerikaiak és a franciák sajátos nézeteit, valamint az „egzotikus" népek küldöttségeinek ilyen irányú kívánságait is. Lehetett-e ellentmondani Horthy kormányzónak, ha a protestánsok kérelmeit támogatta? Megtilthatták-e a zsidó cserkészek részvételét, vallásuk gyakorlását, étkezési szokásaik betartását a világtáborozáson, amikor sok külföldi delegáció tagjai között is szépszámmal akadtak zsidó cserkészfiúk? Mohamed, Buddha és más vallásalapítók híveiről nem is beszélve. Nem, a táborparancsnokság igyekezett mindenkinek eleget tenni, hogy bizonyítsa: a magyar cserkészet éppúgy, mint az általa reprezentált – Trianonnal sújtott – magyar nép, mélyen vallásos és vallásilag türelmes.

A nagy, közösnek hirdetett „nemzeti cél" hangoztatása ellenére minden hazai vallásfelekezet igyekezett a maga javára hasznosítani a világtáborozást. Erődemonstráció, tájékozódás, vezetői eszmecsere, új egymás elleni offenzívák előkészítése folyt a jamboree alatt. A katolikus egyház Magyarországon ekkor indítja útjára az Actio Catholicát.

[72] Uo. 1932. január 15.

[73] Magyar Cserkész 1931. november 1. VIII.

[74] Cserkészlányok Lapja 1932 szeptember 16.

[75] Uo. 1932 november 16. l., Uo. szeptember 15. l., KJIGy Lindenmayer Antónia 1932. október 25-én kelt levele Telekihez. Vezetők Lapja 1932/12. 253.

[76] OL K. 429/66/1933–3.

Tekintélyével a jamboree mellé állt, képviseletével Hanauer váci püspököt bízta meg.[77] A hercegprimás pásztorlevélben „ajánlólag" emlékezett meg a jamboree-ról, követték őt a püspökök is.[78] A tábor területén felállítandó monumentális oltár ügyét Teleki Pállal részletesen megtárgyalták. A tb. főcserkész álláspontját a következőkben összegezte a prímáshoz írt levelében: „Magam különös figyelembe óhajtom venni a katolikus érdekeket, nemcsak egyéni meggyőződésem alapján, hanem azért is, mivel, mikor az egész világ cserkész ügyeit intéző 9-es bizottságba pár évvel ezelőtt beválasztottak, engem, mint a katolikus tagok egyikét választottak be. Így tehát nemcsak hazai, hanem világvonatkozásban is különös feladatomnak tekintem, hogy a katolikus érdekeket és elveket a cserkészetben mindenkor és mindenhol képviseljem és szolgáljam."[79] A hazai cserkészet katolikus tagjai tudták ezt, ezért munkálkodtak különös buzgalommal a jamboree sikerén.[80] A protestánsok – e gyűjtőfogalom használatakor mindig elsősorban a reformátusokra gondolunk – igyekeztek ellensúlyozni ezt a növekvő katolikus nyomást. A zsidó cserkészek pedig viszonylag nagy létszámú és minőséget felvonultató delegációval próbálták bizonyítani létük jogosságát. A nagytáborozás évében Teleki is tett feléjük egy barátságos gesztust, Szegeden járva meglátogatta a zsidó csapatot is. Tábori istentiszteleti helyük viszont csak az egyik altábor szélén volt, a konyhakert mellett.[81]

Az előkészületek rövid áttekintésének végén bemutatjuk azt a hatást, amit a magyarországon sorra kerülő IV. cserkészvilágtalálkozó a határainkon kívül élő magyarokra gyakorolt. Erre a hatásra számított a Táborparancsnokság, és számítottak az ún. utódállamok politikai vezetői, Cserkész Szövetségei is. A magyar vendéglátók „fontos nemzeti érdeknek" minősítették külföldi magyarok hazalátogatását, különösen azokét, akik a kisantant-államokban éltek. Jó alkalmat láttak a meglazult kapcsolatok erősítésére, cserkész- és általános politikai kérdések megvitatására, ismerősök-rokonok meglátogatására stb. A szomszédos országok illetékesei legszívesebben megtiltották volna a magyarok hazalátogatását. Az óhaza cserkészeinek hívására Észak- és Dél-amerikából is érkezett visszhang. Szerettek volna hazalátogatni az ott élő cserkészek legjobbjai is. A nagy távolság, a magas útiköltség akadályozta meg őket szándékuk megvalósításában.[82] A jamboree-t üdvözlő táviratukra Teleki Pál ezt válaszolta: „Hisszük és érezzük, hogy ott a távol idegenben is jó magyarok és jó cserkészek maradtok, mert ne feledjétek, hogy szegény, megcsonkított hazánknak szüksége van Reátok."[83] A szomszédos országok magyar cserkészeinek nem volt ennyire reménytelen a helyzetük. Molnár Frigyes 1931 szeptemberének első napjaiban járt Jugoszláviában, ahol „hivatalos látogatást tett az ottani cserkészszövetségnél, és tárgyalásokat folytatott a jugoszlávok részvételére vonatkozólag a

[77] Püspökkari konf. jkv. 1932 október 19. 23.

[78] OL EPL 3253/2930/1932.

[79] Uo. 2996–D/e–1932–2930–4.

[80] Uo. 3261/131/1933. Az érseki főbiztos jelentése a főegyházmegye területén lévő középiskolák vallásoktatásáról az 1932–33. évben.

[81] Remény 1933 január 12. l. A Remény 1933-as évfolyamának minden száma közölt jamboree-val összefüggő híreket.

[82] Vezetők Lapja 1932/10. 200. l., KJIGy Pro Memoria Észak- és Dél-Amerikában élő magyar származású cserkészek Jamboree részvétele tárgyában. Az iratból kitűnik, hogy Gömbös Gyula hajlandó lett volna érdekükben lépéseket tenni, de Teleki leküzdhetetlennek ítélte az anyagi akadályokat. (Fejenként 1000 P. útiköltség!)

[83] KJIGy. A Sao Paolo-i magyar cserkészek üdvözlete és Teleki válasza. 1933.

Jamboreen, valamint az ott élő magyar nemzetiségű cserkészekre vonatkozólag" — írta a Magyar Cserkész. 1933 tavaszán 300 Jugoszláviából érkező cserkészről tudott a Külügyi Csoport, nem tudták viszont, hogy mennyi ebből a magyar. A csehszlovákiai magyar cserkészvezetők nagy hírverést folytattak a jamboree-n való minél nagyobb számú részvétel mellett. „Sikerült olyan óriási propagandát csinálni – írták a Külügyi Csoportnak –, hogy minden igazolványból kifogytam, az érdeklődés meg olyan nagy, hogy valósággal megrohantak." Tájékoztatásuk szerint 6–700 fiú készült Gödöllőre. A csehszlovák szövetség hallgatása, váratlan és egymásnak is ellentmondó rendelkezései viszont állandó izgalomban tartották a készülődő fiatalokat. Híreik között említették, hogy a csehek nagytábort rendeznek a Tátra vidékén. Célja: „a jamboreeról visszatérő angolok, amerikaiak, dánok, svédek, németek és franciák ott legalább egy hetet töltsenek . . ."[84] Erdélyből is panaszok érkeztek, miszerint a román nacionalista sajtó eleve úgy jellemezte a gödöllői jamboree-t, „mint egy nagy revizionista akciót, melyre semmi esetre sem szabad Románia résztvevőit kivinni". Ugyanakkor a román vasúti részvénytársaság jelentős utazási kedvezményeket nyújtott a jamboree-ra utazóknak.[85]

Az itthoni „ultrákat" is csak nehezen lehetett féken tartani. Külön fel kellett szólítani a Magyar Cserkészt, hogy a megjelenő írásokban ne engedje használni az „oláh" kifejezést, mert így nem lehet a fiúk kezébe adni. Az egyik fővárosi csapat jamboree-matinéjának műsorában, amelyre meghívták a diplomáciai kart is, „Gyula deák" (vitéz Somogyvári Gyula) egyik verse képezte az előadás gerincét. A versben — írta egy jelentéstevő — a következő kitétel fordult elő: „A Balkán szennye, piszka már Szegedig ér . . ." A Táborparancsnokság intézkedését kérte, hogy a jövőben ilyen, „a Jamboree sikerét a legnagyobb mértékben veszélyeztető sajnálatos kisiklások" ne forduljanak elő.[86] Nem volt felesleges továbbá a figyelmeztetés: „Kérem méltóztassanak úgy a csehszlovák, mint a jugoszláv cserkészeket talán még nagyobb figyelemmel fogadni, mivel ezen nevek alatt túlnyomóan megszállott területi *magyar véreink,* valamint tótok és horvátok *rejtőznek.*"[87] (Kiem. G. F.)

Sovinizmus sovinizmussal akasztott tengelyt a világtáborozás ürügyén is. Ezek a torzsalkodások sötét árnyékot vetettek a béke-világtáborozás előkészületeire.

A vegyes érzelmeket fokozta az emigráns orosz cserkészek táborozási igénye, valamint a két fasiszta állam – Olaszország és Németország – azon óhaja, hogy ifjúsági szervezeteiket – bár nem cserkészek – hívja meg a Táborparancsokság Gödöllőre. Az orosz emigránsok kaptak táborozási engedélyt, hiszen – mondta Teleki Pál – hasonló a sorsuk a magyarokéhoz. Ők elvesztették egész hazájukat, mi csak egy jelentős részét . . . A balillák és a hitlerjugendek viszont részvétel helyett csak látogatóként jöhettek Magyarországra, Gödöllőre. Ezt a visszautasítást nem felejtették el többé a hitlerista vezetők Teleki Pálnak.

[84] Uo. Molnár Frigyes feljegyzése Papp Antalhoz. 1933. március 14., Magyar Cserkész 1931. október 1. II. l., KJIGy. Rozsnyói pk. a MCsSz-hez. 1933 VI. 17., Uo. Mrenna József Molnár Frigyesnek írt leveléből „Iparos cserkészeink 3 napra készülnek, de nem egyenruhában, mert az tiltva van." 1933. június 3., Uo. az előbbi vezető 1932. május 16-án kelt levele.

[85] OL P. 1359/82–1933. Uo. K 428/302. kötet.

[86] OL P. 1359/57–1932.

[87] Uo. A kirándulási csoport főnöke a kecskeméti fogadó bizottságnak, 1933. július 10.

Rohamosan közeledett a világtalálkozó megnyitásának régen várt napja. A gépezet elszántan dolgozott. Endre Lászlónak eszébe jutott, hogy a CsSz vezetői között „sok feltűnően rosszhangzású idegen nevű van": – magyarosítsanak, a Belügyminisztérium soron kívül elintézi a kérelmeket.[88] A testőrség Horthynak azt a szürke lovát, amelyet az ünnepi megnyitón használni fog az aréna területén, napi két órán keresztül lovagolta be. Április 15-től három hónapra 150 rabot vezényeltek a jamboree-munkákhoz. Megtiltották, hogy 25 km-es körzetben tábort verjenek cserkészek. A katolikus tábori oltárt másfél hónapig készítették az iparosok. 306 tábor, ill. altábor várt megnyitásra. A jamboree-vezérkar 1933. május 21-én tartotta utolsó ülését a Testnevelési Főiskola dísztermében. „Másnap reggel a vezérkar kiszállt Gödöllőre, és a leendő tábor területén helyszíni szemlét tartott... Itt került megállapításra, hogy az egyes résztvevő csapatok hol kapják meg – rajonként – táborhelyüket." Farkas Ferenc az Aréna téren az ünnepi felvonulások rendjét ismertette. Ezen a helyen fog elvonulni 52 nemzet képviseletében 30 000 cserkész. „Az összejövetelt – olvashatjuk a hivatalos jelentésben – a szemle eredményeinek rövid megbeszélése és a tarisznyában hozott ebéd fejezte be a kora délután."[89] Tíz nappal a megnyitás előtt a Testőrség a TR-el a helyszínen beszélte meg az együttműködés részleteit.

Július 7-én Teleki Pál felhívást intézett a munkaadókhoz. „Amikor négy évvel ezelőtt az angliai jamboreen voltam, feltűnt nekem a délafrikaiak és ausztráliaiak nagy száma, és hogy különösen az Ausztráliaiak között milyen sok tanonccserkész volt, kiknek pedig 4–5 hónapot kellett távol tölteni hazájuktól... (Ezek elmondták), hogy az angol dominiumok munkaadói, nagy gyárosok és kisiparosok egyaránt, készséggel és örömmel bocsátották útra a fiúkat a jamboreera. Tudom, hogy sok magyar munkaadó is így gondolkodik, és felismerte a cserkészet értékét, mégis a IV. Világtáborozás küszöbén... helyesnek, sőt kötelességemnek tartom ezt az epizódot a magyar munkaadók tudomására hozni azzal a kéréssel, hogy ezt szívleljék meg."[90]

Július 27-én délután 6 órakor a Bazilikában, a Kálvin téri református templomban, valamint a Deák téri evangélikus templomban került sor a jamboreet megnyitó cserkész istentiszteletre.[91] Ezekben a napokban a világ minden tájáról közeledtek már a külföldi résztvevők Magyarország felé. A MTI szorgosan jelentette a delegációkkal kapcsolatos tudnivalókat. Július 8. London: „A gödöllői jamboree első amerikai kontingense, egy 40 főnyi cserkészcsapat, az Empress of Britain gőzös fedélzetén Angliába érkezett... az angol főcsapat indulásáig Londonban maradnak..." Az angol csapatok a Victoria-pályaudvarról indultak „Hurrá Gödöllő" kiáltással, három különvonattal érkeztek. – Varsó, július 28-a: „csütörtökön este 500 varsói cserkész indult el; a kárpáti határhoz közel fekvő Újszandecen (Nowy Sacz)találkoztak a többi lengyel cserkésszel és együtt mennek Magyarországba; szám szerint 1500-an..."[92]

A vezérkari iroda július 31-én közzétette az augusztus 2-i ünnepélyes megnyitó részletes programját. Horthy Miklós kormányzó 16.30-kor, Baden Powell kíséretében lóháton

[88] Uo. 51–1933. Az Országos Névmagyarosító Társaság elnöke Telekinek, 1933. március 4.

[89] Uo. 107–1933., 22. sz. Belső eligazítás., Uo. 45–1933. „A Jamboree vezérkar utolsó országos értekezlete" című beszámoló. A testület 150 tagból állt.

[90] OL K. 428/301. kötet.

[91] Uo. 300. kötet.

[92] Uo. a 301. és 302. kötetekben. A 700 bécsi cserkész pl. hajón jött a világtáborozásra.

érkezik az aréna téri oldalon. A vízicsapat parancsnoka fővetést vezényel, a kürtös a hívót és a díszjelet fújja, három zenekar játssza a Himnuszt, mialatt a kormányzó és kísérete a díszpáholyhoz ér. A díszjelre az összes zászlók meghajolnak, és az egyes nemzetek tisztelegnek. Ezután Horthy és a világ főcserkésze a díszpáholy előtti emelvényre megy, és egymást követően mondják el üdvözlő szavaikat. Ezt követi a nemzetenkénti díszfelvonulás.[93]

A világtáborozás eseményeiről megjelent kb. 10 000 újságcikkel, a 10 íves, 160 képet tartalmazó Jamboree-Albummal, a tb. főcserkész részére készített fényképgyűjteménnyel, és a nagytáborozás szépségéről, felejthetetlen mozzanatairól, mozgalmas életéről, jellegzetes résztvevőiről, kiemelkedő személyiségeiről szóló egyéb kiadvánnyal nem szándékozunk versenyre kelni.[94] Néhány, a világtáborozás légkörére jellemző az értékelés szempontjából lényegesebb – csak a bizalmas feljegyzésekből megismerhető – mozzanatra irányítjuk a figyelmet. Mellőzve a világtábor szervezetének különféle működési zavaraival, a látogatók sokban kifogásolható magatartásával foglalkozó dokumentumokat[95] éppúgy, mint a 25 786 táborozó közül 54 cserkész ellen indított fegyelmi eljárás iratait,[96] ezúttal inkább a külföldi cserkész-vendégekkel való foglalkozás, velük szembeni magatartás kérdését vizsgáljuk.

Nagyon alaposan kívánták előkészíteni a külföldiek vidéki látogatásait. Magyarországot úgy akarták megmutatni, hogy népének tényleges helyzetéből ne lássanak semmit. Szegedtől Sopronig mindenütt „magyaros" legyen a vendéglátás: irredentizmusról nyíltan szó ne essék. A Tatára látogatók gyönyörködhettek az Esterházy-ménesben, fürödtek, majd részt vettek a tiszteletükre rendezett műsoron. Pécsett 15 000 ember gyűlt össze a tábortűzre, s a vendégek fokost, hímzett zsebkendőket, majolika emléktárgyakat kaptak. Sopronban az egyesített cigányzenekar kuruc dalokkal szórakoztatta őket. Kecskeméten Széktó, Bugac-pusztai vendéglátás tette emlékezetessé 300 külföldi cserkész magyarországi látogatását. Szegedről emlékplakettel távoztak. Érkezéskor zászlódísz fogadta őket. Egy „lelkes hölgycsoport" eléjük utazott Kistelekre, és tízóraival vendégelte meg őket. Este a sportpályán „tárogató és cigányzene mellett magyar táncokat mutattak be nekik". Debrecenben a polgármester fogadta a vendégeket. Zeneszó mellett vonultak végig a városon. A Déri-múzeum előtt volt az ünnepély, majd a nagyerdei Vigadóban „a debreceni asszonyok nagy lakomát rendeztek számukra". Másnap Hortobágy, „pusztai ebéd . . . a csárdában."[97]

[93] Uo. P. 1359/104–1933.

[94] A Teleki Pál részére készített albumban 3500 fénykép volt s az egész 60 kg-ot nyomott. – A Jamboree Emlékalbum tervezetében olvasható: „Soha vissza nem térő alkalom Hazánknak széles körben való megismertetésére . . ." 35–50 000 példányban készítsék, hogy minden külföldi cserkészre jusson legalább kettő. Legyen igen olcsó, biztosítsa minden külföldi kontingens érdeklődését, és legkésőbb augusztus 11-ig jelenjen meg. OL P. 1359/111–1933. Könyv, ill. füzet alakban jelent meg: *Battyán Béla:* Pécsi cserkészfiúk a gödöllői világtáborban Pécs, 1933., *Szopek Lóránd:* Cserkészet, jamboree. Bp., 1933., Világjamboree Bp., 1933. – A készülő kiadványokat Sztrilich Pál véleményezte. – *Matheovics Ferenc:* A magyar cserkészet nemzetközi élete c. könyvtervezetéhez. 1933.

[95] OL P. 1359/47, 56, 73, 104, 107, 111/1933.

[96] OL P. 1359/102/1933.

[97] Uo. 47–1933., Uo. K 428/303. A táborozás végén egyrészüket a követségek és néhány magyar gyáros ismét megvendégelték. Így pl. a Haggenmacher sörgyár 300 svájci cserkészt látott vendégül Budapesten.

A sokféle nyelv zsivaja, a sohasem látott ruhák formája, színpompája, a bőrszín szokatlansága a figyelem középpontjába állította a külföldi delegációkat, bármerre jártak is az országban, de a hivatalos érdeklődés elsősorban az utódállamok küldötteinek magatartása felé fordult. A velük kapcsolatos észrevételek vegyesek. Egy jelentés szerint „a Sopronban járt román cserkészeket (elvitték) a sopronbánfalvai hősi temetőbe, ahol a világháború több száz halottja – közöttük 70 román – alussza örök álmát. A románokat rendkívül meglepték a példásan gondozott virágos sírok. A sírok kegyeletes gondozása láthatóan megindította őket".[98] Egy, a megfigyeléseket összegező beszélgetés jegyzőkönyve szerint, amelyben kifogásolták, hogy „a csehek és a jugoszlávok emlékiratot váltottak a tábortűznél" – a vezetőség „nagyobb óvatosságra inti a fiúkat a román csapat tagjaival szemben", s nyomatékkal jegyzi meg, hogy „a három nemzettel: cseh, román és jugoszlávval szemben nagyon óvatosan kell bánni. A románok sérelmezik azt, hogy a magyarok nemzeti imájukat (ti. az irredenta „Magyar Hiszekegyet" (G. F.) imádkozzák". Fontos, hogy „ne csak a lengyelekkel, hanem a többi nemzetekkel is tartsuk fenn a barátságot, egyformán."[99] Ugyanakkor sok gond volt a tábortüzekkel: „a műsor nincs kellőképpen cenzúrázva, egyrészt irredenta számok hangzanak el". Hasonlóképp „a (Tata) tóvárosi főjegyző által rendezett ünnepély első száma irredenta volt. A kiránduláson románok is részt vettek, sok értett közülük magyarul, látszott rajtuk, hogy dühösek. Komoly összetűzésre nem került sor". Gödöllőn „a román cserkésztábornál őrt állt egy magyar fiú. Románnak vallotta magát. Emiatt csípős megjegyzésekben részesült a magyar cserkészek részéről, főként egy cserkész rendőr részéről." Tüntető barátkozás a lengyelekkel, előzékenység az orosz emigráns cserkészekkel szemben, barátkozás a balillákkal, hűvös, de udvarias magatartás a Hitler Jugenddel szemben: ezek a magatartási módok nemcsak a magyar cserkészetet jellemezték, hanem összhangban voltak a magyar politikai közvéleménnyel általában.[100]

A Jamboree alkalmával a gödöllői premontrei gimnázium tornatermében cserkész Nemzetközi Konferencia ülésezett. Ezen előadás hangzott el: 1. a vezetőképzés egységesítéséről (angol) 2. a falusi cserkészetről (finn), 3. a nyomorék gyerekek csapatairól (belga) 4. táborozásról, cseretáborokról (lengyel) 5. a cserkésztörvények egységesítéséről (svéd) 6. az öregcserkészetről (spanyol) 7. a munkanélküliséggel kapcsolatos cserkészteendőkről (Luxemburg) 8. a jamboreek-ról (dán-magyar).[101] A konferencia többek közt újból fel-

[98] Uo. 303. kötet.

[99] OL P. 1359/57–1933., Uo. 102–1933., Uo. 108/66/1933., Uo. 102/49 P/1933.

[100] A Magyar Hírlap 1933. augusztus 4-i számában olvashatjuk: „Nagy feltűnést keltett csütörtökön délután a táborban a hat horogkeresztes német cserkész, akik megnézték a tábort, s azután szomorú szívvel utaztak Budapestre." – Az Új Nemzedék igyekezett védelmezni Gömböst a HJ meghívása miatti támadásoktól. „A németek – írta a lap 1933 augusztus 13-i száma – éppen úgy, mint az olaszok, nem vettek részt a jamboreen . . . A CsSz a német ifjúsági szervezeteket is meghívta a jamboreera azzal, hogy ha a táborozáson nem is vesznek részt, küldjenek látogató csoportot." – A Duce balillái már 1932 júliusában is jártak hazánkban, Molnár Frigyes és Renato Ricci „igen értékes" megbeszélése nyomán. Molnár javasolta az Idegendorgalmi Tanácsnak: a jamboree-ra is fel kellene hívni a figyelmüket „és ama óhajunknak adni kifejezést, hogy azon a balillák – ha nem is mint hivatalos résztvevők –, de mint vendégek és megfigyelők részt vegyenek." – A 16. sz. „Szent Wladimir" csapat parancsnoka Teleki Pálnak az „orosz emigráns cserkész-delegációt bejelentette, és érkező öt személyének . . . díjmentesen egy delegátusi sátrat kér, mert magasrangúak és idősek, kiket nomád sátrakban nem helyezhetünk el." P. 1359/41–1933. Uo. K. 428/303. kötet.

[101] Vezetők Lapja 1933/11. 236.

hívta a figyelmet arra, hogy „bármely vonatkozású – közvetlen vagy közvetett, nemzeti vagy nemzetközi – politikai propaganda eltiltandó mindazokban a táborokban, ahol más nemzetek képviselői is jelen vannak".[102]

A IV. világtáborozás vége felé közeledett. Baden Powellt díszfelvonuláson búcsúztatták a fiúk. A bemutató után elköszönt tőlük és a vendéglátóktól. A VI. altáborban tiszteletére rendeztek tábortüzet, meggyújtásához ő adott tűzcsóvát. Ezzel egyidőben gyúltak ki a tábortüzek a világtábor egész területén. A Jamboree zárószavait Teleki Pál mondotta: „Kövessük történelmünk sejtelmes csodaszarvasát, legyen a magyar cserkészeknek második jelvénye a liliom mellett, hogy árkon-bokron, akadályokon, nehézségeken át éppúgy új, boldog országba vezessen bennünket, mint ahogy őseinket nemzetté kovácsolva elvezette a magyar ígéret országába, és nemzetünket Európa védőjévé és építőjévé tette. – Ha kérésemet meghalljátok s megtartjátok, tudom, biztosan eredményes cserkészmunkára, Jamboreera mondom ki a végszót! Elvégeztetett! Isten veletek!"

A világtábor résztvevői egymás kezét fogva megalakították a nagy békekört s ki-ki saját nyelvén kiáltotta háromszor: „Testvér, Testvér, Testvér."

Bár a világtábor bezárta kapuit, a Táborparancsnokság és a Cserkész Szövetség ezzel kapcsolatos munkája még nem fejeződött be. Értékelni kellett a világtáborozást s annak a alapján kijelölni a magyar mozgalom további útját. Mindenki elkészítette részletes jelentését, „hatalmas anyagot" gyűjtött a Cserkész feladatok Csoportja, mindennek kiegészítésére hívták fel a mozgalom valamennyi tagját.[103] Ezek alapján készítették el az összefoglalókat, amelyek bizalmas formában eljutottak az állami vezetés illetékeseihez és a nyilvánosságnak szánt változatokban a cserkészmozgalom minden tagjához. Maga Teleki Pál úgy vélekedett: „Nem tudtam a tábor cserkészies ségét úgy megvédeni, ahogy szerettem volna . . ." a Jamboree „színes képén sok nem cserkészies színfolt és hang éktelenkedett".[104]

A Magyarságnak adott interjújában is azt mondotta: „sajnálattal látom, hogy kicsit vásáriak vagyunk. Tízszer annyi az üzlet . . . mint amennyit szerettem volna . . . inkább nemzeti semmint cserkész szempontból értük el a legnagyobb eredményt . . ."[105] A magyar cserkészek csapaton, őrsön belüli „jellemépítő" munkája 3 éven keresztül szinte teljes egészében szünetelt, a kétségtelenül sok új hatás nem volt képes pótolni ezt a veszteséget.

A mozgalom parancsnoki karán belül a személyi ellentétek sora támadt, a meglévők tovább mélyültek, újult erővel törtek felszínre a mélyben eddig is lappangó „cserkészpolitikai" csoportosulások közötti feszültségek. Ezekről a jelenségekről írta Velősy Elek a Vezetők Lapja szerkesztőségének „A csatolt cikk megírására már ott, Gödöllőn határoztam el magam. Te is bizonyára észrevetted ezt a forrongó hangulatot. Sok volt az egyéni sérelem, és a mi kedves uraink közül igen kevesen tanultak meg nyelni és tovább dolgozni . . ."[106] Ami pedig a politikai orientációk irányát illeti, arra a „Meghalt a

[102] Vezetők Lapja 1933/11. 237–238.

[103] Vezetők Lapja 1933/9. 207.

[104] Vezetők Lapja 1933/9. 198–200.

[105] Magyarság 1933. augusztus 13.

[106] OL P. 1359/73–1933. Világtáborozás érdekében végzett munkájáért ki-ki elnyerte állami és cserkészjutalmát. Hullottak az államfői dicséretek, miniszteri elismerések. Voltak, akik megkapták a

jamboree – éljen a széthúzás" című írásban találunk félreérthetetlen utalást: „Hogy így, meg amúgy: csak legyen vége a jamboreenak! És majd megmutatjuk a közgyűlésen . . . nem engedjük, hogy jellemfaragás helyett idegen szekereket húzzon (ti. a magyar cserkészet G.F.) És ezért suttognak aztán itt is, ott is, hogy lám, a Mussolini! Lám, Hitler! Ezeknek semmi a diadalmasan (legalább kifelé egész diadalmasan) megrendezett jamboree!"[107]

Az összegezések rendre megemlékeznek arról, hogy a táborozáson résztvevő 19 vallásfelekezet képviselői milyen békésen megférték egymással. A fiúk igen, kevésbé lelki vezetőik. A katolikus és protestáns tábor felnőtt képviselői többek között arra használták fel a jamboree nyújtotta lehetőséget, hogy sérelmeiket elővegyék, s egymás munkáját éles, sőt gúnyos hangon bírálják. A katolikus vezetők még szorosabbra vonták soraikat, és azok további erősítése céljából elhatározták egy, a katolikus cserkészvezetők számára készülő folyóirat kiadásának előkészítését. Ez lett a később vitákra alkalmat adó Táborkereszt.[108] A katolikus egyház a világtáborozás kedvező hatásait saját befolyásának gyors növelésére kívánta felhasználni. Hanauer püspök „külön szózatot intézett egyházmegyéjének tanítóihoz és nevelőihez, és abban az elmúlt Jamboree nagyszerű pedagógiai tapasztalatait állította eléjük".[109]

A református cserkészvezetők tanácskozásán viszont „egységesen az volt a meggyőződés, hogy a cserkész szövetségben egyre inkább megnyilvánuló r.k. térhódítással szemben nekünk is erőteljesen fel kell lépni".[110] Ravasz László református püspök az egyetemes konvent elé terjesztette a pesti egyházmegyének „ama határozatát, amelyben az egyházmegye arra kéri a konventet, hogy egy cserkész bizottság kiküldésével a Cserkész Szövetség keretein belül a református cserkészek helyzetét rendezze".[111] Az utódállamokból érkezett magyar nemzetiségű cserkészek nemzeti öntudatukban megerősödve tértek vissza lakóhelyükre. Bíztak abban, hogy a magyarországi világtábor, amely iránt csehszlovák, román, jugoszláv részről eleve erős előítélettel viseltettek, az irredenta propaganda – több kisiklás ellenére sikeres – visszafogottsága folytán jó benyomást keltett, s így kisebbségi cserkészetük mostoha helyzetén változtatni fognak. A rendelkezésre álló adatokból úgy tűnik, átmenetileg és helyenként mutatkozott is ilyen eredmény.[112]

A gödöllői világtáborozás kritikus pontot jelentett a jamboree-k történetében. Méretei, a megrendezéshez és a lebonyolításhoz szükséges idő nagysága, a rendezők ugrásszerűen megnövekedett pénzügyi, anyagi-technikai, személyi és erkölcsi terhei, a bonyolítás eddigi gyakorlata, a táborozás jellege, egyaránt indokolttá tették a kérdést: legyen-e a jövőben világtáborozás s ha igen, milyen legyen az? A Nemzetközi Konferencián előter-

világmozgalom legmagasabb kitüntetését, az „Ezüst Farkast", mások a világtalálkozó emlékére alapított „Fehér Szarvast" tették vitrinjükbe, a csapatok egy része – mint már említettük – a nagy vagy kis emlékszalagnak örvendezett; Farkas Ferenc liliommal díszített arany kézelőgombot kapott „Bi Pi" (Baden Powell)-től, Faragó Ede bátyja viszont amiatt tiltakozott, mert véleménye szerint öccsét szándékosan mellőzték.

[107] Vezetők Lapja 1933/9. 209–210.

[108] Táborkereszt 1935/1. 1.

[109] Beszámoló a IV. Világjamboreeról. Bp. – Gödöllő 1933. 24.

[110] REZsLt. 83/6624.

[111] RTGy. EKJkv. 1934. április 17. 47–48.

[112] A sok levél közül egyből idézünk: „A gödöllői világtáborozás óta panaszra nincs okunk, megbecsülnek, sőt szeretnek is." Arad, 1934 VI. 13. Uo. 82. 1934.

jesztett dán-magyar javaslat szükségesnek tartotta a világtáborozások rendezését, de csak 6 évenként, minden erővel fokozva annak cserkésztábor-jellegét. Ez az igény jelszószerűen is megfogalmazódott: egy cserkészgenerációnak egy jamboree elég! Hiszen „a magyar cserkészet kb. egy évtizeden belül immár negyedízben került kirakatba, s készült megelőzően intenzíven erre a kirakatversenyre".[113] Gödöllő az eddigieknél élesebben világított rá annak az elvnek a visszásságára, mely szerint a mozgalom, erősödése útján, „cserkésziesíti" a társadalmat, tehát az ifjúság ezreinek lelki átalakítása, ha lassan is, de átformálja az egész magyar társadalom lelkületét, s ezen keresztül magát a gazdasági, társadalmi, politikai viszonyokat is. A jamboree ennek a velejéig idealista nézetnek a tarthatatlanságát igazolta. Nem a cserkészet formálta „eszményi" irányba a társadalmat, hanem az terjesztette ki rá egyre növekvő mértékben a „cserkészeszményekkel" meg nem egyező befolyását. A Fiatal Magyarság már a világtáborozás előtt figyelmeztetett erre a fokozódó veszélyre. A cserkészet inflálódása – olvashatjuk a lap áprilisi számában – 1919 után indult. A társadalom betört, adományaiért fizetni kellett, a jamboree fokozza ezt. „Ha ez így tart tovább is, akkor a Jamboreen vagy röviddel azután látszólag vagy ténylegesen bekövetkezik az a lehetőségnek is döbbenetes tény, hogy a cserkészet leteszi a fegyvert, és feltételek nélkül behódol a társadalomnak."[114] A Vezetők Lapjának Jamboree-számában viszont Teleki még mindig ennek fordítottjában reménykedik: (a vezetők között) „ma már mind több az olyan, aki maga is cserkész volt, és a jamboree munka, amelyben oly sok fiatal férfi-cserkész vesz részt, hiszem és remélem, egy egész gárdát fog kitermelni, amely a cserkészet vezetését át fogja tudni venni . . . most már nemcsak a gyermeknevelésben, de az állami és társadalmi élet más terein is végezve építő munkát."[115]

A jamboree alkalmával a magyar cserkészek közelebbről megismerhették más nemzetek cserkészeit. Egy tanulságos vélemény a norvégekről: „Cserkész szempontból tekintve nekünk egészen különös egyéni fegyelmet tapasztaltam náluk; semmi sem volt a nálunk megszokott katonás drill, vezényszavak, sorakozó sátorvizitek stb.-ből; mindenki teljesen önállóan és szinte túlzott kötelességtudással (dolgozott).[116] Az amerikai vendégekről ezt jelentették: „A cserkészies ség náluk nem a külső fegyelemből állott; a fő súly az önfegyelmen volt . . . Praktikusak . . . kevés főzés, jókedv, szórakozás. Igen pontosak. Vallás magánügy! Sopron, Budapest nem érdekelte őket, de amikor meglátták Washington szobrát, vezényszó nélkül felsorakoztak és megkoszorúzták, tisztelegtek előtte. Ez bizony szokatlan a pesti közönségnél. Puha, kényelmes életet élnek."[117] Az efféle tapasztalatok, benyomások hozzájárultak a magyar cserkészmozgalomban a *katonás* fegyelmezettség helyes vagy helytelen volta fölötti viták elmélyüléséhez.

Vessünk végül egy pillanatást a jamboree pénzügyi mérlegére. Teleki Pál a jamboree előtt túl derűlátóan ítélte meg a pénzügyek várható alakulását. Az 1931. december 16-án tartott tájékoztató előadásában így beszélt erről a kérdésről: „mindenki csodálkozni fog, ha most megtudja, hogy félannyi állami szubvenciót kértünk – és kapunk talán –, mint amennyibe a 850 magyar cserkész angliai útja került . . . maximálisan 250 000 P-ről van

[113] Vezetők Lapja 1934/5. 87–89.
[114] Fiatal Magyarság 1933. április 1. 77.
[115] Vezetők Lapja 1933/7–8. 153–154.
[116] KJIGy. „Jelentés a Jamboree norvég kontingenséről, 1933. október 1.
[117] Uo. Az amerikai kontingens (IX. csp.) tolmácsának jelentése.

szó . . ."[118] A rendezők túlságosan is bíztak a várható bevételekben, s elszámították magukat a kiadások tekintetében. 1933. augusztus 5-én meg kellett állapítaniuk: „sajnos, az a helyzet, hogy a bevételek az előirányzatokat nem haladják túl, minden erőfeszítéseink dacára sem, hiszen a megnyitás napján 100 000 ember helyett 20 000, a többi napokon 50 000 helyett 10 000 érkezik. Ezzel szemben kiadási tételeinknél . . . egészen váratlan és tetemes kiadások jelentkeznek."[119] A végső pénzügyi mérleg 80 000 pengős hiányt mutatott; a szaktárcák jelentős támogatásuk visszafizetése érdekében egyre sürgetőbben léptek fel, Gödöllő és a MÁV sem engedett. A Szövetség saját évi költségvetési egyensúlyát alapjában rendítette meg. Papp Antal szorult helyzetében Telekihez és Hóman Bálinthoz fordult. Jelentette, hogy Gömbös Gyula miniszterelnök utasította őt, hogy a pénzügyi elszámolás állásáról szóló jelentést egyenesen neki adják oda. „Ő személyesen rá fogja vezetni az utasítást, hogy a Gödöllőnek szánt medencét és kutakat vegyék a koronauradalmak birtokba, viszont a köztartozásokat az egyes tárcák egyszerűen töröljék." Az 1935. június 7-én tartott minisztertanácson úgy határoztak, hogy a MCsSz a „Jamboree költségek végleges likvidálása és a lengyel táborozáson való részvétel céljaira 30 000 P államsegélyt kap". A határozat végrehajtása 1936 februárjáig húzódott.[120]

„A Jamboree Isten segítségével elmúlt — olvashatjuk az egyik összegezésben —, és ezzel úgy érzem, a magyar cserkészet második, fordulatos, eredményekben gazdag és igen jelentős korszaka lezárult. Most jön a harmadik, a döntő, amikor elválik: tényező-e a nemzet életében úgy, mint néha eddig is képzeltük, vagy pedig csak efemer mozgalom cserkészetünk, amely betöltvén missziójét, elérve külső fejlődése során azt a legmagasabb fokot, amit egyáltalán elérhetett: a Világjamboreet — már megérett s lassú, vagy akár gyors, erőszakos elmúlásra, vagy valamilyen új és keményebben megfogott mozgalommal való kicserélésre, leváltásra."[121] Határozott célzás ez a leventemozgalomra, amelynek hangsúlyozott militarizmusát és fasiszta orientáltságát egyre inkább állították szembe a cserkészet elégedetlenül szemlélt módszereivel és szellemével a gömbösi Magyarországon.

Mindezek hatására már 1934-ben megkezdődött a Szövetség átszervezése, amely együtt járt a „nemzetvédelmi" erők térhódításával, s azon irányzat háttérbe szorulásával, amely a társadalom „cserkésziesítését" — „erkölcsi megnemesítését" — tűzte ki célul. A létszámnövekedés, a nem elsősorban cserkésznevelési feladatok burjánzása, a leventével folytatott kilátástalan harc meghaladta az eredetileg kislétszámú serdülőközösség — ifjúsági elit — nevelését vállaló vezető réteg teherbíró képességét s a Szövetség anyagi lehetőségeit. A megújulásra tett erőtlen kísérletek — „talpas" cserkészet, falusi cserkészet, regösök —, kudarcot vallottak. Az 1936-os alapszabálymódosítás, a Nemzetvédelmi Főbizottság szinte korlátlan hatásköre, Teleki Pál tb. főcserkész riadt politikai helyzetmegítéléséből fakadó pálfordulása még inkább utat nyitott a Farkas Ferencék által oly régen szorgalmazott „nemzetvédelmi" irányzat felülkerekedésének.

[118] gróf Teleki Pál: A IV. világjamboree. A Nemzeti Klubban 1931. december 16-án tartott előadása. Megjelent a Testnevelés 1932 1–2. számára. 8.

[119] OL P. 1359/56–1933.

[120] OL K. 305/168/93393., Uo. P. 1359/107–804–1933., Uo. 41–1933. A főváros és a honvédség támogatásának részletezését tartalmazó átiratok. KJIGy Jegyzőkönyv az OIB 1936 szeptember 23-i üléséről., Kormányjelentések . . . 1933. évről 281. OL K. 27/184–1935. Minisztertanácsi előterjesztés.

[121] *Major Dezső:* A magyar cserkészet útjai. Kézirat. 1971.

Glatz Ferenc:

SZÁMVETÉS
(Eredmények, tanulságok a Magyarország története eddigi munkálataiban)

Historiográfiai megjegyzések

A történetírás története arról tanúskodik, hogy egy-egy történeti összefoglaló megszületése, a nemzeti történelem szintetizálása mindig összefüggésbe hozható egy tudománytörténeti és egy köztörténeti mozzanattal. Akár a 19. századi nagy nyugat-európai szintéziseket, akár a 20. század polgári vagy marxista összefoglalásait nézzük is, a beható historiográfiai vizsgálódás megtalálhatná mind a *szaktudományos számvetés* – a tudomány belső fejlődéséből következő áttekintés –, mind a *társadalom*, a *politikai-ideológiai* élet, a közgondolkodás *igényét* a nemzeti történelem főbb kérdéseinek végiggondolására.

Kétségtelenül jól érzékelték a magyar történetírás vezető egyéniségei (mindenekelőtt az azóta elhunyt Molnár Erik akadémikus, a Történettudományi Intézet akkori igazgatója) az 1960-as évek közepén (1964) a társadalmi-politikai elvárásokat történetírásunkkal szemben, amikor a magyar történelem megírását javasolták tíz kötetben. Az ideológiai-szellemi életben a marxizmus alkotó művelésének kibontakozása, a magyar társadalomban és a munkásmozgalomban jelentkező sok vitatható vagy megkövesedett nézettel való őszinte szembenézés igénye egyrészt megkövetelte, hogy nemzeti történelmünk minden korábbinál részletezőbb összefoglalóját elkészítsük, másrészt az egészséges vitaszellem kibontakozása lehetővé is tette a nemzeti történelem egyes korszakaihoz, jelenségeihez tapadó történeti-politikai vitás kérdések nagy részének feloldását. Hiszen közismert, hogy a történetírásban minden korszakban ideológiai-politikai töltést kapott a nemzeti (vagy egyetemes) történelem egyes alakjainak, de még inkább folyamatainak kiemelése esetleg félreszorítása, értékelésének mikéntje.

Mindezzel szoros kapcsolatban álltak a történettudománynak, mind szaktudománynak belső kérdései.

A marxista történetírás Magyarországon igen gyors fejlődésnek indult, kiváltképpen 1949 után. Mindenekelőtt a magyarországi kapitalizmus előtörténetének és történetének egyes alapkérdései állottak az új feldolgozások középpontjában. Az új marxista kutató gárda felkészültségbéli hiányai, „gyermekbetegségei", és egyidejűleg a társadalomtudományokban is ismeretesen eluralkodó dogmatizmus igen erősen hozzájárultak ahhoz, hogy a marxista történetírás elsősorban a történelmi fejlődésről általánosságban adott és kidolgozott elméleti tézisek szintjén fordult szembe történetírásunk korábbi évtizedeinek eredményeivel. A történeti kérdések konkrét kidolgozása, valamint a szaktudomány eszköztá-

*A szöveg kibővített változata a Magyarország története munkálatainak összefogásával megbízott MTA Történettudományi Intézete tervbeszámolójához készített jelentésnek.

rának felülvizsgálata, szembesítése a polgári tudományossággal nem történt, nem történhetett meg.

A történetíró munkáját a közönségtől távoli levéltári kutatóhelyeken, könyvtárakban, dolgozószobájában végzi. Mégis akkor érez elégedettséget, ha könyveit, cikkeit az olvasók, a közönség kezében látja. A marxista történész, aki tudatosan vállalja azt, hogy műveivel a társadalom részére kívánja a történelemből nyert meggyőződését elmondani, fokozottan érez és gondolkodik így. Miért fontos ezt itt megemlíteni? Azért, mert a magyar történetírás mindig is a közgondolkodás figyelmének középpontjában állt. Nincs itt helyünk kifejteni, mennyiben rejlik e figyelem oka a 19–20. századi magyar nemzeti fejlődés sajátosságaiban, abban, hogy a társadalmi- és függetlenségi harcok kudarcai (1703–1711, 1848–49, 1918–19) a történeti Magyarország felbomlásának folyamata (1919/20) a magyar közgondolkodást a jelenüknél „dicsőbb" középkori magyar történelem és az újkori nemzeti történelem kérdéseinek újra- s újragondolása felé fordította. Tény, hogy a magyar polgári történetírás nagy összefoglalói, az ezredfordulón elkészített szintén tízkötetes Magyar nemzet története (szerkesztette Szilágyi Sándor), de nem kevésbé a két világháború között több kiadást megért Magyar történet (írta Hóman Bálint és Szekfű Gyula) igen nagy példányszámmal ott állott a korábbi magyar középosztály könyvespolcain. Különösen ez utóbbi, amely nagy tudományos apparátussal, ténygazdagsággal és igen szép stílussal íródott, gyakorolt nagy hatást a korábbi generációk gondolkodására, és gyakorol ma is, sőt a történelemtanításra is. És e generációk a felszabadulás után az új Magyarország anyagi és kulturális újjáépítésének tevékeny résztvevőivé váltak.

Gondolom, így már éthető, hogy az 1960-as évek politikai konszolidációja, a marxista ideológia pozíciónak tényleges megerősödése és ebből következően a valós helyzettel való bátor szembenézés lehetősége miért indokolták, sőt sürgették egy olyan szintézis létrehozását, amelyik: 1. a dogmatizmustól megtisztított marxista társadalomfelfogás alapján, a gazdasági-társadalmi-politikai tényezők valós súlyának bemutatásával mondja el a magyar történelmet; 2. amelyik arra vállalkozik, hogy az események részletes tárgyalásával, felfogásunk kifejtése során az okadatolság tekintetében is meghaladja a korábbi történetírás teljesítményeit; 3. amelyik minden részletre kiterjedően, olvasmányos stílusban adja elő a marxista álláspontot, és így a legszélesebb olvasóközönség kezében a magyar történelem kézikönyvévé váljék.

És gondolom, mindezek alapján érthető az is, hogy egy, a mai világ fejlődési méreteit tekintve kis nemzet, aránylag kis olvasóközönségre számítható történetírás ilyen nagy terjedelmű és ugyanakkor a széles olvasóközönség számára készülő szintézis készítéséhez fogott.

A szerkesztés elméleti-koncepcionális kérdései

Visszatekintve az elmúlt tíz esztendő tapasztalataira, elmondhatjuk: helyes megoldásnak bizonyult a szerkesztésnek egy intézményre, mégpedig a kétségtelenül legnagyobb szakmai és technikai-adminisztratív kapacitással rendelkező Történettudományi Intézetre koncentrálnia. Az viszont már kevésbé látszik egyértelműen helyes választásnak, hogy a szerzői listák összeállításánál a munka decentralizálását tekintettük alapelvünknek. Már kezdetben merültek fel aggályok azzal szemben, hogy a kötetenként megirandó 65 ívet

túlságosan kis egységekre bontották szét. A historiográfiai tapasztalatok is azt mutatták, hogy a túl nagy szerzői gárdával dolgozó összefoglalók elkészítése – paradox módon – jobban elhúzódik, mint a kevés szerző által írottaké. Nem is szólva arról, hogy a sokszerzős munkák az egységesség tekintetében mindig hagynak kívánnivalót maguk után. Ezeket a korábbi észrevételeket ma, visszagondolva a megjelent kötetek előkészítésére, kiegészíthetjük még azzal is: a túl sok szerző már elkészült szövegein a szerkesztőknek gyakran többet kell dolgozni, mint maguknak a szerzőknek (kimaradt részekkel kiegészíttetni azokat, a sok felfogást, írásmódot, stílust egységesíteni). S ha a szakmai közvélemény számára kielégítő is, hogy a megírott korszak szinte minden specialistája részt vehetett a megírásban, az olvasó, a szerkesztők nagy fáradozásai ellenére sem kap olyan szép, egységesen gördülő szöveget kézbe, mint a kevesebb szerzővel készülő köteteknél.

A szerzők ilyen széles köre azután lényegesen befolyásolja – és befolyásolta – az elkészülés határidejét, a *tervezhetőséget* is. Már az első határidők (1971, illetve 1973) túllépései felhívták figyelmünket a tudományos alkotómunkának a tudománytörténetből egyébként jól ismert sajátosságára: a kollektív vállalkozások olyan típusa, amely önálló, egyéni munkák sokaságára alapozódik, rendkívül nehezen tervezhető. Hiszen ha csak tudományágunk eddigi összefoglalási kísérleteinek példáinál maradunk, fel kell tennünk a kérdést: vajon lehet-e előre tervezni a különböző szerzők egészen eltérő munkaütemét, kutatási-feldolgozási módszereik meghatározta problémaérlelő készségét, íráskészségükön túl az egyszerűen fizikumukkal, pszichikumukkal is szoros összefüggésben álló expeditívségüket, fogalmazási sebességüket? Vagy mennyire lehet a tervezésben figyelembe venni a személyiségenként különböző, egymástól eltérő történetírói logikát? Azt, hogy a történészi gondolkodás, az anyaggyűjtés, verifikálás, konklúzió stb. szakaszait különböző ütemben, nem is azonos sorrendben járja be. Míg az egyik típus – függően természetesen a konkrét tudásanyagtól (a téma kutatottságától és az egyéni ismeretanyagtól) is – már a kutatás első fázisában felvázolja a főbb összefüggéseket, addig lehet, hogy a másik csak több monografikus elemzés után jut el ugyanolyan szintű általánosításokhoz, jelen esetben a szintetizáló összefoglaláshoz. S azt is tudjuk: határozottan már csak nem is állíthatjuk, hogy egyik vagy másik gondolkodási mód hoz mélyebb, árnyaltabb megállapításokat a tudomány számára . . . Sőt! Azt is tudomásul kellett vennünk, hogy munkánk tervezhetőségét – éppen nagymértékben individuális jellegéből adódóan – hátráltatja vagy egy egész kötet készülését gátolhatja olyan mindenkori „emberi tényező", mint betegség, vagy a teljesítőképesség vagy éppen a pozicionált, kvalifikált kutatóink „túlvállalása".

Amennyiben nehézséget jelentett és jelent a szerzők sokféle egyénisége, alkotóképessége a kéziratok elkészítésekor, annyi szakmai hasznot hozott ez a szerkesztő bizottság rendezte előkészítő üléseken és az elkészült kéziratok vitáin. Az ún. előkészítő vitaülések közül – ahol az egész sorozatot, vagy egy-egy korszakot, illetve adott tematikát érintő koncepcionális kérdések kerültek napirendre – kétségtelenül a *periodizációs*, illetve a sorozat *koncepcionális egységéről* rendezett viták nyújtottak a legtöbb szemléleti szempontot a magyar történelem egészének újragondolásához.

A kötetekre tagolás egyes korszakoknál kézenfekvő volt: a sorsdöntő történelmi események maguk kínálkoztak köteteket elválasztó periódus-határként. Nem jogtalanul merül fel azonban mindjárt a kérdés: vajon a marxista történetírás, amelyik állítja a történelemben a gazdasági-társadalmi folyamatok meghatározó jellegét, megmaradhat-e a

hagyományos periodizáció módszerénél, amelyikben, mint ismeretes, politikatörténeti ún. esemény-tények képezték a korszakhatárokat? Vajon nem kell-e a marxizmusnak az egyes társadalmi formációk váltásáról kialakított tanítását a nemzeti történelem korszakokra bontásánál is jobban figyelembe venni? Ugyanakkor joggal merülhet fel ezzel szemben a praktikus ellenérv is: bár igaz, hogy a döntő társadalmi, gazdasági folyamatokat igen ritka esetben lehet egy-egy évszámmal jelölni, mégis a többkötetes szintézisek mindig egyértelmű kronológiai határok kijelölését kívánják. E tekintetben a végül is kialakított periodizációs elv kétségtelenül bizonyos kompromisszumot jelent: a kötetek határai egy-egy politikatörténeti eseményhez igazodnak, mégis a kifejtés során a kötet utolsó vagy kezdő fejezetében a szerzők, egy-egy lényegesnek tartott eseménysor, folyamat összefüggéseinek bemutatása érdekében időben előreszaladhatnak későbbi, vagy visszanyúlhatnak korábbi időszakokra is.

Különösen a feudalizmuskori magyar történelem periodizációjánál vetődtek fel élesen ezek a kérdések. Az teljesen egyértelmű volt, hogy az I. kötetbe (fősz. Székely György akadémikus) a magyarok őstörténete, a későbbi magyar állam területének honfoglalás előtti története s a korai feudalizmus magyarországi időszaka kerüljön. De kevésbé volt egyértelmű, vajon a politikatörténeti határ (a tatárok 1241. évi hadjárata, a muhi vereség) mennyiben választhatja el megnyugtatóan ezt a kötetet a virágzó feudalizmust tárgyaló II. kötettől (főszerkesztő Elekes Lajos akadémikus.) Ha tartjuk magunkat ehhez az időponthoz, akkor a II. kötet időtartamát jellemző és a magyar történelem későbbi menetére is sokban meghatározóan kiható alapvető társadalmi és gazdasági folyamatok megindulása – a jobbágyság egységesülése, ugyanakkor az egész magyarországi feudalizmusban specifikusan nagy szerepet játszó köznemesség renddé szerveződése –, a kezdetek indítékainak kifejtése szükségszerűen az I. kötet kronológiai határai közé tartozva, oda kerülnek. De a muhi csatavesztés mint kezdő időpont nem problémamentes korszakhatár a 13–15. századot tárgyaló II. kötet részére sem, hiszen a 13. századra jellemző nagy államszervezési eseménysorok csak 1241 után indulnak meg; nem is szólva arról, hogy a 13. század „kezdeményei" a társadalom-, gazdaságtörténelem terén szintén csak a későbbi századokban teljesednek ki, s csak az ottani tárgyalásnál mutathatók be eredményeikben. – Sok vitát váltott ki az előkészítés során a minden korábbi magyar történeti szintézis „szilárd" periodizációs pontja, a mohácsi csatavesztés is (1526). Az állam történetét tekintve: az ország három részre szakadása (a magyar király ellenőrzése alatt maradó Észak- és Nyugat-Magyarország; a török megszállta központi és déli területek; az önálló erdélyi fejedelemség) még csak több évtizeddel Mohács után kezdődött meg. Ugyanakkor – maradva az államtörténeti szempontoknál – a feudális magyar állam intézményeinek bomlása már jóval Mohács előtt, Mátyás király halála után megkezdődött. És az újabb kutatások azt is igazolták, – hogy tovább soroljuk a hagyományos mohácsi korszakhatár elleni érveket –: a polgári történetírás végül is vezető szárnyának azon gondolatmenete, amelyik az 150 éves török megszállást tekintette a magyarországi gazdasági-társadalmi elmaradás egyedüli okának, s ezért a mohácsi csatavesztést a saját logikája szerint a magyar történelem mintegy vízválasztójává tette, nem tartható. Bebizonyosodott: a magyar társadalom fejlődésének gyengesége a nyugat-európaival való összehasonlításban már a korábbi századokban világosan megmutatkozik, többek között a polgári és városi fejlődés gyengeségében, a nemesség szerepének mind erősebbé válásában. A második jobbágyság magyarországi történetének vizsgálata pedig a földesúri gazdálkodás, a

jobbágyparaszti fejlődés történetünket meghatározó voltát emelte ki. S ez utóbbi, melynek kibontakozása a 16–18. századra esik (vagyis az 1526 utáni történelmet tárgyaló III. kötet időhatárai közé), szerves folyománya a jobbágyparaszt és földesúr viszony alakulásának a 15–16. század fordulóján, s nem utolsósorban az 1514. évi (tehát 1526 előtti, a II. kötetben bemutatásra kerülő) Dózsa György vezette nagy magyarországi parasztháború leverésének. Nem kevesebb – ha nem is általános, de a nemzeti történelem menetét érintő – szemléleti elemet tartalmazott a III. és IV. kötet határának megvonása (főszerkesztő: Pach Zsigmond Pál, illetve Ember Győző akadémikusok). A török kiűzése Magyarországról (1699), a Habsburg-ellenes Rákóczi szabadságharc kitörése (1703) vagy leverése (1711) legyen a határ? A korábbi történetírásban e kronológiai határok közötti választás mindig összefüggött a Habsburg-uralom, a Rákóczi-szabadságharc megítélésének kérdésével: ahogy a függetlenségi harc bukását korszakindítónak választó álláspont kapcsolatban áll a Habsburgok 18. századi konszolidációs politikájának erősebb kiemelésével, s azzal a felfogással, hogy a legjelentősebb magyarországi függetlenségi harc amolyan része és következménye volt csak a török utáni új ország-berendezkedésnek, addig a függetlenségi harcaink jelentőségét hangsúlyozó történetfelfogás a függetlenségi harc megindulásánál kereshet periódushatárokat. Érzékeltetni akarván, hogy a Habsburgok 18. századi uralma mintegy reakció volt – szerinte – a függetlenségi harcokra. A többszöri vita, valamint azután, hogy a kezdetben választott „ölelkező periódushatár" tarthatatlan volta a szerkesztésnél bebizonyosodott, a periódushatár 1686-nál (Buda viszavétele a töröktől) rögzült. Ugyanakkor a kötet befejezése rövid kitekintést tartalmaz a török végleges kiszorításának másfél évtizednyi eseményeire, 1699-ig. A 18. századot tárgyaló IV. kötet pedig röviden visszautal a Rákóczi-szabadságharc előzményeit képező belső harcokra.

A *kapitalizmuskori* kötetek elválasztása – amely mögött a feudalizmuskori kötetek esetéhez hasonlóan a periodizáció elvi-elméleti problémái állnak – kézenfekvőbb és a marxista történetírásban kialakultabb volt. Összefügg ez kétségtelenül azzal, hogy a magyar marxista történetírás felszabadulás utáni történetében a korábbi történetírással való összehasonlításban a legnagyobb eredményeket az új- és legújabbkor kutatása terén érte el. És összefügg mindez azzal is, hogy a kapitalizmuskori Magyarország történetének korszakhatárai jobban igazíthatóak az egyetemes történeti korszakváltásokhoz. Ezért is a sorozatszerkesztőség úgy döntött, hogy *nem a periodizálás lehetőségeit* tűzi vitára – mint azt a feudalizmuskori kötetek esetében tette (Vö. erre Vita a feudalizmuskori magyar történelem periodizációjáról. Bpest, 1968. 183 l. Értekezések a történeti tudományok köréből 45.) –, hanem a *kapitalizmuskori magyar történelem főbb elvi kérdéseit*. Az ezeket megfogalmazó terjedelmes tanulmány („Gazdaság, társadalom, társadalmi-politikai gondolkodás Magyarországon a kapitalizmus korában", szerzői: Hanák Péter, Lackó Miklós, Ránki György) részben exponálta a magyar történetírásban a korszakról kialakult vitakérdéseket, részben pedig kísérletet tett az újkori magyar történelem elvi alapjának megfogalmazására.

A Magyarország története eddig elkészült kötetei és kéziratai bőségesen szállítják az esettanulmány-lehetőségeket a történetírás fejlődése belső törvényszerűségeit kutató számára. Nem utolsósorban a tekintetben, hogy a történetírás mennyire a korábbi eredmények állandó újraalkotásának tudománya, ahol a kijegecesedettnek látszó eredmények, már koncepcióba-foglalásuk közben is meghaladottá válnak, vagy módosításra szorulnak. Bármekkora gonddal történt is például a kapitalizmuskori kötetek koncep-

cionális egységének előkészítése, a kritika mégis joggal mutat rá e téren is néhány hiányosságra. (Tegyük hozzá: olyan szempontokkal támasztva alá érvelését, amely szempontok megszületése a jelenlegi szöveg formába öntése nélkül elképzelhetetlen volna). Éppen a dualizmust tárgyaló két kötet (VI. és VII.) alapos gazdaság- és társadalomtörténeti elemzései hívták fel a kritikus figyelmét, s késztetnek meggondolásra: a *világgazdasági és összmonarchiai fejlődésbe* illesztve a monarchiabeli Magyarország történetét, határozottabban kellett volna rámutatnunk azokra a korszakmezsgyét jelző folyamatokra, amelyek inkább a század 80-as éveiben bontakoznak ki. S arra is több, a megjelent köteteket érintő kritikai észrevétel figyelmeztet, hogy a történelemben állandóan működő *kontinuitásokra, diszkontinuitásokra,* így a tárgyalásban a *több korszakon át húzódó folyamatok* egymásbaötvöződésére, okozati összefüggéseire mennyire nagy gondot kell fordítanunk az ábrázolás során. Sokkötetes munkában a periódushatárok egyben kötethatárokat is jelentenek. A különböző köteteket pedig más és más szerzői kollektívák, más és más történészi megközelítéssel, hangsúlyozással készítik, és a mégoly gondos szerkesztői tervezés ellenére is éppen a hosszú távon érvényesülő törvényszerűségek megmutatása sikkadhat el. Utalhatunk itt – szintén a Monarchia történeténél maradva – az egyik legérdekesebb gazdaságtörténeti fejezetre, melynek elgondolásait időben visszafelé követve világossá válik: nem érthető meg a történeti szintézisben a 19. század második felében lejátszódó strukturális változás a gazdaságban (az ipari forradalom kibontakozása, ennek társadalmi feltételei, az agrár- és ipari termelés viszonya stb.) a század első fele piaci és árviszonyainak elemzése nélkül. E kontinuus folyamatok továbbélésére a következő történelmi korszakokban (illetve bemutatásáról a következő kötetekben) egyes esetekben talán azért is nem figyelünk fel, mert a választóvonalakat képező történelmi változások (így pl. 1918–19) túl élesen határolják el a történész szeme előtt az egyes korszakokat. A korszakhatárokat a történész helyesen állapítja meg, arról azonban könnyen megfeledkezhetünk, hogy a társadalmi élet, mint különböző egyedek, ezek érdekszervezeteinek, magatartás-formáinak képződménye nem „igazodik" feltétlenül, és ha igen, akkor is igen lassan ezekhez a változásokhoz. Mint ahogy ez a Monarchia összeomlása, az 1918–19-es forradalmak bukása után is történt.

Most, amikor együttolvassuk a megjelent kapitalizmuskori köteteket, rajzolódik ki előttünk: gyakran az egyes korszakok szakirodalma kiépítette rendszer-szintű belső egységességű *modellek önállósulása* is vezethet oda, hogy megkezdett szálak szakadnak el egymást követő, eltérő „modellt képező" korszakok között. Könnyen feledkezünk meg például arról, hogy mennyi társadalmi-mentalitásbéli és nem utolsósorban gazdasági-kulturális folytonosság tapintható ki a Horthy-korszak első évtizede és a monarchiabeli Magyarország között. Részben ennek tudható be az is, hogy a két korszak bemutatása tematikailag sokban különbözik. Nyilvánvaló, hogy nemcsak a kutatás előrehaladottsága, vagy a kötetszerzők egyéni felfogása, felkészültsége közötti különbség az oka például, hogy míg a múlt század második felének mindennapi életéről, századfordulós magatartásformákról szép részeket olvashatunk, hogy míg a századforduló társadalmi képének megfestésekor az olvasó előtt szinte megjelenik a szecesszió korának álmos cicomája és mindenben újatakarása, a társasági élet színessége –, addig a Horthy-korszak rajzában minderre egy tollvonás sem jut. Az, hogy már a kezdetektől a két forradalom (1918–19 és 1945–48) közötti ív, a forradalmi és retrográd irányzatok harcának rajzára összpontosítunk, eltereli figyelmünket a társadalom mindennapjait kitöltő jelenségekről: a friss

ellenforradalmat teremtő harsány randalirozás bevetté válásáról a politikai életben, azokról a hallatlanul feszítő ellentétes felfogásokról, amelyek a régi, a liberalizmus maradványaiból még sokat megérző, másneveltetésű, békeidőbeli generáció és a századelő konfliktusteremtő szellemében nevelkedettek gondolkodásában élt. További, e kérdéskörhöz tartozó elvi szempont, hogy a történésznek nemcsak az immáron határozott kronológiai határok közé fogott korszakban az új kezdetét, még csak nem is egyszerűen a régebbről továbbélő jelenségtípusok kimutatására kell vállalkoznia, hanem a társadalom e *különböző* erőinek egymástól gyakran eltérő *ritmusára,* vagy együttmozgásukban a *másüteműségre.* Korábban azt mondottuk, mily könnyen maradnak folytatás nélkül előző korszakban felfedett folyamatok, jelenségek. De arra is figyelmeztetnek bennünket a legújabbkori történelmünket tárgyaló kötetek: milyen módszertani buktatókat tartogathat a történész számára szaktudományos tevékenységünk azon egyszerű tulajdonsága, hogy mi már a történelem írása közben egy-egy korszak végkifejletét ismerjük. Ilyenkor könnyen hajlik a történész arra, hogy a korábbi időszakokban is a későbbi helyzetet meghatározó tényezők „előtörténetét" lássa. S a történetírói ábrázolás e fajtájában — amely a marxista történetírásban különösen a filozófiai ihletésű ún. ideológia-kritikai munkákban nemegyszer megjelenik — épp a történelmet alakító *tényezők adott korszakra jellemző viszonya,* azok történelmileg *determinált aránya* bomlik fel. Mindezek a modellteremtés és így a periódus-, illetve kötet-határok rendkívül körültekintő kezelésére hívják fel figyelmünket a történelmi szintézisben.

És még valamire. Arra, hogy az ilyen nagyméretű vállalkozás esetében, amilyen a Magyarország története, gyakorta nem hozható szinkronba a *társadalmi elvárás* megjelenést, köteteket sürgető igénye és a sorozat szakmai értéke megkövetelte *szerzői, szerkesztői érlelés* követelménye. Amikor a sorozatszerkesztőség lemondott arról, hogy a kronológiai sorrend legyen a megjelentetés sorrendje is, s úgy döntött, hogy az elkészülés rendjében lássanak napvilágot az egyes kötetek, tudatában volt, hogy kevés lehetőség marad a több korszakon át futó — és így több kötet megformálásában láttatni kívánt, kiemelendő — folyamatok határozott körvonalazására; ugyanígy véges számú szerkesztői eszköze marad a különböző korszakok kutatottsági szintjéből származó egyenetlenségek, így a fentebb is jelzett tematikai egyensúlytalanságok kiküszöbölésére. Mint ismeretes, a V., VI., VII. és VIII. kötet éppen a kronológiával ellentétes sorrendben jelent meg, s a kompromisszumokhoz, esetleges hiányosságokhoz ez a körülmény majdnem ugyanolyan mértékben hozzájárult, mint a fiatalnak számító új és legújabbkori kutatásaink „gyermekbetegségei".

Forrásanyag — történeti kép

A „tízkötetes" eddigi munkálatait számbavéve, azt a magyar történetírás fejlődésének folyamatában ágyazva, újra és újra meg kell győződnünk: a szintézis előkészítésében, vitáiban a szerkesztés gondjaiban mennyire a magyar történetírás egészének gondjai, problémái jelentkeznek. És a négy kötet — nyolc félkötet — megjelenése után immáron azt is látjuk: nemcsak a kötetek, egy-egy korszak feldolgozásának „minősége", hanem az előrehaladás sebessége, üteme is lényegében ezektől — és sajnos kevésbé a szerkesztőségek szándékától — meghatározottak. E helyzetünket adó „vektorokat" szám-

bavéve talán első helyre kívánkozik a mai marxista történetírás egyik legfeszítőbb, elméletileg is tisztázásra váró kérdése: a forrásanyag és a történeti kép viszonya.

Időszerű és kétségtelenül sok tanulságot adó vállalkozás lenne összehasonlítani: a szocialista országok történetírásában milyen úton-módon erősödött meg a marxizmus, hol, milyen nehézségekkel kellett szembenézni, s hol, milyen megoldások születtek. Csak ennek során derülne ki, vajon általános, vagy pedig a magyarországi helyzetben gyökerező sajátosság-e a marxizmus térhódításának első időszakában az *eseménytörténeti anyag,* valamint *történetfelfogásnak alaptézisei szembesítésének* elégtelen volta. S az ezzel párhuzamos módszertani jelenség: a történeti ábrázolásban *teoretikus elemek,* koncepcionális kifejtések és a *történeti elbeszélés egyensúlyá*nak megbillenése. Kezdetben, a felszabadulás után érthető okokból a marxista történészek elsősorban arra törekedte, hogy kifejtsék és elismertessék a marxizmus elméleti-ideológiai tanításait. Eredményeik historiográfiai jelentőségűek voltak. Ez a történetírói gyakorlat nemegyszer a magyarázat nélküli értékelésekre koncentrált, megfeledkezve a történeti elemzés egyik alapkövetelményéről, a konkrét tényanyaggal való állandó szembesítésről. A feldolgozásbeli módszertani egyoldalúság mellett ez arra is vezetett, hogy a történést gyakran puszta logikai konstrukcióba kényszerítettük. A történeti bizonyításban az általános tételekből történő deduktív levezetés elhatalmasodása nem engedett kellő helyet az eseménytörténetnek, mint a történeti bizonyítás alapanyagának, a történeti előadásban pedig a történeti elbeszélésnek. Ezt az ellentmondást oldotta, de végérvényesen nem szüntette meg a 60-as évekbéli fejlődés sem. Történetírásunk egészét tekintve, a késői historiográfus majd bizonyára minőségi változást fog látni ezen évtized és a korábbiak összevetésekor. És ez a változás, előrelépés megfigyelhető lesz a történetírói módszerek területén is. Mégis folyóiratainkat, azonos korszakokkal foglakozó monográfiáinkat tanulmányozva felfedezhetik majd a módszertani diszkrepancia új formáját is, azt, hogy az elméleti, nagy ívű általánosításokat adó tanulmányok, valamint a nagy számban született anyagfeltáró, szinte csak az események elmondására koncentráló írások nem állnak harmonikusan összhangban. A szerkesztőség vezetői ezért kezdettől hangoztatták, hogy az új történeti szintézis egyik metodológiai alapelve az *elbeszélő történet* és a megfelelő szintű *általánosítások,* a tények és a következtetések *összhangjának* helyreállítása a magyar történetírásban. Ennek az elvnek követése szükségszerűen vezet a forrásbázis és megrajzolandó történeti kép viszonyának kérdéséhez.

A munkálatok megindulásakor „a meglevő ismereteink összefoglalását" állítottuk a szerzők feladatául. Ebben a célkitűzésben az a praktikus törekvés nyilvánult meg, hogy minél gyorsabban készüljenek el a kéziratok. (Természetesen benne rejlett ebben a korábbi eredményeink optimista megítélése is.) Ez a feladatállítás azonban – mivel nem számolt a magyar történetírás ténybázisának számottevő kibővítésével, a forrásanyag lehető legteljesebb újravizsgálatával –, szükségszerűen szembekerült a fentebbi metodológiai elgondolással. Még az első szerkesztő bizottsági ülésen hangot kapott olyan álláspont is, amely szerint a szintézis egyik legfontosabb funkciója: a polgári történetírás már feltárta forrásanyagot marxista szemmel átértékelni, s új forrásfeltárásokba most nem bocsátkozni. A másik álláspont éppen a magyar történetírás akkori helyzetéből kiindulva hangsúlyozta a korábban elhanyagolt forrástanulmányok elvégzését, mintegy a szintézis „előtanulmányai"-ként, s azt, hogy éppen a széles és alaposan feldolgozott – a korábbi történetírásnál is behatóbban, módszeresebben is feldolgozott – forrásbázis lehet csak a modern marxista szintézis alapja. A szerkesztő bizottság kezdettől fogva – talán saját

eredeti célkitűzésével ellentmondásba is kerülve – támogatta, ösztönözte, akár a határidők betartásának rovására menő új anyagfeltárásokat. De ebbe az irányba vitte a munkálatokat – talán függetlenül az elvi megfontolásoktól is – a szerzők történetírói gyakorlata. Hiszen mindegyikünkben – szerkesztőkben, szerzőkben egyaránt – kimondatlanul is élt a meggyőződés: ez a történeti összefoglalás a magyar történelem legnagyobb eddigi szintetizálása, a következő évtizedekre is mértékadó összefoglalás, tehát megalkotásánál szembe kell néznünk a korábbi nemzedékek eredményeivel, s egyben újra is kell vizsgálni munkáikat. Ez az újravizsgálat mutatott rá arra, hogy a korábbi művek újra és ujra már sokszor kitaposott ösvényen haladva, szinte ugyanazon forrás-interpretációkból származó ténybázist, sőt ugyanazon levéltári állagokat használtak műveikben: kiderült, egyes témák vonatkozásában, hogy a 19–20. század fordulóján tetőző és a megelőző évtizedekben sokszor nem kellően méltányolt forrásfeltáró „láz" óta történetírásunkban néhány történeti-politikai szempontból kiemelt tematikától eltekintve nem történt nagyobbszabású kísérlet a magyar történelem adatbázisának felfrissítésére; és a marxista történetírásnak is önkritikusan kell azt az álláspontot felülvizsgálnia, amely a forrásfeltárást, forráskiadást nem tekintette teljes értékű tudományos teljesítménynek. Hogy mennyi historiográfiai és módszertani tapasztalatot halmozott fel ez az elsődleges forrásanyagokig hatoló újravizsgálat mai történetírásunk részére, milyen ma is élő hibáinkra figyelmeztethet bennünket – az majd nyilvánvalóan a tizedik kötetben, a magyar történetírás történetét tárgyaló részben kap helyet. Az elkészült kéziratok és a megjelent kötetek azonban már tanúsítják, hogy az új forrásanyag, illetve a forrás- és tényanyag részletekbe bocsátkozó újragondolása, szempontok halmazát ébresztette. Ismét megfigyelhettük a tudománytörténetből jól ismert jelenséget: a szaktudomány bizonyos módszertani eljárásai, kutatási alapelvek, új történetfelfogás beivódása a történetírói gyakorlatba, időbelileg csak rendkívül elhúzódó folyamatossággal történik, s tematikailag is rendkívül szórtan. Mindaz a már készséggé vált tudásanyag, a történelem új látásmódja, ami az utóbbi évtizedek kutatásai során egyes részmonográfiákban, tanulmányokban már megmutatkozott, most, a történelmi fejlődés teljességének megragadására szükségszerűen törekvő összefoglaló írása közben vezethet igazán *a történeti kép egészének újrafestéséhez,* ugyanakkor a kutatásokból születő rész-megállapítások, következtetések szemléletté érlelődéséhez. Ki tudja, meddig kellett volna várnia történetírásunknak például a termelési eljárások és a régészeti anyag szembesítésére a magyar őstörténet-kutatás eddigi, ismert eredményeivel, vagy a tatárjárás utáni 13. századi telepítéspolitikának, magának az újjáépítő király egyéniségének új fénybe helyezésére, ugyanígy a 16–17. századi magyar társadalomtörténeti fejlődés környezetébe ágyazott függetlenségi törekvések, a bécsi udvar 17–18. századi magyarországi politikája nemzetközi hátterének megvilágítására, de ugyanúgy az 1840-es évek udvari politikájának nemcsak magyar, hanem birodalmi szempontú vizsgálatára, a századeleji társadalom életében az ízlés, divat szerepének megmutatására, az életmód-kutatások történészi interpretálására – ha az illető szerzők nem veszik „revízió" vagy legalábbis kontroll alá az eddigi szakirodalom forrásbázisát, bizonyító eljárásait, gyakran több évtizede érintetlenül hagyott s megoldottnak látszó kérdéseit.

*

A szerzők e széles körű kutatásai, másrészt az, hogy a szerkesztőség a Magyarország története koncepcionális előkészítését ilyen tág értelemben fogta fel – késleltették a kéziratok elkészülését. Ellentmondásokat szült ez a szerzői kollektívákon belül is; hiszen az, aki a sorozatszerkesztőség kezdeti elképzeléseinek megfelelően igyekezett magát a határidőkhöz tartani, s elsősorban a már feltárt forrásanyag és a rendelkezésre álló szakirodalom alapján készítette el szövegét, az nemcsak hogy „erkölcsi kopás"-nak tette ki kéziratát (több kötet esetében 8–9 éve állnak készen fejezetek, várva a késlekedő szerzőket, s így a kötet elkészültét), hanem emellett lemondott az újabb kutatásokról, kézirata további javításának lehetőségéről.

A sorozatszerkesztőség is nehéz helyzetbe került. Örömmel vette tudomásul a monográfiák, kandidátusi, doktori disszertációk megszületését, amelyek a Magyarország története szerzőinek alapozó kutatásaiból sarjadtak ki nagy számmal, ugyanakkor kénytelen volt a felettes tudománypolitikai fórumok és ugyanígy a közvélemény elvárásainak ellenére – a határidők újabb és újabb módosításába bocsátkozni.

Amit örömmel nyugtázott és ösztönzött: a már említett nagyszabású, új anyagfeltáráson alapuló sokszáz oldalas monográfiák. Ahhoz például, hogy a szintézis egy fejezetében megfogalmazható legyen, monográfia keretében kellett kidolgozni a Kárpát-medence honfoglalás előtti népeinek történetét és ugyanígy a honfoglalás előtti Magyarország őstörténetét, hogy tisztán láthassuk az osztálytársadalom kialakulásának a marxista történetírásban annyit vitatott menetét, az osztálytársadalom kialakulásának termelési előfeltételeit, a nomadizálók immár földművelő tevékenységét, ennek befolyását a társadalmi szervezettség alakulására. S talán az sem véletlen, hogy ugyanezen évszázadok történetét tárgyaló kötet tematikai körében készült el az utóbbi évtizedek hazai középkorkutatásának egyik legnagyobb teljesítménye: az államalapítás korának rendkívül részletes feldolgozása. Anélkül, hogy a kritikák elébe vágnánk, jeleznünk kell: a szinte teljes hazai forrásbázisra épülő, gazdag fantáziával, s így természetesen több vitatható hipotézissel is megírt monográfia valóban nagyszabású összegezésnek számít a 10–11. század kutatásában, és egyben fel is hívja a figyelmünket: mennyire újra- és újra vizsgálnia kell a marxista teóriának államról, feudalizmusról, „hűbéri lánc"-ról kialakított következtetéseit, általánosításait a kutatás során feltárulkozó újabb és újabb konkrét történeti forrásanyag alapján. Mint ahogy valószínűleg alkalmat ad majd az újragondolásra egy adott történeti személyiség, az egyház, művelődési, társadalomszervező tevékenység feudalizmuskorabeli szerepéről az az elkészült, mintegy hatvan íves monográfia, amelyik a 13. század második felének történetét, IV. Béla „új honalapítását" taglalja. S ha ehhez még hozzávesszük a Zsigmond-kor hatalmas nemzetközi forrásanyagra épülő impozáns feldolgozását, láthatjuk: mennyi mulasztása volt és van történetírásunknak a felszabadulás után lelassult medievisztikai kutatások terén. De láthatjuk azt is: a tízkötetes szintézis szükségszerűen kényszerít bennünket ezen elmaradások behozására.

És ez utóbbi megállapítás az elmaradások behozásáról már egy-egy korszak, mint például a középkor kutatására vonatkozik. A késői historiográfiai felmérések minden bizonnyal a Magyarország története, illetve a hozzá kapcsolódó viták, kutatások egyik legnagyobb érdemének fogja betudni, hogy fokozottan hívta fel a figyelmet a művelődés és a társadalom történetére. Az 1960-as évektől mind többet elhangzó igény – hogy ti. a politikatörténet és a gazdaságtörténet mellé intézményesen is fejlesszük ki a társadalom- és művelődéstörténetet –, a szintézis írásakor sürgető kutatási feladattá vált. Nem véletlen

az sem, hogy a megjelent 19–20. századi kötetek leginkább újszerű részei a művelődés- és társadalomtörténeti fejezetek. Igaz, a kritika máris joggal jegyzi meg: nem vagyunk még birtokában annak az eszköztárnak, amelyik a történetírót a társadalom széles rétegeiben meglevő műveltségszint, az állami, az egyházi oktatáspolitika, a „magas műveltség" társadalmon és politikán belüli súlyának összefüggésbe hozásához és ezen összefüggésekben a gyakran változó domináns tényezők pontos kimutatásához segíti. Jogos lehet a kritika, hogy nem tudjuk még a politikai gondolkodás, egy-egy kor műveltségeszményének helyét megtalálni a szintézisben, s nem tudjuk még teljesen mentesíteni magunkat azoktól az emócióktól, amelyek például a felszabadulás után nevelkedett generációkban a polgári kor egyházainak megítélésével kapcsolatban él. Mégis, végigtekintve immár a Mohács utáni korszakok művelődéstörténeti fejezeteit, s nem utolsósorban a művelődéstörténeti szintetizáláshoz rendkívül sok fogódzót és mintegy modellt is kínáló 18. századi szintézist, elmondhatjuk: a Magyarország történetének köszönhető annak az alapnak elkészítése, amelyre a következő nemzedékek a Közép-Kelet-Európában fontos helyet elfoglaló magyar kultúra történetének épületét felhúzhatják.

Magyarország kapitalizmuskori történetének új szintézise

Amennyiben Magyarország polgári kori történetének minden eddiginél részletesebb tárgyalásáról (1976-ban a VIII., 1978-ban a VII., 1979-ben a VI. kötet jelent meg) historiográfiai felmérést kellene készítenünk, mindenekelőtt arról kellene említést tennünk: az elkészült szövegek és így a polgári korszakról készített történészi „mérlegünk" mennyiben az elmúlt két évtized magyar történetírásának termékei. Nemcsak azért, mert az utóbbi két évtizedet joggal fogjuk majd a szakszerű újkor-kutatás hazai fellendülése korszakának nevezni, hanem azért is, mert a bevezetőben említett kortörténeti tényezők hatása történetírásunk fellendülésére konkrétan legjobban éppen az új- és legújabbkor magyar történelem újrakoncipiálásán olvasható le. Egyik oka ennek kétségtelenül az, hogy alapvetéseket kellett e korszakok kutatásában elvégeznünk, s az alapvetéseken a jelentől befolyásolt koncepcionális kontúrok a történetírásban mindig is markánsan szembeötlőek. Kutatásunk ezen új ágazatának jelenhez kötődésének másik oka pedig abban a kézenfekvő összefüggésben keresendő, ami a hozzánk közelebb eső korok bemutatása és a jelenben még befejezetlen folyamatok értelmezése között mindenkoron kimutatható. Ezért is nem túlzás azt mondani: amikor a 6., 7., 8. kötet fejezeteit olvassuk, látnunk kell azoknak a monográfiáknak itt hasznosított eredményeit, amely monográfiák, tanulmányok a már marxista szellemben nevelkedett fiatal kutatóink tollából a 60-as években születtek, s amelyek először levéltári anyagra, elsősorban a központi kormányszervek iratanyagára alapozva tárták fel a két világháború közötti Magyarország bel- és külpolitikájának számtalan apró mozzanatát. De a vaskos hat félkötetet olvasva nem feledkezhetünk meg egy pillanatra sem arról a szellemi légkörről, arról az ideológiai vitákban is jelentkező új szemléleti pólusokról, amelyek a 60-as évek Magyarországát, koncepcióink újra-újrafogalmazásának valós politikai hátterét annyira sokszínűvé tették. Vajon mennyire mutatható ki a közvetett vagy közvetlen összefüggés például a magyarság és a szomszédos népek viszonyának bemutatásában a polgári kori és a jelen problematikája között? Vajon – hogy csak egyetlen, szóban fiatal kutatók között már sok évvel ezelőtt megfogalmazott kérdést tegyünk fel a magunk számára – milyen összefüggés

rajzolódik majd ki a késői historiográfus előtt a monarchiabeli Magyarország helyének újra meghatározása és a nemzetközi együttműködés perspektíváinak optimista jelenmegítélése között? Vajon a közép-kelet-európai kis népek immáron demokratikus együttélési lehetőségének újrafelsejlése nem befolyásolja-e a történetíró koncepcióalkotását? A történetírót, aki a Monarchiában már a dunatáji kis népek együttélésének történeti kereteit is látja, s a hangsúlyt most már nem csak a birodalmat feszítő erőkre, hanem magának az összetartó keretnek a vizsgálatára is helyezi?

Mint historiográfiai irodalmunkban ismeretes, nem utolsósorban a Habsburg-ellenes függetlenségi hagyományok deformált továbbélésének következménye volt a kiegyezés utáni korszak „féloldalas" értékelése történetírásunkban. E felfogás alaptézise szerint Magyarország egészen 1918-ig, a Monarchia felbomlásáig, Habsburg (és hozzátették: osztrák) gyarmat, illetve „félgyarmat" volt. Ezt dimenzionáltabban a politikai harcok történetében dokumentáltuk. Hogy ennek csak szakmai indítékaira utaljunk itt, eltekintve a korábbi politikánk sugallta „aktuális" szempontoktól: lehetőséget kínált a történésznek erre az a politikatöréneti tény, hogy az 1867-es kiegyezés után az állami élet, a vezető politikai szervek vitáinak középpontjában Magyarország és az örökös tartományok közjogi viszonya állott. Ehhez járult a „forrástermelési" sajátosság: a vezető politikai testületek iratanyagai elsőszámú forrásanyagot kínáltak a Habsburg-elnyomás elleni harc történetének kiemeléséhez. A korszak történetírása elsősorban a kormány- és pártpolitika története felé fordult érdeklődéssel. Amíg ez egyrészt kiterjedt adatfeltárásokat eredményezett a politikai harcok történetéből, másrészt szemléleti torzulást is hozott magával: a korszak történetét a Monarchia-korabeli magyar parlamenti ellenzék szemüvegén át vizsgáltuk, minden társadalmi-politikai baj, a gazdasági elmaradottság eredőjét a bécsi udvar politikai manővereire vezettük vissza. Ahogy a Monarchia-korabeli magyar politikai élet – még ha formátumos politikusaink értették is saját koruk mélyenszántó problémáit: a Monarchia gazdasági szerkezetében, a társadalmi struktúrában, a nemzetiségek körében jelentkező feszültségeket –, nem tudott megfelelő válaszokat kitermelni, vagy a válaszok nem erősödtek megoldást nyújtó politikai programokká, úgy az utókor történetírásának figyelmét is jó ideig az „uralkodó eszmék" s nem a mélyben formáló erők kötötték le. Igaz, megindultak a felszabadulás előtt már, majd a marxista szemlélettől ösztönözve az új „kutatási irányok" – mindenekelőtt a nemzetiség-történeti, a gazdaságtörténeti kutatások –, ezek szempontjai azonban nem foglalták el az őket megillető helyüket a történeti képalkotásban..

A hatvanas évek fentebb jelzett szemléletváltása, a forrásfeltárás, a szaktudományos normatívák tekintélyének visszaállítása is ösztönzött e hagyományos Monarchia-beállítás felülvizsgálatára. A gazdaságtörténeti számítások azt bizonyították, hogy a Monarchián belül Magyarország gazdasági fejlődésének üteme valamennyivel gyorsabb volt, mint az örökös tartományoké. Vagyis nincs értelme Magyarország (vagy akár Csehország) gyarmati helyzetéről beszélni a Habsburg Monarchiában. A gazdasági helyzet ilyen újravizsgálata magával vonta a kor társadalmának behatóbb kutatását is. Ezek azt bizonyították, hogy a birodalmon belüli gazdasági nivellálódás tendenciája Magyarországon paradox módon nem a társadalmi szerkezet polgári demokratikus átalakításának irányába hatott. Mivel a Monarchia gazdasági kereteibe történt beilleszkedésünk mindenekelőtt az agrártermelésben hozott fellendülést, a tőkét a mezőgazdaság és az agráriparágak felé mozgósította, általa nem a burzsoázia, a városi polgárság és az iparos elemek erősödtek első-

sorban, mint a „klasszikus" polgári fejlődést bejárt országok esetében, hanem az agrárelemek. A belpolitikai életben ez természetesen erősítette a konzervatív politikai erők társadalmi bázisát. A Habsburg Monarchia és ezen belül Magyarország gazdasági és társadalmi struktúrájának immáron a nemzetközi összehasonlítás igényével történő elemzése már a korábbiaknál megnyugtatóbb magyarázatot tudott adni a Monarchián belüli szétható, bomlasztó tendenciák megerősödésének tényére is. (Zárójelben jegyezzük meg: nincs itt terünk a Magyarország története munkálatainak elhelyezésén messze túlmutató historiográfiai kérdésekbe bocsátkozni, csak utalni szeretnénk arra, hogy történetírásunk, illetve sorozatunk megfelelő köteteinek eredményei nem választhatóak el a Monachia-kutatás fellendülésétől a nemzetközi szakirodalomban. Gondolunk itt mindenek előtt az osztrák, csehszlovák, jugoszláv, valamint amerikai történetírás gazdaság-, állam-, igazgatás- és nemzetiségtörténeti eredményeire.) A korábbi történetírás a felbomlást pusztán politikai vagy eszmei tényezőkkel magyarázta. A magyar történetírás a felbomlás előidézőjének a világháborús vereséget és az antant-vezetők taktikáját nevezte meg a szomszédos országok történetírásai pedig a „nemzeti elv" győzelmét. (Tegyük hozzá: elfeledkezve arról, hogy a soknemzetiségű történeti Magyarország után nem nemzeti államok, hanem szintén soknemzetiségű államalakulatok jöttek létre, amelyekben a korábbi állapotot elvben nem meghaladó helyzet, ismét az uralkodó „politikai nemzet" és „nemzetiség" feszítő ellentmondásai éltek tovább.) A Monarchián belüli gazdasági növekedések összevetése most viszont arra hívta fel a figyelmet, hogy éppen az említett gazdasági nivellálódás (tehát nem az egyes országrészek „elnyomása") képezte a bomlasztó erőt. Az egyes nemzeti burzsoáziák (mindenekelőtt a magyar és a cseh) megerősödése szembeállította a Monarchia különböző részeinek uralkodó osztályait.

Amíg a Monarchia-kutatásnak immár évszázados, a száz évvel korábbi publicisztikai, politikai vitákból továbbélő, észrevétlenül érvelésünkbe ivódott berögződöttségekkel kellett számot vetnie, a Horthy-korszak feldolgozóinak frissebb, de talán éppen ezért élőbb, azaz nem gyengébb gondolkodási beidegződésekkel. Az például, hogy a horthysta kormányzat a hitleri Németország oldalán harcolt és a világháború szemmel látható döntő fordulata után sem volt képes a háborúból kiugrani és a szövetségesek oldalára állni, s megakadályozni ezzel a fasiszta terror átcsapását Magyarországra – nemcsak Magyarország 1945 utáni sorsát határozta meg döntő módon, hanem azt is, ahogyan a felszabadulás után e korszakot az átélők, túlélők és ugyanúgy a fiatal nemzedék az újat építés, újat kezdés közben értékrendjén elhelyezték.

Természetes, hogy már a háborús bűnösök felelősségre vonásának évében a közgondolkodás és a publicisztika szenvedélyesen kereste a fasizmus Magyarországra behatolásának, itteni terjedésének okait, és a felelősöket az országvesztő háborús politikáért. A Horthy-korszak eseményeinek felszínrehozása, a „mi vezetett ide" kérdésfeltevés megválaszolása szerves alkotórésze volt a „hogyan tovább" kérdés megválaszolásának. A tudományos kutatás természetesen lassabban mozdult a még tegnap letűnt kor vizsgálatában. Mégis sokkal gyorsabban, mint a történetírás történetében bármikor. És ebben figyelemreméltó és ellentmondásos szerepet kapott az a körülmény, hogy a marxista történetszemlélet áttörése a személyi kultusz hazai kibontakozásával egyidőben következett be. Az a hibásan értelmezett „aktualitás", politikai pártosság ugyanis, amelynek igényével a történetírással szemben fellépett a kor politikai vezetése, objektíve mégiscsak ösztönzött a maga drasztikus eszközeivel is a jelenkori témákhoz közelítésre. Bármennyire időt nem

álló munkák születtek ezen igényből, historiográfiai tény, hogy intézményesen helyet kapott a felszabadulás előtt erősen középkorcentrikus magyar történettudományban a huszadik század kutatása. Ugyanakkor, mint mondottuk, a személyi kultusz politizálási módszereiből, a marxista pártosság vulgarizált értelmezéséből eredően az első munkákban sok volt a hamis aktualizálás. Mind a témákat, mind a „megoldásokat" az 1950-es évek hidegháborús politikája sugallta (pl. az amerikai imperialisták szerepéről a Horthy-rendszer stabilizálásában!! a szociáldemokraták „áruló" voltáról stb.). Mint ismeretes, egyszínűen, folytonos nyomorodásként festettük a Horthy-korszak szociális viszonyait, a kulturális élet történetében csak az ellenforradalmi és nacionalista ideológia megnyilvánulásait kerestük, a politikai történetben differenciálás nélkül soroltunk a fasiszta áramlatok közé egészen különböző tájakról érkezett és más-más utakon járó politikai irányzatokat, nem tisztázva a polgári politikusok és fasizmus viszonyát; a klerikalizmus elleni jelenbeli harc jelszavaitól vezérelve értékeltük túl az egyház reakciós szerepét.

Az 1960-as években, a politikai konszolidáció teremtette atmoszférában bekövetkező fordulatot jelzi a Magyarország nemzetközi szerepét tisztázó külpolitikai dokumentumkötet-sorozat megindulása, a külügyminisztérium iratainak kiadása, több e tárgyú monográfia elkészülése. A nemzetközi politikai helyzet kedvező alakulása megteremti a lehetőséget a külföldi ösztöndíjak szaporodásához, ami döntően befolyásolja, segíti a fiatal kutató-garnitúra nyelvi és szakmai kultúrájának növekedését, egyben a külföldi levéltárak forrásanyagainak felhasználását. Az 1919 utáni magyar történelemről alkotott kép így nem szenved a kortörténetírás általános betegségében, a nemzetközi perspektíva figyelmen kívül hagyásában. Megindul a belpolitika történetének kutatása: a fiatal kutatónemzedék eltávolodva a korábbi, az elemzéseket mellőző szólamszerű, sommás megnyilatkozásoktól, törekszik aprólékosan feltárni a kormánypolitika, a kormányzatban résztvevő politikai elit apró lépéseit is. A Horthy-korszak kutatásának mennyiségi gyarapodását, kiterjedtségét jelzi a magyar történetírásban: a megújult helytörténeti irodalom, az egyetemi doktori disszertációk, ugyanígy a szakdolgozatok tömege választja témájaként az 1918–19-es forradalmak, valamint az azt követő két évtized történetét. Elkészül a korszak politikai mozgásában sok mindent megmagyarázó gazdaságpolitika történetének feldolgozása. A szellemi élet történetének feltárása két nyomon indul meg: egyrészt a kulturális intézmények (iskolarendszer, kultúrpolitika), másrészt a politikailag rendkívül elkötelezett irodalmi élet történetén. A tárgyilagosságra törekvést jelzik a viszonylag nagy terjedelmű iratkiadás-sorozatok: az 50-es években megindult, a kormánypolitikát tárgyaló kiadványokat egészítik ki tematikailag – módszertanilag elszakadva a forráskiadást sem érintetlenül hagyott leegyszerűsítésektől –, a rendszer vezető személyiségeinek, egyes törvényhatóságok iratainak, egy-egy fontos politikai eseményt bemutató dokumentumkötete. Ekkor bontakozik ki a máig szép konjunktúrát élvező emlékirat- és naplókiadás. Nem véletlen az sem, hogy a Molnár Erik indította – és jelen tárgyalásunk tematikai kereteit meghaladó – nemzeti kérdés újabb és újabb vitahullámain túl az utóbbi évtizedek legnagyobb társadalmi érdeklődést kiváltó történészvitái éppen a Horthy-rendszer jellegéről (fasiszta volt-e a rendszer egésze, s mennyiben? stb.), a rendszer társadalmi bázisáról, az 1938–42. közötti területi revíziókról, Magyarország második világháborús szerepéről alakulnak ki. Ezek az új kutatások, megélénkülő, közéletünket is foglalkoztató viták közé kell illesztenünk a VIII. kötetet; eredményeit és hiányosságait is – amelyeket az első kritikai visszhangok már jeleznek.

A kritikák száma – mutatva mintegy történettudományunk egyik nagy betegségét is: az ellentétes felfogások ütköztetésének szakmai-kollégiális formáit továbbra sem találjuk – egyébként egyáltalán nincs arányban az első három kötet elkelt magas (kötetenként 45 000) példányszámával. A bírálatok azonban máris segítenek az egyes kötetek értékelésénél. Joggal tarthatjuk a korábbi szakirodalomhoz mérten is új eredménynek a VIII. kötetben az 1919–1921-es évek Magyarországa nemzetközi helyzetének ábrázolását, a 20-as évek másodikfelének mindeddig kidolgozott bel- és külpolitikai rajzát, a tartalmas társadalomtörténeti összefoglalást, a politikai ideológiák és irányzatok 1930-as évekbeli alakulásának és módosulásainak elemzését, az összefoglalást először megkísérlő tudomány- és kultúrtörténeti fejezetet, valamint Magyarország második világháború alatti helyzetének, nemzetközi politikájának az eddigieknél árnyaltabb rajzát. A legtöbb gondot és vitát – mint arra számítani is lehetett – a Horthy-rendszer jellege, szerkezete, s ami ezekkel szorosan összefügg: az ellenforradalmi uralkodó osztályok belső rétegeződésének, az egyes rétegek súlyának, egymáshoz való viszonyának a kérdései adták a szerzői kollektívának. A könyv kísérletet tett arra, hogy a tudományos kutatás új eredményeit (a magyarországi szélsőjobboldal arculata, viszonylagosan önálló szerepe, időben váltakozó súlya az ellenforradalmi rendszerben) összefogó és magába foglaló álláspontot alakítson ki, bár a kérdés körüli vitát még bizonyára távolról sem fogja lezárni. Mint azt a szakmai visszhang is mutatja: a kötet igen nagy és komolyan latba eső érdeme, hogy a koncepciózus szerkezeti megformálás, a hangsúlyos jelenségek helyenként igen beható tárgyalása újabb fellendülést, eredményeinek számbavételét teszi lehetővé a Horthy-korszak kutatásában. Ugyanakkor látjuk, hogy a kritika joggal hiányolhatja az egyház szerepének megítélésében a differenciált értékelést (az egyházak politikai és művelődéspolitikai szerepe), a közigazgatás és általánosabban az államrendszer alaposabb tárgyalását – ez utóbbit éppen azért, mert behatóbb tárgyalása újabb fogodzókat nyújthatna a rendszer jellegéről folyó, fentebb említett eszmecserékhez. Nem túlzás feltételezni, hogy a kötet (és a Horthy-korszak kutatása) e gyengébb oldalainak feltárulására ösztönzik majd a hiányolt tematikai szempontok végiggondolására, a hézagok pótlására a továbbra is mennyiségileg rendkívül gazdag – gyakran azonban ugyanazon keréknyomokon utat járó – hazai Horthy-korszakos kutatásunkat.

A dualizmuskori kötetek első műhelyvitáinak anyaga publikálás előtt áll. Kritikai észrevételeiket a szakmai közönség hamarosan kézbeveheti. Nem elébe vágni ezek mondandójának, azt hiszem, joggal állapíthatjuk meg: a polgári fejlődés első szakaszát bejáró Magyarország rajza a VI. kötetben szinte már monografikus igényű részelemzéseivel emelkedik ki a korszakról eddig készült feldolgozások sorából. Szemléletileg is igen sok újat tartalmaz a nemzetiségi kérdés és az 1848–49-es polgári forradalom, szabadságharc politikai irányzatainak szerves együttláttatása. Nyilván hosszú viták fogják még követni azokat az első megjegyzéseket amelyeket 1848–49 története feldolgozása máris kiváltott a kritikusokból: szabad-e kizárólag forradalom-ellenforradalom kibékíthetetlenségének tézise köré csoportosítani egy ilyen, társadalmi-nemzeti problémák özönét a felszínre vető másfél év történetét? Szabad-e forradalmon belüli egyéb árnyalatokat, útkereséseket a forradalom radikális erőihez mérve a fő áramból kiszorítani? És természetesen a forradalom-szabadságharc ütközőpontjainak megítélése nem választható el az ország későbbi sorsának értékelésétől sem. Míg a kritika kiemeli, hogy a neoabszolutizmus korának jobbágyrendelkezései, egyes politikusok bemutatása mennyire differenciált (amit túlzás

nélkül megtoldhatunk azzal: e korszak feldolgozásának módszere, a társadalmi, gazdasági, politikai mozgások komplex láttatása mintaszerűen sikerült), megfontolásként veti fel: vajon szabad-e a megtörtént kompromisszum, a kiegyezés ellenpólusaként elgondolások szintjén maradt programokat történeti alternatívaként állítani? Úgy látjuk, jogos az a kérdés is: nem lehetett, nem kellett volna a szerkesztés során határozottabban törekedni a koncepcionális egységre 1848/49-es és az 1849–67-es időszak bemutatásában? (S még az a sorozatszerkesztőségnek szegzett kritika is megáll: vajon ügyeltünk-e eléggé arra, hogy a jegyzetekbe szorított megjegyzések szakmailag koncepcionálisan teljesen korrektek legyenek?) – Mindezek mellett legdöntőbb eredménye az 1848–1890 közötti periódust bemutató kötetnek, mint szintézisnek az, hogy a gazdaság-társadalom és kultúrtörténeti fejezetek minden eddiginél alaposabbak, részletezőbbek (a terjedelem felét teszik ki), és az, hogy a dualista rendszer kialakulását szervesen kötik össze a rendszer gazdasági-társadalmi bázisával. A polgári gazdaságfejlődés megalapozó korszaka, az államberendezés, a polgári, közigazgatási és bíráskodási rendszer, a politikai intézmények és az ideológiai irányzatok, ugyanígy a művelődéstörténetben a művelődési szint, a népesedési és települési viszonyok tárgyalása, tematikájukban is új fejezeteit képezik a polgári korszakról szóló magyar marxista történetírásnak.

A dualizmus története második szakaszának feldolgozása szerkesztésében-koncenpcionális megformálásában jelzi mindazt, amit történetírásunk a monarchiabeli Magyarország kutatásában eddig felmutathat. A korábbi szintézisekhez képest teljesen újszerű a gazdaság- és társadalomtörénet, mindenekelőtt a századforduló társadalmának bemutatása, régi hiányt pótol az 1890–1918 közötti kultúrtöréneti fejezet. Nagy tematikai gazdagodása a korszakkal foglalkozó történetírásnak, hogy a társadalomtörténetben itt történik először kísérlet az életmód-problematika beépítésére. Sikerült egységben láttatni – mint azt a kritikusok kiemelik – a politikatörténetben a pártok és pártrendszerek működését, elkerülni a parlament-centrikus feldolgozást, és megmutatni a parlamenten kívüli erők (munkásmozgalom, polgári radikalizmus, parasztpártok) szerepét. Külön említésre érdemes a kötet mellékletanyaga, amely a történeti összefoglalókban eddig nem alkalmazott módon tesz kísérletet a tartalmi mondanivaló és a képanyag adta esztétikai meggyőző erő egyesítésére. S ha azt mondottuk: a kötet egyesíti a Monarchia-kutatás minden erényét, úgy azt is elmondhatjuk: gyengéit is. Amellett ugyanis, hogy meghaladja a korábbi korszakok egyoldalú szemléletét, szinte minden korszakot-alakító tényezőt felvonultat, egy valamivel mégis adós marad: annak a birodalmon belül és kívül keletkezett kohéziós erők folyamatos erősödésének bemutatásával, amelyek a számtalan feszítő, kifelé gravitáló részecskét a döntő pillanatban magához vonzották. És végül is érzésünk szerint nem tudja megnyugtató módon megválaszolni a „mi vezetett ide" kérdésállítását, azt, hogy a külön-külön egyébként felvonultatott erők összejátszása miként eredményezhette: hogy oly „könnyen", a kortársak számára szinte hihetetlenül, ellenállás nélkül omlott össze egy állami és nemzeti-nemzetiségi viszonyrendszer konstrukciója. Nincs igaza megítélésünk szerint a külföldi, szomszédos országban kelt bírálatnak, hogy a kötet nem foglalkozik a nemzetiségekkel, s nem hiszem, hogy valaki is egyetérthetne, hogy a kor történeti összefoglalójában a nemzetiségeknek a magyarság számarányához viszonyított terjedelmet kellene biztosítani. De az lehetne talán a Monarchia-kutatás újabb lépése, ha a nem magyar ajkú népek gazdaság- és társadalomfejlődésének e kötetben (és ugyanígy a VI. kötetben) adott mintaszerű rajzára alapozva, e népek történetét, mint

az államalakulatba szervesen csak részben beépülő, egyházilag, kulturálisan szervezkedő, az államnemzetet képező magyarságtól eltérően szervezkedő erők történetét ábrázolnánk. És sajnálatos, hogy éppen a döntő időszakban, a világháború idején, amikor ezen centripetális erőket a világpolitika gyors változása mobilizálja és a térség politikai szinterén új „geopolitikai" erővonalak jelentkeznek, nem tudjuk még az összeomlás e sokszor hangsúlyozott fontos tényezőjét mozgásában, aktivitásban láttatni. Azzal is természetesen tisztában kell lennünk, hogy e sokszínű, sokfelé futó, és egyidőben rendkívül bonyolult hatásmechanizmussal működő folyamatot – nemzetközi mércével mérve is – még leginkább a magyar történetírás tárta fel.

Készülőben: a feudalizmuskori magyar történelem szintézise

Az elmúlt év végén látott napvilágot a történelmünket 1790–1848 között, tehát a feudalizmus utolsó időszakában tárgyaló V. kötet. (Főszerkesztője Mérei Gyula akadémikus). Talán nem hiábavaló a félreértések elkerülése végett megjegyezni: csupán az elkészülés ütemével magyarázandó a hasonlóság a polgári és a feudális kor feldolgozásainak megjelentetésében; hogy ui. mindkét esetben a korszak végső állomásait tárgyaló kötet jelenik meg először. Bármennyire is a magyar történetírásnak korábban „kedvelt korszakáról", a reformkorról íródott e könyv, s e korszak politikai-társadalmi ütközései bármennyire is reflektorfénybe hozzák a feudalizmus többszáz éves hazai menetének tehertételeit, mégsem nyújt arra még lehetőséget, hogy akár a tőmondatok erejéig is kísérletet tegyünk a tízkötetes szintézis nyújtotta feudalizmus-kép vázolására, szakmai hozadékára. Mint ahogy önmagában a kötet átfogó értékelésére sem vállalkozhatunk a szakmai kritikák elhangzása előtt. (Bármennyire is van kialakult véleménye mindenkinek, aki a kéziratokat, illetve a frissen megjelent kötetet olvasta.)

A szerzői és szerkesztőségi viták azonban az elmúlt esztendőkben már rámutattak a kézirat – immáron a megjelent két félkötet – néhány jellemző vonására. Egyöntetű vélemény alakult ki, hogy a legsikerültebb fejezetek éppen a gazdaság- és társadalom, valamint a kultúra történetéről írottak. A Habsburg Birodalom gazdasági fejlődésébe ágyazottan adja elő a hazai belső piac fejlődését, és az 1828. évi országos összeírás feldolgozását használva világos áttekintést ad a magyarországi polgári fejlődés kezdeteinek mozgatóiról. Ez teszi lehetővé, hogy a magyarországi társadalomról, a gazdasági fejlődéshez szorosan kapcsolódó polgárosodási tendenciákról olyan mélységű elemzést kapunk, amely az eddigieknél érthetőbben ad magyarázatot a 19. századi magyar polgárosodás – és így a polgári forradalom – belső ellentmondásaira. Külön kiemelkedő, hogy a magyarországi nem magyar népek történetét – a VI. kötethez hasonlóan – a korábbiaknál nagyobb arányban sikerült beépíteni az ország történetébe, és fejlődésüket Magyarország történetén belül a magyar nép történetével azonos léptékben tárgyalni. A dualizmuskori nemzetiségtörténeti fejezetekkel összevetve azonban már az eddigi kéziratvitákon is joggal jegyezték meg: sajnos, épp e nagy terjedelmű és gondosan kimunkált fejezetek győznek meg bennünket arról, hogy a Magyarország és nemzetiségek együttélésének előadása, a valós konfliktusok megmutatása a történetírásban nem mennyiségi kérdés. Akárhány, mégoly nagy számú adatot illesztünk is be, akármilyen részletes etnikai-kulturális leírást adunk is, ez még nem a „megoldás".

A megjelenés előtt álló kötetekről szólva – a nyers formában elkészült és a szerzői vita után álló III. kötet kivételével – elsősorban gondokról kell beszélnünk. Nemcsak sorszáma, de „egyedi eset" volta miatt is az I. kötet kívánkozik az élre. Az 1970-es évek elején ugyanis a sorozat *I. kötete* érte el a leggyorsabb előrehaladást. 1973-ban egy fejezet kivételével készen állottak a nyers kéziratok. Hosszan tartó „holtpont" után 1976 novemberében elértük, hogy a kötet megszakadt munkálatai ismét felgyorsuljanak, s hogy a hiányzó fejezet elkészítésére új szerzőt kérhessünk fel. Az új szerző a kapott határidőt betartva 1977 novemberére leadta kéziratát. Az így most már teljes szerzői kézirat nemcsak a korábbi szintézisekben, de a résztanulmányokhoz képest is több ponton helyezi új megvilágításba a korafeudális Magyarország történetét. A kötet minden bizonnyal kiemelkedő szakmai sikerre számíthat. Eltekintve most az egyéb megfontolásoktól, már ezért is sajnálatos a kötet készre szerkesztésének újabb késedelme. A Szerkesztő Bizottság legutóbbi ülésének határozata értelmében a kötetszerkesztőség 1978-ra ígért szerkesztett kéziratot. Ma annyitt mondhatunk csak el, hogy az 1980 júniusában történt újabb megállapodás értelmében a kötet első részének 1981 első negyedében, második részének pedig az év nyarán kell a Kiadóhoz kerülnie.

Azt a funkciót, amelyet a munkálatok megindításakor a Szerkesztő Bizottság a Magyarország története egyik fő feladatának tekintett a magyar történettudományban, leginkább talán a III. kötet töltötte be. Mintegy 2 évig tartó, rendszeres vitasorozaton tárgyalták meg – a kétségtelenül változó színvonalú nyerskéziratokat, fejezetről fejezetre haladva. (Az egész kötet vitáját 1979 decemberében tartottuk.) E viták lendítő hatása már ma érződik a 16–17. századdal foglalkozó kutatásunkon. Azt már a kéziratviták is hangoztatták: a kötet nagy egyetemestörténeti bevezetőjével, a korszak világtörténeti szintű átfogásával tartalmilag-szemléletileg kiválik más kötetek közül. Magyarország nem magyar népeinek tárgyalásában viszont a kézirat jelen formájában elmarad a fentebb részletesen tárgyalt újkori kötetek mögött. A 16–17. századi magyarországi politikai harcokról, mozgalmakról, valamint a magyarországi kereskedelemről, a török területek társadalmi fejlődéséről, a korszak kutatása forrásbázisának rendkívül nagymérvű felújításával és gazdagításával ad képet. A korszak bemutatásában szemléletileg is újszerű, hogy függetlenségi harcaink századát kiterjedt, egyetemestörténeti összefüggésekben ábrázolja, sokban hasznosítva a történetírásunkban az elmúlt másfél évtizedben épp e korszakot sokban érintő viták tanulságait. Máris láthatóvá vált, hogy a korszak kutatása, és így a kötet kézirata is, mennyit profitált az egyelőre igen szerény, de mégiscsak újra megindult bécsi kutatásokból. A kötet egészének megítélésekor viszont több kritikus rámutatott: a kéziratokat bizonyos egyenetlenség jellemzi éppen a hagyományos koncepciók és tényanyag meghaladása tekintetében. A 16. század nagy problémája: a három részre szakadás ténye kihatásának bemutatása történelmünk egészére még sok kívánnivalót hagy maga után; ugyanígy hiányos még és a szerkesztői átdolgozásra vár az ország három része egymáshoz való viszonyának kiegyensúlyozott bemutatása. Több historiográfiai és elvi jellegű kérdés végiggondolására készteti az olvasót – és ugyanígy a szerkesztőt is – a kéziratokban feldolgozott hatalmas tényanyag. Vajon nem a dualizmuskori magyar történetírás nyomdokain haladunk-e – s ha igen, helyesen tesszük-e – amikor a másfélszáz év történetét úgy tárgyaljuk, mintha abban az egységre törekvés állandóan jelenvaló célkitűzés lett volna? És a másik ugyanehhez a gondolatmenethez kapcsolódó kérdés: a három részre darabolt ország egyesítése mikor, mennyire lehetett és volt reális célkitűzés a másfél század során? Egyáltalán, mennyire álljon a szintézis középpontjában az egyesítés problematikája? Vajon megtörténik-e a bevezető egyetemestörténeti fejezetben szépen kimunkált, a világpolitikai helyzetből adódó következtetések levonása Magyarország korabeli történetére vonatkozóan a kronológiai előadásban? – A kritikus kívánalmaknak, amelyek a viták során bőségesen hangzottak el, a szerkesztői munka során igyekeznek a szerzők és szerkesztők eleget tenni.

És végül csak jelezni szeretnénk, hogy a II. és IV. kötet a tervidőszakban – mint korábban is – a tervezettnél sokkal lassabban lépett előre. A tervjelentés hozta szükségszerű felmérésünk is arra figyelmeztet, hogy ezek a következő tervidőszakban is csak a személyi kérdések emberileg, kollegiálisan méltányos, ugyanakkor határozott megoldásával készülhetnek el a sorozat utolsó két köteteként. S ahogy a tízkötetes szintézis immáron másfél évtizedes története a tartalmi kérdésekben rendkívül sok tanulságot kínál, nem kevesebbet kínálnak azok a tudományszervezési tapasztalatok, amelyek a mindenkori „emberi" tényező szerepére mutathatnak rá: egyének hullámzó produktivitására, valós, a tudományos teljesítőkészséget sajnos akadályozó személyi problémákra, vagy netán még személyi presztízs-tényezőkre is. De mindez csak a szakma „belső használatra" szolgáló tanulsága,

amelyet majd a tudománytörténet értékel – ha erre érdemesnek tartja. Annyit azonban a jelen toleráns tudományszervezője is lát: ezek elhatalmasodása egyes esetekben a szokásosnál is jobban lassította vállalkozásunk elkészítésének ütemét.

Az elmúlt tervperiódust nem utolsósorban a legkevésbé látványos, de sok aprómunkát adó belső szerkesztések, kiegészítések jellemezték. Nem adnánk megközelítően sem hű képet a sorozat készüléséről és a létrehozásával járó gondokról, ha ezekről nem tennék említést.

1. A gyakorlati szerkesztési munkák máris beigazolták, hogy a sokszerzős kötetek esetében (elsősorban az éppen megjelent, ill. megjelenés előtt álló kötetek) jóval több időt kellett a szerkesztésre hagynunk, mint amennyit erre az első ütemtervekben előirányoztunk. Bebizonyosodott: a legkörültekintőbb szerzői viták ellenére is a szerkesztés nem egyszerűen a különböző kéziratok összeillesztését jelenti, bizonyos formai követelmények érvényre juttatását, hanem kiegészítések utólagos készíttetését, átírásokat, szövegrészek más fejezetekbe történő áthelyezését. Általános tapasztalat, hogy a szerzőktől átvett kéziratok „felszerelkezettsége" többféle kívánnivalót hagy maga után. Sok esetben szinte érthetetlenül marad el a szöveg írása közben felhasznált láthatóan gazdag forrásanyag és szakirodalom idézése a jegyzetekben. A többször alig néhány címből álló bibliográfiák alapos kiegészítése-egységesítése az Intézet Tudományos Információs Osztályának feladata lett.

2. Ha korábban azt mondottuk, hogy a kéziratok elkészítése mennyi nem várt, és pontosan nem tervezhető tényező szerepére vetett fényt a történetírói munkában, akkor ugyanezt elmondhatjuk a szerkesztésre is. Most, a tapasztalatok birtokában látjuk csak: a már említett kiegészítések, a szövegek gondolatmenetének szinkronba hozása, a rendkívül szerteágazó technikai munkálatok adta nehézségek kontúrjait. Azt is látjuk: nemcsak, hogy a kész kéziratok összessége még nem „kötet", de a kéziratos „kötet" és a nyomásra adható kötet között még igen nagy a távolság. A VIII. kötet nyilvános vitája (1974. április 26., illetve május 17.) és nyomdába kerülése között 15 hónapra volt szüksége a kiadói és a kötet-szerkesztőknek, a VII. kötetnél (kötetvita: 1976. január 12.) 16 hónapra, a VI. kötetnél (kötetvita: 1976. február 18.) 18 hónapra. Vagyis: korábbi ütemtervünk teljesítését (hogy ugyanis 1980-ra készüljön el az I–VIII. kötet) részben az is hátráltatja, hogy a nyilvános viták utáni munkálatokra nagyobb energiákat kellett és kell fordítanunk.

3. Végül itt kell megemlítenünk, hogy a sorozat technikai kivitelezése nem sikerült a legjobban; ez mind a sorozatszerkesztőségtől, mind a Kiadótól nagyobb körültekintést igényelt volna. Sajnos, a szerkesztőség kezét igen sok esetben (kurziválás, emelések stb.) teljesen megkötik a Kiadó lehetőségei. A legszembetűnőbb hibát: a már megjelent VIII. kötet hallatlan kövérségét (melynek részben az ígértnél jóval vastagabb papír, a rossz tükör és nem utolsósorban a felduzzadt terjedelem az oka), valamennyire enyhíti, hogy ennek 2. kiadása, valamint a következő kötetek félkötetekre szétválasztva jelentek és jelennek meg.

*

Tisztában vagyunk azzal, hogy nemcsak a történetírói termék, de maga a műveket mérlegre helyező kritika is a maga korának szülöttje: a Magyarország történetének konstrukciója a 60-as években alakult ki, s e konstrukciónak másfél évtizede kell jól működnie. A kritika, illetve önkritika természetesen már lát sok mindent: az akkori elképzelésekből mi bizonyult gyümölcsözőnek, mi hátráltatónak. Ha a mérlegre tevés e mai nézőpont nagyon is behatárolt voltát tükrözi, s ha tudatában vagyunk, mennyire kevés összefoglaló következtetésre engednek is a munkálatok jelenleg, bizonyos általánosításoktól mégsem zárkózhat el egy beszámoló. Látjuk, szakmai téren a Magyarország történetének hozadéka talán nagyobb is a vártnál. A szerzők nem egyszerűen „összefoglalták" megbízásuk pillanatában meglevő ismereteiket az adott korszakról, de új kutatásokra, gyakran a tervezettnél is nagyobb adatbázisra építették részeiket. Nemcsak a megjelent kötetek, vagy a röviden említett, még kéziratos fejezetek példái bizonyítják ezt, hanem az a számos monográfia, résztanulmány, amely a kötetek egyes fejezeteiből, néha előtanulmányaiból nőtt ki. (A Történelmi Szemle több éven át rendszeresen tett közzé

fejezeteket a készülő szintézisből.) És kétségtelen, az elmúlt évtized legjelentősebb szakmai vitasorozatai szintén a Magyarország története munkálataihoz kötődnek. Ugyanakkor látjuk azt is: az az elképzelés, mely szerint a Magyarország történetét minél több szerző, lehetőleg minden intézmény bevonásával készítsük el – jóllehet a szándék helyessége még ma sem vonható kétségbe – nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket.

Sokszor elmondottuk, s most, hogy az V–VI–VII–VIII. kötet egymás mellett készen sorakozik, már részben bizonyítva is látjuk, hogy a tízkötetes Magyarország története a következő évtizedek történetírásának irányára is kiható reprezentatív összefoglalás lesz. Olyan szintézise a nemzet történetének, amely részletességét, mívességét tekintve nemzetközi mércével is jelenleg egyedül áll a marxista történetírás történetében. S hogy ismét a sorozat már kiadott köteteire utaljunk; ahhoz, hogy a marxista történetírás történetében nemzetközi mércével tekintve is egyedülálló vállalkozást, egy nemzet történetének ennyire részletező összefoglalását befejezhessük, a még el nem készült kötetek minden szerzőjének és szerkesztőjének át kell éreznie munkája ilyetén historiográfiai jelentőségét.

Vita a Magyarország története 6–7–8. kötetéről

A közel másfél évtizeddel ezelőtt kitűzött feladat, hogy meg kell írni Magyarország korszerű összefoglaló történetét, lassan közeledik a megvalósuláshoz. Igaz, hosszú várakozás után még mindig csak három kötet jelent meg a tervezett tízből, de mivel a kötetek mindegyikén egy jó évtizeden keresztül dolgoztak a népes szerzői kollektívák, a többi megjelenésére most már hamarosan sor kerülhet.

Az eddig megjelent három kötet a magyarországi polgári korszak, a kapitalizmus korának történetét fogja össze 1848–1944-ig, természetesen magában foglalva a korszakból kiszakíthatatlan 1918–19-es polgári demokratikus és szocialista forradalom időszakát is.

Nos, éppen a köteteknek ez a szerves összetartozása, egy történeti korszak, egy önálló társadalmi formáció összefoglaló feldolgozása adta az ötletet a nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskola Történelem Tanszékének, hogy a Debreceni Akadémiai Bizottság Történettudományi Munkabizottságának segítségével vitát szervezzen ezekről a kötetekről.

A vita célkitűzése kettős volt. Első helyen kívánkozik említésre az, hogy a szervezők a két tiszántúli felsőoktatási intézményben folyó történelemoktatás, a két megye közép- és általános iskolai történelemtanárai, s általában az érdeklődő közvélemény előtt hírverői és méltatói kívántak lenni a korszakos jelentőségű történettudományi vállalkozásnak, a megjelent köteteknek. De ezt a célt, mondhatnánk „jószolgálatot" is csak oly képpen lehetett jól elvégezni, ha a vállalkozáshoz és a kötetekhez méltóan megfelelő tudományos, szakmai elemzéssel kapcsoljuk azt össze.

A művek propagálására voltaképpen nem is volt nagy szükség. A nagy vállalkozás, a megjelent kötetek országosan is, így a mi szűkebb tájegységünkön is megfelelő érdeklődést keltettek a közönség körében. Ezt érzékelteti a Szabolcs-Szatmár és Debrecen néhány könyvesboltjára kiterjedő megfigyelés a kötetek, főként a 6. kötet kereskedelmi forgalmáról. A természetesen nem egészen pontos megfigyelések szerint néhány hónap

alatt a figyelemmel kísért hat könyvesboltban több mint 650 kötet kelt el, s ebből kb. 550 került magánvásárlók kezébe, akik nyilvánvalóan túlnyomó többségükben a korábban megjelent 7. és 8. kötetet is megszerezték.

Az új és nagyméretű történeti összefoglalás tehát a szakértelmiségiek és más érdeklődők széles körének könyvespolcára kerül, még szélesebb olvasói körben válik folyamatos, esetleg alkalmi olvasmánnyá, így évtizedekre nagy befolyása lesz, lehet a történeti közfelfogás alakulására, az iskolai történelemoktatásra. Joggal remélhető, hogy nem válik oly mértékben vitrindíszítővé, mint annak idején még a millenniumi, Szilágyi-féle tízkötetes, vagy a Hóman-Szekfű-féle hatkötetes összefoglalók, bár e korábbiaktól sem lehet elvitatni az erőteljes hatást a korabeli történeti gondolkodásra.

Ilyen nagy tudományos vállalkozásra egy-egy tudományág történetében ritkán kerülhet sor. A hazai történettudományban ez a vállalkozás már akkor is indokolt lett volna, ha pusztán csak a tudomány belső, autochton fejlődésére és teljesítményére kellene tekintettel lennünk, arra a jelentős ismeretgyarapodásra, amely a Hóman–Szekfű vállalkozás óta eltelt közel fél évszázad alatt bekövetkezett. Azonban az 1945. évi felszabadulással, a szocialista társadalom felépítésével gyökeresen megújuló marxista-leninista alapozású tudományos életünk – ezen belül az újjászülető, s különösen az utóbbi másfél-két évtizedben a kutatás hagyományos és új területein feltárt eredmények – sürgetően vetették fel egy nagyobb szabású összefoglaló magyar történeti munka megírását. Már-már a rokon- és szomszédos tudományszakok eredményei és vállalkozásai maguk is sürgették ennek az összefoglalásnak a megszületését, hiszen sem az irodalomtörténet, sem a művészettörténet, sem a néprajz nem hagyhatja figyelmen kívül a bizonyos értelemben centrális funkciót betöltő történettudomány eredményeit. A magyar irodalomtörténet szakmánkat jócskán megelőzve tető alá is hozta a maga összefoglalását hat kötetben, a művészettörténészek nagy vállalkozása most érlelődik (nyolc kötetes összefoglalót terveznek!), s a magyarság néprajzának több kötetes szintetikus összefoglalója is a megvalósulás útján van.

A történészek vállakozása tehát a tudomány belső feltételei és teljesítményei alapján is teljesen indokolt volt, egész hazai tudományos és szellemi életünk vonatkozásában egyúttal kívánatos, hovatovább sürgető.

Nyilvánvaló, hogy ilyen nagyszabású vállalkozás nagy felelősséggel is jár. Ezzel tisztában voltak a szakemberek, s az összefoglalás szerkesztésével megbízott intézmény, az MTA Történettudományi Intézete is. A felelősség és a minél színvonalasabb teljesítmény érdeke is azt kívánta, hogy a kötetek, az egyes korszakok megírásába minél több, a tudományos részeredmények kimunkálásában is derekas részt vállaló és eredményt felmutató szakembert kapcsoljanak be. Még annak a veszélynek az árán is, hogy a népes szerzői közösségek foglalkoztatása törvényszerűen növelni fogja a szerkesztés gondjait, nehezíti majd a kötetek és az egész vállalkozás olyan mértékű felfogásbeli, szemléleti, de nem kisebb mértékben ábrázolásbeli, szerkezeti, stiláris stb. összehangolását, ami egy szintézistől joggal megkívánható. Utólag megállapíthatjuk, hogy ennek a kívánalomnak nem sikerült töretlenül megfelelni, s egyes esetekben túl nagy engedményeket tett a szerkesztés egyes szerzőknek, pedig itt a nagy mű hatását, funkcióját, rendeltetését kellett volna jobban szem előtt tartani. Bármilyen mértékben is szimpatikus az a magyarázat, mely szerint a kötetekben található eltérő, sőt ellentmondó vélemények jól példázzák tudományszakunk nyitott és demokratikus légkörét, a valóságosan is fennálló nézetkülönbségeket egyes kutatók, iskolák, csoportok között, ehhez a nyereséghez mérve

súlyosabb lehet az a veszteség, amit az olvasókban, az oktatásban okozhatunk ezekkel a gyakran egymást nem kiegészítő, hanem tagadó, hatálytalanító nézetkülönbségekkel. Az bizonyos, hogy nem könnyű a szerkesztésben eltalálni a helyes arányt.

A vita szervezői arra törekedtek, hogy azok a szakemberek kapjanak szót, akik lehetőleg nem szerzők valamelyik kötetben, de a korszakban járatos kutatók. Ez nem minden esetben sikerült. Kívánatos lett volna az is, hogy a teljes szerzői tábor részt tudjon venni a megbeszélésen. Mivel azonban ennek – többek között – anyagi akadályai is voltak, csak azt tudtuk biztosítani, hogy a kötetek szerkesztői jelen legyenek. A szándék az volt, hogy a vita során vélemények hangozzanak el az egyes kötetekről általában és összefoglalóan, majd a kötetek által átfogott korszak egészéről eshessen szó az egyes történeti jelenségek, szakterületek szerint, mint pl. ipar, mezőgazdaság, társadalomtörténet, tudománytörténet, munkásmozgalomtörténet, stb.

A Nyíregyházán, 1979. november 21-én sorra kerülő vitán előzetes felkérés alapján – a szerkesztőkkel együtt – 16-án szólalhattak fel. Az egynapos rendezés – melyen szándékunknak megfelelően a mintegy 120–150 fős, érdeklődő hallgatóságot főként történelemtanárok, egyetemi és főiskolai hallgatók alkották – úgyszólván nem is adott lehetőséget érdemi vitára vagy spontán felszólalásokra.

Mindennek ellenére a megbeszélés imponálóan magas színvonalú, izgalmas és tanulságos volt. Éppen ezért vállalta a *Századok* szerkesztősége, hogy anyagát közreadja, s ezzel is lehetőséget biztosít azok hasznosítására. Az alábbiakban az egyes felszólalásokat szinte teljes terjedelmükben és többnyire az elhangzás sorrendjében adjuk közre.

E helyen is köszönetet szeretnénk mondani mindazoknak, akik a vita megrendezését lehetővé tették, még inkább azoknak, akik részvételükkel elősegítették, hogy Nyíregyháza és a Tanárképző Főiskola szellemi élete magas színvonalú szakmai rendezvénnyel gazdagodhassék.

Hársfalvi Péter

I. A politikai történetírás kérdései

TAKÁCS PÉTER

A Magyarország története 6. kötetének első részéről egy idézettel kezdem hangos töprengéseimet: „A történettudós – ha ki szabad mondanom – felül áll a mindenhatóságon is, mert visszahozza az elmúlt időket, feltünteti a leviharzott századokat, s ez azon munka, mely még a mindenhatóságot is kétségbeejti."

Ha az idő rokkáján lepergett másfél század és a történetírók tapasztalatai cáfolják is Vasvári Pál 1846-os naiv hitét a történettudósok hatalmáról, a *Magyarország története* 10 kötetes szintézisének szerzői és szerkesztői, gyakorlati munkájuk során, meggyőztek arról, hogy nemcsak a „leviharzott századok . . . visszahozásával" képesek a „mindenhatóságot . . . kétségbeejteni", hanem legyőzve a lehetetlent, képesek az időt visszafelé pergetni. „Hatalmukkal" élve „újraépítették" a magyarországi kapitalizmus „leviharzott" korát úgy, hogy a második világháború romjain „visszafordultak", és 1945-től 1848-ig „vezették" a korszak „rejtelmeire" kíváncsi olvasót.

Nem a tréfacsinálás ösztöne, legkevésbé pedig a sérteni akarás késztetett ennek a „sánta" gondolatnak a megfogalmazására, sokkal inkább az a töprengésre kényszerítő rejtély, melyet a 6. kötet előszavában olvastam: „A szerkesztés . . . nem vállalkozhatott arra, hogy valamilyen teljesen összhangozatos, kikristályosodott koncepciót szólaltasson meg a műben." Az egységes koncepció alkotására vállalkozó szerkesztői kedv hiányának *egyik okát* én ugyanis ebben a visszafelé építkezésben vélem felfedezni.

Az eltérő, olykor egymást határozottan tagadó nézetek, értelmezések, koncepciók és meggyőződések jogosságát elismerve, sőt szükségesnek tartva, kénytelen vagyok mégis elmondani, *hogy engem zavar a „kikristályosodott koncepció" hiánya,* még inkább az olyan koncepciók történelmi folyamaton belüli csatája, melyeket nem érzek a valóság tényeivel eléggé szilárdan megtámogatva. Ilyeneket pedig a Magyarország történetének VI. kötete bőséggel kínál elfogadásra, melyek mint mágnes köré a vasreszelék, úgy gyülekeznek a magyarországi kapitalizmus korszaknyitó két nagy sorsfordulójához, az 1848/49-es forradalomhoz és a kiegyezéshez.

Ezeket az egymást olykor mereven tagadó ellentmondásokat a teljesség igényével felsorolni nincs itt lehetőségem. Ezért nem vállalkozhatom többre, mint a kötetek tanulmányozása közben megfogalmazódott néhány kételyem megpendítésére.

1848-cal kezdeném.

Spira György lenyűgözően szép és kerekded koncepciót épített fel az 1848/49-es forradalom és szabadságharc értelmezése és értékelése céljából, mely gondolatkonstrukciónak kiinduló- és végpontja, hogy a forradalom és ellenforradalom között elképzelhetetlen a kompromisszum. Az ideológiák világában teljességgel igaz ez a megállapítás, és bizonyára igaz az is, hogy a történelem még nem mutatott fel egyetlen példát sem arra, hogy forradalom és ellenforradalom kompromisszummal zárult volna. Talán annál többet arra, hogy forradalmi és ellenforradalmi osztályok és rétegek időleges vagy tartós kompromisszumra léptek.

Számomra azonban most sokkal érdekesebb a Spira által felállított tételből levont következtetés: Magyarországon 1848/49-ben azok gondolkoztak helyesen, akik a márciusi eseményeket követően minden erejüket, idegszáluk minden rezdülését arra összpontosították, hogy felkészüljenek az ellenforradalom elkerülhetetlen támadásának kivédésére. Ezek pedig a radikálisok voltak, 1848 április-májusában a márciusi ifjúság, 1848 július-szeptemberétől a közben radikálissá vált liberális nemesi baloldal. A liberális nemesség és a radikálisok törekvései között pedig 1848. március 15-től mindig és mindenben Kossuth cselekedett helyesen.

Ez ellen az eszmefuttatás ellen nem volna kifogásom, ha a bizonyító tényanyag erősítené, nem pedig gyengítené, vagy olykor a túlbizonyítás meg nem kérdőjelezné. Mindjárt kezdődik ez a bizonytalanság a márciusi radikálisok értékelésével, akik forradalmi meggyőződésükre és az események lendületére támaszkodva, Spira szerint, a kárpótlás nélküli örökváltságot is minden nehézség nélkül megvalósíthatták volna március 18-án. Ennek az állításnak a hátterében nem értem azonban, hogy miért fogadták el már március 15-én délután Nyárynak és Klauzálnak, Rottenbillernek és másoknak nemcsak a csatlakozását, döntő befolyását is az események irányításában, majd a közbátorsági választmányban. Miért tűrték el Petőfiék, hogy a pesti városháztól a helytartótanácshoz ne is egy liberális, hanem a konzervatív Almásy Móric gróf vezesse fel a forradalmi tömeget. Miért elégedett meg Petőfi naplójegyzeteiben annak rögzítésével, hogy ők a forra-

dalomnak csak a kezdő lökést voltak hivatva megadni, ha olyan felbecsülhetetlen helyzeti energiával rendelkeztek.

Való igaz, hogy április derekától május elejéig a radikálisok visszatérő érve, hogy a bécsi udvar nem nyugszik bele a forradalmi vívmányokba, támadni fog, sőt azt is hangsúlyozták – éppen Vasvári –, hogy az itáliai eseményektől függ a támadás időpontja, de aligha számítottak fegyveres beavatkozásra, mert ha ez április közepétől meggyőződésük, amit Spira a Marczius Tizenötödikéből citált idézetekkel bizonyít, akkor számomra érthetetlen a Marczius Tizenötödikének szeptember 10-e után megszaporodó cikkanyaga arról, hogy a fegyveres támadás lehetőségére ők sohasem gondoltak.

A felgyorsult események és ennek következtében a radikálisok megszaporodó, de nem mindig következetes megnyilatkozásai, egymással is polemizáló újságcikkei, naplóbejegyzései engem arról győztek meg, hogy 1848/49 folyamán alig volt olyan mozzanat, a Béccsel való fegyveres konfliktus vállalását leszámítva, amit akár a márciusi fiatalok, akár a Madarász–Teleki által szervezett radikálisok valóban jól előre láttak és következtes politikájukkal eldöntöttek volna. Ezért nem tudok egyetérteni Spirával, amikor Varga János elemzéseit jegyzetanyagában azzal a sommás ítélettel teszi félre, hogy „túlzottan elmossa" a radikálisok és liberálisok közötti lényegi különbségeket. Hasonlóan érdemtelen gesztussal hárítja el Spira Urbán Aladár 1848-ról szóló tanulmányainak fontos megállapításait is.

Az elmondottakkal összecsendülő kételyeim támadtak a Batthyány-kormány politikájának egyoldalú illúzióvá és csak az ellenforradalommal való egyezkedésre degradálásával kapcsolatban is. Igaz: Batthyány és hívei politikai szereplésük első percétől kételkedtek abban, hogy Magyarország egyedül megállhat Európában, s ezt a forradalmi hullám európai méretű fellendülése során is vallották. Ennek ellenére talán túlzott Spirának az az állítása, hogy a Batthyány-kormány az európai forradalmak legtöbbjével „együttműködni sem törekedett", amikor maga bizonyítja, hogy követet küldött Franciaországba, Frankfurtba, igyekeztek az olaszokkal kapcsolatot teremteni, diplomáciai elismerésre szerették volna bírni Angliát. Mindenképpen a Batthyány-kormány illúziója és bűne volna az, hogy a nemzeti önzésekre koncentráló polgári forradalmak a 19. század során soha nem találtak egymásra? Hogy végül a franciák is elutasították a magyarok közeledését, akárcsak az angolok, mint ahogyan Frankfurtban is bécsi kérésre megszakították Szalayval a kapcsolatot? ! Ha illúzió volt a frankfurtiakkal való szövetkezés reménye, akkor ez nemcsak Batthyány, hanem Kossuth illúziója is volt.

Ilyen meggondolásokból kényszerülök eltöprengeni Spira Kossuth személyéhez kapcsolódó eszmefuttatásain is. Ha annyira bizonyos volna is, mint ahogy Spira állítja, hogy Kossuth mindenben és mindenkor helyesen látott, még helyesebben cselekedett, miért kell minden vele szemben érvelőt okadatolt elemzés helyett etikailag kikezdeni? ! Miért kell Nyáryt 1848/49-es politikai pályájának ismerete nélkül egyszerűen történtővé, hatalomvágyóvá degradálni? ! Mészáros Lázár politikai magatartását összemosni Esterházy Pálával, miért kell Görgeyt már felléptetése előtt mindenáron békét kötni akaró hadvezérnek feltüntetni? Hogy aztán újra felelevenedjen az oly sok vitát kiváltó áruló-minősítés? Miért kell Kossuth politikájának helyességét olyan nyilvánvaló tévedésekkel erősíteni, mint az 1849. január 2-án Szolnokról Csányi Lászlóhoz keltezett levele a Windischgrätzhez menesztett békeküldöttség eljárásának biztos sikertelenségéről, amikor azt 1848. december 31-én Deák az országgyűlés előtt két felszólalásában is bizonyította. Miért kell

Deák júliusi vésztörvényszék-tervezetét, melyet Irányi szószerinti másolatban terjesztett elő Debrecenben, a radikálisok eszmei és forradalmi fölényének bizonyítására felhasználni? Miért kell Szemere emigráns magatartását visszavetíteni 1849-re?

Sorolhatnám még a miérteket, de hadd ne tegyem. Helyette inkább azt kérdezem, hogy nem lett volna-e célszerűbb azon eltöprengeni, hogy Magyarország gazdasági, társadalmi lehetőségei, a nemzetközi adottságok milyen esélyt adtak az országnak a forradalmi átalakulásra? Nem lenne-e érdemes az áprilisi törvények elvi síkon mozgó elemzésébe olyan gyakorlati szempontokat is bevonni, amilyeneket Deák pendített meg 1848. augusztus 8-án a képviselőházban: „fájdalom, a törvényhozót nemcsak az okoskodás higgadt fonala, hanem az élet és annak körülményei s az emberiségnek sajátságai is vezérlik, és jaj annak a törvényhozásnak, mely oly ideális törvényeket alkot, melyeket az emberi élet naponkint s a tapasztalás minden órán meghazudtol"? !

Nem lett volna-é célszerűbb végiggondolni, hogy mit nyert volna Magyarország a polgárosodás terén, ha a Spira által az emberi becsületességükben is elmarasztalt Batthyány-kormány liberális miniszterei nek polgárosító, a nemzetiségieket megbékíteni szándékozó törvénytervezeteiért száll síkra a radikális tábor is, és buzgó szónoklatokkal nem késlelteti sokszor feleslegesen a törvényhozás munkáját? Sommás ítélkezések helyett nem lett volna-e célszerűbb 1848 még feltáratlan, tisztázatlan kérdéseire koncentrálni? Nemcsak Batthyány, Görgey, Nyáry, de a mindenkor kikezdhetetlen Csányi László 1848-as szerepét sem ismerjük, pedig az ő kormánybiztosi jelentéseiből az ország állapotára, a föld népének forradalomhoz való viszonyára, a hadsereg hangulatára, a tisztikar viselkedését motiváló tényezőkre egyformán találnánk bőséges adalékokat. A francia modell alkalmazásának erőltetése mellett sem igen szerencsés 1848 társadalompolitikai, közjogi, nemzeti és nemzetiségi törekvéseit összemosni, és ezek árnyalás nélküli komplexumát szembeállítani az ellenforradalommal, ezen belül is csak az udvar törekvéseivel, már csak azért sem, mert az udvar mögött támogatóként ott áll az osztrák-német polgárság is, amely a magyar forradalom társadalompolitikai célkitűzései előtt szabad út nyitására kényszerítette volna a vele szövetséges ellenforradalmár dinasztiát, de szembefordult minden, a birodalom hagyományos egységét lazító törekvéssel. 1848/49 politikusainak eszméit nemcsak egymással, egyszer illenék már a korabeli magyar valósággal is összemérni. Eltöprengeni azon, hogy miért nem hozott felszínre ez a forradalom egy új politizáló garnitúrát, miért csak néhány katonai tehetséget.

1848–49-ről olvasva, hosszabb idő óta folytonosan visszatérő gondolat foglalkoztat: a legalapvetőbb számvetést sem végeztük még el a forradalom kutatásával kapcsolatban. Berend T. Iván és Ránki György a közép-kelet-európai országok, népek 19. századi gazdasági helyzetét elemezve, meggyőzően bizonyították, hogy ennek a térségnek a gazdasági fejlődése nem modellezhető a nyugat-európai gazdasági fejlődéstípusok mintájára. Ha ez a megállapítás igaz, ebből szükségszerűen le kell vonni azt a következtetést a politikai történettel foglalkozóknak is, hogy a kelet-európai, így a magyar polgári forradalomra sem alkalmazható a francia polgári forradalom modellje maradéktalanul. Finomítani, árnyalni kell azt, esetleg teljesen új modellt kell alkotni. Ennek megalkotása előtt azonban még számos feladatot el kell végezni. Az elsődleges forrásokra koncentráló kutatással föl kell tárni a szabadságharc katonai vezetésének társadalmi, politikai és ideológiai arculatát, a forradalmi hadsereg társadalmi összetételét, a „föld népének" viszonyát a forradalom és szabadságharc egyes periódusaihoz. Meg kell vizsgálnunk –

tüzetes elemzés keretében – a Honvédelmi Bizottmány és az 1849. április 14-ig legálisan működő hadügyminisztérium viszonyát. Kossuth érdemei és politikai törekvései mellett őszintén szembe kell néznünk tévedéseivel is. Kossuth 1848/49-es szereplése mellett tudományos hitelességgel értékelnünk kell Görgey szerepléséét, Nyáry Pál, Szemere Bertalan, Batthyány Lajos törekvéseit, egybevetve a mögöttük álló társadalmi bázissal, mert a legszebb hitek és legragyogóbb elvek történelmi realitása sem több annál, mint amennyit a mögéje felsorakozó társadalmi rétegek – forradalmi harcok közepette – fegyverrel a kézben, életük kockáztatása árán is vállalni képesek. Szükséges ezt elvégeznünk, mert ha mindaz cáfolhatatlanul igaz, amit Spira 1848/49-es koncepciójában elénk tár, akkor az 1848/49-ben felszabaduló, a forradalmat és szabadságharcot vállaló társadalmi erők Magyarországon Európa egyik legdemokratikusabb polgári berendezkedését is képesek lettek vona megvalósítani, ha szubjektív akaratok és egyéni bűnök ezt meg nem akadályozzák.

De hadd ne folytassam tovább ezt a túl merész következtetést. Spira forradalmi koncepciója bizonyára sok történészt serkent meditálásra, talán még többet újabb kutatások, elemzések elvégzésére, mert meggyőződésem, hogy 1848 ezúttal túlzottan elvi síkon mozgó modellje, a korrekcióra ösztönző, reformkori szintézis és számos kérdés feldolgozásának hiányával is összefügg. Így történhet, hogy törvényszerű tendenciákat személyek érdemének vagy bűnének tulajdonítunk, túlzottan szabadon értelmezve az alternatívák közötti választási lehetőséget. S ez olykor nimbuszok és átkok történeti szereplőkre aggatására kényszeríti akaratlanul is a történetírót.

A szabadságharc bukását követő időszak két kossuthi dokumentumának az elemzéséhez szeretnénk még néhány gondolatot fűzni. Az 1851-es alkotmánytervhez és a Dunai Szövetség tervéhez.

Vitathatatlanul igaz Szabad György megállapítása, hogy a 19. század legdemokratikusabb magyar alkotmánytervét dolgozta ki Kossuth 1851-ben, bár a tisztán demokratikus elvek mellett én feudális közigazgatási és államhatalmi motívumokat is vélek a kossuthi demokrácia hátterében meghúzódni. Legnagyobb érdeme e tervezetnek, hogy elvben kísérletet tesz a magyarság és nemzetiségiek konfliktusának feloldására, de nem vagyok benne biztos, hogy ez a kompromisszum nem múló egymásratalálás lett volna-e? ! Akár az ország föderációs átszervezése is, nem társult volna-e későbbiek során az anyaországi nacionalizmusok nemzetiségieket vonzó hatásával? ! Ezek a fenntartások azonban éppúgy elméleti konstrukciók, mint maga az alkotmánytervezet. Nem volt még ország a történelemben, ahol a demokratikus vívmányokat ne a tömegek nyomására hagyta volna jóvá a mindenkori uralkodó osztály. Márpedig Magyarország társadalma éretlen volt ilyen demokrácia meghonosítására, alulról jövő kikényszerítésére. Talán nem véletlen, hogy a polgári demokratikus elméletek és eszmék nálunk csak a 20. század elején hódítanak teret, és akkor is viszonylagosan szűk társadalmi rétegre korlátozódva.

Hasonló fenntartásaim vannak, elismerve minden pozitívumát, a *Dunai Szövetséggel* kapcsolatban is. Amint az alkotmánytervezet nem tekinthető a kiegyezés utáni államberendezkedésünk reális ellen-alternatívájaként a magyar és a közép-kelet-európai országok gazdasági és társadalmi életének fejletlen volta miatt, a Dunai Szövetség tervezete még kevésbé töltheti be a reális alternatívát 1867-tel szemben. Szép szándék és tiszta hit nem elegendők politikai átrendezések realizálásához. Nemcsak abban látom én a tervezet kivihetetlenségét, hogy egyik érdekelt nemzet uralkodó osztálya sem fogadta el, hanem

egyszerűen az ilyen jellegű politikai szövetségek tartósságát vagyok kénytelen megkérdőjelezni, ha azt nem előzi meg egy hosszú történelmi folyamat során létrejött gazdasági, társadalmi integráció és tudati összekapcsolódás.

Amikor Kossuthnak ezeket a szép elveket és tiszta hitet hordozó tervezeteit szembesítjük a magyar történelmi valósággal, és a tervezetek fölényére helyezzük a hangsúlyt, megfeledkezünk arról, hogy polgári viszonyok közepette feloldhatatlanok azok a nemzetiségi, nemzeti konfliktusok, melyeknek a feloldására a feudalizmus maradványaival terhelt Közép-Kelet Európát szerette volna rábírni Kossuth.

SZÁSZ ZOLTÁN

Mindmáig az, és bizonyára még sokáig történeti és publicisztikai vita tárgya marad a Kossuth-féle Kiutahiai Alkotmány, s főként a Dunai Szövetség tervezete. Ellenfelei már a kiegyezést megelőzően egy várható osztrák-magyar kompromisszumot állítottak szembe vele alternatívaként, s körülbelül így közelített hozzá egy évszázadon át pozitív vagy negatív előjellel a történész és publicista. A szakmai megfontolások alapján komoly hangsúlyt kap az a tény, hogy a tervezet sem a nemzetiségeknek, sem pedig a polgárosodó magyar társadalom politizáló köreinek nem kellett, tehát irreális volt, úgy vélem, akkor valóban az volt, noha Kossuth igyekezett mind az európai hatalmi egyensúly, mind az egyes nemzetek távlati fejlődési érdekeit – tehát adott realitásokat – szem előtt tartani. A tervezet megítélésénél azonban nem is a realitás–nem realitás a főkérdés. A Dunai Szövetség mindenekelőtt ideológiatörténeti szempontból bír rendkívüli jelentőséggel. Első ízben jutott el tudatformáló súllyal bíró, nagyformátumú magyar politikus oda, hogy a történeti Magyarország integritásának kérdését a szomszéd népekkel való megegyezéssel kapcsolja össze. A Dunai Szövetség a magyarság számára egy „kisnépi nemzettudat" kialakításának irányába tett lépés, mely az egyes népeket nem állítja hierarchiába, hanem egyenrangúként egymás mellé helyezi őket, felvillantva ezzel a magyarság számarányához, gazdasági erejéhez, Kelet-Közép-Európa már érezhető átalakulási tendenciáihoz jobban igazodó, tehát egy egészségesebb nemzeti közgondolkodás kialakításának lehetőségét. Ezzel szemben viszont a dualizmusban kiteljesedő „nagynépi nacionalizmus" hierarchiába rendezte az egyes népeket, s a magyarságot ennek csúcsára helyezte. De a számbeli gyengeség és a külső veszélyeztetettség tudatától hajtva a magyar nemzetet egyúttal egy másik hierarchiába is beillesztette: egy védhatalomba, tehát a Monarchiába, amelyre később azután nagyhatalmi elvárásokat is rávetített.

1867 előkészületei idején a kiegyezők még maguk sem tekintették örökéletűnek a Monarchiát. Eötvös naplójában világosan jelzi, hogy egy erőgyűjtési időszaknak, átmeneti megoldásnak kell a dualizmus, s a magyarság helyét a közepes nagyságú független népek között kell megkeresni. Az akkori európai viszonyok a Monarchiának, s ezzel a magyar nagynemzeti nacionalizmusnak kedveztek hosszú évtizedeken át. De a századforduló utáni fejlődés azt is jelzi, hogy ami egy adott kor történetében realitás volt, nem kezelhető pozitív abszolutumként egy későbbi kor történetírásában.

Végül van Kossuth tervezeteinek egy még mindig kevéssé méltatott mozzanata: a helyi, alsószintű autonómiák gondolata. Akkor, a saját államiság mindent megoldó képes-

ségéről alkotott illúziók felerősödése korában egymagában kevés vonzóerőt gyakorolt. Már a dualizmus, majd a későbbi fejlődés történelmi tapasztaltainak távlatából megállapítható, hogy mind a nemzeti-nemzetiségi, mind az egyéni szabadságjogok fejlődése szempontjából a lokális autonómiák a reális garanciák alapját képezik. Olyan mozzanatok ezek, amelyekhez a progresszió táborának a megváltozott történelmi körülmények között is mindegyre vissza kellett és vissza kell nyúlnia.

VELIKY JÁNOS

A Magyarország története szintézis hatodik kötete minden megelőző történeti összefoglalásnál alaposabb és differenciáltabb képet fest a magyar 19. század másik feléről. A kötet nagy szemléleti eredménye, hogy a korábbi politikacentrikus ábrázolással szakítva a *gazdaság- és társadalom*történet alapvető folyamataira helyezte a hangsúlyt. Az erről szóló fejezetek alapozzák meg aztán a polgári fejlődés egységes ábrázolását, és teszik lehetővé, hogy 19. századi fejlődésünk elemei — a valóságot megközelítően —, súlyuk szerint a helyükre kerüljenek, és szerves egységgé álljanak össze. A kötet belső arányai, a belső tagolás elvei lényegében és kellően visszatükrözik a tárgyalt problémák jelentőségét.

Az 1848–49-es forradalomról és szabadságharcról szóló fejezetek szerzője az európai történeti fejlődés maximumát alkalmazza mérceként, ilyen szempontokra támaszkodva minősíti a hazai átalakulást. Persze a magyar polgári forradalom — reformkori előzményeit is számba véve — korhoz és társadalomhoz kötött fejlődés megalapozására vállalkozott. A politikában, a társadalomban hozott alapvető fordulatot: összeroppantotta a feudalizmus jogi-politikai rendszerét, és *felzárkóztatta* Magyarországot Európa polgári rendszereihez. A forradalmi eredményekkel járó fordulat az érdekei szerint *liberális reformok* bevezetésére hajlandó nemesség többségi vezetésével történt, egy soknemzetiségű társadalomban, Európa elmaradott, konzervatív felében — mindez roppant ingatag alapokat teremtett, és korántsem kínált határtalan cselekvési lehetőséget a hazai polgári forradalom számára.

A kötet legsikerültebb főfejezete az önkényuralom és abszolutizmus korszakáról szóló rész. Szerzője *kortörténetet* írt; figyelme kiterjedt a másfél évtizednyi időszak gazdaságára, társadalmára, politikájára, eszméire és kultúrájára egyaránt. Az egyes problémakörök nem utólagos történetírói konstrukcióban, hanem a korviszonyok — kutatói specializálódást korántsem tisztelő — igen összetetten szerveződő csomópontjaiban helyezkednek el. Ábrázolásmódja differenciált és kiegyensúlyozott. Jellemző rá a rendkívüli *információgazdagság:* pontos tájékoztatást kaphatunk többek között kormányzati politikáról, politikusok egész hadának pályájáról, a társadalom anyagi viszonyairól és hangulatai hullámzásáról — ez a főfejezet az adott korszakra vonatkozóan kézikönyvként használható.

Az 1867 és a századforduló közötti időszakról szóló fejezetek az *ipari forradalmat* közvetlenül előkészítő, megalapozó évtizedek történetét összegezték: a polgári államberendezkedés megformálódását és működését bemutató politikatörténeti fejezet, a polgári fejlődés 48–49 mellett döntő fontosságú fordulata, az ipari forradalom felé haladó

gazdaság és társadalom fejezetei, az eszmei és szociális kötődéseiben egyre jobban polgári művelődést bemutató összefoglalás.

A hiteles tudományos ábrázolás fontos kritériuma, hogy a történeti szintézis mennyire tudta a múlt egységes, homogén tömbjét *differenciálni* és így a megismerés számára hozzáférhetővé tenni. Úgy tűnik, a differenciálás legkevésbé jellemző a kiegyezés utáni politikatörténeti ábrázolásra, ezzel szemben kifejezetten tipikus a gazdaság- és társadalomtörténeti részekre nézve. Az államigazgatás újszerű rajza mellett a politikai közélet ábrázolása sokkal színtelenebbnek hat, mint az a valóságban volt; hiányoznak a közélet hagyományos és újonnan kifejlődő liberális és demokratikus vonásai, a vidéki sajátosságok, így például *Erdély* belső rendezésének problémái.

Sokoldalú a *tőkés* ipari és mezőgazdasági fejlődés leírása. Szó esik a külföldi tőkeimportról és beruházásokról, a tőkés hitelszervezet kiépüléséről, a szállítás forradalmáról, a kereskedelemről, a gépi nagyipar kialakulásáról. Miután a foglalkoztatásban és a nemzeti jövedelem termelésében a mezőgazdaság továbbra is meghatározó szerepet töltött be, részletes elemzés mutatja be az agrártermelés és társadalom belső szerkezeti és tartalmi sajátosságait, valamint külső kötődéseit. Az elemzés felméri a gazdasági növekedés társadalmi kihatásait, a településhálózatot, az urbanizációt, a népesség *mobilitását.*

A kötet egységes műként történő funkcionálásának másik lényeges feltétele, hogy főfejezetei mennyire szorosan és törésmentesen kapcsolódnak egymáshoz. Sajnos, a sokszerzős művek egyik sajátos gondjával, a szemléleti és módszertani egyenetlenséggel a Magyarország története VI. kötete is küszködött. Az 1848–49-ről és az önkényuralom korszakáról szóló fejezetek szemléletük és ábrázolási módjuk szerint elég jelentős mértékben eltérnek egymástól, és mindkettő a kiegyezés utáni politikatörténeti fejezetektől. Mindez olyannyira igaz, hogy ugyanarról a kérdésről (a magyar 1848–49 történeti helyéről és szerepéről vagy az 1867-es kiegyezésről) az egymást követő fejeztekben alapvetően ellentmondó értékítéletek is megtalálhatók. Van aztán olyan fejezet, az 1867 és a századforduló közötti művelődéstörténeti, amely – ámbár önmagában igen kiváló –, alig illeszkedik társfejezeteihez. Feltűnő szerkezeti sajátossága még a hatodik kötetnek, hogy az eszmék alakulását nem ábrázolta önálló fejezetben. Ez annál is sajnálatosabb, mivel a legkülönbözőbb problémakörökben megfogalmazott megállapítások az eszmék, a politikai gondolkodás megszakítottságát sugallják, holott a legfontosabb összefüggésekben 1848 és 1890 között (nemzetprobléma, liberalizmus-konzervativizmus, nemzetiségi kérdés) legalább annyira jellemző a *folytonosság,* mint a megszakítottság.

Végezetül fontos szempont a történeti szintézis *Európa-képe.* Mind a kötet bevezetőjében, mind az egyes fejezetekben kellő súllyal szerepelnek a nemzetközi politika eseményei és a jelentős *korproblémák:* 1848 európai polgári forradalmi és nemzeti küzdelmei, az európai restaurációs kísérletek, új eszmei-társadalmi jelenségek, a munkásság mozgalmai. Feltűnő viszont, hogy teljesen hiányzik a korproblémák sorából az Európa mindkét felében oly fontos eseménynek, a *liberalizmus válságának* önálló elemzése. A hazai politikai gondolkodást komolyan foglalkoztatta a liberalizmus polgári forradalmak utáni szerepe, liberalizmus, alkotmányosság és demokrácia kapcsolatrendszere, mindezekkel összefüggésben komoly súlyt kaptak az angol alkotmányosság olyan kiemelkedő teoretikusai, mint J. S. Mill. A hazai politikai gondolkodás teoretikusait 1849-et követően még igen hosszú ideig elsősorban a széles szellemi horizont jellemezte, és nem hatott ekkor még oly bénítóan a nacionalizmus. Ezt jelzik például Eötvös József politikaelméleti

művei, Kemény politikai publicisztikája, később Asbóth, Schvarcz Gyula művei, vagy a politika tudományának kialakulása, benne Kautz Gyula politikai kézikönyvei.

Fontos sajátosság a Közép-Kelet-Európa centrikus ábrázolás, a kétközpontú birodalom nyugati feléhez fűződő kapcsolatok kimunkált rajza és a hazai *nemzetiségi* viszonyok elfogulatlan, elemző áttekintése.

IRINYI KÁROLY

Bevezetésként azzal a debreceni Móricz-emlékülésen elhangzott állásponttal vitatkozott, amely szerint a dualizmus időszaka fél évszázaddal késleltette a magyarországi polgári fejlődést, s legfeljebb csak a „honfiúi búbánat kisírására" adott lehetőséget, majd néhány „impresszionista" jellegű megjegyzésre vállalkozott. Véleménye szerint az eddig megjelent kötetek közül a 7. tükrözi leginkább történetírásunk erényeit. Ez összefügg a szerzői gárda szemléletben homogénabb összetételével, a Monarchia-kutatás kiérleltebb egyetemes és hazai eredményeinek és az elméleti nyitottság nagyobb lehetőségének objektív előnyeivel. Külön is helyénvaló szólni Hanák Péter személyes szerepéről, aki aligha túlszárnyalható gonddal, mi több, ambícióval szervezte meg a kötet munkálatait, miközben saját eddigi életművét is mintegy összegezve és beépítve gazdagította a kötet anyagát. Valamennyi szerző teljesítményét is méltányolva úgy vélem: Hanáknak a kreatív marxista gondolkodók nyugtalan, örökké kérdező és kételkedő intellektusa nélkül ez a kötet aligha születhetett volna meg. Nem egyszerűen csak új információanyagot zúdít az olvasóra, nem kiegészített ténytömeg, hanem koncepcionális új eredményeivel, amelyek lényegi előrelépést jelentenek az egyáltalán rekonstruálható történeti valóság irányába, a korra vonatkozó ismereteink átalakítására, szemléletformálásra is alkalmasak. Aligha túlszárnyalható a kötet tartalmi töltését szolgáló, kompozíciós egységet teremtő képanyagszerkesztés is. A történeti tudat formálásának igényével lenyesegeti a dualista monarchia megítélésének végleteit. Polémikus jellegű interpretációja után a monarchia nem szépülhet a modern integráció történeti modelljévé, de nem is az a börtön, amely teljesen lehetetlenítette a magyarok és nemzetiségiek számára a polgárosodás, a nemzeti szerveződés feltételeit. És ezzel összefüggésben, egyik rendező szemléleti pillérnek tűnik: a történelem nem egyértelműen racionális folyamat, számol a relatív történelmi igazság tényével, hogy tudniillik a dualizmus korában nemcsak egymást erősítő nacionalizmusok, hanem nemzeti igazságok álltak szemben egymással.

Az értékorientáló új minőséget is képviselő kötet legfőbb elméleti-módszertani értékének a determinizmust megkérdőjelező alapállást, az alternatívákban való gondolkodás igényét tartom. A tradicionális korszakértelmezések egydimenziós jellegét ez a szemléleti alapvetés bizonyára megzavarja, holott itt semmi egyéb nem történik, mint hogy a történész egyszerűen csak számol egyrészt a valósággal, másrészt a marxista filozófiával. A történelmet tényleg csak a vallásos történetszemlélet és a szekularizált messianizmusok foghatják fel zárt, végcél-értelmű folyamatnak. A haladás nem lineáris, a történelem általában sem célba tartó folyamat. Ha a történész nem számol erőteljesen az alternatívákkal, akkor kialakulhat annak a látszata, mintha a marxista történetszemlélet nem volna más, mint a keresztény történetfelfogás szekularizált változata.

Magasszintű elméleti igényesség, fogékonyság és nyitottság jellemzi tehát a kötetet, amely nyitottsága ellenére sem válik az elméleti eklekticizmus gyűjteményévé, hanem a magyarországi kapitalista fejlődés e periódusának legjobb marxista interpretációját adja. A kötet nagy része erősen nyitottnak tűnik az Annales-iskola irányába, azt is bizonyítandó, hogy a haladó polgári történetírói irányzatok eredményei nem veszélyeztetik feltétlenül a marxista történetszemlélet fundamentális alapjait, sőt valóságközelbe hozhatnak merevnek tűnő alaptörvényeket. Túllép mindenféle szemléleti egyoldalúságon, minden monokauzális értelmezésen. Kauzális hierarchiát épít, és a kauzális összetevőket a valósághűség, nem pedig egy teoretikus, apriorisztikus tétel szerint variálja. Ez az elméleti – teoretikus igény is eredményezi, hogy az egyetemes – integrált látásmód itt leginkább megvalósul. Egyrészt azáltal, hogy a politika, a gazdaság az irodalom, a képzőművészet stb., nem megannyi különálló terület, a kötetben megvalósul a rekonstruált valóságelemek közötti összefüggések, szabályszerűségek, törvényszerűségek, a társadalom mozgásának totális szemlélete, másrészt a kötet azt a szemléleti alapállást képviseli, hogy a kor történetében a nemzeti-állami izoláltságnak minimálisak a lehetőségei, a működő erők a fundamentális kérdések megoldásában végül is nem elsődlegesen nemzetiek, a történelem tanulmányozásának érthető egysége túllépi a nemzeti állami kereteket. A kötet szerzői megszállott nyugtalansággal gyomlálgatják a nacionalizmus és az absztrakt internacionalizmus gyökereit, miközben nem feledhetik: későbbi korszakok az erőszakos, tudatos asszimiláció tekintetében nemegyszer versenyben maradnak a századfordulóval. Mégis megkérdezném: a szlovák, román, a jugoszláv történetírásnak nincs-e több olyan eredménye, amelynek esetleges felhasználása csökkenthetné a jelenségek „egyoldalú megítélésének látszatát". Továbbá: a külpolitikai fejezetek szervesen kötődnek-e a kötet anyagához, vagy inkább színvonalas diplomáciatörténeti kivonatot adnak. Vajon a valós arányoknak megfelelően érzékelteti-e a kötet, hogy a nemzeti eszme szerinte összetörte az osztályfrontokat: pontosabban azt a tényt, hogy a nacionalizmus vallássá mitizálódik, talán jobban dokumentálni kellett volna.

Közgondolkodást is formálhat továbbá az az alapelv, amely egy tradicionálisan értelmezett marxista értékkategória objektivitását és történeti érvényességét kérdőjelezi meg. A kötet az állam és az osztályérdek között nem lát kizárólagos mechanikus összefüggést, az államot nemcsak mint az uralkodó osztály erőszakszervezetét minősíti, hanem relatív önállóságát, viszonylagos önmozgását is érzékelteti. Tudománytörténetileg is jelentősnek tekinthetők a kötet társadalomtörténeti fejezetei. Az itt képviselt társadalomtörténeti értelmezés nem szegényedik társadalmi mozgalmak történetévé, hanem arra törekszik, hogy a történelmet társadalmi totalitásában közelítse meg, mindezt a legkülönbözőbb társadalomtudományok eredményeinek és módszereinek felhasználásával. A kölcsönhatás és az elkülönülés jegyében egyaránt kiemelendő itt a szociológia teoretikus és empirikus irodalmának, eredményeinek figyelembe vétele, továbbá a német társadalomtörténetírás szempontjainak alkalmazása. A kötet konzekvensen feloldja a sokáig erőteljesen az absztrakció jegyében értelmezett merev, zárt osztálykategóriát, az osztályhoz tartozást nem tekinti a kötődés feltétlenül domináns elemének. A különböző réteg- és csoportképző tényezők, a rétegspecifikus vonások, a társadalmi mobilitás elemzésével messze túllép egy statikus társadalomtörténeti csoport-modell keretein, és a társadalmi struktúra valósághű történeti analízését nyújtja, az életmódra vonatkozó vizsgálat eredményei egyenesen életközelbe hozzák a kor társadalmát. Nagyon fontos lenne, hogy a

társadalomtörténetnek ez az eleme sürgősen bekerüljön az oktatás eleddig meglehetősen életidegen anyagába. A szociológia és a történettudomány optimális, tűréshatáron belüli egészséges találkozása valósul itt meg, ahol a szociológia expanziója nem veszélyezteti a történettudományt, hanem egy összetettebb társadalomtörténeti képet eredményez. A munkásmozgalom-történetet társadalomtörténetként, nem pedig a politikai harc ideológiai vetületeként vizsgálja. Szociológiai fogalomrendszerrel is dolgozik, paraméterei erősen szociológiai orientációjú szemléletre utalnak, a munkásosztályról kialakított összkép ennek ellenére nem tűnik depolitizáltnak. Mégis megkérdezném: a kötet anyagában – összevetve a VI. és VIII. kötettel – vajon kifejezésre jut-e, hogy éppen ez a korszak a munkásmozgalom legaktívabb korszaka, amely az osztálykonfliktusok szempontjából csomópontnak tekinthető? Vajon kifejezésre jut-e az a tény, hogy amíg a 90-es évekig a belpolitika mozgását elsődlegesen az uralkodó osztályon belüli politikai csoportok mozgása határozta meg, addig a 90-es évektől a belpolitika mindennapi mozgását meghatározóan az antagonisztikus osztályellentétek szabályozták. A társadalomtörténettel is összefüggő koncepcionális alapvetés egy esetben tűnik kissé bizonytalannak: nevezetesen a kettős struktúra kérdésében, jóllehet a kettősség, az ipari-kapitalisztikus fejlődés és a feudális viszonyok ellentétezése végigvonul a kötet szemléletén. A kötetnek mégis határozottabban állást lehetett volna foglalnia a szovjet történettudományból is jól ismert kérdésben. A különböző termelési módok elemeinek szimbiózisa aligha veszélyezteti a marxista formációelméletet.

A kötet nagy érdeme, hogy szakít a korszak politikatörténet-centrikus, főként a közjogi kérdésre koncentráló szemléletével, s felvillantja a társadalomtörténeti szempontú politikatörténet lehetőségeit. E tekintetben a polgári radikalizmus rajza tűnik a legsikerültebbnek. Teljesen újszerű az egyházpolitikai kérdés tárgyalása. Számomra mégsem több feltételezett munkahipotézisnél. Pontosabban: az új értelmezést nem a hagyományos magyarázat tagadásaként, hanem a korábbi, a közjogi ellentétekkel kapcsolatos közelítés lényegi kegészítéseként tudom elfogadni. Itt jegyezhető meg: jelentőségén alul szerepel a református egyház szerepének, államegyházzá alakulásának, a kálvinizmusnak mint magyar vallásnak, mítosznak, az ORLE országosan is jelentős szerepének vizsgálata.

A kötet szemléleti újszerűsége és erénye az is, hogy meghatározó történeti személyiségeket nem pusztán ideologikus aspektusból, releváns politikai kategóriák merev értelmezésével vonultat fel, hanem élethű és teljes személyiségmodelleket alkot. A Szapáryról, Wekerléről, Tisza Istvánról és másokról megrajzolt kép mellett Ferenc József portréja mégis szegényesnek tűnik. A császár tradicionalizmusa, konzervativizmusa, koncepciótlansága, fantázianélkülisége aligha vitatható. Az is igaz, hogy előszentesítési jogával csorbította az alkotmányosságot. De: engedett a szükségszerű követelményeknek, a polgárosodást ha ugyan visszafogottan is, de engedte, esetenként legitimizálta. Talán nem volt egyértelműen negatív figura, komplexebb megítélése látszana szükségesnek.

Politikai közgondolkodás és politikatörténet ennyire merev elkülönítése indokolatlannak tekinthető, végül is a politikai gondolkodás értékorientálta a politikai gyakorlatot.

A polgári pártok közötti értékhierarchiát a modernizáció, a polgári fejlődés kérdésében keletkezett konfliktusok, a polgári fejlődéshez való tényleges viszonyuk alapján kellene inkább megjelölni, azt is vizsgálandó, hogy a Szabadelvű Párt vagy a függetlenségi képviselte-e a kapitalista gazdaságfejlesztés céljait és eredményeit.

A kötet szerintem nem tükrözi kellően a korban nagyon is változékony politikai hangulatok dinamikáját.

A lényegre koncentráló szintézisben kissé elhomályosul a kor politikai manipulációs mechanizmusa, a párturalmi rendszer tartozéka, az érdekszövetségek hálózata, elsikkad a korjellemző politikai protekcionizmus, amely az állami és hatósági irányítás szinte minden szintjén polgárjogot nyert, és a hatalom kihívó fitogtatásával a közigazgatás alsóbb régióiban szinte karaktertorzulásokkal párosult. A kötet nem jeleníti meg kellően azt a preindusztriális jellegű társadalmakra jellemző közmorált, amely a patriarchális kapcsolatrendszert ráterhelte a közéletre. Azt a korszellemet nem sikerült teljesen megjelenítenie, hogy ti. a politika, a pártpolitika mennyire ránehezedett a korra, szinte prostituálta, megfojtotta a közéleti kreativitást. Amikor még a legdirektebb gazdasági problémák is azonnal politikai kérdéssé változtak, amikor a kormányképviselő főispán egy falusi pap vagy postatisztviselő, esetleg a legutolsó bakter választásába is beleszólt.

Történetírásunk adós még a politikai elit részletes vizsgálatával is. A hatalmi-politikai elit összetétele csak megkésve és részben változott meg az iparosodás, urbanizálódás következtében, a társadalmi struktúra átrendeződése alig tükröződött a hatalmi politikai elit mozgásán. A társadalmi polarizálódás a politikai élet deferens jellegén keveset változtatott. A történettudományra bizonyára további feladatok várnak a társadalmi szerkezet és a politikai elit mobilitása közötti szinkron vagy aszinkron kimutatásában.

A politikatörténet legfőbb értékének a függetlenségi eszmekör értelmezését tartom. A kötet nem hagy kétséget atekintetben, hogy a függetlenség hiánya késleltette is a polgári fejlődést. Nem kérdőjelezi meg, hogy a különböző függetlenségi pártvariációk — nagyrészt persze mitikus vallásként — állandóan napirenden tartották, tudatosították a függetlenség hiányát, s ezáltal részigazságokat is megfogalmaztak. A magyar társadalomnak a függetlenségi eszmekörben gondolkodó széles tábora azonban kettős lelkiismeretű volt. Egyrészt jelszavalta a függetlenséget, kárhoztatta 67 kinövéseit, megülte Kossuth Lajos névnapját, és ezzel kiélte hazafiságát. Másrészt azonban nagyon is ragaszkodott ehhez a szövetséghez az integritás és főként a mezőgazdaság számára nyújtott piaclehetőségek miatt. A függetlenségi eszmekör bármely változata csak úgy értelmezhető, ha tudjuk, hogy a magyar politikai közgondolkodás első axiómája az integritás, a magyar szupremácia-igény volt. Ez pedig eleve és nagymértékben enerválttá, erőtlenné, csonkává tette a mégoly erőteljes függetlenségi ambíciókat is. A kötet helyesen azt az alapelvet képviseli, hogy a korszakban változatlanul nemcsak a tökéletes, tiszta polgári átalakulás, nemcsak a történeti Magyarország fenntartása, hanem a teljes nemzeti szuverénitás is illúzió volt.

A kor politikatörténetével foglalkozó történészek arra a ránk magyarokra különösen is jellemző társadalompszichológiai tényre is gondolnia kell, hogy ti. mindig könnyebb s főként népszerűbb volt társadalmi fejlődésünk torzulásaiért a hibát önmagunkon és az országon kívül eső tényezőkben keresni. És itt akár eljuthatnánk a nemzeti pszichikum problematikájához, amelyről mint létező, történetileg kialakult és átöröklött reagálási formáról — félvén esetleg a szellemtörténeti beütés gyanújától — szeretünk szemérmesen hallgatni. A kötet ugyan nem ezt az utat járja, és igen alapos elemzést nyújt a dzsentri, illetve a nagybirtokos osztály múltbanéző privilégiumaira, az államhatalom eszközeire, konzervatív romantikus antikapitalizmusára stb. vonatkozóan. Megfelelő helyen és mélységben idézi a Schopenhauer-, Nietzsche-, Spengler-féle antikapitalizmus, filozófiai kultúrpesszimizmus mibenlétét is. A közgondolkodás múltképének módosításához azonban

legalább annyira szükséges lenne a filozófiai rendszert egyáltalán nem alkotó, moralizáló kultúrpesszimizmusnak a köznapi tudat és cselekvés szintjén való lecsapódásával is foglalkozni. A modern polgári fejlődéssel szembeni idegenkedés messzemenően nem korlátozható a dzsentri és nagybirtokos rétegekre. A magyar társadalom szinte valamennyi osztályát és rétegét megfertőzte, de legalábbis megérintette az a szemlélet, amely a modern társadalomban csak a kor üzér-, kalmárszellemét, a bűn melegágyát, a patriarchális erkölcsök felbomlását, az ideálok elvetését, az önérdek tobzódását, a mammon imádatát látta, ami egyben megszülte a szocializmust, az anachizmust, nihilizmust és az ateizmust. „Civilizálódunk, de hátrafelé, emelkedünk, de nincs benne köszönet, haladunk, de a pocsolyába." Egy lényegi társadalmi alapmagatartást kellene majd történeti-szociológiai eszközökkel megeleveníteni, amely az egész polgári kapitalista jellegű fejlődés célszerűségének a tagadását jelentette. Annak a szemléletnek a visszahúzó hatását nem lehet eléggé hangsúlyozni és csak a dzsentrihez kötni, amely kárhoztatta a füstölgő gyárkéményes ipart, és egyenesen nemzetpusztító öngyilkosságnak ítélte a tőkés polgári fejlődést. Elrettentésként a nyugati civilizációkra hivatkozva, amelyek a barbarizmus, az anarchia, a forradalmi szocializmus és a kozmopolitizmus melegágyai lettek. És itt várnának óriási feladatok a regionális, illetve helytörténetírásra, amely leginkább félrevezeti, a politikai arányvesztés tévútjára tereli közgondolkodásunkat, minthogy szinte egyoldalúan és kizárólagosan a társadalmi politikai progresszió hagyományairól tájékoztat. A helyileg, városban, megyében is dokumentálható retrográd tényezők ismerete nélkül nincs teljes és hiteles múltkép.

A kötet tudománytörténeti jelentőségét kultúrtörténeti fejezetei is alátámasztják. Nemcsak a vállalkozás újszerűségével, de a teljesítménnyel is. Még akkor is, ha ez az összkép olykor-olykor ezoterikus jellegűnek tűnik. A kötet nemcsak a művészetek és a kultúra magas szféráival foglalkozik, hanem számol a triviális irodalom, a művészetek alatti művészet historikumával is, továbbá azzal, hogy a művészet nemcsak tükrözte, de alkalmasint formálta is a társadalmat. Idevonatkozóan néhány kérdést: vajon teljesen indokolt-e az iskolatörténet kiemelt sorrendi szerepeltetése? Egy axiológiai sorrendben ez aligha lehet első. Úgy tűnik, Annales-hatás ez is, itt kissé túlhangszerelve. A kultúrtörténet élén első szektorként az eszmetörténetnek kellene szerepelnie, elsődlegesen világképcentrikus orientációval. A kultúra jelenségei nem szociologizálhatók! Mintha ezt a szemléletet képviselné a kötet is. De lehet-e ezt az igényt mintegy abszolutizálni? Egyúttal nem mondunk-e le egy szociológiai alapvetésű művelődéstörténet fontosságáról? Ha a korszakot az újkori migráció legmobilabb korszakának tekinthetjük, mit jelentett ez a kultúrák cserélődése, keveredése szempontjából? Itt jegyezhető meg: a nemzetiségi kultúrák történetét nem a magyar történetírásnak kell megírnia. Mégis úgy tűnik, nem elégséges a nemzetiségi kultúrák ismertetésére szánt szövegrész.

A zsidókérdés nem egyszerűen társadalmi kérdés, a korról alkotott kultúrtörténeti kép is szegényes, ha a zsidóság itt eltűnik az általános társadalmi közegben. A polgárság és ezen belül a zsidó polgárság jelentős része ugyanis a politikai szereptől való elidegenedés jegyében éppen a kultúrában, tudományban és művészetben kereste és vélte megtalálni elhelyezkedési lehetőségeit. Másrészt alig indokolt, hogy Marczali és Acsádi pl. nem szerepelnek a birodalmi nacionalizmus képviselői között. A zsidóság politikai szerepvállalását illetően nem érzem kellően dokumentálva, hogy ti. a század elején meghatározóan kormánypárti volt, később pedig jelentős tömegeiben radikalizálódik.

Úgy tűnik, a kötet a liberális evolucionizmus csődjét, evidenssé lett impotenciáját állapítja meg. Ez az összeomlás-tétel talán félrevezető, a krízis még nem összeomlás. A liberális evolucionizmus válsága nem eredményezett egy egyértelműbb irracionalizmusba való fordulást. Ellaposodott, esetleg kiürült, de még Dilthey sem teljesen irracionális; korszerűsíteni akarja a hagyományos pozitivizmust. Vannak telivér irracionalista hangok, de a Lukács-féle „észtrónfosztás" koncepció kissé megbontja a valóságos arányokat. Nietzsche pedig, legalábbis Magyarországon, egy radikális irányzat forrása lett.

A zene és irodalom korszerűsítéséhez: 1. In statu nascendi Bartók és Ady egyfajta azonosítása túlzás. Bartók népdalgyűjtése a magyar sovén áramlattal sokkal szorosabb összefüggésbe hozható. 2. Ady sokkhatása fázisosabb volt. Az Uj versek megrázta az irodalmi életet, de abszolút támadás Ady ellen talán csak a Holnap-antológia vitájával kezdődik. S talán az irodalom kettészakadása is. Ady publicisztikában, lírai kifejezésben az uralkodó művészetpolitika számára inkább 1908 végétől vált veszélyessé.

Befejezésül a 7. kötetről alkotott véleményemet Bartók szavaival összegezném: aki szebbet teremt, elsőbbség is azé.

PÖLÖSKEI FERENC

A rendelkezésemre álló idő nem tesz lehetővé valamiféle szabályos – az eredmények és problémák rendbeszedését magábafoglaló s itt az arányokra is külön ügyelő – bírálatot. Emiatt csupán a VIII. kötet néhány vitatható megállapítására, további kutatómunkát igénylő részeire térek ki, nem a teljes kifejtés igényével, inkább csak utalásszerűen. Előbb azonban szeretném kiemelni a kötet tudományos értékeit, társadalmi hasznosságát, amit kétszeri kiadása önmagában is jelez. Különösen érettek, színvonalasak, jól kidolgozottak gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténeti fejezetei s itt kapunk először átfogó és árnyalt képet Bethlen miniszterelnökségéről és általában a politikatörténetről. A marxista elemző módszer segítségével és a tények tömegének feltárásával, a legjobb szakemberek közreműködésével így olyan tartalmú és szerkezetű mű születhetett, amely minden bizonnyal hosszú időre a korszak tanulmányozóinak kézikönyve marad.

De éppen a kötet maradandó és kiemelkedő érdemei köteleznek bennünket az átfogóbb kritikai elemzésre s részben ezen keresztül az előttünk álló tudományos feladataink kijelölésére. Mindez persze külön tanulmányok feladata lehetne, itt csak arra van most lehetőségem, hogy közülük néhányra utaljak.

1. A kormányzati rendszer

Szembetűnő ebből a szempontból a kormányzattörténet vázlatossága. Tisztázatlan marad például a fehérterror fogalma és időhatára is. Olyannyira, hogy az egyes későbbi tematikus fejezetek már a bethleni politikai konszolidáció folyamatába csúsztatják azt, ugyanakkor nem kap megfelelő teret a román királyi csapatok minden bírósági eljárást mellőző tömeges gyilkosságainak sora. Pedig a kiemelkedő helytörténeti munkák – Hajdúnánás története, Eger története, Békéscsaba története stb. minderre bőséges anyagot

szolgáltatnak. Kiemeltebb kifejtést érdemelt volna az államrendszer s meghatározó elemeinek vizsgálata és azok változása az 1930-as években. (Törvényhozó, végrehajtó hatalom, közigazgatás, politikai szabadságjogok stb.) Ezen a téren egyébként feltűnő egyenetlenségekkel is találkozhatunk. Mert amíg a kormányzói jogkör bővítése, vagy a kétkamarás parlament visszaállítása jelentőségének megfelelő helyet kap, az 1929. évi közigazgatási és az 1930. évi fővárosi törvény elemzése elmarad. E közigazgatási törvények pedig – összevetve a kiegyezést követőkkel – természetesen egyéb jogszabályokkal együtt – éppen az ellenforradalmi és a dualista rendszer eltérő jogforrásainak és joggyakorlatának elemzésére alkalmasak. Véleményem szerint ebben a kérdésben, tehát az ellenforradalom jogintézményei, joggyakorlata és ezen túlmenően a kormányzati módszerek és alkalmazásuk terén jelentkezik talán elsősorban az alaposabb kimunkálás igénye. S ebben nélkülözhetetlen a jogtudományok eredményeinek felhasználása és művelőinek alkotó közreműködése.

2. A csatlakoztatás kérdése

Sorozatról lévén szó, szükségszerűen felmerül a kérdés, miként veszi fel a VII. kötet az előző elvágott szálait, illetve mit hagy a következő, a IX. kötet számára. Ez a kettős kötelezettségű csatlakoztatás általában megfelelő, de nem problémátlan. Miként a viszonylag sok (15) szerző tanulmányaiban fellelhető szemléletbeli különbségek, fogalomhasználati eltérések is ki-kiütköznek. Mindez néhány fogalomkörben kirívóvá válik. Tisza István kormányzati rendszerét például a VII., sőt a VIII. kötet első fejezetei is olyan konzervatív rendszernek tartják, amely az 1867-es rendszert erősen megfosztotta liberális elemeitől. Az egyébként kiváló művelődéstörténeti fejezet azonban hol liberálisnak (578), később hol félliberálisnak, hol konzervatív liberálisnak minősíti azt. Ez a zavar abból adódhat, hogy a szerző meg kívánja különböztetni az agrárius nagybirtokosokat a finánctőkétől. Erre politikai gondolkodásuk nyújt is lehetőséget. Miután azonban az agráriusokat már konzervatívoknak nevezte, a velük bizonyos hatalmi kérdésekben szemben állókat nehezen tudja elkeresztelni.

Ugyancsak következetlen és ezáltal esetenként pontatlan az őszirózsás forradalom jellegét meghatározó szóhasználat is. A VII. kötet mindvégig a polgári demokratikus forradalom érlelődésének folyamatát mutatja be, s a győztes polgári demokratikus forradalom jellegét elemzi a VIII. kötet első része is. Később azonban – lehet elírás miatt is – az 1918. októberi forradalom több ízben csupán polgári forradalomként jelöltetik. Egyébként – s ez megint összefügg az államrendszerek kérdésével – az 1848-as polgári és az 1918-as polgári demokratikus forradalom viszonyát markánsabban lehetett volna kiugratni. Azt ugyanis, hogy ebből a szempontból 1918 miben haladta meg 1848-at. Hiszen 1918 a hatalom jellegében, a földkérdés kezelésében, a nemzeti-nemzetiségi kérdésben, az államforma ügyében, a politikai szabadságjogok terén minőségileg túlhaladta az 1848-as polgári forradalmat. S miután a polgári demokratikus forradalom ellentmondásainak elemzése mélyebb és árnyaltabb, némileg homályba borulnak a haladás irányába tett említett vitathatatlan tettei.

A kötet, amint címe is mutatja, Magyarország történetét az ország teljes felszabadulásáig kívánja, vizsgálni. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés a 1944. végi összehívása, a kormány

megalakulása, tevékenysége s mindezzel az új hatalmi szervek létrehozása azonban szinte kimarad a kötetből. Pedig 1944 vége nemcsak Szálasi fasiszta diktatúrájának, hanem a felszabadulás kezdetének s az új Magyarország születésének is az időszaka. Itt a csatlakoztatás tehát jobbára a IX. kötet szerzőire vár azon az áron is, hogy a kötet címébe az 1944-es dátum kerül.

3. Az ideológia és a művelődéspolitika néhány kérdése

Nem kis gondot okozhatott a kötet szerkesztői számára e kérdéskör elhelyezése az 1918–19-es forradalmak időszakában. Végül is azt a megoldást választották, hogy a polgári demokratikus forradalom művelődéspolitikája, mintegy előzményként, a Tanácsköztársaságnál kapott helyett. Ezzel a megoldással nemcsak Kunfi személye miatt érthetünk egyet, hanem azért is, mert különösképpen az oktatás területén már 1919. március 21-i előtt érlelődtek azok a tervek, amelyeket a Tanácsköztársaság törvényerőre emelt. Jóllehet a Tanácsköztársaság – amint ez a történeti irodalomból kitűnik – messze meghaladta a korábbi demokratikus oktatás- és művészetpolitikai elveket, mégis épített az előzményekre. Emellett az egységes vizsgálatot az a körülmény is indokolja, hogy például az 1918–19-es tanév a két forradalom korára esett, s a „mozgó" tanévben már a Tanácsköztársaság szocialista tartalmú rendelkezéseinek a megvalósítására is csak részben került sor. Az egyházi iskolákat például sok helyütt csak az iskolai év befejezése után államosították, tehát a tanév az egyes egyházak által elfogadott tantervek szerint fejeződött be. A direktóriumok azonban a teológiák működését számos helyen berekesztették, tápot adva ezzel – erről alig-alig írtunk idáig – a vallásos tömegek Tanácsköztársaság elleni hangulata megerősödésének. Mindez természetesen alaposabb elemző munkát igényel, de a problémát megkerülnünk nem szabad, már csak az 1956 utáni jelentős egyházpolitikai eredményeink miatt sem.

Az ellenforradalom iskolapolitikáját a jogszabályi rendezés fényében a kötet általában kielégítően tárgyalja. Ismerteti és elemzi a népiskolai oktatásra, a középiskolára vonatkozó legfontosabb jogszabályokat. (Például az 1924, 1934. és az 1938. évi középiskolai törvényeket.) De további kutatómunkát igényel a jogszabályok gyakorlati megvalósításának s a különféle felekezeti, állami és községi iskolákban folyó oktatás szellemének, színvonalának, formáinak a vizsgálata.

Itt jegyezzük meg, hogy túlságosan elnagyolt és sommás a különféle egyházak ideológiájának, a rendszerben játszott szerepének az ábrázolása. Már az is meglepő számunkra, hogy főként csak Bangha Béla és Prohászka Ottokár nézeteit ismerhetjük meg a kötetből, s a katolikus egyházfőkről – Csernochról, Serédiről – alig tudunk meg valamit. A különböző egyházak azonosítása pedig – ebben a relációban – már súlyosabb tévedéseket rejt magában. Hiszen Balthazár Dezső debreceni református püspök például az ellenforradalmi rendszer bázisában jelentős szerepet játszó szélsőjobboldal polgári liberális ellenfelének számított. S jól tudjuk; a kisgazdapárt liberális protestáns papi szárnyát Bethlen kihullajtotta a parlamentből az 1922. évi nemzetgyűlési választások rostáján. A példák sorát bőven szaporíthatnám. Ide iktathatnám az éppen most elkészült egyház- és iskolatörténeti tanulmányunkat is a dunántúli református egyházkerületről és a pápai kollégiumról. Erre most nincs mód, álljon itt csupán a konklúzió: az ellenforradalom és az egyházak viszonyának alaposabb feltárása elkerülhetetlen feladat számunkra.

4. A 30-as évek új politikai, művészeti irányzatai

A kötet nagy teret szentel az 1930-as évek új politikai, művészeti irányzatainak. De miben gyökereznek ezek? Az okok kutatása – úgy gondolom – valamennyiünk feladata. Mert az 1930-as évektől egyébként országosan is felerősödtek az ellenzéki politikai mozgalmak, művészeti téren – az irodalomban, képzőművészetben, zenében, a szociográfiában – is felszínre törtek az újat akarás forrásvizei. Jórészt a hagyományostól eltérő, széles hatókörű politikai, eszmei és politikai megélénkülésnek lehetünk tanúi. Mindennek sokrétű okai vannak. Közülük elsősorban Bethlen bukását, 1931. évi lemondását említhetjük meg, hiszen ez jelezte: nemcsak a nevéhez fűződő konszolidáció ért véget, hanem a rendszer szilárdnak hitt tartóoszlopai is megrendültek. A szinte állandósuló kormányzati válság pedig kedvezett az ellenzéki mozgalmak megerősödése számára.

De itt utalhatunk arra a sokk-hatásra is, amely a szocialista, demokratikus és liberális mozgalmakat és résztvevőiket az ellenforradalom hatalomra kerülésével érte. Tíz év elteltével kezdtek ocsúdni a kábulatból, közben felnövekedett egy újabb generáció is, amelyik számára már nem jelentettek közvetlen élményt a háború, a forradalmak s a nyomukba lépő ellenforradalom eseménysorai. S miután a hagyományos keretű baloldali ellenzékiséget – a kommunista, szocialista, demokratikus mozgalmakat – nem tűrte, vagy szigorú korlátok közé szorította az ellenforradalom rendszere, a sajátos szembeszállás új formái alakultak ki a politikai, művészeti és tudományos életben.

A 30-as évekkel előtérbe kerülő szociális demagógiával fellépő szélsőjobboldali körök egy ideig szinte potenciális szövetségest látva bennük a hagyományos uralkodó osztályok Bethlen vezette szárnyával szemben, a maguk mellé állításán fáradoztak. Amint Gömbös és a népiesek egy része közötti tárgyalások, vagy egyes szélsőjobboldali paraszti irányzatok kialakulása mutatja, nem is teljesen sikertelenül. Mindezt megkönnyítette a forradalmi munkáspárt, a KMP 1935–36 előtti politikáját gyengítő szektás elzárkózás az újonnan jelentkező – korántsem ellentmondás nélküli – eszmei, művészi, politikai irányzatokkal szemben. A KMP népfrontpolitikájának kibontakozása azután sikereket ért el ezen irányzatok eszmei tisztázása síkján, s egyben növelte a kommunista befolyást. Mindez sok vonatkozásban ma még jobbára feltáratlan. A visszaemlékezések ugyanis, miközben rávilágítanak a KMP népfrontpolitikájának debreceni sikereire, egyben az ilyen irányú kutatómunka elmélyítésére is serkentenek.

5. A politikus-portrék

A politikatörténet eseményeinek leírása, elemzése mindvégig magas színvonalú, sokoldalú, árnyalt. Kerüli a különféle jelzők halmozását. Így mondanivalója meggyőzőbb, s úgy válik olvasmányosabbá, hogy közben nem tesz elvi engedményeket a marxista történetírás kárára. Legfeljebb azt hiányolhatjuk, hogy kevés a jó politikusi portré. S ez a kormánypolitikusokra csakúgy vonatkozik, mint az ellenzékiekre. Horthyról például csupán a kötet elején és végén olvashatunk bővebben, közben azonban csak egyes utalásokban, félmondatokban találkozunk a nevével, s ezek esetenként egymásnak ellentmondanak. A kép így mozaikszerű marad. De az életszerű politikai portrék gyér volta különösen szembetűnő a munkás- és parasztmozgalmak vezetői esetében. Ez természetesen összefügg történetírásunk gyengeségeivel, s egyben ebben az esetben is újabb kutatásokra kötelez bennünket.

II. Ipar, mezőgazdaság

MÓZES MIHÁLY

A kapitalizmus időszakának ipartörténeti kutatása szempontjából a Magyarország története VI., VII. és VIII. kötete fontos – néhány fejezetét tekintve –, összegező vállalkozás. Támaszkodnak e kötetek az előző évtizedek „gazdaságtörténeti megújulásának" eredményeire, az ipartörténeti kutatások nagy fellendülésére. Örvendetes, hogy a gazdaság- és társadalomtörténet a kötetekben már nem mostohagyerek, s az ipartörténet is megkapta méltó helyét. Mindez jótékonyan befolyásolja a Magyarország története történetszemléletének komplexitását.

Feltűnnek ugyanakkor az elmúlt egy-két évtized ipartörténeti vitái is. A szerzők nem képviselnek – főleg az abszolutizmus- és a dualizmuskori iparfejlődés megítélésében – közeli, összebékíthető álláspontokat. A „függő fejlődés" megítélése, 19. századi változatainak értékelése tekintetében Szabad György és a dualizmuskori fejezeteket író Katus László között igen számottevő a véleménykülönbség. Nehezíti a helyzetet, hogy a függő fejlődés témakörének 20. századi gazdaságelméleti irodalmában is egészen különböző álláspontok élnek egymás mellett. (Prebitsch, Lewis, Hirschman, Balogh, Furtadó, Myrdal avagy velük szemben Viner, Meier, Baldwin koncepciói).

Szabad György a VI./1. kötetben írt tanulmányában (Az önkényuralom gazdaság- és társadalompolitikája) azt a nézetet képviseli, hogy Magyarország „betagolódása" a birodalom gazdasági közösségébe káros volt, amennyiben így nem a „partnerek megválasztásának lehetőségét biztosító önrendelkezés alapján" alakíthatta ki a tőkés fejlődés kibontakoztatására irányuló gazdaságpolitikáját.

Szabad György szerint hazánk e gazdasági közösségben „a nem egyenrangú partner" jellegzetes példájává vált . . . A birodalmi gazdasági közösség megítélésében más utat jár Katus László, aki a VI./2 kötetben megállapítja, hogy „a kiegyezés előtti évtizedekben a gazdasági növekedés elsősorban azzal függött össze, hogy Magyarország egyre szervesebben kapcsolódótt az európai nemzetközi tőkés gazdaság vérkeringésébe". . . „. . . gyors ütemben növekedett a nyersanyagtermelés és az agrárkivitel . . . s ez magával sodorta a gazdaság egyéb ágait is."

Nehéz lenne Szabad György autonóm és független fejlődésről alkotott elképzelését elfogadni és károsnak minősíteni a komplementer jellegű fejlődést. A komplementer fejlődés ugyanis a 19. században és Európában más lehetőséget jelentett, mint a mai fejlődő világban. (Ld. ezzel kapcsolatban Berend–Ránki: Gazdasági elmaradottság, kiutak és kudarcok a XIX. századi Európában).

Különbözik az iparfejlődés belső logikájának megértésében és feltárásában is a két szerző egymástól. Katus László nagyon sok szempontú, rendkívül alapos és egy sor területen új szempontokat is hozó tanulmányában feltárja és elemzi a fejlődés külső indukáló tényezőit és a belső folyamatokat. Feltárja az iparfejlődés (és az ipari forradalom) vezető szektorait és a továbbgyűrűzés folyamatát.

Szabad György felsorol, iparágakat jellemez egymás mellett (és egymástól külön) nem érzékeltetve azokat a kölcsönhatásokat, amelyek az iparon belül megindultak. A hazai „paraszti szövő- és fonóipar" viszonylag gyors elsorvasztásából vezeti le a Lajtán túli textilipar „fellendülését és forradalmasodását", miközben elhanyagolja a tőkés nagyipar

hazai vezető szektorának az élelmezési és élvezeti iparnak az alaposabb elemzését, avagy a vas- és fémipar korai szerepének vizsgálatát.

A hazai textilipar alacsony színvonala sajnálatos tény. Kérdés azonban, hogy mennyiben tekinthető a textilipar az egyetlen (!) avagy alapvető vezető szektornak az európai perifériákon?

További kérdés az, hogy a hazai háziipar valóban elég kiterjedt volt-e ahhoz, hogy jelentősebb (vezető szektorként funkcionáló) hazai textilipar bázisa lehessen?

Szemléletében és az elemzés mélységében tehát az abszolutizmus- és dualizmuskori iparfejlődést bemutató fejezetek különböznek.

A két világháború közötti iparfejlődésről a VIII. kötetben Berend T. Iván és Ránki György írtak. Igen szerencsés, hogy e kötetben az időrendi feldolgozás mellett helyet kapott egy különösen értékes elemző, az általános, a korszak egészére jellemző ipartörténeti folyamatokat feltáró tanulmány. (Ld. 740–765.).

Az említett szerzők igen alapos, nagyon sok szempontú, elemző ipartörténeti fejezetei megfelelnek az olvasó felfokozott elvárásainak, s a két világháború közötti iparfejlődés eddigi legalaposabb feldolgozását nyújtják.

FÜR LAJOS

A polgári korszak rövid évszázadát a magyar agrármúlt két kimagasló eseménye fogja közre: a forradalmi jobbágyfelszabadítás és a forradalmi földosztás. Azt is mondhatnánk: a földesúri-földbirtokos osztály felszámolásának egy-egy állomása nyitja és zárja a korszakot. A radikális jobbágyfelszabadítás lebonyolítása azonban — nem utolsósorban a végrehajtás módosított, retrográd feltételei miatt — még hosszú éveken át foglalkoztatta az érdekelt feleket, s fékezte a gyorsabb előrehaladást. Jóformán véget sem ért a jobbágyfelszabadítás végrehajtása, máris új gondok nyomultak a régiek helyébe. A történelem szinte azon nyomban napirendre tűzte a földből élők ügyének újabb rendezését. A körülötte felgyülemlő elégedetlenség és ellentétes érdekek nemcsak az érintett osztályokat, de az ország egész társadalmát is a folytonos feszültség állapotában tartották. Emiatt s a termelésben egyidejűleg zajló gyökeres változások révén a korszak egyik alapvonása, egyezően Kelet-Közép-Európa többi társadalmával, nálunk is az agrárkérdés körül rajzolódott ki, ez lett a gazdasági-társadalmi haladás egyik kulcskérdése. Akár kisebb távon, akár a történelem magasabb távlatában szemléljük is a társadalom korabeli mozgását.

E rövid hozzászólás feladata annak földerítése lehetne, hogy az előttünk fekvő vaskos kötetek miként is követik a fő folyamatok egyikét, hogyan jelölik ki, egyáltalán: kijelölik-e annak helyét a gazdaság és társadalom általános, európai és hazai fejlődésében? A részletek és fő vonalak arányosan ötvöződnek-e az előadásokban, sikerült-e kielégítő módon összegezni a polgári és marxista történetírás vonatkozó eredményeit, tudott-e újat mondani ez az összegezés? A mérlegelés során elsősorban az agrártermelés történeti kérdéseire szorítkozom.

Kiindulásul mérjük fel a terjedelmi arányokat. A 4500 oldalt meghaladó három kötetben számításom szerint mintegy 350–400 oldalt foglalnak el az agrárviszonyokkal foglalkozó fejezetek, ennek közel felén, pontosan 161 oldalon vizsgálja négy szerző a mezőgazdasági termelés történetét. Sok ez vagy kevés? A válaszadás ez esetben is, mint annyi minden másban: nézőpont kérdése. Mert ha a terjedelem egészéhez s az agrárkér-

dések korabeli súlyához mérjük a lapszámokat, akkor alighanem aránytalanul kevésnek kellene azt ítélnünk. Ám ha abból indulunk ki, hogy a korszak termeléstörténeti kutatásai valójában csak az 1960-as években indultak meg, ennélfogva a korábbi polgári és marxista összegezésekben e kérdések jóformán helyet sem kaphattak, akkor általánosságban, de a szakterület eddigi munkásságához mérten is jelentős, mi több: arányos eredménynek kell tekintenünk a témakör térnyerését.

Szóvátenni való a belső arányok körül adódhat. S ezek már tartalmi kérdéseket is érinthetnek. A mezőgazdasággal foglalkozó négy szerző időben egyenlően egy-egy – jelentőségében egymástól alig különböző – negyedszázadot tekint át – távolról sem egyenlő terjedelemben. A szabadságharc leverésétől a kiegyezésig 10, a kiegyezéstől 1890-ig 80, 1890-től 1914-ig 45, s a két háború közti viszonyokkal 26 oldalon – ráadásul az utóbbit részekre tördelve – foglalkoznak a szerzők. Érthető, ha ugyanazok a kérdések – a szélső példákat említve csupán – egyik helyen szinte szaktanulmányszerű alapos elemzésben részesülnek, míg a másik helyen alig-alig jutnak túl a vázlatos általánosságok szintjén. Példaként említhető, hogy amíg a növénytermesztési és állattenyésztési struktúra abszolutizmus-kori helyzetével mindössze egy-egy bekezdés foglalkozik, ugyanezek következő két évtizedbeli helyzetét több mint 10-10 oldalas önálló fejezetek taglalják.

A belső aránytalanságból fakadhatnak más jellegű erények és mulasztások is. Nevezetesen, amikor egy-egy kérdéskört eltérő súllyal, más-más összefüggésbe ágyazva tárgyalnak a szerzők. Jól tudom, igen nehéz eldönteni, hogy a piac-, munkaerő- és üzemviszonyok, a hitelellátás és a bérleti gazdálkodás, a termelési technika és határhasználat, a talajerőpótlás és a termelési szerkezet, a növénytermelés és állattenyésztés, a munka- és vonóerő felhasználás egymással szervesen összefüggő, egymásba kapcsolódó gubancából melyiket is emeljük előbbre; milyen teret szenteljünk az egyiknek vagy másiknak, hogy a tárgyalási arányok az egyes kérdések korabeli súlyát többé-kevésbé megfelelő módon tükrözzék. A történeti kép azonban mindenképpen árnyaltabb, egységesebb, a változások folyamata jobban követhető lett volna, ha az alapkérdésekben és a főbb vonalakban nagyobb lenne az összhang. Ha egységesebb szerkezetűek, arányosabb felépítésűek lennének az egyes korszakokat bemutató tanulmányok.

A szerkezeti, szerkesztési kérdéseknél időzve, mindenképpen szóvá kell tenni a gyakori átfedéseket. Az alkorszakok kezdő és végpontjain bizonyos adatok kétszeri szerepeltetése (pl. az 1895. évi mezőgazdasági összeírás adatai a 6. és 7. kötetben egyaránt előfordulnak) elkerülhetetlennek látszik ugyan, a különféle módon ismétlődő jellemzések és általánosítások azonban talán kiküszöbölhetők lettek volna. Pl. a szürke magyar marha tulajdonságait s a fajtaváltást szinte szó szerint egyező szöveggel említik a kiegyezést követő időszakról és a századfordulóról szóló elemzések. Akadnak egymásnak ellentmondó adatok is. Az előbb említett tanulmány szerint pl. az első tejszövetkezet Vas megyében, az utóbbi szerint Baranyában létesült. A felesleges átfedéseket, ismétléseket és ellentmondásokat az átfogóbb szerkesztési gyakorlat feltehetően kiszűrhette volna.

A szerkezeti kérdések „gyorsmérlege" után témakörünk néhány figyelemre méltó tartalmi vonásáról ejthetünk még szót. Az 1890–1914 közötti időszakra vonatkozó feldolgozás kivételével, más-más mértékben, nem egyenletesen ugyan, de az egyes kérdések vizsgálata során a szerzők túltekintenek a korabeli Magyarország határain. Az egyező és eltérő vonások kiemelésével próbálják kijelölni a korabeli Európában a magyar mezőgazdaság helyét. Ez az Európára tekintő figyelem különösen aktív és rendszeres a kiegyezést

követő negyedszázad bemutatásánál. Ha ez a figyelem egyenletes lenne másutt is, az európai távlatok biztonságosabb alapot nyújthatnának annak megítélésében, hogy a mezőgazdaság hazai fejlődése mennyiben tért el a környező és távolabbi országokétól, fejlődése és lemaradása milyen területeken mutatkozott meg. Ezért is tudja épp az előbb emlegetett feldolgozás leginkább kikerülni az öndicséret és az önbecsmérlés – nálunk különösen – gyakran fenyegető csapdáit.

Értéket növelő elemzések találhatók a kiegyezést követő időszak mindhárom feldolgozásában. Egységesen jó a művelési ágakban beállt változásokkal, a termelési technika, az eszközváltás és a gépesítés, a növénytermelési és az állattenyésztési szerkezet átalakulásával kapcsolatos folyamatok elemzése, az emelkedések és megtorpanások megrajzolása. Ki kell emelni a gabona-, ezen belül is a búzatermelés kiszélesedésével, majd stagnálásával összefüggő fejtegetéseket s annak ismételt leszögezését, hogy a gabonacentrikus növénytermelés semmiképpen sem sajátosan magyar vonása az európai mezőgazdaságnak. Mértéktartóak azok az értékelések is, amelyek a kis- és nagyüzemek termeléstörténeti szerepkörét pártatlanul méltányolják, S ezt annál inkább hangoztatnunk kell, mert az elmúlt évek során agrártörténetírásunkban – különböző megfontolásokból – a korabeli nagyüzemi termelés előnyeinek egyoldalú kiemelése kezdte elhomályosítani az üzemforma jellegéből adódó tényleges hátrányokat, egyben alábecsülni a kisüzemi parasztság erőfeszítéseit, eredményeit a belterjesedő állattenyésztés és a sajátos növényi kultúrák meghonosításában.

Akadhatnának persze több ponton vitatnivalók is. (Valamennyi elősorolására azonban nincs idő, s annak így utólag értelme sem nagyon lenne már.) Mindössze három, inkább általános természetű problémakört szeretnék kiragadni. Az egyik a jobbágyfelszabadítással kapcsolatos. Sajnos – s kétszeresen is az –, hozzászólásom egész időtartamát is kimeríthetnék az 1848/49. évi jobbágyfelszabadító intézkedésekre, megoldási kísérletekre vonatkozó kötetbeli megállapításokhoz fűzhető megjegyeznivalók. Közismert fogyatékosságai ellenére is Közép- és Kelet-Európa legradikálisabb jobbágyfelszabadításáról, az 1848. évi áprilisi törvények lehetőségeit később a végső pontokig kiterjesztő, csakugyan forradalmi kísérletekről és megoldásokról igen lehangoló, többnyire a negatívumokat hangoztató s nemegyszer Szabó Ervin e tekintetben már túlhaladott nézeteire visszavezethető, s az 1940-es évek végének szellemében fogant összegezést olvashatunk. Az intézkedések progresszív tartalmát folytonosan csökkentő – vagy meg sem említő – fejezetrészeket olvasva, szinte olyan benyomásunk támadhat, mintha a közben eltelt negyedszázad alatt a jobbágyfelszabadításról egyetlen, a korábbiaknál sokkal reálisabb képet rajzoló tanulmányt sem publikáltak volna Magyarországon. A magyar történettudomány eddigi eredményeinek felhasználását programként valló összegezésben nem lett volna szabad az egyéni s lényeges elemeiben dogmatikus-doktriner elgondolásoknak ekkora tág teret nyitni; a szerzőnek egyéni felfogását fenntartva is sokkal jobban méltányolni kellett volna a gondos levéltári kutatásokon nyugvó történeti munkák eredményeit. Gondolnunk kell arra is, hogy ugyanabban a kötetben egy másik szerző, az abszolutizmus korának jobbágyfelszabadító intézkedéseit mérlegelve, az előző értékelésekkel homlokegyenest ellenkező konklúziókra jut.

A porosz utas agrárfejlődés, az elmaradottság és külterjes gazdálkodás, a nagytömegű agrárszegénység közötti összefüggéseket több szerző is emlegeti, s közöttük nemegyszer oksági kapcsolatot teremtenek. Ez a bizonyos „út" „az ország gazdasági

fejlődésének is egyik legnagyobb kerékkötője" – írja a 7. kötet szerzője. Nem véletlen – folytatja –, „hogy a nagybirtok nyomasztó súlyától mentes alföldi városoknak »amerikai utas« típusú tőkés agrárfejlődéséhez hasonló birtokviszonyai közepette bontakoztak ki a belterjes kertkultúrák". Sajátos módon, hasonló összefüggést lát az alföldi „amerikai utas" fejlődés és a kertkultúrák között a Horthy-korszak viszonyait tárgyaló fejezet írója is. Csakhogy, ha közelebbről megnézzük az alföldi „amerikai utas" agrárvárosokat, nyomban kiderül, hogy azoknak nagyobb része egyáltalán nem lett kertkultúrás, sőt egy részükben (a Nagykunságban, Jászságban és Hajdúságban) igencsak külterjesnek mondható agrártermelés folyt a legutóbbi évtizedekig. De van példa ennek fordítottjára is. Porosz utas fejlődésű (nagybirtokrendszerű) mezővárosok – Cegléd és Kalocsa – határában s a töményen porosz utas Nyugat-Dunántúlon és Kisalföldön igen fejlett belterjes – amott kertkultúrás, emitt állattenyésztő – mezőgazdaság sarjadt a tőkés korszak évtizedeiben. Ezért látszik kétségesnek az a más oldalról közelítő fejtegetés is, amely szerint a porosz utas fejlődés oly módon idézett volna elő elmaradottságot, hogy a nagytömegű szegény- és kisparaszti gazdaságok alkalmatlanok lettek volna a továbbfejlődéshez szükséges pótlólagos befektetések előteremtésére. A tények arra utalnak, hogy az „utak" és a fejlett vagy fejletlen, belterjes vagy külterjes termelési szint között közvetlen összefüggés nehezen vagy egyáltalán nem mutatható ki. E tekintetben sokkal inkább a két világháború közti viszonyokat kutató megállapításával lehet egyetértenünk: „a mezőgazdaság magyarországi megrekedése – írja – nem önmagában a porosz utas fejlődésből fakad, hanem az általános gazdasági elmaradottságból, a nemzetközi konjunktúra kedvezőtlen alakulásából". (Tegyük hozzá zárójelben: és még több minden másból.) S a szerző utal a nagybirtok mentes jugoszláv és bolgár mezőgazdaság hasonlóan nagyarányú elmaradottságára. Mondanivalónk summázata az akarna lenni, hogy az „utak" használata, „igénybe vétele" még a mostaninál is nagyobb óvatosságot, körültekintést kívánna tőlünk.

A nagytömegű agrárszegénység létrejöttét, sanyarú helyzetét, foglalkoztatottságának hiányát inkább a társadalomtörténeti vizsgálatok magyarázzák a porosz utas fejlődéssel, a mezőgazdaság külterjes jellegével. A termelési technika, technológia és a munkaerőszükséglet alakulásának behatóbb vizsgálatából azonban, úgy tűnik, másfajta, ezzel inkább ellentétes konzekvenciák lennének leszűrhetők. Alapos és bonyolult számvetések után alighanem tényszerűen is kiderülne, hogy a szaporodó számú nincsteleneket nem a birtokstruktúra s a vele összefüggésbe hozott külterjes gazdálkodás, hanem éppen fordítva: az agrártermelési eszközök, a termelési eljárások fejlődése, a termelési szerkezet átalakulása, egyszóval a mezőgazdaság belterjesedő volta szabadította fel, „vetette ki" a földből, a „föld társadalmából". Sanyarú sorsra és a gyakori munkanélküliségre pedig az ország egész gazdasági szerkezete kárhoztatta szükségképpen őket. Arra a gazdasági-társadalmi folyamatra gondolunk ugyanis, amelyet Marx a földtől való elválasztás történelmi korszakának nevezett; amelynek lefolyása tértől és időtől függően módosulhatott és változott, de lényege ugyanaz maradt, s amelynek utolsó felvonása szinte a szemünk előtt játszódott le. A parasztság polgári korszakbeli, vagy polgári utóéletének évszázadát akár olyan történelmi szakasznak is felfoghatjuk, amelyben a technikai haladás s az iparszerű termelés váltakozó intenzitással szorította ki s tette feleslegessé a mezőgazdaságban foglalkoztatott és belőle élők tíz- és százezreit.

Mindjárt ide kapcsolható egyik legfontosabb hiányérzetünk is. Csupán a kiegyezést követő két évtized viszonyait vizsgáló fejezetben találhatók olyan számítások, amelyek az

összetett termeléstörténeti jelenségeket korszerűbb, agrárökonómiai és statisztikai nézőpontból és módszerekkel próbálják megközelíteni. Más esetekben még kísérlet sem igen történt olyan kérdések tisztázására, hogy pl. 1855 és 1913 között a gyepek feltörése és az ugar csökkentése révén megduplázódott vetésterületet hogyan és milyen módon lehetett megművelni, milyen munka-, vonóerő- és eszközkapacitást igényelt az? Milyen mértékben növekedett a szántásra és más munkákra fordított munkanapok száma, a vonóerőigény módosította-e a tenyészirányt és az állomány összetételét? A talajművelés és talajerőpótlás javulása milyen mértékben járult hozzá a hozamok növekedéséhez? A több síkon is zajló eszközváltás, kezdeti gépesítés mennyi munkaerőt szabadított fel, s mennyiben segítette ez a belterjesebb növénykultúrák (takarmányok, kapások, kertészeti növények) növekvő termesztését? Ma sem ismerjük még pontosan azokat az agrárökonómiai tényezőket, amelyek lehetővé tették, hogy a termesztett főbb növények (pl. a búza, kukorica, burgonya) összhozama két és fél, háromszorosára emelkedett négy évtized alatt. Egyáltalán nem tisztáztuk, hogy a területileg duplájára nőtt szántóföldi termelés s a mintegy – értékében és mennyiségben – duplájára nőtt egységnyi hozamok, azaz: a megnégyszereződött érték megtermelésével hogyan is boldogult az aktív keresőkben alig-alig növekvő agárnépesség? Hogyan hatott mindez a termelés és társadalom szerkezetére, a munka- és üzemszervezetre? Egyszóval: vajmi keveset tudunk az agrártermelésben ekkor már egyre fontosabb szerephez jutó termelékenység és jövedelmezőség, az intenziválódás fokáról, irányáról és szerepköréről. Nem ismerjük a növénytermesztésben is meginduló fajtaváltást, annak ütemét, a külföldi és hazai új, nemesített vagy jobbított, a korábbiaknál mindenképpen magasabb hozamú növényféleségek elterjedését etc., etc.

A folytatható hiánylistát, tudom, nem egy összegező munkának kell benyújtani. A számonkérnivaló a szakterület kutatóinak, tehát az itt-beszélőnek is címződik. Jelezni azonban talán itt sem árt: mi mindennel lehetne és kellene még pótolni ismereteinket ahhoz, hogy a polgári korszak agrártermeléséről megnyugtatóbb képet tudjon adni történetírásunk a céhbelieknek csakúgy, mint a múltunk iránt érdeklődő nagyközönségnek.

Az elmondottaknál jóval kisebb jelentőségűek az alábbi kérdések. Hiányzik pl. a mezőgazdasági termelésben ekkor még különösen nagy szerepet játszó természetföldrajzi viszonyok és adottságok bemutatása (éghajlat, csapadék, domborzat, talajféleségek). Hiányzik továbbá a trianoni határmegvonások termeléstörténeti következményeinek az áttekintése, egyáltalán: megemlítése. Mint ismeretes, az agrárszerkezet egyébként is meglévő aránytalansága a területi átrendeződés után tovább növekedett – amint ezt marxista történetírásunk is kimutatta már.

Végül, kérem, ne vegyék személyeskedésnek – hiszen nemcsak rólam van szó –, ha egy bibliográfiai mulasztást is szóvá teszek. Az 1890 és 1914 közötti időszak mezőgazdaságát bemutató fejezeteket s a hozzákapcsolódó bibliográfiát olvasva, talán nem hat szerénytelenül annak az igénye, hogy épp a korszak kérdéseit taglaló s az itteni összefoglaláshoz láthatóan alapul szolgáló (1971 és 1976-ban meg is jelent) tanulmányokat a bibliográfiába mégiscsak fel lehetett volna venni. Minden szerző csak örülhet annak, ha eredményeit tudománya felhasználja, hasznosítja, öröme azonban morálisan akkor lehet teljes, ha hivatkoznak is rá.

Összegezve: az eltérő nézőpontok, a máshová helyezett hangsúlyok, a tágabb vagy szűkebb körben mozgó fejtegetések, a kiemelt vagy elhagyott kérdések egyenetlen hullámzása révén a polgári korszak agrártörténeti képe, tér- és időbeli arcéle nem mindig

és nem minden ponton rajzolódik ki élesen. Azt is mondhatnánk: vonásai inkább vibrálóak, s alighanem az lenne a dícsérőbb, ha jellegzetesen markánsnak és arányosan kiegyensúlyozottnak lehetne nevezni. Hiányzik egy olyanfajta, hasonló színvonalú és szellemű, az egész korszakot bevezető vagy lezáró átfogó összegezés is, mint amilyen a középső – a 7. – kötet elé íródott. Amit a 6. kötet Előszó írója kötetével kapcsolatban hangoztat, témánk oldaláról nézve alighanem a többire is érvényesnek mondható: „koncepcionális egység tekintetében" csakugyan „kívánnivalókat" hagynak maguk után a kötetek. Ám a jogosnak tűnő kívánnivalókat bőségesen ellensúlyozzák – újra őt idézem – „a magas színvonalú előadások és a könyvekből feltáruló gazdag ismeretanyag". Éppen ezért az eddig megjelent kötetek kapcsán is bízvást elmondható, hogy történetírásunk csakugyan jelentős, tiszteletre méltó és közhasznú teljesítménnyel öregbítette javuló és növekvő hírnevét.

III. A társadalomtörténet néhány kérdése

VÖRÖS KÁROLY

Feladatom: a Magyarország Története 6–7–8. kötetének társadalomtörténeti fejezeteit ismertetni, nem igényel hosszú felszólalást, mivel maguk a tárgyalandó fejezetek is aránylag rövidek. Ami nem azt jelenti, mintha e kötetek társadalomtörténetileg nem lennének kidolgozottak. De jelenti azt, hogy a társadalom történetének számos jelensége, mozzanata a társadalom gazdasági és politikai tevékenységének ismertetése kapcsán a politika-, illetve gazdaságtörténeti fejezetek keretében és nem „tiszta" társadalomtörténeti fejezetként került tárgyalásra. A sajátlag „tisztán" társadalomtörténeti fejezetek közül a 6. kötetben Szabad György gazdagon differenciált képben mutatja be az abszolutizmus korában a feudális társadalom felbomlását és a polgári szerkezet kibontakozását; e képet még ugyanebben a kötetben, de immár a dualizmus első negyedszázadáról szólva Katus László már csupán a 70–80-as évek foglalkozási struktúrájának aránylag rövid ismertetésével igazítja hozzá a gyorsan változó valósághoz. A 7. kötetben Hanák Péter széles kitekintéssel, a korábbi évtizedekre is visszapillantva, mintegy a dualizmus egész időszakának társadalmáról ad képet, egyaránt kiterjeszkedve a struktúra és a mobilitásra, valamint a társadalom fejlődésének más területein is elsősorban az életmód szférájában megfigyelhető sokféle, igen jellegzetes és e képet árnyaló visszatükröződésére. Ezt a 8. kötetben Ránki György aránylag rövid, világos és mértéktartó összefoglalásban fejleszti tovább, a súlyt a képen a két háború között végbement változások és eltolódások, az új jelenségek bemutatására fektetve.

Ahogy mindezt a fentiekben elmondottuk: valóban úgy tűnik, mintha közel egy évszázad magyar társadalmának képe e három kötet lapjain valamilyen nagyon is tervszerű szerkesztés és az arányok gondos mérlegelése eredményeképpen állt volna össze ilyen világos, logikus és áttekinthető szerkezetbe. Valójában azonban nem erről van szó elsősorban, hiszen tudjuk, hogy a kötetek időben visszafelé haladva készültek el, és ilyen sorrendben jelentek is meg. A szerzők korszakuk rekonstruálásánál így nemcsak azzal az előnnyel rendelkeztek, amivel a történész mindig is rendelkezik: hogy ti. előre tudja azt,

hogy az általa tárgyalt eseményláncolatnak végül hosszabb távon is mi lett a vége (ami az értékelésben sok találgatást s így kockázatot megtakarít számára) – hanem azt is tudták, hogy minderről a későbbi korszakkal foglalkozó kollégájuk már mit írt, és a folyamat egészét hogyan értékelte. A három kötetre szétosztott társadalomkép egységét így ez a megírási és megjelentetési módszer szándéktalanul, de önmagától és még külön is erősen és hatékonyan biztosította.

A kötetek számos eredménye közül egyrészt a kor egészére kiterjedő érvénnyel a társadalmi struktúra kettősségének felismerését kell kiemelni: egy feudális alapú és egy polgári alapú párhuzamos és összefüggő, ilyetén kettősségében és ellentéteiben is egységes társadalmi szerkezet létezésének és az ezen belüli súlyponteltolódásoknak kimutatását. Másrészt nem kevésbé lényeges eredmény annak egyértelmű bizonyítása, hogy a kor Magyarországa társadalmi struktúrájának kettőssége és számos feudális csökevény továbbélése mellet is alapjában már polgári társadalom volt, és fejlődésének minden mozzanata, a látszatra nemegyszer szinte „refeudalizáló" jelenségek ellenére is, egyértelműen a polgári irányba mutatott: nem utolsósorban éppen társadalmi konfliktusaiban, azoknak jellege révén is.

Ugyanígy kiemelendő éppen utóbbi eredményhez kapcsolódva az a megérdemelt hangsúly, amit e képen a kispolgárok, a polgári fejlődésbe oly szervesen beletartozó rétegének (így főleg az eddig csekély figyelemre méltatott kisfixeseknek: kishivatalnokoknak, alkalmazottaknak, altiszteknek stb.) ábrázolása kap. Nagy eredménye végül a köteteknek az, hogy a társadalmi fejlődés ábrázolása nemcsak elvileg-elméletileg van mindenhol korrektül kifejtve és megalapozva, de kivált a 7. kötet esetén a társadalom igen szélesen értelmezett tevékenységében is visszatükröződik, így mindenekelőtt az életmódban, melynek egyes színesen ábrázolt részleteiben a kötetek (kivált a 7.) meggyőzően képesek megláttatni a társadalomra és annak fejlődésére vonatkozó, annak képét fontos vonatkozásokban pontosító információkat is. A 8. kötet ehhez olyan új és modern, történetírásunkban eddig ilyenként nem is tárgyalt mozzanatok bevonásával csatlakozik, mint a sport és általában a szabadidő kihasználása.

Persze a kor társadalmának képe fentiekben kiemelt gazdagságának és az elemzéséből levont következtetéseknek és eredményeknek ellenére sem mentes bizonyos problémáktól. Ezeknek nagy része éppen abból a már hivatkozott sajátos helyzetből áll elő, hogy a történész – ellentétben a kortársakkal – számos, több generáción áthúzódó folyamatnak végét már ismeri, és ilyenként könnyen hajlamos lesz arra, hogy ezeknek nyomait a múltba visszanyúlóan is felfedezze; előzményt látva bennük egyúttal túl is becsülve ezeknek valóságos súlyát a kor saját társadalma számára. Így, a későbbi szakasz ismeretében kapnak ezután a valóságosnál nagyobb súlyt a fejlődés olyan korábbi elemei, mint pl. (a két világháború közötti korból visszatekintve) a Tisza Kálmán-korszak rövid életű antiszemita szervezkedése, vagy a dzsentri ekkori poltikai magatartása – és tűnnek egy olyan szerves és megszakítatlan fejlődés korai elindítóinak, melyre ezek az elemek saját belső dinamikájuk gyengesége következtében akkor nem is voltak elég erősek, s amihez a szükséges kezdősebességet tulajdonképpen csak a társadalmi fejlődésen kívül álló okok: elsősorban a Trianon okozta sokk adta meg. – Ugyanígy szorul benyomásunk szerint némi korrekcióra a társadalomnak részint a vagyoni viszonyok, részint (ezzel összefüggésben) a társadalmi munkamegosztás rendszerének belső arányai szerint felépített struktúrák által történő ábrázolása is. Az itt tárgyalt közel száz év alatt ui. nemcsak a struktúrák

belső arányának rendszere, hanem a generációk természetes cseréjén túl egyes elemeik személyi állományának minősége is jelentősen megváltozott, és még csak nem is szükségképpen új rétegeknek, hanem már egyazon réteg új generációjának belépésével is. Mert még ha maguk a rétegek, funkciók és szerepeik a társadalmi munkamegosztásban fennmaradtak is, és a soraikba újonnan belépők éppen hogy erősítették is ezeket – az újak egyúttal mégiscsak újfajta mentalitásokat, új típusú képzettséget, új értékrendeket hoztak magukkal, végül is belülről lassan megváltoztatva a struktúrát. Ezt a jelenséget megtaláljuk a parasztságban éppúgy, mint a kisiparosságban vagy általában a kispolgárságban is – de megvan a dzsentrinél is, ahol e rétegnek nemcsak egyértelmű hanyatlásával, hanem nem kis hányadánál az újfajta keretek között egyúttal egyfajta „megújulásával" is találkozhatunk. Végig azonosnak megmaradó funkciójú és súlyú rétegek lassú belső átalakulásában a 8. kötet helyesen számol az I. világháború ilyen szempontból igen nagy jelentőségével a tudat és a magatartás formálása szempontjából – ezt azonban, úgy véljük, még más vonatkozásokban is az eddiginél erőteljesebben kell figyelembe venni.

A kor története még tovább vizsgálandónak érzett társadalmi kérdéseinek ilyen áttekintése azonban végső fokon tágabb, általános módszertani-szemléleti tanulságokkal is szolgál – ha nem is mindig közvetlenül, inkább csak közvetve.

Az itt valóságos dimenziójukra leszállított (vagy felemelt) események, fejlődéselemek a kötetek által adott valósághű képe összevetve a kortársi véleményekkel, mindenekelőtt ismét arra a régi igazságra hívja fel a figyelmet, hogy nem szükségképpen minden úgy igaz, ahogy azt a kortárs látta, vagy legalábbis leírta. A történésznek különösen akkor, mikor egy kevéssé rokonszenves korszakról kíván képet rajzolni, vigyáznia kell forrásai megválogatásánál és kivált a korról a saját véleményével egyezően kedvezőtlen képet rajzoló források kritikájánál. Tekintetbe kell vennie ui., hogy a polgári politikában nemcsak a kormány dicsérte önmagát, hanem az ellenzék is szükségképpen opponálta a kormány minden intézkedését, azokat minél kedvezőtlenebb színben igyekezve feltüntetni. Ez a szinte funkciójából szükségszerűen következő, mintegy kötelességszerű magatartás szükségképpen befolyásolja az így keletkezett kritika értékét is, annak objektivitását megkérdőjelezi. Ezt figyelembe véve viszont gondosabban kell megrostálni még azokat az adatokat és tényeket is, melyeket egy pártállásánál fogva különben rokonszenvünkre joggal számot tartó irányzat (akár a 48-asok, akár a munkásmozgalom is) illetve annak szószólói, orgánumai tárnak elénk.

Ugyanígy meg kell látnunk azt is, hogy nem minden úgy értelmetlen, ahogy azt mai értékrendünkben és felfogásunkban látjuk. Kafka sokat idézett kastélyának falusi társadalma pl. az e társadalmon és annak értékrendjén, gondolkodási rendszerén kívül álló főhős szemével valóban értelmetlennek és nyomasztónak tűnik – éppúgy, mint a kastélyban székelő személytelen bürokratikus apparátus. Valójában azonban a társadalom ezt érezte természetesnek, és ehhez viszonyítva a főhős viselkedését találta értelmetlennek. Anélkül, hogy a történeti értékelést relativizálni kívánnók, nem felesleges rámutatni arra a veszélyre, ami egy adott kor tömegei adott helyzetben várható magatartásának, vagy már megtörtént cselekvésének csak egyoldalúan saját értékrendünk alapján történő prognosztizálásából, illetve értékeléséből adódhat – további helytelen következtetésláncolatok kiindulópontjaként.

És ugyancsak ehhez kapcsolódva talán helyes felhívni a figyelmet azokra a buktatókra is, melyek abból származhatnak, ha (megjelenési formáit sommásan hamis tudat-

ként értékelve) nem vesszük figyelembe az emberi pszichikum egyfajta igényét a harmóniára és a boldogságra. Megkerülhetetlen igény ez, már csak azért is, mert az ennek az igénynek nyomán a társadalmi tudatban kialakuló sztereotípiák (korszakunkban így döntően a „boldog békeidők" illúziójának a két háború közötti korszakban oly makacs, ám könnyen manipulálhatóan szerencsétlen hajszolása) egész generációk politikai cselekvését is nagyban meghatározhatja. Pedig hogy ez a harmónia és az idill igénye mekkora erő, azt legjobban a napjainkban is erősödő nosztalgiahullámok hatásán tudjuk lemérni.

Nem minden úgy igaz – vagy úgy értelmetlen –, vagy úgy szerencsétlen, ahogy ezt csupán egy oldalról nézve látni lehet: e tanulságok emlegetése és éppen a társadalom történetének kapcsán akkor sem felesleges, ha úgy látjuk, hogy – a végső és valódi tanulságként – e három kötet e buktatókat éppen hogy sikerrel kerülte el.

Eredmények, problémák és tanulságok e rövid felsorolása, úgy véljük, érzékelteti: e három kötet társadalomtörténeti fejezetei és az így kibontakozó kép jelentős előrelépést jelentenek a magyar történettudomány történetében. A magyar polgári társadalom első rendszeres, mélyen elemzett és terjedelmes története megszületésének lehetünk tanúi.

OROSZ ISTVÁN

A dualizmus történetének utolsó negyedszázada, amely a Magyarország története 7. kötetének tárgyát képezi, fontos korszak a politikai események szempontjából, hiszen ez a liberalizmus válságának, a nemzetiségi és osztályellentétek kiéleződésének, a klasszikus kapitalizmus monopolkapitalizmussá fejlődésének, a különböző dekadens eszmeáramlatok mellett a marxizmus és más haladó gondolatok terjedésének időszaka. De megérdemlik a fokozottabb figyelmet a gazdasági élet alakulásának, a *tőkés nemzetgazdaság fejlődésének és növekedésének,* a társadalom fokozódó átrétegződésének kérdései is.

A rendelkezésre álló időkeretek között ez utóbbiakról kívánok néhány szót szólni. Elöljáróban le kell szögeznem, hogy a *gazdaság- és társadalom kérdéseivel foglalkozó fejezeteket a kötet átgondolt, kiforrott maradandó értékeinek* tartom, s talán egy kicsit mintának is abban a tekintetben, hogyan kell olykor szenvedélyesen vitatott kérdéseket józanul, a különböző felfogásokat higgadtan mérlegelve, de a szerző egyéniségét sohasem feladva, szintézisbe foglalni.

Mindannyiunk előtt ismeretes, hogy a dualizmus évtizedeinek gazdasági, társadalmi fejlődését marxista történettudományunk is, hosszú éveken keresztül szkepszissel szemlélte. A tőkés viszonyok kibontakozásának, a polgári társadalom megszületésének tényét ugyan nem lehetett tagadni, de mindazon torzulásokért, amelyek a polgári fejlődésben valóban megmutatkoztak, nem az évszázadok óta tartó kelet-közép-európai létet, a peremkörzeteknek már a kapitalizmus előtörténete, a 15–16. század óta tartó elmaradottságát s fejlődésük megrekedését okoltuk, hanem a gyarmati helyzetet, a Monarchiával való kényszerű összekapcsoltságunkat, vagy hogy Széchenyi szavaival éljek, az Ausztria és Magyarország között fennálló vegyes házasságot. A minden baj okának tekintett gyarmati függést a jobbágyfelszabadítás után is legfeljebb „félgyarmativá" volt hajlandó ez a felfogás enyhíteni. A kiszélesedő gazdaság- és társadalomtörténeti kutatások során e felfogás szükségszerű ellenhatása volt az a nézet, amely tagadván a fentieket, a Monarchiát nem a „népek

börtönének", de reális gazdasági alakulatnak tekintette, s rámutatott azokra az előnyökre, amelyeket Magyarország élvezhetett e gazdasági közösség tagjaként. A 7. kötet gazdasági és társadalmi fejezetei a viták lecsillapodása után nagyon reálisan veszik számba a gazdasági előnyöket, de a hátrányokat is, annak ellenére, hogy a szerzők közül Hanák Péter, Katus László maguk is részesei voltak a korábbi szemlélet elleni fellépésnek. Az említett fejezetekben megfogalmazottak alaptendenciájával és a megítélések nagy részével – úgy vélem – azok is egyetérthetnek, akik egyéb kérdésekben nem mindenben osztják a szerzők Monarchiával kapcsolatos felfogását.

Nagyon fontosnak érezzük a gazdaság- és társadalomtörténeti elemzések kiindulópontját és legfőbb elméleti támpontját s ezáltal rendező elvét, amelyet Katus László a következőképpen fogalmazott meg: „A 19. század második felében nevezetes fordulat, tendenciaváltozás következett be a magyar gazdasági fejlődés világgazdasági összefüggéseiben. Hazánk viszonylagos elmaradottsága a 16. századtól a 19. század közepéig Nyugat- és Közép-Európa iparosodó országaival szemben állandóan fokozódott, a gazdasági fejlettség szintjében mutatkozó különbségek folyamatosan növekedtek. 1848 után, majd a kiegyezést követő évtizedekben a *szintkülönbség növekedése megállt, és lassan ellenkező tendencia érvényesült: a szintkülönbségek csökkenése, az elmaradottság felszámolása.* Az évszázadok folyamán kialakult gazdasági elmaradottság leküzdése természetesen lassú, hosszú távra méretezett folyamat. Az első világháborút megelőző fél évszázadban Magyarország – gazdaságának gyorsabb növekedési üteme következtében – némiképp csökkentette a nyugat-európai országokkal és a Monarchia másik felével szembeni elmaradottságát, a *felzárkózás azonban nem sikerült.* Ehhez a rendelkezésre álló idő sem volt elég hosszú, a fejlődési ütem sem elég dinamikus." Úgy véljük, a fentiek tanúsítják, hogy a 7. kötetben reális kép alakult ki a Monarchia, benne Magyarország dualizmuskori gazdasági fejlődéséről.

Véleményünk szerint az ismertetett álláspont realitását, amely – amint mondottuk – alapját képezi a gazdasági folyamatok elemzésének mind az iparban és mezőgazdaságban, mind a közlekedésben, kereskedelemben és a szolgáltató ágazatok területén, az adja, hogy következetesen alkalmazza a gazdasági jelenségek vizsgálatában a komparatív módszert, a magyar folyamatokat a Monarchia egészében szemléli, s a gazdasági közösség mércéjével méri, magát a Monarchiát viszont az európai gazdaság valóban létező egységében állítja elénk, mint a tőkés termelés által teremtett európai, ill. világpiac részét. A másik nagy előnye a gazdaság-, ill. a társadalomtörténeti fejezeteknek, hogy a változások vizsgálatában a szerzők mind a rövid távú, konjunkturális és dekonjunkturális hatásokat figyelembe veszik, mind a hosszú távon esetleg évszázadok során érvényesülő hazai és európai folyamatokat. Mindezekből persze az derül ki, hogy a lényeges fordulat a gazdaság fejlődésében ugyanúgy, mint a társadalom átrétegződésében valahol a század nyolcvanas éveiben kezdődött, így az 1890-es évet mint a kötet kezdetének kijelölt korszakhatárt a gazdasági és társadalmi változások nem mindenben indokolják. A politika primátusa azonban – úgy tűnik – nemcsak a kötet belső arányaiban érvényesült (az összterjedelemnek mintegy negyede jutott a gazdaság- és társadalomtörténetnek), hanem a köteteket elválasztó korszakhatárok kijelölésében is.

Szerencsére mind a mezőgazdasági termelést, mind az iparfejlődést vagy a társadalmi átrétegződést elemző részek többnyire visszanyúlnak 67-ig, vagy a nyolcvanas évekig, így a változások folyamatának bemutatása nem szenved törést.

Külön kell szólnunk az igen tartalmas társadalomtörténeti elemzésekről, amelyek egy imponáló életmű legjobb lapjai közé tartoznak. A modern szociológia eszköztárát felhasználva nemcsak a termelési viszonyok megváltozása következtében megvalósuló strukturális mozgásokról, a társadalmi státus átalakulásáról, az egyik termelési ágból a másikba vándorlásról kapunk reális képet, de az egyazon posztokon bekövetkező „cirkuláris mobilitásról", a társadalmi emelkedésről és süllyedésről is. Az urbanizáció folyamatának vagy az asszimiláció szerepének minden korábbinál árnyaltabb bemutatásával találkozhat az olvasó a kötet lapjain, de újszerű az arisztokrácia, a nagypolgárság, a középrétegek vagy a parasztság társadalmi állapotának elemzése is.

A gazdasági és társadalomtörténeti fejezeteknek azok a megállapításai, amelyek esetleg vitát válthatnak ki, nagyrészt abból származnak, hogy a hazai fejlődésnek azok a hosszú távú folyamatai, amelyekbe a vizsgált időszak változásai beillesztendők, részleteikben nem mindig tisztázottak, gyakran nem is a dualizmus korszakában, hanem a megelőző évtizedekben.

Így minden bizonnyal Európa gazdasági fejlődésére igaz Katus Lászlónak az a megállapítása, hogy a 19. század eleje óta érvényesülő szekuláris trend, az árak esése a 20. század elején ellentétesre fordul, s elkezdődik az áremelkedés napjainkig tartó folyamata. A 19. századi áresés végső soron az ipari forradalom során megvalósuló tömegtermelés eredménye. Azokban az országokban, ahol a piacot elárasztják az olcsó ipari tömegcikkek, az áresés hosszú távon is érvényesül, ha a forgalomban az ipari termékek egyértelműen fölényben vannak az agrárcikkekkel szemben. Ott azonban, ahol az ipari forradalom még nem bontakozott ki, s az árucsere elsősorban mezőgazdasági cikkek cseréjét jelenti, meghatározó szerepet is ezek játszanak. A 19. század Magyarországán az ipari forradalom előtti szakaszban, az agrártermékek által meghatározottan szekuláris trendnek az áresést tekinteni ma még csak hipotézis. A kérdést csak a század első felének piaci és árviszonyainak elemzésével lehet majd eldönteni.

Sajnálatosan hiányzik a kitűnő gazdaság- és társadalomtörténeti fejezetek közül egy településtörténeti rész. Az uradalmi majorokból, pusztákból, kertésztelepekből faluvá fejlődő lakott helyek megérdemeltek volna néhány bekezdést, mint a tőkés korszak faluszerveződésének sajátos esetei, de több figyelmet érdemelt volna a milliós tömegek életét meghatározó tanyarendszer vizsgálata is. A tanyásodás mint az urbanizáció ellentendenciája szerepel a szövegben, de megérte volna az elemzést e nagyhatású folyamat más szempontból is, pl. mint a paraszti mezőgazdasági árutermelés egyik lehetséges üzemi kerete, esetleg fordítva, mint a hagyományos termelési rend megőrzésének eszköze.

Csak helyeselhető, hogy mind a gazdaságtörténeti, mind a társadalomtöréneti fejezetekben céltudatos törekvés a regionális szemlélet érvényesítése. Ez azért is fontos, mert a kapitalizmus a hagyományos táji különbségeket nem szüntette meg, sőt gyakran kiélezte, vagy új különbségeket teremtett a fejlett és fejletlen régiók létrehozásával. A kötet szerkezeti elvének megfelelően kiderülnek az ipari termelés területi különbségei és megoszlása, az agrártermelés táji sajátosságai, a társadalmi differenciálódás regionális eltérései. Ezek olykor fedik egymást, olykor nem. A felvidék középső megyéinek mezőgazdasági elmaradottságát vagy Krassó-Szörény, Hunyad megyék agrárviszonyainak fejletlenségét ellensúlyozta a viszonylag fejlett ipar. A komplex, minden termelési ágat egybefogó regionális vizsgálatok azonban kimutatták volna a minden termelési ág szempontjából fejlett és elmaradott körzetek határait is.

A társadalmi folyamatok vizsgálata során a 19. század első fele, netán a 18. századi vándormozgalmaknak a figyelembe vétele talán lazította volna azt a szoros kapcsolatot, ami a szöveg szerint a belső vándormozgalom, az urbanizáció, a polgárosodás és a társadalmi átrétegződés között kétségtelenül fennáll. Maga a folyamat azonban nem a tőkés korszak terméke, bár igaz, hogy a 18–19. században az Alföldre irányuló (már akkor is a városokat célul tűző) vándormozgalom többnyire nem eredményezett átrétegződést, célja azonos foglalkozási körben a status megőrzése, netán statuson belüli emelkedés, pl. zsellérből telkes jobbággyá.

A századforduló társadalmáról rajzolt képben, amely a források természetéből fakadóan óhatatlanul kissé statikus, ha nem vesszük figyelembe a megelőző évszázad társadalmi változásait, a polgári átalakulásnak tulajdoníthatunk olyan elemeket is, amelyek részben feudális örökségek. Így a magyar sajátosságnak tekinthető nagyszámú agrárproletariátus nem a tőkés differenciálódás nyomán született meg, a feudális kor zsellérei-ből rekrutálódott s nagyrészt földtelen proletárként került a tőkés viszonyok közé.

Olyan szintézis még nemigen született, amelynek minden megállapításával minden kutató egyetértene. Egy másik kötet munkatársaként talán nem illik, mégis hadd fogalmazzam meg: egyes apró részletek eltérő megítélése ellenére is az én elképzeléseimet Magyarország történetének összefoglalásáról a 3 kötet közül leginkább a 7. közelíti meg.

IV. A magyar munkásmozgalom ábrázolása

NÁDASDI JÓZSEF

A „Magyarország története" megjelent kötetei marxista szintézis jellegéhez nem férhet kétség. Ez vonatkozik a munkásmozgalmunk történetét tárgyaló fejezetekre is, melyek a köztörténethez hasonlóan korszerű ismeretanyagra épülnek, és gyakorlatilag szintetizálják a felszabadulás utáni, még inkább az utóbbi két évtized munkásmozgalom történet-kutatás tudományos eredményeit.

Az eddigi kötetek a magyar munkásság történetét kellő mértékkel, a leglényegesebb eseményekre koncentrálva, a magyar köztörténetbe szervesen beépítve tárgyalják. A szerzők mindvégig tudatosan törekedtek arra, hogy munkásmozgalmunk történetét a nemzetközi munkásmozgalom történetével párhuzamosan, illetve azzal összefüggésben tárgyalják úgy, hogy ez utóbbiból munkásmozgalmunkra a leglényegesebb és legközvetlenebbül ható politikai-ideológiai hatások domborodjanak ki.

A szerzők komplex módon közelítik meg munkásmozgalmunk történetét. Az egyes korszakokban társadalmi-politikai hatásának megfelelő súllyal szerepel mind a szociáldemokrata, mind a kommunista mozgalom.

Különösen jónak tartjuk az egyes korszakokon belül a politikai gondolkodást – ezen belül is a marxista ideológiát – tárgyaló alfejezeteket.

A marxista politikai gondolkodás reprezentánsai közül úgy érezzük, a kommunista párt ideológusainak elméleti munkássága van kidomborítva. A szociáldemokrata gondolkodók hasonló tevékenysége mintha háttérbe maradna.

Ami az 1860–1870-es évektől formálódó, majd önálló pártjait is létrehozó munkásmozgalmuk kérdéseit illeti – erről igen színvonalas, részletes és főleg szemléletes kép tárul az olvasó elé. Megítélésünk szerint, a ma embere számára különösen értékes a 7/1. kötet 130–131. oldalain, a korabeli munkásság gondolkodását, érzelemvilágát kifejező munkásdalok, indulók, versek, idézése, melyek számunkra szinte kézzelfogható közelségbe hozzák az akkori munkásgyűlések, összejövetelek hangulatát. Ezt olvasva csak sajnálhatjuk, hogy a későbbiekben hasonló jellegű leírásokkal nem találkozhatunk, pedig köztudott, hogy hasonló – elsősorban kulturális jellegű – tevékenység nem volt idegen a mozgalomtól.

A magyar munkásság 1868–1918 közötti történetében kiemelkedő jelentőségű az MSzDP megalakulása 1890-ben. Az MSzDP létrehozásáról, programjáról, további tevékenységéről részletes elemzést kap az olvasó. Ezen belül is színvonalasan tárgyalja a szerző a párt 1903-as programját, különösen a nemzeti kérdésben kialakított álláspont meghatározó tényezőit. Igen fontos a pártnak a választójog megszerzéséért folytatott harcával kapcsolatos újszerű állásfoglalás is. A korábbi egyoldalú, egyértelműen elmarasztaló felfogással szemben most egy árnyaltabb értékelést találunk, melynek lényege az, hogy a választójogért való harc középpontba állítása kétségtelenül egyoldalúsághoz és korlátozottsághoz vezetett ugyan, de a harc ekkor az ország demokratizálásáért folyt, és a választójog követelése ezzel együtt szemlélendő. Ezen kívül a választójog követelése ekkor nagy tömegeket nyert meg a szociáldemokrata párt politikájának.

A polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság c. fejezetek a már korábban kiérlelt és jórészt publikált gondolatokat tartalmazzák. Fő erénye e résznek az, hogy az eseményeket a nemzetközi helyzettel összefüggésben szemléli és tárgyalja a szerző. Helyesen emeli ki, hogy az első magyar proletárforradalom a kelet-közép-európai forradalmi hullám része volt. Korrekten, a korábbiakhoz képest tárgyilagosabban tárja fel a Tanácsköztársaság belső helyzetét, a forradalom vezetői által elkövetett hibákat, pl. az agrárkérdésben vagy a túlzott szocializálásban. Ez, valamint a nemzetközi erőviszonyok adta lehetőségek korrekt számbavétele elengedhetetlen ahhoz, hogy tárgyilagosan ítélhessük meg a Tanácsköztársaság fennmaradásának esélyeit.

Az ellenforradalmi korszak különböző periódusait tárgyaló fejezetekben súlyának, hatásának megfelelő hely jut a magyar munkásosztály negyedszázados harca történetének bemutatására. Feltétlenül üdvözlendő a bécsi szociáldemokrata emigráció két frakciójának tárgyalása. Különösen azoknak a Tanácsköztársasággal és a hazai szociáldemokrata vezetés politikájával kapcsolatos állásfoglalása.

Hiányoljuk viszont, hogy a 8/1. kötet nem tárgyalja a KMP két frakcióját (Kun- és Landler-frakció), és a magyar kommunista mozgalomban később is folyó frakcióharc kérdését sem. Később azonban a magyar népfrontmozgalom megkésésének egyik okaként a szerző a korábban következetesen elhallgatott frakcióharcot jelöli meg. Így legfeljebb a kérdésben járatos szakember tudhatja, miről is van szó.

Jó volna valamivel többet olvasni a 8. kötetben arról is, hogy milyen kapcsolat volt a „Világosság"-csoport és a KMP között.

A Bethlen-Peyer paktum megközelítése a korábbiaknál jóval árnyaltabb, többoldalú. Mind mellette, mind ellene több érvet sorakoztat fel a szerző.

Az MSzMP megalakulásának, szerepének, jelentőségének tárgyalása jó, mennyiségileg is elegendő. Legfeljebb ott támad hiányérzetünk, hogy milyen lényeges erőt kép-

viselt a párt (taglétszám, szervezetek száma stb.). Úgy gondoljuk, e kérdésben még új eredményeket produkálhat a helytörténetkutatás is.

A KMP I. kongresszusával kapcsolatos anyag a rendelkezésre álló kutatások jó szintézise. Itt is úgy érezzük azonban, hogy inkább a leírás, a tényrögzítés, semmint az elemzés dominál. Ez utóbbi megjegyzésünk még inkább vonatkozik a párt II. kongresszusára, ill. az itt elfogadott programra.

Mint jeleztük, a fejezet írója következetesen kerüli a frakcióharc problémáját, s Lukács György 1928-as „Blum tézisei"-vel kapcsolatosan is csak említi azt. A *„Blum-tézisek"* mellett, a Kun-frakció nézeteit tükröző ún. *„Róbert"*-téziseket a szerző nem is említi, pedig ez – ha a személyi kombinációkat nem is számítjuk –, ugyanúgy kiváltotta a Landler nevével fémjelzett frakció támadását, mint korábban Kun reagálását a Blum-tézisekre.

A KMP-n belüli szektásság felülkerekedésének megokolása jó, de szerintünk túlságosan is csak objektív okokra van visszavezetve. A kialakult helyzet személyi motívumai háttérben maradnak. (Pl. Kun reagálása Lukács téziseire!)

A KMP II. kongresszusát, illetve a bekövetkezett szektás fordulatot a szerző rendkívül szűkszavúan tárgyalja.

Az MSzDP 1930 utáni falusi szervezkedéséről részletes, alapos képet nyújt a könyv. Így megfelelő képet kapunk az MSzDP vidéki befolyásáról is. Helyesnek tartjuk az MSzDP vezetőségéhez intézett 1931-es Garami-levél tárgyalását, amely jól tükrözi írójának politikai felfogását. Helyesnek tartanánk, ha a többi szociáldemokrata vezető politikai profilja is hasonlóan rajzolódna meg a kötetek lapjain.

A magyarországi népfront létrejöttét akadályozó tényezők között (719. old.) a szerző helyesen a szektás vezetést is említi, mint ami 1931 óta fő akadálya volt a párt politikai fejlődésének. Nem egészen világos, miért éppen 1931 a határ, holott Kun ilyen irányú tevékenysége korábban is megfigyelhető. Nem vitatva a fenti megállapítás alapvetően helyes voltát, célszerűbb lett volna valamivel részletesebb képet rajzolni Kun Béla egész emigrációs tevékenységéről, annak pozitív és negatív oldalairól. Így az egész frakciós tevékenység árnyaltabban jelenhetett volna meg.

Véleményünk szerint nincs eléggé kidomborítva az, hogy az illegális kommunista mozgalom a két világháború között csak ott és akkor tudott sikereket elérni , ahol és amikor legális szervezetekben, ill. újságoknál is tudott dolgozni. (SZDP, Szakszervezet, OIB, Népszava stb.)

A KMP vezetői 1936-os leváltásának körülményei megítélésünk szerint elnagyoltak, pontatlanok. (Nem a Komintern VB váltotta le a KMP KB-t, hanem a KI Titkársága!) Ugyanakkor az is kimondható lenne, hogy az intézkedés nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket.

A Márciusi Fronttal kapcsolatos megjegyzésünk csupán annyi, hogy pozitívumai mellett markánsabban ki kellene emelni a mozgalom nacionalista, harmadikutas koncepcióit.

A Népfront-mozgalommal kapcsolatban meg lehetne fogalmazni, hogy a munkásmozgalom elméletileg sem tudott mit kezdeni Trianonnal, kisebb mértékben a parasztkérdéssel. Ezért tudta a rendszer, ill. a szélsőjobboldal ezt kihasználni.

A Népszava híres 1941. karácsonyi száma meghatározó jellegű a későbbi népfront-összefogást illetően. Éppen ezért talán nem ártott volna valamivel részletesebb kép megrajzolása a Népszava hasábjain kibontakozott vitáról.

A KMP 1943. tavaszi feloszlatásáról, ill. Békepárt néven való újjáalakulásáról, majd további tevékenységéről rövid, lényegretörő információt kapunk, ami feltétlenül bővítendő azzal, hogyan próbálta a párt tevékenységét vidéken, ill. az ifjúság körében kiszélesíteni. (Erre vonatkozó információ pl. Kádár János visszaemlékezése. Párttört. Közl. 1956. októberi száma.)

Végezetül két megjegyzés:

1. A „Magyarország története" munkásmozgalommal foglalkozó részei bátorítás a kutatónak, hogy a dogmáktól és előítéletektől megszabadulva a munkásmozgalomtörténet kutatásában is lehet maradandó tudományos kutatómunkát végezni.

2. Az említett fejezetek korszerű ismeretanyaguk és szemléletmódjuk révén jól szolgálják azt a célt, hogy a magyar munkásság története szerves részévé váljon a magyar nép történetének.

V. A nemzetközi kapcsolatok

MENYHÁRT LAJOS

A történelem iránt érdeklődő közvéleményben élénk visszhangot váltott ki, hogy a remélt szintézisjelleg ellenére az egyes kötetek szerkesztési elvei, de olykor szemléletmódjuk is feltűnő eltéréseket mutat. Így van ez az általunk vizsgált témakör, a nemzetközi kapcsolatok története esetében is. A diplomáciatörténet értelmezése, funkciójának megítélése nem egységes. Vonatkozik ez a megállapítás azokra a részekre is, amelyeket a nemzetközi kapcsolatok történetének elismert szakemberei írtak, de különösen érvényes abban az esetben, amikor az adott korszak vagy problémakör kutatói vállalták magukra a külpolitikai vonatkozások feldoglozását.

Mindezek következtében úgy látom, hogy nem érvényesülnek, vagy legalábbis egyenetlenül érvényesülnek olyan szempontok, amelyek véleményem szerint elengedhetetlenek egy ország nemzetközi kapcsolatai történetének megírásánál.

Mire gondolok?

Minden esetben szükségesnek tartom a nemzetközi helyzet, a nemzetközi-politikai erőviszonyok felvázolását, amelyek megszabták a mindenkori magyar külpolitikai törekvések lehetőségeit. Benyomásom szerint a Magyarország története 6–7–8. köteteiben egyenetlenül érvényesül ez a követelmény. A 6. kötet első részében nem tartom kielégítőnek a nemzetközi-politikai háttérrajzot, míg a kötet második részében és a 7. kötetben szerintem a kelleténél több szó esik az európai hatalmi-politikai viszonyokról. A 8. kötet arányai egészségesnek tűnnek, viszont a külpolitikai részek szétaprózása nem teszi lehetővé hosszabb távú tendenciák kitapintását.

A másik fontos követelménynek Magyarország, a magyar uralkodó osztályok, a vezető politikai erők külpolitikai törekvéseinek, ill. ezek történeti, gazdasági vagy ideológiai gyökereinek, mozgatóinak a vizsgálatát tekintem. Megítélésem szerint ez a szempont érvényesülni látszik a 8. kötetben, kitapintható a 7. kötet egyes részeinél, míg a 6. kötet mintha figyelmen kívül hagyná ezt a követelményt.

Végül a harmadik követelmény, amelyet szerintem érvényesíteni kell a nemzetközi kapcsolatok története tárgyalásánál: ez az ország helyzete, jogállása, szuverenitásának mértéke. Ebből a szempontból Magyarország számos fordulatot ért meg a három kötet által átfogott évszázad során. Pontosabban szólva három alaphelyzet megkülönböztetése látszik célszerűnek.

– Az első 1848–1849, ill. 1918–1919, amikor népünk, nemzetünk forradalmi eszközökkel törekedett nemzeti és társadalmi feladatainak megoldására, céljai elérésére. Törekvéseink európai, sőt nemzetközi forradalmi hullámba ágyazódtak. Sikerük vagy kudarcuk szorosan összefüggött a határainkon túl zajló forradalmak sorsával, a hatalmi-politikai erőviszonyokkal, s ezeken belül az önállóságra törekvő, forradalmi Magyarország nemzetközi helyzetével. Az említett történelmi sorsfordulók idején az ország külpolitikai lehetőségei, ill. korlátai hazánk történelmi fejlődését meghatározó jelentőségűre emelkedtek.

A 6. kötet első része véleményem szerint nem elég árnyaltan és elemzően tárgyalja az európai forradalmi fordulatot. Érvényesnek tartom ezt az egyes forradalmak feltételeinek érettsége, ill. a megosztó nemzeti és társadalmi tényezők vonatkozásában, de az ellenforradalom változatos eszköztára (erőszakos reakció, megosztó lavírozás, hatalmi-politikai kombinációk) sem tárul plasztikusan az olvasó elé.

Az európai forradalmi fordulat elemzőbb bemutatása a kötet első fejezetében lehetővé tette volna, hogy a II. fejezet jól sikerült külpolitikai háttérrajza összefogottabb, áttekinthetőbb képet nyújtson az európai nemzetközi helyzet 1848-ban végbement változásairól, a bennük rejlő altenatívákról. Ezek alapján a IV. fejezet nemcsak azt tanúsítaná, hogy az önállóságra törekvő forradalmi Magyarország képviselői Párizsban és Londonban zárt ajtókra találtak, hanem megvizsgálná, milyen realitása volt a többi forradalmi mozgalommal való együttműködésnek, amelynek hiányáért egyoldalúan a magyar vezetőkre hárítja a szerző a felelősséget.

A 8. kötet első részének nemzetközi-politikai háttérrajzát sikerültebbnek látom. Tulajdonképpen ennek alapján hiányolom 1848–49 tragédiájának azt a konklúzióját, hogy az akkori Európa nemhogy a forradalmi, de az önálló Magyarországot sem fogadta be, míg 1918–1919-ben, ha megcsonkítva is, de önállóvá vált az ország, amelyet tudomásul vett az Antant Európája, igaz, ekkor sem forradalmi törekvéseivel. Mindezek alapján megállapítható, hogy nemzeti és társadalmi útkereséseink forradalmi alternatívái elé 1848–49-ben és 1918–1919-ben egyaránt áthághatatlan akadályok tornyosultak, amelyekkel a mindenkori vezető erőknek számolniuk kellett. Megítélésem szerint a 8. kötet első részében érvényesül ez a felismerés, a 6. kötet 1848–1849 külső feltételeit, lehetőségeit tárgyaló része viszont nem kellően érvényesíti ezt a szempontot.

Az ország szuverenitásának mértéke szempontjából a *második alaphelyzet*, amikor a Habsburg-monarchia, ill. a dualista monarchia kereteibe ágyazódtak a magyar külpolitikai törekvések.

Az 1849–1867 közötti időszakot tárgyaló fejezetek ugyancsak kevés figyelmet fordítanak pl. az önkényuralom kialakulásának nemzetközi-politikai feltételeire. Megválaszolatlanul marad az a kérdés, mennyire voltak reálisak a magyar emigráció nemzetközi-politikai törekvései. A legnagyobb kronológiai egységet, a dualista monarchia fél évszázadát átfogó fejezetek diplomáciatörténeti részei, mint diplomáciatörténeti elemzések nagyszerűek. Megítélésem szerint azonban – Magyarország történetéről lévén szó – tömöríteni kellett volna a nemzetközi-politikai helyzet összetevőit kifejtő betéteket. Az egyes

nagyhatalmak külpolitikáját motiváló tényezők részletezésére gondolok. A Bécs-, ill. birodalom-centrikus szemlélet rovására nagyobb teret kaphattak volna a magyar uralkodó osztályok, a vezető magyar politikai erők külpolitikai törekvései. Összefogottabban is elég lett volna feltárni véleményem szerint az osztrák külpolitika mozgató rugóit – például a Balkán-háborúkhoz való viszony tárgyalásánál –, s ugyanitt elemzőbb kifejtést érdemelt volna a magyar politikai pártok reagálása, amelyet ekkor már nem csupán a történelmi nacionalizmus motivált.

A birodalom-centrikus szemlélet eluralkodását több szempontból is szóvá kell tenni.

Egyre már utaltam. Magyarország történetéről van szó. Fontosabbnak tartom e szemléletmód azon megnyilvánulását, amikor összekapcsolódik a külügyminiszterek személyének, ill. szerepének túlbecsülésével.

Benyomásom szerint a dualista monarchia külpolitikájában nagyobb szerepet kap Beust, Kálnoky vagy Aehrenthal neveltetése, politikai meggyőződése, külpolitikai koncepciója, mint általában az érdekek, különösen a magyar érdekek és lehetőségek.

A leglényegesebb azonban, hogy szerintem az a felfogás áll közelebb az igazsághoz, amely szerint az Osztrák-Magyar Monarchián belül, története során, súlyponteltolódás ment végbe, amelynek következtében a Monarchia külpolitikájában fokozatosan nőtt a magyar érdekek és törekvések súlya.

Kitapintható ez a felfogás az 1875–78-as keleti válság tárgyalásánál, vagy amikor Aehrenthal külpolitikai koncepciójának érdek-összetevőit analizálja a szerző (a 7. kötet 750. és köv. lapjairól van szó), de egészében véve nem érvényesül, és különösen hiányolom a magyar külpolitikai törekvések elemzését 1867 előzményeinek tárgyalásánál, ill. gróf Andrássy Gyula külügyminisztersége kapcsán. Hiányérzetem a diplomáciatörténeti részek olvasásakor támadt. A magyar érdekek és törekvések olyan elemzését tartottam volna itt szükségesnek, mint amilyen a 7. k. 160. lapja után található a magyar nagyhatalmi nacionalizmus kifejtésénél.

Magyar történeti összefoglalásban, fel- és elismerve a magyarság megnövekedett politikai súlyát a Monarchiában, részletesebb kifejtést kaphattak volna a különböző magyar politikai pártok külpolitikával kapcsolatos elképzelései.

Felvetek továbbá egy olyan problémát, ami talán a szerkesztési elveket érinti.

Meggyőző és természetes számomra, hogy a 6. kötet 1867–1890 közötti fejezetei nagy ívben ábrázolják a gazdasági és társadalmi folyamatokat. Belátom a politikatörténeti részek apróbb egységekre történt bontását, de nem tartom indokoltnak, hogy a külpolitikai betéteket ezekhez illesztik, mikor a kötet koncepcionálisan nem helyez hangsúlyt a magyar belpolitika és a Monarchia külpolitikája közötti összefüggésre.

Az alkalmazott tagolási mód ugyanis több esetben ismétlődést eredményez.

Annak bizonygatására pl., hogy a külpolitika irányítása az udvari körök monopóliuma volt, a 78. és a 900. lapon is sor kerül.

1866 ismert politikai hatásáról többször, a 755., a 851., a 859. és a 901. lapokon olvashatjuk csaknem ugyanazt. Aehrenthal külpolitikai koncepcióját az 1897-e és az 1904-es orosz-osztrák-magyar közeledés tárgyalásánál egyaránt megismerhetjük.

Nem feladatom, nem is célom, nem is tudnék rá vállalkozni, hogy kritikai elemzést nyújtsak. Felvetéseimmel csupán a szemléletmód illusztrálására törekedtem. Annak a szemléletmódnak az illusztrálására, amelyet sokan több forrásból ismerhetünk, de azonosulni vele nemigen lehet.

Hadd szóljak még a három császár politikájának ábrázolásáról. Ezt a szövetségi konstrukciót modellnek tekinthetjük. Modellnek, amelyben kimutathatóak az 1789–1918 közötti hosszú évszázad alapvető diplomáciatörténeti folyamatai. Nevezetesen a dinasztikus érdekpolitikától a klasszikus diplomácián át a modern hatalmi politika uralkodóvá válásáig húzódó ív. Létrejöttét dinasztikus érdekek segítették elő, működtetése a klasszikus diplomácia iskolapéldájának tekinthető, válságát a modern hatalmi politika felülkerekedése váltotta ki. Megítélésem szerint az 1849–1918 közötti időszak nemzetközi kapcsolatainak tárgyalásánál ezt a három császár-szövetség történetében is tükröződő metamorfózist karakterisztikusabban lehetett volna bemutatni. Felvillannak helyenként az említett tendencia elemei (pl. a 7. k. 260. lapján), de nem tükröződik a diplomáciatörténeti átalakulás alapvető vonulata.

Több szempontból is elemzőbb értékelést érdemelt volna a magyar közvéleménynek a három császár politikájához való viszonya. Nem csupán a nacionalista alapon felnagyított orosz veszélyt látták benne, de a Szent Szövetség újabb kiadásának is tekintették, tehát a közjogi ellenzék progresszív liberalizmusa is szerepet játszott a három császár politikájának elítélésében. Másrészt a Monarchián belüli nemzetiségi és főként politikai arányokat is féltették az osztozkodási politika esetleges következményeitől.

A nemzeti szuverenitás mértéke szempontjából a *harmadik alaphelyzetet* az 1919–1945 közötti időszak jelenti. Megcsonkítva bár, mégis önálló volt az ország, igaz, ellenforradalmi politikai rendszer irányítása alatt. Különösen a 8. kötet 6. fejezetét tartom sikerültnek, amelyben átfogó képet kapunk a korabeli európai nemzetközi helyzetről, ennek mozgástendenciáiról, mint a magyar külpolitika lehetséges kereteiről. Ezekbe a keretekbe ágyazza a fejezet szerzője a magyar külpolitikai viszonyokat és változásukat, ráadásul összefüggésben a külpolitikai lehetőségekkel.

A magam részéről ezt tartom mesteri megoldásnak, s szemléletmódjával is azonosulni tudok.

Két megjegyzésem lenne csupán. Az egyikre tulajdonképpen már utaltam. Arra nevezetesen, hogy helyenként elaprózottnak vélem a nemzetközi kapcsolatok tárgyalását. A másik észrevételt a 7. kötet már említett 160. lapja indukálta bennem.

Az ellenforradalmi korszak politikai ideológiája és külpolitikai törekvései közötti összefüggésre gondolok. A kettő kölcsönhatása talán nagyobb hangsúlyt érdemelt volna.

Végezetül annyit: a szintézisjelleg, mint egységes szerkesztési elv és szemléletmód hiánya, amely mint említettem, élénk visszhangot váltott ki, tulajdonképpen tükrözi marxista történetírásunk fejlődését, jelenlegi állapotát. Érvényes ez a megállapítás a nemzetközi kapcsolatokat taglaló fejezetekre is. Ugyanakkor ez, a túlzó kifejezéssel élve, „eklektikus" jelleg szinte még „alkalmasabbá" teszi a tárgyalt köteteket arra, hogy vitákat váltsanak ki, amely viták történelmi, társadalmi és politikai közgondolkodásunk fejlesztése, formálása szempontjából igen hasznosak lehetnének.

Annál is inkább, mert nemcsak egyenetlenség, hanem anyaggazdagság, gondolatgazdagság is jellemzi a szóban forgó köteteket s azokon belül a diplomáciatörténeti részeket is.

VI. Tudomány, kultúra, irodalom

VEKERDI LÁSZLÓ

A technika- és természettudománytörténet – hatalmasra nőtt jelentősége miatt – minden ország múltjáról s jelenéről írt részletesebb beszámolóban helyet kap ma már. Magyarország tíz kötetesnek nevezett történetéből sem hiányzik a honi tudomány és technika múltja, de az eddig megjelent három kötetben felfogás, módszer és tárgyalás tekintetében egyaránt erősen különbözően jelentkezik.

A legelsőként megjelent 8. kötet még csupán a társadalomtudományokat ismerteti; röviden azt is, de a kötet politikatörténeti jellegét tükröző célratöréssel. A két világháború közötti kor politikai struktúrájának megfelelően a korszak tudományát két jól elkülönülő periódusra osztja: az ellenforradalmi konzervatív neonacionalizmus és a mindinkább jobbra tolódó sovinizmus, illetve az ellene gyülekező antifasiszta tendenciák érvényesülésének korszakára. Hangsúlyozza, hogy a neonacionalizmus „az ellenforradalmi ideológia irracionális alaptendenciájának adekvát kultúrpolitikai megnyilatkozása"-ként köznevelési programjában a racionalizmus elleni „valláserkölcsi" frontnyitást, ideológiájában a „kultúrfölényt" és az irredentizmust, tudománypolitikájában pedig az ezeket szolgáló szakmák fölfuttatását valósította meg. A soviniszta korszak brutálisabb kultúrpolitikájában a kultúrfölény és a valláserkölcsi nevelés helyébe az offenzív „nemzetismeret" – vagy inkább tán nemzetimádat? – lép, ez azonban egyben föl is lazítja a bethleni-klebelsbergi kor „monolitikus" szellemét, s a megnőtt mozgástérben szóhoz juthatnak más tendenciák, köztük a hivatalos áramlatokkal – többé-kebésbé tudatosan – szembehelyezkedők. A kötet lényegében ezeket tárgyalja, részint uralkodó irányzatok – katedratudomány, szellemtudomány, marxizmus –, részint szakok – elsősorban jog, történet, irodalomtörténetírás, szociológia – szerint. A szakmák kiválasztásában is elsősorban az ideológiatörténet dönt, s így a társadalomtudományok egész égtájai – mint például a nyelvészet, néprajz, ókortudomány, bizantionológia – lényegében kimaradnak. Pedig ez a kor a kiterebélyesedő honi nyelvtudomány nagy kora; és Balassa, Kniezsa, Csüry Bálint, Melich, Zsirai, Németh Gyula, Moravcsik, Pais Dezső nélkül – hogy csak néhányat említsünk a legnagyobbakból – aligha képzelhető érvényes kép a kor társadalomtudományáról.

Egyéni teljesítmények említése és értékelése egy ilyen summás tudománytörténeti összefoglalásban persze mindig bajos, többé-kevésbé esetleges és könnyen vitatható; de egy Lukács György – Révai József – Szekfű Gyula – Horváth János – Gombocz Zoltán – Laziczius Gyula – Halász Gábor – Szerb Antal – Mátrai László – Szabolcsi Bence – Horváth Barna – Hajnal István – Erdei Ferenc-vonal konstruálása és következetes kiemelése az egyéni teljesítmények értékelésén túl jól tükrözi azt a tényleges fölismerést, hogy a két világháború közötti magyar tudományban elevenen élt a rációra apelláló józanság az irracionális soviniszta tendenciák ellenében. Éppen ebből a szempontból nagy kár viszont, hogy a könyv egyáltalában nem szól a természettudományok, az orvostudomány, a matematika s technika fejlődéséről, holott ezeken a területeken az értelemet kereső és védő tudósi magatartás szép példái lennének sorolhatók Ortvay Rudolftól Szent-Györgyin keresztül Bay Zoltánig és Sántha Kálmánig. A két világháború közötti magyar természettudomány rendkívül magas színvonala olyan aspektusa a kor magyar történetének, amelyről még egy ennél sokkal rövidebb összefoglalásban sem szabadna megfeledkezni.

Még akkor sem, ha – mint a jelen összefoglalóban – ideológiatörténeti és politikai koordináták határozzák meg a tárgyalást, hiszen a kor természettudománya s tudományos megalapozottságú technikája – mint az itt csupán politikusként tárgyalt Szent-Györgyi vagy az Egyesült Izzó példája mutatja – ebből a szempontból is elsőrendű fontosságú. S végül a természettudományok gyors fejlődése a felszabadulás után e nélkül a két világháború közötti alapozás nélkül egyszerűen elképzelhetetlen. Az azonban kétségtelen, hogy természettudományok nélkül a tudománytöréneti fejezet sokkal könnyebben simul a kötet jelenlegi politikatörténeti-ideológiatörténeti kontextusába. A 7. kötet tudománytörténeti kudarca mindenesetre azt mutatja, hogy – a maguk szempontjából – tán okosan jártak el a „nyolcadikosok", mikor meg sem próbálták beilleszteni korukba a természettudományokat.

Lényegében a 7. kötet is politikatörténet, de az előbbinél erősebben érvényesülnek benne gazdaságtörténeti, és megjelennek eszmetörténeti szempontok, hisz ezek nélkül aligha lenne megérthető hazánk története 1890-től 1918-ig, a felbomlás felé siető Monarchiában. A könyv bőven hasznosítja a nálunk s külföldön egyaránt föllendült Monarchia-kutatás eredményeit, teljes ellentétességében ábrázolja az „összecsapásoktól hevült, izgalmas, tragikus és sorsfordító" dráma végkifejletét. Legsikerültebb fejezetei az Előszó szellemes megállapítását juttatják az olvasó eszébe: „Ez a méltán széthullott, de sokáig méltánytalanul alábecsült állam, meglehet, a népek börtöne volt, ha nem is annyira a 20. század középi értelmiségi, mint inkább a 19. század végi polgár szemszögéből, de a modern kultúra melegágya is volt, habár nem a századvégi polgár, hanem a 20. század második felét megért értelmiségi szemében. Ha a népek börtöne volt, a szabad nemzeti fejlődés torlasza, akkor abba, ha pedig az újító szellem melegágya volt, ebbe kellett belepusztulnia."

Éppen ezt a Monarchia egészére figyelő, ellentétek interferenciáira érzékeny szemléletet nem sikerült azonban érzékeltetni a tudománytörténeti fejezetekben. A természettudományok, technika és orvoslás – e korban igazán lendületes és színes – fejlődését csupán néhány jelzés érzékelteti, néhány név, s a legnagyobbakhoz hagyományosan hozzátapadt sommázó értékelések (nem is mindig megértett) elismétlése. Lényegesen bővebb és sokkal értelmesebb (a természettudományoknál e korban különben sokkal jelentéktelenebb s szürkébb) társadalomtudományok ismertetése; tán elsősorban azért, mert kitűnő példákat kínálnak a felbomló nemesi liberalizmusból kimerevített „állagőrző" liberalizmus válságának s e válságra jobbról-balról reagáló rangos tendenciáknak a bemutatására. A tárgyalás így értelmet s kereteket nyer, ám óhatatlanul kimaradnak belőle olyan autochton s az említett eszmeáramlatokba nehezen besorolható értékek, mint Fülep Lajos vagy Zalai Béla, s túlságosan nagyvonalúan „preszcientikus faktológia"-ként intéztetnek el – kivált a történet- és irodalomtörténetírás területén – az eszmetörténeti keretbe nem illő jelenségek. Pedig a helytörténetírás, a gazdaságtörténet, a levéltári kutatások, a segédtudományok fejlődése, a néprajz és a nyelvtudomány jócskán termelt olyasmit, aminek nem kell „preszcientikusan" szégyenkeznie Karl Lamprecht példaként felemlegetett „pozitivizmusa" előtt. De el ne túlozzuk a kötet hiányait és hibáit, annál kevésbé, mert nem egyedül tehet róla. Ennek a kornak tudományáról s általában művelődéséről ugyanis jobbadán hiányzanak még az összefoglaláshoz nélkülözhetetlen alapos tanulmányok.

Éppen ezt az előnyt élvezik a 6. kötet művelődéstörténeti fejezetei, nem utolsósorban a szerzők – vagy tanítványaik – kutatásainak köszönhetően. Érthető hát, hogy a

6. kötet tudománytörténeti fejezetei minőségi ugrást képviselnek az előzőkhöz képest; itt jelenik meg először a tízkötetesben valami, amit már majdnem nevezhetünk tudománytörténetnek. Mindenekelőtt azért, mert – a modern tudománytörténetírás egyik fő irányának s követelményének megfelelően – ez a kötet végre reális kapcsolatot teremt a társadalom és a tudomány fejlődése között, s így észreveszi, hogy a korabeli honi tudományban „egyidejűleg tükröződik a magyarországi polgári fejlődés ereje és gyengesége". Felismeri és elismeri, hogy a honi tudomány számos területen milyen gyorsan és sikeresen pótolt évszázados elmaradásokat, de látja azt is, hogy a hazai kutatás e korban még milyen kevés „minőségileg is ténylegesen újat" adott hozzá „az egyetemes tudományfejlődéshez". A gyors pótlást nem utolsósorban az intézményes munka s ezzel összefüggésben a publikációs lehetőségek megteremtése tette lehetővé; a honi tudományos élet – ekkor már néhány évtizedes múltra visszatekintő – kereteinek fejlődése azonban nem csupán előfeltétele volt a tudomány haladásának, mely főbb irányait s olykor tartalmát is meghatározta, hanem maga is – nem mindig tudatosan, sőt olykor szándékai ellenére – a kor nagy ipari és gazdasági trendjeihez és követelményeihez idomult. Az alkalmazkodás nagy ütemét és kívánalmait követte, illetve jelezte az Akadémia előtérbe kerülése, majd háttérbe szorulása, a kutatómunka megerősödése és modernizálódása az egyetemeken, a Múzeum nagy föllendülése, a pesti orvosi „iskola" egyre eredményesebb vetélkedése a világhíres bécsivel (aminek eredetileg afféle leányvállalata volt), a Műegyetem és a selmeci Főiskola aktív bekapcsolódása magas tudományos nívón a honi technikai fejlődésbe, éspedig a legfontosabb pontokon (mint a vasútépítés, vízépítés, hídépítés, gépgyártás, elektromosság), a mezőgazdasági kísérletügy (kivált a búza- és lisztkutatások) alkalmazkodása szédítő sebességgel fölfutó malomiparunkhoz, az elméleti és gyakorlati geológiai kutatómunka információs és publikációs bázisának megteremtése a Földtani Társulatban. A szétszórt egyéni kutatások biztatására és szervezésére vállakozott a Természettudományi Társulat s nívós Közlöny-e, a honi flóra s fauna tüzetes föltárására pedig – elsősorban középiskolai tanárokból – kiváló gárda verbuválódott, amiből a századfordulóra kiválogatódtak a monumentális Balaton-mű szerzői, megteremtvén kötetek hosszú sorában egy táj – fizikai és biológiai környezetébe illesztett – megértésének iskolapéldáját. A tudományos munka intézménybázisa is úgy fejlődött, mint a közoktatásé: az előre megtervezett keretek meglehetős rugalmassággal alkalmazkodtak az élet és a gyakorlat követelményeihez. De akárcsak a közoktatásban, a tudományban is megvonták a rugalmasság határait a társadalmi és gazdasági fejlődés koordinátái. A hosszas gazdasági dekonjunktúra lefékezte az 1860–1870-es évek fordulóján még nagy lendülettel bonatkozó tudományos terveket, a társadalmat átszövő számos feudális maradvány pedig „gátolta a hazai társadalom jelene és múltja által felvetett jelenségek tágabb, általánosabban is érvényesíthető történeti-elméleti-filozófiai feldolgozását". „A hazai gazdasági és társadalmi fejlődés viszonylagos elmaradottsága és szükségszerű differenciálatlansága a szakirodalmi-módszertani tapasztalatok bármely gazdag beáramlása ellenére sem alakíthatta még ki azt a sajátos, mély és differenciált problémaérzékenységet, illetve a problémákra érzékeny tudományos társadalmat, mely világszerte oly döntő szerepet játszott a nagy elméleti kutatásokban. Ennek a társadalmi háttérnek a hiánya azonban csak még inkább kiemeli a hazai tudományosság tényleges teljesítményeit, s azt az áldozatot, amit a hazai tudományosságnak a nemzetközi színvonalra emelése érdekében a kor tudósai hoztak".

Azonban éppen itt mutatkoznak még ennek a tágas és modern művelődéstörténeti megközelítésnek is az inherens belső korlátai és elégtelenségei. Először is – ez a leghamarább szembeötlő – becsúsznak finomabb-durvább szakmai tévedések. Így például ebben a korban még egyáltalában nem „lesznek ismertté . . . Mendel kutatásai nyomán az átöröklés törvényei". Hőgyes Endre korát valóban megelőző munkái nem „a szemmozgás idegmechanizmusáról", hanem „az asszociált szemmozgások idegmechanizmusáról" szólnak, azaz – és ez bennük a meglepően új, amit később Bárány elcsen – a szemmozgató idegek és a központi idegrendszer más részeinek – például az egyensúlyozó-térbeli beállítódást végző szerv idegeinek – funkcionális kapcsolatáról. Az efféle kisebb tárgyi tévedések azonban – hiszen azonnal szembetűnnek és könnyen kigazíthatók – veszélytelenek, s még inkább tán érdemére irandók a szerzőnek, mert azt mutatják, hogy komolyan vette feladatát, és igyekezett részletekig hatolni. A nagyobb bajt a különféle szemléleti-értékelésbeli hangsúlyeltolódások és tévedések okozzák. Így például kétségkívül derék tett 1860-ban Darwin előző évben megjelent művének ismertetése, ámde a „kiemelkedő tudománytörténeti tény" – ha már ezt a kifejezést használjuk – nem ez, hanem az, hogy évekkel azelőtt az itt csupán ornitológusként említett Petényi Salamon megkísérelte őslénytani leleteit az élővilág – általa már akkor föltételezett s az életkörülmények fokozatos megváltozásával indokolt – fejlődési rendjébe illeszteni. Az is legfeljebb metaforikus értelemben mondható, hogy Borbás és Simonkai Kitaibel munkáját folytatta; valójában Anton Kerner növényföldrajzi irányában tájékozódtak, az abszolutizmus éveiben Pestre helyezett osztrák professzor tanítványaiként. Hasonlóképpen félreérthető az az állítás, hogy „a bámulatosan sokoldalú Korányi Frigyes fejleszti klinikai orvostudománnyá a korábban empirikus belgyógyászatot", hiszen még honi vonatkozásban sem feledkezhetünk meg a jóval előtte működő Sauer Ignácról. És semmiképpen sem szabadna hiányozniok az abszolutizmus alatt idehelyezett tudósoknak, akik közül Schenzl Guidó a hatvanas évek magyarosításai után is itt maradt, s folytatta a honi meteorológiai kutatások megalapozását. A többiek – pl. a zoológus Karl Langer, a mineralógus Karl Peters, a fiziológus Czermak – visszamentek, de a kapcsolatok megmaradtak, s rajtuk keresztül a fiatal magyar tudomány közvetlenül érintkezésbe kerülhetett a világ tudományával. Azt hihetnők, hogy efféle apróságokat egy amúgy elég jó összegezésben észrevenni sem érdemes, ám ellenkezőleg, éppen ezért érdemes fölfigyelni rájuk, hiszen az egyébként megbízható kontextus a csekély – ám az egész képet eltorzító – hibákat könnyen feledteti és elpalástolja. Sőt, még az önmagukban tán nem kifogásolható, ám jelentőségükhöz képest érthetetlenül rövid s általános értékeléseket is föl kell hánytorgatnunk, mint például Semmelweis hazakerülésének, itteni működésének s munkakörülményeinek néhány soros elintézését, kivált ha olyan alapos monográfia támogathat egy érdembelibb ismertetést, mint Semmelweis esetében Benedek István – itt sajnos még csak meg sem említett – könyve.

Egyébként a tudománytörténeti irodalmat mindhárom kötet többé-kevésbé hasznosítja, legteljesebben s legértelmesebben a hatodik. Ez azonban a tudománytörténetírás – enyhén szólva – „sajátos" honi helyzete miatt nem túlságosan sok, mondhatnám azt is, hogy elégtelen. Az említett – s nem említett – hibákat is nem utolsósorban éppen ez az elégtelenség okozza, hiszen nyilvánvaló, hogy más munkákba merült s a tudománytörténetírásban legjobb esetben vendégeskedő (bár többnyire csak turistáskodó) történészektől nem várhatunk forráskutatásokat. Az eddigi három kötet, azaz egy ideológiatörténeti, egy eszmetörténeti s egy művelődéstörténeti megközelítés összehasonlításából

nyilvánvaló az utóbbi előnye, ámde fölmerülhet a kérdés, hogy nem lenne-e még előnyösebb egy genuin tudománytörténeti megközelítés? Úgy hiszem, nem. A válasz indokolása – sajnos – nem fér el a jelen vitában, de gondolják csak meg, hogy a korszerű tudománytörténeti kutatás fő irányai – a részleteket az eredetinél lehetőleg bonyolultabban újra fölgöngyölítő rekonstrukciók módszere, a tudományfilozófiai általánosítások keresése, a nagy eredmények mellett egyre érzéketlenebbül elhaladó egzakt tudományszociológia – vajon alkalmasak-e rá, hogy megfejtsék egy nép visszaesésekkel és buktatókkal tarkított küzdelmeit értelmi pallérozódásáért, hogy megértessék, mibe kerül s mit jelent, míg kellő számú tanult, sőt tudós elme képződhet ahhoz, hogy ezeken a tájakon is megjelenjen, megéljen és fejlődjék a tudomány, s hogy aztán miként bánik egy ország tudósaival és mérnökeivel, mire hasznosítja a technikát, s mire becsüli a tudományt? Mert a következő kötetekben, időben vissza- s eléfelé egyaránt, ilyen s hasonló kérdések nem lesznek megkerülhetők. Már csak a Bolyaiak és Sántha Kálmán tragikus sorsa miatt sem.

KOVÁCS KÁLMÁN

Az én feladatom a szintézis irodalmi és képzőművészeti fejezeteinek a vizsgálata volt, ráadásul a század második felének az egészében. Három kötet ír ilyesmiről: az elnyomatás évtizedeiről (1849–1867) szóló *Kulturális értékeink mentése és gyarapítása* (szerző: Szabad György) címen; az 1870–80-as évekkel foglalkozó kötet *Művelődés* címen (szerző: Vörös Károly), s végül az 1890–1918-at tárgyaló kötet így: *Politikai gondolkodás és kultúra Magyarországon a dualizmus utolsó negyedszázadában* (szerző: Szabó Miklós). Magam sohasem szerettem a periodizációs vitákat, sohasem hittem, hogy a kultúra mozgása mechanikusan követi a történelem nagy állomásait. Mégis: a magyar irodalomtörténetírás volt talán a leghűségesebb szolgálóleánya a történetírásnak a periodizáció vonatkozásában, főleg ha ellentétpárjaira gondolunk, mondjuk az angol, az amerikai, a lengyel vagy a szlovák irodalomtörténetírásra. Mindenesetre most a szolgálóleányt hagyták cserbe, mert illedelmesen igazodott teremtőjéhez, ám a teremtő más utakra kanyarodott, s nyilván más utakat, más periodizációs lehetőségeket kell keresnie az irodalomtörténetírásnak is.

Szabad György és Szabó Miklós fejezeteivel könnyű dolga van a kritikusnak. Szép, elegáns értekező stílusban írt összegezések, s itt-ott nem idegen tőlük a meleg átélés, a szerzői beleélés sem. Pedig feladatuk gyakran az abszurditás határát súrolta: néhány mondatban, néhány oldalon kellett summázniok fél évszázados életműveket, fél évszázados művészeti irányzatok lényegét. Fojtogatta a szerzőket a terjedelmi korlát, ám csak növeli teljesítményük értékét, hogy így is találó miniatűröket alkottak. Legfeljebb néhány szerény óhajnak, néhány ellenvetésnek adhatunk hangot e két fejezet kapcsán. S az óhajoknak is csak bátortalanul, hiszen az óhajok a kimaradt, a nem tárgyalt mozzanatokat hiányolják, tehát bővíteni szeretnék a sorozat terjedelmét. Márpedig e szintézist elsősorban önnön terjedelme veszélyezteti. A monumentalitás szép dolog, de gyakran a használhatatlanság zsákutcájába vezet.

Örültünk volna például, ha Szabad György felvázolja az elnyomatás kora történetírásának (elsősorban Szalay Lászlóra gondolunk) kapcsolatait az európai történetírással,

főleg a német Rankéval és az angol liberális esszéistákkal: Macaulay-val és Carlyle-lal. Kiderült volna így, hogy ugyanaz a szellemiség hatott ekkor történetírókra és szépírókra, hogy ugyanaz a historizmus ihletett szépírót és történetírót, irodalomtörténészt és historikust. E két stúdium együttlétezésének utolsó, nagy korszakában vagyunk, s később már csak az egymástól való elidegenülést tanulmányozhatja a tudománytörténet. Ezért természetes a korban az az intellektuel-típus, aki szépíró, de otthonos a történetírásban, az állam- és jogelméletben (Eötvös József, Kemény Zsigmond), s az a történetíró, aki autentikus volt a drámaelméletben és az irodalomkritikában is (Csengery Antal, Salamon Ferenc). S talán magyarázná e helyzet Vörös Károly indoklás nélküli, kissé magabiztos megállapítását, miszerint a történetírás volt a leglendületesebben fejlődő ág a társadalomtudományok között a század utolsó harmadában. E korszakban kialakult egy bizonyos tragikumelmélet nálunk, amelyet Kemény alapozott meg, s Gyulai kritikáiból sugárzódott szét, de amelynek adva volt az európai háttere. Hogy értsék a problémát: minden azon fordul meg itt, hogy szemlélem a tragikai hőst. Eleve bűnösnek tartom-e, olyan embernek, aki küzdelmei révén hibákat, tévedéseket avagy bűnöket követ el, bukása, bűnhődése tehát eleve logikus, mert a bűn nyeri el büntetését. Hegel még félállapotot képviselt; furcsa, karikírozható, magyarra nehezen fordítható fogalmat használt: a hőst a vétlenvétség (schuldig-unschuldig) világa lengi be. Utódai, különösen az ortodox hegelianisták (főleg Vischer) elfejlesztették már ezt az engedékeny félállapotot a bűn, a vétség irányába. Nálunk valóban ez a típus öröködött meg, sokáig eleve bűnösnek tekintették a tragikai hőst, a bukásában a bűn megérdemelt büntetését látták, ám e típust ne tekintsük önigazolásnak, mondjuk a centralisták forradalomtól való távolmaradása önigazolásának. Ha valaki szereti – magam nem szeretem – az ilyen párhuzamokat, akkor helyesebb, ha a passzív ellenállás esztétikai megfelelőjéről beszél. Mikszáth valóban ellentmondásosan vélekedett a dzsentriről, valóban távolodott tőle, de ennek igazolására jobb példát is találhatott volna Szabó Miklós A fekete városnál. Mert ez a mű éppen a dolgok ellentett érveire a példa: az író visszakanyarodására, illúzióinak felerősödésére, hiszen azt az idealizált arisztokrataképet vetítette rá a magyar viszonyokra, amelyet Trefort rajzolt meg először az angol arisztokráciáról a Budapesti Szemlében, 1862-ben. A történészeknek toleránsabban kellett volna írniok Horváth Jánosról. Tudománytörténetileg sem igaz az a helyzetkép, hiszen Horváth néhány alapvető tanulmányt is írt a Nyugat íróiról, bár kétségtelen, hogy a korábbi korszakok vonzották érdeklődését. Lélektanilag sem igazolható, hogy valaki azért kezdje meg félelmetes szellemi fegyvertára kialakítását, hogy majd illő ellenfele legyen a körülötte már gazdagon tenyésző újnak. Ilyesmire legfeljebb a jezsuiták voltak képesek, s nem illő dolog a valamikori magyar szellem egyik legnagyobbját ilyesmivel beárnyékolni. Nagyon tetszett Szabó Miklós új fogalma: „preszcientikus". Vízválasztó e fogalom, valóban alkalmas elmélyült elemzésre a tudománytörténetben. Ami elkedvetlenítő volt: a megelőző fejezet, Vörös Károly Művelődés című fejezete, amely lényegében preszcientikus jelenségeket tárgyal, nem ismeri és nem is használja ezt a valóban szintézisalkotó fogalmat.

Szerény, nem is mindig jelentős megjegyzésekről volt eddig szó, s a kritikus most jutott el a kényszerű igazmondás kellemetlen helyzetébe. Vörös Károly fejezetéről van szó, arról a bizonyos Művelődés című fejezetről, amely az összedobáltság, a stiláris érzéketlenség s a már-már indokolatlan tárgyi tévedések világába vezet. Nyikorog-nyekereg ez a stílus; külön ellenálló közeg, amelyen át kell verekednünk magunkat, hogy eljussunk a

közölt tartalmak befogadásáig. Műnemek szerint követi végig a század második fele irodalmi fejlődését, s szinte érthetetlen módon halmoz hibát hibára.

Két apró, epizódikus megjegyzéssel indítjuk kifogásainkat. A magyar germanisztika kezdeteiről szólva – szívesen olvastuk volna Riedl Szende nevét. E különös sorsú, félresiklott személyiség csak torzót alkotott, de így is jelentősebb annál, hogy ne kaphatna helyet egy zárójeles névsorban. A prágai Jan Ignatz Hanus hegeliánus folyóirata, a Kritische Blätter nevelte, s hazatérve, szűkös fillérjeiből alapított lapokat. Tudományhonosítást sürgetett, a szláv kultúrát ismertette, majd az akkori Pázmány Egyetem professzora lett, s ha nem is alkotott egészet, annál mindenesetre többet tett, hogy engedjük kihullani nevét az idő rostájából. A másik megjegyzésünket csupán a merev, árnyalásra képtelen fogalmazás hívta ki. Az 1444. lapon beszél a szerző a széles látókörű reformnemzedékről, amely eszméit „soha nem ültethette át a politikai gyakorlatba". Nem irodalmár hivatott arra, hogy bizonygassa a történésznek: ez a nemzedék igenis sok eszméjét átültette a politikai gyakorlatba. Ha így fogalmaz a szerző: ritkán, néha, esetenként, alig-alig, részben, időnként – akkor nincs vitapont. Csak a centralizált, parlamentáris állameszmére kell gondolnunk, s esetleg Vörös Károly Művelődés című fejezetére, amelyben meghökkentő eredmények sorjáznak, s eme eredmények alapjait Eötvös és Trefort rakta le.

Lényegesebbek azok a megjegyzéseink, amelyek az irodalom fejlődésének az ábrázolására vonatkoznak. Helyesen rajzolja a folyamatokat az epikáról szóló fejezetben, de a részletek szinte provokálják a vitát. Szükség van-e arra egy *történeti* szintézisben, hogy zsákutcának, tévedésnek, folytathatatlan aberrációnak minősítsük Arany epikáját? A véleményeket tisztelni kell, de egy történésznek sem tere, sem eszköze, sem szellemi fegyvertára nincs ilyen álláspontok megindoklásához, arról nem is beszélve, hogy egyszerűen nem igaz az a bizonyos álláspont. Elgondolkodtató Sőtér István véleménye: epikánknak lélektani elmélyítettsége halmozódott itt, s nyíltak belőle utak a lélektani érdekeltségű prózai műfajok felé. S szinte restelkedik a literátor, ha bizonygatnia kell: máig él a műfaj! Ha csupán Adyra, Illyés Gyulára, Juhász Ferencre hivatkozik, nem érzékelteti a forma burjánzását. S az nem ellenérv, hogy a későbbiek mások! Vergilius sem Homérosz, Vörösmarty sem Vergilius, s amikor Arany meghökkentő módon átformálta a verses epikát, nem zsákutcát teremtett, csupán az átalakulásra képes műfaj alakváltásának egyetlen, nagyon jelentős állomását képviselte. S csak éppen megemlítem: folytatták szegény, agyoncsepült költőnk balladáit is, így vagy úgy, de folytatták. Ha nem is jegyzik a Parnasszuson Kiss József balladáit, azért nagy hatással adták elő őket egykoron akkori szavalóink.

Helyesen tárgyalja a fejezet Jókai 1875 utáni hanyatlását; körülményesen ugyan, de végül is hangsúlyt kap két fő műfaja: az áltörténeti regény és a kalandregény. Ám Jókai nem alkalmaz „pikareszk elemeket" (1449. l.), legfeljebb *pittoreszk* (festői, díszítő) elemeket. Nincs egyetlen regénye sem írónknak, amely a klasszikus értelemben vett pikareszkre épülne fel, s a pikareszk különben sem a regény hanyatlásának az igazolója. Elég, ha arra utalunk, hogy mily nagy szerepe volt a modern értelemben vett regény kialakulásában. A 18. századi angol regény a spanyol pikareszk felemelkedése s eszközeinek alkalmazása révén alakult ki, a pikareszk tehát a műfaj modern változatainak kialakulását segítette elő, nem pedig a műfaj hanyatlását. Arról már ne is beszéljünk, hogy inkább a realista törekvéseket szolgálta mindig, s hogy még a 20. században is képes volt modern műfaji változat létrehozására (Tersánszky: Kakuk Marci).

Az előbb jelzett passzus szövege helyesen hangsúlyozza Jókai vonzását, babonázó, varázslatos egyéniségét, amely akadálya volt a realizmusnak. Sok példára hivatkozhatnánk, de ... Épp ekkortájt hanyatlott le írónk népszerűsége, mert 1875-ben ő is szögre akasztotta a „bihari pontokat", s követte pártvezérét a mamelukok táborával. Hiperbolikus túlzás tehát azt állítani, hogy az uralkodó családdal kacérkodó Jókai hangja szigetelte el és fullasztotta be Vajda kritikai hangját (1449. l.)

Következő ellenvetésünket idézettel kell bevezetnünk. Az 1451. oldalon olvashatjuk: „A romantika, mely (másodrendű írói is hamar kihalván) már csak Jókai munkásságában kíséri végig a kort" (1451. l.). A zárójeles részletre figyeljünk! Távolról sem halt ki oly hamar az a másodrendű vonal. Ha csak a valamikor *Tízek Társasága* tagjait nézem: csak néhány évvel élte túl Jókai Degré Alajost (meghalt 1896-ban) és Pálffy Albertet (meghalt 1897-ben). S nemcsak a dátumok a lényegesek itt! A romantika másodvonalának is voltak önmagát megújító törekvései. Degré 1870-ben írta meg irodalmunk első ipari utópiáját (A kék vér), s elképzelhető, hogy hatott e mű Jókaira is; főleg arra az ideális bányászközösségre gondolunk, amelyet Berend Iván teremtett meg saját birtokán. Pálffy viszont polgári hősök szerepeltetésével kísérletezett! *Esztike kisasszony professzora* (1884) és *Egy mérnök regénye* (1885) című műve értelmiségi hősöket szerepeltetett; polgári származású értelmiségiek és nemes kisasszonyok között szövődnek itt érzelmi bonyodalmak, s a regény e bonyodalmak természetrajzát ábrázolja. S közülünk az idősebbek arra is emlékeznek, hogy kialakult egy újabb hulláma is e másodromatikának; igaz, hogy olyan szinten, amely talán már a „szubliteratúra" fogalmába sorolható. Beniczkyné Bajza Lenkére gondolunk, Rákosi Viktor: Korhadt fakeresztekjére s az Aranyfüst-szerű művek jeles hölgyére (Wohl).

Az irodalmár furcsa, évtizedekkel ezelőtti kategóriákkal találkozik az 1451-ik oldalon. Mikszáth a „kispolgárosodott paraszt", Bródy a „zsidó kispolgár-proletár", Petelei a „kisvárosi örmény polgár"; a jelzett oldal szerint közülük senki „nem tud érvényesülni" az 1880-as évtizedben, s ez minősíti az évtizedet! Ne vitassuk most e kategóriák esztétikai hasznosságát! Használja őket az, aki úgy gondolja, hogy ilyen fogalmakkal jobban meg tudja közelíteni a művészetek lényegét. Némi helyesbítés azonban szükséges! Bródy és Petelei valóban nem sorolható az évtized sikeres írói közé, bár kérdéses, hogy alkottak-e olyan műveket, amelyek elhallgatásával vádolható ez az évtized. Mikszáth esete azonban mindenképpen más! Ő éppen az évtized elején, 1880, 1881 táján érte el első nagy sikerét. Ama két novellakötetre gondolunk, amelyeket mesebeli paripának nevezett az író is, mert elvitte hátán az Akadémiába, a Kisfaludy Társaságba, a Parlamentbe, egyszóval: siker szempontjából nem keverhetjük össze a három nevet!

Az irodalmár elgondolkodik az 1451. lap megállapításán, miszerint csupán Iványi Ödön életműve tekinthető „kiteljesedett életműnek" e korban. 39 éves volt, amikor meghalt Iványi! Több novelláskötete közül kettő (Egy könyv, 1883; Tárcák, 1888) mutat arra, hogy új, realista utakkal kísérletezett, s végül természetesen a regénye, az egyetlen, a könyv alakban 1889-ben megjelent A püspök atyafisága. Halálakor mindenki a félbemaradt nagy tehetséget, a torzót siratta. Mikszáth híres előszava szerint az ember jobban elsiratja azt a cseresznyefát, amely egyetlen ízes gyümölcsöt termett, mint amely évről évre meghozta a maga gyümölcsét. Irodalmunk nagy temetője e korszak, kiemelkedő tehetségek temetője, s nem véletlen Ady pár évtizeddel későbbi felsóhajtása: néhány évtizedet élt még, de már egy korszakra való írót temettek el mellőle. S bárhonnan vette a szerző,

az már mindenképpen hibás, sőt elképesztő, hogy itt Jókai romantikája tér vissza, „nem a régi", hanem „már stilizált formájában".

A fő vonalakat tekintve elfogadható a lírai fejlődés ábrázolása, ám az a bizonyos ördög itt is vicsorog ránk. Örülünk, hogy a historikus oly evidensnek tekinti a kapcsolatot Arany Őszikéi és Reviczky lírája között. Az egyetemes fejlődés valóban ilyen egységre utal, ám a konkrét, a tényleges elemzés követelménye elég nehéz helyzetbe hozná a literátort. Fontosabbnak tartjuk azonban a következő három megjegyzésünket. A szerző a „korszerű költői kifejezésben egyeduralomra jutó" líráról elmélkedik, holott aligha jutott egyeduralomra e korban a líra. Vajon igaz-e az, hogy a „hangulatok rögzítése" lép előtérbe Reviczkynél? Szerzőt félrevezették a költő sorai: „Ki sóhajtoz, ki mulat, A világ csak hangulat." Reviczky – néhány versét kivéve – nem teremtett hangulatlírát. Képtelenné tette arra alkata, egész személyisége. Az idézett verssorokban a hangulat fogalma nem poétikai-lélektani, hanem filozófiai fogalom. Semmiképp sem a hangulatköltészet ösztönzője! Azt aztán már végképp nem érti a literátor, hogy ha valaki a preszimbolizmus képviselőit keresi, akkor miért Endrődi Sándorra kell hivatkoznia?

Apróságnak látszik, pedig lényeges: a drámáról szóló fejezet szerint Csiky az *1870-es évek közepétől* kezdi meg a polgári dráma kialakítását. Az ilyen nagyvonalú fogalmazás két folyamatot töröl ki kultúránk mozgásából: a történeti tragédia kiszikkadását és az újromantika megjelenését. Mert a művészi folyamatok mozgását semmiképpen sem meríti ki a szintézisben jelzett ellentétpár: a népszínmű hanyatlása és a polgári dráma megteremtése. Csiky Gergely egyébként csak 1880 után (tehát nem a 70-es évek közepétől!) alakítgatja a polgári drámát, közben ugyanis Párizsba utazott, ott tanulmányozta a polgári melodrámát (magyarul: középfajú dráma); a nagy kérdés, hogy az ilyen melodrámát lehet-e *polgári* drámának felfogni. A történész szerint igen, az irodalmár viszont csak a fejét csóválhatja. Arra aztán végképp nem találunk magyarázatot, hogy milyen alapon tekinthető Szigeti József a *népdráma* elhivatott megteremtőjének.

Monumentális vállalkozásról van szó, amelyet nem helyes apróságok aspektusából szemlélni. Úgy azonban igen, hogy az igényes vállalkozásnak emlékeznie kellene korszakunk elejére: irodalmár és történész természetes együttlétezésére.

VII. A szerkesztők válaszai

KATUS LÁSZLÓ

A szerkesztő elnézést kér a 6. kötettel foglalkozó felszólalóktól, de természetesen nem vállalkozhat arra, hogy a jelen nem lévő szerzők nevében válaszoljon a fejezeteiket illető bírálatra. Ezt annál kevésbé teheti, hiszen nem egy esetben – főleg azzal kapcsolatban, amit Takács Péter, Für Lajos, Mózes Mihály és Menyhárt Lajos az első és a második rész egyes problémáit illetően elmondottak – saját véleménye is azonos a felszólalók álláspontjával, vagy legalábbis közel áll ahhoz.

Több felszólaló – teljes joggal – rámutatott arra, hogy a 6. kötet koncepcionálisan nem egységes, a három rész bizonyos kérdésekben egymástól eltérő, néha egyenesen

egymással ellentétes álláspontot képvisel. A szerkesztőknek is ez okozta a legtöbb gondot a kötet előkészítése során. Végül is a két rossz közül azt választottuk, amelyet a kisebbnek véltünk: inkább lemondtunk a kötet koncepcionális egységéről, de nem kívántuk megsérteni a szerzők szabad tudományos véleménynyilvánításának alapelvét. Érveléssel, vitával, néha hosszas megbeszélés-sorozattal igyekeztünk az eltérő nézeteket és álláspontokat egymáshoz közelíteni, arra azonban nem vállalkozhattunk, hogy a szerzőkre rákényszerítsük a szerkesztői véleményt, s szövegüket a koncepcionális egység érdekében hozzájárulásuk nélkül módosítsuk. Az itt elhangzott kritikai megjegyzések zöme a kötet nyilvános vitájában és a lektori véleményekben is felmerült, az egyes szerzők, illetve a szerzők és a szerkesztők közötti véleménykülönbségek egy részét azonban a szerkesztés során sem sikerült kiküszöbölni. Ez sajnálatos, de – véleményem szerint – korántsem tragikus, hiszen a kötetben tárgyalt korszaknak több olyan fontos kérdése van, amelyről a kutatók között még viták folynak, s nem alakult ki teljes nézetazonosság. Ez a helyzet szükségképpen tükröződik egy ilyen igényű és terjedelmű, több szerző által készített összefoglalásban is.

A felszólalók több olyan kérdést kiemeltek, amelyeket a 6. kötet – különösen annak harmadik része – mellőzött, vagy nem fontosságuknak megfelelően tárgyalt. Ezek közül egy esetleges későbbi javított kiadásban hármat tartok magam is mindenképp pótlandónak. Veliky Jánosnak igaza van abban, hogy feltétlenül szükség volna egy 1867 utáni eszmetörténeti fejezetre. A kor eszmetörténetének kutatását a történészek – tisztelet néhány kivételnek – sajnálatosan elhanyagolták, de – véleményem szerint – az irodalomtörténészek már nagyjából lerakták a kor eszmetörténetének alapjait, s eredményeiket már e kötetben is hasznosítanunk kellett volna. Ugyancsak joggal hiányolja Veliky a kiegyezés utáni politikai fejlődés árnyaltabb, differenciáltabb bemutatását. Itt a hangsúlyt kissé egyoldalúan a polgári államszervezet és politikai struktúra felépítésének tényleges folyamatára helyeztük, s nem szenteltünk elég figyelmet a felmerült, de háttérbe szorult alternatív politikai tendenciáknak, valamint a politikai struktúra regionális elemzésének. Végül Menyhárt Lajossal egyetértek abban, hogy kívánatos lenne a magyar uralkodó osztályok külpolitikai koncepcióinak ismertetése, s annak bemutatása, hogy ezek a koncepciók mennyiben érvényesültek, illetve nem érvényesültek a Monarchia külpolitikai vonalvezetésében. Mózes Mihály kérdésére az 1863-as ipari gőzgépstatisztika adataiban mutatkozó eltéréssel kapcsolatban azt válaszolhatom, hogy az 579. lapon közölt számok Horvátország adatait is tartalmazzák, az 1019. lapon közöltek pedig nem, mert csak így voltak összehasonlíthatók az 1884. évi felvétel adataival, amely Horvátországra nem terjedt ki.

HANÁK PÉTER

Fontos tudományos – ösztönző, ellenőrző, szervező – funkciót tölt be az ilyen vitaülés, mint a mai. Maradandó tudományos felismerések, tételek feé a nézetek állandó ütköztetésével, csiszolásával és új gondolatok csiholásával jutunk előre. Vitaülésünk végén, gyorsmérleget készítve, már most nyugodt lélekkel elmondhatom, hogy a vita alapos, mélyrehatoló, kiegyensúlyozott volt. Az elismeréseket szerzőtársaim nevében is

köszönettel fogadom, és úgy fogom fel, mint tudományos törekvéseink, felismeréseink, megállapításaink, főként sikeresnek és helytállónak bizonyult új kutatásaink, módszereink támogatását, s a továbbfolytatásra, a nagyobb elmélyülésre való ösztönzést. És köszönöm, nemcsak illendőségből, nemcsak a figyelem és a ráfordított napok miatt, a kritikai észrevételeket is. Ezek többsége valóságos hibákra, fogyatékosságokra, megoldatlan kérdésekre irányította a figyelmet, és ebben a minőségben ugyancsak a további munka orientálója, a kiegészítések, a javítások, az újraátgondolások és főként az új irányba való elindulások serkentője lehet. Megint csak nem illendőségből mondom, hogy egyes hozzászólásokat, még az erősen kritikusokat is, főként a 7. k. opponensének, Irinyi Károlynak nagyon átgondolt, kulturált és kitűnően fogalmazott kritikáját valóságos élvezettel hallgattam.

Néhány kérdésben természetesen nem osztom a felszólalók ellenvéleményét, fenntartom – vagy legalábbis magyarázni kívánom – a leírt álláspontunkat.

1. Irinyi is, Menyhárt is szóvá tette, hogy a külpolitikatörténeti fejezetek nem elég szervesen illeszkednek a feldolgozás szerkezetébe, és többrendbeli szervi fogyatékosságban szenvednek. De hát hadd kérdezzem: nem ez tükrözi reális megfeleléssel a valóságos helyzetet? Lehet-e szervesen feldolgozni a külpolitikatörténetet, ha az országnak nem volt önálló külpolitikája, ill. az nem állott, nem mindig állott szerves összekapcsoltságban a belpolitikájával? A külügy, mint közös ügy, birodalmi jellegű volt, az uralkodó abszolutisztikus felségjogainak, személyes uralmi területének egyik része, s a két országos kormány csak befolyást gyakorolhatott a külügyek irányára. A lényeget vonja kétségbe Menyhárt, amikor azt kifogásolja, hogy ezek a fejezetek túlságosan birodalomcentrikusak. Mi mások lehetnének? Ebben a megoldásban Magyarország dualizmus kori helyzetének valóságos ellentmondása tükröződik, és ezt nem lenne helyes szerkesztési ügyességgel eltüntetni.

Más kérdés, itt jogos a kritika, hogy többet írhattunk volna a magyar pártok, általában a vezető rétegek külpolitikai programjáról (bár erről sem lehet nagyon sokat írni, mert ilyesmi kevéssé volt). Talán a külpolitikai nézeteknek, vágyaknak, illúzióknak, félreismeréseknek lehetett volna nagyobb figyelmet szentelni: ilyesmiben valóban nem volt hiány a korban. Ezt a témát érdemes kutatni, és talán nem is külpolitikatörténetnél, hanem a politikai eszmék elemzésénél külön kérdésként tárgyalni. – Azzal sem teljesen értenék egyet, hogy a vitatott fejezetek túlságosan diplomáciatörténeti jellegűek. A magam részéről éppenséggel a szerző érdemének, történetírásunkat gazdagító egyéni színének tartom, hogy a mindenkori hatalmi erőviszonyok elemzésével, a tervek és a tényleges potenciál szembesítésével széles horizontú külpolitikatörténettel tágította ki a hagyományos diplomáciatörténetet.

Ha a beilleszkedés itt-ott csikorog, azt inkább a szerkesztői találékonyság hiányának lehet betudni. Ilyen illeszkedési erőltetés kétségtelenül érezhető az 1890-es évek végénél, de megítélésem szerint az 1905 utáni fejezeteknél szervesen kapcsolódik össze a hazai belpolitika, a nemzetiségi kérdés és a külpolitika, hogy e hármas szál a történelem vaslogikáját követve fonódjék össze 1914 nyarának végzetes napjaiban.

2. Ide tartozik az a megjegyzés is, hogy halvány, elnagyolt Ferenc József portréja. Nem lenne nehéz azzal válaszolnom, folytatva a fenti gondolatsort, hogy halvány személyiségről csak halvány portré készíthető, de ez nem felelne meg teljesen a valóságnak. Hiszen Karl Kraus e jellegtelen emberről, a középszerűség tipikus megtestesüléséről is tudott démoni képet rajzolni. Megfontolandó, hogy nem lett volna-e helyénvaló – és nem

kell-e ezt a hiányt majdan pótolni – az elbeszélés egy pontján részletes jellemzést adni róla. Elszórtan több helyütt is található jellemmozaik, kérdés, hogy az olvasó össze tud-e állítani belőlük összefüggő képet. Ám ha megfogadnám is Irinyi tanácsát, és valamikor beiktatnék egy Ferenc József-portrét, az sem a kedélyesen atyáskodó, „elliberalizálódott" uralkodót mutatná be. A magam részéről rideg, szenvtelen, középszerű bürokratának tartom őt, akiből a kormányzás művészetének érzéke teljesen hiányzott. Újabb adataim, amelyek a parlamentáris kormányok háta mögött működő informális „árnyékkormány" létezését valószínűsítik, nem a portré szelídítésére ösztönöznek. Nem tudnám Ferenc József érdemének betudni azt, hogy a kor nemzetközi és birodalmi erőtényezői, a polgárosodás elháríthatatlan követelményei, a század uralkodó eszméi végtére is erősebbek voltak, mint vele született konzervatív, abszolutisztikus és autokratikus hajlandóságai. Legnagyobb érdemének, Musillal együtt, azt tekinteném, hogy nem kiáltatta ki magát zseninek, minden állami és társadalmi kérdés szakemberének, minden kormányzati ügy illetékes szakértőjének, és öregkori testi-szellemi hanyatlásának előrehaladtával egyre kevésbé avatkozott bele a napi politikába, a másodrendű ügyek eldöntésébe.

3. Ismét felvetődött a 6. és a 7. kötet szétválasztása és az 1890-es periódushatár történeti megalapozottsága. A jelenlegi tagolás joggal vitatható. És ha a konkrét érvet, amelyet Orosz István felhozott, hogy az új gazdasági folyamatok valahol az 1880-as években kezdődnek, nem tartom is perdöntőnek, és ha 1890-et továbbra is belső cezúraként tekintem, mégis elismerem, hogy a korszak történetileg adott periódushatára 1867. A dualizmus kora a társadalmi-politikai fő folyamatokat tekintve történeti egység. Régi belső viták feleleventése helyett hadd mondjam el véleményemet egyetlen mondatba sűrítve: a korszak ilyetén tagolása nem szakszerű elméleti, hanem pillanatnyi személyi és taktikai megfontolások következménye volt. A mesterséges szétvágás szükségképpen vezetett olyan átfedésekre, amilyeneket joggal kifogásol Für Lajos és több hozzászóló. De hát érthető, hogy a 6. k. szerzői sok kérdésben nem állhattak meg 1890-nél, amint a mi kötetünk írásakor is vissza kellett nyúlnunk a kiegyezéshez.

4. Egy pillanatig sem gondolom, hogy az egyébként jólesően dicsért társadalomtörténeti fejezet lezárt végeredmény volna. Inkább: műhelymunka, a kutatás és átgondolás egy közbülső szakaszának állapotrajza. Teljesen egyetértek a bírálókkal abban, hogy a struktúraelemzést is, az életmód és a mentalitás kutatását is, a történetileg releváns nagyközösségek szerveződését és főként kölcsönhatásaikat még sokáig és alaposan kell tanulmányoznunk. A sok részkérdés közül egyetértéssel említem, mint további kutatási témát, a vezető réteg mobilitásának kérdését, és általában a mobilitásnak azt az aspektusát, amelyet Vörös Károly emelt ki, hogy egyazon jellegű, meghatározottságú rétegek összetételében is állandó a mobilitás, a generációváltás, amely szükségképpen a réteg arculatának, mentalitásának, így végső soron strukturális szerepének megváltoztatásához vezet.

A kettős struktúra fogalmi meghatározását és kifejtését, a társadalomtörténeti rendező elvként való használatát ért bíráló megjegyzéseket aligha tudnám – első hallásra – méltányolni. Nem azért, mert ezt a tételt tartom a fejezet fő általánosítható eredményének (és az ember ragaszkodik eredménynek érzett gondolataihoz), hanem azért, mert a valóság adekvát megfogalmazásának tartom, amely nagyon is alkalmas a magyar társadalom számos sajátos jelenségének, a magyar politikai mozgások sajátos fordulatainak megmagyarázására.

5. Valószínűleg sok kérdésben igazuk van a kultúrtörténeti fejezetek bírálóinak. A közönség és az utókor számára csak a megírt és megjelent mű beszél, a körülmények nem adnak felmentést a hibákra, az elnagyolásokra, a tévedésekre. Mégis, el kell itt mondanom, le kell írnom, mert csak *scripta manent*, hogy a szerzőket mindenekelőtt dicséret illeti. A körülmények kedvezőtlen alakulása folytán ők a munkálatok végén kaptak megbízást e fejezetek elkészítésére, csak hónapok álltak rendelkezésükre a sokágú, bonyolult, jóformán feltáratlan téma megírására, amelyhez hasonlókon a szerzőtársak hosszú évekig dolgoztak. Egy korszak oktatásügyét, politikai eszméinek alakulását, tudománytörténetét és a művészetek fejlődését egy fél év alatt összefoglalni: nagy és elismerést érdemlő teljesítmény, már csak a munkálat terjedelmét illetően is. De én tartalmi szempontból sem tudok egyetérteni némely hozzászóló maximális követelményeket kitűző hiperkritikájával. Vekerdi László például nem egy olyan eredményt, megoldást kért számon a szerzőktől, amelyet eddig a monografikus szakirodalom sem mutatott még fel. Ellenvéleményemet jelentem be Kovács Kálmánnal szemben is, aki kisebb-nagyobb tárgyi tévedések, irodalmi értékelésekben mutatkozó eltérések, itt-ott melléfogások miatt nem vette észre, vagy nem méltatta megfelelően Vörös Károly művelődéstörténeti felfogásának újszerűségét, az intézményszerűségben, a tömegkultúrában mutatkozó jelenségek kiváló megragadását, mondhatnám úttörő kezdeményezését.

Elismerem, elég foghíjas, a természettudományokat illetően elnagyolt a 7. k. tudománytörténeti alfejezete. Minthogy egy el nem készült fejezet szerzőjét e hibákért nem lehet bírálni, s minthogy az elkészült fejezet szerzőjének fizikailag nem volt ideje e rész kimunkálására, a banalitások, felszínességek a szerkesztő lelkét terhelik. Tudom, *sub specie aeternitatis* nem mentség, hogy összesen egy hét állt rendelkezésére a tudománytörténeti foghíjak „beépítésére", de ezt a körülményt, remélem, minden hazai lakásépíttető, minden szerkesztésügyi szakember méltányolni fogja. Igaz, a szöveg csupán tényszerű alapismereteket nyújt. De hogy ez az alfejezet „tudománytörténeti kudarc" volna, ahogyan Vekerdi megfogalmazta, azt nehezen látom be, kiváltképpen, ha felidézem a társadalomtudományokról szóló fejtegetések sok kitűnő, eszmetörténetileg új megállapítását. Itt vagy arról van szó, hogy a bíráló csak a természettudományokat tartja „igazi" tudománynak és a társadalomtudományokat legalábbis nem egyenrangúaknak, vagy nem kellően átgondoltan használta a „kudarc" kifejezést.

6. Végül a szemléletről, a felépítéséről, a szerkesztésről néhány szót. Tény, hogy hatottak ránk a társadalomtudományok új eredményei, módszerei, fogalmai, valóban igyekeztük beépíteni a mai gazdaságtörténetírás növekedéselméletének és kvantifikáló módszerének, az *Annales* iskola mikrokutatásainak és antropológikus szemléletének, a francia és a német társadalomtörténetírás struktúra-elemzésének néhány eredményét. Az is igaz, hogy igyekeztünk feloldani, vagyis történetivé tenni a korábbi szemlélet merev determinisztikus gondolkodását, és alternatívák küzdelmeként bemutatni a nagy társadalmi és a nemzeti, politikai erők harcát. Felcsillan a kötet egyes fejezeteiben vagy fejtegetéseiben a *viszonyítási bázis* elvi-metodikai szempontja is. Milyen alaphoz viszonyítjuk a hazai gazdasági-társadalmi fejlődést, a liberalizmust, a nemzetiségi politikát? Ez a szempont, bár korántsem érvényesül következetesen, mégis segített oldani hajdani egyoldalúságokat, dogmatikus ítélkezéseket.

Érthető, hogy korunk társadalomtudományának és történettudományának új eredményeit és módszereit nem minden szerző fogadja el és alkalmazza azonos vagy akár csak

hasonló módon. Egyenetlenségek, felfogásbeli különbségek bőven adódtak a szerzők között, és ezeket a 7. kötetnél sem tudtuk, teljesen nem is akartuk kiküszöbölni. A tízkötetes alaptervezése valamennyi kötet megírásában nagyobb szakértői kollektíva részvételét tartotta célszerűnek. A szerkesztők előtt a tényleges feldolgozás során az a dilemma állott, hogy vagy feladják a szerzői kollektíva egyenrangú együttműködésének elvét, vagy lemondanak a teljes felfogásbeli, módszerbeli és stiláris egységről. Ha kompromisszumot kellett kötni, akkor inkább az utóbbi rovására tettük. Adott helyzetünkben kisebb rossznak tartottuk az egyenetlenségeket, a felfogásbeli különbségeket, a koncepcionális egység csorbítását, mint a hatalmi szóval – az el nem fogadott szerkesztői beavatkozással – kimódolt látszategységet.

RÁNKI GYÖRGY

Kettős minőségben is köszönetet kell mondjak a vita résztvevőinek és rendezőinek. Egyrészt mint az egyik vitatott kötet, a 8. szerkesztője, másrészt mint az egész vállalkozást irányító Történettdományi Intézet egyik vezetője. Ezért rövid válaszomban engedtessék meg, hogy ne csupán a 8. kötettel kapcsolatban felvetett kérdésekre korlátozódjak, de esetleg néhány, a kötetek összességét érintő megjegyzésekre is reagáljak.

A vita – benyomásom szerint – azért nyújtott sokat szerzőnek és szerkesztőnek egyaránt, mert áthatotta a megértő, de nem elnéző kritika szelleme. Megértés a vállalkozás nagysága, újszerűsége és nehézsége iránt. A magyar történetírás és történetkutatás új eredményei az elmúlt évtizedekben oly gazdagon és sokoldalúan bontakoztak ki, hogy ezek egyidejűleg teremtették meg egy új szintézis lehetőségét és szükségességét, és tették annak megírását – valamennyi új szempont, új kutatási eredmény olyan egybefogását, hogy abban részletek gazdasága és a főbb vonalak egybefogása és kiemelése kellő harmóniába kerüljön egymással – egyre nehezebbé. Mi több, a történeti kutatás, a történeti folyamat megismerésének sajátossága, hogy minden új eredmény tartalmazza, magában hordozza az új problémát is, hogy történelmünk fehér foltjainak eltávolítására irányuló eredményes kutatómunka egyidejűleg gazdagítja a fehér foltok, a kutatandók listáját. Úgy érzem, a vitán hozzászólók jórészt számot vetettek ezzel, és kritikájuk nagy része, amelyek túlnyomó többsége jogos, vagy megfontolandó, figyelembe vette a lehetőségeket is.

Válaszomban csak néhány olyan kérdésre térnék ki, amelyek benyomásom szerint vagy a történetfelfogás, vagy az adott, a magyarországi kapitalizmus korszakának koncepcionális kérdéseit is érintik. Valamennyi hozzászóló, de különösen a 8. kötet kérdéseit behatóbban tárgyaló Pölöskei Ferenc, Für Lajos, Nádasdi József, Vörös Károly, Menyhárt Lajos számos olyan szempontot vetett fel, amellyel egyet lehet érteni, és nem sok értelme lenne ez alkalommal magyarázni a bizonyítványt, hogy az írás vagy szerkesztés során miért hanyagoltuk el ezt vagy azt a kérdést, vagy jutottunk kritizálható megoldáshoz. Ugyanígy nem kívánok kitérni e részletkérdések közül azokra, amelyeknél nem tudnék egyetérteni a hozzászólásokkal, de nem ez az alkalom, hogy itt vitatkozzam róla.

Kezdeném tehát a porosz és amerikai utas mezőgazdasági fejlődés kérdésével. Leninnek ez a szellemes és a gazdasági-társadalmi fejlődési utak megkülönböztetésére oly kiválóan alkalmas szempontja hosszú ideig erősen foglalkoztatta a magyar agrártörténet

kutatóit, és nem egy esetben komoly kutatások is éppen a porosz út fogalmában találták meg a magyar mezőgazdaság fejlődési sajátosságainak legátfogóbb összefoglalását. A kötetek szövegeinek tanulmányozása – azt hiszem – világosan utalhat arra, hogy a szerzők meglehetősen csínján bántak e fogalompár (porosz út–amerikai út) használatával. Nem azért, mintha nem látnák a lényeges értéket a keleti és nyugati agrárfejlődés közti különbségek ilyen frappáns megfogalmazásában, sokkal inkább azért, mert a porosz út és amerikai út szembeállítása ilyen általános és túl széles alkalmazásával szemben merülnek és merülhetnek fel mind módszertani, mind történeti észrevételek.

Leegyszerűsítve – bár ez nem Leninnek a pontos értelmezése – a porosz út a nagybirtokrendszer továbbélése erős feudális maradványokat magába záró mezőgazdasági fejlődéssel, az amerikai út pedig a kisparaszti gazdaságokon alapuló, a feudális nagybirtokrendszert radikálisan felszámoló mezőgazdasági fejlődéssel vált szinonimmá. Ilyen értelmezést még erősen sugallt Révai József ismert megjegyzése, mely az alföldi, erősebben paraszti típusú mezővárosi fejlődés kapcsán beszélt amerikai utas szigetekről a porosz utas fejlődés tengerében. Nézetem szerint azonban az ilyen, máig is sokszor továbbélő megfogalmazásnak mindenekelőtt az a gyengéje, hogy a mezőgazdasági fejlődés útjai kérdését végül is nem a gazdaság és társadalom egészében nézi, és túlságosan a földbirtok-típussal, földbirtok-megoszlással azonosítja. Így alakul ki az olyan fogalmi kapcsolatrendszer, mely a porosz utat a nagybirtokhoz, a parasztság számára kínos kapitalista úthoz kapcsolja, és mintegy lassú fejlődéssel, az amerikai utat pedig a parasztságnak előnyösebb, kisbirtokon alapuló gyors fejlődéssel azonosítja. Csakhogy ez az értelmezés a történelmi valóság egy részét vizsgálja csupán, és végül is a gazdasági élet egészéből kiszakítva értelmezi a mezőgazdasági fejlődést, szinte kizárólag a birtokrendszer alapján. Világos, hogy e túl széles értelmezés nem tud választ adni olyan kérdésekre, hogy sok esetben a porosz „nagybirtokos"-típusú mezőgazdaság miért volt képes a mezőgazdaság termelési tényezőinek igen gyors fejlesztésére, és más paraszti (ebben, de csak az értelemben), amerikai utas típusoknál a mezőgazdaság fejlődés sokkal lassúbb, kínosabb volt, mint a porosz típusú ellenpáré. (A francia mezőgazdaság fejlődése lényegesen lassúbb volt, mint a német, és a balkáni paraszti típusú mezőgazdaság messze alatta maradt a magyar nagybirtokos gazdaságának.) Nyilván a földbirtokviszonyok fejlődése lényeges eleme az ország gazdasági fejlődésének, és meghatározója az ország társadalmi struktúrájának és a hozzá kapcsolódó hatalmi-politikai viszonyoknak. Ebből azonban nem következik, hogy egy ország gazdasági (mezőgazdasági) fejlődését csakis a földbirtokviszonyokból meg lehetne határozni, hogy a termelő erők és termelési viszonyok dialektikájából ilyen egyértelmű, domináns szerepet tulajdonítsunk a tulajdonviszonyoknak. Azaz, a tulajdonviszonyokat (melyek egy tőkés tulajdonviszony egészében mégiscsak rész-tulajdonviszonyoknak tekinthetők) sok más gazdasági tényező, országon belüli-kívüli, piaci és szektorális kapcsolatrendszerben és a termelési tényezőkkel teljes egységben értelmezhetjük. Belterjes vagy külterjes, gyors vagy lassú és más hasonló jelzőket nem lehet csakis a földbirtokviszonyokhoz kapcsolni, hanem a belső- és világpiac, termelési feltételek, talaj és időjárási viszonyok, kereslet és kínálat összefüggésében kell inkább vizsgálni.

Ha feltételezzük, hogy Magyarországon a porosz utas mezőgazdasági fejlődés volt az uralkodó, és amennyiben ezt nem egyszerűen a birtokstruktúra kérdésének tekintjük, akkor kérdéses, hogy egy alapjában egységes piacrendszer, hitelrendszer, tőkefelhalmozás és iparfejlődés mellett tekinthetjük egy ténylegesen paraszti farmertípusú birtoktípusok-

kal rendelkező vidéket amerikai utasnak, hiszen annak valamennyi egyéb feltételei hiányoztak. Ebben az értelemben tehát gazdasági fejlődésnek csakis a kis- és nagybirtokrendszer alapján történő meghatározása, egy szektornak vagy tényezőnek az egész egységéből való kiragadása nem képes a folyamat teljességét átfogni. Segíthet a típusmeghatározás ismertető jegyeként, de nem adja az egész mezőgazdasági fejlődés alapvető magyarázatát.

Társadalomtörténeti elemzés bizonyos újszerűsége – talán túlzás nélkül állítható – az eddig megjelent kötetek erényei közé tartoztak. Nem szükséges ez alkalommal neves szaktörténészek jelenlétében hangsúlyozni a társadalomtörténet tudományos műfajának újszerűségét, és ezzel elválaszthatatlan kapcsolatban bizonyos elvi-módszertani kiérleletlenségét. A társadalmi szimbiózis, melynek gondolata minden kimunkálási egyenlőtlenség mellett is végighúzódik a társadalomtörténeti fejezeteken, mely a társadalmi struktúra kettőségéből (feudális és polgári alapú) származik, és a polgári irányba mutató fejlődés ellenére is nemegyszer a kettősség sajátos ellentmondásait állította legfontosabb társadalmi és eszmei konfliktusok centrumába. Alkalmas-e viszont akár a vagyoni viszonyok, akár a társadalmi munkamegosztás rendszerének belső arányai szerint felépített struktúra ábrázolása éppen ennek a sajátosságnak megfogására? Természetesen a társadalomtörténetnek a társadalmi struktúra felvázolásával történő megalapozása már csak módszertani szempontból sem mellőzhető el, de egyidejűleg nem is korlátozódhat a tulajdonviszonyok útján történő ábrázolásra. Vagyoni viszonyok mennyiben nem azonosak a tulajdonviszonyokkal, erről itt nem kell részletesen szólni. De arról igen, hogy az egybeesés hiányát, vagy másként fogalmazva, a társadalmi helyzet és pozíció eltérését nem lehet egyszerűen a régi maradványának, feudális alapból származó túlélésnek tekinteni, hanem sajátos módon a régi túlélés (dzsentri sajátos szerepe) szinte közvetlenül átmegy abba az új tagozódásba, mely egy új középosztály megteremtésével szintén kikezdi a tisztán kapitalista tulajdonviszonyokon alapuló osztályozást. A társadalmi struktúra osztályviszonyokon alapuló többdimenziós modelljéből – a rétegződés szempontjából – nem hiányozhat a termelőviszonyok tulajdona, vagy annak hiánya, a foglalkozás mind a kor kialakult társadalmi munkamegosztásában, mind pedig a foglalkozáshoz való tartozásból származó jövedelem nagyság és status-presztizs figyelembe vételével.

A jövedelem és vagyonnagyság mellett a képzettség mértéke (mely mindinkább vagyonnak, nagyobb jövedelmet hozó vagyonnak számít) a politikai hatalomban és a társadalmi rendelkezési jogban való részesedés határozza mindinkább meg azt a társadalmi struktúrát, melyet teljes bonyolultságában nemcsak azért nem tudtunk elemezni és feltárni, mert erre vonatkozó számos részletkutatás hiányzik, de azért sem, mivel a társadalmi pozíció és szituáció világos meghatározása a mostani inkább keresztmetszetszerű ábrázolás mellett (helyett) egy erősebb történeti mozgást, dinamizmust (társadalmi út emelkedő vagy süllyedő görbéje elemzését igényli. Valamint – és ez nem kevésbé fontos – annak a társadalmi gondolkodásnak, értékrendszernek, ideológiának, vallásnak, tudatnak és hiedelmeknek a bemutatását amelyek leírásában – nem véletlenül, hiszen rendkívül bonyolult – inkább csak eredményeink kezdetén vagyunk. A társadalomtörténetnek változatlanul fontos feladata és hiányossága, hogy az, amit a weberi fogalmi rendszer gazdasági osztályból társadalmi osztállyá válás folyamatának nevez, s amit a marxista történetírás az önmagában való osztályból önmagáért való osztály változásaként tárgyal, nem tudtuk kidolgozni, figyelembe véve reális és szimbolikus kritériumait. Még kevésbé

tudjuk társadalomtörténetünkre alkalmazni, mikor nemcsak egyes osztályérdekek összeütközéséről van szó, hanem egy osztályokon belül vagy között egyesek vagy csoportok, rétegek érdekkonfliktusáról. Mindezt úgy kell megoldani, hogy tisztába legyünk azzal, hogy az osztály az nem statikus fogalom, hanem egy állandó folyamat, fejlődik, visszafejlődik, épül, bővül, széttöredezik, nem beszélve az osztályformálódás történelmi-földrajzi, kulturális és politikai tényezőiről. Mindezt azért tartottam lényegesnek megemlíteni, mivel – bár nem tagadom, hogy társadalomtörténeti elemzésünk teljessége megköveteli az életmód, a társadalmi gondolkodás kifejtését, megírását, de távolról sem gondolhatjuk azt, hogy a társadalmi struktúra elemzésében, az egyes osztályokkal e struktúrában való elhelyezkedése, illetve mozgása bemutatásában nem volna-e még igen sok tennivalónk.

Az államrendszer kérdésével kapcsolatba Pölöskei Ferenc tett jó néhány találó és megszívlelendő észrevételt. Nem kétséges, hogy politikatörténeti munkáinkban bizony még jócskán hiányzik az intézmények, törvények olyan elemzése, mely egyidejűleg jelentene szakítást a politikatörténet hagyományos felfogásával, és biztosabb bázist olyan régi vitának tudományos megoldásához – mint a Horthy-rendszer államhatalmi jellegének kérdése –, mely a 8. kötetben távolról sincs kielégítően megoldva. A kötet szerkesztőjeként olyan kompromisszumos megoldást választottam, mely egyes történészeink álláspontja szerint nem hozta ki kellően a rendszer – véleményük szerint – fasiszta jellegét, más történészek nézete szerint a fasiszta vonások meglétét eltúlozta, illetve olyan államhatalmi, társadalmi, szervezeti és ideológiai tényezőknek engedett meg egy, a fasizmus irányába mutató interpretációt, melyeknek természete erősebben egy tradicionális konzervatív autokrata rendszerhez kapcsolódik. Az olvasó számára mindez a rendszer jellegére vonatkozó túlságosan kicentizett, nem jól sikerült fejtegetést eredményezett, mely a dolog tisztázását nem is segíthette elő. Minderre a szakmailag helytelen kompromisszumra csak az szolgálhat mentségül, hogy aki a kötetet elolvasta, mindenképpen sokkal mélyebb, sokoldalúbb képet nyerhetett a rendszer jellegéről és működéséről, mint ami ebből a rövid összefoglaló elvi fejtegetésből kiderül. Végső soron minden steril elvi fejtegetésnél többet ér, s azt hiszem, ez jelenti a történelem teoretikus megközelítését, ha a Horthy-rendszert a magyar történeti fejlődés egész menetébe próbáljuk elhelyezni. Megmutatjuk, mennyiben képviselte a korábbi magyar társadalmi politikai fejlődés egyik tendenciájának folytatását, és mennyiben adott hozzá minőségileg újat, esetleg csak az arányok megváltoztatása, vagy egyes tendenciák előretörése révén. Megkülönbözteti a rendszer jellegét formáló konjunkturális rövid távú és strukturális hosszú távon érvényesülő tényezőit, kialakításának és belső tartalmi és formai változásának belső és külső feltételeit, nemzetközi körülményeit. Elhelyezi azt a korabeli európai államrendszer kereteibe, az európai államrendszerek történelmi változásainak körülményei között, mely önmagában is sokban módosítja a magyar rendszer jellegét és funkcióját, még akkor is, ha az ország akár a külső körülményekhez való alkalmazkodás kényszere, vagy a társadalmi erők belső mozgásának és küzdelmeinek (kis ország lévén, a külső tényezőktől különösen elválaszthatatlan küzdelmeinek) következtében maga is nem módosult volna. Az a sajátos hatalmi szövetség, mely a forradalmak leverése után hatalomra jutott, és hatalmát a trianoni béke által kialakított országterületen, egy katasztrofális nemzeti megrázkódtatást követően megszilárdította, egy sajátos keveréke volt a 19. század közepétől meginduló modernizálódásnak és egészen a 20. században mélyen továbbélő elmaradottságnak. A hatalmi elit – bár bizonyos fokig mindig mozgásban volt – sajátos szövetsége a túlélő, politikailag-társadalmilag hegemón

nagybirtoknak, a gazdaságilag hegemón, politikailag és társadalmilag alkalmazkodó nagyburzsoáziával és mindezt összefogva a polgári demokratikus forradalom hiánya miatt még erős, a proletárforradalom leverése miatt már újból erősödő állami bürokráciával és katonai elemmel. Ezen szövetségen belül az antidemokratikus, antiliberális elem került előtérbe, és erre nem csupán a proletariátus és a parasztság elleni harc miatt volt mód, de azért is, mivel a liberális demokrata gondolat nemzetközileg éppen azokhoz az országhoz kötődött, melyek – nem utolsósorban éppen ezen eszmék sutbadobásával – Trianon létrehozói voltak. Az uralkodó elit szűk osztályérdeke az autokrata politikai rendszer fenntartására a politikai elnyomás megőrzésére így válhattak nemzeti erénnyé, a magyarság érdekeit sértő külső támadással szemben.

A fasizmus fogalma, nem kétséges, túl sok aktuálpolitikai értelmezésben és túl szélesen kerül manapság alkalmazásra. A két világháború közötti diktatúrák rendszerében a Horthy-rendszer jellegzetessége a liberális-demokrata államfelfogás elveinek tagadásán túl, a polgári szabadságjogok lényeges korlátozásáig, egy intézményesített ideológia kiépítésére tett kísérletig terjedt. De az uralkodó ideológia intézményesítésének számos hiánya, a liberális demokrata elvek tagadása és megsértése ellenére is bizonyos lényeges elemek formai megőrzése (parlament, többpártrendszer) a polgárjogok korlátozása ellenére a társadalmi élet számos területén a végrehajtó és bírói hatalom különválasztásának fenntartása, a modern tömegmobilizáció hiánya arra utal, hogy a Horthy-rendszer semmiképp sem jutott el – ha esetleg tendenciájában hajlott is felé – a fasizmusban oly lényeges totalitásigényig, és a társadalmi-politikai pluralitás sok oly lényeges elemét megőrizte, mely még akkor is, ha társadalmi-gazdasági keletkezési feltételeiben, osztálybázisában és társadalmi következményekben közelebb is vitte a fasiszta rendszerhez a két világháború között uralkodó politikai államrendet, egészében mégsem tette azzal egyneművé. Nem tette egyneművé nem utolsósorban mindezen körülmények ellenére a magyar társadalmi struktúra. Ennek történelmi fejlődéséből, gazdasági körülményekből és Magyarország nemzetközi elhelyezkedéséből származó sajátosságainak teljes elemzése nélkül ugyanis minden fasizmus-interpretáció végső soron uralmi formává egyszerűsödik, s így megfosztva (vagy hozzá sem adva) társadalomtörténeti tartalmától, óhatatlanul egy meglehetősen üres és az osztályellentétek kiéleződését csak igen sematikusan figyelembe vevő – sokat mondott és mégis keveset mondó – fogalommá zsugorodik.

Jogos kritika érte mind az egyes köteteket, mind a kötetek sorozatát a nem kielégítő koncepcionális egység miatt. Hangsúlyozom, jogos kritika, hiszen a 6. kötet egyes szerzői között kiáltó felfogásbeli és értelmezésbeli különbség van, érezhető különbségek mutatkoznak a különlegesen sok szerzős 8. kötet egyes szerzői között, de a még biztos kezű szerkesztőt leginkább tanúsító 7. kötetben is nem nehéz felfedni koncepcionális eltéréseket, hogy ne mondjam, olykor ellentmondásokat. Jogos ez a kritika még akkor is, ha ebben részben a mű születésének gyengéi is tükröződnek. Nagy nemzeti vállalkozásunkban úgy vélték, szükséges, hogy a történészek és történész intézmények széles „népfrontja" vegyen részt, s a szerzői gárda ilyen kibővülése, a feladatok ilyen szétparcellázása egyes esetekben áthidalhatatlan nehézségek elé állította a szerkesztőt. Nem arról volt szó, hogy bizonyos koncepcionális egység nem lett volna tisztázva. Gondoljunk csak a kapitalizmuskori kötetek 1969-ben tartott széles körű és jól sikerült koncepció-vitájára.*

*Vita Magyarország kapitalizmus kori fejlődéséről. Értekezések.

És habár igaz, hogy a szálak teljesebb kifejtése érdekében szerencsésebb lett volna, ha a legkorábban elkészült 8. kötet a 6. és 7. kötet kéziratát is hasznosíthatta volna, úgy gondolom, a koncepcionális egység kérdését még ez sem oldotta volna meg teljesen. Mint ahogy az sem állítható, hogy az egyes problémák a kötet-szerkesztőség vagy a sorozatszerkesztőség nem elég figyelmes munkájának terhére írhatók. Minden gyengéje, hiányossága ellenére a kötetek nem túl merev koncepcionális egységében én látok biztatót is történetírásunk helyzete és továbbfejlődése számára. Kifejezi azt a történetírói és történelemfelfogási szándékot, mely nem kívánja a tartalmat valamiféle merev totális egységben szemlélni, mely ugyan a történelmet ember- és társadalom-centrikusan értelmezi – és ennyiben egységes és marxista –, ugyanakkor azonban elveti az egység formális erőltetését, elfogadja a történetírói egyének sokszínűségét és a történelem értelmezési lehetőségeinek különbségeit. Nem kész igazságok tárházaként, nem lapos banalitások ismétléseként és semmiféle régi vagy új legitimációjaként nem kíván koncepcionális egységet.

Elvetjük a múlt reakciós kultuszát – Marx szavaival – ezért nem konjunktúraszempontokat alkalmazó történetírás ez. A jelen problémáit is keressük, de nem tagadjuk a múlt egységét. Kritikus reflexiókat tartalmazó történetírás ez. Nem a nagybetűvel írt történelem, hanem sokkal inkább az a múlt és úgy a múlt, ahogyan azt emberi generációk sorozata átélte és formálta, olyan emberi generációk, akik reménye többnyire illúziónak bizonyult, és akik mindmáig csupán csalódtak, midőn reményeik megvalósulni látszottak. Teljesen egyetértek Irinyi Károllyal, és úgy érzem, a kötetek szerkesztésében vezérelv volt, hogy nem tekintették a történelmet zárt, végcél-értelmű folyamatnak. Alternatívákban gondolkodtunk, és óvakodtunk a látszatot is kelteni, mintha a marxista történelemszemlélet valamiféle vallásos célirányosság szekularizált válfajába torkollna. De minden tudományos objektivitásra való törekvés ellenére nem feledkeztünk meg arról, hogy kritikus történelmet írunk. A kritikus történelemszemlélet része az egymással versengő érvelés, a hipotézisek és eredmények kritikus felülvizsgálata, a naív vagy fanatikus hittel szembeni szkepszis, az érdembeni vitakészség. A kritikus történelemszemlélet feladata bizonyos társadalmi értékek: demokrácia, szabadság, egyenlőség mint történelmi értékek elfogadása és elfogadtatása.

A Magyarország története eddig megjelent kötetei bizonyos szempontból nem hamis tükrei történetírásunk helyzetének, szellemi közéletünknek. Gyengéi – tagadhatatlan gyengéi – történetírásunk gyengéit tükrözik, szelleme mégis kifejezi szellemi közéletünk lényeges erényeit is. Ezt az erényt – melyet, úgy vélem, a Történettudományi Intézet szem előtt tartott, Bertrand Russel egy mondásának alkalmazásával tudnánk leginkább kifejezni. Nem szabad elfeledkeznünk történelmünk tanulságairól, de nem szabad még látszatát sem kelteni annak, hogy problémáira biztos, megfellebezhetetlen válaszok birtokában vagyunk. A legfontosabb, hogy megtanuljuk történelmünket is úgy szemlélni, hogy a bizonyosság hamis illúziója nélkül elkerüljük a bizonytalanság bénításait.

Beszámoló Varga Jánosnak az 1843. évi büntetőtörvény-javaslatokról szóló könyve vitájáról

A könyv „Deák Ferenc és az első magyar polgári büntetőrendszer tervezet" címmel 1980 tavaszán jelent meg a Zalai Gyűjtemény 15. köteteként. A vitát a Magyar Jogász Szövetség Jogtörténeti Szakosztálya tűzte ki és szervezte meg 1980 júniusában.

A vita kitűzésének két ki nem mondott, de nyilvánvaló oka volt. Az egyik, tud-e újat mondani a magyar büntetőjogtörténet egyik legszebb hagyományának tekintett tervezetről egy nem jogász történelemkutató, tudja-e értékelni a büntetőjog első hazai, polgári jellegű kodifikációs kísérletét az, aki a büntetőjoggal, a meghatározások pontosságának, az élet kívánalmaihoz való alkalmazásának problémáival hivatásszerűen soha nem foglalkozott. A másik pedig, lehet-e egyáltalánban újat mondani e javaslatokról Fayer Lászlónak, a budapesti egyetem büntetőjog-professzorának 80 esztendővel ezelőtt közzétett négykötetes, nagyszabású forráspublikációja (Az 1843-as büntetőtörvény-javaslatok anyaggyűjteménye) után. Fayer művét ugyanis sokan forgatták, és minden értékelése az 1843. évi javaslatoknak, akár színvonalas, tudományos munka, akár egyszerű tallózás volt csak a nagy anyagban, egyaránt Fayer kiadványán alapult.

A második kérdésre a vitán Hajdu Lajos egyetemi tanár adott gondos felkészülés alapján választ. Kimutatta Fayer gyűjteményéről, hogy az más – egyébként igen értékes források mellett (az 1791–95. évi javaslat szövege, az 1830-as évek elítéltjeiről és vizsgálati foglyairól végzett statisztikai felmérés stb.), magáról az 1843-ban készült tervezet bizottsági vitájáról tulajdonképpen csak két forrást közölt, a Majláth országbíró által készíttetett és azonnal ki is nyomtatott jegyzőkönyvet (melyet a megyéknek is szétküldtek, hogy módjuk legyen az országgyűlési követeket kellőképpen utasítani, és őket az országgyűlési vitára felkészíteni), valamint a Szalay László által készített, bővebb, de a teljes anyagot szintén nem tartalmazó jegyzőkönyvet. A hivatalos jegyzőkönyvet kommentár, kiegészítés nélkül átvette, csak a helyesírást alakította saját korának igényeihez. Ebből azonban az érdemi viták, különösen a viták csomópontjai, a törvényelőkészítő bizottság egyes csoportjainak egymás közötti megbeszélései, indokaik, esetleg bizonyos kérdésekben bizonyos alkalmakkor való hallgatásuk célja és taktikai értelme egyáltalában nem derült ki. Varga ellenben egész sereg egyéb forrást kimerített. Nemcsak a bizottság tagjainak és más kortársaknak visszaemlékezését, a nádori levéltárt, a kancellária és helytartótanács iratait, a titkosrendőrség jelentéseit, de nagyon sokszor családi levéltárakban rejtőző leveleket is. Az ezek alapján kibontakozó kép nemcsak kiegészíti a Fayer közléseire támaszkodót, de olykor egészen más, eddig ismeretlen törekvések és jellemvonások bontakoznak ki belőle.

Ennek klasszikus példái a Deák Ferenc elvi állásfoglalásairól és törekvéseiről előkerült új adatok. Deákot Széchenyi kicsinylőleg táblabíró színvonalú prókátornak jellemezte. A kiegyezés után megformált és közismert álláspont az alkudozások, a többékevésbé sikerült kompromisszumok emberének minősítette. A büntetőjogi törvényelőkészítésben azonban kérlelhetetlen radikálisnak ismerjük meg, amit eddig nem tudtunk. Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy akkor, amikor Deák és közvetlen munkatársai – a liberálisok – egymás között az általuk javasolandó esküdtszéki bíráskodást vitatták meg, Deák nem volt hajlandó engedni abból az elvből, hogy a jobbágyrendűek is lehessenek esküdtek. Ezúttal Kossuth volt a reálpolitikus, aki megelégedett volna nemes esküdtekkel

is, csak hogy az esküdtszéket az alsó táblával elfogadtassák, Deák azonban ragaszkodott ahhoz, hogy a népi bíráskodás elvéből ne tegyenek engedményt. Végül is az a kompromisszum született meg, hogy az esküdtképességet a rendi állás egyáltalában ne befolyásolja, de az esküdtképesek közül a konkrét tárgyalásokra behivandók szolgálati lajstromát ne sorsolás, hanem a megyei közgyűlés határozata alapján állapítsák meg. A törvényelőkészítő bizottság persze ebben a formában sem volt hajlandó javasolni az esküdtszéket, de az országgyülésen az alsó tábla ezt elfogadta, és a törvényerőre emelést a felső tábla merev ellenállása hiúsította meg. Deáknak ez az elszánt radikalizmusa Varga új könyvéből derül ki, és fontos új vonás Deák politikai jelleméhez.

A részletvitákból derül ki az is, mint a könyv új eredménye, hogy a törvényelőkészítő bizottság konzervatív tagjai sem voltak minden újnak feltételen ellenzői. Nemcsak védték az ország feudális szervezetét, de igyekeztek azt tatarozni is, hogy megmenthessék a feudális berendezés egészét. A törvény előtti egyenlőség, a mindenkire alkalmazandó azonos eljárási szabályok, mindenkinek azonos bíróság elé tartozása nagy szó volt az úriszék, a parasztokra alkalmazott „sommás büntető eljárás" világában. Ezt a könyvből kitűnően a konzervatívek szellemi vezérei, Dessewffy Aurél, majd az ő halála után Zsedényi Ede mégis elfogadták a büntetőeljárás alapjául. Persze csak azért, hogy annál keményebb ellenállást tanúsíthassanak, valahányszor az uralkodó hatalmát, a kormányon ülők sérthetetlenségét veszélyeztették a liberálisok indítványai. Eszes emberek lévén, észrevették a javaslatokban rejlő veszedelmet. Varga megmutatja azt is, hogy Deák és hívei sem tévedhetetlen zsenik. A nacionalizmus őket is fűti, pl. a horvátországi vinodoli kerület törvénykezési hovatartozása tekintetében, amivel tulajdonképpen ártanak saját elgondolásaiknak.

Annak a kérdésnek taglalását, vajon hibátlanul megoldotta e a történész a tulajdonképpen jogtörténeti feladatot, Békés Imre az ELTE büntetőjogász docense egy merész kanyarodóval kezdte, felvázolva a 19. század büntetőjogi kodifikációjának kontúrjait. Kezdődött ez az 1802. évi osztrák, majd az 1803. évi bajor büntető rendelkezésekkel, folytatódott az 1810. évi francia code pénal-lal, és sok kanyarodó után jutott el az 1871. évi német birodalmi büntetőtörvénykönyvhöz. A század első éveinek büntetőrendelkezései még sok feudális maradványt tükröztek, még a francia büntetőtörvénykönyv szövegében is maradtak testi büntetések, minősített (kézlevágással kombinált) halálbüntetés. Ezeket csak 1833-ban törölték el, és ezzel vált a francia büntetőtörvénykönyv igazán polgári jellegűvé. De az 1843. évi magyar törvényszerkesztő bizottság liberális szárnya már ezt a polgárivá szelídített törvényt tartotta szem előtt. Ezzel a fejtegetéssel Békés közvetve arra utalt, ami nincs benne a könyvben, nevezetesen az európai háttérre, amely egy akkor csírázó polgári büntetőrendszer megalkotóinál nagyon lényeges. Teljesen elismerte azonban a szerző érdemeit abban a kérdésben, hogy a halálbüntetés eltörlését a bizottság liberális tagjai egyértelműen követelték, és ezt, valamint az egyes bűncselekmények büntetési tételeinél a minimum megjelölésének mellőzését, tehát a büntetés alsó határával nem kötve meg a bíró kezét, a konzervatívokkal is elfogadtatták. A szerző büntetőjogi értékelését tehát nem kifogásolta.

Ő is, később Kovács Kálmán professzor és Szabad György professzor is keveselte a törvénytervezet utóéletének vázolását. Szabad utalt arra, hogy 1848 decemberében az országgyűlés felhívta Deákot, hogy az 1843-ban elkészített és az alsóház által is elfogadott tervezetet igazítsa hozzá az újabb törvények által teremtett alkotmányos viszonyokhoz,

(miniszteri felelősség stb.), és Deák ezt a megbízást el is vállalta, annak teljesítésében a Windischgrätzhez küldött békeküldöttség, majd erőszakos visszatartása és a Debrecenbe eljutás lehetetlenné válása akadályozta meg. Kovács hangsúlyozta, hogy tanulságos eredményekre vezetne a törvényjavaslat országgyűlési tárgyalásának Vargáéhoz hasonló eszközökkel való kritikai értékelése, Békés pedig rámutatott, hogy Csemegi még 1878-at közvetlenül megelőző években is visszanyúlt az 1843-as tervezethez, de ezt már vegyítenie kellett az újabb büntetőjogi elméletekkel és az azokon alapuló újabb nyugati büntetőtörvénykönyvekkel.

Alulírott arra mutatott rá mind a könyv által eredményezett új tények, mind a büntetőjogi értékelés tekintetében, hogy Fayer könyvéből tudtuk ugyan, hogy Deák Ferenc és társai bűnügyekben az esküdtbíráskodás bevezetését kívánták, és a javaslat eljárási része éppen azon bukott meg az országgyűlésen, hogy ezt az álláspontot az alsó tábla elfogadta, a felső tábla pedig mereven elutasította. De azt eddig nem tudtuk, hogy Deák és munkatársai ennyire elszánt hívei voltak az esküdtbíráskodásnak. Szó sem lehetett tehát arról, még ha Deák jelen is lett volna az országgyűlésen, hogy e tekintetben valami kompromisszumra lépjenek. A könyv nyomán felmerül az a kérdés, miért követelték az esküdtbíráskodást ennyire elszántan. Hisz éppen Varga művéből tudjuk, hogy Pulszky Ferenc és Szalay László minden kérdésben részletesen tájékoztatták liberális társaikat mind a nyugati törvénykönyvek rendelkezéseiről, mind a nyugati jogtudomány állásfoglalásairól. Lehetetlen, hogy elkerülte volna a figyelmüket az a nem ritka eset, különösen Franciaországban, hogy az esküdtszék téves verdiktet hozott. Törekvéseik egyik oka az lehetett, hogy ezzel akarták eliminálni, hogy politikai bűnügyekben a királyi tábla és hétszemélyes tábla által kinevezett és az uralkodótól függő bírók ítéljenek. De erre elég lett volna az az alkotmánybíróság is, amit az esküdtszéknek a bizottság többsége általi elvetése után javasoltak, amelyet zömmel az országgyűlés alakított volna, és amely egyedül lett volna hivatva politikai bűnügyekben ítélkezni, amit egyébként a bizottság szintén elvetett. Az látszik valószínűnek, amit a könyv csak a sorok között vet fel, hogy az esküdtszékek követelése voltaképpen megsemmisítő kritika volt a korukban működő megyei és városi bíróságok felett. Dombóvári Géza 70 esztendővel ezelőtt is kénytelen volt megállapítani, hogy a Pest megyei törvényszék ítélkezése sok kívánnivalót hagyott maga után. Nemrég a „Kossuth Lajos az ügyvéd" című kötetben Kállay István és Sik Ferenc bizonyította, milyen temérdek volt a visszaélés e korban Zemplén megye törvényszékén. És ezek a bíróságok emellett még tulajdonképpen szintén laikus bíróságok voltak. Igaz, ekkoriban már általánosabbá vált a szokás, hogy szolgabíróvá ügyvédi vizsgát tett urakat választottak, de a táblabírák többségének jogi tudása nem volt, amit az is bizonyít, hogy Zala megye épp ezekben az években választotta fizetett táblabírájává, tehát állandó polgári bírájává Pländer Ferenc plébánost, a kitűnő nyelvészt és néprajzi gyűjtőt, akinek jogi fogalmai sem voltak, ezt ránk maradt politikai feljegyzései is bizonyítják. Ezeket a bíróságokat akarták Deákék eliminálni az esküdtbíráskodás bevezetésével.

Ennek a következtetésnek ellene mondott Sarlós Béla tudományos főmunkatárs, kifejtve, hogy a liberálisok fő célkitűzése a szóbeli tárgyalás (egyik polgári perjogi alapelv) megvalósítása volt. Az egykorú büntetőeljárás lényegileg írásbeli volt, a tárgyaláson csak felolvasták a bíróságon kívül foganatosított tanúkihallgatások, sokszor a terhelt vallomásának jegyzőkönyvét is. Az esküdtszéki eljárás ezt kizárta, ott az egész bizonyításnak az esküdtek jelenlétében kellett lezajlania. De az esküdtszéki rendszer kizárta a per érde-

mében való fellebezést is, csak az előírt alakiságok megsértése címén lehetett panasszal élni a legfelsőbb ítélőszékhez. A fellebbezési tárgyalás alapjául pedig szintén csak az elsőbíróság tárgyalásán felvett jegyzőkönyv szolgálhatott, tehát ezen a szinten visszatértek volna az írásbeliséghez. Márpedig a sokszor erőszakkal kicsikart – bíróságon kívüli – tanúvallomások felolvasását eleve ki akarták zárni az ítélőszékről.

Mind Sarlós, mind Szabad György kifogásolta a források hivatkozásának technikáját, hogy a szerző nem a konkrét tényállításainál hivatkozott arra, hogy állítását milyen forrásra alapítja, csak összefoglalóan jelölte meg – igaz, pontosan –, hogy milyen forrásokat használt fel. Ezzel nem könnyítette meg az utána következő kutatók munkáját, mert az egyes részletkérdések vizsgálatához a szerző által említett összes forrásokat elő kell venni. E kifogás helytállóságát a szerző maga is elismerte, de arra utalt, hogy munka közben dagadt kezén ekkorára az anyag, és utólag nagyon nagy munka lett volna, és a terjedelmet is roppantul megnövelte volna, ha a cédulákat újra előveszi, és a megfelelő helyen új utalásokat is beír.

Máthé Gábor professzor a tervezetnek a rendőri kihágásokkal foglalkozó részét méltatta. Utalt arra, hogy a bűntettek és kihágások közötti elvi különbségtételt jellemzi az a finom megkülönböztetés, hogy bűntett csak e törvényben meghatározott cselekmény lehet, kihágásokat pedig általában a törvény (tehát bármely törvény), helytartótanácsi rendelet és törvényhatósági statutum is konstruálhat. Elvileg sem vállalkozott a bizottság arra, hogy a kihágásokat felsorolja, kodifikálja. Jól felismerték, hogy ilyen meghatározásokra a jövőben is sor kerülhet, az életviszonyok fejlődésével új meg új kihágásokat kell megállapítani. A törvényhatóságok által kihágási ügyekben hozandó statutumok helytartótanácsi felülvizsgálata azonban nemcsak egyszerű politikai kérdés, ebbe beletartozik a törvényesség szempontjából való felülvizsgálat is. Erre pedig épp a jogbiztonság érdekében, amit Deákék olyannyira hangsúlyoztak, szükség van. Tulajdonképpen új a tervezetben az is, amit a liberálisok oly erősen hangoztattak, és álláspontjukat elfogadták Zsedényi vezetésével a konzervatívok is, hogy az egyházi személyek kihágási ügyekben is az általános kihágási bíróságoknak legyenek alávetve, tehát e vonatkozásban is szűnjön meg az egyház privilegium fori-ja is, amit persze a bizottság néhány egyházi tagja – a már Fayer által is közölt különvéleményben – szenvedélyesen kifogásolt. A mezőrendőrségről szóló 1840. évi IX. törvénycikk ezt nem szabályozta.

Ez utóbbira vonatkozóan a szerző megjegyezte, hogy az 1840 : IX. tc. valóban nem rendelkezik külön az egyházi személyeknek az általános kihágási bíróság elé tartozásáról, de az egyháziak kivételezettségéről sem szól, és épp a külön rendelkezés elmaradása bizonyítja, hogy a törvény szándéka már akkor az egyházi privilegium fori-nak e vonatkozásban való felszámolása volt. Amennyire a fennmaradt adatokból megállapítható, e törvény hatályba lépése után tényleg el is jártak a rendes kihágási bíróságok az egyházi személyek ellen.

Figyelemre méltó a szerző szerint is a kihágást meghatározó törvényhatósági statutumok helytartótanácsi felülvizsgálatában megkülönböztetni a politikai felügyeletet és a jogi, törvényességi ellenőrzést, de az egykorú feljegyzésekből és levelezésből megállapíthatóan nem vitás, hogy a törvényszerkesztő bizottság konzervatív többségének célja a politikai ellenőrzés kifejlesztése, a megyék statutumalkotási jogának korlátozása volt.

Utalt arra is a szerző, hogy a liberális bizottsági tagok a korukban fennálló bírósági szervezetet megjavíthatatlanul rossznak találták, amelyet ki kell küszöbölni. Nem állították

sehol, hogy az esküdtszéki bíráskodás volna a legjobb, de reálisabb és használhatóbb, mint az akkor tényleg működő bíróságok. Ezért erőltették ismételt elutasítás, leszavazás ellenére is az esküdtszéket.

Kovács Kálmán professzor még megjegyezte, hogy a politikai bűnügyekre előirányzott parlamenti bíróság (felében választott, felében kinevezett tagokkal) nem volt egyszerűen a liberálisok által felvetett szükségmegoldás. A politikai ügyek ilyen külön bíróság elé terelése Deáknak különben is kedves gondolata volt, még az 1869 : IV. tc. parlamenti vitájában is felvetette, de a képviselőház többségével szemben alulmaradt.

A könyv összesítő értékelését Hajdu Lajos és Szabad György egymást kiegészítő felszólalása végezte el. Hajdu főleg azt hangsúlyozza, hogy míg Fayer csak szöveget adott, kommentár nélkül, Varga sorra tárgyalta a legalapvetőbb kérdéseket. Mert a polgári átalakulásnak és a nemzeti függetlenségnek tulajdonképpen minden kérdése előkerült büntetőjogi vonatkozásban a tárgyalások során. Az újonnan létesítendő börtönök és bíróságok kapcsán költségvetési problémák, természetesen a törvényellenes rendelkezések kapcsán burkolt formában a miniszteri felelősség kérdése is felmerült. Mindezt a liberálisok igyekeztek úgy szabályozni, hogy a szabályozás a polgári átalakulás felé mutasson. Ezt persze észrevették a konzervatívok is, és e kérdésekben heves ellenállást tanúsítottak. A könyvnek talán legnagyobb érdeme a büntetőjogi témának a közjogi és politikai küzdelembe való beillesztése, illetve e küzdelmek kimutatása. Szabad György arra utalt, hogy a könyv sikeresen ágyazza be a büntetőjogi kodifikáció munkálatait a polgári átalakulásért és az ország önkormányzatáért folytatott nagy küzdelembe. Nagy a közvetett politikai kapcsolat a javaslatnak főleg eljárási és a politikával bármilyen kapcsolatban lévő bűncselekményekre vonatkozó témái és az országos politika között. A könyv sikerrel bontja ki az egész javaslatnak, de különösen Deák és társai küzdelmének államjogi jelentőségét. Kár, hogy ez a kitűnő munka nem helyettesítheti azt a nagy áttekintést, melyre a szerző tulajdonképpen készült.

A vitát Csizmadia Andor professzor, a szakosztály elnöke azzal zárta le, hogy Varga János könyve nemcsak a jogtörténeti, de politikai történeti irodalmunknak is nagy nyeresége, egyben kiindulópontja lehet számos, a vita során felvetett új kutatásnak is. Hálásak lehetünk Zala megyének e kitűnő munka közzétételéért.

Degré Alajos

TÖRTÉNETI IRODALOM

VARGA CSABA:

A KODIFIKÁCIÓ, MINT TÁRSADALMI-TÖRTÉNELMI JELENSÉG

Budapest, 1979. Akadémiai Kiadó. 352 l.

Az egyetemes jogtörténeti irodalom nem kényeztet el bennünket. Ritka az olyan nagy formátumú monográfia, mint Varga Csabáé. Következetes rendben logikusan követi nyomon a kodifikáció történetét, az elérhető irodalom szinte teljes ismeretében, hatalmas nyelvtudással. A történészt főleg első része érdekli, melynek címe „A kodifikációs gondolat történelmi megvalósulásai". Második része, „Kodifikációs típusok és a kodifikációs fejlődés kérdése" már inkább a jogfilozófia körébe vág, és csak ilyen műveltséggel érthető. A munka időben és térben teljességre törekszik, s ezt el is éri; elég ennek bizonyítására a történelmi rész tartalmát áttekinteni. Tárgyalását a kodifikáció „előformáival" kezdi, s az ókori jogfejlődés után a középkoron át vezet bennünket a felvilágosult abszolutizmus korának „kodifikációs tendenciái" felé. A kodifikáció klasszikus időszakával jut el az eddig csúcspontnak tekintett *Code civil*-ig és vidékéig. Az angolszász jelenségeket „vívódás a kodifikáció gondolatával" névvel illeti, míg az afro-ázsiai rendszereket a „törekvés a kodifikációra" címmel jellemzi. A történeti részt a szocialista rendszerekben megvalósuló kodifikációval zárja, alaposan megokolva, hogy itt „új minőség" jelenik meg a kodifikáció történetében. A könyv végén bőséges névmutató, tárgymutató és jogforrásmutató fogja át mindazokat a neveket és fogalmakat, amelyekről a műben szó van; a kodifikáció fogalmának kiterjesztése révén az egyetemes jogtörténeti anyag hatalmas bősége tárul elénk.

Az első kódexek egyidősek a jog születésével. Hammurabi híres kódexe nem is a legrégibb: Urukagina „reformjai" i.e. 2400 körül, a Codex Ur-nammu i.e. 2050 körül keletkeztek. Ezek a szokásjogot kívánják összefoglalni, egy osztályellentétek szabdalta nagy birodalom szükségleteihez alkalmazni. Isteni szerzőjük hamarosan elvilágiasodik, és már a szövegezésben is előtérbe lép az uralkodó: „Hammurabi, az igazságosság királya, kinek a Napisten az igazság normáit ajándékozta" (23. l.). De a jog megismerésének lehetősége embrionálisan demokratikus, e lehetőség egyenlősége már az osztályharc jelentős eredménye is. Amint a XII táblás törvény eredetmondája mutatja, a jog tartalmi megváltoztatásától függetlenül is az elnyomott osztályok törekvését tükrözi a jogrögzítésre, az erőszakalkalmazás standardizálására.

Ebben a sorban kapja meg helyét a jogfejlesztés első lezárása, az *Edictum perpetuum* is. A római jogi normák szaporodása, sőt burjánzása vezet a rendteremtés következő állomásaihoz, a *Codex Theodosianus*-hoz és a *Codex Justinianus*-hoz. Az utóbbi egy hatalmas birodalom egységének konzervatív-reakciós restaurálása, melynek presztizsét világszerte kisugárzó hatása adja meg.

A justinianusi kódex a középkorban több alakban élt tovább. A birodalom romjain emelkedő germán fejedelmeségek alattvalóik germán személyi joga mellett rendkívül egyszerűsített formában fenntartották a római jogot is. Ugyanilyen primitivizált alakban élt tovább a római jog Bizáncban is. De legnagyobb hatása jogtudományi feldolgozásának volt, amelyről Varga – céljának megfelelően – nem beszél. Ami a *coutumiers* besorolását illeti, itt kétségünket kell kifejezni abban a tekinteben, hogy ezek a jogkönyvek egyáltalán kodifikációnak tekinthetők-e. Persze, a kérdést az dönti el, hogy mi tekinthető egyáltalán kodifikációnak. A szerző csak a tanulmány későbbi részében ad erre – nem teljesen világos – választ. Elsőnek negatívat: „'Kodifikáció' így, mint apriorizáltan standard, normatív fogalom, nem létezik." (244. l.) Másodiknak ezt: „... a kodifikációfogalom maga is történelmi produktum. Nincs abszolút érvényessége, mivel maga is a szüntelen alakulás, mássá levés törvényének van alávetve." (256. l.) Persze, ha így vesszük, minden jogfeljegyzés kodifikációnak minősül. De ha a

kodifikáció megszokott ismérveit keressük, ezeket a *coutumiers*-nél nem találjuk meg. Először is hiányzik az, hogy a joganyagot kötelező *kódex*-be foglalják; Varga maga is elismeri, hogy „a tulajdonképpeni élő jog rendezésére-rögzítésére önmagukban alkalmatlanoknak bizonyultak" (47. l.), s legfeljebb arra váltak alkalmassá, „hogy gyakorlati szükség esetén valóságos kódexkként (is) funkcionáljanak (49. l.). Itt bizony bele kell nyugodnunk, hogy a kodifikációnak az ókori birodalmaktól megszakítatlanul csörgedező folyama a középkorban megszakadt. S ezen az sem segít, ha a szerző városi statutumokat hozza fel ellenpéldáknak.

Varga inkább a lényeget ragadja meg akkor, amikor a központosító törekvések korában látja meg a „kísérleteket a szokásjog törvényi felváltására" (52. l.). A kodifikációnak ugyanis feltétele, hogy a szokásjogot a törvény váltsa fel, s ezáltal a jog jellege is megváltozzék. Ezzel egyúttal a partikularizmus helyébe egy központi akaraton nyugvó rend lép. Varga jól látja meg a fordulópontot a *ius scriptum*-má való alakításban (53. l.), melynek első fázisai a belga és francia szokásjog-összefoglalások. A formális központi tételezés, vagyis egy formális nemzeti jogforrási rendszer létrehozása feltételezte egy vitathatatlan politikai és jogi fennsőbbség, vagyis erős állam létrejöttét. Ezért a kodifikációnak az újkorban új életre kellett kelnie.

Szerintünk ebben az új kezdetben s a felvilágosult abszolutizmus törekvéseiben kell az újkori kodifikáció keletkezését felismernünk. Onnan, és nem az ókortól kezdve szakadatlanul húzódó folyamatban kell a kodifikáció útját meglátnunk. Varga helyesen ismeri fel a francia szokásjog-összefoglalásban, a porosz „bürokratikus gyámkodás kodifikációjában (68. l.), az osztrák „jogági rendszerképzés kodifikációjában" (73. l.) s az orosz törvényrendezés kodifikációjában az előrevezető lépéseket. A porosz, osztrák és orosz kódexek találó jellemzése után arra az eredményre jut, hogy legnagyobb értékük „a jog normatív rendszerré kovácsolásának kísérlete" volt (80. l.).

Ilyen huzamos előkészítés után hozta meg a francia forradalom a klasszikus kodifikációs típus kialakulását. Voltaire publicisztikája a polgári természetjogi törekvésekhez tapadó kodifikációs propagandát eredményezett, Rousseau viszont a törvényhozót szinte misztikus nagysággal ruházta fel. A Bastille megrohanásától a *Code civil* születéséig azonban másfél évtized telt el, s az első tervezetek feltétlen utópizmusától egy katonai diktatúrába fojtott, konszolidált polgári forradalom termékét hozta létre, a *Code Napóleon* neve alatt. A forradalmi törvényhozás alapvető aktusain kívül a kódex alkotói felhasználhatták az abszolutista roszkodifikációkat, a szokásjogot s a doktrinális előmunkálatokat. De közrejátszott munkájukban Napóleon presztizsvágya is. Persze, ebben gyakorlati cél is vezette az első konzult: a kódex volt az az eszköz, amely a Napóleon által megkívánt „racionalisztikus centralizáló tendenciáknak" kizárólagosan megfelelt, és megszilárdította a közös haza tudatát (100–101. l.). És a francia fegyverek elvitték a francia jogot a meghódított német területekre is.

A Napóleon utáni német állapotokat jól jellemzi Varga: „Az elvetélt forradalom közömbösített kodifikációja Németországban (103. l.). A *Code civil* nyugat-rajnai hatását elemzi, miközben a Thibaul–Savigny-vitát is megfelelően (Caroni nyomán) értékeli. Eörsit idézve úgy látja, hogy „történelmi léptékkel hiába volt igaza Thibaut-nak, német talajon az óra Savignynek adott igazat" (105. l.). Savigny kodifikációellenességét forradalomellenességére vezeti vissza. Helyesen értékeli a *Bürgerliches Gesetzbuch* szerepét: míg a *Code civil* a francia jogkodifikáció nyitányának tekinthető, a *Bürgerliches Gesetzbuch* a német kodifikáció záróaktusa volt (107. l.). Az utóbbi a német jogot akarta megtestesíteni, de a római jogot találta meg, s minden fogalmi tökéletessége dacára sokkal inkább gyermeke volt a 19., mint anyja a 20. századnak. A svájci kódex már inkább a monopolkapitalista fejlődés kiegyensúlyozott terméke. E kódexek megszületése után a kodifikáció rohamos mértékben mindenütt elterjedt, sőt „glosszátor-iskolát is nemzett" (124. l.), a fejlett polgári jog átvételét eredményezte olyan országokban is, ahol az autochton jogfejlődés még távolról sem jutott el a kodifikációig (Törökország, Japán).

Varga mesterműve az angolszász kodifikációs törekvések ismertetése. Nemcsak az angol anyaországban létrejött kódexpótlékokat és Bentham munkásságát mutatja be, hanem otthon van Brit-Indiában, a brit gyarmatbirodalomban és az amerikai gyarmatokon is, ahol Field kevéssé ismert kodifikációs mozgalmát ismerteti meg velünk. Külön fejezetet szentel a ma rendkívül aktuális afro-ázsiai államoknak, ahol a muzulmán jogfejlődést is bemutatja, sajnos, csak jegyzetben tárgyalva a japán és az izraeli kodifikációt. Történeti részét végül a szocialista kodifikáció kérdésével zárja, melyben teljesen otthonosan mozog.

Kifogásainkat elsősorban irodalmi és nyelvi szempontokból tesszük meg. Bármennyire bőséges is irodalmi tájékozottsága, nélkülözi az egyetemes jogtörténet legújabb nagyszabású összefoglalását. H. Coing szerkesztésében 1973-ban indult meg a „Handbuch der Quellen und Literatur der neuren Europäischen Privatrechtsgeschichte", melynek első kötete a törvényhozás történetére nézve is alapvető; Armin Wolf hatalmas szintézise: „Die Gesetzgebung der entstehenden Territorialstaaten" (517–800. l., 2 tábla) az európai államok középkori törvényeinek kiadásait és irodalmát is tartalmazza. Részleteiben „Recueil d' Anségise" és „Recueil de Benedictus Levita" (47. l., jz.) csak az alapul vett francia munkában lehetnek Ansegis és Benedictus joggyűjteményei, a lengyel „Nagy Kazimir" is inkább „Nagy Kázmér" (51. l. jz.).

Súlyosabban esik a latba Varga „nyelvújító" tevékenysége, amellyel az amúgy is bonyolult jogi nyelvet új szavakkal „gazdagítja". Nem világos „a forradalom természetjogisága" (96.l.), sőt a „lázongó természetjogiság" következményeinek kodifikációs kifejezése (133. l.). A pozitív jog „önmagában is jogiságot hordoz" (116. l.). Kétségtelen a szerző törekvése a sablonostól eltérő jogi fogalmazásra, de ez néha túlzásba esik, mint az ilyen mondatokban: „. . . a szembeállítás, mely a lehetséges recepció szemszögéből a *Code civil* pátoszát a *Bürgeliches Gesetzbuch* lélektelenül pedáns művességével, a kompromisszumok nyomorúságának virágba borításával kontrasztálja". (120. l.) Savigny pedig „A természetjog történelmietlen racionalizmusával és apriorizmusával a jogi organikus meggyökerezettségének és kötődésének nemzetiként-történelmiként felfogott irracionalisztikus deifikálását szegezte szembe". (105. l.) Ilyesféle részletek bőven akadnak a második, jogfilozófiai jellegű részben, ahol Max Weber bonyolultságát Lukács György filozófiája színezi. A történész – ha nem is kivétel nélkül – az egyenes beszédet jobban kedveli.

Összefoglalva, Varga Csaba nagy erudícióval megírt könyve sokáig forrásműve lesz a kodifikáció kérdésének; megállapításait a tárggyal foglalkozó nem nélkülözheti.

Bónis György

WALTER ZÖLLNER:

A KERESZTES HÁBORÚK TÖRTÉNETE

Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1980. 306 l.
Népszerű Történelem

A történelem korábbi eseménysorából csak kevésnek volt része olyan végletes megítélésben, mint a keresztes hadjáratoknak. Míg a vallásos-idealista szemlélet és romantikus regényírás a hitből fakadó hősiesség csodálatra méltó példáját látta bennük, a felvilágosult polgár a vallásos vakbuzgóság szörnytettein rémüldözött. A marxista történetírás a középkor első nagy nemzetközi konfliktusának fogja fel, amelyet a nyugati és a keleti feudalizmus eltérő fejlődése robbantott ki.

A magyar történetírás megkésett fejlődésével, provinciális szemléletével és feudális tehertételével függ össze, hogy ez az évszázados vitatéma nálunk alig fodrozta fel a közérdeklődést. A keresztes háborúknak magyar nyelven olvasható irodalma roppant szegényes. A közelmúlt történeti irodalmában tallózva csupán két jelentősebb művet említhetünk: Áldássy Antal a Szent István Könyvek sorozatában 1924-ben megjelent vallásos-idealista szellemű munkáját és M. A. Zaborov 1958-ban kiadott marxista szintézisét. Walter Zöllner keletnémet marxista történész 1978-ban megjelent művének frissiben magyarra való lefordítása és gyors kiadása tehát égető hiányt igyekszik megszüntetni.

A szerző népszerűsítő feladatát igényesen értelmezve, komplex történeti feldolgozást ígér, és anyagát a szemléletes előadás kedvéért tárgyi és időrendi szempontok szerint csoportosítja. A bevezető fejezetek a keresztes háborúk keletkezését világítják meg, rámutatván a feudalizmus érett szakaszába lépett dinamikus nyugati keresztény és a fejlődésben stagnáló keleti iszlám társadalmak antagonizmusára. Bár a nyugati feudalizmus ábrázolása a hagyományos képet mutatja, mégis kiviláglik belőle, hogy a társadalom egésze, bár különböző mértékben, de egyaránt érdekelve volt a nagy keleti vállalkozásban a papságtól és nemességtől kezdve a polgárságon át – legalábbis a kezdeti időszakban –, egészen a parasztságig. Több új ismeretet kapunk a széteső arab kalifátusra és arab, valamint török utódállamaira

vonatkozólag. Egészében véve a könyv mégis adós marad annak a valóban világtörténelmi méretű küzdelemnek az ábrázolásával, amely a 8. századtól egyre fokozódó erővel tombolt az európaiak és az arabok, törökök közt a Földközi-tenger birtokáért, és amelynek csupán egyik – bár legkiemelkedőbb – fejezete a keresztes háborúk.

Érdekes, de ugyanakkor vitára ingerlő fejezetet szentel a könyv a keresztes háborúk ideológiájának és propagandájának. Míg a propagandaapparátusnak és eszmei tartalmának bemutatása – a szavak társadalmi hatását vizsgáló ún. pragmatikus analízis segítségével – pompásan sikerült, az ideológia tárgyalása már korántsem áll ezen a szinten. Ideológiai magnak helyesen jelöli meg ugyan a „szent háború" eszméjét (37. o.), de ennek összetevői közül egyrészt teljesen kihagyja a világi elemet, a barbár eredetű gyilkolás, harc és halálmegvetés szellemét, másrészt az egyházi elem jelenlétét történetietlenül abszolutizálja, és az egyház egész történetére, vagyis a 11. század előtti időszakra is kiterjeszti, bizonyítéknak fogadván el még a Szent Pál-i katonai metaforákat is (37–38. o.), a pragmatikus analízis nyilvánvaló túlhajtásával. Teljesen hiányzik az ideológiai elemzésből a lélektani szempont, az egyházzal való azonosulás érzelmi tartalmának a kívánatos cselekvést kiváltó és szentesítő hatása, nemkülönben a világnézeti szempont, a nyugati típusú vallásoknak – nemcsak a keresztény, hanem a mohamedán vallásnak is – abszolútum-igénye, amely a vallási doktrinától való legcsekélyebb elétrésben is az örök igazság súlyos megsértését látja, és ezt minden rendelkezésre álló eszközzel – ha szépszerivel nem, hát erőszakkal – kiküszöbölni igyekszik. Ez magyarázza meg azt a – könyv által homályban hagyott – tényt, hogy keresztes háborút nemcsak a „pogány" arabok és törökök, hanem a keresztény szakadárok és eretnekek ellen is viseltek, az előbbinél nem kisebb kegyetlenséggel. A fejezet emez alapvető hiányosságai mellett ugyanakkor el kell ismerni, hogy a keresztes háborúk olyan ideológiai összetevői, mint az eszkhatologikus Jeruzsálem-eszme, az érdemszerző zarándoklat, búcsú, vértanúság stb. tartalmas elemzést kapnak, és igen tanulságos a keresztes háborúk korabeli – nem föltétlenül pozitív – kritikájának ismertetése (41–53. o.) is.

A könyv legterjedelmesebb és legkiegyensúlyozottabb része a keresztes háborúk története (54–185. o.). A szerző a keresztes háborúk politikai, diplomáciai, hadi eseményeinek romantikus kavargásában sem téveszti szem elől a történelem objektív logikáját, azt, hogy az egyház kezdeti vezető szerepe már a 12–13. sz. fordulóján az olasz városokra száll, hogy végül ezek a feudális széttagoltság romjain virágzó kis városállamok is átadják helyüket a széttagolódást leküzdő nagy nyugat-európai rendi monarchiáknak, amelyeknek – Németországgal ellentétben – nem ártottak a keresztes háborúk sem. Nem kevésbé tanulságos az a változás, amely a keresztény Nyugatnak az iszlám Kelettel való teljes konfrontációjától egyes keresztény és iszlám országoknak egymással való taktikai szövetségéig, a monolitikus politikai és ideológiai tömbök repedezéséig vezet, jelezve a keresztes háborúk korának végét.

Az eseménytörténeti fejezeteket felváltó strukturális fejezetek a szentföldi frank feudális államok gazdasági, társadalmi, politikai életét és hadszervezetét mutatják be. A minden változtatás nélkül keletre átplántált nyugati feudális intézmények nem tudtak gyökeret verni és elsorvadtak. A kezdetben meglévő katonai fölény is szétmorzsolódott az iszlám malomkövei, a közös uralom alá került Egyiptom és Szíria katonai erői között. A Szentföldről kiszorult keresztes lovagok közül különös sors jutott osztályrészül az egyházi lovagrendeknek. Amelyeknek sikerült a pápától függő önálló államokat létesíteniök, mint a johanniták és különösen a német lovagrendnek, azok meghosszabbíthatták életüket. A pénzügyletekre szakosodó templomosokat viszont elnyelte a pénzzavarokkal küzdő falánk francia rendi monarchia. Ha az egyházi lovagrendek szentföldi és európai szerepét általában negatívan ítéli is meg a könyv, azért nem volna szabad elhallgatnia azt a részlegesen pozitív szerepet sem, amelyet egy részük – pl. a magyarországi templomosok és johanniták – a tatárok, ill. a törökök elleni küzdelemben betöltöttek.

Míg a fenti áttekintések nagyjából a hagyományosan ismert anyagot közvetítik, viszonylag sok új ismeretet közölnek a keresztes háborúknak a feudális kultúrára gyakorolt hatását és a keresztes háborús gondolat továbbélését vizsgáló fejezetek. Sietünk hozzátenni, hogy a keresztes háborúk a feudális kultúrára nem a Szentföldön hatottak termékenyítőleg, ahol úgyszólván semmi kulturális csere nem történt, hanem Európában, ahol a történetírást, a jogtudományt, az irodalmat és a képzőművészetet egyaránt mélyen érintették. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a keresztes gondolat tovább élt és hatott volna, mint ahogy ezt a publicisztikai ízű címadás és tárgyalásmód sejtetni engedi. Magának a fejezet-

nek anyagából is kiderül, hogy a keresztes gondolat a 13. századdal végképp meghalt, és nem lehetett többé felátmasztani. Pl. a pápaságnak semmiféle erőfeszítése nem volt elegendő ahhoz, hogy a törökellenes harcokat a keresztes háborúk valamiféle „második kiadásává" változtassa. Ha a szerző behunyt szemmel mégis napjainkig követi a keresztes gondolat útját, és azt állítja, hogy „a keresztes ideológia, ha időlegesen kevésbé mutatkozik is az előtérben, a legreakciósabb imperialista körök fontos kommunistaellenes propagandaeszközeként most is él" (273. o.), ezzel a felszínes publicisztika és aktualizálás olyan sikamlós területére téved, ahová őt nem lehet követni. A könyv csak nyert volna azzal, ha ennek a fejezetnek vége (270–273. o.) a magyar kiadásból teljesen kimarad, mert hitelrontó. Viszont az is igaz, hogy enélkül is éppen elég sok zavaró publicisztikai elem marad a könyv sikerültebb fejezeteiben is, amelyeknek jellegzetes példája a jámbor erdőirtó, fejlett mezőgazdasági és ipari kultúrát meghonosító francia ciszterciekneknek sommás elintézése azzal, hogy később, úgymond, ők is a Kelet felé irányuló feudális terjeszkedésre „szakosodtak" (51. o.). Végül teljesen kielégítetlenül hagy bennünket a keresztes háborúk jelentőségét és következményeit tárgyaló fejezet (256–260. o.), amely jelenlegi formájában még annyi ismeretet sem nyújt erről a fontos témáról, mint egy szokványos középiskolai történelemtankönyv.

A könyvről el kell még mondani, hogy fordítása nemcsak nehézkes, idegenszerű, hanem olykor homályos és nehezen érthető is, nemegyszer átüt rajta a német szöveg. Ami tudományos apparátusát illeti, Kulcsár Zsuzsanna magyarázó jegyzetei hasznosak és lényeget mondók, a képmelléklet instruktív. Az időrendi és főleg a névmutató azonban túlterhelt, az ajánló bibliográfia viszont megbírt volna még néhány fontos művet, a régebbiek közül pl. Walter Nordennek még egy alapvető könyvét a IV. keresztes hadjáratról, az újabbak közül Daniel-Rops feldolgozását stb. Ha a szerző előszavában a valóságnak megfelelően azt írja, hogy „a marxista történettudomány még adós a keresztes háborúk történetének átfogó vizsgálatával" (5. o.), mi ehhez utószóként hozzáfűzhetjük, hogy ez az adósság Walter Zöllner könyvével csökkent ugyan, de nem szűnt meg.

Bellér Béla

CHRISTIANUS SCHESAEUS:

OPERA QUAE SUPERSUNT OMNIA

Edidit: Franciscus Csonka. Bp., 1979. Akad. K. 547 l.

Az Akadémiai Kiadó „Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum" sorozatában – Bonfini, Ransano, Vitéz János munkái után – először jelenik meg 16. századi, az önálló erdélyi fejedelemségben élt szerző kötete. A választás igen szerencsés, hiszen Schesaeus (Scheser), a medgyesi születésű szász humanista, aki Brassóban, majd Wittenbergben tanult, jelentős, de mind ez ideig nehezen hozzáférhető életművet hagyott hátra.

Jellemző erre főművének, a „Ruina Pannonica" című történeti eposznak sorsa. 1571-ben Wittenbergben a mű első négy éneke (Ruinae Pannoniae libri quattuor) és ugyanabban a kötetben további három, az előzőkhöz szervesen nem kapcsolódó ének jelent meg (Addita est historia de bello Pannonico . . .). Az első rész 1540-től 1552-ig halad, a három további ének pedig az 1566. év eseményeivel foglalkozik. A mű további részei csak kéziratos formában, későbbi másolatban maradtak fenn. Arról, hogy Schesaeus folytatta munkáját, és tizenkét könyvből álló eposzt írt, a 17. században élt David Hermann egy kéziratban maradt művében (Transylvanicarum Rerum Annales Ecclesiastici) tesz említést. A nyomtatásban meg nem jelent öt éneket, amely bizonyára több kéziratban terjedt, Mathias Miles, a történetíró szebeni szenátor másolta le, pontosan nem tudjuk, mikor, de annyi tény, hogy 1667. december 21-én már a szöveg német fordításával is elkészült. Sajnos, ma már nem állapítható meg, vajon Miles Schesaeus autográf kéziratát használta-e, avagy nem. – Miles kézirata később Ederhez, a jeles erdélyi forráskiadóhoz került, aki egyébként 1797-ben a „Ruina Pannonica" Wittenbergben megjelent első négy énekét kiadta. Ezután új kézirat került elő, amelyet Heydendorff Mihály a berethalmi püspöki archivumban fedezett fel. Ő le is másolta a kiadatlan öt éneket, s azt az Erdélyi Nyelvművelő Társaságnak küldte el. A „Ruina Pannonica" egyik epizódját, Kendi Anna históriáját azonban

ezek a kéziratok nem tartották fenn, a brassói Honterus-gimnáziumban találta meg azt Hegedüs István, akinek a Schesaeus-kutatás oly sokat köszönhet. Hegedüs a mű eme részletét lefordította, s a fordítást 1916-ban közzé is tette. (Mivel ma a brassói kézirat lappang, vagy végleg elveszett, s Hegedüs másolata is elveszett, Csonka itt kénytelen volt a magyar fordítást közölni a mű függelékében.) Hegedüs ki akarta adni az eposzt, s annak összes kéziratát tanulmányozta: az előbb említett töredéken kívül Miles, Heydendorff másolatait s még egy harmadik Schesaeus-kéziratot is, amelyet a marosvásárhelyi Teleki Könyvtár őrzött. Hegedüs megállapította, hogy a „Ruina Pannonica" minden kézirata összehangzik, és hogy Miles kézirata volt a többi forrása.

A marosvásárhelyi kéziratról Csonka nem tesz említést, nem közli, azt miért nem használta. De nincs okunk Hegedüs kutatásának értékét kétségbe vonni, s így a harmadik szövegvariáns hiánya nem csökkenti a mostani kiadás értékét.

Így tehát Csonka a mű V–VIII. és XII. énekét Miles és Heydendorff kéziratából, az I–IV. és IX–XI. énekeket pedig a wittenbergi és az Eder-féle nyomtatott kiadásból adta ki.

Az eposz bevezetése egy Báthori Istvánhoz intézett ajánlás, amely Schesaeusnak a történetírás céljáról, műve megírásának okairól és módszertani elveiről vallott nézeteit tartalmazza. Az I. ének az I. János halálától Castaldo Erdélybe jöveteléig tartó időszak eseményeit foglalja össze röviden. Közben arra is sort kerít a szerző, hogy Erdélyt, annak népeit, városait bemutassa. (A humanista történetírói szokásnak tett eleget e betét beillesztésével.) Ehhez az énekhez csatlakozik a „Status religionis" címet viselő leírás, amely az erdélyi reformáció történetét adja a lutheránus lelkész szemléletének megfelelően. A II. ének Erdély átadását I. Ferdinándnak, a lippai eseményeket s Fráter György halálát írja meg, a III. ének az 1552. évi pozsonyi országgyűlés igen részletes és érdekes naplószerű leírásával kezdődik, majd Temesvár elestét, a török hadjárat további eseményeit énekli meg. A következő ének Eger várának 1552. évi dicsőséges védelmét szedi hexameterbe.

A következő négy ének, – ezek most jelennek meg először nyomtatásban – többnyire erdélyi eseményekkel foglakozik. Az V. az Erdélybe küldött Castaldo hadainak viselt dolgait írja le, s 1556-ig beszéli el az eseményeket. 1559-ig halad a VI. ének, amely Küküllővárnak, Petrovics Péter várának elpusztítását, a „sacramentarius" Stancarus magyarországi és erdélyi működését, Petrovics Péter végrendeletét és halálát (függelékben kiadva Kendi Anna tragikus történetét), a Kendi testvérek és Bebek Ferenc meggyilkoltatását tartalmazza, s Izabella királyné végrendeletének, halálának és temetésének leírásával fejeződik be. Balassa Menyhért I. Ferdinándhoz pártolását, a székelyek 1562. évi nagy felkelését és Heraclides Jakab moldvai fejedelemségének (1563) történetét adja elő a következő ének. A VIII. ének hőse János Zsigmond. Az 1564–1565-ben Schwendi és Balassa Menyhért ellen viselt hadjáratait verseli meg Schesaeus.

A török 1566. évi hadjáratával foglalkozik az ezt követő három ének, amelyek címe a wittenbergi kiadásban: Historia de bello Pannonico. A IX. ének Szulejmán hadjáratának okait tárja fel, majd elbeszéli, hogyan hódolt meg János Zsigmond a Magyarországra érkezett szultán előtt. A költő azzal menti hősének ezt a népszerűtlen akcióját, hogy azt az ország érdekében tette. A hadjárat legfontosabb eseményeit, Sziget és Gyula elestét örökíti meg a következő ének, Zrínyi Miklós sírfelirata is abban olvasható. János Zsigmond a XI. ének hőse is, aki megvédte országát a tatár hadak betörése ellen.

Végül a XII. (kéziratban fennmaradt) ének az 1568–1571. évek eseményeit dolgozza fel. Igen szakszerűen részletezi az 1568. évi gyulafehérvári hitvitát, majd arról versel, hogyan pártolt el János Zsigmond a töröktől, Békés Gáspár bécsi követségét is tárgyalja. Megénekli a János Zsigmond halálát megelőző baljós jeleket, a fejedelem halálát és temetését. Ott a kézirat megszakad, pedig az ének élén álló tartalmi kivonat Báthory István erdélyi fejedelemmé választását az uralkodása első eseményeinek megörökítését is ígéri.

Schesaeus ezek szerint nem fejezte be művét. De nemcsak az utolsó ének végének hiánya kelti a befejezetlenség érzését. Az I–IV. és a IX–XI. ének két önálló műnek tűnik, amelyeket a szerző nem forrasztott össze a később keletkezett énekekkel egységes egésszé. A sok betét is megtöri a cselekményt, a mű néhol egymást váltó jelenetek egymásutánjára esik szét. De ezek a jelenetek hitelesek, Schesaeus megbízható forrásokat használ, s ezért műve kiváltképpen az 1560-as évek erdélyi eseménytörténetére és egyháztörténetére nézve elsőrendű történeti forrás.

A „Ruina Pannonica" most megjelent első teljes nyomtatott kiadása a magyar forráskiadás rangos teljesítménye, igen alapos filológiai munkálatok eredménye. Csonka lapalji jegyzetben közli a

szövegvariánsokat, a Miles kéziratán olvasható lapszéli megjegyzéseket, valamint az idézetek, átvételek, célzások forrását. Humanista eposzról lévén szó, ezeknek se szeri, se száma; természetesen Schesaeus az eposzírók példaképétől, Vergiliustól vesz át legtöbbet, de más ókori szerzőkhöz (például Ovidiushoz), a Bibliához és a kortárs humanistákhoz is gyakran fordul egy-egy kifejezésért, mondatért. A kötetben lévő gazdag apparátus talán legértékesebb része éppen az a mutató, amely az antik és későbbi (többnyire kortárs humanista) idézetek szerzőit gyűjti össze. Ez komoly művelődéstörténeti tanulmánnyal ér fel. A filológiai apparátusból nem hiányzik a bibliai citátumokat egybegyűjtő index, valamint a versmértékek mutatója sem. A legterjedelmesebb természetesen a hely- és névmutató. Ez a helyneveket ma használatos formájukban is feldolgozza, tehát például nemcsak a „Posonium" hanem a „Pozsony" és a „Bratislava" is rendszó lesz. Sajnos, a személynevek egy részének csak latinos formája rendszóértékű, s a ma használatos névalak nem kerül a mutatóba. Petrus, vaivoda Moldaviae például Petru Rareş névalakban nem szerepel. Megoldatlan a török nevek kezelése is. A magyarázó jegyzetek a szöveg jobb megértését a szereplő – olykor csak keresztnéven vagy méltóságnéven szólított – személyek azonosításával s a földrajzi helyek pontos megnevezésével segítik. Másik, kisebb részük az események elbeszélését korrigáló kritikai jegyzet.

Úgy tűnik, hogy – szemben Ederrel, aki az első négy éneket történeti forrásként adta ki – Csonka az eposz szövegét mint szépirodalmi művet gondozta. Mindenesetre könnyebb helyzetben lesz az, aki a „Ruina Pannonica"-t szépírói alkotásként akarja tanulmányozni, mint az, aki történetírói munkaként fogja használni. A forráskritikai jegyzeteket és elemzéseket az auktormutatók csak részben képesek pótolni. Nagyon megkönnyítené a történészek dolgát egy olyan forráskritikai elemzés, amely Schesaeus és történeti forrásainak viszonyát kimerítően megvilágítja és egy olyan jegyzetapparátus, amely Schesaeus adatait a mai történettudomány eredményeinek tükrében vizsgálhatta volna. Ezek hiánya Csonka hatalmas teljesítményének értékéből nem von le semmit, csupán arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy egy ilyen mű kiadásakor jobban figyelembe kellett volna venni a történelemmel foglalkozók sajátos szempontjait, A kötet Schesaeus Keresztély összes (12) művét közli, keletkezésük időrendjében. Bár egynek jelentősége sem közelíti meg a „Ruina Pannonica"-ét, többnyire nem lépik túl a korabeli humanista alkalmi költészet vagy szónoklat kereteit, mégis, a könyvismertetés szűkre szabott keretei között is feltétlenül említést érdemel közülük az „Oratio describens historiam vitae praecipuam clarissimi viri Leonharti Stöckelii" (Kiadása: Wittenberg 1563), amely a jeles reformátor – egyidőben Schesaeusnak is tanára – életének legfontosabb korabeli forrása, valamint egy másik beszéde, amelynek címe: „Oratio de origine et progressu inchoatae et propagatae coelestis doctrinae in hac miserrima patria nostra" (szövegét a Codex Hermannianus tartotta fenn napjainkig), s amely a magyarországi reformáció történetének nélkülözhetetlen forrása.

A töredékek és kétes szerzőségű művek között egy rövidebb krónikát is találunk: „Compendium historiae rerum Ungaricarum" címmel (Kiadása: Frankfurt am Main, 1596). Csonka hitelt érdemlően bebizonyítja, hogy Schesaeus, akit eddig szerzőjének véltek, nem írhatta. Ez a tény természetesen nem csökkenti a mű érdekességét. A krónika először Magyarország honfoglalás előtti történetéről szól, röviden, majd a fontosabb magyar méltóságokat, a magyar vármegyéket jellemzi pár mondattal. Azután az egyes királyok sorrendjében haladva írja le a fontosnak tartott eseményeket, a 15–16. századot részletesebben tárgyalva.

Végezetül megállapíthatjuk, hogy ez a kiadás új fejezetet nyitott a Schesaeus-kutatásban. Reméljük, hogy eredményeinek hasznosítására minél előbb sor kerül, és így, az életművet birtokba véve, Schesaeus végre elfoglalhatja méltó helyét 16. századi szellemi életünk nagyjainak sorában.

Bessenyei József

G. HENK VAN DE GRAAF:

A NÉMETALFÖLDI AKADÉMIÁK ÉS AZ ERDÉLYI PROTESTANTIZMUS A XVIII. SZÁZADBAN (1690–1795)

[Kolozsvár], 1979. 252 l.

Vannak a magyar történetkutatásnak témái, amelyek még legalábbis hosszú ideig nem fogják elveszteni aktualitásukat. Magyarország és Európa szellemi kapcsolatainak története ismeretesen előkelő hellyel rendelkezik ezek közt, hiszen a témakör kutatásában rejlő lehetőségek szinte felmérhetetlenek (abban az értelemben is, hogy a témakör a hazai rokontudományok, ill. az érdekelt országok történetkutatása révén állandóan tágul), s a kutatásnak e lehetőségek határait csak itt-ott is megközelíteni sem könnyű. Az a téma, amit Henk van de Graaf könyve tárgyal, különlegesen is érdekes. A 18. század magyar történetére többek között előbb a nyugat-európai szellemi kapcsolatok erős visszacsése, korlátozódása, majd, a felvilágosodoás különböző utakon való behatolásával, vehemens megerősödése a jellemző. Külön kérdéskör ezen belül a protestáns rendi jogait, ha nem is sértetlenül, de részben megőrző Erdély szellemi kapcsolata Nyugat-Európa protestáns szellemi gócaival, Németalföld, Anglia és Németország protestáns egyetemeivel. Mindenképpen öröm számunkra az, ha e kapcsolatok feltárásában egy külföldi kutató „elébünk jön", ahogy Henk van de Graaf tette. A szerző 1968 után évekig a kolozsvári egységes protestáns teológiai intézet növendéke; ott módja nyílt áttekintést kapni Erdély 18. századi magyar és szász szellemi életéről. Ez iniciálta könyvét.

A munka jellegét majdnem egyértelműen kézikönyvnek lehet meghatározni. A hollandiai egyetemek bemutatásának – írja a bevezetésben a szerző – „folytatása lehet annak vizsgálata, hogy milyen tevékenységet fejtettek ki az erdélyi viszonyok között a németalföldi egyetemekről hazatért »academicusok«. Dolgozatunk indítékot kíván adni az e kérdésre felelő romániai református kutatásnak is – különösen az erdélyi református egyház területén". Szögezzük le: ennek az alaphelyzet-meghatározói feladatnak a könyv maradéktalanul eleget tesz.

Henk van de Graaf rendkívül világosan építi fel könyvét. Előbb nagy vonalakban (egészében véve helytállóan) bemutatja az erdélyi protestantizmus és ezen belül a református egyház helyzetét az 1690 után megváltozott körülmények közt, majd az erdélyi református iskolarendszert, a külföldi peregrináció fontosságát, lehetőségeit és akadályait. Sokkal bővebben (és magyar olvasója számára ezzel teszi a nagy szolgálatot) ábrázolja előbb Hollandia társadalmi és politikai helyzetét a 18. században, majd a hollandiai felsőoktatás egészét. Ezek után ismerteti az 5 németalföldi „akadémia" (Leider. Franeker, Groningen, Utrecht, Harderwijk) életét, mindegyiknél kitérve az alapítás körülményeire, beiratkozók évi létszámára, az oktatás jellegének specifikumaira (a természettudományos és orvosi oktatás fejlettebb vagy visszamaradottabb helyzete, ennek technikai ellátottsága stb.), az akadémia szerepét meghatározó nagy professzor-egyéniségekre, az ott folyó vitákra, a diákság társadalmi, ill. külországok, esetleg földrészek szerinti összetételére (Leidenben vannak Európán kívüli jövevények is). Minden akadémia esetén külön szól az ottani erdélyi hallgatókról: létalapjukról (ösztöndíjak, kollégiumok, ez utóbbiak belső élete, az ösztöndíjasok száma). Nem feledkezik meg annak (mértéktartó) jelzéséről sem, hogy melyik akadémiának mikor mi a súlya a holland és az európai szellemi életben. „A hallgatók élete az akadémiákon" c. rész elsősorban adatközlésében jelentős: a szerző az egyetemi anyakönyvek (Alba Studiosorum Academiarum) alapján (korrektül jelezve a hibaforrásokat) közli az 5 akadémián 1690 és 1795 közt beiratkozott erdélyi diákok névsorát (egyetemek szerint, párhuzamosan). Ugyanez a rész tartalmazza (a diákéletmód – előadások hallgatása, külön vívás-, tánc-, rajz-, modern nyelvoktatás a gazdagabb hallgatók számára –, a hallgatók társaságai s az ezeknek mintegy helyébe lépő kávéházi élet, diákszínjátszás, ünnepélyes akadémiai összejövetelek – tömör ábrázolásán túl) az akadémiák nem-teológiai professzorainak névsorát, külön is szólva közülük a jelesebbekről (a jogász van der Marck, az orvosprofesszorok közül többek között a leideni Boerhave, akinek többek között van Swieten is tanítványa, az ugyanott oktató Berhard Albinus és 2 fia, a filozófiai katedrákon oktató leideni G. J's Gravezande és Petrus van Musschenbrook, a Franekerben a keleti nyelvek oktatásában iskolát teremtő Albertus Schultens – hogy csak néhányat emeljünk ki a nagy nevek közül –). Ezek közé az interpretált névsorok közé iktatódik a korszakban a hollandiai akadémiákon orvosdok-

tori címet szerzett erdélyiek névsora, majd összeállítás az ott filozófiai doktorátust szerzettekről. A szerző, szorosabban vett hivatásának megfelelően, a legrészletesebben a hollandiai akadémiák 18. századi teológiai oktatásával foglalkozik, azon belül is a korban központi érdeklődésre számot tartó dogmatikai oktatással. Rendkívül hasznos a magyar olvasó számára az a kép, amelyet itt a voetianizmus és coccejanizmus harcáról, a coccejanizmusnak a harc *gyakorlatában* a kartéziánizmussal való érintkezéséről, a két alapvető irányzat árnyalatairól s ezek fő képviselőiről, az irányzatok táborainak magatartásbeli különbségeiről ír. Azt is nagy érdeklődéssel olvassuk, amit a felvilágosodás hollandiai jelentkezéseiről mond (Pierre Bayle Rotterdamban tanít, Leibniz 1710-ben Amsterdamban jelenteti meg az „Essais de Theodicée"-t stb.). Külön alfejezetben tér ki emellett a teológiai etika, a bibliai nyelvek tanulmányozása, a bibliai exegézis, az egyháztörténet (e tekintetben is kiemeli a több vonatkozásban is szereplő Lampét), a homiletika oktatására, majd előbb betűrendben, lexikonszerűen mutatja be a teológiai professzorokat és tevékenységüket, azután időrendi összeállítást közöl róluk. A három (rövidebb) utolsó rész ismét közvetlenebbül erdélyi érdekű. Előbb az erdélyi teológiai hallgatóknak a hollandiai teológiai életben való részvételéről szól a szerző, elsősorban a nyilvános vitákról, amelyek valójában az előadott anyag ismétlését szolgálják. A következő szakasz a peregrináció erdélyi hatásának néhány jó vonását emeli ki: a tárgyalt időszakban 7 későbbi református és 3 unitárius superintendens tanul Németalföldön, számos volt ottani diák kerül a kollégiumok katedráira, holland tankönyveket vesznek át az erdélyi protestáns kollégiumok tananyagául, Bod Pétert egyháztörténészi pályáján Hollandiában oktató (német) professzorok indítják el, holland akadémiák diákja a természettudományok erdélyi terjedésében úttörő Páriz Pápai Imre és Vásárhelyi Tőke István. A zárófejezet („Sajátos úton s mégis egy úton") megállapításai közül kettőt emeljünk ki. Az első erdélyi wolffiánusok hollandiai peregrinusok – mutat rá van de Graaf. Ugyanakkor Hollandiából származnak oda a racionalizmus és felvilágosodás ellenfeleinek érvei is.

Ismertetésünk elején kézikönyvnek jellemeztük a munkát, amelyet szerzője (idézett sorai szerint) elsősorban az erdélyi református egyháztörténeti kutatás támogatására szánt. A könyv, korrekt és alapos irodalomhasználatával, valóban (legalábbis igen nagy részben) megkíméli a 18. századi erdélyi szellemi élet kutatóját a németalföldi akadémiák s az azokon ható szellemi irányzatok történetét tárgyaló, könyvtárnyi irodalom áttanulmányozásától. Ugyanilyen rendkívül hasznosak számunkra a közölt erdélyi diáknévsorok is (azt illetlenség lenne számon kérni a szerzőtől, hogy ezeket miért nem interpretálja bővebben; ezt a hazai felhasználóknak kell megtenniük).

Henk van de Graaf, rendkívül szimpatikusan, megmaradt az elvégzendőnek tartott feladat határai közt. Csakhogy ez a „szerény" feladat alapvető volt.

Trócsányi Zsolt

ERNŐ DEÁK:

DAS STÄDTEWESEN DER LÄNDER DER UNGARISCHEN KRONE (1780–1918) I. TEIL ALLGEMEINE BESTIMMUNG DER STÄDTE UND DER STÄDTSICHEN SIEDLUNGEN

(Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschafte, 1979. 227 l.)

A MAGYAR KORONA ORSZÁGAINAK VÁROSHÁLÓZATA (1780–1918) I. RÉSZ. A VÁROSOK ÉS VÁROSI TELEPÜLÉSEK ÁLTALÁNOS MEGHATÁROZÁSA

A munka első, bevezető része egy készülő, a Magyar Korona országainak városait az osztrák „Städtebuch"-ok mintájára leíró műnek. A második rész tartalmazza majd az egyes városok leírását és jellemzését, a harmadik pedig a városok tipológiáját és struktúráját fogja meghatározni. Az ismertetendő első részt a szerző a magyarországi városfejlődés történetét megvilágító tájékoztatásnak szánta, ezért elöljáróban rövid áttekintést ad a városok kialakulásáról és középkori történetéről, hogy az előz-

mények ismeretében az újkori városfejlődés problematikáját érthetőbbé tegye. Ez az áttekintés a régebbi és újabb magyar várostörténeti irodalmon alapszik, az eltérő szemléletű szerzők adatai és megállapításai – esetenként összefüggéseikből kiragadva, némi torzulással – kritikai elemzés nélkül követik egymást. A középkori városok típusait Heinz Stoob terminológiájával határozza meg: a szabad királyi városokat tekintve a valódi, teljes értékű városoknak (Vollstadt) – nyugat-európai mértékkel mérve közép- és kisvárosoknak –, az oppidimokat pedig összességükben nem teljes értékű városoknak (Minderstadt). A magyarországi városfejlődést a nyugat-európai periodizációit követve, minden különösebb indoklás és elemzés nélkül a következő korszakokra bontja: 1. 1250-ig a korai városfejlődés korszaka, 2.1250–1500: a valódi városok kialakulása (ezen belül 1400–1500 a városok virágkora), 3. 1500–1848: későfeudális korszak, amely 1500–1700 és 1700–1848 alkorszakokra oszlik, 4. 1848–1945: a kapitalista városfejlődés korszaka. Ez a periodizáció teljesen megalapozatlan, mert sem az ország történeti fejlődésével, sem a városfejlődés korszakaival nincs összhangban.

A kötet második fejezete Magyarország földrajzi, táji tagolódását, illetve közigazgatási felosztását és ennek változásait ismerteti, hogy megkönnyítse a földrajzi és történeti viszonyokat kevéssé ismerő osztrák olvasónak a leíró és elemző résznél a regionális eltérések megértését. A tárgyalás során a városokat az alábbi – a szerző véleménye szerint a földrajzi adottságokat, a történeti fejlődést és a közigazgatási beosztást együttesen érvényesítő – táji tagolásban ismerteti: 1. Dunántúl, 2. Magyar-szlovák felvidék, 3. Alföld, 4. Erdély 5. Horvát-Szlavónország. E tagolásnál a városfejlődés szempontjából oly fontos gazdaságföldrajzi, termelési viszonyokat figyelmen kívül hagyta, a kijelölt táji egységeken belül észlelhető eltérő termelési adottságokat és eltérő településszerkezetet (pl. a Dunántúl északi és déli, a Felvidék nyugati és keleti, az Alföld Tiszán túli része) nem vette figyelembe, és így ez a bontás aligha fog kellő alapot nyújtani a városfejlődés tájilag eltérő útjainak és eltérő vonásainak összehasonlításához. Erre még a 19. század végi statisztikai irodalomban használt, általa elvetett hatos tagolás is alkalmasabb lett volna.

A harmadik fejezetben kísérli meg a szerző a 18–19. századi városok és városi települések meghatározását, teljes mértékben a települések korabeli (és koronként változó) jogi-közigazgatási besorolásából indulva ki. Jogi státuszuk szerint egyértelműen városnak ítélte a szabad királyi városokat (rövid áttekintést adva állományuk változásáról 1514 és 1848 között), és közéjük sorolta a szabad királyi városi rangot el nem ért 8 püspöki várost is, minthogy az osztrák statisztika és egyes korabeli magyar szerzők is a városok közé sorolták őket. Ily módon a Magyar Korona országaiban a városok számát 1848-ban 72-ben határozza meg.

A városnak tekinthető települések kiválasztásának első lépéseként a szerző az oppidumok lehető legteljesebb listáját igyekezett összeállítani az 1720. évi országos összeírás, az 1773. évi Lexicon Locorum, a II. József-kori népösszeírás, és a 18. század végi, 19. század eleji statisztikai-földrajzi leírások oppidum megjelölései alapján. Noha a különböző céllal készült forrásainak egyenetlenségeit, hiányosságait, sőt ellentmondásait jelzi, végeredményben minden kritikai elemzés nélkül veszi át adataikat, és állapítja meg, hogy 1720 és 1848 között az oppidumok száma csaknem megkétszereződött, s a 19. század közepére elérte a 900-at. Ezek közül véleménye szerint azok tekinthetők városoknak, amelyeket a kortársak különleges privilégiumaik miatt rangban magasabbaknak ítéltek, és általában külön csoportban vagy külön elnevezés alatt tárgyalták. Ide sorolja a 16 szepesi várost, a hajdú-jász-kun szabad kerületek városait, a szabad katonai községeket, az erdélyi taxás helyeket, valamint az egyéb, egyéni kiváltságot élvező mezővárosokat. Ez utóbbiak kortársi megítélése igen eltérő és szubjektív volt; Deák privilégiumaik ismertetését, összehasonlítását mellőzve fogadja el a különböző szerzők megítélését. Így a városnak tekinthető települések közé sorolja a szabadalmas és koronakamarai mezővárosokon kívül a kortársak által jeles, jelentős, nagyobb jelzővel minősített oppidumokat, valamint a Bárándy által polgárvárosnak minősített mezővárosok közül azokat, amelyek az alábbi kritériumoknak megfeleltek: központi szerepkör betöltése (piachely), 3000-en felüli népesség, az ipar és kereskedelem átlagos aránya (erre nézve semmilyen konkrét adattal nem szolgál), hosszabb városi múlt (civitas elnevezés a 15. század óta), és régión túlnyúló igazgatási szerv jelenléte (megyeszékhely). (Ez utóbbi kritérium sok esetben nincs meg.)

A városi települések számbavételét 1848 után a korabeli közigazgatási besorolás alapján a törvényhatósági jogú és rendezett tanácsú városok névsorával egészítette ki, megállapítva, hogy a városok ez utóbbi csoportja nagyjából azonos az előző korszak szabadalmas mezővárosaival, illetve polgár-

városaival. Ezek városi besorolása az 1870-es, 80-as évek közigazgatási reformjai során azonban csökkent.

A fent ismertetett szempontok alapján állította végül össze az 1780 és 1918 között városoknak minősíthető települések listáját, a minősítésnél messzemenően figyelembe véve a városi múltat és az 1848 utáni közigazgatási besorolást. Megítélése szerint e korszakban Magyarországon 175, Erdélyben 36, Horvát-Szlavónországban pedig 22, összesen 233 város volt.

A városok fenomenológiája címet viselő utolsó fejezet három szemszögből: a kortársi szemlélet, a város és a városlakók életét szabályozó jogszabályok és a kortársi reformelképzelések oldaláról vizsgálja a város lényegét.

Nehéz ítéletet alkotni befejezetlen műről, különösen akkor, amikor a szerző hangsúlyozza, hogy a recenzálandó rész szintézis igénye nélkül készült bevezető, és a így a végkövetkeztetések, az elméleti összegezés a recenzens számára nem ismertek. Mégis, mivel a vizsgálandó városok körének kijelölése lényegében meghatározza a mű egészét, ennek alapján a szerző szemlélete és történetírói módszere körvonalazható.

Deák többször is utalt arra, hogy a jogi státusz, a kiváltságok mellett még számos egyéb tényező összhatása határozza meg a várossá fejlődést, e tényezőkről azonban csak általánosságában beszélt, s a városok kijelölésénél már egyáltalán nem vette őket figyelembe. Elhanyagolta a városfejlődés egészét, illetve az egyes városok fejlődését konkrétan meghatározó gazdasági-társadalmi tényezők és folyamatok behatóbb vizsgálatát. Túl nagy jelentőséget tulajdonított a városi múltnak, nem számolva kellőképpen azzal, hogy nemcsak a városi funkciók, de a városállomány összetétele is változik a gazdasági-történeti változások folyományaképp. A jegyzetekben idézett művekből kitűnik, hogy ismeri, néhány – inkább deklaratív – utalásából következtethetően nem is utasítja el a német városföldrajz ún. központi hely elméletét. Szemlélete és módszerei, forrásbázisa azonban egyértelműen azt bizonyítja, hogy a szerző a jogi-közigazgatási városfogalmat fogadja el és alkalmazza mereven és egyoldalúan. Vizsgálódásaiban nem érzékelhető az amerikai és európai várostörténetírás új irányzatainak differenciáltabb, sokoldalúbb városdefiníciós kísérleteinek hatása. Hogy a várostörténet új irányzatait képviselő angolfrancia munkákat ismeri-e vagy sem, ez nem állapítható meg, de ez az új irányzat a magyar várostörténeti irodalomban is kezd meghonosodni, amelyet – hivatkozásaiból ítélve Deák alaposan ismer. Mégis, a magyarországi városoknak osztrák részről való vizsgálatának szükségességét ő is és az előszót író Alfred Hoffmann is azzal indokolja, hogy a magyar történetírás a várostörténetet messzemenően elhanyagolja.

Kétségtelen, hogy a várostörténet nem foglal el jelentőségének megfelelő helyet a magyar történetírásban, de éppen a Deák által vizsgált kérdéskör – a történeti városok meghatározása, a városi jogi státuszt nélkülöző települések (oppidumok, mezővárosok) városiasságának kérdése – évtizedek óta foglalkoztatja a magyar történészeket, és e téren számos figyelemre méltó eredmény született. Ezek ismertetése, kritikai elemzése a szerzőnek kötelessége lett volna, annál is inkább, mert e döntő részben magyar nyelven publikált munkák az osztrák olvasó számára ismeretlenek. A szakemberek a középkori városfejlődést ismertető fejezet jegyzeteiben citált művek alapján ugyan megállapíthatják, hogy a középkori városfejlődés kérdéseit elég sok magyar tanulmány tárgyalta, de méltán gondolhatják, hogy az újkori városhálózat meghatározására az első kísérletet Deák tette. Hiszen honnan tudhatnák, hogy egy sor tanulmány, amelyre a szerző a középkori történetnél hivatkozik (pl. Erdei Ferenc, Makkai László, Major Jenő munkái) behatóan, és a szerzőtől eltérő szemlélettel tárgyalják az újkori városfejlődés kérdéseit is. A Deák által vizsgált korszak első funkcionalista szemléletű városmegközelítését, Dávid Zoltán tanulmányát meg sem említette, és Gyimesi Sándornak a város fogalmát differenciáltan megközelítő, jóval gazdagabb forrásbázison nyugvó, korszerűbb módszereket alkalmazó, funkcionális szemléletű, értékes eredményeket tartalmazó könyvét ezzel az egy mondattal intézte el: „A magyar nyelvű összehasonlító várostörténet első kísérlete magányos vállalkozás volt." A várostörténetírás új eredményeit és módszereit lehet el nem fogadni, lehet bírálni és vitatni, de elhallgatni nem lehet: ez ellentmond a tudományos etikának.

Bácskai Vera

NÉMETORSZÁG ÚJKORI TÖRTÉNETE (1789–1871) SZÖVEGGYŰJTEMÉNY I–IV.

(A szövegeket válogatta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta, szerkesztette: *Hegyi András)*

Tankönyvkiadó, Budapest, 1980. 108, 124, 154, 256 l.

Régóta aktuális munka elvégzésére vállalkozott Hegyi András, amikor az újkori német történelem jelentős periódusát átfogó, négy füzetből álló szöveggyűjteményt összeállította (I. A francia forradalom és a császárság időszaka 1789–1815; II. A restauráció kora 1815–1848; III. Forradalom és ellenforradalom Németországban 1848–1849; IV. A nemzeti egység megteremtése 1849–1871.). A megfelelő szemelvények kiválasztása nagyigényű, a szakirodalom és a rendelkezésre álló forrásanyag alapos ismeretét megkövetelő feladat, hiszen az egymás mellé felsorakoztatott egykorú dokumentumok funkciója nem kevesebb, mint hogy tükrözzék az adott korszak összetettségét, hogy feldolgozásuk során a német nemzeti történelemben végighúzódó kontinuitások megragadhatóvá, az egymás mellett létező és egymással harcban álló alternatívák felismerhetővé váljanak.

A szerkesztő nehézségeit fokozza a terjedelmi lehetőségek nyilvánvaló korlátozottsága, ami annak eldöntésére kényszeríti a füzetek összeállítóját, hogy teljes képet próbáljon-e rajzolni a nyolc évtizedről, vagy csak a legfontosabb csomópontokat ragadja ki, s azok részletesebb, sokoldalú megvilágítására törekedjen. Igaz, az utóbbi megoldás azzal a veszéllyel is jár, hogy bizonyos kérdések háttérbe szorulhatnak, a szöveggyűjtemény használóinak előképzettségét figyelembe véve ezen „engedmény" mégis elfogadhatónak tűnik. Az említett kötöttség azt is megköveteli, hogy lehetőleg a kor és a nemzet tipikus problémáit megfogalmazó, a túláltalánosítást kerülő szövegrészek kerüljenek bemutatásra. A szerkesztés lényeges szempontjai közül végül utalnunk kell a tematikus egységek közötti megfelelő arányok kialakításának szükségességére, annak érdekében, hogy a közölt dokumentumok hűen tükrözzék az egykorú erőviszonyokat és azok változásait, hogy az egyes kérdésekről saját súlyuknak és környezetükhöz viszonyított jelentőségüknek egyaránt megfelelő terjedelemben essen szó.

Úgy érezzük, hogy Hegyi András a fentiekben érintett komplex elvárásoknak fő vonalakban eleget tett. Észrevételeink kritikai részei így elsősorban a szerkesztő és a recenzens egyes periódusokról alkotott összképének feltehetően eltérő jegyeiből következnek.

Az első füzet kétségtelenül legjobban sikerült részei a Stein-Hardenberg-Scharnhorst nevével fémjelzett részleges polgári reformmunkálatok bemutatása, a nemzetközi kapcsolatok alakulásának nyomon követése, valamint a német jakobinusok forradalmi programjának és érvrendszerének rekonstruálására alkalmas fejezetek. Nem tartjuk azonban szerencsésnek, mivel kevés használható információt hordoznak, többek között a Szabadság 1790. július 14-én Hambrugban rendezett ünnepélyéről beszámoló sorokat; a parasztok antifeudális harcáról tájékoztató szemelvények egy részét, különösen az egyébként a kor egyik kulcsfigurájának tekinthető E. M. Arndt emlékirataiból vett bekezdéseket. Határozottan hiányoljuk ugyanakkor, hogy a közvetlenül francia befolyás alá került területeken lejátszódó változások említés nélkül maradnak, s így elsikkadnak azok a sajátos dél-délnyugatnémet alkotmányos fejlődést megalapozó lépések, melyek majd a Vormärz liberális mozgalmának legerősebb bázisává teszik az említett térséget.

Kissé meglepő, hogy a restauráció korát felölelő kötet elejéről elmaradnak az 1815-ös bécsi rendezés Németországra vonatkozó pontjai. A továbbiakban jól érzékelhetővé válik a nagy átalakulást előkészítő ellentmondásokkal teli korszak dinamikája: a szűkös lehetőségek között is felvillannak a korai német liberalizmus fejlődésének legfontosabb alapkérdései; az alkotmányos-liberális törekvések ellen foganatosított abszolutisztikus intézkedések (szívesen olvastuk volna itt a karlsbadi határozatokat); s a német munkásmozgalom kezdő lépései. Kissé túlméretezettnek, néhány ponton triviális elemekkel túlterheltnek véljük az Ifjú Németországgal foglalkozó részt, és sajnálattal tapasztaljuk, hogy a sajátos délnémet fejlődésről ebben a füzetben sem esik szó. Ugyancsak kifogásolhatjuk az egykorú politikai életben igen aktív, nagy befolyással rendelkező és sokszínű konzervatív mozgalom legjelentősebb megnyilvánulásainak mellőzését.

A forradalmi évek eseményeibe betekintést nyújtó kötet az engelsi fogalomkészletet használja, s a nagy klasszikus tematikáját követi. Kitűnőek a reakció táborán belüli mozgásról valló szövegek, de

színtelenek és a lényegi kérdésekről semmit nem árulnak el ugyanakkor az ausztriai-bécsi fejleményekről közölt levelek (nem volt túl szerencsés választás Carl Friedrich Vitzhum von Eckstädt, szászországi bécsi követségi titkár édesanyjához intézett leveleinek törzsanyagként való kezelése). Nagyobb figyelmet érdemeltek volna a liberálisok táborában, elsősorban a frankfurti parlamentben lejátszódó események, melyeknek árnyaltabb és részletesebb bemutatása esetén nem érhetné az olvasót az a benyomás, hogy a demokraták és a munkások megmozdulásaival foglalkozó részek a kelleténél jobban előtérbe kerültek.

A német egység megteremtéséhez vezető út utolsó szakaszának lényeges állomásait a negyedik kötet jól mutatja be. Különösen találó a konzervatívok 1860 utáni tevékenységéről összeállított fejezet. Kár azonban, hogy az 50-es évekről rajzolt kép megmarad az abszolutizmus és a liberális ellenzék statikus szembeállításánál, s nem tér ki többek között a reformkonzervatívok egyre meghatározóbb szerepére. Ennek tudható be, hogy az Új Éra és annak problematikája nem kapja meg a jelentőségének megfelelő méltatást, s hogy a dokumentumok elé írott rövid magyarázó szövegben az 1858. november 8-i beszédét elmondó Vilmos főherceg igen erős leegyszerűsítéssel ultrakonzervatív, szélsőségesen reakciós politikusként jelenik meg. Nagyon fontosak és tartalmasak a munkásmozgalom fejlődésének alapkérdéseit és fő fordulópontjait tárgyaló fejezetek. Nem érthetünk viszont egyet a Habsburg-birodalom teljes kirekesztésével az 1849 utáni periódust bemutató részből. A német fejlődés szempontjából ugyanis meghatározó jelentősége volt annak, hogy az Októberi Diplomával és a Februári Pátenssel, valamint a válogatásból ugyancsak kimaradt 1863-as szövetségi reformtervezettel a bécsi vezetés negatív választ adott a liberális várakozásokra, s nem volt képes a porosz alkotmánykonfliktusból számára kínálkozó lehetőségek megragadására.

Az egyetemi oktatásban nélkülözhetetlen szöveggyűjtemény összeállításához Hegyi András a rendelkezésre álló forrásgyűjteményeket felhasználva, hatalmas anyagot mozgatott meg. A negyedik füzet végén közölt 50 oldalas névmutató, valamint az igényes munkáról tanúskodó, közvetlenül a dokumentumokhoz mellékelt lábjegyzetek és rövid – a hallgatókról elvárható ismeretekkel olykor nem számoló – bevezetők nagy segítségül szolgálnak a szövegekben való eligazodáshoz.

Kritikai észrevételeink élét ugyanakkor tompíthatja az a tény, hogy a hiányolt részletek jelentős része fellelhető Urbán Aladár – a szerkesztő bevezetőjében is említett – egyetemes történeti szöveggyűjteményében. Feltehető, hogy az ismétlés elkerülése érdekében Hegyi többször szándékosan tekintett el a kérdéses dokumentumok felhasználásától, s az oktatásban a két kiadvány párhuzamos használatára számítva tudatosan mondott le arról, hogy kötetei összeállításakor teljességre törekedjen.

Erdődy Gábor

TANULMÁNYOK CSONGRÁD MEGYE TÖRTÉNETÉBŐL (XIX. SZÁZAD)

Szeged, 1978. Kiadja a Csongrád megyei Levéltár

Szerkesztette: Farkas József

Nagy lendületet felmutató magyar helytörténetírásunk egy új kötettel gazdagodott. A számos levéltári évkönyv, megye- és várostörténeti kiadvány után a Csongrád megyei Levéltár is letett az asztalra egy öt tanulmányt tartalmazó kötetet, amelynek egyik célja, hogy a megyei, illetőleg Szeged város korszerű monográfiájának elkészítéséhez részletkutatásokat és feltárásokat végezzen. A kötet öt tanulmányából három foglalkozik közigazgatási, illetve alkotmánytörténeti kérdésekkel, egy a szegedi nyomdáról szóló kultúrtörténeti tudomány és az utolsó, Bakay Nándor politikai pályájáról a 19. századi szegedi politikai élet képét nyújtja.

A bevezető tanulmány írói *Gaál Endre* és *Szabó Ferenc*, tanulmányuknak *Adatok a szegedi Grünn-nyomda történetéhez* (1811–1847) címet adták (5–61. l.). A meglehetősen gazdag magyarországi nyomdatörténet mellett a még eddig igen csak mostohán kezelt szegedi Grünn-nyomda tipográfiai és egyéb nyomdatörténeti kérdései a tanulmány megjelenése után is még sok munkát adnak a kuta-

tóknak. Mint éppen a szerzők mutatnak rá erre, különösen a tipográfiai történeti elemzések területén van tennivaló. A tanulmány tipográfiatörténeti részét hihetően a nyomdai szakértő, Gaál Endre írta, aki az egész kötet tervezését is ellátta. A recenzens tipográfiai ismeretei meglehetős hiányosak lévén, a megállapításokhoz aligha fűzhet kritikai megjegyzéseket. Csupán annak regisztrálására szorítkozhat, hogy az először közölt nyomdai leltár alapján végzett elemzések jelentős kiegészítéseket nyújtanak tipográfiai kutatásainkhoz. A tanulmány a továbbiakban bemutatja a szegedi Grünn-nyomda mellett egy második szegedi nyomda felállítására törekvést, végül közli és feldolgozza a nyomda akkori tulajdonosának, Grünn Jánsonak hírlapalapítási kísérleteire vonatkozó okmányokat. A kultúrtörténet e feltáratlan kérdéseinek tisztázása és az okmányok közlése értékes adalékokat jelentenek egy készülő szegedi monográfia számára.

Oltvai Ferenc, A Csanád-megyei telepes községek társadalma és igazgatása a XIX. század első felében című írásában a kitűnő szegedi kutató (a levéltár volt vezetője) felhasználva levéltárának Csanád megyei anyagát, jelentős tanulmányt közöl (63–131. l.) a Csanád megyei telepes községekről.

Mindenekelőtt tudnunk kell, hogy ezek a telepes községek jelentősen különböztek az úrbéres községektől, mert míg utóbbiak az urbárium és a jogszabályok szerint az állami szervezet legkisebb sejtjét alkotó egységek voltak, a telepes községek nem alkottak igazi községeket, csak ún. „kertészséget", vagyis közvetlenül a birtokos kamarától, vagy a kamara valamelyik bérlőjétől függő magánjogi, szerződési alapon álló szervezetek voltak. A kertészségeket a földtulajdonos mindig óvakodott községként elismerni, nehogy a szerződéses viszony bármiképpen úrbéri kapcsolattá alakuljon át, mert ez sokkal kevésbé volt kedvezőbb a földtulajdonosra, mint az úrbéri kapcsolat. Ugyanakkor a megyei hatóság igyekezett az úrbéri kapcsolatot megteremteni, mert a megye számára az úrbéres községek jóval több adót szolgáltattak, mint a szerződéses kertészségek. Oltvai jól dokumentálja e kettős küzdelmet, a munkájának nagy része a településtörténet kérdéseire koncentrálódik. Nemcsak levéltári anyagokra támaszkodik, hanem jól tudja használni azokat az egyes kérdésekről szóló monográfiákat, melyek az ország e déli részének település- és gazdaságtörténetére vonatkoznak. A tárgyalt telepesfalvak jelentékeny szerepet játszottak az ország elpusztult déli vidékeinek a gazdasági élet vérkeringésébe való bekapcsolásában. Az addig csupán külterjes állattenyésztésre használt alföldi pusztákból az ő segítségükkel lett mezőgazdasági kultúrtáj. (95. l.)

Különösen érdekesek Oltvai megállapításai a Csanád megyei telepes községek közigazgatásáról. Megismerjük a községek szervezetét, és találkozunk a legtöbb telepes községben már a jegyzővel is, aki nemcsak a közigazgatás írásos teendőit végezte, hanem kántor volt, és a gyermekek oktatását is ellátta. (113. l.)

Figyelemre méltó a Csanád megyei egyes közösségi típusok bemutatása a megyei összeírások alapján. A mezővárosok, községek, kertészségek mellett még izraelita község is szerepel önálló szervként pl. Makón, ahol a község a püspök irányítása alatt állott, elkülönített területen (gettó) települt, és saját elöljárósága volt. Lakói nem voltak úrbéresek, zsellérnek számítottak, de kereskedéssel és bérletekkel foglalkoztak. (119. l.)

Külön alfejezetet foglal el a községi igazgatás felügyeletéről szóló 1824. évi Csanád megyei szabályrendelet (Utasítás), mely ugyan a vonatkozó magasabb jogszabályok (pl. úrbéri pátens) rendelkezéseit is összefoglalja, de e jogszabályokat kibővíti. Az utasításból azt is megismerjük, hogy a hatósági és társadalmi szervek között közvetítő szerepet betöltő utcakapitányi tiszt Csanád megyében általában ismert volt (Vö. *Zoltai Lajos;* Debreceni utcakapitányok, tizedesek és tízházgazdák. Debrecen, 1939.; *Csizmadia Andor;* Tizedek és fertálymesterek a dunántúli városokban. Szombathely, 1942. – *uő:* Tizedesek a régi Kolozsváron. Kolozsvár, 1942.), Csanád megyében az utcakapitányok csak rendészeti szerepet töltenek be.

Oltvai tanulmánya nemcsak mélyen szánt s az aprólékos leváltári adatok feltárásával sok eddig ismeretlen adatot szolgáltat közigazgatástörténetünk sok fehér foltot feltüntető térképéhez, de mindjárt – mivel megyei szinten tárgyal – bizonyos szintézisre is törekszik. Kitekint a szomszéd (Csongrád, Arad, Torontál) vármegyékre is, és hasznos összehasonlításokat végez.

Molnár László, Csongrád vármegye közigazgatási szervezetének átalakulása 1848–1871. a következő tanulmány (133–161. l.) Noha 1848–49 forradalmi és szabadságharcos esztendeinek helyi közigazgatástörténetét a megyei monográfiák és egyéb tanulmányok eléggé feltárták, szerző a Csongrád megyei Közcsendi Bizottmány szerepének megvilágításával új, eddig nem ismert úton jár. Ezek a

Közcsendi Bizottmányok – így a csongrádi is – a forradalmi napokban alakultak, s átvették mindenütt a helyi közigazgatás vezetését. Noha a legfontosabb Közcsendi Bizottmány, a pesti már a független felelős minisztérium Pestre érkezésekor átadta hatalmát, a Csongrád megyei még május 2-ig működött. A szerző a továbbiakban folytatja a megyei közigazgatás tárgyalását a neoabszolutizmus, majd az 1860. októberi változások, illetve a provizórium, végül a kiegyezés utáni első törvényhatósági törvény (1870 : XLII. tc.) végrehajtása alatt. A tanulmány túlnyomóan helyi levéltári adatokra épül. Ez előnye, de egyúttal hátránya is, mert többször hiányzik az országos irányzatokra vonatkozó kitekintés. Néhol a tárgyalás csak adatközlő. A körülmények többoldali megvilágítását joggal hiányolja az olvasó. Úgy érezzük, nem ártott volna a tanulmánynak még egy átgondolt átfésülés, amely még az elég sok sajtóhibát is kiküszöbölte volna. Általában véve jó, hogy a szerző ezzel a nagyobbrészt ismeretlen korral levéltári források feldolgozásával foglalkozik. Így látjuk meg azt is, hogy Csongrád megyében a neoabszolutizmust milyen nagy számban szolgálták ki a magyarok, és nyomuk sincs a Csehországból betelepített Bach-huszároknak.

A kötet egyik legjelentősebb tanulmánya *Ruszoly Józsefé: Az országgyűlési népképviselet kezdetei Csanád vármegyében* 1848–1875. (163–263. l.) Ruszoly József, a szegedi tudományegyetem docense általa jól ismert témához fogott e tanulmánnyal. Kandidátusi disszertációját is (A választási bíráskodás Magyarországon 1848/1948) a közelmúltban adta ki a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Ennek a hatalmas munkának kiegészítése a csanádi népképviselet kezdeteinek bemutatása, melyben a levéltári forrás lehető legteljesebb kihasználása mellett a választásokra vonatkozó politikai és jogi szakirodalmat is kiválóan ismeri és feldolgozza.

A tanulmány korszakhatárát az 1848: V. tv. (Népképviseleti törvény) változatlan életbentartásának ideje állapította meg. A maga korában – európai mértékben is – haladónak joggal tartott törvény a magyar liberalizmus hanyatló éveiben még túl demokratikus volt az uralkodó osztályoknak, és ezek hozták létre 1874-ben a „novellát", mely jelentős visszalépsé volt a magyar választójog terén akkor, amikor Európa országai egymás után léptek előre, s még a hírhedten reakciós Ausztria is elindult a század végi, majd az új század elején megvalósított titkos választójog felé.

Szerző az 1848 : V. tc. végrehajtásával indul és megvizsgálja, hogy annak rendelkezései hogyan érvényesültek Csanád megyében. Nyomon kíséri a népképviseleti választásokat, gondosan elemzi azok előkészítését (választókerületek, a választások feletti felügyeletet gyakorló központi választmány összetételét és tevékenységét, a választók összeírását, a választói feltételek mikénti alkalmazását). Megvizsgálja a választóközönség számarányát, amely Csanád megyében az országos – közel 10 %-hoz viszonyítva – szerfelett alacsony (2,78%). Ez azt mutatja, hogy a paraszti, jelentős részben kertészségekben lakó földmíves lakosság nagy száma maradt ki az alkotmány sáncaiból. 1861-ben is mindössze 3,54%, a választójogosult, 1865-ben 3,48%, végül 1872-ben lép előre 5,35%-ra, amikor már a kertészségeket községeknek elismerik. Ezek a % számok mutatják, hogy 1848-ban, a szabadság évében az uralkodó osztály még igencsak szűkmarkúan mérte a parasztságnak a választójogot (206. l.).

Levéltári adatok alapján megismerkedünk a korszak választási aktusaival. Miként történtek az ajánlások, majd hogyan folytak le a választások. Megismerkedünk a választásokat követő harcokkal is, a petíciókkal, melyekkel a szerző már disszertációjában is foglalkozott. Itt azonban megvilágítja a politikai harcokat is Csanád megyében, amelyekre a disszertációban egy-egy megyét tekintve nem lehetett alkalma. Megismerkedünk a képviselőkkel, esetleges politikai hitvallásukkal, emberi mivoltukkal és társadalmi szerepükkel.

Gazdag adattár egészíti ki a gondosan felépített értekezést. Az adattár nemcsak a választókerületek anyagát öleli fel, hanem foglalkozik a megye központi választmányával, az összeíró és szavazatszedő küldöttségekkel, végül a választókkal. Megismerjük mindezek társadalmi vonatkozásait, és jól érzékelhetjük az osztályharc egyes kérdéseit. Mindenesetre Ruszoly József munkája jeles jogtörténeti tanulmány.

Papp János: Bakay Nándor indulása és politikai pályája a végső kudarcig c. értekezése a kötet befejező tanulmánya (265–293. l.) Bakay Nándor nevezetes személy volt Csongrád vármegyében. A „szegedi köteles", ahogy ő magát is többször nevezte, 1832-ben született, ugyanazt a szakmát, a kötélverést űző családból. Kezdetben e szakmát folytatja, mint más céhlegény, európai utakat jár be, de mikor hazajön, csakhamar beilleszkedik városa társadalmi és közéletébe. Egyik szervezője lesz a népköröknek, ahonnan út nyílik az íráshoz és a politikai fórumok felé. Politikai pályája a balközép felé

sodorja, de később kapcsolatba lép az emigrációban élő Kossuthtal is, aki nemegyszer megbírálja. 1878-ban képviselővé is megválaztották. Később leszorul az országos politika színteréről, de városának politikai, gazdasági életében tevékeny részt vesz 1902-ben bekövetkezett haláláig. Gazdaságilag megerősödik, gyárat, majd részvénytársaságot alapít, s jelentős szerepet vállal a kendertermelés hazai fellendítésében. Mindezeket Papp János alapos cikkéből ismerjük meg, aki ezzel a tanulmánnyal méltó emléket állít a „szegedi kötélverőnek".

Csizmadia Andor

MAYER MÁRIA:

KÁRPÁTUKRÁN (RUSZIN) POLITIKAI ÉS TÁRSADALMI TÖREKVÉSEK 1860–1910

Bp., 1977, Akadémiai Kiadó. 255 l.

Pontosan fél évszázad kárpátukrán (ruszin) történeti anyagából állította össze művét a szerző. Ez az 1860 és 1910 között eltelt ötven év felöleli az akkor Magyarország északkeleti megyéiben élt ruszin nemzetiség főbb kérdéseit. Kivált annak nyelvi-irodalmi, művelődési és egyházpolitikai problémáit.

A szerző könyve bevezető részében rámutat arra, hogy miért olyan sajátos ennek a területnek egész társadalmi összetétele. Hogyan alakult ki a tárgyalt időszakra ez a paraszti, kisparaszti szerkezet. Miért nincs ennek a társadalomnak középbirtokos rétege. (A szerző erre az időszakra vonatkozóan mindössze hetvenben állapítja meg az idesorolhatók számát.) Az elmaradott társadalmi viszonyokból következik az igen lassú nemzetté válási folyamat, az ipari burzsoázia hiánya. Ugyancsak ebből következik az értelmiség szűk köre, ezen belül azonban a teológiát végzett görögkatolikus tanárok viszonylag magas száma. Rendkívül alacsony viszont a szakképzett ruszin ipari munkások száma. A társadalmi helyzetből adódik a nyelv, az irodalom és művelődés , általában az egykorú irodalmi nyelv helyzete. Pedig ekkor még a ruszin nemzeti újjászületés rövid időszakában (1860–1871) vagyunk, s ezt az asszimiláció és az önkéntes asszimilálódás több évtizedes időszaka követi. Ebben az alig tizenkét évben, a magát *russzofil*nek nevező nemzeti-nemzetiségi irányzat még érdemi harcot vív az asszimilálódó értelmiségi többséggel. Vitathatatlan, hogy ezt a küzdelmet 1867 után az osztrák-magyar kiegyezésnek ezen a területen érvényesülő erőviszonyai döntik el.

A ruszin irodalmi újjászületésnek, az 1871-ig tartó periódusnak mégis vannak olyan mozzanatai, melyek elsőrendű fontosságúak, és kihatnak az egész időszak történeti fejlődésére.

Ilyen például az a jellemző vonása, hogy a ruszin nemzeti művelődésnek, újjászületésnek ebben az időszakában megnő a *programok* iránti érdeklődés. Jellemző, hogy ezeknek az éveknek három ilyen programokat érlelő szakasza is van. Ilyen az 1861, az 1865. és az 1866–68. évi időszak. Mindhárom elválaszthatatlanul összefügg a magyar országgyűléssel és az 1868. évi nemzetiségi törvény előzményeivel. S ha már az előzményekről beszélünk, ne feledkezzünk meg a korszak ruszin képviselőjelöltjeiről és a tényleges képviselőkről. A szerző a megválasztottak közül három képviselőt említ. Mindenekelőtt Dobrzanszky Adolfot (makovicai kerület, Sáros megye), akit 1861-ben és 1865-ben is megválasztottak. Kívüle a máramarosmegyei, nagyberezinai kerületben 1861-ben bekerült a képviselőházba Markos György. Egy további, „magyar-ruszin" képviselő, Markos István pedig szintén Máramarosból került be 1865-ben egy ciklusra az országgyűlésbe. Ha figyelembe vesszük, hogy a két választás alkalmából többen kiestek, mint Sztripszky Mihály (ungvári körzet), Pásztélyi János (ún. felvidéki körzet), *Dolinay* Péter (nagyszöllősi körzet), Mészáros György (Ung megyei körzet) megállapíthatjuk, hogy a négy kiesett jelölttel szemben csupán hármat választottak meg: a ténylegesen nemzetiségi programmal fellépő Dobrzanszkyt, a mérsékelt programmal indult Markos Györgyöt és a „magyar-ruszin" közös programmal fellépő Markos Istvánt. A ruszin újjászületés e tekintetben tehát igen kevés eredményt hozott. Annál is inkább, mert a ruszin nemzeti programmal indult Markos György már nem jutott be a Házba 1865-ben, míg a nagyszláv programmal fellépő Dobrzanszky mind 1861-ben, mind 1865-ben az

országgyűlés legnépszerűtlenebb képviselője volt. A kortársak ugyanis még nem felejtették el az osztrák részről a cári intervenciós csapatok mellé történt kirendelését. Dobrzanszky egyébként 1872-ben Lembergbe költözött, s ellene folyt 1882-ben, a Tisza Kálmán által kezdeményezett, végül is felmentéssel végződött emlékezetes lembergi felségárulási pör.

Jobb eredménnyel járt az első ruszin irodalmi-művelődési egyesület, a Szent Bazil Társulat 1864. évi bemutatkozása. Ennek elnökei a russzofil irányzat vezetői: Dobrzanszky Adolf és Rakovszky Iván voltak 1871-ig. Utánuk viszont 1871-től évtizedeken át az asszimilánsok vezették az inkább hallgató, mint működő Társulatot, melynek egyetlen fontosabb működési időszaka a Katolikus Néppártot támogató időszaka volt 1895-től 1902-ig, a Társulat megszűnéséig. Ettől kezdve 1926-ig a Társulat részvényeit felvásárló kiadó látta el annak funkcióját. A század elejétől külön szervezkedő ukranofil csoport 1920-ban külön egyesületet és kiadót létesített (Proszveta).

A Szent Bazil Társulat rövid nemzetiségi („russzofil") időszakában irodalmi-művelődési *program*ot jelentetett meg (1864) a munkácsi és az eperjesi egyházmegyei iskolai könyvek, irodalmi munkák, folyóiratok és lapok kiadása ügyében.

A Társulat kiadványai közül a szerző felsorolja Rakovszky Iván Orosz nyelvtan magyar nyelven (1867) című munkáját. A következő évben Szabó Cyrill Szbornik című orosz nyelvű irodalmi gyűjteményét. Ugyanitt jelent meg Kimak Viktor három kötetes, németből fordított, orosz nyelvű Világtörténete. A fontosabb kiadványok közül Rakovszky István kétrészes orosz nyelvű számtankönyve (1869), végül 1870-ben az ugyancsak általa írt orosz nyelvű földrajzkönyv. Ugyancsak a Társulat kiadványa volt a Szvjet hetilap (1867–1871), majd ennek ún. magyarofil folytatása, a Novüj Szvet, amit a lemondott elnökség (Dobrzanszky, Rakovszky) helyére lépők (Nehrebeczky Sándor megyei főjegyző és Markos György ügyvéd szerkesztettek 1872-ig bezárólag.

Mayer Mária a fentieken kívül a Társulat sajtójából kiemeli 1886–1890 közül a Karpat-ot, a népnyelvi irányzat lapját, melyre jellemző, hogy 1887–1890 között alig volt cirillbetűs cikk a lapban. Ezen kívül még a Nauká-t, a Nedeljá-t, végül a Lisztok (1885–189) című lapot. Ezeken kívül más ruszin nyelvű lap ekkor nem volt.

A ruszin értelmiség több magyar nyelvű lapba is írt (Ungvár 1880–81, Ungvári Közlöny 1881–82). A legszínvonalasabb az 1888–1901 között fennállott Kelet volt, mely egész sor igen fontos nemzetiségi tárgyú cikket közölt, kivált a Katolikus Néppárttal való kapcsolata (1895–1901) időszakában. Még két érdekes adatot említünk. Az első, hogy Pankovics István munkácsi görögkatolikus püspök (Firczák Gyula elődje) még 1870 előtt megakadályozta a Társulat Narodnüj dom (Nemzeti ház) elképzelését. A másik, hogy a Társulat 1898-ban, tehát, tehát már a Néppárttal való kapcsolata idején részletes új alapszabályt dolgozott ki. Ez az alapszabály-módosítás azonban nem került belügyminisztériumi jóváhagyásra. – Ez tehát a Társulatnak, ez időszak vezető ruszin kulturális intézményének, rövid története.

A század utolsó éveiben ezzel párhuzamosan két akció foglalkoztatta az egykorú ruszin értelmiséget. Mindkettővel külön fejezetben foglalkozik a szerző.

Az elsőben a Katolikus Néppárt kárpátaljai szervezkedéséről szól az 1896. évi képviselőválasztásokkal kapcsolatban. Elmondja, hogy az ez idő tájt indult Néppárt milyen széles körű agitációt indított a ruszin értelmiség megnyerésére. Ez az akció azonban csak az 1896. évi képviselőválasztások idején érintette a területet, és maradandó nyomot nem hagyott. Egyedül az ungvári Kelet című lap század végi (1896–1901) számaiban érvényesült ez a néppárti propaganda. Szélesebb elterjedését azonban éppen az akkori miniszterelnök és a munkácsi görögkatolikus püspök között létrejött egyezmény, a Bánffy-Firczák kompromisszum akadályozta meg.

Ebben a második akcióban a munkácsi püspök egyházi parókia és leányintézet rekonstrukcióját, továbbá sógora, Hegedüs Béla budapesti ügyvéd nagybereznai mandátumát kéri Bánffytól. Ezen kívül azonban kifogásolja, hogy a közel félmilliós görögkatolikus ruszin nemzetiség köréből ez idő szerint nincs egyetlen főispán, képviselő, törvényszéki elnök, tanfelügyelő. Csupán 1901-ben jutott egyetlen, Budapesten élő ruszin ügyvéd, Dr. Rabár Endre mandátumhoz.

A második akció negyedik pontjában, a „hegyvidéki népet felsegítő akcióban" (hegyvidéki akció) a kormány segélyösszeget és hitelakciót ígért. Az akciót Darányi Ignác földművelésügyi miniszter irányította, szervezője miniszteri biztosa 1897–1901 között Egan Ede volt. Halála után 1910-ig az akció egy ideig még szerepelt a miniszteri jelentésekben, akkor azonban végleg megszűnt.

További önálló fejezetben foglalkozik a szerző a 20. század elején az akkori Kárpátalján jelentkező skizmatikus parasztmozgalommal. A skizma, azaz a görögkatolikus vallásról a görögkeleti vallásra való áttérés a századelő éveiben nagy szerepet játszott egyes Máramaros megyei (Szacsal, Iza) és Bereg megyei (Nagylucska) helységekben.

A szacsali áttérni szándékozók kérésükkel a nagyszebeni román görögkeleti érsekséghez fordultak, de innen konkrét segítséget nem kaptak. Végül is az ügyben szereplőket pörbe fogták, de ez az ügy még felmentéssel végződött.

A szacsali skizmatikus mozgalommal egyidőben az ugyancsak Máramaros megyei Izán számos görögkatolikus lakos kéréssel fordult a karlócai gör. kel. metropolitai hivatalhoz áttérésük elősegítése ügyében. A metropolitai hivatal figyelmeztette az akció kezdeményezőit, hogy addig, amíg a vonatkozó törvények (1895 :XLII és 1868 : LIII. tc.) rendelkezéseinek nem tettek eleget, ügyükkel nem foglalkozhatnak. Firczák Gyula munkácsi gör. kat. püspök már 1903. május 25-én részletes jelentésben tájékoztatta a több száz áttérni szándékozó tömegmozgalmáról a vallás- és közoktatásügyi minisztert. A kérdéssel az év december 12-én külön napirendi pontban foglalkozott a szerb püspöski zsinat is. Mivel a kérdés intézésének formai akadálya nem lehetett, a kormány (Tisza István kormánya) igazgatás címén eljárást indítatott 19 izai „skizmás" ellen. Az üggyel 1904. április 30-án a máramarosszigeti törvényszék, 1905. június 23-án a debreceni ítélőtábla és végül 1906. május 10-én a budapesti Kúria foglalkozott. Ez utóbbi összesen négy vádlottat ítélt el izgatás címén egy-egy évi államfogházra; egyikük időközben meghalt.

Az ország közvéleményét foglalkoztató izai pörből így nem lett lényeges eljárás. Hasonlóképp zajlott le a beregi Nagylucska községből való „skizmások" ügye is. Ennek keretében hatvan itteni lakos ellen indítottak eljárást. Végül is az eljárás Szabó Oreszt Bereg megyei főispáni titkár (a Károlyi-kormány későbbi ruszin minisztere) közbelépése révén ítélet nélkül lezárult.

Így végződött a szerző által tárgyalt időszakban a három skizmatikus helyi parasztmozgalom, melynek következtében megmutatkozott az áttérni szándékozók jelentős száma, de nem kevésbé az áttérési mozgalmakat kezdeményező szociális törekvés, mely majd az 1914. évi máramarosszigeti skizma-pörben éri el csúcspontját.

Mayer Mária könyve befejező fejezeteiben két további fontos problémával foglalkozik. Mindkettő újabb ismeretanyagot nyújt az egykorú hazai ruszin (kárpátukrán) mozgalmak közelebbi megismeréséhez.

Az *elsőben* az elmagyarosodó ruszin értelmiség századfordulói tevékenységéről szól. Kimutatja, hogy a századfordulói ruszin asszimiláció elindítója és részben végrehajtója az itteni görögkatolikus ruszin értelmiség volt.

A szerző felvázolja azokat a szervezeti és társadalmi szálakat, amelyek a nyelvi és az egyházpolitikai asszimilációt előkészítették.

Az akció társadalmi előkészítője és részben végrehajtója a *Görögkatolikus Magyarok Országos Bizottsága* elnevezésű budapesti szervezet. Ennek a bizottságnak az volt a célkitűzése, hogy társadalmi mozgalom révén végrehajtsa a görögkatolikus egyházban a magyar szertartású egyházi nyelv elismertetését, a hajdúdorogi görögkatolikus püspökség törvénybe iktatásáig (1913 : XXXIX. tc.) bezárólag.

Az asszimiláció folyamatát ez az Országos Bizottság két értelmiségi csoport révén készítette elő. Az egyik a budapesti asszimilálódott ruszin értelmiség, a másik a magyar görögkatolikusok hajdúdorogi mozgalma volt.

Az első csoport tehát a kiegyezés után a fővárosba költözött értelmiségiekből jött létre, míg a hajdúdorogi mozgalom résztvevői – mint a szerző írja – „Hajdú, Bihar, Zemplén, Bereg, Máramaros, Abaúj-Torna, Szatmár, Csanád, valamint Debrecen és Hajdúdorog magyar görögkatolikusaiból" kerültek ki.

A mozgalom Pankovics Istvánnak (Firczák Gyula elődjének) 1865-ben a munkácsi görögkatolikus püspökségbe történt beiktatása nyomán lendült fel. Valódi létrehívója azonban Szabó Jenő, a magyar helyiérdekű vasutak, majd a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank igazgatója, 1896-tól a főrendiház tagja volt, aki 1904-ben bekövetkezett közéleti visszavonulásáig összeolvasztotta az Országos Bizottságot és a hajdúdorogi magyar görögkatolikus mozgalmat. Az ő helyére áll majd a Demkó Kálmán történészből (a Magyar Történeti Társulat alelnöke), Damjanovich Emil orvosból és Rabár Endre ügyvéd, országgyűlési képviselőből álló csoport, mely elindítja majd a Firczák Gyula által kezdettől ellenzett, a szláv görögkatolikus szertartáskönyvek fordíttatását célzó mozgalmat.

Ezt az asszimiláló mozgalmat támogatta a fentieken kívül a fővárosi görögkatolikus ifjúság egyesülete, valamint az itteni görögkatolikus egyházközség, mely pápai engedéllyel 1909. július 26-án engedélyeztette a görögkatolikus Julián-naptár helyett a Gergely-naptár használatát. Ezzel egyidejűleg 1910-ben lezárult a magyar görögkatolikus mozgalom, melynek asszimiláló törekvései majd az 1913-ban törvénybe iktatott hajdúdorogi („magyar") görögkatolikus püspökség körül alakulnak ki.

A *második*, befejező fejezetben Mayer Mária a századfordulón és a 20. század elején az Egyesült Államokba irányuló ruszin kivándorlással és az azzal összefüggő áttérési (skizma) mozgalommal foglalkozik. Adatai szerint a kivándoroltak túlnyomó részt az úgynevezett „középatlanti területen" települtek le (New York, New Yersey és Pennsylvania államban) nagyipari munkásként. A szerző közli, hogy nemzetiségi statisztikára ebben a vonatkozásban nem vállalkozik. Mindenesetre ez volt a szlovák és a németek után következő legnépesebb Magyarországról kivándorolt nemzetiségi csoport. A korabeli több mint négyszázezres magyarországi ruszin nemzetiségből ekkor az Egyesült Államokba bevándorolt ruszinok számát mintegy negyvenezerre tehetjük.

Ez az Egyesült Államokban letelepült ruszin népesség a századvégen még teljesen görögkatolikus, a görögkeleti felekezetre való áttérési folyamat csak 1890 körül indult meg. Ez a folyamat most már nemcsak egyházi, hanem politikai jellegű. Összefügg az ugyanitt letelepült szlovák görögkatolikusok nagy tömegű áttérésével. A szerző adatai szerint az áttérési folyamatot ruszin részről Tóth Elek, az eperjesi egyházmegye papja, majd minneapolisi (Minnesota) görögkeleti pap és Rovnianek Peter pittsburgi szlovák lapszerkesztő (Amerikanske slovenske noviny) szervezték. Szervező akcióik következtében az első világháborúig ők és munkatársaik mintegy 50 ezer szlovák és ruszin görögkatolikust (köztük mintegy 12–14 ezer ruszint) térítettek át görögkeleti vallásra. Ennek az Egyesült Államok említett területein kialakult szlovák-ruszin skizmatikus együttműködésnek – a szerző megállapítása szerint – jelentős része volt abban, hogy Kárpátalja és a ruszin nép 1918-ban elszakadt Magyarországtól, és Csehszlovákiához csatlakozott.

A magyar kormány csak a század elején indította el ún. amerikai akcióját, melynek két ága volt. Az egyik a skizma elleni fellépés volt, a másik az Államokban élő szlovákok és ruszinok nemzetiségi alapon szervezett egyesületei ellen irányult. Az Államokban élő görögkatolikusok száma ekkor mintegy 200 ezer volt, ebből 120 ezer magyarországi és mintegy 80 ezer a Galíciából kivándorolt.

A Széll-kormány csak a század elején, 1902-ben küldötte ki az „amerikai akció" megszervezésére Hodobay Andor eperjesi kanonokot, „vizitátori" címmel. Ennek a vizitátornak azonban sem az 1892-től működő Görögkatolikus Szövetségre (Szovjedinennje), sem annak lapjára (Amerikanszkij ruszkij vesztnik) nem volt kellő befolyása. Asszimiláló törekvéseivel még a Szövetség tagságának többsége is szembefordult, Firczák Gyula munkácsi görögkatolikus püspök pedig kezdettől sürgette visszahívását, ami 1907-ben megtörtént. Bármilyen eredménytelenül képviselte is Hodobay a kormányzat által rábízott akció ügyét, az adott körülmények között eredményt nem érhetett el. Ebben az időben már tíz szlovák és három ruszin lap jelent meg az Államokban, és visszahívása után a Vatikán – a magyarországi görögkatolikus papság tiltakozása ellenére – Ortinszky Szótér István galíciai szerzetest nevezi ki az első amerikai görögkatolikus püspökké, aki ebben a minőségben 1916-ban bekövetkezett haláláig vezette az itteni görögkatolikus püspökséget.

Mayer Mária részletes áttekintése különösen a russzofil nemzeti mozgalom (1860–1871), a hazai skizmatikus mozgalom kezdetei, az asszimilálódott ruszin értelmiség asszimiláló törekvései és az amerikai ruszin mozgalom leírásával érdemel elismerést. Kétségtelen, hogy könyve fontos hozzájárulást jelent az első világháború előtti kárpátukrán (ruszin) nemzeti mozgalom vizsgálatához.

Kemény G. Gábor

VIGH KÁROLY:

BAJCSY-ZSILINSZKY ENDRE KÜLPOLITIKAI NÉZETEINEK ALAKULÁSA

Budapest, Akadémiai Kiadó. 1979. 171 l.

Fontos és nehéz feladatra vállalkozott munkájának megírásával a szerző. Hiszen a politikai folyamatok plasztikusan hiteles ábrázolása elképzelhetetlen az ezen történéseket számottevően befolyásoló eszmék rekonstruálása nélkül. A nehézség több forrásból táplálkozik. Vigh Károly egyrészt nem támaszkodhatott a korszak külpolitikai gondolkodásának történetét bemutató munkára, következőleg Bajcsy-Zsilinszky Endre külpolitikával kapcsolatos gondolatait sokszor nem tudta elhelyezni eszmetörténeti konstrukciókban. Egy ilyen szintézis minden bizonnyal csak akkor fog megszületni, ha e periódus különféle rendű és rangú, de nem jelentéktelen szereplőiről, azok gondolkodásáról már elkészültek a jól megírt feldolgozások. E munkák ellenben – ha nem is azonos mértékben – de mind szenvedni fognak abban a fogyatékosságban, amelyet egy alapszintézis hiánya okoz. A majdan megszületető összefoglalás hitelességét pedig a részmonográfiák gyengéi fogják csorbítani. Egyszóval minden bizonnyal meg lehet kockáztatni, hogy egy több lépcsős folyamatról van szó, amelyet azért hangsúlyozunk, nehogy irreális követelmények kéressenek számon a jelen és más hasonló munkákon.

A külpolitikai gondolkodás feltárásához másfelől – ha nem akar a szerző egy önmagába zárt világban mozgó, steril leírás szintjén megmaradni – elengedhetetlenül fontos magának a külpolitikának a tüzetes ismerete. Ha egy ilyen tudást nyújtó összefoglalás nem áll rendelkezésre, úgy magának a szerzőnek kell, tárgya színvonalas megírásához kiegészítő kutatásokat végezni. Juhász Gyula érdeme, hogy az ellenforradalmi Magyarország diplomáciatörténetéről egy színvonalas áttekintéssel rendelkezünk, amely az eligazodáshoz sok lényeges ponton biztos segítséget nyújt. Jellegénél fogva ellenben e könyv nem adhat sok olyan részismeretet, amelyek Bajcsy-Zsilinszky külpolitikai nézeteinek elemzéséhez különben szükségesek. Másrészt pedig e munka 1969-es és 1975-ös második, bővített és átdolgozott kiadásának összevetése jól mutatja, hogy a gyarapodó szakirodalmi ismeretek, nemkülönben a tisztuló történelmi távlat fényében még nem kevés (nem is éppen lényegtelen) részletkérdésben mód és szükség van az újatmondásra.

Mindezt előrebocsátva, hadd állapítsuk meg, hogy Vigh Károly választott célkitűzését lényegében eredményesen valósította meg. És mivel a kérdéskör valamelyes ismerője is jól tudja, hogy Bajcsy-Zsilinszkyre vonatkozó írásaival a szerző korábban heves viták tüzébe került, ezért indokolt kiemelni: e munka értékét külön is növeli, hogy Vigh Károly most a korábbi írásainál általában lényegesen körültekintőbben, árnyaltabban közelíti meg Bajcsy-Zsilinszky valóban kivételes életútját. Az értekezés szerkezete világos, előadása – néhány fogalmazási és stiláris fogyatékosságtól eltekintve – gördülékeny, jól követhető. A könyv legfontosabb tartalmi erényét abban látjuk, hogy lapjairól érzékletesen bontakozik ki Bajcsy-Zsilinszky megrendítő állhatatossága. Az a soha nem lanyhuló erőfeszítés, amellyel élete tragikus befejezéséig nem szűnik meg rajongva szeretett nemzetét előbb a német expanzió veszélyére figyelmessé tenni, ellene váteszi erővel óvni, majd a német behatolás ellen – pedig szinte az utolsó percig meddő eredménytelenséggel – fáradhatatlanul mozgósítani.

Az 1919–1926 közötti időszak vázlatos áttekintése nyomán az értekezés a Bajcsy-Zsilinszky által indított Előőrs c. hetilap fémjelezte átmeneti időszak eszmei fejlődéséről ad képet. 1928 és 1932 között Mussolini Olaszországa iránti csodálatától Bajcsy-Zsilinszky a nemzeti radikalizmuss megfogalmazásáig, a német fasizmus heves bírálatáig, a francia orientáció igenléséig jut el. A munka legrészletesebben kidolgozott fejezete az 1933–1939 közötti időszakot tárja fel. Bemutatva Bajcsy-Zsilinszkynek a német-olasz együttműködésre építő hivatalos külpolitikával szembeni eszmei csatározásait, sokoldalúan ábrázolja hősének a német és a magyar revízió elválasztására irányuló – megvalósíthatónak aligha tekinthető – erőfeszítéseit. Behatóan foglalkozik Bajcsy-Zsilinszkynek a magyarság történelmi szerepére vonatkozó nézeteivel, szinte lépésről lépésre követve nyomon e nézetkomplexum oly sok irreális, romantikus elemének fokozatos leépülését, helytálló felismeréseinek megszületését, köztük is különös súllyal a Duna-völgyi megbékélés gondolatának formálódását.

A második világháború alatti éveket tárgyaló, befejező fejezet – arra hivatkozva, hogy Bajcsy-Zsilinszky ekkori tevékenysége meglehetősen feldolgozott – eléggé szaggatott. Mégis az előadás itt

jóval több, mint a külpolitikai nézetek alakulásának reprodukálása, mert szükségszerűen illeszkedik Bajcsy-Zsilinszky háború alatti küzdelmeinek, a népfront-gondolat elfogadásának, az antifasiszta nemzeti függetlenségi eszme igenlésének kontextusába.

A továbbiakban – az elöljáróban igényelt szakmai előrelépéssel összhangban – néhány olyan kérdést vetünk fel, amelynek kimunkálása, megoldása még várat magára.

Vigh Károly könyvéből megtudjuk, hogy „Zsilinszky külpolitikai nézeteiben 1928-ban jut el odáig, hogy Magyarország számára Németországot vallja a »Nyugat veszedelmének«". (18. l.) Nem kétséges, hogy külpolitikai síkon ez jelenti Bajcsy-Zsilinszky életének legdöntőbb fordulatát. Ezért a jövőbeni kutatásoknak mindenképpen fel kell fejteniük azokat a motívumokat, amelyek a kimondottan német orientációs beállítottságú politikust erre a váratlannak tűnő fordulatra késztették. A fasizmus veszélyét még nyilvánvalóan nem lehet tekintetbe venni. A „népinémet" törekvések, ha úgy tetszik, a pángermanizmus szempontját minden bizonnyal mérlegelni kell, ám aligha hihető, hogy ez lett volna a döntő mozzanat. Hiszen jól tudjuk, hogy ezzel a gonddal a korabeli Magyarországon sokan szembe találták magukat. Jelesen a fajvédők is, akik már 1920-ban Burgenlandról a Lundendorffékkal folytatott – enyhén szólva irreális – tárgyalások során kénytelenek voltak elvileg lemondani. A pángermán agitátorok húszas évekbeli magyarországi tevékenysége mások előtt is ismert volt. Vigh Károly más összefüggésben – de ugyancsak 1928-as forrás alapján! – roppant lényeges mozzanatra világít rá, amikor arról ír, hogy Bajcsy-Zsilinszky felismerte: a német birodalomnak nem érdeke egy erős Magyarország. (20. l.) Ha arra gondolunk, hogy Bismarck annak idején Németország érdekében valónak tartott egy erős magyar államot, és az ellenforradalmi hivatalos magyar külpolitika mindig is egy ilyen német beállítódásra épített, s ez az évek során szinte rögeszméjévé vált, amelybe a világosan látható ellentétes tendenciájú tények ellenére is makacsul kapaszkodott, akkor ezt a Bajcsy-Zsilinszky-féle felismerést az előbbi heurisztikus gondolatával szoros kapcsolatba hozhatjuk. Arra azonban, hogy melyik gondolat szülte a másikat, már nem tudunk felelni. Mindezeken túl megengedhetőnek tartjuk annak felvetését, hogy e döntő fordulatnak egészen más jellegű, talán nem kis mértékben lélektani összetevői is voltak. Végül is Bajcsy-Zsilinszky Endre élete során nem csupán – és talán nem is leginkább – korábbi gondolataival, hanem osztályával, amelyből vétetett, a keresztény úri középosztállyal került szembe. E szembekerülést miért ne manifesztálhatta volna legtöbb osztályos társa külpolitikai orientációjával való szakítással?

Vigh Károly értekezése plasztikusan mutatja, hogy milyen szenvedélyesen küzdött Bajcsy-Zsilinszky a hivatalos külpolitika ellen, annak megítélése szerinti jobbításáért. Arra azonban az e munkában előadottak kapcsán is lehet utalni, hogy nem egy ponton a különböző mértékű kapcsolódásokra is figyelemmel kell lenni. Magától értetődően itt nem a pálya indulására gondolunk, ahol az természetes, és nem is a – különben par excellence adott – revízió soha nem történt elejtésére. (Ennek kapcsán csupán közbevetőleg említjük meg, hogy Zsilinszkynek a területi kérdésben idők során tett engedményei még a hivatalos külpolitika döntési folyamataival szembesítve sem tekinthetők specifikusnak. Hiszen ha az egymást követő kormányok – kimondva és kimondatlanul is – az integrális revízió elve mellett is voltak, az nem jelenti azt, hogy időnként és egy-egy eszmefuttatás erejéig ne mérlegelték volna az időleges, illetve részleges engedmények esélyeit.)

Tehát inkább a következőkre gondolunk:

A Duna-medencei népek megbékélésének gondolata Bajcsy-Zsilinszky nézeteinek egyik legszimpatikusabb és egyben domináns vonása. Ám Vigh Károly is többször említi, hogy ezen elképzelések Bajcsy-Zsilinszkynél sem voltak mentesek a magyar szupremácia igénylésétől, ami természetesen ezt az egész nézetkomplexumot felettébb megvalósíthatatlanná tette. Ha Bethlen nézeteivel, a kormányzása alatti hivatalos külpolitikával szembesítjük ezeket a törekvéseket, akkor a különbség kétségtelen. Viszont, ha a gömbösi időszakkal konfrontáljuk, akkor a helyzet már nem ennyire egyértelmű. Ugyanis a fajvédők között a húszas években – könnyen meglehet, hogy éppen Bajcsy-Zsilinszky hatására – sokszor esett szó a kelet-európai útkeresésről, természetesen szintén a magyarság vezető szerepével szorosan egybekapcsoltan. Az 1932 őszén hivatalba lépő új kormány pedig (azzal együtt is, hogy ismét kormányprogrammá emelte a revízió jelszavát) szintén a dunai megbékélést hirdette.

Kisebb jelentőségű kérdés, de talán mégis említésre méltó, hogy amikor Bajcsy-Zsilinszky oly lelkesen kiáll publicisztikájában Tardieu közép-európai rendezési terve mellett, akkor a hivatalos politika korántsem újítja meg az ilyenfajta tervekkel kapcsolatos szokásos szembenállását, hanem némi

hajlandóságot mutat a közreműködésre. (A kérdés részletes tisztázása egyébként, mint ismeretes, még várat magára.)

Vigh Károly többször szól kritikusan Bajcsy-Zsilinszkynek Olaszország és annak vezére iránti nagy bámulatáról. A kritika minden bizonnyal helytálló. De úgy véljük, nem felesleges utalni arra, hogy Olaszország erejének túlbecsülése hosszú időn keresztül nem csupán a magyar politikai gondolkodást jellemezte, hanem az európai közvélemény nem csekély hányada is így vélekedett. Talán elegendő itt a Rómával szembeni angol beállítódásra utalni. Bajcsy-Zsilinszkyt ebben a hibájában németellenessége is csontosíthatta. Hiszen aki a németek mellett voksolt, és erejüket számított, az hamarabb láthatott át az olasz szitán. Bajcsy-Zsilinszky azonban Berlinnel szemben keresett támaszt, és mivel világnézeti kötöttségei hosszú ideig akdályozták a progresszió erejének és irányultságának reális felmérészben, ezért elég nagy szükségszerűséggel kellett az olasz fasizmus iránt illúziókat táplálnia.

Ugyancsak bírálólag említi az 1933-as esztendő kapcsán a szerző: Bajcsy-Zsilinszky hitt abban, hogy „a magyar külpolitika kellő szívóssággal és állhatatossággal elkülönítheti a magyar revízió ügyét a némettől". (40. l.) A magyar külpolitika irányítói valóban többrendbeli kísérletet tettek ebben az irányban. De mivel újból és újból bebizonyosodott, hogy a revízió ügyének nem volt reális alternatívája, tehát ha területet akartak visszaszerezni, akkor a németek mellé kellett állni, és mivel a revízióról nem tudtak lemondani, ezért kénytelenek voltak a magyar revízió sajkáját a német gályához kötni. Bajcsy-Zsilinszky hite tehát egy pontig – vagyis a szándék feltételezéséig – nem volt alaptalan. Gondolatmenetünk szempontjából azonban a hangsúly azon van, hogy e ponton sem lehet egy adott időszakban a hivatalos politika és Zsilinszky felfogása között éles különbséget megállapítani.

Félreérthetőnek gondoljuk, és az értekezés gondolatmenetében meghökkentőnek tűnik az 1937-es évre vonatkoztatott azon megállapítás, amely szerint Bajcsy-Zsilinszky „ebben az időszakban már a legtöbb kérdésben egyetértett Kánya külpolitikájával". (80. l.) Ehhez tudni kell azt, hogy Bajcsy-Zsilinszky kezdetben lesújtóan vélekedett Kánya 1933 elején kezdődött külügyminiszterségéről, kártékonyan germanofilnek tartotta, és csak az évek során – feltehetőleg elsősorban Kozma Miklós hatására – kezdte Kánya politikáját reálisabb színben mérlegelni. Ám e fogalmazás egyoldalúságától eltekintve is kézenfekvő, hogy lényeges pontokon – például a kisantanttal szembeni politikában – egyetértett a kormány vonalvezetésével.

Igen izgalmas a szerzőnek az a megállapítása, mely szerint Bajcsy-Zsilinszkynek már a teheráni konferencia előtt „nagyjából helyes elképzelései voltak a kelet-európai erőviszonyok háború után várható alakulásáról és a Szovjetunió megnövekedett szerepéről és befolyásáról". (143. l.) A részletezőbb kutatásoknak kell felderíteniük, hogy Bajcsy-Zsilinszky tárgyba vágó nézetei miképpen, mikor és milyen tényezők hatására formálódtak ki. Ezek az elemzések azonban nem veszíthetik szem elől, hogy Teleki – és nyilván körülötte egy szűkebb elit – már Jugoszlávia megtámadása előtt tisztában volt ezzel; a déli szomszéddal való szembefordulást a miniszterelnök kimondottan ennek fényében mérlegelte. Tehát ismét arról van szó, hogy a hivatalos politikához való kapcsolódásokat is szem előtt kell tartani.

Ugyanez vonatkozik a „fegyveres semlegesség" gondolatára is, amely az értekezésben úgy jelenik meg, mint Bajcsy-Zsilinszky „rendkívül sokatmondó semlegességi formulája". (92. l.) Márpedig a fegyveres semlegesség a Teleki-kormány időszakában jó ideig hivatalos kormányprogram.

Bajcsy-Zsilinszky nézeteinek a korszak külpolitikai gondolkodása struktúrájában való elhelyezése másfelől azt igényli, hogy a progresszióhoz való kapcsolódásait is pontosan és világosan lássuk.

Az értekezés jól mutatja, hogy Bajcsy-Zsilinszky mily szoros kapcsolatot látott a kül- és a belpolitika között, mily erőteljesen hangoztatta, hogy egy sikeresebb külpolitika nem képzelhető el az ország demokratikus átalakulása nélkül. Mivel azonban nem ismeretlen tény, hogy a hazai szociáldemokrata és liberális tábor szintén erről az oldalról bírálta a hivatalos külpolitikát, czért e nézetek egymásrahatását, úgy véljük, alapos vizsgálat tárgyává kell majd tenni.

Ugyancsak – érthető módon – a progresszív erők figyeltek fel idejekorán a fasizmus expanziót érlelő, agresszív természetére, ezért a kölcsönhatás e téren is több irányú és összetett lehetett. Ezzel függ össze, hogy Bajcsy-Zsilinszky azon sejtelme, mely szerint Gömbösben potenciálisan egy magyar Führer lakozik, sem tekinthető egyedi meglátásnak, hiszen ezt a vádat a haladó erők a korszakban számtalanszor megfogalmazták.

A korszak külpolitikai gondolkodásának vannak olyan – gyökérzetükkel nemegyszer a távoli múltba nyúló – elemei, amelyek a fentiek szerint nem kategorizálhatóak, jó szerével a politikai közgondolkodás – nem ritkán szélesen elterjedt – elemei. Vigh Károly írja, hogy Bajcsy-Zsilinszky a magyar történelem ezer éves tapasztalataként a nyugati és keleti hódító törekvésekkel szembeni védekezést a magyar külpolitika egyik alapelvének vallja. (25. l.) A szerző is jelzi, hogy „hasonló külpolitikai gondolkodással már a tizenkilencedik századi reformkorszaktól kezdve" találkozhatunk (25. l.), de – amellett, hogy a gyökerek itt jóval korábbra nyúlnak, feltehetőleg lényegében a tapasztalatokkal egyidősek – legalább annyira fontos annak tisztázása: vajon hol van az a periódus, amikor a korszak hasonló típusú gondolkodása már nem erősíti Bajcsy-Zsilinszky ebbeli felfogását, hanem éppen leépülése irányába hat. Hiszen élete vége felé Bajcsy-Zsilinszky arra a felismerésre jut, hogy a Szovjetunió nem fenyegeti Magyarország függetlenségét. Ezzel a kérdéskörrel függ össze a pánszlávizmus megítélése is. Bajcsy-Zsilinszky éles antibolsevizmusa – úgy tűnik – elleplezte előtte azt (az egyébként a külpolitikai elit előtt jól tudott) tényt, hogy a Szovjetunió nem hazája a pánszláv gondolatnak. Az egész kérdéskör részletesebb elemzése feltehetőleg szintén nem lenne felesleges.

Vigh Károly sokat foglalkozik Bajcsy-Zsilinszky francia orientációjának kialakulásával, illetve ezen irányvonal elfogadtatásáért folytatott eszmei csatározásaival. Vajon – merül fel joggal a kérdés – valóban oly magányos volt ez a küzdelem, és ilyenformán csupán párhuzamosan futott az országban, sőt a kormánypárton belül is meglévő, jelentős nagytőkés körök által is képviselt francia irányvonalú beállítottsággal, vagy mégis voltak eszmei és politikai kapcsolódások?

Végül az autonóm Erdélyre kidolgozott tervezettel kapcsolatban kell utalni arra, hogy a két világháború között, majd kiváltképpen a második világháború éveiben mások is felvetettek, kidolgoztak hasonló elképzeléseket. Úgy véljük, hogy ezek a tervezetek szintén egy eszmetörténeti szerkezetet adnak, amelyen belül kellene Bajcsy-Zsilinszky vonatkozó gondolatait elhelyezni.

Mindezeken túl az értekezés segítséget nyújthat egy majdani olyanfajta vizsgálódáshoz, amely magának Bajcsy-Zsilinszky eszmevilágának a szerkezetét rajzolja meg. Két gondolatot vetünk fel ehhez. Vigh idéz Bajcsy-Zsilinszky egyik 1933-ban publikált cikkéből, amelyben a politikus „a magunk tévedéseinek" beismerését is szükségesnek tartja a francia politikai közvélemény megnyerése érdekében. Jó lenne sokkal többet tudni arról, hogy miben látta Bajcsy-Zsilinszky a magunk tévedéseit, mikor és milyen hangsúllyal fordult e tévedések felé, és mindez miképpen helyezkedik el romantikus nemzetképében, illetve azt mely pontig tudta korrigálni. (Ehhez maga Bajcsy-Zsilinszky is számos fontos adalékot nyújt Szekfű Gyulához 1942-ben intézett vitairatában.)

A másik gondolat kiindulópontját szintén az értekezés kínálja, amelyből megtudjuk, hogy Bajcsy-Zsilinszky már igen korán – a spanyol polgárháborúval összefüggésben – végzetes hibának tartaná „egy kifejezetten szovjetellenes világnézeti kártyára tenni fel Magyarország sorsát". (75. l.) Ennek kapcsán Vigh arról ír, hogy Bajcsy-Zsilinszky tárgyilagosabb hangot üt meg a Szovjetunióval szemben. Másfelől azonban ugyanő az, aki éles szovjet- és kommunistaellenességéről ír. Minden bizonnyal itt nem a könyv hibájáról, hanem Bajcsy-Zsilinszky nézeteinek változásáról van szó. Az ellentmondást azonban – úgy véljük – csak akkor lehetne feloldani, ha a különféle előjelű gondolati elemek nemcsak a kronológiai előadás logikája szerint rekonstruáltatnának, hanem nagyobb anyagra épülő tematikai elemzésen belül is.

Mindezen észrevételek természetesen nem kelthetik azt a benyomást, mintha Bajcsy-Zsilinszky külpolitikai gondolkodásának bármi más módszerű feltárása alkalmas lehetne nagysága plasztikusabb felmutatására. Az ő nagyságát nem ezen a tájon kell keresnünk. De mivel jelentős személyiség volt, aki – Illyés Gyula szavaival élve – „benne van nemzeti történelmünkben", ezért külpolitikai nézeteinek további vizsgálatát a korszak eszmetörténeti szintézise majdani megírása szempontjából gondoljuk lényegesnek.

Pritz Pál

DOKUMENTUMOK A MAGYAR KÖZOKTATÁS REFORMJÁRÓL (1945–1948)

Összeállította és a bevezetőt írta: Dancs Istvánné

Kossuth Könyvkiadó, 1979, 861 l.

1944–45-ben, amikor a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front pártjai megkezdték az ország gazdasági, társadalmi és politikai életének demokratikus átformálását, aligha akadt vezetőik között egy is, aki ne lett volna tisztában azzal, hogy ezen átalakulásnak mennyire integráns részét képezi a kultúra, ezen belül a közoktatási rendszer demokratizálásának szükségessége. Annál is inkább így volt ez, mivel az új államhatalom olyan, szellemében retrográd, intézményi struktúrájában pedig szűkkeblű iskolarendszert örökölt, amely egy modern polgári demokrácia igényeihez és lehetőségeihez képest is elavult volt. Az új, népi demokratikus rendszer megszilárdulása, az elért társadalmi-politikai változások megőrzése és továbbfejlesztése elképzelhetetlen volt anélkül, hogy a népi erők ne vívják meg a maguk kulturális forradalmát is, hogy ne törekedjenek a volt uralkodó osztályok műveltségi monopóliumának megtörése, az uralmukat jól szolgáló „zsákutcás" iskolarendszer felszámolására.

1945–1948 között az új államhatalom iskolapolitikájának centrális kérdése – az oktatás tárgyi és személyi feltételeinek újbóli biztosításán, a tananyag tartalmi kérdéseinek tisztázásán s az egész pedagógustársadalom demokratikus irányú áthangolásán túl – a közoktatási rendszer intézményi struktúrájának átalakítása volt. Az ellenforradalmi korszak közoktatási rendszerének kialakításánál fontos szerepet játszott az a megfontolás „hogy a négy népiskolát végzett 10 éves tanulósereg három »tehetség«-osztályra (jók, közepesek, gyengék) tagozódik, másrészt adva van a társadalmi szükségletnek megfelelő három jellegzetes tanulmányi irány: a gimnáziumi-egyetemi, a polgári iskolai-középfokú gyakorlati és a népiskolai-alsóbbfokú gyakorlati. Mi sem egyszerűbb, mint az iskolai bizonyítvány minősége szerint terelni a gyermekeket a megfelelő iskolába, ott végezhető tanulmányait és továbbhaladási lehetőségét szigorúan körülkorlátozni s íly módon a társadalom szükségletét kielégíteni." (*Barra György:* Régi és új közoktatási rendszerünk. Köznevelés, 1946/6. 7. o.) Ez azután a gyakorlatban példátlan társadalmi igazságtalanságokhoz vezetett. Amellett ugyanis, hogy a nagy többség pályaválasztását már tízéves korban determinálta, továbbhaladási lehetőségeit behatárolta, s hogy a tíz-tizennégy évesek három fő iskolatípusát hierarchikusan alakította ki, a tehetség szerinti szelekció elve óriási torzulásokat szenvedett az egyes társadalmi réteghez, bizonyos lakóhelytípusokhoz való tartozás és az anyagi viszonyok kérdésein. Mindezek azt eredményezték, hogy a társadalom alsóbb néposztályai a felsőbb tanulmányokhoz vezető útról leszorultak, vagy rá sem kerültek. Ily módon az egész közoktatási rendszer működése a társadalmi egyenlőtlenségek konzerválása, illetve újratermelése irányában hatott.

Az új iskolapolitika alapját a nyolcosztályos általános iskola megteremtésére irányuló törekvések képezték, melyet a népiskola, a polgári iskola, valamint a gimnázium I–IV. osztálya összevonásával kívánt létrehozni, így biztosítva a 6–14 éves korosztályok egységes képzését, a 10–14 évesek szakrendszerű oktatását. Ezen az alapon, ehhez méretezve kívánta az egész közoktatási rendszert újból felépíteni, megszüntetve bármely középiskolai típusnak a többi fölé rendelését, bármely középiskolai végzettségnek a felsőbb tanulmányok szempontjából való egyedül univerzálissá tételét.

Ez a dokumentumgyűjtemény, amely a „Források a magyar népi demokrácia történetéhez" című sorozat harmadik köteteként jelent meg az Új Magyar Központi Levéltár, valamint az Oktatásügyi Minisztérium közös kiadásában, az általános iskola megteremtésének problémáit, az állami oktatáspolitika célkitűzéseit s ezek megvalósulásának folyamatát állította a válogatás középpontjába. E kérdéskörről már eddig is több feldolgozás, tanulmány látott napvilágot, így a kötet összeállítójának és szerkesztőinek célja az volt, hogy a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium idevágó iratanyaga egy részének közzétételével az eddig megrajzolt képet hitelesebbé, teljesebbé tegyék.

Az iskolarendszer intézményi struktúrájának átalakítása mellett az állami oktatáspolitikának adott időszakban más, nem kisebb nehézséget jelentő problémákkal is szembe kellett néznie. Minde-

nekelőtt biztosítani kellett az oktatás tárgyi és személyi feltételeit. A háború folyamán mintegy 84 millió aranypengőnyi károsodás érte a népiskolai és gimnáziumi hálózatot, a fővárosban pedig csaknem a felére csökkent a használható tantermek száma. Súlyos károkat szenvedtek az iskolai berendezések, az oktatási eszközök is. A legsürgősebben végre kellett hajtani a tankönyvek felülvizsgálatát, bevonni a fasiszta szelleműeket, helyettük újakat íratni és nyomatni. Az általános papírhiány közepette ez éppoly problémát jelentett, mint a diákság füzetekkel való ellátása. A száguldó infláció közepette szinte megoldhatatlan feladatot jelentett a pedagógusok létfeltételeinek biztosítása, s ilyen körülmények között kellett át- és továbbképzésüket megszervezni, az új hatalom számára őket megnyerni.

Szót kellett értenie a kultuszkormányzatnak az egyházakkal is, hiszen ezek iskolafenntartási jogát, iskoláik autonómiáját törvények bástyázták körül. Bármily anakronizmus volt is ez, az új rendszer egyelőre nem kívánta frontális támadással megszüntetni őket, s kiélezni egyébként is labilis viszonyát az egyes felekezetekkel. A Függetlenségi Front pártjain kívül ugyanis ez idő szerint az egyházak – főként a katolikus egyház – képviselték az egyetlen számottevő és mozgósítható, ideológiai-társadalmi-politikai befolyással rendelkező erőt Magyarországon. Az új iskolarendszer megteremtésére irányuló törekvések azonban akarva-akaratlanul is érintették az egyházi iskolák autonómiájának kérdését. Hogy miként, erről szépen beszél a kötetben közreadott dokumentumok egy része. Mindenesetre tény, hogy az egyes felekezetek iskolafenntartói joga jelentősen megnehezítette az általános iskolai rendszer kiépítését, s az egyházak magatartása e kérdésben nem könnyítette meg az állami oktatáspolitika dolgát. Nem kívántak ugyanis e jogukról lemondani, sem iskoláik autonómiájának megcsorbításába beleegyezni, hiszen ez társadalmi befolyásuk megőrzésének egyik legjelentősebb pillérét jelentette. Ily módon az új közoktatási rendszer megteremtésére irányuló törekvéseknek állandó neuralgikus pontja volt az egyházi iskolák kérdése, amely végső soron az állam és egyház viszonyában is állandó feszültségforrást jelentett.

Végül, de nem utolsósorban szembe kellett néznie a közoktatásügyi minisztériumnak a felnőttoktatás megszervezésének kérdéseivel, intézményi kereteinek kiépítésével. Az új rendszer vezető és szakember bázisának létrehozásával ugyanis nem lehetett addig várni, amíg az iskolákból kikerül az új népi demokratikus szellemben nevelt értelmiség. Égető szükség volt a hiány gyors pótlására, s ezt kívánták a társadalmi igazságtalanságok orvoslására vonatkozó elvárások.

Mindezen problémák megoldása csak több éves folyamat eredménye lehetett. Végighúzódtak a népi demokratikus átalakulás négyéves folyamatán, s a kultuszkormányzatnak állandóan napirenden kellett őket tartania. Éppen ezért, a könnyebb tájékozódás elősegítése érdekében a dokumentumok közreadói a források csoportosításánál a tematikus és időrendi elvet együttesen alkalmazták. Éves bontáson belül külön egységekbe gyűjtötték az egy témára vonatkozó különböző jellegű dokumentumokat: rendeleteket, rendelettervezeteket, jelentéseket, átiratokat, belső ügyviteli iratokat stb. Főbb témaképző csoportok a következők: 1. az oktatás tárgyi feltételei, ezek állapotáról szóló jelentések, illetve javításukat célzó kezdeményezések; 2. az oktatás demokratizálásának kérdései: az egyes pártok, társadalmi szervek kezdeményezései, az új tankönyvek és tantervek megalkotásának, az általános iskola megszervezésének, a tanuló ifjúság demokratikus szellemű közéleti nevelésének, valamint a felnőttoktatás megszervezésének problémái, vitás kérdései; 3. a pedagógusok demokratikus átképzését, szakmai továbbképzését és a nevelőképzés reformját érintő kérdések, javaslatok, intézkedések.

A kötetben közreadott több mint négyszáz dokumentum közül az e témákra vonatkozó ismereteinket azok a források árnyalják, gazdagítják leginkább, amelyek egyfelelől az egyes döntések előkészítésére, belső vitáira vonatkoznak, másfelől pedig az intézkedések megvalósulásának folyamatáról, miként jéről tanúskodnak. Különösen figyelemre méltóak utóbbiak, amelyek alapján a dokumentumgyűjtemény forgatója képet alkothat magának arról az óriási szakadékról, amely a „nincs de kell, hát legyen", a társadalom szükségletei, valamint a megvalósítás objektív lehetőségei között fennállt. Tudnunk kell ugyanis, hogy bármennyire magától értetődő volt az e problémák megoldásának szükségessége, a politikai és főként gazdasági megfontolások gúzsba kötötték a kultuszkormányzat kezét, s így a kívánságok, elvárások megfogalmazásától, illetve deklarálásától még hosszú, szükségmegoldásokon keresztüli út vezetett a megvalósulásig. Hiszen ezek megoldása nem pusztán politikai attitűd kérdése volt, hanem – és jórészt – anyagi természetű probléma is. Ily módon szívesen vettük volna, ha a teljesebb kép kedvéért ez az egyébként kitűnő dokumentumgyűjtemény kiegészült volna azokkal az adatokkal, amelyek kézzelfoghatóan mutatják azokat az pénzügyi kereteket, amelyek közé a minden-

kori kultuszkormányzat a maga tevékenységét korlátozni kényszerült, vagy esetleg kiterjeszteni módja volt. Így biztosabb képet kaphatnánk arról, hogy adott időpontban a szándékok manifesztálásán túl valóságosan, materiálisan milyen helyet foglalt el az állami politikában a közoktatásügy problémája, s hogy az egyes miniszterek irányítása idején melyek voltak a VKM által leginkább preferált kérdések.

Mindezek mellett pedig érdeklődéssel várjuk egy hasonló, de a közép- és felsőfokú oktatás, valamint a tudományos élet reformjára vonatkozó forrásgyűjtemény közreadását, hiszen idevágó ismereteink összehasonlíthatatlanul hézagosabbak, mint az alapfokú oktatás átszervezését érintő tudásunk.

Póth Piroska

MUNKÁSMOZGALOMTÖRTÉNET – TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

ELMÉLETI ÉS MÓDSZERTANI TANULMÁNYOK

Szerkesztette: Vass Henrik és Sipos Levente

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978. 344 l.

Az MSzMP Központi Bizottsága Párttörténeti Intézetében készült kötet a magyar munkásmozgalomtörténeti kutatások helyzetének, eredményeinek és fogyatékosságainak kritikus felmérése alapján a továbblépés lehetőségeit vizsgálja, és feltételeit készíti elő, mégpedig a társadalomtudományokkal való interdiszciplináris együttműködés elméleti és módszertani kérdéseinek felvetésével: ebben áll igen nagy jelentősége és értéke. A munkásmozgalomtörténet hazai kutatása elérkezett fejlődésének arra a fokára, amikor épp egy ilyen jelentős továbblépés révén szilárdíthatja meg és gyarapíthatja leginkább azokat a számottevő eredményeket, amelyeket a hitelét egy ideig sulyósan csorbító dogmatizmus elküzdése, maradványainak felszámolása során mintegy két évtizedes – értékes művekben kifejeződő – munkával elért.

A tanulmánykötet fejtegetései arról győznek meg, hogy az eddig meglehetősen politikacentrikus munkásmozgalomtörténeti kutatások rendkívül jelentős kiterjedése, gazdagodása és elmélyülése várható attól, ha a párttörténet a munkásosztály struktúrájának és anyagi helyzetének, valamint kultúrájának széles körű és sokoldalú vizsgálatára támaszkodhat – a munkásmozgalom történeti periodizációjának minden szakasza, így a kortörténetnek nevezett jelenlegi, még le nem zárult folyamat tekintetében is; – az üzemtörténeti munkákban éppúgy komplex módon vizsgálva ezeket a kérdéseket, mint a szakszervezettörténeti művekben; messzemenően támaszkodva a helytörténeti kutatásokra, amelyek nemcsak a munkásmozgalomtörténetnek az indokoltnál erősebb fővároscentrikusságát válthatják fel reálisabb országos összképre, hanem a regionális és helyi sajátosságok konkrét feltárásával olyan jelenségek egész sorát magyarázhatják meg, amelyek a munkásmozgalomtörténet országos szintű bemutatását is érdemlegesen befolyásolhatják. A kötet, amely felhívja a figyelmet az eszmetörténeti vizsgálatok igen nagy jelentőségére is a munkásmozgalomtörténetben, teljes joggal hangsúlyozza végül magának a munkásmozgalomtörténetnek a tudatformálásban, a világnézeti nevelésben betölteni hivatott szerepét.

A gazdaság- és társadalomtörténet, a marxista szociológia és a filozófiatörténet, az irodalom és a képzőművészetek története művelőinek a munkásmozgalomtörténet kutatóival kialakult – eddig sokszor csak esetleges vagy kezdetleges – együttműködésének tervszerű, átgondolt együtt-munkálkodássá fejlesztésének gondolata a jelek szerint igen pozitív visszhangra talált a társadalomtudományok mindegyikénél. A közreműködő tudományok köre nyilván bővülni is fog még olyanokkal, amelyek részvételének szükségességére a kötet egyik-másik tanulmánya már most is utal, vagy legalábbbis céloz (néprajz, zenetudomány, színháztörténet, pszichológia) vagy a hadtörténelemmel, amely a munkásmozgalomtörténet kutatásában való közreműködésben máris iegen jelentős eredményeket mutathat fel. De hivatkozhatnánk a sajtótörténetre, a könyvtártörténetre stb. is.

A kötetben közölt tanulmányokat az jellemzi, hogy – bár természetesen a teljesség igénye nélkül, sőt olykor kifejezetten csak szerény észrevételek és kívánságok gyanánt – igen sok és fontos

területet, kérdéskört jelölnek meg, ahol lehetőségét, sőt szükségét látják az interdiszciplináris együttműködésnek, amelyet nemcsak a munkásmozgalomtörténet, hanem a közreműködő egyes szaktudományok szempontjából is nagyon ígéretesnek ítélnek. Kiindulásuk legtöbbször historiográfiai megalapozottságú; a hasznosítható forrásokra és a leginkább célravezető módszerekre gyakorlatiasan mutatnak rá, s ugyanakkor több vonatkozásban belebocsátkoznak olyan elméleti fejtegetésekbe is, amelyek a szóban forgó interdiszciplináris kutatásoktól várható elméleti jelentőségű eredményekre utalnak előre. Mindezek a tulajdonságok a kötetet minden szempontból igen figyelemre méltó, rendkívül fontos kézikönyvvé teszik: nélkülözhetetlen a munkásmozgalomtörténet művelői számára; eredményei akár az iskolai történelemoktatásban, akár a tudatformálás egyéb fórumain kitűnően hasznosíthatók.

Valamennyi tanulmány hangsúlyozza a munkásmozgalomtöraténet szerves egységét a nemzeti történelemmel, valamint összefüggését a nemzetközi munkásmozgalom történetével, s tágabban az egyetemes történelemmel. Nemcsak megállapítják ezt, hanem útmutatást is adnak ahhoz, hogy – az interdiszciplináris együttműködés segítségével – hogyan felelhet meg leginkább az ebből következő követelményeknek, megmutatva a munkásosztály és pártja helyét a mindenkori társadalom és az országos politika egészében, feltárva nemzetközi kapcsolatait, az eszmei hatások, kulturális kölcsönhatások szövevényét, a munkásmozgalom tükröződését a magyar és az egyetemes irodalomban és képzőművészetben.

A különböző társadalomtudományok interdiszciplináris együttműködését a történelemtudomány speciális terrénumát jelentő munkásmozgalomtörténettel eleve megkönnyíti a történeti szemléletmód, amely valamennyi marxista társadalomtudomány sajátja. Teljesen indokolt, hogy a kötet élén egy Lenin történeti látásmódjáról szóló tanulmány áll, amely jól érzékelteti, hogy mit jelent a társadalomtudományok összessége számára a lenini eszmei örökség. Andics Erzsébet e tanulmányában különösen megragadó annak megvilágítása, hogy a marxista-leninista történetfelfogás valósítja meg az emberiség régi vágyát, hogy tanulhasson a történelemből. Esetlegességek tárházából, ahonnan eklektikusan válogathatunk, a társadalom törvényeinek felfedezése révén válik a történelem valóban tudománnyá, amely nemcsak magyarázatot ad a társadalom jelenségeire, hanem azáltall lehet valóban az élet tanítómestere, hogy a történelmi tapasztalatokat, tanulságokat felhasználhatóvá teszi a társadalom megváltoztatására.

Mérei Gyula tanulmánya az eszmetörténeti kutatások jelentőségéről, nagyon jól kapcsolódik az előbbihez. Foglalkozik a marxizmus eszmetörténeti előzményeivel, az eszmék kritikai átvétele és továbbfejlesztése kérdésével, az eszme és a gyakorlati cselekvés kölcsönhatásának vizsgálatával. Megvilágítandónak tartja a nemzetközi és a magyar munkásmozgalom eszmei fejlődésében az egyes irányzatok és főbb képviselőik felfogásbeli különbségeit s azok filozófiai alapjait. Így figyelembe ajánlja a II. Internacionálé eszmei irányzatainak minden sematizmustól mentes, árnyalt vizsgálatát; a szociáldarwinizmus, ausztromarxizmus magyarországi hatását. Fejtegetései során számos olyan kérdést érint, amelyek a polgári ideológia mai áramlataiban játszott szerepüknél fogva is figyelmet és határozott megítélést igényelnek.

Nem ragaszkodva mereven a kötet tanulmányainak sorrendjéhez, a továbbiakban először Erényi Tibor tanulmányát említenénk. Ez átfogóan ismerteti azokat a követelményeket, amelyek az osztállyá szerveződött munkásság korszerű, sokoldalú vizsgálatához nélkülözhetetlenek. Tulajdonképpen az általa elősorolt feladatokhoz kínál értékes eszmei-módszertani segítséget Berend T. Iván a gazdaság- és társadalomtörténet, Sipos Péter a gazdaságtörténetből leágazott üzemtörténet, Kulcsár Kálmán a szociológia oldaláról, míg Kabos Ernő, aki a szakszervezet-történet kutatásának kérdéseire is külön tanulmányt szentelt, a munkáskultúrával foglalkozó egyik további tanulmányával vet fel oly gazdag problematikát, amelyhez az irodalomtörténet és a képzőművészet vonatkozásában Szabolcsi Miklós, illetve Aradi Nóra fejtegetései kapcsolódnak tartalmilag.

A munkásosztály helyzete és mozgalma közötti kölcsönhatás, mint Erényi Tibor hangsúlyozza, igen fontossá teszi a munkásmozgalomtörténet számára, hogy alaposan tanulmányozza a munkásosztály szerkezetét, a nagyiparban és kisiparban foglalkoztatottak arányát, területi elhelyezkedését és szakmai megoszlását, általános műveltségét és szakmai képzettségét, munkakörülményeit, bér- és lakásviszonyait, szociális ellátottságát, s általában egész életmódjat. Vizsgálandó az ún. örökletes réteg s a faluról frissen beáramlók kérdése, annak minden konzekvenciájával, valamint a nemzetiségi összetétel s vele kapcsolatban az asszimiláció pronlémája. Fontos figyelmeztetés a szerző részéről, hogy ezt a

munkásosztályra irányuló sokoldalú kutatást össze kell kapcsolni annak vizsgálatával, hogy mi a munkásosztály helye a tanulmányozott kor társadalmának egészében; milyen kapcsolatai vannak a munkásságnak a parasztsághoz, a szegényparaszti, agrárproletár rétegekhez; tudatállapotát mennyiben befolyásolják polgári, kispolgári, vallásos, nacionalista nézetek.

Kézenfekvő, hogy a munkásosztály helyzetét és mozgalmát a gazdaság- és társadalomtörténet országos, sőt tágabb, főleg kelet-európai összefüggéseiben kell vizsgálnunk: Berend T. Iván tanulmánya ezzel kapcsolatban felhívja a figyelmet a kapitalizmus fejlődésének itteni sajátosságára, hogy ti. a termelőerők általános elmaradottsága közepette egyidejűleg a kor legmodernebb tőkés termelési viszonyai (finánctőke, monopóliumok) jelentek meg. Arra is figyelmeztet, hogy az általános alacsonynak ítélhető gazdasági fejlettség nem zárja ki egyes gazdasági területek, ágazatok akár nemzetközileg is magas fejlettségét, mint ahogy általános gazdasági konjunktúra esetén is egyes ágakban eltérő lehet a helyzet. Különösen fontos továbbá utalása a gazdasági konjunktúrának, ill. dekonjunktúrának a munkásmozgalomra gyakorolt elernyesztő, illetve fellendítő hatása sematikus, leegyszerűsítő megállapításának veszélyeire. A hatások ellentmondásosak; a munkásosztályt helyzetének javulása nem feltétlenül forradalmasítja, hanem esetleg bénítja, demoralizálja; javulása viszont további igények támasztásával, a művelődési lehetőségek jobb kihasználásával, a tudati érettség fokozódásával előrelendítője lehet a mozgalomnak.

Különösen fontosnak tűnik a marxista szociológia bekapcsolódása a munkásosztály és szervezetei (párt, szakszervezet) belső struktúrájának – a társadalmi, politikai környezetet is figyelembe vevő – vizsgálatába. Mint Kulcsár Kálmán tanulmánya hangsúlyozza, mikro- és makrostrukturális kutatásra egyaránt szükség van, s azoknak egységben kell folyniuk.

Az üzemtörténet munkásmozgalomtörténeti vonatkozásairól író Sipos Péter az üzemet nemcsak termelő-gazdálkodó egységnek, hanem – az ott dolgozó emberek kollektíváját tekintve – olyan mikroközösségnek is fogja fel, ahol a gazdaság- és társadalomtörténeti, valamint szociológiai kutatási módszerek komplex alkalmazása igen gyümölcsöző lehet. Teljes joggal hangsúlyozza, hogy egy-egy üzem munkáskollektívája összetételének, a munkaadóhoz való viszonyának, helyzete konkrét alakulásának, s mindezzel együtt a munkásmozgalomban való részvétele – vagy esetleges távolmaradása – kérdéseinek tüzetes, s ugyanakkor a szélesebb társadalmi összefüggésekből ki nem szakított vizsgálata a munkásosztály és mozgalma általános történetéhez is igen fontos megállapításokkal járulhat hozzá.

A munkásosztály szervezeteinek történeti kutatásában a politikai szervezetek, a munkáspártok történetének vizsgálata méltán állott és áll előtérben, de immár igen időszerű a határozottabb előrelépés a munkásosztály osztályharcos szakmai szervezetei, a szakszervezetek története kutatásában is, amelynek elmaradottabb helyzetére Kabos Ernő tanulmánya mutat rá. Tisztázza a szakszervezet, szakszervezeti tömegmozgalom jellegét, funkcióit, tevékenységének, munkamódszereinek sajátosságát, a szakszervezetek párthoz való viszonyát. Mindez igen fontos, mert az e kérdésekben egy időben eluralkodott szektás, dogmatikus felfogásuk rendkívül megnehezítették a szakszervezetek valós történeti értékelését, érdemeik és hibáik józan mérlegelését, a tanulságok helyes módon történő levonását és értékesítését. A gazdasági harc, a demokratikus jogokért folytatott küzdelem, a munkásművelődés érdekében kifejtett tevékenység terén egyaránt vizsgálandó a munkáspárt irányító, és marxista ideológiájának meghatározó szerepe, különösen, amióta a Szociáldemokrata Párt mellett megjelent és egyre nagyobb jelentőségre tett szert a szakszervezetekben is a forradalmi munkáspárt, a Kommunista Párt. A szakszervezetek, jóllehet nem politikai szervezetek, s így tevékenységük nem mérhető politikai pártra alkalmazott mércével, gyakorta bekapcsolódtak a párt által kezdeményezett és vezetett politikai akciókba. A tanulmány nagy figyelmet fordít azon belső konfliktusokra, amelyeket a szakszervezeti mozgalomban apparátusának elbürokratizálódása keltett, s azokra a külső hatásokra, befolyásokra, amelyek nemcsak az állam munkáspolitikája, hanem a keresztény szakszervezetek és más polgári irányítás alatt álló munkásszervezetek részéről érték. Igen figyelemre méltó az a differenciáltság, amellyel a keresztény szakszervezetek kérdéséhez nyúl. Más megítélés alá esnének nyilván a fasiszta munkásszervezetek, de ezekkel nem foglalkozik. Felhívja viszont a figyelmet a magyarországi szakszervezeti mozgalom nemzetközi kapcsolatai vizsgálatának fontosságára.

A munkáskultúra kutatásának kérdéseivel foglalkozik Kabos Ernőnek a kötetben szereplő másik tanulmánya. Utal a kultúra fogalmának meghatározásában uralkodó bizonytalanságra, s találóan jegyzi meg, hogy ez legkevésbé sem lehet a konkrét kutatások akadálya, sőt épp ezektől várható segítség egy

teljesebb és világosabb definíció kialakításához is. A két kultúráról szóló lenini tanítás helyes értelmezése adja meg mindenesetre az alapot a kutatásokhoz. A munkásosztály kulturális állapota felméréséhez vizsgálandónak tartja az írni-olvasni tudást, az iskolázottságot, az iskolán kívüli művelődést, a szakmai és általános műveltségi ismereteket, a szabad idő felhasználását, az olvasottságot, a sajtó, rádió, mozi hatását stb. Megkülönböztetett figyelmet fordít a speciális munkás-kultúrtevékenységre (szemináriumok, előadássorozatok, munkáskönyvtárak, munkásszínjátszás, munkásdalárdák stb.). A munkáskultúrtevékenység jelentőségét egyrészt abban látja, hogy pótolja azt, amit az uralkodó osztály kultúrpolitikája a munkásságtól megtagadott, illetve hogy ellensúlyozza annak hatását, amit neki manipulatív szándékkal adott; másrészt hogy a kultúra maga is fegyver legyen a munkásosztály kezében a társadalom átalakításáért folytatott harcban. A párt és a szakszervezet kulturális osztályharcának kutatása mellett azt is vizsgálandónak tartja, hogy a munkásosztály léte, helyzete, küzdelme hogyan tükröződik az irodalomban, a művészetekben.

A problematika rokon volta lehetővé teszi, hogy Szabolcsi Miklós irodalomtörténeti, Aradi Nóra képzőművészettörténeti – lényegileg ide kapcsolódó – tanulmányainak főbb gondolataira, megállapításaira összefoglalóan utaljunk. Egybehangzóan mutatnak rá, hogy a munkásproblematika művészeti tükröződése és annak visszahatása magára a munkásmozgalomra, igen fontos interdiszciplináris kutatási terület; osztályok, rétegek korabeli tudatállapota megismerésére nyújt lehetősége. A művek esztétikai színvonala különböző; meghatározott körülmények közt közvetlen mozgósító erejük is lehet, de legtöbbször közvetetten, áttételesen érvényesül hatásuk. Az ilyen irodalmi művek, képzőművészeti alkotások csak részben származnak a munkásosztályhoz tartozó vagy közvetlenül onnan eredő, a munkásmozgalomban aktív módon részes, esetleg a munkáspárthoz is tartozó alkotóktól, akik akár közvetlen agitációs tömegművészetet műveltek, akár magasabb esztétikai igényű szocialista irodalmi, művészeti alkotómunkára vállalkoztak, csoportokká, irányzatokká is szerveződve – az alkotások nagy és értékes része a munkásmozgalom eseményeinek, neves és névtelen hőseinek, eszméinek és szimbólumainak messzire kiterjedő hatásáról tanúskodik, a munkásember testi-lelki habitusával, helyzetével és küzdelmével való rokonszenvezés bizonyítéka, amely – nem véletlenül – épp ott és akkor jelentkezett leginkább, ahol és amikor a szövetségi politika, népfrontpolitika eredményes alkalmazására került sor, s igazi nagy sikereket nem utolsósorban azáltal ért el, hogy magába tudta integrálni a polgári humanizmus hagyományait s a haladó nemzeti hagyományokat. Mindkét tanulmány hangsúlyozza nemzetközi összehasonlító kutatások szükségességét, s az emigráns művészek hatásának vizsgálatát is. Általában nagy jelentőséget tulajdonítanak a művek elterjedése, hatása konkrét vizsgálatának, író és hatalom, alkotó és közönség kapcsolata feltárásának. A tanulmányokban érintett oly fontos és sokat vitatott kérdések tekintetében, mint irodalom és művészet pártossága, szocialista realizmus, új emberkép, pozitív hős, közérthetőség – ezúttal csak puszta utalással kell beérnünk.

A kötet eddig ismertetett valamennyi olyan tanulmányában, amely a munkásmozgalomtörténet interdiszciplináris kutatások révén lehetséges gazdagítása és elmélyítése kérdéseivel foglalkozik, igen hangsúlyos külön részben találhatók a hazánk felszabadulása utáni korszakra vonatkozó elvi és módszertani fejtegetések. A különleges hangsúly teljesen indokolt, hiszen ez már jelenkorunk története, legújabbkori történelmünk éppen folyamatban lévő, még le nem zárult szakasza, amelyben új kérdések vetődnek fel, és a korábban tárgyalt kérdések is – a munkásosztály hatalomra kerülése folytán – megváltozott módon jelentkeznek. Mindez fokozott elméleti és módszertani felkészülést is igényel, nem is beszélve a forrásadottságok megváltozásáról, a forrásfelhasználási lehetőségek szükségszerű korlátozottságáról, a folyamatok lezáraltlanságából eredő értékelési nehézségekről, a nagy politikai felelősségről, amellyel az e korszakkal való foglalkozás különösen együtt jár. Incze Miklósnak a kortörténeti kutatások problematikájáról széles körű nemzetközi áttekintéssel írt tanulmánya nemcsak a sajátos nehézségekre világít rá, hanem azokra a lehetőségekre is, amelyeket – bizonyos korlátok közt ugyan – a modellalkotás, a kvantifikáció, a szociológiai módszerek alkalmazása nyújthat. A marxista szociológia, mint Kulcsár Kálmán tanulmánya már jelezte, épp itt, e kortörténeti szakaszban találhatja meg leginkább terénumát, megmagyarázva a mai jelenségeket, és a tendenciák feltárásával egyben eligazítást is adva a jövőbeli fejlődés tekintetében. Korunk nyitottsága a jövő irányában egyben erőt és lelkesedést is ad a folyamatok lezáratlanságából adódó nehézségek, bizonytalansági tényezők vállalására; a hatalom birtokosává lett munkásosztály és pártja politikájának felelősségtől áthatott kritikai elemzéséhez valamennyi vonatkozásban és területen, nemzeti keretekben és nemzetközi összefüggésekben. Az egyes

tanulmányokban e korszakra vonatkozóan felvetett számos igen fontos kérdés közül kiemelnénk Berendnek a szocialista gazdasági integráció, Kabosnak a kultúrforradalom problematikája vizsgálatát illető fejtegetéseit.

A helytörténeti kutatásoknak a munkásmozgalomtörténet országos szintű művelése szempontjából is nélkülözhetetlen szerepére és jelentőségére Vass Henrik tanulmánya világít rá: ezek nemcsak gazdagítják, kiegészítik az országos összképet, hanem szerepet játszhatnak az összkép helyességének kontrollálásában, hozzájárulhatnak annak finomításához, kifejezőbbé tételéhez. A tanulmány fejtegetései közül különösen kiemelnénk a vidéki munkásmozgalomnak a reális összkép szempontjából is igen fontos hangsúlyosabb kutatásának szükségességéről írottakat, s a vidéki munkásmozgalom több eltérő vonásának megállapítását, figyelembe ajánlását: az erőszakszervezetek elnyomásának korlátlanabb kíméletlenségét, az öszecsapások általában ösztönösebb kirobbanását, és hevesebb, véresebb lefolyását; a vidéki munkásság szorosabb kapcsolatát a faluval, a paraszti, különösen szegényparaszti és agrárproletár rétegekkel; a vallásos miszticizmus, bibliás szekták, keresztény kommunisztikus nézetek, messianizmus befolyását a félparaszti jellegű munkásrétegekre. De ebben a helytörténettel foglalkozó tanulmányban is méltán kapnak megkülönböztetett figyelmet a felszabadulás utáni korszak kutatásának feladatai: az egész országot átható és átformáló nagy gazdasági-társadalmi, politikai átalakulás, kulturális fejlődés az egyes tájegységek nem azonos körülmények közt sajátos vonásokat mutathat, s mutat is, és aktuális jelentősége is van annak, hogy az országos politikai vezetés mennyiben volt és van tekintettel ezekre. A kortörténetírás felelőssége, amelyről már szóltunk, helytörténeti vonatkozásban is fennáll, s Vass Henrik tanulmánya erre nemcsak figyelmeztet, hanem biztatást és jelentős konkrét segítséget is ad a feladatok vállalásához, a nehézségek leküzdéséhez. Ha általában is nagyon helyeseljük a kötet tanulmányai többségének historiográfiai áttekintésekkel történt megalapozását, különösen itt üdvözöljük ezt örömmel, mert úgy véljük, itt, a helytörténet vonalán van a legnagyobb szükség az eddigi termés kritikai értékelésére s útbaigazító jó tanácsokra. A szerző figyelme kiterjed a forrásokra, azok kritikájára, a feldolgozások eszmei és módszertani erényeire és fogyatékosságaira, a kutatói gárdára, a publikációs lehetőségekre. A többnyire évfordulókhoz kapcsolódó, kampányszerű helytörténetírás tervszerű, egyenletes, jól átgondolt helytörténeti munkásságá fejlesztésére ösztönöz.

A kötet zárófejezetét ugyancsak Vass Henrik írta. Ebben a tudatformálás szempontjából összegezi úgyszólván minden fontos megállapítását a munkásmozgalomtörténet és a társadalomtudományok interdiszciplináris együttműködésének kérdéseivel foglalkozó kötetnek, amelynek lelkes inspirátora és munkálatainak fáradhatatlan szervezője volt. Abból kiindulva, hogy a tudományos ismeretek tudatot formálnak, s a tudat visszahat az objektív létre, hangsúlyozza a történelmi tapasztalatok felhasználásának jelentőségét a ma politikájában, a holnap feladatainak kidolgozásánál – abban az ideológiai harcban, amelyet a tömegek manipulációs célzatú – a modern tömegkommunikáció minden eszközét felhasználó – tőkés tudati befolyásolása ellen vívunk. A pártoktatástól az iskolai történelemoktatásáig s a közművelődés változatos területeiig kíséri nyomon azokat a lehetőségeket és módokat, ahol és ahogyan leginkább és a legnagyobb hatásfokkal lehet szerepe a munkásmozgalomtörténetnek a szocialista tudatformálásban. Tények és megvalósulatlan alternatívák a történelemben, pártosság és objektivitás a történetírásban, aktualitás és hagyományok, az egység és differenciáltság ábrázolása a munkásosztály és a munkásmozgalom történetében, hős és tömeg, eszménykép és deheroizálás, hitelesség és élményszerűség, és még sok más, a kötet tanulmányaiban ismétlődően felvetődött, különböző oldalakról megvilágított, sokat vitaott, félreértett, olykor súlyos torzulást is szenvedett kérdés kerül itt még egyszer szóba, s kerül helyére.

Egy viszonylag terjedelmes ismertetés is csak kis részben érzékeltetheti a kötet gazdagságát, fontos elméleti és módszertani útmutatásainak hasznosságát. A kötetet feltétlenül kézbe is kell vennie annak, aki a munkásmozgalomtörténet korszerű művelésének kérdései iránt érdeklődik, vagy különösen ha aktív módon is rész vesz – immár interdiszciplináris irányba fejlődő – munkálataiban.

Tilkovszky Loránt

JÁN ČIERNY:

NOVÁ ORIENTÁCIA ZAHRANIČNEJ POLITIKY ČESKOSLOVENSKA (1941–1948)

(CSEHSZLOVÁKIA KÜLPOLITIKÁJÁNAK ÚJ ORIENTÁCIÓJA 1941–1948)

Bratislava, 1979. 326 old.

Ján Čierny két részre osztott munkájának a „Háború és szövetség" címet viselő első felében a világháború teheráni konferenciáig terjedő szakaszának diplomáciai eseményeiből kiindulva, az új csehszlovák külpolitikai orientáció kialakulásának feltételeivel, szervező tényezőivel foglalkozik. Már a könyv elején rámutat arra, hogy az új orientáció szempontjából a Beneš-féle londoni emigráns csehszlovák kormány, ill. a csehszlovákiai ellenállásban vezető szerephez jutott kommunisták szlovákiai és Gottwald vezette moszkvai csoportja közötti erőviszonyok, valamint az ezek változását eredményező események bizonyultak döntő jelentőségűnek. A két tábor együttműködésének lehetősége a londoni kormány és a kommunista csoportok külpolitikai programjának alapjában azonos céljából, Csehszlovákia helyreállításából adódott.

Az együttműködés kiterjesztésének további elengedhetetlen feltételét a szovjet diplomácia – Majszkij, londoni követ által realizált – kezdeményezése és Beneš céltudatos előrelátása nyomán 1941 nyarától helyreállt csehszlovák-szovjet kapcsolatok és az ezek által adott diplomáciai helyzetelőny kiaknázása jelentették. A szerző érzékletesen vázolja Beneš útját, miként vezetett az a feltétlen nyugatbarát és szovjetellenes külpolitikai programtól a háború során kialakult szituáció tudomásul vételén keresztül a szovjet szövetség kényszeredett – a hangzatos, de kétélű csehszlovák híd-koncepcióhoz való ragaszkodással ellensúlyozott – megkötéséig, annak nem csekély fortélyról és leleményről árulkodó felhasználásáig. Az angol külpolitika erélytelen föderatív elképzeléseivel szemben, a szovjet diplomácia hathatós segítségével, maga Beneš is mind következetesebben a háború előtti status quo visszaállításának programját vallotta, félretéve a lengyel-csehszlovák unióterveket. A szövetséges nagyhatalmak 1943. októberi moszkvai tanácskozása és a röviddel azután aláírt szovjet-csehszlovák szövetségi szerződés annak a csehszlovák külpolitikai programnak a jóváhagyását jelentette, amelynek megvalósításában a szovjet katonai sikereknek, az ezekre épülő csehszlovák kommunista terveknek, akcióknak és programoknak mind nagyobb szerep jutott.

A csehszlovákiai ellenállás problémáira összpontosuló belpolitikai fejlődésképből adódó legfontosabb tanulságot Čierny a már háború utáni hatalmi pozíciók biztosítására törekvő Beneš körül csoportosult polgári erők visszahúzó szerepének nyilvánvalóvá válásában látja. A kommunisták vezetésével folyó ellenállási mozgalom tényét Benešék végeredményben semmivel sem tudták ellensúlyozni. Mint Čierny hangsúlyozza, az a tény, hogy a londoniak a felszabadított csehszlovák területekre Moszkván keresztül érkeztek, több, mint jelkép: – az erőviszonyok reális tükröződése.

A „Szövetség békeidőben" című második rész a csehszlovákiai változások európai kontextusát tárja fel. Érdekes Čierny eszmefuttatása Csehszlovákia Lengyelországénál és Jugoszláviáénál kedvezőbb külpolitikai helyzetének okairól. Szerinte ezek leglényegesebbike a csehszlovák ellenállásban vezető szerepet játszott kommunista vezetés egyöntetűen szovjet orientációja és e tény Benešék által történt respektálása.

Külön fejezetek tárgyalják az új orientáció bázisát szélesítő kapcsolatok kiépítését és az ezt kiváltképp csehszlovák-lengyel, csehszlovák-magyar vonatkozásban megnehezítő rendezetlen kisebbségi kérdést. Ez utóbbi feldolgozása külpolitikai tárgyú csehszlovák munkában, kétségkívül újdonságnak számít. Feltétlenül figyelmet érdemlő megállapításai, következtetései ellenére sem sikerült azonban, véleményünk szerint, következetesen ábrázolnia a csehszlovákiai kisebbségi kérdést – annak felszámolása útján – megoldani kívánó kül- és belpolitikai erőfeszítések szövevényes mechanizmusát. Helyesen látja meg a Benešék által 1944. november 23-án a szövetségeseknek megküldött kisebbségi tárgyú memorandum, ill. a Gottwaldék által kidolgozott kormányprogram radikális kisebbségi megoldási javaslata és a végrehajtás tényleges feltételei, valamint következményei közti különbségeket.

ellentmondásokat. Ugyanakkor úgy tűnik, a szerző is ellentmondásokba keveredik a kommunista párt kisebbségi és ezzel kapcsolatos külpolitikájában jelen volt nacionalista jegyek megítélésében, jóllehet ezekre már csehszlovák szerzők is rámutattak.

Čierny a CSKP kisebbségi politikájában, annak kialakításában két szempontot tart meghatározónak: „... elsőként az egész csehszlovák otthoni és külföldi ellenállás osztály-, társadalmi és nemzeti felszabadító akcentusát, másodsorban a csehek és szlovákok történelmi tapasztalatait a kisebbségekkel". S minthogy ez utóbbi szempont viszonylagosságára a szerző más helyen maga is rámutat, fölöttébb sajátságosnak tartjuk a kollektív bűn elvének CSKP által történt elfogadása – következő oldalon egyébként a szerző által is megcáfolt – magyarázatában a következő érvelést: „A pártnak – a nemzetiségi kérdésben elfoglalt internacionalista álláspontjából adódóan – nem volt oka különösképpen hangsúlyozni a németek kitelepítésével kapcsolatban a differenciált hozzáállást, még ha a német antifasiszták érdemeit figyelembe is akarta venni" (238 old.). Ugyanitt a csehszlovák ellenállás „nemzeti háború" jellegét említi a kisebbségi kérdésben foganatosított, „következményeiben a német és magyar kisebbség egésze és tagjai számára kevezőtlennek bizonyult bizonyos intézkedések végrehajtását" elhatározó döntések okaként.

További fontos novuma Čierny értékelésének a csehszlovák kormány által Magyarországgal szemben támasztott a párizsi békekonferencia elé terjesztett politikai és területi követelések argumentációjára vonatkozó rész: „Amikor a csehszlovák delegáció ezeket a követeléseket [a bécsi döntés érvénytelenítése, a pozsonyi hídfő kiterjesztése, a magyar kisebbség jogait biztosító statutum tervének elejtése, 200 ezer magyar nemzetiségű személy egyoldalú kitelepítése – Sz. L.] indokolta, nyilvánvalónak kellett lennie annak, hogy koncepciójának komoly gyöngéi vannak. Például azt az érvelést használta, miszerint a magyar kisebbség a német kisebbséggel együtt szétbomlasztotta a köztársaságot. Azzal is érvelt, hogy »a polgári Csehszlovákiában a magyar kisebbségnek nem csupán minden polgárjoga megvolt, de ezen felül még nemzeti többletjoggal is rendlekezett« (D. M. Krno: Pariz 1946, Bratislava, 1947. 10. old.). Azt bizonygatta, hogy a legyőzött Magyarországon irredenta tendenciáktól lehet tartani és hogy a csehszlovákiai magyar kisebbség a nacionalizmus, sovinizmus forrása, ami Csehszlovákia békés belső fejlődését veszélyezteti. A csehszlovák delegáció argumentációjában azok a beneši gyakorlatnak megfelelő tendenciák jelentkeztek, amelyek a müncheni döntésért viselt felelősséget szűken értelmezve, helytelenül a burzsoázia szükségletei szerint magyarázták, és a két háború közötti csehszlovakista elmélettel és gyakorlattal, valamint a nemzetiségi jogok megsértésével összefonódott polgári politikát védelmezték." (254. old.)

A hosszabban idézett megállapításból is kitűnik, hogy Čierny érzékeli és feltárja a világháború utáni csehszlovák külpolitika ellentmondásait. Ugyanakkor véleményünk szerint megválaszolatlanul hagyja a munka gerincét képező új orientáció szempontjából az egyik legalapvetőbb kérdést: milyen mértékben érvényesült a javarészt Benesék által képviselt folyamatosság, és a régivel való szakítást képviselő kommunista koncepció mennyiben és milyen vonatkozásban akceptálta a kontinuus törekvéseket? A jelzések, a válaszok, amelyek fel-felbukkannak, nem egységesek. Maga a szerző mutat rá, hogy nem egyszerűen Beneš és a kommunisták szembeállítása a megoldás, a legtöbb kritikus ponton mégis ehhez folyamodik.

Hasonló kételyek merülnek fel az olvasóban a második rész további fejezetei kapcsán is. Ezekben a külkereskedelmi és gazdasági kapcsolatoknak az új orientáció szempontjából rendkívül fontos szerepét, a Beneš és Jan Masaryk külügyminiszter Csehszlovákia kelet-nyugati szövetségi egyensúlyának megteremtésére tett kísérleteit vizsgálja. Az időközben miniszterelnökké választott Gottwald vezetésével, a köztársaság biztonságára hivatkozva, a CSKP rendkívül határozottan lépett fel a Szovjetunió felé való orientálódás kizárólagossága mellett, ami a Marshall-terv elutasítása után és a közbülső megoldásokat eleve kizáró, kiéleződött kelet-nyugati viszonyok közt rövidesen ténylegesen is egyedüli megoldás maradt. Čierny könyve a csehszlovák külpolitika megújulásának folyamatát összességében meggyőzően és hitelesen mutatja be.

Szarka László

FOLYÓIRATSZEMLE

Ju. SZ. KUKUSKIN–A. I. VDOVIN:

A LOMONOSZOV EGYETEM A LEGÚJABB KORBAN

A szerzők tanulmánya szervesen kapcsolódik azokhoz az írásokhoz, amelyek a Lomonoszov Egyetem 225 éves fennállását köszöntik és méltatják a folyóirat hasábjain, felvillantva e nagy multú intézmény fejlődésének főbb csomópontjait, korszakhatárait. Mint ismeretes, 1755-ben M. V. Lomonoszov (1711–1765) és I. I. Suvalov gróf hosszas közbenjárását követően I. Erzsébet (1741–1761) cárnő rendeletet adott ki egy nyilvános – Oroszország történetében az első – állami egyetem felállítására, ahol kezdetben mindössze három fakultás működött, külön nemesi és ún. raznocsinyec (vegyesrendű) tagozattal, néhány tucat hallgatóval. Az egyetem első szabályzatát s az oktató-nevelő munka fő követelményeit maga Lomonoszov dolgozta ki, amelyet 1754. július 19-én terjesztett elő a szenátusban.

A moszkvai egyetem azóta a haladó orosz tudomány és kultúra egyik fő bázisa lett – mutattak rá J. Sz. Kukuskin és A. I. Vdovin –, ahol olyan kiváló írók és költők, mint D. I. Fonvizin, A. Sz. Gribojedov, M. J. Lermontov, I. Sz. Turgenyev, I. A. Goncsarov, P. I. Tyutcsev, A. N. Osztrovszkij, A. P. Csehov, V. J. Brjuszov, D. A. Furmanov, valamint kimagasló gondolkodók és progresszív társadalmi személyiségek, köztük V. G. Belinszkij, A. I. Herzen, N. P. Ogarjov stb. tanultak. Évtizedeken át itt tanítottak az orosz tudományos élet világhírű professzorai, mint Sz. I. Vavilov, A. G. Sztoletov, M. V. Keldis (fizikusok), I. M. Szecsenov (fiziológus), K. A. Tyimirjazev (botanikus), N. J. Zsukovszkij (az aerodinamika úttörője), O. J. Schmidt (matematikus-geofizikus), N. D. Zelinszkij (kémikus), D. N. Usakov, V. V. Vinogradov (nyelvészek), V. O. Kljucsevszkij, M. V. Nyecskina (történészek), V. V. Arcihovszkij (régész), I. G. Petrovszkij és P. Sz. Alekszandrov (matematikusok). Az intézmény falai közül az orosz művészeti élet számos vezető egyénisége került ki, köztük J. B. Vahtangov, V. I. Nyemirovics-Dancsenko, L. V. Szobinov és N. G. Rubinstein.

A jelenlegi professzorok közül 47-et tüntettek ki a Lenin-renddel, 114-et Állami-díjjal, több mint százat pedig Lomonoszov-díjjal jutalmaztak. Az egyetem tanárai közül öt kapott Nobel-díjat. L. D. Landau, N. G. Baszov, A. M. Prohorov, N. N. Szemjonov és I. M. Frank – akik 40 ország díszdoktorai is egyben.

Az egykori három fakultás helyén ma – a Lenin-hegyen felépített egyetemi városban – 15-öt találunk, valamint két tanintézetet (Ázsia és Afrika országainak Intézete, továbbá a társadalomtudományokat oktató pedagógusok posztgraduális képzését koordináló intézet), amelyeket négy tudományos kísérleti intézmény (mechanikai, csillagászati, magfizikai, antropológiai), négy múzeum (geológiai, talajtani, zoológiai és az egyetem történetét bemutató tárlat), 360 laboratórium, négy csillagászati obszervatórium, botanikus kert (46 hektár, több mint 40 ezer növénnyel) és tudományos könyvtár (hatmillió kötet!) egészít ki.

A fenti tanulmány – a 225 éves jubileum alkalmából, a többi cikkel együtt – jó áttekintést nyújt az Állami Lomonoszov Egyetem tudományos életének fejlődéséről, tanárainak kimagasló szellemi teljesítményeiről és az oktató-nevelő munka területén elért eredményeiről.

(ISZTORIA SzSzSzR, 1980. 3. szám, 142–156.) *V. M. L.*

P. G. RINDZJUNKSZKIJ:

AZ OROSZ ÖNKÉNYURALOM ÉS OSZTÁLYALAPJAI

1861–1904

A szerző a cári Oroszország belpolitikai sajátosságait és osztályalapjait elemzi az 1861–1904 közötti időszakban. Történeti áttekintésében felvázolja az 1861. február 19-i, felülről végrehajtott jobbágyfelszabadítás kül- és belpolitikai okait, majd ismerteti annak a tőkés fejlődésre gyakorolt ellentmondásos hatását.

Az 1870-es évek belpolitikai viszonyait vizsgálva, Rindzjunszkij kiemelt helyen foglalkozik a forradalmi narodnyikság eszmerendszerével, a parasztság között kifejtett tevékenységével, majd az ún. liberális narodnyik irányzat (Mihajlovszkij) megjelenésével. Ismerteti továbbá a mozgalmaknak az állam osztályjellegéről és történelmi szerepéről vallott hibás, metafizikus nézeteit is.

A szerző ezt követően vizsgálat alá veszi az államról hirdetett szinte valamennyi korabeli felfogást. Így bírálja G. V. Plehonov azon nézeteit, miszerint a munkásosztálynak a cári Oroszországban nincs megbízható szövetségese az önkényuralom elleni harcban, mivel a parasztság – hamis illúzióinál fogva – a monarchiát támogatja, s a „jó cártól" várja bajainak orvoslását. Ezért a parasztság az orosz viszonyok között reakciós ellenforradalmi szerepet tölt be, így a munkásosztály szövetségese csak a burzsoázia lehetne, amely azonban gazdasági fejletlensége miatt képtelen e feladat betöltésére. Rindzjunkszkij bírálja az ún. mensevik-likvidátor frakció elképzeléseit is, amely a burzsoázia gazdasági és politikai erejét túlértékelve lemondott a munkásosztály vezető szerepének lenini programjáról, s gyakorlatilag a proletariátus politikai, eszmei lefegyverzésén fáradozott.

Az önkényuralom osztálytartalmának meghatározásakor Rindzjunszkij – felhasználva V. I. Lenin, M. N. Pokrovszkij, V. Ja. Lavericsev, V. G. Csernuha, P. D. Grekov, V. M. Picseta e kérdésre vonatkozóan kifejtett nézeteit – rámutat arra, hogy a cárizmus nem egyenlő a cár, ill. kabinetjének tevékenységével. Az önkényuralom – mutat rá a szerző – Oroszországban a feudális arisztokrácia, a monopoltőke és a magas állami hivatalok összefonódottságának szűk érdekeit testesítette meg, s védelmezte kül- és belpolitikájában. E politikai csoportok közös érdekeinek felsorolásakor nem téveszti szem elől az azokat időnként élesen elválasztó ellentéteket sem. A liberális burzsoá oppozíció pedig – a szerző véleménye szerint – szinte minden alkalommal kész volt együttműködni a konzervatív erőkkel az oroszországi kapitalizmus utolsó szakaszában. A liberális kritika élessége mindig az általános politikai helyzettől, a közhangulattól függött, s e következetlenség nem csekély mértékben határozta meg az 1880–90-es évek polgári reformjainak felemás jellegét.

Külön fejezetet szentel Rindzjunszkij az 1890-es évek és az orosz századforduló, valamint Sz. Ju. Vitte (1892–1903 között pénzügyminiszter, 1903-tól 1906-ig, miniszterelnök) tevékenységének bemutatására, ahol részletesen szól a külföldi tőkebefektetések, hitelek hatásáról, az iparosítás eredményeiről, s a századelő egyre erősödő pauperizációs folyamatáról a paraszti gazdálkodásban.

A szerző nem hagyja figyelmen kívül a cári Oroszországnak – gazdasági-társadalmi-szociális viszonyait illetően Európa legelmaradottabb államának – belső problémáit, felvillantva azokat a feszítő erőket is, amelyek előbb 1905–1907-ben, majd 1917 februájában okoztak helyrehozhatatlan repedést a cárizmus ingadozó rendszerén. Az 1880-as évektől kibontakozó szervezett munkásmozgalom, az OSZDMP 1898. évi I., ill. 1903. évi II. kongresszusa, a bolsevik párt minimális és maximális programja, a leninizmus születő ideológiai rendszere mintegy prológusát jelentették az önkényuralom megdöntésének, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelmének. A szocialista forradalom lenini programja legyőzhetetlen fegyvert jelentett a munkásosztály s a vele szövetséges parasztság kezében.

(Isztorija Sz.Sz.Sz.R. 1977. 2. sz. 34–53.) *V. M. L.*

J. V. ORTEGA:

EGY FÉNYES KUDARC UTÓÉLETE: SPANYOL POLITIKA AZ 1898-AS SPANYOL–AMERIKAI HÁBORÚ ELŐTT ÉS UTÁN

Az 1890-es évek közepén Spanyolországban kétpártrendszeren alapuló parlamentáris monarchia volt. A demokratikusnak egyáltalán nem nevezhető választási rendszer ellenére Spanyolország liberális állam volt, az alapvető jogokat az alkotmány biztosította. A Canovas vezette konzervatív és a Sagasta vezette liberális párt 1875 óta békésen váltogatta egymást a hatalomban.

1895-ben kitört a kubai felkelés, a liberális többségű parlament ellenére konzervatív kormány alakult, a tábornokok politikai ambíciói ismét megnőttek. Az események felgyorsultak. 1897-ben a Kubának autonómiát követelő liberális párt és a konzervatívok egy része kivonult a parlamentből, Canovas miniszterelnök augusztusban merénylet áldozata lett, október 2-án a katonai körök jelentős részének támogatásával liberális kormány alakult.

Az Egyesült Államokkal, amely már 1896 óta készült a háborúra, gyorsan romlottak a kapcsolatok, ami a Maine cirkáló 1898 februárjában Havannában bekövetkezett felrobbanásában csúcsosodott ki. (A kölcsönös vádaskodások ellenére valószínű, hogy a robbanás kubai akció eredménye volt.) Április 19-én az USA kongresszusa követelte Kuba függetlenségének elismerését, és felhatalmazta az elnököt fegyveres erő használatára. A háború kitört; a manilai spanyol hajórajt megsemmisítették, júliusban ugyanaz lett a sorsa a spanyol hajóhad Santiago de Cubában levő maradékának. Az amerikaiak partra szálltak Kubában, a spanyol kormány augusztus 4-én békét kért.

Miért vállalták a spanyol politikusok az USA elleni teljesen kilátástalan háborút? Féltek attól, hogy a harc nélküli vereség forradalomhoz vagy katonai államcsínyhez vezetne, ami a monarchia bukását jelentené. Ezért paradox módon a kormány a fő hangsúlyt a tengeri küzdelemre helyezte, ahol az erőviszonyok egyenlőtlensége a legnagyobb volt. Saját vereségüket a szerző szerint mindenképpen igyekeztek meggyorsítani, annak érdekében, hogy ne adjanak időt a szárazföldi hadseregnek egy kormányellenes megmozdulásra.

A tengernagyok szándékai ellenére a spanyol flottát a korábban kidolgozott stratégia figyelmen kívül hagyásával átküldték Kubába, az amerikai haditengerészet „keze ügyébe". Az ügyes Cervera tengernagynak sikerült bejutnia az amerikai blokádon keresztül Santiago kikötőjébe, de innen saját kormánya hamarosan kikényszerítette, és megsemmisítő vereséget szenvedett. A partra kiúszó tengernagy elmondotta azt, amit I. Ferenc francia király mondott Paviánál: „minden elveszett, kivéve a becsületet." Később így vélekedett: „a haditengerészetet feláldozták, mivel a hadsereggel ellentétben nem tudott volna puccsot végrehajtani." A szárazföldi hadsereg képviselőit csak nagy nehézségek árán sikerült megnyerni a harc nélküli békének.

A kialakult bizonytalan politikai helyzeten – tüntetések, sajtótámadások stb. – a dinasztikus politikusoknak a királynő támogatásával sikerült úrrá lenni.

A számottevő politikai erők többsége az újjászületést demokratikus úton, nem pedig a társadalmi támogatást nélkülöző szélsőséges tekintélyuralmi megoldással képzelte el, aminek kilátástalanságát számos 19. századi spnyol „pronunciamento" bizonyította.

A létrejött „újjászületési" mozgalom egészséges szemléletű volt, az elveszett gyarmatokat nem siratták, a belső gazdasági-társadalmi korszerűsítésre összpontosítottak. Előtérbe került a pacifizmus, a hadsereg költségvetését csökkentették, még a hadihajók építésének megszüntetése is szóba került. Az Egyesült Államokkal szemben nem tápláltak ellenérzéseket. „A spanyol flottát nem az USA haditengerészete, hanem az amerikai iskolarendszer verte meg."

Az újjászületési mozgalom azonban nem tudott párttá alakulni, nem sikerült megtörni a monarchista pártok hagyományos uralmi rendszerét. A kispolgári elemekre épülő, kezdettől belső ellentmondásokkal terhes mozgalom 1901-re lényegében megszünt.

„98" szelleme gyökeres változásokat hozott a spanyol társadalomban, a passzív közvéleményt a vereség aktivizálta. A hadsereg ettől kezdve minden liberálisban árulót látott. Valamennyi politikai

erőt – még az 1931-es köztársaságot is – az újjászületés hosszú távú igénye vezette. Primo de Rivera diktatúrájának hatalmas közmunkái és Franco iparosítási törekvései is ide nyúlnak vissza.

A demokratikus indíttatású újjászületés kudarca a harmincas évekre vált nyilvánvalóvá, következményei igen súlyosak voltak.

(Journal of Contemporary History, 1980. évi 2. szám, 317–344.) *M. T.*

V. I. KASZJANYENKO:

A SZOCIALISTA ÉLETMÓD HISTORIOGRÁFIÁJA A SZOVJETUNIÓBAN

A cikk bevezető része a marxizmus–leninizmus megállapításai alapján összefoglalja a szocialista életmód főbb ismérveit. Kiemeli az életmód társadalmi és történeti meghatározottságát, az individualizmus által uralt burzsoá életmód modellel szembeállítja a közösségi eszményen alapuló, az emberi személyiség sokoldalú kibontakozását biztosító szocialista életmódot. A továbbiakban arról szól, hogy az 1960-as évek végéig csupán a különböző társadalomtudományok művelői tettek – érintőleg – megállapításokat az életmód gazdasági, társadalmi, politikai és erkölcsi komponenseiről, de önálló diszciplínaként nem szerepelt a társadalomtudományi kutatásokban. Tulajdonképpen az 1970-es évtized útkereséseit, vitáit, kutatási eredményeit elemzi cikkében.

A szovjet életmód-kutatások jelentőségét a szakemberek többsége abban látja, hogy a történelem első, jelenleg legfejlettebb, tehát modellezhető szocialista társadalmát vizsgálhatják. Különlegességét az adja, hogy a szovjet nép, mint különböző szocialista nemzetek új történelmű közössége hordozza a szocialista életmód jegyeit, amelynek alapfeltétele a szocialista társadalmi viszonyok uralkodóvá válása volt, az 1930-as évtized végétől. A szocializmus építésének szakaszai szerint periodizálják a szovjet szocialista életmód fejlődését. A proletárdiktatúra megteremtése, a szocialista társadalmi viszonyok uralkodóvá válása, s végül a fejlett szocializmus viszonyai határolják el az egyes periódusokat. A gazdasági, társadalmi és politikai determinánsok között különleges szerepe volt a proletárdiktatúra megteremtésének, a kommunista párt politikájának, a tudományos szocializmus eszméinek, a szocialista társadalom egységes erkölcsi arculatának és a népek közötti szolidaritásnak.

A kutatók vitáiban gyakran felmerült, hogy kimutathatók-e a szocialista életmód elemei az 1917 előtti időszakban. Az egyik álláspont szerint a proletariátus körében jelentkező, az osztály eszmei és erkölcsi arculatát jellemző vonások értelmezhetők előzményként. Mások a forradalmár elitet jelölik meg a jövendő szocialista életmód hordozóiként. A többség úgy véli, hogy a szocialista életmódról a kapitalizmusban nem lehet beszélni, mert hiányoznak mind objektív, mind szubjektív feltételei. A szerző az osztály és társadalmi meghatározottság mellett rámutat, hogy elméletileg és történetileg egyaránt integrálja a szocialista életmód az általános emberi, népi értékeket. A két fő faktor konkrét jellege, arányai adják a szovjet szocialista életmód sajátosságait, amelyek természetesen a történelmi meghatározottság mellett egyetemes érvényű jegyeket is hordoznak. Kaszjanyenko a kutatók nagy részénél hiányolja a történeti szempont érvényesítését.

Az 1970-es évek során, épp a fogalom értelmezésének sokfélesége miatt, különböző komponensek szerepét helyezték előtérbe az egyes szerzők. Voltak, akik az anyagi feltételek meghatározó volta mellett tettek hitet. Igen sokan a történeti megközelítést abszolutizálták. Lunacsarszkij megállapításait elemezve ráirányították a figyelmet a szovjet életmód nem szocialista komponenseire, mint maradványelemkre, s beintegrálódásuk elemzésén keresztül mutatták ki a szovjet szocialista életmód sajátosságait. Ez az irányzat azokkal polemizált, akik vagy a munkásosztály, vagy a párt, vagy a szovjet állam politikájának szerepét emelték ki, gyakran sematikusan.

A két álláspont szintézisét nyújtotta az egyik ukrán szerzői kollektíva tanulmánykötete. Arra a következtetésre jutottak, hogy a munkásosztály életmódja a szocialista életmód meghatározó eleme, de szociális mobilitását feltárva kell vizsgálni a szocialista társadalom vezető osztályát. Egyrészt ki kell mutatni rétegzettségét, szociális és tudati érettségét, másrészt vezető szerepe érvényesülésének módjait kell tanulmányozni, elméletileg és szociológiailag egyaránt. A tanulmánykötet összefüggést keres a

munkásosztály társadalmi vezető szerepe és a társadalom szocialista jellegűvé válása között, sőt az urbanizációs folyamatot is a szocialista életmódot formáló tényezőként veszi számba.

Számos tanulmány közelít a kérdéshez nemzetiségpolitikai aspektusból. A dinamikus, nagy társadalmi átalakulás időszakában az integratív tendenciák domináltak, az érett szocializmus viszonyai között, amelyet a szocialista nemzetek kiteljesedése jellemez, a nemzeti vonások kolorizáló hatásai kerülnek előtérbe. Több kutató a munka szerepét emeli ki a szocialista életmód komponensei közül. Társadalmi, technikai és szociális összetevőket különítenek el. A munkaerkölcs fejlődése, változásai, a szocialista munkaverseny szerepe jó néhány kutató érdeklődését keltette fel. Közgazdászok vizsgálták az életszínvonal és az életmód összefüggését. Különösen a fogyasztási struktúra alakulásából vontak le merész következtetéseket. Baskiriai szakemberek az egészségügyi ellátottság életmódalakító szerepére hívták fel a figyelmet.

Kaszjanyenko kritikusan ír azokról a munkákról, amelyek a műveltségi, tudati, erkölcsi faktorok szerepének túlértékelésére hajlanak. Elismeri a tudatszociológiai kutatások létjogosultságát, általában a szociológiai módszereket az életmód vizsgálatában, de óv az egyoldalú, történetietlen megállapításoktól. Fontosnak tartja a szocialista eszményektől idegen tudati és mentalitás-jegyek kimutatását. Az önzés, a bürokrácia, az iszákosság, a felelősség hiánya a legismertebbek. Fennmaradásuk okainak feltárása ugyancsak a tudatszociológiát helyezi előtérbe. Sokan a társadalom szocialista jellegének hiányosságaiban látják a magyarázatot. Mások a tudati maradványok szívósságával érvelnek, de vannak, akik a két világrendszer fennállásából vezetik le a szocialista életmód torzulásait. Több kutató rámutat a szovjet szocializmus-építés áldozatvállalást követelő időszakára, mint az életmódot formáló tényezőre. Hasonlóan interpretálják a hoború megpróbáltatásait.

A cikk szerzője arra a következtetésre jut, hogy az elméleti alapvetés, az egyre gazdagodó részkutatások megteremtették a feltételét annak, hogy mind elméletileg, mind konkrétan megfogalmazzák a szovjet, szocialista életmód lényeg-jegyeit, elemezzék változó struktúráját, egységes értelmezést érvényesítsenek a kutatók.

(Voproszi isztorii, 1980. 1. szám 3–20.) *M.*

JAN GALANDAUER:

IDEOLÓGIAI HARC A CSEHSZLOVÁK ÁLLAM GAZDASÁGI-TÁRSADALMI FELÉPÍTÉSE KÖRÜL 1917–18-BAN

Az első világháború alatt bekövetkező társadalmi radikalizálódás és az oroszországi forradalmi fejlődés hatására Csehországban is széles körben teret nyert a társadalmi változások gondolata. Mindez heves politikai és ideológiai vitákat váltott ki. Előbb a létrehozandó cseh, vagy csehszlovák állam államjogi helyzetét (laza kapcsolat a Habsburg-monarchiával, vagy teljes függetlenség) vitatták meg, de később egyre jobban központi kérdéssé vált a megalakítandó állam társadalmi berendezkesése. A háború utolsó évének radikális légkörében széles körű antikapitalista tömeghangulat alakult ki, melynek hatására a sajtóban nemcsak a munkásság, hanem az értelmiség és a kispolgárság képviselői is élesen támadták a fennálló társadalmi rendet, s igen messzire mutató, ha nem is pontosan körvonalazott követeléseket fogalmaztak meg, a korra jellemző verbális radikalizmussal.

A háború következtében a cseh társadalom széles rétegeiben népszerűsödött a szocializmus eszméje. Ezt felismerve, polgári politikusok és újságírók is lelkesen propagálták saját elképzelésüket a szocializmusról. Legjellegzetesebb csoportjuk a nemzeti szocialistáké volt, akik sajátos „cseh szocializmust" hirdettek, mely az osztályharc felszámolását, a nemzeti érdeknek az osztályérdek fölé helyezését, az osztálybéke jegyében megvalósuló nemzeti harmóniát jelentette volna. Csak a német tőke elleni harcot helyeselték, ugyanakkor a marxizmusban a cseh nemzettől idegen, német hatást érvényesítő ideológiát láttak, melyet a nemzeti történelmi haladó hagyományaira, elsősroban a huszitizmusra épülő sajátos szocializmussal kívántak felváltani. Elutasították a termelőerők általuk „állami kollekti-

vizmusnak" minősített köztulajdonba vételét, ehelyett a szövetkezeti vagy csoportos birtokbavételt ajánlották.

A szociáldemokrata párton belül is erősödött a nemzeti függetlenséget elsőrendű követelménynek tekintők tábora, bár az ortodox marxizmus talaját elvileg nem hagyták el: ők a nemzeti államban látták az osztályharc megvívásának legkedvezőbb terepét, mivel ott már nem zavarnák a tisztánlátást a nemzetiségi ellentétek.

A magukat szocialista jelzővel felékesíteni nem óhajtó polgári politikai erők sem tagadhatták a társadalmi reformok szükségességét. Az „államjogi demokrácia" néven tömörülő liberális polgárság programjába is bekerült a földreform, a nyolcórás munkaidő, a közlekedés és a föld természeti kincseinek nacionalizálása. E pontok mutatják, hogy a magántulajdon megsértését csak akkor fogadták el, ha az konkurrenseik (a „nemzetek feletti" arisztokrácia, vagy a német tőke) ellen irányult.

Mint látható, a liberális kapitalizmus hívei jóval világosabb és konkrétabb programmal rendelkeztek, mint a magukat szocialistának tartó különböző polgári csoportok. A burzsoázia megtartotta kezdeményező szerepét a programok kialakításának időszakában, s kedvező pozícióban készülhetett a hatalom átvételére.

(Československý časopis historický 1979. 5. 681–703.) *H. V.*

VLADIMIR ZUBEREC:

AZ AGRÁRPÁRT CSEHSZLOVAKIZMUSA SZLOVÁKIÁBAN 1919–1939 KÖZÖTT

A szlovákiai agrármozgalom kezdettől fogva a cseh-szlovák kölcsönösség eszméjét hirdette, 1918 után pedig az egységes csehszlovák állam és nemzet eszméjét fogadta el. Elsősorban a csehszlovakizmus, s nem az agrárérdekek védelme lett a fő kötőanyag a párton belül. 1919 és 1922 között jött létre az egész Csehszlovákiában szervezkedő Köztársasági Agrárpárt, mely az első Csehszlovák Köztársaság politikai rendszerének egyik fő támasza volt.

A csehszlovakizmus gondolatát elsősorban azzal igyekeztek elfogadtatni, hogy az egységes csehszlovák nemzet részeként lehetnek a szlovákok igazán egyenrangú tényezők a köztársaságban. Az Agrárpárt szlovák vezetői közül Šrobár sorolható a csehszlovakizmus feltétlen hívei közé, a többiek, így Hodža is, különböző körülmények között különböző álláspont-módosításokat hajtottak végre. Hodža, bár az egységes csehszlovák államnak mindig híve maradt, már a 20-as években is gyakran támadta a „prágai centralizmust", több hatáskört kívánt a helyi közigazgatási szerveknek. A szlovák érdekek védelmében próbálkoztak a szlovákiai polgári pártok együttműködésével, közös bizottság létrehozásával.

A gazdasági válság évei után az Agrárpárt megerősítette a szlovák érdekek védelmét. Ebből a politikából nőtt ki a 30-as évek szlovák regionalizmusa, mely főleg a szlovák gazdasági külön érdekeket kívánta felkarolni. 1933–34 között Hodža a cseh-szlovák viszony ideológiai alapjait is átértelmezi: két önálló nacionalizmusról beszél, melyek közös akarattal szintézisre is törekedhetnek, mégpedig az egységes csehszlovák politikai nemzet létrehozására. Ebben az elképzelésben világosan felismerhető a dualizmuskori magyar politikai ideológia hatása. Hodžát ellenfelei e fordulat miatt élesen támadták, kétkulacsossággal, machiavellizmussal vádolva.

Hodža azonban továbbra is új irányát követte, mely a gyakorlati politikában a csehszlovák politikán belüli szlovák aktivizmust jelentette a teljes egyenjogúság alapján. Éppen erre hivatkozva utasították el az autonómia-követeléseket. Az új irányvétel eredményeket hozott: Hodža 1935-ben miniszterelnök lett. Elképzelésiet külpolitikai érveléssel is igyekezett alátámasztani: Hitler agresszív tervei miatt Hodža szerint Csehszlovákiának Közép-Európában kell támaszt keresnie, s a közép-európai orientáció növeli Szlovákia fontosságát a köztársaságon belül.

1936-ban az Agrárpárt felépítése is megváltozott: külön szlovák bizottság alakult. A párt politikájában egyre inkább a cseh és a szlovák nemzet egymásmellettisége érvényesült. A szlovák politikai élet polarizálódásával a pozsonyi agrárpárti orgánumok között is viták indultak az autonómia kérdése körül.

Összefoglalóan megállapítható, hogy az első Csehszlovák Köztársaság létrejöttében, majd stabilizációjában igen fontos szerepet játszó Agrárpárt csehszlovakizmusa a 30-as évekre meggyengült.

(Historický časopis 1979. 4. 515–532.) *H. V.*

ALFREDO BRECCIA:

AZ OLASZ KÜLPOLITIKA ÉS MAGYARORSZÁG (1922–1933)

A kérdés előzményeit vizsgálva a Római Nemzetközi Szabadegyetem kelet-európai történet professzora megállapítja, hogy az első világháború után Magyarország újbóli bekapcsolódásához a nemzetközi életbe hozzájárult Della Torretta olasz külügyminiszter közvetítő tevékenysége a Burgenland kérdésében 1921 októberében Velencében megtartott konferencián. A szerző szerint ez két szempontból is jelentős volt Magyarország számára: 1. A vesztett háború után először vehetett részt egyenjogú félként egy olyan nemzetközi konferencián, amelyen egy győztes nagyhatalom képviselője elnökölt. 2. A Sopron kérdésében elhatározott népszavazás bizonyította a trianoni béke igazságtalanságát és megváltoztathatóságát.

A kisantant országai szembehelyezkedtek Olaszország közvetítési kísérleteivel, mert azokban a Duna menti status quo veszélyeztetését látták. Mussolini viszont a kisantantban látta az olasz törekvések akadályát Közép-Európában, és ezért már nem sokkal hatalomra jutása után, 1922 októberében – az Ébredő Magyarok Egyesületének küldöttsége előtt – támogatásáról biztosította Magyarország revízió követeléseit.

A magyar uralkodó körök és személy szerint Bethlen István miniszterelnök örömmel fogadták az olasz kormányfő állásfoglalását.

A szerző rámutat arra, hogy közvetlenül hatalomra jutása után Mussolini kettős politikát folytatott a monarchia utódállami vonatkozásában: nyilvános állásfoglalásaiban hangoztatta a párizsi békeszerződések betartásának szükségességét; titokban viszont támogatta az olasz befolyás alatt álló fasiszta és felforgató mozgalmakat, beleértve a magyart is.

Bethlen figyelmeztette Mussolinit, hogy a magyar fasiszták „közönséges kalandorok", akik nemzetközi bonyodalmakat akarnak provokálni. Az olasz kormányfő válaszában megnyugtatta, hogy a fasizmust kizárólag olasz mozgalomnak tartja, és nem kívánja külföldi terjesztését. Ezt bizonyítandó, Mussolini nem fogadta Friedrichet, a magyar szélsőjobboldal 1922-ben Rómába látogató egyik vezérét.

Hasonlóan kettős volt Mussolini állásfoglalása a magyar jóvátétel kérdésében: egyrészt támogatta a fizetést szorgalmazó, keményebb francia álláspontot, másrészt – politikai megfontolásokból – hajlandónak mutatkozott Magyarország terheinek enyhítésére és nemzetközi kölcsön kezdeményezésére. Amikor Bethlen 1923 májusában Párizs és London után Rómába látogatott, Mussolini biztosította őt arról, hogy hogy támogatja a magyar jóvátétel 20 éves moratóriumát és a Magyarországnak nyújtandó külföldi kölcsön gondolatát. Ugyanakkor kifejtette Róma, Budapest és Bécs „bizonyos akcióegységének" szükségességét, anélkül azonban, hogy ez kiváltsa a kisantant gyanakvását. Miután azonban Olaszország nem tudott jelentős gazdasági segítséget nyújtani Magyarországnak, Budapest a Népszövetség keretein belül közvetlenül a kisantant képviselőivel folytatott tárgyalásokat, amelyek eredményeként 1924 márciusában aláírták a jóvátétel és a kölcsön kérdéseiről szóló megállapodást. Mussolini joggal panaszolhatta, hogy Olaszország gazdasági gyengesége akkor megakadályozta „politikai befolyásának megerősödését Magyarországon és általában Közép-Európában".

1924-ben Olaszország barátsági egyezményt kötött Jugoszláviával, és korlátozottabb jellegű megállapodást írt alá Csehszlovákiával. Mussolini sietett biztosítani a magyar kormányt, hogy nem feledkezett meg róla sem, és igyekszik a jövőben Magyarország számára kedvezően befolyásolni a két kormányt.

1926 elején Mussolini előterjesztette a Dunai Szövetség tervét, amelynek célja az volt, hogy Olaszország váljék a Duna menti és balkáni országok fő védnökévé. A terv azonban meghiúsult, mert Csehszlovákia és Jugoszlávia nem volt hajlandó lemondani a Franciaországgal való előnyös kapcsolatairól. Ekkor az olasz külpolitika Románia iránt kezdett fokozott érdeklődést tanúsítani egy olasz-magyar-román-bolgár érdekszövetség kialakítása céljából. Ez elsősorban Jugoszlávia elszigetelésére irányult, amely – főként az Albániával kapcsolatos rivalizálás miatt – szembekerült Olaszországgal.

Az olasz támogatás megszerzését előnyben részesítő magyar kormány felfüggesztette előrehaladott tárgyalásait Jugoszláviával. 1927 áprilisában Bethlen Rómába utazott, ahol kifejtette Mussolininak, hogy „a szláv és német világ közé szorult Magyarországnak szüksége van Olaszország támogatására". Az olasz kormányfő megígérte támogatását, de szorgalmazta, hogy Budapest Belgrád helyett Bukarest felé közeledjék. Mussolini ugyanakkor nem adott pozitív választ Bethlen gazdasági segélykérelmére, valamint arra a magyar kérésre, hogy Budapest rendelkezésére bocsássa a fiumei kikötő egy részét. Ugyanakkor támogatást ígért Magyarország titkos újrafelfegyverzéséhez. Mussolini és Bethlen 1927-ben különböző célokat követett az „örök barátsági szerződés" aláírásával. Olaszország célja Jugoszlávia elszigetelése és Románia kivonása volt a francia befolyás alól: a magyar kormány viszont revizionista törekvéseinek támogatását várta Rómától, és a magyar-jugoszláv közeledés révén kívánta megosztani a kisantantot. Ezért – állapítja meg a tanulmány – az 1927 áprilisában aláírt szerződésnek eleinte nem volt olyan jelentős funkciója, mint később.

A magyar-olasz szerződés nem elégítette ki Magyarországot, ugyanakkor mély aggodalmat keltett Romániában. Elsősorban a magyar–jugoszláv közeledés megakadályozása céljából Olaszország 1927 novemberében megkezdte titkos fegyverszállításait Magyarországnak. 1928 januárjában, „a szentgotthárdi incidens" következtében ebből nemzetközi botrány kerekedett.

Az olasz politikai és gazdasági segítség mértékével elégedetlen Bethlen 1927 decemberében Grandi olasz külügyi államtitkár-helyettesnek javasolta mindkét ország közeledését Berlinhez egy olasz-német-magyar blokk létrehozása céljából. Ennek előfeltétele az lett volna, hogy Róma – az olasz-német határnak a Brenner vonalánál történő garantálása ellenében – hozzájáruljon az Anschlusshoz. Az 1928 áprilisában létrejött titkos Mussolini–Bethlen találkozó során azonban kitűnt, hogy az olasz kormányfő továbbra is ellenezte az Anschlusst, és inkább az annak megakadályozását célzó olasz-osztrák-magyar együttműködést szorgalmazta. Így kívánta megakadályozni a francia befolyás növekedését is Magyarországon és Ausztriában.

Ettől az időtől kezdve Magyarország egyre fontosabb szerepet kapott Róma dunai és balkáni politikájában. Rendszeressé váltak a két ország közötti politikai és katonai konzultációk. Olaszország határozott támogatást nyújtott Magyarországnak az optáns-ügyben. Ugyanakkor Róma nem tudta kielégíteni Bethlen 350 millió lírás segélykérelmét Magyarország újrafelfegyverzéséhez. Mussolini, hogy Budapest ne forduljon gazdasági segítségért Berlinhez vagy Párizshoz, javasolta az olasz-magyar-osztrák gazdasági együttműködés szerződéses formában történő megerősítését oly módon, hogy a magyar mezőgazdasági termékek fejében megkönnyítsék az olasz és osztrák iparcikkek bevitelét Magyarországra. Az 1934 márciusában a három ország vezetői által aláírt római jegyzőkönyvek nemcsak a gazdaság együttműködés megerősítését célozták, de politikai konzultációkat is előirányoztak a feleket kölcsönösen érdeklő kérdésekről. Mussolini mindezt a katonai együttműködésről szóló titkos megállapodással akarta kiegészíteni, de Gömbös, az új magyar kormányfő visszautasította javaslatát, mert ez akadályozta volna a Németországhoz való közeledést célzó programját.

(Rivista di Studi Politici Internazionali, 1980. 1. szám, 93–112.) *R. Gy.*

JOACHIM PETZOLD:

A FASIZMUS OBJEKTIV FUNKCIÓJA A FASISZTÁK SZUBJEKTIV ÖNÉRTÉKELÉSÉBEN

Petzold tanulmánya arra a nehezen eldönthető kérdésre keres választ: mennyiben voltak a német fasiszták tudatában annak, hogy mozgalmuk a finánctőke és az azzal szövetséges nagybirtok érdekeit szolgálta. A bevezetésben hipotézisként megfogalmazott álláspontja szerint a NSDAP milliós tagsága nem tudott a kulisszák mögötti ügyletekről, s pártjuk társadalmi reformcélkitűzéseivel kapcsolatos illúzióit a mozgalom osztályjellegét leplező választási sikerek is erősítették. Ezzel szemben vezetőik már a kezdetektől arra törekedte, hogy az uralkodó osztály részévé váljanak, mi több, annak vezető pozícióit megszerezzék.

Bizonyító elemzésében a szerző Clara Zetkin 1923 júniusában megfogalmazott, a korai német fasizmus jelenségét vizsgáló megállapításából indul ki. Kiemeli, hogy a mozgalom mögött széles, korábbi létbiztonságukat és a fennálló rendszerbe vetett hitüket elveszítő társadalmi rétegek, nem kis számban proletárok is álltak. Utóbbiak részvételét a világforradalom megrekedésével, a szociáldemokrata ígéretek meghiúsulásából következő csalódottsággal magyarázza, s büntetésként fogja fel, amiért a német proletariátus nem vitte végig forradalmát. Zetkin értékelésének ideológiai jelentőségét abban látja, hogy pontosan tisztázta a kispolgári osztálybázis és a burzsoázia szolgálatában álló vezetés érdekviszonyait, és elutasítja a fasizmust a proletariátus és a burzsoázia közötti harmadik erőként felfogó interpretációt.

A kispolgárság és a tömegek politikai magatartásában a szubjektív elképzelések és a valódi szerepjátszás közötti ellentmondást tekinti meghatározónak. Ugyanakkor egykorú beszélgetésekből vett idézetekkel bizonyítja, hogy Hitlerék az osztályharc jelszavát kizárólag a külföldi monopóliumokra vonatkoztatva tekintették érvényesnek, a nemzeti ipari tőkét azonban maximálisan védelmezni kívánták. Walter Funk közreműködésével a „vezér" 1932-ben arról biztosította az érdekelteket, hogy a náci propaganda a megtévesztést szolgálja, s hogy távolról sincs szándékában szakszervezeti politika kialakítására. Nagyobb jelentősége volt annak az 1920-ban, Heinrich Class-szal (az Alldeutscher Verband elnökével) folytatott beszélgetésének, amelyben leszögezte: programja kizárólag a tömegek megnyerésére irányul, s a cél elérését követően azonnal kész annak megváltoztatására. Szerepének és jelentőségének ismeretében a hangadó ipari vezetők előtt öntudatosan leszögezte: „Nekem nincsen szükségem a német polgárságra, a német polgárságnak van szüksége rám és mozgalmamra."

Petzold írása újabb dokumentumok bevonásával bizonyította: a fasiszta mozgalom Hitler körül tömörülő vezetői már a kezdetektől tudatosan törekedtek a tömegek félrevezetésére, s vállalták a kapitalista érdekek szolgálatát. A tömegek magatartásáról szóló fejtegetések azonban nem lépik túl korábbi ismereteink körét.

(Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1980/4. 357–373.) *E. G.*

GERHARD BOTZ:

A FASIZMUS ÉS A BÉRBŐL ÉLŐK AZ ELSŐ OSZTRÁK KÖZTÁRSASÁGBAN

A fasizmus és a munkásmozgalom kapcsolatának vizsgálata napjainkban is számos megoldatlan kérdést vet még fel. Botz úgy véli, hogy a legtöbb polgári, illetve „tradicionális" marxista próbálkozás nem vezetett kielégítő eredményekhez, s a szociális bázis elemzésének középpontba állításával (különös tekintettel a vezető csoportok társadalmi hovatartozására) kíván a megoldáshoz közelebb jutni.

Ismeretes, hogy Ausztriában a különböző fasiszta jellegű szervezetek egységes mozgalomba tömörítése nem, vagy csak igen korlátozott mértékben valósult meg, s hogy más etnikailag nem egységes országokhoz (Belgium, Jugoszlávia, Svájc stb.) hasonlóan a jobboldali radikális irányzatok csak

külső segítséggel kerültek monopolhelyzetbe. A 19. sz. végére kialakult, a polgári középrétegek szakadását is tükröző pártviszonyok (a városi középrétegekre és a paraszti lakosságra támaszkodó, Karl Lueger vezette katolikus-konzervatív mozgalom; a németek nemzeti elsőbbségében érdekelt városi lakosságot megnyerő, Georg von Schönerer irányítása alatt antiklerikális, a liberalizmushoz és a demokratizmushoz azonban csak lazán kötődő Néppárt; erős szociáldemokrata párt) ugyanis az első világháborút követő politikai-szociális átalakulás ellenére stabilnak bizonyultak, aminek következtében a fasiszta kezdeményezések szociális szempontból a peremterületekre korlátozódtak.

A központi irányítást a 30-as évek közepéig nélkülöző fasiszta mozgalmak Ausztriában ritkán jelentkeztek letisztult ideológiával, politikai programmal; szervezeteiket és tevékenységüket sokkal inkább az átmenetiség jellemezte. Közülük a két legjelentősebbet Botz részletesen vizsgálja. Megállapítja, hogy a 20-as évek elején a jobboldali radikális csoportok döntő többsége az agrár-katolikus színezetű *Heimwehr-fasizmust* támogatta, amelynek bázisát elsősorban a parasztság jelentette, vezetésében a középrétegek és a nemesi nagybirtok képviselői mellett már a kezdetektől erős befolyásra tettek szert a régi katonatisztek, s a nemzetiszocialista irányzathoz viszonyítva nagyobb számban voltak jelen az értelmiségiek és az állami hivatalnokok. A mozgalom 1927–1933 között érte el tetőpontját, majd azt követően kettős tendencia bontakozott ki, melyet a parasztság eltávolodása és a nemzetiszocialistákhoz való közeledése, valamint a hivatalnokok számának a növekedése jellemzett. A Heimwehr antimarxista, katolikus, monarchikus programjából hiányzott a felső társadalmi rétegeket támadó tartalom, s ez számára a nagyvállalkozók és a nagybirtokosok támogatását biztosította. A polgári pártok jobboldali frakciói szervezetileg és ideológiailag is kapcsolatban álltak vele. A birtokos osztályok saját parlamenten kívüli fegyveres szervezeteiket keresték benne, s ezért sokáig előnyben részesítették a „plebejus" jellegű nemzetiszocializmussal szemben. A jelzett kötődésnek azonban ára volt. A parasztok és a kispolgárok közül sokan hátat fordítottak a Heimwehrnek, amint más fasiszta jellegű alternatíva kínálkozott, s a fizetésből élők között jelentősebb befolyásra a mozgalomnak sosem sikerült szert tennie.

A városi – német nemzeti – fasizmus *(nemzetiszocializmus)* történetének 1921-ig terjedő első szakaszában az értelmiségiek, valamint a vasutas és postás alkalmazottak játszottak vezető szerepet, míg tömegbázisát tekintve a mozgalom a szociáldemokrata és a demokratikus-liberális pártok között helyezkedett el. Programját meghatározták a szociális reformot sürgető törekvések, az improduktív- és finánctőke-ellenes, a kapitalista gazdasági rendet azonban nem tagadó fellépés. A párt ebben az időben a munkások széles rétegeinek megnyerésére törekedett, ami a nemzeti, vagy népies szakszervezetekkel szoros szervezeti kapcsolat kialakulásához vezetett. A kisparasztok és az értelmiségiek 1922 után felgyorsuló beáramlása a munkások részvételének relatív csökkenését vonta maga után. Gyengült a mozgalom „baloldali" orientációja. A „forradalmi" nemzetiszocialistákkal való német típusú leszámolás azonban elmaradt, s a belső erőviszonyok lényeges megváltozása csak az Anschluss hatására következett be. A 20-as évek második felében a nemzetiszocialisták befolyása a német nemzeti polgárság és parasztság körében egyaránt jelentősen megnőtt, a felbomlóban levő Heimwehr híveinek átáramlása következtében pedig az 1932-es választásokon is előretörtek.

Kutatásainak eredményeit összegezve Botz megállapítja, hogy a fasiszta mozgalmak társadalmi bázisa Ausztriában lényegesen szélesebb volt, mint azt a legtöbb polgári és marxista munka feltételezte, s ahol nagyobb tömeget sikerült maguk mögé állítaniuk, ott a fizetésből élők (hivatalnok, alkalmazott, munkás) aktív támogatására is számíthattak. Tömegpárttá szerveződésüket az ipari munkásság nagyszámú jelenlétének (a nemzetiszocialisták esetében a parasztoké is) hiánya azonban megakadályozta, s ez az eredeti szétforgácsolódás konzerválódásához vezetett. A fasizmust végül is Botz nem egyszerűen kispolgári, sokkal inkább a középrétegek és a bérből élők jelentős hányadára ható, azt megnyerő politikai mozgalomnak tekinti.

(Österreich in Geschichte und Literatur mit Geographie 1977. Heft 2. 102–128.) *E. G.*

R. J. OVERY:
HITLER ÉS A LÉGI STRATÉGIA

Hitlernek a német légi hadviselés alakulásában és a légi stratégia tervezésében betöltött szerepével még keveset foglalkoztak. Kétségtelen, hogy mint a fegyveres erők legfőbb parancsnoka, jelentős befolyással bírt nemcsak a nagy stratégiai, hanem apró taktikai és technikai kérdésekben is. Hitler – különösen 1943-tól kezdve – gyakran döntött légi hadviselési ügyekben a Luftwaffe vezetőinek megkérdezése nélkül. Az általa favorizált villámháborús stratégiában a német légierőnek elsősorban taktikai feladatok jutottak. Mindezek ellenére a német légierő sorozatos kudarcaiért a felelősséget mindig Göringre hárította.

Hitler ugyanakkor a légierő irányításába ténylegesen eléggé felületes módon kapcsolódott be. Tapasztalatai és hajlama következtében a „szárazföldi hadsereg embere" volt. A repüléssel kapcsolatos jelentős műszaki ismeretei ellenére nem értette meg a technika és a stratégia közötti bonyolult összefüggéseket. Az önálló légierőt elsősorban politikai okokból támogatta, mivel a Luftwaffében nem érvényesült a hagyományos porosz befolyás. Evvel kapcsolatban még az indokolt változtatásokra – pl. önálló haditengerészeti légierő létrehozása – sem volt hajlandó.

Göring Hitlertől való félelme miatt rendszeresen hamis adatokat közölt a légierő állapotáról, túl optimista képett festett lehetőségeiről, és megalapozatlan, igen súlyos következményekkel járó ígéreteket tett (pl. az angliai csata, Sztálingrád stb.). Ennek eredményeként Hitler egyre gyakrabban megkerülte Göringet a döntések meghozatalakor. Az OKW hadműveleti tervezői is eléggé felületesen ismerték a Luftwaffe tényleges helyzetét.

Hitler az újrafegyverkezés időszakában nagy mennyiségű légierőt követelt, a minőséggel vagy az ipar tényleges lehetőségeivel nemigen törődött. A légvédelmet a csöves légvédelmi tüzérségre kívánta alapozni, a stratégiai légi hadviselésben nem bízott. A bombázást elsősorban a politikai terror eszközének tekintette. 1943 után ezt kívánta elérni – más lehetőség hiányában – a V/1 és V/2 támadásokkal, amelyek segítségével napi néhány tonna robbanóanyagot juttattak el a brit szigetekre, míg a szövetségesek naponta több ezer tonna bombát dobtak le Németországra, ami jól mutatja a brit morál megtörésére vonatkozó elképzelés teljes irrealitását. Ugyanakkor Hitler jött rá először két igen fontos taktikai eljárásra: gyújtóbombák tömeges alkalmazása városok ellen, gyors egymásutánban többszöri támadás ugyanazon célpont ellen. A bombázást lényegében egyfajta „titkos fegyvernek" tekintette.

Sokkal jobban értett a szárazföldi és a légi erők közötti együttműködés megszervezéséhez, ami gyengébb ellenfelek ellen be is vált, de a Szovjetunióban a hatalmas térségek és az ellenfél óriási erőforrásai miatt kudarcot vallott.

Hitler nem ismerte fel, hogy a repülőgépek és személyzetük „harci elhasználódása" sokkal gyorsabb a szárazföldi hadseregnél megszokottnál, és így a kiterjedt anyag- és embertartalékok döntő fontosságúak. A tartalékképzést és a kivárást Hitler defetizmusnak minősítette.

A légierő háborús teljesítményét a háború előtti iparfejlesztés és kutatás alapozta meg, így az az 1940-es döntés, hogy csak az év végéig befejezhető programokat folytatják, megfosztotta a Luftwaffét attól a lehetőségtől, hogy lépést tarthasson s szövetséges légierők műszaki fejlődésével. Hitler a „csodafegyverben" és nem a „csodatermelésben" hitt. Így végül is, bár korábbi mennyiségi szemlélete időközben minőségire változott, a német repülőgépipar sem mennyiségi, sem minőségi lehetőségeit nem tudta teljesen kihasználni.

Az óriási kudarcok hatására Hitlernek a légierővel kapcsolatos magatartása a háború utolsó időszakában teljesen megváltozott, egészen gyerekesen viselkedett; nem fogadta a légierő vezetőit, a légierő ügyeiben személyi pilótájával tanácskozott. Ugyanakkor Göring mellett végig kitartott, pedig Göring tehetetlensége nagymértékben hozzájárult a Luftwaffében eluralkodott zűrzavarhoz és demoralizálódáshoz.

Összegezve megállapítható, hogy Hitler végül is nem értette meg, hogyan lehet a repülőgépeket a korszerű háborúban alkalmazni, bár ez egy ember képességeit meghaladta volna. Felelőssége, mint legfőbb parancsnoké, mégis igen nagy. Romantikus várakozásait a Luftwaffe nem volt képes teljesíteni. A légierő önmagában még nem biztos kulcs a könnyű győzelemhez, de nélküle győzelem lehetetlen. Ennek fel nem ismerése jelentősen hozzájárult Hitler stratégiai csődjéhez.

(Journal of Contemporary History, 1980. évi 3. szám, 405–422.) *M. T.*

A. SHAI:

NAGY-BRITANNIA, KÍNA ÉS A BRIT BIRODALOM VÉGE

Egy vélemény szerint „1942. február 15-e (a japánok ezen a napon foglalták el Szingapúrt) a csendes-óceáni háború kimenetelétől függetlenül a brit birodalom és az európai kolonializmus végét jelentette Ázsiában". Valóban így volt? A katonai vereség természetesen nem szüntette meg az imperialista ideológiát, a birodalmi elképzeléseket. A háború során sem Nagy-Britannia – sem Franciaország és Hollandia sem – nem mondott le a korábbi helyzet visszaállítására irányuló törekvésekről. Különösen jó példa erre Kína, amely formálisan nem is volt gyarmat.

A gyakorlatban gyarmati jellegét a külföldieknek adott koncessziók és a nemzetközi területek biztosították. Ugyanakkor Kína formális függetlenségét mindvégig megőrizte, így a gyarmati helyzetből fakadó bizonyos előnyöket (pl. preferenciális elbánás) nem élvezett, és a japán támadáskor sem számíthatott valamelyik nyugati nagyhatalom segítségére. Kínában nem voltak olyan brit beruházások, amely az oktatást, egészségügyet fejlesztették volna.

Nyilvánvaló volt, hogy a nemzeti függetlenség elnyerésére irányuló igen erős törekvések következtében – Kína belső rendszerétől lényegében függetlenül – a háború után alapvetően meg fog változni Kína és a nagyhatalmak viszonya. Csang Kai-sek már 1943-ban megszüntette – Hong Kong kivételével – a területenkívüli jogokat. A Koumintangnak meghirdetett célja volt a kínai egység helyreállítása (pl. Taivan), erős pánázsiai szellem érvényesült (így pl. támogatták az indiai polgári elégedetlenségi mozgalmat). Csang Kai-sek 1945-től a gazdasági élet egyes szektoraiban – pl. a hiteléletben – erős állami tevékenységet kezdett.

Mindezek a brit-kínai egyenlőtlen viszony végét jelentették. Az 1945-ben hatalomra került brit munkáspárt a Távol-Kelet vonatkozásában változatlanul folytatta – főleg a piacok biztosítása érdekében – a korábbi konzervatív politikát. A japán kapituláció után Attlee Kína és az USA ellenzésével dacolva ragaszkodott Hong Kong újbóli brit megszállásához. A Foreign Office a távolkeleti háború utáni új hatalmi struktúrában Kínának az erős, de irányított támogató szerepét szánta. A brit-kínai viszonyt „egyenlő alapon" képzelte el, de Hong Kong megtartását feltétlenül szükségesnek tartotta.

A háború folyamán Nagy-Britannia igyekezett meggyengült kínai gazdasági és pénzügyi pozícióit megerősíteni, bár ezek a háború előtt sem voltak túlzottan jelentősek. Csan Kai-sek a háború után elsősorban az Egyesült Államokra és a Szovjetunióra kívánt támaszkodni. Ezen csak jelentős katonai, műszaki és pénzügyi támogatással lehetett volna változtatni, amint azt a kereskedelmi minisztérium többször javasolta is. A pénzügyi szervek azonban ezt ellenezték; a vezető pénzügyi szakemberek Kínát a várható polgárháború miatt rendkívül veszélyes beruházási területnek tartották.

1945 februárjában a háborús kabinet távolkeleti gazdasági albizottsága foglalkozott a korábbi brit pozíciók helyreállításának lehetőségével. Ehhez olyan hitelekre lett volna szükség, amelyeknél nemcsak a gazdasági tényezőket vették volna figyelembe. A korábban Kínában tevékenykedő brit kereskedők is sürgették a visszatérést.

Hasonló anakronisztikus álláspontot képviselt a Foreign Office. Úgy vélte, hogy a túlnyomóan amerikai befolyás alatt álló Kínában a brit tevékenység aktivizálása jó hatással lenne a térség más területeire.

A japán kapituláció időszakában Kína brit vonatkozásban erősen protekcionista politikát követett, ami a britek számára igen nagy csalódást jelentett.

A háború utáni realitások talaján Nagy-Britannia reménye korábbi pozícióinak helyreállítására semmivé vált. 1945 után már csak egy független kínai gazdaság modernizálásához lehetett volna segítséget nyújtani; erre az egyoldalú támogatásra a második világháború utáni Nagy-Britannia már nem tudott vállalkozni.

(Journal of Contemporary History, 1980. évi 2. szám, 287–297.) *M. T.*

S. E. PECK:

A NÁCI „HOLOCAUST"-RA ADANDÓ AMERIKAI VÁLASZÉRT FOLYTATOTT KAMPÁNY, 1943–45

1943-ban az Egyesült Államokban élő palesztinai zsidók egy csoportja „rendkívüli bizottságot" alakított az „európai zsidóság megmentésére". Azt remélték, rákényszeríthetik az USA vonakodó kormányát, hogy megmentse az európai zsidókat a náci megsemmisítéstől. A. P. Bergson vezette csoport minden eszközt felhasznált az amerikai közvélemény megmozgatására és a kormány presszionálására, de emiatt szembekerült az amerikai zsidó lakosság többségének támogatását élvező cionista vezetéssel; így egy igen nagy lehetőség maradt kihasználatlan.

A harmincas években az USA kormánya nem reagált a németországi zsidóüldözésekre, elsősorban azért, mert nem állt szándékában nagyobb arányú bevándorlási lehetőséget biztosítani a zsidók számára. Ez az irányzat 1939. szeptember 1-e után még erősödött; a hatóságok minden bevándorlóban német ügynököt láttak. 1941–44 között a külügyminisztérium még szigorúbb politikát folytatott a vízumok kiadása terén, mindezt Roosevelt elnök hallgatólagos jóváhagyásával. Az elnök talán határozottabban reagált volna az európai zsidóüldözésre, ha erre nyomós belpolitikai oka lett volna. A New Deal óta azonban az amerikai zsidók feltétel nélkül támogatták Rooseveltet, így szavazataik elvesztésének lehetősége nem fegyegetett.

Az Amerikai Zsidó Bizottság – a zsidó elit vezetői – a kérdést diplomáciai úton kívánta rendezni a német kormánnyal, félve attól, hogy az esetleges tömeges zsidó bevándorlás erős antiszemita hullámot vált ki az Egyesült Államokban. A kevésbé asszimilált zsidókat tömörítő Amerikai Zsidó Kongresszus jóval harciasabb volt, nemegyszer szervezett tüntetéseket, tevékenysége mégis eredménytelen volt, mivel a szervezet vezetője, S. Wise rabbi nem akart szembekerülni jó barátjával, az elnökkel.

Az amerikai külügyminisztérium 1941 végén tudta meg, hogy a nácik módszeresen ki akarják irtani az egész európai zsidóságot, ennek következtében a szövetséges hatalmak 1942 decemberében elítélő nyilatkozatot adtak ki. Az amerikai és brit külügyi tisztviselők úgy vélték, hogy az európai zsidóság megmentésének egyetlen módja a gyors katonai győzelem; ezért semmilyen mentőakciót nem terveztek. A közvélemény nyomására 1943 áprilisában a Bermudákon brit-amerikai konferenciát tartottak e tárgyban, de érdemi eredmény nem született.

A Zsabotyinszij-féle revizionista mozgalomhoz tartozó, már említett Bergson 1941 őszén létrehozta a zsidó hadseregért küzdő bizottságot, elképzeléséhez jelentős kongresszusi támogatást is szerzett. Azt kívánta, hogy az amerikai kormány tárgyalások útján biztosítsa az európai zsidók kivándorlását Palesztinába. Ennek érdekében erős propagandát fejtett ki, ami még inkább szembe fordította a hagyományos cionista vezetéssel – amely a palesztinai problémát Nagy-Britanniával egyetértésben kívánta rendezni –, ez utóbbi ellenpropagandát is folytatott.

Bergson hosszas előkészítés után 1943. július 20-án New Yorkban óriási konferenciát tartott a mentőakció ügyében. Nyolc pontból álló javaslatot fogadtak el – amely többek között külön kormányszerv felállítását és retorzióként bombázásokat követelt – és átalakultak a már említett, az európai zsidók megmentését szolgáló rendkívüli bizottsággá. A bizottság befolyása gyorsan nőtt, a kormány passzivitásával elégedetlen zsidók és más politikai csoportosulások körében egyaránt. 1943 augusztusában Bergson a State Department vezetőivel is kapcsolatot teremtett, de csekély sikerrel, néhány, vele élesen szemben álló külügyi tisztviselő még deportálására is javaslatott tett.

Mindezek ellenére Bergson tovább folytatta változatos propagandaakcióit. 1943 novemberében sikerült elérnie, hogy néhány kongresszusi tag kormányszintű mentőbizottság felállítására tegyen javaslatot. Az ezt követő újabb propagandahullám ellenére a képviselőház külügyi bizottsága végül is nem továbbította a javaslatot.

Morgenthau pénzügyminiszter kezdeményezésére az elnök 1944-ben – választási év – mégis létrehozta a háborús menekültek bizottságát, a pénzügy-, külügy- és hadügyminiszter részvételével, széles jogkörrel. A bizottság – bár együttműködött a Bergson-féle csoportosulással – a legküzdhetetlen nehézségek miatt nem tudott eredményt elérni; amint ezt a magyarországi zsidóság 1944-ben bekövetkezett deportálása is mutatja.

Az amerikai zsidóság politikailag nem volt egységes, a hagyományosan legjelentősebb cionista vezetés pedig nem merte alkalmazni a kormánnyal szemben Bergson aktív módszereit, mivel a hosszú távú célokra – Palesztina – koncentrált. Nem kétséges, hogy a szervezett amerikai zsidóságnak is vállalnia kell a felelősség rá eső részét a hatmillió európai zsidó pusztulásáért.

(Journal of Contemporary History, 1980. évi 2. szám, 367–394.) *M. T.*

RAYMOND POIDEVIN:

FRANCIAORSZÁG ÉS A RUHR-KÉRDÉS 1945–51

A Ruhr-vidék statusának kérdése, amely az 1920-as években a német-francia ellentétek egyik legfontosabb elemét képezte, a második világháború utáni időszakban visszakapta teljes jelentőségét. A fasizmus feletti győzelmet a francia imperializmus korábbi törekvéseinek felújítására kívánta felhasználni, s a párizsi kormány a térség jövőjének problémáját a német kérdés megoldásának hangsúlyozott részeként kezelte. Követelései jogosságát a biztonság szükségességének jelszóval próbálta igazolni, amelynek szerinte elengedhetetlen feltétele volt, hogy a Franciaország újjáépítéséhez nélkülözhetetlen ásványkincseket jelentős mértékben a medence biztosítsa, s hogy a nehézipar helyreállításához szükséges anyagok elvonásával Németország esetleges nem kívánt gyors megerősödését megakadályozza.

Ebben a szellemben körvonalazta 1945 februárjában De Gaulle és külügyminisztere, Georges Bidault a megoldásra vonatkozó elképzeléseit, melyek szerint a Ruhr-kérdés Nyugat-Európa gazdasági biztonságának alapkérdése, amiért szükségesnek tartják a természeti kincsek kitermelésének nemzetközi ellenőrzését és elosztását, esetleg a terület anyaországtól való leválasztását is. Az álláspont elfogadtatására Washingtonba küldött Couve de Murville pedig az hangsúlyozta, hogy a koncepció nem Franciaország speciális, hanem Európa és a világ általános érdekeit tartja szem előtt, és sürgette az érintett terület nemzetközi statusának kimondását.

Az ideiglenes kormány szocialista vezetője, Felix Gouin a hivatalosnál mérsékeltebb magatartást tanúsított, amikor elutasította a térség elszakítására irányuló manővereket. Az 1946. április 5-én tartott minisztertanácsi ülés viszont Bidault téziseit fogadta el. A május 15-i négyhatalmi konferencia azonban nem igazolta a francia kormány várakozását, s beérte egy a termelés fokozásának és jobb elosztásának lehetőségeit vizsgáló bizottság kiküldésével.

A kudarc tanulságainak részleges levonását tükrözi Párizsnak 1947. február elsején kiadott memoranduma, amely már lemond a korábban hangoztatott területi követelésekről, olyan hatóságok megalakítását szorgalmazza, amely egyrészt a bányakincsek elosztásáról döntene, másrészt adott esetben szankciókat alkalmazhatna Németországgal szemben. A megelőzőkhöz képest engedékenyebb, realisztikusabb javaslat hiányossága az volt, hogy a felállítandó szervezet működésének időtartamáról említést sem tett. Poidevin a lépés igazi jelentőségét abban látja, hogy az előmozdította az addig egyértelműen elutasító magatartást tanúsító USA és a Szovjetunió közeledését Franciaországhoz, s ezzel a kibontakozás ügyét szolgálta.

Továbbra is számolni kellett azonban Anglia ellenvéleményével. Az 1947. június 17–21 között rendezett moszkvai konferencián Bevin elvetette Bidault előterjesztését, s csupán egy 15 éves időtartamra tervezett, a Szovjetunió közreműködését kizáró, a szén, a koksz, s az acél elosztásában illetékes, a bányák német tulajdonságát azonban tiszteletben tartó nemzetközi ellenőrzés létjogosultságát ismerte el. Ennek értelmében kötöttek megállapodást az angolszász hatalmak és Franciaország Londonban 1948 márciusában.

A francia közvélemény ellenszenvvel fogadta a „nagy álmokról" való lemondás hírét. Az elfojtott sértettség pedig kifejezetten felháborodásba csapott át, amikor november végén egy angol-amerikai döntés a bányák tulajdonjogának kérdését a megválasztandó német kormány feladatkörébe utalta át. Csak némi kárpótlást jelentett „az elszenvedett sérelmekkel" szemben a tervezett Ruhr-hatóság (IRB) közeli felállításáról hozott döntés bejelentése, hiszen az elért eredmény távol állott az eredeti elképzelésektől. (Az IRB felállítására 1949 májusában kerül sor, amelyben Franciaország, az USA, Nagy-Britannia és Németország egyaránt 3–3 szavazattal rendelkezett).

A vitában minőségi fordulatot az NSZK 1949. szeptember 7-i megalakulása hozott. A novemberben aláírt petersbergi szerződés az új államot az európai gazdasági élet helyreállításában való aktív részvételre szólította fel. Az új konstellációkból kiinduló Adenauer a Ruhr-vidéken megindult nemzetközi ellenőrzést elfogadta, sőt első lépésnek tekintette azt egy szélesebb spektrumot felölelő, az NSZK, Franciaország, Belgium és Luxemburg ipari- és bányaterületeinek összefogását célzó folyamatban. S mivel nem sokkal később Robert Schumann, a francia külügyminiszter szintén felvetette a francia és német szén- és acélipar közös irányításának lehetőségét, megnyílt az út az ellentétek felszámolására.

Poidevin úgy véli, hogy bár a vita lezárása a háború utáni közvetlen évektől eltérő körülmények között, az Európai Gazdasági Közösség megalapítását előkészítő folyamat eredményeként történt, mindez nem változtat azon a tényen, hogy Párizs kénytelen volt lemondani eredeti követeléseiről, azaz Franciaország nem rendelkezett már a saját szempontjainak önálló érvényesítésére képes nagyhatalom erejével.

(Historische Zeitschrift 1979. 228. Bd. 317–334.) *E. G.*

A folyóiratszemlét összeállították: *Erdődy Gábor* (E. G.), *Heiszler Vilmos* (H. V.), *Menyhárt Lajos* (M.), *Molnár Tamás* (M. T.), *V. Molnár László* (V. M. L.), *Réti György* (R. Gy.).

KRÓNIKA

A VIII. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszus tájékoztatója (Budapest 1982)

A Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság bejelenti, hogy a VIII. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszust Budapesten tartja 1982. augusztus 16-tól 20-ig. A rendezvény támogatója a Magyar Tudományos Akadémia.

A kongresszus tudományos üléseit három szekcióban tartja. Az első: a három „A" téma vitája szakértők részvételével, 2 illetve 3 ülésen. A három beszámoló előzetesen szakmai megbeszéléseken készül el 1980–81 során (a szükséges segédanyagokkal együtt), s azokat minden bejegyzett résztvevő nyomtatott formában megkapja a kongresszus előtt 1982 folyamán. Szakértők bevonásával egy előzetes anyagokon alapuló kerekasztal beszélgetés kapcsolódik az „A" szekciókhoz.

A második: a tizenkét „B" téma vitái, mindegyik 2 ülésen. Az egyes témákhoz nyolc-tíz anyagot készítenek és tömör formában vitára bocsátanak. A dolgozatok a Kongresszus előtt kérésre megrendelhetők szerzőiknek pedig módjukban áll majd röviden beszélni témájukról.

A harmadik: „C" szekciók keretében lehetőség nyílik kötetlen megbeszélésekre és tanulmányok ismertetésére az „A" és a „B" témák keretei között nem érintett területeken. Minden egyes „C" témát három és fél órás ülésen vitatnak majd meg.

Hivatalos nyelvek

A kongresszus hivatalos nyelvei: angol, francia, német és orosz.

A.1 Nagybirtok és kistermelők. Földesurak és parasztok Európában a középkortól napjainkig
Szervező: H. van der Wee (Louvain)
Elnök: Makkai L. (Budapest)

A.2. Az iparosítás előtörténete: elmélet és gyakorlat
Szervező: P. Deyon (Lille)
Elnök: F. Mendels (Maryland)

A.3 Technikai változás, beruházás és foglalkoztatás
Szervező: L. Jörberg (Lund)
Elnök: N. Rosenberg (Stanford)
Kerekasztal: Az éhség a történelemben
Szervező: J-. F. Bergier (Zürich)
Elnök: M. Drake (London)

B.1 Gazdasági elmélet és történelem
Szervező: J. Kocka (Bielefeld), Ránki Gy. (Budapest)

B.2 A kvantitatív módszerek új felhasználási lehetőségei a gazdaság- és a társadalomtörténetben
Szervező: J. Kahk (Tallin)

B.3 Hosszútávú folyamatok
Szervező: J. Bouvier (Párizs)

B.4 A fogyasztás hagyományos és korszerű formái
Szervező: M. Bogucka (Varsó), H. Baudet (Gröningen)
B.5. A női munka az ipari forradalomtól napjainkig
Szervező: E. Boserup (Koppenhága)
B.6 A gyarmati gazdaságfejlődés tipológiája
Szervező: B. Chandra (Új-Delhi)
B.7 Agrárreformok: Összehasonlító tanulmányok
Szervező: D. Florescano (Mexico City), H. Müller (Berlin)
B.8 Migráció, népesedés és földfoglalás (1800 előtt)
Szervező: M. Cattini (Modena)
B.9 A családi vállakozástól a szakszerű vállalatirányításig: Struktúra és civilizáció
Szervező: L. Hannah (London)
B.10 A bankszervezet átalakulása az ipari korszakban
Szervező: V. I. Bovykin (Moszkva)
B.11 A kis- és a nagycsalád gazdálkodása az ókori keleten
Szervező: J. Zabłocka (Poznan)
B.12 Az alapvető termékek kereskedelme a görög-római világban
Szervező: P. Garnsey (Cambridge), C. R. Whittaker (Cambridge)
C.1 A selyem a gazdaságtörténetben: összehasonlító megközelítés
Szervező: M. Cizakca (Isztambul)
C.2 Mezőgazdaság és élelmiszerellátás a II. világháborúban
Szervező: B. Martin (Freiburg), A. Milward (Manchester)
C.3 A mezőgazdasági technika fejlődése a 19. és a 20. században
Szervező: H. Winkel (Stuttgart)
C.4 A társadalmi jólét fejlődésének összehasonlító vizsgálata
Szervező: P. Thane (London)
C.5 Fa és faipar 1850 után
Szervező: J. Ahvenainen (Jyväskylä)
C.6 A család és a gazdasági élet
Szervező: A. Wyczański (Varsó)
C.7 A pénzverés, a pénzforgalom és a cserearány
Szervező: E. van Cauwenberghe (Brüsszel), M. Koerner (Luzern)
C.8 Céhek, céhszervezetek története az észak-európai várostörténet fényében
Szervező: K. Friedland (Kiel)
C.9 Ideológia és valóság az útleírásokban
Szervező: A. Maczak (Varsó)
C.10 A bor termelése, keresedelme és fogyasztása
Szervező: Orosz I. (Debrecen)
C.11 Állami pénzügyek és a gazdasági növekedés a 18. századtól a 20. századig
Szervező: Katus L. (Budapest)
C.12 Az egyesített balti-észak-amerikai hajózási rendszer felemelkedése 1780–1870 között
Szervező: A. Attman (Göteborg), J. Knoppers (Montreal)
C.13 A szabadidő gazdaságtörténete
Szervező: W. Vamplew (Bedford Park)
C.14 Bányászat és nemesfémek Közép-Európában
Szervező: S. Kazimir és J. Vozár (Pozsony)
C.15 Az osztályharc, a szakszervezet és a gazdasági fejlődés az I. világháború előtt
Szervező: G. Mori (Firenze)
C.16 Felügyelet vagy ellenőrzés a szocialista és a kapitalista vállalatnál
Szervező: H. Freudenberger (New Orleans), H. Radandt (Berlin)
C.17 Háború, állam és a gazdasági-társadalmi szerkezet
Szervező: E. L. Petersen (Odense)
C.18 Építőipar a középkorban és az újkor kezdetén
Szervező: J–P. Sosson (Brüsszel)

C.19 A ló a preindusztriális és az iparosodott gazdaságban
Szervező: F. M. L. Thompson (London)
C.20 Kína gazdaságtörténete
Szervező: S. R. Brown (Catonsville)
C.21 Pénz és védelmi rendszer a vikingek idején
Szervező: F. Snapper (Hága)
C.22 Az ottomán gazdaságtörténet a 19. században
Szervező: O. Kurmus (Ankara)
C.23 Történelem; modellek és módszerek a migrációkutatásában
Szervező: L. de Rosa (Róma)
C.24 A szociológiai és a gazdaságtörténeti tanulmányok
Szervező: R. J. Holton (Bedford Park)
C.25 A helytörténet szerepe a történeti kutatásban
Szervező: R. Adamson (Stockholm)
C.26 A két világháború közötti Európa gazdasága
Szervező: D. F. Good (Philadelphia)
C.27 A 19. századi szegénység okai (1914-ig)
Szervező: C. T. Morris (Washington)
C.28 A közgazdasági gondolkodás története
Szervező: W. J. Samuels (East Lansing)
C.29 A nemzetközi piacok nagykereskedői 1650–1850
Szervező: J. Schneider (Nürnberg), P. Butel (Talence)
C.30 Népesedés és munkaerő Latin-Amerikában
Szervező: N. Sanchez-Albornoz (New York)
C.31 A tudományos-technikai forradalom és a fejlődő országok: elmélet, gyakorlat és távlatok
Szervező: A. I. Dinkevitsh (Moszkva)
C.32 A nemzetgazdaságok strukturájának alakulása Közép és Délkelet-Európában a két világháború között
Szervező: V. Axienciuc (Bukarest)
C.33 Bányák Délkelet-Európában a 19. században
Szervező: D. Milić (Belgrád)
C.34 A társadalomtörténeti kutatás irányai: összehasonlító beszámoló és vita
Szervező: K. Neild (Hull)
C.35 Infláció Európában az első világháború után
Szervező: G. D. Feldman (Berkeley)
C.36 Ciklikus mozgások: interdiszciplináris megközelítés
Szervező: G. van Roon (Amszterdam)

Részvétel a Kongresszuson

1. Teljes jogú résztvevő
A teljes jogú résztvevő jogai:
a) Részt vehet a kongresszus munkaülésein
b) Előzetesen megkapja az összes kongresszusi „A" téma beszámolóját
c) Igényelheti a „B" témák dolgozatait.
A résztvevőknek biztosítjuk, hogy igény esetén a kongresszust megelőzően postán vagy a kongresszusra érkezéskor az anyagokat kézhez kapják. Mindkét esetben jutányos áron állnak majd az anyagok a résztvevők rendelkezésére. Az előzetesen megküldött anyagok ára a postaköltségeket is tartalmazza.
d) Megkaphatja a kongresszus tájékoztató anyagait.
e) Részt vehet a kongresszus hivatalos társas rendezvényein.
f) Igénybe veheti a kongresszusi központban biztosított speciális szolgáltatásokat.

2. Kísérők

A teljes jogú résztvevők kísérőket is nyilvántartásba vétethetnek.
A kísérők:
a) Részt vehetnek a kongresszus hivatalos társas rendezvényein.
b) Részt vehetnek a számukra szervezett rendezvényeken és kirándulásokon.
c) Használhatják a kongresszusi központban biztosított speciális szolgáltatásokat.
A teljes jogú résztvevőknek be kell jegyeztetniük a velük érkezőket mint kísérőiket, ha biztosítani akarják azok részvételét a kongresszus hivatalos társas rendezvényein.

RÁNKI GYÖRGY
a szervező bizottság elnöke

PACH ZSIGMOND PÁL
elnök
PIERRE JEANNIN
főtitkár

A Magyar Történelmi Társulat hírei

Társulati hírek

A Magyar Történelmi Társulat titkársága 1981. május 7-én ülést tartott, amelyen az 1982. februárjában sorrakerülő Közgyűlés és a hozzákapcsolódó tudományos ülésszak előkészítésének feladatait jelölte ki. A titkárság javasolta egy tájékozódó bizottság kiküldését, az új vezetőséget jelölő bizottság munkájának előkészítésére. Foglalkozott a titkárság a Közgyűlés előkészítésének ütemtervével; a tudományos ülésszak tematikájával; *Hanák Péter* javaslatára egy új, – a fiatal történészek számára kiadandó – emlékérem bevezetésének lehetőségével; valamint az 1981. szeptemberében megrendezendő tudományos konferencia előkészületeivel.

A Magyar Történelmi Társulat 1981. május 29-én megtartott Elnökségi ülésén *Szabolcs Ottó* főtitkár beszámolt az 1981. első félévben végzett társulati munkáról, ismertette a második félév programját és azokat a javaslatokat, amelyeket az Igazgatóválasztmány elé kell terjesztenii a Közgyűlés előkészítését illetően.

Ugyanekkor ült össze a Magyar Történelmi Társulat Igazgatóválasztmánya is. A választmány tagjai megtárgyalták a Társulat első félévi munkájáról szóló beszámolót és a második félév munkatervét. Az Elnökség ismertette az 1981. őszén rendezendő konferenciával kapcsolatos teendőket; a Közgyűlés előkészítésének ütemtervét. Az Igazgatóválasztmány a Közgyűlés előkészítésére tájékozódó bizottság kiküldését határozta el, amelynek vezetésével *Kónya Sándort* bízta meg. A továbbiakban a felszólalók a könyvtervvel kapcsolatban a társulat kiadványok helyzetét elemezték, és felsorolták azokat a problémákat, melyeknek sürgős megoldását szorgalmazni kell.

Rendezvények

A Magyar Történelmi Társulat és Szolnok megye Tanácsa „A mezőgazdaság szocialista átalakulása Magyarországon" címmel országos konferenciát rendezett 1981. április 6–7-én Túrkevén. A tanácskozást *Száraz László* a túrkevei Pártbizottság első titkára köszöntötte és *Vass Henrik* a Társulat ügyvezető alelnöke nyitotta meg. *Andrikó Miklós:* A szocialista mezőgazdaság fejlődése Szolnok megyében; *Csizmadia Ernő:* Az agrárkérdés megoldásának tapasztalatai a közép-kelet-európai szocialista országokban; *Zsilák András:* A mezőgazdaság szocialista átszervezésének kezdetei és ellentmondásai az 1950-es évek első felében; *Romány Pál:* Mezőváros, tanya, termelőszövetkezet; *Szegő László:* Túrkeve az első termelőszövetkezeti város; *Zsarnóczai Sándor:* Az MSZMP agrárpolitikája és a mező-

gazdaság tömeges átszervezése; *Urbán László:* A mezőgazdaság sajátos feltételei és átszervezésének kérdései a Nagykunságban; *Vági Ferenc:* Az agrártermelés feltételeinek átalakulása és fejlődése a szövetkezetben; *Schindele Miklós:* Kisegítő, háztáji gazdaságok szerepe a mezőgazdasági termelésben; *Pölöskei Ferenc:* Erdei Ferenc szövetkezetpolitikai koncepciója; *Orbán Sándor:* Merre tart a parasztság? ; *Sárkány Mihály:* A paraszti kultúra, életmód alakulása; *Bereczki Lajos:* Együttműködési integrációs formák és hatások a szövetkezetek fejlődésére Szolnok megyében címmel tartottak előadásokat. A széles körű áttekintést érdekes és élénk vita követte számos korreferens részvételével. A konferenciát *Szabolcs Ottó* főtitkár zárta be. A tudományos ülésszakon elhangzott előadások, korreferátumok kiadásáról Szolnok megye segítségével a Társulat gondoskodik.

A Magyar Történelmi Társulat, a Békés megyei Tanács és Orosháza Városi Tanácsa 1981. május 5–6-án Orosházán „Az agrárszocialista mozgalom történetéből" címmel tudományos ülésszakot tartott. *Becsei József* a Békés megyei Tanács elnökhelyettese és *Gonda József* a városi Pártbizottság titkárának megnyitó szavai után *Király István:* Az agrártársadalom tőkés átalakulása a Viharsarokban; *Szabó Ferenc:* A viharsarki agrárszocialista mozgalom előzményei; *Varga Lajos:* A szociáldemokrata mozgalom és az agrárszocializmus; *Farkas József:* Az agrárszocializmus ideológiai forrásai és eszmei tartalma címmel tartották meg előadásaikat, amelyeket korreferátumok és hozzászólások követtek. Az elhangzottakat *Hanák Péter* a Magyar Történelmi Társulat alelnöke összegezte, felvázolta a további kutatások irányát és feladatait. Az ülésszakot *Mihály András* Orosháza Városi Tanácsának elnöke zárta be. A konferencián felmerült javaslatokat ajánlásként, a szervezőbizottság a Magyar Történelmi Társulat Elnöksége elé terjesztette a további eredményes munka támogatásának igényével.

A Magyar Történelmi Társulat, az Országos Pedagógiai Intézet és a Hajdú-Bihar megyei Tanács közös rendezésében 1981. május 25–26-án Debrecenben került sor a korszerű történelemtanítás és a társtudományok kapcsolatának tárgykörében immár szinte hagyományos évenkénti rendezvényére, melyet ez alkalommal „A történelemtanítás és a művészeti nevelés" című témának szenteltek. A konferenciát *Szöllősi Gyula*, a Hajdú-Bihar magyei Tanács elnökhelyettese üdvözölte, és *Hanga Mária* miniszterhelyettes nyitotta meg. *Szabolcsi Miklós:* Irodalmi alkotás és történelem; *Ujfalussy József:* A zene és a történelem; *Aradi Nóra:* A képzőművészetek és a történelem címmel tartották meg előadásaikat. A tanácskozásokat a korreferátumok meghallgatása után szekcióüléseken folytatták. Minden iskolatípust áttekintve vizsgálták a művészeti nevelés terén eddig – a fennálló nehézségek ellenére is – elért eredményeket, számba vették az országszerte sikeresen alkalmazott módszereket, és felvázolták a feladatokat. A másfél napos program *Szabolcs Ottó* főtitkár zárszavával ért véget. A konferencia úgy határozott, hogy az elhangzott előadásokat, a korreferátumokat és a hozzászólásokat, valamint a szekcióüléseken kibontakozott viták anyagának megjelentetését bizotsítani kell.

A Magyar Történelmi Társulat és az Országos Pedagógiai Intézet ez évben is megszervezte az Országos Középiskolai Tanulmányi Verseny résztvevői számára a felkészülésüket elősegítő ankétokat. 1981. március 3-án a budapestiek, március 10-én a vidékiek részére nagyszámú hallgatóság előtt *Balogh Sándor, Izsák Lajos, Péter Katalin* és *Sipos Péter* tartottak beszámolókat és nyújtottak módszertani útmutatásokat a pályázatban meghirdetett témákhoz.

A Magyar Történelmi Társulat és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Történelmi Választmánya 1981. április 6-án vitát rendezett a Magyarország története V–VI. köteteiről. A vitát *Pach Zsigmond Pál* a sorozat szerkesztőbizottságának elnöke vezette, és részt vettek a kötetek főszerkesztői is: *Mérei Gyula* és *Kovács Endre*, a szerkesztők: *Vörös Károly* és *Katus László*, valamint a sorozat szerkesztőbizottságának titkára: *Glatz Ferenc.*

A budapesti rendezvények sorában a Történészklub hallgatósága 1981. március 3-án *Szabolcs Ottó* két iskolai oktatófilmjének vetítését tekinthette meg. Az „Urak és szolgák" és „Embernek maradni" című filmek bemutatását élénk vita követte, melyben felmerültek az általános iskola felső tagozatai és a gimnáziumok szaktanárainak szemléltetési és tantervi problémái; a két iskolatípusban felmerülő azonos gondok és eltérő igények módszertani megoldásának lehetőségei.

A Történészklub 1981. április 7-én vitát rendezett *Pintér István:* „A Szociáldemokrata Párt története 1933–1944" című könyvéről. A hozzászólók elsősorban az 1942. március 15-i tüntetés hatásait és radikalizmusának következményeit vizsgálták, valamint az SZDP politikai vezetésének arculatát, különösen azt a kérdést, hogy a mozgalmon belüli irányzatok miként érvényesültek és hogyan részesültek a vezetésben.

Ugyancsak a Történészklubban 1981. május 5-én tartott előadást *Püspöki Nagy Péter* pozsonyi történész „A Kárpát medence a honfoglalás korában; a morva szlávokról" címmel. Az előadó végigtekintette a hagyományos Nagymorávia-kép kialakulását, majd a kortárs-tudósítások alapján új elméletet állított fel: nézete szerint két Morávia létezett. Az egyik Kismorávia, amely nagyjában azonos a középkori Morva-őrgrófsággal, a másik Nagymorávia, amely Bács, Bodrog, Csongrád, Valkó, Szerém megyék és a Macsói Bánság területén feküdt.

A Magyar Történelmi Társulat Kelet-dunántúli Csoportja fennállásának 20. évfordulóján oktatástörténeti konferenciát rendezett 1981. május 13-án Székesfehérvárott. Az előadók áttekintették a székesfehérvári iskolák típusait, ezek történetét, az egyházi és állami iskolák szervezésének és működésének fejlődését, valamint a tanonc- és ipariskolák helyzetét 1945-ig.

A Magyar Történelmi Társulat Üzemtörténeti Szakosztálya 1981. március 31-én ülést tartott. *Incze Miklós* a szakosztály elnöke megnyitóját követően *Szekeres József* alelnök beszámolt az Üzemtörténeti Szakosztály 1980. évi tevékenységéről, *Koroknai Ákos* titkár pedig ismertette az 1981. évi munka programját és „Az Ózdi Kohászati Üzemek története" című monográfia megjelentetésének tapasztalatait. A beszámolók után élénk vita bontakozott ki az üzemtörténetírás elméleti, módszertani tapasztalatairól, a levéltári és egyéb dokumentációs anyagok hozzáférhetőségéről, és ezek felhasználhatóságának lehetőségeiről.

Az Üzemtörténeti Szakosztály részvételével 1981. május 15-én Ózdon „Az Ózdi Kohászati Üzemek története" című 1980-ban megjelent kiadványáról író-olvasó találkozót rendezett az üzem. „Az üzemtörténetírás és a helytörténeti háttér" egységének fontosságáról *Sárközi Zoltán*, „A vállalattörténetírás ismertetése, a monográfia elkészítésének tapasztalatai"-ról *Koroknai Ákos* tartott előadást. A tanulmánykötet szerzőinek részvételével élénk vita alakult ki a monográfia hasznáról és jellegéről.

BIBLIOGRÁFIA

A MAGYARORSZÁGON MEGJELENT TÖRTÉNETI MUNKÁK (ÖNÁLLÓ KÖTETEK, TANULMÁNYOK, CIKKEK) VÁLOGATOTT JEGYZÉKE

(1980. január 1.–december 31.)

Összeállította: Rozsnyói Ágnes és Sz. Gyivicsán Mária

Rövidítésjegyzék

tanulmánykötetek:

AUDhist. mt. = Acta Universitatis Debreceniensis de Lodovico Kossuth nominatae series historica (Szerk.: Szendrey István.) Debrecen.

BLÉ. III. = Borsodi Levéltári Évkönyv III. (Szerk.: Román János.) Miskolc, 1980. BAZ megyei Levéltár 296 l.

HBmL. 4. = A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve. IV. (Szerk.: Gazdag István.) Debrecen, 1977. Hajdú-Bihar megyei Levéltár 290 l.

MHOMKözl. = A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, 17. 1978–79.

NMEKözl. = Nehézipari Műszaki Egyetem Kohó- és Fémipari Kar Közleményei. 1980. IV. köt.

folyóiratok

AA = Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungariae

AÉ = Archeológiai Értesítő

AH = Acta Historica Academiae Scientiarum Hungariae.

ÁI = Állam és Igazgatás

ÁJ = Állam- és Jogtudomány

ALitt = Acta Litteratura

AOe = Acta Oeconomica

ArsH = Ars Hungarica

AT = Antik Tanulmányok

AtK = Agrártudományi Közlemények

AtSz = Agrártörténeti Szemle (Historica Rerum Rusticarum)

BarMüv = Baranyai Művelődés

BékÉl = Békési Élet

BSz = Borsodi Szemle

BSzoc = Béke és Szocializmus

CMed = Orvostörténeti Közlemények (OtK.)

D = Demográfia

ÉlIr = Élet és Irodalom

ÉlT = Élet és Tudomány

ÉpT = Építés – Építészettudomány

ESz = Egyetemi Szemle (A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem folyóirata), 1980. 2. évf. 1. sz.

ET = Ethnográfia

FK = Filológiai Közlemények

FMK = Felsőoktatási Munkavédelmi Közlemények

FmKts = Fejér megyei Könyvtáros, 19. évf.

FöK = Földrajzi Közlemények

FSz = Felsőoktatási Szemle

GJ = Gazdaság és Jogtudomány
GK = Geodézia és Kartográfia
HK = Hadtörténelmi Közlemények
HSz = Hevesi Szemle
HungÉ = Hungarológiai Értesítő. A Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság folyóirata.
IPM = Interpress Magazin
IT = Irodalomtörténet
ItK = Irodalomtörténeti Közlemények
JK = Jogtudományi Közlöny
K = Kritika
KgSz = Közgazdasági Szemle
KmKts = Komárom megyei Könyvtáros
Kts = A Könyvtáros
KtSz = Közlekedéstudományi Szemle
LK = Levéltári Közlemények
LSz = Levéltári Szemle
Lt = Literatura
MÁL = Magyar Állatorvosok Lapja
MEKts = Műszaki Egyetemi Könyvtáros
MFSz = Magyar Filozófiai Szemle
MG = Magyar Grafika
MH = Magyar Hírlap
MJ = Magyar Jog
MK = Magyar Könyvszemle
MN = Magyar Nemzet
MNy = Magyar Nyelv
MNyőr = Magyar Nyelvőr
MP = Magyar Pedagógia
MS = Magyar Sajtó
MT = Magyar Tudomány
MTAFT = A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei
MTANyI = A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei
MuK = Múzeumi Kurir
MüÉ = Művészettörténeti Értesítő
N = Népszava
NÉ = Névtani Értesítő
NHQ = The New Hungarian Quarterly
NME Közl = Nehézipari Műszaki Egyetem Kohó- és Fémipari Főiskolai Karának Közleményei
Nsz = Népszabadság
NSz = Nógrádi Szemle
OHl = Orvosi Hetilap
Pf = Palócföld
PF Közl = A Politikai Főiskola Közleményei. 1979. 3–4. sz.
PSz = Pedagógiai Szemle
PtK = Párttörténeti Közlemények
SSl = Studia Slavica Academia Scientiarum Hungaricae
SSz = Soproni Szemle
StSz = Statisztikai Szemle
Sz = Századok
Szoc = Szociológia
SzSzSz = Szabolcs Szatmári Szemle

Tájékoztató = Tájékoztató. Filozófia, Politikai gazdaságtan, Tudományos Szocializmus.
TáSz = Társadalmi Szemle
TechSz = Technikatörténeti Szemle
ThSz = Theológiai Szemle
TKts = Tolnai Könyvtáros
TSz = Történelmi Szemle
Tt = Tiszatáj
Ttan = Történelemtanítás
TtKözl = Társadalomtudományi Közlemények
TV = Természet Világa
UF = Új Forrás
UT = Új Tükör
V = Valóság
Va = Vigilia
Vg = Világosság
VK = Városi Közlekedés
VSz = Vasi Szemle
Vt = Világtörténet

I. ÁLTALÁNOS MUNKÁK

Bibliográfia

Balogh János, K.: Tolna megye sajtóbibliográfiája. TKts. 1980. 11. évf. 2. sz. 60–63. l.

Baranya megyéről. (Bibliográfia és repertórium – 1979. ápr. 1. – június 30.) (Összeáll.: Surján Miklós, Szakács Sándor.) BarMűv. 1980. 3. sz. 109–122. l.

Baranyai Művelődés. Repertórium 1954–1979. (Összeáll.: Huber Kálmánné, Surján Miklós.) BarMűv. 1980. 1–2. sz. 3–183. l.

Békés megye az országos napi- és hetilapokban. Repertórium. (Összeáll.: Szabad Olga.) 1979. máj. 1-től – aug. 31-ig: BékÉl. 1980. 15. évf. 2. sz. 276–278. l.; szept. 1-től – dec. 31-ig: BékÉl. 1980. 15. évf. 3. sz. 405–407. l.

Békés megye helyismereti irodalma, 1945–1978. Válogatott bibliográfia. (Összeáll.: Varga Gáborné.) Békéscsaba, 1979. Békés megyei Tanács VB. és Kvt. 129 l. – Ismerteti: *Páldy Róbert.* Kts. 1980. 30. évf. 8. sz. 497. l.; *Péter László.* BékÉl. 1980. 15. évf. 4. sz. 510–512. l.

Bibliográfia. A magyar könyvtártörténeti szakirodalom 1979-ben. (Összeáll.: Heltai János.) MK. 1980. 96. évf. . sz. 405–411. l.

Bibliographie choisie d'ouvrages d'histoire publiés en Hongrie en 1977. (Izbrannaja bibliografija isztoricseszkih rabot, opublikovannüh v Vengrii v 1977 g.) AH. 1979. Tom. 25. No. 1–2. 205–232. l.

Bibliographie der Publikationen von László Hadrovics (1970–1979). SSl. 1979. Tom. 25. No. 1–4. 11–13. l.

Debreceni Szemle 1927–1944. Repertórium. (Összeáll.: Korompai Gáborné, Némedi Lajosné.) Debrecen, 1979 (1980). KLTE Kvt. XII, 156 l. (Tiszántúli időszaki kiadványok repertóriumai 6.) – Ismerteti: *Reguli Ernő.* Kts. 1980. 30. évf. 9. sz. 558–559. l.

Az 1977. évi Magyarországon megjelent hadtörténelmi irodalom bibliográfiája. (Összeáll.: Viniczai István, Windisch Aladárné.) HK. 1980. 27. évf. 1. sz. 172–191. l.

Az 1978. évi Magyarországon megjelent hadtörténelmi irodalom bibliográfiája. (Összeáll.: Viniczai István, Windisch Aladárné.) HK. 1980. 27. évf. 4. sz. 658–672. l.

Fejér Mária, F.: Bibliographia Archeologica Hungarica, Magyar régészeti irodalom. 1978. AÉ. 1979. 106. köt. 1. sz. 152–174. l.

Folyóiratrepertórium. Összeáll.: Bóka Éva.) 1977/I. Vt. 1979. 3. sz. 124–152. l.; 1978/I. Válogatás a szocialista országok folyóirataiból. Vt. 1979. 4. sz. 144–183. l.; 1978/II. Válogatás a nyugat-európai országok és az USA 1978 előtti folyóirataiból (félévi). Vt. 1980. 1. sz. 102–145. l.; 1978/III. Válogatás a nyugat-európai országok és az USA 1978-as folyóirataiból, II. rész. Vt. 1980. 2. sz. 112–154. l.; 1979/I. Válogatás az 1979. első negyedév folyóirataiból. Vt. 1980. 3. sz. 112–150. l.

A főváros válogatott bibliográfiája. (Összeáll.: Csomor Tibor.) Budapest, 1980. 18. évf. 2. sz. 37–38. l.; uo.: 3. sz. 38. l.; uo.: 4. sz. 37. l.; uo.: 5. sz. 36. l.; uo.: 6. sz. 35. l.; uo.: 7. sz. 36. l.; uo.: 8. sz. 37. l.; uo.: 9. sz. 37. l.; uo.: 10. sz. 39. l.; uo.: 11. sz. 37. l. uo.: 12. sz. 37. l.

Gál István: Magyar bibliográfia Kanadából. History of Hungary and Hungarians, 1848–1977. c. Kanadában kiadott kötet ismertetése. MN. 1980. 36. évf. 11. sz. 4. l.

Győr-Sopron megye a sajtóban 1979 első félévben. Válogatott cikkbibliográfia. (Összeáll.: Jászberényi Ferencné.) Műhely, 1980. 1. sz. 96–101. l., Ua.... 1979. második felében. Uo.: 3. sz. 107–112. l.

Hiller István–Mastalirné Zádor Márta: Sopron bibliográfiája az 1979. évre. SSz. 1980. 34. évf. 4. sz. 373–384. l.

Honismereti bibliográfia. Honismeret, 1980. 8. évf. 3. sz. melléklete, 4 l.; 5. sz. melléklete, 4 l.

Jakabffy Imre: Magyar régészeti irodalom. 1979. AÉ. 1980. 107. köt. 1. st, 137–151. l.

Külföldi folyóiratok hadtörténelmi repertóriuma. 1977. (Összeáll.: Viniczai István, Windisch Aladárné.) I. rész: HK. 1980. 27. évf. 2. sz. 359–373. l.; II. rész: uo.: 3. sz. 502–517. l.

Lakos Katalin: Lukács Györgyről szóló idegennyelvű monográfiák és interjúkötetek bibliográfiája. Filozófiai Figyelő, 1980. 2. évf. 3–4. sz. 167–192. l.

Latin-Amerika a magyar történetírásban. Bibliográfiai válogatás 1945–1979. (Összeáll.: Tóth Ágnes.) Vt. 1980. 2. sz. 103–111. l.

Levéltári Szemle Mutató. 16–27. évfolyam 1966–1977. (Összeáll.: Farkasné Somkuti Ágnes, Somkuti Éva.) Bp. é. n. (1980) Kulturális Minisztérium Levéltári Oszt. 69 l.

Lisztes László: Helyismereti bibliográfiai kiadványok Magyarországon. Kts. 1980. 30. évf. 12. sz. 733–737. l.

Madár Lajos: Magyar irodalmi antológiák és gyűjtemények D–E. Bp. 1980. Petőfi Irodalmi Múzeum, 285 l.

A magyar bibliográfiák bibliográfiája 1974–1976. (Szerk.: Gajtkó Éva.) Bp. 1980. OSzK. 507 l. – Ismerteti: *Gyuris György.* Kts. 1980. 30. évf. 5. sz. 306–307. l.; *Szentmihályi János.* Könyvtári Figyelő, 1980. 26. évf. 6. sz. 637–638. l.

A magyar felvilágosodás. Ajánló bibliográfia. (Összeáll.: Szathmáryné Rékasy Ildikó.) Szolnok, 1980. Verseghy M. Kvt. 61 l., ill. Történelmünk fordulói, 6.

A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája 1976. A–Z. (Főszerk.: Pajkossy György.) Bp. 1979. (1980). 456 l. – Ismerteti: *Issekutz Erzsébet.* Kts. 1980. 30. évf. 7. sz. 430–431. l.; *Pomogáts Béla:* Irodalmi bibliográfia. 1976. MH. 1980. 13. évf. 100. sz. 6. l.

A magyar munkásmozgalom történetéről szóló cikkek jegyzéke. – 1979. július–augusztus–szeptember. PtK. 1980. 26. évf. 1. sz. 217–219. l.; – 1979. október–november–december. Uo. 2. sz. 192–194. l.; – 1980. január–február–március. Uo. 3. sz. 228–229. l.; 1980. április–május–június. Uo. 4. sz. 241–242. l.

A Magyar Nemzet repertóriuma. Magyar Nemzet 1938. aug. 25. – 1944. márc. 22. (Összeáll.: Kendéné Palágyi Erzsébet.) Bp. 1980. Petőfi Irodalmi Múzeum, 391 l. A Petőfi Irodalmi Múzeum bibliográfiai füzetei. Napilapok repertóriuma.

Magyarország története. Tematika és válogatott bibliográfia. (Összeáll.: Marosi Endre.) Bp. 1980. TIT Tört. Választmány, 144 l.

A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) válogatott jegyzéke, 1979. január 1. – december 31. (Összeáll.: Rozsnyói Ágnes, Sz. Gyivicsán Mária.) Sz. 1980. 114. évf. 6. sz. 1089–1181. l.

A magyar parasztság életének alakulása. Válogatott bibliográfia 1945–1965. (Összeáll.: Katona Imre.) Bp. 1980. Népművelési Int. 127 l. Folklór, társadalom, művészet, 6.

A Magyar Tanácsköztársaság oktatásügye. Válogatott bibliográfia. (Összeáll.: Felkai László.) Bp. 1979. OPKM. 72 l. Neveléstörténeti bibliográfiák, 5.

Nagy I.–Veredy K.: Hungarian legal bibliography, 1979. Ist part (Vengerszkaja juridicseszkaja bibliografija, 1979. csaszt' I.) AJ. 1979. Tom. 21. No. 3–4. 473–484. l.

Numizmatikai Közlöny 52–77. (1953–1978) évfolyamainak tartalomjegyzéke. (Összeáll.: Bíróné Sey Katalin.) Numizmatikai Közlöny, 1979–1980. 78–79. évf. 117–129. l.

Nyéki Károly: Zalka Máté bibliográfia. Nyíregyháza, 1980. Móricz Zs. Kvt. 62 l.

Pándi Lajos: Portugáliáról magyar nyelven. (Ajánló bibliográfia.) PFKözl. 1980. 1. sz. 104–111. l.

A Rákóczi-szabadságharc. (Ajánló bibliográfia.) (Összeáll.: Szathmáryné Rékasy Ildikó.) Szolnok, 1979. Verseghy M. Kvt. 54 l., ill. Történelmünk fordulói, 5.

Reguli Ernő: Fábry Zoltán bibliográfia. Bp. 1980. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 243 l. – Ismerteti: *Könczöl Imre.* Kts. 1980. 30. évf. 10. sz. 624–625. l.

Sándor Ernőné: Pedagógiai periodikák és folyóiratok bibliográfiája. Köznevelésünk Évkönyve, 1978–1979. Bp. 1980. 286–298. l.

A Társadalomtudományi Intézet munkatársainak 1979. évi publikációi. (Összeáll.: Markella Károlyné.) TtKözl. 1980. 10. évf. 1. sz. 119–129. l.

Trister-Gati, Toby: Tradicionalisták, revizionisták és a hidegháború. (Bibliográfiai áttekintés.) Vt. 1980. 4. sz. 75–87. l.

Varga Jenő műveinek bibliográfiája. (Összeáll.: Mihalik István, Solt Katalin, Szabadkai Éva, Szigeti Endre.) Bp. 1979. MSZMP Társadalomtudományi Intézet, 222 l.

Vas megye irodalma. Bibliográfia és repertórium 1979. április 1. – június 20. (Összeáll.: Dalmi Kálmánné, Takács Miklós.) VSz. 1980. 34. évf. 2. sz. 295–304. l.; Ua. . . . 1979. július 1. – szeptember 30. uo. 3. sz. 453–460. l.

Vitályos László–Orosz László: Ady-bibliográfia, 1896–1977. Ady Endre önállóan megjelent művei és az Ady-irodalom. Bp. 1980. MTA Könyvtára, 409 l. (2. bőv. kiad.) A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei, 9 (84). us.

Levéltári leltárak, repertóriumok, regeszták

Bécsi levéltárakból kiszolgáltatott iratok. Repertórium. (Összeáll.: Pajkossy Gábor.) Bp. 1979. Magyar Orsz. Levéltár, 83 l. Levéltári leltárak, 77.

Bőhm Jakab: A Hadtörténelmi Levéltár őrizetében levő cs. kir. eredetű fondok az 1848/49. évi forradalom és szabadságharc, illetőleg az abszolutizmus idejéből. HK. 1980. 27. évf. 2. sz. 263–292. l.

Dóka Klára: A Körös-vidék helytörténeti forrásai az Országos Vízügyi Levéltárban. LSz. 1979. 29. évf. 3. sz. 415–424. l.

Haus-Hof- und Staatsarchiv, Bécs: A birodalmi levéltárak magyar vonatkozású iratai. 1. kötet: A Birodalmi Udvari Tanács és a Birodalmi Udvari Kancellária levéltára. 1. rész – tematikai leltár. I. k. 200 l., II. k. 339 l.; 2. kötet: Mainzi Főkancellári levéltár. – tematikai leltár. 126 l. (Összeáll.: Buzási János.) Bp. 1979. Magyar Orsz. Levéltár. Levéltári leltárak, 76.

József Attila kéziratai és levelezése. (Katalógus.) (Összeáll.: M. Róna Judit.) Bp. 1980. Petőfi Irodalmi Múzeum, 501 l., ill. Klasszikus magyar írók kéziratainak és levelezéseinek katalógusai 1.

Kállay István: Metternich kancellár hagyatékára vonatkozó iratok az Országos Levéltárban. LSz. 1979. 29. évf. 3. sz. 425–430. l.

Kállay István: Úriszéki iratok az Országos Levéltárban (16–19. sz.). LSz. 1979. 29. évf. 1–2. sz. 215–223. l.

Müller Veronika: Az 1918-as polgári demokratikus forradalom, valamint a Tanácsköztársaság 60. évfordulója alkalmából készült reprodukciógyűjtemény iratjegyzéke. LSz. 1979. 29. évf. 1–2. sz. 149–161. l.

A Nógrád megyei Levéltár tanácsköztársasági iratai. (Repertórium.) (Szerk.: Schneider Miklós.) Salgótarján, 1979. Nógrád megyei Levéltár, 161 l.

Prokopp Gyula: A prímási levéltár Ipolyi-gyűjteménye. LSz. 1979. 29. évf. 3. sz. 585–669. l.

Spáczay Hedvig: A Hadianyaggyártás Hadbiztossága és a Honvédség építési vonatkozású iratai (fondjai) a Hadtörténelmi Levéltárban. LSz. 1979. 29. évf. 3. sz. 475–482. l.

Vadász Géza: Fejér megye törvényszékének iratai 1790–1848. LSz. 1979. 29. évf. 1–2. sz. 293–300. l.

Vadász Géza: Fejér vármegye nemességi iratainak gyűjteménye. (Évköre: 1515–1906.) LSz. 1979. 29. évf. 3. sz. 523–540. l.

Vass Előd: A török iratok gyűjteménye a Magyar Országos Levéltárban. LSz. 1979. 29. évf. 3. sz. 541–556. l.

Zemplén vármegye levéltára feudális kori iratainak összevont helymutatója. (Szerk.: Román János.) Miskolc, 1978. A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár kiad. 134 l. Borsodi Levéltári Füzetek 10.

Levéltárügy, levéltártörténet

Bánki-Horváth Mihályné: A levéltár és a levéltáros munkakörének alakulása Kiskunfélegyházán. LSz. 1979. 29. évf. 3. sz. 557–563. l.

Borsa Iván: Egy kilenc évtizede aktuális levéltári probléma. LK. 1978. 48–49. évf. sz. n. 45–50. l.

Buzási János: A kapitalizmuskori vállalati irat-anyag levéltári rendezésének problémái. LK. 1978. 48–49. évf. sz. n. 1–21. l.

Erdmann Gyula: Az iratkezelés jelenlegi helyzete az országos hatáskörű szerveknél. LSz. 1979. 29. évf. 1–2. sz. 163–180. l.

Fábiánné Kis Erzsébet: A levéltárosképzés problémái néhány európai országban. LSz. 1979. 29. évf. 1–2. sz. 343–347. l.

Gyengő László: Pscherer András, Buda első levéltárosának genealógiája. LSz. 1979. 29. évf. 3. sz. 565–568. l.

Heiszler Vilmos: A fényképek közgyűjteményi kezelésének kérdései. A fénykép, mint történeti forrás. LSz. 1979. 29. évf. 1–2. sz. 201–213. l.

Komjáthy Miklós: Finnországban. (Beszámoló finnországi levéltári tanulmányútról.) LSz. 1979. 29. évf. 1–2. sz. 349–369. l.

Komjáthy Miklós: Levéltári ismeretek kézikönyve. Bp. 1980. Tankönyvkiadó, 323 l.

Körmendy Lajos: Proveniencia, pertinencia, nemzetközi levéltári jogviták. LSz. 1979. 29. évf. 3. sz. 671–683. l.

Lekli Béla: A lenini levéltári dekrétum. (1918. jún. 1.) LSz. 1979. 29. évf. 1–2. sz. 5–9. l.

Paloposki, Toivo J.: Finnország levéltárügyének fejlődése, jelenlegi szervezete, feladatai és aktuális problémái. LSz. 1979. 29. évf. 3. sz. 693–697. l.

Phan Dinh Nham: A vietnami levéltárügy. LSz. 1979. 29. évf. 3. sz. 685–691. l.

Ságvári Agnes: Budapest Főváros Levéltára munkájáról. ÁI. 1980. 30. évf. 9. sz. 832–839. l.

Sashegyi Oszkár: Az Országos Levéltár személyzeti viszonyai a XX. század elején (1903–1922). LK. 1978. 48–49. évf. sz. n. 23–43. l.

Szabó Ferenc: A termelőszövetkezetek történetére vonatkozó források néhány általános vonása. LSz. 1979. 29. évf. 3. sz. 483–488. l.

Szili Ferenc: A Baranya megyei Levéltár, mint helytörténeti kutatóműhely. Somogy, 1980. 8. évf. 5. sz. 85–87. l.

Tóth János: A Levéltár tevékenysége a megye honismereti mozgalmában. Fórum, 1980. 35–42. l.

Tóth Róbert: Adalékok a régi Országos Levéltár történetéhez. LSz. 1979. 29. évf. 1–2. sz. 319–336. l.

Ismertetések

Heves megye műemlékei. III. (Szerk.: Dercsényi Dezső, Voit Pál.) Bp. 1978. Akadémiai K. 741 l., 977 kép. – Ismerteti: *Paládi-Kovács Attila.* ET. 1980. 91. évf. 1. sz. 140–141. l.

Kelet Népe 1935–1942. Repertórium. Debrecen, 1979. 73 l. – Ismerteti: *Bényei Miklós.* Kts. 1980. 30. évf. 1. sz. 51–52. l.

Komárom megye közgyűjteményeiben őrzött kéziratok lelőhely-katalógusa. Tatabánya, 1979. József Attila Megyei Könyvtár, 145 l. – Ismerteti: *Páldy Róbert:* Kéziratok – megyénkről. Kts. 1980. 30. évf. 3. sz. 178. l.

Krúdy Gyula. (Bibliográfia.) (Összeáll.: Gedényi Mihály.) Bp. 1979. Petőfi Irodalmi Múzeum, 474 l. A Petőfi Irodalmi Múzeum füzetei. – Ismerteti: *Mátyás István:* Krúdy-bibliográfia. N. 1980. 108. évf. 60. sz. 5. l.

A Magyar Irodalom Bibliográfiája. 1961–1965. 1–2. köt. (Összeáll.: Kozocsa Sándor.) Bp. 1978. Gondolat K. – Ismerteti: *Németh S. Katalin.* IT. 1980. 12. évf. 2. sz. 57–586. l.

A magyar néprajztudomány bibliográfiája 1945–1954. (Szerk.: Sándor István.) Bp. 1965. – Ua. 1955–1966. Bp. 1971. – Ua. 1850–1870. Tanulmányok a Kárpát-medence etnográfiájához. Bp. 1977. Akadémiai K. 1165 l. – Ismerteti: *Korompay Bertalan:* Néprajzunk és bibliográfiája. Életünk, 1980. 17. évf. 2. sz. 175–181. l.

Magyarország régészeti topográfiája. 5. *Horváth István–H. Kelemen Márta–Torma István:* Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás. Bp. 1979. Akadémiai K. 455 l. – Ismerteti: *MT.* 1980. 25. köt. 2. sz. 155–156. l.

A Mindenes Gyűjtemény repertóriuma 1789–1792. (Összeáll.: Tapolcainé Sáray Szabó Éva.) Bp. – Tatabánya, 1979. 230 l. – Ismerteti: *Fülöp Géza.* MK. 1980. 96. évf. 2. sz. 206–208. l.

Pesti Ernő: Móricz Zsigmond bibliográfia. Bp. 1979. Petőfi Irodalmi Múzeum, 529 l. – Ismerteti: *Könczöl Imre.* Kts. 1980. 30. évf. 7. sz. 432–433. l.

Könyvtárak, könyvtári katalógusok, könyvtárügy

Bogdán István: Az Országos Levéltár Könyvtárának száz esztendeje 1875–1974. LSz. 1979. 29. évf. 1–2. sz. 301–318. l.

Braun Tibor–Bujdosó Ernő–Rózsa György: A természet- és a társadalomtudományi információ-ellátás és a Magyar Tudományos Akadémia. Kts. 1980. 30. évf. 4. sz. 187–192. l.

Centralizációs törekvések a hazai közművelődési könyvtárakban. (Szerk.: Mándy Gábor.) Bp. 1980. OSzK. 148 l.

Czegle Imre: A sárospataki Nagykönyvtár múltja, jelene és problémái. Confessio, 1980. 3. évf. 4. sz. 52–59. l.

Hegedüs Péter: A könyvtári- és szakirodalmi tájékoztatás néhány kérdése az Amerikai Egyesült Államokban. ESz. 1980. 2. évf. 2. sz. 123–134. l.

Hegyközi Ilona: Ismerjük meg a központi könyvtártudományi információs szolgáltatásokat! Kts. 1980. 30. évf. 9. sz. 548–550. l.

Illés György: Híres könyvtárak. Győr. Püspöki Papnevelő Intézet Könyvtára. Magyarország, 1980. 17. évf. 4. sz. 27. l.; Pergamen. A Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár. Magyarország, 1980. 17. évf. 14. sz. 26. l.; Vác. Vác Egyházmegyei Könyvtár. Magyarország, 1980. 17. évf. 18. sz. 26. l.

Káldor Gyula: Celldömölk könyvtári kultúrája a XVII. század közepétől 1945-ig. VSz. 1980. 34. évf. 3. sz. 390–396. l.

Kiss Jenő: A könyvtári szolgáltatások fejlődése a hetvenes években. Kts. 1980. 30. évf. 10. sz. 581–583. l.

Korompay János: Mátyás király könyvtára. UT. 1980. 17. évf. 47. sz. 24–25. l.

Mészöly Gábor: Skan-dhar könyvei. A Keleti Gyűjtemény ritkaságai. Magyarország, 1980. 17. évf. 34. sz. 26. l.

Mohor Jenő: Hány könyvtár van Magyarországon? A könyvtárak központi nyilvántartásáról. Kts. 1980. 30. évf. 8. sz. 479–482. l.

Murányi Lajos: Fejér megye könyvtárügyének fejlődése dokumentumok tükrében (1945–1950). FmKts. 1980. 20. évf. 1. sz. 48–68. l.

Nagy Lajos, Sz.: Régi állomásépületek – új könyvtárak. Tények és benyomások a finn könyvtárakról. Kts. 1980. 30. évf. 9. sz. 539–541. l.

Pálfy Gyula: A könyvtár szerepe az egyetemi képzésben. FSz. 1980. 29. évf. 4. sz. 203–207. l.

Rózsa György: Az akadémiai könyvtárak funkciórendszeréről és szervezeti formájáról. MT. 1980. 25. köt. 3. sz. 193–197. l.

Rózsa György: Tervek a számítógépes társadalomtudományi információs együttműködésre. Kts. 1980. 30. évf. 6. sz. 315–319. l.

Tóth Mária: Bemutatjuk az Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tárát. Kts. 1980. 30. évf. 2. sz. 97–100. l.

Töttős Gábor: A könyvek védelme 1847-ben és ma. TKts. 1980. 11. évf. 1. sz. 89–92. l.

V. M.: Az Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központ. Több mint két évtized a magyar tudomány szolgálatában. Kts. 1980. 30. évf. 4. sz. 235–237. l.

Zircz Péter: A lenini könyvtárpolitikai elvek és a magyar könyvtárügy. Kts. 1980. 30. évf. 3. sz. 123–124. l.

Múzeum, múzeumügy

A. E.: Esztergomban megnyílt a Magyar Vízügyi Múzeum. Magyar Vízgazdálkodás, 1980. 11–12. sz. 5. l.

Aradi Ferenc: Múzeumpedagógiai kísérletek Kiskunfélegyházán. Ttan. 1980. 25. évf. 1. sz. 18–20. l.

Balassa Iván: A mezőgazdasági emlékek gyűjtése és védelme. Honismeret, 1980. 8. évf. 6. sz. 10–13. l.

Diószegi György: A Középipartanoda és a Technológiai Iparmúzeum alapítása és együttműködésük. PSz. 1980. 30. évf. 7–8. sz. 672–680. l.

Gombos Károly: 1919-ben alapították. A Hopp Ferenc kelet-ázsiai Művészeti Múzeum. Budapest, 1980. 18. évf. 3. sz. 23–27. l.

Hetés Tibor: A Hadtörténelmi Múzeum. Népművelés, 1980. 27. évf. 10. sz. 26–29. l.

Kiss László: Az ipartörténeti emlékek védelmének céljáról és fontosságáról. Honismeret, 1980. 8. évf. 6. sz. 6–9. l.

Korek József: A magyar technikai múzeum kezdete. A Magyar Nemzeti Múzeum kézműtárának rekonstrukciója az egykori sajtó tükrében. TechSz. 1979. 11. köt. 11–30. l.

Mendly Gyula: A malomipar műszaki emlékei. Gabonaipar, 1980. 27. évf. 4. sz. 145–157. l.

A múzeumok szerepe és tevékenysége a közművelődésben. Múzeumi Közlemények, 1980. 1. sz. 3–11. l.

Temesváry Ferenc: A sárvári Nádasdy Ferenc Múzeum fegyvergyűjteménye. Bp. 1980. Akadémiai K. 135 l., ill.

Vass István, G.: A Békéscsabai Múzeum és az Auróra Kör. Új Auróra, 1980. 1. sz. 120–123. l.

Térképek, térképészet

Aurada, Fritz: Tematikus térképek tervezése és a számítógép alkalmazása. FöK. 1980. 28. évf. 1–2. sz. 33–38. l.

Budavár erődítési térképe 1749. Bp. 1980. Zrínyi K. 10 l. + térk. (Hasonmás). Monumenta Cartografica.

Csendes László: Muskétásként kezdte. Luigi Ferdinando Conte Marsigli halálának 250. évfordulója. (A XVII. századi magyarországi Dunatérkép elkészítője.) Magyarország, 1980. 17. évf. 43. sz. 22. l.

Csendes László: Szelvények szélén. Blitzkrieg rossz térképekkel. (Haditérképészet.) Magyarország, 1980. 17. évf. 14. (845). sz. 23. l.

Csendes László: Térképhistória. (Történelem a térképek tükrében.) Bp. 1980. Magvető K. 214 l., ill. Gyorsuló idő. – Ismerteti: *(j.)* MN. 1980. 36. évf. 199. sz. 4. l.

Csendes László: Térképhistória. Bp. 1980. Zrínyi K. 189 l., 14 t. – Ismerteti: *N. Ipoly Márta:* HK. 1980. 27. évf. 4. sz. 636–637. l.

Grygorenko, Wiktor: Térképmodell kialakításának koncepciója. FöK. 1980. 28. évf. 1–2. sz. 25–32. l.

Hrenkó Pál: „Pálóczi" – Horváth Ádám földmérő. GK. 1980. 32. évf. 4. sz. 272–278. l.

Ipoly Márta, N.: Térképtörténeti tanácskozás. (Bp. 1970. nov. 8–9.) HK. 1980. 27. évf. 1. sz. 170–171. l.

Kamarai térkép. (Szerk.: Lakos János.) Bp. 1979. MOL. 1. r. 1–699. szám. Kézirat. 217 l.

A magyar térképészet kezdetei. Lázár Deák térképének vizsgálata. (Szerk.: Stegena Lajos.) Bp. 1975. Kézirat. – Ismerteti: *ifj. Bartha Lajos.* TechSz. 1979. 11. köt. 271–272. l.

Ogrissek, Rudi: A kartográfiai információfelvétel feltételei és problémái. FöK. 1980. 28. évf. 1–2. sz. 39–44. l.

Piri Reis térképe. (Az oszmán kapitány által 1513-ban készített térkép.) IPM. 1980. 6. évf. 12. sz. 64–72. l.

Stegena Lajos: Térképtörténet. Bp. 1980. Tankönyvkiadó, 199 l., ill.

Szaliscsev, K. A.: A rendszerelvű térképezés elvei és feladatai. FöK. 1980. 28. évf. 1–2. sz. 7–16. l.

Szepesi Attila: Az idő metszetei. (Budavár Erődítési térképe, 1749.) Budapest, 1980. 18. évf. 10. sz. 40–41. l.

Ismertetések

Bendefy László: Mikoviny Sámuel megyei térképei különös tekintettel az akadémiai könyvtár kézirattárának Mikoviny térképeire. Bp. 1976. I–II. 306 l., 24 térk. (A MTA Könyvtárának kiadványai 7.) – Ismerteti: *Csorba Csaba.* Honismeret, 1980. 8. évf. 4. sz. 49–50. l.; *Kállay István.* LK. 1978. 48–49. évf. sz. n. 292–294. l.

Vass István, G.: A Békéscsabai Múzeum története, 1899–1979. Békéscsaba, 1979. A Békéscsabai Tanács VB. kiadv. 173 l., ill. – Ismerteti: *Szilágyi Miklós.* BékÉl. 1980. 15. évf. 3. sz. 398–399. l.

Lexikonok, szótárak

Állam- és Jogtudományi enciklopédia I–II. (Főszerk.: Szabó Imre.) Bp. 1980. Akadémiai K. 1776 l. – Ismerteti: *Kulcsár Péter.* MN. 1980. 36. évf. 139. sz. 13. l.; *MT.* 1980. 25. köt. 6. sz. 493. l.; *Névai László:* A jogtudomány élvonalában. Könyvvilág, 1980. 25. évf. 7. sz. 3. l.

Budapesti közéleti névmutató 1945–1950. A Budapesti Nemzeti Bizottságok és a Népfrontbizottságok tagjai. (Összeáll.: Halasi László.) Bp. 1980. Bp. Főv. Tanácsa, 289 l. Budapest Főváros Levéltára Kiadványai. Levéltári dokumentáció 4.

Mutató a Magyar nyelvjárások atlasza I–VI. kötetéhez. (Összeáll.: Balogh Lajos, Deme László, Imre Samu.) Bp. 1980. Akadémiai K. 196 l.

Politikai kisszótár. (Szerk.: Fencsik László.) Bp. 1980. Kossuth K. 359 l. (Negyedik átdolg. és bőv. kiad.)

Ismertetések

Kiszely István: A föld népei. I. Európa népei. Bp. 1979. Gondolat K. 736 l. – Ismerteti: *Farkas Gyula:* Balul sikerült kísérlet. Nsz. 1980. 38. évf. 67. sz. 7. l.; *Hatvani Dániel.* Forrás, 1980. 12. évf. 6. sz. 86–88. l.; *Péteri István:* „Minden ember egyenlőnek születik . . ." MH. 1980. 13. évf. 52. sz. 10. l.

(mátyás)' Magyar Néprajzi Lexikon (K–N). N. 1980. 108. évf. 144. sz. 8. l.

Magyar Néprajzi Lexikon, 1–3. köt. Bp. 1977, 1978, 1980. – Ismerteti: *Karacs Zsigmond.* Honismeret, 1980. 8. évf. 4. sz. 60. l.

Pedagógiai Lexikon IV. köt. R–Z. (Főszerk.: Nagy Sándor.) Bp. 1979. Akadémiai K. 495 l. – Ismerteti: MT. 1980. 25. köt. 2. sz. 158. l.

Új Magyar Tájszótár. (Szerk.: Lőrinczy Éva, Hosszú Ferenc.) Bp. 1979. Akadémiai K. 1053 l. – Ismerteti: *Gunda Béla:* Az Új Magyar Tájszótár jelentőségéről. MNyőr. 1980. 104. évf. 4. sz. 395–401. l.; *Heltainé Nagy Erzsébet.* Forrás, 1980. 12. évf. 5. sz. 94–96. l.; *(Mátyás).* N, 1980. 108. évf. 44. sz. 6. l.; *Kovács Imre, P.* Köznevelés, 1980. 36. évf. 12. sz. 131. l.; *Pusztay János.* K. 1980. 7. sz. 34. l.; *Ruffy Péter.* MN. 1980. 36. évf. 46. sz. 11. l.; *Szabó Géza:* Gondolatok, megjegyzések az Új Magyar Tájszótár olvasása közben. VSz. 1980. 34. évf. 4. sz. 546–551. l.; *Szűts László.* MH. 1980. 13. évf. 73. sz. 11. l.; *Nagy Lajos, Cs.:* Megjelent az Új Magyar Tájszótár I. kötete. Magyar-tanítás, 1980. 23. évf. 5. sz. 239–240. l.

Vörös Károly–Szabó Mátyás: Két vélemény a Magyar Néprajzi Lexikonról. (I. és II. kötetről.) ET. 1980. 91. évf. 3–4. sz. 479–486. l.

Gyűjteményes munkák – évkönyvek

„Akarom tisztán lássatok." Tudományos ülésszak Ady Endre születésének 100. évfordulóján. (Szerk.: Csáky Edit.) Bp. 1980. Akadémiai K. 262 l.

Anyagi kultúra. Tárgyi néprajzi dolgozatok. Tanulmányok. (Szerk.: Knézy Judit.) Kaposvár, 1980. Somogy megyei Múzeumok Igazgatósága, 315 l., ill. Somogy néprajza 2.

A Berzsenyi Dániel Megyei Könyvtár évkönyve. III. (Szerk.: Takács Miklós.) Szombathely, 1980. 172 l. – Ismerteti: *Tuba László.* Kts. 1980. 30. évf. 12. sz. 752–753. l.

A Bihari Múzeum Évkönyve, II. 1978. Berettyóújfalu, 1978. 311 l.

Borsodi Levéltári Évkönyv III. (Szerk.: Román János.) Miskolc, 1980. BAZ megyei Levéltár, 296 l. (Az egyes cikkek külön is szerepelnek.)

Borsodi Történelmi Évkönyv VI. (Szerk.: Dobrossy István.) Miskolc, 1979. BAZ megyei VB. MTT. 243 l. Tanulmányok:

– *Gyimesi Sándor:* A manufaktúra-kutatás elméleti problémái. 9–21. l.

– *Katona Imre:* Kőedénymanufaktúrák Északkelet-Magyarországon. 21–43. l.

– *Veres László:* A Bükk hegység üveghutái. 43–51. l.

– *Berecz József:* Perczel Mór kéziratos széljegyzetei Széchenyi Istvánról. 51–63. l.

– *Dömötör Sándor:* Eötvös József Borsod megyei és miskolci kapcsolatai. 63–79. l.

– *Barsi Ernő:* A sályi iskola hatása Gárdonyi Gézára. 79–91. l.

– *Denke Gergely:* Mocsáry Lajos és a nemzetiségek. 91–105. l.

– *Csoma Zsigmond:* Adatok Nagyváthy János életéhez és munkásságához. 105–117. l.

– *Dobrossy István:* Üzletkötések, alkuk és áldomások. (Adatok Miskolc 16–17. századi gazdasági- és jogtörténetéhez.) 117–129. l.

– *Füzegedi Márta:* 18–19. századi miskolci kereskedő számadáskönyvek, limitációk és vagyonösszeírások viselettörténeti adatai. 129–141. l.

– *Komáromy József:* Szigethy Mihály és a miskolci vadászat a 18–19. században. 141–153. l.

– *Iglói Gyula:* Miskolc első városszabályozási terve 1897-ből. 153–165. l.

– *Veres László:* Szendrei János 20. század eleji műemléki felmérése Borsod megyében. 165–177. l.

– *Joó Tibor:* A pálos kolostorok építéstörténeti, gazdasági- és művelődéstörténeti jelentősége. 177–207. l.

– *Pap Miklós:* Tokaj iskola- és művelődéstörténete a felszabadulásig. 207–221. l.

– *Deák Gábor:* A magyarországi középfokú kereskedelmi szakoktatás története 1935-től 1970-ig. 221–243. l.

Etudes Historiques Hongroises 1980. Publiées à l'occasion du XVe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. I–II. (Szerk.: Pamlényi Ervin.) Bp. 1980. Akadémiai K. I. k.: 739 l., II. k.: 808. l. Tanulmányok:

– *Pólay, Elemér:* The Contacts in the Triptychs in Transylvania and their Hellenistic Features. 17–33. l.

– *Kristó, Gyula:* Laszlo Kan i Transylvania. 33–61. l.

– *Györffy, György:* Zur Frage der demographischen Wertung der päpstlichen Zehntlisten. 61–85. l.

– *Székely, György:* Antal Budai Nagy et la guerre paysanne de Transylvanie. 85–101. l.

– *Mályusz, Elemér:* Die Entstehung der ständischen Schichten im mittelalterlichen Ungarn. 101–133. l.

– *Pach, Zsigmond Pál:* The Transylvanian Route of Levantine Trade at the Turn of the 15th and 16th Centuries. 133–167. l.

– *Maksay, Ferenc:* „Le pays de noblesse nombreuse." 167–193. l.

– *Makkai, László:* Agrarian Landscapes of Historical Hungary in Feudal Times. 193–209. l.

– *Paulinyi, Oszkár:* Der erste Anlauf zur Zentralisation der Berggerichtsbarkeit in Ungarn–Aus der Vorgeschichte der Maximillianschen Bergordnung. 209–235. l.

– *Heckenast, Gusztáv:* Die Produktionsverhältnisse des Eisenwesens im mittelalterlichen Ungarn. 235–255. l.

– *Trócsányi, Zsolt:* Dignitäradel und Beamtenintelligenz der Regierungsbehörden im Siebenbürgen des 16–17. Jahrhunderts. 255–279. l.

– *Benda, Kálmán:* Ungarisch–serbische Versöhnungsversuche während des Rákóczi-Aufstandes 1703–1711. 279–303. l.

– *Várkonyi, Ágnes. R.:* „Ad pacem universalem" – The International Antecendents of the Peace of Szatmár, 303–339. l.
– *Kállay, István:* Management of Big Estates in Hungary between 1711 and 1848. 339–363. l.
– *Gyimesi, Sándor:* Incomes, Public Constructional and Investments in the Hungarian Towns in the 18th Century. 363–381. l.
– *Köpeczi, Béla:* Lumières et nation en Europe Central et Orientale. 381–403. l.
– *Kosáry, Domokos:* Les réformes scolaires de l'absolutisme éclaire en Hongrie entre 1765–1790. 403–429. l.
– *Mérei, Gyula:* Der Aussenhandel der Königreichs Ungarn (1790–1848). 429–463. l.
– *Urbán, Aladár:* Attempts at Reform and Lessons of History-Constitutional Models and the Beginnings of Political Journalism in Feudal Hungary, 1841–1842. 463–493. l.
– *Andics, Erzsébet:* Die ungarischen konservativen Helfer der österreichischen und zaristischen Armee im Jahre 1849. 493–529. l.
– *Spira, György:* Kossuth and Posterity. 529–551. l.
– *Vincze, Edit. S.:* Kamp für die Legalisierung der Sozialdemokratischen Partei in Ungarn in der siebziegen Jahren des 19. Jahrhunderts. 551–587. l.
– *Erényi, Tibor:* Hisztorija rabocsego klaszsza – isztorija rabocsego dvizsenija. 587–629. l.
– *Diószegi, István:* Andrássy und Disraeli im Sommer des Jahres 1877. 629–651. l.
– *Palotás, Emil:* Ziele und Geschichtliche Realität – Wirtschaftsbestrebungen Österreich-Ungarns auf dem Balkan zur Zeit des Berliner Kongresses im Jahre 1878. 651–687. l.
– *Berend, T. Iván–Ránki, György.:* Underdevelopment in Europe in Context of East-West Relations in the 19th Century. 687–711. l.
– *Hanák, Péter:* The Start of Endre Ady's Literary Career (1903–1905). 711–739. l.
– *Mucsi, Ferenc:* „Découverte de la Hongrie" – Formation du programme politique du radicalisme bourgeois. 7–31. l.
– *Pölöskei, Ferenc:* Das ungarische Regierungssystem vor dem Verfall der Österreichisch–Ungarischen Monarchie. 31–63. l.
– *Galántai, József:* Austria–Hungary and their War – The Octobre 1913 Crisis, Prelude to July 1914. 63–91. l.
– *Jemnitz, János:* The International Labour Movement between 1914 and 1917. The Efforts of Socialists in the Entente Countries to Convene the Stockholm Conference. 91–125. l.
– *Nemes, Dezső:* Die grosse Sozialistische Oktoberrevolution, die Entfaltung des revolutionären Kampfes in Ungarn und die Ungarische Räterepublik. 125–155. l.
– *Vass, Henrik:* The International Influence of the Hungarian Republic of Councils. 155–173. l.
– *Tokody, Gyula:* Aussenpolitischen Beziehungen zwischen der Ungarischen Räterepublik und Deutschland. 173–199. l.
– *Tilkovszky, Loránt:* Die Weimarer Republik und deutschen Minderheiten im Donaubekken. 199–233. l.
– *Szabó, Ágnes–Pintér, István:* Legal and Underground Labour Movement in Hungary 1919–1945. 233–261. l.
– *Márkus, László:* Über die Methodologie der modernen ungarischen Pressehistoriographie unter besonderer Berücksichtigung der Geschichte des ungarische Pressewesens zwischen 1919–1944. 261–287. l.
– *Gergely, Jenő:* Vlijanije szocialnüh enciklik na katolicseszkije obscsesztvennüe dvizsenija v Vengrii 1919–1939. 287–317. l.
– *Lackó, Miklós:* Politik, Kultur, Literatur-Beiträge zur publizistischen Tätigkeit von George Lukács in der zweiten Hälfte der zwanziger Jahre. 317–351. l.
– *Csizmadia, Andor:* Relations entre le Hongrie et le Saint-Siège pendant l'entre deux-guerres. 351–391. l.
– *Ormos, Mária–Incze, Miklós:* Faschismus und Krise – Über einige theoretische Fragen der europäischen faschistischen Erscheinungen. 391–411. l.
– *Láng, István:* Attempts to Restore Economic and Financial Relations between Capitalists States 1934–1938. 411–441. l.
– *Szabó, Bálint:* Le passage au socialisme et système à plusieurs partis. 441–461. l.
– *Orbán, Sándor:* Social Transformation of the Hungarian Peasantry after the Liberation – On the Historical Postponement of the Disintegration of the Peasantry in East-Europe. 461–483. l.
– *Balogh, Sándor:* Die Frage des fakultativen Religions-unterrichts und die Kirchen (Frühjahr 1947). 483–515. l.

– *Elekes, Lajos:* La problème de l'histoire et de la méthode dans la science bourgoise moderne. 515–551. l.
– *Berend, T. Iván:* History as a Discipline – Scolarly and Scholastic. 551–575. l.
– *Glatz, Ferenc:* Der Zusammenbruch der Habsburger Monarchie und die ungarische Geschichtswissenschaft, 575–593. l.
– *Balázs, Alice:* Die Rolle des Geschichtsunterrichts bei der Formung des Menschen des 20. Jahrhunderts. 593–613. l.
– Hungary and Eastern Europe – Research Report by *Szakály, Ferenc,–Péter, Katalin,–Miskolczy, Ambrus,–Szász, Zoltán, Romsics, Ignác,–Gyarmati, György.* 613–805. l.

A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve, VI. (Szerk.: Gazdag István.) Debrecen, 1979. Hajdú-Bihar megyei Lt. 259 l. Tanulmányok:
– *Dankó Imre:* A Berettyó-völgy középkori települési, közlekedési és árucsereviszonyai. 5–18. l.
– *Szendrey István:* A derecskei uradalom kiépítése. 19–31. l.
– *Perjés Géza:* Bihar megye 1728. évi adóösszeírásának gépi feldolgozása. 33–110. l.
– *Papp Klára:* Bihar vármegye magánföldesúri birtokai a XVIII. század első felében. 111–126. l.
– *Ujlaky Zoltán:* A Bihar megyei iparos és kereskedő réteg társadalmi struktúrájának kérdéséhez, 1920–1940. 127–138. l.
– *Béres András:* Szabó Pál és a „Kelet Népe." 139–148. l.
– *Mervó Zoltánné:* Az egységes állami iskolarendszer megszervezése a felszabadult Bihar megyében (1944. október – 1948). 149–161. l.
– *Pásti Judit:* Bihar vármegye főispánjai. 163–167. l.
– *Rácz István:* Debrecen város hitelügyletei 1693–1848. 171–189. l.
– *Gazdag István:* A termelőszövetkezeti parasztság életkörülményei Debrecenben (1948–1952). 191–199. l.
– *Kállay István:* A nagybirtokkormányzat levéltári forrásai. 203–214. l.
– Bibliográfia. (Összeáll.: Bényei Miklós.) 217–239. l.

A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve VII. (Szerk.: Gazdag István.) Debrecen, 1980. Hajdú-Bihar megyei Lt. 235 l. Tanulmányok:
– *Nyakas Miklós:* Hajdú vármegye megszervezése 1876–1877. 5–19. l.
– *Mervó Zoltánné:* A Hajdúkerület majd Hajdú vármegye népiskoláinak fejlődése Kiss József tanfelügyelő működése idején 1872–1891. 19–33. l.
– *Kahler Frigyes:* Réczei Sándor naplója. Adalékok a Tiszántúl 1919–1920-as román megszállásának történetéhez. 33–47. l.
– *Ujlaky Zoltán:* A Hajdú megyei nyomdák történetének néhány kérdése 1920–1944. 47–59. l.
– *Gellér Ferencné:* Hajdú megyei könyvtárak és olvasókörök a két világháború között. 59–73. l.
– *Bíró Lajos:* Képzőművészeti szervezkedés Debrecenben 1945–1949. 73–99. l.
– *Béres András:* A hortobágyi gazdálkodás felszabadulás utáni kibontakozása. 99–117. l.
– *Moess Alfréd–M. Román Éva:* Az utolsó pestisjárvány Debrecenben. Adalékok az 1739. évi járvány történetéhez. 117–131. l.
– *Fodor Péter:* A balmazújvárosi Földmívelő Munkás Egylet megalakulásának néhány körülménye. 131–139. l.
– *Gazdag István:* A termelőszövetkezetek szervezése Debrecenben 1948–1956 között. 139–153. l.
– *Halász Péter:* A termelőszövetkezeti fejlődés regionális történeti irodalma. 153–175. l.
– *Vörös Károly:* A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyveinek I–V. kötete. 175–183. l.
– *Müller Veronika:* Megjegyzések a Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve I–V. kötetéhez. 183–191. l.
– *Radics Kálmán:* A Hajdúkerület és Hajdú megye tisztségviselői. 191–195. l.
– *Mervó Zoltánné:* Komoróczy György (1909–1981). Személyi bibliográfia. 195–201. l.
– *Bényei Miklós:* Hajdú-Bihar megye helytörténeti irodalma. 201–222. l.

Könyv és könyvtár. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem könyvtárának évkönyve XII. Debrecen, 1979 (1980). KLTE. 293 l. – Ismerteti: *Galambos Ferenc.* Kts. 1980. 30. évf. 8. sz. 495–496. l.

Közigazgatás és politika. Tanulmányok a közigazgatás köréből. (Szerk.: Bihari Mihály.) Bp. 1980. Kossuth K. 234 l. Tanulmányok:
– *Lakos Sándor:* Közigazgatás és társadalom. 5–23. l.
– A tanácstörvény a gyakorlatban. Kerekasztal-beszélgetés a Társadalmi Szemle szerkesztőségében. 24–71. l.

– *Lőrincz Lajos:* A közigazgatás helye a társadalomban. 73–84. l.
– *Raft Miklós:* A képviselet szerepe a közigazgatásban. 85–98. l.
– *Schmidt Péter:* A bürokratizmus forrásai az államigazgatásban. 99–113. l.
– *Bihari Mihály:* A döntésmechanizmus szervezeti, hatalmi és érdekkörnyezete. 114–132. l.
– *Madarász Tibor:* A jogi szabályozás túlzásairól. 133–148. l.
– *Verebélyi Imre:* Helyi önállóság – felsőbb irányítás. 150–166. l.
– *Szoboszlai György:* A közigazgatás és a területi érdekviszonyok. 167–180. l.
– *Dányi Pál:* Az ágazati és területi tervezés összefüggései elvi és gyakorlati megközelítésben. 181–198. l.
– *Békési László:* A területi gazdaság, a területi politika és a közigazgatás kapcsolata. 198–217. l.
– *Kilényi Géza:* Az ügyfél és a hatóság kapcsolatának jogi és politikai aspektusai. 217–234. l.

Magyar–lengyel kulturális kapcsolatok. Polsko–węgierkie stosunki kulturalne 1948–1978. (Szerk.: Kiss Gy. Csaba, Pabiniak Henryk.) Bp. 1980. Tankönyvkiadó, 129 l., ill. Tanulmányok:
– „Lengyel művek magyar nyelven és a magyar–lengyel kapcsolatok" – c. könyvkiállítás megnyitása. 13–16. l.
– *Radó György:* A felszabadulás utáni magyar–lengyel kulturális kapcsolatok kezdetei. 16–20. l.
– *Wielczko, Mieczyslaw:* Magyarország története az utóbbi évek lengyel történetírásában. 20–32. l.
– *Nowak, Robert Jerzy:* Lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok a második világháború után. 32–42. l.
– *Lagzi István:* A lengyelországi magyarbarát társaságok, társadalmi szervek tevékenységének néhány kérdése. 42–46. l.
– *D. Molnár István:* Magyar témák a felszabadulás utáni lengyel irodalomban. 46–51. l.
– *Kiss Gy. Csaba:* A magyarországi Polonisztikai Munkaközösség tevékenysége és célkitűzései a tudományos kapcsolatok fejlesztésében. 51–56. l.
– *Dürr Sándor:* A magyarországi Bem József Lengyel Kulturális Egyesület feladatai kulturális kapcsolataink ápolásában. 56–62. l.
– Melléklet. 62–66. l. ua. cikkek lengyelül 67–129. l.
– Ismerteti: *Rajki András:* Közös dolgaink. Napjaink, 1980. 19. évf. 9. sz. 33. l.

Magyarország és a szomszéd népek. Az 1978. évi Történelemtanárok Nyári Akadémiájának anyagából. (Szerk.: Szabolcs Ottó.) Bp. 1980. OPI. 135 l.

Mocsáry Lajos emlékkönyv. (Szerk.: Tóth Ede.) Bp. 1979. Tankönyvkiadó. – Ismerteti: *Csulák Mihály:* Köznevelés, 1980. 36. évf. 17. sz. 13. l.; *Mándics Mihály:* A nemzetiségi történelem dokumentuma. MN. 1980. 36. évf. 54. sz. 7. l.

A múlt magyar tudósai IX. sorozat. Bp. 1980. Akadémiai K. Tartalom:
– *Geday Gusztáv:* Entz Ferenc. 234 l.
– *Hoppál Mihály:* Ipolyi Arnold. 221 l.
– *Lakó György:* Budenz József. 230 l.
– *Szabó József:* Hunfalvi János. 195 l.
– *Varga József:* Bánki Donát. 228 l.
– Ismerteti: MT. 1980. 25. köt. 7. sz. 567–568. l.

Munkásművelődés hajdan és ma. A III. megyei munkásmozgalom-történeti hét (1980. október 15–24) előadásainak szövege. (Szerk.: Bényei Miklós.) Debrecen, 1980. Szakszerv. Megyei Tan. stb. 256 l. Források és adatok Hajdú-Bihar megye művelődéstörténetéhez 2.

Műveltségkép az ezredfordulón. Tanulmányok az akadémiai távlati műveltségkoncepció alapján. Bp. Kossuth K. 238 l. Tanulmányok:
– *Szentágothay János:* Szubjektív előszó. 7–9. l.
– Állásfoglalás a távlati műveltség tartalmáról. 13–18. l.
– *Loránd Ferenc:* Az iskola nevelőtevékenységének fejlesztéséről. 21–32. l.
– *Szépe György:* A nyelvi és kommunikációs nevelés fejlesztése. 35–68. l.
– *Császár Ákos:* Matematikai műveltségeszmény az ezredfordulón. 71–90. l.
– *Marx György:* Természettudományos műveltség. 93–135. l.
– *Berend T. Iván:* Műveltségeszmény és történelem. 139–151. l.
– *Poszler György:* Az esztétikai kultúrától az esztétikai nevelésig. 155–192. l.
– *Nádori László:* Ajánlások a szomatikus nevelés műveltségtartalmáról. 195–215. l.
– *Szűcs Ervin:* A technikai műveltség – az általános műveltség szerves része. 219–238. l.

Népi kultúra – népi társadalom. (Szerk.: Kósa László.) Bp. 1980. Akadémiai K. 589 l., ill. A

MTA Néprajzi Kutatócsoportjának Évkönyve. XI–XII. – Ismerteti: *K. K.* MN. 1980. 36. évf. 223. sz. 4. l.

Tanulmányok Budapest múltjából. XXI. k. (Főszerk.: Horváth Miklós. Szerk.: Kaba Melinda.) Bp. 1979. BTM. 406 l., ill. A Budapesti Történeti Múzeum Várostörténeti Évkönyve. Tanulmányok:

– *Kubinyi András:* A magyarországi városok országrendiségének kérdéséhez (különös tekintettel az 1459–1526 közötti időre). 7–49. l.

– *Bácskai Vera:* Pest társadalomtörténetének vizsgálata a házasságkötések alapján (1735–1830). 49–105. l.

– *Gál Éva:* Óbuda topográfiája a XVII. század végétől a XIX. század közepéig. 105–152. l.

– *Létay Miklós:* Óbuda parasztpolgárainak anyagi kultúrája és társadalma (1848–1945). 152–200. l.

– *Gerelyes Ibolya:* Török hagyatéki összeírások, mint kultúrtörténeti források. 200–219. l.

– *Koroknai Ákos:* A Hazai Fésűsfonó- és Szövőgyár története 1922–1945. 219–268. l.

– *Rácz Béla:* A Hazai Fésűsfonó- és Szövőgyár története 1945–1970. 268–312. l.

– *Ladányi Mihályné:* A közművelődési Határozat nyomában. 312–325. l.

– *Endrei Walter:* Óbuda ipari létesítményei (1690–1850). 325–348. l.

– *Szilárdfy Zoltán:* Egy ismeretlen Binder J. F.-metszet. 348–361. l.

– *Rajnai György:* Árvíztáblák Budapesten. 361–393. l.

Társadalomtudományi tanulmányok, 1919–1979. Tudományos Emlékülés Nyíregyházán a Magyar Tanácsköztársaság 60. évfordulója alkalmából, 1979. márc. 27. (Szerk.: Markovics Miklós.) Nyíregyháza, 1979. MSZMP Szabolcs megyei Bizottsága, 88 l.

Ismertetések

Bács-Kiskun megye múltjából. II. A késői feudalizmus kora. (Szerk.: Iványosi-Szabó Tibor.) Kecskemét, 1979. Bács-Kiskun megyei Lt. 670 l. A Bács-Kiskun megyei Levéltár Kiadványai IV. – Ismerteti: Forrás, 1980. 12. évf. 8. sz. 86–87. l.

Borsodi Levéltári Évkönyv I. (Szerk.: Román János.) Miskolc, 1977. BAZ megyei Lt. 295 l. – Ismerteti: *Gecsényi Lajos.* LSz. 1979. 29. évf. 3. sz. 699–701. l.; *T. Mérey Klára:* Sz. 1980. 114. évf. 2. sz. 301–302. l.

Fejér megyei történeti évkönyv 11. (Szerk.: Farkas Gábor.) Székesfehérvár, 1977. Fejér Megyei Tanács, 338 l. – Ismerteti: *Várnai Tamás.* LSz. 1979. 29. évf. 1–2. sz. 393–395. l.

Folia Archeologica, A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve. XXVII. köt. Bp. 1976. MNM. 212 l., 69 ábra – Ismerteti: *Póczy Klára – Entz Géza.* AÉ. 1980. 107. köt. 1. sz. 123–124. l.; XXVIII. köt. Bp. 1977. 221 l., 65 ábra.; Uők.: AÉ. 1980. 107. köt. 1. sz. 124–125. l.

A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár évkönyve 17. 1974–1976. (Szerk.: Dobos Piroska.) Bp. 1979. 229 l. – Ismerteti: *Pálvölgyi Endre.* Kts. 1980. 30. évf. 7. sz. 427–428. l.

A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve IV. (Szerk.: Gazdag István.) Debrecen, 1977. 289 l. – Ismerteti: *Leblancné Kelemen Mária.* LSz. 1979. 29. évf. 1–2. sz. 384–386. l.

Köznevelésünk évkönyve 1977–1978. (Szerk.: Zibolen Endre és Jáki László.) Bp. 1979. Tankönyvkiadó, 358 l. – Ismerteti: *Csulák Mihály.* PSz. 1980. 30. évf. 7–8. sz. 726–727. l.

A miskolci Herman Ottó Múzeum közleményei 15., 16. (Szerk.: Bodó Sándor, Szabadfalvi József.) Miskolc, 1976. és 1977. 176, 173 l. – Ismerteti: *Selmeczi-Kovács Attila.* ET. 1980. 91. évf. 1. sz. 151–152. l.

Művészet és felvilágosodás. Művészettörténeti tanulmányok. (Szerk.: Zádor Anna, Szabolcsi Hedvig.) Bp. 1978. Akadémiai K. 636 l. – Ismerteti: *Szentmihályi Szabó Péter:* Barokk és klasszicizmus között. ÉlIr. 1980. 24. évf. 17. sz. 10. l.; *Tarnai Andor.* ItK. 1979. 83. évf. 5–6. sz. 673–676. l.

Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve. 1974–1975. (Szerk.: *Németh Mária.*) Bp. 1978. 639 l. – Ismerteti: *Tóth András.* MK. 1980. 96. évf. 1. sz. 97–99. l.

Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1976–1977. Bp. 1979. OSZK. 527 l. – Ismerteti: *Körmendy Edit.* MEKts. 1980. 17. évf. 2. sz. 45–47. l.; *Pálvölgyi Endre.* Kts. 1980. 30. évf. 4. sz. 242–243. l.

A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve VI–VII. 1975–1976. (Szerk.: Szilágyi Miklós.) Szekszárd, 197. – Ismerteti: *Juhász Antal.* ET. 1980. 91. évf. 1. sz. 149–151. l.

Tanulmányok a neveléstudomány köréből. 1975–1976., 1977. Bp. 1979. Akadémiai K.

479, 281 l. – Ismerteti: *Horváth Márton.* PSz. 1980. 30. évf. 4. sz. 365–367. l.

Marxizmus–leninizmus

Források – szövegek

Engels, Friedrich: A munkásosztály helyzete Angliában. Forrásértékű egykorú illusztrációkkal. (A képeket vál. és magy. ellátta: Kovács M. Mária.) Bp. 1980. Magyar Helikon, 398 l., ill. – Ismerteti: *Asperján György:* A balsors álcázásának művészete. ÉlIr. 1980. 24. évf. 38. sz. 10–11. l.

Engels élete dokumentumokban, 1820–1895. Bp. 1980. Kossuth K. 618 l., ill. – Ismerteti: *Marton Gábor.* TáSz. 1980. 35. évf. 118–119. l.

Lenin művei 53. Bp. 1980. Kossuth K. 538 l. – Ismerteti: *Kőhalmi Ferenc.* K. 1980. 9. sz. 26–27. l.

Lenin, V. I.: A vallásról. Szemelvények (1905–21-ből). Vg. 1980. 21. évf. 4. sz. 201–204. l.

Marx, Karl–Engels, Friedrich művei. 40. kötet. (1835–1843). Bp. 1980. Kossuth K. 498 l. – Ismerteti: *Domokos Anna.* TáSz. 1980. 35. évf. 10. sz. 100–104. l.

Marx, Karl–Engels, Friedrich művei 41. kötet. (A művek 1–27. köteteinek kiegészítése, 1838–1842). Bp. 1979. Kossuth K. 584 l. – Ismerteti: *Nagy Ferenc:* Engels fiatalkori írásai. TáSz. 1980. 35. évf. 4. sz. 114–118. l.

Marx lányainak levelezése. (Vál., ford. és bev.: Ádám Péter.) Vg. 1980. 21. évf. 11. sz. 703–710. l.

Feldolgozások

Barla Szabó Ödön: Lenin a szocialista gondolkodásról. ESz. 1980. 2. évf. 3. sz. 7–14. l.

Bodai Zsuzsa: Marx: „A hegeli államjog kritikája." Tájékoztató, 1980. 1. sz. 7–32. l.

Cissico, Seydou: Lenin, a nemzeti felszabadító mozgalom teoretikusa. BSzoc. 1980. 23. évf. 4. sz. 38–45. l.

Gondi József: Néhány gondolat a leninizmusról. ESz. 1980. 2. évf. 3. sz. 15–22. l.

Gorgyin, I. G.: Lenin a fiatal nemzedék kommunista neveléséről és szervezeteiről. PSz. 1980. 30. évf. 6. sz. 492–499. l.

Görög Tibor: Policentrizmus és internacionalizmus. Tájékoztató, 1980. 1. sz. 88–89. l.

Horváth Jenő, S.: Az „igazi demokrácia" mint a kommunizmus gondolati előzménye. (A Kreutznach kéziratok helye a kommunizmus tudományos elméletének kialakulásában.) PFKözl. 1980. 2–3. sz. 114–125. l.

Karsai László: Marx és Engels a nemzeti kérdésről. MFSz. 1980. 24. évf. 3. sz. 396–418. l.

Kelle, V. Zs.: A történelmi materializmus problémái Lenin „Materializmus és empiriokriticizmus" című munkájában. Tájékoztató, 1980. 1. sz. 72–87. l.

Kiss Judit: A párt és a tömegek egysége. A „»Baloldaliság« a kommunizmus gyermekbetegsége" megjelenésének 60. évfordulójára. Pártélet, 1980. 25. évf. 5. sz. 38–41. l.

Kőhalmi Ferenc: Lenin a szocialista szervezésről. TáSz. 1980. 35. évf. 4. sz. 62–76. l.

Kraszin, J. A.: A szocialista forradalom elmélete. A lenini örökség és korunk. Bp. 1980. Kossuth K. 309 l.

Krausz Tamás: Bolsevizmus és nemzeti kérdés. Ideológiatörténeti adalékok a 20-as évekből. Vg. 1980. 21. évf. 11. sz. 681–688. l.

Lapin, N. I.: A fiatal Marx. Bp. 1980. Kossuth K. 381 l. – Ismerteti: *Veszelák Ferenc.* TáSz. 1980. 35. évf. 10. sz. 98–100. l.; *Vincze Péter:* Az ember boldogtalansága hajtotta. MH. 1980. 13. évf. 70. sz. 10. l.

Lukács József: Lenin – a forradalom lehetősége és valósága. TáSz. 1980. 35. évf. 4. sz. 50–61. l.

Merényi László: Lenin a Monarchiában. Prága–Krakkó–Poronin–Bécs. ÉIT. 1980. 35. évf. 16. sz. 485–487. l.

Mihajlov, Sztojan: Lenin és a létező szocializmus. (Születésének 110. évf.) BSzoc. 1980. 23. évf. 4. sz. 21–30. l.

Mihalik István: Lenin reagálása Rosa Luxemburg „A tőkefelhalmozás" c. könyvére. KgSz. 1980. 27. évf. 4. sz. 479–490. l.

Mihalik István: Lenin válogatott művei első magyar nyelvű kiadásának történetéhez. PtK. 1980. 26. évf. 1. sz. 132–141. l.

Mihalik István: Varga Jenő a szovjet és a szocializmus politikai gazdaságtanának egyes kérdéseiről az 1920–1930-as években. Gazdaság, 1980. 14. évf. 4. sz. 126–140. l.

Pándi Lajos: Plehanov – egy út Marxhoz. V. 1980. 23. évf. 6. sz. 24–38. l.

Rédi Péter: A marxista filozófia természettudományos „gyökereiről". Tájékoztató, 1980. 5. sz. 63–70. l.

Szabó Tibor: Angol nyelvű Gramsci értelmezések. Tájékoztató, 1980. 1. sz. 52–61. l.

Szántó Tibor: „A fejlődésben levő gondolat ritmusa." Antonio Gramsci filozófiája 1924–26-ban. Vg. 1980. 21. évf. 11. sz. 675–680. l.

Székely Gábor: A fasizmus és az antifasiszta harc kérdése a Komintern XI. plénumán. PFKözl. 1980. 1. sz. 36–41. l.

Szuszlov, Mihail: Lenin és az emberiség haladása. BSzoc. 1980. 23. évf. 4. sz. 3–14. l.

Tütő László: Marx a társadalmi gondolkodás történetéről. MFSz. 1980. 24. évf. 2. sz. 256–279. l.

Az uralom és a hatalom fogalmáról. (Összeáll.: Bertalan László.) Szoc. 1980. 2. sz. 287–296. l.

Vadász Sándor: Megjegyzések az újabb Rosa Luxemburg-irodalomról. Sz. 1980. 114. évf. 2. sz. 281–290. l.

Varga Csaba: A történelem és osztálytudat dramatizált jogfelfogása. Szoc. 1979. 4. sz. 383–397. l.

Ismertetések

Lukács György: A társadalmi lét ontológiájáról. I–III. Bp. 1976. Magvető K. 453, 859, 389 l. – Ismerteti: *Tőkei Ferenc:* Notes on Lukács's Posthumous Ontology. NHQ, 1980. vol. 21. No. 77. 168–174. l.; *Varga Csaba:* Egy posthumusz mű és jogelméleti tanulságai (Adalékok a marxista jogelmélethez Lukács György Ontológiája alapján). GJ. 1979. 23. köt. 3–4. sz. 367–426. l.

Luxemburg, Rosa: A tőkefelhalmozás. Adalékok az imperializmus gazdasági magyarázatához. Bp. 1979. Kossuth K. 527 l. – Ismerteti: *Dankó László:* Rosa Luxemburg fő műve magyarul. PFKözl. 1980. 2–3. sz. 188–192. l.

Szolovjov, O. E.: Triumf Lenina i bankrotsztvo jeho kritikov. (Lenin diadala – bírálóinak csődje.) Moszkva, 1978. 159 l. – Ismerteti: *Dolmányos István.* Sz. 1980. 114. évf. 6. sz. 1061–1062. l.

Sztyepanova, Jevgenyija: Engels. Rövid életrajz. Bp.–Moszkva, 1979. Kossuth K. – Progressz K. 280 l. – Ismerteti: *Gáliczky Éva.* Pártélet, 1980. 25. évf. 9. sz. 91. l.

Társadalomtudományok

Ancsel Éva: Történelem és alternatívák. Bp. 1980. Kossuth K. – Ismerteti: Ttan. 1980. 25. évf. 4. sz. 32. l.

Beszámoló a Filozófiai és Történettudományok Osztályának tevékenységéről (1976–1978), MTAFT. 1979. 28. köt. 1–3. sz. 49–74. l.

Bóna István: Régészetünk és Kelet-Európa. MTAFT. 1979. 28. köt. 1–3. sz. 39–48. l.

Előmunkálatok a magyarság néprajzához. Néprajzi csoportok kutatási módszerei. (Szerk.: Paládi Kovács Attila.) Sárospatak, 1977. november 15–16. Bp. 1980. MTA Néprajzi Kutató Csoport, 229 l.

Erdélyi István–Erdélyi Balázs: Modern régészet. MT. 1980. 25. köt. 2. sz. 130–134. l.

Ferge Zsuzsa: Társadalompolitikai tanulmányok. Bp. 1980. Gondolat K. 425 l. Társadalomtudományi Könyvtár.

Feyerabend, Paul: A módszer ellen. Egy anarchisztikus tudományelmélet körvonalai. (Részlet.) Against Method. Outline of anarchistic theory of knowledge. London, 1978. Verso Edition, 3. fejezet.) Vt. 1980. 3. sz. 3–14. l.

A Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának beszámolója (1976–1979) az MTA 1980. évi közgyűlésén. GJ. 1980. 14. köt. 3–4. sz. 283–298. l.

Havlin, Josef: A társadalomtudományok növekvő szerepe. BSzoc. 1980. 23. évf. 6. sz. 42–49. l.

Jog és szociológia. (Válogatott tanulmányok.) Bp. 1979. Közgazdasági és Jogi K. – Ismerteti: *Hanák András.* Szoc. 1980. 2. sz. 299–301. l.

Köpeczi Béla: Történettudomány és irodalom. Ttan. 1980. 25. évf. 4. sz. 5–11. l.

Kristó Gyula: Mit ér a társadalomtudomány, ha – vidéken művelik? Tt. 1980. 34. évf. 6. sz. 71–76. l.

Merton, K. Robert: Társadalomelmélet és társadalmi struktúra. Bp. 1980. Gondolat K. 811 l.

Murányi Mihály: A társadalmi tudat. Struktúra – funkció. Bp. 1980. Kossuth K. 195 l. – Ismerteti: *Balázs György:* Társadalmi aktivitás és társadalmi tudat. Vg. 1980. 21. évf. 6. sz. 387–388. l.; *Lukács József:* Hit, hiedelem, tudás. Nsz. 1980. 38. évf. 154. sz. 7. l.

Pach Zsigmond Pál: Társadalomkutatók felelőssége. (A szocialista országok tudományos akadémiái társadalomtudományi alelnökeinek 1980. május 26–29-i prágai értekezletén elhangzott felszólalás részlete.) MT. 1980. 25. köt. 10. sz. 713–715. l.

Pach Zsigmond Pál: Társadalomtudományok és tudományközi kapcsolatok. KgSz. 1980. 27. évf. 7–8. sz. 777–781. l.

Róna-Tas András: Vidék, társadalomtudományok, kutatás. Tt. 1980. 34. évf. 8. sz.

64–69. l. – Ismerteti: TáSz. 1980. 35. évf. 8–9. sz. 153–154. l.

Sajó András: A jogtudomány társadalmi meghatározottsága. GJ. 1980. 14. köt. 3–4. sz. 347–393. l.

Schumpeter, A. Joseph: A gazdasági fejlődés elmélete. Bp. 1980. Közgazdasági és Jogi K. 320. l.

Solt Katalin: Varga Jenő pénzelméleti munkásságáról. Pénzügyi Szemle, 1980. 24. évf. 1. sz. 57–63. l.

A statisztikai általánosítások magyarázata. II. rész. (Összeáll.: Bertalan László.) Szoc. 1980. 1. sz. 147–164. l.

Szabó Imre: A jog fejlődésének történeti szemlélete. ÁJ. 1980. 23. évf. 2. sz. 149–157. l.

Szalay Sándor: Tudományos kutatás az egyetemeken, valamint a kutatóintézetekben. MT. 1980. 25. köt. 2. sz. 109–113. l.

A tudományos kutatás és fejlesztés statisztikája. Statisztikai fogalmak. Bp. 1979. Közp. Stat. Hiv. 82 l.

A tudománypolitika tudományos alapjai. (Összeáll.: Grolmusz Vince.) Tudományszervezési Tájékoztató, 1980. 20. évf. 1. sz. 27–32. l.

Ismertetések

Antalffy György: Állam, politikai rendszer, társadalom. Az állam- és jogelmélet és a politológia határkérdéseiről. Bp. 1979. Közgazdasági és Jogi K. 342 l. – Ismerteti: *Dobos Gábor:* A marxista politikatudomány. Nsz. 1980. 38. évf. 83. sz. 7. l.; *Kulcsár Péter.* N. 1980. 108. évf. 28. sz. 9. l.

Cerroni, Umberto: Bevezetés a társadalomtudományba (Introduzione alla scienza sociale). Róma, 1976. 271 l. – Ismerteti: *Paczolay Péter.* MFSz. 1980. 24. évf. 3. sz. 435–440. l.

Jahiel, Niko: A tudomány szociológiája. Bp. 1979. Kossuth K. 303 l. – Ismerteti: *Kronstein Gábor.* Nsz. 1980. 38. évf. 95. sz. 7. l.; *MT.* 1980. 25. köt. 6. sz. 494. l.

Kiss Artúr: Politikai elmélet – politikai gyakorlat. Bp. 1979. Kossuth K. 361 l. – Ismerteti: *Kárpáti Sándor:* A politika mint elmélet és gyakorlat. PFKözl. 1980. 1. sz. 112–113. l.; *Szabó Imre.* Ttan. 1980. 25. évf. 5. sz. 31–32. l.

Varga Csaba: A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség. Bp. 1979. Akadémiai K. 351 l. – Ismerteti: *Malonyai Péter.* MN. 1980. 36. évf. 199. sz. 4. l.

Történettudomány – a történetírás története – módszere

Berend T. Iván: A történettudomány társadalmi hasznossága. Sz. 1980. 114. évf. 1. sz. 110–126. l.

Beszteri Béla: Az üzemtörténetírás időszerű kérdései. Honismeret, 1980. 8. évf. 2. sz. 7–9. l.

Faber, Karl George összefoglaló ismertetése a társadalomtörténetírás „módszertani csatájáról". Vt. 1979. 3. sz. 72–87. l.

A felszabadulás utáni évek magyar történetírása. Rövid áttekintés. (Az 1980-ban Bukarestben rendezett kongresszusra készült tanulmánykötetben megjelent beszámoló magyar nyelvű változata.) Sz. 1980. 114. évf. 3. sz. 331–508. l. Tartalom: *Szakály Ferenc:* Őstörténet, középkor. 331–364. l.;
– *Péter Katalin:* A mohácsi csatától a szatmári békéig (1526–1711). 364–378. l.;
– *Miskolczy Ambrus:* A szatmári békétől az 1848/49-es forradalom és szabadságharcig. 378–404. l.;
– *Szász Zoltán:* A világosi fegyverletételtől az őszirózsás forradalomig. 404–440. l.;
– *Romsics Ignác:* Történetírásunk a két világháború közötti korszakról. 440–466. l.
– *Gyarmati György:* Történetírásunk a felszabadulás utáni korszakról. 466–494. l. –
Ismerteti: *Ladányi Sándor:* A felszabadulás utáni évtizedek magyar történetírása. Sz. 1980. 114. évf. 3. sz. *Uő.* ThSz. 1980. 23. évf. 5. sz. 312–315. l.; *Papp Gábor.* Nsz. 1980. 38. évf. 192. sz. 10. l.

Ferenczy Endre: A római történeti kutatás helyzete. (A királyság és köztársaság kora.) MTAFT. 1979. 28. köt. 1–3. sz. 177–184. l.

Glatz Ferenc: Emberi sors a történelemben. História, 1980. 2. évf. 1. sz. 35. l.

Glatz Ferenc: Modern világkép, marxizmus, történettudomány. Évforduló nélkül a XX. kongresszusról. K. 1980. 5. sz. 6–8. l.

Glatz Ferenc: Történetíró és politika. Szekfű, Steier, Thim és Miskolczy nemzetről és államról. Bp. 1980. Akadémiai K. 267 l. – Ismerteti: *Gunst Péter:* Válasz a kor problémáira. Nsz. 1980. 38. évf. 219. sz. 7. l.

Gołębiowski, Janusz W.: A munkásmozgalom mint a kutatás tárgya. Általános problémák és új irányzatok. PtK. 1980. 26. évf. 4. sz. 132–148. l.

Gyimesi Sándor: A történetkutatás új módszereiről. 29–62. l. In: Kutatási módszerek és irányzatok a társadalomtudományban. (Szerk.:

Róna-Tas András.) Szeged, 1979. JATE, 402 l.

Heckenast Gusztáv: Mi a történeti tény? (Az MTA Történettudományi Intézet által 1979. nov. 19-én rendezett elméleti konferencián elhangzott vitaindító előadás.) TSz. 1980. 23. évf. 4. sz. 677–680. l.

Hibás adatok? Téves következtetések? (Megjegyzések Bölöny József írásához.) *Hanák Péter, Siklós András, Pölöskei Ferenc.* TSz. 1980. 23. évf. 2. sz. 329–337. l.

Hillgruber, Andreas: A nemzetközi kapcsolatok történetének módszertana és elmélete. Vt. 1979. 3. sz. 56–71. l.

A História Klub-ról. Nsz. 1980. 38. évf. 46. sz. 14. l.

Hoppál Mihály: A mitológiai kutatások eredményei. MT. 1980. 25. köt. 5. sz. 391–393. l.

Horváth Mihály: A közelmúlt történeti kutatásának jelentősége. Honismeret, 1980. 8. évf. 5. sz. 37–38. l.

Huller Gyula: Az üzemtörténetírás időszerű kérdései. Honismeret, 1980. 8. évf. 2. sz. 6–7. l.

Incze Miklós: Beszámoló a moszkvai nemzetközi üzemtörténeti konferenciáról. Veszprém, 1980. A Szakszervezetek Veszprém megyei Tanácsa, 35 l. (27–34. l.) A Szakszervezetek Veszprém megyei Tanácsának Tájékoztatója. Üzemtörténeti különszám 1980/1. sz.

Incze Miklós–Szekeres József: A magyar üzemtörténetírás helyzete és feladata az 1979. évi moszkvai nemzetközi üzemtörténeti konferencia tükrében. Honismeret, 1980. 8. évf. 2. sz. 3–5. l.

Kolomejcsyk, Norbert: Források a párt és a munkásmozgalom történetéhez. Az osztályozás és a publikálás néhány kérdése. PtK. 1980. 26. évf. 1. sz. 142–166. l.

Laschitza, Annelies: Az életrajzírás módszertani kérdései a munkásmozgalom-történetírásban. PtK. 1980. 26. évf. 3. sz. 140–169. l.

Laslett, Peter: A család és a háztartás: történeti megközelítések. Vt. 1979. 4. sz. 6–37. l.

Niederhauser Emil: Kelet-Európa a magyar történettudományban. MTAFT. 1979. 28. köt. 1–3. sz. 1–6. l.

Ormos Mária: Viták a történettudomány „nagy" kérdéseiről. Vt. 1979. 3. sz. 52–55. l.

Péteri György: Az interdiszciplinaritás, „integrált" történelem és a történelem egysége. Vt. 1979. 4. sz. 71–73. l.

Petrák Katalin: Kézikönyv a visszaemlékezés és memoárgyűjtés módszereiről. Debrecen, 1980. MSZMP Hajdú-Bihar megyei Biz. 106 l. (Kézirat gyanánt.)

Pók Attila: A történetírásról. Beszélgetés Glatz Ferenccel. Könyvvilág, 1980. 25. évf. 3. sz. 2. l.

-r -n: Egy folyóirat – História – tervei. Beszélgetés Glatz Ferenccel. MH. 1980. 13. évf. 43. sz. 6. l.

Rózsa György: Felújítandó hagyomány. Tudománytörténet-írásunk egyes kérdéseiről. MT. 1980. 25. köt. 10. sz. 764–766. l.

Sajti Enikő: A kelet-európai történeti komparatisztika néhány módszertani problémája. 335–351. l. In: Kutatási módszerek és irányzatok a társadalomtudományban. (Szerk.: Róna-Tas András.) Szeged, 1979. JATE, 402 l.

Sándor László: A történelmi ismeretterjesztés újabb fóruma: a História Klub. Ttan. 1980. 25. évf. 5. sz. 27–28. l.

Szabolcs Ottó: Beszámoló a Magyar Történelmi Társulat 1979. évi tevékenységéről. Sz. 1980. 114. évf. 5. sz. 897–907. l.

Sz[abolcs]. O[ttó].: Új népszerű történelmi folyóirat: História. Ttan. 1980. 25. évf. 2. sz. 28–29. l.

Székely Vera: Az archontológia művelésének kérdései. LSz. 1979. 29. évf. 3. sz. 489–497. l.

A tudományos megismerés történeti és módszertani problémái. (Tanulmányok.) (Sajtó alá rend.: Alekszejev, I. Sz.) Bp. 1980. Gondolat K. 470 l.

Varsavcsik, M. A.: A párttörténetírás módszertani kérdéseihez. PtK. 1980. 26. évf. 4. sz. 168–186. l.

Vásáry István: A magyar őstörténet kutatásának hagyományai. MT. 1980. 25. köt. 5. sz. 367–371. l.

Voit Krisztina: A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem dokumentumainak gyűjtése. Kts. 1980. 30. évf. 1. sz. 41–42. l.

Ismertetések

História, 1979. 1. sz. – Ismerteti: *Fehérváry Magda:* Új Szó (Bratislava), 1979. 32. évf. 169. sz. 6. l.

História, 1980. 3. sz. – Ismerteti: *–y–* MH. 1980. 13. évf. 242. sz. 11. l.

História, 1980. 4. sz. – Ismerteti: *Papp Gábor:* A Habsburgok. Nsz. 1980. 38. évf. 298. sz. 10. l.

História, 1980. Olimpiai különszám. – Ismerteti: *Molnár Károly.* UT. 1980. 17. évf. 30. sz. 4. l.

A termelőszövetkezeti mozgalom kutatásának módszertani kérdései. (Szerk.: Gyarmathy Zsigmond.) Nyíregyháza, 1978. 256 l. – Ismerteti: *Schneider Miklós.* LSz. 1979. 29. évf. 1–2. sz. 387–389. l.

Történelmi Szemle, 1980. 2. sz. – Ismerteti: *Józsa György Gábor.* MN. 1980. 36. évf. 244. sz. 4. l.

Történetelméleti és módszertani tanulmányok. (Szerk., bev.: Glatz Ferenc. Vál.: Glatz Ferenc, Niederhauser Emil.) Bp. 1977. Gondolat K. 398 l.. – Ismerteti: *Józsa György.* PtK. 1980. 26. évf. 3. sz. 213–216. l.; *Sipos Péter.* AH. 1980. Tom. 26. 1–2. sz. 237–239. l.

Az üzemtörténetírás kérdései. Elméleti és módszertani tanulmányok. (Szerk.: Incze Miklós.) Bp. 1979. MTT Üzemtörténeti Szakoszt. 322 l. – Ismerteti: *Borus József.* Honismeret, 1980. 8. évf. 6. sz. 56–58. l.; *Gyarmathy Zsigmond:* BékÉl. 1980. 15. évf. 4. sz. 508–509. l.; *Simon V. Péter:* Üzemtörténet – honismeret. Ttan. 1980. 25. évf. 3. sz. 23–24. l.

Honismeret – helytörténet
Elmélet és módszertan

Ágoston László: A Honismereti mozgalom és a tájékoztatás. Honismeret, 1980. 8. évf. 5. sz. 31–32. l.

Bakó Ferenc: Helytörténet – honismeret – néprajz. Pf. 1980. 2. sz. 23–24. l.

Bíró Mártonné: A szekszárdi Úttörő Honismereti Módszertani Központ. Honismeret, 1980. 8. évf. 3. sz. 4–5. l.

Csapóné Tábori Hajnalka: A Hajdú-Bihar megyei honismereti táborok tapasztalatai. Honismeret, 1980. 8. évf. 5. sz. 271. l.

Cseppentő Miklós: A Honismereti mozgalom Szolnok megyében. Honismeret, 1980. 8. évf. 5. sz. 52. l.

Eperjessy Géza: A szociográfia jelentősége a Honismereti mozgalomban. Honismeret, 1980. 8. évf. 5. sz. 33. l.

Gazda István, ifj.: Tudománytörténet a honismeretben. (Az új kutatási irányokról, lehetőségekről.) Honismeret, 1980. 8. évf. 6. sz. 20–21. l.

Gosztonyi János: Szélesíteni kell a honismereti körök tevékenységét. Honismeret, 1980. 8. évf. 5. sz. 43–44. l.

Horváth Ferenc: Honismereti munka Vas megyében. Honismeret, 1980. 8. évf. 5. sz. 35–36. l.

Kanyar József: A honismereti munka nem más, mint hazaszeretetünk környezetvédelme. Honismeret, 1980. 8. évf. 5. sz. 34–35. l.

Magyarlaki Józsefné: Helytörténelem a történelemben. Szakmunkásnevelés, 1980. 31. évf. 1. sz. 25–26. l.

Milyen a magyar helytörténetírás? I. rész. Válaszol: *Vörös Károly, Benda Kálmán, Kanyar József.* Műhely, 1980. 3. sz. 79–85. l.; II. rész. Válaszol: *Stier Miklós.* Műhely, 1980. 4. sz. 89–93. l.

Molnár Pál: Jövőnk jelene. Pf. 1980. 1. sz. 8–9. l.

Oláh János: A honismereti mozgalom a Hazafias Népfront politikai mozgalmi munkájának szerves része. Fórum, 1980. 2–6. l.

Pintér Nándor: Helytörténetírás és hagyományápolás. Pf. 1980. 2. sz. 24–25. l.

Praznovszky Mihály: Helytörténetírás – „helyi" kritika? Pf. 1980. 1. sz. 9–10. l.

Sarkady Sándor: Helytörténetírásunk időszerű kérdései. SSz. 1980. 34. évf. 1. sz. 29–32. l.

Stier Miklós: Modern korszak – helytörténet. UF. 1980. 12. évf. 5. sz. 51–55. l.

Székely György: A Honismereti mozgalom eredményei és feladatai. Honismeret, 1980. 8. évf. 5. sz. 15–19. l.

Székely László–Bognár András: Az egyházi évkönyvek a helytörténeti munkában. Kts. 1980. 30. évf. 9. sz. 530–531. l.

Tóth László: A társadalomtudományi kutatómunka fejlesztésének néhány kérdése Győr-Sopron megyében. Műhely, 1980. 3. sz. 15–20. l.

Történelmi tudat – nemzettudat

Bozó Gyula: Történelemszemléletünk néhány kérdéséről. NSz. 1980. 11. évf. 3. sz. 70–73. l.

Erényi Tibor: Munkásosztálytörténet, munkásmozgalomtörténet és tudatformálás. TáSz. 1980. 35. évf. 2. sz. 57–68. l.

„Érzelmektől függetlenül törekedjünk a valóság felderítésére . . . " Beszélgetés *Niederhauser Emil* professzorral. Kérdező: Ács Zoltán. UF. 1980. 12. évf. 3. sz. 60–65. l.

Faragó Vilmos: Történelmi szótár. ÉlIr. 1980. 24. évf. 13. sz. 1. l.

Gál Zoltán: Húsz hét történelem. (A televízió Húsz év történelem c. sorozatáról.) MN. 1980. 36. évf. 163. sz. 10. l.

Glatz Ferenc: A történettudomány és a közgondolkodás történeti elemei. TáSz. 1980. 35. évf. 1. sz. 47–57. l.

Geszti Pál: Hat év történelem. Húszrészes sorozat a tv-ben. MH. 1980. 13. évf. 46. sz. 8. l.

Hanák Péter: Életmód és gondolkodásmód – történelmi összefüggésben. MT. 1980. 25. köt. 2. sz. 84–90. l. – Ismerteti: TáSz. 1980. 35. évf. 5. sz. 112. l.

Hegedüs Ferenc: A hazafiság és internacionalizmus kérdései a magyar sajtóban. TtKözl. 1980. 10. évf. 3–4. sz. 433–442. l.

Hermann István: Az ironikus történelem. K. 1980. 7. sz. 5–6. l.

Hermann István: Még egyszer a demokratizmusról. A demokratizmus: történelmi probléma. Kortárs, 1980. 24. évf. 5. sz. 774–777. l.

Hiedelemrendszer és társadalmi tudat. (Szerk.: Frank Tibor, Hoppál Mihály.) I–II. k. Bp. 1980. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1. k.: 340 l., 2. k.: 301 l.

Katsányi Sándor: Történelmi műveltség, történelmi olvasmányok. Vizsgálat a szakmunkástanulók és fiatal szakmunkások körében. Bp. 1980. OSZK KMK. 162 l., ill.

Knopp András: A felnövekvő generáció azonosuljon a nemzet múltjával, jelenével és szocialista jövőjével. (Felszólalás a III. Országos Honismereti Konferencián.) Honismeret, 1980. 8. évf. 5. sz. 26–27. l.

Kovács András: Filmrendező és a történelem. Kérdések Kovács Andráshoz. História, 1979. 1. évf. 1. sz. 19–20. l.

Kovács Sándor Iván: Balassi-képünk változásai egy disszertáció és egy tankönyv tükrében. K. 1980. 2. sz. 13–14. l.

Köpeczi Béla: Folytonosság a történelemben és a tudatban. MT. 1980. 25. köt. 5. sz. 321–325. l.

Köpeczi Béla: Mindennapi tudat, mindennapi kultúra és az ifjúság. A „Világnézetünk alapjai" tantárgy tanárainak fővárosi konferenciáján elhangzott előadás. Budapesti Nevelő, 1980. 16. évf. 2. sz. 56–65. l.

Kunszabó Ferenc: Történelmi gondolkodásunk kishitűsége. Éllr. 1980. 24. évf. 45. sz. 5. l.

Marek János: Nevelés, tudatformálás, honismeret. Iskolai Szemle, 1980. 2. évf. 4. sz. 36–43. l.

Martos Györgyné: A hazafias és internacionalista nevelés néhány kérdése. Budapesti Nevelő, 1980. 16. évf. 1. sz. 97–112. l.

Nagy Sándor: Nem a fiatalok felelősek hiányos történelemszemléletükért. Honismeret, 1980. 8. évf. 5. sz. 38–39. l.

Nemeskürty István: Tűnődések történelmi tudatról és nemzeti önismeretről a szocialista eszmeiségű közgondolkodásban. TáSz. 1980. 35. évf. 8–9. sz. 123–130. l.

Nyers Rezső: Hazafiság és gazdaság. KgSz. 1981. 28. évf. 1. sz. 1–15. l.

Óvári Miklós: Történelem, ideológia, kultúra. Válogatott beszédek és cikkek. Bp. 1980. Kossuth K. 410 l. – Ismerteti: *Császtvay István.* MH. 1980. 13. évf. 40. sz. 8. l.; *Csulák Mihály:* Mai magyarok gondja. N. 1980. 108. évf. 86. sz. 8. l.; *Füleki József.* TáSz. 1980. 35. évf. 4. sz. 104–108. l.; *Hermann István:* A kultúra a történelem sodrában. Nagyvilág, 1980. 25. évf. 7. sz. 1090–1091. l.; *Kőháti Zsolt.* Pártélet, 1980. 25. évf. 6. sz. 88–91. l.; *Lipkovics Károly:* Az alkotó marxizmus szellemében. BSzoc. 1980. 23. évf. 9. sz. 142–145. l.; *Ökrös László:* A szocialista és nemzeti. UT. 1980. 17. évf. 15. sz. 11. l.; *Pethő Tibor:* Az irányvonal változatlan. Könyvvilág, 1980. 25. évf. 3. sz. 3. l.; *Tamás István.* Nsz. 1980. 38. évf. 47. sz. 4–5. l.; *Vértes Imre.* K. 1980. 4. sz. 27–28. l.; *Zay László.* MN. 1980. 36. évf. 58. sz. 11. l.

Polonyi Péter: A történelmi látásmód mellett erősíteni kell a felelősséget a mai kor formálásáért. Honismeret, 1980. 8. évf. 5. sz. 46–57. l.

Rósner Gyula: Többet kell tennünk gyermekeink történelmi tudatáért. Honismeret, 1980. 8. évf. 5. sz. 41. l.

Rozsnyai Ervin: A társadalmi tevékenység tudati szabályozása – érdek, érték, eszmény, világnézet. (Részlet a szerző „Történelem és fonák tudat" c. készülő könyvéből.) Tájékoztató, 1980. 5. sz. 50–62. l.

Palotai János: Társadalomkép a hetvenes évek filmjeiben. Szociológiai jegyzetek. Filmkultúra, 1980. 16. évf. 2. sz. 7–18. l.

Páskándi Géza: Kell-e a történelmet „kikacsintásra" bírni? História, 1980. 2. évf. 3. sz. 11–12. l.

Sipos Péter: Történész szemmel az Októberi vasárnap c. filmről. História, 1979. 1. évf. 1. sz. 18. l.

Széll Zsuzsa: Irodalmártöprengés a történelmi tudatról. Vg. 1980. 21. évf. 2. sz. 116–122. l.

Szegedy-Maszák Mihály: A nemzet mint érték. UF. 1980. 12. évf. 4. sz. 39–44. l.

Szilágyi Ákos: A nemzeti tudatreform zavarai. UF. 1980. 12. évf. 6. sz. 27–32. l.

Történelem, haza, ifjúság. Feledy Péter tévériportja. Alföld, 1980. 31. évf. 5. sz. 65–76. l.

Ismertetések

Pach Zsigmond Pál: Történetszemlélet és történettudomány. Bp. 1977. Kossuth K. 566 l. – Ismerteti: *Diószegi István.* AH. 1979. Tom. 25. No. 1–2. 178–180. l.

Történelemtanítás

Balázs Györgyné: A történelemtanítás módszertana oktatásának helyzete az egyetemi képzésben. Pedagógusképzés, 1980. 1. sz. 59–64. l.

Bíró Ferencné: Népi demokráciánk 35 éve a történelemtanításban. TáSz. 1980. 35. évf. 10. sz. 91–97. l.

Bodó György–Mohos Sándor–Szabolcs Ottó: Csak azt kérdezhetjük, amit megtanítottunk. Javaslatok a történelem érettségihez. Köznevelés, 1980. 36. évf. 42. sz. 29–30. l.

Buza János–Csató Tamás: Történelemoktatásunk néhány kérdése a Közgazdaságtudományi Egyetem felvételi vizsgatapasztalatainak tükrében. Sz. 1980. 114. évf. 4. sz. 661–686. l.

Divald Lászlóné: Történelemórák a Budapesti Történeti Múzeumban. Audio-Vizuális Közlemények, 1980. 17. évf. 5. sz. 307–310. l.

Fux Kornél: Numizmatikai anyag alkalmazása az oktatásban. Ttan. 1980. 25. évf. 5. sz. 17–20. l.

Görbedi Miklós: Tantervi előkészítések magyarból és történelemből. Pedagógiai Műhely, 1980. 6. évf. 3. sz. 124–126. l.

Horváth Attila: Hogyan tanítsunk könnyen, gyorsan történelmet? Mozgó Világ, 1980. 12. sz. 22–25. l.

Az integrált történelemtanítás útja. Válogatott írások. (Szerk.: Balázs Györgyné.) Bp. 1980. Tankönyvkiadó, 331 l.

Jakab Miklós–Liener Péter: Munkásmozgalomtörténeti tanári vázlatviták és tanulságaik a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen. Tájékoztató, 1980. 3. sz. 145–164. l.

Kiss Albertné: Az irodalom és történelem együttműködése az iskolában. Ttan. 1980. 25. évf. 4. sz. 22–25. l.

Lóránt István: A történelem tanításának helyzete és a továbblépés lehetőségei a dolgozók szakközépiskoláiban. Budapesti Nevelő, 1980. 16. évf. 3. sz. 69–76. l.

Major Zsuzsanna: A történelemtanítás és a múzeum kapcsolata. Hevesi művelődés, 1980. 19. évf. 1. sz. 45–50. l.

Makai Tóth Mária: Történelmi műveltségi és regénybefogadási vizsgálat a szakmunkástanulók körében. Kts. 1980. 30. évf. 8. sz. 493–494. l.

Nagy László: Önálló munkára nevelés történelemórán. Ttan. 1980. 25. évf. 1. sz. 16–18. l.

Nobel Iván: Irodalomtanítás – történelemtanítás. (Elhangzott a Magyar Történelmi Társulat Debrecenben, 1980. áprilisában tartott ülésén.) Magyartanítás, 1980. 23. évf. 5. sz. 215–220. l.

Ohe, Hans-Joachim, van den: Történelemoktatás az NSZK általános iskolái alsó tagozatában. (Grundschule.) Ttan. 1980. 25. évf. 1. sz. 22–26. l.

Papp József: Történelem az iskolában. Ma és Holnap. 1980. 8. évf. 2. sz. 153–162. l.

(pesti): Történelemtanítás – irodalomtanítás. Éllr. 1980. 24. évf. 18. sz. 8. l.

Pesti János: Lépés egymás felé. A magyar–osztrák történelemtankönyv-egyezményről. Köznevelés, 1980. 36. évf. 33. sz. 19–20. l.

Rácz Iván: A történetiség elvének érvényesülése a „Világnézetünk alapjai" új tantervében. Budapesti Nevelő, 1980. 16. évf. 1. sz. 92–96. l.

Sági Gusztáv: Történelmi oktatófilmjeink haszna és felelőssége. Ttan. 1980. 25. évf. 6. sz. 13–14. l.

Somogyi Sándor: A földrajz- és történelemtanítás kapcsolatához. Földrajztanítás, 1980. 23. évf. 4. sz. 110–113. l.

Suchonski, Adam: A televízióadások hatékonyságának problémái az általános iskolai történelemtanításban. Ttan. 1980. 25. évf. 2. sz. 13–17. l.

Szabolcs Ottó: A modern információs rendszer hatása az iskolai történelemtanításra. PSz. 1980. 30. évf. 6. sz. 508–517. l.

Szabolcs Ottó: Az Országos Középiskolai Tanulmányi Verseny negyed százada. História, 1980. 2. évf. 4. sz. 34. l.

Szabolcs Ottó: A tanuló személyiségének fejlesztése a történelemoktatási folyamatban. Ttan. 1980. 25. évf. 6. sz. 5–7. l.

Szabolcs Ottó: A tömegkommunikáció hatása a történelemtanításra. Ttan. 1980. 25. évf. 2. sz. 6–9. l.

Szabolcs Ottó: A történelem és irodalomtanítás különbsége az iskolában. Pedagógiai Műhely, 1980. 6. évf. 4. sz. 5–14. l.

Szabolcs Ottó: A történelem képi forrásainak iskolai felhasználásáról. Ttan. 1980. 25. évf. 1. sz. 1–5. l.

Szabolcs Ottó: Történelemtanítás és irodalomtanítás. Ttan. 1980. 25. évf. 4. sz. 12–17. l.

Szabolcs Ottó: A történelemtanítás korszerűsítése és az új tankönyvek. Köznevelés, 1980. 36. évf. 12. sz. 20–21. l.

Szamosújvári Sándor: A honismereti tevékenység és a történelemtanítás kapcsolata a szakkörünkben. Ttan. 1980. 25. évf. 6. sz. 11–12. l.

Tamás Attila: Irodalom és történelem. (Elhangzott a Magyar Történelmi Társulat Debrecenben, 1980. áprilisában tartott ülésén.) Magyartanítás, 1980. 23. évf. 5. sz. 208–214. l.

A tömegkommunikáció hatása a történelemtanításra. Beszámoló az 1979. december 4–5-én Budapesten tartott szakértői tanácskozásról. Ttan. 1980. 25. évf. 2. sz. 1–3. l.

Történelem a szakközépiskolák III. osztálya számára. (A tankönyvet írta és bemutatja: *Balogh Endre.)* Köznevelés, 1980. 36. évf. 7. sz. 21–22. l.

Történelem tankönyv a gimnáziumok II. osztálya számára. (Írta és bemutatja: *Eperjessy Géza.*) Köznevelés, 1980. 36. évf. 38. sz. 25–27. l.

Töttössy Istvánné: Egy problémaszituációban létrejött feladat megoldása a történelem tantárgyban. Budapesti Nevelő, 1980. 16. évf. 4. sz. 62–66. l.

Újvári Pál: Az Országos Középiskolai Tanulmányi Verseny első zárthelyi dolgozatának néhány tapasztalata. Ttan. 1980. 25. évf. 5. sz. 10–16. l.

Unger Mátyás: Egyetemi felvételi történelemből. História, 1979. 1. évf. 1. sz. 31. l.

Vass Henrik: A tömegkommunikáció és a történelemoktatás. Ttan. 1980. 25. évf. 2. sz. 3–5. l.

Vladár Ervin: A tömegkommunikáció néhány hatástényezője a történelemtanításra. Ttan. 1980. 25. évf. 2. sz. 9–12. l.

Ismertetések

Gyapay Gábor: Régészet és történelemtanítás. Bp. 1976. Tankönyvkiadó. – Ismerteti: *Rubóczky István.* Ttan. 1980. 25. évf. 2. sz. 29–30. l.

Történelemtanítás és könyvtár. Bp. 1979. OPI. 104 l. – Ismerteti: *Fleckensteiné Cservenka Júlia.* PSz. 1980. 30. évf. 5. sz. 476–477. l.

Történelemtanítás – személyiségfejlesztés. A III. Országos Történelemtanítási Konferencia anyaga. (Szerk.: Szabolcs Ottó.) Bp. 1979. Tankönyvkiadó, 286 l. – Ismerteti: *Waczulik Margit.* MP. 1980. 2. sz. 241–243. l.

Segédtudományok

Ambrus Béla: Az első hazai papírszükségpénz. Numizmatikai Közlöny, 1979–1980. 78–79. évf. 81–85. l.

Ambrus Béla: A Magyarországi Tanácsköztársaság pénzverése. LSz. 1979. 29. évf. 1–2. sz. 35–63. l.

Bánkuti Imre: II. Rákóczi Ferenc rézpénzeinek gazdasági és társadalmi vonatkozásai. Numizmatikai Közlöny, 1979–1980. 78–79. évf. 77–79. l.

Bánóné Fleischmann Marianna–Zalai Károly: Kozma és Damján a hazatért Magyar Koronán. Gyógyszerészet, 1980. 24. évf. 8. sz. 304–308. l.

Barbalics Imre János: Adatok Sopron város pénztörténetéhez. SSz. 1980. 34. évf. 3. sz. 265–266. l.

Barta János, ifj.: Királyi jelvény vagy asztrális jelkép? Téveszmék a magyar koronáról. UT. 1980. 17. évf. 31. sz. 9. l.

Csifáry Gergely: Borsod megyei pecsétek és pecsétnyomók 1919-ből MHOMKözl. 1980. 18. köt. 57–62. l.

Csőre Pál: Vadászat a magyar címereken. Nimród, 1980. 100. évf. 12. sz. 560–561. l.

Dobrosy László: Ózd feudális kori pecsétje (1821). MHOMKözl. 1980. 18. köt. 54–56. l.

Fitz Jenő: A római temetők éremanyaga és a pénzforgalom. Numizmatikai Közlöny, 1979–1980. 78–79. évf. 23–40. l.

Gedai István: I. András király denárának utánverete. Numizmatikai Közlöny, 1979–1980. 78–79. évf. 41–42. l.

Huszár Lajos: Pozsonyi Forint – Kassai Forint. Numizmatikai Közlöny, 1979–1980. 78–79. évf. 59–61. l.

Huszár Lajos: A reformkor éremművészete. ÉIT. 1980. 35. évf. 15. sz. 475. l.

Jakus Lajos: Szabadságharcunk egyik hadizászlaja. Honismeret, 1980. 8. évf. 1. sz. 42–44. l.

Jasinszky István: Papírpénzeink történetéből. Pénzügyi Szemle, 1980. 24. évf. 10. sz. 782–794. l.

Kahler Frigyes: A magyarországi középkori pénzhamisítás. (Károly Róberttől I. Mátyásig.) Numizmatikai Közlöny, 1979–1980. 78–79. évf. 43–50. l.

Kovács Éva–Lovag Zsuzsa: A magyar koronázási jelvények. Bp. 1980. Corvina K. 99 l., ill. – Ismerteti: *Dercsényi Dezső.* Könyvvilág, 1980. 25. évf. 5. sz. 2. l./ *(Mátyás).* N. 1980. 108. évf. 130. sz. 6. l.

Kőhegyi Mihály: Pénztörténeti adatok Kecskemét város körözvényeiben (1799–1801). Numizmatikai Közlöny, 1979–1980. 78–79. évf. 87–91. l.

Magyar Pál: A kor világképe és a korona. UT. 1980. 17. évf. 29. sz. 21–23. l.

Nagy László, G.: Szükségpénzek 1918–19-ben. História, 1980. 2. évf. 3. sz. 35. l.

P. L.: Magyar „repülő posta" 1918-ban Filatélia. (Szerk.: Pákozdi László.) ÉIT. 1980. 35. évf. 4. sz. 123. l.

Rádóczy Gyula: Gyógyszertárak papír szükségpénz kibocsátásai. (Az I. világháború alatt és az azt követő néhány évben.) Gyógyszerészet, 1980. 24. évf. 11. sz. 426–429. l.

Steen, Jensen Jorgen: Hungarian thalers in Danish hoards of the 17th century. Numizmatikai Közlöny, 1979–1980. 78–79. évf. 51–58. l.

Székely V. György: Der Beginn der slawonischen Banalmünzenprägung. Dissertationes Archaeologicae, 1979. Ser II. No. 8. 80–83. l.

Székely V. György: Die erste Periode der Banalmünzenprägung. Dissertationes Archaeologicae, 1979. Ser. II. No. 8. 84–104. l.

Székely V. György: Die Frage der kroatischen (slawonischen) herzoglichen Münzen. Dissertationes Archaeologicae, 1979. Ser. II. No. 8. 60–79. l.

Székely V. György: Geldverhältnisse und Geldverkehr in Ungarn im XIII. Jahrhundert. Dissertationes Archaeologicae, 1979. Ser. II. No. 8. 44–51. l.

Székely V. György: Das Münzrecht und dessen Ausübung in Ungarn in der Arpaden Zeit. Dissertationes Archaeologicae, 1979. Ser. II. No. 8. 52–59. l.

Székely V. György: Die slawonischen Banalmünzen in der numismatischen Literatur. Dissertationes Archaeologicae, 1979. Ser. II. No. 8. 10–34. l.

Székely V. György: Die zweite Periode der Banalmünzenprägung. Dissertationes Archaeologicae, 1979. Ser. II. No. 8. 105–117. l.

Téveszmék a magyar koronáról. (Vita.) UT. 1980. 17. évf. 35. sz. 21. l.

Tóth Endre: Elfelejtett római éremleletek. Numizmatikai Közlöny, 1979–1980. 78–79. évf. 13–15. l.

Tóth I. István: A Kárpátokontúli területek az ókori numizmatika tükrében. Numizmatikai Közlöny, 1979–1980. 78–79. évf. 5–11. l.

Vámbéri Gusztáv: A rozsnyói (Rožňava) mérőház 1750. évi és (1)863. évi etalonjai. Mérésügyi Közlemények, 1980. 21. évf. 1. sz. 9–14. l.

Zóka László: A pécsi pénz, 1919–1921. Honismeret, 1980. 8. évf. 2. sz. 37–38. l.

Ismertetések

Ambrus Béla: A Magyarországi Tanácsköztársaság pénzrendszere. Bp. 1979. Akadémiai K. 285 l., 72 t. – Ismerteti: *Huszár Lajos.* Sz. 1980. 114. évf. 5. sz. 870–871. l.

Bogdán István: Magyarországi hossz- és földmértékek a XVI. század végéig. Bp. 1978. Akadémiai K. 388 l. – Ismerteti: *Gunst Péter.* Sz. 1980. 114. évf. 1. sz. 128–130. l.; *Gunst Péter.* AH. 1980. 26. évf. 1–2. sz. 227–229. l.; *Maksay Ferenc.* AtSz. 1980. 22. évf. – 2. sz. 246–248. l.; *Mollay Károly.* SSz. 1980. 34. évf. 2. sz. 189–190. l.

Püspöki Nagy Péter: Zseliz város címere. Bratislava, 1976. 294 l., 2 mell. – Ismerteti: *Fügedi Erik.* Sz. 1980. 114. évf. 4. sz. 690–691. l.

Szegedy Krisztina: Könyvek a magyar koronáról. (Az 1978–79-ben megjelent könyvekről.) JK. 1980. 35. évf. 6. sz. 389–394. l.

Kiállítások, kiállítási katalógusok

Kádár Zoltán: „Magyarország népeinek története az őskőkortól a honfoglalásig." A Magyar Nemzeti Múzeum új régészeti kiállítása. AÉ. 1979. 106. köt. 1. sz. 132–134. l.

Kiss Albertné: Történelmi emlékkiállítások. Ttan. 1980. 25. évf. 5. sz. 25–27. l.

Lenin 1870–1980. Kiállítás a Munkásmozgalmi Múzeumban. – Ismerteti: MN. 1980. 36. évf. 91. sz. 5. l.; N. 1980. 108. évf. 93. sz. 3. l.; MN. 1980. 36. évf. 97. sz. 4. l.

Megnyílt a Munkásmozgalmi Múzeumban a Munkát, kenyeret! kiállítás. MN. 1980. 36. évf. 203. sz. 3. l.

Memento 1944, Dokumentumkiállítás a Munkásmozgalmi Múzeumban. – Ismerteti: *MN.* 1980. 36. évf. 156. sz. 4. l.; *Kristóf Attila:* Memento 1944. MN. 1980. 36. évf. 163. sz. 10. l.; *Lukácsy András:* Memento 1944. MH. 13. évf. 175. sz. 5. l.; *Szabó György:* Idézetek egy vendégkönyvből. ÉlIr. 1980. 24. évf. 29. sz. 1. l.; *Zöldi László:* Emlékezz. Nsz. 1980. 38. évf. 188. sz. 7. l.

Művészet Magyarországon 1780–1830. Katalógus. (Szerk.: Szabolcsi Hedvig, Galavics Géza.) Bp. 1980. MTA Művészettörténeti Kutató Csoport, 328 l., 8 tábla. – Ismerteti:

Petneki Áron. K. 1980. 10. sz. 37. l.; *Uő.* UT. 1980. 17. évf. 25. sz. 3. l.; *Szabolcsi Hedvig:* Művészet Magyarországon 1780–1830 között. Jegyzetek egy kiállítás rendezése közben. Művészet, 1980. 21. évf. 6. sz. 18–19. l.

Orosz István: Debrecen egy évszázada (1776–1876). Időszaki kiállítás a Déri Múzeumban. Alföld, 1980. 31. évf. 9. sz. 84–85. l.

Papp Ivánné: Gondolatok a múzeumban. Az Evangélikus Országos Múzeum első állandó kiállítása. ThSz. 1980. 23. évf. 3. sz. 176–178. l.

Rákóczy Rozália: A Magyar Tanácsköztársaság forradalmi honvédő háborúja. Az Országos Hadtörténeti Múzeum új állandó kiállítása. HK. 1980. 27. évf. 1. sz. 166–170. l.

Szikossy Ferenc: Múzeumi kiállítások a KMP megalakulásának és a Magyar Tanácsköztársaság kikiáltásának 60. évfordulójára. Múzeumi Közlemények, 1980. 1. sz. 48–52. l.

Szőcs Gábor: Várostörténet a tárlókban. (Fővárosunk történetének két évezrede kiállítás a Budapesti Történeti Múzeumban.) História, 1980. 2. évf. 3. sz. 13–14. l.

T. Á.: Politikai plakátok, 1945–1980. (Kiállítás a Fővárosi Művelődési Házban.) N. 1980. 108. évf. 85. sz. 7. l.

Tasnádi Attila: Műalkotás és történelem. Egy különleges kiállítás margójára. („Művészet és társadalom 1945–1980" c. kiállításról.) N. 1980. 108. évf. 76. sz. 9. l.

Kongresszusok, konferenciák

Beszámoló a moszkvai nemzetközi üzemtörténeti konferenciáról (1979. december 10–12.) Sz. 1980. 114. évf. 6. sz. 1019–1045. l.

Degré Alajos: A XV. Nemzetközi Történettudományi Kongresszus jogtörténeti tanácskozásai. GJ. 1980. 14. köt. 3–4. sz. 327–332. l.

Deme Péter: Session scientifique commémorative à l'occasion du centenaire de la naissance de Zsigmond Kunfi. (1979. ápr. 27.) AH. 1979. Tom. 25. No. 3–4. 391–398. l.

Fügedi Erik: Középkori magyar értelmiség. (Az ELTE Bölcsészettudományi Kara, az Akadémia, valamint a párizsi École des Hautes Ètudes en Sciences Sociales közös rendezésében Mátrafüreden, 1980. októberében tartott konferenciáról.) MH. 1980. 13. évf. 269. sz. 11. l.

H[ajdú]. T[ibor].–S[ipos]. P[éter].: Nemzetközi fórum a munkásosztály és a munkásmozgalom történetéről. (Az Internationale Tagung der Historiker der Arbeiterbewegung – ITH, 1980. ápr. 20–25. között Párizsban megrendezett üléséről.) PtK. 1980. 26. évf. 4. sz. 199–204. l.

Hazafiság – gazdaság. X. országos tanácskozás a szocialista hazafiságról Egerben, 1980. okt. 24–25. (Szerk.: Rataj Endre.) Bp. 1981. Zrínyi K. 214 l. – Ismerteti: *Molnár Zoltán.* ÉlIr. 1980. 24. évf. 44. sz. 4. l.

Jemnitz János: A nemzetközi munkásmozgalom kutatóinak XV. linzi konferenciája. (1979. szept. 11–15.) Sz. 1980. 114. évf. 5. sz. 907–910. l.

Juhász Gyula: Internationale Konferenz zum Thema Kriegspropaganda und die illegale Presse in Südosteuropa während des Zweiten Weltkrieges (Budapest, 2–4. November 1978.) AH. 1979. Tom. 25. No. 3–4. 339–342. l.

Kalmár János Miklós: Compte rendu de la conférence Thököly à Hajdúszoboszló (1978. okt. 2–3.) AH. 1979. Tom 25. No. 1–2. 199–203. l.

Kelet-Európa képe a marxista társadalomtudományban. (A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok, valamint a Filozófiai és Történettudományok Osztálya az Akadémia 1978. évi 138. közgyűlésének hetében megtartott együttes tudományos ülése, amelynek tárgya a Kelet-Európa-kép alakulása a két osztályhoz tartozó tudományok felszabadulás utáni fejlődésében.) MTAFT. 1979. 28. köt. 1–3. sz. 1–49. l.

Kővágó László: Magyar–román munkásmozgalomtörténeti tudományos tanácskozás. (Bp. 1979. nov. 13–14.) PtK. 1980. 26. évf. 1. sz. 174–178. l.

Lenin születésének 110. évfordulója. Elméleti konferencia. (Politikai Főiskola Filozófiai Tanszék.) Bp. 1980. máj. 26–27. – Ismerteti: PFKözl. 1980. 2–3. sz. 152. l.; A marxizmus három forrása és három alkotó része. BSzoc. 1980. 23. évf. 1. sz. 4–14. l.; A lenini örökség és korunk. BSzoc. 1980. 23. évf. 3. sz. 28–49. l.; Elméleti konferencia Lenin születésének 110. évfordulója jegyében. PFKözl. 1980. 4. sz. 109–145. l.; *Havas Péter:* A leninizmus és az ideológiai harc napjainkban. TtKözl. 1980. 10. évf. 2. sz. 220–226. l.; *Paizs Gábor:* Lenin és a huszadik század . . . (részlet a konferencián elhangzott előadásból). Pénzügyi Szemle, 1980. 24. évf. 7. sz. 483–488. l.;

Szabó József: Lenin tanításának időszerűsége. TtKözl. 1980. 10. évf. 2. sz. 213–220. l.

A Magyar Tudományos Akadémia 140. közgyűlése (1980. május 5–7.). *Aczél György:* Új módon (A megnyitó ülésen elhangzott felszólalás.) MT. 1980. 25. köt. 7. sz. 509–517. l.; A MTA 1980. évi közgyűlésének határozata. MT. 1980. 25. köt. 8–9. sz. 675–679. l.; *M. S.:* A Magyar Tudományos Akadémia 140. közgyűléséről. KgSz. 1980. 27. évf. 7–8. sz. 983–992. l.

Rónai Zoltán politikai és publicisztikai tevékenységéről születésének centenáriuma alkalmából. (Budapest, 1980. november 14.) – Ismerteti: *(köves):* Történettudósok Rónai Zoltánról. (Emlékülés a MTA Történettudományi Intézetében.) MN. 1980. 36. évf. 277. sz. 5. l.

Széchenyi emléknapok. (Bp. 1980. aug. 26–30.) – Ismerteti: *Halm Tamás:* Az 1980. évi Széchenyi emléknapokról. KgSz. 1980. 27. évf. 11. sz. 1367–1386. l.; Megkezdődtek a Széchenyi emléknapok. Tudományos ülés, közgazdászok párbeszéde az Akadémián. MN. 1980. 36. évf. 200. sz. 3. l.; *Wiesel Iván:* Széchenyi emléknapok. A „Hitel" újrafelfedezése. MT. 1980. 25. köt. 11. sz. 860–866. l.

A XV. Nemzetközi Történészkongresszus (Bukarest, 1980. aug. 10–18.) – Ismerteti: *Bálint Éva, V.:* Társadalomtudomány. (A Szemle, a Társadalomtudományi Körkép műsora a Tévében a bukaresti világkongresszusról.) MH. 1980. 13. évf. 242. sz. 6. l.; *Erényi Tibor:* Az orális történelem és a munkásmozgalomtörténet. (A történész világkongresszus anyagából.) PtK. 1980. 26. évf. 4. sz. 150–152. l.; *Habuda Miklós:* A munkásellenőrzésről. (A Történész Világkongresszus anyagából.) PtK. 1980. 26. évf. 4. sz. 152–155. l.; *Kanyar József:* Jegyzetek a bukaresti történész világkongresszusról. Somogy, 1980. 8. évf. 5. sz. 67–69. l.; *Kővágó László:* Új tendenciák a délkelet-európai kisebbségi kérdésben. (A Történész Világkongresszus anyagából.) PtK. 1980. 26. évf. 4. sz. 155–158. l.; Ma fejeződik be a nemzetközi történészkongresszus. Ránki Györgyöt az elnökség tagjává választották. Nsz. 1980. 38. évf. 193. sz. 7. l.; *Pamlényi Ervin:* Noteszlapok a nemzetközi történész kongresszusról. MN. 1980. 36. évf. 198. sz. 9. l.; *Papp Gábor:* A mába érő múlt. A tizenötödik történész világkongresszusról. (Pach Zsigmond Pál, Köpeczi Béla, Hahn István, Niederhauser Emil, Juhász Gyula, Jemnitz János, Hajdú Tibor és Nemes Dezső nyilatkozata.) Nsz. 1980. 38. évf. 198. sz. 8. l.; *Papp Gábor:* A történész világkongresszus tanácskozásai. A központban: Európa. Nsz. 1980. 38. évf. 191. sz. 4. l.; *Szabó Ágnes:* A nő és a társadalom. (A Történész világkongresszus anyagából.) PtK. 1980. 26. évf. 4. sz. 163–167. l.; A történelemtanítás kérdései a történész kongresszuson. Ttan. 1980. 25. évf. 6. sz. 1–4. l; *Zahar József:* Beszámoló a XV. Nemzetközi Történelemtudományi Kongresszusról. HK. 1980. 27. évf. 4. sz. 645–657. l.

Történelemtanítás – irodalomtörténet. Országos konferencia (Debrecen, 1980. ápr. 22–23.). – Ismerteti: *Mohos Sándor:* Országos konferencia Debrecenben a történelem- és irodalomtanítás kapcsolatáról. Ttan. 1980. 25. évf. 4. sz. 2–4. l.; *Uő.:* A történelem és irodalom együttműködése. Ttan. 1980. 25. évf. 4. sz. 18–22. l.

Tudományos emlékülés Varga Jenő születésének 100. évfordulóján (Budapest, 1979. november 5.). – Ismerteti: *Halm Tamás.* KgSz. 1980. 27. évf. 1. sz. 89–97. l.: *Solt Katalin.* PtK. 1980. 26. évf. 1. sz. 167–174. l.

Üzemtörténeti konferencia Budapesten. MH. 1980. (1980. okt. 14.). 13. évf. 242. sz. 9. l.

Varga Károly: Gondolatok és mozaikképek egy nyári akadémiáról. (A világnézetünk alapjait tanító tanárok Nyári Akadémiája, Keszthely, 1979. júl. 1–7.) Ttan. 1980. 25. évf. 1. sz. 10–14. l.

Vörös Károly: Három ország tudományos együttműködése. A mogersdorfi történeti szimpózion. Műhely, 1980. 4. sz. 80–83. l.

Ismertetés

A magyar–osztrák történész vegyesbizottság I. (budapesti) tudományos ülése (1978. szeptember 20–22.). *Pach Zsigmond Pál* megnyitója. MTAFT. 1979. 28. köt. 1–3. sz. 129–131. l. – Ismerteti: *Pók Attila.* AH. 1979. 25. köt. 3–4. sz. 327–337. l.

II. MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE
általános rész

Források

Az átalakulások világáról. Válogatás Herman Ottó természettudományos, nyelvészeti és arche-

ológiai írásaiból. (Vál. és rend.: Erdődy Gábor.) Bp. 1980. Magvető K. 433 l., ill.

Gazdag István: „Meghódolnunk sem engedtetik." Debreceni tanácsi jegyzőkönyvek 1547–1848. UT. 1980. 17. évf. 19. sz. 10–11. l.

Magyar Zsidó Oklevéltár XVIII. kötet 1290–1789. (Szerk.: Scheiber Sándor.) Bp. 1980. A Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 498 l., ill. Monumenta Hungariae Judaica.

A népfrontmozgalom Hajdú-Bihar megyei történetének válogatott dokumentumai 1936–1976. (Szerk.: Bényei Miklós, Gazdag István.) Debrecen, 1980. HNF. Hajdú-Bihar megyei Biz. 343 l.

Feldolgozások

Aczél György: Politika és közgadaság. Gazdaság, 1980. 14. évf. 2. sz. 5–14. l.

Balás Gábor: Az erdélyi városok keletkezése, szervezetük fejlődése a 19. századig. JK. 1980. 35. évf. 10. sz. 662–673. l.

Bárczi Géza: A magyar nyelv múltja és jelene. Válogatott tanulmányok. (Szerk.: Papp László. bev.: Szathmári István.) Bp. 1980. Gondolat K. 529 l.

Berényi Iván: A magyar korona története. Bp. 1980. Kossuth K. 170 l., ill. (2. kiad.) – Ismerteti: *Horányi István:* Könyvek a magyar koronáról. Ttan. 1980. 25. évf. 6. sz. 23–24. l.

Bogdán István: Régi magyar históriák. Bp. 1980. Magvető K. 206 l. ill.

Buza Péter: Elárvult árvaház. Fejezetek a Josephinum történetéből. Budapest, 1980. 18. évf. 10. sz. 18–22. l.

Csizmadia Andor: Les congrégations générales et les diètes en Transylvanie. AJ. 1979. Tom. 21. No. 3–4. 217–248. l.

Csizmadia Andor: Generalis congregatiok és diéták Erdélyben. JK. 1980. 35. évf. 10. sz. 622–636. l.

Csonkaréti Károly: Hadihajók a Dunán. Bp. 1980. Zrínyi K. 273 l., ill.

Degré Alajos: Az ellenállási jog története Magyarországon. JK. 1980. 35. évf. 6. sz. 366–371. l.

Degré Alajos: Az erdélyi büntetőjog történetéhez. JK. 1980. 35. évf. 10. sz. 684–691. l.

Dercsényi Dezső–Zádor Anna: Kis magyar művészettörténet. (A honfoglalás korától a XIX. század végéig.) Bp. 1980. Képzőművészeti Alap, 396 l., ill.

Évfordulók '81. (Összeáll.: Gárdos Miklós.) Bp. 1980. Kossuth K. 261 l.

Féja Géza: Viharsarok. Bp. 1980. Szépirodalmi K. 345 l., ill. (3. kiadás.)

Gábor Ferencné: Utazás a múltba. Bp. 1980. Európa K. 285 l.

Garas Klára: Kelet-Közép-Európa és a magyarországi művészet a 17–18. században. MTAFT. 1979. 28. köt. 1–3. sz. 15–19. l.

Genthon István: Magyarország művészeti emlékei. Bp. 1980. Corvina K. 474 l., ill. (2. kiadás.)

Granasztói Pál: Budapest arculatai. Bp. 1980. Szépirodalmi K. 188 l.

Hajdu István–Kajetán Endre: Csataképek. A magyar hadtörténelem a festészet és a grafika tükrében. Bp. 1980. Zrínyi K. 179 l., ill.

Hatvany Lajos: Így élt Petőfi I–II. k. (Szerk.: Kiss József, Pándi Pál.) Bp. 1980. Magvető K. 940 l., 960 l. (2. kiadás.)

Horváth István: Magyarózdi toronyalja. Írói falurajz egy erdélyi magyar faluról. Bp. 1980. Magyar Helikon, 549 l., ill. – Ismerteti: *T. I.:* Egy falu évezredei. Nsz. 1980. 38. évf. 238. sz. 7. l.

Illés Endre: Mestereim, barátaim, szerelmeim, I–II. k. Bp. 1979. Magvető K. 598 l., 571 l. – Ismerteti: *Laczkó András.* Alföld, 1980. 31. évf. 3. sz. 85–87. l.

Jékely Zsolt–Sódor Alajos: Budapest építészete a XX. században. Bp. 1980. Műszaki K. 231 l., ill.

Kállai Gyula: Életem törvénye. Bp. 1980. Kossuth K. 688 l., ill. – Ismerteti: *Császtvay István.* MH. 1980. 13. évf. 256. sz. 6. l.; *Pintér István:* Emlékezés múltunk egy darabjáról. Nsz. 1980. 38. évf. 272. sz. 7. l.; *Szathmári Gábor:* Számadás a múltról a mának. N. 1980. 108. évf. 301. sz. 5. l.; *Kristóf Attila:* Kállai Gyula visszaemlékezései. MN. 1980. 36. évf. 281. sz. 7. l.

Kardos József: A szentkoronaeszme metamorfózisa a 19. században. LSz. 1979. 29. évf. 3. sz. 431–446. l.

Kosáry Domokos: Hogyan került Magyarország a Habsburg monarchiába? História, 1980. 2. évf. 4. sz. 3–4. l.

László Emőke: Flamand és francia kárpitok Magyarországon. Bp. 1980. Corvina K. 87 l., ill.

Lukács György élete képekben és dokumentumokban. (Összeáll.: Fekete Éva, Karádi Éva.) Bp. 1980. Corvina K. 265., ill.

Lukács László–Szepesi György: 112. A magyar olimpiai aranyérmek története, 1896–1980. Bp. 1980. Sport K. 239 l., ill.

Marosi Endre: A török elleni harc lehetőségei 1352–1718 között. Historiográfiai áttekintés. HK. 1980. 27. évf. 4. sz. 579–597. l.

Mátyus Aliz: Holnapon innen, tegnapon túl. Bp. 1980. Szépirodalmi K. 318 l., ill. Magyarország felfedezése.

Plaschka, Richard Georg: Az Adria – közös vonzerő a magyar és az osztrák történelemben. MTAFT. 1979. 28. köt. 1–3. sz. 133–148. l.

Ruszoly József: A választási bíráskodás Magyarországon 1848–1948. Bp. 1980. Közgazdasági- és Jogi K. 564 l.

Selmeczi László: A kunok letelepedésének emlékeiből. ÉlT. 1980. 35. évf. 3. sz. 67–69. l.

Szabó Imre: A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon. Bp. 1980. Akadémiai K. 471 l. (2. jav. kiad.)

Szendrey István: Tanulmányok a magyar nép életéből. Debrecen, 1979. KLTE, 182 l.

Takáts Sándor: Kémvilág Magyarországon. Bp. 1980. Szépirodalmi K. 243 l.

Tallián Tibor: Bartók Béla. Bp. 1981. Gondolat K. 340 l., ill. Szemtől szembe.

Vas Zoltán: Viszontagságos életem. Bp. 1980. Magvető K. 757 l. Tények és tanúk.

Vendégváró régi házak. (Főszerk.: Pereházy Károly.) Bp. 1979. Műszaki K. 191 l., ill.

Ismertetések

Balassa Iván–Ortutay Gyula: Magyar néprajz. Bp. 1979. Corvina K. 747 l., ill. – Ismerteti: *Csire István:* Megjegyzések Balassa–Ortutay: Magyar néprajz c. könyvéhez. MÁL. 1980. 35. évf. 1. sz. 97–100. l.; *Kurucz Albert.* ET. 1980. 91. évf. 1. sz. 117–118. l.; *Paládi-Kovács Attila.* Kortárs, 1980. 24. évf. 6. sz. 992–995. l.; *Zentai Mária.* Rajztanítás, 1980. 22. évf. 1. sz. 29–30. l.

Barabás László: Vita háromszor két kötetről. (A tízkötetes Magyarország története 6, 7, 8. kötetéről.) SzSzSz. 1980. 15. évf. 1. sz. 97–100. l.

Benda Kálmán–Fügedi Erik: A magyar korona regénye. Bp. 1979. Magvető K. 254 l. – Ismerteti: *Horányi István:* Könyvek a magyar koronáról. Ttan. 1980. 25. évf. 6. sz. 23–24. l.; *Wehli Tünde.* ArsH. 1979. 7. évf. 2. sz. 335. l.

Bölönyi József: Magyarország kormányai 1848–1975. Bp. 1978. Akadémiai K. 329 l. – Ismerteti: *Falvai Ferenc–Nagy Károly.* MTAFT. 1979. 28. köt. 1–3. sz. 255–258. l.

Csapláros István: A felvilágosodástól a felszabadulásig. (Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből.) Bp. 1977. Magvető K. 287 l. – Ismerteti: *Kálmán Judit.* FK. 1980. 26. évf. 1. sz. 126–127. l.; *Lőkös István.* ItK. 1980. 84. évf. 3. sz. 385–386. l.

Csizmadia Andor: Bürokrácia és közigazgatási reformok Magyarhonban. Bp. 1979. Gondolat K. 585 l. – Ismerteti: *Ádám Antal.* MN. 1980. 36. évf. 11. sz. 7. l.; *Balázs György:* Közigazgatásunk történetéből. Nsz. 1980. 38. évf. 172. sz. 7. l.; *Pikler Kornél.* MT. 1980. 25. köt. 8–9. sz. 702–703. l.

Domanovszky Sándor: Gazdaság és társadalom a középkorban. Tanulmányok. (Vál. és bev.: Glatz Ferenc.) Bp. 1979. Gondolat K. 371 l. – Ismerteti: *Józsa György Gábor.* MN. 1980. 36. évf. 92. sz. 13. l.; MT. 1980. 25. köt. 3. sz. 239–240. l.; *Markó László.* ET. 1980. 91. évf. 3–4. sz. 601–602. l.; *Sándor László.* Ttan. 1980. 25. évf. 3. sz. 21–22. l.; *Szalay Károly:* Történetírók Tára. Jegyzetek a Gondolat Könyvkiadó új sorozatából. MH. 1980. 13. évf. 48. sz. 6. l.

Gáll Ernő: Nemzetiség, erkölcs, értelmiség. Bp. 1978. Szépirodalmi K. 472 l. – Ismerteti: *Pomogáts Béla.* Kortárs, 1980. 24. évf. 3. sz 487–489. l.

Gergely Jenő: A politikai katolicizmus Magyarországon (1890–1950). Bp. 1977. Kossuth K. 301 l.; *Uő.:* A kereszténytyszocializmus Magyarországon 1903–1923. Bp. 1977. Akadémiai K. 357 l. – Ismerteti: *Sipos P[éter].* AH. 1980. Tom. 26. No. 1–2. 231–233. l.

Fenyő István: Magyarság és emberi egyetemesség. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Bp. 1979. Szépirodalmi K. 383 l. – Ismerteti: *Pásztor József, M.:* Magyarság és emberi egyetemesség. Fenyő István irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányai. Forrás, 1980. 12. évf. 7. sz. 91–93. l.

Hajdú Tibor: Károlyi Mihály. Bp. 1978. Kossuth K. 610 l. – Ismerteti: *Katona Imre József.* HungÉ. 1980. II. évf. 57–58. l.

Imreh István: Erdélyi hétköznapok (1750–1850). (Társadalom- és gazdaságtörténeti írások a bomló feudalizmus időszakáról.) Bukarest, 1979. Kriterion, 346 l. – Ismerteti: *Szabad György.* V. 1980. 23. évf. 7. sz. 108–

109. l.; *Trócsányi Zsolt.* Sz. 1980. 114. évf. 5. sz. 864–865. l.

Jakó Zsigmond: Írás, könyv, értelmiség. (Tanulmányok Erdély történelméhez.) Bukarest, 1976. Kriterion, 374 l. – Ismerteti: *Komjáthy Miklós.* LK. 1978. 48–49. évf. 284–288. l.

A korona kilenc évszázada. Történelmi források a magyar koronáról. (Vál. és szerk.: Katona Tamás, Bev.: Györffy György.) Bp. 1979. Magyar Helikon, 454 l. – Ismerteti: *Horányi István:* Könyvek a magyar koronáról. Ttan. 1980. 25. évf. 6. sz. 23–24. l.

Kovách Géza: Ahol Dózsa és Horea hadai jártak. Bukarest, 1976. Kriterion, 297 l. – Ismerteti: *Halász Péter.* AtSz. 1980. 22. évf. 1–2. sz. 249. l.

Kovács Endre–Dávid Katalin: Magyarország–Lengyelország. A barátság ezer éve. Bp. 1979. Corvina K. 103 l., ill. – Ismerteti: *Kiss Gy. Csaba.* HungÉ. 1980. II. évf. 38–39. l.; *Kovács Csaba.* Alföld, 1980. 31. évf. 1. sz. 91–92. l.; *Lagzi István:* Magyarok és lengyelek „egymásnak vetett háttal". A magyar–lengyel kapcsolatok, a barátkozás és a barátság ezer éve. Tt. 1980. 34. évf. 6. sz. 77–84. l.

Magyar-zsidó oklevéltár. Monumenta Hungariae Judaica. XVI. 1412–1770. (Szerk.: Scheiber S.) Bp. 1974. 565 l., XVII. 1431–1770. (Szerk.: Scheiber S.) Bp. 1977. 543 l. – Ismerteti: *Dán Róbert.* LK. 1978. 48–49. évf. 294–295. l.; *Szakály F*[erenc]. AH. 1979. Tom. 25. No. 1–2. 180–181. l.

A Magyarország története című kézikönyv nyolcadik kötetének művelődéstörténeti fejezeteiről. (Vita az Irodalomtudományi Intézet Modern Magyar Irodalmi Főosztályán, 1977. júl. 11-én.) (Összeáll.: Pomogáts Béla.) ItK. 1979. 83. évf. 5–6. sz. 697–709. l.

Magyarország története 6. kötet. 1848–1890. Bp. 1979. Akadémiai K. 1760 l. – Ismerteti: *Erényi Tibor.* PtK. 1980. 26. évf. 3. sz. 185–196. l.; *Pók Attila:* Forradalom, kiegyezés, konszolidáció. Könyvvilág, 1980. 25. évf. 2. sz. 3. l.; *Sarlós Béla.* TáSz. 1980. 35. évf. 8–9. sz. 144–147. l.

Magyarország története 1890–1918. 7. köt. (Szerk.: Hanák Péter.) Bp. 1978. Akadémiai K. 1422 l. – Ismerteti: *Bényei Miklós.* Alföld, 1980. 31. évf. 1. sz. 85–87. l.; *Gergely Jenő.* PtK. 1980. 26. évf. 1. sz. 187–195. l.

Magyarország története, 6–8. köt. – Ismerteti: *Ruszoly József.* Somogyi könyvtári műhely, 1980. 19. évf. 4. sz. 137–139. l.

Messzi népek magyar kutatói I–II. (Szerk.: Bodrogi Tibor és munkatársai.) Bp. 1978. Gondolat K. 411. l. 412 l. – Ismerteti: *Biernaczky Szilárd:* Etnológiai és nemzeti kultúra. Vg. 1980. 21. évf. 6. sz. 390–392. l.

Pogány Péter: A magyar ponyva tüköre. Bp. 1978. Magyar Helikon. 411 l. – Ismerteti: *Scheiber Sándor.* ItK. 1980. 84. évf. 2. sz. 234–236. l.

Pukánszkyné Kádár Jolán: A Budai Népszínház története. Bp. 1978. Magyar Színházi Intézet, 283 l., ill. – Ismerteti: *Kerényi Ferenc.* IT. 1980. 12. évf. 2. sz. 577–579. l.

Quellen zur Geschichte der Siebenbürger Sachsen. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens. Ergänzungsreihe zum siebenbürgischen Archiv. Bd. 1.) Gesammelt und bearbeitet von Ernst Wagner. [Források az erdélyi szászok történetéhez.] Köln–Wien, 1976. XIV, 429 l. – Ismerteti: *Fügedi Erik.* Sz. 1980. 114. évf. 5. sz. 863. l.

Régészeti barangolások Magyarországon. (Szerk.: Szombathy Viktor.) Bp. 1978. 396 l., ill. Panoráma. – Ismerteti: *Gaál István.* Dunatáj, 1980. 3. évf. 2. sz. 69–71. l.

Sebestyén Kálmán: Kalotaszeg népoktatása a XV. századtól 1848-ig Bukarest, 1979, Kriterion K. – Ismerteti: *Terray Barnabás.* PSz. 1980. 30. évf. 11. sz. 1046–1047. l.

Sugár István: A Budai vár és ostromai. Bp. 1979. Zrínyi K. 357 l., ill. – Ismerteti: *Marosi Endre.* HK. 1980. 27. évf. 2. sz. 347–349. l.; *Sugár István:* Budavári események. Könyvvilág, 1980. 25. évf. 3. sz. 2. l.; *Szakály Sándor:* Várak és történelem. MN. 1980. 36. évf. 145. sz. 13. l.; *Szana György:* „Mint égő kemence . . . " MH. 1980. 13. évf. 64. sz. 10. l.; *Szecskó Károly.* HSz. 1980. 8. évf. 4. sz. 59. l.

Wieliczko, Mieczysław: Polacy na Węgrech. (Lengyelek Magyarországon.) Lublin, 1977. – Ismerteti: *Rajki András:* A népszerűsítő felelőssége. Napjaink, 1980. 19. évf. 4. sz. 35. l.

Helytörténet

Ács Anna: Mosonmagyaróvár kettős évfordulója. (A város kiváltságainak 650., valamint a Moson és Magyaróvár egyesülésének 40. évfordulójára.) Honismeret, 1980. 8. évf. 1. sz. 24–28. l.

Bakos József: A Nógrád megyei palócság szólásainak világa. HSz. 1980. 8. évf. . sz. 53–58. l.

Bálint B. András: Gyál. Kultúra és közösség, 1980. 4. sz. 102–107. l.

Barabásné Deme Zsuzsa: Adalékok Mérkvállaj településtörténetéhez. SzSzSz. 1980. 15. évf. 3. sz. 98–102. l.

Baranya megye története az őskortól a honfoglalásig. (Szerk.: Bándi Gábor.) Pécs, 1979. Baranya megyei Lt. 242 l.

Bartók Albert: Rákos mente településtörténete. Honismeret, 1980. 8. évf. 2. sz. 43–45. l.

Boros László: Adatok a Bodrogzug agrárföldrajzához. SzSzSz. 1980. 15. évf. 2. sz. 121–123. l.

Csiky Gábor: A hétszáz éves Segesvár. ÉlT. 1980. 35. évf. 52. sz. 1648–1650. l.

Csomor János: Körösnagyharsány krónikája. (Jegyz.: Köteles Lajos.) Békéscsaba, 1980. Rózsa Gimn. és Szakközépisk. 128 l. Bibliotheca Bekesiensis 19.

Csorba Csaba: Várak a hegyalján. Tokaj, Onód, Szerencs. Bp. 1980. Zrínyi K. 194 l., ill.

Dala József: A közigazgatás főbb területi változásai a Kemenesalján Celldömölk várossá válásáig. (Különös tekintettel a felszabadulás utáni időre.) VSz. 1980. 34. évf. 3. sz. 419–430. l.

Fazekas Mihály: Kunmadaras juhászata. Karcag, 1979. Damjanich Múz. Szolnok, 250 l., ill.

Fitz Jenő: Székesfehérvár. Bp. 1980. Panoráma K. 200 l., ill. Magyar városok.

Gerő László: A helyreállított Budai Vár. Bp. 1980. Műszaki K. 294 l., ill.

Holl Imre: Sarvaly középkori lakóházai. AÉ. 1979. 106. köt. 1. sz. 33–51. l.

Kápolnai Iván: Mezőkövesd régebbi honismereti és leíró-statisztikai művekben. Matyóföld, 1980. 39–45. l.

Kazincbarcika földrajza. (Szerk.: Frisnyák Sándor.) Kazincbarcika, 1979. Kazincbarcika Városi Tanácsa, 317 l., térk.

Keszei Dénes: Nagycenk legrégibb épülete, az ún. nagykocsma. SSz. 1980. 34. évf. 1. sz. 64–69. l.

Keszei Dénes: A nagycenki vámszedés 600 éves története. SSz. 1980. 34. évf. 4. sz. 328–331. l.

Kiss Gyula: Jelentés Füzesabonyból. HSz. 1980. 8. évf. 2. sz. 16–24. l.

Komlói monográfia. (Szerk.: Babics András.) Komló, 1980. Városi Tanács VB. 537 l., ill.

Lengyel Pál: Adatok Celldömölk történetéhez. VSz. 1980. 34. évf. 3. sz. 341–367. l.

Losó József: A Rákos menti települések történetéből. Helytörténeti vezérfonal. Honismeret, 1980. 8. évf. 2. sz. 41–43. l.

Lukácsy Gábor: Nagykálló Árpád-kori temploma és kapcsolata a török kori várral. SzSzSz. 1980. 15. évf. 3. sz. 8–55. l.

Mezőkovácsháza harmincöt éve, 1944–1979. (Szerk.: Balogh György.) Mezőkovácsháza, 1979. 139 l. – Ismerteti: *Gazdag István.* Honismeret, 1980. 8. évf. 4. sz. 54–55. l.

Mikó Sándor: A mezőgazdasági viszonyok és a termelés alakulása Nagylózson. I. rész. SSz. 1980. 34. évf. 3. sz. 209–223. l.; II. rész. SSz. 1980. 34. évf. 4. sz. 302–312. l.

Miskolczi Miklós: Város lesz csakazért is . . . Bp. 1980. Szépirodalmi K. 414 l., ill. Magyarország felfedezése. – Ismerteti: *Bessenyei György.* Nsz. 1980. 38. évf. 187. sz. 8. l.; *Horpácsy Sándor.* Pf. 1980. 6. sz. 29–30. l.; *Kroó György:* Retusálás nélkül. Nsz. 1980. 38. évf. 185. sz. 7. l.; *Lázár István:* DSD avagy a megszépítő közelség. ÉlIr. 1980. 24. évf. 29. sz. 10–11. l.

Módra László: Királyhegyes – a változás kérdőjelei. TtKözl. 1980. 10. évf. 3–4. sz. 335–347. l.

Nagy Gábor–Koronczay József: Katonakórházak Pécs – Baranyában a XIX. században. Honvédorvos, 1980. 32. évf. 1–2. sz. 145–148. l.

Nagy Miklós: Adatok Acsalog történetéhez. I. rész. SSz. 1980. 34. évf. 3. sz. 225–234. l.; II. rész. uo. 4. sz. 314–324. l.

Németh Gyula: Részletek a sopronkőhidai Fegyház történetéből. I. rész. SSz. 1980. 34. évf. 1. sz. 1–17. l.; II. rész. uo. 2. sz. 97–116. l.; III. rész. uo. 3. sz. 194–209. l.

Niedermüller Péter: Adatok Rudabányácska településtörténetéhez. MHOMKözl. 1980. 18. köt. 89–95. l.

Parádi Nándor: Sarvaly középkori pincéi és kemencéi. AÉ. 1979. 106. köt. 1. sz. 52–66. l.

Szabó Sándor: Dorkó tanya település és társadalomstruktúrájának változásai. BSz. 1980. 25. évf. 2. sz. 84–92. l.

Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás I–II. (Szerk.: Gyarmathy Zsigmond.) Nyíregyháza, 1979. Szabolcs-Szatmár megyei Tanács. 424. l. Szabolcs-Szatmár megyei Levéltár kiadványai.

Szecskó Károly: A forradalmi munkásmozgalom kutatása Heves megyében. HSz. 1980. 8. évf. 2. sz. 45–49. l.

Széll Kálmán: Szemelvények a szombathelyi kórház történetéből 1956-ig. OHl. 1980. 121. évf. 6. sz. 346–349. l.

Szendrey István–Nyakas Miklós: Derecske története. Debrecen, 1980. Derecskei Nagyközségi Tanács, 406 l., ill.

Tamás Ervin: Urbanizálódó ország. Tiszakécske. Budapest, 1980. 18. évf. 2. sz. 10–12. l.; Volt város – lesz város Kunszentmiklós. Budapest, 1980. 18. évf. 1. sz. 7–9. l.

Tanulmányok Szécsény múltjából 2. Szécsény, 1979. Kubinyi Ferenc Múzeum, 63 l. Tartalom: *Fügedi Erik:* A ferencesek letelepedése Szécsényben. 9–16. l. – *Patay Pál:* Régészeti kutatások, régi és új lelőhelyek Szécsény határában és környékén. 17–27. l. – *Antal Károly:* Szemelvények Szécsény történeti forrásaiból. 29–63. l.

Tanulmányok Szécsény múltjából 3. Szécsény, 1980. Kubinyi Ferenc Múzeum, 144 l. Tartalom: *Leblancné Kelemen Mária:* Az ellenforradalmi korszak Szécsényben. (Fejezetek a község 1920–1944 közötti történetéből.) 11–98. l.; *Antal Károly:* Szemelvények Szécsény történeti forrásaiból. 99–144. l.

Tanulmányok Tolna megye történetéből. IX. (Szerk.: K. Balogh János.) Szekszárd, 1979. A Tolna megyei Tan. Lt. 368 l., ill. Tanulmányok: –

– *Hegedüs László:* Tolna megye nyugati felének települései 1580–1704. 5–105. l.

– *Hajdú Lajos:* Az alsófokú népoktatás fejlődése Tolna vármegyében (1770–1790). 105–229. l.

– *Dóka Klára:* Folyószabályozás Tolna megyében a 19. században. 229–247. l.

– *Szenczi László:* A közművelődés helyzete Tolna megyében (1945–1948). 247–327.. l.

– *Bél Mátyás:* Notitia Hungariae novae historico geographica c. művéből Tolna vármegye leírása. 327–362. l.

– Ismerteti: *Andrássy Antal:* Somogy, 1980. 8. évf. 5. sz. 88–89. l. – *Dankó Imre.* Dunatáj, 1980. 3. évf. 3. sz. 78–79. l. – *Miszlai Sarolta:* TKts. 1980. 11. évf. 1. sz. 93–96. l.

Tata története. (Főszerk.: Kovács Emil.) Tata, 1980. Városi Tanács. 1. l. Az őskortól 1727-ig. (Szerk.: Bíró Endre.) 240 l., ill.

Vörös Károly: A Dunakorzó regénye. História, 1979. 1. évf. 1. sz. 21–23. l.

Zolnay László: Buda és Pest kialakulása a régészeti emlékek tükrében. Honismeret, 1980. 8. évf. 5. sz. 61–64. l.

Ismertetések

Bálint Sándor: A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népélete. Második rész. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1976/77. – 2. Szeged, 1977. 420 l. – Ismerteti: *Juhász Antal.* ET. 1980. 91. évf. 2. sz. 308–312. l.

Baranyai helytörténetírás 1977 és 1978. (Kiadja a Baranya megyei Levéltár.) Pécs, 1978 és 1979. 616 és 611 l. – Ismerteti: *Tóth István.* Honismeret, 1980. 8. évf. 2. sz. 61. l.

Barta László: A szentesi örökváltság. Szeged, 1979. 101 l. Csongrád megyei Könyvtári Füzetek 10. – Ismerteti: *Hársfalvi Péter.* Sz. 1980. 114. évf. 695–697. l.

Bellon Tibor: Nagykunság. Bp. 1979. Gondolat K. 255 l. – Ismerteti: *Balogh István.* ET. 1980. 91. évf. 2. sz. 312–314. l.

Bencsik János (szerk.): Polgár története. Polgár, 1974. 543 l. – Ismerteti: *Bárth János.* ET. 1980. 91. évf. 2. sz. 316. l.

Forczek Zoltán–Janó Ákos: Szank község története. Kecskemét, 1977. 119 l. – Ismerteti: *Selmeczi-Kovács Attila.* ET. 1980. 91. évf. 2. sz. 315–316. l.

Gazdálkodás a bukovinai Andrásfalván. (Gyűjtötte és feldolgozta: Sebestyén Ádám.) Szekszárd, 1978. A Tolna megyei Könyvtár kiadása. – Ismerteti: *Bellon Tibor.* Dunatáj, 1980. 3. évf. 2. sz. 67–69. l.

Hulényi Miklós: Két könyv Egerről. (Eger története, Bp. 1978. Gondolat K. 389 l.; *Kleb Béla:* Eger múltja a jelenben. Eger, 1978. c. könyvekről.) Honismeret, 1980. 8. évf. 1. sz. 53–54. l..

Karcagi krónika. Fejezetek a város legújabbkori történetéből. (Szerk.: Bellon Tibor.) Karcag, 1976. 199 l., 49 képmell. Nagykunsági füzetek 2. – Ismerteti: *Halász Péter.* AtSz. 1980. 22. évf. 1–2. sz. 248–249. l.

Kereszturiné Pintér Mária: Adalékok Felsőcsatár történetéhez. Felsőcsatár, 1979. 140 l., 36 t. – Ismerteti: *Csaba József.* VSz. 1980. 34. évf. 4. sz. 621–622. l.

Kocsér története. Fejezetek a százéves község múltjából és jelenéből. (Szerk.: Antal Domokosné.) Kiadta a kocséri Új Élet és Petőfi MgTSz. 1977. 454 l. – Ismerteti: *Gazdag István.* Honismeret, 1980. 8. évf. 3. sz. 58–59. l.

Lajos Árpád: Nemesek és partiak Szuhafőn. (Sajtó alá rend. és szerk.: Viga Gyula.) Miskolc, 1979. Herman Ottó Múzeum, 71 l., ill. Borsodi kismonográfiák 8. – Ismerteti: *Barna Gábor.* BSz. 1980. 25. évf. 2. sz. 93–94. l.;

Gunda Béla. ET. 1980. 91. évf. 2. sz. 320–321. l.

László Gyula–Tari László–Nagyistók Sándor: Régmúlt és jelen a Vidre partján. Írások Felgyőről. Felgyő, 1977. 43. l. – Ismerteti: *Szegő Lajos.* Honismeret, 1980. 8 évf. 1. sz. 61. l.

Manga János: Palócföld. Budapest, 1979. Gondolat K. 322 l. – Ismerteti: *Á. L.* MN. 1980. 36. évf. 38. sz. 4. l.

Márkus István: Nagykőrös. Bp. 1979. Szépirodalmi K. 415 l. Magyarország felfedezése. – Ismerteti: *Bánlaky Pál.* K. 1980. 10. sz. 32. l.; *Nácsa Klára.* V. 1980. 23. évf. 5. sz. 92–95. l.; *Seres József:* Egy nagy tanyavilág szociográfiája. Nsz. 1980. 38. évf. 54. sz. 7. l.; *Horpácsi Sándor.* Pf. 1980. 3. sz. 28–29. l.; *Sipos Zsuzsanna:* Gondolatok Márkus István Nagykörös-szociográfiájához. Kultúra és közösség, 1980. 4. sz. 56–62. l.

Mór története. Tanulmányok és források Fejér megye történetéhez. (Szerk.: Farkas Gábor.) Mór, 1977. 566 l. – Ismerteti: *Kovalovszky Miklós.* Honismeret, 1980. 8. évf. 6. sz. 58–59. l.

Nógrád megye képe a XVIII. század végén. (Adatok és források a Nógrád megyei Levéltárból. Összeáll.: Eperjessy Kálmán és Schneider Miklós.) Salgótarján, 1977. 96 l. – Ismerteti: *Somkuti Éva.* LSz. 1979. 29. évf. 3. sz. 722–724. l.

Péter László: Egy falumonográfia tanulságai. (Szőreg és népe. Tanulmányok. Szerk.: Hegyi András. Szeged, 1977. 403 l.) LSz. 1979. 29. évf. 3. sz. 447–474. l.

Sándorfalva története és népélete. (Szerk.: id. Juhász Antal.) Sándorfalva, 1978. Sándorfalvai Nagyközségi Tanács, 471 l. – Ismerteti: *Bárth János.* Somogyi Könyvtári Műhely, 1980. 19. évf. 4. sz. 139–141. l.; *Belényi Gyula.* Sz. 1980. 114. évf. 1. sz. 146–148. l.; *Hofer Tamás.* ET. 1980. 91. évf. 1. sz. 133–134. l.; *Jároli József.* LSz. 1980. 29. évf. 1–2. sz. 278–282. l.

Sárközi Zoltán–Sándor István (Szerk.): Mezőkövesd város monográfiája. Mezőkövesd, 1976. Mezőkövesd Város Tanácsa, 796 l. – Ismerteti: *Mizser Lajos.* NÉ 1980. 4. sz. 70–72. l.

Sárvár monográfiája. (Szerk.: Horváth Ferenc.) Sárvár, 1978. Sárvár Város Tanácsa, 787 l. – Ismerteti: *Ács Zoltán.* Honismeret, 1980. 8. évf. 4. sz. 52–54. l.

Szeghalom. (Szerk.: Miklya Jenő–Szabó Ferenc.) Szeghalom, 1979. 679 l. – Ismerteti: *Rácz István:* Tanulmánykötet Szeghalomról. BékÉl. 1980. 15. évf. 4. sz. 497–500. l.

Tanulmányok Tolna megye történetéből. VIII. (Szerk.: K. Balogh János.) Szekszárd, 1978. 440 l. – Ismerteti: *Jároli József.* LSz. 1979. 29. évf. 3. sz. 710–712. l.

Varga Gyula: Egy falu az országban. Kismarja életrajza a felszabadulásig. Debrecen, 1978. 291 l. – Ismerteti: *Ács Zoltán.* SzSzSz. 1980. 15. évf. 2. sz. 134–136. l.

Gazdaság – társadalom

Benedek Sándor: Változások a munkásosztály struktúrájában. Műhelytanulmány. Bp. 1980. MSZMP Társadalomtudományi Intézet, 164 l.

Berend T. Iván: The Hungarian Economy and the World Market in the 20 th Century. AOe. 1980. Vol. 24. No. 1–2. 1–20. l.

Csath Béla: „Enyhítsen élő forrása . . . " Az első ártézi díszkutak. Magyar Vízgazdálkodás, 1980. 11–12. sz. 28–29. l.

Dóka Klára: Adalékok a Rábaszabályozó Társulat történetéhez (1873–1948). I. rész. SSz. 1980. 34. évf. 1. sz. 17–28. l.; II. rész: uo. 2. sz. 117–128. l.

Dóka Klára: A magyarországi vízmesterképzés múltjából. Vízügyi Közlemények, 1980. 1. sz. 97–108. l.

Dóka Klára: A Rába szabályozása (1762–1895). TechSz. 1979. XI. köt. 85–101. l.

Dóka Klára: A vízügyi szakigazgatás kezdetei (1772–1788). LK. 1978. 48–49. évf. 81–100. l.

Enyedi György: Falvaink sorsa. Bp. 1980. Magvető K. 184 l. Gyorsuló idő. – Ismerteti: *Andorka Rudolf.* Területi Statisztika, 1980. 30. évf. 5. sz. 495–497. l.; *(javorniczky).* MN. 1980. 36. évf. 164. sz. 4. l.; *Gali Sándor:* A ma és a jövő faluképe. Nsz. 1980. 38. évf. 255. sz. 7. l.

Erdei Ferenc: A magyar agárdemokrácia fejlődési lehetőségei. (Bev.: Gyarmati György.) V. 1980. 23. évf. 4. sz. 1–12. l.

Erdei Ferenc: A magyar társadalomról. (Szerk.: Kulcsár Kálmán.) Bp. 1980. Akadémiai K. 402 l. Erdei Ferenc összegyűjtött művei. – Ismerteti: *Pölöskei Ferenc.* K. 1980. 11. sz. 28. l.; *Tamás István:* Az életmű folytatása. Nsz. 1980. 38. évf. 160. sz. 7. l.

Fazekas Árpád: Szabolcsi adatok a pestisjárványok történetéhez. CMed. 1978. 24. köt. 4. sz. 91–106. l.

Fluck István: Gyógyfürdők és gyógyfürdőkezelések Magyarországon. II. Egészségügyi Munka, 1980. 27. évf. 2. sz. 47–54. l.

Gonda Béla: A biológiai alapok a magyar mezőgazdaság fejlesztésében 1858–1978. AtSz. 1980. 22. évf. 1–2. sz. 197–245. l.

Grynaeus Tamás–Papp József: Régi magyar gyógynövények mutatója, 15–17. század. CMed. 1978. 24. köt. 4. sz. 131–137. l.

Hajdú Tibor: Az értelmiség számszerű gyarapodásának következményei az első világháború előtt és után. V. 1980. 23. évf. 7. sz. 21–34. l.

Hallama Erzsébet: Egyvárosú ország. (A mai terület és településszerkezet-fejlesztési koncepciók.) ÉlIr. 1980. 24. évf. 16. sz. 3. l.

Hegedüs Zoltán: Az ágyúöntés technikája Magyarországon a XV–XVII. században Öntöde, 1980. 31. évf. 12. sz. 270–274. l.

Horváth Róbert Az újraházasodások alakulása Magyarországon 1890 és 1977 között. D. 1980. 23. évf. 1. sz. 52–71. l.

Huszár Tibor: Adalékok a munkaerkölcs történetéhez és szociológiájához. Bp. 1980. Okt. Min. Marxizmus–Leninizmus Okt. Főoszt. 155 l. Szociológiai Füzetek 19.

Kalapos Mihály: A Hortobágy fásítása a századfordulótól napjainkig. Az erdő, 1980. 29. évf. 12. sz. 560–563. l.

Kapronczay Károly–Szemkeő Endre: A magyarországi orvostársaságok kialakulása és fejlődése a 19–20. században. CMed. 1979. 25. köt. 1–2. sz. 141–155. l.

Karoliny Márton: A baranyai közlekedés két évezrede. KtSz. 1980. 30. évf. 10. sz. 460–471. l.

Katus László: A demográfiai átmenet kérdései Magyarországon a 19. században. TSz. 1980. 23. évf. 2. sz. 270–288. l.

Kiss Dezső: Olcsón szerzett drága aranyak . . . Magyar állami támogatás az olimpiákhoz. (1896–1945). História, 1980. 2. évf. Olimpiai különszám, 27–28. l.

Klinger András: A megyék termékenységi arányai az utolsó 150 évben. StSz. 1980. 58. évf. 74–85. l.

Kun László: Munkássport, munkásolimpia. História, 1980. 2. évf. Olimpiai különszám, 16–17. l.

Láng Péter: Gyermekproletárok Magyarországon. História, 1980. 2. évf. 2. sz. 7–8. l.

A magyar tanyarendszer múltja. (Szerk.: Pölöskei Ferenc, Szabad György.) Bp. 1980. Akadémiai K. 449 l., ill. – Ismerteti: *Hoffmann Tamás:* A jelenbe nyúló paraszti múltunk. Nsz. 1980. 38. évf. 148. sz. 7. l.; *(Jávorniczky):* Egy kötetnyi tanulmány. MN. 1980. 36. évf. 247. sz. 4. l.; MT. 1980. 25. köt. 7. sz. 567. l.; *Tóth Pál Péter.* V. 1980. 23. évf. 11. sz. 106–108. l.

Magyar újságok az olimpiákról. (Történelmi sajtószemle.) (Összeáll.: Várady Géza, Váradi László.) (A képanyagot ,vál.: Kronstein Gábor.) História, 1980. 2. évf. Olimpiai különszám, 25–27. l.

Márkus István: Az ismeretlen főszereplő – a szegény parasztság. V. 1980. 23. évf. 4. sz. 13–39. l. – Ismerteti: TáSz. 1980. 35. évf. 6. sz. 92–93. l.

Márkus István–Vass Ödön: A hajózás hazai jogi szabályozásának múltjából. I. rész: Víziközlekedés, 1980. 10. évf. 1. sz. 3–10. l.; II. rész: uo. 2. sz. 3–7. l.

Marthy Barna: Megérkezés Budapestre. Kezünkben útikönyvvel. Budapest, 1980. 18. évf. 4. sz. 38–41. l.

Monigl István: A társadalmi-gazdasági tervezés és népesedés. D. 1980. 23. évf. 4. sz. 346–369. l.

Nádasdy Lajos: A kézműipar és céhszervezetek kialakulása Kemenesalján 1526–1872. I. rész: VSz. 34. évf. 2. sz. 250–269. l.; II. rész: uo. 3. sz. 368–389. l.; III. rész: uo. 4. sz. 568–594. l.

Nagy Illés: A tiszai hajózás múltja és jövője. Víziközlekedés, 1980. 10. évf. 2. sz. 13–16. l.

A népmozgalom főbb adatai községenként 1828–1900. VII. k.: Békés megye Csongrád megye és Szeged, Hajdú-Bihar megye és Debrecen. (Összeáll.: Klinger András.) Bp. 1980. KSH. 123 l.

Penyigei Dénes: Debrecen erdőgazdálkodása a XVIII. században és a XIX. század első felében. Bp. 1980. Akadémiai K. 364 l. Agrártörténeti Tanulmányok 7.

Pethő Ferenc: Szabolcs-Szatmár gyümölcstermesztésének története. SzSzSz. 1980. 15. évf. 1. sz. 79–88. l.

Pethő László: Tanyai családok. Kultúra és közösség, 1980. 4. sz. 47–55. l.

Ránki György: A pannon térség ipari fejlődésének összehasonlító regionális vizsgálatához. MTAFT. 1979. 28. köt. 1–3. sz. 153–163. l.

Sasvári László: Emlékek és adatok az ingyenorvosok tiszteletére a magyarországi ortodoxok és görög katolikusok köréből. CMed. 1979. 25. köt. 1–2. sz. 65–78. l.

Sasvári László: Orvostörténeti adalékok a miskolci görögök anyakönyvében (1726–1863). MHOMKözl. 1980. 18. köt. 28–32. l.

Schneider Lipót: Sopron városi közlekedésének fejlesztése. I. rész: SSz. 1980. 34. évf. 1. sz. 32–42. l.; II. rész: uo. 2. sz. 146–156. l.

Selmeczi Kovács Attila: Repcetermesztés Magyarországon (16–19. sz.). AtSz. 1980. 22. évf. 1–2. sz. 56–96. l.

Süli-Zakar István: Tokaj-Hegyalja és környékének népmozgalma 1787–1970. között. BLÉ. III. 1980. 35–76. l.

Szemkeő Endre: A katonaorvoslás története Magyarországon. I. rész. A középkorban. MN. 1980. 36. évf. 288. sz. 9. l.; II. rész: A végvári küzdelmektől a 48/49-es szabadságharcig. MN. 1980. 36. évf. 294. sz. 9. l. A medicina múltjából.

Szenti Tibor: Betyárvilág Hódmezővásárhelyen 1848-ig. V. 1980. 23. évf. 7. sz. 89–98. l.

Szilágyi Miklós: A Nagykunság állattartása a XVIII–XIX. században. MuK. 1979. 30. sz. (III. köt. 10. sz.) 66–73. l.

Takács Lajos: Irtásgazdálkodásunk emlékei. Irtásföldek, irtásmódok. Bp. 1980. Akadémiai K. 418 l. – Ismerteti: MT. 1980. 25. köt. 7. sz. 567. l.; *V. A.:* MH. 1980. 13. évf. 115. sz. 10. l.

Tamás László: A magyar szőlő- és borgazdaság rövid történeti áttekintése. I. rész: Borgazdaság, 1980. 28. évf. 3. sz. 81–83. l.; II. rész: uo. 4. sz. 124–129. l.

Tamás Pál: A salgótarjáni munkások demográfiai összetétele. NSz. 1980. 11. évf. 4. sz. 70–82. l.

Tanulmányok az életmódról. (Vál. és szerk.: Szántó Miklós.) Bp. 1980. Gondolat K. 286 l.

Tóth Ede: A Nyugati pályaudvar. (Így épült.) História, 1980. 2. évf. 1. sz. 22. l.

Tóth Tibor: Ellentét vagy kölcsönösség? A magyar mezőgazdaság üzemi viszonyainak történeti háttere és problémái. Bp. 1980. Magvető K. 210 l. Gyorsuló idő.

Várady György: A balatoni gőzhajózás kezdetei. Honismeret, 1980. 8. évf. 2. sz. 45–47. l.

Varga Gyula: Osváth Pál sárréti leírásának agrártörténeti jelentősége. A Bihari Múzeum Évkönyve, II. 1978. 254–258. l.

Zóka László: A baranyai bányászkolóniák. Honismeret, 1980. 8. évf. 3. sz. 41–43. l.

Xantus Zoltán: A budapesti temetkezések történetéből. I. (1878–1920). Városgazdasági Tájékoztató, 1980. 11. évf. 1. sz. 80–85. l.; II. rész: A temetkezés községi kezelésbe vétele (1910–1950). Uo. 2. sz. 92–96. l.; III. rész: Harc a halott-hamvasztásért. Uo. 3. sz. 89–99. l.

Ismertetések

Berend T. Iván: Öt előadás gazdaságról és oktatásról. Bp. 1978. Magvető K. Gyorsuló idő. – Ismerteti: *Péteri György:* MTAFT. 1979. 28. köt. 1–3. sz. 261–264. l.

Berend T. Iván–Ránki György: Under-Development and Economic Growth. Studies on Hungarian Social and Economic Development. Bp. 1979. Akadémiai K. 299 l. – Ismerteti: MT. 1980. 25. köt. 3. sz. 239. l.

A cukorrépa-termesztés Magyarországon 1808–1938. (Szerk.: Szemző Béla.) Bp. 1979. Akadémiai K. 296 l., ill. – Ismerteti: *Magassy Lajos.* Növénytermelés, 1980. Tom. 29. No. 3. 285–286. l.

Dobrossy István: Dohánytermesztés a Nyírségben. Studia folkloristika et etnographica. 2. Debrecen, 1978. 119 l. – Ismerteti: *Viga Gyula.* SzSzSz. 1980. 15. évf. 2. sz. 136–138. l.

Szövetkezeti írások, 1–2. köt. Bp. 1979. Akadémiai K. 406, 261 l. – *Erdei Ferenc* összegyűjtött művei. – Ismerteti: MT. 1980. 25. köt. 4. sz. 317. l.; *Zsarnóczai Sándor.* KgSz. 1980. 27. évf. 12. sz. 1512–1515. l.

Hegyi Imre: A népi erdőkiélés történeti formái. (Az Északkeleti-Bakony erdőgazdálkodása az utolsó kétszáz évben.) Bp. 1978. Akadémiai K. 318 l. – Ismerteti: *Gunst Péter.* Sz. 1980. 114. évf. 2. sz. 291–292. l.

Kárpáti Endre: A magyarországi alkoholizmus elleni küzdelem múltjából. Bp. 1979. Medicina K. 468 l., ill. – Ismerteti: *L. Nagy Zsuzsa:* A mértékletesség harca. Nsz. 1980. 38. évf. 7. sz. 7. l.

A magyar mezőgazdaság a XIX–XX. században (1849–1949). (Szerk.: Gunst Péter.) Bp. 1976. Akadémiai K. 461 l. – Ismerteti: *Sándor Pál.* AH. 1979. Tom. 25. No. 3–4. 388–389. l.

Palov József: Az öntözés fejlődéstörténete a Körös–Tisza–Maros közben a XVIII. század végétől a felszabadulásig. Szarvas, 1977. – Ismerteti: *P. Károlyi Zsigmond:* Nyomtatott forrásokból... Magyar Vízgazdálkodás. 1980. 1. sz. 32. l.

Szenti Tibor: A tanya. Hagyományos és átalakuló paraszti élet a Hódmezővásárhely-kopáncsi

tanyavilágban. Bp. 1979. Gondolat K. 274 l. – Ismerteti: *Bárth János.* ET. 1980. 91. évf. 1. sz. 138–139. l.

Üzemtörténet

Diószegi György: A Láng Gépgyár története. I. rész: „A Cég birtokosa: Láng László gépgyáros." Budapest, 1980. 18. évf. 9. sz. 34–36. l.; II. rész: Versenyben. Uo. 10. sz. 34–37. l.

Ipari üzemtörténet. (Vál. és szerk.: Gyarmathy Zsigmond, Erdész Sándor.) Nyíregyháza, 1979. Jósa András Múzeum, 228 l. Honismereti kutatások Szabolcs-Szatmárban. VII., Jósa András Múzeum Kiadványai 14.

200 éves a Simontornyai Bőrgyár. (Szerk.: Szilágyi Miklós.) Simontornya, 1980. Simontornyai Bőrgyár, 47 l. ill. *Oborzil Gyula:* Az államosítástól 1970-ig. 33–36. l. Két visszaemlékezés: Küzdy Endre, Rivnyák Antal. 37–47. l.

Kiss Dezső: A Borsodi Szénbányák. BSz. 1980. 25. évf. 2. sz. 47–56. l.

Lénárt Béla: A Hejőcsabai Cement- és Mészmű története, 1890–1976. BLÉ. III. 1980. 133–179. l.

Lukács János: Pillantás a nagy múltú kőbányai sör történetébe. I. rész: A Kőbányai sörgyárak és a vendéglátóipar. Pesti serfőzőlegények a szocialista munkásmozgalom kialakulásának kezdetén. Az 1872-ipartörvény és légköre. Kőbányai Sörgyári munkásság élete. Söripar, 1980. 27. évf. 3. sz. 106–112. l.; II. rész: Kőbányai sörgyári munkásság élete a múlt század végétől a felszabadulásig. Uo. 4. sz. 145–152. l.

Maertens György: A „Rába" gépkocsigyártás története. Bp. 1980. Közl. Dok. V. 65 l. A Közlekedési Múzeum Közleményei 5.

Mesterházy Sándor: A telefon első gyakorlati hasznosítása Sopronban és Sopron vármegyében. SSz. 1980. 34. évf. 1. sz. 58–63. l.

Az Ózdi Kohászati Üzemek története. (Szerk.: Berend T. Iván.) Ózd, 1980. Ózdi Kohászati Üzemek, 545 l., ill.

Pereházy Károly: Jungfer Gyula és iparművészeti fémárugyára (1841–1908, illetve 1909–1949). ÉpT. 1979. 11. köt. 3–4. sz. 285–357. l.

Podányi Tibor: A nagyüzemi vasércbányászat 100 éve Rudabányán. I. rész: bányászat, 1980. 113. évf. 10. sz. 665–673. l.; II. rész: 1949–1979. Uo. 11. sz. 721–728. l.

Seres Péterné: Adatok a Borsod–Miskolci Gőzmalom történetéhez, 1864–1947. BLÉ. III. 1980. 109–131. l.

A Szakszervezetek Veszprém megyei Tanácsának Tájékoztatója. Üzemtörténeti különszám. (Szerk.: Pintér Tibor.) 1980/1. szám. Veszprém, 1980. Szakszervezetek Veszprém megyei Tanácsa. 35 l.

Ismertetések

Iratok a Csepel Vas- és Fémművek történetéhez (1892–1977). (Szerk.: Baczoni Gábor.) Bp. 1977. Táncsics K. 400 l. – Ismerteti: *T. Varga György.* PtK. 1980. 26. évf. 2. sz. 187–191. l.

Szilágyi Gábor–Káposztás István: A Szegedi Kenderfonógyár története, 1877–1977. Szeged, 1976. 236 l. – Ismerteti: *Bátyai Jenő.* TechSz. 1979. XI. köt. 269–270. l.

Szűcs Ernő: A debreceni István gőzmalom története. Debrecen, 1978. Hajdú-Bihar megyei Lt. 203 l. Hajdú-Bihar megyei Levéltári Közlemények 12. – Ismerteti: *Tímár Lajos.* Alföld, 1980. 31. évf. 9. sz. 89–90. l.

Veres László: A Bükk hegység üveghutái. Borsodi Kismonográfiák 7. köt. (Szerk.: Szabadfalvi József.) Miskolc, 1978. Herman Ottó Múz. 65 l., ill. – Ismerteti: *Dobrossy István.* BSz. 1980. 25. évf. 1. sz. 95–96. l.

Munkásmozgalom

Karácsondi Miklós: A kezdetek. (A szakszervezeti mozgalom kezdetei.) Szociálpolitika, 1980. 20. évf. 9. sz. 2–3. l.

Kende János–Sipos Péter: Munkásmozgalom és munkásművelődés Magyarországon a kapitalizmus viszonyai között. PtK. 1980. 26. évf. 1. sz. 3–21. l. – Ismerteti: *TáSz.* 1980. 35. évf. 7. sz. 89–90. l.

Lehoczky Alfréd: A munkásmozgalom kialakulásának kezdetei Borsod megyében. BSz. 1980. 25. évf. 3. sz. 71–88. l.

Nagy Dezső: Munkáshagyományok. Bp. 1980. Tankönyvkiadó, 127 l. Történelemszakköri Füzetek 13.

Nagy Dezső: Sztrájkdalok, rigmusok, ET. 1980. 91. évf. 3–4. sz. 432–442. l.

Réti László: A magyarországi textilipari munkásmozgalom. Bp. 1980. Táncsics K. 312 l. [32] t., ill.

A magyar munkásmozgalom kiemelkedő harcosai

Ács Andrásné: Kisházi Ödön (1900–1975). Pártélet, 1980. 25. évf. 6. sz. 79–81. l.

Ács Irén: Kruzslák Béla (1900–1970). Pártélet, 1980. 25. évf. 6. sz. 80–82. l.

Ács Irén: Orlai-Fürst Károly (1900–1945). Pártélet, 1980. 25. évf. 10. sz. 90–91. l.

Ács Irén: Tímár Szeréna (1880–1938). Pártélet, 1980. 25. évf. 1. sz. 89–90. l.

Bakó Ágnes: Dallos Ida (1905–1944). Pártélet, 1980. 25. évf. 11. sz. 85–86. l.

Csató Károly: Publicisztikától a forradalomig. Buday Dezső életútja 1906–1919 között. Forrás, 1980. 12. évf. 1. sz. 72–85. l.

Falusné Szikra Katalin: 100 éve született Varga Jenő. MT. 1980. 25. köt. 1. sz. 74–75. l.

Gábor Sándorné: Szamuely Tibor (1890–1919). Pártélet, 1980. 25. évf. 12. sz. 84–86. l.

Gyórkei Jenő: Legenda és valóság. Adalékok Zalka Máté életrajzához. V. 1980. 23. évf. 12. sz. 47–58. l.

Hegedüs Sándor: Braun Éva (1917–1945). PtK. 1980. 26. évf. 4. sz. 187–198. l.

Hegedüs Sándor: Szaton Rezső (1886–1957), a magyar kommunista mozgalom pártalapító nemzedékének tagjai. PtK. 1980. 26. évf. 2. sz. 142–159. l.

Jemnitz János: Zsigmond Kunfi and the British Labour Movement. NHQ. 1980. Vol. 21. No. 77. 153–158. l.

Kende János: Szakasits Árpád. História, 1980. 2. évf. 3. sz. 7–9. l.

Komját Irén: Mező Imre (1905–1956). Pártélet, 1980. 25. évf. 12. sz. 86–88. l.

Kovács Katalin–Kiss Mihály: Ligeti Károly (1890–1919). Pártélet, 1980. 25. évf. 12. sz. 89–90. l.

Küzdtünk híven. Csorba Mária, Hámán Kató, Bagi Ilona élete és politikai pályája. Bp. 1979. Ságvári Endre Könyvszerkesztőség. Ifj. Lapkiadó V. 132 l., ill.

Mándi Magda, S.: Sebes Imre (1910–1964). Pártélet, 1980. 25. évf. 2. sz. 88–89. l.

Mándi Magda, S.: Sebes László (1905–1945). Pártélet, 1980. 25. évf. 5. sz. 82–84. l.

Máté Bertalan: Urbán Pál (1855–1942), a ceglédi földmunkásmozgalom kiemelkedő személyisége. Pest Megyei Múzeumi Híradó, 1980. 7. évf. 3. sz. 20–26. l.

Molnár Margit: Földes Pál (1900–1975). Pártélet, 1980. 25. évf. 6. sz. 82–83. l.

Molnár Margit: Pór Bertalan (1880–1964). Pártélet, 1980. 25. évf. 11. sz. 84–86. l.

Molnár Margit: Rácz Gyula (1900–1974). Pártélet, 1980. 25. évf. 5. sz. 8–86. l..

A munkáshatalomért! Komárom megye forradalmi munkásmozgalmának harcosai. Életrajzgyűjtemény. (Szerk.: Gecsényi Lajos, Szabó József, Tóth Istvánné.) Tatabánya, 1980. MSZMP. Komárom megyei Biz. 328 l., ill.

Nagy Eta: Házy Károly (1905–1957). Pártélet, 1980. 25. évf. 12. sz. 91–92. l.

Németh József: Erdős László (1905–1945). Pártélet, 1980. 25. évf. 12. sz. 92–93. l.

Németh József: Pesti Barnabás (1920–1944). Pártélet, 1980. 25. évf. 10. sz. 88–89. l.

Petrák Katalin: Hevesi Gyula (1890–1970). Pártélet, 1980. 25. évf. 11. sz. 80–82. l.

Pintér István: Földes Ferenc (1910–1943). a magyar kommunista művelődéspolitika egyik úttörője, filozófus tanár és politikus. Pártélet, 25. évf. 3. sz. 85–87. l.

Pintér István: Honti Lajos (1900–1944). Pártélet, 1980. 25. évf. 2. sz. 84–86. l.

Reszler Gábor: Hetvenöt éve született Mező Imre. SzSzSz. 1980. 15. évf. 4. sz. 36–39. l.

Szabó Éva: Bárd András (1900–1967). Pártélet, 1980. 25. évf. 2. sz. 86–87. l.

Szabó Éva: Adalékok Bőhm Vilmos politikai életrajzához. TSz. 1980. 23. évf. 2. sz. 227–240. l.

Szabó Gabriella: A pártház védője. (Mező Imre születésének 75. évfordulóján.) Budapest, 1980. 18. évf. 4. sz. 14. l.

Vida Sándor: Humhál László (1905–1936). Pártélet, 1980. 25. évf. 9. sz. 88–89. l.

Vida Sándor: Maróti Károly (1900–1976). Pártélet, 1980. 25. évf. 2. sz. 89–91. l.

Vida Sándor: Ősz Szabó János (1920–1944). Pártélet, 1980. 25. évf. 5. sz. 86–87. l.

Vida Sándor: Pápa József (1900–1943). Pártélet, 1980. 25. évf. 3. sz. 87–88. l.

Vida Sándor: Tarr Imre (1900–1937). Pártélet, 1980. 25. évf. 11. sz. 84–85. l.

Ismertetések

A forradalmi munkásmozgalom Békés megyei harcosai. (Szerk. biz.: Nagy Jenő, Kovács Ferencné stb.) Békéscsaba, 1979. MSZMP Békés megyei Biz. 679 l. – Ismerteti: *Szerény Imre.* BékÉl. 1980. 15. évf. 4. sz. 495–497. l.

Munkásmozgalom és kultúra 1867–1945. A magyar munkásmozgalom kulturális tevékenységének válogatott dokumentumai. (Szerk.: Szilágyi János.) Bp. 1979. Kossuth K. 463 l. – Ismerteti: *Vincze András.* MP. 1980. 1. sz. 111–113. l.

Petrák Katalin: A szervezett munkásság küzdelme a korszerű társadalombiztosításért. Bp. 1978. Táncsics K. 442 l. – Ismerteti: *Szakács Kálmán.* PtK. 1980. 26. évf. 2. sz. 175–178. l.

Studies on the History of the Hungarian Trade Union Movement. (Ed. Kabos E. and Zsilák A.) Bp. 1977. Akadémiai K. 308 l. – Ismerteti: *Deme Péter.* AH. 1979. Tom. 25. No. 3–4. 383–386. l.

Szecskó Károly: A közalkalmazott mozgalmának története Heves megyében, 1918–1971. Bp. 1979. 150 l. – Ismerteti: *Misóczki Lajos.* Honismeret, 1980. 8. évf. . sz. 59. l.

Szilágyi János: Munkásmozgalom és kultúra. 1867–1945. A magyar munkásmozgalom kulturális tevékenységének válogatott dokumentumai. Bp. 1979. Kossuth K. 462 l. – Ismerteti: *Kemény István.* MS. 1980. 21. évf. 1. sz. 26–27. l.

Új erők születése. A magyarországi munkásmozgalom történetének kronológiája, 1868–1919. (Szerk.: S. Vincze Edit, Barna Zoltán, Vértes Róbert.) Bp. 1979. Akadémiai K. 861 l. – Ismerteti: *Mérei Gyula.* PtK. 1980. 26. évf. 1. sz. 195–200. l.; *Mucsi Ferenc:* Munkásmozgalmunk eseménytörténete. Nsz. 1980. 38. évf. 172. sz. 7. l.

Közművelődés – kultúra

Aczél György: Folytatás és megújulás. Válogatott kultúrpolitikai írások. Bp. 1980. Gondolat K. 497 l. – Ismerteti: *N. Sándor László:* Türelmes türelmetlenség. MH. 1980. 13. évf. 70. sz. 10. l.; *Jovanovics Miklós:* TáSz. 1980. 35. évf. 7. sz. 74–77. l.; *Kéri László.* K. 1980. 7. sz. 27–28. l.; *Zay László:* Vita és tisztesség. Könyvvilág, 1980. 25. évf. 5. sz. 13. l.

Aczél György: A magyar tudomány társadalmi felelősségéről. MT. 1980. 25. köt. 3. sz. 161–176. l. – Ismerteti: *TáSz.* 1980. 35. évf. 5. sz. 109. l.

Forrai Ibolya: Bukovinától Tolnáig. A bukovinai székelyek kultúrájáról. Művészet, 1980. 21. évf. 8. sz. 5–7. l.

Fukász György: Könyvet gyűjtő munkásokról. (Csepeli munkások olvasási szokásai.) MK. 1980. 96. évf. 2. sz. 175–177. l.

Hegedüs Géza: Arcképvázlatok. Száz magyar író. Bp. 1980. Móra K. 409 l., ill.

Hét évtized a békéscsabai színészet múltjából. (1975–1944.) (Vál., sajtó alá rend. és jegyz.: Papp János.) Békéscsaba, 1980. 76 l. – Ismerteti: *Virágh Ferenc:* Művelődéstörténeti panoráma Békéscsabáról. BékÉl. 1980. 15. évf. 4. sz. 516–518. l.

Hofer Miklós: Dionüszosz színházától a budapesti Operaházig. ÉlT. 1980. 35. évf. 13. sz. 396–398. l.

Hogyan éltek elődeink? Fejezetek a magyar művelődés történetéből. (Szerk.: Hanák Péter.) Bp. 1980. Gondolat K. 232 l., ill. – Ismerteti: *Andor György.* PSz. 1980. 30. évf. 11. sz. 1051–1052. l.; *Kelecsényi Gábor.* MH. 1980. 13. évf. 216. sz. 10. l.; *Papp Gábor:* Múltunk életképei. Nsz. 1980. 38. évf. 136. sz. 6. l.; *Pók Attila:* Elődeink mindennapjai. Könyvvilág, 1980. 25. évf. 5. sz. 2. l.; *V. Molnár László.* Somogy, 1980. 8. évf. 5. sz. 96–98. l.

Horánszky Nándor: Egy család évszázados kapcsolata a gyógyító pedagógiával. (A tudományos elmegyógyászat megalapítója: Schwartzer Ferenc – 1818–1889 – és családja.) Köznevelés, 1980. 36. évf. 23. sz. 6. l.

Kántor Lajos: Korunk: Avantgarde és népiség. Irodalomtörténeti és kritikai portyázások. Bp. 1980. Magvető K. 503 l. Elvek és utak. – Ismerteti: *Antal Gábor.* MN. 1980. 36. évf. 300. sz. 4. l.

Kapronczay Károly: Szabolcsiak a pesti egyetem orvosi karán a 19. században. SzSzSz. 1980. 15. évf. 1. sz. 73–78. l.

Kassai Végh Miklós: Életkörülmények, életszínvonal, életmód. (A salgótarjáni munkások műveltségéről és művelődéséről.) NSz. 1980. 11. évf. 3. sz. 42–54. l.

Kelényi György: Kastélyok, kúriák, villák. Bp. 1980. Corvina K. 131 l., ill. (2. átdolg. kiad.) Építészeti hagyományok.

Köpeczi Béla: Az Eötvös Kollégium évfordulójára. (Alapításának 98. évfordulójára.) ÉlIr. 1980. 24. évf. 21. sz. 3. l.

Köpeczi Béla: A társadalomtudományi kutatás új eredményei és a közművelődés. TáSz. 1980. 35. évf. 5. sz. 29–37. l.

Marosvölgyi Lajos: Várospolitika és közművelődés. Népművelés, 1980. 27. évf. 7. sz. 3–4. l.

Pozsgay Imre: Demokrácia és kultúra. (Vál. írások.) Bp. 1980. Kossuth K. 304 l. – Ismerteti: *Császtvay István.* MH. 1980. 13. évf. 246. sz. 8. l.; *Gerő János.* N. 1980. 108. évf.

264. sz. 5. l.; *Süköst Mihály:* Az adott terepen. UT. 1980. 17. évf. 8. sz. 19. l.

Tóth Árpád: Munkásműveltség Ózdon. BSz. 1980. 25. évf. 1. sz. 55–67. l.

Varga Sándor: A Magyar Könyvkereskedők Egyletének megalapítása. Fejezetek a magyar könyvszakma történetéből. Bp. 1980. A Magyar Könyvkiadók és könyvterjesztők Egyesülete, 188 l., ill.

Közoktatás

Fejezetek a Pécsi Egyetem történetéből. (Szerk.: Csizmadia Andor.) Pécs, 1980. Pécsi Tudományegyetem, 368 l.

Ferge Zsuzsa–Gazsó Ferenc: A közoktatási rendszer társadalmi funkciói és funkciózavarai. TtKözl. 1980. 10. évf. 1. sz. 42–58. l.

Győriványi Sándor: A budapesti szakoktatás évszázados múltja. Budapesti Nevelő, 1980. 16. évf. 3. sz. 3–15. l.

Győriványi Sándor: A magyar kereskedelmi szakoktatás úttörője. (Bibanco Gyula, 1786–1841.) Szakmunkásnevelés, 1980. 31. évf. 8. sz. 24. l.

Hanga Mária: Oktatásügyünk időszerű kérdései. új feladatai. Köznevelésünk Évkönyve, 1978–1979. Bp. 1980. 5–22. l.

Héberger Károly–Végh Ferenc: Egyetemtörténeti kutatómunka a Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtárában. TechSz. 1979. XI. köt. 191–196. l.

Herman József: Tudományegyetem, felsőoktatás. Elkésett hozzászólás Ádám György cikkéhez. MT. 1980. 25. köt. 11. sz. 841–843. l.

Ladányi Andor: Az európai KGST-országok felsőoktatásának három évtizedes fejlődése. Statisztikai elemzés. Bp. 1980. Felsőoktatási Pedagógiai Kutatócsoport, 76 l.

Ladányi Andor: Az európai KGST-országok felsőoktatásának fejlődése. StSz. 1980. 58. évf. 1. sz. 28–44. l.

Ladányi Andor: A tanárképzés továbbfejlesztése: problémák, feladatok. I. rész. FSz. 1980. 29. évf. 7–8. sz. 385–394. l.; II. rész: Uo. 9. sz. 538–544. l.

Lapis Károly: A mezőtúri gimnázium 450 éves jubileumára. Kortárs, 1980. 24. évf. 9. sz. 1442–1444. l.

Mészáros István: Az ELTE Bölcsészkar neveléstudományi tanszékének története 1814–1900 között. I. rész: MP. 1980. 1. sz. 38–57. l.; II. rész: Uo. 2. sz. 187–206. l.

Mészáros István: Az 1777-i és az 1806-i Ratio Educationis tankönyvei. MK. 1980. 96. évf. 4. sz. 350–369. l.

Mészáros István: Tanév és vakáció a régi falusi iskolákban. ÉlT. 1980. 35. évf. 34. sz. 1074–1075. l.

Monoriné Ádám, Katalin: Haladó hagyományok ápolása az iskolában. Hevesi Művelődés, 1980. 19. évf. 1. sz. 6–10. l.

„A Műegyetem története 1782–1967." 1–8. köt. (Szerk.: Héberger Károly.) Bp. 1979. – Ismerteti: *Orosz Lajos.* MEKts. 1980. 17. évf. 2. sz. 42–43. l.

Pais István: A felsőoktatás és a középfokú oktatás kapcsolata. FSz. 1980. 29. évf. 5. sz. 257–260. l.

Szaniszló József: Egyetem a királyi palotában. Budapest, 1980. 18. évf. 7. sz. 32–34. l.

Szögi László: Mérnökképző intézet a bölcsészeti karon 1782–1850. [Institutum Geometrico – Hydrotechnicum] Bp. 1980. ELTE. 261 l. Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből 5.

Tanulmányok a magyar nevelésügy XVII–XX. századi történetéből. (Szerk.: Mészáros István.) Bp. 1980. Akadémiai K. 315 l. – Ismerteti: *Gábor István.* MN. 1980. 36. évf. 258. sz. 13. l.

Vincze Ferenc: Kétszáz éve nyitotta meg kapuit Tessedik Sámuel gazdasági iskolája. Honismeret, 1980. 8. évf. 2. sz. 25–27. l.

Ismertetések

Aczél György: A kor, amelyben élünk. Bp. 1979. Kossuth K. 167 l. – Ismerteti: *Fenyő István:* Egy politikai gondolkodás természetrajza. IT. 1980. 12. évf. 1. sz. 217–223. l.; *Kornidesz Mihály.* BSzoc. 1980. 23. évf. 4. sz. 132–136. l.

Jakó Zsigmond–Juhász István: Nagyenyedi diákok 1662–1848. Bukarest, 1979. Kriterion K. 262 l. – Ismerteti: *Beke György.* Honismeret, 1980. 8. évf. 6. sz. 60–61. l.; *Kósa László.* Forrás 1980. 12. évf. 8. sz. 82–83. l.; *Makkai László:* Bethlen Gábor iskolájáról. Confessio, 1980. 3. évf. 3. sz. 115–117. l.; *Némethy Sándor.* ThSz. 1980. 23. évf. 3. sz. 189–190. l.; *Trócsányi Zsolt.* Sz. 1980. 114. évf. 4. sz. 692–693. l.; *Virágh Ferenc.* Köznevelés, 1980. 36. évf. 34. sz. 13. l.

A Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola száz éve. (Szerk.: Újfalussy József.) Bp. 1977. Zeneműv-

kiadó, 292 l. – Ismerteti: *Fittler Katalin.* NHQ. 1980. 21. köt. 78. sz. 214–219. l.

Simon Gyula: A polgári iskola és a polgári iskolai tanárképzés története Magyarországon. Bp. 1979. Tankönyvkiadó, 289 l. – Ismerteti: *Bereczki Sándor.* MP. 1980. 2. sz. 238–241. l.; *Kovács Péter.* PSz. 1980. 30. évf. 270–272. l.; *Ökrös László:* A polgáriról elfogultság nélkül. Köznevelés, 1980. 36. évf. 8. sz. 12. l.

Tonk Sándor: Erdélyiek egyetemjárása a középkorban. Bukarest, 1979. Kriterion K. 398 l., térk. – Ismerteti: *Hajdú Mihály.* NÉ. 1980. 4. sz. 63–67. l.; *Körmendy Kinga.* MK. 1980. 96. évf. 3. sz. 311–313. l.

Sajtótörténet – nyomdatörténet

Andrásfi Gyula: Emlékeim a 100%-ról. K. 1980. 19. évf. 3. sz. 18–19. l.

Bakó Endre: Kelet Népe. ÉlIr. 1980. 24. évf. 21. sz. 5. l.

Batári Gyula: Gyógyászati folyóiratok Erdélyben a két világháború között. Orvosi Könyvtáros, 1980. 20. évf. 3. sz. 293–304. l.

Batári Gyula: Orvosi és egészségügyi folyóiratok Erdélyben. II. Orvosi Könyvtáros, 1980. 20. évf. 4. sz. 406–413. l.

Borsa Gedeon: Az első, aranyfestékkel készült nyomtatvány és annak magyar vonatkozásai. MK. 1980. 96. évf. 3. sz. 217–229. l.

Borsa Gedeon: Az 1519. évben nyomtatott Gellért-legenda. MK. 1980. 96. évf. 4. sz. 377–384. l.

Borsa Gedeon: A vimpáci ferences nyomda és annak újabb terméke 1595-ből. MK. 1980. 96. évf. 2. sz. 178–185. l.

Erdélyi Ilona, T.: „Rablókiadás," szerzői jog és a könyvárusi morál 1847-ben. MK. 1980. 96. évf. 3. sz. 288–294. l.

Holl Béla: Ferencffy Lőrinc. Egy magyar könyvkiadó a XVII. században. Bp. 1980. Magyar Helikon, 222 l., ill.

Kemény István: Szinnyei József (1830–1914), a „Gőzhangya." (A magyar sajtótudomány és sajtótörténet tulajdonképpeni megteremtője.) MS. 1980. 21. évf. 3. sz. 84–85. l.

Királyföldi Erika: Az Uránia című folyóirat története (1900–1925.) (Részlet „Az Uránia c. ismeretterjesztő folyóirat története" c. szakdolgozatból. Bp. 1979. 68 l.) MEKts. 1979. 16. évf. 2. sz. 1–13. l.

Kiss István: Az Athenaeum Könyvkiadó története és szerepe a magyar irodalomban. Bp. 1980. Akadémiai K. 264 l. Irodalomtörténeti Könyvtár. – Ismerteti: *Fábri Péter:* Egy könyvkiadó történetének tanulságai. ÉlIr. 1980. 24. évf. 47. sz. 11. l.

Kovács I. Gábor: A magyar kalendárium főbb típusai a 19. században. TSz. 23. évf. 1. sz. 150–164. l.

Kuntár Lajos: A nyomdászat és a sajtó Celldömölkön. VSz. 1980. 34. évf. 3. sz. 397–412. l.

Legidősebb Szász Károly befejezetlen lapalapításának terve 1850-ből. (Közli: Miskolczy Ambrus.) Confessio, 1980. 3. évf. 3. sz. 109–113. l.

Lőkös István: „Nemzedékek" újjászületése Egerben. – Egy demokratikus folyóirat. (Nemzedékek) 1945-ben. K. 19. évf. 4. sz. 7–8. l.

Marik Dénes: Tanúságtétel a Kelet Népe alapításáról. ÉlIr. 1980. 24. évf. 25. sz. 2. l.

Mészöly Gábor: A kúrianyomdából. A magyar biblia története. (Képzőművészet.) Magyarország, 1980. 17. évf. 51–52. sz. 48. l.

Miskolczy Ambrus: Az egyetemi nyomda szerepe a román művelődésben. Új Auróra, 1980. 2. sz. 93–100. l.

Molnár Imre: Pillantás a Hármas kis tükörbe. Honismeret, 1980. 8. évf. 3. sz. 18–20. l.

Móró Mária Anna: A pécsi újságok tárcarovata 1898-ban. BarMűv. 1980. 3. sz. 87–92. l.

Mucsi Ferenc: A Népszava – napilap. 1905. április 1. MN. 1980. 36. évf. 77. sz. 6. l.

Nagy József: A Heves megyei munkássajtó kezdetei. HSz. 1980. 8. évf. 2. sz. 57–60. l.

Nagy Magda, K.: A Korunk szerkesztési elvei és kultúra-koncepciója (1926–1940). PtK. 1980. 26. évf. 4. sz. 36–69. l.

Nyugat 1909. II. köt. Bp. 1980. Akadémiai K. 710 l. – Ismerteti: MT. 1980. 25. köt. 7. sz. 566–567. l.

Pomogáts Béla: A Nyugat szerkesztési elvei a két világháború között. ItK. 1980. 8. évf. 1. sz. 26–35. l.

Sándor László: Fábry Zoltán lapindítási kísérlete. – Az „Állásfoglalás." – K. 1980. 5. sz. 20. l.

Simon Zoltán: A felszabadult ország első irodalmi folyóirata: Magyarok. K. 1980. 4. sz. 5–6. l.

Szabó András: Adatok a vizsolyi nyomda történetéhez. (A 16. század közepétől a 17. sz. elejéig.) MK. 1980. 96. évf. . sz. 394–395. l.

Szabó András: Kérdőjelek a Vizsolyi Biblia körül. Confessio, 1980. 3. évf. 3. sz. 31–37. l.

Takáts Béla: Sárospataki kalendáriumok a XVII–XIX. században. BLÉ. III. 1980. 9–17. l.

Timaffy László: Az első magyar nyelvű újság győri emlékei. Honismeret, 1980. 8. évf. 4. sz. 45. l.

Ugróczky Mihály: Az első szerkesztő hazánkban. – Kétszáz éve jelent meg az első magyar nyelvű újság. – MS. 1980. 21. évf. 1. sz. 21–22. l.

Varga László: Az egri püspöki nyomda megszervezése és könyvkiadása megalakulásának első éveiben. (A 18. sz. közepe.) MG. 1980. 2. évf. 1. sz. 61–62. l.

Varga Sándor: Petrik Géza Magyarország bibliographiája 1712–1860. c. munkájának kiadástörténete. MK. 1980. 96. évf. 3. sz. 264–279. l.

Vörösmarty Géza: Az első magyar nyelvű újság. A Magyar Hírmondó. Honismeret, 1980. 8. évf. 1. sz. 21–22. l.

Ismertetések

Haiman György: A Kner család és a magyar könyvművészet (1882–1944). Bp. 1979. Corvina K. 66 l., ill. – Ismerteti: *Mészárosné Varga Mária.* MK. 1980. 96. évf. 3. sz. 313–316. l.; *Papp János.* BékÉl. 1980. 15. évf. 2. sz. 264–266. l.

Käfer István: Az Egyetemi Nyomda négyszáz éve (1577–1977). Bp. 1977. Magyar Helikon, 252 l. – Ismerteti: *Gereben Ágnes.* FK. 1980. 26. évf. 1. sz. 121–123. l.

A magyar sajtó története. I. k.: 1705–1848. (Szerk.: Kókay György. Írták: Fenyő István, Kókay György, Kosáry Domokos, T. Erdélyi Ilona, Ugrin Aranka.) Bp. 1979. Akadémiai K. 831 l. – Ismerteti: *Buzinkay Géza.* IT. 1980. 12. évf. 4. sz. 1060–1063. l.; *Fülöp Géza:* A történeti forrásnál. Nsz. 1980. 38. évf. 118. sz. 7. l.; *Fülöp Géza.* MK. 1980. 96. évf. 2. sz. 193–199. l.; *Kelecsényi Gábor:* Nagyszabású vállalkozás első kötete. A magyar sajtó történetét lapozgatva. MH. 1980. 13. évf. 59. sz. 6. l.; *Kilián István.* ItK. 1980. 84. évf. 3. sz. 373–377. l.; *Sziklay László.* MK. 1980. 96. évf. 2. sz. 187–193. l.

Révész T. Mihály: A sajtópolitika egyes kérdései Magyarországon a kiegyezés után. Jogtörténeti Értekezések 9. (Szerk.: Kovács Kálmán.) Bp. 1977. 119 l. – Ismerteti: *Kállay István.* LSz. 1979. 29. évf. 1–2. sz. 382–384. l.

Takács Béla: A sárospataki nyomda története. Bp. 1978. Magyar Helikon, 197 l. – Ismerteti: *Heltai János.* MK. 1980. 96. évf. 1. sz. 101–103. l.; *Velenczei Katalin.* ItK. 1980. 84. évf. 1. sz. 113–114. l.

Nemzetiségek

Baka András: A nemzetiségi kérdés megközelítésének alakulása Jászi Oszkár koncepciójában. JK. 1980. 35. évf. 10. sz. 697–703. l.

Dávid Zoltán: A magyar nemzetiségi statisztika múltja és jelene. V. 1980. 23. évf. 8. sz. 87–101. l.

Milisavac, Živan: A szerb Matica pesti korszaka, 1826–1864. Helikon, 1979. 25. évf. 4. sz. 509–512. l.

Molnár Pál–Ozsvár Lőrinc: A nemzetiségi politika helyi megvalósításának áttekintése Nógrád megyében 1945 és 1975 között. NSz. 1980. 11. évf. 3. sz. 83–90. l.

Páll István: Az Észak-Tiszántúl német és román szórványlakossága a 18–19. században. SzSzSz. 1980. 15. évf. 3. sz. 83–97. l.

Póth I.: Über die Bedeutung von Pest und Ofen in der kulturellen Vergangenheit der Serben. SSl. 1979. Tom 25. No. 1–4. 317–325. l.

Tilkovszky Loránt: A weimari Németország és a Duna-medence német kisebbségei. Sz. 1980. 114. évf. 2. sz. 201–228. l.

Ismertetések

A magyarországi nemzetiségek néprajza.
– Etnográfija Južnih Slavena u Madarskoj. (A magyarországi délszlávok néprajza) I–II. (Szerk.: Balassa Iván, Dekić, Marko.) Bp. 1975–1977. Tankönyvkiadó, 159., 217 l.
– Beiträge zur Volkskunde. (A magyarországi németek néprajzához.) (Szerk.: Balassa Iván, Klotz, C., Manherz, K.) Bp. 1975. Tankönyvkiadó, 260 l.
– Národopis Slovákov v Mad'arsku (Tanulmányok). (A magyarországi szlovákok néprajza.) (Szerk.: Gyivicsán Anna, Krupa András, Lami István, Manga János.) Bp. 1975. Tankönyvkiadó, 186 l.
– A magyarországi románok néprajza. (Szerk.: Kovács Ágnes, Hopoţan, A.) Bp. 1975. Tankönyvkiadó, 131 l.
– Ismerteti: *Niederhauser Emil.* MTANyI. 1979. 30. köt. 4. sz. 455–456. l.

Národopis Slovákov v Mad'arsku, 1979. (A magyarországi szlovákok néprajza, 1979. Tanulmányok. [A Magyarországi Szlovákok Demokratikus Szövetségének kiadványa]. (Főszerk.: Balassa Iván. Szerk.: Krupa András, Lami István.) Bp. 1979. Tankönyvkiadó, lsz.n. A magyarországi nemzetiségek néprajza sorozat. – Ismerteti: *Németh Zoltán.* BékÉl. 1980. 15. évf. 4. sz. 502–504. l.

Magyarok külföldön

Bajomi Lázár Endre: Arpadine. Kalandozások a magyar–francia kapcsolatok múltjában. Bp. 1980. Szépirodalmi K. 354 l., ill.

Gömöri György: Egy magyar lelkész Angliában és az Újvilágban. (Zádori István, 1682.) Confessio, 1980. 3. évf. 2. sz. 99–104. l.

Gömöri György: Magyar szerzők művei a XVI. század végi Angliában. MK. 1980. 96. évf. 4. sz. 391–393. l.

Györkei Jenő: Kossuth katonák Kubában. Lopez. Magyarország, 1980. 17. évf. 5 (836). sz. 23. l.; 2. rész: „A legjobbkor jött." New Orleans-i találkozás. Magyarország, 1980. 17. évf. 6 (837). sz. 23. l.; A Pampero elindul. Magyarország, 1980. 17. évf. 7 (838). sz. 23. l.; Borotvaéles karddal. Magyarország, 1980. 17. évf. 8 (839). sz. 23. l.; Tizenkét túlélő. Magyarország, 1980. 17. évf. 9 (840). sz. 23. l.

Kapronczay Károly: Az 1848–1849. évi szabadságharc volt honvédorvosainak sorsa török földön. Honvédorvos, 1979. 31. évf. 3–4. sz. 301–308. l.

Kapronczay Károly: Magyar orvosok a török birodalomban a XIX. század közepén. OHl. 1980. 121. évf. 10. sz. 581–583. l.

Lukács Lajos: Kunfy Adolf és az olaszországi magyar légió. HK. 1980. 27. évf. 4. sz. 611–628. l.

Puskás Julianna: Kivándorlás – bevándorlás – etnikum. (Kutatások az Egyesült Államokban és Európában.) TSz. 1980. 23. évf. 4. sz. 649–676. l.

Tardy Lajos: A tatárországi rabszolgakereskedelem és a magyarok a XIII–XV. században. Bp. 1980. Akadémiai K. 241 l., ill. Kőrösi Csoma kiskönyvtár 17.

Vasziljev, O. A.–Dmitrijenko, M. F.: Gavró Lajos élete. Bp. 1980. Kossuth K. 169 l., ill.

Zachar József: A francia királyság 18. századi magyar huszárai. Történelmi-statisztikai tanulmány. HK. 1980. 17. évf. 4. sz. 523–554. l.

Zachar József: Pollereczky János őrnagy az amerikai forradalmi függetlenségi háborúban. HK. 1980. 27. évf. 2. sz. 293–310. l.

Ismertetések

Bölöni Farkas Alexander: Journey in North America. Translated and edited by Theodore and Helen Schoenman. The American Philosophical Society, Philadelphia, 1977. 228 l./ *Bölöni Farkas Sándor:* Journey in North America, 1831. Translated and edited by Árpád Kadarkay. ABC-Clio Press, Santa Barbara, California–Oxford, England, 1978. 283 l. – Ismerteti: *Urbán Aladár.* AH. 1979. Tom. 25. No. 3–4. 367–368. l.

Magyar internacionalisták Szibériában és a Távol-Keleten, 1917–1922. Bp. 1978. Kossuth K. 400 l. – Ismerteti: *Hunyadi Károly.* PtK. 1980. 26. évf. 1. sz. 203–207. l.

Rylands, John: Diplomat in exile. Francis Pulszky's political activities in England 1849–1860. New York, 1979. East European Quarterly, Boulder–Columbia University. Press, 208 l. – Ismerteti: *Gál István:* A Kossuth-emigráció szürke eminenciása. Angol nyelvű monográfia Pulszky Ferencről. MN. 1980. 36. évf. 25. sz. 4. l.

Varannai Aurél: Kossuth és az „Ifjú Amerika." (Donald S. Spencer: Louis Kossuth and Young America c. nemrég, a missouri egyetem kiadásában megjelent munkájáról.) MN. 1980. 36. évf. 185. sz. 5. l.

Wagner, Francis S.: Hungarian contributions to world civilization (Magyarok szerepe a világ civilizációjában.) Alpha Publications, Center Square, Pennsylvania, USA, 1977. 280 l., mell. – Ismerteti: *Vajda Pál.* TechSz. 1979. XI. köt. 255., 257. l.

Magyarország földjének története a honfoglalásig

Bóna István: A Szegvár–sápoldali lovassír. Adatok a korai avar temetkezési szokásokhoz. AÉ. 1979. 106. köt. 1. sz. 3–32. l.

Gáboriné Csánk Vera: Az ősember Magyarországon. Bp. 1980. Gondolat K. 265 l., ill. – Ismerteti: *Kartal Zsuzsa.* MN. 1980. 36. évf. 164. sz. 9. l.

Kalicz Nándor: Agyagistenek. A neolitikum és a rézkor emlékei Magyarországon. Bp. 1980. Corvina K. 84 l., ill. (3. kiadás.) Hereditas.

A Kárpát-medence népei a honfoglalás előtt. Győrffy György, Hanák Péter, Makkai László és Mócsy András kerekasztal-beszélgetése. História, 1979. 1. évf. 1. sz. 26–28. l.

Kovalovszki Júlia: Településásatások Tiszaeszlár–Basahalom. (Bronzkor, III–IV. és XI–XIII. század.) Bp. 1980. Akadémiai K. 107 l. Fontes Archaelogici Hungaricae.

László Gyula: Száll az ének. Régész szemmel a Buda haláláról. Új Írás, 1980. 20. évf. 5. sz. 93–100. l.

Makkay János: Sumér jelek Erdélyből? ÉIT. 1980. 35. évf. 41. sz. 1286–1287. l.

Mithay Sándor: A vaszari koravaskori temető és telephely. AÉ. 1980. 107. köt. 1. sz. 53–78. l.

Szabó J. József–Vörös István: Gepida lelőhelyek Battonya határában. AÉ. 1979. 106. köt. 2. sz. 218–230. l.

Szádeczky-Kardoss Samu: Az avar történelem forrásai. III. Az avar–bizánci kapcsolatok alakulása a honfoglalás lezáródásától Sirmium elfoglalásáig. AÉ. 1979. 106. köt. 2. sz. 231–243. l.

Szénászky Júlia, G.: A kora szakálháti csoport települése Battonyán. AÉ. 1979. 106. köt. 1. sz. 67–77. l.

Római kor

Gabler Dénes: Kelta falu a római Pannóniában. Dunatáj, 1980. 3. évf. 3. sz. 43–54. l.

Gabler Dénes: Pannónia megszállásának néhány kérdése a terra sigillaták tükrében. AÉ. 1979. 106. köt. 2. sz. 199–217. l.

Lőrincz Barnabás: Pannonia Superior segédcsapatainak táborhelyei a II. század közepén. Megjegyzések a 163. évi szőnyi katonai diplomához. AÉ. 1980. 107. köt. 1. sz. 81–85. l.

Póczy Klára: Közművek a római kori Magyarországon. Bp. 1980. Műszaki K. 154 l., ill.

Póczy Klára: Szent kerületek Aquincum és Brigetio aquaeductusnál. AÉ. 1980. 107. köt. 1. sz. 3–29. l.

Szőnyi Eszter–Tomka Péter: Arrabona castruma. ÉIT. 1980. 35. évf. 5. sz. 140–142. l.

Tóth Endre: Pannonia kora-Flavius kori hadtörténetéhez. AT. 1978. 25. köt. 2. sz. 181–191. l.

Tóth Endre: Silvanus Viator. Egy adat Pannonia római kori vallási életéhez. SSz. 1980. 34. évf. 2. sz. 169–175. l.

Visy Zsolt: Megjegyzések Valeria védelmi rendszereinek kérdéséhez. AT. 1978. 25. köt. 2. sz. 246–252. l.

Zolnay László: Sportolók Pannonföldön. História, 1980. 2. évf. Olimpiai különszám, 7–8. l.

Ismertetések

Burger Alice, Sz.: Spätrömische Gräberfeld von Somogyszil. Fontes Archeologici Hungariae. Bp. 1979 Akadémiai K. 120 l. – Ismerteti: MT. 1980. 25. köt. 1. sz. 80. l.

Ecsedy István: The People of the Pit-Grave Kurgans in Eastern–Hungary (A görögsíros kurgánok népe Kelet-Magyarországon). Fontes Archeologici Hungariae 10. Bp. 1979. Akadémiai K. 160 l. – Ismerteti: MT. 1980. 25. köt. 1. sz. 80. l.

Kovács T.: A bronzkor Magyarországon. Bp. 1977. Corvina K. 99 l., ill. – Ismerteti: *Bándi Gábor.* AÉ. 1979. 106. köt. 1. sz. 141–142. l.; *Mozsolics Amália.* AT. 1978. 25. köt. 2. sz. 259–260. l.

Kovács T.: Tumulus, culture cemeteries of Tiszafüred. Régészeti füzetek. Ser. II. No. 17. Bp. 1975. 63 l., 34 tábla, 2 térk. – Ismerteti: *Trogmayer Ottó.* AÉ. 1979. 106. köt. 1. sz. 142–143. l.

Limes. Akten des XI. Internationalen Limeskongresses. (Székesfehérvár, 1976. aug. 30. – szept. 6.) (Szerk.: Fitz J.) Bp. Akadémiai K. 766 l., ill. – Ismerteti: *Soproni Sándor.* AÉ. 1979. 106. köt. 1. sz. 139–140. l.; *Szilágyi Mária.* AT. 1978. 25. köt. 2. sz. 260–262. l.

Vágó E. B.–Bóna I.: Die Gräberfelder von Intercisa. I. Der spätrömische Südostfriedhof. Bp. 1976. 243 l. – Ismerteti: *Topál Judit.* AT. 1978. 25. köt. 2. sz. 262–264. l.

Magyar őstörténet és honfoglalás

Források

Apor Éva: Az oszét eposz mint őstörténeti forrás. MT. 1980. 25. köt. 5. sz. 389–390. l.

Kristó Gyula: Magyarországi írott források és a magyar őstörténet. MT. 1980. 25. köt. 5. sz. 362–367. l.

Szádeczky-Kardoss Samu: A magyar őstörténet és bizánci forrásai. MT. 1980. 25. köt. 5. sz. 351–357. l.

Feldolgozások

Bálint Csanád: Természeti földrajzi tényezők a honfoglaló magyarok megtelepedésében. ET. 1980. 91. évf. 1. sz. 35–52. l.

Bartha Antal: Szibéria és a magyar történettudomány. Szovjet Irodalom, 1980. 8. sz. 146. l.

Bartha Antal: Őstörténet és etnosz. MT. 1980. 25. köt. 5. sz. 332–335. l.

Erdélyi István: A magyar őstörténet periodizációja. MT. 1980. 25. köt. 5. sz. 335–338. l.

Éry Kinga: A magyar őstörténet néhány embertani kérdése. MT. 1980. 25. köt. 5. sz. 338–341. l.

Fenyő István: A magyar őstörténet kutatásáról. Napjaink, 1980. 19. évf. 8. sz. 28–29. l.

Fodor István: Őstörténet és régészet. MT. 1980. 25. köt. 5. sz. 346–351. l.

Juhász Péter: Cirill és Metód találkozása a magyarokkal. (IX. század.) Új Auróra, 1980. 3. sz. 40–42. l.

Király Péter: A magyar–szláv kapcsolatok a honfoglalásig, a szláv írott források tükrében. MT. 1980. 25. köt. 5. sz. 357–362. l.

Kristó Gyula: Levedi törzsszövetségtől Szent István államáig. Bp. 1980. Magvető K. 574 l. Elvek és utak. – Ismerteti: *Petrovics István.* Tt. 1980. 35. évf. 1. sz. 76–80. l.; *Sik Csaba.* UT. 1980. 17. évf. 33. sz. 2. l.

Kristó Gyula: A magyar nyelvtudomány és az objektív kritika. (Reagálás Makkai Lászlónak a Magyar Nyelvőr 1979. 103. évf. 1. sz. 97–106. l. megjelent munkájára.) Kristó Gyula: Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. (AUSzeg. AH. LV. 1976. 102. l.) c. tanulmány ismertetése. MNyőr. 1980. 104. évf. 2. sz. 250–256. l.

László Gyula: Magyarok és mongolok. Egy régész megjegyzései a vitatott kérdéshez. Forrás, 1980. 12. évf. 7. sz. 45–47. l.

László Gyula: Rajzok a honfoglalókról. História, 1980. 2. évf. 2. sz. 26–27. l.

Mesterházy Károly: Nemzetségi szervezet és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál. Bp. 1980. Akadémiai K. 177 l., ill.

Róna-Tas András: A magyar őstörténetkutatásról. MT. 1980. 25. köt. 5. sz. 326–332. l.

Tardy Lajos: A magyar őstörténet és a természettudományos vizsgálati módszerek lehetőségei. MT. 1980. 25. köt. 5. sz. 341–346. l.

Varga László: A honfoglaláskori magyarság halászata. Halászat, 1980. 26. évf. 5. sz. 141 l.

Vargyas Lajos: A magyar zene őstörténete. I. rész: ET. 1980. 91. évf. 1. sz. 1–34. l.; II. rész: Uo. 2. sz. 192–236. l.

Vékony Gábor: Honfoglaló őseink szállása. História, 1980. 2. évf. 3. sz. 28–29. l.

Ismertetések

Bevezetés a magyar őstörténet forrásaiba. (Szerk.: Hajdú Péter, Kristó Gyula, Róna-Tas András.) Egyetemi jegyzet. Bp. I : 1. 1976. 308 l.; I : 2. 1976. 328 l.; II. 1977. 327 l. – Ismerteti: *Honti László.* MT. 1980. 25. köt. 5. sz. 412–413. l.

Magyarország története 1526-ig

Források

Benkő Lóránd: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei. Bp. 1980. Akadémiai K. 392 l., ill.

Házi Jenő: Vas megyei középkori oklevelek. VSz. 1980. 34. évf. 2. sz. 286–289. l.; VSz. 1980. 34. évf. 4. sz. 609–612. l.

Kenyeres Zoltán: Thuróczy. Kortárs, 1980. 24. évf. 12. sz. 1961–1970. l.

Kristó Gyula: A Képes Krónika története. História, 1980. 2. évf. 1. sz. 13–14. l.

A Kuun-kódex, I–II. k. (Sajtó alá rend. és előszó: Varga Imre.) Bp. 1979. Magyar Helikon, 202 l., 240 l. (Hasonmás kiad.)

Ladányi Erzsébet: Az Euzidinus-oklevél hitelességének kérdéséhez. LK. 1978. 48–49. évf. 51–59. l.

A Mátyás-graduále. (Bev. és magy.: Soltész Zoltánné.) Bp. 1980. Magyar Helikon, 146 l., ill.

Sugár István: Borsodi oklevelek a Heves megyei levéltárban 1245–1521. Miskolc, 1980. Herman Ottó Múzeum, 295 l.

Thuróczy János: A magyarok krónikája. Bp. 1980. Európa K. 548 l., ill.

Zay Ferenc: Az Lándorfejirvár elveszésének oka e vót, és így esött. (Sajtó alá rend.: Kovács István, utószó: Szakály Ferenc.) Bp. 1980. Magyar Helikon, 209 l., ill. Bibliotheca Historica.

Feldolgozások – általában

Aczél Kovách Tamás: Mégis Óbudán volt Ó-Buda. (A XIII–XIV. századra vonatkozó óbudai ásatások eredményei.) Budapest, 1980. 18. évf. 7. sz. 2–4. l.

Bakay Kornél: László király apátságai. Folytatódnak a somogyvári ásatások. ÉlT. 1980. 35. évf. 48. sz. 1514–1515. l.

Bertényi Iván: A főbb magyar világi méltóságviselők a középkorban. História, 1979. 1. évf. 1. sz. 32. l.

Bertényi Iván: Vármegyei tisztségviselők a középkorban. História, 1980. 2. évf. 4. sz. 26–27. l.

Cabello, Juan: Jelentés a tiszadorogmai középkori falu ásatásáról. AÉ. 1979. 106. köt. 2. sz. 255–266. l.

Györffy György: A 952. évi magyar vezérnévsor kérdéséhez. MNy. 1980. 76. évf. 3. sz. 308–317. l.

Juhász Irén: A Csolt-nemzetség monostorának története (10–12. sz.). BékÉl. 1980. 15. évf. 4. sz. 441–448. l.

Kávássy Sándor: A magyar nemesség kialakulása. HSz. 1980. 8. évf. 2. sz. 50–57. l.

Magyar Kálmán: Somogy megye legkorábbi központja. A segesdi várispánság kutatása. Somogy, 1980. 2. sz. 66–74. l.

Mályusz Elemér: A négy Tallóci fivér. TSz. 1980. 23. évf. 4. sz. 531–576. l.

Mezey László: Gellért-problémák. Va. 1980. 5. évf. 9. sz. 590–598. l.

Rónay György: Szent Gellért és legendái. Va. 1980. 45. évf. 9. sz. 577–588. l.

Szegfü László: Pannónia első mártírja. (Szent Gellért.) História, 1980. 2. évf. 3. sz. 15., 16. l.

Székely György: Mátyás király és a morva főváros. (Diplomatika és nyomdatörténet.) Sz. 1980. 114. évf. 4. sz. 600–614. l.

Trogmayer Ottó–Zombori István: Szer monostorától Ópusztaszerig. Bp. 1980. Magvető K. 159 l., ill. Gyorsuló idő. – Ismerteti: *Lázár István.* UT. 1980. 17. évf. 33. sz. 2. l.

Zolnay László: „. . . sosem feledem a budai szép napokat . . . " (Mária királyné, II. Lajos magyar király özvegye.) Budapest, 1980. 18. évf. 11. sz. 40–41. l.

Gazdaság – társadalom

Bálint Sándor: „Körülfogták az ördögök." Egy középkori templomi példázat sorsa néphagyományunkban. Va. 1980. 45. évf. 7. sz. 446–448. l.

Csőre Pál: A magyar erdőgazdálkodás története. Középkor. Bp. 1980. Akadémiai K. 310 l., ill.

Égető Melinda: Középkori szőlőművelésünk történetéhez. ET. 1980. 91. évf. 1. sz. 53–78. l.

Fügedi Erik: Középkori rokonsági terminológiánk kérdéséhez. ET. 1980. 91. évf. 2–3. sz. 361–371. l.

Granasztói György: A középkori magyar város. Bp. 1980. Gondolat K. 276 l., ill. Magyar História. – Ismerteti: *(j.).* MN. 1980. 36. évf. 211. sz. 4. l.; *Kronstein Gábor:* Magyar polgár a középkorban. Nsz. 1980. 38. évf. 249. sz. 7. l.

Heckenast Gusztáv: A vashámor elterjedése Magyarországon (14–15. sz.). TSz. 1980. 23. évf. 1. sz. 1–29. l.

Hegedüs László: Egy Anjou-kori összeírás nyomában. LSz. 1979. 29. évf. 3. sz. 579–584. l.

Mátyás István: A földvár körül szolgáló népek falvai. UT. 1980. 17. évf. 4. sz. 18. l.

Székely V. György: Schematische Übersicht des Wirtschaftslebens in Ungarn während der Arpádzeit. Dissertationes Archaeologicae, 1979. Ser. II. No. 8. 39–43. l.

Politika

Broszmann Judit: Hat hétig a magyar trónon. (1385. II. Károly.) IPM. 1980. 6. évf. 8. sz. 52–56. l.

Kapor Elemér: Országgyűlés Egerben Mátyás király idején. HSz. 1980. 8. évf. 1. sz. 45–48. l.

Kristó Gyula: A feudális széttagolódás Magyarországon. Bp. 1980. Akadémiai K. 243 l., – Ismerteti: *Malonyai Péter.* MN. 1980. 36. évf. 211. sz. 4. l.

Kubinyi András: A királyi tanács az 1490. évi interregnum idején. (II. Ulászló választási feltételeinek létrejötte.) LK. 1978. 48–49. évf. 62–80. l.

Székely V. György: Slawonien und Ungarn. Dissertationes Archaeologicae, 1979. Ser. II. No. 8. 35–38. l.

Teke Zsuzsa: Hunyadi János és kora. Bp. 1980. Gondolat K. 233 l., ill. Magyar História.

Kultúra – tudomány

Czagány István: A budavári gótika külföldi stílushatása. ÉpT. 1979. 11. köt. 3–4. sz. 399–407. l.

Gábry György: Symphonia Hungarorum. ÉlT. 1980. 35. évf. 39. sz. 1224–1226. l.

Marosi Ernő: Magyarországi művészet a 12–13. században. Historiográfiai vázlat és kutatási helyzetkép. TSz. 23. évf. 1. sz. 124–149. l.

Pamer Nóra: Rudabánya középkori temploma. Műemlékvédelem, 1980. 24. évf. 4. sz. 193–210. l.

Zolnay László: A „Balkáni Vénusz" adománya. Anjou-kori ereklyetartó Zadarban. Budapest, 1980. 18. évf. 8. sz. 24–26. l.

Ismertetések

Bakay Kornél: A magyar államalapítás. Bp. 1978. Gondolat K. 241 l. – Ismerteti: *Petrovics István.* BékÉl. 1980. 15. évf. 4. sz. 500–502. l.

Die Obere Wart. Festschrift zum Gedenken an die Wiederrichtung der Oberen Wart im Jahre 1327, mit Untestützung der Burgenländischen Landesregierung, herausgegeben von der Stadtgemeinde Oberwart, in deren Auftrag koordiniert und redigiert von Ladislaus Triber. Oberwart, 1977. 499 l., 15 kép, 5 térk. – Ismerteti: *Fodor Henrik:* Hungarica in Austria. VSz. 1980. 34. évf. 4. sz. 617–621. l.

Gutheil Jenő: Az Árpád-kori Veszprém. Veszprém, 1977. Veszprém megyei Levéltár kiadványai. 380 l., 42 l. – Ismerteti: *Sasvári László.* CMed. 1979. 25. köt. 1–2. sz. 327–328. l.

Györffy György: István király és műve. Bp. 1977. Gondolat K. 677 l. – Ismerteti: *Fügedi Erik.* AH. 1979. Tom. 25. No. 3–4. 376–378. l.

Ila Bálint: Gömör megye. I. A megye története 1773-ig. Bp. 1976. Akadémiai K. 495 l. – Ismerteti: *Gunst Péter.* Sz. 1980. 114. évf. 4. sz. 687–690. l.

A korona elrablása. Kottanner Jánosné emlékirata 1439–1440. Bibliotheca Historica. (Közreadja: Mollay Károly.) Bp. 1979. Magyar Helikon, 95 l. – Ismerteti: *Horányi István:* Könyvek a magyar koronáról. Ttan. 1980. 25. évf. 6. sz. 23–24. l.

Magyari István: Az országokban való sok romlásoknak okairól. (Sajtó alá rend.: Katona Tamás, utószó: Makkai László.) Bp. 1979. Magyar Helikon, 223 l. Bibliotheca Historica. – Ismerteti: *Uray Piroska.* ItK. 1980. 84. évf. 1. sz. 110–111. l.

Thuróczy János: A magyarok krónikája. Bp. 1978. Magyar Helikon, 564 l. Bibliotheca Historica. – Ismerteti: *Draskóczy István.* Sz. 1980. 114. évf. 1. sz. 127–128. l.

Magyarország története 1526–1711.

Források

Andreev, Sztefan: Török iratok Temesvár XVII–XVIII. századi történetéről a szófiai Nemzeti Könyvtárban. LK. 1978. 48–49. évf. 195–214. l.

Asszonyok és férfiak tüköre. Tanúvallomások a XVII. századból. (Szerk., jegyz. és összeáll.: Vigh Károly.) Bp. 1980. Magvető K. 527 l., ill. Magyar Hírmondó.

Badál Ede: Művészettörténeti regeszták a királyi határozatokból és rendeletekből. XII. (Dokumentumok, 1707–1712. évekből.) ArsH. 1979. 7. évf. 2. sz. 269–282. l.

Bánkuti Imre: Lónyay Ferenc fegyveresítési és ruházati főhadbiztos válogatott iratai. Vaja, 1980. Szabolcs-Szatmár megyei múzeumok, 104 l. Folia Rákócziana 4.

Bessenyei József: A „Memoria Rerum" szerkesztésének és keletkezésének problémái. (Verancsics kéziratgyűjtemény egy darabjának sorsa. Dolgozatok a bölcsészettudomány köréből. A XIV. Országos Tudományos Diákköri Konferencián díjat nyert tanulmányokból.) Bp. 1980. ELTE Bölcsész Kar, 263 l., ill. (159–199. l.)

Bethlen Gábor emlékezete. (Vál., szerk., bev. és előszó: Makkai László.) Bp. 1980. Magyar Helikon, 463 l., ill. Bibliotheca Historica. Ua.: Bp. 1980. Európa K. 646 l., ill.

Bethlen Gábor krónikásai. Krónikák, emlékiratok, naplók a nagy fejedelemről. (Összeáll., bev. és szerk.: Makkai László.) Bp. 1980. Gondolat K. 301 l., ill. – Ismerteti: *G. J.* N. 1980. 108. évf. 238. sz. 6. l.

Bethlen Gábor levelek. (Vál. bev. és jegyz.: Sebestyén Mihály.) Bukarest, 1980. Kriterion, 303 l. Téka.

Bojti Veres Gáspár dicsőítő éneke Bethlen Gábor tiszteletére. Gasparis Weres Boithini panegyris in laudes Gabrielis Bethlen (1617). (Bemutat-

ja: Makkai László.) Bp. 1980. HNF. Bethlen Emlékbizottság, 54 l. (Hasonmás kiad.)

Erdődy Ferenc: Rákóczy Erzsébet két levele. LSz. 1979. 29. évf. 1–2. sz. 337–341. l.

Esopus fabulái mellyeket mastan újonnan magyar nyelvre fordított Pesti Gábriel. Bp. 1980. Magvető K. 292 l., ill. Magyar Hírmondó.

Heckenast Gusztáv: Kajali Pál (1662–1710), kuruc szenátor, országos főhadbíró válogatott iratai. Vaja, 1980. Szabolcs-Szatmár megyei múzeumok, 87 l. Folia Rákócziana 3.

Hegyi-Füstös István: Rákóczi gyömrői beszéde (1705). UT. 1980. 17. évf. 34. sz. 11. l.

Heltai Gáspár és *Bornemissza Péter* művei. (Vál. és szerk.: Nemeskürty István.) Bp. 1980. Szépirodalmi K. 1318 l. Magyar remekírók.

Karacs Zsigmond: A Török család védlevele Bethlen Gábor erdélyi fejedelemtől (1615-ből). Honismeret, 1980. 8. évf. 6. sz. 36–39. l.

Kemény János és *Bethlen Miklós* művei. (Jegyz.: Windisch Éva.) Bp. 1980. Szépirodalmi K. 1321 l. Magyar remekírók.

Mercurius Veridicus 1705–1710. (Bev. és jegyz.: Benda Kálmán.) 141 l. – Ismerteti: *Hopp Lajos.* MK. 1980. 96. évf. 3. sz. 310. l.

Szalárdy János siralmas magyar krónikája. (Sajtó alá rend., szerk. és jegyz.: Szakály Ferenc.) Bp. 1980. Magyar Helikon, 820 l., ill. Bibliotheca Historica. – Ismerteti: *Ruffy Péter.* MN. 1980. 36. évf. 216. sz. 11. l.

Szelestei N. László: Zrínyi Miklós tanácsai a császárnak 1664 tavaszán. ItK. 1980. 84. évf. 2. sz. 185–198. l.

Új és ó kalendárium Kristus Urunk születése után való MDCLXIV esztendőre. A FSZEK Budapest-gyűjteményben található Kalendárium Hasonmás kiadása. Bp. 1979. FSZEK, 80 l.

Utazás egy felperzselt országban. Hans Dernschwam útijegyzetei a hódoltsági Magyarországról (1555). Közreadja: Tardy Lajos. Forrás, 1980. 12. évf. 4. sz. 89–95. l.

Vass Előd: Öcsödi jobbágylevelek és tanúvallomások a Békés megyei hódoltságból. AtSz. 1980. 22. évf. 1–2. sz. 172–192. l.

Zachar József: Bercsényi László, a Rákóczi-szabadságharc kapitánya, Franciaország marsallja. Válogatott források. Vaja, 1979. Vay Múz. 168 l., ill. Folia Rákócziana 1.

Feldolgozások – általában

Bakay Kornél: Széchy Mária. Egy híres XVII. századi asszony. ÉlT. 1980. 35. évf. 47. sz. 1492–1493. l.

Barcza József: Bethlen Gábor a református fejedelem. Bp. 1980. A magyarországi Református Egyház sajtóosztálya, 215 l., ill. – Ismerteti: *(j.).* MN. 1980. 36. évf. 235. sz. 4. l.

Barta Gábor: Az országút szélére vetett vitáról. (Még egyszer a Mohács vita.) MT. 1980. 25. köt. 2. sz. 113–121. l.

Barta Gábor: Az önálló erdélyi állam első országgyűlése. História, 1980. 2. évf. 4. sz. 5–6. l.

Barta Gábor: Vita és gyümölcsei. (Reflexiók Perjés Géza Mohács-vita válaszára.) MT. 1980. 25. köt. 8–9. sz. 635–639. l.

Benda Kálmán: Bethlen Gábor, a nagy fejedelem. 1. A bujdosó hazatér. Nsz. 1980. 38. évf. 235. sz. 6. l.; 2. Erdélyország élén. Nsz. 236. sz. 6. l.; 3. Harcok Magyarország egységéért és függetlenségéért. Nsz. 237. sz. 5. l.; 4. A magyar műveltség szervezője. Nsz. 238. sz. 6. l.

Benda Kálmán: Emlékezés Bethlen Gáborra. Confessio, 1980. 3. évf. 2. sz. 27–34. l.

Benda Kálmán: Zrínyi és a vadkan. História, 1980. 2. évf. 1. sz. 15. l.

Benda Kálmán: Fegyver, fegyver kévántatik és jó vitézi elszántság. Zrínyi Miklós (1620–1664). Magyar Hírek, 1980. 33. évf. 25–26. sz. 10–11. l.

Benda Kálmán: Válasz Hetyéssy Szilviának. (Válasz ugyancsak az ÉlIr. 1980. 3.sz-ban megjelent glosszára.) ÉlIr. 1980. 24. évf. 3. sz. 2. l.

Bethlen Gábor állama és kora. (Szerk.: Kovács Kálmán.) Bethlen bibliográfia 1613–1980. Bp. 1980. ELTE Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék, 179 l.

– *Nagy László:* Bethlen Gábor a magyar históriában. 3–19. l.

– *Mezey Barna:* Erdély kormányzata Bethlen Gábor korában. 19–29. l.

– *Tarnócz Márton:* Irodalom és művelődés Bethlen államában. 29–37. l.

– *Herczegh Géza:* Bethlen Gábor külpolitikai törekvései. 37–49. l. Források: 49–73. l. Bibliográfia – időrendi áttekintés: 73–177. l.

– Ismerteti: *(j.).* MN. 1980. 36. évf. 234. sz. 13. l.

Bölöny József: Országzászlósok az újkorban. História, 1980. 2. évf. 2. sz. 33–34. l.

Gerő János: A nagy fejedelem. (Messzetekintő- és reálpolitikus.) N. 1980. 108. évf. 251. sz. 5. l.

Gömöri György: Az angolok magyarságképe a XVII. század első felében. FK. 1980. 26. évf. 3. sz. 355–364. l.

Gömöri György: Hogyan látták Bethlen Gábort Nyugaton? MN. 1980. 36. évf. 271. sz. 4. l.

Hargitai Pál–Szabó György: 350 éve ült össze a Pápai Zsinat. ThSz. 1980. 23. évf. 3. sz. 145–152. l.

Heckenast Gusztáv: Bethlen Gábor emlékezete. MN. 1980. 36. évf. 234. sz. 9. l.

Hetyéssy Szilvia: Báthory Erzsébet pere. ÉlIr. 1980. 24. évf. 3. sz. 2. l.

Hunyady László: Ki volt Kis Farkas, Zrínyi legkedvesebb vitéze? Somogy, 1980. 2. sz. 75–83. l.

Kállay István–Pap Gáborné: „Az mely ebet bottal". 400 éve született Bethlen Gábor. Magyarország, 1980. 17. évf. 39. sz. 38–39. l.

Kálmán Béla: Eger és Hatvan 1684-ben. HSz. 1980. 8. évf. 4. sz. 22–24. l.

Király Erzsébet–Kovács Sándor Iván: Zrínyi Rómában. (Az 1636. évi nyolchónapos tanulmányút.) Dunatáj, 1980. 3. évf. 4. sz. 23–40. l.

Köpeczi Béla: Bethlen Gábor és állama. MH. 1980. 13. évf. 240. sz. 9. l.

Köteles Pál: A „kétszínű" Bethlen. Alföld, 1980. 31. évf. 11. sz. 53–57. l.

Makkai László: Bethlen Gábor és Európa. Alföld, 1980. 31. évf. 11. sz. 45–49. l.

Nagy László: Régimódi karriertörténet. Bethlen Gábor (1580–1629). IPM. 1980. 6. évf. 9. sz. 54–60. l.

Nemeskürty István: Királyoknak tüköre. (Bethlen Gáborról.) ÉlIr. 1980. 24. évf. 46. sz. 6. l.

Pach Zsigmond Pál: Bethlen Gáborról – születésének 400. évfordulóján. TáSz. 1980. 35. évf. 11. sz. 71–78. l.

Paulinyi Oszkár: A Garam vidéki hét szabad királyi bányaváros 1542. évi hatvanadadójának a lajstromai. (Forráselemzés.) TSz. 1980. 23. évf. 3. sz. 349–375. l.

Perjés Géza: Még egyszer a Mohács-vitáról. A tudományszakok együttműködéséért. – Válasz Barta Gábornak. MT. 1980. 25. köt. 8–9. sz. 626–635. l.

Péter Katalin: Bethlen Gábor uralkodásának első szakasza. Confessio, 1980. 3. évf. 1. sz. 25–40. l.

Péter Katalin: A fejedelem: Bethlen Gábor. ÉIT. 1980. 35. évf. 40. sz. 1251–1253. l.

Radó György: Bethlen Gáborról – bibliofileknek. Megjelent hatszáz példányban. MH. 1980. 13. évf. 243. sz. 6. l.

Rákóczi-tanulmányok. (Szerk.: Köpeczi Béla, Hopp Lajos, R. Várkonyi Ágnes.) Bp. 1980. Akadémiai K. 779 l., ill.

Sereg József: Bethlen Gábor, a nagy fejedelem. HSz. 1980. 8. évf. 4. sz. 24–28. l.

Szabó András: Teleki Pál (1677–1731) emlékkönyve. MK. 1980. 96. évf. 3. sz. 282–288. l.

Szabó Jenő: A nagy tűzvész évének bűnügyi krónikája. (1767). SSz. 1980. 34. évf. 1. sz. 43–44. l.

Szakály Ferenc: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp. 1981. Akadémiai K. 486 l.

Tóth István: Bethlen Gábor korának későhumanista optikája. (Bojthi Veres Gáspár.) Confessio, 1980. 3. évf. 2. sz. 110–115. l.

Tóth István: Cserenkó vagy Alapy. Ki a szigetvári küzdelem horvát nyelvű történetírója? Honismeret, 1980. 8. évf. 1. sz. 51. l.

Trócsányi Zsolt: Bethlen Gábor erdélyi állama. JK. 1980. 35. évf. 10. sz. 617–622. l.

Trócsányi Zsolt: Erdély központi kormányzata 1540–1690. A Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 6. Bp. 1980. Akadémiai K. 439 l. – Ismerteti: *Barta Gábor.* V. 1981. 24. évf. 3. sz. 108–110. l.; *Petneki Áron.* MN. 1980. 36. évf. 234. sz. 13. l.

Ünnepi megemlékezés Bethlen Gábor születésének 400. évfordulóján. Pach Zsigmond Pál nyilatkozata. N. 1980. 108. évf. 149. sz. 5. l.

Várkonyi Ágnes, R.: Marssal társalkodó Murányi Vénus 1664-ben. IT. 1980. 12. évf. 1. sz. 77–104. l.

Gazdaság – társadalom

Buza János: A hódoltság gazdagparaszti állattartásának néhány kérdése. Szénaárak 1660-ban. ET. 1980. 91. évf. 2. sz. 237–249. l.

Buza János: Timon és tallér. (Néhány észrevétel a „Pénzforgalom Kecskeméten 1662–1711 között" c. közleményhez.) Sz. 1980. 114. évf. 1. sz. 100–109. l.

Granasztói György: Kassa társadalma (1549–1557) a korreszpondencia-elemzés tükrében. Sz. 1980. 11. évf. 4. sz. 615–660. l.

Iványosi-Szabó Tibor: Az aranyforint forgalma Kecskeméten, 1662–1711. Numizmatikai Közlöny, 1979–1980. 78–79. évf. 63–76. l.

Iványosi-Szabó Tibor: Pénzforgalom Kecskeméten 1662–1711 között. Sz. 1980. 114. évf. 1. sz. 71–99. l.

Kiss István, N.: „A kortól megtört, beteg, nyomorult személyek" összeírása Bártfa városában 1708-ban. CMed. 1979. 25. köt. 1–2. sz. 299–300. l.

Molnár Ambrus: Adatok a körösszegi uradalom XVII. századi történetéhez. A Bihari Múzeum Évkönyve, II. 1978. 109–128. l.

Nagy László: „Öreg" Rákóczi György hajdúkatonái. (Aki elbánt a „kontytyal, kalappal".) AUDHist. mt. 12. 1979. 5–58. l.

Pap Gáborné: Egy kolozsvári gyógyító asszony engedélye 1615-ből. MT. 1980. 25. köt. 12. sz. 947–949. l.

Paulinyi Oszkár: A bányajoghatóság centralizációjának első kísérlete Magyarországon. Sz. 1980. 114. évf. 1. sz. 3–25. l.

Péter Katalin: A barokk korszak társadalma. MTANYI. 1979. 31. évf. 3–4. sz. 259–271. l.

Péter Katalin: Az erdélyi társadalom élete a 17. század első felében. Sz. 1980. 114. évf. 4. sz. 575–599. l.

Takács Béla: Török kereskedők a debreceni vásárokon. ÉlT. 1980. 35. évf. 10. sz. 297–300. l.

Zimányi Vera: Búza, só, bor, fa és vas. A Zrínyiek gazdasága. ÉlT. 1980. 35. évf. 22. sz. 675–677. l.

Zimányi Vera: Gazdasági és társadalmi fejlődés Mohácstól a 16. század végéig. Sz. 1980. 114. évf. 4. sz. 511–574. l.

Politika

Barta Gábor: Hogyan halt meg II. Lajos király? História, 1980. 2. évf. 1. sz. 5–6. l.

Barta János, ifj.: Az abszolutizmus nyomában. Alföld, 1980. 31. évf. 11. sz. 50–53. l.

Benczédi László: Politika könyvvel és purgatóriummal. Kollonics Lipót (1613–1707) a Habsburg-abszolutizmus szolgálatában. História, 1980. 2. évf. 4. sz. 30–31. l.

Benczédi László: Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon (1664–1685). Bp. 1980. Akadémiai K. 180 l. Értekezések a történeti tudományok köréből 91.

Benczédi László: Zrínyi Péter tragédiája. Mártír vagy áldozat? ÉlT. 1980. 35. évf. 24. sz. 746–748. l.

Benczédi László: Zrínyi Péter és a Wesselényi-szervezkedés. Mártír vagy áldozat? ÉlT. 1980. 35. évf. 23. sz. 709–712. l.

Európa és a Rákóczi-szabadságharc. (Szerk.: Benda Kálmán.) Bp. 1980. Akadémiai K. 320 l. – Ismerteti: *T. s.* ThSz. 1980. 23. évf. 6. sz. 384. l.

Gál Lajos: Útkeresés a gályarabságra ítélt prédikátorok sorsában, ügyében. ThSz. 1980. 23. évf. 6. sz. 335–340. l.

Hargittay Emil: Balásfi Tamás és Pázmány Péter politikai nézetei. IT. 1980. 12. évf. 1. sz. 134–147. l.

Kathona Géza: Ó- és középkori ökumenikus és provinciális zsinatok kánonainak hatása. Tradicionalista törekvések a Dunántúlon és Felsődunamelléken 1612–1632. ThSz. 1980. 23. évf. 4. sz. 230–235. l.

Makkai László: Török Bethlen és Mohamedán Gábor. Bethlen Gábor és a török. História, 1980. 2. évf. 3. sz. 3–4. l.

Nagy László: Bethlen Gábor, a hadvezér. HK. 1980. 27. évf. 3. sz. 379–404. l.

Némethy Sándor: A Delegatum Judicium Extraordinarum Posoniense anno 1674 története és jogászi kritikája. ThSz. 1980. 23. évf. 6. sz. 331–335. l.

Petneki Áron: Szobieszki János királyi levelei Magyarországról. Forrás, 1980. 12. évf. 8. sz. 89–95. l.

Sereg József: Vak Bottyán János generális (1644–1709). HSz. 1980. 8. évf. 2. sz. 30–35. l.

Szántó Imre: A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon 1541–1593. Bp. 1980. Akadémiai K. 161 l.

Tardy Lajos: Erdély és Franciaország szövetségének terve – egy 1574. évi útleírás tükrében. MT. 1980. 25. köt. 4. sz. 253–260. l.

Várkonyi Ágnes, R.: „Ad pacem universalem". (A szatmári béke nemzetközi előzményeiről.) Sz. 1980. 114. évf. 2. sz. 165–200. l.

Zombori István: V. Károly és a magyar trónviszályok. (1529–1533.) TSz. 1980. 23. évf. 4. sz. 615–626. l.

•

Kultúra – tudomány

Ács Zoltán: Báthory István és a vilniusi egyetem. ÉlT. 1980. 35. évf. 37. sz. 1165–1166. l.

Balogh István: A nagyenyedi kollégium és Debrecen (1629–1765). Confessio, 1980. 3. évf. 1. sz. 41–47. l.

Balogh Jolán: Későrenaissance kőfaragó műhelyek. VI. A kolozsvári műhelyek, 16. század. ArsH. 1979. 7. évf. 2. sz. 175–208. l.

Beke György: Iskolák és könyvek fejedelme. – Négyszáz éve született Bethlen Gábor. –

Könyv és Nevelés, 1980. 22. évf. 2. sz. 79–83. l.

Benda Kálmán: Bethlen Gábor és a magyar művelődés. Tt. 1980. 34. évf. 10. sz. 65–75. l.

Bitskey István: Bethlen Gábor és a magyar művelődés. Alföld, 1980. 31. évf. 11. sz. 57–61. l.

Bitskey István: Irodalompolitika Bethlen Gábor és a két Rákóczi György udvarában. MK. 1980. 96. évf. 1. sz. 1–14. l.

Bobrovszky Ida, B.: A XVII. századi mezővárosok iparművészete. (Kecskemét, Nagykőrös, Debrecen.) Bp. 1980. Akadémiai K. 156 l., ill. – Ismerteti: *Molnár László.* MüÉ. 1980. 29. évf. 3–4. sz. 268–270. l.; *Sz. Kürti Katalin.* Alföld, 1980. 31., 9. sz. 86–87. l.; *Takács Béla:* Három mezőváros iparművészete. ThSz. 1980. 23. évf. 3. sz. 190–192. l.

Bolyki János: Komáromi Csipkés György: Pestis pestise (1664). CMed. 1978. 24. köt. 4. sz. 81–89. l.

Bucsay Mihály: Meliusz Juhász Péter gondolatvilága. Confessio, 1980. 3. évf. 2. sz. 40–46. l.

Dán Róbert: Mathias-Vehe-Glirius és Dávid Ferenc. (Dávid F. halálának 400. évfordulójára.) MTAFT. 1979. 28. köt. 1–3. sz. 185–207. l.

Gerő Győző: Az oszmán–török építészet Magyarországon. (Dzsámik, türbék, fürdők.) Bp. 1980. Akadémiai K. 174 l., ill. Művészettörténeti füzetek 12. – Ismerteti: *Lázár István.* UT. 1980. 17. évf. 38. sz. 2. l.; MT. 1980. 25. köt. 6. sz. 492. l.

Hargittay Emil: Pázmány Péter a magyar Cicero. IPM. 1980. 6. évf. 12. sz. 24–27. l.

Horkay László: A magyar nyelvű filozófia története a XVII. század közepétől a XIX. század végéig. Bevezetés a magyar filozófiai gondolkodás történetébe. Bp. 1977. A Magyarországi Református Egyház 198 l. Theológiai Tanulmányok 7. k. (Kézirat.) – Ismerteti: *F. Csanak Dóra.* ItK. 1980. 84. évf. 1. sz. 111–112. l.

Kiss Pál, M.: Bethlen Gábor tudósai közt. (A fejedelem születésének 400-dik évfordulójára.) Rajztanítás, 1980. 22. évf. 6. sz. 29–30. l.

Koppány Tibor: Egy XVI. századi Sopron vármegyei kastély és építtetője, Niczky György. SSz. 1980. 34. évf. 1. sz. 46–58. l.

Kovács Sándor Iván: Zrínyi Miklós három szakácskönyve. UT. 1980. 17. évf. 51. sz. 44–45. l.

Miklóssy V. Vilmos: Kájoni János hasznos orvoskönyve és forrásai. (Születésének 350. évfordulójára.) Gyógyszerészet, 1980. 24. évf. 2. sz. 63–68. l.

Náhlik Zoltán: Bethlen Gáborra emlékezünk. Iskolái a társadalmi szabadság kiterjesztéséhez is hozzájárultak. Köznevelés, 1980. 36. évf. 35. sz. 6–9. l.

Nagy László: „Nosza rajta, jó katonák, igyunk egészséggel!" Gondolatok két kuruc katonadal eredetéről. HK. 1980. 27, évf. 2. sz. 228–251. l.

Perjés Géza: Sors bona . . . ? (A hadtudományok és a valószínűségszámítás.) IPM. 1979. 5. évf. 9. sz. 134–136. l.

Szilárdfy Zoltán: Bethlen Gábor esküvői násfái. Confessio, 1980. 3. évf. 2. sz. 35–39. l.

Széll Zsuzsa: Heltai Gáspár és az inkvizíció. (Forrástanulmány a Hálóról.) Vg. 1980. 21. évf. 10. sz. 639–649. l.

Szlatky Mária: Magyar nyelvű, kéziratos orvosló könyvek a 17. századból. MK. 1980. 96. évf. 2. sz. 131–148. l.

Téglásy Imre: Nevelés a XVI. századi Magyarországon. Köznevelés, 1980. 36. évf. 16. sz. 16. l.

Téglásy Imre: Zsámboky János (Sambucus) nyelv- és történelemszemléletéhez. ItK. 1980. 84. évf. 3. sz. 245–265. l.

Vásárhelyi Judit: A győri székesegyházi Könyvtár possessorai. I. Náprági Demeter könyvtára. MK. 1980. 96. évf. 2. sz. 117–130. l.

Vásárhelyi Judit: A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai. II. Az „erdélyi" gyűjtemény. – III. Győri könyvtulajdonosok. MK. 1980. 96. évf. 3. sz. 230–263. l.

Vásárhelyi Judit: A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai III. Egyéb, sem Erdélyhez, sem Győrhöz nem kapcsolható hazai személyiségek könyvei. MK. 1980. 96. évf. 4. sz. 325–349. l.

Bethlen Gábor tudományos konferencia, emlékülések

Bethlen-emlékülés Hódmezővásárhelyen. N. 1980. 108. évf. 239. sz. 5. l.

Dusicza Ferenc: Bethlen Gábor emlékezete a Ráday Kollégimban. MN. 1980. 36. évf. 51. sz. 4. l.

Emlékezés Bethlen Gáborra. Tudományos konferencia Debrecenben. MH. 1980. 13. évf. 237. sz. 5. l.

Fenyvesi Félix Lajos: Emlékezés Bethlen Gáborra. (Hódmezővásárhely). ÉlIr. 1980. 24. évf. 42. sz. 8. l.

Megemlékezések *Bethlen Gábor* születésének 400. évfordulóján (1980. október 8–9-ig.) Nsz. 1980. 38. évf. 149. sz. 6. l.

Nemzetközi tudományos konferencia Debrecenben. Köpeczi Béla előadása Bethlen Gáborról. MN. 1980. 36. évf. 237. sz. 3. l.

(pesti): Emlékezés Bethlen Gáborra. (Debrecen, 1980. okt. 8–9.). ÉlIr. 1980. 24. évf. 42. sz. 8. l.

Vértessy Péter: Kálvin-kutatók Bethlen Gáborról. (A nemzetközi Kálvin Kongresszus elnökségének debreceni ülésszaka, 1980. okt. 16–18.) MN. 1980. 36. évf. 246. sz. 7. l.

Vikol Katalin: Bethlen Gábor egy tudományos ülésszak tükrében. (Nemzetközi tudományos tanácskozás, Debrecen, 1980. okt. 8–9.) MN. 1980. 36. évf. 248. sz. 9. l.

Bethlen Gábor emlékkiállítás

Bethlen Gábor-emlékkiállítás a Hadtörténeti Múzeumban. MN. 1980. 36. évf. 222. sz. 3. l.

Cs. J.: Az első Bethlen Gábor-emlékkiállítás. (A Hadtörténeti Múzeumban.) N. 1980. 108. évf. 235. sz. 8. l.

Megnyitották a nagy fejedelem emlékkiállítását. (Bethlen Gábor születésének 400. évfordulója alkalmából a Hadtörténeti Múzeumban megnyílt kiállítás.) MN. 1980. 36. évf. 246. sz. 5. l.

Petneki Áron: Néhány gondolat a Bethlen-kiállításról. K. 1980. 12. sz. 28. l.

Tóth Benjámin: Bethlen Gábor-kiállítás a Ráday Kollégiumban. Confessio, 1980. 3. évf. 3. sz. 98–108. l.

Ismertetések

Barta Gábor: Az Erdélyi Fejedelemség születése. Bp. 1979. Gondolat K. 280 l., ill. – Ismerteti: *Gergely András.* Tt. 1980. 34. évf. 11. sz. 103–104. l.; *Szakály.* K. 1980. 3. sz. 38. l.

(j.): Bethlen Gábor, a református fejedelem. Egyházi emlékkötetek. (Ismertetés.) MN. 1980. 36. évf. 235. sz. 4. l.

Bitskey István: Hitviták tüzében. Bp. 1978. Gondolat K. 250 l. – Ismerteti: *Hargittay Emil.* IT. 1980. 12. évf. 3. sz. 824–825. l.; *Havas László.* FK. 1980. 26. évf. 3. sz. 391–395. l.; *Rácz Péter.* Va. 1980. 45. évf. 6. sz. 426–427. l.; *Tarnóc Márton.* ItK. 1979. 83. évf. 5–6. sz. 689–690. l.

Bitskey István: Humanista erudíció és barokk világkép. Pázmány Péter prédikációi. Bp. 1979. Akadémiai K. – Ismerteti: *Kilián István.* MK. 1980. 96. évf. 1. sz. 99–101. l.; *Sárközi Péter:* „Hímes szók" és „erős valóságok". Alföld, 1980. 31. évf. 6. sz. 88–90. l.

A budai szandzsák 1559. évi összeírása. Közzétette: Káldy-Nagy Gyula. Bp. 1975. 296 l. – Ismerteti: *Békés József.* Honismeret, 1980. 8. évf. 1. sz. 54–55. l.

Haller János: Hármas História. (Vál. és előszó: Molnár Szabolcs.) Bukarest, 1978. Kriterion K. – Ismerteti: *Vörös Imre.* IT. 1980. 12. évf. 3. sz. 820–823. l.

Háló. Válogatás Heltai Gáspár műveiből. Bp. 1979. Magvető K. 491 l. – Ismerteti: *Szelényi Anna.* ÉlIr. 1980. 24. évf. 4. sz. 10. l.

Kiss József: A Jászkun Kerület parasztsága a Német Lovagrend földesúri hatósága idején (1702–1731). Bp. 1979. Akadémiai K. 297 l. – Ismerteti: *Kocsis Gyula.* ET. 1980. 91. évf. 2. sz. 314–315. l.

Kovács Sándor Iván: Zrínyi tanulmányok. Bp. 1979. Szépirodalmi K. 196 l., ill. – Ismerteti: *Páskándi Géza.* K. 1980. 3. sz. 32. l; *Tóth István.* Somogy, 1980. 8. évf. 4. sz. 112. l.; *Tüskés Tibor.* Tt. 1980. 34. évf. 11. sz. 99–101. l.

Magyar gondolkodók a XVII. században. (Szerk.: Tarnóc Márton.) Bp. 1979. Szépirodalmi K. 1275 l. – Ismerteti: *Héra Zoltán:* A szellem helytállása. Jegyzetek a Magyar gondolkodók a 17. sz. című kötetről. Nsz. 1980. 38. évf. 16. sz. 11. l.; *(veszelák):* Gondolkodó eleink. ÉlIr. 1980. 24. évf. 27. sz. 7. l.

Marečková, Marie: Bártfa társadalmi struktúrája a XVII. század első felében. (Společenská struktúra Bardějova v I. polovine XVII. století.) Brno, 1978. – Ismerteti: *N. Kiss István–Markó László.* Vt. 1980. 4. sz. 148–154. l.

Molnár J.: A török világ emlékei Magyarországon. Bp. 1976. Corvina 126 l., 65 kép. – Ismerteti: *Gerelyes Ibolya.* AÉ. 1979. 106. köt. 1. sz. 151–152. l.

Perjés Géza: Mohács. Bp. 1979. Magvető K. 465 l. – Ismerteti: *Bodri Ferenc.* Életünk, 1980. 17. évf. 1. sz. 91–93. l.; *Für Lajos:* „Nemzeti létünk nagy temetője". Forrás, 1980. 12. évf. 1. sz. 93–95. l.; *Kulcsár Péter:* Mohács – Perjés Géza könyve. Kortárs, 1980. 24. évf. 10. sz. 1627–1631. l.; *Marosi Endre:* Mohács – komplexus? Hozzászólás Perjés Géza: Mohács c. könyvéhez. HK. 1980. 27. évf. 1. sz. 142–160. l.

II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig. Bp. 1978. Akadémiai K. 543 l., 26 tábla. – Ismerteti: *Jankovics József.* HungÉ. 1980. II. évf. 114–115. l.

Rákóczi-tanulmányok. A II. Rákóczi Ferenc születésének 300. évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülésszak előadásai. (Szerk.: Sinkovics István, Gyenis Vilmos.) Bp. 1978. ELTE, 204 l. – Ismerteti: *Uray Piroska.* HungÉ. 1980. II. évf. 115–116. l.

II. Rákóczi Ferenc: Vallomások – emlékiratok. (Szerk., jegyz. és utószó: Hopp Lajos.) Bp. 1979. Szépirodalmi K. 987 l. Magyar remekírók. – Ismerteti: *Varga Imre.* ItK. 1980. 84. évf. 2. sz. 236–239. l.

Tarnóc Márton: Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában. Bp. 1978. Gondolat K. 267 l. – Ismerteti: *Köpeczi Béla.* IT. 1980. 12. évf. 1. sz. 234–236. l.; *Lábas Olga, G.:* FK. 1980. 26. évf. 4. sz. 503–506. l.

Várkonyi Ágnes, R.: Magyarország keresztútjain. Tanulmányok a XVII. századról. Bp. 1978. Gondolat K. 430 l. – Ismerteti: *Barta Gábor.* MTAFT. 1979. 28. köt. 1–3. sz. 253–255. l.; *Kronstein Gábor:* A történeti cselekvés csapdái. V. 1980. 23. évf. 10. sz. 94–96. l.

Vass Előd: A szekcsői–mohácsi szandzsák 1591. évi adóösszeírása. Különnyomat a Baranyai Helytörténetírás 1977. c. kötetből. Pécs, 78 l. – Ismerteti: *Kállay István.* LSz. 1979. 29. évf. 3. sz. 714–716. l.

Zoványi Jenő: A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig. Bp. 1977. 462 l. (Humanizmus és reformáció 6.) – Ismerteti: *Ladányi Sándor.* LK. 1978. 48–49. évf. 299–301. l.

Magyarország története 1711–1790

Források

Bársony István: A XVIII. század eleji inventáriumok a váradi püspökség Bihar megyei birtokáról. MuK. 1979. 31. sz. (IV. köt. 1. sz.) 6–11. l.

Bél Mátyás: Bihar megye leírása. (Jegyz.: Csorba Csaba.) A Bihari Múzeum Évkönyve, II. Berettyóújfalu, 1978. 51–107. l.

Dávid Zoltán–T. Polonyi Nóra: Az első magyar nyelvű leíró statisztika. Kovács János: Az esztergomi érsekséget illető jószágoknak Geographico Topografica descriptioja 1736–1739. Bp. 1980. KSH Levéltára. 112 l.

Katona Imre: A fraknói kincstár 1725-ös leltára. MüÉ. 1980. 29. évf. 2. sz. 131–147. l.

Id. Wesselényi Miklós (1750–1809) ismeretlen színházi levelei. Közli: Enyedi Sándor. IT. 1890. 12. évf. 4. sz. 1010–1029. l.

Magyar aranycsinálók. Írások az alkimiáról a felvilágosodás korából. (Vál., szerk. és utószó: Torda István.) Bp. 1980. Magvető K. 332 l., ill. Magyar Hírmondó.

A rendtartó székely falu. (Faluközösségi határozatok a feudalizmus utolsó évszázadából.) (Bev. és jegyz.: Imreh István.) Bukarest, 1973. Kriterion K. 340 l. – Ismerteti: *Vörös Károly.* Sz. 1980. 114. évf. 4. sz. 694–695. l.

Gazdaság – társadalom

Abonyi Lajos: Népesedés és szociális helyzet a feudalizmus kései szakaszában. Eleken (1734–1844). BékÉl. 1980. 15. évf. 3. sz. 304–312. l.

Ács Zoltán: Adatok a gyulai németek úrbérrendezés előtti történetéhez. BékÉl. 1980. 15. évf. 3. sz. 295–303. l.

Bak Borbála: Győr szabad királyi város igazgatása 1743–1778. (Tisztségviselők, alkalmazottak.) Bp. 1980. ELTE. 227 l., tábl. A Történelem Segédtudományai Tanszék kiadványai 2.

Bak Borbála: Győr szabad királyi város igazgatástörténetének levéltári forrásai és terminológiai kérdései (1743–1778). TSz. 1980. 23. évf. 4. sz. 591–614. l.

Bársony István: Adalékok a Szabolcs megyéből Abaúj, Borsod és Zemplén megyékbe irányuló jobbágymigráció kérdéséhez a XVIII. század első évtizedeiből. BLÉ. III. 1980. 19–34. l.

Bársony István: A Váradi püspökség biharmegyei birtokainak jobbágysága a XVIII. század első harmadában. AUDhist. mt. 12. 1979. 59–116. l.

Dóka Klára: Mikoviny Sámuel elképzelése a Tisza–Duna–Sajó–Balaton–Dráva hajózható csatornáról. Hidrológiai Tájékoztató, 1980. április, 6–7. l.

Fülöp Éva Mária: Adatok a vértessomlói barnaszénbányászat XVIII. századi történetéhez. UF. 1980. 12. évf. 5. sz. 63–67. l.

Kállay István: A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711–1848. Bp. 1980. Akadémiai K. 335 l. A Magyar Országos Levéltár Kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 5.

Knézy Judit: Mit ettek eleink, hogyan sütöttek-főztek Somogyban a XVII. században= Somogy, 1980. 8. évf. 5. sz. 57–60. l.

Molnár József: Cigányhalál 1760-ban Ramocsaházán. SzSzSz. 1980. 15. évf. 1. sz. 71–72. l.

Tóth Tibor: Hitelezők és adósok. A kölcsönforgalom kérdéséhez Somogyban 1756–1812. Bp. 1979. KSH. 156 l. Történeti statisztikai füzetek 2.

Vámos Éva–Szabadváry Ferenc: Egy kohászati eljárás orvosi véleményezése a XVIII. században. TechSz. 1979. XI. köt. 113–117. l.

Politika

Barcza József: A Türelmi Rendelet a korszak magyar református prédikációinak tükrében. ThSz. 1980. 23. évf. 5. sz. 285–289. l.

Bilibok Péterné: Adatok Tessedik Sámuel haladó egyházpolitikai nézeteiről. BékÉl. 1980. 15. évf. 4. sz. 483–488. l.

Bucsay Mihály: A Türelmi Rendelet. (A református egyház egyháztörténeti szakkonferenciáján, Debrecen, 1980. aug. 26-án elhangzott előadás.) ThSz. 1980. 23. évf. 6. sz. 325–330. l.

Hajdú Lajos: Adalékok a 18. századi erdélyi kodifikációs törekvések történetéhez. JK. 1980. 35. évf. 10. sz. 637–647. l.

Hajdú Lajos: II. József és a magyar közigazgatás. ÁI. 1980. 30. évf. 11. sz. 1006–1016. l.

Veres László: Földesúri támadás a diósgyőri koronauradalom mezővárosai ellen a 18. század derekán. Adatok a diósgyőri koronauradalom történetéhez. MHOMKözl. 1980. 18. köt. 32–37. l.

Zahar József: Leszczynski Szaniszló lengyel király és a magyarok. Honismeret, 1980. 8. évf. 4. sz. 33–35. l.

Kultúra – tudomány

Alszeghy Zsoltné Tési Edit: Voltaire egykorú magyarországi iskolai színpadon. ItK. 1979. 83. évf. 5–6. sz. 571–577. l.

Bartha Lajos: A nagyszombati csillagvizsgáló előtörténete. TV. 1980. 111. évf. 8. sz. 372–374. l.

Bartha Lajos: Régi magyarországi csillagászok listája. (II. rész). Kiegészítés és helyesbítés. TechSz. 1979. XI. köt. 169–179. l.

Darkó Jenő: Újszerűség és hagyomány a magyarországi metabizánci művészetben. Művészet, 1980. 21. évf. 1. sz. 38–41. l.

Eszes László: A keszthelyi kőfaragó műhely emlékei a Balaton vidékén (1750–1850). Műemlékvédelem, 1980. 24. évf. 2. sz. 84–107. l.

Ferenczi László: A magyar felvilágosodás történetszemléletéről. ItK. 1980. 84. évf. 2. sz. 164–170. l.

Galavics Géza: A megfestett Télemakhosz. ÉlT. 1980. 35. évf. 38. sz. 1189–1190. l.

Grabarits István–Zalai Károly: A XVIII. századi magyar gyógyszerkincs osztályozása és értékelése. Gyógyszerészet, 1980. 24. évf. 4. sz. 145–148. l.

Hölvényi György: Faludi Ferenc (1704–1779). Va. 1980. 45. évf. 5. sz. 305–311. l.

Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp. 1980. Akadémiai K. 758 l. – Ismerteti: *Köpeczi Béla.* MN. 1980. 36. évf. 195. sz. 13. l.; *M. I.:* Művelődéstörténet, építészet, társadalom. N. 1980. 108. évf. 213. sz. 6. l.; *Mészáros István.* PSz. 1980. 30. évf. 12. sz. 1132–1134. l.; *V. Molnár László.* Somogy, 1980. 8. évf. 5. sz. 92–94. l.; *Ormos Mária:* A hazai felvilágosodás. Enciklopédikus művelődéstörténeti munka. MH. 1980. 13. évf. 216. sz. 10. l.; *Sőtér István:* Egy évszázad tükre. Nsz. 1980. 38. évf. 165. sz. 131 l.; *Süköszdi Mihály.* UT. 1980. 17. évf. 30. sz. 2. l.

Papp János: Az 1764-es pozsonyi országgyűlés paszkvillusirodalmának Vas megyei vonatkozásai. VSz. 1980. 34. évf. 1. sz. 140–147. l.

Szathmári István: A nyelvi tudat(osság) alakulása Magyarországon a felvilágosodás korában. MNy. 1980. 76. évf. 2. sz. 157–165. l.

Szénási Sándor: Hermányi Dienes József, a prédikátor. Confessio, 1980. 3. évf. 3. sz. 46–55. l.

Tóth Béla: Adalékok a partikuláris iskolák XVIII. századi történetéhez. MuK. 1979. 30. sz. (III. köt. 10. sz.) 31–41. l.

Tóth Béla: Maróthy György és a felvilágosodás. Honismeret, 1980. 8. évf. 1. sz. 44–45. l.

Tóth Béla: Maróthy György 1715–1744, a debreceni kollégium könyvtárának a korszerű szintre való emelője. Kts. 1980. 30. évf. 6. sz. 361–362. l.

Ismertetések

Bajkó Mátyás: Kollégiumi iskolakultúránk a felvilágosodás idején és a reformkorban. Bp.

1976. Akadémiai K. – Ismerteti: *Szabó Sándor Géza.* IT. 1980. 12. évf. 1. sz. 247–251. l.

Fülöp Géza: A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban. Bp. 1978. Akadémiai K. 290 l. – Ismerteti: *Hopp Lajos.* Helikon, 1980. 26. évf. 1–2. sz. 179–180. l.; *Hopp Lajos.* MK. 1980. 96. évf. 1. sz. 96–97. l.; *Orosz László.* IT. 1980. 12. évf. 2. sz. 580–581. l.; *Szigethy Gábor.* ItK. 1979. 83. évf. 5–6. sz. 676–679. l.

P. Kelemen diák levelei 1714–1743. (Sajtó alá rend.: B. Rákos Raymund.) Róma, 1979. – Ismerteti: *Tóth László.* SzSzSz. 1980. 15. évf. 4. sz. 99–101. l.

Tenke Sándor: A Debreceni Kollégium gazdálkodása Szeremley Sámuel perceptor idején, 1742–1811. Debrecen, 1978. Bölcsészdoktori értekezés. 165 l., 14 t. – Ismerteti: *Barcza József.* ThSz. 1980. 23. évf. 2. sz. 119–121. l.

Tessedik Sámuel–Berzeviczy Gergely: A parasztok állapotáról Magyarországon. (Vál., szerk. és bev. Zsigmond Gábor.) Bp. 1979. Gondolat K. 433 l. – Ismerteti: *Poór János.* ET. 1980. 91. évf. 1. sz. 115–117. l.

Tóth Béla: Weszprémi István. Bp. 1979. 159 l. – Ismerteti: *Lenkey István.* ThSz. 1980. 23. évf. 5. sz. 320–321. l.

Wellmann Imre: A magyar mezőgazdaság a XVIII. században. Bp. 1979. Akadémiai K. 194 l. Agrártörténeti tanulmányok 6. – Ismerteti: *Ács Zoltán.* BékÉl. 1980. 15. évf. 2. sz. 262–264. l.; MT. 1980. 25. köt. 1. sz. 78. l.; *Poór János.* ET. 1981. 91. évf. 3–4. sz. 602–603. l.

Magyarország története 1790–1849

Források

Batsányi János poétai munkái (1835). (Mellékletben Keresztúry Dezső: Batsányi János költői munkáinak kiadástörténete.) Bp. 1980. Magyar Helikon, 210 l., 15 l. mell. Hasonmás kiadás.

Egy sárközi lelkész gazdasági naplója (1821–1870). (Közli: Balázs Kovács Sándor.) Dunatáj, 1980. 3. évf. 3. sz. 30–42. l.

Enyedi Sándor: „Szabadon fordította Tek. Kazinczy Ferentz Ur". Színlap a magyar színészet úttörő korából (1793). MN. 1980. 36. évf. 41. sz. 5. l.

Görgey István: 1848 júniusától novemberéig. (Okmánytár 1848. szeptember 23. – 1848. október 16.) (Sajtó alá rend., bev. és jegyz.: Katona Tamás.) Bp. 1980. Magyar Helikon, 434 l., ill.

Jókai Mór: Emléksorok. Napló 1848–49-ből. Bp. 1980. Magvető K. 268 l. Tények és tanúk. – Ismerteti: *Fekete Sándor:* A mesemondó hőstelenít. UT. 1980. 17. évf. 22. sz. 17. l.; *(józsa):* Emléksorok 1848–49-ből. Jókai Mór följegyzései. MN. 1980. 36. évf. 152. sz. 4. l.; *Kovássy Zoltán:* „Javadért Haza!" MN. 1980. 36. évf. 142. sz. 7. l.; *Szalay Károly.* N. 1980. 108. évf. 150. sz. 6. l.; *Tamás István:* A legyőzhetetlen Jókai. Nsz. 1980. 38. évf. 137. sz. 7. l.; *Tüdrenczel Sándor:* Nagy idők krónikája. SzSzSz. 1980. 15. évf. 4. sz. 97–98. l.

Kilián István: Csokonainak s baráti körének ismeretlen levelei. ItK. 1979. 83. évf. 5–6. sz. 605–609. l.

Kilián István: Menszáros Károly nagykereki gazdaságának inventáriuma 1837-ből. A Bihari Múzeum Évkönyve, II. 1978. 129–151. l.

Kisasszondi Éva: Garay János 1838-as levélváltása Szemere Pállal. TKts. 1980. 11. évf. 1. sz. 85–88. l.

Kovács István: Teodor Tomasz (Zygmunt Milkowski) az 1848–49-es évek hadikrónikájáról. Forrás, 1980. 12. évf. 6. sz. 89–96. l.

„Nem viselem a remöte életöt." Egy sárközi református presbitériumi jegyzőkönyv feljegyzéseiből. (Közli: Balázs Kovács Sándor.) Dunatáj, 1980. 3. évf. 1. sz. 37–48. l.

Pennaháborúk. Nyelvi és irodalmi viták 1781–1826. (Szerk.: Szalai Anna.) Bp. 1980. Szépirodalmi Kiadó, 656 l.

Pétervári pályamű a parasztság fölemelésére. Egy előkerült Tessedik-kézirat (1803). (Közzétette és bev.: Tóth Lajos.) ÉlT. 1980. 35. évf. 34. sz. 1062–1063. l.

Vitkovics Mihály válogatott művei. (Vál., szerk. és bev.: Lőkös István.) Bp. 1980. Szépirodalmi K. 571 l. – Ismerteti: *Cs. Varga István.* HSz. 1980. 8. évf. 2. sz. 61–62. l.

Feldolgozások – általában

Balázs Péter: Győr a feudalizmus bomlása és a polgári forradalom idején. Bp. 1980. Akadémiai K. 297 l.

Barta János: A Széchenyi-élmény. Utóhang a Napló megjelenéséhez. Alföld, 1980. 31. évf. 3. sz. 65–74. l.

Dénes Iván Zoltán: A „fontolva haladás" illúziókeltő érvei és elvei. MFSz. 1980. 24. évf. 2. sz. 168–195. l.

Fried István: Csepreg és Csorna egy 1829. évi német lexikonban. SSz. 1980. 34. évf. 4. sz. 325–327. l.

Gergely András: Széchenyi naplói. Tt. 1980. 34. évf. 5. sz. 50–55. l.

Horváth Róbert: Széchenyi „Hitel"-ének másfél évszázados jubileumára. StSz. 1980. 58. évf. 8–9. sz. 886–894. l.

Kállay István: Kossuth ügyvédi évei Zemplén megyében, 1824–1832. BLÉ. III. 1980. 77–107. l.

Kunszabó Ferenc: „Homály és tévedés". Életünk, 1980. 17. évf. 5–6. sz. 455–473. l.

Kunszabó Ferenc: Széchenyi István eszmerendszere V. „Hitel" Életünk, 1980. 17. évf. 8. sz. 645–659. l.

Kunszabó Ferenc: Széchenyi István eszmerendszere VI. „Itt alkotni, teremteni kell." Életünk, 1980. 17. évf. 10. sz. 848–862. l.

Lukács Ágnes, B.: Az anyakönyvek minősége és az anyakönyvezés hiányosságai az 1821–30-as években. D. 1980. 23. évf. 2–3. sz. 242–252. l.

Magyarország története 5. k. (1790–1848.) 1–2. rész. (Főszerk.: Mérei Gyula, szerk.: Vörös Károly.) Bp. 1980. Akadémiai K. 1456 l., ill.

Tartalom:

– *Benda Kálmán:* A magyar nemesi mozgalom (1790–1792). 29–117. l.;

– *Arató Endre:* A nem magyar népek nemzeti ideológiája és mozgalmai a polgári fejlődés kezdetén (1790–1792). 117–159. l.;

– *Benda Kálmán:* A magyar jakobinus mozgalom (1792–1795). 159–213. l.;

– *Mérei Gyula:* Magyarország gazdasága (1790–1848). 213–425. l.;

– *Benda Kálmán:* Az udvar és az uralkodó osztály szövetsége a forradalom ellen (1795–1812). 425–473. l.;

– *Vörös Károly:* A magyarországi társadalom (1790–1848). 473–601. l.;

– *Vörös Károly:* Abszolutizmus és rendiség konfliktusának kiújulása (1812–1830). 601–669. l.;

– *Gergely András:* A magyar reformellenzék kialakulása és megszilárdulása (1830–1840). 669–789. l.;

– *Arató Endre:* A nem magyar népek viszonya a magyarokhoz és mozgalmaik polgári jellegének erősödése (1792–1840). 789–855. l.;

– *Vörös Károly:* A magyar reformellenzék harca a polgári átalakulásért (1840–1847). 855–977. l.

– *Arató Endre:* A nemzeti ellentétek kiéleződése a polgári forradalom előtt (1840–1848). 977–1055. l.;

– *Vörös Károly–Arató Endre:* Kulturális fejlődés Magyarországon (1790–1848). 1055–1195. l.;

– *Vörös Károly:* Forradalom előtt (1847–1848). 1195–1229. l. – mutatók: 1229–1456. l.

Penyigei Dénes: Tessedik Sámuel. Bp. 1980. Akadémiai K. 274 l., ill. Agrártörténeti Tanulmányok 9.

Petneki Áron: Mozaik a főváros múltjából. Budapest, 1980. 18. évf. 10. sz. 38. l.

Szabó Ferenc: Békés és Csanád megyék nemzetiségi statisztikája a XIX. század közepén. BékÉl. 1980. 15. évf. 3. sz. 293–294. l.

Vásáry István: Őstörténet és nemzeti tudat a reformkorban. ItK. 1980. 84. évf. 1. sz. 15–25. l.

Gazdaság – társadalom

Antalffy Gyula: Pest, 1815. ÉlIr. 1980. 24. évf. 17. sz. 2. l.

Antall József: Gesundheitliche Aufklärung und Gesundheitserziehung in Ungarn im 18–19. Jahrhundert. CMed. 1978. 24. köt. 4. sz. 25–37. l.

Bácskai Vera–Nagy Lajos: Market Areas, Market Centres and Towns in Hungary in 1828. AH. 1980. Tom. 26. 1–2. sz. 1–26. l.

Bugyi Balázs: Foglalkozási ártalmak a reformkorban a korabeli szakirodalom tükrében. FMK. 1980. 5. sz. 3–20. l.

Dienes Istvánné: Az első magyar pozsony–nagyszombati vasút. ÉlT. 1980. 35. évf. 28. sz. 867–868. l.

Dienes Istvánné: 125 épült a győr–hegyeshalmi vasútvonal. Vasút, 1980. 3. sz. 4–5. l.

Draveczky Balázs: Petőfi kávéháza. ÉlT. 1980. 35. évf. 31. sz. 975–977. l.

Ertl István: Adalékok vasútügyünk legkorábbi történetéhez. KtSz. 1980. 30. évf. 6. sz. 272–276. l.

Habermann Gusztáv: Az újszegedi lőportárrobbanás (1848). Somogyi-könyvtári Műhely, 1980. 19. évf. 4. sz. 105–117. l.

Hajdú Imre: Tagosítások Bogácson a XIX. században. Matyóföld, 1980. 53–60. l.

Kádas Kálmán: Széchenyi István közlekedésfejlesztési koncepciói. Gazdaság, 1980. 14. évf. 3. sz. 21–28. l.

Kállay István: Grófi kamara, grófi pince – 170 évvel ezelőtt. História, 1979. 1. évf. 1. sz. 33–34. l.

Kávássy Sándor: Szatmári puszták a XIX. század elején. (Szirmay Antal adatai alapján.) AtSz. 1980. 22. évf. 1–2. sz. 193–196. l.

Károlyi Zsigmond, P.: Szeged Széchenyije. Vedres István halálának 150. évfordulójára. Magyar Vízgazdálkodás, 1980. 11–12. sz. 40–41. l.

Leblancné Kelemen Mária: Adalékok a reformkori Nógrád megye egészségügyi helyzetéről Baintner Ferenc megyei főorvos jelentései alapján. CMed. 1979. 25. köt. 1–2. sz. 269–275. l.

Lukács Ágnes, B.: Magyarország népessége törvényhatóságok szerint az 1820-as években. Bp. 1979. KSH. 152 l. Történeti statisztikai füzetek 1. – Ismerteti: *Nyári Zsigmond.* StSz. 1980. 58. évf. 2. sz. 199–201. l.

Mátyás Antal: Magyarország gazdasági felemelkedésének útjai és problémái Széchenyi alapvető műveiben. KgSz. 1980. 27. évf. 11. sz. 1281–1291. l.

Mészárosné Varga Mária: Az 1831-es kolerajárvány Veszprém megyei története. OHl. 1980. 121. évf. 4. sz. 223–226. l.

Mihályhegyi Géza: Kölcsey Ferenc gyermekkori betegsége és népi gyógyítása. CMed. 1978. 24. köt. 4. sz. 123–127. l.

Miskolczy Ambrus: Népesség, társadalom és gazdaság a reformkori Erdélyben. TSz. 1980. 23. évf. 3. sz. 509–529. l.

Pach Zsigmond Pál: Széchenyi és az Al-Duna szabályozásának kezdetei. História, 1980. 2. évf. 4. sz. 11–13. l.

Radnai Lóránt: A Szépítő Bizottság elnöke: József nádor. Budapest, 1980. 18. évf. 12. sz. 38–41. l.

Szűts Tibor: Újabb adatok az 1831. évi kolerajárvány történetéhez. CMed. 1979. 25. köt. 1–2. sz. 255–259. l.

Takács Béla: A debreceni céhek és a reformáció. ThSz. 1980. 23. évf. 4. sz. 235–238. l.

Varga Antal: Egyszerű paraszthäz építési költségei a XIX. század közepén. MuK. 1979. 31. sz. (IV. köt. 1. sz.) 37–38. l.

Politika

Andics Erzsébet: A konzervatívok tervei és tervezetei a forradalom és szabadságharc fegyveres felszámolására 1848/49-ben. Sz. 1980. 114. évf. 5. sz. 752–780. l.

Antalffy György: Szalay László és a centralisták. (Versenyfutás a reformokért.) ÁI. 1980. 30. évf. 9. sz. 783–797. l.

Benda Kálmán: Ki volt Sándor főherceg? ÉlIr. 1980. 24. évf. 7. sz. 2. l.

Both Ödön: Szemere Bertalan belügyminiszter sajtórendelete és a vezetése alatt álló minisztérium sajtóügyi tevékenysége 1848-ban. AUSzeg.AJP. 27. k. 4. sz. 1980. 109–137. l.

Dobrossy István–Veres László: „. . . Más nap életbe lépett a forradalom . . . " Egy miskolci szemtanú az 1848. március 15-i eseményekről. Napjaink, 1980. 19. évf. 3. sz. 36–37. l.

Hajós Tibor: Mária főhadnagy. (Lebstück Mária, 1848–49-es főhadnagy.) Magyarország, 1980. 17. évf. 51–52. sz. 40. l.

Herczegh Ferenc: A nemzeti kérdés nemzetközi vonatkozásai a reformkori Magyarországon. JK. 1980. 35. évf. 10. sz. 648–654. l.

Horváth István–Terray Barnabás: A Metternich-rendszer támadása az irodalmi diáktársaságok ellen a soproni Magyar Társaságban előadott művek nyomán. SSz. 1980. 34. évf. 2. sz. 159–163. l.

Jeszenszky Géza: Új szellem szabadságharcunk külföldi megítélésében. V. 1980. 23. évf. 8. sz. 112–117. l.

Kálmán Gyula: A kápolnai csata hős amazonja. (Lebstück Mária születésének 150. évfordulóján.) HSz. 1980. 8. évf. 4. sz. 29–30. l.

Kilián István: „Iszonyú emlékezetű nap". (1849. okt. 6-a emlékére.) Napjaink, 1980. 19. évf. 10. sz. 33. l.

Kovács István: Könyvek a szabadságharc leveréséről és a megtorlásról. Forrás, 1980. 12. évf. 3. sz. 63–68. l.

Kovássy Zoltán: A szabadságharc magyar hadbírái. ÉlT. 1980. 35. évf. 11. sz. 323–325. l.

Miskolczy Ambrus: Erdély és Magyarország uniója 1848-ban. História, 1980. 2. évf. 3. sz. 23–25. l.

Miskolczy Ambrus: Az erdélyi magyar liberális ellenzék társadalmi reformtörekvései. JK. 1980. 35. évf. 10. sz. 654–662. l.

Miskolczy Ambrus: Szász Károly, az erdélyi reformkori politikus. Confessio, 1980. 3. évf. 3. sz. 39–45. l.

Nagy Lajos: Igazságügyi szervezeti reformtörekvések az erdélyi jogirodalomban (1830–1848). JK. 1980. 35. évf. 10. sz. 673–686. l.

Nyakas Miklós: Sillye Gábor a szabadságharc kormánybiztosa, a hajdúkerület utolsó főkapitánya 1817–1894. Hajdúböszörmény, 1980. Hajdúböszörményi Városi Tanács, 73 l., ill. Hajdúsági Közlemények 7.

Pásztor Emil: A debreceni trónfosztástól a cári beavatkozásig. HSz. 1980. 8. évf. 4. sz. 30–35. l.

Pásztor Emil: 1849 első hónapjai. Szabadságharcunk Heves megyei és alföldi eseményei a debreceni trónfosztásig. HSz. 1980. 8. évf. 2. sz. 35–31. l.

Ruszoly József: Beöthy Ödön, a népképviselő. MuK. 1979. 31. sz. (IV. köt. 1. sz.) 43–49. l.

Sándor Pál: Sur la conception politique de Deák. (Une de ses lettres inédites de 1842.) AH. 1980. Tom. 26. No. 1–2. 179–204. l.

Sáry István: Győr megye közigazgatása az 1848–1849. évi polgári forradalom első évében. LK. 1978. 48–49. évf. 101–122. l.

Spira György: A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországán. Bp. 1980. Kossuth K. 245 l., ill. – Ismerteti: *Csala Károly:* Szabadságunk és „szupremáciánk". Könyvvilág, 1980. 25. évf. 5. sz. 2. l.; *Gáliczky Éva.* MN. 1980. 36. évf. 152. sz. 4. l.; *Niederhauser Emil:* Harag és részrehajlás nélkül. Nsz. 1980. 38. évf. 124. sz. 7. l.; *Seres József.* N. 1980. 108. évf. 196. sz. 9. l.; *Vincze Péter:* Nem engedtek 48-ban? Ismeretlen ismert tények. MH. 1980. 13. évf. 216. sz. 10. l.; *Ruszoly József.* JK. 1980. 35. évf. 10. sz. 703–705. l.

Tímár György: Bécs vagy Buda. (Elmélkedés egyszerű dolgokról, melyek nem is olyan egyszerűek.) ÉlIr. 1980. 24. évf. 23. sz. 5. l. – *Pásztor Emil:* Ki javasolta Bécs helyett Budát? (Reagálás Tímár György: Bécs vagy Buda c. cikkére.) ÉlIr. 1980. 24. évf. 25. sz. 2. l.

Urbán Aladár: Reformtörekvések és történelmi tanulságok. Az alkotmányos fejlődés korabeli eredményei és a politikai publicisztika kezdetei Magyarországon 1841–1842. Sz. 1980. 114. évf. 1. sz. 26–51. l.

Urbán Aladár: A székely katonaság segítségül hívása 1848 ,májusában. HK. 1980. 27. évf. 3. sz. 405–422. l.

Varga János: Deák Ferenc és az első magyar polgári büntetőrendszer tervezete. Zalaegerszeg, 1980. Zalamegyei Levéltár, 171 l. Zalai Gyűjtemény 15.

Varga János: A kormányszervek előkészületei az 1843. évi diétára. Sz. 1980. 114. évf. 5. sz. 727–751. l.

Varsányi Péter István: A karlócai ütközet. (Újabb adalékok a szabadságharc első csatájához.) HK. 1980. 27. évf. 3. sz. 455–463. l.

Kultúra – tudomány

Bartha Lászlóné: „Olyan színészeket óhajtok . . . " A magyar színjátszás első évtizedeinek képe Verseghy Ferenc életművében. IT. 1980. 12. évf. 1. sz. 148–159. l.

Béres András: Verbuválás és egyéb tánctörténeti adatok a XVIII–XIX. századi Bihar megyéből. ET. 1980. 91. évf. 3–4. sz. 422–431. l.

Bíró Ferenc: A magyar irodalom és a filozófia viszonya a 18. század végén. IT. 1980. 12. évf. 4. sz. 847–861. l.

Csányi László: Ízlés és közönség vidéken. Művészet, 1980. 21. évf. 8. sz. 2–4. l.

Enyedi Sándor: „Ha kapálnánk, talán kevesebbet éheznénk . . . " A magyar színjátszás hőskorának színházi közönségéről. Napjaink, 1980. 19. évf. 11. sz. 33–34. l.

Geday Gusztáv: Entz Ferenc. Bp. 1980. Akadémiai K. 234 l. A múlt magyar tudósai IX.

Kadosa Árpád: Falusi népiskolai rendtartás a 18–19. század fordulójáról. MP. 1980. 4. sz. 124–129. l.

Kapronczay Károly: Flór Ferenc, a szabadságharc főorvosa. ÉlT. 1980. 35. évf. 11. sz. 333–335. l.

Kerényi Ferenc: A Nemzeti Színház és a reformkor társadalmi mozgalmai. Színháztudományi Szemle, 1980. 7. köt. 7–34. l.

Kertész Erzsébet: Az első magyar színikritikusnő. Karacsné Takács Éva (1780–1845). UT. 1980. 17. évf. 4. sz. 26. l.

Mészáros István: Az első hazai állami népoktatásreform. (1845). Sz. 1980. 114. évf. 2. sz. 229–259. l.

Mészáros István: A népiskolák reformkori tanévbeosztása a pécsi egyházmegyében. Va. 1980. 45. évf. 3. sz. 194–199. l.

Paczolay Gyula: Az első magyar főiskolai kémiai tankönyv és szerzője, Tarczy Lajos (1807–1881). Magyar Kémikusok Lapja, 1980. 35. évf. 11. sz. 570–575. l.

Petneki Áron: Képzőművészek a szabadságharcban. ÉlT. 1980. 35. évf. 41. sz. 1296–1299. l.

Réti Endre: Idées d'avant-garde dans les thèses hongroises séculaires (Haladó nézetek a magyar

orvosi disszertációkban). CMed. 1978. 24. köt. 4. sz. 73–79. l.

Szabóné dr. Fehér Erzsébet: Az első természetrajzi tankönyvek magyarul. ÉIT. 1980. 35. évf. 25. sz. 774–776. l.

Szekerczés Pál: A berettyóújfalusi járás tanítói 1806–1848 között. MP. 1980. 4. sz. 430–450. l.

Szentimrei Mihály: Az esküdt deákok magyar könyvtára. Közművelődési könyvtár Sárospatakon a reformkorban. MK. 1980. 96. évf. 1. sz. 15–32. l.

Sziklay László: Pest-Buda többnemzetiségű irodalmi élete a XIX. század első felében. Helikon, 1979. 25. évf. 4. sz. 504–508. l.

Tóth Lajos: Tessedik Sámuel pedagógiai reformtevékenysége. (Függ.: Tessedik 1803. évi szentpétervári Pályázati Értekezése.) Bp. 1980. Tankönyvkiadó, 342 l. 16 t., ill. Neveléstört. kiskönyvtár.

Ismertetések

Bencsik János: Csege szabadmenetelű jobbágyfalu társadalomrajza a XVIII–XIX. század fordulóján. (Szerk.: Nyakas Miklós.) Hajdúböszörmény, 1977. A Hajdúsági Múzeum Évkönyve III. 63–149. l. – Ismerteti: *Andorka Rudolf.* ET. 1980. 91. évf. 2. sz. 317–319. l.

Benda Kálmán: Emberbarát vagy hazafi? Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történetéből. Bp. 1978. Gondolat K. 449 l. – Ismerteti: *Hopp Lajos.* MK. 1980. 96. évf. 2. sz. 205. l.; *Kronstein Gábor:* A történeti cselekvés csapdái. V. 1980. 23. évf. 10. sz. 94–96. l.

Csáky Theodor [Keresztszeghi és Adorjáni gróf]: Nemzeti Játékszíni Tudósítás: 16 számban. (Szerk.: Enyedi Sándor.) Bp. 1979. MSZI. 153 l. Hasonmás kiadás. Színháztörténeti kiskönyvtár 10. – Ismerteti: *Tamás Anna.* K. 1980. 9. sz. 33. l.

Csetri Elek: Kőrösi Csoma Sándor indulása. Bukarest, 1979. Kriterion K. 309 l. – Ismerteti: *Galla Endre.* Sz. 1980. 114. évf. 4. sz. 701–703. l.; *Trócsányi Zsolt.* Confessio, 1980. 3. évf. 3. sz. 120–121. l.

Deák István: The Lawful Revolution. Luis Kossuth and the Hungarians, 1848–1849. New York, 1979. Columbia University Press, 415 l. – Ismerteti: *Gál István:* Kossuth és a szabadságharc. Angol nyelvű monográfia. MN. 1980. 36. évf. 61. sz. 4. l.; *Hanák Péter:* Kossuth „törvényes forradalma". ÉlIr. 1980. 24. évf. 32. sz. 3. l.; *Oltványi Ambrus:* A törvényes forradalom. V. 1980. 23. évf. 8. sz. 122–126. l.; *Urbán Aladár.* Sz. 1980. 114. évf. 6. sz. 1048–1053. l.

Eötvös József művei: Reform és hazafiság. I–III. (Gyűjtötte és szerk.: Fenyő István.) Bp. 1978. Magyar Helikon, 593, 636, 858 l. – Ismerteti: *Kerényi Ferenc.* Napjaink, 1980. 19. évf. 23–24. l.

Eötvös József művei. Levelek. (Szerk., az idegen nyelvű leveleket ford., az előszót és a jegyzeteket írta: Oltványi Ambrus.) Bp. 1976. Magyar Helikon, 857 l. – Ismerteti: *Erdődy Gábor.* Sz. 1980. 114. évf. 4. sz. 703–705. l.

Kovács Endre: Bem a magyar szabadságharcban. Bp. 1979. Zrínyi K. 379 l., ill. – Ismerteti: *Ádámné Porcsalmy Éva.* Ttan. 1980. 25. évf. 3. sz. 20–21. l.; *Csulák Mihály.* N. 1980. 108. évf. 181. sz. 8. l.

Kovács Endre: Szabadságharcunk és a francia közvélemény. Bp. 1976. Akadémiai K. 331 l. – Ismerteti: *Perlusz Katalin.* AH. 1979. Tom. 25. No. 3–4. 379–381. l.

Küzdelem, bukás, megtorlás. Emlékiratok, naplók az 1848–49-es forradalom és szabadságharc végnapjairól. I–II. (Szerk.: Tóth Gyula.) Bp. 1979. Szépirodalmi K. 539., 481 l. Magyar Századok. – Ismerteti: *Nemeskürty István:* Harmincnyolc szemtanú. ÉlIr. 1980. 24. évf. 4. sz. 11. l.; *Ratzky Rita:* Dicső vállalkozásunk végnapjai. V. 1980. 23. évf. 7. sz. 109–111. l.

Pór Anna: Balog István és a 19. sz. elejének népies színjátéka. Bp. 1974. Akadémiai K. 208 l. Irodalomtörténeti Füzetek 86. – Ismerteti: *Vörös Károly.* Sz. 1980. 114. évf. 2. sz. 294–296. l..

Revolutia de la 1848–1849 din Transilvania I. (Red.: Ş. Pascu et V. Cheresteşiu.) Bucureşti, 1977. 512 l. – Ismerteti: *Trócsányi Zsolt.* AH. 1979. Tom. 25. No. 1–2. 168–171. l.

Spira György: Széchenyi a negyvennyolcas forradalomban. Bp. 1979. Akadémiai K. 266 l. – Ismerteti: Ttan. 1980. 25. évf. 1. sz. 32. l.

Stroup, Edsel Walter: Hungary in Early 1848: The Constitutional Struggle against Absolutism in Contemporary Eyes. Buffalo–Atlanta, Hungarian Cultural Foundation, 1977. 261 l. – Ismerteti: *Niederhauser Emil.* AH. 1980. Tom. 26. No. 1–2. 215–216. l.

Széchenyi István: Hitel. Bp. 1979. Közgazdasági és Jogi K. 270 l. (Hasonmás kiadás.) – Ismerteti: *Bálint B. András:* Hitel. (Széchenyi

István műve megjelenésének 150. évfordulója.) MH. 1980. 13. évf. 31. sz. 3. l.; *Gergely András:* Hitel. Százötven éve jelent meg Széchenyi munkája. MH. 1980. 13. évf. 28. sz. 9. l.; *Hermann István:* Extra Hungariam . . . ÉlIr. 1980. 24. évf. 16. sz. 11. l.; *Kardos István:* Széchenyi István üzenete. N. 1980. 108. évf. 25. sz. 4. l.; *Oltványi Ambrus:* Mit kell teni, s min kell kezdeni? Fejezetek a 150 éves Hitelből. MN. 1980. 36. évf. 28. sz. 9. l.; *Pamlényi Ervin:* Jegyzetek a Hitelről. MN. 1980. 36. évf. 22. sz. 7. l.; *Tóth Gábor:* Nagycenki üzenetek. MN. 1980. 36. évf. 199. sz. 1. l.

Széchenyi István: Napló. Bp. 1978. Gondolat K. 1534 l. – Ismerteti: *Kosáry Domokos:* A Széchenyi-Napló. História, 1979. 1. évf. 1. sz. 12–13. l.; *T. I.* Helikon, 1980. 26. évf. 1–2. sz. 181–183. l.

Trócsányi Zsolt: Az 1790-es évek erdélyi rendi reformmozgalmának történetéhez. (Nemzetiségi Füzetek 2.) Bp. 1978. ELTE Bölcsészettudományi Kar Kelet-Európai és Nemzetiségi Kutatócsoportja, 95 l. – Ismerteti: *Miskolczy Ambrus.* Sz. 1980. 114. évf. 1. sz. 133–134. l.

Magyarország története 1849–1918

Források

Babits Mihály és Oláh Gábor kapcsolata leveleik tükrében. (Közreadja és bev.: Tóth Endre.) K. 1980. 8. sz. 18–22. l.

Dénes Zsófia: Élet helyett órák. Egy fejezet Ady életéből. – Talán Hellász küldött. Kiadatlan levelek Ady Endréhez és más dokumentumok. Bp. 1980. Magvető K. 272 l., ill.

Dénes Zsófia: Gyalog a baloldalon. Bp. 1980. Gondolat K. 534 l. – Ismerteti: *Csulák Mihály:* Örökké ifjan a baloldalon. N. 1980. 108. évf. 130. sz. 6. l.

Dobrossy István: Miskolc katona-statisztikai leírása 1854-ből. MHOMKözl. 1980. 18. köt. 38–42. l.

Dokumentumok a magyar nevelés történetéből, 1849–1919. (Szerk. és jegyz.: Köte Sándor, Ravasz János.) Bp. 1979. Tankönyvkiadó, 622 l. – Ismerteti: MT. 25. köt. 4. sz. 319. l.

Herman Ottó levelei Kossuth Lajoshoz. (Közzéteszi és bev.: Erdődy Gábor.) K. 1980. 8. sz. 3–6. l.

Herman Ottó levelei Leszih Andorhoz. (Közli: Viga Gyula.) MHOMKözl. 1980. 18. köt. 25–27. l.

A Központi Államigazgatás tisztségviselői a dualizmus korában. I. rész: Magyar Királyi Honvédelmi Minisztérium. (Összeáll.: Székely Vera.) Bp. 1979. MOL. 86 l. Forrástudományi segédletek 1.

Lakos János: A földművelésügyi miniszter belgrádi szaktudósítójának működése (1911–1914). LK. 1978. 48–49. évf. 215–243. l.

Lukács György: Ifjúkori művek 1902–1918. (Szerk.: Tímár Árpád.) Bp. Magvető K. 1977. 892 l. – Ismerteti: *Lendvai L. Ferenc:* Irodalom, filozófia, kultúra, avagy mit tanulhatunk a fiatal Lukácstól. IT. 1980. 12. évf. 1. sz. 273–277. l.

Perczel Miklós 1848/49-es honvéd ezredes: Naplóm az emigrációból. II. (Amerikai napló.) Bp. 1979. Tankönyvkiadó, 262 l.

Sasvári Matild: A mezőgazdasági szakoktatás történetére vonatkozó források a Földművelés-, Ipar- és Keereskedelemügyi Minisztérium irataiban. LSz. 1979. 29. évf. 1–2. sz. 259–275. l.

A Vasárnapi Kör. Dokumentumok. (Összeáll. és bev.: Karádi Éva, Vezér Erzsébet.) Bp. 1980. Gondolat K. 405 l., ill. – Ismerteti: *Gábor Éva.* IT. 1980. 12. évf. 4. sz. 1084–1087. l.; *Perecz László.* V. 1980. 23. évf. 12. sz. 102–105. l.; *Radnóti Sándor:* Három fölfedezés. Könyvvilág, 1980. 25. évf. 3. sz. 20. l.; *Süközd Mihály.* UT. 1980. 17. évf. 44. sz. 2. l.

Feldolgozások – általában

Hanák Péter: Ferenc József hálószobája. ÉlIr. 1980. 24. évf. 40. sz. 4. l.

Hanák Péter: Szende Pál és a magyar progresszió. SzSzSz. 1980. 15. évf. 4. sz. 47–52. l.

Jemnitz János: Kautsky és a dualizmuskori Magyarország. História, 1981. 3. évf. 1. sz. 16–17. l.

Litván György: Szabó Ervin befejezetlen műve. A társadalmi osztályok és az osztályharc elmélete. Vg. 1980. 21. évf. 5. sz. 281–287. l.

Márkus László: Kunfi Zsigmond társadalom- és történetszemléletéről. TSz. 1980. 23. évf. 1. sz. 91–96. l.

Módy György: Egy angol utazó 1850 februárjában Bihar megyében és Nagyváradon. A Bihari Múzeum Évkönyve II. 1978. 153–161. l.

Mucsi Ferenc: Szende Pál – Politika és történelem. SzSzSz. 1980. 15. évf. 4. sz. 62–65. l.

Nevelő Irén: A háború és a magyarországi munkásság 1914–1917. Bp. 1980. Kossuth K. 224 l., ill. – Ismerteti: *Dolmányos István.* TáSz. 1980. 35. évf. 7. sz. 85–86. l.; *Gábor Sándorné.* PtK. 1980. 26. évf. 4. sz. 236–237. l.; *Vincze Péter:* Tények és tanulságok vitája. A munkásság és az első világháború. MH. 1980. 13. évf. 115. sz. 10. l.

Petneki Áron: Egy krakkói politikus pesti levelei. (Stanisław Kożmian, 1836–1922.) Budapest, 1980. 18. évf. 6. sz. 34–35. l.

Szabó Géza: Szende Pál a radikális reformer. (Pályája a forradalomig.) SzSzSz. 1980. 15. évf. 4. sz. 53–57. l.

Gazdaság – társadalom

Ácsné Dankó Éva: Emberi erővel történő teherhordás az észak-bihari síkságon a századforduló idején. A Bihari Múzeum Évkönyve II. 1978. 197–218. l.

Bakonyi Tibor–Zombori István: Szeged árvíz utáni (1879) rekonstrukciójának tervei. Műemlékvédelem, 1980. 24. évf. 3. sz. 132–140. l.

Bencsik János: Eszközváltás a XIX. század második felében a méhkeréki román parasztok gazdálkodásában. (A szarvasmarha és tejhaszna.) BékÉl. 1980. 15. évf. 3. sz. 334–345. l.

Blazovich László: A víz országa. Hódmezővásárhely és a Tisza-szabályozása. (I.) Magyar Vízgazdálkodás, 1980. 7–8. sz. 30–31. l.

Fehér György: Az aratás gépesítésének elterjedése, különös tekintettel a MC Cormick Cég magyarországi tevékenységére (1850–1900). TechSz. 1979. XI. köt. 143–167. l.

Gyáni Gábor: Gyermeksors a történelemben. Szoptatós dajkák a polgári átalakulás korában. Vg. 1980. 21. évf. 7. sz. 443–448. l.

Hebeny Zoltán: Tanítók képzettsége és alkalmaztatása Szabolcs megyében (1868–1900). Pedagógiai Műhely, 1980. 6. évf. 1. sz. 43–50. l.

Héthy Zoltán: Osváth Pál és főműve. (A Bihar vármegye Sárréti Járásának leírása c. műve megjelenésének 100. évfordulója.) A Bihari Múzeum Évkönyve II. 1978. 245–249. l.

Horváth Ferenc: Vas megye közgazdasági viszonyai a dualizmus korában 1860–1918. I. rész: VSz. 1980. 34. évf. 1. sz. 78–103. l.; II. rész: Uo. 2. sz. 237–249. l.

Kapronczay Károly: Patrubány Gergely (1830–1891) az egyesített Pest-Buda tiszti főorvosa, a Közegészségügyi Törvény előkészítője és végrehajtásának jelentős képviselője. OHl. 1980. 121. évf. 1. sz. 229–230. l.

Kelemen Elemér: A néptanítók helyzete közoktatásunk polgári átalakulásának időszakában. PSz. 1980. 30. évf. 1. sz. 47–57. l.

Madarász László: A szatmárököritói tűzvész (1910. márc. 27.) Honismeret, 1980. 8. évf. 3. sz. 30–32. l.

Mazsu János: A dualizmus kori értelmiség társadalmi forrásainak főbb változási tendenciái. TSz. 1980. 23. évf. 2. sz. 289–308. l.

Mérey Klára, T.: Az ipar története a kapitalizmus idején egy Duna menti kistájban. (Paks–Mohács között). LSz. 1979. 29. évf. 1–2. sz. 225–257. l.

Mérey Klára, T.: Az ipartörténet területi kutatásának néhány problémája. (Dél-Dunántúl ipara az első világháború idején.) Sz. 1980. 114. évf. 6. sz. 991–1008. l.

Pisztora Ferenc: Szociális presztízs a Monarchia korában. V. 1980. 23. évf. 7. sz. 74–88. l.

Pogány Mária: Vállalkozók, mérnökök, munkások a magyar vasútépítés hőskorában (1845–1873). Bp. 1980. Akadémiai K. 170 l. Értekezések a történeti tudományok köréből 90.

Rácz István: A paraszti migráció és politikai megítélése Magyarországon 1849–1914. Bp. 1980. Akadémiai K. 238 l. Agrártörténeti tanulmányok 8. – Ismerteti: *Fejős Zoltán.* V. 1980. 23. évf. 12. sz. 105–107. l.; *Vikol Katalin:* Megindul a falu. MN. 1980. 36. évf. 281. sz. 13. l.

Sali Emil: 100 éve alkották az 1879. évi erdőtörvényt. Az Erdő, 1980. 29. évf. 1. sz. 15–22. l.

Szabadváry Ferenc–Fehér György: Die Rolle des Staates in der Förderung des wissenschaftlich-technischen Fortschrittes in Ungarn vor 1914. TechSz. 1979. XI. köt. 31–34. l.

Szabó Miklós: A „szó válsága" a századforduló néhány magyar társadalmi konvenciójának példáján. MNyőr. 1980. 104. évf. 4. sz. 408–411. l.

Szilvágyi Irén: Fejér megye közegészségügyének története 1865–1903. között. CMed. 1979. 25. köt. 1–2. sz. 277–290. l.

Tilcsik György: A középbirtokos Máriássy család birtokigazgatása és erdőkezelése 1841–1863. LSz. 1980. 29. évf. 3. sz. 499–522. l.

Tolnai György: A manufaktúraipar pusztulása és a függő tőkés fejlődés kezdetei Magyarország-

gon 1850–1867. Bp. 1980. Akadémiai K. 181 l.

Tóvári Judit, M.: A miskolci társadalom gazdasági vezető csoportjainak rétegződése (1872–1917). Sz. 1980. 114. évf. 5. sz. 781–817. l.

Varga Gábor: Debrecen város első bölcsődéjének szervezéséről (1855). MuK. 1979. 31. sz. (IV. köt. 1. sz.) 36. l.

Varga Gyula: Szolgalegények élete és munkája Debrecen környékén. (A 20. század első fele.) ET. 1980. 91. évf. 3–4. sz. 403–422. l.

Varga László: Állami ipartámogatás a dualizmus korában (1880–1900). TSz. 1980. 23. évf. 2. sz. 196–226. l.

Varga László: Bortermelés Heves megyében az 1848–49-es szabadságharc és az első világháború között. Borgazdaság, 1980. 28. évf. 3. sz. 115–117. l.

Varga László: Szőlő- és bortermelés Heves megyében a szabadságharc után és a tőkés fejlődés időszakában (1849–1914). Kertgazdaság, 1980. 12. évf. 6. sz. 83–89. l.

Virágh Ferenc: A mezőgazdasági kis magáningatlan dél-alföldi kialakulásának történetéhez. BékÉl. 1980. 15. évf. 4. sz. 489–494. l.

Vörös Antal: Kincskereső parasztok. História, 1980. 2. évf. 1. sz. 9–10. l.

Vörös Antal: A parasztifjúság sportja a polgári Magyarországon. História, 1980. 2. évf. Olimpiai különszám, 13–14. l.

Vörös Károly: Sport, városiasodás, polgárság. (Testgyakorlás Budán és Pesten a múlt század derekán.) História, 1980. 2. évf. Olimpiai különszám, 9–10. l.

Politika

Bölöny József: Közös miniszterek – horvát bánok – fiumei kormányzók (1867–1918). LK. 1978. 48–49. évf. 123–164. l.

Csizmadia Andor: Deák Ferenc és a magyar egyházpolitika. Vg. 1980. 21. évf. 6. sz. 379–386. l.

Csohány János: A magyarországi protestánsok abszolutizmuskori bécsi kormányiratok tükrében. (Doktori értekezés.) Bp. 1979. A Magyarországi Református Egyház, 210 l. Theológiai Tanulmányok 8. (Kézirat.)

Dolmányos István: Ruszszko-vengerszkoj szojuz v planah Mihaja Karoji v 1914 g. i juzsnüe szlavjane Avsztro–Vengrii. SSl. 1979. Tom. 25. No. 1–4. 79–88. l.

Fábián Gyula: Történelmi évszázad. Töredékes részletek a magyar földmunkás-mozgalom krónikájából. Magyar Vízgazdálkodás, 1980. 11–12. sz. 21–23. l.

Füzes Miklós: Batthyány Kázmér felségárulása. Honismeret, 1980. 8. évf. 4. sz. 35–38. l.

Gergely Jenő: A keresztény szakszervezeti mozgalom létrejötte és nemzetközi kapcsolatainak kialakulása az I. világháború előtt. TSz. 1980. 23. évf. 1. sz. 30–51. l.

Gyüszi László: Az oroszlányi parasztzendülés 1860 karácsonyán. UF. 1980. 12. évf. 6. sz. 65–68. l.

Heiszler Vilmos: Revansvágy és realitásérzék. Albrecht főherceg hadseregszervezési és katonapolitikai nézetei 1866–1870 között. HK. 1980. 27. évf. 4. sz. 555–578. l.

Lagzi István: „Magyar világ" Przemyślben. Néhány új adat a przemyśli vár védelmének történetéhez. Tt. 34. évf. 3. sz. 73–84. l.

Mádlné Madr Ilona: A parasztság politikai önállósodásának okai a századelőn. NMEKözl. 1980. IV. köt. 237–241. l.

A magyarországi munkásmozgalom szervezetei 1890-ben és 1912-ben. História, 1980. 2. évf. 4. sz. 18–19. l.

Merényi László: Háborúellenes mozgalmak Borsod, Abaúj és Zemplén megyékben 1918 januárjában, februárjában. BSz. 1980. 25. évf. 1. sz. 78–86. l.

Mucsi Ferenc: Kunfi a Magyarországi Szociáldemokrata Párt vezetésében (1909–1914). TSz. 1980. 23. évf. 1. sz. 97–101. l.

Réti R. László: Az önsegélyezéstől a proletárpártig. ÉlT. 1980. 35. évf. 12. sz. 355–357. l.

Ruszoly József: Megtámadott képviselőválasztások Bihar vármegyében (1861–1913). A Bihari Múzeum Évkönyve II. 1978. 163–195. l.

Sándor Pál: A jobbágyfelszabadítás újraszabályozása 1849 után. História, 1980. 2. évf. 4. sz. 32–33. l.

Stemlerné Balogh Ilona: Frontbarátkozás 1917 tavaszán. História, 1980. 2. évf. 2. sz. 35. l.

Szántó György Tibor: „A tudós céh éltető és intéző szellemének mondják . . . " Csengery Antal az Akadémián. MT. 1980. 25. köt. 10. sz. 780–788. l.

Szász Zoltán: Über den Quellenwert des Nachlasses von Franz Ferdinand. AH. 1979. Tom. 25. No. 3–4. 299–315. l.

Szőts István: Az utolsó levél. István nádor „megöletése". História, 1980. 2. évf. 2. sz. 13–15. l.

Varga Sándor: Könyvárussegédek szervezkedései. Budapest, 1980. 18. évf. 12. sz. 32–33. l.

Vass Tibor: A vas- és fémmunkások szakszervezetének létrejötte Ózdon, 1913–1918. BLÉ. III. 1980. 181–198. l.

Vincze Edit, S.: A Magyarországi Általános Munkáspárt megalakulása (1880. máj.) TáSz. 1980. 35. évf. 5. sz. 60–67. l.

Vincze Edit, S.: Az oroszországi és magyarországi munkásmozgalom együttműködésének tradíciói, 1868–1914. PtK. 1980. 26. évf. 4. sz. 3–35. l.

Vincze Edit, S.: Szakadás és egység a magyarországi szocialista munkásmozgalomban. A Magyarországi Általános Munkáspárt megalakulásának századik évfordulója. PtK. 1980. 26. évf. 3. sz. 29–70. l.

Zsuppán F. Tibor: A helyi önkormányzat újjászervezése 1871/72-ben. Sz. 1980. 114. évf. 2. sz. 260–280. l.

Kultúra – tudomány

Adamik Tamásné: A népiskolai olvasókönyvek koncepciójának alakulása 1868-tól 1905-ig. A Budapesti Tanítóképző Főiskola Kiadványai 9. Tudományos Közlemények II. Bp. 1980. 169 l. (38–45. l.)

Ambrus János: Útkeresés. Lukács György hagyatékából. Magyarország, 1980. 17. évf. 15. (846.) sz. 23. l.

A békéscsabai gimnázium első évtizedei (1855–1897). Mokry Sámuel, Horváth János és Bukovszky János írásaiból. (Vál, sajtó alá rend., bev. jegyz.: Kruchio Gábor.) Békéscsaba, 1980. 184 l. Biblioetheca Bekesiensis 17. – Ismerteti: *Virágh Ferenc:* Művelődéstörténeti panoráma Békéscsabáról. BékÉl. 1980. 15. évf. 4. sz. 516–518. l.; *Virágh Ferenc:* Békéscsabai iskolatörténet. Köznevelés, 1980. 36. évf. 6. sz. 12. l.

Benedek István: Semmelweis. Bp. 1980. Gondolat K. 272 l. – Ismerteti: *Józsa György Gábor:* Benedek István népszerű életrajza. MN. 1980. 36. évf. 264. sz. 8. l.

Congdon, Lee. Szilasi Vilmos (1889–1966) és a magyar kultúra. Filozófiai Figyelő, 1980. 2. évf. 3–4. sz. 29–51. l.

Csaba József: Adatok Herman Ottó és a kőszegi Chernel-család kapcsolataihoz. VSz. 1980. 34. évf. 4. sz. 595–608. l.

Erdélyi Ágnes: Világnézetfilozófia és társadalomtudomány. (A filozófiai problémák transzformációja a századfordulón.) MFSz. 1980. 24. évf. 1. sz. 1–24. l.

Erdélyi K. Mihály: A szintézis jegyében. (Az irodalomtörténeti rendszerezés gondolata a századfordulón s századelőn különös tekintettel Horváth Jánosra.) Lt. 1980. 3–4. sz. 389–409. l.

Erényi Tibor: Az ideológia és a kultúra kérdései a Szocializmus c. folyóiratban (1906–1918). PtK. 1980. 26. évf. 2. sz. 32–56. l.

Földényi F. László: A fiatal Lukács. Egy gondolatkör rekonstrukciójának kísérlete. Bp. 1980. Magvető K. 157 l. Gyorsuló idő. – Ismerteti: *-i-r.* MN. 1980. 36. évf. 157. sz. 13. l.

Galambos Ferenc: Márki Sándor (1853–1925), könyvtáros, bibliográfus. Kts. 1980. 30. évf. 4. sz. 239–240. l.

Gergely Attiláné Baktai Julianna: Az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat a művészeti élet irányító intézménye 1880–1900). ArsH. 1979. 7. évf. 2. sz. 283–309. l.

Grósz E. András: A telefonhírmondó – a világ első szórakoztató rádiója. RTSz. 1979. 10. évf. 4. sz. 125–133. l.

Halabuk József: Szekfű Gyula ismeretlen levelei egy történészvitáról. MN. 1980. 36. évf. 258. sz. 8. l.

Hamza Gábor: Adalék a történeti jogi iskola magyarországi hatásához. (Hoffmann Pál életműve, 1830–1907.) JK. 1980. 34. évf. 8. sz. 539–543. l.

Harmath Zsigmond: Kautz Gyula közgazdasági nézetei. (Megemlékezés születésének 150. évfordulóján.) ESz. 1980. 2. évf. 2. sz. 23–32. l.

Hárs József: Soproni Fotóklub (1902). SSz. 1980. 34. évf. 3. sz. 248–255. l.

Hermann István: Belső harc: avantgard vagy hagyomány. Filozófiai Figyelő, 1980. 2. évf. 3–4. sz. 5–28. l.

Hodinka László: Schvarz Gyula (1883–1900) közoktatásügyi statisztikai tevékenysége. MP. 1980. 1. sz. 67–80. l.

Hoppál Mihály: Ipolyi Arnold. Bp. 1980. Akadémiai K. 221 l. A múlt magyar tudósai IX.

Huszár János: Egy leckekönyv a „boldog békeidőkből". Köznevelés, 1980. 36. évf. 23. sz. 6. l.

Jáki László: Száz évvel ezelőtt. Köznevelésünk 1878–79-ben. Köznevelésünk Évkönyve 1978–1979. Bp. 1980. 306–310. l.

Koroknai Ákos: A Vasárnapi Munkásképző Bizottság működése és György Aladár szerepe a munkásművelődésben. (Adalékok a dualiz-

muskori közművelődés történetéhez.) LK. 1978. 48–49. évf. 165–194. l.

Köte Sándor: Eötvös és a nemzetiségi népoktatás. JK. 1980. 35. évf. 10. sz. 691–697. l.

Ladányiné Balog Erzsébet: A magyar kultúra „afilozofikusságáról" a XIX. század második felében. MFSz. 1980. 24. évf. 6. sz. 889–913. l.

Lengyel András: Adalék a hódmezővásárhelyi birtokos parasztság olvasási gyakorlatához (1914–1915). MK. 1980. 96. évf. 1. sz. 72–75. l.

Mátrai László: A magyar és az osztrák kultúrtörténet közös vonásai a századfordulón. MTAFT. 1979. 28. köt. 1–3. sz. 149–152. l.

Mátrai László: A Monarchia felbomlásának művelődéstörténeti kísérőjelenségei. MH. 1980. 13. évf. 109. sz. 9. l.

Mesterházi Miklós: Ernst Bloch és Lukács György. A „kronológia homogenitása". Vg. 1980. 21. évf. 5. sz. 288–296. l.

Nyíri Kristóf: A Monarchia szellemi életéről. Filozófiatörténeti tanulmányok. Bp. 1980. Gondolat K. 247 l. – Ismerteti: *Antal Gábor.* MN. 1980. 36. évf. 157. sz. 13. l.; *Halmágyi Miklós:* Zseniknek való ország. Életünk, 1980. 17. évf. 11. sz. 987–990. l.

Pisztora Ferenc–Ungvári Gábor: A gyógyítással és az orvostudomány haladásával kapcsolatos inventorius téveszmék a XX. század első felében. OHl. 1980. 121. évf. 12. sz. 716–717. l.

Rév Pál: Az első nemzetközi repülőverseny Budapesten (1910. jún. 5–15.) Budapest, 1980. 18. évf. 6. sz. 36–37. l.

Sármány Ilona: Az Osztrák–Magyar Monarchia képzőművészete a kutatások tükrében. ArsH. 1979. 7. évf. 2. sz. 311–321. l.

Soria, Lopez: De lo tragico a lo utopico. El premier Lukács. (A tragikumtól az utópiáig. Lukács első korszaka.) Venezuela, 1978. – Ismerteti: *Tóth Éva:* Lopez Soria könyve a fiatal Lukácsról. ÉlIr. 1980. 24. évf. 24. sz. 7. l.

Szabó Ernő: Az Uránia folyóirat, Színház Társaság. (A népművelés történetéből.) Népművelés, 1980. 27. évf. 10. sz. 30–33. l.

Szilágyi János: Műveltséggel – szabadságra! (A pest-budai könyvnyomdászok egylete a munkásművelődésért, 1865–1900 között.) ÉlT. 1980. 35. évf. 18. sz. 547–549. l.

Szita László: A dualista kori iskolaállamosítási törekvések és a korszerű közoktatás kiépítésének bukása Baranyában. (1898–1918.) BarMüv. 1980. 3. sz. 77–81. l.

Takács Béla: Magyar református egyházművészet 1867–1918 között. ThSz. 1980. 23. évf. 2. sz. 92–99. l.

Tasnádi Attila: Egy kritikai koncepció forrásvidékén. (Bölöni György indulása.) MüÉ. 1980. 29. évf. 2. sz. 162–166. l.

Tegzes Ferenc: A korszerű munkásművelődés és a pécsi munkásiskola (1906–1914). BarMüv. 1980. 3. sz. 67–71. l.

Tóth András: Toldy Ferenc, a hagyományőrző és tudományszervező. IT. 1980. 12. évf. 2. sz. 428–442. l.

Török Imre: Kedves lovagokról, furcsa emberekről. Bp. 1980. Magvető K. 374 l.

Tverdota Miklósné: Eötvös népművelési egyletei a korabeli sajtó tükrében (1867–1871). MP. 1980. 4. sz. 451–462. l.

Verseghi Györgyné: A honvédorvosi kar vázlatos története 1868–1914 között. OHl. 1980. 121. évf. 28. sz. 1709–1712. l.

Wéber Antal: A népnemzeti irány Petőfi-képének alakulásáról. IT. 1980. 12. évf. 2. sz. 443–455. l.

Ismertetések

Budapest Anno . . . Bp. 1979. Corvina K. 188 l. – Ismerteti: *Bart István:* Budapest the Birth of a Metropolis. NHQ. 1980. 21. köt. 78. sz. 159–163. l.; Budapest, 1980. 17. évf. 1. sz. 38–41. l.; *Pók Attila:* Forradalom, kiegyezés, konszolidáció. Könyvvilág, 1980. 25. évf. 2. sz. 3. l.

Diószegi István: Nemzet, dinasztia, külpolitika. Bp. 1979. Magvető K. 164 l. Gyorsuló idő. – Ismerteti: *Gergely András.* UF. 1980. 12. évf. 4. sz. 78–79. l.; *Józsa György Gábor.* MN. 1980. 36. évf. 34. sz. 13. l.; *Pók Attila.* Könyvvilág, 1980. 25. évf. 2. sz. 3. l.

Felkai László: Eötvös József közoktatásügyi tevékenysége. Bp. 1979. Akadémiai K. 323 l. – Ismerteti: *Antall József.* MP. 1980. 4. sz. 473–475. l.; *Bellér Béla.* PSz. 1980. 30. évf. 9. sz. 853–855. l.; MT. 1980. 25. köt. 2. sz. 156. l.; *Zibolen Endre:* Új Eötvös monográfia. Köznevelés, 1980. 36. évf. 22. sz. 12. l.

Forradalmi munkásmozgalom a topolyai járásban 1895–1918. (Revolucionarni radnički pokret u bačko-topolskom srezu.) (Összeáll.: Brindza Károly.) Bačka Topola-Topolya, 1977. Subotica–Szabadka, XXXII. 1–384; 385–799. l. – Ismerteti: *Kemény G. Gábor.* Sz. 1980. 114. évf. 5. sz. 867–869. l.

Gergely András–Szász Zoltán: Kiegyezés után. Bp. 1978. Gondolat K. 266 l. Magyar História. – Ismerteti: *Szőke Domokos.* Alföld, 1980. 31. évf. 1. sz. 87–88. l.

A Hét, politikai és irodalmi szemle 1890–1899 és 1900–1907. (Vál. és sajtó alá rend.: Fábri Anna és Steiner Ágota.) Bp. 1978. Magvető K. I–II. köt., 994 l. – Ismerteti: *András Edit:* Egy kiadványtípusról egy kiadvány kapcsán. Vg. 1980. 20. évf. 1. sz. 57–60. l.

Károlyi Mihály levelezése I. (1905–1920). (Szerk.: Litván György.) Bp. 1978. Akadémiai K. 806 l. – Ismerteti: *Katona Imre József.* HungÉ. 1980. II. évf. 75. l.

Kiss Endre: A „k.u.k. világrend" halála – Bécsben. Bp. 1978. Magvető K. 210 l. Gyorsuló idő. – Ismerteti: *Szabó János.* Helikon, 1980. 26. évf. 1–2. sz. 189–190. l.

Koós Judit: Style 1900. Bp. 1979. Képzőművészeti Alap, 396 l. – Ismerteti: *Koszorús Oszkár.* BékÉl. 1980. 15. évf. 2. sz. 267–270. l.

Litván György: „Magyar gondolat – szabad gondolat". Nacionalizmus és progresszió a század eleji Magyarországon. Bp. 1978. Magvető K. 163 l. Gyorsuló idő. – Ismerteti: *R. Takács Olga.* HungÉ. 1980. II. évf. 91. l.

A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn. Bp. 1977. Kossuth K. 473 l. – Ismerteti: *Veszelák Ferenc:* A századelő utóélete. Vg. 1980. 20. évf. 1. sz. 55–57. l.

Novák Zoltán: A Vasárnapi Társaság. Bp. 1979. Kossuth K. 306 l. – Ismerteti: *Gábor Éva.* IT. 12. évf. 4. sz. 1084–1085. l.; *Lőrinczy Huba.* ItK. 1980. 84. évf. 2. sz. 222–224. l.

Paládi-Kovács Attila: A magyar parasztság rétegzódálkodása. Bp. 1979. Akadémiai K. 541 l. – Ismerteti: MT. 1980. 25. köt. 1. sz. 79. l.

Die Protokoll des österreichischen Ministerrates (1848–1869) Abteilung V. Die Ministerien Erzherzog Rainer und Mensdorff Band 1. 7. Februar 1861 – 30. April 1861. Bearbeitet von Horst Brettner-Messler. Mit einer Einleitung von Friedrich Engel–Jánosi. Wien, 1977. – Ismerteti: *Somogyi Éva.* AH. 1979. Tom. 25. No. 1–2. 171–174. l.

Sarlós Béla: Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében. Bp. 1976. Akadémiai K. 278 l. – Ismerteti: *Pók Attila.* AH. 1979. Tom. 25. No. 1–2. 182–183. l.

Szabadi Judit: A magyar szecesszió művészete. Festészet, grafika, szobrászat. Bp. 1979. Corvina K. 141 l., ill. – Ismerteti: *Koszorús Oszkár.* BékÉl. 1980. 15. évf. 2. sz. 267–270. l.; *Radnóti Sándor.* Művészet, 1980. 21. évf. 8. sz. 42–44. l.; *Sármány Ilona.* K. 1980. 2. sz. 37. l.

Szabó Dániel: A magyar álláspontok helye a Szerbiával szembeni hadicélok rendszerében. 1915–1918. Bp. 1976. Akadémiai K. 181 l. – Ismerteti: *Galántai József.* AH. 1979. Tom. 25. No. 3–4. 386–387. l.

Szabó Ervin levelezése I–II. (Szerk.: Litván György, Szűcs László.) Bp. 1977. Kossuth K. I. köt. 694 l., II. köt. 1978. 1041 l. – Ismerteti: *M. Kondor Viktória.* MT. 1980. 25. köt. 3. sz. 234–235. l.; *Németh S. Katalin.* HungÉ. 1980. II. évf. 122. l.

Szabó Ervin történeti írásai. (Vál., sajtó alá rend. és bev.: Litván György.) Bp. 1979. Gondolat K. 711 l. Történetírók Tára. – Ismerteti: *Antal Gábor.* MT. 1980. 25. köt. 10. sz. 790–793. l.; *Köves Rózsa.* MN. 1980. 36. évf. 145. sz. 13. l.; MT. 1980. 25. köt. 4. sz. 319. l.; *Radnóti Sándor:* Három fölfedezés. Könyvvilág, 1980. 25. évf. 3. sz. 20. l.; *Szalay Károly:* Történetírók tára. Jegyzetek a Gondolat könyvkiadó új sorozatáról. MH. 1980. 13. évf. 48. sz. 6. l.

Vincze Edit, S.: Az útkeresés évtizedei. Bp. 1977. Gondolat K. 418 l. – Ismerteti: *Hanák Péter.* AH. 1979. Tom. 25. No. 1–2. 184–188. l.

Vörös Károly: Budapest legnagyobb adófizetői, 1873–1917. Bp. 1979. Akadémiai K. 186 l. – Ismerteti: *Gyáni Gábor.* V. 1980. 23. évf. 5. sz. 97–99. l.; MT. 1980. 25. köt. 1. sz. 80. l.; Ttan. 1980. 25. évf. 3. sz. 31. l.

Magyarország története 1918–1919

Források

Ágoston Péter 1919 nyaráról. História, 1979. 1. évf. 1. sz. 24–25. l.

Fazekas György: Miskolc–Nyizsnyij–Tagil–Miskolc. Bp. 1979. Magvető K. 225. l. Elvek és utak.

Kriston Vizi József: A hejőkeresztúri munkás- és paraszttanács megalakulásának jegyzőkönyve (1919. márc. 20.). MHOMKözl. 1980. 18. köt. 63–68. l.

Bariska István: A tanácsköztársaság iratai és helyi szervezetei Kőszegen. LSz. 1979. 29. évf. 1–2. sz. 65–79. l.

Szemelvények a Tanácsköztársaság forrásaiból. (Szerk.: Fegyó János.) Ráckeve, 1979. Pest m. Tanács VB. 152 l. Ráckevei járási füzetek 8.

Tisztelgő tudósítás Ady temetéséről. Szabó Lőrinc levele húgának, Hajnalkának, 1919. febr. 3-án. (Közli: Papp Lajos.) Napjaink, 1980. 19. évf. 3. sz. 15–16. l.

Zászlóbontók. A magyar forradalmi ifjúsági mozgalom 1917–1919. Válogatott írások. (Szerk. és bev. tanulmányt írta: Svéd László.) Bp. 1980. Móra K. 588 l., ill. – Ismerteti: *Pölöskei Ferenc.* TáSz. 1980. 35. évf. 10. sz. 107–110. l.; *Vadász Ferenc:* Történelmet formáló évek. Nsz. 1980. 38. évf. 154. sz. 7. l.

Feldolgozások – általában

Budapest története V. köt.: A forradalmak korától a felszabadulásig. (Szerk.: Horváth Miklós.) Bp. 1980. Akadémiai K. 665 l., ill. – Ismerteti: *Horváth Miklós:* Az ötödik . . . A Budapest története sorozat újabb kötete. Budapest, 1980. 18. évf. 12. sz. 16–17. l.

Farkasinszky Lajos: Megemlékezés a Magyar Tanácsköztársaságról. Budapest, 1980. 18. évf. 3. sz. 2–3. l.

Hajdú Tibor: Gondolatok az 1918/19 két forradalmáról. História, 1979. 1. évf. 1. sz. 10–11. l.

Hajdú Tibor: The Hungarian Soviet Republic (A Magyarországi Tanácsköztársaság.) Angol nyelven. Bp. 1979. Akadémiai K. 150 l., ill. – Ismerteti: MT. 1980. 25. köt. 1. sz. 80. l.

Hetés Tibor: 1919. A szocializmus építésének első hazai kísérlete. Nsz. 1980. 38. évf. 68. sz. 6. l.

Kovács Kálmán: A Magyarországi Tanácsköztársaság visszhangja kilenc európai tőkésország sajtójában. LSz. 1979. 29. évf. 1–2. sz. 119–148. l.

Kővágó László: The International Socialist Federation of Hungary in 1919. AH. 1979. Tom. 25. No. 1–2. 1–26. l.

Magyarország története. 1918–1919. V.k. (Szerk.: Nemes Dezső.) Bp. 1980. Tankönyvkiadó, 303 l. Egyetemi tankönyv.

A Magyar Tanácsköztársaság 60. évfordulója. Tudományos ülésszak. Budapest, 1979. március 6–7. (Szerk.: Köpeczi Béla.) Bp. 1980. Akadémiai K. 403 l.

Szűts Ildikó: Az 1918-as polgári demokratikus forradalom hatása Komárom megyében. Komárom, 1979. Komárom m. Tanács VB. Műv. Oszt. 75 l. Komárom megyei honismereti kiskönyvtár.

A Tanácshatalom jogpolitikája 1919-ben. (Szerk.: Kovács Kálmán.) Bp. 1979. Magyar Jogász Szövetség, 184 l. Jogtörténeti értekezések.

A Tanácsköztársaság Vas megyében. Tanulmányok. (Szerk.: Rácz János.) Szombathely, 1980. MSZMP Vas m. Biz. 528 l., ill.

Tokody Gyula: Németország és a Magyarországi Tanácsköztársaság. Bp. 1980. Kossuth K. 160 l. – Ismerteti: *Gábor Sándorné:* Tizenkilenc – közép-európai kitekintésben. Nsz. 1980. 38. évf. 173. sz. 7. l.

Vadász Sándor: A forradalmi Magyarország külföldi megítéléséhez 1919-ben PtK. 1980. 26. évf. 3. sz. 95–115. l.

Vadász Sándor: A Tanácsköztársaság és Európa. V. 1980. 23. évf. 3. sz. 26–37. l.

Gazdaság – társadalom

Kántor Károlyné: Az agrárkérdés megoldásának útján 1918–19-ben. NMEKözl. 1980. IV. köt. 203–220. l.

Szállási Árpád: Fontos adalék a Tanácsköztársaság alkoholellenes küzdelméhez. OHl. 121. évf. 32. sz. 1955–1956. l.

Szili Ferenc: A Mezőgazdasági Ipari Részvénytársaság Somogy megyei vállalatainak szocializálása 1919-ben. LSz. 1979. 29. évf. 1–2. sz. 89–98. l.

Varga Gábor: A Tanácsköztársaság gazdaságpolitikájának néhány kérdése. NMEKözl. 1980. IV. köt. 189–196. l.

Varga László: A falu Budapestért 1919-ben. Budapest, 1980. 18. évf. 8. sz. 22–23. l.

Varga László: Sopron megye szövetkezeti mozgalmai a Tanácsköztársaság idején. SSz. 1980. 34. évf. 4. sz. 344–348. l.

Varga László: A Tanácsköztársaság a gyermekekért. PSz. 1980. 30. évf. 3. sz. 209–216. l.

Varga László: A Tanácsköztársaság politikája a mezőgazdasági dolgozókért. Szociálpolitika, 1980. 20. évf. 3. sz. 2–3. l.

Politika

Bogár Károly: A miskolci csata és jelentősége a Tanácsköztársaság harcaiban. BLÉ. III. 1980. 199–208. l.

Erdős Ferenc: A sárbogárdi járás szolgabírájának tevékenysége az őszirózsás forradalom idején (1918. okt. 31. – 1919. márc. 21.) LSz. 1979. 29. évf. 1–2. sz. 11–20. l.

Farkas Gábor: A székesfehérvári Munkás- és Katonatanács által kiküldött Hatos Direktórium megalakulása és működése. LSz. 1979. 29. évf. 1–2. sz. 25–33. l.

Fogarassy László: Kik ölték meg gróf Tisza Istvánt? TSz. 1980. 23. évf. 2. sz. 338–341. l.

Hajdú Tibor: Szende Pál a forradalom pénzügyminisztere. SzSzSz. 1980. 15. évf. 4. sz. 58–61. l.

Hőgye István: Zempléni pedagógusok a Tanácsköztársaság szolgálatában. LSz. 1979. 29. évf. 1–2. sz. 99–107. l.

Leblancné Kelemen Mária: Adatok a pásztói Munkástanács működéséhez. LSz. 1979. 29. évf. 1–2. sz. 81–87. l.

Németi Gábor: A hatvani ellenforradalom 1919 májusában. HSz. 1980. 8. évf. 1. sz. 40–44. l.

Pecze Ferenc: Első kísérletek a munkaügyi szakigazgatás országos szervének létrehozására (1918–1919). Honismeret, 1980. 8. évf. 2. sz. 47–50. l.

Sárközi Zoltán: Gazdasági szakemberek a polgári demokratikus forradalom oldalán. LSz. 1979. 29. évf. 1–2. sz. 21–23. l.

Svéd László: A Ludovika ostroma. História, 1979. 1. évf. 1. sz. 8–9. l.

Szász Zoltán: Gyulafehérvár, 1918. História, 1980. 2. évf. 3. sz. 25–28. l.

Zsiga Tibor: A Vörös Őrség szervezete Nyugat-Magyarországon. I. rész: VSz. 1980. 34. évf. 2. sz. 270–285. l.; II. rész: Uo. 4. sz. 552–567. l.

Kultúra – tudomány

Bellér Béla: Eszmei-politikai egységre törekvés a Tanácsköztársaság történelem-tanterveiben. PSz. 1980. 30. évf. 3. sz. 196–208. l.

Heitler László: 1919 művészetéből. Beck Ö. Fülöp és Ferenczy Béni pénztervei. UT. 1980. 17. évf. 12. sz. 26. l.

Kálmán András: Tanítóképzés a polgári demokratikus forradalom és Tanácsköztársaság idején. Iskolai Szemle, 1980. 2. évf. 4. sz. 63–68. l.

Sáráné Lukátsy Sarolta: Móra Ferenc könyvtárigazgatói tevékenysége 1917-től 1919-ig. MK. 1980. 96. évf. 1. sz. 33–41. l.

Varga László: Vadászat a Tanácsköztársaságban. Nimród, 1980. 100. évf. 4. sz. 183. l.

Ismertetések

Budapest–Moszkva. Szovjet-Oroszország és a Magyarországi Tanácsköztársaság kapcsolatai táviratok tükrében. 1919. márc. 22. – aug. 1. (Szerk.: Imre Magda, Szerényi Imre.) Bp. 1979. Kossuth K. 220 l. – Ismerteti: *Dolmányos István:* Táviratváltások Moszkva és a Magyarországi Tanácsköztársaság között. V. 1980. 23. évf. 4. sz. 105–106. l.

Dokumentumok Törökszentmiklós történetéből. 1917–1919. Törökszentmiklós, 1979. Törökszentmiklósi Városi Könyvtár, 125 l. Honismereti füzetek. – Ismerteti: *Sz[abolcs] O[ttó].* Ttan. 1980. 25. évf. 21. l.

Fischer, Holger: Oszkár Jászi und Mihály Károlyi. Ein Beitrag zur Nationalitätenpolitik der bürgerlich-demokratischen Opposition in Ungarn von 1900 bis 1918 und ihre Verwirklichung in der bürgerlich-demokratischen Regierung von 1918 bis 1919. München, 1978. 300 l. – Ismerteti: *Galántai József.* Sz. 1980. 114. évf. 2. sz. 305–306. l.

József Farkas: Írók, eszmék, forradalmak. Bp. 1979. Szépirodalmi K. 482 l. – Ismerteti: *Botka Ferenc:* ItK. 1980. 84. évf. 3. sz. 369–371. l.

Kende János: Forradalomról forradalomra. Bp. 1979. Gondolat K. 226 l., ill. Magyar História. – Ismerteti: *Gergely András.* Tt. 1980. 34. évf. 11. sz. 105–106. l.; *Köves Rózsa.* MN. 1980. 36. évf. 99. sz. 4. l.; *Mucsi Ferenc:* Folytatás és betetőzés. Nsz. 1980. 38. évf. 225. sz. 7. l.; *Szecskó Károly.* Ttan. 1980. 25. évf. 3. sz. 19–20. l.

Két forradalom fényei. Adalékok a gyulai munkásmozgalom történetéhez 1918–1919. (Szerk.: Szabó Ferenc.) Gyula, 1979. – Ismerteti: *Romsics Ignác.* Sz. 1980. 114. évf. 5. sz. 869–870. l.

Köte Sándor: A szocialista munkaiskola kezdetei 1917–1920. Bp. 1979. Akadémiai K. 207 l. – Ismerteti: MT. 1980. 25. köt. 2. sz. 156. l.; *Simon Gyula.* PSz. 1980. 30. évf. 6. sz. 557–559. l.

Köte Sándor: A Tanácsköztársaság közoktatáspolitikai és pedagógiai törekvései. Bp. 1979. Tankönyvkiadó, 234 l. – Ismerteti: *Simon Gyula.* MP. 1980. 1. sz. 102–104. l.

Kővágó László: A Magyarországi Tanácsköztársaság és a nemzeti kérdés. Bp. 1979. Kossuth K.

189 l. – Ismerteti: *Bellér Béla.* PSz. 1980. 30. évf. 3. sz. 268–270. l.; *Joó Rudolf.* Külpolitika, 1980. 7. évf. 4. sz. 135–138. l.; *Kirschner Béla.* PtK. 1980. 26. évf. 4. sz. 233–235. l.

Kun Béla: Szocialista forradalom Magyarországon. (Sajtó alá rend.: Vass Henrik, Borsányi György.) Bp. 1979. Kossuth K. 530 l. – Ismerteti: *Falus Zsuzsa.* PSz. 1980. 30. évf. 3. sz. 267–268. l.; *Remete László.* MT. 1980. 25. köt. 1. sz. 76–77. l.

Péteri György: A magyar Tanácsköztársaság iparirányítási rendszere. Bp. 1979. Közgazdasági és Jogi K. 287 l. – Ismerteti: *Solt Katalin:* A magyar hadikommunizmus sajátosságai. PtK. 1980. 26. évf. 2. sz. 178–181. l.

Pest megye múltjából. A megyei levéltár kiadványsorozata. – Ismerteti: *(j.)* MN. 1980. 36. évf. 145. sz. 13. l.

Siklós András: Magyarország 1918/1919. Események, képek, dokumentumok. Bp. 1978. Kossuth K. – Magyar Helikon. – Ismerteti: *Hetés Tibor.* Sz. 1980. 114. évf. 2. sz. 306–308. l.

Tanúságtevők. Visszaemlékezések a magyarországi 1918–1919-es forradalmak résztvevőitől. 3/b. (Vál., szerk. és bev.: Petrák Katalin.) Bp. 1978. Kossuth K. 791 l. – Ismerteti: *Sipos Attila.* PtK. 1980. 26. évf. 2. sz. 181–185. l.

Magyarország története 1919–1945

Források

Babits Mihály Beszélgető-füzetek 1938–1941. I–II. k. Bp. 1980. Szépirodalmi K. 690., 480 l., ill. Műhely. – Ismerteti: *Fenyő István:* Journal de l'enfer. Babits Mihály beszélgető-füzeteiről. Új Írás, 1980. 20. évf. 10. sz. 14–19. l.; *Szalai Anna:* Pepita füzetek. Könyvvilág, 1980. 25. évf. 5. sz. 5. l.

Bajomi Lázár Endre: A szabadság hídja. (Paul Lenaire: Le Pont de la Liberté c. visszaemlékezéséről.) ÉlIr. 1980. 24. évf. 40. sz. 6. l.

Bárczy János: Harmincöt év távlatából. Emlékek 1945 tavaszáról. Napjaink, 1980. 19. évf. 4. sz. 3–6. l.

Benjámin László: „Történelmi jelenlét". – 1944. 2. rész: Pusztakeresztúr. UT. 1980. 17. évf. 4. sz. 6–8. l. (1. rész: UT. 1979. 16. évf. 51. sz. 4–5. l.); 3. rész: Születésnap. UT. 1980. 17. évf. 8. sz. 6–8. l.; 4. rész: Ideiglenesek. UT. 1980. 17. évf. 14. sz. 5–7. l. (Visszaemlékezések.)

Bogáti Péter: A parancsnokságot átveszem! Hadifogoly-dokumentumok, 1945-ből. UT. 1980. 17. évf. 20. sz. 18–19. l.

Bojár Sándor: Fél évszázad pillanatai. (Boldizsár Iván előszavával.) Bp. 1980. Corvina K. 4 l., 105, ill. – Ismerteti: *k.a.* MN. 1980. 36. évf. 163. sz. 13. l.

Bokor Péter: A barikád két oldala. Amerikai beszélgetés egy szkv. m. kir. altábornaggyal. ÉlIr. 1980. 24. évf. 42. sz. 5–6. l.

Bokor Péter: Célállomás: Auschwitz. Bécsi beszélgetés egy nullával. ÉlIr. 1980. 24. évf. 8. sz. 3–4. l.

Brutyó János: Munkásévek. Bp. 1980. Kossuth K. 236 l., ill.

Budapesttől Sopronig. 1945. február 15. – április 4. (Krónika.) (Összeáll.: Gyarmati György.) História, 1980. 2. évf. 2. sz. 22–23. l.

A burzsoá cselédek harcba mennek. (Kiáltvány 1925-ből.) (Közli: Sz. Bányai Irén.) Dunatáj, 1980. 3. évf. 1. sz. 5–8. l.

Djakov, A. V.: Magyarország 1945. – Egy történész egyenruhában. História, 1980. 2. évf. 1. sz. 20–21. l.

Dobrossy István: „Azon az éjszakán világos volt a város felett . . . " Kéziratos napló Miskolc felszabadulásáról. Napjaink, 1980. 19. évf. 12. sz. 38–39. l.

Ego sum gallicus captivus. Magyarországi menekült francia hadifoglyok emlékezései. (Vál., jegyz.: Bajomi Lázár Endre.) Bp. 1980. Európa K. 328 l., ill.

Egy József Attila bírálatról. – Révai József és Pákozdy Ferenc levélváltása. (Közzéteszi: M. Pásztor József.) K. 1980. 3. sz. 6–7. l.

„Éhe a Kenyérnek, éhe a Szónak, éhe a Szépnek." Hajdú-Bihar megyei Levéltár dokumentumkötete. (Szerk.: Gazdag István.) – Ismerteti: *Gazdag István:* Dokumentumok az egykori népművelésről. Alföld, 1980. 31. évf. 6. sz. 93–94. l.

„Én és a többiek." Hatvany Lajos kiadatlan levelezéséből. (Közreadja és bev.: Antal Gábor.) K. 1980. 8. sz. 7–18. l.

1944 október. (Krónika.) História, 1979. 1. évf. 1. sz. 19–20. l.

Fekete Csaba: Zsidó tanítványok vallomása a Debreceni Kollégiumról. (A 400-ik évét 1938-ban ünneplő Debreceni Kollégiumot hálás levélben köszöntötték egykori zsidó tanít-

ványai.) Confessio, 1980. 3. évf. 4. sz. 96–100. l.

Források a borsodi és miskolci munkásmozgalom történetéhez. III. 1930–1938. (Összeáll.: Beránné Nemes Éva, Román János.) Miskolc, 1979. Miskolc megyei Tanács VB. 543 l.

Gazdasági és szociális helyzetkép Győr környékéről, 1938. (Dokumentum.) Műhely, 1980. 3. sz. 45–52. l.

Hajnal János: Sopronban, deportálás előtt, felszabadulás után. (Visszaemlékezés.) SSz. 1980. 34. évf. 2. sz. 142–145. l.

Hennyey, Gustav: Magyarország sorsa Kelet és Nyugat között. Emlékiratok. (Mainz, 1975. Von Hase et Koehler Verlag.) I. rész: Vt. 1980. 1. sz. 87–101. l.; II. rész: Uo. 3. sz. 98–111. l.

Hiller István: Az utolsó napok . . . Szálasi soproni parlamentjének jegyzőkönyvei. V. 1980. 23. évf. 2. sz. 86–98. l.

Ifjú szívekben élek. Adalékok a népi írók mozgalmának történetéhez. (Közli: Tasi József.) IT. 1980. 12. évf. 4. sz. 1030–1043. l.

Induló élet. Válogatás újabb Nógrád megyei dokumentumokból. (1945. febr. – 1945. márc.) (Összeáll.: Leblancné Kelemen Mária.) Pf. 1980. 4. sz. 24–25. l.

Kaposvári Gyula: Ismeretlen röplapok és plakátok a felszabadulás idejéből. (Dokumentumok.) Jászkunság, 1980. 26. évf. 1–2. sz. 69–73. l.

Kiáltvány Szekszárd Város Dolgozó Népéhez! 1944. december. (Közli: Sz. Bányai Irén.) Dunatáj, 1980. 3. évf. 1. sz. 8–9. l.

Komisszarov, N. V.: Harc Budapestért. (Visszaemlékezés.) HK. 1980. 27. évf. 1. sz. 134–141. l.

A körülzárástól a felszabadulásig. Budapest, 1944. november – 1945. február. (Krónika.) (Összeáll.: Gyarmati György.) História, 1980. 2. évf. 1. sz. 20–21. l.

László Gyula: Naplórészlet, 1945. máj. 9. Éllr. 1980. 24. évf. 18. sz. 4. l.

A legszürkébb eminenciás. – Bokor Péter beszélgetése egy háborús büntetlennel – dr. Wilhelm Höttl-lel. Éllr. 1980. 24. évf. 20. sz. 5–6. l.

Levél Isztambulból. Pálóczi Horváth György levele a magyar ellenálláshoz. (1942. január közepe.) (A levelet közli és bev.: E. Fehér Pál.) K. 1980. 12. sz. 11–12. l.

Luknyickij, Pavel: Magyar napló. (1944. november – 1945. április.) Bp. 1980. Kossuth K. 240 l., ill. – Ismerteti: *Zelei Miklós:* Magyar napló. Mi – egy szovjet haditudósító szemével. MH. 1980. 13. évf. 187. sz. 10. l.

Németh László: fiatalkori levelei. (Közli és bev.: Füzi László.) Alföld, 1980. 31. évf. 12. sz. 75–92. l.

Pljacsenko, P. F.: A harcok sűrűjében. A magyarországi felszabadító harcok résztvevőjének visszaemlékezése. HK. 1980. 27. évf. 1. sz. 124–133. l.

Résztvevők 1930. szeptember 1-ről. (Közli: Ács Irén.) PtK. 1980. 26. évf. 3. sz. 170–179. l.

Pásztor József, M.: József Attila-Emlékbizottság – 1942-ben. A dokumentumok tanúságtétele. Életünk, 1980. 17. évf. 12. sz. 1061–1071. l.

Sándor Pál: József Attila és az illegális kommunista párt. (Közzéteszi: M. Pásztor József.) K. 1980. 3. sz. 7–9. l.

Simonovits István: Emlékek az 1930–1944. évi egyetemi diákmozgalomról és orvosmozgalomról. (Visszaemlékezés.) PtK. 1980. 26. évf. 2. sz. 130–141. l.

Szabolcsi Miklós: Egy kiadatlan „Szép Szó"-dokumentum. K. 1980. 4. sz. 13–14. l.

Thomas Mann és Magyarország. (Vál. és szerk.: Mádl Antal, Győri Judit.) Bp. 1980. Gondolat K. 413 l., ill.

Válogatott dokumentumok a Győr-Sopron megyei munkásmozgalom történetéből. (1919–1928.) (Szerk.: Gecsényi Lajos, Horváth Zoltán, Sinay Jenő.) Győr, 1979. MSZMP Győr-Sopron megyei Biz. 369 l.

Veres Péter levele 1934-ből. (Közli: Boglári Békés István.) K. 1980. 12. sz. 19–20. l.

Veres Péter levelei Sárközi Györgyhöz és munkatársaihoz. (Bev. és közli: Bata Imre.) K. 1980. 8. sz. 37–39. l.

Feldolgozások – általában

Botos János: Mit kell tudni hazánk felszabadulásáról? Bp. 1980. Kossuth K. 184 l.

A fasizmus feletti győzelem ünnepe. Pártélet, 1980. 25. évf. 5. sz. 10–12. l.

Gergely Ferenc: Egyházak, hitfelekezetek és a magyar cserkészet. (1919. aug. 1. – 1933.) Vg. 1980. 21. évf. 4. sz. 241–248. l.

Hiller István–Németh Alajos: A háború és a felszabadulás krónikája. Sopron 1941–1945. Sopron, 1980. kiadó nélkül, 207 l. Különnyomat a Soproni Szemle 1978–1979. számaiból. – Ismerteti: *Prőhle Jenő–Kubinszky Mihály:* Hozzászólás Hiller István–Németh Alajos: A háború és a felszabadulás krónikája

(Sopron 1941–1945.) c. tanulmányához. SSz. 1980. 34. évf. 1. sz. 90–92. l.; *Szita Szabolcs:* Észrevételek Hiller István–Németh Alajos: A háború és a felszabadulás krónikája (Sopron 1941–1945.) c. sorozatához. SSz. 1980. 34. évf. 2. sz. 129–142. l.

Kozmiński, Maciej: Horthy-Magyarország és Lengyelország. História, 1980. 2. évf. 1. sz. 29–30. l.

Nagy Zsuzsa, L.: Kik voltak a szabadkőművesek? História, 1980. 2. évf. 4. sz. 20–21. l.

Sipos Péter–Vida István: Az Egyesült Államok és Magyarország a második világháború végén. V. 1980. 23. évf. 2. sz. 70–85. l.

Sipos Péter–Vida István: A Magyarországra irányuló USA-propaganda a második világháború időszakában. (A Történész Világkongresszus anyagából.) PtK. 1980. 26. évf. 4. sz. 161–162. l.

Száraz György: Polak, Węgier, dwa bratanki . . . Vita, visszhangokkal. I. rész: ÉlIr. 1980. 24. évf. 10. sz. 3–4. l.; II. rész: Uo. 11. sz. 3–4. l.

Tóth Béla: Tiszajárás. VII. Bajcsy-Zsilinszky Tarpája. Tt. 1980. 34. évf. 77. sz. 39–43. l.

Gazdaság – társadalom

Birtalan Győző: Adatok a két világháború között Magyarországon végzett szervezett egészségvédelmi munkáról, különös tekintettel az OKI tevékenységére. CMed. 1979. 15. köt. 1–2. sz. 181–218. l.

Deák Béla: Egy dunántúli falu társadalmi szerkezetének alakulása ipari környezetben a két világháború között. UF. 1980. 12. évf. 5. sz. 68–73. l.

Az 1929–33-as válság mai szemmel, mai tanulságokkal. (Az 1979. május 25-i előadói konferencia előadásai.) (Szerk.: Borgosné Lendvai Mária.) (Tanulmányok.) Bp. 1979. TIT Közgazdasági Választmányának kiadványa, 43 l. Közgazdasági füzetek.

Az 1941. évi népszámlálás. 4. Demográfiai és foglalkozási adatok törvényhatóságok szerint. Bp. 1979. KSH. – MOL. 667 l. Történeti statisztikai kötetek.

Az 1941. évi népszámlálás. 3. Összefoglaló adatok. Bp. 1978. KSH. – MOL. 376 l. Történeti statisztikai kötetek.

Földes György: Az újpesti munkásság életviszonyai az 1930-as években. TSz. 1980. 23. évf. 2. sz. 309–318. l.

Gaál László: A takarmányozás Magyarországon (1920–1945.) AtSz. 1980. 22. évf. 1–2. sz. 97–140. l.

Gábor Eszter: Modern lakásépítés a harmincas években. História, 1980. 2. évf. 4. sz. 24–25. l.

Hollander, den A. N. J.: Az Alföld települései és lakói. Bp. 1980. Mezőgazdasági K. 113 l., ill. – Ismerteti: *(illés):* „Rossz álom még gondolni is rá . . . " Hogyan látta egy holland szociológus Magyarországot. MN. 1980. 36. évf. 164. sz. 7. l.

Kanyar József: Somogy megye agrártársadalma az első földreformtól a szocialista mezőgazdaságig (1920–1945). Bp. 1980. Akadémiai K. 378 l.

Keresztúri József: „Kertmagyarország" és szövetkezet. Tájékoztató, 1980. 5. sz. 205–227. l.

Marca, Nicola La: Olasz gazdasági terjeszkedés Délkelet-Európában, különös tekintettel Magyarországra, 1922–33. (A IV. olasz–magyar konferencián, 1979. novemberében Budapesten elhangzott előadás szövege.) Vt. 1980. 3. sz. 55–68. l.

Péteri György: Nemzetközi likviditás és nemzetgazdasági szempont a magyar monetáris politikában 1924–1931 között. KgSz. 1980. 27. évf. 10. sz. 1203–1215. l.

Tóth Pál Péter: A magyar értelmiség két világháború közötti történetéhez. Bp. 1980. OM Marx-len. Okt. Főoszt. 314 l. Szociológiai füzetek 20.

Váradi László: Menü 1922-ből. Őseink asztalánál. História, 1980. 2. évf. 2. sz. 28. l.

Vaska Miklós: Paraszti gazdálkodás Nován a két világháború között. Zalaegerszeg, 1979. Zala m. Lvt. 71 l., ill. Zalai gyűjtemény 11.

Wölfel Lajos: Negyven éve alapították a győri lengyel katonakórházat. Honismeret, 1980. 8. évf. 4. sz. 10–12. l.

Politika

Ádám Magda: A müncheni egyezmény a II. világháború nyitánya. (Hozzászólás Pritz Pál: Válasz Ádám Magdának c. cikkéhez. Sz. 1977. 111. évf. 5. sz. 987–999. l.) Sz. 1980. 114. évf. 5. sz. 846–862. l.

Ágoston László: Nemzetközi szolidaritás a magyarországi munkásmozgalommal az 1920-as években. Honismeret, 1980. 8. évf. 1. sz. 39–42. l.

Andrássy Antal: A Tanácsköztársaság funkcionáriusai ellen folytatott megtorlás, büntetőperek Somogyban 1919–1920. LSz. 1979. 29. évf. 1–2. sz. 109–118. l.

Balogh János, K.: Tolna megye felszabadulása. TKts. 1980. 11. évf. 1. sz. 64–81. l.

Beliczay Angéla: A Magyarországi Református Egyház kapcsolatai a külföldi magyar és nem magyar református sokkal a két világháború között. ThSz. 1980. 23. évf. 1. sz. 19–25. l.

Bellér Béla: Az ellenforradalmi rendszer német nemzetiségi politikájának válsága 1931–1932-ben. TSz. 1980. 23. évf. 3. sz. 478–496. l.

Borus József: A felszabadító harcok Szabolcs-Szatmárban 1944 októberében. SzSzSz. 1980. 15. évf. 3. sz. 75–83. l.

Borus József: A nyilasok előkészületei a hatalomátvételre (1944 ősze). ÉIT. 1980. 35. évf. 42. sz. 1315–1317. l.

Borus József: A szolnoki pályaudvar bombázása, 1944. június 2-án. Jászkunság, 1980. 26. évf. 1–2. sz. 73–80. l.

Csonkaréti Károly: A Duna Flottilla a második világháborúban. ÉIT. 1980. 35. évf. 39. sz. 1221–1223. l.

Csonkaréti Károly: Új adatok 1944. október 15. katonai előkészítéséhez. HK. 1980. 27. évf. 2. sz. 311–326. l.

Deák Gábor: Az 1930. szeptember 1. Miskolcon. BLÉ. III. 1980. 209–213. l.

Dombrády Loránd: Egy ejtőernyős akció 1941-ben. História, 1980. 2. évf. 4. sz. 22–23. l.

Dolmányos István: Életidegenség, tragikus félresiklás. (Az emigráns Jászi Oszkárról.) ÉlIr. 1980. 24. évf. 21. sz. 2. l.

Fegyverrel a hazáért. Magyar ellenállási és partizánharcok a második világháború idején. (Szerk.: Dombrády Loránd és Nagy Gábor.) Bp. 1980. Kossuth K. – Zrínyi Katonai K. 301 l., ill. – Ismerteti: *Esti Béla:* Az ellenállási mozgalom tablója. Nsz. 1980. 38. évf. 83. sz. 7. l.; *Karsai Elek.* TáSz. 1980. 35. évf. 6. sz. 84–86. l.; *Németh István:* Antifasiszta küzdelmeink. Köznevelés, 1980. 36. évf. 18. sz. 12. l.; *Pintér István.* PtK. 1980. 26. évf. 2. sz. 167–174. l.; *Windisch Aladárné.* HK. 1980. 27. évf. 4. sz. 633–636. l.

Fábján Lajos: Volksbund-ellenes megmozdulások a SOTEX labdarúgó szakosztályában. SSz. 1980. 34. évf. 2. sz. 176–178. l.

Farkas Gábor: Politikai viszonyok Fejér megyében 1919–1945. Bp. 1980. Akadémiai K. 296 l.

Fehér Pál, E.: Megjegyzés egy „jegyzőkönyvhöz". (II. világháború.) ÉlIr. 1980. 24. évf. 1. sz. 3–4. l.

Földes György: A KMP tevékenysége Újpesten a munkásegységért és a szövetségi politika megújításáért (1934–1936). PtK. 1980. 26. évf. 3. sz. 116–139. l.

Gál Judit: A sajtópolitika irányítása a Teleki-kormány idején 1939–1941. LSz. 1979. 29. évf. 1–2. sz. 181–199. l.

Gárdos Miklós: Kormányzóválasztás egy alkalmas pillanatban (1920. márc. 1.: Horthy Miklós kormányzóvá választása.) IPM. 1980. 6. évf. 3. sz. 23–28. l.

Gergely Ferenc: A cserkészmozgalom válságának elmélyülése (1933–1936). PSz. 1980. 30. évf. 7–8. sz. 681–690. l.

Godó Ágnes: Harc az éter hullámain. Lengyel rádiósok Magyarországon a második világháborúban. ÉIT. 1980. 35. évf. 35. sz. 1091–1092. l.

Herencsár Lajos: Két front között. Bp. 1980. Kossuth K. – Zrínyi K. 292 l., ill.

Juhász Gyula: „hogy mi ne legyünk német gyarmat". (Az „Appeasement" és a Dunamedence.) Új Írás, 1980. 20. évf. 4. sz. 114–128. l.

Juhász Gyula: A Teleki-kormány lengyel-politikája. História, 1980. 2. évf. 1. sz. 30–31. l.

Kirschner Béla: A KMP stratégiai irányvonalának alakulása (1919–1921). Bp. 1980. Akadémiai K. 159 l. Értekezések a történeti tudományok köréből. US. 89.

Kirschner Béla: A Komintern IV. kongresszusa és a KMP stratégiai vonala. PtK. 1980. 26. évf. 2. sz. 3–31. l.

Kirschner Béla: A magyar kommunisták politikai nézeteinek alakulása a Komintern 1923. június plénuma és V. kongresszusa között. Sz. 1980. 114. évf. 6. sz. 915–938. l.

Korom Mihály: Az Ideiglenes Nemzetgyűlés küldötteinek megválasztása Békés megyében 1944. decemberében. BékÉl. 1980. 15. évf. 1. sz. 12–22. l.

Lagzi István: Ki volt Dóró Gábor? Gondolatok a magyar–lengyel barátságról. Napjaink, 1980. 19. évf. 4. sz. 22–24. l.

Lagzi István: A magyarországi lengyel menekültekről. História, 1980. 2. évf. 2. sz. 20–21. l.

Lányi Gusztáv: Újkonzervativizmus és politikai elit Magyarországon. Vg. 1980. 21. évf. 5. sz. 271–280. l.

Lengyel András: Bajcsy-Zsilinszky Endre és a „Magyarország" kapcsolatához (1935–1936). MK. 1980. 96. évf. 4. sz. 370–376. l.

Litván György: Szende Pál az emigrációban. SzSzSz. 1980. 15. évf. 4. sz. 66–69. l.

Litván György: „Tragikai vétség" – avagy időszerűtlen program? Jászi Oszkár és a „Kis-antant-orientáció". ÉlIr. 1980. 24. évf. 18. sz. 5. l. *Száraz György:* „Tragikai vétség" – avagy időszerűtlen program? Jászi Oszkár és a „Kis-antant-orientáció" – válasz Litván Györgynek. ÉlIr. 1980. 24. évf. 18. sz. 5–6. l.

Márkus László–Vásárhelyi Miklós: Die Rolle der Presse in der Verbreitung der Kriegspropaganda in der konterrevolutionären Periode. AH. 1979. Tom. 25. No. 3–4.. 343–366. l.

Magyar Pál: Buda, 1945. március. UT. 1980. 17. évf. 14. sz. 18–19. l.

Marosán György: Harcok, emlékek, hagyományok. K. 1980. 3. sz. 25–26. l.

Máté György: A szeptemberi tüntetés. 1. A válság áldozata. Nsz. 1980. 38. évf. 202. sz. 6. l.; 2. A nagy fordulat éve. Uo. 203. sz. 6. l.; 3. Százezren voltak. Uo. 204. sz. 6. l.

Nagy Zsuzsa, L.: Bethlen liberális ellenzéke. (A liberális polgári pártok 1919–1931-ben.) Bp. 1980. Akadémiai K. 242 l. – Ismerteti: *Hajdú Tibor:* A politika peremén. Nsz. 1980. 38. évf. 207. sz. 7. l.; *Zala Tamás.* MN. 1980. 36. évf. 222. sz. 13. l.

Németh Zoltán: A II. világháború Győr-Sopron megyei hadműveletei (1945. március 2. – április 4.) SSz. 1980. 34. évf. 4. sz. 289–302. l.

Péter László: Amikor Szegeden dobogott az ország szíve. (1944–1945.) K. 1980. 4. sz. 6–7. l.

Pintér István: A Szociáldemokrata Párt története 1933–1944. Bp. 1980. Kossuth K. 443 l. – Ismerteti: *Borsányi György:* Az SZDP története. MH. 1980. 13. évf. 269. sz. 10. l.; *Gáliczky Éva.* Pártélet, 1980. 25. évf. 12. sz. 98–99. l.; *Tilkovszky Loránt.* PtK. 1980. 26. évf. 4. sz. 231–233. l.

Pritz Pál: Das Hitler–Gömbös Treffen und die deutsche Aussenpolitik im Sommer 1933. AH. 1979. Tom. 25. No. 1–2. 115–144. l.

Pritz Pál: Fejezetek a Gömbös-kormány keleti politikájának történetéből. MTAFT. 1979. 28. köt. 1–3. sz. 233–251. l.

Salamon Konrád: A Márciusi Front. Bp. 1980. Akadémiai K. 180 l. Értekezések a történeti tudományok köréből. US. 92.

Sebestyén Sándor: Bajcsy-Zsilinszky Endre pártalakítása Tarpán az 1931-es országgyűlési választáson. SzSzSz. 1980. 15. évf. 4. sz. 70–79. l.

Sebestyén Sándor: Veres Péter ügyészi zaklatása 1937-ben UT. 1980. 17. évf. 31. sz. 20. l.

Soós László: A Nemzeti Munkavédelmi Szervezet létrehozása és tevékenységének első évei 1921–1926. LSz. 1979. 29. évf. 1–2. sz. 277–291. l.

Szabó Ágnes: 1930. szeptember 1. TáSz. 1980. 35. évf. 8–9. sz. 79–84. l.

Szabó A. Ferenc: Népesedési nézetek a munkásmozgalomban a Horthy-korszak idején. Tájékoztató, 1980. 1. sz. 116–148. l.

Szekeresné dr. Niszler Mária: A táti hídfő. HK. 1980. 27. évf. 1. sz. 102–123. l.

Szerényi Sándor: Az 1930. szeptember elsejei tömegtüntetésre emlékezve. Pártélet, 1980. 25. évf. 9. sz. 51–55. l.

Szigeti Jenő: A református egyház kapcsolatai a protestáns kis egyházakkal a két világháború között. ThSz. 1980. 23. évf. 2. sz. 87–92. l.

Tasi József: József Attila és a Halálbüntetés Ellenes Szövetség (1931–1932). PtK. 1980. 26. évf. 1. sz. 90–110. l.

Tilkovszky Loránt: Németország és a magyar nemzetiségi politika (1924–1929). TSz. 1980. 23. évf. 1. sz. 52–90. l.

Tóth Pál Péter: A debreceni baloldali értelmiségi-ifjúsági csoport tevékenysége és szerkezetének néhány sajátossága. (1937. június – 1938. május) Szoc. 1980. 2. sz. 243–258. l.

Tóth Pál Péter: A debreceni egyetemi hallgatók baloldali kommunista szervezkedése (1930–1938). PtK. 1980. 26. évf. 1. sz. 111–131. l.

Tóth Pál Péter: 1937 tavasza Debrecenben. Alföld, 1980. 31. évf. 4. sz. 82–89. l.

Vígh Károly: Bajcsy-Zsilinszky Endre pályájának baloldali fordulata. Műhely, 1980. 4. sz. 9–17. l.

Vígh Károly: Délkelet-Magyarország 1944 őszén. K. 1980. 4. sz. 9–10. l.

Kultúra – tudomány

Aradi Nóra: A Szocialista Képzőművészek Csoportja és az egyetemes művészet. Művészet, 1980. 21. évf. 3. sz. 1–3. l.

Botka Ferenc: A Sarló és a szocialista irodalom. Egy sajátos szellemi interferencia vázlata. Napjaink, 1980. 19. évf. 9. sz. 31. l.

Dénes Iván Zoltán: A hatalom humanizálása. (Antifasiszta és konzervativizmus-ellenes történelemértelmezés és társadalomszemlélet Bibó István 1945 előtti tudományos munkásságában.) MFSz. 1980. 24. évf. 6. sz. 914–930. l.

Frank Tibor: A revíziós politika „elméleti alapvetése": az angol nyelvű Magyar Történet terve. MFSz. 1980. 24. évf. 6. sz. 931–943. l.

Fried István: József Attila Kelet-Közép-európai helye. Jelenkor, 1980. 23. évf. 4. sz. 315–321. l.

Grábics Frigyes: Győr kulturális élete a két világháború között. Műhely, 1980. 4. sz. 29–39. l.

Grezsa Ferenc: A történelem vonzásában (1938–1944.) (Németh Lászlóról.) Alföld, 1980. 31. évf. 12. sz. 28–35. l.

Jemnitz János: Rónai Zoltán 1919 utáni sajtótevékenységéről. Sz. 1980. 114. évf. 5. sz. 818–845. l.

Jócsik Lajos: Világító torony a jövőnek. Móricz a Kelet Népe szerkesztőségében. Napjaink, 1980. 19. évf. 1. sz. 24–26. l.

Kalityenko, J.: Ötven éve jelent meg a Sarló és Kalapács, a magyar internacionalisták lapja. Szovjet Irodalom, 1980. 5. sz. 182–183. l.

Keresztényi József: „Künn vagyunk a vízből!" Hogyan látta Zsolt Béla és Szabó Dezső a berlini versenyeket? (Az 1936-os olimpián.) História, 1980. 2. évf. Olimpiai különszám, 23. l.

Kilián István: A Sarló. A néprajztól a munkásmozgalomig. ÉlT. 1980. 35. évf. 32. sz. 995–996. l.

Kodolányi János, ifj.: Móricz Zsigmond és az IGE. (Írók Gazdasági Egyesülete.) Kortárs, 1980. 24. évf. 8. sz. 1322–1330. l.

Kontha Sándor: Művészetünk a két világháború között. MüÉ. 1980. 29. évf. 1. sz. 1–5. l.

Kővágó Sarolta: Szavalókórusok a magyar munkásmozgalomban (1926–1933). PtK. 1980. 26. évf. 2. sz. 77–102. l.

Lackó Miklós: Múlt, jövő, vigasz, részvét. Új Írás, 1980. 20. évf. 12. sz. 68–72. l.

Lackó Miklós: Németh László Babits Mihály vonzásában. Új Írás, 1980. 20. évf. 1. sz. 42–53. l.

Lackó Miklós: Németh László és a Nyugat. Új Írás, 1980. 20. évf. 8. sz. 98–110. l.

Láncz Sándor: Szocialista művészetelmélet 1930 körül. Művészet, 1980. 21. évf. 3. sz. 7–9. l.

Mádl Antal: Thomas Mann Budapesten. (1922-ben). K. 1980. 11. sz. 27. l.

Markovits Györgyi: Tettek. Itthon. (Kassák perei.) Magyarország, 1980. 17. évf. 16–17. (847–848.) sz. 27. l.

Marosán György: József Attila Emlékbizottságról. Tiszta szívvel... N. 1980. 108. évf. 80. sz. 11. l.

Nagy Zoltán: Uitz és az FMNI. Művészet, 1980. 21. évf. 3. sz. 44–46. l.

Olszanski, Tadeusz: Lengyel iskola Balatonbogláron. UT. 1980. 17. évf. 7. sz. 18–19. l.

Pastinszky Miklós: Finály Gábor (1871–1951), régész, a hazai latin nyelvű helységnevek összegyűjtője. KmKts. 1980. 13. évf. 3. sz. 34–37. l.

Pásztor József, M.: „Az író beleszól..." Baloldali irodalmi folyóiratok az ellenforradalmi Magyarországon. Bp. 1980. Kossuth K. 463 l.

Rehák Aranka: A Nemzeti Sportuszoda. História, 1980. 2. évf. Olimpiai különszám, 24. l.

Salamon Konrád: „Népi-urbánus" vita 1937 derekán. Uj Auróra, 1980. 2. sz. 74–78. l.

Sárközi István: Az ellenforradalmi rendszer népiskola-politikája Magyarországon (1919. augusztus – 1944.). Bp. 1980. Akadémiai K. 271 l.

Sebestyén Sándor: A miskolci „Kőtörő" megjelenése 1930-ban. BSz. 1980. 25. évf. 1. sz. 87–90. l.

Sőtér István: Gyűrűk. Tanulmányok a XX. századról. Bp. 1980. Szépirodalmi K. 699 l.

Szabó Ernő: A Magyar Népművelők Társasága és a Magyar Lélek. A népművelés történetéből. Népművelés, 1980. 27. évf. 2. sz. 30–31.; Uo. 4. sz. 36–37. l.

Szállási Árpád: Szent-Györgyi Albert a Nyugatban. OHl. 1980. 121. évf. 8. sz. 468. l.

Tamasi Mihály: A falukutató írók parasztszemlélete. Tt. 1980. 34. évf. 5. sz. 64–69. l.

Tar Károly: Hivatalos művelődéspolitika Debrecenben a Horthy-korszak idején. Alföld, 1980. 31. évf. 4. sz. 77–81. l.

Tasi József: A Bartha Miklós Társaság megalakulása és első évei. 1925–1928. Lt. 1980. 2. sz. 307–330. l.

Tasi József: József Attila a Bartha Miklós Társaságban – másodszor. ItK. 1979. 83. évf. 5–6. sz. 554–569. l.

Theisler György: A magyar szocialista művészet stílustörekvései a két világháború között. Művészet, 1980. 21. évf. 3. sz. 14–18. l.

Vadász Ferenc: Az újságíró Schönherz Zoltán. Néhány emléktöredék születésének hetvenötödik évfordulóján. MS. 1980. 21. évf. 8. sz. 238–240. l.

Vörös Károly: A Karády-jelenség. História, 1980. 2. évf. 1. sz. 18–19. l.

Ismertetések

Benedek Elek irodalmi levelezése I. 1921–1925. Bukarest, 1979. Kriterion, 386 l. – Ismerteti: *Lengyel Dénes:* Benedek Elek emlékezete. Honismeret, 1980. 8. évf. 4. sz. 46–48. l.

Domokos József: Emlékezik egy kommunista védőügyvéd. Bp. 1979. Gondolat K. 443 l. – Ismerteti: *Tóth Lajos:* Adalékok az ellenforradalmi rendszer igazságszolgáltatásához. PFKözl. 1980. 2–3. sz. 193–196. l.

Ez volt a Sarló. Tanulmányok, emlékezések, dokumentumok. (Összeáll.: Sándor László.) Bp. 1978. Kossuth K. – Madách K. 431 l. – Ismerteti: *Rákos Péter.* IT. 1980. 12. évf. 3. sz. 706–718. l.

Fehér Lajos: Így történt. Bp. 1979. Magvető K. 581 l. – Ismerteti: *Sipos Levente:* Szeghalomtól a németellenes partizánharcokig. BékÉl. 1980. 15. évf. 3. sz. 393–395. l.; *Tóth Pál Péter:* Igen, így . . . Tájékoztató, 1980. 4. sz. 197–200. l.

Gergely Ernő–Schönwald Pál: A Somogyi–Bacsó gyilkosság. Bp. 1978. Kossuth K. 203 l. Népszerű történelem. – Ismerteti: *Vargyai Gyula.* JK. 1980. 35. évf. 3. sz. 198–199. l.

Hidas Antal: Szólok az időhöz. Bp. 1979. Magvető K. 524 l. Tények és tanúk. – Ismerteti: *Botos János.* TáSz. 1980. 35. évf. 1. sz. 109–110. l.

Interjúk Babits Mihállyal. (Sajtó alá rend. és a jegyzeteket írta: Gál István, Téglás János.) Bp. 1979. 246 l. – Ismerteti: *Rónay László.* ItK. 1980. 84. évf. 2. sz. 226–228. l.

Írók két háború közt. (Illés Endre válogatásában és bevezetőjével.) Bp. 1978. 358 l. – Ismerteti: *Tüskés Tibor.* Kortárs, 1980. 24. évf. 2. sz. 317–319. l.

Kiss Sándor: Emlékeim Kiss János altábornagyról. Bp. 1979. Zrínyi K. 218 l., ill. – Ismerteti: *Gazsi József.* HK. 1980. 27. évf. 2. sz. 345–346. l.; *L. E. I.:* Történelmi közelképek. MH. 1980. 13. évf. 64. sz. 10. l.; *Tóth Sándor.* TáSz. 1980. 35. évf. 4. sz. 113–114. l.

Ladányi Andor: Az egyetemi ifjúság az ellenforradalom első éveiben (1919–1921). Bp. 1979. Akadémiai K. 234 l. Értekezések a történeti tudományok köréből. 88. – Ismerteti: *Mérei Gyula.* FSz. 1980. 29. évf. 12. sz. 763–766. l.; *Mérei Gyula.* PtK. 1980. 26. évf. 3. sz. 221–223. l.

Lőrincz Péter: Harcban a földért. A magyar fasizmus jugoszláviai földbirtokpolitikája, 1941–1944. Bp. 1977. Akadémiai K. 230 l. – Ismerteti: *Kisasszondy Éva.* Honismeret, 1980. 8. évf. 6. sz. 59–60. l.

A magyar marxista filozófia a két világháború között. 1920–1944. (Vál. szerk.: Nyíri Kristóf.) Bp. 1979. Kossuth K. 437 l. – Ismerteti: *Antal Gábor.* MN. 1980. 36. évf. 87. sz. 4. l.; *Császtvay István:* MH. 1980. 13. évf. 46. sz. 10. l.; *Hüvely István.* TáSz. 1980. 35. évf. 6. sz. 86–90. l.; *Kardos István.* PSz. 1980. 30. évf. 6. sz. 559–561. l.

Pozsonyi Tivadar: Magyar honvédek a csehországi ellenállásban, 1945 tavaszán. Bp. 1977. Zrínyi K. 268 l. – Ismerteti: *Boros Ferenc.* Pártélet, 1980. 25. évf. 5. sz. 88–90. l.

Péter János: A magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok történetéből 1939–1941. Bp. 1979. Kossuth K. 145 l. – Ismerteti: *Gárdos Miklós:* Horthyék útja a háborúig. Könyvvilág, 1980. 25. évf. 2. sz. 3. l.; *Hajdú János:* Dokumentumok – tanulságokkal. Nsz. 1980. 38. évf. 55. sz. 7. l.; MT. 1980. 25. köt. 4. sz. 319. l.; *Póka Ferenc.* Külpolitika, 1980. 7. évf. 4. sz. 126–130. l.; *Sipos Péter.* TáSz. 1980. 35. évf. 4. sz. 108–111. l.

Pintér István: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt politikája a második világháború előestéjén. Bp. 1979. Akadémiai K. 188. l. – Ismerteti: *Vida István.* Sz. 1980. 114. évf. 5. sz. 874–877. l.

Sándor László: Hazánk: Kelet-Európa. (Cikkek, tanulmányok.) Bp. 1979. Gondolat K. 407 l. – Ismerteti: *Kovács J. Béla:* A Korunk szellemében. Nsz. 1980. 38. évf. 56. sz. 7. l.; *Lisztroczky László:* Sándor László tanulmánykötete. HSz. 1980. 8. évf. 4. sz. 60–62. l.; *M. Pásztor József.* MH. 1980. 13. évf. 101. sz. 10. l.; *Vígh Károly.* Forrás, 1980. 12. évf. 5. sz. 92–94. l.

„Szálasi Naplója" („Szálasi's Diary") The Hungarian Nazi Movement during World War II. (Written and compiled by Elek Karsai.) Bp. 1978. Kossuth K. 490 l. – Ismerteti: *Tilkovszky Loránt.* AH. 1980. Tom. 26. No. 1–2. 234–236. l.

Tanulmányok a Magyar Rádió történetéből (1925–1945). Bp. 1975. A Tömegkommunikációs Kutatóközpont kiadványa, 438 l. – Ismerteti: *Tilkovszky Loránt.* AH. 1979. Tom. 25. No. 1–2. 193–197. l.

Tanulmányok a magyarországi lengyel emigráció történetéből 1939–1945. (Szerk.: Lagzi István.) Bp. – Szeged, 1979. Lengyel Tájékoztató és Kulturális Központ, 123 l., ill. – Ismerteti: *Fekete Sándor.* UT. 1980. 17. évf. 34. sz. 23. l.; *Füzi László:* Boglár, Kanizsa, Keszthely. Tanulmánykötet a magyarországi lengyel emigrációról. MH. 1980. 13. évf. 218. sz. 6. l.; *Gerő János:* Egy hézagpótló kötetről. N. 1980. 108. évf. 197. sz. 6. l.

Thomas Mann und Ungarn. Essays, Dokumente, Bibliographie. (Mit einer einleitenden Studie herausgegeben von Antal Mádl und Judit Győri.) Bp. 1977. Akadémiai K. 696 l. – Ismerteti: *Kádas Katalin.* ALitt. 1979. Tom. 21. No. 3–4. 441–442. l.

Tilkovszky Loránt: Ez volt a Volksbund. A német népcsoportpolitika és Magyarország 1938–1945. Bp. 1978. Kossuth K. 424 l. – Ismerteti: *Stier Miklós.* MTAFT. 1979. 28. köt. 1–3. sz. 258–261. l.

Vígh Károly: Bajcsy-Zsilinszky Endre külpolitikai nézeteinek alakulása. Bp. 1979. Akadémiai K.; *Uő.* Ugrás a sötétbe. 1944. okt. 15. Bp. 1979. Akadémiai K. – Ismerteti: *Lagzi István:* Két alternatíva: Eltűrni vagy ellenállni. Tt. 1980. 1. sz. 80–84. l.

Vígh Károly: Ugrás a sötétbe. 1944. október 15. Bp. 1979. Akadémiai K. 166 l. Sorsdöntő történelmi napok. – Ismerteti: MT. 1980. 25. köt. 2. sz. 155. l.; *Tóth Sándor.* TáSz. 1980. 35. évf. 4. sz. 111–113. l.

Vinaver, Vuk: Hitler és Horthy 1936. évi találkozója és Jugoszlávia nemzetközi helyzete. Časopis za suvremenu povijest, 1974. 2. sz. 65–92. l. – Ismerteti: *A. S[ajti] E[nikő].* Sz. 1980. 114. évf. 2. sz. 221–223. l.

Vinaver, Vuk: Jugoslavija i Madarska, 1918–1933. (Jugoszlávia és Magyarország, 1918–1933.) Beograd, 1971. 547 l., *Uő.* Jugoslavija i Madarska, 1933–1941. (Jugoszlávia és Magyarország, 1933–1941.) Beograd, 1976. 461 l. – Ismerteti: *A. Sajti Enikő.* Sz. 1980. 114. évf. 6. sz. 1057–1059. l.

Magyarország története 1945-től napjainkig

Források

Bács-Kiskun megye statisztikai évkönyve 1979. Kecskemét, 1980. KSH. Bács-Kiskun megyei igazg. 393 l.

Baranya megye statisztikai évkönyve 1979. Pécs, 1980. KSH. Baranya megyei igazg. 411 l.

Békés megye statisztikai évkönyve 1979. Békéscsaba, 1980. KSH. Békés megyei igazg. 391 l.

Borsod-Abaúj-Zemplén megye statisztikai évkönyve 1979. Miskolc, 1980. KSH. Borsod-Abaúj-Zemplén megyei igazg. 471 l.

Csongrád megye statisztikai évkönyve 1979. Szeged, 1980. KSH. Csongrád megyei igazg. 389 l.

Fejér megye statisztikai évkönyve 1979. Székesfehérvár, 1980. KSH. Fejér megyei igazg. 375 l.

Győr-Sopron megye statisztikai évkönyve 1979. Győr, 1980. KSH. Győr-Sopron megyei igazg. 397 l.

Hajdú-Bihar megye statisztikai évkönyve. 1979. Debrecen, 1980. KSH. Hajdú-Bihar megyei igazg. 411 l.

Heves megye statisztikai évkönyve 1979. Eger. 1980. KSH. Heves megyei igazg. 383 l.

Komárom megye statisztikai évkönyve 1979. Tatabánya, 1980. KSH. Komárom megyei igazg. 365 l.

Nógrád megye statisztikai évkönyve 1979. Salgótarján, 1980. KSH. Nógrád megyei igazg. 391 l.

Pest megye statisztikai évkönyve 1979. Budapest, 1980. KSH. Pest megyei igazg. 447 l.

Somogy megye statisztikai évkönyve 1979. Kaposvár, 1980. KSH. Somogy megyei igazg. 389 l.

Szabolcs-Szatmár megye statisztikai évkönyv 1979. Nyíregyháza, 1980. KSH. Szabolcs-Szatmár megyei igazg. 395 l.

Szolnok megye statisztikai évkönyve 1979. Szolnok, 1980. KSH. Szolnok megyei igazg. 379 l.

Tolna megye statisztikai évkönyve 1979. Szekszárd, 1980. KSH. Tolna megyei igazg. 373 l.

Vas megye statisztikai évkönyve 1979. Szombathely, 1980. KSH. Vas megyei igazg. 389 l.

Veszprém megye statisztikai évkönyve 1979. Veszprém, 1980. KSH. Veszprém megyei igazg. 385 l.

Zala megye statisztikai évkönyve 1979. Zalaegerszeg, 1980. KSH. Zala megyei igazg. 419 l.

Balogh Sándor–Izsák Lajos: Pártok és pártprogramok Magyarországon (1944–1948). (2. kiadás) Bp. 1979. Tankönyvkiadó, 438 l. – Ismerteti: *Sándor László.* Ttan. 1980. 25. évf. 6. sz. 26–27. l.

Bartók Béla utolsó interjúja. (A clevelandi Szabadság 1945. máj. elsejei számában közölt interjú.) Budapest, 1980. 18. évf. 5. sz. 9. l.

Bibó István: Az államhatalmak elválasztása egykor és most. (Elhangzott a szerző akadémiai székfoglalójaként, 1947. jan. 13.) Va. 1980. 45. évf. 8. sz. 533–546. l.

Demokrácia és tömegsport. Határozat a magyar sport újjászervezésére. (1947). (Közli: Szabó Éva.) História, 1980. 2. évf. Olimpiai különszám, 19. l.

Dokumentumok a magyar avantgarde-művészet történetéből, 1966–1979. (Vál.: Beke László.) Művészet, 1980. 21. évf. 10. sz. 20–22. l.

Egy esztendő emlékei és számai. Budapest Statisztikai Zsebkönyve, 1980. V. 1980. 23. évf. 12. sz. 107–108. l.

Erdei Ferenc: Tudománypolitikai kutatásirányítási és szervezéstudományi tanulmányok. (Szerk.: Tőkés Ottó, utószó: Köpeczi Béla.) Bp. 1980. Akadémiai K. 551 l., ill. Összegyűjtött Művei.

Eredmények, hibák a sportpolitikában. Az MDP 1954. évi határozata. (Közli: T. Varga György.) História, 1980. 2. évf. Olimpiai különszám, 20–21. l.

1947. augusztus 1. – augusztus 31. (Krónika.) História, 1980. 2. évf. 3. sz. 17–20. l.

1980. évi népszámlálás. Előzetes adatok. Bp. 1980. KSH. 215 l.

1980. évi népszámlálás. Részletes adatok a 2%-os képviseleti minta alapján Bp. 1980. KSH. 378 l.

Földet, köztársaságot, állami iskolát! Viták a magyar parlamentben 1944–1948. (Vál., bev.: Balogh Sándor.) Bp. 1980. Gondolat K. 510 l.

Gyarmathy Zsigmond: A közigazgatás újjászervezésétől a tanácsok megalakulásáig 1945–1950. (Dokumentumok az első évtized történetéből.) SzSzSz. 1980. 15. évf. 2. sz. 12–27. l.

35 éve állítottuk helyre a diplomáciai kapcsolatokat a Szovjetunióval. Dokumentum-összeállítás. Külpolitika, 1980. 7. évf. 4. sz. 112–120. l.

Háztartásstatisztika 1979. Bp. 1980. KSH. 135 l. Statisztikai időszaki közlemények 480. köt.

Illés Lajos: Veres Péter és az új folvóirat. (Fejezetek az Új Írás történetéből.) Új Írás, 1980. 20. évf. 11. sz. 89–103. l.

Illyés Gyula: Honfoglalók között. – Az ideiglenes Nemzeti Kormány 600/1945. M.E. számú rendelete a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép földhözjuttatásáról. Bp. 1980. Mezőgazdasági K. 78 l.

Közös úton. Visszaemlékezések a mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom kialakulásának és fejlődésének Szolnok megyei történetére. (Szerk.: Petrák Katalin. A visszaemlékezéseket gyűjt. és vál.: Ács Irén, Győri Tibor, Petrák Katalin.) Szolnok, 1980. Szolnok megyei Termelőszövetkezetek szövetsége. 404 l. – Ismerteti: *Arató Antal:* Jászkunság, 1980. 26. évf. 3. sz. 47–48. l.

Lukács György: „A demokrácia válsága – vagy jobboldali kritikája? K. 1980. 11. sz. 16–21. l.

Lukács György és Mannheim Károly késői levélváltása (1946.) (Közli és a leveleket ford.: Gábor Éva.) IT. 1980. 12. évf. 2. sz. 514–524. l.

Magyar statisztikai zsebkönyv 1980. Bp. 1980. Központi Statisztikai Hivatal. 254 l., grafikonok.

A Magyar Szocialista Munkáspárt XII. kongresszusa, 1980. március 24–27. Bp. 1980. Kossuth K. 203 l.

A magyar társadalomszerkezet fejlődésének főbb adatai. (1949–1978). (Összeáll.: Bőhm Antal.) TtKözl. 1980. 10. évf. 1. sz. 86–102. l.

A mai magyar társadalom osztály- és rétegszerkezete. (Rövidítés és összekötő szöveg: Kovács Ferenc.) (Dokumentum.) TáSz. 1980. 35. évf. 5. sz. 68–92. l.

Marosán György: Tanulságok. Emlékezéseimből. (1956 első fele.) K. 1980. 5. sz. 4–5. l.

A műszaki értelmiség három évtizedes harca a szocialista Magyarországért. Dokumentumok. I. k. 1945–1948. (Összeáll. és bev.: Németh József.) Bp. 1980. MTESZ. 187 l.

Németh László: Utolsó széttekintés. Bp. 1980. Magvetők. 896. l. – Ismerteti: *Hegedűs Mária.* Könyvvilág, 1980. 25. évf. 5. sz. 5. l.

A Radikális Párt delegációja Rákosi Mátyásnál. 1945. április. (Csécsy Imre – 1893–1961 – visszaemlékezése. (Közzéteszi: Varga F. János.) História, 1980. 2. évf. 2. sz. 24–25. l.

Részletek Szabó Lőrincnek a Magyar Írók Szabad szervezete igazoló bizottsága előtt elmondott nyilatkozatából Budapesten, 1945. ápr. 26-án és május 14-én. (Szabó Lőrinc születésének 80. évf. alkalmából.) Napjaink, 1980. 19. évf. 3. sz. 14–15. l.

„S a hozzáértő, dolgozó nép okos gyülekezetében hányni-vetni meg száz bajunk" Dokumentumok Hajdú-Bihar megye tanácsainak történetéből 1950–1954. (Szerk.: Gazdag István.) Debrecen, 1980. Hajdú-Bihar megyei Lt. 67 l.

A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Közleményei 15. sz.

Statisztikai Évkönyv 1979. Bp. 1980. KSH. 544 l.

Szekfű-levelek az Akadémia levéltárában. (Közli: Szántó György Tibor.) MT. 1980. 25. köt. 2. sz. 146–148. l.

A szocialista életmód alapvető ismérvei, feltételei, fejlődési tendenciái. TáSz. 1980. 35. évf. 6. sz. 66–83. l.

Tóth Sándor: A deszki dobolási könyv. (Adatok a község 1940–1950 közötti történetéhez.) Honismeret, 1980. 8. évf. 3. sz. 33–36. l.

Újsághírek 1945 favaszán. (Történelmi sajtószemle.) (Összeáll.: Póth Piroska.) História, 1980. 2. évf. 2. sz. 22–23. l.

Vas Zoltán: Az MKP és az 1947-es választások. (Visszaemlékezés.) História, 1980. 2. évf. 3. sz. 17–20. l.

Vida István: Iratok a Nagy Ferenc vezette magyar kormányküldöttség 1946. évi amerikai látogatásának történetéhez. LK. 1978. 48–49. évf. 245–281. l.

Feldolgozások – általában

Aczél György: A mai magyar társadalomról. (Paul Lendvai interjúja az *Europäische* Rundschauban.) V. 1980. 23. évf. 12. sz. 1–26. l.

Aczél György: A New System of Values. NHQ. 1980. Vol. 21. No. 77. 10–20. l.

Berend T. Iván: Napjaink – a történelemben Bp. 1980. Magvető K. 224 l. Gyorsuló idő.

Berend T. Iván: Útunk a hetvenes évtizedig. PtK. 1980. 26. évf. 3. sz. 3–21. l.; Kgsz. 1980. 27. évf. 7–8. sz. 782–796. l.; Nsz. 1980. 38. évf. 108. sz. 11. l.

Az 1970-es évtized a magyar történelemben. A MTA Nyelv- és Irodalomtudományok, Filozófiai és Történettudományok, Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának közgyűlési együttes tudományos ülése. Bp. 1980. Kossuth K. 71 l.

Tanulmányok:

– *Berend T. Iván:* Utunk a hetvenes évtizedig. 6–15. l.

– *Bognár József:* Strukturális váltásunk társadalmi-gazdasági összetevői és ellentmondásai. 16–27. l.

– *Kulcsár Kálmán:* Gazdasági „kihívás" társadalmi „válasz". 28–41. l.

– *Pataki Ferenc:* Az identitás-alakulás kérdései a 70-es évtizedben. 42–51. l.

– *Hermann István:* A hetvenes évek ideológiai jellegzetességei Magyarországon. 52–56. l.

– *Nemeskürty István:* Film és irodalom kölcsönhatása a hetvenes években. 57–61. l.

– *Károly Sándor:* Nyelvi magatartásformák változásai társadalmi fejlődésünk újabb szakaszában. 62–67. l.

– *Németh Lajos:* A hetvenes évek képzőművészetéről és építészetéről. 68–71. l. – Ismerteti: Az 1970-es évtized a magyar történelemben. Együttes osztályülések az Akadémián. MN. 1980. 36. évf. 106. sz. 5. l.

A magyar népi demokrácia harmincöt évének történetéből. (Szerk.: Izsák Lajos, Korom Mihály.) Tanulmányok. Bp. 1980. Műv. Min. 138 l. Tudományos szocializmus füzetek, 59.

Nemes Dezső: A felszabadulás utáni negyedszázad értékeléséhez. Hozzászólás Berend T. Iván: „Utunk a hetvenes évtizedig". című akadémiai előadásához. PtK. 1980. 26. évf. 3. sz. 21–28. l.

Tanulmányok és bibliográfia Esztergom felszabadulás utáni történetéből, 1945–1975. (Szerk.: Gyarmati Lajos, Nagyfalusi Tibor.) Esztergom, 1980. Esztergom város Tanácsa VB. Műv. Oszt. 263 l., ill.

Gazdaság

Antal László: Fejlődés – kitérővel. A magyar gazdasági mechanizmus a 70-es években. Gazdaság, 1980. 14. évf. 2. sz. 28–56. l.

Bagota Béla–Garam József: Mit kell tudni az 1980. évi népgazdasági tervről. Bp. 1980. Kossuth K. 237 l.

Berend T. Iván: Gondolatok és észrevételek legfőbb gazdaság- és társadalompolitikai tennivalóinkról a jelen és a hatodik ötéves terv időszakában. ESz. 1980. 2. évf. 1. sz. 9–19. l.

Bíró Ferenc–Soós Gábor–Szalai Béla–Szlameniczky István: Merre tart a magyar mezőgazdaság? Bp. 1980. Kossuth K. 265 l. – Ismerteti: *Gali Sándor:* Agrárpolitikánk megvalósulása. Nsz. 1980. 38. évf. 44. sz. 7. l.

Bognár József: Strukturális váltásunk társadalmi-gazdasági összetevői és ellentmondásai. KgSz. 1980. 27. évf. 7–8. sz. 797–813. l.

Csikós-Nagy Béla: A magyar árpolitika. Az 1979/80. évi árrendezés. Bp. 1980. Közgazdasági és Jogi K. 258 l. – Ismerteti: *Radnóti Éva.* Kereskedelmi Szemle, 1980. 21. évf. 5. sz. 44–46. l.

Csikós-Nagy Béla: New Features of Hungarian Economic Policy. NHQ. Vol. 21. No. 77. 62–72. l.

Csikós-Nagy Béla: A piacprobléma: a szocialista tervgazdaság kulcskérdése. Gazdaság, 1980. 14. évf. 2. sz. 15–27. l.

Dániel Zs.: Reflections on the Development and Composition of the National Wealth of Hungary. AOe. 1979. Vol. 22. No. 3–4. 193–207. l.

Ehrlich Éva–Szilágyi György: Infrastruktúrák nemzetközi összehasonlításban. (1960–1974). KgSz. 1980. 27. évf. 2. sz. 187–207. l.

Faluvégi Lajos: Conditions of Hungarian Economic Development and Financial Policy. AOe. 1980. 24. köt. 3–4. sz. 213–232. l.

Faluvégi Lajos: Pénzügyeink a hetvenes években. Bp. 1980. Kossuth K. 336 l. – Ismerteti: *Tábori András:* A változások évtizedéről. MH. 1980. 13. évf. 270. sz. 4. l.

Ferber Katalin: A stabilizáció és az ipari részvénytársaságok vagyoni helyzete. TSz. 1980. 23. évf. 2. sz. 319–328. l.

Fodor László–Orosz László: Gazdasági növekedés – iparpolitika Magyarországon. Bp. 1980. Kossuth K. 372 l. – Ismerteti: *P. L. T.* MN. 1980. 36. évf. 169. sz. 13. l.

Hagymásy Sándor–Urbán László: A közös gazdálkodás 30 éve Túrkevén. (1948–1978.) Túrkeve, 1979. Vörös Csillag TSz. 157 l., ill.

Héthy Lajos: A „második gazdaság" – a gazdaság és a társadalom. TáSz. 1980. 35. évf. 11. sz. 40–47. l.

Juhász János: A háztáji gazdálkodás mezőgazdaságunkban. Bp. 1980. Akadémiai K. 119. l., ill. – Ismerteti: *K. G.* MN. 1980. 36. évf. 293. sz. 13. l.

Keller László: Harmincöt éve történt. A fővárosi tömegközlekedés helyzete 1945-ben. VK. 1980. 20. évf. 3. sz. 178–181. l.

Lengyel Zsuzsa: A mezőgazdaság, a termelőszövetkezetek fejlődésének néhány társadalmi vonása a hetvenes években. TtKözl. 1980. 10. évf. 2. sz. 172–191. l.

Moldova György: A szent tehén. – Riport a textiliparról. Bp. 1980. Magvető K. 682 l. – Ismerteti: *Lázár István:* Akkor hát levágjuk? ÉlIr. 1980. 24. évf. 23. sz. 10. l.

Urbán László: A termelőszövetkezeti szervezés megindulása a kiszélesedése Szolnok megyében (1948–1950). AtSz. 1980. 22. évf. 1–2. sz. 141–171. l.

Várkonyi Endre: Újjáépítés. Indulás a nulláról. (Vasút, szén, élelem.) Magyarország, 1980. 17. évf. 43. sz. 21. l.

Társadalom

Akszentievics György: Az ipari dolgozók mobilitásának és szociális kapcsolatainak összehasonlító vizsgálata. TtKözl. 1980. 10. évf. 3–4. sz. 348–366. l.

Andorka Rudolf: A munkás életmódjának egyes jellemzői. (A KSH 1976–1977. évi időmérleg felvétele alapján.) Szakszervezeti Szemle, 1980. 9. évf. 2. sz. 24–33. l.

Andorka Rudolf–Falussy Béla: A magyar társadalom életmódja az 1976–1977. évi felvétel alapján. I. rész: StSz. 1980. 58. évf. 8–9. sz. 828–842. l., II. rész: StSz. 1980. 58. évf. 10. sz. 949–971. l.

Beluszky Pál–Sikos T. Tamás: Vas megye falusi településeinek típusai. (Településalakító folyamatok a megye falusi térségeiben.) VSz. 1980. 34. évf. 4. sz. 498–517. l.

Beluszky Pál–V. Tajti Erzsébet: Új városok Magyarország térképén. FöK. 1980. 28. évf. 1–2. sz. 157–169. l.

Bodnár Lóránt–Demarcsek Ferencné: A jándi cigányság húsz éve. SzSzSz. 1980. 15. évf. 1. sz. 45–61. l.

Bőhm Antal–Pál László: Bejáró munkások. (Egy sajátos munkásréteg szociológiai jellemzése.) Műhelytanulmány. Bp. 1979. MSZMP Társadalomtudományi Intézet, 325 l.

Bőhm Antal: A mezőgazdaságban dolgozók rétegződéséről. (Vita.) TtKözl. 1980. 10. évf. 3–4. sz. 367–389. l.

Csalog Zsolt: Gazdag falu a homokon. (Soltvadkert.) K. 1980. 7. sz. 23–27. l.

Csatári Bálint: A szegedi járás tanyarendszerének néhány jellegzetessége. Alföldi Tanulmányok, 1980. 4. köt. 85–106. l.

Ferge Zsuzsa: A gyermekes családok jövedelmi helyzete. V. 1980. 23. évf. 8. sz. 57–67. l.

Gábor Eszter: Munkás-lakás-lakótelep Budapesten 1945 után. K. 1980. 1. sz. 20–21. l.

Gyüszi László: Képek a tatai edzőtábor történetéből. UF. 1980. 12. évf. 3. sz. 34–41. l.

Hadházy Antal: A nyiracsádi reformátusok egyházi integráltsága. Confessio, 1980. 3. évf. 3. sz. 21–29. l.

Hajdú Mihály: Az első nagy lépések. Az 1961-es PB határozat. (Cigánykérdés.) Magyarország, 1980. 17. évf. 22. (853.) sz. 21. l.

Halász Péter: Az egyházaskozári csángók utolsó kálváriája. Dunatáj, 1980. 3. évf. 2. sz. 33–43. l.

Hanák Katalin: A mozduló falu. ÉlT. 1980. 35. évf. 36. sz. 1137–1139. l.

Hann Endre: A közvélemény a cigányokról. (Az 1978 tavaszán végzett felmérések alapján.) K. 1980. 5. sz. 10–11. l.

Havas Gábor: Ibafa. (Az ibafai falukörzet – Zselicség és a Hegyhát – gazdasági-társadalmi változásai.) Kultúra és Közösség, 1980. 4. sz. 17–33. l.

Hetényi István: Városépítés és letelepedés Dunaújvárosban. (Dunapentele–Sztálinváros), 1950–1954. Fejér megyei Szemle, 1980. 1. sz. 17–28. l.

Héthy Lajos: Az üzemi demokrácia és a munkások. Bp. 1980. Kossuth K. 264 l. – Ismerteti: *Fedor Béla:* Az üzemi demokráciáról a politika, a tudomány és a gyakorlat nézőpontjából. PFKözl. 1980. 2–3. sz. 153–161. l.

Klinger András: A népességpolitikai határozat eredményei 1973–1979. I. rész: StSz. 1980. 58. évf. 5. sz. 453–469. l.; II. rész: StSz. 1980. 58. évf. 6. sz. 565–574. l.

Kolosi Tamás: Új tendenciák a társadalmi szerkezet fejlődésében. V. 1980. 23. évf. 3. sz. 38–50. l.

Komló László: Van-e parasztosztályunk? (Hozzászólás a mezőgazdasági dolgozók rétegződéséről, ill. a parasztosztály értelmezéséről folyó vitához.) TtKözl. 1980. 10. évf. 2. sz. 207–212. l.

Kovács Ferenc: Társadalmunk szerkezetéről, érdekviszonyairól. Pártélet, 1980. 25. évf. 2. sz. 20–23. l.

Kovács Tibor: Magyarország településhálózata és fejlődésének főbb tendenciái. StSz. 1980. 58. évf. 11. sz. 1061–1080. l.

Kulcsár Kálmán: A mai magyar társadalom. Bp. 1980. Kossuth K. 320 l. – Ismerteti: *V. Bálint Éva:* A szintézis lehetősége. Könyv a mai magyar társadalomról. MH. 1980. 13. évf. 269. sz. 10. l.

Lengyel Gabriella: Települési és társadalmi különbségek egy falusi cigány közösségben. (Egy Karancs alji falu.) Kultúra és Közösség, 4. sz. 34–46. l.

Magyarország társadalma és gazdasága. 1945–1980. Bp. 1980. Közp. Stat. Hiv. 92 l., ill. – Ismerteti: *Moldován Tamás.* N. 1980. 108. évf. 77. sz. 3. l.

Molnár László: A nők a társadalmi struktúrában. TtKözl. 1980. 10. évf. 2. sz. 192–206. l.

Orbán Sándor: Merre tart a magyar parasztság? ÉlT. 1980. 35. évf. 34. sz. 1059–1061. l.

Réteghelyzet – réteg tudat. (Írták: Kolosi Tamás, Papp Zsolt, Gombár Csaba, Pál László, Bara János.) Bp. 1980. Kossuth K. 215 l.

Simó Tibor: Társadalmi tagozódás a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben. (Műhelytanulmány.) Bp. 1980. MSZMP Társadalomtudományi Intézet, 249. l.

Simó Tibor: A termelőszövetkezeti dolgozók társadalmi tagozódásáról. TáSz. 1980. 35. évf. 8–9. sz. 60–66. l.

Sztankó János: Gondolatok a társadalmi ellentmondásokról. NMEKözl. 1980. IV. köt. 163–187. l.

Tatai Zoltán: Budapest szerepe az ország társadalmi-gazdasági életében. FöK. 1980. 28. évf. 3. sz. 205–227. l.

Tázlár: A Village in Hungary. Cambridge, Cambridge University Press, 1980. – Ismerteti: *Hoppál Mihály:* Egy mai magyar falu idegen szemmel. V. 1980. 23. évf. 10. sz. 96–98. l.

Turóczi János: A cigánylakosság társadalmi beilleszkedéséről. NSz. 11. évf. 3. sz. 39–41. l.

Ürmössy Ildikó: Gondolatok a mezőtúri agrárértelmiségről. Jászkunság, 1980. 26. évf. 4. sz. 17–24. l.

Várnai Györgyi: A társadalmi struktúra, az életmód és a tudat alakulása Magyarországon. TtKözl. 1980. 10. évf. 3–4. sz. 394–409. l.

Varró József: A szocialista mezőgazdaság agrárértelmisége kialakulásának forrásai. Tudomány és Mezőgazdaság, 1980. 18. évf. 4. sz. 74–77. l.

Politika

Balogh Sándor: Parlamentáris demokrácia és népi szervek Magyarországon 1945–1946-ban. História, 1980. 2. évf. 3. sz. 32–34. l.

Bihari Ottó: Hatalom és egyetértés. (A szocialista államszervezet és a területi munkamegosztás.) JK. 35. évf. 6. sz. 349–355. l.

Fehér Pál, E.: Vita demokráciánk válságáról. (A Válaszban 1946-ban megindult vitáról.) K. 1980. 11. sz. 16. l.

Habuda Miklós: A Magyar Dolgozók Pártja munkáspolitikájának néhány kérdése a Központi Vezetőség 1953. júniusi határozata után. PtK. 1980. 26. évf. 1. sz. 23–55. l. – Ismerteti: TáSz. 1980. 35. évf. 6. sz. 93–94. l.

Hajnal Ferenc: Pártunk szervezeti fejlődése két (XI–XII.) kongresszus között. Pártélet, 1980. 25. évf. 5. sz. 47–49. l.

Izsák Lajos: A konzervatív-liberális polgári ellenzék kiszorítása a politikai életből Magyarországon (1947–1949). Sz. 1980. 114. évf. 6. sz. 939–978. l.

Izsák Lajos: A magyarországi polgári ellenzék az 1947. augusztus 31-i országgyűlési választásokon. Tájékoztató, 1980. 2. sz. 7–38. l.

Izsák Lajos: Radikális Demokrata Pártszövetség. (1944–1949). PtK. 1980. 26. évf. 1. sz. 56–89. l. – Ismerteti: TáSz. 1980. 35. évf. 7. sz. 90–91. l.

Jemnitz János: Pál Justus and the British Labour Party. NHQ. 1980. Vol. 21. No. 79. 137–144. l.

Kővágó László: A szocialista nemzetiségpolitika kialakulásának útján. (Részlet egy készülő nagyobb tanulmányból.) PtK. 1980. 26. évf. 3. sz. 71–94. l.

Kun András: A tanácsrendszer létrehozásának történelmi körülményei, különös tekintettel Nógrád megyére. NSz. 1980. 11. évf. 4. sz. 91–97. l.

Kun László: A szocialista konszolidáció első hetei Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. 1956. nov. 4–19. BLÉ. III. 1980. 239–280. l.

Lengyel László–Papp Zsolt: Politikai szerkezetek törésvonalán. V. 1980. 23. évf. 10. sz. 1–19. l.

Lukács Tibor: A magyar népbírósági jog és a népbíróságok 1945–1950. Bp. 1979. Közgazdasági és Jogi K. 503 l. – Ismerteti: *F. J.:* A népbíróságok történetéből. Harmincöt éve kezdték el működésüket. MH. 1980. 13. évf. 46. sz. 10. l.; *(Malonyai.)* MN. 1980. 36. évf. 87. sz. 4. l.; *Schönwald Pál.* MJ. 1980. 27. évf. 11. sz. 1044–1046. l.

Mucs Sándor: Politikai harcok a hadsereg demokratikus fejlődéséért, 1945–1947. HK. 1980. 27. évf. 1. sz. 42–72. l.

Ölvedi Ignác: Emlékek és adalékok néphadseregünk születéséhez. HK. 1980. 27. évf. 3. sz. 464–490. l.

Papp Zsolt: Bibó István – társadalomelemzés és politika. K. 1980. 11. sz. 11–15. l.

Puja Frigyes: Magyar külpolitika Bp. 1980. Kossuth K. 330 l. – Ismerteti: *Pálfy József.* TáSz. 1980. 35. évf. 11. sz. 88–90. l.; *C. Tóth Béla:* Nemzetközi politika magyar szemmel. Nsz. 1980. 38. évf. 261. sz. 7. l.

Sipos Levente: A nemzeti bizottságok és az önkormányzati testületek összetétele Békés megyében (1944–1948). BékÉl. 1980. 15. évf. 1. sz. 23–41. l.

A szakszervezetek szervezeti újjáéledése, az üzemi bizottságok megalakulása és kezdeti tevékenysége. (Részletek „A magyar szakszervezeti mozgalom 30 éves története 1945–1975" című tanulmány első fejezetéből.) Készítette: a Szakszervezettörténeti Osztály. Szakszervezetek Elméleti Kutatóintézete – Tájékoztató, 1980. 3. évf. 1. sz. 32–45. l.

Szalafai Sándorné: A felszabadulás utáni első kommunista agrárprogram Magyarországon (KMP III. kongresszusa 1946.) NMEKözl. 1980. IV. köt. 229–236. l.

Várkonyi Endre: Terv- és Békekölcsön. Minden évben túljegyzés. Magyarország, 1980. 17. évf. 42. sz. 21. l.

Vida István: Egy amerikai kém Pesten 1946–47-ben. Mc Clemens kapitány küldetése. História, 1980. 2. évf. 2. sz. 5–6. l.

Nevelés–oktatás

Auguszt József: A siófoki járás oktatásügye 1948–1972. Iskolai Szemle, 1980. 2. évf. 3. sz. 66–72. l.

Bakos István: Válaszút előtt a tudományegyetem. Tudomány – egyetem – társadalom. MT. 1980. 25. köt. 11. sz. 838–841. l.

Várkonyi Endre: Államosított iskolák. Magyarország, 1980. 17. évf. 48. sz. 21. l.

Vaskó László: A köznevelésügy fejlődése a tiszántúli tankerületben (1944–1950.) Debrecen, 1980. 404 l. – Ismerteti: *Köte Sándor.* MP. 1980. 4. sz. 474–477. l.

Kultúra–tudomány

Aczél György: The Social Responsibility of Hungarian Science. NHQ. 1980. 21. köt. 78. sz. 31–48. l.

Aradi Nóra: Művészet és történelem. A képzőművészet periodizációja 1945 után. Jelenkor, 1980. 23. évf. 7–8. sz. 694–700. l.

Halász Péter: A termelőszövetkezet-történeti kiadványokról. ET. 1980. 91. évf. 2. sz. 323–328. l.

Hermann István: Népfront és irodalompolitika. Kortárs, 1980. 24. évf. 4. sz. 612–615. l.

Lévai Béla: A rádió és televízió krónikája. 1945–1978. Bp. 1980. Tömegkommunikációs Központ, 532 l. Membrán könyvek.

Varga Sándor: Így kezdődött... A szabad Magyarország első könyvei. K. 1980. 4. sz. 3–5. l.

Méltatások–nekrológok

Fehér Pál, E.: Justus Pál. K. 1980. 4. sz. 10. l.

Féja Géza: Hatvany Lajos. Tt. 1980. 34. évf. 10. sz. 76–80. l.

Gyuris György: Bálint Sándor (1904–1980). Somogyi-könyvtári Műhely, 1980. 19. évf. 3. sz. 95–96. l.

Haraszthy Gyula: Melich János (1872–1963), kiváló könyvtáros, nyelvész, bibliográfius. Kts. 1980. 30. évf. 2. sz. 104–106. l.

Hegedüs László, S.: Emlékezzünk népünk nagy fiára. Erdei Ferenc születésének 70. évfordulóján. MN. 1980. 36. évf. 293. sz. 3. l.

Hiller István: Emlékezés nekrológ helyett. (Peéry Rezső, 1910–1977). SSz. 1980. 34. évf. 4. sz. 367–373. l.

Kelen Jolán (1891–1979). (Erényi Tibor gyászbeszéde Kelen Jolán temetésén.) PtK. 1980. 26. évf. 1. sz. 183–185. l.

Kovács Sándor, V.: Csóka János Lajos. (1904–1980.) ItK. 1980. 84. évf. 3. sz. 391–392. l.

Kulcsár Kálmán: Világhy Miklós (1916–1980). GJ. 1980. 14. köt. 3–4. sz. 271–272. l.

L. A.: Bálint Sándor (1904–1980). MK. 1980. 96. évf. 4. sz. 399. l.

Litván György: Kecskeméti Pál halálára. (1901–1980.) ÉlIr. 1980. 24. évf. 43. sz. 8. l.

Pálmai Kálmán: Hatvany Lajosról. (1880–1961). IT. 1980. 12. évf. 4. sz. 897–911. l.

S. L.: Ortutay Gyulára emlékezünk. (Születésének 70. évfordulója.) K. 1980. 3. sz. 16. l.

Szathmáry Lajos: In memoriam Karácsony Sándor. Confessio, 1980. 3. évf. 1. sz. 105–113. l.

Székely György: Germanus Gyula (1884–1979.) MT. 1980. 25. köt. 3. sz. 229–231. l.

Tandori Károly: Fejér Lipót, a magyar matematika hírnevének megalapozója. MT. 1980. 25. köt. 4. sz. 271–279. l.

Tasi József: Búcsú Fábián Dánieltől. ÉlIr. 1980. 24. évf. 11. sz. 8. l.

Tóth Béla: Mészöly Gedeonról. Tt. 1980. 34. évf. 7. sz. 71–73. l.

Tóth Béla: Sándor bátyánk. (Bálint Sándor emlékére.) Tt. 1980. 34. évf. 6. sz. 96. l.

S. Vincze Edit (1927–1980) PtK. 1980. 26. évf. 4. sz. 204–208. l.

Vörös Károly: Bendefy László (1904–1977). LK. 1978. 48–49. évf. 305–306. l.

Ismertetések

Agrárpolitika és agrárátalakulás Magyarországon (1944–1962). (Szerk.: Balogh Sándor–Pölöskei Ferenc.) Bp. 1979. Akadémiai K. 240 l. – Ismerteti: *Bozó Gyula:* Tanulmánykötet mezőgazdaságunk fejlődéséről. NSz. 11. évf. 3. sz. 97–99. l.; *Föglein Gizella:* A népi demokrácia agrárpolitikája. MH. 1980. 13. évf. 115. sz. 10. l.; *(józsa).* MN. 1980. 36. évf. 145. sz. 13. l.; *Pamlényi Ervin:* A magyar falvak két évtizede. MN. 1980. 36. évf. 179. sz. 13. l.; *Szomszéd Imre.* Szakszervezeti Szemle, 1980. 9. évf. 5. sz. 87–89. l.; *Vadas Zsuzsanna.* Dunatáj. 1980. 3. évf. 2. sz. 71–73. l.

Andorka Rudolf: A magyar községek társadalmának átalakulása. Bp. 1979. Magvető K. 165 l. Gyorsuló Idő. – Ismerteti: *Keresztényi Nándor.* MH. 1980. 13. évf. 163. sz. 10. l.

Balassa Ákos: A magyar népgazdaság tervezésének alapjai. Bp. 1979. Közg. és Jogi K. 438 l. – Ismerteti: *Findrik Mária:* Népgazdaságunk tervezési rendszere. PFKözl. 1980. 1. sz. 132–137. l.

Béli József: Az 1945-ös földreform végrehajtása Zala megyében. (Zalai gyűjtemény 4. sz.) Zalaegerszeg, 1977. 239 l. – Ismerteti: *Urbán László.* Sz. 1980. 114. évf. 2. sz. 309–310. l.

Berend T. Iván: A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon 1945–1975. Bp. 1979. Kossuth K. 298 l. – Ismerteti: MT. 1980. 25. köt. 4. sz. 319. l.

Dokumentumok a magyar közoktatás reformjáról 1945–1948. (Összeáll. és bev.: Dancs Istvánné.) Bp. 1979. Kossuth K. 861 l. – Ismerteti: *S. L.* K. 1980. 10. sz. 38. l.; *Strassenreiter Erzsébet.* TáSz. 1980. 35. évf. 2. sz. 109–111. l.; *Vaskó László.* MP. 1980. 1. sz. 106–108. l.

Dokumentumok a termelőszövetkezeti mozgalom Hajdú-Bihar megyei történetéhez. (Szerk.: Gazdag István.) Debrecen, 1977. HBmL. 4. 200 l. – Ismerteti: *Gyarmathy Zsigmond:* „Nem szabad parasztnak maradni." SzSzSz. 1980. 15. évf. 1. sz. 107–109. l.; *Urbán László.* Honismeret, 1980. 8. évf. 4. sz. 56–57. l.; *Várnai Tamás.* LSz. 1979. 29. évf. 3. sz. 727–730. l.

Grezsa Ferenc: Németh László vásárhelyi korszaka. Bp. 1979. Szépirodalmi K. 415 l. – Ismerteti: *Béládi Miklós:* Az élő Németh László. Alföld, 1980. 31. évf. 2. sz. 81–85. l.; *Czine Mihály.* Forrás, 1980. 12. évf. 8. sz. 65–72. l.; *Füzi László:* Író és történelem.

Napjaink, 1980. 19. évf. 11. sz. 31–32. l.; *D. Magyar Imre:* Megmentendő gondolatok. ÉlIr. 1980. 24. évf. 18. sz. 10. l.; *Tüskés Tibor.* Jelenkor, 1980. 23. évf. 3. sz. 281–284. l.

Gyarmati György: A Szabolcs-Szatmár megyei Levéltár kiadványa a termelőszövetkezeti mozgalom történetéről. LSz. 1979. 29. évf. 3. sz. 705–710. l.

Halász Péter–Tóthné Loós Gyöngyi: Egy termelőszövetkezet harminc éve. (A makói Úttörő Tsz.-ről) Bp. 1978. Kossuth K. 254 l. – Ismerteti: *Szenti Tibor.* Honismeret, 1980. 8. évf. 3. sz. 59. l.

Jakab Miklós: Társadalmi változás és a magyar értelmiség. 1944–1948. Bp. 1979. Kossuth K. 278 l. – Ismerteti: *Koncz János* PSz. 1980. 30. évf. 2. sz. 172–175. l.; *Kronstein Gábor.* MT. 1980. 25. köt. 10. sz. 789–790. l.; *Pándi Ilona.* PtK. 1980. 26. évf. 3. sz. 224–227. l.

Jóboru Magda: Köznevelésünk felszabadulás utáni történetének néhány kérdése (1948–1950). Pedagógiai Szemle, 1979. 11. sz. – Ismerteti: TáSz. 1980. 35. évf. 1. sz. 116–117. l.

Káposztás István: Dokumentumok a magyar mezőgazdaság történetéből. (1945–1948). Bp. 1977. Kossuth K. 915 l. – Ismerteti: *Urbán László.* Sz. 1980. 114. évf. 6. sz. 1071–1972. l.

Kornidesz Mihály: Középiskolai képzésünk a felszabadulás utáni években (1945–1946). Pedagógiai Szemle, 1979. 12. sz. – Ismerteti: TáSz. 1980. 35. évf. 2. sz. 116. l.

A magyar népi demokrácia története 1944–1963. (Szerk.: Balogh Sándor, Jakab Sándor.) Bp. 1978. Kossuth K. 387 l. – Ismerteti: *Föglein Gizella.* LSz. 1979. 29. évf. 1–2. sz. 373–377. l.

A magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Tudománypolitikai irányelveinek végrehajtása és a további feladatok 1969–1977. (Főszerk.: Bakó Ágnes, szerk.: Rakusz Lajos, Szabó Éva, Urbán Károly.) – Bp. 1978. Kossuth K. 420 l. – Ismerteti: *Tóth István:* A tudománypolitikai irányelvek végrehajtása. PtK. 1980. 26. évf. 1. sz. 200–203. l.

Molnár István: Az ifjúmunkás-mozgalom a kialakuló munkáshatalomért 1948 első hónapjaiban. PtK. 1979. 4. sz. 62–90. l. – Ismerteti: TáSz. 1980. 35. évf. 3. sz. 114. l.

Mucs Sándor–Zágoni Ernő: A Magyar Néphadsereg története 1945–1959. Bp. 1979. Zrínyi K. 317 l., 8 tábl. – Ismerteti: *Damó László.* HK. 1980. 27. évf. 2. sz. 339–341. l.

Németh Károly: A magasabb követelmények útján. Válogatott beszédek és cikkek, 1974–1979. Bp. Kossuth K. 388 l. – Ismerteti: *Földes István:* A magasabb követelmények útján. Nsz. 1980. 38. évf. 28. sz. 4–5. l.

Puja Frigyes: A felszabadult Battonya. Bp. 1979. Gondolat K. 448 l. – Ismerteti: *Fischer Rudolf.* Remembered History. NHQ. 1980. 21. köt. 78. sz. 174–177. l.; *Föglein Gizella:* Szakszervezeti Szemle, 1980. 9. évf. 1. sz. 91–92.; *Körmendi János.* BékÉl. 1980. 15. évf. 2. sz. 256–258. l.; *Szomszéd Imre:* Az első felszabadult magyar község. PFKözl. 1980. 2–3. sz. 197–200. l.; *Vámos Imre:* A kezdetek. ÉlIr. 1980. 24. évf. 2. sz. 11. l.

Szocialista közművelődés. (Szerk.: Ács Ferencné.) Bp. 1978. Kossuth K. 661 l. – Ismerteti: *Maróti Andor.* PSz. 1980. 30. évf. 1. sz. 67–69. l.; *Bessenyei György.* N. 1980. 108. évf. 262. sz. 10. l.

Urbán László: Demokratikus agrárszövetkezetek Szolnok megyében, 1945–1949. Szolnok, 1977. 160 l. – Ismerteti: *Zalai György:* BékÉl. 1980. 15. évf. 4. sz. 504–507. l.

III. EGYETEMES TÖRTÉNELEM

Általános munkák

Feldolgozások

Ágh Attila: Katolicizmus és történelmi elmaradottság Latin-Amerikában. Vg. 1980. 21. évf. 6. sz. 337–344. l.

Anderle Ádám: Történetírás Latin-Amerika munkásmozgalmáról. Vt. 1980. 2. sz. 95–102. l.

Antal Zoltán: Szovjetunió. II. k.: Gazdaságföldrajz. A termelőerők fejlődése és területi elhelyezkedése (1917–1977). Bp. 1980. Gondolat K. 697 l., ill.

Artner Tivadar: A ló a művészetben. ÉIT. 1980. 35. évf. 33. sz. 1033–1036. l.; A ló a görög művészetben. ÉIT. 1980. 35. évf. 35. sz. 1094–1097. l.; A ló a római művészetben. ÉIT. 1980. 35. évf. 36. sz. 1140–1142. l.; A ló a bizánci művészetben. ÉIT. 1980. 35. évf. 37. sz. 1167–1170. l.; A ló középkori művészetben. ÉIT. 1980. 35. évf. 40. sz. 1267–1270. l.; A ló a reneszánsz művészetben. ÉIT. 1980. 35. évf. 42. sz. 1331–1333. l.; A ló a barokk művészetben. ÉIT. 1980. 35. évf. 49. sz. 1544–1547. l.

Bánfi Tamás: A pénzkibocsátás formái és az árszínvonal alakulása. Pénzügyi Szemle, 1980. 24. évf. 6. sz. 454–466. l.

Baracs Dénes: „Virágozzék egy szál virág!" Bp. 1980. Kossuth K. 341 l., ill.

Barg, M. A.: A technikai és szociális forradalom összefüggésének kérdéséhez. TSz. 1980. 23. évf. 3. sz. 497–508. l.

Bassam Tibi: Az iszlám mint védekező kultúra. (A Frankfurter Hefte 1980. 4. számában megjelent cikk rövidített változata.) Vg. 1980. 21. évf. 5. sz. 658–661. l.

Benke József–Hartmann Márton: Palesztína társadalmi struktúrájának fejlődése a 19. század végétől a 20. század közepéig. Tájékoztató, 1980. 4. sz. 70–79. l.

Berzin, E.: Vaskor. 1. rész: IPM. 1979. 5. évf. 11. sz. 4–8. l.; 2. rész: IPM. 1979. 5. évf. 12. sz. 38–41. l.

Borzsák István: A tacitizmus kérdéséhez. FK. 1980. 26. évf. 3. sz. 277–288. l.

Csebokszarov, Ny. Ny.–Csebokszarova, I. A.: Népek, rasszok, kultúrák. Bp. 1980. Gondolat, 252 l., ill. – Ismerteri: *H. J.* MN. 1980. 36. évf. 223. sz. 4. l.

Fényes Imre: A fizika eredete. Bp. 1980. Kossuth K. 342 l. – Ismerteti: *Müller Antal:* Fizika és tudományelmélet. Vg. 1980. 21. évf. 5. sz. 655–657.; *Vekerdi László:* MT. 1980. 25. köt. 12. sz. 950–953. l.

Gecse Gusztáv: Vallástörténet. Bp. 1980. Kossuth K. 259 l., ill. Universum Kvt. – Ismerteti: *Horváth Pál:* Vallástörténet – mindenkinek. Nsz. 1980. 38. évf. 279. sz. 7. l.; *Szepes Erika:* Népszerű vallástörténet – hiányokkal. MH. 1980. 13. évf. 269. sz. 10. l.

Goldziher Ignác: Az iszlám. Tanulmányok a mohamedán vallás története köréből. Bp. 1980. Magvető K. 598. l. Magyar Hírmondó. – Ismerteti: *Raj Tamás:* Régi adósság – könyvheti újdonság. MN. 1980. 36. évf. 135. sz. 8. l.; *Scheiber Sándor:* Goldziher Ignác és könyve az iszlámról. Utca nem hirdeti nevét. MH. 1980. 13. évf. 148. sz. 6. l.

Gömöri Endre: Állam és egyház Spanyolországban. I. rész: Vg. 1980. 21. évf. 4. sz. 256–261. l.; II. rész: Vg. 1980. 21. évf. 5. sz. 331–336. l.

Grigg, D. B.: A világ mezőgazdasági rendszerei. Fejlődéstörténeti áttekintés. Bp. 1980. Mezőgazdasági K. 258. l.

Groehler, Olaf: A légi háborúk története 1910–1970.. Bp. 1980. Zrínyi K. 465. l., ill.

Gunszt Péter: Vlijanie indusztrializacii na szel'szkoe hozjajsztvo Zapadnoj i Vosztocsnoj Evropü. AH. 1980. Tom. 26. 1–2. sz. 77–103. l.

Hahn István: A bölcsesség útjai és útvesztői a Bibliában. Vg. 1980. 21. évf. 3. sz. 137–145. l.

Hahn István: Istenek és népek. Bp. 1980. Minerva K. 346 l., ill. (2. átdolg. kiad.)

Harmatta János: Mítosz, szimbólum, társadalom. A sas-szimbólum és -mítosz társadalmi funkciójához. AT. 1978. 25. köt. 2. sz. 129–139. l.

Hauser Arnold: A modern művészet és irodalom eredete. A manierizmus fejlődése a reneszánsz válsága óta. Bp. 1980. Gondolat K. 519 l., ill.

Hermann István: Kézművesség, eredeti felhalmozás, kapitalizálódás. Vg. 1980. 21. évf. 6. sz. 329–336. l.

Horváth Vera: Az indiai művészet évezredei. Bp. 1980. Corvina K. 55 l., 131 kép.

Ibo Nobuo–Maeda Taiji–Miyagawa Torao–Yoshizawa Chu: Japán művészet. Bp. 1980. Corvina K. 266 l., ill.

Katus László: Családtörténet – háztartásstruktúra. Vt. 1979. 4. sz. 3–5. l.

Keresztes Nagy Imre: A „Muzulmán Testvérek" mozgalma. Tájékoztató, 1980. 4. sz. 129–138. l.

Kónya István: Kálvinizmus és társadalomelmélet. A kálvini szociális doktrína teológiai-elméleti alapjainak bírálata. Bp. 1979. Akadémiai K. 484 l., Ismerteti: *Bán Imre:* Kálvinizmus és társadalomelmélet. Megjegyzések Kónya István könyvéhez. Vg. 1980. 21. évf. 10. sz. 650–654. l.; MT. 1980. 25. köt. 1. sz. 80. l.

Kónya István: Tanulmányok a kálvinizmusról. Bp. 1975. Akadémiai K. 179 l. – Ismerteti: *Ladányi Sándor:* AH. 1980. Tom. 26. 1–2. sz. 224–227. l.

Krasovec Ferenc: Művészeti versenyek az olimpiai játékok műsorán. (1912–1948). Művészet, 1980. 21. évf. 7. sz. 28–29. l.

Kuhn. Thomas S.: Az út a normál tudományhoz. (The Structura of Scientific Revolutions, The University of Chicago Press, Chicago–London, 1962. c. könyv 2. fejezete, 10–22. l.) Vt. 1980. 3. sz. 27–37. l.

Kukovecz György: Studia Latinoamericana. (Jegyzetek egy sorozat margójára.) Sz. 1980. 114. évf. 6. sz. 1053–1057. l.

A kultúra fogalmáról. (Szerk.: Szerdahelyi István.) Bp. 1980. Kossuth K. 439. l. Vélemények – viták. – Ismerteti: *Pósa Zoltán:* Szerdahelyi István tanulmány-összeállítása. N. 1980. 108. évf. 275. sz. 11. l.

Lammel Annamária: A hódító és meghódított mítosza. Történelmi változások dél-amerikai indián mítoszok tükrében. Vg. 1980. 21. évf. 4. sz. 226–233. l.

Latin-Amerika történetéből. Bevezetés: *Anderle Ádám.* Vt. 1980. 2. sz. 53–54. l.

Makkai László: L'apport de l'Europe orientale à l'évolution des moyens de transport: chevalétrier-char. TechSz. 1979. XI. köt. 75–83. l.

Makkai László: Egy elveszett világ: a paraszti életforma. ÉIT. 1980. 35. évf. 33. sz. 1027–1029. l.

Makkai László: A ma Bibliája. Confessio, 1980. 3. évf. 4. sz. 104–108. l.

Mitteraur, Michael: Családnagyság – családtípusok – családciklus. Vt. 1979. 4. sz. 38–70. l.

Nagy László: Az iszlám szerepe Algéria nemzeti ébredésében. Vg. 1980. 21. évf. 5. sz. 662–664. l.

A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv 1980. (Szerk.: Jemnitz János, Harsányi Iván.) Bp. 1979. Kossuth K. 328 l. – Ismerteti: *Mucsi Ferenc:* Évfordulók kapcsán. Nsz. 1980. 38. évf. 32. sz. 7. l.; *Szabó Ágnes:* A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Néhány megjegyzés az Évkönyv 1980. évi kötetéről. PFKözl. 1980. 1. sz. 145–150. l.; *Székely Gábor.* TáSz. 1980. 35. évf. 5. sz. 99–103. l.

A nemzetközi munkásmozgalom történetéből Évkönyv. 1981. (Szerk.: Harsányi Iván, Jemnitz János.) Bp. 1980. Kossuth K. 323 l. – Ismerteti: *Mucsi Ferenc:* Aktuális történelem. Nsz. 1980. 38. évf. 284. sz. 7. l.; *Németh István.* Köznevelés, 1981. 37. évf. 1. sz. 12. l.

A nemzetközi olimpiai mozgalom létrejötte. Beszélgetés Kutassi László sporttörténésszel. História, 1980. 2. évf. Olimpiai különszám, 31–32. l.

Niederhauser Emil: Népek és nemzetek a Monarchiában. História, 1980. 2. évf. 4. sz. 9–10. l.

Ormos Mária: A nők a történelemben. Bp. 1979. Táncsics K. 32 l., ill. (A mi világunk.)

Papp Zsolt: A válság filozófiájától a „konszenzus" szociológiájáig. Útvesztők és útelágazások a huszadik századi német polgári filozófia és szociológia történetében. Bp. 1980. Kossuth K. 371 l.

Russell, Dora: A tamariszkuszfa. Harcom a szabadságért és a szerelemért. Bp. 1980. Gondolat K. 481 l., ill.

Salgó László–Balogh András: A gyarmati rendszer története 1870–1955. Bp. 1980. Kossuth K. 454 l., ill.

Santarcangeli, Paolo: „pokolra kell annak menni . . ." Költők pokoljárása. Bp. 1980. Gondolat K. 345 l.

Szabó Máté: „Societas civilis" és „bürgerliche Gesellschaft". (A polgári társadalom és a politikai állam problémái a politikai gondolkodás történetében.) MFSz. 1980. 24. évf. 4. sz. 447–472. l.

Szentkirályi Zoltán: Az építészet világtörténete. I–II. k. Bp. 1980. Képzőművészeti Alap K. 1. k.: 327 l., 2. k.: 354 l., ill. Képzőművészeti zsebkönyvtár.

A Szovjetunió népessége. (Az 1913, 1939, 1959, 1970, 1979-es adatok alapján) StSz. 1980. 58. évf. 8–9. sz. 895–906. l.

A Szovjetunió története I. k.: A legrégibb időktől a Nagy Októberi Szocialista Forradalomig. (Szerk. Biz.: Noszov, N. J.–Ganyelin, R. S.) Bp.–Moszkva, 1980. Kossuth – Progressz K. 405 l. ill., II. k.: A Nagy Októberi Szocialista Forradalomtól napjainkig. (Szerk. Biz.: Szamszonov, A. M.–Kovalenko, D. A.) 703. l., ill. – Ismerteti: *Dolmányos István:* Új összefoglalás a Szovjetunió történetéről. K. 1980. 11. sz. 33–34. l.; *Gáliczky Éva.* Pártélet, 1980. 25. évf. 9. sz. 92–93. l.; *Niederhauser Emil:* Hatvan év és a megelőző évezredek. Nsz. 1980. 38. évf. 166. sz. 7. l.; *Perényi József:* A Szovjetunió története a legrégibb időktől napjainkig. TáSz. 1980. 35. évf. 11. sz. 91–93. l.

Szpirulisz Ildikó: Munkásosztály a szocializmusban. TtKözl. 1980. 10. évf. 1. sz. 69–85. l.

A Tejút fiai. Tanulmányok a finnugor népek hitvilágáról. (Vál. szerk. és előszó: Hoppál Mihály.) Bp. 1980. Európa K. 470 l., ill.

Toulmin, Stephen: A tudományos eszmék fejlődése. Foresight and Understanding (An

enquiry into the Aims of Science), Hutchinson of London, 1961. c. könyv 6. fejezete 99–115. l. Vt. 1980. 3. sz. 14–26. l.

Urbán Aladár: A modern rabszolgaság gyökerei. História, 1980. 2. évf. 1. sz. 16–17. l.

Világtörténet képekben I. kötet: Az őskortól 1540-ig. (Szerk.: Hahn István, Szabó Miklós, Kulcsár Zsuzsa.) Bp. 1981. Gondolat K. 794 l., ill. (3. kiadás.)

Volkov, G. N.: A haladás forrása és perspektívái. A tudomány és technika fejlődésének szociológiai problémái. Bp. 1980. Közgazdasági és Jogi K. 387 l.

Zsoldos Benő: A játékkártya és története. Bp. 1980. Gondolat K. 128 l., ill. Gondolat zsebkönyvek.

Ismertetések

Abel, Wilhelm: Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. (Eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohem Mittelalter). Agrárkrízisek és agrárkonjunktúra. (Közép-Európa mezőgazdaságának és élelmiszergazdaságának története a késői középkortól.) Hamburg–Berlin, 1966. 1978. (2. és 3. kiadás). 300 l. – Ismerteti: *Tagányi Zoltán.* Sz. 1980. 114. évf. 1. sz. 131–133. l.

Abel, Wilhelm: Massenarmut und Hungerkrisen im vorindustriellen Europa. (Versuch einer Synopsis.) Tömegszegénység és éhségválságok Európa iparosítása előtt. (Egy összefoglalási kísérlet.) Hamburg–Berlin, 1974. 426 l. – Ismerteti: *Tagányi Zoltán.* Sz. 1980. 114. évf. 1. sz. 131–133. l.

Appleby, Joyce: Az amerikai forradalmi ideológia társadalmi gyökerei. The Journal of American History, LXIV k. 4. sz. 1978. 935–958. l. – Ismerteti: *Csákvári Ferenc.* Sz. 1980. 114. évf. 4. sz. 708–709. l.

Balkanszkie sztranü v novoe i novejsee vremja. Szbornik sztatej. (A balkáni országok az új- és legújabb korban. Tanulmánygyűjtemény.) Kisinev, 1977. Stiinca, 178 l. – Ismerteti: *Niederhauser Emil.* Sz. 1980. 114. évf. 6. sz. 1060–1061. l.

Balogh András: Társadalom és politika a gyarmati Indiában. Bp. 1979. Kossuth K. 260 l. – Ismerteti: *Gáthy Vera.* Külpolitika, 1980. 7. évf. 4. sz. 130–133. l.

Bolyki János: A természettudományok kérdései a XX. század teológiatörténetében. Egyháztörténeti doktori értekezés. Bp. Ref. Tanulmányi Osztály 1979. LVI + 258 l. – Ismerteti: *Pásztor János.* ThSz. 1980. 23. évf. 2. sz. 113–118. l.

Brożek, Andrzej: Az Egyesült Államokban élő lengyel népcsoport nemzettudata 1854–1939. Acta Poloniae Historica, 37. 1978. 95–127. l. – Ismerteti: *Barta János. ifj.* Sz. 1980. 114. évf. 1. sz. 155–156. l.

Czichon, Eberhard: Bankir i vlaszty. (A bankár és a hatalom.) Moszkva, 1977. Izd. „Progressz", 542 l. – Ismerteti: *Vida István.* Sz. 1980. 114. évf. 5. sz. 872–873. l.

Documents in Economic History. The Agricultural Revolution. Changes in Agriculture 1650–1880. (Szerk. és bev.: G. E. Mingay.) London, 1977. 322 l. – Ismerteti: *Fehér György.* Sz. 1980. 114. évf. 4. sz. 697–699. l.

Ebeling, Dietrich–Irsigler, Franz: Getreideumsatz Getreide- und Brotpreise in Köln 1368–1797. Köln–Wien, Böhlau Verl. 1977. LII – 271 l. – Ismerteti: *N. Kiss István:* Köln városának gabonapiaca és gabonaárai (1368–1797). Vt. 1980. 4. sz. 154–157. l.

El movimiento obrero cubano. Documentos y articulos. (A kubai munkásmozgalom. Dokumentumok és cikkek.) La Habana I. köt. (1865–1925) 1975. 457 l.; II. köt. (1925–1935). 1977. 79 l. – Ismerteti: *Benkő Judit:* Dokumentumok a kubai munkásmozgalomból. PtK. 1980. 26. évf. 1. sz. 211–216. l.

Enyedi György: Kelet-Közép-Európa gazdaságföldrajza. Bp. 1978. Közgazdasági és Jogi K., 293 l. – Ismerteti: *Simon Imre.* BékÉl. 1980. 15. évf. 3. sz. 399–400. l.; *Tatai Zoltán:* FöK. 1980. 28. évf. 1–2. sz. 175–176 l.; *Tatai Zoltán:* Területi integráció Kelet-Közép-Európában. PFKözl. 1980. 1. sz. 151–155. l.

Gosiorovský, Miloš: Z histórie česko-slovenských vzťahov. (A cseh-szlovák kapcsolatok történetéből.) Bratislava, 1978. Pravda, 226 l. – Ismerteti: *Szarka László.* Sz. 1980. 114. évf. 2. sz. 293–300. l.

Gunda Béla: Ethnographica Carpatho–Balcanica. (A Kárpátok és a Balkán etnográfiája.) Angol, német, francia nyelven. Bp. 1979. Akadémiai K. 390 l. – Ismerteti: MT. 1980. 25. köt. 1. sz. 79. l.

Hauser Arnold: A művészettörténet filozófiája. Bp. 1978. Gondolat K. 3566. l. – Ismerteti: *Hofer Tamás.* ET. 1980. 91. évf. 3–4. sz. 605–606. l.; *Palcsó Mária.* Filozófiai Figyelő, 1980. 2. évf. 3–4. sz. 122–139. l.

Hevesi, Marija: „Baloldaliság" a filozófiában. Bp. 1979. Kossuth K. – Ismerteti: *Gedeon Péter.* MFSz. 1980. 24. évf. 5. sz. 804–808. l.

Horváth Pál: A próféta „igazi" utódai. A siita iszlám történetéből. Bp. 1979. Kossuth K. 113 l. – Imerteti: MT. 1980. 25. köt. 3. sz. 240. l.

Huszár Tibor: Történelem és szociológia. A cselekvő ember nyomában. Bp. 1979. Magvető K. 574 l. Elvek és utak. – Ismerteti: *Bata Imre:* A cselekvő ember nyomában. Új Írás, 1980. 20. évf. 8. sz. 111–112. l.; *Bernáth István.* TáSz. 1980. 35. évf. 7. sz. 78–80. l.; *Boldizsár Iván:* Erdei Ferenc világa. Huszár Tibor könyvéről. ÉlIr. 1980. 24. évf. 51. sz. 5. l.; *Gál István.* MN. 1980. 36. évf. 222. sz. 13. l.; *Kronstein Gábor.* PSz. 1980. 30. évf. 6. sz. 561–563. l.; *P. L.* Somogy, 1980. 8. évf. 4. sz. 106–108. l.; *Seress L. Attila.* K. 1980. 11. sz. 34. l.; *Szilágyi Sándor.* ÉlIr. 1980. 24. évf. 28. sz. 11. l.; *Vekerdi László.* Tt. 1980. 34. évf. 9. sz. 75–79. l.

Induló balra. Tanulmányok a szocialista világirodalom kialakulásáról. (Szerk.: Illés László.). Bp. 1979. Kossuth K. 551. l. – Ismerteti: *Benkő Judit.* MN. 1980. 36. évf. 32. sz. 4. l.; *E. Fehér Pál.* Nsz. 1980. 38. évf. 52. sz. 11. l.; *Illés László:* Nemzetközi együttműködéssel. Könyvvilág, 1980. 25. évf. 3. sz. 3. l.

Jahrbuch für Zeitgeschichte 1978. (Szerk.: Karl Stulpfarrer.) Wien, 1978. 227. l. – Ismerteti: *Tőkéczki László.* Sz. 1980. 114. évf. 1. sz. 150–151. l.

Kabuzan, V. M.: Szibéria és Távol-Kelet benépesítése a 18. végétől a 20. század elejéig (1795–1917). Isztorija SzSzSzR, 1979. 3. sz. 22–39. l. – Ismerteti: *V. Molnár László.* Sz. 1980. 114. évf. 4. sz. 716. l.

Láng János: A mitológia kezdetei. Bp. 1979. Gondolat K. 596 l. Társadalomtudományi könyvtár. – Ismerteti: *Fejős Zoltán.* V. 1980. 23. évf. 5. sz. 99–101. l.; *Horváth Pál:* Hogyan alakulnak ki a mítoszok? Nsz. 1980. 38. évf. 37. sz. 7. l.; *Szelényi Anna.* Nagyvilág, 1980. 25. évf. 8. sz. 1252–1254. l.

Lukács József: Történelem, filozófia, vallásosság. Bp. 1979. Gondolat K. 470 l. – Ismerteti: *Balázs György:* Meditáció az emberről. Nsz. 1980. 38. évf. 20. sz. 7. l.; *Hahn István.* K. 1980. 10. sz. 22. l.; *Jóri János.* TáSz. 1980. 35. évf. 10. sz. 104–107. l.; MT. 1980. 25. köt. 1. sz. 79. l.; *P. Tóth Béla:* Párbeszéd és közös cselekvés. Confessio, 1980. 3. évf. 4. sz. 114–115. l.; *Szalay Károly.* MH. 1980. 13. évf. 163. sz. 10. l.

Magocsai, Paul Robert: The Shaping of a National Identity. Subcarpathian Rus', 1848–1849. Cambridge, Mass. – London, 1978. Harvard University Press, XIII, 640 l. – Ismerteti: *Niederhauser Emil.* AH. 1980. Tom. 26. 1–2. sz. 213–214. l.

Mátyás Antal: A polgári közgazdaságtan története az 1870-es évektől napjainkig. Közg. és Jogi Könyvkiadó, 1979. 612. l. – Ismerteti: *Szántó Györgyné:* A keynesizmus válságához. PFKözl. 1980. 1. sz. 82–91. l.

Simonyi Károly: A fizika kultúrtörténete. Bp. 1978. Gondolat K. 487 l. – Ismerteti: *Varga Lajos.* PSz. 1980. 30. évf. 1. sz. 73–75. l.

Studies in Textile History. – In Memory of Harold B. Burnham. (Edited by Veronika Gervers.) Ontario, 1977. XII + 371 l. – Ismerteti: *Endrei Walter.* AH. 1979. Tom. 25. No. 3–4. 368–370. l.

Die Türkei in Europa. Beiträge des Südosteuropa-Arbeitskreises der Deutschen Forschungsgemeinschaft zum IV. Internationalen Südosteuropa-Kongress der Association. Ankara, 13–18. 8. (Hrsg. Klaus-Detlev Grothusen.) Göttingen, (1979), 271 l.

Südosteuropaforschung in der Bundesrepublik Deutschland und in Österreich. Symposion des Südosteuropa-Arbeitskreises der Deutschen Forschungsgemeinschaft. Bad Reichenhall. 4. und 5. November 1978. Hrsg. Klaus-Detlev Grothusen. Boppard, 1979, 195 l. (Törökország Európában. – Délkelet-Európakutatás a Német Szövetségi Köztársaságban és Ausztriában.) – Ismerteti: *Niederhauser Emil.* Sz. 1980. 114. évf. 5. sz. 881–882. l.

Vosztocsnüj voprosz vo vnesnej politike Roszeszii. Konec XVIII. – nacsalo XX.v. (A keleti kérdés Oroszország-külpolitikájában. XVIII. század vége – XX. sz. eleje.) Moszkva, 1978. Nauka, 434 l. – Ismerteti: *Gebei Sándor.* Sz. 1980. 114. évf. 2. sz. 292–294. l.

Weber, Max: Gazdaságtörténet. Bp. 1979. Közgazdasági és Jogi K. 650 l. – Ismerteti: *Radnóti Sándor:* Három fölfedezés. Könyvvilág, 1980. 25. évf. 3. sz. 20. l.; *Szabó Máté:* Gazdaság és történelem Max Weber gazdaságtörténetében. Vg. 1980. 21. évf. 5. sz. 327–330. l.; *Wiener György.* V. 1980. 23. évf. 6. sz, 98–100. l.

Ókor

Források

Flavius, Josephus: A zsidók története. (Vál. és utószó: Hahn István.) Bp. 1980. Európa K. 687 l. Clio Klasszikus történetírók. – Ismerteti: *Seres József.* N. 1980. 108. évf. 289. sz. 6. l.

Seneca: Vigasztalások. Erkölcsi levelek. (Utószó: Révay József, Kurcz Ágnes.) Bp. 1980. Európa K. 509. l.

Feldolgozások

Balázs György: Caesar monarchikus tervei és kultusza. Vg. 1980. 21. évf. 6. sz. melléklete 3–21. l.

Balázs György: Az idők teljessége. Gazdaság, társadalom, politika a kereszténység létrejötte idején. Vg. 1980. 21. évf. 5. sz. 265–270. l.

Baldacci, Paolo: Infláció az Ókori Rómában. IPM. 1980. 6. évf. 2. sz. 104–105. l.

Bernhard, Maria Ludowika: Olympia. Az ókor művészete és kultúrája. Bp. 1980. Corvina K. 28 l., 87 kép.

Borzsák István: Egy hérodotosi nép irodalmi sorsa. (Az északi peremnép – agathyrsosok – irodalmáról.) AT. 1978. 25. köt. 2. sz. 164–172. l.

Endrődi Júlia: Szakmák az ókori Egyiptomban. (A fémek megmunkálásáról.) Szakmunkásnevelés, 1980. 31. évf. 9. sz. 21–22. l.

Falus Róbert: Görög harmónia. (Tanulmányok.) Bp. 1980. Gondolat K. 450 l. – Ismerteti: *Horváth Pál:* Antik eszmék és eszmények nyomában. Nsz. 1980. 38. évf. 220. sz. 7. l.; *L. G.* MN. 1980. 36. évf. 234. sz. 13. l.

Ferenczy Endre: Cliensek és rabszolgák a korai köztársaságban. AT. 1978. 25. köt. 2. sz. 173–180. l.

Finley, M. I.: Az antik rabszolgatartás és a modern ideológia. MTAFT. 1979. 28. köt. 1–3. sz. 109–129. l.

Fröchlich Ida: A zsidó hellenizmus. Vg. 1980. 21. évf. 10. sz. 625–631. l.

Gazda István, ifj.–G. Szilágyi Imre: Egy fejezet az ókor technikájából. (Ktészibiosz, Philón, Hérón.) TechSz. 1979. XI. köt. 181–189. l.

Hahn István: Anyagi ösztönzés és anyagi érdekeltség az antik rabszolgatartásban. História, 1980. 2. évf. 2. sz. 3–4. l.

Hahn István: Claudius: irodalmi hagyomány és történelmi valóság. História, 1979. 1. évf. 1. sz. 16–17. l.

Hahn István: Az öregek és az öregség az antik társadalmakban. Vg. 1980. 21. évf. 12. sz. 741–749. l.

Hegyi Dolores: Homérosz és a trójai háború. Mítosz és valóság. História, 1979. 1. évf. 1. sz. 29–30. l.

Dr. Horváth Imre: Julius Caesar a köztisztaságról. A csatornázás és a szennyvízkezelés történetéből. (I.) Magyar Vízgazdálkodás, 1980. 5. sz. 26–27. l.

Kákosy László: Egyiptomi ételek, italok. História, 1980. 2. évf. 4. sz. 28–29. l.

Kákosy László: Sztrájk III. Ramszesz korában. História, 1980. 2. évf. 1. sz. 3–4. l.

Kertész István: Lakoma a császárkori Rómában. História, 1979. 1. évf. 1. sz. 33. l.

Kiss Katalin: Az óizraeli igazságszolgáltatás dokumentuma: a Jób könyve. ThSz. 1980. 23. évf. 2. sz. 73–79. l.

Lányi Vera: Pannonia pénzforgalma az első században. AÉ. 1979. 106. köt. 2. sz. 187–198. l.

Madarász-Zsigmond A.: Die Anfänge der griechischen Logik. AA. 1978. Tom. 26. fasc. 3–4. 291–345. l.

Maróth Miklós: A görög logika Keleten. Bp. 1980. Akadémiai K. 174. l. – Ismerteti: *L. G.* MN. 1980. 36. évf. 193. sz. 13. l.; *Raj Tamás.* V. 1980. 23. évf. 11. sz. 103–104. l.

Maróth Miklós: Griechische Theorie und orientalische Praxis in der Staatskunst von al-Fārābī. AA. 1978. Tom. 26. fasc. 3–4. 465–469. l.

Maróti Egon: Amatőrök és profik az ókori sportéletben. História, 1980. 2. évf. Olimpiai különszám, 5–6. l.

Maróti Egon: Istenbéke Hellászban. Az ókori olimpiák hagyománya. ÉlT. 1980. 35. évf. 29. sz. 899–901. l.

Maróti Egon: A Római Birodalom útjai. História, 1980. 2. évf. 1. sz. 11–12. l.

Mikor volt az első marathoni futás? História, 1980. 2. évf. Olimpiai különszám, 7. l.

Mócsy András: Illyricum északi határa Claudius előtt. AÉ. 1979. 106. köt. 2. sz. 177–186. l.

Pallottino, Massimo: Az etruszkok. Bp. 1980. Gondolat K. 293 l., ill.

Panyik István–Sellei Sarolta: Kréta, Mükéné, Trója. Bp. 1980. Képzőművészeti Alap K. 194 l. (Képes album, rövid bev.)

Sarkady János: Az olimpiai eszme születése. História, 1980. 2. évf. Olimpiai különszám, 3–4. l.

Somlyói Tóth Tibor: Augustinus (354–430) történetszemlélete. Vt. 1980. 3. sz. 84–97. l.

Soós István: Cicero, a haza atyja. IPM. 1979. 5. évf. 9. sz. 38–42. l.

Soós István: Spartacus. IPM. 1980. 6. évf. 4. sz. 128–134. l.

Szádeczky-Kardos Samu: A történelmi materializmus a periódus váltásokról a görög-római történelemben. (Egy szempont az antik világ eseményeinek jelenségeinek az értékeléséhez.) AT. 1978. 25. köt. 2. sz. 231–236. l.

Szigeti Jenő: Az utolsó római. Az 1500 éves Boethius. ThSz. 1980. 23. évf. 1. sz. 42–44. l.

Vargyas Péter: Az ugariti faluközösségek kérdéséhez. (A nem-királyi földön gazdálkodó mezőgazdasági népességről.) AT. 1978. 25. köt. 2. sz. 226–230. l.

Zamorovszky, Vojtech: Ókori bajnokok. IPM. 1980. 6. évf. 8. sz. 148–152. l.

Ismertetések

Auguet, Roland: Kegyetlenség és civlizáció. A római játékok. Bp. 1979. Európa K. 291 l. – Ismerteti: *Szabó László:* „Panem et circenses." Vg. 1980. 21. évf. 4. sz. 253–255. l.

Castiglione László: Pompeji. Herculaneum. A Vezuv kitörésének 1900. évfordulójára. Bp. 1979. Gondolat – Magyar Helikon, 282 l. – Ismerteti: MT. 1980. 25. köt. 2. sz. 155. l.

Diószegi György: A bölcselet eredete. Bp. 1979. Gondolat K. 126 l. Gondolat zsebkönyvek. – Ismerteti: MT. 1980. 25. köt. 2. sz. 154. l.

Kákossy László: Ré fiai. Az ókori Egyiptom története és kultúrája. Bp. 1979. Gondolat K. 446 l., ill. – Ismerteti: MT. 1980. 25. köt. 2. sz. 155. l.

Komoróczy Géza: A sumer irodalmi hagyomány. Tanulmányok. Bp. 1979. Magvető K. 731 l. Elvek és utak. – Ismerteti: *Horváth Pál:* A mezopotámiai irodalom régmúltjából. Nsz. 1981. 39. évf. 2. sz. 7. l.; *Szerdahelyi István:* Sumerologia. MH. 1980. 13. évf. 234. sz. 10. l.

Maspero, Henri: Az ókori Kína. Bp. 1978. Gondolat, K. 1978. 525 l. – Ismerteti: *Bányai László:* Idea és történelem az ókori Kínában. Vg. 1980. 21. évf. 3. sz. 191–193. l.

Melnikova, E. A.: Skandinavskie runicheskie nadpisi. (Scandinavian runic inscriptions.) Moscow, Nauka, 1977. 275 l., 89 fénykép. – Ismerteti: *Bartha A.* AH. 1980. Tom. 26. 1–2. sz. 205–207. l.

Ürögdi György: Nero. Bp. 1977. Gondolat K. 253 l., ill. – Ismerteti: *Maróti Egon.* AT. 1978. 25. köt. 2. sz. 275–277. l.

Wirtschaft und Gesellschaft im alten Vorderasien. (Hrsg. v. J. Harmatta u. G. Komoróczy.) Bp. 1976. Akadémiai K. 537 l. – Ismerteti: *Vargyas Péter.* AT. 1978. 25. köt. 2. sz. 257–259. l.

Középkor 1500-ig

Feldolgozások

Ashtor, Elivahu: A nagy változás a levantei kereskedelemben. Vt. 1980. 1. sz. 8–18. l.

Bálint Csanád: A Kazár kaganátus régészeti kutatása a Szovjetunióban. MT. 1980. 25. köt. 5. sz. 381–386. l.

Bentzien, Ulrich–Müller, Hans-Heinrich: Mezőgazdasági termelőerők a feudalizmusban. AtSz. 1980. 22. évf. 1–2. sz. 1–15. l.

Burns, Th. S.: Calculating Ostrogothic Population. AA. 1978. Tom. 26. fasc. 3–4. 456–463. l.

Egri Borisz: Keleti géniusz. Emlékezés Avicennára, születésének 1000. évfordulóján. OHI. 1980. 121. évf. 52. sz. 3207–3212. l.

Endrei Walter: Industrial revolution in the Middle Ages? TechSz. 1979. XI. köt. 233–236. l.

Fodor Sándor: A mekkai nagymecset. História. 1980. 2. évf. 2. sz. 29–31. l.

Gernet, Jacques: Kína hétköznapjai a mongol hódítás előestéjén 1250–1276. Bp. 1980. Gondolat K. 295 l., ill.

Hocquet, J. C.: Le sel et la fortune de Venise. Vol. I.: Production et monopole. 1978. Publ. de l'Univ. de Lille, III. 352 l. – Ismerteti: *Teke Zs.* AH. 1980. Tom. 26. 1–2. sz. 208–209. l.

Hóvári János: Hormuz a kelet-nyugati kereskedelem történetében. História, 1981. 3. évf. 1. sz. 30. l.

Hóvári János: A levantei kereskedelem néhány kérdése. Vt. 1980. 1. sz. 3–7. l.

Hunger, Herbert: Ideológia és rendszerstabilizálás a bizánci államban. MTAFT. 1979. 28. köt. 1–3. sz. 101–108. l.

Janyin, V. L.: Nyírfakéreg levelek üzenete. Bp.–Uzsgorod, 1980. Gondolat – Kárpáti K. 282 l., ill.

Klaniczay Gábor: Népi vallás, népi kultúra a középkorban. (Historiográfiai áttekintés.) Vt. 1979. 3. sz. 4–12. l.

Kristeller, Paul Oskar: Szellemi áramlatok a reneszanszban. Bp. Magvető K. 1980. 172 l. Gyorsuló idő. – Ismerteti: *Paczolay Péter.* V. 1980. 23. évf. 8. sz. 119–121. l.

A Majmuni kódex. (Mose Majmuni törvénykódexe.) A budapesti „Misné Tóra" legszebb lapjai. (Vál. és bev.: Scheiber Sándor.) Bp. 1980. Magyar Helikon – Corvina, 34 l., 66 tábl. – Ismerteti: *Scheiber Sándor.* MH. 1980. 13. évf. 302. sz. 14 l.

Maróth Miklós: Az ezeréves Avicenna. ÉIT. 1980. 35. évf. 38. sz. 1196–1198. l.

Papacostea, Serban: Kaffa és Moldva az oszmán hódítások irányában. Vt. 1980. 1. sz. 28–38. l.

Piccolomini, Aeneas Silvius: Pápa vagy zsinat? Válogatott levelek. Bibliotheca Historica. (Vál.: Boronkai Iván.) Bp. 1980. Magyar Helikon, 291 l., ill. – Ismerteti: *Harsányi Zoltán.* N. 1980. 108. évf. 299. sz. 11. l.

Rázsó Gyula: A lovagi torna. Ulrich von Liechtenstein leírása, 1224. História, 1980. 2. évf Olimpiai különszám, 22. l.

Simon Róbert: Az ezeréves Ibn Sziná (Avicenna.) Vg. 1980. 21. évf. decemberi (12.) számának melléklete, 3–30. l.

Soós István: Canossa. IPM. 1980. 6. évf. 11. sz. 36–45. l.

Szádeczky-Kardoss Samu: Olajos Teréz közreműködésével: Az avar történelem forrásai IV. A balkáni és alpesi nagy avar–szláv előtörés első évtizede (582–592.) 1. rész: Az 582–586/7 évek eseményei. AÉ. 1980. 107. köt. 1. sz. 86–97. l.

Szántó György Tibor: Zsiska. IPM. 1980. 6. évf. 10. sz. 100–104. l.

Székely Erzsébet: Európa és az Európán kívüli világ a XI–XV. században. Köznevelés, 1980. 36. évf. 38. sz. 17–19. l.

Székely György: Kereskedelem és városi agglomerációk Közép-Európában IV. Károly korában. AtSz. 1980. 22. évf. 1–2. sz. 21–25. l.

Szepessy Géza: Az „il divino farmacista". Dante Alighieri (1265–1331). Gyógyszerészet, 1980. 24. évf. 5. sz. 177–178. l.

Szmirnova-Rakityina, V. A.: Avicenna Bp. 1980. Kossuth K. 431 l., ill. – Ismerteti: *Kiss György:* Portré korhű környezetben. Nsz. 1980. 38. évf. 278. sz. 7. l.

Szvák Gyula: Kulikovo emlékezete. Az első nagy győzelem a tatárok fölött. ÉIT. 1980. 35. évf. 37. sz. 1161–1163. l.

Tóth András: Avicenna-kötet a Helikon Könyvtárban. Velencei kiadás, 1564. OHl. 1980. 121. évf. 52. sz. 1212–1213. l.

Varga László: Halászat a középkori Európában. Halászat, 1980. 26. évf. 3. sz. 83. l.

Vekerdi László: Albertus Magnus és korunk. Az intellektus tisztessége. TV. 1980. 111. évf. 12. sz. 534–537. l.

Wehli Tünde: A középkori Spanyolország festészete. Bp. 1980. Corvina K. 40 l., 49 kép.

Zöllner, Walter: A keresztes háborúk története. Bp. 1980. Kossuth K. 306 l., ill. Népszerű történelem – Ismerteti: *A.* MN. 1980. 36. évf. 211. sz. 4. l.; *Jólesz László:* A keresztes háborúkról – árnyaltan. Könyvvilág, 1980. 25. évf. 9. sz. 2. l.

Ismertetések

Moravcsik Gy.: Einführung in die Byzantinologie. Bp. 1976. Akadémiai K. 186 l., ill. – Ismerteti: *Karsay Orsolya.* AT. 1978. 25. köt. 2. sz. 277–278. l.

Stromer, Wolfgang V.: A pamutipar keletkezése Közép-Európában. (Die Gründung der Baumwollindustrie in Mitteleuropa. Monographien zur Geschichte des Mittelaltere Band 17.) Stuttgart, 1978. – Ismerteti: *Endrei Walter.* Vt. 1980. 4. sz. 145–147. l.

Szkazkin, Sz. D.: A parasztság a középkori Nyugat-Európában. Bp. 1979. Gondolat K. 425., ill. Társadalomtudományi Könyvtár. – Ismerteti: *(j.)* MN. 1980. 36. évf. 128. sz. 4. l.; Ttan. 1980. 25. évf. 4. sz. 32. l.

A XVI–XVII. század története

Feldolgozások

Ágh Attila: Kereskedők és misszionáriusok Afrikában. Termelési módok találkozása. Vg. 1980. 21. évf. 11. sz. 689–695. l.

Antall József–Kapronczay Károly: Testkultúra, iskolai oktatás a polgári kor hajnalán. História, 1980. 2. évf. Olimpiai különszám. 29–20. l.

H. Balázs Éva: A herceg. Anton Wenzel Kaunitz, az államférfi. História, 1980. 2. évf. 4. sz. 7–8. l.

Braudel, Fernand: A tér és az idő felosztása Európában. (Részlet „Anyagi civilizáció, gazdaság

és kapitalizmus a XV–XVII. században." 3. köt. A világ ideje.) Vt. 1980. 4. sz. 3–69. l.

Cadier, Jean: Kálvin. Egy ember Isten igájában. Bp. 1980. Református Zsinat Iroda Sajtóosztálya, 176 l. – Ismerteti: *Dr. Márkus Mihály.* ThSz. 1980. 23. évf. 5. sz. 317–318. l.

Földényi F. László: Vallás és ideológia. Adalékok a racionalizmus történetéhez. V. 1980. 23. évf. 1. sz. 19–30. l.

Gebei Sándor: A Romanov-uralom konszolidációjának néhány problémája. Az első Romanovok gazdasági, pénzügyi intézkedései. Sz. 1980. 114. évf. 1. sz. 52–70. l.

Ginzburg, Carlo: A sajt és a kukacok. Egy 16. századi molnár teremtés-elmélete. Vt. 1979. 3. sz. 13–31. l.

Grickevics, Anatolij: A városi önkormányzat a Litván Nagyfejedelemség magánföldesúri városaiban a XVI–XVII. században. AtSz. 1980. 22. évf. 1–2. sz. 30–55. l.

A harmincéves háború történetének új irodalma. Bevezető: *Benda Kálmán.* Vt. 1980. 2. sz. 1–2. l.

Iglói E.: Problemü teorii carszkoj vlaszti v isztoricseszkoj publicisztike Szmutnogo vremeni. SSl. 1979. Tom. 25. fasc. 1–4. 195–206. l.

Janáček, Josef: Wallenstein és kora. (Részletek J. Janáček: Valdštejn a jeho doba. Praha 1978. c. monográfiájából.) Vt. 1980. 2. sz. 28–42. l.

Kapronczay Károly: Egy 200 éves iskolai reform. A Jagello Egyetemes történetéből. ÉIT. 1980. 35. évf. 41. sz. 1300–1301. l.

Kéki Béla: Lessing, a wolfenbütteli könyvtáros. Kts. 1980. 30. évf. 2. sz. 107–110.,l.

Kelecsényi Gábor: Stuart Mária. IPM. 1980. 6. évf. 12. sz. 42–45. l.

Kelecsényi Gábor: Tycho tévedései. (Tyge Brache, 1546–1601, dán csillagász.) IPM. 1980. 6. évf. 9. sz. 14–18. l.

Kurunczi Jenő: Az új szovjet történeti irodalom I. Péter koráról. (1970–1977.) Vt. 1979. 3. sz. 110–123. l.

Kuzmin, Mihail Kuzmics: Razvitie medicinü v Moszkovszkom goszudarsztve. (A moszkvai fejedelemség medicinájának fejlődése.) CMed. 1979. 25. köt. 1–2. sz. 91–104. l.

Labib, S. Y.: A portugálok megjelenése az Indiai Óceánon. Vt. 1980. 1. sz. 19–27. l.

Mann, Golo: Wallenstein. (In: Wallenstein. Seine Leben erzählt von Golo Mann. Frankfurt am Main, 1971. 1087–1127. l.) Vt. 1980. 2. sz. 43–52. l.

Molnár László V.: Alekszandr Vasziljevics Szuvorov születésének 250. évfordulójára. HK. 1980. 27. évf. 4. sz. 598–610. l.

Narszkij, I. Sz.: A nyugat-európai filozófia a XVII. században. Bp. 1980. Gondolat K. 182 l., ill. – Ismerteti: *Dékány András:* A modern filozófia kezdetei. Nsz. 1980. 38. évf. 219. sz. 7. l.

Niederhauser Emil: The Historian and the National Movement – the Case of Paisi, Rajic and Lelewel, SSl. 1979. Tom. 25. fasc. 1–4. 273–278. l.

Paczolay Péter: Savonarola és Machiavelli. Az ideálok válságától a válság realizmusáig. MFSz. 1980. 24. évf. 5. sz. 732–758. l.

Polišenský, Josef: A cseh háború és az európai Kelet és Nyugat közti politikai kapcsolatok. (In: Documenta Bohemica bellum tricennale illustrantia. Praha. 1971. Academia, Tom. 2. 73–85. l.) Vt. 1980. 2. sz. 15–27. l.

Salamon, Frank: Vertikális politikai rendszerek az Inka Birodalom területén. Vt. 1980. 2. sz. 55–76. l.

Sárközy Péter: Az olasz nemzeti egység gondolata a Cinquecento nyelvi vitáiban. FK. 1980. 26. évf. 1. sz. 20–34. l.

Steinberg von Sigfrid Henry: A harmincéves háború. (Új interpretáció.) [In: Der dreissigjährige Krieg. Perspektiven und Strukturen, Darmstadt, 1977. Ed. H.v. Rudolf.] Vt. 1980. 2. sz. 3–14. l.

Szczucki, Lech: Két XVI. századi eretnek gondolkodó (Jacobus Palaeologus és Christian Francken) Bp. 1980. Akadémiai K. 180 l. Humanizmus és reformáció 9. – Ismerteti: *Petneki Áron:* Két XVI. századi eretnek gondolkodó. Lech Szczucki tanulmánya. MN. 1980. 36. évf. 281. sz. 13. l.

Szuhay-Havas Ervin: Az angolok „fölfedezik" Oroszországot. ÉIT. 1980. 35. évf. 27. sz. 850–852. l.

Szvák Gyula: Borisz Godunov életpályája. Vg. 1980. 21. évf. 4. sz. 234–240. l.

Szvák Gyula: A cár halála. Rettegett Iván gyilkosa – Borisz Godunov? UT. 1980. 17. évf. 46. sz. 20–21. l.

Tallár Ferenc: Az orosz nemesi bürokrácia. V. 1980. 23. évf. 9. sz. 50–61. l.

Tóth Ágnes: A veguero a kubai történelemben. Tájékoztató, 1980. 4. sz. 25–39. l.

Vekerdi László: Braudel „Tőké"-je. (A „Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe–XVIIIe siècle c. művéről.) V. 1980. 23. évf. 11. sz. 42–52. l.

Vékony Tamás: Egy tisztes társaság üzelmei. (A Brit Kelet-Indiai Társaságról.) IPM. 1980. 6. évf. 7. sz. 32–39. l.

Zombori István: A spanyol abszolutizmus és V. Károly császársága. (Az újabb szakirodalom tükrében.) Vt. 1980. 3. sz. 69–83. l.

Ismertetések

Abel, Wilhelm: Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters. (A pusztásodás a késői középkorban.) Stuttgart, 1976. 186 l. – Ismerteti: *Tagányi Zoltán.* Sz. 1980. 114. évf. 1. sz. 131–133. l.

Bazsova, A. P.: A 18. századi orosz-délszláv kulturális kapcsolatok történetéből. Voproszi Isztorii, 1979. 1/10. sz. 88–99. l. – Ismerteti: *V. Molnár László.* Sz. 114. évf. 4. sz. 715–716. l.

Grabski, Andrzej Feliks: Myśl historyczna polskiego oswiecenia. Warszawa, 1976. Panstwowe Wydawnictwo Naukowe, 486 l. (Dzieje polskiej mysli historycznej.) – Ismerteti: *Soós István.* AH. 1980. Tom. 26. 1–2. sz. 210–213. l.

Horváth Mária: Német elemek a 17. század magyar nyelvében. Bp. 1978. Akadémiai K. 269 l. – Ismerteti: *Gerstner Károly.* MNy. 1980. 76. évf. 4. sz. 493–497. l.

Kakuk Zsuzsa: Recherches sur l'histoire de la langue osmanlie des XVIe et XVIIe siècles. Les éléments osmanlis de la langue hongroise. Bibliotheca Orientalis Hungarica XIX. Bp. Akadémiai K. – Near and Middle East Monographs XVII. The Hague–Paris, 1973. Mouton, 660 l. – Ismerteti: *Hazai G.* SSl. 1980. Tom. 26. fasc. 1–2. 217–219. l.

Kurmacseva, M. D.: Jobbágyi értelmiség a 18. századi Oroszországban. Voproszi isztorii, 1979. 1. sz. 82–95. l. – Ismerteti: *V. Molnár László.* Sz. 1980. 114. évf. 2. sz. 311–312. l.

Petrović, Durdica: A cigányság társadalmi helyzete egyes jugoszláv területeken a 15. és a 16. században. Jugoslavenski istorijski časopis, 1976. 1–2. sz. 45–66. l. – Ismerteti: *A. Sajti Enikő.* Sz. 1980. 114. évf. 4. sz. 706–707. l.

Proctor, Donald J.: John Hancock – egy történeti személyiség újraéledése. The Journal of American History, LXVI. köt. 3. sz. 1977. dec. 652–677 l. – Ismerteti: *Csákvári Ferenc.* Sz. 1980. 114. évf. 1. sz. 152–153. l.

Puskarjev, L. N.: Ukrajna és Oroszország kulturális kapcsolatai az 1654. évi egyesülés után. Isztorija SzSzSzR. 1979. 4. sz. 85–96. l. – Ismerteti: *V. Molnár László.* Sz. 1980. 114. évf. 4. sz. 707–708. l.

1789–1917

Források

Az 1905-ös oroszországi forradalmi események dokumentumaiból. (Bev.: Németh István.) PFKözl. 1980. 2–3. sz. 136–151. l.

Herder, J. G.: Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról és más írások. (Vál. és előszó: Rathmann János.) Bp. 1978. Gondolat K. 695 l. Gondolkodók sor. – Ismerteti: *Bacsó Béla.* K. 1980. 9. sz. 32–33. l.

Huitrón, Jacinto: A munkásmozgalom a mexikói forradalom idején. (Az 1914. július 18-án a londoni anarchista kongresszusra írott levél, válaszként a részvételi meghívásra.) Memoár. Vt. 1980. 2. sz. 77–84. l.

Mill, John Stuart: A szabadságról – Haszonelvűség. Bp. 1980. Magyar Helikon, 407 l. – Ismerteti: *Oltványi Ambrus:* John Stuart Mill tanulmányai. MN. 1980. 36. évf. 176. sz. 4. l.

Semper, Gottfried: Tudomány, ipar és művészet, valamint egyéb írások az építészetről, az iparművészetről, és a művészeti oktatásról. (Vál. és bev. Wingler; H. M. magyar előszó: Zádor Anna.) Bp. 1980. Corvina K. 127 l., ill.

Sztojanov, Zahari: Egy nemzet mámora. Bp. 1979. Európa K. 823 l. – Ismerteti: *Göncz Árpád:* A szemtanú hitelével. ÉlIr. 1980. 24. évf. 12. sz. 10. l.

Feldolgozások

Anderle Ádám: A kubai munkásmozgalom korai korszaka. Tájékoztató, 1980. 4. sz. 40–54. l.

Bencze László: A Monarchia Balkán-politikája Bosznia és Hercegovina okkupációja előtt. HK. 1980. 27. évf. 3. sz. 423–454. l.

Bencze László: Reguláris és irreguláris erők közötti harc. Bosznia és Hercegovina, 1908. HK. 1980. 27. évf. 1. sz. 73–101. l.

Berend T. Iván: A művészet forradalma – a forradalom művészete az 1910-es évek Közép- és Kelet-Európájában. V. 1980. 23. évf. 11. sz. 1–20. l.

Borejsza, Jerzy: Lengyelország és a lengyel emigráció 1795–1918 között. Az emigráció politikai szerepe a XIX. századi Európában. Vt. 1980. 1. sz. 52–67. l.

Bosse, Lothar: Százötven éves az osztrák hivatalos statisztika. StSz. 1980. 58. évf. 2. sz. 181–186. l.

Brown, Dee: A Vasút a vadnyugaton. Bp. 1980. Kossuth K. 271 l., ill. – Ismerteti: *B. M.* MN. 1980. 36. évf. 269. sz. 13. l.

Buch- und Verlagwesen im 18. und 19. Jahrhundert. Beiträge zur Geschichte der Kommunikation in Mittel- und Osteuropa. (Hg. von Herbert G. Göpfert, Gerard Kozielek, Reinhard Wittmann.) Berlin. 1977. 388 l. – Ismerteti: *Miskolczy Ambrus.* Sz. 114. évf. 1. sz. 137–139. l.

Csonkaréti Károly: A Potyomkin Csatahajó. ÉIT. 1980. 35. évf. 26. sz. 806–807. l.

Dániel Ágnes: Gondolatok az ember és polgár jogai 1789-es deklarációja fordításának néhány változatáról. FK. 1980. 26. évf. 2. sz. 224–231. l.

Dániel Anna: George Sand. Bp. 1980. Kossuth K. 253 l., ill. Nők a történelemben.

Fraccaroli, Aldo: Ütközet. (1916. máj. 31: a brit Grand Fleet és a német Hochseeflotte északi tengeri ütközete). IPM. 1980. 6. évf. 2. sz. 22–28. l.

Fried István: A kelet-közép-európai romantika jellegzetességeiről. FK. 1980. 26. évf. 2. sz. 153–168. l.

Galántai József: Az első világháború. Bp. 1980. Gondolat, 547 l., térk. – Ismerteti: *Vincze Péter:* Történelmi nyomozás. MH. 1980. 13. évf. 293. sz. 10. l.

Hahner Péter: Marat meggyilkolása. UT. 1980. 17. évf. 40. sz. 21–22. l..

A haladó orosz gondolkodás fejlődése a forradalmi demokratizmustól a marxizmusig. I–II. k. (Szerk.: Honfi József, Domonkos Anna.) Bp. 1980. ELTE Tud. Szoc. Inf. továbbképző Int. 612 l.

Halász, Nicholas: Dreyfus kapitány. Bp. 1980. Kossuth K. 325 l., ill. (2. kiad.)

Haskó Katalin: A francia szocialisták a II. Internacionáléban. (1890–1900). PtK. 1980. 26. évf. 4. sz. 70–108. l.

Hentges, Pierre: Az első orosz forradalom és a Párizsi Kommün. BSzoc. 1980. 23. évf. 6. sz. 111–115. l.

Illyés Mária: Német művészeti irányzatok 1890 és 1920 között. Művészet, 1980. 21. évf. 6. sz. 32–35. l.

Janik, Allan–Toulmin, Stephen: Wittgenstein Bécse. (Wittgenstein's Vienne. New York, 1973. Touchstone, 13–32. l. Bevezetés: Problémák és módszerek. Vt. 1979. 4. sz. 74–94. l.

Jemnitz János: Friedrich Adlers Prozess und die sozialdemokratische Parteileitung (Mai 1917). AH. 1979. Tom. 25. No. 3–4. 317–325. l.

Kijowski, Andrzej: Egy novemberi estén. (Az 1830-as varsói felkelés 150. évf.) Tt. 1980. 34. évf. 11. sz. 71–75. l.

Koroncz Ágnes: Simon Bolivar (1783–1830). IMP. 1980. 6. évf. 12. sz. 74–77. l.

Kosáry Domokos: Európai rendezés 1815-ben. História, 1980. 2. évf. 1. sz. 7–8. l.

Kosáry Domokos: II. József – két évszázad múltán. K. 1980. 12. sz. 16–17. l.

Kovács Endre: Sienkiewicz. Bp. 1980. Gondolat K. 300 l.

Kozo Yamamura: Ebül szerzett siker? A Meidzsi militarizmus szerepe Japán technológiai fejlődésében. (The Journal of Economic History, Vol. XXXVII. Number 1. (March 1977). 113–135. l. Vt. 1979. 4. sz. 95–114. l.

Köves Erzsébet: Egy miniszter, egy cenzor és egy professzor I. Miklós Oroszországában. (Uvarov, Nyikityenko, Granovszkij.) V. 1980. 23. évf. 9. sz. 62–71. l.

Kun M.: Un tournant decisif dans la vie de Bakounine. Données inédites sur son évolution idéologique et sur son activité conspiratrice. AH. 1980. Tom. 26. 1–2. sz. 27–75. l.

Lipcsey Ildikó: Alexandru Dumitrie Xenopol (1847–1920). (Életrajz, bibliográfia, szemelvények.) Vt. 1979. 4. sz. 115–131. l.

Melville, Ralph: Az osztrák földbirtok és a cseh nemesség Vormärz idején. (Előadás a MTA Történettudományi Intézetében 1979 novemberében.) Vt. 1980. 1. sz. 39–51. l.

Mezsdunarodnoje rabocseje dvizsenyije. Voproszi isztorii i tyeorii. Nacsalo revolucionnih bitv XX veka. III. köt. Moszkva, 1978. 696. l. – Ismerteti: *Jemnitz János:* A nemzetközi munkásmozgalom. PtK. 1980. 26. évf. 4. sz. 217–233. l.

Molnár György: Az Onedin család hajói. História, 1979. 1. évf. 1. sz. 14–15. l.

Mucsi Ferenc: Az imperializmus korának első népi forradalma. Emlékezés az első oroszországi forradalomra. TáSz. 1980. 35. évf. 1. sz. 100–104. l.

Mucsi Ferenc: Október „főpróbája". Az 1905–1907-es forradalom évfordulójára. Nsz. 1980. 38. évf. 17. sz. 4–5. l.

Mureşan, Camil: Az 1848-as forradalom Európában. História, 1980. 2. évf. 1. sz. 32–34. l.

Niederhauser Emil: Borogyino, 1812. Bp. 1980. Móra K. 217 l., ill.

Niederhauser Emil: Nyelvújítás és nemzetté válás. História, 1980. 2. évf. 2. sz. 31–33. l.

Nyifontov, A. Sz.: Új adatok a jobbágyfelszabadítás előtti Oroszország iparáról. (Isztorija SzSzSzR, 1979. 5. sz. 19–34. l.) – Ismerteti: *Menyhárt Lajos.* Sz. 1980. 114. évf. 5. sz. 883–884. l.

Pók Attila: A biciklis bajvívó. História, 1980. 2. évf. Olimpiai különszám. 11–12. l.

Reberioux, Madeleine: A kultúra és a militánsok. Le Mouvement Social, 1975. ápr.–jún. 3–12. l. – Ismerteti: *Jemnitz János.* Sz. 1980. 114. évf. 1. sz. 159–160. l.

Soós István: Joachim Lelewel (1786–1861). (Életrajz, bibliográfia, szemelvények.) Vt. 1979. 3. sz. 89–105. l.

Stone, Irving: Ellenség a házban. Bp. 1980. Kossuth K. 478 l., ill. – Ismerteti: *Jemnitz János:* Eugene Debs életrajza. Nsz. 1980. 38. évf. 290. sz. 7. l.

Szántó György Tibor: Bur háborúk. IPM. 1980. 6. évf. 12. sz. 148–153. l.

Szuhay-Havas Ervin: Egy feledésbe merült „első". Richard Trevithick lokomotívja. ÉIT. 1980. 35. évf. 38. sz. 1202–1203. l.

Yglesia, Teresita: A Kubai Köztársaság születése. Sz. 1980. 114. évf. 6. sz. 979–990. l.

Zádor Anna: Klasszicizmus és romantika. A XIX. század művészete. Bp. 1976. Corvina, 311 l., ill. – Ismerteti: *Beke László.* ArsH. 1979. 7. évf. 2. sz. 343–344. l.

Ismertetések

Ars, G. L.: A görög kérdés Oroszország külpolitikájában (1814–1830). Isztorija SzSzSzR, 1978. 4. sz. 39–55. l. – Ismerteti: *V. Molnár László.* Sz. 1980. 114. évf. 4. sz. 717–718. l.

Berend T. Iván–Ránki György: Gazdasági elmaradottság, kiutak és kudarcok a XIX. századi Európában. Tanulmánygyűjtemény. Bp. 1979. Közg. és Jogi K. 508 l. – Ismerteti: *Hoffmann Tamás:* Helyünk a világban – történész szemmel. Nsz. 1980. 38. évf. 189. sz. 7. l.; *Kronstein Gábor.* PSz. 1980. 30. évf. 11. sz. 1044–1046. l., és V. 1980. 23. évf. 4. sz. 96–98. l.; *Petresovits Anna:* Egy gondolatébresztő könyv olvasása kapcsán. ESz. 1980. 2. évf. 3. sz. 189–197. l.; *Szabolcs Ottó.* Ttan. 1980. 25. évf. 6. sz. 24–25. l.

Bismarcks Sturz. Zur Rolle der Klassen in der Endphase des preussisch-deutschen Bonapartismus von 1884–85 bis 1890. (Von einem Kollektiv unter Leitung von Gustav Seeber.) Berlin, 1977. 422 l. – Ismerteti: *Tokody Gyula:* Bismarck bukása. PtK. 1980. 26. évf. 4. sz. 237–240. l.

Bolhovityinov, N. N.: „A Jackson-i demokrácia": historiográfiai mítosz és valóság. Voproszi Isztorii, 1978. 12. sz. 83–98. l. – Ismerteti: *Menyhárt Lajos.* Sz. 1980. 114. évf. 1. sz. 153–154. l.

Bruhat, Jean: Eugene Varlin Militant ouvrier, révolutionnaire et Communard. Paris, 1975. A Kommün tagja. Le membre de la Commune. Bp. 1976. – Ismerteti: *Jemnitz János:* AH. 1980. Tom. 26. 1–2. sz. 218–219. l.

Coatsworth, John H.: Észrevételek a XIX. századi mexikói gazdasági növekedéshez. The American Historical Review, 1978/1. 80–100. l. – Ismerteti: *Barta János, ifj.* Sz. 1980. 114. évf. 1. sz. 154–155. l.

The Essential Works of Anarchism. (Introduced and edited by Marshall S. Shatz) New York, 1972. 280 l. – Ismerteti: *Kun Miklós.* AH. 1979. Tom. 25. No. 3–4. 370–371. l.

Fesser, Gerd: A Haladó Párt és a munkásmozgalom a porosz hadsereg- és alkotmánykonfliktus időszakában. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1975/7. 783–794. l. – Ismerteti: *Erdődy Gábor.* Sz. 1980. 114. évf. 2. sz. 312–313. l.

Formirovanie nacional'nüh kultur v sztranah central'noj i jugo-vosztocsnoj Evropü. (A nemzeti kultúrák kialakulása Közép- és Délkelet-Európa országaiban.) Moszkva, 1977. Nauka, 333 l. – Ismerteti: *Niederhauser Emil.* Sz. 1980. 114. évf. 1. sz. 135–137. l.

Franco, Jose L.: Antonio Maceo. Apuntes para una historia de su vida. (Antonio Maceo. Megjegyzések életének történetéhez.) La Habana, 1976. I–III. köt. – Ismerteti: *Anderle Ádám.* Sz. 1980. 114. évf. 6. sz. 1066–1069. l.

Gerth, Hans H.: Bürgerliche Intelligenze um 1800. Zur Soziologie deutschen Frühliberalismus. (Polgári értelmiség 1800 körül. A korai német liberalizmus szociológiájához.) Göttingen, 1976. 155 l. – Ismerteti: *Erdődy Gábor.* Sz. 1980. 114. évf. 4. sz. 699–701. l.

Godfrey, Christopher: A bebörtönzött chartisták helyzete 1839–1841 között. (International Review of Social History, vol XXIV., 1979. 2. sz. 189–236. l.) – Ismerteti: *Fekete Miklós.* Sz. 114. évf. 5. sz. 885–887. l.

Grigulevich, José: Francisco de Miranda y la lucha por la liberacion de la América Latina. (Franciscso de Miranda és küzdelme Latin-Amerika felszabadításáért.) La Habana, 1978. 177 l. – Ismerteti: *Anderle Ádám.* Sz. 1980. 114. évf. 6. sz. 1046–1047. l.

Haupts, Leo: A liberális kormányzat Poroszországban az „új éra" időszakában. A porosz konstitucionalizmus történetéhez. Historische Zeitschrift, 1978. Bd. 227. 45–85. l. – Ismerteti: *Erdődy Gábor.* Sz. 1980. 114. évf. 1. sz. 157–158. l.

Hermann István: Történelem és teológia. Bp. 1979. Gondolat K. – Ismerteti: *Kiss Endre:* Kötet Fichtéről és Schellingről. MN. 1980. 36. évf. 92. sz. 13. l.

Histoire Générale du Socialisme. (Publiée sous la direction de Jacques Droz.) Tome 2. De 1875 à 1918. Paris, 1974. 674. l – Ismerteti: *Jemnitz János.* AH. 1980. Tom. 26. 1–2. sz. 219–222. l.

Hitchins, Keith: The Nationality Problems in Austria–Hungary. The Reports of Alexander Vajda to Archduke Franz Ferdinand's Chancellery. Leiden, 1974. E. J. Brill, XVIII + 188 l. – Ismerteti: *Szász Zoltán.* AH. 1979. Tom. 25. No. 3–4. 371–372. l.

Hobsbawm, E. J.: A tőke kora (1848–1875). Bp. 1978. Kossuth K. 286 l. – Ismerteti: *Mann Miklós.* Ttan. 1980. 25. évf. 6. sz. 22–23. l.

Holzapfel, Kurt: Forradalom és kiegyezés. Szempontok az 1830. júliusi forradalom történetéhez. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1979. 2. sz. 111–124. l. – Ismerteti: *Erdődy Gábor.* Sz. 1980. 114. évf. 4. sz. 719–720. l.

Koukolik, Sylvia Erna: A cseh korona országaiból történő bevándorlás jelentősége Bécs történetében a 19. század első felében. Österreich in Geschichte und Literatur mit Geographie, 1973. 3. sz. 154–167. l. – Ismerteti: *Erdődy Gábor.* Sz. 1980. 114. évf. 4. sz. 718–719. l.

Lavrov, Years of Emigration, Lavrov and Lopatin (Correspondence 1870–1883). (Edited, annotated and introduced by Boris Sapir) Dordrecht–Boston, 1974. Lavrov, Years of Emigration, From „Vpered" to the Group of the Old Narodovolt'sy, (Edited, annoted and introduced by Boris Sapir,) Dordrecht–Boston, 1974. – Ismerteti: *Kun Miklós.* AH. 1980. Tom 26. 1–2. sz. 216–217. l.

Leed, Eric J.: Osztályhelyzet és kiábrándultság az első világháborúban The Journal of Modern History 1978. dec. Vol. 50. 688–699. l. – Ismerteti: *Fekete Miklós.* Sz. 1980. 114. évf. 5. sz. 888–889. l.

Lefranc, Georges: Le syndicalisme dans le monde. Presses Universitaires de France. Paris, 1975. 126 l. – Ismerteti: *Jemnitz János.* AH. 1979. Tom. 25. No. 3–4. 372–373. l.

Lescsilovszkaja, I. I.: Obscsesztvenno-politicseszkaja bor'ba v Horvatii 1848–1849. (A horvátországi társadalmi-politikai küzdelem 1848–49-ben.) Moszkva, 1977. 304 l. – Ismerteti: *Niederhauser Emil.* Sz. 1980. 114. évf. 5. sz. 866–876. l.

Masters, Anthony: Bakunin, the father of anarchism. (Bakunyin, az anarchizmus atyja.) New York, 1974. – Ismerteti: *Kun Miklós.* Sz. 1980. 114. évf. 2. sz. 297–298. l.

Mojszejenko, T. L.: Az oroszországi paraszti földbérlet kutatásának módszerei a XIX. sz. végi zemsztvo-statisztikák adatai alapján. (Isztorija SzSzSzR, 1979. 4. sz. 66–82. l.) – Ismerteti: *Menyhárt Lajos.* Sz. 1980. 114. évf. 5. sz. 884–885. l.

Niederhauser Emil: A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában. Bp. 1979. Akadémiai K. 365 l – Ismerteti: *Palotás Emil.* Sz. 1980. 114. évf. 1. sz. 142–143. l.; *Palotás Emil.* AH. 1980. Tom. 26. 1–2. sz. 229–231. l.

Riley, James C.: Külföldi hitel és költségvetési stabilitás: holland befektetés az Egyesült Államokban 1781–1794. The Journal of American History, LXV, k. 3. sz. 1978. 654–678. l. – Ismerteti: *Cs. Kottra György.* Sz. 1980. 114. évf. 4. sz. 710–711. l.

Rosal del, Amaro: Los congresos obreros internacionales en el siglo XIX.e. Barcelona, 1975. 461 l. – Ismerteti: *Jemnitz János,* AH. 1979. Tom. 25. fasc. 1–2. 174. l.

Pirumova, Natalja: Bakunyin. Bp. 1979. Kossuth K. 424 l., ill. – Ismerteti: *Niederhauser Emil.* Nsz. 1980. 38. évf. 78. sz. 7. l.

Somogyi Éva: A birodalmi centralizációtól a dualizmusig. Az osztrák–német liberálisok útja a kiegyezéshez. Bp. 1976. Akadémiai K. 225 l. – Ismerteti: *Gergely András.* AH. 1979. Tom. 25. No. 3–4. 381–383. l.

Stampp, Kenneth: Az örökös unió elmélete. The Journal of American History, XXV. k. 1. sz. 1978. 5–33. l. – Ismerteti: *Cs. Kottra György.* Sz. 1980. 114. évf. 4. sz. 711–712. l.

Swartz, Marwin: The Union of Democratic Control in British Politics during the first World War. (Az Union of Democratic Control az angol politikában az első világháború alatt.)

Oxford, 1971. 267 l. – Ismerteti: *Jemnitz János.* Sz. 1980. 114. évf. 2. sz. 303–304. l.

Trajkov, Veszelin: Ideologicseszki tecsenija i programi v nacionalno- oszvoboditelnite dvizsenija na Balkanite do 1878 godina. (Ideologiai áramlatok és programok balkáni nemzeti szabadságmozgalmakban 1878-ig.) Szófia, 1978. Nauka i Izkusztvo, 439. l. – Ismerteti: *Niederhauser Emil.* Sz. 1980. 114. évf. 1. sz. 144–145. l.

Wende, Peter: Radikalismus im Vormärz. Untersuchungen zur politischen Theorie der frühen deutschen Demokratie. (Radikalizmus a Vormärz időszakában. A korai német demokrácia politikai elméletének vizsgálata.) Wiesbaden, 1975. 228 l. – Ismerteti: *Erdődy Gábor.* Sz. 1980. 114. évf. 1. sz. 139–141. l.

White, Richard: A Nyugat meghódítása. A nyugati sziúk expanziója a 18–19. században. The Journal of American History. LXV. k. 2. sz. 1978. 319–343. l. – Ismerteti: *Csákvári Ferenc.* Sz. 1980. 114. évf. 4. sz. 713–715. l.

Zarubezsnüe szlavjane i Rosszija. Dokumentü Archiva M. R. Raevszkogo. 40–80 godü XIX veka. (A külföldi szlávok és Oroszország. M. F. Rajevszkij levéltárának dokumentumai. 1840–80-as évek.) Moszkva, 1975. Nauka, 576 l. – Ismerteti: *Niederhauser Emil.* Sz. 1980. 114. évf. 2. sz. 296–297. l.

Legújabb kor 1917–1945

Források

Antyipenko, N. A.: A főirányban. Bp. 1979. Zrínyi K. 407 l.

Bálint György: London, 1939 nyarán. (Közzéteszi és bev.: Gondos Ernő.) K. 1980. 7. sz.

Bibó István: A német hisztéria okai és története. TSz. 1980. 23. évf. 2. sz. 169–195. l.

Hans, Frank naplójából. Vt. 1979. 4. sz. 132–143. l.

Kondratyev, N. D.: A gazdasági fejlődés hosszú hullámai. TSz. 1980. 23. évf. 2. sz. 241–269. l.

A konstruktivizmus. Válogatás a mozgalom dokumentumaiból. Bp. 1979. Gondolat K. 357 l., ill. – Ismerteti: *Forgács Éva.* K. 1980. 2. sz. 36. l.

Mann, Thomas: Napló, 1921. február–október. Nagyvilág, 1980. 25. évf. 11. sz. 1688–1705. l.

Az októberi dekrétumok és az első szovjet alkotmány. (Vál. szerk. és bev.: Kovács István.) Bp. 1980. Közgazdasági és Jogi K. 271. l.

Roosevelt papers. Roosevelt elnök és Churchill miniszterelnök kézjegyével ellátott Aide-Memoire. (Megjelent: Foreign Relation of United States. The Conference of Quebec. 1944. Government Printing Office. Washington, D. C. 1972. 492–493. l.) Vt. 1980. 4. sz. 143–144. l.

Speer, Albert: Erinnerungen. (Részlet a szövetséges bombatámadások hatásáról.) Vt. 1979. 3. sz. 106–109. l.

Feldolgozások

Ádám Magda: Confédération Danubienne ou Petite Entente. AH. 1979. Tom. 25. fasc. 1–2. 61–113. l.

Ádám Magda: A kör bezárul. A kisantant megalakulása. História, 1980. 2. évf. 3. sz. 5–7. l.

Andrjuscsenko, Sz. A.: A Dnyepertől a Dunáig. Bp. 1980. Zrínyi K. 303 l.

Arday Lajos: The Question of an Armistice and of the Military Occupation of Austria–Hungary in October–November 1918, Traced in the Relevant British Documents. AH. 1980. Tom. 26. 1–2. sz. 167–178. l.

Bagramov, E. A.: Az SZKP nemzetiségi politikájáról. (A Voproszi isztorii KPSZSZ c. folyóirat 1980. 9. számából.) Nemzetközi Szemle, 1980. 24. évf. 12. sz. 72–81. l.

Batov, Pavel: A második világháború tanulságai és a jelenkor. (A történelmi jelentőségű győzelem 35. évfordulójára.) BSzoc. 1980. 23. évf. 5. sz. 33–40. l.

Biman, S.–Cilek, R.: Barna gyalogok játszmája. Bp. 1980. Kossuth K. 364 l., ill.

Boros Zsuzsanna: A „Francia Állam" születése 1940-ben. História, 1980. 2. évf. 2. sz. 9–10. l.

Borus József: A legendás T-34-es. História, 1980. 2. évf. 2. sz. 11–12. l.

Büki Péter: Az S-221 lajstromjelű Ju 52-es repülőgép személyzetének átállása a Vörös Hadsereg oldalára. HK. 1980. 27. évf. 2. sz. 327–338. l.

Demény János: Dilemmák Thomas Mann 1936. június 8-i naplófeljegyzése körül. ItK. 1979. 83. évf. 5–6. sz. 601–604. l.

Fazekas András: Az újkonzervativizmus és szerepe a nemzetiszocializmus ideológiájának

kialakulásában. (Rövidítve.) Tájékoztató, 1980. 3. sz. 175–190. l.

Fritzsche, Klaus: Fasizmuselméletek. Kritika és perspektíva. I. rész. PFKözl. 1980. 2–3. sz. 81–113. l.; II. rész: PFKözl. 1980. 4. sz. 76–97. l.

Godó Ágnes: A jugoszláviai partizánháború. Harmincöt év távlatából. ÉIT. 1980. 35. évf. 15. sz. 468–470. l.

Harsányi Iván: A Franco-diktatúra politikai rendszerének kialakulása. (1939.) PFKözl. 1980. 4. sz. 55–68. l.

Horváth Gyula: Adalékok a brazil munkásmozgalom történetéhez. (Louis Carlos Prester útjának néhány állomása a tenentista mozgalomtól a kommunista pártig 1927–1931 között.) Tájékoztató, 1980. 1. sz. 99–115. l.

Horváth Pál: A szovjet jog a szocializmus társadalmi-gazdasági alapjainak lerakása időszakában. GJ. 1980. 14. köt. 3–4. sz. 299–325. l.

Illés László: Einige Fragen der kulturpolitischen Lenkung in den zwanziger Jahren. ALitt. 1979. Tom. 21. fasc. 3–4. 293–308. l.

Illés László: A forradalmi írók harkovi konferenciája – 1930. K. 1980. 11. sz. 6–7. l.

Jackson, Robert: Lángoló hídfő. Dunkerque, 1940. Bp. 1980. Kossuth K. 209. l., ill. Népszerű történelem.

Jemnitz János: Szociális és politikai változások Nyugat-Európában az első világháború után (1918–1920). PtK. 1980. 26. évf. 2. sz. 57–76. l.

Kiss Ferenc: Jegyzőkönyv egy tanácskozásról. (A Kossuth Klubban 1979. dec. 20-án rendezett vitáról.) ÉIIr. 1980. 24. évf. 1. sz. 3. l.

Köröspataki Kiss Sándor: Az angliai csata. (Negyven évvel ezelőtt zajlott Anglia fölött a történelem első totális légi háborúja.) UT. 1980. 17. évf. 34. sz. 18–19. l.

Kővágó Pál: A pénz vetése. Hitler korai támogatói 1919-től a hatalomátvételig. Magyarország, 1980. 17. évf. 4/835./ sz. 10–11. l.

Kövics E.: Goudenhove-Kalergis Pan-Europe Movement on the Questions of International Politics during the 1920s. AH. 1979. Tom. 25. No. 3–4. 233–266. l.

Krausz Tamás: Pokrovszkij és az orosz abszolutizmus vitája az Októberi Forradalom után. TSz. 23. évf. 4. sz. 627–648. l.

Kuby, Erich: Az én háborúm – Már csak füstölgő romok. Bp. 1980. Magvető K. 496 l. Tények és tanúk.

Kukovecz György: Ramiro Querra Y Sánchez (1888–1970). Életrajz, bibliográfia. Vt. 1980. 2. sz. 85–94. l.

Kun Miklós: Gamarnyik. Egy katonapolitikus élete. (1894–1937). ÉIT. 1980. 35. évf. 45. sz. 1415–1417. l.

Lagzi István: Harc a lengyel tengerpartért. Gdynia, Gdansk és a korridor kérdése a korabeli magyar sajtóban. Napjaink, 1980. 19. évf. 9. sz. 22–26. l.

Láng I.: The Conflict between American and Britisch Commercial Policies prior to World War II. AH. 1979. Tom 25. No. 3–4, 267–296. l.

Lengyel István: A Lenin-Mauzóleum. História, 1980. 2. évf. 3. sz. 30–31. l.

Lord, Walter: Hihetetlen győzelem. (1942. jún. midway-i ütközet.) Bp. 1980. Zrínyi K. 320 l.

Lukjanov, A. I.: A szovjet államhatalmi-képviseleti szervekről szóló törvényhozás fejlődése. Néhány történeti, elméleti és gyakorlati kérdés. Bp. 1980. Közgazdasági- és Jogi K. 360 l.

Malgeri, Francesco: A fasiszta mozgalomtól a fasiszta rendszerig, 1922–1933. (A IV. olasz–magyar konferencián 1979. novemberében Budapesten elhangzott előadás szövege.) Vt. 1980. 3. sz. 39–54. l.

Mann, Thomas korai naplójáról. Nagyvilág, 1980. 25. évf. 11. sz. 1687–1688. l.

A második világháború története 1939–1945. 8. kötet.: A fasiszta tömb hadászati védelmének összeomlása. (Főszerk.: Usztyinov, D. F.) Bp. 1980. Zrínyi K. 693 l., ill.

A második világháború története 1939–1945. 9. köt.: A Szovjetunió és az európai államok területének felszabadítása. A csendes-óceáni és ázsiai háború. (Főszerk.: Szemirjaga, M. I.) Bp. 1980. Zrínyi K. 746 l., ill.

Molnár György: A „gátöntők." Mesterséges árvíz a Ruhr-vidékén 1943 májusában. História, 1980. évf. 2. sz. 17. l.

Momiszuli, Baurdzsán: A nagy család – Mögöttünk Moszkva, Bp. 1980. Gondolat K. 438 l.

Nagy László: Az antiimperialista egységfront Algériában (1935–1939). PtK. 1980. 26. évf. 4. sz. 109–131. l.

Nagy Zsuzsa, L.: A párizskörnyéki békék, 1919–1920. História, 1979. 1. évf. 1. sz. 5–7. l.

A nagy válság. Három kérdés *Berend T. Iványhoz.* História, 1980. 2. évf. 1. sz. 23–25. l.

Nemes Dezső: Megjegyzések az 1919–1920-as párizsi békerendszer interpretációjához. (A Történész Világkongresszus anyagából.) PtK. 1980. 26. évf. 4. sz. 159–160. l.

Niederhauser Emil: Négy arckép. (Négy történetíró Kelet-Európából: Nicola Iorga, 1871–1940; Josef Pekař, 1870–1937; Peter Sztojanov Mutafcsiev, 1883–1943; Oskar Halecki, 1891–1973.) TSz. 1980. 23. évf. 4. sz. 577–590. l.

Ormos Mária: La convention militaire de Belgrade en 1918. AH. 1979. Tom. 25. fasc. 1–2. 27–60. l.

Papp Zsolt: Mannheim, avagy a „szabadon lebegés". Az értelmiségi önreflexiók történetéből. K. 1980. 1. sz. 14–16. l.

Ránki György: Hitel vagy piac. Fordulópontok a nagyhatalmak küzdelmében a Délkelet-Európa-i gazdasági hegemóniáért. V. 1980. 23. évf. 3. sz. 10–25. l.

Ránki György: A lángoló hídfő. (Dunkerque, 1940.) História, 1981. 3. évf. 1. sz. 26–27. l.

Rathmann János: Ideológia és szellemi élet Németországban 1933–1938. Tájékoztató, 1980. 2. sz. 80–90. l.

Rzsesevszkij, O.: A történelemhamisítás ellen. A második világháborúra vonatkozó burzsoá irodalom némely koncepcióiról. BSzoc. 1980. 23. évf. 5. sz. 126–134. l.

Schmidt, Johann-Lorenz: A Marxista Munkásiskola 1925–1933. (Megjelent a Marxistische Blätter 1976. l. számában.) Vg. 1980. 21. évf. 7. sz. 453–455. l.

Sipos Péter: A győzelemről – 35 év múltán. TáSz. 1980. 35. évf. 5. sz. 50–59. l.

Surányi Róbert: Az angol munkáspárti kormány és az 1931. évi politikai válság. PFKözl. 1980. 4. sz. 69–75. l.

Székely Gábor: A Komintern és a fasizmus. 1921–1929. Bp. 1980. Kossuth K. 272 l. – Ismerteti: *Csonka Rózsa.* TáSz. 1980. 35. évf. 11. sz. 93–95. l.; *Harsányi Iván:* Politikai küzdelem életre-halálra. Nsz. 1980. 38. évf. 222. sz. 13. l.; *Németh István.* Köznevelés, 1980. 36. évf. 31. sz. 17. l.; *Todero Frigyes:* A komintern és a fasizmus. MN. 1980. 36. évf. 222. sz. 13. l.

Szinuraja, Tomas: Hat évtized tanulságai. (Indonézia Kommunista Pártja megalakulásának évfordulója.) Bszoc. 1980. 23. évf. 6. sz. 50–56. l.

A Szovjetunió és a kínai forradalom. (Húszas évek.) BSzoc. 1980. 23. évf. 6. sz. 135–137. l.

Tamás Pál: A társadalmi struktúra történeti változásai a Szovjetunióban. I. rész: Kutatási irányok. Historiográfia. Szoc. 1979. 4. sz. 483–503. l. II. rész: Szoc. 1980. 2. sz. 260–277. l.

Tokody Gyula: Németország 1918–1919. Bp. 1980. Akadémiai K. 239 l.

Vajsz, Polihronisz: Tanulunk az ellenállás tapasztalataiból. (A történelmi jelentőségű győzelem 35. évfordulójára.) BSzoc. 1980. 23. évf. 5. sz. 40–46. l.

Váradi László: Csonka olimpia., 1920. História, 1980. 2. évf. Olimpiai különszám, 15. l.

Varga Mihály: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom – harcban a kulturális örökségért. V. 1980. 23. évf. 11. sz. 21–29. l.

Zazzo, René: Pszichológia és marxizmus, Henri Wallon élete és műve. (J. Piaget utószavával.) Bp. 1980. Gondolat K. 231 l.

Zlatarszki, Vaszil (1866–1935). Életrajz, bibliográfia, szemelvények. Vt. 1980. 1. sz. 68–86. l.

Ismertetések

Abherve, Bertrand: Az 1919. júniusi párizsi vasas sztrájk okai. (Le Mouvement Social, 1975. okt.–dec. 75–87. l.) – Ismerteti: *Jemnitz János.* Sz. 1980. 114. évf. 5. sz. 890–891. l.

Akten und Dokumente des Aussenamtes (State Departement) der USA zur Burgenland–Anschlussfrage 1919–1920. (Bearbeitet von Jon D. Berlin.) Eisenstadt, 1977. 484 l., 1 térk. (Burgenländische Forschungen Heft-667.) – Ismerteti: *Fogarassy László.* SSz. 1980. 34. évf. 1. sz. 92–94. l.

Andrzejewski, Marek: Lengyelország és a danzigi szociáldemokraták 1918–1939. Acta Poloniae Historica, XXXVIII. 1978. 131–146. l. – Ismerteti: *Iff. Barta János.* Sz. 1980. 114. évf. 6. sz. 1073–1074. l.

Ben-ami, Shlomo: Primo de Rivera diktatúrája. Journal of Contemporary History, 1977. 1. sz. – Ismerteti: *Molnár Tamás.* Sz. 1980. 114. évf. 1. sz. 160–161. l.

Brezsnyev, L. I.: A szovjet társadalom politikai rendszerének fejlődése. Bp. 1979. Kossuth K. 392 l. – Ismerteti: *Vészi Béla.* TáSz. 1980. 35. évf. 1. sz. 105–108. l.

Carew, Anthony: Az 1931-es invergordoni flottazendülés. International Rewiew of Social History, Vol. XXIV. 1979. 2. sz. 157–188. l. – Ismerteti: *Fekete Miklós.* Sz. 1980. 114. évf. 6. sz. 1079–1080. l.

Cliadakis, Harry: Metaxas diktatúrájának politikai és diplomáciai háttere, 1935–1936. Journal of Contemporary History, 1979. 1. sz. –

Ismerteti: *Molnár Tamás.* Sz. 1980. 114. évf. 2. sz. 320–321. l.

Čada, V.: A cseh és a szlovák szociáldemokrácia Csehszlovákia létrejöttekor. Historický Časopis, 1978. 3. sz. 341–361. l. – Ismerteti: *Heiszler Vilmos.* Sz. 1980. 114. évf. 6. sz. 1074. l.

Davis, Gerald, H.: Hadifoglyok a XX. század hadigazdaságaiban. Journal of Contemporary History, 1977. 4. sz. – Ismerteti: *Molnár Tamás.* Sz. 1980. 114. évf. 1. sz. 162–163. l.

Dolmányos István: Ragyogó október. A Nagy Oroszországi Szocialista forradalom története. Bp. 1979. Kossuth K. 686 l. – Ismerteti: Pártélet, 1980. 25. évf. 3. sz. 92–93. l.

Dougall, Mc.: Az európai integráció lehetősége Versailles után. The Journal of Modern History, Vol. 51. 1979. march. 4–23. l. – Ismerteti: *Fekete Miklós.* Sz. 1980. 114. évf. 5. sz. 891–892. l.

Düwell, Kurt: Deutschlands auswärtige Kulturpolitik 1918–1932. Böhlau Verlag, Köln–Wien, 1976. 402. l. – Ismerteti: *Tilkovszky Loránt.* AH. 1979. Tom. 25. fasc. 1–2. 175–177. l.

El a kezekkel Szovjet-Oroszországtól. Tanulmányok. (Szerk.: Jemnitz János, Surányi Róbert. Tokody Gyula. Előszó: Harsányi Iván.) Bp. 1979. Kossuth K. 316. l. – Ismerteti: *Józsa Antal.* PtK. 1980. 26. évf. 2. sz. 162–167. l.

Fink, C.: Stresemann kisebbségi politikája, 1924–29. Journal of Contemporary History, 1979. 3. sz. 403–423. l. – Ismerteti: *Molnár Tamás.* Sz. 1980. 114. évf. 5. sz. 892–893. l.

Fomin, A. I.: Moszkva művészértelmisége a Nagy Honvédő Háború éveiben. Isztorija SzSzSzR, 1978. 3. sz. 129–149 l. – Ismerteti: *V. Molnár László.* Sz. 1980. 114. évf. 6. sz. 1081–1082. l.

Galperina, B. D.: A Petrográdi Szovjet, 1917 szeptember–október. Voproszi isztorii, 1978. 10. sz. 37–47. l. – Ismerteti: *Menyhárt Lajos.* Sz. 1980. 114. évf. 2. sz. 314–315. l.

Goldfarb-Marquis, A.: Szavak és fegyverek: propaganda Nagy-Britanniában és Németországban az első világháború után. Journal of Contemporary History, 1978. 3. sz. 475–496. l. – Ismerteti: *Molnár Tamás.* Sz. 1980. 114. évf. 5. sz. 887–888. l.

Harmat Endre: Hóhérok hegedűvel. Bp. 1978. Gondolat K. 196 l. – Ismerteti: *Tihanyi János.* Sz. 1980. 114. évf. 1. sz. 148–150. l.

Holzer, Jerzy: A politikai jobboldal Lengyelországban 1918–39. Journal of Contemporary History, 1977. 3. sz. – Ismerteti: *Molnár Tamás.* Sz. 1980. 114. évf. 1. sz. 159–160. l.

Hovi, Kalervo: Cordon sanitaire or barriere de l'est? (Egészségügyi övezet, vagy keleti sorompó?) The Emergence of the New French Eastern European Alliance Policy 1917–1919. Turku, Finland 1975. 244 l. – Ismerteti: *Ádám Magda.* Sz. 114. évf. 6. sz. 1064–1065. l.

Kerekes Lajos: Von St. Germain bis Genf. Österreich und seine Nachbarn 1918–1922. Bp. 1979. Akadémiai K. 415 l. – Ismerteti: *Fogarassy László.* SSz. 1980. 34. évf. 3. sz. 284–285.; MT. 1980. 25. köt. 2. sz. 155. l.

Krempa, I.: Kárpát-Ukrajna Csehszlovákiához csatolása. Československy Časopis Historický, 1978. 5. sz. 713–719. l. – Ismerteti: *Heiszler Vilmos.* Sz. 1980. 114. évf. 5. sz. 893. l.

Lussu, Emilio: Marcia su Roma – és a háttere. Bp. 1978. Magvető. 215 l. Tények és tanúk. – Ismerteti: *Ormos Mária.* Sz. 1980. 114. évf. 2. sz. 308. l.

Marks, S.: Mussolini és Locarno – a fasiszta politika mikrokozmosza. Journal of Contemporary History, 1979. 3. sz. 423–440. l. – Ismerteti: *Molnár Tamás.* Sz. 1980. 114. évf. 6. sz. 1078. l.

A második világháború története 1939–1945. 7. köt. (Szerk.biz. eln.: Szolovjov, B. G.) Bp. 1979. Zrínyi K. 766., ill. Ismerteti: *Mihályi Imre:* Megmásíthatatlanul. Könyvvilág, 1980. 25. évf. 2. sz. 3. l.

McKale, Donald M.: A náci párt a Távol-Keleten 1931–1945. Journal of Contemporary History, 1977. 2. sz. – Ismerteti: *Molnár Tamás.* Sz. 1980. 114. évf. 2. sz. 319–320. l.

Nipperdey, Thomas: 1933 és a német történelem kontinuitása. Historische Zeitschrift, 1978. Bd. 227. 86–111. l. – Ismerteti: *Erdődy Gábor.* Sz. 1980. 114. évf. 2. sz. 318–319. l.

Papayanis, Nicholas: Forradalmi tömegek és reformista vezetés: feszültség az 1919. évi francia vasas sztrájk idején. Le Mouvement Social, 1978. okt.–dec. 57–73. l. – Ismerteti: *Jemnitz János.* Sz. 1980. 114. évf. 2. sz. 315–316. l.

Sávoly Mária: Párhuzamos háború. Olaszország hadbalépése. Magyarország, 1980. 18. évf. 25. (856.) sz. 22–23. l.

Schofield, B. B.: Der Sprung über den Kanal. Unternehmen „Neptun". Die alliierte Landung in der Normandie 1944. Stuttgart, 1978. 258 l. – Ismerteti: *Farkas Márton.* HK. 1980. 27. évf. 3. sz. 493–496. l.

Steele, Richard W.: Az amerikai közvélemény és a Németország elleni háború: a megegyezéses béke ügye 1942. The Journal of American History Vol. LXV. 3. sz. December 1978. 704–723. l. – Ismerteti: *Cs. Kottra Györgyi.* Sz. 1980. 114. évf. 6. sz. 1082–1084. l.

Thälmann, Ernst: Eine Biographie. Berlin, 1979. Dietz Verlag, 804 l. – Ismerteti: *Bauer Roland:* Soha el nem halványuló példakép. BSzoc. 1980. 23. évf. 5. sz. 134–138. l.

Tomicki, Jan: A II. Internacionálé és a versailles-i szerződés béketárgyalásai. Acta Poloniae Historica XXXVII. 1978. 101–129. l. – Ismerteti: *ifj. Barta János.* Sz. 1980. 114. évf. 6. sz. 1076–1077. l.

Trachtenberg, Marc: A jóvátétel ügye a párizsi béketárgyalásokon. The Journal of Modern History, Volume 51, 1979. March 24–55. l. – Ismerteti: *ifj. Barta János.* Sz. 1980. 114. évf. 6. sz. 1074–1076. l.

Trifonov, I. J.: A szovjet társadalom forradalmi átalakulása 1917–1936. Bp. 1979. Kossuth K. 301 l. – Ismerteti: *Bakos Károly.* PtK. 1980. 26. évf. 3. sz. 217–220. l.

Trojan, M. V.: Toho dnja zisjlo szonce vozzjednannja. (Azon a napon felkelt az újraegyesülés napja.) Uzshorod, 1979. Karpati, 135 l. – Ismerteti: *Niederhauser Emil.* SzSzSz. 1980. 15. évf. 4. sz. 102–103. l.

Wankowicz, Melchior: A Monte Cassinó-i csata. Bp. 1979. Kossuth K. 188 l. – Ismerteti: *Lagzi István.* Sz. 1980. 114. évf. 6. sz. 1065–1066. l.

Williams, M.: A német imperializmus és Ausztria, 1938. Journal of Contemporary History, 1979. 1. sz. – Ismerteti: *Molnár Tamás.* Sz. 1980. 114. évf. 2. sz. 323–324. l.

1945-től napjainkig

Források

35 év – harcban a békéért. Hidegháború – vagy békés egymás mellett élés (1945–1955). (Összeáll.: Kende István.) Nemzetközi Szemle, 1980. 24. évf. 5. sz. 3–14. l.

A „Look" című folyóirat közölte Sztálin elvtárs Elliot Roseveltnek adott interjúját. (Izvesztyija, 1947. jan. 24.) Vt. 1980. 4. sz. 132–135. l.

Prats, Carlos: A törvényesség szolgálatában. Bp. 1980. Magvető K. 150 l. Tények és tanúk.

Truman beszéde a kongresszus két házának együttes ülésén, 1947. március 12. (H. S. Truman: Public Papers of the Presidents of the United States 1947. Washington, 1953. 176–180. l.) Vt. 1980. 4. sz. 136–142. l.

Feldolgozások

Ágh Attila: Andre Gunder Frank és a homogén világkapitalizmus elmélete. V. 1980. 23. évf. 6. sz. 12–23. l.

Alperovitz, Gar: Atomdiplomácia. Hiroshima és Potsdam. Következtetések. (Részlet az „Atomic Diplomacy: Hiroshima and Potsdam. The USA of the Atomic Bomb and the American Confrontation with Soviet Power, New York 1967. c. könyvből, 226–242. l.) Vt. 1980. 4. sz. 88–104. l.

Darvas György: A tudományirányítás mechanizmusáról. (A tudomány – és műszaki politika irányítási mechanizmusa az „Európa és Észak-Amerikai Régió" országaiban.) MT. 1980. 25. köt. 6. sz. 466–476. l.

Gáspár Sándor: A nemzetközi szakszervezeti mozgalom. Bp. 1980. Kossuth K. 313 l. – Ismerteti: *Lőkös Zoltán:* A közös utakat keresve. MN. 1980. 36. évf. 277. sz. 5. l.; *Papp Anna.* TáSz. 1980. 35. évf. 12. sz. 112–114. l.; *Rátkai János István.* MH. 1980. 13. évf. 266. sz. 4. l.; *Sőtei Edit:* Harc az új típusú kapcsolatok erősítéséért. Nsz. 1980. 38. évf. 266. sz. 7. l.

Gergely Jenő: A Keresztény Szakszervezetek Nemzetközi Szövetségének újjászervezése és tevékenysége (1945–1961). PtK. 1980. 26. évf. 2. sz. 103–129. l.

Hernádi András: A két német állam keletkezésének történetéhez. JK. 1980. 35. évf. 6. sz. 371–382. l.

Jazkova, A A.: Az Egyesült Államok romániai politikájának néhány aspektusáról (1945.) Vt. 1980. 4. sz. 123–131. l.

Kádár Béla: Gazdasági kapcsolatok az Amerikai Egyesült Államok és Magyarország között. Külgazdaság, 1980. 24. évf. 6. sz. 11–19. l.

Köpeczi Béla: Értelmiség, társadalmi haladás, béke. MT. 25. köt. 8–9. sz. 580–596. l.

Molodezs i ideologija v szovremennom mire. Bp. 1979. Magyar Külügyi Intézet, 270 l.

Szocialista országok

F. I.: A KGST 30. éve. Statisztikai adatgyűjtemény (1949–1978). Nsz. 1980. 38. évf. 32. sz. 4. l.

Győri Sándor: Az egyházak társadalmi-politikai szerepe Vietnámban. Vg. 1980. 21. évf. 2. sz. 132–136. l.

Hidasi Gábor: A kínai gazdaság növekedése a 70-es években és perspektívái 1985-ig. KgSz. 1980. 27. évf. 5. sz. 607–621. l.

Huszti Ernő: A szocialista bankrendszerek és – szervezetek fejlődésének főbb vonásai. (A jegybanki és hitelbanki funkciók viszonya.) Gazdaság, 1980. 14. évf. 2. sz. 57–77. l.

Lőkös István: Tito és a jugoszláv kultúra. K. 1980. 7. sz. 13.,l.

Mosóczy Róbert: A KGST-országok gazdaságpolitikája (1976–1980). Bp. 1979. Kossuth K. 398 l.

A munkásosztály fejlődése a szocialista országokban a hatvanas-hetvenes években. BSzoc. 1980. 23. évf. 1. sz. 140–143. l.

Polonyi Péter: Mit kell tudni a Kínai Népköztársaságról? Bp. 1980. Kossuth K. 245 l. (2. kiad.)

Tito, Josip Broz (1892–1980). BSzoc. 1980. 23. évf. 6. sz. 158. l.

Kapitalista és fejlődő országok

Árkus István: A katolikus egyház a mai Afrikában. Vg. 1980. 21. évf. 11. sz. 720–726. l.

Avar János: A Kissinger-korszak. Bp. 1980. Magvető K. 217 l. Gyorsuló Idő – Ismerteti: *Nemes János:* „Az alkalmazkodás nagy mestere." Nsz. 1980. 38. évf. 237. sz. 7. l.; – rp – MN. 1980. 36. évf. 188. sz. 4. l.

Békés Rezső: Kissinger és Brzezinski. Bp. 1980. Zrínyi K. 379 l., ill.

Benke József–Hartmann Márton: A palesztinok szociális struktúrája és helyzete 1948-tól napjainkig. Tájékoztató, 1980. 4. sz. 80–100. l.

Az Egyesült Államok Kommunista Pártjának XXII. kongresszusa. (Detroit, 1979. augusztus 23–26.) Bp. 1980. Kossuth K. 128 l.

Erdős Péter: Az amerikai gazdaság háború utáni – nem klasszikus típusú – válságai. KgSz. 1980. 27. évf. 12.,sz. 1409–1421. l.

Filippis de, Fabrizio: Az olasz agrárnépesség elöregedése és kiáramlása a mezőgazdaságból. (Politica et Economia, 1979. 4. sz.) Közli: V. 1980. 23. évf. 5. sz. 120–121. l.

Gadanecz Béláné: A nyugati munkásmozgalom és a tudományos-technikai forradalom. A TTF társadalmi-politikai összefüggései a gazdaságilag fejlett tőkésországokban. Bp. 1979. Bp.-i Műszaki Egyetem, 291 l.

Gara Judit: Az olaszországi társadalmi-gazdasági helyzet főbb vonásai (1960–79.) StSz. 1980. 58. évf. 4. sz. 360–374. l.

Hernádi András: A japán gazdaság a 70-es években. Szakaszváltás és külgazdasági kapcsolatok. Bp. 1980. Kossuth K. 173 l.

Kalmár György: „Isten érinthetetlen gyermekei." Kaszt és osztály a mai Indiában. Vg. 1980. 21. évf. 11. sz. 695–702. l.

Kerekes György: Gondolatok a chilei forradalom tapasztalatai kapcsán. (Allende elnökké választásának 10. évfordulója alkalmából.) Tt-Közl. 1980. 10. évf. 3–4. sz. 427–432. l.

A kereszténydemokrácia Nyugat-Európában 1944–1958. (Tanulmánykötet. Szerk.: Gergely Jenő.) Bp. 1980. Kossuth K. 338 l. – Ismerteti: *Pesti János.* Ttan. 1980. 25. évf. 6. sz. 31–32. l.; *Réti György.* Külpolitika, 1980. 7. évf. 4. sz. 138–142. l.; *Thurzó Tibor:* Egy könyv ürügyén. N. 1980. 108. évf. 265. sz. 2. l.; *Todero Frigyes:* Tanulmánykötet Gergely Jenő szerkesztésében. MN. 1980. 36. évf. 188. sz. 4. l.

Kiss J. László: A német uniópártok megalakulása. História, 1980. 2. évf. 1. sz. 27–28. l.

Merre tart fekete Afrika? A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Hadtudományi, Közgazdasági, Nemzetközi-Politikai, Néprajzi és Történelmi Választmányai által 1979. június 14–15-én Pilisszentkereszten rendezett tudományos konferencia jegyzőkönyve. (Szerk.: Borgos Györgyné, Kovács Géza.) Bp. 1980. TIT 141 l.

Mihályi Péter: A keynesi gazdaságpolitika utolsó évtizede Nagy-Britanniában. KgSz. 1980. 27. évf. 11. sz. 1327–1344. l.

Nagy Géza: Az egyedi egyetemes (Jean-Paul Sartre). Egy polgári filozófus-művész egyéni és társadalmi kalandja a XX. században. Bp. 1980. Akadémiai K. 174 l. Modern Filológiai Füzetek 31.

Papp Zsolt: Szociológiai szemlélet és társadalmi funkció. Feljegyzések a második világháború utáni polgári szociológiáról. TáSz. 1980. 35. évf. 3. sz. 55–66. l.

Szabó Miklós: A „svéd modell" válsága. Vg. 1980. 21. évf. 8–9. sz. 494–500. l. – Ismerteti: TáSz. 1980. 35. évf. 11. sz. 96–97. l.

Szamuely László: Ipari demokrácia Nyugat-Európában? Társadalmi reformok és gazdasági harc. Bp. 1980. Magvető K. 214 l. Gyorsuló-idő.

Szentes Tamás: Polgári és „újbaloldali" elméletek a tőkés világgazdaságról. Bp. 1980. Kossuth K. 450 l. – Ismerteti: *Bod Péter Ákos.* TáSz. 1980. 35. évf. 12. sz. 116–118. l.

Vadász László: A műszaki fejlődés hatása a dán mezőgazdaságra. Bp. 1980. Akadémiai K. 410 l., ill.

Yergin, Daniel: A döntő beszéd. (Részlet a „Shattered peace. The origins of the cold war and the national security state", London, 1978. c. munkából, 275–302. l.) Vt. 1980. 4. sz. 105–122. l.

Kultúra – Tudomány

Fehér M. István: Jean-Paul Sartre. Bp. 1980. Kossuth K. 143 l. A polgári filozófia a XX. században.

Hardi Péter: Pluralizmus-felfogások az amerikai politikatudományban. Vg. 1980. 21. évf. 212–219. l.

Nagy Katalin, S.: Chagall. Bp. 1980. Gondolat K. 269 l., ill. Szemtől szemben.

Sándor Iván: Közép-kelet-európai kaland. Tadeusz Borowskiről (1922–1951). V. 1980. 23. évf. 1. sz. 46–62. l.

Scholz László: Alejo Carpentier (1904–1980). FK. 1980. 26. évf. 4. sz. 467–470. l.

Ismertetések

Devillers, Philippe: A szovjet nemzetbiztonsági politika (1944–1978). Egy francia interpretáció. Párizs, 1979. A szerző kiadása. – Ismerteti: *Gazdag Ferenc.* Külpolitika, 1980. 7. évf. 2. sz. 154–159. l.

Griffith, Robert: A Haladó Párt veteránjai és a hidegháború. The Journal of American History, Vol. 66, No. 2. 1979. szept. 334–347. l. – Ismerteti: *Fekete Miklós.* Sz. 1980. 114. évf. 5. sz. 893–895. l.

Hidasi Gábor: Gazdaság és politika a Kínai Népköztársaságban. Bp. 1979. Kossuth K. 378 l. – Ismerteti: *Balázs József:* Kína – politikai ambíciók és gazdasági realitás. PFKözl. 1980. 1. sz. 124–131. l.; *Sz. H.:* Gazdaság és politika Kínában. MH. 1980. 13. évf. 92. sz. 11. l.

Jackson, Scott: A Marshall-terv előzményei. Az Egyesült Államok Európa rekonstrukciójával kapcsolatos állásfoglalásának összetevői. The Journal of American History, Vol LXV. 1979. 4. sz. 1043–1068. l. – Ismerteti: *Csákvári Ferenc.* Sz. 1980. 114. évf. 6. sz. 1084–1086. l.

Kende István: Napjaink százhúsz háborúja 1945–1976. Bp. 1979. Akadémiai K. 155 l. Korunk tudománya. – Ismerteti: *Papp Gábor:* Vallatóra fogott számok. Nsz. 1980. 38. évf. 61. sz. 7. l.

Korunk kapitalizmusa és a munkásosztály. (Az antimarxista koncepciók bírálata.) A polgári ideológia és a revizionizmus bírálata c. sorozat. Bp. 1979. Kossuth K. 271 l. – Ismerteti: MT. 1980. 25. köt. 79–80. l.

Maszlennyikov, V. P.: A szövetkezeti mozgalom szerepe az afro-ázsiai országok társadalmi-gazdasági fejlődésében. (Rol'kooperatyivnovo dvizsenyija v szociálno-ekonomicseszkom razvitii afro-aziatszkih sztran.) Moszkva, 1978. Ekonomika. 208 l. – Ismerteti: *Durkó László:* KgSz. 1980. 27. évf. 5. sz. 632–635. l.

Prifiti R., Peter: A szocialista Albánia bel- és külpolitikája 1944 után (Socialist Albania since 1944: Domestic and Foreign Developments.) The MIT Press, 1978. 312 l. – Ismerteti: *Réti György.* Külpolitika, 1980. 7. évf. 1. sz. 136–141. l.

Theoharis, Athan: A Truman-kormányzat és a polgári jogok hanyatlása. Az FBI sikere a megelőző letartóztatások programjának hivatalossá tételében. The Journal of American History, Vol. LXIV. 1978. 4. sz. 1010–1030. l. – Ismerteti: *Csákvári Ferenc.* Sz. 1980. 114. évf. 6. sz. 1086–1088. l.

Udvarhelyi László: Politika és gazdaság a kelet-nyugati kapcsolatokban. Bp. 1979. Kossuth K. 274 l. – Ismerteti: *H. Z.* MN. 1980. 36. évf. 50. sz. 4. l.; *Tolnay László.* Külpolitika, 1980. 7. évf. 2. sz. 146–151. l.

Velikij Oktjabr i revoljuci 40-godov v sztranah Centralnoj i Jugo-Vosztocsnoj Evropi (A Nagy Október és a negyvenes évek forradalmai Közép- és Délkelet-Európában). Moszkva, 1977. – Ismerteti: *Orbán Sándor.* Sz. 1980. 114. évf. 6. sz. 1069–1071. l.

Zjednoczenie ruchu robotniczego w socjalistycznych krajach Europy, 1946–1948. (Szerk.: Janusz Wojciech Golebiowski és Wladyslaw Góra.) Varsó, 1978. 351 l. – Ismerteti: *Szokolay Katalin:* Tanulmánykötet a munkásmozgalom egységének létrejöttéről az európai szocialista országokban. PtK. 1980. 26. évf. 4. sz. 223–228. l.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ – *Лорант Тилковски:* Немецкое население Венгрии во время кабинета Дарани (часть 2.) – *Мария Ормош – Миклош Инце:* Об основах фашистских идеологий – СООБЩЕНИЯ – *Петер Пал Тот:* Студенческие движения в Дебрецене (1933–1936 гг.) – *Ференц Гергель:* Всемирная встреча бойскаутов в Венгрии – ОТЧЕТ – ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА – ОБЗОР ЖУРНАЛОВ – ХРОНИКА – БИБЛИОГРАФИЯ

CONTENTS

STUDIES – *Loránt Tilkovszky:* The Hungarian Germans during the Darányi-Cabinet (2. part) – *Mária Ormos–Miklós Ince:* On the Basis of the Fascist Ideologies – COMMUNICATIONS – *Pál Péter Tóth:* The Movements of University Students in Debrecen (1933–1936) – *Ferenc Gergely:* Scouting World-Camp in Hungary – REPORT – HISTORICAL LITERATURE – REVIEW OF REVIEWS – CHRONICLE – BIBLIOGRAPHY

TABLE DE MATIÈRES

ÉTUDES – *Loránt Tilkovszky:* Les Allemands de Hongrie au temps du gouvernement Darányi (Part 2) – *Mária Ormos – Miklós Incze:* Fondements des idéologies fascistes – COMMUNICATIONS – *Pál Péter Tóth:* Les mouvements des étudiants de l'université à Debrecen (1933–1936) – *Ferenc Gergely:* Camp du monde de scouts en Hongrie – BULLETIN – LITTÉRATURE HISTORIQUE – REVUE DE PÉRIODIQUES – CHRONIQUE – BIBLIOGRAPHIE

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN – *L. Tilkovszky:* Das ungarländische Deutschtum während der Regierung Darányi (II. Teil) – *M. Ormos–M. Incze;* Über die Grundlagen der faschistischen Ideologien – MITTEILUNGEN – *P. P. Tóth:* Die Studentenbewegungen in Debrecen (1933–1936) – *F. Gergely:* Pfadfinderweltlager in Ungarn – BERICHT – GESCHICHTSLITERATUR – ZEITSCHRIFTENSCHAU – CHRONIK – BIBLIOGRAPHIE

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat a nyomdába érkezett: 1981. május 8. – Terjedelem: 33,95 (A/5) ív
81.9622 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest, József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest, Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest, Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest, Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 150 Ft

1 szám ára: 25 Ft

Index szám: 25 779

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 25,— Ft
Évi előfizetési ára: 150,— Ft

INDEX: 25 778
ISSN 0039—8098

Tájékoztató

Folyóiratunk szerzőinek figyelmét az alábbiakra hívjuk fel:

1. A kéziratot két példányban kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni, mellékelve — új szerző esetében — egy külön lapon a szerző nevét, lakcímét, esetleg telefonszámát, munkahelyét, beosztását és tudományos fokozatát.

2. A szerkesztőség optimális terjedelműnek a 2.5—3.5 íves kéziratokat tekinti — a jegyzetapparátussal együtt. 4 ívet meghaladó tanulmányokat technikai okok miatt nehezen tudunk közölni. (Egy ív: 22 géppel írt oldal, amelyen az oldalak 60 n-es 30 sorból állnak.)

3. A kéziratok jobb kezelhetősége érdekében kérjük, hogy a másolatot is az első példánnyal azonos — nem másoló — papírra gépeljék, normál — nem gyöngybetűs — írógéppel. Az esetleges javításokat a második példányra is kérjük rávezetni.

4. A kiemeléseket a szerző egyszer húzza alá, a kézirat lapjait folyamatosan és arab számokkal számozza, a jegyzeteket a kézirat végére helyezze.

5. Idegennyelvű forrásokból idézeteket általában magyarra fordítva kérjük, s csak olyan kivételes esetekben az eredeti nyelven is, amikor annak értelmezése problematikus lehet.

6. A jegyzetapparátusban a jegyzetszámozás folyamatosan és arab számokkal történjék. A hivatkozott mű szerzőjének nevét egyszerű aláhúzással emelje ki a kézirat szerzője és pontosan tüntesse fel a levéltári, kézirattári és bibliográfiai adatokat.

7. Folyóiratunk az évszázadokat arab és nem római számokkal jelöli. (Az idézetek, tanulmány- és könyvcímek kivételével.)

8. Recenziók esetében a cím mellett adjuk meg a pontos bibliográfiai adatokat és idegennyelvű kiadványok esetén a cím magyar fordítását is. Külföldi folyóiratban megjelent cikk ismertetése esetében a címet csak magyarul kérjük; a folyóirat bibliográfiai adatait az ismertetés végén, zárójelben adja meg a szerző.

9. A szerző a számozott és címmel ellátott ábrákat, táblázatokat külön borítékban csatolja a kézirathoz, feltüntetve minden ábra és táblázat hátlapján a nevét és a kézirat címét, a kéziratban pedig a táblázatok és ábrák helyét.

10. A szerzőknek tiszteletdíjuk terhére — ha ezt a korrektúra javításával egyidejűleg kérik — különlenyomatot készíttetünk.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST